

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૬૦ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ આર્યભટ્ટ

વિષય ડુ ૬૬

પૃથક્ અંથભાગા.

અંથ ૫ મો.

+

શ્રી

+

આર્યભિષક્

જયવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

મૂળ-મરાઠીમાં લેખક કેલાસવાસી-
આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય, શાસ્ત્રી શંકર દાશ પટે.
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
શ્રીયુત પ્રાગણ ડાસજી કાનાબાર પાસે ગોપિત વર્ધિત કરાવી
પ્રસિદ્ધ કર્તા: લિશ્તુ અખ ડાનંદ, કલ્યાદેવી-મુબાઈ.

આવૃત્તિ પાંચમી સવત ૧૯૭૮ પ્રત ૩૩૦૦-કુલ પ્રત ૬૬૦૦

મૂલ્ય—અમદાવાદના કાર્યાલયમાં રૂ. ચાર. માર્ગવ્યય ભુદુ
મુબઈ તથા અન્ય સર્વ સ્થળોમાં રૂ. સાડાચાર.

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુકો જિજ્ઞાસા પ્રતિપાદિમાન્ ॥
 મિષ્ણૌષઙ્ગસંયોગીચ્છિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ “શ્રી ચરકાચાર્ય”

અર્થ—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનારો, મન-ઈંદ્રિયોને જીતી
 યુક્તિએ અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનારો, ઔષધવટે રાગીની ચિકિત્સા કરે.

ગુજરાત સરકાર
 આમદાવાદ
 ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંપ્રદ
 ૧૨૩૦

૩૩૬૬

અમદાવાદમાં “ શ્રી સસ્તુ માહિત્ય મુદ્રણાલય ” મા
 લિપ્તુ—અખંડાનંદના પ્રગ્વર્ધી મુદ્રિત

પાંચમી આવૃત્તિ વિષે બે ઓલ.

આયોજિકાલક્ષ્મીની સ ૧૯૭૨માં બહાર પડેલી ત્રીજી આવૃત્તિ ખલામ થતા તેની પ્રતો (કોઇ કોઇ વેપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઇ હતી અને કેટલાકિંમતે તો તે તે મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

આયોજિકાલક્ષ્મી નહિ, પણ માનેશ્વરી વગેરે બીજા પુસ્તકો માટે તથા જ આઠ માસ પર ખલાસ થએલા રામલીલ્લાના પહેલા ભાગ માટે પણ એવા વધુ પ્રમાણમાં એજ પ્રકાર છે.

આ સરસા ચાલુ રહેવા તથા સ્થાયી થવા માટે અગાઉ (૧૯૭૨ સુધીના અહેવાલમાં) જે મયોગો ખાસ આવશ્યક જણાવેલા તે પૈકી “સ્વતંત્ર પ્રેસ”ની યોજના, જે જે અન્ય મયોગો ગ્રાહવાયા પછીજ કરવા જેવી માનેલી, તે યોજના જમદીયરે તેમાંના મુખ્ય મયોગની મિથ્યા પ્રતીતિ કરાવીને સર્વથી પહેલી કરાવી દીધી તેથીજ આયોજિકાલક્ષ્મી આ આવૃત્તિ આજે નીકળી શકી છે.

આવા અંધર તાલ પ્રકારે પણ બીજા બે ચાર વર્ષ પ્રેસનું, પ્રકૃતિનું તથા વહીવટી કામ ચાલુ રહેવાનું હતું, તો બીજા પણ ખલાસ થએલા તથા નવા કહાડવા જેવા અગત્યના પુસ્તકો પૈકી ઘણા ખરા છપાઈ જવા સમ્ભવ છે.

આ પુસ્તકને વાંચવાનું તથા પકડવાનું વધારે કાવે નેટલા માટે આ આવૃત્તિ આગળના કરતા નાના કદમાં છપાવી છે ૩૦-૪૦ પૃષ્ઠના નવા થએલા ઉમેરા સિવાય પુસ્તકની પૃષ્ઠાખ્યા પ્રથમ કરતા વધી જવાનું મુખ્ય નાજુ એજ છે.

આગલી આવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ આવૃત્તિનું મુખ્ય ભેવડું આવડુ છે, પરંતુ (લગાઈ પહેલાની અપેક્ષાએ) ગ્રાગળોના ભાવ અઠીમણા તથા છપાઈ, અધાઈના ખર્ચો ત્રણ ગણા ચાલે છે તેના પ્રમાણમાં તે એાછુજ જણાશે.

શ્રીકૃત પ્રાગજી ડાસજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થએલા શોધન વર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે—છેવટ એકાદ શબ્દને સુધારવા બેગુ પણ—કાઠને કાઠ ઉઘિત મશોધન થયુ છેજ વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીના પૃષ્ઠોમાં શ્રીકૃત પહેલુએ તૈયા કરેલી સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઈ છે, અનેક સ્થળે ટીપણુ રૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે, બાલિઓના પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા “ગોવૈદ્યક” અને “પ્રાણિજ્ઞ ઔષધિ”માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટના

*** રસવૈદ્ય ”ના પ્રકરણમાં આવના ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે, તે વિષય રસાયણને લગતા હોઇને દરેકે તેમાં કિતરવા જેવું નથી રસાયણની બનાવટોને માટે તે બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય હોઇએ, તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇત્યાદિ વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેના યોજનાર પણ દરેક વૈદ્યજ હોઇએ “ જે ખાસ રસાણુ તે જાણ મસાણુ ” એ કહેવત તે ઉદ્દેશ

ભાગમા શુદ્ધિપત્ર અપાયુ છે, તે સર્વ એમનેજ હાથે લખાઇ આવેલું હોઇને અત્ર તરફથી તો તેમાં માત્ર યથાશક્તિ કીકાંક થએલું એજ.

વૈષ્ણવો મહત્વપૂર્ણ વિષય હોવાથી ઉપદેશના પૃથોમા અપાયલા શુદ્ધિવૃદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આ પુસ્તક વપરાવું નોંધએ

છાપને છાપતે કાનો, માત્ર, રેફ્રેક્ટિવિટી ૪૦ ઉડી જવાથી ઉભી થતી જુલો સર્વ પ્રતોમા સરખી નહિ હોવાથી તથા વાચનાર પોતે પણ તેવી જુલો સહેલાઈથી સમજી તથા સુધારી શકે તેમ હોવાથી તે કાર્ય તેમના ઉપરજ રાખવું પડ્યું છે. ફરેક નવી આવૃત્તિ વખતે આગલી આવૃત્તિમાંની આવી જુલો સુધરે છેજ, પણ ફરી છપાતી વેળા તેવી નવી જુલો પણ પેસે છે જ, જેમકે ‘ઓષધ’ને બદલે ‘આપધ’, ‘સર્વ’નું ‘સર્વ’, ‘વર્ષક’નું ‘વર્ષક’, ‘સર્પ’નું ‘સર્પ’, ‘અલૌકિક’નું ‘અલૌકિક’, ‘વનો’નું ‘વનો’, ‘અશ’નું ‘અશ’, ‘દેશ’નું ‘દેશ’, ‘ઉત્પત્તિ’નું ‘ઉત્પત્તિ’ વગેરે વગેરે

આ પછીના પૃથોમા અપાયલી શ્રીમાન પદેજકૃત “સરકૃત વૈષ્ણક ગ્રંથોની નામા-વલિ” માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાત નામો અપાયા છે, તે જોતા પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થએલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદિક ગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એ વાત શકા વિનાની છે. હવે જ્યારે એક વિષય-નોજ ગ્રંથસમૂહ આટલો મોટો હોય, ત્યાર વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમા ઠેક તળીયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જાનદૃષ્ટિ તથા અનુભવદૃષ્ટિ તરફ જોતા આર્યાવર્તની એકદરે પ્રાચીન ગ્રંથસંપત્તિ લાંબોતી સખ્યામા હોય એમા આશ્ચર્ય નથી. મુશ્કેલી બારે ભૌતિક ગ્રંથસખ્યાથી બડેલા જૂતની પેઠે અજાણ ગયલા અને તેમનાજ શિષ્યત્વમા મર્યાદા સમજી બેઠેલા પુષ્કળ ભણેલા ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહેરલાલી અને સદસ પતિનું સ્મરણ અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યાવર્તની સુદશાનો સૂર્ય પૂર્ણ-પણે પ્રકાશી ઉડી તેના આગળ તેમને પશ્ચિમના ભૌતિક ભર્પકો મુદ્ર તારકવત અથવા બમકાગક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મર્વ કાંઈ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વજ ઉદિત થએલો જોવા ઝખો-મથો અને સફળ થાયો. ૐ તત્ સત્

સવત ૧૯૭૮ બળેવ

લિહુ-અખંડાનંદ.

કરનારાઓનાજ પ્રતાપે ચાલેલી છે, છતાં આટલું તો ખરજ કે પડેજ, રમેહન, રમેદન લઘન વગેરે જે બહુજ કાયદો કરનારા-છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી-ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પુરો આરામ ન થાય તોજ કાંઈ ઔષધિના ઉપાય કરવા, અને તે ઉપાયોથી પણ કાયદો ન થાય તોજ પછી અનુભવીને હાથે શોધન મારણાદિ સરકાર પામેલી પરિપત્તવ રસાયણ બનાવેલો, ભરમા કે જેરી વસ્તુઓના ઉપયોગ માત્રા, અનુમાન તથા પચ્ચાપચ્ચના ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો નોંધએ આપણા પ્રાચીન અને મહા અનુભવી નિષ્ણાચાર્યોએ ખાસ ભાર દબને આ વાત કહેલી છે

વૈષ્ણવના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ.

આગ્રીન કાળમા વૈષ્ણવ વિષય ઉપર સસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથોનો જે જખરદસ્ત સગ્રહ ગએલો છે, તેનો દિવસે દિવસે નાશ થવાથી દેશને ઘણું નુકસાન થયું છે હવે એમાના સંકડો ગ્રંથ અપ્રાપ્ત થયા છે એટલુંજ નહિ પણ સંકડો ગ્રંથોતુ તો નામ પણ રહેલું જણાતુ નથી. આવી શોચનીય સ્થિતિમા આર્ચ વૈષ્ણવિદ્યાનો જ્ઞાન-ભંડાર પુરેપુરી રીતે લોકોની દ્રષ્ટિમા ન આવી શકે એ બહુ ખેદની વાત છે. આમ વિચાર કરતા મં પહેળને જે મળી આવે તેવા ગ્રંથો સમજાયા, તેની યાદી લોકોની નજરને માટે તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રંથમા આપેલી, તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ આ યાદી સિવાયના પણ સંકડો ગ્રંથો હોવાની સામીતી અત્રે પ્રકારે મળી આવે છે, પરંતુ અમે આ નીચે જે તાત્કાલિક યાદી આપીએ છીએ તે પણ કાષ્ઠ એછી નથી આ યાદિ સિવાય તેમણે બીજા પણ નામે મેળવવા તજનીજ ચલાવેલી અને કેટલાક નામ મેળવ્યા પણ હતા, પરંતુ તે સબધી વિશેષ માત્રી ક્યાં સિવાય તેની યાદી તેમણે બહાર પાડી નહોતી તેઓ લખે છે કે “અનુત જે યાદી આપુ છુ, તેને લગતા માત્રી પામે જે આધાર છે એક મોટા આધાર એડીનખરો અને જ્ઞાનના વિદ્યાલયના મન્નુત ભાષાના માણ પ્રોફેસર ‘શ્રીઆરોર અગ્રીથિ,’ જર્મન ઓરિએન્ટલ મોમાઇટી માટે સસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી તોખા તોખા અનેક ટેકાણાની યાદીએ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે એ ઉપરાત શામરાવ મોરેણ કૃત ‘અધ્યાલય’ પુસ્તકમાની યાદી તેમજ બીજા પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલા પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ ભાષામા આ વિષયના ગ્રંથોનો સગ્રહ ભારે હોવાની ખાતમી મળી છે તેની શોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ મવડ પ્રમાણે તે માહીતિ પણ વાચકો આગળ ધરીયુ ” આ પ્રમાણે જણાવી તુગત માટે તૈયાર કરાયેલી યાદીજ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપી છે

આ પ્રમાણે આ યાદીમા સાતમે ઉપરાત જે નામે આપેલા છે, તેમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથ છે, તે અનેક ગ્રંથકર્તાના નોખા નોખાજ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે

૧ અકારાદિ નિઘટુ ૨ અગત્ય નિઘટુ ૩ અગ્રિકર્મ ૪ અગ્રિવેશ સહિતા. ૫ અકોલ કૃત્. ૬ અજીર્ણ મજરી-(કાશીનાથ અને કાશીરાજ કૃત) ૭ અજીર્ણ મજરી ટીકા-રામનાથ વૈષ્ણવ ૮ અજીર્ણમૃત મજરી ૯ અજીર્ણમિલરમકેશ-રોગવિધિ ૧૦ અજનનિદાન-અગ્રિવેશકૃત ૧૧ અગ્રિ. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનગદીપિકા ૧૪ અનગરગ. ૧૫ અનગશેખર (૧૦ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રંથ) ૧૬ અનત પ્રકાશ ૧૭ અનાહારપટલ-(દત્તાત્રેયતત્ત્વગર્ભ). ૧૮ અનુપાન-તરગિણી ૧૯ અનુપાનમજરી-(પીતામ્બર અને વિક્રમજી કૃત) ૨૦ અનગ્રિકિત્સા ૨૧ અનપાનવિધિ-સુમેણકૃત. ૨૨ અભિધાન ચૂકામણિ અથવા નિઘટુરાજ કે રાજ-નિઘટ-નરહર કૃત. ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા-મહિલાનાથકૃત અને હલાયુષકૃત. ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃતસજીવન પદ્મપુટીતત્ર ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ.

૨૮ અલકાર, ૨૯ અવસકાજ્ઞાપ્રકાશ ૩૦ અશીતિવાતનિદાન, ૩૧ અમ્બિ-
કિત્સા-જ્યદ્દત, ૩૨ અમ્બશાસ્ત્ર ૩૩ અમ્બત્ર, ૩૪ અમ્બવૈષ્ણ-જ્યદ્દત, ૩૫ અમ્બિ-
નીકુમાર સન્નિપાતકલિદા ૩૬ અમ્બવાતુ મારણવિધ ૩૭ અમ્બશાન પરીક્ષા ૩૮
અમ્બાનિધિ ૩૯ અમ્બાગહદયનિધિ ૪૦ અમ્બાગસત્ર, ૪૧ અમ્બાગહદયસહિતા
૪૨ અમ્બાગહદયસત્ર, ૪૩ આતકલિમિગભારકર, ૪૪ આતકદર્પણ-માધવ-
નિદાનટીકા ૪૫ આત્રય મહિતા (હારીતસહિતા) પાત્ર પ્રકારની-મહત્, કનિઠ, મધ્ય,
ગ્રહ, કૃષ્ણ ૪૬ આત્રય મહિતામાત્ર ૪૭ આયુર્વૈદ ૪૮ આયુર્વેદ, ૪૯ આયુર્વેદ
દીપિકા ૫૦ આયુર્વેદ પ્રકાર ૫૧ આયુર્વેદ મહોદધિ-શ્રીસુખ્યૂત અને સુપેણુકૃત,
૫૨ આયુર્વેદ રસશાસ્ત્ર-માધવ ૫૩ આયુર્વેદ રમાયન-અમ્બાગહદય ટીકા-હેમા-
દ્રિત ૫૪ આયુર્વેદવિનાન ૫૫ આયુર્વેદ સર્વજ્વ-ભાગગજકૃત ૫૬ આયુર્વેદ-
નિદાનતસ્યોધિની ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય-ટોડરાનદ
૫૯ આરોગ્યચિતામણી ૬૦ આરોગ્યદર્પણ, ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઇન્દ્રજલ
૬૩ ઇશ્વરીકૃપ ૬૪ ઉદ્ગમેશ્વર ૬૫ ઉદકમન્જરી-ટોડરાનદ ૬૬ ઉદકલક્ષણ ૬૭
ઉન્માદચિકિત્સાપટલ ૬૮ ઉપચારસાર ૬૯ ઉપરેવ ૭૦ ઉપદેશધિકાર-જ્ઞાન-
ભાગકર, ૭૧ ઉપધાતુમાગણ ૭૨ ઉમામહેશ્વરસવાદ, ૭૩ ઉપાનિદાન ૭૪ ઉદ્-
પથ કર્પ ૭૫ ઋતુગણ ૭૬ ઋતુચર્યા ૭૭ ઔર્વસનિદાન ૭૮ ઔષધિનામાવલિ-
રાધાકૃષ્ણકૃત ૭૯ ઔષધિકૃપ ૮૦ ઔષધત્રય, ૮૧ ઔષધપ્રકાર ૮૨ ઔષધપ્ર-
માગ ૮૩ ઔષધીજ્વલતા ૮૪ કરટિકૌતુલ (હસ્તિરોગ) ૮૫ ગોપાલદાસકૃત-કર-
ભીચિકિત્સા ૮૬ કગિચિકિત્સા નારોદ્ધાર ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદત્ર (ગમશાસ્ત્ર)
૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર-વિશાખલકૃત ૯૧ કલાવિધિત્ર ૯૨
કલાસારત્ર, ૯૩ કર્પખડ ૯૪ કર્પખડ (ખીન) ૯૫ કર્પચિતામણી ૯૬ કર્પ-
ત્ર ૯૭ કર્પતરૂ-મહિલાચક્ર ૯૮ કર્પદુ મનિધ ૯૯ કર્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર
૧૦૦ કર્પાણુકારક-ઉદ્ગાદિસાચાર્યકૃત ૧૦૧ કર્પાણુકૃત ૧૦૨ કાક્યુરુશ્વરીત્ર
૧૦૩ કાકાયન વટિકા ૧૦૪ કામકલાગનાવિલાસ ૧૦૫ કામકલાત્ર ૧૦૬ કામ-
કલાવિલાસ ૧૦૭ કામકલાસત્ર, ૧૦૮ કામત્ર ૧૦૯ કામદત્ર ૧૧૦ કામદેવવટીસાર-
સત્ર ૧૧૧ કામપ્રબોધ-અનુપસિ હદેવકૃત ૧૧૨ કામભૂત ૧૧૩ કામરત્નત્ર
-નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથભટ્ટકૃત ૧૧૪ કામરત્ન-શ્રીનાથકૃત ૧૧૫ કામરત્નાકર
૧૧૬ કામશાસ્ત્ર, ૧૧૭ કામસૂત્ર-વાત્સ્યાયનકૃત ૧૧૮ કામાખ્યત્ર, ૧૧૯ કામેશ્વર-
ત્ર ૧૨૦ કાલજ્ઞાન ૧૨૧ કાલ્યપસહિતા ૧૨૨ કુમારીકરપત્ર, ૧૨૩ કૂટમુ-
દ્ગરાખ્ય ૧૨૪ કેટલેવ નિત્ર ૧૨૫ કૌકશાસ્ત્ર, ૧૨૬ કૌતુકચિતામણી-પ્રતાપચંદ્ર-
કૃત ૧૨૭ કૌતુકમન્જરી (કામશાસ્ત્ર) ૧૨૮ કવાચાધિકાર, ૧૨૯ ક્ષેમકુલ-ક્ષેમ-
રાજકૃત ૧૩૦ ગળચિકિત્સા, ગળવૈષ્ણ, ગળયુવેદ, ૧૩૧ ગણનિધિ-મદનાદિનિધિ

× આ ત્રય મૂળ સન્તમા છે એમા ૧૮૦૦૦ શ્લોક હોઇ તે કાકદેવનુ
રમ્ય છે એનોજ સાર લખ કેટલાક કાકશાસ્ત્રના નામથી ખીજા જુદી જુદી ભા-
ષાએમા પુસ્તકો લખાયા છે લોકો આ પુસ્તકને અતિ ગોપ્ય રાખે છે એથી
દુષ્ટ ને પ્રેસમા તેમ જોવામા અશ્ક્ય નથી. મૂળ સન્ત ત્રય પાટણમા હોવાની
ભાગ મળી છે

૧૩૨ ગદ્યનિઘન્ટુ-સોદલકૃત. ૧૩૩ ગણુરત્નમાલા કાશ ૧૩૪ મળરાજરત્ન ૧૩૫ ગદ્ય-
નિઘન્ટુ. ૧૩૬ ગદ્યવિનોદનિઘન્ટુ ૧૩૭ ગદ્યકરસાધન ૧૩૮ ગદ્યદીપિકા ૧૩૯ ગરુડાજ્ઞનાદિ.
૧૪૦ મર્ચકાંડ. ૧૪૧ મર્ચચિકિત્સા. ૧૪૨ યુટિકાધિકાર ૧૪૩ યુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪
ગદ્યનાદિ નિઘન્ટુ-ધનવતરિકૃત ૧૪૫ ગુણચન્દ્રિકા-ધનસ્થામસરિકૃત ૧૪૬ ગુણ-
ગાન ૧૪૭ ગુણગાનનિઘન્ટુ ૧૪૮ ગુણપટલ ૧૪૯ ગુણપાઠ ૧૫૦ ગુણમાલા
૧૫૧ ગુણયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણરત્નમાલા-ભાવમિત્રકૃત ૧૫૩ ગુણરત્નાકર-નળ-
ભૂષણકૃત ૧૫૪ ગુણસંગ્રહ-સોદલકૃત ૧૫૫ ગુણાગુણ-સુષેણકૃત ૧૫૬ ગુરુમોષક-
હરબસનકૃત ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા ૧૫૮ ગોરક્ષસહિતા ૧૫૯ ગોવૈષ્ણસાસ્ત્ર. ૧૬૦
ગોરીકાચલિકાત્ર ૧૬૧ ચક્રદત્ત ૧૬૨ ચક્રારચ દ્રિકા ૧૬૩ ચમત્કારચિતામણી
-લોહિતપાજકૃત ૧૬૪ ચરકસહિતા ૧૬૫ ચર્ચાચ દ્રેદ્રય ૧૬૬ ચર્ચાપ્રકાર
૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા-તિસટકૃત ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા-દયાશકરકૃત ૧૬૯ ચિકિ-
ત્સાકોષ્ટી-કાશિરાજકૃત ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકદંપવલ્લી ૧૭૧ ચિકિત્સાચિતામણી
૧૭૨ ચિકિત્સાજન-વિદ્યાપતિકૃત ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વગાન-ધનવતરિકૃત ૧૭૪
ચિકિત્સાત્ર ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણ-દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ ૧૭૭
ચિકિત્સાદીપિકા-ધનવતરિકૃત ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાર્જુનીય ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ
-કાશિરાજકૃત ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા-નારાયણદામકૃત ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા
૧૮૨ ચિકિત્સામૃત-ગણુશકૃત ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતામર-રેવદામકૃત ૧૮૪ ચિકિત્સા-
યોગશત ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણવ-મદાનદગુલકૃત ૧૮૭ ચિકિ-
ત્સાલેશ-ગોવર્ધનકૃત ૧૮૮ ચિકિત્સાશતલોક ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ-ધનવતરિકૃત
ચક્રપાણીદત્તકૃત અને શિવદાસસેનકૃત ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વમંગ્રહ ૧૯૧ ચિકિ-
ત્સાસર્વસાગર ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગર-વત્સેશ્વરકૃત ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર-ધનવતરિકૃત,
હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ-લેખશર્માચાર્યકૃત અને
વગસેનકૃત ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય ૧૯૬ ચિકિત્સાસ્થાનટીપણ-ચક્રપાણીદત્ત-
કૃત ૧૯૭ ચોપચિની-પ્રકાશ ૧૯૮ જગદ્દેવક-વૈદ્યવાચરપતિકૃત ૧૯૯ જરાચિકિ-
ત્સા ૨૦૦ જવરકદંપ. ૨૦૧ જવરચિકિત્સા ૨૦૨ જવરતિમિરભારકર. ૨૦૩ જવર-
ત્રિશતિ-શાર્દૂલકૃત ૨૦૪ જવરદર્પણમાલા ૨૦૫ જવરનિર્ણય-નારાયણકૃત ૨૦૬
જવરપરાજય-જયરત્નકૃત ૨૦૭ જવરશાંતિ ૨૦૮ જવરાકુશ ૨૦૯ જવરાદિરાગચિ-
કિત્સા ૨૧૦ જાનલેખજન્યમજરી ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ-ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૨ ટોડરા-
નદ-ટોડરમલ્લકૃત ૨૧૩ ઝમરત્ર ૨૧૪ તકકદંપ. ૨૧૫ તકકદંપવિધિ
૨૧૬ તત્ત્વજ્ઞ-જ્ઞપાલકૃત ૨૧૭ તત્ત્વજ્ઞચિકિત્સા ૨૧૮ તાત્રવનેમુઝકૃતિપાપાણ્ય-
કદંપ ૨૧૯ તિસટકૃત-વૈદ્યક ૨૨૦ તુરગપ્રથસા-શાર્દૂલકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ
૨૨૨ ત્રિશતી ૨૨૩ દક્ષસહિતાત્ર ૨૨૪ દત્તાત્રેયત્ર ૨૨૫ દત્તાત્રેયસહિતા ત્ર. ૨૨૬
દશપરીક્ષા ૨૨૭ દિવ્યસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત. ૨૨૮ દ્વિતપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાહીકદંપ
૨૩૦ દેવનદીકૃત વૈદ્યક ૨૩૧ દ્રવ્યગુણ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણ-રાજવલ્લભ-નારાયણ-
દાસ કવિરાજકૃત. ૨૩૩ દ્રવ્યગુણદીપિકા-કૃષ્ણદત્તકૃત ૨૩૪ દ્રવ્યગુણરત્નમાલા-માધવ-
કૃત. ૨૩૫ દ્રવ્યગુણવિવેક ૨૩૬ દ્રવ્યગુણશતલોકી-ત્રિમલ્લભકૃત. ૨૩૭ દ્રવ્યગુણ-
સંગ્રહ-ચક્રપાણીદત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણકર ૨૩૯ દ્રવ્યગુણદર્શનિઘન્ટુ ૨૪૦ દ્રવ્ય-

ગ્રામ્યચિકિત્સા. ૨૪૧ ક્ષયરત્નાકર. ૨૪૨ ક્ષયરત્નાવલિ. ૨૪૩ ક્ષયચુદિ. ૨૪૪ ક્ષયકર્ક. ૨૪૫ ધનવતરિત્રય. ૨૪૬ ધનવતરિનિષદ. ૨૪૭ ધનવતરિ વિલાસ ૨૪૮ ધનવતરિસારનિધિ-તુલાકૃત. ૨૪૯ ધાતુકલ્પ-રૂપ્યામલત્રાતમૈત. ૨૫૦ ધાતુનિદાન. ૨૫૧ ધાતુમન્દી-સદાશિવકૃત ૨૫૨ ધાતુમારણ-શાર્કીયકૃત ૨૫૩ ધાતુરત્નામાલા-દેવદત્તકૃત. ૨૫૪ ધાતુશોધન. ૨૫૫ નક્ષત્રપીઠશાન્તિ ૨૫૬ નલપાકશાસ્ત્ર ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાહ-અલભકૃત ૨૫૮ નાગવલ્લીકૃપ ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય. ૨૬૦ નાગાર્જુનત્ર ૨૬૧ નાગાર્જુનીય. ૨૬૨ નાડીત્રય. ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન ૨૬૪ નાડીજ્ઞાન-તરંગિણી. ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદ્વીપિકા. ૨૬૬ નાડીનિદાન. ૨૬૭ નાડીપરીક્ષા-દત્તાત્રેયકૃત, આર્કયકૃત અને ગવણકૃત. ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન-રત્નપાણિકૃત ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ. ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ-ગોવિદકૃત, ગમરાજકૃત અને શકરમેનકૃત ૨૭૧ નાડી વિજ્ઞાન-ગોવિદરામમેનકૃત ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનાપથપરિચ્છેદ-નાગમણ્યદામ કવિરાજકૃત ૨૭૬ નાનાપથવિર્વાહ. ૨૭૭ નામમાલા-ધનવતકૃત. ૨૭૮ નામાવલીનિષદ ૨૭૯ નારાયણ-વિલાસ ૨૮૦ નિવટ-ગવાકૃત ૨૮૧ નિષદશિગેમણિ ૨૮૨ નિષદુશેષ ૨૮૩ નિષદુસ ગ્રહનિદાન ૨૮૪ નિષદુમાગ-અગ્રીકમલકૃત ૨૮૫ લઘુનિવટસાગ-કેશવકૃત ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા ૨૮૭ નૃસિંહકૃત-માધવનિદાનટીકા ૨૮૮ પચકર્મવિધિ ૨૮૯ પચકર્માધિકાર-વાગભટ્ટકૃત. ૨૯૦ પચમાયક ૨૯૧ પચસાધર-કવિગેખર ભૈષાતિગીયકૃત ૨૯૨ પથ્યનિદાન ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય-રઘુદેવકૃત. ૨૯૪ પથ્યાપથ્ય નિષદુ-કેય-દેવપત્રકૃત. ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિજ્ઞાન. ૨૯૮ પથ્યાપથ્યવિધિ-દક્ષપ્રકૃત ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિચય-વિશ્વનાથમેનકૃત. ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિભોધ-કેયદેવકૃત ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ ૩૦૨ પરિભાષા-નારાયણસકૃત ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ-ગોવિદમેનકૃત ૩૦૪ પાકાદિસ ગ્રહ ૩૦૫ પાકામાય. ૩૦૬ પાકમાતંડ ૩૦૭ પાકાવલિ ૩૦૮ પાકાવલિ (ભીજી) ૩૦૯ પાકકલ્પ ૩૧૦ પારાશર સહિતા ૩૧૧ પાશાશકૃપ ૩૧૨ પૂજ્યપાદ નિવટ ૩૧૩ પ્રમેહ ગળકેમરી. ૩૧૪ પ્રયોગચિતામણિ ૩૧૫ પ્રયોગામૃત-વૈદ્યચિતામણિકૃત ૩૧૬ ખાલચિકિત્સા-કલ્યાણકૃત ૩૧૭ ખાલત્ર-કલ્યાણકૃત ૩૧૮ ખૂદતીકલ્પ. ૩૧૯ લાલુકીત્ર ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ-ભાવચિત્રકૃત ૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ ૩૨૨ ભિષકૃત્યકથિતોત્તમ-હસરાજકૃત ૩૨૩ ભિષકૃત્યનિદાન ૩૨૪ ભિષકૃત ૩૨૫ ભીમવિનોદ ૩૨૬ ભૃગુસહિતા ૩૨૭ ભેડસહિતા ૩૨૮ ભેષજકૃપ ૩૨૯ ભેષજકૃપમાગમ ગ્રહ ૩૩૦ ભેષજતંડ ૩૩૧ ભેષજસંવત્સ ૩૩૨ ભૈષજનવરત્નાવલિ-વિક્રમકૃત ૩૩૩ ભૈષજનવરત્નાવલિ ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર ૩૩૫ ભૈષજ્યસારામૃતમહિતા-પ્રાણનાથકૃત ૩૩૬ ભોજકૃત વૈષક ૩૩૭ ભોજનકૃતુરી. ૩૩૮ ભોજનકૃતલ્લ-રઘુનાથસુરિકૃત (અથ મપ્યા ૧૦૦૦) ૩૩૯ મરુક બાલીકલ્પ ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મથાન લેગવ ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદ નિષદ (મદનવિનોદ). ૩૪૪ મદનમણ્વની ૩૪૫ મદનાર્ણવ. ૩૪૬ મધુકાશટીકા માધવનિદાન. ૩૪૭ મધુમાલતી ૩૪૮ મલ્લપ્રકાશ-મલ્લદેવકૃત. ૩૪૯ મહારામનવિધિ-મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાણુવ ૩૫૧ માત્રપ્રયોગ. ૩૫૨ માધવચિકિત્સા ૩૫૩ માધવનિદાન ૩૫૪ મુગ્ધપ્રાધાપ્યા-જનાગદિરોગચિકિત્સા

૩૫૬ મુક્તાવલિ-મકષપણિકૃત ૩૫૭ મૂતપરીક્ષા-નમપરીક્ષાસહ.
 ૩૫૮ મૂલદેવકૃત કામશાસ્ત્ર ૩૫૯ મૂતવત્સાચિક્રિસા ૩૬૦ મૂતસંજવતી ૩૬૧
 મંત્રોદ્ધાર ૩૬૨ ચામલનત્ર ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા-લદમણકૃત ૩૬૪ યોગ-
 ચન્દ્રિકાવિલાસ ૩૬૫ યોગચિક્રિસા ૩૬૬ યોગચિતામણિ ૩૬૭ યોગ-
 તરંગિણી-ત્રિમધ્યભદ્રકૃત અને કેશવકૃત ૩૬૮ યોગદીપિકા-ધનંતરિકૃત
 ૩૬૯ યોગપરિણત ૩૭૦ યોગપ્રદીપ ૩૭૧ યોગમાધવ ૩૭૨ યોગમાલા-યોગસિદ્ધકૃત.
 ૩૭૩ યોગમુકતાવલી-વલ્લભદેવકૃત ૩૭૪ યોગગ્ન ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ ૩૭૬
 યોગરત્નમાલા-ગુણાકરકૃત ૩૭૭ યોગરત્નાકર-કેશવદેવકૃત ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ.
 ૩૭૯ યોગશતક-વરરૂચિકૃત ૩૮૦ યોગશતક-મદનસિદ્ધકૃત, લક્ષ્મીદાસકૃત અને
 વિદ્યધૈવકૃત ૩૮૧ યોગસંગ્રહ-જગન્નાથકૃત ૩૮૨ યોગસાર-અચિનીકુમારકૃત.
 ૩૮૩ યોગસારસંગ્રહ-તુલસીદાસકૃત ૩૮૪ યોગસારમુખ્ય-ગણપતિવ્યામકૃત
 ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ-અદ્વિમિત્રકૃત ૩૮૬ યોગાજ્ઞ ૩૮૭ યોગાધિકાર ૩૮૮ યોગા-
 મુત-ગોપાલદાસકૃત ૩૮૯ યોગિવ્યાપ્ત ૩૯૦ યત્રાર્ક ૩૯૧ રતિગદ્ય (કામશાસ્ત્ર).
 ૩૯૨ રતિસંગ્રહવ્યાખ્યા ૩૯૩ રતિનર્વસ્ય ૩૯૪ રતિસાર ૩૯૫ રત્નકલાચરિત્ર-
 લોલિખરાજકૃત ૩૯૬ રત્નદીપિકા ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિધિ-
 જારીગમકૃત ૩૯૯ રત્નાવલી-કવિચંદ્રગજકૃત ૪૦૦ રત્નસારચિતામણી ૪૦૧ રત્ના-
 કર-વૈષ્ણવનાકર નિષ્ક્રુ ૪૦૨ રમકાલિક-કાલિકૃત ૪૦૩ રસકૃત્પલના-કાશીનાથકૃત
 ૪૦૪ રસકથાય-વૈષ્ણવગજકૃત ૪૦૫ રસકૌતુક ૪૦૬ રસકૌતુકાખ્ય ૪૦૭ રસ-
 કોમુદી-માધવાકરકૃત ૪૦૮ રસકૌતુલ રમકલિકા ૪૦૯ રમગોવિદ-ગોવિદકૃત.
 ૪૧૦ રસચન્દ્રિકા-નિલાધર પુરોહિતકૃત ૪૧૧ રસચિતામણી ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર
 ૪૧૩ રસદર્પણ-ત્રિમલ્લકૃત ૪૧૪ રસદીપિકા-આનંદાનુભવકૃત ૪૧૫ રસનક્ષત્ર
 માલિકા ૪૧૬ રમનિષ્ઠ ૪૧૭ રસપદ્ધતિ ૪૧૮ રસપદ્ધતિ દ્વિકા ૪૧૯ રસપા-
 રિણત. ૪૨૦ રસપ્રકાશ. ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર-ચરોધરકૃત ૪૨૨ રસપ્રદીપ-
 પ્રાણનાથકૃત ૪૨૩ રમભરમવિધિ ૪૨૪ રસભેષજ્ઞપ-મુષ્કપડિતકૃત ૪૨૫
 રસભોગમુકતાવલી ૪૨૬ રસમગલ. ૪૨૭ રસમળરી-કાલીનાથકૃત ૪૨૮ રમભણિ
 -હરિહરકૃત ૪૨૯ રમમુકતાવલિ ૪૩૦ રસયામલ. ૪૩૧ રસયોગમુકતાવલિ-
 નગહરિભદ્રકૃત ૪૩૨ રમરત્ન-શ્રીનાથકૃત ૪૩૩ રમરત્નપ્રદીપ. ૪૩૪ રમગ્નપ્રદીપિકા.
 ૪૩૫ રમરત્નમાલા-નિત્યનાથકૃત ૪૩૬ રમરત્નસમુખ્ય ૪૩૭ રમરત્નાકર-નિત્યનાથ
 સિધ્ધકૃત (આ ત્રણ પ્રકારના છે) ૪૩૮ રમરત્નાકર-ચક્રપાણિકૃત અને રવણુ-
 મિધ્ધકૃત ૪૩૯ રમગ્નવાલિ-મુરહતસિદ્ધકૃત ૪૪૦ રમરત્નસમુખ્ય ૪૪૧ રમરસા-
 ણીવ. ૪૪૨ રમરહસ્ય ૪૪૩ રમરાજ ૪૪૪ રમરાજસુદર. ૪૪૫ રમગજલક્ષ્મી-
 રામેશ્વરભદ્રકૃત. ૪૪૬ રમરાજશકર. ૪૪૭ રમરાજશિરામણિ-પરશુરામ કૃત.
 ૪૪૮ રમરાજહસ્ય ૪૪૯ રસવિવેક-કામશાસ્ત્ર ૪૫૦ રસવૈશિષ્ઠિક. ૪૫૧ રસગોષ્ઠન.
 ૪૫૨ રસસંગ્રહ. ૪૫૩ રસસંગ્રહ ૪૫૪ રસસંગ્રહકલિકા-આમુક કામચક્રકૃત.
 ૪૫૫ રસસંગ્રહ. ૪૫૬ રમમંગલ સિદ્ધાન્ત-અનુભવકૃત. ૪૫૭ રસસાગર. ૪૫૮ રસ-
 સાર-ગોવિદાચાર્યકૃત ૪૫૯ રસસારસંગ્રહ-મગાધરપડિતકૃત. ૪૬૦ રસસાર-
 સમુખ્ય. ૪૬૧ રસસારામૃત-રામસેનકૃત. ૪૬૨ રસસિદ્ધાન્તસંગ્રહ. ૪૬૩ રસસિ-

દ્વાતસાગર. ૪૬૪ રમસિદ્ધિપ્રકાશ ૪૬૫ રસસિદ્ધિ. ૪૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ રસસુધા-
નિધિ-વજ્રગળ ગુહ્યકૃત ૪૬૮ રસસુધાભોનિધિ. ૪૬૯ રસસત્રસ્થાન. ૪૭૦ રસહૃદય-
ગોપિ કૃત ૪૭૧ રસહૃદય-કદાલીમ રસહૃદય ૪૭૨ રસાદિશુધ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિકાર-હરિ-
દત્તકૃત ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત-જયદેવકૃત અને કેશવકૃત. ૪૭૬ રસાધ્યય ૪૭૭
રસાભોધ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયનનિદાન ૪૮૦ રસાયનવિધિ. ૪૮૧
રસાણુવ. ૪૮૨ રસાણુવૃક્ષા ૪૮૩ રસાલ કાર. ૪૮૪ રસાવતાર ૪૮૫ રસેદ્ર ૪૮૬
રમેન્દ્રકવ્ય દુમ-રામદામણકૃત ૪૮૭ રમેન્દ્રચિતામણિ-ગમ્યન્દ્રકૃત ૪૮૮ રમે-
ન્દ્રચુડામણિ-મોમદેવકૃત ૮૮૯ રમેન્દ્રમગલ ૪૯૦ રમેન્દ્રમહિતા ૪૯૧ રમેન્દ્રસાર-
મગ્રહ-ગોપાલકૃષ્ણકૃત ૪૯૨ રમેશ્વરમિદ્ધાત ૪૯૩ રમેાપરમ. ૪૯૪ રસોપરસ-
રોધન. ૪૯૫ ગજનિષદ-કાશીગજકૃત ૪૯૬ રાજનિષદ (દ્વિતીય) ૪૯૭ ગજ-
માર્ગ-સોજરાજકૃત ૮૯૮ રાજમુગાક-સોજદેવકૃત ૪૯૯ ગજવલ્લભ અં
પર્યાયરત્નમાલા ૫૦૦ રાજવલ્લભ ૫૦૧ ગધાતત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા ૫૦૩
રૂદતી કવ્ય ૫૦૪ રૂતત્ર ૫૦૫ રૂદ્રદત્ત. ૫૦૬ રૂદ્રામલીય ચિકિત્સા ૫૦૭ રૂપમ-
જરી ૫૦૮ રોગનિશ્ચય ૫૦૯ રોગપ્રદીપ ૫૧૦ રોગલક્ષણ ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય-
ન્યરનિદાન ૫૧૨ નાગાન્તકસાર. ૫૧૩ રોગાગ્રહ. ૫૧૪ રોગાવલિ
૫૧૫ રોહન્યરાજ્ય ૫૧૬ લઘુનિદાન-સુરજીતકૃત ૫૧૭ લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લઘન-
પત્યનિશ્ચય ૫૧૯ લાલિભગવત્ ૫૨ લોહરત્નાકર ૫૨૧ લોહસાસ્ત્ર. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ
૫૨૩ વગમેન ૫૨૪ વધ્યાપ્રકરણ ૫૨૫ વમનકવ્ય (અષ્ટાગદ્ધયાતર્ગત) ૫૨૬
વસતરાજચિકિત્સા ૫૨૭ વાણકરણ ૫૨૮ વાણકરણ ૫૨૯ વાણકરણ ૫૩૦
વાણકરણત્ર ૫૩૧ વાણકરણાધિકાર ૫૩૨ વાટપવિદ્ય ૫૩૩ વાતાન્તવાદિ-
નિશ્ચય. ૫૩૪ વાનનિદાન. ૫૩૫ વાતપ્રમેહચિકિત્સા ૫૩૬ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૭
વિચારસુધાકર (અશોક્ષસુધાકર) ૫૩૮ વિજયગદ્ય ૫૩૯ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા-
ધન્યતરિત્ ૫૪૦ વિદ્યારત્ન-શિવનદલકૃ ગોસ્વામિકૃત ૫૪૦ વિમાનકટપચક્રપા-
ણિકૃત ૫૪૧ નિપતત્ર ૫૪૨ વિષમજરી ૫૪૩ વિષવૈષ ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા ૫૪૫
વિષહરમ ત્રોપધ ૫૪૬ વીગ નરમિહ ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સા રોપ-
ણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદૌહદ ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિગમકૃત ૫૫૨ વૃત્તમા-
ણિક્યમાલા-સુપેણકૃત નિદાન ૫૫૩ વૃદ્ધમાધવ ૫૫૪ વૃદ્ધસત્ર ૫૫૫ વૃદ્ધમિત્ર ૫૫૬ વૃદ્ધ-
મહિતા ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્બદ (અષ્ટાગસત્ર) ૫૫૮ વૃદ્ધશાનક ૫૫૯ વૃદ્ધ હારિત
૫૬૦ વૈષકમાર ૫૬૧ વૈષકકવ્ય ૫૬૨ વૈષક પરિભાષા ૫૬૩ વૈષક યોગચન્દ્રમા
૫૬૪ વૈષક મ્લાવલિ ૫૬૫ વૈષકપત્ર ૫૬૬ વૈષકવૃદ્ધ ૫૬૭ વૈષકસાસ્ત્ર વૈષ્ણવ
૫૬૮ વૈષકસત્ર ૫૬૯ વૈષક સર્વસ્વનકુલકૃત ૫૭૦ વૈષકસાર ૫૭૧ વૈષક-
માસસત્ર ૫૭૨ વૈષકાનંદ ૫૭૩ વૈષકુત્તલ-અસીધરકૃત ૫૭૪ વૈષકસતત્વ. ૫૭૫ વૈષ
કોમુદી ૫૭૬ વૈષકોત્તુલ ૫૭૭ વૈષચન્દ્રોદય ૫૭૮ વૈષચિકિત્સા ૫૭૯ વૈષચિતામણિ
૫૮૦ વૈષજીવન ૫૮૧ વૈષતત્વ ૫૮૨ વૈષત્રિશટીકા ૫૮૩ વૈષમ્પણ દલપતિકૃત અને
પ્રાણુનાથકૃત ૫૮૪ વૈષદર્શન. ૫૮૫ વૈષત્રયભોધિકા ૫૮૬ વૈષાનિષદ. ૫૮૭ વૈષ-

* અથવા સૌંદર્ય કાસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન પદ્મજ્યે
રાજવૈષમા છેવટે મૂળ માત્ર છપાવ્યો છે

पक्षात् ५८८ वैद्यप्रदीप-छिन्नमिश्रकृत ५८९ वैद्यभोधसग्रह-जीमसेनकृत ५९०
 वैद्यमनसिखर-असीधरकृत ५९१ वैद्यभूषणनिधि-दु. ५९२ वैद्यमन्त्री ५९३ वैद्यम-
 नोरमा ५९४ वैद्यमहोदधि-वैद्यराजकृत ५९५ वैद्यमालिका ५९६ वैद्ययोग ५९७
 वैद्यरत्न ५९८ वैद्यरत्नमाला ५९९ वैद्यरत्नाकरभाष्य ६०० वैद्यरसरत्न ६०१
 वैद्यरमायन ६०२ वैद्यरहस्य ६०३ वैद्यरहस्यपद्धति. ६०४ वैद्यराजतत्र ६०५ वैद्यवल्लभ
 छिन्नमिश्रकृत, वल्लभकृत अने हस्तिप्रियकृत ६०६ वैद्यवल्लभ-अथवा त्रिशती दिवा
 न्वरत्रिशती ६०७ वैद्यवल्लभा ६०८ वैद्यवाचस्पति ६०९ वैद्यविनोद-शंकरभट्टकृत
 ६१० वैद्यविलास-रघुनाथकृत ६११ वैद्यवृद्ध-नारायणकृत ६१२ वैद्यशास्त्रसारसग्रह-
 व्यासगणपतिकृत ६१३ वैद्यसंक्षिप्तसार-सोमनाथ महापात्रकृत ६१४ वैद्यसग्रह
 ६१५ वैद्यसर्वस्व ६१६ वैद्यसार ६१७ वैद्यसारशंकराभ्य ६१८ वैद्यसारसग्रह
 ६१९ वैद्यसारोद्धार ६२० वैद्यसूत्रटीका ६२१ वैद्यहितोपदेश-शिवपण्डितकृत ६२२
 वैद्यभूत ६२३ वैद्यभूतसागर. ६२४ वैद्यभूतलहरी-मधुरानाथकृत ६२५ वैद्यलङ्कार
 ६२६ वैद्यवतस-लोडिअराजकृत ६२७ व्याधिसिद्धान्त ६२८ व्याध्यर्गल-दामोदरकृत
 ६२९ त्रणुचिन्तसा ६३० वृद्धभाष्य ६३१ शतश्लोका-अवधानसरस्वतीकृत,
 त्रिमलकृत अने भोपदेवकृत ६३२ शरीरलक्षण ६३३ शरीरविनिश्चयाधिकार-
 गंगारामदासकृत ६३४ शरीरस्थानभाष्य ६३५ शब्दतत्र ६३६ शाकनिधु-सीतार-
 मशास्त्रीकृत ६३७ शायनतत्र ६३८ शारीरक-श्रीमुष्कृत ६३९ शारीरवैद्य ६४०
 शाकुंधर-सहिता ६४१ शालिहोत्र-नकुलकृत ६४२ शालिहोत्रसार ६४३ शालिहो-
 त्रान्तय ६४४ शास्त्रलीकटप ६४५ शिलाजनुकटप ६४६ श्लेष्मन्वरनिदान ६४७
 पञ्चसनिधु ६४८ पञ्चसरत्नमाला ६४९ पाठ्यचिकित्सा ६५० मन्त्रिपातकलिका-
 इन्द्रनाथकृत, शंभुनाथकृत ६५१ मन्त्रिपातचन्द्रिका ६५२ मन्त्रिपातचिकित्सा ६५३
 मन्त्रिपातनाडीलक्षण ६५४ मन्त्रिपातपट ६५५ मन्त्रिपातमन्त्री ६५६ सर्वव्य-
 र्गव्यापाक ६५७ सर्वविजयितत्र ६५८ सर्वसग्रह ६५९ सहस्राक्ष तथा सर्वसिद्धांत
 ६६० सारसमुद्गी-रान्धरिचन्द्रकृत ६६१ सारसग्रह ६६२ सारसग्रहनिधु ६६३
 सारसिधु ६६४ सिद्धमत्र-केशवकृतनिधु ६६५ सिद्धमूलिकानिधु ६६६ सिद्धयोग
 ६६७ सिद्धयोगमाला ६६८ सिद्धयोगसग्रह-गणसेनकृत ६६९ सिद्धमारसहिता
 ६७० सिद्धांतगर्भ ६७१ सिद्धोपधेयसग्रह ६७२ मिलनाह ६७३ सुधामागर्भ ६७४
 सुश्रुतसहिता (अने टीकाकार-उल्लन जेज्जट, गयनाम-लारकर, भाष्य, अहर्देव)
 ६७५ सुश्रुतसार ६७६ सुषेण ६७७ सुतमहोदधि ६७८ सुताखुं व ६७९ सुतरथान
 ६८० सुहृत्सा ६८१ सुपरास्त्र अथवा पाकशास्त्र ६८२ मौलाभ्युत्थितामणि ६८३
 मौलाभ्युत्थितामणि ६८४ मरहीपिका-कामशास्त्र ६८५ मरतवप्रकाशिका-
 कामशास्त्र ६८६ मरपरीक्षा ६८७ स्वरविधि ६८८ मरुहलज्जन ६८९ सन्नि-
 पातकलिका ६९० हसनिदान अथवा हसरान्ध निदान ६९१ हरप्रदीपिका ६९२
 हरितक्यादिनिधु (भावप्रकाशातर्गत) ६९३ हरितवैद्यक-नारमेनकृत ६९४ हारीत-
 सहिता ६९५ हिकमप्रकाश-महादेव पण्डितकृत (आरभी विपरधी भाषान्तर करेण)
 ६९६ हिकमप्रदीप ६९७ हिक्याधिकार ६९८ हिनोपदेश (वैद्यहितोपदेश) ६९९
 छंदमहीपत्र-भोपदेवकृत कोश ७०० छंदोगप्रतिका ७०१ हेमाद्रि-वा-भट्ट विपर टीका
 ७०२ हेल्यकृत वैद्यक

અનુક્રમણિકા

આર્યભિષદ્-ભાગ ૧ લો

વૈષધી ગુણદર્શ.

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ.
અક્ષતકરો	૮૭	અગમ	૧૧૪
અ કોલ	૮૮	અગ્નિ	૧૧૫
અખરોડ	૯૦	અજવર્ગ-જવક અને અપલક	૧૧૭
અગધીઓ	૯૦	અમાણા	૧૧૮
અગડ	૯૧	અમાળીઓ	૧૧૮
અઘાડી (માડી અઘાડી, પોપડીકાગ)	૯૫	અળછ	૧૧૯
અવેડા	૯૫	અળની	૧૧૯
અળગરી	૯૯	અળશી	૧૨૦
અળન	૯૯	આદડા	૧૨૩
અળની	૯૯	આગીઓ	૧૨૬
અળમો	૯૯	આદ	૧૨૭
અળમોદ (મોડી અળમો)	૧૦૦	આમલી	૧૨૦
અળવલા	૧૦૧	આમળાનું ઝાડ	૧૨૪
અડદ	૧૦૧	આલ	૧૨૬
અતિવિષ (વખમો)	૧૦૦	આનુ	૧૨૭
અનન	૧૦૪	આવળ	૧૩૭
અનનસ	૧૦૪	આરા	૧૩૮
અજી	૧૦૫	આગેત્રી (આમુદરો)	૧૦૮
અળછ (આમુલા)	૧૦૬	આન ધ (આમુદ)	૧૩૯
અમોલી	૧૦૬	આમાપાલવ	૧૪૧
અખાડો	૧૦૬	આખાદળદર	૧૪૧
અમગવેલ	૧૦૭	આમો	૧૪૨
અમલખેદ	૧૦૮	હંગામીયા	૧૪૫
અરબ્બન માળડ (રોળો માળડ)	૧૦૮	હડતીયુ (ગધડલીયુ)	૧૪૬
અરકુસી	૧૦૯	ઈંદ્રવજનું ઝાડ	૧૪૬
અરકુમા	૧૧૧	ઈંદ્રવજ્યા	૧૪૮
અરણી	૧૧૨	ઈક્ષા	૧૫૦
અરલુ	૧૧૩	ઈમિ (શેરી લોખાન)	૧૫૨

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ.
ઉત્કટારી (ઉત્કટી)	૧૫૧	કરિમાતુ	૧૮૨
ઉડણુ	૧૫૨	કરેણા (કણેર)	૧૮૩
ઉદ (લોખાન)	૧૫૩	કરબળ	૧૮૪
ઉદરકની	૧૫૩	કલગારી	૧૮૪
ઉધરસી	૧૫૫	કલોળ છરૂ	૧૮૬
ઉપરસાલ	૧૫૫	કવલા	૧૮૬
ઉબરા (ઉબરડો)	૧૫૮	કસુબી (કસુમ)	૧૮૬
ઉબી (બો-) રિગણી	૧૬૦	કળથી	૧૮૭
ઉલકુલી	૧૬૧	ક કોડી (ક ટોલી)	૧૮૮
ઉર્સા (પાળા ધાવડી)	૧૬૧	કાચનાર	૧૮૯
એરડો (દીવલી)	૧૬૨	કાકડારી ગી	૧૮૯
એરોદસ	૧૬૫	કાકડી	૧૯૦
એલચી	૧૬૬	કાળૂ	૧૯૧
એાટ	૧૬૭	કાતરવલ	૧૯૨
એાથમીછરૂ	૧૬૭	કાનફેારી	૧૯૨
એરો	૧૬૮	કાશી (સુદ)	૧૯૩
એચરો	૧૬૯	કાચકળ	૧૯૩
કડ (ઉપલેટ)	૧૬૯	કારિદા	૧૯૪
કડવા તુરીયા	૧૭૦	કારિવણા	૧૯૫
કડવી કવડ	૧૭૧	કારેલી	૧૯૬
કડવી ગલકી	૧૭૧	કાવળે	૧૯૭
કડવી હુધી (તુબડી)	૧૭૨	કાસ (કાસડો)	૧૯૭
કડુ	૧૭૨	કાસાળું	૧૯૭
કડવચી	૧૭૩	કાસુદરો	૧૯૮
કણુબી (કરબ)	૧૭૪	કાળા તલ	૧૯૯
કદબ	૧૭૪	કાળા દાણા	૧૯૯
કનક	૧૭૫	કાળા ખજૂરી	૧૯૯
કપાસ	૧૭૬	કાળી છરી (કડવી છરી)	૨૦૦
કપૂરીમધુરી	૧૭૭	કાળી વેલ	૨૦૦
કપૂર	૧૭૮	કાળો ઉમરડો (ટી-ગાડો-ઉબર)	૨૦૧
કપૂરકાચલી	૧૮૦	કાકડ (કરપટા)	૨૦૧
કપૂરબેડી	૧૮૦	કાગ (ધાન્ય)	૨૦૨
કપરવેલ	૧૮૧	કાચકી	૨૦૨
કમળ	૧૮૧	કાળળ	૨૦૩
કરમદી	૧૮૨	કાટાસરીઓ	૨૦૩

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ.
કાઠી (કાઠાવાળા) ગોખરૂ	૨૦૪	ખટખટી	૨૩૧
કાંદેરી કાગળ	૨૦૫	ખડખડુ (સકરડેડી)	૨૩૨
કાઠવેલ	૨૦૫	ખરશીગી (મેઢાશીગ)	૨૩૨
કાંડોળી	૨૦૬	ખપાટ (ખરેડી)	૨૩૨
કાસકી (પેટારી)	૨૦૬	ખરસાણી (ડી)	૨૩૪
કિરમણી અળખો	૨૦૭	ખસખસ, અરીણુ	૨૩૪
કિંજળી	૨૦૭	ખાખરો	૨૪૦
કીડામારી	૨૦૮	ખાજકોલતી	૨૪૨
કુકરપાકતો વેલો (કુકરવેલ)	૨૦૮	ખાટખટુખા (ખાગખટુખા)	૨૪૦
કુખી	૨૦૯	ખાટી લુણી	૨૪૦
કુખો	૨૦૯	ખિલખિલા	૨૪૪
કુરકુખા	૨૧૦	ખીજડા (અમડી)	૨૪૪
કુવા	૨૧૦	ખુરાસાની અળખો	૨૪૫
કુળી	૨૧૦	ખેર	૨૪૬
કુદ (કામડા)	૨૧૧	ખેરવેલ	૨૪૮
કુવાડીઆ	૨૧૧	ખારેતી	૨૪૯
કુવાર	૨૧૨	મજકણી	૨૪૯
કેતકી	૨૧૫	મરણી	૨૫૦
કરડી (કેર, કાગવી)	૨૧૫	મરમાળો	૨૫૦
કરડા	૨૧૫	મરવેલ	૨૫૨
કવડાનું ઝાડ	૨૧૬	મલકી	૨૫૨
કસર	૨૧૭	મલતુરા	૨૫૩
કસરી (પીચો) અપો	૨૧૮	મવાર (ચુવાર)	૨૫૪
કળા	૨૧૮	મહુલા	૨૫૪
કાકમ	૨૨૧	મહુ (મહી)	૨૫૪
કાઠી	૨૨૨	મળજીલી	૨૫૬
કાઠીબર	૨૨૩	મળી	૨૫૬
કાઠીબા	૨૨૩	મળો	૨૫૭
કાચમીર (લીલા ધાણા)	૨૨૩	મગાવતી	૨૬૧
કાદરા	૨૨૫	મમેટી	૨૬૨
કાલિજન	૨૨૬	માજગ	૨૬૩
કાશિખ	૨૨૬	માળો (લાગ)	૨૬૪
કાલુજી	૨૨૭	ચુગળ	૨૬૫
કાળકદ	૨૨૮	ચુરચુળી	૨૬૬
કોચ (કબચ)	૨૨૯	ચુલછુ (ચુલછડી)	૨૭૦
ખજૂરી	૨૩૦	ચુલદાવરી	૨૭૦

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
મુલગાશી	૨૭૦	ચિરબોટ	૨૮૯
મુલાળ	૨૭૧	ચીણો	૨૯૦
મુદી	૨૭૨	ચિત્રો	૨૯૦
ગોખર બોડા	૨૭૨	ચુકો	૨૯૧
ગોઝળ	૨૭૪	ચેર	૨૯૧
ગોમેઝ	૨૭૪	ચોધારી	૨૯૧
ગોરખ આમલી (રૂખડો)	૨૭૪	ચોપચિની	૨૯૧
ગોરખમુડી (કલાર)	૨૭૫	ચોળા	૨૯૨
ગોરાકુ	૨૭૬	જટામાસી (ખાલછડ)	૨૯૨
ગોળ	૨૭૬	જવ	૨૯૩
ગોરીનો ફણો	૨૭૬	જળીળ ખવા	૨૯૪
ગાલબુ	૨૭૭	જાનવેલ	૨૯૪
નજીસરી	૨૭૭	જામફળ (જમરખ)	૨૯૪
ધાયાન	૨૭૭	જાયફળ	૨૯૪
ધામારી	૨૭૭	જાંખ	૨૯૭
ધાસપિતપાપડો	૨૭૮	જાંખુ	૨૯૭
ધોડી	૨૭૮	જાખાપોતો	૨૯૯
ધોડીબેલ	૨૭૮	જર	૨૯૯
ધોલુશી	૨૭૮	જુદ	૩૦૧
ધોલા (ગિલોડી)	૨૭૮	જુવાર	૩૦૧
ચણુખોખા (કેકોલ)	૨૭૯	જેડીમધ	૩૦૨
ચણુ	૨૮૦	ઝરસી	૩૦૩
ચણુડી	૨૮૧	ઝાડશેવાલ	૩૦૪
ચદનખટવો	૨૮૩	ઝાઝેટ	૩૦૪
ચદુસ	૨૮૪	ઝેરકાચલાનુ ઝાડ	૩૦૪
ચમેલી	૨૮૪	ટાકો	૩૦૭
ચપાકાટી (પીળો કચનાર,		ટીખર	૩૦૮
પીળો કાચનાર)	૨૮૪	ડમરો	૩૦૯
ચમેલી	૨૮૪	ડાલ (ડાલડો)	૩૦૯
ચારોળીનુ ઝાડ	૨૮૫	ડામર	૩૧૦
ચામેલ	૨૮૬	ડાગર (લાત)	૩૧૦
ચિકુ	૨૮૬	ડીકામાલી	૩૧૧
ચિલમિટકો	૨૮૬	કુકરકદ	૩૧૨
ચિત્રક (ચિત્રો)	૨૮૬	કુગળી (કાદો)	૩૧૩
ચમડ	૨૮૯	દ્વાર આળો	૩૧૫
ચિલકુ	૨૮૯	તગર	૩૧૫

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
તગર મંદિર	૩૧૫	કાક્ષ	૩૪૧
તજ	૩૧૮	કમાસો	૩૪૩
તખાકુ (તમાકુ)	૩૧૭	કરો (દરોહ)	૩૪૪
તમાલ વૃક્ષ	૩૧૮	કવ (ધાવડો)	૩૪૫
તગડી	૩૧૮	કતૂરો	૩૪૫
તરશુચ (કાળી ગા)	૩૧૯	કામણ	૩૪૭
તલ	૩૨૦	કાવડી	૩૪૭
તવખીર વૃક્ષ	૩૨૧	કેડશી	૩૪૮
તાડ	૩૨૨	કોળી	૩૪૮
તાદળબો	૩૨૩	કોળી ખીલડી	૩૪૮
તાલીસ	૩૨૪	કોળી કળી (શીલુવી)	૩૪૯
તિપાની	૩૨૪	કોળો ચપો	૩૫૦
તિવર	૩૨૫	કોળો મગવો	૩૫૦
તુરીઆ	૩૨૫	નગોડ	૩૫૧
તુવરકળ	૩૨૫	નરાળા	૩૫૨
તુવર	૩૨૬	નસોતર	૩૫૨
તુલસી	૩૨૭	નળ	૩૫૩
તેજપાલ	૩૨૯	નાહિળ	૩૫૩
તરણ	૩૩૦	નાકકળી કળી	૩૫૪
તોગણ	૩૩૦	નાગકસગ	૩૫૪
ત્રાયમાણ	૩૩૦	નાગચ પો	૩૫૫
તુવર-આધારો (ચોર-આધારો)	૩૩૧	નાગજત્ર	૩૫૫
તુવર-ત્રણધારીઆ	૩૩૨	નાગદમની (ત્રીપટો)	૩૫૫
દક્ષણી તુરીઆ (ચોર) કટાણો	૩૩૩	નાગકણી	૩૫૬
તોડમ	૩૩૪	નાગગવેલ	૩૫૬
તોડી	૩૩૬	નાગલા દુધેલી (ચમાર દુધેલી-દુધી)	૩૫૭
તોડ હળદર	૩૩૬	નાગલી	૩૫૮
તોડલા મોરમ	૩૩૭	નાની ચરણી (નરવેલ)	૩૫૮
તાતી	૩૩૭	નાગગીતુ ઝાડ	૩૫૯
તિડા	૩૩૮	નારી (કીડામારી)	૩૫૯
તીપમાળ (ગલગોટા)	૩૩૮	નાલ	૩૬૦
તુદુરલી	૩૩૮	નાળીએરી	૩૬૦
દુધી (નર)	૩૩૯	નાણુ	૩૬૨
દુધેલી	૩૩૯	નાદરૂપ	૩૬૨
ત્રવદાર	૩૪૦	નિખાગ	૩૬૩
તવ આરળાઓ	૩૪૧	નિર્મળા	૩૬૩

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ
નીપાણી	૩૬૪	પુષ્કરમૂળ	૩૮૩
નેતર	૩૬૪	પેડકુળી	૩૮૫
નેપાળી	૩૬૪	પેદુર	૩૮૫
નેવરી	૩૬૫	પોકળી	૩૮૫
નેવારી (નીમાળી)	૩૬૫	પોપૈયો (ઝેરક કાકડી, ઝાડચીલડી)	૩૮૫
નોળવેલ	૩૬૫	ફણુસ	૩૮૬
પટોલ કટું (કડવા પટોળા)	૩૬૬	ખાલસા	૩૮૭
પતુર	૩૬૭	ફાગળી	૩૮૮
પતંગ	૩૬૭	ફાણ	૩૮૮
પમકાક	૩૬૭	કુગ	૩૮૯
પપનસ	૩૬૭	કુદિતો	૩૯૦
પગવળ	૩૬૮	કુલકેશર	૩૯૦
પરિપાક	૩૬૮	બકામ લીબડી	૩૯૦
પડાળા	૩૬૮	બટાટા	૩૯૧
પાપાણુબેદ	૩૬૮	બદામ	૩૯૧
પાટલા	૩૬૯	બચોરીયો	૩૯૨
પાટલી	૩૭૦	બર	૩૯૨
પાદ (કાળીપાડ)	૩૭૧	બળ (બોળ)	૩૯૩
પાન અજમે	૩૭૨	બાન્દરી	૩૯૩
પાગસ પીપળા	૩૭૨	બાફળી (હીંગોત્રી)	૩૯૪
પાગિતક	૩૭૩	બાવચી	૩૯૪
પાદમ (ભાણ)	૩૭૩	બાવળ	૩૯૫
પાડેવા (પારિભદ્ર)	૩૭૩	બામ	૩૯૭
પાણુકાદા	૩૭૪	બિહી	૩૯૭
પાણુકુભા	૩૭૪	બિવલી	૩૯૭
પાદડી	૩૭૪	બીન્નેર	૩૯૮
પિંડવણુ (નાનો અમેરવા)	૩૭૫	બીલી	૪૦૦
પિત્તપાપડો	૩૭૬	બીવલો (બીયો)	૪૦૩
પિલુડી	૩૭૭	બેહેકળ (વિકળો)	૪૦૩
પિસા	૩૭૮	બેહેડા	૪૦૩
પિસ્તા	૩૭૮	બોન્ડી	૪૦૪
પીપર (પિપળ)	૩૭૮	બોરસળી (વરસાલી)	૪૦૫
પીપળા (અહાપી પંડો)	૩૭૮	બોળ (હીરાબોળ)	૪૦૭
પીલુ (બાળ, બાળુ)	૩૮૧	અભદડી (ઉદ્ગરો)	૪૦૭
પીળો ધતૂરો	૩૮૨	આહી	૪૦૮
પુગળવેલ	૩૮૩	અમરડીનો વેલો	૪૦૮

નામ.	
ભારગી	
ભાગરો	
બીજાનો	
બીડી	
બીડા (શાક)	
બુધપાત્રા	
બુધશિરડ	
બુતાકશીશી	
ભેડ	
બોયચામળી	
બોયકોળુ	
બોયચપા	
બોયમગ (મગફળી)	
બોરિગાળી	
મકાઈ	
મખમલી	
મગ	
મજડ	
મયાળ (પોઈ, પોથી)	
મગડાશીંગ	
મગ્ગી	
મગ્ગો (કમરો)	
મરી (તીખા)	
મરેડી	
મર્યાદવેલ	
મમગ	
મદડા	
મદાર	
માકડી	
માચાલ (મચીયણુ)	
માઠ (ગાંધી)	
માયફળ (માયા)	
માયમળ (ગરમેલ)	
માલકાગણી	
માલતી	
માલેખધ	

પૃઠ	નામ.	પૃઠ.
૪૦૯	માહુલી	૪૩૨
૪૧૦	મિરભેળી	૪૩૨
૪૧૧	મીઠો લીખરો	૪૩૩
૪૧૪	મીઠુ લીખુ (મોસંબી)	૪૩૩
૪૧૫	મીઠળનુ ઝાડ	૪૩૩
૪૧૫	મીઠીઆવળ (મોનાસુખી)	૪૩૪
૪૧૫	મુગવેલ	૪૩૫
૪૧૫	મુચ્ચદ	૪૩૫
૪૧૬	મુદ્દગ (કમરખ)	૪૩૬
૪૧૬	મુસળી	૪૩૬
૪૧૬	મુળા	૪૩૭
૪૧૮	મેદાશીંગી (ખરશીંગી)	૪૩૮
૪૧૯	મેદાનીંગ	૪૩૮
૪૧૯	મેથી	૪૩૯
૪૨૦	મેદી	૪૪૦
૪૨૦	મેદાલકડી	૪૪૦
૪૨૧	મોગરો	૪૪૦
૪૨૧	મોગલી એંગડો	૪૪૧
૪૨૨	મોથ	૪૪૨
૪૨૨	મોગવેલ	૪૪૨
૪૨૩	મોરશિખા	૪૪૪
૪૨૪	મોરમ	૪૪૪
૪૨૫	મોરમદારો	૪૪૪
૪૨૬	મોહડીપાટ	૪૪૫
૪૨૭	મ્હાદ	૪૪૫
૪૨૭	રગતરોહિડા	૪૪૫
૪૨૭	રતનબેન (નમુદી)	૪૪૫
૪૨૮	રતાળુ	૪૪૬
૪૨૯	રતાફળી	૪૪૭
૪૨૯	રત્નચુખ (ચાલ)	૪૪૭
૪૩૦	રાઈ	૪૪૭
૪૩૦	રાઈકાનીયા (નગરકાડીયા)	૪૪૯
૪૩૦	ગળગળ	૪૪૯
૪૩૧	ગળહમ	૪૪૯
૪૩૨	રાતીંગીગાળી	૪૫૦
૩૨	ગતી પીપુડી	૪૫૦

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ.
રાત્ર કાળ	૪૫૦	વગડાઉ મુરખ	૪૮૧
રાત (જગલી કે વન) તુલસી	૪૫૦	વજનાગ	૪૮૨
રાત પેટારી (જગલી ગાંગસી)	૪૫૧	વજ (વોડાવજ)	૪૮૩
ગનમોગરો	૪૫૧	વડ	૪૮૪
રાતભીડ	૪૫૨	વડગુફો (મોટી ગુફી)	૪૮૫
રામકળ	૪૫૨	વગધાગ	૪૮૬
રામખાણુ (પાનખાજરીયુ)	૪૫૨	વરી (મોરિઓ)	૪૮૬
રામેડા	૪૫૩	વરિયાળી	૪૮૬
રામ આમળી	૪૫૩	વતાકડી (વેગણી)	૪૮૭
રાયણ	૪૫૪	વસુ	૪૮૮
ગરના	૪૫૪	વાધાડી	૪૮૯
ગળ	૪૫૬	વાયુખા	૪૮૯
રીમામણી	૪૫૭	વાયવગણો (વગણો)	૪૮૯
ફ્રાક્ષ	૪૫૮	વાલોળ	૪૯૧
રેણકા (ગેણકખીજ)	૪૫૮	વાવડીગ	૪૯૧
રવચી	૪૫૮	વાવળ	૪૯૨
રામકળ (કમલ)	૪૬૧	વામનવજ	૪૯૩
રોહિણી	૪૬૨	વાળો	૪૯૦
રોહિમ (ધામ)	૪૬૦	વાકેરી	૪૯૪
લધુરોહિસ	૪૬૨	વારો	૪૯૫
લવગ	૪૬૦	વામ	૪૯૫
લમણ	૪૬૪	વિખમોગરી	૪૯૭
લાણો (પલીયો)	૪૬૬	વિખરી (વનમોડ)	૪૯૭
લાખડી	૪૬૭	વિછુડા	૪૯૭
લીલાચ પો	૪૬૮	વિપ્લુકાતા	૪૯૮
લીમડા (કડવો)	૪૬૮	વલતુર	૪૯૯
લીડીપા પર (પી પગ)	૪૭૩	શણુપુ'પી	૪૯૯
લીભુડી	૪૭૭	શતાવરી	૪૯૯
લુણીની ભાજ	૪૭૮	શગુખા	૫૦૨
લેડી	૪૭૯	શક્તરો (ખરસાડીયો)	૫૦૩
લોધર	૪૭૯	શવળા	૫૦૪
વગડાઉ અજમો	૪૮૦	શહાજીઝ	૫૦૪
વગડાઉ અળની	૪૮૦	શખાવડી (માખણી)	૫૦૪
વગડાઉ તુરીયુ	૪૮૦	શાકર કાળ	૫૦૫
વગડાઉ મરચીવેલ	૪૮૧	શિકેકાષ	૫૦૫
વગડાઉ સાટોડી	૪૮૧	શિમળો	૫૦૬

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ.	પૃષ્ઠ.
શિરકસિયા (સુડીયાનો વેલો)	૫૦૮	સામે	૫૦૨
શિરદેરી (ખગ્લેર)	૫૦૯	સાધરખ	૫૩૨
શિસમ	૫૧૦	સિગોડ' (શિગોડી)	૫૩૨
શિળીદ	૫૧૦	મિવણુ	૫૩૩
શીતાફળ	૫૧૧	સુખડ	૫૩૩
શેતુર	૫૧૧	સુગધી (લીલી) =હા	૫૩૫
શેમટ	૫૧૧	સુગીણુ	૫૦૫
શેરણી	૫૧૨	સુપીણુ	૫૩૬
શેલડી	૫૧૩	સુગળુ	૫૩૬
શેવલી ગુલાબ (ગુલદાવદી)	૫૧૫	સુરખધ	૫૩૭
શેવાળ (લીલ)	૫૧૫	સુડ (પીળા બેરળનું ઝાડ)	૫૩૭
શાવડ	૫૧૬	સુરફૂલ (મૂળસુખી)	૫૩૮
મથુ (ગાણુ)	૫૧૬	સોનવલ	૫૩૯
મતાપા	૫૧૭	સોનાગવલ	૫૪૦
મપ્તાન	૫૧૭	સોપારી	૫૪૦
મફરળન	૫૧૭	સોગી	૫૪૧
મમુદફળ	૫૧૮	સોમવલી (સોમલતા)	૫૪૨
મમુદગોલ	૫૧૮	ચલકમલિની	૫૪૨
મમેગવા	૫૧૯	હગડે	૫૪૨
સરગવા	૫૨૧	હગળુસુરી	૫૪૭
મગમગ	૫૨૦	હગમે	૫૪૭
મવા (સુવા)	૫૨૦	હગદર	૫૪૮
સહદેવી	૫૨૪	હસરાળ	૫૪૯
નત્રા	૫૨૪	હાડસધી	૫૪૯
માગ	૫૨૪	હાડમાખળ	૫૫૦
મટોડી	૫૨૫	હાશા	૫૫૦
માળ (એન)	૫૨૭	હિવડ	૫૫૦
માત્પાન	૫૨૮	હીંગ	૫૫૧
માપનન	૫૨૯	હુગ	૫૫૨
માપદાણા	૫૩૦	હેદ	૫૫૨
સારફળ (નાલેકુ, હુપેટા)	૫૩૦	હેળુ	૫૫૩
સાલમ	૫૩૧		

આર્યભિષદ્-ભાગ રજા

સુબોધ વૈવક.

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
અજ્ઞાન	૫૫૫	૩ જગાણુ વિષ	૬૩૬
અન્નપિત્ત	૫૫૭	૪ હડતાળ અને મનશીળનું વિષ	૬૩૬
અગ્નિ	૫૫૮	૫ રમડપૂરનું વિષ	૬૩૭
અન્નિલગ	૫૫૯	૬ કચલી ભૂમી	૬૩૭
આક્રેશ	૫૬૦	૭ વજનાગનું વિષ	૬૩૮
આમવાયુ	૫૬૧	૮ મુદ્દાક્રિશિ (મોદારશિમ)નું વિષ	૬૩૮
આપના ગેગ	૫૬૩	૯ મિદ્દનું વિષ	૬૩૮
ઉદરરોગ	૫૭૫	૧૦ મોગયુયુનું વિષ	૬૩૮
ઉદાવન ગેગ	૫૮૨	૧૧ હિંગોલનું વિષ	૬૩૮
ઉધરમ	૫૮૩	૧૨ પાગનું વિષ	૬૩૮
ઉત્તવા (મૂત્રદુષ્ટ)	૫૮૬	૧૩ ગધડનું વિષ	૬૩૯
ઉલટી (વમન)	૫૮૯	૧૪ અશ્વીણનું વિષ	૬૩૯
ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો	૫૯૦	૧૫ નેપાળાનું વિષ	૬૪૦
કમળો	૫૯૧	૧૬ કાગ અને ગાગનું વિષ	૬૪૦
કરમિસા (કૃમિગેગ)	૫૯૨	૧૭ કંગણનું વિષ	૬૪૦
કાનના ગેગ	૫૯૪	૧૮ ગેગાચલાનું વિષ	૬૪૦
કોગળીયુ અથવા વિષૂચિકા	૬૦૦	૧૯ કાવૂરાનું વિષ	૬૪૧
કોટ	૬૦૨	૨૦ મદા (કાકે)ની કેદ	૬૪૧
કદમાગ, અપરવી અને લાપોટીયુ	૬૦૯	૨૧ મેળુ-કોદાનું વિષ	૬૪૧
ગળની (ગોપગેગ)	૬૧૧	૨૨ મોપારી લાગે તો	૬૪૨
ગાક (અધિગેગ)અને અર્બુદરોગ	૬૧૧	૨૩ શુરીઆનું વિષ	૬૪૨
ગાકીયો વા (અગનું અવડાઈ જનું)	૬૧૨	૨૪ કોચનું (કુલીલીનું) વિષ	૬૪૨
ગોથુ (વાધ)	૬૧૪	૨૫ ભીનામા ઉપગ	૬૪૨
ગોથો (ગુદમ)	૬૧૬	૨૬ ચણોડીનું વિષ	૬૪૨
સાદી-ગમ્મી-ટાપી (ઉપદેશ)	૬૧૮	૨૭ આદડાનું વિષ	૬૪૨
ચિત્તવ્રમ (ઉ-માદરોગ)	૬૨૪	૨૮ અગમાણીનું વિષ	૬૪૨
જુનો કાકો (મગ્ગલગી)	૬૨૫	૨૯ કારોસીન તેલ પેટમા ગયું હોયતો	૬૪૩
કાકો અથવા અતિસાર અને મગ્ગો	૬૨૬	કેરી કાંચ (જગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.	
કેર (વિષ)	૬૩૩	૧ સાપનું કેર-મર્ષવિષ	૬૪૩
સ્થાવરકેર (વિષ) અને તેના ઉપાય		૨ કંતગનું કેર-શ્વાનવિષ	૬૪૬
૧ સોમકનું વિષ	૬૩૫	૩ લતા (કાનરજી) વિષ	૬૫૦
૨ તામાનો કાટ	૬૩૬		

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૪ ઉદરનું વિષ	૬૫૧	ગતવા (વિમર્ષ)	૭૩૧
૫ ભમરી અને માખીનું વિષ	૬૫૨	રેચનની આવન્યકતા અને આપધો	૭૩૩
૬ નખ-દત-વિષ	૬૫૨	વધગવળ (અતગવળ)	૭૩૮
૭ સરગ (કાકીકા, કાચિકા)નું વિષ	૬૫૨	વાયુના રોગ	૭૩૭
૮ વીછીનું વિષ	૬૫૩	વાહ	૭૫૧
૯ કાળી તીછળનું વિષ	૬૫૪	વાળો	૭૫૧
૧૦ ફેડકાનું વિષ	૬૫૪	વિદધિરોગ (ગડા ગુમડા)	૭૫૫
૧૧ માછલાનું વિષ	૬૫૪	વિન્કાટર રોગ (કાલ્લા)	૭૫૬
૧૨ ગાળીનું વિષ	૬૫૮	વલુરોગ (નખમ અને ગુમડા)	૭૫૭
૧૩ કાનખજુરાનું વિષ	૬૫૮	શીંગમ (પિત્તનું ઉપકવું)	૭૬૪
૧૪ મશક (ડામ)નું વિષ	૬૫૫	શીતળા અને ગોતર	૭૬૬
૧૫ વિપોપનહાર	૬૫૫	ગળરોગ	૭૬૭
તરમ (નૃપાંગ)	૬૫૫	સોળે	૭૭૧
તાલ અથવા તલ	૬૫૬	સ્ત્રીઆના રોગ.	
દમ (આમ રોગ)	૬૭૬	પ્રદર	૭૭૮
નાદના રોગ	૬૮૧	મોમરોગ	૭૭૬
નામન્દાલ રોગ અને ઘાતુપુષ્ટિના આપવા	૬૮૪	ચોનિરોગ	૭૭૭
પથરી (અરમરી)	૬૮૧	ચોનિકંઠ (અગ ચોનિયી બહાર)	
પરમિયા અથવા પ્રમેહ	૬૮૨	આવતું)	૭૭૯
પાકું	૬૮૬	ગર્ભિણી રોગ	૭૮૦
બળતર (પાનરોગ)	૬૮૯	ગભચલન	૭૮૮
બાલરોગ	૭૦૦	ગર્ભસાય અને ગભપાત	૭૮૮
મેશુદ્ધિ (મરજાંગમ)	૭૧૦	ગર્ભજર રોગ	૭૮૫
ભગદર રોગ	૭૧૨	મૃનિકા રોગ (મુવાંગ)	૭૮૯
ભસ્મક રોગ	૭૧૮	તત્તનંગ	૭૯૧
ભારે શરીર (મેદાંગ)	૭૧૪	તવરબેદ	૭૯૩
માથાના રોગ	૭૧૫	સત્રલભૂ	૭૯૪
મૂત્રબધ (મૂત્રાવાત)	૭૨૧	દરમ-મના	૭૯૮
મૂત્રઅનની આવન્યકતા અને આપધો	૭૨૮	હાથીપગો (લીપદ)	૭૯૭
મોઠાના રોગ (મુખરોગ)	૭૨૪	હેડકી (ઉચકી)	૭૯૭
સ્થતપિત (સ્થતપિત)	૭૩૦	હૃદયના રોગ અથવા હૃદયો	૮૦૦
		ક્ષયરોગ	૮૦૦
		સુદરોગ-દોષ્ટા, દોષ્ટીઆવરોગ	૮૦૩

ગોવૈદ્યક.

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
ગાયત્રુ દ્વિધ	૮૧૪	ગાયત્રુ ઘી	૮૧૯
ગાયત્રુ દહી	૮૧૬	ગોમૃત	૮૧૯
ગાયત્રુ માખણ	૮૧૬	ગાયત્રુ છાણ	૮૨૦
ગાયત્રી છાશ	૮૧૭	છાણની ગમ્મ	૮૨૦

પ્રાણિજ ઔષધી.

અમ્મિ (હાડકા)	૮૨૧	દૂધ	૮૨૭
ઉદરની લીડીઓ	૮૨૧	પેદુ બાળગ	૮૨૮
કમ્તૂરી	૮૨૨	ખીરબહોડી (ગોકળગાય)	૮૨૮
કમ્તૂરની હગાર	૮૨૨	ભેગનુ છાણ	૮૨૯
કાતણી (કરોળીઓ) નુ ઘન	૮૨૩	મધ	૮૨૯
કુકડીની વિષ્ટા (હગાર)	૮૨૩	માખણ	૮૩૦
કશ	૮૨૩	મૂત્રવર્ગ	૮૩૦
ગાદુળા (મન જૂતાગ, યુ અળસીઓ)	૮૨૩	મીણ	૮૩૧
ગધેડાની લીદ	૮૨૪	મોરના પીછા	૮૩૧
ગધેડાનો દાત	૮૨૪	વાઘની ચરખી	૮૩૧
ગોરોચન	૮૨૪	સમુદ્રરીણુ	૮૩૧
નૃતવર્ગ	૮૨૫	સપની કાચળી	૮૩૨
નોડાની લીદ	૮૨૬	સસલાનુ લોહી	૮૩૨
નોડાનો વાળ	૮૨૬	સાપરશિંગ	૮૩૨
છાશ	૮૨૬	હરિણુનૃગ	૮૩૩
દહી	૮૨૭	હરિતદત	૮૩૩

રસવૈદ્ય.

અમ્મ	૮૩૫	ગોપીચદન	૮૪૪
અબર	૮૩૭	ગધક	૮૪૪
કમ્તૂરી	૮૩૮	ચુનો	૮૪૫
કલક (કચીર)	૮૩૯	છીપ	૮૪૬
કાચલવણુ (બગડીઆર)	૮૪૦	જવખાત	૮૪૭
કાડીખાત	૮૪૧	જસન	૮૪૭
કાતીલોહુ (કાતીલોહ)	૮૪૧	પાટીઓ ટકણખાત	૮૪૮
કાસુ	૮૪૧	તેલીઓ (ખડીઓ) ટકણખાત	
કાડી	૮૪૨	(કુલાવેલો)	૮૪૯
ખડી	૮૪૩	નાસુ	૮૫૦
ખાપરીયુ	૮૪૩	દગડી પાપાણુભેદ	૮૫૨
ગેર	૮૪૪	ધૂવાસ	૮૫૨

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
નવસાગર (નવમાગ)	૮૫૨	લોહકીટ (કાટોડો)	૮૭૬
પરવાળા	૮૫૩	લોહચુબક	૮૭૭
પાણીશીક	૮૫૪	શિંગોળ	૮૭૭
પાપડીઓ ખારો (સ ચારો)	૮૫૪	શિલાગિત	૮૭૭
પારો	૮૫૫	શખ	૮૭૮
પીતળ	૮૬૫	શખજર	૮૭૮
પોલાદ (ગજવેલ)	૮૬૫	માછખાર	૮૮૦
ફટકડી	૮૬૮	મીનુ	૮૮૦
બીડલુણ	૮૬૯	સુરખો	૮૮૧
મનશીલ	૮૬૯	સુરોખાગ	૮૮૨
મીઠું	૮૭૦	ગુવણુમાસિદ	૮૮૨
મુરહારશીંગ	૮૭૧	સોનું	૮૮૩
મુલતાની માટી	૮૭૧	સોમલ	૮૮૪
મોતી	૮૭૨	સચળ	૮૮૫
મોતીની છીપ	૮૭૨	સામગલુણ	૮૮૫
મોરચુલુ	૮૭૨	સિદ્ધ	૮૮૬
રસદપર	૮૭૩	સિધાલુણ	૮૮૭
રૂપ	૮૭૪	હતાલ	૮૮૭
રોષમાસિક (રૂપામુખી)	૮૭૫	હિંગકસી	૮૮૮
લુણારખાર	૮૭૬	હિંગલોક	૮૮૯

ઔષધીક્રિયા

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૧-રસાયન.		તેજોયત્ર (લખક)	૮૯૩
(૧) રસાયણોગી વિષયો		(૨) રસ	
અમિના પ્રકાર	૮૯૧	બોળ બદ્ધરસ	૮૯૪
પુટ આપવાના પ્રકાર	૮૯૧	મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૪
યત્રો		બીજા પ્રકારનો મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૫
ડમરુયત્ર	૮૯૨	ત્રીજા પ્રકારનો મહાભવગાદુશ રસ	૮૯૫
ઉર્ધ્વનલિકા યત્ર	૮૯૨	મૃત્યુજય રસ	૮૯૬
વાનુકા યત્ર	૮૯૨	મૃત્યુજય રસ બીજો	૮૯૬
બધર યત્ર	૮૯૩	પ્રમેહ રસાયન	૮૯૬
દોલા યત્ર	૮૯૩	આત્મદર્શન રસ	૮૯૬
ગર્ભ યત્ર	૮૯૩	સમીરણ કમરી (વાતાગિ) રસ	૮૯૬
વાતાળ યત્ર	૮૯૩	બૃહત્ દમ્બાબેદી રસ	૮૯૬

નામ	
લોકનાથ રસ	૮૬૭
હિદયભાગ્ય રસ	૮૬૭
લઘુવાતવિવ્યસન રસ	૮૬૭
ઝંકુડાર રસ	૮૬૭
વૃદ્ધિનાશન રસ	૮૬૮
ભારકર રસ	૮૬૮
સમીરપન્નગ રસ	૮૬૮
અર્શકુદાર રસ	૮૬૮
અમિસૂત રસ	૮૬૮
આદિત્ય રસ	૮૬૮
કૃત્તિકુડાર રસ	૮૬૮
સુવર્ણમાલિની વમત રસ	૮૬૯
લઘુમાલિની વમત રસ	૮૬૯
શ્વેતકુદાર રસ	૮૬૯
શ્વાસકુદાર રસ	૮૬૯
સૂતરોખર રસ	૮૬૯
પ્રતાપલકેશ્વર રસ	૮૬૯
ગુલ્મકુદાર રસ	૯૦૦
મૃત્યુજય રસ	૯૦૦
શીતભાગ્ય રસ	૯૦૦
નાગરસાયન	૯૦૦
મેહકુડાર રસ	૯૦૦
સિદ્ધામૃત રસ	૯૦૦
કાસકુડાર રસ	૯૦૦
અમૃતમજરી	૯૦૧
અમિતુમાર રસ	૯૦૧
કંકેતુ રસ	૯૦૧
વાતગજસિદ્ધ રસ	૯૦૧
કુષ્ઠકુડાર રસ	૯૦૧
કપર્દ રસ	૯૦૧
ગુહ્યાદિ લોહ	૯૦૧
હૃત્પ્રાશન રસ	૯૦૧
પ્રતાપમાર્તંડ રસ	૯૦૨
માર્તંડોદય રસ	૯૦૨
નારાય રસ	૯૦૨
જય રસ	૯૦૨

પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
૮૬૭	પ્રવાલ પચામૃત	૯૦૨
૮૬૭	કાસકેસરી રસ	૯૦૨
૮૬૭	સૂર્યાવર્ત રસ	૯૦૨
૮૬૭	ગુલ્મકુડાર રસ ખીન્નો	૯૦૩
૮૬૮	મહાચન્દ્રલોક રસ	૯૦૩
૮૬૮	યમનામૃત રસ	૯૦૩
૮૬૮	વડવાનળ રસ	૯૦૩
૮૬૮	હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૩
૮૬૮	ખીન્ન પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૩
૮૬૮	ત્રીભુવ પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૮	ચોથા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	પાંચમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	છઠ્ઠા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	સાતમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	આઠમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	નવમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૮૬૯	દશમા પ્રકાગ્નો હેમગર્ભ પોટલી રસ	૯૦૪
૯૦૦	૨-ચૂર્ણ	
૯૦૦	અગ્નિભોક્ષાદિ ચૂર્ણ	૯૦૫
૯૦૦	અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ	૯૦૫
૯૦૦	અક્ષલકાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	આમલક્યાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	એલાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૦	ચંદનાદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ચોપચીની ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	તાલિઆદિ ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિફળા ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ	૯૦૬
૯૦૧	ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	દાડિમા' દક ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	ખીલુ દાડિમા' દક ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૧	દાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	ખીલુ દાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	ધાન્યાદિ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	નાગચણુ ચૂર્ણ	૯૧૦
૯૦૨	પાંચક ચૂર્ણ	૯૧૧

નામ	પૃષ્ઠ
પાચક ચ્ચન ચ્ચક ચ્ચુ	૯૧૧
પિપ્પચ્ચાનિ ચ્ચુ	૯૧૧
મગશુદ્ધિ ચ્ચુ	૯૧૧
મગશુદ્ધિનુ ચ્ચુ બીજુ	૯૧૧
મહાપાડવ ચ્ચુ	૯૧૧
વચ્ચની પાડવ ચ્ચુ	૯૧૨
લલુગ માધવ ચ્ચુ	૯૧૨
લવગાદિ ચ્ચુ	૯૧૨
બીજુ લવગાદિ ચ્ચુ	૯૧૨
ત્રીજુ લવગાદિ ચ્ચુ	૯૧૨
ચાચુ લવગાદિ ચ્ચુ	૯૧૨
પાચમુ લવગાદિ ચ્ચુ	૯૧૨
વડવાનલ ચ્ચુ	૯૧૩
વૈધાનગ ચ્ચુ	૯૧૩
વૈધાદિક ચ્ચુ	૯૧૩
ગુડમાનિ ચ્ચુ	૯૧૩
બીજુ ગુડમાદિ ચ્ચુ	૯૧૩
મામુદાનિ ચ્ચુ	૯૧૩
ગીતાપચ્ચાનિ ચ્ચુ	૯૧૩
મુતુ મુદરાન ચ્ચુ	૯૧૩
બીગા દવ ચ્ચુ	૯૧૪
બીગાદિ ચ્ચુ	૯૧૪
મગીચાનિ ચ્ચુ	૯૧૪
ક પાળ ચ્ચુ	૯૧૪
નારાચ ચ્ચુ	૯૧૪
સમરાકર ચ્ચુ	૯૧૪
ચદનાનિ ચ્ચુ	૯૧૪
એલાદિ ચ્ચુ	૯૧૪
એલાનિ ચ્ચુ બીજુ	૯૧૫
લવજુ ભાનગ ચ્ચુ	૯૧૫
કપિપ્પાદવ ચ્ચુ	૯૧૫
નારાચ ચ્ચુ	૯૧૫
માગચ્ચવન ચ્ચુ	૯૧૫
ન્યઓપાદિ ચ્ચુ	૯૧૫
નાખડે ચ્ચુ	૯૧૫
મુમલ્લાનિ ચ્ચુ	૯૧૫

નામ	પૃષ્ઠ
ગોમુરાદિ ચ્ચુ	૯૧૬
દત્તસદ ચ્ચુ	૯૧૬
વમનકારક ચ્ચુ	૯૧૬
વરાધનાગક ચ્ચુ	૯૧૬
૩-ગુટિકા (ગોળીયા)	
ગુડાદિ ગુટિકા	૯૧૬
મરીચાદિ વટિકા	૯૧૭
આમવકમાદિ ગુટિકા	૯૧૮
ગુડચતુષ્ઠય વટિકા	૯૧૯
લવગાદિ વટિકા	૯૨૦
ગદ્દિદાર ગુટિકા	૯૨૦
લશુન વટિકા	૯૨૦
કેકાપાડની ગોળીઓ	૯૨૦
ભતિકલાદિ વટી	૯૨૧
વ્યોપાદિ વટી	૯૨૧
અજમોદાદિ વટી	૯૨૧
દાડમપાડની ગોળીઓ	૯૨૧
કાકાયન વટી	૯૨૧
એલાદિ ગુટિકા	૯૨૧
દાલાદિ ગુટિકા	૯૨૧
અક્ષતકગાદિ ગુટિકા	૯૨૧
ચદનાદિ ગુટિકા	૯૨૨
ચદનાદિ ગુટિકા બીજુ	૯૨૨
કેકાનાશન ગુટિકા	૯૨૨
કુનીમ કુકાર ગુટિકા	૯૨૨
હિન્નાદિ વટી	૯૨૨
ગક્ષતક વટી	૯૨૨
અદિદેનાદિ ગુટિકા	૯૨૨
શખવટી	૯૨૩
સજીવની ગુટિકા	૯૨૩
ભતિકલાદિ ગુટિકા	૯૨૩
અમ્બચાળી ગુટિકા	૯૨૩
ઉપદશકુકાર ગુટી	૯૨૪
નવરકસરિ ગુટી	૯૨૫
ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા	૯૨૬
કસનાગ ગુટી	૯૨૬

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
કુચલા ચુટી	૯૨૬	કુરુકનાશક લેપ	૯૩૧
રીતગ્નચારિ વટી	૯૨૬	ત્રિધ્યુદનાશક લેપ	૯૩૧
ભલ્લાતક વટી	૯૨૬	૭-અર્ક.	
પુરુષ વટી	૯૨૭	ભિલામાનો અર્ક	૯૩૧
વૃદ્ધિઆધિકા વટી	૯૨૭	કુચલાનો અર્ક	૯૩૨
નાગાભુતી ગુટિકા	૯૨૭	પુ' પાઘર્ક	૯૩૨
૪-કવાથ.		૮-આસવ.	
મજ્જાદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૨૭	કુમારી આસવ	૯૩૨
ગરનાદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૨૮	જામીરાસવ	૯૩૨
શુઆદિ ચતુ પદિ કવાથ	૯૩૦	૯-અર્જન.	
અમ્મરીનાશક કવાથ	૯૩૦	નયનાશુત	૯૩૨
૫-યોગ.		નેત્રરોગો ઉપર અર્જન	૯૩૩
વર્ધમાન પિપ્પલી પ્રયોગ	૯૩૦	પ્રચેતન ગુટિકા	૯૩૩
અસ્મરીનાશક યોગ	૯૩૦	૧૦-તૈલ.	
દુઃસ્વહારક યોગ	૯૩૦	કાશાતકમાદિ તૈલ	૯૩૮
જ્વરમીઝ યોગ	૯૩૦	કાસીસાદિ તૈલ	૯૩૩
આકુઆદિ યોગ	૯૩૦	ગધર્વહસ્ત તૈલ	૯૩૪
શ્લીપદનાશક યોગ	૯૩૧	અર્જુદાદિનાશક તૈલ	૯૩૪
અર્જુ અને કાલેગને માટે	૯૩૧	મહાપદ્મિ દુ તેલ	૯૩૪
ત્રિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ	૯૩૧	લાક્ષાદિ તૈલ	૯૩૪
મૃત્વાધાતહર યોગ	૯૩૧	૧૧-ધૂત, દ્યાર, મલમ.	
૬-લેપ.		સારવતવૃત (બ્રાહ્મીવૃત)	૯૩૪
ઉપદશશામક લેપ	૯૩૧	વગ્દ્યાર	૯૩૭
કુરુકનાશક લેપ.	૯૩૧	વજ્રનાશક મલમ	૯૩૮
અર્જુભૂળ ઉપર લેપ	૯૩૧		

બૃહત્પાકસ ગ્રંથ.

પાક કરવાની રીતિ	૯૩૯	બીજા પ્રકારનો અહિકેનપાક	૯૪૨
ખાકનો પાક એટલે આસણી બનાવવાની રીત	૯૩૯	ત્રીજા પ્રકારનો અહિકેનપાક	૯૪૨
૧-પાક		આત્રપાક	૯૪૨
અશ્વગંધ પાક	૯૩૯	બીજા પ્રકારનો આત્રપાક	૯૪૩
અશ્વગંધ પાક બીજા	૯૪૦	ત્રીજા પ્રકારનો આત્રપાક	૯૪૩
અશ્વગંધપાક ત્રીજા	૯૪૧	આર્દ્રકપાક	૯૪૩
અશ્વગંધપાક ચોથા	૯૪૧	બીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક	૯૪૩
અહિકેન પાક	૯૪૧	ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક	૯૪૪
		એરડ પાક	૯૪૪

નામ	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
બીજા પ્રકારનો એરડપાક	૯૪૪	પચ્છાન્ક પાક	૯૫૪
ત્રીજા પ્રકારનો એરડપાક	૯૪૪	બીજા પ્રકારનો પચ્છાન્કપાક	૯૫૪
કૌચપાક	૯૪૫	પંચામપાક	૯૫૪
કૌચપાક બીજો	૯૪૫	પાપાણીબેદ પાક	૯૫૫
કૌચપાક ત્રીજો	૯૪૬	પિપલીપાક	૯૫૫
કૌચપાક ચોથો	૯૪૬	બીજા પ્રકારનો પિપલીપાક	૯૫૫
કંસેટપાક	૯૪૬	ત્રીજા પ્રકારનો પિપલીપાક	૯૫૫
કામનુદરપાક	૯૪૬	ચોથા પ્રકારનો પિપલીપાક	૯૫૬
કામેશ્વરપાક	૯૪૭	પીલુપાક	૯૫૬
હાલદામેશ્વરપાક	૯૪૭	પગપાક	૯૫૬
કુબેરપાક	૯૪૭	બીજા પ્રકારનો પગપાક	૯૫૬
કદમ્બપાક	૯૪૮	બદામપાક	૯૫૭
કુમારીપાક	૯૪૮	ભોયડાદળાનો પાક	૯૫૭
કુમારીપાક બીજો	૯૪૮	બીજા પ્રકારનો ભોયડાદળાનો પાક	૯૫૭
અભૂરપાક	૯૪૮	મહાદામેશ્વર પાક	૯૫૮
બીજા પ્રકારનો અભૂરપાક	૯૪૯	બીજા પ્રકારનો મહાદામેશ્વર પાક	૯૫૮
ત્રીજા પ્રકારનો અભૂરપાક	૯૪૯	ભસ્મતંકપાક	૯૫૮
અભૂર પૂરણપાક	૯૪૯	મુલ-મુમળીપાક	૯૫૮
કુબાડપાક	૯૪૯	મુસળીપાક	૯૫૯
ગોખરપાક	૯૫૦	બીજા પ્રકારનો મુમળીપાક	૯૫૯
બીજા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	મેથીપાક	૯૫૯
ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	બીજા પ્રકારનો મેથીપાક	૯૬૦
ચોથા પ્રકારનો ગોખરપાક	૯૫૦	લવંગપાક	૯૬૦
ચોપચીનીપાક	૯૫૧	બીજા પ્રકારનો લવંગપાક	૯૬૦
જાતિકળપાક	૯૫૧	લગુનપાક	૯૬૦
બીજા પ્રકારનો જાતિકળપાક	૯૫૧	બીજા પ્રકારનો લગુનપાક	૯૬૧
જાગપાક	૯૫૧	સાક્ષમપાક	૯૬૧
દ્રાક્ષપાક	૯૫૧	વિજ્યાપાક	૯૬૧
બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક	૯૫૨	ચિદારીપાક	૯૬૨
ધાતુપાક	૯૫૨	સતાવરીપાક	૯૬૨
નાગિક્ષિપાક	૯૫૨	શાકપાક	૯૬૨
બીજા પ્રકારનો નારિકેલપાક	૯૫૨	સુડીપાક	૯૬૨
ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલપાક	૯૫૨	બીજા પ્રકારનો સુડીપાક	૯૬૨
ચોથા પ્રકારનો નારિકેલપાક	૯૫૩	ત્રીજા પ્રકારનો સુડીપાક	૯૬૨
પાચમ પ્રકારનો નારિકેલપાક	૯૫૩	શેવતીપાક	૯૬૩
છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલપાક	૯૫૩	બીજા પ્રકારનો શેવતીપાક	૯૬૩

નામ	પૃષ્ઠ
બીલીપાક અથવા ત્રીકોણપાક	૯૬૩
સુરણપાક	૯૬૩
બીળ પ્રકારનો સુરણપાક	૯૬૩
મહાભસ્માતક પાઠ	૯૬૪
મૌભાગ્ય સુહીપાક	૯૬૪
બીળ પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુહીપાક	૯૬૫
ત્રીળ પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુહીપાક	૯૬૫
ચોથા પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુહીપાક	૯૬૫
પાચમા પ્રકારનો મૌભાગ્ય સુહીપાક	૯૬૫
હરીતકી પાઠ	૯૬૬
બીળ પ્રકારનો હરીતકી પાક	૯૬૬
આર્દ્રકમ્પડ	૯૬૬
વાસાખડ	૯૬૭
બીળ પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
ત્રીળ પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
ચોથા પ્રકારનો વાસાખડ	૯૬૭
સુહીખડ	૯૬૭
બીળ પ્રકારનો સુહીખડ	૯૬૮
હરિદ્રાખડ	૯૬૮
બીળ પ્રકારનો હરિદ્રાખડ	૯૬૮
ઢામમદીપન મોદક	૯૬૮
ચૂડચી મોદક	૯૬૮
મદનવર્ધન મોદક	૯૬૯
મદનવર્ધન મોદક બીળ પ્રકારનો	૯૬૯
મેથી મોદક	૯૬૯
સુરણ મોદક	૯૬૯
લવચક ચૂડ	૯૬૯
સાપાદિ મોદક (અડતોલા લાડુ)	૯૭૦
સાપાદિ મોદક બીળ પ્રકારનો	૯૭૦
૨-અવલેહ અથવા આટણુ	
અવલેહ કગવાની રીત	૯૭૦
અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૦
બીળ પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૧
ત્રીળ પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ	૯૭૧
અમૃત ભસ્માતકવલેહ	૯૭૧
બીળ પ્રકારનો અમૃતભસ્માતકવલેહ	૯૭૨

નામ	પૃષ્ઠ
કદર્પ બૃષણવલેહ	૯૭૨
અરડુસીનો અવલેહ	૯૭૨
આર્દ્રકાવલેહ	૯૭૩
આર્દ્રકાવલેહ બીળ પ્રકાર	૯૭૩
કસહરિતક્યવલેહ	૯૭૩
આમલક્યવલેહ	૯૭૩
કટકાર્યવલેહ	૯૭૩
બીળ પ્રકારનો કટકાર્યવલેહ	૯૭૪
ત્રીળ પ્રકારનો કટકાર્યવલેહ	૯૭૪
કલ્યાણકાવલેહ	૯૭૪
બીળ પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ	૯૭૪
કુટળવલેહ	૯૭૪
કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
બીળ પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
ત્રીળ પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૫
ચોથા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
પાચમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
છટા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
સાતમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૬
આઠમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
નવમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
દશમા પ્રકારનો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
અગીયારમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૭
બારમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
તેરમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
ચૌદમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૮
પંદરમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૯
સોળમો કૂખાડકાવલેહ	૯૭૯
કસગકાવલેહ	૯૭૯
બીળ પ્રકારનો કસગકાવલેહ	૯૭૯
ખડકાવલેહ	૯૮૦
અવનપ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૦
બીળ અવનપ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૧
ત્રીળ અવન પ્રાસ્યાવલેહ	૯૮૧
ચિત્રકાવલેહ	૯૮૧
નતીપચવલેહ	૯૮૨

નામ.	પૃષ્ઠ	નામ	પૃષ્ઠ
જીરકાવલેહ	૯૮૨	૩-મુરખખા	
બીજો જીરકાવલેહ	૯૮૨	બીજોનો મુરખખો	૯૮૬
ત્રિક્ષાવલેહ	૯૮૨	ચદનના લાકડાનો મુરખખો	૯૮૬
દાડિઆવલેહ	૯૮૩	લીલુનો મુરખખો	૯૮૬
દ્રાક્ષાવલેહ	૯૮૩	આમળાનો મુરખખો	૯૮૭
ખડપિપ્પયવલેહ	૯૮૩	કેરીનો મુરખખો	૯૮૭
બીજો ખડપિપ્પયવલેહ	૯૮૩	શુલકફ	૯૮૭
ત્રીજો ખડપિપ્પયવલેહ	૯૮૩	મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૭
પિપ્પયાધવલેહ	૯૮૪	બીજા પ્રકારની મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૭
બીજો પિપ્પયાધવલેહ	૯૮૪	ત્રીજા પ્રકારની મધુપન્ન હરીતળી	૯૮૮
લક્ષ્મીકાવલેહ	૯૮૪	૪-સરખન	
ભારગી હરીતકપવલેહ	૯૮૫	શુભાળી સરખન	૯૮૮
બીજો ભારગી હરીતકપવલેહ	૯૮૫	આમલીનું સરખન	૯૮૮
● શકભીવિશાસાવલેહ	૯૮૫	પાકેલા કાકાનું સરખન	૯૮૯
બાલી હરીતકા અવલેહ	૯૮૫	૫-સિરકા	
સુધ્યવલેહ	૯૮૫	આદુનો સિરકા	૯૮૯
લેખ્યાતકપવલેહ	૯૮૬	દાડમનો સિરકા	૯૮૯
પુનનવાવલેહ	૯૮૬	નાળાએરનો સિરકા	૯૮૯
		૬-ચાકુતી	

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન.

શિરોઅશ્મા	૯૯૦	મૂત્રરોગ	૯૯૩
મુખરોગ	૯૯૦	ત્રણાદિરોગ	૯૯૪
નાનના પડમાથી લોહીનું વહેવું	૯૯૦	અગ્નિમાધા	૯૯૪
નેત્રરોગ	૯૯૦	ત્રિપળાધા	૯૯૪
ત્વગ (તાવ) અભિપાત ઉપર	૯૯૧	ધોડો તોફાની (ઉન્મત)	૯૯૫
ઉદર મુખથી ગેગ	૯૯૧	ખરીનો કચરો જવા માટે	૯૯૫
અગ્નિમાધ	૯૯૧	પુરવણી	૯૯૫
પાદ (પગના) ગેગ	૯૯૨	પુરવણી- (૨) પત્ન્યિદિઆ	૯૯૫
અડગોફ (અડ સજ્જા)	૯૯૨		

પુરવણી.

ઓપધીની કટલીક બનાવડો તથા બીજી બધુવા જેવી બાબતો તે તે ઓપધીઓના પ્રકરણમા પેશ બાબતો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવડોના

પ્રકરણમા નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામા પણ તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુસ્તકથી બેઠીને તેવી આખના તથા બનાવટો-કે જેની તારવણી મશોષક સદ્ગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી, તે આ નીચે આપવામા આવી છે આમાની કાંઈ કાંઈ આખત પાક ઇં બનાવટોના પ્રકરણમા જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તે મલવિત છે, પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકસાન તો નથીજ

અક્ષકરાદિ ચૂર્ણ	૮૮	ગોક્ષુરાદિ અવલેહ	૨૭૩
અગરખતિ બનાવવાની બે રીતો	૬૪	ગોક્ષુરાદિ ગુગળ	૨૬૮
અગ્રભોદાદિ વટી	૧૦૦	ગોક્ષુરાદિ વૃત	૨૭૩
અડદના વડા	૧૦૨	ચાગેરી વૃત (બે પ્રકારના)	૨૬૧
અપમાર્ગ ક્ષાર	૯૮	ચિત્રક વૃત	૨૮૮
અમૃતાદિ કાઢો	૨૬૦	ચોપચીની પાક	૨૬૨
અમૃતાદિ ગુગળ	૨૬૯	છાશનું પુન દહી કરવાની રીત	૩૩૦
અર્ક કઠાડવાની રીત	૩૧૭	જવખાર	૨૬૩
અસાળીયાની કીર	૧૧૮	જાળુનો સરકો	૨૬૯
અસાળીયાનો લેપ	} ૧૧૯	જેઠીમંથનો શીરો	૩૦૨
અસાળીયાના લાકુ		કઠાઈના માટે સરખત	૨૬૪
અળતો (પોથી) કરવાની રીત	૩૮૦	ગુલરીનો ચ્દા	૩૨૮
આદાપાક	૧૨૭	ત્રિકુળા ગુગળ	૨૬૮
આખાને જલદી વધવા	} ૮૯	દાડમપાઝ	૩૩૬
આખાની ગોટલી જલદી ઊગવા		દાડમનું શરખત	૩૩૫
આયવેલ (નાળીએરનું તેલ)	૩૬૧	દુધ્ધવટી	૨૩૮
આભાદિ ગુગળ	૨૬૯	દેવધારાદિ કાઢો	૩૪૩
આમળાની ગોળીઓ	૧૨૫	દ્વાત્રિશક ગુગળ	૨૬૮
કપડાને ચિકારી રંગ કરવાની કૃતિ	૪૬૨	નાળીએરના તેલના ગુણ	૩૬૦
કાચનાર ગુગળ	૨૬૮	પથ્થા ગુગળ	૨૬૯
કુટખજકાવલેહ	૧૪૮	પાચક (ખારી) લી ડીપીપર	૪૭૭
કુવારપાક	૨૧૪	પાચક લી યુ	૪૭૮
કેળ જલદી પકવવા	૨૨૦	પાણી જમાવવા (ખડખા ખાખ્યા	} ૪૬૩
કૈશોરક ગુગળ	૨૬૭	જેવું કરવા) ની રીત	
કાંઈ પણ ભગ્મને પક્ષરાગ જેવો	} ૯૧	પીપરનું ચૂર્ણ	૪૭૫
(ગતો) રંગ કરવાની કૃતિ		પુનર્નવાદિ વૃત	} ૫૨૭
ગળાનું સત્વ	૨૬૦	પુનર્નવાદિ તેલ	
ગદુ પાણી ચોકખુ કરવાની રીત	૩૬૩	ચોટીસ	૧૦૬
ગુન્યુલાદિ લેપ	૨૬૯	પૌષ્ટિક લાકુ	૨૭૨
ગુલકદ	} ૨૭૧	પૌષ્ટિક કીર	૩૭૮
ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત		ફળવૃત	૫૦૨
ગુલાબનું સરખત			

બદામની ખીર	૩૬૨	લાક્ષાદિ ગુગળ	૨૬૯
બદામનુ તેલ જ્વારવાની રીત	૩૬૧	ત્રીલો નાળીએગના તેલના ગુણ	૪૪૫
લાક્ષીત્રુત	૧૯૬	લોખાનના ફુલ	} ૧૫૦
મગના કાકુ	૪૦૧	લોખાનનુ તેલ	
મદાયિરનુ તેલ	૫૦૨	વર્કમાન પીપર	૪૭૫
મુકેલ (નાળીએગનુ તેલ)	૩૬૦	વસ્ત્રને સુગંધ આપવા માટે	૯૪
મવક્ષાગદિયુદિટા	૧૯૩	વિડગાઘ ગુગળ	૨૬૯
ચામગળ ગુગળ (બે પ્રકારના)	૨૬૬	વિશ્વાલ ગુગળ	૨૬૮
ગરનાદિ ગુગળ	૨૬૮	શતાવર્યાદિ કવાચ	૫૦૨
રૂચિનાયક ચરણી	૩૯૦	સુવામિક બુટી	૯૪
રોહિતાગિર	૪૪૫	સોમનાથી તામ્ર ભન્ન	૯૦

આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવના ઈત્યાદિનો સારાંશ.

પહેલી આવૃત્તિની કે. સમી શકેર દાણ પહેલી પ્રસ્તાવનામાંથી.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ વિષયના અથવા પ્રાચીન વખતે કોટલા થઈ ગએલા છે કે હાલ તેના નામની રીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ ગએલા છીએ. અંગ્રેજ રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રથનથી ઉત્કર્ષિત થવા પામી, તેથી તે અમારા પૂર્વના કેટલાક અથવા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાણુદ થઈ જાય છે. **કર્ણ સિદ્ધાન્તિકૃતિકલૌ કાર્યસૂચનિ વિદ્યા** આવું આ બાબત ઉદ્દેગ-જનક વાક્ય ઘણાંક લોકના મોમાંથી નીકળે છે, એવું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુસિક્ષિતવર્ગ છે, જેની જુદી વિશાળ થઈ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે અથવા ઈશ્વર જેને અનુકૂલતા આપેલી છે એવા સફળસ્થિતિએ આ ઉદ્દેગજનક બનાવનો નારા થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ધણી અગત્ય છે.

મારા તન, મન અને ધન એની અદ્યપ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વર-સથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્થવૈષ્ણવો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં ‘આર્થભિષક’ નામના માસિક પુસ્તકદાર મરાઠી ભાષામાં વૈદ્ય-જ્ઞાના અથવા બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બધુઓ માટે મારા વિદ્વાન ગુર્જરગધુ અને હાલ થી કાર્યનિવાસી, સંતુરૂપ હરિદ્રેષુ ભગ-વાનલાલ વ્યાસે ભાષાતર કરી આપ્યો આ મુજબનીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો. એ જાણવાની મને બહુ પુરાણી ઈર્ષ્ય છે.

આ પુસ્તક પ્યાર કચ્વા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં હું હશે એનો વિચાર કરી, મારા અસ્તબધુઓ આ અથનો આદર કરશે, અને આગથી આમાં જે બુદ્ધિવૃદ્ધિ થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રમાણ મનથી મને સચના દશે, તથા મારે આ કામ નિર્દોષ બનાવશે, એવી હું ધણી આશા રાખુ છું.

હું જાણા મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ભૂલથી થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી હિંમતીને મારા વિદ્વાન બધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયશૂન થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક ચાચના કરૂ છું.

આર્થવૈષ્ણવો વૈષ્ણવ બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે. પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કેટલેક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં અન્ય ગ્રંથોમાં છે વનસ્પતિ આ એક આર્થવૈષ્ણવો મોટી મહેનતની બાબત છે, અને તે માટે વર્તમાની સુબુદ્ધિનું આ આર્થભિષકના પહેલા ભાગમાં બનતાં મુખી સંવિકાર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ દેશનાં નિદાન-લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન ‘સુગ્રંથ વૈષ્ણવ’માં

કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થો આખરે રાગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમ-
વાર વિવેચન થવા માટે ‘રસવૈષક’ આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક
જાનના પાક, અનલેહ, મુરગા, શિરકા વગેરે જાણતી ખુદ્ધ વિવેચન ‘ખુદ્ધપાક
સંગ્રહ’ એવા લુદ્ધજ ભાગ પાડીને તેમા કરેલું છે. તેમજ ‘ગોવૈષક’ ‘પ્રાણીજ
ઔષધી’ ‘અયરોગપરિચ્છાન’ આ ત્રણ વિષયોના પણ લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કદિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કાશ અને વૈષકની પત્રિભાષા, આઠ
જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા, આવી રીતે રકુટ વિવેચન કરી આ અથ સપૂર્ણ
રીતે સુલભ થાય એવી જોડવણી કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમા કરવા જેવું બધુંજ છે એમ અને લાગે છે, પણ તે
થતુ એ કેવળ આશ દેશ્યહુએના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ
જેમ મળી જશે તેમ તેમ આશ આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની
રાહ જોઈ શકે.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવનામાંથી.

પુનઃદાના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા આપેલું છે. તે
ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમા લુદ્ધ લુદ્ધ ભાષાઓમા વનસ્પતિઓના નામ નથા મારી
મથામતિ ગુર્જર ભાષામા સુધારણા કરી છે, છતાં તેમા દષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ
આવકા હોય તેની સુધ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે. એ પુસ્તક મારી ચિંતિ ઉપર
વિચાર કરી આ મ શક્ય હાજી શાસ્ત્રીપદેએ મને દિલીવાવૃત્તિ છપાવવા આપી
ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશપ્રકર્યો કાર્યમા જગનિયતા પ્રભુ વગ આપે એવી
નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાચક વર્ગની રજા લઉં છું અનુ.

ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

‘ખુદ્ધ પ્રથમાળા’ નીકળવાની શરૂઆત સવત ૧૯૬૮ની આખરથી થઈ
હતી અલગ સુધીમા તે દાગ નીકળેલા ચાર પ્રથમા પહેલો અથ (જાનેશરી)
વેદાંતનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવન
ચરિત્રનો અને ચોથો (ગજસ્થાનનો) ઇતિહાસ અથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હોતા આજે
પાચમા અથ તરિકિ આ ‘આર્થશિપક’ નામનો વૈષક વિષયનો અથ પ્રકટ થાય છે.

આ અથને મળ મરાઠીમા ગચી પ્રમિદ કરનાર સ્વર્ગ્ય ગાન્ધી ગકર દાજી
પટે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ અને દેશલક્ષ હતા એમનું સચિત્ર
જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમા આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમા ભાષાનર
કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માનુભાષા ગુજ-
રાતી ન હોવાથી આમા ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોડાએ નેવી નગળ, ગપ્પાએ
શુદ્ધ જણાશે નહિ, છતાં આ વાત પણ કહેનીજ જોડાએ કે મામાન્ય ગુર્જર વાચકો
સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું
મૂલ્ય રૂ ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખાપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળની,

તેમજ તે પશુ ઉપડી જઇને અધિક માગણી નહી રહી ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રસંગ આવવો, એ વાત પશુ મુજબ વાયકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઈ પડ્યું છે; એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીસી અષ્ટપત્રીના આકારમાં એ પ્રથમ નોકળી હતી. બીજી આવૃત્તિ રામજી અષ્ટપત્રી કલ્યા એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫) ના મૂલ્યથી ઇ. સ ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી, પરંતુ પછી કેટલાક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સરનાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂ. ૧૧ ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ ૨૫૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શરદ દાહ્યાજી બહુ મુખ-ધનિયાસી શ્રીમુત રામજીજી દાહ્યા એકજ પહે, એમણે પૂર્ણ મિષ્ટમિત્રાણી આપવા બદલ મુજબ વાયકવર્ગ તરફથી તેમના અત્યંત આભાર આનવામાં આવે છે શાસ્ત્રી-જીના ચિત્રનો બદલે વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હિદ્દીમાં પ્રકટ થયેલું અંરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો મુયોગ આપીને, દાહ્યાજી-પ્રયાગ નિવાસી શ્રીમુત જગ-બાજીસાદ શુક્લ એમણે કરેલા ઉપકારનું પશુ આ સ્થળે સ્થરણ કરવું જોઈએ.

આધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતા આધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જળ-વણીજ એક છે, તેમજ ખાવાની આધિધિઓ કરતા અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાસની યોગ્ય ફરજગતી, ઉપવાસ, નેતી, ધોતી, ખરતી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, ભૂતિકા, સ્વપ્નકાલ, રગ, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સ્વેદન, વસ્ત્ર, આનંદ, શાંતિ, સદ-વિચાર, સત્સંગ, સદ્ગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદ્ધતિનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ, આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સંચળને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનુંજ સેવન કરવું જોઈએ. વૈદ્યો તેમજ ડોક્ટરોએ પશુ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેના પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તેવા ઉપચારોના દરદીઓને લાલ આપી આ નવીન જેવા દેખતા માર્ગમાં, શરૂઆતમાં લોકો ન સમજી તો ધૈર્ય રાખી કાઈક ખતીને પશુ ચલ્લી લેવું જોઈએ. અન્ન કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું નથી અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પશુ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. ઇરદિઓએ પશુ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ખ્યાનમાં લઈને તેના અનુલવણના ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવા જોઈએ, એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે જે તેને લગતા પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથામાધ્ય સામાન્ય જળવણી પશુ રાખી હોય, તો વ્યાધિઓ થવાના ધણુખરા સંભવો અર્થે રસ્તેથીજ નજીક થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉદભવી થકેલા અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓ પશુ એમાંના એકદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઈથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

ખરૂં જોતા એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકોની તેમજ આધિ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એવા આહારવિહાર અને રીતિ રીવાજોનું જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોનીજ જનસંખ્યા માટે ધણી આવશ્યકતા છે. પૂરોષ અમેરિકામાં તો એવા પ્રથો

પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે, તેમજ એવા ઉપચારો પણ હવે ન્યા ત્યા જોઈએ તેટલા મળી આવે છે

આપણા દેશમાં એવા ઉપચારો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાજ છે. વિવિધ અથમાળાદારા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારે નીકળે તો ઠીક, એવી આતુરતા મૂળથી હોવા છતાં એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી કશુંજ બની શક્ય નથી

મુખ્યત્વે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારો તથા વિચારો પુરા પાડનાર ધન્વન્તરિ નામે માસિક વિમનગરમાં નીકળે છે, એ વાત ગુજરાત માટે સદ્ભાગ્યની છે. આ સિવાય ધણી વર્ષથી ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા ‘વૈદ્યકપત્તન’ માસિકમાં તેમજ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી ‘મહાકાળ’ તેમજ ‘પ્રાત કાળ’ માસિકમાં પણ એ પ્રકારના લેખો વખતોવખત આવ્યા કરે છે જે ખાસ મનન કરવા-ચોટ્ય હોય છે ગુજરાતના દરેક ઘરમાં આવા માસિકો વાચવા ચોટ્ય છે જે તન-મનના સદુપયોગપર ચારે પદાર્થની પ્રાપ્તિને આધાર રહેલો છે તેની રચનાથી તેમજ એ શરીર તથા મનને માટે હિનાહિતકારક થઈ પડનારા અહારવિહાર અને ઉપચારો જેવી બાબતોથી અજાત રહીને વખતોવખત નાનાવિધ વ્યધિઓના પગમાં મપડ્યા કર્યુ એના કરતા અધિક અજ્ઞાન અને અર્થતા બીજી ઈર્ષ હોઈ શકે ‘ એવી બાબતોની અનેક પ્રકારની માહિતી, મૂલતિ અને ચેતવણી સમયે સમયે આપ્યા કરનાર, તેમજ જગતમાં ચલી જુદી જુદી અદ્ભુત વૈદ્યક શ્રેણીની તથા દેશવિદેશના જુદા જુદા અનુભવીઓના અનુભવાની માહિતી આપ્યા કરનાર એવા વૈદ્યક વિષયના તેમજ માનસિક વિષયના માગિંગે ખાને વર્ષ દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી નાખવી એ થુ પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનુ વ્યત્યત આવશ્યક કર્તવ્ય નથી ?

સર્વત્ર વિગજમાન, મર્વના પરમ હિતરૂપી “**વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ**” ના સવાતમ્ ડહ્યાણુમય સ્વરૂપને મવ વાચ્ય અને માનવ્ય ધુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાયિ માત્રથી મદદને માટે મુક્ત થઈ પરમાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિસ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય એ ભાવના સહિત **ૐ તત્સત્ ॥**

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા—મવત ૧૯૭૦ એપ્રિલ ૬ મ ૧૯૧૪

ભિક્ષુ-અખંડાન દ. (મત્રો મ સા)

ચોથી આઘૃતિના પ્રકાશકના નિવેદનમાંથી.

ત્રીજી આઘૃતિના સમયથીજ વાગહી (હાલમાં થરા, તામે પાલાણપુર) નિવાસી શ્રીયુત પ્રાગજી હેમજી જનાબાગની ઇચ્છા હતી કે આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવતે તેમાં ગદી ગએલી બાબતો તથા ‘ભલો તેમજ મૂળગ્રંથની નવી આઘૃતિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી કરેલા સુધારા વધારાના સમઘમાં તેને જોધિત વર્ધિત કરી આપવો તેમના ગ્રંથથી ત્રીજી આઘૃતિને એવો કેટલોય લાભ, ઉપચારોની વ્યાધિવાર અતવણી તેમજ પારિભાસિક શબ્દાર્થના પરિશિષ્ટો ઇચ્છાદિષ્ટે મળ્યો પણ હતો ચોથી આઘૃતિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે

તેટલા માટે તે સંવેળાથીજ તેમને મોપાયુ હતુ પરિણામે તેમનાદારા આ આશ્રુતિમા નીચે પ્રમાણે સુધારો વધારો થયો છે

વનૌષધી ગુણાદર્શ—ની પુરવણીકેપે મૂળ અથકાગ સ્વ શ દા પદ્ધતિ મગડીમા પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમા રદ ઔષધીઓના વર્ણનમા કેટલાક ઉમેરો કરેલા તે, તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમા જોડી લેવાયો છે દાખલા તરીકે ભુઓ, અગર, ખમખસ, ડપૂર ઇં આ સિવાય તેમા ત્રણ ઔષધીઓનુ વર્ણન નડુ ઉમેરાયેલુ તે પણ આમા યથાગ્થાને દાખલ થયુ છે મરાડી ઉપરથી ભાષાન્તર થવામા વીશેક ઔષધીઓનુ વર્ણન પડ્યુ ગહેલુ અથવા પડ્યુ મૂકાએલુ, તે પણ આમા દાખલ થયુ છે એમાની કેટલીક ઔષધીઓ તો બહુ ઉપયોગી છે, જેમકે ડગીઆતુ, ખોલ ઇં વળી શંકરઆતની બને આશ્રુતિઓમા ઔષધીઓ તેમજ વ્યાધિઓના મુખ્ય નામ અતેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મગડી રહી ગયેલા, તે આમા ફેરવાઇને ધણે ભાગે સાદા ગુજરાતી નામ દાખલ થયા છે એમા મુખ્ય આધાર ૨૫૦ પંદજના નિષ્કટનોજ લેવાયો છે આ ફેરકાગથી કોઈ કોઈ કેટલાં અકારાદિ કમ પણ ફેરવાયેલા જણાશે

સુપ્રોધ વૈદક—મા સ્વરબેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મગડી અથપરથી ઉમેરયો છે વળી આ પ્રકરણમા કેટલાક સ્થળે એકજ વિષયની પેટા બાબતોને બુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમા યથાગ્થાને ગોઠવવામા આવી છે આ કારણથી આમા વ્યાધિઓના નબર આગલી આશ્રુતિ કરતા થોડાક ઘટેલા જણાશે, પરંતુ હપીકનમા તો ઉચ્ચે વધારો અતે સુધારાજ થયો છે

મૂળ અથના ‘સુપ્રોધ વૈદક’ ભાગમા પાછળથી પરિશિષ્ટ ૩પે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ અથમાના ‘પ્રહુતપાક સંપ્રહુ’વાળા ભાગમા ઉમેરી લેવાઈ છે

“વનૌષધી ગુણાદર્શ” મા ઔષધીઓને બુદા બુદા વ્યાધિઓપર વાપગવાના દશાવેશ પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આશ્રુતિમા શ્રીસુત કાનાબારને હતો પરિશિષ્ટ૩પે ઉમેરાયલી, તે આમા થાઈકાની વિશેષ સુચમના અર્થે સુપ્રોધ વૈદકમા આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમા “વિશેષ ઉપચાર” એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે

ઔષધી ક્રિયા—આ નામનો આ અથનો એક ભાગ અથ કર્તાએ પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરી તેમા કેટલાક ગસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો તે ભાગ અનુવાદકેપે આમા નવીન ઉમેરયો છે, અતે તેથી આ અથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે મળ મરાડી અથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમા પરિશિષ્ટ૩પે ચત્રવિચાર તેમજ કેટલાક ગસાયન વગેરે ઉમેરાયલા તેનો પણ આ ઔષધીક્રિયાના પ્રકરણમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

વૈદકની પરિભાષા—આ નામનુ જે પ્રકરણ આ અથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયેલુ છે, તેમા “ઔષધીઓના ગુણોપદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી” વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે

પરીક્ષા પ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમા આવે છે આ પ્રકરણમા આવતા “નાડી પરીક્ષા” વાળા વિષયની છેવટે “નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ” એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાન્તર ઉમેરાયલું જણાયું. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ શુભદીની વૈદ્યસભાએ ઈનામ માટે પસંદ કરેલા હોઇને ૨૦ ૨૦ ટાં ૬૦ પદોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમા જે કાઈ વધારા થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર શાસ્ત્રી ૨૦ ટાં ૬૦ પદે તરફથી છપામલા પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથીજ સંમેલો જણાયો.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમા ઔષધીઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપ-યોગની બાબતમા તેમજ વ્યાધિઓના નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમા કાના-બારને જ્યાં જ્યાં મળેતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમજ જુના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અંગ્રેજ વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી તથા જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે મુજબ કર્યો છે એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટીપ્પણરૂપેજ અપાયા છે આ ગ્રંથમાના આવા સર્વ ટીપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી આવા સેકંડ ટીપ્પણને લીધે પણ આ આવૃત્તિમા અનેક ઉપચારો તેમજ બીજા ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થએલો જણાયો.

આ પ્રમાણેના સુધારા વધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રાં ૨૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સર્વેમ ધન્યવાદ આપવામા આવે છે પોતા તરફના શોધન વર્ષનની હકીકત લખી મોકલતા તેની છેવટે તેઓ જણાવે છે કે, “આમ એકદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરંતજ નજરે આવી શકે તેવું છે, પરંતુ ખાસ જરૂર જોગી બુલો તો (૩ ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાધી શકશે. તોપણ અમે ખરા અત કરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોડોતો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજ ભેદથીજ નવીન બૂજ થવા પામી છે એમ દેખાશે, પરંતુ જમ્મ પતન્ત્યાત્મસ્મં પતાચિન્ન:—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની મતિની માફકજ ઉડે છે, એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે, અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આમહ છે અમે એના માટે આભાર માનીશું.”

ઉપર્યુક્ત શોધન વર્ષન કરવામા ગ. કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ “બાર માહિત્તે બોલી બદલાય” એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રવૃત્તિ ન હોય એવા ઉદાર મુજબસત તરફના કેટલાક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમા આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે;

જેથી એમાં ફીકડીકડ કરવાનું, તેમજ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારા વધારા-
માથી લેવા યોગ્ય અશનો નિષ્ક્રિય કરવાનું તેમજ વાકયરચના ન સમજાય તેવી હોય
ત્યા તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું.
સરસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીરપર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે
એ કાર્ય તેનાથી પુરેપુરું નહિ બની શકવાથી, બાકીનું કાર્ય છેવટના મુદ્દા જેવા સમયે
સરસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બળવતું પડ્યું હતું એમાં પણ જે કાંઈ ભૂલચૂક રહી ગય
અથવા નવી થઈ ગય, મુદ્દરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી ગય, તેમજ કોઈ
શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તે ખાછબથી શુદ્ધિપત્રમાં અપવાનો રાખીને તત્કાળમાં
તે જેમનું તેમજ કાયમ રાખવું પડ્યું હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રપે તૈયાર
કરવાનું છેવટનું કાર્ય રા કાનાબારને સોંપાયું હતું અને પ્રમુખે સંશોધક, વ્યવસ્થા-
પક તેમજ મ પાદર ઉપર આવેલા કાર્ય તેમણે યથાવકારા અને યથામતિ-શક્તિ
બજાવવા પોતપોતાથી બનતો ચત્ન કર્યો છે આમ છતાં એમાંના કોઈનો પણ
એવો દાવો નથી કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી મૂળ
મગદી આર્યભિષેકના કર્તા શ્રીમત શકર દાજી પટેએ પોતાની હયાતીમાં છપાવીને
બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાતર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબતમાં રચેને રચેને
મરાઠીની છાયાવાળું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પુરેપુરી શુદ્ધિ
તો કોઈ વૈદક અને લેખનના અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર આપ ત્યારેજ
આવી શકે તેમ છે.

અહીં છે કે અથર્થ હજીએ જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય હોયે છં બજાવ્યા, તે
સુધારી આપીને સુગ અનુભવી જનો ભાવી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવામાં
યોગ આપશે.

‘ પાઠિભાષિક શબ્દાર્થ ’ વાળો વિષય આમાં “ ઔપધીઓના સમૂહોના
નામ ” એવા વધારે બધે બેસતા નામ સાથે વૈદક ખરિદાઓના પેદામાં અપા-
યેલા બજાવે.

આગલી આવૃત્તિઓમાં ઔપધી-યુક્તાયુક્ત-વિચાર, કઠિન શબ્દોના કોષ, ઔપ-
ધી પ્રતિનિધિ દત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે રચેને આવેલા તે, તેમજ એવા
જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં બેસેરાયા છે તે સર્વ પાદક વર્ગની સુગમતા માટે
આ આવૃત્તિમાં અથલી શરૂઆત પૂર્વે આવતા વૈદકની પરિભાષાવાળા પ્રકરણના
પેદામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે એ વિષયો આ પ્રમુખે છે.-૧ ઔપધી યુક્ત-
યુક્ત વિચાર. ૨ ઔપધી લાવવાનો પ્રકાર. ૩ સ્વરસાદિ પાત્ર પ્રકારના કાલ. ૪.
ઢાઢાનો પ્રકાર. ૫ ચૂર્ણ. ૬. વટિકા (ગોળીઓ) ૭. ઉકાળો (ફાટ) કરવાનો
પ્રકાર. ૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯. કઠકનો પ્રકાર. ૧૦. ઔપધીસેવન કાળ. ૧૧.
સર્વ સાધારણ અનુપાનો. ૧૨ વૈદકની પ્રખ્યાત્કર્ષમાં આવેલા નામો વિષે ખુલાસો.
૧૩ ઔપધી પ્રતિનિધિ. ૧૪. ઔપધીઓના સુસુદેષ દર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત.
૧૫. ઔપધીઓના સમૂહના નામો ૧૬. કઠિન શબ્દોના કોષ.

૨૧૦ શકર દાજી પટેની હયાતીમાં નીકળેલી આ અથલી બે આવૃત્તિઓ પછી

આ સમ્યાદારા નીકળેલી ત્રીજી આશ્રિતિમા પરિશિષ્ટે ઇત્યાદિ ઉમેરાવાને લીધે મુમારે માર્કે પૃથ્વી ઉમેરા થયેલા, તે ઉપરાંત આ આશ્રિતિમા (ઉપર વર્ણવેલા મુધાગ વધાગઆને લીધે) ખીબ્બ ૧૬૪ પૃથ ઉમેરાયાથી આ ગ્રંથની હકીકતમા લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થએલો જણાશે

આવશ્યી પૃથ્વીમા-સ ૧૬૭૨ લિથુ-અખ ડાનદ. મત્રી સ મા.

આર્યલિપિક્કના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રમાદ શુદ્ધ એમણે દિદીમા છપાવેલા ચરિત્રનો સાગશ)

ગુણિગણગણનારમ્ભે ન પતતિ કઠિની સુસમ્પ્રમાદસ્ય ॥

તત્ત્યામ્ભા યદિ સુતિની શ્વ વન્ધ્યા સ્ત્રી કીદશી મવતિ ॥ ૧ ॥

મમાગમા એવા અસખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓના પોતાના થોડાડ ટુખીજનો અને છંપ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનમમાજની સાથે કાઠ પણ મખધ હોતો નથી જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિનિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યો કરે છે અને જેઓ આહે છે કે દેશમા પુરૂષમિહોની—દિસક જગલ્લી મિહો નહિ પણ પગકમી, માહસિક, પુરૂષાર્થી નગસિહોની—ઉપતિ થાય, અને દેશમા ધન મનિષ્ઠ સપૂતોની મખ્યા વધે એવા પુરૂષોના—હૃદયમાથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમા એકાદ બાળકના જન્મથી વધારે થતો જોઈને નિગરાની માથે એવાજ ઉદ્ગારો નીકળે છે કે, ત્રીસ કરોડ મુર્ખોમા પૃથ્વીનો ભાગ વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાજ જીવતી મખ્યા વધી એજ પ્રમાણે કાઠ શિરનોદગપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન જોડી ઉઠે છે કે ચાલો, ઠીક થયું ! પૃથ્વીનો ભાગ હલકા થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો આ રથેજ પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે ને વિચારશીલ પુરૂષ ચાહે છે કાને અને કાની કામના કરે છે? ઉપરજ કહેવામા આવ્યું છે કે જે પુરૂષસિદ્ધ છે, સાચો સપૂત છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજમા આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મજૂમીને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શુ કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે મર્વ સાધારણને લાલ ન પહોચાડે તે ગુણી શા કામનો ? જે મનુષ્ય મમાજના સુખ દુખને પોતાના સુખ ન મમજે તે મનુષ્ય શુ કામનો ? જે મપૂતની દેહ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમા ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શુ કામનો ?

આયુર્વેદ મહેાપાધ્યાય સ્વર્ગસ્થ શકર દાજી શાસ્ત્રી પટે
આર્યે ભિપદ યથના ડતા

કાંઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાની માથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરીમા જેનું નામ ગણવામા આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મધ્યમે દ્રષ્ટકો સ્લોક બનાવનાર કવિ સંપૂર્ણ ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને હચ્છતો નથી. તે નોટા સશયમા પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માતાને પુત્રવતી કહેવામા આવે, તોપણ વધ્યા-વાઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી ? સાગશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ પડતા નથી અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાઝણી મમાનજ છે, અને તેના પુત્ર પદવીને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સંજ્ઞાનતુ જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા માહીએ છીએ, તે આરતવર્ષના સંપૂર્ણમાત્રા એક હતા પોતાની માતાના-જનની જન્મભૂમિના સાચા સંપૂર્ણ કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ યશના કર્તા ૨૫૦ શાસ્ત્રીજી શકર દાજ પટે એમના બધા કાર્યોથી અમે વાંકડે નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિન્યાયથી લખવા માટે અહીં ધ્યાન નથી, તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સક્ષિપ્તમા આપી, તેમના કાર્યોનો આલોસ માત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પડિત શકર દાજ પટેના પૂર્વ પુરૂષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમા રહેતા હતા, કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજ શાસ્ત્રી જોશી સહકૃદ્દય મુબઇમા આવીને રહ્યા હતા ત્યાજ પોતાની જ્યોતિષ વિદ્યાના પ્રભાવવડે સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ દીક કમાયા હતા શકર દાજનો જન્મ મુબઇમા સવત ૧૬૨૩ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ થયો હતો “ પટે ” તેમના કુલનું “ ઉપપદ ” છે મામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણ તેમનામા પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમા આજ સુધીમા જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે; અને જેટલા ગજનૈતિક પુરૂષો થયા છે તે પ્રાયઃ કાકજુસ્થ હતા અને છે.

શકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાજ મરાઠિનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુમ-સિદ્ધ પ્રત્યાયક્રુ સાહિત્યાચાર્ય પડિત ગદ્દલાલજી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાન્સા આદિનું અને પડિત પ્રભાકર દાજ વાઘડેની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાને આરભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામા તેઓનું જ્ઞાન હમેશા પહેલું રહેતું. વિદ્યાર્થીશ્રીમાજ તેમના અત કરણમા સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર પુટવા લાગ્યા હતા કાંઈ કાંઈ વખતે પાઠશાળામાજ પોતાની માથે લાલ્લુનાગઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે બ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પય બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમા મહિમાહે જે ઝગઝગ બને તેની અધ્યાપકો કે માળાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઈ જતાં એ પય-દારાજ દેડ્યો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામા તેઓનો કોષ રુકના જેવોજ ક્રિમ હતો. તથા-પિ લાયક ઉમ્મરે પહેાચતા તેઓએ કોષને પી જવામાં અને હિદિષ-સાધ્ય હેતુ પાર પાડી લેવામા સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. આર વરસની ઉમ્મરમાજ પોતાના

મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે “આશ્રમિત્ર” નામનું આસિક તે-
ઓએ સર કરી દીધું તેના ખર્ચને માટે કોઈની પાસે ચાલના નહિ કરતા તે-
ઓએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિ-
ચય થયે છે પોતાના પિતા તરફથી જે ખીમા ખર્ચ મળતું હતું તેમાંથી તેઓ
ઉંચા પત્રનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા
દતા પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ “જગદીશ્વર” પ્રેસના માલિક શ્રીયુત
નાના સાહેબની માથે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામાં તેઓએ
પ્રેસના મુદ્રો વાચી આપવા તેની પહેલા “વિદ્યા પ્રકાશ” માં પોતે લેખ લખતા હતા તે
પણ ચાલુ રાખ્યા હતા આવી રીતે હવે તેમની મરણી લેખક તરીકે મજબૂત થવા
લાગી અને વગરેથી (હવે મુખ્યથી) પ્રકટ થતા મરણી “ સયાજી વિજય ”
પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે
આજ્ઞાવ્યા તે પત્રને હાથમાં લઈને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યું; પરંતુ
પિતાના આદ્ય પ્રેમને લીધે એવાગ વર્ષમાં તેમને ફરી મુખ્ય જરૂર પડ્યું. તેઓ
મુખ્ય તો વ્યભાગ્યા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અતુશીલન-મનનને
પરિણામે તેઓ એક મુનન્દા મરણી લેખક બની ગયા હતા ત્યાગ પછી તેઓએ
બીજાની આલેખીના પ્રાદ્ય પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો ન હતો, તોપણ
‘ શકર ’ “ પિનાકી ” “ ભ્રમર ” આદિ ઉપનામોવડ સમય સમયપર છેવટ
સુધી મરણી પત્રમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. “ નેતીવ આપીની-
યન ” નામના પત્રમાં ‘ સર્વિટ સચાર ’ ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષ-
યોપર છુટા છવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક
વખત મરણી સંસારમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી ચાર પાંચ
વર્ષ પહેલા ‘ ભારત ધર્મ સહામણી ’ અને “ થીઓસોફી ” ને લગતા તેમના
લેખોથી ભારે ધુમ મચી ગઈ હતી. બધા મરણી અને લખાખરા હિન્દી પત્રોનું
તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સંબંધી ધામધુમ દેખીને
મુદ્ર “ કેસરી ” ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ
ગહેવું પડ્યું હતું વિકટ અને બહીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી
ન હતી તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે
આખ ઉઘડી જતી તો લખતા લખતા સવાર પાડી દેતા એવી રીતે બહાર કામ
કરવાની સાથે “ સયાજીવિજય ” માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ
જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું, અને પ્રેમની ઉન્નતિ કરી
હતી. તેઓ પોતાને કોઈ પણ રાજદારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની
અનિત્ય બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત “ તિલક મહાગજકી જય ” કહીને
ઉછાળી ઉડતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે, “ તિલકને તમે સંધા-
રણ મનુષ્ય સમજતા નહિ. તે સાચા મહાત્મા છે. ” વ્યવહારમાં પણ તે પક્ષ
સ્વદેશી અને સ્વધર્મશાંતિમાંની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અને હવે તેમના વૈષ્ણવ વિષયને હાથ ધરીશું યજ્ઞપિ

તેમના પિતાના કુળના લોકો ન્યોતિથી હતા, તથા માતૃકુલમાં વૈદ્યની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યવહારિક વૈદ્ય વિષયોનું સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તે સિવાય તેમના પાડોશમાં શ્રીયુત જાતુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા. જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ રનેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ધણે વખત ખેસતા હતા. જેથી તેમના હૃદયપદ ઉપર વૈદ્ય વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું તેમનું વક્ષ્ય વૈદ્યની તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકતો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાસય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ધણી પાવરણા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને ઝાટકે બીજો માર્ગ અખ્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકતા અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવા, સાબળવા અને વખત મળે ત્યારે કીર્તન આદિમાં જવાનો કામ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ધરના માથુસો તેમનાથી ધણી પ્રસન્ન રહેતા હતા. આ વખતે તેઓએ “રાજવૈદ્ય” નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કહાડ્યું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ “આર્યભિષક” પત્ર કહાડી તેમાં ઉક્ત માસિકનું સંમિલન કરી દીધું મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વડે છે કે — “વિદ્યાવાચો વલ્લભા લુકા જ્ઞાણે તેજી ફલ્લ !”

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવક્ષ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળીનું કાશ્ચક્રમંડળ તેઓએ એકલે હાથે ધણું કાઢ્યું કરવાને સમર્થ થયા હતા “રાજવૈદ્ય” કહાડ્યા પહેલાં અને આશુવેદનો અભ્યાસક્રમમાં પછી તેઓએ જોયું કે આપણું ધણુંજ પ્રચીન, લેકેકીતર અને લેકેકીતરની અસુવેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ નડારી હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી મૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આશુવેદના પક્ષ પાદનનો પ્રચાર વધારવા માટે રજાએ રજા શાળાઓ ખોલવાની અવશ્યકતા વિચારી આશુવેદનું રહસ્ય લોકો પરાંપર સમજે તેટલા ઝાટકે અધિપ્રચીત પ્રચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાને તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ધણી જરૂર છે. તેથી જગ્યા જગ્યાએ વૈદ્ય સંમિલનો સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર સંમિલનની દક્ષ બેઠી છે અને ડૉક્ટર લોકો તેઓ ધણી ડુબાડી દેવા માટે ટાળીને ખેડા છે, તેમ તે વખતે પછી મુખ્ય કલાકમાં વૈદ્યોની સામે થોડું અનુલેખન આવી રહ્યું હતું આથી કરીને તેઓએ પોતાનું અનુલેખન એવી હીકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉક્ટરોની સામે વિશેષ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે તેમની આ પાલીસીના કાશ્ચક્ર વૈદ્ય સંમિલનોની સહિત પેદા થઈ છે. આમાં સંમિલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડૉક્ટરે પણ એક જ જાતે વૈદ્ય વિજ્ઞાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસ્પર્શથી તેઓ આશુવેદનું અહત્ય સમજવા લાગ્યા, તથા તેમ-

નામા એવો પણ વિશ્વામ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અને અયોજ્ય સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામા કુશળ છે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આપઘા વિચારોને કાર્યના રૂપમા મૂકવા પહેલાં મુખ્ય ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરૂષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા, અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાગ પાડવા માટે તેઓની મહાયતા માગી હતી, પરંતુ સાગી સહાયતા આપવાને માટે કાંઈ પણ તૈયાર થયું નહિ કેટલાકાએ જીલ્લાથી જ ને ઉધારનું પાસુ મરખું કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને કેટલાકાએ તો તેમના વિચારો માલગી તેમને જોખમદલીની ઉપમા આપી તેમની ખૂબ મળક ઉઘાડી શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્ષા હતા તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભગ થવા દીધો નહિ, અને “ રાજ-વૈદ્ય ” ની પછી “ આર્યભિષક્ ” ને બરોબર ચાલુ ગમ્યું તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો માગ મગજને વાગવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારત-વર્ષના થોડા ઘણા મપૂતાના મગજમા પણ શું નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપગ્રિહત કરું તો થોડા વણા લોકો પણ પોતાની મહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી માગ મહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જણાવવા માટે મામિકપત્રને તેઓએ અત્યુ માધન માન્યુ હતું મામિકપત્ર ચાલુ ગમવામા તેમનો એવો પણ ઉમેશ હતો કે, લોકોમા એના વિચારોની ઉત્પત્તિ હલુ થઈ નથી એમ ધારવામા આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ પોતાની કલમ-રૂપી હળ ચલાવીને લોકોના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી સામાન્ય લોકોમા કાર્યમા અટૂતિ નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે શ્રુતિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે બદલી નાખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ ગમવા માટે પ્રથમ થોડા વર્ષ સુધી તો તેમને “ બાલમિત્ર ” ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવા પડ્યો હતો આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેમની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સા ખર્ચને બદલે એક બીજી મગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી પોતાના વૈદ્યકતા ધધામા જે કાંઈ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામા કરના હતા તેમનો ધર્મવામ થયો ત્યાં સુધી “ આર્યભિષક્ ” બરોબર ચાલુ ગયું હતું એ પત્રથી વૈદ્યકતા પ્રેમી મગદી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે આજ સુધીમા તેમને હાથે લગભગ ચોણીસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સમ્પાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયા હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકતા કેટલાક સારા પુસ્તકો લખ્યા છે તેઓએ વૈદ્ય વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સચીપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રંથ તેમજ અભ્યાસના કમાનુસાર કોઈક બનાવીને, કઈ રીતથી વૈદ્યકતા અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ ચકીરતા પ્રકા-રનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું ગુજરાતી ભાષામા પણ તેઓએ કેટ-

લાક વર્ષો સુધી વૈષ્ણવ એક માસિક જ્ઞાપ્યુ હતુ પોતાના વૈષ્ણવતાના લાભ હિન્દી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સવત ૧૯૬૦ માં પોતે “ મદૈષ કોસ્તુભ ” નામનુ હિન્દી માસિક કહાડવાનુ શરૂ કર્યુ હતુ. તે માસિકદ્વારા પણ હિન્દી ભાષામાં પાશ્વ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયા છે તેમનો વૈષ્ણવ સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ કેટલાક વર્ષ પહેલા ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુખ્યમંત્રી “ આયુર્વેદ વિદ્યાલય ” સ્થાપન કર્યુ હતુ ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સરસ્થા માટે જળરક્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી રીતે ઉપર લાવી મૂકી હતી, પણ ત્યારે તેમને માલુમ પડ્યુ કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતુ ખિલકુલ અગ્રેજ ક્રાઇ-પાટલુન પહેરવા લાગ્યુ છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થા-પદ સલામતથી પોતાનુ નામ અલગ કરી નાખ્યુ અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલા રવ-ત્ર રૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યુ તથા નાસિક તેમજ નાગપુરમાં વૈષ્ણવ વિદ્યાલયો ખોલી દીધા.

વૈષ્ણવી ઉત્પત્તિ ચાહવાવાળા વૈષ્ણો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ થયા હજારો રૂપીયા ખર્ચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈષ્ણો એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દરવર્ષે કરતા હતા તેમાં અનેક વૈષ્ણવ વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રસાલોચના થયા કરતી હતી. વૈષ્ણોની પરીક્ષા લઇને તેમને યથાચોજ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામાં આવતી હતી આ સમયે આખા હિન્દુસ્થાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપા-ધિથી નિર્ભૂખ થયેલા અનેક વૈષ્ણો વિદ્યમાન છે રાષ્ટ્રીય વૈષ્ણવ સંમેલન ઉપરાંત પ્રતિ વર્ષે એક પ્રાન્તિક સંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા આ પ્રાન્તિક સંમેલ-નોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુખ્ય પ્રાન્તમાં જ ગોઠવણ થઈ ચકી હતી અને તેના ત્રણ અધિવેશનો પણ થઇ ગયા હતા અન્ય પ્રાન્તોમાં પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા સવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પગાયમાં જઈ ત્યાં કોઇ પ્રાન્તિક ગ્રંથાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આદિ કાર્યમાં ન્યામદાર વરોદરા નરેશ, મહારાજા કાલ્યાણુર, મહારાજા દરભગા, બરવાધીરા રાયબહાદુર શ્રીમાન ગાધવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, રોક ખેમગજ શ્રી કૃષ્ણદાસ પ્રભુતિ વૃષ્ટિગણુ તથા ધનવાન સંબંધી તરફથી દીક સહાયતા મળતી હતી તેઓ સંયુક્ત પ્રાતને માટે એક પ્રાન્તિક ગ્રંથાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈષ્ણવ વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમજ મવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં “ ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈષ્ણવ સંમેલન ” ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા બધી વ્યવસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યુ હતુ અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આગ લગાવ્યો હતો, પણ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાંજના વાગે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ જીવનિષ્ઠ વ્યક્તિ આ પ્રમાણે ગયા-જિનારે અગાળે વિદીન થઇ ગયા ! ભારતવર્ષના વૈષ્ણવ-આકાશનો એક ચમકનો સિતારો અસ્ત પામી ગયો ! ભારતીય વૈષ્ણોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો !

હિન્દીના હિન્દુ તેમજ ત્રીણ ગામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને

ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું તેને માટે નેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ ભારતભરમાં પત્રને ગણુ ભાષામાં કોઈ વખત માસિક, કોઈ વખત પાસિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડ્યા કેમ હતું આવા પત્રને જોઈએ તેટલા ગ્રાહકો મળવા મુશ્કેલ છે, છતાં ખોટા ઉપગ્રાહકો સહન કરીને અને તેની મફત ગ્રંથેયણી કરીને પણ છેક અતની ઘડી સુધી તેઓએ પત્ર ચલાવ્યું હતું મળી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા ન હતા મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લખાણી જીએ કહ્યું હતું કે, “હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ, સાબળો ! મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ હવે તમે તેને ચલાવો ” ત્યારપછી તેઓ જે કોઈ બોલ્યા તે અમજી શકાય નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલા લાલસાપૂર્ણ માનવામાં આવતા ન હતા, પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે ગણુપિય જાગૃતિનું કામ વધુ સારું થઈ શકે છે તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં “આર્થ મિત્ર મેળા”ની સ્થાપના કરી, ત્રીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને બ્યાન તે કામ દ્રઢ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણુપિય ઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણુપિય ઉત્સવ, દશેરા વ્યાદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામાં કદી પણ ચૂકતા ન હતા તેમનો મિલનસાગર વ્યભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશસ્તીય હતા ઉલ્લોગી અને પાંચમી નો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમના કાર્યોના વિગતારો વિચાર કરતા આશ્ચર્ય થાય છે કે એકંદરે હાથે વ્યાટલા બધા કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ! મનિનિ નવરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઈ ગયો જેની સાથે મિત્રતા થતી તેની સાથે પછી ઉચ્ચ-નીચ ભાવની ભાવના ખિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉલ્લોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજ્ય મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કોઈ રૂપિયા એકડા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાય નાવજનિક કામભાજી વાપરી દેતા હતા ગરીબો ઉપર તેમની હમેશા દયાદ્રષ્ટિ રહેતી હતી, તેમને મફત દવા આપના હતા અને તેમની માથે માથાળુપણે વર્તતા હતા તેઓ હમેશા કૃષ્ણ કરતા હતા કે વ્યાપારની દ્રષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી, કારણ કે તેઓને વ્યાગમ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર નરક કામ બળવશે, મર્વત તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને નેથી અને તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનું એક પત્નીજીત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિવાહ થયો હતો કોઈ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષાગ્રિ આપધી આપવાથી તેમની જીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું આવી રીતે બનવાથી જેને લોહ સાસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિન-બેનશાન ગયા હતા સત્તાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના લાગણ્ય આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ ખીન વિવાહ કર્યો નહિ, તેમજ દામ્પત્ય પ્રેમમાં પણ દિનિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની જીને ચકાવતા હતા તેવાજ

પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમના પત્ની તેમને ઝાટતા હતા અને હજુ પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ રહેલી લાગણી અને અટલ અદ્ધા છે આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ નેશે તેઓને તેના ઠીક અનુભવ થશે. કેવળ પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભવિષ્યને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધાગણુ કરી ગયા છે. તેમને સતાન ન હતુ તોપણ તેમનું હૃદય વાતસલ્ય પ્રેમથી શુન્ય ન હતુ નાના ભાઇના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઇઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર મતાન છે) માતાપિતા વગરના બાકા સાહેબ ઉર્ફે જોવિન્દરાજ દિનકરને તે બંને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતા હતા શકર શાસ્ત્રી કયાય ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં જી તથા ભવિષ્યને સાથે લઇ જતા હતા.

પહેલા પ્રશ્ન એ થતો હતો કે શાસ્ત્રીએ ચાર ભા કરેલા કાર્યોની દશા શુ થશે ? બીજા વિષયોને જવા દઇએ તોપણ વૈદ્યકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદ્યકના ગૃહ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ત્રણે પ્રશ્નસિદ્ધ કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ ચાર કર્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શુ તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે ? આ ભાગ્યહીન દેશમાં એનું ધણી વખત જોવામાં આવે છે કે જે કોઇ મહાપુરુષ મહાન કાર્યે ચારે છે તો તે કાર્ય તેમના ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછા થવા છતાં, પણ હિમન નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યંત તો જેમ તેમ ચાલે છે, પરંતુ તેમના સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય બંધાનું ત્યાંજ શિથિલ થઈ જાય છે જે શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શુ, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી આત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ, પરંતુ બાકા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામે ચાલુ રાખવાને માટે નિમ્નાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઇને કોઈ અશક્ય પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કામચુ મળે છે પરમાત્મા તેમના સહાયક બને ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આગ બેલા કામેની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પડિત ભદ્રમાચારાવ ફજીરીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્ય કરતાઓને તૈયાર કર્યા છે કેટલાક રાજ્ય મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે. ગયબહાદુર ગવવપ્રસાદ નાગચણુસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ છે આખા ભારતવર્ષના સેકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે, તેથીજ એવી આશા ગહે છે કે તેઓ સર્વ સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલા કામેને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલા ઉદ્યોગ કરતા રહેશે.

શાસ્ત્રી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષીઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે ! શાંતિ :

વૈદ્યકની પરિભાષા

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સર્વે કામોભા નવા ઔષધોની જ યોજના કરવી પરંતુ વાવડિંગ, લીડોપી-
પગ, મળી, ધાણા, મધ, ઘી એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) બોઇએ.
ગળા, કપડાની જાલ, અગરુસી, કહોળુ, શતાવરી, આસધ, કાટામગીઓ, વરીઆળી,
આદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાજ લેવા અને લીલા હોવાથી ખમણ લેવા
નહિ. બીજા ઔષધો સડા અને નવા લેવા. અને લીલા હોય તો ખમણ લેવા
જે પ્રયોગમા વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમા પ્રાત કાળ લેવો. જે ઔષધીનુ અગ
કહેલુ નથી તેના મૂળ લેવા જે પ્રયોગમા ભાગ કહેલો નથી ત્યા તે સમભાગ લેવો
જે પ્રયોગમા એક ઔષધ બે વખત કહેલુ હોય ત્યા ખમણ આપતુ ચૂણો, તેલ,
ઘી, ઇલાદિક રતેલ પદાર્થ તથા અવલેહ એમા ઘણુ ટરી મેત ચદનજ યાજતુ
ઢાઢા અને લેપ એમા રક્તચદન યોજતુ એક વર્ષ પછી ઔષધનુ તેજ અને ગુણ
કમી થાય છે તેમા ચૂણુ તો બે મહિને હીનનીર્થ થાય છે ઘી-તૈલાદિક ચાર
મહિને હીનનીર્થ થાય છે ઔષધો અને હલકા પાક એક વર્ષ પછી હીનનીર્થ થાય
છે આસધ અને સોનુ વગેરે સર્વ ધાતુની ભન્નો, રસાયનો એ જેટલા જૂના
થાય છે તેટલો તેમા ગુણુ વિશેષ થાય છે ઘી અને મધ એ મમાન લેતુ નહિ
લીધુ હોય તો વિપતુલ્ય થાય છે શાક, જાણુ અને મવ એમા દૂધ પાવાથી
મર્પની પેકે માણમને મારે છે ફણસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિપ-
વત મારે છે દૂધ કહાડયા પછી દમ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને
તેજ દૂધ વીમ ઘડી પછી વિપ જેવુ થઈ, પ્રાશન ડગ્નાગને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે
ગરમ કરેલુ દૂધ વીમ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે ગરિનુ દૂધ દિવસે પીતુ નહિ

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર.

ઔષધી લેવા પ્રાત કાળમા જતુ ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ બોઇ તેના
મળ અથવા ઇાવ જે લેવાનુ હોય તે લેવા ઉકરગા ઉપરની, ખગમ જગ્યા ઉપ-
રની જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, ગમસાનમા થનારી જે જગ્યાપર
ગામ ઉગતુ નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોટા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અસિએ બળેલી
ત્રિમથી દગ્ધપણી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ આસો અને કાર્તિક એ
મહિનાઓમા સર્વ ઔષધી ગમજરી હોય છે એટલા માટે સર્વ કાર્યો માટે તે બે
મહિનામા વનસ્પતિ લાવી ગમવી ગેય થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની
ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામા લાવવી જે વૃક્ષના મળ મોટા હોય તે
વૃક્ષના મળની જાલ લેવી જે વનસ્પતિના મળ નાના છે તેના મળ લેવા.

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા.

સ્વરસ એટલે અગરસ નારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, ક-પડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે * બીજે પ્રકાર- સુકાએલા ઓપધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોળ લીળવી ગમવું પછી બીજે ત્રિવેસે ગાળી તે પાણી આપવું ત્રીજે પ્રકાર-સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમા આઠગણ પાણી રાખી, ચોથો હિન્સા પાણી રહે તે પયત કાઢી કરી આપવા તે અગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી ગખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો ને ૪ તોલા આપવો મધ સાકર, ગોળ સર્વ ક્ષાર, છર ધી, તેજ અને ચૂર્ણાદિક એ અગરસમા નાખવા હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવા

૪. કાઢાનો પ્રકાર.

કાઢામા સવ ઓપધો મળી રોજ ચાર તોલા ઓપધો લઈ કુટવા તેમા ૬૪ તોલા પાણી નાખી મધામિએ માટલામા અથવા બીજા વામણમા ઉકાળવું પછી અજમાશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવા નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા પાવા કાઢામા કૃષ, લી, તેજ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માત્રા નાખવા

૫. ચૂર્ણ.

શુદ્ધ એટલે સુકાએલુ દ્રવ્ય લઈ ખાડીને વજ્રગાળ ક્રવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે તે મોટા માણુમને ૧ માસાથી એક તોલા પયત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પયત આપવું ચૂર્ણમા ગોળ સમભાગ નાખવો સાકર બમણી નાખવી ધૃત્વાદિક પદાર્થોમા ચૂર્ણ ચાટવાતું હોય તો ચૂર્ણથી બમણુ ઘૃતાદિક બોધએ એકાદ ચૂર્ણને કાઢો લીલુનો રસ વગેરેની ભાવના (પુદ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ લીળાય તેટલુ તે પ્રવાહી હેતુ બોધએ

૬. વટિકા (ગોળીઓ).

સાકરમા કરી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમા ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમા કઠવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો મધ અને ગુગળમા કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કરવી.

* કેટલીક સ્ત્રીને લીલી હોવા છતાં તેમાંથી અગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને વાદી ગોળો કરી હપર કપડામાંથી કરી માટી લાલ થતા સુધી દેશવામાં તપાસી અદરની વટિકા વનસ્પતિ કઢાવી લઈ ચોખા ઝીણા કપડામાં નાખી નીચેવાવડાથી અગરસ નીકળે છે

૭. ઉકાળો (હાંદ) કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલીમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સાદું ગરમ આપણી તેમા તે ઔષધ નાખી મારે ઉકાળા ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલીમા ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમા તે ઔષધ મેળવી, ગરમી લીઝવી રાખવું અને સવારમા ગાળી લેવું અને હિમ અને શીતકષાય કહે છે તેનું પીવાનું માય ઉકાળા જેવું છે.

૯. કઢકનો પ્રકાર.

લીલા ઔષધ લાવી ચટણી જેવા કીણા વાટવા અને સુકા હોય તો પાણી નાખી વાટવા તેને આપવાનું માય ૧૦ માસા કઢકમા મધ, લી, તેલ નાખવું હોય તો કઢકથી કુપટ નાખવું. માક મમ્મન નાખવી દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ.

કાઠો, અગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાત કાળે, અરબિ અને અમ્મિમાદ્ય હોય તો ભોજન માથે, વરલગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિ માટે પ્રાત કાળે અને માજન ભોજન પછી આપવા કાનમા તૈલાદિક નાખવાનું હોય તો તે રાત્રે સુતી વેળા નાખવું કાઠો, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાના હોય તો તે ૩ ૭, ૧૪, ૨૧, કિવા ૪૨ દિવસ પૂર્વે એક અથવા બન્ને વખત કાઠો અથવા નિકાઠો આપવા મારે વિચાર કરી અને રોજનું અનુમાન મારી રીતે ધ્યાનમા લાવી તે પ્રમાણુ તે માનુ કરવો.

૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો.

ઔષધ આપવા માટે જ્ઞા અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં મેગ પ્રમાણુ નીચલા સર્વ સાધારણ અનુપાનો આપવા.

(૧) સ્થિપાત ઉપર આદાનો ૨૨ (૨) ઉવરસ અને કંદુ વિકાગે ઉપર અરકુતીનો ૨૨ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ (૩) જવર અને વિષમજવર ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૪) જામેડા તાવ ઉપર કરીઆતુ, નાગમોથ અને પિત્તપાપરો (૫) સમ્રહણી ઉપર છાશ (૬) જવર ઉપર મધ અને લીડીપીપર (૭) કુમ્મિ ઉપર વાવડી (૮) મુળવ્યાતિ ઉપર ચિત્રક અને લિકામો (૯) પાકુગેઝ ઉપર મકુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિકાજન. (૧૧) દ્યાસ ઉપર ભાગમળ અને સુકં.

(૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળા, હળદર અને શ્વેતકુટા વિદ્યા. (૧૩) તૃષા ઉપર મોનું તપાની પાણીમા છમકાતી તે પાણી પાતું (૧૪) ભવંરે અને તૃષા ઉપર મેઘમડ તપાવી છમકાવેલું પાણી. (૧૫) ત્રિફલ ઉપર આદાનો ગસ અને મધ (૧૬) મૂળ ઉપર હીંગ અને ધી (૧૭) અશ્વત્થ ઉપર કરંજ, ગોમૂત અને એરંડેચ (૧૮) મેઘાહા ઉપર ત્રિફળા અને લીંડીપીપર (૧૯) વિષ ઉપર સસ્તંગનું ગાડ અને સેનુ (૨૦) ઉષરસ ઉપર ત્રીંગણી અને ત્રિકટુ (૨૧) વાતબ્યાધિ ઉપર શુભળ, લમણ અને ધી (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરંજુલી (૨૩) કૃદ્ધરા ઉપર અને વાતની સારી ચક્ષ માટે વજ, અકકલગરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન (૨૫) વાતરક્ત ઉપર અક્ષ અને જોડીયુ (૨૬) અર્ધપિત્ત વાતુ ઉપર આડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેઘરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવા (૨૮) જઠર ઉપર લોધર (૨૯) અરૂચિ ઉપર બીજેર અથવા દોડમ. (૩૦) શ્વેત ઉપર ત્રિફળા અને શુભળ (૩૧) શેક ઉપર મધ (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દાક્ષ (૩૩) ઉનાસ ઉપર સત્તાવરી અને કોહળાનું પાણી (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળા (૩૫) ઉન્માદ ઉપર બુનુ ધી (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો બેસનુ દૂધ (૩૭) કુષ્ઠ ઉપર ખેખેરી જાલનું પાણી (૩૮) ધોળા કોઠ ઉપર બાવચા અને કાળા ઉમરડો (૩૯) અર્ધજ્વર ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉષોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાણી (૪૧) જનુ (ગણતો આરલ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ અર્ધધાતુ નમ્ય (૪૨) પાર્શ્વરાજ ઉપર પુષ્કરમળ. (૪૩) મૂર્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૂશ થાય એટલે માખણ, સાંકર તથા મોનાનો વગ્ગ (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજીત (૪૬) મૂત્ર બધ થયુ હોય તો કુમળા મૂળાના પાદાનો ગસ અને સુરોચાર એકત્ર કરી આપવા (૪૭) ગુદમ ઉપર વાયવશ્યાંની જાલ. (૪૮) વિદ્રવિ ઉપર રક્તસ્થાવ (૪૯) હેલકી ઉપર લાખન ગસનો અથવા નવમાર અને ચુનો તથા લીચુનેઈ ગસ એકત્ર કરી વાસ આપવા, અથવા એક માસ પાણી સાથે પાંચ (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ (૫૧) જગંદર ઉપર ફતરાના દાડકા ગધેડીના લોહીમા ઘસી શંખગુણીના રસમા મિશ્રિત કરી આપવું (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમળ મધમા આપવા. (૫૩) ક્ષીત અને શૈથ ઉપર નાગવલ અને મરી આપવા

૧૨. વનોષધિગુણાદર્શનાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો.

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સંઠ સમૃત મંઠ મગદી જેઠ દેશી કોઠ કાકલી. વઠ વઘડી. પાઠ પાન-દેશી જાંઠ ગોમતકી હિંઠ હિંદુનાની બંઠ જગલી કંઠ કાંતકી. લેઠ તેલગી માંઠ માંગવાડી રાંઠ ગળપુતાની કાંઠ રાન્યકુળ પંઠ પળખી. તાંઠ તાંતીલ. પુંઠ પુલ. મલાંઠ મલાંકકા. જાંઠ જાગ્ગી આંઠ અગ્ગી. ઈંઠ હીજી દાંઠ દાંડી.

૧૩. ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

જે પદાર્થો ભેદતા અર્થને ભેદતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ શુભવાળા પદાર્થ ચોજવા, પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામા આવ્યું હોય તે સુખ્ય પદાર્થ કહી બદલાવી શકાતો નથી (જેમકે હરીતકમલેહમા હરીતકી એટલે હરકેને બદલે આમળા વપરાય નહિ) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામા આવે તેને ઔષધિ પ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ

અળમોઢ-અળમો

અતિવિષ-નાગરમેથ.

અષ્ટમૂત્ર-ગોમૂત્ર.

અરેલવેતસ-કસુકા, આમલી,
આલુ-ભુખાર.

આકડાનું દૂધ-આકડાના પાનના રસ
ઉત્પલ-કમળ

અક્ષિ-વૃક્ષિ-કુકરકદ

કપૂર-ચદન, રક્તચદન (રતાદળી)

કરેતુરી-નવત્રી

કકોળ-અલયો, નવત્રી

કદ-સુરણ

કાકોલી-આરુષ

કાંતલોહ-તીપુ લોહ, પાલાદ

કારના-અભાવે અર્થે પ્રનો ક્ષાર

ક્ષીરકાકોલી-સતાવરી

ઐરછાલ-કડવા લીમડાની છાલ

ગજપીપર-પીપળામૂળ

ઘઉં-નાચણી

ચવક-ગજપીપર

ચિત્રક-દાતી, નેપાળા.

ચોખા-સાડી ચોખા બુવાર

ચદન-નાળા,કપર.

જાવત્રી-લવગ

જરૂ-પાણા (વસલોચન.

જવક અને ઋષભક-ભોમકેળ,

બુનું ધી-તાબુ ધી

તમર-કાક.

તુવેર-કળયો.

દહી-જરા

દારૂહળદર-હળદર (સકરજન.

દ્રાક્ષ-ખજુર, શીવણના ફળ-એટલે

ધાવડીનાં ફૂલ-મહડાના ફૂલ

નખલા-લવગ.

નીલોત્પલ-કુસુદપુષ્પ, પાંચાલ.

પીપર-મરી.

પુષ્કરમૂળ-કાટ

ખકરીનું દૂધ-ગેરીનું કે ગાયનું દૂધ.

ખાવચો-કુવાડીયાના બીજ

ભારંગમૂળ-નીચળતા મૂળ

ભિલામો-ચિત્રક, ચિત્રા

મધ-બુનો જાળ

મરી-લવગ

મેઘા ને મહામેઘા-જેડીમધ અને

આમધ

મોતી-મોતીનો છીપ

મોરવેલ-તજ.

રેકાચદન-વાળા

(વીરણનો)

રસાંજન-દારૂહળદર

રૂથુ-રૌપ્યશાસ્ત્રિક, લોહભરમ.

લક્ષમણ-મયુગશિખા

વજ-મોરવેલ કાળિજન

વરી-આમો.

વાળા-નાગરમેથ

સોનું-સુવર્ણશાસ્ત્રિક, લોહભરમ.

હરડે-આમળા

હીરો-વૈકાતમણિ.

૧૪. ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી.

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે સુખ્ય શબ્દો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આવે છે તેની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે —

કષુ, ગુરુ, મિનગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે તે પાંચ પૈકી ૧—કષુ (હલકો) પદાર્થ અલ્પત પથ્ય, કફનાશક અને તુરંત પાચન થાય એવા હોય છે ૨—ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવા હોય છે ૩—મિનગ્ધ (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, ગૃધ્ર અને બળવર્ધક હોય છે ૪—રૂક્ષ (કબો-કુખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અલ્પત કફનાશક હોય છે ૫—તીક્ષ્ણ (તીખો) પદાર્થ ઘાતુ કરીને પિત્તકર્તા, લેપન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે ૬—સ્લેક્ષ્ણ પદાર્થ ચીકણા વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે, જેમકે કુટુંબો પચ્ચર ૭—સ્થિર પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે ૮—સર પદાર્થ વાયુ અને મળને કહાડે છે ૯—પિચ્છલ (ટૂંચળી તરુ જેવો) પદાર્થ તંતુ (રેષા) વાળો, બળકર્તા, ભારે, તુલ્યને સાધનાર, કફકર્તા, ક્ષેદન અને છેદન કર્તા બળુવો ૧૦—શીતળ પદાર્થ સુખકર્તા, રૂષિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, સૂચ્છા, તગમ, પ્રવેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે ૧૧—ઉષ્ણ (ગરમ) શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળો છે અને પાચક છે ૧૨—વિશદ (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ ત્રણને ભરે છે. ૧૩—સ્થૂલ પદાર્થ શરીરને બહુ કરે અને હિદ્મને બંધ કરે છે ૧૪—સૂક્ષ્મ પદાર્થ શરીરના નાના અંગો વચ્ચેમાં પહોં પ્રવેશ કરે છે ૧૫—દ્રવ્ય (પ્રવાહી) પદાર્થ બીજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે ૧૬—શુષ્ક પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે ૧૭—આશુકારી પદાર્થ શરીરમાં શીતતા કરે, જેમકે તેલ પાણીમાં જલદીતરી જાય છે ૧૮—મૃદ પદાર્થ સિધિલતા કરે છે અને અલ્પ પહોં કરે છે ૧૯—મૃદુ—પદાર્થ ક્રામળ હોય છે ૨૦—કર્કશ પદાર્થ ખરખરે એવો છે એ વીમ ગુણો મુશ્કેલી કલા છે તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો પ્રમાણે છે

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને પાચન ઔષધ કહે છે, જેમકે નાગકેસર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને દીપન ઔષધ કહે છે, જેમકે વરીઆળા. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને દીપન પાચન કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ કર્મોથી શરીરમાં સમાનપણે દોષોત્તર શોધન કરે, તેમજ શરીરમાં જે દોષ વિષય એટલે નુનાધિક થઈ ગયેલા હોય એને સમાન કરી આપે એને સમભ કે સંશમન ઔષધી કહે છે, જેમકે ગળા. ૫—જે ઔષધ અપકલ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકલ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે કિતારે તેને

અનુસૌચન્ય ઔષધ કહે છે, જેમકે હરેડે. ૧-કાનમ્બા ચોટી ગહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિનાજ જે ઔષધ નીચે ફેલી લાવે અમર્ષિત ઝાંઝ કરે તેને અનુસૌચન્ય ઔષધ કહે છે જેમકે ગરમાણા. ૭-વાતસદિત દોષથી અમર્ષક (છુટા) અને અદ (અધામ્બલ) તેજાજી લાસુથી લીડીને આફક સુકાએલ મલાદિકને જે બેદાને ગુદાના માર્ગથી બહાર કઢાડે તેને બેદાન્ય ઔષધ કહે છે જેમકે કઢુ. ૮-જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદારે બહાર કઢાડે તેને રેચક ઔષધ કહે છે, જેમકે નમ્બાત ૯-જે પાકે નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળ-પૂર્વક મેદાની વાટે બહાર કઢાડે (ઉલટી કરે) તેને વમન ઔષધ કહે છે, જેમકે મીઠળ. ૧૦-પોતાના અંતરમાં સચિત ચર્મ ગહેલા મળને ઉપરના બાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કઢાડે અથવા અંધા ભાગે (ગુદા ત્રિગ, ભાગદાન) બહાર કઢાડે તે ફેલુસ શિષ્યક છે જેમકે કુકડવેલ. ૧૧-જે ઔષધ દાખન પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહી રૂપે ગહેલા અથવા વહેતા દોષને સુકવીને કઠિન બનાવે તેને આહ્લી કહે છે, જેમકે સુદ, છરે, ગરપીપર. ૧૨-જે ઔષધ લુપ્ત, શીતળ, ખાદુ અને લક્ષુપાકી હોવાથી પ્રતિલેખવાત કરી આપે તે રુદ્ધાન્ય ઔષધ છે જેમકે કુચ અને અરધુ. ૧૩-જે ઔષધ પગરખર મળેલ ક્ષાતિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડી ફોડીને બુદ્ધા કરી આપે એને છેલ્લું ઔષધ કહે છે, જેમકે ક્ષાત, કાળા મર્ગ, શિલાજીત ૧૪-જે ધ્રુવ ગ્લાદિ ધાતુ અદ્ધે વાતાદિ દોષોને સુકવી લરીને ગુદા કરે તેને છેલ્લું કહે છે, જેમકે મધ, મરસ પાખી, ધોડાવજ, જવ. ૧૫-જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને હિસાલ આપે તેને વાજીકર ઔષધ બલ્લુવા, જેમકે આસાધ, સુસળી સાકર અને શાતવરી. ૧૬-જેનમાં શુક (વીર્ય) ની થકિ આપે તેને શુકકર કહે છે, જેમકે નાગવલ્લ આદિ વળી કોચના ખીજ, કંધ, અદ્ધ બીજામના ખીજ અને આમળા એ પણ પોત-પોતાના પ્રધાનથી શીત ગ્લાદિના ઉત્પાદનપૂર્વક શુકને વધારનાર છે, અને અધિક વધવાથી રેચન એવડે કહાડનાર છે એનું સ્મરણ, ડોતન કર્શિ સલ્મામ્બ, અપશ, સુબન, આશિગન અને મૈથુન એ સર્વ અથવા તેમાંથી એક એક પણ શુકને પ્રજટ કરે છે બોરિમળીનું ફળ વીયનું રેચક છે બલકળ વીર્યનું સ્તભનકર્તા છે અને ધન્દજવ શુકનો ક્ષયકર્તા છે ૧૭-જે પદાર્થ શરીરની વજીરચા અને નવ-ગદિ રોગોને દૂર કરે તેને રેચાચક ઔષધ કહે છે જેમકે હરેડે, દલી સુવલ અને શિલાજીત ૧૮-જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ રિચિત્રાજ પોતમાં ગુણેથી આપ્યા શરીરમાં આસ ચર્મ પછીજ પર્ય એ બધાથી ઔષધ છે જેમકે ભાગ અને અશીભુ ૧૯-જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા આજને શોષણ કરીને શરીરના સાધાઓને શિશિમ-દીધા કરે તેને ચિકાદરી ઔષધ બલ્લુવ જેમકે સોપારી અને કાદગ. ૨૦-જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને લક્ષ્યગુણ-અધાન હોય તેને ચાદક (ચદાચક) કહે છે, જેમકે દારૂ સુચાદિક. ૨૧-જે વ્ય-વાય, ચિકાદરી, કદાનાચક, માદક, વધારે અગ્નિજીવાળા અને પ્રાણનાચક પદાર્થ હોય તેને ચોચાહી કહે છે, જેમકે-વિષ (વચનાગ, શક્તુઆદિ) ૨૨-જે પદાર્થ

પોતાના બળથી શરીરના છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સત્યને જાણે તેને પ્રમાણથી ઔષધ કહે છે, જેમકે કાળા મરી, લોડાવજ ૨૩-જે પદાર્થ પોતાના પિચ્છળ ગુણથી કરીને સ્વાહાની શિગઓને રોકીને શરીરને બાગે-સુસ્ત બનાવે તેને અભિષ્ય દી કહે છે, જેમકે દહી ૨૪-દાહક અથવા વિદાહી પદાર્થ શરીરમાં અદારા અને તૃષ્ણને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને એટલે પાક ધણી જથ્ઠી થાય છે. ૨૫-ચોગવાહી જે પદાર્થ હોય છે તે સસર્ગી (તેમાં જે ગીચ ક્ષતુઓ મેળવી હોય તે) વસ્તુઓના ગુણોને કરે છે અને તેનાથી પ્રમાણે તેનો પાક થાય છે, જેમકે તેલ, પાણી, મધ, ઘી, પારા અને લોહ આદિ યોગવાહી ઔષધ છે.

૧૫. ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો.

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સત્યનારા જે નામો દેશી વૈદ્યકમાં આવે છે તે વિષેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે

અન્નજનક-૧ કાળા સુરમે, ૨ જમતના ફૂલ અને ૩ રસવતી
અન્નજનક-૨ ૧ મોગ, ૨ દાડમ, ૩ કોકમ, ૪ સુકો અને ૫ અન્નજનક
અન્નજનક-૩ ૧ કપૂર, ૨ ચદન, ૩ મોચ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદાર, ૬ ગોરાચન,
૭ કેસર અને ૮ વાણી

અન્નવિધ-ચિકિત્સા-૧ શરય, ૨ શાલાકમ, ૩ બાળ ચિકિત્સા, ૪ અગદ,
૫ વિકાત, ૬ વાજકરણ, ૭ રમાયન અને ૮ જૂતવિદ્યા

ઉપવિષજનક-૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાગલી
ઔષધીય આમૃત-૧ ગળા, ૨ મુસળી, ૩ સુક, ૪ ઔષધ અને ૫ શતાવરી.
કુટુમ્બ-૧ લીડીપાપર, ૨ પીપળીફળ અને ૩ સુક.

કંઠક તૃતીય-૧ ધમાસો, ૨ ભોરીગણી અને ૩ અમરો.
કંઠકારીજનક-૧ ભોરીગણી, ૨ ભેડીભોરીગણી અને ૩ ગાખડ
કુટુમ્બી-૧ સુક, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને પીપળીફળ.

ક્ષારજનક-૧ જવખાર અને ૨ સાણખાર.
ક્ષારજનક-૨ જવખાર, ૨ સાણખાર અને ૩ ટંબુખાર.
ક્ષારજનક-૩ ૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ અને ૪ ભજનરા (તલના છેડ) ના બનાવેલા ક્ષાર અને ૫ સાણખાર.

ક્ષારજનક-૪ ૧ તલમરા, ૨ લાગલી, ૩ અડદ, ૪ અમરો, ૫ મરચા અને ૬ ડોડા એ છ યીંગેના ક્ષાર

ક્ષારજનક-૫ ૧ સરખા, ૨ મૂળા, ૩ પદારા (ખાખરા), ૪ અમરો, ૫ ચિત્રક,
૬ આદુ, ૭ શેલડી, ૮ અમોડી, ૯ ચોરસ અને ૧૦ જવ.

શ્વેતરસ-૧ અમરો, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લખા લીજુ અને ૪ ગોળ ખાટા લીજુ.

શ્વેતરસ-૨ ૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીફળ અને ૪ પીપળીફળ.

આતુર્જીત-એના એ પ્રકાર છે (૧) ૧ તજ, ૨ નમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગદિમર એ આતુર્જીત. (૨) નાગદિમરના યથાને મરી હોય તેને કહે આતુર્જીત.

આતુર્જીત-૧ મુક, ૨ મરી, ૩ મોચ અને ૪ ગળા

ચતુર્થીજ-૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળીજરી અને ૪ અજમોદ

આતુર્ધિકગણ-૧ આમળા, ૨ હરડે ૩ લીડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ-૧ જીવક, ૨ ઝપલક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કકિલી, ૬ ફીંગરકાલી, ૭ ઝડિ, ૮ ગરિ, ૯ જોડીમજ ૧૦ ખગમોડી, ૧૧ જગલી મગ અને ૧૨ જગલી અડક

ત્રિકુંડ-૧ મુક ૨ મરી અને ૩ લીડીપીપર

ત્રિકાં-એ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડા અને ૩ આમળા એ મમાત લાગ અથવા હરડે ૧ લાગ, બહેડા ૨ લાગ અને આમળા ૪ લાગ ને ત્રિકાં કહે છે (૨) ૧ દાલ, ૨ શવન (શિવજી) અને ૩ ખજુરના ફળ એ મુક ત્રિકાં. (૩) ૧ તપકળ, ૨ લવગ અને ૩ એલચી એ મુગધી ત્રિકાં.

ત્રિશુગ-૧ તજ, ૨ નમાલપત્ર અને ૩ એલચી

ત્રિજાત-ત્રિપર મુજબ

ત્રિસમ-૧ હરડે ૨ મુક અને ૩ ગળા

ત્રિકાષીકા-૧ મુક, ૨ અનિવિધ અને ૩ મોચ

ત્રિસિતા-૧ ગેલડી, ૧ મધ અને ૩ જાગના માકાની ચાકર.

ત્રિકુંડક-૧ મુક, ૨ ગળા અને ૩ ધમામો

ત્રિલોહ-૧ માનુ, ૨ રૂપ અને ૩ તાણુ.

દશમૂળ-લઘુપચમળ અને બૃહપચમળ એકત્ર.

નવરતન-૧ માલિક ૨ મોતી, ૩ પરવાળા, ૪ ગરડપાત્ર, ૫ ગાખગળ ૬ હીરો, ૭ ગામેદ ૮ નીલ અને ૯ વૈદ્ય

નિષ્પચચાંગ-૧ લીમડાના પાદકા, ૨ ફલ, ૩ ફળ, ૪ નૂળ અને ૫ જાટ

પચ્ચેકોલ-એના એ પ્રકાર છે (૧) ૧ લીડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ, ૩ ચવક ૪ ચિત્રક ૫ મુક (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ મચળ, ૪ હીંગ અને ૫ મુક

પચ્ચ પલ્લવ-૧ વડ ૨ પીપર ૩ પીપળા, ૪ ઉમરો, ૫ પારમપીપળા એ પાંચ ઝાડના રૂપળો (અહીં અને પચ વચ્કલમા પીપર ન ઉજા તાળા ગ્રાણ છે લીડીપીપર લેવાની નથી)

પચ્ચ વચ્કલ-પચ પક્ષવમા અતાવલ પાંચે ઝાડોની જાલ.

પચ્ચમૂળ-એના ચાત પ્રકાર છે (૧) ૧ ચાલવણુ, ૨ પીંડવણુ, ૩ બેડી રીંગણી ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ જોખર એ લઘુ પચ્ચમૂળ. (૨) ૧ બીલી, ૨ ચીવણુ, ૩ પાટલા (કાક્ય), ૪ અરણી, ૫ અગરુ એ બૃહ પચ્ચમૂળ. (૩) ૧ મગજાળા ૨ ચાંગડી ૩ મુદ્ગપર્ણી (જગલી મગ), ૪ માપપર્ણી (જગલી

અક્ષર), ને પ એરડ મૂળ એ મધ્યમ પચ્ચમૂળ (૪) ૧ હળદર, ૨ ગણો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ માગીવા અને પ વિદાગી કદ એ અત્યામ્ય પચ્ચમૂળ (૫) ૧ જીવક, ૨ ત્રપ્પક, ૩ વીગજીવતી, ૪ શતાવરી અને પ જીવકાદિ એ જીવક પચ્ચમૂળ. (૬) ૧ દર્ભ (ડાભડો), ૨ કાસ (ડામડા), ૩ શર, ૪ શાસ્ત્ર અને પ શેલડી એ તુલુ પચ્ચમૂળ. (૭) ૧ ગોખર, ૨ બોઝી ૩ ઇન્દ્રવાડળી (તુસકુ અથવા કઠવી કોઠીમી), ૪ ડામદરો અને પ શિરીષ (મગમડા) એ ગોક્ષુરાદિ પચ્ચમૂળ.

પચ્ચમહાવિષ-૧ મોમલ ૨ હગ્ગાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વજનાગ અને પ મર્પવિષ

પચ્ચામૂત-૧ સુઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગળોન્મવ, ૪ શતાવરી અને પ ગોખર અથવા-ફૂંધ, દહી, ઘી, મધ અને ખાડ

પચ્ચોપવિષ-૧ આઝડાનુ ફૂંધ ૨ થોગનુ ફૂંધ, ૩ લાગલી, ૪ કવરો અને પ કણેર

પચ્ચગાંધ-૧ ગાયના મૂત્ર, ૨ જાણુ ૩ ફૂંધ, ૪ દહી અને પ ઘી એ પાચે પદાર્થ

પચ્ચામલ-૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટા લાખા લીજુ, ૪ ગોળ ખાટા લીજુ અને પ બીજોગ

પચ્ચગણુ-૧ પીકવણુ, ૨ ઉબી ગીગણી, ૩ બેડી ભોરીગણી, ૪ વિદાગી કદ અને પ બીજોદ

પચ્ચસમ-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ સુઠ, ૨ લીડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોનાર અને પ મચળ (૨) ૧ આમલી, ૨ ત્રિપાલુજી, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને પ લીડીપીપર.

પચ્ચાંગલેષ-૧ માટાડીના મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સુક, ૪ મરમવ અને પ મગગાની જાલ

પચ્ચર્જુ-૧ કુકડવલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાગ, ૪ નગોડ અને પ નમાલ

પચ્ચમૂત્ર-૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેડી, ૪ બેસ અને પ ગધેડી એ પાચના મૂત્ર.

પચ્ચબીજ-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ રાઇ, ૨, અજમોદ, ૩ જીર, ૪ ખસખસ અને પ અજમો (૨) ૧ મેથી ૨ માલકાગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજરી અને પ એખરો.

પચ્ચસિદ્ધૈષધ-૧ તેલીઓ કદ (એ નાના નળા જેવડા હાથબર ઉભો છાડ હોય છે તેના પાદડા પીલુ જેવા અને તેની જાલમા તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૨ સુધાકદ, ૩ કુકરકદ, ૪ કદવતી, (જગલી ચણા-એના પાદડા ચણા જેવા અને નીચે ચીકાચ હોય છે) અને પ મત્યાક્ષી.

પચ્ચસરણુ-૧ મીઠું સરણુ, ૨ કડતુ કુંગરી સરણુ, ૩ ચિત્રાવણુ ચિત્રકદ, ૪ પાચ પતના ખાટામટુખાનો કદ અને પ માળાકદ.

અલાચતુષ્ઠ-૧ અલા (ખળ, બોળ) કેટલાક એને મરેડી એટલે ખપાટ

માને છે), ૨ મહામથા (મહદેવી, સોનેલ), ૩ નાગમથા (ગંગરી), ૪ અતિમથા (ગાડર કામરી)

મધુકનથ-૧ લી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ

મિત્રિયથ-૧ લી, ૨ મધ, ૩ ગુણ, ૪ ચણેલી અને ૫ ટકણપાર.

લવણથ-૧ મિધાલણ, ૨ સચળ અને ૩ ખીડલવણ

લવણપથ-૧ મિધાલણ, ૨ સચળ, ૩ ખીડલવણ, ૪ વડાગડ મીઠું અને ૫ દરીઆનું કિવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું

વ્યાધ-ત્રિકટુ (૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીપીપર)

પ્રકૃષ્ઠ-૧ ગાંધો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરાં.

પ્રકુષણ-૧ સુક, ૨ મરી, ૩ લીડીપીપર, ૪ પીપળીમળ ૫ અવઢ અને

૬ ચિત્રક

સુગંધીપથ-૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કનૂરી અને ૫ ચદન

સુગંધીપદ્ધ-એના બે પ્રકાર છે (૧) ૧ જયકેળ, ૨ જવગ ૩ કપૂર, ૪ સોપારી ૫ વાળા અને ૬ ચણકળાયા એ સુગંધીપદ્ધ. (૨) ૧ કૃષ્ણાગર, ૨ કનૂરી ૩ કપૂર, ૪ સવનચદન ૫ ચણકળાયા અને ૬ નોગવલનો કદ એ અહ્યાસુગંધીપદ્ધ.

પદ્માણુ હરણ-૧ મરેલું માસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદગાનો તડકો ૪ બે મનુ દહી, ૫ પગેડીએ ઓમગ અને ૬ દિવનની નિદા

પદ્માણુકર-૧ તાણુ મિષ્ટાન, ૨ નવુ અન્ન ૩ વાળા સ્ત્રી, ૪ કૃષ્ણ જમણ ૫ લી અને ૬ ઉના પાણીથી ન્યાન.

સપ્તોપવિષ-૧ આકણુ દૂધ, ૨ ચોરનું દૂધ, ૩ વાગલી, ૪ કંજુર, ૫ ચણેલી, ૬ અરીણુ અને ૭ ધતૂરો

સપ્તોપધાતુ-૧ સુવર્ણ માણિક, ૨ તામ્રમાણિક ૩ મોગયુથુ ૪ કાસુ ૫ પિત્તલ, ૬ સિદ્ધ અને ૭ મંદુર

સપ્તધાતુ-૧ સોનું ૨ રૂપ ૩ તાણુ, ૪ મીસુ ૫ કલાઈ ૬ જસત અને ૭ લોહું

સપ્તસંતપણુ-૧ દાસ, ૨ દાડમ, ૩ ખજુર, ૪ માડગ, ૫ શાકી ધાન્ય (ગર), ૬ મધ અને ૭ લી

સપ્તોપરત્ન-૧ વૈકાન્ત, ૨ સર્પકાન્ત, ૩ ચન્ડકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ ચંદ્રાદિત, ૬ પીંગેજ અને ૭ કાચ

સપ્તવિધ કવાથ-૧ પાચન ૨ શોધન, ૩ કનેદન, ૪ સમન, ૫ દીપન ૬ તર્પણ, ૭ શેષક

* ઉષ્ણામ્બુનાથઃકાયસ્ય પરીતોકો ચલાવહ. ॥

તૈવૈવ ચોષ્ઠમાંગસ્ય ચલાવહૃત્કવાચકુપામ્ ॥ ૬ ॥

ઉના પાણીના શેષ સરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી આયાના આગને ચોષાથી તે વાળ અને આયાના અગ્નિ નાશ કરે છે

અળનામિકા- } આળણી.
 અળવી- }
 અડઢિ-વધરાવળ, અતગળ.
 અસા-દિસો
 કટ્ટ-કટ્ટુ
 કક-અસગમ.
 કકમ-કકને તોડી કુટ્ટે પાડના
 કકલ-કકદારક
 કમળા-પિત્તકમળી, પીળીચો, કમળી વા,
 કમળી.
 કમ-કમિ, કરમિયા.
 કળીશાળ-કાનમા યગ આપવા
 કળીસાવ-કાનમાથી પરંતુ વહેતુ
 વડનો કાન
 દદ-ચટણીના જેવા વાટેલો પદાર્થ
 કવતુ-મગળ
 નચમિદ-મોનીયા મિદ આપના મો
 નીયા
 કામ-હિયગમ.
 કામ-અ-ખાસીના નાશ કરનાર
 કકકટપુટ-એક વેતના ખાકામા ૧૦
 અડાયનો અમિ આપવો તે
 કુટકો-કુ
 કુળતવ-કુખડાપાણી
 કુળવાત-એક જાતનો વાયુ
 કુમિત્થ-કમથી
 કુષ-કોદ.
 કુચ્છ-શરીરને દુ.ખ થતુ, કટ્ટ.
 કમિકુ-કાનમા જીવ થવાનો રોગ
 દશગુટે-૩ તોડીયુ ગુમકુ
 કાપન-કાપાવના
 કાપ-આમ મત્ર અમિ, લોહી અને
 અન એ પ્રત્યેકના અથાન.
 કાપકુશીર્પ-વાયુરોગ
 કલમ-ગ્લાનિ, શાક
 કિલમ-લી જાળે.
 કિલક-કાણુ, ગુચવાડવાળુ

કલાપ-નપુસક
 કસેદ-પસીનો.
 કહ-ખરજ, ખજવાળા, ખુજલી, રેખ.
 ખલસરો-ખાલી ચડવી
 ખવડમા-ખોડો.
 ખુપગ-આપના ખીલ.
 ખાકલા-હિયરમ
 ખળ-નગોડો
 મક- } ગુમકુ, વિદધિ.
 મકમે- }
 મદ-આબર, દરદ
 મર્મ-પેટમા જે ખાલક ગહે છે તે
 મર્મપાત-ક્ષુવાવડ
 મર્મિણી-દહાડવાળી સ્ત્રી
 મર્મચ-મર્મમા રહેનાર
 મર્મશય-મર્મઅથાન.
 મલગ-ગળા હિપગ ગુમકુ થાય છે તે,
 માપોટીયુ
 મલમલ-ગળાનુ ખધ થતુ.
 મલિનકુલ-અમાધ્ય કોહતુ દરદ.
 મલસુણા- } લાપોટીયુ, માલ હિપ-
 માલસુડા- } નો સોળે
 મળુ-ગુમકુ, વિદધિ
 મર-વળનદાર ભારે
 મરતવ-વળનદારપાણી
 મુક-પગની કુટી
 મમમી-કમમમા ભરેલી હિસણુ, એક
 જાતનો વાયુરોગ
 ઝાતુ- } મગીરોગ, ફેફર, વાઈ.
 ઝાતુ- }
 ઝામાસી-કાસ.
 ઝાવડ-ઝાગી, શીળાનો ભેદ.
 ઝામાળ-કકમાળ
 ઝાપ-કામળા.
 ઝાહક-પકડનાર, રોકનાર.
 ઝહનો નિશારતો-ઝહિ માથી કહાડે છે.
 હિદુનાનમા એ પ્રસિદ્ધ છે.

જન-કહેણુ, મળજાત
 જનન-નકરપણુ
 ધુરે-મુગીરાગ વાઈ, કેરે
 ચય-જમાવ
 ચક્ષુષ્ય-આખને ચુલકાગક.
 ચાતુર્થિક-ચોથીઓ
 ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, નખીખ.
 ચિત્રાખમ-ઉત્પાદ
 છદી- } ઉલટી
 છદકા- }
 છિક્ષા-છિક
 છિન્ન-કાપેણુ
 છેદક- } છિદ્ર પાડનાર, છેદન કરે-
 છેદની- } નાર
 છેદનીય-છેદન કરવાને યોગ્ય.
 જલન-ઓની કમરને આગલો ભાગ,
 જગ
 જડ-ભાર, દુર્જર
 જતુ-ગરદનનું હાડકું
 જડય-ભારેપણુ, મદપણુ, જડતા.
 જગણુ-ઓપધોથી વનરૂપિત અને પાતુ-
 ઓની ભરમ કરવી તે
 જલમર્દભ-સરીર ઉપર ઘણી ફેણી-
 ઓ થાય છે તે.
 જગુ-કૃમિ, કરમ
 જૂલ-અગાસુ
 જૂલણુ-અગાસા
 જ્વરમ-તાવનાચક
 ગમ્યા-ભાર
 તરળ-કાગળીસુ, કોલેરા
 તહાન-તરસ
 તામ-તાંબુ
 તાલક-હરતાલ
 તિકત-તીખું
 તિતડીક અથવા તતડીક-કોકમ.
 તીખા-મરી.
 તુલ્ય-મોરચુથુ.

તુવર-તૂર, એક જાતનું કોળા.
 તુષ-અનાજના છોતરા
 તુષાર-પાણીના ઝીણા ટપકા, ઓશ.
 તૃષા-તરમ.
 તદ્રા-નિદ્રાથી આગમ આવી મુગી
 આવે છે તે
 ત્યાજ્ય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય
 ત્રિ-ત્રણ.
 ત્રિક-પીકની કરોડ નીચેના ત્રણ હાડકા.
 ત્રુસકું-છન્દવરાણુ
 ત્વજોષ } આમકીના રોગ
 ત્વરોગ }
 ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાકીદે.
 દકુ-દાદર, દરાજ
 દાંધમડ-દહીની ઉપરનું પાણી
 દમ-આસરોગ, દાંધણુ.
 દરામળ-ખીલી, અરણી, ઉભી અને
 એકી ભોરિગણી, સાસવણુ, પીડ-
 વણુ, ગોખડ, શીવણુ, પાડવણુ,
 પુષ્કરમળ.
 દારણુ-માથાના ભયકર રોગ
 દાહ્ય-કઠિનપણુ, દહતા.
 દાહ-ખળતરા
 દાહક-ખાળનાસે ખળતરાકારક
 દિવા-દિવસે
 દીપક } જળરાને જગાડનાર-
 દીપન } વધારનાર.
 દુઝાણુમસ-દુઝળા હરસ (મસા)
 દુર્ગ-હઝમ થતું મુરકેલ તે
 દુર્લભ-પ્રાપ્ત થતું મુરકેલ તે.
 દુષ્ટવણુ-એક જાતનો નાસક છે, લેમા-
 થી પર વહે છે તથા તે બહુ અંધ
 મારે છે.
 દ્વષક-પીડ કરનાર.
 દોષ-વિકૃતિ પામેલા કંઈ, વાંક, પિત્ત
 તે દરેક
 દશ-કરકણુ.

દ્રવ-દીપ્તિયુ ચાપુ-ટપકલુ,
 કય } એ.
 લેલ }
 ધનુવાત-ધનુષ્ય જેવું માણસ વાકું થાય
 છે તે, વાયુનો રોગ-ત્રાણ
 ધા-પાશ-કાળ
 નરમ-છીક આવવાને માટે નાકમાં
 મુંઝવાનું ઓસડ.
 નાગ-સાપ, સ્ત્રી
 નાડી-નમ
 નાડીવણ-હરમેશ વહેનારો નાચર.
 નાફ-વાળો
 નાશક-અથ કરનારો
 નાશન-નાશ કરનાર
 નામારોગ-નાકના રોગ
 નામારોગ-નાકનું કુદાનું
 નાબીશુદ્ધ-રોગદોષ
 નિતબ-કમરની પછવાડેનો ભાગ.
 નિહાન-મૂળી કારણ.
 નિદ્રા-ઊંઘ
 નિદ્રાભગ-ઊંઘનો નાશ
 નિયામક-નિયમના લાવનાર
 નિગમય-નિરોગી, વિકારરહિત
 નિરુપદ્રવ-પીડા નહીં તે
 નિષ્-નિદા કરવાને થોડા
 પકવ-પકેલા, ધરડા
 પકવાશય-પચન થવાની જગા
 પક્ષાવાત-અધોગ વાયુ, લકનો
 પચન-પાકનું
 પટ્ટી-કાગળીયુ, કાંલેશ
 પકેશ-પડળ કાઢ એને પગવાળો
 પશુ કહે છે
 પથ્ય-હિતકારક
 પરિણામગળી-પાવેલું પચન જીને પેટ
 ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માટે
 એવો પેટગળોનો એક ભેદ છે
 પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું

પરિભાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ, વ્યવ-
 સ્થા ૯૦
 પરિશિટ-વધારો
 પર્થાય-ખીણ નામ.
 પસવાડું-પકવું, પક્ષુ.
 પાક-હજમ થવું
 પાચક } પચન કરનાર
 પાચન }
 પાત-પડવું
 પાતન-એક જાતની ગમાપન ઉપર કર-
 વાની ક્રિયા
 પાદશોથ-પગનો મોળો.
 પાદશોથ-પગની ઠાંચ હાથવાનું દરદ.
 પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝડાણી
 પાનક-પીવાનું પાણી
 પાનસી-પીવાને થોડા
 પામા-ખમ
 પિચ્છલ-ગુદર જેવું લીસું
 પિત્ત-પિત્તને તોડનાર
 પિત્તજવર-પિત્તથી આવેલો તાવ
 પીનસ-નાકના છોડ
 પુટ-ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ પ્ર-
 ત્યાદિ અન્કાર કરે છે તે
 પુટપાક-ઓષધાદિકોની આમપાસ પાન
 લપેટીને અગ્નિમાં નાખીને પડવે
 છે તે
 પુષ્પ-સ્ત્રીનું ગળ, ફલ
 પુતીગધ-અગળ ગંધાતું
 પ્રય-પડ
 પૃથકરણ-લુદ્ધ કરવું
 પૃષ્ઠ-પીઠ, બગડો
 પેટપીડ-પેટમાં દુખવું, ચુડ આવવી
 પેશી-શરીરમાંની માસ વજેગની કાથ-
 ણીઓ
 પચુ-લગડો, પાગળો.
 પાકું-પાકુરોગ.
 પાકુરતા-ફીકામ, પીગાસ.

પિતૃ-કૃષ્ણ કૌલીએ
 પ્રકૃતિ-વજ્રાવ, કુદરત
 પ્રાપ-પ્રાપ્તિ, કૃષ્ણ
 પ્રકાશન-અગ્નિ, વધી જતું.
 પ્રખર-ધણ તીવ્ર, અગ્નિ ઉપજી.
 પ્રગલ્ભ-પ્રોઠ, ઘરડો, ઉત્તર વયમાં
 આપેલો.
 પ્રભ-સતતિ
 પ્રતિફલ-વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ
 પ્રતિક્રિયા-નિવાળુની ક્રિયા
 પ્રતિનિધિ-અદલામાં ચાલી શકે એવો
 પદાર્થ
 પ્રતિબંધ-અટકાવ.
 પ્રતિસ્થાપ-પીનમરિગ
 પ્રદ-સ્ત્રીનો ગુણરોગ
 પ્રત્યક્ષ-ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ.
 પ્રદીપન-દીપન કરનાર
 પ્રમાદ-ગફલત, અસંજવધપણ
 પ્રમુખ-મોટ
 પ્રમેહ-પગમીઓ
 પ્રયોગ-ઔષધ, મત શસ્ત્ર ઇત્યાદિ-
 કામી યોગના
 પ્રલાપ-અર્થ ભાષણ, બકવા
 પ્રવાહ-પરવાળું
 પ્રવાહ-વહેતું
 પ્રસરત-પ્રણામ પામેલું, વખણાયેલું.
 પ્રસવ-જન્મવું
 પ્રસૂતિવાયુ-જન્મવાની વખતે થતાં
 વાયુનું દરદ.
 પ્રહર્ષ-હસ્યો આનંદ.
 પ્રહાર-મારવું
 પ્રાકૃતજન-રૂઢીથી સંસ્કારણ તાવ આ-
 વે છે તે
 પ્રાશન-પીતું
 પ્રેત-લામ, મુકદ્.
 પ્રેક્ષણીય-જોવા લાયક.
 પ્રૌઢ-પાકી ઉંમરનો, પાકેલો.

પાણુચરી પાણા નામનો
 પીહન } પેટમાંનો આંગ્ર, બગેલ
 પીહા } (પેટમાંથી ડાખી આવેલું એ
 યાચ છે તે)
 પીહલ } પીહાનો નાશ કરનાર.
 પીહત્રી }
 પીહોદર-પેટમાંનું એક જાતનું દરદ
 ફળપ્રદ-ફળ આપનારો
 ફક્ષિત-ફળ આપેલો.
 કાટ-કાઠપણું દવા અથવા વનસ્પતિ
 પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાંનું
 મત્વ પાણીમાં લઈ લેવાની રીત
 બદ-બાધેલું.
 બદ્ધગુહોદર-બધ્ધકાશ
 બદ્ધવિકટ-ગાડાને રોકનાર
 બદ્ય-બળ આપનાર
 બવાશિર-હરસ, મમા
 બાધિર્થ-બહેરાપણું
 બિલામ-કદ, બલગમ
 ભડાશરૂ-ભગ્નશાકમાં ભારતું-પાકતું
 ભયપ્રદ-ભીતિ ઉપજાવનાર
 ભાસ-દેખાવ, જાનીતિ
 ભિષક-વૈદ્ય.
 બૌદ્ધ-જમવા થોડા
 અભિવાયુ-ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ, ગાડાપણું
 અમ-ભાતિ
 અમણ-ફેગ, ચકરી, મુમાફરી
 અશ-નાશ
 મધુરજવર-એને મધુરા કહે છે.
 મર્મત-રહસ્ય જાણનાર.
 મલ-વસા, શુક, લોહી, મળ્મળ, મૂત્ર,
 વિષા અને કાનમાંનો મેલ ઇત્યાદિ
 શરીરમાં બાગ પ્રકારના મળ હોય
 છે તે
 મલ્મળ-મળથી ધમધમ.
 મલ્મલ-લક } અગ્નિ રોકનાર.
 મલાવલ-લક }

મલમ-મળને ઉપરનાર.
 મસ્તકરોગ-મથાના રોગ.
 મહામારી-કોલેરા, કોગળીયુ.
 મુરફ-મરડો, શબ, પ્રેત.
 મૂતકૃચ્છ-પીસાળ કચવામાં વાતાદિકથી
 પીડા થાય છે એવો રોગ.
 મૂતખડો-પથરી.
 મૂતલ-મૂતને વધારનાર.
 મૂત્રાશય-પેટમાં મૂત્રનું ઠેકાણું, ફૂંટીનો
 નીચલો ભાગ (પેડું)
 મૂત્રાશય-પથરી.
 મૂળવ્યાધિ-હરસ, મસા.
 મુદુ-કોમળ, નરમ.
 મેદ-શરીરના માત્ર ધાતુમાંનો એક
 ચીકણો ધાતુ
 મેદ-પ્રમેદ, પગમો
 મોડ-મસા, હરસ
 મોહ-ધેરી, ચક્કર, નુર્છા, ખમ.
 મોહરી-ખલી ચડવી.
 મડ-ગોખાની પેળ
 મડલ-ગોળી, સમુદાય અથવા આળીમ
 દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે
 મથ-જવના આટામાં માકર, લી અને
 ઠંડુ પાણી નાખી ને જે પદાર્થ
 તેમાં કરે છે તે
 માથ-મદના
 મુખીરોગ-વાઈ, ગોલુ
 મૂષ-છર છારી
 ગતજ-લોહીથી જે ચાય છે તે
 ગતપિત્ત-વાતરજા, ગાડીમાં વા, શરી-
 રનું ચક્રગાઈ જવું
 રૂક્તપ્રમેદ-સિ અને રસને લોહી વહે એ
 પ્રકરનો પ્રમેદ.
 રક્તર્થ-રૂઝતા હરસ-મસા.
 રજ-સ્ત્રીનો અટકાવ.
 રતાધળી પથ્થુ-રાત્રે આખરી ન દેખાવું.
 રમ્મ-શાભાયમ ન સુંદર.

રસામન-શરીરમાંના રસાદિ ધાતુઓની
 શુદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ.
 રૂચિકર-રૂચ-રૂચિદાયક સ્વાદિષ્ટ.
 રૂક્ષ-કઠિન, સક્રાવણુ
 રેચક-જીભાળ લાવનાર
 રેચન-ઝડો કરનાર
 રેચક-રૂચિ ઉપગવનાર
 લલુ-હલકું
 લીન-લમ પામેલું, સમાચલુ
 લેખન-રસાદિક ધાતુ અને વાતાદિક
 દ્રાવને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર
 ઔષધ
 લેખનીય } -લેખન કરવાને યોગ્ય.
 લેખ્ય }
 લેહ-ચાટણુ
 વક-વાકું
 વમન-હિલટી
 વમી-વાતિરોગ, ઉલટીનું દરદ.
 વધરથ-ઉગ્મરમાં આવેલા, તરણુ.
 વર્જનીય } -ન્યાયવા યોગ્ય
 વર્જ્ય }
 વર્તિ-શરીરને જગાડવાનો ઉપકરણ,
 દીવેટ.
 વર્ધક-વધારનાર.
 વસા-ચરબી
 વસામેદ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેદમાંનો
 એક
 વસુ-ધોળી સાટાડી.
 વાતમ-વાતનાશક
 વાતરક્ત-મારીમાં વા, શરીરનું ચક્ર
 ગઈ જવું
 વાતિ-હિલટી, વમન.
 વિત-વિકરણુ.
 વિચરિકા-ખરબચુ
 વિધ્વસ-તાશ.
 વિપરીત-હિલકું
 વિપ્પાધિ-હિલટાપથ્થુ.

વિપાક-પરિણામ, પાકાપણુ
 વિપુલ-ધણુ
 વિમલ-સ્વચ્છ
 વિષમ-વિષનાશક
 વિષમજન-અનિયમિતજન
 વિસર્પ-ઇસખ, ચામડોનું એક જાતનું
 દંડ, ખજૂરનું
 વીર્ય-ધાતુ, તેજ
 વૃદ્ધ-જમાવ, ટોળું
 વૃષ્ય-પૌષ્ટિક પુષ્ટ
 વેગ-ગતિ
 વેષ્ટન-લપેટવું
 વૈપાદિત-વ્યાપિ તળગરમી, હાથ પગનું
 ફાટવું
 વ્યક્ત-સ્પષ્ટ
 વ્યજ-ક્રમતાઇ મુખ ઉપગની કાળાશ
 કરોળીયા
 વ્યથા-દુઃખ, પીડા વ્યાધિ-રોગ
 વ્યોધ-(ત્રિકટુ-ત્ર્યુબ્ધ)-સુદ, મરી, લીડીપીપર
 વ્રણ-જખમ, ખારો
 શમત-શાન્તિ
 શમ્ય-કાઠો, માણુ
 શિગેરોગ-માથાનું દર્દ
 શીતપિત્ત-શીતજશ
 શીતવૌર્ય-જેમા ક ડો યુષ્ણુ વિશેષ છે તે
 યુક-મુક
 જ્યમ-જળ રોગનો નાશકર્તા
 ગોથ-ગોળો
 ગોથમ્-ગોળનો નાગ કરનાર
 ગોધક-ગુદ્ધ કરનાર
 ગોધન-ગુદ્ધ કરતું ગોધ-મોળો
 ગોપ-તરમ, તૃપા
 ગોષણુ-શોષી લેતું, ચુસી લેતું
 રસીપદ-હાથીપગો, હાથ પગ બાડ થવા
 રસેષ્મ-કર્ક, બલગમ

રસેશ્મ-કર્કને તોડનાર
 રસેષ્મજ-કર્કથી ઉપજેલું
 રસેશ્મ-મલગમવાળો
 શ્વાસ-દમ શ્વેત-મંદેદ
 પટ-નપુસક, હીજડા
 મધિ-માધા
 સન્નિપાત-કર્ક વાત પિત્તનો બગાડ
 થવાથી જે વિકાર થાય છે તે
 સગોધન-સ્વચ્છ કરતું
 સાધ્ય-મટી શકે એવા રોગ, મેળવા
 શકાય એવા પદાર્થ
 મારક-ઝાડો ઉતારનાર
 સિષ્મ-કરોળિયા
 સુખમાધ્ય-સુખથી મટે એવું અથવા
 સુખથી મેળવાય તેવું
 સુજ-શોથ, મોળો
 સુન્યાહિતિ-વાતરકત, ગાકીયા વા, શરી-
 નું અકડાઈ જવું
 સુસી-વગધ, સમણી, ગરધણી
 તન-થાન રથલ-પુષ્ટ બાકુ
 ત્નાયુક-વાળો
 ત્નિગ્ધ-ચિહ્ન, ચોકાશવાળું
 ત્નેહ-તૃપ્ત, તેજનો પદાર્થ, ચીકણ
 ત્વર-શબ્દ અવાજ
 ત્વજ્વેદ-અવાજમા બગાડો
 ત્વેદમ્-પરીનાનો નાગ કરનાર
 હરીતકી-હરક
 હાથીપગો-રસીપદ, હાથપગ બાડ થવા
 હિક્કા-હિચકી, હેડકી
 હધ-હદયને સુખ કરનાર
 હદમ્-હદય (છાતી)નું જકડાઈ જવું
 ક્ષતમ્-જખમ મટાડનાર
 ક્ષતજ-જખમથી થયેલો
 ક્ષાર-ખાર ક્ષુદ્ર-છોટું, નાનું, અગ્ન
 ક્ષોભ-કાપ, ઉછાળો

પરીક્ષા પ્રકરણ.

આમ વેદક ગ્રંથોમાં આધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે

૧. નાડી પરીક્ષા.

મેલનું મદન કરેલા નાહેલા, જમેલા, બૂખ અને નરમથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જવાથી યથાર્થ મમજની નથી, માટે પ્રાત્ર કાળે ઉઠી વડીભર જે સ્વચ્છ ખેડેલા હોય તેની નાડી જેવી એટલે મારી મમજને પુરપતો જમણો હોય અને ત્રીનો કાળો હોય કાળો મીઠો કરી અગ્રહાના મૂળ પામેની શિશુ ઉપર તજની, મધ્યમાં અને અનામિકા આગળીએ ગામી વાન, પિત્ત અને ક્રોધ એ દેષો અનુક્રમ જાણવા પ્રાંત્ર પ્રાંત્ર વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જવાય છે

રાકી અને મપ તથા જળોની ચાસ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી, દેકકા, કાગડા અને ચઢલીના જેવી ત્વગએ ચાલે તે પિત્તનાડી, હમ, ડ્યુતર અને મોગના જેવી મદ મદ ચાલે તે કફનાડી, હઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાસ પ્રમાણે ચાલે તે અન્નિપાત નાડી હળવી અને નરમ ચાલવા કાળે તે દિવાળની નાડી જાણવી જે નવધાનથી છુટ, ગૂંડી નીને ચાલે, ગળી કીણુ હોય અને ડી હોય એ આઠ પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે

મામાન્ય ત્વગનો ધ્રુવ થવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વગથી ચાલે છે, અને કાંઈ ચડસ હોય તો પણ નાડી મોટા વગથી ચાલે છે ચિતાએ અને ભયે કીણ ચાલે કે મદાસિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી વણી મદ હોય છે રક્તનો ધ્રુવ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાપાણુ જેવી જરૂ થાય છે અને આમયુક્ત હોય તો ગળીજ જરૂ થાય છે ગર્ભિણીની નાડી ગભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે તૃયાનુર આગળુ ગુખી અને ઉઘી ઉઘેલા અને મનમાં કાર્યની યોજના કરનાર એમની નાડી મિથર ચાલે છે બૂખ કાળે એટલે નાડી હલકી અને વગથી ચાલે છે મળ મત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી નવર પ્રમાણે ચાલે છે લોભ અને મદ (અહાર) એ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો કાંઈક ચચળ ચાલે છે ચોગની નાડી કાંઈક નીચ અને કાંઈક મદ એવી ચાલે છે ઉઘોગી અને માર્ગે ચાકી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉપજુ અને ચચળ ચાલે છે અશ્વર્ણની નાડી — કાગડા અને હમની ચાસ જેવી જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઈક કફની નાડી જેવી ચાલે છે ભૂતનાડી — તે ટચલી (છેલ્લી) આગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને જતનો ઉપદ્રવ જાણવા અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળ દેવતાનો ક્ષાલ જાણવા, હાથના મૂળ પામેની નાડી ચાલે તો જળ દેવતાનો ક્ષાલ જાણવા અને મધ્યમાની નાડી ચાલે તો મધ્યધીક નાડી જાણવી ઉત્તમ પ્રકારની નાડી — જેનો જા-

ગામિ પ્રદીપ છે તેની નાડી દલકરી અને વેગથી ચાલે છે સ્વચ્છ મનુષ્યની નાડી ચિત્ર હોષ પ્રખળ ચાલે છે ભૂખથી વ્યામ થએલાની નાડી ચચળ ચાલે છે અને તુમ થએલાની નાડી નિશ્વળ હોય છે અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી.—હુટક હુટક અતિવરાએ, કાઠ પ્રમાણે કડિન, વાકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમા જલદી, અતિ ઉજા, મોટા વેગ હોષ જ્વરે પ્રામ, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગુચાતી જઞ્ઞ સ્વચ્છ છાંડે ને ક્ષણમા ન્યાનપર આવે લે સન્નિપાતની નાડી જાણવી જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠડી થઈ અકસ્માત અટકી જાય તે અતઃ નાડી જાણવી તેમજ તર્જની આગળની નાડી ચાલે તે પણ અતની જાણવી નાડી પાતાના સ્થાનથી લમતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે લમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે અને ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી ત્યારે એ પહેલું નવચુકત અને અમિતુચ નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને વણી ઝડપથી ચાલે ત્યારે રોગી એટલે દિવસમા મરે છે જેની નાડી ડમડ પ્રમાણે (કુદક બગની) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે ત્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિરનેજ હોષ ઠંડ અથવા તાવ ખડુ હોય અને ગરીબ ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મદ હોય ત્યારે રોગી ૨ દિવસમા મરે છે

નાડી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ.*

પ્રસ્તાવના

આય વેદકમા પરીક્ષાના ભાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા ગતા નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનાગ માણસો કવચિતજ મળે છે વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ નિવાથી સમગ્ર એવું હોવાથી તેના મિહાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા મિવાય બાત્રી થવી ઠણ છે ન માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરંતુ કેટલાના મતથી વાદમ્બત વિષયની પુષ્ટળ ચચા થઈ તેમાના યોગ્ય મિહાત બહાર પાડવા યણુ જરૂરના છે જેથી વૈદ્યભાએ આ વિષય યક્ષીમ માટે પમદ કયા દતો તેમા એકદરે ત્રણ નિષ્પદ આવ્યા, તેમા આ નિષ્પદ મારા દુર્ગે નોપણુ તેમા આવવા બોગો બીજો વિસ્તાર નિષ્પદકાર પાસે કમવી અને તેને અનુમરી તેનુ મગોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે આ વિષયની ચચા જેટલી અને તેટલી થવી જોઈએ, તે મિવાય તેમા પ્રણુતા આવનાર નથી નાડી પરીક્ષાથી શરીર-ક્રિયાની મર્વ ચિતિ સમગ્ર છે એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમગ્રવા માટે એવી ચચા થવી વણી જરૂરની છે આ વિષય હિપર સ્વતત્ર

* મુબઈની વૈદ્યભાદ્રાશ મરાઠી ભાષામા મગાયલા નિ બવામાથી વડોદરાની સન્દન પાકશાળાના યુગેજ નિકષ શ્રીયુત ખાલકુપત ખાજી એશીનો આ નિષ્પદ ઈનામને પાત રહેલો, તે મુજરાતી પાઠકર્મ માટે પણ હપયોગી જાણવાથી અનુવાદરે અત્ર દાખલ કરવામા આવ્યો છે

સરકૃત ગ્રંથો ધણા છે તોપણ તેથી જેટલુ જોઈએ તેટલુ સમાધાન થતુ નથી આથી તે ઉપર મોટો, શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ધણી જરૂર છે આ નિબંધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે એમ માનવા હરકન નથી આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈજ્ઞાનિક શક્તિવાન થાય અને તેનાથી દેશના ધણા મહત્વના કાર્યો થાય એટલીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે મદ્દજળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રતિભાવના પુરી કરીએ છીએ

શંકર દાજી શાસ્ત્રી પંડે

આ વિષયનુ વિવેચન કરતા ૧ નાડી એટલે શુ ? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનુ જ્ઞાન થાય છે ? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવા ? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ કાગળુ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે હવે આપણે 'નાડી' એટલે શુ તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ

નાડી એટલે શુ ?

મનુષ્ય શરીરના-મ્યૂલ, સદ્મ, કારણ અને મહાકાગળુ એ ચાર પ્રકારનામાથી નાડી એ મ્યૂલ દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહી માત્ર મ્યૂલ દેહનોજ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે આ મ્યૂલ દેહ રસ રક્ત, માગ, મેદ, અગ્નિ, મન્નજ અને નુક આ સાત વસ્તુઓ બનેલો છે આ સાત વસ્તુઓને માન ધાતુ એમ કહે છે, કાગળુ કે તે શરીરને ધાગણુ કરે છે આ વિષે ભાવપ્રકાશમા કંચુ છે કે—

“ રસ, રક્ત, મામ, વમા, હાડકા, હાડકાના મત્વકેપ મન્નજ અને વીચ એ માન વસ્તુઓ મ્વત્ર રહીને દેહને ધાગણુ કરે છે

આ માન ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો બ્યાપાર મારી રીતે ચાલે છે

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સામ ધાતુને પણ લાગુ છે એટલે કે ને આપણા શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે, અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશ ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન વ્યાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે આપણા આહાર-વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનુ આદિ કારણુ છે આપણે જે ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ તેનો આપણા કાંઠા (જઠર) મા પરિપાક થઈ તેમાથી સત્વાશ અને ત્યાગ્યાશ એવા બે ભાગ બુદ્ધ પડે છે તેમાથી ત્યાગ્યાશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિરૂપે શરીરમાથી બહાર નીકળી જાય છે અને સત્વાશ રહે છે તે શરીરનુ પોષણુ કરે છે આ મત્વાશને રસધાતુ કહે છે અને તેમાથીજ ક્રમે ક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વિષયમા શારદધરે કહ્યું છે કે.—

‘ રસ રક્ત મામ, મેદ, મન્નજ અને શુક્ર આ માત્ર ધાતુઓ છે, ને સર્વ પિત્તની ગરમીથી એક બીજમા પાચન થઈ એક બીજમાથી ઉત્પન્ન થાય છે ”

આ પ્રમાણે જડમા રહેલા અન્નપાનના મત્વાશમાથી એટલે કે રમધાતુ

માથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્વાશ નૈવાર થવામા કયા કયા અવયવોને ક્રમે લાગતુ પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવાથી ' નાહી એટલે શુ ' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નીકાલ આવશે તેથી હવે આપણે તે માધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ

આ મૂલ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાયપગ એ શાખા કહેવાય અને માથુ તથા ધડ એ તેનુ થડ કહેવાય એ થડના ત્રણ ભાગોમા જુદા જુદા અવયવોની યાત્રિક ગ્યતા અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક આપાગના મુખ્ય ગ્યતાનો ગહેલા છે આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિગ, વચલાને ળાતી અને નીચેનાને જડગ કહે છે ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે તેની અદર મર્વ જ્ઞાનેદ્રિયો ગહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે ળાતીથી ગળા પર્યન્તના ભાગને ઉરોભાગ કિવા હૃદયપ્રવેશ કહે છે, તેની અદર હૃદય, ફેફસા અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેદ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યાજ ચાલે છે ત્રીજી એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ (કોઠો) પ્રદેશ છે, તેમા યકૃત, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય છલાદિ પચન કરનારી ઈદ્રિયો ગહે છે, અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાજ ચાલે છે

આધેસુ અન્ન અને પાણી મોઢામા લાળની સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળા માર્ગે જડગમા જાય છે તે અન્નનળી આમાશયમા હજી કાચા હોય છે, તેવામાજ તેના કડિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઈ કડિન ભાગ પકવાશયમા જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ અગ્નિ પ્રદેશમા જાય છે પકવાશયમા ગયેલો કડિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપકવ થાય છે અને તેનો નિ સત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આતરગ્નમા જઈને ત્યાથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે અગ્નિપ્રદેશમા ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે પકવાશયમા કડિન ભાગમાનો જે સત્વાશ ગહે છે તેને ગમધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી ગ્થિતિ બદલાના તેજ છેવટે ગુક અને ઝોળરૂપે બને છે એ ગમના આધારથીજ જીવન રકી શકતુ હોવાથી તેને જીવનરમ પણ કહેવામા આવે છે આ માટે ભાવપ્રકાશમા કહેલા વચનો નીચે પ્રમાણે છે —

‘ અન્નનો જે મારભાગ તે ગમ છે અને મારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિગ માર્ગે અગ્નિમા જઈને મૂત્ર બને છે આપી જે તેનો કિટ્ટ ગહે છે તેને વિગ્ર કહે છે તે મમાન વાયુના મવદનથી મલાશયની અદર જઈને રહે છે અપાન વાયુની ગતિવડે થોળિ અને શિશ્નદાગ મૂત્ર અને ગુદાદાગ વિગ્રા શરીરથી બહાર જાય છે ગમધાતુ મમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમા જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમા ફેલાઈ જઈને મર્વ ધાતુનુ પોષણ કરે છે નહેરો જેમ ખેતરમાની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનુ પોષણ કરે છે તેવી રીતે ગમધાતુ શરીરમાની મર્વ ધાતુઓને વધારે છે ”

ગમ ધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, મામ, અગ્નિ, મજ્જા, ગૂક અને ઝોળના રૂપમા રૂપાતર પામતો અને વ્યવસ્થ થઈ જઈને અધિકાધિક વ્યવસ્થ થાય છે આવી રીતે એ ગમ ઉપલી દરેક ધાતુની ગ્થિતિમા સુમારે પાંચ દિવસ ગહે છે, એટલે

૩ એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જન્મ છે આ માટેના પ્રમાણ વચનો આ પ્રમાણે છે —

“ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની ગ્થિતિમાં તેના તેજ ગુણભાથી બને છે મળ ગ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ પાછલી બીજી ગ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામે ભાગ તે ટિંટ બને છે ” “ચરક ”

“ રમ એ ગમથી ક્ષણે મલગાપર્યતના પ્રત્યેક ધાતુની ગ્થિતિમાં અનુક્રમે પાય પાય ગતિદિવસ મુધી ગહે છે ” “સોળ ”

“ ઓળમ એ શુક્રપયતની મવળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને વાળુ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે, કારણ ૩ તે હૃદયમાં ગહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે એ ઓળમ વધે છે ત્યાર ફેરને આતદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાના પામે છે તો ખચીત ફેરનો નાશ થાય છે કેમકે ઓળમવડેજ જીવન ગહી શકે છે ” “વાગભટ્ટ ”

અગાઉ કહેલી જમનેદ્રિયો હૃદયમાં અને પચનેદ્રિયા ઉદરમાં ૩રી રીતે રહે છે તે હવે કહેવામાં આવે છે અન્નગમથી આપ્તુ શરીર બુદ્ધી બુદ્ધી નાડીઓદારા ૩ની રીતે પોષણ પામે છે આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે મમજૂત આપરી ફીટ થા! પડશે

નાભિની ઉપર એક વેત અને ગળાની નીચે છ આગળના અતરપર રક્તાશય આવેલુ છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલુ છે તેની નીચે શ્લેષ્માશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલા છે રક્તાશય અને વક્ષાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાદી ધમની રહે છે તેની નીચે ડાબી તરફ ફેરમાં અને જ્વીલા છે અને જમણી તરફ ચક્રીત અને પિત્તાશય છે હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાગ્રથાન છે, એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઈશ્વર વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે વેંતળએ તોપણ તેની અદરના તતુઓનું ચલન-વચન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતુ આપણા જોવામાં આવે છે હૃદયનો આકાર કમળ જેવા છે તેનું મુખ નીચે અને ડીડુ ઉપર એમ હોય છે આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વચનો છે તે આ પ્રમાણે —

‘ નાભિથી ઉપર વેતને અતરે અને કાંથી છ આગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અતર ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે ઉરોભાગ તે રક્તાશય તેની નીચે વક્ષાશય તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલુ હોય છે ” “ચરક ”

રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલુ છે તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે તેની નીચે ડાબી બાજુ જ્વીલા અને ફેરમાં છે જમણી બાજુ ચક્રીત અને પિપાસાગ્રથાન છે હૃદય એ મુખ્ય-વે ચેતનાની જગ્યા છે હૃદય એ કમ-

ળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી પાણીએ હોય છે ” “સુશ્રુત ”

ધૃત્રેય “મનુષ્ય-ઇન્દ્રિય-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર મા આહારના મત્વ-ગમમથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે ‘ પેનક્રિયામ ’ નામનો અવયવ કહ્યો છે, તેજ મેદન ન્યાન હોવાથી ઉપર કહેલા કક્ષાયમાજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઈએ તેને માટે પ્રમાણુ વચન છે તે નીચે પ્રમાણુ —

“ સર્વ પ્રાણીઓના પેટમા મેદ એ યન્તિતેજ આશ્રયે ગહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદ પ્રતિવાળા માણસોનું પેટ ઘણેભાગે વધે છે ” “ભાવપ્રકાશ ”

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમા રહેલા હોય છે એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમા વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણુ દોષ કહેવામા આવે છે રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણુ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમા છે તેને નાડીઓ કહે છે એ નાડીઓ ત્રણુ પ્રકારની છે શિગ, ધમની અને સ્રોતસ ઝાડના પોષણ માટે બાગમા જેમ પાણીની નાની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખાદેલી હોય છે, તેજ પ્રમાણુ આપણા શરીરમા આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વાગ શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે

શિગના માર્ગમા જે કાળુ અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે તેજ રમધાતુ છે તેમાથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલુ લોહી હોય છે તે ધમનીમા વહે છે અને પ્રાણુ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, ગ્માદિ ધાતુ પચેલા, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે અથવા તો શિગ અને ધમની એ જેની અદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે શરીરમા શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમા પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે એ સ્રોતસ ઘણા છે એ શિગ, ધમની અને સ્રોતસને લગતા વચનો જુદા જુદા પ્રથેમા નીચે પ્રમાણુ છે

‘ જેવી રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તે પ્રમાણુ આ શરીરનું નાડીઓથી પોષણ થાય છે ” “સુશ્રુત.”

“ શરીરમાની જે રસવાહિનીઓમા વાયુ ફરે છે તેનું નામ ધમની અને સર્વ અંગોને દોષ અને ધાતુ જોઈતા પ્રમાણુમા વહેતનારી અને વહેવગવનારીનું નામ શિરા ” “શારંગધર.”

“નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતરમાહેલુ ધાન્ય જેની રીતે પોષણ મેળવે છે તે પ્રમાણુ આપણુ આ શરીર શિરાથી પોષાય છે ” “ભાવપ્રકાશ.”

“ પોતાના ધાતુના જેવા રગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાખા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે ” “ચરક.”

“ આહારનો સત્વાશ રસ છે અને સત્વ વિનાનો અશ તે પ્રવાહી મળે છે એ પ્રવાહી મળતે શિગ બન્નીમા લક્ષ જાય છે અને ત્યા તેનું મૂત્ર થાય છે ”

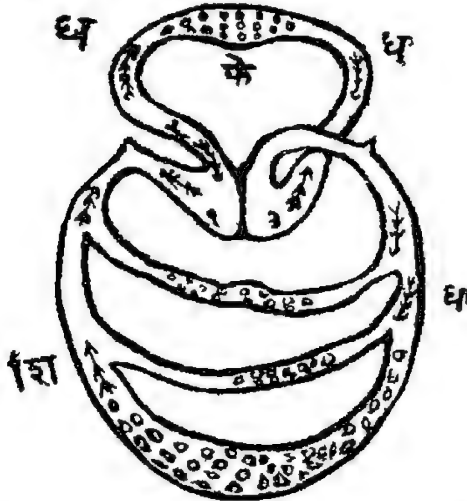
“શારંગધર”

“કાંઈ કહે છે : ધમની અને સ્ત્રોતમ એ શિગનાજ પ્રકાર છે, પરંતુ તે મગમગ નથી. ધમની અને સ્ત્રોતમ એ શિગથી જુદીજ વસ્તુ છે, કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, રામ જુદો છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે “સુશ્રુત”

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું મનન ગીતે ચાલે છે એ વાત સર્વ પહેલા ડાક્ટર હાર્વેના મમજવામાં આવી હતી એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે વણા જુના વખતથી શરીરવૃત્તાઓને (વૈદોને) માહિત હતી તે આ પ્રમાણે—

‘શિર અને ધમની એ નાલિ પાસથી નીકળી છે અને બધા શરીરમાં પ્રસરેલી છે તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આપણા શરીરને અખડ ગીતે પોષે છે” “શારંગધર”

આપણા શરીરમાં રમ, રક્તાદિ ધાતુ મતન કેવી રીતે ફરે છે તે મમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે તેવડે હૃદયની મિયા અને લોહીના ફરવાનો આપાર મમજાવે

આપણા હૃદયના અતર ભાગમાં ૧, ૨, ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે પ્રથમ ‘ધ’ આ ધમનીમાંથી લોહી નીકળી મચળા શરીરમાં વહેવાઈ ગય છે અને ફેંકાણે ફેંકાણે મળથી કાળું બની શિગના માર્ગથી ‘શિ’

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે હૃદયના ચિત્રમાં ફેંકાણે ફેંકાણે બાણના [નીરના] ચિન્હ ક્યાં છે, એમાં બાણનું મોંદુ જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવું

નિશાનવાળી મોટી શિરામા જાય છે પછી તે નજર ૧ વાળા હિદ્રમા થઈને નજર ૨ માં જાય છે પછી ત્યાંથી જર્વગામી 'ધ' નિશાનીવાળી ધમનીદ્વારા ઉપર ચઢીને 'કે' નિશાનીવાળી ફેફસાની શિરામા પ્રસરે છે ત્યાંથી પ્રાણવાયુ-વડે એટલે કે શ્વાસ માર્ગદ્વારા ફેફસામા આવેલી હવા (ઓક્સિજન વાયુ) વડે તે ગુદ્ધ થઈને લાલ થાય છે પછી જન્મણી ખાળુની જર્વધમનીમા ઉતરીને નજર ૩ વાળા હિદ્રમા જાય છે, અને ત્યાંથી પછી નજર ૪ વાળા હિદ્રમા થઈ ફરીથી અધોગામી ધમનીમા જાય છે અને પુનઃ અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે આ ક્રિયાને ગ્લોબલિઝેશન અથવા લોહીનું ફરવું કહે છે આ માટે શારીરિક ધ ના વાક્યો અગળ અપાયા છેજ હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસામા લોહી કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે, આ વિષયના વચનો કહેવામા આવે છે

'પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાંથી શરૂ થઈ હૃદયકમળમા રૂપાંતર કરે છે અને વિપળુના ચગળનું અમૃત શોષવા માટે મોઢા વાટે બહાર જાય છે તે આકાશામૃત એટલે વાતાવરણમાંથી પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) નું પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમા આવે છે, અને શરીર, જીવ અને જીવરાશિનું પોષણ કરે છે' "શારીરિક ગદ્ય"

હૃદયના ચારે હિદ્રોની ઉધાડ ઢાક થવી પળેપળ એક સરખી રીતે ચાલુ હોય છે તેને હૃદયનું પ્રમાણ-આકૃત્યન કહે છે ઉપરની ઝોડી એટલે નજર ૧ અને ૩ એ હિદ્રો (આદિતિ જીવો) બધા થાય છે કે તરતજ નીચેની ઝોડી એટલે નજર ૨ અને ૪ એ હિદ્રો એકદમ ઉધડે છે આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અદર આવે છે હૃદય પામે કાન માડવામા આવતા એ પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉચ્ચ અને નીચા ધ્વનિ માણવામા આવે છે એ હૃદયને શરીરથી બહાર કાઢીએ તોપણ તેની ઉધડવા અને બધા થવાની ક્રિયા એક સરખી રીતે ચાલે છે આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયકમળના અંતરભાગમા ગહેલા ગ્નાયુઓમાજ નમાયલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે હૃદયની આ ઉધાડ ઢાકની ક્રિયા વિના લોહીનું ફરવું ક્ષણમાત્ર પણ ચાલી શકતું નથી

ધમની એ ગમગ પ્રમાણે ગતિઆપક છે હૃદયમા લોહીનો જથ્થો આવ છે એટલે તે કલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછું પૂર્વ પ્રમાણેના આકાર ધારણ કરે છે આ ક્રિયાના ચોગથીજ તેનામા ગતિ ઉત્પન્ન થઈને તે ગતિ ફરતી શાખા પર્યંત પહેંચે છે આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનું ચલનવલન રૂપરેખા અમળાય છે, તેનેજ 'નાડીપરીક્ષા' કહે છે બેઉ કાનની રીશીઓ સમીપ અને બેઉ હાથ અને બેઉ પગના કાડા પામે આ ચકુરણ રૂપરેખા રીતે અમળાય છે બેઉ હાથના કાડામા અને બેઉ પગની ઝોડી પાસે ખાડા છે ત્યાં ચલનવલન રૂપરેખા અમળાય છે, તોપણ હાથના અડકાના મળમા થતા ચકુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે આનું કારણ એવું છે કે હૃદયમાની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમા પ્રસરેલી છે

અહીં સુધી નાડી એટલે શું આ પહેલા પ્રશ્નનું વિવેચન થયું હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે, આ બીજા પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરવાનો છે હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી ચકુરણ પામે છે એવું જે ઉપર

કચું છે, તે મિ પ્રાણ માહેતના લેખને મળતુ હોવાથી આર્યવેદમાં આ વિષય માટે યુ યુ વચના છે તે પ્રથમ જાણીને પકી એ બીજે પ્રમ હાય ધરીયુ

શ્રી શિવપાવતી મવાદમા કચું છે કે —

“ દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ સુખદુઃખનું પ્રકાશક છે તે પોતાની મેળેજ વાગવાગ ઉધડ છે અને બધ થાય છે, તેથી નાડીમાના લોહીને ગતિ મેળે છે અને તેથી ચક્તવાહિની એટલે ધમનીનું સ્ફુગ્મુ ચાલે છે ”

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

હાથના અગુડાના મૂળ આગળ નાડી જેવી સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરૂષોની જમણા હાથની નાડી જેવી, કારણ કે પૈડાના વચલા માણામાંથી જેવી રીતે તેના આગ પ્રસરેલા હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાંથી આપ્તા શરીરમાં પ્રસરેલી છે નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવા હોઇને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે તે કાચબો પુરૂષોના શરીરમાં નીચે મુખ્ય હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે સ્ત્રીપુરૂષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથના કાડમાં જવાનું કારણ એજ છે હૃદયેજ વૈદક્યથોમા આ પ્રમાણે ડાબા જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી નાડી જેની વખતે વૈદ્ય ચિત્ત સ્વચ્છ ગમીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ લઈ દશેણી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જેવી તે પકડેલા હાથના અગુડાના મૂળ પાસે એટલે કે ત્રાકપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અગુડાની મમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આગળીઓ મૂકી, પોતાનો અગુડો દગ્દીના કાડાની નીચે ગમી નાડીપરીક્ષા કરવી આ પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આગળીઓ વધુ પણ ન દાખવી તેમ છેડ દલકી પણ ન મૂકવી એટલે કે કઈ મમજ ન પડે તેમ ન મકવી પણ એતથી મમતાલપણે મૂકવી તર્જની એટલે અગુડા પાસેની આગળી, અનામિકા એટલે હવટની આગળી પાસેની આગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આગળી અહીંયા બીજા પ્રશ્નનું વિવચન પુરૂ થયુ હવે તે માટે આર્યપ્રથોમા પ્રમાણ-વચનો છે તે નેદએ —

“ પ્રાણીઓનું નાભિકમળ કાચબાના આકારનું હોઇને તે કાચબાએ પુરૂષના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કેરું છે આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જેવી હે તરૂણી ’ જરા વોકા કરેલો અને આગળા પ્રસારેલો એવી રીતનો રોગીનો હાથ પાસે લઈ જમણો (પુરૂષોનો) હોય તો પોતાના ડાબા હાથના આગળાથી નાડી જેવી સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આગળાથી ઉપર પ્રમાણે જેવી નાડીના ત્રીમ દકારા મુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી બુદ્ધિમાને કામજ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણવાગ નાડી ઝાડી મૂકી દહ રોગની પરીક્ષા કરવી તેની અદર જે ૧૦૧ દકારા સગબા જણાય તો રોગને આખ્ય જાણુવો અને મરબા ન પડે તો અમાખ્ય જાણુવો ” “શિવપાર્વતીસલાહ.”

‘ હાથના અગુડાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનાડી

છે તેના ચક્ષુનવક્ષનથી શરીરના સુખદુઃખ પડિતાને સમજાય છે ' "શારંગવર"

“ વૈદ્યએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દગ્દીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ ખાને પોતાના જમણા હાથથી અર્પણ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વચ્છ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથના આગળા વડે દરદી પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી ” “નિઘટ રત્નાકર.”

બહુ કરીને શ્રોત્રીના ડાબા અને પુરૂષોના જમણા હાથમા નાડી સમજાય છે માટે રોગીના થોડા ઘણા હાથ વાકા રાખી તેના ઉપર આગળાઓ ઠેરવી પોતાનો હાથ પોલો ગપ્પી નાડી જોવી

હવે ' નાડી પરીક્ષાથી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે પરંતુ તે પહેલાં નાડીના મુદ્રણના ટંકારા નીરોગી સ્થિતિમા એક મીનીટની અદર ઉમ્મરના પ્રમાણમા કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા ઇંગ્રેજ ડોક્ટરોમા જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાશ નીચે લખવામા આવ્યો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ઘણી મદદ મળે છે

ઉમ્મરનું પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ઘળકાર
ગર્ભમા હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ ના વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ ના વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
૭-૧૪	૮૦-૮૫
૧૪-૫૦	૭૦-૭૫
૫૦ ના પછીથી મગ્ગ થતા સુધી	૫૦-૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે ?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણ-પણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદોજ લખવો જોઈએ, તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારમૂત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં ગળું કરવું જરૂરનું છે

વીણુને બાંધેલા તારો જેમ ગાયનના સવળા સૂર કાઢી બતાવે છે તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામા આવ્યા છે તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યાં સુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયો કે તરતજ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિશ્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે શરીરમા કયોદોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે તેનું કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને મળે છે, અને તે ચક્ષિત થયેલો દોષ આ ધમની-દાગજ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કરે છે અજીર્ણ, વિષૂચિક્ષ, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ-

યદમા, ક્ષતકાસ, ઉપદશ, ગુકનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલું મરતુ આ બાબતે નાડી જ્ઞાનથી મમળથ છે નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ મર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ મર્વત્ર પ્રમિદ છે પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોમો ન ગ્રહે તે વ્યાભાવિક છે, પરંતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાતરી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ માધવનિદાનના પ્રાકૃત મરીડ પુનઃજની પ્રસ્તાવનામા એ ગ ધૃજ્જુશાસ્ત્રી ભાટવરેકરે આ વિષે અવિધાસના ઉદ્દગાર કાઢેલા જેવામા આવે છે, પરંતુ ગ્રંથોમાથી મળતા વચનો ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ હરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને ક્ષણની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો મતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના બાલુવામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડવી શક્ય છે આ વિષયના પ્રમાણુવચનો નીચે પ્રમાણે છે —
નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના મવાદમા કહ્યું છે કે —

યથા વીળાગતા તંત્રી સર્વાન્ત્રાગાન્ત્રમાષતે ॥

તથા હસ્તગતા નાડી સર્વાન્ત્રોગાન્ત્રપ્રકાશતે ॥ ૧ ॥

યસ્ય યા પ્રકૃતિર્નિત્યા તત્સમાના યદા ધરામ્ ॥

તદા બલવતી સેયં રુગ્વિહીનેતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૨ ॥

અજીર્ણે તુ ભવેન્નાડી કઠિના પરિતો જડા ॥

પક્વાજીર્ણે પુષ્ટિહીના મંદંમંદં પ્રકંપતે ॥ ૩ ॥

વિષૂચિકાગદે ભેકસંક્રમા ધમની ભવેત્ ॥

પ્રમેહે પ્રદેરે રાજયક્ષમણિ ક્ષતકાસકે ॥

ઉપદંશે ધરા સ્પંદેત્ ગ્રંથિવચ્ચાંગુલીતલે ॥ ૪ ॥

અંગુષ્ઠમૂલમારમ્ય સાર્ધદ્વયંગુલતો બહિઃ ॥

યદા નાડી તદા તસ્ય યામાર્ધેન મૃતિર્ભવેત્ ॥ ૫ ॥

મૂતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા ॥

ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥ ૬ ॥

વાતાદ્ધ્રુગતિર્નાડી પિત્તાત્સ્યાચ્ચપલા તથા ॥

કફાન્મંદગતિર્મિશ્રો મિશ્રૈશ્ચૈવ વદામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

યા હિ વક્રા ચ તીવ્રા ચ મધ્યમા તર્જનીતલે ॥
 સ્ફુટા ભવતિ સા નાડી વાતપિત્તગદોદ્ભવા ॥ ૮ ॥
 સ્ફુટા વક્રા ચ મંદા ચ મધ્યમાનામિકાતલે ॥
 યા ભવેત્સા હિ વિજ્ઞેયા વાતશ્લેષ્મગદોદ્ભવા ॥ ૯ ॥
 યા ચ વક્રા તથા તીવ્રાનામિકાતર્જનીતલે ॥
 સ્ફુટા સ્યાત્ સા ધરા જ્ઞેયા કફપિત્તસમુદ્ભવા ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાંગુલી તલે યાચ સ્યાન્નાનાગતિભિર્ધરા ॥
 સ્ફુટા વૈ સા ચ વિજ્ઞેયા સન્નિપાતગદોદ્ભવા ॥ ૧૧ ॥
 કેકાગિ મધુરાહારે તિક્તે સ્થૂલાહિગા ભવેત્ ॥
 અમ્લે ભેકગતિઃ કોષ્ઠા કટુકૈર્મરોપમા ॥ ૧૨ ॥
 કષાયે કઠિના મંદા લવણે સરલા દ્રુતા ॥
 એવં દ્વિત્રિચતુર્યોગે નાડી નાનાગતિર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥
 દ્રવ્યેશ્ચ મધુરામ્લાઘૈઃ નાડી શીતા વિશેષતઃ ॥
 ક્ષીરૈઃ સ્તિમિતવેગા ચ તથા શીતા બલીયસી ॥ ૧૪ ॥
 દ્રવેડતિકઠિના નાડી કોમલા કઠિનાશને ॥
 દ્રવદ્રવ્યસ્ય કઠિન્યે કોમલા કઠિનાયિ ચ ॥ ૧૫ ॥
 સપિષ્ટૈર્ગુડદુર્ગધૈશ્ચ પૃથુકમ્પદ્રવ્યકૈઃ ॥
 સ્થિરામંદતરા પુષ્ટા ગુડતૈલેન ધામિની ॥ ૧૬ ॥
 કુષ્માન્ડમૂલકૈર્મંદા માષેણ લગુડાકૃતિઃ ॥
 શાકૈશ્ચ કદલૈશ્ચૈવ રક્તપૂર્ણેવ નાડિકા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — જ્યેષ્ઠ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે તેમ હાથમા રહેલી નાડી સર્વ રાગોને પ્રકાશે છે (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેલી હોય તેના જેવીજ અથવા તો સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નિગેગી જાણ્યો (જેમકે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ તે મનુષ્ય નિરાગીજ છે) (૨) અજીર્ણ રાગમા નાડી ઠંડી હોય છે

અને પકવાણુમાં નાડી ડુણ્ડીન છના મદ મદ ચાલે છે (૨) ડાલેરાના રોગમાં નાડી દેડકાની પેઠે કુત્તી ચાલે છે, અને પ્રમેહ, પ્રદર, ગળ્ગ્યક્ષ્મા (ક્ષય), ક્ષતકાંસ અને ઉપદશમાં નાડી ગાંડાની પેઠે આગળીની તળે ભામે છે (૪) જેની નાડી અગુકાના મૂળથી અડી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમાં મૃત્યુ પામે છે (૫) જેને જૂન વળગ્યુ હોય અથવા જે ક્ષીણુ ધાતુ હોય તેની નાડી નિંદાપના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તેપણુ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી (૬) વાતદોષમાં નાડી વાકો ચાલે છે, પિત્તમાં ચચળ ચાલે છે, કંદુમાં મદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમાં મિશ્ર પ્રચારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે દવે પછી કહેવામાં આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમાં અને નર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તની જાણુવી (૮) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમાં અને અનામિકા તળે ચાલે તેને વાતકંકની જાણુવી (૯) અનામિકા અને નર્જનીની નીચે વાકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જાણુય તે નાડી ડકપિત્તની જાણુવી (૧૦) રક્ત આગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણુવી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી ચોરની પેઠે ચાલે છે, કડવા ભોજનથી ચચળ અને મર્પની પેઠે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કષ્ટક ઉષ્ણુ હોય છે, અને તીખા ભોજનથી ભ્રમગના જેવી ચાલે છે (૧૨) કષાય (તુર) ભોજનથી કઠિન અને મદ, ખાગ ભોજનથી મગ્ધ અને ઉતાવળી ચાલે છે, તેમજ બે ત્રણ આગ દત્ત્યાદિ મિશ્રિત ગ્લના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે (૧૩) મધુર અને ખાટા દત્ત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ જરીતે શીતળ ચાલે છે, અને દૂધ ખાવાથી મદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કામળ ચાલે છે અને બે પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તે મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુવા વગેરે શેફેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે (૧૬) કાદળું અને મળાના ભક્ષણથી નાડી મદ ચાલે છે અહ દાધાથી લગ્નગ્રહીતમાં ચાલે છે અને શાક તથા કેળાના યોગથી ગતપણું ચાલે છે (૧૭)

વળી નિષ્ટ ગ્નાકરમાં કહ્યું છે કે —

સદ્યઃ સ્નાતસ્ય મુક્તસ્ય તથા સ્નેહાવગાહિનઃ ॥

ક્ષુધાર્તસ્ય ચ સુપ્તસ્ય નાડી સમ્યક્ ન બુદ્ધ્યતે ॥૧॥

ગંભીરા યા ભવેન્નાડી સા ભવેત્માંસવાહિની ॥

જ્વરવેગેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૨ ॥

કામક્રોધાદેગવહા ક્ષીણા ચિંતામયાન્વિતા ॥

મંદામેઃ ક્ષીણધાતોશ્ચ નાડી મંદતરા ભવેત્ ॥૩॥

અસૃકપૂર્ણાં ભવેત્સોષ્ણો ગુર્વી સામા ગરીયસી ॥
 લઘ્વી વહતિ દીપ્તાગ્નેસ્તથા વેગવતી મતા ॥૪॥
 ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ॥
 મરણે હમરુકાકારાં ભવેત્ એકદિનેન ચ ॥૫॥
 કાષ્ઠકુટ્ટો યથા કાષ્ઠં કુટ્ટેતે ચાક્ષિવેગતઃ ॥
 સ્થિત્વા સ્થિત્વા તથા નાડી સન્નિપાતે વહેદ્ ધ્રુવમ્ ॥૬॥
 સ્થિરા નાડી ભવેદ્યસ્ય વિદ્યુદ્યુતિરિવેક્ષ્યતે ॥
 દિનૈકં જીવિતં તસ્ય દ્વિતીયે મૃત્યુરેવ ચ ॥૭॥
 શીઘ્રા નાડી મલોપેતા શીતલા વાથ દૃશ્યતે ॥
 દ્વિતીયે દિવસે મૃત્યુર્નાડીવિજ્ઞાતૃભાષિતમ્ ॥૮॥
 મુખે નાડી વહેત્તીત્રા કદાચિચ્છીતલા ભવેત્ ॥
 આયાતિ પિચ્છલઃ સ્વેદઃ સસરાત્રં ન જીવતિ ॥૯॥
 મુખે નાડી યદા નાસ્તિ મધ્યે શૈલ્યં વહિઃ ક્લમઃ ॥
 યદા મંદા વહેન્નાડી ત્રિરાત્રં નૈવ જીવતિ ॥૧૦॥
 દૃશ્યતે ચરણે નાડી કરે નૈવાધિદૃશ્યતે ॥
 મુખં વિકસિતં યસ્ય તં દૂરે પરિવર્જ્યત્ ॥૧૧॥

અર્થ.—તુરતમા નાડેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, બૂખ્યા અને સૂતેલાની નાડી યથાર્થ અમળતી નથી (૧) જે નાડી ગભીર દેખાય તે મામાશ્રિત વિકાગની હોય છે અને જવગના વેગમા નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે (૨) કામ અને પ્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે, અને ચિતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે મદ અશિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મદ હોય છે (૩) રક્તના વિ-
 કાગમા નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમા વધારે જડ હોય છે, અને પ્રદીપ અશિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે (૪) ભુખ્યાની નાડી ચ-
 પળ ચાલે છે, તૃપ્તની ચિથ્ર ચાલે છે, અને એકજ દિવસમા મરનારની નાડી હમ-
 રુની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે (૫) જેમ લક્ષ્મણે પક્ષી ઝડપથી લાકડામા ચા-
 ચ ઠોકે છે તેમ અશિવાતમા નાડી રહી રહીને અતિ વેગથી ચાલે છે (૬) જેની નાડી ચિથ્ર ચાય અને વિજળીના ચમકાગ પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એકજ

દિવસનું હોષ્ટિને ખીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલ-
તી હોય કિંવા શીતલ ક્ષાગતી હોય તે દરદીનું ખીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એમ
નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાનાએ કહે છે (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પાછી શી-
તલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વદ થાય તે રોગી સાત ગત્રિ જીવતો નથી
(૬) પ્રથમ નાડી દોષાય નહિ, મધ્યે શીતલ દોષાય અને બહાર જ્ઞાનિ આવે તથા
નાડી મદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ ગત્રિ જીવતો નથી (૧૦) નાડી જે રોગી-
ના પગમાજ દોષાય અને હાથમા દોષાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહેળું રહેલું
હોય તેને દૂરથીજ તજી દેવા અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમા છે

૨૬ હારીતે કહ્યું છે કે —

સ્પંદતે ચૈકમાનેન ત્રિંશદ્ધારં યદાધરા ॥

સ્વસ્થાનેન તદા નૂનં રોગી જીવતિ નાન્યથા ॥૧॥

સ્થિત્વા સ્થિત્વા વહતિ યા સા જ્ઞેયા પ્રાણઘાતિની ॥૨॥

એટલે — એકસરખી ગતિથી ત્રીશ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી
ચાલે તે રોગી અવસ્ય જીવે છે (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે ના
ડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી (૨)

શિવેશ્વર નાડીજ્ઞાનમા કહ્યું છે કે —

“ હે પાર્વતિ ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્ત નાડીનો મ્વામિ છું મારામા
જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતાં મ્નેગુણ ઓછો છે અને સત્ત્વગુણ તેથી
પણ અત્પ છે, તેમ મનુષ્યોમા કલિયુગમા પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમા તે
સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને હવટના ભાગે કદ થશે, એ નક્કી છે
હે પાર્વતિ ! જે દોષના મ્ધાનમા નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમા બળવાન હોય
છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે ”

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દા સુધી વિવેચન થયું હવે તે નાડીજ્ઞાનનો આપણને
શા ઉપયોગ છે એ ચોથા એટલે હવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ.

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે તેમા
નાડી, શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, જિહ્વા નેત્ર, મળ અને મૂત્ર એની પરીક્ષાનો મમાવેશ
થાય છે એમાની પહેલી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિમ્નધના વિષય છે શબ્દાદિ
સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની ગ્થિતિ અને રસ
ગ્ત્વાદિક સમ્પ્રદાયોની વિકૃતિ જેની સમજાય છે તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે
છે તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમ
જાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર
શ્રોતસતો અને શબ્દાદિ વહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો મધ્ય હોવાને લીધે,
નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે આ સિવાય ખીજું એ

છે કે સજ્જાદિ પરીક્ષાના માધ્યમે મેળવવા માટે ગેગીને ખાટી થવા કહેવું પડે છે તેમ નાડીપરીક્ષાની આખતમા કહેવું પડતું નથી નાડીપરીક્ષામા એવી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું સહસ્ત્ર વધારે મનાય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એમ મનજવાનું નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે મધ્ય પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદરૂઝ પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપતી નહિ એથીવા તેા અન્ય પ્રકારથી પરીક્ષા કેટલી નહિ ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ માથે મંડાવી જવાથી નાડીપરીક્ષાનું સહસ્ત્ર વધારે સિદ્ધ થાય છે

આગળ રક્તાભિસરણના ત્રણ નિર્ણય પ્રસંગમા કહ્યું છે કે વાતાવરણમાની હવા આમભૂગર્ભથી ફેફસામા આવે છે, અને તેના અર્ધથી રક્ત શુદ્ધ થઈ-લાલ થાય છે તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) આપીને તે બદલ નેટલેજ લાભ (સ્થિરામ થયેલો) વાયુ ઉદ્દીમરૂપે બહાર લઈ જાય છે તે લાભના-શને ' કાર્બન ' કહે છે તે ' કાર્બન ' વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષન કરી તેના જેટલો ઓક્સિજન વાયુ વાતાવરણમા ભરે તે છે આ પ્રમાણે વહીવટ આપજ રહે છે આ પ્રમાણે વનસ્પતિમા ઈધરે જે અચિન્ત્ય વીર્ય ગંભીર છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ આગ થાય છે' અને તેનાં ફલપુષ્પાદિકવડ શરીરનું પોષણ થાય છે આથી ગર્ભનિર્ધટ, લાવપ્રકાશ વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આયોનાય મથોમા તેના ગુણોપોના બહેળું વર્ણન છે પરંતુ તેના તે ગુણોપોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક બીજાના આધારથીજ થઈ શકે છે મર્દિ આ અને વિષયોના જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે પરંતુ ટાંધને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી વર્તમાન મમયમા આવી સ્થિતિ હોવાથી જ ધર્મજ્ઞ અને દેશી વૈદ્ય આના બુદ્ધિ બુદ્ધિ તંદે ગલા છે આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રના ઉદયનો સણારો

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મનુષ્યનાં ઉપર અને કેટલીક વનસ્પતિ અથવા રક્તધાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ કેવા રોગોને આપતી તેનો નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું નથી. શરીરમા અમુક અમુક ધાતુ બગડેલ છે, તેમ યદમા અમુક દોષ કાગળ છે, તે દોષને સમાન સ્થિતિમા લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધીમા છે અને નેટલા માટે તેને તેજ ઔષધી આપવી, આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાનપર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષાજ છે વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિદગ વામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય કયાં વગર ઔષધી અપાય તોપણ બહજ થાય માટે તેની બૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ નાડીપરીક્ષાનો અસત ઉપયોગ છે

જ્ઞાનતુના મમજની નિશિષ્ટ સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલસણ કાય થાય છે, તેથી નાડીકાગ હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામા આવે છે. ગોકાતિમાજ કામજવગ, અપરમાજ અથવા બીજાના સંયોજા એકદં ગેગીને માટે ઉપાય મેળવતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવાપર આધાર મેળવવા જેવું ન હોય ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાય છે; અને સિધ્ધી

આપેલ યોજનામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવાકત નાડીજ્ઞાનમાં કહેલું છે કે—

મારપ્રવાહ-મૂર્ચ્છા-મય-શોક-પ્રમુલ્લકારણા નાડી ॥

સંમૂર્ચ્છિતાપિ ગાઢં પુનરપિ સા જીવિતં ઘટે ॥૧॥

મૃતાવેશયુતસ્યાપિ નષ્ટશુક્રસ્ય નાડિકા ॥

ત્રિદોષગમના ચાપિ સૂક્ષ્માપ્યેવ ન મૃત્યુદા ॥૨॥

એટલે.—માર વહન કરવો, મૂર્ચ્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તો પણ તેવો મનુષ્ય પુન જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમાં જૂન વળાંકોથી અને ધાતુશોણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેટેજ (ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે, અને ખારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીં સુધી ચોથો મુદ્દો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચક જનોના લક્ષમાં આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્ય-વૈદ્યસભાએ જે નિયંધ બક્ષિસ આપી મંગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિયંધોમાં ઉપલેખ નિયંધ ઉત્તમ હરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે * * * * * આ વિષય ઉપર એક વખતે એટલી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિયંધ મંગાવ્યા હતા. તેમાં અમે જે નિયંધને બક્ષિસ આપી, તે નિયંધ ‘રાજવૈદ્ય’ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે નાડીજ્ઞાનના વિષયને લક્ષ્યતા નાના નાના ગ્રંથો ધણી છે, પરંતુ તે સર્વનું ધોરણ એકજ પ્રકારનું છે. અરેખર, આ વિષય મોઢેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકોમાં વાંચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સૌકૃતિક જ્ઞાન માત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની નેત્રી નાડી જ્ઞાને જોના રહેવનો પુરુષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ જેને અત કરણ સ્થિર કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને સુચુદ્ધ વિશ્લેષનનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતાં આવડે છે. કાંઈ કાંઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામાં ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કંકટાલીય ન્યાયની પેટેજ નાડીપરીક્ષામાં મશરૂની થયેલા દોષમાં આવે છે, જેથી ધણી લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિશ્વા માનતા નથી, પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમાં જેમણે ઉત્તમ સંવચ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે. મત-સ્થપ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આવડે તો તે જ્ઞાન યવુ સંકપ્ત છે એમ માન્યા

શિવરાત્રિ દિવસે નથી. આ પુસ્તકમાં આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે.

હાલમાં કેટલાક વૈદ્યો “નાડીપરીક્ષાથી રોગ સમજવામાં અસવતા નથી અથવા ક્યો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજતું નથી” એમ કહે છે વાર્તાવિક રીતે એ તેમને પોતાનો જ અનુભવ છે જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેણે શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કર્યો, અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવું લોકોએ માનતું, એ જરા પણ યોગ્ય નથી. હાલમાં કેટલાક વૈદ્યોને “ત્રિદોષ એટલે શું?” એ સમજતું નથી. કેટલાકો દેશી લાપાના અથવા ઘણું તો ઇંગ્રિજ લાપાના પુસ્તકો વાંચીને જ વૈદ્ય બનેલા હોય છે. તેઓને વૈદ્યકત્વ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુલ્યે હોતું નથી. છતાં તેમના વાચાળપણથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઈને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો કોષ દેખાડીને પોતાની મોટાઇ દર્શાવવામાં જુલુસ માને છે, એ કંઈ શિષ્ટ-પણું નથી.

હાલમાં એવા ઘણા વૈદ્યો મળે છે કે જેમને ઇંગ્રિજ ખરખર સમજતું ન હોવાથી તેમજ ઇંગ્રિજ શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડોક્ટર કહેવરાવી શક્તા નથી, અને તેથી તેઓ પોતાને ‘વૈદ્ય-શાસ્ત્રના ગ્રાતા’ કહેવરાવીને બહાર આવે છે. ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ઇંગ્રિજ ભાકુતી જ્ઞાનની પેલી બાજુ ગઈ હોતી નથી. એટલું જ નહિ પણ એઓ દેશી વૈદ્ય-કશાસ્ત્રમાં પૂણુંપણું આધળા હોઈને ઇંગ્રિજ વૈદ્ય શાસ્ત્રથી ભયચકિત થયેલા હોય છે, તેથી પોતાની અધોઅંતર છૂપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો ઠોકી બેસાડે છે.

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનું કંઈ સાધન ન મળવાથી થોડા ઘણા આદ્ય અવળા સાધનથી વૈદ્ય બને છે, પણ તેમને એકદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોયા કે તેમની શક્તિ મર્યાદા જાય છે તેમને કંઈ ‘આપ બતાવ નહિતર આદ્ય સરખ’ એવો મુસાદર બેટતા તેઓ એકાએક અભરૂં જઈને કહે છે કે “હું હ, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢાંગ છે!”

ધિક્કર હો એવા લોકોને! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુ મૂકી કહીને જેઓ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રપર હસ્તાંત્ર મારવા તૈયાર થાય છે, તેમને ભર્તૃહરિતા કહેવા પ્રમથ્થે કયા વર્ગમાં ગણવા યોગ્ય અને સમજતું નથી, જેથી અને પણ તે વિષે “તે કે ન જાનીમહે” એવું જ કહીએ છીએ.

પોતાને કશો અનુભવ ન મળે હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ખોટા છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પોતામાં તેટલી યોગ્યતા નથી એવું કહેવ. મા કાંઈ દોષ નથી. ઉલટું ખરે મોલવું એ જ શોભારૂપ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદ્યકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો લોકોના અનુભવમાં લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો. જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો “પોતાને સમજતું નથી” એવું કહેવું પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે શાસ્ત્રની મરફરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણથી “આપણું શાસ્ત્ર પાંગળું છે અને બીજાનું શ્રેષ્ઠ છે એવું કહેવું નહિ.”

જો લોકો પોતાનાં શાસ્ત્રોનું પાંગળું પહોંતીને બીજાં પરશાસીને શ્રેષ્ઠ માને છે

તેમને વાન્તવિદે રીતે બેમાર્થી કંઈ પણ સમગ્નનુ નથી કેવળ સહીના વિદેષે
અંગર્થ જઈને અસાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે જો તેમ ન હોત તો તેમણે
ઉચ્ચ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી ગોધક શુદ્ધિને લગાડી હતી ' પણ
'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જગ પણ ચાલી ચકી નથી. એવા
અનોખાદ અને તનોખાદ લોકો શાસ્ત્રગોધના શત્રુ છે આજ મુઘી અમારા હિંદુ-
સ્તાનમાં મેકડા ઇંગ્લિશ શાસ્ત્ર લોકો ઉત્પન્ન થયા છે પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો
મર્મ જાણીને કાંઈ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી ' પ્રા મલ્લર, ડૉ
રાય વગેરે જેવા આગળના વેદાપર ગણાય એટલાજ માણસો અંગ્રેજ શાસ્ત્રોમાંથી
નિપજ્યા છે આનું ખર્ડ કરણ એ છે કે અંગ્રેજ વૈદ્યકનું ખરૂં તત્ત્વ કિંવા ઉપ-
યોગી થામ એટલું જાન અમારામાં હજી આવ્યું નથી, અથવા આવ્યું હોય તો તેની
અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઈ નથી ખુદ આજશાસ્ત્ર લોકોનીજ આવી નિશ્ચિત છે
તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્થદાન્ય જ્ઞાન મેળવનારાઓની યાચતા
તો સુજા હોય ' મત્ય છે કે "જ્ઞાનલઘુવિદગ્ધં પ્રજ્ઞાપિ તંનરં ન રંજયતિ"

૨. મૂત્રપરીક્ષા.

કાચના અથવા કામાના વામણમાં મળામકામાં ગોળીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટ-
ની ધાર ઝાડી મધ્યથી ઝીલવું, તેમાં તેલનું બિંદુ ધામની મળાથી નાખવું, બિંદુ
નાખનાજ પ્રસંગે તો માધ્ય, બિંદુ તેમજ મહેતો ડટમાધ્ય તેમજ તજે જઈ ઉપ-
ર આવ અને વચમાં શિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળુ કે ગાંડુ હોય, અથવા બિંદુ
તજેજ જઈ મમે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર માથે મળી જાય તો ગંગા આસાધ્ય
જાણવું વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાખનાજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય
છે કંકે અધિક હોય તો મૂત્ર ઘાળુ દેખાય છે સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ઘાળુ
અને હૃદયિયગેગમાં તેજ જેવું, ત્રિપામાં કાળાગ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે
તેલબિંદુ નાખનાજ માણસ, મર્ષ, વાનર, વીછી કે મિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય
કિંવા દક્ષિણ અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ
વધે તો રાગી અસાધ્ય જાણવું પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે
તો રાગી બચશે પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી મર્ષાકૃતિ થાય તો હરગેગ જાણવું,
મૂત્ર ઘીની ત્ણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવું

૩. મળપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ થવાથી મળ શીઘ્રચુકત, કક્ષ ધુન્નવર્ણ અને યોથો ભાગ પાણી
જેવા હોય છે પિત્તનો કોપ થયે હોય તો લીલો, પીળો, ગંધચુકત, શિથિલ અને
ઉષ્ણ હોય છે કફનો કોપ થવાથી ચેનવર્ણ, કષ્ટક ગુન્દ, ડહક આદિ અને
કષ્ટક વિનય હોય છે વાતકફમાં આદિ અને સ્થામવણ પગેપાટાએ ચુકત હોય છે
વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આદિ અને અદર ગાંધવળો હોય છે પિત્ત-
કફમાં પીળો ચેતવણ હોય છે, ત્રિદોષમાં સફેત પીળો કાળો, શિથિલ અને અદર

જીર્ણવાળો હોય છે અજીર્ણ મા હુર્મધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે જીર્ણવરમા છીંતકો હોય છે જોડાદગ્ધા થકુ હુર્મધવાળો અને ચેતવણ હોય છે પ્રાણાતનો હુર્મધયુક્ત અને રાતો હોઈ, કિચિત્ ચેતવણ અને મામ નેવો તથા વ્યાસવણ હોય છે

૪. જઘ્નાપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો જલ ખગખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે પિત્તની આરકત હોઈ કિચિત્ સ્થામ હોય છે કદની ચેતવણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે ત્રિદોષની કાળી કાટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે અકચિ અને અતિસારની મધુર વર્ણ, પ્રમેહ અને મગ્ગલ્પીની પૂત્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણ, વિઝેટક રોગની ખરખરી, કાટા જેવી હોઈ અદગ્ધી પાણી ઝરે છે મરણકાળની ખરખરી હોઈ અઠર વધેલી, શીણયુક્ત, ટિન કાકડા જેવી અને ચલનવલનગહિન હોય છે

૫. નેત્રપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિન્નેજ, પૂત્રવર્ણ, દાદયુક્ત, ચચળ અને ઉગ્ર હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાદયુક્ત અને દીવા જાલને અસમર્થ હોય છે, કદની ધાળા, નિન્નેજ, સાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે ત્રિદોષની લાલ હોઈ કિચિત્ કાળી અને મીચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીચેલી જેવી હોઈ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમા મગ્ગે આખમાની ટીકી ભમિટ ચઇ નેત્ર મીચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમા મગ્ગે.

૬. રૂપપરીક્ષા.

પ્રાન કાળે રોગી પામે જોઈને જોતા જો તે તેજોહીન, ચિષ્ટિત અને સ્થામવર્ણ દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતગન્ય જાણવા મુખ પીનવર્ણ, ક્ષ્ણહીન અને કિચિત્ સુજેલુ હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવા મુખ ક્ષ્ણહીન અને ચીકણુ દેખાય અને આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવા આંખો જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો ગખવા પ્લીહા, કમળો, અચી, નજવાયુ, વાયુનો ગોળો, લાર, જતુ અને કકોર શુદ્ધ એ રોગ લાચે જાણી જોઈ અમુક ગોળ છે એવો નિશ્ચય કરવા

૭. શબ્દપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોવાથી કદમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે કદનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ધર્ધરયુક્ત નીકળે. ત્રિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ ત્રિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

૮. સ્પર્શપરીક્ષા.

વાયુનો ક્રોધ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સામ અને આપરના પાંદડાં જેવો અરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો ક્રોધ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે કદનો ક્રોધ હોવાથી શીતળ હોઇ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો ક્રોધ હોય તો દ્વિદોષના અને ત્રિદોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તાપ એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય નાણુવા.

સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિત્તારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, મુગધી પદાર્થની ઇચ્છા, છિકો આવવી એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિસંશય અચરો.

અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કઠાવરોષ, હેડકી, શરીર ભય કરે, મસ્તક અને બમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય નાણુવા જેનું નાક વાકુ થાય અને નાકનો સૂર બધે સ્થ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરશે જેના કાળા હાથની નાડી ચાલતા ચાલતા તૂટે અને કાળો સૂર સમળજો બધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

આર્યભિષક્

અથવા

હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ.

ભાગ ૧ લો-વનૌષધી ગુણાદર્શ.

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ ૧ ॥

ઔષધીની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિને કોઇકજ બાણવાને યોગ્ય થાય છે. તેના પ્રયોગને તથા રૂપને ઓળખનાર તત્ત્વવિદ કહેવાય છે (ચરકસંહિતા-મહર્ષિ અભિવેષ.)

૧. અક્ષલકરો. સં૦ આકલ મ૦ અક્ષલકલા-કારા. હિ૦ અક્ષરકરા-કરહા. ક૦ અક્ષલકરી અ૦ આક્ષરકરહા. ઇ૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેમાઇકલસ પેરેથમ. બ૦ અકારકારા, આક્ષરકરા.

અક્ષલકરાના ઝાડ નાનાં હોય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બાજલ, ચરખસ્તાન અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે * ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં

* અક્ષલકરો એ ચરખસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ ખુદી છે એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે, પરંતુ અક્ષલકરાની જડમાંથી સદા વર્ષ સુધી દેવત જડ નથી ખીન ઔષધો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તે ખાવાના ઔષધોનો સ્વાદ ખીલકુલ માલુમ પડતો નથી એથી જેને ખારા, ખટા, રચક તથા વમન-કર્તા ઔષધો ખાવા-પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી યુકાવી નાખી પછી તે ઔષધો ખાવા અપાય છે, એથી તેને દવાની ખીલકુલ અભાવ થતો નથી અક્ષલકરાનું લોકલું વજનદાર હોય છે તેને ભાગવાથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્ષલકરો ચતુર્થમા લોહી આર્તિથી પટેલી ઝાંડ ફેદી નાખે છે કર્કને ખાળે છે. ચક્ષુ-લાત, કફ-લાત પીડાની સાથે ગરદનનું ઝલાઇ જવું, પેડાનું નરમ પડવું, તોતળાપણું, હાવી, દાંત અને પેડાનું દર્દ, ગૃધ્રસી, જલોદર, ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇન્દ્રિયની તત્કાલને ખુદી કરી ચેશાબ હાવવાને, એવાંને સ્નેહદેહન સખ થી રૂધિરને, પાતળો તથા બડો લેખ કરવાથી ફાયદો કરે છે જ્યારે નના તેલની સાથે અક્ષલકરો ચાલી એવાંથી મરત-કના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મ્હેડાના અને હાડીના રોગ તેમજ કુખડાપણું, શ્વેતકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જુના રોગો નાશદ થાય છે. અક્ષલકરોના ગરમ

મૂળ તથા ડાખૂળી અહીં આવે છે. અહીં એ ઝાડો કર્ચાયે રાખે છે. આ ઝાડને ધીળા ફૂલો આને છત્તે ખાવાથી અક્ષલકરની ડાખૂળી પ્રમાણે જીલ્લે રવરવ થાય છે. એ ફૂલો/ઉધારમ ઉપર પાનમૂળ ખવાય છે. અક્ષલકરો એ ઉચ્છ્વચીર્ય, બળકટ તથા તીખા છે, અને નલકમ સોજ તથા વાચુનો નાથ કરે છે. (૧) દાંત કુખતા હોય તો—અક્ષલકરો અને ટાટાસરીયાનો પાલો એટલે વાટી દાંતની નીચે રાખવા (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે—અક્ષલકરો દાંતની નીચે રાખવા (૩) સિંદુરના વિષ ઉપર—અક્ષલકરો અને વજ્ર પાણીમા ધસી ખાવા (૪) અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ—અક્ષલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રા, વ્યામળા, મરી, લોડીપીપર, અજમો, દરેડે એ એકેક લાગ અને સુકે એ લાગ, એવું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજા રાના રમની લાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરી આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમા અક્ષલકરોદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે આ ચૂર્ણ મદામિ, અરુચિ, ઉવગ્રહ, મલનેત્રગ, દમ, સ્લેકમ, પીનમ, ફકર, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ ગંગા ઉપર દિનરાત્ર ૫ (૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્ષલકરોદિ કાઠો, અક્ષલકરો, ગોખરના મૂળ, તુળસીતો રમ, પાપાણુભેદ, એરડાનું મૂળ લોડી-પીપર, જેડીમખ કાશમૂળ, નજોડ, લવગ, મુકે, એ નર્વનો કાઠો કરી, તેમા એલચીની બુકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવા એટલે મોટા પીડારોગ મૂત્રખડા અને પેસામ સાથે ને રીય પડતુ હશે તે પાણુ દૂર થઈ જશે (૬) અપરમાર ઉપર—અક્ષલકરાનું ચૂર્ણ મધમા લેવું અને નન્ય પાણુ કરેવું (૭) જીભનો રોગ અને મૂત્રખડાદુર્ય ઉપર—અક્ષલકરો આવી મ્હોડામા રાખવા અને લાળ ગળી જવો, અથવા ઠંડા પાણીમા અક્ષલકરો વસી મ્હોડામા આપડવા અને લાળ ગળી જવો. આ પ્રમાણે દિવસમા એ ત્રણ વખત કરવું.

૨. અકાલ મં અકાલ મં અકાલ દિવં દેગ, દેગ બં આઠડ, ધસા આ ધગ, આ કાઠ. કં અકુલે તેં અકાલમુ તાં અકાલ તું અકાલેડા. મલાં અકાલ લાં એલનજીમ લમાગરી

ગરમ ક્વાથન તાળા કપર ચાળે અને માથે લેપ કરે તો તે માયાન ગરમ કરી નબળા (ભેતમાથી મ્હોડાવાટે પડતા મેલ) ન શાત કરે છે. રૂમીમરતકી અથવા એલા વરતુની માથે ચાવવાથી કુપિત દોષોથી પ્રકટ થએલો મૂત્રરોગ મટે છે. મધની સાથે અક્ષલકરો ચાવવાથી મૂત્રરોગ, અધારા ચાવવા અને પકાધાતન મટાડે છે. અક્ષલકરાનું બારીક ચૂર્ણ સુષવાથી બધ થએલ નાકનો રવગ બુલે છે. અક્ષલકરો વાડીને ચાળવાથી પરસેવો લાવે છે. અક્ષલકરો દોરાથી બાધી જળામા રાખવાથી બાળકનો મૂત્રરોગ શાત થાય છે. તાવ બાળકની પહેલા અક્ષલકરોને જમવું નના તેલમા વાટી આપા શરીરે ચાળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે, બાળગર લોકો નવસાગની માથે અક્ષલકરોને વાડી તાળવે અને બહારમા બૂબ ધસે છે, આથી અગ્નિથી મ્હોડું કઢી દાઝવું નથી. અક્ષલકરો ફેફસાન નુકસાનકર્તા છે. અક્ષલકરાની શાતિકર્તા કતીરો અને સુનકા ટાકે છે. એની માથા ૩ નાસાની ગણાય છે. અક્ષલકરાનો પ્રતિનિધિ લોડીપીપર અને મધ છે. આમારાયના દરદા માટે રાત્રના અને અગર છે, અથવા સુક અને સુકનક અર્ધ બાળે કાચા મરી લેવાય છે.

એ જાડ ધણીજ મોટા વધે છે, એના પાદડા આગળ બે આગળ પહોળા હોઈ કબોરીના પાદડા પ્રમાણે લાંબા હોય છે એ પાદડા ઉપર રેશા હોય છે એ જાડો કાઠાવાળો અને કાટાગદિત પણ હોય છે એ વણાક પ્રતિભા થાય છે એને જણાવેલા ગોળા કૃતો આવે છે એના બીયાનુ તેજ નીકળે છે એ કોલ-નુર, કડતુ, પાગ્ડ શુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીવ્ર, આગ, સ્નિગ્ધ તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્ષ એવું છે. એનો રમ ઉલટી કગવનાર અને વિપ, કક્ર, વાતરાળી, કૃમિ, મોર્ચ, આમષિત, રક્તરોષ વિનર્પ અને દત્તરો ઉદર અને મિલાડી એમનુ વિપ, દરિશળ, અનિમાર એનો નાશ કરે છે એના બીજ દડા, ધાતુની શ્રદ્ધ ડગનાર, આદવાળા, આમિ-માલ, જડ, રમ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકરે કક્રકર, મારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, એવા છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તરોષ, કક્ર અને વિનર્પ, એનો નાશ કરે છે બીયાનુ તેજ—વાયુ અને કક્રનાશક તથા મનન કરવાથી આમ-લીના દોષોના નાશ કરે છે (૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર—અ કાલના મળની છાલ એખાના ધોવરામણુમા વસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અનિમારનો નાશ થાય છે, તેમજ વજનાગાદિક તથા સર્વ વજોરના વિષનો નાશ થાય છે (૨) પ્રમેહ ઉપર—અ કાલની સુત્રાયત્રી કળીએ આમળા અને રળાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. (૩) કૃમિ ઉપર—લીલા મળીઆનો રમ પાંચ એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલોદર ઉપર—લીલા મળીઆનો રમ પાંચ એટલે સાંધ હોઈ જલોદર સાર થશે (૫) ઘણુ (ગુમડાં) ઉપર—કળાનુ તેજ આપડનુ એટલે ગુમડુ લગુઈ આવી માર થાય છે અને રજાઈ પણ નય છે. (૬) રવચા (ચામડી) ના રોગ ઉપર—ફળાનુ તેજ લગાડનુ અથવા જાડની છાલ વાડી લગાડી (૭) વાયુએ મરીર મુજે તે ઉપર—અ જાડના પાદડા વાડી તેનુ ચેદનુ આપવુ. (૮) આખાને જલદી વધવાને પાઠ અકાલના ફળા અને મોડાવજ એકડા દૂરી ચૂર્ણ કરવુ તેમા થોડુ મધ નાખવુ, તે પાણીમા ભેગુ કરી એ પાણી આખાના જાડને રેડવુ, એટલે આખાનુ જાડ જલદી વધી તેને ફળા પણ જલદી આવે છે. (૯) આખાની જાડલી—અ કાલના તેલના આત પુરો આપવા પછી તે ગોરલી જમીનમા દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુજ આખાનુ જાડ ઉગે છે એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર એકોલ વરક—અ કાલમૂળ, પલાડમૂળ અને દેવદાગ, એ મળુ આપધી સમલામુ લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ, અને એખાના ધોવરામણુમા તેની ભેડડા જેવડી ગોળીઆ કરવી. તેમાની એજ ગોળી એખાના ધોવરામણુમા વસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે બીજો પ્રકાર—દેવદાગ, અ કોલ, પલાડમૂળ, એના મળ

* મિસ્તર મોહમ્મદ શરીફના મતથી અકાલના મળની છાલ ૫૦ મેન (તેલના) મેન ૧૮૦)ની માત્રામા આપવાથી જલદી થાય છે એનાથી એજી માત્રા લાવને ઉતારે છે. એની છાલ કરવી છે, એ ચામડી ઉપર ધણીજ અસર કરે છે. જલોદર રમ જલોદર લાવે છે અને રેડના કૃમિ બહાર કહાડે છે જલોદરના રોગમા મધુ તે આપે છે, અને જડને વાડી સાંધ દવારવાના કામને લે છે

અને કુમ્ભ (પ્ર-કળવનુ ઝાંડ), કાળી-ધાવડી, લોત્ર, દાડિમ એની છાલ અને રાળ આ સર્વ આપણેનું ચૂર્ણ સમઝાય લખ ઉપર પ્રમાણે ચોખ્ખાના ધોવરામણુમા ઝોળાઓ કરી તેમાથી એક ગોળી સવારે મધમા ધસીને પાવી, આથી સર્વ પ્રજ્વરના અપિત્ત-શ્વાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોમળ ઉપર—અ કાલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફે દધ લુગડમા ઘાલી તેથી શેકતુ (૧૨) સોમનાથી તામ્ર-હરમ—અ કાલના ફળ વાટી તેમા શુદ્ધ હંગેલા તાખાના કટકવંધી પત્રા નાખી, મળપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભરમ થશે. (૧૩) દાહુન્વર ઉપર—અ કાલનુ મૂળ અને સુક પાણીમા ધસી તેનો શરીરે લેપ કરવા, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઈ છાલ થાત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અ કાલ અને તલકાષ એનો શ્વાર, મધ અને દહીના પાણી સાથે પાવે. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અ કાલના મૂળનો કાઢો લી નાખી પાવે, અથવા અ કાલના પાદડા પાણીમા વાટી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાતુ (૧૬) ગાંઠ ઉપર—અ કાલના મૂળ ધસી લેપ કરવે.

૩. અપરોડ—સં અક્ષોટ. મં અન્દરોડ હિં અખરોટ. બં આખરોટ. કં બૈદ્ધકોનુ અથવા આખોટ તેં ઉવ્વકાષ દાં ચાનંગળ અં બેઝઅકુપમ. ઈં વાલન. લાં એલુરાષ્ટીસ દ્રાયલોખા.

એ ઝડો હિમાલયની આસપાસમા, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમા થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે પાંદલા ફળો જમરૂપ જેવડા હોય છે ફળો કાચા અને કંઠુ હોય છે ત્યારે ત્યાના લોકો તેને મીઠામા આથે છે એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે અપરોડ—એ મધુર, કિચિત ખાટુ, સિંગ્લ, સ્થિતજ, ધાતુશક્તિકર, ઉષ્ણ, રૂચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, ખલકર, કફકર, મલ-અધકર, એવું છે, અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદય, રક્તલેપ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે પાક વગેરે ઔષધોમા અપરોડનો ઘણીજ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેલો છે. (૧) હરસ ઉપર—અપરોડના તેલમાં કપડુ બીજની ગુદમાં રાખવું એટલે દુખનો નાશ થશે (૨) અપચમાર ઉપર—નગો-ડના રસમા અતરંગલ ધસી અજન કરવું અથવા નરય કરવું (૩) વાયુથી આવેલા સોમળ ઉપર—અપરોડ કાણમા ધસી લેપ કરવા (૪) રતનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા મારે—ધઉનો રેવો અને અપરોડના પાદડા સમલાએ એકજ કરી તેની પુરીઓ કરી ગ્રાચના દૂધમા ખાવી, તેથી સાત દિવસમા સ્ત્રીઓના રતનમા દૂધ ધણીજ વધશે. (૫) અપરોડ, કૃમિ હત્યાદિ ઉપર—કાચા અપરોડનો રસ કરી તે આપવે, એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલમ, એ રોગો દૂર થાય છે (૬) રેચ થવા મારે—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાંવા અથવા તેનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાચન કરાવવું.

૪. અગથીઓ—સં અગસ્ત્ય મં અગઝ્યા—રતા હિં અગસ્તા, હચિયા. બં પક. કં અગસેયમરનું ચોખ્ખો. તાં અક, અર્ગતિ તું અગસે. મલાં અમકી. તૈં અવિસિ, અતીસે. લાં આંગટિ અપરિલોરા.

એ ઝાડ વણુજ મોટા થાય છે અને બામ્બતમા (બગીચા વગેરે ફળવેલી જમીનમા) ઉગે છે ધોળા અને રાતા ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એના પાંદડાં અંબલીના પાંદડા જેવા હોય છે એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલના વડા અને શાક થાય છે શીંગોનું પણ શાક થાય છે એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી અગથીઆ—રક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્મ, ઉષ્ન, ગુમ્ફા, પિશ્તાચખાધા, પિત્ત અને ચોથીઆ તાવ, એનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—તુરા, કડવા, કિચિત્ કડા, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે રતાધળાપ્રજી, સલેકમ, ચોથીઆ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે એની શીંગા—સારક, શુદ્ધિ, પ્રદ, શ્વેતકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે, અને ત્રિદોષ, શ્મ, કફ, પાકુરોગ, વિષ, શોષ, ગુદમ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુપ્તી અને પિત્તકારક છે એના પાંદડા—તીખા, કડવા, ગડ, મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે, અને કૃમિ, કફ, કડ, વિષ, રક્તાપિત્ત, એનો નાશ કરે છે (૧) ગરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર—અગથીઆના પાંદડાના રસનાં ટીપા નાકમા પાડવા (૨) આધારીશી ઉપર—જે બાલુનું કપાળા દુઃખ હોય તેની વિષમ બાલુના નાકમા અગથીઆના પાંદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધારીશી મટી જાય છે. (૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર—અગથીઆના પાલાના રસમા ગોળ, સુંક અને લીડીપીપર, એ ઔષધો મેળવી નરમ કરવું. (૪) કુરુશાખા વિષથી પેટમા ગાઠ બધાઈ હોય તો ધોળા અગથીઆની જાલ અરીઠાના પાણીમાં ધસીને પાવી રોગ હલકા થયા પછી ચોખ્ખાના ઝોસામણમાં લી નાખી તે સુખરે અધશેર આપવી. (૫) કંકુવિકાર ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા જાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો એ ઔષધ છોકરાઓને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાત્ર ઉતાર—ખડીસાકરનું પાણી પાત્ર. (૬) સોજા ઉપર—રાતા અગથીઆના મૂળ અને કાળા ધતુરાના મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ધસી શરીરે લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજા તાબડતોબ નહિ જેવો થશે (૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની જાલ ચાર ચણી સુધી લાઇ પાનના ખીણમાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. (૮) છાકરાંએની શરદી ઉપર—છાકરું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કદની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં ચોગણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળાદારા તે છાકરાના તાળવામાં પહેાંચાડતાં સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છાકરું હુસિયાર થાય છે. આ વખતે સુખાણી (લાઠખાણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઇએ (૯) અપરમાર ઉપર—અગથીઆનાં પાંદડાનો રસ, ગોમત્ર અને કાળા મરીની બૂકી નાખી આપવો. (૧૦) કૃમિ પણ સરખને રાતો રાત્રી (પચરાગ જેવો) આપવા છોડ એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫. અગર—સં ૦ સ્વાદગર મં ૦ અગર હિ ૦ બં ૦ કં ૦ તાં ૦ અગર તૈ ૦

અગરનું તુલ્ય હાગલગથ મયાં આકલ કાંં કમએનવા અં ઉદગરની છં
છગલગુડા હાં અમીલેગિયા એગેલોકા શ્રીં અગેલોકાન

અગર ચત્ત એ મોટા મુગધી પદ્મથ છે અગરનની કરવાના અને શરીરને
આગળવાના કામમા એના ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી
અનને ધણા આનંદ થાય છે

અગરના કાંડ ન પધી ગોધ કરતા પ્રાચીન કુર્વકામાર્થી નીચલી માલિની મળે
છે પ્રાચીન વાલુકી લોકાને ' અલ્પલોકાટ આ નામથી આ વનપતિ બાલુમા હતી.
ગ્રીક અને રામન લોકાએ તેને ' અગેલોકાન ' એ નામ આપેલ હતુ પ્રાચીન
અગળી લોક તેને ' અધતુખી ' કહેતા પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને
તેમણે ' ઉદિદી ' આ નામ આપ્યું

અગરના કાંડે બગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ મલકટ છલાના આમ-
ખાન જટિયા ' પર્વતપર થાય છે તેજ પ્રમાણે આનામ પ્રદેશમા પણ ઘણેક
કેકાણે આ કાંડ ઉપત્ત થાય છે તેમજ બગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉલુકટિયા-
ધ ઉપરના પ્રદેશમા પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે ચીનની મુઝફ નજીક ' નવકા '
શહેરના તાપાના "અનિયા" ખેડમા પણ આ કાંડ ઉત્પત્ત થાય છે મવખારમા
પણ કાંડકે કેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરના કાંડ મોટા હોઈ મન મર્ચકાળ લીલાલમ હોય છે એનું થડ અને
પાળીઆ કાઠુ કરીને વાળી થાય છે એના પાંદડા આકારમા અગરુનીના પાંદડા
બરખા અને ઝીણા દીટડા ઉપર થાય છે આ કાંડ ચેત્ર (એપ્રીલ) મહીનામા
ફુલે છે અને તેના બીજ આવળુ (અગરુટ) મહીનામા પડે છે. લોકુ નરમ
હોઈ તેના ઊંડો નમળ ગળા જેવા મુગધી પદ્મથથી ભરેલ થાય છે આ મુગધી
પદ્મથ કાંડને ટેલા મારીને દાદી લે છે અગરનુ લોકુ જલનીથી મરી જાય છે
અને મડાના ભાગમા એક પ્રકારનો મુગધ ઉત્પત્ત થાય છે આ મુગધી જલદી
ઉત્પત્ત કરવાને અગરનુ લોકુ ખીની જમીનમા દાદી મુકે છે દાદવાથી જે ભાગ
મડવા લાગે છે તે તેલીયા જડ કાળા રંગનો હોય છે તે પછી તેની દલકી ભાગ
જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમા નાખે છે જે કકડો પાણીમા ઢેક રૂખી
જાય તે ' ગરકી, અને જે અર્ધ રૂખ તે ' નિમગરકી ' (અર્ધ ગરકી) તથા
જે છેક ઉપર નર તે ' સમાલે ' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે છેવટની
જન છેક માધાગળુ છે ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને બાકીના શીક્ષા
બુગરંગના થાય છે આર્થ વૈદ્યકમથોમા કૃણાગર, દાદાગર નવાદગર અને મગ-
ળાગર એવી પાંચ જાતો વર્ણવેલી છે દરમી લોકાની અથવા વેપારી ભાષામા
દિદી, મમરકી કમરી અને મમરલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે
આ નામે વાલુ કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પહેલા હજે એમ જણાય છે.
ઉપરની આ જાતો પૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બીજો જાતિનો પહેલા
કરતા વધારે તેલીઆ શીક્ષા રંગનો અને ચાથો ઘણા મુગધીમગ હોય છે
કટલેકે કેકાણે 'બરી' અને ' જ્યલી ' આ બે જાતિ વપરાય છે તેમથી પહેલી
જાતિનુ લોકુ મકદ હોય છે અને બીજા ઉપર કાળા લીટીઆ થાય છે. આપ-

ધર્મમાં લાભગત લાચક ઉત્તમ અગર મિલકત તરફથીજ આવે છે તેને ગરકા અગર અથવા ગરકાકાદ કહે છે તે સ્વાદે કડવા, કાષ્ઠક તુરો, સુગંધીતર અને તેલીઓ એવા હોય છે ઔષધીમાં અગરનો ચૂરો કઠી વાપરવા નહિ તેનું કાચુ એવું છે કે તેની સાથે લાકડાનો બજા કરી તે પાણીમાં બીજવી ગમી મૂકે છે, અથવા લાકડું બદામ અથવા અડીને તેની સુગંધ, તેલીયાપાણુ વગેરે બદામમાં ખેચીને બદામનું તેલ કાઢે છે અને ગરેલા ચૂરો મળનમાં વેચવાને ગમે છે એટલે તેનો ઔષધીગુણ એટલો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરાબર ગુણ મળે નથી આ વગર અગરના બૃક્ષમાં ચદન અને તગરની બેળ કરેલી હોય છે 'જામ્બતિયાગત-અન્નિઆત' નામના ગ્રંથના ક્રમાંએ ઉપર કહેલી સર્વ જાતિથી એક જુદીજ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલ છે આ જાત જાવા એટલી દરા દિવસના પ્રવાસના અતર ઉપર આવેલા 'ચિત્ત બદ્ધ'થી આવે છે તેની કિંમત મેસનાના ભારેભાર થાય છે અગર દેવતા ઉપર ગાળ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી, પરંતુ આ અગર નો લાચમાં ગાળી મૂકવાથી લાચના મકારાથી તેમાંથી નાજુક સુગંધ આવે છે અગરનીજ જાતનું બીજું એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ જ ઉપલબ્ધ થાય છે, અને તે અગરના કળા માંથી હોવાથી અગરને બદલે કટલાક લખાડ લોકો વેચે છે સુઅર્ધના ખર્ચમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'મિયામ' અથવા 'માવગંધી' 'સિંચાપુરી' અને 'ગાણી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે આ સિવાય કાઝીઆગથી પણ અગર આવે છે ખોટો અગર પણ કટલીક વેળા વેચવા ગણેલો નજરે પડે છે જનનમાં જે નમુના હોય છે તેનો રંગ ભુગંગથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડના ભુગ ભુધી થાય છે અગરના લાકડામાં ગુફ જેવા જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી જનિત પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું આપ આધાર ગમે છે ઉપરની સર્વ જાતના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમાં ડુબે છે તેનો કકડો દાત નીચે ગમીને આવવાથી નરમ થાય છે તેનો સ્વાદ કડવા હોય છે તે દેવતા ઉપર ગાળવાથી સુગંધ આવે છે; અને ખોટો અગર બાજેલો હોય નો રપર પાળ્યા પ્રમાણે દુર્બલ આવે છે,

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, મિન્ય, મગદ્યકારક, કચ્ચ, ધૂપ વિપયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે એ વાયુ, કક, કણુગિગ અને કોઠ એનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીર મદન કરવા માટે ઉત્તમ છે અગરનું તેલ મુત્રામના માટે વાપર છે કાચીન ચીનમાં અગરની છાલના કાગળ બનાવે

* અગરને ચર-રાત્રી અને ખાસીના નાગરતાં નાનલ છે સુષુપ્ત સહિતામ્ વાત, કકના નાશ-શરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને ગેઠનો નાશકતાં જહેલ છે, અગરની લાકડીને પાણીમાં કાળાંને તે પાણી પીવાથી તાવના લાગેલી વરસ ઓઢી થાય છે, અને એને મૂળી, ઉન્માદ આદિ રોગાના પરમાપયોગી ગણી છે એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકાર- છે એનો ઉતાર કર્પ અને ગુલાબ જે પ્રતિનિધિ તજ, લવંગ અને કેસર છે માત્રા ૨ માત્રા

છે, અને અગર નાખીને તપાવેલુ પાણી પાવાથી તાપમા તરસ લાગે તે શાત સ્થાય છે. ફેફસા ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે યૂરોપમા મધિવાત અને આમવાત ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. કૃષ્ણાગર—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમા ગયાથી પિત્તનાશક, પારિત્ક અને લઘુ છે એનુ ચૂર્ણ પિત્તકારક છે, અને કણુરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગદોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે કાષ્ઠાગર—કિચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેસશોષક છે કાષ્ઠાગર—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રક્ષ, કફનાશક એવો છે, અને શુષ્કરોગ ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે સ્વાદુગર—તુરો અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્પથી વાતો નાશ કરે છે મગ્ધ્યાગર—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે (૧) ત્વગદોષ ઉપર—અગરનો લેપ કરવો (૨) દાહ ઉપર—અગર ચદનની બૂટ્ટી શરીરપર યોગ્યતી એટલે દાહ શમશે. (૩) વલ્મીકા ઉપર—અગર, ચદન, એલચી, જાંબુના પાન, લીંબડાની છાલ, બીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીખીને કુરી તેનાથી ચારગાણુ તલનુ તેલ લેઇ તેમા પકવી તે તેલ ચોપડતુ એટલે વલ્મીકા રોગ દૂર થશે (૪) તાપથી થલો પરસેવો આવે છે તેને માટે—અગર, વાળો, ચદન, નાગકેસર (કળા રંગનુ), એનુ ચૂર્ણ કરી ભોરડીની અંતરજાલના પાણીમા કલવી શરીરને લેપ કરવો એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે (૫) સુવાસિક ભૂકી—અગર, કપૂર, કેસર, લોખાન, લોખ, વળા, કાળો વળો, નાગરમેથ, એ સમઝામ લઇ તેની બૂટ્ટી કરી શરીરે યોગ્ય-વથી શરીર સુવસિત થાય છે (૬) વચ્ચેને સુગંધ આવવા માટે અગરનુ પાણી કરી તે વચ્ચ ઉપર છાટે છે (૭) શરીરે ધણી અગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગર ચદન ધસી લેપ કરવો. (૮) અગરજત્તી બનાવવાની રીત પહેલી—કાળો અગર ૪ ભાગ, વળો ૨ ભાગ, નાગરમેથ ૪ ભાગ, તમર ૨ ભાગ, કચ્છો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીનો ૨ ભાગ, ગજુલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખનો ૪ ભાગ, ગુગળ ૪ ભાગ, લોખાન ૪ ભાગ, શિશ્વારમ ૧૮ ભાગ, કરવૂરી ૧ ભાગ અને મેદલાકડી ૬ ભાગ, એ પ્રમણે સઘળી જથ્થાસે એકત્ર કરી કરવૂરી અને શિશ્વારસ મેળવી કળાશલાવવાને થોડી કાલસાની ભુકી પણ નાખવી, અને ચીકણ કમો થય તો તેમા થોડો ગેળ પણ મેળવવો પછી વાસની ઘોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી મળીઓ કહાડી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સકવવી. અમરજત્તી બનાવના હાથે ન ચોટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભુકી નાખવી અથવા બીજીને કસવળી સુવસિક ભુકો નાખવો. રીત ૨ ૯—મલ ખારી સુખડ ૧૦ તોલો, કાળો અગર ૧૦ તોલો, સુકો દેવદાર નવટાક, ગજુલો ૧ તોલો, પાલ્લી ૪ તોલા, નખનો ૫ તોલા, મધ ૬ તોલા, ઘોડીઓ લોખાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેદલાકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કરવૂરી ૧૦ તોલા, અમર ૧૦ તોલા લઇ ઉપરની રીત પ્રમણેજ મધમા મેળવી અમર-જત્તી તૈયાર કરવી અમર ઘણો મોતો છે તે મળતો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે કચ્છમા થનાર અ.શાપુરી ધૂપ વાપરવો. આ પ્રજ્ઞ સોધો હોઇ એનો સુવાસ લણ

કરીને અખર સરખોજ આવે છે

૬. અધાડી (ખોડી અધાડી, પોપરી કાગ)—સં. હિં. કાકળધા મં. કાગ. રેં. ધાવકાડી. ખં. કેડયારેડા, કાટા, ગુડકાડલી કં. ચિલેચ, છરી ચિલેચ. તેં. નાલાદુચ્ચિણ્કે. લાં. લીલાહિટાં

એના પાદડા અપેડાના પાદડા જેવા હોય છે. ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમર-પુર ઉંચુ હોય છે એના પાદડા ધણીજ મુવાળાં હોય છે ખોડી અધેડીને દક્ષિણમાં “ધાવકાડી” પણ કહે છે. ખોડી અધાડી તુરી, તીખી, ઉચ્ચ, ઠડવી અને બસ-કર છે, તથા ડંદ, તણ, ફૂમિ, બધિરતા, વિષમન્તર, અજીર્ણ, રકતપિત્ત, જવર, કડ, કંદ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે (૧) મધુ ઉપર:—ખોડી અધાડીના પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો (૨) કાનમાં જીવડં મચું હોય તો:—ખોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૩) ઘોડાને ભાકું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર:—ખોડી અધાડીના પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી (૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણ ઉપર:—ખોડી અધાડીનો રસ કાનમાં નાખવો (૫) ખરજવાં, દાદર અને ચઢાંને માટે—ખોડી અધાડીના ઝાડની ગખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૬) નિદ્રા આવવા માટે:—ખોડી અધાડીના મૂળ મરતકે ધારણ કરવા (૭) થિત પ્રદર ઉપર:—ખોડી અધાડીના મૂળનો રસ લોઢનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો

૭. અધેડો—મં. અપામાર્ગ મં. અધાડા હિં. ચીરચીરી, ઓગ, લદ-છરા. પં. પુટકડા માં. આધીઝાડા રાં. અધાહોલી ખં. આપાંજ કં. ઉત્તરચે. તેં. ઉત્તરેની, દુચ્ચીણ્કે તાં. નાપુડવી મલાં. કડકાડી. કાં. ખરખાસનોના. અં. અડકમ. ઈં. રકે આકે દી લાં. એકારેથી એરિપગ.

* અધાડીને ત્રિં. ચિમનરાય વેણુવે ઐષધીકૌશભાં અપ્રસિદ્ધ વનરપતિ માની છે. પરંતુ હોકો એને ખોડી અધાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે, એટલે એ સુપ્ર-સિદ્ધ છે એ અપેડાના જેટલીજ ઉચી વધે છે પાદડા પણ એનાજ જેવા થાય છે માત્ર અધેડાના પાદડા આજા પોપરીયા રંગના હોય છે, પણ આ ખોડી અધાડીના પાદડા પદ્મ લીલાજ રંગના હોવાથી તેઓને બીજોના ઉદ્ભવ થયા પહેલા પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે, કારણ બન્ને અધાડીઓની સોડીઓપર એક સરખી હાસો (રેષા) હોવાથી બાળખણમાં પણ તેને ઓળખવામાં વાધો આવતો નથી અધેડાની માફક આને કીણી ફાસેમાં લપેટેલા બીજ થતા નથી, પરંતુ પીણી અને આસો-દની માફક નાની સોડી દશ હાસોવાળા અણીદાર પોપટામાં માત્ર એકજ બીજ લગ-લગ ચણોડી કે મજ જેવડું થાય છે આ બે વારે અધાડી અધેડાથી જુદી પડે છે. મધુપ્રદિકને રૂઝ લાવવામાં અધાડા કરતા આ ખોડી અધાડી ત્રણ ચાર ગણો ઝુણુ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમાં સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નીતારી લઈ તે અશ્મ અથવા તેલમાંજ તેવનો ચતુર્થાશ ભાગ સફેદ મીણુ નાખી કરવા દેતા તે મળુને ચીક્ર રૂઝવનાર ઉત્તમ મલમ બને છે એમાં સફેદો અને બોદાર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તેમાર વચ્ચેલા અલમમાં “કારમોનીક એસીડ” પણ મેળવી શકાય છે એના સુકા લાકડાને દાતણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણુ પુટડા પી જવાથી તે બગાની અદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમાં સાત કરે છે એમ અમને વણી વેળા ખાત્રી મળેલી છે.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમા અપાર ગુણ ગમવડા છે, પણ તે ગુણોના ગોષ્ઠ કરનાર બોદન આસીન ઋષિવર્યોએ અગ્રણ્યમા રહી પોતાના સુદ્ધિદૃશ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની ગોષ્ઠ કરી ગમલી અને કાળાનરે થનારી સતતિની તે વનસ્પતિ વિશે દમ્ભશ પુનઃપુદ્ધિ ગદે એટલા માટે તેઓએ ગ્રાહ્ય વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામા ઉપયાગી કરી લીધી એ બાબતમા તેઓનું અનિરાય દુરદર્શિપણું જણાય છે પરંતુ આસી ઉપયાગી વનસ્પતિ ઉપર અને પોષિત તથા ગુણાવલ્લ આદ્ય અને એય ઉપર આપણા વિશ્વાસ છે ક્યા ' આપણા પૈય કંઈ લેખિ પગડીયના ગુલામ થયા છ એટલે બં પગડીયનું ઉચ્ચિષ્ટ વધે તે તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે ' આ દુનિઆમા દુધ જેવો પોષિત પદાર્થ બીજા કોઈજ ન હતા તેના પિક્કર કરી શક્તિ આવવા માટે " ગરલીન્દુર ઓઈલ " (મગનું તેલ) જ તેઓને માડ અને પોષિત જણાવા લાગ્યું છે ' એ દીડ, પગનું નાના નાના હાકરગોળા બોદનો દૂધ જેવો પોષિત પદાર્થ નહિ આપતા મવારમા ચાહનું શક્તિદારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણાંઓ ગિવાજ પાડેલો છે અર્થાત્ ' વન્ય છે, આપણા લેખાની આ શાળાપણાની વૃત્તિને ' ' આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમા કહેવુંજ નુ ' પરંતુ હજી પણ લેખાની આત્મા ઉવડની નવી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય ' આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લેખાનું મન પણ પગડીય વનુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે એ વધીજ ખગમ અને દેશને લૂણમા મેળવી નાખનારી વાત છે લેખાનું કળિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપમાર્ગો (સ્વચ્છ કરનાર)નું વળન પરિણામે પણ હિતકર થશે એમ મનજનું આ એક આયોઆપ થનાર જમલી સુપ છે એ વપાયુ (વપાડેલે થનાર) છે એની ઉચાઈ ૪ થા ૬ ફીટ સુધી હોય છે વર્ષાઋતુમા આની ઉત્પત્તિ પુરુષા થાય છે અથવા હિ દુત્તાનમા ખવે રાજા થાય છે, એની ડાખળી ઉપર ગ્યા અને ઘણી ત્રીખી ફાના હોય છે એના પાદડા સામસામા હોય છે અને તેના આદર દાંક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લયગોળ હોય છે પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઈ, પાછલી કાઈડ ખડખડી હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણી ફાનો હોય છે કાખળીની બન્ને બાજુએ બમે દીટડા એકએકને લાગેલા થાય છે નીચલા દીટડા ઉપર વાયુ કરીને એક પાન હોય છે, અને ઉપરનું દીટડું કાળી જેવું હોઈ તેના ઉપર નાના નાના દીટડા ઉપર વાયુ કરીને ૬-૮ પાન હોય છે તે પાદડા મન્મુખ હોય છે નીચેના દીટડા કરતા ઉપરનું દીટડું લાચુ હોય છે અથવાડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાખો તુગે નીડલે છે, તેમા અનિગય બારીડ નરમ, કાટાવાળા અને રાખોડી જેવા રંગના બીજ હોય છે આ આખો હોડ અને તેના બીજ ઓપધીના કામમા આવે છે અથેડાની ત્રણ બત થાય છે એ ધોળા ગતા અને પાણ અથેડા (નહી તળાવને કિનારે અથવા પાણીની બેજવાળી જગ્યામા થનાર) માથી ધોળો અથેડા ગુણમા મેલ છે અથેડાનું ગાડ દલ્લવાવન (તાલજ) માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે અથેડાનાં વળાડ મન્દૂત નાંમા અર્થવાળા છે અથેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપમાર્ગન (સ્વચ્છ) કરવાની ગુણ છે એટલે તેનું ' અપમાર્ગ ' (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સન્કૃતમા છે,

પૂર્વે ધોખી લોક આ ક્ષારને ઉપયોગ કરતા હતા. એના કૂલની મજરી બરડા હોવાથી તેનું સરકતમા “ખરમંજરી” નામ પડેલું છે એના બીજા ઉપરની કસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને “અધ શલ્યા” કહે છે એના પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે એથી એને “ક્ષારમખ્યા” કહે છે આ ક્ષાર કારખોતેટ ઓઠ પોટાસના જેવો છે મો ભાર વળનના દ્રવ્યમાંથી-પાદડામાંથી ૨૧ ૫૦, લાકડામાંથી ૩૮ ૦૧ અને મૂળમાંથી ૨૮ ૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે ધોખો અથેડો—કડવો, ઉખ્ખુ, મારક ગ્રાહક, કિચિત્ તીખો, કાર્તિકરક, પાયક અને અગ્નિદીપક છે, તથા નરમ, ઉલટી એ ખાખતમા પ્રચરત અને કફ, કફ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શિખી, અપચી, દર્દ, ઉલટી અને આમ, એનો નાશ કરે છે રાતો અથેડો—કિચિત્ તીખો, સીતળ, મશાવરોધક, ઉલટી-કર અને વાયુનો વિજલ કરનાર તથા રક્ષ છે, અને પ્રજા, વાયુ, વિષ, કફ, કફ, એઓને નાશ કરે છે એનાં બી—રસકાળે દુર્ગંધ, મીઠા, શીતલ, મશાવજલક, રક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે તથા ઉષ્ણરસનો નાશ કરે છે પાણુ અથેડો—(ભેજવાળી જખામા ચનારા) તીખો છે એ સોળે, વાયુ, કફ, ઉષ્ણરસ, શોષ, એનો નાશ કરે છે (૧) વીછીના દંશ ઉપર—અગ્નિના ઝાલ અથવા મૂળ પાણીમા ધસી દશ ઉપર ચોપડવા અથવા અથેડાના મૂળ પાણીમા ધસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું પાણી કડવું લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું (૨) ઉદરના વિષ ઉપર—અથેડાની કુણી ડીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવું, અથવા અથેડાનાં બીયાં મધમા ચાટવા (૩) કૂતરાના વિષ ઉપર—અથેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારનું લાણુ (ફડાણું, પાન) અને સિંધવ, દશ ઉપર આધવું એટલે ત્રણ દિવસમા વિષ ઉતરી જશે. (૪) દંતરૂગ ઉપર—અથેડાનો રસ ચોપડવો (૫) કુર્ણનાદ ઉપર—અગ્નિના ક્ષારનું પાણી અને અથેડાનો કંક, (ચટણી) તલના તેનમા ખુણ તળી તે તેલ કાનમા નાખવાથી કુર્ણનાદ અને બહિરના ગંધ છે (૬) આખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—અથેડાના મૂળાંઆનું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાપાના વાસણમા ઘાલી દહીં ની તરમા ખલ કરવું અને તેનું અન્નન કરવું (૭) આખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર—અથેડાના મૂળ મધમા ધસી અન્નન કરવું રતાંવળાપણા ઉપર—સખાકાળે ભોજન કર્યા પછી અથેડાના મૂળ સુમરે ૧ તોલા સુધી સતી વખતે આપવા એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું (૮) પિત્ત ઉપર—અથેડાના બીયાં રાત્રે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામા ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે ઉપગ બાન અને ઘી ખાવું (૧૦) કફ ઉપર—અથેડાનું ગાડ મૂળ સુદ્ધા ખાળી તેની ગખ કરી, એક વાલથી એ વાલ સુધી મધમા ખાવી એટલે કફનો નશ થય છે એજ ગખ પણી અને ગોળમા આપવાથી જળોદર અથવા બીજે અગમા થયેલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર—કુમરિકાએ કાનિત્રા સુતરે ગવિવારે અથેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી ખીડન માણસના હાથે બાવવું (૧૨) રક્તાર્શ ઉપર—અથેડાના બીયાં ચોખાના

ધોવગમણુમા વાટી પાવા એટલે ગુનાર્થ વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૩) મસ્ત-
કરોગ ઉપર—અધેડાના બીઆની દૂધમા ખીર ડરી ખાવા આપવી, એટલે
મસ્તકનગનો નાશ થાય છે એ ખીર ખાવાથી કણુ દિવમ જૂબ લાગતી નથી
(૧૪) કોગળીયા (કોલેરા) ઉપર—અધેડાના મળ પાણીમા ઘસીને પાવા અથવા
બીઆનો કદ્દ ડરી ચોખ્ખા ધોવગમણુમા પાવા (૧૫) કમળા રોગ ઉપર—
અધેડાના મળ હાસમા વસીને પાના (૧૬) પુષ્પાવરોવ ઉપર—અધેડાના મળ
જનને દ્રિયમા ધોગણુ કરવાથી પુષ્પાવરોવ, યોનિજીગ, એનો નાશ થાય છે (૧૭)
કરોળીઆ ઉપર—અવડાના ક્ષારના પાણીમા માલકાગળીનું તેલ મળવી તે
તેલ મિશ્ર કરવું અને પછી ચોપડવું (૧૮) ઉપર—અધેડાના મળનો
રસ ૪ તોલા કાઢવા તેમા જીભની ભૂકી પાણુ તોલા નાખી તે પીવા આપવું
પથ્થ—મીઠા તથા ગળપણુ વગરનો ચોળો ચોરાક આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ
આપવું એનો ઉતાર—ખોરડીના અથવા જસુદીના પાલાનો રસ આપવા એટલે
આગનું શસન થશે (૧૯) પેટ ડુખતું હોય તે ઉપર—અધેડાના ચા-
નાચ પાદડા ચારી ખાવા અથવા તેનો રસ પીવો (૨૦) જલદીથી પ્રસવ
ન થતો હોય તો—રવિવારે પુષ્પ નક્ત્રમા આન કરી અધેડાના મળ કાઢી
લાવવા અને તે ઉઘા ટાગી મૂકવા એ મળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય
તેના અંમેરે બાધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે પ્રસવ થયા પછી તામરનોચ તે
કાઢી લઈ વહેતા પાણીમા નાખી દેવા વાગ કરવાથી ગર્ભાશય અદાર પડવાનો
સંભવ છે ઘોળા અધેડાના મળ કસરે બાધવા એનો પણ એ ગુણ છે (૨૧)
કંઠકુળજ સંજીવાત ઉપર—અધેડાનો રસ અને લીડી પીપર એનું નખ
આપવું (૨૨) ઉધરસ ઉપર—અધેડાનું ચૂર્ણ એક ટાક અને મરી એક ટાક,
એ એકત્ર કરી મધમા ચાટવા (૨૩) કંઠજવર ઉપર—અધેડાના પચાગનો
કાઠો ત્રણ મામ પર્યંત મધ નાખી આપવા (૨૪) ચોથીઆ તાવ ઉપર—
રવિવારે અધેડાનો પાલો લાની ગોળમા વાટી ગોળીઆ કરી ગખની ગોળી તાવ
આવ્યાના પૂર્વે આપવી (૨૫) નાસાર્થ ઉપર—અધેડાના બીયા, મિધવ
અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ એ તેલમા નાખી તે તેલ પાકુ કરવું અને ગાળી લઈ
નાકમા ડીપા પાડવા (૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર—અધેડાના ઝાડને આળી ગખ
કરી માટીના વાસણમા ઘાલવી તેમા રાખથી ચોગણુ પાણી નાખી જુગ લલાવવી.
પછી તે આખી રાત ગખી, આન કાળમા તે ઉપરનું નીતયુ પાણી લોખંડી કદાદમા
કાઢી કદાદ નીચે તાપ કરવો, તેથી તેમાનું પાણી બળી જઈ કદાદના તળીએ
ઘોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવા આ ગીતિએ બીજા ક્ષાર—ત્ફોનો ક્ષાર
કરવા (૨૭) બેરોળ ઉપર—અધેડાનો ક્ષાર ગોળમા કાલવી ખાવો
(૨૮) જલોદર ઉપર—અધેડાની પાચ તોલા લીલી સળીઆ લારી તેમા ૭૫
તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા ગેદે ત્યારે ગાળી રાખવું અને દર વખતે
પાચ તોલા પ્રમાણે આપવું (૨૯) શર્કરા રોગ ઉપર—અધેડાનો ખાગ
ગોખરના અથવા પહાડમણ (કાળીપાટ)ના ઉકાળામા આપવા (૩૦) શ્વે
ભરેક આવવાને—અધેડાનો ક્ષાર ત્રણમા ભરવો.

૮. અજગરી—મં ૦ ગું મં અજગરી

પાગે નાથવા વિષે જે ચોનડ વાલી કહેલી છે તેમજની આ એક છે એના અગ ઉપર મડળી હોય છે અને એ અજગર નામના મપ જેવી દેખાય છે આ વક્ષાની લખાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે ગ્મભરિત હોય છે અને એના ઉપર પાદડા શેડાજ હોય છે ઉપચોગ—એ વેલો ક્રાંતિક માસની પૂર્ણિમાન્ય ફિવસે લાવી તેના દુકડા કરવા પછો તે દુધમા નાખી ઉઘળી તે દુધ પ્રાસન કરવું અને પરેજ પાળવી એટલે એના મેવનથી શરીર બળકટ થાય છે કાંતિ સારી થાય છે, માલબાવામા નાડ આવે છે અને આયુષ વધે છે એવું મુશુતાચાર્ય કહેવું છે

૯ અજગન—અજગનના ઝાડ કાકળુ પ્રાતમા ધણાજ થાય છે આ ઝાડ સાધારણ દશ પાર હાથ ઉચાઈના હોય છે એની ડાળીઓને મોર આવી સુદર વનજુઆ ગંગના ફૂલો આવે છે એના પાદડામાંથી પીથો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે

૧૦. અજગની—એ ઝાડ કકત ખાનદેશમાંજ જોવામા આવે છે એ ઝાડ જણાજ મોટા થાય છે એના પાદડા સરગવના પાદડા જેવા પરતુ તે કરતા નાના હોય છે અને ઝીલી ગીજો આવે છે એનું લાકડું ધમારત પાથવામા નાડ છે આ ઝાડના પાદડા ઘોળે ખાવાને ઉપયોગી છે ઘાસનો દુરૂળી પડ છે ત્યાં આ પાદડા પાઈ દાગ છવ છે એવા આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે વમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેના છેદના થાય છે (૧) પ્રમેહ ઉપર—અજગનીના વળતુ દુધ અથવા પાદડાનો રમ ટાડી આપવા અજગનીના પાદડાનો આખોના નાચમા ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે

૧૧ અજગમો—મં ૦ યવાની, યમાની મં ૦ ઝોવા હિં ૦ અજગવાધન, અજગ-માધન ૫૦ યમાની યોયાન ૩૦ અજગવત ઝોમ, ઝોડ, ઉડુ તૈં ૦ ઝોમામુ, ઝોમમી ૧૦ મલાં ૦ ઝોમ, અમન ૫૦ ઝોમા કાં ૦ અનકા નાનુખા અં ૦ અમન મુલકી ૧૦ ખિશખવિડગીડ કાં ૦ કરમ કાપૂદીકમ

અજગો ખનગમા થાય છે એનો છાડ આસન હાથ ફાંદ લામ ઉચા વધે છે

* અજગના સુપ થાય છે ઈમેજ આપધામા અજગો નરમ, પેટના દર્દન નાશના અને શત્રુને માન કરનાર ગણાય છે પેટની અદરના વાગોળો મગડો, બદ-દરમી (અજગ) દરત ગોરે દરદામા આ અમુદ્ય ઈલાજ થઈ પડ છે કાલરા- (નાળીયા) ના રુપમાં જો કે થોડી અસર કરે છે, તે પણ એના મેવનથી કાવદો થાય છે મિં ૦ બુક કહે છે કે અજગમા મરી અને રાઇની બરમી, ત્રીવાનાની ૩૮-વાશ અને હિં ૦ ગધ બધ બવ કરવી, વાયુને કહાડવો આ ત્રણ ગુણો બ-ન રહે છે અજગાનું તેલ સધિવા (સાધીઆ વા)ના વરદમા માધા ઉપ-ચોપડાય છે મિં ૦ વિનરેલ કહે છે કે અજગાનું તેલ જહાડવાન કે ગેર કચરેલા અજગમા ૧૫ શેર પાણી નાખી દાઝ જહાડવાની રીતે નહિકાય કરથી ૧૦ શેર પાણી જહાડજુ જોઇએ દેશી વેધ કહે છે કે—એટલો અજગો અથવા એને સિધવ, હિં ૦ અન હરેટની સાથે આપવાથી પેટનો મગડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે આનાથી શરીરમાંથી નીકળતા પ્રવાહ બધ થાય છે એને પોવાનું પાણી અજગ વગેરે બનાવવામા વપરાય છે યુનાની હકીમ ફેરસાના નાગની પાસેની તબી મુજ હોય અને કંઈ વધારે નિકળતા હોય તો તે બધ કરવા માટે અજગો આપવાનું કહે છે, અને અજગને વાદી પોદીસ મનાવી પાથવાથી એ દર્દનો ખીલકલ નાશ થાય છે

અન્યો પ્રસિદ્ધ છે એનો ઔષધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે અન્યોમાંથી એક પ્રકારનું સ્તવ કાઢે છે, તેને અન્યોમાંના ફૂલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉત્તરવિની સહેરમાં બને છે અન્યોમાં—તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અમિદોષક પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હ્રસ્વ, સારક અને વૃષ્ય છે, તથા વાતાર્થ, કફ, શ્લેષ્મ, આપ્તમાન, વાતિ, કૃમિ, શુક્રોષ્ણ, હિર, આનાહ, હ્રોમ, પ્લોહા, મુદ્ગ, ૬૬૦ રોગ અને આમ-આત એનો નાશ કરે છે (૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અન્યુર્ધ્વ ઉપર—અન્યોમાં ખાંડ ઉપર ગરમ પાણીનો છુટડો પીવે. (૨) શીતપિત્ત ઉપર—ગોળ અને અન્યોમાં ખાવે. (૩) સળેકમ અને અસ્તકરૂણ ઉપર—અન્યોમાં ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉધતી વેળાએ ચુધવું અથવા અન્યોમાંની બીડી કરી પીવી. (૪) બહુ મૂત્ર ઉપર—અન્યો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. (૫) ગરમી ઉપર—અન્યો સાકરમાં ખાવે. (૬) ઉધરસ, કાસ અને કંઠજ્વર ઉપર—અન્યો, લીંડા પીપર, અરુણી અને ખસખસના છડવાનો કાઢો આપવે. (૭) કંઠજ્વર ઉપર—અન્યોમાં ચૂર્ણ અને બિડલીશ્ચ ઊંચામાં નાખી આપવું.

૧૨. અન્યોમોદ, બોડી અન્યોમો—સં ૩૦ કં ૬૦ હિં ૦ અન્યોમો. બં ૦ વનખમાંની તૈં ૦ આળ મોદ, વ મ ૬૦ કરપસ ૨૦ હવલકળુકેરકસ. ૭૦ સેલે રીસીડ. લાં ૦ એપીયમ એવીચેલેન્સ.

આ એક અન્યોમાંની જાતિ છે. એ ઝાડ સાવત્સરિક છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે દેશોમાં થાય છે બંગાલામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એની ઉચ્છ્ર સુમારે દોઢ ફૂટ હોય છે એને ધોળા રંગના બારિક ફૂલો આવે છે અન્યોમોદ—રૂચિકર, રીપક, તીખો, રૂક્ષ, ગરમ, વિદારક, હ્રસ્વ, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કફ, મનરુબક, આદક અને પાચક છે, તેમજ તે આપ્તમાન શ્લેષ્મ, કફ, વાયુ, અગ્નિ હિરરોગ, કૃમિ, હિલટી, નેત્રરોગ, બસ્તિશ્લેષ્મ, દત્તરોગ, મુદ્ગ અને શુક્રોષ્ણ એનો નાશ કરે છે (૧) મધુરો ઉપર—અન્યોમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાલવી આપવું. (૨) શૂળા એટલે પેટે દુખવું હોય તે ઉપર—અન્યોમોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવી (૩) અતિસાર ઉપર—અન્યોમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાવડીના ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીના ઘેળવ માં આપવું, એટલે પાણી જેવા અને ધોળા પ્રવહ જે અતિસારનો હોય છે, તે પશ્ચ બધ થાય છે (૪) વાતવિકાર ઉપર—અન્યોમોદ, લીંડીપીપર, રાસના, ગળે, મુંડ, સુવા, અસધ અને શતાવરી, એનું ચૂર્ણ કરી ધોમા આપવું, એટલે હૃદય, કુખ, કોઠ અને કંઠ એમાંના વાતવિકારનો ઘણો વેગથી નાશ કરશે (૫) અન્યુર્ધ્વ અને શાળ ઉપર—અન્યોમોદ, હરડે, પહાગમળી, સુ, મરી, લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ કરી તે ગમ પાણી સાથે આપવું (૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે—અન્યોમોદ, મુંડ, લીંડીપીપર અને જર એનું ચૂર્ણ મવમાં આપવું (૭) અન્યોમોદ દિવંદી સર્વ વાયુ ઉપર—અન્યોમોદ, વવડી, લીંડીપીપર, વરી-મોળા, નાગમેથ, મરી અને સિંધવ એ એક લાગ, હરડે પ લાગ, મુંડ ૧૦ લાગ, વૃદ્ધ ૧૦ લાગ અને ભગમળી ૩૬ લાગ, એ પ્રમાણે મર્વનું ચૂર્ણ કરવું, અને ચૂર્ણથી બમણા એળ દહ તેના પકમાં એળાઓ બોરના કળામાં

જેવડી કરવી એ જોળી મરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) શુદ્ધિજ્વર, શરદી અને શરીરમાં દાઢ આવે છે તે ઉપર—અન્નમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાત કાળે અને સાંધકાળે ઠંડા પાણી સાથે આપ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો

૧૩ અન્નવલા—સં અન્નવલા, ક્ષુદ્રપર્ણીજંક, અર્જક મં અન્નવલા. શ્રં માલીતુળસ હિં અન્નવલા કં કગોર્લે. તૌં કાસ્તુલસી. કાં પલમયુક. અં ફરજયુક લાં ગ્રાસીયમ ગ્રેડીસીમમ.

એનો ધોળો અને કાળો, એ એક પ્રકાર છે તેમા ધોળા અન્નવલાને “માલી તુલ્ય” અને કાળા અન્નવલાને “કાળો માલી તુલ્ય” કહે છે. એ ઝડ ઝુઝારે હાથ દોઢ હાથ ઉચુ વધે છે એના પાદડા તુજસીના પાદડા કરતા એ ટા હોય છે અને માજર લાળી આવે છે અન્નવલા-તીખો, મરમ, ઠંડો, દાઢકર, ઝિમ, રક્ષ, રૂચ, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, મજુ વિષે હિતકર અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃમ્મ, અરિચિ, વિપ્લોષ, કમળો, કુલકમળો, આકરો, ચાળ, અસિમાલ, ત્વગ્રોમ, વિષ રોગ, ફૂમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉષરસ, દડુ, હરોગ, પાર્શ્વજી, જ્વર, કફ, કુદ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૧) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર—અન્નવલાનો રસ આપવો (૨) છાકરાંની ઉલટી ઉપર—અન્નવલાના બી વાટી મધમા આપવા. (૩) પ્રદર ઉપર—અન્નવલાના પાદડાનો રસ ચોખાના ધોવણમા આપવો

૧૪. અડદ—સં માષ. મં ઉડદ હિં ઉડદ, ઉરદ. બ માષદવામ. કં ઉડ. તૌં મીતુઉલુ-મુલુ તાં ઉલદુ મક્ષં ઉલુનુ તું ઉડું કાં અં માષ. ઇં કિડની ખીન. લાં ફેસીઓલસ, રેડીએટસ, ફેસીઓલસ, રોક્સ, સુધીઆઈ

આ એક દિલ્લ ધાન્ય છે એ આપ્યા હિ દુરતાનમા-કમી જસ્ત ઉરપન થાય

* અહીં મિ પટેલએ માત્ર એજ પ્રકારના અન્નવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી નિઘંટુમા નં ૬૨૯ થી ૬૩૨ સુધીમા બારિક (ઝીણા) પાદડાનો દોળો, કાળો અને સુન ધી એમ ચાર ભવનો અન્નવલા બતાવ્યો છે શાલિગ્રામ નિઘંટુમા ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વન તુલસી) એ ચાર નામ આપે છે મિ પટેલ બર્બરીનેજ (નં ૬૩૬ મા) રાન તુલસી કહે છે આ પ્રમાણે આના માટે જુદા જુદા અત દેખાય છે, પરંતુ આ ભવની તુલસી વનમા થતી હોવાથી તેને કેટલાક વન તુલસીજ માને છે તુલસીને દેવકાર્યના ઉપયોગી માની સ્વસ્થાનામ સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાન પુરોહિ માત્ર રામ (ધોળી), શ્યામ (કાળી) અને વન આ ત્રણુ ભવ બતાવે છે વેલકદપત્ર (જુન ૧૯૧૩)માં રામ અને શ્યામ સિવાય બ ગાલામા થનાર દદ્રિદ, બળબી અને તુકારામીય આ ત્રણુ ભવો બીજી બતાવે છે આ બધા પ્રકારની તુલસી પૈકી રામ અને શ્યામ આ બે ભવો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે બાકીની દદ્રિદ, બાળી અને તુકારામીય ને અન્નવલા સાથે કાઈ સંબંધ છે કે કેમ, તેમજ અન્નવલો એજ વન તુલસી છે કે કેમ, એ બહુવુ ધણુ જરૂર જણાય છે કેટલાક માને છે કે વન તુલસી ડાકોર પાસેના વનોમા પુષ્કળ થાય છે આ બાબત શકારીલ હોવા છતાં ધણુ અન્નવલામા ઝીણા પાદડાનો (ક્ષુદ્રપર્ણીજંક) અને મોટા પાદડાનો (વટપત્ર) એ એ તો જુદાજ હોવા બેઈએ અન્નવલાની ક્ષુપ ભતિ છે

છે એનો છાંડ સુમારે દાક્ષિણ ઉચા વધે છે અડદના પાદડા ખીસીના જેવા બિલ્લ અને મહજ નાના હોઈ મોળા હાય છે એની ડાળીને પુલ આવી શીગો લાગે છે. શીંગો જુની થયા પછી એ જાડ કાપી મુકાવવા નાખે છે દાણા માગ મુકાયા પછી તે એકા કરે છે અડદનો રગ કાઠો છે, પરંતુ તેની તળ વાળી હોય છે માત્ર હિપરની હાલ ડાળી હાય છે અડદ પોષ્ટિક અને પ્રીતળ છે એના પુષ્કળ પદાર્થો ખર્ચે છે અડદ દોરને ખવગવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે દાણા ઝટી લીધા પછી ઝાડના અને ડાળીના બધા દોરો વાણ આનદથી ખાય છે દુગળી ગાય અથવા બેસને અડદ ખવગવવાથી વધારા દૂધ દે છે અડદ—સ્તન્ય, ગોપદ, ઉખળ, કંકકાગક પિત્તર, ગ્રમ્ય, મલમલદ, પિત્તને કાપાવનાર, ગેચડ જડ, બલકર, મતપણ, ન્યાદ, પોષ્ટિક, મનસ, શુકલ, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર માસને વધારનાર મેદવર્ધક અને દમ શ્રમ પગિલામ સ્થા, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.

(૧) અડદનો વડા—અડદની તળ ચાણીમા પલાળી રાખી વાટની અને તેમા મીઠું, જીરું હીંગ જીરું, આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાણના વડા ટગવા તે લીધા અથવા તેલમા તળીને ખાવા એટલે વાયુ અર્દિત વાયુ (મીઠું વાકું અથવા જીરું), અર્શિ દુર્ગંધપણુ, ક્ષય અમરવ, થળા એનો નાશ થાય છે અડદની છાળ વાટી ક્લેમા મેળવી વડા કરી તળવા તે મવન કરવાથી પુષ્કળે હિતાવક, બળકારક અને ધાતુવર્ધક ૨ (૨) પુષ્કળ ઉપર અડદના લોટ—અડદની ટાળનો લોટ વઢિનો લોટ આખાનો લોટ અને લીંટી પાંપગનુ ચૂણ એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ એકત્ર કરેતુ તેથી અડદુ થી તેમા નાખતુ પછી માઝી રીને ગેશી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણુ પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વળનના ખાધી, તે લાડુ ગર હિંતી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૫ તોલા દૂધ પીતુ, અને ખાદા, ખાગ, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્ત્ય કરવા એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બલ ક્ષીણ થતુ નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની ગમ્ પાણીમા મેળવી મસ્તકે લેપ કરવા. (૪) હેઝી ઉપર—અડદ અને હળદર એનુ અર્થ અને તાગ (સમુ)નો ઘૂમાડો પ્રાચીન કરવાથી તે હેઝીનો નાશ કરે છે (૫) વાળા ઉપર—વાળાનો કોઠો થઈ આવ્યો હોય તા તે ઉપર અડદના લોટમા પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફાંદા ઉપર મેપડવા તે ઉપર માથ કે મળીથી થોડું ભેડી તેપર ગરમ તેલના એક પછી એક રીપા પાડવા, એટલે તગતગ તે કોઠો કુટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને કોઠો સારો થાય છે (૬) ઘાત બળ તેને મારે—અડદની ટાળનો લોટ ૮ પૈમાલાગ ગાયના દૂધમા માઝી તેમા થી નાખી ગરમ ગરમ ૭

૧ અડદ આખાન કરતાં અને દીર્ઘ વાકી છે એની શક્તિ આદુ અને જીરું તથા લીંટી છે અને પ્રતિનિધિ ચેષ્ટા છે તાન્ન અડદ વાટી વોળા ડેડ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત મુલ્ય વરે છે (અભિનવ ત્રિષટ્ ભાગ ૨)

* તમાકુની માફક જમાડો પીવા વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો બેકો અને મોપારીના ચોપાના હોડા એકત્ર કરી તેના જમાડો પીવાથી પણ કચ્ચી (હેઝી) શાત થાય છે

દિવસ આપવા (૭) પુષ્ટતાને માર્ગ—અહની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ઘોળા શેરડીના રમના ૨૧ પુટ ૨૬ પછી તે રાજ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાગર લઈ તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા સોઢ તોલો મેળવી ને દૂધ મારી રીતે ઉકાળવું, અને ઉકાળ્યા માટે એટલે તેમાં ખરી-સાકર બે તોલા સુધી અને તાજું ઘી બરાબ ચારોળી બનકદ્દલ, એલચી, વગેરે મસલા નાખી મેવન કરવું (૮) નાસારોગ ઉપર—અહનો લોટ, ૬૫૨ અને રાતા ટેશમી ૬૫૬ની ગામ પાણીમાં મેળવી મગદં લેપ કરવો

૧૫. અતિવિપ (વખમો)—મં અતિવિપ મં અતિવિપ હિં અતીસ ૫૦ આતધ્ય ૬૦ અતિવિપ, અતિધીજ નૈં અતિવાસા લાં એકાનાઇમ રિટ ગેકાઇલમ

અતિવિપના ૫૩ હિમાવયના ઉપર અને એની આપપામના પ્રદેશના દુરંદે ઉપર ચાય છે એ પ્રાડના મૂળીઆ અથવા કદ દારી લાવ હ તેને અતિવિપ, અતિવિપની ઢળી ક વખમો કહે છે એમાં ઘોળો, કાળે અને પીળો એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની જાલ કપડા ગગવાના કામમાં ઉપયોગી છે ઔષધોમાં ઘોળાનેજ ઉપયોગ થાય છે અતિવિપ વજુર ૬૩૫ હોય છે અતિવિપ સર્વ પ્રકારના બચ્ચે ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે એ નાના બાળાના ઔષધમાં ઘાણ આવે છે બાળાની છુટીમાં (બાળા છુટીમાં) અતિવિપ ઔષધ મુખ્ય છે અતિવિપ—દિગિલ ઉજ્જ, તીલણ અમિદાપક, ગ્રાહિ, ટિનપ પચાવનાર, દરપિતત્ત્વર આમાતિસાર, ડામ વિષ ચટ્ટ, ઉલ્લી, તૃપા, ટૂમિ, અર્શ, મળકમ, પિનોદર અતિસાર અને મવ બાધિઆનો નાશ કરનાર છે (૧) બાળકોની ઉંચરસ, દમ, તાવ તથા ઉલ્લી ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ તાગતમ્ય નેદ મધમાં આપવું (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલ્લી ઉપર—અતિવિપ અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર—અતિવિપ કડાની જાલ અને હંદનવ એનું ચૂર્ણ એખાના ઘાવરામણમાં મધ નાખી પાવું (૪) દમ અને ઉંચરસ ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત આટવાથી દમ અને ઉંચરસ નય છે (૫) સમઘણી, સર્વ જવર, અરૂચિ, અમિમાંઘ એ ઉપર અતિવિપનો કાઢો—અતિવિપ, નાગરમોથ, વાળો, ઘાવડીના ફૂલ, કડાની જાલ, લોત્ર અને પહાડમળ એનો કાઢો કરી આપવા, એટલે ઉપરના સવ ગેગ દૂર થઈ ઘાતુની તદ્દિ થાય છે (૬) તૃપા ઉપર—અતિવિપ અને લોડા વળનો કાઢો આપવો (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર—સુડ, અતિવિપ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—અતિવિપનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું (૯) મુવારોન ઉપર—અતિવિપ મધમાં આપવું (૧૦) સમઘણી ઉપર—

* વખમોના ૨૧ ભૂકે ન રવાદ કાઈક નેરોલો છે એ આગળી જેવી એક ધાસની જડ છે એની માત્રા ૦૫ માસાની છે એ બાજન દંડ નર્વા આહારપાચક, અતિસારને બાધનાર, કફનાશક, વાહુનો લય કરનાર, તેમજ અર્ગ અને જલોદરને કાચકો કરે છે પેટમાં દુખનું હોય તો વખમોની નાની કાડની ગળી જવી એ અનુભવસિદ્ધ છે

અતિવિષ, સુઠ અને મળે એનો કાઢો કરી અપવે.

૧૬. અનત—મં પિડિતગર કાં અનત હિં ૦ કં પિડિતગર તૈં ૦ તમરપાદિકમુ. લાં ગાર્ડનિમા, ફલારિડડા.

એ ઝાડ ધણુજ મોટા વધે છે એ ઝાડ કોકણ પ્રતમા ધણુ મળે છે * એના પાદર્ધ લાંબાં અને જડાં હોય છે એ ઝાડ ધણુજ ગોલાવત દેખાય છે આ ઝાડને આવણુ માસમાં તગડના ફૂલો જેવા ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ધણુજ શેલાવાળાં દેખાય છે એનો વાસ મુવામિક અને મધુર આવે છે એમા ઘોળા અને કળા એવી બે ભત છે એ ઝાડ તગરની જાતનું છે (૧) નંદ વાયુ ઉપર—(અનત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પૂગ મહિના થયા પહેલા પ્રસૂત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નંદ નામક વાયુ મસ્તકે ચડે છે જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવે લાવવાથી દેખાતુ નથી, આખો આગળ અધારા આવે, દાંત ચોડી જાય, માથુ ખૂણવા લાગે, તેને અનતના ઝાડની ઉત્તર દિશા બહોળીની મૂળાડી (મળીઉ) કાઢી, કંડ પાણીમાં ચઢન પ્રમાણે ધરી, મર્વ મસ્તકને લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર યોજના રહેલુ, તેમજ મૂળની એક કકડી અગોડમાં તાણી બાધવી, તથા સકિત પ્રમાણે કંડ પાણીમા મૂળ ધસી પાવુ પથ્થ—કળથી બાકી તેનુ પાણી પીવાને માટે અપતુ ઝુણુ જણાયા પછી ધી ભાત આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર—અનતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમાં ધરી પાવા. (૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તક-શૂળ ઉપર—અનતમૂળ અને ભારગમળ ગરમ પાણીમા ધરી ચોપડવાથી તરત ઝુણુ થાય છે, એવો વનોષધી-પ્રકરણકારોનો મત છે (૪) મસ્તકશૂળ ઉપર—અનતના મૂળ ધસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે

૧૭. અનનસ—સં અનનામ, કીતુકમગક હિં અનનાસ મં અનનસ કં અનાસુ, હનાનુ તાં નૈં પારોગતાલેતુ, પારેગી પેલાકામિ મલાં અનાનમ, ધં પાપન એપલા લાં અનનાસા સેદિવા

અનનસનાં ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાદડા હોય છે એ ઝાડો ધણુ કરી વાડની બાજુએ ઉગે છે. કારણ કે એ ઝાડના પાદડાને કાઠા હોય છે, તેથી જનાવરોનો તેમા નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમા કળ આવે છે અને એ કળને અનનસ કહે છે એના સર્વ અંગે કાઠા હોય છે એની ડાળાઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોડી જઈ તેનુ ઝાડ થાય છે એ કળનો રંગ રાંતો અથવા પીળો હોય છે અનનસનો મુરખો થાય છે અનનસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કંડુ ભાગ કહાડી નાખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવ-ઝુણુકારક છે છતા ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાદા, દહી અને ચાકર ખાવી, એટલે બાધ થતો નથી અનનસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે અન-નસ જૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાતુ નહિ. ખાવાથી પિપ પ્રમાણે અવઝુણુ કરે છે અનનસ ગલિંછીને વર્ણ છે અનનસ—લીલુ હોય ત્યારે રૂચિકર, લઘુ,

* એમ ચોકકસ થાય છે કે આ અનત અને અનતમૂળ બન્ને લુદા છે અનતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ (ઉપરસલી)ના મૂળ છે

ગુરુ, કફપિત્તકારક, આગ્નિનાશક અને શ્રમનાશક છે. તેમજ પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને આતપવિકારનું નાશકર છે (૧) અજીર્ણ ઉપર:—સાગ પાકેલા અનનસના ખારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને મિધવની ભૂકી નાખી ખાવું (૨) જલુ (ફૂમિ) ઉપર:—અનનસ એકલુજ ખાવું, એટલે જલુ (ફૂમિ)નું પાણી થશે. (૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—પાકેલા અનનસની છલ અને એમના કઠિન ગાભા કલાડી નાખી ખાકીના ભાગનો રસ કાઢવો તે રસમાં અખર, જીરું, બચકળ, લીડીપીપર અને મચળની ભૂકી કરી નાખવી અખર કમતી નાખવું એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું, અથવા અનનસના ટુકડા, લીડીપીપરનું જૂથું નાખી આપવા (૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો:—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી ચનારી પીકા દૂર થાય છે

૧૮. અંજીર—સં કાકા-રામોદ્ગરિકા ક્ષુ. હિં. અજીર ૫૦. આજીર, પેચારા મં. અજીર ૬૦. અંજીર તૈં. મેડિપટુ અં. તીન. કાં. અજીર. ઇં. શીંચ લાં. કાપકર કેરીકા

અજીરના ઝાડ ધણુ કરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે અરબસ્તાન, ધરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અજીરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એ એક ઉપરાતી જાતિ છે કારણુ એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ ઉપરાના ફળના જેવો છે ઉપરાની પેઠે એને ફૂલ પણ આવતા નથી. એની ઉચાઇ દસ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અજીરનાં પાદડા મોટા હોય છે અજીરના કાચા ફળોનું શાક થાય છે, એ વ્વાદમાં સાડ ચતુ નથી, પરંતુ બાંધક નથી પાકેલા અજીરનો મુગખો કરે છે તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અજીરના અગમ રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટલે અશક્ત લોક એને સવારમાં ખાય છે શિશિર ઋતુમાં ઠંડીના થોડે જ્યારે જીભ અને મો ફાટી જાય છે ત્યારે કેટલાક લોક અજીરના પાદડાની ગખ તેને ધસે છે મુકા અજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે અજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે અંજીર-શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે (૧) શરીરમાંથી ગરમી જઠ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટે:—પાકેલાં અજીર રાત્રે છોલી સામસામાં બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી ઝાકળમાં મૂકવા અને સવારના પહોરમાં ખાવા. આ પ્રમાણે પદર દિવસ કમ દરાવવો પુષ્ટિને માટે:—મુકા અજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફેતરાં કાઢી સકાવી ખડીમાંકરની ભૂકી, એલચીદાણાની ભૂકી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તા, બળદાણા, એ મમલાગ લેધ ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ બીજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પચેત ખાવું. આઠ વર્ષની ઉપરાતના છોકરા અને શક્તિહીણને સાડ રિતાવહ હોઇ ઠંડાઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) દમ ઉપર:—અજીરમાં ચોરઆમળાનું દલ નિત્ય

* અનનસ ક ઠંડા નળને અને આસ લેવાના અવયવને ટુકડાનકારક છે એની શાતિ ખાડ અને વરીયાળીનો મુરખો છે

પ્રાતઃકાલે - મામા પ્રમાણે મનન નવન કરવું (ક) ગમ્યામાં અને છલ પાશે
અથવા આપ્યું હોય તે-અન્ન અછરનો કાદો કરી તેનો લેપ કરવો (ખ)
ચોરીસ-અછર નાન લાવી કરી ગુમડા બર વગેરે ઉપર પાથવા +

૧૯ અપ્પલ (આપુલો) - સં મલાશિ મી, ખર્જૂશિખી મં ખરમ-
બધા થાં ક્રાયનવાવ હિં મેમ મુઅરામમ ગોળિયામેમ બં ચત સિમ,
માગલાદ નામ કર નિખીત્રાય તં ક્રાયિન્ટુ અં ગિલાકુલગોલ લાં કેનોબા-
સિયા મનસિનામિન ૦૦ આપલ

આ વેવાના બન્નબળ નયતવાલ પતંગી એવા મગદીમા નાંના છે એ
બધુ વર્ષ છે એ મુળ નક્ષત્રના અન્નમામા વાવવામા આવ છે + આશ્વિનમા તેને
નીંગા આવ છે ત નુમાન પોણા હાય લાગી હોત છેવંત ક્રાયના જવી હોય છે
તેનુ શાક કર ૮ અને ૧ માનમા પણ અધાય છે એ શીંગા કુમળી હાય
ત્યાજ્ય આવતં ઉપરાગી હાય છે એમા જગો માફ છે તેનુ નાક વાહુ ખાવાથી
પેટ ચડ છે અથવા મીનંત ઉપરવ થાય છે એ શાક ખાતી એકવાર છુટુ કરી
નાખતુ વાજએ ધાળી અને રાત્રી અપ્પલ-જડ રીતળ, કંકરે અવખને
મંપુત મલકર અને પિત્તવાતુનો નાન કર જે કુળી અપ્પલ-ગરમ, ગુન મલ-
નિપ્રદ મુકદિકાર-અસિમાધજનક મલનલક તુરી માફ અને કદ-
વાનનાનક તથા પિત્ત કરનાર ૬ (૧) રહીલિન્ટ એટલે પેટમા ખરેખા થાય
છે તે ઉપર-અપરના પાંચે દિવસ ૭ માનવમા ઉકાળા આપવો (૨) કેવન
માટે-અપરના ૪ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કરેલીનો ૪૫ આપવો એ આ
પથ રાકિત તથા નવટાડ નુધી આપવુ ઉતાર-થી

૨૦. અપોલી-મં અન્નાન હિં કરમરેયા, પિવાવાના બં પીત ઝાટિ
લાલ ઝાટિ ગું પીળા કટાશેળીયો રતો કટાશેળીયો કર કપુગારે ગિડ તં
કરેગારા લાં બાલેગિયા પ્રોપાનિટમ

કાગદી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે એ ઝાડ હાય નેક હાય ઉચુ વર્ષ છે
એને મના કિવા પીળા ફૂલો બાન્નામાં આવ છે એ ફૂલો નાના હોય છે ફૂલમા
નુગધ નથી અપોલી-કડવી, ઉણુ, વણુ કર સુદગ્તાકાર છે, અને વાયુ, સોળો,
તાવ, ગળા આન્નાન હમ ઉવગમ મુખંગ ગસ્તિ (ચોનિ) ગળ, એનો નાશ કર
છે (૩) કોળી વૂપણી ઉપર-અના મળ ૧ નોનો લક દ્વધમા બાકી ને સુમાર
કટાકઃ આપવા

૨૧. અપારો-સં આચાત- મં અમાદા હિં અમાગી, માઇઆ તં
પુડીંગા કર પુડી પુડીખીજ પુડીયનાં બં માચી ૫૦ તુસકા હં
અપોડિઆમ એકમિનટ હોગપ્તમ વાદિત ન્યાગો લાં અપોડિઆમ મેગિર

* ને ૩૨ ચટ્ટ અને આમાશયન ગુન્ગાન કર છે એની શાતિ બદામથી છે
* આયુરનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો ૩ એને કોઈ કોઈ ધરમેશિયા અને
તરવાડીના નામોથી આજમાવે છે મિં પદેજ્ય એને વાલેળ તરીકે જ્ઞો છે પણ
એ રાજ સિદ થતો નથી ગુજરાતમા એનુ અથાલુ કરે છે

× હિં ફુન્નાનમા ગોમ અલોગ અથાત ગેમ્ના સોળમા હિન્નાને ૩ હાપ છે છે

અવગણના ઝાડ મોટું થાય છે ફાકણુ અને કણ્ઠાટક એ દેશમાં આ ઝાડ ઘણાજ જાય છે એના પાદડા રામફળીના પાદડા જેવા થાય છે એવું લોકકે દર્શાવતના ઉપયોગમાં આવતું નથી એના ફળ ઘણાજ ખાદ્ય અને લીસી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે તેમાં આખા જેવી ગોટલી હોય છે એ ફળ ખાદ્ય હોય છે ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે કાચા ફળોને મીઠામાં આપે છે અપાકને આખા જેવોજ મોટા આવે છે એકજ પદાર્થ સર્વજન ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દુઃખાળુ પદાર્થને બીજા ખાદ્ય પદાર્થ આમલી, લીસુ, આખા (કેરી), કાદા દાણ, દાકમ, બીજા, કરમદા, ધર્યાદિ ઉપનન્ન કરી રાખેલા છે + અખારો-ચુરુ, ઉખરુ, તુલસી, ખાટો, ફરિયારક, મારક કાંને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તના વર્ધક અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે તે પાકવાથી ગુરો, શીત, ગરમ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુલિકર કંકર, મિન્ધ, ધાતુવર્ધક મલસ્તક, અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તવેપ દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય એનો નાશક છે એના કુમળા પાદડા-કચિર, ગાહક અને અમિદીપક છે (૧) અમલપિત્ત ઉચર-અખાડના કુમળા પાદડા લાવી, તેનો રસ કઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણેડીભાર મરીની ભૂકી નાખી આપવું આ ઔષ્ધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું, પરંતુ ખાળવી (૨) અપાકાધિગુણના વિષ ઉપર-અખાડના ઝાડની બલ તથા ભાગ, કણ્ઠાકની છાલ બે ભાગ અને બચવાની છાલ એક ભાગ લઈ તેના રસ કઢવા, તેમાં બજારસરીનું મુળ વસી જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેગથી એક ગેર સુધી અને માણસને નવસાકથી પારોગ પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું એ ઔષ્ધ વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત આપવું મનુષ્યને કિતાર-વી અને ભાત

૨૨ અમરવેલ-સં અમરવલરી. મં અમરવલ, આકાશવેલ, અતરવેલ સોનવેલ હિં અમરવેલ, અકકશવેલ બં આલોકલેત્ર અકાશવેલ કં બેલુ-મળી, નેલસુદમળી, શાવીગેળી, અમરમળી તેં છદ્મળી, પાલિતિયે તાં હોતાન ઈંદીસવલી, નાર માં આકાશમળી ફાં કનવાલ, વ્યુલાસીઈ અં અમ્હનીમુન લાં ક્ષકુલ્લીલેક્રમા

આખાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનરપતિ ઉગે છે તેને અમરવેલ કહે છે આ વેલીના મૂળ તે વૃક્ષમળ હોય છે જે પ્રમાણે વૃક્ષાદિ (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે અમરવેલ-એ ડિયિવ તીખી, મધુર, પ્રિય અને અમિદીપક હોય છે નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે.

+ પરિત દત્તગમ થોળા અખાડને નાની પીલુડીના નામથી આળખાવે છે

* અહીં નામેા તથાસતા અમરવેલ અને સોનવેલ એકજ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજાતું નથી તેને જુદી માનવી કે એકજ આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આખા વગરના અન્ય (વણુ કરીને કુલવાળા) વૃક્ષાપર થાય છે આખાપરની અમરવેલ અમાગ જેવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અશક્ત છીએ

૨૩. અમલબેદ.—સં મં અમલવેતસ. વં યુગનીયુ. હિં અમલવેતસ, ચૈકલ. કં અમલવેતસ. કાં તુર્પક ઇં કાનમસારેલ. લાં એસીડાગ્રેફાલીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીલુની જાત છે અમલબેદના ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણું જ ખાદ્ય હોય છે એનો વાસ પાકેલા આપ્પા જેવો આવે છે. આ ફળમા પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે મળા જાય છે, એવે તેના પ્રભાવ છે અમલબેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને યુદ્ધ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે ઘણા આયુર્ધામા એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. અમલબેદ— તુરૂ, ખાદુ, ઠડવુ, લીયુ, અમિદીપક, ઉખ્યુ, લધુ, રૂક્ષ, પથ્થકારક અને મળનો બેદ કરનાર છે, તેમજ કફવાત, કફાર્શ, યુદ્ધ, મૂત્રાશ્મરી, અરૂચિ, શ્મ, તૃષ્ણ, દુદોષ, હિક્કા, શ્વળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આરૂર), ઉદાવર્ત, આશ્માન, કુષ્ટ (કાદ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે *

૨૪. અરજુન સાજડ (ધાળે સાજડ)—અં અર્જુન બં અર્જુનઝાઠ મં અર્જુન સાદય, પાદરા આધન. હિં કૌહા, કૌહ, તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોને, ક્ષિવિમનમરા. તૈં મદીચેદ્ તાં માર્ડ મલાં માર્ત ગાં મત્તીરૂક લાં સ્ટર-કમ્પલ્લા, પુરેન્સ, ટરમિનેલીયા, ટરમેન્સા.

આ એક અરણ્યનુ વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે તેવાજ એના હોય છે એનું “સાદય” એવું પણ નામ છે એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમા આવશે. એનના પાદડા પ્રમાણેજ એને પાદય હોય છે એ પાદડાની પહોળાઇ સુમારે ૫ આગળ હોઇ તે વેતલર લાણુ હોય છે એને ધોળા સફેદ મોર આવે છે એની જાલ પણ મફેદ હોય છે ધોળા એનની જાલ પણ બહારથી ધોળા હોય છે, પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે તેવીજ આ જાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતા ધોળીજ હોય છે આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે આ ઝાડ કોક્ષ્યુમા અને મામડાઓમા પણ થાય છે એને ધોળા ફૂલ આવે છે એના લાકડા ઇમારતી કામમા ઉપયોગમા આવે છે ઔષધીમા એની અતરજલનો ઉપયોગ કરવો ‘સારહોળ’ કિવા ‘કડિળ’ એ વૃક્ષને કોઈ કોઈએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલ છે, પરંતુ તે વૃક્ષ જુદા છે અરજુન સાજડ— તુરૂ, મધુર, શીતળ, કાતિશ્ચરક, બલકર, લધુ અને ત્રણશોધક છે અરિચલમ, સપ્તિમગ, કફ, પિત્ત, શ્મ, તૃષ્ણ, દાહ, મેહ, વાયુ, દુદોષ, પાકુરોગ, વિષખાધા, ક્ષતક્ષય, મેદસ્વીક, રક્તદોષ, ધામ, દમ, ક્ષત અને બરમક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે.† (૧)

* અમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે લવંગ અને કાળા મરી એનો મદનાશક છે એ જૂન ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપ્રકોપને શાંત કરે છે પુરાશાની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમા સાત દિવસ લિજ્જી રાખી હાથે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ-વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગેલાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઈએ

† આ પણ એક જાતનો એજાજ છે સસ્ત્રુવમા ધોળા ૨ અને અને ઉત્તરવલને અર્જુન કહે છે, માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનું સસ્ત્રુત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે,

લિલામો ઉડે છે તેને માટે.—અરજીન સાજડની જાલ અને પાદ્ય કુટી બિલ્લો
ને જગ્યાએ ઉઠાવે હોય ત્યાં લેપ કરવો. (૨) પ્રજ્ઞ ભરાઈ આવવા માટે.—
અરજીન સાજડની જાલના કાઢાથી ગુમકુ હોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે
અને તેમા જતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની જાલનુ ચૂર્ણુ વણમા ભરવું, એટલે
પ્રજ્ઞ અને અગ્નિદેવ પ્રજ્ઞ એ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર.—
અરજીન સાજડનુ ચૂર્ણુ દૂધમા પાવું અથવા જાલ ફૂટી ઉપર પાષણી, કિંવા જાલનુ
ચૂર્ણુ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવું અને ધાંદો બાંધવો. (૪) પિત્તના દુદોગ
ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલનો કાંઠો કરી તેમા ગાયનુ દૂધ નાખી ખીર જેવું
જલકું કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ યકિત આવે છે. (૫) દુદોગ
ઉપર.—અરજીન સાજડનુ ચૂર્ણુ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમાં ગાય અમર
બકરીનુ દૂધ નાખી પાકવું, અને તેમા પ્રમાણસર ગાયનુ ઘી બાફતી વેળાએ
નાખવું તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ
ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલના ચૂર્ણુને અરકુસીના રસની રૂઝાવના આપી,
તે ચૂર્ણુ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમા આપવું. (૭) દુદોગ, રક્ત પિત્ત અને
જ્વર ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલનુ ચૂર્ણુ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા
ઝેળનુ પછી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું, એટલે ઉપરના રોગ
દૂર થઈ તે ખાનાર ધણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) દુદોગ ઉપર.—
અરજીન સાજડની અતરજાલનુ ચૂર્ણુ કરી તેથી ચોગણુ ઘી અને ઘીથી ચોગણુ
અરજીન સાજડના પાદડાનો રસ તેમા નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી મહામિ
ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. અસ્તકથળ ઉપર લેપ કરવાને એ વી ઉત્તમ
છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત ઉપર.—અરજીન સાજડની અતર-
જાલનો કાંઠો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર.—અરજીન સાજડના વૃક્ષનાં
ફલ, વવડીમ, પિંડવણુ, લિલામો, વાળો, સુંડનો ગુદ, રળ, ચદન અને કોષ,
એઓનુ ચૂર્ણુ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થય છે. આ
ધૂણી પછી રાત્રે અપવત્રી માકણુ અને ચાચડ મેરે છે. (૧૧) રક્ષાતિસાર
ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલ દૂધમા વાડી મધ નાખી થાતી (૧૨) વાત-
રોગ ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલનુ ચૂર્ણુ, મધ અને માખણમા મેળવી લેપ
કરવા, અથવા અરજીન સાજડની જાલ, મજક અને અગ્રુસી, એઓને મધમા
મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) દુદોગ ઉપર.—વહ અને અરજીન સાજડનુ ચૂર્ણુ
બકરીના દૂધમા ગાયનુ ઘી નાખી સીજવવું, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે
આવું, તેથી મણુમનો ઉદન દુદોગ શાન થશે. (૧૪) તારકુથ પિટકા (ખીલ)
ઉપર.—અરજીન સાજડની જાલને દૂધમા વાડી લેપ કરવો.

૨૫ અરકુસી-મં ૦ અગ્નિ. મં ૦ અગ્નિમા હિં ૦ આસા, અડસા, વામ્મા,

પરવું ખરી રીતે તે તે ઘોળા એન અથવા ઘોળા સાજડના નામથી ચોગણાથ છે
ખીલ આવડતિના સરોધકે તેને આસુ દરા તળીકે ચોગણાથો છે પરંતુ એ ખરેખરના
મતલબથી વિરુદ્ધ છે એમણે તે આસુ દરા માન્ય છે ઘોળા સાજડ ગરમ
પિત્તજને ન શાન કરે છે અને આકુરો કાપવું કરે છે કદના વિકારનો નાશ કરે છે
દેહકે અને ઉપવિષ માને છે

વિસ્તાર ૫૦ વાક્ય વાક્ય ૬૦ આદ્યેષો તૈં આદ્યમાઠ, આદ્યપાકુ તાં આદ્ય-
ગ્રાહ્ય તું ચેદ મદ્યીત્યુ મધ્યં આદ્યોટક લાં આદ્યોટક વાસીક

અરકુમીના ઝાડ નવત્ર પ્રમિદ છે એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત
છે ધોળી અરકુમીના રંગ ધોળો અને કાળી અરકુમીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય
છે કાળી અરકુમીના પાદડા કુડાના પાદડા જેવા, પરંતુ મદ્ય હોય છે. આ પાદ-
ડા ઉપર ધોળા અથવા ઘાઉં પશુ પ્રકારના ઝાડ હોતા નથી આ અરકુસી ધોળી
અરકુસી કરતા વળીજ ઉચ્ચ અને કંદનારા છે ધોળી અરકુસીના પાદડાનો રંગ
લીલાશ ઉપર હોય તે ઉપર ધોળા રંગના ઝાડા હોય છે અરકુસીના ફૂલો ધોળા
હોય છે અરકુસીનું ઝાડ ૧-૨ માથોડા ઉચ્ચ વધે છે એના લાડડા કંદળા અને
લલકા કોનાથી એના કોલમા દરમા નાખવાના કામમા આવે છે અરકુસી-શીતવીર્ય,
હૃદય લઘુ, તીખી, કડીરી અને વ્યર્થ છે તે ઉધરગ, કમળો, શૈત્વપિત્ત, વિષ, નવર
કંદ, શાસ, મેહ ક્ષય, તૃષ્ણા અરુચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કર-
છે (૧) શાસ, કાસ (ઉધરસ), રક્તપિત્ત અને કંદ્રક્ષય ઉપર-અરકુસીના
પાદડાનો ફૂલોસદિન એ કાઢી મધમા આપવાથી કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉષ-
રમ હોય તે તે અને કંદ્રક્ષય દૂર થાય છે (૨) કંદ્રપિત્તનવર, રક્તપિત્ત અને
કંદળા ઉપર-અરકુસીના પાદડાનો ફૂલોસદિત ગસ કાઢી તેમા સાકર અને
મધ નાખી આપેતા (૩) રક્તપિત્ત ઉપર-અરકુસીના ગમની સાત ભાવના
દરરોને દા તે સેવન કરવી અથવા મધ અને અરકુમીના ગસ સમભાગ લઈ તે
સેવન કરવો (૪) મુખે પ્રસ્તુત થતા માટે-અરકુસીના મૂળ ઉકાળી નાંભિ
અને ગુન-થાને લેપ કરવા તથા કેળાનો ઝાંઝો કમરે બાંધવા (૫) શાસ ઉપર-
અરકુસીનો રસ અને ગાયત્રી માખણ એકત્ર કરી તેમા ત્રિફળાનું ચૂણુ
નાખવું અને તે આપવું (૬) ખસ ઉપર-અરકુસીના કુમળા પાદડા અને આ-
બાડળદર, એ ગોમત્રમા એકત્ર વાડી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિવા પાદડા
પાણીમા ઉકાળી તેથી ગ્લાન કરવું (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર-અરકુમીના
રસમા મધ નાખી આપવું (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર-અરકુસીના મૂળોનો રસ

* અરકુસીના પાદડા લાખા આગીદાર, નમગી (કમરુખ) ના જેવા હોય છે
એ કર્ણનિત અમગ્ય દંદોની લલકા હોવાથી સસ્ત્રુતમા એને ત્રિહાસ્ય (વાદનુ
મ્હેરકુ) કહેલ છે વળી પ્રવૃત્તિઓએ આ કુપના ગુણોનું વર્ણન કરતા ભાર આપી
જેલેર ક્યુ છે કે, “**કાસ્ત્યાં વિદ્યમાનયામાસ્યાં જીવિતસ્ય ચ ॥ રક્તપિ-
ત્તિ ક્ષયી કાસ્ત્યિ તિમર્યમવક્ષીવતિ ॥ ૧ ॥**” જીવન અવશેષ છતાં અને વાસા
અટલે અરકુસી વિદ્યમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય
છે ? એની માત્રા ૬ માસ છે આ કુપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે રા-
ત્રિનિદ્રાના લગણુ છે કે-“ અરકુસીની છાલમા કંડવાશ છે અને એની ઝાલ અને
પાદડા દીપ્ત, કોથલ અને આમનારાક છે એના એ ગુણોના કારણથી બુની સમઘણી
અને કંદના ઉપર અપાય છે છાલનો સ્વાય ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપના અદ-
હ્યમી દૂર થાય છે વળી દેશી વૈદ “ આ ઝાલને તાવની ખીતગીની નાનાકાઠીમા
રોષ્ટિક વિધિથી આપે છે અને જીઓને પ્રસવ થયા પાદ આ વૃક્ષની છાલ નવા પાદ-
ડાનો કવાય કરીને પીવાની નારીક કરે છે ”

મધમા આપવા, એટલે એટલે ધાતુ જાતી મધ યથે (૯) આગળના કંઈકાર ઉપર—અગ્રુસીના નાગ પાદડા ત્રાવી તેના પુટવાકવી રમ કાદો પુટપાડની કુતિ—અગ્રુસીના પાદડા કેળના પાદડામાં આવી ઉપર મારીતો લોગેા દે અંગારામાં મેટી પછી બહાર કાઢી ઉપરના કેળના પાદડા કાઢી નાખી અગ્રુસીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી રમ કાદો આ રમ મુમાંગ ૦૦ રીપા અને તેલીઆ ટક બુખારની ફાલેલી બુટી બે ચણાકીઆર અને મધ ચાગ માના, એ રમ એકડુ કરી ચાટવા જેતુ કરી રાખયુ. એ ચાટણુ દિવસમાં ચાગ પાચ વખત કાઢવાની શક્તિ પ્રમાણુ ચલાડુ નથીકે કેતો નાસે થઈ માગક કુશિયા અને છે (૧૦) ઉવરસ, કાસ, શ્વાસ અને રક્તપિત ઉપર—અગ્રુસીના પાદડાને બાક આપી હાથ ઉપર મેળી રમ કાદો તેમાં સાદર નાખી મધ જેતુ બહુ સાચ ત્યા સુધી પાક કરવા પછી તેમાં બહુડાનુ ચણુ અને હળદરનુ ચણુ નાખી રાખી મૂડુ અને તે ઉપગઉપગ ચલાડતા જેતુ (૧૧) કંઈ ઘણા બાડા હોય તે ઉપર—ગરમ ચામાં અગ્રુસીના રમ સાદર મધ અને બે ચણાકીઆર તથા એ નાખી આપયુ (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર—અગ્રુસીના કાદામાં સાદર અને મધ નાખી આપયુ અથવા અગ્રુસીના રસમાં મધ અને નિવવ નાખી આપયુ (૧૩) કંઈજવર ઉપર—અગ્રુસી નાગમેથ, ધમાના, ૩૦ લારમણ, એના કાદા આપેલા અગ્રુસીના અને ડાકર (ગનમેગરી)ના પાદડા એના કાદો મધ નાખી આપેલા (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર—કાળી અગ્રુસીના મળ કડા પાણીમાં વસી ચોપડવા (૧૫) શીતલાનો આગર ન આપવા માટે—અગ્રુસીના રમ અને જેડીમધ આપવા એટલે શીતલાનો આગર આવેલા નથી (૧૬) ઉવરસ ઉપર—અગ્રુસીના રમમાં કુલાવેલા નલીઆ ટકામાં મધ માથે આપવા (૧૭) કાસ, દિલ ઉપર—અગ્રુસીના પાદડાને કાદો, મધ અને ખરી સાદર નાખી આપવા, એટલે ક્ષય રક્તપિત, કામ વધ અને નિતજન્ય ત્વર ફર ચાય છે (૧૮) ગિંદાપ ઉપર—અગ્રુસીના પાકલા પાદડાને ખાસી, તેના રમ કાદો, તે અને આદુના રસ એકત કરી તેમાં ઘોડા તુળસીના રમ નાખી, મધ અને જેડીમધ ધમી આપવા (૧૯) રક્તપિત ઉપર—અગ્રુસીના પાદડાને રસ કાદો પીવા (૨૦) મુખરોગ ઉપર—અગ્રુસીના રસમાં મધ મિચ કરી, તેમાં ઉપગજાતના મળ કાદાની લેપ કરવા (૨૧) કંઈજવર અને ઉવરસ ઉપર—અગ્રુસી, ગળા અને ડીગળી એના કાદો મધ નાખી આપવો (૨૨) રક્તપિત, જવર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર—અગ્રુસી, વાલ અને હરડ એના કાદો મધ અને સાકર નાખી આપવો (૨૩) મૂત્રાધાત ઉપર—અગ્રુસીના કાદો આપવો (૨૪) દુર્બર સજ, શ્વાસ, કાસ, જવર અને ઉલટી ઉપર—અગ્રુસી, ગળા, હોગલી, એના કાદો મધ નાખી પાવો. ૨૬ અગ્રુસી—(મં મહાર્ષ) આ રક્ત મોડુ વધે છે એના આડ

* અહીં મિં મહેલ પોતાના બુદ્ધિધરમાં દેશાત્મીય નામ આપે છે કે “ સં કંડર્થ મં મહાર્ષ, કવરયાનિ બ, કલિત મહાનિ બ, વાલેરાનિ બ ગું અગ્રુસી હિં દુષ્ટાનિ બ, વરસ ગ, મહાર્ષ બં કાચકિલી કં ચાહેવેનુ કં (કંગળી) સજ્જકર બીકુનાર, લાં મર્યાકિનિજ આર્થ ” પરંતુ માલિમામ નિર્ધરમાં આ સર્વાં નામે

સંજ્ઞાદિ પર્વત ઉપર ઘણા થાય છે કહવા લીધણના પાદડા કરતાં એનાં પાંદડાં મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો તળના બેંવા વાસ આવે છે એ છાલ તળના કરતાં જડી હોય છે અને ફેટલાક ગરીબ લોક તળને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અગ્રમા ઉચ્છ્વાત હરણ કરવાની સક્તિ છે એનું લાકડું હલકું છે એ ઈશ્વરતના ઉપયોગમા આવતું નથી એના લાકડાના દોલકા, મૃદગ વગેરે બને છે ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર—(મુનારાગ ઉપર)—અરકુસાની છાલના રસમા તેટલોજ નાળીએરનો અગરસ અને થોડો મોળ નાખી પાવો પછી ત્રણ દિવસ પર્વત અરકુસાની છાલ, લીડી-પીપર, પીપળીમળ, સુકં અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) નળ-બંધ વાચુ ઉપર—અરકુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકાળી તથા સુકળી બૂખી નાખી પાવો. (૩) આમાતિસાર, સંઘ્રહણી, વિષમબ્બર અને કંદ ઉપર—અરકુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર—અરકુસાનું પાદડા વાડી તેનો પાટો બાંધવો. (૫) પટકી (કોલેરા) નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—અરકુસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું. (૬) વાચુ ઉપર—અરકુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમા પાવો. (૭) મુસળરોગ ઉપર—અરકુસાના પાદડા પાણી નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) વિષ ઉપર—અરકુસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા અમલી ચોળી પાવો. (૯) મુખપાક ઉપર—અરકુસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો. (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર—અરકુસાના પાદડાનો બાફે આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૭ અરણી—મં અગ્નિમથ મં ટાકળી હિં અરની, અગેયુ, અણીવારી. ૪૦ નરખલ તૈં નેલીએ દં મં ગણીર, આગગન્ન. લાં કલેરોડેન્ડુમ પ્લોમોઇડિસ. અરણીને એરણુ પણ કહે છે અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે, તથા ઘોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે નાની જાતિના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું જિંચા વધે છે મોટી જાતિના ઝાડ ઘણાજ જિંચા વધે છે એના પાદડા કાલાબર હોઈ તે નરવેજાના પાદડા કરતાં નાના હોય છે અરણીને ફૂલોની

હિં મીઠાનીમ, મં કદયાની બ અને શુજરાતીમા મીઠો લી બડો (બકાલુ સિવાય) એ નામો આપ્યા છે અરકુસાને તે અરણુ (ટંડુ) ના ખીલ પ્રકારનું વૃક્ષ માન્ય છે તેમજ મિં દત્તારામ ચોલાઈએ પણ એનેજ મળતો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી વન-સ્પતિશાસ્ત્રના કર્તા જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી કહે છે કે, અરણુ અને અરકુસો (મહારાષ્ટ્ર) મરમઠ કે ટંડુ (કુડુક) (એરોસિલ ઈન્ડીકમ, એ બન્ને જુદા વૃક્ષ છે ત્યાં સુધી થાય છે કે વધરાજ રઘુનાથજીના નિષદ સગ્રહમા અરણુ, અરકુસો, ટંડુ અને મહારાષ્ટ્ર એ બધા એકજ વૃક્ષના પર્ચાઈ નામો જોવામા આવે છે અને એરોસિલ ઈન્ડીકમ એ તેનું યોટનીકલ નામ ગણે છે આથી આ મહારાષ્ટ્ર અને અરણુ એજાળવામા મોટા સંજ્ઞા થાય છે માર મતજી તો અરણુ અને મરમઠ એ બન્ને સમતીય ઈતર વૃક્ષ હોવા જોઈએ અને ઉક્ત અરકુસો તે આ મહારાષ્ટ્ર ત્રીજું વૃક્ષ છે રાજ નિષદકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો જુદા ગણે છે જુઓ કલકત્તાના રાજનિષદમા પૃષ્ઠ ૧૭૨-૧૭૪

ખઠાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો ઉપર ચર્ષ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આલસાદ આપે છે ગામડાઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠંડાણે આ ઝાડ ધણું થાય છે કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢે છે દશ મૂળોમાં એના મૂળ આવે છે. મોટી અરણી—તીખી, ઉખ્ખુ, મધુર, કડવી, તુરી અને અમિટીપક છે. વાયુ, સળેકમ, કફ, સોળ, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અમિમાલ, પાકુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે લઘુ અરણીનાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાજ શુષ્કવાળા છે, પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોળનો નાશ કરે છે.— ઉપયોગ—(૧) સોળ ઉપર—અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨) શીતબ્ધર ઉપર—અરણીના મૂળ મરતક બાંધવા. (૩) વાલ કરડયા હોય તો—અરણીના પાલો મીઠું નાખી વાડી બાંધવો. (૪) અંડ કિતર્યા હોય તો—અરણીના પાલો વાડી ગરમ કરી અંડ પાટો બાંધવો અને તાપ્પાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો. (૫) જ્યૌષ્ઠ્ય ઉપર—ઘોળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવા. (૬) ત્રિકાષ-ગુલ્મ ઉપર—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાખી પાવો. (૭) વસામેહ ઉપર—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) શીતપિત્ત ઉપર—અરણીના મૂળનું ચૂર્ણ ધીમા નાખી ખાવા માટે આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોમ ઉપર—કાળી અરણીના મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮. અરણુ—સં સ્થાનાક મંડીક, ટેડું કોં ટેટવે, જગદળા, ફળકળા હિં. સોનાપાક, અરણુ-ટૈડું. બં. સોના કં શાડીલમર, તિંગડુમર, હેચુગટીમર. તેં પેદામાનુ. લાં. ફેલેસાન્થેસ ઇડીક

અરણુનાં ઝાડ ઘણાં મોટા થતા નથી એના પાદડા કાઠક મરીના પાદડા જેવા હોય છે અને કાળા પપર્ષના ઝાડ જેવા પોચા હોય છે એને શીંગા આવે છે. તે ચાર આગળ પહોળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અડીસો બિયા હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે બપોરે એની શીંગા કુમળી હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અચાણું કરે છે એ શીંગાનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે અરણુના મૂળોની અંતર છાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરણુના મૂળ આવે છે એને “ ટેટવે ” એમ પશુ કોઈ કહે છે અરણુ—તુર, કડ્ડુ, તીખુ, અમિટીપક, આહક, શીતળ, વૃષ્મ, બલપ્રેદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિલેષ, અગ્નિ, આમ-વાત, ફૂમિ, ઉલટી, હિંદરસ, અતિસાર, વૃષ્મ, કાંદ, એનો નાશ કરે છે પુલપાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી બાલજી કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તેપણુ તેનો નાશ થાય છે. એના કુમળાં ફળ—તુરા, મધુર, લઘુ, લઘ, રૂચ, યાયક,

નાની અરણીનું વલ્લન આ મધમાં આગળ આપેલ છે ત્યાં જોઈ મેડેલા ખેતરમાં જોલી અરણી વધારે ફલદ્રૂપ મનાય છે તેમ તેમાંથી અગરસ પશુ મોટી મહેનત બહોળો નીકળે છે એનું મૂલ સફેદ પાચ પાખડીના ખઠારના આચ્છાદનથી ઢાંકાયેલું હોઈ તેમાં પાચ મુરખ અને એક સ્ત્રી કેશર હોય છે

કંકને હિતાવહ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, તીખા અને ખારા છે. એ ગુહ્ય, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે એના ભૂનાં ફળ—અરુ અને વાયુને દાપાવનાગ છે ઉપયોગ—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર—અરુના મૂળ લાવી ખારીક વાટી, તેનાથી યોગણુ તલનું તેલ લઈ અને તેમા તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂસા ઉપર મૂકી, થોડા થોડા દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમા પાડવું, એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વાતિસાર ઉપર—અરુની જાલનો અગરસ પાવો, અથવા જાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમા મધ અને મોઅરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આગાતુક પ્રશ્ન ઉપર અને પ્રશ્ન ચર્ધ રક્તાસ્થાવ થતો હોય તો—અરુની જાલ અથવા પાદડા વાટી બાધવા એટલે જખમ જલદી ફરી નથી થાય છે તેમજ અરુના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—અરુના પાદડા, જાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો (૫) પ્રમેહ ઉપર—અરુની જાલ વાટી પાવી. (૬) પથરી ઉપર—અરુની શીંગામાના બિયાનું ચૂર્ણ અને પાપડીયો ખાર (સચોરો), એની ગોળમા ગોળી કરી આપવી (૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણુ આવવા માટે—અરુના ઝાડની અગર મૂળની જાલ લાવી ખારીક કરી સુકવવી પછી તેમાથી અધો તોલો અથવા વધારે જાલ લઈ તે ચાર પાચ તોલા પાણીમા પલાળી રાખવી ચાર થડી ગા પછી આ જાલ ખારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે સાચકાળે પણુ આપવું દિવસ ૭ પથ્ય-ધૃતિ, ધી, સાકર, શેટલી, દાળ, ઇલાદિ અણુણુ (મોળું) ખાવું ભાત ખાવો નહિ સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું (૮) ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પરી હોય તે ઉપર—અરુની જાલ લીલી અગર સુકાયલી ધરી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે (૯) ખરજવા ઉપર—અરુની જાલ દહીંમા વાટી ચોપડવી. (૧૦) પથરી ઉપર—અરુની જાલ ગોમૂતમા વાટી પાવી અથવા જાલનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં આપવું (૧૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપર—અરુની જાલ, ચિત્રાના મૂળ, ઈંદ્રવૃષ્ટ, કરંજની જાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) સુખપાક ઉપર—અરુની જાલનો કાઠો કરી તેના કાગળા કરવા.

રહ. અરસ—આ વનરપતિ બગાળી લોકોને વધારે માહીત છે બીજે પણુ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેટલીક માહીતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેના નોખા નોખા દેશનાં નાગો, અનુભવ, ગુણુ-દોષ અને ઔષધી-પ્રયોગ પ્રવાદિ વિશ્વાસકરક માહીતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવું છે એને ડાળીઓ હોતી નથી, એને પાદડા એકાતરે આવે છે. એની લબાઇ પહોળાઇ કરતા વધારે હોય છે. તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે એની કિનારી સરખી હોય છે દીટડું મધ્યમ લબાઇનું હોય છે. પાદડાના દીટડાના મૂળને લાગે છગી નીકળેલા લાખા પુષ્પદંડ ઉપર ઘોળા રમતા પાચ અથવા

છ જામડીનાં નાના નાના ફૂલો આવે છે ફળ નાના બેર જેવડા હોય છે
આના ગુણદોષ અને ઔષધી ઉપયોગ સબધી ખાત્રી લાયક માહિતી ફક્ત
એટલીજ મળે છે કે, આના પાદડાના રસનો ઉપયોગ અધિક શોથ (ગાંઠ મબધી
સોબે) અને સધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે એ ઉપરથી એમા વાયુનાશક ધર્મ
(ગુણ) છે, એમ તર્ક કરી શકાય છે

૩૦. અરિકા—સં અરિષ્ટ મં રીધકરજ હિં રિકા. કાં રીગી કં
અદાલ. અરીકાલ તૈં કકડુ, કુકડુ, તાં પુવડી. તું તુરેકાઇ દમારા. મલાં
આવાકાઇમાર. જોં રિટ્થારુક કાં શીદક હિદી અં છુદક ઈં સોપબેરી, સોપનટ
દી. લાં સેપિસ્ત ઇમાજીંટસ. દ્રિફલીએટસ.

હમરતાખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા ચરીરરક્ષણને માટે દમાળુ
ધૃષ્ટિએ ધનસાધ્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને
પરદેશીઓના હાથ સાચુ જોવાનો કદિ પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ આ આપણા
ઉપર તેનો ફટલો અધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃતમ, આળસુ, બેશરમ, નફેટ,
પેટભરા, વિષયાધ તથા મદાધ છીએ કે આપણને તે દમાળુ પરમેશ્વરનો વ્હાલા-
વિક ઉપકાર ધણે તુચ્છ જણાય છે ! ઇંદ્રના નદનવનમાહેની હવા કરતા પણ
વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઇ હજારો ટેકાણે આપણને દમાળુ
ધૃષ્ટિએ આપેલી છતા, તે તુચ્છ માની સ્વીટઅસલેડાદિ પારકા દેશમાના ટેકાણા-
નોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સ્કાર્ટિક જેવુ શુભ સ્વચ્છ અને
અમૃતસમાન મીઠુ અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ટેકાણે ટેકાણે છે,
છતા તે તરફ આપણે ડોકીયુ કરીને પણ ન જોતા સોડાવાટર, આંડી ઇત્યાદિ
અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠ વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યા ! નલ-લીમાદિ પાક-
સાસ્ત્રવેતાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતા, ૩૦૦૦ કોશ
ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુલોપજ
કુલીનોની જીજ્ઞાસેજી પણ બની ! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધીના
ગુણનુવાદ ધનવંદરિ, આત્રેય, અધિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, યુયુત,
વાગ્બટ, અખિવેશ, વગેરેનાદિ મહાન ઋષિવર્યોએ લખી રાખેલા છતા, એ
ઔષધીને તજસમાન મણી આપણે પરદેશીઓનુ કાચપાત્રમાનુ અપવિત્ર તથા
અહિતકારક પાણીજ જાણીતોય જેવુ માન્યુ ! ત્યારે ધન્ય છે આપણા સાણપણાને,
ન્યાય-નીતિને, દર દહિને તથા અક્રબને ! આવા વિપરીતાચરણોવડે આપણે હીન,
દીન, દુર્બલ, નિશક્ત, કમાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કાં ન થઇએ ? આપ-
ણા ધર-બારમાં તથા વન-વગડામા શુ છે ? એ ન જોતા આપણે વિષમમાજ
નિમ્મસ થઇએ ત્યારે તેનુ પરિણામ વિપરીતજ આવે તેમા શી નવાઇ !

અધિકારનાં ઝાડ આ દેશમાં ઘણુ કરી સર્વ ટેકાણે થાય છે આ વૃક્ષ ઘણુંજ
મોટું થાય છે. એનાં પાદડા ઉપરનાં પાદડા કરતા મોટાં હોય છે. આપણને
“અરિકા” એ વૃક્ષ ચ કથિત જેવુ દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દમા-
ળુ પરમેશ્વરે આપણને એ ફટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ન-
લોભની પેઠે સાચુ તૈયાર કરવાને કદિ પણ શ્રમપડે નહિ. અરિકા મળે તેટલા

વગરમાથી લાવ્યા કે આપણા સાથુ તૈયાર થયોજ તે પ્રમાણે શિક્ષકાઈ વૃક્ષ પશુ સમજવું આ ઈશ્વરનિર્મિત સાથુ, પરદેશીઓના ચરખીમિશિત નિષિદ્ધ સાજુ કરતાં સોમણો સેધિા તથા ગુણોમા પણ અતિશય ઉત્તમ છે, પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય અક્ષિપત્તો આપણે ઉપયોગ ન કરતા તેને “ કૂચ બિશાત ” સમજી, ચરખી-મિશિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મ્હોડે ધસીને મ્હોડું ચોળતા બેસીએ છીએ; એને શુ કહેવું ? અરિહાના યોગે અગ્ર સ્વચ્છ થતુ નથી કે શુ ? ના, તેમ નથી. કેટલાંએ ઉચો તથા સુગંધિ સાથુ હોય તો પણ આપણા અરિહા અને શિક્ષકાઈ સાથે તેની કદિ પણ બરાબરી થશે નહિ. ખસ, ચાદીઓ ઇત્યાદિ ચામડીના રોગ ધોવાને સાથુ કરતા અરિહાજ ઉત્તમ છે આમ છતાં પણ અરિહાનો ઉપયોગ ન કરતા વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાથુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અપ્રાનયીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિહાના ફળની અદર ને કહિત અને કાળાં બી હોય છે, એના નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વળરજીદા કરે છે અરિહાના બી પલાળા રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે થોડાના ગળામા બાધે છે અરિહાના પાદડાના રસમા પારો ધુટવાથી તેની હાથમા લેવા જેવી ગોળા થાય છે સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પાંગે ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકા (ગિલિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમા પણ સોની લોકોને અરિહાને દરરોજ ખપ પડે છે અરિહા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અગ્ર ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અગ્ર અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલા કપડાં પણ અરિહાના પાણી-મા ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે સાથુ જેવા અશુદ્ધ અને મોલા પદાર્થનો આ કામમા ઉપયોગ ન કરતા સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરિહાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકદર બધાઓનું હિતજ થશે અરિહા—તીખો, પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉખ્યુ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શળ, એઓનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) અરિહા એ મોટો વિષનાશક પદાર્થ છે સર્પદંશ થાય તો અરિહાનું પાણી કરી તેનું આખોમા અગ્રન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે વિષનું બેર લાલ જ વધારે હોય તો અરિહાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અદ્રીશુ, વહનાગ, સોમલ, મોરશુશુ, હરતાલ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમા ગયું હોય તો અરિહાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે અગ્રન કર્યા પછી અરિહાના પાદડાના રસને પણ સર્વોગે ચોળવો અરિહાના અગ્રનથી વિષ ઉતર્યા પછી આખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાથ થવાને તુરંતજ આખોમા માખણ કિંવા તાણુ ઘી બે ત્રણ દિવસ આગલું એટલે આખો સારી થાય છે કોઈ પણ રોગ ઉપર અગિાનું અગ્રન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરંતજ આખોમા ઘી ચોપડવું એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર—એક અરિહાના ફેતરાની ગોળમા ત્રણ ગોળાઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળા ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળા ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું. તે

પછી ત્રીજી ગોળી ખવરાવી ઠકુ પાણી પાવુ એટલે વિષ ઉતરે છે તથાઠૂ પીવાની ટેવ હોય તો તે તપાકૂની પેઠે અરિઠો અલમમા નાખી વૃક્ષપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે (૩) કંઈ જાડો ચર્ધાછાતી ઘેરાઈ બાથ તોઃ—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કંઈ પાતળો ચર્ધા પડશે. (૪) નળવાયુ ઉપરઃ—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવુ અને શીજી પેટે ચોળવુ (૫) મસ્તકરોગ ઉપર—અરિઠાના પાદડાના રસમા મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો, એટલે મસ્તકશળ, આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) પ્રસૂત સ્ત્રીયોને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મસ્તક જડ થાય છે અને ફેરે છે, આખોએ અધારાં આવે છે, દાત ચોટી બાથ છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાકુને નંદવાયુ (અનતવાત) કહે છે એ ઉપરઃ—અરિઠાના શીજીનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આખોમા માખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું (૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને ચસરનારાં દરાજ જેવાં ચાકાં થાય છે તે ઉપરઃ—અરિઠાનું શીજી ચાદા ઉપર દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાગ સુધી અદર જેરવવું પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ઘોષ નાખવી એટલે તે ચાદા સાગ થાય છે. (૮) તાપમાં ફેરી આવ્યાથી પગે બળતરા થતી હોય તો અરિઠાનું શીજી ચોપડવું (૯) વાળા ઉપરઃ—અરિઠાની અદરનું મગજ અને હિગ ગરમ કરી બાંધવી (૧૦) અપરમાર ઉપર—અરિઠા લીંબુના રસમા ઘસી તેનું નસ્ય દેવું (૧૧) મૂર્છા અને તિડક ઉપર—અરિઠા ચોળા તેનું શીજી નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવું અને પીવું (૧૨) રક્તગુદમ ઉપર—અરિઠાના પાણીમા કડવી વૃદ્ધવત્તીના મળા ઘસી પાવા, એટલે રક્તગુદમ ગરી પડે છે (૧૩) ઘનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી ફિંવા ઘનકી રોગ થાય છે તે ઉપર—અરિઠાનું શીજી કાઢી બન્ને આખોમા અંજન કરવું ગુણુ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આખોમા માખણ ચોપડતા જવું (૧૪) ઢોરને સંપંદશ થાય તોઃ—અરિઠાના શીજીનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવું

૩૧. અષ્ટવર્ગ-જીવંક અને ઋષભક—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે એ બે કદ લસણના કદ પ્રમાણે હોય છે એના પાદડા ખારીકે હોય છે જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિગડા જેવો હોય છે એ બન્ને કદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કંકની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર, તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે મેદા અને મહામેદા એ બન્ને કદ મોરગ વગેરે રચણમા ઉત્પન્ન થાય છે જે કદ નખથી કાપી રક્ત થાય છે અને જેમાંથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે

* અહીં ભાષાન્તરકારે મં મોડરોનો અર્થ કટલીક જગ્યાએ મૂક્યાં કર્યો છે અને કટલીક જગ્યાએ એનું એ નામ પણ અપાયું જણાય છે, પરંતુ મૂળમાં રોગ એનાથી જુદો છે મોડરોનો ખરો અર્થ ગુ કોગળીયુ, મરકી, મહામારી, નાખ્યું અને ઇન્દ્રિયમા કાલેરા થાય છે તેમજ તિડકનો અર્થ હાયપન અને કલેબમાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તણખા નાખવા) થાય છે સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

સફેદ કદ હોઈ આદ્ય જેવા હોય છે તે મહામેદા તે પહેલા સફેદ રંગનો હોય છે એ બન્નેના વેદા હોય છે મેદા અને મહામેદા—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળા, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી—જે ઠંડાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠંડાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કદ આરકંઠના (આમન) ના પ્રમાણે હોય છે તેમાંથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો વાસ આવે છે કાકોલીના વર્ણ કિમ્બિત કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીના ધોળા હોય છે બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કદ કારેમાડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે એના વેદા હોય છે આ કદને છિદ્ર હોઈ એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે ઋદ્ધિનો કદ ગાંઠ જેવા હોઈ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે, અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષધન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણરક્ષક, ઔષ્ધ-ચક્રગત અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, નીચ વર્ધક, અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વશુ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાગને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યે તે સમાન ઔષધ આપણું મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભુમ (ભુર) કાળુ આપણું કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આરકંઠ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એનાં અભાવે કુકર કદ આપવો.

૩૨ અસાણા. (આસન)—૧૦ હિં ૦ આસન કાં પાલે હસાણી કં હિગિયહોન્નેયભરનુ મં અસાણા, થોર બિમલા

એ ઝાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ધમારતના કામમાં ઉપયોગી છે અસાણાના પાદડા મોટા હોઈ લાખા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ખારીક ફળો આવે છે કાચા ફળોનો રંગ લીલો હોય છે પછી પીળો એના જઈ પાક્યા પછી કાળો થાય છે એ ફળો સ્વાદમાં કડવા હોય છે અસાણાની અંતર્જાલ લાલ રંગની હોય છે. અસાણા—એ મેદનીય, મૂત-સંગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશ કરે છે (૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર—અસાણાની જાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, અથવા પાણીમાં જાલ વાટી પાવો

૩૩. અસાણીઓ—મં મ આહલિવ હિં હાલો ફાં હાલમ તુખ્મ-તરાતેજક અં ૦ હજુરશાદ, હાકમ, બજરલ જરજર. ઈં ૦ કામનદેસ. લાં લેખી-રીયમ, મેટીચુમ

અસાણીઆના ઝાડ આનંદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે એ ઝાડ નાના થાય છે. અસાણીઆનો રંગ રાતો હોય છે તે ખારીક અને ચપટા હોય છે તે ઉષ્ણ, કડવા અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુદમ, એનો નાશ કરનાર છે [૧] અસાણીઆની ખીર—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી

તેમા અસાળીઓ નાખવો અને તે ખીગ સરખુ થાય એટલે તેમા ગોળ અથવા સાકર નાંખવી, એટલે તૈયાર થાય છે એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે આ ખીર બાળક છોકરાની માતાઓને વધારે ફળ આવવાને આપે છે. (૨) વાયુના યોગથી બુલાવ થવા લાગે તો — અસાળીઆતુ ચૂર્ણ ખાડમા આપવું એટલે બધ થાય છે (૩) અસાળીઆનો લેપ — આમડીનો દોષ અથવા લોહી બધ થયું હોય તો કિવા વાયુએ કરી સંધિમા કળતર થતું હોય તો અસાળીઓ પાણીમા મેળવી લેપ કરવો એટલે તે ચોટી જઈ સારૂ થાય છે (૪) કટીશૂળ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર — અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમા બનાવી આપવી (૫) હેડકી ઉપર — અસાળીઓ વાટી પાણીમા પલાળી રાખી ગાળીને આપવો (૬) ધાતુ-પુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુ — નવુ નાળીએર લઈ તેના ખોપરાને ઝીલું કરી તેમા ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જમ લ્યા સુધી તેનો પાક કરી, પછી થકું થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા બીજી પ્રકાર — ૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ લીમા શેકવો પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦૧ શેર લઈ લીમા શેકવો પછી લી પાકો શેર એક લઈ, લી અને સાકરનો પાક કરી, તેમા તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દ્રાક્ષ) બદામ, ચારોળી, પીન્તા એલચી, જમણ, જાવત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા ચોસલા પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા. આ પાક ઠંડી ઋતુમા ખાવો. એ સારો પોષિક છે

૩૪. અળધન — એ ઝાડ હુગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે કાકળુમા પણ ઘણા છે એ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા નથી હોતા એ પાદડાના આકાર કાઢકે કુવાડીઆના પાદડા જેવો હોય છે અળધની જાલ ઘણીજ ઠંડી છે અળધને “ ઓવી ” એમ પણ કહે છે (૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર — અળધના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમા ગાંઠ બેસી જશે (૨) મુખરોગ ઉપર — અળધના ઝાડની જાલ મ્હેડામા રાખવી અને મ્હેડું મળતુ રાખવું (૩) ઈન્દ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર — અળધની જાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવું (૪) મધુમેહ ઉપર — અળધની જાલનો કાઠો કરી હમેશા રાત્રે સતી વખતે પી જવો (૫) આંખ-રક્તપુક્ત અતિ-સાર ઉપર — અળધની જાલ વાટી આપવી. બીજી પ્રકાર — અળધના ઝાડને કાવાડેથી લા કરી તેમાથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમા ભરવો પછી એ રસ નિલ સાકર સાથે આપવો, અથવા એની જાલનો કાઠો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫. અળવી — સં. આલુક મં. અળુ હિં. આલુ. ૫૦ ઘોષા. ૬૦ ગેશુસુ. તેં. શ્યામકુરં. અં. હુયા, કલકાય. ઈં. ઔસિન્ડ, કેલેડીયમ. લાં. એરેમહીકમ.

અળવીના કદ હોય છે તેમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ધાવઅળુ, કાળા અળુ, પાનઅળુ, રૂપઅળુ (વક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રામઅળુ (તેરી) મર્વમા કાળા અળુ ઉત્તમ છે અળવીની લાજ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કેટલીક અળવીને મોટા કાદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાદા હોય છે તેને બાંધી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અમિદીપક, મલાવણ્ણક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પશુ પુષ્કળ થાય છે, અને કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગતપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે * (૧) કુરુપાના વિષ ઉપર—અળવીના પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા, તથા ભારગીનો રસ પાવો અને માથુ વગેરે ઠંડાણે ચોળવો. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડો હોય તો:—ઝાડ ઉપરના રાજાળુના મૂળ શેકીને વાટી તેની બેર જેવડી ગોળી ખાવી ઉતાર—ધી. (૩) નળવાયુ અને તિડક ઉપર:—અળવીના પાદકાનો રસ આપવો દિવસ ૩ (૪) વાયુના ગોળા માટે:—અળવીના પાદકા દાઝ સુદ્ધા બાંધી તેનું પાણી બી નાખી આપવું દિવસ ૩ (૫) પિત્તને માટે:—અળવીના પાલોનો રસ જીરાની બુટ્ટી નાખી આપવો (૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—અળવીનું શાક દુધેશા ખાવું, ધણું ખાવું નહિ. (૭) કૃમિ ઉપર:—રાત્ર અળવીનો કાદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી (૮) ફેફલા કુટવા માટે:—અળવીના દાઝ બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી

૩૬. અળશી:—સં અતસી. મં અળશી જવસ હિં અલગી. કં અગસી, અતસીગિડ. તૈં અલસી તાં અલવિરાઈ કાં તુખ્મેકતાન અં બજ-ફલકતાન ઇં લિનસીડ લાં લિનસીમિના

એના છોડ લાંચલર (૧૧-૨ ફુટ) ઉચા વધે છે અળશીનું તેલ કાદવામાં આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે આ દેશમાંથી હજારો ખાડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે રોગાન ધણુજ મોઢો હોય છે, તેથી તે ખૂબ ધણુજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે આવી રીતે આ દેશના સેકડો ઉલોગો ખૂડવા લાગ્યા છે પરંતુ આપણા લોકો ગાંઠ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાઈજ વાતો દેખાતી નથી એ મોટી શોચનીય વાત છે લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે “ પથ્થર કરતાં ઈંટ સુ વાળી ” એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઈક પણ હિત થશે અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે અળશીના તાજા જીડવાની ચટણી ધણી સ્વાદિષ્ટ

* એ એક બાળ કદ છે એનો સ્વાદ શીકો છે એ દીર્ઘપાકી (ઘણીવાર પાચન થનારા) અને આમાશયને નુકશાનકારી છે એનો ઉતાર માસ અને ચરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે

શાય છે અને જીડવા અચાણામા પશુ નાખે છે અળશીના છોડમાંથી પણ રેષા નીકળે છે, પરંતુ આળસાઇથી કિવા બેપરવાઇથી અહીં ધણુ કરી તે કાઢતા નથી. એ રેષાઓના શણુના જેવા વસ્ત્રો થાય છે

આ છોડ સીધો અને નાજુક હોઈ એને ઉભી મળીઓના ખારીક, લાખા અને એકએકના આતરે પાન આવે છે તેનાંપર ઉદ્ધ રંગના ઘટ (ટોકરા)ના આકારના ફૂલો આવે છે બીજા ધાન્યો પ્રમાણે આનું વાંવતર કરવાથી તે ઉગે છે એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમા દશ દશ ખાના હોઈ દરેકમા એક એક ચક્રચકિત બી હોય છે સસ્કૃતમા જેને ‘સણુ’ કહે છે તે ખરો ‘સણુ’ આના રેષા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યૂરોપમાના બીજા દેશ છે, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમા આવી એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે, પરંતુ એ નિશ્ચય નિરાધાર છે ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમા અળશીનો ઉમા, અતસી, કૌમ ઇત્યાદિ નામોથી કેકાણે કેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ ત્યારથી હમણા સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ, યાગવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમા ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સરકાર) પ્રકરણમા ધ્વત્રીઓને કૌમ (અળશીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કરેલ છે મહાભારત અને રામાયણમા પણ કૌમ વસ્ત્રોનો કેકાણે કેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે (ચીનમા “ સુમા ” નામનું એક કાપડ છે તે વાક (કહોવરાવેલા રેષા) સરખું જ હોય છે) આઇન-ઇ-અકબરી નામના અકબરશાહની કાગઝીદાના ગ્રંથમા બક્ષવારીના વેશમા વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે સુશ્રુતના સૂત્રધાનના ૨૫ મા અધ્યાયમા સેવની તૈયાગ કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સબધી કહે છે કે, “ સળજકૌમ સુત્રાભ્યાં જ્ઞાત્વા ચાલેન વા પુનઃ ” આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અળશીનું વાંવતર હિંદુસ્તાનમા પ્રાચીનકાળથી થાય છે, અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રીતી) પણ પ્રાચીનકાળથી આજતી આવે છે, પરંતુ અહીં બસો વર્ષથી અળશીનો વાક કાઢવાનો રીવાજ બંધ પડ્યો છે આ વાત બદલ અનેક પુગવા મળે છે

અળશીનો ઔષધીમા અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે તે સિવાય ઉલ્લોગ-ધક્ષા સબધીમા પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્વની છે તેલનો રંગ, જાંખવાની શાદી, જમીન ઉપર પાથરવાના વેલણુરીદાર રંગીન કાપડ, દૃનિમ (બનાવટી) ઇન્ડીયા રબ્બર, તેલના વાર્નિશ, નગસાણુ, ઇ. કરવાના કામમા આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે યત્રમા લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે એકલેએ નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિભાગની તેલ બજારમા વેચાતું મળે છે, તે અળશીનુંજ ઉકાળેલું તેલ છે ઇન્ડોડમા અળશી ધોડાઓને ખાવા આપે છે અળશીના લોદા દોરેને ખવરાવે છે. અળશીનાં કાડલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર અને છે ક્ષિનન અને ‘ક્રિમ્મિજન’ નામના વિભાગતી કાપડ અળશીના વાકથીજ બનાવે છે. ક્ષિનન કરતા ક્રિમ્મિજન ઘણુ ઝીણુ અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇન્ડોડમા

તૈયાર કરે છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ડાઠા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોદા દુઝણા દોરોને ખાવા આપવાથી તે ધણી દિવસ સુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતા સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે, તેથી અક્લી અળસી મળતી નથી તેમાંથી સરસવ અને રાઇનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારું નીકળતું નથી. અને તે તેલમાંથી મનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતાજ નથી પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિદ્યાયત્તમા જતું હતું, પરંતુ તે હલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ધણો ઓછો આવવા લાગ્યો, તેથી તેલ મોકલાવતું બધ પડ્યું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે અળશીનું તેલ અને બી એનો પણ ક્વચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે એક ધોળી અને બીજી ગતી ગતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે ધોળા બીમાંથી સેકડે ૩૫ ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે મોટી જાતીના રાતા બીમાંથી સેકડે ૩૧ ૨ અને નાનીમાંથી ૨૬ ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે

ઝોપધિપ્રયોગ—રગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતા શીશાનો અશ પેટમાં જવાથી પેટમાં દુખ થાય છે, તેના ઉપર અળસીનું તેલ રાખવાથી છે. એવો અનુભવ એક ગાલેરકી નામના રૂશિયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે યુરોપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અદરનો સોજો સારો કરવાને મ્હા જેવો અળસીનો ફાટ તૈયાર કરીને આપે છે ઇંગ્લેન્ડ ‘સૅલિડ ઓઇલ’ ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઈ શકે છે સૅલિડ ઓઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટાસ મેળવીને સાચું પણ બને છે. એની પોટાસ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું જેતું પાણી નાખી તે હલાવવું ટાંકું પાણી નાખેલ પોટાસ સારી થતી નથી હકીમોના મત પ્રમાણે અળસી પેટમાં નુકસાનકારક છે તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ઘાણા ખાવાને બતાવે છે અળશીનું તેલ રેચક છે અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ધાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉંદ્રી કહે છે એમ ડૉ. મરીનો મત છે **અળસી**—મધુર, ત્રિન્ધ, કંડેરી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, યુર, વાતક, કંકરન, ઉષ્ણ, અને દષ્ટિ, શુક્રોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશય અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે * એના પાદડાનું રાકડ:—વાત, ઘસ, કંક એ ઉપર હિતકારક છે (૧) ઉંચ ન આવતી હોય તો:—અળશીનું અને એરડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમાં કાસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અજન કરવું એટલે ઉધ આવે છે (૨) બદ કિંવા

* અળસી એ દષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકસાન કરે છે એનો ઉત્તર-ધાણા, સિક્કાબીજ અને મધ છે, પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે

સુમરુ વગેરે પાકવા માટે:—અળશીનો લોટ કરી દૂધમા કાલવી તેમા થોડી હળદરની ભૂગી નાખવી, અથવા પાણીમા કાલવી હળદરની ભૂગી નાખી સારૂ બાફી, સહેવાય તેટલુ ગરમ પોટીસ ઝાઝ ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાધવુ એ પોટીસ ઉપર ખાવાનુ પાન બાધવુ એજ પ્રમાણે શણુના બી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે (૩) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર:—અળશીનુ તેલ અને ચૂનાનુ નિનચું પાણી એકત્ર કરી ચોપણુ (૪) મૂત્રદાહ ઉપર:—અળશી ચાર તોલા લેઈ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી (૫) શુદ્ધામાં હરસના મસા સહુ ત્રાસ આપતા હોય તો:—અળશીનુ તેલ ૬૦ વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમા બે વખત લેવાથી ઝાડા સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે (૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનુ મૂર્ચ આપવુ, અથવા અળશી અને જેડીમધ એ ખળખળતા ઉના પાણીમા ચાર કલાક બીજની ગખી (ઉપર ઢાકણુ ઢાકવુ) અને થોડુ થોડુ આખો દિવસ આપવુ (૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંના સોજા હોય તો —અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો (૮) ઘેટમાં મરડો થાય તે ઉપર:—અળશીનો કાઢો આપવો (૯) લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહીનામાં ઉલટી અને ચકર આવે તે ઉપર—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે

૩૭ આકડો—સ૦ અર્ક મ૦ રૂઈ હિ૦ આકડા ૫૦ આકદ ક૦ ચક્રે તા૦ અર્ક તુ૦ ચેક્રામેલ મલા૦ ચેરિકુ તૈ૦ નિલાજીહીરે ફા૦ પુર્ક. અ૦ ઉપર ઈ૦ ગર્ભગટિક્ સ્વૌભોવર્ત

આ ઝાડ મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા જડા અને વડના પાંદડા જેવડા મોટા હોય છે આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાહેતુ એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે ફળ પાકવાથી અદરથી રેશમ જેવુ મૃદુ રૂ વીકળે છે. તે ઉપ-
ચોગમા આવે છે એના લાકડાના કોલસા ધણી હલકા હોવાથી ઘર બનાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે સાધારણ અગ દુ ખતુ હોય તો આકડાનુ દૂધ ચોપડે છે. એના પાદડા મૃદુ હોવાથી કેટલાક વર્ષો પહેલા એ પાદડા મેડી અહારે ચિતર-
વાના ઝામમા લેતા હતા, પરતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઈ કતુ નથી. આકડો—સારક અને ગરમ છે, અને વાયુ, કાઠ, ખરજ, વિષ, પ્લીહા, શુભ્મ, અર્શ, મૃત, સ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે * ઉપચોગ:—

* આકડાની ઘોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે કેટલાક ઘોળા અકકડનેજ મદાર તરીકે સ્વીકારે છે, પરતુ પડિત નરહરિજીના રાજનિષ્ઠના આધારે શ્રીમાત્ર પહેલ પોતાના મરાઠી બૃહન્નિષદમા ન પપલ તથા ૫૬૦ થી ઘેરો એને રાતો એમ બે આકડા તેમજ ન ૫૬૧-૫૬૨ થી મદાર (આકડાના બીજ ભેદ) ના પશ્ચુ વાલકે રાતો મદાર અને ઘોળા મદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે પડિત દત્તરામજી પશ્ચુ એનેજ મળતા રહે છે (અભિનવ નિષદ)

(૧) વાયુથી અંગમાં સજ્જકા આવતા હોય તો.—આકડાના પાદ્મની મેક કરવો. (૨) ઉષરસ અને શ્વાસ ઉપર.—આકડાના ફલમાંના કાટા (રવા-ઈડા), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી અથવા આકડાની કુંજો અને ફલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમા પાક કરી ખવગવવો (૩) કુમળા ઉપર.—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ધસી નાકમાં તેનું ટીપુ પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર.—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૫) મસ્તક વાયુ ઉપર.—આકડાના પાકિલા પાદડા માથે બાંધવા (૬) આદારશીરો ઉપર.—આકડાના મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુધવો (૭) અપરમાર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે.—આકડાના દૂધમાં વગડાઉં જાણુની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સુધવી, એટલે છીકા આવી મસ્તક ઉતરે છે કિતાર-ઘી સુધવું (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર.—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો (૯) સોજા ઉપર.—લોહકાટ અને આકડાનાં પાદડા બેસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર.—આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ધસી પાવા આકડાના કુમળા પાદડા ૬-૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો (૧૧) ધુટણ રહી ગયા હોય તો.—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું (૧૨) હરસ ઉપર—

આકડો ચક્રત એને ફેંકસાને નુકરાન કરે છે એનો કિતાર ધી, અને માત્રા ૩ માસની છે, તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે

આકડાના મૂળની હાલ આપવાથી શરીરની અદરનો પ્રવાહી (પ્રવેદ) ધણોજ નીકળે છે ચામડીના રોગમાં અને પેટની અદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જીલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઈ જાય છે એના ફલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર છે અને પેટના દર્દોના નાશ કરે છે એમ નિશ્ચય કરેલ છે તેમજ ખાસી, શ્વાસ, સળેકમ અને અરચિના અપાય છે એની જડની હાલ આકડાના દૂધમાં ભીંજવીને સુકવી લેવી પછી આ હાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂણી સ્વાસ રોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે ગલીપદ અને અડઝિના રોગોમાં જડની હાલ ગાયત્રી છારામાં ધસીને લગાવાથી આગમ થાય છે, એમ અકે-દ્યમમાં લખ્યું છે મીર મહમદ હુસેન કહે છે કે—આકડાનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફેણ) ઉઠાવનાર, કફને કઢાડનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી ભતના દૂધ જેવા રસોમાં બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે આંધળની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જરથી ખાંચે અને દાત પોલા પડી ગયા હોય અને દુખ થયું હોય તો એનું દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમાં થોડું ૩ ભીંજવી દાતના નીચે રખાય છે મીઠા અખટુલ હમીદ કહે છે કે—આકડાના દૂધને કોઠના રોગમાં તથા જ્વલ અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું અનાજના દાણા તેમાં ભીંજવીને સુકવી તે ખાવાને આપવા (રેષ લાગશે) સાધાનું દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને દૂધ સાધા-રણુ ઈલાજ તરીકે વપરાય આવે છે તેમજ પાદડા થોડાક રોજી તે કામમાં આવે છે શરીરના જે ભાગમાં લકડો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાદડા તેલમાં રોજીને તે તેલ ચોળવું મજામાં અકુર (રૂંદ) ન આવડ હોય તો સુકા પાદડાનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અકુર આવે છે ડાંઠ એન્સીલ કહે છે કે—આકડાના પાદડા અને મૂળ-

આકડનાં અને આમલીના લાકડાને અગ્નિ કરી તે ઉપર અળખે નાખી તેની ધૂણી મસાને આપવી (૧૩) તાલીયા તાવ ઉપર—આકડના કુમળા પાદડા પાનમા ખાવા (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર—આકડના પાંદડા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર રોકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમા પાડવો (૧૫) ગડમાળા ઉપર—આકડના દૂધમા હીરાકશી અથવા કાલિજન ધસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડઘી ઉપર—આકડાનું દૂધ ચોપડાનું (૧૭) સ્લીપદ (પગ કિવા હાથ નાડ ચાપ તે) રોગ ઉપર—આકડના મૂળ કાજમા વાટી લેપ કરવો (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર—આકડાનું મૂળ ધસીને ચોપડાનું (૧૯) મોઢાડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ—આકડના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર—આકડના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળા કરવો પછી યુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળા બાલી તેની આસપાસ યુરીયાના પાદડા વીટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકડુંતેએ હલકા અગ્નિ દેવો પછી તે ગોળા બહાર કાઢી પાદડા દૂર કરી કાઠ-સુદા પીલી રસ કાઢી તે કિચિત્ત ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર—આકડના ઝાડના પાદડા આકડના દૂધમા વાટી ગોળાઓ કરવી અને તે ગોળા પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ધસી પાવા (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે—આકડનાં મૂળ આકડના પાદડામા વીટાળી અળોડામા ખોસવા પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—આકડના દૂધમા બાવળની છાલનું

માધી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલદી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે તામીક વૈદ્ય અને સફેદ કોઠમા અલ્પ ત ગુણકારી માને છે જિં ૦ પેકેરે છાલમા શરીર સુધારવાનો, ન્યૂત કરવાનો અને શરીરમાથી બિગાડ કઢાડવાનો ગુણ બતાવે છે ૩૬૦ કીમક છાલમાથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે ૩૬૦ ડંકનના મત પ્રમાણે એમા ઉલટી કરવાનો ગુણ છે અરકાચાર્યે એને બેદનીય, પ્રસેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફદર, થોનિટોષનાશક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે સુસુત પશુ કૃમિદર, મણ્ણોષધક, વાત-વિકારનાશક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમા લોકો એના પાદડાને રોજીને રસ કઢાડી શરીરે ચોપડી થરસેવે લાવે છે એથી તાવ ન્ય છે દુખતા માથા ઉપર એના પાદડા ઘી ચોપડી રોજીને બાંધે છે ઉનાળાની છુખમા દેવતાના કાલસા ઉપર એનાં પાદડા છુખ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર માયની છાશ નાખતા ન્ય છે, અને તે પાદડા ખુદાવે છે, આથી પશુ જે છુખનો તાવ સત્તર પલાયન કરે છે અને લાંછિ આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક ચોળના કરવાથી આકડો મહાન ઔષધ (અસુત)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના મૂળ ઉનાળે કઢાડી રાખી તેનું સૂકું ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરદેવો આવી તાવ ન્ય છે, તેમજ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા ક્ષતરાના દરદનો છાતીમાથી વિકાર (કાથળી) બહાર કઢાડી દરદીને બચાવે છે દરદ થયા પછી ઘી અવશ્ય પાડુ નેઇએ ધણીક ભરમો એના દૂધમાં તૈયાર કરે છે.

ગાંઠ ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ કુટીની આસપાસ અને પેદુએ ચોપડતુ. એ ચોગથી ચાર ઘડીમા મૂલ છુટશે. (૨૪) બાદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર આલુભાવજિદ ઉપચાર—આકડાના દૂધમા કાચો અને રેવચીનો રીંગ વસી ચદન જેલુ બંધ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બેવાર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર—આકડાના પાદડાનો રસ એક તોણ કિવા બે તોણા પાવો, એટલે ઉલટી થઈ કંકે, પિત્ત પડશે ઉતાર—શી આશ્વા લી અને ભાત. (૨૬) વાળા ઉપર—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) સેજા, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર—આકડાના પાદડા અને લોહકાટ બેસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) રક્ત ગુદમ ઉપર—આકડાના ફૂલ તેલમા તળી ખાવા એટલે ગુદમ જોગળી, ગ્ગાસ્ત્રાવ થઈ નીટળી જાય છે. (૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ કવાચ—અર્કના મૂળ, ધમાસો ડરીયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નજોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિંબો, સુક, અતિવિષ, ભાગ, એનો કાઢો કરી પાવો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બધ થઈ જવા, અગમાતુ શૈત્ય (શીતાગ), શ્વાસ, કામ, સતિરોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે પ્રકાર બીજો—ઉપર બતાવેલા જલમાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુક, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાટીના લેવા, તથા તેમા સાંટોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો તે સુખવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપરમાર, એઓનો નાશ કરે છે ત્રીજો પ્રકાર—આકડાના મૂળ, હુકું, સુક, મરી, લીડીપીપર, ભારગમૂળ, રીગણી, કાંડાશીંગ પુ'ડમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો એ કાઢો શીતાગ સંજ્ઞાપાત, મેહ, શ્વાસ, કંકેષ્ઠિક, ઉધરસ, એઓનો નાશ કરે છે (૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેખ—આકડાના મૂળ, સાંટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર થવી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢના પાણીવડે વારવાર સેજો ધોવો (૩૧) વાતવિકાર ઉપર—વાયુથી ગદાર્ધ થયેલા અગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર અર્કુતુ પ્હારદર મારતુ તથા ઉપર એક પાદડુ મૂકી ચોવણ કપડાથી પાંચ મજબૂત બાંધવો આ પ્રયોગથી વાયુજલ થયેલુ શરીર ત્વરિત છુટુ થાય છે (૩૨) ઉરસ્તંભ ઉપર—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૩) સોફોદર ઉપર—આકડાના એક પાકલા પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો દિવસ ૩. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૩૪) પ્લીહોદર ઉપર—આકડાના પાદડા અને સિંધવ આલ્કામા લાવી મ્હોડુ બધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો. (૩૫) શ્વાસ ઉપર—આકડાના મૂળીયા, ગાંઠ અને લીડી પીપર, એમને ખલ કરી મધમા ઘોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળાઓ કરી ખાવી. (૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર—આકડાના લીલા મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના પીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીઆ—સં તીક્ષ્ણાસિ હિ. દાદમારી. કં ગુર્મીગિહ લાં
એઆનિયાનેસી કેટારીઆ.

અગ્નીયાના ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા ભાળના પદિકાં બેખડા અને આકારે પશુ તેવાજ હોય છે એ ઝાડ ઉપર સદેહ રગના નાના ડીટા આવે છે તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે નાગલી, કાદગ વગેરે ધાન્યોના ખેતરમા એ ઝાડા ઘણા થાય તો તે આપુ ખેતર બળી બચ છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે એ ઉપરથી એનું “આગીયો” એવું નામ થય્યું છે આગીયોx—ખલકર, કડવો, તીખો, વિખધનાશક, હથ, ઉખ્યુ, ખસ્તિ-શુદ્ધિકરક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે (૧) કાદરાના વિષ ઉપર—અગ્નીયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો દેરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો ઝાડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાડી તેની ભૂકી કરી પાણીમા ઉકાળી તે પાવું (૨) જવર ઉપર—આગીયાના ઝાડ, નાગરમોચ અને સુદ, એનો કાઠો આપવો (૩) હુતી ઉપર—આગીયાના સુકાયેલા પાદડા તોલો ૧, કાળળીના સુકવેલા પાદડા તોલો ૧, અને અધેડાના પાદડા તોલો ૧ લઇ, તેની કાળી ગખ બનાવવી, અને તે કસુબીના ખીના તેલમા ખલ કરી લગાડવી

૩૯. આદુ—સં આદ્રક. હિં અદ્રક—ખ આદા કં આદલ. કાં ૭૭-ખીલવર. અં ૭૭ખીલપત્ત ૪૦ ૭૭ર મં આલે

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચું વધે છે તે વધવા માડ્યું એટલે તેને એકલાં પથરાયેલા મૂળીયા આવે છે આદુ સુકવી તેની સુકં કરે છે સુકતું તેલ નીકળે છે બચાળા, મદ્રાસ અને જામેકા એટ વગેરે ટેકાણેથી પુષ્કળ સુકં અહીં આવે છે આદુ સુકં કરતા સૌમ્ય છે આદાનો પાક કરે છે તેને “આદાપાક” કહે છે. આદુ પાયક, સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ અને કઠોને હિતકર છે એ સોળે, કંક, વાયુ, કંકરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ વાયુ, મલમ્બ, વાતિ અને ચાપ, એનો નાશ કરે છે + (૧) આદાપાક—આદાનો રસ કાઢી તેમા પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમા કેસર, એલચી, ભયકળ, ભવત્રી, અને હવગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક થાસ, કાસ, અગ્નિમાથ અને અરૂચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૨) અશુશ્કિ ઉપર—આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અશુશ્કિ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ થાય

x આગીયો નાનો અને મોટા, એમ બે વેરહોના થાય છે.

+ કુક, પાક, મૂત્રકૃમ્મ, રક્તપિત્ત, વજ્જ, જવર, દાહ, એ રોગોમા અને ગરબીમા તથા શરદ્ જાતુમા આદુનું સેવન વર્જિત છે, કારણ તે લય કર કળ આવે છે એનો પ્રતિનિધિ—સુક અને હવાર કપર તથા મધ છે

આદુ રસમા અને પાકમા શીતલ, મધુર, ચરપરો, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે કાંટા અને સિંધાલુલ કે મીઠા સાથે આદુ પાયક, અગ્નિદીપક તથા મલમ્બ અને આમવાતનું નાશક છે એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપન, રૂચિકર, ત્રિય, સારક તથા સોળે, વાયુ અને કંકનો નાશ કરનાર છે બોળનના પહેલાં બસણુ કરેલ આદુ કંક અને જીભને શુદ્ધ કરે છે બળીરી લીંબુ અને સિંધાલુલ સાથે સુખની શુદ્ધિ કરે છે. જમણા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશા પચે છે

છે. વળી તે વાયુ, મલ્યપદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) મૂર્ચ્છા—
વાયુનો ઝટકો આવે છે તે ઉપર—સુઠ ધસી અન્ન કરવું. (૪) ગોનિશુળ
ઉપર—સુઠની બૂકી એરડીયા તેલમા કાલવી લેપ કરવો અથવા સુઠ અને એ-
રડમળનો લેપ કરવો (૫) અલ્લુર્ષી ઉપર—સુઠ અને જળપારતુ ચૂર્ણ ધીમાં
અથવા ગરમ પાણીમા આપવું. (૬) આમવાત ઉપર—એરડમળના રસમા
સુઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળા કરી તે ઉપર એરડમળ પાદકુ વીટાળી, ઉપર કપડામાડી
કરી પુટપાકૃતિપ્રમાણે તે ગોળા દેવતામા પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી,
તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટ રૂળ ઉપર—સુઠના
કાઢામા દીવેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કમર અને પીઠ, એ ઠંકાણાનું ચળ
તેમજ સર્વાંગચળ અને પેટચળ સારા થાય છે (૮) સંત્રહણિ, આમ, પ્લીહા
અને આમવાતાદિક ઉપર—સુઠની બૂકી કરી તેમા ધી નાખી ચટાડવું. તે
ધી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે
અને સંત્રહણી રોગ સત્વર જાય છે (૯) કાસધાસ ઉપર—આદુનો રસ
મધમા નાખી પાવો અથવા સુઠ અને ધાત્રીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો.
(૧૦) વૃષણુવાયુ ઉપર—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને
સકળેષ દૂર થાય છે (૧૧) અતિસાર ઉપર—આદુનો રસ નાલિયે (કુટીએ)
ચોપડવો, એટલે કુસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે (૧૨) ઉદર રોગ
ઉપર—પાણી અને આદુનો રસ સમ ભાગે પાવા (૧૩) અગ્નિમાંધ
ઉપર—આદુનો રસ અને લીંછુનો રસ સમભાગ લઈ, તેમા તેલનો સિધવ મિશ્ર
કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાંધ દૂર થાય છે ભોજનારંભે એ
ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ થઈ જત્હા, કંઠ, અને હૃદયની શુદ્ધિ
થાય છે સ્વરભેદ, સોળે, મલાવષ્ઠલ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે
છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) ગર્ભિણીના વિષમ જ્વર ઉપર—એ
અથવા ત્રણ માસા સુઠ બકરીના દૂધમા વાડી આપવી (૧૫) ભૂખ ન લાગતી
હોય તે ઉપર—સુઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો એ તોલા પાણી સાથે આપવું (૧૬)
ઉદરસ ઉપર—આદુનો રસ, લીંછુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી તેમા લીડી-
પીપર નાખી દિવસમા એ ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું (૧૭) જ્વરને
માટે—જાશની પરાશમા (આજમા) સુઠ ધસી પાવી દિ. ૨૧ (૧૮) અ-
સ્તપિત્તને માટે—સુઠ, આખળા અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી
મવારમા ખાવા (૧૯) હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંધ, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, સળેકમ,
ઉદરપાણી બૂકી રૂળ, એ ઉપર—સુઠનો કાઢો આપવો એથી કાંતિ, ચિત્ત
અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે (૨૦) હૃદસ ઉપર—સુઠનું ચૂર્ણ જાશમા નાખી
આપવું (૨૧) નાસા રોગ ઉપર—સુઠ એ તોલા લઈ તે અર્ધા શેર પાણીમા
નાખી ઉકાળવી અને તે એ વખત પાવી (૨૨) સળેખમ ઉપર—આદુ અગર સુઠ,
તજ, ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. (૨૩) અસ્તપિત્ત ઉપર—સુઠનું ચૂર્ણ
૬ માસા અને ગેર ૧ તોલા લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખલ કરી, વડાણ
જેવડી ગોળીઓ કરવી દરરોજ એ ગોળીઓ સાળ સવાર દૂધ અને પતાસામા

આવી. (૨૪) પરિણામ શૂળ ઉપર—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કુંડ ગામના દૂધમાં ખારીને આપવા (૨૫) બાળકોની આમ સમઢણી ઉપર—સુંઠ ૬૩ પાણીમાં ચઢન સરખી ધસી તેટલુ લી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાર્બ સ્થિત્તી, ચાટણુ તૈયાગ કરવુ, અને થોડુ થોડુ વખતોવખત ચટાડવુ એ મોટ માણસને પણ આપવુ (૨૬) સ્થિત પ્રદર ઉપર—દરરોજ ખાત કાળે અને રાત્રી સુતાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસ સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમ દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ઢુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ માસ ખડી સાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી ભાપવુ આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોસદા ખેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—૧ તોલો સુંઠન ખારીક ભૂકી કરી, એક વાસણુ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી લી નાખવુ તે થી સાદ તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાખી લાલ શ્યામ ત્યા સુધી તળવી અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાખી, પાણુ બળી જઈ શરીર જેવુ શ્યામ ત્યા સુધી અથવા છુટુ શ્યામ ત્યા સુધી હલાવતા ર્બ પાકું કરવુ એ દરરોજ ખાત કાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવુ એટલે શરીર માત્ર વાતસચાર, શરીરને કળતર થવુ, અમિમાઘ, અતિસાર, આમાશ અને પિત્ત વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે ઉપર—સુંઠ અને કડવા લીમડાના પાદડા એકઠા વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખ તેની થેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આખો ઉપર બાધવી એટલે સોંને અંદુખ દૂર થાય છે (૨૯) આદાશીશી ઉપર—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ ઘસ તેવુ નરમ કરાવવુ અને લેપ કરવો, અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુંડી તેન પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૩૦) સોઝ ઉપર—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળા કરી સાટોડીના રસમાં અથવા કાઠામ આપવી (૩૧) કંઠિ, ઉર, પૃષ્ઠ, નિઠ (ખરડાત હાડકું) એમાંનો વાયુ, ગુદમ સૂગ, વૃદ્ધસી ઉદાવર્ત અને હનુમહ ઉપર—આદુના રસમાં અથવા બીજો રોના રસમાં લી નાખી આપવુ (૩૨) કંડું રોગ ઉપર—સુંઠ અને તેથી ચા ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો (આ હુદોગ ઉપર પણ આપવો અથવા આદુના રસમાં ખમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણુ કર આપવુ (આથી શરદીના યોગથી જે ગચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવુ (૩૩) લોંગપર ઉતાર ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુંઠ સુંઠ ધસી આપવી (૩૪) આંખોમાં સ્થિત દુઝ પડે છે તે ઉપર—માથા દૂધમાં સુંઠ ઘસી અગર કરવુ (૩૫) પદ્માઘાત ઉપર—ગાયનુ લી ૨૮ તોલ લઈ તેમાં સુંઠનુ ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવુ પછી તેમાં છાલેલી લસણની કળીએ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવુ. એ પદ્માઘાત, હનુસ્તબ, કટીભગ, બાહુપીઠા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વ્હાતશૂ

ઉપર:—સુક અને એગડમળ એનો કાઢો કરી તેમા ખાડીલી હીગ અને સચળ નાખી આપવો. (૩૭) આમાતિસાર ઉપર:—૧ તોલો મુક પાણીમા ઘસી તેમાં લી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ માફ પાકુ કરી ચાટણુ બનાવી આપવું. (૩૮) ઉલટી ઉપર:—આદુનો અને કાદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:—અધો તોલો સુકની બૂકી તેમા ૪ ચણોહીબાર મિધવની બૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલા પાણીના ઘુટપમાં મળાવવી (૪૦) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—આદુનો રસ અને ખડીમાકર મેળવી નિત્ય એ વખત આપવા. (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેષ તેમા અધો તોલાથી એક તોલા સુધી સુક ધસવી, અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ ગરે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી ઉપર પાણી પીવું નહિ એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું (૪૨) જમચુકત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ એ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું, અને ખડીસાકરની બૂકી નાખી ઉવતી વખતે આપવું (૪૩) જમ-ચુકત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ એ તોલા, ને ખાડ એ તોલા અને ગાયનું લી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યા સુધી ઉકાળી હમેશા પ્રાત કાળે અને માયકાળે આપતા જવું (૪૪) વાતજમ ઉપર:—સુક અથવા અજમાના ચૂર્ણની બરમ આપવી (તપખીર પ્રમાણે હળવથી નાકમા સુધવી) (૪૫) આમાંશ ઉપર:—સુક, વરીયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ આંખોમા સમ લાગ લઇ પ્રત્યેકના એ લાગ કરવા તેમતો એક લીમા તળી પુન સર્વ આંખોમા એકાં કરી, કુરી, બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને સર્વ ચૂર્ણ બરાબર ખાડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ વખત આપવું (૪૬) આમવાત ઉપર:—એક ૪ લાગ અને વરીઆળી એક લાગ એકત્ર કરી તેમાથી અડધું લીમા તળી બધાનું ચૂર્ણ કરવું એ ગોળમા મેળવી હમેશા સેવન કરવું (૪૭) અરૂચિ ઉપર:—આદુ અને સિધવ આપવો. (૪૮) દંતશૂળ ઉપર:—સુકની બૂકી ૧ લાગ અને ફટકડી ૨ લાગ એકકી કરી દિવસમાં ૨-૩ વખત દતિ ધસવી એટલે જલદીથી શુદ્ધ બધ થઇ જાય છે. (૪૯) સન્નિપાત જવરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:—સુક, મરી અને લીડી-પીપર એનું ચૂર્ણ સુધવું. (૫૦) દુર્બલ જવર ઉપર:—સુક અને જવખા-રનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—સુક, સાજખાર અને હીગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું, એટલે ક્ષણમા સર્વ શુદ્ધતો નાશ થાય છે (૫૨) ઘાત પડે છે તે ઉપર:—સુકના કાદામા હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું (૫૩) અગ્નિમાંધ અને કૃમિ ઉપર:—સુક અને વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમા આપવું

(૪૦) આમલી:—સં ચિત્રા મં ચિત્ર હિં ઇમલી. આમલી. બં આમરૂઠ, તેકલ, તેદુલ. કં હુણસે, હુણસી, હુલીમારા તૈં ચિતાચેદુ. તાં પુલિયામાર, પુલિ તું પુંકમારા મલાં આમલ, ચિત્રા અં તમર હિદી. ઇં ટમેરીડ ત્રી લાં ટમેરીડમ ઇડીકમ. ઉડિં કમા.

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે એ જાડ મોટા વધે છે અને આદ્ય વર્ષે ફળ આવે છે આમલી મહા અને ફાગણ મહીનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે આમલીમાં જે ઠણીઆ હોય છે તેને કન્યુકા-કુસકા કહે છે આમલી ધરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય તો તેની અદરના કન્યુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે આમલીમાં ખટાસ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનું કરે છે નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પચકારક છે * કન્યુકા જેને ચિયા અથવા ચિચોડા કહે છે તેને ગરીબ

* **આર્ય વૈજ્ઞાનિકો**—આમલીને ડહી, પાચક, ઝાડો સાદું લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજિયત અને તાવમાં અલ્પ ત ઉપયોગી બતાવે છે આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માદક ઔષધોમાં નાખે છે અને પાદડા સોભા ઉપર બાંધવાથી સોભા ઉતરે છે

મખખન અલ્લ અદવિયાનો કર્તા—આમલી છાલ અને છુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે તેમાં રાત્રી ઉત્તમ છે આમલીના ગર્ભને યુસલમાન વૈજ્ઞાનિકો, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉલ્લીને રોકનાર અને રેશ્મદારાએ પિત્તને કઢાડનાર ગણે છે રેશ્મના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ અને તેમ બીજા પ્રવાહી ઓછા આપવા એકઠું જળાની અદરનો સોભા દૂર કરવા આમલીના પાણીના કેમળા કરવાથી ડીક આરામ થાય છે ચિયા (કુસકા, બીજ) માં પણ માછી ગુણ છે તથા તેને વાદી પોદીસ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે (ધણું કરી ગરમ પ્રકૃતિના એટલે બીજ આદિના ગુમડા ઉપરજ બાંધવી એકઠું) એના પાદડા પાણીમાં વાદી ગળી તે પાણી પિત્તના ભેરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે, અને એને વાદી પોદીસ કરી બાંધવાથી સોભા ઉતરી નય છે, અને દર્દ ઓછું થાય છે આખના પોપચાના સોભા ઉપર ફૂલ (માર) ની પોદીસ બાંધે છે અને ફૂલને રસ દુખતા દરસમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે આમલીના ઝાડની છાલ જાહી અને પાચક છે આમલીના ઝાડને પવન દેશી ભેાક તનુદુસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તણુ ઘણા દિવસ રાખવાથી તણુનું કષ્ટ સહી નય છે એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે કચારક બીજ નતના છોડવા પણ નજરે પડે છે એના ચિયા કેટલાક લોકો રોકીને ખાય છે, પરંતુ એથી પગતોડનું દર્દ થાય છે

અરક સહિતામાં—આમલીને ખાદી, પિત્ત રાખવાનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે

અકદવામાં—ધતુરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવાને ખજૂર, દ્રાખ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમ-બીજ, ફાલસા અને આમળા, એ સમાનજાતે લઈ ખારીક વાદી તેમાં પાચનશક્તિ પાણી એળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તેલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડા જીલ્લાય થાય છે, પાચન શક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી થાય છે રેશ્મ વરતુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેશ્મના મીરાની સાથે જીલ્લાયમાં મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે

લોક શેષીને ખામ છે તેમાથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે, પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લભ કરે છે એ કેટલું મૂર્ખપણું છે ! બાવસાર અને ભરવાડ લોક કચ્છકાની ખેળ કરે છે આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથ પાણુ કરે છે આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે આમલીનું ઝાડ—ચર, કિષ્કુ, ખાડુ, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકાપન અને વાતનાશક છે આમલીનાં ફૂલ—તુરા, રવાડુ, ખાટા, રિચકર, વિશ્વદ, અમિદીપક અને લઘુ છે, અને વાંચુ, કફ, પ્રસેહનો નાશ કરે છે. આમલીના પાંદડા—સોળે અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે કુમાળી આમલી.—અતિ ખાટી, ઝાહક, ઉષ્ણ, રિચકર, અમિદીપક, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે જીની આમલી—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે પાકી આમલી—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદય, બેદક, મલસતલક, દીપન, રિચકર, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, ખસ્તશોષક છે; અને મણુકાષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે સુકી આમલી—હૃદય અને લઘુ છે, અને શ્વેત, જ્વાતિ, તૃષ્ણ, કલમ અને કૃષિનો નાશ કરે છે નવી આમલી.—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે આમલીની સુકાયેલી છાંદનો ખાર—અમિમાઘ અને શ્વેતનો નાશ કરે છે પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર—ખાટા, મધુર, રિચકર, મણુ-નાશક અને લેપ કરવાથી સોળ અને પક્તિશક્તિનો નાશક છે આમલીનું પનુ.—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાડુ, વાતનાશક છે તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રક્ત હુરસ ઉપર—આમલીની ઉપરની ખડખડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અષમર્મા દહી સાથે ખાવું (૨) ઠંડા

વિરોધિયન લોક—પેટના મરડાના રોગમા તથા પાચનશક્તિ વધારવામા આમ-લીના ચિયા બીજ આપધો સાથે મેળવીને વાપરે છે સીલોનાના ટાપુમા કલેબ અને બરોળની ગાંઠ યવામા આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે પાદડાને બાફીને તેનો શેક કરવામા લે છે આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે અને બીજાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વે રોગો અને વિરોધ કરી આમલી નીચે સુવાથી થએલ રોગ શાન્ત થાય છે, એમ આપણા લોકો માને છે એના જીવેના જીકો કરી નાસુર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ધા તુરત બરાઈ આવે પાદડાને ઠંડા પાણીમા બીજવી આખ ફુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ધા ઉપર બાંધે છે બીજને વાટી પાણીમા મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરતજ નરમ પડી કુટી જાય છે

ખરેખત મને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સવત્ ૧૯૬૦ ની સાલમા થએલ સમહણી જેવા જાડાના સાડાપાચ માસના દરદમા મરણ પચારીએથી ઠંડાડનાર આજ મહાપદી છે મે દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામા (બેદીકરાઈથી) માત્ર પદર દિવસમા દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા આથી જાડામા દુર્બંધ નીકળી અને આરામ થયો જે લોકો મારા આ યુગકેને વખોડતા અને પ્રતિબંધ કરતા, મશ્કરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિક્કમ્કદ થયા હતા ને મને નવું જીવન મળ્યું હતું

પ્રમેહ (પરમા) ઉપર—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા, નાળીએરના નવટાંક અંજીરસમા મેળવી દિવસમા એ વખત આપવી આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું પથ્ય મોળું (૩) **પાકુરોગ ઉપર**—આમલીની ઊલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમા એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું (૪) **પડછલ ઉપર**—ક્યુકા ૬ડા પાણીમા ઘસીતાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડછલ ઉતરી જે ઉધરસ ઉતપન્ન થાય છે તે બધ થાય છે (૫) **વિઝીના દંશ ઉપર**—આમલીના ફીલા (ક્યુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ઘોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દશ ઉપર ચોટાડવા તે વેદના શોષી લેઈ પછી પેતાની મેળ નીચે પડે છે (૬) **ક્ષતકાસ**—(એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કંદે પાડે છે તે) **ઉપર**—ક્યુકા મારા શેકા ઉપરથી ઊલ કાઢી નાખવી તેની બુધી મધ અને તાજાં લીંમા નાખી ખવરાવવી (૭) **શૂળ ઉપર**—આમલીની ઊલની ભસ્મ ચરમ પાણીમા નાખી પાવી, અથવા આમલીની ઊલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું (૮) **રીતળાનો આબર ન આવવા માટે**—ક્યુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ૬ડા પાણીમા નાખી પાવું (૯) **ઉંદરના વિષ ઉપર**—આમલી તોલા ૪, ધુવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને ભુંતા લીંમા ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવું (૧૦) **અતિસાર ઉપર**—આમલીનો પાલો એક તોલો ચોખાના ધોવરામણમા વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમા તપાવેલી ફીકરી હમકારીને તે આપવું (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર**—આમલીનો લીલો પાલો એરડાના પાદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ભરશાળમા બાફવો બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમા કુલાવેલી કંટકડી અને ચણેલીભાર અફોણ નાખી તવા ઉપર તાંખાના વાસ-ણથી ખલ કરી ગાળી રાખવું, અને તેમા કપડું બીજવી તેની ગડી કરી તે આપો ઉપર રાખવી (૧૨) **અગ્ર પાચન થતું ન હોય તો**—આમલીના ઉપની સુકા ઊલને વગડાઉં છાંણુ (અડામા) મા બાળી ગખ કરવી અને સૂઈ રહેતી વેળાએ સુમારે ૭ માસા પર્યંત ખાઈ ગરમ ખાણી પીવું (૧૩) **શુધ્ધા કમી થવા માટે**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી (૧૪) **હિંગણિકના વિષ ઉપર**—અડધો શેર ક્યુકા ચાર શેર પાણીમા ઉકાળી તે પાણીના કાગળા કરવા દિં ૭ (૧૫) **શુરીઆના વિષ ઉપર**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **બળદનો પગ સુબચો હોય તો**—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમા કઢવી તેની પોટલો કરી તે વડે મેકવું (૧૭) **કર્ણશૂળ ઉપર**—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથે કાદવ ચોળી કાદવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) **આંકડાના વિષ ઉપર**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૧૯) **બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર**—આમલીની ઊલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યંત એ તોલા અંધમર્મો દહીંમા નાખી દિવસમા એ વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) **લેંગનો ઉતાર**—આમલી પલાળી તેનું પાણી ખાઈ દેવું (૨૧) **મોડકી (મંડકી કે કાલેરા) ઉપર**—આમલી ૬ ભાગ, જિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ઘોળી

કુમળીના રસમા કાલરી કપડાથી ગાળી તે રમ પાંવા, એટલે ઉલટી, એમો અંધ થાય છે તથા જે સવિપ જતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે (૨૨) અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર—અદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે કંડા પાણીમા મસળી સાકર નાખી આપવી પછી તેમા એલચી દોડા લવગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કાગળા વારવાર કવવા, એટલે અરૂચિનો નાશ થાય અને પિત્ત શમે છે (૨૩) પિત્ત અને અધકોશ ઉપર આમલીનું સરખત—એક શેર આમલી બેશેર પાણીમા ચાગ પ્રહર લિજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધ બાળવુ, અને તેમા ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરખત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યન્ત આપવુ બધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવુ

૪૧. આમળાનું ઝાડ—સં બં આમલકી મં આવળે. હિં આમલ, આમરે કં તું નલ્લીમારા તૈં ઉસદકાય, વેલી તાં નેલ્લીમાર મલાં આમલક, નેલ્લી ફાં આમલક અં અમલજ હં એંબલીક મિરેબેલન લાં ફિલેથસ એંબલીક

ભરતખંડમા આમળાના ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે એ ઝાડ સાધારણ ધણુ ઉંચા હોય છે એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે, અને કાર્તિક માસમા ફૂળ આવે છે આમળા સાધારણ સોપારી જેવા મોટા હોય છે આમળામા બે જાતિ છે રાન આમળા અને ઘોળા આમળા આમળાના મુરખો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારા છે તેનુ અર્થાણુ પણ થાય છે આમળા સુકાર્ષ જાય એટલે એને પણ આમળાજ કહે છે એ સુકા આમળાને મરાઠીમા આવળકટી કહે છે આમળાના લાકડામાથી ઘોળા કાચો થાય છે આવળકટી વાટી શરીરે ચોપડે છે આવળકટીનુ રાચતુ પણ બને છે વૈદકમા જેને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે તેમા આવળકટી પણ આવે છે હરડા, બેડા અને આવળકટી (આમળા), આ ત્રણુ પદાર્થોને “ત્રિક્ષ્ણા” એવી સરા આપેલી છે—આમળાં કિચિત્ તીખા, સારક, મીઠાં, કડવા, ખાટા, તુરા અને શીત છે એ જરા અને વાષિના નાશક, વૃષ્ય, કેસ્ય, હિતકર, અરૂચિનાશક છે, અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાતિ, આધ્માન, બધકોશ, સોજા, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે આવળકટી—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર તુરી, કેસ્ય, ભ્રમસધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે તથા શરીરે લગાડવાથી કાર્તિકારક છે, અને પિત્ત, કફ, ધર્મ, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઘોળી ધૂપણી ઉપર—આવળકટીના બી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવા દિ ૩ (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલકચાદિ ચૂર્ણ અને આમલકચાદિ ક્વાથ—આવળકટી, ચિત્રાનાં મળ, બાળહરડા (હીમજી હરડે), લીડીપીપર અને સિધવ, એ પાચ ઔષધ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે, તેમજ આવળકટી, ચિત્રાના મળ, બાળહરડા અને લીડીપીપરનો કાઠો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે (૩) પિત્ત ઉપર આમળાના મુરખો—એક શેર આમળાને

સોયથી બી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે દાઝા મારી ચુનાના નિતર્માં પાણીમા કેટલીકવાર નાખવા એટલે તેમની લાળ નીકળી જાય છે પછી આંધણ આવેલા બરોર પાણીમા નાખી થોડા ઉકાળવા અને બહાર કાઢી કપડાથી લુછી કોરા કરવા પછી ખાડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમા તે આમળા ખડાડી રાખવા. આ મુરખો આગ પાચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે એ મુરખો આધારથી પિત શમન થઈ પુછતા પણ આવે છે (૪) આમળાંની ગોળીઓ (કેચક) —આગ આમળાને થોડા બારી તેને બારીક વાટવા પછી તેમા જીરૂ, મરી, લીડીપીપર, સુક, ધાણા, તજ, સિંધવ, મયળ, હરડા, મીઠું, એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવા અને તેની થેપલી કિવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રીઝિકર અને પાચક છે (૫) ખસ ઉપર—આવળકટી બાળી તે તેલમા ખરલ કરો શરીરે ચોપડવી (૬) રવરભેદ ઉપર—ગાયના દૂધમા આવળકટીનું ચૂર્ણ આપવું (૭) અશુદ્ધ અભક્ત લક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર—આમળાનો રસ અથવા આમળા પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવા એટલે મર્વ વિકાર દૂર થશે (૮) ઉલટી અને ઘાસ ઉપર—આમળાનો અગરસ મધ અને લીડીપીપર નાખી આપવો (૯) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર—આવળકટી, એરડેલમા તળી સાકર સાથે સાજ સવાર ગરમ પાણીના છુટડા સાથે કાકવી (૧૦) ઉલટી ઉપર—આવળકટીનું ચૂર્ણ ચંદનમા મેળવી મધમા આપવું (૧૧) પ્રમેહ ઉપર—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકટીનો કાઢો કરી તેમા બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવું (૧૨) જરા ન આવવા માટે—આવળકટી પાણીમા વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવું, એ પ્રમાણે નિલકમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવવું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે—આવળકટી અને તજ રાત્રે પાણીમા લીજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવા પછી એક કલાક સ્નાન કરવું એટલે આંખો હમ્મેશા ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકટીનું ચૂર્ણ—આવળકટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજુ ઘી એકત્ર કરી આપવું (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—આવળકટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમા મેળવી મોમા ઝોળવી અને સુખમા રાખવી એટલે જલ, તાળવું, ગળું, વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે (૧૬) તાવમાં અરેચક થાય છે તે ઉપર—આવળકટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલક કરી તે સુખમા રાખવો (૧૭) મૂત્રક્રમ્હ એટલે ગરમી ઉપર—આમળાનો અને શેડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર—આવળકટીનું ચૂર્ણ કેળાના કાઠાના રસમા આપવું (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—ઘીમા આવળકટી તળી કાજીમાં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવા (૨૦) ચાનિદાહ ઉપર—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર—આંબળીના પાલાનો રસ પાંચેર કાઢી તેમાં દારૂહળદર મેળવવી અને તેમા ખડીસાકર દાક ૬ નાખી

પાવુ (૨૨) પ્રમેહ ઉપર—આમળીના પાદડાંનો રમ પાશેઝ અને હાથ પાશેઝ એકત્ર કરી પાવુ (૨૩) રેચક—આમળીની હાલના રસમા મરીની બુટ્ટી, પાચ લવગ અને ધલાયત્વી વાટી આપવા ઉતાર—ઘી અને ભાત (૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉંઝે છે તે ઉપર—આવળકટી રત્ને ગોમુત્રમા પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમા નાળીએગતો અગરમ મેળવી શરીરે ચોપકલુ (૨૫) શરીરની જાંતિ સારી થવા માટે—આવળકટી અથવા મેંદલા આમળા અને ઘોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા, અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવુ (૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવુ (૨૭) વૃદ્ધપણુ દૂર થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ અને તલનુ ચૂર્ણુ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમા ૨૦ દિવસ પ્રાત કાળમા આપવુ (૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ અને આરકદનુ ચૂર્ણુ સમભાગે ઘી અને મધ માથે શિશિર ઝાડુમા આપવુ (૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—આવળકટી ઘીમા શેકી પાણીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો (૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણુ, ઘી અને સાકર એકઠા કરી પ્રાત કાળમા આપવુ (૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર—આમળાનુ ચૂર્ણુ મધમા આપવુ (૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો (૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર—આવળકટીનુ ચૂર્ણુ સાકર અને ઘીમા આપવુ, વા આમળાનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરખ્ખો આપવો (૩૪) કદિય લાલ ધર્ધ હોય તો —આવળકટી મામા ૩, મચળ માસા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એનુ ચૂર્ણુ કરી તે પાશેઝ પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૩૫) રક્તપિત્તસાર ઉપર—આવળકટીના અગરસમા મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવુ (૩૬) અમેલપિત્ત ઉપર—આવળકટી ૧ તોલા રાત્રે પાણીમા લિજવી રાખવી બીજે દિવસે સવારમા તેમા ૩ માસા સુક અને એક માસો છઠ્ઠે નાખી બારીક વાટી ગોળા કરવી તે ગોળા સાત તોલા દૂધમા મેળવી, તેમા બે તોલા ખડોસાકર નાખી તે દૂધ પાવુ (૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—આવળકટી, ચિત્રા, બાળહરડા, લીડીપીપર અને મચળ એનુ ચૂર્ણુ કરી તે હમેશા સવારે અને રાત્રે સતી વખતે ગરમ પાણીમા શક્તિનુસાર આપવુ (૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર—આવળકટી ૧ તોલા આખી રાત કસઠના વાસણુમા પલાળી રાખી મવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમા મેળવી તે પાવુ, એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે (૩૯) કમળાના રોગ ઉપર—આવળકટી, હળદર અને ગેર મેળવી એનુ અન્નન કરવુ. (૪૦) ધાતુપુષ્ટિ માટે—આવળકટી અને ગોખરુ એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણુ બે માસા અને ગળાનુ મત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમા નાખી રોજ સવારે આપવુ, એટલે ધાતુસ્થાનની ઉજ્જ્વલતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે (૪૧) ઘોળી કૂંપણી ઉપર—આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણુ મધમા આપવુ.

૪૨. આલ. —સં અચ્યુતવૃક્ષ દિ. ૦ મં. આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામા “ સુરંજ ” કહે છે એ ઝાડ ધણું વર્ષ

રહાથી હશીઆના ઝાડ જેવડું થાય છે એના પાદડા હશીઆના અથવા મહુ-
ડાના પાદડા જેવા હોય છે એને બારે માસ ધોળા રંગના અને થોડા મધુર
વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હશીઆના ફૂલ જેવા હોય છે, તેને કાઈ કાઈ
મીઠામાં આથે છે આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વગડા પ્રાતમા ધણી થાય છે
એના મૂળીઆનો રંગ નીકળે છે આલના ઝાડ રંગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ
લાગે છે. વરાડમાં એના મોટા મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમાં જેટલા બારીક
મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રંગ મારો નીકળે છે એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ
થાય છે શેત્રજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે

૪૩. આલુ.—મં ૦ કં આરક મં હિં ૦ આલુ-બુખાર ફાં ૦ આલુરયા
અં ૦ ઈન્ગમ્સ ઇં ૦ એરિપ્લમ લાં ૦ મુનસ ખોખરિયનમિસ

આલુના ઝાડની ઉચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે એ ઝાડો પર્શિયા, અર-
બસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠંડાણે થાય છે લાથી એ ફળો અહી આવે છે એ
ફળોનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે તેનો રંગ
બાહરથી રાતો કાળો હોય છે અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે એના બી સુવાળા
અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ માર પગિપકવ થયાથી
એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રૂચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરંતુ એ ફળ ધણી
ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ સગ્રહણી થાય છે આલુ —ગ્રાહક, ગુરૂ, હલ,
શીત, જડ, મલસ્તભક, ગ્રાહી, બેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર,
ધાત્મક, ખાડું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે. અને મેહ, શુદ્ધ,
અર્શ, રક્તપાત, એઓનુ નાશક છે તે પાકવાધકી મધુર અને જડ છે અને
કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જવર,
વાયુ એમનો નાશ કરે છે * (૧) મલેખ-ક્ષતા ઉપર:—આલુ પાણીમાં ધસીને
પાવાથી પેટ સાફ આવે છે (૨) રેચ થવા માટે:—આલુ પીસી તાપે ચાર કલાક
સુધી પાણીમાં બાંધી, પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે ફેંખાવી તમામ પાણી
ઝાડી નાખવું પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મદ અગ્નિપર બંજે નહિ તેમ સુક-
વવા. પછી બાકી રાખવા અને રેચ માટે આપવા (૩) શોષ ઉપર:—આલુ
મુખમાં રાખવું.

૪૪. આવળ —મં ૦ અખૂર, શરતુખ. મં ૦ તગડ, અવિગમ. ખાં ૦
આવળી, ચાભાર આવળી હિં ૦ ખખસા, ગગ કં હોન્નવરી, હોન્નરિકે તૈં તાધિફૂ
તાં ૦ અવારાઈ ઇં ૦ ટેનર્મ કેશિયા લાં ૦ કેશિયા ઓરિકુલેટા

આવળના ઝાડ સાંધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા કુંવા-

* પાદડા અને ફૂલ વગેરેના બેદથી આલુ ચાર ભતના છે ઘણું કરીને એ બુખારા
તરફથી આવે છે, માટે એને આલુબુખારા કહે છે એના બીજ વાદસ બદામની બીજ
જેવાજ પરંતુ કાઈક નાના હોય છે એથી ગાંધી લોકો એને પહું બદામના મીઠા
તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે એ આમાસય અને રનાકુને ગુકશાન કરે
છે. એનો કિતાર રૂચીભરતકી છે એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધી છે

ડીયાના પાદડા જેવા થાય છે એને પીળા રંગના ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે એની શીંગા ચપટી હોઇ વેતલગ લાખી હોય છે આ ઝાડો ગામડામાં ઘણા થાય છે. કોકણમાં આવળ જેવામાં આવળી નથી મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને “ચાભાર તરવડ” પણ કહે છે આવળની જાલ ચામડા રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડા બાળવાના કામમાં આવે છે આવળ—કડવી, શીતળ અને આખોને હિતકારક છે તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોડ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજા, શ્વા, મણુ અને તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—આવળના ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવા. (૨) યજ કિ વા ઢીચણુ મોચવાથો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર—આવળના પાદડા બના કરી તે પેડો પાષવો (૩) બાળકોની માડશી ઉપર—આવળના અને રીગણીના મૂળોની જાલ ઘસી પાવી (૪) ગુડધી અને વાઘ કરડયો હોય તો તે ઉપર—આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો યુક્તમાં ખલ કરી લેપ કરવો (૫) ઉપદ્રવ ઉપર—આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડનો પાલો ૧ મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ઘાણુ નાખી ૭ દિવસ પાવો (૬) આંખોમાં ફુલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર—આવળના બી મોગલી એરડાના દૂધમાં વચી અગ્ન કરવું (૭) મૂત્રાઘાત ઉપર—આવળના બીજ પાણીમાં વાટી પાવા અને ફુટી ઉપર લેપ કરવો

૪૫. આશાઃ—એ ઝાડો કોકણમાં અને બગાળા પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે ત્રાવણકોર પ્રાતમાં જુના ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડામાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે એના પાદડાનો રસ ઘણોજ કડવો છે (૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર—એના પાદડાનો રસ એક ચમચો ભરી લઇ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો એટલે ઝાડો સાફ થઈ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મ્હોડાપર લાલી આવે છે

૪૬. આશેત્રી (આસુદેરો)—સં. અરમતઃ મં. આપટા કો. સિદ્ધ. હિં. સિરહટા અસિમિલોથ કં. અરમર, આરી, આસુ લાં. મિલાઇના આર્બોરિયા

આ જંગલી ઝાડ છે આના પાદડા કચનારના પાદડા જેવા હોય છે, પરંતુ આના પાદડા તે પાદડા કઠ્ઠા બડા અને મોટા હોય છે એને લાખી શીંગા આવે છે એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી એના પાદડા તબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ અસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે, પરંતુ આ પ્રચાર હમણા ઘણું ભાગે વધી ગયો છે આ વ્યસન બ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણા સુદિન પ્રાપ્ત થયો એમ સમજવું જોઈએ એની અતરજાલના બદ્ધના ટોટા થાય છે તે આ જાલ સારી બારી પીછવાળી ફૂટીને કરે છે એની અતરજાલના મંજુત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે એની શીંગ બાળગુટીમાં ઘસીને આપે છે * આશેત્રી—તુર, ખાદુ, શીતળ તથા માહક છે, અને વાત, પિત્ત,

* એ ઝાડને દક્ષણી લોક કચનતુ જાડ પણ કહે છે આ ચમચી ત્રણ આપ-

કર્ક, મેહ, શ્લેષ, તૃષા, વિષરોગ, વાતિ, પિશાચ્યાધા, ગડમાળ, વણ, વિષમન્વર, કંડરોગ, રક્તપિકાર ગલગડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે એની શીંગા તુરી, શીતલક, આહક, સ્વાદુ, ફેફ, યુગ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે (૧) વાતગુદમ અને શૂળ ઉપર.—આશેત્રીના પાલાના ગ્સમા મરીની ભૂખી અને તલનું તેલ સાત દીપા નાખી આપવું (૨) પરમીઆ (પરમા) ઉપર.—આશેત્રીનો પાલો રાત્ર પાણીમા પલાળી રાખવો અને મવારમા તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસા ભાર ખડી સાકર નાખી આપવો (૩) પ્રસૂતિ જલ-દીથી ન થતી હોય તો—એક નાના છોકરાને નન્ન કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની ખાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતા દાતોથી ઉખડાવવી તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમા રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) શોફાદર ઉપર.—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઇ વાટી રસ કાઢવો અને તેમા ચફડા ઉપરના કડાના મૂળ ધસી તે પાછ દેવા, એટલે નળગુદ સાગ થશે (૫) શાત પડે છે તે ઉપર.—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓના રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમા ખડી સાકર નાખી આપવું (૬) તાવમાં કપાળ (માથુ) દુખે છે તે ઉપર.—આશેત્રીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) બીજા મહીનામાં ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હોય તો—આશેત્રીની છાલ કાળા તલ, મળક અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૮) શોફાદર ઉપર.—આશેત્રી, કારેલી, ભાચુડી (ગગાવતી) ને ભાગરો, એઓના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મરીની ભૂખી અને ઘી નાખી આપવું દિન ૩ ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો ઘી સિવાય બાળકોના પેટમાના અદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે (૯) સોજા ઉપર.—આશેત્રીના પાદડાનો રસ દૂધમા આપવો

૪૭. આસંધ (આસુદ) —સં ૫૦ અશ્વગધા. મ આસ્કધ. હિં ૦ અશ્વગધ. દેં ૦ હારગુજ. કં ૦ અગરબેર, હિરેખર, આભાકિર, હિરેમહીનબેર તૈં ૦ પિલ્લીઆડા પેન્નેર, અશ્વગધી તાં ૦ અશ્વગડી મલાં ૦ અમુકિર, પિવટે ફાં ૦ બે (મે) હેમનખરરી ૪૦ વિટરબેરી લાં ૦ ફાઇસેનિસ સોમ્નિફેરા

એને ‘આસંધ’ ‘અશ્વગધ’ પણ કહે છે કેટલેક ઠેકાણે એને ‘હારગુજ’ પણ કહે છે એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વગડ અને ચાટ ઉપર લણેક ઠેકાણે મળી આવે છે એની ઉંચાઇ મુઝારે બે હાથ હોય છે એ ઝાડ સાચવે તો ૪-૫ વર્ષ રહે છે. એના પાદડા આકારે કોરાટી (કાટામરીઆ) જેવા હોઇ તેના કરતા મોટા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ચણાડી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે એમા રીંગણીનાં

તિબ્બોમા આસુદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હવ, પરંતુ એ દરેક નિષ્ઠેડો તેમજ પદેજના ઉલ્લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમા ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે પદેજના નિષ્ઠેડા તેમજ મરાઠી વનૌ ગુણાં થા તો આશેત્રીનું બીજું નામ આસુદરો સિદ્ધ થાય છે ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક મિ ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુલ્ય સ્વી-કારે છે

બી પ્રમાણે બી હોય છે એના મૂળાને આસપ કહે છે આસપનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે + આસપ. — રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃધ્ધ, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે, અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વણ, વેત કુટ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કફો નાશ કરે છે (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર: — આસપનું ચૂર્ણ, ધી અને મધ વિષમ ભાગે * લેઈ તેમા સાય કણે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ — આસપનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે, અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે: — આસપનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૪) નાના બાળકોને શક્તિ આપવા માટે. — આસપનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું અથવા આસપ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમા ધી નાખી પચન કરવું તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે — આસપનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેડી-મધનું ચૂર્ણ એમા આપવું (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે: — આસપનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧ મધમા આપવું (૭) ચામડીના રોગને માટે: — આસપનું ચૂર્ણ તેલમા નાખી શરીરે ચોપડવું (૮) ગર્ભધારણને માટે — આસપનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ધી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર: — આસપનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાક ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમા નાખી આપવું આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે: — આસપ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બંને ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું અને ધીના નીવડેલા (રીઢા) વાસણમા તે ભરવું પછી તેમાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ ગાયના તાળ દૂધમા નાખી તે આપવું (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર: — આસપ, સાકર, ધી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવું પથ્ય દૂધ અને ભાત (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આપવા માટે: — આસપ, બોયકાળુ અને જેડીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો (૧૩) સોજો,

+ આસપનો છુપ (છાંડ) ધણું કરીને પીણીને મળતો હોય છે માત્ર પીણી કરતા એના પાદક કાઠક પાતળા હોવાથી કેટલાક બધુએ એને એળખતા ભૂલ ખાય છે એના પાદકોનો રસ માથાના વાળમા લગી રાખવાથી નું મરી ન્યય છે એથી એને ગામડાના લોકો નું-માગી લરીકે એળખે છે એના મૂળોમા ઘોડાની વાસ આપતી હોવાથી સરકુતમા એને અચ્ચકા કહે છે વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બહેલે રાસ્ના આપી ઠગે છે એ ગરમ પ્રકૃતિવાળોને નુકરાન કરે છે વાયુનાશક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે, પરંતુ એની સાથે સખ્ત પેશ પાળવી જરૂરી છે એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછટ, ને માત્ર ૪ માસાની છે

* ધી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે, માટે વિષમ ભાગેજ લેવા જોઈએ

અલ્પઅગ્નિ ઉપર તથા ગુમક પકવવાને અને ફાડવાને.—આસધના તાળ મૂળ ઝાણમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૪) વાયુ ઉપર.—ગોળમાં આસધન ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું (૧૫) દોરને ત્રિષ્ચયુ હોય તો.—આસધના તાળ મૂળ ઝાણમાં વાટી પાષ દેવા (૧૬) ઉર્સ્તલ ઉપર.—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૭) વાયુને આડે.—આસધ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ધીમાં આપવું (૧૮) આઠા-શીશી ઉપર.—આસધનું ચૂર્ણ ધસવું (૧૯) વાળા ઉપર.—આસધ તેલમાં કેવા ઝાણમાં વાટી લેપ કરવો (૨૦) કંઠિશૂળ એટલે કેમ્બર દુધે છે તે ઉપર.—આસધ અને ખડીસાકર એનું ચૂર્ણ ધીમાં ખાવું (૨૧) બળદને કંઠ દુધ થયું હોય તો.—આસધના તાળ મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારો થશે

૪૮. આસોપાલવ.—સ અશોક મં હિં ૦ ખં ૦ અશોક ૦ કં ૦ અશોકે તૈં ૦ અશોકેશ્વર મલાં ૦ અશોક લાં ૦ ગ્નેસીયા અસોકા

એ ઝાડ આબાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે એના પાંદડા આબાના પાંદડા કરતા ધણુ લાંબા અને કળીદાર હોય ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે એની છાયા બંદ હોય છે એ ઝાડ શેભાચમાન હોય છે એટલા માટે એને બાગમાં અને દેવગામાં વાવે છે એના ફૂલ રાતા રંગના હોય છે અશોક—મધુર, શીત, અરિયને સાધનાર, પ્રિય, સુગંધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, આહક, પિત્તકર, અને દાહ, ગુદમ, ઉદર, શળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરેસ), વળુ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્ત-રોગ એઓનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢે કરી, તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાબન નાખી એબાના ઘોવરામણમાં મધ નાખી આપવું

(૪૯) આંબાહળદર.—સં ૦ આ(મ્)અનિશા. મં ૦ આંબેહળદ અ (મા) બાહરદી. કં ૦ હસિઅરપણુ, કાંડઅરસિણુ તાં ૦ કરતુરીમજલ. મલાં ૦ કનુ-મન્તલ. તૈં ૦ કાર્પાસુપુ, અડિલયાસુપુ ઇં ૦ મેંગોળનર, લાં ૦ કરકયુમા અશોમે-ટિકા હિં ૦ કપૂર હલદી, આબાહલદી. ફાં ૦ દારચોવહ અં ૦ દારહલદ

એ ઝાડ રાતમાં થાય છે એના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના ગાડીઆ મોટા હોય છે અને તે ધણુ કંઠુ હોય છે એ હળદર બાગમાં ચનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમાં આવતી નથી આબાહળદર રક્તવિ-કારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાખે છે એ શરીરે એપડ-વાથી કંઈતો નાશ થાય છે *આંબાહળદર—કડવી, ખાટી, ત્રિષ્પ્રદ, લઘુ

* એનામાં આબાની કેવી જેવી વાસ હોવાથી એને આબાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાનો છે બ્યવહારમાં એની બડ વપરાય છે એના છૂપ થાય છે એ હૃદયને તુકશાનકારી છે ઉતાર નારગી પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે

અમિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક છે, અને કંક, ઉત્ર વણ, ઉષ્ણ, દમ, ઉચ્છ્રી, તાવ, મન્નિપાતજવર, શબ્દ, વાયુ, કંક, વણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે રક્તોદાપનો પણ નાશ કરે છે (૧) કંડૂ અને ખસ ઉપર,—આબાહળદર અને કાળી છરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ દૂર થાય છે આબાહળદર અને કાળી છરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી ધીમા ખરલ કરી ખમને ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થશે (૨) ઠંડા વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયો ઉપર—આબાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમાં ધસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું એટલે જલદી ગુણ પડે છે (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર—આબાહળદર, કાળી છરી, બાવચી, કુત્તારી-આના બી અને આમળા, એને ગોમૂત્રમા ભીજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું (૪) કૂમિ (કરમ) ઉપર—આબાહળદર અને મિધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી (૫) આળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફેલ્યા કુટી તેને દુધ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આબાહળદર જલદના રસમા ઘુટી ચોપડવી

(૫૦) આબો—સં આમ્ર. હિં ૫૦ આમ્ર ૪૦ માવિનેમારા, માવિ-પહેપણ, તૈં મામિડીમેટુ, મર્વા, આમ્ર તાં આમ્ર તું કંકડ, મલાં માવુ કાં મં આબા અં અમળ ૪૦ મેગો દ્રી લાં મેગોફેરા ઇડીકા

આ વૃક્ષ ધણુ કરીને ગરમ દેશમા થાય છે હિંદુસ્તાનમા જેટલા આબા થાય છે તેટલા દ્રાઇ પણ દેશમા થતા નથી આબાનું ઝાડ ધણુજ મોટું થાય છે રાનમા અને કુમરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે રાનમા ઉગેલા આબાને રાની આબા કહે છે ખેતરમા અને જે ઉચી જાતના આબા હોય છે તેને “ ઇરસાલ આબા ” કહે છે આબાની કલમો કરી જે આબા ઉગાડવામા આવે છે તેને “ કલમી આબા ” કહે છે કલમી આબાના ઝાડ નાના હોય છે આબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આબાને અનેક નામે આપવામા આવેલા છે આબામા મુખ્ય એ જાતિ છે એક મોરવાની તથા બીજી રસની જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ-જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા ચોખ્ખો હોય તે મોરવાની આબાનું ઝાડ સેકડો વર્ષ જીવે છે આબો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે આબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે ગરીબથી માડી શ્રીમત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે, અને ગરીબ લોક તેા કેરીના દિવસોમા આબા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે ઉનાળામા વટેમાર્ગી લોક તાપથી અકબાર્થ અને ચાલતા થાકી જવાથી આબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે, અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આબાની જામા શીતળ અને ધણીજ અપ્રાપ્ય આપનારી છે થાકીને લોચ મચ્છ ગએલા લોક આબાની જામા નીચે જેસી આરામ પામે છે આબાના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે. આબાના દૂધનો ગુદ થઈ તેની રાજ બને છે અને તે ધણુ કામમા આવે છે.

આપાના ફળના ધણુ પદાર્થો થાય છે મારી કેરીઓનો મુગળો થાય છે એ મુગળો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનું ગોળચા, મેથીયા, મોળ વગેરે ધણુ પ્રકારનું આથલુ થાય છે કાચી કેરીઓમા ગોળ નાખી તેની ગોળ કેરી કરે છે ગાચી કેરીઓ છાલી કાપી સુકવવાથી તેના આમોળીયા અને છે એનો ઉપયોગ આમલીને ઠંડાણે ખટાસા માટે કરે છે આમલી કરતા એ પથ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે ગગરજ લોક તેને રગમા નાખે છે, તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનુ) ધણોજ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનું રામનું અને છે આપાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અદરથી નીકળે છે, તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી ભાગી તેમાની ગોટલી પાણીમા લીળવી રાખી ખવાય છે ઠંડાણુમા સેકડો કણુખી લોક ઉનાળામા અને ચોમાસામા ડાગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે તે લોક આગેાટલીમાના ગરની ભાખરી ખનાવી ખાય છે એ ગોટલીના લોટના ખીજ પદાર્થો પશુ અને છે આપાના ગોટલામાની ગોટલીને ચમાગ લોક ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ચૌરધી છે ગ્રીષ્મ ઋતુમા લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમા આવા રમભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલા છે આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી દૃષ્ટિ છે તેનો વિચાર કરો ! **કુમખી કેરી-**(મરવા) વરી, ઉણુ, મુગધી, ખાટી, ક્ષારના મયોગથી રૂચિકર, આહક, રૂક્ષ અને કાંતિકર છે, તેમજ પિત્ત, વાત, કફ, ગ્લંદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંદેરોગ, પ્રમેહ, ચોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિમાનો નાશ કરનારી છે **ખાટુંમાં ઘાલી પકવેલી કેરી-**મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક,

આર્ય અને યુનાની લૈલક ગ્રંથોમા કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનું ધણુજ વર્ણન કરેલું છે ટૂકામા કહીએ તો પાકા ફળ તાકાત લાવનાર, ચરખી વધાવનાર, ખુશી કરનાર, કાષ્ઠક ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણું પેટને શાંતિકર્તા તથા બુખને પ્રતીક્ષ કરનાર છે કાચી કેરીને છાલી તેની ગોટલી કઢાવી નાખી ઝીણી કાતરી સુકવે છે, તેને આમોળીયા (હિ અમચુર મંઠ આમોસી) કહે છે તે ખાવામા ધણુજ વપરાય છે એને બાફી તેનાપર તેલ રાઈ ચઢાવી અથાણુ તરીકે ખાય છે, અને બાફતા બચેલું પાણી લઈ તેની ગોળ નાખી કઢી કરે છે શાકમા પશુ તે નખાય છે એમા જે ખટાણ છે તે સાઈદિક એસિડના કારણથી છે એ રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર છે એને હિદુસ્તાનમા આમચુક કહે છે એના રૂક્ષ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે એ ખાટા આદિની બિમારીમા વપરાય છે પાદડાને બાળી એની ધૂણી લેવાથી ગળાની અદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

મખળન અલ અદબિયાના કતો લખે છે કે, હિદુસ્તાની લોક કાચા ફળના ગર્જને શેકી ખાઈની સાથે મેળવી રાખે છે તેને કંઠોવાના દરદમા ખાય છે અને શરીરે લેપ કરે છે વળી એમ પશુ કહેલું છે કે પાદડાની નસને બાળીને લગાવાથી આપના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કઢાડે છે ગોટલીને વાટી ૨૦ મી ૩૦ મીન સુધી આપના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કઢાડે છે ગોટલીને વાટી ૨૦ મી ૩૦ મીન સુધી આપના પોપચામા થનાર ખીલ વગેરેને કઢાડે છે (એન તે ગા ગી ગણુવી) તથા ફુખવા

કંદર, આમદીપક, વૃષ્ય, મહરતલાક, પ્રિય, સિન્ધ, તુરી, સુખકારક અને ક્ષતિ-
વર્ધક છે, અને વાયુ, વૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અગ્નિનો નાશ કરનાર
છે (૧) આમાનિસાર અને કાલેરા ઉપર.—આમાની ગોટલી દહીંમા વાટી
આપવી. (૨) કર્મ ઉપર.—આમાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું (૩) ગર્ભિ-
ણીના અતિસાર ઉપર.—આમાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી (૪) રક્તાશ્મી
અને પ્રદર ઉપર.—આમાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે રક્તમૂળ-
વ્યાધિ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે (૫) પરસેવો છૂતો હોય તો.—ગોટલી
ભાગી તેના જૂઠા શરીરે લગાડવો (૬) ઠંડીને લીધે મગ આદી ખાય છે તે ઉપર.—
આમાનો ચીક લગાવવો (૭) શંખુ (આળસી) ઉપર.—આમાની કાખળીનો
અગર આમાના પાદડા તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવા (૮) તરતના
પ્રમેહ ઉપર.—આમાની અતગજલનો રસ તોલા ૪ અને ચૂનાનું નિતરું માણી
તો ૧, એ બંનેનું મિશ્રણ કરી તે તાપ્યહતોષ આપવું એ ૭ દિવસ આપવું (૯)
નાકમાંથી હોહી પડે છે તે ઉપર.—આમાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો
(૧૦) ઉષ્ણ બવર (ઉનો તાવ) ઉપર.—આમાના મૂળ અને અથવા હાથે
ખાધવા (૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર.—આમાની અતરજાલ દહીંમા વાટી
૧ તોલા સુધી આપવી (૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર.—આમાના પાદડાનો અગ-
રસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલા, ઘી ૦૧ તોલા અને દૂધ ૧ તોલા મેળવી આપવું
(૧૩) અતિસાર ઉપર.—આમાના ચીક ચક્રી રાગ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર
અને ઘી સાથે આપવું (૧૪) ઉપદ્રશ ઉપર.—આમાની જાલનો અગરસ બક-
રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો એટલે ઉપદ્રશ અને તત્સબધી વ્રણની પીડા દૂર
થાય છે (૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર.—આમાની ગોટલી જાશ અગર ચોખ્ખાના
ઘોવરામણમા વાટી આપવી, અથવા કેરીની જાલ દૂધમા વાટી મધ મેળવીને
આપવી (૧૬) હોહીની ઉલટી ઉપર.—આમાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા
ટીપા પાડવા (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—આમાના સુકાયેલા પાદડાનું ચૂર્ણ કરી
તેનું ધૂતપ્રાન કરવું (૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર.—આમાની અતર-
જાલ ઉપરાના મળ ઉપરની જાલ અને વડની વડવાઇનો રસ કાઢી, તેમા જીરૂ

મસા સાત પડે છે કૃળ પાકે છે ત્યારે તેમાથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે
છે તેની ત્રણ ટરપિનટાર્પિન તેલના જેવી હોય છે છાલમાથી ગુદ નીકળે છે તે ઠંડા
પાણીમા પીગળી જાય છે

દાકતર એન્ડ્રી કહે છે કે-કૃળનું તેલ અને છાલનો ગુદ, બંને લીંબુના રસમા
અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમા અપાય છે પાકી કેરીના
રસને સુકવી પાતળી રોટલીના જેવા કરે છે, તેને આમરસ, આમોટ, આંબાપોલી
અથવા આમાની રોટલી કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા ઉધિર સુખા-
રવા મદિ ખાય છે આમાની જાલ પાણીમા લીંબુની રાખી એ પાણી પ્રદર અને
મહેતી વાતુ બધ કરવાને અપાય છે કાચા કૃળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ
આમાની સકેની તથા થોડા અરીમની સાથે મેળવી મલખારની તરફ ચાડા અને એટ-
નાના રોગોમા અકસીર ઈલાજ તરીકે વાપરે છે

આમાના તાજે ગુદ દાદરનો સત્તર નાશ કરે છે એમ જૈન અથોમા છે

અર્થે ખડીસાકર નાખી આપવું (૧૯) રક્ષાતિસ્સાર ઉપર.—આખાની અતરછાલ દ્વંધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨૦) કાનમાં દુખવા ઉપર.—આખાને મોર વાટી દીવેલમા સિદ્ધ કરી તે માછી કાનમા નાખવો (૨૧) માથામાં દાડેલુ રોગ થાય છે તે ઉપર.—આખાની ગોટલી અને બાલહરડા (હીમજી હરડે), એવું ચૂર્ણ દ્વંધમા વાટી લેપ કરવો (૨૨) સમહુણી ઉપર.—આઆદિયવાગુ—આખો, આખાડો અને જાજુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લઇ તેમા ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમા ૧૬ તોલા આખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું તેને “આઆદિય વાગુ” કહે છે એ ખાવાથી સમહુણી દૂર થાય છે (૨૩) રક્ષાતિસ્સાર ઉપર.—આખો, જાજુઓ અને અરજુન સાગડ એની છાલ ૪ તોલા લઇ તેને સુકવી ચૂર્ણ કરવું પછી ૨૪ તોલા પાણી માંદીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી લીંબવી પ્રાતઃકાળમા તે પાણી ખાળી તેમા મધ નાખી પીવું (૨૪) અડવુદ્ધિ ઉપર.—આખાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું (૨૫) ધૂપણી ઉપર.—કાપવાના (મોરવાની) આખાનો સુકાયેલો મોર લીમા તળી સાકર નાખી તેની ગાળી કરી આપવી (૨૬) રવજેલ અ ઉપર.—આખાના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૭) કૌલેશ ઉપર.—એ અટી તોલા મરવા દહીમા વાટી આપવા.

પ૧. ઇંગ્રીયાં.—સં ઇંચુદી, મં હિગણી, હિગણુમેટ હિં હિગોટ, ગોદી કં, ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિગુલ તૈં ગરા અં હિલેલને ઈં ડેડિલ લાં એલેનાઇટમ્, રેક્સઅર્ધીઆઇ અં ઇગોટ.

દક્ષિણમાહિના રાનમા ઇંગોરાના ઝાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે એ ઝાડ ઘણાજ ઉચાં વધે છે એ ઝાડ ઉપર કાઠા હોય છે એના ફળને ઇંગોરીયાં (મં હિગણુમેટ) કહે છે હીગણુ કારી તેમા દાડે ભરી આતસખાજમા ફેડે છે, ડુકાળની વખતે આ ફળો માંહેનો ઘોળો મર્લ લોટમા મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીય લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે પ્રસંગ આવ તો લાકડા સુદ્ધા ખાઇને પોતાનો ખવાવ કરે છે *

ઇંગોરીયાં—મદગધી, તીખા, લધુ, કડવા ઉખ્જુ, ફેનિલ અને રસાયન છે એ ફેમિ, વાયુ, વિષ, શળા, કોહ, પ્રજુ, કફ, ગ્રહપીડા અને જૂતખાધાનો નાશ કરે છે એનાં ફળો—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉખ્જુ તથા કડવા છે, અને વાયુ તથા કર્શનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાળા ઉપર—ઇંગોગના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિગને એકત્ર ખાડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવા એટલે વાળો બળી જાય છે (૨) તાડેલ્ય પિટકા (ખીસ) ઉપર—ઇંગોગના મગજ

* સુશુતે ઇંગોરીયાના ફળના મર્લને મેદકકનાશક, ચેનિદોષનાશક અને ગુલ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરીયાના રસથી લોકો કપડા ધુએ છે એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે, પરંતુ જેમ વિદેશી તેજળમા ઘોળીએ ઘોળેલ કપડાં જમ્ય ચઇ જવાથી અડધું આયુષ્ય થાય છે તેજ પ્રમાણે ઇંગોરીયાના પશુ પુષકાનો નાશ કરે છે કેટલાકો દમલખાજથી ઇંગોરીયાના રસમા ગોળ અને બીજા લગ્નથી મેળવી અશ્રીષ્ટ તરીકે વેચવા જતા પકકાર્ધ સખા ભોગવે છે એમ કહેવાય છે.

ઠાઠ પાણીમા ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવા, એટલે ખીલ મટી જઈ મ્હોડુ નિર્માણ થાય છે (૩) રતનરોગ ઉપર—ઈંગોરાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધતૂરાના પાદડા શેકીને બાંધવા દિવસ ૩ (૪) નેત્રસ્થાવ ઉપર—ઈંગોરાના ફળ પાણીમા ઘસી અજળ કરવું (૫) શૂળા ઉપર—ઈંગોરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અથવા ઈંગોરીયાના ફળમાંના ગર્ભ આપવા (૬) કર્ણમૂળા ઉપર—ઈંગોરીયા, હળદર, કૌડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારૂ થાય છે (૭) કૂતરાના વિષ ઉપર—પ્રથમ ગોળા ખવરાવી તે ઉપર ઈંગોરાની ઝાલનું ચૂર્ણ અથવા નાખા પાત્રુ (૮) મરકી (કાલેરા) ઉપર—ઈંગોરાની ઝાલનું ચૂર્ણ દહીંમા આપવું (૯) ઉવરસ ઉપર—ઈંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાતી.

(પર.) ઇડલી'યુ (ગંધડલી'યુ).—મં ૦ જખીર. મં ૦ ઇડલી'યુ કાંચ્યાર-નિષ્કુ હિ જખીરી બં ૦ ગોડાલિયુ, કં ૦ કચિલે, દોડ્ડલિકાથી, કાડલિયે. મલાં ૦ કદ્દુકુરનું તૈં ૦ જખીર, અડવિનીમા. તાં ૦ કદ્દેલુ મિચ્છે તું ૦ કેપેરીપુલી લાં ૦ આટલાટિઆ મોતોફાઇલા

આ એક લીલુનીજ જાતિ છે હિદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમા આ ઝાડ થાય છે એ ફળ નાગી વગેરે લીલુ કરતા મોટા થાય છે એની ઝાલ ખરબચડી હોય છે પાક્યા પછી ઝાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે તેના પાદડા અને ફલ એક સગમા હોય છે તેમા જે નાની જાતિ છે તેના ફળની ઝાલ કષ્ટક પાતળી હોય છે, અને જે મોટી જાતિ છે તેની ઝાલ જાડી હોય છે એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણુ થાય છે એના રમતો 'લેમોનેટ' કરે છે ઇડ (મોટું)લી'યુ ખાડુ, તુડે કડવું, માગક અને ઉખ્ખુ છે તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે (૧) મારદુથુના વિષ ઉપર.—ઇડ લીલુનો રમ સાકર માથે આપવો (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર—સાયકાળે નાના ઇડ લીલુનો રમ પાવો

પડે. ઇંદ્રજવનું ઝાડ.—મં ૦ કુટજ મં ૦ કુડા હિં ૦ કુડા, કુરૈયા બં ૦ કુડચી. કં ૦ કાડશિંગે, કાડમુરક તૈં ૦ કાડિશયદ્, કુટજમુ, અં ૦ કુલ, ચગલકુટ. તાં ૦ વેપાલે. તું ૦ કાડજ મલાં ૦ વેનપાલા અં ૦ તિરાજ ઇં ૦ ઓવલ્લીંડરોજબે. લાં ૦ રાઇટિયા એટિડિસનટેરિકા

આ વગડાઉ ઝાડ છે અને તે છ માત હાય કરતા ઉચુ થતુ નથી એના પાદડા બદામના પાદડા જેવા લાખા હોય છે કાકજુમા એ પાદડાનો ધણે ઉપયોગ થાય છે x એના ફૂલોનું શાક થાય છે એની શીંગા ખારીક અને લાખી હોય છે એ શાક અથવા અથાણુ કરવાના ઉપયોગમા આવે છે શીંગામાંથી જવની આદિતિના લાખા મિથા નીકળે છે તેને ઇંદ્રજવ (મં ૦ ઇંદ્રજવ, કુડાચે બી. હિં ૦ ઇંદ્રજવ ૨૦ ફાડ સિંગેયબીજ, કાડ મુરકન બીજ તૈં ૦ કુડિમેપાલુ ફાં ૦ જવાન-

x ઇંદ્રજવ સાથાતે પીડકારક અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને આહત છે. એનો ઉતાર ધાણા ડે, તે પ્રતિનિધિ જાયફળ છે

કુચિરક અં લેનાનુલ અસાકીર લાં હોલરહેના એટિડિસે ટરિકા) કહે છે તે બિમા કડવા હોય છે એના મૂળ પણ કડવા હોય છે મૂળનો પાક થાય છે તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે ઇન્દ્રજવના ઝાડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે ભતિ છે. કાળા કુડાના ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતા મોટા હોય છે એના પાન ધોળા કુડાના પાદડા પ્રમાણેજ હોઈ કાષ્ઠક કાળા રંગના હોય છે એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતા બમણી લાંબી હોય છે કાળા કુડા એ વધારે ઉષ્ણ હોષ ધોળાથી ગુણુમા કમી છે ધોળું ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ-કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અમ્લિ-દીપક, પાચક, વૃદ્ધ, રક્ષ તથા આહક છે, અને રક્તદોષ, કાઠ, અતિસાર, પિત્તાશ, કફ, તૃષ્ણ, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે કાળુ ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ-રક્તદોષ, અશરિંગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે બીજા ગુણુ ધોળા જેવા છે ઉપયોગ.-**(૧) કૃમિ ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ ઘસી એકલા અથવા વાવડિગની બૂકી નાખી પાવા **(૨) અતિસાર ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલનો અગરસ કાઢો તે પાવો અથવા જાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢો તે મધમાં પાવો **(૩) પથરી ઉપર**-ઇન્દ્રજવ અને નસોતરનુ ચૂર્ણ દૂધમાં કિવા ચોખાના ધોવરામણુમાં પાવુ **(૪) કુરશાના વિષ ઉપર**-ઝાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ઘસી તેમાં ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવુ અથવા જાલનો રસ કાઢો પાવો **(૫) ખોડા ઉપર**-ઇન્દ્રજવની જાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો **(૬) કમળી અને સર્વે વિષ ઉપર**-ઝાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના અકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો દિવસ ૩ પથ્થ ઘી અને ભાત **(૭) નળા કુદ્યા હોય તો**-ઇન્દ્રજવ શેકી તેની બૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવુ દિવસ ૭ **(૮) જીર્ણીજવર ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મળાની જાલ અને મળાનો કાઢો પાવો અથવા જાલ ગત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળીને પાવુ **(૯) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલનુ ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમાં નાખવુ અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો **(૧૦) લુપ્ત લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર**-ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી એટલે કફિન મૂત્રકૃન્ધ્રનો પણ નાશ થશે **(૧૧) પરિણામ શૂળ ઉપર**-ઇન્દ્રજવનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવુ **(૧૨) બાળકની હુગામણુ ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ જાશના નિતર્યો પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૩) બાળકની મરકી (કાલેરા) ઉપર**-ઇન્દ્રજવના મૂળ અને મોગલી એરડાના મૂળ જાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવા **(૧૪) વાતશૂળ ઉપર**-ઇન્દ્રજવનો કાઢો વરી તેમાં સચળ અને શેકલી હિંગ નાખી પાવા **(૧૫) ઢોરોના કુદરોગ (ઢોર સુકે જાયુ હજે છે તે) ઉપર**-ઇન્દ્રજવના તોરા (માજર) બારીક ખાડી પાશેર રસ કાઢવો તેમાં તેટલોજ નાળીયેરનો રસ અને નવટાક ગોળ નાખી સાત દિવસ પ્રત્યેક બે વખત આપવુ **(૧૬) સર્વે પ્રકારનો અતિસાર, સંઘ્રહણી, પાંક, જીર્ણીજવર ઉપર કુડાપાક**-ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ઘોષ છુટીને રસ કાઢવો તે રસ દેવના ઉપર મૂકી ઉઝાળતા રહેવું. સાધ-

રણ ઉઠ્યો એટલે તેમા સુકં, મરી, લીડીપીપર, જ્યારણ, માયકળ (માયા), જ્યારણી, લવગ, વાવરીગ, મગડાચીંગ, નાના ખીલા, બહેડાનુ દળ અને નાગકેશર, એનુ ચૂર્ણુ જોષ્ટએ તે પ્રમાણે નાખી મરખુ મિત્રણુ થયા પછી ચણા જેવડી મેળાઓ કરવી એ ગોળા અતિસાર અને મગડાણી ઉપર જાણના નિતર્યા (આજ) પાણીમાં કિચિત્ હિંગનુ ચૂર્ણુ નાખી તેમા મીઠા અધમર્યા દહીંમા, અથવા સુંકના કાઢામા ધી નાખી આપવી નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે પાકરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળા જોમૂતમા ધસીને પાવી. (૧૭) વાતબ્બર ઉપર—ઇન્દ્રજવના મૂળની જાલ ૧ તોલો લઇ બારીક વાટવી, અને ૫ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવુ, અથવા તેમા થોડો અળખો બારીક વાટી મેળવી, ઘટનો કકડો તપાવી જમકારી તે પાવુ (૧૮) શેષકેદર ઉપર—વાડ માહેના ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમા ધસી દિવસમા એવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવુ (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર—ઇન્દ્રજવના ઝાડની જાલના કાઢો અજમાશ કરી તેમા અતિવિષની જૂઠી નાખી તે પાવા, અથવા ઇન્દ્રજવના મૂળની જાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણુ મધમા આપવુ (૨૦) પથ્થરી ઉપર—ઇન્દ્રજવની જાલ દહીંમા વસી પાવી (૨૧) કુટબજકાચલેહુ—ઇન્દ્રજવના મૂળની જાલ લીલી વળન શેર પાચ લઇ તેનો ૧૧ ગેર પાણીમા કાઢો કરવો અજમાશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુન ઉઠાજવો બદ થાય એટલે તેમા આપધો નાખવા તે ઔષધો—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવરીના ફૂલ, નાગરમોચ, અતિવિષ, લળમણી, નાના ખીલા, એનુ ચૂર્ણુ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો, અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનુ દૂધ, ચોખાનો કાજી, એમાના કોષ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સગડાણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળઆધિનુ રક્ત, એ સર્વ બધ થાય છે. (૨૨) વાનગુદમ, વાચુ, કાચ, કંડુ (પરંગ) અને તાવ ઉપર—ઇન્દ્રજવના ઝાડના મૂળની જાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪. ઈન્દ્રવરણુ—સં બૃહત્કલા, ઇન્દ્રવારણી મં ઇન્દ્રવણુ, ચોર ઇન્દ્રવણુ કાં ૦ કવડળ હિં ૦ ઈન્દ્રકલા, ઇન્દ્રવણુ બં ૦ બડવાકાલ કં ૦ હિરિય—હામેકેકે તૈં ૦ પામરણુકા, કાકાંરકેકુ, વેરિપુચ્યા મં ૦ પેદિકારી, અનુતુઅદિ તું ૦ કોકેડેકુ તાં ૦ કોરડી શવરીપાત્ર કાં ૦ લગ્ગલર અં ૦ શેમહજલ ઇં ૦ બિહર અં ૦ પલ લાં ૦ દિકાસન્થસ પાલમેટા

એને “કડવી ઇન્દ્રવરણી” પણ કહે છે ઈન્દ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વજાના પાદડા કાળીચડી (તરણુજ) ના પાદડા જેવા હોઇ તેના કરતા બારીક હોય છે પાકેલા ફળોનો રંગ પીળો હોય છે એમા બે બેદ છે જે ફળ સુમારે રંગો જેવડા હોય છે તેને “થોડા ઇન્દ્રવરણુ” કહે છે બીજી જાતના ફળ લીંણુ જેવડા થાય છે x એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે આમડાઓમા ઈન્દ્રવરણીના

x અમાગ જાતિ અનુભવથી અમને જણાય છે કે નાની ઇન્દ્રવરણીના ફળો લીંણુ જેવા નહિ પણ રાજમરી કોડીબી જેવા લખબોળ હોય છે ઘણુ કરીને એ આગસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોડીબીના નામથી ઓળખે છે.

વેળા પુષ્કળ થાય છે ઇદ્રવરણા એ તીવ્ર રચક પદાર્થ છે ઇદ્રવરણા.—પાક વખતે લીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે, તથા ગુન્ન, પિત્ત, ઉદર, ક્રોધ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કોહ), જવર, વણ, ચાસ, કાસ, ગ્રંથી, મેહ, મૂઠમર્દ, કમળો, પ્લેહીકા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂધ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લેષ્મક આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કવડળા (મોટા ઇદ્રવરણા) કરતા ગુણોએ અધિક છે (૧) સર્પદંશ ઉપર—ઇદ્રવરણાના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા (૨) ઉદરસ ઉપર—ઇદ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સુકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડી-

લોકો એને ગજગરી કોડીખીના બુલાવામા ખાવા લાગે છે, પણ તે મહાન કડવી લાગતા પસ્તાય છે આ ફળો ઘણામા ઘણા ૭-૮ ઇંચ સુધી લાંબા પણ હોય છે એના ઉપર ગજગરી કોડીખીના જેવાજ સુદર ચટાપટા હોય છે કોઇ કોઇ એના સૂક્ષ્મ કાટાવાળા લાલ ફળો બતાવે છે, પણ તે અમારા અનુભવથી બહાર છે નિષ્ઠતામા એના સં. એન્દ્રી મં. લઘુઇન્દ્રાવણુ ગું. ઇદ્રવરણુ, કડવી કોડીખી હિં. લઘુ ઇન્દ્રાવણુ, લઘુ ફરફેન્દુ બં. રાખાલશયા, રાખાલતાકુ કં. હામેકે તૈં. એતિપુષ્કળ. તાં. પેયકામદી, દુમદી ફાં. પુર્યંતીતત્ત્વ અં. હજલ ઇં. કોલોસિથ લાં. સિદ્ધલસ કોલોસિથિસ એવા નામે મળી આવે છે

મોટી ઇદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આગેહુબ ગોળ કાળીંગા જેવો હોય છે એના બીજ કાળીંગા જેવાજ પણ કાળીંગા કરતા ઘણાજ નાના હોય છે ક્રયા ફળો ઉપર કાળીંગાના જેવાજ ચટાપટા હોય છે, તેથી તરસથી પીડાતા વગડાઉ લોકો એને કાળીંગા માની એનો ગરલ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાશ યદ જવાથી પસ્તાય છે પાક્યા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વચરને શુદ્ધ પીળો થઇ જાય છે એનું સુગ્રસ્થિ નામ નુસડું છે એની માત્ર ૧ થી ૩ માસા છે મધાળે આપેલ નામે પણ એ નુસડાનાંજ છે ઘોડાને પેટમા કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે નુસડાના ફળને ડગળી આપી તેમા અઘ્નમે ભરી બાજરીની કોડીમા બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દવાવી રાખી બહાર કઢાયા પછી સુકવી ખાડી રાખે છે આ ચૂર્ણની કાફી ગરમ પાણી સાથે કરવાથી સુદર જીલાળ લાગી ઉદરઆધિનો જલદી નિવેરો કરે છે આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોડીમા જે બાજરીમા તેને દાખી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી યદ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી, માટે તે એમણુ જના વધારે રાખી નહિ આ બાજરી કૃષિવાળા ઘોડા ઘોડીને ઘણીજ ઉપયોગી થાય છે નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઇએ. નુસડામા આબાહળદર, સાજાપાર, મેદાલકડી અને હજ્જતભોર ખાદી ભરીને તડકે સૂકાવી તેના ચૂર્ણની કાફી કરવાથી કુટી નીચેની ભય કર માઠ એને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દંદીએ નુસડાની લીંબુની આફક (ચાકડી જેવી) ચાર ચીરો કરી તેમા ખાડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી અઢી તોલા રસ લઇ પીવે. આમ દરરોજ તાજે તાજે આ કઢાડી પીવાથી બરોળ સત્વર થઇ છે. સર્પદંશ ઉપર એના મૂળ ચાવી ત્રણ કુટડા ભરવા.

પીપર સાથે ખાવા. (૩) દત્તકૃતિ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના પકિલા ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેની ઘણી દત્તિને આપવી, એટલે દાતમાના કીડા ખરી પડે છે (૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:—ઈદ્રવરણા બેસના દૂધમા ઘસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા બેસના મૂત્રમા ગંધી તે મૂત્ર સુકા ખરલ કરી, તેમાથી એક વાલ અને સચોટ ૧ ચણોડી ભાર, એ બન્ને ચોપથો સાત દિવસ મધમાં આપવા (૫) તકતુ આવવા માટે:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ગુપ્તેદ્રિયમા રાખવા, અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા (૬) રુખરોગ ઉપર:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૭) મૂળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સુક, મરી અને લીડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું (૮) સધિવાત ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ, લીડીપીપર અને એનાથી ચોણણો ગેળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ એરડોલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવા (૧૦) ગાંઠ અથવા ફેણીનો દાહ થતો હોય તો:—ઈદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ હા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતા જવું (૧૧) નખવિષ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકાચલા વાડી ગોમતમા મેળવી લેપ કરવો (૧૨) ચોનિશૂળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળ ખકરીના ઘીમા અથવા દૂધમા નમી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખગ (૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:—ઈદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું, એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદાર સર્વ બાળ નીકળી જશે (૧૪) ગંડમાળ ઉપર:—ઈદ્રવરણીના મૂળની હાલ અને કડવા સરગવાની હાલ સમલાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડા ઉપર ચોળવી (૧૫) ખાલી ઉશ્વરસ અને ખકારી ઉપર:—ઈદ્રવરણી દ્રાચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની બુકી દમ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગીયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૧૬) રીધ પ્રસૂતિને માટે:—ઈદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે ખાધવું (૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:—અરીઠાના પાણીમા ઈદ્રવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું અથવા ઈદ્રવરણીનું મૂળ ચોનિમા રાખવું (૧૮) પાકું અને સર્વ પ્રકારના ફેણા ઉપર:—કડવી ઈદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

પપ. ઈફળ—સમુદ્રની ખાડીમા જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે યુદી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડા હોય છે તે ત્રણ ચાર પ્રતીના હોય છે તેમા કાજળ અને ઈફળ એજ માત્ર લોકાના જાણવામાં છે ઈફળનું ઝાડ છ સાત હાથ કરતા બહુધા હિંચુ થતું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમા ખરેલી હોય છે જે એના રોષો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાછાં અને તેની બહુ સલાખ રાખીએ તો તે ખગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો દોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને ભાકરા બાળવાના કામમા આવે છે. એ ભાકરા ઘણા કઠણ અને

ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી તેમા એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળી લોહાને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમા આવે છે તેમજ બાષ્પીઓને માથુ ચોળવાના ઉપયોગમા આવે છે

પદ. ઇસેસ. (શેરી લોબાન)—સં કં શ્રીવેદ હિં વિશેષધ્રુપ મં ઇસેસ ઈં ગમ ક્રોપલ સંન્ડારેક લાં ટ્રેકિલોબિયમ હાર્નિમે નિએનમ

ઇસેસના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિ-માથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેને ધ્રૂપ, ઇસેસ, x લોબાન અને ઉદ વગેરે કહે છે તેની બે ત્રણ જાતિ છે આ દેશમા યુશીર આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ આષધો માટે અને ધ્રુપ માટે ઉપયોગી છે ઇસેસના ઝાડો અમરખરતા-નમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે ઇસેસ એ ત્રણશોધન કરનાર છે એનું “ વિશેષ ધ્રુપ ” એવું પણ નામ છે ઇસેસ તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ત્રણશોપણ, છે, અને પિત્ત, રક્તહોષ, વાયુ, કફ, ચોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશ્મી, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, ત્રણ, ગદ્ધસ પીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કડુ, વિપ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ટ અને કાસનો નાશ કરે છે (૧) ત્રણ ઉપર **મલમ**—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણ એ દેવતા ઉપર તપાવી ખાતળુ થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને ત્રણ ઉપર ચોપડવું

પાઠ. ઉટકટારી. (ઉલ્કટી)—સં ઉલ્કટી. કાં અલ્કટી મં ઉલ્કટારી. હિં ઉલ્કટારા યં છાગલદોડી, વામનદોડી ઈં થીગટલ લાં દ્રિકલેપિસ, લેખરીના, એકીનોપ્સએકીનેટસ

એને “ ઉલ્કટી ” અને “ કાંટિ ચુલુક ” પણ કહે છે હિંદુસ્તાની ભાષામા એને “ ઉડીગણુ ” અને “ સ્વેત ધુધુચી ” કહે છે એ વનરપતિ હિંદુસ્તાનના વણા પ્રતિમા થાય છે આ ઝાડની ઉચ્ચાઈ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે અને રંગ ધોળો હોય છે એના પાદડા કાપરાની કાતળી જેવા હોય, તેના પૃથ્થ ભાગમા અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે ઉનાળામા એ ઝાડો સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામા તેજ જમ્મા ઉપર ઉગે છે આ વનરપતિના મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધી છે એનું “ અલ્કટી ” એવું નામ પણ છે ઉલ્કટારી - રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે તથા મત્તદૃઢ, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હ્રોગ, વિન્કોટકનો નાશ કરે છે એના બીજ—શીતળ, વૃષ્ય, તસિકર અને મધુર છે (૧) બાળકને ઉલ્કટીઆ થાય છે તે ઉપર—ઉલ્કટારીના મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતા, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઠી લાવી બાળકને મળે બાધવા. (૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ઉલ્કટારીના મૂળની છાલ છાલામા સુકવી, ખાડો વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી બે દાણા

x ઇસેસ એ સરલ નામના ઝાડનો ગુદર છે એનેજ ચન્દ્રસ, જનાર્જન નામનું ધ્રુપ અને મધ ભેરજના નામથી ઝોળખતા હોયએ એમ શાલીઆમનિષદ આદિમાથી સિદ્ધ થાય છે છતાં આ ત્રયમા ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

૧ તોલો અને ખડીમાકર બે તોલ સેળવી પાશેર ચાણીમા બીજવી રાખી પ્રાતઃ-
કાળમા તેનો રમ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો પછી તેમા ને જાલનુ ૬ માસા ચૂર્ણ
નાખી ખાવુ એટલે તે ધણુ દિવસનો મૂતકૃમ્મ, મૂત માથે ધાત જાય છે તે
બધ કરે છે અને વીય વૃદ્ધિ નથા પુષ્ટતા કરે છે (૩) સુખે પ્રસવ થવા
માટે—ઉતકટાગીના મૂળ ચોટલે બાધવા, પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવા (૪)
સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર—ઉતકટીના મૂળ ઉકાળી લેપ કરવા અને
તે પીવા પણ ખરા (૫) વાતુપુષ્ટિને માટે—ઉતકટીના મૂળ ગોખર અને
કોમળીજનો દૂધમા પાક કરી સેવન કરવા, અથવા ઉતકટીના મૂળનુ ચૂર્ણ દૂધમા
નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે (૬) ઉચ્ચરસ ઉપર—ઉતકટીના
મૂળ વાટી પાવા અગર મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (વિશેષ માટે જુઓ અઘ્નકંઠી.)

૫૮. ઉંડણુ—મં. દિ. ૦. ૫. ૦. પુન્નાગ મં. ઉડી તા. ૦. પુન્ને, પુન્નાગ
તં. નમેર, પોન્ના કં. ખેસુરિગે, નમેરમારા લા. ૦. એકોકાર્પસ લા. ૦. રોલિયમ
મલા. ૦. પોન્નાક ઈ. ૦. એલેકઝાન્ડ્રિયનલ્લ.

ઉંડણના ઝાડ કેવળ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા સોરંગીના પાદડા
જેવા હોય છે + પરંતુ તે કરતા જગ મોટા હોય છે પાદડાની ઉપરની માલુ
સુવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે આ પાદડાની પત્રાળી ડરે છે ઉંડણના ફૂલ ધોળા
હોઈ મધુર અને મુવાસિક હોય છે આ ઝાડને સોપારી જેવડા ગોળ ફળો આવે
છે તે ઉપર કંટણુ જાલ હોય છે એ ફળોનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાને માટે
એરકતેલ કરતા મારે હોય છે એ કડવુ હોય છે એને ઉંડેલ કહે છે ઉંડણીના
લાકડા ઈમારતમા અને વહાણુ બાધવામા ધણુજ ઉપયોગી છે એ ઝાડના
મૂળમાથી રાજ જેવો ગુદર થાય છે ઉંડણુ—મધુર, શીતળ, સુગંધી, ગ્લંદોષ-
નાશક, દેવપ્રમાદકાગ્ધ, અને રક્તોષ, રક્તપિત, કફ, પિત અને જૂતબાધનો નાશ
કરે છે એના ફૂલો વૃષ્ય હોઈ વાત, ગળ અને કફોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) પગ અથવા કુટણુ મરડાકે જવા ઉપર—ઉંડણીની જાલ બારીક
વાટી ગરમ કરી પાટો બાધવો (૨) ઉંડાણુ માટે—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ
ધસી તેમા પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર—
ઉંડણીનુ તેલ ચોપડવુ (૪) ખોડા ઉપર—ઉંડણુ અને કડવી કાકીનુ તેલ
એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવુ નાના બાળકોને ગરમીથી આપોમા જે ફેલા
થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવુ (૫) અંગૂઠા ઉપર—ઉંડણુના
ઝાડની અંતરજાલ બારીક કુટી ગરમ કરી વધેલા અંગ ઉપર સતત ૮-૧૦
દિવસ પાટો બાધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર—હોઠાની ચલમમા ઉંડણીના
ફૂલો નાખી ધૂતપાન કરવુ એટલે ધણુ દિવસનો અર્થરાગ પણ દૂર થઈ જશે

+ મીઠી ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (મોરગી) કહે છે મિ. શાલીઆમજી કહે
છે કે—“ સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતા વધારે ગુણવાળો છે પુન્નાગનુ
મોઢુ વધુ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે તેને નામકેસર કહે છે.
એના ફળ મૃદુલીના સમાન હોય છે, તેમાથી તેલ નીકળે છે ”

૫૮ ઉદ (લોખાન)—(૫૦ તરુક) ઉદને “ લોખાન ” પણ કહે છે. લોખાનના વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખડના પર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે એ વૃક્ષના રસથી લોખાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોખાન સુગંધિ છે ધૂપ માટે એના પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે લોખાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે લોખાનના જે ફૂલ થાય છે તેને ‘ લોખાન ફુલ ’ કહે છે લોખાન—વાનહર, કદનાશક, વળુપ્રસાદક, અને કરૂ તથા કુષ્ઠનાશક છે ઉપયોગ—(૧) લોખાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઠવાની કૃતિ—ધોળા મહેલ લોખાન અને નેટલીજ ગળ લાવી તેની ભૂકી કરવી પછી એક માટલુ કે જેમાં ગેભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ત્રીણ કાણુ પાડી તેમાં તાપાની અથવા પીતળની આગળી જેવડી નળી બેસાડવી તે માટલુ ચૂસા ઉપર ઉતરવું ગમી, તેના મો ઉપર કાણુવાળું ઢાકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી, અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં જાણુ અને માટી બાધી તેની બાક અલગ જઈ ન શકે એવું પાકુ બધ કરવું પછી ચૂસા નીચે મદાસિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડતી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે તે તેલ નળી નીચે ગળેલી વાડકામાં ઝમે છે પછી તે તેલ ખાટલીમાં ભરી ગમ્મતુ ઉદેલનો રાસ ઝણા ઉગ્ર છે એ તેલ કેશને કળાવે છે શરદીથી કપાળ દુખતુ હોય તો ઉદેલ યોગતુ એટલે કપાળ દુખતુ બધ થાય છે (૨) લોખાનના ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ—લોખાન લાવી તેની ભૂકી લોખડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોહીને મચડી ઉપર મૂકી નીચે મદ અસિ કરવા લોખાન પાનળો થાય એટલે તે ઉપર ઝાચનો પ્યાલો ઉપો ઢાકવા, અને દેવતાની આચ કિચિત્ત વધારવી કેટલીક વારે તે લોખાનની વગળ થઈ પ્યાલા તળીએ જઈ ઝમશે એ ઝમેલી વગળ શુભ્ર અને તુખડીના ફૂલો જેવી હોય છે તેને લોખાનના ફૂલ કહે છે (૩) દોરોને સળેખમ થાય છે (દોરોના નાકમાંથી ગળકા લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર—કાડીયા લોખાનની નાઠમાં ઘણી દેવી

૬૦. ઉંદરકની—૫૦ આખુપુર્ણી ૫૦ ઉંદરકની હિં ૦ મૃમાકાની ૫૦ ઈંદરકાણીપાના ચૂં શગદમ્ ૫૦ વલ્લિહકહે તેં એલિકચેવિદુ ૬૧૦ ગોગમુસ, સતર. તં આખનુલકાર લાં આયપોમિયા રેનિકોર્મિમ

ઉદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના વુવરા જેવા કળો આવે છે એના પાદકા ઉદરના કાન જેવા હોય છે આ વક્ષા ધણુડ પ્રતિભા થાય છે એના ફૂલો ચુલાખી રંગના હોય છે એ વનસ્પતિ ગુણે ઉબ્જે છે ઉદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે એક બાગમાં ઉગે છે તે અને બીજી રાનમાં ઉગે છે તેને મુનાની લાપામાં “ લપસીની ” કહે છે એ ઝાડ ઝાડની જાયામાં અથવા પડી ગયેલી પ્રમારતમાં થાય છે એની ડાળી અને ડીંડા નિધારી (તજી ધારવાળા) હોય છે એના પાદકા હાથે યોળી તેના વામ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે એ ઝાડ ગુણે ઠંડુ છે એનું દૂધ પચન કરનાર છે. **માટી ઉંદરકની**—

શ્ચા, જ્વર, ત્રણ, કૃમિ અને ઉદરગુ વિષ એનો નાશ કરે છે લઘુ ઉદરકની:—
 તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રમાયન, માગ્ન, લઘુ અને તુરી છે, અને કફ, પિત્ત,
 શ્ચા, જ્વર કૃમિ, પ્રધિરોગ નૃત્તચ્છ પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હરોગ, વિષ, પાક
 ભ્રમદર અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે (૧) માધામાથી ગરમી દૂર થવા માટે—
 એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાટમા સુધવુ (૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વોગ
 ઉપર સોજા આવે ત્યારે—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમા મેળવી
 તેનો લેપ કરવો (૩) કાન વહિતા હોય અથવા કાનમાં ફાદલો થયો
 હોય તો—એનો રમ ઝાનમા નાખવા (૪) પેટમાની ગરમી, કૃમિ અને
 મૂર્ચ્છા ઉપર—એનો રમ પાંચ (ક) વગડામા થનારી જે ઉદરગુની છે
 તેના ત્રણ પ્રકાર છે તેમા મળથકી જે છાંડ ઉગે છે, તે લાભો હોઈ બારીક હોય
 છે, અને તેની યોગ્ય તે લાલ હોય છે એના પાદડા બાગમા થનારી ઉદરકની
 કરતા લાંબા અને નાજુક હોય છે એના ફૂલ ઉપર રાતા, ઘોળા, પીળા ઈલાદિ
 અનેક રંગનો લાન થાય છે બીજાને જે ફૂલ આવે છે તે પીળા હોય છે પાદડા
 નાજુક હોઈ બાગળી જેવડા હોય છે એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે અને એની
 ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમા થાય છે (૧) શરીરોગ, અપરમાર અને શરીર
 વાંકું થાય તે ઉપર—એનો રમ આપવા (૨) સર્પના વિષ ઉપર—
 એનો રમ આપવા (૩) મસ્તકશૂળા ઉપર—એને સરકામા વાટી તેનો મસ્તક
 લેપ કરવો (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર—એનો રસ મધ
 અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે લગવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંત ધમ-
 વાથી દાંતમાના કાડા મરે છે તેમજ દાંત બળવાન થાય છે (૫) આખની
 બાલુમા થનારા નાસુર ઉપર—એના મૂળ પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો
 (૬) સોજા ઉપર—જવનો લોટ અને એના મળવું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમા
 મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી મોળે ઉતરે છે (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળા
 જવા માટે—એના બીયાનું શગમત કરી આપવું (૮) આંકરો (પેટ ફુલે
 છે તે) ઉપર—એના મૂળાને પાણીમા વાટી પેટે લેપ કરવો (૯) તીરનો
 અમ્બલાગ અથવા કાંદો શરીરમા પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર—એનો લેપ
 કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે (૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને
 અને પુરુષત્વ આવવાને—એનો રમ અથવા એને પાણીમા વાટી ખસ્તી વગેરે
 ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણું મનેજ થાય છે (એના લેપને યુનાની ભાષામા
 તિલા " એમ કહે છે) અથવા એના પાદડા સુકાયલા કિવા પાકા લાવી,
 તેની ઘઉંના લોટમા ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી અને પડદામા બેસવું
 દૂધ અને વહિનું અન્ન ખાવું, એટલે પુરુષત્વ આવે છે (૧૧) ત્રીજા ભાગની
 ઉદરકનીના પાદડા બારીક હોઈ ઝાડને ઘોળાશ પડતા કાટા આવે છે આ ઝાડની
 કુંખ લાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેશ જમીનપર પથરાય છે એની
 ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. પાદડા હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી ગતા સુરખી-
 દાર જણાય છે આ ઝાડ ગુણોએ ગરમ છે અને ઘોળા ફૂલો આવે છે તેમાં
 કાષ્ઠક ગતા ગુના હોય છે આ ઝાડના બી રાતનુલસીના બી પ્રમાણે હોય છે.

ઉપયોગ:—(૧) ગાળા કૃમિ ઉપર—એ ઝાડનો ૨૨ માસા ૧૦, કુદીનાનો ૨૨ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવુ (ગ) ઉદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના ઝાડના પાદડા પીળા રંગના હોઈ કિચિત્ આસમાની રંગની આમ હોય એવું જણાય તે ઝાડો ઘણાજ સારા છે એમ જાણવું ઉદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકા આવી ગર્ભ-પતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, કવચિત્ પતન પણ થાય છે ઉદરકનીના સર્વ સાધારણ ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર—ઉદરકનીના પાદડા કુટી ચૂર્ણ કરી તેમા લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી, અને ઉપર જવની કાણ પીવી (૨) જવર ઉપર—ઉદરકનીના પાદડાનો ૨૨ ૪ માસા મધમા આપવો (૩) વીર્ય-સ્ત્રાવ અને પથરી ઉપર—ઉદરકનીના પાદડાની લાળ ખાવી (૪) શરીરથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર—તેના લીલા પાદડાનો રસ આપવો (૫) શિશોરોગ ઉપર—ઉદરકનીનું સગમત કરી આપવું (૬) અપરમાર અને વાલુએ શરીરે વાંકું થાય છે તે ઉપર—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ સુધવું અને યોગવું. (૭) ઉદરના વિષ ઉપર—ઉદરકનીના પાલાનો અગરસ એક તોલાથી એ તોલા પર્યન્ત પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો દિવસ ૭. (૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો—ઉદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમા કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો એટલે તે આપોઆપ નીકળો જાય છે અને જખમ સારો થાય છે

૬૧. ઉદરસી—(મં. પાકલી) એના ઝાડ વણાજ મોટા થાય છે સલાદિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ ઝાડના પાદડા હરડેના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની છાલ તેજ્યળના ઝાડ જેવી જાડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડા ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણા તીખાં હોય છે ઉદરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાટા હોય છે. **ઉપયોગ—**(૧) ઉદરસ ઉપર—ઉદરસીનું અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમા કાલવી ખાવી, અગર છાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે થોડાજ દિવસમા ઉદરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ—સં. શ્યામા, સાગિવા. મં. ઉપરસાલ, ઉપલસરી હિં. ગૌરીસર, કાલીસર યં. અનતમળ, સ્યામાલતા, કલધટિ કં. સુગધીમલ્લો, નામ-દેવેર, કરીયટ, સોગદે તૈં. પલાશગધી મલાં. નાન્નારી તું. કન્યાવેર ઉત્કલં. ગુપાકાનનૂળ ગોમાં. કુદવાલી ઇં. ઇડીયનમાઆપગિલા લાં. હેમિરેરમમદ્ધિકસ

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે એના પાદડા આકારે તલવાર જેવા, અર્ધા આગળ પહોળા હોઈ ત્રણ આગળ લાંબા હોય છે x એને બારીક

x શાલીઆમળ કહે છે કે:—ઉપરસાલની વેલના પાદડા દાઢિમ જેવા હોય છે. તે પાદડામા સફેદ છાટા હોય છે વેલની જડમા કપુરકાચલી જેવી સુગધ આવે છે અને તેમા બમે ફળોઆ આવે છે કેટલાક લોકો એને સારસાપરિલા, સરીવન આદિ નામે આપે છે.

અને લાંબા ફળા આવે છે અને તેમાંથી ૩ નીકળે છે એને નાની કાવળી, શ્વેત-કાવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે, પરંતુ તે ઉપરથી ધણીજ લેકાની ધમતીજ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી-કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે એમ વારંવાર દ્રષ્ટિએ આવે છે આથી કરીને રૂપેષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનરૂપિત ખામ જુદા છે આ વેલ સાધારણ કુચગળ જાનીનમાં વિશેષે કરીને થાય છે મુગધ ધૂણાકા, બગાળ, કારોમાડલ વગેરે પ્રાતમાં એ ધણી થાય છે ત્રાવણકાર પ્રાત સુધી આ ધણીજ થાય છે એની કાળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે કેકણુમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે એને “ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેળવેલ, સ્થામી” પણ કહે છે એની વેલ ત્રીણી અને મુંવાળી હોય છે પાદડા આકારમાં કન્હેરના પાદડા જેવા પરંતુ તેનાથી પાતળા, માકડા અને અણીદાર હોય છે તેના ઉપર ત્રીણા ત્રીણા ઘોળાશ પડતા રેખા હોય છે તે વેલી ઉપર ત્રણ કરીને સામમામાં થાય છે એના ઉપર જીન માસથી આગટ મહીના સુધીમાં ફૂલો આવે છે તેના રંગ બહારથી શકિ અને ઘેરા લાલ હોય છે મૂળ વાકાચુકા અને ગોળ હોઈ તેના વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી માત્ર ઇંચ સુધી હોય છે તેના ઉપર છાલ ચીરા પડેલી અને ઘેરા ભુરા રંગની નજીક નજીક પક્ષકાકની છાલને મળતી હોય છે, તથા છેવટનો લાકડાડપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે તેના મૂળનો માથે વાસ આવે છે અને તેના સ્વાદ મીઠો અને કાષ્ઠક કડવો હોય છે મૂળના સુદર વામ ઉપરથી એનું સુગન્ધા નામ પડેલું છે

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનરૂપિતનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે ઉપલસરી જગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઉગે છે ડાકટર ભોંકા ત્વચાના રોગ, ખજજ, ખરજવા અને જનનેદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઠો આપે છે ડાકટર આશળનરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડ આપધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડાકટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્તિખ્તાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સાગસાપગિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે તે પાચ તોલા મૂળને ખાડી મવાજેગ ગમ્મ પાણીમાં ભીજવી ગળે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાય છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણ ચાર ગણું પેશાબ થાય છે શરીરમાંથી રક્તમરેલ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે ડાકટર આશિગનેસી લખે છે કે તેમના તામાની ઇસ્તિખ્તાલના સેગીઓને જોઈને આ ઔષધીનો ગુણુ જોટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ આપધ માગી લેતા ઉપલસરીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી અધિશ્વાત અને વિદ્રધિ (ગડા) વગેરે સારા થાય છે તામીલ લોકો મૂત્ર સંબંધી સ્થવળા પ્રકારના વિકારમાં આ મૂળે ગાયન્ધ દૂધમાં વાટીને પાવાને આપે છે, અને રક્તશુદ્ધિ માટે ને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે અમેરીજન સારસપરિચા ક્રતા આ હિંદુસ્તાની સારમાપરિચામાં વધારે ગુણુ છે, એમ લાના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ

પરિણા કરીને ઠરાવેલું છે ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાંઈક જાડા હોવાથી તેમાના ઔષધીગુણો વધારે દિવસ ટકે છે અને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાંઠો સાકર નાખી પાવો નાના બાળકોનું અશક્તપણ, જીનો સધિવા, વિસ્ફોટક અને આમલીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે આગળની સહેલી રીત એટલે ૨૦ તોલા મૂળો લઈ છુદી પચીશ તોલા ઉક્ષીતા પાણીમા નાખી ઉપર ઢાકણું ઢાકવું કંડુ થયા પછી ગાળીને આપવું. દિવસમા ૩-૪ વખત થઈને પાચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાતું નવરોડું (કેકરવણું) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે એમાજ ફૂંધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેનો વાસ અને સ્વાદ, એ ચાહને એટલો મળે છે કે નાના છોકરા પણ આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે ચાહ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ત્રોહારી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ફૂંધ અને સાકર મેળવેલ કાંઠો આપવાથી શરીર નિરાગી અને પુષ્ટ થાય છે ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઇડ ઓફ પોટાસ નામનું ખરાબ સ્વાદનું ઇન્ડિયન ઔષધ આની બદલ આપ્યું હોય તો સહેજ આપી શકાય છે ઉપલસરીના મૂળો જેટલા તાજા હોય તેટલો તેનો જનસ્તિ ગુણ થાય છે ધોળી ઉપરસાલ (કપરી. હિં. ગૌરીસર, ગૌરીપાસાહ) — શીતળ, મધુર, શુકલ, જડ, સ્નિગ્ધ, કંકુ ને સુગંધિ છે, અને ફાદ, કંડુ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાલ, દાહ, ઉષ્નરસ, અગ્નિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષ્ણ, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે કાળી ઉપરસાલ (કાળાવેલ, હિં. કાલીસર, કરિયાસાહ) — શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે ખીબ ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગ — (૧) ગર્ભિણીની વૃષ્યથી ઉપર અને શરીરમા થએલ ગરમી ઉપર — ઉપરસાલના મૂળ ૨૦-૨૫ ઘાંઘ કેળના પાદડામા વિટાળી જીભરેટમા બારી કાઢવા પછી તે પ્રત્યેક મળના મધ્યભાગમા જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીર, ખડીસાકર અને બાફેલો ઘોળો કાંઠો (ધોળી કુગળી), એ બધા એકઠા કરી બારીક વાટવા તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું લી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ, શરીરપર ચંચેલા લાલ ચાંદા સારા થઈ, ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે (૨) આંખમા કુલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર — ઉપરસાલના પાદડા તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આંખમા આજવો (૩) ગરમી ઉપર — ગુટપાકફૂતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાવી તેમા જીર અને ખડીસાકર નાખી, વાટી ગોળી કરી, તેમા ગમતું લી નાખી સાજ-સવાર આપવું (૪) ત્રણ ઉપર — ઉપરસાલના મૂળ વાટી ઉપર બાંધવા, એટલે ગુમડાનું શોષન થાય છે (૫) ઉલટી ઉપર — ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા લરસાળમા રીત પ્રમાણે બાંધી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાની રેષા કાઢી નાખી તેમા ઘોડી હિં. નાખી બારીક વાટી લી મિશ્ર કરી પ્રાત કાળમા તે એક વખત આપવું, એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપર — ઉપરસાલના પાદડાં અને ચીકણાં

(યજ્ઞના, યોજના) પાદડા મમલાગ લાઇ, ખારીક વાટી, ગોળી કરી દાતમા રાખવી, એટલે વેદના અને ટૂંકિ નાશ થઈ દાત મળજીત થાય છે (૭) પિત્ત-જ્વર ઉપર—ઉપરમાલ અને કમળકદ, એનો કાઢો હડો કરી માકર નાખી આપવા (૮) સર્વ વિષ ઉપર—ઉપરમાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવા (૯) અરેતકદના ઉપર—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેના લપ કરવા (૧૦) પેટના દુખવા ઉપર—ઉપરમાલના મૂળ ઘસી પાવા (૧૧) ઉપરસાલનુ શરબત—ઉપરમાલના મૂળ ૧૦ તોલા, સાંકર શેર ૧૧૧ અને પાણી મવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાંડેલા મૂળા ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા માકર નાખી મદ્યમિથી ઉકાળવું

૬૩. ઉંખરો (ઉંખરડો)—સં ઉદુખર. મં ઉખર હિં ઉદુખર, ગુસ્કર વં યસ્કુમર રાં પું ઉખરે કં મલાં અતિ તૈં અતિમાનુ તાં અતિમાર તું અતિમાગ ફાં અજરે, આદમ અં જમીઝ ઈં ફિગ દ્રી લાં ફાઇકસ જોમિરેટા

ઉખરાના ઝાડ મર્વત્ર પ્રમિદ્ધ છે એને અજરની આદૃતિના ફળો આવે છે તે પાકે એટલે કાઇ કાઈ ખાય છે કાચા હોય છે ત્યારે કાઇ તેનુ સાક પણુ કરે છે ઉખરાની ઝાયા શીતળ હોઇ મુખકરક છે ઉખરાનુ લાકડુ અતિશય મીઠજી હોય છે તેના તકતા (પારિઆ) પાડે છે તે એટલા યજ્ઞવાન હોય છે કે કુવા-કીના ઘાવ માગવાથી પણુ એકએક લાગતા નથી જે કેકાણે ઉખરાનુ ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે વણુ કરી પાણીનો ઝરો જડે છે કેટલાક માણુએ ઉખરાના ઝાડો હોય ત્યા કુવા ખોદે છે અને ત્યાથી તેમને પાણી મળે છે ઉખરાના ઝાડ નીચે રહેલુ પાણી પીવા માટે સાર-નિરોગી છે ઉંખરો—* શીતળ, ગર્જસધાનકારક ત્રણરોપક, રેક્ષ, મધુર, તુરો, ગુર, અસ્થિસધાનકારક અને વર્ણક છે, અને કફ, પિત્ત, અતિમાર, તથા ચેાનિરોગનો નાશ કરે છે એની છાલ—શીતળ દુગ્ધપ્રદ તુરી, ગર્જને હિતાવહ અને વણુનાશક છે એના કાચાં ફળ—ગ્ત લક, તુરા અને હિતકર છે, એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને ગ્તવિકારનો નાશ કરે છે મધ્યમ કાચા ફળ—મીઠા, શીતળ, તુરા છે, અને પિત્ત, તૃષા તથા એહ કરનારા છે અને રક્તસાવ વાતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે એનાં જૂનાં ફળ—તુરા, રચિકર ખાટા, દીપન, માસવૃદ્ધિકર, ગ્તદોષકારક, વેપલ અને જડ છે પાકેલાં ફળ—તુરા, મધુર, મિકર, જડ, રચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે તથા ગ્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયુ હોય તે ઉપર—

* ઉખરો—આમાશયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉત્પન્ન કર્તા છે ઉખરાના ફળમા અમખ્ય જતુઓ હોય છે ઉખરાના પાકેલા ફળોને લોકો ફેડી તેમાના જતુઓને ઉઝારી મૂકી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ ઓતા (ધણુ સાલળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જતુઓ સહિત ખાઈ બન્ય છે. તે ખોટું છે

ઉત્તરનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર ૩ ચોટાડવું એટલે માફ થાય છે. (૨) રક્તાપિત્ત ઉપર—ઉત્તરના પાંદડા ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવા, અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવા (૩) વધ્નનાગના વિષ ઉપર—ઉત્તરની છાલનો રમ લીંબા મેળવી ગરમ કરી આપવો (૪) સોમલ ઉપર—ઉત્તરના પાંદડાનો અથવા છાલનો રમ અચ્છેર સુધી આપવા દોઢને પણ એજ આપવું આપવું (૫) આખો આવે છે તે ઉપર—ઉત્તરના દૂધનો આખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલકુગી (ચાથર, લાપોટીયા) ઉપર—ઉત્તરનું દૂધ ચોપડવું (૭) અદ ઉપર—ઉત્તરનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો (૮) સોમલ ઉપર—ઉત્તરો, વડ, પીપળો, પીપળ ને નાદરૂખ એ પચ વડલની છાલ ઘસી, ઘી નાખી લેપ કરવો. (૯) આમાતિસાર ઉપર—પતામામાં ઉત્તરના દૂધના ૪-૫ ટીપા પાણી આપવું, એટલે જે આમરકત પડે છે તે દુગામણે મારી થશે. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર—ઉત્તરના મૂળનું પાણી આપવું (૧૧) પથરી ઉપર—ઉત્તરના મૂળનો રમ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવા એજ મૂળો ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો શિશુ (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર—પાકા અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવા ઉત્તરના ફળ લઈ, તેમાં ખડો-માકરની બુકો નાખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવા (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણતા અને પ્રમેહ ઉપર—ઉત્તરના ઝાડના મૂળ માટીમાંથી માફ કરી કરવતીએ તે મૂળ બેરી તેના નીચે એક વાસણ રાખવું તેમાં ચાર પ્રદર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ શરૂ અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૪) નાનાં બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ખોરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો—ઉત્તરનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૫) ગરમીએ જલ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો—ઉત્તરના પાંદડા ઉપરની ફેડ (લાખ જેવા ચાકા થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવા (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—ઉત્તર મધમાં આપવા (૧૭) ભરમક (ભૂખ બણી લાગવી) રોગx ઉપર—ઉત્તરની છાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉત્તરના મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું બીજું પાણી આપવું નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૧૮) શીતળા હલકા થવા—ઉત્તરના પાંદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાળ દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું આ આપવું પીતળાનો તાવ આવતાજ આપવું (૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર—ઉત્તરના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવા. (૨૦) વિહીના વિષ ઉપર—ઉત્તરનો પાલો વાટી દશ ઉપર ચોપડવો (૨૧) કેળળીયા ઉપર—ઉત્તરનો દ્રવ આપવો. (૨૨) હરસ ઉપર—ઉત્તરના મૂળ ફડ પાણીમાં ધર્મી તેમાં દાત-વણુ મેળવવું અને તેનો લેપ કરવો (૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર—ઉત્તરનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું (૨૪) ગંડમાલા ઉપર—ઉત્તરના પાંદડા ઉપરની ફેડ મીઠા દહીંમાં વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું.

x ભરમક રોગના કારણો અને લક્ષણો વગેરે 'સુશ્રોધ વૈદક' માં જોવા.

(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતુ હોય તે — ઉપરાના પકિલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમા તળી તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો મામે નાખી ગળ પ્રાત્ર ઢાળમા ખાતુ, અને રીંગણીના ફળનો રસ ઉકે માળવે, એટલે નાકમાંથી લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે (૨૬) દાહ ઉપર — ઉપરાતુ દૂધ સાકર નાખી ખાપતુ

૬૪ ઉભી (ભો) રિગણી — મં. મૂલતી, વાતાકી મં. ડોરલી, રાનવાગી હિં. બડીનટાઇ, બગહટા બં. બૂહતી, બ્યાકુક, તિતવેચન. કં. હેચ્ચહ્ચ તૈં. પેદામુલુગા, કુકમાંથી તાં. કાડનકટારી, મેકેચુષ્ટ તું. ગુલ્લા. મલાં. વેલ્લોતુવાભોટિના કાં. બાદબાનજગલી, ઉસ્તરગાર અં. બાલુબાનજગલી. લાં. મોલેનમ્ છડીકમ

ઉભી ભોરિગણીના ઝાડ આમેલુપ વતાકીના ઝાડ જેવાજ થાય છે એને “જગલી રિગણી” પણ કહે છે એ ઝાડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે ઉભી ભોરિગણીના ફળ ગોળ હોઇ મોપારી જેવડા મોટા હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે ગરીબ લોક એ ફળોનુ શાક કરે છે ઉભી ભોરિગણીની એક જાતિ કાકણમા થાય છે તેને “મોત રિગણી” કિવા “ચિચુરટી વાંગી” પણ કહે છે મોત રિગણીના ફળો ઉભી ભોરિગણી કરતા ખારીક હોય છે એ ફળોનુ શાક સાંકે થાય છે ઉભી ભોરિગણીના મળ દશ મળોમા આવે છે * મોટી ભોરિગણી — તીખી, ઉંચું, ટંચી, હલ, પાચક, ગ્રાહી, અસિદીપક, અને કફ, વાયુ, તાવ, ક્રોધ, અગચક, ઉલટી, દમ ઉધરમ, કૃમિ, મોહાની વિગમતા, કફ (ખગ્ગ), શળ, આમોષ, હરોગ, અસિમાષ, એનો નાશ કરે છે લઘુ ભોરિગણી — વાયુ, દમ, શળ, કફ, અસિમાષ, તાવ, શરદી, હરોગ અને આમનો નાશ કરે છે ધોળી

* રિગણીની સુપ્રસિદ્ધ એ જાતો છે ભોરિગણી અને ઉભી રિગણી જે કે જેનુ શાક કરવામા આવે છે તે રીગણીના છોડને પણ રિગણી કે વેગણી કહે છે. પરંતુ તે આ બન્ને રિગણીઓથી જુદી છે ઉભી રિગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ જાણે છે એના પાદડા શાકની વેગણીના પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા હોય છે તેમા પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફળવાળી), નાની ડોરલી (નાના ફળવાળી) અથવા મોત રિગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળા ફળવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે ભોરિગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી આજામે છે. કેટલાક એને આખ કુટામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકારના હોય છે એમા પણ બે જાતો હોય છે ખીજ જે ધોળા ફળની થાય છે તેને લદમણા કહે છે આ લદમણામા પારાની આખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધાર ચહાય છે તે સિવાય એમા ખીજ પણ મહાન ગુણો હોવાનુ કહેવાય છે પણ તે પ્રકારમા નૂરી શક્ય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો દબુ સુધી હાય લાગ્યા નથી આમ આ રિગણીની એક દર પાંચ જાતો છે લદમણા નામે એક કદ થાય છે તે આ લદમણાથી જુદો છે રિગણીની માત્ર ૧ માસાની અને વ્યવહારમા તેના મૂળ અથવા પચાજ વપરાય છે

ઉક્ષી રિંગણી.—૨મ્મ હોષ કંઠ અને વાયુનો તથા અન્નનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાળ છે જોત રિંગણી—કડરી, તીખી, ઉષ્ણ, સ્પિકર, રૂક્ષ, ફેચિકર, બેદર, પાચક, અસિદીપક અને કફવાતનાશક છે ઉપયોગ—
(૧) ઉષરસ ઉપર—ઉક્ષી ભોરિગણીના કાદો લીંડીપીપર નાખી પાવો એટલે ઉષરસ જલદી મટે છે (૨) દોરને કોઠં પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉષર—ઉક્ષી ભોરિગણીના મૂળીયા ખાડા, પાણી નાખી તેમાથી રસ કાઢવો અને પાવો (૩) અપરકત (રાતા ચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો—ઉક્ષી ભોરિગણીના મિયાનુ અન્ન આખોમા ઘાલવાથી આખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઇ લોકોમા પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. (૪) વાળા ઉપર—ઉક્ષી ભોરિગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમા અને ઘણા પીપળાના પાદડામા વાટી તેના ફેલ્લા ઉપર પાટો બાધવો

૬૫. ઉલકુલી.—આ ઝાડ ગેમાતક પ્રાતમા થાય છે એ એક કુવાડોઆ જેવીજ લાળ છે; પરંતુ ઉલકુલીના ઝાડના પાદડા લાખા હોષ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ ઝાડ એ અદીજ હાથ ઉચુ વધે છે ઉલકુલીના પાલાનુ અને કુમળી ડાળીનુ સાક થાય છે

૬૬. ઉક્ષી. (ધોળી ધાવડી)—સં. રવેત ધાતકી.

ઉક્ષાનાં મોટા મોટા ઝાડ કુમરાળ જમીનમા થાય છે ઉક્ષીના પાદડા નાના હોષ તે સુમારે ૪ આગળ લાખા હોય છે આ પાદડા મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે ઉપયોગ—(૧) નળિયાચુ ઉપર—ઉક્ષીના પાલાને રસ નવટાક પાવો (૨) મ્રણુ ઉપર—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર હોતા નથી. માટે આ હોય ત્યાથી શોધી લાવી દૂધમા ખાસી સખી મૂકવા એ ફળ અને ખટખટીના મૂળ મધમા ધસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેષ કરવો (૩) પાંકુરોગ ઉપર—ઉક્ષીના ફળનુ ચૂર્ણ, જાયફળ, જવત્રી, લવગ, એલચી, તજ, દગડફલ (પથ્થર ફલ) અને અન્નભોદ, એઓનુ ચૂર્ણ એ માસ, મધમા નાખી દરરોજ સવાર સાજ ઔષધ આપતુ એટલે પાંકુરોગ દૂર થાય છે. (૪) કુરશાના કિવા ચોંચસના વિષથી સોજે આવે છે તે ઉપર—ઉક્ષાનાં મૂળ અને ધણસારીના મૂળ ગોમૂત્રમા ધસી સોજ ઉપર લેષ કરવો. (૫) અસિદન્ધ મ્રણુ ઉપર—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડવી (૬) બાળકોને દુડીયુ આવે છે તે ઉપર—દુડીયાના લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને કંક્રુ પ્રાધાન્ય થઈ હાથ પગ બધાં જ નય છે તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સુકવવા, પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી તે રાખને લાગરાના સાત પુટ અને ખડીના મૂત્રના મ્રણુ પુટ અને બીજેરાતા રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે એ ગુજથી ૪ ગુંજ (અણોડી ભાર) પર્યંત શકિત પ્રમાણે મધમા ખલ કરી ચાટવા માટે આપવી

૬૭ એઅરે.—સં. કૌલિકાશ્વ. હિં. તાલિમખાના, ફેલયા. મં. કોલ-સુંઘ, વિખરા, તાલિમખાના. કાં. કેલિસ્તા, કોલસા. બં. કુલીયાખાડાં, કુલીંઝાં,

કુલક, અલમર્દન, ઇત્યાદિ તાં નિરમુક્તિ. તું કોવમુલ્લુડે મલાં વામલમુક્તિ. ગ્રામં કાળુલ્લે આં કં કુલુગોલિક, નીરગ્રામ લોલિક, કાલવલિક તૈં નિરગ્રામી, ગ્રામી, ગ્રામિયેદું, ગ્રામિગિડિયેદું ઔં કુલિરખા, માખુરેલુ લાં એરટકેખા લોનિ કોલિયા ઇં લોગલિલ્લડ પારેરિયા.

એખરો કાકણમા અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાબુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે ત્યાં ઘેર પણ તેને ખાતા નથી. એ આ સુમારે એ અઢીજ હાથ હિયુ વધે છે એના કુમળા પાલાતુ કેટલાક લોકો શાક કરે છે એનાં પાંદડા લાખાં હોઈ દરેક પાંદડા નીચે એક એક કાંચે હોય છે આ ઝડને મરાઠીમાં કાલિસ્તા, કાલમા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને 'તાલિમખાનુ' કહે છે એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે એની માત્રા ૧ માસા છે ઉપયોગ.—(૧) અપતિસાર ઉપર—તાલિમખાના દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ક્ષત કાસ ઉપર—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ મધ અને તાળ ધીમા આપવું ખાતુપુષ્ટતાને માટે—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સામે ખાવું અને ઉપર ધારોપ્તુ દૂધ પીવું, અથવા તાલિમખાના, મુસળી અને ગોખરૂ, એનું ચૂર્ણ ગામના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં પાવું (૪) પ્રમેહ ઉપર—તાલિમખાના દૂધમાં ખારી આપવા. (૫) યોનિસંક્રાંત થવા માટે—તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનું ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો (૬) પુષ્ટિદાયક પાક—તાલિમખાના, ગોખરૂ, કાચબીજ, બળબીજ, કળી મુમળી, ચતાવરી, સાલમગિશી, પળબીમિશી, ઘોળી ગુલપાશીનો કાંઈ અથવા એપચીનીની બૂકી કરી ધીમા સાધારણ તળી, માકરનો પાક તૈમાર કરી તેમાં નાખવી, અને સારી રીતે છુટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, લીલવા દાણ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, બજકળ, જાવરી, તજ અને ગળેતું સત્ત્વ નાખી ચેપલા કરી રાખવા એ દરોજ એ તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાણુ દૂધ પીવું.

૬૮. એરડા. (દીવેલી)—ખં ૦ સં એરડા હિં ૦ અરડા, અડ. કં ઔડલ, હરણગીડ તૈં અમુડાલ તાં અમણકકું. તું અલજુડ મલાં ચિતામણકકું કાં મેદહર અં ખિરવા તું કવંક. ઇં કેરદરગોઈલ પ્લેટ લાં રિસિન્સકોન્મુનિસ.

આ આર્થબુમિમા પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપાયોની અને ત્રિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેના પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્ષુનો દેરોજ આવ્યો કહેવાય. આપણે આ કાળચક્ષુનો દેરોજ અવલોકી આપણા આમળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતા પરંતુ દેશભાજ તણાઈ જાય છે! ઉત્તમેષતમ પર્વત્યસ્પિ થઇ ભરપૂર પાક દર સાલ આવે તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમાં મહીના બે મહીનાનો ખોરાક પણ ચિલ્લક રહેતો નથી! આવી ન્યારે મર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાંથી વધારવી? તથા આપણો ભાગ્યોદય ક્યાંથી આવે? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ

તે સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો જતા તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરડી આપણા દેશમાં જીવનનું થઇ તે પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેણે યત્રમાં તેણે કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણી બાદલીઓમાં ઉપર સમિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તો પણ આગેને ધબ્બ ન કરનાર અને સરતુ પડનાર, એવું એ “અદ્ભુત કિમતી અને લાજી ગુણી” તેલ જતા એ તેલપર આપણી ભક્તિ ન બેસતા પરદેશનું ધાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે લાયકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવું જે બાસલેટ (સક એંઇલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર બળવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણો સારાસારકિયાર તથા દુરદૃષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ ! આ એરડા વૃક્ષનું વર્ણન “એરડાને ક્યારે” એ પ્રમાણે ન સમજતા એરડા તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું એરડામાં ધોળી અને રાત્રી બે બળિત હોય છે, તથા એક મળ એરડા અને બીજો જરાયતમાં ચનાર વર્ષાથી એરડા, એવી પણ બે બળિત છે મળ એરડા પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે જરાયતિ એરડાના બી (એરડીયા) બારીક હોય છે, પરંતુ મળ એરડાના એરડીયા કરતા તેણે તેલ વધારે નીકળે છે એરડેલ તેલ રેચક ક્ષોધ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાના બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી ધણી રોગોપર આરભમાં આ રેચ અપાય છે ધોળી એરડા—તીખા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કઠુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉષ્ણરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શ્લેષ્મ અને કમર, બરિત, મસ્તક, એમાંનું શ્લેષ્મ, દમ, આનાહવાયુ, કોહ, બદ, ગુલ્મ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો મેદ, એરો ધોળો એરડા—રસક્રમે અને પાકક્રમે તેમાં ગુણો વધારે છે રાત્રે એરડા—તુચ્છ, રસક્રમે તીખા, લઘુ અને કડવા છે, તથા વાયુ, કફ, ક્ષમ, ઉષ્ણરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ષરોગ (બદ), રક્તોષ્ણ, પાક, બ્રાતિ, અર્જુનિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણુ ધોળા એરડા જેવા છે બળ્બળાં પાંદડાં—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૃતકુન્દ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના કુલ્લજા અંકુર—ગુલ્મ, બરિતશ્લેષ્મ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના કુદિરોગનો નાશ કરે છે એનાં કુલ્લ—વાયુ, કફ-પિત્ત, શૂષ્કકૃન્દ્રનો નાશ કરે છે, અને રક્તોષ્ણ તથા પિત્તને વધારે છે. એનાં બીયાનાં ગોળા (મગજ):—અમિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સિન્ધુ, સારક, મલબેદક અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, શળ, કફ, વદ્વલ, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે એરડા તેલ (એરડીયું):—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, રૂચિકર, સિન્ધુ અને કડવું છે, તથા વર્ષા (બદ) ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમ જવર અને કમર, પીઠ, પેદ, ગુલ્મ એમાંના શળનો નાશ કરે છે, ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર—એરડાનાં કાઠાં કાઠાં અને સચળ નાખી આપવાં. (૨) કુદિરોગ ઉપર—એરડાનાં કાઠાં

જવખાર નાખી આપવો. એટલે પ્રસિદ્ધા, કમળા, ઉર અને પીડમાનુ ચાખ મટે છે. (૩) કમળા ઉપર—એરડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સુધવા આપવાં. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર—એરડા તેલનો ભુલાવ આપવો. (૫) ગડાં થાય છે તે ઉપર—એરડાનું વાટી તેલમાં અથવા ધીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરોળ ઉપર—એરડા તેલ ધીમા આપવું. (૭) નાનાં બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર—એરડાનું પાદકુ ધી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવું. (૮) રેથ થવા માટે—સારે એરડાતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અથવા સુકાના અથવા ત્રિકાના કાઢામાં આપવું. (૯) શરીરમાંની ચરમી ઉપર—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગમાં બળતરા અથવા સાદા પડેલા હોય તો તે ઉપર પણ એરડાતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરડાના પાદકાને માખણ અથવા ચોખુ ધી ચોપડીને તે તાળવાપગ બાધવા (૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર—લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી આપવા એટલે ધંતુરાનું વિષ ઉતરશે અને બ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંધિવાત ઉપર—એરડા તેલ ચોળવું (૧૨) ફુલ-હારી જવા માટે—લાલ એરડાનું દૂધ આપવામાં આવ્યું. (૧૩) વૃષણ રોગ ઉપર—એરડાતેલ દૂધમાં અથવા ચોખનમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર—એરડા, અરડુસી અને ગળા, એનો કાઢો કરી તેમાં એરડાતેલ નાખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાતુ ઉપર—એરડાતેલ સુકાના કાઢામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપર—મધસી વાતુ એટલે પીડા, કમર, ખભા, પેટ, પગ, એ કેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર—એરડાનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરડાતેલ એકલું જ ચોખનમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડા તેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતુ પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) બાળકોને કૂંચ અને જંતુ ઉપર—એરડા તેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) લીંડીના વિષ ઉપર—એરડાના પાદકાનો રસ કાઢી તે, જે અંચના ભાગમાં દશ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ અંચના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા હેતુ એ પ્રમાણે ૨-૩ વખત કરવું એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) હરમક રોગ ઉપર—દૂધમાં અથવા ધીમા એરડાતેલ આપવું. (૨૧) દંથ ઉપર—૨૧ તોલા એરડાતેલ પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) સર્પદંશ ઉપર—એરડાના પાદકાનો રસ ૪ ચમચા ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દશ ઉપર પાલો વાટી બાધવો; એથી ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે. (૨૩) ઉંચ ન આવતી હોય તો—એરડાના મોર મારીક વાટી થોડક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચાળવા. ઘણા ધસવા નહિ. (૨૪) ગંડામાં ઉપર—એરડાનું અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરા-મણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે—એરડાનું ધીમા ઘસી પીવા અને ચુલ અગ ઉપર પણ લેપ કરવા. (૨૬) કમળા ઉપર—

એરડાની દાડી દહીંમાં વાડી આપવી દિવસ ૩-૭, એથી જરા કંઈ આવશે એમ નહિ તો એરડમૂળ મધમાં આપવા એટલે ફાયદો થશે (૨૭) પીનસ રોગ ઉપર-એરડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં બે વાર સુધવું (૨૮) ચોનિરૂપ ઉપર-એરડમૂળ અને સુકે ધરી ચોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ કુદ્યા હોય તો-એરડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલા, સંચળ ૧ તોલા અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવા (૩૦) ઉરડતેલ અને અંધરી વાયુ ઉપર-એરડતેલ ગોમુતમાં નાખી આપવું (૩૧) બાળકોને રોગ માટે-એરડા અને ઉદરની લીંડોઓનું ચૂર્ણ લીંછના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની શુદ્ધ ઉપર અને કુડી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૩૨) કાચની છુકી પેટમાં ગર્ધ હોય તો-ત્રણ તોલા એરડતેલ પીવા આપવું (૩૩) પિત્તરોગ ઉપર-ગાયના દૂધમાં એરડતેલ આપવું (૩૪) મસ્તકરૂપ ઉપર-એરડમૂળ ભાગરાના રસમાં ધમી નાગમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુધવું એટલે છીંકા આવશે. (૩૫) કમળા ઉપર-એરડાના ઝાંડની છાલ એ તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાડી તેનો રસ કાઢવો અને નિલ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી કોઈ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે, અથવા કુમળી કુખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો પથ્ય ત્રણ દિવસ મોથું ખાવું (૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર-રાત્રે ચોંદને તેલ ચોપડવું (૩૭) આમવાત ઉપર-એરડામાંનું મગજ અને સુકે સમભાગ લઈ એકત્ર કુડી તેમાં તેટલીજ ખાડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી એ ગોળી નિલ પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરડતેલ સુકના કાદામાં આપવું (૩૮) કઠિરૂપ અને દુદ્ધોગ ઉપર-એરડમૂળનો કાદો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શળોનો નાશ થાય છે (૩૯) કાનમાં બગેરો વગેરે ગયું હોય તો-જૂનું બહુ ચણેલ એરડતેલ (૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું એટલે જીવડું મરે છે પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. (૪૦) ગુદમરોગ ઉપર-તાજા દૂધમાં એરડતેલ મિશ્ર કરી મેવન કરવું (૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો-એરડાના પાદડા ચોખ્ખો જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અગ ઉપર રાખવા તેથી તાવ યાત થાય છે. દાહ થવા પછી ઠંડી લાગે છે તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી (૪૨) પ્લીહોદર ઉપર-મૂળ અને પાદડા સુકા એરડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, મ્હોકુ બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુડી તે ભરમ ૧ તોલા લઈ ચાર તોલા ગોમુતમાં પાચી (૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કંઈ ન થવા માટે-એરડમૂળ, સુક અને સવાનો કાદો આપવો.

૬૯. એરોદસ-એને ' મોઠા અળમો ' પણ કહે છે આ અળમો ખાવાથી મોઠા લાગે છે. એનો આકાર અળમાં જેવો હોય છે આ અળમો પર્ણીયા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આળકાલ ધણેજ થવા લાગ્યો છે. ઉપયોગ- (૧) કૂમિ ઉપર-એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) બાળકોનાં તાવ અને

ઉપરસ ઉપર—એરોહસ ટાક ૧, વરીયાળી ટાક ૧, એની જુદી કરી કુવરમા નાખી ગરમ કરી, તેના બદલ કાઢી તે મધમા ચાટવું

૭૦. એલચી.—સ૦ એલા મ૦ વેલદોડે. હિ૦ ઇલાયચી બ૦ એલામચ. ૬૦ ચાલકડી. તૈ૦ તુ૦ એલાકડી. તા૦ એલ, ઇલાચી મલા૦ એલુ, એલાતરી. દા૦ દેલ, દાલ. અ૦ કાકીલેમિગાર ૬૦ દડેમમ લા૦ ઇલેટરિઆ કાડેમિમ.

એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં અને એની આસપાસના ઉણુ પ્રદેશમા થાય છે એ આઠ ઠંડા દેશમા થતા નથી. એલચી મલબાર, કેચીન, મેંગોલાર, મહી-ચુર અને ધણુ કરી આખા કનૅટિક દેશમાં થાય છે એ આઠ હળદરના આઠ જેવા થાય છે એલચીના આઠ મલબાર પ્રાંતમા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે એલચી બેચમળની શીંગાની પેઠે જમીનમા મૂળીયાને લાગેલી હોય છે મલબાર-માથી પ્રતિ વર્ષે સેકડો ખાડી એલચી ઈંગ્લડમા અને બીજા દેશમા વેચવા જાય છે એલચી રવાદિષ્ટ હોય છે. તે ધણુ કરી ખાવાના પદાર્થોમા નખાય છે ‘જગલી એલચી’ કરીને એની એક મોટી જાતિ કુગરોમા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે એના એલચી દાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે એને “નર એલચી” પણ કહે છે એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે ખારિક એલચી દોડા—કડવા, શીતળ, રસકાલે તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, શુષ્ક અને મસ્તકનુ શોષન કરનાર, ગર્ભપાતકાગ્રક, રૂક્ષ, અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મુત્રકૃમ્મ, અશ્મરિ, વધુ અને કફ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. x મોટા એલચી દોડા—તીખા, રૂક્ષ, રૂચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકાળે તીખા, શુષ્કાદિકર, સુગંધિ, પાચક, શીત અને અમિદીપક છે એ કફ, દમ, પિત્ત, કફ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હ્રોગ, વિષદોષ, ઉલટી, તુષ્ક અને બસ્તિ, શુષ્ક અને મસ્તક, એ દેકાણાના થળ તથા વાતિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મુત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેસાબ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર—એલચી અને શેકેલી હિંગુ ૩ ગુણ ચૂર્ણુ દૂધ અને ધી સાથે આપવું (૨) વિષીના વિષ ઉપર—એલચી દોડા ચાવી કાનમા ભેરથી કૂકવું (૩) નેપાળાના વિષ ઉપર—એલચીદોડા દહીમા વાટી આપવા (૪) આખામાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા જુદી લેઇ તેમા એરડીયુ અથવા એરડની મોખ નાખી સવારે દાંતણુ ક્યાં પછી લેતા જવું, એટલે મસ્તક માહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડુ થઇ આખામાની ગરમી જાય છે અને આખાને તેજ આવે છે (૫) રક્તમદર, રક્તમૂળવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપર—એલચીના દાણુ, કેસર, જયફળ, વશલોચન, (વાસકપૂર) નાગકેસર, શયજીર, એ ૭ ઔષધોનું

x નાની એલચીના શુષ્ક આદુના સમાન થાય છે ફૂલ ધોળા અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ, કારણકે એથી ગચરકા આવવી કોઈ થાય છે એલચીની માત્રા ૧૫૫ માસા અને સાતિકર સુલાખના ફૂલ છે

મુશ્મલામ ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને દરરોજ પ્રાત કાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, એ માસા મધ, છ માસા ગાયત્રી વી અને નળ માસા સાકર એ મિશ્રણમા મેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાયકાળે પણ આપવું દિવસ ૧૪ એ ઓપધને દરરોજ રાત્રે સવાની વેળાએ શકિત પ્રમાણે ગાયત્રી દ્વિ અર્ધો શેર તપાવી અદર થોડી ખાડ નાખી પીવું જોઈ, કાપરા વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા (૬) કંકરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા સિંધવ, લી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવા. (૭) વાતુપુષ્પિને માટે:—એલચીદાણા, જવત્રી, બદામનો મગજ, ગાયત્રી માપણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું એથી વીર્ધવૃદ્ધિ થાય છે (૮) મૂત્રકૂચ ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચાટવું (૯) ઉદ્વાર્ત રોગ ઉપર:—(લુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, આસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે) એલચી લઈ તેમાંથી અડધી લીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું (૧૦) સુખરોગ ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મ્હોડામા રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મ્હોડું ગ્વચ્છ ધોવું એ પ્રમાણે દિવસમા ૪—૫ વાર કરવું (૧૧) સર્વ રૂગ ઉપર:—એલચીદાણ, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઠો એરડતેલ નાખી આપવો, એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ દેહધાતુ થળ ધણી ત્વરાથી મટે છે (૧૨) છાત્તિજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચીદાણ, ખીલા, સાંડોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે તમા સુધી ઉકાળી પીવું એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ નય છે (૧૩) કંકરમૂત્ર ઉપર:—ઝાસુત, મધ, કળનો રસ એમાંથી કોઈ પથ્થ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું (૧૪) ઉલટી ઉપર:—એલચીના ફોતરા બાળી તે રાખ મધમા ચટાકવી

જી. એન્ટ. સં લકુચ. મં એન્ટ. હિં બડહર, બડરફલ કં આનજી બં માદર લાં એટો કારપક્ષ લકુચ

આ ઝાડ કનૌટક અને ગોમાતક પ્રાંતોમા ધણું કરી થાય છે. ખીજા દેશોએ કમાય જડતા નથી એટલા ઝાડ મોટા થાય છે. એના પાદડા કડાના પાંદડા કરતા કંઈક મોટા હોય છે એને કાર્તિક માસમા ફળો આવવા લાગે છે. તેને ' એટાઆળો ' કહે છે એ ફળો પાકા થાય એટલે તેના નાના કડકા કરી સુકવે છે તેને ' એટાની જાલ ' એવું કહે છે તેના આપલી અથવા કાકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે એટાની જાલ પથ્થને ઉપયોગી પડે છે, કારણ તે પિત્તસામક છે એ કાકમ કરતા પથ્થ પથ્થકાર છે. કાકમ રક્તશોષક છે, પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે એટાનાં લાકડા હમારતી કાકમા ઉપયોગી આવતા નથી. પકિલા એટાનું રાખતું અને અથાણું લણું મધુર થાય છે પક્વ એટાનું પાણી કાઢી તેમા ખાડ, જીરું અને મગીની ભુકા નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તસામક, પથ્થકર, શ્વિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને એટાનો સાર પથ્થકર છે

જર. એલચી છાત્તિ. —સં સ્તિચ્છર. હિં મં કં તેં હસ્યમાલ (ચલ) તાં હસ્યપુષ્પાવીર ફાં હસ્યમુલ. અં બાઝરેકાલુન. ઉં હસ્યમુલસીક. લાં પેન્ટેઆ હસ્યમુલ.

ઓથમી જરાની ઉત્પત્તિ મિસ્ર દેશમાં અથવા પ્રુશિયામાં થાય છે ત્યાંથી આવી આવે છે એ બી આકારે ચાલક જેવા છે એના ઝાડની ઉચાઇ એક કાચ હોય છે અને પાછા ઝીણા અને લાંબા લાંબા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ધકિના જેવી ઉખીઓ આવે છે તમા એ બી હોય છે એમાં ત્રણ ભાત છે ઘોળા, રાતા અને કાળા એમાંથી તળાની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ઘોળા મર્ચમાં ઉત્તમ છે એથમી જરાની ઝીણી બૂટ્ટી માણસના પાદમાં આવવાથી ઝાડો બધ ઘણ મરી જાય છે એટલા માટે એવી બૂટ્ટી ન આપવા માટે સભાળ રાખવી એથમી જરાના બી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી તજે જઈ મેસે છે ઉપયોગ:- (૧) સોમલના વિષ ઉપર:-એથમી જરાનો લુઆળ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહી અને ગુલાબનુ પાણી મિશ્ર કરી આપવું, એટલે વિષ ઉતરે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:-એથમી જરૂ રાત્રે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પીવું એ પાણી પૌષ્ટિક બળ છે (૩) જવરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણીતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જવર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:-એથીચાર તોલા સુધી એથમી જરૂ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે (૪) ઝાડો બધ હોય તે ઉપર:-ચાર માસા એથમી જરૂ સાત માસા પાણીમાં ભીજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં બદામનુ તેલ અને સાકર નાખી આપવું, એટલે કટલીક વાર રોગ થઈ કાઠો શુદ્ધ થાય છે (૫) ખાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:-એથમી જરૂ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી (૬) ધાતુપુષ્ટી માટે:-એથમી જરૂ ૨ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે તે મસળી ગળીને પાવું, અથવા એની ફાકી કરી ઉપર બે છુટડા ગાયનું દૂધ પાવું (૭) આમાંશ ઉપર:-એથમી જરૂ ૧ તોલા અને માકર ૧ તોલા ચાવીને ખાવું આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ચાગ વાર આપવું (૮) જવરાતિસાર ઉપર:-એથમી જરાનો કાઠો આપવો

ઉ. કચરો:-સં કર્ચુક, ગુડકદ મં કાં કચરા, પુરડીએ મૂળ, કસેર, કેચુક, ચિમોડ બં કેસર કં મેકિનગડે. લાં રિકરપ્તકેસર

તળાવની આસપાસ ભેખે વેત ઉડા કાદવમાં એક ભતના છાંડ ઉગેલા હોય છે, એને 'લચ્છા' કહે છે એ છોડોના મૂળોને કચરો* વળગે છે ઘાસ સુકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાગ પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે કચરા શેડી અથવા છોલીને ખવાય છે તે છોલી ચીરે કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બકાય છે તે 'દૂધ કચરો' બાળ્યો. બીજી રીતિએ કચરા વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે કચરાને કોકણમાં પુરડી કહે છે. કચરો:- મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક વાતકર, મલસ્તભક, રચિકર, વૃષ્ણ, કફકારક, કૃમિકર છે, અને રક્તપિત્ત, દાહ, વ્રમ, તૃષ્ણ, રક્તઘ્રોષ, નેવરોગ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના ફૂલ કમલો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

* લલ્લણ પ્રયોગો પછી કચરો એ લોહાં હોવાનો ભાસ થાય છે

૭૪. કચ્છરો.—મં કચ્છર મં કં કચ્છોગ, કાવરી હિં કચ્છ, કાલી-હળદી, આલીષા હલદી. યં એકાગી. તૈં એકોરમુ. તાંકતુરિમજલ મલાં અડવિકચ્છોલા ફાં જગ્યાદ. અં એરકુલકાપુર ઈં લાગકેડોઆરી લાં કરકચુમ એરખેટ

કચ્છરના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવા થાય છે x પાદડા અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે પાદડા કિચિત કાળાશ ઉપર હોય છે એ પાદડાની લખાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે હળદર પ્રમાણેજ એના કદ જમીનમા થાય છે એ કદનો કચ્છરો કાઢી નાખી તેને મીઠામા આથે છે (અથાણુ કરે છે) કોકેણુ પ્રાતમા આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચ્છરો સુગંધી પદાર્થોમા નાખે છે. એનો સુવાસ આગે હોવાથી સુગંધી મસાલામા વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે એને ' પદકચ્છરો ' પણ કહે છે "કપૂરકાછલી" એ એક કચ્છરાની જાતિ છે એને પણ કચ્છરો કહે છે કપૂરકાછલીમા સુગંધ ઘણી હોય છે કચ્છરા કરતા એ વધારે સુગંધિદાર છે સુગંધી પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે કચ્છરો—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદોષક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, સુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોષાને છે, તથા ગલગડ, બડમાળા, કુઠં (કોઠ), અર્શ, વજ્ર, ઉષરસ, દમ, ગુદમ, કદ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે કપૂરકાછલી—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિચિત પિત્તક, અને કાસ, આસ, જ્વર, શ્વા, હિઝ, ગુદમ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, સુખવિરસતા, કુર્ગંધ, વજ્ર, આસ, હિલદી અને હિષ્મ રોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષ, સુવારેશ (સુવાવડનો રોગ), ત્રિષખ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઠો—પદકચ્છરો, પિત્તપા-પડો, દેવદાર, સુદ, કરીયાલુ, ધમાસો, કડુ, નાગરમોચ, ઉભી ભોરિમણીના મળ, એએનો કાઠો, મધ અને લીંડીપાપરતુ ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) જીભ ઉપર યુષ્માર (છારિ) આપે છે તેને માટે—નિત્ય સવારે ઉઠી જિંતાજ કચ્છરાના તાળ કદ ચાવી ચુકી નાખવા પછી મ્હોડુ ધોતુ એટલે ઉંઘમાં લાગ ગળા જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે (૩) કૃમિ ઉપર—કચ્છરાના કાઠાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) થાક ઉતરવા માટે—કચ્છરાના પાલો અને અજીર્ણના પાલો પાણીમા નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી આન કરવુ. (૫) કાલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર—કચ્છરાના કદનો રસ કાઢા (કુચળી) ના રસમા નાખી આપવો. (૬) કૃમિ ઉપર—કચ્છરાના કદની માળા કરી તે ગળામા આપવી.

૭૫ કદ. (ઉપલેટ)—મં કુક હિં કુક મં કોક યં કુક કં કોટ. તૈં અગધકુક. ફાં કાચેહ. અં કુસ્તખેહરી ઈં કોટસ્ રેટ લાં સૈસરીયા લેખા, એકેલેડિઆ કોરટ્સ

x કચ્છરાને સુખ થાય છે એના નીચે આબાહળદરના જેવા માંકડા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અજર અથવા શતાવરી છે એનાથી આશ્મને અને ફેફસાને પીક થાય છે એના વિકારની સાતિ ધાણુ અમર સ્વેત ચંદ્રવંધી છે. એને પદ કચ્છરો પણ કહે છે

કાશ્મીર દેશમા તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનેજ પ્રકાર છે. + કહ્યું—ઉષ્ણ, તીખી, ઝરી, મીઠી, વધ્ય, શુક્લ રસાયન, કાતિકરક લઘુ, વાતક્રન્નાશક, અને કોઠ, વિષ, વિસર્પ, કફ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મસ્તક સખાધી પીડા ઉપર—કડ અને એરડમૂળ કા-જમા વાટી લેપ કરવો (૨) ગુદમરોગ ઉપર—ઉપલેટ, સાજખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિશ્ર કરી આપવું (૩) ખોડા ઉપર—કડનું ચૂર્ણ ખાપરીયામાં મેકી તેલમા કાલવી લેપ કરવો (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર—કડ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.

૭૬. કડવાં તુરીયાં.—મં મહાનબલી મં કડુદોડકી

કડવા તુરીયાનો વેલો તુરીયાનો વેલો જેવો હોય છે એ વલ્લાના પાદડા, ફૂલ અને ફળ તુરીયા કરતા નાના હોય છે આ ફળો ધણાજ કડવા હોય છે આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપો આપ ઉગે છે એના ફળોને ‘દિવાળા’ પણ કહે છે * કડવાં તુરીયાં—શીત, કિંચિત્ તીખા, તુરા અને કડવા છે એ પક્વાશય, આધ્માન વાયુ અને મસાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રૂક્ષ છે, તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાકુ, વિષદોષ, ચક્રત, કુષ્ઠ, અર્થ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને શુદ્ધનો નાશ કરે છે એના ફળો—મેદક, તીખા, કડવા, સિન્ગલ, હલ તેમજ દીપન છે, અને કાસ, શ્વાસ, અરચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુના નાશક છે. બીજા—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) કમળો ઉપર—કડવા તુરીયાની બારીક ભૂટી કરી નાકમા સુધવી. એટલે છીંકા આવે છે અને પીગુ લીટ વહે છે ધણી છીંકા આવવા માટે તો લી નાકમા સુધવું એવું ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડવા તુરીયામા લીંડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવા, અને તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું (૨) હડકાયલા દૂતરાના વિષ ઉપર—તુરીયાની અદરની તત્તુમય જળ વાટી પાશેર પાણીમા એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, માળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમા આપવી એથી ઉલટી થઈ જુલાળ લાગી વિષ નિકળી જાય છે પથ્ય ચોમાસુ જતા સુધી રાખવું એજ પાણી કાઢ પણ વિષ ઉપર આપવાથી શુભ આવે છે (૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો—કડવાં તુરીયાની જાલ દાંત તળે રાખવી (૪) આંધારીશી ઉપર—કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ કરી ચોડ અને સાવધાનીથી નાકમા સુધવું, એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી શુભ થાય છે (૫) મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર—કડવા તુરીયાનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું, એટલે તેના ચોમાથી લાળ પડી ત્વરિત અર્થ મટી જાય છે (૬) વિષ ઉપર—કડવા તુરીયાનો કાઠો લી નાખી પાંચ, એટલે વખન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૭) કંઠસર્પ ઉપર—કડવા

+ ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ સિન્ધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે. એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે પ્રતિનિધિ અક્ષયકરો છે.

* જે કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરીયાનું દેખાય છે, પરંતુ સં મં નામ તો કે કોડાનાજ જણાય છે.

તુરીયા દુકામા નાખી પાવા, એટલે મોઢામાથી લાળ પડી તુરતજ ગળુ પુલ્લુ થાય છે.

૭૭. કડવી કવડ.—‘ખટ્ટ, જૈટ’ એમ મરાઠીમા કહે છે કડવી કવડના આઠ દક્ષિણમાં કેકણ, મલબાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમા પુષ્કળ થાય છે એ આડના પાંદડા સીતાફળી જેવા પરતુ તે કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પશ્ચીમ સીતાફળી જેવા હોય છે એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે એમાના બિયા લાંબા હોય છે એ બિયાને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે એ તેલ બાળવાના કામમા આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે એ તેલને ‘ખટ્ટલ’ ‘જૈટલ’ એમ કહે છે + ઉપયોગ:—(૧) ગરમીના આગર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાકાં પડે છે તે ઉપર:—કડવી કવડીનાં બિયા અને મગવેલીના બિયા સમભાગે સાધારણ કુટી લાગરાના અગરસમા ત્રણ દિવસ ભીજવી રાખવા, અને એથી દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો એ નિત્ય સુખડના તેલમા અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉડી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે આપણે ચોપડમા પછી એક પ્રહરે આન કરવું (૨) ખાંડો, ખસ વગેરે ઉપર:—કડવી કવડના બિયાનું તેલ અને મોગલી એરડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમા ગધક, કપૂર, સિંદૂર અને લીમ્બુનો રસ નાખી ખરલ કરવો આ આપણે લગાડવાથી જાલદી ચણ થાય છે અથવા નવું ખટ્ટલ ચોપડનું કિવા બિયા ગોમરમા વાટી ચોપડવા (૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:—કડવી કવડના તેલમા કળીચૂનાની પરાશ (ફરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નિતરું પાણી) નાખી સાકાથી હલાવતા રહેવું, એટલે ફટલીક વારે તે તેલ માંડા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું, એટલે ત્રણ દિવસમા ચણ થશે (૪) મહાકુદ ઉપર:—કડવી કવડનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપા ત્રણ મહીના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું એટલે રોગોનો નાશ થશે.

૭૮. કડવી ગલકી:—સં કાશ્માતકી મં કકુદોડકી, ગીલકી. હિં. એ-મનીતોરક કડવીતોરક બં. ઝીમા કં કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈં. એટુ બિકાંયા, એટીબિરા તાં. પેપીરકમ્ ઉં કાં. તુરીયેતકમ્, ઇં બિરદલ્યુકા. લાં. હ્યુકા અમેરા મલકા ને તુરીયાના નામે એકકા છે.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે (સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી ગલકીના મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી

+ પડિત દત્તાત્રાતામજ નારાયણદત્ત કડવી કવડનું વર્ણન કરતા બતાવે છે કે, સં તિકતકુદ કાં કોગ્તાતલસ. અં કિસ્તુલ્હુર સ્વરૂપ-પીળાશ પડતું સફેદ સ્વાદ-સુમધુકત કડવો. એળાળખાણુ-સેવની જડના સરખી એક જડ છે કે જેનું ધાસ પૃથ્વીપર ફેલાયેલ થાય છે આત્રા-ખાતુ ઉચિત નથી પણ લેપમા ત્રણ માસા લેવાય છે તે ઉપવિષ છે આ ઉપરથી જોતા ઉક્ત કવડ અને કડવી કવડ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

પાવો, એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૨) પથરી અને સોજા ઉપર:- કડવી જલકીના પાંદડાંના રસ સાકર નાખી આપવા.

ઉદ. કડવી દુધી (તુખડી).-સં કદુ તુખી, રૂઝિકા મં કદુ ભોખા હિં. કડવી તોખી, પિત્તલોકી બં તિતલાઉ કં કહીસોરે તાં કુરોઇ તૈં અલાયુક સરકાયા. તું કદુતુરે. મં કેખાયુરે ફાં કુદતાખ અં કરલિલયુવ ઈં બોટલ ગર્ડ. લાં ભેજનેરીયા વલગેરીસ

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુખડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે આ ફળ ધણીજ કડવાં હોય છે તુખડીનો તરવાના કામમાં ધણીજ ઉપયોગ થાય છે એમાના કેટલાક ભેરલીની તુખડી સરખા હોય છે તેના તુખડા કરે છે કેટલાંકના તણુરા કરે છે એવાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કડવી દુધી-સ વખતે અને પાક વખતે તિખી, ચીતલ, હથ, કડવી ને વામક છે, અને દમ, ઉપરસની નાશક તથા શોષનકારક છે, અને વાયુ, મોળો, વજુ, વિપ્રચલ, પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં-પાક-કળે મધુર, મૃતશોષક અને પિત્તશામક છે એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પશુ છે ઉપયોગ:- (૧) લાપીટીયા ઉપર:-પકિલી કડવી તુખડીમા ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું તે પીવાથી ગડગડાંનો નાશ થાય છે (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:-કડવી દુધીના મૂળ અથવા બીયા પાણીમા વાટીને પાવા, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે (૩) રતાંધણાપશુ અથવા કુલ જવા માટે:-કડવી દુધી બાળી તેની ગમ્મ મધમા મેળવી આપમા આજવી (૪) ગડગડા ઉપર:-કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અમિ ઉપર કઢાવવું રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમા લેવું (૫) કમળા ઉપર:-કડવી દુધીના પાદડાંના કાઢો કરી આપવો (૬) ચોનિસકોચન માટે:-કડવી દુધીના બી અને લોષર એ પાણીમા વાટી ચોનિની અદર લેપ કરવો (૭) કમળા ઉપર:- કડવી દુધીના બી પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવું

૮૦. કડક-સં કદુકી. મં હિં કુટકી. બં કુટકી કં કેલાર કદુકી તૈં કાટક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાઉન પ્રાં કુરવા તાં કદુકરોહિણી ફાં ખર્ખકે સિયાહ. અં ખર્ખકે અસ્વદ, ખર્ખકે અવીયદ. ઇં બ્લાક હલ્લો ભોરલીસ લાં પિકોહિંની કુરૌં આ.

ડોક્ટર ડિમક સાહેબે કહ્યું સખવી પુષ્કળ અનુભવ લાઇ છેવટે એમ લખેલું છે કે, રેચન કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ઐન (ઐનનું માપ અડધી રતી છે x) સુધી કદુની ભુજી મધમા કાલવી દિવસમા એ વખત આપવી તાદીયા તાવનો હકેતો બધે કરાવવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની માથે ૪૦-૫૦ ઐન કદુનો કાઢો કરીને આપવો એનાથી ગુણુ થયો નથી એવો રોગી કોઇકજ અમને મળ્યો છે કહ્યું સદમ રેચક છે અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે ૬ માસા

x કલદાર રૂપીઆ ૧૮૦ ઐનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ અણુતો હોવાથી તેની રતી ૬૦ થાય છે, ને હિસાબે અડધી રતી છે.

કહું છું સાકર અને ઊના પાણી સાથે આપ્તાથી હલકો જીવાળ થાય છે કહું, જોડીમધ, દરમ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમા ચતુર્થાશ કાઢો ઉકળીને આપવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય છે તેપાળના માછ રેસીડન્ટી સર્જન ડોક્ટર ગિમ્સ્ટ લખે છે કે તેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કહું લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી ખરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે આથી સારો ગુણ થાય છે મદ્રાસના સર્જન ખાનખલાદુર મોહિહિની શરીર પોતાનો અનુભવ લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શળ, આમાશ અને હજતાના તાવ ઉપર કહું ઉત્તમ ગુણકારી છે મદ્રાસના ડોક્ટર સર્જન મેન્ડર ટ્રાંમસન સાહેબ લખે છે કે જળાદરમા કહુંનો અષ્ટમાશ તો સુ, પણ તેનાથી પણ કિચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદારે ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણી વખત અનુભવેલો હતો કહું-શીતળ, તીખો, કડવો, અમિદીપક, બેદક, સારક અને રૂક્ષ છે, અને રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરૂચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઠ, વિષમજ્વર, ઉષરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૫ રતીથી ૧૫ માસા સુધી છે * ઉપયોગ - (૧) કમળો ઉપર - કહુંનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો અથવા કહુંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું (૨) એકાંતરો વિષમજ્વર ઉપર - કહુંનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉષરસ અને દમ સાહિત એકાંતરો તાવનો નાશ કરે છે (૩) હેડકી અને ઉલટી ઉપર - કહુંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૪) કફપિત્તજ્વર ઉપર - કહુંનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઊના પાણી સાથે આપવું

૮૧ કડવચી-સં ૦ કં કટુહચી હિં ૦ કડવચી લ્હં મોર્મોડિકા, બાલસામિના. ૦ કં કહુંહચી, કરસે.

કડવચીના વેલા હોય છે એના પાદકા નાનકડા હોય છે કડવચીના વેલા ઘણું ઠંડાણ થાય છે જીવારના ખેતરોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમા કાઢો હોય છે વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુન બીજા વર્ષે એના કાદાને અકુર કુદી તેનો વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર ખારીક અને સુકવેલી દ્રાક્ષ જેવડા ફળો આવે છે એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવચી' કહે છે એ ફળમા ખારીક બિયા હોય છે, કડવચીના લાજી થાય છે એ લાજી લોકો મોટા ઉમરથી ખાય છે કડવચીના કદ ઉષ્ણ છે એ કદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમા કે છે ક્ષુદ્ર કારેલી- (કડવચી). -ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર, અમિદીપક, રક્તાવકાંકન, કહું, વૃષ્ય અને સારક છે એના ફળો-પિત્ત-કર તથા રૂચિકરક છે એના કદ અર્થ, મલરોગ, મલમૂચિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્થાવ કરે છે

* કહું ગરમ પ્રતિવાળાને તુકશાનદારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર આપવું લી છે કાષ કાષ ધોળો કહું હોવાનું પણ બતાવે છે.

૮૨. કણ્ઠી (કરંજ).—મં ૪૦ કરંજ. હિં ૦ કંળ, કટકરંજ. સં ૦ કણ્ઠી
 મંજ-૫૦ ૫૦ કરંજ-૩૨૪ કં હુલગલી, હેગિ, કાનખાનગિડા તૈં ૦ કંકરંજ. તા
 ચુળીમાર મહાં ૦ પાના. ઇં ૦ મહલિં ૦ પોનગેમિયા લાં ૦ પોનગેમિયા લેલા.

આ જગલી ઝાડ છે એ ઝાડ હયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે એન
 હયા ઘણી ઠડી હાઇ લેકાને ઘણી પ્રિય છે હયા ઘણી ઘટ હોય છે એન
 મિયાનુ તેલ નીકળે છે તે બાળવાના કામમા આવે છે * કરંજ-પાક વખત
 રીંધુ, નેચ, ઉખ્યુ, રસકાળે કડવુ અને તુરે છે, અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ,
 વાતગુદમ, અર્શ, વજ્ય, કફ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગદોષ, ઉદર
 રોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે એનાં ફળા-ઉખ્યુ અને લઘુ છે અને
 મરતકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે એનું તેલ-
 વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે, અને દોષો બાળવા માટે ઠંડુ છે
 એ કફ, ઉખ્યુ, ગુમ્મ અને ભરનાર, અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વજ્ય, કફ
 ગુદમ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અર્શરોગ અને લેપથી અનેક ત્વગદોષનો નાશ કરે છે
 ઉપયોગ:- (૧) ઉદર વગેરેના વિષ ઉપર:-કરંજની ઊલ અને બી ધસી તેને
 લેપ કરવો એટલે વિષ ઉતરે છે (૨) ખસ ઉપર:-કરંજનું તેલ અને કપૂર
 અંધવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો, એટલે ખસ, કફ ઇત્યાદિ
 દૂર થાય છે (૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:-ચોખાના ઘેવરામણમ
 કરંજના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૪) માહૂરી એટલે હાથે પગે ખાલી ચઢે છે
 તે ઉપર:-કણ્ઠીયા તેલમા કડવા મુગજુનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી
 ચઢેલા બાગપર ચોપડવું (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:-કણ્ઠીની ઊલ ખાવાને
 આપવી અથવા ઊલનો રસ આપવો (૬) વજ્ય સંખધી કૃમિ દૂર થવા માટે:-
 કણ્ઠી, કડવા લીંબડો અને નજોડના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૭) નેત્રમાંનાં
 ફૂલ-માંસવૃદ્ધિ, હાથા ઇત્યાદિ ઉપર:-કણ્ઠીના મિયાનુ ચૂર્ણ કરી ખાખ
 રાના ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ દઇ ખારીક ખરલ કરી
 ફોવેટ જેવી લાખી ગોળાઓ બાધવી તે ગોળા પાણીમા ધસી અગ્નન કરવું
 એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢવા જેવા દૂર થાય છે (૮) અર્શ
 માહૂરી ઉપર:-કણ્ઠીના મિયા ગરમ પાણીમાં ધસી તેમા થોડો ગોળ મેળવવો
 અને તેનું નરમ આપવું (૯) ખોડાને માટે:-અરીહાના પાલાએ ખોડો ઘોઘ
 નાખવે અને કણ્ઠીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી કાઠીના ખીયાનું તેલ એક
 ત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું (૧૦) ઉદરના ઉપર:-કણ્ઠીના મૂળ અથવા
 ઊલ ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૧૧) ઉલટી ઉપર:-કણ્ઠીના બી કિચિત
 સેકા કકડા કરી વારંવાર ખાવા.

૮૩. કંકળ-સં ૦ હિં ૦ અં ૦ કંળ. મં ૦ કંળ. તાં ૦ કંળ. માં ૦ કંળ. તૈં ૦

* કણ્ઠીનાં પાદડા ભેદી, પાકકાળે કડવા, ઉખ્યુવીર્ષ, પિત્તકર્તા અને હલકા
 છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોહનો નાશ કરે છે કરંજના બીજ,
 તેલ, ઊલ અને પાદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ ચાસાની છે

કદમ્બેદુ-ભાં એ ચોરેલીકાલ્સ, કડબા કં એ કડઉ, કડવા, કડવાલમર.

કદબા ઝાડ મોટા થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના પાદમ મોટા અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુરુ આપ છે કદબા-તીખુ, કડબુ, તુરે, ખારે, ચુકવર્ધક, શીતળ, ગુરે, વિષ્ણુધારક, રૂક્ષ, રતન્યમદ, આહક અને વણું કર છે એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મલક્રમ્ તથા વાયુનો નાશ કરે છે * ઉપચાર-**(૧)** નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર-ગળું પડવાના લક્ષણો એવા થાય છે કે બાળકને તાવ આવે છે કાનની કિનાર અને નસકોરા લઘુ લવ લવ થાય છે ઉપરાઉપરી મલદારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાહુરથાને ખાડા પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય-કદબની ઓલમા થોડું કડુ પાણી નાખી તેના રસ કાઢવો અને તેમા જીરૂ અને ખડિયાકર નાખી પાવો, અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ઓળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીતુ તેલ ચોપડવું કદબની ઓલ પાણીમા ઘસી તેવું સ્નાન પણ કરાવવું **(૨)** આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર-કદબની ઓલનો રસ કાઢી તેમા અશ્રીણુ અને ફટકડી નાખી લીંછુના રસમા ખસ કરી ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું **(૩)** મુખરોગ ઉપર-કદબની ઓલના કાઠાના કોગળા કરવા.

૮૪. કનક.-સં નિપર્ણી કદ, પિડાળુ કાં. કનક, કણ્ગી, કણ્ગર, ચામકાટ કનક (ખીંને) કાંટે કનક, કાટેકણ્ગી ગું. પેડાળુ, થોળુ ગોરાકુ હિં.

*કદબાના અર્થકુરે-તુગ, શીતવીર્ધ, અમિદીપક, હલકા તથા અકચિ, રક્ત પિત્ત અને અતિસારને દૂર કરનાર છે એનાં ફળ-રૂચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ધ અને કફકારક છે પાકું ફળ-કફ, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે, કદબના વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે. પાકડા લાખા ગોળ અને મહુકાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ લીંછુના જેવા, ફલ ફળના ઉપર તથા સુગંધીયુક્ત અને નાના હોય છે. રાજકદબ તથા નીચરે સ્ત્રી કદબ કહે છે કદબની રાજકદબ, ધારાકદબ, ધૂલીકદબ, ભૂમિકદબ અને કદગિકા નામે બીજી પણ બોલો છે **(૧)** રાજકદબ (નીચો) કુકરુહસમીપસુચિ પ્રમૂલો લોકપ્રસિદ્ધતરોગકરુચ્ચનામા || પ્રાંતુમધુકતરુપચ્ચમાનવમઃ સ્વાસ્થ્યકરુકલ્પ પલ્લુપામિષુષ્ણઃ ||)-ખાડો, તુરો, મધુર, શીતળ, તથા વિષ, રૂધિરવિકાર, પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે એનું ફળ-મધુર, શીતળ, ભારે તથા પિત્ત અને રૂધિરવિકારને દૂર કરે છે **(૨)** ધારાકદબ-કડવો, વર્ણને ઊભળ કરનાર, શીતળ, કશેલી, તીખો, વીર્ધકારક તથા સોજો, વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરે છે. **(૩)** ધૂલીકદબ-કડવો, તુરો, તીખો, શીતળ, વીર્ધવર્ધક, વર્ણને સુદર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારને નાશ કરે છે. **(૪)** ભૂમિકદબ-ધૂલીકદબના સુણે ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે. **(૫)** કદબની-મધુર, શીતળ, તુરો, ભારે, મલસ્ત ભક, ખારો, રૂક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તુરો, મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનો નાશક છે.

પિડાળુ, ચક્રકદા. ૬૦ શિળેણુસુ, બિળેણુસુ, વિળેણુડળ, મુળેણુસુ તૈં પેડા લસુ તાં શિકંવિળી તું તિપેકંગુ મલાં ચક્રકાકિળી ૬૦ ડયોરકારીયા અક્યુલિઅટા

કનક, આ કદ છે એના વેલા ધણા મોટા થતા નથી વેલી જીણી થઇ પાદડા ગોળ હોય છે તેના પાદડા નાના સગમા નાગરવેલના પાન જેવડા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેલાને ખટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકા આવે છે આ કદ રતાળુ કરતા જડા હોય છે લાખો તેટલાજ હોય છે જનકને કાંઇ મગડીમા 'કણુગર', કણુગી, 'કાંટે કણુયા', પણ કહે છે કનકા બારી અથવા ગેકી ખાય છે. આ ફરાળમા ઉપયોગી છે 'કાગદ' અને 'કાણુ' એ કરતા આ મીઠુ છે અને પૌષ્ટિક છે ઉપયોગી.—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર--

કપાસ. —મં. કપાસા મં. દેવકાપસી કાં. બાળકાપસી હિં. કપાસ, રકતકપાસ. કં. કે પુલ્હતિ તૈં. હર્ગપત્તિયેદુ, લાં. ગાસિવિયમમ્અરબેશ્ય

કપાસના બે પ્રકાર છે કપાસ અને નરમો. બાગમા કિવા ઘેર વાવેલા તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણુ' કપામ કહેવાય છે આ ઝાડ કેટલાક વર્ષો સુધી ટકે છે ખતમમા વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણુ' કે 'વણુરાજ' (સં. અગ્ન્યકાપાસી મં. ગનકપાસી હિં. વનકપામ કં. ઝડહતિ તૈં. પચિયેદુ, તાં. પારતિ તું. પાર્તિ મલાં કાર્પારતિ કાં. અં. કુતન ઇં. કોટન પ્લેન્ટ લાં. ગોસિપિયમ્ હન્ડિકમ) કહે છે એ કપામના ઝાડ વર્ષોયુ હોય છે એ બે ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે નરમાના ઝાડ સુમારે માથોડુ દોઢ માથોડુ ઉંચા વધે છે નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના બી કપાસ જેવાજ હોય છે અને બીજાના બી લાખા અને કાળા હોય છે કપામના ઝાડમાથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમા છે રૂના વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનુ મરક્ષણ થાય છે આપણા હિંદુસ્તાન દેશમા ૩ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં કપડા માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવુ પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ? રૂના બીમાનુ (કપાસીયાનુ મં. સરકમા) તેલ કાઢે છે કપાસા-મધુર, શીતળ, રતન્યવર્ધક, કિચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂંગ અને લઘુ છે, અને કકે, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ બ્રમ, શ્રમ ઉલ્લી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે કપાસીના જીડવાં-મૂત-વર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કાણુનાદનો નાશ કરે છે કપાસીયા—રતન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય કફકર અને સિન્ધ છે ૩-કિચિત્ ઉષ્ણ, વાતાનાશક, લઘુ અને મધુર છે ઉપયોગી.—(૧) કૂપણી—(સ્ત્રીના ગતાસાવ) ઉપર—કપામના પાદડાનો રસ આપવા અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ઘોવરા-મણમા લમી બે વખત આપવા (૨) મરકી (કાલેરા) થાય તે ઉપર—નરમના ડુમળી જીડવા ખાવા એટલે બે ત્રણ દિવસમા મગફળી મટીને તાવ પણ ફર થાય છે (૩) સર્પદંશ ઉપર—નરમાના પાદડાનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવા અથવા દગ ઉપર પણ ચોળાવે કિવા પિચ્છરીથી દંશમા નાખવા. (૪)

ગંડમાલા અને અપચ્છી (ગંડમાલનો ભેદ છે) રોગ ઉપર-કપાસના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં મુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે-કપાસના મળ અને શેરડીના મૂળ એકત્ર કાઢી વાટી આપવા (૬) સ્તનરોગ ઉપર-કપાસના મૂળ અને કુધી, ઘઉંની કાઢી વાટી લેપ કરવો (૭) ગીલોડીના દંશ ઉપર-કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાના મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દશસ્થાને લેપ કરવા, કિવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો (૮) તાવથી શરીરે ખરેજ ઉઠે છે તે ઉપર-નરમાના રસમાં કડવા કારેલા વાટી શરીર લેપ કરી મર્દન કરવું, અને ચાગ ઘડી પછી સ્નાન કરવું (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે-પાનડીનો અગરસ કાઢી તેમાં નરમાના મૂળ ઘસી ચોખડા અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી ખારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર-કપાસના પાદડા અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિવા કપાસના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે (૧૧) અડીણ ઉપર ઉતાર-કપાસના ગિયાનુ ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો (૧૨) ઈદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર-નરમાના બે ત્રણ પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ખાવા. (૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર-જૂતા કપાસની ધૂણી નાકે મુકવી પછી બે તોલા કપાસના પાદડાના રસમાં એક તોલા ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અડકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તો-કપાસીયાના તેલમાં એલચીણા, જીરૂ, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમાં રાખવી (૧૫) કમળારોગ ઉપર-નરમાના જીડવાનો રસ નાકે પીવા. (૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર-કપાસના ગિયા અને ફૂલનો કાઢો આપવો (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર-નરમાના તાજા જીડવા ખાજી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો, અથવા બાળકની માંએ તે જીડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોમાં નાખવો (૧૮) મગજ શાત થવા માટે તથા મસ્તકમૂળ ઉપર-કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું દિવસ ૩ અથવા ૭ (૧૯) મૂગવ્યાધિ ઉપર-નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો (૨૦) આગાંતુક જ્વર ઉપર-નરમાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬. કપૂરીમધુરી.-મં ૦ સ્પૃક્ષ મં ૦ કપુરીમધુરી, કપૂંગલી, પિડિકા, ગગોના. હિં ૦ અસવરગ, લોકોડકપુરી, અરપર કપૂરી. બં ૦ સ્પૃક્ષ શાક, ગધપિડી, પિડિક્ શાક કં ૦ હિક્કે તાં ૦ કારિતુબા લાં ૦ સાલવિયા બેગાલનસિસ, એનિમો-મેલાસ મલેખારીકા

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉચું વધે છે એના પાદડા તુલસીના પાદડા

પ્રમાણે હોય તે લોગાશ ઉપર હોય છે એને તુલમી પ્રમાણે તોગ (માનર) આવે છે આ જાડ પૂના અને નાસિક શુદ્ધામા કેળોના બાગમા પુ'ડગી થાય છે કપૂરીમધુરી-તીખી, ડડરી, તરી, ગ્વાદુ શીતળ વૃક્ષ અને મુગધી છે, તથા ઉષરમ, તૃપા, મેદ, ડહુ, ત્રિરોપ, કુદ, ત્રિપોપ, જવ, ઠક એવં દાહ, રક્તહોષ, દુગ્ધ, અરમરી, મતૃમૃ અને શૂળો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) પડ્પ્રમેહ ઉપર-કપૂરીમધુરીના પાદ્માનો અગમ ૭ દિવસ આપવા (૨) મધુરા અને વિષમ જવર ઉપર-કપૂરીમધુરીના પાવાનો કાઠો આપવા

૮૭. કપૂર-અં ૦ અં કપૂર મં ૬૦ કપૂર હિં ૦ કપૂર કં ૦ કપૂર તૈં ૦ કપૂરમ્ અં ૦ કાકુકશરી ઇં ૦ કૌશ તાં ૦ કૌશગઆશિનિતેગમ

જપાન, મુમાત્રા, કાગમોસા, બોગનીઆ ઇત્યાદિ બેરોમા કપૂરના જાડ થાય છે. તેમજ તે સ્ત્રીન દેશમા અને આ દેશમા પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠ જગ્યોએ મળી આવે છે. પાચ દમ પ્રકાશના જાડમાથી કપૂર નીકળે છે હિંદુસ્તાનમા કેળની જાનિનુ એક જાડ છે તેમાથી કપૂર કાઢ છે તે જાડને 'કપૂર કેળ' કહે છે કપૂર અનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશમા જુદી જુદી હોય છે કપૂર એ મદરહુ જાડના ગરુડમાથી નીતગનાકે બાકુ અથવા પોતાની મેળે ઘટ થનાર નૈઅર્ગિક (મળનુ) તેલ છે ગજનિવટકારે (નરહરિ પડિતે) ત્રણ પ્રકારનો કપૂર કહેલો છે (૧) લીમસેની (અગમ મંપોતામ, પાનુ હિં ૦ અગમકપૂર ઇં ૦ બોર્નિયો કફર લાં ૦ ડ્રોએ બોલાનોગમ કમ્કાર) (૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર (મં ૦ સ્ત્રીનક, કૃત્રિમ માં સિનામોમમ કેમ્કાર) આ ત્રણે જાનનો કપૂર અઘાપિ પર્યંત અરોઅર પ્રચલિત છે કપૂર-કપૂર તીખુ, ગાંધક કફ, કક્ટોપનાગક અને દુમિતાશક છે તેવ વિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મત્રાધાતમા ઇન્દ્રીમા નાખવા માટે તેમજ નવરાતિમાગમા હિંગળો, અરીમ ઇત્યાદિ પિત વિમર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનુ મિશ્રણ લખેતુ છે ગજનિવટકારે વાતરોગ, દાંત હાલવા, દાંતની અશક્તતા, ઇત્યાદિ રોગો ઉપ કપૂર તેલનો ઉપયોગ અતાવેલ છે એ કપૂર તેલ ભીમસેની કપૂરના જાડને ચીરવા માડતા તેમાથી જે કપૂરનો પાતળો ગમ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે દરેયોજ ઉપયોગી છે હૃદયનો કપ, અપરમાર, સ્લાપખજ, શુક (રેત) નાશ અથવા ઉષમા એકાએક વીરપાત થવો, એ વિકારો ઉપર કપૂર મારા શુભ કરે છે પણ તે થોડા પ્રમાણમા આપવો બેઇએ એ જોછા પ્રમાણમા એટલે તેની માત્રા બા રતીથી ૧ રતીની છે મધ્યમ પ્રમાણે ૧ થી ૫ રતી મુધી આપવાથી આલ્હાદ અને શાંતિ મળે છે દમ, જુદો અધિવા અને યોનિશૂળમા ૨-૩ રતી પ્રમાણે આપવો વધારે પ્રમાણમા આપવાથી હૃદયમા કપ થઇ થાક ઉત્પન્ન થાય છે કપૂર પેટમા ખાવા આપવાને એક તૃતીયાશ વજનના 'માળ્યુ' (મવક્ષા) પૂરુ નાથે વાટી તેની થાય તેટલી ગોળીઓ બાધી તે દિવસમા બે ત્રણ વખત આપવો એમ કેટલાકનો મત છે હઝીમ લોકો કપૂર

* કપૂરીમધુરીના છોડા થાય છે તેનાથી શીશા માફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના પાદડમાથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાથી આવતી નથી

કંડુ, મરતક અને હંદ્યને ઉત્તેજક માને છે આર્યવૈદ્યકમા ભીમસેની કપૂર ક્રોમો-
તેજક અને વીર્યરતલક માનેલ છે, પરંતુ યુનાનિ હકીમોનો મન એથી ઉલટો
છે તેમજ વૈદ્યકમા ભીમસેની કપૂર આપને ઘણાજ દિનકારક વર્ણન કરેલો છે
પણ હકીમ લોક આપમા નાખવાને નિષેધ કરે છે વૈદ્યક ગ્રંથમા અનેક વીર્યરતલક
અને આખોના ઔષધમા ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ ખતાવેલ છે અને તેનો
ગુણ પણ અનુભવમા આવે છે ઉપર ખતાવેલા કપૂરના ઘણાક ગુણો ડોક્ટરોની પણ
સમતિવાળા છે કપૂરની ઘણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના
દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડોક્ટરે વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે તિસાર
ઉપર કપૂરરસ—કપૂર, શુદ્ધ હિંગળાક, અશીમ, નાગરમોથ, ધંદળવ અને ગાયકળ
એ મર્વે મમલાગ લઈ તેની આદુના ગમમા, રતી(ચણોડી) જેવડી ગાળીઓ કરી તે
આપની આથી તાવ સહિત ઝાડો, એકલો ઝાડો, અને પ્રકારની મઝહણી અને
અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાન્ત થાય છે કપૂર વચ્ચમા અને પુત્તકમા રાખવાથી
તેને ઉષ્ણ લાગતી નથી કપૂર ઉત્તર રાખવાથી ઉડી ગય છે, માટે ડખામા ભરી
ગખવુ નોંધએ અને તેની માથે ઝાળા મરી(તીખા) ગખવા નોંધએ ‘કપૂર મર્વ’
તાવ ઉપર ચાલે છે, એવા એક ઇંગ્રેજ વૈદ્યનો મત છે કપૂરના પાણીમા ઝાડના થી
પલાળી ગખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમા ઘાટ્યા બરાબર
ઉગી નીકળે છે કપૂર સાધારણ —મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, તેજ, લેપન,
વૃષ્ય, તીખુ, પ્રીતિજનક, મૃદુ, મદકર છે, અને કક દાહ, તૃષ્ણા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ,
નેત્રરોગ, વિષ પિત્ત, મુખની વિરમતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મત્ક્રમ્બ, પ્રમેહ અને મળના
ગંધનો નાશ કરે છે એ તાણુ હોય ત્યારે ગિન્ગધ, કંડુ, ઉષ્ણ અને દાહ-
કર છે અને જાતુ થયુ હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે તેજ વ્યવસ્થા કર-
વાથી ગુણવાળું અને છે ભીમસેની કપૂર—મીકુ, રીતળ, વૃષ્ય, કંડુ, તીખુ છે,
અને તૃષ્ણા, દાહ, રક્તપિત્ત તથા કંઠનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના
વિષ ઉપર—પાનમા ચીસુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાતું (૨) જનાવરના ક્ષતમા
કીડા પડે છે તેને માટે—ક્ષતમા કપૂર ભરવું (૩) ખરજવાના રોગ ઉપર—

સુમલમાની ગ્રંથકારે કપૂરને ઠંડા અને ભેજ તથા હંદ્યને જાગૃત કરનાર
માને છે, તથા અનેક પ્રકારના રોગોમા વાપરવાની પ્રશંસા કરે છે પણ નેત્રરોગમા
વાપરવા ના કહે છે

હમેલવાળી સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શક છે
એથી તેના હમેલની ખાત્રી કરી શકાય છે એક જૈન ગ્રંથમા લખેલ છે / હમેલની
પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમા ૪ ટાક કપૂર આપવું કોલેગના દરદીને ખાડ
માથે કપૂર આપવાની એક મેલાણી મત આજા કરે છે કપૂર એ શરીરમાંના
અને વ્રણમાંના છુલોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમા અનેક જાણુને માખી-
તી મળે છે

કપૂરની શાન્તિ કરનાર એળીઓ, કન્ટુરી અને કેમર છે પ્રતિનિધિ મહેદ
ચદન અને વશલોચન છે

કપૂર તોલો ૧, ઘોળા કાથો તોલો ૧ અને સિદ્ધ અડધો તોલો એકત્ર કરી કાસાના વામણુમા નાખી તેમા ઘી દસ તોલા નાખવુ તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવુ આ મલમ જખમ, ગરમીના ચાકા, ખાડો, બળેલા સહેલા અથવા ખીબા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે (૪) વછનાગના વિષ ઉપર.—કપૂર પાણીમા મેળવી આપવુ (૫) પાંપણ ખરેલ હોય તો —કપૂર લીલુના રમમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૬) ગરમીના ચાકા ઉપર— કપૂરનો બળી રહેલો શેષ લાગ ધીમા ખરલ કરી ચોપડવો (૭) ખાલી ઉપર— કપૂરનુ તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવુ (૮) જતુ (કૂમી) ઉપર—આળકને કિચિત કપૂર ગોળમા નાખી આપવુ (૯) દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાત- માના કીડા ફૂર થવા માટે.—કપૂર દાદ નીચે રાખવુ (૧૦) આખોમા ફુલ પડ્યું હોય તો.—કપૂર વડના દૂધમા વાટી અજન કરવુ, એટલે જો બે મહિનાનું ફુલ હશે તો તેનો નાશ થશે (૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામા સળી (દોવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદારમા ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રા- ઘાત જશે (૧૨) દુખવા આવેલા ભાગની વેદના રામન થવા કપૂરનુ તેલ — કપૂર ખલમા નાખી બારીક ચાય ત્યાં સુધી ઘુટવુ અને તેમા ચોગણુ તેલ નાખી પુનઃ ઘુટવુ એટલે મર્વ ઉપર એાગળી જશે આ તૈયાર થએલુ તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવુ (૧૩) વાળા ઉપર—કપૂર ધીમા ખાવા આપવુ

૮૮. કપૂરકાચલી —સં પલાશી. હિ ગધપલાશી, કપૂરભેદ, કપૂરકચરી- બં ૦ શરી, આમ, આદા, ગન્ધશડી કં ગન્ધશડી તૈં કિચલિગટલ અં ૦ જર- વાદ લાં ૦ કરકુમા, આરોમાટીકા (નાગર દેશમા પ્રસિદ્ધ) મં ૦ પળશી, કાપૂરકચરી- કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે આ વેલાના પાદડા ખાખરાના પાદડા જેવા થાય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે આ વેલાની બડાઇ પગના અગુડા જેટલી હોય છે એને વયોવયથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે આ દોરા મજબૂત હોય છે કપૂરકાચલી — મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને સુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે *

૮૯. કપૂરભેડી.—કપૂરભેડીના ઝાડ કુગળા પ્રદેશમા થાય છે એ ઝાડની ઉચાઇ સુમારે માથોડુ બે માથોડા હોય છે કપૂરભેડીના પાદડા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે એના ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે કપૂરભેડીના ઝાડ ઘણુ કરીને કુગરની કિનારી પર અવડ જગ્યોએ હોય છે કપૂરભેડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે કપૂરભેડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવા (૨) આગ તુક જખમ ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવા, એટલે જખમનુ શોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે (૩) ભગદર ઉપર—કપૂરભેડીના મૂળ ચઢન પ્રમાણે ઘસી દિવસમા ચાં પાચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા (૪) ગણુ ઉપર—કપૂર ભેડીના મૂળ થઇ પાણીમા ઘસી ૭ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવા તથા મૂળ

ઉપરની જાણતું ચૂર્ણ ચલમમા નાખી પીણુ અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો (૫)વાતરજા ઉપર-કપૂરમેડીના મૂળ ૧ તોલો ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય એ વખત પાવા એમ ૬ મામ સુધી આપવા (૬) ગડમાલ અને અધિરોગ ઉપર-કપૂરમેડીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦. કપૂરવેલ.-આ ઝાડની 'વેલ' એવા સમ્પ્રદાય છે, પરંતુ એના ઝાડ થાય છે એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા લાખા હોય છે, એ પાસે લાંબાં જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે એ જોવામા ઘણા કરકરા દેખાય છે પણ હાથને સુવાળા લાગે છે એનો વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે એનેજ કોઇ 'કપૂરચિત્ત' એમ કહે છે એ ઝાડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માજર) આવે છે તેમા પણ પાદડા પ્રમાણેજ વાસ આવે છે એજ આ ઝાડના ફૂલ છે એ તોગ અથવા એના પાદડા બીજા ફૂલોના ગુચ્છમા ઘાલ્યા હોય તો તેમા તરહ તરેહનો વાસ આવે છે ઉપયોગ.-

(૧) પેટપીડ ઉપર-કપૂરવેલના પાદડાનો રમ કાઢી આપવો

૯૧. કમળ.-સં ૬૦ લિં ૦ કમલ, પદ્મ મં ૦ કમળ ૫૦ તાવર, કમર. તં ૦ પદ્મસુ ૬૦ લોટસ

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમા અથવા જળમમ્હમા ઘણું કરી થાય છે પાણી સિવાય કમળ થવાનું નહિ. એના કાદા હોય છે એને ડીટા આપી તે ઉપર ફૂલ આવે છે એના ડીટા ઘણા લાખા હોય છે તેને અદ્ધ જળી હોઇ તે વળી પોલુ હોય છે એના પાદડા ગોળ હોય છે કમળમા ઘણી જાતિ છે ધોળાં, રાતા, શુભાખી અને કાળાં ઇત્યાદિ કમળના ફૂલ ઘણા શોભાવત દેખાય છે તેને અનેક લાખી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓના વાસ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી 'કલહાર' નામની એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળ જેવા પણ કિમ્બિત નાના હોય છે કલહારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જુદી તરેહના હોય છે આ ફૂલ ધોળા હોઇ સુકુમાર અને નાના હોય છે એનો સુવાસ ઘણો છે એને ચોમાસામા ફૂલો ઘણા આવે છે 'કુસુદી' ઝીને એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવાજ હોય છે ફૂલ માત્ર બીજી અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલનો જશ્વો ઠંડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે વિશેષે ત્રી ધોળા કમળને 'પુડીક' કહે છે, ગતા કમળને "કોકનદ" કહે છે અને કાળા કમળને 'ઇદી-વર' કહે છે કમળના સર્વ વેલાને "કમલિની" કહે છે 'કમળાક્ષ' નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતિના કમળોના ડીટા ધોળા હોઇ કાંઇ કાંઇ પગના અગ્રા નેટલા બડા હોય છે ડીટા કાદવમા ચમેલા હોય તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે એ ડીટાને મગદીમા 'લિમે' કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી છત્રી જેવા હોઇ તે જમવામા ઉપયોગી છે એ કમળો (ફૂલો) ગતા રંગના હોય છે કમળનું "પાયણી" એવું નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવા પાચ જ બિમા હોય છે, તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળાકડી'

ઠહે છે એ બિયાની અદર ને ઘોળા મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે કાશીમા કમળાક્ષની લાગી રે છે તે દૂધમા નાખી ખાય છે દિવા એનો લોટ કરી તેમા ઘી સાકર નાખી લાડુ કરે છે કમળાક્ષની બાણી પૌષ્ટિક છે રીટાના નાના નાના ડકડા કરી તેને મુઝવે છે તે રીટાની કાચરી થાય છે તેને ઘીમા કે તેલમા તળી ખાય છે કમળા.—શીતળ, ગ્વાદુ, મુગધી, આતિહાર, તાપનાગક, વર્ણકર અને તુમિકર છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત તથા દાહ, વિન્દાદત્ત રક્તરોગ, નિર્મળ અને વિવેક નાના રંગ છે ઉપચોગ—(૧) ગુદબ્રશ ઉપર—કમળના કુમળા પાદમ આડગ નાથે ખાવા (૨) શરીરમાં ઘેચેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ઘાત પડતી હોય તો—ઘોળા કમળનો કદ લાવી ગખવા એટલે તેમાથી ને બહુ આવ તે પાગર પથત લઈ, તેમા આશીદરાની અતરંગલનુ ચુર્ણ અથવા તોલો અને ગાયનુ દૂધ નાખી મવ મિશ્રણ મરખુ કરવુ પછી જીરની ભૂકી અને ખડીસાકની ભૂકી નાખી આપવુ આ ઔષધ બગમ ગુણુ આર ત્યા સુધી આપવુ (૩) તણુખિયા અને કંડા પ્રમેહ ઉપર—ઘોળા કમળના કદનો લોટ કરી નિત્ય મવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઈ તેમા એ લોટ અથવા તોલો જીરની ભૂકી ત્રણ ગુણ અને ખડીસાક ૬ મામા નાખી નવાને અને સાળે આપવુ (૪) દાહ ઉપર—કમળ અને જીળના પાદડા ઉપર શયન કરવુ (૫) પિત્તજનર ઉપર—ઘોળા કમળની રંગીઓ, જેરિમધ અને ખડીસાકનો કાકો કરી કંડો થમા પછી આપવા

દર. કરમદી.—સં કરમદી મં કરવદ હિં કરોદા, કરોદી ૫૦ કરમ-આ કં કરજીગે તૈં વાકા, પારિકમેદુ ઇં જનિમનદ્દાવડ કરીમા લાં કરીમા ફારકાસ

આ કોટરી ઝાડ છે અને હુગરોમા થાય છે એને ગોળ ઝીણુ અને કાળા રંગના ફળો આવે છે લીલા ફળોનુ અથાણુ થાય છે એના લાડા ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે પકેલા ખાટા લાગે છે કરમદામા એક કડવી જાત છે કરમદાં લીલાં—કડવા, અમિદોપક, ગુર, પિત્તકર ગ્રાહક, ખાટા ઉષ્ણ અને રૂચિપ્રદ છે એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષ્ણનાશક છે પાકેલાં કરમદાં—મધુર, રૂચિકર લઘુ શીતળ છે અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાકુનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) વિષાદની પરિક્ષા—કરમદીના મૂળ પાણી મા ઘસી થોડુક પાણી પીવુ વિષ ચઢેલુ હજે તો ઉલટી થજે નહિ. (૨) ખસ માટે—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ઘસી ચોપડવા. (૩) ક્ષતમાંના કૂમી મરવાને માટે—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચદન પ્રમાણે વસી લેપ કરવા અને થોડુ પાણી કરી ક્ષતમા નાખવુ, એટલે જલદી કૂમી નહિ જેવા થાય છે (૪) સર્પદંશ ઉપર—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) વિષમજનર ઉપર—કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અને લેપ કરવા. (૬) શોફોદરના માટે—કડવી કરમદીના મૂળ ગોમુત્રમા ઘસી પાવા.

દર. કરિયાતું.—(પાન કરિયાતું)—સં કરિયાતિક્ત બૃનિય કાં પાલેકિ-

રાષ્ટ્ર, કૃષ્ણિગ્રાહ્યત્વ હિં બચિગયતા, ચિન્તેતા ૬૦ નેલખેલુ તેં નેલાનેમુ તાં નિલખેલુ, વંકિગિયાન તું મેલકિગિયાતુ મલાં નિલવેપુ ફાં નેનિલાદ અં કચ્ચુક, અંગિ ૬૦ ચિન્તેતા લાં જન્દિગિયા પેનિકયુલતા

કરિયાતાની એ જ્ઞતો છે એડ દેરી કરીયાતુ અને ખીજી નેપાળી કરીયાતુ (મં નૈપાલ મં દ્રષ્ટિગ્રાહ્યત્વ, ચિગ્રાહ્યત્વ હિં નેપાલની અ ચિરાયતા કં કિગિયાત ચિગિયાતગિડ તેં તાં ચિરાયત તું કિગયન મલાં કિગયતુ જોમં જિગતે લાં ઓકેલિયાચિન્દા ૬૦ ચિગ્રાહ્યત જ્ઞેન્શિયન) કિગિયાતાના છોડ નાના હાથ દોઢ હાથ ઉચા હોય છે એના પાદડા નાના મરખા લખાઈ પડતા હોય છે કિગિયાતુ આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે નેપાળી કિગિયાતુ એ નેપાળ તરફ ઝલવતાના માર્ગથી મુખ્યાત્વ આવે છે એ બહુજ કડવુ છ એને કિગિયાતુ પશુ કહે છે **કરિયાતુ**—વાતુલ કડવુ ત્રણગેપણુ, મારક, શીતળ પચકર લઘુ અને ફેસ છે એ તુપા, કક પિત્ત, તાવ, કાઠ, ખરજ, મોજો દુમિ, મન્નિપાતજવર, દાહ, શર્ધા પ્રમેહ ત્રણ શ્વાસ, કાન પ્રદર રોપ, અર્થ અને અરચિતો નાશ કરે છે **નેપાળી કરિયાતુ**—ઢાંક ઉષ્ણ યોગવાહક, લઘુ અને કડવુ છે તે કક પિત્ત, ગોષ્ઠ, રક્તરોગ, તુપા, જ્વર, એનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણ કિગિયાતા જવા છે ઉપયોગ—(૧) **આમવાત**, જીર્ણજવર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર.—ગત્રે ૩ માના કરિયાતુ એ તોલા પાણીમા લીજની રાખી સવારે લુગડાથી ગાળી તેમા એ ગત્રી કપુર, એ ગત્રી શિલાજીત, અર્ધો તોલા મધ, એ પ્રમાણે નાખી ફરેજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમા ફાયદો આપ્યા વગર ગહેતુ નથી, અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે એ અનુભવમિદ્ધ છે (૨) **સાધારણ સર્વજવર ઉપર**—કરીયાતુ, સુંઠ ને દીકામાળી એનો અજમાશ કાઢો કરી રાખવો અને એને હ મેશા મવારે, બપોર અને સાંજે આ પ્રમાણે ત્રણ વખત ખાંવા. (૩) **નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર**—કરિયાતાના લીલા પાદડા બારીઠ વારી તેનો ગમ કાઢવો તેમા મરી, સિંધાણુ અથવા વડાગડે મીઠુ અને થોડી હીંગ નાખી આપવુ એનાવી અજીર્ણ દૂર થાય છે (૪) **કંપારો ઉપર**—એકાદ દિવસમા પાચ દશ વખત શરીરમાથી શ્વાભાવિક ચરચસટ આવે તેનુ કાગળુ-અરિથમત જીજીજવર છે) નેપાળી કિગિયાતુ, સુંઠ, કક, ખારેક, કુડાની પાડ, ઉપરની જાલ, એનો ઢાઢો કરી મધ નાખી આપવો (૫) **અમ્લપિત્ત ઉપર**—કિગિયાતુ અને ભાગ એનો ઢાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો. (૬) **હરતાલના વિષ ઉપર**—કિગિયાતાનો કાઢો આપવો

દડ કચેણા (કચેર).—સં કચીર મં ઝખેર હિં કચેણા ૫૦ કરવી કં કચુલિગે. તેં કાનેરચેદુ, મન્તેર તાં અલાગિ કરવીર મલાં કંપાવિર ફાં ખરજેહર. અં સુમલહિમાર. ૬૦ સ્વીટ સે ટેડ, ઓલિએન્ડર. લાં નિગિયમ ઓડોરમ.

આ ફૂલ-ગ્રાડ સર્વત્ર પ્રમિદ્ધ છે એની ઉચાઈ સુમારે માથોડુ એ માથોડા હોય છે એમા ઘોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એની આગ જાતિ છે તેમા ઘોળી કરણુ ઔષધના ઢામમા વધારે ગુણવાહ છે એના મૂળ ઘણુ વિષારી છે એના પાદડા લાખા હોય છે, 'એ ગ્રાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહેવાય છે.

ધોળી કરણુ:-તીખી, કપી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉજ્યુતીર્ય, આહક છે, અને મેહ, કૃષિ, કંઠ, ત્રણ, અર્થ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ખાવામાં આરી હોય તે વિષ છે; અને નેત્રાને ક્ષિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિન્દ્રેટ, કંઠ, કૃષિ, વહ્ન, વણ, કંઠ, જ્વર, નેત્રરાગનો અને ઘોડાના પ્રાણુનો નાશ કરે છે રાત્રી કરણુ:-શોધક, તીખી, પાક વખતે કંઠ અને લેપ કરવાથી કાઠનાશક છે પાટલવર્ણુ (ગુલાબી) કરણુ:-મન્તક-શળ, કંઠ અને વાયુનો નાશ કરે છે એના બીજા ગુણો તથા પીળી, કાળી, કનેરના ગુણુ ધોળી કનેરના જેવા છે માત્ર ૨ રતીથી ૪ રતી છે ઉપયોગ:-(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:-ધોળી કરણુના મળ ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શકિત પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવા કન્યા એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું (૨) ઉપદ્રશ ઉપર:-કરણુના મળ ઘસી લેપ કરવો એટલે અમાખ્ય પીઝ પણુ દૂર થાય છે (૩) વિષમજ્જવર ઉપર:-કરણુના મળ રવિવારે કાને બાધવા આ યોગ મર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે (૪) મૂળ-વ્યર્થ ઉપર:-કરણુના મળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) રત્તવા ઉપર:-રાત્રી કરણુના ફૂલ અને ચોખા મમલાગ લઈ ગરે કઝ પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણ ઉઘાડુ ગમવું બીજે દિવસે પ્રાત કાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) શિરોરોગ ઉપર:-ધોળી કરણુના સુગ મળ લીમા પત્થર ઉપર ઘસી મન્તકના વેદનાયુકત ભાગ ઉપર ચોળવું (૭) સર્પના વિષ ઉપર:-ધોળી કરણુના ફૂલ મુકરી તેના મમલાગે કંઠક તળાકું મસાળી, તેમાં એલ્યહોડાની ચોડી બુકી નાખી તે ચૂર્ણુ વજ્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુધવું

દષ કરબળા:-સંભવ્ય) કરબળાના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડ કાંચુપ્રાતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ હાથ સવા હાથ લાગ્યા થાય છે એના ત્રણ પાદડા એકત્ર બેઠવાથી એક મોટી પત્રાળી તૈયાર થાય છે ઉપયોગ:-(૧) ગર્ભમાની ગરમીથી બાળકના અગની આમડી જાય છે તે ઉપર:-કરબળાની જાલનો રસ તોલા ૨, જાંબના પાલાનો રસ તોલા ૨, ઘોળા કાથો તોલા ૨, શખજર તોલા ૧ સિદ્ધર મામા ૬, જેડીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણ તોલા ૮, એ મર્વ એકત્ર ખગલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી રનાન કરાવવું (૨) પગ વળે છે તેને માટે:-કરબળાની જાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળા મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરબળાના પાદડા મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાકણુ કરવું એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું એટલે ગુણુ આવે છે. (૩) અતિસાર ઉપર:-કરબળાની જાલ દહીમાં આપવી.

દંદ. કલગારી:-મં કળાવી, ચગમોડમા એમ ૦ વાગાનાકટા, શિવરાકિન. હિં ૦ કલિહારી, કલિયારી, કલહમ, બં ૦ વિષલામલા, ધિષ્ણામલા કં ૦ રાડાગારી, લાગ-લિકે, કોળીકક્કનગિડ, કોલિકુટુમા તું ૦ બલિપપુ મલાં મેટોન્નિ, કાડલ. તેં ૦ અગ્નિ-સિખા, લાગલી ઈં ૦ ઉરકમેખન. લાં ૦ ઝોરિઆઝ સુપવં

૪ કલગારીના ઝાડ પ્રથમ જડા વામના જેવા થઇ વલી પ્રમાણે પ્રમરે છે એના પાદડા આદુના પાદડા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે કલગારીના જૂના છોડની બાડાઈ કલ્લીના છોડ જેવડી થાય છે આ ઝાડ ઉત્તરભાગમાં સંક્રાંત ભય છે એના ફૂલોની પડીઓ લાખી હોઈ જનસુડીના ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ ગતા, પીળા, ભગવા, ઘોળા, એમ ૨૪-એરગી હોય છે એ ફૂલના ચોગથી ઝાડ ફરથી ગોલાવાળું દેખાય છે એનો કદ વિષાદી છે એને ગુજગતીમાં કુધીયો વજનાગ કહે છે મરાઠીમાં ‘અડયાનાગ’ ‘વાગળાયકા’ અને કોકણમાં કાઇ એને કળપ, કળવી પણ કહે છે કલગારી, -આરક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ, તુરી અને લઘુ છે તથા ક્ષી, વાયુ, ક્રમિ, ખતિશળ, વિષ, કુષ્ઠ, અર્શ, કફ, ત્રણ, મોઝે, શોષ, શળ, શુષ્કર્ણ અને ગભનો નાશ કરે છે ઉપયોગ- (૧) કાખ- માંજરી (ખાંબલાઇ) અને વાળા માટે-કલગારીનો કદ ઘની ચોપડવા વાળો થવા માટે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો (૨) અપચી (ગડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર-કલગારીના કદનો કચ્ક કરી તેમાં ચોગણુ તેલ અને તેલ જેટલોજ નંગોડનો રસ નાખી તેલ મિદ્ધ કરી તેનું નચ્ચ કરવું અને લેપ પણ કરવો (૩) ત્રણ, ગડમાળ, કાળપુળી અને બદ ઉપર-કલગારીનો કાદો ઘની ચોપડવા (૪) સુખે પ્રસવ થવા માટે-કલગારીનો ૩૬ પાણીમાં ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવા, એટલે સત્વર પ્રસવ થશે અથવા કલગારીના કદને તાનણા ચાખી તે હાથે પગે બાંધવા (૫) દોરતું અગ બહાર આવે છે તે ઉપર-કલગારીનો પાલો હાથે ચોળા તે અગ પાને બને હાથ લાવવા એટલે અગ અદર ભય છે ન ભય તો તે અગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બને હાથ મો આગળ લાવી દેખાડવા એટલે અગ અદર સ્થિર રહે છે પુન બહાર આવતું નથી (૬) કમળા ઉપર-કલગારીના પાદડાનું ચૂર્ણ જાશમાં આપવું (૭) ચેનિશૂળ અને પુષ્પાયરોધ ઉપર-કલગારી, અથાડો અથવા તદાવન એના મૂળ ચેનિમાં ગળવા (૮) ક્રમિકર્ણ (કાનમાં ક્રમિ થાય છે) ઉપર-કલગારીનો કાદો વાટી તેનો રમ કાનમાં નાખવા (૯) સર્પદંશ ઉપર-કલગારીના કદ પાણીમાં વાટી તેનું નચ્ચ આપવું (૧૦) બરજવા ઉપર-કલગારીના અને કડીના કદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા (૧૧) સોજા અને ગાઠ વગેરે ઉપર-કલગારીનો કાદો વાટીને બાંધવા

૫ કલગારીનો વજનાગની વલના સમાન વડના આકારનો કુપ થાય છે પાદડા કોપપુષ્પીના જેવા હોય છે ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્રિત રંગના અલત સુદર હોય છે ફળ ત્રણ હામના મરીના સમાન થાય છે એની અદર ગાંધી જાલવાળા ઈલાયચીના ખીજ જેવા ખીજ હોય છે એની વલના નીચે ગાઠ હોય છે. એના ઉપરની જાલ પીળાશ પડતી હોય છે એ ગાઠને વજનાગ કહે છે એમાં વિષ (ઝેર) હોય છે કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે કેટલાક કહે છે કે “એ સાપના ચક્ષુ સાથે થાય છે એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રંગ હોય છે અને એ ફૂલનો આકાર ધરુગના ફૂલ જેવા હોઈ તે કરના મોટા હોય છે ”

૯૭. કલોજી જીવન. — ઉપર ચિત્ર મં કલોજી હિ કલોજી, મગરેલા કં ડિગ્રીકલોજી તેં નલ્લાજીગ કાગ મલાં ડિગ્રીકલોજી કાં જોનાજી સ્થાદાને. અં હવતુસ મોદ ૫૦ ન્મોલ કેનલ કલોજી લા નેજેલા મેટિવા

કલોજી જીવ પશુ ડાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે ઝાડ પશુ તેવડાજ મોટા થાય છે હિતર હિ દુનતાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ ઝાડ ધાગમા વાવવાથી થાય છે આ જીવ કડવુ, તીષુ ઉપજુ અસિદીપડ રાખ્ય અજીજી - નાશક અને ગલાનાયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ ગુરમ ન્કતપિત્ત કૃમિ, પિત્ત, આમરોપ, વાયુ તથા શળનો નાગ દરે છે ઉપચોગ - (૧) અજીજી, અગ્નિમાંધ, આમ અને શૂળ ઉપર - કલોજી જીવનો કાકી કરી તેમા મચળનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ

૯૮ કવલા. — (સં કવાય) કવલાની ભાજી ડાજીમા પ્રમિદ છે એ છોડ મુખ વનેક ઉચ્ચ વધે છે આ છોડ ગનમા પોતાની મેજે થાય છે યાવજી મામના મામવાગને દિવમ ડટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે એનુ રોડ કુગળી નાખી કવલાથી ગલુજ મારે થાય છે કવલાની ભાજી - બેડડ, ઉંજુ, કડરી અને ત્રિફાલ છે

૯૯ કુસુળી - (કસુમ) — મં કં કુસુળ મં કડક હિ કસમ, ડગ તાં મેકુકેડ નેં લનકે લક, બગામ મલાં કસમપતર કાં ગુડેમાકર ગુપ્તકાચમા અં અમરીજ હણુલચન્ક ૫૦ આર્કિમિનલકાચેમન લાં કચેમસ ટિન્ડાગિયમ

× કુસુળીના ઝાડ કમરપુર ઉચા વધે છે એના પાદકા લામા હોય છે તેને

× અહીં મિં પહેજીએ કવલાનુ મં નામ કલાય આપેલુ છે, તે ઉપરથી તપામ કરતા તેમનાજ નિષ્કટમા મં વાટાણુ. ગું વટાણુ હિં મટગ, કેશવ કં બટકડલે, વટાણુ ગું વટાણુ તાં વટાણુ તેં ગ કુચણુમણુ મલાં પટાનિ, પાયર હિં પ્રીડ પી લાં પાદમમ સેરાધવમ એ નામે આપેલા છે, પરંતુ તેમા આ કવલા નામ દેખાતુ નથી જોકે વટાણુના પાનની પશુ ભાજી (સાક) થતી હોવાનુ મીં શાલીઆમજી નીકારે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાણુ પોતાની મેજે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવલાને અડકાઉ બતાવે છે ' ત્યારે એ કવલા તે વટાણુ કે ખીજુ હશે '.

× કુસુળીના છોડ વડેના વાવતર પછી વવાય છે જ્યાં ખેતરમાની બીનાશ ધઉના વાવેતરને પશુ લાયક રહેતી નથી ત્યાર એવા ધઉવાળ ખેતરમા કિવા ખેતરના શેદા ઉપર એને વાવવામા આવે છે એના કાચગ (ખીજ) દેખાવમા કપાસના ખીજ (કપાસીયા) ના જેવાજ હોય છે એમા તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે તેથી ધાત્રી લોકો એના તેલનો ભેળ ખીજ તેલમા કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે મગમવને ભેળીને પીલે છે દુગળા દોરને એ કાચગ ખાટીને ખવગવે છે તેથી દૂવનો અને ઘીનો વધારો કપાસીયા અને ગવાર કરતા પશુ વિશેષ થાય છે

ખારીક કાતગ હોય છે કસુખીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે તેમા કેસર પ્રમાણે તત્તુ હોય છે એ ફૂલમાથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીડતુ આવે છે તેને ડીડું હોય છે એ જીડવામા કસુખીના દાણા હોય છે, તેને કાપગ કહે છે એ ઝાડ અને જીડવા ઉપર કાટા હોય છે કસુખી દક્ષિણના ગામડામા ઘણીજ પાકે છે કસુખીમા બે જાત છે એક કાટાની અને બીજી કાટાવિનાની કસુખીના ફૂલા રીણી લાલ સુકવે છે અને તેનો કસુખો ડર છે તેનો રંગમા ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુખીનો પાક વધતો નથી કસુખીના ખીયાનુ તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા ખાળવાના કામમા આવે છે ખાળ દોરોને ખાવા મૂકે છે કુમળી કસુખીના પાલાની ભાજી પણ કહે છે કસુખીનુ તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે કસુખી-વાતુલ રેસ, વિદાહી, તીખી છે અને મૂત્રક્રમ્મ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે કસુખીનાં ફુલ—વાડુ, ત્રિદોષનાશક, બેદક, રેસ, ઉષ્ણુ પિત્તકર, કેદારજનકારક, હરનાશક અને લઘુ છે કસુખીની ભાજી.—મધુર નેત્ર્ય ઉષ્ણુ, તીખી અગ્નિ દીપક અતિરશ્નિકર, રેસ, શુક્ર, મારક, પિત્તકર ખારી, શુદ્ધરોગકારક છે અને રૂઝ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે કસુખીનુ તેલ—મળકર, ખાર કંબુ, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, શુક્ર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણુ, મલગત લડ, કફપિત્તકરક ખાદુ, ત્રિદોષકારક અને રૂમિ તથા વાયુનુ નાશક છે

૧૦૦ કળથી.—મંકુલિન્ય મંકુળીય, હુલગે હિં મંકુલિય ૧૦ મંકુલિય, કલામ કં હુરૂળી તૈં વુલયુલુ તું કંડે તાં કાળ મલાં મુતિગે જાં કુલિય. કાં કિલ્લત મુખહિદી અં હુલયકિલ્લત ઇ દુરલોવડં ડોલીમિમ—માયરેકારમ

જેમ તુલુ ધાન્યમા કાદગ કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે તેમ કિદલ ધાન્યમા કળથી છે એ ધાન્ય મર્વત્ર થાય છે એના ઝાડ નાના હોય છે એની ઉચાઇ એક હાથને સુમારે થાય છે એ ઝાડની આકૃતિ અને પાદડા કાષ્ટક અડદના પાદડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિચિત્ વાડી અને ચપટી હોય છે કળથીનો રંગ રાતો હોય છે જ્યારેલે ક્યાષ્ટક ઢાળા અને ધાળા રંગની પણ કળથી થાય છે કળથી થોડા અને દુઝળ્યા ઢોળેને ખાવા મૂકે છે કળથીને ઉઠાળા તેના ઉપરનુ પાણી કાઢી તેનો માર કરે છે, તેને 'કાક' કહે છે લાલુ કરી રાગી માણુ-મને આ પ્રકારના સાગ સાથે ભાત ખાવા આપે છે કળથી—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક સારક, વમને શોષણુ કરનાર, ઉષ્ણુ, પાકકાળે ખાદુ, તીખુ તથા વિદાહી, પુરી, પિત્તકર, અને લઘુ છે, અને હેડકી, રૂઝ, શ્યામ, કાસ, વાત અખરી, દ્રષ્ટિરોગ, પીનમ, અપાન, શુક્ર, શુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, રૂમિ તથા મોળને નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને—કળથીનો કાઢો કરી પાવો એટલે રાગી માણુમને વાયુનો વિકાર થતો નથી (૨) ગંડમાલા ઉપર—કળથી અને મરીનો કાઢો ખાવા (૩) અતિસાર ઉપર—કળથીના ઝાડવા કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૧૦ તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમા ત્રણ વેળા ખાવા (૪) પરસેવા બધ થવા મારે—શેલી કળથીનો લોટ સરીરે યોળવા (૫) ઉરમાથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—પાણે કળથી ખારી તેમા પાચ લિલામાના કટકા કરી નાખવા અને તે કાટ

અન્યેક દિવસે પાવો (૬) શાળ ઉપર—જળથીના કાઢો કરી હિંગ, બીડોલ્યુ અને સુંક એનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર—જળથીના કાઢો મરપખાનુ ચૂર્ણ અને મિથવ ર માત્રા નાખી પાવો

૧૦૨. કંકોડી. (કંકોલી)—સં કંકોટકી મં કંકોલી, કંકોલી, કાકલી હિં ખેખસા, કંકોડા બં કાકરોલ કં મંકુવાગલ, માંકાદગલ, કાર્ચી, કંકોટકી તૈં આગાઠ નાં ઇગારવલી તું કાકચાલા મલાં વે પાવલ લાં મોમોડિકાડયોષકા

કંકોડીના વેલા આમાસામા રાનમા થાય છે એ વાડના આશ્રયે ગહે છે એનો વેલો પાચ દસ લાખો પ્રમરે છે એના કાદા જમીનમા થાય છે વરમાદ પડ્યો એટલે તેને અકુર કુરી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અપાદ મહીનાના અરમામા ફળો આવે છે આ ફળો ગે લીલા હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાદા હોય છે એનુ શાક મારૂ થાય છે આ શાક પથ્થકગ છતાં સ્વાદિષ્ટ છે જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે પણ ફળ આવના નથી, તે વેલાને “ વાઝણી કંકોડી ” (મં વખ્યાકંકોટકી હિં વાઝખખમ, ખનકંકોડા, ખાઝકંકોડા બં તિત્કાકરોલ, નિત્કાકેરી મં ખાઝકંકોલી ૬૦ બં ખેમકુવાગલ લાં મોમોડિકા ડાયોષકામેલ) કહે છે કંકોડીના વેલા વણુ કરી કુગળા જમીનમા થાય છે કંકોડી—રચિકર, તીખી, અમિદીપક, ટકી અને ગરમ છે તથા વાયુ, કફ, રિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે એના ફળ—મધુર, લઘુ, પાકકળે તીખા તથા અમિદીપક છે તેમજ ગુદમ, શળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કંક કુંદ, ઉષરસ, મેલ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુંદ, લાલાચાવ, અઝિચ અને હરોગનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—રચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે, અને ફૂમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉષરસ, હેડકી અને અશ્નનો નાશ કરે છે એનો કુંદ—મધમા અસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે વાઝણી કંકોડી—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોષન છે ઉપયોગ—(૧) પદલી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર—કંકોડીના કાદા પાણીમા ધસી આપવા દિવસ સાત. (૨) મુત્રકૃમ્ધ તથા કાત પર છે તે ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મણીધારીના ક્રિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો મધમા ધસી અજન કરવુ અથવા તે કાદો ધસી ખી જવો. (૪) રત્નરોગ ઉપર—વાઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમા ધસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીનો કાદો પાણીમા ધસી પાવો અને લેપ કરવો, એટલે સર્પ, વીછી, બિલાડી, ઉદર, એના વિષ ઉતરે છે, અથવા વાઝણી કંકોડીના કાદને બકરીના મૂત્રની લાવના આપવી અને તે કાજમા વાડી તેનુ નસ્ય આપવુ એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્વ વિષાર ઉપર—વાઝણી કંકોડીના કાદા અને ધતુરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ધસી ખીવા અને ૩૫ ઉપર ચોપડવા. (૭) વીંછાના વિષ ઉપર—વાઝણી કંકોડીના કાદા અને કાળા કાળાની કુખો પાણીમા ધસી દસ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉકાણુને આદે—કંકોડીના કાદા કડવી ઇંદવરણીના મૂળ અને કેવડીના મૂળ, એ ત્રણે કડા પાણીમા

ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૯) રક્તાશી ઉપર —કકાડીના કદનુ ચૂર્ણ આપવું (૧૦) અપરમાર ઉપર—વાઝણી કકાડીના મૂળ ધીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનું નત્ય આપવું (૧૧) વાતળ મરતકશૂળા ઉપર—કકાડીનો કઢિ મધમા ઘસી લેપ કરવો (૧૨) બરોળ ઉપર—રવિવારે કકાડીના કાઠ લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બધાવવા, જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પછુ ગળી જશે.

૧૦૨. કંચનાર.—સં કાચનાર મં કાચન હિં કચનાર બં કાચન કં કાચાલે, કચનાર તૈં દેવકાચન લાં બોહિનિયા વેરિયેગેટા

આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટું થાય છે x એ ઘણું ભાગે આશીદ્રા (આશોત્રી) જેવું દેખાય છે એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડાજ જેવાજ હોય છે, પરંતુ આશીદ્રાના પાદડા દરતા આ પાદડા મોટા અને પાતળા હોય છે એમા ધોળો, કાળો અને પીળો એવી ત્રણુ જાતિ છે એના ફૂલની સાધારણુ સુવાસ આવે છે એને ચપટી શિકેકાઇ સરખી શીંગો આવે છે એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે રાતો કંચનાર—શીતળ, સારક, અમ્મિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે તે કફ, પિત્ત, મજ્જા, કૃમિ, ગડમાલ, રક્તપિત્ત, કોદ, વાયુ તથા ગુદજ્જશનો નાશ કરે છે એના ફૂલ શીતલ, તુરા, રક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ધોળો કંચનાર—ગ્રાહક, વૃક્ષ, મધુર, રચિકર અને રક્ષ છે તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે પીળો કંચનાર—ગ્રાહક, દીપક, ત્રણુરોપણુ તથા તુરો છે, અને મૂત્તૃચ્છ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગડમાળા ઉપર—કચનારની જાલ ચોખાના ધોવરામણુમા ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી, અથવા કચનારની જાલના કાઠામા સુકેનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું (૨) કફથી થયેલા વાળા પર—કચનારની જાલના કદકનો લેપ કરવો (૩) દાહ ઉપર—કચનારની જાલનો રસ, જીરાનુ ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) ગડમાળા કુટવા માટે—કચનારના મૂળ, ચિત્રા અને અરડુસી એ સર્વને પાણીમા વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગડમાળા કુટે છે આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરેતો

૧૦૩. કાકડાશીંગી.—સં કકડાશુંગી મં કકડાશિંગી હિં બં કાકડાશુંગી. લાં પિન્ડશિમા પ્રટેગિરિમા

કાકડાશીંગીના વૃક્ષ હિમાલય પવત ઉપર થાય છે એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉપનન થયેલા રસ જમી તેની ફલાદારમયિ થાય છે. તેને 'કાકડાશીંગી' કહે છે. કાકડાશીંગી કડવી, ઉષ્ણ, તુરી અને જડ છે એ વાયુ, ઉચકી

x કચનારને આયુર્વેદ સુધાકર, પૃષ્ઠ ૨૩ ઝીઝવા લખેલ છે, અને એજ પ્રમાણે કેટલાકનું કહેવું પણ છે, પણ મને શક થાય છે કે ઝીઝવો એ આ વર્ણનમા બતાવ્યો છે તેવડો મોટો ચતો નથી ને તો માત્ર ચોખાસામા થઈ ચૈત્ર મા નાશ થાય છે એની સાવચળી (ઝાકુ) બનાવે છે

નથા અતિમાગ્ને નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉવરમ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, ઝંક, લય, હિંમા, ગર્ભવાન, કૃમિ, તૃપા, ક્ષતલ્પ અને અરિચિનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—(૧) બાળકોની ઉવરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શુદ્ધાદિ ચૂર્ણ—કાકડારીગી, નાગમોચ અને અતિવિપવુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) બાળકોની ઉવરસ ઉપર—કાકડારીગી અને મૂળાના બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવું (૩) અતિસાર ઉપર—કાકડારીગીનું ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમા આપવું

૧૦૪ કાકડી:—સં ૩૬૮૧ મં કાકડી ૦ હિં ૦ કાકડી, કંડી ૫૦ કાકડ, વડકાકુડ ૬૦ મુળસરતિ તૈં ૧૦ દેવદાયા ૬૦ ખ્યાટજળ અં ૬૦ કિમ્બાકદમ ૬૦ કંકપર. લાં ૦ ક્યુક્યુબિમમેટિવમ.

કાકડીના વલ્લ હોય છે ખીર, કાકડી, ચીલકુ, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિના છે તેમા થોડો કેર હોય છે સવમા કાકડી માગી લાગે છે સાદા, સાતપાની, ટરકાકડી અને નારંગી એવી જાતિઓ છે કાકડીનું શાક ગાયતુ અને વડી થાય છે કાકડી છાલી, ઉભી ચોગી તેમા મરીની ભૂટી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાનું પાણી ઘાટી નાખ્યા પછી ખાવાથી માગી લાગે છે કાકડી કડી છે વણી ખાવાથી બાધક છે પલાળી દુપેલી કણકમા કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણુ નહિ જેવું ગહે છે આ મોટા ચમત્કાર છે કાકડી:—મધુર, શીત, રચિકર, લઘુ, મૃજલ, છાલને કેકાણે નીખી, ડંડરી, પાચક, અગ્નિદીપક અદાંય અને ગ્રહિણી છે, તથા મન્નંધ, અસ્મગી મન્નકૃચ્છ વમન ફાલ અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ પાક-વાથી રક્તદોષકર ઉષ્ણ અને બલકર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર—કાકડીના બી ૧ તોલો વાટી પાગે પાણીમા નાખી ઉગાળી પાવા અથવા કાકડીના બી, જીરૂ અને માકર એ પાણીમા નાખી આપવા (૨) ગુડધી અને માંડ (ખંદ) થયાં હોય તે ઉપર—કાકડીને લગાવ કુટી ગરમ ડરી બાધવી, કિવા કાકડીની જાડી છાલ બાધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું એ પ્રમાણે ૨-૩ દિવસ કરવું (૩) મધ ઉપર ઉતાર.—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દાંડનો મદ ઉતરશે. (૪) પથરી—કાકડીના બી અને જ્યુતગની હગાગ, એ ચોખાના ધોવગમણુમા વાટી

x પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમા—કાકડારીગીને પૌષ્ટિક, કફને ક્ષાણતાર, તથા ઉવરસ, વામ, તાવ, અગ્નિ અને પેટના દરોને નાશ કરનાર લખેલ છે મુમલ-માન ગ્રંથકારો એને ગરમ ખુન્નક અને મુખ્ય ડરીને બાળકોની છાતીના લુના દરોનેના તેમજ અભ્યર્ણુની ઉલટી અને કાકડીની બીમારીમા ઉપયોગી ગણે છે, અને એટલા માટે તાવમા એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે ચરકમહિતામાં—ઉવરમની નાશક અને હેડકી બધ કરનાર કડી છે સુશ્રુતમા—જવન પૌષ્ટિક, બૃહણુ અને પિત્ત-ગેણિનના ચક્રનાને નાશકતાં માની છે

જ્વરની અમતસાગરમા એને જગલી હરગના ફલ માન્યા છે પણ એ વાસ્તવિક નથી કરણુ કે એ તો ગાંધીઓ અને અપતંગાણાઓ કુગવાને માટે હરગની બલને કાકડારીગીનું બદલે આપે છે. વાસ્તવિક એ કાકડારીગી નથી.

આપવા (૫) ગલગાંડ ઉપર-જુની કાકડીના ઝમ્મા મિડલોણુ અને મિલવ નાખી નસ્ય કગવવુ (૬) ધોળાસાવ (પ્રહર) ઉપર.-કાકડીના મિયામાનુ મગજ એક તોલો અને ધોળા ઝમ્માની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વારી તેમા જીગની અને બડાસાકગની બૂકી નાખી તે માત દિવમ આપવુ (૭)ગરમી ઉપર.-કાકડી ચીરી તેમા ખડી માકરતી બૂકી નાખી તે માત દિવમ આપવુ (૮) મૂત્રકૃન્ધ ઉપર-કાકડીના મિયામાનો મગજ, જેડીમધ અને દારૂહળદરનુ ચૂણુ ચોખાના ધાવગમણુ મા આપવુ (૯) મૂત્રરેચન માટે.-અચ્છેરૂં દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી કાકડીના ખી ૦૧ તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વારી કાલવવા તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવુ અને ફૂગતા ગહેતુ એના યોગથી મુનાથયમાની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૧૦) મૂત્રકૃન્ધ ઉપર.-કાકડીના ખી, ગુલાબકળી અને ધોળા ઝમ્માની કળી એકત્ર વારી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમા માકર નાખી પીવા આપવુ (૧૧) શીત જ્વર ઉપર.-કાકડીના ખાઈ હિપર ખાટી છાશ પીવી તથા ગેડ કરવા, દિવા નડકામા ઓઢીને એસવુ, એટલે મર્દાંગે પગસેવા આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે

૧૦૫ કાજૂનુ-(૧૦ કાજૂનુત્તર અગિરૂત) આ ઝાડ આફ્રિકા ખડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલખાગ, ગોમાતડ અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઠાડની સમૃદ્ધિ વણી છે એની ઉચાઈ સામાન્ય હોય છે આ ઝાડ ગાનમા અને કુગરમા ઘણે ભાગે હોય છે એમા ધોળી અને કાળી એની બે જાતિ છે એ ઝાડથી વરેમાયું લોકોને આગમ મળે છે તે એની રીતકે રૂતે ચાલી થાકે એટલે બપોર એ ઝાડની જાયામા જઈ ખેસે છે અને તેના ફળો ખાઈ પોતાની પરી બ્રખ શમાવે છે કાજૂનુના ફળ કામળ હોય છે અને તેની આગળ તેના બી હોય છે તેની જાલ કાજૂ હોય છે અને અદર ભીલામા જેવો ચિદાસ હોય છે તે શરીર લાગી હોય તેા ઉડી નીકળે (ઉંડ) છે જાલની અદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પગતુ ઘણુ ખાધા હોય તેા તેથી વિકૃતિ (વિદ્રાગ) થાય છે જે દેશમા કાજૂનુ ઝાડ થતા નથી ત્યા તે વચાવા જાય છે કાજૂનુ પાકેલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે મુદાયસા મિયા માકગના પાકમા નાખી હલાની તેની મીકાઈ કરે છે કાજૂનુ મિયાનુ દૂધ વહાણુના નળી-આને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરજન થતી નથી કાજૂનુ પાકા કેળ નળ-વિકાગનાશક છે કાજૂનુ-નુર, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર જ્વર, કૃમિ, વણુ, અગ્નિમાઘ, કોઠ, ત્વન કોઠ, મગ્ગણુ અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) પગે ઝોસાર થાય તે ઉપર.-કાજૂનુ મિયાનુ દૂધ ચોપડવુ (૨) ટાંગેને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપ-દ્રવ થાય છે, તેથી કરી પગ સૂજ તેનાથી ચિકાતુ નથી તે ઉપર-આતુજ

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરનીની સ્થિતિના બરખર નિવાર કરવો ગુલાબકળીવાળી દવાને માટે પશુ એમજ મમગરુ, કગણુ કે કાઈ કોઈ વખતે એથી ભયકર જુલાખ (રેચ) લાગે છે

દૂધ ચોપડવુ એટલે ગુણ આવે છે (૩) મહિયારીના વિષ ઉપર-લેનારની સક્રિત પ્રમાણે કાળૂની અલ્પતા એ પાગરથી અધશેર પર્યંત પાછં તે ઉપર દર્શ-
ઈતો એસ આપેવા એટલે વિષ ઉતરશે નહુ વ્યાકુળ થાય તો તેજ રસ તાળ-
વાને વસવાં અને દાન ખુલ્યા પછી પાછો પાવો (૪) ખદ જલદી ફુટવાને
મદદ-કાળૂનો ગર કાચો તથા તિવરના ફળ હડા પાણીમા એકત્ર ઘસી લેપ
કરેવા એથી માંસ ફુટે છે (૫) નળવિકાર ઉપર-નિત્ય પ્રાત કાળે કાળૂના ખાંદલા
ડીટા કુખ નુકા કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવા

૧૦૬ કાતરવેલ-એને 'કાતરી' પણ કહે છે એના વેલા હોય છે કાત-
રવેલના પાના કાતર નિર્ગુડીના જેવા હોય છે એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય
છે કાતર નિર્ગુડીના પાદડાનો ઉચ વામ આવે છે તેજા એનો આવતો નથી
ગુણમા એ વળી હડી છે ઉપચોગ-(૧) ગરમી ઉપર-કાતરવેલના મૂળમા
ફેટી તેડું આસર છ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા બે વખત ૭ દિવસ મુઠી આપવુ

૧૦૭. કાનફેડી-સં ૦ કર્ણુફેડા મં ૦ તિલવણુ કં ૦ કન (કપાળ)
ફેડી. બં ૦ કાનફેડી. કં ૦ દિડિમિડીક, બેકરીનતરકુગિડ હિં ૦ હુરહુર, હુલહુલ
લાં ૦ જિનેન્ડોટસીસ પેટાફિલા

એનુ મરાઠીમા "ભાટવણુ" એવુ પણ નામ છે હિંદુસ્તાનીમા એને "દુર-
દુરા" કહે છે એ ઝાડો ચોમાસામા ઉગે છે લીલી જમીનમા એ બારે માસ
થાય છે એ સુમારે બે હાથ ઉચી વધે છે એ ઝાડ ઉપર કુવાડિયાની શીંગો
જેરી બારીક અને આઠ આગળ પર્યંત લગાઇતી શીંગો આવે છે +કાનફેડી.-
તીખી, કડી અને શીતળ છે એ વિપ, સપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને ગ્રહ-
પીડાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ-(૧) કર્ણુરોગ ઉપર-કાનફેડીનો પાલો હાથે
ચાળી તેનો રસ દરગજ ત્રણ વાર કાનમા પાડતા જવુ, એટલે કર્ણુશુદ્ધ, કાન
વહેવો વગેરે વ્યાધિ સાગ થાય છે (૨) ઠોરના કર્ણુરોગ ઉપર-કાનફેડીના
પાલાનો અગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવા, તથા
કાનની આશુઓ અગ્રિથી તપરી જે પ્રમાણે પડીકુ બાધે છે તે પ્રમાણે અદર
ભરેલુ આપધ પડે નહિ એની રીતે બાધવો એ પ્રમાણે પ્રાત કાળમા ભરેલુ
ઓપધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ઘોઘ પુન આપધ ભરવુ તે પ્રાત કાળે કાઢવુ.
એની રીતે આ આપધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળમીનો પાલો અને ભાગરા-
નો અગરસ કાનમા નાખી એક દિવસ વીંત્યા પછી કાન છોડવો, એટલે કાન

+કાનફેડીને કોઇ કુકર ભાગરો કોઇ તલવણુ, હાડીયા કરસણુ અને તન-
મતી વગેરે નામથી ઓળખે છે એને પાચ પાદડાનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો
અને ફૂલ પીળા થાય છે એ છુટી ચોમાસામા ઘણી થાય છે એના પાદડા પત્તા
જેવા આવે છે અને તે ઘણુ કરીને જમીનથી ઉચામા ઉચી એક હાથના
આમરે વધે છે એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે વાસ મજાદી
આવે છે અને તે ઉકરડાની કે બીજા ખાતરની જગ્યામા થાય છે એ પ્રસિદ્ધ
છે એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો ટાગલાના ખેત પણ કહે છે

સારો થાય છે (૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર-ટાઢ આવવાની સધિમા કાનફોડીના પાદડાનો રમ કાનમા પાડવો (૪) વીછીના વિષ ઉપર-કાનફોડીનો રમ જે બાબુએ વીછી કરડ્યો હોય તે બાબુના કાનમા પાડવો (૫) દુખતા ભાગ ઉપર-પાદડા વાટી મેપડવા એટલે તે જગ્યા લાલ થઈ દુખ મટી જાય છે (૬) બગદ વગેરે કાનમા ગઠ હોય તો-કાનફોડીનો રસ કાનમા નાખવો (૭) અડબુદ્ધિ ઉપર-કાનફોડીના રમ ચણાના કાદામા પાવો (૮) શોફોદર ઉપર-કાનફોડીનો રસ ચમચાભગ પાવો દિવસ ૩ અથવા ૭

૧૦૮ કાફી (છુદ).-અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન હિંદીમહાસાગર માહેના એટ અને વેરદહડિઝ એટોમા એ ઝાડો ઘણા થાય છે એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે અધિક વધવાથી તે ઉખરી પડે છે એ ઝાડોનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે, તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડના ફૂલ ઘોળી અમેલી જેવા હોય છે અને તેનો વામ મધુર આવે છે પરંતુ તે વણી વખત ટકતો નથી ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે એ ફળ લગભગ લાંબા હોય હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે ગતો થાય છે ફળ પાકે એટલે છુદ કાઠી મુકવે છે અકકા ફળમા વણુ ઝરીને બમે છુદ હોય છે અને અકકા ઝાડ ઉપર મુમારે અપશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એને કોઈ 'કાફી' અને કોઈ 'કાવો' એમ કહે છે આરબ અને મોગલ લોકોમા કાફી પીવાની રીત વણી છે કાફી તૈયાર કરવાની દ્રુતિ જોવી છે કે તેને પહેલા વીમા શેકી ખાડે છે પછી તે ચ્લા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમા દૂધ અને માકર નાખી પીએ છે કાફીનો ગુણુ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાની સુગતી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે જાગરણ થાય તો પણ તેના યોગથી અન્નપચન થઈ કઈ પણ ઉપડવ થતો નથી હિંદુ લોકોમા અલી કાફી પીવાનો પરિપાક પડેલો છે, પરંતુ ચ્લા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામા આપણા લોકોને તે નિલ પીવી કાફિ પણ હિતકારક થનાર નથી એટલા માટે જરૂર પડે તો કદિ કદિ કાફીનું મેવન કરવું, પણ નિલ મેવન કરવું નહિ

૧૦૯. કાયકેળા.-સં કદકેળા, મં કુલા, કાયકેળા હિં કાયકેળા ૫૦ કટકેળા, કાયકાલ કં કિરેશિવતી, કાપેમાગ, દદાલદ, ગરુદ તું કલ મલાં પિલ, આલ ફાં દારશીગયાન અં ઉદુલખર્ક લાં મિરિકા માપીકા (જાવ), મિયે-સ્ટિકા મેલેમેરિકા (ફળ), કારેઈ આર્બોર્યા (ઝાડ)

કાયકેળાના ઝાડ કોકણુમા પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા લાંબા હોય છે તે પત્રાળા કરવાના ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ બીજાની પેડે ગોળ હોય છે એમા ઘોળી અને કાળી એની બે વર્તિ છે એની છાત્રના બધા ભાગ થાય છે રાત્ર કાયકેળાનું ઝાડ આપણમા વણુ ઉપયોગી છે એની છાત્રને કાયકેળા કહે છે.* કાયકેળા-તીખુ, ઉષ્ણ, તુર તથા ગ્રાહ્ય છે, અને વાત પિત્ત, જ્વર દાહ, કફ,

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે આપણમા બહુલા એની છાત્ર વપરાય છે જો કે તે ફળ નથી તથાપિ તે કાયકેળાના નામથીજ ઓળખાય છે એની માત્ર ૧ માસો અથવા બે માસો છે

ગતાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) સાપના વિષ ઉપર—ગતા કાયકળના ઝાડની જાલનો રમ પાશેઁ અને થોડા કાળી વેલનો રમ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમા મરીની બૂકી નાખી પાવુ ઉતાર કાળી તુળ-સીનો રમ પાવો (૨) ઉધરસ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો રસ મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૩) લુપ્ત ઉપર—કાયકળની જાલનો રસ સાકર નાખી પાવો (૪) દમ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલના ગમ્મા ગાંધ વાડી પાવો (૫) ધાતુપરમીયા ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૬) અંગ દાઝાય હોય તો—ગતા કાયકળના ઝાડની જાલનો રસ ઉપર ચોપડવો (૭) મરકી ઉપર—કાયકળ ધસી પાવુ (૮) અતિસાર ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૯) મસ્તક રૂગ ઉપર—કાયકળની બૂકી નાંદે સુધરી (૧૦) ત્રણ-શુદ્ધિના માટે—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેથી ત્રણ ધોવો (૧૧) દંતરોગ ઉપર—કાયકળના ઝાડની જાલનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા, એટલે દંતરોગ બંધ થઈ દાંત મજબૂત થાય છે

૧૧૦. કારિદા.—કારિદાના વેલા હોય છે એને 'કારાદા' પણ કહે છે કારિદાના પાદકા ક્રિયત્વ ગોળ હોઈ કાનાના પાદકા કરતા બમણા મોટા હોય છે એનો વેલો માડ જેટલો ઉંચો વધે છે એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમા લાંબ દોઢ લાંબ વધે છે એ વેલાને દોઢ દોઢ વંતના અતરે ગાંઠો હોય છે ત્યાં પાદકા આવે છે. તે ગાંઠપર ફજુગો ફૂટી તેના કાટા પ્રમરે છે તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાના કારિદા લાગે છે તે વધી સુમારે કેરી જેવડા મોટા થાય છે વેલો સુકાયો એટલે તેને લાંબ લે છે, અને મળા જે જમીનમા લાગેલા હોય છે તે ખોદીને લાંબ લે છે કારિદામા મીઠી અને કડી એવી બે વ્યતિ છે મીઠા કારિદાની જાલ કાળી હોય છે અને કડવાની જાલ કુમળાપણામા ધોળી હોય છે જૂનું થયા પછી એમા કાંઈ ફેર દેખ તો નથી કડવા કારિદા કોકણમાના રાનમા ચોમા-સામા અથવા અ.પ ઉપર ન્થ થાય છે મીઠા કારિદા બ.શીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે એ ઉપર સને માટે ફરજના ઉપયોગમા આવે છે એની ખીર, છુદો, ચીરીઓ વગેરે પદ થ કરે છે એનો સ્વદ સારો હોય છે કડવા કારિદા ખ.વાથી ફેર (ચકર), ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે, અને તેથી ઉપવચ થય નાલે તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છેલ્લી તેની પાનળી ચીરી કરે છે આ તને રખ ચોળી તે પછીમા ધોઈ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમા ધોઈ તપ્ત સુકવે છે અને પછી તપ્તમા તળી ખાય છે અ તજેલી ચીરી ધોળી—શુદ્ધ ધાતી ૫ કાંડની વજન ધડીના જેવી દેખાય છે ઉપ. ૧ મ.—(૧) ગુપ્ત-ક-૬ ૧૪-૬ ૧૬ ૧. સુકવેલી પલા આ ૧ કેળની સુકવેલી જ.તુ મૂકવાન કરાવતુ. (૧) મૂ. ૧૧૧ ઉપર—કારિદા બ.શી ઉપલી જ.ત કડાડી નખી અદના મજ-જમા ખડા ૧ કળી બૂકી આ ગાયતુ લી, એ બન્ને પદ થ કરિદાના મગજથી ૫મણા ૧ ખી, તતુ પણ સાર મદન કરી નખની કેરી જવડી ચોળી કરી ખાવી

એ પ્રમાણે ગુણ આરે આ સુધી મતત ઝૈવધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે (૩) ઉપદેશ ઉપર.—કડવા કારિદાનો જમીનમાનો પાચ વર્ષ કરતા અધિક દિવસનો કદ લાવી, તે ઉપરના મૂળ અને કાળી જાલ છોલી નાખવી, પછી મુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાત કાળે અને સાય કાળે ગાયત્રી તાળુ દૂધ પાશોર લઈ તેમા ચાર માસા નાખવું, તથા જરાની ભૂટી ૪ યુગ્મ અને ખડીસાકરની ભૂટી બે તોલા નાખી ખાવું (૪) પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપર—ઉપર કહેલા કડવા કારિદાનું ચૂર્ણ ઘીમા મેળવી ગોળી કરી આપવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—કડવું કારિદું ખારી છોલી ખારીક વાટવું તથા તેમા જરાની ભૂટી અને ઝીણી ખાડ તથા ઘી નાખી આપવું ૧૧૧. કારિવણા.—(ખડલરામી, ખડખાલી) —મં લઘુ—ખાલી મં કરિવણા, ખાલી, એકપાની હિં ૦ વરલી, ખાલમાકુટી, ચરેલી ૫૦ યુલકુડિ, ચાલકુડિ ૩૦ ઓહેલગ તાં વલસારી નૈં ખાલીચેટુ તું તિમારે મલાં મુતલ કાં જરતવ. ઈં ઈંડિયનપેનિવર્ત

આ જાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે અને તે પાણીવાળી જમીનમા ખાર મહિના સુધી રહે છે એ બાગમા અને ઘેર પણ દુડમા વાવે છે લઘુ ખાલીના પાદડા ઉદરના કાન પ્રમાણે હોય છે એ પાદડા બે આગળ પહેળા હોય છે આ જાડે કુડમા વાવવાથી મૂળ કુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે એના પાદડાની ચટણી પણ કરે છે ખાલી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે ઉપયોગ—(૧) ભમરી (ચક્ર) આવે છે તેને માટે—લઘુ ખાલીના પાદડાનો રસ મસ્તકે ચોળવો (૨) નાનાં બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે—નિત્ય પ્રાત કાળે લઘુ ખાલીના તાજ પાદડા ખાવા આપવા, એટલે જલ્દાતું જડતવ કમી થઈ વલોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે છે (૩) પિતાપરમાર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાદડાનો રસ અને ઘી એકત કરી ઉકાળી, ઘી મિદ્ધ કરવું અને તે મેવન કરવું (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લુપ્ત લાગવી) ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ, જરે અને ખડીસાકર નાખી આપવો, અને કુટી ઉપર લઘુ ખાલીના રસમા કપડું લીજની લડી વાળી મૂકવું આપોમા ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો (૫) ગરમીથી બાળકોના આગમાં ગાઠો થાય છે તે ઉપર—લઘુ ખાલીનો રસ અને કપડની જાલનો રસ કાદી તેમા ગાયત્રી ધી અને શખજર નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું () સોમ ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો લેપ કરવો (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ આપવો (૮) બાળકોના તુષાના આગર ઉપર—લઘુ ખાલીના પાલાનો રસ કાદી તેમા જરાની ભૂટી અને ખાડ નાખી આપવો. (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપરમાર ઉપર—લઘુ ખાલીનો રસ ૧ તોલા લેઈ તેમા કેળા જાણતું અથવા અકલગતું ચૂર્ણ ૩ મમા અને નેટલું જ મંત્ર નાખી

* આ પ્રકાર જાતિની વસ્તુનિ ઉદરનીને મળતી હોવાથી લોખ એને નામે ઉદરની વસ્તુ છે, પણ એ જલ છે ખડખરામીના સ્વગસની માત્રા ૨ આપતી છે પ્રતિનિધિ તજ છે એની જાતિ સુખડ અને ગુલાબજળ.

દરોગ જે વખત આપના જુવુ એ વનગપતિ એ રોગ ઉપર અન્યત્ર પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતગાના આગર ઉપર.— લઘુ આત્મીનો ગમ અથવા ટાકાની બાહ્યના રમ મધમા આપવા (૧૧) આત્મીધૂત—આત્મીનો રસ ૪ ગેર, ઘી ૪ ગેર, વેપ ૩ (ઘોડા-વજ), કોટ, શાખપાંચી (શાખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર એ ગધુ એકત્ર કરી ઘી મિહ કરવું એ મેવન ટગવાથી ઉપદશથી થયેલા સપિવાત, વિરેદાટક, ગાક ઈલાદિ રોગ, વાતગત, ઉન્માદ અને અપગમાર દૂર થાય છે સદરહુ રોગ ઉપર આ ઘીના લેપ પણ કરવા તેથી કરી કાઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે અને મગજ શાત થાય છે (૧૨) સ્વરભગ ઉપર—સારસ્વત ચૂર્ણ—આત્મી ઘોડા-વજ, હરદ્ર, અરુણી અને લીડીપીપ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું

૧૧૨ કારેલી.—સં કારવલ્લી મં કારલી કોં કારેલી કં હાગલકાયિ, મિડિઆયિ વાં કલકોડિ, પાગલ તું કચાલા અં કિન્સા ઉવહિમાર કાં કગિલાહ હિં કરેલા નં કરેલા તૈં કરીલા કાકરકાયા લાં મોમોર્ડિલાયારે-ટિઆ હં હેચરીમોર્ડિકા

કારેલીના વેલા હોય છે એને જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલા' કહે છે કારેલા વણુ કડવા હોય છે લોકા એનું શાક વણી પ્રીતિયી ખાય છે ગરેલા માધારણુ રીતે વતભર લાગ્યા હોય છે એમા ઘોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે લઘુ કારેલાં—અતિ કડવા, અમિદીપક, લઘુ, ગરમ શીત ભેદક, વ્યાદુ અને પચકર છે તે અરચિ, કદ, વાયુ, અક્રોધ, જ્વર દૂમિ, પિત્ત, પાકુ તથા કાઢતો નાશ કરે છે માદા કારેલાં—તિખટ, કડવા, અમિદીપક, અવુષ્ય, ભેદક, કચિકર, ખારા લઘુ, વાતક અને પિત્તનાશક છે, તથા રક્તરોગ, પાકુ, અરચિ, કદ, આસ. ત્રણ, કામ, દૂમિ, કાકરોગ, કુટ જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ:—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો—કારેલીના પાદડાનો ગસ આપવા એટલે જમન થઈ પિત્ત પડશે ઉલટી ન થાય તો એક કિવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે ઉતાર ઘી અને ભાત (૨) શીતપૂર્વક કદ્દપિત્ત જ્વર ઉપર—કારેલીના પાદડાનો ગસ છૂંડે નાખી આપવો (૩) રતાધળાપણુ ઉપર—કારેલીના પાદડાના ગમમા મરી ઘસી તેનું માયકાળે અજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમા ચુલુ આવે છે (૪) પારો શરીરમા કુટી નીકળ્યો હોય તો—કારેલીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા (૫) બાળકને પેટ ચઢે છે તે ઉપર—કારેલીના પાદડાનો રસ ૧ પૈમાભાગ કાઢી તેમા થોડી હળદર નાખી પાવા, એટલે ઉલટી અને મલમુદ્દિ થઈ પેટ માદુ થશે (૬) વિચૂચિકા (ઝાગળીયા) ઉપર—કારેલીનો ગસ નહના તેલ સાથે આપવો (૭) રેક્તાર્શિ ઉપર—કારેલીના પાદડાનો ગસ અથવા ફળોનો ગસ નાના ચમચાભાગ કાઢી સાકરમા આપવો (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર—કારેલીના પાદડાનો ગસ નવટાક કાઢી તેમા હીંગ ૧ પૈમાભાગ નાખી આપવો (૯) બાળકના પેટમાના ભર ઉપર—કારેલીના પાદડા, અરુણીના પાદડા મેદલા નાગરવેલના (આવાના) પાન અને બજુની ઊલ, એનો એકત્ર ગમ કાઢી તેમા પેમા. (ઘોડાવજ) ઘસી એ મર્વ પાવું દિવસ ૭ પચ્ચ

કરવું (૧૦) જલુ ઉપર-કારેલીના પાદડાનો અથવા કળીનો રસ આપવો

૧૧૩. કાવળે-ગોમાતક પ્રાતઃમા માથોડું દોઢ માથોડું ઉચું એવું એ ઝાડ આય છે તેને આખરી જેવા પાદડા હોઈ લીલા વટાણા જેવડા જળથી ગળના ગોળ કળો આવે છે તે આળકો ખાય છે

૧૧૪. કાસ (કાંસડો).-સં કાંડકુ, કાશ લિં ૦ કામ મં ૦ કસર્ધ કસાડ યં ૦ કેશે કં ૦ કાજલુ, મલગિનકુલુ તૈં ૦ રેલુ લાં ૦ કાંકમ ખારખેટા

કામને મરાડીમા 'કમાડ' પણ કહે છે કામના બરના જેવા બેટા હોય છે એનો ટટી બનાવવામા ઉપયોગ થાય છે એને 'કામે ગવત' એમ પણ કહે છે એના બી આકારે કુડી પ્રમાણે અને મહેદ તથા ડહણુ હોય છે કાસ-તર્પણુ, શીત ગૌલ્ય ઝિચકર, બલકાગક, મધુર, જૂંચ કડવા પાકાળે મધુર, માગક અને મિન્ય છે, તથા પિત્ત, દાહ, મત્તરુચ્છ, ક્ષય મત્તરુચ્છ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર-કાસના મળનો કાટો મધ નાખી આપવો

૧૧૫ કાસાળું-મં ૦ કસાલુ મં ૦ કાસાળુ, બખરે લિં ૦ કાસાળુ કં ૦ આળકસામ

કાસાળુ મા કાળી અને લોળી એવી બે જાતિ છે કાસાળુ ના પાદડા અને ડી ટા અળીના જરતા મોટા હોય છે કાસાળુ-મીડું, પથ્થરાગડ, દીપક તથા ઝિચપ્રદ છે, અને વડે તથા વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧)કાળપુળી (પાકું) ઉપર-ઝાડ ઉપરના કાસાળુ ના કાદા પાણીના ધમી પાકા ઉપર લેપ કરવા પથ-મીડું ખાતુ નહિ (૨) ગાડીયા પાણુ એટલે અંગતુ અટકાઈ જવું તે ઉપર-કાળા કાસાળુ ના કાદા અને બેદરીના વેલાના કાદા, એ બન્નેને એકત્ર કર્યરી તેની ચાગ પોટલીઓ બાધરી, અને તપાવલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી મોમાય તેટલો શરીરે ચેક કરવો (૩) સધિવાયુ ઉપર-કાળા કાસાળુનું ડીડું માધાગળુ અમિ ઉપર શેકી તેના રસ છ માસા ગાયના દહીમા નાખી ગરમ કરી પીવા દિવસ ૭ એથી કદે અને લાળ નીકળી જશે ઉનાર વી અને ભાત (૪) બદ જલદી ફુટવા મટે.-જ ગલી કાસાળુ ઠંડા પાણીમા વસી તેના ટપકા કરવા અને તે મુકાયા પછી પુન તેજ જગ્યો ઉપર તેજ ઔષધના ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાગ વાર ટપકા કરવા એટલે હિદ્ર થઈ દર્દ નીકળી જશે (૫) ઉદર રોગ ઉપર-કાળા કાસાળુના કાદો ૧ તોલા જેટલો પીમી કાપરાના રસમા નાખી, થોડા ચાખા નાખી બાણીને ખીંગ કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળ-માર્ગે રચ થઈ પડે છે ઔષધ એડ કિંવા બે દિવસ લેવું ઉનાગ ભાતની કાજમા થી નાખી પાણુ મ્હોડામા ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આખરીના પાણીના કોગળા કરવા (૬) ક્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર-કાળા કાસાળુના ડી ટા અગાગમા શેકી રસ કાઢવા અને પાચશેઠ પર્યંત નાળીએગેના રસ કાઢી તેમા અધ-શેર પર્યંત માલકાગણીના બીયા વાટી કાલવવા પછી તે સર્વ એકત્ર કરી મદ અમિ ઉપર બધુ પાણી બજે ત્યા સુધી ઉકાળવું ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે તે

કાઠી લેવું એ તેલ આપ અને ગળાની નમ એ જગાએ દિવસમા બે વાર ચોળી-
ને જરવવું (૭) પાંડુરોગ ઉપર-અમૂળ કામાળુ લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી
દૂધમા આપવું (૮) જલોદર ઉપર-કામાળુનો કાદો ૧ તોલો ઘાસમા વાટી
પાવો (૯) પડજીભ ઉપર-કામાળુના ડી ટાની ભરમ કરી લગાડવી એટલે પડ-
જીભ ઉપર ચડશે (૧૦) અન તવાત-રિરોરોગ ઉપર-કાળા કામાળુના કાદા
પીસી તેની પોટલી કરી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે જેડ કરવા, ને છેલ્લી વારે
પોટલીમાનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાડો બાધવાં (૧૧) સર્વ પ્રકારના
વાતવિકાર ઉપર-કાસાળુનો કાદો ૧ તોલો પીમી રમ કાઠી નાળીએરનો રમ
અને દૂધ એમા ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરોગ નાશ
પામે (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર-કાસાળુના કાદાની ૨-૪ યુજા ગરમ
મધમા અથવા પાણીમા આપવી

૧૧૬. કામુદરો-અં કાસમદ મં કામવિદા દિ કસોદી, ઝસૈજી,
અગૈયા અં કાલકાસુદા કં એલકુરી, અલવરી તૈં પેડિતાગેડુ કસવી દ્યેદુ મલાં
પોનારી. તું અતેજનુ ઈં ગઉડ પોડેડ પ્રશિયા લાં પ્રશિયામોડેગ

આ ઝાડો કમરપર ઉંચા વધે છે આવળના પાદડા ક્રતા એના પાદડા
ખારીક હોય છે એને પીળા ફૂલો આવે છે અને શીંગો જડી અને લાખી આવે છે
આ ઝાડ વાડની નજીકમા અને ખીજ ખાલી જગ્યામા પુકળ ઉગે છે કામુદરો:-
તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ કચિકર, પાચક, દીપક, કં શુદ્ધિકર, આદી અને રૂક્ષ
છે, તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કામ, પિત્ત, વિષ, દૃમિ, અને વિષૂચીનો નાશ કરે
છે એના પાદડાં-પાકકાળે તીખા, ત્રપ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે તે દમ, ઉધરસ અને
અરૂચિનો નાશ કરે છે એનાં ફળ-કામ, આસ અને ઉર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:-(૧) દાદર ઉપર-કાસુદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રમ
લીજુમા મેળવી ચોપડવા (૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર-કાસુદરાના પાદડાનો
કાદો આપવા (૩) સોજા ઉપર-કાસુદરાનો પાલો બકરીના દૂધમા વાટી લેપ કરવા.
(૪) પારાના ઉતાર ઉપર-કાસુદરાના પાલાનો રસ કાઠી પાવો (૫) શીઘ્ર
પ્રસૂતી થવા માટે-કાસુદરાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) બગઈ વગેરે કાનમાં
ગયું હોય તો-કાસુદરાનો રસ કાનમા પાડવો (૭) દર્દુ, કિટિલ અને
કુષ્ઠ ઉપર-કાસુદરાના મૂળ કાજમા વાટી લેપ કરવો (૮) લીલામો ઉઠે છે
તે ઉપર-કાસુદરાના પાદડા વાટી ચોપડવા x

x કાસુદરાના ખીજનો રાટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાધવાથી
ખોડો મટે છે, અને એના અઢી પાદડાનો રસ નાના બાળકને પાવાથી સસણી
જલદી શાન્ત થાય છે, એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે

કાસુદરાના પાદડાનો રસ દુખતી આખમા નાખી તેનું પાદડું આખ ઉપર
બાધવાથી માત્ર એકજ હરતે દુખતી આખ શાન્ત પામે છે એ અમારું પોતા-
નું જ અનુભવસિદ્ધ છે વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આખ ઉપર એવાજ
ચલુ હોય છે

૧૧૭. કાળા તલ —(મં ૦ ૪૫૫તિલ) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી ' કાળા તલ ' નામ આપ્યું છે એને ' ખુગમણી ' પણ કહે છે કાળા તલને ગેયો સુમારે દોઢ બે હાથ ઉચે વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે ફૂગથી એના ખેતરની ગોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે એનો રંગ કાળો હોય છે એનું તેલ કઢે છે તે ખાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે એનો ખાળ દોરને ખવરાવે છે ઉપયોગ—(૧) નેત્રરોગ ઉપર—કાળા તલનું તાલુ તેલ સતી વખતે આખમાં આળવું

૧૧૮. કાળા દાણા.—સં ૦ નીલપુષ્પી, કૃષ્ણમીઝ હિં ૦ કાલાદાના મં ૦ કાળા-દાણા બં ૦ નીલકલમી ધં ૦ પેલ બ્લુ પોમિયા લાં ૦ કારબીમ નીલ અં ૦ હમ્બલનીલ કાળા દાણાની વેલ થાય છે એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણીક જગ્યાએ થાય છે એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આટા પડેલા હોય છે સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ખુમખા આવે છે એના પાદડા કપાસના પાદડા જેવા, ત્રણ પાખડીઓમાં ખાચા પડેલી હોય છે એ પાદડા વેલીને એકાતરે આવે છે એટલે વેલીની સળીઓની બંને બાજુએ મામસામાં પાદડા આવતા નથી, પરંતુ એક બાજુએ એક પાન અને બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાદડા હોય છે એને શીકા ડાળા રંગના ઘટ (ટાકરી) ના આકારના મોટા ફૂલો આવે છે એના ફળ નરમ હોઈ તેમાં ત્રણ ખડ હોય છે તેમાંથી નાના કાળા રંગના બીજ થાય છે તેને કાળા દાણા (બ્લાડ સીડ) એમ કહે છે ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે

કાળા દાણા રેચક, નિન્ધ, સોજા અને ઉદર રોગના નાશક, તાવ કંહડનાગ અને અવજલ (મસ્તકરોગ, ઉદાવત, કફ) અને મળમૂત્રાવરોધ નહિ જેવો કરનાર છે આ સર્વ ગુણ એના રેચક ગુણનાજ અગમ્ય છે એનો રેચ ઘણોજ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધારતી નથી, એટલે આની નેપાળા અથવા ઇંગ્રેજ જલપના જેવી ક્રિયા થાય છે માત્ર એમાના દોષો આ કાળાદાણામાં નથી એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોક્ટર લોકો એનો મારો ઉપયોગ કરે છે કાળાદાણાના બી ઘીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવા એટલે બે જુલાય સારા લાગે છે ઘીમાં ન તળે તો પણ ચાલે

૧૧૯ કાળી ખનૂરી.—આ એક કડવા લીંબડાની જાતિનું ઝાડ છે એના ઝાડ મહાદિ પર્વત ઉપર છે એના પાદડા એક ફુટ લંબાઈના બે ભાગવાળા છે એના ફૂલ સફેદ રંગના અને ઉગ્રગંધી હોય છે કાળી ખનૂરીનું ફળ ખનૂરના આકારે હોઈ ઘણું કડવું હોય છે ઉપયોગ—(૧) પિત્ત યડવા માટે—કાળી ખનૂરી ઘસી ચાટણુ આપવું (૨) તાવના યોગે જલ અળતી હોય તે ઉપર તથા ખુખપાક ઉપર—કાળી ખનૂરી ઘસી ચોપડવી (૩) કાનખનૂરો કરડયો હોય તો—કાળી ખનૂરી તેલમાં ઘસી લેપ દેવો (૪) પેટશૂળ ઉપર—કાળી ખનૂરી ઘસી પાવી

૧૨૦ કાળી છરી (કડવી છરી) - ૫૦ અગળછરી મં કડકારણે (છરી) દિન દાનાછના, બનછગ ૬૦ કાડછગે તાં કડકારણે તેં અડીછ-લાકરી તું કાલાછગે મહાં કાલાછગે અં ઇમનખદરી ઇમનગની ૬૦ પરપલ કલાખન લાં ૬૦નાનિયા અથેલમિટીના

એના છાડ મુમાને ત્રણ હાથ મુધી ઉથા વધે છે એ મીધા વધે છે એ છાડનો દાંડા દિયિત્ત યાગીક હાથ છે એને જે છડવા આવે છે તેના રૂઝામા એ છડે હોય છે ૪૬ છડ મિનાશક છે કાળી છરી - ઉપર, તુરી તીખી ને નતલડ છે, અને તાયુ, કં નથા મળુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) મધમાખીના વિષથી અગ ઉપર ગાડ થક હોય તો - કાળી છરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અગ ઉપર પાટો માપવા અગ એનોગર ગમ શરીરે ચાળવો (૨) નળ કુલ્યા હોય તો - કાળી છરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ એ બન્ને પાણે પાણીમા ગરે પલાળી નાખી બીજાં દિવસ મવારમા ને પાણી ગાળી લઈ કીકરી ગરમ કરી ઇમજાની ને પાણી પાવુ (૩) કમળી ઉપર - કાળી છરી પેમાભાગ વારી દરેક વખતે ૬૩ પાણી માથે આપવી (૪) બાળકોની સસણી ઉપર - કાળી છરી ખાઈ તેનો નળજો થોડી દગદગ નાખી કરવા ને ને પીવુ (૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર - કાળી છરી છડ અને કડનો કાઢો આપવો (૬) જંતુ (કુમ્મિ) ઉપર - કાળી છરીનું ચૂણ કરી મધમા આપવુ (૭) શરીરમા કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર - કાળી છરીનું બારીડ ચૂણ કરી આપવુ અને ઉપર પાણીનો લુટડ પાંવા (૮) ખરજવા ઉપર - કાળી છરી વાસણમા ઘાલી બાળવી અને કાપવા જેવી કરી પછી તેલમા ખગલ કરી અને ચાપડની (૯) વાછડાંએને ત્રાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર - કાળી છરીના પાલાનો રમ પાણે મુધી કાઢી તેમા કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની બૂકી નાખી આપવો અથવા કાળી છરી ૧ તોલો લઈ દિયિત્ત ફૂટી તેના કાઢા કરવા તેમા કાચકાનો ગર અને મેગની જાલ ઘસી ને પાવા (૧૦) બાળકોને કાટા આવે છે તે ઉપર - કાળી છરી અને ખડીમાગર એનો કાઢો કરી દિવસમા બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો સર્વજન્યર ઉપર - મારીના વાસણમા કાળી છરી ત્રણ મામા નાખી અગિ ઉપર મજુ અને તપી કુટવા લાગે એટલે તેમા ૧૪ તોલા નાખી ઉકાળવુ અને ૪ તોલા ગેપ રહે ત્યા મુધી બાળી પછી થોડુ મધ નાખી આપવુ

૧૨૧. કાળીવેલ. - કાળી વેલ ઘણું કરીને વાડો ઉપર થાય છે એના પાદડાને આકાર કાઢે એરડાના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડા એરડાના પાદડા કરતા લામા હોય છે ઉપયોગ - (૧) કમ્મીબૂળ, ખોડા, રેતનરોગ અને રેતવા ઉપર - કાળીવેલના મૂળ ૬૩ પાણીમા ઘસી લેપ કરવા (૨) કુરેશાના વિષ ઉપર - કાળીવેલના કુમળા પાદડા અને ગતા કાચકળની જાલ, એનો ગમ શક્તિ પ્રમાણે આપવા આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે લાગ પ્રમાણે આપવુ ઉતાગ - કાળી તુળસીનો અથવા ગતા અગથીઆનો ગમ આપવો વિષથી મોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાઢો કચરી બાધવો (૩) જૂ મરવા માટે - કાળીવેલના

પાદડાના ગમમા કપગ નાખી ખસ કરી તેમા પાણી નાખી બુટી ને મિશ્રણ ગરે મુઠ ગહેતી વળાએ કેશમા ચોપડવુ ઉપર ઢાળીવેલના પાદડા બાધવા અને તે ઉપર ચોપડી વસ્ત્ર બાધવુ એટલે ખીજે દિવસે અવારે જૂ મરી જાય છે

૧૨૨. કાળો ઉમરડો (દડ-ગાંડો-ઉમર)—સં ૦ દુષ્ણ ગર, ઉદુર્ગમકા મં કાળા બોખાડા બુઠઉપર હિં ૦ ડુધરી. ૫૦ ૦ હુમર યગુમુગ ૬૦ કાડઅતિ, કલતિ તૈં ૦ ડાકી, માફાચેદુ તાં ૦ ડાકાતી તું ૦ ડાકાઅતિમાગ મલાં ૦ ડાકતિ ફાં ૦ અજગેદસ્તી અં ૦ તમબરી ૬ કીગડી લાં ૦ ડાકકમલિત્રિપડા

કાળા ઉમરના ઝાડ ઘણાજ મોટા થાય છે એ ઝાડ ખારેતીના ઝાડ જેવા હોઈ એને ફળ પણ ખારેતીના ફળો પ્રમાણેજ આવ છે ખારેતીના પાદડાને ખાચો હોય છે તેવા આ પાદડાને હોતા નથી, અને પાદડા પણ મોટા હોઈ જરા ખડખડા હોય છે આ ઝાડ કાકણુ પ્રાંતમા પ્રસિદ્ધ છે **કાળો ઉમરો**-શીત, કડવા, ખાટો, મલસ્ત ભડ, તીખો તુરો, શાહડ તથા ધ્રિયપ્રસાદક છે, અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કાઢ, વજુ, યાકુરેગ રક્તદોષ સાંભે, અશ અને ગર્ભગત દોષનો નાશ કર છે એના ફળો—મીઠા, તુગ શીતળ, ત્રિદિગરક, ઝુક, ધાતુરુદિકર, પાકકાળે મધુ, ગિત્તવ મલસ્ત ભડ પૌષ્ટિક શાહક તથા વાતનાગક છે, અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિપદોષનો નાશ કરે છે એની છાલ — અતિ-મારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) કુતરાના વિષ ઉપર—ઢાળા ઉમરડાના મૂળ અને ધતુરાના ફળો ચોખાના ધોયરામણુમા વારી પાવા (૨) શોફોદર ઉપર—ઢાળા ઉમરડાના ફળોનો ૨૫ ૪ પૈમાલાગ જીગની બકી નાખી પાંવા અને કુટી ઉપર લેપ કરવા (૩) કંફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર—કાળા ઉમરડાના ફળોનો ૨૫ ડાકી મધમા પાવા (૪) બદ, ગુમક, વગેરેને પકવવા માટે—ઢાળા ઉમરડાના લીલા ફળો લાવી ખારીડ વાટવા અને એક વાસણુમા નાખી તે ઉપર થોડુ પાણી છાટવુ, તથા ખીજ એક વાસણુમા તે ફળો નાખી તેની અદ પાણી ભરી તે વાસણુ ઉપર ઢાકી માધાગણુ અમિ ઉપર ગરમ ઝરવુ પછી તે ફળોનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાધવો એ પ્રમાણે એ એ ધરીએ નાળે ગરમ ગરમ પાટો બાધતા ગહેતુ એટલે બદ ત્વગિ પાકે છે (૫) સોજા ઉપર—ઢાળા ઉમરડાના મૂળ ઘસી લેપ કરવા

૧૨૩. કાકડ (કરપટા)—મં ૦ કરકટક મં ૦ કાકડ, કુડડ હિં ૦ કાકડ, ગગેડઆ ૦ વાલિગે લાં ૦ ગેડગાપિત્તાટા

કાકડનુ વક્ષ મોટુ હોઈ તેના પાદડા માધાગણુ મોટા અને ફળ લામા હોય છે * કાકડનુ ફળ આબળા જેવુ હોય છે, પરંતુ તેમા આબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી તેમા એ ત્રણ નાના ખીયા હોય છે આ ફળો જેક મહિનાના અરમામા આવે છે તે કચિડ અને પિત્તશામક છે એનુ અથાણુ મારે થાય છે. આ ફળો જૂના ચવાથી ઉપયોગમા આવતા નથી મોટા કાકડનાં ફળ—તુગ, અમિદીપક, ખાટા, શીતળ લઘુ, ઉપજુ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે, અને

* કાકડના પાદડા લીબડા જેવા હોય છે.

રક્તપિત્ત, ઝડના ઝડનાર તથા વાતનાશક છે તે ફળ પાકવાથી શીતળ, રચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તરોપનો નાશ કરે છે નાના કોકડના ફળ — ગ્રાહક, ખાટા, પિત્તલ, અમિટીપદ ઉપજુ અને લઘુ છે, તથા તે પાકવાથી મધુર, ગ્નિચ્છ, પુગ, વાતનાશક અને ક્ષેપિત્તજનક છે ઉપયોગ — (૧) મધુ (ગુમડા) ઉપર — કોકડના ઝાડની છાલ વાડી બાધવી (૨) આંખમાંનું દુલ જવા માટે — કોકડના ઝાડનો એક હાથ લપાઈના બારીક ઝકડો તોડી મ્હોડામા ગળી ફક માગી, અને તેમાથી જે ગમ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખમા નાખવે (૩) પ્રમેહ ઉપર — કોકડના પાલાનો ગમ, છર અને ખરીસાકરમા આપવે

૧૨૪. કાગ (ધાન્ય). — સં કનુ મં કાગ, ગળા હિં કા-કગનાં અં કાગની ૮૦ નવણી, કાગો, ગિડ ફાં ગલ, લાં પેનિક મિલીએશિયમ-તૈં પ્રેક્ષ્યુપ્યેદ્

આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમા પુ'કળ તદ્દ-વત છે વરી ઉપગની છાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે પરંતુ કાગની છાલ જાડી હોય છે અને તે વરી ગતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે તેના છાત ખીચડી ૪૦ પદાર્થ કરે છે તેના લોટ કરવાને તે છડ્યા વગરની મારી શેકેલી જાઇએ કાગના રોપ જે અડી હાથજ ઉચા હોઇ તેને જે કણુમલા આવે છે તે બાજરીના કણુમલા પ્રમાણે લાખા અને બારીક હોય છે કાગના પાદડ પહેળા હોતા નથી કાગ — શીતળ, વાતકારક, રક્ષ, વૃષ્ય તુરી ધાતુવધક, ગ્વાદુ, ગુર, ઘેડાને દિતાવલ, લાગેલા હાડાને સાધનાર ગર્ભપાતના અટકાવમા દિતાવલ અને કદ તથા ચિત્તના નાશ કરે છે આ ધાન્ય કાળુ લાલ અથ્થ અને પીત, એ બેદે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમા એક કરતા એક અધિક છે અમ્બદવશળ ઉપર — કાગની ખીર ખાવી

૧૨૫. કાચકી — સં તોયપુળ્પી, લતાકર જ મં સાગરગોટા, ગજગા, મજરા હિં કટુકરજ, કરજવા તાં કાલારકોડી તું ગજગેકાર્ક ૮૦ ગજગ, ગફુ, તૈં ગુચ્ચેપિકા, કચકાર્ક, ગચ્ચા ફાં આય ઈન્ડીશ અં અક્તમકત ઈં મોડકન્ટ લાં સિસાલપિનિયા મોડુસેલા

એ જાડને કાટા હોય છે અને નાની શીંગો આવે છે તેમા કાચકા હોય છે તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે અદરનું મગજ ઔષધોના ક્રમમા આવે છે કાચકા મદ દેવતામા મેકી પછી અદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમા ચોળના કરવી. + કાચકી — તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે, તથા ઝડ, પિત્તાર્શ, શલ,

+ કાચકોને કોઈ કોઈ કરકચ પણુ કરે છે એનું જાડ મધ્યમ કદનું થાય છે એક ઇચના આસરે લાખા અને જોળ પાદડ એક બીજાની સામસામા ઉગે છે કાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાકા કાટા હોય છે ફૂલો મજરીમા ભરપૂર પીળા રંગના થાય છે તેને પાચ પાખડીઓ હોય છે તેમા ચાર તો મધ્યમ શીકા રંગની અને એક ઉપર લાલ છાટ હોય છે વચમમા પુરૂપ અને સ્ત્રીકેશ હોય છે એના ફળ ઉપર કાટા હોય છે તેમા છીપના માફક

સોળે, આપ્માન, ત્રણ, પ્રમેહ, કાઠ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર—કાચડા શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ધીમા ખાતું અથવા કાચકાનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ માથે ખાતું (૨) સોળ ઉપર—કાચડાના, આકડાના અને એરડાના પાદડા વાડી ગરમ કરી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં સોળ ઉતરશે (૩) ઉપદશ્યાધિ ઉપર—કાચડાના પાદડાનો રસ ટાઢી, ધી નાખી સાત દિવસ પર્યંત મેવન કરવો પથ્થ વી અને ભાત (૪) જંતુ (કૃમિ, કરંભ) ખડવા ઉપર—કાચડાના પાદડાના રસમાં આખાહળદર અને પિત્તપાપડા કસી પાવો, અથવા કાચકા અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ધીમા ખરલ કરી ખવરાવવું (૫) વાયુના ગોળા ઉપર—કાચકા શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી (૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર—કાચકા, અજમે અને લસણને એકત્ર કરી પાણી કરી પાતું (૭) તાવ ઉપર—કાચડાના પાદડાનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં હિંગ એ ગુળ પર્યંત મેળવી પાવો આ આપધ ચિપમ જ્વર સિવાય અધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે (૮) આમ ઉપર—કાચકા અર્ધા કાચા શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી ખાતું (૯) ખાળકના પેટમાં લોહીની ગાઠ અને છે તે ઉપર—કાચડાના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાતું આઠમે દિવસે ઘુલાવેલું મોરચુચુ અર્ધા મોખાભાર છ માસા પાણીમાં નાખી પાતું, એટલે કાળા પીળા દરેતો યર્ષ ગાઠ સાફ યર્ષ જશે (૧૦) જલ્મે કાતરા થાય કે તે ઉપર—કાચડાના પાલાના રસમાં જીરાના ભૂકી નાખી પાવી (૧૧) ભાર ઉપર—કાચડાના પાદડા, વાસનો પાલો અને બકરીની લીડીઓ એકત્ર કરી ગોમૂતમાં ખાશી શેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો (૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર—કાચડા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાતું (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર—કાચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ ધીમા ખાતું અને ગુદાદારે ડાગના કાતગ (ભાતના છાલા) ની ધુણી દેવી, એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૬. કાંજળા.—આ ઝાડ ખારીમાં અથવા પાણીના ખાઓચીયામાં થાય છે કાંજળાના ઝાડ ઘણું કરી છદ્દળી જેવાજ થાય છે, પરંતુ તેટલા ચિકત અને બળકટ હોતા નથી એ ફક્ત ખાળવાના ઝામમાં આવે છે એને બકુલ વૃક્ષના ફૂલો જેવા નાના અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે

૧૨૭. કાયાસરીઆ —મં ૩૨૮૬ મં કારાડી હિં ૦ કટશરૈયા બં ૦ ઝાંદિ તૈં ૦ ગોરેકું

આ ફૂલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે, એના મર્બાંગે કાટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ઘોળો, પીળો, ભૂરા અને રાતો એવા બેદ છે.

૧ અથવા ૨ કાક્ય હોય છે એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ મસાની છે

કુલોનો વાન હોતો નથી ધોળો કાટાસરીઆ.—કડવા, કસ્ય, સિન્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાનિને વિતાવહ છે એને વલિપક્ષિત, કાટ, વાન, ચક્તિપ, ક્ષે, કડ (ખજ), વિષ અને દાઝલુનો નાશ કરે છે રાતો કાટાસરીઆ —કડવા, વજી-કચ્છ, ઉષ્ણ અને તીખો છે એ મોળે, નાન, વાનરોગ, ક્ષે, ચક્તવિકાટ, પિત્ત, આધ્માન, ગ્લ, દમ અને ઉષ્મનો નાશ કરે છે પીળો કાટાસરીઆ —ઉષ્ણ, કડવા, તુગે તથા અમિતીપદ છે અને વાયુ, ક્ષે કડ (ખજ), મોળે, ચક્તવિકાટ તેમજ ત્વજોપનો નાશ કરે છે કાળો કાટાસરીઆ —કડવા, તીખો અને વાન, ક્ષે, મોળ, કડ, ગ્લ, કાટ, વજી તથા ત્વજોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) આગકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તો —કાટામરીઆના પાદકોનો ગમ ઘટી મધમા પાવા (૨) વીર્ય પતન ઉપર —ધોળા કાટામરીઆના પાદકોનો ગમ જરૂર નાખી આપવો દિવસ ૭ (૩) પિત્ત ઉપર —કાટામરીઆનો, કાળી તુળમીનો અને આગનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમા મેળવી પાવા (૪) દાઝ દુખતી હોય તો તે ઉપર —પીળા કાટામરીઆનો પાલો અને અક્કલદરા એકત્ર ખાટી દાઝ નીચે ગમવા (૫) મ્હેડાડુ આવ્યું હોય તો તે ઉપર —પીળા કાટામરીઆનો પાલો, ગજુડીની જાલ અને આમળાનો કાદો કરી ટ્રાગળા કરવા (૬) ગર્ભધારણને માટે. —કાટામરીઆના મળો ગાયના ઘીમા ઘમી ઋતુકાળે પાવા (૭) દાનમાથી લોહી આવતું હોય તો —કાટામરીઆનો ગમ અને મધ દાઝે ચોપડવું (૮) ફતકુમિ ઉપર —કાટામરીઆના પાદકા ચાવવા અને દાઝ નીચે ગમવા (૯) ચાતરોગ ઉપર —પીળો કાટામરીઆ, દેવદાગ અને મુક, એનો કાદો કરી તેમા એકડનેલ મિશ્ર કરી તે પાવા એટલે ગરીબ વાયુએ અકડાઈ ગયું હશે તો તે સાક થશે (૧૦) સોજા ઉપર —કાટામરીઆના પાલાનો ગમ ચોપડવા (૧૧) વીંછી ૧૧ દંશ ઉપર. —કાટામરીઆના પાલાનો ગમ દશની વિરમ બાળુના કાનમા પાડવા (૧૨) સુવારોગ ઉપર. —કાટામરીઆનો કાદો કરી તેમા પીપગું ચૂર્ણ નાખી તે પાવા અથવા કાટામરીઆના મળ ચારી ખાવા દિવા એનો કાદો કરી ગનજ ગમી તે મવારે પીવો

૧૨૮ ઝાટી (કાટાવાળા) ગોખર —૧૦ વનસ્પતિ મં નગરે ધાકટે ગોખર હિં જોરેગોખર કં નેગિહુ નેં ચિગિપાલેડ તાં નેરજલ તું નેગિ-નુસુદનુ મલાં નેગિનિલ કાં તુરેખારખરડ અં બંડવતત ખારખન્ક લાં ઢિં-યુલમરેરેરિદ્રમ

આ એક ગોખરની જાત છે એના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદકા પારીક હોય છે એ પાદકાનું શાક થાય છે આ વેલા કાળી જમીનમા થાય છે ચોમામામા તે પુષ્કળ થાય છે આ ગોખરને ઘણા કાટા હોય છે તે મુકાય એટલે વગડામા જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે બોડા ગોખરને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના ગુણુ બોડા ગોખર જેવાળ છે x ઉપયોગ:- (૧) બ્રમ્હપિત્ત ઉપર —ગોખરનો

x કાટીગોખરના જમીન ઉપર છાતકા થાય છે પાદકા ચણા જેવા પશુ

અને કાઠીના પાલાનો ગસ ૪ પૈમાભાગ ગાયના તાગ્ન દ્વંધમા પાવો (૨) ગભિણીની ધૂપણી ઉપર—ગોખરૂં ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાદર અને વીમા લેવું (૩) શરીરમાં અચોલી ગરમી ઉપર—ગોખરૂં માધારણ ખાડવા તથા તેમા ખડકમા ઉત્પત્ત યનારી ગળોનો કદ છ મામા નાખવા, તથા ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ ખાડી ગાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો અને તેજ આપધો શિલ્ક રાખી તેમા એક તોલો સાકર નાખી સાયકાળે પ્રવંવત્ અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાદીઓ ઉપર કપર-ભેડી અથવા પાગમ પીપળાના મળ પાણીમા ઘસી લેવ કરતા જુવુ આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔપધ આપવું પથ્ય પાળવું. (૪) ગરમીના આગર શરીરમા જન્યાધી શરીરપર લીમણા ઉઠે છે તે ઉપર—ગોખરૂં તોલો ૧, ક કોળા ૦ તોલો અને સાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો (૫) તંત્રપ્રમેહ, ઘાતસ્થાનની કડકી, ઘાત-વિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમા શીતળા અને ગાવરૂં એની એક બેસે છે તે ઉપર—ગોખરૂં વીમા તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયકાળે ૧ તોલો ગાયનું વી લેઈ તેમા અર્ધો તોલો ગોખરૂંની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાડ કિવા સાદર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી (૬) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—ગોખરૂંનો છોડ મળ સુકા ઉપાડી અષ્ટમાશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર—ગોખરૂં ચૂર્ણ મધમા ખગલ કરી મેદીના દ્વંધમા સાત દિવસ આપવું

૧૨૮ કાટેરી ડાખા.—વગડામા એક પ્રકારનો ઘોળો કાટેરી ડાખો ચાય છે તે પાય છ મહિના રહે છે એના ઝાડ અડધુ માથોડુ ઉચુ હોઈ તેના ઉપર ડાટા હોય છે એનું શાક ડરે છે, પરંતુ તેનો મ્વાદ કાઈક કમી હોય છે

૧૩૦. કાડવેલ.—૫૦ કાડીઃ મં હિં ૦ કાડવેલ ૫૦ હાડલાગા ૫૦ મળી-ગુરબળી, માડુબળી મગરબળી તૈં નાદલેઃ તાં આડગણ્ડી, માડુવેઃ મલાં ચણાર પલક ગાં સાડાબળી લાં વિટિસકાટેચ્ચલાગિસ

કાડવેલ એ યુરીઆ જેની હોય છે અને તેના કરતા બહુ બારીક હોય છે એની વેલ હોય છે એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે કાડવેલમા ત્રિધારી કાડવેલ, ચોધારી કાડવેલ, એવી બંને છે કાડવેલીના પુડળ વિસ્તાર હોય છે ત્રિધારી કાડવેલને હાડ મધિ 'હો છે તેનું વર્ણન હાડમધિ' એ શબ્દમા આપેલ છે. કાડવેલ સાધારણ—તીખી, ડઝવી, ઉંચુ, મારક અને પિત્તક છે તથા કદ, યુદ્ધ, લતા, કુટ્ટ ત્રણ, પીલા, ઉદર અસિમાલ, યજ વાયુ અને મલત્તભનો નાશ કરે છે એધારી કાડવેલ—ન્યૂતોપદ્રવ તથા યજનો નાશ કરે છે અને ઉંચુ આધ્માન વાયુ, તિમિર વાતરકત અપરમાર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શરીરમા

કાઈક મોટા અને ફૂલ પીળા હોય છે અમાગ ગામડામા એ પુષ્કળ ચાય છે. યદ્યપિ શાકીયામણ એને છ ડાટા બતાવે છે પણ એને ત્રણ ખુણા હોય છે તેમા એ ઉપર એકેક કાટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નાદ જેવાજ હોય છે

ભગેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી, પીલી, એ તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રમ ગઢવો, તેમા એટલુજ ગાયતુ ધી નાખી દિવમ ૭ સુધી એક વખત અથવા એ વખત આપવો પથ્ય મોળુ ખાતુ એથી ચાદી, કાત્રા, સાવ, મન્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે (૨) **સ્રીઆંતા રજોદાષ ઉપર:**—કાડવેલ ભરસાળમા શેકી ૨ તોલા રમ કાઢી તેમા નેટલુજ વી તથા મોપી-ચદનની બૂકી ૧ તોલા અને ખડી માઝની બૂકી ૧ તોલા નાખી આપવુ

૧૩૧. કાંડાળી.—કાંડાળીને “ સારદાળ ” પણ કહે છે આ વૃક્ષ મોટુ થાય છે કાંડાળીના જાડનો રંગ ઘેળો સફેદ હોય છે કાંડાળીના પાદડા મોટા હોય છે એના ફૂલો લાલ હોય છે એ જાડને આખા પ્રમાણે વખત નક્કુમા મોર આવી ફૂળો આવે છે એ વખતે જુના પાદડા સર્વ ખરી પડેલા હોય છે ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે એ પોચા હોય છે આ પકિલા ફળ ગળાયતા લાગે છે, એટલે તેને કોઈ કોઈ ખામ છે જગલી લોકો એ ફળમાની દાળની લીલી દાળ કરી ખાય છે એની ડાળીઓ મોઝલાઈ એરડા જેવી પોચી હોય છે કાંડાળીના મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે આ મૂળો કડા છે કાંડાળીના જાડને સફેદ યુદ આવે છે તે ઉપયોગી છે તેને ‘ કચડ્યા ગોદ ’ કહે છે આ જાડ ઇમારતના ઉપયોગનુ નથી એની જાલ ઉપર રમુજ માટે કોઈ કોઈ લખે છે, અને એ જાલ ઉપર કષ્ટક મત્ર લખી આગપૈલુ જવા માટે ગળે બાધે છે કાંડાળીના જાડ પુરી તેમાથી રેસા ગઢે છે ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને યુઆરકી થાય તો તે ઉપર—કાંડાળીના મૂળ, પાડેરવાના મૂળ, હેલુના મૂળ અને ઉખરાના મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવા (૨) અતિસાર ઉપર—કાંડાળીની જાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર—કાંડાળીની જાલનો પાણી નાખી રમ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો, અથવા કાંડાળીના મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવા કાંડાળીનો યુદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્ત્રાવ ઉપર—કચડ્યા યુદર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી અપવો (૫) શીશુ અને વાઘુ ઉપર—કાંડાળીની જાલ પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવુ.

૧૩૨. કાસકી (પેદારી)—૫૦ અનિબલા મંડુકા, ચક્રમેડી, કાસલી. કાંડુ યુર્યે, ચોચે ૧૦ ઝકઈ લિં ૬૪ઈ ૫૦ પીનવેડેલા કંડુ મુલ્લુદુડવે, હાલિ-મેકે ૬૦ ઇડિયનમેલો લાંબુ એબુદિતનર ઇડીકમ

આ જાડ “ ઝુરિકાલું ” “ ઝાડ ” “ યુર્યા ” “ યુદાવળ ” “ મદની ચક્રમેડી ” એ વગેરે બીજા નામે પણ ઓળખાય છે એ જાડ ત્રણ ચાર લાચ પચના ઉચા વધે છે એ ચેમચમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણુક પ્રાને મા થાય છે એના પાદડા લાંબા, ડિચિર પડેલા પડેલા અને અશુભો ચીવાળાઈ ગાલી નથ એક આમળ પડેલાઈ ઓ ચર આગળની લખ મ્લિવા હેય છે આ જાડ ઉપર પાદડાના રીંગ પામે ફળ આવે છે એ નની મેપરી જેવડા હોય “ અને આકર મુદા નિ હોય છે નાના બાકે, એ ફળની વીડીઓ પહેરે

છે એ ફળ લીધા હોય છે સારે ચીકણા હોય છે એ ફળના બિયા બળદાણાના બિયા પ્રમાણે લીધા હોય છે સારે મીઠા લાગે છે આ બિયાનો પણ બળદાણા પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે મુઝિકાના ઝાડની બાવળ “ ફેટકડી ” કરીને વેતલર ઉપરથી ફેટકણુ પ્રાપ્તમા નદીકિનારે થનાર એક ઝાડ છે એને ગાતા ગાની મુઝિકા આવે છે બાળકો એ ફળને નળકડમા નાખી ફટકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે પેટારીનું એક જગલી ઝાડ છે, તે આથી જૂદું પરંતુ પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ ચાવી ખાવા દિવા પાકડાનો રસ કઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે—પેટારીના મૂળીઆ કુવારી છોડીએ કાતેલા સુતરના સમાન રોગડ લેઈ તેમા માડી કમરે બાંધવા (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે—પેટારીના મૂળીઆનો ફાટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆ ૧૬ તોલા પાણીમા સારા ઉકાળી તે પાણી “આઠ તોલા પર્યન્ત આપવું (૪) પ્રદર ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ પાણીમા વાટી સાકર નાખી પાવા અથવા પેટારીના પાકડાનો રસ નાગરકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) કૌત્ય, કંદ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્જવર ઉપર—પેટારીના મૂળીઆ અને સુકનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૩. કિરમાણી અજમા.—(૨૦ ચૌર) આને ચાર અજમા પણ કહે છે આ પરિંયા દેશમા થાય છે આ બીજ અરબસ્તાન અને પરિંયા દેશમાથી હિંદુસ્તાનમા આવે છે એ ઝડવામ પડતા હોય છે આ આબામાથી એક મત્વ શોધી કઠાડેલ છે તેનું “ સંદાનાઈન ” એવું ઇંગ્લેન્ડ ભાષામા નામ છે એ એક રશિયન વૈદ્યે મને ૧૮૩૦ ની સાલમા શોધી કઠાડેલ છે એ મત્વ ૧-૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમા રાત્રે અપાય છે, અને મવારે સુકનો કાઢો અથવા એરડોલ આપવું બેઘએ સુકનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાઈ પણ નજરે આવતો નથી એ ઉપરથી આ ઔષધ લુલુ છે એમ કહેવાય છે કાગળ સુક એ એની નથી કે આ ઔષધ લગડા જેવું થાય હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમા ઘણોજ વપરાસ છે, પરંતુ એના માથે મારનાર એકી પુષ્કળ ઔષધો છે, એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ બાલિના ઝાડ જેને સાદી પ્રાપ્તમા “ મારબેટી ” અથવા “ સુરબદ ” કહેવાય છે તે છે એનું વર્ણન આગળ આવશે કિરમાણી અજમા—કડવો, ઉજ્જ, તીજો, અમિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે એ દિવા, અજર્જ, કૃમિ, શળ અને આમનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ અજમા પ્રમાણે છે ઉપયોગ—(૧) કૃમિ-રોગ ઉપર—કિરમાણી અજમા પ્રાપ્ત કાળે કડા પાણીમા અપવો અથવા પાન-બીડીમા ખાવો એટલે મિઠાગ (જતુવિકાગ) દર થય છે

૧૩૪. કિન્જાની.—કિન્જાનીનું ઝાડ મેટું થાય છે એના પાકડા કામા હોય છે. કિન્જાનીનું લકડું ઇમરતી કમમા મારૂ ઉપયોગી છે બાદ-ટપકા વગેરે આલે નાંદે મટે કિન્જાનીની કાકડી કે.ઈ.કે.ઈ. પામે ગમ છે એને કિન્જા પણ કહે છે ઉપયોગ—(૧) અર્ધીણુ ઉપર—કિન્જાનીના પાકડાનો રસ પાવો. (૨)

પટ્ટી (કોલેરા) ઉપર—દિગ્ગળીના પાદડાનો ૨૫ આણે પાણે પર્યન્ત પાવો (૩) કષ્ઠીમુળ ઉપર—દિગ્ગળીના પાદડાના ૨૫મા બે મનુ ઘી નાખી અને તેમા ગિધાલુણુ વ્રતી પ્રતિ દિવસ ચાર પાચ વાગ ઝાનમા પાડવું (૪) કષ્ઠીચાવ ઉપર—દિગ્ગળીના કુમળા તોગનો અને છાલનો ૨૫ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફેટક રોગ ઉપર—દિગ્ગળીની છાલનો ૨૫ ત્રી તેમા કુમળી દ્રો તથા ચાખા વાટી તેના લેપ કરવો

૧૩૫. કીડામારી.—મં ગિધાન, ગધન, ગધક હિં કીડામારી કં કરિ-ગિડ, કતગિરી તૈં ગાડિદેગાડાપારા તાં અકુટિતપાલાધ મલાં અકુટિતપાલી. ઈં બ્રિટિએટ્સ લાં એગિરલોચિયાએકરીટા

આ વનપતિ વર્ણ્ય છે એને મરાઠીમા ‘ગધારી’ કહે છે એના વેલા હોય છે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમા શ્રાવણ માસમા ઉગે છે એના પાદડાનો ૨૫ વણે કડવો અને ઉચ છે ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની ચાંરીમા કીડા પડે છે તે ઉપર.—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવા, એટલે કીડા મરે છે (૨) દાદર ઉપર—કીડામારીના પાદડાનો ૨૫ એક ઝાલમા મેળવી ચોપડવા (૩) પેટપીડ ઉપર—એના બે પાદડા પાણીમા મસળી પાવો (૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે.—એના પાદડા કુટીએ બાધવા (૫) શીતજ્વર અને સતત જ્વર ઉપર—એના પાદડાનો ૨૫ શરી- ચોળવો એટલે તાવ તરડાળી જાય છે અથવા તેના કિચિત્ ૨૫ સેવન દરવાધી પણ જાય છે (૬) કૃમિ ઉપર—કીડામારીનો ૨૫ કાટી પાવો અથવા બીયાના ચૂર્ણની કાશી આપવી (૭) સોજા ઉપર—કીડામારી મમુદ્ર-ફળ માલકાકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો

૧૩૬ કુકરપાડાનો વેલો (કુકરવેલ).—મં દેવદાલી મં દેવડાગરી, કાટેષ્ટ્રાવણુ હિં સોનૈયા, બદાલ, વચગવલ, બિદાલી બં દેવાતાડા ઈં બ્રિટલી-લ્યુકા લાં લ્યુકાએકીનેટા ૩૦ દેવડાળી દેવડાગર તૈં ડાતરગડી

કુકરપાડાના વેલા હોય છે એ વેલાના પાદડા કોકોડીના પાદડા જેવા હોય છે ઘણા વર્ષોના જુના વેલાની જમીનમા ગાડ બનેલી હોય છે કુકરપાડાના ફળનો આઝાર કોકોડાના જેવો હોય છે અને તે ઉપર નેવાજ કાટા હોય છે એ ફળો મુકવી ભાગવાથી અદ્યથી બીયા વગેરે નાકળી જઈ જળી જેવી રેપાઓ નીકળે છે એ ઘણીજ કડવી હોય છે મરાઠીમા કુકરપાડાને ‘કાટેષ્ટ્રાવણુ’ પણ કહે છે x

કુકરપાડાનો વેલો.—કાતિગરક ઉષ્ણ, ટેડ, તીખા તથા તીક્ષ્ણ છે, અને પાક, કઠ, દમ, ઉષ્ણમ મળવ્યાધિ ક્ષય, કમળો કૃમિ, ટેડકી, તાવ, સોજા વિપદોષ,

x હિંદુસ્તાની વેલો આ ફળ અન્યત કડવા હોવાથી કેટલીક ઔષધીના કવાયમા નાખે છે વોડાના શરીરમા એ કૃમિ પડા હોય તો બીજા મશાલાની માથે તેને આ ફળ ખવડાવે છે આની તુચીયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજા એ પણ જાતો થાય છે એના ફળમા પાણી ભરી ગયા તેના રસ લે છે તે લય-કર ટેડ પરંતુ એ રસ ઉષ્ણમને શાત પાડે છે

જૂતખાંધા, અગ્નિ તથા ઉત્તરુ વિષ એ સર્વનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—
સારક, કડવા અને ગુર્મ, કૃમિ, કફ, શળ, અર્શ અને કમળો, એના નાશક છે.
ઉપધોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—કુકરપાડો પાણીમા વાટી તે પાણી
ગાળી તે ગ્સ, વિષનુ બેંગ તથા પીનારની શક્તિ બેઠ પાવો ઉતાર લી આ
ઔષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પલુ ચાલે છે બીજો પ્રકાર—સુકાયેલા
ફળની રેષાએ એક ગુળથી બે ગુળ પર્યંત પાણીમા મેળવી, તે પાણી બે વેલા
પર્યંત પાવુ ઉતાર લી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર—કુકરપાડાના લેલાને રસ
નાકમા પાડવો, અથવા કુકરપાડાનુ ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લાઇ નાકે સુધવુ, એટલે
નાકમાથી પીળા રાવ થઇ બે પહોરમા કમળોનો રોગ ઉતરશે (૩) મૂળવ્યાધિ
ઉપર—કુકરપાડાના બીજ અને જોળ, એ પીલુડીના રસમા વાટી ગુણ ઉપર લેપ
કરવા, એટલે સજીકા તરકાળ બધ થાય છે (૪) ગંડામાલા ઉપર—કુકર-
પાડાના બીજ વાટી તેનુ એક ટીપુ અને માણસના મૂત્રમા વાર ટીપા એકત્ર કરી
કાનમા પાડવા (૫) મધુરો ઉપર—કુકરપાડાની જળ પાણીમા મસળી તે પાણી
શરીરે ચોપવુ (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સિંધવ અને કુકરપાડાના બીજ
કાજમા વાટી મસા ઉપર લેપ કરવા, અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન
કવુ અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી, કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને
ગુદાકુર થશેજ નહિ (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર—કુકરપાડાના મૂળ કાને બાધવા
(૮) પાકુરોગ ઉપર—કુકરપાડાના પચાગનુ ચૂર્ણ દધમા અથવા પાણીમા
ચાગ માસા આપવુ એટલે એક મહિનામા પાકુરોગનો નાશ થશે

૧૩૭. કુખી—(સં પેલી) એ ભાજુ યુગોપિયન લોકોએ યુગેપથી આ દરમા
આણેલી છે એ પહેલા અહીના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે
કુખીમા ત્રણ ચાર જાતિ છે જેને ગદા થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે આ ભાજુ
ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે કોબી કે કુખી—જેને ૪૬ થાય છે તે મધુર, રક્ષ, સ્વચ્છ,
શીતળ, બેદક, ગ્રાહક, રચિકર તથા ગુરુ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ
કરે છે એના કદના પલુ તેજ ગુણો છે કુખી, જેના પાદડાનો ગદો થાય છે
તે-મધુર, વૃધ, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અસિદોષક,
લઘ અને વાતકર છે, તે કફ, પિત્ત જ્વર, પ્રમેહ, કેદ, ઉદગ્સ, રક્તદોષ અને
પિત્તજન્ય બ્રમ્હોનો નાશ કરે છે

૧૩૮. કુખો—મં ગ્રોણુપુપી મં તુખા, જેમા કાં ગેતવડ, ગેતકુભા,
તુખા હિં ગૂમા, ગુમા, દણુલલી બં પલવયા ૨૦ નાં તું તુએ મં તુપા-
નેં ગચસંવેદુઠ ગણુગતુમ્મિ લાં તુકામ મિપેલોટમ

આ જાડ નાના હોઇ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા બારીક
અને લાખા હોય છે એના ફૂલો બાગીક ધોળા જગના હોય છે અને તે ચિવતે
ચડાવે છે એ જાડ પરતર જમીનમા અને જૂના બડારમા પલુ ઢિગે છે ગુણુમા
એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે કુખો—ચિકર, તીખા, બેદક, પથ્યકર
મીઠા, સારક, રક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે, અને વાત, કફ અગ્નિમાદ,

સોળે, કમળા, તમકાંધાસ, ટુમિ તથા શળેનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—રવાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મુર, બેદક તથા લીખા છે એ કમળા, મેલ, તાવ અને સોળનેનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—કુખાના પાદાના રસમા મરીતુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૨) પેટપીડ અને નળ કુલે તે ઉપર—કુખાના પાદાના અગરસ ખારેકમા નાખી પાવો (૩) વાસુએ અતિરાય એકે કચ્છે હોય તે—કુખાનો અગરસ મધ નાખી શકિત પ્રમાણે છ મામાથી ૧ તેલા સુધી પાવો. ઉતાવ થી અને ભાત (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર—કુખાનો રસ ત્રણ માસા, કુલાવેલા તેલીયા ટકણખારની ભૂકી બે ગુળભાગ અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણુ કરી આપવુ. (૫) શેલીઆ તાવ ઉપર—કુખાના રસનુ અજન કરવુ (૬) કમળીના રોગ ઉપર—કુખાના રસનુ કિવા કુખાના રસમા હિંગ ઘસી તેનુ અજન કરવુ (૭) સોળા ઉપર—કુખા અને કંવા લીમડા એના પાદા ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવા વળી સોળે ઉતરે છે (૮) આદારીશી ઉપર—કુખાનો રસ નાકમા પાડવો

૧૩૬. કુરુકુલા—કુરુકુલા ઉકરડામા અને ભીની જમીનમા થનાગ રોપો છે એની આદૃતિ અળતી જેવી છે એની ઉચાર્ધ વેત કરતા વધાર થતી નથી. એના પાદા કારલાના પાદા જેવા હોઈ ગોળ અને ઘણા નાના હોય છે કુરુકુલાનુ એકજ પાદકુ ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીટા સુદા તોડી કાઢે છે એનુ સાક અળતી જેવુ પરવુ સ્વાદ વગરનુ થાય છે એમા ઘણાની દાળ નાખવી જોઈએ

૧૪૦. કુવા—આ વૃક્ષો સભાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા ઘણા થાય છે એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી. કારણુ એ ૫૦-૬૦ ફાથ ઉચુ વધે છે અને ૨ થી ૩ ફાથ પહોળુ હોય છે તથા ઉપરના ભાગમા પશુ ઘણુ વિનાસ્વાળુ નથી હોવુ એ વૃક્ષનુ લાકડુ કઠિન અને સીધુ હોય છે એ માટે તેની ડાલકાડી કરે છે. ગોમાતક અને કર્નાટકમા એને ‘કુવા’ કહે છે એને નાગની ફણી જેવા ગતા ફૂલી આવે છે, એથી એને ‘નાગણિનુ વૃક્ષ’ એમ પણ કહે છે એનુ ફળ ફેડવાથી તેનો વિલક્ષણુ વાસ આવે છે, તથા તેમા બે કાળા બી હોય છે એની અદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે એનુ લાકડુ ઘણુ ઉપયોગમા આવે છે

૧૪૧. કુળર્ધ—(૫૦ સુપરી ૫૦ ફેડણી) જે મહિનાની આખરે ન્યારે એકાદ વગમાડ પડે છે ત્યારે આ ભાજુ ગનમા ન્યા ત્યા ઉગી નીકળે છે રાત્રી માડીની જમીનમા અને કુગરી પ્રદેશમા એ પુકળ થાય છે એ ભાજુના કાદા ઘોળા હોઈ તે જમીનમા હોય છે એ ભાજુ કેવળ લીલાતરી જેવી છે કુળર્ધની કુમળી ભાજુ માત્ર ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે એને ઝીણા ઘોળા ફૂલ આવે છે એ ભાજુ સ્વાદે સારી છે તેને ખારીને અથવા પહેલા મીઠુ લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વવારે છે કુળર્ધ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરુ છે x

x વગરકાંડ લોકો આ કુળર્ધને “કણુઝરા” ના નામથી ઓળખતા હોવાનુ બેષક રીતે જાહેર કરે છે, પરવુ એને યોગ્ય બીજ કશી બાખતો નિષ્કટમાથી

૧૪૨. કુંદ (કાગડો):—સં ૫૦ મં કુંદ કો ૧૦ કુંદકાગડા કં સુરાગિ.
તેં મોહ હિં કુંદેકા વક્ષ, કુંદેકા પુલ

કુંદના વેલા હોય છે, એ વેલા ચમેલીના વલા જેવા થાય છે એને આસો કારતક માસમા ફૂલ આવવા માટે છે આ ફૂલ ગનભોગરી પ્રમાણે હોય છે એ કાંઈક લાખા હોય છે એને ચૈત્ર વૈશાખમા ધણો ભગ આવે છે એનો ધણોજ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉમ્મ હોય છે

૧૪૩. કુંવાડીઓ:—મં ચક્રમર્દ મં તરોટા, ટાળકા હિં પવાડ—૨, ચકવડ, ૫૦ એડાચી, ચાકુદા, ચાટકાટા કં ટકરીકે, હુસલગિતગચે તેં તાટ્યમુ, તગિરસ તાં તગરે, વિદુ પું તજકુ મલાં તડગ ગોં તેકિલો કાં મેળ-સેવોમા ઈં ઓવલલીન્ડ કેસ્યા લાં કેસ્યાટોરા

જગલી શાકમા કુંવાડીઓ એ જગત્રસિદ્ધ છે વરસાદ પડ્યાને પદ્ય દિવસ ચતાજ કુંવાડીઓ શાક કરવાના કામમા આવે છે એ ઝાડ સુમારે કમપૂર ઉચા વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવી ખારીક શીંગો આવે છે એ શીંગોમા મેચીના જેવા ગિયા આવે છે ગરીબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે કુંવાડીઓ:—મીડો, રક્ષ, લધુ, કડવા, શીતળ તથા ખારો છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કદ, કોદ, કૃમિ, દમ, મસ્તકચળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરેચિ, તાવ, મલ મૂત્ર-સ્તબ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે એના બીજ:—સાદક, ઉખ્યુ, તીખા અને કદ, કોદ, દમ, ઉધરસ કડૂ, વિષ, દાદર, સોબ્બે, શુદ્ધ અને વાતરકતનો નાશ કરે છે એના પાકાની ભાજી:—લધુ, પિત્ત-કર, ખાટી તેમજ ઉખ્યુ છે, અને કદ, વાયુ, દગજ, કોદ, પ્રમેહ, કડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ ધસી ચોપડવા (૨) કાળપુળી ઉપર:—ધોળા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવા (૩) દાદર ઉપર:—કુંવાડીઆના પાકાનો રસ લીમડાના રસમા મિશ્ર કરી ચોપડવો (૪) સોમરોગ એટલે જલમર ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ ચોખાના ધોવગમણમા વાટી પ્રાશન કરવા (૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અગમં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ લાવી ધોઈ રવચ્છ કરી સુકવવા અને તેની વસ્ત્રમાળ ભૂકી કરી રાખવી પ્રતિ દિવસ પ્રાત કાળે ઘી ૨ તોલા, માકરતી ભૂકી ૧ તોલો, એમા એ ચૂર્ણ ૪ મામા-થી ૧ તોલા પર્યંત કાલ્પી ચાટવું એના ચોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શકિત પણ વધે છે (૬) આદારીશી ઉપર:—કુંવાડીઆના બી કાળમા વાટી લેપ કરવો (૭) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆના બીમા ૬ ભાગ, ખાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરના બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામા ધાવી ગોમૂતમા ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ આંધ યુગવા ન દીકું હોય તો વર્ષભગ ઉપયોગમા આવે છે (૮) વસામેહ ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળનો કાકો પાવો

મળી આવી નથી. પદ્યએ કણ્ડરો નિ. ન. ૧૭૩ બીજો બતાવ્યો છે. તેમજ સં સુખની એ કસોજી જરાનું નામ પણ દેખાય છે.

(૯) બદ કુટવા માટે—કુવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેમાડવી એ પ્રમાણે એકેક પહોંચે તાજી ગોળી બેમાડવી, એટલે બદ પૂટે છે (૧૦) વાછરડાંને કિંવા દોરોને કરમ પડયા હોય તે ઉપર—કુવાડીઆનાં પાલનો ગમ કાઢી તેમા તેટલીજ છાસ નાખવી અને ગધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યન્ત લઈ બન્નેની ભટ્ટી કરી તેમા મિત્ર કરી પાવી વાછરડાંને આપવાનું હોય તો રમ નવટાક અને ઔષધો ચતુર્ધાશ જોઇએ મોટા દોરોને અઠ્ઠેરથી શેર પર્યન્ત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઇએ (૧૧) શીતપિત્ત ઉપર—કુવાડીઆના મળનું ચૂર્ણ વામા કાલવી પાવુ ×

૧૪૪. કુંવારું—સં કુમારી, ગૃહકન્યા ૫૦ કોરકક કાં કુવારકોડે હિં ૦ શ્રી સુવાર, સુવારપકા ૫૦ ધૃતકુમારી, કં લોહસર, કટાલિમિડ તાં કટાલે તૈં કાલાખાડા, પિન્નગોદિટકલવદ, વિરજજીતોગે તું નોલિસરા મલાં કટાવાલા કાં દરખેતેસિન્ન અં મુસયર ઇં બામે રોઝ એલોઝ લાં એલોઝ બાર્બડેન્સ

એળાઓ એટલે ક્રોળોળોળ જેમાથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુવારપાકુ છે એ ઇશ્રિજ વર્ગવારી પ્રમાણે 'લિમ્બેસી' નામના ઉદ્ભિજ વર્ગમા ભળે છે. આનું ધૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતું નથી પરંતુ એવા તર્ક થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા કુવારના તાજા કડકા ઘીમા તળી તે ઘી ઔષધમા વાપરના હશે, આથી એ નામ પડેલ હશે કુવારના મૂળ મુદ્દા ઉમેડી લીધેલા છોડ દવામા દગારી ગમલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે, તેથી તેના ગૃહકન્યા, તકલી એ નામે પડેલા હશે અમરાઅજરા, મુકટકા, ન્યૂલફલા, અકલા, સુગમા અતિપિચ્છિકા આ સર્વ મૃગત નામે ખુલ્લે-ખુલ્લા અનવર્થક છે એના પાકા જડા હોઇ તેમા અદાગ ગર્ભ હોય છે, તે ઘણા જડતા હોય છે એ પાકુ અગાગમા શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમા થોડો ગોળ નાખી નવા જન્મેલા તુગતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે કુવારને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અગમામા મધ્યમાથી ડાઘ પુરી ઉપર તોરા આવે છે એ ડાઘને ગુજરાતમા શેલરાં (શેલડા) અને મરાઠીમા શેલાંગે' કહે છે એ છોલી એનું માક અને કટી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે તેની કટી ન્વાદિષ્ટ થાય છે એ શેલરાં પાકી જાય એટલે તેને ગવળીયા કહે છે તેના ઉપર લાલ રંગના ફૂલ થાય છે આ ગવળીમાને લોકો કશા ઉપયોગમા લેતા નથી કુમળા તોગ ઘીમા તળી ખાય છે એ લાજુ ફર-માથી હોઇ મોડી મળે છે નુજંગની લોકો કુવારનું અથાણુ કરે છે કુવારના ઉપરના પાદડા મુકાય કે અદગથી નવા પાદડા ફૂટી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે એ આ વનસ્પતિમા મોટા સમતલ છે એના ડીટામાથી અનુ ફૂટી એની

× કુવાડીયા (પવાડીયા) નો મુખ થાય છે પાદડા ગોળ અને ગેરુ રાડલી-મા પાચ પાચ થાય છે ફૂલ પીળા અને એના ઉપર ફળી થાય છે બીજ, મળ, જાલ અને પાદડા વપરાય છે એના બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે બીજમાં-નો ગર પીળો હોય છે

કહી શાય છે કેટલેક કહાણી કુવારના મોટા વતો હોય છે એળીયો.—(સં એલી-
યક મં કાલાબોળ, એળ્યાબોળ હિં એલવા તૈં બોલ ઇં સોફેદન એલોઝ લાં
આલેસોફેદ્રીના કાં સુઅમ્બીર યુનાં કંગ અં સીમર સુનરે) એળીયાની
ખનાવટ અને તેનું આહ્વાનવરૂપ —એ પ્રકારનો એળીયો બગ્ગરમા મળે છે (૧)
કુવારનો સુન્દરો અગમ અથવા તેના પાદ્ય ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાદાનો
ખનાવલ હોય છે તેમાથી સોફાદ્રીન (સંકાનગીયો) એળીયો ઉત્તમ માનેલો
છે તે ઉપરથી કહણ અને ગાળાશ પડતા ગગનો હોય છે ભાગવાથી ભાગેલ
પાણી તરફથી જોતા તે સુવાળો હોઈ ગળની માફક ચત્યકતો હોય છે સુગધીવાળો
હોઈ સ્વાદમા ઘણોજ કડવા હોય છે આ જગ્યાગ તરફથી સુબાઈ આવી બહાર
દેશ તરફ જાય છે (૨) બકંગ્યાદી એળીયા બકંગ્યાદ સરચાનમાજ તૈયાર થાય
છે તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે તેનો વપ-
ગશ હિન્દુસ્તાનમા થાય ૧૨ ઔપથી ઉપયોગ માટે એળીયો વાપરવાનો હોય તે
ફરીથી પાણીમા ઉકાળી તેમાનો ગારો કહારી તે ફરી જાડો કરવો પડે છે એવી
રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીયાનો ઉપયોગ હજેલ ગ્સાયનશાસ્ત્રીઓ અને
ઔપથી વચનારા ડરે છે ને તેનો કસ મેળવવાને દરોજ તપાસ કરે છે એળીયો
ટાઢા પાણીમા પિગળતો નથી, પરંતુ પાણી ઉનું કુર્વ એટલે પિગળે છે તેનો ગ્સ
કેટલીક વાર ગહેવા દેવાથી તેની નીચે રાગ જેવું સત્વ જામે છે તેના ઉપરનું
પાણી ખારા ગુણવાળું હોય છે તેના ક્ષાગ્ના પાણીથી ઘેરો ગ્તાશ પડતો ગ
થાય છે ક્ષોમીનવાળું પાણી મેળવે તો ફીકજ જઈ પીજો સત્વ પડે છે (તેજ
એલોઈનનું મત્વ) હલકા દારૂમા (મુક રિપિટ) એળીયો પક્ષણ પછી જે
મત્વ નીચે ગહે છે તે ચાવડા કરેલ મલમલમાથી નાખીને નીચાઆ પછી જે ડચ્ચ
ગહે છે તેનેજ હજેલમા “ એલોઈન ” કહે છે એ ગ્રટિક રૂપ છે અને પાણી-
મા પિગળે છે એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાથી ત્ર્યકારી મત્વ હાવેલ છે આ શુદ્ધ
‘ એલોઈન ’જ કકા રચક છે તે વણા નાના પ્રમાણમા (૧૦ થી ૨ ગ્રેન
સુધી) કોઈ પણ અનુપાનમા (સારક સાથે) આપવાથી પેટમા આકડી ન
થતા રચક થાય છે કુવારપાડાના રસનો ઔપથી ઉપયોગ.—વણા દિવસથી
કુવારનો ગજલ સાક્રમા મેળતીને તાવનો દાહ શાત કરવા તાવવાળોને આપવાની
પ્રથા છે. કુવારનો તાળો ગ્સ રચક અને ચોનિદાહ (ગલાંશયની શિથિલતા) ઝમી
કરનાર છે. આખા આવી હોય તો (પિત્તના અભિવ્યદ વિકારમા જેને ઇજેલમા
કેટરલ કન્ઝન રીવાઇટ્રીઝ કહે છે) ફટકડીની છુકી કુવારના ગ્સમા મેળવી તેનો
પાપણુ ઉપર લેપ કરવાથી આખની અતર ત્વચાનો રવગાટ કમતી થઈ રક્ત
છુટી જાય છે મ્હેસુર પ્રાતમા જીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક
દિવસો સુધી કુવારનો રસ આપે છે કાસ્ટિઆડિ એપાર્ટ નામના ચુદ્ધરૂ ઈસ
૧૫૩૪ મા ગોવાના ગવર્નરના ડોક્ટર હતા. તેમણે કુવારપાડાનો એક કદપ ક્ષણે
છે તે આ પ્રમાણે—ગરબના કડકા ૮ તોલા, સાદું (ઘસીયુ) શીકું ૧ તોલા,
એ દશ તોલા પાણીમા ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાદો ગાળી તેમા ૨ થી ૨૫ તોલા
સુધી સાકર નાખી તે પંદેરીએ આપવો અમૃતસર અને સુરત તરફ કુવારપાડાના

કકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે, અને તે જેની કુષ્ઠા (જુખ) મદ પડી હોય તેને ખાવા આગે છે જનાવરના ઔષધોમાં પણ એળીઆનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે મોઢીના ડુવાગનો રસ (અથવા એળીયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બધ થાય છે એળીઆનો ચોનિરોગ, ત્વગરોગ, બરણ સખધી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ છત્યાન્નિ અનેક રોગ ઉપર કુવારનો તાલો રસ અને એળીયાનો ઉપયોગ થાય છે એળીયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડોક્ટરી ઔષધોમાં વણો થાય છે પીલ એલોઝ એટ નર, પીલ કાલોસીનથ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઈ ક્રો (કમ્પાઉન્ડ), ડીકાક્સન એલોઝ ક્રો, વાઈનમ એલોઝ એ હમ્મણ ઔષધોમાં એળીયો હોય છે કુવારના રસમાંથી જે “એળીયો” એટલે ‘ ઝોળો યોળ ’ તૈયાર કરે છે એ યોળઃ—સારક તથા રેચક છે અને આત્વશુદ્ધિ કરે છે કુવારઃ—શીતળ, કડવી, મદગધિ, રનાયન, અગ્નિદીપક, બેદક, મધુર, પુષ્ટિકર બલકર તથા જુખ છે અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરમ પ્લીહા ક્રોડ ગુદમવાત, ચક્રેત્, જ્વર ગ્રધિ, ત્વગદોષ (આમડીના દોષ) વિન્દ્રોટક રક્તવિન્દ્ર, અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના ફુલઃ—ગુરુ છે તે વાત પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગઃ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—કુવારનો કાનો દશ મામા પર્યંત લઈ તે બકરવણું પાણીમાં આપવો એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનુ ગોષણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૨) બરણ અને અપચી ઉપર.—કુવારનો રસ હળદર નાખી પાંચ (૩) ઉધરસ ઉપર—કુવાર આગામાં શેકી તેનો રસ અને અરકુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને લવંગની જુકી નાખી તે પાવુ (૪) કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ—કુવારનો ગર્લ મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો (૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર—કુવારનું પાકુ ચીરી પાણીમાં ઘોઈ તે પાણીમાં કુલાવેલી ફટકડીની જુકી અને અચીણુ મેળવી તે પાણી ગાળી આખો ઉપર ચોપડતા જવું અથવા કુવાર અને ચિત્રાના પાંદડા એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) સ્તનરોગ ઉપર.—કુવારનો કઠિલ ઘસી તેમાં હળદરની જુકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો (૭) વાઘ કરડયો હોય તોઃ—કુવારનું પાકુ હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાષ્પુ (૮) અગમ્માં જનમેલી ગરમી, પ્રમેહ, કંડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપરઃ—કુવારના પાંદડાનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લઈ તેમાં જીરાની જુકી ચાર ગુળ અને મરીની જુકી બે ગુળ પર્યંત નાખી તે પાવુ (૯) અગ્નિદગ્ધ પ્રણુ ઉપરઃ—કુવારનો ગર્લ ચોપડવો એટલે ત્વગિત દાહ શમન થાય છે અથવા કુવારનો ગર્લ કપડામાં નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીછાથી શરીરે ચોપડવો (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા આદેઃ—કુવારનું મળ ગોમૂતમાં ઘસી દિવસમાં બે ગણ વાર ચોપડવું (૧૧) કુવારનો પાંડ—કુવારનો ગર્લ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ઘોઈ વજ ઉપર પહોળો કરવો પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો, એટલે સરીર માહેની ગરમી, અઅપિત્ત તથા કંડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:—કુવારનો યલક ઉપલી ખાભુએ કાન ઉપર રાખવા અને વસ્ત્રાળ કરેલુ થોડુ બદકતુ પાણી કાનમાં પાડવું (૧૩) કમળી ઉપર:—કુવારના કાદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નર્ય કરવું એટલે કમળાથી આખો પીળો થયેલી હશે તે કમળાનો નાશ થશે (૧૪) ભાર ઉપર—એળીયો અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું

૧૪૫ કેતકી.—(સં કેતક ૬૦ નોએઅનવાલી) શાપાનના પાદડા જેવાજ કેતકીના પાદડા હોય છે, પરતુ તે કળતા તે થોડા પહોળા છે એ પાદડાને છેડે કરવતી જેવા કાદા હોય છે એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે કેતકીના પાદડા પલાળી રાખી તેના દોરડા વણે છે તે મજાકતુ હોય છે કેતકીના પાદડાના મધ્ય લાગમાથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે એ લાકડી અમરગિરીની મરી કરવાના કામમાં આવે છે એને કોઇ “ધાયાળ” કહે છે ઉપયોગ—(૧) કૂં ઉપર—કેતકીના પાદડાનો રસ ઝાડી શરો મોળવો એથી બળતરા થાય છે ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણુ મોળી ડાડ પાણીવડે મ્નાન કરવું (૨) મુસાયા રોગ ઉપર—કેતકીના કાદાનો રસ પાવું

૧૪૬ કેરડી (કે, કારવી):—સં કરી મં નેપ(બ)તી હિં કરેલ કં નિધ્યતિમે, નિયરી, મગશ્ચિગિલ નૈં કમગ, કુરાક ૬૦ ક્યાર ૬૦ કેપગ લાં પ્રેરિસ્સ્વાધનોઝા

આ ઝાડ કોકણમાં મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કાગ્વી પાચ છ હાય ઉચી સીધી વધે છે એનો ઉપયોગ ટ્કી અને વાડ માટે થાય છે કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે તેને લઇ મધમાંથી તેનું મધ બનાવે છે x (૧) બાળત (સુવા) રોગ ઉપર—કારવીના બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવા

૧૪૭. કોરડો.—(સં કરી મં નેપતી) કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં “કરેલ” કહે છે એ કાટરી ઝાડ છે એને પાદડા આવતા

મિ પટેજએ મગડીમાં વનોં ગુણાંમાં આ વનસ્પતિનું નામ જો કે કેકતી આપેલ છે વળી તેના સમાન પાદડાવાળી શાપાનના વર્ણનમાં એનું નામ કેતકી માન્યુ છે, એથી એનું ખરું નામ કેકતી કે કેતકી માનવું એ સશયાત્મક છે તો પણ કેતકી કે જેનું બીજું નામ કેવડો છે એનાથી આ જુદી તેનીજ બળતીની છે જેના ફૂલમાં સુગંધી ઘણીજ હોય છે

x નિષ્ટોમાં કેરડી અને કેરડાનું વર્ણન જુદું દેખાતુ નથી માત્ર લોકો એકજ બળતતા વૃક્ષને કેરડી કે કેરડાના નામથી ઓળખે છે, પરતુ અહીં પટેજએ મગડી વનોં ગુણાં બીજા અને ચોથા લાગમાં એ બે મ્યજે વર્ણન કરેલ હોવાથી તે બન્ને જુદા દેખાય છે પણ વાત્તવિક તેમ ન હોવાથી એનું અનુમાન થાય છે કે, બીજા લાગમાં કરેલ વર્ણન ઉપરાંત વધુ વર્ણન કરવાને ચોથા લાગમાં પુનઃ વર્ણન કરેલ છે અમે મિ પટેજની કૃતિને નહિ અલ્લવાને માટે બન્ને વર્ણન એકત્ર કર્યા નથી. વળી કદાચ નાના મોટા છુપને લીધે બન્ને જુદા માનીએ તો પણ માગ માનવા પ્રમાણે તો ખોટું નથીજ

નથી. એને આખા અગ ઉપર બોગીના જેવા કાટા હોય છે એ માથોડુ એ માથોડા ઉઘો વધે છે એને રાતા ફૂલો આવે છે અને નાના બાગ જેવાડા ફળ આવે છે એ કળોને બારીને શાક કરે છે અને અથાણુ પણુ કરે છે કોઇ કોઇ એ ફળોને છાશમા મીઠુ નાખી તેમા ત્રણુ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી પછી તેનુ શાક કરે છે એના પાકા ફળોનો રગ લાલ હોય છે એને પીચુ કહે છે ગામડામા એ ઝાડ પુ'કળ થાય છે કેરડા—ઉખ્યુ, તુરા, તીખા આઆનકારક, રચિકર, ભેદક તથા ગ્વાદુ છે, અને કક, વાયુ, આમ, વિપ, સોળે, ત્રણગાથ કૃમિ, ખરજ, અરચિ, મવશળ અને આમનો નાશક છે એના ફળ:—તીખા, કડવા, ઉખ્યુ, તુરા, વિદારી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા હલ્લ તેમજ રક્ષ છે, અને કક, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે એનાં ફુલ:—વાતકાન્ક, તુગ અને કક પિત્તાના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) દત્તરાજ ઉપર—કેરડાના મૂળ ચાવી ખાવા, એટલે શબ તાપગ્તોય નાશ પામે છે

૧૪૮. કેવડાનુ ઝાડ—મં કેતકી મં કેવડા હિં મ્વગ-ડા મગનમ્લ કં બિલેકેફે મુડીગે તૈં મુગલીપુતુ, ગાજગી, કેતકી તાં કદમે તું કદદ, મુદેષ મલાં કના, કેતકી ગોંકદદ, ગોડઈ કાં કરજ અં કાદી લાં પેડેનસ એડારા રિસીમસ

કેવડાનુ ઝાડ એ માથોડા ઉચુ વધે છે એના લાખા લાખા બેટા થાય છે એ ઝાડ ઘણેક દેકાણુ થાય છે એના પાદડાને કાટા હોય છે કેવડાના વનો વણુ ઘાડા હોય છે એમા ઘોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે ઘોળી જાતિને કેવડા અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે કેતકીનો ઘણુ વામ આવે છે અને તેના પાદડા ઘણુ સુકુમાર હોય છે આવણુ મામમા કેવડાની મોમમ હોય છે કેતકી માફ અને ફાગણુ મહિનામા થાય છે ઘોળા કેવડા બાગસાસી થાય છે કેવડાના વનોમા સર્પ ગે છે કર્નાટકમા આ ઝાડના પાદડાની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે કેવડાનુ તેલ કાઢે છે તે ઘણુ સુવામિક હોય છે કેવડાના પાદડામા કરેલી કાથા-ગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે કેવડાની અદર જે માજુ હોય છે તેનુ શાક કરે છે x સ્વેન કેતકી:—તીખી, મીઠી કડવી તેમજ લણુ છે અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે એના ફુલ:—લણુ, તીખા, કડવા, કાતિકર તથા ઉખ્યુ છે, અને તે વાયુ, કક તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે તેનુ કેસર:—કેળાળીયાનુ નાશક અને કિચિત્ ઉખ્યુ છે એના ફળ:—મીઠા છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે સુવર્ણ કેતકી:—કડવી, નેત્રાને હિતાવહ, ઉખ્યુ, લણુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે એના ફુલ:—સુખકર, કામેદીપન, કિચિત્ ઉખ્યુ, કડવા, તીખા અને નેત્રાને હિતાવહ તથા મુગંધી છે એના ફળુગા:—અતિ કડા, દેહને દદ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસા-યન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે એનાં ફળના અને કેસરના

x કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકશાનકારક છે એનો પ્રાતાનાથ રતાજળી ને માત્રા ૬ માસા છે એ જગલી ખારી જમીનમા થાય છે.

શુભ—સ્વેતકેતકીના ફળ અને કેસરના શુભ જેવાજ છે ઉપયોગ.—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર.—કેવડાના મૂળ પાણીમા વસી માકર નાખી પાવા (૨) અપરમાર (ગાતા) ઉપર.—કેવડાના કણુસલા ઉપરની ભૂકી અને કેતકીના ફૂલ સમભાગ લઈ એકત્ર ખાડવા અને તે ચૂર્ણ હી કણુની પેઠે સુધવુ (૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુખેછે તે ઉપર.—કેવડાનુ પાણી અને ઘોળુ ચદન ધસી એક કાચની બાટલીમા નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડુ વીટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુધતા જવુ એટલે કપાળ દુખતુ મટશે (૪) પ્રમેહ ઉપર—કેતકીના મૂળ બાણી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાગ એકત્ર કરી પાવુ (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર—કેવડાના પાદડાના રસમા જીરૂ વાટી સાકર નાખા તે ૭ દિવસ સુધી પાવે. પથ્થ-જાથ અને ભાત, મીઠા વગર (૬) કંઠ-રોગ ઉપર—કેવડાના માજરની બીડી કરી પીવી એટલે કંઠમર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે (૭) મુસલયા રોગ ઉપર—કેવડાના ઢાઢાનો રસ પાવે

૧૪૯. +કેસર.—મં ૦ ફેસર ૫૦ કં તાં મલાં ૫૦૦ કુકમ, કેશર હિં ૦ કેસર તૌં કુકમપુત્ર કાં લગકીમામ અં ૦ જાદગાન, કુકુમ ઈં ૦ સક્રન લાં કાસિરિટમેટા, ક્રોમમમેટિવમ

કેસર નેપાળ અને ઇન્ડિયા દેશમા થાય છે કેસરના ઝાડ નાના હોય છે તેના કાંદા બે બે હાથના અતરે લગ પ્રમાણે વાવે છે તેને વાચ્યા પછી બે ત્રણ માસને અતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલા આવે છે તેને ત્રણ પાખડીઓ હોય છે તથા અદર તતુ હોય છે, તેજ કેસર. કેમરનો રંગ રાતો હોઇ તતુ લાખ્યા હોય તો તે ઉચ પ્રતિનુ છે એમ જાણવુ કેમર એક વર્ષ કરતા વધુ રહેવાથી બગડે છે એ રંગના અને ઔષધના કામમા આવે છે કેસર.—સુગંધી, કડવુ, તીખુ, રૂચિકર, આનદકારક, ઉષ્ણ, કાતિન્દુ તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ ઉધરમ, અસ્તકશ્લ, વિષ, ઉલટી, મજ્જા, વ્યગ્ર, રૂમિ, હેડડી, ત્રિદોષ તથા કાંઠનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) રક્ત-પિત્ત ઉપર.—મકરીના દૂધમા કેમર શીજવી પાવુ અને બકરીના દૂધમા ભાત

+ કાશ્મીર, ઇરાન અને બદખ એ ત્રણ દેશોમા કેમર ઉત્પન્ન થાય છે તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમા થનાર કેમરના તતુઓ બહુજ નાના નાના, બાલની સમાન ઝીણા, કાંઇક રતાસવાળા, કમળની ગંધના સમાન હોય છે એ બધી જાતના કેસરોમા ઉત્તમ છે (૨) બદખ દેશનુ કેમર પીળા રંગનુ એને તેમા કેતકીના ફૂલ મમાન સુગંધ આવે છે અને બારીક હોય છે એ મધ્યમ છે (૩) અને ઇરાન દેશમા થતા કેસરની ગંધ મધ જેવી હોય છે રંગ કાંઇક પીળા અને એના તાતણા મોટા હોય છે એમ બાવમિશ્રે કહ્યું છે વળી કેટલાક કહે છે કે હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમા કસુયા (કસુબીના ફૂલના તતુઓ)નો ભેગ કરે છે કાંઇક તો એમા જનાવરોના આતરડાની બારીક જાલોને સુકવી ભેગ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથીજ જૈન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બંધુઓનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈશ્વકીય દૃષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોક્કસ થવા જરૂરનુ થાડું છે એના પ્રતિનિધિ તજ અને જાવત્રી છે

ખાવો (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:—મધ સથે કેસર ખાવું
 (૩) પીનસ રોગ ઉપર:—કેસર ઘીમાં ખલી નગ્ય આપવું (૪) આદાશીશી
 ઉપર:—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરવ કરી નાકે સુધવું (૫) મરડી ઉપર:—કેસર
 લીમડાના રસમાં આપવું (૬) મૃતિકાગ્રન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા)
 પાંકુરોગ ઉપર:—કેસર, જેઠીમધ, લીડીપીપર અને નમેતરને કાઢો કરી, તેના ૪
 પૂંડો માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી
 જઈ વિકાર દૂર થશે (૭) મસ્તક રોગ ઉપર:—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં
 ખગલ કરી તેને નાકે સુવવું (૮) અહિરા ઉપર:—કેસર મધમાં ખરલ કરી
 તેનું અન્નન કરવું મુનાઘાત ઉપર:—રાત્રે પાણીમાં કેસર ભીજવી રાખી સવારે
 તેમાં મધ નાખી હજારી પીવું (૧૦) ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર—જૂના ઘીમાં
 કેસર ખગલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું (૧૧) કૃમિ ઉપર:—કેસર અને કપૂર દ્વિત્રમાં
 પાવું (૧૨) ગાલિંછીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર—ગાયનું માખણ
 (તેમાંના પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર બે મામા નાખી ૧ નોલો આપવું

૧૫૦. કેસરી (પીળો) ચપો (રાયચપો) —સં સુવર્ણ ચપક મં
 મેાનચાપા હિં ચપા કં મપગે તૈં ચપાગીપુવુલુ ચપકમુ તાં ચપક તું
 મપેડા—મારા મલાં ચપક ગાં ચપાકેડુ લાં મિચેલિયાચપકા

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે તેને વાંચ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો
 આવવા લાગે છે એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે.
 એ ફૂલો બેવામાં ઘણા સુદર અને ગમે પીળા હોય છે એ ફૂલોના વાસ ઘણો
 ઉમ્મ હોવાથી તે હવામાં ચારે નગ્દ્ર પ્રમરે છે, તથા હવા ખગાય હોય તો તેમાં
 મળી જઈને હવાને સારી બનાવે છે એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે
 કેસરીએ ચપો —કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હૃદય, સુગંધિ તથા
 ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મત્રકૃમ્મ, વાત, કોઢ, વિષ,
 કૃમિ, વગેરે તથા ત્રણેનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર—પીળા
 ચપાની છાલનો રસ પાવા અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો (૨) બાળકની
 ગરબળી (વરાધ) ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરીયા ચપાના ફૂલમાહેની કળી
 અને ગુદ્ડ કંગેલો સાથેખાર નાખી તે પાવો (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કેસ-
 રીયા ચપાના મૂળોનો કાઢો પાવો

૧૫૧. કેળ. —સં કદલી રલા મં કેળ હિં કેલ—ર કં બાળી તાં
 વાલે તું બારે મલાં વાળા. તૈં ચકાકેલી, આરાટિકાયા, ચારારી શાં મોઝ
 અં તના ઈં બેનેટ્ટેન લાં મુસાસેપિયેન્ટમ

કેળના ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશમાં થાય છે એના મૂળોમાંથી જે ફેણગા
 ફૂટે છે તે કાઢી બીજો રચળે વાવે છે એટલે તેની કેળ થાય છે કેળોની લગભગ
 વીસ ભતિ છે ગોમસૈક, કર્નાટક અને વસઈ, એ પ્રાતમાં કેળોનો પાક ઘણો
 થાય છે વસઈ પ્રાતમાંના આઘાશી ગામમાં કેળોને સુકવી પછી તે ચારે તરફ
 મોકલે છે વગડામાં વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાકે કેળ'

કહે છે કાંચા કેળાનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે જાલની રાખ રગના કામમા આવે છે સુતર રગનાગ ગજેજ અને ખતરી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે પાકેલા કેળાનું રાઈતું માંડ થાય છે કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામા આવે છે કેળના પાદડાના દાડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે કોકણમા ઘેબી લોક સાચુંને ખાંલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે ગામડા ગામમા જે ગરીબ લોકોને મક્કમ એ પદાર્થ મળે છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો, તે લોક કેળની અદરના રસની મક્કમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે પાકેલા કેળાનો ખાવામા ઉપયોગ થાય છે વગડાઉ કેળા કોઈ ખાતું નથી તેનાં કાંચા કેળાનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે અને પાદડા પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમા આવે છે ભીલ, કાળી, કાડગા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે

૪ કેળ—શીતળ, ગુર, વૃષ્ય, મિત્રજ્ઞ તથા મધુર છે, અને પિત્ત રક્તવિકાર, યોનિદોષ અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **પાકેલાં કેળાં**—બળકર, તુરા, મધુર, ગુર, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સતર્પણ છે, અને મામ, ક્રાંતિ તથા રૂચિને વધાગનાર, દુર્ગંધ તથા કકકારક છે એ તૃપા ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે, અને જેનો જકગમિ મંદ છે એવો માણુમ ખાય તો તેથી વિગ્ર થાય છે **કેળદોડા**—(ફલ)—મિત્રજ્ઞ મધુર, તુરા, ગુર, આહક, કડવા, અમિદીપક, વાતનાગક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **કદલીસાર**—(કેળમાનો ગાબો)—આહક, અગ્નિય, ગુર તથા શીત છે, અને તૃપા, દાહ, મૃતકૃમ્હ, અતિસાર, મોમરોગ, અસ્થિસ્થાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે **કદલીકદ**—રેફ, વાતલ, તુરા, ગુર, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાદ કરે છે, અને ઝર્યથક્ષ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોહનો નાશ કરે છે **કેળનું પાણી**—શીતલ અને આહક છે, અને મૃતકૃમ્હ, મેહ, તૃપા ઝર્યરોગ, અતિસાર, અગ્નિસ્થાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને ફાહનો નાશ કરે છે **વગડાઉ કેળ**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્ગંધ તથા જડ છે, અને તૃપા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—તુરા, મધુર અને ગુર છે **ઉપયોગ**—(૧) પેદમા વિષ ગણુ હોય તો તે ઉપર—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર—પાકેલા વગડાઉ કેળાના ઘી ખાવા આપવા અને ફસ ઉપર વાટી ચોપડવા (૩) શ્વાસ ઉપર—કેળાની અદરનો કેસરચુક ભાગ કોરી તેમા મરીતું ચોપડવા (૪) શ્વાસ ઉપર—કેળાની અદરનો કેસરચુક ભાગ કોરી તેમા મરીતું ચુર્ણ ગરે ભરી રાખવું પ્રાત કાળે તે કેળુ ધીમા તાપ ઉપર ગરકી ખાવું

× કેળના પાદડા ત્રણેક ફૂટ લાંબા અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એની શાંતિ મીઠું, સુક અને મધ છે પ્રતિનિધિ સાકર અને ગ્રેળ છે

એટલે આસરોગ જલદી ફૂ થાય છે (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે—કેળનો કાંદો કમરે બાધવો પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો (૫) હેડકી ઉપર—શનકેળના પાદડાની ગળ મસો એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવુ. (૬) સોળ ઉપર—વઢીની કણક અને પાકેલા કેળા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી સોળ ઉપર બાધવા (૭) સોમલના વિષ ઉપર—કેળના રોષાનો ગમ પાશો પાવો (૮) ટુભે કાતરા પડે છે તે ઉપર—પાકેલા કેળા ગાયના ઘી સાથે સૂર્યોદય પડેલા ખાવા (૯) કમળા ઉપર—પાકેલા કેળા મધમા મેળવી ખાવા (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર—કેળા ધી માથે ખાવા અથવા કેળના માગુ પાણી કાઢી પીવુ (૧૧) ધુપગ્રી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાનિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર—પાકેલા કેળા, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવુ (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર—ગાયના મગમા કેળના કામનો ગમ નાખી પાવો (૧૩) દાહ શમન થવા માટે—કેળના અને કમળના પાદડા ઉપર સ્પર્શ ગ્રહવુ (૧૪) બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર—કળરોડામણિના જે બારીક ફણગા (બાળ કેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી નેના રમ કાઢવા તેમા થોડી જીગની બૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર આગ સામાથી ૭ માત્રા પર્યંત એ કમ પ્રમાણે મતત સાન રોજ આપવુ, અને ફક્ત એટલો આજ ગમ દમ નીમ વાર દાહો વગેરે કેકાણે આપવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે—વગડાઉ કેળના બીયા બેસના દૂધમા વાટી કપડાણુ કરી તે દૂધ પાવુ (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બધ થાય છે તે ઉપર—કેળનુ પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમા પાતળુ ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવુ એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમા ઘીનો સયોગ થઈ પેટમા ગયેલુ ઘી મૂત્રદારે ઘણુ જલદી નીકળી જાય છે, અને તે યોગથી દાર મોકળુ થાય છે તથા પેશાબ છુટે છે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓને તો વણોજ જવદી લાગુ પડે છે (૧૭) પ્રદર અને ઘાતુવિકાર ઉપર—પાકેલુ એક કેળુ અર્ધો તોલા ઘી માથે દરરોજ મવારે અને સાંજે ખાતા જવુ એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે આ ઔષધથી કોઈને ઠંડી આવે એવુ જણાય તો એમાજ મધના ૪ ટીપા નાખી આ ઔષધ ખાતા જવુ (૧૮) હોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો—કેળનો ગમ એક ગેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ઘોલા કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવુ (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર—પાકેલા કેળા અને ઘી ખાવુ (૨૦) હોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર—કેળનુ પાણી એક ગેર પર્યંત કાઢી તેમા ગેર એક તોલો વમવા અને થોડુ મીઠુ અને મરીની બૂકી ૪ ચણાકી ભાર નાખી પાવુ (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો—એલચીદાડા ખાવા (૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે—લુમનો દાડો ૫-૬ આગળ ગળી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીસાવડે કાણુ પાડી તેમા એલચીની બૂકી ભરી, એટલે કેળા જલદી પાકે છે કપર ભગવાથી પણ કેળા જલદી પાકે છે ઘણા કેળામા જો થોડી એલચીદાડાની બૂકી નાખી તો તે

કેળાના નાશ થાય છે, એવો એકચ્છેદિગમા ગુણ છે (૨૩) કુપણી (મદર) ઉપર:—કેળના પાદ્ય ખારીક વાડી તેની દૂધમા ખીગ કરી એ ત્રણ દિવસ ખાતી (૨૪) ઉલટી ઉપર:—કેળના કાફાનો ગસ મધ સાથે પાંચા (૨૫) શરીરમાં જમ્બેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાલો છાયામા સુકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમા પાવુ

૧૫૨ કોકમ.—મં ૨કતપૂરકા, વૃક્ષાન્ત. મં અમસુલ કોઠ કોકમ, રાતા-ખા હિં ૦ ત્રિપાખિત્ર, મહાદા ૩૦ તિતિટીક, સોલે, મરગિન, હુળીમરા ૫૦ મહાદા. ૨૦ ડાસસ્યા શીં ૦ ચિડાચો તુ ૦ પુષ્કારપુળી ગો ૦ ભિરડ ૪૦ કોકમ, બટર દ્રી-લાં ૦ ગારસિનિયા પરખુરીઆ

એ ઝાડ મોટા થાય છે તે કોકમ અને કર્નાટક દેશમા ઘણા થાય છે. એના ફળોને 'કોકમ' કહે છે કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે એને રાતાખા કહે છે રાતાખાનો મગજ ખવાય છે અને અદર પાણી હોય છે તે કાઠી પીએ છે એના ખીયામાથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું ભેદુ અને ઘોળુ થાય છે, તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમા આવે છે એને ભિરડેલ અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે ગોમાતડ અને માલવણ પ્રાતોમાથી સેડડા ખાડી કોકમ બહાગ વેચાવા જાય છે રાતાખા ઉપરની છાલ સુકવી તેના કોકમ કરે છે એ આમલી કરતા પચ્ચકાગક છે એની કઠી અને ચટણી થાય છે મીણુખતી કરવાના કામમા મીણુમા કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોધુ પડે છે. ખળવામા પણ અડચણ આવતી તથી કાચાં ફળ—તુગ, કેચિકારડ, ખાટા, ઉંચુ, અમિદીપક, પિત્તકર, ગુર, કકકર તથા તીખા છે, અને વાતોદર, વણ, વાયુ તથા અતિમારનો નાશ કરે છે તેનાં પાકા ફળો:—મધુર, સ્વચ્છ, ગ્રાહક, તીખા, લવુ, ઉંચુ, ખાટા, તુરા, રેલ તથા અમિદીપક છે, અને કક, વાયુ, તગસ, આમાનિમાગ સગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ પિત્ત અર્શ, ગળ, ગુલ્મ, વણ, ટમિ, હ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે ઉપચોગ:—(૧) હાડ હુખતું હોય તે ઉપર:—કોકમના ઝાડના પાદ્ય વાડી ગરમ કરી તેના પાટો બાધવો (૨) રક્તયુક્ત આમાશ ઉપર:—નાયુના ઉપદ્રવથી ડિવા કોઇ પણ કાગળથી રક્તયુક્ત આમાશ થાય છે તે ઉપર—એની કુપળી જેળના સુડા ગાયના તાગ દૂધમા મેળવી તે દૂધ વણુ જલદીથી પી જવું અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે દરી ગયા પહેલા પાવુ એ પ્રત્યેક વેળા એ તોવા પાવુ (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—કોકમના પાણીમા જીડ અને ખાડ નાખી પાચેગ પાવુ (૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:—કોકમ એકચ્છી અને માકર એની ચટણી કરી ખાતી (૫) ઠંડીએ હોડ કાટે છે તે ઉપર—કોકમનું તેન ચોળવું (૬) હાથના અને પગના તળીયામા દાહ થતો હોય તો—કોકમનું તેલ ચોળવું (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કોકમના પચાગ ત્રણ ભાગ, બિનામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માત્રા ખાવુ, એટલે અદરના અને

ખહારના સ્થા નાશ પામશે (૮) ધી ખાવાથી અભૂલ થયું હોય તે—
કાકમનો કાઠો પાંચા (૯) મૂળવ્યાધની ઘણી આગ થતી હોય તે—કાકમ-
ના તેલમાં સીસુ ધરી લેવ કરવા

૧૫૩. કોટી—સં કપિથ મં દ્રવં હિં કૈથ, કમીટ બં કપેતમેલ. કં
વેલુ, ખેલડા તેં એલાગાકયા નાં વિળામાર મલાં વિળાધુ ઇં તુડએપલ.
લાં ફેરેનિયા એલેફિનિનમ્

કોટીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા યુજરાતમાં ઘણા થાય છે આ વૃક્ષ મોટું
થાય છે એ વૃક્ષના ફળને કોટુ કહે છે તે ગોળ અને ડેરી જેવડું હોય છે એ
ફળના ઉપરની ઓઝ કંઠુ હોય છે પાકેલા કોટા એકલા અથવા તેમાં ગોળ કિવા
સાકર નાખી ખાય છે લીલા કોટાના ગરનો માર અને ચટણી થાય છે પાકેલા
કોટાનો મુગ્ધો પચુ થાય છે, x કોટી તું ઝાડ મધુર, ખાટું, તુર, ગ્રાહક, શીત,
વૃષ્ય અને કંઠુ છે તથા પિત્ત, વાયુ અને ત્રણનો નાશ કરે છે એના કાચાં
ફેળા—મીઠી, ઉષ્ણ, રેફ, લઘુ, ખાટા, તુરા તથા લેખન છે, અને વાયુ, પિત્ત
તથા હૃદયના અને કરનાર અને રચિકર છે, તથા વિષ, જ્વર અને કંઈનો નશ કરે છે
પાકાં કોટાં—રચિકર, ખાટા, તુરા, ગ્રાહક, મધુર, કંઠુશ્ચિકર, શીતળ, તુર, વૃષ્ય
અને દુર્જર છે, તથા શ્વાસ, ક્ષય, ગતરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, દિપ્મા, વિષ,
જ્વાનિ, તથા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધગમનો નાશ કરે છે એનાં બીયાં—
હરોગ, મનકથા, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે બીયાનું તેલ—તુર, ગ્રાહક
તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉદનું વિષ, કંઈ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે એના
મૂળ વિષનાશક અને પાંદડા ઉલટી, અતિમાર અને હેડકાનો નાશ કરે છે ઉપ-
ચોગ—(૧) પિત્ત શમન થવા માટે—કોટાનો ગર માકર નાખી ખાવા
અથવા કોટીનાં પાંદડાનો ગમ દૂધમાં મેળવી પાવાથી લયકર અને પ્રયલ થએલા
પિત્તનું શમન થાય છે (૨) કમળા ઉપર—કોટીના પાલાનો ગમ ગાયનું દૂધ
નાખી પાચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એક વાર આપવો (૩) પ્રદર
(અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જરૂર તે) ઉપર—કોટી અને વાસનો
પાલો ભારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે
નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે—કોટીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખરીસાકર

x હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય કાટીના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને કાચુ કળ ઝાડો
અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂદા (દાતના પારા) અને ગળાના મોળ ઉપર
આપવાની લલામચુ કરે છે મીર મહમદહુસેન કહે છે કે કોટીના પાંદડા શીતળ
અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એક દૂર જવાને માટે અને ગળાનો સોળે ઉતારવાને
માટે અને દાતના પારા મજબુત કરવાને અપાય છે ફળના ગરબનો મગમ પીવાથી
ખ તા ઉપર રચિ થાય છે ડેરી જરૂરના ડખ ઉપર ફળમાનો ગરબ અથવા છાલ
ખાધે છે કોટીના ઝાડનો યુદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર
થાય છે ચરકમાં કોટી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે અને પાંદડાનો રસ અગ્નિ-
દીપક તથા પાચક માન્યો છે,

નાખી આપવું (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર—કાઠીના પીયાતુ તેલ ચોપડવું શરીર ઉપર પિત્તના ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપર—કાઠીના પાલો ખારીક વાટી તેનો ઢીમણા પગ લેપ કરવા, કિવા વાટલે પાલો દહીંમા મેળવી શરીરે ચોળવે અને પાલોના રસ ગંદી તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાલો, એટલે ચોડીક વારમા ચમન થાય છે (૬) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા મારે—કાઠીના પાલો, તાદસબની ભાજનો પાલો અને કળદોષમાંથી ગરી પડેલા ફૂલ, તે સર્વ મમલાગ લઈ, તેના અષ્ટમાથ કાઢો નિત્ય એ વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવા એ વખત ઔષધો તાજા જોઈએ તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લુણ), તીપ્તુ, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને જ્ઞાન પણ કરવું નહિ. પછરમે દિવસે સર્વેએ ખર્રીની લીડીઓ ગ્રામ્યમા વાટી તેનો ચાર મીડી લેપ રાખવો, પછી જ્ઞાન કરી જોજન કરવું (૮) હેડી અને નાસ ઉપર—કાઠીના અગરસ, મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવા (૯) અન્નદ્રેષ ઉપર—કાઠીના ગર્ભમા સુક, મરી અને લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને માકર મેળવી ચાટવું

૧૫૪. કોટી બર.—કાઠીબર આ કારીટાની જાત છે પરંતુ કારીટ એ બહુજ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો ચિતા નહિ. એ ગુજરાતમા પુષ્કળ થાય છે એનું શાક થાય છે અને તે સુકવી જમણુની સાથે ખાય છે આમા પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે

૧૫૫ કોટીઆં.—મં કકચિર્બટી. મૃગાક્ષી મં ગેદહી દિં મધિની કં વાલુકમેકંકે

કાઠીબીના વેલા પાચ છે હાથ જમીન પર ફેલાય છે આ વેલા બહુક પ્રાતોમા થાય છે એ વેલાને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કાઠીબા કહે છે એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે જમીન સારી હોય તો આ ફળો છેલેલા નાળીએગ જેવડા પણ થાય છે એ કુણા હોય ત્યારે કડવા હોય છે પાકવા પછી કાંઈક ખાટા લાગે છે * એની સુકવણી અને શાક કરે છે એની કાચરી મીઠું ચડાવી સુકવી રાખે છે અને તે તેલમા તળી જમણુની સાથે ખાય છે.

૧૫૬. કોથમીર (લીલા ઘાણા).—સં ધન્યાક, કુરતુખરી. મં કાથી-

* આ વેલામા ચન્દ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે અધિક માત્રમા કારણસર વરમના ૩૫૪ અથવા ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તો પણ તે દીવાળીના ચાર દિવસો અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતા પણ ભાગ્યેજ મીઠા હોય છે. અને દીવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી ગ્રહતા પણ ભાગ્યેજ કડવા હોય છે કેવા દેવી ચમત્કાર ! આ વેલા અગ્નિાઉ એટલે આપોઆપ ઉજે છે વ્યક્ષ્યા એના ફળો મોરના ઈંડા જેવડા અને તેવીજ આકૃતિના થાય છે. કાઠીબા ઘણા ખાધામા આવે તો મ્હોડું પણ પાકી જાય છે

પાકતી આગળી ઉપર—કાઠીબ મા કાણ પાડી તેમા આગળી નાખી રાખવી આથી તે પાકીને ત્વરિત ફાટે છે

ખીર, લણે, હિં. ધનિયા બં. ધને કં. હચીજ, કોતખરીકાળુ તેં કોથમીરું,
ધણિઆણુ તાં ઉતાયરી. તું કોતાયરી, કોતુમચ્ચી મલાં કોતમપાલરી ફાં
તુખમેક્ષ્મીઝ અં. કળ્લુરા. ઈં કોરીયડ મીડ લાં કોરીયડમ સેટાઈવમ

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એનો ગ્મોઈ કરવામા નિત્ય ઉપયોગ થાય છે
એ ગ્રાંને ખી આવે છે તેને ધાણુ કહે છે ધાણુ મસાલામા નાખે છે આ
પદાર્થ ત્રાદિષ્ટ, કંડો અને પિત્તશામક છે ધાણુ ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમા
જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે કોથમીરની
ચટણી પણ થાય છે + ધાણુઃ—મધુર, હલ્લ, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિચિત્
ઉષ્ણ, અતૃષ્ણ, મૃનલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમજ રૂચિકર છે, અને તૃષ્ણ, દાહ,
અતિસાર, ઉષ્નસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્થ, કુમ્ભિ અને વિશેષ
કરી પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શિલામો ઉડી નીકળ્યો હોય
તો—કોથમીર વાટી આપડવી (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી
નીકળી જવા માટે—શીતળા સારી રીતે મળ્યા પછી રાત્રે ધાણુ છર યોગણુ
પાણીમા પલાળી ગંખી સવારે મસળી ગાળી તેમા સાકર નાખી પાવુ એટલે
કાઠા માહેની ગરમી શાત થાય છે આ પ્રયોગ ચાગ પાચ દિવસ કરવો (૩)
આમ થાય છે તે ઉપર—ધાણુ અને સુક એના કાઠામા એગડમળતુ ચૂર્ણ
નાખી તે પાવુ (૪) અકચિ ઉપર—ધાણુ, એલચી અને મરી, એનુ ચૂર્ણ
ધા અને માકર માથે આપવુ (૫) દાહ અને તૃષ્ણ ઉપર—ધાણુ, અરકુસી,
આમળા, કળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાડી એકત્ર
કરી માટીના વાસણમા નાખી તેમા પાણી નાખવુ અને તે એકજ જગ્યાએ ગખા

+ ચુનાનિ હડીમો—ધાણુને ઔપધની માફક પેટની પીડાને નાશ કરનાર,
પેશાબ વધારે લાવનાર પાચક અને કમોદીપન કરનાર માને છે, અને બદલજમી
(અણુર્ણ) મા વાગવાં આપવાને ફરમાવે છે વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉષ્ણ
લાવનાર, છાતીમાંથી કફને કહાડનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે.
તેઓ ધાણુનુ પાણી બનાવે છે તેનાથી આખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય
તો આખને ધ્રુજ થતી અટકે છે એમ તેઓ માને છે અને લણી મુદતથી આખ
દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે ધાણુથી
કેશી પદાર્થોના (માદક પદાર્થોના) ભુગ્મો (મદ) કરી થાય છે જવના લોટની સાથે
ધાણુને વાટી પોટીસ કરી આધવાથી વણુ દિવસનો મોળે ઉતરી જાય છે

ચરક સહિતામાં ધાણુને તૃપાનિગ્રહણુ અને રાગદીને બધ કરનાર કહેલ છે
મુશ્રુતમાં એને સર્વ જ્વરનાશક દીપક દાહનાશક અકચિનાશક અને ઉલટી
બધ કરનાર કહેલ છે

૧. નખને તાવના ઉનાગ માટે ગાંઠ પડાળી ગાંધેલા ધાણુનુ પાણી
પાય છે ખર પણ એમ માલમ પડયુ છે કે વખને એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ
શ્રામ થઈ દેહકુક્ત પણ કરે છે માટે દેશ ગણ, પ્રકૃતિના અવશ્ય વિચાર કરવો
એની માત્રા ૯ મામાથી ૧ તોલા મુધી

મુદ્રી બીજી દિવસે પાતુ (૬) અગ્નિમાંથી, ઘાસ, વિષમન્નવર અને અલ્પહર્ષ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ—ધાણા, લવંગ, નસોતર અને સુદ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાતુ (૭) તાવ ઉપર પાચન—ધાણા, દેવદાર, સુદ, બોરિગણી, ડોરલી (હળી રિગણી) એનો કાઠો પાવો (૮) પિત્તબ્ધવર અને અતદર્હા ઉપર—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખ્યા બીજી દિવસે તેજ પાણીમાં તે બાજી પાતળી કાઠ કરી સારી દડી થયા પછી તે આપવી (૯) દાહ ઉપર—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૧ તેલો નાખી પાતું, (૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર—ધાણા અને ગોખરનો કાઠો ઘીમાં નાખી પાવો, (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપતું (૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસ અને સાકર ૧ તેલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાતું, અથવા ધાણાનો કઠે ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો (૧૩) સ્તકપિત ઉપર—ધાણા, પ્રાણ, અને બેદાણાનો કાઠો કરી પાવો (૧૪) બાળકનાં મૂળ, આમ અને અલ્પહર્ષ ઉપર—ધાણા અને સુદ એનો કાઠો પાવો (૧૫) બાળકની અંધારા આવે છે તે ઉપર—ધાણાની પોટલી બાધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખ ઉપર ફેરવવી (૧૬) તડકાની ગરમીની છુ ન લાગવા મટે—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાતું (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાલી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાતું (૧૮) તુષારોગ ઉપર—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાડ નાખી તે વારંવાર પાતું

૧૫૭. કોદરસ.—સં અં કોદવ મં કોદુ, હરિક દિં કોદો, કોદવ બં ૭૦ ૭૦ કં હરિક તેં આલુવાલુ છં પક્યુઅર્ધ પાસપેલં લાં પાસપેલ રોમ્પિટથુરેવ્યમ

સર્વ પ્રકારના ધા-ચોખા ધણીજ હલકી પ્રતિનું ધા-ચ કોદરા છે આ ધાન્ય-ને ધાણું કરી ગરીબ લોકો મિવાય કોઈ ખાતું નથી એમાં આર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માળવ (મેલ્લા કોદરા) મેલ્લા કોદરા એ બાત ધણીજ અપકારક છે મેલ્લા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી હિલટી, બુલામ એવાં વિકારો થાય છે, અંધારા આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગજાનિ આવી કેક ચઢે છે અને સમયે પ્રાણ પશુ જાય છે, એવા અનેક અનર્થ કરે છે એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેતા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલાળી ગમવા પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક એ દિવસ તડકામાં સુકવવા, એમ કરવાથી તેનાં દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેસ તથા વડા પશુ કરે છે કોદરાની હળી કાઠક નામણી જેની હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રગ રાતો કે પીળો પશુ હોય છે કોદરા ધણા શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદિ પશુ ખાવા નહિ. કેમકે તે વીર્યનાશક છે કોદરા—મધુર, શીત, આહક, ગુરુ, ડડવા, વ્રણને કિતકર તથા રક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ, તથા મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અન્નદ્રવ્યશૂણ ઉપર—કોદરાના ચોખા (કુરીયા) ની ખીર ખાવી કેવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૮. કૌલિજન.—સં ૫૦ કુલજન મં કૌલિજન હિં કુલિજન.
કં કૌલિજન કાં બિરદારં ચં કંક્રખાલિજન ધં ઐટરમેલમાલ લાં આદિપ-
નિયા આદિસિનેરમ.

કૌલિજનના ઝાડ આપાહળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે એ ઝાડ આપા-
હળદર કરના કિચિત મોટા હોય છે એના પાદડાનો વાસ મધુર હોષ મડળોના રંગ
હોળો અને તીખો હોય છે ગોમાતક અને મલખાગ પ્રાનમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય
છે એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કૌલિજન' કહે છે કૌલિજનની ગાંઠોના
કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે જે બીજી કૌલિજન કાઠક તીખુ લાગે છે તેને
"કાઠકૌલિજન" પણ કહે છે. x કૌલિજન.—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપ્ત,
ફચિકર, ગ્રમ્ય તથા હ્રેષ્ઠ છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ,
કે, ઉધગમ અને વાયુનું નાશક છે મોટું એનાથી આછું ગુણવાળું છે ઉપ-
ચોગઃ—(૧) ઉઠાંટીયા ઉપરઃ—એના છોગલાની ઝડી કરી પાવી અથવા તેનો
રસ કાઢી પીવા (૨) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉતરવા માટેઃ—કૌલિજનનું પારીક
ચૂર્ણ કરી તે નાક સુધવું, એટલે છીંકો આવી મન્તક ઉતરે છે (૩) વાયુએ
કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપરઃ—કૌલિજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું
(૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર—કૌલિજન મ્હોડામા રાખી રસ ગળવો (૫)
મોડશી (મરડી) ઉપરઃ—કૌલિજન અને મિધવ કોકમના તેલમા કાલવી જરા
ગરમ કરી શરીર ચાપડવું, એટલે મગફળી, ખલ્લીશળા (હાથ પગ, પેડું અને ખભા,
એમા થનાર ગળ) નો નાશ થાય છે (૬) ઉલટી ઉપરઃ—કૌલિજનનો એક
તોલો રસ કાઢી, તેમા લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો
નાખી દોઢ તોલો માકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું, એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધો
તોલો પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું (૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપરઃ—
કૌલિજનનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી બે વખત પાવો (૮) બાળકોના અતિસાર
ઉપરઃ—કૌલિજન જાશમા ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી (૯) મુખ-
દુર્ગંધી દૂર થવા માટેઃ—કૌલિજનનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી દાતને ચોપડવાનો
નિયમ રાખવો (૧૦) દંતરોગ ઉપરઃ—કૌલિજનનું ચૂર્ણ મધમા કાલવી તેથી
દાત ધમવા

૧૫૯. કૌશિભ.—(જમલી આયો) મં કૌશાઞ મં કૌશિભ હિં
કૌશભ. ૫૦ ક્યોડાકલ કં જુરીમાયુ લાં ચ્વીચરાટ્ટીજા

કૌશિભના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એની ઉત્પત્તિ કુમરગળ પ્રદેશમા થાય

x કૌલિજનના મોટા ઝાડ થાય છે તે દેખાવમા દ્રાક્ષ જેવા લાગે છે તેની
જડને કૌલિજન કહે છે કેટલાક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાક કણ્ઠજરને
કૌલિજન કહે છે, પણ એ એમાનું એકે નથી, મિં દંતરોમ ચોખાજીએ મહામરી
વચને કૌલિજન મનેલ છે પણ મિં શાલીકામે તે બન્નેને જુદીજ મનેલ છે.
કૌલિજનમા નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે

છે કેકણુ પ્રાતમા એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું ચીકણુ હોય છે એના લાકડાનો માથો ગતા રગતો હોય છે એના બિયાંનું તેલ કાઢે છે તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રચિકર, પાચક તથા સારક છે, અને કૃમિ, કોદ, તથા મણુનું નાશક છે કૌશિંબ્ય—ખાટું, ગુરૂ, ગોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કાષ્ઠોષક છે અને વાયુ, કોદ, અર્શ, સોજો, પિત્તમણુ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે એનાં પાકાં ફળ—લઘુ, અમિદીપક, રચિકર, મિન્ય, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હઘ તથા વૃધ્ય છે, અને કફવાતના વિનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) જીલાબ માટે—કૌશિબ્યનું તેલ ગરમ પાણીમા પાવું (૨) ખસ, ત્રણુ અને કોદ ઉપર—કૌશિબ્યનું તેલ ચોપડવું (૩) એળ આવતી હોય તો—કૌશિબ્યના જાલનો રસ ઠાઠી તેમા સમુદ્રફળ ધસી લેપ કરવો

૨૬૦. કોહળુ.—સં ૬૫માઝ. મં કોહોળા, કોહળા કોં દાર કોહળા હિં કુમ્હડ, કુમ્હડા, પેહા, કોહડા બં ગાજકુમ્હડા કં કર્ણુબળ—સ કચ્ચુબળ, સિડિગેચુબળ તાં કલ્યાનપુસિનિકાપિ તું કારકુબડા મલાં નારે કુપલાના. તેં પુલ્લાહા, વરિકા, વલ્લેચુમડિ કાં જુરાકુદું અં મહદેવા ઇં પપકીન લાં બેનિનકામા મેરિકેરા ઉડીં કખાર, પાનીકખાર

કેટલાક કોહળા હાથ દોઢ હાથ લાખા થાય છે માર્ગ જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી ૫૦-૬૦ સુધી કોહળા થાય છે કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એનું શાક અને વડા કરે છે કોહળુ ધણુજ ઠંડું છે જુના રીગજી અને કાચા કોહળા એ ખાવા નહિ નોખએ કહેલ છે કે વૃન્તાકં લઘુવીજાનાં કુમાણં કોમલં વિષમ્ અર્થાત ધણુ બીજવાળા વતાક (રીગજી) અને કુણા કોહળા એ વિષરૂપ છે કોહળા એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે x

કોહળુઃ—વૃધ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, અસ્તિશુદ્ધિ કર્તા, બળકર, અતિ મીઠું, શીતળ, ગુરૂ, રક્ષ, મારક, હલ અને કફકર્તા છે, તથા મુત્રાધાત, પ્રમેહ, મૂત્રફચ્ચ, પથરી, તૃષા, અરૂચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને ચર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે તે કુણું હોય તો—અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે તેજ જુનાં હોય તો—કફકારક અને પાકેલાં હોય તો—રિક્તિયિત શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખાટ, અસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે તેનો ગર—મધુર, અસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃધ્ય અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર—કોહળાનો રસ કહાડી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. (૨) દારૂ અને કોદરો (ધાન)ના વિષ ઉપર

x કોહળાના વેલા ઘર આગળ અને વાડામા વાવે છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એના ફળો તેને લાગેલા દીટડા સહિત ચપ્પી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી પણ બગડતા નથી, પરંતુ જો દીટડું ઉખેડી નાખવામા આવે તો તે કહેવરામ બગડી જાય છે એ દીટડું પાણીમા ધસી વિછીના ડાબ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે એના કુમળા નૈયા સ્ત્રી આગળી કરવાથી બગડી જાય ખરી જાય છે અથવા તેમા વેલ પડી જાય પડે છે.

ઉત્તર—કોહળાનો રસ જાળ નાખી પાવો (૩) ગાતા ઉપર—કોહળાના મર-
ના રસમા જોડીમધ લસનિ પાવુ (૪) ઉન્માદ ઉપર—કોહળાના રસમા કોહ-
કોલિંગન (મોટા કોલિંગન)નુ ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૫) મારપુળી
ઉપર—કોહળુ છીણીને તેમા વાટલુ અગરીયુ મીઠુ મસળી પછી તે ફોડા ઉપર
આપવુ (૬) કમળા ઉપર—કોહળાના પાદડા વાડી તેમા હળદરનો ભુકા મેળ-
વી, તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો (૭) અમ્બેલપિત્ત ઉપર—કોહળાના
રસમા સાકર નાખી આપવુ (૮) રક્તજ્વળ ઉપર—કોહળાના ગરબના રસમા
૨ તોલા લાખતુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૯) શ્વાસ અને ઉંઘરસ ઉપર—
કોહળાના મળતુ ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમા ખાતુ (૧૦) શૂળ ઉપર—કોહળું
છાલી, ફોડી તડકે સુકવી વાસણુમા ઢાકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતુ કરવુ.
ગાય ન ચતા કોયલા થાય ત્યા સુધી બાળી પાણીમા ઠંડ કરી ઠરી ગયા પછી
ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઇને તેટલુજ સુઠતુ ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઉના પાણી
સાથે નિત્ય આપવુ એટલે અસાધ્ય થઇનો નાશ થશે (૧૧) પથરી અને
શર્કરા ઉપર—કોહળાનો રસ દિગ અને જવખાગ નાખી આપવો

૧૬૧. કોળકદ.—મં કોલકદ. મં કોલકાદા, સાપકાદા કોં ધાપા, પાચણુ-
કાદા, કોચીદા દિં ૦ જમલીપાળ, કોલીકાદા કં સપુરંગેડુ, કાડમેરૂ સ્લિગિડ
તાં ૦ કંદુવેલવાગાયમ તૈં ૦ અડવિતેલામગુ. તું બાગુદી મલાં કાટેના કાં ૦ બન-
લુદ્ધાર. ઈં ૦ ઈરીયન નિગવસ લાં સિલાચૌદિ સિનેલિમ

આબેલુખ કુગળીના કાદા જેવાજ આ કદ રાનમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉચ,
તીલજુ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે કુલકની ભાજુ જેવા એના પાદડા
હોય છે એ કાદા કુગરાળ જમીનમા થાય છે x શેદળીના કાદા નામે એક કોળ-
કદા પ્રમાણેજ કાદા થાય છે તે મોટા હોય છે એના અણુ પણુ કોળકદા પ્રમા-

x પાણુકદા અને કોળકદા બન્નેના નામે મિ. પહેજમે પોતાના નિષ-
ટમા ન ૩૨૭ ઉપર ભેગા લખ્યા છે તેથી કટલાક વાચક તે બન્નેને એકજ
માનતા હશે, પરંતુ વગરહ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે એ
બન્ને ભુદા છે કોળકદાના કાદા આબેલુખ કાદા (કુગળી) જેવજાજ હોય છે અને
તે સ્વાદમા પણુ મીઠા હોય છે એના પાદડા કુગળી જેવાજ હોય છે, પરંતુ
પાણુકદાના કાદા બહુજ મોટા આડ દશ શેર સુધીના વજનના થાય છે તેના પાદ-
ડા લસણુના પાદડા જેવા થાય છે કિંના વસ્ત્ર વણુતા પાણુકદાના કદનુ પાણુ
ખનાવવુ જોઇએ છીએ એથીજ એને પાણુકદાના નામથી લોકો એજાએ છે
બાકી તો બન્નેને જમલી કુગળીજ કહે છે પાણુકદાને ભાગી એક માટલામાં
અર્ધા ભરી તેપર તાપાના કદકેવેધી પત્રા પાથરી ઉપર પણુ એજ મુજબ કુદી
ખુદા કરેલ પાણુકદા ભરી કપડામાંથી કરી ભટ્ટી કરવાથી અત્યંત ફળદાયી તામ-
ભરમ થાય છે પાણુકદાના કદને ડગળી આપી તેમા હોંઝોળા નાખી ડગળી બધે
કરી ભટ્ટી કરવાથી એની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, એમ જૈન પ્રથામા લખાયલું
જણાય છે કોળકદ સ્વાદમા મીઠા હોય છે અને પાણુકદા કડવા હોય છે

જોજ છે કોળાકંદઃ—તીખા તથા ઉપ્પુ છે, અને વિષ, ઉલટી તથા કૃમિના નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—કોળાકંદના રસમા થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમા મેળવી તેના ભજ્યા કરી ખાવા ખીન્ને અકારઃ—કોળાકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો

૧૬૨ કૌચ (કંચ) —સં મર્કટી, વ્યયુતા મં ખાન્કુહિરી, કુલીલી કાં ખાન્કાલતી હિં ટોછ, કિંવાય બં આલ્કુશી, ધુનારયુડ, દયા શુભાશિખી કં નસુકુચુરી નસુકુચુન્ની, કાદંરે તં પિલ્લીયડયુ તાં પુનેકાસિ ઘું નાધિશિખુચ, મલાં નાયિકરણુ, ચોરિવહિ ગાં ખવત્યાવાલી ઈં કોહુજ લાં ચુકુચુના મુરિયેન્સ.

કૌચના રૂપા વગડામા સુગંધીરનો વરમાદ પડવા માટે કે લામલા ચોતરફ જો છે પછી તેના મોટા વેલા થઇ ઝડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે કૌચના વેલાને પાદડાની બાજુએ લાજુ ડીડુ કુટી તેને ફૂલોનો જૂમખો આવે છે એક જૂમખામા નીસ પચીસ ફૂલો હોય છે આ ફૂલોમા એક એક આગળ લાખ્યા અને તેટલાજ નજા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે દરેક ગુચ્છમા પાચથી દમ સુધી શીંગો હોય છે એ શીંગો ઉપર ખારીક કાટા હોય છે એ કાટા શરીરે લાગે તો શરીરે નિલસણ આગ થઇ તે લાગ સજે છે ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમા એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે શીંગોમાના બિયાને કૌચખીજ કહે છે કૌચમા બે ભતિ છે ‘રેડકૌચ’ અને ‘મેદાકૌચ’ અથવા ‘મીડી કૌચ’ એમાથી મીડી કૌચની શીંગો કિચિત મોટી અને નાજુક હોઇ ઉપલા કાટા નુકસાનકારક હોતા નથી એ શીંગ ઉપરના કાટા છરીથી લીલી નાખી તેનું સાક કરે છે એ સાક લીલાકોળાના સાક જેવુ થાય છે કૌચ —મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરૂ તથા કડવી છે, અને સ્પય, વાધુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વજુ કંક તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના ખીજન— ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરૂ છે, અને વાત, કુષ્ટવજુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ખીજન ગુણો અઘડ જેવા છે ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપર— કૌચની શીંગો ઉપરના થોડા કાટા દૂધમા કિવા ગોળમા નાખી તે નાના બાળકને આપવુ આ ઔષધ બજુ આપવુ નહિ એથી કરમનો ઉપદ્રવ ન્વરિત દૂર થાય છે આ મોટુ રામબાજુ ઔષધ છે (૨) કૌચના વિષ ઉપર—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ. (૩) નાના વાહરડાને કરમ થયા હોય તો—કૌચના મૂળ પાણીમા પ્રસી પાવા અથવા કૌચના કાટા જાશમા પાવા (૪) ગર્ભધારણુ માટે—મીડી કૌચના મૂળો અને કાંડાનો ગરૂ દૂધમા વારી પાવા (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—કૌચખીજ તથા તાલીમખાનાનુ સૂર્ય માકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારાખુ દૂધ પીવુ (૬) સોમલના વિષ ઉપર—ખરનવાળી કૌચની જાલ અને પ્રોળો કાથે એકત્ર કરી, પાણીમા વારી થોડુ થોડુ પાણી પીવુ (૭) મૂર્છા ફરે

નકૌચના ખીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમા સર્વોપરિ મનાય છે, ખજુ તે સુદ્ધ કયાં સિદ્ધાય વ્રજાત્માં નથી માટે તેને દૂધમા ખારી ઉપરની ફાતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે

થવા માટે—કેવ શરીરે ચાપડવી. (૮) ધ્યાસ ઉપર—કેવના મિયાનુ ચૂલ્હા પ્રાત કાળે મધ અને ઘી માથે ચાટવુ (૯) ગાંઠ, બદ અને માઝરી (ખાંખ-લાઇ) ઉપર—કેવના ખી ધસી દિવમમા બે ત્રણ વાર લેપ કરવા.

૧૬૩. ખનૂરી.—સં ખનૂર મં ખનૂર, ખાગિક હિં પીડખનૂર, ખુલાગ પં સોલાગ કં ખનૂર, ઉત્તતી તેં ખનૂરપુડકુ, કાં ખુમાતર, ખુમાખુક અં તમરતપ ૧૦ ડેટ પામ. લાં ફિનિકમ મોટના.

ખનૂરીના ઝાડ શિદી (જંગલી ખનૂરી) જેવા ઉચા વંધ છે ખનૂરીના ઝાડ આ દેશમા પુકળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખનૂર ઉત્પન્ન થતુ નથી. તેઓને ખનૂર જેવા ફળો આવ છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અર્ચીની ક્વા ચોખ્ખ નહિ હોવાથી તે પાકતુ નથી. અરબખતાન અને ઈરાન દેશમા ખનૂર પુકળ પાકે છે જે ફળો અધકચરા સુકવે છે તેને ખારેક કહે છે. આર્ય લોક ખનૂર ખાઈનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે ખનૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે ખનૂરના ઠીલાનુ તેલ કાઢે છે તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમા આવે છે એનો ખાળ દોરોને ખવગવે છે ખનૂરના ઝાડના પાદડાની માવળીઓ વગેરે અને છે લાકડુ ધરકામના ઉપયોગમા આવે છે ઉનાળામા લોકો ખનૂરનુ સરખત કરી પીએ છે તેમા પાણી મેળવ્યાથી તે મમશીતોષ્ણ થાય છે ખારેકના ખી બાળકોને બાળાગોળીમા ધસીને પાય છે x ખનૂર—વૃષ્, વાડુ, સીત તથા ગુર છે, અને અગ્નિમાઘ, દૂમિ, ધાતુવર્ધિ, તમિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદય, બલ, દુર્ગર ગ્નિન્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે, અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, ધ્યાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અન્ધપિત્તના નશ કરે છે સુલેખાની ખારેક—ભ્રાતિ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે—ખનૂર રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે ગોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવુ એટલે રેચ થાય છે (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ખારેકના ખી ખારીક વાડી તેની ધૂણી ચાપવી (૩) અરજવા ઉપર—ખારેકના ખી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખલ કરીને લેપ કરવા (૪) કપાળ દુખતુ હોય તો તે ઉપર—ખારેકના ખી ધસી માથા ઉપર ચોપડવા. (૫) લોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર—ખારેકના ખીનુ ચૂલ્હા કરી તે લોટમા નાખી ચાપવુ (૬) આમવાત ઉપર—પાગેર ખનૂર પલાળીને પાવુ (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તરાશન થવા માટે—

x ખારેક અને ખનૂરના ઠળીયા તૃપાને રોડનાર છે એથી જ્યારે કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીને પાણી નહી ચાપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મ્હોડામા રાખવા માટે ચાપવામા આવે છે અતિસાર બધ થવાને છારી ખારેકમાથી ઠળીઓ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ત્રણ જેવડી અશીષુની કાકરી નાખી તે ઉપર બીવુ કપડુ વીંટી મુમાઘરહિત દેવતામા ભારી શેકાઈ રહે એટલે તેને વાડી ત્રણ જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એકેક અથવા સક્રિત અનુમાર ચાપવી

ખાંડની અદરના બિયા કાઢી નાખી સાધારણ ખાડી તેમા બદામ, બેદાણા, પિસ્તા, ચારોળી, સાકરની બૂકી વગેરે મમાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અધામ એટલા ધીમા પલાળી રાખવું. અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અચાથા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું (૮) ટાઢીયા તાવ ઉપર—ખારેકનું બી અને અવાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમા ચદન જેવું બાકુ ઘસી, ખાવાના પાનને ચાગ ગુળભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવગ, એલચી, કાથો વગેરે માથે તૈયાર કરવા અને તાવ આપ્યા પહેલા એકેક ઘડીના અતરે એકેક બીકુ ખાવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે દાઢથી આવનારો તાવ નય છે (૯) જીર્ણવર ઉપર—ખારેક, સુંક, દ્રાક્ષ, સાકર અને ધી, એ દૂધમા નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો—નવટાડ ખજૂર પાણીમા મસળી પાવું (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે—આખણુ અને ખારેકા ખાતા જવું (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર—ખજૂરનો કંક કરી તેમા એરડ તેલ નાખી પાવું (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ વચ્ચ પાણીથી ઘોઈ લુછી નાખવું, અને માહેના ઠળીયા કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમા તે ફેટલોક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મમળી કપડાથી માળી તે રસ દિવસમા ત્રણ વાર પાવા એ લલ્પ એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે માત્ર દરેક વેળાએ રસ કઢીને પાતા જવું (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિવા શરદીના વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક—સારી ખારેક લઈ ભીના લુગડાથી સ્વચ્છ લુછીને પછી તેમાવું બી કાઢી નાખવું અને સુપ્ત પ્રમાણે દૂધમા ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું, અથવા તેમાજ બીજું દૂધ નાખી ખાતળું કરી પાવું. આ આપધ નાના બાળકોને આપવું નહિ પણ મોટાને આપવું નાના બાળકને આપવાથી પેટમા બળુ બધાય છે અને ફેડામા ગરમી થાય છે. (૧૫) મઘ (દાઢ) ઉપર ઉત્તર—ખજૂર પલાળી મમળીને માળીને પાવું (૧૬) પ્રદર ઉપર—ખારેકના બીયા ખાડી ધીમા તળી તેમા ગોપીચદનની બૂકી નાખીને આપવું (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર—ખજૂર મધમા ખાવું

૧૬૪. ખટખટી.—ખટખટીના ઝાડ બે ત્રણ માથોડા ઉંચા વધે છે એના પાદડા આકારે ધામણીના પાદડા જેવા અને તે કરતા ઝીણા હોય છે એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવા ફૂલો આવે છે ખટખટીના ફૂલો ખાવાથી ગળચટા લાગે છે ઉપચોગ.—(૧) પુષ્ટતાને માટે—ખટખટીના મૂળ દૂધમા વાડી પાવા (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર—ખટખટીના મૂળ દૂધમા અથવા પાણીમા વાડી પાવા (૩) વાતરક્ત ઉપર—ગેઝીએ ખટખટીના મૂળ હાથેલાં પાસે સખવા, ખટખટીની લાકડી હાથમા રાખવી, સોળા હિપર અને માઠ હિપર ખટખટીના મૂળ ઘસીને ચોપડવા અને દરોજ માજ સવાર ગમ્મના પારોઢ દૂધમા ખટખટીના મૂળ ૩ માસા, ઘોળી ગુલબાચીનો કદ બે તોલા અને ગેમેડીના

મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવા એટલે વાતગત ફર થાય છે (૪) અધિતિસાર ઉપર:—ખટખટીના મૂળ છાશમા વાટી પાવા

૧૬૫. ખડખડુ (સકરેટી).—મં પડ્મુળ, મધુપાકા મં ખરલુખ. હિં ખરલુખ બં ખરમુળ કં પડ્મુળ, મૌને ફાં ખુરુખ મં બિત્તીખ ઈં મેલન. લાં કુકુમિસમેલો

ઘણીમધ જેવાળ એનો વેલો થાય છે ખડખડુ એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રંગ ગતો હોય છે ખડખડુ ખાવાથી સાર લાગે છે એનું શાક પણ કરે છે જે ખડખડુનો અદનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમા “તરડી” કહે છે એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે ખડખડુ વધારે ખાવામા આઆથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે ઉપયોગ.—(૧) તાપની આ લાગી હોય તો —ખડખડુના બિયા વાટી માથા ઉપર ચોપડવા અને તેનો રમ શરીરે ચોપડવો

૧૬૬. ખરશીંગી (મેદાશીંગ).—મં મેપશુમી, ખગશુમિકા મં બેડશીંગી, ખડશીંગી હિં બં મેદાશીંગી કં ઉગિયમાગ, ઉડીમાગ તાં બોડિયમાર તૈં બોડીમાનુ મલાં એટી, ઉટી લાં દુમબોડિના

આ ગ્રાં ઘણુ મોટું થાય છે ઘણુ પ્રાંતમા એ ગ્રાં ઘણું ઠેકાણું થાય છે એનો પાદડા કડવા લીખડાના પાદડા જેવા હોય તેનાથી લાખા હોય છે એને અધી લાથ પોણો લાથ લાખી અને અગુપા જેવડી બડી શીંગો આવે છે એ શીંગોને ખડશીંગો કહે છે એનો વામ ઉચ આવે છે આ શીંગો અને આ ગ્રાંડના પથાગ કડવા હોય છે એનું લાકડું સાધારણ કામમા ઉપયોગી છે લાકડાના મુદગ અને તખલા માગ થાય છે ખરશીંગ—ઘડુ, વાનનાશક અને કૃમિ, કોદ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) નળા ફુલવા ઉપર અને પેડ-શુળા ઉપર—એનો પાલો અગર જાલ કુટી તેનો રમ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર—એનો પાદડાનો અગર જાલનો રસ આપવો જાલ મુકી હોય તો કાઢો કરીને પાવો. (૩) ખસ ઉપર—ખરશીંગીના ગ્રાંડની જાલનું પાતાગયત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું

૧૬૭. ખપાટ (+ખરેટી).—મં બલોતમા મં થોગલા ચિકણા ફાં ચિકણકડયા હિં ખરેટી, ખગહટી, ખીજવદ બં *તતવેડલા કં બેડલુગરમેદ. ઇં લાટિવિવસિડા લાં મિડાડોડિશિલિયા

+ આ ખરેટીના વજુનની તપામ કરતા કેટલાક વિચારો કિપન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમા અમે જે વનરપતિને ખરેટી તરીકે જાણીએ છીએ, તેના પાદડા કવાહાર એ ખાચાવણા નહિ પણ શુદ્ધ મેદીનો પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા આવે છે એની કાખળી ઉપર એકે દોઢ ઘંચના આસરાની લખાઈનો ગોડા કોટો હોય છે જેનો પૃથ ભાગ બાવળની ચળ જેવા નહિ પરંતુ એનીજ સુકી કાખળી હોય એવો દેખાય છે માત્ર અણીજ બાવળની ચળની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે વળી આ ગ્રાંડને અમારા લોકો કદિ ખપાટ તરીકે કહેતા હોય એમ જણાવું નથી. કદાચ આ ખરેટી અને ઉક્ત ખપાટ જુદા હોય તો શું નવાઈ! વળી આને

અપાટના ઝાડ બળ (બોળ) ના ઝાડ કરતાં મોટા થાય છે. અપાટના પાદડા ક્રાંતારદર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદડાને બે ખાચા હોય છે એ કાષ્ઠક સહદેવીના પાદડા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ઝોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોહા ખાય છે એ ફળો કિચિત્ તુગ, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને સુખ-રોગનાશક છે એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવા હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ત્રીજા ફેફાસ જેવા જણાય છે અપાટ વણાક પ્રાતોમા થાય છે અપાટને ઘોળા રંગના ફૂલો આવે છે એના બિયાને “બળદાણા” કે “બળબીજ” કહે છે એ આકારે કેડીના બિયા જેવા હોય છે અપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગંજેટી એ ચારેના સમુદાયને “બલાચતુષ્ટય” કહે છે બલાચતુષ્ટય—શીત, મધુર, બળ્ય કાંતિકારક, સ્તિગ્ધ તથા પ્રાહી છે અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. અપાટના મૂળોની છાલનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે મહાબલા (સહદેવી) —મૂત્રકૃન્ધનાશક અને વાતનુ લોચન કરનાર છે અતિબલા (કાગસી):—દૂધ સાકરમા મેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) વિદવિ, ત્રણ, ગુમડાં, બદ, પાકું ધત્તાકિ ઉપર.—અપાટના ગતા રંગના કુમળા પાદડા બારીક વાટીને ચેપલી કરી બેસાડવી, અને તે ઉપર કપડાનુ આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડુ પાણી નાખતા રહેવું આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ટૂટે છે તેમજ કોષ્ઠ પણ પ્રકાંઠે દાહ થતા દર્શો કિંવા સળુકા થતા હશે તો તે ત્વગ્નિ બધ થશે અથવા અપાટનો પાલો વાટી માટે લવગ નાખી ઉપર બાધવો (૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં મુકવવા મારે.—અપાટના છાલ અને જુના પાદડા એકત્ર ખાટી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી સાદા ઘોવા એથી ચાદીઓ જલદી મારી થાય છે (૩) જ્વરજ્વર ઉપર—અપાટના મૂળ વિષિપૂર્વક ગળામા બાધવા (૪) તાવ ઉપર—અપાટના મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમા હાથે બાધવા અપાટમળ અથવા મુક, એનો કાઢો આપવો તે સ્ત્રી, કપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમા નાશ કરે છે (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, લી, એ મર્વ એકત્ર કરી પાતુ (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બળદાણાના ઝાડમા એગડેલ નાખી પાતુ. (૭) વીંછીના ડાંબ ઉપર:—અપાટના મૂળ ઘસીને ચાપડવા

નરહરિ પંડિતના નિઘટ ચૂડામણિના આધારે બલોતમા (હિતમ બલા) માની છે તેા તેને બલાચતુષ્ટયમા માનવી અને એના બીજને બળબીજ માનવા, એ પશુ અમને તો યોગ્ય લાગતુ નથી. બલાચતુષ્ટય અને બળબીજ ગ્રંથધીના અભાગ વિચારે બ્રાહ્મ (બોળ) ના વર્ણનો નીચે ટીપમા જણાવીશુ

નવાક જેવુ તો એજ છે કે મી દત્તરામે અને શાલીગ્રામજીએ ખરેદીનેજ બલા માની છે, પરતુ અમે સાક્ર અક્ષરે નિવેદન કરીએ હીએ કે એ તો એમણે દેખીલીજ બૂધ છે. અદ્યાપિ બલાના નામમા બહુ અતર પડ્યા નથી માત્ર સ્થાનુ બલ અધુ તેથીજ તેના બીજ તે બલબીજ કહેવામા. જગલીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામા બોળ કહ્યું છે એથી એ વનરપતિજ ઇતર હોવાનુ સ્વીકારવમા અને તો વધેા છે. હુ તો બલા એ બોળ અને એના બીજને બળબીજ માનુ છું.

૧૬૮. ખરસાંણી (ડી) — સં ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત મં શેઠ

આ ઝાડ જગલી છે વાડ કરવામા એનો વણો ઉપયોગ થાય છે એનું દૂધ વાચુ ઉષ્ણ છે તે શરીરે લગાડવાથી ફેરવો ઉઠે છે ખરસાણીના લાકડાના કાઢસા કાઢવાનો દાર કરવાના કામમા આવે છે આ ઝાડના ચિકાડા, ચોહિરા, કાઠેલુગ અને નિવલી આદિ મગડી નામે છે ઉપયોગ — (૧) વીંછીના વિષ ઉપર — ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું (૨) ઉધરસ ઉપર — ખરસાણીનું દૂધ માખણમા ટેગીની શક્તિ વ્નેઈ એક બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું તેથી ઉલટી થાય છે અને રચ પછુ થાય છે ઉપર ફક્કી અને ભાત આપવા (૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર — પાણીમા મધ નાખી પાવું કાળી નજોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો (૪) આંખોઈ (પિચોટી) ખસી હોય તો — ડુડીની આમપામ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો (૫) ખસ ઉપર — ખરસાણીની મુકાઈને નીચ પડેલી કુખા બાળી તેલમા ખલ કરી લેપ કરવો (૬) કષ્ઠશૂળ ઉપર — ખરસાણીની કુખા અગામમા શેકી રસ કાઢીને તે કાનમા પાડવો, અથવા તે અમા તેટલુજ બકરીનું ત્રી ગમ્મ કરી નાખી તે કાનમા પાડવું (૭) વિષમ-જનર ઉપર — ખરસાણીની પાકેલી કુખા કેળના પાદડામા વીટી અગામમા શેકી તથા બારી તેનો ગસ કાઢી, તેમા ડીકરી છમકારી હિંગની બ્રહ્મી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્થ આપવો (૮) કુરશાના વિષ ઉપર — ખરસાણીની કુખા અગારામા બારી ગમ કાઢવા અને તે તાળવા ઉપર અને દશ-ચાને ચોળવો, તથા બે આવ્યમની પાવો પછુ ખરો

૧૬૯. ખસખસ, અફીણ. — સં ખાખસ મં હિં કં ખસખસ ખં પેશ્તદાના. તૌં તાં ગસખસ. તું કસકસે. મલાં કશકસ. ફાં તુખ્મેકાકનાર. અં હણ્ણ કાકનાર ઇં પોપીસીડસ લાં પાપાવર સોખ્મિફેરમ.

અફીણના ડાડા. — મં ઉલ્લસલેલ. હિં પોસ્ત, ખસખસકા ફલ મં અફેએબોડ બં પોસ્તટેડિ, ખાકશી ફાં કાકનાર અં અણુનાસ ઇં ક્યાપસુલ.

જે હોડમાથી અફીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે ખસખસના ઝાડ સગસરી ત્રણ ચાર ફૂટ ઉચા વધે છે એને જીડવા આવે છે. તેને પોસ્ત અને જીડવામા ખી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે ખસખસના જીડવાને શ્રસ્થી ચીરો પાડવાથી તેમાથી જે ગસ નીકળે છે, તે મુકાયો એટલે તેનેજ અફીણ (સં અહિફેન) કહે છે અફીણ એ માદક પદાર્થ છે એની ગણના ઉપ-વિષમા છે અફીણ ઘણુ ખાવામા આવે તો પ્રાણુનાશ થાય છે, પરંતુ એ રીત-સર આપવાથી સાગ ઉપયોગમા આવે છે ખસખસના હોડમાથી અફીણ થાય છે પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણુ નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને ‘પોસ્ત’ કહે છે ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે એનો પકવાન્નોમા અને ખીજ પદાર્થોમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે કુણી હોય ત્યારે ખસખસના પાદડાની એકલી અથવા બેજવાળી ભાજી મારી થાય છે.

અફીણના જીડવામાથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કપાય એવા ત્રણ પ્રકારનાં

કવ્ય થાય છે. સુકવંશ જીડવાનો ભૂકા ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા મળેલા (ડીસ્ટીલ ફેડ) ઉફણી ઉડેલા પાણીમા ૮ પહોર સુધી બીજની રાખનો પછી “પકોલટર” થી બીજ વાસણુમા તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવુ, ઉકાળતા ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી કાઢવુ, અને તેમા મઘાર્ક (ટીચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી થદ થતા સુધી ઉકાળવુ આ નિષ્કર્ષથી અશીણ જેવો મલજલ ન થતા થેન આવે છે મુનાની હકીમ જીની ઉધગસના હાલુકાથી રોગી ધણે હેરાન થતા હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે આ નિષ્કર્ષથી માથુ દુખવુ, ચક્કર આવવા વગેરે અશીણના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનુ તેલ નીકળે છે તે ખાવાના અને ખાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એનો ખાળ ગાય અને બેસને ખાવા આપે છે ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે બીજ મારા હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે આ તેલ તડકે રાખી મેલવાથી સફેદ, પારદર્શિ અને મ્વાદહીન થાય છે એ માથે ચોળવાથી થેન આવે છે અને મનન પુષ્ટ થાય છે રગ તૈયાર કરવાને પશુ આનો ધણેજ ઉપયોગ થાય છે ધોળા રંગમા ખસખસનુ તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઇદાર રંગ થાય છે જે જીડવામાંથી અશીણ કાઢી લીધેલુ નથી તેમાની ખસખસ કઢી અને ફરી હોય છે, અને તેનુ તેલ કઠાહવાથી તેમા પશુ એ હોય આવે છે બજાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતાં સાફ હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે, માળવી તેલ ધણુ કરીને ખાળવામા વપરાય છે મીણુખતી સાથુ વગેરે બનાવવાને પશુ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે યૂરોપમા તેલના રગ (આઇલ પેઇન્ટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામા અળસી અને બીજ તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો ખાળ તાળે હોય તો ધણે મીઠો અને દેરાને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જીની થવાથી તેનુ ઉપર યુસ જાય છે અને તે કડી લાગે છે તે સ્થિતિમા દેરાને ખાવા આપી હોય તો કાઢ પશુ નુક-સાન કરે છે ખસખસના ખાળની રસાયનિક રચના આલોગીના પ્રેફેસર અડરસને આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે—સો ભાગ ખાળમા પાણી ૬૫૬, તેલ ૧૧૦૪, નૌટ્રોજનસ ૬૦૫ ૩૪૦૩, ગુદ અને તેના જેવા પદાર્થ ૨૩૨૫, રાખ ૧૩૭૦ અને બાકી ૧૧૩૩.

ખસખસનુ ઝાડ—આહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્મપ્રદ, ક્રાંતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત, પિત્તનો નાશ કરનાર છે. એના ફળ—ફેફ, આહક અને રક્તશોષક છે ફળની છાલ—શીતળ, લઘુ, કડવી, આહક, તુરી, વાતકારક, ફેફ, સમધાતુ શોષક, પુરુષવનાશક, રક્ત, મદકર, અમિરબીક અને મોહક છે ખસખસ—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, આહક અને વહન-નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) આમાતિસાર ઉપર—ખસખસ દર્દીમા વાડી ખાવી (૨) બાળકને આમ પડે છે તે ઉપર—ખસખસનો કસોય અથવા

ચુક્ર કરી ખવરાવવું (૩) સાંધા દુખે છે તે ઉપર—ખસખસના (પોસ-
દોડના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાંધા ચેકવા (૪) સોજે, પેટનું ચડતું અને
શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર—ખસખસના ફૂલ અને જીડવા પાણીમાં
ફિફળી તે પાણીના ચેક કરવા (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે—
ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સ્ત્રમભાગે લઇ ખારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં
મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજુ ધી અને તેટ-
લીજ સાકર નાખી, તે મળી ન્યમ એટલે બે માસા પર્યંત ગળાવું સતત નાખી
સેવન કરવું એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત
માય છે આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકને પણ આપવાને વાયુ ક્રિતમ છે (૬)
દાડેણા (કેશમાંહેની જમીન કાંચુ ચઇ કીણી ફાડકાંચો ચાય છે તે) રોગ ઉપર—
ખસખસ દૂધમાં વાટી આથા ઉપર લેપ કરવા (૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક
બોરાક—ખસખસ ગાયના દૂધમાં ખારીક વાટીને તેમાં ખીણુ દૂધ અને થોડો
ગોળ કેવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાખરી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા
પછી ખાડ નાખવી આ બોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા
ચોગ્ય છે, અને જે બાળકને હઠામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણાજ હિતકારક
છે (૮) અર્ધીંગ વાયુ ઉપર—ખસખસનું તેલ કાપગના તેલ સાથે શરીરે
ચોળવું (૯) દાડેણા નામના કપાળા રોગ (ઇ. ટ્યુરીજ ધી સ્કાલપ)
ઉપર—ખસખસ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો

(૧૦) અર્ધીણ—સં અહિંન હિં ૫૦ ૬૦ અ—આશીમ. તૈ૦ ગાલમંડુ
હા૦ અદ્યુન, તિયાંક અં ૬૫નુલ, ખાસખાસ ઈં ૦૦ અપિમમ હા૦ પેપેવેરી,
સોફિદેરમ.

સરકૂતમાં અર્ધીણના અહિંન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે અહિંન
એટલે સર્જનું ઝેર મર્પદશનું જેવા પ્રકારનું પરિણામ શરીર ઉપર માત્ર તેવુંજ
પરિણામ અર્ધીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે એથીજ તેને અહિંન, નાગકેન,
જીજ્ઞર્હન આદિ નામો સરકૂતમાં આપેલ છે

અર્ધીણની પ્રાયશિક અમર ક્રિતેજક છે અને પછીની સ્થિતિમાં તે શરીર-
જ્ઞાની પીડા શમન કરીને થેન લાવનારી છે ટાઠીયા તાવની કમકમાટી બંધ
કરવાને તે ઉપયોગી છે એ સ્તબ્ધ હોવાથી અતિશય પગસેવો બંધ કરવામાં, રેચ
બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોઈ પણ પ્રકારનો સાવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી
થાય છે પેટની અદરના ભાગમાં દાહ થયો હોય ત્રો આનો ઉપયોગ થાય છે
તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અર્ધીણનો ઉપયોગ ઘણો ક્રિતાવહ છે ડા
લોક તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે તેથી તાલાવશી શાત મર્ધ
થેન (ઉષ) આવે છે પકવાણપ્રમાના મળ, આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમાં
તેમજ અતિઆર્તવ, પિડિતાર્તવ, સર્વાશય પ્રદર, આયુરકોચન-ન્ય મૃતકૃત્ય આદિ
ત્રી પુરોધાના મૃત્યુમાર્ગના રોગમાં અર્ધીણ ઉત્તમ ઔષ્ણકારી છે મૃતુવર્ત અને
આમવાતના વિકારોમાં પણ અર્ધીણ સારૂ માલે છે અસ્તકથળા, સંધિવાત, અશ્નિ-

બંદ (આપ આત્મી) આદિ નેત્રરોગ ક્રિયાદિમા અશીષુનો ખાલ ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અશીષુનું ઝેર—અશીષુ યોગ્ય માત્રામા આપતુ ગુણકારી છે, પરંતુ તેજ ભરિત આપવાથી મરણકર્તા થાય છે. આજમા આજ એ રતી અશીષુથી મનુષ્ય મરે છે એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણસ્થાપ કરવાને ઉપયોગી મતુ નથી. જાણ કરીને આત્મધાન કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અશીષુનું ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગલરાય છે અને હળવે હળવે લાન નહિ જેવું ચર્ધ માણુમ. મેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલા તો હાક મારવાથી ઉત્તર આવે છે; પરંતુ પાછળથી બોલતુ તદ્દન બંધ થાય છે. શ્વાસ મંદ પડે છે. નાડી ભરપૂર મંદ થાયે અથવા નકામી ચર્ધ જલદી ચાલે છે. અગ કાંઈક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે. આંખો મીચામલી હોય છે. આંખોની મોટાઈ સંક્રાંચાય છે (ખાકા પડે છે). શ્વાસ બંધ પડે છે. ચહેરા રીંકા પડે છે. હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે. મરણ પહેલા શરીર ઠડુ થાય છે. આખના ડાળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથજ લાગે નહિ. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે તેને ઉલટી થાય છે. માથું ફુગ્ગે છે. કદિ કદિ અશીષુનો ઝેરથી આકડી, બકવા, ઉલટી, બુંલાય, ધનુર્વા (તાણુ) ક્રિયાદિ લક્ષણો થાય છે.

અશીષુ ખાવાથી સુમારે એક કલાકે વિષારી ચિન્હ દેખાવા લાગે છે અને જણ કરીને ૨૪ કલાકમા મનુષ્ય મરે છે. દરરોગ અશીષુ ખાનારા લોકો (વ્યસની) ને તેનું ઝેર ખાધ કરતુ નથી, પરંતુ તેનું શરીર અસક્ત થાય છે તેને ઝાડો માર્દ થતો નથી. ખરાબર જૂખ લાગતી નથી. મન ફુગ્ગળ થાય છે. ચહેરા વિચિત્ર દેખાય છે. ઘડપણ જલદી આવે છે અને જણ કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડાકટર લોક માર્દિયા નામનું અશીષુનું સત્વ વાપરે છે તે પેટમા ગમેલ હોય તો અશીષુ જેવાજ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અશીષુ કરના જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અશીષુમાથી ચડુ અને માદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અશીષુ—ગરજ, મારજ, ધારજ અને સારજ એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતાપિતકર, આનંદકરક, માદક (કરી), વીર્યસ્તબ્ધક, કડવું અને મધુર છે, તથા સન્નિપાત, મૃમિ, કષ, પાક, ક્ષય પ્રમેહ, દમ, ઉષરસ, પ્લીહા (ખરાળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અશીષુ પોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનાર છે તેને ગરજ કહે છે અને કાળુ હોય તે મૃત્યુકારક છે. એટલે તેને મારજ કહે છે. જે અશીષુ પીળું છે તે જરા નાશ કરનાર છે. માટે તેને ધારજ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળતુ સારજ કરે છે. માટે તેને સારજ કહે છે.

અશીષુનો ઉપયોગ—(૧) આમાતિસાર અને ફાલેરા ઉપર—અશીષુ, બપકળ, લવગ, કેસર અને કપૂર આ સર્વ ઔષધો સમલાગ લઈ તેની બળે મીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવા આમવિકાર દૂરો તે સારો થશે. (૨) સમહણી, આમાતિ-

સાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર—અરીણુ ૨ ભાગ અને નયકળ, ટકણુખાર, અમ્બકલરમ, શુદ્ધ કંગલ ધતૂરના બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી (મં ૦ માદવેલ) ના પાદડાના રસમા ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમા આપવી પથ્ય દહીં ભાત ખાવા (૩) દુગ્ધવટીઃ—અરીણુ અને વજનાગ બાગખાર રતી, લોહભન્નમ પાચ રતી, અમ્બકલરમ છ રતી એ મર્વને દૂધમા ખગલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ આપી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવા પીવામા દૂધ વગર બીજન પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ, અને રોગ તદ્દન સારો થયા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવા આ દુગ્ધવટીથી સમ્રહણી, વિષમન્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાદ અને પાક રોગ નાશ થાય છે (૪) સર્વાતિસાર, આમાશ અને કૃલેરા ઉપર.—અરીણુ, શુદ્ધ કંગલ ગરકાયલા અને ઘોળા મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમા ખરલ કરી સુક અને ગોળમા મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી, એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાશ અથવા કૃલેરા લશે તો તે તત્કાળ સારા થશે. (૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર—અરીણુ અને નયકળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કરતૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચાર ચીજો લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમા આપવાથી બહુમૂત્ર રોગ સારો થાય છે (૬) અતિસાર અને કૃલેરા ઉપર—અરીણુ અને કેસર મમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુળ ભાગની ગોળી મધમા ખાવી તેમજ ગુળભાર અરીણુ બકરીના દૂધમા આપવાથી પણ કોગળીયુ અને અતિમાદ દૂર થાય છે (૭) કોગળીયા ઉપર—કોપરાના કકડામા છિદ્ર કરી, તેમા બે ગુળભાર અરીણુ નાખી તે કકડા અગાગ ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો, એટલે માણસ સહસા જોખાઈ જશે નહિ. (૮) સળેકમ ઉપર—ઝગળમા થોડું અરીણુ ચોપડી તેની બીટી સળાવાની નાક તેની ઘૂણી સુધતી (૯) માથું દુખતું હોય તોઃ—માથા ઉપર અરીણુનો લેપ કરવો (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો—તેલ, મીણુ અને અરીણુ એકત કરી ચોપડવું (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર—અરીણુ અને દાતવણુ એ બેને લોખડના વાસણમા લીમડાના રસમા ખગલ કરી લેપ કરવો (૧૨) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર—કિચિત્ અરીણુ ખાવા આપવું (૧૩) રત્તલન મારું—અરીણુ એ સ્તભક છે મારે એને નયકળમા ધાલી તે ઉપગના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમા છિદ્ર પાડીને તેમા મૂકે છે, અને તે છિદ્ર બધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ નેષ્ટને તે આપે છે માકર માથે પણ અરીણુ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાચન કરે છે તેમજ ખસખમના જીવવા અને સુક એનો સોળમે ભાગ પાણી શેષ રહે તેવા કાંદો કરી તેમા ગોળ નાખીને પીએ છે (૧૪) પકવાતિસાર ઉપર—આપરીઆમા+ મદ અગ્નિ ઉપર અરીણુ શેકીને ખાવાથી બ્રહ્મજ

+ અહિ મગડીમા સ્થાપરાંત જાણ્યું છે, પણ મારા ધાગવા પ્રમાણે એમા દાષપ દોષ થયો છે એટલે ત્યા સ્થોપરાંત બેધએ અને એનો અર્થ બોપગ (યોપરા) મ્હ એમ થયો બેધએ

પાકલો અતિસાર હોય તો પણ શમે છે (૧૫) નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અરીણનો લેપ કરવો પેટમા વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો (૧૬) અનિસાર ઉપર:—કાદા (કુગળી) ના ગ્સમા અરીણ મેળવી પાવુ (૧૭) બદ ઉપર—પહેલા નળો મકાવી લોહી ઝડાવવુ અને ઝડવા લીમડાનો પાલો બાધવો પછી બીજા દિવસથી અરીણના જીડવાનો કાઢો કરી તેમા ઝપડુ લીંબવી તણ ચાર દિવસ શેકવુ, એટલે દુધ જલદી નાશ પામે છે (૧૮) વાળા ઉપર:—સર્પની કમળી અને અરીણની ચેપલી કરી ઉપર બાધવી (૧૯) નાસુર ઉપર:—માણસના નખ બાળી તે રાખમા અરીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમા ભરવુ (૨૦) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર—અરીણ લીંબુના ગ્સમા મેળવી તે દૂધમા નાખી તણ દિવમ પાવુ (૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:—(૧) રાઈનો લોટ વગેરે ઉલટી થનાગ ઔષધો આપવા (૨) અરીઠાનું પાણી કરી પાવુ અરીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીના ૫-૭ ટીપા પાડવાથી તે ઘણજ નિસત્વ થાય છે (૩) તણ ડિવા ચાર માસા હિંગ જાશમા અથવા પાણીમા વાટી પાની કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી (અરીણની દાખડીમા હિંગનો ગાગડો રાખવાથી અરીણ નિસત્વ થાય છે) (૪) ઘીમા ટંકણખાર અને મોરચુથુ અથવા એકલો ટંકણખાર નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ અરીણ નીકળી નશે (૫) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને નરમાના બિયાનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અરીણ ઉતરે છે (૬) *કાકણીના વેલાના પાદડાનો રમ પાવો. (૭) ઉલ્લી લોરીંગણીનો રમ દૂધ નાખી પાવો (૮) વજ અને સિંધવ એકત્ર કરી પાવો (૯) લોડીપીપર અને મીઠળ આપવુ (૧૦) એકના (ગલગોટાના) પાલોનો રમ કાઢી પાવો (૧૧) ચોડુ મોરચુથુ શેકી લીંબોળીમા વાલી ચૂસવુ (૧૨) તાંદળજાનાં મૂળીયા પાણીમા વાટી પાવો (૧૩) ઉટકડારીના મૂળીયાં પાણીમા વાટી પાવો (૧૪) ગળોની સળીયોનો રમ કાઢી પાવો (૧૫) કિંજળીના ઝાડનો ગ્સ કાઢી પાવો (૧૬) કપાસનાં પાદડાનો રમ પાવો (૧૭) કડવા લીંમડાનાં પાદડાનો અકં કાઢી પાવો. (૧૮) અબાડાના પાદડાનો રસ પાવો (૧૯) આમલીના પાદડાનો રમ પાવો (૨૦) રીનાંડળીના બિયા માહેનુ મગજ પાણીમા વાટી પાવુ (૨૧) નાના બાળકને અફીણ અઠથું હોય તે ઉપર:—કુગળી લાગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા દારા દેશી કાગળ પાણીમા મમળી પાવો ગભિણીએ અરીણનુ કિંવા અરીણ મિશ્રિત ઔષધનુ સેવન કરવુ નહિ. (૨૨) બાળકને અફીણ અઠે તો:—ગોખા ધોઈ ને પાણી પાવુ

x આ જગ્યાએ લખવુ નાઈએ છીએ કે જેમ હિંગ સાથે રહેલુ અરીણ એરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જરા માથે રહેલ હિંગ પણ બરબાદ બન્ય છે. માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જરૂર છે સુકની બૂકાથી ઝરીઆ સડી નળ્ય છે અને કેરીના અજીણનો રામમાણુ ઉપાય સુદ છે.

* અહીં મરાઠી ગ્રથમા કાગળોળી લખી છે અને એનો અર્થ પીણડી થાય છે.

૧૭૦. ખાખરો:—સં પલાસ મં પળસ હિં ખાખર, પલાસ, ઠંક, ટેચ, કેચ, ધારા, કાકરીયા ગં છીલા, કેસલા ઉડિં પરણું તાં પસન, કં મુતલ્લુ, કેપુમુતલ. જં પલાસમાછ તૈં માતુકચેકુ છં ડાઉની આન્ય બ્યુટિયા લાં બ્યુટિયા કડાકા (ગતો), બ્યુટિયા પાવિક્લોરા (ધોળા)

એ ઝાડ ધણેક ઠેકાણે થાય છે ખાખરાના ઝાડ ધણા ઉચા વધતા નથી એનુ લાકડુ સુતારના કામમા આવતુ નથી એના પાદડા અને ફૂલો ઉપયોગમા આવ છે પાદડાના પત્રાળા કરે છે ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે કવચિત ધોળા ફૂલનો પથ્થુ ખાખરો હોય છે રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે ખાખરાને ચપટા રાતો રંગના બીજ આવે છે તેને પલાસ પાપડો કે પિત્તપાપડો (મં પળસ પાપડી) કહે છે રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાના મૂળનો કુચો કરે છે ખાખરાને મુદ (લાખ) આવે છે તે સ્તબક છે ખાખરો:—ઉષ્ણુ, તુરા, વૃષ્ય, અર્મિદીપક, સારક, કડવો, સિન્ધ, આહક તથા લગ્નસધાનકારક છે; અને વૃષ્ય, મુદ્ગ, કૃમિ, પ્લીહા, (બરોળ), સગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે એ રક્ત (ગતો), ધોળા, શુભ્ર, ધોળા, અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના બેદવડે આઠ પ્રકારનો થાય છે એનાં ફૂલ (કેસુડાં):—ચ્વાદુ, કડવા, ઉષ્ણુ, તુરા, વાતુળ, આહક, શીતળ તથા તીખા છે, તમા, લાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, ટાઢ અને મૂત્રક્રમ્છનો નાશ કરે છે એનાં ફળ (પિત્ત-પાપડો):—ફેલ, લઘુ, ઉષ્ણુ તથા પાકકાળે તીખા છે, અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, ટાઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા ગળનો નાશ કરે છે એનાં ફળોમાંનાં વિયાં:—સિન્ધ, ઉષ્ણુ તથા તીખા છે, અને કફ તથા કૃમિ (કગમ)નો નાશ કરે છે એનાં કુખ્યાં પાંદડાં:—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે x ઉપયોગ:—(૧) નાના

x પલાસપાપડાના ફૂલ કપકે શુક (પોપટ) ને મળતા હોવાથી સંસ્કૃતમા કિંચુક એટલે 'કાઇક પોપટ' નામ પડેલ છે અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસુડા કહે છે

ચરકમાં:—એને કફસર્મન, વૃણશોધન અને કુટપ્રશમન વર્ણન કરેલ છે ચક્રદત્તમાં:—ખાખરાને આહી રીતે લગાવવાનું લખે છે તથા અવહારમા અન્ય આહી પદાર્થ અને મિઠાણુઓની માથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના ઝાઝવાં અને ઝાખ પડેલ હોય તો થાય છે મખજન અમ્લ અદ્ધવિયામા કહે છે કે—પલાસના પાદડા આહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે એ ફેડા, મુઠાસા આદિ ફર કરવા એપડે છે, તથા પેટમા વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા દરસના રોગમા ખાવાની લલામણુ ઝડે છે મફેદ જાતના ફૂલ આહી, મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્પન્નકર્તા માનેલ છે વળી પોટીસ તરીકે ખાધવાથી સોળને ઉતારે છે પેશાબ અને રમેદર્શનને વધારે છે ડાંઠ એનરેલી કહે છે કે મગસ ધલા-દામા તામિલ વૈદ પેટમાંના ગોળ અને ચીપટ કૃમિ (કગમિયા) કહાડવાને પલાસ પાપડાનુ ચૂર્ણ ૨ા તોલાની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે હોર-ટસ-મલવારીકસ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે ખાખરાની જાલ સુન્ની સાથે

ખાખાના કૃત્તિઉપર:—પિતૃપાપડો દ્વંધમા ધસી પાવો કિવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું; અથવા પિતૃપાપડો અર્ધો કાચે રોકી મગની દાળ જેટલો ધીમા આપવો. (૨) દાદર ઉપર:—પિતૃપાપડો લીજુના રસમા ધસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંધ્યા (વાંઙ્ગી) ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:—પિતૃપાપડને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવથી સ્ત્રી ગર્ભિણી આમ છે (૪) ગલગંડ ઉપર:—ખાખરાના મૂળ એખાના ધોવરામણમા વાટી તેનો કાનતી બાબુપર અને કિચરી ઉપર લેપ કરવા. (૫) અડકાવ (જટુસાવ) બંધ થવા માટે:—પિતૃપાપડો અને શેવતીના ફૂલ પાણીમા અથવા ધીમા ભસ્મ કરવા અને ફટકેડીની પોટલી યોનિમા રાખવી, એટલે અડકાવ (જટુસાવ) બંધ થાય છે (૬) પુરુષના આવાજ માટે:—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીડું માટણ મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવા; એટલે માટણમા અર્ધ પડે છે તે અર્ધ ખાવાના પાનમા ચોપડીને તે પાનમા મરેડીનું છાંયું એક મૂકી તે પાન ખાવું, એટલે એકજ દિવસમા પુરુષના આવાજે કિલ્લો સ્ત્રીસંગ કરવા (૭) ખરેખર ઉપર:—પિતૃપાપડો, હાડકાલ અને વજનામ એ બુના ધીમા ધસી તેનો લેપ કરવા (૮) કૃત્તિ ઉપર:—ખાખરાના બી અને વાવડીગ એ ત્રણ ત્રણ મામા ભાઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસ લીજુના રસમા અથવા મધમા નાખી આટવું (૯) પ્રમેહ

મેળવીને સાપના કરડેલ ગ્રસ્થિને અપાય છે હાંકરે સરજુડ કહે છે કે ખાખરાના બીજ (પલાસ પાપડો) સુરાખારમા છાળી દેથી વેલ પેશાબની ચેલીમા થનારી પથરીના માટે આપે છે હાલમા એ ગ્રંથને ગુદ કંચીજી દવાઓમા વપસાય છે પલાસ પાપડને લીજુના રસમા વાટી શરીર ઉપર આપવાથી મામડી લાલ થાય છે અને થળ મટે છે ડાંઠ રોકસંધર કહે છે કે—ફલનો રસ ગરમીથી ધારી કરી તેમા ઘેસી ફટકેડી નાખી રગવાથી રેવચીના રગથી પચ્ચ વધારે અચકદાર રગ બને છે વળી તે કહે છે કે સુકા ફૂલમાથી કાઢેલ સત્વ તાજા ફૂલના જેવો ઉત્તમ નેહિ નીકળે આ સત્વ ધણુ દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે સુકુતમાં અને સ્કતપિત્તમાસક તથા યોનિદોષમાસક માનેલ છે સુદં એકથી બે રત્તીની માત્રામા આપવાથી અતિસાર અને પીળા સોષીના ગાડાને બંધ કરે છે બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે જો મૂળ પુરુષલીથી ઉતરતું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમા છાળી રોક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ગ્રંથ ઉપરથી લાખ મજુ કેટલીક વખતે મળી આવે છે એના મૂળની જાલ કહારી ધણુજ મજ-બૂત દોષા બનાવે છે, અને હાળી આદિ તહેવાસમા કેન્ડાનો રગ જાટે છે. ચરકમા પલાસપાપડને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જોડે કરનાર) તથા વેદના આપનકર્તા માનેલ છે. અને સુકુતમાં એને યોનિદોષહર તથા શુક શુક કરનાર (વીર્યને શોષનાર) માનેલ છે

પિતૃપાપડને અડકાવા દ્વંધમા પલાળી જાયે સુકવો આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી ગળેલ હોય અને તે પાણીમા ધસી વિહીના ડખ ઉપર ચોપડી હોય તો વિહી ત્વરિત ઉતરી જાય છે

ઉપર:—આખરાના ફલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખીને સવારે તે માળેલા પાણીમા સુરોખાર અર્ધો તોલો અને માકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવુ, અથવા આખરાના ફલનો કાદો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાધા પડાઈ જયા હોય તે ઉપર:—પલામપાપડો મધમા વાડી લેપ કરવા (૧૧) બરોળના રોગ ઉપર:—પલામપાપડો ખરમાણીના રમમા વાડી મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી, તેથી ઝાડો થજે ઉનાગ લી અને ભાત, અથવા આખરાના ફલ ખાસી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાધવા (૧૨) બાળકોને ચોરી (ભીણી ફાલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—પિત્તપાપડો લીમડાના રમમા ઘસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—આખરાના બી કચરીને ભીજવી રાખવા અને પાણી માળી લઈ તેમા મધ નાખી આપવુ (૧૪) વાળા ઉપર:—આખરાના ફલ વાડીને ગોળમા સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી (૧૫) મૂત્રરોચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—આખરાના સુકાયેલા ફલ ૧૦ તોલા પર્વત લઈ તે ધોવા, અને તેમા થોડુ પાણી નાખી ઉપર ઢાકણુ દઈ તે ઢાકણુમા થોડુ પાણી રડીતે મદ અમિ ઉપર વરાળ આવે ત્યા સુધી બાધવા પછી તે ફલ પીલી તેમાથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાંચેર પર્વત માળી લઈ તેમા બે માસા પર્વત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવુ, અને બાકી જે પાણી ગહે તેમા તે બાકેલા ફલ મેળવી પેટપર બાધવા (૧૬) ચોનિકક ઉપર:—પિત્તપાપડા કચરીને કણકમા મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે ૬૬ ઉપર બાધવી લગોડી રાખવી તેથી તે માસનો ગોળો પડી જશે અથવા આખરાના ખારના ચોજે કરી ઘૂત સિદ્ધ કરી તે પાવુ (૧૭) અતિસાર ઉપર:—આખરાનો ગુદ ૫-૧૦ ચણાડીભાર માકર સાથે ખાવા (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—આખરાના પાદડાના ડીટા માધારણુ ચાવી મ્હોડામા ગાખીને તેનો દ્રવ (રમ) ગળતા જવુ, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે (૧૯) બગઈ વગેરે કાનમા ગઈ હોય તે ઉપર:—આખરાના અકુરોનો રસ કાનમા નાખવો (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:—આખરાના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા અને લેપ પણ કરવો (૨૧) મુખરોગ ઉપર:—આખરાના પાદડાનુ ડીટકુ ચાવી મ્હોડામા રાખવુ

૧૭૧ આજકાલતી.—સં વૈશ્વિકા ધૂમયુગ્મા મં આજકાલતી વિચુવા હિં બીજવા બં વિષાતી, વિષ્ટી કં ઈગુલે માસસાહોત્ર, મુચિગિડ તાં કાયચોરી તૈં કલમોદી તું પચ્ચીગી મલાં કોનકવા ગોમં બાજ્જુલી લાં દેણ્યા ઇન્હેણુકદા

આજકાલતીના ઝાંઝ નાનકડા હોય છે એ ચોમાસામા ઉમે છે બાજ્જુ કાલતીના પાદડા મોટા હોય છે એ પાદડા શરીરે લાગવાથી અતિથય આજ થાય છે એ પાદડા ઉપર ખારીક ચુચ્છા આવે છે એ પાદડા કાળા રંગના હોય છે ઉપરોગ:—(૧) કોલ્હા (શિયાળ) ના વિષ ઉપર:—આજકાલતીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૨) વાળા ઉપર:—આજકાલતીના મૂળ ગરમ પાણીમા

ધરી વાળા ઉપર લેપ કરવો વાળા બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમાં વીટા-
ળવો પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકાલતીનું મૂળ ચા-
પાય વાર ચોપડવું પછી તત્તુ ઉપર વીછીનો કાટો મારવો, એટલે તુરત બધા
વાળા બહાર આવશે (૩) દાદર ઉપર:—ખાજકાલતીના મૂળ તુલસીના રસમાં
ધરી ચોપડવા

૧૭૨. ખાટખટુખા (ખારખટુખા).—સં અન્ના, અન્નપક્ષી, અન્નપક્ષા
મં અખટવેલ, કડમોડી કડમડવેલ હિં રામચના કં હેમોલી લાં વાછરીસ
પેન્ડાકાઈલા

ચોમાસામાં આ વેલાના કદને અકુર કુટે છે એ વેલ ધોળી હોઇ કિચિત
ડાગરના કુમળા અકુરો જેની દેખાય છે એના પાદડા ધણાજ બડા હોય છે
એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે એની ખટાશ આખલી કરના પણ વધારે
હોય છે એ સારક, અમિટીપક અને મદને હરણુ કરનાર છે x

૧૭૩. ખાટીલુણી:—સં ચામેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા મં આખવતી
આખટી હિં અખાટી, અરૂલ, અમ્લિલોના બં અમરૂલ ૦ પુલુલુલિસે નિરૂગોલી
તેં પુલિચિતા, પુલ્લાચેચલિ. તાં પુલિયાકિંગિ, પુલિયાગ્ધ મલાં પુળિમારલ ગોં
તેલતુપિ લાં આક્સેલિમ્ કોર્નિક્યુલાટા

ખાટીલુણીનાં જાડો ભિનાશવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉગે છે
આ જાડને આખોલી (મં અખોલી) એમ પણ કહે છે આ જાડો જમીન સાથે
વેલાની માફક ફેલાય છે એના પાદડા આમલી પ્રમાણે ખાટા લાગે છે આ જાડ
ઉપર લાલા જેવા અણીદાર અને લાખા ફળો આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અમરીજી
ઉપર:—ખાટીલુણીનો રસ આપવો (૨) પિત્તથી મસ્તક લારે થાય છે તે
ઉપર:—ખાટીલુણીના જોડવા ખારીક વાટી, તે ગોળી કડા પાણીમાં કાલવી
ઉભરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમાં ધોળી દુધળીનો રસ નાખવો ૬૬
થયે માથે લેપ કરવો અને એજ ઔષધ થોડું તાળલા ઉપર ચોળવું એથી એનો
તુરત ગુણ થાય છે ચોપડેલો લેપ મુકતાજ માથાનો ભાર ઉતરશે (૩)
શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાકાં ઉકે છે તે) ઉપર:—
ખાટીલુણીના પાદડાનો ગમ કાઢી તેમાં મરીનો છુકા અને ઉનું કચેલું બી નાખી
શરીર ઉપર ચોપડવું (૪) દાહ ઉપર:—ખાટીલુણીના પાલાનાં રસનો શરીર
લેપ કરવો

xખાટખટુખાની મોટી વેલ થાય છે પાદડા એંડાલીમાં પાય પાય હોય
છે ફળ જુમખામાં આવે છે એના મૂળની સાથે નાની મોટી નખ્યાબધ મઠિા
લાગેલી હોય છે એ ગાઠો ધસીને ચોપડવાથી સાપના જેવો સોજો ત્વરિત ઉતરી
જાય છે મત્રની ઉજળીની માફક શરીર ઉપર એ ગાઠ ફેરવવાથી વીછીનું જે
ડખમાં આવે છે; અને એજ ગાઠ પાણીમાં ધમીડખ ઉપર ચોપડવાથી ડખમાંથી
પણ ઉતરી જાય છે એવો મહાન ચમત્કાર એ ગાઠમાં રહેલો છે એ મઠિાને
ખાટખટુખાની મોટલી કહે છે

૧૭૪. ખિલખિલકા—આ ઝાડ સુમારે માથોડુ હલુ વધે છે એના પાદડા મીઠા લીમડાના પાદડા જેવા હોય છે પાદડાનો રંગ ગાદ લીલો હોય છે ખિલખિલાના ઝાડ વિશેષ કરી દુગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે કાકળુમાં એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) મહારોગ અને વ્યૂત્પાવા ઉપર—ખિલખિલાના પાદડાની શરીરે ઘૂણી આપવી

૧૭૫. ખીજડો (સમડી) :—સં મં શમી દેં સવદ્દ બં શાધ-ખાખલા કં ખની તૈં શમીએદ્દ નખીએદ્દ ઈં રપજદી લાં પ્રેસોપિસ ંપાધસિજેરા હિં સમી, છોકર, સદેદ કોકર

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે શમીના ઝાડ મોટા થાય છે શમીના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે x ખીજડો :—તુરો, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કઠવો, તીખો તથા રચક છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કાંઠ, અર્શ, દમ, ઉષરસ, કંઠ, બમ્બ, કૃમિ, કપ તથા અમતો નાશ કરે છે એના ફળો :—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધા-કરક, ચૂર, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે ખીજડી (મેડી ખીજડી સં લઘુશમી મં લઘુશમી, ખેરી. હિં છોટીસમી. ં કડવન્નિ.)—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કાંઠ, અસ, કંઠ તથા મેત કાંઠનો નાશ કરે છે એનાં ફળો :—ચૂર, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્ત, મેધાકરક તથા ઉષ્ણ છે, અને ત્રણ, કેશ તથા કંઠના નાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) ખજજા ઉપર—ખીજડાનો પાલો (પાદડા) ગામના દહીયા વાટી લેપ કરવો (૨) નખદંત વિષ ઉપર—ખીજડો, કઠવો લીમડો અને વડ એની છાલ વાટી લેપ કરવો (૩) મગ્ગ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ સામા છદ્દ મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને આમનું તાલુ દૂધ પાશેર લઇ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું પછી તેમાં ઘોળા બજી-દાના ફૂલ અર્ધો તોલો બસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃ-કાળે એકવાર પ્રમાણે સાત દિવા મેદ દિવસ (ચુલુ આવતા) સુધી આપવું. (૪) ઘાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર—ખીજડાના કુમળા તેજા અને દેખાવ-ગીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત કરી તેમાં થોડું છદ્દ નાખી બારીક વાટવું, અને આપનું તાલુ દૂધ પાશેર લઇ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવ (૫) મૂત્રકૃંદ્ર ઉપર—ખીજડાના

x ખીજડાની શીંગોને સાધરીઓ કહે છે એને બારીને એવું શાક અને કઢી કરે છે વળી એની સુકવણી ઝરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે એ ઝાડ ઉપરજ સુકાઈ મએલી પાકી ફળીને ખોખા કહે છે તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે ખીજડાના પાદડાનો રસ માપના ઝેરને ઉતારવાનો એક અમકારિક રામખાણુ હિપાય છે, એમ અમને એક મહાત્માજી દરમાન છે. આશા છે કે એને કાંઈ પણ અજબાવી ખાત્રી કરશે જુની સાધરીઓ બારીને ત્રીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફાટે છે.

તેણે ગમ્યના દ્વિમા વાડી તેમા જરાની ભૂકી અને ખાડ નાખી પાવુ (૬) મુદ્દમાં પાવુ અથવા ખર પડતુ હોય તે તે ઉપર—ખીજડના તોરાનો રમ ગામના દ્વિમા કાઠી જર અને સાકર નાખી પાવો. (૭) ગરમી ઉપર—ખીજડના તોરાનો અથવા પાદડાનો રમ જર અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો

૧૭૬. પુરાસાની અજમો—સં પુરાસાની મં પુરામનીએવા હિં પુરાસાની અજવાઇન બં પુરાસાની ચોયાન તૈં પુરાસાણાવમુ તાં ખોરસાની આનામ, શિટામુટ્ટી ૩૦ વજ, તુખમેવજે અં વજરૂવખજ, અખીદ શીકરાન ઇં હેનખેન લાં હાયોસ્થામસ, નાયન

‘પુરાસાની અજમો’ એ પરિચયા દેશમાહેના પુરાસાન અને ચમાન પ્રાતમા પકિ છે, તે ઉપરથી એનુ એવુ નામ પાડેલુ છે એ ખીજ ચપટા અને ખારીક હોય છે એ ખીજ અજમાના જોટલા તીખા નહિ હોતા કિચિત્ તીખા હોય છે એ ખીજ પરિચામાથી અહીં આવે છે એનો વૈદ્યમા ઘણુજ ઉપયોગ કહેલો છે

પુરાસાની અજમાના ઝાડ ધવરા, તખાકુ ઇત્યાદિ જાતના હોઇ તીવ વિષારી છે ડાકટર લોકોએ એના પાદડા અને ખીયાની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને તેમાથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે પુરાસાની અજમાના ઝાડમાથી નિષ્કર્ષ અને મધાક (ટીચર) તૈયાર કરે છે તેમાથી નિષ્કર્ષ કહાડવા માટે પાદડાનો અને ફૂલોના તુરાનો ઉપયોગ કરે છે વર્ષાસુ રોપા કરતા દિવાર્ષિક રોપામાથી હાયોસાયમિન નામનુ સત્વ વધારે નિકળે છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રવત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે પુરાસાની અજમાના રોપામાથી એક રક્તિકરૂપી સત્વ નિકળે છે તેને “હાયોસાયમિન” એ નામ આપેલ છે તેનુજ પૃથક્કરણ કર્યુ એટલે તેમાથી “હાયોસીન” નામનુ ઉડી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળુ સત્વ નિકળે છે ઉડનાર તેલ ઘણુ તીવ અને પીડાશામક છે એ ‘હાયોમાયમિન’ કરતા પાચગણુ તીવ છે એટલે કાળજીથી વાપરવુ જોઇએ પુરાસાની અજમાના પાદડા કરતા ખીયામા ઔષધિક તીવતા વધારે છે ખીજ માદક, વ્યુવાધી અને પીડાશામક છે તેના સત્વમા આ ગુણુ ખીયા કરતા વધારે પ્રમાણથી છે વાતાન્માદ (મં વેડ), ખજવાયુ (લુલાપાયુ), કપવાયુ, અપરમાર (મુગી) થી થએલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્વ ઘણુ જ સારૂ ચાલે છે આ સત્વ ‘ગિલ્સરીન’ વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમા અર્ધ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણુની થર નહિ આવવાને માટે ‘કાર્બોલિક’ અન્મલ એ મિશ્રણમા નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડાકટર લોકો પિચકરીથી આમલીની અદર નાખે છે સત્વ આપવાનુ આ પ્રમાણુ ઘણુ જ સફલ છે એક ઝેનના સોમા આગથી એક ઝેનના પચાસમા ભાગ પ્રમાણુ ઘણુ જ સફલ છે એક અલકહોલીક પ્રકૃતિલુ છે તેનો રક્તિક અને છે આરભમા આ સત્વ પુરાસાની અજમામાથીજ કહાડવા હતા; પરંતુ હાલ “રક્તોલિયા” જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કહાડે છે એ ધતુ-રાજા પણ છે એમ તે કહે છે

પુરાસાની અજમો અઘો ડ્રામ, ૧ ડ્રામ ખસખસનાં જીડાની જાણ, મધ

અને પાણી માથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે બીજી વાદી આપવાથી ઝોંકા આવે છે ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અશીષ્ય અને ડાહડરોનું 'મેલાડાના' નામનું ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્યવર્તિ છે ખુરાસાની અજમાના પાદડાંમાથી કહાડેલ મલાર્ક (ટીચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા ડમ્બે કરવાને આવે છે ઉધ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક ભ્રમ અથેલ હોય તો ખુરામાના અજમાના પાદડાંનો અર્ક ડીક ઉપયોગી થાય છે આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ઐતનો આડમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦ મો ભાગ છે વાતોન્માદ (વક) અથેલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્વનો પાણીમા ડાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો ખુરામાની અજમાના બીજ પાતળા ડામર સાથે મમળી તેમા ૩ બીજવી દાતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવ છે અથવા તે ખેરબના તેલ સાથે મસળી તેમા ૩ બીજવી તે દાતના કોતરમા ગળે છે એથી દુખાવો શાત થાય છે એના અર્કનું ડીપુ આખના પોષવ્યાને ચોપડવાથી આખો દુખતી બધ થાય છે આખિની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપ-જજ એના અર્કનો મારો ઉપયોગ થાય છે એના પાદડાંનો રમ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શળ અને દાહ બધ થાય છે ખુરાસાની અજમાના બીજ થોડીના દૂધમા વાટીને બેસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભ-વતી સ્ત્રીઓને પેટ ઉપર બાધવાથી ગર્ભ બધ થાય છે, એવી કહેવત કાશ્મીરમા આજ મુંથી ચાલતી આવે છે આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની નીચતની કલ્પના કરી શકાય છે, એનાથી બનનારા ઔષધ (મલાર્ક—સત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યૂરોપ-ખડમાથી પુષ્કળ થાય છે **ખુરાસાની અજમા**—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કર્નાશક છે બીજન ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ**—(૧) વિષમજ્વર ઉપર—ત્રણ માસા ખુરામાની અજમા અને નવ માસા જેડીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવના પહેલા તે પીવો

૧૭૭. ખેર:—મં ખદિર મં હિં કં ખેર. તેં ખાસુ, ખદિરમુ મલાં ગિનિત્રિ. તું કાસુ તાં વોગલે લાં એકશિઆકેટ્યુ

ખખેર અરપ્યવૃક્ષ છે સજ્જાદિના નીચેના પ્રદેશમા એના વન ઘણા છે એને

ખખેર ઘોળો, રાતો અને દુર્ગંધ એમ ત્રણ જાતનો છે ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમા શ્રુવા આદિ કરવામા ઉપયોગ થાય છે મદનપાલ નિઘંટેમા લખે છે કે—આ ઝાડની અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાથી ઉકાળીને સત્વ કહાડે છે એને કાથો કહે છે કરીયાતાને પાણીમા બીજવી રાખી તે પાણીમા ૧૦-૧૨ ઐન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આતરે આવનાર તાવની બીમારીમા આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે રૂચિરના વિકારથી દાતના પારામાથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર મેળવે તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે ૩૧૦ એમ. રોસના કહે છે કે—ઘણાજ દુષ્ટ નાસુર અને દાદના ડાવા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજન પદાર્થોની સાથે મલ-

બારીક અને કઠિન કાટા હોય છે એના પાદકા ખીજડાના પાદકા જેવા હોય છે ખેરનું લાકડું ઈમારતના કામમા બહુ ઉપયોગી છે ખેરના ઝાડમાથી કાચો ઉત્પત્ત થાય છે એનું લાકડું માટીમા કેટલાએક વર્ષ રહે તો પછુ કહોતું નથી ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીયો, તથુની મેખા વગેરે બનાવે છે ખેરના લાકડાનો ગાબો બ્રહ્મા કઠિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથિયારના હાથા કરવામા તેના ઉપયોગ કરે છે ગેલડીને રસ કાઢવાને મજબૂત કાલ પછુ તેનોજ બનાવે છે ખેરમાથી કાચો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જુનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાલાના બારીક કંકડા કરી એક વાસણમા ભરે છે પછી લઘી સળગાવી તેને ઉઝાળી ધરતુ રાખવાથી વાસણમા કાચો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે ઈમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાચાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું છાલ માથે બારીક કાપી, બારી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પછુ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી ખેર.—પાયક, શીત, ગમકાળે કડવો, તુરો, ગતશુદ્ધિગ્રક તથા

મમા મેળવી ત્રાળવાથી લા જલહી રૂઝાઈ ગય છે ચરકમા લખ્યુ છે કે — ખરની છાલ કોઢની નાશક છે તેમજ સુશ્રુતમા તેને મેહહર કુલનાશક અને મેદશાપણુક્તો માનેલ છે એ પ્રથેમા કાચાને મ્તલક માનેલ છે પાદકાને ત્રવાથ કરીને આપવાથી મૂત્રગ્ધાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રૂચિર શુદ્ધ થાય છે હિન્દુસ્તાની મનુષ્ય કાચાને ઠંડો, ગ્રાહી અને પાયક માને છે તથા ગળાના અદરના રોગોમા, મ્હોડાની મરમી, ફુલેલા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને શળના રોગોમા ઉપયોગી માને છે જુના નાસુર, ફેણ અને ગાંઠ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે કાચાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા શરરગધર, ચક્રદત્ત અને લૈષજ્ય રત્નાવલિ આદિ પ્રથેમા બહુ પ્રયોગો કહેલ છે મુસલમાની પ્રથેમા પછુ કાચામા ઉપર કહેલ બધા ગુણો માને છે ખેરના લાકડાના જુના ગજલમાથી નાના નાના દુકડા અને લાકડીના લાલ દુકડા મળી આવે છે એને ખેરસાર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે દેશી દવાઓમા એને છાતીના રોગોમા અત્યત કિમતી માનેલ છે એનાથી કંઈ જુદો યર્થ નીકળે છે કાચો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે એ પ્રસૂત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા મ્તનમા દૂધ વધાગવાને માટે અપાય છે.

રૂઝ લેવરાવનાર અનેક મલમેમા કાચો વાપરવાની વણુક વૈલો અને સાધા-ગજુ મનુષ્યોની પછુ પારિપાટિ જ્ઞેવામા આવે છે કાંઈ પછુ પ્રયોગથી મને તેવો દર્બંટ અપાયેલ રેય ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાચો વાટી પાણીમા મેળવી બેઝક રીતે આપતુ રેય વાળવાનો આ છેલ્લામા છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે ધોળા ખેરમાથી બનાવેલ કાચાને કેવળીઓ કાચો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

દાતને હિતાવહ છે, અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કાઠ, કફ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અગેચક, પાકુ અને રક્તહોષનો નાશ કરે છે ખેરનો શુદ્ધર— મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે ખેરનો સાર—ત્રણ તથા વિશદ છે અને રક્તહોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉપદશ (ગરમી) ઉપર—ખેર અને અસાણનો નાદો, ત્રિફળાતુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદશ રોગ જાય છે (૨) કાઠ રોગ ઉપર—ખેરના પચાગ (મૂળ, પાન, ફલ, છાલ અને ફળ)નો કાઠો કરી રાખવો, અને તેનાથી નાન, પાન, મોળન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કાઠ દૂર થાય છે તેમજ કાઠ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો (૩) ભાગદર ઉપર—ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઠો કરી તેમાં બેસતું લી અને વાવડીગતુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૪) સોમલના વિષ ઉપર—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો (૫) બાળકોને મુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપર—ખેર રોગના લક્ષણો એવા છે કે અજીણ થઈ પેટમાં ફૂલિત મળની ગાંઠ થઈ પાસળાઓ ઉપરેલી લાગે છે, ગાલ ઉપર મોળની છાયા જણાય છે, પેટ પુલેલુ જણાય છે, મત્ર પીણુ થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે એ ઉપર ખેરની અતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડધ જેટલું ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાત્ર કાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું (૬) તિડીક (તણખીયા) પ્રમેહ ઉપર—ખેર, બાવળ અને ખીજડા એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાળ દૂધમાં વાડી, સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં છરાની બૂકી આર શુભભાર અને માકરની બૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દર-રોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું (૭) તેમજની ચણેલો લોઝા સારો થવો માટે—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો (૮) માણસને શ્વેત લાગ્યો હોય તો—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો (૯) પ્રમેહ અને ઊનવા ઉપર—ખેરના અકુર ૪ પૈસાભાર અને છર ૧ પૈસાભાર લઈ વાડી, ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું આ આર્યવેદ બે વખત આપવું (૧૦) ઉધરસ ઉપર—ખેરની અતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાદળ ૨ ભાગ અને લવણ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું (૧૧) કાન પાકવો હોય તે ઉપર—પોણા કાથાની વસ્ત્રગાળ બૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પીચકરી જેવી કાનમાં સેરે પાડવી પછી કાન સ્વચ્છ ધોવા (૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા સુક નાખી બારિક વાટી, તે ગોળા અથવા તાળ દૂધમાં કાલવી પ્રતિ દિવસે પ્રાત્ર કાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી (૧૩) કાઠ ઉપર—ખેરની છાલ અને અમ્બાનિ કાઠો, બાવળાતુ ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કાઠ દૂર થાય છે

૧૭૮ ખેરવેલ:—સં. ચ્યારી, આદિ મં. આસડી, વેદ્યાચર હિં. વસ્ત્રાખડી, મદિક્કન કં. સંસ્કરિ ભાં. એકેશિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાટાવાળી હોઈ તે વેલની માફક પ્રસારે છે. એનું વર્ણન—

દિર એવુ સન્નિવૃત્ત અને અગતી એવુ મરહીમા પણ નામ છે ખેરના ઝાડ જેવા એના પણ પાદડા હોય છે એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તતુવાળા બાવળના જેવા થાય છે ખેરવેલનો વાડ કડવા માટે ઉપયોગ થાય છે ખેરવેલ.—કડવી, તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી અને રક્તકાપન છે એ વાયુ, ઉષ્ણ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે

૧૭૯ ખોરેતી:—(સં કટુ) એ વૃક્ષને “ખરવત” પણ કહે છે એ ઝાડ ધણેક ફેંડાણે થાય છે એના પાદડા ઉપર જવત જેવા ખગખરા કાઠા હોય છે ફેંડાણુમાં સુતાર લોક એના પાદડાને લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે, તેથી લાકડું સફાઈદાર બને છે એના પાદડા અને ફળો બોખાડાના (કાળા ઉખરાના) પાદડા અને ફળ જેવા હોય છે ઉપયોગ—(૧) શ્વાફેાદર ઉપર—ખોરેતીની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાળના દૂધમાં ૩ દિવસ પાવો અથવા જાલ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવી (૨) ખરોળ ઉપર—ખોરેતીના મૂળ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવા અથવા ઝાડનો ઉતાર ધી અને ભાત અથવા ખોરેતીના ફળની જુકી નાળિયેરના અગરસમાં આપવી (૩) ખાળકોના પેટ-માહેના ભાર ઉપર—ખોરેતીની જાલ, ચિત્રાના મૂળ અને અવેડાના મૂળ, ગોમૂત્રમાં ધસી પાવા વેચ થાય તેા ઉતાર દહી અને ભાત (૪) ભાર ઉપર અને ખરોળ ઉપર—ખોરેતીની જાલ, પાણીશાક અને નાળિયેરની કાચલી, એ મમ્ભાજે ગોમૂત્રમાં ધસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું (૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં પ્રજ્વલ થયું હોય તે ઉપર—ખોરેતીની જાલના રસમાં કપડું બીજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી, અને ઉપર એક કપડું આપ્યા માથા ઉપર વીઠાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત ગાળવી અને પથ્ય પાળવું (૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—મહિનામાં બે વાર ખોરેતીના જાલ ગોમૂત્રમાં ધસી પાવી. (૭) ગુદખરોગ (ગાણા) ઉપર—ખોરેતીના સુકાયેલા ફળો અથવા જાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાચ તોલ્લ ગોમૂત્રમાં અર્ધ તોલ્લ પ્રમાણે ધસી તે પ્રાશન કરવું (૮) દંતગુણ અને દાંત હાલવા હોય તે ઉપર—ખોરેતીના દાંતજીવડે દાંત ધસવા એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખના બંધ થાય છે (૯) અમરકામ આક્રમક માટે—ખોરેતીના ફળેનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૦. ગજકર્ણી:—(મં નામટી) ગજકર્ણીના ઝાડનાના હોય છે એના પાદડા ભાગ્યના પાદડા જેવા લાખા હોય છે એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે તે શરીર ઉપર અનાસ દાદરના ચાઠા જેવા રાતા રંગના અને ચપટા હોય છે ગજકર્ણીના રસ નીકળે છે ગજકર્ણી—પાકકાળે ગ્વાડું, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કષ્ઠ; શક્તિ-બળ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કદ પાકુમેગ, મેન્ને, અર્ક, કૃષ્ણ, ગુદમ, કિલ્લ, અન્નાકવાયુ, પીલા અને સપ્તર્ષીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) આક્રમક ઉપર—ગજકર્ણીના ઝાડને રસ એકપદ્ધતે (૨) દાદર ઉપર—ગજકર્ણીના પાલે કિંવા મૂળની જાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનું મૂળનું કા ઝાડ,

ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડા, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું (૩) પાલી ચઢે છે તે ઉપર:—ગજલ્લીના પાદડાના ગસમા નવમાઝ વગી ચોપડવા (૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે.—ગજલ્લીના પાદડા વાટી શરીર ચોળવા અને થોડીવારે ન્નાન કરવું એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાગ કરવું

૧૮૧ ગરલ્લી.—મં ગોઝલ્લી, અપગજિતા મં ગોઝલ્લી, સુપલી, ગજળી હિં કાયલ બં અપગજિતા હાપગમાલી કં બિલિયબિગિક્ષિકે, ગટ્ટના, હિન્ટના તાં કાકનન્કારી, કાકાન મલાં આગલ હાં માઝીચન અં મજરયુતએ હિન્દી ઇં ઇન્ડીયન મેઝાગિયન હાં કંલંટારિયા ટગ્નેટિયા

ગજલ્લીના વલા પ્રસિદ્ધ છે ગજલ્લીમા ધોળી અને ઢાળી એવી બે ભતિ છે ગજલ્લીને લાળી શીંગે આવે છે એના કુલ આકારે ગજલ્લી જેવા હોય છે એ ફક્તનો પૂળના કામમા ઉપયોગ થાય છે ધોળી ગજલ્લી વધારે ગુણુવાળી છે ધોળી ગરલ્લી:—તીખી, શીત, કડની, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, મારઢ તથા વિપનાશક છે અને ત્રિદોષ મન્તકયા, દાદ, ઢાદ, શળ, આમ, પિત્તોપદવ માત, કૃમિ, ત્રણ કફ, ગ્રહપીડા, શીપરેગ તથા મર્વ વિપતો નાશ કરે છે કાળી ગરલ્લી:—ડડવી નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ, પિત્ત, ડક, જવર, દાદ શ્રમ પિશાચત્યાધા રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિક્રમ, દમ, કફ ક્રાદ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે શ્રીગ્જ ગુણુ ધોળી ગરલ્લીના જેવા છે ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવા એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામા જાય છે (૨) રેચ થવા માટે—ગરલ્લીના બિયા ધીમા તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું (૩) મરુતકશૂળ ઉપર અને આદારશીશી ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીનું મૂળ પાણીમા ઘસી તે નાકે મુઢવું (૪) તણુખીયા પરમા ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી માત દિવસ મુધી પાવા (૫) હુડનાલના વિષ ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના પાદડાનો ગસ પાવો (૬) આદારશીશી ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના બિયા તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરલ્લીના મૂળ કાને બાધવા (૭) કર્કવિકાર ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના મૂળનો ગમ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમા પાવો (૮) શોકોદર ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીનો વેલો કમરે બાધવો (૯) એકાંતરા જવર ઉપર:—ગજલ્લીના ગસનું નગ્ય આપવું (૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એટલે પડનાગ ગર્ભનું મ્તલન થાય છે (૧૧) વાળા ઉપર:—ધોળી ગરલ્લીના મૂળ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૧૨) ચક્રત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:—ગજલ્લીના બિયાનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું

૧૮૨ ગરમાળો:—સં આરગવધ મં બાહાવા હિં અમલતાસ, બન બહેડા કં હેગકે તું કકે કમિસારા મથાં કદકુકોના તૈં રેહકાયા અં ખ્મારેશખર હાં ખ્મારેચખર. ઈં પુડિંજપાર્ષપટ્ટી હાં કેસ્યા કિસયુલા

એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા રતાહળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે

એને આવળના ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે એને હાથભર લખાઈની શીંગા આવે છે એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકણશવાળું હોય છે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે મગજ કાઢવું હોય તો શીંગ કિચિત્ત ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે ગરમાણાના ફૂલોનું શાક કરે છે એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે + ગરમાણો-અતિ મધુર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, મેદક, ગરે તથા સ્વસન છે, અને યજ્ઞ, જ્વર, કોઢ, કફ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હંમેશ, બધકોણ, ફૂમિ, વજ્ર, કફોદર મૂત્રવૃદ્ધિ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના પાંદડા:- રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે એના ફુલો:-સ્વાદુ, ઠંડા કડવા, શાકક તથા તુરા છે એની શીંગા-પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્વસનકારક, રેચક, અશ્વિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે એની છાલ:-પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અશ્વિવધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે લઘુ ગરમાણો:-સારક, કડવા, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ગળ, ઉદરફૂમિ, મેહ, વજ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:- (૧) દાંદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચ્છિન્નિકાના ચાદા ઉપર:-ગરમાણાના પાદડા વાટી તેમાં કાજ નાખી તેના લેપ કરવા અથવા અકુરોનો અમરસ ચોપડવા (૨) ચાદા ઉપર:-ગરમાણાના કુમળા પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા (૩) કાળપુળી (પાંડા) ઉપર:-ગરમાણાના મૂળ જાશમાં ધસી તેના ઉપર લેપ કરવા, અને નિવતીના મળ દૂધમાં ધસી પાવા (૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડકીયા થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:-ગરમાણાના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવા (૫) શરીરપરની ખસ ફર થવા માટે:-ગરમાણાના પાદડા જાશમાં વાટી અંગે

+ ગરમાણાને ગરમાણો પશુ કહે છે એના પાદડા મોટા અને કુમળાદાર હોય છે અને સામસામા હોય છે એ ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીના હળદરના સમ્માન પીળા પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે એની માત્રા ૩ા માસાથી ૧ા તોષા મુધીની છે

મખજન અલ અલ્લિયામાં લખે છે કે-કિતમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાણાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીના દરદ નાશ થાય છે બોહીની ગરમી અપત્ત ઓછી થાય છે એની અમર અત્યત નાણુક હોવાથી બાળક તથા મગલાં સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે એકત્ર થએલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવા સહિવા (સાધામાં રહેલો વાયુ) ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠંડાણે ચોપડવા ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે એની ફળી ઉપરની છાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે છાલ અને પાદડાને તેલમાં વાટી ફોણના ઉપર ચોપડવાથી ફામદો થાય છે ચરકે એને કફ (ખરજ) નાશક કહે છે સુશુભ કફવાતપ્રશમન લખે છે; અને યુનાની વૈદ્ય પાદડા અને ફૂલમાં ઝાડો કિતારવાનો ગુણુ રહ્યો છે એમ જતાવે છે

ચોળાના અને જેટલીકવાર થયા પછી ખાન કરવું (૬) હરિદા મેહ (પીચા મેહ) ઉપર—ગરમાળાની શીંગોની અદરના મળનો અણમાશ કાઢો પાવો (૭) કંદે જેગ ઉપર—ગરમાળાની શીંગોની અદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળા કરી ગરમ પાણીમા પારી (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—ગરમાળો અને આવળ કટી (આમળા) નો કાઢો મધ અને માકર નાખી પાવો, એટલે વેચ થઇ રક્તપિત્ત બધ થાય છે (૯) ગરમાળા ઉપર—ગરમાળાના મૂળ ચોખાના ઘોવરામણના વાટી તેનું નરુપ આપવું ડિવા લેપ કરવો (૧૦) લીલામો ઉડ્યો હોય તો—ગરમાળાના પાદડાનો રમ ચોપડવો. (૧૧) સૂકમ રેશ માટે—સોનામુખી, બાળહરગ અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૩ ગરવેલ—આ ઝાડની ઉચ્ચાઈ મુમારે બે હાથ હોય છે આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે એના પાદડા અને મૂળ ધણા ડડવા હોય છે આ ઝાડો માલુલી કિલા ઉપર પુષ્કળ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ફાલરા ઉપર—ગરવેલના મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કામે ત્રણ માસા, એ પાણીમા વાટી પાવું એટલે તાબડતેબ કાલેરાનો આબર દૂર થાય છે.

૧૮૪ ગલકડી—સં હન્તિકાશાતકી, ઘોશકી મં ઘોમાળે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા હિં ૦ નેનુઆ, તોરધ, ઘીયા તોરધ બં ધુધલ કં અગહીરે, તુપીરી. તૈં પુછાપીરકાયા કાં ખિયાર લાં ત્યુકપેટેડા.

ગલકડીના વેલો ધણેજ વધે છે એના ફળોને ‘ગલકડા’ કહે છે એમા બે જાત છે માઝ અને સાતપુતી માઝને ફક્ત એકજ ફૂલ અને કળી આવે છે નસાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે માઝના ગલકડા પોચા હોય છે ગલકડા એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે ગલકડાનું શાક અને બાકા ઘણા ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆ કરતા માગ થાય છે ધણીખરી જાકાઓ કરતા એ ધણી મીઠી લાગે છે. ગલકડાને “પારોમ” પણ કહે છે મોટાં ગલકડાં—શીતલ, મધુર, વાતલ, અમિદીપક, કંકર તથા પિત્તલ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે સાતપુતી—શીતળ, હલ, પાકકાળે લીખી લખા કડી છે, અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુને નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની કાલીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર—ગલકડા રેશ તેના રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર—ગલકડાના પાદડાનો રસ

+ સાતપુતી એ મરાડી નામ છે ધણુ કરીને યજ્ઞરાતીમા એને ગુરખડા કહે છે આ બધા તુરીઆની જાતનાં છે તુરીઆની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે તુરીયા, કડવા તુરીયા અને ગલકડા તેમા તુરીયા સફેદ ધારવાળા અને પીળા ફૂલના થાય છે કડવા તુરીયા એ તુરીયા જેવાજ વગડામા ઝાડ ઉપર થાય છે, અને વખતે તુરીયાની વાડીમાં તુરીયા સાથે થઈ તેમાજ લાળી જાય છે એના બીજ કાળા હોય છે કહે છે કે તુરીયા ઉપરની ધારોની મધ્યા ૧૦ અને કડવા તુરીયા ઉપરની ધારોની મધ્યા ૬ હોય છે, આથી પણ એ ઝોળખાય છે ગલકડા કાળાશ પડતા રંગના અને લબગોળ પીળા ફૂલના થાય છે.

ગણતરના નાખી ગરબ કરી ચોપડવો (૩) શેઠદરે ઉપર:—ગણતરના પાઠ્યમાં રસ ૨ લેવા પાવો અને પાઠ્યા વાલી સેવ્ય ઉપર ચોપડવા. (૪) બદ, કુદરે ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીએ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી સલાહ:— ગણતરના વસાના લીલા પાઠ્યા ખાલી તેના અગરસ એક શેર કાઢવો તે રસમાં ખામનું કિંચા પકરીનું કાચું જીરું લી એક શેર નાખવું અને કાચી વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંથી બધો રસ ખાળી નાખવો પછી જે લી બાજી રહે તેમાં કુદરે કીચું ૫ લેવા નાખવું, તે ઓગળી લી સાથે એક જામ પછી જેલમાં ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં પાણી ભરી ભડ તે પાણીમાં તે ચોરસ માળી નાખવું, અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી ઉપર ભાખતી જેલ જમી રહેલું ચોરસ લઈ પાતળા ચોમડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર હાથમાં ધ્રુવ તેલુજ પાતળું ચોમડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાખવું એ ઓગળી તેમાં રહેલો પાણીને દ્રવ તીકળી જશે પછી આ મલમ એક કપડામાં ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી ભરેલ આવે છે.

૧૮૫. ગલતુરો—સં. સ. ખેડરી મં. ગલતુર, શલતુર, સુધરી, લખા-સર, ધાકડીયલ, મોહાર તેં. સાચીતાયેકુ લાં. પેલનસિખના રિગરના, પાઠ-નસિયાના પલકરીમાં

એના જાડ નાના હોય છે એના પાઠ્યા વગડાઈ આવળીના પાઠ્યા જેમા હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને ' ચકરના ફૂલો ' એમ પણ કહે છે. અણક કાઢાએમા એના મૂળ ઉપયોગમાં આવે છે એનું લાઠું કાઢી મળામળ હોય છે. એની ખુટીમાં સારી ચાપ છે મોટા જાડ ઝાળામાંથી બાંધવાથી એને પુન ફાલુગા ફૂટી તેના પુઝળ ફાટા થાય છે એની બે બાજી છે એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી ચાતા ફૂલોની એ જાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ઝાળીએ જરા નીચે નમે છે એની જામા થદ હોય છે એમ આગળી જેવડી જાડી, ચપડી અને ચાર પાચ આંગળ લખાઈની સંગો આવે છે. તેમા સાત આઠ દાણા હોય છે એ દાણા છોકરાઓ પ્રિયથી ખાય છે એ કાણુ મળાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે આ જાડને કાટા હોય છે એના બી રોખાથી કે ઝાળાથી જાડ થાય છે એના ફૂલોમા વાસ નથી હોતો ફૂલોના કુમખા ને કુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આપાદ, આવજુ, ભાદપદ, એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે એ જાડ સોભા માટે બાગમાં વાવે છે આ જાડ ' ચકસરી ', ' ચકધર ' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે x એ ઉપર છે

x મિ. દત્તશબ્દએ અને ચીવધિકાસના કૃતિએ વીરતરુને ગલતુરો માન્યો છે, પરંતુ મારા મતથી એ બન્ને જુદાજ હોવા બોધએ વીરતરુ કાણુ નિષ-ટમાં આ પ્રમાણે બતાવે છે—

વિશ્વાન્તરો જગતિ વીરતરુ. પ્રસિદ્ધ. ક્ષેતાસિતાદબ્ધિલીલિતપીતપુષ્પઃ ॥
સ્વાજ્ઞાતિતુલ્યકુસુમ. ક્ષમિસ્ત્વમપન્નઃ સ્વાત્ કંટકી વિજલેશોઽયં પુષ્પઃ ॥૧૧

અને કફ, વાયુ, શ્વેત તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) નાક માંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—આબાની ગોટલી ધરેના રમમા ધસી નાકે સુધવી, અને મલતુરાના પાદડાનો ગમ, અલ્પતો અને મધ એ પીવા

૧૮૬. ગવાર (ગુવાર).—મં ગોરાણી હિં ગ્વારકી ફળી મં ગોવારી, ગોવારી રયારોગા, ખાવઆ તૈં ગોગચિકુક લાં સોયેમોપસિમ, સોરે-લિયા ઈન્દીશ.

ગવારના ઝાડ એ ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે ગવારના પાદડા કુમળા હોય ત્યારે તેની બાજી સરસ થાય છે પાકી ગવારફળી સુકવી તેમાના ગિયા (ગવાર) કઠી દોરને ખવરાવે છે ગવારની ચીંગા ચાક માટે સુકવી પછુ રાખે છે સગભાં બીઓએ કિવા જે બીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની બાજી ખાવી નહિ. કારણ કે તેઓના બાળકને આકડીનો રોગ થવાની ધામ્તી રહે છે ગવારની ફળીઓ:—ફેફ, વાતકર, મધુર, યુર, મારક, કફકર, અમિદોષક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર—ગવારના પાદડાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવા (૨) નાડીન શુ ઉપર—ગવારના પાદડાના રસમા કકડી બિજવી યુક્તિથી ત્રણમા ધાલતા જતુ

૧૮૭. ગાડુલા—મં અન્દય બં પ્રિધગુ મં ગડુલા હિં ફલપ્રિમગુ કં નેપીલયુ ગોલ. લા ફનસમહાલિખ.

ગડુલાના ઝાડ બણા મોટા થતા નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થાય છે ગડુલા—તુરા, ક્ષવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે, અને જીલ્ડી, બ્રાતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ધર્મ, કોદ, સુખગદ્ય, તૃષા, વાતગુદ્મ, વિષ, મેઢ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના બીજ:—તુરા મધુર, શીતળ, ફેફ, ગ્રાહક, મલરતબક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. સુગંધ ગાડુલા—શીતળ તથા સુગંધિ છે, અને કોદ, દાહ, તાવ તથા રક્તપિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—ગડુલા, કમળકદ, કુમળા ઉંચરા, એ દ્રવ્યમા બારી તે દ્રવ્ય પાવુ, પહી આકર સાથે રાત્રી ડાગરનો ભાત ખવડાવવો (૨) અમ્ભાપિત્ત ઉપર:—ગડુલાનુ ચૂર્ણ સાકરમા ખાવુ

૧૮૮. ગડુ (લઈ)—સં ગોધૂમ મં હિં ગડુ કં ગોધી તાં ગોદુમે. ગું ગોદી ત્રલાં કોટપ. તૈં ગોદમ, ગોધુમલુ કાં ગદુમ અં હિતા ઈં બીટ. લા દિટિકમ વલ્લેરી.

અર્થાત્ “ વેલ્લતર એ ઘોળા, રાતા, કાળા, પીળા અને રક્તવર્ણના ફલો-વાળા એમ પાંચ પ્રકારનો જંગમના વીરતરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એને જાઈના જેવા ફલો અને બીજડીના જેવા ઝીણા ઝીણા પાદડા હોય છે વળી એ કટા-વાળુ વજ્ર ઉજ્જક પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થાય છે ” તેમજ મારી પાસેના નિવટોમા તપાસ કરતા વેલ્લતરના નામેની સાથે શમોદરી નામ પછુ મળી આવતુ નથી. ઔષધકાષ્ટવાળાએ તો વેલ્લતરને સદેખડો પછુ લખી આપ્યો છે

મર્વ પ્રકારના ધાન્યમા ગદુ એટ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે ગદુ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર પાકે છે બીજા મર્વ ખંડોમા પણ ગદુ પાકે છે ગદુનો રોષો બે હાથ ઉચ્ચો વધે છે અન્વલ કાળી જમીનમા ગદુનો પાક સારો થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ગદુ પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાના લોકો ખાણુ ગદુનું છે ગદુનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાગ પાચ વર્ષપર્યંત રહે છે ગદુ એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઇ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામા આવે છે મર્વ પ્રકારના ધાન્ય ડરતા ગદુમા પૌષ્ટિકપણુ વિશેષ છે ગદુમા રાતડા, વાજયા, કાઠા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની, એવી ઘણીક જાતો છે * તેમા બન્સી ગદુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે ગદુની કુમળી ઉબીઓને શેકી તેનો પોષ્ય કરી ખામ છે ગદુના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી ગદુના લોટના ઘેબર, જલેબી, રીસે, પુરી, કણસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાનો બને છે એ પકવાનોમા ઘી, ખાડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ પાચ છ દિવસ ગદુ પલાળી ગાખી તેના મત્વનો એક પદાર્થ કરે છે, તેને 'બદામી હલવો' કહે છે તે પૌષ્ટિક છે ગદુની ચુલી કરે છે તે પણ પૌષ્ટિક છે તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આપવા માટે આપ છે ગદુનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે કાળેા ચોટાડવાને એના લોટની લાહી ઘણી સારી થાય છે મોટા ગદુ—સ્તિન્ધ, મધુર, શીત, ચુર, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ધ્ય, રૂચ્ય, જીવન, ભક્ષમધાનકાગક, ત્રણુને રિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે જુના ધઉ કફનાશક છે ઝાણુ ગદુ—સ્તિન્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, બીજા ગુણુ મોટા ઘઉં જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) બદ ઉપર:—ગદુની કણકું પોટીસ માત આઠ વાગ બાધતુ એટલે બા પાકીને કુટશે પછી ત્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી કોઈ પણ પ્રકારનું ગુમકુ ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાધવાથી તે પાકીને પુટે છે (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—ગદુ લઈ, તે ઉપર દેવતામા લાલ કરેલી કાઠી દબાવવી અને તેને જે ઘઉંનો બાક લાગે તે આપોમા આપવો (૩) રીધિપ્રસૂતિ થવા માટે:—ગદુની સેવો આધણુમા બાપી તે પાણી વજનગાળ કરી સુમારે અઢછેગ પર્યંત લઈ તેમા ચોખ્ખુ ઘી નવટાક પર્યંત નાખી પાવુ આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરંત પાવુ પછી પાવુ નહિ (૪) અસ્થિભંગ ઉપર:—કિચિત્ શેકેલા ગદુનું ચૂર્ણ મધમા નાખી આપવું તે કમર અને સાધા દુખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે (૫) વાળા ઉપર:—ગદુ અને સણુના બિયાનું ચૂર્ણ ઘીમા શેકી ગોળી કરી આપવી અને યુનો તથા બીડલોણુ પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે કે તે ઉપર:—સાકર અને દૂધ નાખી ગદુનો લોટ આપવો (૭) પ્રમેહ ઉપર:—તવટાક ગદુ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે વાટી વજનગાળ કરી તેમાં આકર

* કહે છે કે કલકતાના સંસ્કરણ (મ્યુઝિયમ) મા ૧૧૬૨ પ્રકારના છે.

૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું

૧૮૯ ગળજીભી—સં ગાળજી મં ભુખ—પાથરી હિં એભી, ગાળજી બં દાડીશાક કં ચલુનાલગે, હકરિકે, એતિજનાલિગે તૈં ચેકુનાલિક-ચેદ્દ કાં કલમરૂમી લાં એલિકે-ટોપસરકપર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે એ કુખળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુધા ઉપારી લે છે જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે ગરીબ લોક એવું શાક કરે છે ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેતલર ઉત્થામનો તોરો આવે છે. એનાં બીયાને હિન્દુસ્તાનીમાં “ગાઝખાન” કહે છે. એવું શાક પથ્થર છે એસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. ગળજીભી—તીખટ, કચ્વી, ક્ષીતળ તથા પ્રભુરાયણ છે, અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારના વિષ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પારા ઉપર ઉત્થાર—ગળજીભીના મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ યોગ્યતા ગળજીભીનું શાક કરી ખાવું (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર—ગળજીભીના પાદડાના રસનું અન્ન કરવું (૩) સર્પદંશ ઉપર—ગળજીભીના મૂળ વાટી પાવા. (૪) શ્લીતજવર (દાઢીઆ તાવ) ઉપર—ગળજીભી અને અરૂચીના મૂળ યોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવા. (૫) શ્વાન વિષ ઉપર—ગળજીભીનો કાકો લી નાખી પાવો (૬) ત્વચ્છેદ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની શરેરી નીકળી જવા માટે—ગળજીભીનો રસ પાવો

૧૯૦. ગળી—સં તાં ૬૦ નીલી મં નીળ—ગુળી હિં નીલ-લીલ બં નીલગન્ધી તૈં નીલીચેદ્દ મલાં આવારી ઇં ઇંડીગે લાં ઇંડીચેદ્દેરા, કાઢી ફેલીયા

ગળીના છોડ શરપુખાના છોડ જેવા થાય છે પાદડા પશ્ચ તેવાજ હોય છે. બ ગાઢ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે તે પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન ખેડૂતો કરે છે ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈમાર કરે છે તેને “નીલ” અથવા “ગળીનો રંગ” કહે છે નગળી—તીખી, કચ્વી,

× ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગંભીરી બુવાની રાંકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીખામને લાગે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળ દેવે કરેલી સફેદ ઝડી (વાળ)ને વાટેલાં મેદીના પાદડા બાંધી લાલ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે, અને પછી તેના ઉપર ગળીખામના વાટેલ પાદડાની લુગદીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ અગ્નિ ઝડી (વાળ) ને આગેહુબ ભ્રમરના જેવું સ્થામ સ્વરૂપ આપે છે પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી અનુષ્ઠ ઇગાતા હશે, પશ્ચ કાંકા કાળીયાજી તો ઇગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આપ્યો તમારો મારી કાળીયો કરી જાય છે અને શુદ્ધ કાંકા ગળીના ડુંડમાં છુટેલાજ રહે છે!

કેશને ક્રિતાવલ, ઉપજુ તથા સારક છે, અને વામ, શ્વેત્ત, ઉદર, મોહ, હરોગ, બમ, વાંતરકા, ઉદાવર્ત, આમવાત, કંક, મદ, ઉધરસ, વિપ, ગુન્મ, તાવ, કોહ, કૃમિ તથા ઉદર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) તાવ ઉપર—ગળીના ઝડના મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) મૂળવિષ ઉપર—ગળી સિધવ, મધ અને લી એકત્ર કરી પાવુ

૧૯૧. ગળોઃ—સં ગડુચી, અમૃતા મં ગુળવેલ કાં ગરૂડવેલ, ગરૂડા. બં ગુલચ તાં કં અમરદવલ્લી તૈં તિપ્પતિગા તાં શિદ્ધિકાદી કાં ત્રિલાઘ હિં અં ત્રિલોચ, સુર્ય તું અમૃતશુર મલાં ચિતામૃત. ઈં હાર્દ લિલ્લ મુન્સીડ, ગુલચા લાં રિનોરપોરા કોડિં કૃષિયા

ગળો એ કણુ કરીને સર્વ રોગોમા ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા પ્રાન્તોમા સર્વત્ર થાય છે એ બીજા ગાંડો ઉપર અદનારી વેલ છે કેટલેક કેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પશુ થાય છે તેને “ખડકી ગળો” કહે છે એ ઘણી મોટી હોઈ એના લાકડા બગા હોય છે જુની ગળોના વેલા બહુજ બગા હોય છે કડવા લીબડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમા ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે કુમળા વેલાની જાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખડખડી થાય છે કુમળા વેલાની જાલનો રંગ લીલો હોય છે જુની વેલની જાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે અને જાલ કાઠી લીધાથી અદરની જાલનો લીલો રંગ હોય છે ગળોની વેલ એક સરખી હોતી નથી. તેને કાંતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાઠ હોય છે અને જાલ ઉપર નાની નાની દીપકીઓ પ્રમાણે ખડખડી ગાંડો હોય છે આ વેલાને પાદડા એક એક અર્પિતરે આવે છે અને એનો અધકાર પીપળાના પાદડા જેવો લામો હોય છે પણ તે પીપળા કરતા મોટા હોઈ લાખા દોટડા ઉપર ગહે છે અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાખી હોતી નથી. પાદડાને બીજી ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી થકાય. આ ઉપરથી

કાં ગરૂડવેલી કહે છે કે—ગળીની જડમા ઝેર નાશ કરવાનો યુજુ છે પાદડામા નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો યુજુ છે કાળજનના સોજ ઉપર ગળીના પાદડા મધની સાથે વાટીને આપે છે મૂળને પાણીમા ઉકાળી પચ્છી ઉપર આપે છે પાદડાને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ મુલાસાથી આવી પેશાબનો બધ છુટે છે કોલેરાની બીમારીમા ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે વળી એ ચૂર્ણને અથરા નાસુર ઉપર જાટવથી જલદી અકુરે આવે છે કુમળી ડાળીયેનો રસ મધની સાથે મેળવી નાના નાના બાળકોના મ્હોડામા થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમા લેવાય છે વળી મુસલમાની અધિકારી પારાની કોઈ પણ પ્રકરની દવા આવાથી મોલમા થએલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોમળા કરવાની પ્રથમા કરે છે તથા તે એ છોડવાને કણુજ ભારે પચ્છીમા, ફેફસા અને યુરદામા થનાર વ્યાધિઓમાં, હૃદયનો ધમ્પકારો તથા જલોદરના રોગમા ઉપયોગી માને છે.

એતુ 'હાર્ટ લીવ્ઝ મુન્ડીઝ' એ ઈંગ્લીશ નામ પડેલ છે એ પાન પીપળાના પાન જેવા કઠણ ન હોતા કામળ હોય છે તેના ઉપર રૂઝા અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું પડખચડાપણું હોતુ નથી તે મગખા હોય છે. પાદડાની લગાઈ શેડથી દીટડા સુધી ૬-૬૧૧ આગળ હોઈ પહોળાઈ પણ ઘણું કરીને તેટલીજ હોય છે નાના પાદડાની લગાઈ પહોળાઈ ૨-૨૧૧ આગળ હોય છે કુમળા પાન તો આહીના મોટા પાન જેવડાજ હોય છે એને આખાના મોર જેવા ઘોળાશ પડતા પીળા રંગના ફૂલો પાદડાના દીટડાના થડમા આવે છે એ નાના હોઈ તેમા નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે નરજાતિના ફૂલોનો ઘોસ હોય છે અને માદા-જાતિના ફૂલો હમેશા એક એકજ હોય છે ગળોને ગુચ્છદાર લીલા રંગના ચણા જેવડા ફળો આવે છે તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે ચણા ઉપરની જાલ કાઢવાથી જેમ અદર બીજ હોય છે તેમજ ગળોને પણ હોય છે, પણ એતુ છોતરું ચણા જેટલું કઠણ ન હોતા પાતળું હોય છે તેમાથી બીજ નીકળે છે તે ફિદલ (એ પડવાળું) અર્ધચન્દ્રાકાર હોય છે સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેતુ મૂળ જડ અને કદ જેવું હોય છે લાકડા ઉપરની જાલ સુકાઈ એટલે તેને ચીરા પડી તે અદરના કાષ્ઠમય જાગથી જુદી પડે છે લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તત્તુ દેખાય છે ગળોના પાંદડા પાકવાથી પીળા થાય છે લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે, પરંતુ પાદડાનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે ગળોને ચોખાસાની મોસમમા ફૂલ આવે છે, અને શિયાળા ઊનાળામા પાદડા કે ફળ હોતા નથી ગળા અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે એ કડવી છે પણ એના ગુણે ઉપરથી એને ગળા એટલે ગળી માનેલી છે ગળાનું સત્ત્વ કઠારું છે તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે એ સત્ત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઓષધોમા ખરસાણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળા કદી લેવી નહિ ગળાના ઉપર ઘોળી અને અદર લીલી જાલ હોય છે (ગળોના ફાટ અથવા હિમ કરવાના કામમા લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમા લેવાથી સારી ગુણ-દાયક થાય છે

ગળોની ઉત્પત્તિ સખધી પૌરાણિક ક્ષા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમા રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી તેને ઈન્દ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી તે વખતે અમૃતના બિંદુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી ઊડીને જે જે ઠેકાણે પડ્યા તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઈ એથી એતુ 'અમૃતા' એ નામ પડ્યું છે ગળો:-તુરી, કડવી, ઉજ્જ, વીર્મ, તીખી, આહક, રસાવન, બળકર, મધુર, અમિદોષક, લઘુ, હલ્લ અને આયુષ્યપ્રદ છે, અને તાવ, દાહ, તૃષ્ણ, રક્તરોષ, વમિ, વાત, ભ્રમ, પાડરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉષરસ, કોહ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, ક્ષિર્પ, પિત્ત અને કંકનો નાશ કરે છે એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગળા સાથે લેવાથી મળઅધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કંકનો,

ઝેરડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુક સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના પાણાનું શાક—તુર, ઉખ્ય, લધુ, તીપુ, કડતુ, પાકકોળે મધુર, રસાયન, અમિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે, અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૂષા, દાહ, મેહ, કાંઠ, કમળો અને પાકુરોગનો નાશ કરે છે ગળોનો કંદઃ—ઉખ્ય તેમજ તીજો છે, અને ન્વર સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચપાધાનો નાશક છે ગળોનું સત્ત્વઃ—સ્વાદુ, પથ્થ, લધુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેષ્ય, વમસ્થાપક છે, અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાકુ, તીવ્રન્વર, વમી, જીર્ણન્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરિય, દમ, ઉષરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મુતક્રમ્હ, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) વિષમન્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપરઃ—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગાળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ, અને લી વીસ ભાગ લઇ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિશિત એવા અન્ન ભક્ષણ કરવા, એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી એટલુંજ નહિ પણ કોશની ધોળાશ, વૃદ્ધપણુ, તાવ, વિષમન્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરા-વસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવું હોઈ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈલ જેવો બલવાન થાય છે એને કોઈ ‘ અમૃતરસ ’ પણ કહે છે એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે (૨) સ્પર્શરોગો ઉપરઃ—ખડક ઉપર ચનારી ગળોનો કદ લાવી દૂધમા બારી રાખી મેલવો. એ સર્વના વિષ ઉપર કડા પાણીમા ઘસી તેમા ચરીકા ઘસી તે પાછ દેવું (૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપરઃ—ગળોનો અગરસ કાઢી તેમા પાણીજોડવું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલુ મધ નાખી તે પાવો (૪) કમળીરોગ ઉપરઃ—ગળોના રસમા અથવા કાઠામા મધ નાખી પાવું, અથવા પાદડાનો કદકે જાશમા પાવો (૫) તિમિરદાદિક નેત્રરોગ ઉપરઃ—ગળોનો અગરસ ૧૦ માસા લઈ એમા મધ અને સિંધવ એકકે માસો નાખી સાર મર્દન કરી થોડુ થોડુ અન્ન કરવું, એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે (૬) આમવાત ઉપરઃ—ગળા અને સુકનો કાઠો પાવો, કિંવા ગળોના કાઠામા ઝેરડતેલ નાખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપરઃ—ગળોનો રસ અને સ્મકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે (૮) કંફરોગ ઉપરઃ—ગળોના કાઠામા મધ નાખી તે પાવો (૯) અમૃતાદિ કાઠોઃ—ગળો, અરડુસી તથા ઝેરડળનો કાઠો કરી તેમા ઝેરડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અમમા સચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થય છે પ્રકાર ત્રીજોઃ—ગળો અને ત્રિકળોનો કાઠો મધ અને લીડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્ર-રોગનો નાશ કરે છે પ્રકાર ત્રીજોઃ—ગળો, સુક, આમળા, આસંધ તથા જોખ-રેત્ર કાઠો પાવો, તેથી કરી ચળયુક્ત વાતિ અને મુતક્રમ્હ દૂર થાય છે પ્રકાર ચોથોઃ—ગળો, અરડુસી, કડવા પડાલા, નાગરમેથ, સાત્વીન, ખેર, કળો બર, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઠો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કાંઠ, વિરજાટક, કંક, મસરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો

દૂર થાય છે પ્રકાર પાંચમો:—ગળો, સુક, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી વાતબવર ઉપર પાવો પ્રકાર છઠ્ઠો:—ગળો અને દસ મૂળનો કાઠો પાવો એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. પ્રકાર સપ્તમો:—ગળો, સુક, બારગમૂળ તથા વ્યાધપણ્ણિનો કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો આ કાઠો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે પ્રકાર અષ્ટમો:—ગળો, સુક, કાટામરીયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઠો કરી તે કાઠો થપા પછી મધ નાખી પાવો એટલે તરકાળ સ્તિકા (સવા) રોગનો નાશ થાય છે (૧૦) મુવકુન્દ્ર ઉપર:—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) મધુરબવર ઉપર:—ગળોનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૧૨) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે:—ગળોનો કાઠો કરી તેમાં દુધ નાખી પાવો (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ગળો અને જૈસો યુગળ એ એરડાના પાદડાના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો (૧૪) છર્ણુબવર ઉપર:—ગળોના કાઠામાં ચતુર્થાક્ષ મધ કિવા લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ આંગળી નાખી તે પાવો અથવા ગળોનું હિમ આપવું (૧૫) વાતરક્ત ઉપર:—ગળો, ગ્રામ્બ અને આવળકટી (આમળા), એના કાઠામાં એરડાતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઠામાં એરડ-મૂળ નાખી પાવો કિવા એકલો કાઠો પાવો (૧૬) પિત્ત પ્રદર ઉપર:—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો (૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જશે. (૧૮) અમ્બુ-તપ્પિ કાઠો-સર્પ પ્રકારના તાવ ઉપર:—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું શાકડું તથા રક્ત મદન, (રતાદળી) એનો કાઠો પાવો, એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્પ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે, અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તથા, આકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—ગળોનો કાઠો મધ નાખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપર:—ગળોનો કાઠો પાવો (૨૧) હૃદયરૂળ અને વાત-રૂળ ઉપર:—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૨૨) અમ્બુ-તપ્પિ કાઠો-સર્પ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:—ગળો, એરડમૂળ, સુક, દેવદાર, રાત્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઠો પ્રાત્કાળે પાવો. (૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—ગળો, આમળા અને નાગરમોથનો કાઠો કરી પાવો. (૨૪) છર્ણુબવર, કંડ, પ્લીહા, કાસ અને આશ્લિ ઉપર:—ગળોના રસમાં લીડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો (૨૫) સર્પદંશ ઉપર:—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાઠો રવતપ (ઘોડા) પ્રમત્તથી મળે છે, તે લાવી તેના કેકડ કરી દુધમાં બાપી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા શુદ્ધિ રહે નહિ તેા તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઘેરને સર્પદંશ થયો હોય તેા જીભ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે (૨૬) ગળોનું સત્વ કાઠવણની કૃતિ:—આખા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર ચાર આંગળ લાખા કંકડ કરી આણીવડે ઘોળ-નાખવા, પછી લગાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પથળી રાખવા, અને ત્યાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મગળી અથવા રવૈથી વલોવી તે મોઢેના કુચ સવ

પીલી કાઢી તે પાણી માળી લઈ જુદું ગખતુ કેટલીકવારે તે મહેનુ સત્વ તળાએ
હરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખતુ પછી તે ઉપરનું નિતરું પાણી કાઢી
નાખતા બધ બીજુ પાણી ઉમેરતુ એમ છ સાત વાર કરતુ એટલે તે સત્વ
શુદ્ધ અને સંદેહ થાય છે તથા તેનું સર્વ કડવાપણુ જાય છે એ પછી તે સુકવી
ખાટલીમા ભરી ગખતુ એ લેવાનું પ્રમાણુ અર્ધા માસાથી બે માસા પરંતુ છે
એ કણુક રોગ ઉપર ચાલે છે એના અનુપાતો નીચે પ્રમાણે જણાવવા ઉપ-
ચોગઃ—(૧) પ્રમેહ ઉપર—ગાયના પાશર દૂધમા બે માસા નાખી પાતુ અથવા
ત્રિકુળા અને સાકરમા આપતુ (૨) છર્ણુજ્વર ઉપર—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા
મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શહાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩)
ખાકુરોગ ઉપર—ઘી અને મધમા અથવા દૂધમા (૪) દાહ રોગ ઉપર—
જીરું અને સાકર માથે (૫) વાયુ ઉપર—ઘી સાથે આપતુ (૬) પિત્ત-
જ્વર અને પિત્ત ઉપર—આકરમા આપતુ (૭) કકરોગ ઉપર—મધમા
(૮) રક્તપિત્તી ઉપર—એગડેલમા (૯) અમ્બઘાણુ અને ઉદરરોગ
ઉપર—સુક સાથે આપતુ (૧૦) તાવ ઉપર—મધમા. (૧૧) શકિત
આવવા માટે—ગાયના ધારોજી દૂધમા સાકર તોલાભાર નાખી તેમા માસા બે
માસા સત્વ નાખી પાતુ (૧૨) ઉલટી ઉપર—ડાગની ધાણી સાથે (૧૩)
અરૂચિ ઉપર—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—માખણુમા (૧૫)
કમળાના રોગ ઉપર—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) યાસકાસ ઉપર—સુક, મરી,
લીંડીપીપર અને મધ સાથે. (૧૭) ઉચ્છ્રી (હુડકી) ઉપર—મધમા (૧૮)
ક્ષય ઉપર—ઘી, સાકર અને મધમા (૧૯) મૂત્રકૃન્ન ઉપર—દૂધમા (૨૦)
પ્રદર ઉપર—લીદર સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મરેખાવા રોગ ઉપર—જાશમા.
(૨૨) સર્વ પ્રકારેનું વ્યાધિ ઉપર—ડા પાણીમા. (૨૩) કુષ્ઠ (કોઠ)
ઉપર—વગડાઉ તુળસીના પાદડાના રસમા (૨૪) શુદ્ધ ઉપર—સુકા
સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર—એચના તાળા ધી માથે. (૨૬) વાળ
કાળા થવર માટે—ભાગરાના રસમા (૨૭) અક્ષિમાંધ ઉપર—ગોરખજુડી
સાથે. (૨૮) વલીપ્રલિત (શરીરે કરચળીઆ પડી કેસ ધોળા થાય તે)
રોગ ઉપર—ગળેનું મૂત્ર બે માસા આપતુ. (૨૯) આતુક્ત લેખ ઉપર—
ગળોના પચાગનું ૧ તોલા ચૂર્ણ કરી મધમા આપતુ

૧૯૨. ગંગાવતી.—મં ગંગાવતી. મં હિં ગંગાવતી કાં જામરૂડ,
લાહુરડી. ૬૦ ભટ ગાધારી.

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી સુમારે હાય બે હાય ઉચી વધે
છે. એનાં પાંદડા મોટા હોઈ તે ઉપર બારીક ગુચ્છ હોય છે એ મળવાળી જમી-
નમા થાય છે અને ગાંઠમા પણ બીનાસલાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત
વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝર પાસે થાય છે એ ઝાડ કણુક પ્રાતમા થાય
છે. એ ઝાડને પીજા રમ્યા બારીક ફૂલો આવે છે એના પાંદડાનો વાસ સારો
છે. ગંગાવતી ઉચ્છુ છે એનું “વનખાવરી” એવું પણ નામે છે. x ગંગા-

x અહીં ‘વનખાવરી’ ઉપરથી ગંગાવતી એ “વાનખાવળી” હોવાનો

વતી:—તીખી, ઉપ્પુ, વાતનાશક અને વ્રજુરોપ કરનારી છે ઉપયોગ:—(૧) આગતુક જન્મ ઉપર:—ગંગાવતીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી તે જન્મ ઉપર મૂકવા એટલે જલદી લોહી બધ ચર્ષ જન્મ ભરાઈ આવે છે (૨) અંચડ જવા માટે:—જમા ચાચડ થયા હોય ત્યા ગંગાવતીના લીલા ઝાડ લાવો તે જન્મ ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એના વાસથી ચાચડ નાસી જાય છે (૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:—ગંગાવતીના રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકવ કરી પાવુ (૪) આદાશીશી ઉપર:—ગંગાવતીના રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવું એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી થાત થાય છે

૧૮૩. ગંગેટી:—(જીતેલી) —સં નાગમલા હિં ગંગેરન, ગુલસકરી બં ગોરખચાકુલે, પાનસાઝ મં તુપકડી, ચિપડ, કુતરી કં વહગફે લાં મિઝાગિપનોઝ

આ ગંગેટીના ઝાડની ઉચાઈ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે ગંગેટીના પાદડા

થક જાય છે, પણ કાઈ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતું નથી વળી મિં ચિમનગય વૈષ્ણવે તો તેનું સ નામ કાઢેલી અને ગુ. ખપાટ આપ્યું છે પણ એ તેમની બૂલ છે સહદેવી, ખપાટ અને લાણુડી એકજ ઝાડના નામે હોવાતું કાઈ પણ નિષ-દથી સિદ્ધ થતું નથી

+ ગંગેટીનું મિ. પહેજીએ પોતાના બૃહન્નિષદમાં કોકણી નામ લેતી લખી નીચે ટીપણીમાં ખતાવે છે કે,—“ નાગખલાને કોકણીમાં લેતી કહે છે લેતીના ઝાડ તુપકડી (ઉક્ત નિષદ પ્રમાણે સહદેવી અને વનોં ગુણાં ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગખલા એટલે ગંગેટી)ના પાદડા કરતા આના પાદડા મોટા હોઈ તેને બે ખાયા હોય છે લેતીના ફૂલ ગુલાબી રંગના હોય છે એના ફળ તુપકડીના ફળો કરતા મોટા હોઈ ચપટા હોય છે નાગખલાને ચતુ ફલા એમ કહેલ છે તે ઉપરથી એના ફળમાં ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ ફળ તોડવાથી તેમાં પાંચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે તુપકડી અને લેતી આ ઝાડે કોકણ અને માવળમાળ થાય છે ગામડાઓમાં જોવામાં આવતા નથી આ બેના પ્રતિનિધિ તરીકે જિઝ-ફટ આપવી.” આ સઘળી હકીકત ઉપરની ગંગેટીની હકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગખલાને તુપકડી કહી છે અને પોતાનાજ નિષદમાં સહદેવીને તુપકડી કહી છે વળી ઉપરના લક્ષણો પણ તેમના નિષદમાં સહદેવી સાથે મળે છે. સહદેવી નીચે નિષદની ટીપમાં લખ્યું છે કે —“ તુપકડીના ઝાડ જિઝફેટીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા નાના અને ખડખડા હોય છે અને તેને ખાયા હોય છે તુપકડીના ફૂલો પીળા રંગના હોય છે જિઝફેટીના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ બારીક ગોળ ફળ આવે છે તે કુસો (ફાસો)થી વ્યાપ્ત હોઈ વજનને ચોરે છે આ ફળની ઘેસ કરી ભરવાડ લોક કામળીઓને ચોપડે છે.” આ ઉપરથી જોતા ઉપર વર્ણન કરેલ વનરપતિ સહદેવી નામની જોઈએ, પરંતુ સહદેવીનું વર્ણન વળી આ અથમા જુદીજ રીતે કરેલ છે અમારી દ્રષ્ટિ-અનુભવ પ્રમાણે તો ગંગેટીના ફળોને કુસુ (ફાસો) હોતીજ નથી. એના ફળને ગંગેટી

નાનાં અને ખરગચડા હોય છે એ ઝાડ ઉપર ખારીક ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે એ ફળ ચાલતા ચાલતા વસ્ત્રે ચોટી છે એ ફળોની ઘેસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળીને ચોપડે છે ગંગેટીને સરક-તમા “ ગંગેટી ” પણ કહે છે ગંગેટી:—કડવી, મધુર, બલકર વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને પિત્ત, કફ, આત્સાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એના મૂળીયાની છાલતુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફેલ્ડો, ગુમડું વગેરે જલદી ફુટવા માટે—ગંગેટીના મૂળ પાણીમા ધસી તેમા કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. (૨) શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપર—તુરત ગંગેટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવા એટલે જખમ સારો થાય છે (૩) દુદ્દોગ, દમ અને ઉધ-રસ ઉપર:—ગંગેટીના મૂળ ગાયના દૂધમા પચન કરીને તે પાવા

૧૮૪ ગાજર.—મં ગાજર, ગૃજન મં હિં ગાજર કં ગર્જરી કાં જર્દક, ગજર અં જળરેખારે. ૬૦ ક્યારદ્ રટ લાં ડાકસ કેરેટા.

ગાજર કદની પેઠે જમીનમા થાય છે એ લાલુ હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે ગાજરના છોડ હાથ મવા હાથ વધે છે દીલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે મવોતદૃષ્ટ છે લીલા ગાજર રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે તેને ખારીને પણ ખાય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે ગાય ભેમ વગેરે ઠોગને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ થણ દૂધ દે છે ગાજરના બી ગર્ભપાતકારક છે ગાજર:—મધુર, રૂચ્ય, આહક, કડવું, તીવ્ર, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હૃદય, અસિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રક્ષ તથા પિત્તકર છે, અને આધ્માન, શળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષ્ણ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે એના બીજ:—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—ગાજર પીલી તેમા થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતા તેને ખારી તે ખરજવા ઉપર બાધવું એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે (૨)

કહે છે તે ચણા જેવડા થાય છે તેનો રંગ લીલો હોય છે અને તે ખવાય પણ છે એથી એ લુગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીએ ધણી લીસી હોવાથી એનાથી રૂ પીજ સાફ કરે છે ગંગેટીના ફલ ઘોળા હોય છે વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને મોતેલુ બતાવ્યું છે, તે પણ ઉપરના બંનેના લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે શુ જાણીએ કે આમાના નામ સાચા કે આખ-ખાણુ સાચી ? પરંતુ અમને એમ તો માનવાનું એમનાજ નિષ્ઠથી કારણ મળે છે કે, મળે મરાઠી વતીં ગુણાં ભાગ ૪ મા મિ. પહેજએ તુપકડી (મહાબલા) લખવું જોઇએ, તેને ઠેકણે બૂલથી મહાબલાને બદલે નાગબલા લખ્યું છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિષ્ઠ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન ગંગેટીનું નહિ પણ પીળા ફલની સહદેવીનું દર છે, અને ગંગેટી (મં લેચી)નું વર્ણન આ ગ્રંથમા કરેલું જણાવું નથી (ઇતર ભાષાના ગંગેટીના નામે અમે એમનાજ નિષ્ઠમાથી લીધા છે)

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—ગાજરના બી પાણીમાં વાટી પાચ દિવસ પાવા

૧૯૫. ગાંઝે (લાંગ).—સં વિજયા મં હિં ગાંઝ, લાંગ બં
સિદ્ધિ, લાંગ, ગાંઝ કં લાંગ તૈં જનપરિતુલુ, ગાંઝા બં બિન કાં કિન્ના-
વિષ, વરકુલ, ખ્યાલ, શવનવગ બ્યં કિન્નવકેત, છુપાર્ગદ, રેડુલવજ લાં કેના-
બિમ સેટિવા ત્રીં ઉદિક્કર્યમ્ ૯ં ઇન્ડિયન હેય

ગાંઝના ઝડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત હિયા વધે છે એના પાદડા બીડીના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝડ ઉપર તોગ આવે છે તેને ગાંઝે કહ્યું છે તે તોગ કાઠી સુકવે છે ગાંઝની જે જુદી તેને 'લાંગ' કહે છે એ લાંગ વાટી લોક પીએ છે, ગાંઝે પીવાથી અને લાંગ પીવાથી માણસને નિશા ચડે છે તેથી કાબજી કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે તથા તેથી માણસને એક પ્રકારના તોર આવી તે તોરમાં માણસ વણાઈ પુષ થઈ જાય છે અને જેમ તેમ બંધે છે એ એક દુર્ઘસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે x

x વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં લાંગ અને લાંગના બીજ મિવાય એના બીજ કાંઈ અગતી વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાંઝે કાંઈકાંઈ પ્રયોગમાં વપરાય છે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારના રોગોની ઔષધીઓમાં એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદરામય પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં લાંગ વિશેષ નખાય છે હમણાની તપાસથી લાંગનો એક અદ્ભુત ચત્રતકાર નજરે પડ્યો છે ધનુસ્તલ રોગમાં એનો ધૂમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે, અને રાગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી વારવાર લાંગનો ધૂમાડો પીવાથી દર્દ છુટી જાય છે

ડાક્ટર કાર્તિકગિરિ:—લાંગના ધૂમાડાથી જ હરદીઓને ધનુસ્તલના દર્દથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી લાંગ તમાકુના સાધારણ પાદડા (સુકા)માં એક નવી ચલમમાં તમાકુની માફક જમાવીને હુકાથી રોગીને પાછા હતી આક્ષેપ થવાનું પહેલું લક્ષણ જતાજ રોગીને ધૂંત્રપાન કરાવ્યું ધૂમાડો પીતાજ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઈ તેજ બધ કરી સામાન્ય રીતે સુષ ગયો આક્ષેપ થવાનું દેખાતાજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત હુકો પાવાથી રોગીઓ નિરાશી દેખાયા હતા

મુખબતા ડાક્ટર **જી. સી. લુક્સને** પરીક્ષા કરી જોયું છે કે ધૂંત્રપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે (૨) ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઘણી વારે થાય છે (૩) આક્ષેપનું જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછું થાય છે (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી. (૫) વારવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે

ડાક્ટર એસાગનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમાં લાંગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તલ, જલ્દાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કોલેરાના રોગોમાં આ ઔષધી અપાય છે એમના પછી ઇંગ્લેન્ડ ડાક્ટર લોકા ભાગને ધનુસ્તલ અને કોલેરાના ક્રિષ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યુનાન હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અડરહિને આરામ કરે છે દૂધમાં લાંગ વાટી લેપ કરવાથી હરશ મટે છે પાણીથી સાફ ઘાંઘ રોકેલી

ભ્રમેય:—પિત્તલ, માદક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્પણકારક, અમિદીપક, રૂચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કદ તથા વાયુની નાશક છે ઉપયોગ:—
(૧) હુખ ઉપર—ભાગ પીવી. (૨) મૃગવ્યાધિ ઉપર:—ભાગ અને દોરના શીંગડાના મૂળની (શીંગડા માટીમા દટાઇ રહેવાથી તેને જે અકુર પુટી નીકળે છે તેને શીંગડાના મૂળ કહે છે) ધૂણી આપવી. (૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર—ભાગ, વરીયાળી અને એલતી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાનુ અથવા ભાગ વાટી પાવી (૪) અતિસાર ઉપર—ગાળનું ચૂર્ણ ગોળમા અથવા માકરમા આપવું (૫) શ્વાસ ઉપર:—ગાળની રાખ મધમા આપવી (૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સમહુણી અને અમિ-માંઘ ઉપર:—ભાગ ગેટી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) શ્વાથીમા તાવ ઉપર:—ગોળમા ભાગ મેળવી બોગ જેવડી ગોળાઓ કરી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાગ ઘડી ઉપર એક ગોળા આપવી (૮) ભૂતજ્વર ઉપર—ભાગના ઝાડને સાયકાળે તોતરી પ્રાત્ર કાળે તેના મૂળ કાઢી મન્તકે બાધવા

૧૬૬ ગુગળી. —સં ૬૦ ગુગુલ મં ગુગળ હિં ગુગલ-૨' બં ગુગુલુ નૈં માહિયાછી ફાં બેએએહુદાન અં મુદિએઅન્ક ઈં હંડીયન ડેલિયમ લાં બાક્સમોડેન્ડન્ મંકમણુર્ધિઆધ

ગુગળના ઝાડ મારવાડ અને સિંવ દેશમા થાય છે એ ઝાડ શિંગાપુર બેરમાં ઘણા થાય છે શ્રીષ્ઠ ઋતુમા તાપને લીધે આ ઝાડમાથી જે રસ ઝરે છે તેને 'ગુગળ' કહે છે ધૂપ કરવાના કામમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઈ હવા માહેના રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે એ એનાથી મોટા ફાયદો છે દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ કાસણુ તો અગ્નિ હોય બોધએ ગુગળી:—મહિષાસુ, મહાનીસ, કુસુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય એ રીતે પાચ પ્રકારનો છે તે કડવો, લીંબો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિષદ, પિત્તલ, માદક, તૂરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય ભાજેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, નક્ષ, સ્વર્ચ, અમિદીપક, બીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, રિનઝ, સુગધિ, પૌષ્ટિક,

ભાગનું ચૂર્ણ મધ માથે ખાવાથી અતિસાર, સમહુણી અને મદાગ્નિ દૂર થાય છે ભાગનો આખો છોડ વાટી તાળ ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે

ભાગ ભરમ:—એક માટલુ લઇ પછી તે અધુરું આકાના ફૂલો અને કુમળી ડીસીઓથી ભરી, નેના ઉપર ૪૦ તોલા સુકાપ ખી ભાગ પાથરી, નેના ઉપર સુરો-ખાગ ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુકાપ ખી ભાગ પાથરી, બાકી ગ્રહેલ માટલુ પાછું આકાની ડીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર લાકણુ જાદી લઇ, અગ્નિમા જાણુની ભઠ્ઠીમા તે માટલુ મૂકી સજાવાવડુ એથી ભરમ તૈયાર થશે. તે તુલસીના પાનમા, નાગરવેલમા, માખણુમા કે મધમા આપવાથી ઉષરસ, જાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયકર ઉદરરોગો તેમજ ચળી પચ્છ શાંત થાય છે ઝાડો સાફ લાવે છે આ ઉપાય અમને લખનોરના યુનીલાલ કવીજી તરફથી મળ્યો છે

કાતિકર તથા બેદક છે અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર શ્લેષ્મ સોજે, અર્થ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, મડમાલા, ત્રણ, અપચી, પિટકા આમ, કફ, કોદ, ઉલ્લી, આમવાયુ તથા અશ્મગીતા નાથ કો છે એ નાંવા હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃધ્ય છે અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે મહિષાક્ષ (બેમા યુગળ) અને મહાનીલ, એ બે હાથીને ઉપયોગી, અને કુમુદ તથા પદ્મ એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને હિરણ્ય એ માણસને ઉપયોગી છે કાષ્ઠ વખત મહિષાક્ષ પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે યુગળ મધુર છે તેથી વાતશ્મન, તૂરા છે એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે કણુ યુગળ—તીજો, ઉખ્યુ, સુરજિ તથા રસાયન છે, અને વાયુ, થળી, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે ભૂમિજ યુગળ—એ તીજો, કડવો તથા ઉખ્યુ છે અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધોને દૂર કરે છે યુગળની શુદ્ધિ—એક કલ્પનું તપેલુ લઈ તેમાં ત્રિફળા અને પાણી સમભાગે નાખવું, અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર યુગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાકણ વાસી તે યુગળ શિજવે, એટલે શુદ્ધ થાય છે * ઉપયોગ.—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર—યુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે (૨) બાંગલાઈ ઉપર—યુગળ અને આમલીના વ્યુકા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર—યુગળ અને હીરા બોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો (૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો—યુગળ અને સુક બેંગા ઘસી લેપ કરવા અને રોકવું (૫) કાનખલ્લુરો કરડ્યો હોય તો—યુગળની ધૂણી આપવી (૬) યોગરાજ યુગળ—વાલડીગ, ધાણુ, હિંગ, ગળ્પીપર, કાળીપાટ, જીરૂ, અતિવિષ, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ, સુંઠ, અજ્ઞમેદ, મોરવેલ, વજ્ર, રેણુકાળીજ, કપિલો, ભારગમળ, દંદન, ઘોળો શરસડો તથા કડુ, એ સર્વ ઔષધોથી બમણાં ત્રિફળા તથા ત્રમણો શુદ્ધ યુગળ નાખી ગોળાઓ કરવી તે ગોળા મધમાં ખવરાવવી એટલે તે સત્ર-

* યુગળના ઝાડો રેતાળ અથવા કુગળ જમીનમાં થાય છે પાદડા નાના નાના લીંબાના પાદડા જેવા પણ અણી વગરના હોય છે ફૂલ રાતા રંગના અતિ-સૂચક ક્રીણા પાંચ પાખડીવાળા મજરીના વચમાં થાય છે ફળ નાના બોરના જેવડા પણ ત્રણ ધારવાળા થાય છે તેને યુગળીયા કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે એ ઝાડના ગુદને યુગળ કહે છે યુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી તો પણ માટી વગરની ચોખી કાકરી કેટલાક શ્વળના દરદીઓ ગળી જાય છે યુગળનો ધૂમાડો મ્હોડાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની લમ કર દેશા કરે છે એ પ્રયોગમાં યુગળ હિંગળોના ધૂમાડાની માફકજ રસાયન છે, માટે એનો ધૂમાડો મ્હોડાને આપતા નથી. તો પણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મજબૂત બાકુ કપડું બોલાડી શરીરના ભાગને યુગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઈ તાવ ઉતરી જાય છે આ ધૂણીપ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાજ કરવો

હણી, વાયુ, વૃક્ત્ય, શુક્રાર્તવદોષ, પાદુરોગ, અગ્નિમાઘ, હ્રોગ, ત્વગરોગ, શ્વળ, પ્રમેહ, ત્રણ, મૂળઆધિ, અરૂચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરે છે આ ગોળી ઘણું કરી રાસ્નાના કાઢામા આપવાનો રિવાજ છે એ પ્રમાણે યોગ્યવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે આ ગોળી બોપદેવ શતકમાં કહેલી છે (૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:—સુક, પીપળા-મૂળ, અવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, છર, શહાછર, રેણુ-કબીજ, ઇદરજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગળપીપર, કકુ, અતિવિષ, ભારગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર, કાઠ, રાસ્ના, નાગરમોચ, સિંધવ, એલચી ગોખર, ત્રિકુળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જોટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી લીમા મર્દન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળા કરી લીના વાસણમા ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું આ યોગરાજ ગુગળ મુખ્યત્વે કરી જરા અને આધિનો નાશ કરે છે એ સેવન કરવામા મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ—સપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઠ, દુષ્ટત્રણ, અશરોગ, પ્લીહા, ગુત્તમ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાઘ, ધાસ, કાસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાલિયળ, ટૂમિ, ક્ષમ, હ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગદરનો નાશ કરે છે આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઈ સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના કાઢામા, વાતરક્ત ઉપર ગળાના કાઢામા, પાદુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમા, મેહરુદ્ધિ ઉપર મધમા, કોઠ ઉપર લીમડાના કાઢામા, શ્વળ ઉપર મૂળાના કાઢામા, ઉદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામા, ઉચ નેત્રરોગ ઉપર ત્રિકુળાના કાઢામા તથા સપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામા આપવો (૮) કૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:—ગળા ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર અને ત્રિકુળા ૧ શેર, તે ત્રણમા ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુન ઉકાળવો તે માઠો થવા આવે એટલે તેમા નીચેના ઔષધો નાખવા. મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સુક તથા ત્રિકુળા, એ બધે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા, અને નસોતર તથા દત્તીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળા ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી x તે સર્વ ગાદું થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગુગળ

x યદ્યપિ આ કિશોર ગુગળ મિ. પદેજીએ બોપદેવ શતકમાથી લીધેલો જણાય છે અને તેમા તેજ પ્રમાણે છે, પરંતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાથી લીધો છે તેમા મરીથી ગળા સુધીની આઠ ઔષધીઓના બદલે પારો ટક ગા, નસોતર ટક રા, ગળા ટક રા અને દત્તી ટક રા લઈ પારાગધકર્ત્રી પ્રથમ કાળગી કરી બાકીના સર્વ ઔષધો બારીક વાડી કાળગી કરી ઉપરના ગુગળમા નાખવાનું લખેલ છે. જુઓ બોરસદનું અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ અથમા કિશોર ગુગળ બાનારે ખેદ, તકેકો, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માસ, દર્દો, મૈથુન, ગીડું, તેલ અને માર્ગમા માલવાનું (ખપ) વર્જન કરેલ છે

સોમ્યે, પ્રજ્ઞે, ગુહ્યે, ક્રોધે, ઉદરરોગે, વાતરક્તે, ઉષરસે, અગ્નિભોજે, ખંડે તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે (૧૦) દ્વાનિરશક (બત્રીરશ) ગુગળ—નિકટ, ત્રિક્ષણ, નામરમ્ભે, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચંદિદા, પીપળીમૂળ, શેરણી, + દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કાળિંગન, અતિવિપ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરૂ, વરીયાળો, ધમ્મસો, સન્નળ, જવખાર, ટકજુખાર, અજીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ, એ બધા ઔષધોના બરાબર ગુમળ લાઇ રીત પ્રમાણે સિંધ કરી બેર જવડી ગોળાઓ કરી મધ સાથે કિવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે લક્ષણ કરવી. એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અડવૃદ્ધ અને ગુદ્ધમિનો નાશ થાય છે, અને મહાજવરવડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, ક્રોધ પાર્શ્વશ્ચ, હૃદય, ગૃધ્રસી, હનુસ્તભ, પક્ષાધાત, અપતાનક, રોષ, પ્લીહા, કમળા અને અપચ્ચ એ રોગવાળા માણસને તે હિતકરક છે ધન્વ-તરીકૃત આ મોટા યોગ મર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે (૧૧) વિદ્યાલ ગુગળ—શતાવરી, એરડમૂળ, સુક, દારૂહળદર, ક્રોધ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણા શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળાઓ કરી એકેક આપવી તથા પથ્ય પળાવવું, એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે બીજી પ્રકાર—સુક, પીપળામૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, ક્રોધ, તથા હરડે એ સમભાગ, અને બમણા ગુગળ એકત્ર કરી તે ઘીમાં આપવું, એટલે વાયુ, મરડી, ગુહ્ય, શ્ચ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે (૧૨) રાસ્નાદિ ગુગળ—રાસ્ના, ગળોતુ સત્ત, એરડમૂળ, દેવદાર અને સુક, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું, એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવજ્જ તથા ભગદનો નાશ થાય છે (૧૩) કાંચનાર ગુગળ—કાચન વક્ષની છાલ ૪૦ તોલા, હરડા, બેહડા, આમળા એ ત્રણ આઠ આઠ તોલા, મુક, મરી ને લીડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા અને વાય-વર્ણી ૪ તોલા, તથા ધક્ષાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા, પછી બધા ઔષધો ખાડી ચૂર્ણ કરી, તેના મમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લાઇ વાડી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળાઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુઠના કોદામાં અથવા ખેરની અતરછાલના કાદામાં, અથવા હરડેના કાદામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળા આપવી તેથી કરી ભયકર ગડમાલા અને ગડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્જુદ, ફેડકાંથો, પ્રજ્ઞ, ગુહ્ય, તથા ભગદર, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૪) ત્રિક્ષણ ગુગળ—હરડા, બેહડા, આમળા અને લીડીપીપર એ ચાર ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂચ વાડી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાડી ગોળાઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી તેથી કરી ત્રિક્ષિ, નાડીવજ્જ, ગડમાલા, ભગદર, સોમ્યે, ગુહ્ય તથા મૂળ-બાધિ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૫) ગામ્પુરદિ ગુગળ—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી ચોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણ પાણી નાખી અર્ધ પાણી ગ્રહે સ્થા સુધી તે કાઠો કઢવવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સત્ત પળ (૨૮ તોલા)

+ અહીં અમૃતસાગરમાં શેરણીનું ગુજરાતી નામ ખેણી આપ્યું છે

જેટલો લઈ સારો ખાકી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો થઈ શાય ભા મુઠી કદવો પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું સુંઠ, મરી, લીંદીપીપર, હરડા, બહેડા, આબળા તથા નાગરોમોષ એ સાત ઔષધો ચાર ચાર ભાજી લઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળાઓ કરી આપવી તેથી પ્રમેહ, શ્વેતરજ, પ્રદર, મૂત્રાશ્વાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પ્લેહી એ રોગોનો નાશ કરે છે (૧૬) લાક્ષાદિ ગુગળ—લાખ, હાપ્તંધિ, અપ્પલૂન સાબડ, આસલ, નાગવલ્લ અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ કરવું એ અસ્થિભંગ નેપ્તે સુમત્તક્રિમને ફાલદો કરે છે અને સરીર વજન જેવું થાય છે (૧૭) અશ્વત્થાદિ ગુગળ—આશ્વત્થાના પ્તી ૧ ભાગ, ત્રિકુળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકુટ ૩ ભાગ, એ બધાની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાપ્તંધને સાધવા માટે વાપરવો. એ પ્તી અને સ્વપ્તમાં સેવન કરવા આપવો (૧૮) ગુદમ અને ગુળા ઉપર—ગુદ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો (૧૯) વિડગાઘ ગુગળ—વાવડીંગ, હરડા, બહેડા, આબળા, સુંઠ, મરી તથા લીંદીપીપર એના બરોબર ગુગળ લઈ એ સર્વ ધીમાં ખરલ કરી ગોળી ખાવી, પથ્ય પાળવું. એટલે દુષ્ટ વજન, નારીવજન, અપચી, મેહ તથા કોઠ એ સર્વ નાશ થાય છે (૨૦) ગુમ્ફાદિ લેખ—ગુગળ, ત્રિકુળા, સુંઠ, મરી તથા લીંદીપીપર એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો, તેથી દુષ્ટ નારીવજનો તથા ભગદરનો નાશ થાય છે (૨૧) અશ્વત્થાદિ ગુગળ—ગળા, હડી પડા-ળીના ચૂળ, સુંઠ, મરી, લીંદીપીપર, ત્રિકુળા તથા વાવડીંગ એના સમભાગ ગુગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી તે દરરોજ એક ખાવી તેથી મજી, વાતરક્ત, ગુદમ, ઉદરરોગ, પાકુ અને સોળનો નાશ થાય છે (૨૨) મથ્યા ગુગળ—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આબળા ૪૦૦ અને ગુગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ગરે પલાળી રાખી પ્રાત્ર કાળે કદવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખ-ડના વાસણમાં કદવવું, તથા કિતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દાલીમળ, ત્રિકુળા, ગળા, લીંદીપીપર, નસોતર, સુંઠ તથા મરી એ દરેકનું ચૂર્ણ એ તોલા પ્રમાણે નાખવું જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું, જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગુંધરી, નવી ખજતા, પ્લીહા, ઉમ, જડર, પચુતા, પાકુત, કડૂ (ખગ્ગ), કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે તથા આયુષ્ય, ચક્ષુર્ધન અને પુષ્ટિ આપે છે વળી તે વિષનાશક અને ચાદીઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમાં ચોજેલો છે ગુગળની અપથ્ય—ખાડું, તીમ્બ, અણખાવું, મૈલન, શ્રમ, તડકો, મલ અને કોષ.

૧૯૭. ગુરુગુળી.—(મં ઉચ્ચ.) ગુરુગુળાનો વેલો એ અઢી વન મહેલો હોઈ તે સે પ્રયાસ હાથ ઉચો નય છે એ વેલો દક્ષિણ દેશજનના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્વત ટકે છે. એના ફળોની આકૃતિ ભૂલુ જેવી હોઈ કિચિત્ લાખી હોય છે આ ફળ ચરીપ લેકા સેધને કિંચા ખાકીને આપ છે. ફળ ધણી ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે

૧૯૮. ગુલછબુ (ગુલછડી).—સં મરજીકા, નલિકા. હિં ૩૦ ગુલછડી. ગુલછબુના ઝાડ નાના હોય છે એના કદ થાય છે તેમાથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે આ ઝાડને કુગળી જેવા પાદડા આવે છે તેમાથી એક દારી એ બની કાચ લખાઈના ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાથી ફૂલો આવે છે એ ફૂલો બની કળીના અને લાખા હોય છે એનો વાસ બહોળ મધુર અને સુવાસિક હોય છે ગુલછબુ—પુરે, સિન્ધ તથા લઘુ છે, અને કાઠ તથા મલગડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અદરજ રાત્રી ફાડકીયા થઈ આવે છે તે ઉપર—ગુલછબુના મૂળ અને હળદર પાણીમા ઘસી તેમા થોડુ મીખણ નાખી શરીરે યોગ્યુ, એટલે ફાડકીઆ જલદી શમી જાય છે (૨) બદ ઉપર—ગુલછબુના મૂળ ધ્રોના રસમા ચદનની પેટે ઘસી લેપ કરવો ૧૯૯. ગુલદાવરી.—(સં શિવવલ્લભા. મં દવણુ શેવતી) આ શેવતીના ઝાડ વેત દોઢવત હોય વધે છે એના પાદડા નકસીદાર હોય છે મધ્યમા બહુ ઠેકણે કાપાની પેટે હોય છે એ પાદડાના વાસ બહુ આવે છે જલદી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડના પાદડા નાના હોય છે, પરંતુ બાગમા વાવેલા ઝાડના પાદડા હથેળી જેવડાં હોય છે, અને એ પાદડાના વાસ નાની જાતિના પાદડા કરતા કમી હોય છે. નાના પાદડાના વાસ બહોળ હોય છે એમા પીળી અને ઘોળી એવી બે જાતિ છે અને જાતિના ફૂલ રાખોડી જેવા અથવા ત્રેદા જેવા હોય છે જલદી જાતિના ફૂલો નાના હોય છે એને “શેવતી” એમ પણ કહે છે હિંદુતાનીમા એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે

૨૦૦. ગુલબારી.—(સં વકતા) એને ‘સાયકાળી’ પણ કહે છે એના ઝાડ નાના હોય છે પાદડા નાના હોય લાખા અને મૃદુ હોય છે ગુલબારીમા ઘોળી, પીળી તથા રાત્રી વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે આપઘોમા ઘોળી ગુલબારી વધારે ગુણાવહ છે ગુલબારી—વાતલ, શીત અને મલગડની નાશક તથા અપકવ અર્થને શમાવનારી છે ઉપયોગ—(૧) રતવા અને ગુમડાં ઉપર—ગુલબારીના પાદડાને લી ચોપડી રોડી ગડા ઉપર બાધવાથી અદરજ ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે, કિંવા ગુલબારીનો કદ પાણીમા ઘસી તેનો વારવાર લેપ કરવો (૨) પુષ્ટિ ઉપર—ઘોળી ગુલબારીનો કદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનુ ચૂણુ કરી તે ધીમાં કિચિત્ રોડી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા આ પાક નિત્ય તોલા એ તોલા આઈ ઉપર બાધવું તાજુ દૂધ પીવું એટલે ધાતુરચાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુરિક્ક થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે (૩) બાળ પડે છે તે ઉપર—ઘોળી ગુલબારીના કાદા આપના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા (૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જેવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે—ઘોળી ગુલબારીનો કદ ગાયના તાજા દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમા સાકર ૧ તોલા અને જીરાની બૂકી ૬ ગુજબાર નાખી એ વખત આપવું અને પચ્ચ પાળવું એટલે જલદી ચૂણુ આવે છે (૫) નિર્દોષકરણુ—ગુલબારીના કાદા પાણીમા વાડી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે

૨૦૧. ગુલાબઃ—ગુલાબના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે અને એને કાંટા આવે છે એમા ગુલાબી, પીળી, ઘેળી, રાતી વગેરે જાતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના ઝાડ અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન દેશમા થાય છે ગુલાબના ફૂલોનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે ગુલાબના ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે ગુલાબની કળીઓ સારક છે ગુલાબજળ ઠંડુ છે ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) રેચ થવા માટે—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું બીજો પ્રકારઃ—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા બાપી તે ઘી માકર નાખી ખાવે, એટલે જલ્દી રેચ થવા લાગે છે એથી જ્ઞાનિ વગેરે કાંઈ પણ ન થતા રેચ પણ સાધે આવે છે (૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીતઃ—હિચા ગુલાબના ફૂલો લઈ પાખડીઓ કાઢવી. તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા કિંવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થગર થગ દેવા અને તેનું મો બધ કરી આઠ દિવસ તાપમા ટાગી રાખવું એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ દાહસામક, પિત્તસામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે (૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીતઃ—ઘણા ફૂલો એક વાસણમા નાખી ઉકાળવા અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ થીરીમા ભરવું એક મણુ ફૂલોમાથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી, એટલે એ થોડું વેચાય છે તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે (૪) ગુલાબનું સરખત—ગુલાબજળમા સાકર નાખી સરખતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરખત થાય છે એ સરખત ગરમીનો નાશ કરનાર તથા ઠંડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે (૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો.—ગુલાબજળ આંખોમા આંખવું. (૬) આંકડી ઉપર—નાક, કપાળ અને આંખોએ રૂના યુગ્મકાથી ગુલાબજળ ચોપડવું (૭) પ્રદર, ઘાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિક ઉપરઃ—સવારે અને સાયકાળે ગુલાબના તાજા ફૂલો દર વખતે પાચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડું ગાયતૃ દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું એટલે ઉપરના સર્વ વિકારો દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ થાય છે મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સંજ્જા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અત્તરિતમ ઔષધ છે (૮) ખસ, દાહર વગેરે ત્વગદોષ ઉપરઃ—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે. (૯) ત્વગદોષ ઉપરઃ—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર મહિની ગરમી નીકળી જાય છે (૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટેઃ—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ લાવનાઓ આપી તે સુરમા આંખોમા આંખવો. (૧૧) ત્વગદોષ ઉપરઃ—કપૂર, ટકણપાર, અંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમા ખસ કરી થેપલી કરી, અને એ થેપલી પાણીમા કરી લેપ કરવો.

૨૦૨. યુદ્ધી:—મં. લઘુસ્વભાતક મં. ગોખણી. હિં. યુદ્ધની, લક્ષેરા. કં. મધ્યકલ્પિત—મારા, સપ્તયુગ તાં. પેરિવાનારૂ—વિલિ. મલાં. નરવર તૈં. નાકેરે. લાં. કાડિયમિકસા.

આ ઝાડ કાકડુમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડુ યુદ્ધની જાતિનું વૃક્ષ છે એ ઝાડ ધણુજ ઉચ્ચ વર્ધ છે એને લાલ રંગના ફળો આવે છે તે કાકડુ ઘા (વડુ ઘા) કરતા મીઠા લાગે છે લોકો એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે એ ફળો માહેનો રસ યુદ્ધની પેડે ઉપયોગમા આવે છે એનું લાકડું ચીકણુ હોઈ સુતાર કામમા પણ ઉપયોગી છે યુદ્ધી—વાલકારક, મધુર, કિમ્બિત શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણભારક છે + ઉપયોગ:—(૧) ઢાંત દુખે છે તે ઉપર—યુદ્ધની જાલનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા (૨) પૌષ્ટિક લાકડું—એના ફળો સુકની તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાકડું કરવા એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કમરમા બેર આવે છે

૨૦૩. ગોખરૂ ઘોડા. —મં. ગોખરૂક મં. હિં. ગોખરૂ કં. ઢોડુ નેઝિ. લુ. તૈં. પેદા પાલેરૂ તાં. એનેનેરિજલ. મલાં. કાકમુલ્લા, કતુનેરિલ. ફાં. તુખ્મે. ખારખરૂક અં. બજરૂલ ખરૂક લાં. પેરિલમ્પ મ્યુરેકસ

ગોખરૂના ઝાડ નાના થાય છે એના પાંદડા તલના પાંદડા જેવા હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડ ઉપર ચણીબોજ જેવડા ફળો આવે છે તેને 'ઘોડા ગોખરૂ' કહે છે એ ફળ ઉપર ચાર બળુએ ચાર કાટા હોય છે. ગોખરૂની ખીજ એક નાની જાત છે, તેને "કાટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે તેનું વર્ણન જુદું (જુઓ ન ૧૨૮) કરેલું છે ઘોડા ગોખરૂ ન મળે તો તેના ઉપયોગ પણ થાય છે દર્દી મુખોમાં ગોખરૂના મૂળ આવે છે ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે ગોખરૂ:—શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃહણ, ખસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃધ્ધ, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિ દીપક તથા રવાદુ છે. અને મૂત્રકૃમ્મ, અશ્મરૂ, દાહ, મેહ, દમ, હિંચરૂ, હરોગ, અર્શ, ખસ્તિવાત ત્રિદોષ, કાઠ, શ્વેત અને વાસુનો નાશ કરે છે ઔષ્ધોમા એના પચાગ અને ફળો પણ આવે છે * ઉપયોગ:—(૧) પાકરોગ ઉપર:—

નયુદ્ધની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે યુદ્ધી અને વડુદી (કાકડુદી) એ બન્નેનું વર્ણન આ ગ્રંથમા જુદું જુદું આપેલ છે સિવાય આ નાની યુદ્ધની પણ છે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને ખીજ ગુદમજાતિની. તે પૈકી અહીં વૃક્ષ જાતિનું વર્ણન આપેલ છે ગુદમજાતિની યુદ્ધીને વનયુદ્ધી કહે છે એ મનુષ્યપુર ઉચ્ચ વર્ધે છે ખરી પણ એનું ચડ રૂપ જ દેખાતુ નથી એની ડાળીઓ અને પાંદડાંય ને હાઈ રહેલ હોય છે એનું લાકડું સીધું નહિ હોતા વાકુંસુક હોવાથી સુતાર કામમા લાગેજ આવે છે એના ફળ પણ લાલ રંગના નાની યુદ્ધીના યુદ્ધ જેવાજ હોય છે યુદ્ધમા અને ફળમા લાંબા તકાવત મનાતો નથી

* આયુર્ધીના દરદર્થી બાળક લાગેજ બચે છે એમ સર્વ ક્રમ આ છે મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદર્થી નાખલાજ થાય છે, ખરૂં તેને આ ગોખરૂ (માળવી ગોખરૂ) નજ પ આયુર્ધીના સુક કાંતરૂને પલ્લવ

ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો (૨) પ્રમેહ ઉપર.—ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું (૩) મૂતકૃમ્મ અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર—ગોખરના ઝાડનો અથવા ગોખરનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો (૪) પુષ્ટતા ઉપર—ગોખરની ભૂકી કરી રોજ પાંચેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલા, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું એથી ઘરીરમાં ભરેલી મરમીના (ચાટીના) વિકારો નાશ પામે છે (૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તજુખીયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર—ગોખરના લીલા ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવા. થોડીવાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડુ અને ચીકણું થશે તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું પથ્થ-ગાળુની શેટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) આમવાત ઉપર—ગોખર અને સુકનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિ-શળનો નાશક છે (૭) પ્રમેહ ઉપર—ગોખરના પાદડાંનો રસ પાંચેર લઈ, તેમાં ડમરાના બી ૧ તોલા વાટી એકત્ર કરી પાવું (૮) ઇંદ્રજીવ એટલે ઉંદરી ઉપર—ગોખર, તલના દૂધ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મરતકે લેપ કરવો (૯) ગર્ભજીર્ણ (ગર્ભિણી પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર—ગોખર, જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૧૦) પથરી ઉપર—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ થોડીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) મૂતકૃમ્મ અને ગરમી ઉપર—ગોખરનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું. (૧૨) એક્કુરાદિ ઘૂત (ધી)—ધાણા અને ગોખરનો કાઢો કિવા ઢલક ઢરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું તે મૂત્રાઘાત, મૂતકૃમ્મ તથા દારૂજી શુક્રોપ ઉપર ક્ષિતકારક છે (૧૩) ગોક્ષુસદિ અવલેહ—ગોખરના પંચાગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી રોજ રાખવું પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી, તથા તેમાં સુક, લીડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અરજુનસાજડની છાલ તથા કાકડીના બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વસંતોચન (વાસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો એ મૂત્રસંબધી રોગો ઉપર લ્લો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂતકૃમ્મ વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે

કાંદલા રસમાં ખૂબ વાટી લુગડે ચાળી તે રસ તોલા બેના આશરે પાંચ આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે

ચક્રરસહિતામાં ગોખરને મૂત્રવિરોધીય, શુક્રોપહર અને રોધહર માનેલ છે. સુશ્રુતસહિતામાં શ્લેષ્મસંશયન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે યુનાની હકીમો ગોખરના પાદડા અને જડનો કવાચ મૂત્ર વધારવા આપે છે, અને એના બીજ બીજ રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે વળી ગોખર અને તેના વૃક્ષન શીતળ, પેશાબ વધાગ્રાર, પૌષ્ટિક અને ક્રમોત્તેજક પણ માને છે બીજી સહિતાવાળા એની જાલને અને પાદડાને કફ, દીપન, ગુન્મથક્ષનાશક અને કૃમિજનક કહે છે

૨૦૪. ગોઝાળ.—મં ગુડલા મં ગોઝાળ હિં ગોઝાલ કં કડવિનમેદ,
ગોઝાળ.

એ તળાવોમાં કિવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે ગોઝાળને ચાર પાચ પાખડીઓ હોય છે ગોઝાળ ધણી જલદીથી વધે છે વહેળામાં થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે વાવ કે કૂવા માંહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોઝાળ નાખે છે, પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ધણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોઝાળ લાવી વાટી તેનો કુટી ઉપર લેપ કરવો (૨) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—ગોઝાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો

(૨૦૫) ગોમેટો:—(સં વનતુડી.) કૂવા ઉપર અને વાડા ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે એ વેલા કાકણમાં પુષ્કળ થાય છે એના પાદડા કિચિત્ લાખા અને સહજ જડા હોય છે એને રાતપડાળા જેવા આગળભર લાખા અને સોનેરી ફેળા જેવા અને ડીટા પાસેની બાજુએ કિચિત્ જડા ફળ આવે છે એ શાક કાકણમાં પ્રસિદ્ધ છે ગોમેટોના ફળ ગળચટા હોય છે એ ફળોને કણખી વગેરે લોકો ખાય છે ગોમેટો:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દત્તપીડાનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) આગાતુક ગરમી ઉપર:—ગોમેટોના મૂળ તથા ગાયનું ધી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત માત દિવસ પાવુ (૨) ઘાત પડતી હોય તો:—ગોમેટોના મૂળ કુટી રસ કાઢવા તેમાં ગાયનું તાજુ દૂધ, સાકર અને જીરાની બૂકી નાખી આપવું એ ઔષધ બે વાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસા ગુણ આવે છે (૩) શિલાઓ ઉકયો હોય તો:—ગોમેટોના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૪) પુષ્પતા ઉપર:—શંકુથી ઘોળી કુખળી, ગોમેટોના મૂળ, જરૂર અને સાકર એકત્ર કરી ખારીક વાટી તેમાં લી નાખી પાવુ આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી બીજો પ્રકાર:—ગોમેટોના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ધી અને સાકર નાખી પાવુ (૫) પિત્ત ઉપર:—ગોમેટોના ફલોનું ચૂર્ણ ધો સાકરમાં આપવું

૨૦૬. ગોરખ આમલી.—(રૂપડા.) સં ગોરહી મં ગોરખચી ચ—ગોરીચી ચ હિં ગોરખમલી કં ગોરક્ષહુલચી, માગિમાવુ, સ્લહાગ્નિકા તાં પપ્પારપુલ્હી, તોદી અં હપહણુ લાં એડ-સોનિયા ડિજોટા.

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે ગોરખ આમલીના ઝાડના પાદડા કાષ્ઠ શીમળાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર વેતલર લખાઈના કુખીના જેવા ફળો આવે છે એ ફળોની બહારની છાલ કાંજી હોય છે એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે એ લોટ ઘણા ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એ લોટ પિત્તશામક, રૂચિકર તથા પચ્ચકારક છે આ વૃક્ષને “ગોર આમલી” પણ કહે છે ગોરખ આમલી:—મધુર, કડવી તથા શીત છે, અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) દહ ઉપર:—ગોરખ આમ-

લીનો લોટ ત્રણ માસ લઈ તે લીલા અથવા સુકાયેલા અછરમા ભરી સેવન કરવે. (૨) અમ્લપિત ઉપર:-ગોરખ આમલી માહેના ગળેના અષ્ટમાશ કાઢી કરી પાવો, અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી તેમા છરાની બૂકી અને આકરની બૂકી નાખી પાવુ (૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:-ગોરખ આમલીના ગરનું સરખત કરી સાકર નાખી પાવુ (૪) ઢોરોને યુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:-ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમા મેળવી પાવુ (૫) ગરમીની આંદીઓ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર:-ગોરખ આમલીના બિયાની કાળી રાખ કરી માખણમા મેળવી તે મલમ ચોપડવુ

૨૦૭ ગોરખમુડી-(કલાર):-(સં ગોરક્ષ મુડી. હિં મુડી ગોરખ-મુડીમા મે જાતિ છે નાની અને મોટી નાના ઝાડ સુમારે વેતલર ઉંચા વધે છે. મોટા હાથભર ઉંચા વધે છે એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી નેવડા અરીજીના છડવા સરખા ગુલાબી રમના ફળો આવે છે એ ઝાડના પાદડા બારીક હોઈ તે લાખા હોય છે આ ઝાડનો વાસ ધણો ઉંચ આવે છે એ ઝાડો લીલી ન મૂનમા થાય છે *ગોરખમુડી:-તુરી, ઉખ્ખુ, પાકકળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, મેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે, અને ગડગુમડા, ગડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપરમાર, શ્લીષ, પાકુરોગ, પિત્ત આમરોગ કૃમિ, દમ, કોહ, વિષ-દોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે માહામુડી—મધુર, કડવી, ઉખ્ખુ, રસાયન, રૂચ્ય તથા સ્વર્થ છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે બીજા ગુણો ગોરખમુડી નેવાજ છે ઉપચોગ:-(૧) કમળી ઉપર:- ગોરખમુડીનો અમરસ કાઢી પાવો (૨) ગંડમાલા ઉપર:-ગોરખમુડીના મૂળ તેનાજ રસમા ધસી લેપ કરવો (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:-ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો (૪) જખમ ઉપર:-ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ધા તુરતજ સારો થાય છે (૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે:-ગોરખ-મુડીનું ઝાડવુ લાવી ઘરમા બાંધવુ, એટલે તેના ઉંચ વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે (૬) સંધિવાત ઉપર:-ગોરખમુડીના છડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો

* કલારને કેટલાક સ્થળે કકરડા, જગલી તમાકુ અને મગજમની પણ કહે છે નાની કલારને મોટીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાફડીઓ કલાર કહે છે ફાફડીઓ કલાર લીચણપૂર ઉંચો વધે છે તેમા ગાડર (ધેડું) જમ્મ તેા આધળું થઈ જાય છે એથી એને જગલી લોકો ગાડર કલારના નામથી પણ જાણમે છે આ સિવાય અમને એક વાધરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ મતાવ્યો છે. તે ચાર પાંચ ફુટ ઉંચો થાય છે ઈકડની માફક એન પાંચ માતજ સોડીઓ હોય છે. પાદડા લમ્બજ ૨૦-૩૦ હોય છે એ પાદડા વનગુલસી નેવડા હોઈ તેના ઉપર બીણી કરકરી હોય છે એ પહોળાઈ કરતા લંબાઈમા વધારે અને વજ્ર કડવા હોય છે આ કલારને ઉપરના મે કલારો સાથે કાષ્ટ સખધ દેખાતો નથી, પણ એ છોડના રસમા ત્રાપ્તાનું પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમા આપ્યો છે આરા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર નજ હોય, બીજુ કહે.

(૭) ત્રિકોણ શુદ્ધ ઉપર—ગોરખસુડીના મૂળ પાણીમાં વાડી છાશ નાખી તે તેલાભાર પાવા. (૮) વૈપાદિક કોઠ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીસ પડે છે તે) ઉપર—ગોરખસુડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડુ (૯) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર—ગોરખસુડીના પચાગની ધૂણી આપવી.

૨૦૮. ગોરાકુઃ—સં હિં મુખાલુ મં મોહળુ, ગોરાકુ, કોનકળ, નાગરચિતે. ૫૦ મુડિએણુસ, પુનાએણુસ, તૈં એણુસબેદ, તાં પેરવળી પું પુનાક-રેશુ, મલાં કાચિલ, ડાથોરકોરિયા અલાટા.

ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કદ રતાળુ જેવા લાખા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ સુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાળુ જેવા કદ થાય છે. એને કોકણમાં “કોનકળ” અને “નાગરચિતે” પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કદ છેલ્લી પાતળા કડકા કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે. x ઉપયોગ (૧). શોફોદર ઉપર—ગોરાકુનો કદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બક્ટ નીકળે તેમાં ઘોળી ગર-ણીના બી ધસી તેનો સવાંગે લેવ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૯. ગોળા.—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાતમાં થાય છે એ હાથાવૃક્ષ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇએ ધુડી વધે છે એના પાદડા કાષ્ટક જાણીના પાદડા જેવા હોય છે વૃક્ષ સુમારે પાચસે હસે વર્ષ પર્થત રહે છે.

૨૧૦. ગૌરીના ફેણા.—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રમે, ભીત ઉપર તથા ફવા અને વાવમાં પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળીયાની આકૃતિ જેવા હોય છે એની દાડી કાળી હોય છે ઉપયોગ—(૧) રતવા ઉપર—એ વેલાના પાદડા વાડી લેવ કરવો એટલે તત્કાળ ધાવર સાર થાય છે. (૨) ખરબચા ઉપર—એ વેલા સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી એ

xખીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી ભૂલ કરી છે કારણ રતાળુને મિ. પટેજીએ આજ મરાઠી ગ્રંથમાં જુદું આપ્યું છે તેમજ નિષદમાં પણ બંને જુદા આપ્યા છે ગોરાકુના ઓળખાણ તેમણે નિષદમાં પણ આ પ્રમાણે આપી છે—“ગોરાકુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાખા અને ટોફદાર હોય છે એ ઘોળા અને રાતા એમ બે જાતના થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કોઝણ, સુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી નેમાથી એક વર્ષ મોટા રતાળુ જેવાં એ કદ થાય છે ગોરાકુનું શાક સારૂ થાય છે એ કદ છેલ્લી પારીક ચીરીએ કરી સુકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણે આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કદ વાયુકરક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં મુશળ, પેડી અને અડી એવી ત્રણ જાતો છે” અમને શક જાય છે કે વખતે આ સકડીયા હશે.

તેલમાં ખરલ કરી ચોપડી, એટલે ઘઠ શમન થઈ ખરજીયુ ચાગ દિવસમાં મટે છે. (૩) ચાંદીમાં ઘોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર—આ વેદાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાના મૂળ વસી, અકુરને ચુટી કાઢી તૈયાર થયેલુ આ ઓષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવુ (૪) પ્રદર ઉપર—આ નેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૧ ગોલજી.—એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા આરીક હોય છે અને તેનુ થડ સાત આડ આગળ લખાઈતુ થાય છે ઉપયોગ.—(૧) કંઠ સર્પ ઉપર—ગોલજીના ફળ બિયા સુકા અધકચરા ખાડી સ્થમમાં નાખી પાવા, અથવા ગોલજીના બીજ એકલા પાણીમાં ધસી પાવા.

૨૧૨ ઘણસરી.—એ ઝાડ ઘણા મોટા થાય છે એને “ ગાનસુરી ” પણ કહે છે ઘણસરીના પાદડા લિલામાના જેવા લાખા હોય છે. એ પાદડાનો વાસ ઘણા આવે છે ઉપયોગ.—(૧) ઘણસ (ઘોયડા) ના અને દુરશાના વિષ ઉપર.—ઘણસરીના મૂળ ધસી તેમાં સુડ ધસી પાવી, તેથી રેત્ર થશે અને ઉલ્લી પશુ થશે વિષથી શરીરમાં ગાઠો થાય તો તેજ મૂળ ધસી શરીર ઉપર ચોપડવુ (૨) રેત્રન—ઘણસરીના મૂળ ધસી પાવા ઉતાર ધી અને ભાત આપવા (૩) ફોડકી, નખવા વગેરે ઉપર—ઘણસરીના મૂળ અને વાઢેરીનુ બોધુ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર—ઘણસરીની ભાજીમાં ગોમત્ર નાખી રમ કાઢી, તેમાં ઘણસરીના મૂળ ધસી શરીરે મદન કરવુ (૫) દોરને ઘોયડાનુ વિષ લાગે છે તે ઉપર—ઘણસરીની ભાજીમાં પાણી નાખી એક રોર પર્યન્ત રસ કાઢવો અને તેમાં ઘણસરીનાજ મૂળ ૧ તોલો ધસીને પાવા એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવુ તથા અરીકાના પાણીમાં ઘણસરીના મૂળ ધસી સુજેલી જમ્યેએ વારવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ઘાપાન.—અનનસના ઝાડ જેવા ઘાપાનના ઝાડ હોય છે એના પાદડા અનનસના પાદડા કરતા પહોળા હોય છે તેના છેડે વાક અને કરવત જેવા કાટ હોય છે ઘાપાનના પાદડા પલાળી રાખી કચરી તેનુ સુતર કાઢી પછી દોરડુ વણુ છે એ મળ્યત થાય છે ઉપયોગ.—(૧) ખુસલ રોગ (દોરોને અને માણસોને મરતી જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર—ઘાપાનના કાદાનો રસ પાવો (૨) જખમ ઉપર—ઘાપાનના પાદડા વાડી ચોપડવા.

૨૧૪. ઘામારી.—(સં અસ્થિલક્ષ) ઘામારીના ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે એ ઝાડની ઉંચાઈ મુમારે એ હાથ હોય છે એના પાદડાનો આકાર પજુબીજના પાદડા જેવો થાય છે ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે તેમાં આકાર લાંબો હોય છે એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે ઉપયોગ.—(૧) લા રૂઝવવા માટે—ઘામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદી રૂઝઈ જાય છે (૨) આળકોના રક્તપિત્તમાં ઉપર—ઘામારીના પાદડાનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનુ બી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ આષધ મોટા માણસને પણ આપવુ.

૨૧૫. ઘાસપિત્તપાપડો.—(સં પર્વટક કોઠાં ખડકશેષુ, લુષ) આ ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એના પાદડા બારીક હોય છે એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક છાંયવા જેવા તોરા આવે છે એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે પિત્તપાપડા કરતા આ ઝાડ વધારે ગુણકારી છે ઘાસ પિત્તપાપડાનું શાક સારૂ થાય છે પિત્તપાપડો—શીતળ, કડવો, માલક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરુચિ, દાહ, ઝાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઝોકારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનું શાક—સમાહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, બ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પિત્તથી ચક્રી આવે છે તે ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાની વચ્ચગાળ ભૂકી કરી કાપરાના તેલમા કાઢવી માથા ઉપર નાડો લેપ કરવો (૨) પિત્તજ્વર ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો પાંચાં (૩) સાધારણ તાવ ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમા ગારગોટી (ધોળા અને કડો પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાંચાં (૪) ઉલટી ઉપર—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો

૨૧૬ ઘાંટી.—(સં ગુલ્મટિકા) ઘાંટીને—“ઘોટ” “ઘોટબોર” “રાનબોર” એમ મરાઠીમા કહે છે ઘાંટીના ઝાડ હોય છે એને બોરડીના જેવા બારીક ફળ આવે છે વૈદ્યોક “અત્રીશી” કરીને જે ઔષધ આપે છે તેમા એ ફળ હોય છે ઘાંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અમિહીપક તથા પાચક છે, અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાત, પિત્ત, વ્રણ, કાઠ તથા ખરજનો નાશ કરે છે

૨૧૭. ઘાંટીવેલ.—ઘાંટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો ધણો વિસ્તાર થાય છે ઘાંટીવેલના પાદડા મોટા હોય છે અને તે ઉપર નાડી રેખાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાટા હોય છે એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છ આવે છે ઉપયોગ—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર—ઘાંટીવેલના લીલા અથવા સુકાયેલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીમા કાઢવી, તેમા ઘાંટી દિગ્ગતી ભૂકી નાખી તે પાવું, એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે

૨૧૮. ઘોણશી. (સં ગોનસી મં ગોણસકાડ) —ઘોણશીના વેલા હોય છે એ વેલાની નાડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે અને આકારે ઘોણસર્પ જેવી હોય છે એના પાદડા આકારે પીપળાના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તેના કરતા યોગણા મોટા થાય છે એ પાદડાને એક એક આગળ પહોળાઈના ખાચા હોય છે ઘોણશી—શીતળ અને ગુરૂ છે; તથા શળ, હેડકી, છર્ણવિષ, સર્પવિષ અને હિન્નાદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) દોરને ઘોચડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો—ઘોણશીના રસ એક શેર પાવા (૨) માણસને ઘોચડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો—ઘોણશીના રસમા ઘણસરીના મૂળ, અરિકા અને કાળીછરી વાટી ગોમૂત નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૯. ઘોલી (ગિલોડી).—(સં તુડિકા મં તાડલે.) ઘોલીનો વેલો ઝાડ દશ વર્ષ સુધી રહે છે ઘોલી ખારમાશી થાય છે ઘોલીના ફળ એ ચઢી આગળ

લાખા હોઈ અગુડા જેટલા જાડા હોય છે થોલીના બે પ્રકાર છે કડની અને મીઠી કડની થોલી ઠોઈ ખાતુ નથી થોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પચકર છે થોલીના અતિ મેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે થોલી:—મધુર તથા શીતળ છે કફ અને ઉલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તગ્રાથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉષ-રસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલમ્લ ભદ, સ્તન્યકારક પેટમા વાતસચય કરનાર તથા રૂચિકર છે અને પિત્ત, રક્તગ્રેષ્ઠ, વાયુ, દમ, સોળે, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉષરમનો નાશ કરે છે એના ફુલો—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે એની ભાજી:—શીતળ, મધુર, શાહક, તુરી, ઝડી પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના મૂળ—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે, અને હાથપગનો દાહ, બાતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે કડવી થોલી—વાતિકારક છે અને રક્ત-વિકાર, કફ તથા પાકુનો નાશ કરે છે એના ફળ—ગુરુ, કડવા, વાતિકર તથા વાયુને કોષાવનાર છે અને સોળે, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કાનમા ખગદ વગેરે ગઈ હોય તો—થોલીની ભાજીને રમ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમા પાડવું (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજ્જદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર—થોલીના વેલા અગુડા જેવા જાડા લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડુ પાણી નાખી ખાડી, અને પાગેર પર્યંત રસ કાઢી તેમા જીરાની બુકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજ્જસાવ થયેલા દિવસથી ચાંદ દિવમ આપવું આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું તે પહેલા આપવું નહિ (૩) કુરમાના વિષ ઉપર—થોલીના પાદડાના રમમા સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી સુમારે નવટાક રમ આપવો આ રસ એકેક ટલાકને અતરે પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે (૪) સહ (છાડ) વવવા ઉપર—થોલીના મૂળનો રસ, દેવદાર, જરૂ અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમા ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું

૨૨૦. ચણકમોખા (કંકાલ).—સં કંકાલ મં કંકાળ, કાપરચિની. હિં કંખાખચિની, સિંતલચિની બં કંકાલા કં કંપુરચિની તૈં કંખાખચિની તાં વાકમિલેચ. મલાં ચિનમુલચ ગાં ગધમેનસુ ફાં કંખાખહ. અં કંખામ, કંખાવા, હયુલઉરસ ઇં કયુખેખપેપર લાં કયુખેખાઓદિસિનેલિસ

ચણકમોખાના વેલા હોય છે. કંકાલને ‘કપુરચિની’ ‘રખાખચિની’ પણ કહે છે એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમા થાય છે ચણકમોખાના ફળો મરી જેવા થાય છે ચણકમોખા એ ફળ સુગંધી અને ઘણું ઠંડુ છે એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે ચણકમોખા:—તીખુ, કડવું, ઉષ્ણ, દીપ્ત, પાચન, રૂચિકર, હૃલ્લ, સુગંધી, લઘુ અને કર્તાશક છે એ મુખબંધ, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમંદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મુખરોગ ઉપર:—કંકાલ અને ખડીસાકર દાદ નીચે રાખી

સસ ગળવે. (૨) પ્રમેહ ઉપર—કઠાલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તઘીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપર—કઠાલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આગતુક ગરમી ઉપર—કઠાલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાશ કાઢે કરવે. તેમા ઉત્તમ ચદનનું તેલ છથી બાર ટીપા સુધી નાખવું અને કાઢામા મેળવી તે કાઢે પાવે. આ પ્રયોગથી પેસાબ માફ થાય છે, અને ચદનનું તેલ અદરના જખમ ઉપર બેસી બે ચાર દિવસમા જખમ બરાબ ગુણુ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાત્ર કાળે બપોરના બોજન પછી અને સાંચકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ, ફક્ત ધઉની શેટલી અને લી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા, એટલે જલદી ગુણુ ગુણુ આવે છે. (૫) સંગ્રહણી ઉપર—કઠાલ ૧ તોલો, એલચીદોઝ ૧ તોલો, સોનાગેર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી કપાસના પાદડાના રસમા ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળાઓ કરવી તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર—કઠાલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમા રાખવા અને તેથી ઉત્પન્ન થતું યુક યુકી નાખવું. (૭) મૂત્રક્રમ્હ ઉપર—ચણુ-કમ્બોબાનો કાઢો કરી તેમા પાચ ટીપા સુખડના તેલના નાખી તે આપવું.

૨૨૨. ચણુ—સં હરિમય, ચણુક મં હરખરા હિં. ચના, ઊલા બં. ચણુક તૈં ચનગાલુ, ચનાકમુદલુ. તું તાં કં કડ્ડે મલાં કટાલા, ફાં નખુદ અં હુમસ ઈં ગ્રામ લાં સીમર એરીએટિનમ.

અદલ તથા દિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે જેમ અદલ ધાન્યમા 'વઉ' એ મુખ્ય છે તેમ દિદલ ધાન્યમા 'ચણુ' એ મુખ્ય છે. ચણુની ઉત્પત્તિ ધણુ કરી આ ખડમા છે. ચણુ આસો મહિનામા વાવ છે, અને માઠ માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમા તૈયાર થાય છે. ચણુના છોડની ઉચાઈ દોઢ વેત હોય છે. ચણુના છોડને ચાળીસ પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાશ્મીર તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણુ પુષ્કળ પાકે છે. લીલા ચણુના પોપટા ફેલી લોકો ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકી ખાય છે. એને ઓળો કહે છે. ધઉની પેડે ચણુના પણુ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણુની દાળ કરી તેના જુદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણુના લાડુ તથા મેસૂર એવા અનેક તરેહના પકવાન્નો થાય છે. ચણુ શેકી તેની ધાણી (શેકલા ચણુ) કરે છે. તેના ઉપરથી ફેતરા કાઢી લારડે છે. એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ધઉના કરતાં પણુ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણુ થાય છે. શેકલા ચણુ શરીરને ધણુજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ધણુજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમા એ ધણુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણુ ખાઈ રહે ચાલવા છતાં બે પાણી મળે નહિ. તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર ચુકવારે શેકલા ચણુ અવશ્ય ખાવા એવા જે નિયમ છે, તે તેના અતિ-શય ઉપયોગીપણુને લીધેજ છે. ચણુની વાટેલી દાળ પણુ ધણુજ પૌષ્ટિક છે. ચણુના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ધણુજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની

ભાજીનું શાક કરે છે ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામા આવે તે ઘણા જલદી ઉગી નીકળે છે ચણા:—વાનલ, શીન, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ણુકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, ખલકર જ્વરનાશક તથા આપ્માનકારક છે, અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે શેકેલા ચણા—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોષ્ઠ લઘુ, ખલકર, શુકલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે, અને રવેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે

×ચણાનો ક્ષાર:—અમ્લિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિ ખારો અને દાતને અપાવનાર છે, તથા ગળા, અજીર્ણ તથા અમ્લિમાલનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ક્રમણા ઉપર:—ચણાની દાળમા ખરોખર ગોળ નાખેલુ પૂરણુ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવુ તરમ લાગે તોગોળદાળનુ પાણી પીવુ (૨) મરતક વાથુ ઉપર:—અર્ધાં શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઈની ભૂકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવા (૩) પરસ્પેષા અથવા થવા માટે:—શેકેલા ચણા, અજીર્ણ અને વજન ચૂર્ણ શરીર ચોળવુ (૪) સળેકમ ઉપર:—રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાળ શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૫) ઘાતુપુષ્ટિને માટે:—ચણાની દાળ અને માકર પેસાભાર ગત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૬) પેટપીડ અને મરફી ઉપર:—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. (૭) ખરોળા ઉપર:—ચણાનો ખાર, સિંધાલુ અને ખગડીખાર એ એકત્ર કરી પીવુ, અથવા શેકેલી હિંગ, સુક, મરી, લીડીખીપર, કોળિંગન, જવખાર અને સીંધાલુ, એનું ૩ માસ ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવુ

૨૨૨. ચણેકી.—મં ગુળ મં ગુજ કાં માડલવેલ હિં ગુળ, બુધ્ધરી, ચાટલી, ચિગમિટી બં કુંચ કં ગુણુગુળ, એરકુ તૈં ગુણવિંદે કાં ચખ્ખે ખડમ્ અં હખસખ્ વ સંકેદ છં વિંદ્રી લાં એલ્લેસ પ્રિંટોરિયસ્

ચણેકીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા ખારીક અને લાખા હોય છે ચણેકીમા ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે ચણેકી સોનાનુ વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ એક તોલા ભારની છનુ (૯૬)* ચણેકીએ થાય છે ચણેકીની ગણના ઉપવિષમા

×ન્યારે ચણાના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસે સુર્યોદય પહેલા ત્યા જઈ ચણાના છોડ ઉપર ત્રીણ જગનાથીનુ સાદ ધોએલુ કપડુ લૂછી તે દાર શીશામા નીચેથી લેવુ આ પ્રમાણે વારવાર કરી સુર્યોદય પહેલા મેળવેલા ચણા ઉપરના બિંદુઓને ચણાનો ખાર કહે છે

સકાયલા ચણાના છોડની ડાખળી વજેરે પાણીમા પલાળી લુગડાથી ગાળી લઈ લોહાની કદાઈમા એ પાણી ઉકાળવાથી મફદે રંગની ખારની ભૂકી તૈયાર થાય છે એ પણુ ચણાના ખાર તરફિ વાપરી શકાય એમ અમારો મત છે.

*કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કપની રૂપીઆને ત્રીણ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હિસાબે ચણેકીનુ વજન સરાસરી ૨ જૈન છે.

છે. + ચણ્ણાદીઃ—ગ્વાહુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, ઝચ, શીત તથા વૃષ્ય છે, અને નેત્રરોગ, વિપ, પિત્ત, ઇન્દ્રુમ્ન વણ્ણ દૃષિ, રાક્ષસ, ગ્રહવીડા, કહ્ (ખરજ), કાઠ, કહ્, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે એના બીજ. —વાતિકારગ્ન અને શળનાશક છે એના પાદડાં વિપનાશક છે ધોળી ચણ્ણાદી ધાણુ કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે બીજા ગુણો ચણ્ણાદી જેવાજ છે ઉપયોગ.—(૧) આદારિણી ઉપર—ચણ્ણાદીના મૂળ પાણીમાં ઘસી નગ્ન આપવું, એટલે આદારિણી તત્કાળ દૂર થાય છે (૨) શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે ઉપર—મોગલી એરડાના રમમાં ધોળી ચણ્ણાદી વમી અગ્ન કરવું (૩) વીર્યવૃદ્ધિ માટે થવા અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટે.—ચણ્ણાદીના મૂળ દૂધમાં બારી બાકર માથે ખાવા (૪) માથે ઠાલ પડે તે ઉપર—ચણ્ણાદીના મૂળ અથવા કળ લિલામાના રસમાં ઘસી તેના લેપ કરવો, અથવા ચણ્ણાદી મધમાં અગર દીમાં ખગલ કરી ચોપડવી (૫) અવાજ સાંદ થવા માટે—ધોળી ચણ્ણાદીની લાજી આવી મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા ચાવવી (૬) ગરમીથી મ્હોડામાં ફેલેલા વજેરે થાય તે ઉપર—ધોળી ચણ્ણાદીની લાજી, ચણ્ણકળોના અને સાકર એ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું અથવા મૂળ ચાવવા (૭) લાલામેહ ઉપર—ધોળી ચણ્ણાદીની લાજી અને મેદીની લાજી સમભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમાં હુકરલીના મૂળ ઘસી જીર અને સાકર નાખી પાવું આ આવધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું (૮) રતવા ઉપર.—

+ ચક્રદત્તમાં રાત્રી અને ધોળી એ બે પ્રકારનીજ ચણ્ણાદી ખતાવી છે એ ચણ્ણાદીના બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી ડેરની અસર કરે છે તે જાન-તત્તુના રોગમાં અપાય છે અને આમડીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે ચણ્ણાદીની જડ ઉલટી લાવનાર છે મુસલમાન હુકીમાં ચણ્ણાદીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે ડાક્ટર લોકો ચણ્ણાદીના મૂળને જેડી મધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે ડાઠ એન્ડલી કહે છે કે ચણ્ણાદીનું મૂળ જેડીમધને આમેહુય મળતું હોય છે, અને બગાળમાં એને જેડીમધના બદલે વેચે છે મિંઝો મોહિદીન સરીફ લખે છે કે ચણ્ણાદીના ડાળામાં પાદડાથી પણ વધારે મીઠાશ હોય છે, અને તેમાંથી સત્ત્વ કઢાડવું હોય તો નીકળી શકે છે મિંઝો વેકર કહે છે કે ચણ્ણાદીનું પાણી આખમાં નાખવાથી આખની કુંનજકટાઈ અથવા પડેલા નજી તેમાંથી પણ નીકળવું શકે થાય છે એટલા માટે આખના રોગમાં એનો ઉપયોગ નહિ કરવો સફેદ ચણ્ણાદીની જડ મીઠી હોય છે તે ખાસીના રોગમાં બહુજ ઉપયોગી માલમ પડી છે મિંઝો દયુનન કહે છે કે પાદડાને મધમાં વાડી સોજા ઉપર ચોપડાય છે એજ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સફેદ ચણ્ણાદી જેરી છે તે ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડા થાય છે અને કદિ મૃત્યુ પણ થાય છે ચરકસહિતામાં ધોળી ચણ્ણાદીને દાહશતિકારક અને પિત્ત-શામક માની છે

ધોળી ચણેડીની ભાજનો લેપ કરવો (૯) પ્રમેહ ઉપર:—ચણેડીની ભાજનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી પાવો (૧૦) × ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—ધોળી ચણેડીના પાદડાના રસમા જરાની ભૂકી નાખી પાવુ (૧૧) મુતકુંદૂર ઉપર:—ધોળી ચણેડીની ભાજનો રસ માકર અને જરૂર નાખી પાવો (૧૨) તાવથી માથુ દુખતુ હોય તે ઉપર:—ધોળી ચણેડીના મૂળ સ્વચ્છ ધોષ ધસવા અને કપડામા ધાલી તે ૭ દિવસ સુધવા (૧૩) ગરમી (ઉપદર્શ) ઉપર:—લાલ ચણેડીની ભાજના ગમમા જરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવુ (૧૪) સિંદુરના વિષ ઉપર:—ચણેડીની ભાજ ૭ દિવસ ખાતી (૧૫) શિરોરોગ ઉપર:—ચણેડીના મૂળ ઘસી નાકે સુધાડવા, એટલે આખોમા ચકર આવે છે તે તથા રતાધળાપાણુ, આખના પડાળ, આદાશીશી અને મરતકથળનો નાશ થાય છે (૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:—શરીરના જે ભાગમા વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી યાળી નાખી, તે ઉપર ચણેડી પાણીમા વાટી લેપ કરવો તથી કરી અપખાલુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુ મળી પીડા દૂર થાય છે (૧૭) મ્થી (ગાઠ) ઉપર:—રાતી ચણેડીની ઘળ, આખલીનો ઢ્યુકા અને ગેરૂ એ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો (૧૮) ઉપદર્શ (ગરમી) ઉપર:—ધોળી ચણેડીના મૂળ અને ધોળી ભસુદીના મૂળ ઘસી પાવા ગરમીની ચાદી ઉપર પથ્થુ એનોજ લેપ કરવો (૧૯) ઉપરસ ઉપર:—ધોળી ચણેડીના મૂળ ઘસી પાવા (૨૦) પાપણીમા થનારા રોગ ઉપર:—ચણેડી પાણીમા ખાતી તે પાણી પાપણે ચોપડતુ, એટલે ૫૩ નીકળી જઈ પાપણુનો દારૂ અને સોળો નાશ પામે છે (૨૧) ગંડમાળા ઉપર:—ચણેડીના મૂળ અને ફળના બમણા કાઠામા એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવતુ તેલ માત્ર ખાટી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યગ કરવાથી દારૂણુ ગંડમાળા નાશ થાય છે. (૨૨) તિમિર (અંધારા આવવાના) રોગ ઉપર:—ચણેડીનુ મૂળ બકરાના મૂતમા ઘસી પાવુ (૨૩) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:—ચણેડી, હાથી-દાતની રાખ અને રસાળન (રસવતી)નો લેપ કરવો એટલે તે ઠંડાણે તુરત વાળ આવશે

૨૨૩. ચંદનખટવો.—(ચીલની ભાજ મ ૦ ચડિલ.) ચંદનખટવાના ઝાડ એ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા નાજુલ હોય છે તે નીચેની બાજુએ કાષ્ઠક રાતા અથવા ગુલાબી રંગના હોય છે એની ભાજ જલદીથી સુકાઈ જાય છે યુગ-રાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ચંદન-ખટવાની ભાજનુ ચાક કરે છે એ ભાજનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ થાય છે. ચંદનખટવો—ખારો, પાકકાળે ચવાડુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) દોરના રોગ ઉપર:—ચંદનખટવાના લાકડાનો કાલસો ઘીમા

× આગપેણી અને પેણીનો અર્થ ખરજતુ થાય છે, છતાં અહીં ખાલી ચંદની અર્થ કેમ કર્યો હશે?

બી ઓકેક ધુટડો ૩ દિવસ પાવો

૨૨૪. ચ'દુસ.—ચ'દુમના ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એ ધૂખની નળતનુ વૃક્ષ છે ચ'દુસના ઝાડો આફ્રિકાખંડમાં ઘણા થાય છે એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચ'દુસ કહે છે એનો ૨૦ કિચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે ચ'દુસનો “વાનિશ” કરે છે, તેમજ એનો મઘમ પણુ થાય છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને “સફેદ ઝામર” કહે છે + ચ'દુસ —તીખી, રવાદુ, રિન-ધ, ઉખ્ણુ, શુકલ, લઘુ, વૃષ્ય તથા ક્રાંતિકારક છે, અને ઘટ્ટ (ખરજ), તાવ, અહીંડા, ઠાઠ નથા ઘાહનો નાશ કરે છે

૨૨૫ ચ'મેલી.—મં સુરપ્રિયા, ઉપભતિ હિં ચ'મેલી ખં ચામિલી મં ચ'મેલી, ચ'મેલી કં મોગરાચા બેદુ ઇં ચેનિશ બમ્સીન્ લાં જેસ્સીન્, આન્ડિક્લેર ફાં યાસમોન ચ્મં યાસમન્

ચ'મેલીના વેલા હોય છે એના પાદડા જૂથ જેવા ઘોળા અને નાના હોય છે એ ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણા થાય છે એનું તેલ નીકળે છે x

૨૨૬. ચ'પાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર) —મં કાવિદાઝ મં દોરલા હિં પીલાકચનાર ખં પીનકાચન કં કાચાલે તાં રોમાદાઝે શિવખુમાદીરે તૈં દવકાચનચુ મલાં કાવિદાઝ લાં બોહનિયા ધેરિગેટા

ચ'પાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોઇ તે કાચનારની નળિતુ છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવાજ હોય છે જેઃ—આપાઠ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળા પાદડા આવે છે, તે લઘ લોકો વેચે છે એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રૂચિપ્રદ છે ચ'પાકાટી—ટીપન, તુરો, વજુરોપણુ, સગ્રાહક, સારક તથા રવાદુ છે ભાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે તે મૂત્રકૃચ્છ, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં ફૂલોનો થુણુ રક્ત કાચનાર જેવાજ છે

૨૨૭. ચ'બેલી.—સં ભતિ, માલતી હિં ચ'બેલી મં જાઇ કં ભન્નિમલ્લિગે તૈં જાઇપુખાણુ તું જાઇપુ મલાં પિચ્ચાક, માલતી લાં જેસ્મિનમ્ ફેલેકમાઇલિસ્

ચ'બેલીનો વેલો મોટો વધે છે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચ'બેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે ચ'બેલીના પાદડા ઘોળા હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે ચ'બેલીના પાદડાનો રસ વજુરોપક છે ચ'બેલી:—

+ જુઓ ઇશેસ (શેરીભોખાન) નીચેની ટીપણી

x ચ'બેલીના ફૂલોમાં તલ રાખી મઝી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કાલુ) મા પીલીને તેલ કઢાડે છે, તેને ફૂલેલતેલ અથવા ચ'બેલીનું તેલ કહે છે એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને ઠંડુ હોય છે

તુરી, કંપી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીવ્રી છે, અને મુખપાક, કંઠ, વાયુ, મુખરોમ, દંતરોગ, મન્તર રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કાઠ, રક્તદોષ, વ્યથા, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે કળીઝાઃ—વજ્ર, વિરોટક, નેત્રરોગ તથા કાઠનો નાશ કરે છે કુલ્લ. —સુગંધિ અને મનોહર છે તે કંઠ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉષ્ણોગઃ—(૧) છાલને ખર આવે (કાઝા પડે) છે તે ઉષર—ચમેલીની ભાજનો રસ પાવે. (૨) હાદર અને ચાલીઝા ઉષર—ચમેલીના મૂળ ઘસી ચોપડવા. (૩) જખમ ઉષર—ચમેલીની ભાજની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાધવી. (૪). કષ્ઠુશ્ણ ઉષર—તજના તેલમાં ચમેલીના પાદડાનો અગરમ નાખી તે તેલ સાર કરવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો એ પ્રમાણે છ સાત પુટો દષ તેલ તૈયાર કરી ચખવું એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે વાહીદે કાયદો થાય છે (૫) એકાદી (ઉલ્લી) ઉષર—ચમેલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમાં મરી અને લીડી-પીપરનું ચૂર્ણ સાફગની બૂકી નાખી આપવું (૬) છાલુવવરાદિ તીવ્રજવરો ઉષર—દૂધમાં (ચમેલીના) બાષ્પના મૂળોનો કાઢો કરી પાવે. (૭) ઉષર શ ઉષર—ચમેલીની કુમળી ભાજનો રમર તોલા, ચામનુ લીર તોલા અને કિચિત્ત રાગ નાખી પ્રાત કાળે સેવન કરવું, એટલે છ પ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે એ ઉપર બધે અને થીનું પથ્ય કરવું (૮) મુખપાક ઉષર—ચમેલીની ભાજ ચાવની અથવા ચમેલીની ભાજ, દારૂળદર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કાગળા કરવા, એટલે તરિત ગુણ આવે છે

૨૮૮. ચારોળીનું ઝાડ.—મં. ચાર, રાગદન દિ. ચિરોજી માં ચારોળી. કં. મોરાય, મોરવે, મોરદી, ચાર્વાલ તાં. કારખારકક-ધુ મલાં. મુરુ. તૈં. ચાર્પખુ, ચાર્મામિડી. ફાં. બુકલેખાળ. અં. હસુસ્ત્રાના. લાં. બુચેનેનિયાલેડીફિઝા.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે કાકળુ, નાગપુર અને ચલખાર પ્રાતમાં એના ઝાડ બજી થાય છે. એના પાદડા લાખા હોય છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે. તેના શ્વાળા કરે છે એની જાયા બધી ઠંડી છે એનું લાકઠું હમ્મરતના કામમાં આવતું નથી એ ઝાડને નાના ફળો આવે છે તેમાં તુરેર જેવડા રાત્રી ગળા દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે ચારોળી મીઠાઈમાં અને પકવાન્નોમાં નાખે છે ચારોળીનું તેલ નીકળે છે તે બદામના તેલ જેવું ઠંડું છે. ચારોળીના પાક ફળોના રસ બાળુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે ચારોળીના ઝાડના મૂળો—તુરા અને રક્તરોગ, કંઠ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ચારોળીના ઝાડની મળ્લઃ—મધુર, વૃષ્ય, સિન્ગવ, શીતલ, મલસ્તલક, આમવર્ધક, દુર્નર, લઘુ, શુકલ તથા વાતપિત્તનાશક છે ચારોળી—મધુર, વૃષ્ય, ખાદી, ગુડ, સારક, મલસ્તલક, સિન્ગવ, શીતળ, વાતવર્ધક, કંઠકારક, દુર્નર, બલકારક તથા મિષ છે, અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા, ક્ષતરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતસ્થાનો નાશ કરે છે. ફળ માંહિના ગ્રાળા—મધુર તથા વૃષ્ય છે અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. ચારોળીનું તેલ—મધુર, જડ, કિચિત્ત ઉષ્ણ, કંઠકારક અને પિત્ત-

વાતનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) રક્તાતિસાર ઉપર—ચારોળના ઝાડની જાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨) શીતપિત્ત ઉપર—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીરે આપડની

૨૨૯. ચાબેલ.—(૫૦ મહાયમલ પત્ર) ચાબેલના ઝાડ કાંકણુ પ્રાતમા થાય છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઇને તે માફુલીના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની પત્રાવળી થાય છે ચાબેલનુ લોકકુ ઈમારતના કામમા સાધારણુ ઉપયોગી છે

૨૩૦ ચિકુ.—જે ઝાડ મોટા થાય છે એ બાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા ખેલસરીના પાદડા જેવા લાખ હોય છે આ ઝાડ ઉપર જાહર જેવા ફળો આવે છે એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિ-કરક છે એનો સાહેબ લોકોમા વધારે ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબના દુખવા ઉપર—ચિકુના ફળો માકર સાથે સંવન કરવા

૨૩૧. ચિટમિટકો.—કણ્ઠાટક પ્રાતમા ચિટમિટકો નામનુ એક નાનુ ઝાડ થાય છે એની ઉચાઇ બે હાથ હોય છે તેને ગોળ ચણીબોર (જમલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે તેના રાચતા અને થાક કરી ખાય છે તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે એના ફૂલોનો રંગ ગતો હોય છે બીજા પ્રાતોમા પણ એ ઝાડ થાય છે

૨૩૨ ચિત્રક. (ચિત્રો)—સં ચિત્રક મં ચિત્રક હિં ચીતા, ચિતરવ, ચિત્રક મં ચિતેમાછ કં ચિત્રમુળ. તૈં ચિત્રમુલમુ તાં કાદિવેલ્લ. તું બોલકુ, ચિત્રમુળ મલાં દપકાદુવેલી કાં બેખખરદ. અં ચિતરજ લાં પ્લબેગોઝિલે

એ ત્રણ ચાર ફૂટની ઉચાઈવાળો નાનો છોડવો થાય છે હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે એ ઝાડને જે કાળીઓ કુટે છે તેમા કુખળી હોય છે. એના પાદડાનુ શાક થાય છે એ પાદડા ન્હાડશ પડતા દબદર હોય છે એના ખદડાનો નિયમ હોતો નથી. કેટલાક ઢેકાણે તે સામ સામા હોય છે ક્વચિત્ એક-એકના આતરે આવે છે અને કમાક તો વેલાની માફક ત્રિદળ હોય છે પાદડાનુ દી ટકુ તદન નાનુ હોય છે ચિત્રકમા ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે ભવિ છે. બનેમા ફરક માત્ર એટલોજ કે સફેદના ફૂલો અને પાદડાનુ દી ટકુ સફેદ (ધોળુ) હોય છે અને રાતાનુ રાતુ હોય છે બાકી પાદડા વચેરે સરખાજ હોય છે, ચિત્રકના પત્રદડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે, અને તેથી ઘડી કાષક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને જાહના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે ફૂલનુ દી ટકુ લાણુ હોઇ તેને લબદાર પુષ્પકાણુ હોય છે કેટલાક ત્રણમા ફિર-મણ, ધુસરા, કાળા અને પીળા રંગના ફૂલો પણુ ઉલ્લેખ દેખાય છે, પરંતુ તે ભતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની ભતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બનેમાથી રાતા ફૂલની ભત ગુણુમા એક છે કાળા ચિત્રકના એવા મુણુ લખેલા છે કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે ગાયને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા

તેના મૂળ દ્વિમા નાખવાથી દ્વિ કાળ થાય છે. ઈશ્વરજીમાં રાતા ચિત્રકને “પ્લવાગો રોગિયા” કહે છે, અને અગ્રેષ્ઠ ઉદ્ધિજ શાસ્ત્રોએ એને “પ્લવાગ-નેશી” વગમાં ગણેલ છે.

ચિત્રજની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી જાલ પાણીમાં ધસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની જાલમાં પ્લાન્તર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજે અને ફેડાનો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામાં હોવાથી એને અનલ, વન્હિ, પાવક વગેરે એક દર અગ્નિના પર્મા-યવાયક અર્થવાળા નામે આપેલ છે. ડાંઠો ઝોશાનેસીએ ચિત્રકના મૂળની જાલની બૂકી કરી તે પાણીમાં કાલવીને તેમાં થોડો ચોખ્ખો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની ચેપલી કરી પ્લાસ્તરની માફક વાપરેલ છે. ચિત્રકના મૂળમાંથી “પ્લવાજન” નામનો એક રાગ જેવા સત્વ નીકળે છે તે પાણીમાં પિયળે છે. ચિત્રકના મૂળની જાલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડું જલદી ફૂટે છે. રાતા ચિત્રકના મૂળના અગ્રે દાહક ગુણ હોવાથી, તે ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે. ડાં ઉદયચન્દ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનુ લખેલ છે એક વિવાહિત સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઇ ધણેજીવ રક્તસ્રાવ થતા તેને ઇસ્પીતાલમાં લઇ જવામાં આવી. તે વખતે તેના બન્તીમાં અતિશય વેદન થતી હતી. યોનિમાર્ગથી પડેના સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમાં ગેરદહર તાવ હતો. આ બાદની તપાસણી કરતા તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો ફેડો તેની આંત્રુખાંત્રુએ નાની સરખી ચદરડી વીટાળેલા નળરે પડ્યો. એકઠી કરતા માલમ પડ્યું કે ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્તસ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મળ સ્રાવણીએ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવેલ હતો. રાતા ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ પેટમાં આપવાથી જીવતું અથવા મરેલ ગર્ભનું પતન (પડવું) થાય છે, ચિત્રકનું મૂળ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ઝેરના જેવું પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે. ચિત્રક, વાવડીંગ અને નાગરમોથ આ ત્રણે ઔષધોના સમૂહને ‘ત્રિમદ’ એવું નામ આપેલ છે. એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં બ્રૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમાં ચૂર્ણિત આપવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કમય છે. હરથ ઉપરના અનેક ઔષધોમાં આનો ઉપયોગ સાલજ્યો છે. ડાંઠો હોર્સશીલ્ડ લખે છે કે જનવા બેટના માણસો ચિત્રકના મૂળ પ્લાસ્તરના કામમાં વાપરે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફેડલા થઇ તે ફૂટી આડા પડે છે, તેના ઉપર અને કાંઠ ઉપર ચિત્રકના મૂળોનો ઉપયોગ ઘણેજીવ કરે છે. એના લીલા મૂળમાંથી દ્વિ જેવો રસ નીકળે છે. તે અભિષ્પદ નામના નેત્રરોગમાં (આંખો ફુપવા આવે છે તેમાં) ગુણકારી છે. સંતત

* એક ગોરજના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “કાળો ચિત્રક એ સિદ્ધોની ઔષધિ છે. મહાત્માઓ એના રસમાં ચોખ્ખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને ૭ મહીના સુધી આનાજ લેવું પડતું નથી. વળી એ જડી સુવર્ણ સિદ્ધિપ રસાયન પ્રયોગમાં સર્વોપરી છે.”

(ઇન્ટરમિટ) એકાતરીયા નાવમા એના મૂળનો મારો ઉપયોગ થાય છે એમાં પરસેવો કાપવાનો ગુણ છે ડોક્ટર ઓસવાઈડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જવર નાશ કરવાના ગુણની પ્રથમા કહેલી છે અગ્રખી ભાષામા ‘ ઋશિતગ્ગ ’ એ નામ છે, તે ‘ ચિત્રક ’ આ મરુકૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્થવૈષકમાં જોવામા આવે છે તે યુનાનિ વૈદોને (હકીમોને) પણ તેવાજ માન્ય છે કફવિકાર, બગેળ, મધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનારા ગુણો પણ તેમને માલુમ છે કાઠ અને આમડીના બુના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફેડા ઉકતા સુધી ચોપડી રાખવો મધિવાત વગેરે વાહુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી મદરકુ લેપ ચોપડી રાખવો આ વિધિ એક યુનાની પ્રથમા લખી છે

ચિત્રક:—પાચક, રક્ષ, લઘુ, અમિતીપક, પાકકાળે તીવ્રો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રચિકર, રસાયન તથા અમિ જેવાં પરાક્રમી છે, અને સાગ્ને, કાઠ, અર્ચા, ઉષ્વરસ, ટૂમિ, વાનોદર કડુ, યકૃત, મગ્ગહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એ તીવ્રો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોની જાલ આરીક વાડી માખણમા કાલવી, તેનો ગોથો એક કથરોટમા મૂકી તે કથરોટ તાપમા વાપી કરી રાખવી, એટલે ઘી ઝોગળી નીચે નીતરશે તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે (૨) રતન, કર્ણ કિંવા બીજે ડોકાણુ સાગ્ને આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—ચિત્રકના મૂળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૩) સર્પહંશ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ, કાળીવલીના કાદા અને ઘોખાડાના મૂળ એ સર્વ એકત્ર ધસી થોડા થોડા સમયના અતરે ત્રણ વાર પાવા, અને વિષ ચટ્ટેલા માણસને જાણુની ઉપર બેસાડી અગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમા વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ધી અર્ધો શેર પાવુ (૪) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોનુ ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવુ, અને તે ચૂર્ણ ચત્તવડે બાહરમે ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવુ (૫) સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદાર એનો કંક દૂધમા આપવો (૬) અહ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમા ધસી ચોપડવા (૭) ખસ ઉપર:—ચિત્રકના મૂળોમા ખાડી તેનો રસ નાળીએરના રસમા નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવુ (૮) ચિત્રકવૃત:—ચિત્રકનો કાઠો અને કંક એમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી સેવન કરવાથી ગુદમ, સાગ્ને, ઉદર, પ્લીહા થળ, મળઆધિ અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે (૯) પાકુરોગ ઉપર:—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાદાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી પછી તે ગાયના ઘીમા રાત્રે લેતા જવુ (૧૦) નાકમાંથી

* ચરખીમા જ ન હોવાથી તેનો ‘ શ ’ તેમજ ક અને જ ના જગ્હે ‘ જ ’ થતો હોવાથી જનુરંગ ઉપરથી જનુરંગ યર્ષ “જેતગ” થયો છે, તેમજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

લોહી પડે છે તે ઉપર.—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું (૧૧) મ કલ કોઠ ઉપર.—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નંગોડના બિયાનો લેપ કરવો (૧૨) તણુખીયા પ્રમેહ ઉપર.—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું, નિદ્રા આવવા માટે જોળમાં, અજીર્ણ, સગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર ઘસારા પાણી સાથે પાવું (૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપર.—ચિત્રકના મૂળનો કાઠો કરી પાવો (૧૪) યકૃત અને પેલીહોદર ઉપર.—ચિત્રકનો છાગ કાઢી પાવો. (છાર કાઠવાની રીતિ અધેકાના વર્ણનમાં આપેલી છે) (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રક, ટકચુખાર, હળદર અને જોળ સમભાગે લાઇ વાટી લેપ કરવો (૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળમાંના ચૂર્ણનો એક દારા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું એ પ્રમાણે ફેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે (૧૭) અજીર્ણ ઉપર.—ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુચુ, હરડે અને લીડીપીપર એ સમાન ભાગે લાઇ ચૂર્ણ કરી દરવખતે સુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવું; એટલે અજીર્ણ નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૧૮) વાતવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ જાણીસો સમભાગે લાઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું એ વાતવ્યાધિ ઉપર મહું પ્રશસ્ત છે આને સંશુભે વૃક્ષરજુ યોગ નામ આપેલ છે

૨૩૩. ચિમ્બડ.—સં અરણ્યકુલિચક્ર મં ઇવળા, રાનકુળીય, રાનકુલજે. હિં ૦ યં ૦ યતકુલથી. કં કણ્ણકુલકીનળીજ શં ૦ ચંબક ચં ૦ ચસ્મિઝજ, તસ્મિઝ. ઈં હોરલીવ્હકેરીયા લાં ૦ ફેરીયા એબ્સસ્

ચિમ્બડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે એના ઝાડ કાસદરા જેવા હોય છે એના બી કાળા અને ચપટા હોય છે. એ પાણિક છે ઉપયોગઃ—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર.—ચિમ્બડનું મગજ વાટી તેનું અજન કરવું

૨૩૪. ચિલ્કડ.—સં ચિર્લટિકા મં શેદાડ, ચિલ્કડ હિં ગોરખકકડી. કં અરગેકે, હિરિગેકે, હોડુગેકે, અહિકાવાળે, પચ્ચેકાઇચિડ તૈં બુરરગપક તાં ૦ પુમ્મીકાચ. પું ૦ અડકાળારે ઈં ૦ પુળીસે-ટ, કડુપર લાં ૦ કડુકુમિસ્ પુળીસે-સ, કડુકુમિસ્ દ્રાઇએનસ્

ચિલ્કડના વેલા કાઠીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'જોળ' અને 'લાળા' એવી બે જાત છે પાકેલા ચીલકા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ વાતુલ છે, પરંતુ તળાકું પીનારને ઘણું હિતાવહ છે ચિલ્કડ—શીતલ, ગ્રાહક, સુર, મધુર, મલત્ત લાક છે, અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, લાક, પ્રમેહ, વાતુ અને શેષનો નાશ કરે છે તે કુમળુ હોય ત્યારે વાતકર છે અને ક્ર, પિત્તનું નાશક છે, અને પાકેલું પિત્તકર તથા ઉષ્ણ છે ઉપયોગઃ—(૧) પથરી ઉપર.—ચિલ્કડના મૂળ ઠાઠ પાણીમાં ઘસી પ્રાત કાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો.

૨૩૫. ચિરબોટ.—ચિરબોટના ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચા થાય છે. એ મૂળ સિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માટે એટલે વગડામાં, કુંડમાં, મેદાનમાં અને

પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે કે કાંઈકુમાં એ ધણુ થાય છે. એને નાના ફળો થાય છે. તે ખટમીઠા લાગે છે.

૨૩૬ ચીચુ.—મં ૦ કચુ મં ૦ રાણા, રાજે હિં ૦ ચીના, ચૈના. બં ૦ ચિને. કં ૦ ચીનક ફાં ૦ ઉરજન. અં ૦ ખારેગા. ઈં ૦ મીથેટ લાં ૦ પેનિક—મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામે, કાચ એ જાતિનું છે ગ્રામડાના ગરીબ લોકો ચીચુ ઉપર નિર્વાહ કરે છે વરીની (મોરીઆની) સળાઓ જેવી એની પશુ સળાઓ થાય છે એનાં કણુસલા નાના હોય છે એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે ચીચુનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે ચીચુના ચુણુ કાચના જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—ચીચુના ચોખા રોપી તેનો લોટ કરી તે લોટ જાશમાં નાખી ખાવો

૨૩૭. ચચિત્રો.—(સં ૦ ચિત્રા મં ૦ કવડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે એ વેલા ઉપર ફળ આવે છે તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે, પશુ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે એ ફળ ધણુજ કડવા છે શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ ખાધી રાખે છે ચિત્રાના ચુણુ ઇન્દ્રવરચુ જેવા છે ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર—ચિત્રાના ફળની જાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી (૨) કંઠ પાતળો થવા માટે—ચિત્રાના ફળની જાલ ચલમમાં નાખી પીવી, એથી ઉલટી ચાઇ કંઠ પાતળો થાય છે (૩) પાઠં (કાળપુળી) ઉપર—ચિત્રાના મૂળ અને કડવી વૃદાવનીના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારવાર ભેપ કરવો (૪) પ્રમેહ ઉપર—ચિત્રા, ત્રિફળા અને હળદરનો કવાચ કરી મધ નાખી આપવો (૫) અંડબુદ્ધિ ઉપર—લઘુ ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એરડેલમાં ખરસ કરી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડનું, અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણુ આવે છે (૬) રતન

ચચિકનું સંસ્કૃત નામ પણ ચિત્રા છે, તેમ આ કવડળનું પણ સંસ્કૃત નામ ચિત્રા (ચિત્રા) હોવાનું શ્રીમાન પહેલ્લે સ્વીકારેલું જણાય છે, પરંતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનું તજવીજ કરતા જણાવું નથી. એટલુંજ નહિ પણ નિષ્કટમાંથી પણ એવી સાખીતી મળી આવતી નથી, તોપણ શ્રીમાન પહેલ્લે પોતાના “બુદ્ધાન્નિષદ” ગ્રંથમાં ન ૨૧, ૨૨ વાળી બન્ને ઇન્દ્રવાણ્ણીના નામો બતાવતા તેનું કોઈપણ લાપાનું ‘કવડળ’ નામ આપેલું છે વળી અહીં આ ચિત્રાના ચુણુ ઇન્દ્રવરચુ જેવા હોવાનું બતાવે છે એથી આ “લઘુ ઇન્દ્રવાણ્ણી” કે જેને લોકિકમાં ‘ ખારી કોહીબી ’ના નામથી જાણાય છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અમે આગળ ઇન્દ્રવરચુના વર્ણન સાથે રીપમાં આપ્યો છે, તેજ હોવાનું અમારું અનુમાન છે માત્ર અહીં ન ૨૩૨ માંમા વર્ણન કરેલ ચિત્રકજ ખરો ચિત્રો છે એ નિવિવાદ છે, અને આ વનસ્પતિનું નામ ‘ચિત્રો’ કોઈ રીતે સાખીત રહેતું નથી. અત્ર મહેન્દ્રવાણ્ણી નામ નરહરિ પડિતે પોતાના રાખનિષદમાં ચિત્રફળા આવેલ હોવાથી શ્રીમાન પહેલ્લે આ કવડળનું નામ સં ૦ ચિત્રફળા ને બદલે સં ૦ ચિત્રા આપ્યું હોય એમ લાગે છે.

રોગ ઉપર—ચિત્રાના મૂળનો લેપ કરવો (૭) ખસ ઉપર—સુકામલા ચિત્રાને ખાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી

૨૩૮ ચુકો.—સં ચુક મં હિં ચુક કં હુલિચકાત. ખં ચુકપાલક. કાં તુરશકખડા અં કુમાળચુકલે. છં પ્લેડરડાક લાં રૂમેક્સ વેસિકરિપ્સ.

ચુકાના ઝાડ વેત દોઢ વેત વધે છે દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો ઘણાજ પાક થાય છે આ ભાજીના પાદડા કાઢકે જાડા હોય છે એને ઝીણા ઘોળાં ફૂલો આવે છે એ ભાજી ખારમાંથી થાય છે ચુકાનું શાક કરે છે એમાં અણાની દાળ અગર ખીજ કાઠ બેળવણીથી તે શાક સાફ થાય છે. ચુકો:—

અમિદીપક, ઉજ્જુ, રૂચિકર, લલુ, પિતલ, સારક, પચ્ચકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શળ, ગુલ્મ, અમિત્રાલ, હૃદયપીડ, બર્કવિટકતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલ્કરી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧)કેડ, ઉર (જઘા) પીડ, કરોડ એ સબધી વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખડ્ગી, હંતુ-અહ વગેરે રોગો ઉપર—ચુકાના રસમાં ગોળ નાખી આપવો (૨) ચાંગેરી ઘૂત (ધી) ગુદગ્ગશ ઉપર—ચુકો, ગોર, દહી, જવખાર અને સુંઠ, એના કાઢામાં લી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું (૩) બીજો પ્રકાર:—

લી ડીપીપર, પીપળામૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમે, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી ખીલી તથા દેવદારનો કલક કરી ચુકાનો રસ તથા દહી એ લીથી આઠ-ગણુ લઈ તેમાં લી નાખી સિદ્ધ કરવું એ લી મૂતકૃમ્મ, મૂળબાધિ, સમલકષ્મી, કફ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે (૪) વંતુરાના વિષ ઉપર—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાત થાય છે, જૂપ લાગે છે અને શરીરમાં દગ્ધ આવે છે (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર—ચુકાનો અને કાઠા (કુગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૯. ચેર.—એ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા કડિાળીના અથવા એર-ડાના પાદડા જેવા મોટા હોય છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમાં પુષ્કળ થાય છે એનું લાકડું સાધાગણુ કમમ આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર—ચેરની અલનો રસ ૨ તોલા દહીમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલા વરી (મોરીયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૪૦. ચોધારી.—આ ઝાડ સુગરે હાથેકે હત્યુ વધે છે એને ચોધારી કાડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે એ પાક ઝાડનો રંગ ચિતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ચોધીયા તાવ ઉપર—ચોધારીનો કાઢો પાવો.

૨૪૧. ચોપચિની.—સં બાધિનાશન. મં હિં ચોપચિની. ખં તોપ-ચિની. કાં અં એવન. કિં ચક્ક. મુનાં ખાસિલિપર આશસિની. છં ચપ્પનારે-લાં રમાપ્પીકસ ચાપ્પના.

ચોપચિનીના વેલા ઝીન, ઘસદેશ અને આરો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે મરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનું કદ પલ્ક ચોપચિનીનાં મુલ્ક એવન

ગુણવાળું છે. ચોપચિની:—કડરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોષન કરનારી, તાર્પણદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા મર્જાદ્રદ છે, અને બદ્ધવિટકતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શળ, અપરમાર, ધાતુક્ષય, અગ્નિ અહ, દિરગોપદશ, અગ્નિમાઘ, કટિઅહ, પક્ષાધાન, ઉન્નત ભ, ક્ષય, વજ્ર, ગડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોષિત (લોહી)ના દોષ, સર્વભ વાયુ, કપવાત અને કુળ્ળવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગરમીમાં કારેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ.—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાડ ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અળમો, સુંઠ, વાવડીગ અને તળ, એ એકેક તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાનું ૬ મામા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ઉપદશ રોગ, ઉપદશના પચિણીમી દોષ (ચામડીના રોગ, સધિવાત, અરિથગોપ અને શ્વાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા દિરગોપદશનો નાશ કરે છે (૨) ચોપચિનીના પાક:—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તળ, અક્કલકરો તથા લવગ, એ એકેક તોલા અને તેમા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એના પાક કરવો તેમાંથી એક તોલા સવારે અને એક તોલા સાંજે લેવા એથી ઉપદશ, વજ્ર, કોદ, વાતરોગ, બગદર, ક્ષય, કાસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૨. ચોળા:—સં રાજમાષ, સામ મં ચવળ્યા હિં ચવરા, ચોરા, વેકલોગિયા અં દરીકા. ઇં ચાષ્ઠીસુગ્રોલિકામ્ લાં ડાલિકાસસિનેસીસી બં વરવડી કલાય. કં અલસદે પં રૈસ

ચોળાના વેલા હોય છે એ વેલાને વેતલર લખાઈની શીગ્રો આવે છે ચોળાના વેલાના ડીટાનું અને કુમળી શીગ્રોનું તથા ભુની શીગ્રો માહેના દાણાનું શ્લેષ્મ કરે છે ચોળ એ ધાન્ય વાતુળ છે દાગચોળા કરીને એક ચોળાની ભત છે એના ઊંડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવું જ એ ધાન્ય છે ચોળા.—સ્વાદુ, રક્ષ, તુરા, તર્પણ, ચર તથા ગ્રહક છે, અને વાયુ, કફ, દુષ્ક તથા વર્ચ અને વધારનાર છે, તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને ગ્રમહારક છે ચોળા એ ઘોળા, કળા અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમા મોટી શીગ્રોના ચોળા વધાર ગુણવાળા છે દારચોળા:—સ્વાદુ, ર્મિકારક, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે એ તુરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૩. જટામાંસી (ખાલછડ).—સં જટામાંસી. મં બં ૦ કં તૈં મલાં જટામાંસી હિં છડ. તાં નામાત કાં સુશુલ અં સુવુહનીવ. ઈં સ્પાષ્ઠિનાડ નાડાંસુટેકીસુ. x

x મેખળન અલ અદ્ધવિયામા લખે છે કે, જટામાંસી પેટના વિકાર કહાડનારી, ભ્રમત લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કહાડનારી છે ફેફસાંની પિમારીમાં તથા માનતત્ત્વોએને બળવાન કરવાને તથા દિરંદીરીયાના રોગમાં તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે અને કહે છે કે એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા

જટામાસી એ ધાનના જેવી હોય છે અને એના ઝાડવા નહોતે કિનારે ઘણું કરીને થાય છે એ છોડ વેલાની જેટ જમીન કિપા પ્રમરે છે એને “જટાશકર” પણ કહે છે

૨૪૪. જવ.—સં યવ મં ક્ષાં જવ હિં જૈ કં જવગોધી, મુઽન્યમે. તૈં યવધાન્ય અં શઙ્ગ ઇં બીદર-પર્લ, બાલીં લાં હોડીયમ હેઝ્મ

એને મરાઠીમાં ‘સાતુ’ અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે જવ એ ધાન્ય ઘઉંનીજ એક જાત છે, પરંતુ તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ઘઉંના કરતા કેવળ ભિન્ન છે એ ધાન્ય ઘણુંજ નીરમ છે તે ઘણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામાં આવે છે અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક ઘણો થાય છે આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિનિધી જમીન જોઈએ જવ સશુક, નિશુક અને હરિત એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં સશુક જવ—વૃષ્ટ, શીત, તુરા, સારક, કક્ષ, મેધ્ય, મધુર, ત્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ચ, વર્ણ, લેખન, મૂત્રબધ-કારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્વૈચ્છિક છે, અને મેદ, વૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કફરોગ, પ્રમેહ તથા ઉર-ન્તભનો નાશ કરે છે એ કરતા નિશુક અદ્યપચુષ્ણ છે ઉપયોગ—(૧) વૃષ્ટા, દાહ અને રક્ષાપિત્ત ઉપર—શેકલા જવનો લોટ કંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં ઘી મેળવી પાતુ (૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે—જવ, તલ, સાકર, એ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય ભીઓને રહેતો નથી (૩) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૪) ઘાતુપુષ્ટિ માટે—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજુ ઘી, એક શેર સાકર, તોલાબાર ઘોળા મરી અને બે તોલા એલચીદણ, આ સર્વની ભેગી મૂકી કરી કલકનના વાસણમાં તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખવું પછી રાજ સવારે ૪ કિલા ૫ તોલા ખાતુ ઉપર ગાયનું દૂધ એક છુટડા પીતુ (૫) વિષૂચિકા રોગ ઉપર—જવનું ચૂર્ણ અણમાં નાખી ઉષ્ણ કરી જવખાર નાખી પાતુ (૬) જવખાર—(કાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ મુંધી આપવો એ યજ્ઞ, ગૃહમ, ચક્રવ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે (૭) ઉષ્ણરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર ચવકારાદિ ગુટિકા—જવખાર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨

અને કાળા થાય છે ૩૦ એન્ડ્રોલી કહે છે કે, જટામાસીમાંથી મધમાં નાખવાનું તેલ કલાંડ છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવાને પણ અપાય છે સર વિદ્ય-મ એપ્પા—સાંગનેસી એને બાલજીની બેલેરિયન દવાના બદલામાં આપવાની ભલામણ કરે છે ચરકસંહિતામાં એને ચેતના સ્થાપન કરનાર તથા ઉન્નમદ, અપ-સ્માર તથા વાયુના વિકાર ઉપર અક્ષીર દવા કહી છે સુશ્રુતસંહિતામાં એને વાતકફની હરજીર્તા, વર્ણ પ્રસાદન, કુષ્ઠ ખુજલી નાશ કર્તા અને શીઘ્રશામક વર્ણવેલી છે

તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા જોળમા નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળાઓ કરી આપવી.

રજપ જગજગ'ખવો —મં હિજજળ મં પરળ હિં જલકનેર. ૪૦
તોરગેજીગિને લાં ખલેટાપનવટિસિલેટા

એને 'વાલુજી' પણ કહે છે જળજળયવો એ લવાળા જેવો અથવા ભાગ-
રાની પેટો બીનાશમાં થાય છે એનું દોટકું રાત્રી હોય છે એના પાદડા ભાગ-
રાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે જળજળયવો એ જહાડના જેવા ગુચુવાળું, તીખું,
ઢિબ્બુ અને કડવું છે, તથા સોજે, મેદ, પ્રમેહ, કફ, વાકું, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ,
અહીંડા અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપચોગઃ—(૧) ઠોરું વિષ ઉતારવા
માટે.—જળજળયવાના પાદડા ઝાશમાં વાટી પાવા (૨) વાત ગલગંઠ
ઉપર—જળજળયવો અને સરખવાના બીજ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો
લેપ કરવો (૩) આંદરા (પેટ ફુલવા) ઉપર.—જળજળયવો પાણીમાં
વાટી પાવો

૨૪૬. જનવેલ.—ચોમાસામા આ વેલા કિંગે છે આ વેલાના પાદડા લાખા હોય છે અને કાટા હોય તેવા એની કારને ખાચા હોય છે આ વેલ ખીજા ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે કિનાળામા પાણીના કિનારા ઉપર ચનારી વેલજ રહે છે. ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર—જનવેલ દુધમા વાટી તેનો રસ પાવો, અને જનવેલની રાખ તેલમા ખરજ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી (૨) દાહર ઉપર—જનવેલનો રસ ચોપડવો (૩) દોરોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર—જનવેલના પાદડાની ઘણી આપવી.

૨૪૭. જામરૂઢ (જમરૂઢ).—(સં વહુપીજ સં પેર) એ ઝાડ
 ધણ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે, પરતુ હિન્દુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ધણી છે
 એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે એમા ધોળા અને ગુલાબી એવી બે જાત છે એ
 ફળ ઠંડુ છે જામરૂઢનું રાસતુ સારૂ માથ છે ઘણા જામરૂઢ ખાવાથી તુરંતજ
 તાવ આવે છે જામરૂઢનીના જુના લાકડાની બુકડની કસો કરે છે એ લાકડું
 ઘણુ ચીકણુ અને કંડુ હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો
 હોય તોઃ—જામરૂઢના ઝાડની કુમળી લાજ વાટી પાષ દેવી. (૨) ભાંગેનો
 નિરોઢ ચડયો હોય તોઃ—જામરૂઢ ખાવા અથવા પાદડાનો રસ પાવો. (૩)
 ઠંડાંને આરે સરખાતઃ—જામરૂઢમાના ખિયા કાઢી નાખી વાટી મેળો કરવો.
 તે ગુલાબના પાણીમા સાકર નાખી પાતુ (૪) ઢોરોને હારીક લાગે તોઃ—
 જામરૂઢની લાજનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની બાલનો રસ અર્ધો શેર એ બન્ને
 એકત્ર કરી પાવો.

૨૪૮. જાચકૃષ્ણ — સં જાતીકૃષ્ણ મં હિં યં કં માં જાચકૃષ્ણ. તૈં
જાચકૃષ્ણ. તાં જોડીકૃષ્ણ. પું જાચકૃષ્ણ. મલાં જાતીકૃષ્ણારે. ફાં જોડીકૃષ્ણારે.
અં જોડીકૃષ્ણ, જોડીકૃષ્ણસતીય. ઈં નેટમેગ. લાં ગિરિસિટકાસિટકમ, અંપ્રીસીને-
લીસ-મોરકોટો.

(ક) જાવત્રી:—સ જાવત્રી મં જાવત્રી, પત્રી હિં જાવત્રી. ૫૦ કં જાવત્રી તૈં જાવત્રી ૩૦ જાવત્રી, જાવત્રી ૫૦ વિસવાસા ૪૦ મેસ. લાં મિરિસ્ટિકા ફ્રેન્સ

આ એક મોટું ઝાડ છે એની ૮૦ જાવત્રી જાવત્રી જાવત્રી માને છે તે પૈકી હિં-ફુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમાં ૩૦ દેખાય છે એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકા એટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામાં છે તે અને બાડા મુલક છે, પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પાસિફીક તથા હિં-ફુસ્તાનના મલા-સમુદ્રના બેટામાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે હિં-ફુસ્તાનમાં પણ શ્રીમત લોકો આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે, પરંતુ તેમાં જાવત્રી બધું આવતા નથી બાડા અને મલાકા એટ ઇસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીના તાબામાં અને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા તે વખતે રૉક્સબર્ગ સાહેબે જાવત્રીના કેટલાક ઝાડ મગાવી કલકત્તા પાસે હાવડાના સગકરી બાગમાં રોપાવ્યા હતા તેને ત્યાંની હવા એવી મારફત આવી કે અને ૧૮૦૬ માં તે કેટલો ૬૬૦૦ ઝાડો થઇ તે ઉપર ફળ અને જાવત્રી પણ ઉમદા પ્રકારના થયા જાવત્રીના ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારના હોય છે નર અને માદી. માદી જાવત્રીના ફૂલો એકેક ટુકડા મળે છે ઉપર આવે છે, અને તે જાવત્રીના ઝાડ ઉપરના પાદડા પહોળા બાલાના આકારના સુવાળા હોય છે જેના પાદડા મોટા હોય છે તેનું ઇંગ્રેજી નામ મિરિસ્ટિકા મેક્રોફિલા છે આના પાદડા મસળવાથી કાષ્ઠક સુવાસ આવે છે તે ત્રણથી છ ઈંચ લાંબા અને ૧૧ ઈંચ પહોળા હોય છે જાવત્રીને પાન એકાંતરે આવે છે તેને નાના ધોળા રંગના થટના આકારના ફૂલો આવે છે તેને પુષ્પકાશ નથી હોતો.

એ ઝાડ બધું સુદર દેખાય છે એના ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જાવત્રી જેવડા થાય છે જાવત્રી એ આ ફળમાં એકેક બીજ છે એ ફળ બે ઈંચ વ્યાસનું હોય છે તેની બાલ ધોળી સુવાસિક અને ૧૧ ઈંચ જાડાઈની હોય છે ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની બાલ ફાટીને માંહેના બીને વિટાઇ રહેલ બાલ જઈ જગતી જાવત્રીના બાલ નજરે પડે છે તે બાલને જાવત્રી કહે છે બીજના ઉપર જે જે કેટલો જાવત્રીનો લાગ રહેલો હોય છે તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થયેલ હોય છે એ બીજના ઉપર જેમ નાળીએરના કોપર કાચલી હોય છે તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે તે ફેડવાથી જાવત્રી બહાર નીકળે છે.

જાવત્રીમાં સુગંધવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે તે ઉડી જાય તેનું તેલ વાયુના સંયુક્ત બધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો યુક્ત કરે છે, અને તેમાંનું જાડું તેલ દાઢ ઉત્પન્ન કરનાર બીજ પદાર્થો સાથે મસળે છે.

જે જાવત્રીના નમૂ, ચીકણા ને બારે હોય તે કિતમ છે, અને વજનમાં હલકા, પોલા અને અડવાથી બરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવા. કિતમ જાવત્રીના અહીં બધું એકા આવે છે તે બધું વિકાસત જાય છે તેની કીમત સ્તલના રૂ. ૨૧૧ સુધી હોય છે.

જન્યકર્ણ અર્ધુ ખાવાથી તેનો કંઈ ચડે છે અજીર્ણથી કિનાળામાં ચનાર
જાડમાં થી સાથે અથવા માખણમાં નાં તેલો જન્યકર્ણની જુકી ખાવી. ડોક્ટર
લોકા એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક જુકી બનાવે છે તેમાં જનવત્રીનો
અને લવડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જનવત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે ૧ જાગ
જન્યકર્ણનું તેલ ૯ જાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર
થાય છે જન્યકર્ણની પોણું તોલો જુકી આપવાથી જનમ થાય છે અને
કેટલીક લખત તો એથુદિ થાય છે જન્યકર્ણનો ફાટ ફાલેરા વખતે ખાવાથી તૃષ્ણનું
જનન થાય છે બાળકોને માનું દૂધ છોડવતી વખતે અનેક પ્રકારના નિકાર થાય
છે, તેમાં પછું આ ફાટ હિતકારક છે જનવત્રી ઉત્તેજક છે સધિવાતમાં એનું તેલ
ગુણુકારી છે જન્યકર્ણ અને જનવત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને આસુદી વગેરે
પકવાનોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધોમાં પછું તે નામ છે જન્યકર્ણનું તેલ નીકળે
છે જન્યકર્ણ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે જન્ય-
કર્ણ નીમાં નાખી ગંખવાથી ઘણા વધેા સુધી જેમના તેમ ગહે છે જન્યકર્ણ —
ગુરૂ, તીષ્ણ, વૃષ્ય, દીપન, ગ્લસકણે ઝડવું, લઘુ, શ્લેષ્મ, કૃમિ, ઉષ્ણ તથા સ્વર
માટે હિતકારક છે, અને કરોચ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાનિસાર, મલ તથા દુર્ગ-
ધનુ શામક અને મુખવૈરસ્પકારક છે, તથા કાળાપણુ, કૃમિ, ઉષ્ણ, ઉલટી, દમ,
પીનમ, હ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે જનવત્રી—તીષ્ણ, કડવી, મુખને
સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાતિકારક, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે, અને
અગ્નિજ્વળતા, કફ, રક્તોષ્ણ, દમ, ઉષ્ણ, ઉલટી, તૃષ્ણ, વિષ, વાયુ, તથા કૃમિના
નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો—જન્યકર્ણ ઘસી લેપ
કરવો (૨) ઉષ્ણ ન આવતી હોય તો—જન્યકર્ણ ધીમાં ઘસી આખો ઉપર
ચોપડવું અથવા જન્યકર્ણ ખાવા આપવું (૩) બાળકોને શરદીથી હુગામણ
થાય છે તે ઉપર:—ગાયના ધીમાં જન્યકર્ણ અને સુક ઘસી ચટાડવું (૪) સળે-
કમ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં અગ્રીષ્ણ મેળવી તેમાં જન્યકર્ણ ચદનની પેટ ઘસી
નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, અથવા જન્યકર્ણ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ
કરવો. (૫) ઉચ્ચકી અને ઉલટી ઉપર—જન્યકર્ણ ચોખ્ખાના ધોવગમણમાં
ઘસી પાવું (૬) વિપ્રચિકા (ફાલેરા) ઉપર—૩ માસા જનવત્રી દૂધમાં વાડી
પાવી (૭) તાદૃષ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—જન્યકર્ણ દૂધમાં વસી ચોપડવું
(૮) મેડશી (ફાલેરા) ઉપર—જન્યકર્ણનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી જોળમાં
ત્રણ મામાની જોળી કરી આપવી. જોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અતર
આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું એટલે જાડ બધ થશે
(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:—જનવત્રીનું જે અટી માસા ચૂર્ણ
દહીની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું એટલે
અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે (૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડા થતો
નથી તે ઉપર—લીલુના રસમાં જન્યકર્ણ ઘસી પાવું, એટલે ઝાડા થઇ પેટ
ઉતરે છે (૧૧) ફાલેરા વખતે હાથ પગ વગેરે જગ્યાપર જોળા ચઢી

આવે છે તે ઉપર.—એક જન્યદ્વળ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું તે પાશર મીઠા તેલમાં કાલવવું પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું આર કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પડ્યા પછી શીશીમાં ભરી બંધ કરી રાખવી જરૂરની વેળાએ ન્યા ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે (૧૨) અલ્પજી ઉપર.—જન્યદ્વળ દૂધમાં ધસી આપવું (૧૩) જ્વલિત્કલાદિ ગુટિકા:—મરડી ઉપર—જન્યદ્વળ મિઠાણુ, ગુદ્ હિંગળોક, કાઠી ભસ્મ, સુદ શુદ્ધ અરીણુ, ગોધિલ ધતૂરના થી અને લીડીપીપર એ સમભાગ લઇ લીધુના રસમાં, ધતૂરના બીજના કાઠામાં અથવા ભાગના કાઠાની ભાવના આપી રતીલા-રતી ગોળાઓ કરી પૈઆભાર હાથ, ગેકલી હિંગ (ચણા જેવડી કાકરી) અને સિંધાણુ એક મામો એકત્ર કરી તેમાં એક ગોળી આપવી એટલે ઝાંડા ઉલટી તત્કાળ બંધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) જ્વલિત્કલાદિ વટિ.—અતિસાર ઉપર.—જન્યદ્વળ, ખારેક અને અરીણુ સમભાગ લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી હાથમાં આપવી એટલે ગમે તેના જખરદસ્ત ઝાંડા હોય તો પણ તે બંધ થાય છે

૨૪૬. જાંબ.—કટલેક ઠંકાણું જાંબદળને અને કાણુના ફળને જાંબ કહે છે પરંતુ એ ઝાડ તે કરતા જુદું છે જાંબની બે જાત છે એકને “ખાટા જાંબ” અને બીજાને “મલાખી જાંબ” એમ કહે છે ખાટા જાંબના ઝાડ ઉંચા હોય છે તેના ફલ ગતા હોય છે ફળ ધોળા અને મોટા હોય છે તેને માગશર અને પાષ માંમમાં ફળ આવે છે મલાખી જાંબના ઝાડ ઘણું કરીને મલાકા એટલાથી આવેલા હોવા જોઈએ એ ઝાડ ઉંચા વધતા નથી એને ધોળા ફલ આવે છે એના ફળનો રંગ પીળો હોય છે એના અંગમાં મધુરતા હોય છે અને વાસ આરો આવે છે જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે

૨૫૦. જાંબુ.—સં જાંબુ મં જાંબુ હિં જાંબુ બં જાંબ તાં જાંબુનાવલ તું જાંબુનેરોલુ કં નીરલ, કેપુજળીનેગુ તૈં નેરેડુ મલાં નેતુજાબલ, નાવલ છં જાંબુલ ટ્રી લાં જાંબોલેનમ, સિઝિજ્યમ.

જાંબુડોનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે એના પાદડા બેરસળીના પાદડા જેવા હોય છે જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમાં ફળ આવે છે એનો રંગ બહારથી કાળો હોઇ અંદરથી ગેતો હોય છે રાતમાં જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ નાના અને ખાટા લાગે છે, પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેના ફળ મોટા અને મીઠા થાય છે બાગમાં વાવેલી જાંબુડીના ફળને “સયજાંબુ” કહે છે જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તો પણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને કાયદાકારક છે જાંબુડીની જાયા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઇ પાણીમાં કઢાવું નથી એ લાકડું ધરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે તળાવમાં સેવાળ વગેરે યદ્દ હોય તો તેમાં જાંબુડીના ડાળા નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઇ પાણી સ્વચ્છ થાય છે જાંબુનો સરકે કરે છે તે પેટમાંના ગુસ્સા, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે

* જાન્યુરી:—તુરી, આહક, મધુર, પાચક, મલત્તલક, રક્ષ તથા ગ્રમિકર છે, અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કદને હિતાવહ છે, તેમજ કૃમિ, શ્વાસ શ્લેષ્મ, અતિમાઝ, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા ત્રણુનાશક છે એના ફળ—તુરા, ખાટા, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રક્ષ, આહક, લેખન, કદલ્લક, મલત્તલક તથા વાતકારક છે, અને કફ, પિત્ત તથા આત્માનવાયુનો નાશ કરે છે રાયજાન્યુરી:—મધુર, વિષ્ણુ, તુરી, સ્વચ તથા મલત્તલક છે, અને શ્વાસ, શ્લેષ્મ, શ્રમ, મુખગંડય, અતિસાર, કફ તથા ઉષરમનો નાશ કરે છે એના ફળ—મધુર, ગ્રમિકર, ત્તલક, ગુરુ, દોષ-નાશક અને સ્વાદુ છે જલજાન્યુ—તુરા, શીત, કડવા, ગુરુ, પાકકાળે મધુર, ખાટા, પુષ્ટિકર, આહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા ત્રણુનો નાશ કરે છે જુયજાન્યુ—તુરુ ગ્રિય, મધુર, વીર્યવ્રદ, આહક તથા પુષ્ટિકારક છે, અને કફ, હ્રોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે એના ફળના ગુણ રાયજાન્યુરીના ફળ જેવાજ છે ઉપચોગ—(૧) ગરમીથી થતી અગાધ ઉષર—જાન્યુરી અદરના બી ધસી ચોપડવા એટલે પરસેવા થઇ અગ સ્વચ્છ થાય છે (૨) રક્તાતિસાર ઉષર—જાન્યુરીની જાલ દ્વષમા વાડી મધ નાખી પાવી અથવા જાન્યુરીના પાદડાના રમમા મધ, લી અને દ્વષ મેળવી પાવુ. (૩) ચિહ્નીના દશ ઉષર—જાન્યુરીના પાદડાનો રસ ચોપડના (૪) પિત્ત ઉષર—જાન્યુરીના પાદડાના રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તાપમા મૂકી ઉષર તોગ આવ તે પીવી. (૫) ગાંધિજાન્યુરીના અતિસાર ઉષર—જાન્યુરીની અને આજાની જાલ લઈ તેનો કાઠો કરી તેમા ૧ તોલો ધાણુનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો અથવા પાકેલા જાણુ ખાવા આપવા. (૬) મધુમેહ ઉષર—જાન્યુરીની જાલ અથવા જાણુ સુકવી ખારીક કરી દરરોજ

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યો જાણુના રમને સોડવીને સિરકા બનાવે છે એને પેટની પીડનાશક તથા પેશાજ વધારે લાવનાર માને છે એટલા માટે એ રમને દારૂમા સંયુક્ત કરીને જાણુ મન્દ્રત ગ્રથોમા લખેલ જાણુનો આસવ બનાવે છે એની જાલ બહુજ તુરી અને સ્તલક હોવાથી બીજા ઔષધો સાથે ક્રિયાળીને કોગળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના ગ્રમમા વાપરે છે નાના બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો જાલનો તાળો રસ બકરીના દ્વષ સાથે મેળવી આપે છે મખજન અલ્લ અદવિયામાં લખેલ છે કે—પિત્તના ઝાડમા જાણુ ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે એજ પ્રમાણે મળામા સોળે હોય તો પજુ આ ઉત્તમ અમર કરે છે માથામા ઈન્દ્ર-લુમ (ઉઠ્ઠી ટાલ) થાય તો તેને પજુ આ રસ આરામ કરે છે એજ લખનાર કહે છે કે મૂળ, બીજ અને પાદડા ઉત્તમ ગ્રાહી છે પાકાં જાણુનો રસ કંઠા-ડીને તેવુ સરખત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણા દિવ-સના ઝાડાને રોકે છે ચરક ગ્રથમા જાણુ અને એની જાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીપરજનીય (ઝાડના રમને બદલનાર) વર્ણુન કરેલ છે સુશ્રુતમાં એને રક્ત-પિત્તહારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાનક, વૃષ્ય અને સગાંધી (ત્તલક) વર્ણુન કરેલ છે રાયજાન્યુરીના પાદડા પહોળા ને ખાટાનાં સાડા હોય છે

એ તોણા ખાવુ, અથવા જીજી મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવા (૭) મુખરોગ ઉપર — જીજી, બાવળ, ખોર, ખોરસલી એ પૈકીના કોઇપણ ઝાડની અતરછાલ ૬ કુ પાણી કાઢી તેના કોળળા કરવા અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવુ, એટલે કદિ પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાત પણ મળજીત થાય છે (૮) અતિસાર ઉપર — જીજીની છાલનો રસ પાવો (૯) વજનાગના વિષ ઉપર — જીજીની અતરછાલનો રસ નવટાક કાઢી તેમાં તેટલીજ પેજ (કાજી) નાખી તે આપવું. (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર — જીજીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે ઉતાર લી અને લાત આપવો (૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોહાનો અશ ગયો હોય તો — જીજી ખાવા. (૧૨) ઉલટી ઉપર — જીજીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) જીજીનો સરકો — જીજીનો રસ કાઢી ગાળી ખાટલીમાં ભરી રાખવો જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે એ અતિસાર, મરફી અને ઉદરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે

૨૫૧ જીયાપોતો. — સં મં તૈં કં પુત્રજવક દિં જીયાપોતા, પુત્ર-જ્યા. ૫ં પુત્રજવા લાં પુત્રજવારોક્ષ સુધિઆઇ

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાના ઝાડ કાઠજીમાં તથા બાટ ઉપર થાય છે એને 'પુત્રવતી' પણ કહે છે જ્ઞેસુરમાં આ ઝાડ ઘણું થાય છે એના બિયાની માળાઓ કરી તે ઓળો પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે જીયાપોતા ઝાડ:—કંકરક, ચઢ્ઢા, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકરક, રૂક્ષ, રવાડુ, ખાર, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલ-સ્તક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) મં ૫ માળ, ગલગડ, કાળપૂળી (પાડુ), વિષના ફોહા અને કાખમાંજરી (બાબલી) વગેરે ઉપર. — જીયાપોતાના ઝાડની અતરછાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી (૨) શલીપદ રોગ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડના પાદાનો રસ સકિત-ત્વરતમ્ જોઈ આપવો. (૩) દૂધી વિષ ઉપર:—જીયાપોતાના ઝાડની અતરછાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે

૨૫૨. જી૨ — સં જરક મં ૫ં જરે દિં ૧૦ જરા કં જરીજે-તૈં જરક, કર્તા તાં મલાં ચીરક તું જરડરી. યું ખાતુન. અં કમુન. ઇં કમુમીનસીડ. લાં કમુમીનસિમિન

જીરાના ઝાડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જી૨ આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જી૨ ઉત્પન્ન થાય છે જીરાની ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે જી૨ એ વાતકર, કુષ્ઠ પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂમ્બકરક અને ઠંડુ છે શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જી૨ એ ઉત્તમ ઔષધ છે * જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે “ ઠંડીકું જીરા ચીરે

* સુન્દરિ હરીમી:—જીરાને પુષ્કળદાર અને ગ્રાહી મળે છે. એમાંથી તેજ્ય આપ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એકલા મત પ્રમાણે આપનું

મરમીક હીરા.” ધોળું જીરું—તીખુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિચિત ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને લિનાવહ, રૂચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, રેશ, બલકર, સુમધી તથા કડવું છે, અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કેદ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તરોધ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મોના નાશ કરે છે

પીળું જીરું—દીપન, તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સમલણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ગ્રાહક ઉપર તાવ ઉઠે (બરો મૂત્રે) તે ઉપર—જીરૂ પાણીમા વાટી ચોપડવું (૨) રતાંધળા-પણા ઉપર—જીરૂ, આમળા અને કપામના પાદડા કંઠા પાણીમા મમલાગે વાટી રોકી (માથા) ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવા (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરાની બૂકી એક પેસાભાર પ્રાત કાળે અગર રાત્રે જીના ગોળમા ૨૧ દિવસ ખાવી (૪) મદર (અગ્નિને ધોળું કે લાલ પાણી જરુ તે) ઉપર—જીરૂ અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણુમા પાવું (૫) પરિણામ રાજા ઉપર—જીરૂ, દિવ્ય અને સિધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમા નાખી પાવું (૬) હરતાળના વિષ ઉપર—જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવા (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરૂ ગાયના દૂધમા શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે માકર સાથે ખાવું, એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમા શક્તિ પશુ આવે છે (૮) સુખરોગ ઉપર—જીરૂ ખાડી તેના પાણીમા ચઢન ધસી, તેમા એલચીની બૂકી અને ફટકડીની ફલાવેલી બૂકી નાખી કામળા કરવા (૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપર—જીરૂ, કારેલીના એક તોલા રસમા પાવું અથવા રાત્રે જીના ગોળમા આપવું (૧૦) આમાન્ય જ્વર ઉપર—જીરાનું ચૂર્ણ જીના ગોળમા કાલવો ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સતી વેળાએ આપવી, એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે (૧૧) જીર્ણજ્વર ઉપર—જીરૂ અને તેના આડંબો ભાગ સાહજીરૂ ધીમા સાધાગજીરૂ શેકી ભારીક બૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જીના ગોળાનો પાક કરી તેમા નાખી શેપલી અગર ગોળીઆ કરવી આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું (૧૨) ઉલટી ઉપર—પીતામગના કકડામા જીરૂ ઘાલી તેની બીડી મળાવાની નાંકે પીવી

તેજ વધારે છે, અને છાતીના દરદમા પણ એના ઉપયોગ કરે છે એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે એમ માને છે ગર્ભસ્થાનમા સોજે આવી વધારે દરદ થવું હોય તો આ જીરાના પાણીમા અગ્નિને બેસાડવાની બલામણુ કરે છે એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીમ કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અને અત્યંત દરદ કરનારા દરદ જતા રહે છે ૫ અથ્થ પ્રાંતમાં—જીરાથી ગેશ્વાબ વધારે ઉતરે અને રતનમા દૂધ વધારે ઉતપન્ન થાય એમ માને છે ઇંગ્લેન્ડ આંધ-ધામાં—આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમા વાગોળા, પેટ ફલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આતરડાના અળમા એને ઉપયોગી માને છે ચરક સંહિતામાં—જીરાને રાજનાશક માને છે સુશ્રુત સંહિતામાં—વાતકફનાશક, અરૂચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશય અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજે, અળ અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

૨૫૩. જીવ. — મં બુધિકા મં જીવ હિં જીવી. કં મસ્તિજે. તેં જીવપુષ્પાણુ. લાં એસ્મિનમ્ એસ્મિક્યુલેટ.

જીવના વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે જાણના દૂલો જેવાજ જીવના દૂલો સુવાસિક હોય છે જીવ:—કડની, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, લઘ, પુરી તથા સુગંધિ છે, અને વાયુ, કંદને કરનારી તથા પિત, દાહ, તૃષ્ણ, મત્તારમરી, ત્વઙ્ગોષ, ત્રણ, દત્તરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૪. જીવાર — સં યાવનાલ મં જોધજે, જ્વારી, શાળુ, હિં જ્વાર, જીવરી, પોનરી કં જોજે તેં જોન્નલુ તાં ચોળ, ચોન્નલ. પ્રું જોજા. મથાં ચોળ કાં જુરેમકા અં હતારૂમિયા, ખદરૂસ ઈં મેટમિલેટ. લાં હોલકસ વલજેરી.

જીવેલખડ, માળવા, યુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરી, ખાલેખાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રતિમા કેટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ધણું પાકે છે ખરી-ફના પાકમા ' જીવાર ' અને રખીના પાકમા ' શાળુ ' એમ કહે છે જીવાર એ ધાન્ય બળકર હોષ શીતળ છે જીવારના સાંકા ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે જીવારના લીલા કચ્છસલા શેડીને ખામ છે, તેને ' પુખ ' કહે છે તે ચીડા અને પોષ્ટિક છે ગામડાઓમા એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણુથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે ગામડાના લોકોને પુખ એ એક મેવોજ છે તેઓને પુખ ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પશુ જરૂર રહે નહિ. જીવારના લીલા સાંકા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે જીવારના લીલા સાંકા દોરોને ધણુજ આવે છે એના સુકામલા સાંકા દોરોને બીજા ધાસ કરતા સારા છે જીવાર આઠ દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે ધણુખરે ઠંડાણે પ્રથમ જીવારના કરમલા અને ઠંડીઓ ભરી રાખતા હતા, પશુ હમણા સ્વપ્રમા પશુ જીવારના તેવા ઠંડાર જેવામા આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કગાલ અને બિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતર માહેનું ધાન્ય ધરમા આવે તે પહેલાજ સરકારની અને પછી વાણીમા લોકની અગતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું બચુ ને રહે તેમાજ પોતાનો જીવરો કરવો પડે છે લાખો લોકો અધી બૂખ્યા રહે છે. આ ખેડુત લોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિ દિવસ સતત ઉલોચ કરી ને ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે તે પશુ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી ! પહેલાના કાળમા લોકો પાસે ધાન્યના બગર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગદિવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુઝાળ પડતા, તોપશુ તેમાં લોક નિભાવી લેતા પરતુ હમણા સાધારણ દુઝાળ પડે તોપશુ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી બૂખના માર્યા મરણુશરણુ થાય છે સુઝ અને ચાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઈ પશુ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જોઈ કલાતરે દેશાન્નનિ યવામા વિલગ થાય નહિ. સાધારણ જીવાર:—શીતળ, રજ, ગુર, માહક, વૃષ્ય, રૂચિર, સ્વાદુ તથા મલત્તભક છે, અને કંઈ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ધોળી જીવાર —વૃષ્ય, બલમદ તથા મધ્યકર છે, અને અર્ધ વણુ, ત્રિદોષ, ગુદમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે કમળપદ જીવાર:—કંદકર્ષક,

પિતૃશ્વ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકરક અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગઃ—પરસ્પેશો આવવા માટેઃ—જીવારના શેકલા લોટનો કાઢો કરી પાવે

રૂપ. જેઠીમધ. —સં ૫૦ કં મધુક, જ્યેષ્ઠીમધુ મં જ્યેષ્ઠમધ. હિં ૫૦ મુલકી ૬૦ ગોડકાદ તૈં પરીમધુકમુ ૩૧૦ બેખેમેહકમધુ ૫૦ અમલસા, મકરસર. ૬૦ લિકરીસરૂટ લાં ગ્લિસિરિત્રાગ્લેષા.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં ધણેક ટેકાણે થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનરપતિ થાય છે. આ વનરપતિ ઉગાડવાની જમીન કુગરાળ અને લીલોતરીવાળા ભેદએ અને હવાનું માન ઉષ્ણ ભેદએ જેઠીમધની બીજી જાત છે તેના કુપ હોય છે એ કુપની ઉચાર્ધ સુમારે બે હાથ હોય છે એના પાદડા કુવાડીયાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે એને પાચ પાચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે થાણા જીભામાં માફલીના કુગર ઉપર એ જાડ ધણુજ થાય છે ઉનાળામાં એ ધણુજ સુકાર્ધ જાય છે પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે તેનું સરૂટ બાષામાં “ મધુલિકા ” એવું નામ છે એ વનરપતિના મૂળાયાને ‘ જેઠીમધુ ’ કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરદેશી લોક આ વનરપતિના મૂળાયાને અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે, અને આપણે તે સળીઓ ચીકી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ. પરંતુ જેઠીમધ અહીં ધણુજ પાકતા જતા તેના અર્કની સળીઓ કરવામાં હજુ અહીંના લોકનું લક્ષ જતુ નથી. એ એટલી શાસ્ત્રનીય વાત છે મધુવલ્લી બે પ્રકારની (જમીનમાં અને જળમાં થનારી)—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ધ, સ્નિગ્ધ, કેશોને કિતાવલહ, શુકલ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે, અને સોળે, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સંધો-વ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે મધુચ્છિ (જેઠીમધ) —મધુર, કિચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રૂચિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા મુખ્ય મધુવલ્લી જેવાજ છે ઉપયોગ — (૧) જેઠીમધનો શીસિ તૈયાર કરવાની રીતઃ—જેઠીમધનું મૂળાચુ ચાર પાચ વર્ષનું થતા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતુ નથી. સુમારે સો પોંડ વજનના મૂળાયામાંથી ૧૬ પોંડ અર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળ લાવી તેના બે ચાર આગળ લખાઈના કડકા કરી તે પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાડણીમાં ઉપર નીચે ખાડવા. એ લોટ જોઈએ મૂળાયા એક મોટા વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ અગ્નિ ઉપર બાફવા. પછી તે એકાદ યત્રના દાખ નાંચે મૂકી તેમાંના સર્વ રસ કાઢી લેજો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળાયા ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે જે રસ નીકળે તે જાળી પુન ચૂલા ઉપર ચણવેલો અને ઉપર ઉપર હલાવવેલો તે રસ બદ થાય ત્યાંસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું પછી કથરાટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સત્રામાં લાવી પાડવાથી શીસે તૈયાર થાય એવી આ સળીઓ બનાવવાની અપ રીત છે આ સળી ઉપરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉપરસ કમે છે અને તૃષાનું પશુ યમન થાય છે. (૨) તૃષા

(તરસ) શમન થવા માટે.—જેઠીમધના મૂળ દાદ નીચે રાખી રસ મળતા જવું અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો (૩) આગતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ધામા ખરલ કરી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) હેડકી ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૫) ઉલટી થવા માટે—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા ગાંધનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઉલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે (૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ધી અને મધમા મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૭) સુખમાં આંદીઆ પડે છે તે ઉપર—રાત્રે સાકર અને કકાલ દાદ નીચે રાખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ધી નાખી પાવો. (૮) પિત્ત-પ્રહર ઉપર—જેઠીમધ ૧ તોલા વાટી ચાખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો (૯) બાળકોના આમડીના રોગ ઉપર—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરો ધસવો, અને તેમાજ થોડો ધોળો કાચો નાખી ખરલ કરવો અને તે ત્રિમણ શરીર ઉપરની ચાદીઓએ ચોપડવું (૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો (૧૧) ઉર દ્વતક્ષય ઉપર—જેઠીમધ અને વીકણામળ એનો કાઢો કરી તેમા લીટીપીપર અને વશલોચન એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૧૨) અપરમાર ઉપર—કાળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ધસી પાવું (૧૩) કફરોગ ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂતમા જેઠીમધ અને બહેડા ધસી ચાટણું કરી આપવું (૧૪) ત્રિદોષ ઉપર—આદાના અને તુળસીના રસમા જેઠીમધ ધસી તેમા મધ નાખી તે પાવું (૧૫) અહિરો ઉપર—જેઠીમધ મધમા ધસી આળોમા અંજન કરવું (૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ધી આપવું અને આસોપાલવના ફલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે અને કફદોષ છાત થાય છે (૧૭) લાપેટીયા ઉપર—જેઠીમધનો શીરો આના દૂધમા ધસી લેપ કરવો (૧૮) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમા કાલવી પાવું (૧૯) દેહરોગ ઉપર—જેઠીમધ અને કડુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું (૨૦) ફોલેરા ઉપર—જેઠીમધનો કાઢો પાવો (૨૧) રક્ત-જનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર—જેઠીમધ અને થોળું મદન દૂધમા ધસી પાવું (૨૨) સ્વરભંગ ઉપર—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા નાખી આપવું

૨૫૬. ઝરસી.—(મં ઝરસ.) ઝરસીના ઝાડ હરીયાળી જેવાં પેતરની જમીનમા અને ખાડીમા ન્યા સરદીની જ્યા હોય છે તે ઠંડાણે થાય છે. આ ભાજુ વૈશ્યખ નેહ માસમા ધણી થાય છે તે જમીન ઉપર વેતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંદા અહીં તહીં પથરાયેલા હોય છે ઝરસીનાં પાદડા બારીક મેંદી જેવા હોય તે ધણું કડવાં હોય છે. આ ભાજુ વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આપ્રમ-

થી ખાચ છે તેમા કુળની નાખી ખાચ છે બાગાયત જમીનમા ચનાર ઝરસીમા કડવાપણુ કિચિત કમી હોય છે

૨૫૭. ઝાડશીવાલ. —ઝાડશીવાલના ઝાડ વહેળામા ઉત્પન્ન થાય છે એની ઉચ્ચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે આ ઝાડને કાદા (કુળળી)ના જેવા પાદડાં હોય છે પણ તે પહોળા હોય છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રતિમા થાય છે એ બારે મામ મળે છે ઉપયોગઃ—(૧) બદ કુટવા માટે—ઝાડશીવાલના મૂળીયા ચદનની પેઠે પાણીમા ધસી તુવરની દાળ જેવડા ટપકા કરવા એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણુ તે જલદી કુટે છે માણુમને કાંઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે માઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી તે પહોરમા કિવા એક દિવસમા છિદ્ર કરી દઈ મટાડવામા આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે

૨૫૮ ઝિંઝર. —સં બૃહન્નામળલા, ઝિઝિરિટા મં ઝીઝરેટ, ઝીજુડી હિં. ઝિરિહિટા કં જોટોટ, વટવટી, કટવાણિ લાં દુર્દેટાએ એલેટ

એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા નાના હોય છે અને કાંઈક એરડાના પાદડા જેવા હોય છે એને ગુલાબી રંગના બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુષ્પવડે વીટાએલા ચપટા ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે તેમા ચાર પાખડીઆ હોય છે એ ફળ જુના થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાખડીઓ જુદી જુદી થાય છે એ ફળ તુપકડી (જીતાવાણી)ના ફળની પેઠે કપડે ચાટે છે એને “લેચી” પણ કહે છે ઝિંઝર. —તુરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓતુ દૂધ વધારનારી રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે ઉપયોગ. —(૧) કુટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર. —ઝિઝરના મૂળ ધસી ફટી ઉપર ટપકા કરવા અને નળી કમરે બાધવા (૨) ઉપદશ ઉપર. —ઝિઝરની લાજી સુઢીલર વાડી તેમા થોડુ જીરૂ અને ઘાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું, અને ચાદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધૂણી આપવી (૩) ફૂતરાના વિષ ઉપર. —ઝિઝરના બી, કડવું કોણુ, જુનો ગાળ અને હોડાનો ફોલ એ સઘળું ખાડી પાવું (૪) બળદની ખાંધ સુએ છે તે ઉપર. —ઝિઝરના મૂળની જાલ ચાવી ચોપડવી

૨૫૯ ઝેરકોચલાતુ ઝાડ. —સં વિષમુદિ કારરકાર મં હિં કુચલા. કાં કાજરા કં કાગરકાનામારા, કાજવાર, હેગુટી તાં એટ્ટેમાર કેકોડી. તું કારેમારા તૈં મુસીડી, મુછીએટ્ટુ મલાં કન્નીરામ લાં દ્રિયનોસનકસ વ્યોમિકા હં બ્હોમિદનદ્

સલાદિ પર્વતના પ્રદેશમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના ફળો, પાદડા નથા સર્વ લાગ વિષયુક્ત છે એના પાદડા ઉપર કાંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે એના ફળને “જહરકુચલા” પણ કહે છે આપુ આ વિધારી ઝાડ નિરર્થક છે એવું કાંઈ કહેશે પરંતુ એ ઝાડ માણુસને પુષ્કળ ઉપયોગી થય એવા મુખ્ય એમા પરમેશ્વરે મૂકેલા છે

ઝેરકોચલાના ફળ ક્વડળતા આકાગના સુવાળા ગોળાકાર અને નારબી રંગના હોય છે એ દેખાવમા સુદર લાગે છે તેથી એનું સરસૂતમા ‘રગ્યફલ’

એવું અશ્વયુક્ત નામ છે ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફોડીએ તો અદર ધોળા-ધોળા ૨ મો ગરલ દેખાય છે. ગરલની અદર બેથી પાંચ સુધી બીયા ઝાળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચના વ્યાસના હોય છે તેને ઝેરકાચલા કહે છે એ અતિશય ઝેરી હોઇ તેમા કાંઈ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે આના પાદડા પશુ ઝેરી છે

ઝેરકાચલાના બી સારા હોય તો અતિશય કડવા લાગે છે એ કડવાપણુ એમા એક ક્ષાત્ર ગુણવાળા સિદ્ધકનીન નામના સત્વથી છે સિદ્ધકનીન સત્વનો અથલ જાનતતુઓપર અને મળળ ઉપર એટલે જલદી થાય છે કે. તેનાથી હાથ પગના રક્તવુતુ સ્તબ્ધ થઇ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સિદ્ધકનીયા નામના ઝેરી સત્વનો પ્રવેશ શરીરમા રક્તદ્વારા થઇને મસ્તકના તતુને અને વશમત મળળતતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રથમ સત્તા-શક્તિના રનાયુને આચ્છાદ આવી તેનું સ્તબ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની અંતિ-સ્તબ્ધ થઇ તેનું આલુણ બધ થાય છે કે કોથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકાચલાનું સત્વ (સિદ્ધકનીયા) ઘર અથવા દુકાની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમા આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એવું ઝોછામા ઝોછુ પ્રમાણુ જાણુ જરૂરનું છે. સિદ્ધકનીયા ઝોછામાં ઝોછુ અર્ધો ઝેન એટલે ૦૧ ચણી ધાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અદર મૃત્યુ થવાના ઉદાહરણુ જાણુવામા આવે છે, પરંતુ 'શેષક' નામના એક જર્મન ડોક્ટરે જર્મનીમા એક રૂઝાલયમા ૫ રતી સિદ્ધકનીયા પેટમા ગયા છતાં મનુષ્ય બચવાના ઉદાહરણુ મળી આવ્યાની હકીકત ડોક્ટર વુડે આપેલી છે ઉપરની બાબતમા એવો તર્ક થઇ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારના કેટલાક ફળો ખાધા હશે કે એના ચોગથી વિષનું પરિણામ લેવા ઉપર લાગુ નહિ હોય પુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામા ઝેરકાચલાને મહાર્ક પાંચથી દસ ટીપા આપવાનો વહીવટ છે

ઝેરકાચલાનું વિષ મટેલ હોય તો બાણુખરા ધનુર્વાત જેવા લક્ષણુ થાય છે એવું કાર્ય કોડગળુ ઉપર થાય છે એ ખાવાથી કેટલીક સિનિટોએ અને બાણુ બાણુ તે એક બે કલાકમા ઝેર ચડવા લાગે છે દાત સળગડ પડી જાય છે હાથ, પગ અને આગુ શરીર અક્કડ થઇ જાય છે ધનુર્વાતના અને ઝેરકાચલાના ઝેરના લક્ષણુમા આ પ્રમાણુ ફરક દેખાય છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણુ દેખાઇ તે હળવે હળવે વધતા જાય છે, અને ઝેરકાચલામા તેજ લક્ષણુ આરભ-આજ રપટ દેખાઇ જલદી વધે છે ધનુર્વાતમા પ્રથમ જડણુ અને દાત સળગડ થઇ પછી શરીરના જુદા જુદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે, અને ઝેરકાચલાનાં ઝેરમાં પ્રથમ સિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાત સળગડ પડવા વગેરે થાય છે ધનુર્વાતમા બાહ્યાચ્છાદ હળવે વળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકાચલામાં તે આરભથીજ થાય છે ધનુર્વાતમા શરીરને ખેંચીને તે શોકુ કમી થાય છે ત્યારે પશુ શરીર અક્કડજ હોય છે, અને ઝેરકાચલામા રહી રહીને ખેંચે છે અને જ્યારે તાણુ (ખેંચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે ધનુર્વાતનો રોગી એક

બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકાચલાના વિષથી બે અથવા કલાક-માળ મરે છે માધારણુ રીતે ઝેરકાચલા ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અંદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે કદિ કદિ દશ વીસ મિનિટની અંદરજ મૃત્યુ થાય છે ઘણુ ઘણુ નો છ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે ઝેરકાચલાના બીજની જુદી ૧૫ માંમે અથવા રિટ્કનિયા અર્ધા ગહુલાગ જેટલુ આપવાથી મનુષ્ય મરે છે ઝેરકાચલાના બી જાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન અદતા તે તેવાજ મલદારથી ખહાર નીકળે છે કારણ કે તે ઉપરની જાલ પચતી નથી

રિટ્કનિયા સત્વ બનાવવાની ઇચ્છા રીતે ચિટિશ કાર્મિકાપિયા અથવા ઔષધીમગ્ધમાં આપેલી છે તેમા ૧ ઔસ (૨૫ તોલા) તીવ્ર મલાર્ક રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટમા નાખી તેમા ચાર ઐન રિટ્કનિયા પીગળાવી આપણુ, અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લેડીંગ પેપરથી) ગાળી લેવુ આની માત્રા ૮ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કરેલા બીયાની જુદી ૧ થી ૫ ઐન અનુપાત પગત આપવી જોજા પ્રમાણથી એટલે એક ઐનનો સોળમે ભાગ ઝેરકાચલાનુ મત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનુ મ્તલન કરનાર છે ઝેરકાચલાનુ ઝેરી સત્વ ફળથી બીયામા ૨ અને જાલમા ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણુ છે ફળના ગરભમા તે થોડા પ્રમાણુમા રહે છે

આર્થ વૈષક, આગ્ન વૈષક અને હોમીયોપેથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણુ ઝેરકાચલા એ એક અમૂલ્ય આપધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિથોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણુ તે યુજીકારી છે ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ આપધ છે ઝેરકાચલાના પાદડા, સુઠ અને સાખરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી મધિવાત અને પક્ષાધાત સારા થાય છે અને ઉદરનુ ઝેર ઉતરે છે હકીમ લોકો એકલા ઝેરકાચલાના પાદડા વાટી પક્ષાધાત ઉપર લેપ કરે છે આ ડુરરી (પીળા ભમરી) ના ઝેર ઉપર ઉતાર છે

ઝેરકાચલાની શુદ્ધિ—આ બીયા ધીમા બળવા નહિ દેતા તળીને તેના ઉપરની જાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માહેની જાલ હોય તેને કહાડી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે અથવા બીયા ગોમૂતમા શીજવી જાલ અને જાલ કહાડી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે x

x ઝેરકાચલા ગોમૂતમા ૭ દિવસ પલાળી રાખવા દરરોજ ગોમૂત સાજ મવાર બદલવુ જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની જાલ કહાડી નાખવાથી ઝેરકાચલા શુદ્ધ થાય છે આ કહાડી નાખેલી ઝેરકાચલાની જાલ વાટી વકરેલા ખીલ વગેરે ઉપર ચોપડવાથી તે રાખખાણુ આરામ કરે છે અમરાને અટકાવ છે (૨) ગાંધી શુદ્ધ કરેલા જાલ વગરના ઝેરકાચલા સોળગણા દૂધમા ઉકાળી માંવા કરવો તેમાથી ઝેરકાચલા કાઠી લેવા અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે મદે તેને જમીનની અંદર દાડી દેવો બે અરીણુનુ વ્યસન હોયવવુ હોય તો અરીણુને બદલે આ માવો

ઝેરકાયલાનું ઝાડ—મદર, તુર, આહક, તીજુ, કંડુ, લઘુ તથા ગરમ છે, અને કોઢ, રક્તવિકાર, કફ, ક્રો, વાતરોગ, ત્રણ, અર્થ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે એનાં લીલાં ફળ—આહક, તુર, વાતક, લઘુ અને શીતળ છે પાકેલાં ફળ—વિષ, ગુર તથા પાકકાળે મધુર છે, અને ક્રો વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષવ્યાધિ થઈ હોય તે ઉપર—ઝેરકાયલાના બી અગર મૂળીઆ ધસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર—ઝેરકાયલાના બીમા ધીમા શેઠી, તેરોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવા, અથવા ઝેરકાયલાનાં બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવા. (૩) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર—ઝેરકાયલાના બી ધસી ચોપડવા. (૪) ઉઠાણું ઉપર—ઝેરકાયલાના બી અને સસુદ્રફળ ધસી ઉપર ચોપડવા. (૫) શોરોદર ઉપર—ઝેરકાયલાના ઝાડ ઉપરની શીંગોને કાપ કાઢી વાસણમાં ધાલી કાઢો કરી આપવો. (૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે—ઝેરકાયલાના બીયાનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉદર ખાય તેવી જગ્યાએ મૂકવો આ લોટ ધણે વિષારી છે. (૭) ટાઢીયો તાવ, ચુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર—ઝેરકાયલાના બી ભાગી જવા ન દેતાં ધીમા તળી કાઢવા, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુળ મધમાં આપવું. (૮) વાળો ઉપર—ઝેરકાયલાના બી અથવા ઝેરકાયલાના બી અને સોમલ પાણીમાં ધસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯) શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંઘર્ષણ ઉપર—શુદ્ધ ઝેરકાયલા ત્રણ ભાગ અને લવગ એક ભાગ, આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણી કરી જોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) શૂળ ઉપર—ઝેરકાયલાના બિયાનું પાતાળયત્રે તેલ કઢાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું.

૨૬૦ ટાંકા.—સં યકવર્તિની, વારતુક. મં ચાકવત. હિં બધુવા બં વેતુયા. રાં ચિલવો. કં ચકવર્ત, ચક્રોતપદ્ય. કાં મુસેલેસા. અં રોકમતુલ-બળમેલ ઇં બાઈટુજફૂટ લાં ફેનોપોડિગમ્બોલબમ.

આ શાક ધણે કેકાણે થાય છે આ ઝાડ સુમારે હાયભર ઉચા વધે છે એના પાદડા ધણા મોટા હોતા નથી. તે કામળ હોય છે ટાકાની જાણ પૌષ્ટિક છે એ

અરીજીના વજનથી બમણો આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો, તેથી એ વ્યસન છૂટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દ્રવમાં બાફેલ ઝેરકાયલાની જીભ કઢાડી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ધીમા તળી ખાડી રાખવા એ ઉલ્કી, વાયુ, આકરો, શૂળ અને શરદીનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી મણુચ છે (૪) ઝેરકાયલા શેર ના જાણુ અને પાણીના રગડામાં માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવા. જલ સુકાવા ન દેતાં પાણી દરરોજ બોધતુ બોધતુ નાખતા રહેવું. આમ કરતા પાકી નરમ થેસ જેવા તે યષ્ઠ જ્ય એટલે તેની જાલ અને જીભ કઢાડી નાખવા. આ શુદ્ધ ચયેલા ઝેરકાયલા સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચુક નમ ૮ નાખી વાડી જોળીઓ કરવી. એ જોળીઓ ધીમા, મધમા કે પાણીમાં વાડીને કચી એથી પણુ અરીજીનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે આ પ્રયોગો ખત્રી લાયક છે.

બાળમાં ચણીની દાળ અમર કાષ્ઠક બાન્ય નાખવાથી તે નણી સારી લાગે છે. ટાકામાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા પાકવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાક ટાકાના પાંદડા નાખવાથી તે જલદી બકાય છે ટાકો — મધુર, શીત, આરો, રૂચિકર, સારક તથા પાચક છે, અને મળામૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, અમિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃલ તથા જવર નાશક છે તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કાંઠ, પિત તથા લિંબવત વાયુનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ — (૧) શ્લીષ્ણા આવાવા ઉપર — પ્રથમ ઉલટી થવા માટે ટાકાનો રસ મધમાં આપવો (૨) કેવલથી બળેલના ઢાંઢ ઉપર — ટાકાનો રસ ચોપડાથી ઘસી જાન થાય છે

૨૬૧. દીપ્ત — સં ૦ તિલુકા. મં ૦ ટેલુગુ. હિં ૦ તેલુ કં ૦ તુમરી, જગ-
ગમર ૬૦ અબનુમ ૬૦ એબની. લાં ૦ પ્રયોરપાઇરાસ, એ બીઆપેરિમ્

દીપ્તના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાંદડા મોટા અને લાંબા હોય છે. એને ભેર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે. એના પાંદડાની તથા ફળી બીડીઓ કરે છે એ બીડીઓ પીવાથી કાળજી ખર્ચાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળા ઝાંઝ પડે છે, કકોશાય થાય છે અને કફ વધે છે એવું જતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનના ફલાંવા વધતોજ જાય છે એ વ્યસન સાધાગળ જળાય છે, પરંતુ એથી કાળજી નુકસાન થાય છે દ્રવ્ય નાશ થાય છે, શક્તિ જતી ગહે છે તથા આખોતુ તેજ મદ થાય છે આની હાનિ જલ્દી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારું છે + દીપ્ત — તુરી, કાવી, સિન્ધ

x ટાકાની એક ચીલ નામની બીજી જાત છે તેને રાતો ટાકા કહે છે વળી કણ્ઠશને પણ જમણી ટાકો કહે છે

+ દીપ્તના ફળનો તાજો રસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ધા ઉપર ચોપડે છે, અને ગ્રીષ્મ માણસો તેના કળ ખાય છે એના બીજને રાખી મૂકે છે ઝાડાની બીઆરીમાં એના આઠી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે ઇંગ્લેન્ડ એષધોમાં — દીપ્તને બહુજ આહી કહેલ છે એનું મત્ત બનાવવાને માટે ફળને કચેરી દાખીને તેને રમ કહાડી તેને લિંબાળીને ઘાટેા કરી લે છે આ મત્ત રતાશ પડતાં જૂરા રગતુ હોય છે અને પાણીમાં ઘણું જલદી પીગળી જાય છે ગ્રાંઝામાં અને ઘણા દિવસના શબમાં તે ઘણું ઉપયોગી છે જે પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા ચામડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી. ઉપર કહેલું સત્વ દશ આવીજાર લઇ તેને સવાળેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકાગી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેદિયમાંથી નિકળનાર સફેદ પ્રવાહ (વોળો પ્રદર) બંધ થાય છે આ સત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોઢાના વાસણ કામમાં નહિ લેવા, કેમકે રસ તેથી કાળો થઇ જાય છે ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્વનો રંગ લાખના જેવો હોય છે એના બીજમાંથી આંધમાં લેવા લાયક નેલ નીકળે છે. કુમળા પાંદડાનું કેટલાક દેશમાં સાક કરે છે જાલને ઝીણી વાડી બા અને નાસર ઉપર ચોપડે છે ચરકમાં — કાચા ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહે છે. સુશુલમાં — ગ્તાપિત્તાસક, દાહનાશક પોનિદોષનાસક, ત્રણ અને મચાહી કહેલ છે ફળમાંના વ્યસમાંથી કહાડેલ સત્વ જૂની સમઠણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.

ઉપજી તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા વ્રજનો નાશ કરે છે એના ફળા—પુરા, લેખન, આહક, શીત સ્વાદ, ઝણ, લણ, મહસ્તભક, અગ્નિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે પાકા ફળા:—ગુર, વ્વાદ, મધુર સ્નિગ્ધ તથા કઠ્ઠકર છે, અને નેદ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ટીબરૂની ઊલ પિત્તરોગનાશક છે ઉપચોગ:—(૧) જૂ મરવા મારે.—ટીબરૂની ઊલને ગોમૂતમા વાટી તેનો લેપ કરવા (૨) દમ ઉપર:—ટીબરૂની ફળની ઊલ સુકવી પા તોલો ચક્રમમા નાખી પીવી

૨૬૨ ડમરો:—સં દમનક મં દવણા હિં દવના, દાના ૬૦ દવના તેં સાવિત્ર ચર્દુ ૬૦ વગ્ગસીક, સ્ફમતીન. અં કુશસરૂથી. ઈં વર્મવુડ. લાં આર્દિમિશિયા ઇન્ડીકા

ડમરાના ઝાડ વેત દોઢવેત ઉચા વધે છે એના પાદડા કાષ્ઠક ગાજરના પાદડા જેવા હોય છે, પરંતુ ડમરાના પાદડા કાષ્ઠક સાકડા હોય છે ડમરાના ઊડનો વાસ ધણી તીવ્ર આવે છે, દૂરથી વાસ સારો લાગે છે એને તોરા આવે છે તેનો પણુ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે ડમરાનો સુગંધી પદાર્થમા ધણી ઉપયોગ થાય છે ડમરાના ઝાડ ધરની આસપાસ વાવવાથી ધરમા સાપ આવતો નથી. +ડમરો:—તીખો, શીતળ, કડવા, પુરો, વૃષ્ય, હલ તથા સુગંધી છે અને કાઠ, વિરફીટક કડૂ (ખરળ), દિશાષ, ત્રિદોષ, વિષ, કલેહ, અર્થ, બૂતખાધા, સમહણી તથા મહાપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવા. ડેરાને પણુ તે આપવાથી મૂળ આવે છે (૨) ગરબી ઉપર:—ડમરા-મરવાને રસ કલાડી તે રસ પાવે

૨૬૩. ડાલ (ડાલડો):—સં કુરા, દર્હાં હિં દાલ, દોલવડી ૬૦ વિશિ-યણુકકુશિ, ઉન્હાકુશિ તેં કુશદુર્વાણ, દુલ તું દલેપતિ. મલાં અમુદર્હાં લાં એદ્રાપોમન નાકે ઇડિસ

ડાલ એ એક મોળની જાતિનું જાસ છે એને વેતલક લખાઈના તોગ આવે છે એ તોરા મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે એને દક્ષિણના કેટલાક લોક “ગણુ” કહે છે એ બે ખાદી હાથ ઉત્તો વધે છે એ પક્ષકર્મમા ઉપસોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રખિદ છે ડાલના ભેથા નદીને કિનારે કિંવા વહેજાને કિનારે થાય છે ડાલ:—શીતળ, ગ્નિકર, મધુર, પુરો, સ્નિગ્ધ, કઠ્ઠકર, શુક્રશુક્લિકારક તથા રજ્જોધક છે, અને કઠ્ઠ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, વૃષ્ય, સ્વપ્ન, બરિત-અગ્ન, કબજે, અદર, રક્તલેપ, વિસર્ષ, ઉલ્લી, મૂર્છા તથા અમરનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળપ્રકાર:—શીતળ, ગ્નિકર તથા મધુર છે, અને લેહલ, નાપ, વૃષ્ય, કમ, ઉપરસ, કબજે તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) મદર ઉપર:—ડાલના મૂળ જોખાના ઘોવરામણુવા વાટી તે પાણીમા ઘરાની જુકી અને સાકર નાખી પાવુ. (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:—ડાલના મૂળ પાણીમા ઉકાળી પાવા. તેથી

૪ મં પદ્મનાભ નિલદમા આ સિવાય એક બન્દડમરના નામે જાણી છે તેને ૬૦ કાઠવના અને લાં આ આર્દિમિશિયા સિપ્પિયાન્હ તરીકે એવળખાવેલ છે.

મત બધ થયુ હોય તો પણ છુટે છે (૩) વાતાવરણ ઉપર—કાલના મૂળ, ચીકણીના મૂળ અને ગોખરોના કાઠો સાકર તથા મધ નાખી પાંચ

૨૬૪ કામર.—કામરના કાંડ મલખારના વનોમા થાય છે એ મોટા થાય છે એમાથી જે રસ નીકળે છે તેને કામર કહે છે* રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ કાંડની મોટી મોટી કાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને બટ્ટીમા નાલ્યા પછી તેમા જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે કામર તારના દોરકાને અને લકડ કામને ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે

૨૬૫. કાંડર (ભાત)—સં હિં શાલિ. મં સાળ કં ભાત ઈં પેડી. જંગલમા આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમા થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉત્પત્તિ ઘણી કરી ઉષ્ણ દેશમા થાય છે આ દેશમા એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બગાળામા ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે ઇન્ડો અને યુરોપમા બગાળાથી મેકડો ખાડી ચોખા જાય છે એ છોડ દીચણથી તે માથેકુ ઉચો વધે છે એને સવ પાદકાળ હોય છે એ પાદકા પાકે એટલે એને ‘પરાળ’ કહે છે એ પાદકામાથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીના છેવટે કાગળની ઉખી બાજે છે એમા કાગળ થાય છે એમા જે ઘણા હોય છે તેને ‘ચોખા’ કહે છે. કાગરમા જેટલી જાત છે તેટલી કાંઈ પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા કાગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી તેથી જરી અહીં એવી ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે કાગર તણથી ચાર સાકરમા મહિનામા પાકે છે તેને મગડીમા ‘હળવી’ કહે છે, અને જે પાચથી છ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને ‘ગવી’ કહે છે ગરવી કાગર પહલા નબરની જમીનમા થાય છે કમોદ, બગાળા કમોદ, પચસાળ, આખા-મોર, રામબોગ છરાસાળ કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરમાળ, ચીમેણસાળ, વાકસાળ, કોથબરી, રાગલવળ તથા ઇલાયચી, ઇત્યાદિ જાતિની કાગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્ત્યુત્પાદક અન્ન છે ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે કાગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી ખાઈ ભાત કરે છે ભાતનું ઝોસામણ ઘણું ઠંડુ અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે ચોખાના લાકુ વગેરે બીજા પકવાનો પણ થાય છે ચોખાની કણકોને પાણી કે હાથમા રાવી ઘેસ કરે છે. નાના બાળક રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેસ અહુ ઉપયોગી છે ચોખામા તુવરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટિક છે ચોખાના પુવા કરે છે તેમજ મુરમરા પણ ખનાવે છે પરાળ દોરને ખાવાના

* અમે એક જગ્યાએ વાચ્યુ છે કે,—“ પેટ્રોલ્યમ નામના ફૂવાના કાળા ઝરણુમા ગંધક મેળવી તેનો અર્ધ ખેંચે છે તેને કેરોસીન (કાસલેટ) તેણે કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામા રહેવાથી ઘટ્ટ અર્ધ જાય છે તેને કામર કહે છે” ત્યારે આ ખન્ને કામરમા ખરો કયો હશે?

ક્રમમાં આવે છે. ડાગરના તુસનો પશુ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. રાયભોગ ડાગર.— ઘોળી, કાળી અને રાતી એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે સિન્ગ્વ, મધુર, અમિ- દીપક, બલકર, કાતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે એ એક કરતા એક શુભૃથી અધિક છે. રાતી ડાગર.—લઘુ, સિન્ગ્વ, મધુર, પથ્યકારક, રચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અમિદીપક, મૂત્રલ, શુકલ, સ્વર્થ, ઉષ્ણ તથા યુષ્ટિકારક છે, અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષ્ણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઘોળા સાદી ચોખ્ખા.—રચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, આહક, દીપન તથા મીઠા છે, અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાદી ચોખ્ખા શુભૃમાં અધિક છે. દેવડાંગર.—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુકુટાડ અને જતુભેદ એવા પાંચ પ્રકારની છે તે પાકકાળે મધુર, શીતળ, મતસ્તલક તથા અભિષ્યદકારક છે એમાં કાળી વધારે શુભૃવાળી છે. ઉપયોગ.—(૧) ચોખ્ખા- સામાં પગે ઝોસાર થાય છે તે ઉપર—ડાગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો ગ્રગ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી દેવી. (૨) અષ્ટશુભૃમંડ જ્વર ઉપર.—કિચિત્ જોકલા ચોખ્ખા અને મગ એ સમાન લઈ તેમાં ચોદગણ પાણી નાખી બાફવા, બકાતી વખતે તેમાં હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુક, મરી તથા લીડીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેસ ખાવી આ મંડ જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે અને તે લોહીને તથા જુખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિરોધક છે. (૩) શરદગરમી ઉપર.—ખારીક ચોખ્ખા સાજો ખારી તેનું ઝોસામણ કારા માટલામાં ભાલી મે બાધી, રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવું. (૪) મૂત્રરેચન માટે.—ઘોળા ચોખ્ખાના ઘેવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવું. (૫) ક્ષાંત ઉપર ઉતાર.—ચોખ્ખાનું ઘેવરા- મણ પાવું. (૬) શોષરોગ ઉપર.—ડાગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવું. (૭) તૃષ્ણરોગ ઉપર.—ચોખ્ખાના ઘેવરામણમાં મધ નાખી પાવું. (૮) અમિદગ્ધ પ્રભુ ઉપર.—ડાગરનાં છોતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ધીમ કાલવી ચોપડવી. (૯) બરમક, રોગ ઉપર.—ચોખ્ખા, ઘોળ કમળ અથવા કમળાણ બકરીના અથવા ભેમના દૂધમાં ખારી ધી નાખી પાવું. (૧૦) આદાશીરી ઉપર— સરોદય પહેલા સુમારે બે મૂકી ચોખ્ખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સપ્ત રહેવું. (૧૧) મધુરા ઉપર—એક શેર પાણીમાં એક તોલો ચોખ્ખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમાં સોનાની અઝુકી અથવા મહોર નાખી તેમાં અણમાશ કાઢો કરી પાવું. (૧૨) દાહ રામન થવા માટે.—ચોખ્ખાની ધાણી અને બડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવા અને વારવાર સ્પર્શવું.

૨૬૬. ડીકામાલી.—સં હિયુકળા. મં ડિકામાલી હિં ડિકામાલી, કમ- પતિહિમ. બં હિયુવિશેષ. કં કસહન્તિ તૈં ચિલાહિવા, કાર્ણવવા. ઈં ડિકામલિમ, ગમ્મીમાર્ડિનિયા લાં માર્ડિનિયાસ્સુસિમ, આર્ધિ-આગમિકેશ. અં કન્ખાભા.

ડીકામાલીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ધણુ કરી કુચગાથ પ્રદેશમાં થાય છે કાકજુમાં અને બીજાં ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એના પાકાં બીજ-

કૃષ્ણના પાદકા જેવા અને આગરે પશુ તેવાજ હોય છે એને ક્રીડાકા જેવડા ફળ આવે છે એ ફળ અશાશ્વત્તા નામે છે એ ઝાઝની ધુખોમાંથી શિવાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો ગમ નીકળે છે તેને “ડીકામાલી” કહે છે જગદી લોક એ દુષ્કની ચેપલી કરી વેમે છે એ ગમમાં ધુખોનો પશુ ભેગ કરે છે ડીકામાલી—તીખી, તીકચુ, ઉખ્ચુ તથા અમિટીપક છે અને કફ, વાયુ, મલમ્પ, મનના મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર—અંડ લીધુ ચીરી તેની એક ચીંગ ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો ગમ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખલી કાઠ અગાગ ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાઠી ચૂમી લેવી (૨) જાંતુ (કૃમિ) ઉપર—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ માકરમા નાખી આપવુ (૩) મરફી, થાક અને તાવ ઉપર—ડીકામાલીનુ ચૂર્ણ માકરમા આપવુ (૪) જનાવરની આંદીમાં કીડા પડયા હોય તે—ચાદીમાં ડીકામાલી ભરવી (૫) ભાર ઉપર—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીયો) પાવા (૬) બાળકની સસણી ઉપર—ડીકામાલી ગ્વચી અને કાળો બોળ (એળીયો) ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર કુટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે મર્વ ફેંકાણે લેપ કરવા x
૨૬૭. કુકરકદ—(મં વાગલી) કુકરકદના વેલા હોય છે એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એની ઉત્પત્તિ ધાતુ કરીને મર્વે મોટા મોટા પવત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે પાણીયાળ દેશમાં પશુ એ થાય છે એના ૩૬ માટે બાગમાં પશુ લોકો એ વલ વાવે છે એના પાદકા નાગરવેલના પાદકા જેવા હોઈ તેનુ ફીટકુ લાણુ હોય છે પાદકા વલની કાનરીને સામસામાં આવે છે અને તેના ઉપર જળી પ્રમાણુ રેખાઓ હોય છે આ વલોને ફૂલનો ઘોશ આવે છે એના ઉપચોગી ભાગ કદ છે એ વલના કાદાનો આકાગ કાષક ગ્રખણુ જેવો અથવા ડુગ (સવગ) ના જેવો હોય છે, અને સવગના અગ ઉપર જેવો વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પશુ ઠોર વાળ હોય છે એ ઉપરથીજ એનુ કુકરકદ એ નામ પડેલુ છે એ કદ હાથ હાથ ઉપર જમીનમાંથી મળે છે આ કદ હરજા ઉપર સારા ગુણુકરી છે. એમાં રસાયન ગુણુ હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ કદ ઘણા મહત્વનો માનેલો છે લોકોના અસાન અને અનાગ્રથાથી આ ફલભ જેવાજ થયો છે મલ્લુક માણુસો કુકરકદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે કુકરકદ એ મોટુ તીવ્ર ગુણુવાળુ આકલ છે કુકરકદ—તીજો, કડવા, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્ર, દુષ્ય, અમિટીપક, મધુર, ઉખ્ચુ, વર્ણુકર, સ્વર્ચ તથા આયુષ્યવર્ધક છે, અને કાદ, મેદ ત્રિહોષ, કફ, વાત, ક્રામ તથા મૂત્રકચ્છનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) કાંડરના ત્રિષ ઉપર—

x બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમાં ડીકામાલી ઘસી પાતી લાતરવંચી કારતક સૂધીના તાવવાળાને અડધા લીધુ ઉપર ડીકામાલી, મિધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેષી યુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવંમજા તાવ ગમ છે આ ગુરૂદત અને અનુજીત છે

ડીકામાલીના મોટા ઝાડ થાય છે ફૂલ ઘોળા હોય છે અને પાદકા ખદ-મોઘરા જેવા થાય છે એનાં સફેતમાં નાઈડિયુ, રામકી આદિ નામે છે અને એ જીવમઆપે હિયુરળા નામ આસનારી મિષ્ટાન્ના ખાતુ નથી.

કુરુકંઠ જે તોલા પ્રાણીમા ધસી પાવે આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે કાઝગનુ વિષ ન હોય તો તે મહન થતુ નથી અને ગળુ બળી જાય છે આ આપધ ઉપર ઉતાર-થી પાતુ (૨) એકાંતરીયા તાવ ઉપર-—કુરુકંઠની ઝાલ અથવા મૂળ પચરગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામા બાધવુ

૨૬૮. કુંગળી (કંદા) —સં પલાકુ મં કાદા હિં ૬૦ પ્યાજ બં પેયાજ કં ઉલ્લેગરૂં તૈં નિરૂળી મલાં ૫૩ળી અં પસળ ૬૦ ઓનિવન લાં એલીયમ્સેપા

કુંગળી મર્વત્ર પ્રમિદ્ધ છે એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉમે વધે છે તે સીધો અને તેના પાદડા બારીક નળી જેવા હોય છે કાદાને જે બી આવે છે તે ગળાં હોઇ બદુકતા ઘરૂ પ્રમાણે હોય છે કાદાના મપ્પમા જે રમેા નીકળે છે તેને 'નળો' કહે છે એ કુમળો હોય ત્યારે તેનુ શાક કરૂ છે કાદામા જે બત છે ધોળો અને રાતો. ધોળો કદિ ઔષધમા બણો ઉપયોગી છે કાદામા અતિ પૌષ્ટિકપણુ છે, એટલા માટે એક જહેવત છે કે "જદો એ મર્દનો બાધો." સર્વ પ્રકારના શાકમા કુંગળી નાખી હોય તો તેમા રનાદ આવે છે ધોળી કુંગળી:—બલકર, તીખટ, વૃખ, ગરૂ, મધુર, કૃત્રિકર, ગિન્જ, કકર ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે, અને ક્ષય, હ્રોમ, ઉલ્લી, અરૂચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવા, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે લીલી કુંગળી:—(હરિતપલાકુ) એના ગુણુ ધોળા કાદા પ્રમાણેજ છે રાતી કુંગળી:—(રાતો કંદા) સીતળ, સિન્જ, અમિદીપક, ગરૂ, તીખી, મધુર, કિન્નિત ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ અને બલકારક છે, તથા કરૂ, વાયુ, સોજો, અર્થ અને કૃમિના નાશ કરે છે કાદાનાં બીજ. —વૃષ છે અને દાતમાના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની આંકડી ઉપર-ધોળા કદા ભાગી સુથવા આપવો. (૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર-ધોળા કુંગળીના રસતુ અન્ન કરવુ (૩) ગરમીએ કપાળા કુમે તે ઉપર —કુંગળી ભાગી સુથવી અને કપાળ ઉપર મદનમા કપૂર ધસી તેને લેપ કરવા (૪) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર —કુંગળીના રસતુ નસ્ય કરવુ (૫) મહાઅત્તી (કાલેરા) ઉપર —એ જે ધડીએ કાદાનો રમ પાતા જવુ (૬) કાલેસનેજી ઉપદ્રવ ન થવા માટે —રાત્રે ભોજન કર્યા પછી કુંગળીના રસમા અણુ એટલી હિંગ ધસી તેમા વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણ ૧ માસે નાખ્યાં તે પાવો (૭) બાળકોને ઝાડરો (મરુદી અથવા અપચો) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર —કુંગળીનો રસ પાવો. (૮) વિંછીના દર્શ ઉપર:—કુંગળીમા એ કડક કરી ચોળવા (૯) ગરમીની લુખ ન લાગવા માટે:—એક કુંગળીને પાસે રાખવી એટલે લુખ લાગતી નથી. (૧૦) તંબાકુ ચાકી હોય તો, —કુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) ગરમી ઉપર —ખાંદી કુંગળી, છરૂ અને ખડીસાકર એકબ વાટી તેમા ગાયનું થીં બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) અમ્બલિતથી અગ્રમાં બળતરા થતી હોય તો:—ધોળા કદા બારીક ચીરી સુથારે નવરાક અથવા મીઠા હલીમાં બેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો.

(૧૩) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—કુગળીનો રસ મધ સાથે આપવો. (૧૪) ભમરીના ઢંશ ઉપર—કુગળીનો રસ ચોપડવો (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે—કુગળી અને ગોળ હમેશા ખાવાથી બાળક જલદી ઉચ્ચ વધે છે. (૧૬) આમરકાને માટે—કુગળી બારીક ચીરી ચાર પાચ વખત ઘોષ નાખવી અને તે ગકાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી (૧૮) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ) માટે—કુગળી કાપી ઘોષ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા કુગળી બારી બારીક વાટી તેમા ધી નાખી ગોળા કરી ફૂટી ઉપર બાંધવો એકલી કુગળી ખાવાથી પણ ગરમી અટકે છે (૧૯) આખે ફૂંધ લાગ્યું હોય તો—કુગળીના રસમા ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આખમા ધાલવી તથા રક્તચંદન (રતાદળી) ચમી આખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરુષત્વ ગાયુ હોય તો—ઘોળી કુગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ધી, એ એકત્ર કરી પ્રાત કાળે ૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરુષત્વ આવશે (૨૧) જખમે દુઃખ થતું હોય તો—કુગળી કાપી ધીમા તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર—કુગળીનો રસ છ માસા, ધી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ અને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલુ ફૂંધ સાકર નાખી પીવું એ પ્રમાણે મહિના બે મહિના આપવું (૨૩) અપરમાર ઉપર—ઘોળી કુગળીનો રસ નાકે પીવો (૨૪) કમળા રોગ ઉપર—ઘોળા કુગળી, ગોળા અને તેમા થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉધવા મમયે ખાવી (૨૫) સળેકમ ઉપર—ઘોળી કુગળી કાપી નાકના બંને છિદ્રથી સુધવી (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાનો આભાર થાય છે તે ઉપર—ઘોળી કુગળી બારી બારીક વાટી તેમા ગાયનું ધી નાખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરડાના કુમળા પાદકા મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું દરરોજ સાયકાળે કુગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ઘોવું અને તાળવાપર ગાયનું ધી ચોપડવું તથા ઘોળી કુગળીનો રસ કાઢી તેમા થોડું જીરૂ અને ખડીસાકરની જૂકા નાખી તે પાવું (૨૭) ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર—એક ઘોળી કુગળી બાંધવી અને બીજી લીલી કુગળી લઇ તે બંને બારીક વાટી તેમા જીરાની જૂકા બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું (૨૮) વેળ, બદ, ગાઠ વગેરે પકવવા માટે—કુગળી બારી વાટવી અને તેમા ધી અને હળદરની જૂકા નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાંધવું આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે (૨૯) આંખો આવે છે તે ઉપર—કુગળીનો રસ આંખોમા નાખવો (૩૦) ઠોડાને શે બાગે (ઠોડાના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર—ઘોળી કુગળીના કાદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવડાવવું અને ધણા દિવસનું જીવું કપાસિયા કાઢી નાખેલું ૩ લઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક

×દરદિન પાશેર કુગળી પાશેર ધીની સાથ, સેવે સ્વેત પ્રભાતમા પુષ્ટિ પામે ઘાત, પુષ્ટિ પામે ઘાત સરીર પણ પુષ્ટિ થવાગે થાય અગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે કહે પ્રાગજ એમ દરદેથી બચશે દરદી, કાદ સ્વેત ધી સાથ, મેવશે નર ને દરદી

વાસજીમા અમિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના આસપાસે મસ્તકમા જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામા નાખેલું કે ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર—કુમળી ઝીણી ચીરી જાળડીમા સુકવવી. પછી તેમા તલની જુકા ૧ માસો અને ખાડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિલ સેવન કરવું (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર—ઘોળી કુમળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમા મેળવી તેમા થોડી સાકર નાખી ખાવી (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર—કુમળીના બી ચલમમા નાખી પીવા અથવા એકલાજ દાઢમા રાખવા. x (૩૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—કુમળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૮. ઢોર આંખો—ગોમાતક પ્રાતના રાતમા અનેક તરફના ઝાડ છે. તેમા ' ઢોર આંખો ' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમારે આંખો જેવા જાળ ફળ આવે છે તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે કેટલાક લોક એના રાચતા કરે છે.

૨૭૦ તગર—(સં પિડિતગર સં હિં તગર) તગરના ઝાડ બહુજાન મોટા થાય છે તગરના પાદડા લાખા હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે એનો વિસ્તાર બહુજાન મોટો થાય છે તગરમા ' એકેરી ઘોળી ' અને ' ફુલેરી ઘોળી ' એવી બે જાત છે ફુલેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રંગના હોય છે એને ' મીઠી તગર ' કહે છે એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાષ્ઠ મોટા હોય છે તેને પાંચ છ પાખડીઆ હોય છે. એ ફૂલને લાખી દાડી હોય છે. એના ફૂલનો માત્ર સવારે કાષ્ઠિક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ માઠી તગરના જેવાજ છે ઉપયોગ—(૧) મસ્તકરૂળ ઉપર—તગરના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો.

૨૭૧. તગરગઢોડા—(સં તગર) તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે એના મૂળીઆને " તગરમૂળ " કહે છે. તગર એ બહુ સુવાસિક હોય છે એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે તગરમૂળનો રંગ કાષ્ઠિક ઝીંકણી જેવા હોય છે સુવાસિક ઝીંકણી અને સુમધી પદાર્થોમા એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે તગર—શીતળ, પચ્ચકર, કડવું, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકડાંબે તીષ્ણ, તુર તથા વિપન્નશક છે, અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તરોગ, ભૂતેન્માદ, અપ્તમાર તથા જૂતબાધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પ્રલોપક સ્નિપાત ઉપર તગરદિ કાઢો—તગર, આસોદ, કુલ, શખાકુલી, દેવદાર, કડુ, બ્રાહ્મી, જટામાસી, નાગરોમા, ગરમાળા, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

x કુમળીના ઝીણા કંકડા કરી તે તલના તેલમા મેળવવા, પછી ધૂઆક રહિત દેવતાથી હરેલી એક થાળીમા તે કંકડા નાખી ઉપર પહોળા મેલવવું, નીચે ઝીણું છિદ્ર પાડેલું હાડલું કીકું વાળવું, એટલે તે છિદ્રમાંથી કુમળીના ધૂઆક નીકળશે. તે હાડલે મેલેકુ અડાડી રાખી તે ધૂઆડો ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણી હરેલા વાસજીમા યુક્તે આમ વારવાર કરવાથી દાઢમાના કીક નીકળવા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ સાત ચરો. કાષ્ઠ કાષ્ઠ કુમળીની જગ્યાએ ઘોળીનાં બીજ વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

સંસ્કૃત. તજ્ઞ - નં ૦ તવ્યા. ૫૦ દારચિની. ૨૦ હિં ૩૦ તૈં ૦ તજ, દાર-
ચિની. તાં ૦ કચાપતે તું ૦ ઇજ્ઞ. મલાં કરવા ફાં ૦ માર્ચિની અં ૦ માલીપા.
ઇં ૦ સિંસમન યાં ૦ લાં ૦ મિનામેમ ઝિગ્ગિનડમ.

સિંહલદીપ (સિલાન કે લકા) કાચીન, ચીન, સુમાત્રા જનવા અને મલ-
બાર વગેરે દેશમા તજનુ વાવેતર લણુ મોટા પ્રમાણમા થાય છે એ માધારણુ
જિવાઈનુ ઝાડ છે એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના ઝાડ કરતા
આડુ થાય છે એના ફળ પણ મોટા હોય છે પરંતુ વિશેષ ડગીને આની હાલ
તમાલની હાલ કરતા પીળાશ પડતી અને વધાન સુગંધિ હોય છે એના પાદડા
કાંઈક લખગોળ હોઈ મોટા હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેવાઓ હોય છે
પાદડાં કાંઈક સામમા હોય છે પાદડા તમાલપત્ર જેવા પરંતુ તેનાથી મોટા
હોય છે. પાદડા સુકાયા પછી તેમાથી લવગ જેવા વામ આવે છે હાડની દાડ-
લીઓ ઉપર ઘોળા રમના ફૂલો આવે છે તેમાથી ગુલાબના ફૂલો જેવા વાસ
આવે છે ફળ કરમદા જેવા આવે છે તેનુ તેલ કહાડ છે ફળનો અર્ક અને
અત્તર પણ ખનાવે છે આ વૃક્ષની હાલનેજ તજ કહે છે હિંદુસ્તાની લોકો
એની જાડી હાલને તજ અને પાતળી હાલને દારચિની કહે છે તજની અનેક
જાતો છે એમ સાલળીએ છીએ ચાચ, ગંધવલક, દાધ્યામકવલક દત્યાદિ તેમાથી
એક જાતનુ વૃક્ષ કંઈક સિંહલદીપમા યુરોપિયન હિંદિજ વર્ણન કર્યાંએને મળેલ
છે. નિષ્પટકર્તાએ એને “ સિંહલી ” એ નામ આપેલ છે એ ઉપરથી સિંહલ-
દીપમાનુ આ વૃક્ષ ગુણુ અને જાનિમા બુદ્ધુ કરી એની હાલને ધમેજી લાષામા
ક્રિષ્ણા યાં (હાલ) કહે છે ઝકટર યાંબુડ કહે છે કે આ જાત હિંદુસ્તાનમાજ
મળે છે કશિયાના ઝાડા પશ્ચિમ ચીન અને જપાનમા પણ છે તેની હાલ મલ-
બારી તજ કરતા જાડી હોય છે મલબારી તજનેજ તજ કહે છે વેપારી પામેથી
જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા છ છ ઈંચ લંબાઈના ઝડા હોય છે કશિયાની
હાલ ઝીણી તજ કરતા વધારે મીઠી હોય છે ઝીણી તજમાથી અને કશિયાની
હાલમાથી ચીનમા તેલ કહાડે છે તે અહીં દીનના ડામા આવે છે આ બન્નેની
દિંકતમા જમીન અપસમાનતો ફેર હોય છે ઝીણી તજનુ તેલ લણુ મોઘુ હોય
છે તજના જેવી પરંતુ ગુણુમા બુદ્ધુ એવી બીજી ત્રણ ચાં જાત જવા અને
અભિયના બેટમા મળે છે તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર આ તેમાનાજ છે
જવા બેટમાથી વેપારીઓ એને સિંહલદીપમા લાવલા છે, એમ વિનિયસ સાહે-
બનુ કહેવું છે. પરંતુ રાજનિષ્ઠકારે આનો ઉલ્લેખ કરલ છે તે ઉપરથી આ
પ્રજ્ઞીન હોઈ તેનો સૌથ જ્ય લોકો પહેલાજ ઘસેલ હતો સુષતમા એ શિંગ
વિશેષનમા મળેલ છે. રાજનિષ્ઠકારે સિંહલ, સજ્જલક, બહુમંથ એ નામના
વૃક્ષ બુદ્ધુ આથી તમાલપત્ર એ એના પાદડા છે એમ લખેલ છે કડવા લવગ
અથવા બેજાવર એ એક ઝીણી તજના ઝાડનીજ જાત છે અને નેજીતર કોળક
ખતમા, ખડાયાના ઘાટ ઉપર તમા ચાવણુકેરના જગલમા પણ થાય છે એમ
ડૅડ મંત્રિનો સૌથ છે. સિંહલદીપમાની તજ જિતમ છે તેનો રસ શીઘ્રે પીચ
અને લગભગ ‘ વનીજન ’ સોજા જેવો હોઈ તે પાનળી સુવાળી અને ચમકદાર

હોય છે તજનુ તેલ ઉત્તેજક હોઈ દત્તશ્યા, પેટનુ શ્યા, જીવનુ અહકનુ, એ વિચારો ઉપર પણ મુજબકારી છે એ પાણીમા નાખવાથી જુરે છે "જલે શિત્તં દિ મલ્લજતિ" એમ આત્રંય (દારીત) સહીતાનુંજ વચન છે

સિદ્ધલદીપમા તળના ઝાડની ઉત્પત્તિ લણી થાય છે ત્યાં આ ઝાડના મોટાં અરબ્યા છે તળના ઝાડ ત્રણ વર્ષના થાય એટલે તેની જાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તળ કહે છે તેની ઝુડીઆ બાધી વેચે છે એ ઝાડના જળનું તળનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે પરંતુ ફળનું તેલ સ્ત્રી હોય છે તળ મરઘાઓમાં બહુ આવે છે તળ વાતનારાક છે તળ નાખાથી પરાવોના લણેા રવાદ કાઢે છે તળ:—તીખી, પિતલ, મીઠી, કઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રક્ષ, કડવી, બલિરોધક તથા કૃષ્ણ છે અને કફ, ઉષ્ણ, વાયુ, ઉપરસ, ખરબ, હ્રોગ, અમ્બાપતિસેજ, પીનસ, વિષ, મુક, અર્ધ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે પાતળી કાઢતી તળ.—મીઠી, કડવી, આદુ ગલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, તૃષ્ણ તથા મુખપેશનો નાશ કરે છે ઉષ્ણેજ—(૧) બાલકેકર ઉપર—તળનું તેલ એળવું (૨) પિત્ત ક્ષય ઉલ્લી થતી હોય તે ઉપર—તળનો કાઠો પાવો. (૩) કનર-દીલી માથું લાથું દુખતું હોય તે ઉપર—તળ બસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તળનો અર્ક કાઢી એળવો. (૪) અર્ક કાઢવાની રીત—એક વાડી ઉપર કપડુ બાધી તે ઉપર તળની જુડી નાખવી. તે ઉપર અમળના પાદા સડી તે ઉપર દેવતા મૂકવા, એટલે વાડીમાં તળનો અર્ક પડે છે. (૫) વાતક્રોધ ઉપર—તળ, વરીઆળી, એરાલસ અને કચેરા, એ સમ ભારે લઈ તેનો કાઠો કરી પાવો (૬) શૂળયુક્ત આઘાતિસ્થર ઉપર—તળ દોઢ માસો, પીલાનો મર્ક ત્રણ માસા અને મળ દોઢ માસા એનું મૂર્છ ગોળ સહિત દહીંમાં આપવું, એટલે જલદી ચણ થાય છે

સુ.૭૩. તબાકું (તમાકું) — સં તામ્રદટ, ક્ષારપત્તા. મં તબાકુ. હિં
તમાકુ. બં તમાકું હાં તબાકું અં તબાકું ઇં ઇન્ડિઅન ટોબાકો, ટોબેકો.
લાં નેકોટીના ટોબાક

તત્વાકુમા કાળી, જગદા આદિ જાતો છે એના કૃપ મર્વ દેશમાં થાય છે તત્વાકુના ઝાઝ સુમારે હાથેકે ઉચા વધે છે એને વેત દોઢવેત લખાજના પાઠડા આવે છે તત્વાકુ કાપી લીધા પછી જે કાડા રહે છે તેને પશુ પાઠડા ફૂટી પી આવે છે. એ પછી આવેલા પાઠડા નિષ્ક્રયોગી હોય છે તત્વાકુ ઘણુ કરી સર્વ પ્રાણીમાં થાય છે તત્વાકુ એ એક દલાકી જાતની કદ છે, પરંતુ તેના પ્રતિષેષ લાંબા રૂપાવ્યારો ઉપયોગ મધ મગધરને ઘણાજ હાથેકા થવા લાગ્યો છે તત્વાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પરંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખર્ચ વધારેલો છે કેટલાક છીંકુડી કરી સુધે છે, કેટલાક ખાચ છે અને કેટલાક ધૂત્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેના ઉપયોગ કરનારા નથી એવા જોડાજ મળશે. એ વ્યવસ્થાથી માણસોને ઘણુ નુકસાન થાય છે, પશુ તે ધ્યાનમાં આવતુ નથી. તત્વાકુ ખાવાથી મોમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકસાન થાય છે, કકે થાય છે, આખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે. એ પ્રમાણેજ

પીવાથી છાતીમાં કદ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજી બળી જાય છે તથા આનારો
 ક્રમાં થૂંકશે તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે “ હગનારની માડ અને
 તબાકુ ખાનારનું મોં એના નિયમજ નહિ. ” એટલું એ અમગળ અને ગદુ
 વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બહાઈ ચાલી રહી છે એ
 વ્યસન બ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ધણું હલત થશે. તથાકુ —
 પિત્તક, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અસ્તિશોષક, મદકર, આમક, કડવી, દ્રષ્ટિભાવકારક, સારક,
 વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે, અને કદ્દ, ઉષ્ણ, દમ, વાયુ,
 ક્રોધનો વાયુ, કૃમિ, દત્તરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનું વિપ તથા
 સોજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ — (૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે —
 તબાકુ ઝીણી કરી ચાકમાં ભરવી. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર — તબાકુના પાદડાને
 શિશારસ ચોપડી બાંધવા, કિંવા કાચકીમાંનું ભગજી એરડોનેલમાં ખગલ કરી
 તબાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી તે પાદડા બાંધવા. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર
 થઈ ઉલટી થાય છે ધણીજ તરદી પડે તે તે છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી
 બાંધવા એથી કરી બે દિવસમાં અડ ઠેકાણે આવે છે તથાકુના પાદડા એકલા
 પણ બાંધવા (૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર — કીડણી કિંવા ઝીણી
 કરેલી તથાકુ ચોપડી (૪) પીનસ રોગ ઉપર — જીની છીકણી સુધવી
 (૫) આદાશીશી ઉપર — તથાકુમાં પાણી નાખી કપડાછાણ કરી તેના બે ટીપા
 નાંકમાં પાડવા, અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું (૬) સર્પના વિષ
 ઉપર — તથાકુ પાણીમાં મેળવી ગર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી ગંખવું અને ઘડી
 ઘડીના આતરે દર વખતે માત માત તોલા એમ બે ત્રણ વાગ આપી ઉલટી
 કરાવવી. આ આપણે પાચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે (૭)
 વીંછીના વિષ ઉપર — તથાકુ પીવાની ચલમમાંના કીડ ખાવાના પાનના
 ખીડામાં થોડો ખવરાવવો (૮) જૂ મરવા માટે — તથાકુ પાણીમાં મેળવી તે
 પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાંચે બાંધવો બે પ્રહર પછી પાંચે છોડી ચરીકાનું
 શીણ ચોપડી સ્નાન કરવું, એટલે બધી જૂ મરે છે

૨૭૬. તમાલવૃક્ષ. — સં ૦ મં તમાલપત્ર હિં ૦ તેજપાત બં ૦ તેજપાતા
 કં ૦ પત્રક તૈં ૦ આકુપત્રી ઇં ૦ ફેલીઆમાલાબાથી લાં ૦ મિનામોમન ટમાલ. કાં ૦
 સાલમ્ ૦ સાલિજ

જેવા તળના ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે તમાલવૃક્ષ
 સિંહલદીપમાં ઘણા થાય છે એના પાદડાને ‘ તમાલપત્ર ’ કિંવા ‘ તેજપત્ર ’
 કહે છે તમાલપત્રનો સમાલમાં તેમજ આપણોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે તમાલ-
 પત્ર તસુભર પહેાળા હોય છે અને ચાર પાચ આંગળ લાંબા હોય છે તમાલ-
 વૃક્ષ — મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે, અને શ્રમ, ફલ,
 કદ્દ પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે

૨૭૫ તરદી — (સં ૦ રક્તખીનકા મં ૦ તરદી. કં ૦ રેહંડે.) તરદીના
 ઝાડ મેથોગા ઉચા વધે છે એના પાદડા ખીડાએલા અને લાંબા હોય છે
 તરદીને લાલ રંગના ફળ આવે છે એ ઝાડને કાટા હોય છે તરદીના ઝાડ સોલાપુર

ખાતમા પુષ્કળ થાયછે તરટી—મધુર, કડવી, ગુર, બલકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) કંદ ઉપર—તરટીની બલનો કાઢે મધ નાખી પાવે.

૨૭૬ તરબુચ (કર્ણીંગા)—સં કાલિંગ મં કલીંગડ, તરબુચ હિં તરબુચ. બં તરબુચ કં બચ્ચગાઇ, કાલેયુ. તેં તરબુચ, પુન્કાયા, દારબુચ કાં હાંદવાનાં બં બતી તું બચ્ચગે મલાં વતક તાં કામરી ઇં વાંદર-મેલન. લાં વલગેરીસ સાઇટ્લસ.

તરબુચના વેલા થાય છે એમા બે જાત છે એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ધોળી અને લાખી હોય છે ધોળી જાતના તરબુચ જેને 'કર્ણીંગડ' કહે છે, તે મોટા અને મીઠા હોય છે એના પાદડાંને પાચ ખુણા હોય છે દરેક ખુણાની વચ્ચે દોઢ આંગળ ખાચો હોય છે તરબુચ કોળા જેવડા થાય છે. તરબુચ ઠંડા છે કુમળા તરબુચનું શાક સારૂ થાય છે મારવાડ, મધુરા, દારકા વગેરે સ્થળે કિરૂષ્ટ તરબુચ થાય છે એને 'ટરબુચ' પણ કહે છે * તરબુચ—ચીતળ, બલકર, મધુર, તૃષ્ણિકર, ગુર, પુષ્ટિકર, મલસ્તબક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે એના પાદડા કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતાને માટે—તરબુચના બિયા વાટી તેના મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો

* કાળીંગાનાં ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમા હોય છે કાળીંગામા મુખ્ય બે જાતો છે લાલ અને ધોળી લાલની અદરનો ગરબ રાતા રંગનો અને ઘણોજ ઠંડા તથા મીઠા હોય છે કાંઈ કાંઈ તો એને લાલ એજ નામથી પણ ઓળખે છે બીજાનો ગરબ સફેદ હોય છે એમા ઠંડાશ એટલી અધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠા અને ઠંડા હોય છે કુમળા (કુણા) હોય ત્યાં સુધી લોકો એનું શાક અને કઢી કરીને ખાય છે પાક્યા પછી સ્વાદને માટે ઘણાક લોકો એના ગરબને ખાય છે એનામા તૃષા શાત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે તેથી મુસાફરો ખેતરોમાથી તે લઈ ખાઈ શાત થાય છે એ બહુ ખાવાથી મગજને સ્થિર કરી શુદ્ધિનો નાશ કરે છે એથીજ એને ફટલાક લોકો કુમતીયાં નામથી પણ ઓળખે છે એ માથાના વાળને ઉભા ચીરી ટુકા કરે છે એના બીજને કળીઓ કહે છે એને પણ ફટલાક મીઠું ચડાવી શેકીને ખાય છે એના બીજના રમ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો જોવામા આવે છે.

કાળિંગાની કળીએનું તેલ કઠ્ઠાડવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બતકમા ભરી તેને મજબૂત છુચ મારી તેમા ઝીણું કાણું પાડી, એક પીતળની તપેલી જમીન અદર ઉડો ખાડો ખોદી તેમા ઠેરાવી, તેના ઉપર તે બતક ઉંચી વાળી રાખી તપેલીમા ઘૂળ ન પડે તેમ ચોકસી કરી માત્ર બતકનાં છુદા ઉપર છાણુનો તાપ આપવો. એટલે અદરની કળીઓ બળી જઈ તેલ એ તપેલીમા ઉતરશે. તપેલીના ધ્યાને સંકડા મોનો લોળ હશે તો વધારે માકક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમા પડેલા કીડને સત્વર નાશ કરનાર છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એ એટલુંજ હિતકારક છે નહિ કાળા (ભર નીંગળ) ગુમડા લાખડોખ શાત પડે છે. ખરેખત એ આપણું સ્વદેશી અયોડોમ કિંવા કાર્બોનિક એસિડ છે.

તોલે એકન કરી આવુ. (૨) દાહ ઉપર—તરણુચ આવા. (૩) મૂત્રકૃષ્ણ ઉપર—તરણુચના ગર્ભનું પાણી પાશેઁ કાઢી તેમા ખડીસાફર અને છરાનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૪) હંદ્રિયમાં આદી પડે છે તે ઉપર—તરણુચની ચોખડી ડગળા કાપી કાઢી, તેમા પાણેર ખાડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહારેલી ડગળી પૂર્વવત બેસાડી તે આંકળમા રાખવુ અને સવારે તેમાનું પાણી પાવુ, એટલે હંદ્રિયની ચાદી, ફાલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનુ શમન થાય છે.

૨૭૭. તલ્લ. —મં હિં તિલ્લ. મ. તીળ કં એલુ તેં નોખલુ. તાં એલ, નુશુ. પું ઉરે. એ-મે. મલાં કરેલુ ફાં કુજદ અં મીમસીમ. ઇં સિસમનેજદ સીડસ લાં સિસેમેધપીક.

તલ્લના આડ સુમારે એ હાથ ઉચા વધે છે એનો ગરબો વેત દોઢ વેત ઉચો વધે છે ત્યારે તેના પાદડાની ભાજી કરે છે તલ્લમાથી તેલ કાઢે છે તેનો ખાળ માણુએને અને દોરાને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તલ પાષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાના સર્વ લેભોમા ઉત્તમ છે જગલી અડદ, જગલી મગ અને જગલી ચણા (ફરવતી) પ્રમાણે જગલીતલ કરીને જગલમા એક આડ તલ્લના આડ જેવુ થાય છે એ જગલી આડ પણુ આયુષ્યના ઉપયોગમા આવે છે તલમા કાળા અને ઘેળા એવી બે જાત છે તલ્લ. —અલકર, ત્રિગ્ધ, ચુર, અગ્નિદોષક, સ્તનમા દુધ વધારનાર, પિત્તલ, કેગોને હિતાવક, અલ્પમત્રકારક, ત્રણ વિષે પથ્થ-કારક, આહક, તુગ, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે સીત, મતિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ષુકર તથા કંકારક છે, અને ત્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાળા તલ —ચુણામા અધિક છે ઘેળા તલ —હીન ચુણુ છે રાતા તથા અરુચ્ય તલ ચુણામા હીન છે તલનું તેલ ત્રણશુદ્ધિ કરે છે ઉપયોગ —(૧) મૂત્રા-લાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર—તલની મોટીઓની અથવા જાળીની રાખ આપના દુધમા મેળવી તેમા મોડુ મધ નાખી પાવુ (૨) તાડુલ્લપિકકા ઉપર લેપ —ગોમત્રમા તલનો જુનો જોળ કાલવી લેપ કરવો (૩) અગ્નિદોષ ત્રણ ઉપર—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાધવી અને વાગવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપા પાડતા જવુ, એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાયે અથવા મિશ્રણનો મેદગના પીછાવડે લેપ કરવો. (૪) અટકાવ આવવા માટે—તલ, ચુદા અને વરીઅણીનો કાઢો કરી ગોળા નાખી ત્રણ દિવસ પાવો અથવા કાળા તલનો કાઢો જોળ નાખી પાવા (૫) મુખપાકના ચોગથી કાંત હાલે છે તે ઉપર—સિધવ અને તલના તેલના મેગળા મોમા રાખવા (૬) અપરમાર (ગાતા) ઉપર—તલના તેલમા ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો, અને તે તેલ એકેક ટીપુ નાકમા અને કાનમા પાડવુ, એટલે મ.થા માહેના કીડા નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે (૭) આદારશીશી ઉપર—જોળ અને લી એકત્ર કરી ખાવા અને દુધમા તલ અથવા તેલ અને વાવડીગ વાડી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા આદારશીશી બંધ થાય છે (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર—તલનું તેલ અને ખાડેલા તલ, ગોળ અને આકાનું દુધ, એ મમલાએ લઇ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી નશ છે.

(૯) ધતૂરાના વિષ ઉપર—તલનુ તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવુ.
 (૧૦) પિત્તાથી આપ્તા શરીર ઉપર ફેદલા ઉઠે છે તે ઉપર—તલનુ તેલ બે પૈસાભાર, અરીશુ ૧ પૈસાભાર અને પાચ રાઇના દાણા નેટલો માણુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફેદલા ઉપર ચોપડવા અથવા સર્પની કાચળીની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ફેદલા ઉપર ચોપડવી (૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર—તલના પાદડા પાણીમા પલાળી, જોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઇ દેવુ વાર થાય તો તે પાણીનો મડો બધાઇ વ્યર્થ જશે (૧૨) ગર્ભશિથિ થવાની ખોડા હોય તો—તલ અને પદ્મપ્રજ્ઞ મમલાગ લઈ એકત્ર વાટી સાકરમા આપવુ (૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપર—તલ વાટી માખણમા મેળવી ખાવા (૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તશિથિ ઉપર—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૧૫) અરમરી અને શુક્રારમરી (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) ઉપર—તલની સોડીગોની રાખ મધમા નાખી આપવી (૧૬) આગકની રક્તસમૃદ્ધિ ઉપર—માખણમા થોડી તલની જુકી અને માકર નાખી આપવુ (૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તર્ણખીયા પરખીયા) ઉપર—તલના તાળુ ફૂલો માગે લાવી અધશિર પાણીમા સુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવા મવારે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવા, એટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે પછી તેલ માહેના ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ સુમારે ૪ તોલા લઈ તેમા સાકર નાખી પાંચ એ પ્રમાણે બે વખત તાળે બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવે (૧૮) તિડીક પ્રમેહ ઉપર—જમલી તલની લાજી સૂકવી રાખવી અને રોજ રાત્ર એક પૈસાભાર કાચના વાસણમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાત કાળમા તેજ પાણીમા તે લાજી મસળી વચ્ચમાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમા જીર અને સાકરની જુકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવુ (૧૯) માંકડનો નારા થવા માટે—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના છવ હોય છે તેને ' માંકડા ' કહે છે તે સુદ્ધ ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમા મૂકવુ, તે માંકડને ખાઇ જાય છે જાણુસને કંઈ ઇળ કરતા નથી (૨૦) રક્ત ગુદમ ઉપર તથા અડકરેવ અથવા આટે—તલનો કાઢો કરી તેમા સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, હિંગ અને બારમરણનુ ચૂર્ણ નાખી તે કાઢે પાંચ (૨૧) રક્તાતિસાર ઉપર—વાટેલા કળા તલ એક લાગ, સાકર બે લાગ અને ઝકરીનુ દૂધ ચાર લાગ, એકત્ર કરી તે પાવુ (૨૨) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર—તલના ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવુ (૨૩) વાળા ઉપર—તલનો બોળ કાજમા વાટી લેપ કરવો

૨૩૮. તવખીર વૃક્ષ.—સં ૬૦ તવખીર મં તવખીર, તવખીર. ૬૦ તખાશીર ૬૦ આરોડર લાં ૬૬યુમ એગરિફોલિયા મવાં વા.

આ ઝાડ મનુષ્ય ૨ પ્રાતમા ચાય છે એ વધારેમા વધારે એક માથેનું ઉચુ વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચુ હોય છે. એના પાંદડાં હળદરના

પાઠકા જેવા હોય છે અને ઝાડ પણ તેવું જ દેખાય છે, તથા તેના જેવીજ તેને મુડીઓ થાય છે તેને મુડી કાઢી પાણીમાં ઘોળા પછી જરા કચરી ચાર પાચવાર ઘોષ નાપમાં મુકવ છે પછી તેને દળી તેની બારીક બ્રૂકી કરે છે તે મુખ (ધોળા) રંગની હોય છે તેને 'તવખીર' કહે છે એને દૂધમાં બારી ખાય છે એવા જે પદાર્થ કર છે તેને 'લાપશી' કહે છે નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે એ પદાર્થ તીવ્રતા અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાચ છે જલતના ઝાડના કદમાંથી થાય છે x મહાબલેશ્વરના કુચર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા ઝાડ થાય છે અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે અમેરિકન લોકો પાણીથી કિયા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે, માટે તેને "આરોડ્ટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇમેજી ભાષામાં આરો એટલે 'તીર' અને "ડ્ટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે હુઆ માણસો તવખીરના યોગે તેલનું બી કરે છે તે આઠ દિવસ માત્ર સાર રહે છે પછી તેના તેલવાળો વાસ આવે છે તવખીર—મધુર, શુભ્ર, શીત, મુગ્ધ, બલકર, વૃધ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉષ્નસ, દમ, તાવ, તૃષ્ણ, કમળો, પાક, કાઠ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રદુષ્ટ, મેહ, મૂત્ર, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી મહોમાં આંદીઓ પર છે તે ઉપર—તવખીર ચોપડવી (૨) પિત્ત ઉપર—તવખીર ધીમા નાખી ખાવી, (૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય—તવખીર ડાઝ પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી બારી પાતળી રાખી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી (૪) રક્તરોગ (ભીઓને ધાત જાય છે તે) ઉપર—તવખીર, રાજ અને ગેડનું ચૂર્ણ ધીમાઆપવું

રજી. તાડ.—સં ૫૦ શં તાલ મં ખરતાડ, તાડરક્ષ હિં તાડ ૩૦ તાળીમારા તેં તાતિ તાં પનેમાર, તાળી તું તારી મલાં માલ, પના અં તાર ગાં નળટમાડો હિં પાલમાયરા, પામ લાં બોરેમ્, ફલેબેલીફિર્મિમ

તાડ, માઠ, સોપારી, સુરમાડ, શીદી એ સર્વેના ઝાડ એકજ જલતન છે એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે તાડન ઝાડ કુચર ઉપર અને રાનમ ચોતાની મેળે ઉગે છે એ દક્ષ બાર વર્ષે ફળે છે તાડનું ઝાડ ઘણું જ હિંમુ વર્ષ છે તેના સોટા ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચા અને સરળ હોય છે એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે એના ફળને 'તાડજોળા' કે 'તાળજળ' કહે છે એ ગોળા ઘણા ડા-છે તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે તાડનું ઝાડ ઘણું જ ઉષ્ણગી છે તેની ઝાવલી ઘરના છાપરાપગ નાખે છે તેના પાદડામાંથી છત્રીઓ વગેરે અને વસ્તુઓ થાય છે તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે તાડપત્રરક્ષ કરીને તેની એક જલત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે એની ઉચ્ચાઇ સવાસે હાથ હોઇ એની ઝાવલી પદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે એ એક ઝાવલીથી વીર પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્રરક્ષ સુમા

xતવખીર, જવ, ઘઉં, ચોખા, તાલરક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિંજોડાનો આટો એનું પશું કરે છે તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગુણાય છે

દેવ વર્ણ દેક છે એટલા વખતમા તે એકજ વખત ફળે છે એના ફળ લાધીના મરતક જેવડા હોય તેમા તાડગોળા જેવો ગીરા હોય છે તે લોકો ખાય છે એ વૃક્ષનાં પાદડાનો પુરતક લખવામા પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો સિદ્ધલદીપ, કર્નાટક, એ દેશમા અથાપિ તાડપત્ર ઉપર પુરતકો લખે છે લખવાના કામમા લીધા થઈલા એ પાદડા ફૂંધ પાણીમા ઉકાળી કઢાડે છે એ પાદડા ઉપર લોખંડના ખીચાથી લખે છે એ પાદડા કાગળ કરતા ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની નાત છે. તેના ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામા ઘણા છે એ સાદ્દી-ઓ તથા-પખા કરવાના કામમા આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે તાડગોળાની અદર નાળી-એરની પેઠે પાણી હોય છે તે પીવાય છે તાડવૃક્ષ—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિ-કર, શુક્ર, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ઠ તથા સારક છે, અને પિત્ત, શ્લેષ્મ, રક્ત, વિષ, શ્રમ, કોહ, કંભિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એનાં કુમળાં ફળ—રિન્ગ્મ, સ્વાદુ, યરુ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ઠ, તૃપ્તિ-કરક, માસલ તથા કફકર છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વલ્લુ, શ્લેષ્મ, ક્ષત, પિત્ત, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે એના પાકાં ફળ—દુર્ગર તથા મૂત્રલ છે, અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્ક તથા રક્તને કરનારા છે એનું લીલું ટોપરૂં—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. એનું વલ્લુ ટોપરૂં—કફકર, મેદકારક, લઘુ, રિન્ગ્મ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે તાડના મરતકમાંનું માંજરે—ધાતુવર્ધક અને વાત પિત્તનું નાશક તથા બરિત શુદ્ધ કરનાર છે તાડી—અતિ માદક, રિન્ગ્મ, યરુ તથા વૃષ્ઠ છે. તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે તાડના મૂળ—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ.—(૧) ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર.—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાદુ થાય છે અથવા તાડના મૂળ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા વાટી સાકર નાખી પાવા ૨૮૦. તાંદળાળે. (ચોળાઇ).—સં તુલ્લીક મં તાંદળળ. હિં ચોરાઈ બં છુરનટે, કાટાનટે, ગોપાલનટે, કીરિસોપુ તં મલાકુરં. તાં મુલ્લુકુરં મલ્લં ચિરંચિદા. ફાં સંપેજમાર્જ અં શુક્રલેયમાનીય ઈં હમેકોઝાષ્ટ એરે-રેશ્ લાં એરેમેથીસ ડેનુષ્ટ ફેલીયમ.

આ લાજ ખારમાસા થાય છે. એના પાદડા નાના અને રોપો બે વેતથી અધિક ઉંચે થતો નથી. આ લાજ સ્વાદે લણી સારી અને પચ્ચકર છે તાંદ-ળાળે—મધુર, શીતળ, રૂચિકર, અમિદીપક, લઘુ, રેશ્, મૂત્રલ, પચ્ચકરક તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, શ્લેષ્મ, રક્તદોષ, હિન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉષરસ તથા અતિસારને નાશ કરે છે. તાંદળાળના પાંદડાં—શીત છે, તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉષરગો નાશ કરનાર અને રૂચિકર છે. બળતાંદળાળે—કટક, રક્તપિત્તનો નાશક, કઠવા અને લઘુ છે. ઉપયોગ—(૧) સંપર્જના વિષ ઉપર—તાંદળાળના મૂળ અને મરી ચોખ્ખાના ધોવરામ-ણમા વાટી પાવા. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રકરો ઉપર—તાંદળાળનાં મૂળ વાટી

તેના કલક કરી તેમા રસાળનન મેળવી, તેમા મધ અને ચોખાનુ ધોવરામણુ ચોગણુ નાખી પાવાથી મવં પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે (૩) ગર્લિચ્છિર થવા માટે.—અતુકાળે તાદળળના મૂળ ધોવરામણુમા વાટી પાવા (૪) વિષ-મળવર ઉપર.—તાદળળના મૂળ માથા ઉપર પાંચવાથી વિષમળવર ન્ય છે (૫) આગીયા મણીયારના વિષ ઉપર—તાદળળના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણુમા વસી પાવા (૬) ગર્લિચ્છિર અને મુવાવડીના રક્ત-સ્રાવ ઉપર—તાદળળના મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણુમા પાવા (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર.—તાદળળનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) વછનાગના વિષ ઉપર—મૂળ સુદા તાદળળના રસમા ગાયતુ દૂધ નાખી પાવુ (૯) અણ્ણીના વિષ ઉપર—તાદળળનો રસ અને સાકર પાવા (૧૦) દોરના ખાવામાં સોમલ આલ્યો હોય તો—તાદળળના મૂળ, બીલીના મૂળ અને દોડીના મૂળ ગાયના ધીમા વસી પાવા (૧૧) આદારીશી ઉપર—તાદળળને અને જટામાનીના કલકમા ધી સિદ્ધ કરી એનુ નરય આપવુ. (૧૨) ગથેલા કેંગ આવાવા માટે—તાદળળની બાજી બણુ કરવી (૧૩) અમ્મિ-ફળ પ્રણુ ઉપર—તાદળળનો રસ ચોપડવો (૧૪) ઉદર રોગ ઉપર—તાદળળની બાજીનો રસ દોડી પાવો અથવા તાદળળની બાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં મરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે—તાદળળનો રસ ધીમા ૮ દિવસ ખાવો (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર—ધૂવાસ અને તાદળળના મૂળ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમા વાટી તેમા તેથી ચોગણુ ધી નાખી, વીથી ચોગણુ દૂધ નાખી ધી ગેપ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી તે પાવુ, એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧ તાલીસ.—સં મં ૫૦ દિં ૦ તાલીસપત્ર ૬૦ ચરીચલી-ચચલો-માથા તેં ૦ તાં ૦ તાલીસ-પતીરી-પત્રી મલાં ૦ તાલેસપત્ર ૬૦ જરનવ. અં ૦ તાલીસકર લાં ૦ ટકસમ્બેકેટા

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે એ જાડ નાના હોય છે એના પાદખાને તાલીસપત્ર' કહે છે તાલીસપત્રનો ઔષધમા ધણુ ઉપયોગ થાય છે તાલીસ પત્ર.—મધુર, કડવુ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે, અને દમ, ઉષ્ણ, કફ, વાયુ, ક્ષય, મુદ્ધ, અગ્નિ, રક્તદોષ, ઉલ્લેહી, આત્ર-દોષ, અગ્નિમાલ, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે તાલીસાદિચૂર્ણ—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુક ૩, લીંડીપીપર ૨, વચલોચન (વાસકપૂર) ૨, એલ્બી-ડોડા ૦૫, તજ ૦૫ અને ખાડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી તે ૩ મામા આપવુ એટલે અગ્નિ, અલ્બર્ણ, ઉષ્ણ, આસ, તાવ, ઉલ્લેહી, અતિસાર, શેષ, પેટ ચડવુ, ખરોળ, પાકુ તથા સમ્રલણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે

૨૮૨ ત્રિપ ની —(સં ત્રિપર્ણી) ત્રિપાનીના નાના નાના વેત્ર થય છે. એ વેના વડો ઉપર અને ધણુ કરી ભોગમગના ખેતરે મા વળા થય એ એનાં

+ રસાળન એટલે દા-હળળનો અજમાશ ક દો કરી તેમા તેટલુજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળા માવો કરી ખાડી ચૂર્ણ કરવુ તે

મંદગ્ન બારીક અને આકારે ભોયમગના પાદડા જેવા હોય છે એ વેલાને ત્રિદલ પાદડા કહેવે છે એ વેલો શ્વાસ, કાસ, ત્રણ અને વિષનો નાશક છે તિપાની - મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉધરસ, ત્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ - (૧) ત્રણ ઉપર - તિપાનીના પાદડા સુકવી બાળી ગળ કરવી અને તે ઘીમાં ખગલ કરી ચોપડવી, એટલે ગુમફ તરતજ ભરાઈ આવે છે આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩. તિવર - તિવરના ઝાડ બારીમાં થાય છે એ ઝાડ માથોડુ બે માથોડા હોય વધે છે એને કાટા હોય છે. એનું લાકડું મળજૂત હોય છે લાજુ કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે દેવતા સળગાવવાને એની બાલ લાજુ ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૪. તુરીઆ - મં ધારકોશાતકી મં દોડકી, શીરાળી હિં તોરઇ, ઘોસોડા. બં ગીયા કં ધારવીરે નૈં બીગકાયા. તાં પીરકુ તું પીર મલાં પિચ્ચક ઇં એકપુટેગદડ કકળર લાં દ્યુદ્યએકપુટેગ્યુલા.

તુરીઆનો વેલો ત્રણેજ પ્રસરે છે તુરીઆને પીળા ફૂલો આવે છે એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે એ ફળ હાથ હાથ લખાઇ સુધી વધે છે તુરીઆનું શાક થાય છે એ આભાશ કરનાર છે તુરીઆ - મધુર, ગિન્જ, શીત, અલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુડ તથા પથ્યકર છે અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુદ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલખ પનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) બદ ઉપર - તુરીઆના મૂળ હડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવા, કિવા તુરીઆની ભાજી બારીક વાડી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં બદની ગાઠ બેસે છે. (૨) શરીરમાં ગરમીનો આભાર મરવાથી કામમાં કિવા બાગના ખંચામાં ચાઈઓ પડે છે તે ઉપર - તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના માખ-જુઆ કિવા એરડોલમાં ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવા, એટલે ચાઈઓ મટી જાય છે. (૩) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર - તુરીઆના વેલાના મૂળ ગાયના દૂધમાં અથર હડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવા.

૨૮૫. તુવરૂદ્ધ - મં હિં બં કં તુવરૂદ્ધ. મં તી-વીરદ્ધ કાં તીસળી. લાં કસાચીકરીલ્લન એરિલ્લ.

આ કાંટી ઝાડ આમાંતક અને કનાઈક પ્રાતમાં લખાં થાય છે એ ઝાડ સીમળીના ઝાડ જેવા થાય છે એને મરાડીમાં “ તીસળી ” ત્રણ કહે છે એનું લાકડું લાજુ ચીકણુ અને કદિન હોય છે તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે ને લઈ સતર કાઢવા મારે તેની ચક્કીઓ કરે છે કાકડી કિવા કાળુ છીજીવાને છીજી ન હોય ત્યારે આ કાટાવડે કામ ચલાવી લે છે એના ફળ ચણા જેવડા હોય છે એ મુખ્યતઃ ચણા ચરમ છે એ કાકડ તીખા લાગે છે એ ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ મુકાય એટલે તેના ઉપરની બાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું લેલ ત્રણ નીડમે છે. તુવરૂદ્ધ - મધુર, કડવા, તીક્ષ્ણ, અમિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂતર-કૃષ્ણાશક, રૂચ, તીખું, રૂચિકર, લજુ, નિદ્રાહી તથા હલ છે; અને કફ, વાત, ગુદ્મ,

ઉદરરોગ, ચળ, પેટ ચડવું, ટૂંમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઠ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતત્રક વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—
 (૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુદમ અને ઉદરરોગ ઉપર—તુવરૂક્ષણ, મિધવ, સચળ, બીડબોણ, વાવણી, અન્નમોદ, એરડના મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકલી હિન્ન, એ સમભાગે લેવા અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કઢામાં પાત્ર (૨) વાયુથી અંગમાં કળાતર થાય છે તે ઉપર—તુવરૂક્ષણનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુળ મધમાં આપવું (૩) અશ્ણુર્ણ ઉપર—તુવરૂક્ષણની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણેડી જેવડી ગોળાઓ કરી તે ગોળા ધીમાં આપવી (૪) વાતજ્વલ ઉપર—તુવરૂક્ષણની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કાપરાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક તથા ખન્ને આખો ઉપર ગોળા ગોળા જીરવવું.

૨૮૬. તુવેર (તુવર, તુર, તુરા) સં તુવરી, આદકી મં તુર હિં અરહર, રહરી. કં તોગરી. તાં અદગી, તુવરે તું તોગોરી. મલાં આદકા, તુવર કાં શાખુલ ઇં પીછમખી લાં કેન્નેસ ઈન્ડકસ.
 તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઇ જાણતું નથી તુવેરના ઝાડ બે પ્રકારના થાય છે એક પ્રતિવર્ષ થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષ થનારા ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચા વધે છે જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચા વધી તેના છાંડ પહેલીના કરતા જાડા હોય છે તુવેરમાં બે જાત છે ગાંતી અને ધોળી સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે એ ધાન્ય ચણાથી અધુ પૌષ્ટિક છે તુવેર સાધારણ—કિચિત મધુર, વાતલ, તુરી, ચુર, રૂચિકર, માહક, રૂચ, વર્ણકર તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ રક્તદોષ, ગુદમ, વાયુ તથા અર્થનો નાશ કરે છે એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તને અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે તુવેરની દાળ—પથ્થકર તથા કિચિત વાતલ છે અને ટૂંમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ધોળી તુવેર—ચુર છે અને વાયુ, પિત્ત અસ્થિપિત અને આધ્માનને કરનારી છે. તે માહક અને પથ્થકર છે રાત્રી તુવેર—રૂચિકર, ખલકર, પથ્થ તથા જ્વરનાશક છે, અને પિત્ત, સતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર—ખળકર તથા અમિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) લ્હાંગ ઉપર ઉતાર—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર—તુવેરની દાળ અથવા પાદક બાળી દહીમાં ખરલ કરી ચોપડવા (૩) નાડીત્રણ ઉપર—ઘોળી તુવેરના પાદકનો અગરસ પાશૈર કઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલ મેળવવું પછી તેનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાદક બાળી તે ધીમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૪) હાતરોગ ઉપર અને હાંત અજબૂત થવા માટે—તુવેરની સુકાવણી બાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાઠાસરીઆના મૂળ અને સિલામે, એકત્ર કરી કઢકમાં

નાખી તપી ગયા પછી અદર અગારા નાખી કાલસા થવાનેગ ઔષધો બધે એટલે ઉપર ઢાંકણ ઢાંકવું, અને અદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે આપડી દાંત ધસવા. (૫) જામ અને મુચ્છા ઉપર—તુવેરની ઘાળ ધસી તેનું અન્ન કરવું (૬) આદાશીરી ઉપર—તુવેરના પાદડા અને ઘોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નરસ આપવું (૭) મુખપાક ઉપર—તુવેરના પાદડા અડધો તોલો તળાકુની પેટે વારવાર ચાવી મોઢામાં રાખવું અને લાળ થુકી નાખવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર—તુવેરના પાદડાનો રમ ૧ તોલો અને લીંડ તોલો એકત્ર કરી પાવું, એટલે નાકમાંથી અને મોઢામાંથી લોહી પડવું બધ ચાય છે (૯) સર્પના વિષ ઉપર—તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા.

૨૮૭. તુલસી.—સં ૦ હિં ૦ કં ૦ તં ૦ યં ૦ માં ૦ તાં ૦ મલાં ૦ તુલસી. મં ૦ તુળસં ૬૦ રેહાન અં ૦ હિલસીમદરૂત ધં ૦ ચ્હાઇતેએલીલ લાં ૦ એ.સી. સમ્ આલપમ

તુળસીના ઝાડ સુમારે હાથ યે હાથ ઉચા વધે છે એમાં કાળી અને ઘોળી એવી યે જાત છે તુળસીને માજરો આવે છે અને તેમાં તેના બી હોય છે એ માજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ ચાય છે કાળી તુળસીના ઝાડ કાળા રંગના હોય છે કાળી તુળસી ઘોળી કરતા વધારે ગુણવાળી છે તુળસીના ઝાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીના ઝાડ જોઇએ એવી ચોજના કરી રાખેલી છે એ ચોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ડહાપણ અને દુરદર્શિપણ વ્યક્ત ચાય છે. તુળસીનું ઝાડ ધરના આગળામાં વાવવાથી આરામ વધે છે તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકરક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોક્કમી કરે છે એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ધણેજ ફાયદો છે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીના ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાં જ છે તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર પ્રજ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતા ધણીજ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો લો “કાંડકોવર ઔષધ” (મળતું તેલ), ” ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઇ ચ્હા, અને

x ચ્હાનો નિષેધ કરતા એક કવિ કહે છે કે—

प्रज्ञैरज्ञैस्वरूपजैरैर्ज्ञाणैरन्त्यजातैः पौरैर्प्रमैर्नरपतिवरोर्नृहैर्नित्यकौञ्च ॥

પ્રાજ્ઞઃ સાર્ય નિયમિતતયાધ્યર્થિર્ષતો મક્ષિમાવાત્

हा हा वाहा हव कलिपुगे कर्षति प्राणविस्रम ॥ १ ॥

અર્થાત્ “ અહો ! પ્રાણ અને મૂર્ખ, જીવાન અને જહ (ધરમજો), આહલો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ટેકે સહિત), શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, મેઢ સળંગો, ધર વમરના અને સાધન વમરના, એવા સર્વે લોકોથી નિયમિતપણે સત્વાર સાજ બકિતબધથી આદરને યાચતી ચ્હા, અને

તે વળી દાકાના પાલામા । આ કેટલું ખરાબ છે । આવા આપણા લોકમહિન્દા જે દૂતધન, દેશ ભુરાજના અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઈ સરમ જણાતી નથી । ગાયના દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમા ખીજે કોઈ પશુ નથી, છતાં ને તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે યુ । તુળસી જેની અનેક રોગ-હારક અને પૌષ્ટિક વ્હા મોટા જથ્થામા અને દાકટ મળવા છતાં ન તેઓએ કેમ મદદથી કરી નહિ । એનો વિચાર કરવા માડયાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આપમા ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચઢેલા છે અસ્તુ હમણા કાળચક્રના કંગામા આપણે હિંદુસ્તાન દેશ પરેલો છે, તેથી એવી વિપરીત શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ ત્યા ખીજે કાંઈ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ જાડા તુડામા વાવવા જોઈએ અને તમાથી એક બે કુડા ઘરમાના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમા અને ઓગડીઓમા ત્રિવસે ગાળવાજ જાંતએ તે કુડા મધ્યાકાળે બુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યાજ આપ્તી ગતિ રહેવા દઈ ખીજે દિવસ સવારમા ધરમા લઈ ઉપર કલા પ્રમાણ મૂકતા જવું એમ કરવાથી પ્રકૃતિ નારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારા ચતા નથી તુળસી સાવારણુ-કડવી ઉષ્ણ, તીખી, મુગધી અને રૂચિગ્ર છે, તથા વાયુ, કફ, મોળો, રૂમિ અને ઉલ્લ ડીનો નાશ કરે છે ધોળી અને કાળી તુળસી-તીખી, ગરમ તીલજી દાલકર, પિત્તકર, હઠ જુરી, અમિદીપક નથા લઘુ છે અને વાયુ, આમ કામ ઉચકી રૂમિ ઉલ્લી તંગધ્ય, કાઠ પાર્શ્વળા, વિપ મુરદુર રક્તોત્પ, જાતપાધા, જળ તાવ તથા ઉચકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે ઉપયોગ- (૧) તુળસીના વ્હા-તાવ, આળસ, ચુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર-તુળસીના પાદડા મુમારે એક તોલો કિવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમા નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ પાણવું અને પછી પીવું, એટલે ઉપલા મર્વ રોગો દૂર થાય છે ખીજે પ્રકાર-ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમા નેટલુજ દૂધ એક કિવા બે તોલા સાલમમિશ્રી અને એક બે એલચીદોડાનું ચૂર્ણ કરી, તે નાખી તે કાઢો પાવો, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે મ્હોમા સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે આ “ તુળસી વ્હા ” પરદેશી નિમત્ત અને રક્તશોષક વ્હા કરતાં યુલોમા હળારગણી ગ્રેષ છે એટલા માટે તુળસીની વ્હાજ નિત્ય પીવી એ આપણા આર્થિકોકને ઘણું જ હિતકારક છે.

(૨) મણીચારીના વિષ ઉપર-કાળી તુળસીના પાદડાનો ૨૫ નવટાક પાવો અથવા પાદડા ચાવી ખાવા દાત ચોટી નમ તો આજ રસ નાકના છિદ્રમા

કળિયુગમા પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈમા) ની હાનિ કરે છે ” ખરૂં છે કે એ જઠરાગ્નિને મદ કરે છે અને કોઈ નિદ્રાનો નાશ કરે છે, એમ જાણ્યતા છતાં નીચ ઉચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિનીમાજ પડી ગયા છે । એટલુંજ નહિ પરંતુ મેમાન-પરોણાઓને પણ એનુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે-
“આઈ જમણ તળવિયા, આજુપણ ધડિયાળ, ટોપી તળવે પાધડી, ત્રીકમ ત્રણે દાળ. ૧
છત્રી સર્વ હથીધારમા, ખેસા કયોં ફમાલ, જાકિદ ખખર જગતમા, ત્રીકમ ત્રણે દાળ ૨”

પાઠ્ય અને તાજી તથા હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ધડી સુધી ચાળવો. (૩) વિષમ જવર ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂડી નાખી તે રસ પાવો (૪) વાચુહારક ચૂર્ણ—કાળી તુલસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાગરો છ ભાગ અને વાચાવરણ એક ભાગ, એ સર્વ આપધોનુ ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવું (૫) રક્તાતિસાર ઉપર—તુળસીના બી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે ચોળી પાવા (૬) બાળકની આંકારી (ઉલટી) ઉપર—તુળસીના રસમા મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર—કાળી અમર ઘોળી તુળસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા (૮) દાદર ઉપર—રાત્રી માટી અને તુળસીના પાદડા બેગા વાટી દાદર ઉપર આપડવું (૯) વીંછીના દંશ ઉપર—તુળસીનો રસ આપડવો (૧૦) વાચુ ઉપર—તુળસીનો રસ અને આદ્યનો રસ મધ નાખી પાવો, અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂડી અને બી અથવા મધ નાખી પાવો એથી ફટલોએ બળત્રાન વાનરોગ હજો ને દૂર થશે (૧૧) રતોવળાપણા ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બળે દીપા આખમા પાડવો (૧૨) ફૂંજી-મંજીર જવર ઉપર—કાળી તુળસી, જગલી તુળસી અને પ્રહીનો એ ત્રણનો રસ ત્રણ કિલા સાત દિવસ પાવો (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર—તુળસીનો અગરમ શરીર ચોળવો (૧૪) દાદર ઉપર—તુળસીના પાદડા ચાળવા અથવા તુળસીના પાદડાનો રસ, ગાયનું ધી અને ચૂનો, એ કામાના વાસણમા ખગન કરી ન મિત્રણ દિવસમા બે વાર આપડવું (૧૫) બાળકની શીતળા ઉપર—તુળસીનો રસ પાવો (૧૬) વિષમ જવર ઉપર—તુળસીદળના અટ્ટી પાદડાની ગોળમા ચોળી કરી ખાવી. (૧૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—તુળસીના રસમા અટ્ટીણ ખગલ કરી આપડવું. (૧૮) આગતુક જવર ઉપર—કાળી તુળસીના પાદડા, સુક અને સાકરનો કાદો પાવો (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી ખનમા પાડવો (૨૦) જખખમાથી રક્તસ્રાવ થતો રોગ તે ઉપર—તુળસીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨૧) ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર—તુળસીના રસમા એલ-ચીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવું (૨૨) ધનુર્વાત ઉપર—કાળી તુળસી, લીલ કસણ અને કુળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને નેમનિ થોડો રસ વગીરે પણ ચોળવો (૨૩) વાતશોથ (સાજ) ઉપર—તુળસીના રસમા મરીની ભૂડી અને ધી નાખી તે રસ પાવો

૨૮૮. તેજબલ.—(રતિભવની.) હિમાલયના પ્રદેશમા હરદાન અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે તે ઝાડની એ એક જાત છે એ ઝાડની જાલ મગ્યાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરવાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે તેજબલ—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અમિદીપક, પાચક, અરુચિકર, કફને દિતકર તથા કફશુદ્ધિકરક છે; અને એ, વાયુ, પિત્ત, કૃષ્ણરસ, દમ, વિષ, ઉચ્ચકી, અસિમાલ, અર્ધ તથા મુષ્ણરોગનો નાશ કરે છે

૨૮૯. તેરણુ.—(સં તેરણા મં તેગડા) તેરણુ એ એક નાનું ફૂલ
જાડ છે એને ગતા રમના ફૂલો આવ છે એ ફૂલ આ જાડના સવોગ ઉપર
હોય છે, તેથી તે જાડ દ્વથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે આ ફૂલમા વાસ નથી
તેરણુ—કડવુ, ત્વાદુ અને શીતળ છે, તથા ઉલટી, વણુ અને વિસુરતાનો નાશ કરે છે

૨૯૦. તોરણુ.—(મં તોદન) તોરણુના જાડ કંઠમદી જેવા હોય છે.
એ કુતરાળ પ્રદેશમા થાય છે એ જાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાના
તથા પીળા રમના કળ આવે છે એ ફળ ખાવાથી મારા લાગે છે તોરણુ—આહક,
ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, આમદીપક અને પિત્તલ છે એના પાકાં ફળ—મધુર,
સ્નિગ્ધ તથા તુગ છે, અને કદ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે ગાંગેરૂક (ખીન
પ્રકારનું તોરણુ)—તુરે, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત તથા કર્ને કરનાર,
મારક અને વાતનાશક છે પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણુ—રૂચિકર, ગુરૂ, વાતરક્ત-
નાશક અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ—(૧) મુખવિકાર ઉપર—એના ફળ
ખાવા, એટલે જીભ કાતગ વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે (૨) પ્રદર
(અંત્રિયાની ઘાતનું જવું તે) ઉપર—તોરણુના તોરા ખાવાના પાનના દીટાના
બરાબર લઈ, તેમા એક તોલાએ ત્રણ મામા પ્રમાણે કળીયુનો ભેગો વાટી, ચણા
જેવડી ગોળીઓ કરી ઘોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમા અને રાત્રા પ્રદર ઉપર
ઘોમા નિલ સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે
તે વેળાએ ઔષધ બધ કરી કાજમા થી નાખી બે દિવસ આપવું (૩) કંઠ
મર્ષ ઉપર—તોરણુના પાદડાનો ચૂરો કરી મ્હોમા રાખવાં અને રસ ગાળવો,
એટલે કદ પડી ગળુ સાફ થાય છે (૪) શીતળા હલકા આવવા માટે—
તોરણુના તાજા મૂળ બેસના તાજા ફૂલમા ઘસી પાવા (૫) જાશનું પુન દહીં
ખનાવવાની રીત—ગવળા લોક ફૂલનું દહીં કરી તેમા થોડું પાણી નાખી
જાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે પછી જાશમા તોરણુના મૂળ ઘસી કિચિત્
અજવાળા પાસે મૂકે છે, અને તે વાસણ ઉપર ઘોઘેલું કપડું વીટાળી તે ઉપર
જાણીની રાખોડી નાખે છે તે યોગથી જાશમા પાણીના રહેલો અશ ઉપર આવે
છે તે રાખથી આર્કાણુ થઈ નીચે રહેલી જાશ દહીંના જેવી લટ થાય છે એ
પ્રમાણે જાશનું દહીં થાય છે (૬) ચાંદી અને ત્રણ ઘોવા માટે—તોરણુનો
પાલો ખારીક ખાડી તેમા પાણી નાખી કાઢો કંગ્વો અને તેથી ત્રણ (ગુમરૂક)
ઘોવું, એટલે જલદી રૂઝ આવે છે

૨૯૧. ત્રાયમાણુ.—સં મં હિં ૦ કં તૈં ત્રાયમાણુ—જ્યા બ બલાહુસર,
બલા, બહુલા, વનલાદુલિમા હાં અસ્દાક લાં ચેલિકુર્સ ફેલિઆલેકમ્
આ વનરપતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાના રાનમા થાય છે પર્શિયા દેશમા
પણુ એની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્રાયમાણુ—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે એની
મળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રંગવાના કામમા આવે છે ત્રાયમાણુ—તુરે,
શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે, અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળા, કદ,
વિષ, શળ બ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, આનિ, તથા હરેરોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ
તથા ત્રિલોચનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—વિષમજ્જવર ઉપર—ત્રાયમાણુ, કડુ, ધમાસેક
અને લિપત્રમરીનો પ્રગ્રહ પામે

૨૯૨. યુવર-ચોધારો (ચાર-ચોધારો). સં ૦ સ્તુતી, સેહુડ મં
માખરનીવકુચ, વખતવિકુચ હિં ૦ યુહર, સેહુડ બં ૦ સીજવડ કં ૦ કળી, મુંડકળી.
મલાં તીરકળી. તૈં ૦ જમકુ ફાં ૦ લાદના અં ૦ જકુમ, ઇં ૦ મીલસુ હેજ લાં
પુકોરમા દામગોના

ચાર ગોળ હોય છે એના ઉપર ખારીક ચોખ્ખા જેવડા લાખા કાટા હોય છે
એના પાદડા એ આગળ પહોળાખના લાખા હોય છે એ પાદડાનું અચાલુ કરે છે
વાડ કરવા માટે એના ઉપયોગ થાય છે એ ઝડ સુમારે માથેકુ એ માથેકુ ઉચુ વધે
છે એમાથી પોળુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે એ દૂધમા કેટલાક રસામનો અને સોમલની
શુદ્ધિ થાય છે ચાર:-તીખો, કડવા, ઉષ્ણ, અમિદીપન, સાકર, યુર તથા વર્તિ-
કર છે, અને કોદ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, યાગ, આમવાયુ, સોળે, વચુ, ઝૂલ, અણિલા,
આખ્માન, પાકુ, કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીછીનુ વિષ, દૂધીવિષ, અર્ચ
તથા અરમરીનો નાશ કરે છે. ચારનું દૂધ-ઉષ્ણવીર્ય, રિનગ્ધ, તીખુ,
મારક તથા લધુ છે, અને કોદવાળા ગુદમી તથા ઉદરરોગવાળાએ તેમ વિષે
ઉત્તમ છે એ આખ્માન વાયુ, ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુદમનો નાશ કરે છે
ચારના પાંદડા-રમિકર, તીખા તથા અમિદીપન છે, અને કોદ, અણીલા,
આખ્માન, વાતશળી, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે * ઉપયોગ:-

* કેટલાક પ્રકારો કાટારો યુવર, ત્રણધારો યુવર, ચોધારો યુવર, નામકણી
યુવર, ખરસાણી યુવર અને વિલાયતી યુવર, એમ છ પ્રકારના યુવર વર્તાવે છે.
એમા ખરસાણી યુવરનું દૂધ ઝેરી છે એનાથી ઝડે અને ઉલટી થાય છે અને લાક
ચક્ર મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી
તત્કાળ ફાયદો થાય છે બાકીની જાતોવાળા યુવર યકૃત અને બરોળની ગાંઠને
ઝેરવવા માટે આપે છે ચોધારો યુવરના પાદડા દેવતાપર શેકી ગુમકા ઉપર બાંધ-
વાથી ગુમકાને ફોડે છે શેકેલા પાદડાને નીચોવી તેમના રસ કઢાવી તેમા જ્વર
સમય નાખી બાળકને આપવાથી રોગ ચક્ર બાળકની સસણી (વરાધ) તત્કાળ
શાત થાય છે, અને પેટમા બાર રહેલ હોય તે શાત પડે છે જવાનું યુવરના
ચડને ડગળી આપી તેમા પાતળા લુગડાની કાંચળીમા નાખેલા તીખા અથવા
લવચને નાખી ડમળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી મુસલો છ માસ
પછી તે કઢાવી લઈ તેમાનું એકાદ તીખુ અથવા લવચ લાકડા ઉપર ચડવી
સળગાવી તેનો ધૂમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કબોડી (વળી જાં
સડતું શીંગડું) મટી જાય છે એજ લવચ અથવા મરીનો એક દાણુ વાટી
સુલાડવાથી મૂઝ (ગોતુ) શાત થાય છે વખતપર ખાવાને પશુ મૂઝીરોગ-
વાળાને એ એકેક લવચ અથવા મરી આપે છે. યુવરના દૂધથી બાબરીના કોટ
બીજવી તેની એળાએ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર શેકી રક્તિ અનુસાર
આપવાથી રોગ ચક્ર યાગ વગેરે ઉદરરોગ શાત થાય છે. વળી યુવરના દૂધમાં
ચણીની દાળ પલાળી રાખી વાટી જમલીગોર જેવડી એળી કરીને, અપવાથી
બુલાળે ચક્ર ઉપદશ અને શીરગ રોગ દૂર થાય છે યુવરની રાખ કરી તેમથી

(૧) અમિદગ્ધ્ર પ્રજ્ઞ ઉપર—થોરીઆનુ દ્વંષ ચોપડતુ એટલે કોલેલો ઉઠતો નથી. (૨) દોરતુ' શિ'મક', હાડકુ વગેરે ભાંચુ' હોય તો—થોરના દ્વંષમા ગુણ પાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાનો—થોરના મૂળ ગોળમા ખાવા. (૪) કમળી ઉપર—થોરનુ ડીડુ ગેપી નેતો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રમ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાનુ. (૫) શરીરમાંની ગરમી કાઢવા માટે—થોરીઆના કઠકા કરી પાણીમા નાખી તે પાણી આધણુ આને લ્યા મુખી કઢવવુ, અને માણુમને પાટલા ઉપર મવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણુ મૂકી અગને બાફે આપવો અને ઉપર પીછાડી ઝોટવી, એટલે પરસેવા છુટી અગ છુટુ થશે પછી શરીરે વગડાઉં છાણુની ગખ યોળવી ૬૬ પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ મવધ ગખવો નહિ બી અને ભાત ખાવો એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) ભ્રમર ત્રિપ ઉપર—થોર અને લીડીપીપગ વાટી લેપ કરવા. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળુ કંફથી બધાઈ ગયું હોય તો—થોરીઆ કેળના લીલા પાદ-ડામા રીટાળી અગારમા બારી કાઢવો તથા સાધારણુ ઠંડા થયા પછી બે તણુ ટીપા રસ કાઢવો તેમા ૬ ટીપા મધ મિશ્ર કરી તેનુ થોડુ મિશ્રણુ હાથની આગળીવડે બાળકના તાળવામા ચોપડતુ અને જીભે ચોળવુ એટલે કંફ ઉપર આવી ગયુ ખુલ્લુ થાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર—ચોધારી થોરના પાદડા લાવી ગંધા તેનો રસ કાઢવો, તમા કાળો બોળ (એળીયો), દરડે અથવા રેવ-ચીનો શિરો ખખખાઈવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. દુડી ઉપર લેપ કરવા નહિ. (૯) નાસુર અને નાડી પ્રજ્ઞ ઉપર—તણુનુ છિદ્ર યુક્તિથી થોડુ કરી, થોરનુ દ્વંષ અને સિધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ તણુમા બાલવી. (૧૦) સોળ ઉપર—થોર અગારમા બારી અદરના ગરનો સોળ ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કંફ ઉપર—થોર અને તણુધારો થોર અગારમા શેકી અર્ધો તોલો રમ કાઢવા, અને તેમા પુલાવેલો તેલીયો ટકણુખાગ બે ગુળ તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કંફ પાતળો થઈ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર—બોળ થોરના પાદડાને એરડતેલ ચોપડી શેકવા અને તેમાં શણકાર, લસણુ, ઘીંગ, મરી અને લીડીપીપર નાખી બારીજ વાટી ચોપડી જેવડી બોળાંજો કરવી. તે એક બોળી મરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) કાસ, શ્વાસ, કષય અને હંદ્રોગ ઉપર—બે વાલ થોરનુ દ્વંષ લઈ બોળમા ખાવુ.

૨૬૬. કુવેર-તણુધારીઆ —૦ ત્રિધાર મં ૦ તીધારી, નીવડુગ હિ ૦ તીધારાશુદર. ૬૦ મરેજુકળી.

તેનો ક્ષાર કઠાડી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે. કાટાળા યુવરના પાદડાંનુ ચાક કરી ખાપ છે તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે એની ડાડલીઓની ભરમાર્ક નામની ઔષધી કરે છે નાગફણી નામના યુવરના ભાલ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે.

+ મરાઠી પ્રથમા અપ્પી કરદી લખી છે તો મુજવાતીમાં 'ગરમી' કેમ ?

એને ત્રણ ફાટા હોઈ દરેક ફાટા ઉપર કાટા હોય છે એ ચોરીઆના મોટાં મોટા વન હોય છે એમાંથી ઘોળુ દૂધ બહુ નીકળે છે મુખ્ય પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કઠડા કરી તેમાં ખતી સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે ચોર—પારદળધક અને રગન વિશે સિદ્ધિ આપનારો છે બીજા મુખ્ય સર્વ ચોરના સગ્ગા છે ઉપચોગ—(૧) સન્નિવાત ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆનું દૂધ જીભોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો, એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઉતરે છે. (૨) રોપ્પો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના દૂધથી લેપ કરવો. (૩) બાળકના કુધરોગ ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆ બારી ૩ માસા રસ કાઢવો તેમાં કુલાસ અર્ધો માસો અને કિચિત્ કર્તુરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૪) બાળકના કંફવિકાર ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના કઠડા અગાગમાં શેકી તેનો રસ કાઢવો તેમાં કુલાવેલા તેલીયા ટકચુપારની જુકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણું આપવું એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણેલીભાર આપવું (૫) ક્રમ ઉપર—આકડાના દૂધ, અધેડાના મૂળ અને ઘોળા મરણીના મૂળ, એને ત્રિધારી ચોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દઈ ભજમ કરી રાખવી, અને રોગ ત્રણ માસા મધમાં બહેડા ઘસી તેમાંથી બે ગુળ પ્રમાણે આપવું (૬) દાદર ઉપર—ત્રિધારી ચોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) બદ ઉપર—ત્રિધારી ચોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડી, એટલે ૭ દિવસમાં મુખ્ય થાય છે.

રટહ. ઠક્ષણી થુરીઆ (ચોર) કટાળો.—મં ૩ ચારી, કુભારી. ૩૦ ફણી-નીવડુમ. હિં ૦ નાગફનીયુદર ૩૦ ફરીગળી તૈં ૦ નાગજમડુ તાં ૦ મલાં નાગ-તાળી ઈં ૦ પ્રીફલીપીયર લાં ૦ ઑપ્ટિનિમાડિલેનાઈ.

એના પાદડા દાઘતળીઆથી મોટા અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું જાડ મોટું થાય છે એ થુરીઆની વાડો ઘણી ઉગી વધે છે એનો કાટો બે આગળ લાભો અને વડ્ડાળ તીલજી હોય છે એ કાટો વાગવાથી મોટા જખમ થાય છે એ ચોર ઉપર લાલ રગના જીડવા આવે છે તે રવાદે મીઠાં હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે એ જીડવા તોડી કપડામાં બાધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કામળપર લખવાથી ગતી શાંતી પ્રમાણે લખાય છે આ ચોર સર્વત્ર થાય છે એ થુરીઆના પાદડા ખડક પગ ની પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમાં વિલક્ષણ મુખ્ય છે આ ચોરની વાડોમાં સપની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે + ઠક્ષણી ચોર—દીપન,

+ દક્ષણી થુરીઆને ફાફડીયો, ફાફડળો અને હાથલો યુવર પણ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી જીણી ફામો હોય છે તે ચરી-ગમાં લાગવાથી રેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે એ ચરીગમાં લાગ્યા પછી ભાગ્યેજ નીકળે શકે છે એને જે લાલ રગના ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફામોના જુદા જુદા બે થા (જુથો) હોય છે આ ફળો ઉપરના ફામોના જુથો કહાડી નાખી જાલ મહિલો લાગ આવરથી ખવાથી ને બરાલનો સચોટ નાશ કરે છે બરાલના મટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ ફરે. કેટલાક લોકો વળા ઉપર આના હાથનાને ગટા કહાડી નાખી ચીરી ભગ્નસડક કરી બાંધે

રૂમિકર, તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, અધિરોગ, સ્નાયુ-રોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉંચરસ ઉપર—દક્ષણી થુરીઆના છડતુ લાવી દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી જાલ કાઢી છુંદી, પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાંચ (૨) નાના બાળકોને ગળુંબે થાય છે તે ઉપર—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆના મૂળ ધસી ચોપડવા. (૩) ગુડધી ઉપર—દક્ષણી ચોરીઆના પાઠડા અંઆસમા ઝેડી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળ-કર નાખી તે ગરમ ગરમ ખાધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—દક્ષણી થુરીઆના મુકાચેલાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે—ચોરના મૂળ જોળમા સેવન કરવા. (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નાડ (વાળા) ઉપર—દક્ષણી ચોરીઆના મૂળ અને ગ્રામૂતના કલ્કનો લેપ કરવો.

રટપ. દાડમ. —સં દાડમ મં કં ગ્રણીય. હિં અનાર. રાં દાડયુ, દાડિલ. કં તું દાલીય. તૈં દાલીયકયા. તાં માડળે. ફાં અનારસીરી, અના-રતુરસ અં રમાનહામીજ, રમાનહુલુ ઇં પોમીચિનેટ લાં પુનીકાઆનેટમ.

દાડમના ઝાડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે અરબસ્તાનમા મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે તેમા ધણી બી હોતા નથી દાડમના ઝાડ બે અઢી મથોડા સુધી ઉંચા વધે છે એ ઝાડમા પશુ બે પ્રકાર છે એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને “ ઝુલનાર ” કહે છે બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે દાડમના ફૂલો કમ્બુખી રમના હોષ તેમા થોડીક પીળી ગળાકી હોય છે એ રમના જેવા રંગને “ દાડીમી રંગ ” કહે છે દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે એના યોગથી શરીરમા હૃંશિયારી આવી તૃષા (તરસ) થાય છે આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પશુ હરકત નથી. આ ઝાડના મૂળ, પાઠડા જાલ, ફૂલ અને ફળની જાલ, એ સર્વ આંધોના ઉપયોગમા આવે છે દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે તેને “દાડમપાક” કહે છે દાડમનો રસ પિત્તશામક છે x દાડમ:—તુરં, ખાડુ, મધુર, તૃપ્તિકરક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હલ, ઉષ્ણ,

છે, તેમજ પેટમાના બગાડ માટે પશુ એતુ બધાણુ કરવાને એ બે ફાકા વચ્ચે આખાહળદર, સીંધાણુ અને સાજીખાર નાખી ભડાશડતુ કરી પેટ ઉપર બાંધે છે

x હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને કાકા પ્રયો-ગમા આપવાની ભલામણુ કરે છે આતરડાના રોગમા (ઝાડાની કમજબત ન હોય તો) ફળની જાલ અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણુ, કાળા મરી આદિ ખુશબો-દાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે હિંદી વૈદ્યક ગ્રંથોમા જડની જાલ ખાખત કાષ્ટ વર્જન નબામો આવડતુ નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર—મીઠુ, ખાડુ અને ખટમીઠુ એમ ત્રણ પ્રકારના દાડમ બતાવે છે, તથા ફળની જાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણેના લીધે અનેક પ્રકારના રોગમા વાપરે છે અને કહે છે કે મૂળની જાલ એ ઝાડના બીજા સર્વ ભાગો કરતા વધારે ગ્રાહી છે, તથા પેટમા થનાર ચપટા અને લાખા કરમ (ફૂમિ ઇં ટાપેહિવર્મ)ના માટે બહુજ ઉત્તમ

રૂચિકર, લઘુ તથા અમિદીપક છે, અને કફ, ઉધરસ, શ્વેત, મુખરોગ, કડરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **મીઠાં દાડમ**—તુસિકારક, પાતુવર્ધક, લઘુ, તુરા શ્વાલક, સિન્ધવ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે, અને ત્રિદોષ, ત્વા, દાહ, બ્વર, હ્રોમ, મુખરોગ તથા કડરોગનો નાશ કરે છે **મધુર ખાટાં (ખટ-મીઠાં) દાડમ**—રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ખાટાં દાડમ**—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારા છે, અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સુકાએલાં દાડમ**—રૂચિકર, ઉષ્ણ અને વાયુને અનુલોભન કરનારા છે **ઉપયોગ**—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર—દાડમના ફળની ઊલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણું કરી આપવું (૨) બાળકના અતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર—દાડમની ઊલ ધસી પાવી (૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર—દાડમના ઝાડની અને મૂળની ઊલનો કાઢો કરી પાવો અથવા દાડમની ઊલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૪) ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત—સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુજ પાણી નાખી પાતું, એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી થયે છે. (૫) આખોની ગરમી શમવા માટે—દાડમના દાણાનો રસ આખોમાં પાડવો (૬) સંઘ્રહણી ઉપર—લીલા દાડમ કચરી રમ કાઢવો તેમાં ત્રાયફળ, લવણ અને સુકાં ધસી થોડું મધ નાખી પાવો દાડમ ન મળે તો દાડમની ઊલ ધસી પાવી. (૭) ગરમોને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તપ્રીવી સન્નિપાત ઉપર—દાડમનાં ફૂલ અને ધોના મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમના ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો, એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થયે. (૮) જ્વરમાં દુખનું હોય તે ઉપર—દાડમના દાણાના રસમાં મીઠીઆવળનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાખી પાતું (૯) ઘાયલાના નિષ ઉપર—દાડમ-ડીના પાદડા, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ટેકાએ ચોપડવું અનુષ્ઠાત દવા છે વળી એને કૃમિ રોગમાં આપવાના માટે ૪ તોલા તાજી ઊલ ૨ જેર પાણીમાં નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કિતારી લઈ કફ થયે તેમાંથી એકેક ખાલો અડધી અડધી ધડીમાં બધા સુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે અનેકવાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમાં રદ થયેને નીકળી જવાની શાન્તિ થાય છે, પરંતુ થોડીવારમાજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે દાડમના બીજ અને બીજનેા રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડના દરદમાં ઊલની સાથે થોડું અરીણું નાખીને આપવાથી બહુજ કિતમ અસર કરે છે ડાંઠ કંકરોપદ્રીક કહે છે કે ફળની ઊલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને માહી તથા ભુના મરડાની આબરોમાં અને લર્વાગતી સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતા વધારે ગુણ્ય કરે છે. અરકસંહિતામાં દાડમને ઉષ્ણી નાશક, ઉષ્ણ (રૂચ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે. સુશ્રુત-સંહિતામાં એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનાના દરેક નાશ કરનાર), તૃષ્ણનાશક અને રૂચિકારક ગણેલ છે.

(૧૦) બોહારશિ ગના વિષ ઉપર—દાડમનો રમ પાવો (૧૧) આંબો આવે છે તે ઉપર—દાડમીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) પિત્તરોગ ઉપર—પકિલા દાડમનો રમ કાઢી તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર—માકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કંક મેવન કરવો (૧૪) રક્તાનિસાર ઉપર—દાડમની છાલ અને ઇદ્રગવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૧૫) ઉપદંશ-પ્રણુ ઉપર—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું (૧૬) ત્રિદોષાત્પન્ન ઉલટી ઉપર—મસર શેરી તેના લોટમાં દાડમના રમથી તે લોટ પલાળી તેમા થોડું મધ નાખી તે પાવો (૧૭) દાડમ પાક:-પાણી, સુદ, નાગરમેથ, વાળો, ખીલીનો ગર, આમળા, મોચરમ, ધાવડીના ફૂલ, લોદર, ઇદ્રગવની છાલ, જમ્બૂળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અળખોદ, ખુરાસાની અળખો, એરડાના મૂળ, જરે, લવંગ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ, એ પૈમા પૈમાલાગ લાઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી ડાટા કરી ચૂર્ણમા ખાશી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદા ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રેર જેવડી કરવી તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી, એટલે અનિસાર, સમ-દણી, મદામિ, અરબિ તથા શુળનો નાશ થાય છે

રૃદ્ધ દાડડી —મં પકુપર્ણી, ગ્વર્ણુક્ષી મં પીસોળા, કોટેધોના કેાં કડકં-હિં. ચાક ભરેપદ મન્યાનામી, પીમાળા બં રીયાલ કાટા, સોણખીરું કં ચિત્તુર્ણિકે તાં કુટીયાતી મલાં પોન્તમત ઈં જેમોળ થીસલ. લાં આર્ગી-મની મેકિસંકના

• દાડડીના નાના નાના ઝાડ હોય છે એની ઉચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે પાદડા નાના હોય છે પીળા ધ વરા પ્રમાણે એના ડીટામાંથી પણુ દૂધ (રસ) નીકળે છે એના મૂળન ચાકવ " કહે છે આ વનરપતિ રેચક, હીમ, કડવી તથા માગક છે, અન કદ વાતરકા, દૂમિ, પિત્ત, કંક, મુતટચ્છ, જવર, અશ્મરી, સોળ, દાહ તથા કોઠનો નાશ કરે છે એના મૂળના પણુ એવાજ ચુણુ છે ઉપ-યોગ —(૧) રેચક-દાડડીના મૂળનુ ચુણુ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવું (૨) ગથેલુ પુરુષવ પાણુ આવવા માટે-દાડડીની છાલ ૧ માસો અને અને વડનુ દૂધ ગરમ કરી તેની ચણુ જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી (૩) ગુમક કુટવા માટે-દાડડીના મૂળનો લેપ કરવો

રૃદ્ધ. દાડ હળદર-સં બં દાર્દરિસ મં દાર્દળાદ હિં દાર્દલદર કં મરદવર્પાલ પોમિલ્લી તેં મુલુચ, પાસુપુ મલાં નાણામાર. જોં રૂકકા વેલી તાં વનામાર કાં દાર્દર્યા લાં ખરખરીમ એરિરેટા, મોરિડ અમેલેટા

દાર્દળદરના વેલા હોય છે એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અધ્ધની-સ્તાનમા થાય છે એ વેલાનુ લાકડું હળદરના જેવુ પીળા રંગનુ હોય છે રસા-જન અથવા રસવતી કરીને એક ઓપધ દાર્દળદરનો કાટો કરી તેમાંથી પનાવે છે એ કાટો આપાસ કરી તેમા બકરીનુ દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સુક કરવું

એટલે રસાન્ન તૈયાર થાય છે દારૂહળદર—તીખી, કડવી, રૂઝ, ઉષ્ણ તથા પ્રચ્છાન્ન છે, અને પ્રમેહ, કષ્ઠરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કફ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિવેના નાશ કરે છે ખીજા ગુણ હળદર જેવાળ છે રસાન્ન—તીખુ, ઉષ્ણ, રસામન તથા કડવુ છે અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા પ્રચ્છાદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર—દારૂહળદરના અગરસમાં હળદર નાખી પાવો (૨) પ્રદર ઉપર—દારૂહળદરના કાઠમાં ૩ માસા સિંચાણત નાખી સાત દિવસ પાવુ (૩) આગાંતુક પ્રશ્ન એટલે રાત્રાદિકથી થયેલા પ્રશ્ન ઉપર—દારૂહળદરની બાલનો કસ, તલ્લુ તેલ, કપિલો અને ક્રોનો અગરસ એકત્ર કરી મંદામિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવુ (૪) અંડકૃદિ ઉપર—દારૂહળદરનું ચર્ચુ ગોમત્રમા દોઢ એ માસા આપવુ (૫) ભગંદર અને નાડી-પ્રશ્ન ઉપર—ચોરીઓ અને આકાંતુ દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં પાલવી (૬) પિત્તાભિષ્પ દ એટલે આખો આવે છે તે ઉપર—રસાન્ન દૂધમાં કાઢવી તેનો આખો ઉપર લેપ કરવો (૭) કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તે ઉપર—રસાન્ન સ્ત્રીના દૂધમાં ધરી, તે ગ્રમમાં નાખી કાનમાં પાડવુ (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર—રસાન્ન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવુ x

રટ્ટ દાવલા મોરસ.—સં સમુદ્રશાક મં મોરમ, દાવલામોરસ, ખારી સાક

આ ભાજનો રોપો વેત દોઢ વેત લાખો હોઇ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે, અને એના દીટકોનો રમ લુછીની ભાજ જેવો હોઇ, પાદડા સુમારે દોઢ આંગળ લાખા હોય છે તે લુછીના પાદડા કરતા વધુમણા જડા હોઈ સુમારે અર્ધા તસુ જેટલા પહોળા હોય છે ચણાની દાળ નાખી આનુ સાક કરે છે અને બારીને ગમતુ થાય છે તથા લજ્યા પચુ કરે છે આ ભાજ સમુદ્રકાંઠે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે એથી એમાં મીઠુ રીતસર નાખવુ જોઇએ

રટ્ટ દાતી.—સં ૫૦ હિં ૫૦ દતી મં દાતી ૬૦ દદ અં હણુ-લમુલુક કાં કોટન, ટિલ્લિયમ ૨૧ દાતુલ્લી

દાતીન કાંડ કોકણ પ્રાતમાં ધણુ થાય છે એ કાંડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે એના પાદડા કચ્છાદાર, લાખા અને હાથ તળીયા જેવડા હોય છે. એના કણ આકારે ધુધરા (ચાટળીઆ) જેવા અને તે બળદાણુ જેવડા મોટા હોય છે એ કણમાંથી નેપાળાના જેવડા બી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને “દતીમૂળ” કહે છે દતીમૂળનો કાઠમાં ધણુ ઉપયોગ થાય છે અને “લણુ દતી” કહે છે લણુ દતી—ઉષ્ણ, તીખી, અમિદીપક, સ્વસ્થોષક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોષક છે; અને અમ્લેષ, ત્વચ્છોષ, શળ, અર્શ, વ્રણ, અસ્તરી, કફ, શ્વેદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોળ, મુદાંકર, દાહ, પાક, રક્તદોષ, કાઠ, ગુલ્મ, કૃમિ,

xઆ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે. કારણ કે લાખ પીવા પછી અગ્નિને સંતાન થતાં નથી એમ અનેક દાહઓ કહે છે

૧૫, વાલુ, ચક્ર તથા ખરજનો નાશ કરે છે. નાગ દંતી (મોટી દાંતી)—
 ધરક, ઉજ્જ, તીખી તથા ટુમિનાસક છે, અને રાળ, કોદ, અમદેષ, મેદારોચ,
 મરમરી તથા મુખરોચનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે ઉપયોગ:—
 (૧) જીજામ થવા આદે—દંતીમૂળનું ગ્રણ્ય મસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું,
 અથવા લીના દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી
 પાવું (૨) કંદ-કાસ ઉપર—દંતીમૂળનું ધૂતપાન કરવું

૩૦૦. દિડા.—(સં મહકપર્ણ) આ એક જમણી ઝાડ છે એમાં બે
 જાત છે જે ઝાડની કાઠી ઉચી ન હોતા જમીન ખરોખર હોય છે તેને દિડી કહે
 છે, અને જે ઝાડની કાઠી ઉચી હોય છે તેને “દિડા” કહે છે દિડાની કાઠી ૧૬
 હાથ લાંબાની હોય છે એ કાઠીના રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સુકાયા
 પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાષ્ઠક કારવી જેવું હોય છે. એને મુખ-નક્ષત્રોના
 વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફણગા ફૂટે છે તે સર્જતેની જૂડીઆ બાપી વેચે છે આ શાક
 બીડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે દિડામાં કાળા અને ઘોળા
 એવી બે જાત છે દિડા:—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા
 પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા ઉપર:—દિડાના કદ બારીક વાટી
 તેની ચેપલી વણ ઉપર મૂકવી. (૨) બદ ઉપર:—દિડાના મૂળ કેળના કિવા કુલાના
 પાદડામાં વીટી, અગારામાં બારી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે
 કાઠી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે બોળ થાય તેના લેપ કરી તે ઉપર ફેની ઘડી કરી
 મૂકવી (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દિડાના અકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો
 તોલો અને ઉતરાના પાદડા ઉપરનો ફેડા અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫
 તોલા માંડા ફઠીમાં મેળવી, ખાડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું

૩૦૧. હીપમાળ (ગલગોટા)—સં હિં મં એક કં ગોવમડું લાંબો
 લીઓનોટીમ, નેપેટિફેલિઆ

આ ઝાડ સીધું હોય છે તે સુમારે માથોડું ઉચું વધે છે એના પાદડા
 કાત્રાદાર હોય છે એને હાથના કિવા વેતના અતરે મળ પાસેથી એક ઉપર એક
 એવા જુડ લાગે છે તે જુડ બારીક પુમથી વ્યાપ હોય છે એ જુડ ઉપર બારીક રાતા
 રંગના ફૂલ આવે છે જુડમાં કાળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે.
 ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—જુડાના બીમાં દૂધમાં વાટી પાવા. (૨)
 માથા ઉપર લથકરે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—જુડને બાળી તેની રાખ તેલમાં
 ખરલ કરી ચોખવી. (૩) કંઠસર્પ ઉપર:—જુડ હોડામાં નાખી પીવું

૩૦૨. દુદરસી.—દુદરસીના વેલા હોય છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા
 નથી એ પાદડા ગળચટા લાગે છે એના મળ ચાવવાથી કિવા બારીક ભૂખી કરવાથી
 બારીક નજી થાય છે એને આકડાના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગ:—(૧)
 લંબને:—જાન અવપાવરના વગેરે ધાતુવિકારો ઉપર—દુદરસીનાં મળ અને ઘોળા
 જેગ ૧: ૨૬ ૧: ૧ બારીક ભૂખી ગળવા પગે દરબા નાખી નથા સં ૨ ન ખી.
 એ બોળાં બે વખત ઉલ્લેસ આપવું (૨) મકુમેડુ અને તણબીયા પ્રતેડ ઉપર:—

દુરુદીના નૂને ડી નૂની કિવા દુરુદીના નૂજ ગ થના તાજા દુધમા વાટી, એ આમશ દર વખત નવટાક પ્રમણે દરરાજ બે વરચૈદ દિવસ આપકુ (૩) રેનવા ઉપર—દુરુદીના મૂળ દુધમા વાટી પવા અને લેપ પણ કરવેલ.

૩૦૩. દુધી (નક).—સં અન.શુ, ઇક્તાક, દુઝતુખી. મં દુખાઓપળા દિં મીડી તુખી, તુખા, કદુ, લોઆ, રામતોરધ, લીવા. બં લાઉ, કદુ કં લાલચખળ, શિનોરે તેં તીવા, તુખડીકયા. ફાં કુદુશીરીન, કુદુએદરોજ અં ચક્તિનેકલુકરા. ઇં બાપ્ટ ગુડં લાં કુકર્મીટ, લાજનેરીઆ

“એને ધોળા દુધી” પણ કહે છે એનો વેલો બહુ લાભે પ્રસરે છે. એમા લાખી, તુખડી, ચપડી, તજુરા જેવી ઇન્માદિ અનેક જાત છે દુધીનો હલ્લો જલ્દી સારો થાય છે એની લાજ સારી થાય છે દુધી પાકીને જૂની થય એટલે જો જોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુખડા કરે છે તરતા શીખનારાઓ એના સુકાએલાં તુખડા કમરે બાધી તરતા શીખે છે દુધીની એક બીજી જાત છે, તેને “મમીયા દુધી” કહે છે. એમા ધેળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે દુધી જેવું જ તેવું સાક થય છે અને તરવાના કામમાં એનો જલ્દી ઉપયોગ થાય છે લાંબી દુધી—તીખો તથા ઉષ્ણ છે, અને સન્નિપાત, દત્તાર્જરોગ, દાતબીલી તથા ધનુવાનો નાશ કરે છે ફળના શુભ પણ એના જેવાજ છે. ગોળ મોટી દુધીનો વેલો—મધુર, શીતળ, તપણકારક, ગુરુ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, જળપ્રદ, પિત્તનાશક અને મર્જપોષક છે. ફળના શુભ પણ એના જેવાજ છે દુધીયા દુધી—મધુર, રિંગળ, ગર્ભવૃત્ત પોષણ કરનારી, વૃધ્ધ, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક રૂચિકર, શીતળ, મતસ્તબક, રૂક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. એના ફળ—ગુરુ, રૂક્ષ, શીતળ, હલ્લ, કફકારક, માહક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે, અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના વેલાની સગીઆ.—મધુર, વાતલ, કફકારક, રિંગળ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—

(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દુધીઆ દુધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૪ દુધેલી.—(સં દુઝિકા. મં દિં દુધી) દુધેલીના નાના ગાડ પ્રથમ લાયકાર હોવા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે એના પાદડા ભાગના પાદડા જેવા પરતુ કિચિર કિચ્ચ લીલા રમના અને નાનાં હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દુધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે વેલાનો ગગ કિચિત લાલસર ઉદાર ગળો હોય છે એને ભાગરાના જેવાજ કૂચ આવે છે ઘરની આલુબાલુએ પણ આ છોડા વાવે છે, એને લાખી શીંગા આવે છે + દુધેલી —મધુર, વૃધ્ધ, રૂક્ષ, માહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભ-

+દુધેલીને કોઈ દુધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાગલા અને બીજી જાતલા નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ પ્રથમા આજળ કરેલ છે. આ જાતલા દુધેલી પણ મ. પટેળના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની ભ્રમે છે. જેમાની એકનું વર્ણન અહીં મ પટેળએ આપ્યું છે, તે અને બીજી જેને લુણીની લાજ અથવા ચણી નાં પાદડા જેવા ઝીણા પાદડા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ઘેરા લાલ ફલ આવે છે તેની ડાડીમાથી દુધ નીકળે છે હાઈ તેને સમાત

રસાયક, તીખી, ધાતુનર્ધક, હઘ, ઉષ્ણ, પારદશયક તથા મલસ્તબ્ધ છે, અને મેહ, કફ, કૌલ તથા દુમિતો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) મૂળવ્યાવ ઉપર—દુષ્ક્રીના પાદકાનો રમ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજુ લી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગુ કરી મતન ચાગ પાચ દિવસ આપવું, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે (૨) મુખારકી રોગ ઉપર.—(યાજ્ઞકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકણ પેટમાં એકડી થઇ મળની ગાઠ બાજે છે તે ઉપર)—દુષ્ક્રીના મૂળ ગાયના તાજુ દૂધમાં ધસી થકિન પ્રમાણે પાવા, એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદારે રોગ નીકળી ન્ય છે (૩) વિપમજ્જર ઉપર—દુષ્ક્રીના મૂળ કાનમાં રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) બાહરડાંને દૂધીયા રોગ થાય છે તે ઉપર—દુષ્ક્રીના મૂળ કડા પાણીમાં ૧ તોલા સુવી ધસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૧૦ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ ગેમ બહોળ હલકો થાય છે

૩૦૫ દેવદાર.—સં ૬૦ કં તા ૦ મલા ૦ તુ ૦ દેવદાર મં ૬૦ દેવદાર ૦ દેવદાર તૈ ૦ દેવદારચેદુ ૦ અં ૦ શંજરતુલજન, સંજરતુલવરૂ લા ૦ સિદ્ધમહેવદાર

હિમાલય પવત, ધ્વજદેશ, બગાલ અને પિનાચ, એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ વધ્યા થાય છે એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે બહુજ ઉચ્ચ વંધ છે ત્રીમ ચાળીમ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે આ વૃક્ષ સો બેમાં વધ સુવી રહે છે જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ બહોળ થાય છે સાગના કરતાં આ લાકડું બહુ હલકું છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવ છે રાજ્ય લોકો માટે એ લાકડાની ફર્નિચી, ગલખત વગેરે બનાવ છે દેવદારનો છૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન—ટાઇન તેલ બને છે તેલીઆ દેવદાર—પાકકાળે તીખો, સિન્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તબ્ધ, આમોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉવરસ, સોળે, ખરજ, હેડકી, તદ્રા (મૂર્ચ્છા), રકાદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે કાષ્ઠ દેવદાર—ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, વાયુ જૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યવરો નાશ કરે છે xસરજ દેવદાર.—તીખો, કડવો મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કાષ્ઠશોષક તથા સિન્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કષ્ઠરોગ, ત્રણ, સોળે, ઠડૂ (ખરજ), કઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉષ-

દુષ્ક્રી પણ કહે છે આ દુષ્ક્રીનાં છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોહ એ કુદ જમીન રોકે છે એથી એને છાતલા દુષ્ક્રી કહે છે આ નાની જાત સીરોગની દવામાં દાખલો વધારે વાપરે છે

x મ. શાલીગ્રામ આદિ નિષટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના મુંદર-નેજ ચન્દ્રમ, સરજરૂપ, કૂપવિશેષ, ઇશિક વગેરે નામોથી ઝાળાયે છે, ત્યારે અહીં ત્રણ જગ્યાએ વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની ભાવિત ઉપન કરી છે કાષ્ઠ દેવદારમાં તેવ નથી

રસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા બીજો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) ઉરુસ્ત ભ ઉપર — દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) કફ ગલગડ ઉપર — દેવદાર અને ચીરામૂળ (કવડગમૂળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) અપચી (ગડાગાળો એક છે તે) રોગ ઉપર — દેવદાર અને સરગવાની જાલ કાઢીમાં ગરમ કરી લેપ કરવો (૪) દેવદારાદિ કાઢો — દેવદાર, વજ, કાષ્ઠ, લીડીપીપર, સુર, કાચફળ, નાગરભોય, કરીયાતુ, કડ, ધાણા, હરડે, ગળખીપર, ભોરીગણ, ગોખર, ધમાસો, જીલી ભોરીગણી, અતિવિષ, ગળો, ખીલી અને શાહજીર, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંમ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શળ, કામ, તાવ, શ્વાસ, મૂરછાં, કફ, મરતકપીડા, ખડખડ, તૂપા, દાહ, તદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી એટલા ઉપદ્રવ-યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સ્તિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬ દેવબાવળીઆ — સં કિંકિરાટ, નીમબ્બુલિકા મં ક કર કાઠ, દેવબાવળી હિં કિંકિરાટ ગુળં રામમાવળ કાં મધિલાન

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાંડ થતું નથી એને કાઢો તથા ફૂલ પછી બાવળ જેવાજ પીળા રંગના આવે છે એ ઝાંડને સાખ આવે છે દેવબાવળીઆ — તુરો, કડવો, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્ત, તૂપા, વ્રતદોષ, દાહ તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ — (૧) હડકાચેલા કૂતરાના વિષ ઉપર — દેવબાવળીઆના તાળ મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાણુ એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાણુ પથ્થ પાળવું

૩૦૭ દ્રાક્ષ (ફરોખ) — સં મં તેં દ્રાક્ષા હિં દાખ. કં દ્રાક્ષે કાં અચુર અં કોસમીસ, એનબજબીય હં મેધપ. લાં બ્હાઘટીમ બ્હીનીફેગ

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે એ વેલા વાગ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે દ્રાક્ષ બાજુ કરીને બધા ખડોમાં થાય છે હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તેમાં ત્રણ જાત છે લીલી, કાળી અને ઘોળી સર્વમાં ઘોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોઢી હોય છે આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલીને લીલીજ ખપી જાય છે અગ્નસ્તાન, પર્શિયા અને મરકન, એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, તેથી તેને મુકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે એદાણા, મુન્કા, ખીસમીસ એવા મુકી દ્રાક્ષનાં નામે હોય છે એદાણા કિંચિત ઘોળા હોય છે અને તેમાં બી હોતા નથી મુન્કાદ્રાક્ષ કાષ્ઠક કાળી હોય છે અને ખીસમીસ ઘણું કરી એદાણા જેવી પરતુ નાની હોય છે દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની જૂખ અને નગમન સમય કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા ક્રાંતરુદ્ધિ કરનારી છે દ્રાક્ષના રસનો આમલ કોલેરા ઉપર ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે દ્રાક્ષના પાકાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને સાકડાનો કાષ્ઠકાષ્ઠ કાળો રચ કરે છે ખાંધી દ્રાક્ષ — સ્વરને હિતકારક, અધુર, તુસિકર, પાકડાને સ્નિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રજ, ગુરૂ, તુરી, સારક, આદી, જૂષ, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉષ્ણરુચ, ઉલટી, સોજો, બ્રમ, જવર, દાહ, મદાલય વાતાપિત્ત કફરુચ કમળી, વાતગત, રક્તપિત્ત

તથા આખા ૧ વડુનો નાશ કર ૭ લાખની દ્રાક્ષ—કંઈક રક, ધર, ખડી, પિત્તલ, કંબુ, રક્તપિત્તકરક, ત્રાયકારક, દીપત અને વાતનાશક છ કુણા (કાચી) દ્રાક્ષ—વેશદ, ઉચ્ચ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે પાણી મુકાચેલી દ્રાક્ષ—૧૫૫, સતપણુ, બદર અને પૌષ્ટિક છે કાળી દ્રાક્ષ—(બીજવળી) શી, હલ, વૃષ્ય, ધર, વાતનુલમન, સિન્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમભર્યક છે, અને દબ, મુચ્છા, દમ, ઉરસ, કંઈ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉત્તરી તથા હૃદયવ્યથાના નાશ કર ૭ લાખ દ્રાક્ષ (બેદાણા નીર્ગળ) —મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રચિ-કર, ખડી તથા રસળ છે, અને દમ, ઉરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષત-ક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વડુ, પિત્ત અને મુખ માહેની કડવચનો નાશ કરે છે ઉપચાર—(૧) અમ્લોપિત ઉપર—દ્રાક્ષ તથા બાળકરક સમઝાગે અને તેના બનાવર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી. બદલ અમ્લપિત, ગળુ અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરમ, બમ, મદામિ તથા અમ્લોપિતના નાશ થાય છે (૨) વંતુરાના વિષ ઉપર—દૂધમા દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો (૩) હડતાલ અન જાલના વિષ ઉપર—ઉલટી કરાવી પછી પાણી દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલા નાખી તે પાવી (૪) ઘાતુક્ષય ઉપર—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીડીપીપર આપવી. (૫) તૃષા રોગ ઉપર—કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઠો પાવો (૬) મુચ્છા રોગ ઉપર—દ્રાક્ષ અને આમળા બરી વાટવા તથા તે મધમા આપવા (૭) સ્તનપાત જવરમા જીભે કાતરા થઈ અવે છે તે ઉપર—મધમા દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી (૮) મૂત્રરચનને માટે—કાળી દ્રાક્ષ ચર તોલા રાત્રે ૬ઠા પાણીમા પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમા થોડી જીરાની જુડી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદારે ચરમી નીકળે છે પ્રતિ પ્રમાણે કાઠને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે (૯) ક્ષતકાસ ઉપર—બિયા કાઠેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાળુ લી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમા ઘાલી તે બરણી ડાઘરના દબલામા ઘાલવી પદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઠી તે માહેનુ ઔષધ રોજ સવાર સાજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોજીએ ખાવુ (૧૦) શુગ્ર ઉપર—દ્રાક્ષ અને અરકુસીનો કાઠો પાવો (૧૧) જીભ, તાળુ અને ગળુ, એનો શોષ શાંત થઈ મહેદામાં રૂચિ આવવા માટે—દ્રાક્ષ અને આમળા વાડી લીમા ગેળવી મુખની અદર યોળવા અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મહેદામા રાખવી (૧૨) મિતજવર ઉપર—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઠો પાવો (૧૩) શીતળા અને ગાવર, એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગોળનું સત્વ, ૩ ભાગ ખાડ તથા ૧ ભાગ જીર, એ પ્રમાણે ભેગુ કરી નિવડેલા માટલામા ભરી તે મિઠાણુ પલળે એટલુ ગાયનુ ઘી નાખી આથી રાખવુ, અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્ત-વિકાર રામન થઈ મગજ સુધરવા માટે—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમા બેદાણા

દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકળી તે દૂધ રોજ સતી વેળાએ પીવું (૧૧) મૂત્રકુંઘૂ ઉપર—કડા પાણીમા કળી દ્રાક્ષ પત્રાળી તેમા સાકર નાખી પાવી. (૧૨) પિત્ત-વિકાર ઉપર—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમા મમળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમા જીરાની બફા અને સાકર નાખી પાવે એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર—દ્રાક્ષ મધમા પાવી. (૧૮) મૂત્રકુંઘૂ અને મૂત્ર.રમર ઉપર—દ્રાક્ષનો કઢો પાવે.*

૩૦૮. વમાસો.—૫૦ બ. ૦ દુરાલભા, ધન્યમામ મં ૦ ધમાસો, કોટે ચુલુક હિં ૦ હીચુલુ, ધમાસો. કં ૦ વચિદુરે, નેલઈમળ તૈં ૦ પિચરેમદિ, દુલગોડી. ૩૦ ૦ પાદ મર્દ ૦ શુક ષ લાં ૦ ફેરેનિયા અરેમિકા

ધમસામા બે ત્રણ પ્રકાર છે એ ઝડના અગ ઉપર રોગણીના ઝાડ જેવા સુમારે આગળભર લખાઈના કાઠા હોય છે એની ઉચાઈ સુમારે એક લાસ હોય છે એના પાદડા ચીમરડાયલા તથા લાના હોય છે એ પાદડા છોડતો જીનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે આર્તિક મસના અરસામા સર્વ પાદડ ખરી પડે છે અને ઝાડનો રગ પીળો થવા લાગ છે જવાસાને પણ ધમાસો કહ છે એ ઝાડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીઠામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામા “તુરજીની” કહે છે એ સાકર આ દેશમા અરબરનાનમાંથી આવે છે એ સાકર જુનાનિ વૈષ્ણે બાળકાને રેચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે ધમાસોx.—જવાસો શરપુખાના જેવા (મધુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવા,

* સિઘાઈ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર—રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૦૫ પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાના બીજ કઢાડી નાખી તેમા મજીદ તોલા ૨૫, હિ મજ તોલા ૨૫, કામદી એલચી તોલા ૨૫, મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી

x આયુર્વેદ મથિમાં—જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાંથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કરે છે હિક્કમતમાં—આ છોડવાની પોટીશ બાધવાથી અથવા તેની કૂણી આપવાથી હરશનો નાશ થાય છે એનો રસ નેત્રની દ્રષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂરણનો વાયુના રોગમા નરય આપે છે એના પાદડામાંથી જે તેલ બને છે તે સધિશ ઉપર ચોપડે છે, તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરશ ખરી પડે છે મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે,—પુરાણાન, મવારનહર, કરજસ્તાન અને હમઘના મુલકમાં આ છોડને કાપી લુગડામાં બાંધી નીચાવવાથી ‘તુરજીની’ નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે, મિત્તને કઢાડે છે અને કફને બેસાડે છે વળી રૂધિગને શુદ્ધ કરે છે દૂધની સાથે આખવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામદેવને વધારે છે ચક્રદત્તમા જવાસાને મજને શુદ્ધ કર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે સુશ્રુતમાં—જવાસાને ઉષ્ણ-ભક્ષિકા, (હિંદુ બક્ષણ) વર્ણન કરે છે. અને કફમેહકર, મૂત્રકુંઘૂનાશક અને મુઘનાશક ગણેલ છે, તથા તેજ ગ્રંથમાં તેને ‘ગિરિલિંગ’ નામથી લખે છે.

ખલકર, અમિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે, અને કક, પિત, રાતો કાઠ, વિસર્પ, મેદ, બમ, મદ, વાનરકા, તૃપા, ઉલટી, ઉધગમ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે **વમાસો રાતો**—નાખો, કડવો, મધુર, ગ્લતશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃપા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત, કક, કાઠ તથા તાવનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) ઉવરસ ઉપર—ધમાનાનું અથવા તેના મળનું ધૂત્રપાન કરવું (૨) તાળવામા કાઠા પડે છે તે ઉપર—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અગમ કાઠી તેમા સાકર નાખી મારી ગેઠે કઢવી આટણુ તૈયાર કરવું એ આટણુ વારવાર ટીપુ ટીપુ તાળવામા પાડતા જવું, તેથી કરી એક દિવસમા રૂઝાઈ જાય છે (૩) જખમ ઉપર—આગ તુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૪) હેડકી ઉપર—ધમાસાનો કાઠો મધ નાખી પાવો (૫) જમ મૂઝાઈ વગેરે ઉપર—ધમાસાનો કાઠો કરી તેમા ગાયનું ઘી નાખી તે પાવો (૬) પથરી અને મૂત્રકૃમ્મણ ઉપર—ધમાસો, ડાહ અને કાસના મળનો ગઠો કરી તેમા મધ નાખી પાવો (૭) શીતપિત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર—ધમાસાનો કાઠો પાવો (૮) અતરવિદ્રવિ ઉપર—ધમાસાના મૂળ આખાના ધોવરામળમા ધસી મધ નાખી પાવો.

૩૦૯ ધરો (દરોહ)—મં દર્વા મં હરણી હિં દૂખ કં હસુગરેકે તેં દર્વાનુ તાં અરથ તું કરિકપતી મલાં કરકપુલ્લ ગોં છગ્ગાકુર ઈં કિર્પિંગ માછનોડન લાં સાછનોડન, ડેકિલન

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે ધરોના બેટ લીલાજમ અને મુગેશ્વિન દેખાય છે આ તૃણની અદર એવો એક ત્રિલક્ષણુ ગુણ છે કે કેટલીક મુદત મુખી વરસાદ ન પડે ત્યારે મર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલાજ હોય છે દુકાળમા ઠોરોને ચારો મળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ ખોલી લાવી ખવરાવે છે ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજના પશુ શાય છે ગજપતિપૂજનમા તો ધરો અવશ્ય જોઈએ ધરો ધોડાને ધણી સારી લાગે છે ધરો સાધારણ—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તુમિકારક છે, અને પિત, તૃપા, ઉલટી દાહ, રક્તદોષ અમ, કક, મૂઝાઈ, અશ્વિ, વિસર્પ તથા જૂતળાધાનો નાશ કરે છે ધોળી ધરો—મધુર, ત્રિચક્ર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃપા, કક પિત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **લીલી ધરો**—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, ત્રિચક્ર, સજ્વન, તુરી તથા રક્તરોધક છે અને ગ્લતપિત, અતિસાર, તાવ, પિત, ઉલટી, કક, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃપા, દાહ તથા ગર્ભ-દોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર—ધરોનો રસ નાકમા પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર—ધરોના મૂળાઓ રસ માસો

એને વાતપિત—સશમનકર્તા કહે છે ચરકમાં—એને સારક માનેલ છે તથા નાના ખાળકોની ખાસી ઉપર હરડે, લીટીપીપર અને દાહના ચૂર્ણમા મધ અને માખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે

૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવુ (૩) પરજવા ઉપર—ધોળી ધરોના રસમા ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવા (૪) ખાલી ચર છે તે ઉપર—ધરોના મૂળ, ધોળા કાથો, ઉપરાના પાદડા ઉપની ફાડ અને ગાવરાના બી વાટી ચોપડવા (૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—ધોળી ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ કડી કાઢમા માન દિવસ પાવો એટલ જેને જમ્બરે પહોંચ્યા છતા મોઈ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતુ નથી તે આવરો, અને જેનો અટકાવ બધ થયો હશે તે પછુ આવશે (૬) મરુતક રોગ ઉપર—ધરોના રસમા ચોખા વાટી લેપ કરવો (૭) ઉલટી ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમા ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમા સાકડ નાખી તે રસ પાવો (૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર—ધરોના મૂળ સુતરથી વીટી હાથે બાધવા એટલે મર્વ પ્રકારનો તાવ થમી નય છે (૯) આગાંતુક પ્રજ્વ ઉપર—ધરોના રસમા અથવા દારૂણદરની જાલના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ

૩૧૦ ધવ.—(ધાવડો).—સં ધવ મં ધાવડા હિં ધા, ધાવા બં ધાઉયાગાછ કં સિરિવરે તૈં નાગિજ્યેદુ લાં એનોગિમન્ લાટિકાસિયા

ધવના ઝાડ મોટા મોટા હોય છે આ ઝાડનો રંગ ધાગાશ પડનો હોય છે પાદડા નાણાના પાદડા જેવા લાખા હોય છે ધવને ગુદર પુષ્કળ આવ છે ધવનુ લાકડુ ઈમારતી કામમા ઉપયોગી થાય છે મકણુ પ્રાંતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે ધવ—એ તુર, રીતળ, મધુર, તીજુ, દીપન તે કચિકર છે, તથા પાકુરોગ પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે એનાં ફળ—કડા, ગ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, મહત્ત લોક તે વાતુળ છે, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ.—(૧) જખમ ભરાક આવવાને.—ધવની જાલ ખાડી વસ્ત્રગાળ કરી મોડાના મુત્રમા કાલની જખમ ઉપર ચોપડવી

૩૧૧ ધંતુરૈ—સં ધંતર મં ધોતગ, ધાત્રા હિં બં ધંતુરા કં બિસિમ મદયુષ્ટિકે તૈં તેલ્લાઉમિતે તાં હિમાતે. તું અમે. મલાં અમાત ફાં નેજમામિલ તાતુગ અં નેજમામિલ ઇં ચોર્નં અપલ લાં પ્રદુગ દ્વાનોનિયમ

ધંતુરાના ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે એમા બે જાત છે. કાળી અને ધોળી કાળા ધંતુરૈ ઔષધિ છે ધંતુરૈ મણો માદક છે ધંતુરૈ પેટમા જખથી કેક ચડે છે કાળા ધંતુરાના ઝાડ અને ફૂલ કાળા હોય છે ધંતુરૈ શ્વેતાદિ લેકે પાંચ પ્રકારનો—કાતિકર, ઉષ્ણ, તીજો, અગ્નિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાતિકર, ગુરુ તથા વર્ષુક છે, અને કોઠ પ્રજ્વ, કફ (ખગ્ગ), કૃમિ, જ્વરો, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વચોપનો નાશ કરે છે કાળો*

*જે ધંતુરો રમ અત્યત કાળા અને દાડલી, ફળ, ફૂલ, પાદડા અને સર્વાંગ કળુ હોય, એ ધંતુરામા ઝેર વધારે હોય છે અને એનાં ગુણુ પછુ વધારે છે ફળ સુકાવાથી કઠોર થઈ નય છે એના બીજમા ઝેર વધારે છે એ બીજોને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણુ પછુ થાય છે. બધેન્દિક ધાતુપુષ્ટિના

ધતુરો એક ગુણવળો છે ઉપચાર—(૧) ગલકોરે (લાપાટીયું) થયું હોય તો—ધતુરાના પાદડનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૨) ઉત્તરસ ઉપર—ધતુરાના પચાગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ ફળ, જાલ) લઈ તેનું મૂત્રપાન કરવું (૩) સર્પદંશ ઉપર—કાળા ધતુરાના મૂળ, કંકોડીનો કાદો અને હાડકીનું મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવું અને અમીઝાનું અજનન કરવું ઉતાર લી પાવું (૪) ધતુરાના વિષ ઉપર—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું લાલ અંરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા. રીગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવા કપામના બીજ અને ફળનો કાઠો પાવો લી પાવું દહી પાવું ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું લી છુના રસમાં ગળીના મૂળ ઘસી પાવા. (૫) વાળા ઉપર—કાળા ધતુરાના પાદડનો રસ ૬ માસા અને લી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું આખા દિવસ કાઠી પશ્ચ પાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહી પાવું વાળાની જગ્યાએ ફાલો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધતુરાના ફળ પ્યારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાધવી રોજ નવી વડી બેમારવી કિવા ધતુરાના પાદડા રાખ પાનમાં પાવા (૬) સોજા ઉપર—ધતુરાના પાદડાનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો, અથવા ધતુરાના પાદડાના રસમાં ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિવા કાળા ધતુરાના મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૭) વાળા ઉપર—ધતુરાના બી, અબાડાની જાલ, ગળ અને મીઠુની જૂકી લીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એટલે વાળા બહાર નીકળશે (૮) વીંછીના વિષ ઉપર—ધતુરાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી દશ ઉપર ચોપડવી (૯) ગલગંડ, બદ્ધ અને ગાંઠ ઉપર—ચાખ્ખી જમીન ઉપર વગડાઉ જાણ્યા થાળ આકારે પાથરી અમિ કરવો અને તે બધા જાણ્યા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ધોળા ધતુરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઢાઇ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડા થાય એટલે તેનો લેપ કરવો (૧૦) ઉન્માદ ઉપર—ધતુરાના ચાગ બિયા નવટાક લી સાથે આપવો (૧૧) ચૈનિશૂળ ઉપર—કાળા ધતુરાના બે ત્રણ પાદડા પ્યારીક ઓષધોમાં એના બીજોનો અવહાર પ્રથમ લખેલ છે. એના બીજ પ્રમેહનાશક છે કાલા ધતુરાના પચાગની ધૂણીથી ખાસી મટે છે ધતુરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધતુરાની મીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે અથવા એને વાટીને પાચ તથા ઘારોણ્ય દૂધ અને લી મેળવીને પીયે ”

ધતુરાના બીજ ચાર પહોર સુધી ગોમૂતમાં પલાળી તેના ફોતરા કઢાડી નાખી પ્રયોગમાં લેવા

ધતુરાના ફળોને કાણ્યા પાટી દરેકમાં અઢક અને મોરચુનું ચણાની દાળ જેવડી કાકરીઓ ભરી ડમળી આપીને જમીન ઉપર જાણુ પાથરી તેમાં તે ઝાંઠની ઉપર જાણુ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાદવા બદામાં પછી તે વાટી તલનક તેલમાં શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે

વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમા પાટલી કરી યોનિમા રાખવા એટલે સર્વ પ્રકારનું યોનિશ્લેષ બંધ પડે છે (૧૨) હાથ-પગ ફાટી ના પડે છે તે ઉપર—ધતૂરાના મિયા અને સિંધવ પાણીમા વાટી ગાળો કરી તેમા ચોપટ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીયુ નાખી પચન કરૂ ત્વ શેષ ગ્લા પછી હોનારી તે ચોપડયુ (૧૩) ખસ ઉપર—કળા ધતૂર. ૧ મિયાનુ ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરસ કરી ચોપડયુ (૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર—ધતૂરાના બિયાનુ તેલ શરીર ચોપડયુ (૧૫) ચોર્ધાઝા ઇત્યાન્નિ સર્વ વિષમ જ્યરપદિક તાવ ઉપર—ધતૂરાના પાદડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધો તોલા પરિત, ચાર તોલા દહીમા તાવ આગ્યા પહેલા એક કસાક અગાઉ આપવે. (૧૬) કણ્ઠાવ ઉપર—ધતૂરાની ભાજનો રસ કાનમા પાટી તે ઉપર થોડું કંક નાખયુ (૧૭) શોભાદર ઉપર—કળા ધતૂરાના પાદડાનો રસ ચોપડયો એટલ મોળે ઉતરશે (૧૮) નપુસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે—એક જ્યરપદ કોરી તેમા અરીજુ બરનુ અને તે જ્યરપદ કળા ધતૂરાના જીરવામા ઘાલી, ઉપર કણુક લગાવી, તેને અગારમા ખાસી, પછી ઉપરની કણુક દૂર કરી, ધતૂરાના જીરવા સુદા ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળાઓ કરવી અને રોજ એક ગોળા ખાધ ઉપર દૂધ પીયુ એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેયુ એટલે નપુસકત્વ દૂર થશે

૩૧૨. ધામણુ.—સં ધનન, મં ધામણુ હિં ધામિન, બં ધામની, કં બીદુવ

ધામણુના ઝાડ લજ્યુજ મોટા થાય છે ધામણુના પાદડા હાથનળીઆ જેવડા હોય તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાદડાનુ એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતા લાંબુ થયેલુ હોય છે ધામણુનુ લાકડુ ચીકણુ અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે ધામણુ—તુરો, જૂથ, મધુર, તીખા, બલકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિચિત્તુ ઉષ્ણ તથા મણુરોપણુ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શ્લેષ, કકરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરુ છે તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) અતેસાર ઉપર—ધામણુની જલમા પાણી નાખી, રસ કાઢી, તેમા શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) ભોટ થોડો કાલવી પાવે

૩૧૩. ધાવડી.—સં કં ધાતકી મં ધાવટી કાં ધાવશી હિં ધાવધ ધાય બં ધાધ તૈ ધાતુકી લાં વુડ ફોર્ડિયા, ફોર્ડીયા ધ ધ્રીસલી આરોમેટોલ

ધાવડીના ઝાડ સુમારે માથોડુ બે માથોડુ ઉચા વધે છે એના ફલ લવચ જેવા અને રાતા રંગના હોય છે પાદડા શેરડીના પાદડા જેવા અને તે કરતાં રંગે લજ્યુ લીલા હોય છે ફૂલનો ઔષધમા તથા રંગના કામમા ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ પ્રકચુમા અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે ધાવડી—તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ, તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષ્ણ, વિસર્ષ, મજ્જ,

દ્રુમિ, અતિસાર તથા વ્રતદોષનો નાશ કરે છે * કુલ્લ:—સ્વાદુ તથા રુચી છે અને વ્રતપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગુમડા ઉપર—ધાવડીના ફૂલો ચૂણુ જવામાંના તેવમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદંધ નશુ, વિમય, ક્રોધપશુ, લતાવશુ અને ઘણા દિવસનું કુટ નાડીવશુ મરી નમ છે (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—ધાવડીના ફૂલ, મોચરમ, ઇંદળવ એ નવ સમલાને લાઈ ચૂર્ણ કરી તે એ માસા પાણીમાં આપવું (૩) બાળકની દાનપીડા ઉપર—દાન આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીડીપીપર, આમ-ગાનો રમ, એમાં મધ નાખી દાનના નવલામાં ચોપડવું (૪) પ્રદર ઉપર—ધાવડીના ફૂલનો ઢાઢો નજી દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શકિત પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાડ નાખી પાવો (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર—ધાવડીના પાદડા અને સુકનો ઢાઢો સાકર નાખી પાવો (૬) રતના ઉપર—કાળી કાવળી—(મોડી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની ગખ મધમાં કાસવી લેપ કરવા (૭) મધુચારીના વિષ ઉપર—ધાવડીના પાદડાનો રસ પાવો અને શરીરે પશુ ચાળવો

૩૧૪ ઘેડશી—(મં ઘેડશી મં ઘેડસે) ઘેડશી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે આ વાર્ષિક ફળ શાક છે ઘેડશી ઉનાળામાં થાય છે તેનો રંગ ધોળા કાળા જેવા થાય છે આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ સુમારે શર દોઢશેર વજનતી હોય છે એનું શાક કરે છે ઘેડશી—એ વાગુણ, રૂલ, મૂલ-વર્ધક અને પથરીનાશક છે

૩૧૫. ધોળી.—ધોળીના ઝાડ દુગરાળ પ્રદેશમાં થાય ૭ ધોળીના પાદડા લીંબડીના જેવા હોઈ દળવાળા હોમ છે ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો જાતખાધા ચ્છી નથી અને સર્પ અગ ઉપર ધસી આવતો નથી એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પામે રાખવી ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે એના વેલા થાય છે એ ધોળીના લાકડા પશુ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે

૩૧૬. ધોળી પીલુડી—મં કાકમાંચી x મં કાવળી પાદરી હિં નં એતકાવળી

* આને દત્તરામ ચોખાએ ક્ષુપજાતિની વનસ્પતિ અને મ શાલિઆમજાએ વૃક્ષ માનેલ છે ઉપયોગ—દત્તરામમાં ધાવડીના ફૂલ અત્યંત હિતકરી છે ફૂલ, પાલ—માત્ર ૨ માસા

x અહીં આ પીલુડીના નામમાં સરજૂત નામ કાકમાંચી લખ્યું છે શાલિ-મામના અને દત્તરામના નિષ્પટ ઉપરથી જોતા એમાં પીલુડીનું વર્ણન કરેલ છે, એમ એની પ્રકૃતિ તથા ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે પરંતુ મ પહેલુએ પીલુડી (ગોણી તરીકે) જુદી લખી છે, અને તેમાં પ્રકૃતિ તથા ગુણ દોષનું વર્ણન કરેલ નથી એથી આ બન્નેનું જુદાપણ જાણવાનું વિશેષ સાધન મળતું નથી માત્ર અહીં મં કાવળી પાદરી નામ આપેલ છે, તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી

પીલુડીના વેશ હોય છે એ વેશના પાદડા ત્રિદળ હોઈ તેને કાચા હોય છે વચ્ચાના રમ પ્રથમ ગતો હોઈ પછી યોગા થાય છે એ વેશો બહુકે કેકાણે વાડ ઉપર થાય છે પીલુડી રસ વખતે ઉખ્ખુ, કડવી, તીખટ, રસાયેન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ણ, કલ્પ, ધાતુવધ ક, નેત્ર્ય, રૂચિકર, સારક અને લવુ છે, તે કફ, શલ, અશ, મોગે, ત્રિદોષ, કોદ, કંદ, કર્ણકોટ, અતિસાર, ઉચ્ચકી, ઉચ્ચકી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હરોગ અને મેલનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે.—પીલુડીના મૂળ કેટ માધવા (૨) પ્રદર ઉપર.—પીલુડીના મૂળ ચોખાના ધોવરા-મણુમા ધસી આપવા (૩) અવાજ છુટવા માટે.—પીલુડી અને ઘોળી ચણોડીના પાદડા, ચોડાવજ અને કોષ, એ સમભાગે લઈ સુકરી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમા થોડી લીડીપીપરની બૂકી નાખી મધમા કાલવી સોપાગી જેવડી ગોળા કળી. આ ગોળા જોડામા રાખી રસ મળી જવો એના ચોળથી અવાજ ખુલશે (૪) ઉલ્લસી ઉપર.—પીલુડીના મૂળ અને હિંગ એકલ આપવા (૫) અમર-પિત્ત ઉપર.—પીલુડીના મૂળનો કાઠો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમા થોડી રોંભી હિંગ નાખી આપવી (૬) ધાતુરુચાનની કડકી ઉપર.—પીલુડીના મૂળ કડા પાણીમા દિવા ગામના તામ્ર દધમા ધસી તેમા ખડીસાકરની બૂકી નાખી શકિત પ્રમાણે આપવું. (૭) જ્વરજ્વર ઉપર.—પુષ્પાર્કમા થોડી ઘોળી પીલુડીના મૂળ લાવવા, અને તે લાલ ભત્રે લાથ અથવા ગળે અમર તો મસ્તકે આપવા (૮) નિદ્રાનાશ કર થવા માટે.—પીલુડીના મૂળ સુતરમા બાંધી પાંચડીના છેડે બાંધવા એટલે નિદ્રા આવશે

૩૧૭. ઘોળી ફળી (શીલુલી) —સ૦ પાકુળી, ધુસરી મ૦ પાટડી, પાટરમળી, પુસેરી હિ૦ પાટલી ક૦ મણુમડે. લા૦ ફલુળિયા દયુકાપાષરમ.

છે ખરી પરતુ ઘોળી પીલુડીનું વર્ણન મ પદ્ધતિએ પૌતાન્ત બુદ્ધિનિષદ્ધતા ન ૩૬ અને તેની રીપણીમા આ પ્રમાણે આપ્યું છે —“ મ૦ કાકનાસા મ૦ ચોર જેવત કાવળી, ચોર કાવળી મુ૦ કાકનાસા, જેવત પીલુડી, રાજગદે હિ૦ કોલા-ડાડી. બ૦ ફેલિયાડી ક૦ હિરિયકાગેદિરિ ન૦ બેલુમસન્દિચેદુ, કાકોડાચેદુ લા૦ જિન્નિમાસિલવેરી રીપણી ચોર જેવત કાવળી (પીલુડી)ના વેશનો વિસ્તાર મોટો હોય છે એના પાદડા પીપરના પાદડા જેવા હોય છે એના ફલ અદરથી ઘોળા ગમના હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશપર) હોય છે એને પાંચ પાખડીઓ હોય છે આ વેશીનું સર્વ અગ્ર દષાળ હોય છે આ વેલ બહુજી કડવી હોય છે. એને બર્જો જેવાં ટાકદાર એક ની ટાંડાની બંને ફળ આવે છે એને ત્રણ બારા હોય છે. કાવળા (કામડી)ની ચાચ જેવી એ ફળની ટોક હોય છે એથીજ આ વેશને કાવળી એવું (મરાઠીમાં) નામ પડેલું છે એ વેશ બહુજી કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઉલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે એ મોટી તીવ્ર વનરપતિ છે. એનો મુદ (ચીક) મુમડા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ચોપાડાથી તે જલહી ખેસી જાય છે.” હવે અમ.રા સહવાસી બધુઓ આજ વનરપતિને પીલુડીના નામથી ઓળખે છે.

ધાળી ફળીના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડની ઉચાઈ સુમારે હથ દોઢ દાઢ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે એને રાષ્ટ કરના મોટા બીયા આવે છે એનો રમ ધોળો હોય છે એ બીયા દોરોતો મોરાક છે દુઃકાળમા લોકો ધોળી ફળીના બીયાનો લોટ કરી લાખગી બનાવી ખાય છે ક્ષુદ્ર વગરપતિ પણ આજીવન કદલી ઉપયોગી છે એ આ ઉપરથી સમગ્રાય છે ધોળી ફળી — મધુર, બલકર, વૃધ તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોમ, મૂત્ર, મૂત્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે

૩૧૮. ધોળો ચપો:—(સં ૨૧૯૫૩. મં ૦ પાદરા માયા હિં ૦ ચ પા) એને “ ખાચપો ” પણ કહે છે. આ ઝાડ ધણુક પ્રતિમા થાય છે એ ઝાડના પાદડા લાખા હોય છે અને તેના ફૂલ ધોળા હોય છે એ ઝાડ બાજુન મોડુ થાય છે આ ઝાડ વણુજ પોચુ છે એ ચપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે સરીર લાગવાથી ફેલો થાય છે જીના ઝાડને ક્યાક ક્યાક શીંગો આવે છે ચપાના ફૂલનુ ચાક પણ કરે છે ચપો:—મારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઠ, કડૂ (ખરજ), મણુ, ઘા, કંક, વાયુ, ઉદર તથા આપ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના થોડે અંગ ખહેડે થયુ હોય તે ઉપર:—ચપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાદડાનો શેક કરવો (૨) ગુમડા વગેરે ખાઠો બેસી જવા માટે:—ચપાના દૂધનો લેપ કરવા (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચપાની શીંગ ફરી પાવો. મુકાયેલી શીંગ પણ ચાલે માત્ર તે દૂધમા ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ (૪) રેશક:—ચપાની જાલ કોપરા સાથે ખાવી ઉતાર લી અને જાત અથવા ચપાની જાલનો રમ અને આદાનો રમ એકત્ર કરી પાવો. (૫) દાઢીયા તાવ ઉપર:—ચપાની કળીઓ દીટા સુકા પાનમા મૂકી ત્રણ બીડા કરવા તાવ આપ્યા પહેલા એકેક ફરીને અતરે અકે બીડુ ખવરાવવુ (૬) સર્પદંશ ઉપર:—ચપાની જાલ અને બીલીની જાલ એકત્ર ખાડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો બીજા બીધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સાથો ઉપયોગ થાય છે (૭) ખસ ઉપર:—ચપાનુ દૂધ, ચદનનુ તેલ અથવા કોપરાનુ તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરજ કરી ચોપડવુ (૮) દાઢીયા તાવ ઉપર:—ચપાના ફૂલના દીટડા કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમા ખાવા અને દાઢ ગડમાની સંધિમા પણ ખાવા.

૩૧૯. ધોળો મરવો:—(સં ૩૩૫૩. મં ૦ મરવા) ધોળો મરવો સુમારે વતબર ઉચે વધે છે કોષ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એના પાદડા મેથીનાં પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વામ ધણે સારો આવે છે મરવો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હ્રસ્વ, પિત્તક, કચિત્ત, રૂક્ષ તથા લઘુ છે અને કૃમિ, કોઠ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવુ ચાલ, કંક, રક્તદોષ, વિષ જ્વર, અશિમાઘ, ત્વહેપ (ખરજ), અગ્નિ, વાયુ, દમ, નાર્મ, ઉદોમ તથા વીછાના વિપન્ના નાશ કરે છે. એના પેત અને ફળુ એવા બે બદ છે. તેમાં પેતે બીધો મા લેવાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—મરવાનો રમ કાઢી પાવો

૩૨૦ નજોડ.—સં મં નિર્ગુડી કાં નિમડ, વણુપ હિં સન્ધાલુ, મેલ્લી
ખં નિર્મિદા ૫૦ વણુ કં બિગેલોક્કી ખી-લક્કી-નેક્કો નેં તેલ્લા, ખાવિલી,
તેલ્લવ. તાં નોકચી તું નેક્કી મલાં ધદાણી, બે-નોચી કાં પગુલ. અં
અસલુક, હણુલકુકા. ઈં કાષ્વલિગચેસ્ટટ્ટી લાં વાધરેકસનિગડે.

નજોડના ઝડ સુમારે દોઢ બે માથોડા ઉચા વગે છે એ ઝડ સર્વજ પ્રસિદ્ધ
છે. નજોડમા સાદી અને કાન્ના નજોડ એવા બે બેદ છે કાન્ના નજોડના ફૂલ લીલા
રંગના હોય છે અને પાદડા કાતગેલા જેવા હોય છે સાદી નજોડને પીળા રંગના
ખારીક ફૂલ આવે છે જે નજોડની બહારની જાંબ કળા રંગની હોય છે અને
ફૂલો કાળા આવે છે તેને “કાળી નજોડ” કહે છે તે અધિક ગુણુવાળી છે નજોડ
વાતનાશક છે સાદી નજોડ કરતા કાતરા નજોડ વધારે ગરમ છે જગલી નજોડના
ઝાડને મરાઠીમા “વણુઈ” કહે છે ઘોળા ફૂલની નજોડ:—તીખી, કડવી, રૂક્ષ,
ઉખુ, તુરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રોને હિતકરક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અમિદીપક, મેલાકરક
તથા વર્ણકર જે અને ગુદવાત, ક્ષય, સધિવાત, વાત, સોળ, આમ, કૃમિ, કોઢ,
કફ, મજુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, વિષ, યજ્ઞ, અરૂચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગુદ્ધમીઅયુ
સળેકમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે નજોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિ-
નાશક છે કાળી નજોડ.—કડવી, રૂક્ષ, ઉખુ, તીખી છે અને આખ્યાન વાયુ,
પ્રદર, ઉધરસ, સોળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે કાન્ના નજોડ:—પથ્થકર,
વર્ણકરક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે એના પાંદડાં:—
તીખાં, અમિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે * એના ફૂલ -
તીખા, ઉખુ તથા કડવા છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોળ,
અરૂચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પેદમાં વાયુનો સંચય
થયો હોય તે ઉપર:—સાદી નજોડના પાંદડાંના અગરસ છ માસા ધી છ માસા
અને મરીની ભૂખ ૪ ગુળ એકત્ર કરી આપવું અથવા નજોડના કુમળા પાદડા ચાવી
રસ મળી જવો. (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ અથ તે ઉપર તથા
સધિવાત ઉપર:—નજોડના પાદડા અને વાયવરણુના પાદડા કિવા સરગવાની જાંબ
એકઠી કચરી પોટલી બાંધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીકવાર શેકવું પછી
તેનાજ પોટો બાંધવો (૩) પ્લીહાદર ઉપર:—સાદી નજોડનો રસ ૨ તોલા

* નજોડના ઝાડની દરેક ઝાળીમા લાખા અને પાનજા તથા તથા અથવા પાચ
પાચ પાદડા હોય છે ફળ આખાના મોગની માફક ગુચ્છાદાર અને જળુડીઆ
રંગનાં હોય છે. નજોડના બીજને કેટલાક વૈદ્ય રેણુક બીજ કહે છે બન્ને પ્રકારની
નજોડમા ઘોળી નજોડના પાદડાં લીમડાના પાદડાથી કાષ્ઠક પહેળા અને કાગરા-
વાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નજોડને નિર્ગુડી કહે છે એના પાંદડા દુવે-
ગના પાદડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સંવાળાં હોય છે.
પુસ્તક અથવા લુગડામા ગંબવાથી તેમા જીવ (કુચો કમારી આદિ) પડવા નથી.
એની માના ૨ માસાની છે આ મિત્રાંચ એમા એક વન નજોડ નામે ગીજ જાત
પણુ છે

અને ગોનૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પદ્ય દૂધ જાન ખાવા. આઠમે દિવસ કાજીમા નવરાક થી નાખી પાવું (૪) વાયુથી ઘેટ ચડવું, મરીરમા સણુકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર—કાજા નગોડ, ભાખંદો, કાળી ગુળસીનો રસ કાઢવો અને સ્વચ્છ અજમે લઈ તેને એ ગસની સાત, ચૌદ કિંવા એકત્રીસ લાવનાઓ આપી સુકરી રાખવો. આ અજમે દરેક વખત ૬ માસા સુધી ચરમ પાણી માથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર—નગોડના પાલાનો આદ્ર આપી તે બાધવો (૬) દુધ પ્રણુ, નાનુર અને ભગદર ઉપર—નગોડના પાદડાનો કટક અને ૨૨ એમા તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરસંભા.—એ જાડ મોટા થાય છે એ જાડના પાદડા કાપક નાણાના પાદડા જેવા થાય છે. એ જાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છ આવે છે નરાળાનું ભાકડું ધમાગતના કામમા વણુ ઉપયોગી છે રખવાળેલા જગલમા આ જાડ ઘણું હોય છે ઉપયોગ.—(૧) બદ પાકવાને માટે—નરાળાના કુમળા પાદડા અથવા ભાગ અને જુના પાદડા અથવા ભાગ લઈ એકત્ર કરી બારીક ચાટવા પછી તેનો ગોળો કરી જાડ ઉપર બાધવો, અને તેજ પાદડાનો ૨ તોલા સુધી અગરસ કાઢી પાંવા. આ ઓપધ ગરમી છાટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નરસાતર.—સં નિશોતર મં તેડ. હિં નિશોથ, પનીસર. બં તેહડી ૨૦ બીજિનિગડે, નાગદતી. તૈં તેહ્વા, તેમડા તાં ચિવડે મલાં જોં તીગડ. અં તુરસુદ ઈં ટરુનીચરુટ લાં આય ચોમિયાટરપીયમ કાં નિસોથ.

નસાતરના વેલા હોય છે એમા ઘોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે અને તે ફૂલ ઉપગથી થયેલી છે આ વનસ્પતિ બહુ રચક છે ઘોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે આ વનસ્પતિના મૂળને નસાતર કહે છે ઘોળું નસોતર—મધુર, રૂક્ષ, પુરે સ્વાદુ, રચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત, તાવ, ખીહા, ત્રણ, પાકુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્ત-જ્વરનો નાશ કરે છે કાળું નસોતર—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રચન વિષે પ્રશસ્ત છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ખાતિ, કોઠ, કફ, કફ, ત્રણ, કફરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ ઘોળા નસાતર કરતા ઓછા ગુણવાળું છે રાતું નસોતર—મધુર, રૂક્ષ વાતકારક, પુરે, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રચક હિતકારક તથા મલત્ત ભક છે અને સમઘણી, કફોદર મોજે પાકુરોગ, કૃમિ, ખીહા, તાવ, પિત્ત, કફ વાતરજા, ઉદાવર્ત તથા હરોગનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ.—(૧) જાં મરવા માટે—ઘોળું નસોતર કાજીમા વાટી ચોપડવું (૨) પથરી ઉપર—નસોતર અને ઇદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમા આપવું (૩) રચક માટે—નસોતરનું ચૂર્ણ રક્તિ પ્રમાણે ચરમ પાણીમા નાખી પાવું અને પિત્તપ્રધાન હોય તો

x એની વેલ ત્રણધરી હોય છે એને ચાર ચાર કળા બીજ હોય છે ઉપ-ગોમમા એના વેલાનું લાકડું લેવું છે ઘોળાની માત્રા ૨ થી ૪ા માસા, કાળાની ૧ થી ત્રણ માસા અને રાતા નસોતરી ૩ થી ૬ માસાની ત્રણાય છે.

પ્રજ્ઞા કાઢામાં પાવુ (૪) ભરમકરોગ ઉપર:—દૂધમાં પાવુ (૫) વિદ્યે મેગ એટલે ગુમડા થાય છે તે ઉપર:—ત્રિકુળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવુ. (૬) પિત્તબુદ્ધ ઉપર:—નસોતર અને ત્રિકુળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ.—સ દેવનલ ૫૦ નલ. મં દેવનળ હિં ૦ નરસલ કુન્દી ૦ આચી કં ઉચ્ચગોળિવે તેં ભુગુએકુરે ધં ૦ હડીયન ટોંગેકા લાં લોખી-લીયા—નિકાટીઆનીફીલીઆ

નળના બરેના જેવા બેટા થાય છે અને બરેની માફકજ એની સોડીમાં પાલ હોઈ મઠી હોય છે એના પાદડા વાસના પાદડા જેવા હોય છે એનો નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે નળ:—શીતળ, રૂચ, ઘુરી, મધુર, વીર્ય-વર્ધક, કાચી, દીપન તથા મૂત્રશોષક છે, અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લઘુ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હ્રોમ, બસ્તિશળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપ-યોગ—(૧) અંડ ઉતરી ગયેા હોય તો:—નાળીયેરના અમરસમાં નળના મૂળ પૈસાભાર ધસી પાવા અને કાનમાં જીવારની સળી દિવસ ૧૪ ધાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર—નળના મૂળ, કાલના મૂળ, કાસના મૂળ અને શેરડીના મૂળ એ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટમાથ કાઢો કરી ઠંડા થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠસર્પ ઉપર—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળ.—સં નાફૂલી મં મુગુસકાદા હિં ૦ સં નફૂલકદ કં વિષમુમરી લાં રાઉઓટીયા સરપેન્ટના

નાઉળીના વેલા હોય છે એ ચોમાસામાં ઢિંગે છે એના પાદડાને અણીઓ હોય છે પાદડાની નીચેની બાજુએ કુસો (પુમ) હોય છે નાઉળીના પાદડાનું શાક કર છે એ શાક કડુ અને પથ્થકર છે ગરમીવળા મજીમને એ શાક પથ્થકર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—નાઉળીના પાદડાનો રસ માક નાખી પાવો. (૨) આખો આવે છે તે ઉપર:—નાઉળીના પાદડાનો અમરસ અને લીજુનો રમ, એ એકક ભાગ, અરીજુ અર્ધા ભાગ, મમીરા* પા ભાગ, એ

* મમીરાને સરૂતમાં નેત્રદા, નેત્રજનવી, ચક્ષુખ્યા, નેત્રરોમદા કહે છે. આ એક જડી છે. ચીનદેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે એને ચીની મમીરા કહે છે. એ જમીનમાં પાણી હોય ત્યાં સુધી ઉંડા પ્રકટ થાય છે. એના નાના નાના ફળ, નાની નાની કળીઓ અને સોડીઓવાળા કુપ થાય છે એની જડ ધણીજ મઠો-વાળી હોય છે. એ ગાંઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની માફથી કાંઈક નાની અને ઘણી પીળી હોય છે ઠાઈ ઠાઈ વૈભ અને વનહળદરનો બેઠ માને છે. એના બીજ તલના જેવા હોય છે આ મમીરાના યુષ્ણ હરીમતના (નિખનના) મથોમાં ધણીજ કહેલ છે નેત્રરોમમાં એનો ઉપયોગ ધણી છે આ મમીરાનો પ્રયોગ જ-આંધને દૂર કરે છે વધારે શુ કહીએ ' ધણીક લોકો મમીરાના નામથી આજુસોને કહે છે એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે નીલા (ગળી) રમના જીવડને ધસવાથી તે સફેદ થઈ જાય છે

કેટલાક કહે છે કે આ વનરપતિ રાને દોવાની માફક પ્રકાશ આપે છે અને

સવ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૩) ઉપદેશ ઉપર—નાહીના પાદડાનો રસ, દૂધ અને સાકર માથે ર વખત આપવો

૩૨૫ નાકછીકણી—(સં છિકીપત્રા મં કં ભૂતાકેશી. ઇં ઇલીઓ-કે-સૂનગ્લાકમ) એને મરડીમા “ભૂતાકેશી” પણ કહે છે એના નાના નાનાં કુમખા હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે નાકછીકણી—તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અમિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉત્તમગંધ છે, અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, સ્વેતકુષ્ઠ, દુર્મિરોગ, રક્તવિકાર, મહાપીડા, ભૂતખાધા તથા દહિરાગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે—

નાકછીકણીના પાલાનો અથવા બીયાનો રસ નાકમા કિચિત્ પાડવો કિવા બી સુધવા, એટલે છીકા આવી મસ્તક છિતરે છે. છિતાર નાકમા લી નાખવું (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર—નાકછીકણીના પાદડાનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તેજ પાદડા તેલમા ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી ચોનિમા ગોળા કરી રાખવી. (૩) શુદ્ધ અને રક્ષવાત ઉપર—નાકછીકણીના ઝાડનો કાઠો અપવં (૪) દત્તશૂળ ઉપર—નાકછીકણીના પાદડા વાડી દાત નીચે રાખવા

૩૨૬. નાગકેસર.—સં મં હિં કં તૌ નાગકેસ-શ-૨ અં નારમુઠ્ઠ સાં એકોઠાર્પસ દોગીફાલીયમ.

નાગકેસરના ઝાડ થાય છે. x એમા કાળી અને રાત્રી એવી બે જાત છે એને લઘુ નાગકેસર કહે છે નાગકેસર એ લવગ જેવડું હોય છે. કાળુ નાગકેસર કડા ગુણવાળુ છે, અને એનો મસાલામા ઉપયોગ થાય છે રાત્રુ નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળુ છે નાગકેસર—કડુ, તુર, આમપાયક, કિચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રક્ષ છે. અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, પ્રુડવાન, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તુષા, કાઠ, વિસર્પ, ખરિતપીડા, વાતરક્ત, કફરોગ અને મસ્તકશળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) આળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર—નાગકેસર અને માખણ આપવું (૨) સામરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર—નાગકેસર જાશમા વાડી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર જાસ અને ભાત ખાવો. (૩) આમ્બાંશ-આળકની રક્ત સમૃદ્ધિ ઉપર—નાગકેસરની ભૂડી રાત્રે જાસમા પ્રલાળી રાખી સવારે ગોળા કરી આપવી એજ કમ પ્રમાણે સાળે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—નાગકેસર અને ચણકબોળા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ એથા એ રાત્રે ઝોળખાય છે પણ દિવસે ઝોળખાતી નથી. ઇશ્વર જાણે આ વાત સંભવિત જણાતી નથી.

x મ. શાલિગ્રામજી લખે છે કે “ઉડણુના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચ પાની કળાને નાગકેસર કહે છે એની એ બે જાતો છે ગોવા અને કોકણ તરફ થાય છે” આ બન્ને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમા આપેલ છે

હિન્દુસ્તાનની વૈદ્ય—નાગકેસરના સુકાએલ ફૂલ લીમા મેળવી ચોપડવાથી ખાંડ તથા પગના તળી પાયા થી ૧૨ અળના દુર થવાનું જણાવે છે તથા વૃક્ષની જાલ અને જડને પાણીમા બીજવી તે પાણી પીવાથી પાચન શક્તિ વધારે છે, અને બીજને પીધીને કઠારેલ તેલ મધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે

અણમાશ કાઢો કરી તે ઠડો થયા પછી પાવો (૫) ગર્ભધારણ માટે—નાગ-કેસરનું ચૂર્ણ બીમા નાખી આપવું (૬) રક્તસ્થાવ ઉપર—નાગકેસરનું ચૂર્ણ બીમા આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર—નાગકેસરનું ચૂર્ણ બીમા પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો બચાદી નાશ થાય છે (૮) સ્વરક્ષગ ઉપર—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ બેઠાડામા ગળવું (૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર—નાગ-કેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું

૩૨૭. નાગચપોદ—સં મલાં ૫૦ નાગચ પક, મં નાગચાફા. હિં નાગચ પા કં નાગચ પકે—સપીંગે તાં નાગેશુર, નાગેપુ તૈં નાગકેસરમ્. મલાં નાગચ પક તું નાગસ પે ઇં મેઝુઆફિયા લાં આર્દિસિઆડોરેદિસિમા

નાગચ પાના જાડ કોકણુ અને કર્નાટક પ્રાંતમા થાય છે આ જાડ મોટું થાય છે એના પાદડા મોટા તથા લાકડું મજબૂત હોય છે એને સાત આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે એના ફૂલ દેખાવે સુદર, મધુર વાસવાળા અને મનને સંતોષ આપનારા હોય છે એ ફૂલ હથેલી જેવડા હોય છે એ ફૂલ સુકવી રાખી મૂકે છે ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે, મટે આ જાડનું નામ નાગચરો પાડેલું છે નાગદમની જેવું બીજું એક નાનું જાડ થાય છે, તેને પણ નાગચરો કહે છે એને પીળા રંગના ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફેણની માફક વાકડા હોય છે નાગચપો—વર્ણ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, વજીરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને કદ તથા વામનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના સંયોગે અમિસ્ત ભક છે ઉષ-ચોગ—(૧) વિપ્રમ જવર ઉપર—નાગચ પાની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—નાગચ પાના ફૂલની ધૂણી કરવી (૩) ખરજ, ખસ અને ફાફલા વગેરે ઉપર—નાગચ પાના બી ઠાપગેલમા ઘસી લેપ કરવો (૪) સસ્ત્રાણી (વરોધ) ઉપર—નાગચ પાના પાંદડાનો રસ પાવો (૫) કઠણુ ગાંઠો પાકવા માટે—નાગચ પાના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૩૨૮. નાગજન.—(સં ૫૦ નાગદતી હિં નાગાશી. મં નાગાળી, જેવે) એને “નાગાળી” એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામા કહે છે. એ નાગજનના જાડ મોટા એટલે શેરડી જેવડા અને આબેકુળ શેરડી જેવા દેખાય છે. પાંદડા કેળ જેવા હોય છે કેળલાવીના જેવા નામજનનો કદ હોય છે. એકાદુ નાગજન શેરડીના જેવું કાષ્ઠક માંડુ લાગે છે તે કાષ્ઠ કાષ્ઠ ખાય છે નાગજન એ તીપુ, રૂક્ષ, ત્રિશિર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાત, કફ, પિત્ત ગુદમ, શ્યા, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કફોષ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે (૧) કૃમિ ઉપર—શેરડી પ્રમાણે નાગજન ચાતી તેના રમ પાવો

૩૨૯ નાગદમની (ઝીપટો).—સં કં નાગદમની મં નાગદવણુ હિં નાગદૌન—દમન ૫૦ નાગદના નાં મચીપત્રી નેં નિનાપાન લાં આર્દિ-ચિસિમા, વલગેગિમ તૈં ઇંચીરી ચેડુ, ફજ્જુમુ

નાગદમનીના જાડ અનનસના જાડ જેવા થાય છે નાગદમનીનાં પાંદડા

અંક વત જેટલી પહોળાઈના તથા રંગે ઘોળા હોય છે એ ઝાડના મધ્ય ભાગે તથુ દ્વાર લખાઈને એક દાડા આવે છે અને તે ઉપર લાખા અને ઘોળા ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લમણુની કળી જેવા લાખા બિયા હોય છે નાગદમની—ઉપજી, અતિ કડવી, લણુ, રૂચિકર, કાષ્ટશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે, અને યેનિદોષ, લૂના તથા સર્પનુ વિષ, વાસુ, કફ, ઉલટી, કૃમિ, વ્રણ, વૃત્કૃમ્બ, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉષરસ, કફરોગ, શ્વળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, અધ્માન અને મહાપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર—નાગદમનીના મૂળ કડા પાણીમાં ઘસી પાવા એટલે ઉલટી થઈ વિષ કનરી જાય છે (૨) વાળા ઉપર—નાગદમનીના પાદડા તેલ ચોપડી શેડી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર પાથવા. (૩) દાદર ઉપર—નાગદમનીના પાદડાના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી તથુ દિવસ લેપ કરવો (૪) સ્ત્રીઓની કમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર—નાગદમનીના પાદડાને ઝાળ લગાવી તે પાદડાં કમરે પાથવા (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર—નાગદમનીના પાદડા ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવા એટલે ઉલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે

૩૩૦. નાગફણી.—(સં સર્પિણી) એના અગ ઉપર સર્પના અગ જેવા લીસાટા હોય છે એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવા એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે નાગફણી—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—નાગફણીના પાદડાનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવા (૨) ઉદરના વિષ ઉપર—નાગફણીના ઝાડના મૂળ આપના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવા પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ.—સં નાગવલ્લી. મં નાગ—પાનવેલ. હિં નાગર-વેલ. કં બક્ષીબળી. તૈં તામલપાકુ તાં તામુલી તું બચ્ચિરે. મલાં વેતિલા. શિં બર્જતબોલ અં કાન. ઇં બિદલલીદ. લાં પાદપરબિદન.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે ખાવાના પાનમાં ‘ કાળા પાન ’ અને ‘ હીટા પાન ’ એવી બે જાત છે કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણા ગરમ છે રેચ આપવ માં એનો ઉપયોગ થાય છે હીટા પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે રાત્રેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે એ પાન ઘણાં દિવસ રહે તો પણ સુકનાં નથી. લીલાં પાન કડવાં પડેલાં પાન ખાવામાં આગ તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે એટલે તે વિષે વિશેષ કરવાનું કારણ નથી. તાંબુલ (પાન)—એ વીર્યજ્વિકર, કમોનીપક, રૂચિકર અને કાનિકર છે તાંબુલના અતિ સેવ યી પિત્ત, ફત્તૌર્બદ્ધ, ને-ગેજ, બલ્બલ અને મધગેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જર્ભિળી અને બાળકને પાન આપવ નહિ પાન ખાવ તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગણુજ ખાવું નહિ બે થી પછી ખાવું એટલે તે હિત-

કર છે. નાગરવેલ—તીખી, તીક્ષ્ણ, રચિકર, કડવી, અમિટીપક, દાહકરક, કામોદીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વસ્પકારક, રક્તાપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખ્યશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા જાંસિની છે, અને પીનસ, ઉષ્ણ, કષ્ઠ, વાત, શ્રમ, દુર્મિ, વાતાગ્રક, ભ્રમ તથા કલેદ, કંડુ (ખરબ)નો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં બાંધી ખાવા એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવા એટલે ઉલટી થશે. (૨) નળ કુલ્યા હોય તે ઉપર—ખાવાનાં પાકેલા પાન અને સગવવાની જાલનો ભેગો રમ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. (૩) એર-કાચલાના વિષ ઉપર—કાળી નાગરવેલના પાનના ડીટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) પાશેર અગે કુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર—નાગરવેલનો, જાગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું, અને પછી દડા પાણીવડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. (૫) કોલ્હાના (નિંધાળના) વિષ ઉપર—નાગરવેલના મૂળ પાણીમાં ખારીક વાદી પાવા એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર—નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મવમા આપવું.

૩૩૨. નાગલા દુધેલી (અમાર દુધેલી-દુધી).—સં ઇંદોવરા મં ઉતરણી, ઉતરડ હિં ઉતરણુ કં કુરિંગે, કુટિય, તળવાર નળી, મુચ્છસ-તુળળી, હાદારોરિયા તાં વેલિપારિતિ, ઉતમની તૈં ગુરિયેદુ, જરતુપુ મલાં વેલિપારિતિ. ઇં હેઅરિક્ષાવર્ડસિનાનકમ લાં ઇમિઆએકસેસા.

આ વેલાને “ ઉતરણુ ” એમ પણ કહે છે દુધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચડેલો હોય છે એ વેલાની કાળી કક્ષમ કરી જમીનમાં ઉઠી પુરવાથી તેને મૂળા કુટી વેલો લાગુ થાય છે દુધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે જે વેલા ઉઠા થઇ કાળી બાજુએ ફરી વજ્ર ધરવાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર ટકે છે અને જે જમણી બાજુએ ચડે છે તે કઈક વર્ષો સુધી ટકે છે *

યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરપથી રાખેલી છે એને બધે ફેળા આપે છે તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે એ ફેળામાં વેશમ જેવું ૩ હોય છે નાગલા દુધેલી.—તીખી, રમેત, આખોને દિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સિન્ધ, સારક, તુરી અને પ્રચુરોપણુ છે, અને ઉષ્ણ, પ્રચુ, દુર્મિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કષ્ઠ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તદ્વા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રક્રમ્, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા સુષ્ણે પ્રસવ કરનારી છે. એનું શાક—ઉષ્ણવીર્ય અને કંડુ છે એ દુર્મિ, અર્શ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે એનાં ફેળા—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખા, લઘુ, અમિટીપક, પિત્તકાપન, વિશદ તથા વિપનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્જર ઉપર—દુધેલીના મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર દિવા ઝોળ

* દુધેલીની કુખબાજોમાં દૂધ હોય છે. બીજા એક એવીજ વેશ થાય છે, પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી. તેને કુદેલી કહે છે. કુદેલીનાં પાદમાં વાદી બદ, ગુમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી કાઢી આપે છે.

નાખી ગરમ પાણીમા પાતુ એ પાચક અને રેચક છે (૨) કાનમાં બગાઇ ગયા ઉપર—દુધેલીના પાદડાનો રમ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઇ મરશે (૩) ગુમક વગેરે પાટી ફૂટવાને માટે—દુધેલીના પાદડા વાટી બાધવા (૪) જળવાત (તળ ગરમી) અને કુદ (કોડ) ઉપર—દુધેલીનું દૂધ ચાપડવું (૫) શેફ્ટાદરના માટે—દુધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે—દુધેલીના પાદડાનો રમ ચાળવો

૩૩૩. નાગલી.—સં બદ્દલ મં નાયણી ફાં નાગલી હિં નાયની. ૦૦ તું રાગી, તાલીડેલુ, ચોલ તાં ધરાગી મલાં કોરા, મદારી ફાં નડવા ઇં મિક, સ્પાઇકડ એયુનીન લાં એયુનીને કોરકાના

નાગલી ધાન્યનો ફોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખડના કેટલાક ભાગોમા ઝનિષ પ્રતિના લોકોમા ઉપયોગ થાય છે એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે અને રંગ પથ્થુ તેવોજ હોય છે નાગલી દળો તેની બાખરી બનાવ છે નાગલી—ગુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર તથા શીતલ છે, અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આપવાને નાગલીનું સત્વ—નાગલી રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી મવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ઘોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલ્પના વાસણમા એ ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાનું સત્વ તે વાસણની તળે જમે છે પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઇ જે સત્વ જમેલું હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ઘડી કરી તે ઉપર પાચરવું પછી પાચ છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું બદ્દ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી તાપમા સુકવી રાખની પછી જોઇએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળા પાણીમા બાફી ગોળ નાખી કડુ થયા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે—નાગલી વાટી અગ્ર ઉપર ચોપડવી (૩) બાળકોને શક્તિ-વર્ધક બદ્દથ—ડુગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઇ, સારી ઘોઈ સુકવી, પછી સારી છડી હોતારા કાઢી નાખવા. પછી અદરની નાગલી રોજ સવારે પેસાબાર લઇ માયના દૂધમા બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમા શીજની મલાઈ જેવું તૈયાર કરી આપવું આ ઉત્તમ ઔષધ છે અહિના કરતાં અધિક વયના બાળકના કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તશુદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે (૪) ગુડધી ઉપર—એસના છાણમા નાગલીનો અને કળ્યાનો લોટ ઝાલવી, મસળા, જોડો રાટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાષી ઉપર પાટો બાધવો

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ)—સં તર્કારી, તેન્નેમથ. મં નરવેલ. હિં. અરની કં નરવલપથ તૈં નેલીચિદ્દુ. લાં કલેરોડેડુન પ્લોમોઇડિયુ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા નાના અને લાંબા હોય છે. એને કાત્રા હોય છે. એના પાદડાનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે એ ઝાડની ડાળાઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચટણી કરે છે કોઇ કોઇ એના પાદડાનું

આકે પશ્ચ કરે છે જેને કમનો આગ્નર હોય તેણે આ ભાણ નિલ ખાવી એ હિતકારક છે. નરવેલન:-એના ગુણ અરણી જેવાજ છે, પરંતુ વિશેષ કરી વાત-ગે.કનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) રેક્ટમદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર-નરવેલ ૧૧ પાદડાનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવે. (૨) રેતનમા દૂવ આપવા આટે-નરવેલની ભાણ કરી ખાવી

૩૩૫. નારગીનું ઝાડ.-૨૦ તાં ૬૦ નારગ ૩૦ નારિંગ હિં ૦ નારીંગ ૧૦ કીતલી મલાં મધુરનારક તૈં ૦ નારગમુ ફાં ૦ અં ૦ નારજ ઇં ૦ ઝોરેજ લાં ૦ માર્ડિસ ઝોરેન્ટપમ.

નારગીના ઝાડ બાકુ કરીને સર્વ દેશમા થાય છે તેની પાચ છ જાત છે. માળખીક બેટમાથી જે નારગી અહી આવે છે તે બહુ સ્વાદિષ્ટ અને પોષ્ટિક હોય છે તેન કાંઈ લોક “ મેસબી ” કહે છે ખાનદેશ, નગર, કુળીયા અને પૂના એ સ્થળાએ જે નારગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી એ ઝાડના ફલનો વાસ મધુર આવે છે નારગીનો રસ અને તેની છાલ પશુ બહુ ઉપયોગી છે નારગ-કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાડુ, વાત-હારક, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે તેજ ખાડુ હોય તો હલ, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરુ, રૂચિકર, મારક, ઉષ્ણ, સુગંધિ તથા સ્વાદુ છે, અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા થલનો નાશ કરે છે કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીયા તાવ ઉપર નારગીની છાલનુ આપધ બનાવી આપવામા આવે છે એ છાલનુ તેલ કાઢે છે ગુલાબના અત્તર કરતા આ નારગીનુ તેલ કેટલાકને સાર લાગે છે નારગી એ પદાર્થ ખાવામા મીઠો, દેખાવમા સુંદર, વાસમા મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે બુઓ ! ! ઇશ્વર દેવા દૃષાળુ અને દયાવત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાયો

૩૩૬. નારી (કીડામારી).-૨૦ ધુમ્રપત્રા ૩૦ હિં ૦ કીડામારી ૬૦ કરીગીડ તૈં ૦ ગાડીડેગાડપારા તાં ૦ અકુટિના પાલાઈ મલાં ૦ અકુટિનપાલી ઈં ૦ લેકરીએડેડવર્થવર્દ લાં ૦ એરિસ્ટેલોગિયાલેકરીડા.

ગેમાસામા નારીના પુષ્કળ વેલાએ કોગે છે. એના પાદડા આગળબર પહોળાં અને બે ત્રણ આગળ લાંબા હોય છે એ પાદડાને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક મોટા ખાચે હાંપ છે તે કારણથી ચાદવેલ નામ એ વેલાનુ સાર્થક હોતુ જોઇએ એને કર-ફીયા ફલ આવે છે. એને મરાઠીમા “ રાજ્યલ્લા ” પશુ કહે છે. ચાદવેલ એ ગરુ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે, અને બાગેલા હાડકાને સાધનારી, કાંતકારક તથા ધાતુવર્ધક છે તે વાતાર્થ, સોળ, કફ, વાતરકા તથા ત્રિદોષને નાશ કરે છે અને મલસ્તભક છે ઉપયોગ-(૧) વાતવિકાર ઉપર-ચાદ-વેલની ભાણ ખાવી. (૨) શેફેદર ઉપર-નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાબાર લઈ તેમા કુકડીની હથ્થાર સુક્રએલી શેડી નાખી તે પાવે અને લેપ પશુ એનોજ કરવો એટલે શેફેદર રોગી તાબડતેજ્ય સારો થાય છે

૩૩૭. નાલ —આ લાજ તબવની આસપાસ લીલોતરીમા થાય છે. એ છેડા સુમારે એક હાથ ઉઘા થાય છે એના પાદડા સુમારે એક આગળ પહોળા હોય છે અને દીંટડા પાસે તેને એ ખુણા હોય છે ડીંટ પશુ એક આગળ લાણુ હોય છે. આ લાજ વૈશાખની અખમા તથા જેક મસમા ધણીજ મળે છે નાલની ભાજનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાજ વિશેષ થાય છે

૩૩૮. નાળીએરી.—૨૫૦ નારિકેલ. ૫૦ નારળી ૩૦ માડ હિં ૦ નરીયલ ખોખ પરા ૩૦ ટેમિનમ રા ૧૦ ટેકયા તાં ૦ ટેનામાર તુ ૦ ટારે મલાં ૦ ટેના ૧૦ બેજહિદી. અં ૦ નારજલ. ૪૦ કેકાનટપામ લાં ૦ કેકાસ-યુસિદેરા

નાળીએરીના જાડ ચળીમ પચાસ હાથ ઉઘા વધે છે તેના છેડાએ માગ આવળી આવે છે નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમા “ માડ ” પશુ કહે છે એમાતક, કનોટક, કલીકટ અને સલાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમા નાળીએરીના જાડ ધણુ થાય છે નાળીએરી વાઘ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે નાળીએરીના જે કુમખા જાડ ઉપર લખડે છે તેને મરાડીમા ‘ પોડ ’ કહે છે નાળીએરીને ખારમસી ફૂલ આવે છે અવત્ર પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે સુમારે પાચસો નાળીએર આવે છે નાળીએરીના જાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે એ જાડના સોટા, મોલ, ભારોડીયા, વાસ, વળીઓ, દોરડા વગેરે બને છે ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમા આવે છે કાચલીના કાચલા બનાવે છે કોપર ખવાય છે અને તેમાનુ મીઠુ અને ઠંડુ પાણી લોક પીએ છે કોપર ખવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમા નાખવાના કામમા આવે છે, કોપરાનુ તેલ ખવાના, દીવો બાળવાના તથા મથમા બાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમા આવે છે નાળીએરીમાથી કાથી નીકળે છે તેના ગાદી, તકીઆ, દેરડા, શીંકા ખાબલી, વગેરે ધણુ પદાર્થો બનાવે છે સજુ કરવાના કામમા પશુ તેના તેલનો ઉપયોગ આવે છે નાળીએરીનો ખોળ ટોરને ખવરાવે છે નાળીએરીની આખમા છિદ્ર પાડી અંદરના ગીર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે કાચલીનુ તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે એવો આ જાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે નાળીએરી — ચુર, સ્તિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્બર, અસ્તિશોધક, બલકર, બૃહજુ, કફકારક, વ્યાદ તથા વિષભક્ષક છે, અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને સ્તક્ષ્મનો નાશ કરે છે નાળીએરીના તેલના ગુણુ —(૧) નાળીએરીના સુકાયેલા કોપરા પાણીમા નાખી તેલ કાઢે છે આ તેલ ઠંડુ હોય છે ઠંડાઇ આવવા માટ તેને માથે ચોળે છે (૨) લીલાં નાળીએરીમાના કોપરનો રસ કાઢી આમિ ઉપર ઉકળવો એટલે તેલ આવે છે, તે તેલ વાયુહારક છે વાયુએ જકડાઈ ગયેલે અંજે આ તેલ મરીની બુકી નાખી ચોળવુ (૩) મુઠેલ:—સાગ સુકાયેલા નાળીએરીને ખાડીને તેનો બુકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમા આમલીના કચુકાની હાલતી બુકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરનો બુકો સારો મસળવો પછી તે કોપર બળવાન માણસ પાસે પીલાવવુ, એટલે તેમાથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે એ તેલ વાગેલા અગમાનુ લોહી સાફ કરવાના કામમા અને જખમ રૂઝાઈ

આવવાના કામમાં સારૂ ઉપયોગી મધ પડે છે (૪) આયુર્વેદ—રાત્રી જલનુ નાળીએર સારૂ જીનુ અન પાકુ રહેનુ લેવુ તે ભાખી ટોપરાનો ભૂકા કરવો તે ભૂકા પીલી રસ કાઢવો એ રસ સુમારે કામો પ શેર લઇ એક કલાઈના વડરજીમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકળવા અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુળ પર્પત મીઠુ અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકા નાખી બધો રમ ઉકળવો, એટલે રસનાં ચચેલો પ.ક વાસણને તળીએ ચોટે છે અને ફક્ત તેલ મત્ર ઉપર રહે છે એ પ્રમાણે તેલ તૈવાગ થયા પછી ઉતારી લઇ બટલીમાં ભરી રાખવુ એ તાજુ હોય છે ત્યારે સારૂ સુવાસિક હોય છે. કટલાક દિવસ પછી તેનો ખોઠો વાસ આવે છે પરંતુ રુણુ ઝદિ પશુ કમી થતો નથી આ તેલમાં રૂના પેલ પલાળી મરમી વગે રેની ચારીએ ઉપર નૂકવા એથી જખમ પશુ રૂઝાય છે (૫) વાળા ઉપર—નાળીએરને ફેરી તેમાં નવસારની ભૂકા રાત્રે નાખવી સવારે તેમાંનુ પાણી પીવુ અને કોપર ખતુ, તથા સાયકાળ પત્ત ઉપવાસ કરવો અને ગત્રે સ્નાન કરી દહી અને ભાત ખાવા (૬) લિલામો, અરેરો (સળયા) વગેરે ઉઠે તે ઉપર—કોપર રસી અગર બાળી ચોપડવુ (૭) સરડાના નિષ ઉપર—નાળી એરના ટુમળા તોરા પાણીમાં વસી તેમાં કાકમ નાખી ગરમ કરી ડખ ઉપર ચોપડવુ (૮) ઉંદરના નિષ ઉપર—ખોર કોપર મળાના ગમમાં ઘસી લઇ કરવો (૯) હુડકા અને ઉલટી ઉપર—નાળીએરનુ છોડ હોકામાં નાખી તેની ઘણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની ગખ મધમાં આપવી (૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર—નળએગની કાચલીનુ પાતાળ ચત્રવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવુ કાચલી સળગાવી થળીમાં પશુ તેલ નીકળે છે + (૧૧) ખસ ઉપર—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં થોડો આમલમારો મધક નાખી બધો રમ ઉકળી તેલ ચાય ત્યા સુધી કઢવી ઉતારી નાખવુ નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચાળી શરીરે ચોપડવા, તેમજ રોજ ગત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવુ એટલે કફ (ખગળ) અને ખસનો નાશ થાય છે (૧૨) અગ્નિપિત્ત, પેટરૂણ અને ખરોળ ઉપર—નાળીએરમાંનુ પાણી રથ શેર કાઢી મધ જેવુ ચતા સુધી ઉકાળવુ પછી તેમાં જાયફળ, સુંક, મરી, લીંડીપીપર, જાવત્રી એની થોડી ભૂકા નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવુ. તથા દરરોજ સવાગ સાજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યાત ૧૪ દિવસ પાતુ (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં બે લિલામાં બારીક કરીને નાખવા તથા બધો રસ ઉકાળવો, એટલે ઉપર તેલ આવે તજે કુચા ફરી ખેસે છે. તે તેલ લઇ વાયુ બદ્ધ થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવુ અને નીચે ગહેલી ગળ ખાવા આપવી આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવા દુધગ વાયુ દશે તો પશુ તેનો નાશ થશે અથવા નાળીએરનો અગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં નિરૂગાની ભૂકી

+કાચલી સળગાવી ચાળીમાં મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ માળી દાંડી રાખતાં, દોકેલી ચાળી નીચે એસના બિંદુએ જામે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પુચકુ બોળી દુખતી દાઢના કોતરમાં ભરવાથી તે તકાળ મરી જાય છે.

ચણ માસા અને મરીની બુકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાગ પ્રમાણે આપવું (૧૪) ઉરેમહ અને દ્વેરોગ ઉપર.—લીલા નાળી-એંગેનો પાણી નાખ્યા ત્રિવાય ગમ કાઢી તે ગસ ૫ તોલા લઈ તેમા શેકેલા હળદરનો ગાંઠીઆ ધમવા અને બે તોલા થી મિશ્ર કરી તે પાત્રુ, અથવા નાળીએંગેના રસમા લિલામાના તેલના ડીપા ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવા (૧૫) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—કુમળુ નાળીએંગે લાવી તેમા છિદ્ર પાડી પાંગર પાણી તેમા રેડવું તેમા રૂટકડીનું ચૂર્ણ ૩-૪ વાલ નાખી ઉપર કુચ બેસાડી અગાસીમા ઝાકળમા મૂકવું મવારે તે પાણી હલાવી પાવું (૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલકાર) —પાણી સુદા આપુ નાળીએંગે લઈ તેના મુખમા છિદ્ર પાડી તેમા મીઠું ભરી બહાર માટી ચાપડી સુઝવી છાણાના વેતામા શેકવું પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીડીપીપગના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને મનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તપિત્ત ઉપર.—નાતા નાળી-અગનું પાણી, નિર્મળીના ખી, સાકર અને એલચીદોઝ એકત્ર કરી પાવા તે મૂત્ર-કૃચ્છનાશક છે અથવા નાળીએંગનું પાણી ગોળ તથા ધાણુમા મેળવી તે પાણી પાવું તે દાહમ્બિન મૂત્રકૃચ્છ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે *

૩૩૯ નાદરૂપ —આ જગલી ઝાડ છે એના પાદડા સીતાફળીના પાદડા જેવડા મોટા હોય તે લામા થાય છે નાણાનું લાકડું ઇમાગતના ઉપયોગમા આવે તે કાકણ પ્રાતમા એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે

૩૪૦ નાદરૂપ —(સં હિ ૦ મં ૬૦ નદીવૃક્ષ લાં સિરેલાટૂના) નાદરૂ-ખીના ઝાડ મોટા વધે છે એ ઝાડના પાદડા પીપરડીના (પીપળના) પાદડા જેવા પરતુ તે કરના કિચિત્ નાના હોય છે એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ હોય છે એ ઝાડ છાયા માટે મડડની બે બાજુએ રોપે છે નાદરૂખી —તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર શીતલ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, આહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે, અને મણુ, કોઠ, રક્તપિત્ત, વેતકોઠ, શીર્ષપીડા, ઝડ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) યોનિકંદ ઉપર —નાદરૂખીની છાલ અને પીળા લોધર, એ ખાડી આબલી સાથે પકવી લેપ કરવા (૨) માથે વાધ ચઢ્યું હોય તે ઉપર —નાદરૂખીના પાદડા અને અતરછાલ એકત્ર ખાડી બાર આપવા અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવા (૩) અંડવૃક્ષિને

*અમ્બાયથ રેચ —લાલ ચોટીવાળું (મલખારી) નાળીએંગે લઈ, ચોટી ઉતારી નાખી, તેની ઉપરની કાચલીની આખ વાટે તેમાનું પાણી નહિ કાઢતા તેમા નેપાળાના મીઠ (ગોળા) માય તેટલા ભરી કોપરના કકડાથી આખ બધ કરી કપડામાડી કરવું પછી તે ઉકરડાના ખાતરમા ૧ માસ સુધી દાટી રાખવું પછી તેને બહાર કઢાડી ઉપલી કાચલી ફોટી નાખી અંદરનું કોપર તથા પાણી મહેત નેપાળો ખૂળ વાટી બાઢલીમા ભરી ગમ્બુ જરૂર પડે ત્યારે એમાનું થોડું નાંખિ ઉપર આપડવું એટલે રેચ લાગશે. કંડા પાણીથી નાંખિ (કુટી) ધોવાથી રેચ બધ થશે

તિડિક (તણખા) લાગતી હાય તે ઉપર—નાદરખીના પાદડાને રસ અને કાળી તુળસીના પાદડાને રસ કાઢી તેમાં તેલજીવ ઘી નાખી અમિ ઉપર સર્વ રસ ખાળી ઘી બાકી રાખવું એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દહ ઘી સિદ્ધ કરવું આ ઘી દિવસમાં પાંચ વાર ચોપડી જીરવવું અને જુની છંદ તપાવી કપડામાં ફીટાળી તેણે કરી શેકવું, એટલે વૃદ્ધિરોગ (અડકિ) દૂર થાય છે (૪) કોમળીયા ઉપર—નાદરખીના પાદડાને રસ પાવે.

૩૪૧. નિખારા (મ) —નિખારાના ઝાડ વિશેષે કરી બાટ ઉપર થાય છે એ સીધા અને હંચા વધે છે નિખારાનું ઝાડ બજી મોટું થતું નથી કડવા લીમડાના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એને ફળ પછી કડવા લીમડાના જેવાજ આવે છે, પરંતુ તેવા લાખા હોતા નથી. એના લાકડાને ધમારતના કામમાં ઉપયોગ થાય છે એ લાકડું સીધું અને લાણ હોવાથી એના વાસ સારા થાય છે નિખારાને રમ વિષારી છે, માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—નિખારાની નીમોળીઓ વાડી ચોપડવી, કિવા લીલી નીમોળીઓ ખાડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ નાખી તાપાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨) પાડાના વાળમાં જીંજીર પડી હોય તે ઉપર—નિખારાના ફળનો રસ કાઢી તેમાં જારા નાખી ચોપડવો.

૩૪૨ નિર્મળી —સં કવુક મં નિવળી, નિર્મળી, ગજરા હિં નિર્મળી અં નિર્મળા. કં ચિદ્ધિકાયા. તાં મલાં દેશમાર. તૈં ચિદ્ધિએકુ. ગાં ચીલવી છં એનટ વુધય કિલ્લર્સ વાટર. લાં દિકનોસ પેટ્ટેટરમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે એના ખી ચપટા અને ગોળ હોય છે નિર્મળીના ગિયાનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે નિર્મળીનાં વૃક્ષ—તીખુ, કડવું, લેખન, રચિકર, લણુ, અધુખ, તુરં, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે, અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુહમ, શળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેહનો નાશ કરે છે એનાં કુમળાં ફળ—અધુખ, વાતકારક તથા શીત છે, અને રક્તાપિત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે જુનાં ફળ—દુર્ગર તથા રચિકર છે અને કદ તેમજ પિત્તના નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાતકારક તથા ધર્મજનક છે, અને સોજો, પાકુરોગ, વિષ, પ્રતિસ્થાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે નિર્મળીનાં ષિયાં—આંખોને દિતાવહ, તુચ તથા ચૂર હોષ પાણીને સ્વચ્છ કરનારા તથા મધુર છે, અને અસ્ત્રમરી, વાયુ, કફ, મત્રકૃમ્મ, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ કોદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે—નિર્મળીનાં ફળ મધમાં ધસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અળન કરવું, એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે (૨) અધવ દૂર થવા માટે—નિર્મળીનાં ષિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અળન કરવું; એટલે આંખો મનુષ્યને જલદી દેખાય છે (૩) ગંદું પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે—નિર્મળીના ગિયાનું ચૂર્ણ કરી ગદા પાણીમાં નાખવું એટલે કેટલીકવાર પાણી

સ્વચ્છ થાય છે (૪) આખા આંત્રે છે તે ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં મધમાં ધસી તેમા થોડું કપર નાખી અન્ન કરવું (૫) અહિરા ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં અને સિંધવ ધસી અન્ન કરવું (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર.—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો હાથમા વાડી તેમા મધ નાખી પાવું (૭) આંખોમાં કુસા પડે છે તે ઉપર.—નિર્મળીના બિયાં, શખચૂણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમા ગેળીઓ કરી તે ધસી અન્ન કરવું.

૩૪૩. નીપાણી.—આ ઝાડ ખરસાણી જેવા થાય છે એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડુ હોય છે. એને ખરસાણીના ઝાડ પ્રમાણે ફાલ ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણજ આ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે આ ઝાડ ખાનદેશમા ધણુ થાય છે નીપાણીને ગેદા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના બી કાદા (ફુગળી) ના જેવા હોય છે ઉપચોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાઠો.—નીપાણીનો કાદો કરી હળ દર નાખી પાવો, એટલ સુવ વડીના પેટમા. રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાદુ થાય છે (૨) વાળા ઉપર.—નીપાણીના બીયા ત્રણ વર્ષના ગેળમા બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૪. નેતર.—મં વેતસ મં વેત હિં બેન કં બેતા, બેડિસુ, બેમખમેહ હિં તાં પિરયુ. તું સુરોતમેતા તૈં પીપાડવા, પેસુ, પેપા, વેતસસુ ફાં વત અં ખલાક મલાં સુરક્ષણિ, વેત ઇં ફેન. લાં ફેલેમસ રોટગ.

મલખાર, ગોકર્ણ, મહાખલેશ્વર, કાચી, મગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમા નેતરના વનો છે નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉચુ પડે છે, ખરતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે આ દેશમા ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલુ તો સીકણુ હોય છે કે પાણીમા પણુ કહોતુ નથી. તેના કરડીયા, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે નેતર ઉચુ થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસે ઉચ પડી પ્રાપ્ત થવાથી પણુ ઈશ્વરથી ડરોને નમવું નેતર—તુરે, શીત, કકે તથા તીખુ છે, અને કકે, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોળે, મૂળવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રવ્યૂ, વિસર્પ, અતિસાર, ચોનિરોગ, વૃષ, રક્તકોષ, વણુ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોદ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના અંકુર—ખારા, લણુ, તીખા તથા ઉધણુ છે, અને કકે તથા વાયુનો નાશ કરે છે નેતરનાં પાંદડાં—ભેદક, તુરા, લણુ, શીતલ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કકે તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના બિયાં—તુરાં, સ્વાદ, ખાટા, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે, અને રક્તદોષ તેમજ કકેનો નાશ કરે છે માદું નેતર—શીતલ છે અને જૂતખાધા, પિત્ત, આમ તથા કપનો નાશ કરે છે ખીજ ગુણુ ઉપર પ્રમાણે છે જલનેતર—શીતલ, કકડું, વણુરોષક, તુર, વાતકર, આહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વણુ, કકે, રાક્ષસખાધા તથા મહાપીડાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) અસ્થિવિષ ઉપર—કાળા નેતરના બદમા ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૪૫. નેપાળી.—મં કં બૃહતી, જેપાલ મં જેપાળબીજ હિં જમાલગોટા બં જયપાલ તાં મલાં નિર્વાલ. તૈં નેપાલવેમુ. તું

અર્ચિત્રિદુ. ફાં છુમ્બેજદે અં હલુસસલાતીન. ઇં કોટન સીડરૂ. લાં કોટ-
નટિલિયમ.

મેઝલી એરડાના ઝાડ થાય છે તેવાજ નેપાળાના ઝાડ થાય છે મેઝલી એરડાના પાદડા કરતાં એના પાદડા નાના હોય છે એ ઝાડ ફેકજી પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે નેપાળા મોટા વિપારિ છે નેપાળા શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમા (રસાયનોમા) નાખે છે. નેપાળા તીવ રેચક છે નેપાળા-સારક, કડ્વો, તીક્ષ્ણ, અમિદોષક, હિલીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા મેદડ છે, અને કઠ, આમ, જડુ તથા હિરરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) વીંછીના વિષ ઉપર-નેપાળા પાણીમા વાટી તેના લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર-નેપાળાના ખીયામાના મગજને લીધુના રસના ૨૧ પુટા દર્ષિપ્પારીક ખરણ કરી લાખી મેળી કરવી, અને તે મેળી માણસની લાળમાં ધસી અજળ કરવું. (૩) આઠારીરી ઉપર-મેટા પરાદીએ નેપાળાના બે કિલા ત્રણ બિયામાનું મગજ લઈ લીમડાના રસમા ધસવું અને જે બાલુનું માથું દુખતું હોય તે બાલુની આખ પાસેથી ભર ઉપર સળીથી ચોપડવું થોડું ચમરશે ખર, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે અથવા જે બાલુનું કપાળ દુખતું ન હોય તે બાલુના કાનમા નાખવું આ રસ નાખવા પહેલાં કાનમા થોડું લી પાડવું એટલે કાનમા દાહ થતો નથી આ પ્રમાણ પરાદીએ કરી પછી થોડી ઉધ લેવી (૪) મોડરૂ (કોગળીયા) ઉપર-નેપાળાના ખીયા જાણમા ધસી પાવા અને એનાજ મૂળ પાણીમાં ધસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) ગાંડમાલા ઉપર-નેપાળાના પાદડા વાટી તેના અગરસની થેપવી સુકવી લેપ કરવો.

૩૪૬. નેવરી.—આ ઝાડ મોટા થાય છે નેવરીના ઝાડ ફેકજીમા વિશેષ ઈ એના પાદડા લાખા હોઈ છેવટે પહોળા થતા મયેલા હોય છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવતું નથી એને લાંબોળી જેટલું લાખા અને તે કરતાં જરા જડા એવા ફળ આવે છે એની છાલ મચ્છીચાર લોહી ભળે રમવાના કામમા લે છે

૩૪૭. નેકરી (નીમાળી).—સં વનમાલિની. પ્રં નેવારી. હિં નીવારી-લી. કં મીકડાસ્ત્રિમને. લાં ઇકસેરા પાર્વિ ફેલેરા.

આ એક ભુઈ જેવોજ વેલો છે એ વેલાનાં પાદડા માત્ર ભુઈ કરતાં થોડા મોટાં હોય છે નેવારીના ફૂલ પણ ભુઈના ફૂલ કરતાં જરા મોટાં હોય છે નેવારીના વેલા જ મજામા ધણું હોય છે. એને “ વેવમેઝરી ” “ રાનમેઝરી ” કહે છે. નેવારી—તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ તથા લઘુ છે અને નિદ્રા, નેવરોજ, ક્યુરોજ, મુખરોજ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. ઉપયોગ-(૧) મૂત્રાધાત ઉપર-નેવારીના બિયા ઠંડા પાણીમા ધમી ચટાડવા

૩૪૮ નોગવેલ.—સં મર્પાલી, નાકની મં મુંગસવેલ. ફાં નાવલી. હિં નકુલકદ. કં વિષમુઝરી. લાં રાઉઅલિયા, સર્પેટીના. તૈં પલપુએડુ. ફાં એટા યાદ.

મરાઠીમાં એને “ ચોર મુગસવેલ ” પણ કહે છે એના મૂળને “ રાન્ના ” કહે છે. મનોજવેલ — તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ, વ્રણ, વીછી સર્પ તથા હિરના વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) સર્પ, વીછી, હિરના વગેરેના વિષ ઉપર — નોળવેલનો રસ પાવો (૨) હરેતાલના વિષ ઉપર — નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્જવર ઉપર — મદ્રમહાણી વખતે નોળવેલને ઉમેડી તેલ મૂળીયુ કાળા મુતરે ડામે કાને બાધવુ એટલે એકાદિક જ્વર નામ છે, અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાધવા સ્મશાનમાં થયેલા નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને લીંસા ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવુ, એટલે એકાદિક જ્વર પુરત નામ છે.

૩૪૯. પટોલ કદુ. (કડવા પટોળા) — સં. કદુ પટોલી મં. સોન — કદુ પડવળા હિ કડવે પડવળા. બં. પલતાલતા કં. કદી પડવળા તૈં. અપવી ચોટલા તાં. કાણુપુડતૈ તું. કદુ પટલાકાથી. મલાં. પટોલ લાં. ટ્રિકાસેન્થીસકકુમેરિ.

એ વલાના પાદડા અને ફળ બહુજ કડવા છે કાલામાં એ વેલાના પચાગનો ઉપયોગ થાય છે પટોલકદુઃ — (કડવો પટોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, બેદક, પાયક તથા અમિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કદુ, કોહ, રક્તાવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા, કોહરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે એના ફળ — તીખા, કડવા, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃધ્ધ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાતુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથારથાને રાખનાર તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાંદડા પિત્તાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે તેમજ તેલ કદુ અને એશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ — (૧) વ્રણ (ગુમક) ઘોવા માટે કાઢો — કદુ પડવળા અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમક ઘોવુ એટલે ગુમડાનુ શોષન થશે (૨) અગ્નિક્રોધ વ્રણ ઉપર — પટોલ કદુનો કાઢો ને કફથી સરસવતુ તેલ સિદ્ધ કરતું ને અગ્નિ ફળ વણ, સણકા, સાવ, દાહ અને ફોહાને હડાવી નાશ કરે છે (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો — પટોલ કદુ તથા સુંકેનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ વ્રણ માસા સુંધી નાખવુ (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર — પટોલ કદુના પાદડાનો રસ કાંદી પ્રથમ કાળળ ઉપર મોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો (૫) ઇંદ્ર હુમ ઉદરી ઉપર — પટોલ કદુના પાદડાનો રસ મોળવો એટલે રસ ઉત્પન્ન થાય છે (૬) ઉલટી થવા માટે — પટોલ કદુ, કડવો લીમડો અને અરકુસીન પાદડાનુ ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવુ, એટલે ઉલટી થઈ પિત્તાવકાર દૂર થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર — પટોલ કદુના પાદડા ૧ તોલો અને ઘાણા ૧ તોલો લઈ રાત્ર પાગેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ૩ વખત આપવુ (૮) પિત્તજ્વર ઉપર — પાન કદુના મળનુ પાણી

૨. પાનવ જગતમાં થાય છે અના નીન કદ થાય છે અને નાગરવદ નેવા પાદડા હોય છે

સાકરમાં આપતુ, અથવા કંકુ પડવળ અને જવનો કાઠો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષ્ણા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) જામ ઉપર.—પટોલ કંકુના પાદડા અને સરગવના પાદડા બોપરાતુ તેલ નાખી તળવા, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવા તથા તેનો સહન ચાચ તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો (૧૦) વિપાર ઉપર.—પટોલ કંકુ ઘસી પાતુ, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે.

૩૫૦. પતુરું—(મં પાચુદા) આ રક્ષ ધણુ જ મોકુ ચાચ છે એને બારીક કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીલીના પાદડાના આકારના હોય છે એનું લાકડું હલકું છે એને સફેદ કેસરચુકત ફૂલ આવે છે. એને બારીક ફળ હોય છે પતુરું—તીખો, નેત્રવિકાર નાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત્ત તથા શ્લેષ્મજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) શ્લેષ્મજ્વર ઉપર—પતુરુંના પાદડાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો (૨) વિષમજ્વર ઉપર—પતુરુંના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાંધવો

૩૫૧. પતંગા—સં રક્તકાક, પત્રાગ. મં હિં ૦ કં તૈં પતંગ તાં બારતાળી તું ચપ્પનગ મલાં ચપ્પન શં બં બક ઇં સેપ્પનવુડ. લાં સિસાલવે નિયાસેપન

એ ઝાડ મલખાર અને બગાળા પ્રાતમાં ચાચ છે તેના લાકડાનો રંગ સ્વેતો હોય છે એ કારણથી તે ઝાડના અગથી ગુલાલ બને છે. રંગ સિવાય એ ઝાડની બીજો ઉપયોગ થતો નથી પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની સાકીમાં નાખે છે એ ઝાડ ખાકુ ચવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. પતંગઃ—કકુ, રક્ષ, ખાદ, શીતળ, મધુર, તીખુ, વજુરોધક, વજુકારક અને સુચિ છે, તથા જ્વર, સ્વન, ફેબ્ર, મણુ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અસ્થરી (પથરી), રક્તદોષ તથા જૂતબાધાનો નાશ કરે છે

૩૫૨. પદ્મકાષ્ઠ—સં ૦ પદ્મક મં બં ૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિં ૦ પદ્માબ તૈં પદ્મપુમેકવા. લાં પ્રનસ પડમ

* પદ્મકાષ્ઠના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે પદ્મકાષ્ઠઃ—કંકુ અને શક્તિવર્ધક છે, તેમજ ગુરુ, કકુ, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, ક્રોધ, કફ તથા શ્વેતપિત્ત નાશક હોઇ ગર્ભની સ્થિતિ કરનાર તથા રચિકારક છે; અને ઉલટી, વજુ તથા તરસનું નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલકા અને રક્તપિત્ત ઉપર—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર—પદ્મકાષ્ઠ અને ખીલાતુ ચૂર્ણ લી કિવા મકામાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૫૩. પપ્પતસ—એ ઝાડ લિયુડી જેવડું જ હોય છે એને બારમાસી ફળ આવે છે એને ધોળા ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ધણો આવે છે. એના ફળ નાતકડા કાળા જેવડા દેખાય છે પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદ-

* એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એને ફળ થતા નથી. આપવીમાં એનું લાકડું વપરાય છે એ લાકડું ધસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

એનો અર ફચિકર હોઈ તેનો રત્ન રાંતો હોય છે એ ફળો ધણા ખાસ હોતા નથી, તેમ ધણા મીઠા પણ નથી હોતા ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે ઉપસાગ—(૧) અરુચિ ઉપર—પપનસ્ર હાલી તેની યોગ કરવી અને તે ઉપર આડ અને સિધવની બૂટી નાખી મેવન કરવું આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃપ્તિ શમે છે (૨) રાત્રિવડે અસ્તક ચઢે છે તે ઉપર—પપનસ્રની બહારની બહમા જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું

ઉપદ્ર. પરવળ.—(સં પર્વર મં બં અં પગવર) પગવળના આડ હસિયુ દિદુસ્તાનમા સવત્ર થાય છે પરવળનો વલો કાષ્ઠક લીલાડા જેવો પરતુ પાદડા લાખા હોય છે પગવળની આકૃતિ પણ લીલાડા જેવીજ લાખી હોય છે. પરવળનું શાક ધણુ સરસ થાય છે એ ઉત્તમ પથ્થકર છે એ શાક લીમા આવાલા ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે પરવળ—સ્વાદુ, પથ્થ, પાચક, હૃદય, લઘુ, અમિટીપક, સિન્ધ, ઉષ્ણ તથા ટૃપ્ત છે, અને ઉષ્નસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષતથા કૃમિરાગને નાશ કરે છે એના વેલો કફનાશક, પાદડા પિત્તનાશક અને મૂળ રચક છે

ઉપદ્ર. પરિપાડ—પરિપાડ એ આડ કોષ્ઠમીરના આડ જેવું થાય છે એની ઉચ્ચાઈ સુમરે એક હાથ હોય છે એના પાદડા બારીક અને થોડા લાખા હોય છે આ એક ઉપર ધાણાના જેવા સેકડો બારીક ફળ આવે છે એનો રમ લીલા હોય છે પરિપાડ આડ ગુણમા ઠક છે ઉપયોગ—(૧) હાથે પગે બગતરા થતી હોય તે ઉપર—પરિપાડનું આડ કચરી તેનો અગરમ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની નરમી અને ગોવરાણુ દુબ નીકળવા માટે—પરિપાડના કાંઠાને પાણી નાખી રમ કાઢવો અને તેમા માકર નાખી પવો. (૩) કંઠસપ્ અને કંઠવિકર ઉપર—પરિપાડનું આડનું ચલમમા નાખી તેની મુશ્કી પીધી, એટલે મળમા જડઈ મયલો કફ પાતળો થઈ કફવિકારને નાશ થાય છે

ઉપદ્ર. પડાળા.—સં સ્વાદુપટ્ટાકા. મં પડવળ. હિં પરવળ. કં પડવળ, પટલાવળી તાં પડાજ તાં તું પાટલાકાંશી મં પટોલ લાં હંકોસાશ્મ અગ્નિના

પડાળાના વેલા ધણાજ વધે છે એને સુમરે બે ત્રણ હાથ લગાડના પગ આવે છે પડાળાનું શાક બહુ પથ્થકર છે તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉપર કરક નથી એ શક વચુર નિરાળી છે પડાળા—સ્વાદુ, રચિકર, ન્યસકર, પથ્થ, દીપ, પાચન તથા પુટિકર છે અને વાત, પિત્ત, તાવ, શેષ નશા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે પડાળાની તા ફળ—ટૃપ્ત, રચિકર, મધુર, સ્વાદુ, અથ્થ, પાચક, લઘુ, દીપક, હૃદય, સિન્ધ ને ઉષ્ણ છે અને કફ, ગ્જાતેષ, ત્રિદોષ, જ્વરમ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના પાદડા પિત્તનાશક વેલો કફ નાશક અને મૂળ રચક છે.

ઉપાદ્ર. પ પાણુએદ.—મં પાપાણુએદ. મં હિં કં પાપાણુએદ. બં કથચચ નેં નેલ્લામુરૂપીડી. ઈં આયરિરપ લાં કોલિયપએરેમેટિકમ્ સું જાયરડા હાં એ.સાદ. અં જતીઅના

એને મહારાષ્ટ્રમાં “ પાથરફોડ ” પણ કહે છે એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને ઘોરડી જેવા કાંઠા હોય છે એને ખડક ઉપર ઉગારે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અદર નય છે, એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે એને રીંગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે. એના ફલ ધોળા હોઈ તેમાં લાલ કેસર હોય છે એના કુમળા પાદડાનું ચાક કરે છે એના મૂળને “ લકડી પાપાણુબેદ ” કહે છે એ મૂળ કડવા હોય છે * પાપાણુ-
બેદઃ—શીતળ, મધુર તથા કડવું છે, અને મેઠ, તથા, દાઢ, મૂતકૃન્દ્ર તથા અરમરી (પથરી) નો નાશ કરે છે બીજી વટપત્રી પાપાણુબેદની જાત છે તે-
શીતલ તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂતકૃન્દ્રની નાશક, બલકર, મધુનાશક અને કિમ્બિત દીપન છે ત્રીજી એક શિલાવલ્ક નામની જાત છે તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂતકૃન્દ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શલ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક શુદ્ધપાપાણુબેદી નામની જાત છે તે—વધુ, મૂત-
કૃન્દ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) મૂતકૃન્દ્ર ઉપર—પાપા-
ણુબેદના મૂળ, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણુખીયો તથા આગથી સુકત મૂતકૃન્દ્ર દૂર થાય છે, અથવા પાપાણુબેદના મૂળનું ચૂર્ણ એખાના ધોવરામણમાં પાવું કિવા પાપાણુ-
બેદના મૂળ, શિલાજીત, લીંડીપીપર અને એલચીદોડાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિવા એખાના ધોવરામણમાં આપવું (૨) પ્રમેહ ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) શુકારમરી ઉપર—લકડી પાપાણુબેદનો કાઢો પાવો (૪) પથરી ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાખી પાવો (૫) અરમરી (પથરી) જન્ય મૂતકૃન્દ્ર ઉપર—પાપાણુબેદના મૂળનો કાઢો પાવો (૬) દંતકૃમિ ઉપર—પાપાણુબેદના ફળનો ધૂમાડો દાતને આપવો

૩૫૮. પાટલા—(મં પાડળ દિ. પાડરી) પાટલામાં વેલ પાટલા અને વૃક્ષ પાટલા એ બે જાતિ છે વેલ પાટલાના વલા હોય છે અને વૃક્ષ પાટલાનાં ઝાડ હોય છે. “ પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુહરી, ફેલેરહા, કુંભવંતા, કુખેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી, એ વેલ પાટલાના સંસ્કૃત નામ છે પાટલા, સીતા, મુષ્ક, મોક્ષ, ઘટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા, એ વૃક્ષ પાટલાનાં અથવા પવિત્ર પાટલાના નામ છે વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એના પાદડા વાસનવલના પાદડા જેવા હોય છે, પણ તે કરતા મોટા અને લાંબા હોય છે એને ફળનો સુગંધ આવે છે જેવી વાસનવેલના પાદડાના રસની ઘટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પાટલાના પાદડાના રસની પણ બને છે પાટલાના ફળ ગોળ હોઈ

* એને પથરફોડી જડી કહે છે આ સિવાય એક પથરનીજ જાતની પથરફોડી આવે છે આ પથરની અદરથી નીકળે છે મારેજ એનું એ નામ આપેલ છે

નાના મોતી જેવા અને ધોળા હોય છે એ વેલના મૂળ વાસનવેલના મૂળ જેવાજ કડવા હોય છે વૃક્ષ પાટલાના પાદડા બકુલીના પાદડા જેવા હોય છે વેલ પાટલાને “મોટી વાસનની” વેલ પણ કહે છે પાટલા:-રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાત, સોળે, આશ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સનિપાતનો નાશ કરનારી છે બીજી સિતપાટલિકા:-(વોળી પાટલા) નામની જાતિ છે તે-કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, દમ, સાળ, અક્રમિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે વલ્લીપાટલા:-ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોળે, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે રક્તપાટલા -(તાપ્ર-પુષ્પી) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સનિપાત, આસ, ઉલટી તથા સાળનો નાશ કરે છે ક્ષુદ્રવિતપાટલા:-સ્નિગ્ધ તથા વજ્રશ્લેષક છે, અને કફ, વિષ, કોદ તથા નાયટાની નાશક છે. જૂ પાટલા:-તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવધક છે અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે પાટલાના કુલ-તુરા ત્વદ્, શીત તથા લઘુ છે, અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કર છે પાટલાના ડ્રેજ-કડવા, શીતલ, ગુરુ, તુરા તથા મધુર છે, અને મનક્રુષ્ણ, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) હેડકી ઉપર:-પાટલાના ફળનો રસ મધમા પાવા (૨) કુરેસાના વિષ ઉપર-પાટલાના મૂળ ઘસી પાવા (૩) ગરબી (મૂત્રક્રુષ્ણ) ઉપર:-પાટલાના પાદડાના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી, અને એજ થેપલી માથા ઉપર ઉષ્ણતા મધ હોય તે તાળવા ઉપર મકલી (૪) તાવ, કૉલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:-પાટલાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા તથા કુટી ઉપર લેપ કરવા અને એ મૂળનો એક કકડા મ્હોડામા રાખવો તથા તે મૂળમાથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો (૫) શેફાદર ઉપર —પાટલાના મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમા ઘસી એ વખત પાવા પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કમરની આસપાસ બાધવા (૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર:-પાટલાના મૂળ, કાચકા અને અતિવિષ કિંવા વખમે પાણીમા ઘસી પાવા (૭) પિત્તવિકાર ઉપર:-પાટલાના પાદડાના રસમા સુંઠુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવુ (૮) શીત એહ ઉપર-પાટલાના મૂળ અને ગોખરનો કાઠો પાવો (૯) અરેલપિત્ત ઉપર:-પાટલાના પાદડાનો રસ કાઠી તેમા સુંઠની બૂકી ૬ મામા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. (૧૦) બાળકોને તુધાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવુ પડે છે તે ઉપર:-વેલ પાટલાના પાદડા વાડી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી એ વિરોધે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી છોકરાના તાળવા ઉપર વાસન-વેલ લેવાનો વધારે રીવાજ છે

ઉપદ પાટલી —મં બૂપાટલી મં ભુષ પાડળ હિં પાટલી ભુષપાડળ
કં નેનવાદી

પાટલીનું જાડ મોટું વધે છે એ જાડ ઘણું દુર્લભ છે ધારવાડ જહામા સિરગી કરીને ગ્રામ છે ત્યા એક પાટલીનું જાડ છે એ જાડ વાન્થા પછી એને

૭-સાત વર્ષે ફલ આવવા લાગે છે એના ફલ ઘણાજ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિક હોય છે એ લાખના રગના હોય છે પાટલીને પારિખતક જેવા બડ ફલ આવે છે

૩૬૦. પાઠ (કાળીપાડ) —સં પાઠ, વનતિકિતકા. હિં ૦ પાઠ, પાઠ ૩૦ પાઠ, અગરસુદી તેં ૦ પાઠચેટુ તાં ૦ પાઠ. તું ૦ તિપલે મલાં ૦ પાટકિંકરુ લાં ૦ રોકાનિમા હેનાં ડીકાલિયા મં ૦ પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે એ એક ચન્દ્રાકાર બીજ જાતિની વેલ છે એ વેલાના પાઠડા ગળોના પાઠડા જેવા અથવા કેટલેક અંશે પીપળાના પાઠડા જેવા કાંઈક દીર્ઘ વર્તુલ, પાતળા અને સુવાળા હોઈ તે લાંબા દીટડા ઉપર એકાંતે આવેલા હોય છે કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો જુની કાળી એના ખાચામા (સાધા—મગલ) થી આવે છે એના ઉપર મરી અથવા વટાચા જેવડા લાલ રંગના ફૂળો આવે છે આ બેથી પાચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈ ઉપર સીમલાના પહાડમા મળે છે બગાળ, બિહાર, સિંગાપુર અને કોકચુ પ્રાંતમા અ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા કુચરાળ પ્રદેશમા ઘણા થાય છે ડોકર્સ ડિઅક અને ટ્રાયમેન સાહેબે આ વેલાને બુનિર્વિધી અથવા વેલ્ડી વેલ નામ આપેલ છે ગોવા પ્રાંતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને પહાડમૂળ અને કાળીપાડ પણ કહે છે પહાડમૂળ—તીખુ, કડુ, ઉષ્ણ ભ્રમસ્થાનકારક, તીક્ષ્ણ તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શ્લ્ષ, વાત પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઠ, હ્રોગ, કફ, શ્વાસ, કૃમિ ગ્રસ્થ, મજ્જા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ગલરોગ ઉપર- પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, કકુ અને નાગરોગથનો કાઠે મધ અથવા ગોમૂત નાખી પાવો (૨) પીનસ (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે રોગ ઉપર-પહાડમૂળ તૈલ—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીડી પીપર, જામના પાઠડાં અને દાતીના મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લાઇ તેનો કદક કરી તે કદકથી ચોગણુ તેલનુ તેલ નાખવુ, અને કદકનો સારો પાક થવા માટે તેલથ ચોગણુ પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવુ અ નાકમા રેડવુ; એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે (૩) શીતજ્વર (ટાલીયા તાવ) ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો મરીની ભૂકરી નાખી પાવો (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર—પહાડમૂળ કિવા આખાની અતરછલ દહીંમ વાટી ખરાવવી (૫) શીતમેહ ઉપર—પહાડમૂળ અને ગોખરોનો કાઠે આપવો. (૬) સોજા ઉપર—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમા વાટી પાવા અ સોજા ઉપર લેપ કરવો (૭) પારોગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર—પહાડમૂળ વાટી પાઈ દેવા (૮) વિલંબી રક્તા તિસાર ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો આપવો (૯) મૂત્રાશ્મરી (મૂત્રાશય નાની પથરી થાય છે તે) રોગ ઉપર—પહાડમૂળનો કાઠો આપવાથી માર થાય છે (૧૦) તરસ, અરૂચિ, અપચો અને એકાંતો સ્થાદ બગડે

ઉપર—પહાડમળ, વિગ્ધવાળો અને કાળો વાળાનો કાઠો આપવા (૧૧) આમાનિસાર ઉપર—પહાડમળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતુ, નાગરભોય, પિત્તપાપડો અને ગળાનો કાઠો આપવા (૧૨) સમહસ્ટ્રી ઉપર (પાઠાનિ ચૂર્ણ):—પહાડમળ, કુચ્ચા મીલીફળ, મિત્રકમળ, ત્રિકટુ, જાણના બિયાની હાલ, દાડમની હાલ, ધાવડીના ફલ, કક, અતિવિષ, નાગરભોય, દારૂહળદર, કરિયાતુ, ઇન્દ્રજવ, એ જાણના નમભાગ લઈ એ સર્વના બરોબર કુડાની હાલતુ ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામણુમા અને મધમા આપવું (૧૩) પિત્ત-કરૂણવર ઉપર:—(પાઠા સમેક).—પહાડમળ, સુક, કરિયાતુ, નાગરભોય, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધીવાળાનો કાઠો આપવો (૧૪) લાગેલા ઠંડાણુ:—એના પાદડા બાંધેલા હોય તો દુખાવો એણે થાય છે (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમા રૂઢ ધાતુ (ન્યુક્રમ) અથવા સફેદ લાગ (ફાન્દ્રાઈસ) જતા હોય તે ઉપર લીબડાની હાલ, ગોમુત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમળનો કાઠો આપવો.

૩૬૧. પાન અજમા.—અજમામા ધણી ભેદ છે જે છોડ ઉપર બીઆ આવતા નથી તેને 'પાન અજમા' કહે છે એનો છોડ પથરાએલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચે વધે છે એના પાદડા જડા હોય છે એ પાદડાને વાસ અજમા જેવા આવ છે ચોખામાની ઝાણુમા એના કાઠા વાચ્યાથી એ છોડ થાય છે એના ઉપર ફળ કિવા બિયા આવતા નથી આ પાદડાના ભજાઆ નજીક રવાદવાળા હાથ છે ઉપયોગ—(૧) કરૂમ ઉપર.—એના પાદડાનો રસ આપવો (૨) ભમરીના દરા ઉપર.—એના પાદડા મમળી દશરથાને ચોળવા એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઈ વેસ જલદી બધ થાય છે.

૩૬૨ પારસ પીપળો.—સં પારિમ, તલ મં વાગસપિપળ હિં ૦ ગળદડ, પુગવસુ મલાં ૦ અં બગરળી તૈં ગગારળી મલાં ૦ પુવરાસુ તાં ૦ પુગવસુ ૬૦ યલામએવ્ય ૬૦ હિપિક્સમ લાં ચિમપિસિયા પોપલનિયા

આ એક પીપળા જેવું ઝાડ છે. એના કોકણ પ્રાતમા "અષ્ટ્ર" "અશ્વર" "કુટપાઈર" એવા નામ છે એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે એને ધોળો રંગ (ફૂધ) આવ છે એ ઝાડ કુગરાળ પ્રદેશમા થાય છે એના ગુણ પીપર જેવા છે એને બીડીના છોડના જેવા ફળ આવે છે x ઉપયોગ—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે.—પારસ પીપ-

x પારસ પીપળાના પાદડા જાત પીપળાના જેવાજ હોય છે માત્ર અક્ષ-પીપળાના પાદડા જેવી એના પાદડાને છેવટે લાખી શેડ હોતી નથી એને મીઠાના જેવા ફળો હોય છે આ ફળોની માળાઓને સાફુઓ પવિત્ર માને છે એ કળામા કપાસીમા (કપાસના બીજ) જેવા પણ ફળ વગરના પાચ બી હોય છે. આ બીજ દુધમા બારી ખાવાથી અથવા પારસ પીપળાના મૂળ કે એના બીજ, મફદ જીરૂ અને મરગપો સમાન ભાગે લઈ બારીક વાડી ટાક રાં દુધની સાથે લે તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઝાણુ સમયે કરવા જોઈએ.

ભાતુ દૂધ ચોપડવુ (૨) મજ્જાનીના (સર્પની એક જાત છે તેના) વિષ ઉપર—પારસ પીપળાની જાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો (૩) શ્વાસ ઉપર—પારસ પીપળાના દૂધમા મરી અને હળદર અથવા બહેડાનુ ચૂર્ણ નાખી એ ચણેલીભારની ગોળાઓ કરી ખાવી ગોળા ખાધા પછી કેટલીક વારે કિલટી થઇ કફ પડે છે કિતાર થી અને ભાત (૪) કંદેરોગ ઉપર—પારસ પીપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ખાળકને ત્રણ ટીપા પર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપા સુધી ગોળમા કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે (૫) આદાશીશી ઉપર—પારસ પીપળાના ફળ પાણીમા ધસી તેતુ નસ્ય આપવુ

૩૬૩ પારિજાતક—(સં મં પારિજાતક હિં હારસીગાર) એ ઝાડ ત્રણ મોટું હોતુ નથી એને ગોળ બિમા આવે છે પારિજાતકના ફૂલ બધુજ સુકુમાર હોય છે એ ફૂલ બધા સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એના ફૂલ નીચે ખરી પડે છે પારિજાતકના ફૂલનો દુરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને બધુજ આનંદિત કરે છે * ઉપચોગ—(૧) કોદરાના વિષ ઉપર—પારિજાતકના પાદડાનો રસ કાઢી દોરને પાઈ દેવો એટલે કોદરાનુ વિષ કિતરે છે (૨) ખરજવા ઉપર—પારિજાતકના પાદડા અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકલ વાટી ચોપડવા અને દહીમા સોનાગેડ ધસી પાંચ અથવા પારિજાતકના પાદડા દૂધમા વાટી લેપ કરવા (૩) ગલગડ ઉપર—પારિજાતકના પાદડા, વાસના પાદડા અને ખેરેલીના પાદડાને ભેગા વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો (૪) ઉલકમેહ ઉપર—પારિજાતકની અતરજાલનો અણમાશ કાઢો પાવો (૫) ખોડા ઉપર—પારિજાતકના બિમા વાટી લેપ કરવો. (૬) સર્પદંશ ઉપર—પારિજાતકના પાદડાનો અગર જાલનો રસ કાઢી પાવો. (૭) દાદર ઉપર—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

૩૬૪ પાલખ (ભાજી)—સં મધુસૂદની કં પાલખ હિં બં પાલેક. મં પાલખ. ફાં ધરપનાખ લાં રપાઈનેસિયા ઓભેરિયા ઇં રપાઈ-નોળા અં અરપનાખ.

આ ભાજીનો છોડ વેતખર વધે છે એના પાદડા બધા કામળ અને પાતળા હોય છે પાલખના પાદડાને થોડા કાત્રા હોય છે હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ બધી છે પાલખનુ શાક સાડ થાય છે પાલખ—કિંચિત્ તીષુ, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારે, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણુ, પિત્ત, ગુરુ, વિષભક્ષક તથા સ્વાદુ છે અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૫. પાંડરવો (પારિભદ્ર) :—મં રંકકિસર, પારિભદ્ર મં પામરા. કાં પારિગા. હિં ફરહદ, જલનીમ. બં પાલિદ્યમાર. કં હાલાવાળ, પોગારા. તાં કંથ્યાલુમુરકુ. તું પોગારેય. મલાં મુળમુરકા. નેં મુળમેર્ધતેરુ. લાં એરીમીનાઈરીકા.

*આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમા થાય છે. એના ફૂલની ડાડી કેસરી રંગની હોય છે એ ડાડીએને વાટી કપા રંગે છે એના ફળ ચપટા અને નાની હોય છે અને પાદડા ઉપાદુલી જેવા તથા બગડ હોય છે.

એ ઝાડ મોટા થાય છે એમા ધોળા અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળા જાત ક્વચિત્ જણાય છે, એનું લાકડું હલકું હોય છે એ ઝાડપર કાઠા આવે છે માટે તેની વાડ કરે છે એના લાકડાની સામડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતા શીખે છે એ લાકડાના તરવારના આન અને બાળકને માટે રમકડા વગેરે બણી જણુના થાય છે ધોળા પારિભદ્ર યુષ્મા સારા છે પારિભદ્ર.—તીખો, ઊંચુ, પથ્થ તથા આમદાપક છે, અને અરુચિ, કદ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શેફનો નારા કરે છે એના ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપ-યાગ:—(૧) કમળી ઉપર.—પારિભદ્રની ઊલની બૂટી વચગાળ કરી એક તોલા-ભાર ચાખાના ધાવરામણમા આપવી. (૨) વાતરકતાદિ રક્તદોષ અને ઘાતુ-વિકાર ઉપર:—ધોળા પારિભદ્રની ઊલતુ ચૂર્ણ ગાયના માખણમા અગર ઘી અને સાકરમા આપવું (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની ઊલનો રસ પાચા.

૩૬૬ પાણકાંઠા:—સં કાલકદ. કં કાલ-પાણ-કાંઠા કાં ધાપા, પાચણુ કાંઠા. હિં ૦ જમણી પ્યાજ, કોલી કાંઠા કં સપુટ એડ. તાં વાગાયમ્ તૈં અડપતેલા મદા. તાં વાચુલી. મલાં કાંટેના ફાં બજલુલ શર ઇં ઈડીયનરિંકલ. લાં સિલા ઓશીસિનેલિસ.

પાણકાંઠા નદીમા થાય છે એના કાંઠા જેવા કદ થાય છે પાણકાંઠાને નામદમણીના જેવા ફૂલ આવે છે નિકાડ આગળ ગોદાવરી નદીમા એ કાંઠા પુષ્કળ થાય છે બીજા ઠેકાણે પણ નદીઓમા પણ થાય છે એ કાંઠાની કોષ કોષ બાજી (શાક) પણ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના આધામા સોમલ આપ્યો હોય તે ઉપર.—પાણકાંઠાનો રસ શેરબર લઈ લીમા અથવા દહાંમા પાચે. (૨) ગુમકું ફુલવાને તથા વાળા ઉપર.—પાણકાંઠા વાટી લેપ કરવે. (૩) વાલ કરડયો હોય તે ઉપર.—પાણકાંઠા વાટી અધિવા.

૩૬૭. પાણકુભા:—સં દ્રોણપુળી. મં કુભા, ગોમા કાં શેતવડ. હિં ૦ ગોમા, દ્યુહલી બં પલથયા કં તાં તું તુમે. મલાં તુપા. તૈં અયસ્યેડુ. લાં લ્યુકસ સિપે લોટસ.

પાણકુભા કુભાના ઝાડ જેવું જ હોય છે અને એના પાદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે પાણકુભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે ફળ આવતા નથી ઉપયોગ:—(૧) ગલગંડ ઉપર:—પાણકુભાની રાખ ગોમ્તમા નાખી આપવી. પછી તે પાણી માળી પાવું અને કાંદરાનો ભાત તથા હાથ પથ્થ કરવી.

૩૬૮ પાંદડી:—સં મધારિણ મં હિં ૦ પાચ કં પરચે, પરચદગિડ. પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચા હોય છે એના પાદડાં પણ મોટા હોતા નથી. પરંતુ કામગના કરતા કિચિત્ નાના હોય છે એ પાદડા કુમળા હોય તે વેળા જરા રાતા હોય છે, પરંતુ જુના થયા પછી સાવ લીલા થાય છે એના પાદડાં અને તોરાનો.

મોળકદ સળધમા પૃષ્ઠ ૨૨૮ ની ટીપ્પણી જુઓ.

આરો વાસ આવે છે. પાદડીનું અત્તર કાઢે છે પાદડીના પાદડા અને તોરા ઘીમા સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમા આવે છે પાદડીના સુકાયેલા પાદડા સાલ, ઉચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમા ઘાલી રાખવાથી તેઓને ઉષ્ણનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. પાદડી—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કથાય તથા સુગંધિ છે, અને વાયુ, મહદોષ, ખૂનખાધા, ત્વગ્દોષ, મજ્જા, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિપતો નાશ કરે છે

૩૬૯. પિંડવણુ (નાનો સમેરવો)—સં પૃષ્ઠિપર્ણી મં રાનભાલ, ગેવરા હિં પિડોની, ડાવડા, દોલા કં નરિયલબોનો. તેં કોલાકુપન્ના બં ચાક્રલે, શકરજટા ઓં કષ્ટપર્ણી લાં ઉરેરિયા લેગોપો મરીસુ

એ ઝાડ પડતર જમીનમા ઘણા થાય છે આ ઝાડની ઉચ્ચાઇ સુમારે અઢી હાથજ હોય છે એ ઝાડને પાદડા આવે છે તે બેવડા હોય છે, એટલે ડીરા પાસે બારીક પાદડુ હોય છે અને તેની આગળ મોટુ પાદડુ થયેલુ હોય છે મોટા પાદડાની લખાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાકી નાની નાની શીંગો આવે છે એ વનસ્પતિના મૂળ દશમૂળમા આવે છે

આ વનસ્પતિ સખી લોકોને કેટલીક શકા છે એનો લુપ્તજ હોઈ એના પાદડા ગોળ વેલદાર હોય છે તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે બાજુના બે પાદડા કરતા વચ્ચે પાદડુ મોટુ હોય છે ફૂલો ઘોળા અને કિચિત કળાશ પડતા હોઈ જટાકુત હોય છે મરાઠીમા ખુશિપર્ણીને રાનભાલ, પિંડવણુ અથવા ડમલા અને ગુજરાતીમા પિંડવણુ કહે છે કોકણુ પ્રાતમા રાનભાલ નામથી જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આવેલું છે એના પાદડા છેક ભાલાના આકારના દુહેરી હોય છે એટલે દોટડા પાસે ઝીણા હોઈ તેનીજ પાછળ મોટા પાદડા અમેલા હોય છે કોકણુ જલ્લામા પડતર જમીનમા એ ઘણી થાય છે એ બાટુકડા હોય છે એની ઉચ્ચાઈ બે અઢી હાથજ હોય છે. મોટા પાદડાની લખાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આગળ હોય છે મં મોતીલાલ થાહે પોતાના “ વિલા ફુજર ” નામના ગુજરાતી માસિક પુસ્તકમા આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરલ છે—“ આ છોડવા નદી કિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામા ઉગે છે એના લાકડા ૩-૪ ફુટ ઉચા વધે છે એના પાદડા એકએકના આતરે દોટડાવાળા અને બને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાખા અને એક દોઢ ઇંચ પહોળાઈના હોય છે તે ઉપરની બાજુએથી નેવામા સુદર હોઈ સુવાળા હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂઢા હોય છે એને ચોખાસાના આખરમા નાના નાના ચાતા રગના ફૂલોનો ઘોસ આવે છે એની શીંગો ઘોળી અને સાધા હોય તેવી દેખાય છે તેમા બીજ ફીકા પીળા રગના ચોળા જેવા હોય છે ” અહી આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આવેલ છે તે પૈકી કોઈ પણ એનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી એમા સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિથી જોતા કોકણુ અને ગુજરાતી પિંડવણુ ઘણા ભાને એક જેવી છે પિંડવણુ—કુરસાના વિષ ઉપર એના પાદડાનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે, પરંતુ પાદડાનો પણ ઉપયોગ થાય છે. પિંડવણુ—તીખુ, ઉષ્ણ, કડવુ, ખાટુ, મધુર, લઘુ તથા તૃષ્ણ છે, અને ઉષ્ણ, અતિસાર,

વાતરોગ, તૃષ્ણા, દાહ, ત્રિમેષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિમાર અને વ્રણોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉંઘરસ, દમ અને તાવ ઉપર—પિંડવણુ, બળદાણુ અને અરકુમીનો રસ પાવો (૨) વધ્ધનાગના વિપ ઉપર ઉતાર—પિંડવણુનો રસ ૪ તોલા માત્ર નાખી પાવો (૩) અરોગ ઉપર—પિંડવણુના મળીઆનો અગર પાટાનો રસ પાવો

૩૭૭ પિત્તપાપડા:—મં ૦ પર્પટ મં ૦ પિત્તપાપડા દેં ૦ ખડોરુ હિં ૦ પિત્તપાપડ, દ્રવ્યપાપડા બં ૦ ક્ષેતપાપડા કં ૦ પર્પટક તૈં ૦ પાર્પટકુ કાં ૦ શાહ-તરા, ધરમનર અં ૦ શાહનર, બકલતલમલીક અં ૦ જડપાપડા લાં ૦ સોમો-હરિયા બોમવેલિયા

આ એક એ વ્રણ હાય સીધું વધનારૂં જાડુ છે એના ઉપર યાત્રીક કાટા અથવા ફાંમે આવે છે એ એમાસાના આગભા ઉગી શિયાળાની આખરે નુકાષ્ઠ થાય છે એના પાદ્ય લાખા અને માકડા હોષ છેવટે ગેડ નીકળેલી હાય છે એના ઉપર ઘોળા રગના ફેલા આવે છે જાડ સુકાય એટલે તેનો રગ ડાળો થાય છે પિત્તપાપડા પાનાની મેળે ઉગે છે કોશમાડળ કિનારા ઉપર અને તેમા પણ મુખ્યત્વે કરીને નેવડ મહલીપદન વગેરે ભાગમા રેતાળ જમીનમા એનું ઘણુંજ વાવતર કરે છે એના પાદ્ય અને છાલ કંક કહાડવાના ટામમા સાગ ઉપયાગી થાય છે તેને નુકલી ખાટી તેનું ચૂર્ણ કોટમા મેળવી તેની પુરીઆ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રીવાજ ફેટલેક ઠેકાણે છે એના મળ લાખા અને નારંગી રગના હાય છે તે સુતરઉ જુડાને ઉત્તમ પ્રકારનો પાંકો રગ આપવાના ઉપયોગમા આવે છે એમાથી નખવો અને ભુરો નારંગી રગ પણ તૈયાર થાય છે હિંદુ-સ્તાનમા છીટનો પાંકો લાલરંગ પિત્તપાપડાના મળની ઉપરની છાલમાથી બનાવ છે મિસોનમાથી આના મળ મોટા પ્રમાણમા પરદેસમા મોકલાય છે વાવતર કરેલા જાડા કરતા આપોઆપ જગલમા ઉગેલા જાડ વધાન પર્પટ કાય છે એ મળ નાના હોષ તેમાથી એથો ભાગ રગ નીકળે છે સમુદ્રકિનાર ઉપરની હલકી સુકી અને રેતાળ જમીનમા એ જાડા પોતાની મેળે ઉગે છે વાવવા જાડાના મળ ખારીક, એકથી થો ફેટ લાખા હોષ તેની બાજુ ઉપર રેયા હોય છે એમાથી મજાડના રગ જેવા લાલ રગ મળે છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાના રગેજ એ ઘણો વાપર છે એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમા ગળેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષેત્રે નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો—“ રગ ક્રકત વળતી છાલમાજ હોય છે અદરને ઘોળો ભાગ નિર પયોગી હોય છે મદ્રાસ ઇલાકમાના મદુગ શહેરમાના રગેજ લાલ પાવટી આ મળના રગથીજ રગે છે વાવેલા જાડા કરતા જગલી જાડના મળમાથી ૩૩ ટંક વધારે જ નીકળે છે, અને તેનું ક્ષણ એ છે કે જેમ વધારે વરસાથી મૂળ કહોવાપ થાય છે તેમજ તે વાવલા જાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે ખગડે છે એ વર્ષના જાડાના મૂળ મળવાથી તે વધારે ચુલ્કરી થાય છે ” અધારી જગ્યામા ગાખવાથી ખગડે છે એમ કહેવાય છે મદ્રાસી રસાલ રગવામા શિરડોળીના મળની સાથે આ મળનો ઉપયોગ કરે છે, અને રગ પાંકો કરવા માટે તેમા ફેટકડી નાખે

છે હિસાસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે અને કસુબો (કામરના ફૂલ) કીલુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણસલા પશુ હોય છે પિત્તપાપડાના ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે **પિત્તપાપડો** —ગીતલ, કડવો, સઘડી, વાતવ લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે અને પિત્ત, ક્ષ્, જ્વર, રક્તરોધ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, બ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલ્લરી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **પિત્તજ્વર ઉપર**—પિત્ત પાપડાનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૨) **પિત્ત ઉપર**—પિત્ત પાપડાના પાદડાનો રસ અને ગાયનું ચાખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું, અથવા પિત્તપાપડા અને મુકનો કાઢો પાવો (૩) **માથુ ચઢતું હોય તે ઉપર**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીના પાદડાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મઠન કરવાથી પિત્તાશયડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે (૪) **શોષરોગ ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો (૫) **મરતકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલ્લરી ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૬) **પથરી ઉપર**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની જાશમાં પાવો તાજે હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ જાશમાં પાવો (૭) **સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો (૮) **પિત્તજ્વર ઉપર**—પિત્તપાપડો, ચદન (સુખડ), વિગ્ણવાળો અને સુક એનો કાઢો આપવો (૯) **ફિતિ વાચુજન્ય જ્વર ઉપર**—પિત્તપાપડો, પ્લાલી અને હસગજનો કાઢો પાવો આ ગોવા તરફ આવે છે

૩૭૧ પિલુડી — સં કાકમાચિકા મં કાગો (મો) છી દિ. મંકોય, કવૈયા બં કાકમાચી, ગુડકમાધ, મદનમધુની કં કાકે તાં કારે તૈં બલુસ. તું કાકેંડલ મલાં કાડનગરી ફાં રોખાતરીખ અં એનવુસસાલ્ય. ધં નાષ્ટિ-સેડ લાં સોલેન નાષ્ટિમ્ રાજં ચિગ્ગોટન, મંકો

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પશુ ઉંચા વધે છે એને લાલ અને ચણેલી જેવડા બારીક ફળો આવે છે.* તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે એના પાદડાના રસવડે કાગળપર ફૂલમેલુ લીલા રંગની શાદી પ્રમાણે દેખાય છે **ઉપયોગ**—(૧) **શોષરોગ ઉપર**—એના પાદડાનો રસ ચોપડવા એટલે શોષરોગનો સોળે ઉતરશે (૨) **પિત્ત ઉપર**—એના પાદડાની બાજી કરી ખાવી એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) **અફીણ ઉપર**—પાદડાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કાનમાં છવકું વગેરે ગયું હોય તો**—પાદડાનો રસ કાનમાં નાખવો.

* પિલુડીના પાદડા આંખોદના પાદડાની સાથે કેટલીક આખતમાં મળતા દેખાય છે એને સફેદ રંગના ખંડોળ પાચ પાપડીવાળા કીણા દુલો આવે છે પીલુના ઝાડની માફક એને ફળોના લુમખા આવે છે એ ફળો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે

૩૭૨. પિસ્તા.—એ ઝાડ મોટું થાય છે તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજાં વળે કેડાણે થાય છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર—પિસ્તાના પાદડાની બૂટી ડગી અને તેમા દૂધ તથા માડગ નાખી આપવી, એટલે ઉપયુક્ત નિકાન રૂં થઇ ધાતુ પુટ થાય છે લીલા પાદડા હોય તો તેમ ન તેમજ ચાની ખાવા (૨) પાકુરોગ ઉપર—પિસ્તાના પાદડાની બૂટી ગરમ પાણીમા આપવી

૩૭૩ પિસ્તા.—મં નિકોચક દિ. મં ૬૦ પિસ્તા બં પિસ્તામાઝ હં પિન્ગિર્માનદ્ લાં પિન્ડેશિયાન્દેગ અં ફિન્તક

પિસ્તાનું ઝાડ મોટું થાય છે આ ઝાડ પરિશિયા, બુખારા અને અર્ધ-ધાનીસ્તાન એ દેશના જંગલની અદર ઉપજ થાય છે એ ઝાડ ઉપર ચણુના પાપટા જેવા ફળ આવે છે એના ઉપર પાતળી ઘટ જાલ હોય છે ફળની અદ-નના ગળેના જગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકા હોય છે તેને પિસ્તા કહે છે એનું જાવ મુદ્દા ફળ ચાવવાથી તેનો ગેપો થાય છે પિસ્તા ખાવાથી મીઠા ભાગ છે એને પકવાન્નમા તથા મીઠાઈમા નાખે છે એ બળકર તથા પુષ્ટિ-દાયક છે એનું તેલ તીક્ષ્ણ છે તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે આ તેલનો ઉપયોગ રથમને ટ્રાન્સજી ગગ ચઢાવવાના કામમા થાય છે પિસ્તા—ગુરુ, રિન્ગધ, ઉષ્ણ, કાચ, મ્વાદ, ધાતુવર્ધક રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, બેદક, કડા તથા માઠક છે અને ક્ષ્, વાયુ, ગુદ્મ તથા ત્રિદોષના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક દ્વાર.—પિસ્તા, બદામનો મગજ, ચારાળી અને ખસખસ પારીક વાગી દૂધમા નાખી ઉકાળી ખીંગ કરવી તથા તેમા ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી મચન કરવું

૩૭૪ પીપર (પિપળ).—સં પ્લક્ષ, પિપરી, જટી મં પિપરી હિં પાકરી પાખર પાકર, પિલખન બં પાકુડ કં વસુરીમાગ, બુલ્બોમારા તૈં જ્ઞાનિની ગદખાડ ગોં કેળા, કાલબુલ્બી મલાં સુવ્વનાલ, ઇતિ, ઇં બેન્હડ વિન્હ ફિમટ્ટી લાં ક્ષાઈકમ વિરેન્મ

પીપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે પીપરના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા અને તે કરતા મોટા હોય છે આ જાણાજક્ષ છે પીપરની જાયા ઘણી ઘટ અને ઠડી છે જાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડા વાવ છે પીપરને જ્ઞાન પીપળાના ફળ જેવા ફળ આવે છે બાળકો એ ફળને ઘણું પ્રેમથી ખાય છે પીપરનું લાકડું નમાગતી કામના ઉપયોગમા આવે છે પચવરકલમા એની જાલ લેવામા આવે છે પીપર—તીખી, કડવી તુગી તથા શીતલ છે અને નજી, ચોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત ક્ષ રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મુચ્છા, બ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિમાન્નો નાશ કર છે લઘુ (નાની) પીપર ગુણુમા અધિગ છે ઉપયોગ.—(૧) ઉનાર્પત અને વાતગુદ્મ ઉપર—પીપરનો મુખ (૧૮ ગણુ પાણી નાખી ચતુર્થાશ ગેપ ગટે તે) લી નાખી ખાવે (૨) ખોડા ઉપર.—પીપરનું દૂધ ચોપડવું

૩૭૫ પીપળો (જ્ઞાન પીપળો)—મં અશ્વત્થ મં પીપળ હિં

પીપ્પલવૃક્ષ ૪૦ અરળીમારા. તૌં રાવીચેદુ ૩૦ દરખતલરળ તાં અરકમર.
તું અત્રાસામારા મલાં અરાયલ ઈં પોપલરલિવ્યદિન્દ્રી લાં કાકસરિલિન્દ્ર-
યોઝા.

એ જાડ ભરતખડ સિવાય બીજા દેશમાં થતુ નથી. આ જાડ ગામમાં, રાનમાં તથા અરખમાં સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઉચુ વધી ધણુ ફાલે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ઋણુસો ચારસો માણુસો સહેજ બેસી શકે છે. આ જાડ ધણુ વર્ષ સુધી રહે છે પીપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ જાડ હિંદુ લોકોમાં ધણુ પવિત્ર મનાય છે + ધણુક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપળાના જાડની આસપાસ જોડલો કે પાળ બાંધે છે. પીપળાનું લોકકુ બાળવાના કામમાં લેતુ નહિ એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીપળાની લાખ બને છે, તે રગમાં તથા બીજા ધણુ કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રગ થાય છે. એ જાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણુસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીપળાની છાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. એ જાડના થોડે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ધણુ સુખ થાય છે. એ જાડમાં અતિશય ગુણુ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂજીપૂજે બાળતા હતા. પીપળોઃ—મધુર, કષાય, શીત, દુર્બર, યુર, રક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે, અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વધુનો નાશ કરે છે. એના થાકાં ફળ—હથ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલ્લી, શોષ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. લાખ—કડવી, તુરી, સિન્ધ, લઘુ, બલકર, ભક્ષસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમન્નવર, ઉચકી (હોડકી), ઉપરસ, જ્વર, ઉરક્ષત, નાસારોગ, વિષર્પ, કૃમિ, કુઠ, વધુ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉપદેશ એટલે ગરમીની

+ એનું લોકકુ વડની સમિધમાં વપરાય છે. એના પાંદડાની ટોચની અણી પારસ પીપળા કરતા વધારે લાખી હોય છે. એ પીપળા અને પારસ પીપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે. એના ફળ (લાણુ) જ મલીમોર જેવડા થાય છે. એ કાચા ખવાતા નથી પરતુ પાકવાથી તે મીઠા લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે. પરતુ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણુ જીવ હોય છે. એ જાડનો ઉદ્ભવ કાશ્મીરે આવેલા ફળમાના બીજ તેની વિષ્ટા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે, એથી એ ઠંડેકાણે બીજ વૃક્ષ જન્મે છે. કોઈ કોઈ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ઉગી નીકળી દીવાલોને ઝેરવી નાખે છે. પરમાત્માએ આવા પૂનઃ વૃક્ષને બહોળા શ્રમાણુમાં ઉગાડવાને કેવી કહાપણુબરેલી યુક્તિ કરેલી છે ?

કોઈકજી પીપળાને વડની માફક વડવાઈ જેવા અકુરો પુટે છે તેને પીપળાની વડવાઈ કહે છે. એ બાળકની આયકી ઉપર રામબાણુ ધસાળ છે. એ શાસ્ત્રીમાં ઘસી પલાય છે.

ચાલીઓ ઉપર—પીપળાની સુકાએલી જાલની ગમ્પ ચાલીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાલી ફેરી પડી મટી જાય છે (૨) આળકોની યોખડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે—પીપળાના પકિલા ફળ ખાવા આપવા (૩) ઉચ્છ્રી (હેડડી) અને ઉલ્લડી ઉપર—પીપળાની સુકી ડાળની ગમ્પ પાણીમા ભિજવી કેટલીકવાર ને પાણી ગાળી પાવાથી ઉચ્છ્રી અને ઉલ્લડીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) ઉદ્ધર સ્વચ્છ થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે—પીપળાની ડાળાઓના પાદ્મ અને કુમો છોડીઆની રાખ અને ચૂનો માખણમા ખરલ કરી ચોપડવા, કિવા જાલ પાણીમા નસી ચોપડવી (૬) નાના આળકના અંગ ઉપર ફેલેલીઓ (ઝોઝી) થાય છે તે ઉપર—પીપળાનું છોડીયું અને શેડુ એકત્ર ઘની લેપ કરવો (૭) નાના આળકનું મહોડું આવી મહોડામા ચાલીઓ પડે છે તે ઉપર—પીપળાના તામ પાદ્મ અને જાલ બારીડ વાટી તેમા મધ મેળવી દિવસમા ત્રણ રાત્ર ચોડુ શેડુ ચટાડવું (૮) અફીણ ઉપર—પીપળાની જાલનો કાઠો કરી પાવા એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે (૯) ક્ષતકાસ અને ઉર ક્ષતક્ષય ઉપર—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ * મધ અને ઘી માથે આપવું (૧૦) દાહ-જ્વર ઉપર—પીપળાની જાલ અને કફ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) અગ્નિદગ્ધ વસ્તુ ઉપર—પીપળાના સુકા છોડીઆનું ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી ઉપર ચોપડવું (૧૨) કુટુંબ બદ્ધ ભરાઇ આવવા માટે—પીપળાનું દૂધ અને ગ્રધમેરગ્ને (ચન્દ્રમ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વગિત શુભ આવે છે (૧૩) અગ્નિ (પોથી) કરવાની રીત—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાગ પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટકણખાર, (ટકણખારના ટકણ કપડામા બાધી બેસના જાણુમા ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ઘોવા એટલે તે ગાગડો ઘોળો શુભ થાય છે) અને લોદર ૭ માસા, આ સર્વ એક વાસણુમા નાખી બે પહોર સુધી રાખવા એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અગ્નિ તૈયાર થાય છે કિવા ચુલા ઉપર બાફવ. એટલે તૈયાર થાય છે આ તૈયાર થયેલા અગ્નિમા ૩ બીજવી ચેપલીઓ કરી સુકવી ગમ્પવી જરૂર વખતે ચેપલીઓનું ખપળેયુ ૩ પાણીમા મલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાત્રી શાહી કહે છે અગ્નિમા કાળજી લુટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી માહી) x કરે છે (૧૪) સ્તનરોગ

* લાખ સ્ત્રીઓને ખાવા માટે કદિ આપવી નહિ, કારણકે એથી મલા રહેનો નથી એમ કેટલાક પાસેથી સાબળ્યું છે

x આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે શાહી લખી ગમ્પવામા આવતા, અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના લખાએલ પુસ્તકો જેવા ને તેવા નજરે પડે છે, તે આવીજ શાહીથી લખતા હતા એ શાહી બનાવવાની એક સરખી પધ્ધતિ હરહરવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી અજી આવે છે એક જન મથમા આ પ્રમાણે એક કવિત લખેલું છે કે,—

ઉપર—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારવાર તપાવી જમકારવો તે પાણી ગાળી સવાર સાંજ પીવા આપવું અને ઇન્દ્રવરણના મૂળ પાણીમાં ધસી લેપ કરવો (૧૫) **ઉચ્ચકી (હિંડકી) ઉપર**—પીપળાની જાલ બાળી પાણીમાં જમકારી ખટાઇમાં વાટી જાતી ઉપર લેપ કરવો. (૧૬) **રક્તાતિસાર ઉપર**—પીપળાની કુમળી કુખા, ધાણુ અને સાકર સમભાગ લઇ મેહાકામાં રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો (૧૭) **અટકાવ આપવા માટે**—પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમાં વાટી પાત્રી (૧૮) **કાચ ઉપર**—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઝોજા કે વધુ) ભાગે લઇ તેમાં પાત્રુ. (૧૯) **બદ ઉપર**—પીપળાનું દૂધ અને ગધબેરને એકત્ર ખરલ કરી ચાપડવા (૨૦) **બાળકોને શરીરે ફેરાડકીએ થાય છે તે ઉપર**—પીપળાની જાલ અને ઇંટ પાણીમાં એકઠા ધસી લેપ કરવો (૨૧) **નીલમેહ ઉપર**—પીપળાની જાલનો કાઠો પાવો (૨૨) **દોરોને કંઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર**—પીપળાની જાલ શેટલામાં નાખી ખવરાવવી (૨૩) **હલ્દી મહ (મેહાકા ઉલ્કાવા કિવા બીડાવા કે નહિ તે) વાથુ ઉપર**—પીપળાની અતરજાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો (૨૪) **રક્તપિત્ત ઉપર**—પીપળાના પાદકાનો અગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાત્રુ, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિવા હૃદયમાં સચપ થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે (૨૫) **પ્રદર ઉપર**—પીપળાની લાખ એક તોલો જાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાત્રી (૨૬) **દમ અને ઉબરેસ ઉપર**—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી માકરમાં આપવું

૩૭૬. પીલુ (ગળ, ગળુ)—સં મં હિં ૦ પીલુ ૬૦ પીલુ, ઓગની બં ૦ પીલુગાજ નૈં ગોલચુ ચેટુ, પિન્તવરગોડ. તાં ૦ ફોકુ દેં ૦ ઝલ ફાં ૦ હર્પ-તેમિરવાટ અં ૦ ફરાક ઇં ૦ મરટડ દ્રી ઓફ રિકપચર લાં ૦ સાન્વેકોરા પસિકા

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે પીલુના ઝાડ ગળવાળા હોય છે એ ઝાડ ફાકણુ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે પીલુના પાદકા ધાવડીના પાદકા જેવા તથા તે ડરતા મોટા અને જાડ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણુ પ્રમાણુ આવે છે એ પાકલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવા લાલ હોય છે એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળુ સુજ જઠ ગળામાં ખરજ થાય છે, પરંતુ એકદમ ઘણા ફળ ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી પીલુને ફાકણુ પ્રાંતમાં “સારી” અને “કિંકણુ” પણ કહે છે એના ફળનું તેલ કાઢે છે તેને ખાખણુ (મં “કિંકણુ”) કહે છે એ તેલ વાથુ ઉપર શરીરે

લાખ ટાક બીસ મેલ રત્નગ (ટજી) ટાક પાચમેલ, નીં ટાક દોસો લઇ હડીમે ચડાઇએ બોલો આગ દીજો ત્યોલો ઝોર ખાર સખ લીજો, લોહ ખાગ વાલ વાલ પીસેકે રખાઇએ, મીઠા તેલ દીપ જવાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિજીવિધિ પિજનદીકે એસે હિ ખખાઇએ, ચાલક ચતુર નર લિખકે અનુપ મથ, બાય બાય બાય રિઝ રિઝ મોજ પાઇએ. ૧

મસજે છે મોટી જાતના ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે જોવા માટે આવે છે એની હાથ ધણીજ ઘટ હોય છે લઘુ* પીલુ-મધુર, તીચુ, તુર, ખાડુ, રૂચિર, સારક, કંબુ, તીક્ષ્ણ, બેદક, દીપન, રક્તપિત્તકાગક, સિન્ધ, ઉષ્ણ, તથા વિદાહી છે, અને અથ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષળ ધાનો નાશ કરે છે મોટું પીલુ-મધુર, વૃષ્ય, રૂચિર તથા અમિદીપક છે અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે એનું તેલ-લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ-(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સગ્રહણી ઉપર-પીલુના નાળ પાદ્ય ભક્ષણ કરવા (૨) વાતુહારક પાટો-પીલુના પાદ્ય અને નગોડના પાદ્ય કિવા એકલા પીલુના પાદ્ય કચરી લોદી ઉપર ગરમ કરી પાટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવા પછી તે પોટલીમાના પાદ્ય-નોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું લેટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીડ, હાથ છત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણુ આવશે (૩) કૂતગના વિષ ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ પાંચ અંગર મૂળ ધસી પાવા (૪) મહાડામા ચાદીઓ પડે છે તે ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ ૧ તોલા અને ગામનુ બી ૧૧૦ તોલા, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમા નાશ પામે છે (૫) સંધિવાત ઉપર-પીલુના પાદ્યનો રસ અને કચરી

*લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સરજીન નિષ્ઠા બનાવ છે પરંતુ ખારી જાળના પશુ સાધારણ ઝાડ થાય છે, બલકે તે મીઠી જાળ કરના કાર્ષક મોટા પશુ હોય છે ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી' ના નામથી ઓળખે છે એના પાદ્ય મીઠી જાળ કરના કાર્ષક ટુકા અને પહોળા હોય છે મીઠી જાળના પાદ્ય સાકડા અને સાખા હોય છે મીઠી જાળમા એકને રાતા અને બીજને ધોળા ફળ હોય છે-એમ એની પશુ બે જાતો છે ધોળા ફળવાળી જાળને સેડકી જાળ કહે છે જાળના બીજને ખાખણીયા કહે છે તેમાંથી જે ખાખણુ નામનું તેજ સાચી લોકો પીલીને કહાડે છે તે મીજુબતીઓ બનાવવાને ઉપ-યોગમા લે છે ખરી લોકો પાતાના રમ સખધીના પશુ તે કામમા લે છે એ તેજ એકાદ બે દિવસમા ઠરી જઈ માટીના ખોટ જેવું થઈ જાય છે તેના સાગીને ઠકડા અથવા બૂકા કરી શકાય છે દેવતાના અંગર સર્વના તાપમા તેને રાખવામા આવે તો તે પાછું પ્રવાહી થઈ જાય છે ઉપયોગ-(૧) લોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકના હોય તો-એવા દુર્બળ થતા જતા ધોડાને સોડકી જાળના પાદ્યનો રસ ખાજરીના આટા અને જોળ સાથે મેળવી પીડીયા વાળી ખરરાવવા (૨) પગના વ્યાઉ (આસાર) ઉપર-આહિમા ખાખણુ તેલ ભરી પીમે શેક કરવો (૩) એનો પાલો ચામડી ઉપર બાંધવાથી દાહરૂપ ધારણ કરે છે આર્થી કેટલાક અનાદી લોકો રનાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે (૪) ઠોરોના ત્રણ રકાના માટે-ખારીના પાદ્ય બાળી તે રાખ કીળી વાડી તેમા માણુમનુ સૂત વારવાર ઉમેરતા જનુ અને તે વારવાર ત્રણ ઉપર ચોપડતા જનુ આ પ્રયાગ ઉચ્છેદ આપડોશીમની મરજ સારે છે

મહાકાવ્યે રસ એકત્ર કરી અગે ચોળવે અથવા ખાખણુ ચોળવુ (૬) કંદૂ (ખરજ) ગરમાલા, અડબુદિ અમને દ્વત ઉપર-ખાખણુ તેલ ચોળવુ

૩૭૭ પીળો ધતૂરો-૫૦ પીતધતૂર, વ્યર્ણુક્ષીરી મં પિવળાધોત્રા, કાદે-ધોત્રા હિં પીલાધતૂર ૫૦ પીતધતૂરા ૨૦ હળદીમદ્ગુલિકા

એને ' પીળો ધતૂરો ' " વિલાયતી ધતૂરો " વગેરે કહે છે એ સુમાર હાથ બે હાથ હોયો વધે છે એના સર્વાંગે બારીક કાઢા હોય છે એન જે બિયા આવે છે તે બદુકના દારૂ જેવા કાળા હોય છે એ બિયા કામળ નાખી કિડાવાથી તડ તડ વાગે છે આ ઝાડ પડતર જમીનમા ધણી થાય છે આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એના બિયાનુ તેલ કાઢે છે એના મૂળને દારૂડીના મૂળ પ્રમાણે " ચોક " કહે છે. એના ગુણુ દારૂડી પ્રમાણે છે ઉપયોગ—(૧) વીછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર-પીળો ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમા ખાવા આપવી. (૨) યાદીયા તાવ ઉપર-પીળો ધતૂરાના મૂળની છાલ પાનમા આપવી (૩) ગરમીના ચાઠા અને મસા ઉપર-પીળો ધતૂરાની કુખો ચુટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અગર મૂળ ધસી ચોપડવા (૪) આખમા કુલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર-પીળો ધતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણુ પદાર્થ) આખોમા આજવા. (૫) આખો આવી હોય તે ઉપર-પીળો ધતૂરાના ફલનો અને પાદડનો રસ અથવા ચીક આખમા પાડવા (૬) રેચ થવા માટે-પીળો ધતૂરાના મૂળનુ ચૂર્ણુ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા આપવુ (૭) પ્રમેહ ઉપર-પીળો ધતૂરાના પાદડનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલુજ લી નાખી દરરાજ એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ આપવુ (૮) રક્તપિત્ત ઉપર-પીળો ધતૂરાના પાદડનો રસ ગાધના દૂધમા ૬ મહિના સુધી લેવાથી બાધિ નક્કી મટે છે (૯) ખસ ઉપર-પીળો ધતૂરો બાળી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવા.

૩૭૮. પુગળવેલ-૫૦ ત્ર્યપત્રિકા, વસ્તાત્રી મં હિં બોકરી, પુગળી કં કુરૂડીગમ બેદ.

પુગળવેલના પાદડા ગુલબારીના પાદડા જેવા હોય છે તે વેલ વાગે ઉપર ધણી થાય છે આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે પુગળવેલ-કડવી, સ્તબ્ધ, ધાતુવર્ષક, ગર્ભોત્પત્તિકરક, લઘુ, તુરી, શીતલ, મધુર, રસકળે અને પાકકળે લીખી તથા વાતલ છે અને ઉધરસ તથા ગુદમની નારાડ અને રચિકર છે, તથા મુતકૃમ્મ, કફ, પિત્ત, હ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ગુમડુ ફાટવા માટે-પુગળવેલના પાદડા વાડી બાધવા એટલે ગુમડુ તવગિત ફાટે છે (૨) ભગપુળી (પાદડા જેવું ગુમડું જેમા બગતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પાણુ પ્રકારના ગુમડા ઉપર-પુગળવેલના પાદડા વાડી બાધવા એટલે આગ કમી થાય છે અને ગુમડું ફાટે છે અગર ખેસી જાય છે

૩૭૯. પુઠ્ઠરમૂળ-૨૦ કં પુઠ્ઠરમૂળ હિં પેહકરમૂળ મલાં ચત્રાકૂવા લાં કાસ્ટરપેસીઓસસ.

× પુનરુત્થાની ઉત્પત્તિ કાન્નાડ દેશમાં થાય છે પુનરુત્થા એ એક કોઇનો બદલ એને “ પોપનમૂળ ” પણ કહે છે પુનરુત્થા - કવચ તીજી, ઉપજી તથા બેઠક કે એને તાપુ, કક જંગલ, નાન અન્નિ ઉધમ, હેકરી તથા પાકનો અને વિશેષ કરી પાત્રનગનો નામ જે છે ઉપયોગ - (૧) દહાંગ, ધાસ, કાસ એને હેડકી ઉપર - પુનરુત્થાન ચૂર્ણ મધ માથે આપવું (૨) સ્વરભાગ ઉપર - પુનરુત્થા નોડામાં ગળી એ ગળી જવા

× મુગલી (પાનમ) એરડાના મળને પણ પોપનમૂળ કહે છે શુ જાણીએ કે તે આ પુનરુત્થાનો પ્રતિનિધિ દશે ? કમળનું નામ પુનરુત્થા હોવાથી એની જડને પણ પુનરુત્થા કહે છે

અકલ્પ્ય એને શારંગવરમાં આ જડને સુગંધીવાળા અને જાણી આપનાર કહ્યું છે એને ઉધરસ, ધાસ, તાવ અગ્નિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે થીઆકે કસદેખ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, - માર્બિયમ શહેરના સર્વ-મહિમા હસ્તીસનની પૂર્વ ૧૪૩ વર્ષે ક્ષિત્રિયાના મળ મધુકમ અને એના ભાઇ એન્ડીઆકમ એ બન્નેએ પુનરુત્થાનો હોમ કર્યો હતો ડાથાસ કારાઇડીસ લખે છે કે, - અપત્તનાથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુનરુત્થા મર્ચંટી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે એ સંદેહ રંગની અને હલકી હાય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વામ આવે છે તેડેતુલ મિળમિળમાં લખે છે કે - આ નિન્દુત્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડ વગરનું અને પોલા પાદમાંથી આવે છે એની વજી જનો છે એ વજી ગરમ ખુરક અને પેશાબ વધારે લાવનાર પિત્તને કઢાડનાર કાળજનાર હરદને નાશુદ કરતા, પેટના મુગાડને હાવનાર, સપાદિ જગમ વિપન્ને હિતારનાર, કામોદીપન કરતા, પેટમાંના કૃમિને કઢાડનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીને પીગળાવીને ઘડાડી નાખનાર છે આખ-જન એલ અદવિયામાં લખે છે કે - એ જડ ડામોતેજ, ડોવત આપનાર, દુષ્ટ દવા ઉત્પન્ન કરનાર ખીમાડીયાને અત્યંત ઉપયાગી છે દમના રોગમાં તથા સુદા ખાલવાના કાસમાં આવે છે ડોડટ ઈરિચિ ન લખે છે કે - ગજપુતાનામાં અશીશુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં એને તમાકુની માફક પીતા હતા એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશોદ અને માલની ગાસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા મિ. વેડન પોવેલ કહે છે કે - પગળમાં એના ચૂળને જીવ નાસુર ઉપર, લાવમાં જીવ પડવા હાય તેમાં એને જાનના દગ્ગે માટે તાપર છે એને મુકવી ચૂર્ણ કરી આપડવાથી અખત ડોલાગેલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવનાના મહત્તમ જરોયર કામ કરે છે અને મુકવી ચૂર્ણ કરી ખાવ ધોવામાં પણ વાપરે છે ફોલેરાની બીમારીમાં ૧ ગ્રામ હાવાયથી અને ૨ ગ્રામ ઉપરેટને ૪ ઔસ ગરમ પાણીમાં ભીજવીએ પાણી એક ઔસની માત્રાથી દૈનિક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અંગ કરે છે ” ડોક્ટર પોઈરિમથ કહે છે કે - પુનરુત્થા જલદી ખુશબોદાર જગાડનાર પદાર્થ છે અને શળાદિક દરદમાં ઉપયોગી છે કાસ્મીરી કાપડ (શાલ ધુમા) મા કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે સુઅયલી પુનરુ-

૩૮૦. પેડકુળી—પેડકુળીના વેણ હોય છે આ વેણો મોટા અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એના પાદા અળખના ઝાડ જેવા થાય છે તેની ઝાલ ઉપરથી ઝળા રંગની હોય છે, પરંતુ અદરથી રાતા રંગની હોય છે એને રાતા રંગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ખરેખરા ઉપર—પેડકુળીના પાદાઓ રસ પાંચ અને તેજ પાદા વાટી ઉપર ચોપડવા (૨) ફેદલા ઉપર—પેડકુળીના વેલાની ઝાલ પાણીમાં ધસી ચોપડવી

૩૮૧. પેડુર—સં મહાપીડીતરુ. મં પેટે, પેદૂર હિં પેરીરાવજ્ઞ. કં ઓખમાડુવરનું લાં રેડીયા, રિલિગિનોસા

પેડુરના ઝાડ કોકલુમાં થાય છે તેને જેઠ અને આપાઠ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડા હોય છે અને તેનો રંગ લીલા હોય છે તેનું શાક થાય છે. પેડુર—તુરે, માહક, વાતનાશક, શીતળ, ખલકર, રૂચિકર, મધુર તથા રક્ષ છે, અને વિષ, અર્મરાગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨. પોકળો—(સં બિદુપત્રક.) પોકળાની લાજનું ડીકું રાત્રી અને માઠ જેવું જ હોય છે, પરંતુ પાદા કપક તાદળજનના જેવા હોય છે. આ લાજમાં કિચિત્ ખટાશ હોય છે પોકળાની લાજ નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એના રોપો સુમારે હાથબર થયો વધે છે ઉપયોગ—અગ્નિદગ્ધ પ્રાણુ ઉપર—પોકળાના પાદાઓને રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવા.

૩૮૩. પોપૈયો (એરડ કાકડી, ઝાડ ચીઝડી)—સં વાતકુલકલ, મધુકર્કટી મં પપાઈ વં એરડપપાઈ હિં અડકાકડી. બં વાતાવિલેણ. તેં ઓખઈ તાં પખ્યા. તું બખાગાઠ મલાં પખ્યાય કં પોપલસુ ઇં પપાવ. લાં કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ધણીખરા પ્રાંતોમાં પ્રચિદ્ધ છે એ ઝાડ ધણુ વધે ત્યારે બે ત્રણ માથોડું થયું વધે છે તેને આડા અવળા ફાટા વણા ફૂટતા નથી એના ફળને “એરડ કાકડી (પોપૈયો) જ” કહે છે એ ફળ નાળાએરની પેટે પાદાની નીચે

મૂળની જડ ખુશોમોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાને માટે બાળે છે ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે એનો ખુશોમોદાર ખૂમાડો ચીનાઈ લોક પોતાના ત્રિશુદ્ધિ દેવની પામે બાળે (ધૂપ કરે) છે સર જોઈ જડીબુટ્ કહે છે કે,—એનાથી સફેદ થએલા વાળ કાળા થાય છે, અને એમાં પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો આદી અને ઉલ્લ લાવવાનો ગુણ છે અરકસાહિતામાં—એને શુક્રશોષક, લેખનીય (ધાતુઓને પાતળી કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકાનો નાશકર્તા કહેલ છે મુશ્મૂત સહિતામાં—એને ચોનિદોષનાશક અને રતન્યશોષક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હઠાવનાર કહેલ છે ચન્દનમાં લળે છે કે,—હરડે, અજગો, હિંમ અને સુઠની સાથે મેળવીને ખાસી, આસ, તાવ અને મદ જઠરાગ્રિમાં આપે તો એ બધા રોગો નાશ થાય.

ચાચ છે લીલા ફળનો રમ બહારથી લીલો હોય છે લીલા ફળનું સાક કરે છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે, પરંતુ તે ઘણું ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે એ ફળ નજાળ વાતુળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનું લાકડું ઘણું જોયું હોય છે તેના પાદાંગના દાડા લાખા અને પોલા હોય છે એના પાદા એરડાના પાદાંના આકારના પશુ મોટા હોય છે પોપૈયો—ગ્રાહક છે અને કદ તથા વાયુને કાપવનાર છે પાકેલો પોપૈયો—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે ઉપયોગ—(૧) કીડવાત અને દાહર વગેરે રોગ ઉપર—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવા. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—પોપૈયાના કાચા ફળનો રમ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે (૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાળી આવ્યુંએ બરોળ નામે જાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાધવું, અને પોપૈયાનું દૂધ (રમ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું (૪) કૃમિ ઉપર—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું બ્રાજકને આપવું હોય તો એક બે ટીપા આપવું (૫) તજ ગરમી ઉપર—લીલા પોપૈયાનો છુરો તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથતળાએ તથા પતળાએ પાચ દિવસ ખાંધવો.

૩૮૪ ફળસ.—સં પનમ્ મં ફળસ હિં કટહર યં કાઠાલ કં
હશસિન-મારા તં પનસકાથા, તાં પલાયુ, ચિરા તું પેલા મલાં પિલાવુ.
લાં આરોકાપમ્ ઇન્દ્રિયફલિયા ઇં ઇડીયન ગેકદ્રી.

ફળસનું ઝાડ મોટું ચાચ છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાચ છ વર્ષે ફળે છે એના પાદા લીલા અને લાખા હોય છે ઘણું કરી ફળસ કુમરાળ પ્રદેશમાં ઘણું જોયું ચાચ છે ફળસ ઉપર જડા કાટા હોય છે જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે આ ઝાડને જમીનમાં પશુ ફળ લાગે છે ફળસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે રસાળ ફળસનું ફળ ઘોળું હોય છે ફળસ ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે લીલા ફળસનું સાક કરે છે પાકે એટલે અત્તોને ગલ ખવાય છે તાલીયારી, મગસોર અને ગોમતક, એ ઉકાલે ફળસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં આનાજને ખદલે ફળસનો ઝર્જળ ખાય છે ગર્ભની અદર બિમા હોય છે તે પશુ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી સાક કરે છે અને રોકીને કે ખારીને ખાય છે ડાળાંયા શેક્યા પહેલા તેને લચાર છિદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે ચોમાસામાં તેને રોકીને ખાય છે દક્ષિણ કાકળમાં કણ્ણવી લોક ત્રણ ચાર મહિના પર્યંત ઘણું કરી કેરીઓની પેઠે ફળસ ઉપરજ નિર્ભર કરે છે ફળસનો વખન ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે ફળસનો ગર્ભ સુકાી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે ફળસ ઉપરના ફાતરાં દોગને ખવરાવે છે તેથી ૧૫ પુ'કળ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભ વાડી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે.

તેને ક્ષુસ પાળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પશુ કરે છે એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સામના જેવું જ છે તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચીરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે ક્ષુસની જાતનું જ એક પાત (પાત્ર) ક્ષુસ કરીને ઝાડ થાય છે. તેના પાદડા મોટા હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતા નથી. એનું લાકડું બધા ઉપયોગમાં આવે છે તે ખીજા ક્ષુસ કરતા ટકાઉ છે, પરંતુ તેનો રમ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણા) કરે છે ક્ષુસનો ગર્ભ આઈ ઉપર પાન ન ખાવું, ક્રરણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે લીલું તથા બુનું ક્ષુસ—મલાવજીલક, મધુર, બલકર, હોલક, તુર, ગુર અને વાતુળ છે કુમળું ક્ષુસ—મધુર, જડ, કફર તથા મેદવર્ધક છે, અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે પાકેલું ક્ષુસ—પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, ત્વચિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માસવર્ધક, કફર, બલકર, પૌષ્ટિક, જનુકારક, વૃધ્ધ તથા દુર્જન છે, અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે ક્ષુસની ગોટલી—મધુર, વૃધ્ધ, જડ અને વિજીલક છે ક્ષુસનાં બિયાં—કડવા, મુખમુદ્ધિકર અને ગુર છે એનું પાણી—વૃધ્ધ તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) મ્હોં કાઢ્યું હોય તે ઉપર—ક્ષુસના ઉપર જે અળખી થાય છે તેને “ક્ષુસ અળખી” કહે છે તે ધસી ચોપડવી. (૨) થોડેદાર ઉપર—પાકા ક્ષુસના અકુર અને ખરવતીની જાલ એકત્ર કરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાગેર કાઢી પાવો પથ્ય પાળવી (૩) બાળકના આમસ—મ્હોં ઉપર—કાપ્યા ક્ષુસની તથા કાપ્યા આખાની જાલ સમભાગ લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવા આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાનું પાણી એ માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર—ક્ષુસની દરેક ડાળીના છેવટને લાગે અણીદાર કળાઓ હોય છે તે ખારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામાં નાખતા રહેવું અથવા વાટેલી કળાઓની ઝોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી (૫) રક્તાતિસાર અને કેમળીયા ઉપર—આખાની અને ક્ષુસની જલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો (૬) ક્ષુસ ખાવાથી અણી થયું હોય તો—કોપર ખાવું (૭) ક્ષુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર—કિચિવ ખદાસ-વાળા ભેર ખાવા.

૩૮૫. ફાલસા—સં પુરુષક મં બં અં ફાલસા હિં ફાલસે કં બેટલા ફાં પાલસા ઇં એશિયાટીક ત્રિવિધા લાં ત્રિવીયા એશિયાટીક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે એ જમીયામાં વાવે છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એના પાકા ફળ પીપરના ફળ જેવા અને તેનો રંગ જાણ્યો હોય છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ બીયાં મુઠા ખાવા ઉપર કાળમાં એ બીયાનું સરખત કરી પીએ છે ફાલસા—ખાદા, તુર તથા લવું છે અને કં તથા વાયુના નાશક અને પિત્તકર છે લીલાં ફળ—પિત્તલ, લવું, કંબુ,

ખાટા, તુરા, તથા વાતનાશક છે પાકાં ફળ—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, નર્પણ, શીતળ, મલમલતાકરક, હલ્લ, ધાતુક તથા ખાટા છે, અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તથા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શેક તથા પિત્તવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ— (૧) અકમલ અને મૃતગલ્લ પાડવા ઉપર—ફાલસાના મૂળનો લેપ, કુટ્ટી ખરતી અને યોનિ એ ઠંડાણે કરવા, એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે (૨) દાહ શમન થવા માટે—ફાલસાના પાકા ફળ સાકર સાથે ખાવા. (૩) પિત્તવિકાર અને હૃદયોગ ઉપર—ફાલસાના પાકા ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરખત કરી તેમાં થોડી સુંકી મૂકી અને સાકર નાખી ખાવું

૩૮૬. ફાંગળો.—(સં જ્ઞિન્નક.) એ ઝાડ તથા એના પાદ્ય પશુ રાત-તુળસી જેવા હોય છે, પરંતુ પાદ્યમાં કાચા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે ઝાડના અંગે અને એ તોરાએના ગગ રાતો હોય છે એમાં ધોળો, ગનો અને કાળા એવી ત્રણ જાત છે ફાંગળો—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હલ્લ, અમિદીપક, પિત્તલ, પાકકળે પિત્તલ, રસકળે તુરો, તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે, અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ— (૧) કુરુશાના વિષ ઉપર—ફાંગળાના મૂળ અગર ઘોટવેલીના મૂળ ઘસી ૩ તોલા પવેત ખાવા પછી કમી જારતી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા—માથુ ચઢે તો કાળો કુડાનો મૂળ ઘસી માથે અને કપાળે ધમવા પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી ખાવા ઉઘડી થવા જેવું જીજીવ્ય તો ધાવડીના કુમળા તોરાએ અને ૭ મરી એકત્ર કુટ્ટી ગળી કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજ આવે તો ધતૂરાના પાદ્યનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજ ઉપર લેપ કરવો, કિંવા ઉક્તીના મૂળ ગોમૂતમાં ઘસી ઉપર ચાપડવા (૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે—ફાંગળાના લીલા પાદ્ય દાઢપર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાદ્યની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી, એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાપ્તોષ મરે છે એ પ્રમાણે એક એ વાર આંધ્ર ચાપડવું (૩) મૂત્રાશ્વાત ઉપર—ફાંગળાના પાદ્યનો રસ ઇંદ્રિયપર ચાપડવો અને એક ડીપ મૂત્રદાઢ ઉપર પાડવું (૪) કૃમિ ઉપર—ફાંગળાના પાદ્યનો રસ કાઢી ખાવો. (૫) ઢોરના જખમ ઉપર—ફાંગળાના પાદ્યનો રસ ચાપડવો (૬) વાચુથી અગમાં સજીકા થતા હોય તે ઉપર—ફાંગળાના પાદ્યના રસનો લેપ કરવો

૩૮૭. ફાજી—સં જ્ઞિન્નક. ૭ મં ફાજી ફાજી, ફાદ વરધારા ભેદ. હિં ૬ ફાજી, કાલાવિધારા કં કિરિયમુટે ડાં રિન્ધિયા એનાટા

ફાજીના વલા હોય છે એ ચોમાસામાં જરખન થાય છે એના પાદ્યો વળુના પાદ્ય જેવાજ પરંતુ ધણીજ નાના હોય છે પાદ્યનું શકે અળનીના પાદ્ય પ્રમાણે કરે છે એ શક સાડ થાય છે ફાજીનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદ ઝાડના આશ્રયે રહે છે તેને 'ફાદ' પશુ કહે છે ફાજી—શીતલ, ત્રાહક, વૃષ્ઠ, સ્ત્રી, તુરો તીખી, મધુર ખલકર, સ્ફટક, વિષ્ણુકાગક તથા ગુરુ છે, અને વાત,

પિત, હરોગ, ઉવરસ, આમદોષ તથા ક્લેશનું શમન કરે છે ઉપયોગ.—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર.—શાળના પેલાના મળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવા પછી બીજા અને ત્રીજા દિવસે બે વાર પાવા

૩૮૮. ફિરગીમૂળ —(મં ફિરગી બાજૂળ) એને “ફિરગી” પણ કહે છે એ ઝાડ ઘણું જ મોટા થાય છે એને ત્રીણ કાઠા હોય છે એની ડાળીઓ સૂરના ઝાડ જેવી દેખાય છે એને ખારીક શિંગો આવે છે ફિરગીની જાલ સુવાસિક છે એ ઝાડ ઘણુંક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે ઉપયોગ.—(૧) આમવાત અને વાયુથી સજ્જકા થાય તે ઉપર.—ફિરગીના પાદોને રસ કઢાડી તેમાં લીનાપી પાવે.

૩૮૯. કુંગ —(બિલાડીના ટોપ, અળખા) મં જુજન. મં અળખે જુધકૌડ. હિં છતોના, જાતા, સાપકી છત્રી બં કોડક છતા, ખ્યાગેરછાતા. કં આળખિ, નાઈછતરિગે કોં કાલિમ. છં મસરમ. લાં કૃમાઈ સિં ખુભા

એ મોટી ચમત્કારિક વનરપતિ છે એ વનરપતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ આતુર્ય દેખાઈ આવે છે કુંગનું જન ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલા જાણી ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે એમાં સાત અઠક જાત છે અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે એક વિષાગ્રી અને બીજા સારા વિષાગ્રી અળખા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે કેટલેક પેટ કુલે છે, ઉલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે. એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ સારા અળખા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. કુંગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુમળા, કુરડી, તેલગી, જુધકૌડ અને મોઝાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઈ તેના ઉપરનું જન નાનું થાય છે ચીતળા સાધારણ હોય છે ગવતા ખારીક હોય છે કુમળા ત્રીણી આમળી જેવડા હોય છે કુરડી એથી પણ નાના હોય છે તેલગી સર્વ વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ છે એના જનને વ્યાસ હાથ-દોહ હાથ હોય છે જુધકૌડ ગોળ હોય છે એને જન હોતું નથી એ કાસલા જેવા કુલેલા હોય છે મોઝાળાને મોઝરા જેવી સહજ કળી હોય છે કુંગના બીયા ઘણું જ ત્રીણા હોય છે કુંગની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળખાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. અળખા:—શીત, બલકર, બેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃધ્ધ અને કષ્ટદ છે કળો અળખો:—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરૂ છે ઘોળો અળખો:—પાક વખતે ગુરૂ છે લાલ અળખો:—અત્યંત દોષકારક છે ઉપયોગ:—(૧) નાના વાહરડા-ઓને ફેલેલા થાય છે તે ઉપર:—જુધકૌડ જાસમાં વાડી તેમાં ૨ ચણોડીભાર લીંગ મેળવી આપવો, અને ઔષધ આપતાજ તે વાહરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) શક્તિના અને ગાંધે પેટમાં ન જવા માટે:—જ્યારે અળખાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સુકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે, ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાડી કપડે બાળી આવી; એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઉતરતા ઘરીર ઉપર તડતડી હોં છે. (૩)

હાંમાં ફાદલી થાય છે તે ઉપર—મુકવેલા અળખા અને ચોમાસામાં દોરોનાં શીઝતે માટી લાગવાથી જે પીલા ફૂટે છે તે એકત્ર કરી તેના લેપ કરવા (૪) મુળવ્યાપ્ત ઉપર—મુકાએલા અળખો તથા દોરોના શીઝના પીલા અને ભાગ એની પૂણી આપવી.

૩૯૦ કુદિનો.—૨૦ પુદીન મં ૧૦ પુદીન હિં ૫૦ પુદીન હિં ૫૦ નોઆના ૨૦ હવા ફિરંગી ૨૦ ઓડ ટાલાવ. ૪૦ ટોડરેડમિટ્ લાં મેન્થાસિડ્ વેસલિસ

કુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો સાલે કુદિનાના પાદ્ય કાષ્ઠક તુળસીના પાદ્ય જેવા પરતુ તે કરતા નાના અને ઝાળ હોય છે કુદિનાની ચટણી કરે છે કુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મ્હોઆ અમી ઉત્પન્ન કરે છે કુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે કુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં લણી થાય છે કુદિનો—ન્યાડુ, યુર, રચિકર હલ તથા સુખાવહ છે અને મળ મૂત્રને સ્તબ કરે છે, તથા ક્ષ, હિષરસ, મદ, અમિમાઘ, વિપ્રચિકા, સમહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને ત્રિમિત્રો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર—કુદિનો અને આદુનો કાઠો અથવા રસ પાંચ (૨) મધુર જ્વર ઉપર—કુદિનો, રાત્રિતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રમ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસ નાખી પાવો. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર—કુદિનાનો રસ આપવો (૪) પીનસ (સેન-મ જેવા થાય છે તે) રોગ ઉપર—કુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો (૫) ફરોજ ઉપર—કુદિનાનો રસ ચોપકવા (૬) અતિસાર, ઉવરસ અને કોગળીયા ઉપર—કુદિનાનો રસ પાવો (૭) પેટમાં શૂળ આવવું હોય તે ઉપર—કુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલેજ આદનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસ સિંધવ નાખી પાવો (૮) વીછીના વિષ ઉપર—કુદિનાનો રમ અગર પાદ્ય પાનમાં આપવો. (૯) રેચિદાયક ચટણી—કુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરે એની ચટણી લીજુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મટી મ્હોઆ સારી રીતે અમી આવે છે

૩૯૧. કુલકેરારે—આ ઝાડ ખાનદેશમાં લણી થાય છે એના ઝાડ લણીજ મોટા થાય છે એના પાંડા હાદ્યા જેવા હોય છે એને આવળ જેવી શીઝો આવે છે એના પૂલમાં લાણ કેશ હોય છે એનું લાકડું હલકું હોવાથી ઈમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની દોલકા કરે છે

૩૯૨. બકામલીંબરી—૨૦ મહાનિખ મં ૫૦ બકાલુલીંબ હિં ૫૦ બકાલુ ૫૦ ઘોડાનીમ કં મહામેવુ, અરમેવુ તૈં પેદાવેપા. તાં મહાભવેલુ. કાં અગ-દગખત ૨૦ ખાન. હિં ૫૦ જીવનકુતાર્ય લાં નેલિયા એરેડેગક

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદ્ય કડવા લીંબડાના પાદ્ય જેવાજ અને દિચિત મોટા હોય છે આ કાચાદક્ષ છે એને કડવા લીંબડા જેવાજ કળ આવે છે બકામલીંબરીનું લાકડું ઈમારતના કામમાં લણીજ ઉપયોગી છે એને કાઠ લાગતા નથી એની જાયા લણીજ ઉત્તમ છે એ ઝાડ જાયા માટે રસ્તાની બાજુ

ઉપર વાવે છે ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણું હોય છે એને “કંડવો લીખડો” પણ કહે છે બ્રહ્મભટ્ટીબટી-શીતલ, કપાલ, તીખી, કડવી, તુરી, માલક તથા વૃષ્ય છે, અને દાહ, ક્રૂ, ત્રણ, વિષમન્તર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કાંઠ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષ્ણુચિકિ, ઉદરનુ વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરાગ, અર્સ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) કૂતરાના વિષ ઉપર - બ્રહ્મભટ્ટીબટીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) શુદ્ધસી વાયુ ઉપર - બ્રહ્મભટ્ટીબટીના અતર-બલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો (૩) પિત્તથી આગેા દુખવા આવે છે તે ઉપર - બ્રહ્મભટ્ટીબટીના ફળ વાટી ચેપલી કરી તે આગેા ઉપર બાંધવી. (૪) ભેંસની ઝાર (ઝોર) પાડવા માટે - બ્રહ્મભટ્ટીબટીના અગર વાસના પાદડા વાટી પાવા (૫) પ્રમેહ ઉપર - બ્રહ્મભટ્ટીબટીના ફળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી થી નાખી ખાવા, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે

૩૬૩. બટાટા - એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે ત્યાંથી તેના બિયા યુરોપમાં મળ્યા અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે નીલગિરી, સુરત મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા એને તેનો ૨૪ લાલ હોય છે તે ઘણું પૌષ્ટિક છે આબરી માણસને બટાટા બાકક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ

૩૬૪ બદામ - સં વાતાણુકલ, વાતામ મં બદામ. હિં ૫૦ બદામ તેં વેદમ. તાં નટવકુમ. અં લોજલ ફાં બદામ. હિં અમ્હડ. લાં એમિ-ગંડસૂ કમ્બુની એમેર

એશિયા ખડમાં ચરકત, આરકાન, ધરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ખત્તાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે હિંદુસ્તાનના બાગમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે એનાં પાદડા રાત્રા કમફળ જેવા પરંતુ તેના કરતા નાના હોય છે એમાં બે જાત છે કડવી અને મીઠી બદામ ખાવાથી મીઠી અને પાષ્ટિક છે તેનું તેલ કાઢે છે કડવી બદામ અપકારક છે માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ - સાગક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વેદુ, ત્રિજ્વ, તુરી, શુક્લ, વાતનાશક અને ઉષ્ણુવીર્ય છે એના લીલા ફળ - સાગક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે, અને ક્રૂ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે પાકા ફળ - ઉષ્ણ, ત્રિજ્વ, વાતનાશક, શુક્લ, ગુરુ તથા ક્રૂકારક છે, અને ગુલ્મપિત્તનો નાશ કરે છે ફળમાંનો ગર - મધુર, ત્રણ, ત્રિજ્વ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, ક્રૂકારક, વાત-પિત્તનાશક અને ગુલાપિત્ત થયુ હોય તેને અપાયકારક છે ઉપયોગ - (૧) ચંદ્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર - બદામના બિયા ગરમ પાણીમાં થોડા વખત ભિજવી રાખવા, એટલે ઉપરના ફેતરા નીકળે છે પછી તે બિયા બાકી જેળાએ તેમાં થોડે અગ્રે બટીસાકર નાખવી અને બાગિક થયા પછી તે એળા હાથમાં લઈ પીઠવો, એટલે અદગથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાંચેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે, એ તેલ કણુચોગ ઉપર કાનમાં નાખવું એટલે કણુ-ગેગ સારો થાય છે માથે ચોળવાથી મગજ કડુ અને હલકું થઇ જાય છે (૨)

ભિક્ષામાં ઉઠે તે ઉપર - બદામ ઘસી ચાપડવી (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર - બદામના બિયાને ગરમ પાણીમાં નાખી ઊભાવા પછી તેને બાગિક વાટા દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉઠાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવ એટલે તેમાં માદર અને લી નાખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાતી (૪) કાનમગજૂરાના કાટા વાગ્યા હોય તે ઉપર - મદામનું તેલ ચાળવું (૫) દાંત મજબૂત થવા માટે - બદામના ફાતગ બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ધસવા (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર - મદામ અને કેસર ગાળના ઘીમાં ખરલ જી તેનું નરમ આપવું અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવાર ખાતી જિવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેના મસ્તક ઉપર લેપ કરવા (૭) મગજ તર થઈ 'રાત્રીવૃદ્ધિ થવા માટે - ગાયનું તાણુ ઘી ફાદ તોલો લઈ તેમાં ગાળવું માખણ અથવા દૂધનો તાળો માવા એક તોલો મેગની, તેમાં આકર, બદામનું મગજ, ક કાલ, મવ અને એલચીનાણું, એ દરવાજ નીન મિશ્ર કરી સવાર મગજ ૭ દિવસ આપવું (૮) મગજ તર થવા માટે - બદામ ઊઘી અગાગ ઉપર શેકવી અને સાકર માથે ચાતી ખાતી પછી એક કલાદિ માખણ અને સાકર એકત કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં નળુ વાર બદામનું તેલ ચાળી જીરવવું

ઉદ્ગ. બપોરીયો.-મં ૦ બ વૂક મં ૦ દુપારી દિ ૦ દુપારીયા, ગેળુનિયા ૬૦ મદુવ મધ્યાહ્નમિલે. તૈ ૦ નિનિમલી લા ૦ પેન્ટપિટિમફિનિનિયા

આ ગ્રાહ સાવાગણ કમગપૂર ઉચા ૧૫ છે, પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડુ સુધી પહોં ઉચા ૧૫ છે એના ફલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતા બીલે છે, માટે એને 'બપોરીયો' કહે છે એના ફલનો સમ ઘણો આવતો નથી એને પાચ પાખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો નવું હોય છે તે ઉપર પીળા પરાગ હોય છે એમાં કાળી, ઘાળી, ગાળી, પીળી એની ચાર જાત છે તે ફળ ફલ ઉપરથી માત્ર એળખવામાં આવે છે ગ્રાહમાં કદ ફેરફાર હોતો નથી. x બપોરીયો.-મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, વિચિત્ર જીંજી, ચુક તથા કકર છે, અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધ તથા શ્રદ્ધાપ્રાપ્તો નાશ કરે છે

ઉદ્ગ બર.- (મં ૦ પીરકાક) એ નદીના જિવા વહેણાના કિનારા ઉપર થાય છે એને તોગ આવ છે તેમાં એના મિયા હોય છે એમાં ધાળો અને કાળો એવી બે જાત છે આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરની ઉત્પત્તિ થાય છે મરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે પત્રાણુ કરવામાં બરૂની મળીઓ કામ આવ છે બર-શીતળ મધુર, રચિકર, વસિકર બલકર તથા વૃષ્ય છે અને પિત્ત, દાદ, શ્રમ, શેષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે

x મપોરીયાના ગ્રાહના પાદમાં દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના બાકારે નીચેથી એકદમ એક ઈંચના સુમારે પહોળા હોય છે અને દોઢ ઇંચ સુમારે લાંબા હોય છે. નતી બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાચા હોય છે એની સોટીઓ પીહુ (મળ)ની સોટીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે ફલનો દેખાવ દાડિમના અતિ-શય કુમળા જીડવાના શિરે દેખાતા ખાચાવાળા ભાગ જેવા દૂરથી લાસે છે અને તે પાદ જેવડા મોટા હોય છે.

૩૬૭. બળ (બોળ) —સં બલા મં ચિકણી, લઘુચિકણા હિં ૦ ખરેટી, વચ્ચિયારા. બં ૦ વેડેલા કં બેવણેગરય, કણમડલે તાં માધરમાનિક તૈં ચુપિંડી, માધલુ માનિક્ય. તું કાડિં મલાં કનટોદિ ઇં હોર્ન બીમલીય સિડા લાં સિડા કાપિનીફાલિયા

બોળના ઝાડો કાકણુમા અને ગામડાઓમા પુષ્કળ થાય છે એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડાનો તુલસીના પાદડા જેવા આકાર હોઈ તેના કરતા પહોળા અને લંબાસપર હોય છે એ ઝાડ વપાન્નતુમા ખેતરોમા અને બેઠેળા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રંગના ફૂલો હોય છે એને બારીક જીડવા હોય છે તેમા એના બીજ થાય છે તે પૌષ્ટિક છે એના પાદડા અને બીજ ખાવાથી ચીકણા લાગે છે એથી એનું ચીકણી એ નામ થય્યું છે. કેટલાક લોક એના પાદડાનું શાક કરે છે બોળના ગુણો ખરેટી જેવા છે * ઉપયોગ—(૧) પુષ્ટતા માટે—બોળના લીલા પાદડા નિત્ય સવારે ખાવા (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર—બોળના ઊંડ મૂળ સૂદ્ધા ઉખાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કઠાડવા તે રસ વચ્ચગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવા, એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થશે (૩) જખમ રૂઝાવા માટે.—બળના મૂળનો રસ જખમમા ભરવા અને ફેનું પુમકું (પેલ) એ રમમા ભીંજીની જખમ ઉપર પાધવા એ પડીને જરા પણ સૂકવા દેવી નહિ. ઉપરા ઉપરી તે પડી ઉપર રસ નાખતા રહેવું (૪) ગુમડા, ગ્રણુ વગેરે પાકવાને.—બળના પાદડા વાટી પાધવા.

૩૬૮. બાજરી.—મં સાજક મં બાજરી હિં ૦ બજરી ઇં મિલેટ. અં ૦ બર્બમ ફાં ગાર્વમા

* બળબીજના સંબંધમા અને આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેટીના નહિ પણ આ બોળનાજ હોવા નેપછ્યે, કારણ કે ખરેટીનું સંસ્કૃત નામ ખલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થયેલ છે તેમજ બળ-બીજ એ શબ્દ પણ બળનાજ બીજ ખતાવે છે, ખલોત્તરાના નહિ. બલા અને મહાબલા એ બન્નેને ઝીણી નજરે ન જોતાર માણુમ એકબીજને બદલે મહજે વાપરે એવા એનો રેખાવ છે મહાબલાને ગાડર કાકરી કહે છે, કાણુ કે એના ફળો ઉપર ચારે બાજુએ શાળ ઝોળવાની કાસડી જેવા દાતા હોય છે એના પાદડા બોળ કરતા મોટા હોય છે એના ફળ પાકતા સુધીમા લગભગ હથેળી જેવડા મોટા થઈ જાય છે બોળના બીજ એખર કરતા પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે વળી એ રૂખડીખાં એવા એક અલાકિક ગુણ છે કે બચ્ચુ જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી ગાય, બેસ કે બકરીના ગળામા એ રૂખડીનું રાદવું વણી પહેરાવવામા આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે એજ આપધીના પાદડા જોએને એવા વખતે મસગીને નાહિ ઉપર પાધવા નેપછ્યે આ પ્રયોગ અને કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા બેયા છે.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ મજનુરા ” પણ કહે છે બાજરી હિંદુસ્તાનના વણા પ્રાંતોમાં થાય છે માન્ય એને કચ્છ-જુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, ગરી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. હાલ દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રતિભે માફક છે જુવારની માફક બાજરીના પણ પોક થાય છે બાજરી દોરતે પશુ ખવરાવે છે બાજરી:-હલ્લ, બલકર, કાલિકાક, અમિદીપક, ઉખ્યુ પિત્તને કાપાવનારી, રક્ત, ખીઆને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્બલ છે, અને પુરુષ તથા પુષ્કિનો કિતાર કરનારી છે ઉપયોગ-(૧) ઘાડાની પીઠ ઉપર ભાઈ પડે છે તે ઉપર—જૂના બાજરીઆ બાળી તેની ગખ કરી, અથવા કુડા બાળી તેની ગખ કરી પાણીમાં ખગલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી

૩૮૫ બાફળી (હાંબાલી)—સં. હિં. ૩૦ હિં. ૩૦ હિં. ૩૦ બાફળી બ. ગરુની) બાફળી એ ગ્રાહ નાનું ફોલ છે બાફળીના બિયા કાથી જેવડા અને ચપટા ફોલ છે બાફળી એ વાનદાડ છે બાજુ સમારી તેમાં પલાંગેલી ચણાની ત્રણ બેળારી મીઠું મરચુ નાખી વચાગવાથી શાક માટે થાય છે બાફળીના લીલા બિયા વાટી છાશની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે બાફળીના બિયાનું ગથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે એ કળનું તેવ પણ કાટે છે બાફળી—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉખ્યુ રુચ્ય પથ્ય, દીપન, પાચક, હલ્લ, સુગંધવાળી તથા તુગી છે અને કઠ્ઠ, સાયુ આમ અસ્તિપીઠ, મલમલના અર્થ ગુલમ, પ્લીહા, અપચો, મેદોગ તથા વિપના નાશક છે ઉપયોગ-(૧) બાજીકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર—બાફળીના બીયા દૂધમાં અગર નાગરેલીના રસમાં દિવા પાણીમાં ધસી પાવા એટલે વગંધ, પેટમાં દુખવું આદિ રોગ સાગ થાય છે (૨) વાચુ રોગ ઉપર—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) જતું ઉપર—બાફળીના બીયા દૂધમાં પાવા નાના વાછરડાને છાશમાં વાટી પાવા (૪) ઉધરસ, અભ્યર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર—બાફળીના તેલના સુમારે પાચ છ દીપા સાકરમાં પાવા (૫) પેટના દુખાવા ઉપર—બાફળીના બીયા અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું

૪૦૦. બાવચી—સં. બાકચી. બાવચી હિં. બાવચી બ. મોમરાજ, હાકુચ. ૩૦ માઉચિયે તૈં નેલવચિયે તિપ્તોગે તાં વાગી વિટલુ ઈં એરકયુલિટ્કલા કુસ્મો લાં મારેલિપાઠાગિહિલિયા

બાવચીના ગ્રાહ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે એ ગ્રાહ સુમારે બે હાથ ઉચા વધે છે એના પાછા સાધાગણુ નાના ફોલ છે એ ગ્રાહ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે એ ગ્રાહ ઉપર કાળા રંગના મરી કરેલા પણ ખારીક એવા બિયા આવે છે, તેને “ બાવચી ” કહે છે બાવચીનું તેલ કાટે છે સુગંધી પદાર્થોમાં તથા અગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી આપ કરવાથી ખરબો નાશ થાય છે *બાવચી—કડવી, પાકકાળે નીખી, ઉખ્યુ ગમાપન, મધુર, રૂચિપ્રદ, રક્ત,

x બાવચીને લોષા બાવચો, માળી બાવચો કે માળરી બાવચો કહે છે. ડું. બાઉ દાહ્યમે કાદના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે અને એમાં

હલ્લ, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ તથા મેધ છે, અને કૃમિ, કોઠ, કફ, ત્વચ્-
દોષ, વિષ, કફ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વજી, ત્રિદોષ તથા વાયુનો
નાશ કરે છે. એના કૃણ-તીખા, કડવા, કેસ્ય, ત્વચ્ચાને હિતાવહ, સારક તથા
પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, સોળે, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, કુષ તથા મૂત્રક્ર-
નો નાશ કરે છે ઉપયોગ - (૧) ખસ ઉપર:-બાવચી અને કડવા કારેલા
ગ્રામ્યુત્તમા વાટી લેપ કરવા (૨) ખસ, સોળે વગેરે આમડીના રોગો ઉપર:-
બાવચીનું તેલ ચોપડુ

૪૦૧. બાવળ:-સં બબ્બલ મં બાબુળ. હિં બબ્બલ, કીકર બં
બાબલા. કં બલી. તૈં બાર્થુરમુ તાં મલાં કર્વેલ. ફાં મુગિલા. ઇં
એકેશિયાદ્રી, અમરેન્થિક લાં એકેશિયાઅરેન્થિકા અં અમુગિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે એને કાટા હોય છે એ લાકડું મજબૂત
હોવાથી ઇમારતના કામમાં આવે છે બાવળના ઝાડને ઘોળો સફેદ ગુદર થાય છે
એ પૈશ્વિક છે અને ધણી કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે બાવળની છાલ રંગના
કામમાં ઉપયોગી છે એની કુમળી શિંગોનું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ
કર છે ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને “ પરડા ” કહે છે તે દોરોને ખવરાવે છે,
તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી
છે xબાવળ:-ગ્રાહક કડવા, મધુર, મ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને
આમ, રક્તાવિકાર, કફ, કોઠ, કૃમિ, ઉષ્મરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા

તેઓ ફેલ પામ્યા છે કલકતાના દાકતર કનેલાલાલ દેવ તથા મુખ્યના ડૉ.
લિસ્કેએ આ બીજાથી કહાડેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઠના રોગમાં
ઉપયોગ કરી કહે છે કે, “ થોડા દિવસ કોઠના આદા ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ
સફેદ થીને લાલ થયો કોઠ કોઠને થોડું થોડું દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ
આદામાં નાની નાની ફજીયો થઈ આવે છે જે એને કોઈ પણ પ્રકારની ઇજા ન
થાય તો થોડા દિવસમાં સુકાઇ જાય અને વચમાં કાળો ઘ્રા રહે છે ધીરે ધીરે
કોઠના સપૃશ્ણ ઘ્રા નીકળી જાય છે વળી એમ પણ જોયું છે કે એ તેલ ચોપ-
ડવાથી કોઠના નવા ઘ્રા શરીરમાં થતા અટક્યા છે ”

x રાજનિષ્ટમાં લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે
એની છાલનું સવ ત્રાહી તરીકે વપરાય છે ગ્રાહમાં આમ પડતો હોય તો એના
પાદક અપાય છે. ફળીઓને ખાસીના રોગમાં આપે છે નગમ (કુણી) ઘણીઓની
છાલ ધણી રોગવાળી છે અને એ કામળ બનાવી સકાય તેવી છે એનો કવાથ
ધા ધોવાના કામમાં વાપરે છે એથી જલદી અકુર આવી ધા બરાય છે. બાવળના
ગુદરમાં લાલ રંગવાળો ગુદર વધારે ગુણકારી મનાય છે એ ખાસી અને સંધિ-
વાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરીયા પ્રમેદમાં એ ખવાય છે. જે
નાસુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળાબાવળનાં પાંદડાંની
પોટીસ અત્યંત અણુકારી છે. ફળી પણ ઉષ્મરસના રોગમાં ઉપયોગી છે. ફેલ લોક
બાવળના ગુદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

પ્રમેહનો નાશ કરે છે એના પાન:—આદક, ડચિર, નીખા તથા ઉખ્ખુ છે, અને હિરસ, અર્ધ, કઠ, વાયુ તથા પુસ્તવનો નાશ કરે છે હલ્દુ આદળ:—તુરંગ તથા ઉખ્ખુ છે, અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કનનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—

(૧) મેહો આવે છે તે ઉપર:—આવળીઆની અતરછાવ કચરી પાણીમા ઉકાળી તેના કામળા કરવા (૨) અસ્થિભંગ ઉપર:—આવળીઆના ત્રિપાલુ ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમા ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દુર થઈ અસ્થિ (હાડકા) વજ્ર જેવા મજબૂત થાય છે (૩) વાળા ઉપર:—આવળીઆના ત્રિપા ગોમુત્રમા વાટી લેપ કરવા (૪) અતિસાર ઉપર:—નિંકટક મોટા આવળીઆના પાદડાનો અગ્રસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિમાર દુર થાય છે (૫) ઘાતુ-પુષ્ટતા મારે:—એક હાથ લખાણનું અને તેટલી જ પહેળાણનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું પછી આવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેને રમ કાઢી તેમા કપડું પલાળી સુકવવું એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ રવા પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાણેર દૂધમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે દૂધ પીવું, એટલે ઘાતુપુષ્ટતા થાય છે (૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—આવળીઆના પાદડાના રમમા ગાયત્રી અને કરતુરી નાખી ખાવા આપવું, અથવા આવળીઆના પાદડાનો રમ ૪ પેમાલાગ ૩ દિવસ પાન (૭) બદ ઉપર:—સર્પની કાચળીને ખાવળીને ગુદર ચોપડી તેની પછી બદ ઉપર લગાડવી (૮) પીંચાટી ખસી હોય તે ઉપર:—આવળીની રૂએ તથા નાદખીની રૂએ એકત કરી વાટી દહી માથે પાવી (૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:—આવળીઆની છાલનો રસ દહી માથે પાવો (૧૦) અચ્છ-પિત્ત ઉપર:—સાજ આવળીઆના કુમળા પાદડાનો કાંઠો કરી તેમા આખાનો ગ્રહ એક માસો નાખી કાંઠો રાત્રે કરી ગમવા અને ૭ દિવસ સવારે પાવો (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર:—આવળીઆની શિંગો, કરીઓના મરવા, મેચરમના કાંડની છાલ અને ગુદીના ત્રિપા, એનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવું એટલે રક્તપ્રદરનો દુરત નાશ થાય છે (૧૨) કેરોસીન (આસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર:—આવળીઆના ગુદરનું નવટાક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાણેર દૂધ પાવું અને તેલ પેટમા જતાજ પુરતજ મીઠા તેલના કામળા ઉપગ-ઉપરી ફાવવા, એટલે મ્હેમા આદીઓ વગેરે થયો નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:—આવળીઆના પાદડાનો કાંઠો નળે કરી તેમા થોડું મધ નાખી અન્ન કરવું (૧૪) મુખરોગ ઉપર:—આવળીઆની અને જાલુ-ડીની અતરછાલનો કાંઠો કરી તેમા ફલાવેલી કટકડી નાખી કામળા કરવા (૧૫) રેચન:—આવળીઆની શીંગોનો ચતુર્ધાસ કાંઠો કરી તેમા માયકળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો તે ઉપર જેટલા પાનના ખીડા ખાય તેટલા રેચ થાય છે (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—આવળીઆના કુમળા અકુર સવાર-સાજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમા ખાવા (૧૭) કુર્ષ્ણાવ ઉપર:—આવળીઆની છાલનો કાંઠો કરી તે ખારીક ધારથી કાનમા રેડવો પછી ખારીક લખથી કાનમા કાંકડી નાખી ફેરવી કાંઠો અને અરમ પાણીમા ફલાવેલી કટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમા

નાખવું. (૧૮) ઉપદ શમણ ઉપર:—આવળીઆના પાદાનુ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું (૧૯) પુષ્પતા માટે:—બહુનો રંગ અને આવળીઆના ગુદરુ ચૂર્ણ કરી લીધા શેકવા પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તા, બેદાણા તથા માલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાકડું કરી ખાવા (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે:—આવળના પાદા વાટી તેની ચેપલી આખ ઉપર રાત્રે બાંધવી

૪૦૨. બાળ:—સં જલપ્રાહી મં બાળ હિં જલનીમ, જલપ્રાહી. બં બીમ કં નિરપ્રાહી, નીરબેલિંગ તાં મલાં નિરપ્રાહી લાં હરેપે-રિતસેનોનીરા

એ જાડ બેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે એના જાડ જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે એના પાદા ઘણાજ ખારીક અને કડવા હોય છે એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદડ નીકળે છે તે ગોળ અને સુંવાળા અને સાધા-વાળા હોય પથરાયલા હોય છે પાદા સામસામાં આવે છે તેને દીઠકું હોઈ તે પત્રદડને લાગેલું હોય છે પાદા મૂળથી ખારીક હોય ટાંચ તરફ પહોળા થતા જાય છે તે સુંવાળા અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગના ટોકરીના આકારના ફલો આવે છે તેની કાર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલી હોય છે એના ઉપર ઈંડાકૃતિ ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમાં બળે બર હોય છે તેમાં એક એક એવા ઘણા બીજડા હોય છે બાળનો રંગ રાતો હોય છે બાળ:—જીંજી, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા બેદક છે, અને સોજે, પિત્ત, કફ, કોદ, વજી, ઉન્માદ, મૂત્રી તથા સધિવાયુનો નાશ કરે છે બગાળામાં સધિવાયુ ઉપર એનો રસ લીધા આપે છે ઉપચાર:—(૧) વાયુએ સંધા દુખતા હોય તે ઉપર:—બાળનો રસ કિચિત પાવે

૪૦૩. બિહી —એ જાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે સતારા તથા પુણા, એ રથોએ પશુ કાષ્ઠક ઠેકાણે બિહીના જાડ વવાય છે ત્યાં તેને ફળ આવે છે બિહીના ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિના હોય છે. એ કાકમના જેવી ખટાસવાળા હોય છે એનો વાસ મધુર આવે છે એ ફળમાં જીવાર કરતા મોટા ખિયા હોય છે તેને “ મોગલી બેદાણા ” કહે છે બિહીના રંગનો મુરબ્બો પશુ કરે છે તે પિત્તશામક છે ઉપચાર:—(૧) પ્રમેહ, પદર, મૂત્રકૃંદ્ર અને મૂત્રાધાત ઉપર—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી, તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાચન કરવું. (૨) મુખપાક ઉપર—મોગલી બેદાણાના પાણીના કોગળા કરવા

૪૦૪. બિ વલી —બિ વલીના જાડની ઉંચાઈ માત્ર આઠ હાથની હોય છે એ જાડ મગ દેશમાં થાય છે તેના પાદા હમેશા લીલા હોવાથી તેની આસ પાસ ઠંડી હવા હોય છે શરદ ઋતુમાં આ જાડના પાદા બીજા જાડની પેઠે ખરી પડતા નથી. ન્યાયે ઉપરની કાળીને નવા પાદા આવે છે ત્યારે જૂના પાદા પીળા થઈ ખરી પડે છે એના ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે એને દ્રાક્ષના જેવા

ફળના મુખ્યા આપે છે એ ફળ ખાતા હોય છે એનો આકાર ઘોલી (ગિલોડી) જેવો હોય છે તેને “ બિવલી ” કહે છે બિવલીની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે એના ગમથી હળદરના માડીઆના રવા કરે છે એના ગમમા હળદરના માડીઆ અને ટકણખાગ નાખી તેને ગરમીમા રાખે છે, એટલે તેના અમમા તે રસ મળી તે માડીઓ રાતો ચામ છે પછી તેને દહીં છે કપડ સાદીનો ઘણ પડયો હોય તો તે બિવલીના રસવડ નીકળી જાય છે

૪૦૫. બીબ્બેર — સં. બિજપુર, માતુલુ મ મં મહાગુળ, હિં. બિબ્બેરા બં. ટાવાલેણુ, કં. માધવલ, મહાફલગિડ. તુ. માધલ મલાં માદળાનારક. નં. દ્રવ્યકાયા. ફાં. તુરજ અં. ઉતરજ લાં. સાષદ્સએગિડા, સાષદ્સએગિડા ઇં. સાષદ્સ.

બીબ્બેરાના પાદ્ય લાખા અને મોટા હોય છે એ ઝાડ લીલુની જાતનું છે એ ઝાડ ઉપર સુમારે પાણુ હાથની લખાઇના ફળ આવે છે તે ફળના અમ બાજે નાનુ બિદુ (અણી) હોય છે બીબ્બેર પચ્ચકર, રૂચિદાયક અને પિત્તશામક છે એ ફળ જેટલા જૂના થાય છે તેટલા તેનામા વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારો આવે છે બીબ્બેરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાનો ગર્ભ રાતો હોય છે તે રવાદમા કિચિત્ કડવાસવાળુ લાગે છે પાનુ અર ઘોળુ જાડુ મગજ હોય છે, તે શીઠુ હોય છે એનો પાક કરે છે તે અરગતોને ખાવા અમપવાથી શક્તિ આવે છે એનો ઉત્તમ મુરખ્ખો થાય છે એના રમનુ સરખત કરે છે મુરખ્ખામા એક્ષમી, જનવત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાખી તે ઘણુ વધે સુધી રાખી મૂકે છે બીબ્બેર અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે બીબ્બેરાનુ ફળ — ખાડુ, તીખુ, ઉષ્ણ, કઠુદ્ધિકારક, લઘુ, ત્રિપ, દીપન રૂચિકર, રવાડુ તથા જીરુ અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા ખાસ, કામ, વાયુ, કફ, તૃષ્ણ, પિત્ત, ઉચ્ચકા (હેડકી), અગ્નિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે કુમળા ફળ — પિત્તવાત, કફ રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે મધ્યમ પ્રકારના (અધકાયા) બીબ્બેરાના પણુ કાચા બીબ્બેરા જેવાજ ગુણો છે પાકું બીબ્બેર — ઉત્તમ વણુકારક, હૃદય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને જ્ઞા, અજીર્ણ, વિખધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાઘ, ઉષ્ણ, અગ્નિ તથા સોજનો નાશ કરે છે એના ફળની છાલ — કડવા, દુર્ગંધ, સિંગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે, અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે એની છાલનો રસ — રવાડુ, શીતળ, ગ્રહ, ધાતુવર્ધક, સિંગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે એની છાલની અંદરનો લાગ. — જ્ઞા, પિત્ત અરોચક વાત, કમ્બરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સખધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે તથા બેદક છે બીબ્બેરાની અંદરનું કેસર — દીપન, મેઘ, લઘુ, આહી તથા રૂચિકર છે, અને ગુદમ, ઉદર ખામ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્મક, ઉન્માદ, ગોષ, વિખધ, અર્થ તથા ઉલ્લીના નાશ કરે છે કેસરનો રસ. — પાચ, બસ્તિજ્ઞા, કફ, અગ્નિ, વાયુ, દમ, ઉષ્ણ અને ઉન્નતિનો નાશ કરે છે બીબ્બેરાના બીંચા — કડવા, પચ, દીપ. ગમગ્રહ, દુર્ગંધ, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે, અને કફ, અર્થ, મોળ,

વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે બીયાંની અંદરનો મગજ—યુર, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે બીજો-રાનાં મૂળ—અર્થ, કૃમિ, વિષુચિકા, મલમ્બ અને ચળનો નાશ કરે છે બીજો-રીનાં ફલ—દીપન, આહક, શીતળ તથા લઘુ છે અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે મીઠું બીજો—શીતલ, મધુર, યુર, વૃષ્ય, દુર્ગંદ, તથા સ્વાદિષ્ઠ છે, અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલમ્બ, દમ, ઉપરસ, ક્ષય તથા હેડકાનો નાશ કરે છે વગાડી બીજો—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાદુ છે અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ—ખાટી, ઉષ્ણ, તીવ્ર, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે, અને પાત, કૃમિ તથા આસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર—બીજો-રાની સુકાયથી જાલનો કાઢો કરી પાવો (૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર—બીજોરાના મૂળાઆ અને મહુડાની જાલ અથવા જોડીમધનુ સમલાએ ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું, એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બીજોરીના મૂળ કમરે બાધવા (૩) અપરમાર ઉપર—બીજોર, લીંબુનો રસ અને નંગો-ડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું, એટલે અપરમાર નય છે (૪) બાળકોની ઉલટી (નાના બાળકા વારંવાર દૂધ એક છે તે) ઉપર—બીજોરાના મૂળ કિંચિત્ દૂધમાં ધસી પાવા અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાધવો (૫) દાહ અને પિત્તશામક સરખત—બીજોરાના ગસમાં માકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને કંકુ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર—ઘોળા સાવરી (મોચરસ) ના મૂળ દૂધમાં ધસી તેમાં બીજોરાના બિયા વાટી કપડાથી ગાળવું અને ગ્નેદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું (૭) હેડકા ઉપર—બીજોરાનો ગમ મધ અને સમળ નાખી પાવો કિવા બીજોરાના રસમાં સુંઠ, આમળા, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું (૮) શૂળ ઉપર—બીજોરાના કળનો અથવા મૂળનો અગરમ, મધ અને જવખાન નાખી પાવો, એટલે કુક્ષિથળ, હૃદયથળ, બરિતથળ અને દારૂજી વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે (૯) ઉલટી ઉપર—બીજોરીના મૂળ પાણીમાં ધસી તેમાં મધ નાખી પાવા. (૧૦) ઉલટી અને જીહ્વા ઉપર—બીજોરીના મૂળ, દાડમડીના મૂળ અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું (૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર—બીજોર, આબો અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો (૧૨) શીઘ્ર પ્રસવિ થવા ઉપર—બીજોરીના મૂળ અને ઘોળા ચણીકાના મૂળ ઘીમાં ધસી પાવા. (૧૩) દંદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર—બીજોરાના ગસમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો (૧૪) ગર્ભ ધારણ માટે—એરડીઆ અને બીજોરાના બિયા વાટી ઘીમાં આપવા, અથવા પાકા એક બીજોરાના તમામ બિયા ઋતુકાળે ખાવા આપવા. (૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર—બીજોરાના રસમાં સાણખાણું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાડવું (૧૬) મધ ઉપર ઉતાર—બીજોરાની અંદરનું કેમળ અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. (૧૭) અરૂચિ ઉપર—બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું (૧૮) લુપ્ત સંબંધી કંડવાતરોગ,

શાપ, જડપણ અને અરૂચિ ઉપર—બીજાના કસર, મિથવ તથા મરી, એ એક બચ્ચ કરી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવી (૧૬) જમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજારાનો મુરખ્યો.—બીજાં છોલી તેની ચીરીઓ કચવી અને એક તપેલુ પાણી ભરી તેના મ્હોડા ઉપર એક કપડુ બાધી તે ઉપર બીજારાની ચીરીઓ મૂકવી, અને ઢાકણ વાસી ને તપતુ અગ્નિ ઉપર મૂકવુ તથા વગળથી શીજવવુ પછી ચીરીઓ વચ્ચમા લઇ મારી રીતે પીલી અદરતુ પાણી કાઢી નાખવુ, અને સાકરનો ગળેડા પાક કરી તેમા તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરખ્યો થાય છે આ મુરખ્યો ઉત્તમ હોઇ જમપિત્તશામક છે (૨૦) જમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજારાનો પાક—ઉપર કથા પ્રમાણે બીજોર જાણી, તૈયાગ કવેલી બીજાગની ચીરીઓ ફેટલીક વાર મુકવી રાખ્યા પછી લીંબા તળવી, અને વશોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીડીપીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જામફળ, જાવત્રી, કસર છત્તપાદ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાતુ ચૂર્ણ કરવુ પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ મર્વ ઔષધો નાખી હલાવી એચુ થમા પછી એક કથરોટમા કહાડી પહોળુ કરી તેના ચોસલા કરી રાખવા આ પાક રોજ સવાર સાજ એકેક કિવા બપોમે તોલા ખાવો આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે (૨૧) પથરી ઉપર—બીજોર અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવુ (૨૨) બરોળ ઉપર—બીજારાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમા મચળ ૦૧ તોલો નાખી રોજ એ વાર ખાવુ

૪૦૬. બીલી.—સં બિલ્લ મં હિં એલ-વૃક્ષ કં એલવન તૈં મારેકુ-એકુ તાં મસાં બિલ્લ તું એલપત્રે અં અનાર હીદી હૈં એલદી લાં છગલમાર્ગેગમુ

બીલીના જાડ મોટા થાય છે એ જાડ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર છે અને ત્રિદલ પાન આવે છે તે શિવપૂજના કામમા આવે છે એ જાડને ગોળ કોઠા જેવા ફળ આવે છે એ ફળ કાચા હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અથાણુ કરે છે કુમળા બીલાને સુકવી રાખે છે તેને મરાઠીમા “બાળબેલ” કહે છે પાકેલા બીલાનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે એ પાકેલા ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે કાચા બીલાને કાપીને કકડા કરી સુકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમા બેલકાચરી કહે છે બીલા સુકાય એટલે તે ફારી, તેમા અનેક પદાર્થો ભરી ગખવાના કામમા તેના ઉપયોગ કરે છે બીલીના જાડની છાયા જણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે બીલીના ફળની છાલ ખીણ ૨૫ તૈયાગ કરવાના કામમા આવે છે * બીલી:—

* બીલીના જાડ મોટા થાય છે ડાળાઓમા કાટા હોય છે પાદડા એક દાડીમા ત્રણ ત્રણ એમ ત્રિદલ આકારે હોય છે ફલ પોળા અને મુગધિ હોય છે ફળ ગ્વાન્ધિ અને બહુ બીચવાળા હોય છે એમા બીચાચીચ મરલ હોય છે શ્રીમ ઋતુતા આરભમા એના જૂના પાદડા ખરી પડી નવા આવે છે એનુ તાકડ મલુજ પવિત્ર મનાય છે અને તે સુખડ બરોબર ગણે છે એના મૂળની છાલ દશ મોમા મુખ્ય ગણાય છે એના પાદડા વાટી આખમા આજવાધી નેત્ર નાગ મે , જળમા પકાવી અરીદ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે પાદડાનો

મધુર, હલ, તુર્ગી યુર, રચિકર દીપન, ઉષ્ણ, શ્રાદક, રક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે, અને વાતાતિમાર તથા ન્વરનો નાશ કરે છે બીલીનાં કુમળા ફળાં—
 ત્રિગ્ધ, યુર, શ્રાદક દીપન, પાચન, કડવા ઉષ્ણ તથા તુગ છે અને યજ્ઞ, આશ્વાત, સપ્તહથી તથા કફાતિમારનો નાશ કરે છે એના બીનાં ફળાં—મધુર, તુરા નડ, તીખા, ઉષ્ણ, મઝાહી, તીક્ષ્ણ, દીપન પાચક તથા હૃષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુના નાશક છે એના પાકાં ફળાં—દાહક મધુર, તુરા, વિદુલકારક કડવા, શ્રાદક, તીખા ઉષ્ણ, દુર્ગંધ તથા વાતલ છે અને અસિમાશ્નકારક છે બીલીનાં મૂળ—મધુર તથા લઘુ છે અને ત્રિદોષ, ઉલટી, યજ્ઞ, કફ, વાયુ, મત્સ્ય તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એના પાદકાં—શ્રાદક અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર—બીલીના અદરનો ગર્ભ ખવરાવવો (૨) ગુદમ વાયુ વચ્ચે ઉપર—કાચા કુમળા બીલા અને જાળ સતન ખાવો, એટલે મુલમવાયુ, શરીરની અદર નમેલો વાયુ અને પેટમાંની સરદી દૂર થાય છે (૩) સર્પના દશ ઉપર—બીલીના મૂળ, ફેડીના ત્રણ અને તાદળખના મૂળનો રસ કાઢી પાવો (૪) મૂંઝ ઉપર—બીલીના પાદકાનો રસ પાવો (૫) અગ્નિચિત્તથી ગળામાં બળતરતો બળે છે તે ઉપર—બીલીના પાદકાનો રસ એ ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) બલે-

અર્ધ બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરનાર છે લઘુક આપેલીએના અનુપા-
 નમાં એ વપરાય છે ક્ષિત્તનાના દરેક ભાગમાં એ ઝાડા નેવામાં આવે છે

ડાંકરે ડીમુક કહે છે કે આ ફળ પૌષ્ટિક અને રશિર શુદ્ધકારી માન્ય પડ્યું છે. એના સેવનથી હૃલકે બુલાય થાય છે અને પેટની કમળઆત દૂર થાય છે, કાશ અને મૂળનો કવચ વાગવાર આવનાર તાવમાં આપાય છે, આખું દુખવા આવી હોય તો એના પાદકાની પોટીમ પાધવાથી આગમ્ય થાય છે કાશ ફળ હોય ત્યારે એને લપ્પને એની અદરનો મગજ વાટી યજ્ઞ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે પાકા ફળનો ગર્ભ આમૂલીના રસમાં મેળવી આપવાથી દંડ થાય છે જલ્લી બાલનો કવાચ લૂદ્યની લખખખાટ બધ કરવાના કામમાં આવે છે તથા પાદકા આમરોગમાં અપાય છે ડાંકરે કહે છે કે પાકા ફળના ગર્ભનો સરખત બનાવી નિત્ય સવારે પાચ તો મુલુકુ મટે, અને કાચા ફળને ૬ કલાક બોબરમાં શેકીને આપવાથી ઝાડા અને ઉલટી બધ થાય છે બોલી ગિગાડમાં એનો ગર્ભ પાચ તોલા લપ્પ તેમાં ૫ થી જા તોલા પાકી અને શેડી સાકર તથા બરફ નાખી એથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણુ કરે છે, મગજનમાં લપ્પે છે કે બીલીના પાદકાનો રસ ઝાડાની કમળઆત અને તાવની બિચારીમાં મધ સાથે મેળવી અને કમળામાં કાળા મરી સાથે મેળવી આપે છે એ બીલીના ફળને ગ્રાહિ, પાચક અને કાંવન આપનાર માને છે વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે, એટલા માટે મદન માકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે અધપાકા ફળ દેવતામાં શેકી તેના ગળમાં સાકર અને ગુલામજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલા આપવાથી ઝાડાને બધ કરે છે

રાપણ ઉપર:—ગ્રામ્યમા બીલુ વાટી તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવવુ અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) આમસ અહણિ ઉપર:—કાચા સુકવેલા બીલા, વરિયાળી અને સુકનો કાઢે પાવે (૮) ધાતુ પુછતાને માટે:—ગાવના દૂધમા બીલાની જાલનો રસ જરાની બૂટી નાખી પાવે ગળામા દુખે છે તે ઉપર:—પાકલા બીલાનો ગર્ભ ખાચ કિવા પાનનો કાઢે દૂધ નાખી પાવે (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:—કાચા સુકાએલા બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ માથે ખાવુ (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—કુમળા બીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઠા સાકર અને મધ નાખી પાવે (૧૨) મ્હેડા આપ્યુ હોય તે ઉપર:—બીલુ બાગી પાણીમા નાખી કઢવી તેના કાગળા કરવા (૧૩) આમરક ઉપર:—બીલુ જરા ભાગી રોકવુ અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા સરમત કરી પીવા આપવુ (૧૪) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનુ પાણી એકત્ર કરી પાવુ (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—બીલીની અને આખાની જાલનો કાઠો કરી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવે (૧૬) ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—બીલા અને આખાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવુ (૧૭) વિષમબ્ધર ઉપર:—બીલીના પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખવરાવવી (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:—બીલીના પાદડા પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા જરૂર માસા અને સાકર એક નોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવા (૧૯) ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—સુક અને સુકાએલા કાચા બીલાનો કાઠો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવા (૨૦) બાળકની સમહણી ઉપર:—બીલા અને સુકનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ (૨૧) કાગળીયા ઉપર:—સુકાએલા બીલાની અદરના ગર્ભનુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા ૬ માસાની ગોળી બો કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી માથે આપવી, એટલે જીલાખ બધ થાય છે (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—બીલીની જાલનો કાઠો મધ નાખી પાવે (૨૩) મેદારોગ ઉપર:—નાની બીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, અરલુના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળ, એનો કાઠો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે જગડાપણ આવે છે તે દૂર થાય છે (૨૪) વાતુપુછતા ઉપર:—પાતાળ યત્રવડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવે (૨૫) અખની દુર્ગંધી જવા માટે:—બીલીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે (૨૬) સોજા, મલખદ્વતા, મૂળવ્યથા, વિષુચિકા અને કમળા ઉપર:—બીલીના પાદડાનો રસ પાવે. (૨૭) આટુશિક બ્ધર ઉપર:—બીલા અને મધુમાધવાનુ ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ઘોળા વાછગાવાળા માખનુ દૂધમા રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી લગ્ન દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકાદિ નાશ પામે છે (૨૮) દુર્બલ્ય ઉપર:—દૂધમા બીલીના મૂળનો કાઠો કરી પાવે (૨૯) વિષુચિકા- (કે. લેરા) ઉપર:—બીલી અને સુકનો કાઠો ઉલટી તથા વિષુચિકાનો નાશ કરે છે. તેમજ બીલી, સુક તથા કમળાને

કાંદો પણ અધિક ગુણુકાગી છે (૩૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—કાચા ખીસા, જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમાં ઘસી પાવી

૪૦૭ ખીવલો (ખીચો).—અં બીજક મં બિખલા હિં બિન્ને-સાર. કં કેપિનહો-ને ઇં ઇન્ડીયન કિનાદ્રી લાં ટેરા કાર્પસ માર્સુપિયમ

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે એ પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેખાઓ હોય છે એને ખારિક ફળ આવે છે એ ઝાડ ઉપર ફેવાડાવડે ધા કરે વાથી જાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતા વધારે ગુણુવાદ છે ખીવલો:—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે તથા કોદ, વિસર્પ, મેહ ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) અતિસાર, સંઘર્ષણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર—ખીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો (૨) અતિસાર ઉપર—ખીવલાની જાલનો રસ તાદળજળના પાણીમાં મેળવી પાવો (૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર—ખીવલાની જાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવો (૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુદાના રોગ ઉપર—ખીવલાની જાલ દૂધમાં વાટી પાવી (૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી જાતીમાં લોહી ખંવાડ જાય તે ઉપર અને અસ્થિ-ભંગ ઉપર—ખીવલાની જાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવો

૪૦૮. બેહેકળ (વિકળો):—સં ગ્વાદુકટક, વિકકત. મં વહકળ હિં કટાઇ, કિક્કુલી, વજ બં વધચીગાઇ કં હલુમાણિકા, માલેચુ તૈં કાન-વૈચુચેદુ ઓં વધચીકુડી. પં કુકાયા. લાં મિલગ્દસ્ મોન્ટેના

એ કરમદી જેવું કાટાવાળું ઝાડ છે એ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું વધે છે એને ખારિક અને ઘોળા ફૂલ આવે છે એના કાટા ચાર આઝળ લાખા હોય છે બેહેકળ:—ખાડું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે, અને દાહ, શોષ, વજ્ર, લુતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે તે અત્યંત ગરમ નથી તે ત્રિદોષનો અને આખના ફૂલોનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—બેહેકળોના પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બેહેડાં:—સં બિભીતક મં બેમડા. બં હિં બહેડાં. કં તારીમખી મલાં તાન્નિ. તાં અક્રાન્ડ તું દાડીમારા. ઝાં ઝાતિગ. તૈં બલા. કાં બહેલે. અં બહેલજ લાં ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઇં માયેરા પલન બેલિરિકા.

આ ઝાડ ઘણું જીવું, વિસ્તારવાળું અને ફરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જેળ ફળ આવે છે, તેને “બેહેડા” કહે છે. કેટલાક કહે છે કે જોને ધાડીન (બહેડા)ના ફળ કિચા દેવાના ફળ કહે છે પણ કયેલા ફળ ગરી થડે એટલે આ ઝાડની નીચે દબલે દબલા થાય છે. બેહેડાંનું ફળની અંદર ઘાળું

મગજ હાય છે ત ખાવાથી નિશા આવે છે એહેલા —તીખા, ડડવા પુરા
 ઝાણુ, માગે પાકવખત મધુર ઉચ્ચ, શીત-પણ, ખેદ, ડહા, ચક્ષુષ્ય તથા કેશ-
 વશક છે એને દહ પિત્ત, કામ, દુઃખ, નવલગ નાનારંગ કાતોષ, ડકરોગ
 તથા હોડોગના નાશ કરે દુષ્કાનો ગર્ભ. —લધુ, પાચ તથા માદર છે એને
 તીખા ઉચ્ચ, રૂઝ, વાયુ, કમ તથા ઉચ્ચનો નાશ કરે છે એના નેનાજ આમ-
 ગાના કળાના ગભેના યુક્ત ઉપયોગ.-(૧) પીચાટી છાતી હોય તે
 ઉપર:—ખેડાની ઓલનો રમ રમ અને નવટાક ૩ દિવસ પાવા (૨) શાસ,
 ડાસ ઉપર:—અકરીના નવમા એહેલાની ગાળી કરી મધમા એકડ ખવગવવી
 (૩) કાફલસ બધી પીડા ઉપર:—એહેલાના કળાની આદરુ મગજ ખાગિડ વાટી
 અગે લપ નવાવી દાહમયધી પીડા ફર થાય છે (૪) કફરોગ ઉપર:—એહે-
 લાનુ દળા અને તેનાથી અમણી માકરનો કાદા કરી પાવા (૫) ઉવરમ ઉપર:—
 એહેલાની ઓલ મહાડામા ગળી રમ ગળી જવા એટલે તજ વખતે ઉવરમ બધ
 થાય છે (૬) કફસર્પ ઉપર:—એહેલાના ઝાડની અતરઝાસ પાણીમા વાટી ને
 પાણી પાવુ આ આપલે ઠોરાને કકમપ થાય તા તેઓને પણુ પાવુ (૭) ઠોરોને
 વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:— એહેલાની ઓલ ભાખરીમા
 ખવગવવી એટલે કાડાનો તાજ થાય છે (૮) ઉવરસ ઉપર એહેલાનો મુર-
 જ્યો:—એહેલાની આદર પાણી રેડી અગ મગજ પાણી નહ ત્યા સુધી બારી
 પછી ત પાણીમા માકર નાખી જડા પાક નેવાર કરવા તથા તે પાકમા બાફેલા
 એહેલા અને થોડી લીડીપાખની બુકી નાખી નીરડલા માટલામા આ મુરજ્યો
 ભરી રાખવા જમ જેમ જૂનો થતા જશે તેમ તેમ તેના વિશેષ યુક્ત થશે (૯)
 લીસામા કહે છે તે ઉપર:—એહેલાના કળામાનુ મગજ બસી ચોપડુ અગર
 એહેલાના કળામાનુ મગજ જેડીમથ નાગરમાથ અને અદનેના લેપ કરવા

૧ ૬૦ બોરડી:—સં બહરી મં બોર હિં બેર બં કુલ, યગ્ય બોગરી
 તેં રચુદ્ધ તાં છલ કલસારી તું બોગરી મલાં ઇલાટા ગોલ કાં કુતાં
 અં સોદગનમં ઇં બુજ્ય લાં સીજીકનુબુબુબા

એ ઝાડ સર્વ દેશમા થાય છે એની ડાળીએને કાટા હાય છે આર એ કળા
 માપારી નેવડા હોય છે કાકણીબોર ચણીઆં છતાંદિ બાગની બહી જત છે
 બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉતમ લાખ આવે છે બોરડીનુ લાકડુ દળા ગાડા વજેર
 કરવાના ઉપયોગમા આવે છે બોરડીના સુતી રાખલા પાહડા ઢોરને ખવગવવાને
 ઉપયોગી છે બોરડીમા એક નાની જત છે તેને મહાગપ્તમા બોરડી કહે છે
 એનો વાડ કંવામા ઉપયોગ થાય છે બોરડીનુ ઝાડ:—શીતલ ડહા તથા ડહુ છે
 એને પિત્ત તથા ડકરો નાશ કરે છે એના કળા:—મધુર, પુરા તથા ખાટા છે

મેહેલાનુ ઝાડ જગલ અને પર્વતમા થાય છે એના પાહડા વડના પાહ-
 ડાના ના થાય છે જત અત્યંત નાના હોય છે કળ વગ્યાના કળા નેવા અને
 બુમળા તથા છે એની ઓલ વપરાય છે માત્રા ૩ માસાની વિહાગનાશક મધનુ
 રા મન ૫ પ્રગિનિધિ નાની હરડે છે

પાકા ફળ—મધુર ખાટા ઉષ્ણ, ક્રકરાગ્ર પાચન લઘુ તથા રચિક છે અને અતિમાર, રક્તનાય શ્રમ તથા ગોષ્ઠનો નાશ કરે છે બોરડીના પાદડાનો લેપ—જ્વર તથા તાલનો નાશ કરે છે અને છાલનો લેપ—વિન્દ્રોત્કનો નાશ કરે છે એના ફળ માલેનો ગર્ભ આગવાથી નેત્રરોગ શાત થાય છે ગજ (મોઢાં) બોર.—મધુર શીતલ તૃપ્ય તીર્થદ્રવિકર, સ્વાદુ, ગુરૂ ગ્રાહ્ય લેપન સ્નિગ્ધ, મલમ્પક તથા આધ્માનકારક છે અને દાહ પિત્ત વાયુ શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે મુકા બોર—ભેદક, લઘુ તથા અમિદાપક છે અને કક વાયુ તૃષ્ણા પિત્ત તથા શ્રમના નાશક છે કાન્દાપુર પ્રાતમા ભોપભોગી (ભૂભોગ) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે તેના ગુણ—મધુર, ખાટી, પથ્ય દીપન, પાચક, કિચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રચિક છે અને કઠ તથા વાતની નાશક છે લઘુમદર (જીણા ભોગ)—મધુર તથા ખાટા અને પાકેલા હોય તેા સ્નિગ્ધ, રચિક તથા જતુકારક છે અને કિચિત્ પિત્ત, દાહ, કઠ તથા વાતનો નાશ કરે છે બોરની અદરેતુ મગજ—ગુરૂ, મધુર શુક્લ બલપ્રદ તથા તૃપ્ય છે અને કાસ દમ, તૃષ્ણા, વાયુ ઉલ્લી દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કેશ ખરી પડવા માટે તેા *—બોરડીના પાદડા વાટી આપડવા (૨) સ્વરભેદ ઉપર—બોરડીના મૂળ મ્હોડામા ગળવા અથવા બોરડીના પાદડા ઝેમી તેમા મિધવ નાખી ખાવા (૩) રક્તાનિસાર ઉપર—બોરડીની છાલ દૂધમા ચાટી મધ નાખી પાવ (૪) મૂત્રકુચ્છ ઉપર—બોરડીની કુમળી કુખા અને છડે એકત્ર કરી પાવ (૫) કટકાર્પ ઉપર—વગડાઉ બોરડીની છાલ ધસી એ વાગ પાવ (૬) હિરમક રોગ ઉપર—બોરના મિયામાની મળ્લ અથવા બોરડીની અતરછાલ પાણીમા ચાટી પાવ (૭) રીતળા હલકા આપવા માટે—બોરડીના પાદ ધનો રમ ભેસના દૂધમા પાવા (૮) રક્તાનિસાર ઉપર—બોરડીના મૂળ અને તેલનો કલ્ક મમલાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા પાવાથી રક્તાતિમાગ દૂર થાય છે (૯) રક્તક્રીય, ઉરોધાન (હાતીમા દુખે છે તે) અને ક્રોધ ઉપર—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તેલમા લાખ પાણીમા ચાટી તે કલ્કથી વાગણા કાળાના રમમા પાવો. (૧૦) વીંછીના વિષ+ ઉપર—બોરડીના પાદડા અને ઉખડાના પાદડા બારીક વાટી ગોળા કરી દશગ્રાને લગાવી પાટો આપવા (૧૧) ઉલ્લી ઉપર—બોરના મિયામાની મળ્લ, જાતની પાણી વડના અકુર અને ન્હોમરોનો કાઠો, મધ અને માદર નાખી પાવો

કૃષ્ણ. બોરસળી (વરસોલી)—અ. ૫૦ ક. ૦ બકુલ મ. ૦ બકુલી

* અઢી “કેશ ખરી પડવા માટે” એમ લખ્યું છે પરંતુ એ જગ્યાએ મૂળ મગડીમા કેસનુંક ફોલે તર એવું વાક્ય છે અને અમાગ મનથી એનો અર્થ “ ૩ તોડી ઉચ્ચ મકુ થાય તેા ” એવો મયો ભેદ એ

+ પલાસ પાપડા અને બોરડીના છાણાનો મગજ આકડાના દૂધમા પલાણી ગળી પલાસ પાપડાના ફેતરા કલાડી નાખી વાટી ગોળા કરી ગળવી તે પાણીમા કસી ૩અ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનો ૩અ ઉતરી જાય છે.

દિ. ૦ યો-ભોગમળી. ને. ૦ જી માગ મલા. ૦ મકુગએલની. ને. ૦ પાગમ ૭. ૦ સુરી-
નામએલર લા. ૦ મામમોમએલે ૭

આ જાડ દિદુખાનના મવ જાગમા થાય છે મગહીમા ફાઈ એને
ઓવારી " પણુ કહે કે એ જાડ મોટા થાય છે બોગમળીના પાદડા આપના
પાદડા જેવા થાય છે એના ફૂલ નાના, ધોળા અને ચકાકૃતિ હોઈ તેના મધ્ય-
ભાગમા જિડ હોય છે એ ફૂલનો વામ મધુર આવે છે બોગમળીના ફળ બદામ
જેવડા થાય છે તે પાકે એટલે મીઠુ જેવા ગતા થાય છે એ તુરા હોવાથી
દાઢ એના ખાતુ નવી બોગમળીના ફૂલનો વામ દવામા મળવાથી દવા શુદ્ધ થાય
છે એનું અતન કાઠે છે એનું લાકડું મળ્યત હોય છે પરંતુ તેનો ઇમાગતના
ગમમા ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમા ઘણ ઉપયોગમા આવે છે તે
ખાગ પાણીમા વાજ રહે છે **બોરસળી.**—શીતળ હલ મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ,
મદાદય, પાકકાળે આદક, તીખી, બલપ્રદ તથા શુકે છે અને વિષદાય તરોગ,
ક્રે, પિત્ત, તનુદ, (ધોળા ગા) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના ફળ —
મધુર, ગ્નિજ્ય તુરા શીત, વાનવ, આદક તથા દત્તદિતકાગક છે, અને કફ તથા પિત્તનો
નાશ કરે છે એના ફૂલ —ચિકાગક, ક્ષીગદય, સુગધિ શીતલ મધુર સ્નિજ્ય,
તુરા, મલનમદકાગક અને તરંગનો નાશ કરે છે **આટી બોરસળી (પુષ્પ)** —
અતિશીત કડવી મધુર, દીપન તથા મદમથી છે, અને પિત્ત દાદ કરે, આમ
મુતકર, વિર, શ્રમ તથા અન્નમગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) અતિસાર
ઉપર —બોગમળીના બિયા દડા પાણીમા ધસી પાવા (૨) દાંત કઠિન થવા
ખરે —બોરસળીની જાલ દાને આવવી એટલે દાંત મળ્યત થાય છે અથવા
બોગમળીની જાલ ધોળા કાદામેરીયાના મળ, બદામના ફાતગ અને રીગણીને બાળી
ગાખ દાંત ધસવી (૩) હરોગ ઉપર. —બોરસળીના જાડના ફૂલનો દાર પહેરવે,
ફૂલ સુધવા અને અતરજાલનો કાઠો પાવે (૪) પ્રદર અને વાતુવિકાર ઉપર. —
દરોજ મવાગમાજ બોરસળીના તાજા ફૂલ ૧ તોલો વધ તેમા ત્રણ બદામ ગોળા
નાખી ત્રણ મામા માકર માથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ૬ કુ પાણી
પીવું આ ઔષધના મેવનથી ચકાળે દાલનાગ દાંત ઘણા મળ્યત થાય છે
(૫) કોગળીઆ ઉપર. —બોરસળીના જાડના બિયા અને અણુ (અળવીનું ફળ) —
ખાતુ બી પાણીમા ધસી પાવા (૬) મુખરોગ અને ગણું સજે તે ઉપર —
બોગમળી આમલી અને ખગની જાલનો કાઠો કરી ગાખવે અને દિવસમા દમ-
વીમ વખત એ કાઠાના કોમળા કરતા જવુ એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુગત
શમન થઈ દાંત મળ્યત થાય છે અથવા બોગમળીના બિયામાનો ગર્ભ મ્હોડામા
ગાળવો એટલે મ્હોડા માહેની ચાઈએ મારી થાય છે (૭) બાળકની ઉંઢરસ
ઉપર —બોગમળીના તાજા ફૂલ એ તોલા એક તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી
ગાખવા. મીઠે દિવસે સવારમા તે પાણી ગાળી પાવું એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત
દિવસ કરવું (૮) દાંતરોગ ઉપર. —બોરસળીના પાકા ફળમાનો ગર્ભ દાંત ધસવો
(૯) મન્નકરૂણ ઉપર —બોરસળીના સુકામલા ફૂલનું ચૂર્ણ નાઠે સુવતુ

૪૨૨ બોળ (હીરાબોળ).—સં બોલટક ૫૦ કં હિં બોલ, ગધરસ. મં બોળ, રક્તબોળ તં વાલિન ત્રોપોલમ તાં વેલ હપોલમ ઈં માધરહા

બોળના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને “ બોળ ” જહે છે બોળના ઝાડ અઝમસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં વણા થાય છે હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળના ઝાડ થાય છે બોળમાં ઘોળો બોળ, ઝાળો બોળ (એળિયો) અને હીરાબોળ (રાતો બોળ) એવા ત્રણ પ્રકાર છે બાળતબોળ કે ઘોબોબોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાચા સાથે આપે છે કાળા બોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે કાળા બોળ કિવા એળાઓ એ અતિશય કડવા છે એને કડવો બોળ પણ કહે છે રક્તબોળ.—કડવો, તીખો ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા મુત્રધિવાળો છે અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું), અશ્મરી (પથરી), ચોનિશળ, કોઠ ન્તર (નાવ), અપંગમાગ, મેદ, ગુનાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે કાળો બોળ (કુંવરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, મેદક તથા ગમગોષન છે, અને વાયુ, કફ, થાળા, આર્માન, ગુદમ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) દાદર ઉપર—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કળતગની દગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજો દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછીવડે આપવું (૨) બરોળ ઉપર.—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૧ ભાગ, લવંગ ૧ ભાગ, ડીકામાંથી ૧ ભાગ અને બદામ ૧ ભાગ લઈ પાણીમાં વારી બોરના ઢાળામાં જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી (૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર—કાળો બોળ અને ડીકામાંથી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી, કિવા કાળો બોળ ગોમૂતમાં ધસી ગરમ કરી નાભિરથાન સિવાય આખા પેટપર લેપ કરવો તે સુકાયા પછી પુન બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો એથી કરી રેચ થઈ રોમ મલદારે પડ છે ઉનાગ લી અને ભાત આપવા (૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—કાળો બોળ ૧ તોલો અને જૂનો ગોળ અથવા તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળાઓ કરી પછી સવારે એક, બપોરે બોળન પછી એક અને સાંજે સવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળાઓ ખવરાવવા (૫) દાદ દુખતી હોય તો.—રક્તબોળ અને ગુચળ ધસી દાદે લેપ કરવા (૬) જલ્દી માસ થવા મારે.—રક્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસ ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું (૭) રક્તપ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વાગવાર જવું) ઉપર—રક્તબોળનું ૧ માંસ ચૂર્ણ આખાના ધોવારામણમાં મલ નાખી પાવું

૪૨૩. બલકાંડી (ઉટકાંડો) * —નામો ઉટકાંડી પ્રમાણે.

* અમૃત સાગરમાં ૫૪ ૩૫૩ મે ઉટકાંડીનો અર્થ કાટાશીરીઓ લખ્યું છે.

એનું અર્થ પુખ્તી ' એવું પણ નામ છે એના કદને ગુદર આવે છે ખલદડી પાંદડું બધન કરનારી છે ખલદડી — ડડી તથા ઉપર છે અને ડહ, મોળ તથા નાકુના નાશ ડહ છે ઉપયોગ. — (૧) ઐકાદિક વિષમ-જવર ઉપર — ખલદડીના નમનું નમ્ય આપવું (૨) ગડમાલા ઉપર — ખલદડીના મૂળ ચાખાના ધોવનામણમા વસી પાવા તથા લેન કરવા એટલે ફોટલી ગડમાળાના નાશ થયા (જુઓ ઉદદારી)

૪૧૮ આહી — મં ૦ મં ૦ દિ ૦ ૫૦ આહી નાં ડગીવણ એકમાની ૬૦ આંદલન તાં વલ્લારી તેં આહીચદુ તું નિમારે મવાં મુતલ કાં ૦૦૦મા ઇલીયન પેનીવટ લાં લાઇડા ડાટાઇલ એગિયાટિડા

આહીના ' આહી, કપાતવકા, મોમવલ્લી, સરસ્વતી ' એવા નામે છે આહીના બેંદ આહીકુળી નામ છે તના " મહૂકપણી, ત્વાંદ્રી, દિવ્યો, મહીપીંચિ ' એવા નામે છે આહી — શીતળ, તુરી તથા ડડી જે અને જુદા, પ્રગા, મેવા, આયુષ્ય તથા અમિને વધારનારી, સારડ, ગ્યાદુ, લધુ, ડદગોધવ, નમુનિમ્મ, ગમાયન તથા હલ છે અને મેદ, વિષ ડાદ, પાકુરેગ, ઉધગમ, તાવ, મોળ, કદ, લીદા તાતગજન, પિત, અગ્નિ, દમ, જોય, નાયુ, મપૂણુ દોપ તથા કદનો નાશ કરે છે ત્રિવિણુ અથવા ખલમકુડીના પણ એવાનું ગુણુ છે ઉપ-યોગ — (૧) ઉંઝાદ ઉપર — આહીના ગમમા કોટ કાળિગનનું ચૂર્ણુ અને મધ નાખી પાવું (૨) મળમૂવવરે આજરી થયેલાને — આહીનો ગમ નવટાક, આવળકડી જે તોલા માકુ અથવા તોલો અને છઠ એક તોલો, એનું ચૂર્ણુ ડગી ગાયના પાશે દૂધમા નાખી પાવું (૩) દેવી (શીતળા)ના આજર ઉપર — આહીનો ગમ મધમા પાના

૪૧૫ ભમરડીના વેલો — મં ૦ જુગાફા મં ૦ બોવગી ભવ-આલી દિ ૦ ભમરખલ્લી ૬૦ ઉપશક્રે લાં લાઇમેતોડકટિય એકનેવમમ

વગડમા ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે જગ નલ્લનેના ગમાદ પડવા લાગે એટલે એ તલા ન્યા ન્યા થઈ નાડ ઉપર ચાર તરફ પ્રમરવા હોય છે એને મેંથુવા રમના ફૂલ આંર છે અને પાદડા કાટકજુગીના પાદડા જેવા હોય છે ફૂલઆથી આગળ છે આગળ લખાઈના બીલામા જેવા તોગ આની ઉપર મકેદ ભમરડા આવે છે આ ભમરડા ઢાદી નાખી તેના આગળ જે લીના ગળા તોગ હોય છે તેનું શોક કરી ખવાય છે ધોળા ભમરડામા ત્રણ કિવા ચાર ગિયા હોય છે એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે માળકા ને ભમરડામા ગાંધુ કાટા બોકી તેની ચકડી કરી ગમે છે ભમરડીના વેલો — નીખો, ઉપ્પુ, કડવો, ચિકર તથા અમિદીપક છે, અને કદરોગ તથા મર્વ દોપનો નાશક છે ઉપ-યોગી ખલદડી માની છે અને આજ ગ્રથમા ઉદ્કટો તથા કાટાશરીઓ બુન્ને જુદા પણ વર્જન કરેલ છે એથી એ ત્રણ ત્રણ જુદા માન્યો છે વળી કોઇ નિલકડાને ખલદડી માને છે એનેમની જૂલ છે નિલકડાનેતો કેટલાક અથે કટારીનાનામથી ઓળખે છે

ચોગ-(૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે—ભમગીના વેલાતુ રીપુ નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે પણ વગેરેમા માકડ થયા હોય તેને આ ગમ ચોપડવો એટલે માકડનો નાશ થાય છે
(૨) **કુરશાના વિષ ઉપર**—ભમગીના મૂળ માણુમના મૂત્રમા ધસી પાવા અને દશે ઉપર લેપ કરવા તેથી અમાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમા ઉતરી જશે બીજો પ્રકાર—ગોમૂત્રમા ભમગીના મૂળ વરી પાવા અને માણુમના મૂત્રમા ધસી દશે ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવા (૩) **વાળા ઉપર**—ભમગીના પાદડા પાંદી ઉપર બાધવા એટલે વાળો બહાર આવશે

૪૨૬. ભારગી—મ ૦ ભારગી, ભારગી દિ ૦ ૬૦ ભારગી મ ૦ ભારગ ૫ ૦ બામુનહાટી તા ૦ કપુભારગી મલા ૦ ચરેટકક લા ૦ કંચોગડકુન, સિરેટમ

ભારગીના ઝાડ સુમારે એક માથોડુ હિચા હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર એ હાથ પહોળાઇતો તથા પાદડા મદૂડાના પાદડા જેવા અને તેને જે જે આગળને અતરે કાત્રા હોય છે ભારગીના કુમળા પાદડાની ભાજી (શાક) કરે છે એ પથ્ય છે એના મહોરને મરાઠીમા “ તુરે ” કહે છે તેનો રગ ગતો, ઘોળો, નખુડા તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે **ભારગી**—નીખી, ઝડી, તુરી, લણુ, દીપન, પાચન, રક્ષ તથા ઉષ્ણ છે અને ઉવગ્ન, દમ, માળે, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, ગ્ન્યુદમ, વાતગ્ન્ય, ઉચકી, ગુદમ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનમ, કક, વાયુ, અગ્નિ, અર્શ અને રાજમદમાનો નાશ કરે છે એના પાંદડાં—તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **શ્વાસ ઉપર**—ભારગીના મૂળ અને સુકનો કાઢો પાવા અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના ગસમા માકડ નાખી પાવુ, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે (૨) **ઘોણુસ (સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર**—ભારગીના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા (૩) **ઉદરના વિષ ઉપર**—ભારગીના મૂળ પાણીમા આશરે પાશેર ધસી પાવા અને શરીરે પણ ચાળવા જો તે ચઢે તો ગાયત્રી તાળુ પાશેર ફેંચ પાવુ પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) **અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર**—ભારગીના મૂળ ચોખાના ઘોવગમણમા ધસી લેપ કરવો (૫) **સર્પદંશ ઉપર**—ભારગીના અને અરીકાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા અરીકા ધસી બળે ધડીના અતરે પાવા. ઉનાર લી અને ભાત (૬) **આગાતુક મસ્તકરૂણ ઉપર**—ભારગીના તાજા મૂળ ગરમ પાણીમા ધસી આખા મસ્તક લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવા (૭) **કાનમાં વ્રણ થકું, હોથ તે ઉપર**—ભારગીના મૂળ મધમા ધસી કાનમા તેનું રીપુ પાડવું (૮) **ગર્ભિણીના શ્વાસ કાસ ઉપર**—ભારગીના મૂળ, સુક તથા લીંડીપીપડનું ચૂર્ણ જૂના ચોળમા અથવા મધમા આપવું. (૯) **હેડકી ઉપર**—ભારગીના મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમા આપવું (૧૦) **પ્રસૂતાના મસ્તકરૂણ ઉપર**—ભારગીના મૂળ અને અનંતાના મૂળ, એ બન્ને લીલા લાતી ગરમ પાણીમા ચઢાવી પેડે ધસી માથે, એ આખોજી અને ડોક ઉપર લેપ કરવા (૧૧) **કૃમિ ઉપર**—ભારગીના પાંદડાંની ભાજી બારી તેનું પાણી પાવું

૪૧૭. ભાગરેડા—મં માકવ, ભૂગીરાજ મં માક હિં ભાગરા—ડા.
 ૫૦ બીમરાજ ૩૦ ગરક, કાડીગેરચુ તૈં ગુટકલ, મરચેડુ તાં કરીચકલકની
 મલાં કુન્નનિ. ચોં કલાકે ગોં કાળલમ્બુ ફાં જમદં સં હજીય ૪૦
 ગલિમ છલીપટા લાં છલીપટા પ્રોરેટા

ખેનગમા અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે એ વેત બે વેત
 લાખા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે એને આગિક અને લાખા પાદડા આવે
 છે બીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાગરાના કાડ બારે મામ રહે છે ભાગરો વાત-
 તારક છે કોકણુમા શ્રાદ્ધપક્ષમા એનુ રામતુ કવે છે ભાગરામા કાળો ભાગરો
 કરીતે એક જાત છે એને કાળા ફૂલ આવે છે એ ઝડ કવચિતજ નજરે પડે છે
 એ યુક્તમા એક છે ભાગરેડા—આખોને હિતાવહ, કંવા, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ
 આપનાર, ત્રિક કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાતને હિતાવહ, મેધા-
 ગચક તથા રસાયન છે, અને કફ, સોળો, વિષ, કાષોત્પતિ અડહકિ, શિરોરાજ,
 નેત્રગેજ, વાયુ, ઉષરસ, દમ, કોદ, કૃમિ, આમદોષ, પાકુ હરોગ, ત્વગેજ તથા
 કડ (ખગ્ગ) નો નાશ કર છે કાળો ભાગરેડા—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખા
 તથા રસાયન છે અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કર છે ઉષ્ણોગા. (૧)
 ઉષ્ણેશ પ્રભુની શુદ્ધિ થવા માટે—ભાગરાના રમરડે અથવા ભાગરો અને
 જાળના પાદડાના રમ એકત્ર કરી તે વડ ગુમડુ ધોતુ (૨) સુચર્વાત અને
 આદારીશી ઉપર.—ભાગરાનો રસ અને બકરીનુ દૂધ સમભાગે તડકામા ગરમ
 કરી નાકમા નાખતુ. અથવા ભાગરાના રસમા મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો.
 (૩) બાળકની શરદી ઉપર—બાળકને જન્મનાજ કફનો દોર મળામા અથેલો
 હોય છે—જળુ ધુરધુરે છે તે ઉપર—ભાગરાનો અગરમ બે ટીપા કાઢી તેમા
 ચામળ્ય મધ નાખી તે મિશ્રણ બાળનીવડ બાળના તાળવામા પહોચાડનાજ સર્વ
 કફ નીકળી પડ છે અને માળક હુશિયાર થાય છે એ વિષે ત્રયાણીએ સાવધાની
 રાખવી જોઇએ. (૪) વનુર્વાત ઉપર.—ભાગરાનો રસ ૧ તોલા, તુલ્પરીનો રસ
 ૧ તોલા, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્ર નગોડનો રસ ૧ તોલા, અગથીયાના
 પાદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમા નાળીએગેનો અગ-
 રસ યોગણે નાખવા અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી અને ગોળા નાખી
 જાડિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી ઉતાવળી અને મેકેલી કુમળી
 (૫) કમળી ઉપર—ભાગરાના રસમા મરીની બૂકી ૬ માસા નાખી તે
 રદી સાથે ૭ દિવસ પાવો (૬) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર—ભાગરાનો
 રસ અને લી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવુ (૭) શરીરે પારો ફૂટી નીકળે તે
 ઉપર—ભાગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરેખાર વાટી બસમા મેળવી
 તે હાથ ૪ તોલા પાવી, એટલે ગ્રતમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે (૮) સોજા
 ઉપર—ભાગરાના રસમા મરીની બૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અગે પશુ
 ચોળવો (૯) મોડશી (કાલેશ) ઉપર—ભાગરાના રસમા મિધવ નાખી પાવો.
 મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો (૧૦) અગ્નિદગ્ધ ગણુ ઉપર—ગણુ

(શુભકૃ) સાડ ચવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે ત્રણ વાર ભાગરાનો અને કાળી તુળ-
મીના પાદડાનો રસ ચોપડના જવુ, એટલે તે જગ્યા ઉપર કોઠ જેવો ધોળો પ્રય
ન પડતા મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે (૧૧) મેદા રોગ ઉપર—દર-
રોજ રાત્રે સ્ત્રી વેળાએ ભાગરાનો અગરસ સર્વાંગે માળી જીવંત તથા ઉષ્ણ-
એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના
યોગે શરીરમાં દેકાણે દેકાણે થયેલી ગડિતો નાશ થાય છે (૧૨) મુખપાક
ઉપર—ભાગરાના પાદડા અર્થે તોલો લઈ તપ્પાકુની પેડે વારવાર ચાવી મ્હોડમાં
ગમવા અને શુક્રતા જવુ (૧૩) અગ્નિમાધ, વિદ્યુત્ત્ત અને પાંકુરોગ
ઉપર—મૂળ સહિત ભાગરો છાપામાં સુકવી, તેનુ ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી
માકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવુ (૧૪) સ્વરભેદ
ઉપર—ભાગરાનો રસ અને શ્રી એકત્ર કરી રમ ઉકળી ગાળી તે પાવુ

૩૨૮. બીલામો—સં ભસ્માતક મં બીખા હિં બીલાવા માં ૫૦
મલા તાં કે મોટેમારુ તું તેરેમારા મં ચેરમગ કં કેરૂ જેરૂ, કપારૂ તેં
નાસ્લજીડી ફાં પિલાદુરૂ અં હણલકળ્ય ઇં માર્કી ગનટ લાં સેમીકાર્પમ
એનેકાર્પિયમ

એ ગાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા કુલાના પાદડા જેવા હોય છે એને
કાજુ જેવા જીડવા આવે છે તે ઉપર બિમા પછુ તેવાજ આવે છે તેજ બીલામો
બીલામાના જીડવા પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે તેને સુકવી રાખે
છે બીલામામાંથી જે બિમા નીકળે છે તેને મરાડીમાં “ગોડખી” કહે છે એ ગોડખી
પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબુતી આપનાર છે બીલામો એ આ દેશમાં
મોટી ઔષધી મનાયેલી છે વાયુના યોગે અગ પકડાઈ જાય કિવા કાંઈ દુખવા
લાગે અગર દેસ લાગે તો બીલામો બાધે છે, તેથી સજીકા તુરંતજ નાશ પામે છે.
દમજી, સુરત, એ દેકાણે જે ખારવા લોક ગહે છે તે તો કાંઈ પછુ રોગ થયો કે
તુરંતજ બીલામો ઉપયોગમાં લે છે બીલામો એ “ફેલ્સો” ઉત્પન્ન કરનાર ઔષધ
છે xબીલામાનુ ગાડ—કડવુ, તીખુ, તુરૂ, ઉષ્ણ, શુક્રરૂ, મધુર તથા લઘુ છે,

xવૈલકવપતરૂ માસિકમાં એક વખત જપાવુ હતુ કે “બીલામાના ચાર કડક કરી
પામેર લીધા તળી તે બીલામા કહાડી લઈને તે લીના શીરો કરીને ખવગવવાથી
વાગવાથી થયેલ અસ્થિભંગ વગેરેની પીડા નાશ થાય છે ” આ ઉપાય અજ-
માવી ખાતી કરેલા છે વળી એક બાબજી વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઈ
જવા કે સોજ) ઉપર બીલામા નમ ૧૪, તલ તોલો ૧૧, કચેા તોલો ૧, રસ-
કપુરના ફૂલ રતિ ૭ અને શેષેલા નેપાળાના બીજના ફાડ (દાળ) નગ ૭ નાખી
ખૂબ ખાડી જીવા જોળ તોલા ૨૫ માં જોળી ૧૪ કરી દરરોજ એકક જોળી
આપના દસ તોલા દહીમાં ખાવા આપી હતી પથ્થ—અશ્મ શેષેલી બટીની શેષ
અને અસ સિવાય બીજી કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપી નહોતું. નિહન
એથી મોટું પણ આવ્યું નહતું અને મુદતમર આદિ જ્ઞાત થયો હતો. વળી
બીલામાં નમ ૧૪, તલ તોલો ૧૫, કચેા તોલો ૧૫, એ ત્રણ ઓળેની જોળી

અને કદ, વાયુ, દુધિ, અર્શ, ઉત્તર, આનાહ, મેહ, મગ્ગણી, કોદ, ધાળો કોદ, ગુરુમ, અન્નિમાદ્ય, વગર વિદ્યુત નકા વિદ્યુત તથા તાવનો નાશ કરે છે એના કૃણ (લીલામા).—નુના ધાતુપ્રદ ગ્રામ્ય ખલપ્રદ લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, મિનઘ, આમિ વર્ધક, તીક્ષ્ણ, હ્રદક, ભેદક તથા મેધાદર છે અને કદ, વજ્ર, આમ, શ્રમ, આનાહ, આશ્રાન, મગ્ગણી, મલપદના, દુધિ, યજ્ઞ ઉત્તર અર્શ કોદ, નવર ગોદ, ગુહ્ય તથા રક્તપિત્તના નાશ કરે છે એનાં કૃણની જાણ—મધુર, મિનઘ ગ્રસ વખતે નીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, બેદક, ઉષ્ણ, હ્રદક, દીપન તથા મેધાદર છે અને વાયુ, શીઠ, વજ્ર ઉદર કર, અર્શ, મગ્ગણી, ગુહ્ય મોઘન આનાહ, નવર તથા દુમિતો નાશ કરે છે એના પ્રિય—મધુર, ગૃહણ, ગ્રામ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે અને ગોદ અરેચિ, દાઢ, પિત તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કૃણના જીડવા—વાદ, કેશ્ય, અમિત્રિપદ અન પિત્તનાશક ૭ નદીભદ્રલાતક—પાણીવાની ૧ કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ઘાઠક તથા વાતકર છે અને રક્તપિત્ત, વજ્ર તથા રક્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) કૃમિ ઉપર—બીલામાં દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવા અથવા તેના કૃણ ગળી ખાવા (૨) મૂળવ્યાત્રિ ઉપર—ગાયના એક માસના જૂના લીમા ભેદ્યે એટલો લીલામો ધસી, ગર સ્ત્ર ગ્હેની લેખાએ ગુદાની અદરના ભાગમાં ગળ્ય એવી રીતે લેપ કરી દેવનાથી વ્રપણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કવાક મુધી શેકવું એટલે દરેક જાડાને રખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે ખપ થશે અર્ધ સળુકા મરી ગળ નિદ્રા મારી આવશે (૩) લીલામો લાગવાથી કોદલા ઉઠે છે તે ઉપર—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અથવા દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો, અથવા જેલીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવા અથવા અર્જુન જાડની જાણ અને પાંદડા કચરી તે અથવા ટાપગનુ તેલ ચોપડવું, અથવા મહેડાના મગજનો લેપ કરવો અથવા જેલીમધ નાગરમેશ અને કોડીના પાદડાનો લેપ કરવો અથવા કોઈથી થાટી ચોપડવી અથવા ગોમિતીના પાદડાનો રમ એક બે વાર ચોપડવો, અથવા મલક (દહીંની નર) ચોપડવી અથવા ટાપડ અને બદામ પસી ચોપડવી, અથવા અરસવ, તાદળળે અને માખણનો લેપ કરવો, અથવા નાળે મુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું, અથવા ગરી પડેલા કુમળા નાળીએડના પાણીમાં ટાપરે પસી ચોપડવું અથવા કુત્રાડીયાના પાનનો રમ ચોપડવો પકરીનું દૂધ ચોપડવું દારૂહળહર, મરમવ નાગરમેશ અને માખણનો લેપ કરવા, અથવા ગોપીચંદન ધસીને ચોપડવું (૪) કૃમિ ઉપર—લીલામાં નાનો કકડા દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું (૫) નખમોજરી (ખાખલાહ) ઉપર—લીલામાંની ડૂસી કરવી એટલે મટી ગળ્ય છે (૬) બદ ઉપર—નુના અને લિલામો એકત્ર ખગલ કરી તેની પરી લગાડવી. (૭) ગાડાલા ઉપર—લીલા-

જુના ગોળ તોલા ગા મા કરી નરક ગોળી પાચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદને ૧૪ દિવસ સુધી ખવડાવી હતી બોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દહીં તાલ, જુધી તલનું તેલ ખાવા રજી કરુ

મે અને હીંગળી આકાશના દ્રવ્યમાં બમી લેપ કરવો (૮) પાણી અને ઉપ-
રસ ઉપર—ચોક્કસ દ્રવ પાણે લઈ બીલામાં દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા
લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપુ પડે તે દ્રવમાં પાણી ને દ્રવ મિશ્રિત કરવું
(૯) અર્ધશીશી (આદારશીશી) ઉપર—બીલામાંનું તેલ ધારિક સળી
પર લઈ જે બાબુનું કપાળ હું ખતુ હોય તેથી બીજી બાબુની આખના નાગ
પાસેના પુષ્પામાં ન્યા મતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપુ પાડવું તેથી
કાષ્ઠક આખમાં ચગચર છે અને તેલનો અશ્વ જઈ પાણી બહાર આવ છે
તેમાંના તેલનો અશ્વ બહાર આવે નહિ માટે આખમાં તેલ પાડતાજ બહારની
બાબુએ લી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે આદારશીશીનો
નાશ થાય છે અને પુનઃ કદિ ચતી નથી (૧૦) સોળ ઉપર—બીલામાં ધસી
લેપ કરવા (૧૧) ઉઠાણ પાડવા માટે—સાબુમાં બીલામાંનું તેલ નાખી
લેપ કરવો (૧૨) બદ ઉપર—કાંથો અને ગોળમાં બીલામાંનું તેલ નાખી
ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ધસવા એટલે બદ બેસી જઈ મટી જાય છે
(૧૩) કાનમાં પડે વહે છે તે ઉપર—એ ચીચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર
મૂકી તે ઉપર બીલામાંના તેલના ધણુજ ટીપા પાડવા, અને તે માખણ પાતળું
કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું (૧૪) છાત્ર કાળી
અર્ધ જાય છે તે ઉપર—માખણમાં બીલામાં નાખી કઢવીને તે લી ચોપડવું
(૧૫) પાણીને માટે—દ્રવમાં બીલામાંના ફૂલ પાણી ને દ્રવ પાત્ર (૧૬)
તણખીયા-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર—ગાયના તાળ દ્રવમાં બીલામાં ધસી ને દ્રવ ૭
દિવસ પાવું. (૧૭) અરોળ કંઠાદિ ઉપર ડાચ રેવો હોય તો—બીલામાં મારવા
અને ઉપર કંડુ પાણી રેડવું એટલે બીલામાં લાગી રહેલો આવશે પછી માખણ
ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે (૧૮) ડંડીથી સજીકા થતા હોય તે
ઉપર—બીલામાંનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ડંડાબુની શરદા
મીઠકળે અને બીલામાં પછું ઉડે નહિ. (૧૯) છાત્રપત્તા, છુદ્દિભાડય અને
મૂકવ ઉપર—બીલામાંનો ચતુર્થાથ ટાંકો કરી તેમાં સાકર, લી અને દ્રવ એકઠ
તોલો અને ચરની મૂકી ૩ માસ નાખી તે પાવો (૨૦) સીંદુર ખાવાના
આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપર—પાનમાં ચતુર્થાથ બીલામાં સવાર
નાજ ખાવો (૨૧) અરજવા ઉપર—બીલામાં અને રાજ તેલમાં ઢઢી ને તેલ
ચોપડવું. (૨૨) ખેડા અને દાહર ઉપર—બીલામાં તેલમાં બમી ચોપડવા (૨૩)
પગ કાંટે તે ઉપર—બીલામાં અને રાજ તેલમાં કઢવી ને મલમ ચોપડવા (૨૪)
આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય—સોયની
ટાચ ઉપર બીલામાંનું તેલ લઈ, નાડ ઉપરની આખની બાબુના પુષ્પામાં તેનું
ટીપુ પાડવું; અથવા બન્ને આખો ઉપર બીલામાંના ધારિક ફૂલ લાલવા અથવા
ત્રીમા બીલામાં ધસી તેનું અજળ કરવું આથી આખમાંથી પાણી નીકળવાથી
બીલામાં મહાર લાગે નહિ માટે બહારના લાગ ઉપર કિંચિત્ લી ચોપડવું
(૨૫) ભાર ઉપર—નાખિના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી બીલામાંનું ફૂલ

કાલુ, અને કુટીની બન્ને બાબુએ અદી અદી આગળને અતરે બે ફૂલ કરવા બીલામો ઉકવા માટે કળના પાદડાને એડીયુ તેલ ચોપડી ઉપર બાધવુ (૨૬) અડધુ ઉપર—બીલામો અને હળદર એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અને છાયાના દેવનાથી રોક કરવો (૨૭) મૂર્છા ઉપર.—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમા બળતો બીલામો દબાવવો, એથી પશુ શુદ્ધિ ન આવે તો મળાની બન્ને નસા ઉપર બીલામાનો ડામ દેવા (૨૮) ઘાલ પડે છે તે ઉપર.—બીલામાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તેનો લેપ કરવા (૨૯) સધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાતાવિકારો ઉપર.—બીલામાના ફળ (ગોડખી), છાલ કાઢેલા જુજેલા ચણા કોપર, ગોળ અને પી સમભાજે લઇ તેને એકત્ર કુટી આશર પાચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો (૩૦) ઘાવ તેલ.—બીલામો, લસણ, ડુગળીની પાખડી અને અળમો, એ તેલમા કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવુ, એ તેલ આપડવાથી શરીરમા ચથેલા આગતુક જખમ બે તથુ દિવસમાજ સાગ ચાય છે

મૂંચના:—જેને બીલાનો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામા વિચાર કરવા જોઇએ

૪૧૬. ભીડી—સં અબજા મં અબાડી હિં અમ્મારી મોધિયા તં પુડિડુગ કં પુડી, પુડીખીજ, પુડીખનાર બં માચિકા પં તુસકડા

ભીડી આ દેશમા ઘણી થાય છે ભીડીના ઝાડ ચાગ પાચ હાથ ઊંચા થાય છે એ સીધા વધે છે કુમળા હોય ત્યારે એના પાદડાની ભાજી કરે છે એના પિયાનુ તેલ નીકળે છે એ તેલ કસુબ ખીજ અથવા બોયમગની સહાયથી કાઢે છે ઝાડ સુકાયા પછી તેને બીજની રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે તેની ગુણપાટ, દોરડા અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે ભીડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કાંઈ વાવવું નથી દુકાળ વખતે ગરીબ લોક ભીડીના ગેટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે એમા એક ખીજ બાતની ભીડી થાય છે તેને “ વિલાયતી ભીડી ” કહે છે એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા ગમની છાલ હોય છે અને તે કાંકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સુકવી રાખી ઉપયોગમા લે છે એ પિત્તશામક છે ભીડીના સળેખડા, મધકનુ પાણી કરી તેમા ભેળે છે, અને દેવતા સળમાવવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે

ભીડી:—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિ-દીપક અને કંઠને શિતાવક છે, તથા કફ, વાયુરોગ, સ્નેહકમ, અરુચિ અને પક્ષવા-તિમારનો નાશ કરે છે (૧) પિત્તારો ઉપર—ચાતી (વિલાયતી) ભીડીના ફળ પાણીમા ખાશી, તે પાણીમા મરીની બૂકી, હિંચ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવુ. (૨) માથાના ખોડા ઉપર—ભીડીના પાદડાના રસમા આમલસારો મલક ખરલ કરી તે ચોપડવો (૩) હાથને તબાબરમી થઈ હોય તે ઉપર—ભીડીના પાદડામા મીઠું નાખી તેને બાંધવા, અને ૭ દિવસ હાથ ઉપર બરમ બાધવા. (૪) તેલથી થએલા અર્ધુ ઉપર—ભીડીની ભાજીમા ચોખા નાખીને ખાશીને ખાશી (૫) ઠોરોને ફૂર વગવા માટે—ભીડી બરડી બાશીને તેમા તેલ, ગોળ નાખી ફૂજા દોરને ખવર વગથી ફૂજ વધારે આવે છે.

૪૨૦ લીડા (શાક) —સ લિડીનક, ચતુષ્પદ મં બેડી, બેડા દિં બીડી કં તુ બે-ડામી તાં મલાં બેડા તૈં બેડાકામ શાં બાલિયા. અં કુવાર. ઈં એસ્કુલેન્ટ લાં હિમિસ્કુસુ એસ્કુલેટસુ.

બીડાનો છોડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે એ સીધો હોમ છે એને ફૂલો આવરીને દરેક ફૂલ આગળ બીડા આવે છે લીડામાં છધારી અને અછધારી એવી બે જાત હોય છે બીડા ઘણા પૌષ્ટિક છે બીડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો અને છે એ શાક હિતમ હોઇ પચાકર છે બીડાની અદરનો ચીકણો રસ રગમા નાખવાના કામમા આવે છે લીડા —રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, માઠક, રૂચિકર અને વૃષ્ય છે ઉપયોગ —(૧) ધાતુપ્રભતા અને શક્તિ આવવા માટે —અવારે કુણા બીડા ૨૦-૨૫ ખાવા (૨) આમવાત ઉપર —બીડાના મૂળ સાકરમા ખાવા.

૪૨૧. જુન પાચા (મં) —એ જમલની લાજ માળા ઉપર, વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે એ રોપો સુમારે એક વેત લાખો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે એના પાદડા ચપટા હોઇ હાથની આગળી જેવડા પહોળા હોય છે અને તે જમીન ઉપર પસરે છે એ લાજ જેઠ-અપાડ માસમા થાય છે ન્યારે બીજ સારી લાજની આછત હોય છે ત્યારેજ લોકો માત્ર એ ખાય છે એ લાજ ફેવળ નિર્માલ્ય છે “જુકેલા પિકેલે કાય આપિ હિરલે કાય” (જુખ્યાને પાકાએ શુ અને કાચાએ શુ ?) એવી એક મગદી કહેવત છે તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા ખયાર થાય એટલે સમજી લાવી જાય.

૪૨૨. જુયશિરડા. —(સં જુમિશિરડક મં કાદાબીની કાદા) જુયશિર ડનુ ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે અને એને જમીનથી વેતભર જિંચા પાદડા આવે છે એનો કાદો વેતભર કિંવા હાથભર લાખો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે એ દૂધ બીલામાંની પેઠે હોં છે એને કંઈદી પચ્ચ કહે છે જુયશિરડા—તીખુ, ઉષ્ણ, દુર્ગંધ, લઘુ તથા સારક છે અને સર્વ વ્યતવિકારનાશક છે એના કાદામા તાત્રબરમ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ઠોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર—જુયશિરડાના દૂધનું આખમા ટપક પાડવું. (૨) માજુ-સની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર—જુયશિરડાનું કદ સુકવી હોડાની ચલ-મમા તેની પૂણી પીરી. (૩) ગંડમાલા ઉપર—જુયશિરડાના બીયા વાટી ચોપડવા એટલે ગંડમાલા ભેરી જાય છે.

૪૩૩. જૂતાકરીશી (સં જૂતાકુશ.) જૂતાકરીશીના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે એ ઝાડ કાંકજી માતમા ઘણું થાય છે એના પાદડા ઢરડાના પાદડા જેવાં હોય છે એનું શાકડું સાધારણ રીતે ઈમારતના કામમા આવે છે. જૂતાકરીશી—તીવ ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અમિદીપક તથા તંબી છે. અને જૂતબાધા, મહાપીઠ, કફ, વાયુ, ત્વચ્ચેષ, કોદ, દુર્મિ, ત્વચ્ચાત તથા ઘોળા કાદોનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ—(૧) માજુ ચક્રુ હોય તે ઉપર—જૂતાકરીશીનાં પાદડાં હાથમાં મસળી સુકવા એટલે છીંકા આવવી માથુ દુખતું મટે છે.

હરદ બોંડ આ જાડ કોટણુ પ્રાનમા પુષ્કળ થાય છે આ વૃક્ષની ખયા
:ડી હોય છે અને મદ્યગણ સરખી ગદે છે એના પાદડા સુવાળા અને ફૂલ
ગાંધક પીળા તથા કાંઈક ગતા એમ બે રંગના આન છે એના ફળ માપારીના
મોટા તાપા જેવડા હોય છે એ જાડ ફળદોમાં અને વગડામાં પોતાની મેળે થાય
છે એનું લાવડું તથા ચીકણું અને દલકું હોય છે એટલે તેના ગચ, ગાડીઓ,
સિસાખાપની કે પરી ઇત્યાદિ કંઈ છે

હરપ. ભોંય આમળી—મં જુઆમલકી, જુઆત્રી મં જુધ આવળી.
હિં જુય આમલા જર આંગલા ભદ્ર આંગલા, પનાલ આવળા યં જુધ
આમલા ડં નેલ્લનેલ્લ, આરનેલ્લ, કિરિનેલ્લ. તેં નેલાકુમિરિકે તાં કિલકા-
પનેલ્લી, નિલ્લનેલ્લ તું નેલ્લનેલ્લ મલાં કિલ્લનેલ્લ લાં કાલેન્નમ નિરિ,
કાલેન્નમ સુગિરિમા

ભોય આમળીના પાદડા ગીસામળીના પાદડા જેવા બારીક હોય છે એ
જાડની કચાદ વેત બે વેત હોય છે આમાસામા એ જાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ
જાડની ડાળીએ નાયલ્લી (નાગલી ધાન) જેવડા બારીક ફળ આવે છે એનો
ગચ લીલો હોય છે એ ફળનો બ્રાહ કિંચિત ખાટો અને કડવો હોય છે એ જાડ
તાપની મોમમમા સુકાર્ધ જાય છે, માટે કાર્તિક મામના અગમામાં એ ઔષધિનો મયક
કરી ગમવો. ભોંય આમળી:—તુરી, ખારી, શીત કડી મુરુ, રચિકર, જડ
તથા કિણુ છે અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ પાંડુરોગ, મરરોગ દર્શરોગ, તૃપા, કિષ-
મ પિત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) પ્રદર ઉપર—ભોય આમળીના મૂળ ચોખાના ધોવગમણુમાં વાડી રસ
કાઢી તેમાં લી નાખી ત્રણ દિવસ આવવા એટલે દુ માધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય
છે (૨) જલ્મજ્વર ઉપર—ભોય આમળીના પચાગ વાડી પાવા (૩)
પ્રમેહ ઉપર—ભોય આમળી, તળ એકચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર
વાડી પાવા, એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે (૪)
કમ્બળી. જલ્મજ્વર વ્યુને પાંડુરોગ ઉપર—ભોય આમળીના મુડીભર પાદડા
એરડાના ત્રણ પાદડા, પાય લવગ આમલીના ચીચોડાના ગ્રેતા પણ નાનો એક
શખ સાત મરી, જલ્મ અને ચોડા કાઠના (કાંચના) પાદડા, એ મવ વાડી
ગળી કરી તે દ્રવમાં પાવી (૫) પાક, જલ્મજ્વર, ઉષ્નરસ અને મૂળ
ઉપર—લીલુના રસમાં ગેજ મુડીભર દાડમીના પાદડા અને મુડીભર ભોય આમ-
ળીના પાદડા પલાળી રાખી મવાગ મળી લઈ તેમાં કાડીની લન્મ નાખી તે
સ સવાર સાળ માળી ૭ દિવસ પાવો

હરદ. ભોંયકોણુ—સં વિદારીકદ મં જુયકાહોળા, લળકાદા હિં
ધવિદારી, કં ક્ષીરકદ, ઝેરજેણુસુ તાં ફલમોરીગ તેં જુયકગડી તું નેલક-
પડ મોટલકાત લાં બટાટામ પોનિયકુલેટા

ભોયકાળામાં બે જાત હોય છે માદ ભોયકાળુ અને દૂવ ભોયકાળુ (ક્ષીર-
વિદારીકદ) દૂધ ભોયકાળાના પાદડા કાષ્ટ કાલીગડીના પાદડા જેવા હોય છે.

માદા ભોયકાળાના વેલાને કોકણમા “ બેરીના વેલો ” કહે છે એના પાદડા થેવડાના વેલીપાન જેવા ત્રિદળ હોય છે એ વેલ થોડાને ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે, એટલા માટે એને “ થોડવેલ ” કહે છે ક્ષીરવિહારી ડહને કોકણમા “ હળ-બાકાદા ” પણ કહે છે સાદુ ભોયકાળુ એ ઉષ્ણ છે ભોયકાળુ પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે ધાળા ભોયકાળાના વેલાને શીંગા આવે છે તેનું શાક થાય છે અને ડહનું પણ શાક થાય છે એના બારિક કદ બાળકો બહુ પ્રેમથી ખાય છે એ કદનો હલવા પણ કરે છે ધોળુ કાળુ અથવા દુધી ગુણોમા ક્રેષ્ણ છે.

આ એક બહુ વર્ષાનું વેલ છે એની હિતપતિ હિંદુસ્તાનમા બહુ ટેકણે માય છે વાડા અને ઝાડીમા એ પુષ્કળ વધે છે એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દુધી નામના ભોયકાળાનું સસ્કૃતમા પથસ્થા નામ છે સાદા ભોયકાળાના પાદડા ત્રિદળ હોય છે એની વેલ થોડા ખાય છે માટે એનું નામ સસ્કૃતમા “ વાન્નિપ્રિયા ” આપેલ છે, અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમા થોડવેલ નામ કરાવેલ છે હાથીના દાતની માફક એ વેલ વધે છે, માટે તેના ગળ્જણા, ગળ્જપ્રિયા એ નામો પડેલા છે આ વેલના કેટલાક નામ તેના કદના ગુણને અનુસરીને પડેલા છે સ્વાદુકા (સ્વાદવાળો કદ), સિતા, વૃષ્યકન્દા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકન્દા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કદ ઉપરથી પડેલ છે ભોયકાળાના કદમા વૃષ્યવ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે ભોયકાળાના પાદડા એક એકના આતરે, લાખા દીટડાના, દશેળા જેવડા, માનેલ પાત્ર પાખડીઓના હોય છે દરેક ખડક થી ૬ ઇંચ લંબાઈના હોય છે, અને પાદડાના મુખ્ય ભાગ પામે બહોળા લાખો ભાગ પોલો હોય છે પાદડાં સુવાળા અને સળગ કિનારીવાળા હોય છે એને ચોમાસામા ફૂલો આવે છે તે પાદડાના ખાચામાથી આવેલ છે અને મોટા ગુમખાદાર, થેરા રાતા બહુજા ગમના હોય છે.

ભોયકાળા (કદ) નો બહારથી દેખાવ રોખોડી અથવા મેલા પીળા રંગનો હોય તેના ઉપર મોટા આદુ જેવી દેખાય છે એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચક્રરૂપ દેખાઈ આવે છે તેના પરીધથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજર આવે છે અને તેમાથી ચીકણા દુધ જેવા પદાર્થ નીકળે છે એ ખાવાથી તેના તુરાશ પડતો મોટો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીકવાર સુધી જીભ ગ્વરવાટ છૂટે છે

ધાળુ ભોયકાળુ કે દુધી-મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રમાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશ્લ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે ભોયકાળુ-મધુર, શીતલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, લાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રમાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ણ, સ્વાદુ, રક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે, અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલ્લેગીનું નાશક છે એ ગુણ ડહના બહુવા એના ફૂલ-ગંધ, શીત, ગમકાને તથા પાકકાળે મધુર છે, અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:- (૧) બળ જાને મુશ્કે ખાસે થવા માટે-એનું ચૂર્ણ દરગજ ૧ નોલો લીધા ખાધુ અને

ઉપર દૂધ પીવું એટલે ૪૬ પછી તરૂં જોવા થશે. (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—ભોયકોળું અને તલ એની જૂકી મધ અને ઘી માથે ખાવી (૩) સ્તનમા દૂધ આવવા માટે—દૂધમા વાટી તેના રસમા માકર નાખી તે પાવે (૪) પ્રસેદ ઉપર—ભોયકોળાના પાદડાનો રસ પાશેર અને મીઠીઆવળની જૂકી ૬ મામા એકત્ર કરી પાની, અથવા ભોયકોળાનો રસ પાશેર ખડીસાકર અને જીરાની જૂકી ખાવી (૫) હસ્તમક રોગ ઉપર—ભોયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવા (૬) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર—ગતા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી તેમા લવગ, એલચી, નયકળ, નવડી અને પીપળીમૂળના મીઠાડ તથા તળની સમલાગે જૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુકાની જૂકી અને સોળમો ભાગ લીડીપીપરની જૂકી નાખી, મધા ઓપંધા સમાન ખાડ લઈ, તમા બધા ઓપંધા મેળવી ઘી નાખી એક કિલા બે તોલાની ગોળા કરી, તે એક મવારે અને એક સતી વેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી (૭) યુષ્મતાને માટે પાક—દુધીયા ભોયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમા તળવું અને તેમા બેઘાણા, બા-મનો મગજ, આગળી, પિરતા, લવગ, એલચી, નયકળ, ગાખડ, કૌચબીજ, શા-પરી તથા મુમળી વગેરે નાખી માકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોગ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયતું દૂધ પીવું, એટલે કિતમ પુષ્ટિ આવે (૮) મસ્તકરૂગ ઉપર—સાદુ ભોયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવા (૯) ફાલેરા ઉપર—ધોળા ભોયકોળું ખાવું (૧૦) શર્કર કળા ચરે તે ઉપર—ધોળા ભોયકોળાનો રસ માકર નાખી પાવા (૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા—ભોયકોળાના કદનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૧૨) અશક્ત, દુખળાં અને જેને અનાજ પરાપર પચતું ન હોય એવા બાળકોને—ભોયકોળું ઘડનો લોટ અને જવનો લોટ એ સમલાગે લઈ તેમા દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણું કરીને ખવડાવતા જવું (૧૩) ચાતુપુષ્ટિ માટે—ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વગમની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમા આપવું એટલે કિતમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—ભોયકોળું, ગોખર, જેરીમધ અને નાજકમર એ ઓપંધો સમલાગ લઈ તેનો કાટો કરી તે મધ નાખી પાવે એજ કાઢામા રસ-મિદુર આપવાનો પણ પરીપાક દેખાય છે.

૪૨૭ બોયચપૌ.—(મં ૦ અમિચપત મં ૦ બુધચપા) એ જાડ નાના હોય છે કેળના જેવા એના ગેપા હોય છે એનો કદ હોય છે તેમાથી જાડ કિતપન થાય છે એ જાડ દેવકદળના જાડ જેવું થાય છે એ જાડ કિનાળામા સુકાઈ જાય તો ચોમામામા પુન કિંગી નીકળે છે એના ફુલ—મધુર અને સુવા-મિક હોય છે બોયચપૌ—કિંચુ તથા તીખો છે, અને સોજો, મલમડ તથા વણનો નાશક છે ઉપયોગ—(૧) કણ્ઠમૂળ, ગાંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપેટીવા ઉપર—બોયચપાના મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવા (૨) ઉંઘણ અને બદ બેસવા માટે—બોયચપાનાં મૂળ, ગુમળ અને કરી એકત્ર ઘસી કપડ લેપ કરવો.

૪૨૮. ભોયમગ (મગફળી).—(સં ૦ તૈલકદ મં ૦ ભુયમ્મ ૧)
એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ભોયમગના વેલાના પાદડાનો આકાર કુવાડીયાના પાદડાના જેવો હોય છે એને પીળા ફૂલ આવે છે એને કદ જેવી જમીનમાં શીંગો આવે છે, તેને ખોદી કાઢે છે ભોયમગના વેલા સુકાવા લાગે એટલે શીંગો પાડા એમ સમજવું એની લીલી શીંગો પણ રોજીને ખાવાથી બહુજી સ્વાદિષ્ટ લાગે છે સુકાયલા દાણાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના નથા ખાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે દાણા રોજી તેમાં ગ્રાળ અમર સાકર નાખી તેના લાકુ કરે છે ભોયમગ પચે તો બહુ પૌષ્ટિક છે **ભોયમગના દાણા**—પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે **ભોયમગની વેલા**—દોરાને ખાવાને બહુજી ઉપયોગી છે એ ખોળની માફક દોરાને પૌષ્ટિક છે દૂધા દોરાને એનાથી પુષ્કળ દૂધ નીકળે છે **ઉપયોગ**—(૧) દાદર ઉપર—ભોયમગના દાણા પાનિ-ગનકના રમમાં અથવા તે ન મળવાથી પાણીમાં ઘસીને ચોપડવા

૪૨૯ ભોરિગણી.—મં ૦ ૫૦ કટકારિકા મં ૦ રિગણી. હિં ૦ કટેરી, લઘુકટાષ, બટકટૈયા, રેગની. રાં ૦ કટાલી ૫૦ કટકારી. કં ૦ નેલગુલ્લુ તૈં ૦ રેવ-ડીમુલગા, પ્રાકુડીચેદુ તાં ૦ કરીમુલ્લી તું ૦ કલ્સટે મલાં ૦ ચેવાલુટિના ઓં ૦ કટકારિષ લાં ૦ મોલેનમ્ ઝેથોકાર્પમ્

ભોરિગણીના ઝાડ જમીન માથે પમરે છે એ ઝાડના સવ અગ્ર ઉપર આરિક કાટા હોય છે ભોરિગણીને મોપારી જેવડા ગ્રાળ ફળ આવે છે તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે એના ફૂલ ઉપરથી બે એદ છે કાળા કે ઉદા અને ધોળા તેમાં ધોળા ફૂલની ભોરિગણી કવચિત મળે છે ધોળી ભોરિગણીને “લક્ષ્મણ” કહે છે **ભોરિગણી**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, બેદક, રેક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે. અને દમ, ઉષ્ન, કર, પીનમ, કરવાત, જ્વર, હ્રોગ, અરિચિ, મૂતક્રમ્, આશ્વિયળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—બેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, ચિકર, હલ, પિત્તલ, કડવા, અમિદીપક તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, શ્વામ, કફ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રોષ્ણનો નાશ કરે છે **શ્વેત ભોરિગણી**—ચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, તેત્રને હિતકર, અમિદીપક, પારદળ ધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે અને કફનો નાશ કરે છે **બીજ ગુણ મરખા છે ઉપ-યોગ**—(૧) ઉત્તરસ ઉપર—ભોરિગણીના મૂળનો કટો કરી તેમાં મધ અને લીડીપીપર નાખી તે પાવો, ડિવા ભોરિગણી અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) માથામાં દાદા થાય છે તે ઉપર—ભોરિગણીનો રસ અને મધને લેપ કરવો (૩) દાદમાં ફીડા થાય છે તે ઉપર—ભોરિગણીના ફળ ચલમમાં નાખી સુધવા અથવા ફળની બૂટી અમિ ઉપર નાખવી, તથા નળી લગાડી બૂણી મેહાડામાં લેવી અને ફેટલીકવાર તે ધૂમાડી મેહાડામાં રાખી પછી **શેકું ઉપાડવું** અને લાળ પાડવી એમ ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે ફીડા ખરે છે. (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર—ભોરિગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલા એકત્ર કરી તેમાં અગ્ર ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાચે; અથવા

ભારિ ગણીનો અગરન જાગમા નાખી પાવો (૫) સામાન્ય જવર ઉપર—ભોરિ-
ગણીના મૂળ, કર્ગાપાતુ તથા નુકનો કાઠો દરબેળા તથા તેના સુધી દિવસમા તથા-
વાર પાવો, તેથી બમ દિવા કાઠ પછી કાગળથી આવેલો સામાન્ય જવર જલદી
મળ છે (૬) ભૂખ ન લાગે તો—ભોરિગણી ગાંઠ સહિત વાડી તેમા ૧ તોલો
કવળ, ૧ તોલો જમરણ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત તથા દિવસ ખરલ
ગગા પછી તેની માપારી જેવડી ગોળાઓ કરી દરોજ એટ ગોળા પ્રમાણે ૪-૫
દિવસ આપવી (૭) પેટમા કોઈ પણ આજરની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર—
ભારિગણી મૂળ સહિત સુકવવી. પછી તેની ઘૂંટી કરી ગરમ પાણીમા એક પૈસા-
આર પ્રમાણે દિવસમા બે વાર ૭ દિવસ આપવી. (૮) ભાર ઉપર—ભોરિગણી
અને ઉબી રિગણીનો કાઠો કરી તેમા પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઠો પાવો
(૯) શ્વાસ-કાસાદિ ઉપર—ભોરિગણી, ગળો, સુક અને અજમાનો કાઠો
લીડીપાપરનુ ચૂણ નાખી પાવો એટલે શ્વાસ, કાસ, અદિન વાયુ (મ્હોડ વાક
થય તે), સળેકમ, અરુચિ, સ્વરભગ, શ્વા અને જીર્ણજવર દૂર થાય છે (૧૦)
કનમા કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર—ભોરિગણીના ફળ ચીરી અગા-
ગપર નાખવા અને જે જૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી ગનમા ધાલવી. જેથી
કૃમિ મહાર આવે છે (૧૧) અજીર્ણ જવર ઉપર—ભોરિગણી અને પિત્ત-
પાપડાનો અજીર્ણ કાઠો કરી પાવો (૧૨) જીર્ણજવર ઉપર—ભોરિગણીના
જૂળ, સુક તથા ગળાનો કાઠો મધ અને લીડીપાપર નાખી પાવો (૧૩) મૂત્ર-
દુષ્ટ અને મૂત્રાવરોચથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર—ભોરિગણીનો સ્વરમ મધમા
આપવો (૧૪) શ્વાસ ઉપર—ભોરિગણી, જર અને આમગાનુ ચૂર્ણ મધમા
આનુ એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ ક્ષણમા દૂર થશે (૧૫) કૂતરાના
વિષ ઉપર—ભોરિગણીનો રમ લી નાખી પાવો

૪૩૦. મકાઈ.—સં માહાયાવનાલ મં મગ હિં મકા, બુટે તૈં
જનનતુ ઈં ઇન્ડિયન ઇન્ડિયન લાં ઝિયામેઝ

મકાઈ એ ડૂંગરી પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ તથા આર હાથ
ઉચ્ચા વધે છે એ છોડ બહુ કરીને જીવારના છોડ જેવા હોય છે એ છોડના
ગાંઠાથી દરક છોડને તથા સુધી કણમલા આવે છે છોડની ટોચે તેરો આવે
છે જ એ તારો પક્ષી ખાઈ જાય ક લાગી નાખે તો કણસલા દાણા વગર પોલા
નહ છે મકાઈના દાણાનો ગગ પીળો હોય છે કવચિત રોના રગના કણસલા
પણ હોય છે મકાઈના લીલા ગાંઠ શેકી ખાય છે તે ધણુ સારા લાગે છે. મકાઈ
મ સાન્ય બહુજ પૌષ્ટિક, ડકુ તથા વાતુલ છે એ સાન્ય વહેલુ મં છે એનો
ઉપનાગ—(૧) ઉલડી ઉપર—મકાઈના દાણા કાઢેલા કણસલા માળી તેની
ગાંધ કરી તે મધમા વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલડી તુરત બધ થાય છે.

૪૩૧ મખમલી—(૧) સં વિરજની મં મખમાલ / મખમલીના ગાંઠ
મખાર કમ સુધી ઉચ્ચા વધે છે મખમલીમા પીળા, ગાંઠ, એકરી, મખમાદાર
મખેર જન છે મખમલીના પાદડા વળી ગયેલા, લાખા અને પ્રાચાર હોય છે.

એના ફૂલનો વાગ હોતો નથી જોલા માટે ફૂલની માળા વગેરેમા એના ઉપયોગ કરે છે મખમલીના ઝાડ બહુક પ્રાપ્તમા થાય છે ઉપયોગ—(૧) આંખ માની લાલી ઉપર—મખમલીના ફૂલ એક તોલો બાળા તેમા ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરણ કરી અગ્ન કરવું (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ (કાષ્ઠ પગુ કાગ્લુથી લાલી પડે છે તે) ઉપર—એકરી મખમલીના ફૂલ સુમારે ૪૦ લાખ, તેમાની લીલી ગયાઓ કાઢી નાખી બારિક વાટી રમ ગાંઠો આ રમ એક તોલો સુધી કાઢી તેમા તેટલુજ ગાયનું ઘી નાખી થોડો ગરમ ગી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું (૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર—મખમલીના પાદડાના ગમમા કપ્પની બાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું (૪) માડપુળી (બદ) ઉપર—મખમલીના પાદડા અને ઘોળી કાળા (દુધી) ના પાદડામા મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાંધવું

૪૩૨. મગ—સં મુદ્ગ મં હિં મૂગ કં પન્ચે-હેમ્સૃ તૈં પન્ચા પેમલુ નાં પન્ચાપાયકે તું પદેમી. મલાં ચેતપાયકે દાં સુનુમાય. અં મળ ૪૦ મીન મીન લાં ફેસી ઓમમમુજો

મગ હિંદુસ્તાનમા બધ પાકે છે એ ઝાડ સુમારે દાશલગ હિન્દુ વધે છે એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શીમ એ મરં અડદના જેવાજ હોય છે મગની શીમ લીલી દેખાય છે કેટલાક મગનો ગમ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે એની દાળ કરવાથી તે પીળા થાય છે મગની ખીચડી દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે મગ એ શીતલ છે અને તે અડદ કરતા ઓછા વાતલ છે મગ—સજુ, શીત, આહકે સ્વાદુ દલકા, કિચિત્ વાતકારક તથા મેનોન ક્રિતાવહ છે, અને કફ પિત્ત તથા જવગ્ના નાશક છે ઉપયોગ—(૧) મગના લાડ.—મગને સેકીને તેનો લોટ કરી ને લોટના બેટલું ઘી લાધ તે કઢકમા નાખી નીચ મદાગ્રિ કરી તાવનાથી હલાવતા જવું, અને કિચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમા વચમા ને ઉપર દૂધ છાટના જવું એમ કરના કરના દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમા માકર, બદામ, પિસ્તા, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે (૨) ઓઝારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જવર ઉપર—શેકલા મગનો કાઠો ધાણી, મધ અને માકર નાખી પાવો

૪૩૩. મજ્જા.—સં બં મજ્જા મં બં કં મજ્જા. હિં મજ્જા તૈં તામરવલ્લી તાં માદીટી દાં કેનામ. અં કુબહ તુસીયત, ઉગ્રુસ્તુબાગિન ઇં મેડગ્રેટ, બેગાલમેડગ લાં કેમીયાકુડીયાફાલિમા—મજ્જા

મજ્જાના વેલા હોય છે એના મુળને મજ્જા કહે છે એનો રમ રાતો હોય છે. મજ્જાની ઉત્પત્તિ બાલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન અને પર્શિયા દેશોમા થાય છે મજ્જાનો ઉપયોગ કપડાં ગમવામા પણ થાય છે મજ્જા—તુરી, ઉચ્ચ, ગુરુ સ્વર્ણ, વર્ણકરક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે, અને ગ્રણુ, મેહ, જવર, કંઠ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, ચેનિદોષ, યજ્ઞ, કચ્ચિય, વિચર્ષ, કાઠ, અર્ધ, રક્તાતિસાર

તથા ઇમિનો નાશ કરે છે એના પાદડાણ શાક.—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપત છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ.—(૧) ગર્ભિ-
ણીના અનિશ્ચય ઉપર—મજા, મધ, લોષર એ એકેકતોલો લઇ તેનું ચૂર્ણ
કરી તેને ધમાનાના અને માકગના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે જ્વરાતિમાર અને
રક્તાનિગર દૂર થાય છે (૨) ઉદરના વિષ ઉપર—મજા, ધુવાસ હળદર
અને મીઠું એના લેપ કરવા (૩) વાગ અને કોગળીયા ઉપર—મજાનું
ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવા (૪) મજાએલ ઉપર—મજા
અને ધાળા ચદન (સુખડ)નો કાઠો પાવા (૫) આત્મવિદોષ ઉપર—મજા ૨૫
તોલા લઈ તેનો કાટ કરી પાવા (૬) સર્વ પ્રકારના કાઠ અને વાતરકા
ઉપર—મજા, ત્રિકળા, દારૂહળદર, ગજો, કડુ, વજ અને કરવા લીમડાની છાલ
અને કાઠો ૪૨ દિવસ આપવો (૭) અસ્થિભંગ ઉપર—મજા, મજૂડાની
ઝાલ અને આમલીના પાદડા એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાષવા, અથવા મજા
અને જડીમધ લીંછુના રસમાં વાટી તેમાં થતવાત ઘૃત (સો વખત ધાંચેલુ
ધી) અને આખાનો લાટ નાખી લેપ કરવા

૪૩૪ મયાળ (પોષ, પોષી)—સં ઉપોદ્ધી મં વેળ, મયાળ, પોષ
અં પુષ્કામ પું કં વસળે મલાં પાચાળા, પોદિકા ઈં મલખાર નાધર-
ગં લાં બમલા લ્યુમિડા તાં પાચાળે તૈં પેલાવચ્ચલિ. ઝાં વાળી

મયાળના વલા હોય છ એમાં એ જાત છે એકને નેવાળ અને બીજીને
ગંગાવળી કહે છે નેવાળના મૂળને હમેશા પાણી મળે તો એ વેલો વષ પચત
ટક છે અને પચાસ સાઠ હાથ આમપામ પ્રસર છે એ વલાના ફાટા અગ્રક
કેટલા જાડા હોય છે અને પાદડાગાળ ચુદીના પાદડા જેવા મોટા હોઈ રોટલી
જવા જાડા હોય છે એ વલનો કકડા તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફળ્ય
ફરી તેની વેલ થાય છે એ બાજુ ત્રણ ચાર દિવસે વાણી લે છે ગંગાવળીના
પાદડા બારિક અને ચાકવતના પાદડા જેવા નાના અને પાતળા હોય છે એ
પ્રકારની છે એક રાત્રી અને બીજી ધાળી આ વેલો વષ, છ મહિના દરે છે
અનુ શાક લાડુ શીતળ અને પિત્તશામક છે માટે કેટલાક લોક તે બહુ પ્રેમથી ખાય
છ મયાળને કાળા મરી જેવડા નાના ફળ આવે છે તેનો રંગ જાડો હોય છે
માહેના રસ કીરમજા રંગ જેવો હોય છે કેટલાક ગરીબ લોક રાત્રી શાકીને
બહેલે એનો ઉપયોગ કરે છે એના શાક, ભજ્યા, પતવડા વગેરે પદાર્થો અને છે
મયાળ—મધુર, કડુ, તુરે તથા ખાર છે, અને નિદ્રા, આળસ, મલાવજાક,
અરૂચિ, કફર, પોષિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિ-
નકારક છે, અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્ત નાશક છે રાનમયાળ—
૧૬ની તીખી અને રૂચિકર છે લેપ્યમયાળ—કડવી, રસકળે તથા પાકકળે
મધુર છે અને કફર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે માળા ઉપ-
ની મયાળ—પોષિક, પાતુવધક, રૂચિકર, બલકર, અમિદીપક, લઘુ અને ત્રિદો-
ષનાશક છે ઉપયોગ—(૧) અભુદિ રોગ ઉપર—મર્મસ્થાન ઉપર અભુદિરોગ

શાય તો સમાજ જાણ અને જાણના વાટી તેમા મીઠું નાખી રાત્ર અને દિવસે લેવ કરવો

૪૩૫. મરડાશીંગા.—(સં જાદિ, વામાવર્તકલા મં સુરડાશીંગી, કેવણ) એના જાડ સાધાગણુ મધોડુ ઉચા વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી એને અમળાધ ગયેલી શીંગા આવે છે એથી એને મરડાશીંગી કહે છે **મરડાશીંગી**—મધુર, સિન્ધ, શીતલ તથા મેઘાકર છે, અને કઠ, શુક્રને વધારનારી, પ્રાણ્યકરક, ઔષધકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે તથા કોઠ, કૃમિનાષ મૂર્છા, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણ, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે **ઉપચાર**—(૧) નાના બાળકના પેટમા મરડા વગેરે ન થવા માટે—ગાંગાગાળા માથે મરડાશીંગી વમી પાવી (૨) કાનમા બગઈ ગઈ હોય તે ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ એરડતેલમા ધરી ૫-૧૦ વાર કાનમા પાડવા, એટલે બગઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે (૩) મરડા શાય તે ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ જાશમા ધરી પાવા (૪) ખાકુક અને જખમ ઉપર—મરડાશીંગીના મૂળ ઘસી ભોપડવા

૪૩૬. મરચી.—સં મરીચ મં મિરચી દિં મિરચ કાં અણુશિ-
નાજાક કાં ફિલ ફિલુ ઈં ચિલી લાં કયાપ્સિકમ

મરચીના જાડ કમરપુર ઉચા વધે છે મરચાનો રસ તે પાક્યા પહેલા લાલા અને પાકે ત્યારે લાલ દિગ્ગણક જેવો શાય છે પાક્યા પછી તેને ચુરી લાલ સુકવે છે મરચામા તણુ ચાર પ્રકાર છે લાલગી મરચા—નાના અને તીખા હોય છે એ ખાવાથી તુરતજ ઇળ શાય છે કોલહાપુરી મરચા—મારિક અને વેત અર્થી વેત લાખા હોય છે ગામતરી મરચા—મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની જાલ જાડી હોય છે મરચાનો બોળનમા ગળ ઉપયોગ શાય છે બોળનમા મરચુ અને મીઠુ ન હોય તો તે બોળન ઘણજ અસ્વાદ લાગે છે, તો પણુ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી (તીખા) ના ઉપયોગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પુષ્કળ લોક કર છે સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાજ મરચાનો અતિશય ખપ હોઈ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ખપ મૂળથીજ બધ હોય એમ જણાય છે લીલા મરચાની નટણી, પચામન વગેરે શાય છે તે સિવાય તેતુ અથાણુ પણુ કરે છે મરચા રક્તપ્રક્રિય અને પાચક છે મરીબધી શ્રીમત સુધી સર્વને મરચાની એક સરખી જરૂર પડ છે મરીબ લોકોને મીઠું મરચુ અને રોટલે મળે એટલે તેઓના અગમ સાગી શક્તિ આવી તે જરૂરજ બને છે **મરચી**—પિત્તલ, વિદાહી, રક્ત તથા દીપક છે, અને કઠ, ગામ નથા જળનો નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણુ ઓછા છે **ઉપચાર**—(૧) પેટપીડ ઉપર—મરચાના પિચા ઉત્તર પાણી માથે મળવા. મરદીથી મગ્ગેલ પેટપીડ (શળ) ઉપર એના સારો ઉપયોગ શાય ૭ પણુ જેને વિશેષ મરચી હોય, રક્ત બગડેલ હોય તેને એ અખપુ નહિ (૨) ખાકી (કાલેરા) ઉપર—એક અમચાબર મરચાની જાડી જૂની અને

એક ચમચાબર મીઠું, છાં આપણુ આવેલા પાણીમા નાખી ઉકાળી ને પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું (૩) માકડને નાશ થવા માટે:—મગ્યા બારી કાઠો કરવો, અને બીજા માકડ હોય ત્યાં કંઈ પણ ચીજવડ પાણી ચાપડતું એટલે ત્યાં પુનઃ માકડ થતા નથી. (૪) હાડકાં કૂતરાના ડંશ ઉપર:—લાલ મરચુ વાટી જખમ ઉપર ભરવું એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રૂઝશે.

૪૩૭ મરવો (ડમરો):—મં વેધી, મરવાક મં સખળ, મગ્યા હિં મગ્યા, ગેદ તૈં રૂઢળાં અં અર્જેભુસ. ફાં મર્જેભુસ, ફિરગી, શાહમ્ ૮૦ રિદ્દમાર્જેન લાં ઓરિગેનમ્ માર્જેરાના

મગવાના* જાડ જગલી તુલસીના જાડ જેવા હોય છે એની ઉચાર્ધ સુમારે બે ત્રણ લાથ હોય છે પાદડા પશુ જગલી તુલસી જેવા હોય છે એના પાદડાને કાત્રા હોય છે મુસલમાન લોક એ જાડને ધણી ઉપયોગ કરે છે એને તુલસીના જાડ જેવા મોટા તોગ આવે છે તેમા કાળા ગંબા બિયા હોય છે એ બિયાને મરાડીમા ‘તુકમગાર્ધ’ કહે છે ડમગના છાડના વાસથી વણુ ભાગે સર્પ એ જાડ પામ જઈ શકતો નથી તુકમગાર્ધ એ જગલી તુલસીના બીજ કરતા વધારે ઠડી છે મરવો:—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અમિમાલકર અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર—ડમગના પાદડાનો રસ ધડી ધડીના અતરે બે ત્રણ વાર પાવો (૨) દાહ ઉપર—મરવાના બી પલાળી રાખી તે કુલે એટલે તેમા ગાયતુ દૂધ અને માકર નાખી પાતુ (૩) ખેડા ઉપર—મરવાના પાદડાનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો (૪) વીંછીના ડંશ ઉપર:—મરવાના પાદડાનો રસ ચાપડવો (૫) બહેરાપણું અને વહેતા

* મગવાના છાડને કેટલાક લોકો ડમગ પણ કહે છે, પરંતુ એ આ ગ્રથમા ન રહ્યો મા વર્ણન કરેલ ડમરા કરતા બુરો છે મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમા અવશ્ય વાવે છે એ કાળો મગવો છે કેમકે એની ડાખળીઆમા કાળાશ હોય છે અહીં મં પહેજ એના બીજને તુકમરીયા ખતાવ છે પણ એ તેમની જૂલ છે તુકમરીયા એ બાવચી (આળકાળ) ના બીજ હોવાનું મર્વ કોઈ જાણે છે એટલું તો ખરૂં કે ઉક્ત આળકાળેના છાડ આ મગવાની સાથે ધણુ ભાગે મળતા આવે છે એના બીજ, પાદડા, માજર અને તેના ઉપરની સ્થામતા એ આખેહુખ મરવાને મળતી હોય છે, પરંતુ એ છાડ વગડામા પોતાની મેજેજ ભેગે છે એ છાડની ઉચાર્ધ બે કુટથી વધારે બાએજ થવા પામે છે એ છાડ બાદરવા અને આસો માસમા ગમલર હોય છે એની વામથી મગજને અણુમમે થતા તે દૂર ખસે છે એથી લોકો એ બાવચી (આળકાળ) ના છાડને લઈ પોતાની આલુબાણુ પવન નાખવાની માફક કેવં છે ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એના બીજ કે જેને યુનાની હકિમે તુકમરીયા કહે છે તે પાણીમા કે દૂધમા પલાળી ખાય છે કેટલાક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે આ બાવચી આ ગ્રથમા વર્ણન કરેલ બાવચી (માળતી બાવચી) ડગના બુદીજ છે અહીં પહેજએ તેનું વર્ણન આપેલું જણાવું નથી.

કાન ઉપર—મરવાના પાઠા હાથપગ ચોળી કાનમા ત્રણ દિવસ પાડવો (૬) પીનસ રોગ ઉપર—મરવાનો રમ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકન ધુડી દરરોજ મવારે અને માળે એના પાચ પાચ ટીપા નાકમા નાખવા, એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પરવુ બધ થઈ સાક થાય છે (૭) કૃમિ ઉપર—મરવાનો રમ અને કુદીનાતો ગસ એકત્ર કરી પાવા (૮) ચાંદીમાંના ટી. મરવા માટે—મરવા અને વતરાનો રમ ક્ષત ઉપર ચોપડવો (૯) આગતુક ગરમી ઉપર—મરવાના બિયા એક તોલો કાઠ પાણીમા ગરમ પલાળી ગાખી સવારે તમા ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે મવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવુ (૧૦) પેટ દુખવા ઉપર—મરવાનો ગમ સાકર સાથે પાવો (૧૧) બળદ કે પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર—મરવાના બી તોલા બે અને આથમી છઠ તોલા બે, એ ગર પલાળી રાખી સવારે તમા ખીળી અર્ધો શેર પાણી નાખી શગમન કરવુ તેમા અર્ધા તોલા છઠ અને માઢર નાખી પાવુ એમ નિત્ય મવારે ૫ દિવસ સુધી પાવુ (૧૨) અમિદગ્ધ દ્રાણ ઉપર—મરવાના પાઠાનો ગમ ચોપડવા

૪૩૮ મરી (તીખા) —મં ૦ બ ૦ મગ્નિય મં ૦ મિગ્નલ દિ ૦ કાલી મીચ. ૬૦ ક૦ પમેણુમુ ન૦ મગ્નિપાતુ નાં મેન્વિય, મિલાયુ નુ પેકમચી મલાં કુકેમુલા. ૬૦ પિશ્તપિલેસ્પ્વદ ૬૦ બ્લેકપેપર લાં પાપપરનાયમ્ અં ૦ દિલ્લિફે અર્વીટ. મરીના વસાની વાવણી પાનના વેલાની પેંકેર થાય છે એ વેલા મલખર પ્રાતમા અને કોકણ પ્રાતમા થાય છે મરીના વસાના પાઠા નાગરવેલના પાઠા જેવડા થાય છે મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવ છે એ ફળને મરી કહે હ મરીમા ધોળા અને કાળા મરી એવા બે પ્રકાર છે માગ પાકા થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને “ ધોળા મરી ” કહે છે મરીના વેલા ઉપર જે શીંગા આવે છે તેને “ ગજા પીપર ” કહે છે મરીના આંધોમા અને રસોધ્મિ તથા પાકમા ઘણેજ ઉપયોગ થાય છે એના મૂળને ચવક કહે છે એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે એ વેલી પાડેવા જેવા કાંડો ઉપર ચડાવે છે કાળાં મરી તીખા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અમિદીપક, તીક્ષ્ણ, કસ, અવૃષ્ણ, હેફક, ગોષક તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શળા, હરોગ ઉપગસ, આમ, પ્રમેદ તથા અશ્નિના નાશ કરે છે લીલા મરી — પાકકાળે અને ગમકાળે મધુર, કિચિત્ ઉષ્ણ, તીખા, ગુરુ, અપિત્તલ, અમિદીપક, રોચક, વ્ઘાદુ તથા ટકવા છે, અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હરોગનો નાશ કરે છે ધોળાં મરી—તીખા, ઉષ્ણ, ગ્સાયન, અવૃષ્ણ, કિચિત્ કસ તથા સ્વારક છે અને ત્રિદોષ, વિશેષે ફરી તેત્રગ, વિષ તથા બૃતખાધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.— (૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેખ—મરી ૬૩

મં ૦ શાલિમામળ પાવુ કહે છે કે મરીની વેલાના ફળને ગજા પીપર કહે છે પરંતુ અસુતમાગરના કાસ ઉપરથી જાણાય છે કે તીખા (મરી) ની વેલાના મૂળ તે ચવક અને ચવકની જાલ તેજ ગજા પીપરના નામથી ઓળખાય છે

પાણીમાં આગિ વાટી અથિત જગ્યાએ ભાંડો લેપ કરેલા, અને તે ઉપર કેળના વીંછા પાદડા મૂકી ટપકાથી માથતુ એટલે દુખ નાશ પામે છે (૨) ખરજ ઉપર—મરી અને આમલના ગધડ આગિક વાટી ઘીમાં ખગલ કરી તે શરીરે આળેલા અને તાપમા એમી અગ એકતુ એટલે ખરજ-ખન ગાય છે (૩) ચાતપિત ઉપર—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરેલા અને ખાતુ (૪) ઉધરસ ઉપર—અડલા માંના મરીનુ ચૂણુ એ અથવા ૮ માંના મધ અને નાકરમાં આપતુ (૫) વિપમજવર ઉપર—મરીનુ ચૂણુ તુલસીરમ અને મધમાં શક્તિ મળ્ય આપતુ (૬) માથુ દુખ છે તે ઉપર—મરી કરજનેલમાં વાટી ચાપડવા (૭) પાકી (કાલેરા) ઉપર—ગરમ પાણીમાં મરીની બૂકી નાખી પાણી કિવા મરી ૧૦ ગુળ, હિંગ એકલી ૧૦ ગુળ અને અદિષુ ૮ ગુળ, મકર મેળાની આઠ ગોળીઓ કરી અને દન્ક કસાત એન્ક ગોળી પાણી સાથે પાની એ ગોળી ત્રણ દિવા ચાર વખત કરતા વધાર વાગ લેની નહિ (૮) ઉવરસ ઉપર—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાતુ (૯) હરતાડના વિષ ઉપર—મરીની બૂકી પાણીમાં મેળાની ખૂણ દલાવી તે શરીરે આળવા (૧૦) મામલ ઉપર—નવટક માખણમાં ૬ માસા મરીનુ ચૂણુ આપતુ (૧૧) સળે-ખમ ઉપર—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની બૂકી અને સાકર નાખી પાતુ (૧૨) મુત્રાઘાત ઉપર—ઘાળા મરી પાચ દશ લઈ કાળજી જેવા આરિક કરવા પછી તે બૂકી અડદના દાણા જેટલી લાઇ પાતળા કરેલા ચોડા ઘીમાં કાલ-વતી, અને શિખતુ મુખ ઉપર કરી તેના દાર ઉપર એક કિવા બે ટીપા નાખવા. એ ચોગે પેદુમાં પહેામી પેશાખ જલદી સાફ થાય છે રોગ વિશેષ હોય તો બે ચાર વખત પણ આપધના ટીપા નાખવા પડે છે ઈદ્રિય માફ થયા પછી કદાપિ ઈદ્રિયમાં બળતરા થતી હોય તો ફક્ત બી પાતળુ કરી તેના વારવાર ઈદ્રિયદારે ટીપા પાટી અદરથી પાછુ આવેલુ ધી ધુધી નાખી પુન નવુ ટીપુ નાખતા રહેતુ. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએજ કરેલા ગરમીના આભગવાળા દંડીએ આ ઉપાય કરેલા નહિ (૧૩) સમલણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, ખંરોળ, મંદાગ્નિ અને ગાળાના રોગ ઉપર—મરી, ચિના અને મચળ એ ત્રણ ઓપધાનુ ચૂણુ પરી જાશમાં નાખી પાતુ (૧૪) આદાશિશરી ઉપર—મરી અને ચોખા ભાગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરેલા અથવા નિર્ગુડીના રસમાં મરી લસી નરચ આપતુ (૧૫) સાધારણ સર્વ જવર ઉપર—મરી પા તોલાથી અથા તોલા સુધી મધારણુ કુટી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અલ્પમાશ કાઠ કરીને પાવા (૧૬) વાયુનો વિકાર કદિ પણ ન થવા ઉપર—મરીની બૂકી અને લસણુ આરિક વાટી ભોજન સમયે લી ભાતના પ્રથમ આસમાં મનત મેવન કરનારને કદિ પણ વાયુવિકાર થતો નથી (૧૭) સ્વરજા અ ઉપર—ભોજન કર્યા પછી મરીની બૂકીમાં લી નાખીને તે પાતુ

૪૩૯ મરેડી—સં મહારાષ્ટ્રી મં મરાડી હિં મરેડી ૧૦ પિપ્પાકવળા કં
દોસુયુ અકલખાર ૬૦ બાણુનેઆઉ. અં ઉકેલવાનુ ઈં પેનીરાયલ

લા૦ મેઘાધુલેખ્યમ્ બુ૦ પ્રા૦ અગર

એ જડ સુમારે એક હાથ ઉચુ વધે છે એને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે એ ફૂલનો અક્ષલકગને બદલે ઉપયોગ કરે છે અક્ષલકગની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છૂટે છે x ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર—એના જીડવા પાનમા મઠી ખાવા (૨) જીલની નીચેના ભાગ સુજ્યે હોય તે ઉપર—મરેહીના જીડવા અને મીઠુ એકત્ર કરી ચાળતુ એટલે લાળ જઇ સોળે કિતરે છે

૪૪૦. મર્યાદિવેલ—મ૦ મારવલ્લી મ૦ મર્યાદિવેલ દિ૦ મરબદવેલ બ૦ હમલકુરી હ૦ આઈપોમિયા બિલોળા

આ વેલ ઘણે ભાગે મસુદ્રકાંઠે થાય છે એના પાદડા આમુ દરેનાં પાદડા નવડા અને નડા તથા સીધા હોય છે એમા ધોળા અને રાતી એવી બે જાત છે ધોળા મુણોમા અધિક છે +મર્યાદિવેલ—શીતલ, માહક, પાકકાળે તીખી, માગક, વાતુલ, ગુડ તથા મળને સુકવનારી છે અને ઉલટી, વિષુચિકા, શળ તથા આમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખંઠ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર—મર્યાદિવેલના પાદડા અથવા મળ કુંડી માંડ ઉપર બાંધવા પાદડા ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવા (૨) મરતકશૂળ ઉપર—મર્યાદિવેલના મળ અગર પાદડા વાટી મરતકે લેપ કરવો (૩) ઉધરસ ઉપર—મર્યાદિવેલનો કાંઠો કરી પાવો

૪૪૧. મસુર.—મ૦ મ૦ દિ૦ ત૦ મસુર. ક૦ ચળગી ફા૦ છુનોસુખર્ષ અ૦ અદસ. હ૦ લેટીલ લા૦ ઇરવલેન્સ તા૦ મિસર, પુરપુર બ૦ મુચરિ, કલાય.

મસુર એ દિહલ ધાન્ય છે એના જડ હાથ દોઢ હાથ ઉચા વધે છે મસુરનો રમ બહારથી કાળો હોય છે એની દાળનો રમ રાતો હોય છે મસુર એ ધાન્ય વાતુલ છે ગરીબ લોકોમા આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસુરની દાળ કરે છે ગુજરાતમા મસુરનો પાક પુષ્કળ થાય છે મસુર લાલ અને ધોળા એવી બે જાતની છે બન્નેના ગુણ સગમાજ છે મસુર—મધુર, શીતલ, માહક, વાતુર, લઘુ, રેફ, વર્ચુકર, બલકર તથા બૃહજી છે, અને કફ, ગત્તદાપ, જ્વર, મત્તન્દ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે એના પાદડાની લાક્ષ્ણિક—કડવી અને હલકી છે ઉપયોગ—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર—મસુર મેલી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો ગસ કઢાડી તેમા ને લોટ મેળવી પાવો. (૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર—મસુરની મળાઓનો ઘૂપ કરવો તે સર્વ જ્વરનાશક છે

૪૪૨. મહુડા—મ૦ મધુક, મ૦ મોહાયા જલ્લ. ફા૦ મોહટી. દિ૦ મહુવા બ૦ મોલ. ક૦ તુ૦ ઇપેમારા ત૦ ઇપ્પસ તા૦ મધુક. મલા૦ ઇરપા. ફા૦ ચક્ક. હ૦ હલિપાર્ટી. લા૦ બેસીમાલાટીફિલયા.

xમરેહી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત ક્રેની પીડનો નાશ કરનાર છે.

મર્યાદિવેલ—ઘણુ કરીને અનપેક્ષ (નદીનાબાવાળા ફલદૂખેલ) મા થાય છે. એના પાદડાં ખાટી કુણીના છોડ જેવા બળ્બે એકત્ર અને ફૂલ રાતો હોય છે.

એ ઝાડ મેટાં મેટાં થાય છે તે મર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં બધા થાય છે એના પાદડા હથેલી જેવડા, બદામ જેવા અને ઝાડા હોય છે એ પાદડા પત્રાળા કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે મહડાનું લાકડું વળનદાર અને ટકાઉ હોય છે તે ઇમારતના કામમાં આવે છે મહડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે એ ફૂલ મીઠા હોવાથી તેનો મરીમ લોકો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે ફળ એળા (ચણાના પોપટા) જેવા આવે છે ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડાળિયું કહે છે એ દીવા બાળવાના કામમાં આવે છે એ તેલ લીંમ મિશ્ર કરી કેટલાક દગ-લખાણ વપારીઓ વેચે છે તે લીંમ મળી જાય છે અને લીં જેવું જ કણીદાન દેખાય છે એના ફૂલનો (મહડાનો) દારૂ કરે છે એ દારૂ પી લોકો બોકડા જેવા મદો-મન થાય છે તથા અનેક અનાયાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને આપણા ઉત્પન્નકતા પરમેશ્વરને વિસરી જઈ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે પન્મ-શ્વરે સાગી અને નદારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે પરંતુ માણસે નદારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું એથીજ યજ્ઞાણ થશે. એવા ઇશ્વરીય આત્મિક હેતુ છે મહડા—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્ણવર્ધક પૌષ્ટિક, તુગ્ર તથા કડવા છે, અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા ત્રણનો નાશ કરે છે એના ફૂલ—મધુર, રૂષ્ય, હલ, ધાતુવર્ધક, શુર, સ્નિગ્ધ તથા વિકાસી છે અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે એના કાચાં ફળ—શીત, શુકલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલગ્નભક્ત, ખલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૂષા, ઉષ્મર ક્ષત્ક્ષય તથા રોગ-વદમાનો નાશ કરે છે તેજ પાકવાથી બળકાગક છે અને પિત્ત તથા વાયુના નાશક છે પાણુ—મહડા (પાણીમાં ચનારી જાત છે તે)—મધુર, રૂષ્ય, શીત બલકર તથા ગસાયન છે અને ત્રણ તથા લિલટીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —

(૧) અમ્બરમાર, ઉંમદા, સન્નિપાત, અપત્ત વ્રક વાયુ ઉપર—મહડાની અતરછાલ, લીંડીપીપર વળ, મરી અને સિંધવ એ કાકરવરણા પાણીમાં વાડી નસ્ય આપવું (૨) કંઠ સર્પ ઉપર—મહડાના ફળમાના બિયા પાણીમાં ઘસી પાવા (૩) ધાતુ પ્રુષ્ઠ શર્ધ કાચોલેજન આવવા માટે—મહડાની અતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું ઉપર ગાયનું ધારોખ્ય અથવા તપાવેલું દૂધ લીં આકર સાથે પાવું (૪) સર્પના વિષ ઉપર—મહડાના ફળમાના બિયા પાણીમાં ઘસી અજત કરવું.

૪૪૩. મંદાર—સં ૦ મં ૦ હિ ૦ બ ૦ માદાર. ૬૦ માદારનું તાંબુ કાક-કુમાદારે મલાં વેળુતામાદાર લાં કલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને “આકડીઆ મદાર” પણ કહે છે મદારના ઝાડ આકડાના ઝાડને બધાજ મળતા છે કેટલા ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મદારનું ઝાડ ધાગુ અને જુર હોય છે એ ઝાડ રાતમાં આપોઆપ ઉમે છે એના ફૂલ એળા હોય છે એના ઉપર લમગ બધા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ

આવે છે એના કાચલો દારૂના કામમા આવે છે એનું દ્રવ્ય ઉત્તરણી જાડુ કરવાથી તેના ચુદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ચદાપર્થ) તૈયાર થાય છે મંદાર-તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઠ, વજ્ર, સોળે, કડુ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે ધોળો મદાર—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલ-જોષક છે, અને મૃતકૃન્ન, વજ્ર, કૃમિ અને અત્યત દારૂણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર—મદારના મૂળ રવિવારે કાને બાંધવા એટલે વિષમ જ્વર જાય છે (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉષ્ણતા અને રક્તકુષ્ઠ (કોઠ) ઉપર—મદારના મૂળની જાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમા ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું (૩) વાતશૂળ ઉપર—મદારના મૂળનું ચૂર્ણ દ્રવમા પાવું

૪૪૪. માંકડી—એ લીંબુડીની જાતનું વચગાઉ જાડુ છે એના પાદડા લીંબુડીના પાદડા જેવાજ હોય તેને કાટા પણ હોય છે એને લીંબુડી જેવાજ આરિક ફળ આવે છે તે સોપારી જેવડા હોય છે એ જાડુ રાયમદ કિષ્ણા ઉપર થાય છે ઉપયોગ—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો—માંકડીના મુકાએમા પાદડા તખાકુની પેટ ચલમમા નાખી ૭ દિવસ પાવા, એટલે શરીરમનો વાયુ નીકળી જાય છે (૨) વાયુ ઉપર—માંકડીના પાદડાનો રસ અગર કાઢે પાવે (૩) સ્ત્રિવાયુ અને સૂવારોગ ઉપર—એકાદ છંદ અથવા ઘાટી તપાવી, તે ઉપર માંકડીના પાદડા નાખી તે વડે અગ જેકવું, અથવા પાદડા પાસીમા કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીર પવન લાગવા દેવા નહિ (૪) ઢેરેમ્મ માન ઉપર—માંકડીના પાદડા વાટી તે કાન ઉપર ચોપડવા.

૪૪૫. માચોહ (મચીયલ) —એ જાડુ ધણું વધે તો એક હાથ વધે છે એને પાદડા થતા નથી તેની ડાળીઓને જાડી જાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે માચોહ વચગાઉ ખારી જમીનમા થાય છે, એટલે ધણુંજ ખારે હોય છે એ લાજના જાડુ વોષ નાખી તેના ઉપરની જાલ કાઢી નાખી તેને સુધારી હીમથી વધારી શાક કરે છે માચોહનું ગયતું પણુ કરે છે એમા મુખ્યત્વે ખાગસ હોવાથી તેનું શાક ૬ ગયતું કરતી વખતે તેમા મીઠું નાખવું પડતું નથી આ જાળ સારી સ્વાદિષ્ટ છે

૪૪૬ માઠ (ડાંભો) —મં ગરિય. મં માઠ, પોકલ્યાગી જાળ બંન્ડ કાયાનટે હિન્ડ મરસા હિન્ડ નેહિટાયાગ તૈન્ડુગલકુરા લાન્ડ એમરેશમ દિક્કર, માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે એમા રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે માઠની જાળ વાંચા પછી ત્રણ અડવાડીઆમા મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે માઠની જાળ નિર્મળ અને ખાવામા સારી લાગે છે ડીટાના પાદડા મુટી કાઢી જાળ કરે છે અને પિસા-આવ્યા- પછી ડીટાની પણ જાળ કરે છે ધોળો માઠ—મધુર, ક્ષા, ખાગે, શીતળ, ચુર, સારક, કફ-કર તથા વાતકારક છે, અને રક્તપિત, મદ, પિત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે રાતો માઠ—કિચિત્ ચુર, ખાસે, મધુર, મારક, કફકારક- મધકાળે તીખો અને

અમ્ય દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે મિત્રવર્તુ માઠ—ખારા, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે ખાદ્ય માઠ—ખારા, ખાગ તથા મધુર છે અને દોષને કોષાયનાર છે પાણી માહિતો માઠ—વિશેષ કરી રક્તાશયના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) આકુત (૨) અકુત જલદી ફેરવા માટે—માહની ભાજન સુકાએક દીડુ ખાળી તેની ગમ્ય અને ચૂના એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવા (૨) મધ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર—ગતા માહની દારૂનો ત્વ ૪ તોલા સુધી પાંચ

૪૪૭. આયર્ષ (આયર્ષ)—સં માયર્ષ. મં તુરં, માયર્ષ હિં માયર્ષ ૬૦ માપાલકાધિ. ૬૦ માયર્ષ. અં આપમ, સમરતુલ, તુરં ૬૦ માલનદ લાં કારકસ, ઈત્ ફેરોરિયા

માયર્ષનું ઝાડ મોટું થાય છે એના ફળ માધારણ સોપારી જેવડા અને ત કરતા બાગિક પક્ષ હોય છે આયર્ષ—તીખા, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને મકાચ કરનાર, પ્રશમન અને વાતનાશક છે * ઉપયોગ—(૧) નાસારોગ ઉપર—માયર્ષની બુકી સુધરી (૨) બાળકોના રક્ત સમહર્ષી ઉપર—ગાયના દૂધમા કિવા લીમા માયર્ષ ઘસી પાવા (૩) બાળકોની અનિસાર અને સમહર્ષી ઉપર—માયર્ષ અને સુક લીમા અથવા દૂધમા ઘસી ઘાટવા આપવું (૪) ચોનિસકાચન થયા માટે—માયર્ષ અને ફૂલાવેલી ફટકરીના ચૂર્ણનો પાટલી ચોનિમા ગમવા આપવી, અથવા માયર્ષ અને કપૂર મધમા ખરસ કરી અદર લેપ કરવા (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર—માયર્ષ ૧ તોલા, ફટકરી ૧ તોલા અને ઘોળા કાથો ૧ તોલા, એનું વચગાળ ચૂર્ણ કરી તે દર-રોજ દાંતે ઘસી લાગ અગવા દેની એ પ્રમાણે દિવસમા એ વાગ કરવું ઔષધ તણ કિવા ચાર દિવસ આપવું ચુલ્પ્રદ થશે (૬) બાળકોના જીર્ણિવર ઉપર—એ બાગિક માયર્ષ ગને ૫૩ પાણીમા પચાળી ગમવા, અને બીજે દિવસે સવારમા તે માયર્ષ તણ તોલા માયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા (૭) અમારો ઉપર—માયર્ષ ગાયના માખણના નિતમ પાણીમા ઘસી ચાટણ કરવું. (૮) લાલાસાવ (લાળ પડવા) ઉપર—માયર્ષના કટામા ફટકરી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કામગા કરવા

૪૪૮. આયર્ષ (ગરમલ)—સં માયિની, માકદી મં માઈલુ-નળ હિં માયર્ષ ૬૦ માયર્ષી લાં કારકસમેઈન્ટમ્

એ ઝાડ નાના અળખાના જેવા થાય છે એના પાદમા અળખાના પાદમા જેવા થાય છે એના મૂળને 'માયર્ષ' કહે છે એના મૂળ ખાદી લાવી તેનું અથાણ કરે છે આયર્ષની ઉત્પત્તિ સુવગતમા ઘણી થાય છે એ મૂળ આર્ષિ

* અમાના ઝાડો વચકામા થાય છે આકૃતિ મરૂ જેવી હોય છે એના ફળમા માખાના જેવા લીલા રંગના જવડા ધુત્તી જાય છે, અને તે ફળમાનો ત્વ કઠારી નાખી પોલા કરી નાખે છે એમા એના બચ્ચા રહે છે ઇંડાની માફક એ એમા તથા ઉ પૂર્ણ થય પછી તે તેમથી હરી જાય છે; તેથી ઘણાખરા માયર્ષ ચોલાં હોય છે તમ્હ હોય તે તેમથી મરેલ જવડા નીકળે છે.

હોવાને લીધે રાગી લોકોને એનું અચાણું આપે છે એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. માયમૂર્તિનું આડ—તીષ્ણ, કંડુ, મધુર, અમિદીપક, રૂચિકર તથા મલકર છે, અને વાહુ, કંદુ, બગેળ, યુદ્ધ, ઉદર, આનાહ તથા શીતભવરતો નાશ કરે છે એના કંદુ—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે, તથા પાકુ, સોળે, કૃમિ, પ્લીહ યુદ્ધ, આનાહ, ઉદર, મગ્ગણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૪૯. માલકાગણી—મં. ન્યોતિમ્બતી મં. માલકાગણી, પિગવ. કરકકાગણી. હિં. માલકાગણી. બં. લતાકટકી કં. કેયુએરકુ તેં વાવજી, બેક-કુડોત્રે તાં વડુ હુવધ, અતિપરિચ્ચમ્ કાં કાલ છં રડાકટી ભાં સીલ્લદ્ધ પેનિક્કુલેટા.

માલકાગણીના વેલા થાય છે એ વેલાને ચોમાસામા આરિક ફળની મોટી મોટી લુભ આવે છે પરંતુ તે પાકે એટલે પીળા થાય છે અને તે ફળ સૂકાઈ જુટે છે ત્યારે તેનો લાલ ભડક રંગ દેખાય છે એ ફળમાના બિયાનું તેલ કાઢે છે લધુ માલકાગણી—દીપક, મેધાકર, લુદ્ધિવર્ધક અને ફળગ છે. xમાલકાગણી-રસકાળે કડવી, કષ્ણ દિચિત્ તીખી, દાહકર, અમિદીપક, આતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજા તથા પુષ્ટિ કરનારી, રૂષ્ય, વાતિકર, તીક્ષ્ણ, વજ્રુર અને તુરિ છ, તથા તથા કંદુ, વાત, વજ્રુ, પાકુ, વિમર્ષ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે માલકાગણીનું તેલ—કંડુ, વાતિકર, અનિ ઉષ્ણ, મારક, તીક્ષ્ણ, પિત્ત, અતિ-લુદ્ધિ-મેધાને કરનાર, લેખન, રસાયન તથા અમિદીપક છે, અને વાહુ, ત્રિદોષ કંદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અર્કીણના વિષ ઉપર—માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૨) ખસ ઉપર—માલકાગણીના બિયાનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાગણીના બી ગોળરમા વાટી ચોપડવા (૩) સર્વ વાહુ ઉપર—માલકાગણીના બિયા, મુક અને અજમો એ મગલાએ અને એથી બમણા જૂનો ગોળ, એ એકકા કરી ખાડી અથાં તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી માથે આપવી (૪) અપકાર બંધ થયેા હોય તે ઉપર—

x માલકાગણીના બીજ લુદ્ધિવર્ધક છે અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાહુ ઉપર દરરોજ એકક તોલો દોઢક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ કેમણે આવ્યું હતું.

યુનાનિ હકીમો માલકાગણીના બીજ ગરમ, નિદ્રાનાશક અને કામાદીપક ગણે છે, અને એને સધિવાત, લકવા, કોદ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ અગ્નિશ રોગોપર વાપરે છે એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાજ અથવા બીજા ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની જલ્લામજુ કરે છે સુશુભતા એને વજ્રરોધક અને કુહપ્રશમન કહેલ છે. અરક સહિતામાં એને શિરોવિરચનકર્તા કહેલા છે. એના પાદડાના રસથી જીહ્વા જડપણ નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે જ્યોદ્ધના રોગમાં અપ-વાથી સોળે હો છે એજ પ્રમાણે જુલાળ પણ થાય છે. પાદડાનો રસ આપ-વાથી આંખોને નજ કચેલ અર્તવ ફરીથી આવે છે.

માલકાગણીના પાદાંત્રા ગમ પાવે (૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર—માલકાગણીના પિમા વાટી લેપ કરવો (૬) ઉદરરોગ ઉપર—માલકાગણીનું તેલ દરરોજ ફવ માથે આપવું (૭) સર્પના વિષ ઉપર—માલકાગણીના મૂળા ઘસી આપડવાં.

૪૫૦ માલતી—(સં ૬૦ ૫૦ મં ૩૦ માલતી લાંબી ઝેડાકાંટિસ કાચો ફાઈલટા) માલતીની વડ થાય છે એ વેલીના પાદાંત્રા લખાઈ પડતા હોય છે. એ વાગ્યા પછી એ ઝાડીજ વધે એને ફલો આવે છે એના રંગ મેકે હોય છે. એની માંમમ ઉનાળામાં હોય છે એમાં વાગે ઘણું આવે છે **માલતી**—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, તણ, ક્રમિ અને જ્વેરના કાનના દરદને મટાડનાર છે એ વચન-કારક છે એના ફલ નેત્રને હિતકરી છે માલતીના પાદાંત્રા કફ અને પિત્તને દરનાર છે

૪૫૧. માલેખધ (મ)—(મં ૩૦ મ પિની) આ જાડની ઉચાઈ એક વનથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદાંત્રા એક આગળ પહોળા હોય તણુ આગળ લાંબા હોય છે એ જાડ દક્ષિણ કાકણમાં થાય છે એ જાડમાં એવું ચમકાર છે કે એના પાદાંત્રા ઉપરથી અર્ધોજ તોડી પુન મેળવી દેવાથી નાગલોજ તેનો સાધા મળી જાય છે. આ પાદાંત્રામાં ચીકાસ બહુ હોય છે ઉપ-યોગ—(૧) અભિલાષ કિંવા અશ્વિજ ગામા જખમ થકે રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર—તત્કાળ માલેખધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો પાંચેવો એટલે મરે તેવો દુર્લભ જખમ હોય તો પણ રક્તપ્રવાહ પુગતજ બધે થઈ તણુ દિવસમાં જખમ લગાઈ આવે છે પાદાંત્રા મુકા દગે તો પણ ચાલશે

૪૫૨. માહુલી—(સં ૩૦ મહાયમહાપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે કચ-નારના કિવા આમળાના પાદાંત્રા જેવા એના બેડપાન હોય છે એ પાદાંત્રા કચ-નારના પાદાંત્રા કરતા તણુ આગળના મોટા હોય છે માહુલીના વેલા ઇલીય-પૂના રાનમાં અને કનકેશ્વરના પુગરમાં ઘણા થાય છે બાજે ફેકાણે હોવાનું સાલ જવામાં નથી એના પાદાંત્રાના પત્રાળા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાદાંત્રા ઘણા રિવસના હોય તો પણ પાણી સીચવાથી પુન નરમ થાય છે એ પાદાંત્રામાં ગાંધેલી વસ્તુ બગડતી નથી

૪૫૩. મિરન્ગળી—મિરન્ગળીના વેલા જાડની બેડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના મૂળ જાડમાંજ હોય છે એના પાદાંત્રા મોટા હોય છે એ પાદાંત્રાનો વાસ ઘણો આવે છે એ પાદાંત્રા મિરવેલીના (મરીના) પાદાંત્રા જેવા હોય છે પાદાંત્રાનું કુ એ આગળ લાંબુ હોય છે મિરન્ગળીના રસ નાકમાં નાખે તો કાંઈ આવે છે મિરન્ગળીના રસ ઉપર હોંઠ વાયુનાસક છે ઉપયોગ—(૧) બદ જલદી ફુટવા માટે—મિરન્ગળીના પાદાંત્રા બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર નાખવી જેથી ગાંઠ જલદી ફુટશે પછી એજ આંધળ આપડવાથી અદરનું મર્વ ન પુગત નીકળી જશે (૨) અગામી ફળનર થાય કે તે ઉપર—મિરન્ગળીના મળા પાદાંત્રાનો રસ કાઢવા એ જુના પાદાંત્રાનો રસ લાંબાને પાણીને બદલે તે ન જાડો જુના પાદાંત્રાનો રસ કાઢવો પછી એ રસમાં નાળાંચેરનો અગરસ

એક ચતુર્થાસ મેળની તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની બૂટી નાખી તે મિશ્રણ અગ્રે મદન કરવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ એ વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી-વડે સ્નાન કરવું, એટલે અગમણ કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત બવર ઉપર-મિરબેળીના પચામતો કાઢો કરી લીડીપીપરતું ચૂર્ણ નાખી પાચે (૪) ગુદમરોગ ઉપર-મિરબેળીના મૂળ નાળાએરના રસમા ઘસી ચોડા મોળ નાખી પાચે.

૪૫૪. મીઠા લીંબડા:-(સં કૈટર્થ. મં કંઠાનિબ.) આ ઝાડ ધણુ મોટા થતા નથી આ ઝાડ બાગમા વાવે છે એ ઝાડને બારિક કાઢા હોય છે એના પાદડા સુગંધી છે એ પાદડા મસાલામા નાખે છે તથા લીંબડા દેવતાની ઝાળમા શેકી કઢીમા નાખે છે, તેથી કંઠી સુવાસિક થાય છે. મીઠા લીંબડા:- શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે, અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શ્વા, સતાપ, સોબો, કોહ, જૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૫૫. મીઠું લીંબુ (માસખી) -સં મધુજળીર મં સાખરલીંબુ. હિં મીઠા લીંબુ. બં કમલાલેષુ. કં કિતિલે, સક્કરેગચી. ફાં હિમનેશીરી. અં લીંબુ નેહુલુ. ઈં સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે, પરંતુ એના ફળ ખાટા લીંબુ કરતા મોટા થાય છે એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે એનો સ્વાદ મીઠા હોય છે. એ ઝાડ ધણુજ ઉંચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ધણો મોટા થાય છે એ ઝાડ ઉપર કાટા હોય છે. પાના ફળનો રંગ રાંતો હોય છે ઉંચુ ઋતુમા એ ફળ ધણુ સારા લાગે છે. મીઠું લીંબુ—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પ્રુષ્ઠિકારક, જડ, ધાતુ-વર્ધક અને આહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને અમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:-**(૧) ઉલટી ઉપર:-**સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમા આપવી.

૪૫૬. મીઠળણું ઝાડ:-સં મદન. મં જેળ, મેલુકળ. હિં મૈનફળ, કરહર. બં મયનાકાટા તાં પુગારે, મારકારે. તૈં મારિગા, વસન્ત કડિમિ એટ્ટુ. કં મગારે, બોનગેરે, રણ્યબોનગેરે. મલાં માગાકાચી. અં બેલુહટ્ટે. દક્ષિં મેલુહલ. નેં મેદલ. પં મિકાલ. ઈં બુલીગારિનીયા. લાં રેન્ડીયા ડયુમે-ટોગમ.

આ ઝાડ ધણુ મોટું થતું નથી એને એ આમળ જેવડી લખાઈના નાના અને મોટા કાટા હોય છે એના પાદડા વડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એને ચોપારી જેવડા ફળ આવે છે તે પાંદે એટલે પીળા થાય છે એ ફળને ‘મીઠળ’ કહે છે એ ઝાડ કુચરાળ પ્રદેશમા બહુ થાય છે એની બૂટી કરી કાળી લોક નદીર્મ નાખે છે, તેથી કરી માહર્લા તેમા લુન્ધ મધ ત્યાંના ત્યાજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સમઠ કરી રાખવાતું હોય તેમા લીંબા મીઠળ નાખવા એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી ચાળેલી રાખમા પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમા નાખે છે, તે કરતા આ રીત ઉત્તમ છે. મીઠળ—તીષ્ણ, કડુ, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન,

લઘુ, રૂઢ, વાનિકાગ્ર, કણુ અને અસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકાગ્ર છે, અને કદ, વાયુ, ત્રણ, શેષ, આનાહ, આદરો, સોળો, વિદ્રવિ, વિષ, ગુદમ, સળે-ખમ, કોઠ, અર્થ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) આગતુક પેટ-રૂપી ઉપરઃ—મીઠળ કાણમા ધની તેનો દિવસમા નવ દસ વખત નાલિ (કુટી) ઉપર લેપ કરવો (૨) પિત્ત પડવા માટે—મીઠળનો રસ બે પૈસા બાર કાઠી તેમા મધ નાખી પાવો સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે (૩) રીપ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે—જનનેદ્રિય (ચોનિ) ને મીઠળની ધૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરે બાંધી તે હાથે પગે બાધવાં. (૪) કંદવાત ઉપરઃ—મીઠળનું ચૂર્ણ દ્વધમા મેળવી પાવું એટલે ઉલટી થઇ કંદ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે (૫) આદારીશી ઉપરઃ—સર્વોદય પહેલાં મીઠળ તથા સાકર ગ્રામના દ્વધમા ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૬) ગણગુમડા અને રતવા ઉપરઃ—મીઠળ લીવડાના રસમા ઘસી ચોપડવું (૭) જી મારવાને માટેઃ—મીઠળનો રસ કાઠી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમા જી મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપરઃ—મીઠળ ઠંડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કંદ પડવા માટેઃ—મીઠળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦૫ તોલો અને લીટી-પોપુ દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું

૪૫૬. મીઠી આવળ (સોનામુખી) :—સં જુમ્યાહુલી. મં જુમ્ય-તરવડ હિં સોનામુખી, જુધ ખખમા બં કાકરોલમેદ. કં નેલદાવરેગિડ. તેં નેલતાથેડી, નેલપોના તાં નિલાવરે મલાં નિલવાક ફાં અં સના ઈં અલેજાડીવનસના. લાં કસિયાઓએવેરા

*મીઠીઆવળમા પાંદડા ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે એકના પાંદડા કુવાડીઆ જેવા હોય છે અને બીજી જનતા લાંબા હોય છે લાંબા પાંદડાની જનતને 'સોનામુખી' કહે છે એ ક્રાંડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગા આવે છે મીઠી આવળ રચક છે મીઠી આવળ તીખી, કઠ્ઠી, અત્રિ-દીપક, મુદુરચક તથા દેહરોષક છે. અને આનાહ, ઉદરોગ, કસોળાયા, ગુદમ, કૃમિ, આમ, સોળો, જ્વર, કોઠ, વાયુ, આમગળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉષ્મગતો નાશ કરે છે એનાં મૂળ—તુરો, અત્રિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકળે સ્વાદુ છે. અને કૃમિ, કોઠ, મફત, ધાતુલય તથા વાયુનો નાશ કરે છે અદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાંદડા રાતા હોય છે તે)—તુરી, ખાટી, શીત, સાગક, કડવી તથા બેઠક છે, અને પિત્ત, ગુદમ, અતિમાગ, ગોચ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઠ, જ્વર, આમ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, ઉદરોગ તથા તથા દાહનો નાશ કરે છે એના ફુલ—કાતિ-કાં અને મોહનાશક છે એના કુમળાં ફળાં—તુગ, રૂચિકર તથા દુર્ગંધ છે, અને ઉલટી, કૃમિ, તથા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બિયાંઃ—મધુમેહ ગતા-

*સસ્ત્રુત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીઠીઆવળને કદ અને રોકાએલ પિત્તને કલા-ડનાર, મસ્ત-ગુદિ કરનાર તથા મનિવા ઉપર અત્યન્ત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી દોઢા નાશ પામે છે પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે તથા હરશ મટે છે.

તિસાર તથા વિપતો નાશ કરે છે મૂળઃ—મધુ તથા ઉષ્ણ છે, અને શુક્રસ્રવ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) રેચ થવા માટે—મીઠીઆવળના પાદડા રાત્રે પાણીમા પલાળી ગાખી સવારે મસળી ચાળી ગોળ નાખી પાવા, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કાઠામાની ગરમી નીકળી જાય છે અથવા પાદડાનો કાઠો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) કાન કળવા માટે તે ઉપર—મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમા પાવુ. (૩) દાદર ઉપર—મીઠીઆવળના બિયા અને ગરમાણાની શીગોમાનુ મગજ દહીંમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પગરેચો થણે આવતો હોય તે ઉપર—મીઠીઆવળની બૂકી અર્ધો તોલો ગાયત્રી છાશમા નાખી પાત્રી. (૫) ગર્ભ ધારણને માટે—મીઠીઆવળના પાદડા સૂકી ચૂર્ણ કરવુ અને ગોખરના પાદડાના રસમા અથવા સાકરમા ૨૧ દિવસ આપવુ. (૬) પાંકુરોગ ઉપર—મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ પેસાભાર, આખાની પાંદલી કેરીના ગમમા આપવુ. (૭) સર્પદશ ઉપર—કરડીના તેલમા મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવુ એટલે ઉલટી થઇ વિષ કિતરે છે. (૮) અતિસાર ઉપર—મીઠીઆવળનુ ચૂર્ણ છાશમા પાવુ. (૯) શૂળા ઉપર—મીઠીઆવળના મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા. (૧૦) રેતનરોગ (રેતન ઉપરનાં ગુંમડાં) ઉપર—મીઠીઆવળના મૂળ મસી ચોપડવા (૧૧) કષ્ઠસાધ્ય ત્વજ્ઞાપ ઉપર—મીઠીઆવળ ગરમ ગોમૂત્રમા ભીંજવી રાખી સવારે સુકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ લાવના આખી ચૂર્ણ કરવુ એ ચૂર્ણ છ માસથી ૧ તોલ સુધી ગરમ પાણીમા આપવુ, એટલે બે ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૫૮. મુગવેલ—સં મુદ્ગવલ્લી, અરપ્પમુદ્ગ મં મુગવેલ, મુગચૂલક. હિં મુગવની, મુગોની. બં મુગાની ૬૦ કાહેસરે તેં કારપેરતરા, તાં કટુપા-યાં. તું કટુપાંડગી મલાં કટુપાયક લાં ફેળિયોલસુ દ્રાયલોએટસુ.

આને “મુગલી” કે “અડબાઉ મગ” પણ કહે છે. આ વેલ જૂલ ઉપર ચડેલી હોય છે એ વેલીની બહાર પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોકણ અને ગોવા પ્રાંતમા ઘણી થાય છે એ વેલીની કાથમા પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીયો પણ થાય છે એ વેલીની શીગોમા ચોળાની આકૃતિ જેવા બીયા આવે છે તેનુ નેલ કહાય છે. એના પાદડા લાખા હોય છે મુગવેલ—શીતળ, રૂક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્કિત તથા નેત્રને હિતકારક છે, અને સોજો, સમ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝડો, દમ અને વાતગત વગેરે રોગો મટાડે છે ઉપયોગઃ—(૧) ખરજ (કંડૂ), ખસ કત્યાદિ ઉપર—મુગવેલીના બિયા એક દિવસ ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાજ બીજુ ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવુ. (૨) ઉપદશથી અમેલ આમડીના વિકાર, ખરજ, ખોડા, ખસ કત્યાદિ ઉપર—મુગવેલીના બીયાનુ તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવુ. આ વેલીને કાંઈ મરદી બી પણ કહે છે.

૪૫૯. મુચ્કદ.—સં ૬૦ હિં મં મુચ્કદ લાં પડે સપરમન, સૂખ-રોહિણીપમ.

આ ઝાડ મોડું થાય છે એ ઝાડના પાદડા ખાખરના પાદડા જેવા મોટા હોય છે, એ ઝાડ ઉપર એક વત લખાઈનું એક ફૂલ આવે છે એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે ફૂલનો સુવામ માવાગળ્ય હોય છે ફૂલને ચાર પાખડીઓ હોય છે એ ઝાડ ઉપર ચાર આમલીના જેવા પરતુ તે કરતા નાના ફળ આવે છે. એનું લાડકું ઇમારતના ઉપયોગમા આવવું નથી મુચકંદ—તીખુ, ડડતુ તથા ઉપ્પુ છે અને કંદે, ઉષ-રમ, કંદોષ, ત્વઝોષ, મોળો, વળુ ખગળ, મગ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાચુ સખધી મસ્તકપીડા ઉપર—મુચકંદના ફૂલ અને એરડના મૂળ કાઢીને વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) આદાશીશી ઉપર—મુચકંદના ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો (૩) ઠોરોના કુંદ રોગ (ઠોર સુષી લીડીઓ હજો છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ધીધુ થઇ મુકાઇ ગય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર—મુચકંદની ખસનો રસ કાઢ્યા અધો ગેર કાઢી તેમા તેટલાજ નાળીઓનો રસ નાખી તે મિશ્રણમા ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી આપષ પાતુ (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચાપડવી

૪૬૦. મુદ્ગર (કમરખ)—સં કમરિ મં ૬૦ કમર હિં કમરખ. યં ૦ કમરખ

એ ઝાડ કોકળુ પ્રાતમા પુષ્કળ થાય છે મુદ્ગરના ઝાડ મોટા થતા નથી એના પાદડા પાતળા અને છાયા ધણી ઠંડી હોય છે આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલુ હોય છે અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે મુદ્ગરનું અથાણુ અને મુરખ્ખો સારો થાય છે મુદ્ગર મળાયતા હોય છે મરી જીરુ અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે કાષ કાષ પાકેલા મુદ્ગર એમના એમ ખાય છે તેના રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે આ ફળ પાકે છે ત્યારે મુદર દેખાય છે આ ફળ પિત્તનાશક છે એને “કમક” પણ કહે છે મુદ્ગર લીલાં.—ખાટા, ઉપ્પુ, તાતનાશક અને પિત્તકારક છે પાકેલાં મુદ્ગર—મધુર ખાટા, બળકર, પુષ્ટિમદ અને શ્ચિકારક છે

૪૬૧. મુસળી:—(સં મુમલી મં મુમળકંદ હિં મુસલીકંદ.) મુસ-ળીના નાના નાના ઝાડ ચોમાસામા વગડામા ઉગે છે એના પાદડા ખારેકના નાના રોપાના પાદડા જેવા, પરતુ તે કરતા પાતળા અને પહોળા હોય છે એના કંદ થાય છે એ મોટા અને પાચ છે આગળ લાખા હોય છે એનો વર્ણ કાળો હોય છે એ કંદ પૌષ્ટિક છે મુસળકંદને “કાળી મુસળી” પણ કહે છે મુસળી:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ઘાતુપુષ્ટ બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્મ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે કાળી મુસળી અધિક ગુણ-વાળી અને રસાયનિક છે ઉપયોગ—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે—મુમળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ઘોઈ છોલી સારી પેટે સુકવવા અને તેની બાગિક જાડી કરી રાખવી પછી રોજ સવારમા ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમા ઉપર

કહેલી જૂઠી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું ઉકાળતા અર્ધું રહે એટલે તેમા સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાક કરવું પકી તેમા જાયફળ, એલચી, કેસરની જૂઠી નાખી બદામ, ચારાળી નાખવા, તથા તેમાથી અર્ધો પાઠ મવારે અને અર્ધો માળે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી માત્ર કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—મુસળી ચાતી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને માકર નાખી ખાવું (૩) પથરી ઉપર—મુસળકદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે (૪) પ્રદર ઉપર—મુમળી અને જસુદીની કળાઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું (૫) સંત્રહણી ઉપર—મુસળી છાશમા ડિંવા ચોખાના ધોવામણમા વાટી એક તોલો આપવી પાંચ છાશ અને ભાત ખાવા

૪૬૨. મુળા—સં મૂલક મં મુળા હિં મુલી. કં ગાં તાં તું મુલ્લગી. તૈં મુલ્લીગી, શુત્તિદુ પા મલાં કનકપાલ કાં તુગમ. અં બજ્જલ-કજ્જલ ઇં રેડીશ લાં રેકેનસેરીવસ્

મુળા એ એક જાતનું શાક છે જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત મારી થાય તો એકક મુળા પાકા બગેર વજનનો થાય છે મુળાના બીયા વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે છે અને તેમા મુળાના બિયા હોય છે મુળાનું, તેના પાદડાનું અને તેની શીંગાનું શાક થાય છે મુળાનું ગયતુ ઘણું સારું થાય છે મુળા એકલા પણ ખવાય છે મુળા એ પાચક અને કંડો છે મુળાનો રગ ધોળો મંદ્રે હોય છે મુળાના બિયા માખણમા નાખી વાવવા, એટલે માખણ જેવાજ મદુ મુળા થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે માધાગણ મુળા—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, આહક, અમિદીપક, ગુરુ, રૂચિકરક તથા પાચક છે, અને અર્શ, ગુદમ, હંદ્રોગ, વાયુ કંઠ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે કુમળા મુળા—ખાગ, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અમિદીપક, હલ, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મંદુર, આહક તથા પલકારક છે, અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉષ્મ, અશ, ગુદમ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિચૂળ, કંઠ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દંતુ, શળ, આમ, ઉદવર્ન, પીનમ તથા પ્રણ્વેનો નાશ કરે છે રૂઘૂલ (જડા) મુળા—ઉષ્ણ, તીખા, રૂચિકર, આહક તથા દીપક છે, અને કંઠ, વાત, કરંમ તથા ગુદમનો નાશ કરે છે જુના મુળા—શીષકારક તથા ઉષ્ણવીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા ગ્લંકાપનો નાશ કરે છે પાકા મુળા—તીખા, ઉષ્ણ તથા અમિકારક છે ભોજન પહેલા ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કાપાવે છે અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શળ અને હંદ્રોગનો નાશ કરે છે મુળાની શીંગા—કિચિત્ ઉષ્ણ છે અને કંઠ તથા વાયુની નાશક છે મુળાનાં રૂલ—કંકારક તથા પિત્તકારક છે મુકાએલા મુળા—લઘુ છે અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે જાગર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા “શેડી મુળા” કહે છે જેને સંસ્કૃતમાં ‘મૂળન’ કહે છે અને ગુજરાતીમાં “જાગર” કહે છે તે તીખા, ઉષ્ણ, રૂચિકર,

અસિદીપક તથા કંઠ છે, અને કંઠ, વાયુ, ગુરુમ તથા દુગ્ધ ધીનો નાશ કરે છે. મેઘામુળા—તાપ્તા તથા ઉષ્ણ છે, અને કંઠ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુરુમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉચ્ચી ઉપર—મુકાએલા મુળાનો ઢાંટો પાવો. (૨) બેદારશીંગના વિષ ઉપર—મુળા અને સુવા ખાવા (૩) પથરી ઉપર—મુળાના મિયા તોલા ૪ અર્ધા ગર પાણીમાં ઉઝાળી પાણી પાગર રહે ત્યાં પાવુ. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—૦ મુળા ક્ષણ પાન સાથે મમરી પાનની નીચે નેરેલો ગોળ પેના જેવડા લીલો ભાગ લઈ તે સર્વનો રસ ઢાંટી, તેમાં ત્રણ તોલા શી નાખી માન દિવસ પાવો (૫) નળવાયુ ઉપર—મુળાના રમ ૪ પૈસા-ભાગ ઢાંટી તેમાં તેટલુ જ મધ નાખી ૫ દિવસ પાવો (૬) અચ્છુ ઉપર—મુળાના પાતળા ઝાપા કરી તે ઉપર નીકું નાખી જેગથી મમળી કેટલીકવાર એમને એમ રાખવા પછી જેગથી મમળી તેમાં પાણી પીલી ઢાંટી તે પીના ગારી ખાવા જેટલે તુરંત અચ્છુ વિકાર નાશ પામે છે (૭) અચ્છુપિત્ત ઉપર—મુળો અને માદર બેગા ચાંદીને ખાવા (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવા અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવુ, અથવા મુળાના નપા ધીમાં તળી માદર સાથે ખાવા (૯) કરેળીયા ઉપર—મુળાના મિયા અરેડના પાદડાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવા (૧૦) ગડમાલા અને ગલ-ગડ ઉપર—મુળાના મિયા મણુના મિયા, મરગવાના મિયા, સરમવ, જવ અને અળગી, તેને જાશમાં વાગી લેપ કરવા (૧૧) શુકારમરી (પથરી) ઉપર—મુળાના પાદડાના રસમાં મુગાખાત નાખી પાવા (૧૨) વાત કરે-જવરે ઉપર—મુકાએલા મુળાનો * ચૂપ પાવા (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—કુમળા મુળાના પાદડાના રસમાં મુગાખાત નાખી ડુઢી ઉપર લેપ કરવો

૬૬૩ મેદારશીંગી (ખરશીંગી).—(ખીજ નામ નવર ૧૬૬ ગ્રમાણે) એનો વડા હોય છે એના પાદડા તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે એના કળ પડાના શીંગડા જેવા હોય છે એ કાટાવાળું હોય છે આખોના ઓપવોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે મરગલીગ આ વન-પનિને આવતી નથી એના ઝાડ ભુદં હોય છે એમ જણાય છે મેદારશીંગી જેવ ખડખડાના ઘાટ ઉપર અને ખીજ ડુંગરો ઉપર ધણીગ મળે છે તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે એ ઉલ્લી-દારાએ કંઈ ખહાર કહાડનારી છે એને 'ખરશીંગી' એમ પણ કહેવાય છે.

૬૬૪. મેદારશીંગા:—(મ. મેયનૃગી) મેદારશીંગા ઝાડને 'ખરશીંગ' પણ કહે છે આ ઝાડ મોડું થાય છે કાંઈ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણું સ્થળે થાય છે એના પાદડા કડવા લીંડાના પાદડા જેવા પણ તેથી લાંબા હોય છે. એને ચપરી અને એક આગળ પહોળી તથા આશરે પોણા હાથ લાંબી શીંગો આવે છે એ ઝાડના પથાચ અને શીંગો કડવા હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે એના લાકડાના મુદવ સારા થાય છે. મેદારશીંગા—

* ઓપથી દશ ગણ પાણી નાખી કાઠો કરતાં અનુશી રહે તેને ચૂપ કહે છે.

રસકાળે કઠી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતલ, અક્ષુધ્ધ, બેદક, બલકર, સ્માયન તથા તુગી છે, અને દાહ, પિત્ત, કફ, ગ્તદોષ, આસ, ઉષરસ, વૃષ્ણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્થ, ગૂળ, સોળે, હંદ્રોચ, કોઠ, રક્તપિત્ત, તથા વાયુનો નાશ કરે છે એવું ક્ષણ—કઠુ, તીખુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃલ, રૂચિકર, ખારે, ખાદુ તથા સ્પન્ન છે, અને કોઠ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉષરમ, વૃષ્ણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પિત્તરૂળ તથા નળ કુલ્યા હોય તે ઉપર—મેહાલીગના પાદડા અથવા જલ કચરી તેનો ગ્રમ પાવો (૨) કૃમિ ઉપર—મેહાલીગના પાદડા વા જાલનો રસ પાવો જાલ સુકાએલ હોય તો કાઢો કરી પાવો (૩) ખસ અને ખોડા ઉપર—મેહાલીગના લાકડાં પાતાળ યત્રવડે તેલ કઢી તે તેલ ચોપડવું

જૂફ. મેથી—સં મેદિકા, અધ્યપલા મં ૫૦ હિં મેથી ૬૦ મેથક, મેથય. તેં મેતુત તાં પદાયામ, મલાં ઉગુવા શં તુખમે શમપીત અં ૫૦૦૦૦ હુલ્યા ઈં કેનુ મીક લાં દ્રીગો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીય

મેથી સુમારે વેત દોઢ વેત ઉમી વધે છે મેથીની ભાજ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે મેથીના જુના છાંડ ઉપર જે શીંગો આવે છે તેમા મેથી હોય છે. મેથીની ભાજ રૂચિકારક, પચ્ચકારક અને શરીરને હિતાવહ છે મેથીનો ધણો ઉપયોગ થાય છે મેથી વાતનાશક છે. મેથીની ભાજ—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કાપાવનારી, દીપન, બલુ, રસકાળે કઠી, રૂક્ષ, મલાવલ્ભક, હૃલ તથા બલકર છે, અને ન્યન્ન, અરોચક, ઉલટી, ઉષરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્થ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર—મેથી લીમા ગ્રેજી તેના લોટ કરવા પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમા કળતરનો નાશ થશે. (૨) આમ ઉપર—મેથીની ભાજનો રસ ૫ તોલા કઢી તેમા ૭ માસા સાકર નાખી તે પાવો કિવા મેથીનો લોટ દહીમા કાલવી ખાવો. (૩) બાડુમૂત્ર ઉપર—મેથીની ભાજનો રસ પાગેર કઢી તેમા અર્ધા પૈસાભાર કાચો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાખી પાવો. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—મેથીની ભાજનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે—મેથીનો લોટ ૨ તોલા અર્ધા શેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમા એક વાસણ નીચે દેવતા કરી તેમા નવટાક લી નાખવું. તે લી સાથે તથા પછી બીજેલો મેથીનો લોટ તેમા નાખી રોકમા પછી નીચે જિતારેલો પછી તેમા રાત્રી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬) તાપથી ગરમી (હુખ) લાગે છે તે ઉપર—મેથીની સુકાએલી ભાજ ૬૬ પાણીમા પલાળી રાખી સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમા મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

જૂફ. મેથી—સં મેદિકા, અધ્યપલા. હિં ૫૦ મેદી. તેં મારંદમ. કાં હિં. કાં મદરમી. અં હિં. અધ્યપલા. મદરમી. ઈં હિં. લાં હિં. અધ્યપલા.

મેદીના આઠ સુમારે માથાકું દોઢ માથાકું હિયા હોય છે પાદડા બારિક હોય છે એ પાદડા સ્ત્રીઓના હાથના આમળા અને નખા રગવાના કામમાં આવે છે તેને મરાઠીમાં “ ઇસખંધ ” કહે છે બાળકોની તબીબી પાંચવામાં એને લે છે ઇસખંધ કડક અને યુલકારક છે મેદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે તેને હિંદીમાં કહે છે મેદી—વાતિકર છે અને દાહ, કોહ તથા કફનો નાશ કરનારી છે એના બિયાં—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, જૂતપાધા તથા ભરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:—મેદીના તાળાં પાદડા પાણીમાં બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગતળીઆને જડા લેપ કરવો. કિવા એ પાદડા ચુટી તળીએ ચોળવા. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાદડા હઝ પાણીમાં બારિક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશર ગળી લઈ તેમાં સાકરની જુકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું, અથવા મેદીનો રસ ગાયતું દૂધ નાખી પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને દીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:—મેદીના પાદડા બારિક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદ-ગરમી ઉપર:—મેદીના પાદડાનો રમ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયતું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું જોર થાયું હોય તો સાકર અને જીર નાખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેદીના બિયાં બારિક વાટી ઘીમાં પલાળી રાખવા. રોજ સવાર સાંજ સોપારી જેવડી જાળી કરી ખાવી એટલે તુરંત યુક્તિ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાદડાનો રમ પાશર અને ગાયતું દૂધ પાશર એકત્ર કરી પાવું. (૭) ખેડા ઉપર:—મેદીના પાદડા બારિક વાટી તેનો એક આગળ જડાઈનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો, અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ તલના તેલમાં નાળિયરના છાંયની ગંધ કાઢવી ચોપડવી.

૪૬૭. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનું આઠ મોટું થાય છે એના ઝાડની હાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ બહુલક બોધીમાં વપરાય છે “ મેદા ” એ વનસ્પતિના અભાવે કોઈ કોઈ મૈદાલકડી લે છે ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—મૈદાલકડીનું ૭ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:—મૈદાલકડી બે માસા હઝ પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) ઠેસ લાગેલા આગ ઉપર:—મૈદાલકડી, સાંજખાર અને આપાહળ-દરનો લેપ કરવો અને રોકવું એટલે ગંધાઈ ગયેલું લોહી છુટકું થાય છે.

૪૬૮. મોગરો:—સં. મુદગર. મં. મોગરો. હિં. મોતીઆ. કં. ઇદવ-તોગે, મલ્લીએ તૈં. મલ્લી તાં. ઇરિવાડી. તું. મલ્લીએ. મલાં. મલ્લીકા, નાલા-મલ્લી ઈં. નેરિમન. લાં. નેરિમનમસેબાક.

મોગરના વેશ હોય છે. મોગરામાં બે જાત છે જે મોગરાના ફૂલ યુગ્મખા-દાર આવે છે અને પુષ્કળ પાખડીના એક ઉપર એક ચાર પાંચ ચર હોય છે; તેને “ ખટ મોગરો ” કહે છે જે ફૂલ એકલી પાંચ પાખડીનાં હોય છે તેને

“ મોગરો ” કહે છે બટ મોગરાનો વેલો લાભો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમ્મરપૂર હોયો વધે છે, પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાના ફલનો રંગ ધોળો હોય છે એનો વાસ મારો આવે છે એનું અતર નીકળે છે મોગરોઃ—મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે મોગરો (સં મલ્લિકા)ઃ—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્લ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને સુખરોગ, કોઠ, વિસ્ફોટક, કફ, વિષદોષ, પ્રશ્ન, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હ્રોગ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. બટ મોગરો (સં વૃતમલ્લિકા)ઃ—તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે, અને પ્રશ્ન, સુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે વનમોગરો (સં વાર્ષિકા)ઃ—શીતલ, હલ્લ, કડવી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા સુખરોગનો નાશ કરે છે એના તેલના પશુ એવાજ યુજ્ય છે. ઉપયોગ.—(૧) પીચોદી ખસી હોય તે ઉપરઃ—મોગરાના પાદડાનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ અને ભાત (૨) ગાર્લિલ્લીના પ્રદર ઉપરઃ—મોગરાના પાદડા, કુભારના ચાકની માટી, રીસા-ચણી, ધાવડીના ફૂલ, જેડ, રસાબ્જન, રાજા એમાથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૪૬૯. મોગલી એરડાઃ—(સં તિકનૈરડ) મોગલી એરડાનાં ઝાડ નાનાજ હોય છે એ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું હોયો વધે છે એના પાદડા આકારે એરડાના પાદડા જેવા પશુ તે કરતા નાના હોય છે એ વાડો કરવાને વાવે છે એનું લાકડું ધણુજ હલકું છે એ ઝાડને ચીક ધણો હોય છે એના દાતણથી દાત મજબૂત થાય છે એના બિયાનું તેલ કાઢે છે એના બિયાંઃ—ગમકળે અને પાકકળે ગુર, સિન્ગ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બુદ્ધ, અધપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાતિકારક છે, અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, હિષરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષ્મ તથા વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) ઉલટી અને લુલાખ બન્ને ઉપરઃ—મોગલી એરડાના મૂળ જાસમા કિવા મોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. (૨) કુંહિર ઉપર—મોગલી એરડાના મૂળ, આસુદરાનો અને હેરીના પાદડાનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુળીના બિયા ઘસી પાવા, અથવા મોગલી એરડાના મૂળ જાસમા વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવા. (૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—મોગલી એરડાનું દૂધ કાઢી હાથે ચોળી મદ્ર થાય એટલે ૪-૫ વાર દસ ઉપર ચોપડવું (૪) કુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટે—મોગલી એરડાના બિયાનું તેલ જેટલું ભુતું મળે તેટલું લઈ તેમાં રૂપી ધડી કરી બીજવવી, અને તે ધડી ક્ષતો ઉપર મૂકી તે ઉપર વારવાર તે તેલના ટીપા પાડતા રહેવું એ પ્રમાણે સવારે મૂંઢી ધડી સાંજે કાઢવી અને દરે નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વધુ રૂઝાઈ જશે. (૫) ગરમીની આંદીઆ, મધુ ઈત્યાદિને રૂઝ આપવા ઉપરઃ—મોગલી એરડાનો રસ લોખાડી તપી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી

તે મિત્રશુભા રસકપૂરનો ગાગડો ઘસી લેખ કરવા, એથી બે દિવસમાજ શુભ આવે છે. (૬) અંગમા મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર મુઠી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર.—અરીકાના પાણીપડ ચાંદીઓ ઘાઈ નાખવી અને મોગલી એરકાના ઝાડનો ગના ૨ ગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેખ કરવો. (૭) પેચીડ ઉપર.—મોગલી એરકાના મૂળ જાશના પાણીમા ઘસી તેમા થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવા (૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપર.—મોગલી એરકાના પાદકાનો પાણી નાખી ટાંકલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢગર મુઠી પાવાથી એક પહેરમા રોગ જાય છે (૯) દાતાનાં પેઠાં સુજે તે ઉપર—મોગલી એરકાનો રાતો રમ દિવસમા બે વાર સજ્જલા પેઠાને ચોપડવો. (૧૦) રક્તપિત્ત, (વાતરક્ત) ભગદર વગેરે ભારે ત્રણ ઉપર એરકાનું તેલ.—મોગલી એરકાનો ગલ કાઢી બાગિક વાટવો અને પાણીમા મેળવી તે વામણ દેવના ઉપર મુઠી પાણી બળી જાય ત્યા મુઠી કઢવણુ, એટલે તેલ ઉપર આવશે તે બાટલીમા ભરી રાખવું એ તેલમા ફની ઘડી બીજવી તે ત્રણ ઉપર મુઠી રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગ જન્ય વાગ ચોપડવું (૧૧) દંતરોગ ઉપર.—મોગલી એરકાની ડાળીઓનો રાતો રગનો રસ કાઢી તે ચાર પાચ વાગ ચોપડવો અથવા મોગલી એરકાના લીલા લાન્ડાથી દાંત ધમવા, એટલે દાંતના ગંગ શાંત થશે.

૪૭૦. મોથઃ—મં જલતુણુ, નાગરમુસ્તા મં લલવાળા હિં નાગરમોથઃ ઈં સાષપેગમુરોડડચ્.

ડાકના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના ડિવા વહેણાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે મોથના મૂળને “નાગરમોથ” કહે છે નાગરમોથનો આંધધામા અતિશય ઉપયોગ થાય છે એને મુગધી પદ્મથોમા પચુ નાખે છે મોથની મળીઓની ચટાઈઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને ‘ભદ્રમુસ્તા’ અથવા ‘ગાગેય’ કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમામાના વખતમા ચૌધાન નજ આવે છે અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે અને નાગરમોથ શુભમા મગખી છે ભદ્રમોથઃ—તુરી, કડ્ડી, શીતલ, પાચક, આહક, અમિદોષક, તીખી તથા ખાટી છે, અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃપાનો નાશ કરે છે, નાગરમોથઃ—તીખી, તુરી તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિમાર, અરૂચિ, તૃપા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રમોથઃ—તીખી, મુગધી, મેઘ, કાતિકર, શીતલ, છે અને કફ, પિત્ત, ત્રાસુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુમણુ, દાહ, આમ, શબ્દ, પગીનો તથા કડ્ડનો નાશ કરે છે. જલમોથઃ—કડ્ડી, તીખી, તુરી, કાતિકર, શીતલ તથા મેઘ છે, અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કફ, કાંઠ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) આધારીરી ઉપર.—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલા પાદકા ૩ લઈ હાથ ઉપર ચોળી મળજીત ચોળી કરી જેને આધારીરી થી હોય તેને બીતને ટેકણે બેસાડી, જે જાગમા વ્યથા હોય તે બાજુએ ભર

ઉપર જે મોટી શિંગ (નસ) હોય છે તે શિર ઉપર તે ચેપલી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે બંને દબ લગાવવી પડી તેને બાત અને દહી ખાવા આપી બે કલાક ઊંઘવાને કહેવું એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું (૨) સ્તનરોગ ઉપર—નાનીમોથ તથા કડવી જઠાવતી, એ બંને ગ્રાહ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઝોમામણુમાં વાડી લેવ કઠો એટલે મર્ચ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે (૩) હેડકી ઉપર—નાગર-મોથના બિયા લઈ તે આઠપટ પાણીમાં પલાળી રાખવા નગમ થાય એટલે કપ-કાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારવાર પ્રાશન કરવું (૪) આંખમાં ફુલાં, અંધારાં અને રત્તબંધાપણા ઉપર—ભદ્રમોથને બોક્કાના મૂતમાં બની અબળ કરવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાનો કાઢો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સત્રહણી ઉપર—નાગરમોથ, અતિવિષ, ખીલાં અને ઈંદ્રજવન ચૂર્ણ મધમાં પાવું (૭) કમળા ઉપર—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો (૮) અપરમાર ઉપર—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું (૯) પિત્તસખધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેડીમધ તથા કાળીદાસનો અદમશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો (૧૦) અપરમાર ઉપર—નાગરમોથન મૂળ ઉતાર બાળુના પુષ્પ નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવો (૧૧) કંઠજ્વર ઉપર—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુકનો કાઢો પાવો (૧૨) આમ અને રૂખા-ચુકત અતિસાર ઉપર—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ વીન ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું (૧૩) કંઠ અને ઉચરસ ઉપર—નાગરમોથ અને લીડીપીપરનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર—નાગરમોથ, રતાદળી, સુક, કાળાવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડનો કાઢો પાવો

૪૭૧ મોરવેલ—સં મૂર્વા મં મોરવેલ, મુકુરશી હિં મુરચ્છાર, મોરવેલી. કાન્યં મોરહરી. બં મુવા, મુર્મા, મુરહર કં સૌગવલી. સૈં માગા-યા (આ), મચેટ તાં મરેલ. ઇં મોરિદહેપ લાં કિલમેદીસ દાપલોવા મોરવેલ એ વેલો છે ચોમાસામાં એ વેલો જગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવાં પાતળા અને બે આગળ પહોળા તથા માત આગળ લાંબાં હોય છે. દરેક પાદડા ઉપર ત્રણ રેવાઓ દેખાય છે છેડે એ પાદડા બારિક હોય છે. એ પાદડા તીખા હોય છે *મોરવેલો:— કડવી,

* મં પટેળ પોતાના નિષ્કટમાં મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમાં લખે છે કે, “ મોરવેલીના પાદડા પીણ (જળ, જળ) નાં પાદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીના પાદડા ત્રિદળ હોય એનાં પાદડાં અને ફૂલ મીઠા હોય છે એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાદડા જેવાં મીઠાં છે તેવાજ તે રિન્ગ્મ (ચિકણી) પણ છે. ” મં દત્તરામજી ચોખા એવું મુજ્જ-સત્તી નામ જુલ્હીપીણી આપી સ્વરૂપ બતાવે છે કે, “ આ મુજ્જરામજીનાં કાંચાં લાંબા અને મોટા પાદડાંવાળાં હોય છે. એનો રસ સીકેલો હોય; તથા પાદડાં

તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, યુર, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે, અને ત્રિદોષ, કોઠ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલ્લી, જ્વર, મુખગોષ, બ્રમ, કફ, તૃષ્ણ, હ્રદયોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે એના કાંઠા—કૃમિ, તૃમિક્રીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે દ્વીર મોરવેલ—મધુર, તુરી, તૃષ્ણ તથા બળકર છે, અને દાહ, જ્વર, તૃષ્ણ, કફ તથા પિત્તની નાશક છે એની ભાજી—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબદ્ધક, વાતકર તથા રક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે લેધુ મોરવેલ—હલ્લ હોષ સમ્રહણી, વાયુ તથા યુદ્ધમની નાશક છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાંદીઆ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર—મોરવેલના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨) વાસુ ઉપર—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો, અને મોરવેલનો રસ મરીતુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩) નળખંધ વાયુ, શરદી, ખરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૪૨. મોરશિખા—સ૦ મયૂરશિખા, બહિચૂડા મ૦ મણુસારશિખા, મોરગેડ, મયૂરશિખા, હિ૦ મોરશીખા, લાલમુર્ગા ક૦ મયૂરશીખે શ૦ અસનાન અસલાન. લા૦ સિલોમિયા કિરટાટા

એ ઝાડ એક વેતલાર ઉચા વધે છે એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોગ આવે છે મયૂરશિખા—ગમકાળે સ્વાદુ, વસ્તકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે, અને મૂત્રકૃન્ન, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર—મોરશિખાના મૂળ એખાના ધોવરામણમા વાટી પાવો

૪૪૩. મોરસ—મોરમના ઝાડ નાના હોષ જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે તેને ખારીક ડાગરના જેવા પાદડા હોય છે. એનો રંગ કિચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની એવા ચિત્ર વિચિત્ર હોય છે એ ભાજીનુ દીટકું મીઠુલ્લુ હોવાથી તેના ઉપરના ખારીક પાદડા કાઢી લઈ તેનુ શાક કરે છે અને દીટડા નાખી દે છે એનુ રામતુ, લાખરી, લજ્યા વગેરે થાય છે આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસ કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાષ્ઠક ખારી લાગે છે મોરસના શાકમા પુષ્કળ કુચળા અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે મોરસનુ શાક પશુ સારે થાય છે

૪૪૪. મોરસકાંઠો—આ નામના ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ધણા થાય છે એ ઝાડ એક હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા બારિક હોય છે. એના બોથમા કુચળાના જેવા કદ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ફાલેરા અને પેટપીડ ઉપર—મોરસકાંઠા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાજ મગવેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પાવો અથવા એમાજ કિચિત્ શુદ્ધ કરેલા ઝેરકાચલાના બિયા અને કાચકાના બિયા ધસી પાવો

૪૪૫. મોહડી ઘોટ—આ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા ધણા

ચિત્રા હોય છે યુષ્ણ રેચક, ભારે, સ્વાદુ, કડવી. પ્રયોગમા એની જડ અને પાદડા લેવા માત્રા ૨ માસાની છે "

મોટા હોતા નથી. એની અદરની જાલ ધોળા અને તુરી લાગે છે ઉપચોગ—
(૧) ઉવરસ ઉપર—મોહડી ધોટની જાલ ધસીને પાવી અથવા જાલનો રસ
ધસીને પાવો

૪૭૬. મહાંદ—આ કદ દક્ષિણ કોકળમાં પ્રસિદ્ધ છે ધણીજ કગાલ
લોક એને ખાય છે એનો વેલો નવ દસ વર્ષ ટકી શકે છે. એના પાદડા
કપાસના પાદડા જેવા અને કિચિત્ લાળા હોય છે ઉપચોગ—(૧) સપના
વિષ ઉપર—આ કાદો ખવરાવવો

૪૭૭. રગતરોહિડો—સં ૨૬૨૦ રકતરોહીતક. મં ૨૬૨૦ રોહી—અ હિં ૦ રોહી.
કુટશાસ્ત્રી કં મુળ મુત્તલગ્ન. લાં ૨૬૨૦ આડ્યુ લેટા બં ૨૬૨૦

આ ઝાડ ધણીજ મોટું થાય છે એના પાદડા ગુદીના પાદડા જેવા હોય
છે એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટા જોળ અને ગાતા રમના ફળ આવે છે એ
ઝાડ કુચરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે રગતરોહિડો—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો
તથા શીતલ છે, અને ટૂંચ, વણુ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ
કરે છે સફેત રોહિડાના ગુણ એવાજ છે ઉપચોગ—(૧) બરોળ વગેરે
ઉપર—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોચરમાં પ્રાચીન કરવો, એથી
પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કુમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે (૨)
જાતીમાં દુખતું હોય અગર જાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય
તે ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાળ ઘીમાં આપવું (૩) સ્વેત મદર
ઉપર—રગતરોહિડાના મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો (૪) રોહિટારિષ્ટ—
રગતરોહિડાની જાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાડી તેમાં ૪૦૬૬ તોલા પાણી
નાખી, એથો જાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, જાળી ઠડો થયા
પછી તેમાં જોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીના ફૂલ ૬૪ તોલા, પચ્ચંકાલ
(લીડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, મુક) ૨૦ તોલા, ત્રિજત (તજ,
તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળા ૧૨ તોલા એ સર્વ તે કાદમાં
મેળવી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોડાને બંધ કરી એક મહીના સુધી
એમને એમ રાખી પછી મ્હોડું છોડવું આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, ગંઝલસી,
પાક, હંડોગ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોલ, અરૂચ અને સોળ દર થાય છે (૫)
માર પડવાથી બચાઈ ગયેલા લોહી ઉપર—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાળ
ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ધસી લેવું કરવો

૪૭૮. રતનજેત (જસુદી)—સં ૭૫૫ મં ૭૫૫ જસવદ. હિં ૦
એડકુલ, ગુડહર. કં દામનલ, દાચાલ. તાં ૩૫૨૦. તૈં ૬૫૨૦. તું
દામનપુ મલાં એ પદ્ધતિ. ગાં ૬૫૨૦ દામનેકુલ. ઇં ૭૫૨૦ શુદ્ધાવર લાં
હિંબિરરોહી, સાર્ધનેસિન્

આ ઝાડ સુમારે માથોડું હોય વધે છે જસુદીમાં ધોળા, ચતી, બજવી
એવી ધણી (લગભગ ૧૮) જાત છે, પરંતુ ધોળા જસુદી અત્યંત અશુદ્ધ છે.
ચતી જસુદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી ઘીથી કાપવાથી

અદરથી લોકો જેવું રાત્રી પાણી નીકળે છે જસુદી—તીખી, શીનલ, કિચિત્તુ ઉજ્જુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સ્વપ્નની આગવના કરવાને થોડા ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, આલક, કેરુ, ધૂમ્ર તથા ઉલટીને કરનારી છે, અને દાહ, અર્શ, ધાતુ-રોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇન્દ્રિયભેદ નાશ કરે છે એનાં ફૂલ:—આહન, લલુ, કેકયા અને કેશને વધારનારા છે ઉપયોગ.—(૧) વાચુના ગોળા ઉપર—જસુદીના પાદડાનો રસ મરોહ નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવે (૨) પિત્ત-શામન થવા ઉપર—ધોળી જસુદીના પાદડાનો રસ માકર નાખી પાવે. (૩) ગર્ભધારણ માટે—ધોળી જસુદીના મૂળ એકવર્ણી આયના દૂધમાં ધરી, તેમાં બીજોરાના બિયા બારીક વાટી નાખવા અને તે ઋતુકાળે પાવા. (૪) ગર્ભશ્લાય થવાની ટેવ હોય તે ઉપર—ધોળી જસુદીના મૂળ, કુલ્પારના ધરની અને ચાકડાની માટી અને ગોપીચન્દ્ર દૂધમાં ધરી પાત્ર (૫) ટાલ પડે તે ઉપર—જસુદીના ફૂલ અગર પાદડા ત્યાં ચાળવા. (૬) પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર—ધોળી જસુદીની ૪-૫ કળીઓ લીધા તળી સાકર સાથે સવારે અને સંધ્યાકાળે ખાવી અને ઉપર ગાયત્રી નાલુ દૂધ માત્ર દિવસ પાત્ર (૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તઘાતિસાર ઉપર—ધોળી જસુદીની કળીઓ લીધા તળી માકર અને નાગકેસર નાખી, લીધા ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—ધોળી જસુદીના મૂળ તથા ગોમે-ડીના મૂળ એ બન્ને મૂળ સમભાગે ગાયના લીધા ધરી પાવા. (૯) પ્રદર, ધાતુ-વિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદ્રવ અને પ્રમેહ ઉપર—ધોળી જસુદીના મૂળ ગાયના તાળ દૂધમાં ધરી અદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને માળે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવા અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉજ્જુ પદાર્થ વર્જન કરવા આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦) ઉદકમેહ ઉપર—જસુદીના પાદડા અથવા ફૂલ માકર માથે ખાવા (૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર—ધોળી જસુદીના મૂળ, કેમળકદ, ધોળી નીમળતુ કદ અથવા બલ, એની ૬ માસા વચ્ચેના બૂટી રોજ મવાગ સાજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૧૨) ખાલતોડા (રૂંતોડીયાં) યુમડાં ન થવા માટે—મરોહ જસુદીની કળીઓ ૫ સાકર સાથે ચોદ દિવસ ખાવી.

૪૪૮. રતાળુ—સં ૦ ગતાલુ, પિડાલુ હિં ૦ રતાળુ, પિડાળુ, કાફુ, શક-રકદી. બં ૦ લાલપિડાલુ, ગોલબાલુ, ચુવરીઆલુ, મં ૦ ગતાળે, મોડ રતાળે કં ૦ કેપિનહેડલ, વિલ્લપહેડલ. તૈં ૦ ચિરગેડુ તાં ૦ ચામરકોલ્લ ઇં ૦ ચિવટપાટડા લાં ૦ ખટાટામ્ એસ્ કપુલેટસ્ શાં ૦ જરદાકુલાહોરી

આ કદ બધું ભાગે હિન્દુસ્તાનમાં સર્વે દેશોએ થાય છે તેમાં ધોળી અને ગતી એની બે જાત છે ગતી જાત મીઠી છે રતાળુની પુરીઓ, લજ્જા, ખીર, શાક, કર્જ ઈત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે ઉપવાસના દિવસે તેના ફલાહારમાં ઉપયોગ થાય છે રતાળુ મીઠુ અને જૂખ્યાને બળપ્રદ છે તથા વાતુલ છે ગતા-ળુનાં વેનાના પાદડાનું શાક પણ થાય છે શાક કરતાં પહેલાં પાદડા પ્રથમ તવા

ઉપર સેવા ધોણું રતાણું—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સતર્પણ તથા યુર છે, અને સત્કૃત્ય, પ્રમેહ, દાહ તથા ગોપના નાશ કરે છે. રાતું રતાણું—મધુર, શીત, ખાકું, વૃષ્ય, બળકર, યુર તથા પૌષ્ટિક છે અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર—રતાણુના વેશાના પાદડા વાટી દશ ઉપર ચોપડવા, અથવા મુકાએલુ રતાણુ ધરી ચોપડવું

૪૮૦. રતાદળી—મ ૦ મ ૦ તૈ ૦ ક ૦ રક્તચદન. હિ ૦ લાલચદન. કા ૦ સદલેશુર્ષ મ ૦ સદલેશ્વર મ ૦ રેડમેન્ડલ ઉ ૦ શા ૦ ટેરાકાર્પસમુદલેશ

રતાદળીના ઝાડ કારવાર, મ્હેસુર, વાવણકોર અને મલખાર પ્રાતમા થાય છે. જેવા ધોળા ચદનના ઝાડ થાય છે તેવાજ રક્તચદનના ઝાડ પણ થાય છે એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવા હોય છે રતાદળીના લાકડાની રમવાની યીને વગેરે અને છે રતાદળી શીતલ છે ઔષધોમા લેપ કરવાના કારણે એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે રક્તચદન—અતિ શીતલ, કડવું, યુર, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે, અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલ્લટી, આતિ, તૃષા, દાહ, વજી, કૃમિ વિષ, વ્યગ, ભૂતઆધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉષ્મ તથા ગણમઆધાનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) હુડકી ઉપર—ઓના દૂધમા રતાદળી ધસી કિચિત્ત ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાત્ર, ટિવા પાણીમા મેળવી તેનું નરત્ત આપવું. (૨) અગ ઉપર અમિએ દાઝ્યા જેવા ફોદલા થાય તે ઉપર—રતાદળી, મજી, કડવા લીંબડાના પાદડા એ મવનો દૂધ, માખણ અગ્ર કડા પાણીમા વાટી લેપ કરવાં (૩) તાડલ્યપિટકા ઉપરઃ—રક્તચદન અને હજાદ બેસના દૂધમા વાટી લેપ કરવા (૪) અમિદગ્ધ (દાઝેલા) મજી ઉપરઃ—રક્તચદન, વશલેચન, પાંદડી, ગેર તથા મગાનુ ચુર્ણ વીમા મેળવીને લેપ કરવાં (૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર—રતાદળી અને સમુદ્ર-ફળ પાણીમા ધસી પાત્ર. (૬) દાહરોગ ઉપર—સાન માસા રતાદળી ચોખાના ધોવરામણુમા સાકર નાખી ખવગવવી. (૭) બાળકોના અગ ઉપર ફોદલી-ઓ નીકળે તે ઉપર—રતાદળી ધસી લેપ કરવો (૮) અસ્થવા ઉપર—રતાદળી, ગોપીચદન અને જેડ કડા પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૯) મધુર તાવ ઉપર.—રતાદળી, વાળો, ધાણુ, કળાવાળો, પિત્તપાપડા, તાજરોથ અને મુડ એ દરેક અડધો અડધો તેલો લઈ તેનો ત્રાટા કરી પાત્રો (૧૦) ક્ષિત્ત, કંદુચર, દાહ, તૃષા, અમિમાંધ અને ઉલ્લટી ઉપર—રતાદળી, પલ્લક, ધાણુ, ગળો અને લીંબડાની છાલનો (નરેડ અડધા અડધા તેલનો) કાઠો કરી પાત્ર

૪૮૧. રત્નચુન્ન (વાલ)—(મ ૦ મ ૦ રત્નચુન્ન) આ ઝાડ લીંબડાના ઝાડ જેવા દેખાય છે, પરંતુ તેના પાદડા કાષ્ઠક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે આ ચુન્ન અથવા વાલ નોલામા ૮૦ મસાય છે. મુખ્ય લગ્ન સોનુ રૂપે ભોખવામા એનો ઉપયોગ થાય છે

૪૮૨. રાઠ—સ ૦ રાજિક. મ ૦ મોહરી હિ ૦ ગદ' બ' ૦ આરિષા. ક ૦ સાસીરાધ તૈ ૦ બજીલુ. અ ૦ ખરદલ. હિ ૦ મગડમીડમ્ લાળ સિનાપિસ નામઆ

રાષ્ટ્રના છેડા સુધારે હાયમર ઉચાઠના હોય છે. એ છેડાના પાદડાનું શ્વાક થાય છે. એ બાજુ ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે રાષ્ટ્રમાં ધોળા અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે રાતી કરતા ધોળા રાષ્ટ્ર મોટી હોય છે રાષ્ટ્રના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે, માટે તેનો વેપારીઓ રાષ્ટ્રમાં કદિ કદિ મેળ કરી દે છે રાષ્ટ્રને પીળાં ફૂલ આવે છે એની શીંગા તસુ દોઢ તસુ લખાઈની હોય છે, તેમાં રાષ્ટ્ર હોય છે રાષ્ટ્રનો બુકા કરી તેમાં વાટેલુ મીઠું નાખી અને તેમાં લીથુનો ગસ નાખી ગોળા કરી રાષ્ટ્રે છે, અને જ્યારે ચટણી, રાષ્ટ્રતા અથવા શાક કરવા હોય ત્યારે તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે રાષ્ટ્રનો અથાણા તથા રસો-ઈમાં વધારના કામમાં અને સ્વયં પાકમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે રાતી તથા ધોળી રાષ્ટ્ર:—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાયુ, પ્લીહા, ગુદ્મ, કફ, શ્ળા, વજ્ર, કૃમિ, કડું તથા કોઠની નાશક છે કાળી રાષ્ટ્ર—ગુણ ઉપગ પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે રાષ્ટ્રનાં પાંદડાંનું શ્વાક:—તીખુ, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રચિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંકરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે:—એક ચમચો રાષ્ટ્રનો લોટ પાણીમાં નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે (૨) વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:—રાષ્ટ્રનું પોટીમ કરી બાંધવું અથવા પ્લાસ્ટર મારવું (૩) પેટ પીડ અને અશુભ ઉપર—ગાંધનું ૩ માંમા ચૂર્ણ પાણીના ઘુટડા સાથે પાવું (૪) શરદી ફરે થવા માટે:—રાષ્ટ્ર મધમાં મેળવી પાવી શરદીથી પગ વગેરે દડા થઈ જાય તો રાષ્ટ્રનો પગ ઉપગ લેખ કરવા (૫) કબ્જા ઉપર—જેતુનના * તેલમાં રાષ્ટ્ર વાટી કબ્જા ઉપર ચોપડવી (૬) બરોળ અને ચક્ર ઉપર—સિંધવ અને ગદા મમલાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી (૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર—ગાંધના પાદડાનો થોડો અગરસ મ્હોડું ઉચ્ચ કરી તાળવં ચોપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે (૮) શુભ ગર્ભ બહાર પડવા માટે:—રાષ્ટ્ર અને હિંગનું ૩ માંમા ચૂર્ણ કાળમાં આપવું. (૯) અર્ધાંગ વાસુ ઉપર:—રાષ્ટ્રનું તેલ ચોપડવું (૧૦) નળવિકાર ઉપર—ત્રણ માંમા રાષ્ટ્ર લઈ તેમાં થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં મેળવી

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે એ જેતુન (અંબ જીવન) નામના ઝાડનાં બીયામાંથી કઢારે છે જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં થાય છે એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે એથીજ એના બીયાની માળાઓ (તરખી) સુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના ઈળીયાની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ધરી નાખવાથી તેમાં આરપાર કાણ પાડી શકાય છે હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામાં ગરમ અને રક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ એરડતેલ અને માત્ર ૧ તોલાની બતાવે છે જેતુન—શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરતો, મૂત્રલ, દાતના પેદાને બળ આપનાર અને પ્રગ્ને લાવનાર છે એ પથરીનો નાશ કરે છે.

મળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું (૧૧) કામખંડરી x (પાંખલાઈ) ઉપર:—રાધ અને કાચ એટલે વાટી તેની લુગદી ઉપર બાધવી એટલે કામખંડરી જલદી ફૂટશે. (૧૨) સોજા ઉપર—સચળ અને રાધ એકજ વાટી લેપ કરવા.

૪૮૩. રોકાડીયા (રાજગરો કોડીયા):—મં ૦ મુગાક્ષી. હિં ૦ સધિની મં ૦ સેદાડ, ડુદ. કં ૦ વાલુક મેક્રે

કોડીયાના વેશા પ્રમાણેજ રોકાડીયાના વેશા થાય છે રોકાડીયામા મીઠા અને કડવા એવી બે જાત થાય છે માધારણુ રોકાડીયા નાળાએજ જેવડા મોટા થાય છે રોકાડીયા ખાવાથી મીઠા લાગે છે કોષ કોષ એના કેળા પ્રમાણે સિખરણુ કરી ખાય છે રોકાડીયા ઉપજુ હોવાને લીધે ઘણા ખાવામા આવે તો વિદ્વતિ કરે છે રોકાડીયાં:—લણુ, ત્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અમિદીપક, તીખા, પિત્તકર, કડવા, પાક વખતે ખાટા, ખારા અને રૂચિકર છે, અને કષ, વાકુ, અરુચિ તથા જડચતો નાશ કરે છે ઉપયોગ—મૂત્રકૂટ્છ ઉપર:—રોકાડીયાનાં બિયા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા રતાદળી ધસી પાતી

૪૮૪. રાજગરો:—સં ૦ મં ૦ રાજગિરા હિં ૦ કલ્યાપાસ. કં ૦ રાજગિરી. ફાં ૦ અગ્રોજા અં ૦ હમાહમ લાં ૦ એમેરેથમ પેનિકુલેટસુ

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમા થાય છે એના છોડ કમરપૂર ઉચા વધે છે એને ઘણા સુદર રાતા મખમલ જેવા ફૂલ આવે છે. એના બિયાને રાજગરો કહે છે રાજગરોના ૨૫ ધોળા હોય છે કાળા રંગના રાજગરો પશુ થાય છે રાજગરોના ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામા ઉપયોગ કરે છે રાજગરો એકલો કોષ વાવવું નથી બીજાં ધાન્યો બેગે થોડા વાવે છે રાજગરોના પાદડાનું શાક થાય છે રાજગરોનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે રાજગરો:—ગુર, કંકર તથા સારક છે, અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્ય, મલાવજ્જક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્તનાશક છે મોટા રાજગરો:—આંતિ ગુર, પથ્ય, મારક, મલાવજ્જક, આંતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે અને પિત્તનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ખાકુક એક પ્રકારનું ગુમક) જલદી ફૂટવા માટે—રાજગરોનું દીડું ધસી ચોપડવું

૪૮૫. રાજહંસ:—આ જાડ નાના અને ભોય બરાબર થાય છે એ જાડ પડતગ જમીનમા અને જૂતી બીતો ઉપર પશુ થાય છે એના પાદડા બારિક અને જોડાયલા હોય છે એને ગતા રંગના બારિક ફૂલ આવે છે એ જાડને બારિક શીંગા આવે છે તેમા તેના બિયા હોય છે ઉપયોગ:—(૧) નાનાં બાળકોની ઉંઘરસ ઉપર:—રાજહંસના પાદડા ખાવાના પાનમા ઘાલી શકિત પ્રમાણે ખાવા આપવા. (૨) હરતાડીના ત્રિષ ઉપર:—રાજહંસના પાદડાને ૨૫ કાદી પાવે (૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:—રાજહંસના પાદડા સુકવી તેની ખીર માચના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી એથી નવું દૂધ આવે છે.

x કહે છે કે “ જોળ ગુમથ ને વાટી ગાઈ, એને શુ કરશે બાળલાઈ ” આ પ્રયોગ પાણી નાખી ગ્રમ કરી લેપ કરવાનો છે એનો અર્થ અનુભવ લીધેલો છે.

૪૮૬ રાતી રિંગણી—(મં. ખરૂં વાંચે, તાખડી રીંગણી.) આ જાડ ચિરમોટ જેવા થાય છે, પરંતુ પાંદડા બાગિક હોય છે રિંગણીનું અને એનું કંઈ અળતાપણું નથી એને સુદર ધન્ડવરણા જેવા રાતા ફળ આવે છે તે ઉપર ખાતળી કુમળીના જેવી જાલ હોઈ અદર વતાક જેવા ગર્ભ અને બિયા હોય છે. કિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાંજ આ જાણનો બહુધા ખપ થાય છે.

૪૮૭. રાતી પીંજીડી:—સં. કાલદળી. મં. લલુરકત કાવળી, કાકમારી, કુકડી. કં. કિરિયકાએરેડે હિં. ગુ. કાકમારી, કાકકલ. લાં. એન્કલેપિઅસ કુરાસેવિકા.

કાકમારી (રાતી પીંજીડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોકણમાં થાય છે એનાં ફળ બીજીઆ રંગના હોઇ નાની દાણ જેવડા હોય છે એ એક ડીટડામાં બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ બીજ હોય છે આ વનસ્પતિ ધણીજ ઝેરી છે કાકમારીના ફળના રંગમાં લુબ્ધ થઇ કાગડા તે ફળ ખાવા બળ છે, પરંતુ તેને ઝર ચડી તે મરે છે એથી એ વેલાનું કાકમારી એ નામ પડેલું છે એના બીજ ધણી કડવા હોઇ કૃમિનાશક છે રાતી પીંજીડી:—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રૂચિકર છે એ વાતરોપનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ (અકાળે ફેલ ધાળા થવાનો રોગ) ને અટકાવનારી છે.

૪૮૮. રાતું કોળું—(સં. મહામધુકલા મં. ભોપળા તાખડા.) રાતા કોળાના વેલા ધણીજ લાંબા વધે છે એને પીળા ફલ આવે છે એ વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળું આશરે પદર ગેર હોય છે એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અદરથી રાતો હોય છે આ કોળું પૌષ્ટિક છે આ બાજીને ખાય છે એનું શાક, લલચો, લજીઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ અને છે રાતું કોળાના વેલા:—મધુર, શીતલ રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને દાહ, ગરમ, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે કુમળા ફળ—અનિ મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીયકાંક તથા બલપ્રદ છે અને અમ તથા બ્રાહ્મિનો નાશ કરે છે પાકાં ફળ—કંઠ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ—રાતા કોળાના બીજને જોલી કાઢી લીધા શેકી સાકરના પાકમાં નાખી નેના સુદર લાડુ વાળવા એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે (૨) વીંછીના દશ ઉપર—રાતા કોળાનું દોટકું ધરી ચોપડુ (૩) ઉદરના વિષ ઉપર—કાળા કાળાનું દોટકું ધરી ચોપડુ.

૪૮૯. રાત (જાડી કે વન)—તુલસી—મં. વૈજયંતી, બર્ગં મં. રાત તુલસ, કાગી બામરી, વૈજયંતી તુલસ હિં. બામરી, વન તુલસી કં. કાડ-તુલસી લાં. એસિમ્મ ફેનમ.

જેવા તુલસીના ઝાડો હોય છે તેવાજ રાતતુલસીના ઝાડ હોય છે રાતતુલસીના પાંદડા તુલસીના પાંદડા કરતા મોટા હોય છે એનો વામ માત્ર આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોગ પણ મોટા આવે છે રાતતુલસીના બિયા કાળા રંગના અને

કિંચિત્ સંતાં તથા ખસખમના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે રાનતુલસી —ઉષ્ણ, સુગંધિયાળી તથા તીખી છે, અને પિસાયબાધ, ઉલ્કરી, વાયુ, તલ્લેષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) રાત્રા આમાંસ ઉપર —રાનતુલસીના બિયા ૬૫ પાણીમા પલાળી રાખી તેમા ખાડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવા. (૨) બાળકોની ઉલ્કરી ઉપર:—રાનતુલસીનો સ્પ પાવો. (૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:—રાનતુલસીના બિયા રાત્રે ૬૫ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા મામનુ નાણુ દૂધ પાણેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ધાવતા લાકડીથી હલ્કવી પીવું (૪) શ્વેત ઉપર:—રાનતુલસી અને રાનતલના મૂળ મામના દૂધમા ક્ષતી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય અલ્પણી, ધર્ષ અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. (૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:—રાનતુલસીના બિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઝોધમી છઠ્ઠ ૪ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમાં પાવું (૬) મૂત્રાધાત ઉપર —રાત્રે ૬૫ પાણીમા રાનતુલસીના બિયા પલાળી ગાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા.

૪૯૦. રાનપેટારી (જંગલી કાંચસી) —આ ઝાડ વગડાઉ છે એની ઉચ્ચાઇ સુમારે બે ત્રણ માથોડા હોય છે એના પાદડા હલેળી જેવડા મોટા હોઇ આકારમા પેટારી (કાગસી) ના પાદડા જેવાજ હોય છે એ ઝાડની કુમળી જાલ કાચળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેવી છે

૪૯૧. રાનમોગરો —સં માધવી, ૧૫સતી મં કુસર-રી શું ચિખલીયો હિં વલ તાં કંટું મલ્લિગે તૈં અક્રિમલ્લે તું એક્રોલી મલાં કટ્ટ મલ્લિકા કં કાડ મલ્લિકે, કાડ ઇચ્વતિગે લાં જ્વરિમનમ્ આશ્વસ્તિદ્વિમન

* રાનમોગના પેલાને 'કન્નૂરી મોગરો' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે એના પાદડા મોટા હોય છે, તથા ફૂલો પોળા-ગુઝ હોઇ જ્વળના ફૂલો ટરતા મોટા હોય છે એ વેલી જગલમા બહુી થાય છે ફૂલોનો બહાર વમતકતુમા હોય છે. એ ફૂલો ખાલે એટલે એનો ચારે નરક મંત્ર સુવાસ આવે છે. રાનમોગરો:—તીખો, કડવા, તુગે, મદગધિ, મધુર, થીતલ તથા લઘુ છે, અને પિત, કાસ,

* યદ્યપિ આડી મં પદ્મએ કન્નૂરી મોગરો અને રાન મોગરો એકજ માન્યા છે, પરંતુ તેમણે પોતાના નિવટમા એ બન્નેને જુદા બતાવતા ત્રીપણીમાં લખ્યું છે કે, “કન્નૂરી મોગરો આ એક રાન મોગરીના (કુસરીનો) બેદ છે. એના ફૂલ ગન મોગરીના ફૂલો કરતા મોટા હોઈ ગોળ હોય છે” વળી આ નિવટમા તેમણે ગન મોગરાનું સસ્ત્ર નામ વાર્ષિકી કહી, કન્નૂરી મોગરાને સં કન્નૂરી મલ્લિકા. મં કન્નૂરમોગરા શું કન્નૂરી મોગરો હિં કન્નૂરી મોતીયા. ૦૦ કન્નૂરી મલ્લિકે મલાં કન્નુ, કડના, કડકતિમુલ્લા તૈં કન્નુચુજરી. તું બોડ્ડુમલ્લિકે લાં જ્વરિમનમ્ હર્ષુટમ્ એ નામે આપેલા છે વળી મધુમાધવી એથી પણ જુદી ગણી છે.

ત્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપચોગ.—(૧) આબોહ ટળી હોય તો:—રાનમોગરાના પાદડાના બે પૈસાભાર રસમા તેટલુ જ લી નાખી ત્રણ દિવસ પાવુ (૨) કંદુ વિકારે આળકતે વાયગમન થાય તો:—રાનમોગરાના પાદડા સાત લઈ તેમા મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની જાલ ૪ માસા અને ગાતી હસાણીની જાલ ચાર માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ૬૫ પાણીમા વાટવુ અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાઁ પાવાથી ઉલટી કિવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે (૩) આળકેના કંદુવિકાર ઉપર—રાનમોગરાનું પાદડું અંતુ, રાતા અમથીયાના પાદડા અંતુ અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવા, તેમા અડ-દની ઘણ જેટલો ફક્ષાયેલો ટકણુખાર અને રસ જેટલુ જ મધ નાખી ચાટણુ કરી આપવુ

૪૬૨. રાનભીડા:—સં વનભિડીતક લાં યુરેનાકિબેટા.) એમા જે ત્રણ જાત છે એકના ઝાડ માથોડું ઉચા વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉચા વધતા નથી રાનભીડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે એ ઝાડને જે બીડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઈ કોઈ શાક કરે છે, અને જીના થયા પછી અદરના દાણાની કઠી કરે છે એ ઝાડ સુકની તે ઉતરની જાલ કાઢી પછી ખાડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુજતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે એ ઝાડનું સત્વ પણુ કોઈ કાઢે છે એ ઝાડના મૂળ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોમાંતક, કનાઈક, વેંશુલી, સાવ-તવાડી વગેરે રથળે એના મૂળ છુદી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જડા અને ચીકણો હોય છે એનો રંગ કરવાની રીત:—ભીડાની બાગિક બુકી અને રગ એમા નાખી છુટે છે એ રગને અત્રક કહે છે ઉપચોગ:—(૧) ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે—રાનભીડાના મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પાંચેર દ્વિમા નાખી પાવુ (૨) પ્રમેહ અને ઘાતુવિકાર ઉપર:—રાનભીડાના મૂળ દ્વિમા ઘસી લી અને સાકર નાખી પાવા અથવા રાનભીડાના મૂળ, લીલા ગોખરૂ અને ઘોળી જાણુદીના મૂળ એ દરેકનો એકેક તોલા રસ કાઢી તેમાં મરવાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમા એક તોલા મધ અને સાકર નાખી પાવુ એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મરી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ઘાતુ-વિકાર નાશ થાય છે

૪૬૩. રામફળ —એ ઝાડ ઘણાજ ઉચા વધે છે એના પાદડા અશોકના પાદડા જેવા લાંબા હોય છે એની જાયા ઠંડી હોય છે રામફળ એ મોટા અને તેનો રંગ રાતો હોય છે એના બિયા સીતાફળીના બિયા જેવા હોય છે એ ફળ સીતાફળ જેટલા ઠંડા નથી એનું લાકડું ધમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી. રામફળ —વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફર, ખાદુ તથા ઉલટીને અહિતકરક છે, અને દાહ, પિત્ત, તૃપ્ત, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે

૪૬૪. રામબાણ (પાનબાજરીયું) —સં અપર્વદડ મં રામબાણુ-

હિં ૦ તૈં રામચર. કં રામસપુ, મગ્ગોલુ લાં મેખેમમર

વહેળામા કિંવા જળાશયમા દીયણુભગ પાણીમા પાનનાં ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીનાં છોડ જેવા માથોડું ઉચ્ચાઈનાં આ છોડ થાય છે એના પાદડા બાજરીનાં પાદડા જેવા થાય છે બાજરીની માફક એને બાજરીઆ આવે છે તેને પાનબાજરીયું કહે છે અગાઉ એ પાનબાજરીયું મુકવી તે ઉપરનું ૩ ચક્રમક સળગાવવા ઉપયોગમા લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆ તેલમા બેળા સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે મોટું પાનબાજરીયું—મધુગ, કડવું, ઉષ્ણ, કિચિત વાતુલ, બલકગ તથા વીર્યપ્રદ છે, અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, આતિ તથા મદ્યનાશ કરે છે લઘુ રામબાણુ એને મં “અપર્વદડ” અને મં “વાટોળા (મોળ) લવ્હા” એમ કહે છે ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિચિત ઉષ્ણ, રૂચિકર, ગ્મ વખતે ખાટું, તુર તથા પિત્તલ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર—પાનબાજરીઆની ગખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભગદ આવે છે (૨) ભગદર ઉપર—પાનબાજરીઆમાંનું ૩ છિદ્રમા નિત્ય ભગતા જણુ એટલે જલદી ગુણુ આવે છે.

૪૬૫. રામેકા —(સં દન્ધરૂઢા મં ગમેકા કં કુઠરૂઢા લાં નીડી-આડીકુસા) એના પાદડા તથા ચાગ આગળ લાખા હોય છે, પરંતુ તેટલા પહેળા હોતા નથી. એ ઝાડ લણાજ મોટા થાય છે એને મીઠા અને ઘોળા ફૂલ આવે છે એનો રસ આખોને લાગે તો લણુ નુકસાન થાય છે માટે આ રસ આખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુગરાળ પ્રદેશમા વણુ થાય છે એના કાકડાની રાખથી દાત પડે છે એમ કહેવાય છે એ ચણુ ગરમ છે

૪૬૬. રાયઆમળી —(ખાટી આમલી)—સં લવલી. મં રાયઆવળી, કાયઆવળા, હિ હરકરૈવડી. મં નોપાડ—સ, લોઆપાડ લાં દિલ્યાલસ ડિરિટકમ્, સામકોડિનિટકા

આ ઝાડને “હરપરેવડી” પણ કહે છે આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટા થાય છે એના પાદડા ગરમાળાના પાદડા જેવા અને લાખા હોય છે એ ઝાડમા અમ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે એનું અથાણુ પણ કરે છે. રાયઆમળી.—તુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રૂઢ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુખધિવાળી છે, અને કિચિત મધુગ છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અશ્મતો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) જીલ્લાખ થવા માટે:—રાયઆમળીની જાલનો રસમાં મરીની જુકી, પાંચ લવચ અને બીલી વાટી તે રસ પાવે. છતાર લી અને ભાત. (૨) આંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:—રાયઆમળીના પાદડાનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમા લી અને મરીની જુકી નાખી સાદી રીતે કઢવી તેનો સર્વજિ લેપ કરવો. (૩) નાડીવણુ ઉપર:—રાયઆમળીની જાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની જાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું લી નાખી ૭ દિવસ પાકું.

૪૬૭ રાયણુ—મં રાગદની મં ખીરણી, રાજણી હિં ખીરની.
 બં કથીંગની, કીરખેજીર કં ખીરણીમાગ ઇં આમગયુસલીન્હડમાઇમુસોસ.
 સાં માઇમુમાસે હેગઝાડા

રાયણુના ઝાડ ગુજરાત પ્રાતમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે.
 રાયણુના પાદડા ખલીના પાદડા જેવડા હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની
 લીખોળાઓ જેવા હોય છે એ ફળમા દૂધ હોય છે તેના લીલા ફળને “ગાયણુ”
 અને મુન્નલાને “કાકડી” કહે છે એ ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે તે ઘણું
 ઉંચ છે રાયણુનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે માટે રગારી લોક ગંગેલા
 કાપડની કુદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે રાયણુ—મધુર, શુર, તર્પણ,
 જપ્ત, સ્થૂળતાકરક, હ્રદય, શીતળ, માલક, સ્વાદુ, તુરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુ-
 વર્ધક, મલ્લનભક, રૂચિકર અને પૌષ્ટિક છે વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ ભ્રાન્તિ,
 ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અપરમાર
 ઉપર—રાયણુના ઝાડ ઉપરની ગાડો અચારામા શેકી, તેના રસ કાઢી તેમા
 મધ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્ત-
 પિત્ત ઉપર—રાયણુ અને કાકીના પાદડા લીમા શેકી તેનો કદક આપવો (૩)
 ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—રાયણુની મીઠ કાઢી તેની પોટલી યોનિમા ધારણ કરવી.

૪૬૮ રાસ્ના—સં બં કં તૈં રાસ્ના હિં રાસન, રહસની ફાં
 રામન અં જળજિલશામી લાં વેડારકમયુર્ધાઆઇ ઇં ડીલોડોરા આસ્થમેટીકા.

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે
 તેમા મૂળરાસ્ના યુષ્મા ત્રેટ છે અને ખડકીરાસ્ના કહે છે એ વિશેષે કરીને
 ગુજરાતમા અને મહારાષ્ટ્રમા મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર કવચિત
 મળે છે એના “દાબણા” જેવડા ખારીક મૂળ હોય છે પત્રરાસ્ના પન્નખ
 પ્રાતમા અને અયોધ્યા પ્રાતમા ઉત્પન્ન થાય છે બીજે જથ્થે મળતી નથી.
 એનું “કડી મેના” એવું પણ નામ છે સિધી લાપામા એને ‘રાસન્ના’
 અને પન્નખીમા ‘રિપરીસન્ને’ કે ‘કડુચુદિ’ એવા નામ છે એ વર્ષાનું કૃપ છે.
 એના ઝાડો પેશાવરમા મળે છે તે ૪-૬ ફૂટની ઉંચાઇના હોય છે એ તારાકૃતિ
 ફૂલના વર્ગમાની છે, જેને ઇંગ્રેજમા કપાઝીટી વર્ગ કહે છે એના પાદડા પીલુ-
 (જળ)ના પાદડા જેવા હોય છે રાયણુ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના
 વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે તેમા તે લખે છે કે તેમણે આ પત્રરાસ્નાના પાદડા
 ખલીને પીલુ (જળ)ના પાદડા સમજી ફાંજનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. પત્ર-
 રાસ્નામા સારક યુણ છે, પરંતુ મીઠીઆવળ કરતા કમી છે વેપારી લોકો આ
 મારક યુણને લીધે મીઠીઆવળના પાદડા સાથે આના પાદડાનો ભેગ કરે છે.
 સિધ પ્રાતમા ગાંધી લોકો એ વેચે છે આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવા સેનાના
 પાદડાની હાલમા વૉર્ડન સાહેબે રસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે તે સ્વદમા ખારા
 અને સુગંધી છે તેમા ક્ષાર, કાચુક (ચમર જેવો પદાર્થ) અને એક્સેન્ડ્રિય
 ખટાઇ પણ જણાય છે. તે ખટાઇનું અલ્પિ રસાયન ગાનીએ નામ આપેલ

નથી અને તેની રસાયનિક રચનાનો શોધ પણ કોઈએ મેળવેલ નથી. ઉદપચન્દ્ર
 દત્તનો એવો તર્ક છે કે રાગનામળ એ જુદી જુદી વસ્તુપતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય
 છે. રાજનિષ્ટકાં રાગના પચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ બીજા કોઈ પણ
 નિષ્કટમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃષ્ણ એ ત્રણ
 ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક પ્રકારથી રાગનાપચક પણ થઈ શકે છે તે એ
 રીતે કે એ પ્રકારની નાકુલી (નોળવલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો એક નોળવેલ
 અને બીજી કદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે ડૉક્ટર મનીએ ઉત્તર-
 કાનડા પ્રાંતમાં દેવમંથિલાટ ઉપર મૂળ નોળવલના નાના શેષા મેળવ્યા છે તેને
 સામસામા આવનારા પાતળા પાદડા ૪-૫ ઇંચ લંબાઈના અને દીર્ઘકાળ
 આકારના હોય છે તેનું દીટકું નાનું, ફૂલનો ઘોસ છેવટે અનિયમિત મજરી
 ઉપર આવેલ ઘોળા રંગનો હોય છે ફૂલનો બાહ્યકોશ છુટો પડેલો હોતો નથી.
 નરેશ્વર પાખડીના અદરના ભાગને ચાટેલી રજકણનો પિડ વીટાએલ હોય
 છે. આ વસ્તુપતિના મૂળ કડવા અને તીખા છે તેના ઉપર કરેલા રાસાયનિક
 પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણવર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા
 લાયક ડરેલ છે એના મૂળને નાની રાગના કહેવાનો રીવાજ છે આ રાચક અને
 અમિદીપક છે, એવો દાકરનાનો પણ અભિપ્રાય છે કદ નોળવેલના પાદડા
 નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે સોલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોગલાઈ
 ખલાકામાં એક નોળવલ મળે છે. તેની વલ તદ્દન પ્યારીક દાખજી જેવી હોઈ
 તેના ઉપર પાદડા મૂળમાં નથી હોતા. એક વેદીને બીજી આડી વેલી પુઠકળ
 ફૂટી વેગીની એક મેટી બળ બને છે કદ નાળીએરના આકારથી લઈ મોટા
 કોળાના આકાર જેવડા હોય છે એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની કણ
 પ્રમાણે હોય છે કદનો રંગ ઘોળો હોઈ તે હાથને ખડખડો લાગે છે તેના
 ઉપર નાની નાની ખડખડી ગાંઠિ થાય છે કદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી
 ત્યાજ તેને વેલ ફૂટે છે એ કદને તે પ્રાંતમાં 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો
 ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે
 ટોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કદ છુદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે આ
 પ્રયોગથી તેને રોચ થઈ ઝેર ઉતરે છે મનુષ્યને સર્પ, વીછી વગેરેનો દશ થયો
 હોય તો દશની જગ્યાએ આ કદ છુદીને બાંધે છે એકત્વ લોકો તો મનુષ્યને
 પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કદ સમારે જ માસા આપે છે એ પ્રયોગથી
 ઉલટી થઈ ઝેર ઉતરે છે. આ કદની ઉચ્ચ વાસ આવે છે આ પ્રમાણે આ
 બન્ને નોળવેલ રાગનાની જાતિ માની લઈએ તો રાગનાપચક સિદ્ધ થાય છે.
 નાકુલી, મધ નાકુલી, નકુલેષા, સુગંધા, સુવહ ઇત્યાદિ રાગનાના નામો છે, તે
 નોળવેલનાં પણ છે. સિવામ નોળવેલના મૂળને રાગના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાગનાના વેલને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને નાચટી
 એમ કહે છે, પરંતુ નાચટીને નાની ફુધી એમ પણ કહેવાતું હોવાથી રાગનાને
 નાચટી કહેવાય નહિ. રાગનામાં વળી ઘોળા અને કાળી એવી પણ બે જાત છે.

ધોળી રાસ્તા યુગ્ગતમા થાય છે એના મૂળ જડા મોથા જેવા બારિક હોય છે. રાસ્તા એ વાયુહારક છે રાસ્તા—ગુરુ, ડડી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે, અને નિષ, વાતરૂપ, દમ, ઉષ્ણ, વિષમજનક, મોઝે, ઉચ્છ્રી, વપ, હિર, આમવાત, કદ, યજ્ઞ, તાવ તથા મર્વ વાયુ રોગનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—
(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્ધિત વાયુ (મેહોડ વાકું થવું), મન્યા-સ્તંભ-ડાકનું રહી જવું એ ઉપર—ગન્ના, એરડમળ, રાહીસ શાસ, આમાદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કૌચના મૂળનો ઢાંઢો, સિધવ અને હિંગ નાખી પાવો (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—રાન્ના, ગળો, બળદાણાના મૂળ, જેડીમધ, ગોખડ અને એરડમળનો કાદો એરડતેલ નાખી પાવો (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—ગન્ના, કાટાસરીઓ, નાગરમેથ, અરકુલી, ગળો, ગોખડ, વજ, દેવદાર, લરીતકી, ક્યોગ, મુક, લીડીપીપર, મરી રીગણી ધાણા, અનિવિષ, શતાવરી, બળદાણાના મૂળ, એરડમળ, સુવા, માટોડી, ચવક અને હિની રીગણીનો કાદો કરી તેમા મુકની ભૂખી નાખી પાવો (૪) આરોપક, સસંધાતુગતવાત, આમ-વાત અને સર્વાંગવાત ઉપર—રાન્ના, ગળો, દેવદાર, મુક અને એરડમળનો કાદો દિવસમા એવાગ આપવો (૫) સર્વ વાયુ ઉપર—રાન્ના, ગોખડ, એરડ-મૂળ, દેવદાર, માટોડી, ગળો અને ગરમાળાનું મગજ એ સર્વના કાદામા એક માંખા મુકનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિમશય મર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાદ અને શીતજ્વર ઉપર—ગન્ના, મુક અને લીડીપીપરનો ટુક કરી ગરમ પાણીમા પાવો

ઈલ્ટ. રાણી—સં ૬૦ સર્જરસ, રાહ હિં ૨૫ મં ગળ બં ૫૦ ધુના ૩૦ રાસેમજરેથી અં ૦ કિકલર ૬૦ યલોરેઝીન. લાં ૦ રેઝિનાકલેવા દિં ૦ નારસ.

એ ઝાડ ખંગાળી, આપ્પુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે ગળ બે ચાર જાતના ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની ગળ થાય છે + રાળવું ઝાડ—તીખુ, ડડવુ, ઉષ્ણ, શીતલ, ગુરુ, મણુરોપણ, વર્ણકારક તથા રક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોદ, કદ, કદ (ખગ્ગ), વિરોદક, વાયુ, પગમેવા, વજ, કૃમિ, વર્ષરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણ, બે.નિયજ, કર્ણશ્વળ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે મોટું રાળવું ઝાડ—રક્ષ, કાતિકર, તીખુ, ઉષ્ણ તથા સિન્ધ છે, અને કદ, પાકુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોદ, વજ, વિષદોષ, ઉરસન, કદ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એનાં ફળ—મધુર, રક્ષ, શીતલ, સ્તભક, યુક, ગુરુ, લેખન તથા મલા-વટલક છે, અને શ્વળ, વાયુ, આખાનને કરનાર, પિત્ત, રક્તલેપ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તથાનો નાશ કરે છે રાળ—શીતલ, સિન્ધ, ધુરી, કડવી, યુક, આહક, સ્વાદુ, સ્તભન, મણુરોપણ, ભ્રમસંધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત,

× ગળનું મોટું ઝાડ થાય છે એના યુદને રાળ કહે છે. તે ગાયના દહાંમા અથવા સાકર માથે આવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરોગ જાય છે એની માત્ર ૭ રતિની છે

ત્રિલોપ, રક્તલોપ, વિરોદ્ધક, કદ, વણ, ગળ, રવેદ, જવર (તાવ), વિસર્પ, મહ-
બાધા, અમિદગ્ધ વણ, વિપાત્તિકા, વિપ, બતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે
છે એનો ઉપયોગ મનમથા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુ કળ થાય છે
હાડ દુખવામા અથવા સોજો આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર
સાથે કિવા એકલીજ ગળ લઇ તે ઝીલી વાટી પાણીમા શીજવરી, એટલે તે
લેપના કામમા ધર્મી ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ — (૧) સંઘડણી ઉપર—
રાજ ધીમા તળી નામદસગની સાથે ખવરાવરી (૨) બાળકોના અતિસાર
અને રક્તાતિસાર ઉપર—સાકર અને માખણમા રાજ મિશ્ર કરી આપવી
(૩) અતિસાર ઉપર—ગળુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવું એટલે ઘણા દિવસનો
અતિસાર પણ દૂર થાય છે (૪) અમિદગ્ધ ગ્રણ ઉપર—ગળ, મીણ અને
માખણ એ એકત્ર કરવી ચોપડવા (૫) રક્તાધિક વાતરકત ઉપર—રાજ
અને જી કદરી તેનો લેપ કરતા જરુ - (૬) અમિદગ્ધ ગ્રણ ઉપર—રાજ
બાગિક વામગાળ કરી તેમા તજવું તેવ અને પાણી નાખી ખગલ કરવું અને તે
પીછી અથવા કના પુમડાવડે ચોપડવું (૭) કાન વહે છે તે ઉપર—ગ્રણ
લાગ તજના તેલમા ૧ ભગ ગળની બૂકી નાખી ગળનો રસ થઈ તેલમા મળી
ભય ત્યા સુધી કદવવું આ મિશ્રણ ગાળી પાટલીમા લગવું અને દિવસમા ત્રણ-
વાર કાનમા નાખવું. (૮) મૂળવ્યથિ ઉપર—રગળુ ચૂર્ણ અને સરસવતું
તેલ (સરસીયું) એકત્ર કરી ધપ દેવાથી અર્થ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે

૫૦૦ રીસામણી—સં સળગતું મં લાળળ, લાળરી, સંકોચણી હિં
સળગવતી, છુદમુર્ધ, શમાની, લાળવતી ૫૦ સળગવતી, લાણુક કં મુદિરે-
મુરદવ, ઝોળ મુચ્ચક, મુદ્દલમુરિક, સળગવતી. તાં તોદ્દસશરંગિ તૈં મુનુચુક-
મારમુ તું નાચિકેડે. મલાં તોદ્દનચાતિ લાં માધમોસા સેનચિટિવા.

એ ઝાડ નાના હોય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે મોટી
જાતના ઝાડને બાગિક કાંટા હોય છે રીસામણીના પાંદડા આમલીના પાંદડા જેવા
હોય છે એ પાંદડાને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાજ સંકોચાઇ ભય છે આ એ
ઝાડમા મોટો ચમત્કાર છે. રીસામણી (સામણી) —તીખી, શીતલ, કડવી,
નુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તલોપ, રક્તપિત્ત, શૈનલોપ,
અતિસાર, મોળો, દાહ, શ્રમ, વણ તથા કાંદનો નાશ કરે છે નાની રીસામણી—
તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિદ્યનક્ષરક તથા આમલોપનાશક છે.
ઉપયોગ—(૧) ગડમાળા, અપચી, ગલગડ અને કમળા ઉપર—
રીસામણીનો અથવા ગોરખમુડીનો ગ્વગમ ૨ થી ૮ તેલા સુધી ખાવા આપવો.
(૨) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર—રીસામણીનાં પાંદડા વાટી ગરમ કરી
અંડે બાધવા. (૩) સ્ત્રીઓનું યોનિકારે અગ બહાર પડે છે તે ઉપર—
રીસામણીના પાંદડાનો રસ અથવા મૂળ ધસી હાથે યોગી ને હાથે અંદર
મેસાડવું. આ બોધ સમાજીએ કરવું. (૪) આખની કાળી કીડી ઉપર
ચડળ (પડો) આવે છે તે ઉપર—રીસામણીના પાંદડાનો રસ અને ચોખાડું

મૂત્ર મમભાએ એકત્ર કરી અન્નન કરવું (૫) ઉદાટીઆ ઉપર—રીસામણીનાં મળાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) મુળવ્યાધિ ઉપર—રીસામણીના પાદમનો રમ દિવસમા એ ત્રણ વાર મુળવ્યાધિ ઉપર આપડવો.

૫૦૧. રૂદ્રાક્ષ—રૂદ્રાક્ષના મોટા મોટા ઝાડ થાય છે એના પાદડા ગંગેરી નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે કોકણના કંટલાડ ભાગમા એ ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાત છે એના ફળમાના ખીજને રૂદ્રાક્ષ કહે છે રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે મળામા પહેરે છે કાંઈ કાંઈ એ માળા કપામા કે સોનામાં ગડાય છે મ્હેમુરમા તથા તેની આસપાસ પણ એના ઝાડ ઘણા થાય છે રૂદ્રાક્ષ—ખાટી, જાણુ તથા કચીકર છે, અને વાયુ, કફ, શિશ પીડા, બૂત તથા ગ્રહ-આધાના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) મધુરા ઉપર—રૂદ્રાક્ષ મધમા ઘસી પાવી.

૫૦૨. રેણુકા (રેણુકખીજ)—સં હિં ૫૦ કં ૬૦ રેણુકા મં રેણુકખીજ લાં વ્યાવરેકમ રપેરીઓસા .

આ વડો મેવાડ પ્રાંતમા થાય છે એના બિયાને “ રેણુકખીજ ” કહે છે આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે રેણુકખીજ ટકાળી જેવા અને તે કરતા થોડા મોટા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે રેણુક—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અસિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે અને ખુજલી, કફ, તૃષ્ણા, દાહ, વિષ, કફ વાયુ, નપુસકત્વ દુર્બળતા તથા યુક્તમનો નાશ કરે છે એના બિયાના પણ એવાજ ગુણો છે ઉપયોગ—(૧) ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર—રેણુકખીજ તથા લીડીપીપરનો કાઢો કરી તેમા શેકેલી હિંગ નાખી પાવો, એટલે પાચ પ્રકારની ઉચ્ચકી દૂર થાય છે (૨) પક્ષાઘાત ઉપર—રેણુકખીજનો કાઢો પાવો (૩) પિત્તયુદ્ધ ઉપર—રેણુકખીજનું ચૂર્ણ મધમા નાખી પાવું

૫૦૩. રેવચી—સં રેચના, રેવચીની મં રેવાચીની. હિં રેવચીની. ૫૦ રેવચીની ચિનીં વ્હાય, હાગ તેપાં પદમચાલ ગદવાં અરચુ—૬ અફં રવારા—ચુકિ હાં રેવન. અં રાવન. ઈં રથાર્થ લાં રેઠરેદિકસ, હિયમ ઇમોડી—ઓશીસિનલ.

આ નાનું સુદર ક્ષુપ છે એ ચુકાના ઝાડ કરતા ઘણું જ મોટું એટલે સરેરાસ —૬ ફુટ સુધી ઉંચાઈનું હોય છે અને જમીનમાથી ૧ મુખ્ય અથવા વચેનું દોટક નીકળી તેની આબુએ ચારે તરફ દોટકાની શાખાઓ નીકળે છે. એના પાદડા પીપળાના પાદડા જેવા ગાળા અને મોટા પસરેલા હોય છે તે ઉપરના અંગે શીકા લીલા રંગના અને સુવાળા હોઈ નીચેની આબુએ લવણદાર અને પીળા રંગના હોય છે. ફૂલો અધ્ધવસ્થિત મળરી ઉપર આવી લાલ રંગના હોય છે ર્લીમ ઓશીસિનલ જાતિના ઝાડા ઉપર સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે. રેવચીની અનેક જાતો છે. તેમાથી ૫—૬ મુખ્ય છે આ સર્વનું દેશી નામ એકજ છે. રેવચી—શિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાસ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૮૦૦ થી ૧૬૦૦ ફુટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે પહેલી આર જાન હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હિયમ પોમેટમ જાતના રેવચીનાં

આંકડા વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાથી ચીનના કન્સુ પ્રાંતમાં કુડ્ગોર સરો-
વરની આજુબાજુએ અને બધા શતકથી એશિયાખંડમાંના ઇશિયાના પ્રદેશમાં
લખ્તુજ થયા હાનુ છે, પરંતુ તેમાંથી ચિનાઈ રેવચી ઉત્પન્ન થતી નથી. હંગ્કા-
ડમાં બેનબરી નજીક બાંડીકાંડ નામના ગામમાં હિંદુયમ રાષ્ટ્રોન્ડીકમ જાતના ઝાડનું
પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બબ્બરમાં મળનારી ' બેનબરી ' નામની
રેવચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવચી કરતાં બાહ્યી કડવી હોઈ તેમાં ચિકણા-
પણું અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે સિવાય એના મૂળ પછી ચીની રેવચીના મૂળ
કરતાં અધિક છદ્મવાળા, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાગી જાય તેવા હોય છે.
મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂરી કરીને વેચવાને મોકલે છે હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન
થનારા ઝાડમાંથી રેવચી કહાડવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપના નહિ હોવાથી
અને વિલાયતથી આવનારી સસ્તી મળતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં તેનોજ ખપ
વધુ થાય છે ચીની અથવા હાટ હન્ડિઅન રેવચી મુદ્દામ મગાવ્યા છતાં હિન્દુ-
સ્તાનમાં આવતા નથી એમ ડોક્ટર ડિમાક લખે છે ચીનાઈ રેવચી કાનમાં અને
એક પ્રાંતમાંના કુચર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંથી વિલાયત જાય છે તિબે-
ટના અધિક દિશા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવચી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો થોડો અણો
વેપાર જ ગાળી લોકોમાં થાય છે ન્સિજી મિકિમ પ્રાંતમાં ત્યાના રખારી રેવચીના
મૂળ એકા કરે છે, પરંતુ મુમલ્લમાન વપારીઓ સિવાય તે કાઈ વેચાતા લેતા નથી.
રેવચીની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં ફેમ્કસ નેપ્સેન્સીક મૂળ ઉત્પન્ન
થાય છે અને તે જગ્યામાંના ગામીઓ પાસે વેચાતા મળે છે એમ ડોક્ટર કને-
ચાલાલ દેવ પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકણે લખેલું છે

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે સને ૧૭૩૨ ની સાલથી
રેવચી એ વનસ્પતીની શ્રેણિયન વૈદ્યોને મહીની મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચીનાઈ
લોકોને માહીતી હતી કારણ એના ગુણદોષ મુજારે ૩૦૦-૩૨૪ વર્ષ પહેલાં
લખેલા એક ચીનાઈ ભાષામાંના વૈદ્યક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્થ વૈદ્યોને
એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલમ છે આગ્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) “ ક્ષીરશ્મી ”
નામથી “શોધન” ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં
રાજનિષદકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ છે તે શ્રેણિયન શોધકોના
વર્ણનથી મળે છે. આરબમાં રેવચીના નામો આપેલ છે. તેમાં ક્ષીરશ્મી, કામન-
ક્ષીરી, હિમદ્રુવાદિ જે નામો છે તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સાના જેવો
પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે શ્રેણિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો
છલ્લેખ માત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું
કે રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઈ વેપારીઓ રેવચીનાં મૂળ
બીજા દેશમાં મોકલતી વખત તેની ઉપરની જાલ કાઢી કઢા કરી મોકલે છે. એ
વનસ્પતિ બીજાથી ઓળખાય નહિ માટેજ તેઓ એમ કરના હોય એમ જણાય
છે, કેટલાક વર્ષો પહેલાં એટલે ઇશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળ-
વ્યા પહેલાં ૮-૧૦ રૂપિયાએ રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રેક્ટિસર ફલકીયર અને ૩૦ હેનબેગિનો મન એવો દેખાય છે કે, રેવચી જેને ઇંગ્રેજીમાં રૂબાઈ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડોક્ટરોને ગ્રીક વૈજ્ઞાનિક પામેથી માલીની મળી. રેવચીના મળ-કદ પહેલા ચિનાઇ તાત્તરી અને તિબેટથી મુગેપમા જતા હતા અને તે જે નિરનિગળા રમનાએ જતા હતા તે રતા ઉપગ્રથી “આયસિડો” નામના લાટીન ગ્રન્થરે તેને નિગનિરાળા નામે આપેલ હતા તે આ પ્રમાણે - રેવચીની (ચીની), ૨ રેવદર્બારિક અને ૩ રેવવુર્કીક. રેવદર્બારિક માથી “ફેચર્બ” અને તેમાંથી ઇંગ્રેજ રૂબાઈ એવું અપભ્રંશ નામ પડ્યું છે ઇંગ્રેજ અને રૂશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાઈની ઉત્પત્તિ અને તેનું ન્યાન શોધી કહાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ચીનના બાદશાહનો તમાના અધિકારીઓને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ ખીજ દેશના મનુષ્યને રેવચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને ને કોણે કોઈ ચોરીથી ગએલો મળા આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવા

એની ગાગડીમાંથી પીળો રંગ જેવો પદાર્થ, રાજ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એવા ત્રણ પદાર્થો મળે છે એ સિવાય ‘ઇમોડીન’ એ એક તેમાંની કિસાદ્યાનિક એસીડ રમની પ્રકૃતિનું મળેલ છે તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સુકવવાથી તેનો મ્હટક બને છે રેવચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુદર સારક હોઇ તત્તલનનું પણ કામ કરે છે આથી યુરોપિયન લોકો મલ-શુદ્ધિ માટે રૂબાઈનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે એના ફાટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિત્ર ચૂર્ણ એવા સાત કંદપ ડાકટર લોકો કરે છે મિત્ર ચૂર્ણ બે વરમના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે આ ચૂર્ણમાં રેવચી, શુક અને આમિચિયા નામે છે

હિમાલયના ઉપરના ગદવાલ જીલ્લાના ભુટિયાલોક “ફિચમ ઇમોડી” જાતના રેવચીના મળ, મજીક અને ક્ષાર આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચડાવે છે સિવાય તે લોક એના નાળ (દીટડા, કાતરીઓ) બાધી અથવા કુટીને ચીકું નાખી ખાય છે, તેમજ તેનો મુરખ્ખો અને અચાણા પણ કરે છે આવી રીતે ઉપયોગમાં આવવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે ડક્ટર સર જર્જ વોટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહોલ પ્રદેશમાં રેવચીના દીટડા બાધીને ખાધા તેનાથી તેમને ખૂબ જીવાળ લાગ્યો. ફિચમ મુરફોશિટચેનમ જાતના મળમાં ઔષધી ગુણ “ફિચમ ઇમોડી” જેવાજ છે તેનો ઉપયોગ ઉંનને પીળો રંગ ચડાવવાના કામમાં ચાય છે પળખમાં જણ નજીકના શિયાલકોટ મુકામે એની આગળની રૂતિ જોવામાં આવે છે મળનો જુકા કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમાં ઉત્તમ વસ્ત્ર યોળે છે એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે તેમાંજ ચોડી હળદરની જુકા નાખવાથી લપકાદર રંગ થાય છે “ફિચમ તોમાઇલ” જાતના કાડના સુકવેલાં પાકડા નખાડને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટા જાત છે, તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક “ચુલા” કહે છે “ફિચમ સ્પિસિદોમ” જાતનાં કાડ

અકથાનિસ્તાનના ધણીક ભાગમાં પોતાની મેળે ઉગે છે બ્યારે લીલાશપર એનાં પાંદડાની ડાડલીઓ હોય ત્યારે તેને 'રેવચ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ઘોળા થાય ત્યારે તેને 'ચુકરી' કહે છે એના તાળા દાણા જેવે વૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોક લીલા અથવા બાકીને ખાય છે, તેમજ તે ચુકરી ગમે છે એને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવચીના મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણ ધણીજ કમી થાય છે. આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અગભૂત બીજા કેટલાક રોગ માગ કરવાનો ગુણ એમાં છે શિશુ ઉપર લાપવાનો મજકુર જે કાળજી ઉપર લખે છે તે કાળજી રેવચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે એ સિવાય રગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને બીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુરુષ ઉપયોગ થાય છે.

રેવચીના ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચીનાઇ તાર્તરી એ દેશમાં રેવચીની ઉત્પત્તિ ધણીજ થાય છે. રેવચીના ઝાડ મલખાર, ત્રાયણકોર, ખડાળાનો ઘાટ અને ખોરઘાટ એ ભાગોમાં પણ થાય છે રેવચીના ઝાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાગમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોક "રેવચીના શીરો" કહે છે એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે એનો ૨૦ માટે ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ સુમારે જ સાત હાથ ઉંચું વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને "તાલીર" કહે છે રેવચીના મૂળનો ઔષધીમાં ધણી ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) રેચ માટે.—રેવચીના શીરાનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ મશે. ઉતાર થી અને ભાત (૨) મૂત્રરેચન.—રેવચી, સુરોપાર, ચણકબોળા તથા એલચી એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પારો પાણી અને પારોર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક એ વામણમાં ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવું (૩) બાળકને ફાલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર.—રેવચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો (૪) નાના બાળકોને રેચ માટે.—રેવચી કિવા રેવચીનો શીરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો (૫) કમળી ઉપર.—રેવચી દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવી *

૫૦૪. રૌમરૂજ (કરમલ)—સં ભવ. મં નીવ, ઓટફળ. હિં ૦ રૌમરૂજ ૬૦ નીવે. ફાં ચકી લાં ગારસાનીઆ જેથેચાઇમસ. બં ૦ ચાલતે.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં ધણી થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એને ગોળ ફળ આવે છે એના પાંદડા ફળ મીઠા લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાટા હોય છે તેવા ઝીણા કાટા હોય છે ઉપયોગઃ—(૧) અણુ ધોવાને

* સ્વચ્છતા—રેવચી વધારે આપવાથી ધણીક વખતે તેનું ખરાય પરિણામ આવેલું દેખાય છે, માટે તે ખાવું આપવી વખત ધણી સાવધતા રાખવી. રેવચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગુમડા ઉપર ભીનો સુકા ચોપડતા બજાથી તે તુરંત ફૂટે છે.

માટે કાઢો—રોમકળની ઝાલ, બાવળાંબાની ઝાલ, કિંજળાની ઝાલ, કુભાની ઝાલ, કડવા લીમડાની ઝાલ અને પાદડા, એ સર્વ ખાડી તેમા પાણી નાખી અષ્ટમાશ ઉકળિા કરવો આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવગને થએલ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે (૨) ઉપદેશ (ગરમી)ના વ્રણ ઉપર—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સાર લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમા ચીકણી સોપારી અને સખજીંકે ધરી ચોપડવુ એટલે ગુમકુ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. (૩) અનિસાર ઉપર—રોમકળની ઝાલ વાડી પાવી

૫૦૫. રોહિણી—સં ૬૦ હિં ૦ મં માસરોહિણી. બં આમારકશા. ૯૦ રેઘુદટ્ટી લાં સોયમીઝાફેષી ફયુગા.

રોહિણીનાં ઝાડ ખાનદેરા અને નાગપુર એ પ્રાતમા થાય છે આ ઝાડ ધણજ મોટુ થાય છે એના પાદડા નાદરખીના પાદડા જેવા મોટા થાય છે. એના પાદડા કડવા લીમડાના ઝાડની પેઠે ડાળાને લાગેલા હોય છે રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે રોહિણીનુ લોકુ ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે એની ઝાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાખરી રગ થાય છે. જળઓ અને અગરબા વગેરે એ રગવડે રગે છે રોહિણી અને માંસરોહિણી—બળકર, રક્તપિત્તપ્રમાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંકુલિકર, રચિકર, સારક, વૃધ્ધ તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કપડાને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ—રોહિણીની ઝાલ લાવી તેના બારિક ટુકડા કરવા તે ૪ દિવસ પાણીમા પલાળી ગમ્મવી પછી તે ધણેા વખત બારી તે પાણી બીજા વાસણમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા બીજની સુકવવા એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સુકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિલર પલાળી રાખવુ પછી તેમાથી કાઢી ને પાણીમા ચોળી તાગવી ધોઈ મુકવવુ, એટલે તે પાકા શિકારી રગનુ થાય છે,

૫૦૬. રોહિસ (ઘાસ)—સં દીર્ઘરોહિષક મં રોશલ ગવત, રોશે-ગવત હિં બડા રોહિષ. કં હિરિય ગજિજી

રોહિસ ઘાસના જેવુજ છે એ કમળાં ઉચુ વધે છે આ ઘાસનો સુવાસ આવ છે એને ખિયા પણ આવે છે આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને “રોહિસ તેલ” કહે છે રોહિસ—ઉષ્ણ તથા કડવુ છે અને કંક, પિશાયબાધા, ગ્રહ-પીડા, ઉપદેશ વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અગ દુખવુ હોય તે ઉપર—રોહિસતેલ ચોળવુ એટલે અગ દુખવુ મટે છે (૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર—રોહિસ તાકર નાખી આપવુ તથા અગે ચોળવુ

૫૦૭ લઘુરોહિસ—ઘાસ (ગે રોમ.)—સં કળણ, લઘુરોહિષ (ક).—તણ મં રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિષ. હિં રોહિસ, સોધિઆ, ગધેજ ઘાસ. બં રોમકર્પર કં કિંગજળણી, કાચીહુતુ, કડિયુ લાં એ પ્રયોગના શિને થયુ. લઘુરોહિસ એ રોહિસ ઘાસ પ્રમાણેજ હોય છે એ ધણુ કરીને કુગરાજ

પ્રદેશમાં થાય છે. સૂર્ય ધાસ પ્રમાણે આ ધામના દૂલો રૂઝોથી વ્યાપ્ત હોય છે. સુક્રમચ્છા રોહિસ ધામનો ગગ રતાશ પડતો હોય છે * રોહિસ ધાસ—તીપુ, કડવુ, તુર અને સુગંધી છે એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કફ, હરોગ, દમ, ઉધરમ, તાવ, શ્વા, અજીર્ણ, અરૂચિ, વિપૂચિત્ર, બરેળ, કકરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલમહતો નાશ કરે છે.

૫૦૮. લવંગ—મં ૦ મં ૦ બં ૦ કં ૦ લવગ હિં ૦ લોગ તૈં ૦ લવગાહ ૩૧૦ દરખતેમેહક અં ૦ મિખકર્કનકુલ. ૫ કલોરુ. લાં કારેવાકાઇલસએરા મદિકમ્ મલાક અને આયોમના એ ઘોમા આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવગના ઝાડ ગેપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી સારાં લવગ ઉત્પન્ન થતા નથી. એ ઝાડ મોટા થાય છે અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મમાલામાં અને મુગધિ પદ્મથોમાં લવગનો ઉપયોગ ઘણોળ થાય છે. લવગનું તેલ કાઢે છે લવગઃ—લધુ, કડવુ, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકશળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અમિદીપક, સિન્ધ્ય, લઘ્વ, હૃદય તથા વિશદ છે, અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વા, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચ્ચકી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનમ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે x ઉપયોગ—

* યદ્યપિ મં ૦ પદ્મજ્યે રોહિસ ધાસની બે જાતો વર્ણન કરી છે. પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે એક માથાપુગ ઉચી વધે છે. તેને લોકો છાપરા (પર્ણશાળ) ઉપર જાળ નાખે છે તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઉતરતું નથી બીજી કમરપુર ઉચી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે એ ખડમલા તરીકે દેશોના મટે લાવેલા ધામમાં જોવામાં આવે છે આ ત્રીજી જાતના પાદડા વાટીને બાંધવાથી તે નરિ રૂઝાતા મુમડાને રૂઝે છે આ ખેડાણ ખેત-રામાં ચોમાસામાં થાય છે એનો પાલો સામગમી ગ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાનાનું પતર ચડાવી લટીમાં બાળે છે એ બાળેલ આખરસીંગ સાપનું ઝેર મુમવાના મટે પાણીમાં ધસી ડાખ ઉપર ગખવાથી તે ચોટી જઈ ઝેર મુસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે આમ વાગવાગ ખરી પડેલ આખરસીંગ ધોધ સાથે કરી ફરી વમી ચોપડતા જવાથી માપનું ઝેર નાશ થાય છે

xહિંદુસ્તાની વૈદ્ય.—લવગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કાપેલા આમને એસાડનાર માને છે એજ પ્રમાણે પેટની પીડનાશક તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને આપણ તરિકે આપે છે મુનાનિ હકીમ—લવગને ખુબ અને ગરમ માને છે અને શરીરના પહારના લીંગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે એમ માને છે વળી એમ પણ માને છે કે એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પાગ મજબૂત થાય છે, આસ સુગંધિત નિકળે છે કફ ખેસી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે અગ્રેજી ઔષધોમાં—લવગને ગરમ ગરમ કર્તા તથા પેટની પીડ નાશકતા માને છે, તથા અજીર્ણ અને બીજી મિઠાશીઓમાં બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે મર્ફલ્લી ઓઝોને

(૧) રારદી ઉપર.—લવગનો કાઢો ઠરી પાવો (૨) મૂચ્છા અને વાચુનો ઝડકો થાય તે ઉપર—લવગ ઘમી અજન ઠરવું (૩) રતાધળાપણુ ઉપર—લવગ બકરીના મૂત્રમા ઘસી અજન કરવું (૪) કંઈ અને ઉવરસ ઉપર—ફીકર દેવનામા તપાવી લાલ ચપા પછી મહાર કાઢી એક વામણુમા મૂકી તે ઉપર સાત લવગ નાખવા તે ગેકાયા પછી ફીકરા ઉપર ઘોળી ગળણીના પાદ-કાનો રમ નાખવો, તથા ફીકર કાઢી લઈ તે રમમા લવગ વારી તે આપવા-ગરમી થાય તો ઘોળી ચણેડીના પાન મ્હોડામા રાખવા (૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર—લવગનો અર્ક ૩ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવું (૬) અગ્નિ-માઘ, અભણું અને વિપૂચિકા (કાલેરા) ઉપર—લવગનો x અષ્ટમાથ કાઢો કરી પાવો (૭) ઉવરસ ઉપર લવગાદિવટી—લવગ, મરી, બહેડાનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના ખેરની અંતરછાલ કિવા ઘોળો કાથો નાખી પાવ-ળીઅની અંતરબલના કાઢામા ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રાગ એ ત્રણ-વાર ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે ઉવરસ જલદીથી દૂર થાય છે (૮) કાસા-દિક ઉપર લવગાદિ ચૂર્ણ—લવગ, જયફળ અને લીડીપીપર એ અઘો તોલા, મરી ૨ તોલા અને સુક ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવું એટલે પ્રથમ ઉવરસ, જવર, અરૂચિ, મેહ, ગુદમ, શામ, અગ્નિમાલ અને સમ્બલણીનો નાશ થાય છે (૯) વિપૂચિકામાં તરસ કિવા બકારી (મં ઉમાસા) થાય તે ઉપર—લવગ કિવા જયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું (૧૦) ઉવરસ, જવર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંમ્બલણી અને ગુદમ ઉપર—લવગ, જયફળ, લીડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડા ૩ ભાગ, મરી એ ભાગ, અને સુક ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમા સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું

પંડ. લસણુ—સં લશુન મં લસણુ હિં લહસન પું કાચુવા-અં રસુન કં બીલીય બેળુળી તેં બેળુળીતેલાગડા કાં સીર અં સુમ્બકું-દીપૂન, સુમ્બ હેવાર ઇં ગાલીકકટ લાં એલીયમ્ સેડીવમ્

લસણુના છાંટ ડુગળી (કાદા) નો જેવાજ થાય છે એના કદમા આઠ દસ કળીઓ હોય છે એને ડુગળી જેવા મિયા આવતા નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમા આવે છે લસણુ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમા નાખે છે એની ચટણી કરે છે તેમ કાઈ અથાણું પણ કરે છે લસણુનો ઔષધમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે એમા વાચુ નાશ કરવાની શક્તિ છે લસણુમા ઘોળી તથા રાતી એવી બે જાત ને ઉલટી થતી હોય તો લવગને ગરમ પાણીમા બીજવીને એ પાણી પાવાની બલામણુ કરે છે

પરંપિ યુનાનિ હકીમ લવગ ખાતા ગહેવાથી દાંતના પારા મજમૂત થવાનું આતાવે છે પરંતુ એ પ્રયોગથી પોતાના દાંતો નષ્ટ થઈ જવાનું અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યું હતું

x અષ્ટમાથ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી ગહે તેવો ઉકાળો

છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. લસણ—ચુર, ઉપ્પુ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને ગસકાળે તીખું, રસાયન તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભક્તમધાનકારક, કફપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સાગ્ર, અમિદીપક તથા કેરુ છે, અને અગ્નિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હ્રોગ, સોળે, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કાઠ, આમ, પીનસ, મિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શ્વેત, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાઘ, મંદાવજ્જલ, ઉષ્નસ, ગજ્યક્ષમા (ક્ષય) તથા કુક્ષિચળનો નાશ કરે છે એના મૂળા.—તીખા, પાંદડાં—કડવા, દારો—તુરો, દાંડાનો અગ્નિભાગ ખારો અને બીચા મધુર છે. લસણ—અતિસારી, મેઢી, ગર્ભણી, રક્તપિત્તી, શેષી તથા ઉલ્લીવાળાઓને આપવું નહિ એ ઉપર ખાટા, મઘ, માસ એ પદાર્થ કિતકારક થાય છે, તથા આપામ, દૂધ, કોષ, ઘણું પાણી, તડકા અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ યાય છે ઉપયોગ—(૧) કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર—તેલમાં લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૨) નવા પ્રજાની ગાંઠ, ઉઠાણ, ગઢ (વિદ્રવિ), કાપ્પમાંજરી વગેરે ઉપર—લસણ ચોળવું એટલે તે ધૂટે છે, અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવા કિવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો (૩) શીતળાના ક્ષાતમાં કીડા ન પડવા માટે—લસણ, રાજ અને હિમતી ઘૂણી આપવી, એથી કીડા પડ્યા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) આદારશીશી ઉપર—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) અરોળ ઉપર—લસણ, પીપ્પળીમૂળ અને હરડા એકત્ર ખાડી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુટો પીવો (૬) આમરકત અને મરડા ઉપર—લસણ ૪ તોલા અને શેડા આકડના કુમળા પાદડા એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપર—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરૂ, સિંધવ, મચળ, સુક, મરી અને લીડીપરનું ચૂર્ણ એકક માસો નાખી તેની ગોળાઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઠો પીવો, તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરરતલ, કૃમિ, શ્વેત, કલિચળ, કુક્ષિચળ તથા પેટમાંનો વાયુ વિગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર યાય છે (૮) પ્રજાસખધી કૃમિ દૂર થવા માટે—લસણ વાટી લેપ કરવો (૯) કૂતરાના વિષ ઉપર—જખમ પાણીવડે લોઠ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો, તથા નવટાક પાણીમાં લસણ કઢવી અવાળ પાણી ખાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમાં લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું (૧૦) ખાળકોના આમ અને સગલુંણી ઉપર—લસણની કળી લઈ ઉભી ચીરી તેમાં એ તલ ભારથી અર્ધા અઢના દાણા જેટલું અપ્રીણ ભરી, તે કળી કિચિત શેડા ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમાં એ વાર પ્રમાણે એ દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણ આવે છે મોટા માણસને અપ્રીણ અઢ કરતા કિચિત કળી આપવું (૧૧) અપરમાર અને અદિત વાયુ (મ્હેડાં વાંકું થવું તે) ઉપર—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવગવવું અથવા લસણ નાખી કરેલાં અઢના વડા તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવા. (૧૨) શરદીએ કાનમાં ધાક પડી હોય તે ઉપર—લસણની કળી છોલી ૩ની અદર વીંટળી કાનમાં

રાખતી. (૧૩) આમવાળ ઉપર—લમણી કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં નળી ભોળનસમયે પ્રથમ કાળીઆમાં રોળ ખાવી (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કદક—લમણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કંક ઘી નાખી આપવો, એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાંનું ઘણું જલદીથી મધાન થાય છે (૧૫) ઉદરરોગ ઉપર—ચુદ્ધ કરેલું લમણ (છોલી એક રાત્રિ હાથમાં પલાળી રાખી પછી અદગની મોખ કાઢી નાખતી તે) એક ભાગ, મિધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાના બરાબર આદાનો રમ લઈ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુણ (ચણેલી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાંથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની હાથમાં અથવા આદાનો રસમાં આપવી, એટલે તુરંત ચુલ્લ આવે છે અને મોટું થયેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળચુદ્ધિ થાય છે (૧૬) વાળા ઉપર—લસણ, ત્રિત્રા અને રાધને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાંધવી (૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર—લમણના કદકમાં તણનું તેલ અને સિધવ નાખી મવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હટાવે છે (૧૮) શૂળ ઉપર—લસણ ઘીમાં ખાવું (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ આદાં અને દાદર ઉપર—લસણ છોલી, વાટી તેના રમ ત્રણ દિવસ ચોળવો, એટલે એ વિકાર દૂર થશે. અથવા લમણ અને મવારના પાદડાનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલા મવારના પાદડાનો રસ ચોપડવો.

૫૧૦ લાણી (પલીયો)—સં ૩૬તી, સ્વતી મં ૩૬વતી, રાનહગ્ગરા, દિં ૩૬વતી, લાણી કં અહુચુણિ, અડિવેફે, નોણસુતલ, લાં કેમાકેટિકા

લાણાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે એથી એને “જગલી ચણા” પણ કહે છે તે ઉપરથી મસ્તમા એને ૩૬તી કહે છે, તેજ આ લાણી છે એમ જણાય છે, અને ૩૬તી રાજનો અપભ્રંશ થઈ ૩૬વતી કે ૩૬વતી એવું એનું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ઔષધીકદપલતા પ્રથમ ૩૬વતીનું વર્ણન કરતા કહેલું છે કે, **વળપત્રોપમૈ પત્રૈર્યુક્તમેવિન્દુબાષિણી ॥ ૧૧૬ ॥** **ચતુર્વિધા ચ સા જ્ઞેયા પીતા રક્તા સિતાડસિતા ॥** આ ઉપરથી એના પાદડા ચણાના પાદડા જેવા હોય એમ જણાય છે એના પડે તેની માફક પાદડામાંથી થોડું પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળા, ગતી, ઘોળા તથા કાળી એવી ચાર જાતો હોય એમ દેખાય છે આ ભેદ એના કૂચના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે “સોલ” નિઘટમાં એવું આ પ્રમાણે વર્ણન છે—**“વળપત્રસમં પત્રં ક્ષુપ ચૈવ તયામ્લ-કમ્ ॥ શિશિરે જલવિન્દુયુતા સ્વતંતીતિ રુદંસિકા ॥”** (ચણાના પાદડા જેવા પાદડા અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે શિશિર ઋતુમાં પાણીના બિન્દુ સહિત હોય છે તે સ્વતી કે ૩૬વતી છે) નિઘટગળ વગેરે પ્રથમ પણ એમજ કહેલ છે એ ઉપરથી આ જણાય છે કે વનસ્પતિનો છોડ ઉચો વધતો નથી, તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે માધારણ ભૂમિની મપાટી બરાબર થનારાં ઝાડોમાં કરવામાં કાંઈ હકત નથી એના પાદડામાંથી ટપકનાર એશ શિશિર

અતુભા દૃષ્ટ છે, એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે આવા હેડ ખારી જમીનમાં ઘણાજ જોવામાં આવે છે એના ગુણ ઘણા વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ સ્થળ પ્રમાણે કમી જારતી ગુણ હોઈ શકે છે ખારી જમીનમાં ચનારીમાં ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અશ મીઠી જમીનમાં ચનારીમાં હોતો નથી. એવા એમાં બેદ દેખાય છે ગુણ-દોષ —તીખારાનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે, તેમજ કડવાશ અને તુરાશ પણ હોય છે સિવાય ઉષ્ણ હોઈ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, આસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે ઔષધીકલ્પલનામાં એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છે — +ઉપયોગ— (૧) સર્વ રોગ ઉપર —શુક્લપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનગ્ધતિ મૂળ સહિત લાવી જાયામાં સુકવી તેનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઈએ. પ્રથમ સાંઠે રેય લઈ કાઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવું જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે દૂધ ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવા (૨) ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓના રજદોષ દૂર થવા માટે— એક તોલો લાણુનો પાલો, પાશર ગાયનું દૂધ, પાશર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાંદો કરવા પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળા પીવાને આપવું આ પ્રમાણે સાજ સવાર આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવું, તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થ ત્યાગ કરવા

૫૧૧. લાંબડી —સં ભુરડી, શિતિવાગ મં કુરડું, કામડા હિં શિરિ-ખારી, સિલવારી બં શુનિશાક, ગેઓલા કં કુરડું, ખડકતિરા. મારં ઉકીરડા વરાં કુરડું તૈં કુરડું લાં સિલોસિયા અરગેન્ટિયા.

આ લાંબ ધોળા માઠ જેવી છે પરંતુ તે વગડાઉં લાંબ હોવાથી કોઈ વાવવું નથી. ચોમાસામાં એ પોતાની મેજે ઉગે છે એની ઉંચાઈ આશરે ૨ હાથ હોય છે એના પાડા પાતળા હોઈ એને ઘણા બી આવે છે એના હેડ ઉપર ધોળા રંગના યુમખા આવે છે તેમાં એના બીજ હોય છે એ બીજ કડા છે રાત્રી જાતિના ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાડીમાં “ દેવ કુરડું ” કહે છે લાંબડી —તુરી, આહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેષા અને રૂચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રૂક્ષ, અમ્લિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, ત્વાદુ, હલ્લ અને વૃષ્ય છે, અને ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, આસ, દાહ, મેદ, કાંદ, કમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે દેવકુરડું —શીત અને વૃષ્ય છે અને મૂત્રરોગ તથા અસ્મ-રીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર —લાંબડીના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે તણુવાર આપવું એટલે મૂત્ર છુટશે. (૨) લાંબ અને ગાંજા

+ ત્રાભાનું પત્તુ ગરમ કરી તેના ઉપર લાણુનો રસ નાખવાથી રૂપેરી દોળ (ગિલ્ટ) ચડે છે, એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

ઉપર ઉતાર.—લાખડીના મુળ હડા પાણીમા ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાત્રુ (૩) મૂલકૃત્ત ઉપર — જાશ માથે લાખડીના ખીજ ખાડી પાવા.

૫૨૨. લીલો ચપો.—(મં હરિવ્યયક મં હિરવા ચાપા) આ જાડ ધણું મોટું ચતુ નથી એના પાન લાખા અને લીલા હોય છે એ જાડને ગળા પ્રમાણે આકડીઆ હોય છે કાળી લોક આ કાટાનો ઉપયોગ કરે છે એ જાડ રામકળીની જાતનુ છે એને લીલા રંગના ફૂલ આવે છે એની ધણીજ સુગંધ આવે છે જાડ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે કલમથી અને ખીયાથી એના રોપા ઉગે છે.

૫૨૩. લીમડો (કડવો).—સં નિખ, પ્રભ ૩૦ કડ્ડનિખ, બાળતલીખ, હિં ૦ ખં ૦ નીમ, તાં ૦ તું ૦ કં ૦ એતુ તૈં ૦ વેખ્યા મલાં ૦ વેપુ ગો. બેવારૂકે કાં ૦ નેન-ખનીમ, દરખતહક ઈં ૦ નીમ ટ્રો લાં ૦ એઝારિકટાઈડીકા

આ જાડ ધણીજ મોટું થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા કાત્રાદાર હોય છે એને ઘોળા રંગના ખારિક ફૂલ આવે છે એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ જાડ ભૂલોકમાનુ કદપતકજ છે એમ કહેવાને કાષ બાધ આવતો નથી પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલ્પાકિક ગુણોનો ગાંધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે. એટલા માટે વર્ષે પ્રતિપદા (ચૈત્ર શુદ્ધ ૧) + ના દિવસે એના કુમળા પાદડા અને ફૂલ, મરી, હિંગ, મિધવ, છર, અજમો, આમલી અને ગોળ એમા શુચિ-જૂત ચઢ સર્વેએ લક્ષણુ કરવુ, એવા પ્રાચીન શાસ્ત્રકાંગેએ એક નિયમજ ઠગતી ગણેલો છે એ નિયમે કરી વર્ષમા એકવાર પણ એ સર્વરોગ-પરિહારક ગાડના પાન આપણા ખાવામા આવે છે એ દુરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે એમ સમજવુ જોઈએ એ જાડના એકલા પાદડાજ ખાઈ રહેનાર તેજ પુજ તથા શક્તિમાન એવા કટલાક વિરક્ત પુરૂષો કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે તેથી કરી એ જાડના અલ્પાકિક ગુણુ ધ્યાનમા આવી આપણને ધણુ આશ્ચર્ય થાય છે આ દેશમા કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી બોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે આ યોજના ધણીજ ઉત્તમ છે જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનઘટી લે છે, તેને દુધ વધારે આવી તે જલદી નિરાગી થાય છે તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની ઓક રહેતી નથી પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાતી હા ના કરે છે તેઓને ધણુ કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે હમણાના કાળમા એવી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ધણીજ સખ્યા નજરે આવે છે તેનું મુખ્ય કારણુ પણ એજ હોય એમ જણાય છે વિચારેલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાદડા ખવડાવવામા આવે તો તેને પણ વધારે દુધ આવી તે નિરાગી અને મશકત થાય છે એ જાડની છાયા શીતળ તેમજ ધણી નિગેગી છે ઉનાળામા એ જાડની છાયાથી ધણુ આરામ મળે છે સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા,

+ મનુરની દાળને લીમડાના પાદડામા મેળવી ચૈત્ર મહિનામા દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યંત ઝેરી સાપનુ ઝગ પણ ચડતુ નથી

રસ્તા ઇત્યાદિ ઇલેક હેઠાણે આ જાડ ક્રૂતા છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે જેના વર આગળ લીમડાનું જાડ છે તેના ઘરમાની હવા સર્વ કાળ નિરોગી હોય છે તે ધરમા ગહેનાગ માણુમોને આ જાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે લીમડાનું જાડ ઘણું જીવુ થય એટલે એના લાકડામાથી શુદ્ધ અંદુન જેવો સુવાસ આવે છે એના લાકડા હમારતી કામમા ઉત્તમ છે એના અગતી કડવાગથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ જાડ ઘણા વર્ષો મુખી ટકી લોકોને તેનાથી સેકડો ફાયદા થાય છે આ જાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુન એના મૂળ ફરી એવું કેટલેક વર્ષે મોટું જાડ બને છે એવી રીતે કેટલીકવા કાપ્યા પછી પુન વધેલા એવા પુષ્કળ જાડ આપણી નજરે આવે છે આ પણ એનામા એક મોટો ગુણ છે પીપળો અને લીમડો એ બેનેની ઘણીજ મૈત્રી છે ન્યા પીપળો હોય છે ત્યા લીમડો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું જાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે વડ, પીપળો, ઉબરો, નાદરૂપ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ જાડને ઘણા પવિત્ર માનેલા છે. તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલા હોય એવું જણાય છે આવા ઉપયોગી જાડના અલૌકિક ગુણ સાચું ન જોતા અને તેનો આપણા શરીરક્ષણુર્થે ઉપયોગ ન કરતા સારાસારવિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગાદક સમજી નિ શકપણે પીવામા આવે છે. આની ગ્રિયતિ થએલી ન્યારે આપણી દષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ઇધકા છે એવા જીવવાને જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોના શરીરક્ષણુર્થે હજારો આપધી અને વનરપતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધન કરતા તે પરમેશ્વરી પદ્ધતિનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું પરકીય હવામાનું નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું આપધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી, લજ્જાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કાઈ પણ વાત નથી. " ગોળ સેવનાર કગ્તા લીમડો સેવનાર સાંગે થાય છે " એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમા લાવે. આ નિબટક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરતુ પરિણામે નિરંતર આર લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુધ્યમા વર્તન રાખો, એટલે નિજરસ પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સારૂ આવશે ખેતરના છેડ ઉપર બાવળનું જાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અશ ખાઈ જઈ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરતુ લીમડાના જાડની તેવી વાત નથી. એ જાડ ખેતરના છેડા (શેદા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થવું નથી. એટલા માટે ખેડોએ એ જાડને અવશ્ય છેડા (શેદા) ઉપર વાવવું જોઈએ. કડવો લીમડો —કડો, કડવા, લઘુ, માહક, તીખો, અગ્રિમાઘકારક, સોજાને મટાડનાર, ત્રણશોષક, બાળકોને હિનકરે તથા હલ છે, અને કક, ત્રણ, સોજો, ફૂંમિ, હિલડી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કાંઠ, અમ, તૃષ્ણ, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે * એના ક્રમમાં પાદડાં—આહક તથા વાતકર છે, અને

* આયુર્વેદમા—લીમડાનું વર્ણન કરતા લખેલ છે કે, —લીમડાની જાડ પાચક, કડવી અને આહી છે. પાદડા ગરૂની પોટીસ બનાવવાના કામમા લેવાથી આહ બેસી જાય છે પાદડાને વાટી શીતવાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

રક્તપિત્ત, કાઠ તથા નેત્રરોગના નાશક છે પાકા પાદડાં.—વિશેષ કરી વણુનાશક છે લીમડાની કુખિ.—કામ, શ્યામ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એના કુમળા (કાયા)ફળ—મેદક, ગિન્ગ, ગુરૂ તથા પિન્જીવ છે, અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના બીયાંમાની મીઝ.—કૃષ્ણ અને કૃમિનો નાશ કરે છે નિબપચ્યાગ.—પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, દાહ, વણુ અને કાઠનો નાશ કરે છે મિથાતુ તેલ—ક્રિયિત ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કૃમિ, કાઠકફ, વણુ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમા કાઠમા અનેક દેહાણે આવેલો છે, પરંતુ તેનું વણુનું અહીં નહિ કરતા જુદા જુદા રચણે ઉપયોગ કરેલો છે ઉપયોગ—(૧) વણુ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા વણુ (ગુમડા) ઉપર મોટા ઉત્તાદ છે નાડીવણુદિભય કર વણુને દરરોજ લીમડાના પાદડા પાણીમા સાગ ઉકાળી ત પાણીએ ધાઇ નાખવા, એટલે તેનું શોષન થઇ રૂઝ આવે છે (૨) જે વણુ (ગુમડા) કુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા વાડી મધમા મેળવી ચોપડતા જવું એટલે તે સારૂ થાય છે (૩) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા બાળી જુના તેલમા અથવા કરજેલ તેલમા ખગલ કરી ચોપડવા (૪) સર્પના વિષ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા મોડું ઉત્તાદ ઔષધ છે સર્પનું વિષ ચડ્યાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાદડા અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા તેને જો કડવું ખાઈ અગર તીખું સમજવામા આવે નહિ તો વિષ ચડ્યું અથવા દશ થયો છે એમ સમજવું પછી તેને વિષ ઉતરતા સુધી લીમડાના પાદડા ખાવા આપવા, દિવા પાદડાનો અથવા જાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. (૫) પિત્ત પાદડાનો રસ પીવાથી પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર ચનાર ગુમડા ઉપર પણ તે અપાય છે ચક્રકલ્પમાં લખેલ છે કે,—દુર્ધટ નાસુર ઉપર લીમડાના પાદડા અને તેલ વાડી એની પોટીસ બાંધવી જોઇએ લીબોળાનો જુલાબ પેટના કૃમિને કહાડે છે લીબોળાનું તેલ ગાંધવાળા ફેડા અને કોડ ઉપર ધણીજ સારી અસર કરે છે ઇમેજી ઔષધોમાં લીમડાની જાંઘ જ્વરનાશક અને પાદડા ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે, તથા ધા ઉપર લીમડાના પાદડા પાણીમા ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલ છે તેમ કરવાથી સોજે આવ્યા વગર જલહીથી અકુર આવી જાય છે કર્વીનાર્ધને બદલે તાવના ઉપર તથા સધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમા બીજવીને પાવાનું કહે છે મેજર લોધર લખે છે કે,—લીમડાનાં ગ્રાડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેજે રમ (મદ) કરવા લાગે છે તે જુના ધા ઉપર અને નાસુર ઉપર અન્યત ગુણુ કરે છે એના પાદડાનો કવાથ કરીને પાવાથી કલેરાના રોગમા ફાયદો થયો હોય પાદડાનો રસ તરીયા તાવ, અજીર્ણ અને મધિના રોગમા કામ આવે છે ચરકે—લીમડાને દીપ્તીય અને ચળ નાશક ગણેલ છે સુશ્રુતે—એને કફવાતનાશક અને શરીરના કોષ પણ ભાગ ઉપર સોજે આવે અજીર્ણ થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે ક્રચા કૃષ્ણ પ્રમેહના રોગમા ઉપયોગી માનેલ છે તથા તાવની ગરમી મટાડનાર માનેલ છે.

પડવા માટે—લીમડાના પાદડાનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો એટલે ઉલ્લી થઇ પિત્ત પડશે (૬) ગરમી ઉપર—લીમડાના પાદડાનો રસ ખીમાકર નાખી સવાર સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોષ્ટ પશુ પ્રકારની ગરમી હૈય તો તે નક્કી સારી થાય છે (૭) મહારોગ ઉપર—કડવા લીમડાના પાદડા ઘણુ માફ ઔષધ છે ન્હાવાના પાણીમા આ પાદડા કઢવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવુ અને એનો અમરસ કિવા પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ૨-૩ મહિનામા ગતપિત્તી (વાતગત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પ્રાણતુ તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામા સુવાનો રીવાજ રાખવો (૮) હાલચુકત સોજા ઉપર—પાદડા વાટી ચોપડવા એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે (૯) પિત્તજ્વરમા જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર—લીમડાના પાદડાનો રસ શીણુકત કરીને શરીર ચોળવો, તેથી અળતગ કમી થાય છે (૧૦) ઉના તાવ ઉપર—કડવા લીમડાની ડાખલી, કડુ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) કમળો રોગ ઉપર—લીમડાની અતગજાલનો રસ કાઢી તેમા મધ અને થોડુ સુંતુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ. (૧૨) ખસ ઉપર—જુના લીમડાનુ સુકાએણ લાકડુ પાણીમા ઘસી ચોપડવુ (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર—કડવા લીમડાની જાલના કાદામા ધાણુ અને સુંતુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે જલહી ગુણ આવે છે આ ઔષધ “કાય-નેલ” કરતા ઘણુ ઉત્તમ હોઇ ગુણોમા પશુ તે કરતા ઈંદ છે (૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૂમ્ભિ અને પ્રમેહ ઉપર—લીમડાની કાચી લીંબાળીઓ ખારી (૧૫) ખસ ઉપર—કડવા લીમડાના બિયા વાટી ચોપડવાથી ખગ્ગ સારી થાય છે જૂ જવા માટે પશુ એ બિયા વાટી માથે ચોપડવા (૧૬) સુવારોગ ઉપર—જુના લીમડાની અતગજાલ કાઢી તેના આગિક દુકડા કરી તે હાલ્લીમા ઘાલવા અને દાહજુ દેવુ એવુ ત્રણ દેગડા પાણી સાફ ગાંધણુ આવે ત્યા સુધી ઉકાળવુ પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક પાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમના બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો, એટલે પર-સેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી નર્ધ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ કરી તથા તેમા થોડુ કુલાવેણુ મોરચુયુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવુ, એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કદ પશુ ગરી પડે છે. (૧૮) સર્પદંશ વિષ ક્રિદ પશુ ન ચઢવા માટે—લીમડાના પાદડાં રોજ સવારે ખાવા એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપશુ તેને વિષ બાધ કરવુ નથી. (૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીમડાના ૨૧ પાદડા આગિક વાટી મગની પલા-જલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી માથના થીમા તળી સેગડે ૨૬ દિવસ

અવગણવતુ એટલે ગુદામાના મવ મમા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતા મિધવ ખાવે (૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તોઃ—
 લીમડાના મૂળ ૬મઁ માધવાલી જલદી છુટકો થાય છે પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવા (૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર—સોમડાના પાદ-
 ડાનો ૨મ આપના (૨૨) અદ્રીણના વિષ ઉપર—૬૩વા લીમડાના પાદડાનો
 યત્રવરે એક ટાટી આપવા (૨૩) કુષ્ઠાદિક ઉપર—૫ ચાંચ બ ચૂર્ણ—
 મૂળ, પાદડા, ફલ, ફળ અને જાલ એ પાચ અંગે લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું
 ૫૫૧ લોહભગ્ન, આળહગ્ન, અરણીના મિયા, ત્રિકુળા, બીલામો, વાવડીંગ, આકર,
 આમળા, હળદર, પીપર, મગી, મુક, આવચો, ગરમાળાની શીંગોમાનું મગજ અને
 ગોખર, એ પદ્ધતિ ઔષધો ચાગ ચાગ તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી લીમ-
 ડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાગરાના ગમ્મો એક પુટ આપવા પછી
 પિરની જાલનો અટમાલ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવા અને તે મુકવતુ આ
 ચૂર્ણ દરગજ એક તોલા પિરની જાલના કાઢામા અથવા લીમા અથવા ગાયના
 દુધમા આપવું તેથી કરી એક મહિનામા બધા કોટ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણ મર્વ
 રોગનું નાશક છે (૨૪) પિત્ત ઉપર—લીમડાની કુખો, ધાણા, સુક અને
 ખરીમાકરનો કાઢો આપવા (૨૫) યોનિરૂળ ઉપર—લીમડાની લીંબોળાઓ
 અને એરડીઆ લીમડાના ગમ્મો વાટી ગોળી કરી અને તે યોનિમા રાખવા
 આપની કિવા એનો યોનિએ લેપ કરવો (૨૬) કૃમિ ઉપર—લીમડાના પાદડા
 હિંગ સાથે ખાવા (૨૭) અગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર—લીમડાના પાદડા
 વાટી થી અથવા આમળા સાથે ખાવા અને મરીનો બૂઝ લીમા ખરલ કરી
 શરીર ચોળવા, અથવા લીમડાની અતરજાલનો કાઢો આપવા, એટલે શીતપિત્ત,
 સ્તત, કફ, વિરકોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨૮) સ્થાવર, જંગમ
 સર્વ વિષ ઉપરઃ—સિધવ અને મરી સમભાગ તથા એ અનેના અરોગ
 લીંબોળાઓ લઈ તે વાટી મધ અને લીમા આપની (૨૯) સર્વ પ્રજા ઉપરઃ—
 લીમડાના પાદડા, દારૂળદર અને જેડીમધના ચૂર્ણમા થી અને મધ નાખી ખરલ
 કરી તે મલમ આપડતા જવું, એટલે જન્મ તુલ્ય ભરાઈ આવે છે (૩૦)
 રક્તશ્લેષ અને પ્રદર ઉપર—લીમડાની જાલના રસમા છઠ્ઠા નાખી ૭ દિવસ
 આપવું (૩૧) કમળા રોગ ઉપર—લીમડાના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો
 રસ પાશીર કાઢી, તેમા ખરીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો (૩૨) સિક્તા-
 એલ અને ઇલુએલ ઉપર—લીમડાની કુખનો કિવા અતરજાલનો કાઢો આપવો
 (૩૩) કોઈ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે—લીમડાના પાદડા એક તોલા લઈ
 તેમા ગુળભાર કરૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી, પછી તે
 ગોળી ૬ માસ ગોળમા મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલા આપવી ગાર્મમા
 ન્યા સુધી કોલેરાનો આગર હોય ભા સુધી આ ઔષધ દરેક મેળવ કરવાથી
 કોઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ (૩૪) ઉલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કર્ક સંબંધી
 જંતુ ઉપરઃ—લીમડાના પાદડા ઝીણા વાટી કચ્ક કરી પાવો. (૩૫) ઉલ-

કળમાં શરીરમાંનો દાહ શાત થઈ ઠંડાઈ આવવા તથા બુલાખ ખેંચ થવા માટે:—લીમડાના પાદડા વાટી શરમત કરી તેમા ખડીસાકર નાખી પાવું (૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાદડી લીંબોળાનો રસ દરરોજ મવારે ત્રણ મામા લઈ તેમા ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળા ૭ દિવસ ખાવા આપવી (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩૮) ઉરુસ્ત્રાલ ઉપર:—લીમડાના મૂળ ઘમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદશ, બદ, આઠા હત્યાદિ ઉપર:—પાણેર લીમડાની છાલ લઈ તે કાચપાત્રમા નાખી અથવા માટીના વામણમા ઘાલી, તેમા આંધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણુ દઈ રાતભર તેમજ ગમ્મતુ. બીજા દિવસથી તેમાથી શક્તિ પ્રમાણે એક અંગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું, એટલે ઉપલો ઉપદશજન્ય રોગ એક બે અઢવાડીઆમા સારો થાય છે પવ્ય થી, સાકર, રોટલી, બાકી વન્ય (૪૦) નવેલા અને પેરા ઉપર:—લીમડાના પાદડા થોડું મીઠું નાખી વાટવા અને થીમા ગેદી તેની થેપલી કરી ઉપર બાધવી (૪૧) વિષમજ્વર ઉપર:—લીમડાના પાદડા ૪૦ તોલા, સુદ, મરી, લીડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિકળા ૧૨ તોલા, લવણુત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે કાર (જવખાગ અને માણખાર) ૮ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર વૂપ:—ડગવા લીમડાના પાદડા, ઘોડાવજ, કોટ, હરડે, શિરસ, થી અને ગુગળનો ઘૂપ વિષમજ્વરનાશક છે (૪૩) આગતુંક પ્રભુ અને ગુમડા ઉપર:—દદધમા તેલ નાખી તેમા લીમડાના પાદડા બાળી ખરસ કરી ચોપડવા (૪૪) વીંછીના દશ ઉપર:—લીમડાના પાદડા અગર ફૂલ સુવાડવા, અથવા પાદડા ચાની ન્હોમાની બાફ જવા ન દેતા દશના વિષમ ભાગમાના કાનમા તે ડુંકવું

૫૩૪. લીડીપીપર (પીપર):—ન૦ તૈ૦ પિપ્પલી મ૦ પિપળા. હિ૦ પીપર-લ. બ૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હિ૦ પલી તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી. તુ૦ હાપલી કા૦ પિલાંપલદરાજ અ૦ દારદ્રિવદ્રિલ હ૦ લોંગ પેપર લા૦ માયપગ લોંગમ

લીડીપીપરના વેલા થાય છે આ બહુ વર્ષ સુધી ટંકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બગાળ, નેપાળ, આસામ, મલખાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો ફેટલોક ભાગ એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બગાળા અને મલખાગ પ્રાંતમા તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે લીડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકણ વગરની જમીન બેઠકે આ વેલીનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલી નીચે (મૂળ પામે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કહાડી બીજી જગ્યાએ વાવે છે, એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ અને છે ચોમાસુ ચરૂ થતાંજ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વયમા પાંચ ડુટનું અતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં સુળા, વતાક, જવ વગેરે વાવે છે એક વીધા જમીનમાં સરેરાસ ૧૬૬ વેલ રહે છે. એક વીધા જમીનમા લીડીપીપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી અઢેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણ લીડીપીપર

ઉત્પત્તિ થાય છે પછી દરવખે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે, એટલે તેના મૂળો ઉપરી કક્ષાની તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે નવીન મૂળો વાવના જમીનને ખેડવાની અથવા ખીજા કશા મરત્તમ કરવાની આવશ્યકતા નથી થોડું ખાતર નાખ્યું એટલું બધું છે આ વેલીને પાણી પાતું પડતું નથી માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેના મૂળ ધામવી ઢાકી ગયે છે એને ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (ભાદરવા આશપાશ) ટૂલો આવે છે, અને ફળ એટલે લીડીપીપર જાનેવારી (૧૯૫) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે લીડીપીપરના પાદડાંને આકાર નાગરવલના પાદડા જેવા હોઈ તે ગોળ અને તીખા હોય છે વિશેષ ફરક એટલોજ હોય છે કે, લીડીપીપરના દીટડા પાસે આવ્યા હોય છે તે નાગરવલના પાનને હોતા નથી ફેલાનાગ શાખાઓની ઉપરના પાદડા મોટા અને પહોળા હોઈ સાત દેખાઈ આવતી નમે હોય છે અને તેનું દીટડું લાંબુ હોય છે વળી ફળ લાગનાગ નાની નાની ડાળીઓ ઉપરના પાદડા લાંબા હોય છે તેના ઉપર પાંચ શિંગ હોય છે અને તેનું દીટડું લાંબુ ન હોતા તે વેલીને લાંબુજ હોય છે પાદડા બધા સુવાળા હોય છે. લીડીપીપરના મૂળ કટમય (લાકડા જેવા) હોય છે વેલીને પુષ્કળ ફાટા ફુટ છે વેલ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ટૂંક ટેકાણે ઉપસેલી ગાંઠા હોય છે લીડી લીડીપીપર લીલાગમી હોય છે અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે પીપરના ફળ અને મૂળનો આપધોમાં ઉપયોગ થાય છે ત્રાવજુકોગ પ્રાતમા સુવાવડીની ઝાર પાડવા માટે પીપળીમૂળનો કાઢો આપે છે છોટા નાગપુર પ્રાતમા સ્ત્રીઓના આર્તવ દોષ-યુક્ત કષ્ટવિકારમાં પીપળીમૂળનો કાઢો આપે છે તેમજ તાપમાં તરમ શમન કરવા માટે લીલા પીપળીમૂળ વાપરે છે સોળે ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે મોઢીરના માલ સિવિલ મર્જન ડૉક્ટર આર્નલ્ડને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતરવા માટે એ આપવાથી સારો યજ્ઞ થયાનું લખેલ છે સુવાવડીનું ગલાશય પૂર્વચ્છિતિ ઉપર લાવવા માટે લીડીપીપર અને પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો આલ છે તે ડૉક્ટર કદાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ હરાવલ છે છોટા નાગપુર પ્રાતમા આખામાંથી બીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે તેને બેસ અથવા માટે પીપળીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે લીડી-પીપરમાંથી એક ઉડી જનાર તેલ એક ગળ જેવા પદાર્થ અને પાંચપીરના નામનું એક સત્વ મળે છે

લીડીપીપરના વેલાને જે શીંગો આવે છે તેને “પીપરો” કહે છે એમાં જડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે જડીને પીપળા અને બારીક પીપરને “લીડી-પીપર” કહે છે. કોક્કુમાં કેટલેક ટેકાણે કુચરાળ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે + પીપર વાતનારાક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને “પીપળીમૂળ” કે “જડોડા” કહે છે તાજી લીડી પીપરનું અથાણું કરે છે લીડીપીપર-સ્ત્રિગ્ધ, ઉષ્ણ, તીખી, કડવી અમિદીપન, રસામન બેદક, લઘુ, હૃદયને

* ધણીક પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક મત છે કે લીડીપીપર કામદેવને પ્રેમળ કરે છે.

પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે અને વાત, દમ, ઉષરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અગ્નિ, કાઠ, ગુદમ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાસ કૃમિ, અજીર્ણ, પાકુરોગ કમળો તથા ચળની નાશક છે એ તાજી હોય ત્યારે ગિન્નજ, શીત કરનાર, મધુર, પિત્તનાશક, ગુરૂ તથા કફકર છે, અને પિત્ત નાશક છે સૈલુલી પી પર—તીખી, ઉષ્ણ, અમિદીપક, કાષ (કાકાને) શુદ્ધિકારક છે, અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસના નાશ કરે છે વાનર પી પર:—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે, અને મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિચળનો નાશ કરે છે રાન પી પર.—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે એ લીલી હોય ત્યારે વધારે મુશ્ણ-વાળી હોય છે સુકી અદ્યગુણી અને અતિતીક્ષ્ણ છે પી પરી મૂળ:—અમિદીપન, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, બેદક, તીક્ષ્ણ, તીખા, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે, અને આમ, પ્લીહા, ચળ, ગુદમ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉષરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચૈાસથી પી પર:—પી પરનો એક સરખો ચોસક પહોર ખગલ કરવો અને “ ચોસક પહોરી પી પર ” કહે છે એ પી પર ઘણીજ તીવ થાય છે એ ચોખાભાર નેટલી મધમા ખાવી એથી ઘણીજ દાહ વચેરે થાય તો ઉતાર લી અને હાત આપેલો (૨) અપરમાર અને વાયુગોળા ઉપર—આ વાયુનો ગોળા એકાએક ઉપન થઈ કાળજ સુધી આવે છે અને નાના ગોળા નેવડે એકજ ઠેકાણે દેખાય છે) લીડીપી પર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની જુકી કરી તે જાચના પાણીમા ૭ માસા સુધી આપવી (૩) પી પરનું ચૂર્ણ—પી પરનું ચૂર્ણ કરી તે ગેળમા ખાવું, એટલે અગ્નિ, ઉદય-રોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાઘ, પાકુરોગ, સાધારણ મગી અને જીર્ણ નવરનો નાશ થાય છે પી પરનું ચૂર્ણ મધમા ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, નવર, પાકુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:—પી પળીમળનું ચૂર્ણ ગેળમા ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપર:—પી પળીમળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમા આપવું (૬) રતનમાં દૂધ આવવા આટે:—ગરમ કરેલા દૂધમા બે માસા પી પરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૭) ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:—લીડીપી પરનું ચૂર્ણ અને મેરના પિંજાની રાખ મધમા કાલવી વારવાર ચાટવું. (૮) આમાતિસારમાં શૂણ થાય તે ઉપર:—લીડીપી પર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવું, એટલે શૂખ-રેચ થઈ ચળ મરી જશે. (૯) રત્નાંધળીપણ્ય ઉપર—એકમૂતમા લીડીપી પર ઘસી અગ્ન કરવું અને રોજ અગધીઆની લાજ ખાવી. (૧૦) બરોળ ઉપર:—લીડીપી પર અને મધ નાખી જાચ પીવી. (૧૧) સર્વ ઉકરોગ ઉપર:—ગેમૂતની અથવા યુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીડીપી પર ખવરાવવી અથવા વર્ષમાન પી પર આપવી, કિવા યુરીઆના દૂધમાં લીડીપી પરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે અગ્નિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેષ કરવો. (૧૨) વર્ષમાન પી પર—આપવું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીડીપી પર

ત્રણથી ચાર, એ મર્ચ એકત્ર કરી કલાઈના વામણમા ડહવી પાણી બળી ગયે એટલે તેમાની લીડીપીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું બીજે પ્રકાર—પીપર પાચથી ત્રેવીશ સુધી ચઢાવવી પછી ઉતરતા ઉતરતા પાચ સુધી આવવું x પરતુ દૂધમા પાણી ન નાખતા એકલુ દૂધજ અર્ધુ બાળવું અને લીડીપીપર ખાધ ઉપર દૂધ પીવું, અથવા લીડીપીપર ન ખાતા એકલુ દૂધજ પીવું દોષતારતમ્ય બેઠા ચોળના કરવી, એટલે જીર્ણીત્વ, કામ, પાકુ, ગુદમ, અર્થ, પ્રમેહ, ઉદર, અમિમાઘ અને વાત-રોગ દૂર થાય છે (૧૩) અમ્લ ન પચતુ હોય તો.—જમ્મા પછી લાગલીજ લીડી-પીપરની બકી મધમા ખાવી. (૧૪) ગુદમ રોગ ઉપર.—લીડીપીપર અને જવખાનું ૩ મામા ચૂર્ણ આફુનો ગમ તથા મધમા આવવું (૧૫) વમન થવા માટે.—લીડીપીપર, મીઠળ અને મિધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આવવું (૧૬) આમ શુળ, અશ્મલુ અને સોબા ઉપર.—લીડીપીપર અને સુકું ચૂર્ણ ગોળમા ખાવું (૧૭) કંફરોગ ઉપર.—લીડીપીપરના ચૂર્ણમા લી અને મધ વિષય ભાગે નાખી ખાવું (૧૮) અપરમાર ઉપર.—લીડીપીપર લીમણના ગમમા ધરી નચ આવવું (૧૯) અમ્લપિત ઉપર.—પીપળીમળના ગડોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલો સાકરમા ખાવું આ ઔષધ દરોજ જે વખત એક મહિનો આવવું (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસર અને ઉલટી ઉપર.—લીડીપીપર, મજીઠ, નાગરમોચ અને કાકડાશિગીનું મામાથી જે મામા સુધી ચૂર્ણ મધમા આવવું (૨૧) ઉલટી ઉપર.—પીપળી મળના ગડોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્ર-ગાળ કરી તેમા તેટલુંજ સુકું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા છ મામા મધમા ત્રણ મામા ખરલ કરી લેવું (૨૨) વાત-કંફજ્વર ઉપર.—લીડીપીપરનો કાઠો મધ નાખી પાત્રો (૨૩) હરોગ, જવર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર.—૯૬ તોલા ગાયનું દૂધ મદામિ ઉપર અર્ધુ બાળી કંકુ થયા પછી તેમા માઝર, મધ અને લી બન્ને તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવું (૨૪) બાળકને પારાગડા (પારિગર્લિક) થાય (ગલિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અમિમાઘ, ઉલટી, જાપડ, અરેચિ અને બ્રમ થાય છે, તે રોચા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડિત દેખાય છે) તે ઉપર.—લીડીપીપરની જુકી મધમા ખરલ કરી એક અડદથી ચણાડી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉભર પ્રમાણે ચડાડવ (૨૫) મૂર્ચ્છા ઉપર.—લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી તેનું ચાટણુ આવવું (૨૬) આમચાન ઉપર.—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમા લીડીપીપર એક અને ભીલામો ચાર કાનરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા સાકર નાખી પાવું (૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુદમ રોગ ઉપર.—૪ લીડીપીપર લઈ ચૂર્ણ કરી તે જે તોલા પાણીમા મેળવી તેને વસ્ત્ર-

x અમ્લસાગર મધમા પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરોજ એક એક વધારતા જતા પદરમા દિવસે પદર લઈ સોળમા દિવસથી એજ મુજબ એકેક ઓછી કરી, એમ વર્ષમાન પીપરનો પ્રયોગ કર્યો છે. વળી લીડીપીપરની મામા થયું ૧ મામાની છે.

ચાળ કરી તેમા તોલો કિવા બે તોલા ગાયનુ ઘી નાખી પાવુ (૨૮) ઉવરસ ઉપર—પીપળીમૂળના ગઠોડા, સુક અને બહેડદળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે (૨૯) દંતરોગ ઉપર—લીડીપીપર, જીરુ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી દાનના મૂળોમા ધમવુ, એટલે સજ્જ, સોજે, દાનનુ હાલતુ વગેરે વિકારો રહે છે (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપર—લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ અશમા આપવુ (૩૧) વાતવિકાર ઉપર—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અધુ ઉકાળ્યા પછી તેમા પીપળીમૂળના ગઠોડાનુ વરખાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવુ તથા સાડ ઉકળતા સુધી તે હલાવી ઉકાળવુ પછી તેમા સાકરની ભૂડી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરોજ સવારે એકવાર આપવુ. (૩૨) પરિણામ રૂગ ઉપર—લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનુ ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમા પકવ કરી તેમાથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવુ (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર—લીડીપીપર તથા સિંધવ પાણીમા ધસી તેના બે ત્રણ ડીપા નાકમા પાડવા એટલે તરત ગુણ આવશે (૩૪) વિષમજ્વર, દરોગ, ઉવરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર—પચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીડીપીપર, ઘોળી સાકર એ પાચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવુ (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉવરસ, પાક, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાઘ ઉપર—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીડીપીપર ચાર ભાગ, માકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કગવા અને તેમાથી રોજ એક ખાંવા (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર—લીડીપીપર મધમા ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીપર—લીડીપીપર લીંછુના રસમા ભીજવી મળી તેમા મિધવનુ ચૂર્ણ નાખવુ* બે ચાર દિવસ ભીજ્યા પછી સુકવી ગળી તેમાથી બે ચાર લીડીપીપર દરોજ ખાતા જવી, એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોમા રૂચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે વાળા ઉપર—પીપળીમૂળ કડા પાણીમા ધસી ખાવુ (૩૮) અષ્ટકરે તૈલ—લીડીપીપર અને સુક દરેક સોળ સોળ તોલા, મગસીઉ તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને હાશ ૩૨ શેર એ સર્વે જલ્પસાનુ વિધિ પ્રમણુ તેલ તેચાર કરી ચોળાચથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝલાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે

૫૧૫. લીંછુડી—મં નિઝુક મં નિઝોણી હિં નિં—લિજુ. બં પાતિલેષુ કં નિમે, લિજુ—હપજુ. તાં એલુમિએ તું લિમેગમાર મલાં એરનારક તૈં નિમ્મપકુ કાં લિમુનેતુશ અં લિમુનેહાલીજ ઈં લેમન. લાં લેમનએસીડમ

લીજુ, નારગી, ચકોત્રા, સતરા, મોમાળી, પપનસ, ગળ્યુ લોજુ, બીજેડુ, વગડાઉ લીજુ ધર્યાદ લોજુનીજ જાત છે *લીજુડીના ઝાડ ગિયામાથી અથવા

* લીંછુના ઝાડો બગીચામા થાય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ દેશમા જંગલમા પણ હોય છે સર્વ પ્રકારના લીંછુના પાદડા ગોળ પરંતુ જાતિ બેદે નાનાં મોટાં

કલમ કપાંથી થાય છે. આ જાડ બે ત્રણ માથોડા હિંચા વધે છે લીંછુનીના અંક વાળ્યા પછી ત્રીજો દિવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે લીંછુનો ઉપયોગ ઘણા કામોમાં થાય છે લીંછુના રમમાં ઘણાક ગ્રામ્યન ઔષધો તૈયાર થાય છે લીંછુ રૂચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમાં સારો ગ્વાદ આવે છે કાગદી લીંછુ:—ખાટુ, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આખોને હિનકર, અતિ રૂચિકર, તીણુ તથા તુર્ક છે, અને ડહ, વાયુ, ઉષ્નરસ, ઉલ્લી, કંકરોગ, પિત્ત, શળા, ત્રિદોષ, ક્ષમ, મધુરતલ, મુદ્ગુદ્ગાદર, વિષુચ્ચિકા, ગુદમ, આમવાત તથા દુર્મિતો નાશ કરે છે એ પાકેલા હોય તો વધારે ગુણવાળા છે ઉપયોગ:—(૧) અભૂષુ ઉપર:—ભોજનના પહેલા લીંછુ, ખાટુ અને મિધવનુ મેવન કરવું, એટલે અભૂષુ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કંક, મલમૂક્તા અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨) વિષુચ્ચિકા (કાલેરા) નો આભાર ન થવા માટે:—દરરોજ બે લીંછુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર માથે મેવન કરવો, એટલે કાલેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંછુ:—લીંછુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાખી ગળવા અને તે સારા આથવા પછી તેમાંથી એક એક લીંછુ ખાવા આપવું, એટલે અભૂષુવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને મોઢાં સ્વાદ આવે છે (૪) કાલેરા ઉપર:—લીંછુના રસમાં સાકર નાખી સરમતી પાક કરી રાખવો, અથવા કાદા (કુમળી) ના રસમાં લીંછુનો રસ મેળવી તેના સરળની પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું (૫) અરંધો આવે તે ઉપર:—દાનવણુ અને અરીછુને લીંછુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાતવણુ એકત્ર કરી લીંછુની ચીર ઉપર લલરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાધી તે આખોપર ફેરવવી, એટલે આખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજી, રતાસ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે (૬) પિત્ત શમન થવા માટે:—લીંછુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું

૫૧૬. લુંછીની ભાજી:—મં ઘોલિકા મં ઘોળ હિં બીડોતોતિઆ-સાક, કુંકા કં ઝોલિ. તૈં આપલકુરા. ફાં ખુરફા. અં બકલતુલ, હુ મકા. ઇં પસલેન લાં પોત્તુલેકા કવાડિફિડા.

લુંછીના ઊંડ મોટા થતા નથી. એના પાદડા કાષ્ઠક ગોળ થઈ જરા રાત્ત રંગના હોય છે. લુંછીને ઘણા નાના જીડવા આવી તેમાં કાળા રંગના ખી હોય છે. લુંછીની બે જાત છે એકને નાની અથવા 'જગલી ઘોલિકા' અને ખીજને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે જગલી ઘોલિકાના પાદડા રંગે ઘણા મતા અને રાજઘોલિકા કમતા નાના પપ્પુ પડપડયા હોય છે. એ જાડના મુદ્ગુદ્ગા થાય છે રાજઘોલિકાના પાદડા અને જાડ કાષ્ઠક મોટા હોય છે હોય છે સવતા ફૂલ પોળા અને સુગંધવાળા હોય છે કચા ફળનો રંગ લીલો અને પાકાનો પીળાશ પડતો હોય છે

અને કેમગ હોય છે યોગિકાની દીલી લાજ કરે છે એનો ગરીબ લોક વણો ઉપ-
યોગ કરે છે એ લાજ દી હોઇ ધણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાશાદિ
ઉપદ્રવ થાય છે **બુણી**—ઝચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કઠકર તથા-
ઉણુ છે, અને વાયુ, ત્વચ્છેષ, ગુદ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કામ, તેવરોગ, મેહ તથા મોળનો
નાશ કરે છે **ખાટી બુણી**—ઝક્ષ, ખાટી, ખારી, ઝચિકર, તીખી, ગુક, અમિદીપક તથા
કરનાશક છે, અને વાયુ, અર્શ, અમિમાલ, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે **દુદ-
ધોલિકા** (નાની બુણી)—પિત્તલ, મારક, કઠકર તથા તીખી છે, અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ,
કામ, ગુદ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉણુ અને
ખાટી છે, તેમજ તેવરોગ, ચર્મરોષ તથા વ્રણની નાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) પેશા-
બે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉત્તમ ઉપર—બુણીની લાજનો ગ્મ
કાઠી તેમા સાકર નાખી તે ગ્મ મનાગ્મજ્યે વખત પાવો જેથી વ્રણ દિવમ્બા
બળતરા થાત થાય છે

પર૭. લેડી—એ ઝાડ ધાતુજ મોઢુ થાય છે એમા કાળો અને
ધોળો એરી એ જાત છે એના પાદડા ઉમંગના પાદડા જેવા હોય છે ઉપ-
યોગ—(૧) વ્રણ ઉપર—કાળી લેડીની જલતુ અગર પાદડાંનું વસ્ત્રગાળ
ચૂર્ણ કરી ચોપડતુ, એટલે વ્રણ જલની રૂઝાઇ જાય છે

પર૮. લોધર—સં મં લોધ્ર મં હિં કં લોધ-ગ-પડાણી અં
સુગામ લાં મિષ્ટેકેમરેમીમુમા

લોધરના ઝાડ કોકણુ, મહાબલેશ્વર, બગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમા થાય છે
એના પાદડા બકુલના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે લોધરનો ઉપયોગ ગગ્મ તથા
ઓષધમા ઘણો થાય છે અગ્નિ કરે છે તેમા લોધર નાખે છે એમા ધોળો અને
ગતો એરી બે જાત છે. થણા જલ્દામા અજ્ઞ પર્વત ઉપર ધોળા લોધરના ઝાડ
પુષ્કળ છે. **લોધર બે પ્રકારનો છે**—ને તુરો, શીત, નેત્રને દિતાવહ, ગ્રાહક
તથા લતુ છે, અને વાયુ, કફ, રક્તરોગ, પિત્ત, સોજો, અતિમાર, પ્રદગ, અરચિ,

સ રક્ત પ્રયોગમા—લોધરને રીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે તેમજ
આતરડા, આખ અને નાસુરના ધામા ઉપયોગી ગણેલ છે દાનના પારા નગ્મ ચર્મગયા
હોય અથવા એમાથી લોહી નીકળતુ હોય તો લોધરની જાલનો કવાચ કરી કોગળા
કરવાના કામમા લે છે ચક્રદત્તમાં દાનના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોદ, રસ-
વતી અને નાગરમેથને મેળની વાપરવા કહેલ છે અમૃતસાગરમા લોધર,
જેડીમધ, કુલાવેલી દટકડી અને રસવતી મમાન ભાગ લઇ પાણીમા ઘસી આખો ઉપર
લેપ કરવાથી દુખની આખો મારી થાય એમ લખ્યુ છે ડૉ શૈક્ષવરો કહે છે
કે કતકનામા આ ઝાડની જાલ ગગરજ લોહ લાલ ગગ ગગવાના દામમા વધારે
વાપરે છે મુબ્બદ ઈલાકામાં લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામા વાપરે છે
અને એનાથી ભરેલુ રૂધિર તથા ઝાડ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડૉ
આર્ચિસ અને કનેથાલાસ દેવ સ્ત્રીઓની ગુચેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહના
માટે આ વૃક્ષની જાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાગ) ખાડી માથે મેળવીને આપવતુ

વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એનાં ફલ. — પાડાળી તીખા, તુરા, મહુર, શીત, વડા તથા આદક છે; અને કદ પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ — (૧) પ્રદર ઉપર — તોવગ્ને કાઠો આપવા, અથવા લોધગુ ચૂર્ણ આદના ગસમા અથવા કેળના કાદના રસમા પાવુ (૨) તાગ્લયપિટકા ઉપર — લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમા લેષ કરવા (૩) દંતરોગ ઉપર — લોધર, સોયાડી અને ટુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોળવા કરવા (૪) જીર્ણીકર ઉપર — લોધર, ચદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ધી મધ તથા દૂધમા પાવુ
પર૬. વગડાઉ અળખો — (સં અરધ્યાજમોદા) અળખાની વગડામા થનારી એક જાત છે એ છોડ આમેદુખ અળખાના છોડ જેવા હોય છે કુગરાળ પ્રદેશમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એને કુલ અળખા જેવાજ હોઈ અળખાના જેવાજ એના ગુણ છે ઉપયોગ — (૧) ઉવરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર — વગડાઉ અળખો મધમા ખાવા અથવા એના પચાગતો કાઠો કરી મધ નાખી આપવા

પર૭ વગડાઉ અળવી — (સં વનાગુક) એ અળવી ચોમામામા ઉગે છે એનો રંગ ધોળા હોય છે એ ઘણીજ ઠંડી છે ગરીમ લોકો એનું શાક કરી ખાય છે વગડાઉ અળવી — મૃતિકારક અને ત્રિપાપનાશક છે કાળી વગડાઉ અળવી — રૂચિર, સુખજડયનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે ઉપયોગ — (૧) ઠોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર — વગડાઉ અળવીના કાદા થામ માથે ખવરાવવા (૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પાડવા માટે — ઠારાને વગડાઉ અળવીના કદ ખવરાવવા અને કિચિત્ ધમી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમા કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

પર૯. વગડાઉ તુરીચું — (મં ગનદોડકી) આ તુરીઆના ઝાડ નાના હોય છે એ ઝાડ વસા પ્રમાણે વધે છે એના પાદડા હાથેળી જેવડા મોટા અને માધારણુ ગોળ હોઈ અર્ણુદાર હોય છે વગડાઉ તુરીઆની દરેક કુખને બે ફળ આવે છે એ લાળા હોય છે એની જડાઈ પગના અગુધ જેવી હોય છે ઉપયોગ — (૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર — વગડાઉ તુરીઆના મૂળ ચદનની પેઠે અર્ધાં તોલા સુધી ઠંડા પાણીમા ઘસી તેમા માકર નાખી બે વખત પાવા અથવા વગડાઉ તુરીઆના મૂળ, ધોળી જાસુદીના મૂળ અને ઉપર-માલના મૂળ સમસાગે ગાયના દૂધમા ઘેદ તોલા સુધી ઘસી તેમા જીર અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવા આ આંધધ ૧૪ દિવસ પાવુ પથ્ય પાળવુ પદરમે દિવસે ગાયના દૂધમા અર્ધુ લીજુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવુ પછી પથ્ય કહે છે ચરકમા ઊલ્લને રક્તશુદ્ધિકારક અને ન ભક માનેવ છે સુશ્રુતમા એને મેદનાશક, કફનાશક યોનિદોષનાશક ન ભક, વજુગોષક, પક્વાતિમારનાશક, ગત-પિત્તનાશક અને ગતપ્રદરનાશક કહેવ છે

વાયુથી અગ કલાર્ધ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજનઓને પણ યોગ્ય આત્રાળી દરોજ શીરા અથવા ગજમા નાખી ખવરાવે છે

છે. (૨) ઢોરોને ખાધ પડે તે ઉપર—સજ્જા ભાવને યુક્તિ યોગી પક્ષી વગર ઉતરીઆના પાદડાંને રસ યોગડવો (૩) કષ્ટસાવ ઉપર—વગર ઉતરીઆના પાદડાં અગારમા નાખી તેને બારી રસ કદી કાનમા નાખવો, અથવા મૂળ મરમ પાણીમા ધસી તે પાણી કપડાંજણુ કરી કાનમા નાખવું. (૪) વાત-વિકાર ઉપર—વગર ઉતરીઆના લીલા મૂળ ફટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમા અર્ધાં તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર—વગર ઉતરીઆના મૂળ ધસી યોગડવા. (૬) નાડીવણુ ઉપર—વગર ઉતરીઆના મૂળ, કડવી કરમદીના મૂળ અને નાટકનાર (પાદડાં તીખા છે) ના મૂળ ધસી યોગડવા અને દૂધમા ધસી પાવડ.

પર૨. વગડાઉં મરચીવેલ —(મં નરકીયા કાદા) એની એક જાતની વેલ થાય છે એના પાદડાં કાળીયાની વેલના પાદડાં જેવા હોય છે એને નાના મરચી જેવડા અને આકારમા કાનમાના પોવળીની વાળી જેવડા લાલ રંગના ફળ આવે છે એના કદને નરકીના કંઈ પણ કહે છે. એ કદ ખરમા લાવી સખીએ ત્યારે તેને અકુર પુટી નીકળે છે. ઉપયોગ—(૧) સપ્તર્શ ઉપર—આ કદ કાષ્ઠક પાણીમા ધસી પાવો ખાટખટુબાની ગોટલીનાં પણ એવેજ ઉપયોગ થાય છે (૨) કૂતરાના વિષ ઉપર—નરકીના કદ અને પાદડાં જાશમા વાડી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે (૩) ઢોરોને દૂધ વધવા મારે—આ કદ જાશમા ક્રિચિત્ ધસી ઢોરોને આપવાથી તેનાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સભવ છે આ પ્રયોગને ખાત્રી લાયક માની શકાતો નથી, કેમકે તે વધારે પેટમા જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સભવ છે

પર૩. વગડાઉં સાટોડી (મં રાન ઘેટુળી કાં અડવી માળણી)—એ જાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે. એના પાદડાં મોગલી એરડાના પાદડાં જેવડા થાય છે એ જાડનો રંગ ઘોળો હોઈ એવું લાકડું ધણું જ દલકું હોય છે. એ ખાળવાના કામમા સારા ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીના જાડ દક્ષિણમા ધણુંજ થાય છે એ જાડના મૂળનો રંગ પણ ઘોળો હોય છે એને મરી જેવા ખારિક અને લાલ રંગના ફળ આવે છે * ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર—કાષ્ઠ પણ જાતનો સોજો ચડ્યો હોય તો તે ઉપર આ માટોડીના મૂળનો પાણીમા ધસી લેપ કરવો, એટલે સોજો કિતરે છે (૨) ઢોરના શુભડામાં કીડા પડે તે ઉપર—જગલી સાટોડીના મૂળ વાડી યોગડવા અથવા મળવું ચૂર્ણ કરી યોગડવું

પર૪. વગડાઉં સુરણુ—સં અરબ્ય સુરણુ, વજ્રસુષી. મં કાં જીત, ખાજરા-રાન-સુરણુ હિં ૦ જગલી સુરણુ, કં તૈં ૦ અડવી સુરણુ, ખેસુરણુ તાં ૦ કટું કવરાવે. ૭૦ કટુંકેજે મલાં ૦ કટુંકેજે લાં ૦ એમોર્ફીફેલસ, કેપેન્ડેલેટસ, સાપનથેરિપસ, સાપલ્વટિકા ગું ચિતલકદ, ઝેરી સુરણુ

આ શાક કોડળમા પ્રસિદ્ધ છે મૂળ નક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે

* અમારા અતુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઈએ

સુરજીના કદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે તે લાવી ઉપરની જાલ કાઢી નાખી અદરનો જાગ બારિક સમારી સાક કહે છે જુનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરજી પછી મુરજીનીજ એક જાત છે, પરંતુ આ ઝાડ સુરજી કરતા નાના થાય છે એના પાન અને આકૃતિ મુરજીના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરજીના કાંચ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે ફાથીની સુદ જેવા સરળ, ધોળા અને રાતા દેખાય છે, તેના ઉપરની જાલ જડી અને મજબૂત હોય છે એ સાક સારે બાકવું જોઈએ અને તેમાં માફકસર આમલી નાખવી, નાંદિ તો તેથી મધ્યમાં ખરજ થાય છે હુતીના મૂળીઆ મોળ સુરજી જેવાજ હોય છે, પરંતુ એ નાના હોય છે. એ ઝાડના દાડની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી લંબાઈની, મકાઈના ડાંડા જેવી એક મૂંડ આવે છે એ મૂંડને વજ્રમુદ્રિ કહે છે એ મૂંડને બાપા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. હુતીનું સાક ક્યાં પહેલા આ કદ છોડી તેની ચીરો કરી ધરમાં બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું, પાણી સુકાઈ જાય એટલે તેનું સાક કરવું એ કદને કંડવું સુરજી પછી કહે છે એ કદ પિત્તકરક અને કફનાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) નળ કુદ્યા હોય તે ઉપર—રાન સુરજીની ફાંડ સુકવી તેની વજ્રગ્રાળ બૂકી કરવી અને પાસેર માથના દ્વંધમાં એક તોલો માકર અને ૬ માસા સુરજીની બૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—રાન સુરજીના કાંદાનું ચૂર્ણ લીમા તળી તેની ગોળીમાં મૂળના રસમાં બાંધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) કબ્જા ઉપર—હુતીના કાંદા ધસી ચોપડવા એટલે સોળે જણદી ફર થશે.

પરપ. વજનાગ. —સં વત્સનાભ, મં બચ્ચાચ, હિં બચ્ચાગ, મિ ગી-મવિષ, કં વત્સનાબી, લાં આકાનીટમનેપલસ, ઇં એકુનાષ્ટ.

વજનાગના ઝાડ નાના નાના ઝાડવા જેવા હોય છે. કુમરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે વજનાગના ઝાડ ખાનદિસ અને સારપુડા પર્વતના જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડના મૂળ બહુ વિપલાળા છે તેને વજનાગ કહે છે આ ઝાડની પામે ખીજા ઝાડ ઉગતા નથી એટલે એ વિષારી છે વજનાગને રંગ કળાસ પડતો હોય છે જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારા સમજવા. વજનાગ જુદ કરી પુષ્કળ રસાયનોમાં નાખે છે. વજનાગનો લેખ લખ્યા રોજા ઉપર કરે છે વજનાગમાં કળો અને ધોળા અથવા લાહોરી વજનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વજનાગ મેધિા મળે છે વજનાગઃ—ઉજ્ય, સતાપકરક, મદકારી, તીષ્ઠ, કંડવ, તર, સુખકર તથા વ્યવાધી છે, અને વાડુ, શ્લેષ્મવિકાર, કફરોચ, સન્નિપાત, કંડ, વાતરકન, અમિમાલ, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, યુદ્ધ, પાકુ, ત્રણ તથા

x વજનાગને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી હોલાય તથી ગોમૂતમાં પલાળી રાખી પછી તે ઝાડરના દ્વંધનો માવો થતા સુધી બારી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે માવ જમીનમાં દાટવો અને ગોમૂત રોજ બદલી તાબુ લેવું, તેમજ વજનાગના સોપારી જેવડા કકડા કરી કપડે બાંધી ગમેલા રોધવા.

ભગદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કુલ્મૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સ્થિવાયુના સોળ ઉપર—વજનામ લીમડના રસમા ધસી લેપ કરવો (૨) વીંછીના દંડ ઉપર—વજનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર—વજનાગ અને વજ સમલાએ લાઇ તણના તેલમા કઢવી કનમા પાડવો (૪) સોળ ઉપર—વજનાગ, સુડ અને સાંટોડીના મૂળ ગોમૂતમા વાડી લેપ કરવો (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર—વજનાગ, ઝેર-કામ્બલા અને મોરચુદુ દહીંમા ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો (૬) બહ બેસી જવા મારે—વજનાગ અને ઝેરકામલાના બિયા એકત્ર ધસી લેપ કરવો, અને તે ઉપર કાચળ ચોટાડી લુનુ છંદનો કકડો તપાવી કપડામા વીંટી સોસાય તેલો શેક કરવો. (૭) કાખમાંથી (ખાખલાઇ) ઉપર—વજનામ ખાણીમા ધસી લેપ કરવો.

પરફ. વજ (ઘોડાવજ) :-સં. વચા, ઉચ્ચધા. મં. વેખડ. હિં. ખં. વચ. કં. બળિમિડ, નારંગે, બજે, કમણ્ડગડે. તેં વાસ્ય, વાડળ તાં. વધુલુ. તું બાજે. મલાં વાયપુ. ગાં. વેખડ. યુનાં અકરેન. ફાં સોસનજર્, અગસ્તુરકી અં. ઉદભલુજ. ઇં. રવીડકલેગરડ. લાં એકારસ કેલેમસ.

વજના ઝાં પાળખાજરીઆના ઝાં જેવા થાય છે એની ઉંચાઇ માથોડુ હોય છે એના મૂળને વજ કહે છે એની એક ધોળી ભાત ધરાવમાં થાય છે તેને ખુરાસાની વજ કહે છે એના શુષ્ક વજના જેવાજ હોઇ વિશેષ કરી વાચુકેય ઉપર ઉત્તમ શુષ્કકારી છે વજ:-લીકણુ, લીખી, હૃષ્ય, કડવી, વાતિકારક, હીપન તથા કંડ અને મળમૂતની શોધક, વાણીમિદ તથા મેધાકારક છે, અને કફ, આમ, સોળે, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપરમાર, રાક્ષસીય, કૃમિ, શળ, મલસ્તબ તથા આધ્યાનનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) સજેકમ અને મરેતકરૂળ ઉપર—વજનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડામા બાંધી શુષ્કાડુ. (૨) અપરમાર ઉપર—વજનુ ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું પચ્ચ દૃષ ભાત ખાવા. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમા પલાળી રાખવા પછી પાતાળ ચત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીક આવે તેવોજ તેનો નાકમા વાસ લેવો; એટલે છીકો બધ થાય છે. (૩) સ્વર્ણિકા અને આદાશીશી ઉપર—વજ અને લીડીપીપરની પોટલી કરી નાકે સુધવી અથવા ચૂર્ણ સુધવુ (૪) ઉન્માદ ઉપર—વજના

* ઘોડાવજમા એક એવો અદ્યુત શુષ્ક રહેલ છે કે, ઘોડાવજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય છુદ્ધિમાન થાય છે તથા ચન્દ્રમહલુના વખતે કે સર્વમહલુના વખતે એક પલ (૪ તોલા) ઘોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત છુદ્ધિકૃત કરે છે. ઘોડાવજ જળાશયવાળા સ્થાને અને રેતાળ જમીનમા ઉત્પન્ન થાય છે “ ઘોડાવજ માથાને અને રૂધિરને નુકશાન કરનારી છે. એને વિકાર નાશક વરીયાળી અને ચિકિત્સન છે માત્ર ૩ માસા છે. ” એમ યુનાનિ ગ્રંથકરો ખતાવે છે

રસમા કોણકોળી જનનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવુ (૫) કાળા ધંતુરાના વિષ ઉપર—દહી, ભાત અને વજ ખાવી. (૬) કન વહેતો હોય તે ઉપર—વજ અને કપૂર તલના તેલમા કઢવી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાચુ ઉપર—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવુ અને તેમા હીંગ તથા સચળ નાખી ખાવા આપવુ, એટલે આનાહ વાચુનો (આદરાનો) નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે (૮) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર—વજ પાણીમાં વાડી તેમા એરડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો (૯) અંતઃક્રિયા ઉપર—વજ અને કિચિત્ રાઈ એકત્ર વાડી લેપ કરવો (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉંઘરસ ઉપર—વજ, ધાણા તથા જીરુના કાઠો ખાવો (૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પર તે ઉપર—વજ અને જાયફળ દૂધમા કિંવા લીમા ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમા સાબરસીંગ ધસી ખાવુ. (૧૨) બાળકને વાયગમન (જાતીમા કંઠના યોગે ડચુરા બાઝવા જેવું થઈ કંઠનો ગફો બધાય છે તે યોગથી શ્વાસોર્થ્થસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમા વજ ધસી યોગી યોગી જીરવની (૧૩) વિષમજ્જવર ઉપર—વજ હરડે અને લીનો ધૂપ આપવો.

પરંતુ. વડ—સં. ૫૦ વટ. મં. વડ હિં. ૫૩—૨ કં. આદલ-ગોલીમારા. તં. મરિચેડુ તાં. અધામારમ્. ૫૦ ગોસિડામારા. મલાં. પેરાલ. ફાં. દરખત-રેશા. વડવાઈ, એબર્ગદ અં. જાતુ, દવાઈ, વચઆખ. ૬૦ બનિયન દી. લાં. ફાવકસાઈકસુ.

એ જાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આ જાડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ જાયાવૃક્ષ છે પીપળાના જાડની પેઠે વડનું જાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે હિંદુ લોકોમા વડનું જાડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે એની જાયા નીચે હજારો માણસો ખેસે એવડા એનો વિસ્તાર વધે છે એને દરસાલ નવી વડવાઈઓ પુરી તે જમીનમા જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ નબ છે એના પાદડા પત્રાળા કંવાના કામમા આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતમાં નર્મદાના સુખપાસે કળીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વડવૃક્ષ છે. તેને સાડીત્રણસો વડવાઈઓ છે અને હમ્મેશા નરી ફૂટતી જાય છે તેનો પરીધ સાડી તેનીસો હાથનો છે. તેની વડવ પ્રખોને નાના નાના ત્રણ હજાર ડાળા ફૂટેલા છે તથા તેને હજારો ડાળા લાગેલા છે એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ ખેસી શકે છે આ જાડને દરથી જોઈએ તો એકાદ મોટું અગળ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે વડનું લાકડું સુતાર કામના ઉપયોગમા આવવું નથી એ જાતના મોટા જાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે વડ—તુરો, મધુર, શીત, ગુરૂ આલક વર્ણ, તલન તથા રૂક છે; અને એ પિત્ત યોતિદાય જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા, ઉલટી મૂત્રાં રક્તપિત્ત મૂત્ર, શોક તથા ત્રિપ્પનો નાશ કરે છે નદીવડ—તુરો મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે, તથા પિત્ત;

હોલ, તુષા, જવર, આસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે વટપત્રી (વડપતી) (વડનો બેદી)-તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે એના ફળ - મધુર, રૂક્ષ, તુરો, સ્તબ્ધ, શીતળ, લેખન તથા વિવિધ આખ્યાનવાસુને કરનારા છે, અને કષ્ઠ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગ- (૧) નખદત્તવિષ ઉપર-વડ, ખીજોડા અને કડવા લીખડાની ઝાલ વાટી લેપ કરવો (૨) પ્રમેહ ઉપર-વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો (૩) વીછીનું વિષ, આગાંતુક જખમ, કાખમાજની અને ઉંદરના દંશ ઉપર-વડનું દૂધ ચોપડવું (૪) ગર્ભવારણને મારે- વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અકુર આવે છે, તેમાના પારિક પાદડા વાટી યોગના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કઢવી અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ લીમા ખાવી (૫) કૃમિ ઉપર-વડની વડવાઇઓના કુમળા અકુર વાટી તેના રસ ચાવો (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે-વડનું દૂધ પતામામા ધાલી ખાવું (૭) જવરમાં દાહ થાય તે ઉપર-વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો (૮) પરસેવો આવવા માટે - ડાગરની ધાણીનો લોટ પાણીમા પલાળી તેમા વડના પીળા પાદડા નાખી તેના પહારા (છદો ભાગ) કાઢો કરી પાવો (૧૦) રૂંધ, જુર ક્રંત્યાદિ ઉપર-વડના દૂધમા ડૂબે વાટી અજન કરવું (૧૧) અતિસાર ઉપર-વડની વડવાઇઓ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા ઝાથ નાખી પાવી (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર-વડની વડવાઇઓના કલ્કમા મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૩) મુખરોગ ઉપર-વડ, ઉચરો, લીંડીપી પર, જાણુઓ અને નાદરૂખીના પાદડાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૪) ખરજવા અને મૂળ વ્યાધિ ઉપર-વડના પાકેલા પાદડા બાળી તેની રખ તણના તેલમા ખગલ કરી લેપ કરવો. (૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર-વડના પાકેલા મુકાઇ ગએલા પાદડા લાવી તેના કાઢો કરી પાવો. (૧૬) રક્તજ રનાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર-વડ તથા આમલીની ઝાલના કલ્કનો લેપ કરવો

પરંતુ વડગુદો (માટી ગુદી):-મં બ્લેખાતક મં બોકર, શેલવટ હિં હિંભોઝા, નિસોરે, બહુવાર કં દોડુચળી, બોકેગિડ, તેં પેદાનાકેરે કાં સિપિસ્તાન અં સેફિસ્તાન, દખક છં ન્યારોલિગડ સેપિસ્તન કાં કાડિયા એમ નિર્દેશિલ્યા, કાડિયા મિરકડા

વડગુદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે આ ઝાડ ગામમા અને રાનમા થાય છે વડગુદાના ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે એ ફળ સોપારી જેવડા હોય છે કાંમા ફળનો રસ લીલો હોય છે ફળની અદર ગુદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે તે પચ્ચકાગક છે. એનું ચાકે પણ ચાપ છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મોડા લાગે છે એ પૌષ્ટિક છે એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જતું (કૃમિ) અને ઉધમ્મ ચાપ છે. વડગુદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમા આવતું નથી. વડગુદાને ધોવા ગુદર આવે છે વડગુદાનું જીરું-લીંખુ, શીતળ, મધુર, તુરો, પાચક, કેચ, રિનચ તથા કષ્કારક છે, અને કૃમિ, ચાક, આમલેષ, રક્ત-

વિકાગ, વજુ, વિરુદ્ધાટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે એનાં રૂપો:—મધુર, શીત, કડવા, વાતુલ, લઘુ, તુરો, પિત્તશામક, મલગતલક અને રૂચિ કરે છે, તથા તે ગતહોષ અને કફનો નાશ કરે છે એનાં પાંચ રૂપો:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાનરક, રૂચ તથા યુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા ગતહોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર—વડચ દાની જાલ પાણીમા ધસી પાવી. (૨) કૃલેરા ઉપર—વડચ દાની જાલ અણના ક્ષારમા ધસી પાવી

૫૨૮. વરધારા.—સં વૃદ્ધદાર મં વરધારા દેં મૃસવેલ કાં સાથર-વેલ માં ગાવેલ હિં વિધાગ. બં વિતારક, વૃદ્ધદારેક કં કમ્બેકુમુટે, ફિરગી ચક્રિ તેં ચદ્રપુડી. લાં રોસિયાસે ટેલોછરીન

વરધારાના વલાનો વિત્તાગ બહુ થાય છે એના પાદડા હથેળી જેવડા મોટા, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે ઓંધમા એ વેલાના કંકડા કરી તેને ઉપયોગ કરે છે વરધારાના પાદડાના વડા અને શાક કરે છે સાદો વરધારો:—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, ગ્ભાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ણ, કાતિ-કર, ધાતુવર્ધક, બલકર, રૂચ તથા લઘુ છે, અને ઉપદશ, પાકુરોગ, ઉષ્મ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરકત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે આમા જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે તેને મગડીમા 'કળી મૃદસવલ' કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) સ્ત્રીપદ રોગ ઉપર—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમત્ર ગિવા કાણ સાથે ખાવું (૨) શુક્ર ગલ્મવૃદ્ધિ માટે—વરધારો અને ધોળી બસુદીના ફૂલ ગ્રામના દુધમા વાડી તેમા સાકર નાખી સવારે ખાવા આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્તિ પછી એથે દિવસથી માત્ર દિવસ સુધી કરવો એટલે અવશ્ય ગુણ થાય છે

૫૩૦. વરી (મારિઆ)—સં વરઃ, પ્રિયશુ મં વરી, ધાનોર્થા. હિં બરી કં પ્રિયશુ, ટેનોગિડ તાં ટિને તેં કાગલુ મલાં ટિના છં છટાલિયનમિલેટ લાં પેનિક્કટાલીક

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે પરંતુ ગમમા માત્ર ફેર છે ધાનોરા-ના વરીનો રંગ પીળો હોય છે વરીનું ધાન્ય સલાદિના પ્રદેશમા ઘણું થાય છે ઘણું કરીને બધા નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે ઉપોષણમા એ ધાન્યનો ઉપ-યોગ થાય છે એ ધાન્યનો ખાત, ધાણી, લોટ અને ખીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે વરીમા પચ્ચ પાચ છ ગત છે વરી:—તુરી, મધુર અને રૂચ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ:—(૧) પ્રકર ઉપર:—વરીના ચોખાના ધોવરામણમા હિરની લીડીઓ વાડી પાવી

૫૩૧. વરિયાળી—મં મિમંયા હિં મં બીશોપ-સૈક. બં મૈસે-કં દોડુસંબસિગે તેં પેદલુલકુર તાં સોહીકીરે ફાં બાદિઆન. છં ફેનલ-સીડ. લાં ફેનીકપુલમવલચેરીસ. બં એજિયાનજ, એજિયાજ, એજયાના.

જેવા સુવાના ઝાડ હોય છે તેવાજ વરીઆળીના ઝાડ હોય છે. એ

હાથે ઉઠ્યા વધે છે એના પાદડા પારિક કાચમીર જેવા હોય છે એ જાડને તોરા આવે છે તેમા વરીઆળીના દાણા હોય છે એનો પાક યુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે વરીઆળી મગલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમા આવે છે એ ઠડી, આમ-નાશક અને રૂચિદાયક છે યુજરાતમા લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે વરીઆળી:—તીખી, કડવી, મિનગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેઘ્ય તથા અસ્તિકર્મ વિષ પ્રશન્ત છે, અને કફ, વાયુ, જ્વર, શ્ળ, દાહ નેત્રરોગ, તુષા ઉલ્લી, પ્રજ્વ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે એનાં પાંદડાંની ભાજી.—મધુર, અમિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રુચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે, અને વાયુ, જ્વર, મુદ્ધર તથા શ્ળની નાશક છે * ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—વરીઆળીનો કાટો કરી પાવો અથવા સુક તથા વરીઆળી લીમા તળી પારીક કુટવી અને તેની કાકી લેવી. (૨) બુખ્ધવિકાર ઉપર:—વરીઆળી મ્હોમા રાખી રસ મળી જવો. (૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉવરસ ઉપર:—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વાગ વાર મ્હોમા રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર:—વરીઆળી તથા સાકરનો કાટો પાવો.

પર. વતાકડી (વેંગણી):—મં વાતાકડી. મં વાગી હિં મૈ મન, ભ દ્ય, ભટારા બં મેયુન કં બદનેકાઇ, કાચીગીડ તાં કહારી. તું બદને મલાં વાગુતિના તૈં બકાઇ ફાં બાદગાન. અં બાદગાન. ઇં બિજશ. લાં સોલેનમેલ જિના

વતાકડીના ઝાડ કમરપુર ઉઘા વધે છે વતાકડીમા બે ચાર જાત છે. કાળી વતાકડી, ઘોળી વતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વતાકડીના ઝાડ યુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમા ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે વતાકડીના ઊંડને કાટા હોય છે. વતાકડી શાક સાફ થાય છે. વતાકડી એ કિમિત વાતુલ છે. પાકેલા વતાકડી વિકાર કરનારા છે તેથી ખાવા નહિ. વતાકડી:—તીખી, રૂચિકર, મધુર, જલકર, પૌષ્ટિક, હૃદય, ક્રૂર, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુકલ છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચો, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વતાકડી:—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુકકારક, લઘુ.

*વરીઆળીને ચરકસંહિતામા પ્રજ્વરઆપન અને શ્ળનાશક તેમજ સુશુતભાં કફનાશક માની છે. હડીમ લોક વરીઆળીના પાદડાને મરમ માને છે સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો કવાચ રૂચિર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે મળાંલગની શુદ્ધિ અપાને આપે છે, તથા એને પાચક અને જરૂરમિ પ્રદીપકર્તા માને છે

+ વતાકડીને રીંગણી પણ કહે છે. એના ફળને વેગલુ અથવા રીંગણા કહે છે. એની યુષ્ય ઘોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેના ફળ ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે વળી એ દરેકમા પણ કાઠાળી અને કાઠાવાળી એવી બે જાત છે. કાઠાળી રીંગણીના ફળના ઉપરના દીડાને કાઠા કહે છે. તે ત્રીણા અને છુટા છુટા હોય છે કાઠા કાઠા રીંગણીનાં ફળ ઓળખાય છે. ઉપરના:—મરેણ ઉપર:—વતાકડીને અંઆશમા રોકો ખાય છે.

અપિત્ત તથા આરા છે, અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે કુમળાં વંતાક—પથ્ય, ગ્લકાળે અને પાકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે, અને જ્વર, ત્રિસ્રેષ, પિત્ત, કફ તથા અશ્નનો નાશ કરે છે મધ્યમ કુમળાં વંતાક.—પિત્તકર અને લઘુ છે પાકા વંતાક—વાયુને કાપાવનારા અને લઘુ છે મોટાં વંતાક—કફ-કર, મુત્રલ, શીતલ, ગુરુ, ગ્રામ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. ધોળાં વંતાક—અર્ચનાશક છે, બીજા ગુણ માધાગુણ વંતાક જેવાજ છે ભુલ્લરેટમાં રોકેલા વંતાક—કિચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે મીઠું લગડી તેલમાં તળેલાં વંતાક.—ગુરુ અને નિન્ય છે ઉપયોગઃ—(૧) વાળા ઉપર.—વંતાક શેકી તેનું દહીં મા ભરત કરી માત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨) થોડાને કુરકુરી (પેટમાં ગળખડ) થાય તે ઉપર.—કુમળા વંતાક ખવરાવવા કિવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો (૩) ભુતી ઉપર.—લીલી કાજળીના ઝાડ તથા મુકાએલા વંતાક બાળી તેની સાખ કરી કાપડેલમાં ખરસ કરી ચોપડવી (૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર—વંતાક શેકી તેમાં માછખાર નાખી પેટ ઉપર બાધવા (૫) થતૂરાના વિષ ઉપર—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો (૬) અડદુદ્ધ ઉપર—વંતાકડીના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો.—સાજરે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવા, એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૩ વસુ.—સં ૦ મં ૬૦ વસુ બં ૦ વામના કં ૦ ગણજલી તૈં ૦ ગાલ્હેરે તાં ૦ સુવડેલ મલાં ૦ ચારણા, સારણા લાં ૦ ટ્રીએનથેમાં પેન્ડ-કા ગામડામાં આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે કોકણુ આતમાં આ વનસ્પતિ જેવામાં આવતી નથી વસુની વેલ યાય છે આ વેલાની લખાઇ હાય બેલાય હોય છે પાદડા માટીડીના પાદડા જેવાજ હોઈ તેનાથી કાઈકે જાડાં હોય છે વસુમાં ધોળા અને ગતી એવી બે જાત છે ધોળા વસુના વેલાનું મર્ચાગ ધોળુ હોય છે પ્રાકૃત ત્ર્યબ્જીના કતા ત્ર્યબ્જગજ વૈષ પુતર્નવા (સાટોડી) નેજ વસુ એમ સમજ નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે, પરંતુ માટોડી અને વસુ એ તદન જુદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે ઘણા વૈષ લોક માટોડી અને વસુ એ બંને વનસ્પતિમાં ફરક નહિ સમજતા વસુનેજ સાટોડી સમજ વસુને ઉપયોગ કરે છે બંને વસુઃ—દીપન, તીખી, કડરી, ઉષ્ણ અને પાકાકાળે શીતળ હોઇ વાતશુદ્ધનો નાશ કરે છે ધોળા વસુ એ ગ્રામ્ય છે ઉપયોગઃ—(૧) મોળા ઉપર.—ધોળા વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળને મોળા ઉપર લેપ કરવો, અથવા વસુ અને મુદનો કંક કરી તે પામે (૨) ગાળે અને બરોળ ઉપર.—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ ગોમત્ર અને સિંધાલુચુર્ણ આપવુ (૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે—વસુના પચાગનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવુ (૪) વીછીના વિષ ઉપર.—ધોળા વસુના મૂળ ગવિચારે કઢાડી તે ચાવી ખાવા; એટલે વીછીનુ વિષ કિતરે છે અથવા વસુના મૂળ ધસી લેપ કરવો. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર.—નિન્ય

મન્થરે ધોળા વસુના તાળ બે મૂળ આવી ખાવા અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૬) ચોથીયા તાલ ઉપર:—ધોળા વસુના મૂળ ફૂલમાં ખવડાવવા અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવડાવવા (૭) ધોળા અને જળોદર ઉપર:—ધોળા વસુના મૂળ મમાન સિંધાલુલુ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં થી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો અથવા જળોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર:—વસુનો રસ આપવો.

પ૩૪. વાઘાટી:—સં વ્યાઘ્રઘટિકા, વ્યાઘ્રિ. મં વાઘાટી, ગ્રાવિદી હિં કિકિણી. ઇં ચોર્નિ કેપરબ્ધા લાં ક્યારેરિજ, બેવિરપાયના-હોરિડ.

આ વેલો મોટો વધે છે એના પાદડા કમ્બદીના પાદડા જેવા નાના હોય છે એના ઉપર કાટા હોય છે ફળ ગોળ હોય છે તેને વાઘાટી કહે છે એનું શાક કરી ખાય છે વાઘાટી:—ઉષ્ણ, પિત્તજ તથા કૃમિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના ફળ:—ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને વિષુચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે લેવું વાઘાટી (મં કટુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષુચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉત્તર્યો હોય તે ઉપર:—વાઘાટીના પાદડાનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાગ રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો (૨) ગડગુમડા ઉપર—વાઘાટીના મૂળ કડા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો (૩) વાઘ કરડચે હોય તે ઉપર:—વાઘાટીના પાદડા વાટી ખાધવા (૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર—વાઘાટીનાં મૂળ ધમી પાવા.

પ૩૫. વાપુઆ:—સં કટબી. મં કિન્હક, કિલ્કી હિં કટબી, કરહી કં કરીય કિલ્કે. ઇં કેરિસ ડી. લાં કેગિયા આરમોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા કુવાડીયાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડને ચપટી શીંગે આવે છે ઝાડનો રંગ કાંઈક ધોળો હોય છે મોટા ધોળો વાપુઆ. —તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવો છે, તથા અજીર્ણ, નારી-મણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કાઠ, કફ, ત્રિદોષ, મજ્જા અને શિરો-રોમનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે એનો રસ:—ગુરુ, રૂષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. નાનો ધોળો વાપુઆ:—ઉષ્ણ અને તીખો છે, તથા કાઠ, કફ, રક્ત દોષ, મેહોરોગ, નારીત્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાળા વાપુઆ:—ઉષ્ણ અને તીખા છે, તથા ગુલ્મ અને આઆનશ્યનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર:—વાપુઆનાં પાદડા વાટી ચોપડવા.

પ૩૬. વાયવરણ (વરણા):—સં બં વરણ મં વાયવરણ, ભાટવરણ. રં વાચાચા વક્ષ હિં બરના કં મદવસલે. તેં ઉરમદિ, ભગિએદુ. તાં ચર-ચિંચમ. લાં કેરિયા રિચિજ્યોસા. કેં રોક્ષણુર્ચિઆષ.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાતમાં એનાં ઝાડ ધણું થાય છે. એનાં

પાદડા ત્રિદશ ખીલીના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાને એગડના જેવું લાંબુ ડીંટું હોય છે એ પાદડાનો ઉમ્મવાસ આવે છે વાયવરણાને વંશાપ નેના સુમારે નવા પાદડા આવે છે ને ઉનારી લઘ વેચવા લઈ જાય છે એ ભાણમા કડવાશ ધણી હોય છે, માટે તેમા ડુગળી વધી નાખે છે એને ધાળા ગગના ફોલોનો ઘોસ આવે છે એ ફોલુ શક પશુ થાય છે એને રામી જેવી ગાંઠ આવે છે અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે વાયવરણો વાતહારક છે વાયવરણો—તીખો, ઉખ્ય, ગિનખ, દીપન, મધુર, કડવા, તુરો, લધુ, પિત્તલ તથા લેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, ગ્રહદોષ, શીર્ષવાત, મનાઘાત, હ્રદોગ તથા ઉદરથળોના નાશ કરે છે એના મૂલ્ય—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે એનાં ફળ—સ્નિગ્ધ, સાગર, ચુર, ગ્વાદુ ઉખ્ય તથા પાકકાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા છે ઉપયોગ—

(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર—વાયવરણાના મળ ધસી વાયુ ઉસ્યો હોય તે જગ્યોએ ચોપડવા (૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લનો કાઢો પાવો (૩) ગડમાલા, અપચી અને ગલગડ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર—વાયવરણાની ઊલ્લ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો, અથવા ઊલ્લ કુટી ગુમડ ઉપર બાધરી, એથી સોળે ઉતરી ચુમકુ જલદી પાકે છે અને ફાટે છે. (૫) નીલિકા રોગ (ચરીર ઉપર કાળા ગ્રાહ પડે છે તે) ઉપર—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહી નાખી ચોપડવો (૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશક્રિરો ઉપર—વાયવરણા, ગોખરુ અને સુદનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો (૭) વિપમજવરમા શુદ્ધિ નષ્ઠ થકુ ભ્રમ થાય તે ઉપર—વાયવરણાના પાદડા વાટી સાધારણ ચરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો (૮) પથરી ઉપર—વાયવરણાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી રમ કાઢી પથરીની જગ્યા ઉપર તે ગેજ ચોળી છુરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે (૯) વાતજ્વર ઉપર—વાયવરણાના પાદડા બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે ત્યાં સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાગ હરો ત્યાંસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર ગ્રધ થાય એટલે આગ થવા ભાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યોએ કોપરાનુ તેલ ચોપડવુ (૧૦) પથરી ઉપર—વાયવરણાના મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કફ નાખી પાવો (૧૧) વાંગરોગ ઉપર—વાયવરણાના કાઢાએ મ્હો ધોવુ એટલે વાગનો નાશ થશે (૧૨) વાયુરોગ ઉપર—વાયવરણાના પાદડાનો રસ કાઢી, તે રક્તિ પ્રમાણે લી નાખી પાવો અથવા વાયવરણાની ઊલ્લ અને પાદડા એકત્ર કરી ચરમ કરી તેની પોટલીવડે શેક કરવો (૧૩) મસ્તકમાંના વાયુ ઉપર—સુકામથા વાયવરણાના પાદડાનુ મૂત્રપાન કરી મૂણી નાકે કાઢવી, એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમા સહેલુ હાડકુ હોય તે મૂણુ સારુ થાય છે (૧૪) ગંડ-માલા ઉપર—વાયવરણા અને કચનારની ઊલ્લનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

પરિહ વાલોળ—સં નિષ્પાવી. મં ઘેવડા, વાલ પાપડી. હિં સેમ, સેમી. બં ભોરા, વરવટી કં ચળવરિ, ચટવરિ, તટવરે તૈં ચિકુડ, અનુ-સુલુ. તાં મોચ્ચોકાઈ અં બિન્સ ઇં બંક સિડેડ ડોલિકાસ. લાં ડોલિકાસ લખલખ

વાલોળનો વેલો ધણેજ મોટો વધે છે એ ચાર પાચ વર્ષ દેકે છે. વાલોળને ત્રિદળ પાઠડા હોય છે તેની શીંગાનું શાક સાર થાય છે અદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમા ચોધારી વાલોળ, વાટ વાલોળ, ગર્વી, ઘોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે વાલોળ—વાતકર, રૂચ, તુરી, મધુર, સુખને પ્રિય, કંકુદિકાકર, માહક તથા અમિદીપક હોઈ કંકુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોઢી વાલોળ—રૂચિકર, વાતલ, અમિદીપક અને સુખને પ્રિય છે કાળી વાલોળ—કંકય, મેધ્ય, અમિદીપક, તુરી, રસકાળે મધુર, રૂચિકર અને માહક છે ઘોળી વાલોળ.—વાત તથા કંકુને કરનાર અને વિષનાશક છે ખીન ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે પીળી વાલોળ એ કરતા વધારે ગુણવાળી છે ઉપચોગઃ—(૧) વીહીના વિષ ઉપર.—વાલોળની ભાજીતો રસ ચોપડવો (૨) પાકા ઉપર—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અદરની ગાંઠ ગાયના તાળ દૂધમા ધસી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા ધુટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર.—વાલોળની ભાજી અને બીસામો એકત્ર વાડી ગરમ કરી ઉપર બાધવું. (૪) વિષમજ્જવર ઉપર.—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળ કઢી કાને બાધવા, એટલે વિષમજ્જવર દૂર થાય છે

પરિહ વાવડી ગઃ—મં વિગ મં વાવડી ગ હિં વાયુવિગ કં વાયુ-વિગ તૈં વાયુવિગમુ. ફાં રમ, બર-ગ-જ, કાળલી. ઈં બેબેગ લાં એએલીયારિયીસ

વાવડી ગના ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉચા વધે છે એના પાઠડા પાચ આગળ લાંબા તથા ત્રણ આગળ પહોળા હોય છે વાવડી ગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છ આવે છે. તેને વાવડી ગા કહે છે વાવડી ગ એ કૃમિનાશક છે, x વાવડી ગઃ—તીખા, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવા, દીપન તથા રૂચ છે,

x મીર મહમદ હુસેન લખે છે કે “વાવડી ગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાળ દૂધની સાથે ખાવવા જોઈએ” ડા-રૈકસવર એવું વર્ણન કરતા લખે છે કે, “અનેકવાર વાવડી ગ કાળા મરીની સાથે મેળવી માંથી લોકો વેચે છે. વાવડી ગના ચૂર્ણની માથા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમા બે વખત અને મોટા માણસને મોટા ચમચો ભરી ખાવવું જોઈએ. એના સ્વાદ ઉત્તમ, કાષ્ટક ક્ષેલો અને થોડા પુષ્કળાદ્ય હોય છે. નાના બાળકને પાવાના દૂધમા વાવડી ગમ થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેદમા વાકુલે કોષ થતો નથી.” સુશ્રુત સહિતમાં “વાવડી મને શરીરમા સક્રિય કરવાને તથા રક્તવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જોઈએ. સાથે ખાવવા કહેલ છે.” સ્વસ્થ સહિતમાં “વાવડી મને કૃમિનાશક, મેળવવા,

અને વાયુ, કફ, અમિમાઘ, અરુચિ, બાતિ, કૃમિ, શળા, આપ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હ્રોગ, વિષદોષ, મલાવદ્વલ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—વાવડીગનો કાઠો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપરઃ—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીગ વધારી અવરંવવું, એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરુચિ અને જવર ઉપરઃ—વાવડીગ અને મધની ગોળા મ્હોમા રાખવી એટલે અરુચિ અને જવર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી આવે તે ઉપરઃ—વાવડીગની માળા કરી કાને બાધવી. (૫) બાળકની ઉવરસ અને દમ ઉપરઃ—વાવડીગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) હ્રોગ ઉપરઃ—વાવડીગ અને ડોળિજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમુત્રમાં નાખી પાવું, એટલે હ્રોગમાહેના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મલ-શુદ્ધિ થવા માટેઃ—વાવડીગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું, એટલે વિટલ નાશ થશે.

પડટ, વાવળઃ—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે એના પાદડા લાખા અને નાણાના પાદડા જેવા હોય છે એ પાદડાનો વાસ ધણે આવે છે એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે એ ઈમારતના કામમાં ધણે ઉપયોગી છે એની ઝાલના લેપથી ચિત્રાની ઝાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે ઉપયોગઃ—(૧) યુમડા, વાયુની ગાઠો, બદ વગેરે બેસી જવા અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણી નીતારનાર), તેમજ યુદ્ધ, શળા, ખાસી અને આસનાશયક કહેલ છે " હાલના લેખકો લખે છે કે, "વાવડીગ પેટના દર્દનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કઢાડનાર, અજીર્ણ અને આમરીના રોગોને નાશ કરનાર છે " યુનાની હુકેમ " વાવડીગને જુલાબદારાએ પેટનો ખગાડ કઢાડનાર ગણે છે પેટમાંના ચપટા કૃમિ કઢાડવાને સુકાં વાવડીગના ફળ વાટી નવ વરસની અદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉમ્મરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે " ડૉક્ટર રૉયલ કહે છે કે, " એનાથી રેચ પણ લાગે છે, અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે વળી હરદના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે " યુમુતમાં આ ફળને પિત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફોડાઓનો નાશકર્તા કહેલ છે ઇંગ્રેજ અધિકારીઓના મતથી " એના મૂળ અને ઝાંડનો સ્વાદ કડવો છે એનો યજ્ઞ સિકેના (કરીનાઇન જે ઝાડ-માંથી નીકળે છે તેની ઝાલ)ના ઝાડ જેવો છે એ શીતળ છે એના ફળ ખાસી, શરદી અને આસના રોગમાં અત્યંત યુક્ષકારી ગણેલ છે ફળના ઉપરની ઝાલ સાચુંદણા અને માખણની સાથે મેળવી ઝાડાના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે દુધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે તેમજ પિત્તના રોગોમાં પણ તે આપે છે જે ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતું હોય અને આમ નીકળતું હોય તો લીજુના ગ્રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં.

મોટું—વાવળાના પાદડાને લી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાધવા, એટલે કેટલીકવાર ફેલીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે (૨) **વાળાઉપર**—વાવળાની છાલ અને ચ પાતી છાલ કચરી બાધવી, એટલે વાળા મળી જાય છે
પૃષ્ઠ. વાસનવેલ —સં વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મં વાસનવેલ. કાં તાન, ભુવપાળ હિં છિરેટા, છિરહટા બં સિલિદા કં દગુડી, કામરીમળી તૈં દસરતોગે. તાં કા-તુકકાદી. ફાં ફરીદગુડી લાં કાકમુલસ્વિલોસસ્. ગુળં બેવડી, ઓલપ, પાતાળ તુબડી, તાજુનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી બહુજા ઉઘે વધે છે. એ વેલાના પાદડા બારીક હોય છે એ વેલાના નાના ટોપલા સારા થાય છે બે સને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે પાડળમળના અભાવે એના મૂળ લે છે. **વાસનવેલ**—વીર્યકર, રક્તરોધક, ઉષ્ણ, બદકર તથા તીખી છે, અને તાવ, ઠંડરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) ક કમ્પર્ષ ઉપર—વાસનવેલના મૂળ વાટી પાવા. (૨) પાણીમાં ખડખડાં બાઝવા જેવું કરવા માટે—કેટલાક બેદુ, વિશેષતઃ સુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો ધાતુપ્રતિનુ ક્રિતમ ઔષધ કહી બોળા લોકોને આ અમતકાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુણ્યતઃ આવશે એમ કહી વાસનવેલની બૂકી નાખી પૈસા લે છે એ અમતકાર કરી દેખાડેલો હોય ત્યારે વાસનવેલના પાદડા સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખતુ પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી, એટલે તે પાણી બહુ થયે લાગી કેટલીક વારે આકુવડે ટુકકા કરવા જેવું થઈ જાય છે (૩) દુર્ગ્ભવર ઉપર—વાસનવેલના મૂળના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવા, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પેટપીડ ઉપર—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા, અથવા વાસનવેલના મૂળ, કાચકા અને અતિ-વિષ પાણીમાં ઘસી પાવા. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર—વાસનવેલના પાદડાના ગ્રસમાં સુકવું ચૂર્ણ અને સાકા નાખી પાવા. (૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર—વાસનવેલના પાદડા વાટી ચેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. (૭) વાળા ઉપર—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા. (૮) સ્ત્રિવાતા અને ઉપદ્રવ વ્યાધિએ સાધા પકડાય તે ઉપર—વાસનવેલના મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીડીપીપરતુ ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

પૃષ્ઠ. વાળો—સં વાલક. મં વાળા હિં વાલા, ખસ. કં મુડિ-વાળા. તૈં વાટીવેલુ. તાં વટીવેર. તું મુડપાલ. લાં એન્ડ્રોપાગનમ્યુરિકેટસ્ ઈં કુરકુસમાસ.

વાળો ધાસના જેવો થાય છે એના મૂળનો વાસ આવે છે એના બોધાં હોય છે તે વાળા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ બેટો થઈ ચારે તરફ ડસરે છે તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અશ બીડકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઇને પછી તેને સુકવે છે વાળાની ગંદો બાગમાં ટેકાણે ટેકાણે વાવવાથી બહુ શીઘ્ર આવે છે. એ ગંદો બહુધા વાડની આગપાસ વાવે છે વાળા - સુશસ્ત્રિક

હોવાને લીધે સુત ધિવાળા ધદાર્થો કરવામા એનો પુત્રકળ ખપ થાય છે વાળો મણો હડા અને દાહકામક છે વાળાની પડદા, પખા કત્તાદિ ચીજો બન્સવે છે પાણીમા સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમા નાખે છે વાળામા કાળો, ધોળો કત્તાદિ મણુ પ્રકાર છે. વાળો:—લીપન, પાચન, શીતળ, સ્તભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રક્ષ છે, અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કષ્પિત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૃતકૃમ્ચ, કોઠ, અતિસાર, માસ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, મણુ, લાલાસાવ, રક્તપિત્ત તથા કહૂનો નાશ કરે છે કાળો વાળો:—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તભન, લઘુ, મધુર તથા રક્ષ છે, અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કષ્, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૃતકૃમ્ચ, કોઠ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા મણુનો નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—(૩૦ લામજગક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તભન છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૃત્કા, રક્તચળા જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃમ્ચ, ઉલટી, મદ, કષ્, વિષ, વિસર્પ તથા મણુનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:—(૧) ગરમીથી અગળ થાય છે તે ઉપર:—વાળો, નાગરમોચ અને ધાણુનો ઠંડા પાણીમા લેપ કરવો. (૨) ફાહરોગ ઉપર:—વાળો, ચુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનુ ચૂર્ણ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ખચર દૂધમા આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને પીળા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉંચરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા આપવો. (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને ચદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) મૃતકૃમ્ચ ઉપર:—વાળો, શેરડીના મૂળ, ડાહ્યાનું મૂળ અને રતાકળી (રક્તચક્ર) નો કાઠો કરી ખાવો. (૬) હૃદયરૂળ ઉપર:—વાળો અને પીપળીમૂળનુ ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાથી બે માંસા ગાખના લીમા આપવું.

૫૪૨. વાંકેરી:—જેવાં કાઠરના ઝાડ હોય છે તેવાજ વાંકેરીના કાચવાળા ઝાડ હોય છે એના પાંદડા કચકાના પાદડા જેવાં હોય છે વાંકેરીને જાડી શરિંગા આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે એ ઝાડના જાડા ખેટ થાય છે એવા એટા ચામગદ કિલા ઉપર મણુ છે એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે બેઠવાથી તેની ચાંદો મળે છે એ જાડને વાંકેરીનું બોયુ કહે છે એ ઝાડ કોકણ ખાતના કુગરમા વિશેષ છે. ચોમાસામા સંભાદિ પર્વતની તેડામા તે આપોઆપ જ્વર પડે છે. એ ઝાડો દૂધમા બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમા આવે છે. ઉપચોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદો અને મણુ ઉપર:—વાંકેરીનું બોયુ ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ઠંડા પાણીમા અથવા દૂધમા ઘસી ૬ મામા પર્વત પાવું. (૨) જખમમાંથી પડે બહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનું બોયુ ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો, એટલે પડે સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંક, જીર્ણજ્વર, મંડમાલા, ક્ષય, મણુ અને ગરમીના અસહ્ય ઉપર:—ગાખના દૂધમા વાંકેરીનું બોયુ ઘસી તેમા ચોખ્ખુ લી, સાકર અને જીરા ની બીજ નાખી ૪૨ દિવસ પાવું એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય.

છે. (૪) ફરેલી બદલુ ક્ષત જરાઇ આવવા મારે-વોકેરીનું બોયુ અને કપૂરબેરીના અથવા પારસી પળના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમા ધસી લેપ કરવે. એ પ્રમાણે દિવસમા ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વોકેરીનું બોયુ ગાયના તાબા કૂંધમા ધસી પાવુ, એટલે ઉપદેશ અબધી સર્વે વિકારો નાશ પામે છે (૫) પાઠ ઉપર:- વોકેરીના પાઠમા આરિક વારી ચેપલી કરી બાધવી (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:- વોકેરીનું બોયુ ઠંડા પાણીમા ધસી ખાડ નાખી સતત સેવન કરવાથી જિલ્લી તથા મળદારે પડનારા રક્તપિત્ત યતન થાય છે. (૭) સ્તનરોગ ઉપર:- વોકેરીનું બોયુ પાણીમા ધસી લેપ કરવે.

૫૪૩. વાંદા:-સં ૪૨૫૮ની, વદાક મં બાડગુળ, કમરેખ. હિં બાસ ૫૦ પરમાજ, મોદા. કં બદનીકે તેં બાજનીકે. લાં ભોરેયસભોગિદ્રાસિયમ ૫૫૦ ખરકતા.

આત્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવા આ ઝાડ ઉત્પત્ત થાય છે. તે ઘણું કરી જુના ઝાડ પર થાય છે એના પાદડાનો આકાર ઘણું કરી કરમદીના પાદડાને મળે છે એના કૂળ પીળા, ગુલાબી અથવા મિઠૂરી રંગના હોય છે. તે નાની રાંધેણું જેવડા ચંદ તેના કરતા લાંબા હોય છે. એ જે ઝાડને ચરે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ઝાડને તે લાગેલી હોય છે તે ઝાડને તોડી પાડે છે એનાં ફળ બાળકા ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે. એ શીતલ, કડવા, તુરા, રસ-કાળે મધુર, મગલકાક, કિચિત્ તીખા, રૂખ, રસાયન, માહક તથા મધુરોપણું છે, અને કફ, જિલ્લી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપચોગ:- (૧) કષ્ટશૂળ અને કાનમાં ફેાદલી થએલી હોય તે ઉપર-કાંધ પણુ ઝાડપરના વાદના પાદડા લાવી કેળના પાદડામા તેની પડીકી બાધી અગારામા રોકી કાઢવી. પછી તે પાદડાને હાથપર ચોળી એનો રમ કાઢવો પછી તેમા થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમા નાખવો (૨) શીતળા હલકા થવા મારે:- સરગવાના ઝાડ ઉપરની વેલના મૂળ અગારામા બાંધી રસ કાઢવો તેમા કિમરાના પાદડા ઉપરના ફેાડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમાં મોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો એ ઔષધ શીતળાના તાવ આવે છે તેજ દિવસે બે આપવામા આવે તો જેટલા ટીપા આપવામા આવે તેથી અગ કિપર માત્ર ત્રમણુ ફેાદલા થાય છે (૩) ગર્ભ ધારણુ મારે:- વડા ઝાડ ઉપરના વાલનો રસ કાઢી તે ઔષા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો (૪) સ્તેષ્ઠ ઉપર:- વાલના કૂંધ અને પાદડા વારી ગરમ કરી બાધવા (૫) સાધારણ તાવ ઉપર:- જેટા પાદડાના વાલનો રસ કાઢી પાવો (૬) વિષમજ્જવર ઉપર:- વિષ-જ્ઞ ઉપરનો વાલો હાથમા, લીમા, કુઆમા અથવા હિગમા આપવો (૭) તાવ ઉપર:- અનુરાધા કિવા હિતારાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આપો, કરેણુ અને આખરા ઉપરના વાલ લઈ હાથે બાધવાથી તાવ જાય છે વીંછોના વિષ ઉપર:- વાલો ધસી લેપ કરવો.

૫૪૪. વાંદા:-સં ૫૦ વશ, વેણુ, મં વેણુ, બાણુ, કેન્ડલક. હિં બાસ. કં

ખીદીર, ગળા, એળે. તેં ક્યકલ ૦ તાં મુશિલ તું બેદર મલાં મુશિલ
ગેમ ૦ વાસો ઈં બંલુકેઈન બાં બાલુસાવલગેરીન.

વાસને મગદીઆ બાંબુ, માણુગા તથા ચિવા પણ કહે છે. દોકણુમા વાસના બોથા ધણે ડેકાણે છે. જેમ કળકાના બેટો હોય છે તેવાજ વાસના બેટો હોય છે વાસના પાદડા કળકાના પાદડા જેવાજ પરતુ તે કરતાં બાંબા અને પહોળા હોય છે વામના ઝાડ કોઈ કોઈ એળે પચાસ સાઠ ધાંધ ઉચા વધે છે વાસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે વાસના બેટો એવા તો જળરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાસુ ચતુ નથી. વાસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાટો કુલ્યા એમ કહે છે તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોદાને સુમારે ચાર ચાર આવજો ગુચ્છ આવે છે, તથા અદર ધઉના જેવા ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે તે ધાન્ય પાકે એટલે વાસ સુકાવા લાગે છે એકાદને એ બિયા આવવા લાગે કે વાસના બોથાને બોથા નાશ પામે છે પછે નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષે લાગે છે જે વર્ષમા એ બિયા આવે છે તે વર્ષમા ગરીબ લોક સુખી થાય છે તે લોક એ ધાન્ય એકડું કરી સધરદે રાખે છે પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળાને તેની રાટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે વાસની અનેક વસ્તુઓ બને છે. ધરના ઊપરામાં તેનું મૈદણુ ઘાલે છે. બીતને ખદલે તેની ખપાડી જડે છે તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડા, પખા, કર-ડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે હોડીની ડાહ્યકાડી વાસની કરે છે. તેના ઊગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે આ કદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અગમ આવડલું બહુ જોર હોય છે કે તે એકાદ પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉચલાવી નાખે છે, કિવા તેને ફેડીને પણ બહાર નીકળે છે વાસના પાલખીના દાગ કરે છે ચીન દેશમા વાસની ખુરસીઓ, કોચ, પલખ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે મીઠામા નાખેલા કદ વર્ષ બે વર્ષ મુઢી ટકે છે વાસમા જે પાણી વળે છે “ તેમાંથી ” વસલોચન (વાસકપૂર) થાય છે નક્કર વાંસ.—ખાટો, તુરો, કડવા, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, અસ્તિશોધક, હેદન તથા બેદક છે અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોદ, સોજા, નણ મૂત્રકૃન્ધ, પ્રમેહ, અથાં તથા દાહનો નાશ કરે છે ચોલા વાસ—દીપ્ત, રૂચિકારક, પાનક તથા હલ છે અને અજીર્ણ, શળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ખાડીના ગુણે વક્કર વાંસ જેવા છે કુમળા વાંસ તથા કંદ —લીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, બ્રહ્મ, શીતલ તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, રક્તરોષ દાહ, મૂત્રકૃન્ધ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. વાંસનાં મિયાં—તુરા મધુર, રક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંશલોચન (વામકપૂર)—રક્ષ, તુર, મધુર ગીત રક્તશુદ્ધકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, દૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કાસ, ખામ ક્ષમ રક્તદોષ રક્તપિત્ત, અકચિ, કોદ, જ્વર, કમળો પાડુરોગ દાહ, તુષ, નણ, મૂત્રકૃન્ધ વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનોજ બેદ ગધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણે છે ઉપચોગ—(૧) મુત્રાઘાત ઉપર—ચોખાના ધોવરા-મગમ વામની ગમ્બ અને સાકર નાખી પાવી (૨) પારો શરીરમાં રહે તો—

વાસના પાદડાના ૪ પૈસાભાગ રસમાં ભાગે નાખી તે રસ પાવો (૩) રસભાગ્ય
કાલ ઉપર—વાસની છાલનો કાઠો હડા થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ
પ્રમેહ ઉપર—વાસકપૂર, ચણકોળોળા, નામકિસર અને એલમીના દ્રવ્ય સમભાગ લઈ
બારિક ખસી વસ્ત્રમાં ભૂંડી કરવી. પછી તે ભૂંડી યલોળે એટલું ઉત્તમ ચઢવું
તેલ લઈ તેમાં તે ભૂંડી સ્થરી બીજાની નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી
રાખવી. રોજ સવારે સુઈને ૪ વેલા સુધી હડુ પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી કાસત્રવી
અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂંડી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સૂંકે પશુ
આપવી. એ બોધેષ ખાધા પછી ૭ પહોરમાં ભાગ સ્તરી બધે થાય છે અને
ફુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્થ-કઠિની રોટલી, તુવેરની ઘાળ,
શી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા (૫) હડા પ્રમેહ ઉપર—વાસના
પાદડા મુકવવા. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડા અને ૧ તોલો ઉપરસાળના
મૂળ લઈ સાધારણ ખાડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાસ કાઠો તૈયાર કરવો
આ કાઠો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો.
(૬) બહુમૂલરોગ ઉપર—વાસના લીલા અથવા સુકાએલા પાદડાનો કાઠો
કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પશુ આ કાઠોજ પાવો. (૭) બાળ-
કની ઉપરસ અને હમ ઉપર—વશલોચન (વામકપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં
ભાગ્યુ અથવા વાસની ગાંઠ પાણીમાં ઘસી આપવી.

ખટપ. વિખમેગરી:—(મં મં હિં બં ટીસીમાં શા સિનાનમ-
એડોરા) વિખમેગરીના વેલા હોય છે એના પાંદડા લાંબા અને પ્રહોળાં હોય
શ્રણા કડવા હોય છે. એને એકરી મેગરી જેવા ફલ આવે છે એ લેલા ઉપર
બારિક ફળ આવે છે. ઉપરસ—(૧) સર્વ વગેરેના વિષ ઉપર—વિખમે-
ગરીના પાદડાનો રસ કાઠી ચક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) સદીરે વિષ ફૂટી નીક-
ળ્યું હોય તે ઉપર—વિખમેગરીના મૂળ અને ઝેરકાચલાના બિયા ઘસી અગ
ઉપર વિષ પૂટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવા (૩) કારણે અને ગરમીએ પગ
જળી જાય છે ઉપર—વિખમેગરીના પાદડાના રસમાં મરીની ભૂંડી નાખી દિવ-
સમાં ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

ખટક. વિખરી (વનનગોડ):—સં શેકાલિકા મં રાનિનગુડી હિં
બનનિયુડી કં કાંલેલિકા

એ ગાંઠ બે ત્રણ ફાંચ ક્રિયા વધે છે એ ગાંઠ ઉપર ચૂંચવાળા તોરાઓ
ગાંઠના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાઠા જેવું હોય
છે ઉપયોગ—(૧) પગે આસાર થાય તે ઉપર—વિખરીના પાદડાનો રસ
કાઠી પગે ચોપડવો.

ખટક. વિંછુડા:—મં નિર્વિંધી મં આગ્યા, બિચવા હિં બિહવાધાસ.
બં બિહુટી કાં જદવાર. કં નિર્વિંધી લાં રેલકિનિયમ ડીનુડેટમ

એ ગાંઠ કુમરણ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ ઉચ્ચ વધે છે એનાં
પાદડા બે આગળ પહોળા અને કાનાદાગ હોય છે એના કુમળા પાદડાની ભાજ
ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વત લાંબા અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો

આકાર વીછીના જેવો હોય છે એ જાડને પ્રકરણ લોકો “ કાપડ ” કહે છે વિષ્ણુકાંતા:—તીખા, શીત તથા ત્રણરોપણ છે, અને કંક, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષોના નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) રાત્રના જખમ અને ઘણું ઉપર:—વિષ્ણુકાંતા મૂળ વાટી ચોપડવા, અથવા સૂઝાયલા મૂળતુ ચૂર્ણ કરી ભરતુ અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:—વિષ્ણુકાંતા મૂળ ઘસી ચોપડવા.

૫૪૮. વિષ્ણુકાંતા:—સં મં બં વિષ્ણુકાંતા. કં વિષ્ણુકાંક તાં વિષ્ણુકાંતિ. તેં વિષ્ણુકાંતમુ. મલાં વિષ્ણુકાંતી લાં ધ્રુવોદ્યુસહર્મટમુ. વિષ્ણુકાંતાના જાડ વેલી જેવા જમીન ખરોબર થાય છે એનો વિન્ટાઝ ધણો મોટો થતો નથી એ જાડ ઉપર પાદડા બાંધી અને લાખા આવે છે વિષ્ણુકાંતાના ફૂલ કાળાશવાળા, રાતા રંગના અને બારિક હોય છે એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે એ જાડઉપર બારિક ફળ આવે છે “ વિષ્ણુકાંતા:—તીખી, કડરી, પાચન, શુભ્રદ તથા લુહિ, મેઘા અને રમૂતિને આપનારી હોઇ તુરી છે, અને વિષદોષ, તૃણ, કૃમિ, કંક તથા વાયુરોગની નાશક છે એના પાદડાની ભાજી:—ગુરૂ છે, અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧)

* અહીં મ. પદેજીએ વિષ્ણુકાંતાના ગુણો નહિ બતાવના પોતાના મગડી વનૌપધિ-ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે, —વિષ્ણુકાંતાએ શુભ્ર ગોકર્ણી સારણે આજેત (વિષ્ણુકાંતાના ગુણ ગળી જેવા છે) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુકાંતાને ગળીનો બેદ માન્યો છે, પરંતુ અહીં આપેલુ દાટિન નામ “ ધ્રુવોદ્યુસહર્મટમુ ” ને મ. શાસ્ત્રિઆમજીએ કાળી શખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુકાંતા પછી તેનેજ માની છે આ જગ્યાએ આપણે આપણા મરફત અથાને તપાસવાની જરૂર છે શાસ્ત્રિઆમજીએ ગરણીના નામો બતાવતા આસ્કોતા ગિરિકર્ણિ: સ્યાદ્ ભૂમિલગ્નાપરાજિતા । લખેલ છે, પરંતુ આ અર્થ “ સ્થેક અમરકાશ અને લાવપ્રકાશમા આસ્કોતા ગિરિકર્ણિ: સ્યાદ્વિષ્ણુકાંતાપરાજિતા ” એમ લખેલ છે એથી લાવમિશ્ર અને અમરસિદ્ધના મતથી વિષ્ણુકાંતા એ ગળીના નામ હોય એમ મમન્ય છે. મ. શાસ્ત્રિઆમજી કાળી ગરણીના નામો આપતા ગજનિષદના “લોકમા પાડાતર કરી લખે છે કે “ નીલપુષ્પી મહાનીલા સ્યાન્નીલા ગિરિકર્ણિકા । ગવાદિની વ્યક્તગન્ધા વિષ્ણુકાંતા વિમાન્ધિકા ॥ ” આમા પછી “ નીલા ગિરિકર્ણિકા શબ્દથી કાળી ગરણી સ્પષ્ટ થાય છે તો પછી આને કાળી શખાવળીમા લઇ જવી ચોખ્ખી નથી અલબત્ત એનું દાટિન નામ “ મેન્દરિચન ” હોવું જોઇએ મ દેવાશ્રીએ આયુર્વેદ સુધાકરના ગુજરાતી ભાષાતરના પૃષ્ઠ ૬૩ મે ગિરિકર્ણિકા નો અર્થ ધોળા ફૂલની બીબલી અને વિષ્ણુકાંતા નો અર્થ કાળા રંગની બીબલી લખેલ છે એથી પછી એ શખાવળી હોવાનો દાવો રદ જાય છે પરંતુ વળી નવી શકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મ પદેજીએ ગળી અને બીબલી એ બંને જુદા માન્યા છે.

ગણચોથ ઉપર:—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઇ સોળો ઉતરે છે (૨) **પરિણામશૂળ ઉપર:**—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો કઠક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમા પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆનો અગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાદડાની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો (૪) **કાળપુળી (પાકું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:**—વિષ્ણુકાતાના પાદડા અને કાસકીના પાદડા કાળમા વાટી લેપ કરવો (૫) **કમળા ઉપર:**—વિષ્ણુકાતાના મૂળીઆ છાશમા નાખી પાવા.

૫૪૯. વેલતુર.—સં વેલતર. મં બે-વેલતર હિં ૦ બરવેલ. કં ઝોડઉ; ચેડતરી, વાડવી, નગીડ તાં વિડતેર તૈં મેયુતર લાં ડેરમાથચ સિનેરિયસ. એને મરાડીમા “ એલતર ” પણ કહે છે એ ઝાડ નાના હોય છે એના ફૂલ કાળા ગુલાબી અને લીલા રંગના થાય છે એ પાદડા ઘણા બારિક હોય છે એ ઝાડ કટકયુક્ત હોય છે *વેલતુર:—તીખુ, ઉખ્ખુ, અમિદીપક, પથ્થ, ગસકાળે અને પાકકાળે કડવુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મનક્રુષ્, અસ્મરી, સંધિશ્વળ, મૂત્રાઘાત તથા ચેનિરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) અતિ-સાર ઉપર:**—વેલતુરના પાદડા છાશમા વાટી પાવા.

૫૫૦ શણુપુષ્પી:—સં શણુપુષ્પી. મં ખુળખળા, રાનતાગ. હિં ૦ શણુકલી, શણુધ, ખુનખુનયા, પટસણુ બં વનશણુધ, શોલેરમાજ કં ગિલુ-વિવ્ય. તેં શણુમતુવેલ, જેનપનર, વેલચેટદું તાં જેનપનર બં પન. ફાં લાહના લાં કોટાલેરિઆવેર કાસા ઈં ફક્કસ, હેમ્પ.

જેવા શણુના ઝાડો હોય છે તેવાજ શણુપુષ્પીના ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે શણુપુષ્પીના ઝાડ માથોડુ હોવા વધે છે એને ખણુના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાડીમા તેનું ‘ ખુળખુળા ’ (નાના છેકરાને રમવાનો ઘૂલરો) નામ સાર્થક છે શણુપુષ્પી એ કડવી, વાતિકર તથા રસબધક છે, અને અપરમાર, જૂતબાધા, કકરોગ, કમરોગ, હિક્ક તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે એને જગલી લોક મરાડીમા “ ઘાટસર્પ ” કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપરમાર તથા જૂતબાધા ઉપર:**—શણુપુષ્પીના ફળોનો કાટો અથવા તેની ધૂણી આપવી. (૨) **કંઠસર્પ ઉપર:**—શણુપુષ્પીના ફળો ચલમમા નાખી પીવા, એટલે તાબડતોળ ગળામા ભરેલો કફ જુદો પડી ગુણુ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમા તથા મોમા ધૂણી ઢાલવી. (૩) **નાકમાં પીનસ કિંવા પ્રજ્વ થયું હોય તો:**—શણુપુષ્પીના પાદડાનો ગસ નાકમા પાડવો.

૫૫૧. શતાવરી:—સં મલા, શતતાવરી. મં શતાવરી, દિવસ માવળી, માવળી,

* વેલતુરને હિદીમા વરવેલ કહે છે એની ઝોળખાણુ માટે પૃથ ૧૫૦ આ આપેલ ટીપ્પણી વાચો. વળી પડિત દત્તરામજીએ એનું ગુજરાતી નામ “ ગલતુરો ” આપ્યું છે.

અમરેલી. અ. જાવરી કાં. શીતાવરી. ૫૦ શતમુદી. હિ. સતાવર. કં. જુલ
મુલ્યમા, શિપરી. તે. પિલ્લા પિચર. એકમુદીકા. તા. પેનીયાના કુ. કેતુરુર-
કાં. ગુર્જદસી. અ. શકમુલમિથી ૯૦ એરપેરેગસૂ રેલીમોસસ. કાં. એરપેરેગસૂ
સતાવર. એ. એરસેસ રામેન્દોસસ.

શતાવરીના છાંડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફુટ ઉંચા વધે છે.
જિન્દગીરતાનમા એ સર્વેર થાય છે એના પાદડા સુરેના પાદડા જેવા અથવા સગાના
પાદડા જેવા કે દોરડા જેવા બારીક હોય છે તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી
બંને બાજુએ સરખા આવે છે આ પાદડામા સમુદ્ગતી રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ
આવે છે એને નાના મુલમસિક અને ઘોળા રંગના ફૂલોના કુમખા આવે છે એ
કાંડ ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. શતાવરીને ખોર જેવા નાના ફૂલો આવે છે
અને પાક્યા પછી તેનો રંગ ગવો થાય છે આપણમા એના મૂળ વપરાય છે.
એકેકે અંકને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એના શતમુદી, સત-
પદી ઇન્ચાદિ નામ પડેલા છે (શતાવરીનો અર્થ સોનીદાર પણ થાય છે) પાદડા
કેસ (વાળ) ના જેવા મૂળા ઝીંચ્યા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સકમપત્રા
અને બહુપત્રા એ નામો પડેલા છે જીવનના તાતજી અંકકા પાંધી રાખેલ હોય
તેવા શતાવરીના મૂળના કુમખા દેખાય છે મૂળ ઉપર રીક્ષા ચતાશ પડતા પીળા
રંગની પાતળી ઝાંઝ હોય છે તે કાઠી નામતા અંદર ઘોળા રંગનો ગાંભો હોય
છે અને તેની વચોવચ એક કંઠણ દોરો હોય છે મૂળમાનો ગાંભો ખાવાથી મીઠો
લાગે છે એના મૂળ કીલા હોય છે ત્યારે છોલીને સુકવે છે એ મૂળને શતાવરી કહે
છે શતાવરી વાતુપૈશ્વિક છે. શતાવરી:-શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ,
ગ્રહ, રિન્ગ્ય, કુન્ધક, અલ્ય, મેધ્ય, અમિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત,
કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે મહા
શતાવરી:-હૃદય, મેધ્ય, અમિદીપન, અલ્ય, શુકલ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય
છે, અને સમહર્ષી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બાકી ગુણ શતાવરી
જેવા છે શતાવરીના અ. કુર-કડવા, વૃષ્ય લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ

* આજ કાલ ભાષાના અનેક બેદોથી પોતાના દેશમા સંખ્યાબધ નૃપ્ત્યમા
મળી આવતી વનગપતિના માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલાજ માટે
સુર પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો મળે તેને
ભગતા દરેક સરકૃત નામો સાથે જેમ અને તેમ સાદામા સાદા સર્વમાન્ય નામો
પ્રમિદિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ ન થવા પામે તો પછી શાખાળી,
મરદેની, મહેન્દવાણી અને ઈન્દવાણીએ માખણી, મેનેલ, ખારી કાઠીબી અને ટુસડીજ
હોવા છતાં એ વનગપતિનો અભાવ માનવો પડે એ દેખીતું છે એજ પ્રમાણે કેટલાક
લોકો કહે છે કે શતાવરી એ કેરડા આદિ ખાડુકડામા થતી અવળકટાના નામથી
ઝાળામાતીજ વનગપતિ છે કે જેને આમલીના જેવડા નાના પાદડા, પચ્છી તજ્જ
વળેલા (અવળા) કાંટા અને એ અઠી ફુટ ઉંચો છોડ થાય છે ખરેખત એનાં
મૂળ મંખ્યાબધ હોય છે

ત્રિષ્પ, પિત, વાતરત, અર્ધ, સ્પષ્ટ અને સમહૃણી નાસે છે. ઉપયોગઃ—(૧) રતનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે—શતાવરીના મૂળ દૂધમાં વાટી પાવા એના મૂળ બેસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પશુ વધારે દૂધ આવે છે (૨) દાહ, પિત અને શૂળ ઉપર—શતાવરીના કાઠમાં દૂધ અને તણે તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવે (૩) યાદીયા તાવ ઉપર—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવદાક પાણીમાં નાખી પાવુ (૪) કુખ, હૃદય, બલિત કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવે (૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર—શતાવરીના મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું (૬) તાવ ઉપર—ગાયના દૂધમાં જીરાની બૂટ્ટી નાખી પાવુ (૭) પિત્તપ્રદર ઉપર—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવે (૮) યુષ્મતાને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલા ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવુ (૯) અપરમાર ઉપર—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો બસી પાવી (૧૦) વાતબ્ધર ઉપર—શતાવરી અને બળાનો રસ ગોળ નાખી પાવે (૧૧) રક્ત-શુદ્ધિ થવા માટે—શતાવરીના લીલા મૂળ લાવી તેના રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાડવા અને ૨૦ તોલી લઈ તેમાં પાકા આકે શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢે કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરખત જેવો જાડો પાક કરવો પછી તેમાં કેસર, અમરજી, જાવત્રી, એલચી વગેરે મમાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું આ પાક રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું (૧૨) બીજા પ્રકાર—શતાવરીના મૂળ, કુવાડીઆના મૂળ અને બળદાણના મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાડવા અને ઔષધીથી ડર ગણ પાણી નાખી અદમાંશ કાઢે કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઠથી બમણી સાકર નાખી સરખત જેવો પાક કરી, તેમાં એલચીદાણાની થોડી બૂટ્ટી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરથી રીત પ્રમાણે બે વખત પાવે. (૧૩) ત્રીજો પ્રકાર—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો મુકાએલા સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી લીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢા ભરેલા શેડી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, બવત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરની બૂટ્ટી નાખી તે મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરાટમાં લી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવું અને મુકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવી. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાતે સાત તેલમાં સુધી ગાયનું તાણું દૂધ પીવું. આ પાક બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૧૪) રક્તપિત્તસાર ઉપર—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવે અથવા લી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું લી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી દૂધ સાથે પાવે. (૧૫) ત્રિદોષથી થયેલા મુતપ્રસૂ ઉપર—શતાવરીનાં મૂળનો કાઠ સાકર અને મધ નાખી પાવે. (૧૬) અર્ધસપિત ઉપર શતાવરી—ગુલ—શતાવરીનો કંઠક ૬૪ તોલા, લી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી લી

તૈયાર કરવું તે અન્નપિત્ત, વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, મુત્યર્ચા, શ્વાસ અને સતાપનો નાશ કર છે બીજી પકાર.—ચાર શેર શતાવરીના ગાલાનો કદક અને એક મધુ દૂધ મેળવી ૪ શેર લી મિદ્ધ કરવું પછી તેમાં માકર, મધ અને લીડીવી પર મેળવી સેવન કરવું આ અન્નપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને તીર્થવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણુદયક છે (૧૭) ફલદ્રૂત—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજક, જેડીમધ, કોષ, ત્રિફળા, બળ, ઘોળુ બ્રુષકોળુ, કાકાલી, ફીરકકાલી, આસોષ, અજમો, હળદર, દારૂહળદર, હિંગ, કકુ, કાળુ કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્તચંદન એ દરેક બળ્યો તેણા ઔષધનો કદક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર લી સિદ્ધ કરવું એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટીરયા) ઉપર રાસમાણ્ય અને વધ્યન્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે (૧૮) શતાવર્યદિ કથાધઃ—પિત્તના મુત્રકુન્ઢ ઉપર—શતાવરી, કસેર, દર્ભમળ, ગોખર, બ્રુષકોળુ, માળીના મળ, શેરડીના મળ અને કાસ (કાસડા) નો કાઠો કંઠો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો (૧૯) પ્રમેહ ઉપર—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો (૨૦) મહાવિષ્કુ તૈલ—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નૃગરમોષ, આસુદ, જવક, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકાળી, ફીરકકોળી, જવતી, જેડીમધ, ત્રિદાર, પચકાક, સિંધાલુજી, જટામાસી, એલચી, તજ, કોષ, વજ, રતાજળી, મજક, કન્ટુરી, સુખડ, કેસર, સાલવજી, પિંડવજી, જગલી આડદ, ખંઠોડા, નખલા, વરીયાળી, છીલી અને કોડીઓ લોખાન દરેક ચાર ચાર તેણાનો કદક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ મિદ્ધ કરવું એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણુકારી છે (૨૧) ગુમડાં પાકવા માટે—શતાવરીના પાદડા લીંબા શીજળી તે લી ચોપડવું (૨૨) રીતિયાનું જ્વેર ઓછું થવા માટે—શતાવરીના મૂળનો કાઠો આપવો

૪૫૨. શરપુ ખા.—સં શરપુ ખા મં ઉન્હાળી, રાનટીનીળ હિં સર- ફાકા. બં બનનીલ કં કાગી તૈં પાપાગચેકુ તાં કાલુવકેલપિ ઇં પર- પલ ટેકોસિયા. લાં ટેકોઝીયા પરપુરીઆ.

શરપુ ખાનું ઝાડ સુમારે કમરપુર ઉચુ થાય છે એ ઝાડ ધણુ કરી ખાડક- વાળી અને કંઠણુ જમીનમાં થાય છે એ ઝાડ એટલું તો કંઠણુ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેતી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી એને લાલ રંગના ફૂલ આવે છે અને એની શીંગા ચપટી હોય છે પાદડા નાના હોઈ લાખા હોય છે એ ધણુક પ્રાતમાં થાય છે જ્યાં એ ઝાડ ધણુ થાય છે ત્યાં લોક એ ઝાડ સુકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે કવચિત ધોળા ફલની પણ શરપુ ખા હોય છે ધોળી તથા લીલી શરપુ ખા—તીખી, ઉખ્ણ, કાવી, તુરી તથા લધુ છે. અને કુમ્મિ, ચક્રત, પીલા, મુદમ, મજી, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્ચ, જવર, રક્તદોષ, કફ, હ્રોમ, વાયુ, કફોદર, ગલકુક તથા વાગનો નાશ કરે છે ધોળા શરપુ ખાના ગુણુ એનાથી કધક અધિક છે કંટક શરપુ ખા—

તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કૃમિ તથા રાગનો નાશ કર છે ઉપયોગ:- (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળ હલી મા વાટી આપવા. (૨) પ્રમેહ ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો (૩) ખરજવા ઉપર:-શરપુ ખાના ખિયાનું પાતાળ ૫ ત્રવડે તેણ કાઢી ચોપડવું (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે) (૪) ગડમાળ ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નર્ય આપવું અને લેપ કરવો, અથવા શરપુ ખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) ઉંઘરસ ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળ સુકરી ચક્ષુમા નાખી તેની ધૂમાડી પીવી. (૬) સર્વ વ્રણ ઉપર:-શરપુ ખાનું ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી ચોપડવું (૭) ગુદમ ઉપર:-શરપુ ખાનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું (૮) પ્લીહોદર ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળ જાશમા વાટી પાવા, એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:-શરપુ ખાના મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમા ૧ મહિના સુધી આપવું.

પપ૩. શરસડો (ખરસાડોથો) -સં શિરીષ. મં શિરશી, શિરસ ખાનં ફૂલકેસર હિં શિરમ, ત્રિજલો, શિરીષા. ૫૦ શિરીષ. કં શિરીષનારા, બાગેમારા તેં શિરીષમ્, ગિન્ધિમ્ તાં બાગેમાર તું બાગેમારા મલાં નેન્નેની ફાં દરખ્તેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા અં સુલતાનુજ અમળ્જ, હમેસુલતાનુલ અસળ્જ, લાં આલખિક્કિયા લેખેક્ષ, મિમોમા મિરિસા કોં ઢાંડોણી.

આ વૃક્ષ મોટું હાય છે એના પાદડા આમલીના પાદડાં જેવાં અને તે કરતાં પશુ મોટા હોય છે એને મોટી લાખી શીંગો આવે છે તેમા ચપટા બી હોય છે એના ફૂલો પીળા રંગના હોય છે એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે મરાઠીમા રાઇનું નામ પણ “ શિરમ ” છે, પરંતુ એ બન્ને નામો બિન્ન બંધુવા શરસડો:- મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીવ્રો, વર્ષુકં તથા ઘણું છે, અને વિસર્પ, સોબો, ઉધગસ, વિપ, વ્રણ, ત્વગ્ગેય, પામા, ખરજ, ક્રોધ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:- (૧) સર્પદંશ ઉપર:-શરસડાના ફૂલોના રસમા મરીનો સાત દિવસ ખરલ કરી સાત બાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અજન કરવાથી સર્પનું વિપ ઉતરે છે (૨) ફેડકાના વિષ ઉપર:-શરસડાના પી યુવરના દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) સર્વ વિષ ઉપર:-શરસડાના પમાગ ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:-શરસડાની જાલનો રસ સમજાગ, ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિરોદ્ધાક, સોબો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંશ લેપ -શરસડો, જેરીમ્પ, તમર, રતાળી, એલમ્બી, જટામાસી, હળદર, ઘરૂહળદર, કોણ, વાંગો, એને સમ-ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, પચમાસ ઘી સહ તેમા ખરલ કરી પાણીમા કલવી રામ-સ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાંદાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આપવા, આદેશ:-શરસડાની જાલ, રસજનન, અને હરડા, એનું વસ્ત્રમા ચૂર્ણ કરી, મધમા ખરલ કરી ચોપડવું (૭) અગ્નિપ્રાતઃજલરમ્બં તંદા (મૂર્ચા)

આથે છે તે ઉપર:—શરમડાના બી, લિડીપીપર, મરી અને સિંધવ, એ જોમુરમા ઘસી અળન કરવું, અથવા શરમડાના બી અને મરી સમભાગ લઈ બકરીના મૂતમાં ઘસી અળન કરવું (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—શરસડાના ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાડી તેનો કચ્ક લીમા આપવો તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે (૯) કઈમ વિસર્પ ઉપર:—શરમડાની જાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા લીમા નાખી લેપ કરવો (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિશોરોગ ઉપર:—શરસડાના મૂળની કિંવા ફળોની પોટલી સુધાડવી

૫૫૪. શાકળા:—(સં વજ્રમુદિ) એના છોડ લતી (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે, પરંતુ તેમા પાદડા આવવા માટે નાની લીળા રંગની ટોડી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જડી તથા છેડે પશુ જડી હોય છે લતીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ દેકાણે થાય છે, અને જાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બંને સરખાજ દેખાય છે એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે અને ફેલવાથી હાથે એળ એળ થાય છે એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમા બાફવી જોઈએ અને તેમા આમલી, ગોળ, ટાપર વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈએ તેમ ન થાય તો મ્હોમા આખો દિવસ ખરજ આવે છે

૫૫૫. શાહાજીર:—સ કૃષ્ણજીરક, બેદનિકા, વર્ષકાળી મં શહાજીરે હિં સ્પાહજીરા કાલજીરે કં શાજીરો. ફાં જીરમિયાહ અં કમન કીરમાની ઈં બેકેકારાવેરીડા લાં ફેરમ્ નાયમમ્

શાહાજીરાની ઉત્પત્તિ ભાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમા થાય છે તેમજ રશિયા વગેરે મુરોપના દેશોમા પણ થાય છે શાહાજીરે એ જીરા કરતા ખારિક હોય છે એનો ગરમ ત્રણાલામા ઉપયોગ કરે છે શાહાજીર:—નીપુ, ઉખ્યુ, સુગંધિ, રમ્બિકર, આખને લિતકર, માહક, રક્ષ તથા દીપક છે, અને કમ, સોગો, જીર્ણ-જવર, શિરોરોગ તથા કાંદનો નાશ કરે છે

૫૫૬. શાખાવલી (આખાલી):—મં શખપુળી. મં શખાહલી હિં કોડીમાલી બં ડાન, કુની. કં કડવસમર. લાં હવોહ્નુમુલમ્—છરેકટા (ધોળી),—આલસિનોઈડસ (ભાલા),—હર્સટમ્ (કાળી)

એના ઝડ સુઝારે પોળો હાથ ઉચા વધે છે એના પાદડા ખારીક હોય છે અને ફૂલ પણ ખારીક હોઇ ખપોરીયા ઝાડના જેવા હોય છે એ ફૂલ ધોળા-શખ જેવા-હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમા ધોળી, લીલી અને ખૂરી એવી ત્રણ જાત છે શાખાવલી:—શીતળ, મેખ, સ્વર્ણ, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસમન, પુરી તથા કિમિત ઉખ્યુ છે: અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થપક, પાચક, લઘુ અને માતૃત્વપ્રદ હોઇ પિત, વિષદેહ્ય, અથ-રમાર, બલબાધા, કૃમિ, કાંદ, લતા, મહરોગ, ત્રિદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉઝાદ અને અપરમાર ઉપર:—શખાવલી-ત રમણાં કાંકર્ણ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું (૨) ઉઝડી ઉપર:—શખાવલીનો

રક્ષ ૨ તેણા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સ્થાનપાતોદર ઉપર:—
મંજી સખાવળીના રસમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી પાવુ. તે રચક છે

૫૫૭. શાકર કોણુ:—મં ૩ગરી. મં ૩ગર, ભાપળા.
દેં કાશીફળ. હિં ૩સરીકુમરા, પેડા કં ૩ગર, કુખળકમી તાં પુચની, અનિ-
મુલે, તું સિપેકુખ્ય મધાં ચકર કુપલળ ગોં કુચિની. તેં ગુ મડીકામ
કાળ બાદરમ. છં ધી ગોડં. લાં કુકુખિટા મેસિગા

આ એક કાળાની જાત છે શાકર કાળાના વેલ પચસ હાથ લાખા વધે
છે. દર વેલાને ત્રીસ ચાલીસ ફળ આવે છે તેમા કેટલાક ગોળ અને કેટલાક લાખા હોય
છે. તેનો બહાનો ૦૦ પીળો હોય છે એની અંદર રાતા કાળાના જેવા ચપટા બિયા
હોય છે તે છાલી ખાય છે એ બિયા ઘણા પૌષ્ટિક છે એના લાકુ પચુ કરે છે.
શાકર કાળાને પીળા ફૂલો આવે છે તેનુ તથા કુમળી ભાજનુ અને વેલાનુ શાક
કરે છે શાકર કાળાના વેલા માત આઠ મહિના ટકે છે

૫૫૮. શિકેકાકા:—મં શ્રીવત્સી. મં હિં શિકાકાકા કં શિગીકાકા,
શ્રીગેયવત્સી તાં કિયાકેકે તેં ચિકાયા તું સિગે. મધાં ચિકાકાકા લાં
એકેશિયા કોનમિના

એ આઠ ઘણાજ મોટા હોઇ એના પાદડા બારિક હોય છે. એને ચપટી
તથા સુમારે ૭-૮ આગળ લખાઇની શીગે આવે છે તેને શિકેકાકા કહે છે. એ
અરિકા જેવીજ મેલની ગોષ્ઠન કનારી હોઇ એનો આપણા દેશમા કેશ સાફ
કરવામા સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે શિકેકાકા સારી ખાડી તેને પાણીમા કઢવી પછી
તે પાણી શરીરે લગાવે છે * શિકેકાકા:—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ

* શિકેકાકાના નામે મરાઠી પાચમા ભાજના પૃથ ૮૩ મે મં વિમળા,
મંજલા. ગું સાતલા, સાથેર, ચિકારવાઈ હિં સાતલા ફાં એશનુ મં
સાતાર. લાં ઓરિયાનમ, બહગેગિમ, એકયાસિકા કમાન્નિનમ આપેલ છે એ
ઉપરથી જણાય છે કે મ પહેલુએ આ વિષય લખતી વખતે સ્ત્રીલલા (સાથેર)
અને શિકેકાકા બન્ને એકજ માનેલ હતા, પરંતુ એમનાજ નિષ્કટમા ન ૧૩૬
મામા સાથેરના નામ “સું સાતલા મં ઓરસાનુલી, પીતંજ, સેકુડમેદ. ગું
સાથેર. હિં સાતલા, ગુહગમેદ બં સિજ વિશેષ કં હિરિયમેદ, કાખા ફાં
એસનુ. મં સાતાર. લાં ઓરિએન્ન બલમેરિસ ” એજ જણાવી શિકેકાકાને જુદી
ખતાવતા ન ૪૩૬ મામા લખે છે કે “ સું શ્રીવત્સી. મં શિકેકાકા ગું ચિકા-
ખાલ-શિકેકાકા. હિં શિકાકાકા કં શીગીકાકા, શ્રીગેયવત્સી તાં કિયાકે. તેં
ચિકાયા. તું સિગે. મધાં ચિકાકામિ લાં એકેશિયા કોનમિના ” આ પ્રમાણે
જેતા પાછળથી તેમણે આ બંને વર્તરખનિઓ જુદી માનેલી જણાય છે અહીં વિશેષજ
મ. સંલિખાજ લખે છે કે “ સાતલાનો કાકા પચુ કાકાનો ચેકમ નિર્ણય નથી.
કેટલાક શિકેકાકા કહે છે. કેટલાક અરિકા કહે છે. કેટલાક સુવરનો એક કહે છે.
કેટલાક પીળા ફૂલનો સુવર કહે છે. એનું પીંચુ દ્રવ હોય છે ઘણુંજ પશિડાં લાખ
છે. સાતલા શિકેકાકાથી જુદી છે. ” અહીં આ સાથેર અને શિકેકાકા બંને જુદાં

અને સોમનો નાશ કરે છે એના કૃષ્ણ—અતિ ખાટા, રૂચિકર અને તેલના ચીક-
શનો નાશ કરે છે એનો બેફ નિકુંજકા—તેના પશુ એવાજ ગુણ છે. ઉપ-
યોગ—(૧) કર પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો
ગુદમ નાશ થવા માટે—શિકકાષ્ટનુ પાણી કરી પાવુ (૨) હોરનઠ
ખાધામા વિષ આવે તે ઉપર—શિકકાષ્ટ ગ્રિયા સુદા હાગમા વાટી તે હાથ પાવી
એટલે વિષ ઉતરે છે (૩) વીંછીના વિષ ઉપર—શિકકાષ્ટ પાનમા ખવરાવવી.

૫૫૮ શિમળો—(૪૦ ચામડી ૪૦ માવરી હિં ૦ સેમલ ૮૦ સાવરી-
કદ, ખૂરખગુરુ) આ ઝાડ મોટું થાય છે એના મર્વાગે કાંટા હોય છે, માટે એને
મરાઠીમા ‘કાટે સાવર’ પશુ કહે છે એ બંને ત્રણસે વર્ષ સુધી ટકે છે એની
બે જાત છે એક ધોળા અને બીજી રાતી એને કાર્તિક-માગશર મહિનામા ફૂલ
આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે તે લીલા હોય સાંજે તોડી લઈ ફેડી સુકવે
છે અને અમરનુ ૩ કાઠી લે છે શિમળાનુ ૩ ઘણુ મટું હોય છે માટે શ્રીમત
લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે તેને પીંજવામા મહેનત પડતી નથી એનું
લાકડું ચીકણુ અને કઠિન હોય છે તે પાણીમા જલદી કહેાવુ નથી તેથી તેની
હોડીઓ કરે છે શિમળાને લાલ રંગનો યુદર આવે છે તેને ‘મોચરસ’ કહે
છે શિમળાના ફૂલનુ શાક મિધવ અને ઘીમા વધારી ખાવાથી ક્ષયમાય પ્રદર,
રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે શિમળાનુ ઝાડ—શીતળ, પિચ્છલ વૃક્ષ,
બલકર, મધુર, તુર, લઘુ, ગ્નિગ્ધ, શુક્લ, સ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે;
અને પત્ત, રક્તરોધ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એની છાલનો રસ—
માલક તુરેા અને કફનાશક છે બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે એના ફલ—
સ્વાદુ, કડવા, શીતળ, ગુર, રક્ષ, વાતલ તથા માલક છે, અને કફ, પિત્ત તથા
રક્તરોગનો નાશ કરે છે એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે એના કાદા—મધુર
તથા શીતલ છે, અને મલસ્તબ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સતાપનો નાશ કરે છે.
કુદશાલમલી (શિમળાનો બેદ)—કડવો, તીખો, બેદક તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ,
વાયુ, લીલા, મૃદુ, ગુરમ, વિષરોધ, બૂતખાધા, મલસ્તબ, રક્તરોધ, બેદ તથા
શળનો નાશ કરે છે લીલી કરતા ધોળા વધારે ગુણુવાળા છે *મોચરસ—
હિમ, માલક, સ્નિગ્ધ, જમ્બ, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરેા, વર્ણકારક, શુદ્ધિદ્ર, વયસ્થાપક,
ગુર, સ્વાદુ કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે, અને
પ્રવાહિકા, અતિસાર, આર્માપત્ત, રક્તરોધ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—

હોવાનુ ચોક્કસ થાય છે અમે એ બેમાના એકે છોડને દરિયી નળા નથી એટલે
એ બામતમા અમારો નિર્ભય આપવા અચક્ત છીએ, માટે એનો ઉપયોગ યોગ્ય
આકસી કરીનેજ કરવો જોઈએ.

* મોચરસને ગાંધી લોકો સોપારીના ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અજાન્ન
લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે પરંતુ એ તેમની જાણ છે. મોચરસનો દેખાવ
ફૂલના જેવો નથી છતાં એને સોપારીના ફૂલ કહેવા એ ખીલફૂલ અજાન છે.
એ સોપારીના ફૂલ નથી પરંતુ આ જાડનોજ યુદર છે.

(૧) પ્રદર ઉપર—શિમળાની જાલનુ ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ, અથવા શિમળાના કાટાનુ ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવુ (૨) મૂત્રકૃન્દ્ર ઉપર—શિમળાની જાલનુ ચૂર્ણ કરી સાકરમા આપવુ (૩) વીંછીના દંડ ઉપર—પુષ્પ નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની જાયા કાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉત્તર બાજુનુ મૂળ લાવી રાખવુ પછી તે વીંછી ન્યા સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવુ અને થોડુ ધસી દંડ ઉપર ચોપડવુ (૪) ગરમીના આબર ઉપર—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાના મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કદ કાઢી સુકવવા અને તેનુ ચૂર્ણ કરવુ રોજ ધોળા શિમળાની જાલ ગાયના દૂધમા ધસી તેમા કદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવુ આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવુ અને પથ્ય પાળવુ. એટલે ઉપદેશના મર્વ વિકારો શમે છે (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે—મોચરસનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૨૦ તોલા એટલું એકત્ર કરી પાવુ અથવા કાટાવાળા શિમળાના લીલા મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમા રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમા માકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ વીર્યશાલ બધ થાય છે (૬) શરીર બળવાન થવા માટે—શિમળાના મૂળની જાલનુ ચૂર્ણ મધ સાકરમા પાવુ (૭) અગ્નિદગ્ધ ત્રણ ઉપર—શિમળાનુ ૩ પાણીમા વાટી લેપ કરવા. (૮) ખરોળ ઉપર—શિમળાના ફલ બારી રાત્રે ઠંડા થયા પછી તેમા રાખુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૯) વીર્યપતન ઉપર—ધોળા શિમળાના નાના કાલનુ ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૧૦) બદ પાડવા માટે—કુમળા શિમળાનો કદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની જાલ જોલી નાખી ખાડવો, એટલે જડા રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી ઘણું શમન થઇ ગાંઠ તુરંત પાકે છે (૧૧) મુરોમેહ ઉપર—શિમળાની જાલનો કાટો કરી પાવો (૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર—ધોળા શિમળાનો કદ જોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો દરરોજ સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લેટ અર્ધો તોલો અને જલદેહની બૂટી ૭ માસા સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવુ શિમળાનો કદ ન મળે તો જાલનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૧૩) જલ્પાતિસાર ઉપર—મોચરસનુ ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમા આપવુ (૧૪) અતિસાર ઉપર—શિમળાની જાલ ધસી પાત્રી અથવા જાલનો ૨૫ પાવો, કિંવા મૂળ ધસી પાવા. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર—ધોળા શિમળાની જાલ ગાયના દૂધમા ધસી જરૂર અને ખાડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) દંદોગ ઉપર—શિમળાની જાલ દૂધમા બારી એક મહિનો ખાંધથી તે રસાયન, ઉત્તર, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે જે કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો એ વર્ષ જીવે છે (૧૭) રીતજા ન થવા માટે—શિમળાનો રસ અને ધોળુ ચઢન કિંવા અરુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા જાંબુનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રારબે એક બસણ કરવાથી કદિ પશુ સ્ત્રી

બાતો હિષ્કવ થશે નહિ.

૫૬૦. શિરકસિંધો (સુડીયાના વેલા) :—સં જીવતી, ક્ષેમકીરી. કાં
હોણુહાલે. લાં ડેળિયાવોલ્યુખિસસ. મં હરણુવેલ
એમાં શીગરોડી, રાડાડી અને ખરખોડી એવી પ્રસિદ્ધ વજુ બનો છે * આ
વેલાનો પુરુષ વસ્તાર હોય છે શિરકસિંધાના પાદડા રતાળુના વેલા જેવાં હોય

* આ વજુ સિંધાય એક કડવી “ ખરખોડી ” નામની ચોથી બાતનું પણુ
મં પદેજીએ પોતાના નિષદમાં વર્ણન આપેલ છે તેએ આ ચારે બાતનું
પોતાના નિષદમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. (૧) શીગરોડી, સુડીયાના
વેલા :—(સં જીવતી. મં લઘુ હરણુવેલ—દોડી. હિં લઘુ જીવતી બં જીવધ,
બાપાતી કં હિરિય હાલે તાં તૈં ચિન્નજિલ્લેડિકામિ લાં કાલોગીન આવ-
લીસ.) આના પાદડા આવળ જેવા હોઈ બાંધ હોય છે એ પાદડા તાણવાથી
તેના તેવાજ દુકડા થાય છે એની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમાં થાય છે (૨) રાડા-
ડી, વાહડી :—(સં બૃહજીવતિકા. મં ચોર હરણુવેલ—દોડી હિં બડી-
જીવતી. બં લાજીવધ કં હિરિયહાલે.) એના ફલનું શાક થાય છે એના પાદડા
દોડડાં પાસે આપાવાળા હોઈ લાંબા હોય છે. એના પાદડાના દોડડામાંથી દૂધ
નીકળે છે એના દાડા હાથની આગળી જેવા બાંધ હોઈ એ ધારવાળા હોય છે
આ સર્વત્ર મળે છે (૩) ખરખોડી, મોટી ખરખોડી :—(સં હેમજીવતિકા.
મં સોન (પિવળી) હરણુવેલ. હિં પીલી (સુનહરી) જીવતી બં સ્વર્ણ-
જીવતી કં હોવણુહાલે લાં ડેળિયાવોલ્યુખિસસ) એના ફળમાંથી પીળું દૂધ
નીકળે છે. દોડડાને એકજ ફળ આવે છે (૪) કડવી ખરખોડી :—(સં વિષ-
સુદી મં લુહદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણુદોડી. હિં વિષદોડી, કરેરઆ. કં કડ-
સિને.) કડવી ખરખોડીના ફળ સુડી વળેલી હોય એવા આકારના હોય છે અને
એ કડવાશવાળા હોય છે એથી એને વિષસુડી એ નામ મળેલું છે કડવી ખર-
ખોડીના વેલા ગામડાઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે એ વેલ જમીન ઉપર પથ-
રાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર લગ્ન હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલાના
પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા લાંબા હોય છે. આ વેલાને એક દોડડાને બપોએ
એમ બેડાયેલા ફળ આવે છે એ ફળ આકડાના ફળ જેવડા મોટા હોઈ ગોળ
હોય છે એ ફળને ટોચા કરવાથી અદરથી ધોળું દૂધ નીકળે છે

અમને એક વગરડાં માણસે પણુ એની ચાર બાતનું આ પ્રમાણે વર્ણન
આપેલ છે તે કહે છે કે એકના પાદડાં આકડાના પાદડા જેવા હોય છે એથી
એને આકડીયો શિરકસિંધો, બીબને લાલા જેવાં લાંબાં પાદડા હોવાથી આકડ-
ડીઆ શિરકસિંધો, ત્રીબને પાદડાં ગોળ થુવર જેવા હોવાથી પાનેલીઆ
શિરકસિંધો અને ચોથાનાં પાદડાં મીંડા બળા જેવાજ હોય છે એને શિરકસિ-
ંધોજ કહીએ છીએ આ ચોથી બાતના શિરકસિંધાનાં ડુંભળા ફળને લોકો
ખાય છે તેને સુડીયા કહે છે એનો આકાર સુડા (પોપટ) જેવો અને રંગ
પણુ લીલો પોપટીઓ હોય છે.

છે. એને જે ફળો (સુડીયા) આવે છે તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ ૩ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે શીંગરોદી અને રાડરોડી (વાછંડી) :—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, રિનગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, માહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબધક છે, અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે એનાં ફળો :—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે ખરખોડી :—તેએને હિતાવહ, મધુર, બલકર, ઘૂટકર તથા શીતલ છે, અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તોષ્ણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે :—શિરકસિયાના પાદ્ય વાડી દૂધમાં પાવા. (૨) ચૌનિકક ઉપર :—શિરકસિયાના મૂળ પાણીમાં વાડી લેપ કરવો.

૫૬૧. શિરહોડી (ખરજુર) :—સં અકપુષ્પા, કુદગિની. મં ૫ પદ્માર-કુદગી. કાં શિરવલી, વાઘડી, દેવબોવરી. હિં દધીઆર, અધાલુલી કં મરિ-જેવણીગેયજોદ. લાં હોલોહરેમ્હોડીઆધ

શિરહોડીને “ માટી કાવળી ” પણ કહે છે શિરહોડીના વેલા દ્રોમ છે. એના પાદ્ય પીપરના પાદ્ય જેવાં જાડા હોય છે એનાં પાંકડા તોડવાથી વેલી-માંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે એ વેલીને બરછી જેવા અણ્ણિદાર બેડાજળ આવે છે એ ફળમાંથી રેશમ જેવા ફૂલ ઉડે છે તેને બાળકો ડાસી કહે છે કુમળા ફળતુ શાક થાય છે શિરહોડીના ફળમાં રેશમ જેવું સૂતર દ્રોમ છે એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે એની કળાઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરહોડીની અદરતુ ૩ ઠંડુ છે એની એક ખીજ જાત છે તેના ફળ એના કરતા ચોપટ મોટા હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ધણો હોય છે શિરહોડીને ડાકણમાં ‘ વાંકાડી ’ કહે છે શિરહોડી :—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રેફ, ખારી તથા રૂચિકર છે, અને કફ, વાયુ, ત્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, મહાપીડા, મેહ, કૃમિ, કાઠ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ :—(૧) લાપેટીયા ઉપર :—શિરહોડીના પાનનો રસ કાઠી આપડવો એટલે રોગ સાર થાય છે (૨) પ્રચ્છે (પરમા) ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ મધમાં ઘસી પાવા. (૩) નાના બાળકની ઉંઘરસ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવા. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડા મૂળ ઘસીને પાવા. (૫) ખસ ઉપર :—શિરહોડીનાં મૂળનો કાઠો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપાવુ, અથવા શિરહોડીના પાદ્યનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમાં પાવો. (૬) પથરી ઉપર :—શિરહોડી ગાયના દૂધમાં વાડી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અસ્મરિતુ વિદ્યરણ કરી નાશ કરે છે (૭) મર્વ વિષ ઉપર :—શિરહોડીના મૂળ પાણીમાં વાડી પાવા અગર પાદ્યનો રસ પાવો, અને દશ ઉપર પણ લેપ કરવો (૮) છીંકા અનાવવાને તથા સળેકા ઉપર :—શિરહોડીનાં પાદ્ય હાથમાં મસળી સુધવા એટલે છીંકા આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર :—શિરહોડીના કઠક કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉઝાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાત્રવું અને તાળવા

ઉપર તેલ ચોપડુ, એટલે એ આજાર દૂર થાય છે કેાકણુમા આવી રીતે કરવાનો નવો રિવાજ છે આ ઔષધથી જલદી ગુણુ આવે છે દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવુ પડવાનો ભય રહેતો નથી (૧૦) કરંમ ઉપર.—શિરોડીના પાદ્મ લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાધી બે પહેાર સુધી રાખવા એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવુ એટલે કૃમિ પડશે (૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર.—શિરોડીના પાદ્મનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવા, અને ધાવડીના પાદ્મનો રસ વસ્ત્રગણ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર.—રોજ શિરોડીના પાદ્મનો રસ માથે આળતા જવો (૧૩) જૂતજવર ઉપર.—શિરોડીના મૂળ કાનમાં રાખવા.

પદ્મર. શિસમ—સં શિશપા મં હિં શિસવ—મ બં શીશ. કં કરીયછબ્બડી, બીડીમારા તાં તુકક મલાં વિટી તૈં જીરેચુદ્દે, ગાં બીટિ રેક અં સાસમ. ઈં બંકુકુડ, સીસદ્રી લાં પ્રલવર્જ્યાલાદીકોલિયા

આ ઝાડ મોટું થાય છે સદ્યાદિ પર્વત ઉપર અને મલમાર પ્રાતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોઢું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે એ ઉપર કોતરકામ બેઠાયે તેવું કરાય છે એને કીકા લાગતા નથી. એ લાકડું સારું જુલું હોય તો તેના પાડીઆ લોખંડ જેવા મજબૂત નીકળે છે એ લાકડાની પેટીઓ કપાટ પલગ, હીચોળા—ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે કોળી શિસમ.—કડવો, શીત, વર્ચુકર, બલકર તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત, દાહ, સોળે તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે કંપિલ શિસમ.—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ચુકર, બલકર, કૃષ્ણ તથા રૂચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોળે, હેડકી, વિસર્પ તથા મહનો નાશ કરે છે કાળો શિસમ—અમિદીપક, કડવો, તીવ્ર, કૃષ્ણ તથા તુરો છે, અને કફ, વાયુ, શોષ, અતિસાર, કોહ, મિત્રકુદ, મેદ, કૃમિ, અસ્તિગમ, ઉલટી, જલદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, ત્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ ઉપર.—શિસમના પાદ્મનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની જુકો નાખી પાવો (૨) વસામપ્રમેહ ઉપર—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો

પદ્મક. શિળીદઃ—એને મરાઠીમાં “ શિંદોળા ” પણ કહે છે એ ઝાડ ક્યોરા જેવું જ થાય છે ક્યોરાને ફૂલ આવતા નથી, પરંતુ એને રાતા મિશ્રવર્ણના મુવાસિક ફૂલ આવે છે એ ફૂલ પૂળના કામમાં લે છે ફૂલનો પાક આવજુ માસમાં થાય છે એના કદ ક્યોરા કરતા વધારે કૃષ્ણ છે એ વ્વાદે તીખી છે. ઉપયોગ.—(૧) ઉવરસ ઉપર.—શિળીદના કાદનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવુ (૨) કમળી ઉપર.—શિળીદના કાદ પાણીમાં વાટી પાવો (૩) તાવ ઉપર—શિળીદના કાદનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) સર્વ

મકારના નેત્રવિકાર ઉપર—શિળીદત્તા કાઠા લીમા ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અન્ન કરવું, એટલે ફૂલ, ભૂર, વડા વગેરે વિષાચો દૂર થાય છે એ અન્ન ઘણું તીક્ષ્ણ છે

૫૬૪. શીતાદ્રવ્ય.—મં સિતાદ્રવ્ય મં સિતાદ્રવ્ય હિં સરીકા, સીતાદ્રવ્ય યં આતા, અ.ય. ૧૦ મિતાદ્રવ્ય. ફાં કાળ અં ૬૦ કન્ટડેએપલ લાં એનેના એકોસા

એ જાડ આ દેશમાં મર્વન થાય છે એ સુમારે એ માથોડા ઉચા વધે છે એના પાદડા અંગોક (આસોપાલવ) ના પાદડા જેવા લાખા હોય છે એને વાંચ્યા પછી ચાગ પાચ વર્ષે કળા આવવા લાગે છે એ ફળ મધુર અને ઠંડા છે એની અદરના પિયા કાળા ગંગના હોય છે શીતાદ્રવ્ય પાકવાનો વખત આવે એને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે એ ફળ ઘણું ઠંડા છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ “ સીતાદ્રવ્ય ” હોવું જોઈએ પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાદ્રવ્ય નામ પડ્યું જોઈએ શીતાદ્રવ્ય:—મધુર, શીતળ, હલ, બલકર, ગ્વાદુ, કફકર, વાતલ તથા પૌષ્ટિક છે, અને પિત્તશામક છે ઉપયોગ.—(૧) માથા-માંની જૂ અને લીંબો મારવા માટે—શીતાદ્રવ્યના પિયા આગિક વાટી માથે ચોપડવા, અને ઉઘલી વેળાએ તે ઉપર ઘટ કપડું બાંધવું એમ કરવાથી ચોટ-લામની મર્વ જૂ અને લીંબો મરે છે, પરંતુ તે પાણી આપના જવા દેવું નહિ કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે (૨) મૂત્રાશય ઉપર:—શીતાદ્રવ્યના મૂળ ઘસી પાવા, એટલે થએલો અથ ગેશાચ છટશે (૩) દાહ શમન થવા માટે:—પાકેલા શીતાદ્રવ્ય ભાગી જાડળમાં મૂકવા અને બીજે દિવસે મવારે ખાવાં.

૫૬૫. શેતુર:—સં પૂર્વ, વૃત્ત મં વૃત્ત હિં મહાવૃત્ત, વૃત્ત યં વૃત્ત-૮, પદ્મામ્બિપુલ. કાં તૂતીચી ફળે તૈં કમ્પલિયેદુ તાં મધુકફ્ધ એડિ. ફાં શાહવૃત્ત, વૃત્તનુર્થ, વૃત્તશીગિ અં વૃત્ત, વૃત્તહામીજ, વૃત્તશિરિ. લાં મોગમ ૬-૩૩-નિમા-આવા ૬૦ મહામેરિડ

આ જાડ ચીન દેશમાં ઘણું થાય છે એ જાડની વાવણી આ દેશમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે શેતુરના જાડ ઘણાજ મોટા વધે છે એમાં કાળી, ઘોળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતુરના ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ ફળ રક્તરૂદ્ધિ કરનારા છે. કાળી અને ઘોળી એ જ જાતના શેતુરના જાડ વેશમના કીડાઓના જીવતને અર્થે ઉપયોગના છે તે કીડા એના પાદડા ખાઈ વેશમ ઉત્પન્ન કરે છે, ચીન દેશમાં વેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે આ જાડને કેટલાક લોકો ‘ શેતુર ’ પણ કહે છે. પાકાં શેતુર:—ગર, ગ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્ત દોષનો નાશ કરે છે કુણું શેતુર:—ગર, માગક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે

૫૬૬ શેમર:—આ જાડ ઘણું જ મોટું થાય છે એના પાદડાં આંખના

પાદડા જેવાં લાખા હોય છે. એને આમલીના કચ્ચા કરતાં નાના અને અંધારા ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ગેમટના મૂળ પાણીમાં ધસી પાવા.

૫૬૭. શેરણી.—સં હપુષા. મં શેરણી ઝાંઝા. હિં હાઉમેર. ૫૦ હૃષા ૬૦ હીરેહબ્બે લાં ચેવેરીયાનેવીશીલીઆ

એ ઝાડ નદી કિવા વહેણાના કિનારાપર થાય છે એ સુમારે કચ્છરપુર ઉપા વધે છે શેરણીના તેરા કાંઈક સુરના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રેતો હોય છે શેરણીના ખેટા સુભોમિત દેખાય છે મોટા પાદડાની એક શેરણીની ખત કાંઈક થાય છે તેના પાદડા આના કરતા મોટા હોય છે તેને એકી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી બીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કાંઈ કાંઈ લાક્ષણિકતા રાખવા લે છે * શેરણી:—કડવી, લીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન તથા દુરી છે; અને સમકણી, યજ્ઞ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અભિમાલ, ક્ષેમ, પ્રદર, મલાવટલ તથા ચૈત્યનો નાશ કરે છે લઘુ શેરણી:—(સં સ્વસ્થા) મૂત્રક્રમ્ભ, પીડા, વિષ તથા કફની નાગક છે બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ:—(૧) મૂળાયુક્ત પ્રદર ઉપર:—શેરણીના પાદડાનું મૂર્ચ કરી લીખા નાખી પાવુ (૨) બાકીના ઉપર:—મોટી

* શેરણીની ઝોળખાણ આવતા મં દત્તરામળ લખે છે કે “ આજકાલ ખંધા ગાંધી લોકો અને અત્તર વયનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આવે છે તે શેરણી નથી એ ચીની કપાલા અથવા તીખાની ડાખરી છે ” વળી લખે છે કે “ એનો ગગ ભુરો, સ્વાદ કડવો અને એ બાકસાની ફળીના ખીજ કરતાં મોડુ અને બોરથી નાનું એક ફળ છે ” અમૃતસાગરમાં મં ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે ‘ ખેણીના ઝાડને છીણી અથવા છણીયા કહે છે એ નદીકિનારે થાય છે એ ઝાડ આસરે ત્રણ ચાર હાથ સુધી ઉચુ થાય છે એનું લાકડું સખત અને મૂળમાં ગાંડ સરખું થાય છે એના લાકડાની ગામડી નિશાળોના છોકરા ક્રમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે એ ઔષધિ દેશપ્રસિદ્ધ છે ” વળી સન્નૃતમાં એના પ્લીહ્મ્બો, પ્લીહ્મ્બુ આદિ નામો છે એનો અર્થ બરેણનો નાશ કરનાર થાય છે આ સધળી હકીકત તરફ દ્રષ્ટિ કરતા એ નદીમાં ચનારી ફેરાસડી નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક બળ છે આ ફેરાસડીને સિધી લાપામાં લવ્વીયું કહે છે. એને ગાંડો જેવા જે ફળો થાય છે તે પાકાને ખરી જવા પછી વિણી લે છે એને પડવાસ નામથી ઝોળખે છે અને ગગમાં ખરી લોકો વાપરે છે બસળ નાશ કરવાને એના મૂળનો ગોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રંથમાં નમેલી જેવામાં આવી છે—ફેરાસડીના મૂળ ગેર પામ, અધમણ પાણીમાં ઉકાળતા ગેર ખે ગેર એટલે તેને ગળી લઇ તેમાં ગોળ ગેર ખે નાખી તેનો પાડ કરી ગામલા પાડવા એ ફેરાસડીનો ગોળ શક્તિ પ્રમાણે ખાવાથી બરેણ નાખૂદ થાય છે.

મ પહેલેએ પોતાના નિઘટમાં પડવાશને ખીજડાની ગાંડો ખતાવી છે એ બાબ છે એ ગાંડો કદિ ગગમાં આવતી નથી

શેરણી, અગ્રમો, છરે અને સિંધવન ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપર—
ગેશ્વરીના પાન લાવી દરરોજ ૧ તેલો રસ કાઢી તેમા છરે પૈસાભાર અને સાકર
પૈસાભાર નાખી પાવો.

પદ્મ. શેલડી—સં ધનુ મં ઉસ હિં ગાડ, પોડ, ઈખ, ઉખ, કં
ખુ, તૈં ચિરકે તાં દરેખ. મલાં કરીયુ. કાં નેશકર અં કસ્યુસકર.
દં શુગરકેન લાં સૌકરમ્ ઔલખમ્ પં આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમા ધણુ કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે શેલડી જગતપ્રસિદ્ધ છે
એ પ્રાય જ હાથ ઉચી થાય છે. શેલડીમા ધોળા, રાતી, કાળા, ભુખરી વગેરે
અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ધણેજ મીઠો હોય છે શેલડીના રસમાથી
આકર, ખાડ, ગોળ, કાકળ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે સાકરના અને ગોળના
નાના પ્રકારના પકવાનનો ખતે છે. શેલડીનો કેદમણુ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી મૂળના
કેકડ દોરેને ખાવા માટે ઉપયોગમા આવે છે રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના
સાકં બાળવાને કે દોરેને ખાવાને ઉપયોગમા આવે છે શેલડી એ સમ-
શીતોષ્ણુ છે આબરો માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે અને
અશક્તને પણ આપે છે શેલડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો ગોળ થાય છે તે
ઉષ્ણુ (ગરમ) છે ખાડ અને સાકર સમઘાત છે શેલડીમા વજાડ શેલડી કરીને
એક જાત છે એ જાતની શેલડી કૃત્ત આપધના ઉપયોગમા આવે છે સાધારણ
શેલડી:—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાંધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ,
મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃષ્ણિ, આનંદ અને
જાતિને કન્નારી હોષ સારક છે, અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.
શેલડીના મૂળીયાં—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં
ઝાઘી મધુર અને ખારી છે સફેદ શેલડી—કફલુ, જડ, અમિદીપક તથા
રૂચિકર છે, અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક
વખતે કિચિત્ ઉષ્ણુ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ,
મારક તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે
ચિત્રવર્ણુ શેલડી:—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂચ તથા રસ વખતે તૃષ્ણ-
જરક છે, અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે રસાળા શેલડી:—મધુર,
શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે, અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોષ પિત્ત તથા
દાહનો નાશ કરનારી છે કાળી શેલડી—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી,
સમુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકર અને નિદ્રાપનાશક છે. દાતથી છાલી ખાધેલી
શેલડી—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષ-
પ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કર્મિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃષ્ણિકર છે, અને રક્તદોષ,
રક્તપિત્ત તથા નિદ્રાપનો નાશ કરનારી છે, તેમજ એનો પ્રભાવ ખાડ જેવો છે
કુમળી શેલડી—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે જુની શેલડી:—મીઠી તથા
કિચિત્ તીક્ષ્ણુ છે, અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે લણી જુની શેલડી:—
બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે શેલડીનો

વિશેષ ગુણુઃ—જન્મ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે જન્મ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કાપાવે છે, અને જન્મ્યામા ખાવાથી જડય ઉત્પન્ન કરે છે શેલડીનો રસ—(ચરકમા નિકળેલો) ગુરુ, મતસ્તભક, ખારો, સ્વાદુ તથા ખારો હોષ દાહનાશક છે. નાના યત્રમા નિકળેલો રસ—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે પકાવેલો રસ—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિચિત્ પિત્તકર છે, અને કફ, વાયુ, ગુદ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે તે ને ધણો પકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને ગ્રાષને ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો ખાસો રસ—કફ, વાયુ, શૈત્ત્ય અને જડય કરે છે નવો ગોળા—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે, અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે, અને મેદ, કૃમિ, માસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અમિદીપક, બેદક અને વાત, કફ તથા શ્વેતનો નાશ કરે છે વૈત ગોળા—કિચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતન છે. એક વરસનો જીનો ગોળા—રચિકર, અમિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદય, પૌષ્ટિક, રસાપન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, મતાપ, પાકુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોષ મયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જીનો ગોળા—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિષ્ટાકિમા મેળવવાને પ્રસસ્ત છે કાષ્ઠ કહે છે કે ત્રણ મા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથી, પણ પાચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કટલાક ઔષધમા કરવા વિશેષમેષ્ટુ તથા અનુલવંકુ જીણ્ય છે, માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અને કહેવા માગતા નથી એટલુ ખર્ચ કે તેના ગુણમા ફેરફાર થાય છે ખરો. નવો તથા જીનો ગોળ આદ સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંક સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉષ્મ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષ્ણા, ઉલ્લી, રક્તદોષ, પિત્ત, અનિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, બ્રાતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણુ કરે છે. ખડી સાકર—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદય, મુખપ્રિય, આખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઈન્દ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ, તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર—શેલડી સવારમા હોલી ખાવી, અથવા રાત્રે જાપરા ઉપર રાખી તે સવારે તે ખાવી (૨) મધુરા ઉપર—

×નીસ વીસ વરસ સુધીનો જીનો ગોળ વપરાતો અમારા જેવામા આવ્યો છે ગોળ જેમ જેમ જીનો થાય તેમ તેમ વધારે વધારે કડો (શીતળ) થતો જાય છે, માટે જીનો ગોળ અને જીની બાજરી કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. જલેવત પણ સાહે છે કે “કસુવાવડ થાય ત્યારે જીની બાજરી તે જીનો ગોળ શોધાય.” ગોળ પાણીમા પલાળી કપરેથી ગળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામા આવે તેમ તેમ તે વધારે કડો ગણાય છે, પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. સાકરે કારી ચાની ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી ખીવાથી કડી છે.

જમથી શેલડી રાગીને ખાવા આપવી, કિવા શેલડીનો રસ આપવો (૩) ફાલ્ગુકત મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર-તપાવેલા દૂધમા સમભાગે સાકર નાખી લી સાથે આપવું (૪) મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર-દૂધમા ગોળ નાખી કિચિત ગરમ કરી આપવું (૫) હિડકી ઉપર-શેલડીનો રસ પાવો. (૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (ઐટલે સર્વોપચારી મસ્તક દુખવા માડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય તે) ઉપર-ગોળ ૧ તોલો અને લી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમા આપવું, અને કપાળે કાળા તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો (૭) ધાન જતી હોય તે ઉપર-ખડીસાકર ૭ તોલા અને ટુલાવેલો ટકુપાર ૭ માસા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોગ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્ય પાળવું (૮) કાચ અથવા કાંઠો વાગ્યો હોય તે ઉપર-ગોળ ગરમ કરી જમા વાગ્યું હોય ત્યા લગાવવા (૯) કાનખજુરો કરડે તે ઉપર-ગોળ બાળી ઉપર લગાવવા (૧૦) નળને માટે-ભેસવું ધારાબધ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવું, અને પહોર સુધી ભેસવું નહિ. (૧૧) મૂત્રકૃન્ધ્ર માટે-દહી મા સાકર નાખી આપવું (૧૨) હિડકી ઉપર-ગોળના પાણીમા સુંકે ધસી નાકમા થોડે થોડે સુખવી અને પછી ઉઘી જવું, અથવા દૂધમા રક્તચણ (રતા-દળા) ધસી તેમા કિચિત મીઠું નાખી નાકે સુખવું (૧૩) તુપા ઉપર-પાણીમા સાકર નાખી પાત્રી (૧૪) વૃમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર-ગોળ કિવા સાકર આંખોમા આળવવાથી પાણી ગળી જઈ આંખો સારી થાય છે (૧૫) રેત્ય બંધ થવા માટે-સાકર પાણીમા આંગાળી પાત્રી. (૧૬) ગુડકી ઉપર-કાળા ગોળનો લેપ કરવો

૫૬૯. શેવતી ગુલાબ (ગુલાબદી)-સં ભદ્રતરૂણી મં કાટે-ગુલાબ-શેવતી. હિં શેવતીગુલાબ કં ચેબડે, મુશ્લ શેવતીગે.

એને ' ધોળા શેવતી, ' ' ગુલાબ શેવતી ' અને ' શેવતી ગુલાબ ' પણ કહે છે એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાટા હોય એના પાદડા પણ ગુલાબના પાદડા પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે એને રાખોડીના રંગ જેવા ધોળા રંગના સફેદ ફૂલ આવે છે આ ઝાડ બમીઆમા વાવે છે કાંટ શેવતીનો પાડ તથા ગુલકંદ કરે છે તે પિત્ત અને દાહશામક છે ધોળો શેવતી ગુલાબ:-સારક, શીતળ, હથ, શુક્ર-કર, લઘુ, ગુરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ષ્ય, તીખટ, કડવા, રૂચિકર તથા અગ્નિ-દીપક છે, અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે છે એનાં પુષ્પ-શીતળ તથા વર્ષ્યકર છે, અને વાન, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. રાતો શેવતી ગુલાબ-રક્તવિકૃતિ, વીછીટુ વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

૫૭૦. શેવાળ (લીલ):-સં શેવાલ હિં સેવાર, કાષ બં પાના. કં હામસે. તૈં નાસુ. ફાં પસમેદરી, બમેયુક અં તુહવમ. લાં સેસદાદિલમ સમયસર્મ.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે શેવાળ લખી વધે છે એટલે તે

ખાનીને બગાડે છે, પરંતુ થોડી જવાળથી પાણી બગાડવાની ધારતી નથી. સેવાળ એ વલની માફક પાણી ઉપર પથગય છે સેવાળા—તુરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્તિગ્ધ અને કલકી છે, તેમજ દાદ, તૃપા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) યુ મગાનો દાદ રાત થક કુટવા માટે—જેવાળનો ખાટો બાધી એક એક કલાક તે બદલતા જવું એટલે યુ મગ તુરત કુટ છે (૨) નાકમાંથી વહતું લોહી બંધ કરવા માટે—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તાળવા ઉપર બાધવી (૩) મૂત્રકૃંચક ઉપર—શેવાળ પેડુ ઉપર બાધવી અથવા લવા-ગની બઝીમાંની ધમણની લાગની યુક્તા દેકાણાથી રાખ લઇ પાણીમાં બાધી પેડુ ઉપર નાડા થઇ ચોપડવો

પાઉર. આવડા—એ ઝાડને મરાઠીમાં “આવડે, અચ્છૂક, આઉલ, શિવરડોલી” વગેરે કહે છે એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાદડા ધોળા અને કેટલાક લીલા રંગના હોય છે એના ફલને ચાર પાખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે યુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં કપડા રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે આવડના પાદડા જીઓ આવણુ મામમાં મગળામોરીના પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે ઉપયોગ—(૧) મનિવાત ઉપર—ત્રાવડના પાદડાનો રસ કાઢી ચોપડવો (૨) કમળા ઉપર—ત્રાવડના ૪ પૈમાભાર રમમાં તેટલુજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૩) પાકુરોગ ઉપર—ત્રાવડના મળ ગોમુતમાં અથવા મધમાં છ માસા યુધી ધસી ૨૧ દિવસ ગેજ બે ચાર પાવા (૪) પ્લીહા, કાસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર—ત્રાવડના મૂળ ગોમુતમાં ધસી પાવા

પાઉર. સણ (શણ) —સં શણ. મં તામ. હિં સન ગોં સોણબે. ૨૦ મણુજુગિડ તાં ચણુલ. મલાં શણુ, ચણુક તૈં ગિહિગિચ્યા, જનાપાનારા. ૬૦ મનહ પલ્લેટ, ફલાકસ હેપ લાં ક્રેડેસેરીયાજ નસીઆ

સણુ કોકણુ, દક્ષિણુ અને યુજરાત દેશમાં ધણુ પાકે છે એ ઝાડ ચાર પાચ લાથ સુધી ઉંચા વધે છે મણુના બિયા વાંચા પછી તેને ચાર ધડીમાં ફણુગો ફૂટે છે મણુની મોટીઓ કહોવરાની તેના રેસા કાઢે છે, પછી તેના યુજુ-પાટ દોરડા ઇત્યાદિક જાણુસો અને કામળ બનાવે છે એ કામળો ફના કામળ કરતા મજબૂત અને છે સણુની મોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે સણુના બિયાનું તેલ ઔષધના તથા યત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે સણુ ઉંચી પ્રતિનો માણુ કરવાના કામમાં આવે છે ખાટલો ભરવાનું વાણુ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવ છે એનું ઘાસ દોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે સણુના ઉંચી પ્રતિનાં વન્ય પણ અને છે માધારણુ સણુ—ખાડુ તથા તુડે છે, અને મલ, આમ, ગર્લ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અગમોડનો નાશ કરે છે. એના ફળ—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે લાલુ સણુ—નીચુ વાનિકર અને કેક તથા પિત્તનાશક છે. મોટું સણુ—ગમ વખતે કચ્છુ, તુડ તથા ઉલટીકારક છે અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંદરોગ, હરોગ,

મુખસેમ, પિત્ત તથા ત્રિદોષવુ નાશક છે સણુનાં બિયાં:—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુખ્ય છે ઉપયોગ — (૧) ઉત્તરસ ઉપર:—સણુના બિયાનો કાઢે કરી પાવો (૨) બદ, મુમક, વાળો ધૃત્યાદિક ઉપર:—સણુના બિયા વાડી પોડીસ તૈયાર કરી બાધવુ એટલે તે જલદી પકે છે

પૃ૩૩. સતાપા:—સં સર્પદંડા, વિષાપહા હિં સીતાવ. અં હરમલ કાં ઇરપદ. ઈં ક્રામનર લાં રટામગ્ધોલેન્સ

મતાપાના ઝાડ નાના હોઇ તે ચણુના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાદડા પડુ ચણુના પાદડા જેવા હોઇ કિચિત્ લાખા હોય છે એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે, એની ઉચાઇ બે હાથ હોય છે એ ઝાડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે એના બિયા ખસખસ કરતા ખારિક અને કાળા હોય છે સતાપા—કડવા, ઉખુ, મારક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ — (૧) જંતુ (દૂમ) ઉપર—ધાણુના પાણીમા સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:—કેળના પાનમા સતાપાના પાનડુ પડીકુ વાળી તે પડીકુ સરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવુ, એથી બાળકની શરીર દુર થશે (૩) બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપર—મતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ (૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે.—બાળગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાના ગણુ પાદડા ધસી તે ગોળી તેમા પાતી, એટલે શરીર વિકાર થતો નથી (૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:—મતાપાના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાધી બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દુર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપર—સતાપાના પાદડાનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો (૭) જવર ઉપર:—સતાપાના પાદડાનો રસ શરીરે ચેળગે એટલે તાવ નીકળી જાય છે (૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર—સતાપાના પાદડાનો રસ અને સુગંધીજીવા પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો, અને પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો, એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પશુ જશે.

પૃ૩૪. સત્તાલુ—સત્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ ઉખુ અને સમશીતોષ્ણ દેશમા થાય છે. એ દૂળ ધણુ ઉત્તમ હોઈ સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ધણે ઠંડાણે નથી, પરંતુ જ્યેષ્ઠએ તેટલા થવાને હક્ત પડતી નથી. જે દૂળમાનો ગર્ભ ધંદ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હુએસા તાપ પડે છે તેની બીજા બાજુવું અમ રાત્રી ચોળ, અમમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઇ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે દૂળ ઉત્તમ બાજુવું.

પૃ૩૫. સફરજન:—આ દેશમા એના બિયા હરામમાંથી આવેલા હોવાં જોઇએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાનો મેવો છે. આ દેશમા ધણુક મોઢા એટલા લેકિના બાગમાં એના ઝાડ છે. સફરજન એ દૂળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે એના ઉપરની પાતળી છાલ છેલ્લી એ દૂળ ખજામાં

ધણા ઉદ્ભવ છે તે ધણા મીઠા હોતા નથી. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ધણાજ સારા લાગે છે.

પાઉડ. સમુદ્રકેળ—સં નિર્વિપા x મં સમુદ્રકેળ, જેવરી હીવરી હિં ૦ દેશકેળ કં સામુદ્રકેળાં તૈં ૦ બ્યાગગચ્છ મલાં સમુદ્રયુ લાં ૦ ખ્યારગટાનિયા, એકપુટ ચુલા—રેસિમેના.

સમુદ્રકેળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા બહામના પાદડા જેવાં હોય તે કરતા થોડા નાના હોય છે એ ઝાડ સમુદ્રકેળના ઉપર થાય છે એને જે કેળ આવે છે તે આકારે જાયકેળ જેવડા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે. એ કેળ ઉપર ઉભા સરકલા હોય એની જાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રકેળ અનેક ગોળ ઉપર ચાલે છે સમુદ્રકેળ—તીષુ તથા ઉખુ છે, અને ત્રિહોપ, ભૂતખાધા દાવાનલદોષ, કદ, બમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એ પાણીમાં ધસી પાવાથી ટૂંમિનો નાશ કરે છે ઉપરોગ—(૧) બાળકના કંકવિકાર ઉપર—સમુદ્રકેળ ૦ડા પાણીમાં ચાર કિલા એ ચણેલીભાર શક્તિ પ્રમાણે ધસી તે પાણી ત્રણ માસથી એક તોલા સુધી પાવુ, તેથી કરી તુરત ઉલટી થઇ કદ નીકળે છે ઉતાર આપવા પડે તો લી આપવુ (૨) હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર—સમુદ્રકેળ લીખડાના રસમાં ધસી ચાપડવુ (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગાયના દૂધમાં ધસી પાવુ (૪) આખોના પડળ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગાયના લીમાં ધસી અજન કરવુ (૫) કમળા ઉપર—સમુદ્રકેળ ધમી અજન કરવુ અને તેલના તેલના કોળળા કરવા (૬) આદા-શીશી ઉપર—સમુદ્રકેળ બકરીના મૂત્રમાં ધસી નાકે પાવુ (૭) આખના કુલ ઉપર—સમુદ્રકેળ તુરીયાના રસમાં ધસી અજન કરવુ (૮) ઉપરસ ઉપર—સમુદ્રકેળ, સુદ તથા લિડીપી પગ્ન ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવુ (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર—સમુદ્રકેળ ગોમૂત્રમાં વસી પાવુ (૧૦) સન્નિપાત ઉપર—સમુદ્રકેળ પાણીમાં ધસી અજન કરવુ (૧૧) સર્પદંશ ઉપર—સમુદ્રકેળ લસણના રસમાં ધસી અજન કરવુ (૧૨) કૃમિ ઉપર—સમુદ્રકેળ પાણીમાં ધસી પાવુ.

પાઉડ. સમુદ્રકેળાડ—સં સમુદ્રકેળાં મં હિં ૦ સમુદ્રકેળાં લાં ૦ અરછરી-આર્યેસિએસા.

x અહીં સંસ્કૃત નામ નિર્વિપા લખ્યું છે, પરંતુ પદેજના નિષદમાં તે (અ) જદારનું નામ હોવાનું જણાય છે વળી મરાઠી અથવા આ રૂપડીનું સં નામ વિષમાં તથા હિં ૦ ચું નિર્વિપી નામ લખ્યું છે પરંતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિપી અને સમુદ્રકેળ બન્ને જુદા છે મં દત્તરામજી હિન્નજી (ધજી) ના વક્ષને સમુદ્રકેળ બતાવી આગળ લખે છે કે “ આ ત્રણ ધાગવાળું મોટી ઇલાયચી જેવડું કેળ છે તાવ નાશ કરવાને તે ક્ષીનાઇન સમાન છે એના વક્ષને મુગધ પ્રાતમાં તિવર કહે છે x x x એ વિષય છે ” પરંતુ આ તિવર, આ અથમાનું તિવર અને આ સમુદ્રકેળ, એ ત્રણેય શુ અતર છે તે જાણવાની જરૂર છે, પરંતુ આજે તેનો જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

એને સમુદ્રશોક પશુ કહે છે સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે એના વિસ્તાર મોટા થાય છે એના પાદડા મોટા હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાદડા સાધા-નજી હથેળી જેવડા મોટા થાય છે એના ણિયા વીર્યસ્તભક છે એના કુમળા પાદ-ડાનુ શાક થાય છે સમુદ્રશોકઃ—આહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફર છે. ઉપયોગ.—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—અળવીના પાદડાના પતરવેલીઆ પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆ કરી લીંમા તળા ખાવા. (૨) ગુમડાં વગેરે પાકી કુટવા માટે.—સમુદ્રશોકના પાદડા લાવી ગરમ કરી ઉલટા બાંધવા સુલટા બાંધવાથી ડુટેલ ગુમડા (વજી) રૂંચાય છે

૫૭૮. સમેરવેઃ—સ શાલિપર્ણી મં સાલવણ, રાનગાળ, બુધસેવરા કાં ૦ યવ હિં ૦ મરિવન, શાલવન બં ૦ શાલપાની કં ૦ મુરુભુએ, મુરેલેહોનને, કાડગાજી. નેં ૦ શિયાકુપના ઓં ૦ શારપાણી લાં ૦ ઉરુમોડીયમ્-જેટિકમ

આ ઝાડને મરાઠીમા રાનગાળે પશુ કહે છે સમેરસેવાના ઝાડ બસુદીના ઝાડ જેવા હોય છે એ એક ત્રણ ચાર ડુટ ઉચાંધવાળા છેડાવા છે એ કોકણ, બગાળ અને મધ્ય પ્રદેશમા પોતાની મેળે ઉગે છે એ બારે મહિના રહે છે કિનાળમા એના પાદડા વગેરે જનાવરે ખાઇ જાય તોપણ તે ઝાડ સુકાતુ નથી. એની ઘડ-લીની રસવા સુમારે એક ઈંચ સુધી હોય છે એના પાદડા બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે સુમારે બે આગળના દીડડા ઉપર આવે છે એ પાદડાનો આકાર કાષ્ઠક નાની અરણી જેવોજ, દીર્ઘ વતુળ, પરતુ તેનાથી જરા મોટા હોય છે બીજો બેદ એ છે કે નાની અરણીના પાદડા પીળાશ પડતા હોય છે અને આ કાળાશ પડતા હોય છે એ પાદડા પારિજાતકના પાદડા જેવા કાત્રાવાળા પરતુ તે કરતા લાંબા અને પહોળા હોય છે એનું દીડકુ ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે અને ત્રિદળ પાદડાની વચમા અતર સુમારે બે ત્રણ ઈંચનું હોય છે પાદડાની ંવટની બાજુ કાષ્ઠક રાખેડી રંગની હોય છે દરેક પાદડા નજીક પુષ્પકાશ પ્રમાણે કાષ્ઠક રાતો ભાગ હોઇ તેની અદરની બાજુએ ઘોળા કાંચ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાના નાના લીલા રંગના ફૂલ બારે માસ આવે છે એના છેડા તરફ શીંગોના તોરા લાગે છે તેની લબાઇ અસરે એક વેત હોય છે. એકેક તોરામા એકબીજાને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી સેકડો શીંગા આવે છે દરેક શીંગની લબાઇ અર્ધા ઈંચથી પોણા ઈંચ સુધી અને પહોળાઈ ૧ થી ૫ હોરાની હોય છે તેમા ૬ થી ૮ સુધી સાધા હોય છે. એના ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે દશ મૂળમા અને લઘુ પચમૂળમા સમેરવાના મૂળ આવે છે લઘુ પચમૂળમા સમેરવા, નાનો મમેરવો (પિંડવજી), ભોરીમણી, ઉભારીગણી અને ગોખડના મૂળા આવે છે

એના મૂળ જખમ જલદી રૂંચાઈ જવા માટે લીલા વાટીને વજી ઉપર બાંધવા. એના મૂળ સર્વ પ્રકરના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુચ્છ-ગરી છે. લઘુ પચ મૂળનો કઢો ટાંકીઓ તાવ, દમ અને કફોપથી મનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, ટેકું, સિંચણ અને પાડળ એનાં મૂળ, એનો કઢો તાવ અને ક્ષિતિ દવાથી જનાર રોગ ઉપર

આપવો. ઉપરના દરો મૂળ (એજ દશમૂળ) નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે લઘુ પચમૂળ એ પિત ઉપર યોગ્યતા અને બૃહત્ પચમૂળ એ વાયુ અને ઝડ ઉપર યોગ્યતા સમરેવો.—ગમગણે ઝડવા, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, ગ્ધ્રમયન તથા સ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિપત્તનર, મેહ, અર્શ, સોળો, સતાપ, દમ, શોષ, ફૂંસ, ત્રિદોષ, ઉષ્ણ, નાવ, ઉલ્લટી તથા અનિમારનો નાશ કર છે લઘુ પચમૂળ:—સ્વાદ, મલકર, લઘુ, વિચિત્ર ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા ઝડવા છે, અને કંદ, પિત, વાયુ, વાતપિત, જ્વર, ઉષ્ણ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, ગળ, અગ્નિમાઘ તથા અરચિનો નાશ કરે છે બૃહત્ પચમૂળ—ઝડવા, ગુરુ, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકણે લઘુ છે, અને મેદોવૃદ્ધિ, કંદ, વાયુ, દમ તથા ઉષ્ણરસનો નાશ કરે છે દશ મૂળ—ત્રિદોષ, દમ, ઉષ્ણ, સુસ્તી, મેઘ, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તક-પીડા, પાર્શ્વપીડા, અરચિ, અપત્તકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાઘ, ગૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) દશમૂળોદિ કાઢો, ગુદમ, શૂળ, હંદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર.—માલવણ (સમરેવો), પીલુડી (પીલુડી, પોપટી), ભોરીગણી, ઉભી ભોરીગણી અને ગોખર એ લઘુ પચમૂળ, બીલી, અરણી, પાટલા, સીવણ અને અરણુ એ બૃહત્ પચમૂળ, એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવપ્પાર અને સિધ્ધ નાખી પાવો (૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કંઠિશૂળ ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો (૩) સુવારોગ, મોહ, ઓળો અને સન્નિપાત ઉપર.—દશમૂળના કાઢામા લિડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૪) મુકગર્ભ (આડે આડે તે) તથા મુતગર્ભ બહાર પડવા માટે—નાલિ, બસ્તિ અને લગ એ ત્રણે મમેરવાના મૂળોઆનો લેપ કરવો, એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે (૫) વાતગલગડ ઉપર.—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો (૬) સન્નિપાત તથા યોનિ-શૂળ ઉપર.—દશમૂળ, બીલા અને ધાવડીના ફૂલના કાઢામા રૂ બીજની યોનિમા રોપવુ (૭) કષ્ઠશૂળ ઉપર—ગ્રહત્ પચમૂળ આડ આગળ પ્રમાણે લઈ તે મૂળને રૂમા વીટાળી તેલમા પલાળી દેવતાથી મળગાવવા અને તે મૂળ ઉભા રાખી તેમાથી જે તેલ નીચે પડે તે વિચિત્ર ગરમ કરી કાનમા રેડવુ, એટલે કાનમાનુ ગળા ગુરત દૂર થાય છે (૮) આદાશીશી ઉપર—મમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો (૯) મેદારોગ ઉપર—બૃહત્ પચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર—લઘુ પચમૂળનો કાઢો કરી તેમા શીંગ-વેલી પેજ (યોખાની કાચ) લી નાખ્યા મિવાય આપવી. (૧૧) તેલનદ્ય દાઝેલા ઝાસુ ઉપર—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી અને તે પાણીમા કાસવી ચોપડવી. (૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિધ્ધ નાખી પાવો. (૧૩) લઘુવર્ધિત ઉપર.—દશમૂળનો કાઢો પાવો અને નરસીયુ અંગે યોગવુ (૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સમે-કેમ ઉપર પચમૂળી ક્ષાર—લઘુ પચમૂળના મૂળ લાવી થોડા કચરી તેમાં આદાશી દૂધ અને દૂધથી યોગવુ પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યાં મુઘી કઢવી પાવુ. સ પૂર્ણ

જર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ બાણુવુ (૧૫) કંક, પાંડ, જ્વર, અતિસાર, સોળે, સગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચી, કકરોગ અને દંદોગ ઉપર—મુક અને દશમૂળનો કાઢો પાવો (૧૬) ઘાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા એરડમળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પેટનું કુલ્લનું અને શૂળ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા એરડતેલ, હિમ અને મચળ નાખી પાવુ (૧૮) મૂત્રકૃન્ધ્ર અને મૂત્રારમરી ઉપર—લઘુ પચમૂળનો કાઢો પાવો (૧૯) વાનકુ ડલિકા, વાતમરિત અને અણીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર—દશમૂળનો કાઢો ગિલાજીત અને આક્ર નાખી પાવો (૨૦) વાતોદર, સોળે અને શૂળ ઉપર—એરડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમા મિશ્ર કરી પાવુ અથવા દશમૂળનો ત્રોડો ગોમૂત્ર અથવા સિલાજીત અને દૂધ નાખી પાવો (૨૧) આદા-શીરી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા ઘી અને સિંધા-ગુણુ નાખી નરય દેવો (૨૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર—દશમૂળના કાઢામા ઘી નાખી આપવુ

પાછું. સરગવો:—ન૦ શિશુ. મ૦ ગેવગા હિ૦ સહજના ક૦ નુગ્ગિય. ઇ૦ હોમ્પેરીડીની લા૦ મોગિનાટીપોસ્પેમા ન૦ મુલગા તા૦ મોરગ મલા૦ મુરિના જોમ૦ મશિગ

નરગવાના ઝાંડ ધણાજ મોટા થાય છે એનું લાકડું ઇમાનના કમમા આવતુ નથી એના પાંદડા ખારિક હોય છે એના કુમળા પાંદડાનું, ફૂલનું અને શીંગોનું શાક કરે છે સરગવા એ ઉખ્યુ હોઇ વાતહારક છે વગડામા થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ મરગવો કહે છે સરગવો—તીખો, કડવો, ઉખ્યુ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અમિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હલ, ખારો તથા પિત્તકોપન છે, અને ઝંઘ, વાયુ, મુખબાઝ, ત્રણ, કૃમિ, આમ, વિષ-ક્રોધ, વિદ્રધિ, ખરોગ, ગુલ્મ, સોળે, કંક, ઉપદશ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, ગલગડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની શીંગા—ગુરી, અમિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે, અને કંક, પિત્ત, શળ, કેલ, જ્વર, ક્ષય, શ્વામ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના ધિયાં:—તીખા, ઉખ્યુ, ચતુષ્પ તથા અતૃપ્ત છે, અને કંક, વાયુ, મોળે, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, ત્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એના ગિયા ઘસી નરય કરવાથી મસ્તકશળ મટી જાય છે એના ફૂલ:—તીખા, ઉખ્યુ, તીક્ષ્ણ તથા ચતુષ્પ છે, અને સ્નાયુરોગ, મોળે, કૃમિ, કંક, વાયુ, વિદ્રધિ, ખરોગ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે એના પાંદડા:—તીખા, ઉખ્યુ, રૂચિકર, અમિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ, કૃમિ, કંક તથા જ્વરનો નાશ કરે છે કાળો સરગવો:—અનિ ઉખ્યુ, તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અમિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાદી, ગ્રાહક, અતૃપ્ત, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે, અને કંક, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે. સફેદ સરગવો—તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અમિદીપન, કંકવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખબાઝ, સોળે, વાયુ તથા અગત્ય દુ:ખવાનો નાશ

કર છે એના રૂલા:—શીત, અર્ધ, ગુરુ, લઘુ, આહત, ચતુષ્પ, રક્તપિત્તપ્રમાદત તથા આહત છે, અને કક, પિત્ત, વાયુ, શિરોઅથ તથા ટૂંમિના નાશક છે એના પાંદડાં:—ચતુષ્પ, ત્રાકુ, શીતલ, શુક્લ, ત્રિગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા ટૂંમિના નાશક છે રાતો સરગવો. —મહાવીર્યવાન, મધુર તથા ગ્ધામન છે, અને સોળે, આમ્બાન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રમ કાટી તેમા મધ નાખી અન્ન કરવું; એટલે તિમિગદિક મર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨) સર્પદશ ઉપર—સરગવાની જાલ, કડવા તુરીઆના ફળ અને અગ્નિ એકત્ર વાટી રમ કાઢવો અને તેમા કાળીજરી વાટી પાવો (૩) હેડકી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો (૪) કાન વાતો હોય તે ઉપર—સરગવાના ફૂલ સુકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવું (૫) વાનગુદમ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમાં ૧ તોલા સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) મળમૂતથી બેગર થયા હોય તે ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશેર કાટી તેમા ૧ તોલા મિધવ નાખી પાવો (૭) ગંડમાળ ઉપર—સરગવાના અગનુ દૂધ, ઘાળા ગુલ્યાશીના કાદા અને મરીનો દડા પાણીમા ધમી લેપ કરવા (૮) વાળા ઉપર—સરગવાની જાલ અથવા મૂળ કુટી (ખાટી) ઉપર બાધવા (૯) નળવાયુ ઉપર—સરગવાની જાલનો રમ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રમ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર—સરગવાના પાદડા દરેક વખતે ચાની તેનો રસ ગળવો, અને ખરખરી થયા પછી કુવાર શેડી તેના ગર્ભમા માકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સાડ:—સરગવાના મૂળનો રમ પાણી નાખી ઉગળી પગે ચોપડવો (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર.—વગડાઉ મરગવાની જાલનો રસ એક ચમચાભાર કાટી તેમા તેટલુ જ ગાયતુ થી નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૧૩) સામલના વિષ ઉપર—સરગવાની જાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું (૧૪) ખરોળ ઉપર—સરગવાની જાલનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો (૧૫) કેડ ફેટે તે ઉપર—સરગવાની જાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર—વગડાઉ સરગવાનો કદ લાવી તેનો રમ કાટી પાવો એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની જાલનો પાટો બાધવો (૧૭) આખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમા મધ નાખી અન્ન કરવું (૧૮) અતર્વિદ્રધિ ઉપર—સરગવાના કાદામા હિંગનો કદ નાખી પાવો (૧૯) બોડા ઉપર—સરગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૨૦) વિષમજ્જવર ઉપર—જાળા મરગવાની જાલનુ ચૂર્ણ ગાળ અને વાણામા આપવું (૨૧) પથરી ઉપર—સરગવાના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૨) મસ્તકરૂળ ઉપર—સરગવાના પાદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવા (૨૩) ગુમડુ બેસી જવા માટે—સરગવાની જાલ

ઘસી ચોપડી. (૨૪) કંદજન્ય મરતક્રૂણ ઉપર:—સરગવાના બિયા પણીમા ઘસી નાકમા તેનું પાણી પાડવું

૫૮૦. સરસવ:—સં સર્પ પ મં સિરસવ હિં ૦ સરસો કં બિલીય માસવેયતપ્પલુ. અં ઉર્ફે—અળીયદ ક્ષાં સર્પક ઈં સિનાપ્તિ આલ્પા. લાં બ્રેસિક કેમ્પેસદ્રીસ.

એ એક રાઇની જાત છે સરસવની ઉત્પત્તિ યુજરાતમા ઘણી થાય છે એના બિયા રાઇના જેવાજ રાતા ગંગના હોઇ રાઇ કરતા કિચિત્ મોટા હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે તેને સરસીયુ કહે છે. એ ખાવાના અને વધાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામા નાખે છે સાધારણ રાતા સરસવ —તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિચિત્ રૂક્ષ, અશિદીરક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાત, કફ, કોઢ, શ્ળા, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા મહાપીડાનો નાશ કરે છે. એનાં પાનની લાજ:—ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખારી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે અને કફનાશક છે કાળા સરસવ —કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને ગુલ્મ, કફ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશ્ળાનો નાશ કરે છે સિદ્ધાર્થ (ધોળા સરસવ) —કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રૂચ્ય છે, અને વાતરક્ત, મહાપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વચ્છેદ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે સરસવનું તેલ —દીપન, લેપન, સ્વર્ષ, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્ત-દ્રવ્યક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશ્ળા, શિરોગ્રહ, કફ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુરોગ, શિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ કરનાર હોઈ અસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—સરસવનું તેલ ગાળમા આપવું (૨) અપચી (ગડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:—સરસવ, કડવા લીખડાના પાદડા અને લિલામો એ સમભાગે લઇ ખાળી રાખ કરી તે યોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો (૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:—સરસીયુ તેલ કાનમાં પાડવું, એટલે કાનમા ગમેલા કીડા મરણ પામે છે પછી તેને ચુકિતએ બહાર કાઢવા. (૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળા અને ખાદિર્થ ઉપર:—સરસવનું તેલ (સરસીયુ) કાનમા નાખતા જવું

૫૮૧. સવા (સુવા):—સં શતાન્હા મં બાળતરોષ. દેં શેષુ હિં સ્ત્રેયા. બં શુદ્ધા કં સંબસીગે, સાલુક-ગિડ તૈં સદાપા, શતાકુપી તાં શેડાકુપિ. ક્ષાં તુષ્મેશ્વત અં શીતવ્વનબન્દ્લ ઈં ડિલસીડ મલાં ચાતુકરપા. લાં એનિથમ્બેવીયોલેન્સુ

સુવાના છોડ સુમારે એ હાથ ઉચા વધે છે એને તોરા આવે છે. તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે. સુવાનું ચાક વાતહારક છે. જેના શરીરમા વધુ છે તેણે આ ભાજ રોજ ખાવી. સુવા.—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેષ્ઠ, ઉષ્ણ, દીપન તથા અસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શ્ળા, હિસ્ટી, વ્રણ, અસ્તિમાર, આમ તથા તરસને નાશ કરે છે. એની લાજ:—મધુર, કુચ્ચર્ષક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પચકર છે; અને ગુલ્મ, શ્ળા,

વાત તથા જવરનો નાશ કરે છે **વનસુવા**—મધુર, કડવા, સિન્ધ, તીખા, પાચન, હૃદય, સ્વાદુ, ક્રિયિત ઉષ્ણ, બલકર તથા ધ.તુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, લીલા, દંત, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશ્લેષ, મલ-સ્તબ્ધ, ઉપરસ, વાનિ તથા અગ્નિમાઘનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) **વાન વિકાર ઉપર**—સુચા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવતુ ચૂર્ણ આકાંડના દ્વધમા બાંધી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

પટર. સહદેવી—મં મહાખલા, મહદેવી, પાંતપુષ્પી મં સહદેવી કાં તુપકડી હિં સહદેષ બં દંડાતપક. કં વૈવ્યદુડવે તાં નેચદિ મલાં પરિના પુવાકુરનલા. લાં મિડાંબીકાસીયા

મહદેવીને મરાડીમા “ **આસોડી** ” પણ કહે છે સહદેવીના ઝાડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ઉચાર્થ બે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાંદડા લીલા હોઇ લાખા અને સુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે આ ઝાડ ઉપર નાના નાના પીળાશ પડતા રંગના ફૂલ આવે છે રાતમા અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે આ ઝાડના પાંદડાંના અને ફૂલનો સુગધિ વાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણુ બળદાણા જેવાજ છે **ઉપયોગ**—(૧) **વિષમજ્વર ઉપર**—રવિવારે મવારે આન કરી ઝાડ ઉપર ચોતાની છાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી મહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા તે કાળા દોગએ રોગીના હાથે દિવા ગળામા બાંધવા (૨) **અગ બહાર આવે તે ઉપર**—સહદેવીના પાંદડાંના રસ હાથ ઉપર મસળી અગ (ગુદા અથવા યોનિ) અદર બેસાડવુ એટલે પુન બહાર આવતુ નથી. (૩) **મુખરોગ ઉપર**—સહદેવીના મૂળનો કાઠો કરી તેના કાગળા કડવા (૪) **પરસેવો લાવવા માટે**—સહદેવીના મૂળનો કાઠો કરી પાવો (૫) **ઝડમાળા ઉપર**—સહદેવીના મૂળ પુષ્પુ નક્ષત્રમા હાથે બાંધવા (૬) **તાવ ઉપર**—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઉતરશે (૭) **સિંધકાંઠ ઉપર**—અપાસાર્થ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી મહદેવીના રસ ચોપડવો (૮) **ઉઘ લાવવા માટે**—સહદેવીના મૂળ માથે બાંધવા.

પટડ. સંત્રાં—(મં સંત્રે નિજ) એ ઝાડ લીલુડી જેવડા હોય છે એના ફળ નારંગી જેવડા હોઈ તેના ંગ તાણ પડતા હોય છે એ લીલુ ખાવામા ખટખીડા લાગે છે એના યોગથી મોખા સ્વાદ આવે છે એ કફ કરનાર અને ડંડા છે

પટડ. સાગ—સં શાક. મં માગ, સાયા હિં સાગવન. બં શેડન કં તેગ, ત્યાગમતિ નૈં તેકુ. તાં ટેકકુમાર તું ટેકિ ગાં તિક્ષણકુ. કાં ફિલગોરમ અં ફિલગેશ હં ઈડીયનકીકરી. લાં ટેરોનામોઈડમ.

સાગનુ ઝાડ મોડુ અમ છે અસખાર, મુખરોગ, બહદેશ, એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ધણી થાય છે એ ઝાડ પચામ હાથ ઉચુ વધે છે અને તેનો

પરિણમ્ય મોટા હોય છે આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતું નથી પાકા માગના લાકડાની ચોખ્ખતા શિસમના લાકડા બરોબર છે. એના પાદડા મોટા હોય છે એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામા વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમા કહેવું નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતાર-જામની અદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. સાગનું: ઝાડ:—શીત, તુરે, ગર્ભસધાન તથા સ્થૈર્મ્યકર છે, અને રક્તપિત્ત, અશ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે એનાં ફલ—તુરા, કડવા, વિચદ, લણુ, રેણુ તથા વાતકોપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલ:—મધુર, રેણુ તથા તુરી છે અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાશ્વાત અને પથરી ઉપર:—સાગનું બિયુ આકરે અર્ધું ઠંડા પાણીમા ઘસી પાણુ અને કુટી ઉપર તેનો લેપ કરવો (૨) સર્પદંશ ઉપર:—સાગના મૂળ ઘસી પાવા. (૩) રત્તવા ઉપર:—સાગના સુકા પાદડા અને કાળજાના કડકા બાળી તેની રાખ કળી અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા સાગના લીલા પાદડાનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાખડી જેવો જડો થયા પછી લેપ કરવો. (૪) આગતુક ગરમી અને ઘાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—સાગના બિયા ચકિત પ્રમાણે અને સાગનું જેવર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમા ચઢનની પેઠે ઘસી તેજા છરાની અને સાકરની ભૂંડી નાખી તે ચટાડવા (૫) ઘાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા મૂત્રકુચ્છ ઉપર—પાણેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગના બિયાનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાણુ (૬) વલીપદ, વલ્મીક (રાફડો) અને મેદારોગ ઉપર:—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગ્રામ્ય નાખી તે પાવો (૭) કુરસાનો વિષાર ઉખળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:—સાગના કુમળા અદર બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાણુ, એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૮) શીત-પિત્ત ઉપર:—સાગનાં લીલા પાદડા પાણીમા ઉકાળી સ્નાન કરવું (૯) મૂત્ર-કુચ્છ ઉપર:—ચોખ્ખાના ધોવરામણમા સાગના બિયા એક અથવા બે ઘસી તેમા સાગર નાખી તે પાણુ.

પટપ. સારોડી:—સં પુનર્નવા. મં વેદુળી. કાં ખાપરી, સાક. ૫૦ ઇટસિક હિં વિષખપરા. બં શ્વેદપુરુષા કં બિભેષેલકકિલુ, સનાડિકા તેં તેલ્લાઅદાતામામિદી. તાં મુકિરાટે. મદ્ધાં તાલુતામા, તામિળામા. અં હદ્દકરી. ઇં સ્પેડિજહોગનીડ. લાં બેરહાવિયાડિધૂળ

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરકા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબારીની જાતની “ નાયકટાન્જિતેશિયા ” નામના ઉદ્ભિજ વગની છે એના પાદડા નાના, મોટાં, જાડા, દળાદાર, આકારમા તાદળજની લાજ જેવા અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના ઘટના આકારના પુષ્પોદાસના ગુલાબી, રાતા અથવા સફેદ રંગના ફૂલો આવે છે. એમા ધોળી, રાતી અને કાળી એવી

ત્રણુ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કાષ્ઠક સ્થળેજ મળે છે રાત્રીનો વિસ્તાર સર્વ ટેકાણુ મળે છે વર્ષાઋતુમાં એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાણુ, વર્ષા-જાવ, પ્રાચીનાણી એવા નામો પણ આપેલા છે શોકધી, સાગણી એ નામ તેના શરીર-મનના અતર બાહ્ય સોળે નહિ જેવું કરવાના અને સારક ધર્મના છોતક છે. સાટાડીનો ઔષધિલાગ મૂળમાં રહેલ છે એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કરાવેલ છે.

૪ સ ૧૮૮૯ ની સાલમાં મિસ્તર સ્ટીફન્સને રસાયન પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમાં એક “ અલ્કલોઈડ ” એટલે ક્ષાર પ્રકૃતિનું સત્ત્વ, એક સારક જેવું અને એક રાજ જેવું પદાર્થ મળે છે એમ જાહેર કરેલ છે ક્ષાર પ્રકૃતિનો પદાર્થ ફેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી, પરંતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિગળો કઠારોલ પદાર્થ તેણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામાં નાખ્યો તે પ્રયોગમાં ૧ દશાશ ચૈન લોહીમાં પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમાં મસલાના મૂત્રનું પ્રમાણ ત્રણ ગણુ વધ્યું એ ઉપરથી “ બોચર હાવિન ” સત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે એમ મિલ્ક થયું. ૪ ૧૮૯૨ની સાલમાં રાજપૂતાનામાંની પાચલદ્રા તરફની હોસ્પિટલ ઉપરના ડૉક્ટરે સાટાડીના સર્વાંગનો કાઢો કરી મરી માથે પાચ તોલા પ્રમાણુ દશ રોગીને આપ્યો તે પૈકી આઠ જણુનું મૂત્ર વધ્યું અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો સિલોન મધેના ડૉ. જયમિહે પણ એના મૂત્રલ ગુણુ સમર્થી પોતાની ખાત્રી કરી છે એના મૂત્રલ ગુણુમાં વિગેષતા એ છે કે એ ઘણાજ સુખ-કારક મૂત્રરચક છે દ્રેન્ય લોક આટલીમ એટલા પગથીયા ઉપર એ આપે છે ઉદરરોગ ઉપર એ હિતમ ગુણુકારી છે મૂત્ર માર્ગે સર્વ પાણી કઢાડી ઉદર ચોકખુ કરે છે

દક્ષિણમાં ફેટલેક ટેકાણુ સાટાડીને “ ઘેટુળી ” પણ કહે છે એ જાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે એમાં ત્રણ જાત પૈકી ઘોળી સાટાડીને ઘોળા ફૂલ આવે છે અને જાડના સર્વ અંગ ઘોળા હોય છે રાત્રીને રાતા ફૂલ આવે છે એનું શોક કરે છે. એ જાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે ઘોળા વધારે ગુણુવાળી છે એને કોકણુમાં “ આપરી ” અને ગુજરાતમાં “ આપરીયો ” પણ કહે છે ઘોળી સાટાડી.—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અમિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હલ છે, અને વાયુ, કફ, સોળે ઉધરસ, અર્શ, ત્રણુ, પાકુરોગ, વિષદોષ તથા અજનો નાશ કરે છે આના પાદ-ડાનો ગુણુ ઉષ્ણવીર્ય છે આના જેવાજ રાત્રી સાટાડીના પણ ગુણુ છે ઉચ-ચોગ.—(૧) કુદલ ઉતરવા માટે—ઘોળી સાટાડીના મૂળ ધસી અજન કરવું (૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર—ઘોળી સાટાડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિવા માકા (ભાગરા) ના રસમાં ધસી આજવા, એટલે કંડૂ દૂર થાય છે મધમાં ધસી આજવાથી આંખ ગળતી મટે છે (૩) પડળ દૂર થવા માટે—ઘોળી સાટાડીના મૂળ પાણીમાં ધસી અજન કરવું (૪) રતાં-ધળાંપણા ઉપર—ઘોળી સાટાડીના મૂળ કાજીમાં ધસી ચોપડવા. (૫) શેઢે-દર અને સોળ ઉપર—ઘોળી સાટાડીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોળ

ઉપર લેપ કરવો, અથવા માટોડી અને સુંઠો કઢક કરી પાવો (૬) રક્તાર્શિ ઉપર—સાટોડીના મૂળ હળદરના કાઠામાં આપવા (૭) ગુદમરોગ અને પ્લીહા ઉપર—માટોડીના પચાગનુ ચૂર્ણ, ગોમૂત અને સિંધવમાં આપવું (૮) કમળી ઉપર—સાટોડીના પચાગનુ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું અથવા કાઢો કરી કિવા રસ કાઢી પાવો (૯) મન્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર—સાટોડીનું પચાગ, બી અને મધમાં આપવું. (૧૦) રોગ ન થવા માટે—સાટોડીનું પચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર—ધોળા સાટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા તે ચારી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે અથવા સાટોડીના મૂળ ધસી લેપ કરવો (૧૨) દંતરોગ ઉપર—માટોડીના મૂળ, લોધંગ અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કેળગણા કરવા. (૧૩) અતર્વિદ્રધી ઉપર—સાટોડીના મૂળ અને વાયવરણ્યાની જાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) અમ્બલપિત ઉપર—રોજ સવારે ધોળા સાટોડીના તાજા બે મૂળ ચાવી ખાવા. તે ઉપર બે પહેર સુધી કાષ ખાવું નહિ એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું (૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવા અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવા. (૧૬) સોજા ઉપર—માટોડી, દેવદાર, સુંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત નાખી પ્રાશન કરવો (૧૭) ગુદમ અને જલોદર ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કઢક કરવો અને તેમાં લી નાખી તે ગુદમ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળા સાટોડીના મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવગવવું. (૧૮) આંખમાં ડુલ પડે તે ઉપર—ધોળા માટોડીના મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દહ કાને ખાધવા (૧૯) સર્વોગે સોજો, ઉદર, પાક, રથૂલતા અને કફ ઉપર—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા, સુંઠ, વડ, દારૂહળદર, ગળો અને ખાળ-હરડાનો કાઢો પાવો (૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર—સાટોડીનો રસ પાવો. (૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર—કફ, કરિયાણું અને સુંઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જવો થશે. (૨૨) પુનર્નવા તૈલ—૪૦૦ તોલા સાટોડીના મૂળ લઈ તેનો ૧૦૨૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકંકુ, ત્રિકલ્પ, કાકડાશિંગિ, ધાણુ, કામદળ, કચોરા, દેવદાર, ગહુલા, કોષ્ઠ, સાટોડી, અજમે, કાળીજરી, એલચી, પલ્લકાક, તજ, તમાલપત્ર, સુંઠ, ગેલુકમ્બીજ અને નાગકેસર આ પ્રત્યેક ઔષધોનો એકેક તોલો કઢક નાખી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું એનાથી કમળો, પાકુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, ખરોળ, ઉદર, જીર્ણજ્વર અને મળરોગ નાશ થાય છે. (૨૩) પુનર્નવાદિ ઘૃત—માટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કઢક કરી નાખી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઠામાં ૩૨ તોલા લી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઊનાદ છે.

પ૮૬. સાજડ (એન) —સં રક્તાર્જુન. હિં. ઝૈન. કં. કેંપુપતિ. નૈ. ઇર્ષમદી. લાં. દરમિતેલિયા. ગ્લેસા.

માજડના વજા મોટા મોટા થાય છે એ જાડના લાકડા મજબૂત હોય છે વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે માજડના પાદડા લાખા હોય છે માજડના ધોળા અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળા માજડનો રંગ ધોળો હોય છે સાજડની કુમળી જાત રંગના કામમાં આવે છે એને “માદડ” પણ કહે છે. ઉપયોગ—(૧) આગતુક જખમ ઉપર—ધોળા માજડની જાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી, એટલે ત્વગિત લગાઇ આવે છે (૨) નાનાં વાછરડાને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર—માજડની કુમળી માજર ખવરાવવી (૩) તળગરમી ઉપર—સાજડની માજર, બોરડીના પાદડા અને આમળા એ એકત્ર વાડી તેના રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફેફસો કુટવાને માટે—સાજડની જાલના અને કાળી તુળસીના રસ લઈવા, (એને ગપ કહે છે) એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી એટલે તે ભાગ ઉપ્પી થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે (૬) કંઈ ઉપર—સાજડની રાખ મધમાં આપવી

૫૮૭. સાતવીન—સં. સમપર્ણ મં. સાતવીણ. હિં. છી—સતવન, સ—છનોના બં. જાતીમ. કં. એલેલેજ, લાં. આલસદાનિયા રંગલેરિસ. તૈં. ઝાડાકુલ, અરિટાકુ

સાતવીનના જાડ મોટા મોટા થાય છે, એ કાકણ પ્રાત્તિમાં પુષ્કળ છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. માતીનીની એક કુખને સાત પાદડા હોઇ એના આકાર સિમળાના પાદડા જેવોજ લાખો હોય છે સાતવીનની જાલ અતિશય કડવી છે. * સાતવીન—દડવું, ઉખ્ણ, અસિદીપક, મદગધી, તુરી,

* સુશ્રુત સહિતામાં શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે.—“સાતવીનની જાલ, ગળો, લીમડાની અતર જાલ, એ બધાને તોલા લઇ એનો કવાથ કરી આપવો.” ચામડીના રોગમાં ઘણાં ઉપચારોમાં એની જાલ નાખે છે આ જાડના સબધમાં કેટલાક લોકોમાં એવો જ્રમ છે કે વગડામાં સર્વ વૃક્ષા વર્ષામાં એક દિવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે ઇ સ ૧૬૭૮ માં મેક્સિકોમાં અને ઇ સ. ૧૬૭૪ માં રમ્પીઅસે આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વેલો એને આપલ તરફ વાપરે છે એમ કહ્યું હતું એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં બિં. નેમેયાએ એના પાચનશક્તિવર્ધક અને નવરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યા ડૉ. ગિવસને ઇ સ ૧૬૫૩ માં એના ગુણનું વર્ણન ફ્રાંસે-ક્યુટિકલ જનરલમાં છપાવ્યું હતું ઇંગ્લેન્ડ આપધોમાં એને ગ્રાહી, પાચન, ગતિવર્ધક, કૃમિના નાશકતા અને તાવનાશક માનેલ છે મનીલાના એક મૂખ નામના વૈદ્ય એની જાલમાંથી ડિઝેન્ટીના નામનું ગ્લુટિક ન બધાય (જમી ન નાય) એવું સર્વ તથાસ કરીને કહાડ્યું છે અમેરિકાના ફ્રાંસેક્યુટિકલ એસોસિએશનના—ઇ સ ૧૮૭૭ ના ગિપોર્ટમાં લખે છે કે “આ વૃક્ષ દયુઓનાના ટાપુમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંના મહેવાશી લોકો એને ડીઝા કહે છે.

સ્નિગ્ધ, સ્પર્શ, હલ તથા સુગંધ છે, અને મધુ, રક્તોષ્ણ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઠ, મુદ્ધ તથા શળો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) નળવાયુ ઉપરઃ—સાત્વીનની ઊલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય પાળવુ (૨) મૂત્રકૃમ્મ ઉપરઃ—સાત્વીનની કુખોના રસ સાકર નાખી પાવે. ઉત્તાર લી અને ભાત (૩) સાંદ્રમેહ, જવર, શૂળ અને ગુદમ ઉપર—સાત્વીનની ઊલનો કોઠા પાવે (૪) મધુ ભરાઈ આવવા માટેઃ—સાત્વીનની ઊલ દૂધમા વાટી લેપ કરવે.

૫૮૮. સાપચક્ષુઃ—(નાની નોળવેલ.) —(સં ૦ અહિંગષા, ગંધનાકુસી મં ૦ સાપચંદ્ર. હિં ૦ ઇશરચુલ.)

તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે, અને વારંવાર આવનાર તથા ધણી દિવસના આતરે અથવા શરદીની હવામા ઉત્પન્ન થનાર તાવમા આ આપધ અસલથી વાપરે છે એનું પરિણામ બહુજ સંતોષકારી આવે છે ” આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈજ્ઞેય ખ્યાન એની તરફ ખેચાય હવુ હાલમા ઉપર કહેલ સત્વ સારામા સારા કવીનાઇન કરતા પશુ વધુ ગુણકારી મનાય છે. કવીનાઇન અને ડીએટીન બન્નેના સત્વ સમાન માત્રાથી અપાય છે, અને બન્નેનુ સરખુજ પરિણામ આવે છે કવીનાઇન વધારે પ્રમાણમા આપવાથી કાનને બહેરાપણ ઉત્પન્ન કરે છે, ઉધ આવતી નથી. આવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ઘણીજ તાકીદે કદિ નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે નાનાં નાના બાળકોને આની માત્રા ૦ા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસને માટે બસ છે આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે પોટીસના રૂપમા પશુ આ દવા આપવાથી કાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આમ છેઃ—સાત્વીનની ઊલ કોર્નફોર અથવા ચૂન એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમા મેળવીને ખીર જેવુ કરવુ અને લુગડાની ઉપર પાથરી બગલમા, હાથના સાધામા અને ઘુટલોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઇ ગયા બાદ બદલવુ રહેવુ આ પ્રમાણે અસર થતા સુધી લેપ કરવે અને સુકવવુ લશ્કરી ઇરિપતાલોમા ડીટેઇન કવીનાઇનના બદલામા વપરાય છે જુના ઝાડા અને ચરડાના રોગમા આ ઊલ ઉત્તમ અસર કરે છે, અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે ચરકસંહિતામાં રસ, બીજ અને ઊલને વાતપિત્ત પ્રશમનકારક, કોટનાશક, ઉર્દનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં એને કફવાતપ્રશમન, અગ્નિનાશક, ગુદમચ્છેદનાશક, આમપાયક અને ઉર્દવાતપ્રશમન કહેલ છે ઊલ કઈક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે, તથા ખાવાથી થોડા જુલાબ થઇ બુધ લાગે છે, તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શળ નાશ થાય છે ઉપર લખેલ ડીટેઇન સત્વ વગર ઊલમાંથી ઇકાયડીમીન અને ઇકાટીનીન નામના બીજ બે સત્વ નીકળે છે

માપસનના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે એના પાદડ નાગરવલ જેવા ડીટાની પાસે પહોળા હોય છે. કાળી સાપસન વધારે ગુણ-વાળી છે સાપસન ધણી કડવી છે સાપસનની ભુકી સર્પના મોઝા નાખવાથી તે હતવીય થાય છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર.—કાળી સાપસનનાં મૂળ અને અરિક અથવા ધોળી ચણાકીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવુ, કિવા એકલા સાપસનના મૂળ ધસી પાવા. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર.—કાળી માપસનના મૂળ પાણીમા ધસી તેમા મરી વાટી પાવા. પથ્થ થી અને ભાત. (૩) પટકી (કાલેરા) અને પેટપીડ ઉપર.—સાપસનના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધસી પાવા (૪) બાળકના કૂચ ઉપર.—સાપસનના મૂળ દૂધમા ધસી પાતા જુવુ અથવા નિત્ય બાળાગાળીમાં ધસી ખાવી, એટલે કૂચ-વિકાર થશે નહિ.

૫૮૯. સાખૂદાણુ:—(મં સાગુ, સસુદાણુએ ગાડ) એ ગાડ માડવજની એક જાત છે એની ઉચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એ ગાડ જુવુ થયા પછી કાપી તેનો વચલો બાગ કાઢી લે છે પછી તેને ખાડી તેનો થોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકા મારે છે પછી તે બાળણુમા નાખી છલે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાખૂદાણુ કહે છે સાખૂદાણુ પાચક હોષ પૌષ્ટિક છે વહ, બાળક અને રોગીને આ દાણુ ધણુ હિતકર છે.

૫૯૦. સારફળ (સાલેક, કુપેડા):—સં શલકી, શાભરક મં સાહાધ દેં સારફળ હિં સાલધ, સલધ કં તાદકુ, તદાકનાગડ, આનખ્યાલ. તૈં પારગિસાખ્યાણિ તાં કુદરક મં ચિતિતિ લાં બોસવેલિયા થોરફેરા.

સારફળતુ ગાડ મોડુ થાય છે એ ગાડ ઘણુ કરીને કુગરાળ પ્રદેશમા ઘણુ થાય છે એના પાદડ અગચીઆના પાદડા જેવા થાય છે એને ત્રિકોણુ અને ચીચોડા (આખીલા) જેવડા ફળ આવે છે એ ફળતુ અથાણુ મારે થાય છે સારફળતુ લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી. એ ગાડને ગુગળ જેવો ઘોળો રસ આવે છે એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે એને “ કુદર ” x પણુ કહે છે આ ગાડ ખાનદેશમાં રાખણુખાટ ઉપર ઘણુ થાય છે આ ગાડનો રગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાના ચાટવો, ધાન ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે સારફળ:—શીત-વીર્ય, પાષ્ટિક, કડવુ, મધુર, તુરે તથા ગ્રાહી છે, અને ક્રોધ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ,

x કુંદરનેજ શેરકુંદર કહે છે, તથાપિ ઘણુખરા લખાડ ગાધીઓ એના બદલે ખેરજો આપે છે. શેરકુંદરની પીળાસ પડતી ગુદરતા જેવી પણુ નાની કણીઓ હોય છે એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી ચુકદા જેવો વાસ આવે છે કુંદરને વાટી પાણીથી ગોળા બાધી દુખતી દાદના કોતરમા રાખવાથી તેમાથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાત થાય છે કુંદરને હિં કુંદર, ગુદ-વરોસા બં કુંદરખોટી, મં અવલયુદર, સાલધીક, કં ઇંઓલ. ફાં કુંદરની, ખોટી મસ્તકી, ફરી મસ્તકી, અં કુંદરજકર, વિરતજ તૈં કુંદરક, ઇં એલિએમ અને લાં બોઝએલિયા થરીફેરા ગહે છે.

પિત્ત, અર્શ, મજ્જદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે એના કુલ - કંઠ, વાયુ, અર્શ, કોઠ તથા અરોગ્યના નાશક છે એનો ગુંદર (કુંદર, રોશ- કુંદર)-મધુર, કઠવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, લિપ્ત તથા ત્વચાને હિતાવહ છે, અને ભ્રૂર, પ્રરવેદ, કંઠ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, મહાપીડ, અલક્ષી, રક્તાતિસાર અને જતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:- (૧) આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાત થવા ઉપર:-સારફળના પાદા વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાધવો. (૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:-સારફળના પાદા વાટી તેનો પાટો બાધવો. (૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:-સાર- ફળનો ચુદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવુ (૪) રક્તાતિસાર ઉપર:-સારફળની ઝાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

પદ્દ૧. સાલમ:- (સં સાલીમકદ.) તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઈરાન વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પાત ધણી થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એ કદની એ ત્રણ ભત મળે છે. એ ઝાડ કાર્ષક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિઃશ્વર પ્રતિની જમીન જેમજે તેના મળમાંથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદા હોય છે, તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદા હોય છે એ મૂલ્ય કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે પછી બાકા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની ઝાલ યોળા નાખે છે, તેથી કરી તે ઘોળા શુદ્ધ દેખાય છે પછી તાપાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આજ્ઞા આપે છે. એજ સાલમ ઢલેવાય છે. સાલમ ધણીજ પૌષ્ટિક છે. ધણીખરા તુર્ક અને આરબ એતુજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં મચ્છા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને “ નાવિક રક્તપિત્તરોગ ” થાય છે; તેઓને સાલમના લોટની કાળ કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ ઠી થઈ તે નીરોગી બને છે સાલમમાં ઘોળા, ચરાખ, લસણીમાં, પગદાર અને દૂધમજ્જાની એવી પાંચ ૭ ભત છે સાલમ:-ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કઠવી, ચુર, રસાયન તથા પાષ્ટિક છે, અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુલ- કમળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:- (૧) પ્રદર, પેશાબમાં લાલુત્વ જતુ અને ધાતુવિકાર ઉપર:-દરોગ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ઘોળા મુસળી અને પગપી મિશ્રી, એ સમભાગ લઈ ત્રણે જણસોનું ધણુ પારિક ૩ માસ ચૂર્ણ, ત્રણ માસ સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવુ, એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુણ્ય આવે છે (૨) પુષ્ટતાને માટે:-સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં ખાવી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવુ (૩) સંઘલુણી રોગ ઉપર:-મુસળી ઝાલમાં હિંવા યોખાના ઘેવરામજુમાં વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્થને માટે ઝાલ અને ભાત ખાવા આપવાં. (૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:-સાલમના ફળ (એ મોત રિમણીના ફળ જેવા હોઈ અદગતા બિયા અતિશય કડિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાચશેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો, તે તેમને તેમજ એક ચત્રી ગળવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવુ અને બીજા દિવસથી

માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને લી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ એ તોલા ખાવું

પટ્ટર. સામો—સં સ્વામાક હિં સાવા, સમા. કં સાખિ. ખં ૦ સ્વામાવાસ. મં સાવા તૈં સ્વામાકુ ફાં શામાખ. લાં પેનિકસ્ કેમે-ટેસ્પમ્.

સામો એ ધાન્ય ધણે દેકણે થાય છે એના રોપા દીચણથી કમર જેવડા થાય છે સામો, આ ધાન્ય વરી (ચોરીઆ) ને ધણજ મળતુ છે; પરંતુ એ વરી ડરતા કિચિત મોડુ હોય છે સામો કેકણુમાં થતો નથી સામામાં કાળી અને ધાળી એવી બે જાત છે સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એનો ઉપયોગ ધણુ કરી હલકી પ્રતિના ભેકમાં થાય છે મદવાડમાં એના નાદળાનો ભાત ખાવા આવે છે સામો:—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ રૂપે ઉપર:—**સામો અથવા કોદરા અથવા કાગ (પ્રિયગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ફીંગ હિતકારક છે

પટ્ટર સાંધરૂખ—(મં સધિરૂક્ષ.) એ ગ્રાડ મોટા થાય છે એના પાદડા વેતલર લાખા હોઈ, આકારે કડાના પાદડા જેવાં હોય છે એની છાલ અરિથજગ ઉપર ધણીજ ઉત્તમ છે એમાં જે અવલ પ્રતિના ગ્રાડ છે તેને “લવગી સાંધરૂખ” કહે છે એનો એવો ચત્તકાર છે કે એતુ પાદડુ વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાદડા જેવું પાદડુ થાય છે એ ગ્રાડ દક્ષિણ કેકણુમાં કાંઈ કાંઈ દેકણે થાય છે આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનોષધિ ધ્રુવરે આ આયર્ષભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણુ રક્ષણ કર્યું, અને ચોતાલુ સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વશજોએ હમણાના કાળમાં એવી ઉપયોગી વનોષધિનો ઉપયોગ ન કરતા પરદેશી મોહક વસ્તુમાં હ્રુષ્ઠ થઈ, સર્વ જગતને આપણી નખખાઈ શા માટે ખતાવવી ‘ **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિજગ ઉપર:—**સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી

પટ્ટર. સિંગોડાં (શિંગોડી)—સં સૃગાટક મં સિંગોડા કં સિંગોડે. હિં સિંગોડા ફાં સુરજનન ઈ વોટરકેલટ્રોપ. લાં ડ્રાપમ્પિરિપોનાઝા ખં ૦ પાણિકેલ, સિંગોડે તૈં પરિકેગરૂં

સિંગોડા તળાવના માથેકુ અર્ધું માથેકુ પાણીમાં થાય છે એના વેલા લાખા હોઈ તેને કાદેલીના પાદડા જેવા પાદડા આવે છે સિંગોડાનો આકાર મોટા ચમત્કારિક દેખાય છે એને કાટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે સિંગોડાનું શાક થાય છે એને સૂકરી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે સિંગોડા પૌષ્ટિક છે **સિંગોડાં**—અતિરૂષ્ય, લઘુ, રચિપ્રદ મેહદાહર્ષકારક, કફકર ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તુરો, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે, અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, નિદોષ,

સોળે તથા સતાપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—મીના મુહુર્ગ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર—સિંગોડા અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમાઆપવી.
 પદ્ય. સિવજી—સં કામરી. મં સિવજી. હિં ૫૦ ગભારી, બુગેર. કં સિવન્નિ. તાં પેરુમિલ મલાં કુમલ તૈં સાલાયલુડીવેદુ. લાં મિલાઈ-નાઆયોરીઆ.

સિવજીના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ તે સાધારણ ગોળ હોય છે સિવજીનું લાકડું સુતાર કામમા સારું ઉપયોગી છે. સિવજીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે તે નાના બીજી જેવા હોઈ લાંબા હોય છે એના મૂળ દશમૂળમા આવે છે સિવજી—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, બેદક તથા હલ છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમમૂળ, સોળે, વિષ, દાહ, નવર, રક્તદોષ, અર્શ અને બ્રમનો નાશ કરે છે.* એના ફળ—શીતળ, યુર, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેસ્ય, સ્વાદુ, ખાટા, તુરો, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિઘ્ન, યુર તથા મૂત્રલ છે, અને શિત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષ્ણ, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રક્રૂર, પ્રદર તથા પેશાબમા ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે ફળની અંદરનો ગર્ભ—મધુર, માહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર—સિવજીની કુખોનો અથવા પાદડાનો રસ નવટાક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની ઊલ ધરી ૩ દિવસ ચોપડવી (૨) અગ્નિપિત્ત ઉપર—સિવજીના પાદડા, અધેડના મૂળ, મોચરસનો કદ, એ ગાયના તાળ દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવુ. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર—સિવજીના મૂળનો રસ આપવો (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર—સિવજીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ધરી પાવા. (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર—સિવજીના પાકા ફળ એક કિંવા બે મધમા ખાવા. (૬) શીતપિત્ત ઉપર—સિવજીના મૂળ ફળ સીંચી તેનો કદક દૂધમા આપવો અને પથ્થ પાળવુ (૭) દાહ ઉપર—સિવજીના પાદડાનો રસ અગે ચોળવો.

પદ્ય. સુખડ—સં મં હિં ચદન કં શ્રીગધમારા. તૈં ચદનસુ. તાં મલાં ચદનાર. ઓં શ્રીગધ. યું શાં સદલ. અં જદલેઅખ્યાદ. ઇં સેડલયુડ. લાં સેટેલમ્બોલખમ.

સુખડના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ મહાધાર પ્રાતમા વિશેષ થાય છે. એના પાદડા કડવા લીંબડના પાદડા જેવા હોઈ નાના અને સુવાળા હોય છે ચદનને બારિક અને કળા રંગના ફળ આવે છે આ ઝાડ બહુ થાય એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમા દાટી રાખે છે પછી તે ફેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુક કરે છે. ચદનના કડકા ઉપયોગી છે એની પેટીઆ, કરડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચદની અત્તર કહે

* સિવજીને લાલપર્ણિ કે જમલી ગાળે પશુ કહે છે.

છે એ સુવાસિક હોય છે ધાણું ચંદન:—કડવુ, તીખુ, શીતળ, તુર, વૃષ્ઠ, કાતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રૂક્ષ, આનંદકર, હાથુ તથા હૃદયને હિતકરી છે, અને પિત્ત, શ્રમ, ઉલ્લી, તાવ, કૃમિ, તૃષ્ણા, મતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચંદન ગાંધાવાળું, હિર પડેલું, જડ, હિમર, ચેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતા રાતો વર્ણ, ધસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણુવું, અને જે આમાથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણોએ મા મૂળેજ નથી તે અધમ જાણુવું. પીતચંદન—મલયાગર ચંદન:—શીતળ, કડવું તથા કાતિકારક છે, અને કફ, કોઢ, કફ, વિષુચ્ચિકા, દંડ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ અને જવરનો નાશ કરે છે કુંકુમાગર—હિરિ-ચંદન (પીળા—રાતો વર્ણ)—કડવું તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે એ દેવોને જોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણુવું. અર્ધચંદન (ધોળા અને રાતા વર્ણનું)—શીતળ તથા કડવું છે, અને કફ વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કફ, ત્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે શાખર ચંદન (કિચિત્ પીળા વર્ણનું)—શીતળ તથા કડવું છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફેલા, ખરજ, કફ, દાહ, મજ્જર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાડપણનું નાશક છે સુખડ (એ ઝાડ ઉપર આપથી સૂકેલી હોય તે)—કડવી, સુગંધવાળી તથા શીતલ છે, અને મૂત્રકૃમ્મ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે જે ચંદન લીલા હોય તે વખતે તોડીને સૂકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમા કમતી હોય છે x ઉપયોગ—(૧) દાહ શમન થવા માટે:—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળા ધસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવા (૨) ખસ ઉપર:—ચંદની ચત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિવા લીલુના રસમા ચોપડવું (૩) મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:—ગોખાના ધાવરામણમા ચંદન ધસી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવું, એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ખરખી, તૃષ્ણા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે (૪) બાળકોને અળાધ થાય તે ઉપર:—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો, અથવા ચંદનનો લેપ કરવો (૫) પૃષ્ઠવાળા પ્રમેહ (પંડમા) ઉપર:—ચંદનનો કલક કરી તે પાવો (૬)

x હતકૃત મેરદંથા મેડિકામા ત્રણ પ્રકારનું ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે શ્રીખડ (ધોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન). એમા રાતાચંદન (રતાદળી) નું લાકડું આઢી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે સોજમા હડક લાવવાને તેમજ માયુ દુખતું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે હડક કરે છે, અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણુ રે છે રક્તોલ અસ્તકમનો કર્તા લખે છે કે, જો પિત્તનો ઝડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ધસીને પાવું, અને ઝાડમા લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ધસીને તેમા મેળવવું અને પિત્ત તથા રૂધિર અને જનું હોય તો બન્ને ચંદન ધસીને પાવા લોહીની ઉલ્લી આદિ રોગોમા રાતા ચંદનને દૂધમા ધસીને આપાય છે

પ્રમેહ અને પ્રદર (પિશાબમા પર જેવું જવું તે) ઉપર રામબાણ ઉપચાર—
વશભાન (વાસકપર) ૧ તોલો, એલચીદોડામાના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને
ઔષધો બારિક બારી વચ્ચેગાળ લૂકી કરવી પછી તે ભૂકી પલળે એટલુ ઉત્તમ
સુખડતુ તેલ લઈ તેમા તે ભૂકી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગાળીએ કરવી.
પછી દરરોજ મવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઈ તેમા એક ગાળી કાલવવી અને
તેમા અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાસન કરવું એજ પ્રમાણે સાજો લેવું. આ
ઔષધ બાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમા ઘણીજ ઓછી થઈ ૭ દિવસમા પ્રમેહ
અને પ્રદરનો નાશ થાય છે પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેગની દાળ, ઘી અને સાકર.

(૭) આગતુક ગરમી ઉપર—ચોખાના ધોવરામણમા ધોણુ ચદન ધસી
ખાડ નાખી આપવું (૮) ઉચ્છ્રી ઉપર—ત્રીના દુધમા ચદન ધસી નસ્ય આપવું

પદ્મ ૭. સુગંધી (લીલી) રહા:—(સં હિં સુગંધીતુલ્ય મં ગવતી
ચાહ) ગવતી (વાસ) રહાના મોટા દાળના એટ જેવા મોટા મોટા વધે છે એને
પાદડાની રહા પણ કહે છે બાગમા પણ એને વાવે છે એની ઉચ્છ્રા સુમારે
હાય દોઢ હાય હોય છે એવું તેલ નીકળે છે, તે પણ ઔષધ છે એ રહાના
પાદડા કઢીમા નાખે છે ઉપયોગ:—(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:—
એની રહા કરી પાત્રી, એટલે પરસેવા નીકળી તાવ કમી થાય છે (૨)
પેટપીડ ઉપર—એવું તેલ પાત્ર પટકી (કોલેરા) ઉપર પણ એ
ગુણવાહ છે (૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજવર, જડત્વ અને આગ-
તુક જવર ઉપર:—સુગંધી રહા, સુઠ અને સાકરનો અષ્ટમાશ કાઠો ગરમ ગરમ
પાવા અને પથારીમા ગરમ કપડુ ઓઢી સૂઈ રહેવું એ યોગ્યથી પરસેવો આવે
શરીરમાની શરદી નીકળી જઈ હુશિયારી આવે છે આ કાઠો ઉંચુ છે સમઘાત
થવા માટે એમાજ દુધ નાખી કાઈ કાઈ પીએ છે (૪) પરસેવો લાવવા માટે
બાદ:—એક મોટા વાસણમા સુગંધી રહાની ભૂકી નાખી તે ઉપર ઠાકણ મૂકી
આપણુ આવે ત્યા સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સવાડી
આ પાણીનો બાદ આપવો, એટલે પરસેવો છુટે છે (૫) સળેકમ ઉપર—
સુગંધી રહા, ધુદીનો, કિવા તજ અને આદુનો કાઠો કરી તેમાં ગાળ નાખી રાત્રે
સવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઈ રહેવું એ પ્રમાણે ત્રણ
દિવસ થીવું

પદ્મ ૮. સુગ્રીણુ:—(મં ચેરલામાલેખધ.) એના પાદડા દિવસવાના પાદડા
જેવા હોઈ જાડા હોય છે એ પાદડા ઘણા ચીકણા હોય છે સુગ્રીણુને બાવળી-
આના જેવા પીળા ફૂલ આવે છે એ જાડ મોટા થાય છે એની ઊલ ધોળા
ગમની હોય છે, પરતુ સૂકયા પછી કળા ગમની થાય છે એની ઊલના ચૂર્ણની
ગુદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ખરબચા ઉપર:—
સુગ્રીણુના પાદડાના રસમા-છાર અને સાકર નાખી પાવા અને તેજ રસ ૭-
દિવસ તે ઉપર યોગ્ય:—અથવા સુગ્રીણુની ઊલ ધસી ચોખાની પથ્ય-મીઠુ આપવું
નહિ. (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:—સુગ્રીણુની ઊલ તાપતિમાં ભરી.

તે મળે આપવી. (૩) અસ્થિલગ ઉપર—સુરપીણી જાલ લાવી આરિક ખાડની, અથવા તેમાંજ ચતુર્ધાર નાયણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાટી બાફે આપવી. અને તે મિશ્રણનો દાડ દુખતા હોય દિવા દાડકું લાગ્યું હોય ને સ્થળે દોઢ આમળ નાડાઇનો લેપ કરવા, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ઘટ પાટો બાંધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ વ્યયિત (દુખી) જગ્યાએ આપવો લેપ કરી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવા આ ચોમથી કાઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિલગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૬૯. સુરપીણુ:—સં મં સુગર્ણ મં સુરપીણુ તાં કં તૈં મય-
માચી-પત્રી અં અક્ષતની પંજુમદોરન. લાં આડોમોસેયા, ધડીકા મતાં
નિલાપલા

આ એક શીમળાની જાત છે એના પાદડા શીમળાના પાદડા જેવા કાના-
દાર હોઇ નાના હોય છે એ ઝાડ એ હાથ ઉચા વધે છે એને ધોળા અગર
પીળા ફલ આવે છે સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે ઉપ-
ચોગ:—(૧) કાન પાક્યો હોય તે ઉપર—સુરપીણુના પાદડાનો રસ કાનમાં
પાડવો એટલે દુખ બંધ થાય છે (૨) બાળકની હુગામણ ઉપર—સુરપી-
ણુના પાદડા માપના તાળ દૂધમાં ઘસી પાવા (૩) બાળકની ઉંઘરસ, સળેકમ
અને કૂમિરોગ ઉપર—સુરપીણુના મૂળ મધમાં પાવા, અથવા પાદડાનો રસ
મધમાં પાવો (૪) દમ ઉપર—સુરપીણુના પાદડાનો કિવા ફલનો રસ પાવો
(૫) નળવિકાર ઉપર—સુરપીણુના લીલા પાદડાનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં
થોડી મરીની બૂકી નાખી પાવો

૬૦૦ સુરણુ—સં મં બં સુરણુ. હિં જમીકંડ તૈં મયા-દોલ-
કદા કાં બોલ. લાં એમોફોફિલમ પેનિક્યુલેટસ

સુરણુ હિંદુસ્તાનના ધણીક પ્રાંતોમાં થાય છે, પરંતુ મલબારમાં એનો
પાક વિશેષ થાય છે આ કદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે અને માગશર પોષમાં તે
ખોદી કાઢે છે કાઇ કાઇ મોદુ થવા તથા વરસ સુધી જમીનમાં ગમે છે એ
જમીનમાં રહેલું સુરણુ એક મણુ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે સુરણુની
આકૃતિ ગોળ ચક્ર જેવી હોય છે સાધારણ સુરણુનું વજન મણુ-પોણું મણુ
હોય છે એમાં બે જાત છે એક ખુબ્લીવાળી અને બીજી મોડી ખુબ્લીવાળી
સુરણુ ખાવાથી મ્હો સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે, પરંતુ તે આપવના
ઉપયોગમાં આવે છે એ સુરણુ પાચક વર્ષ જમીનમાં રહે છે દક્ષિણમાં સુગ-
ણુની ઉત્પત્તિ ધણી થતી નથી સુરણુના ઝાડનો સોટો લાંબના કાંડ જેવો હોઇ
તે ઉપર ચિત્તીજી છતી જેવા પાદડા હોય છે એના દાડાનો રસ ધેળો હોઈ
તે ઉપર શુભ રંગના ટપકા અને ચાદા ઠેઠાણે ઠેઠાણે હોય છે સુરણુ એ અર્ધ-
રોમનાશક છે, ખાટે એનું “અર્થોમિ” એવું નામ છે સુરણુના ફલનું શાક
સરસ થાય છે એના કુમળા પાદડાનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જુનું થયા
પછી વચ્ચેના દાડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ

શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે મીઠું અને ઘીનું સુરણ-
રૂચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, તુર, મલાવણક, વિશદ,
પાચક તથા રક્તપિત્તકાપન છે, અને કૃમિ, ગુદમ, શળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ,
અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા બરોળનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદયગી
રક્તપિત્તી અને કુદીને હિતકારક થતું નથી. એના દાંડા:-રૂચ, લઘુ તથા
દીપન છે અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે ખાજરા અને રક્તવર્ણ
સુરણ-તુર, લઘુ, વિઠલી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખું, રૂચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ
તથા દાહક છે, અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શળ, ગુદમ તથા
જડયનું નાશક છે ખાજરાનું સુરણ-પિત્તકર, રક્તકર અને કદનાશક છે
ઉપયોગ:- (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર-સુરણના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા
આપવા (૨) આમ ઉપર-સુરણના કાદા સફરી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં
શેઠી કિવા તળી માકર નાખી ખાવા આપવું (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર-સુરણ
વટક:-સુરણ સફરી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુઠ ૪ તોલા,
મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણા ગોળ નાખી ગોળાઓ
કરી આપવી, એટલે છે પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે

૬૦૧ સુરબધ:- (સં મયપત્રી) એ ઝાડ સુમારે હાથ-લેદ હાથ
કેયા વધે છે લીલી જમીનમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એના પાદ્મ શેવતીના
પાદ્મ જેવા, પરતુ તે કરતા નાના અને પહોળા હોય છે એ પાદ્મને પુષ્કળ
ખાવા હોય છે એ સુવાસિક હોઈ ધણીજ કડવા હોય છે. આ ઝાડને કોથબીરના
જેવા પુલના ગુચ્છ આવે છે એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ પુલ કડવા હોય
છે આ ઝાડ કીરમાણી અજમાની જાતનું છે એના પુલનો ઉપયોગ કીરમાણી
અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાદી પ્રાતમા “ મારમેરી ” કહે છે સુરબધ
કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, વિષદાષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર,
કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે

૬૦૨. સુર (પીળા બેરળનું ઝાડ) -સં સરલ. મં સરળદેવદાર.
શુર. હિં. ધૂપસરલ બં સરલકાષ્ઠ કં સરલદેવદાર ઇં લાંબલીન્ધપાષ્ઠન. લાં
ખાંનસુદાગ્નિહિયા.

આ ઝાડ બહુ સુદર દેખાય છે. તે સીધું હલુ વધે છે એનું થડ આરિક
અને આખું હોય છે એ ઝાડ નિરતર લીલુજમ રહે છે શાલા માટે એ ઝાડ
બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનું લાકડું ધણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ
ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરળ કહે છે. તે તતુચાલના તારને ચોપડવાને
ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે
છે. સુરનું ઝાડ:-મધુર, કડવું, પાકાળે અને રસાળે તીખું, લઘુ, વિનમ્ર તથા
ઉષ્ણ છે, અને કષ્ટરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસખાધા, કફ, વાયુ, પચ્ચેષ્ઠ, જ્વર,
ઉધરસ તથા ઘણો નાશ કરે છે. ઉપયોગ-(૧) ગમ્બેલા કેશ બાવણા અરે:-
સુરના પાદ્મ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૩. સૂર્યફલ (સૂર્યમુખી)—સં આદિત્યભક્તા મં આદિતા, સૂર્યફલવર્ધી, ખેત્યગ્રહી. હિં હુરહુજ, સોચલી તૈં સૂર્યકાતીપુ તાં તું કં સૂર્ય-
કાંની. કાં શુભઆશ્રિતાપગસ્ત અં અરદમ્ન ઈં સનક્રદાવર, સહેલીએ થ લાં
એન્ધુઅમ્ ૫ં હુહુડે, બનશલતે

સૂર્યમુખીના છાં હરેક ઠેકાણે હિગી શંક છે તે આપોઆપ ઊગતા નથી, પણ ધાનની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામાં તૈયાર થાય છે એ છાં માથોડા કરતા એકાદ બે હાથ ઉચે સુધી વધે છે તેના પાદડા કાત્રાદાર, હંદ્યાકાર, જરા લાખા, પાતળા અને ખરબચડા હોય છે. એની લબાઈ ૧૨-૧૫ આગળ અને પહોળાઈ ૧૦-૧૨ આગળ હોય છે પાદડાનું દીટડું લાંબુ હોય છે આ છાં અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સબધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી એમ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો છે એના બી ખેરીને વાવવા કરતા બે હાથવડે વાવ્યા હોય તો તે વધારે ફલે છે તે બે આશ્લેષા કે મધા નક્ષત્રમાં વાવ્યા હોય તો વધુ સારું પરન્તુ આદ્રા નક્ષત્રમાં વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ બે ઓછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે પૂર્વા ઉત્તર નક્ષત્રમાં વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામાં વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતા વધુ સારો પાક ઉતરે છે એ છાંડના પત્રદડનો ધેરાવો ૫-૬ આગળ હોય છે તેપર લાખા લાખા ઘોળા રંગના ડાડલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાંથી ફલ નીકળે છે મુખ્ય ડાડના મથાળે સોથી અથમ ફલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતા મોટું હોય છે તેના પુ પકાશમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફલનો રંગ પીળો ક્યારેના ફલ જેવો હોય છે તેના અપ્પલાગમાં કિજરક કોશ હોય છે, અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે ઉત્તમ વર્જના ઝાડને ૪૦ સુધી ફલ આવે છે અને તે ફલમાં કમમાં કમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે

આરોઅશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્વનું છે તેના ફલનું મુખ, સવારથી લઈ સાંજ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યભક્તા અને તેવાજ અર્થના બીજા નામો અપાયા છે. ઇશ્વરના અનુમહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુમહ માટે ઉદ્દિશજ પણ ભક્તિ દર્શાવતા જણાય છે. આરોઅશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે જે ઠેકાણે સૂર્યના પ્રખર કીરણો પહોંચતા નથી, તે જગ્યા નિરોગી રહી શકતી નથી આમ હોવાથીજ પાણીવાળી, બેજવાળી, બધીઆર અને ગાદી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ધરૂપજ જણાય છે આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીના ઝાડ વાવ્યા હોય તો રોગ દૂર થઈ બગરેલી હવા સુધરી જાય છે દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ધેરાઈ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક સુદિન ડૉક્ટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી બેસુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાં ચાલતા રોગો દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા.

આવે ઉત્તમ ગુણ હોવાથી અત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦-૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યસાધનની દૃષ્ટિએ ધણુજ હિતાવહ છે.

આપારી દૃષ્ટિએ જોતા તેના બિયાનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે એ તેલ ધાસના જેવા રંગનું હોય છે આવામાં તે સાર અને પચ્ચક્રક છે તેમાં પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેલમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધી અથવા તીવ્ર વાસ હોતો નથી, એટલુજ નહિ પણ બીજા તેલની જેમ તે રાખી મૂકવાથી લીલું થઈ જતું નથી, તેમજ તેમાં તળેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોણુ તેલ વાપરવું પડે છે તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે આ ઝાડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેલ કઢાડવાથી 'એક પચ દો કાળ' ની જેટલાકમાં અનેક પ્રકારના ભયકર રોગોથી બચી શકેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે, પરંતુ આપણા દુર્દેવને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જોટલું જવું જોઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે રસિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઈએ. ફલમાંના બિયા તથા પરાળ દોરો પ્રેમથી ખાવ છે આ સર્ચફ્રૂલના છોડને "સર્ચફ્રૂ" પણ કહે છે. સુરજગુપ્તી ફ્રૂલનું ઝાડ—તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ણ, રસાયનોપયોગી, કંડુ, ઉર, લઘુ, રક્ત તથા સારક છે, અને કફ, વાયુ, રક્તઘ્રાણ, દમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોહ, મેહ, અશ્મરી, યોનિચળ, મૂતદબ્ધ, પાડુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) ભૂતજવર ઉપર—સર્ચફ્રૂલનાં મૂળ કાનમાં રાખવા. (૨) અસૂતિ જલદી થવા માટે—સર્ચફ્રૂલના મૂળ ચોટલે બાંધવા. (૩) છાકરાંના પેટના ભાર ઉપર—સર્ચફ્રૂલનો રસ કરા ટીપા સુધી સંક્રિત અનુસાર દૂધમાં પાવો. જેટલું ફુલેલું હોય તેા આમળા જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લઈ તે નળીમાં સર્ચફ્રૂલનું વચ્ચળાળ ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક છેદ મળદારમાં લાલી બીજા બીજા સુખથી જોરથી ડૂકવું, એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) વીંછીના વિષ ઉપર—સર્ચફ્રૂલના પાદ્મનું નરમ આપવું અને લેપ કરવો. (૫) જુલાબ થવા માટે—સર્ચફ્રૂલના તેલનું કુટી ઉપર ટપક પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાસાની સાટવડે યોગ્ય.

દોઢ. સેનવેલઃ—(સં. સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાસવેલ પણ કહે છે. મેનવેલ દાઢાજુ જેવડી જાડી હોય છે એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજ હોઈ તે મૂળ કયાં હોય છે તે સમજાતું નથી એ વલીને સેના જેવા પીંજા રંગની બારિક છેદી હોય છે. આપણે અહીં લખી કરીને એ વેલ ખરસાંજીનાં 'ઝાડ ઉપર અને વાડે ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે.

છે, પણ તેનું ખરૂં નામ તો સોનવેલજ છે સોનવેલ—દુગ્ધપ્રદ હોષ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે ઉપચોગ—(૧) આળકની વરાવ ઉપર—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૫. સોનારવેલ:—આ વેલના પાદડા પીંપળાના પાદડા જેવા હોઈ એની પહોળાઈ એક વેત અને લંબાઈ સવા વેત હોય છે એ વેલની નડાઈ હાથની આગળી જેટલી હોય છે એનો રંગ રાતો અને ધોળા પણ હોય છે પ્રથમ એના પાદડાનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે એ પાદડા જુના થયા પછી તે ઉપર રાતો રંગના ચાંદા હોય છે ઉપચોગ:—(૧) કાલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:—સોનારવેલના પાદડાનો રસ પાવો, કિવા મળ પાણીમાં ઘસી આપવા કિવા ચાવી ખવરાવવા (૨) ગરમીના આગ્નરથી શરીર ઉપર ચાંદીમાં થાય તે ઉપર:—સોનારવેલના મળ સુકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમાં ચદનની પેટે તે મળ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની જૂકી ૧ તોલા અને જીરાની જૂકી બે ગુજબાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કાંઈ પણ પ્રકારની શરીરમાં ભમેલી ગરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે આ ઔષધ ઘણું જ ઉત્તમ છે પથ્ય પાળવું

૬૦૬. સોપારી—સં પૂગ મં પોદ્ધ હિં કં અડિઝ—મારા નૈં પોકાકાયા, કમકમુ તું કાચુ મલાં તાં કચુકું, પૂમ્મ ફાં મોપીલ અં ફાફિલ ઇં પિટલનટપામ લાં એરિકકિટેચ્ચુ

એ ગ્રાંતી હિચાર્ધ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એને તાડના જેવી આવ-લીઓ આવે છે સોપારી સદ્યાદિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે, પરંતુ માંગસોર, તાલેચેરી, કોચ્ચીન, હુબળી, ગોમાંતક, વર્ધન અને શ્રીવસંત એ ટેકાણે પુષ્કળ થાય છે એવર્ધનથી જે ધોળા સોપારી આવે છે તે ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ છે સોપારીનું ગ્રાંડ ચીકણું હોય છે સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે બાફ્યા સિવાય છોલી સુકવેલી હોય તે ધોળા સોપારી થાય છે અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગદો કરી રાખે છે, તેને સોપારીના દૂધ કહે છે. સુગવડી ઓળોને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેના સાથે ઉપચોગ થાય છે અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે સોપારી સાધારણ:—મોહક, તુરી, રવાદુ, રૂચ, સારક, મધુર, ગુર, કિચિત તીખ્ત, પથ્ય તથા દીપન છે, અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલ્લી, કબેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીના નાશ કરે છે લીલી સોપારી:—અભિષ્પદી, ગુર, તુરી, શુદ્ધ-કારક તથા સારક છે, અને દષ્ટિ તથા અગ્નિમાલકારક અને મુખમલ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આપ્માનનો નાશ કરે છે. સુકી સોપારી:—રચિકર, પાચક,

રેવક, જાતલ તથા સિન્ગ્વ છે, અને ત્રિદોષ તથા કઠરોચનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય કૃષ્ણ ખાવાથી પાકુરોગ અને સોજને આણે છે. પાકેલી લીલી સોપારી:—હેઠક અને ત્રિદોષનાશક છે સુકી પાકેલી સોપારી:—વાતલ, સિન્ગ્વ અને ત્રિદોષનાશક છે ચિકણ્ણી સોપારી:—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. તેલંગણુ આંદ્રમાં થએલી સોપારી:—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિચિત ખાટી છે, અને કઠ્ઠ, વાયુ તથા મુખજ્વલની નાશક છે કેકળુમા ચોલ પ્રાંત છે ત્યાંની સોપારી:—અમિદીપક, પાચન, બળકર, રસાદય અને કફનાશક છે. રોહી (જે મનજાત હોય છે એવી) સોપારી:—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અમિદીપન, કૃચિકર તથા પિત્તલ છે, અને મલાવષ્ટકની નાશક છે બલગુલી સોપારી:—કૃચિકર, પાચન તથા દીપન છે, અને ત્રિદોષ, આય, મલાવષ્ટક તથા મેદની નાશક છે. અંદાપુરી સોપારી:—રસ વખતે મધુર, તીખી, રવાકુ, તુરી, કૃચિકર, અમિદીપન તથા પાચન હોઈ કફનાશક છે ગુહાચરી સોપારી:—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટક હોઈ આખાનવાણી નાશક છે. નેલવતી સોપારી:—મધુર, કૃચિકર, કંકણુકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાતિકર તથા રસાલ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે સોપારીના ઝડના ચિક:—શીતલ, સચેકન, ગુર, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાકુનો નાશક છે. ઉષ્ણ-ચોગ. — (૧) ઉલટી ઉપર:—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક આવલી નીચે જઈ અગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રાપાના છેડા) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સુકા લીંબડાની રાખમા મેળવી તે પાણીમા કાલવી તેમાં બીજોરાના મળ ધસી પાવા (૨) દારોના ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેવ જાય તે ઉપર:—સોપારીના ફૂલ પારિક કરી તે લોટમા મસળી પાણી નાખી તેનો ચોળો કરી ખવરાવવો (૩) મૂત્રાવાત ઉપર:—સોપારીની વીરીની ત્રાપાના છેડાની રાખ કરી પાણીમા કાલવી તેનો અસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) આમવાત ઉપર:—સારી રોહી સોપારી લઈ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જુની આમલીનો નડો કઠક કરી તેમા તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના છુટકા પીવા આ ચોગથી સાફ રેવ થઈ આમવાત દૂર થાય છે (૫) આવારીશી ઉપર:—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ધસી લેપ કરવો (૬) વિસર્પ અને ચાકાં ઉપર:—કડા પાણીમા ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ધસી ચોપડવી (૭) કૃમિ ઉપર:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું (૮) ખસ ઉપર:—સુકાએલી સોપારી ઉપરની જાલ ખાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) લાપાટીયા ઉપર:—ચીકણી સોપારી, આમલીના ફળો તથા ગુચળ એ બિના પાણીમા ધસી લાપોટીયા ઉપર દિવસમા એ ત્રણ વાર લેપ કરવો

૬૦૭. સોરંગી.—(સં સુરપુત્રાગ.) આ ઝાડ ઉડણીના જેવું હોઈ ખોદાં પણુ ઉડણીના જેવાજ હોય છે એ ઝાડ વિશેષ કરી કેકળુ પ્રાંતમાં જ આવે છે.

કામજીના સેરગીને “ચીડી ઉડ્યું” કહે છે સેરગીના પૂલનો ભરાવો માલ કે કામજી માસમા થાય છે, એનો વાસ ધણો આવે છે એ જાડને વાવ્યા પછી પાચ ૭ વર્ષે પૂલ આવવા ચડે છે એનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવે છે સેરગીને ફાલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રગને માટે નય છે. એ કળિયોનો રમ રેશમ, મલમલ વગેરે ક્રિયા કપડા રગવાના ઉપયોગમા ધણો આવે છે સેરગીના ઝડ કડવા છે અને એના ગુણ ઉડ્યું કરતા વધારે છે

૬૦૮ સોમવહ્ની (સોમલતા) :—બધી ભાષાઓમા સોમવહ્ની. લાં સારકારેમાએવિરિટમા.

સોમવહ્નીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલપક્ષમા ૧૫ પાંદડા આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમા ખરી ૫૩ છે. સોમવહ્ની દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રમ લીલો હોય છે એને “અપન્નવહ્નિકા” અને “અક્ષી” પણ કહે છે. અગ્નેદમા સોમવહ્નીનું મહત્ત્વ ધણું જ વર્ણવેલું છે સોમવહ્નીના રસમા બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીટામાથી પ્રાચીનકાળમા એક પ્રકારનું મદ તૈયાર કરતા હતા. સોમવહ્ની :—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે, અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ સોમવહ્ની* (જેને મરાઠીમા રાનરીર કહે છે તે)—રસ, વીર્ષ અને ગુણમા ઉપર જેવી જણાવી. ઉપયોગ—(૧) કમળા અને ચક્રવાતિકાર ઉપર—સોમવહ્નીનું ડીટું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું (૨) તાવ ઉપર—કમળા પાદડાનો કાંદો પાવે.

૬૦૯ રથકમલિની :—સં. મં. હિં. બં. રથક-પદ્મિની-કમલિની કં. કલુતાવરે, ઓરિલેતામરેખિક. તાં મલાં ઓરિએલેતામરે. તૈં મગલીંગમુ. ગાં પ્રરપરત્ન. લાં આયોનિડયસુકુટિકાસ

પાણીમા થનારી જળકમલિની જેવી વનમા રથજળકમલિનીની વેલી થાય છે રથજળ કમલિની—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા રતનને ઘટ કરે છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, શળ, જૂતખાધા, અતિસાર, મેહ, કિલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉષરસ, જોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦. હરેડે :—સં. બં. હરીતકી. મં. હિરડા. હિં. હરડ, હડ, હરં. કં. અણિલેકાપી. તૈં કરેકાય. તાં અકેન, કુકુમારા. તું અણિલેમારા. મલાં કટુકકામાર કાં હલિલે. અં એહલીસજ હિં આપરોબેલન્સ. લાં ટરચિનેલિયા, કેમ્પલા.

* કહે છે કે સોમવહ્નીનો રસ ખાલ્યો સિવાય અન્ય વર્ણનો કોઈ પીએ તો કિલટી થઈ જાય છે જતાં એનામા કંઈ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી યજ્ઞેલ કિલટીના છાંટા શરીરની ચામડી ઉપર ન્યાં ન્યાં ઉડે ત્યાં ત્યાં કાઢના જેવા ચાકા થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે છે, એથી જળાશયમા ગળાપૂર પાણીમાં કિલા રહીને એનો રસ અથવા રસમિત્ર ઓપધીનું સેવન થાય છે, જેથી કિલટીના છાંટા શરીરને બાધ કરી ચક્રતા નથી.

હરડેના ઝાડ કેાડકુ અને ગુજરાત દેશમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. એના પાદડા ધાવડીના પાદડા જેવા હોય છે. એનું લાકડું કામ-રતના કામના ઉપયોગમા આવે છે હરડે રમના કામમા આવે છે જે હરડે કુમળી લાઇ મુકવે છે તેને ખાળા હરડે કહે છે જે હરડે કડિન કુવાડીથી પણ ન ભાગનારી, ભડી, લાખી, અણીદાર, પાણીમા યુગ્મ્યાર તથા બે અથવા બે કરતા વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાણુલી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની ભાતના ઝાડ ઘણા ચોડા હોય છે મુખાઇમાં કેટલાક લખાડી વ્યાપારી બનાવડી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે x હરડે અતિશય ઉપયોગી છે તે નીચલા વચનથી બાણુવામા આવશે.

“ નાસ્તિ વસ્ય ગૃહે માતા તસ્ય માતા હરીતકી ”

વૈદકશાસ્ત્રમા હરડેની સાત ભાત કહેલી છે વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે ગુપડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા. સાધારણ ગોળ હોય છે તે રોહિણી. જેમા મોટી મોટલી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે પૂતના. જેની મોટલી ખારિક હોઇ જે માસાળ હોય છે તે અમૃતા. જેમા અમ ઉપર ઉભી પાચ રેષા હોય તે અભયા. જેનો રમ મુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે જીવંતી. તથા જેના અગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તે ચેતકી કહે છે વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે રોહિણી ત્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે અમૃતા રમ આપવામા ઉત્તમ છે અભયા નેવરોગો ઉપર ઉત્તમ છે જીવંતી સર્વરોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળા અને ઘોળા એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ઘોળા ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળા એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે કેટલીક હરડે ખાવાથી કેટલીકનો વામ લેવાથી, કેટલીકનો રપર્ષ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રમ થાય છે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સુષ્પ જાય તો તેને તત્કાળ રમ થવા લાગે છે ચેતકીને જેટલીવાર હાથમા પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રમ થાય છે. રાજ, મુકુમાર, શક્તિશીલ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને

x બનાવડી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે-હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલુ આદીતુ કપડું વીંટાળી તે નરમ થતા સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી મુકા કપડાથી વીંટાળી રાખી મૂકવી. જે બનાવડી હશે તો તે કકડા ચોટી જઈ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમા આવી જશે, પરતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોટજોઈ નહિ. આ સુરવારી હરડે દજ દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે. સુરવારી હરડે તાવવાળો મનુષ્ય ચોડીવાર સુધી હાથની મુઠીમાં લાખી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઇ તત્કાળ તાવ ઉતારી જાય છે એમ કેટલાકનું કહેતુ છે.

ચેતકીનો રેચ ધણી સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની માત જાતમાં વિજ્યા મુખ્ય છે; કારણ તે મહત્ત્વ મળી શકે છે *હરડે—રેફ, ઉષ્ણ, અમિદીપક, શુદ્ધિવર્ધક, મધુર, ગ્લાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાના તરવાની શક્તિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોભન કરનાર છે, અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોદ, સોળો, કૃમિ, ઉદર, વગભગ, મલબદ્ધતા, વિપમન્તર, ગુદમ, આધ્માન, તૃષા, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદય, કમળો, ગળ, પેલીહા, ચક્રત, મૂતકૃન્દ્ર તથા મૂતાધાતનો નાશ કરનારી છે હરડેમાં મધુર, તીખા અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે તીખા, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે, તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે હરડેની મોળખમાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીટામાં તીખો રસ, જાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તુરો) રસ છે હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે પક્ષી ખાવાથી મલસ્તબ્ધ થાય છે, અને શેકી ખાવેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે બોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો શુદ્ધિ, બળ અને ઇદ્રિયાને તેજ આપે છે, અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે, મળશુદ્ધિ થાય છે જન્મા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ

* હરડેનું કૃણ જે વખતે બહુજ નાનું જીરાના મમાન હોય છે ત્યારે હિંડી હલેલીજીરા કહે છે જ્યારે જવના બરાબર થાય છે ત્યારે તેને હલેલા-જવા (જવહરડે) અને જ્યારે પ્રાક્ષના બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીહરડે) અથવા હલેલી હિન્દી અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આપવા લાગે ત્યારે હલેલે ઇંડી ચીની, એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે ઇંડી અરુર અને જ્યારે સપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે હલેલે ઇંડી કાચુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે એ જ જાતની હરડેમાં હલેલે જીરા (જીરા હરડે), હલેલે જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાચુલી (કાચુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે એમ મખજનમાં લખેલ છે ૩૧૦ ડીમક કહે છે કે, હરડે ૧ ડ્રામની માત્રાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે ૩૧૦ સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે હરડેમાં સેકડે ૪૫ ટકા ટોનિક એસિડ રહે છે એ સિવાય થોડો ગોલ્ડિક એસિડ ભૂરો પીળા રંગનો રંગ હોય છે ૩૧૦ વોરિંગ કહે છે કે, જ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જીલાય થઇ એનાથી પેટનું શળ, ઉલટી અથવા કોષ પ્રકારની ખગામ અસર થતી નથી એ ક્વાથમાં થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાસ્થિ થાય છે એટલા માટે તે ગ્રાહી ગુણોના લીધે એ જીલાયમાં ઉપયોગી થાય છે એટ-લુજ નહિ પરંતુ માયાના બદલે પિયકારી મારવામાં એજ પ્રમાણે ઘાતે ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે હરડેનો ક્વાથ દુખતા હરજ અને સ્ત્રીઓની સ્વચ્છિદ્રમાં વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે

કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમા ગોળમા, વર્ષાઋતુમા સિંધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથે, હેમત ઋતુમા સુક સાથે, શિશિર ઋતુમા લીડીપીપર સાથે અને વસંત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી સ્વિત્કરક છે હરડેનો નિચેય —આસવામા શ્રમિત થયેલ, કુર્બળ, કૃશ, જીને ધણી તરસ લાગતી હોય, લઘન કાષિલા, હનુસ્થલ ચ્ચેલા, ગળુ પકડાઈ ગએલા, શોષયુક્ત, નવનવરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. હરડેનાં મિથાના અગ્રજઃ—અક્ષુષ્ય તથા ગુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ત્રિકૂળા (હરડે, બહેડા, આમળા) :—દીપન, ફેમિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયસ્થાપક, વૃધ્ય, સારક, હલ તથા બલકર છે, અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કાઠ, મેહ, નેત્રરોમ, રક્તહોષ, મેહ, કલેહ, જ્વર તથા વિષમનવરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.— (૧) વાતરક ઉપર:—સુગ્ધારી હરડેનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમા મેળવી ગોળા કરી આપવી (૨) દમ અને ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉપર:—હરીતકી અને મુકનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાત થાય છે (૩) આમ ઉપર:—હરડે, સુક તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમા સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળા કરી ખાવી, અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાક માથના દૂધમા વસી પીવી. (૪) કઠિ કોઠ પશુ રોગ ન થવા ઉપર —સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું પાણી દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠવાડીઆમા એક વખત પચ્ચ આપવું (૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર:—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાડી સાંજે ગાયત્રી છાંયમા પલાળી રાખી સવારે તે છાંય ખાવી એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અઠવાડીઆ કરવું રેચ થાય તો ઉતાર લી અને ભાત આપવા. (૬) અમ્લાષિત ઉપર:—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળાઓ તોલાભાગની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળા ખવરાવવી. (૭) અંખો આવે તે ઉપર:—હરડે અને ફટકડી પાણીમા ધસી અજન કરવું (૮) પાંડુરોગ ઉપર —હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને લી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું, અથવા હરીતકી ગોમૂતમા ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી તેમાંથી એકક ખાવી. (૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર —મોટી હરડે ધસી પેહને ચોપડવી એનાથી શબન ન થાય તો હરડે, આમળા અને સાકરને પાણીમા ધસી અજન કરવું (૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર —બાળ હરીતકીનો કાઠો લી નાખી પાવો (૧૧) પિત્ત ગુહમ ઉપર —હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઠો ગોળ નાખી પાવો. (૧૨) સ્ત્રીપદ (પગ કિવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર —હરીતકી એરડેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂતમા આપવી (૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:—હરડે, વજ તથા કાઠનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો, એટલે ફાથલે કરે છે (૧૪) એકાદરી વચ્ચે ઉપર:—હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું; એટલે કફ, ગતપિત્ત, શળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૧૫) અલ્પાર્ણ ઉપર:—સુગ્ધારી

હરડેનું હથા અને મુંઠ એ સમલાને લાઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલરી પાણીમાં પાવું, એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને બૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે (૧૬) બહુદોષ એટલે રોગ (ઝાડા) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર—
 બાળહરડે, મીઠીઆવળ, વરીઆળી અને મચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી માથે પાવું (૧૭) નાના બાળકને રોગ થવા ઉપર—સુરવારી હરડે ૬૬૩ પાણીમાં ઘસી ત્રણ મામાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું (૧૮) ગરમીનાં ચાકાં, ત્રણ ઇંટ્યાદિ ઉપર—ત્રિકળા (હરડે, બહેડા, આખળા) લોહાની કઢાઇમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખગલ કરી ચોપડવી, એટલે ત્રણ જલદી લગાઈ આવે છે (૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર—ત્રિકળાનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું (૨૦) રોગેરોગ ઉપર—ત્રિકળા અને ગળાનો કાઢો પાવો (૨૧) મુખ જુલાય—બાળહરડે, ટીંડુ કાઢેલી ગુલાબજળી અને મીઠીઆવળનું સમલાને ચૂર્ણ કરી ગરે કાકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું, એટલે સવારે જુલાય થઇ કાઢામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨) અંડજીર ઉપર—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂતમાં અથવા એરડેલમાં સવારે આપવું, અગર ત્રિકળા દૂધમાં આપવા (૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર—હરડે તથા બહેડાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨૪) શૂળ ઉપર—હરીતકાનું ચૂર્ણ ગોળ અને લીમા પાવું (૨૫) મેહારોગ ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ગરે મધ અને લીમા આપવું, કિવા ત્રિકળા ઘસી મહિનામાં ચાર પાચ વાર અન્ન કરવું, એટલે નેત્રાને વિકાર કદિ પછુ થતો નથી અને દષ્ટિ નિર્મળ રહે છે (૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિવા હીંગ, બીડલોચુ અને સિંધવ મેળવી પાવા તેથી બરોળ, ચક્રત તથા ચુલ્મ દૂર થાય છે (૨૮) વૃષણનાં રોગ ઉપર—ત્રિકળાના કાઢામાં ગોમૂત નાખી પાવું. (૨૯) લગાંદર રોગ ઉપર—ત્રિકળા અને ખેરસાલનો કાઢો બેસનું લી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩૦) મલશુક્રિ થવા ઉપર—બાળહરીતકી એરડેલમાં તળી જુકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સચળની જુકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી. (૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગડ) થાય તે ઉપર—સુરવારી હરડે અને તળ ૬૬૩ પાણીમાં ઘસી શક્તિ અનુસાર પાવું (૩૨) અમ્લપિત ઉપર—હરડેદળ અને ગળાપીપર સમલાગ લઈ પારિક જુકી કરી, જેટલા તે ઓપધો લીધેલા હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોગ સાજ સવારે એક એક ગોળી આપતા જવું એ યોગ્યો અગ્નિનું દીપન થઈ કફ તથા પિત્ત-વિકાર શમન થાય છે (૩૩) સંત્રિગત સન્નિપાત (સાધે સાધે સોળે અને શળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરતર અગ પાકયા જેવું કુખે, નિદ્રાનાશના લક્ષણો થાય તે) ઉપર—ત્રિકળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૩૪) ત્રિકળાં ચૂર્ણ—પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર—હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમલાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું,

એને ત્રિફળ કહે છે એ ત્રિફળ ખાવાથી પ્રમેહ, સાળે, વિષભવનર, કફ, પિત અને કોઠ દૂર થાય છે તથા આગ્રિ પ્રદીપ થાય છે આ ત્રિફળા રસાયણી છે ઘી અને મધમા ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૩૫) પરસ્પેવો ન આપવા ઉપર:—હરીતકી પાણીમા વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસ્પેવો વળશે નહિ. (૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ત્રિફળા, કરિમાતુ, હળદર, કડવો લોખંડો અને ગળેનો કઢો કરી તેમા જણાશ ગોળ નાખી પાવો, એટલે જુક્રંટ, આખ, કાન, એ ઠેકાણાની શળ તુરત બંધ થાય છે, તથા આધારશીર્ષી, સર્પાવત, શખક, દતશળ, રતાધળે અને નેત્રશળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે (૩૭) અતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો—હરડે, અરડસી, કાલસા, દેવદાર, કડૂ, ચરના, ગળે અને કોણકોળિજનનો કાઢો ઉપદ્રવસહિત પુરખને “અતકભવરથી” મુક્ત કરે છે (૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:—હરીતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી કિવા મધમા આપવું (૩૯) શીતભવર ઉપર:—હરીતકી અને ઈદ્રજવનુ એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમા ખાવાથી તુરત શીતભવરનો નાશ કરશે (૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિખંધ અને વિષુચિકા ઉપર:—હરડે, ચુક, નાગરમોઘ અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ગોળો કરી આપવી. (૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગુદરસી ઉપર:—એરડતેલમા હરીતકી ખાવી. (૪૨) સોળે, પ્રમેહ, નાડીનજી અને ભગંદર ઉપર:—ત્રિફળાનો કાઢો બેસતું ઘી નાખી પાવો (૪૩) અતર્વિદ્રવિ ઉપર:—હરડ, સિધવ તથા ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું (૪૪) અજીર્ણ, ગુદમ, વાત, ઉદર, કલ્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર—લીચુના રસમાં સિધવ અને સચળ નાખી તેમાં બાળદરડે પલાળી રાખવી અને તે ચુકાયા પછી સેવન કરવી. (૪૫) કુલુ, છારી, આંખો આવવી કલ્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:—સુરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમા ધસી આખમા આજવા. (૪૬) આખી-ભામરી વગેરેના ઠંશ ઉપર:—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાનો ગોમુતમા લેપ કરવો.

૬૧૧. હરજ્યસુરી:—આ ઝાડ નાના અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે એના પાહડા કાચદાર હોઈ પારિક હોય છે આ ઝાડ હરજ્યને મળ્યા સારા લાગે છે, માટે આ ઝાડને “હરજ્યસુરી” નામ આપેલું છે હરજ્યસુરી એ પૌષ્ટિક છે ઉપયોગ:—(૧) ધાતુક્રમ ઉપર:—હરજ્યસુરીના ઝાડનું વસ્ત્રનાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાસેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરદાજ સવારમાં ૯ દિવસ સુધી પાવું (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:—હરજ્યસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨. હરમો:—સં તિનિશ મં તિવસ. હિં તિરિચ્છ, તિનિસુના બં તિલિશ. કં તિનિશ. લાં યુગ્મિનિયા કલબનિયા આછડિસુ.

હરમાના ઝાડ મોટા થાય છે એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે હરમો એ તુરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કાઠ, પ્રમેહ, દાહ, મજ્જ, પહિ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે, એને “મિલ્લોહરમો” પણ કહે છે.

૬૧૩ હળદર:—૫૦ ય૦ હરિદ્રા ૫૦ હળદ્ર ૬૦ હરદી. ૩૦ અરબજી
૧૦ પાસુપુ તા૦ મચલ, કાચની તુ૦ મજલાર્ધ મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદમોખ.
૫૦ ઉરુરુસુક ૬૦ ટમેરિક લા૦ કાકુમાલોમા

હળદરના ઝાડ કેડ સુધી વધે છે એ કદળાના ઝાડ જેવા હોય છે એના
પાન કદળા જેવા અને તેટલાજ પહોળા હોય છે એને જમીનમા આદાની પેઠેજ
રાવે છે અને કાઢે છે હળદરના ગાડીઆનો રંગ પીળા હોય છે એના પાદડાનો
હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે હળદરનો ગ્સોઈ, શાક વગેરેમા તથા બીજા
પુષ્કળ પ્રયોગોમા ઉપયોગ થાય છે હળદરના ચાગથી પદાર્થને સારો રંગ અને
વાદ આવે છે હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે પડવાથી અથવા
મીઠી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામા આવે છે હળદરનું ચદન
ગવાના ગ્વા કરે છે અને તેમાથી કકુ પચુ થાય છે, એવા એના અનેક ઉપ-
યોગ થાય છે હળદર:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, નેહનો વર્ણ કરનારી, અગ્નિને
પ્રેમ, રક્ષ તથા ગોધન છે અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, ક્રોધ, પ્રમેહ, કફ, પ્રણ,
વજ્રોષ, મોળે, પાનુરોગ, વિપ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચનો નાશ
કરે છે *કપૂરી હળદર:—શીતલ, વ્યતલ, મધુર, કડવી, ગ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે,
અને પિત્ત તથા મર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે રાત્ર હળદર:—તીખી,
મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અમિદીપક છે, અને ક્રોધ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત,
વેપ, ઉચ્ચ, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર—
કુધવાની વખતે હળદર શેકી તે આવા ખાવી (૨) શ્લીપદ (પગ કિવા હાથ મેટા
ધાય તે) રોગ ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમુતમા મેળવી પાવા, એટલે
એક વર્ષનો શ્લીપદ હરો તોપણ તે દૂર થઇ ખસ અને ક્રોધનો નાશ કરે છે (૩)
મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર તુવેરની દાળમા ખાશી છાચડે સુકવવી, પછી ગાયના
બીમા ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે મૂળ નરમ પડી સજીકા તાળડતોખ બધ
ધાય છે (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:—ઉપલા
ગાડીમા પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલા અજન કરવું, એટલે
જામર, ઘોળી ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે (૫) સ્તનરોગ ઉપર:—
હળદર અને લોધર પાણીમા ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા
કુવેરના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૬) આંખનો લાગ લાલ થઈ
ખળતર થાય તે ઉપર:—હળદર, ફટકડી અને આમલીના પાદડા સમભાગ વારી
તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી પછી આખતી આસ-
પામ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર
ગેકી તેની બૂકી કુવેરના ગર્જમા મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું (૮) આળકના
સસણી રોગ ઉપર:—ગોમૂત એક બે વાર ગાળી તેમા હળદર નાખી તે પાવું.
(૯) સંગેકમ અને ઉધરસ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી
પાવું (૧૦) સસણી રોગ ઉપર:—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં

* મં સાલિમામજી કપૂરી હળદરને આખા હળદર માને છે

પાવુ (૧૧) સ્વરમેહ ઉપર—રાત્રે કઢેલા દૂધમા ચપરી હળદર નાખી પાવુ.
(૧૨) વિષમેહ ઉપર—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો (૧૩)
મૂત્રાઈ ઉપર—હળદર અને સાકર પાણીમા નાખી પાવો. (૧૪) પથરી
ઉપર—કાઠમા હળદર અને ગોળ નાખી તે પાવો (૧૫) કફરોગ ઉપર—
ગોમૂત્રમા હળદર નાખી પાવી (૧૬) નેત્રરોગ ઉપર—અકરીના માખણમા
હળદરનો ગાડીઓ ધસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલુ નાઠની પાસેના
આખના ખુણામા નાખવુ (૧૭) નાના બાળકને કાઠા આવે (ગળુ
પડે) તે ઉપર—૬૫ પાણીમા હળદરનો ગાડીઓ ધસી માખણ મેળવવુ અને
તે મિશ્રણ ખન્ને ખુણા ઉપર, અને ગળાની નીચે પીકના હાડકા ઉપર તથા ખન્ને
કાન આગળના ગાલફેરા ઉપર ચોળવાથી કાઠા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી
થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવુ (૧૮) વીછીના વિષ
ઉપર—હળદરની શુદ્ધ અગારાપર નાખી દશસ્થાને ધૂણી કરવી અને ચલમમા
નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) દુર્ગંધ બચર ઉપર—હળદર, હરેડે
અને જવપારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૨૦) કમળી ઉપર—
હળદરનુ ચૂર્ણ ૧ તાલો અને દહી ૪ તોલા સવારે સવન કરવુ (૨૧)
પરસામા બડો બંધાઈ જાય તે ઉપર—અકરીના મૂત્રમા હળદર નાખી પાવી
(૨૨) વાળા ઉપર—પુરખના મૂત્રમા હળદર વાટી લેપ કરવો

૬૧૪. હ સરાજ.—સં હ સપાદી, હ સપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા હિં
હ સપાદી. મં લાલહ લાળજી બં ગોચાલેલતા કં નવિલડી તાં શેરૂપાદી
કાં પરસ્પાદિયાન. અં શાર્લજીન, શાર્લઅર્દ ધં મેડનહેઅર લાં એડીએ-
ટમ્સ્યુ-યુલેટમ્

રાત્રી રીસામણીના ઝાડને હ સપાદી કે હં સરાજ કહે છે. હં સરાજ —
તીખુ, ઉખ્યુ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો
નાશ કરે છે ઉપયોગ—વીછીના વિષ ઉપર—હ સરાજના મૂળ રવિવારે સવારે
કાઠી તે મ્હેડામા રાખવા તથા કાનમા પુક મારવી

૬૧૫. હાડસંધી.—(સં સધિની. મં હાડમેડી.) એ ઝાડ વાઢાની
પેટે થાય છે એ ખરસાણીની પેટે કાઠચુકા હોઈ લીલી હોય છે અને ફરથી ખર-
સાણીના જેવી દેખાય છે બળ્લે આગળ ઉપર એને ચપરી ડીરીઓ હોય છે એનો
પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકળુમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એને મરી જેવડા
અને રંગે મે.તી જેવા ગોળ ફળ આવે છે એ ફળ મીઠા લાગે છે બાળકો એ ફળ
બણા પ્રેમથી ખાય છે એને પાદકા સમુળમા આવતા નથી. લામના ઝાડ ઉપરની
હાડસંધી વધારે ગુણુવાળી છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—હાડ-
સંધી લાવી લગાર કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભાંગેલું
હાડકું સાજું થાય છે, અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની જાલ કચરી હાડકા
ઉપર બાંધવી દોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને સરામાં હાડસંધી
ખવરાવવી. (૨) વાળા ઉપર—હાડસંધી ખારિક કચરી તેના પાટો

બાધવા (૩) સંધિવાત ઉપર—હાડસંધી, સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, પીપળી-
નળી, હરડ, બહેડા, આમળા અને તજનો કાઢો પાવો, એટલે સંધિવાત તુરંત
દૂર થાય છે

૬૧૬. હાડસાખળા.—(સં અસ્થિસહારી મં હાડસંધી, ત્રિધારી કાડ-
વેલ હિં હારમિગાર.) હાડસાખળાના “ અધિમાન, અસ્થિસહારી, જરાગી,
અસ્થિપ્રખલાલિકા, અસ્થિસહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસાધ, વદ્યવદ્યરી”
એવા સંસ્કૃત ભાષાના નામો છે

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જગાંદ્ર ચોધારી કાડવેલ
કરતા વધારે હાથ છે નિષ્ક્રમકારકાર “ ત્રિધારી કાડવેલ ” જેવું હાડસાખળા કહે
છે એ વેલાનો ફાટો કુડામાં વાવી તે વેલો જાડ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર
બહુ મોટો થાય છે થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે આવા
વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાના લોકમાં ઘણી હતી, પરંતુ હમ-
ણાના કાળમાં પરદેશી વિદ્વાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઈ, એવી વિલક્ષણ
વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિભાવતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ
બધું વધી ગયું છે, એ કાલમાહાત્મ્યજન કહેલું જોઈએ હાડસાખળા—લઘુ સારક,
રક્ષ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે, અને કૃમિ, અર્શ,
વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર—
હાડસાખળા ખાડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાધવી ત્રિધારી કાડવેલ ન
મળે તો ચોધારી કાડવેલ લેવી દોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો (૨) સર્વ
વાતરોગ ઉપર—હાડસાખળાની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના
લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેના વડા કરી ખાવા, એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭. હારા —(સં વિકટક મં હારી હિં હરીઆ કં મોલયુ)
એ જાડ ઘણું મોટું થતું નથી એના પાદડા ચાર આમળા પહેાળા હોઇ લાખા
હોય છે. એને ઘોર જેવડા ફળ આવે છે એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે એ
જાડ કોકણમાં અને બીજાં ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે એના મૂળમાં પીળો રંગ હોય
છે તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રા રંગે છે એને ‘હરીયા’ ‘હરી’ પણ કહે છે મહા-
રાષ્ટ્રી ભાષામાં એને કાઈ ‘બારતોડી’ એટલે બારમુખી કહે છે હારાવૃક્ષ—
તુફ, તીખ, રક્ષ, રૂચિપ્રદ, અમિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોઇ કંઈનું નાશક છે.
ઉપયોગ—(૧) ઘણું પાકવા ઉપર—હારાના ફળનો લેપ કરવો એટલે ઘણું પાકી
ફૂટે છે (૨) ઘણું એરી જવા ઉપર—ઘણની જાડ ઉપર હારાના કુમળા પાદડાં
ખારિક વાડી અર્ધો આમળ જગાંદ્રનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારંવાર બીનું
કપડું ફેરવતા જવું એટલે જાડ ખેસે છે (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર—
હારાના મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂ અને
સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે

૬૧૮. હિવર —સં અસ્થિભેદ. મં હિં હીવર-ગધી. કં કર્શવેલુ, બ્યા-
લદગીડ, કરિજલી તાં પિત્તરવેલ. મલાં મેલં લાં અકસિયાદારનેસિયાના.

આ એક ખેતનીજ જાત છે એના ઝાડ ધણીજ મોટા થાય છે એને કાંટા હોય છે ખેરના ઝાડના જેવાજ એના પાદડા હોય છે એવું લોકો ઈમારતના કામમા સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે હિવગના ઝાડની જાલ તુરી હોય છે. હિવરની જાલનો પણ કાથો કરે છે એને “ ગધિ હિવર ” પણ કહે છે હિવર:— તીખો, ઉંચો, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે, અને કૃમિ, કંક, મુખરોગ, દત્તરોગ, રક્તહાવ, પ્રમેહ, કફ, મદ, વિસ્પર્ષ, લેપ, અસ્તિરોગ, જ્વર, કોઠ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, ત્રણ, કાઠ અને આશ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એના ફળ:—કડવા, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:— પેટપીડ ઉપર:—હિવરાની જાલનો રસ પાવો.

૬૧૯. હીંગ:—સં ૫૦ હિગ્ર. મં ૬૦ હીંગ. કં ૬૦ હિગલદ. ઇંગીન. તેં ૬૦ગુલા તાં ૫૦ગાય તું ૬૦ મલાં પેરકાય ફાં ૬૦ દર્પતે, અગ્રજ ખાલીસ અં ૬૦ હિલતી—તં ૬૦ આરસાફેટિડા લાં ફેરવાનાથે કસ

હીંગના ઝાડ હિરાત, ખોરાસન અને બદખ્શ એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એના પાદડાથી કદને (મૂળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામા આવે છે તેને હીંગ કહે છે ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી તે પંચઅમાં તથા મુખઅમાં આવે છે. હીંગનો આ દેશમા અતિશય ખપ થાય છે, એને આપણા દેશમા “ વઘારણી ” પણ કહે છે હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે xહીંગ:— તીખી, હલ, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તલેપક, કડવી, પાચક, ચિકર, તીક્ષ્ણ, અમિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને મલરતલ, આનાહ, આશ્માન, શ્વળ, ગુદ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉષ્ણરસ, કૃમિ, કંક, વાયુ તથા હરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગાળા ઉપર:—હીંગની ચણા જેવડી ગાળા કરી ગળાવવી. (૨) જનાવરની ચાદીમા કીડા પડે છે તે ઉપર:—ચાદીમા હીંગ ભરવી. (૩) અપરમાર ઉપર—લી, સિંધવ અને દીંગ એકેક તોલો લઈ ખાર તોલા ગોમૂત્રમા નાખી બાકવુ અને મૂત્ર બળી જાય એટલે લી સિંધ થયુ એમ સમજવુ તે લી રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવુ. (૪) ઉચ્છ્રી (હેડકી) ઉપર:—ધૂમાડી રહિત અગારા ઉપર હિંગ અને અડદવુ ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂમાડી મ્હોમા લેવી. (૫) અફીણ ઉપર ઉતાર—હીંગ પાણીમા અથવા જાથમા મેળવી પાવી. (૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર—ગોડાના અથવા ઘેટાના લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. (૭) પેટમા શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—હીંગ માસા ત્રણ, કોષ્ટ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ, એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. ચોર્ચીઆ તાવ ઉપર:—હીંગ અને જીવું લી એકકુ કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમા નાખવુ (૮) ખુપરા ઉપર:—અર્ધો રતિ હીંગ દહીમા મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. (૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર—હીંગાદિક ચૂર્ણ:—સૂક, મરી, લીડીપીપર, અજો, સિંધવ, જીરું, ચહાજીરું

x સંસ્કૃત વૈદ્યક્રમમાં હીંગને વાપરતા પહેલા શેકવાનું કહેલ છે.

અને શકેલી હીંગ એ સમભાગ લાઇ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ અને તે યોગણુ ઘીમા અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવુ, એટલે અજીણુ, અગ્નિમાલ, ઝંભેરા, પાકુ, આમ અત ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૧૧) પ્રસૂતાના ચક્રર અને શૂળ ઉપર—હીંગ શકી ઘીમા મેળવી ખવરાવવી (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર—હીંગ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૧૩) ત્રણ સંખધી કીડા ફરે થવા માટે—હીંગ અને કડવા હીંગડાના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૧૪) પટકી (કાલરા) ઉપર—ગેફલી હીંગ, કપૂર અને આખાની ગોટલીમાનુ મગજ સમભાગ લાઇ કુદાનાના રસમા એકત ખરલ કરી ગોળાઓ વાળી સુકવવી એકક કલાકને અતરે એકેક ગોળા ચાવી ખાવી, અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અશીણુ ૧ ભાગ, મરચાની વસ્ત્રમાળ ભૂકી ૧ ભાગ, એ જણુસો એકત કરી તેની કુદાનાના રસમા વાલ વાલની ગોળાઓ કરવી ઝાડો થવાનો આગલ થયા પછી દરક વખતે એક એક ગોળા ધડી ધડીના અતરે આપવી પાચની અદર અને એક વખતી ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળા આપવી (૧૫) આવાશીશી ઉપર—હીંગનુ પાણી કરી નાકમા નાખવુ (૧૬) કણ્ઠના (બહરાપણા) ઉપર—હીંગ, ચીગફળ અને સુક એ સરસીઆમા નાખી કઢવી અને તે કાનમા પાડવુ (૧૭) વાળા ઉપર—હીંગનુ ચૂર્ણ ૪ મામા પાશર દહામા નાખી ૩ દિવસ ખાવુ (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્ર રોગ ઉપર—હીંગ શેકેલી અને એલચીદોડાનુ ચૂર્ણ ૧ ગુળભાગ દૂધ-ઘીમા ખવરાવવુ (૧૯) શરદીવડે કાનના ઢાંક બેઠા (ઢાંક પડી) હોય તે ઉપર—ઉત્તમ હીંગ ૩મા વાટી કાનમા ઘાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપર—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા નાખી આપવુ (૨૧) દાદ દુખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર—શેકેલી હીંગ દાદ નીચ રાખવી (૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર—ગાયના ઘીમા ૪ ગુળ હીંગ ખવરાવવી

૬૨૦ હુરા:—(સં તીક્ષ્ણદુષ્ઠા) હુરાના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા ઈર્દજવના પાદડા જેવા થાય છે એ પાદડાના ડીટા લાખા હોઈ રાતા હોય છે આ ઝાડનુ દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે આ ઝાડનુ લાકડુ ધોળા રંગનુ અને નરમ હોય છે એ ઝાડ કેકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે હુરાના દૂધથી આખને ઇળ થાય છે એ ઉપર ઉતાર દહીંની આશ આપ ઉપર રાખવી એટલે ઇળ યશે નહિ. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર—હુરાનો રસ પાશર કાઢી તેમા ૭ મરી વાટી તે પાવો, કિવા હુરાની જાલ અગિંઠાના પાણીમા ધસી પાવી (૨) ઘોણુસના વિષ ઉપર—હુરાનો રસ પાવો, કિવા ગુદની જાલ, ફળ તથા અખા-ડાની જાલ સમભાગે લઇ પાણી જાડી પારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમા હુરાની જાલ ધસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનુ જોર હોય તે પ્રમાણે એ ત્રણ વાર તે ઓપધ આપવુ (૩) વીંછીના દંશ ઉપર—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનુ દૂધ દશ ઉપર લગાડવુ (૪) નળ ઉપર—હુરાની કુખો અને વડની વડ-

વાપ્તિઓના અકુટ કેળના પાદમાં આવી મદ અમિત શેઠી તેનો અગરસ ચાવી ગળી જવા. (૫) રેચ—હુરાતુ દૂધ ચણીલાર ચણુના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર થી અને ભાત તથા ધણો રેચ ચાપ તો લી પાવુ. (૬) રતવા ઉપર—હુરાના લાકડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવા અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપર—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૧. હેદ. —સં શાગોટ મં સાગસાહોડા, હેદી. હિં સહોડા સ બં સ્યાઓડા કં આપોદમરનુ

હેદના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે કોકણ પ્રાતમાં એ ઝાડ ધણી થાય છે એ ઝાડના પાદમાં મોટા હોઇ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે એ ઝાડતુ લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ધણો થાય છે આ ઝાડ માગનો એક પ્રકારનો બેદ છે એના પાદડાના રસથી બુલાખ થાય છે હેદ—ડડવી, ઉખ્યુ, પિતલ અને વાયુનાશક છે હેદનુ ઝાડ—પિત્તકારક, ઉખ્યુ, કડતુ અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર—હેદના અકુરનો રમ ધ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ પથ્ય કળીથી રાખ અને અણી ભાત (૨) ઠોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર—હેદના તોરા અને પાડેરવાના તોરા એકત્ર ખાડી રમ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો, તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર પાઘવા (૩) ભાર, ચક્રુ અને ખરેખર ઉપર—ગોળ ખાધને તે ઉપર હેદના પાદડાનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉચા કરી રાખવા ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણીની ખીચડી કરી ખાની કિવા લી પીવુ (૪) નળવાયુ અને શોકાદર ઉપર—હેદના પાદડાનો રસ ચાર પૈસાભાર લઈ મરીની ભૂખી નાખી પાવો ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર થી અને ભાત (૫) કમળી ઉપર—હેદના અકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં યક્તિઅનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો, એથી તુરત શુષ્ક આવે છે (૬) આધારીશી ઉપર—હેદના બેગેનો રસ નાકે સુધવો. (૭) વાળા ઉપર—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને એ દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૨. હેળુ—આ એક જગલી ઝાડ છે તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉચુ હોઇ તેના વિન્નાર આઠ દશ હાથ હોય છે એના પાદમાં દ્વિજવના ઝાડનાં પાદડા કરતા નાના હોય છે એને સુમારે જામફળ જેવડા ફળ આવે છે. એ ફળને મરાકીમાં “અળવે” કહે છે એનુ શાક પણુ કરે છે એ શાક કાષ્ટિક લીલા ફળા જેવુ રવાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક એ દિવસ એ ભાળ ઉપરજ કાઢે છે ઉપયોગ—(૧) વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપર—હેળુના લીલા પાદડા લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી પાકવા પછી ખારીક વાટી તેની ચપડી ચેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર

બળ્યે દીપા હકુ પાણી નાખતા રહેવું (૨) બાળકના ઉઘાંટીયા ઉપર—
 હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા (૩) કૌલેશ ઉપર.—હેળુના બિયા મધમાં ઘસી
 પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર—
 હેળુના પાકા અલમસા નાખી પાવા (૫) આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા
 માટે.—હેળુના બિયા ઘસી અઝન કરવું

વનૌષધી ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

આર્યભિષક્-ભાગ ૨ જો.

સુબોધ વૈદ્યક.

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् ॥

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥

(હારીત સંહિતાયામ્)

૧-અભ્યર્ચ્.

કારણુ—ધણુ પાણી પીવું, અકાળે બોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરેલા, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, કડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાંછી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇલાદિ કારણોએ અભ્યર્ચ્ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એના સાધારણ લક્ષણો:— યજ્ઞ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જવર, મલ તથા વાયુનો અવરોધ વગેરે ઉપચાર*:—(૧) કોઇ પણ ઔષ્ધ આપવા પહેલાં વસન અને રેશન આપવું, લાલણુ કરાવવી અને હીગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની અન્ને ફાડોમાં સ્વયળ, સુંક અને થોડી હીગ ભરી અગારા ઉપર ચૂકવું અને સારૂ પાકુ થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર કડુ થાય એટલે ચૂસી જવું (૪) લીંડીપીપર, સિંધવ, ખાળહરડે અને સુંકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સુંક ને ગાળ અથવા સુંક ને સાકર આપવી (૭) બોજન પહેલા આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન

* સમુદ્ર લવણાદિ ચૂર્ણ—સમુદ્રલવણ, સયળ, સીંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીપર, સુંક, હીગ અને લાવડીંગ એ ૧૧ યીએ બળે દાક લઇને ચૂર્ણ કરી સાજરે ઉના પાણી સાથે આપવાથી અભ્યર્ચ્, ઝેણો, વાતપ્રમેહ, કાગળીયું, પાંડુરોગ અને નિર્જાતાનો નાશ થાય છે.

કરવું, એટલે અજીર્ણ દુઃશ્વ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાનનો નાશ થાય છે. (૮) લવગ અને બાળહરડેના કાઢો સિધ્ધ નાખી આપવો, એટલે સ્કન્ધ રચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે (૯) લીડીપીપર અને જોળ ખાવો (૧૦) મૂળાના કદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડીવાગ રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાનું પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા, એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે (૧૧) બાળહરડે, સિધ્ધ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો, એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જવરેનો નાશ થાય છે (૧૩) સિધ્ધ, મચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીડીપીપર, સુંઠ, મરી, શેકલી હીંગ અને વાવડીગનું વજ્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણુ ઘીમા કરમેલી ભોજન સમયે પ્રથમ પાચ કાળાઆ સાથે ખાવું, એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષુચિકા (ડોલેરા), કમળો, પાકું, દમ અને ઉષરસનો નાશ થાય છે (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિધ્ધ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણુ છાશમા ૭ દિવસ આપવું, એટલે અજીર્ણ અને મૂળઆધિનો નાશ થાય છે (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, લીડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણુ કરી આપવું એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવટભનો નાશ થાય છે પૃથ્થ —અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને દલકા પદાર્થ, જૂતા મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવન, કુણો મૂળો, લસણ, જીનું કોહણ, શેકોટા, પડવળ, વેગણ, આમળા, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, ઊંચ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગવેલના પાન, ઉખ્ણાદક, કડવું, તીંબુ, ખાદુ એવા રસ ઇત્યાદિકાનું સેવન સારું છે અપૃથ્થ —મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ધાણુ ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડુ ધાન્ય, જાણુ, અળી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા* —અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનમ-

* સુખેષ વૈષકમા દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનોં-
પથી ગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે મૂળ મરાડી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને
આધારે એ પ્રકરણમા સુધારો વધારો થયેલો, તેમાના ઉપચારો તેમજ કેટલાક
ઉપચારો રા પહેલી હયાતીમા નીકળેલી ગુજરાતી અવૃત્તિમા ખતવવા રહી ગયેલા,
તે આ આવૃત્તિમા આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચાર દાખન દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમા
સરોષકે ઉમેર્યા છે, અને મરોષકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી
હકીકત આમા ટીપણી દાખલ આપવામા આવેલી છે દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષ-
ધીના વર્ણનમા કહેન ન ગરે જોરાથી મળી આવશે જેમકે આ પ્રકરણમા “અજમો ૧”
એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમા અજમ ના ઉપયોગનો નખર ૧ લો
જોવો આમ સર્વ સમજી લેવું ‘વનોંપથી ગુણાદર્શમા’ એ વાક્યને અદલે હવે પછી
“વનોંમા” એ ટુકા સંગ્રહ વરાશે એ તરફ વાચકારનું ધ્યાન ખાસ મેચીએ છીએ.
વળી આ પાચમી આવૃત્તિથી વનોંપથી ગુણાદર્શની ખતવણીની માફક ગૌ-

૧, આદુ-૨, ૫, કલોજી જીરૂ-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૭, જયફળ-૧૨, ઝેરકો-
ચલા-૭, તુવરફળ-૩, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૦, બાફળી (હીગોત્રી)-૪, મુળા-૬,
રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીડીપીપર-૧૬, લીજુડી-૧, વગડાકિ અજમો-૧, હરડે-૧૫,
૪૪, હીચ-૧૦, (અજીર્ણ કોળાથી હોય તો) કળ-૨૧ (લીથી હોય તો) કાકમ-
૮, (ફળસથી હોય તો) ફળસ-૬, ૭, અને (તેલથી હોય તો) બીડી-૪
અંદામિ માટે જુઓ—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૯, ૫૨, આમલી-૧૨, કલોજી
જીરૂ-૧, કોથમીર-૬, ગાળે-૬, ઝેરકોચલા-૭, ભાગરે-૧૩, રતાદળી-૧૦, રાસના-
૬, લવંગ-૧, લીડીપીપર-૧૩-૩૫ જૂબ લાગવાના ઉપાય જુઓ—આદુ-
૧૫, બોરિગણી-૬

૨—અમ્લપિત્ત.

કારણ—વાસી, ખાદુ થઈ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપા-
વાનાર, વિરૂદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અથવા બીજા પદાર્થોનું
ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દુષિત થઈને સચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે
લક્ષણ—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યાં સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુચાવો, કંઠવા, ખાદા
ઝાડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદોષ થવો,
એ સાધારણ લક્ષણો છે આ રોગ જુનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે ઉપચાર—

(૧) પ્રથમ વખત થવાને મીઠળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ
રેચ આપવા. (૨) આમળા અથવા ત્રિકૂળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને
મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંક અને કડવાં પરવળનો કાઢો
આપવો, એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, જ્વર અને વિરેકાટકનો નાશ કરે છે, અને
એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) સુંક એક ભાગ અને
ગેડ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળાઓ
બાંધવી દરરોજ બે ગોળાઓ સાજ-સવાર દૂધ અને પતાસા સાથે ખાવી (૫)
દ્રાક્ષ ૧ ભાગ હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળાઓ બળ્ખે વાલની કરી
સાજ-સવાર આપવી (૬) જવનો કાઢો આખળાનો રસ અને મધ નાખી આપવો.
(૭) કરિયાતું, નાગરમોચ, સુંક અને ગળોનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો
તત્કાળ નાશ થાય છે (૮) અરકુસી, ગળો અને ઉબીરિગણીનો કાઢો મધ નાખી
આપવાથી અમ્લપિત્ત, કંઠ, શ્વાસ, જ્વર અને ઝાકરીનો નાશ થાય છે (૯)
લીડીપીપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા
અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ
થાય છે (૧૧) કંઠવા લીમડાના પાન અથવા આમળાનો કાઢો આપવો. (૧૨)
ગરૂં ધાણા અને સુંકનો કફક આપવો. (૧૩) ચોર આમલીનું સરખત કરી તેમાં

વૈલક અને ગ્રાણીજ ઔષધી એ બે પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે, અને તે
પણ ગોરેલકના બદલે “ગોવેં” અને ગ્રાણીજ ઔષધીના રસને ગ્રાં ઔં
આપેલ છે.

જીરની અને ખડીસાકરની જુકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે લીન્ય એટલું તાળું ઘી નાખી આપવું (૧૫) કેળના કાદાના રસમાં આમળાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી (૧૭) નારિકેલખંડ પાકઃ—ઝીણ વાટેલું ૧૬ તોલા ખોપડું લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સાડે શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંદીપીપર, નાગરમોચ, વશલોચન, જીરૂ, શહાજીરૂ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઈ ઠંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો, એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વેત અને ઉલટીનો નાશ થાય છે આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે (૧૮) અવિપત્યકર ચૂર્ણઃ—સુદ, મરી, લીંદીપીપર, ત્રિફળા, નાગરમોચ, વાવડીગ, એલચીદોડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ મમભાગ લઈ સર્વના બરાબર લવગ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુગ્ધપટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરાબર સાકર લઈ નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું ઉપર ઠંડુ પાણી પીવું, એટલે અમ્લપિત્ત, શ્વેત, હરશ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાતુ અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂ અને ગડુલા સમભાગ લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ નવ ભાગ, શેકટાતો રસ ૪ ભાગ, લાગરાનો રસ ૪ ભાગ, કાદાનો ગર ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર ખગલ કરી બોરના ડીલા પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી નિત્ય એક ગોળા આદુના રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. પૃથ્થઃ—ચોખ્ખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલા, કકોડા, પડવલ, ચાકવત, જીનું કહોળું, કેળફૂલ, ઉખેલ પદાર્થ અને કક્ર-પિત્તહારક એવા અલપાન. અપૃથ્થઃ—મીઠું, તેલ, તીણું, ખાદુ તલ, કળથી, મેદીનું (ધેડીનું) દૂધ.

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોં મા—અબાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩, આમળા-૧૮, ૩૬, ઇડલીજી-૨, કરિયાલુ-૫, કોકમ-૪, ગડુલા-૨, ગોરખ આમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ઘોળા પિલુડી-૫, નાળીએર-૧૨, પાટલા-૬, બાવળ-૧૦, મુળા-૭, લીંદીપીપર-૧૯, વસું-૫, શતાવરી-૧૬, સારોડી-૧૪, સિવજી-૨, હરડે-૬, ૩૭, અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો કુમળી-૧૨, ખીલી-૫

૩-અરૂચિ.

કારણ અને લક્ષણઃ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શેક, લય, કોષ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે, એથી કરી મ્હોડામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ રૂચિ (સ્વાદ) શુ છે તે જણાવું નથી. ઉપચારઃ—(૧) લીંદીપીપર, ચવક, સુદ, પીપળામૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોડામાં રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુદમ, શ્વેત તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે (૨) સચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂ શાહજીરૂ વરીઆળી, કોકમ

અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી લક્ષણ કરવું (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું, એટલે અરુચિ, પિત્ત તથા ક્રમખંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કાકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખાડવ ચૂર્ણ આપવું. * (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ લક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપકરનાર અને જીર્ણ તથા કંકતી શુદ્ધિ કરનાર છે (૭) સાકર, સુક, મરી અને કાકની મધમાં ગોળ કરી તે મ્હોઠામાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાન્તિ થાય છે (૮) દાડમ ખાવા (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂ અને સિંધવની બૂટ્ટી નાખી ખાવું (૧૦) તાસિમાદિ ચૂર્ણ આપવું x (૧૧) અક્લકરાનું ચૂર્ણ આપવું (૧૨) બીજોરીનું કેમર, લી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું પૃથ્થ—ધઉ, મગ, તુવેર, સાકી ચોખા, રાતી દુધી, કાઢી, તુમળા મળા, વેગણ, શેકટાની શીંગા, કેળા, પડવળ, દૂધ, લી, લસણ, કેરી, દહી, હાથ, કોહુ, કારેલા, કુગળી, રાઈ, ચાકવત અને સવા અપૃથ્થ—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, ગતભોક્ષ, કોષ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદૂષ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૬, જળ, આમ-લી-૨૨, કોડી-૬, કોથસીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાક (કાળીપાટ)-૧૦, બીજોર-૧૭, ૧૮, લવગ-૧૦, વાવડીંગ-૩, સમેરવેલ-૧૫

૪-અસ્થિભંગ.

કારણ—કષ્ટએક નિમિત્તથી, દાડક મરડવાથી કિવા ઠેકરાવાથી, પ્રથમ કડક પાણી છીપી હળવે હળવે આપવું, પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો ઉપચાર—(૧) ચતવૌત લી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો (૨) બાવળીઆની જાલનું અથવા ખિયાનું ચૂર્ણ ૬ માસ કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું (૩) સુધરખની કિવા હાડકાની જાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાંગેલા હાડકા ઉપર ગજુ દિવસ બાંધવી (૪) મજક, મહુડાની જાલ અને આમલીના પાન, એ સમભાગ લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું (૫) ધયવલ્કલ (વડ, પીપળા, નાદરખ, ઉળવે અને પિપળા) ના કાઢથી જેકવું (૬) ઘોળા સાજાની જાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને જાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેના ઘટ લેપ

* અજમો, દાડમની જાલ, આમલી, સુક, ખાટા ખોરાની જાલ, અમલખેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીટીપીપર અઢી અઢી તોલા, તજ, સચળ, ધાણા અને જીરૂ એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વના કરેલા ચૂર્ણને યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ કહે છે એ ચૂર્ણ ૦૧ તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાકુરોગ, અરોગ, ખાસી, અરુચિ, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને ક્રેના રોગો નાશ. (શારંગધર મંથન, ૩, અં ૬).

x જુઓ ૫૪ ૩૨૪ તાલીસના વર્ણનમાં

કરવે. (૭) હાડકાંધ કરીને ખરસાણી જેવા વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવે. (૮) કિચિત ગેકલુ બહિન ચૂણુ મધમા ખાવા આપવું (૯) મજા અને જેઠીમધને હીમગાના ગમમા ખરલ કરી તેમા સો વખત પાણીએ ધોએલું થી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવે (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમા થી અને સાકર નાખી આપવું, એટલે તગત સાધો બેમી બન્ય છે (૧૧) પ્રવાલભરમ મધમા આપવી * પદ્ય્ય:—ચોખા, બહિ, મગ, વટાણા, થી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને ગેકટો અપદ્ય્ય:—મીઠું, તીખા, ખાશા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અરજુન સાળ-૩, ગદ-૪, ખાવળ-૨, ખીવલો-૫, મજા-૭, લસણ-૧૪, સાંધરખ-૧, સુગ્રીણ-૩, હાડમધિ-૧, હાડસાખળ-૧, (આભિધાત કિવા અરિથલગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલેખ-૧ (આ ઉપરથી પડવાથી જાતીમા લોહી બધાઈ બન્ય તો) ખીવલો-૫, (તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેરી ગયો હોય તો) ઉદરકી-ફ દ, ગ ૮, ગેલડી-૮ (પગ કે હીંચણ (ધુટી) મરડાયો હોય તો) ખાવળ-૨, ઉડણુ-૧, વાલોળ-૩, (દુખતા હાડ ઉપર) કાકમ-૧ (ડેરા વાગી પડવાથી અથવા કાંઈ પણુ આઘાત થઈ લોહી ગડાયા ઉપર) આખાહળદર-૨, મેદાલકડી-૩ જુઓ ગોવ૦ દૂધ-૧૭

૫—આફરો.

કારણ:—આમ કિવા મલ પેટમા બણા દિવસ સુધી બેગો થઇ વાયુએ શુષ્ક થઈ મડો બાકે છે અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ એટલે આફરો કહે છે લક્ષણ:—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેકમ, આંધાનો દાહ, આમાશયમા શળ, જડપાણુ, હૃદયને પીડા, ઓડકાગ્નો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તબ્ધ ન, શળ, મન્દર્ષા, મળની ઉલટી અને ઘાસ, એ લક્ષણો થાય છે પકવાશયમા આનાહ થયો હોય તો આખમાન અને વાતરોગાદિકે લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ:—તરસે પીડિત, કસેશ પામેલો, ફીણ, શળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને જોડી દેવો ઉપચાર—(૧) હીંગ ૧ ભાગ, લોડાવળ ૨ ભાગ, કોષ્ઠ ૫ ભાગ, સાજખાર ૭ ભાગ અને વાવડી ૬

* (૧) ખાવળની જલ ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ અને યુગળ ૭ ભાગ એ એકઠા કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બીલામાના સુડીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા થીમા તળી કકડા કાઢી લઇને તે થીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાબે તાબે ખાવો આ પ્રયોગથી બીલામો ઉઠવાનો ડર ખીલકલ નથી (૩) માખરસીંગ ધસીને મધ જેવું ઉતારી તેમા યુગળ, ચોખા, એળીયો, સમ્બાન, અને કળીયુનો યુગળથી અર્ધો નાખી કિનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી ચએલ લોહીનો જમાવ વીખગઇ બંધને આરામ થાય છે શળ ઉપર પણુ એ લેપ સારો છે

ભાગ લઈ લેવું ચૂર્ણ ક્રેકરવરણા પાણીમાં આપવું, એટલે આનાહ, વિષચિક્ષ હંદ્રોગ, મુલમ અને અર્ધાગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીડી-પીપર ૪ ભાગ અને હરડે પાચ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તેના સ્ત્રબભાગ ગોળ નાખી ખાવું. એ દારૂણુ આનાહનું નાશક છે. * પૃથ્વી:—લા, ભાત, અભ્યગ, કમળા મૂળા, બીબેર અપચ્ચ:—ઉલટી, મલમૂતના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, ભાણુ, કાકરી, અળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ત.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—ઉદરકવી ક-૮, ખસખસ-૪, જળા-નખવા-૩, તુવરૂળ-૧, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે તે ઉપર) ફણુસ-૭, નખરૂળ-૧૦

૬-આમવાયુ.

કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ યેણ કરનાર, મદાશિવાળો, આળસુ, રિન્નગ્ધ અન્ન ખાઇ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટજાના અપકવ પદાર્થ) વાયુથી ક્રેરથાને નબ છે અને ત્યાં તે ક્ષ્મી દૂષિત થઈ મન્તકે નબ છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમા દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સોતસને કપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવશ કરી ગાત્રને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે * લક્ષણ:—અગ મરડાઈ જવું અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડવ, જર, કરણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ યેણ કરનાર, મદાશિવાળો, આળસુ, રિન્નગ્ધ અન્ન ખાઇ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટજાના અપકવ પદાર્થ) વાયુથી ક્રેરથાને નબ છે અને ત્યાં તે ક્ષ્મી દૂષિત થઈ મન્તકે નબ છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમા દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સોતસને કપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવશ કરી ગાત્રને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે * લક્ષણ:—અગ મરડાઈ જવું અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડવ, જર,

* ધગારાના મીજ ટાક ૨, ખાડ ટાક ૨, લીધુનો ગસ ટાક ૯ લઈ એકત્ર કરી ખરશાણી થુહરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબાર પ્રમાણે ગોળા કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ કહાડે છે અને આકુરે મધ થાય છે.

* આમવાયુની એળખાણુ આપતા એક પ્રકાર મરડા (આકરીવાળા જાડ)ના વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામાં આમ (કાચો જાડો) તથા એકલુ લોહી અથવા પર અથવા એ બંને પેટમાં મરડા કરીને માથે પર અથવા એકલુ લોહી, પર અથવા બંને પર છે, અને આમવાયુમાં એકલો આમ સાદી રીતે અથવા મરડા કરીને પેટમાંથી પર છે એ બંને રોગથી ઉપગ સાપરી જાડ આવ્યા કરે છે અને કાંઈને કંઈ મરડા થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે, જલ સિન્નગ્ધ થાય છે, પેડમાં દુખાવો થાય છે, જાડે જતી વખતે પીડ થાય છે, અને કાંઈને જાડમાં અમ-ગાંધને લોહી કે પરના અથવા બંનેના રીપા પર છે. એ રોગ ચતાવારજ પ્રથમ કાચુ દિવસ બેથી ત્રણ ચમચા સુકના ઉકાળામાં બેળા પાવું અને એક વખત આપવાથી ફાયદો ન પરે તો એક એક દિવસના આતર ઉપર કલા પ્રમાણે કાચુ દિવસ ત્રણ ચાર વખત આપવું. પછી નીચલી દવા આપવી.—અળશીના બીજ તેલો ૧, પાણી શેર ૦૫ મા ઉકાળી તેમાં સફેદ આવળોના ગુદ માસા ૪ ખાપી-તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર કેટલાક દિવસ સુધી પાવું. એથી પ્રજા-ગુણ ન થાય તો ફરીથી ઉપર કલા પ્રમાણે કાચા દિવસનો જુલામ આપી ત્યાર પછી નીચે કહેલ ઔષધ આપવું

અનન્ય ન પડયુ, શરીરે સોજે આવવો, એ ચિહ્નનો થાય છે, અને અધિક ધણે હોય તો હાથ, પગ, માથુ, છુટી, કડીભાગ, કુલા અને સધિમા મોજે અધી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના યોગે જે ડોકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીછી ચઢ્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે અગ્નિમાલ, મ્હોડામાથી પાણી છુટયુ, અગ્નિ, શરીરને જડત્વ, ખર, સુખને વિરસપણુ, દાહ, અતિમત્ત, કુક્ષિમા કાંઠનપણુ, શ્વા, નિકાના વિપયોસ, તરસ, ઉલટી, બમ, મૂંચળો, હૃદયગળ, મલસત ભ, જડત્વ આતરડામા રાજ થવો, પેટ ફૂલવુ ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચાર—(૧) સુક અને મળાનો કાઢો રોજ લવાથી ધણુ દિવસનો આમવાત પણુ દૂર થાય છે. (૨) સુક અને ગોખરનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશ્વા-પ્રદ-શ્વાનો નાશ થાય છે એજ પાચક અને પીડનાશક છે (૩) રારના, દેવદાર, ખરમાળાનો ગોળ, સુક, મરી, લીડીપીપર, એરડમળ, પુનર્નવા (માટીડી) અને મળાના કાઢામા સુકનો કંક અથવા સુકંતુ ચૂર્ણ કિવા એરડતેલ નાખી તે આપવુ (૪) સુકના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવુ, એટલે આમવાત, કમ્બર

કળીસુનો પત્થરનો ૧૮ ઘઉંભાર, હીરાદખણુ ૧૮ ઘઉંભાર, પાપડીઓ કાંથો ૨૪ ઘઉંભાર અને અષીણુ ૩ ઘઉંભાર, એ સર્વેને ખાડી ખારીક કરી એના સરખા ભાગે ત્રણ પડીકા કરી દિવસમા ત્રણ વાર ફકાડવા અને ઉપર સાખરશિંગ પાણીમા ધસી તે પાણી ગરમ કરી જગ ઠકુ થવા દઇ પાવુ. જે આમ ધણુ પડતો હોય ને લોહી થોડુ પડતુ હોય તેા અથવા ન પડતુ હોય તેા ઝીણી હીમજી હરડે એડ તેલમા તળીને તેનો ભૂખા કરી તેમાથી ૩ ગા ભાર લઇને તેમા તેટલીજ સાકર ભેળવીને ફકાડવુ, અને ઉપર પત્થર અથવા લોહાને ધખાવીને તેનાથી પાણીને ઝામી તે પાણી પાવુ એ યોગ્યથી પેટમા આમની કસર દૂરો તે પણુ નીકળી જશે અને પછી ઝાડો એજ યોગ્યથી કબજ થશે. કેરીની ગોટલી, ખીલી, ધાવડીના ફૂલ, મેવચરસ, સુક, જાણુના ઠળીયા, બોડી અજમો, કતાનના ખીજ અને ઇલજવ, એ સર્વ સમાન વજને લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાથી દિવસમા ત્રણથી ચાર વખત અર્ધો અર્ધો તોલો દહી માથે ૭ દિવસ સુધી ખાય તેા મરડો મટે (૨) સાકર તથા અરડસીવુ ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો લોલો દૂધ સાથે સવારમા ખીએ તેા મરડો મટે. (૩) હીમજી હરડે લઇને તેમાથી અડધી કાચી રાખવી અને અડધી લીમા તળી બધી એકડી કરી તેવુ ચૂર્ણ કરી ખાડ સાથે ફકાવાથી અનેક પ્રકારના મરડા મટે. (૪) ધાવડીના ફૂલ, વરીયાળી, સાકર અને જમ્બફળ એ દરેક ૪ પૈસાભાર લઇ પાણીમા વાડી તેની ગાળીઓ એકેક પેસાભારની ખનાવી તેમાથી ગોળી ૧ રોજ મવારે ખાય તેા મરડો મટે. (૫) હીરાદખણુ ૩ ૧ ભાર તથા સાકર ૨ ૨ ભાર લઇ ખારીક ખાડી તેના મરખા ભાગે ચાર પડીકા કરી પછી એક પડીકુ ટાઢા પાણી સાથે લેવુ, તેથી મરડો અને લોહી બધ ધાય છે (૬) સુક, હીમજ, વરીયાળી, ખસખસના છંડવા ખને ખસખસ એ સર્વ એક એક પૈસાભાર લઇ લીમા તળી ફાકી કરવી.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના એમ ચાર પ્રકારના આમવાયુ સારગ-ધરે ખતાવ્યા છે

અને કુષ્ઠિ એ ઠંડાણાનું આળ તથા પેટશળ સારા થાય છે (૫) દશમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવું (૬) એરડમૂળના રસમા સુકેનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળા કરી તે ઉપર એરડાના પાદડા વીટી ઉપર વીકળી માટીના લેપ કરી પુટપાક કૃતિએ અગાસમા શેકી, રસ કાઢી તેમા મધ નાખી આપવું (૭) લઘુ પચમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવું (૮) બૃહત્પચમૂળના કાઢામા એરડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સુક, એરડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળાના કાઢામા એરડતેલ આપવું. (૧૧) પાશંર ખજુર ફેલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કક, પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોષ, સુકે અને બાલ હરીતકીનું ચૂર્ણ ઉપ્પોદકમા આપવું. (૧૩) ગત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામા એ તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમા એ યુગ્મ કપૂર, એ યુગ્મ શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ મેવન કરવાથી જીર્ણોત્તર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમા જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમા દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે પૃથ્થઃ—રેફ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાઘણ, સ્નેહપાન, જુના ચોખ્ખા, જવ, કુલિન્થ, માગો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, જાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા, વેગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ અપૃથ્થ—દહી, દાર પદાર્થ, મયાળ, અડદનો લોટ, વિરેદાન્ન, મલ-મૂત્રાદિકનો રોષ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોન્મા—આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬, એરડો-૧૬, ટા, કરિયાતુ-૧, કસોજી જડ-૧, ખજુરી-૬, ગળો-૬, જોખર જોડા-૬, ભીંડા (શાક)-૨, મદાર-૨, રાસ્ના-૩, લસણ-૧૩, લીડીપી-૨૨-૨૬, મુરજી-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૧, (આમ ઉપર) કાચકી-૮, કાચમીર-૩, એરકાચલા-૮, બીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૩, (આમરકા ઉપર) ખીલી-૧૩, લસણ-૬, (આમાંશ ઉપર) આદુ-૪૫, જોધમી જડ-૭ ખસખસ ક (અરીજી)-૪, નાગકેશર-૩, માયકળ (માયા)-૭, (રક્તશુત આમાંશ ઉપર) કોકમ-૨, (શેતા આમાંશ ઉપર) રાનતુલસી-૧.

૭-આંખના રોગ.

કારણ—અંગ સંતપ્ત હતા શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દષ્ટિ કરી નિરતર જોવું, યથાકળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આખાએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકુટ), અતિમલપાન, જે ઋતુમા જે કરવાનું તે ન કરવું, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશુભો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરતર અવલોકન, ઈલાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષેકઃ—(આખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાય અભિષેક કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે અભિષેકઃ—અભિ-ષેક ઉપર કઈ ઔષધોપચાર ન કરવાથી તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો

અધિમથ રોગ આખામા થાય છે આ રોગથી આખોતે તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધી ઠાક સુધી બળુ દુખ થાય છે શુક (કુલુ) :—એ સવળ અને અવળ એવા બે પ્રકારના છે તિમિર (અંધારાં)—દષ્ટિરોપના કારણથી આખો આગળ નાના પ્રકારના કંપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે કાચ (માતીયા) બિંદુ—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે લિંગનાશ—તેજ કાચ એવા પટલમા જાય એટલે દષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ધણો વધ્યા પહેલા આકાશમાના ચદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રા, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે અમરોગ — આખમાં સફેદ ભાગપર પાતળું, વિસ્તીર્ણું, કાળું, સ્થામવર્ણું અને રાત્રી, લાલ, ઘોળું, કદિન, એવું જે મામ વધે છે તેને “વડસ” કહે છે અમરુનઃ—(અહિર) આખમા ઘોળા ભાગપર મસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને “અહિર” કહે છે સ્નાવ કિવા નેત્રનાડી—(નાસુર)—વાતાદિ દોષ અમુના માર્ગે સધિમા પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્નાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. અંજનાર્થ શલાકા—સીસુ તપાવી તે ત્રિકળા, ભાગેરા અને સુંકના કાઢામા અને ઘી, ગોમત, મધ તથા ખકરીના દૂધમા હમકારી શુદ્ધ કરવું, અથવા ત્રિકળાના કાઢામા ૧૦૦ વાર તપાવી ભોળવું તથા તેની શલાકા કરી. એ શલાકા આઠ આગળ લાખી અને બે છેડેથી કિચિત્ બ્ધારીક હોવી જોઈએ તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઈએ. એ સળી એકલી આખમા ફરવાથી ગુણુકારી થાય છે અજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આખમા કરી પછી જમણી આખમા ૨૦ વાર આખમા ડીધું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. અભિષેક (આંખો આંધે છે તે) ઉપર ઉપચાર—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ, ફડકડી, કડવા લીમડાના બિયા, ચરીણુ અને રાતા ભોળાનો લીમડાના રસમા ખરલ કરી તેનો આખાપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીણુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખડનો કાટ અને દાતવણુ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામા વીટાળી તે પોટલી આખ ઉપર વારવાર ફેરવવી, એટલે કદ, રતાશ, ખુપરા, (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાજન, હરીતકી તથા આદાના પાદડાનો, અથવા વજ, હળદર અને સુંકનો અથવા સુંક અને ગેરુનો લેપ કરવો. (૪) અરકુની, હરડે કડવો લીમડો, આમળા, નાગરોથ અને સુકાએલા મળાનો કાઠો કરી આપને તે રક્તસ્નાવ તથા ડંકનો નાશ કરે છે અને આખોતે દિતકારક છે (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમા ધસી અજન કરવું. (૬) દાતવણુ અને ચરીણુનો લીણુના રસમા લોખડની તવી ઉપર ખગલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને ચરીણુમા લીમડાનો રસ નાખી, તાખાની કચરોટમા એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૮) સિધવ, ઘણહળદર, ગેરુ, સુરવારી હરડે અને રસાજન, એ પાણીમા ધસી તેનો આખાપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) બોયઆમલી અને ગિધવ નાખાના વાસણુમા ઠંડા પાણીમા ખરલ કરી તેનો

આખો ઉપર લેપ કરવો, એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે (૧૦) નીવળીના બિયા મધમાં ધરી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેનું અન્ન કરવું (૧૧) ત્રિકળાના કાલાના કાકરવરણા ટીપા આખોમાં નાખવા (૧૨) આખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આખો આગળ બીલામાંના બારિક ફૂલ નાખવા (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચુલા ઉપરના ધૂવાસની બન્ને આખો આગળ પટ્ટી લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે (૧૪) પીળા ધતૂરાનો (વિલાયતી ધતૂરાનો) રસ આખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનું ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકરીના સાથે ખરલ કરી તે બૂકી ૨ અન્ન લાઈ, તેમાં મવા તેલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આખોમાં નાખવું, એટલે આવેલી આખો, ખીલ, પીઆ અને રતાશની શાંતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નો ૦ મા—અલેડા-૬, આદુ-૨૮, આમલી-૧૧, ઉબરો-૫, એરડો-૪, કદબ-૨, કુવાર-૫, ખસખસ ક (અપ્રીયુ)—૧૧, ગળા-જલી-૨, ચિમડ-૧, કુચળી-૨૬, દાડમ-૧૧, દારહળદર-૬, નાહિલ-૨, નિર્મળી-૪, પીળા ધતૂરા-૫, બકામલીબડી-૩, લીલુડી-૫, સરગવો-૧૭, સારકળ-૧, હરડે-૧, ૪૫, (આંખો ડુખવા આવે એમ લાગે તો) બીલાઓ-૨૪

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર—(૧) કાજ, મિધવ, તેલ અને મેરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કામાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીડુ, સગસીયું અને કાજ, કામાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુટવું, તથા જાણુના દેવતા ઉપર તખાવી તેમાં મકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો એટલે નેત્રશૂળ, આંબ, એન્જી, ચારકતા (ગ્તાશ), અલિપ્પદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે. (૩) મિધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી લીમા શેકવા અને કાજમાં વાટી ઘોળા વચ્ચેમાં બાધવા તેનું ટીપું નેત્રમાં નાખવું એટલે કડું, દાહ તથા સણકનો નાશ થાય છે (૪) મિધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને લીમા વાટી તેનો લેપ અને અન્ન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમી શકે છે (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમાં નાખી જાડો થાય ત્યાં સુધી ઘુટવો અને તેનો લેપ કરવો. તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને મિલીપત્રનો સમભાગ રસ અને બન્નેના બરાબર સીનું દૂધ, એ કાસાના વાગણમાં નાખી તેમાં અળખી પરતું ચૂર્ણ નાખી તાપ્તાની વાડકીથી એક પહોર ઘુટી તેનું અન્ન કરવું. આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) ઘોળી સાટોલીના મૂળ લીમા ધરી અન્ન કરવું એટલે ફૂલ કરી જાય છે. મધમાં ધરી આજવાંથી આખોને હમ્મેશા પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમાં ધરી અન્ન કરવાથી ત્વિમિગ્નો નાશ થશે. દૂધમાં ધરી અન્ન કરવાથી કડું નાશ થાય છે. પાણીમાં ધરી અન્ન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાજમાં ધરી આજવાંથી ગ્તાવળાપણું મટે છે. (૨)

અહીંમજ અને સાકર સમાન લાઇ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોર સુધી ચઢી તેનું આંખોમાં અન્ન કરવાથી ફૂલો અને પડળો નાશ થાય છે અને આંખની દરિ થાય છે. આ આંખને અનુભવ કરી જોએલો છે.

ગાયના દહીંમાં સુંક ઘસી અળવ કરવું (૩) સુવર્ણભાક્ષિક મધમા ઘસી અળવ કરવું (૪) વડના દૂધમા કપૂર વાટી અળવ કરવું, એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હરો નો પશુ દૂગ થશે. (૫) કર્જ બિયાના ચૂર્ણને આખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાખી લાખી ગોળીઓ કરી તેનું અળવ કરવું એથી કરી આખમાની મામરદિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે (૬) મસુદરીણુ, સિંધવ, શખ અને મગગવાના બિયાની લાખી ગોળી કરી તેનું અળવ કરવું, એટલે શસ્ત્રવંડ કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકાનો નાશ થાય છે (૭) ઉપર-માળનો કાઠો મધ નાખી વ્રણ-શુક્રપર આપવો (૮) ચદન, ગેર, તાખ અને જાંબની કળીઓ વાટી તેની મળી કરી આળવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુટકી, દારૂળજીર, કડવો લીમડો, અરકુસી, ત્રિકા. ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણુ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગર-મોથ, જેડીમધ, ચદન અને લીડીપીપરનો એકેક તોલા કલક નાખી ઘી મિક્ક કરવું તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આખોને દિત થાય છે, અને તાડ, ગાન, નેત્રવર્ત્ત, નેત્રવચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કડમાળનો નાશ કરે છે (૧૦) લીડીપીપર, મસુદરીણુ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને મધ કાસાના વાસણમા નાખી ખરલ કરવો અને તેનું આખોમા અળવ કરવું (૧૧) મહુડાની અતરજાલ અથવા બહેડા કિવા સિંધવ એ મધમા ઘસી અળવ કરવું (૧૨) જાંબમાં પાદડા અને જેડીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવરણા પાણીમા કિવા સીના દૂધમા વાટી તેનું આખમા ડીપુ નાખવું (૧૩) આમળા, કડવો લીમડો અને કોહીના પાદડા, જેડીમધ, લોધ, ખરની જાલ અને તલનો કાઠો કડો કરી આખમા નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વનોં મા—અવેડો-૭, આદુ-૩૪ આવળ-૬, ઉપરસાલ-૨, એડો-૧૨, કડવી દુધી (તુબડી)-૩, કણુઝી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૭, નિર્મળી-૭, પીળો ધતૂરો-૪, આવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રફળ-૭, સાટોડી-૧, ૧૮, હરડે-૪૫, હેળુ-૫

અજકાજીત (આખના કાળા ભાગપર બકરીની સુકામલી લીંડી જેવું અને બાજુ દુખનારે રાત્રી, ચીકટો એવા અશ્રુ વહન કરનાર, એવું જ વધે છે તેને “દીમ” પણ કહે છે તે) ઉપર—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને જોરોચન, એને યુદ્ધની જાલના રસમા ઘસી તે આખોમા નાખવું એટલે તે અજકાજીતનો નાશ કરે છે કાચબિંદુ (મીતીયા) પર ઉપચાર—(૧) મરી ૧૫ માસો, લીડીપીપર ૦૧ તોલો, સમુદ્રરીણુ ૦૧ તોલો, સિંધવ ૧૫ માસો, અને સુરમો ૨૧ તોલા, એ એકત્ર કરી ખારિક ખરલ કરવો એને પૂર્ણાળવ કહે છે એ કફ, કાચ, કંકે તથા અળનો નાશ કરે છે, (૨) મેઘાશીખર્નો પાદડા, સુરમો અને શખનું અળવ કરવું (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાક્સી, શખ, સુંક મરી, લીડીપીપર અને રસાંજન એને મધમા ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું

મધમા અજન કરવું તે કાચ, શુક્ર, વટસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોહાના વાસણમાં નિકળાનો કાઢો લી નાખી રાખવો અને સાજરે બોજન પછી પ્રાશન કરવો, એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે (૫) લાગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેડીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. તિમિર (અધારાં) ઉપર ઉપચાર.—(૧) દશમૂળાએ સિદ્ધ કરેલા લીમા ચોપટ દૂધ અને નિકળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) નિકળા અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરકતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું (૩) બલદાણુ, શતાવરી, ઘોણું અતિવિષ, શિલાજીત અને ત્રિફળાના કાઢામાં ઘૂત સિદ્ધ કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાખ, ત્રિકળા, વાળો, મોતી, ચદન અને પથકાણી લાખી ગોળી કરી અજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેડીમધ, વાવડીગ અને દેવદારના કલ્કવડે નરય કરવું (૬) તામ્ર, ત્રિકળા, શખ, એલચીદાણુ, સુક, મરી, લીડી-પીપર, એ સર્વ એકત્ર વારી તેની ગોળી કરી અજન કરવું. (૭) સરગધાના પાદડાના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું. એથી ત્રિલોચ અને અન્ય પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) નિકળાનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં લી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિકળા, કડવા પેડાળા અને જાનો કાઢો લી નાખી ગત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો આ કાઢો નેત્રને દિતાવહ છે પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (પિત્ત દુઃખ થઇ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર.—(૧) રસાજન, લી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોના-જેર, એને ગાયના ઊણુના રસમાં ખરલ કરી અજન કરવું. (૨) શિવચૂના ફલ, જેડીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાજનનું મધમાં અજન કરવું કદે-વિદગ્ધ દૃષ્ટિ (કદે કરી સર્વ પદાર્થ ઘોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર.—ખાખરાનાં બીજ, પીંપળાનાં બિયાં, બકરીની લીડીઓના રસમાં કિવા ગાયના ઊણુના રસમાં ગોળી કરી અજન કરવું રતાંધળાપણા ઉપર.—(૧) જાંબીન અને કડવાં લીબડાના પાંદડા, હળદર, દારૂહળદર અને રસવતી એ મધમાં ઘસી અજન કરવું, અથવા એની ગાયના ઊણુના રસમાં ગોળી કરી તે ઘસીને આજવું (૨) લીડીપીપર ગાયના ઊણુના રસમાં અગર ગોમૂતમાં ઘસી તેનું અજન કરવું, અને અગથીઆની લાજી રોજ ખાવી (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અજન કરવું (૪) નદીમાંના કુદરેશખ, સુક, મરી, લીડીપીપર, રસાજન, મત-શીળ, હળદર, દારૂહળદર અને ચદનની, ગાયના ઊણુના રસમાં ગોળી કરી તેનું અજન કરવું, એટલે રાત્ર્યધ અને દિવાળનો નાશ થાય છે (૫) સુક, મરી અને લીડીપીપર મધમાં ઘસી અજન કરવું, એટલે રતાંધળાપણાને જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચદન, કમળ અને જેર એને ગાયના

૪ બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અધારા આવે છે, આટલે લી અને તીખાનું સેવન અવરજ કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઇ તિમિરને તોડે, આપ છે.

છાજીના રમમાં ખરલ કરી તેનું અજન કરવું (૭) રસાજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ બાઈના પાદડાના રસમા ખરલ કરી તેમા મધ નાખી અજન કરવું (૮) સમુદ્રશીખ અને કાદવીની ખડીમાકર મમલાગ લઈ કાળજી જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર માજ આપોમા આજવું, એટલે રતાધળાપણું, રતાસ અલીંગ અને કહૂતો નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળસીના પાદડાના રસ રોજ બે ટીપા આપોમા નાખવો (૧૦) નાગમોથ બોડડાના મૂત્રમા ધસી અજન કરવું એટલે શુક અને નિમિરનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) રક્તવર્ધન (રતાદળી) અને ખારેકના બીજ લીમડાના રમમા ખરલ કરી અજન કરવું (૧૨) કડવી તુબડી બાળી તેની રાખ મધમા ખરલ કરી આપોમા આજવી એટલે રતાધળો અને દુલાનો નાશ થાય છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા-અથેડો-૮, કડવી દૂધી (તુબડી)-૩, કારેલી-૩, જીરું-૨, તુલસી-૧૧, મોથ-૪, લવગ-૩, લીડીપીપર-૯, માટોડી-૪

નફલાંધ્ય દષ્ટિ (દષ્ટિદોષે કરી આપ મધ મુ ગુસના પરપોટા જેવી અમક છે અને તે માણસ દિવમમા નાના તરેહના રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર -(૧) વજ, નસાનગ, ચદન, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડસીનો કાઠો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો અર્થરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર -(૧) મરી અને બહેડા હળદરના રસમા ખરલ કરી તેનો અર્થ ઉપર લેપ કરવો અભૂર્તિ (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર -(૧) ખડીસાકર, દહીનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આપમા ટીપુ નાખવું (૨) મધમા રાખ ધસી અજન કરવું (૩) નિર્મળાનાં બિયા અને સિંધવ કિવા સમુદ્રશીખ અને ખડીસાકરનું અજન કરવું (૪) હળદ્ર (હળદરના મૂળના લાકડાં) દાળમા ખાંરી તે ઉપગની જાલ કાઢી છાખડીમા મુકની પાણીમા ધસી અજન કરવું, એટલે અહિર, ધોળા ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે (૫) અહિરનો ગાગડો આખ ઉપર ફેરવવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા-કેસર-૮, મળજબી-૨, જેડીમધ-૧૫, નિર્મળા-૫, હળદર-૪

નેત્રનાડી કિંચા નાસુર ઉપર ઉપચાર -(૧) ત્રિફળાનો કાઠો, મધ, ઘી કિવા લીડીપીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડા ૨ ભાગ અને આમળા ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે એ ફળમાના બિયા લઈ તેની લાખી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આપમાં અજન કરવું (૩) કપાસના જીવવા અને રસાજન, જાણ અથવા આપાના કાઠામા ધસી, તેમા મધ મિશ્ર કરી તે આપમા નાખવું વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા-ઉદરકની-૫, ખસખમ ક (અરીણ)-૧૯, થુવેર-૯ નજોડ-૬

અજન નામિકા (અંજુલી અથવા આજણી) ઉપર ઉપચાર -હાથ ઉપર અથુલી ધસી તેજી શેકવું અને જળો મુકાવી બાળવું લોહી કઢાવવું (૨) આપાના પાદડા તોડવાથી ચીકણું રમ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આજણી

× દુલાનો નાશ કરવાને સાબરશીય માથે થોડી સુક પાણીમાં ધસી ફર-રોજ અજન કરવું આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

પુટલા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ચોપડવું.
 (૪) માછીના પાણીઆરા ઉપગના બેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો (૫) શીંચને માટે જઈ આવ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આજણી ઉપર લગાવવો એટલે એસી જાય છે (૬) રસાજન, સુદ મરી, લીડીપીપર એકત્ર ઘુટી પેડી કરવી, તેનું અજન કરવાથી કડું અને પાક એણે કરી યુક્ત આજણીનો નાશ થાય છે આખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—
 (૧) હરડે, આમળા અને ખડીસાકર ધસી અજન કરવું (૨) ત્રિકાળ ધસી અજન કરવું. ત્રિકાળનું અજન મહિનામા ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કઠિ પણુ રોગ થતો નથી અને દષ્ટિ સારૂ રહે છે (૩) રસાજન, રાળ, જાળના ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રીણુ સિંધવ અને મરી મમલાગ લઈ મધમા ઘુટી તેનું અજન કરવું, એટલે આખોના પોષમાંની સ્ત્રજ, જ્ઞાન અને કરૂનો નાશ થાય છે અને પાપણોને કેશ આવે છે પદ્મમેરચ (એટલે વાયુએ કરી આખોની પાપણો ઉપડી જઈ તેના વાળ વાગવાર આખના અંદરના ભાગમા ક્ષમાય છે, તે કારણથી આખમાંનો ઘોળા અને કાળા ભાગ સંજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે એને લોકમા “પડેશ કે પડળ” કહે છે તે) ઉપર—નેત્રને મલાળી લોહરાસાકર (લોહાની ચીમડીએ) પદ્મ (પાપણો) જે અંદર હોઈ તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુટવી એટલે પુન ઉત્પન્ન થતી નથી. અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસ-વડે તાપાના વાસણમા ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. પુષ્પગ (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર: (૧) મોરચુથાની સળી ફેંકવી (૨) કાડી-ખાર પાણીમા ઝોગાળી તેનું ડીપુ આખમાં પાડવું (૩) ફરેદના પચ્ચરપગ લોટું ધસી તે ભૂખી વસ્ત્રાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આજળી. (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ, મમલાગ કાળજી પ્રમાણે વાટી રાત્ર ઉઘતી વેળાએ આખમા આજળા એટલે ફૂલા, જરી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. અંજોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું માપણુ, એલચી-દાણુ, જાયપત્રી (જાવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા. (૨) ગુલાબજળ આખોમા નાખવું (૩) સીમળી ભરમ તથા ખડીસાકર ઝીંડા ફૂલમા મેળવી તેનું અજન કરવું. (૪) ત્રિકાળનું ચૂર્ણ ગરે લી અને મધ નાખી આપવું જસતના ફૂલની કિચા—જસતની ભરચને ગાયની જાશ, ત્રિકાળના કાઠો, ગોખલ, લીમડાના રસ અને પુન ત્રિકાળ એની સાત નાત ભાવના આપી, પછી કુવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. વૃક્ષાડાથી આંખને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:—ગોળ કિચા સાકર આખમા આજળી. સર્વ નેત્રરોએ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા તલના કલકે કરી

x આ પ્રમાણે ખુટલી પાંપણ પાછી જી નીકળતી અને પ્રત્યક્ષ નોષ છે. આખો દુખવા આવે તેના ઉપર—ચીમડાને કપડામાં બાંધી ગોળાના લીંદામા પકડ્યા પછી તે ઉપરના ડોડા કહાડી નાખી અંદરનો મોજ ખૂલે ઝીંજા વાટી ઝીંજી લુચડે ચાળી આંખની પાંપણુ ઉઘી કરી તેમાં ભરવું. અને ભરવું

સ્નાન કરવાથી તે આખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે, જેડીમધ અને આમળાએ સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે ઘોડાવળ આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે દરેકજ આમળા વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિકુળાના કાઢાએ આખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે ત્રિકુળાનું પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. જાળન દર્પા પછી આચરન કરી એક હથેળીમાં પાણી લઈ બીજા

કહે છે વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતા એમને એમ કાઢી અદરનો મગજ વાપરે છે આ લગણુ ભરીને આખો ઉપર રૂના પુમડાં પાણીમાં પલાળી બાધે છે. એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણુ ભરવાથી આખો કુખતી મટે છે (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીલુના બી, ચરીણુ અને હીંગબોળ એ સર્વેને લીલુના રસમાં ખરલ કરી આખા ઉપર લેપ કરવો (૩) લોહાનો ચુરો અને મશી, એકઠા કરી લીલુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામાં પોટલી બાધી આખો ઉપર ફેરવતા રહેવું. એટલે આખોમાં કણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વે વિઠારૂ દૂર થાય છે. (૪) સાટોડી મધ સાથે ધમીને આજે તો આખ- માથી પાણી ગળવું બધ થાય (૫) હરડ, આમળા તથા સાકર ધસીને અજન કરવું અથવા ત્રિકુળા ધસીને મહિનામાં ચાર પાંચ વખત અજન કરેથી આખોને કદિ પણુ વિઠાર થતો નથી, તથા દ્રષ્ટિ સાક રહે છે (૬) મજક ટાક ૧, એળીઆ ટાક ૧, કોદર ટાક ૧, મુઢાગરીંગ ટાક ૧, જગાલ ટાક ૧૦, એ મધળા એકત્ર કરી એમાંથી થોડું પહીતા સાથે વળગાડી તે પહીતો આખના નાસુરમાં દરેકજ નીં તે તે નાસુર (જે આખને ખુલ્લેથી જગદાય, પીપ હરમેશા ગળે છે તે) જલદી મટી જાય (૭) આપરીયા રૂ. ૧ ભાર, ચીનાઈ સાકર રૂ. ૧ ભાર, પુરત- આલી તપકીર રૂ. ૧ ભાર અને હીમજી હરડ રૂ. ૧ ભાર લઈ ખાડી બારીક કરી લીલુના રસમાં દિવસ ૭ સુધી ખરલ કરી બાયામાં મુકી તેમાંથી દરેકજ આખમાં આજે તો મોતીયો, પરવાણુ અને આખના બીજા રોગો મટે (૮) પીપર ગોમુતમઠ ધસી અજન કરે અથવા વગર વીયાલ બેસના કાનનાં મેલમાં કાળા મરી ધસી અજન કરે તો રતાવળાપણુ જાય એ રોગવાળાએ તેલ ખાવું નહિ. (૯) આખમાં દુલ્લ પડે છે તે જો આખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આખનું તેજ રહે નહિ, અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી. કુલાનો દલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી. દુલ્લ થતા વેત ઉપાય કરે તો આરામ થાય દુલ્લ નરમ અને કાચુ હોય ત્યારે જરાવ પાણી હમેશા જગ જરા આખમાં નાંખે તો દુલ્લ જતુ રહે અથવા ધોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમાં ધસીને ૨૧ દિવસ સુધી આખમાં આજે તો દુલ્લ કપાય. અથવા સમુદ્રરીણુ, ટંકણુખાર, કલાપસરેતો, ચીમેડ, મોરચુકુ, ધોળી ચણોદી એ સર્વે સમાન ભાગે લઈ બારીક કરી લીલુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાંખાની સળીએ આખમાં અજન કરે તો દુલ્લ જતુ રહે અથવા પીપર મધમાં ધસી અજન કરેથી દુલ્લ જાય. (૧૦) આખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી લીલુનો રસ આખમાં આજેતો બાધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર

હાથે ધસી તે પાણી આખમા છાટવુ, એટલે તે થોડા દિવસમા વિભિર રોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો, મધ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૩) જેડીમધ, ગળા અને ત્રિકુળાનો કાઠો પ્રાશન કરવો (૪) જેડીમધ, ગેર, સિધવ, દારૂહળદર અને રસાજન એ સમલ્લગ લાઇ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિકુળા, કડવા પડોળા, કડવા લીમડા અને અરકુસીના કાઠામા

તથા બહારથી પીપ બરી થાય. જખમ રૂઝપર આવે ત્યારે કીદર બારીક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર લલરાવે તો આરામ થાય. (૧૧) આખમા બળતરા થતી હોય અને એનું તેજ ઓછુ થતુ હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનુ માખણ, સાકર, એલચીદાણુ, જવત્રી તથા બદામની મીજ એકકા કરી ખાવા એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આખમાં નાખતા રહેવુ (૧૨) ગોળ અથવા રાતી ખાંડ આખમા આજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આખમા ધૂમાડથી થએલ વિકાર દૂર થાય છે (૧૩) ખાપરીયો તોલા ૨, મોતી (આખદાર) નગ ૨, પારો ટાક ૧, સુરમો ટાક ૨૦, એ ચારેને બારીક ખરલ કરી સુરમાની માફક આખમા હમેશા આજે તો આખનુ તેજ વધે (૧૪) રાતડવેદના ખીલ ઉપર શોષેલો એળયો તથા મિધવ બારીક વાટી ઝીણુ લુગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે આખો ઉપર બાધવુ એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આખો સાફ થાય છે (૧૫) મગવાના પાદડાનો રસ મધ સાથે અજન કરવાથી અથવા એનુ મૂળ મધમાં ધસી આજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જખ આખો નિર્મળ થાય છે (૧૬) ૭ દિવસ સુધી ગાયના ગોમૂત્રમા પલ્લળી રાખેલ મોરચુ ગાયના લીંબા ધસી આજે તો આખના ષડગ જાય. (૧૭) સાકર અને એલચીદાણુ સમાન ભાગે ખાડી તેમાંથી ચાર માસ ફાડી, તેટલુજ એરંડીઉં અને એરંડીના મીજ લઈ સવારે હાતણુ ક્યાં પછી લેવાથી માથા માહેલી ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઇ આખ મહિની ગરમી પછુ જાય છે અને આખોમાં તેજ આવે છે માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવુ. (૧૮) દહાડે પછુ રાતના જેવુ અધાર દેખાયા કરે તેના (દુરનેચરના) ઉપર ખસખસ રોર ૬ તથા ફૂવાતુ મીઠુ પાણી મધ ૪ માટીના વાસણુમા ઉઘાળી અર્ધુ પાણી રહે ત્યાગપછી લુગડે ચાળી લઇ તેમાં સાકર રોર દશ નાખી ફરીથી ઉઘાળવુ ન્યારે વાસખ આવે ત્યારે નીચે ઉતારી કડુ થએથી રીઠા વાસણુમા બરી તેમાંથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થએલ દરદ મટે. જો ઘરદીથી દરદ થએલ હોય તો કખાબગીની તથા અક્કલકરો બરાબર વજને લઇ મધમા ઘટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૯) બીમસેની બરાસ ૩, ૧ બાર, સાચા મોતીવાળો સુરમો ૩, ૧ બાર, લીમડાની કુમળી ટીશીએ ૩, ૧ બાર તથા કેમર ૩, ૧ બાર લઇ તાખાના વાસણુમા લીમડાના ધોઝથી દિવસ ૭ સુધી લુડી તેનું અજન કરવાથી આખની ગ્રામ અને ફૂલુ જાય. અથવા કેસર, એલચીદાણુ, ફટકડી, જાવજીને ૩૬, સુરમો, અપીણુ અને હેમકપુર એકત્ર કરી ત્યાગવું. તથા ઉપાયો અજમાવેલા છે. (૨૦) બકરીની લીડીની રાખ, મિધવ, હિમ, કાચા બજો

મૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શ્વેતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડી ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીડીપીપર ૩ તોલા અને રસાન્ન અર્ધ તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે કફ, તિમિર, અર્ધરોગ, કાચબિદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિકુળાદિ ચૂર્ણ — કિણા, તળ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમાં સાન્ન આપવું એટલે તિમિર, અર્જુદ, રતાશ, કફ, રતાધિનાપણું, દાહ, શળ, સણુકા, પડળ, શુક્લપક્ષ્ણ અને કાચનો નાશ કરે છે, એ ચૂર્ણ ગરમ ઉપરના સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. રુદ્ધ આંખે એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે. પુરુષોએ લેવાથી રચિત, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે. વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગદર, વણ, પ્રમેહ, કાઠ, હલીમક, કિલામકુટ (કાઠની એક જાત છે) અને પક્ષિતનો નાશ કરે છે, નજામિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વામ, જમર જવા કાળા કેશ અને ગીધ જેવી દષ્ટિ થાય છે. (૮) ચરકુતી, નાગરમોચ, કડવો લીમડો અને કડવાં પડોળાના પાદડાં, કુટકી, ગળા, ચદન, કડાની છાલ, ઈન્દ્રજવ, દારૂળદર, ચિત્રક, સુડ, કગિઆતુ, આમળા, દરડે, ખરેડા અને જવનો કાદો કરી સત્તારે પ્રાશન કરવો. એટલે તિમિર, કફ, પટલ, અર્જુદ, શુક્ર, વણશુક્ર, નેત્રવણ, દાહ, રક્તતા, સણુકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લીડી પીપર, ત્રિકુળા, લાખ, લોત્ર, સિંધવ એ સમભાગ લઈ ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવી. તેનું અન્ન કરવાથી અર્ધરોગ, તિમિર, કાચ, કફ, નત્રશુક્ર, અર્જુન અને નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીના બિયા, શખ મિધવ, સુડ, મરી લીડીપીપર, સાકર, સમુદ્રીણ, રસાન્ન, મધ, વાવડી અને મનસીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી તેનું અન્ન કરવું, એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિદુ, અર્ધ, નેત્રશુક્ર, કફ, કલેદ, નેત્રર્જુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧)

કપૂર નાગરવેલના પાદડાના રસમાં આળે તો ટુંલું જાય. (૨૧) કથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧, તેલ પળી ૧ માથે પીવાથી ફૂલ જાય. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે.) (૨૨) લવંગ ઘસી આળે તો આખની પીડા મટે. (૨૩) સાકર, અષ્ટીણ, ફટકડી તુલસીના રસમાં ખરલ કરી આળે તો આંખો દુખતી મટે. (૨૪) જ્યંજુના ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આળવાથી અથવા અરીકાના ઝીજ દહીંની આછા ઘસી આળવાથી અથવા સાથના જાણુના રસમાં લીડીપીપર ઘસી આળવાથી રતાધિનાપણું જાય. (૨૫) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આળવાથી આખના ખીલ, ડાયા, ટુંલું વગેરે જાય. (૨૬) સાકર, સમુદ્રીણ, સોનામુખી, મધ સાથે આખમાં આળે તો ઘોળ ટુંલું જાય. (૨૭) સાકર, સમુદ્રીણ, સાણપર, સિંધવ, સોનાગેર, મનસીળ, મરી એ સર્વની સમભાગે ગોળી કરી મધમાં ઘસી આંખે આળે તો તિમિર જાય. (૨૮) સાટોડીની જડ પાણીમાં ઘસી આળવાથી રતાધિનાપણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખણ જુના ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

મળેતો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિધવ ૧ માસો એકત ખરલ કરી અન્ન કરવું, એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિદુ, કફ, લિમનાશ તથા શુક્રજગત અને કૃષ્ણજગત રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) લીડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાન્ન, સુરમો, સમુદ્રીચૂ, ધોળા વસુના મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરચુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાના પાન, સાબગમીઠું, સ્ફાટિક અને શખની ભરમ તથા કપૂરનું વજ્રમાળ બારિક ચૂર્ણ લોહાના વાસણમાં વાડપીથી મધ નાખી ઘુંટવું. એ નયનરોગનું નામક અન્ન તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચ નાશ કરે છે, (૧૩) શખ ૪ લાગ, મનશીળ ૨ લાગ, મરી ૧ લાગ અને લીડીપીપર અધી લાગ, એ પ્રમાણે એકત કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાળમા અર્થુદ રોગ, મધમા પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દુષ્ક્રિયા અન્ન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) અદ્રોહય વર્તી—રસાન્ન, શલાજીત, કેસર, મનશીળ, શખ, ધોળા મરી અને સાકર ગાયના દુધમાં ઘુટી ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજ્યે નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિણ, કફ, શુક્ર, તિમિર અને અર્જુ-દનો નાશ કરે છે (૧૫) બીજી અદ્રોહય વર્તી—હરીતકી, વજ, કોષ, લીડી-પીપર, મરી, બહેડાનો ગર, શખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમલાગ એકત કરી, ગાયના અથવા બકરીના દુધમાં ઘુંટવું, અને તેની ગોળી કરવી એ તિમિર, કફ, પટલ, અર્જુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે, અને અધિક વધેલું માસ, ગ્તાધળાપણું, વચ્ચ અને અહિરનો પથુ નાશ કરે છે. (૧૬) નય-નામૃત—પારી અને સીસુંની ભરમ સમલાગ, એ બન્નેના દુધપટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્ધાશ બીમરેલી કપુર એનો એકત ખરલ કરી અન્ન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ કરવાથી નાશ કરે છે, અને બીજા નેત્રરોગોના પથુ નાશ કરે છે (૧૭) શરિડલાવર્તી—કલખાપરી (ખાપરીયો) શખ, રતિઓળ અને મોરચુથુ, એ સમલાગ લઈ વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરવું તે ચૂર્ણ લીધુના રસમાં ઘુટી તેની ગોળી કરવી. તે તિમિર, કફ, સ્વેદ, અર્મ અને પિચ્ચરોગનો નાશ કરે છે (૧૮) કુસુમિકાવર્તી—તલના ફલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૧૦, જાખના ફલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માસજીનો નાશ કરે છે. (૧૯) અદ્રમલાવર્તી—હળદર, કડવા લીમડાના પાન, લીડીપીપર, મરી, વાવડીગ, નાગમોચ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘુટી પેડી કરી જાણે સુકવવી, એવું પાણીમાં અન્ન કરવું, એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમુત્રમાં અન્ન કરવાથી પિણિકનો નાશ કરે છે, મધમાં અન્ન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દુષ્ક્રિયા અન્ન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે (૨૦) રસકેશરવટી—કલખાપરી, સિધવ, મોરચુથુના ફલ, ટકણપારના ફલ, સુક, મરી અને લીડીપીપર, એ ઔષધો કુટી વચ્ચગાળ કરી લીધુના રસમાં ખરલ કરવો, પછી ગોળીઓ કરી જાયમાં સુકવવી. એ ગોળી મધમાં ખસી અન્ન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨૧) મિદર ૩ લાગ, કપૂર ૩ લાગ,

ગોરચુડાના ફૂલ ૧ ભાગ, ઘોળા કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, ગાયના આખજીઆ ખરલ કરી તે ઉપર બીલામાના તેલના ૧૦-૧૨ ટીપા પાડવા. પછી તાબાની કથરાદમા તાબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ઘોષ ડબામા ભરી ગખવુ, અને નિત્ય રાત્રે આખોમા આજવુ, એટલે પીઆ, રતાશ, કફ, ગળતી, ફૂલ, કાચ છત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમા મરી ધસી અજન કરવુ, તેથી કરી અતિનિદ્રાતુ શમન થાય છે. (૨૩) જાઇના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિધ્ધ વગેરે બોઠ્યાના મૂત્રમા ખરલ કરી અજન કરવુ, એટલે તદ્દાનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા —કાળા તલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીદ-૪, સરખે-૧, ૧૭, હરડે-૨૬, ૪૫, હળદર-૪, ૧૬ આંખમાં આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાત થવા માટે—આમળા—૧૩, બાવળ—૨૦, શિરદોડી-૧૧, સારફળ-૧ અધેત્વ (આધળાપણું) દૂર થવા માટે—નિર્મળી-૨ આંખમાં આંસ-વૃદ્ધિ થાય તે માટે—કણ્ઠી-૭ નેત્રસાવ (આખમાંથી પાણીનું ઝરવું)—ધગોરીયા-૪, બાવળ-૧૩, આંખો આરક્ત (લાલ) કરવા માટે—ઉબી (ભે.) રીગણી-૩. આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થાય તે માટે—એલવી-૪, યુલાખ-૫, પિત્તપાપડો-૫ આંખની લાલાશ જવા માટે—મખમલી-૧ આંખનાં તિમિર (અધારા) માટે મળો-૫, ચણોડી-૨૨, મોચ-૪ ધૂમાડાથી આખોને વિકાર થાય તે માટે—શેલડી-૧૪ આંખનો લાગ લાલ થઇ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬ રાઝણ (આજણી, પાણી) માટે—આખો-૭. નેત્રની ખરજ (કફ) દૂર થવા માટે—સાદોડી-૨ પડળ માટે—રીસમણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાદોડી-૩ દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે—આમળ-૫ આંખમાં છારી વળે તે માટે—આવળ-૬ પાંપણના રોગ માટે—ચણોડી-૨૦ પાંપણ ખરે તે માટે—કપૂર-૫

જુઓ ગોવૌં આખો બળતી હોય તો—ફૂલ—૧૧ માખણ-૨ જુઓ પ્રાં આં નાસુર ઉપર—અસ્થિ વર્ગ-૮ આંખોની બળતરા માટે—ઘૂતવર્ગ-૧. આંખોમાં ખુપરો નાખતો હોય તો—ઘૂતવર્ગ-૪ રતાંધળા અને અહિર ઉપર—સમુદ્રીજી-૧

જુઓ અનુલૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના અજનપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨, ૩, ૪, ૫

પૃથ્થ —ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિચ, લસણ, પડોળા, તાદળળે, ઝારેલા, મધ, ફૂલ, ઘી, કડવા પદાર્થ અપૃથ્થ.—ક્રોધ, ગોઝ, મૈયુન, તડકો, દહી, હાશ, ભાજપાલો, કાલગકુ, અડદ, મધ તાજુલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૮-ઉદરરોગ.

કારણ—અમિમાષ (અમિમાષમથીજ સર્વ રોગ થાય છે તથા ઉદરરોગ નો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરેહાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો—આખાન (વાયુ રોકાઇ રહેલો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અમિમાષ, સોજો, ઝાઝાને, દાહ, તદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સ્નિ-
પાતોદર, પ્લીહોદર, બહુ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ
થાય છે વાતોદર—વાતોદરમા હાથ, પગ, નાભિ તથા કૃષ્ણ, એ ઠેકણે સોજો,
સાધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઇ જવું, કમ્બઝી નીચે જડપણ
જણાવું, મળનો સચમ થવો, ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળા રાતા થવો, પેટનું
અકસ્માત મોટું ફલવું, નાનું થઇ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી
શિરાઓ ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી પુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય
છે એ ઉદરમા વાયુ યોદિશ કરી જાય કરે છે અને ગગડે છે. કાંઇ શેષોદર કરીને
ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે તેમા પેટ મોટું થાય છે સર્વાંગે મોટા
મોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે એ લક્ષણો થાય છે.
પિત્તોદર—જ્વર, મૂરઝાં, દાહ, તૃષા, મોડામા કડવાશ, બ્રમ, અતિસાર, નખ,
નેત્રોમા પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી, રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી લીનિએલી,
કડવાથી જળજળીત થાય, અદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મુઠું લાગે,
જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નાશ પામે છે, અને તેને બણી વ્યથા થાય,
એ લક્ષણો થાય છે કફોદર—કફોદરમા હાથ પગના ડગળા પડે છે, સ્પર્શ
જણાતો નથી, મોજો આવે છે, અગ જડ થાય, ઉષ આવે, ઉલટી થશે એમ
જણાય, અરિચ થાય, આસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળા થાય છે, પેટ
નિશળ, નડતડતું, ધોળી રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની ઝડિ લાગે
વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડુ લાગે છે, તેમજ જડ અને રિશ્વર હોય છે
સ્નિપાતોદર—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરૂષને નખ, કેસ, મૂત્ર, વિશા
તથા મેલ એ મેળવી અનપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ
કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાણુ (એમા સવિષ પ્રાણી, મેલુ, પાન કાહેલા હોય
એવું પ્રાણી) તથા દ્વીવિષ (મદ વિષ) એવું સેવન થવાથી, તે ચોજે
રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યંત બપ કર નિદ્રાવાત્મક
ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે તે શીતકાળે કિંવા વાવટીળ છુટે છે તે વખતે અથવા
જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડિ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કાપ પામે છે,
તથા બળે છે કારણ કે તે વખતે દ્વીવિષનો કાપ હોય છે. તે રોગી
નિરતર વિષયોગે મૂરઝાં પામે છે, પાકુરવળું અને કૃષ્ણ થાય છે તથા
મહેનત કરવાથી શ્વાસ લાગે છે. એને “ દુષ્પોદર ” કહે છે. પ્લીહોદર—

વત્સલિ (વાસ દેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિપ્રદિ (દધ્યાદિ), તાત આચક, એવા અનો નિરંતર મેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કંકુ વગેરે પીણા (પરોળા)ની શ્રદ્ધ કરે છે એ ઉદરને મગદીમા “પાણીયરી (કવલુ)” કહે છે. એ પ્રાણી બાળુએ વધે છે તે અવસ્થામાં રાંધી ધણીજ મળી જાય છે. સરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મદ હોય છે તથા કંકુ પિત્તોદર એમાં હોય છે એળ ક્ષીણુ થઈ રાગી ધોળા દેખવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે જનભણી બાળુએ જે યકૃત એટલે કાળાનું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે જે ગ્રયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવું જ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતઉદર-કહે છે. બદ્ધ ગુરો-દ-એ પુરુષના આતરડા કિપસેલા એટલે મૃદુ, અબથી (શોકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગામડાએ દટાતા જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ દળવે હળવે અદર, તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણ્ણામાં મચ્ચ થાય છે તેવો સચ્ચ થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુદાય છે, તે મોટા કણ્થી થોડો થોડો બહાર આવે છે તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે ગુદાની ઉપર આતરડા બધાયા જેવા થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું અરેકે કહેલું છે ક્ષેતોદર-કટકાદિ સહ્ય અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં ત્રિલોભ (વાકુ ચુકું) જવાથી આતરડામાં કાણા પડે છે તે મીઠા જાય તો કાણા પડતા નથી, અથવા બળાસુ, અત્યંત ડરવાથી આતરડા ફાટે છે. તે આતરડામાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્ત્રાવ પુન ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ ફુટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટોંગ જેવું અને બેદાતુ હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે એને “પરિસ્ત્રાવિ ઉદર” પણ કહે છે જલોદર-નેહપાન કરેલો, અનુવામન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલો એવો પુરુષ કંકુ પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો ગુરત દુષ્ટ થાય છે તે પાણી અને સ્રોતસો રનેહે ઉપલિખ થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપરનેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉપનન કરે છે) થાય છે-તે ઉપર તગતગતુ દેખાય છે, મોટું થાય છે, ફુટી પાસં લાણુ ઉચુ થાય છે, ચાર તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સબળુ ભરાં જેવું જણાય છે, અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડખડએ છે, હાલે છે, ડખડખક વાગે છે તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે સાધ્ય લક્ષણ-સર્વ પ્રકારના ઉદર જન્મત અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે બળવાન પુરુષને નવીન થએલું, અદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ-જેની આંખોને અધારી આવેલી હોમ, શિશુ વાકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા કલેદયુક્ત અને પાતળી હોય, બળ, રક્ત, માસ અને અગ્નિ, એ જેના ક્ષીણુ થએલા હોય તે રોગીને છેડવો તેમજ કાંટા ડુટવા, અન્નદોષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો તથા રેચ આવવા છતાં જેવું પેટ પુન. ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા.

ઉપચાર-શ્લેષોદર ઉપર-(૧) સર્વ ઉદરોપર જ્ય એક મુખ્ય ઔષધ છે સૌથી પ્રથમ તે આપણુ ત્રિકળાનુ ચૂર્ણ ગામત્રમાં આપણુ. (૨) કીડી-

પીપર અને સુક, ગોળામા આપવુ (૩) બાળહરડે, સુક, દેવદાર, સાટોડી અને ગળાનો કાંઠો યુગળ અને ગોમૂત નાખી આપવો

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળ હરડે અને નગોડનો પાદડા ગોમૂતમા એકત્ર વાટી તેનો રસ બળાબળ બેષ આપવો (૨) ત્રિકટું, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાગ પાષી. (૩) ધુવાસ અને તાદળબના મૂળીઆ પાણીમા વાટી તેમા એગણુ થી નાખી લી રોષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી પછી પાવુ એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે વિશેષ ઉપચારે વનોં મા શખાવલી-૩

મ્લીહિદર:—(બરોળ) *ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ (૨) રાતો રોહિડો અને હરડેનો કંક

* (૧) ડાખા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલાં આમળાના વચ્ચેની નસ ખાલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો (૨) રેવચીનો શીરો વાલ ૬, એળાચો વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨ા, પાણી તોલા ૫ એમાથી પહેલા ત્રણ એસડોને ખાડી ઝીણુ લુગડ ચાળી સરકા તથા પાણીમા મેળવીને સવારે પાવુ એમ બે ત્રણ દિવસ પાવાથી પચુ બરોળ નરમ પડે તા માત દિવસ સુધી સાજ-સવાગ લાગલાગટ પાવુ. (૩) ચદ્રસ ખાડી બુકો કરી દ્રગેજ એક માસા સુધી સરકામા મેળવી ચટાડવાં (૪) રાષ દાક ૯ માયના મૂળમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી (૫) છદ્રવરણા (તુસડા) ને ચોકડીની માફક ચીરા ખાડી તે ચારે ચીંગે છેડામા બેળીજ રાખી, તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લાઇ તેમાથી દરરોજ તોલા ૨ા પીએ તો મરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાત થાય. (૬) સુકા તુસડાનો ગરલ, જાય-ફળ, હીંગ, અળમે, છદ્રજવ અને વાવડીંગની તુસડાના અગરસમુ ચણુ જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ, ગાડ, ભાર, વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭) રાજાજી શેર ૧૦ માટલામા નાખી તેમા પાણી મણુ ૧ નાખી એક મહિના સુધી તે માટલુ તડકે રાખવુ પછી ભટ્ટી કરી સરખત તૈયાર કરવો આ જાણુનો સરખત બરોળ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ મા તોલા ૦ા નાખી દિવસ પાચ સુધી પાવો શરીર વાયુથી ઝલાઈ ગયુ હોય તો પચુ આજ મગ્યત શરીરે ચોળવુ (૮) મહુડા શેર ૨, સાજખાર તોલા ૧, ખંગડીખાર તોલા ૧, ટકજુખાર તોલા ૧, જવખાર તોલા ૦ા, પાણી મણુ ૦ા એકકું કરી તેમા લોડુ શેર ૭ ઉતુ કરી ઠારવુ આમ ૨૫ વખત કરી (આગી) તે પાણી દર-રોજ તોલા ૧ પાવુ (૯) કાચ એળાચો તોલા ૧, ગોળ શેર ૦ા સાથે દરરોજ માત દિવસ સુધી આપવો (૧૦) લીડીપીપર, સુક, મરી, સીંધાલુજી, સંચળ, મીડું, નવસાર, ટકજુખાર, બગડીખાર, સાજખાર, પાપડીઆખાર, જવખાર સમ-ભાગે લાઇ ઝીણુ ખાડી બીજેરાના ગસની ૨૧ ભાવના આપી છાચે સુકલી એની કાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી અથવા એ ઓપલો સાથે કુવારપાકાનો ગરલ મણુ ૦ા તથા લોહાની સાકળ ૧ માટલામા નાખી બુધર મંત્રથી સુવો ખાડી તે દરરોજ પાવો.

ગોમૂત્રમા આથવા ભેસના મૂત્રમા આપવો એટલે પ્લીહા, ખરોળ અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મુળવ્યાધિ, કૃમિ અને યુક્તમેના નાશ થાય છે (૩) લમણુ, પીપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો છુટડો પીવા (૪) એકટાના રસમા સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીડીપીપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળીયો ૭ ભાગ, મરી ૦૧ ભાગ, લવંગ ૦૧ ભાગ, દિગ્ધાળી ૦૧ ભાગ, અદામ ૦૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમા ભોરના કળીયા જેવડી એળીઓ કરવી અને તે આપવી. (૬) વાસના પાન જાંશમા વાટી સિંધવ નાખી આપવા. (૭) કુવરનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી જાંશ પાવી. (૯) આકટાના પાન અને સિંધવ માટલામા, મોઢું બધ કરી, ગળપુટ પ્રમાણે ખાળવા અને તે રાખ ઘડીમા આપવી (૧૦) એકટાની જાલના કાઠામા લીડીપીપર અને મરીની બૂકી નાખી તે આપવો યકૃત ઉદર ઉપર પથ્થુ એજ ઉપાય કરવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં માઃ— અધેડો-૨૭, અખધ (આણુવો)-૧, આકટો-૩૪, આદુ-૮, એરડો-૪૨, કકેડી-૧૨, કુંવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખોરેડી-૨, ૪, ગરણી-૧૨, ગળો-૨૪, ચણા-૭, ચિત્રક-૧૪, નગોડ-૩, નાળીએરી-૧૨, પિંકવણુ-૩, પોપૈયો-૩, ખીએર-૨૨, ખોળ (હીરા-ખોળ)-૨, ભીલામો ૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગત-રોહિડો-૧, રાઈ-૬, લસણુ-૫, લીડીપીપર-૧૦, વસુ-૨, શરપુખા-૮, શિમળો-૮, શાવડ-૪, સરગંવા-૧૪, માટોડી-૭, હરડે-૨૭, હેદ-૩ યકૃતોદર ઉપર—ગરણી-૧૨, ચિત્રક-૧૪, રાઈ-૬, સોમવહી-૧, હેદ-૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઓષધિક્રિયાના રસાયન—પ્રયોગની ટીપમા ન-૨ બદ્ધગુદોદર (વિદૂષ, ગું બધકોશ) ઉપર—(૧) ખગસાણી (ચોર સોરણી), અજમો, જીંડ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં માઃ—આમલી-૨૩, આણુ-૧, એથની જીર-૪, ખીલી-૨૬, ભાગરો-૧૩, વાવડી-૭, શેરણી-૨, હરડે-૧૬

જુઓ ગોવૈં જાસ-૩

જલોદર ઉપર x:— (૧) સુક, મરી, લીડીપીપર અને મિંધવનું ચૂર્ણ

* (૧) સુરોખાર ૦૧ તોલા અને જવખાર ૦૧ તોલા લઈ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો (૨) સાકર ૦૧ તોલા અને જવખાર ૦૧ તોલા લઈ કાકતુ (૩) સુરોખાર તાદળજના રસમા પાવો

x કંટલાક વૈલી કહે છે કે જલોદરના સહચોધર, જકી જલોદર અને કટોદર એવા ત્રણ ભેદ છે (૧) સહચોધર—એ જાતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે અને પેટ મોઢું દેખાય છે પેટ ઉપર હાથ મારે તો ટોલની માફક મોટો અવાજ થાય છે એ રોગ વાયુથી પેદા થાય છે તેના ઉપર—(૧) લસણુ મધમા આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાથી તથા નખળાઈથી સાફ થાય છે (૨) બકરીનું દૂધ શેર ૧ મા એરડીઉ તોલા ૩ બેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) રાઈનો બારીક બૂકો ગોમૂત્રમા નાખી

નાંખી જાયતુ પાન કરવું (૨) સિંધવ અને રાઇ સમલામ એકત્ર ફટી ગાયના મૂત્રમા આપવી. (૩) ઘોળા બરૂના મૂળાઆનુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) દેવદાર, ખાખરાના ફૂલ, આકડાના મૂળાઆ, ગજપીપર, શેકટાની જાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમા વાડી પેટ ઉપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે (૫) ૪૫ તોલા કાંદાના ઝિયા વાડી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વચ્ચગાળા કરી તે દરેકમાથી જ જ માસા લઈ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમા લેતા જવી, એટલે સત્ય થએલું જલોદરનું પાણી ઇન્દ્રિયદ્વારે રોજ ઝરી જઈ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામા રોગી આરો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે, પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજી જલદી સડી જઈ તેમાના ઘણા મરણ પામે છે, એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રા. આ. અસ્થિવર્ગ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:-ઔષધિક્રિયાના ક્વાચપ્રયોગની ટીપમા ન. ૭

ગૃહપાકસંગ્રહમા પાકપ્રયોગની ટીપમા ન ૪.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર:- (૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાંદો

પાંચ (૨) જમ્બી જલોદર-એ રોગથી પેટમા જરજાળ પીપ એકઠું થાય અને પેટ પાણીની મસક માફક હાલે નથા ગાગર જેવું થાય. આ રોગને જલધર કહે છે તેના ઉપર-આકડામા અથવા યુવરમા રહેનાર કામળાને પાણીથી ભરેલી ત્રાખાની કુડીમા મૂકી ઉપર ત્રાખાની તામક લાકી ૧ પહોર વાર રાખી પછી તે પાણી લુગડે ગાળી શીશીમા ભરી લેવું તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ સગાડીને દરદ કહાડી નાખે. (૩) કંઠોદર-એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આગળી જાળી ઉપાડી લેતા ખાડાની નીશાની દેખાય. એથી કાળજી ઉપર ગાંઠ બધાય છે તેના દુખથી રાત દિવસ કળ પડવી નથી વખતે ગાંઠ પછી બધાય છે ઘણો સોજા ન ચડેલો હોય તેટલામાજ સર્વેજા ઉપર લખેલા ઉપાયમાથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે ગાંઠ બધાયા પછી ઓસડથી ફાયદો થતો નથી. ત્રણે જાળોદર ઉપર-એક હાડલું ભરી ખરસાણી યુવરનું દૂધ લઈ તેમા એક મુઠી મેદો નાખી ખમીર (માવો) કરવું તેમાથી માસા ર લારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી પછી તેને દેવતામા પક્ષી તે દરરોજ રોગીને એકેક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રોગ થઈ આરામ થાય.

* (૧) પેટમાંના ભાર ઉપર-પેટમા ભાર વળગી રહેલ હોય તો કુડી નીચે વાઢ-કાપ જેવું થાય. રાત દિવસ કળ ન પડે પેટમાથી લોહી પડે તે રોગ ઉપર ભેરડનું દૂધ પાવું. જો તેથી ન મટે તો ત્રુસડની જડ ખાડી બારીક કરી એક હથેળી ભરીને ફાંકવી. સત્તાવરીની જડથી પછી એવોજ ફાયદો થાય છે; પરંતુ જો તે ભાર દહી ખાવાથી રહેયો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાઇ ખાડીને ફાંકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ત્રુસડું રોર ના, લીમ રોર ન, હરડે રોર ન, અક્કમગરો રોર ન પંચલવણ રોર ન,

આપવો (૨) ચવક અને નાગરમોચનો કાદો આપવો (૩) દેવદાર, શેકડો, મસૂર અને આસોદ ગોમૂત્રમા વાટી પ્રાશનાચે આપવું, એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુકં ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાદામા ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂત્રમા વાટી તેનો રસ શક્તિઅનુસાર આપવો, એટલે મર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુદ્મનો નાશ થાય છે (૬) ઉટડીનું દૂધ પાવું (૭) મીઠું, સચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, સુકં, હીંગ અને વાવડીગનું ચૂર્ણ લીલાત સાથે આપવું, એટલે વાતોદર, ગુદ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, મગ્ગલ્સી, પાકું, લગદર અને દુઝમ્મસનો નાશ થાય છે (૮) વાવડીંગ, માજખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાશ લાકડીઆ યુવરનું દૂધ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી

જવખાર શેર ૦૧, સાજખાર શેર ૦૧ લઘુ એકકા વાટી કાચા પાકા ૧૦૦ લીણુ લઘુ તેની અથાણુની મારક ચાટ ચાર ચીરીએ વળગેલી રાખીને તેમા તે મસાલો ભરવો પછી તે માટલામા નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમા રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી મર્વ ઉદરરોગ ન્ય (૩) આકાડના રવાઈડા, કાળા મરી તથા સાજખાર ઝીણુ વાટી લીણુના રસમા ગોળાએ વાળવી તે દરરોજ ખાવાથી નળવાયુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ ન્ય. (૪) હળદર ટાક ૧, સાજખાર ટાક ૧, ટકજીખાર ટાક ૧, કટકડી ટાક ૧ (કુલાવેલી), અસેળાચો ટાક ૨, રાઇ ટાક ૧, બીજબોલ ટાક ૧, મીઠાણુ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, અજમો ટાક ૧, લવગ ટાક ૩ અને કાલીજન ટાક ૧ લઈ ખારીક ખાડી, ગોળ ટાક ૧૬ મા ગોળા ૧૪ કરવી તે ગોળા ખાઈ પચ પાળવાથી શીહો, છીણી, વાયુ, ગોળા, માસતી ગાઠ, વાની ગાઠ અને પેટના તમામ રોગો ન્ય. (૫) બીજેરાની ગોળી.—તજ, સુકં, લીડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવગ, હરડેદળ, વાવડીંગ, ચિત્રક જાલ, હીંગ, બીડલવણુ, સીધાણુ, સચળ, જીરે, શાહજીરે, બોડી અજમો, કોકમ, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારગ, કાકડાસીંગ, અજમો, ટકજીખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂં મીઠું લઘુ બીજેરા નંગ ૨ ના રસ મધે ગોળા જગલીબાર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે (૬) બીડલવણુ શેર ૦૧, અજમો શેર ૦૧, સિધાણુ શેર ૦૧, મચળ શેર ૦૧ એ ચારે ઝીણુ વાટીને લીણુના રસના એ પુટ આપી કચાળા થોરનું ડુંકું હાથ ૧૧૧ નું લાવી તેને ફેરી તેમા તે વાટેલા ઔષધ ભરવા. ડેડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેલો તેનોજ ગર્ભ દાખીને ભરવો પછી અમિમા બાફવો ઠંડો થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાક ૧ ના અદાજે સાંજ-મવાર ખવરાવવાથી પેટની પીડા ન્ય. (૭) મોથ, સચળ, અજમો, સુકં, હીંગ તથા પોકરમૂળ (એરડના મૂળ) નું સમભાગ ચૂર્ણ બિના પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે. (૮) કાસકીનું મૂળ સોમવારે સાંજરે તોતરી મગજીરે કાગડા નાખ્યા પહેલા તેના ઉપર આપણા શરીરનો પડખો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક હાથનો કકડો લાવી રાખવો તે જમણુ હાથે ખાંધવાથી પેચોટી

અક્ષાબલ બેઠે ગરમ પાણી સાથે આપવું (૯) કડવી ઈંદ્રવરણીનું ફળ (કડવી કોટીબી કે તુસક) બેસના મૂત્રમા ખાસી તેમાંનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઈ બને દાંડે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક લિલામો ખાવો પછી પાછો થોડો કડકો ખાઈ તે ઉપર બીજો લિલામો ખાવો અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું આદ્યમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

વિશેષ ઉપચાર સુખો વૈદક ૧૧ — આદુ-૧૨, કાસાળુ-૫, ચિત્રક-૫, તાદળબે-૧૪, ટુવરફળ-૧, મરી-૧૩, માલકાગણી-૬, લસણ-૧૫, લીડીપીપર-૧૧, સોટાડી-૧૯, હરડે-૪૪ વાતોદર માટે — સમેરવો-૨૦ પીચોટી એટલે આયોઈ ટળી હોય તો — ખરસાણી-૪, ખાવળ-૮, બહેડા-૧, મોગરો-૧, રાનમોગરો-૧ ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો — કળથી-૫ પેટમાં વાળ કે લોહું ગધું હોય તો — અનનસ-૪, નંજુ-૧૧ નળ કુલવા

(આખાં) ઠંકાણુ આવ. (૯) શખની નાબ ૬ પૈસાભાર લઈ ખાળી લીધુ નગ ૩૫ ના રસમા કાલવી પથ્થરના કે કસાઈ કરેલા વાસણમા નાખી દિવસ ૭ દાકીને રાખી મેલવું પછી તેમા લીડીપીપર, સુઠ, મરી, સિંધવ, સચળ, કાચલવણુ, જવખાર, એ સાતે ચીજો દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો, ગધક અને શુદ્ધ પારો બધે પૈસાભાર, તૈયાર કરેલી કળણી હિંગર પૈસાભાર, વજનાગ ૧૫૫ પૈસાભાર (લીમા કકડાવેલો લેવો એ શુદ્ધ છે), અક્કલમરો ૭ પૈસાભાર અને આખલીના છોડાની રાખ ૪૫૫ પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી તેમા ઉપર જણાવેલી લીધુના રસમા મેળવી રાખેલી શખભરમ બેળવી ખરલમા બે પહોર સુધી ખૂબ ઘુટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી એ એકેક ગોળી સાળ-સવાર આપવાથી પેટમાના તમામ રોગ, હિંદરસ, થાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળા, છાશ્મિ અને બરોલ વગેરે રોગો નાશ. (૧૦) નવ રસાદિ શુટિકા — લોહભરમ ૧ પૈસાભાર, મકુર ૨ પૈસાભાર, હરડે (થોટી) ટાક ૨, પીપળીમૂળ ટાક ૨, વાવડીમ ટાક ૨, મોથ ટાક ૨, ચીનાકાલ ટાક ૨, સુઠ ટાક ૨, લીડીપીપર ટાક ૨, મરી ટાક ૨, હરડા ટાક ૨, બહેડા ટાક ૨, આમળા ટાક ૨ અને સોનામુખી (ઉપધાતુ) ટાક ૧ લઈ ખાસી જીણું કરી પછી લોહ-ભરમ અને મકુર નાખી ગોળમા સોપારી જવડી ગોળી કરવી પછી દોઢ શેર પાણીમા મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાડલામા ઉઘાળી ૩ પૈસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંડુ થએ ગોળી ચાવીને ઉપર એ મરીનો ક્વાથ પીવો આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાક, પાચે નતનો પિત્તકમળો (પિત્ત કમળ) પાણી રસો સોળે, પીલક (પાણી લાગ્યું હોય તે), વાતોદર, કઠોદર, શેડોદર, ગોળા, તાવ અને વિષમજ્વર નાશ અને પેટની વ્યાધિને શમાવે. (૨૧) બકરીનું અર્ધો શેર દૂધ લઈ તેમા વિલામતી એરડીકુ (કેરદર આપલ) તેલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જળોદર નાશ.

ઉપર:—મન્દગવ-૭, એરડા-૨૯, કાળીજરી-૨, કુમ્ભો-૨, ખરશીગી-૧, નાગર-વલ-૨, મેદાશીગ-૧, વગડાઉ સુરણુ-૧, હુરા-૪ પેટમાં કાંઈ પણ આબરથી ગાઠ થઈ હોય તો:—ભોરિગણી-૭ નળવાયુ માટે—અરકુમ્ભો-૩, અરીડા-૪, અળવી-૩, ઉક્ષી-૧, મુળા-૫, મોરવેલ-૩, સરગવો-૯, સાત્વીન-૧, હેદ-૪ નળવિકાર ઉપર—અજમો-૧, કરિમાતુ-૩, ડાળુ-૫, થુવ-૨-૧૨, રાધ-૧૦, શેલડી-૧૦, સુરપીણુ-૫ પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:—અજર-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની ક-૭ પેટમાં વાયુસંચય થયો હોય તો—નગાડ-૧ પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:—નમકળ-૧ ફેફસાના સોજા માટે:—અળશી-૭ જુઓ ગોવૈં—ગોમૂત્ર-૩, ૫ જુઓ પ્રાં ઓં—બીગમહોટી-૨ પેટશૂળ ઉપર—ખીરખહોટી-૬

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂલુપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૮, ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૪ મલમપ્રયોગની ટીપમા નં. ૩

પૃથ્વ્ય.—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, જાગ, લસણ, પરવળ, કારેલા, શેકટો, દૂધ અને પાન અપૃથ્વ્ય.—તળેલા પદાર્થ, લાજપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા બોજનો અને દિવસે નિદ્રા

૯—ઉદાવર્ત રોગ.

કારણ:—જીષા, તૃપા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીક, બગાસ, ઓડકાર, નેત્રસળધી જલ, શુક્રન્ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેજના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેના વિશેષ કરવાથી વાયુ જીર્ણ ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોડુ-ધોર પ્રાણસકટ ઉત્પન્ન કરે છે

સામાન્ય લક્ષણ:—અતિ શોષ, આનિ, અતિ ક્ષીણતા, શળા, વિષ્ટાયુક્ત ઉલટી, એવા લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો

ઉપચાર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી (૧) યોગણુ પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૨) ધમાસાનો સ્વરસ કિવા કાકડીના ભિયા વાટી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું (૪) ગોમૂત્રમાં જવ સાનુ ચૂર્ણ નાખી પાવું (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો (૭) ગંધકીની લીદનો રસ આપવો (૮) સુકાએલા મળા, આદુ, સાટોડી, પચમળ અને ગરમાળામાં લી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તેલની સાદીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસે, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોં માં:—આદુ-૩૧, એલચી-૯, ચુકા-૧, પીપર-૧, લીડીપીપર-૨૭ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત માટે—અરજુનનાજડ-૯, ભોરીગણી-૧૩

જુઓ ગોવૈં મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત માટે—દૂધ-૨૩.

“પૃથ્વ્ય” — જોખા, દૂધ, લાધન, પાચન ઇત્યાદિ. અપૃથ્વ્ય — વમન અને મલ-
મૂત્રના વેગનો રોધ, દિદલ ધા-ગો, કમલકદ, જાણુ, કાકડી, અળવી, વાસના કાંઠા,
તુલસી પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦—ઉધરસ.

કારણ. — હોમા અથવા નાકમા ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિઆશામથી,
ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળા, મૂત્ર, વાયુ તથા
છીકાના અવરોધથી પ્રાણુવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે *

* વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના બેદથી ઉધરસના પ્રાય પ્રકાર કહેલ
છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાય છે.
એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે (૧) વાતકાસથી જડયુ,
છાતી, માથું, પેટ અને પામળામા થળા પુટે છે મોઢું ક્ષીણુ અથવા શુષ્ક થાય
છે બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે ઉધરસનો કામો વાર વાર આવે
છે, અવાજ કરે છે અને લુખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિત્તકાસથી
છાતીમા બળતરા થાય, તાવ આવે, મોઢું શુષ્ક અને કડવુ લાગે છે તરસ વાર-
વાર અને ઘણી લાગે છે. પીળી અને તીખાશવાળી ઉલટીઓ થાય છે અને શરી-
રમા અમ્મિની માફક દાહ થાય છે. (૩) કફકાસથી મોઢું અદરના લાગમા
લીપાએલુ રહે છે. ઉદાસી અને સુન્તી રહે છે માથામા અત્યંત વેદના થાય છે.
બધું શરીર કફથી ભરાય છે અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે અમ જડ (બારે)
લાગે છે અળ આવે છે વારવાર બહાર આવતા કફના ગળકા ઘટ્ટે હોય છે, એને
કફકાસ કહે છે (૪) ક્ષતકાસ થાસ ચડી આવે એવા કાર્યો વારવાર કરવાથી
અને લુખુ ખાવાથી વાયુ હૃદયમા જઈને ક્ષત (ચાકું) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે
છે એનાથી પ્રથમ લુખા ઠાસો, પછી લોહી થુકે, કંઠ ઘણો દુખે, થળા ચાલે,
માથે સાધે પીડા થાય, તાવ, થાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય, કબુતરની
માફક બોલ્યા કરે એ લક્ષણુ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિષમાસન
કરવાથી, બહુ મૈયુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, ઘણો રોક કરવાથી, બધું
નવાથી, માણસને મદાગિ થઈ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કેટલીક ક્ષયરોગની
ખાસી પેદા થાય છે એનાથી શરીર ક્ષીણુ થઈ તાવ, દાહ અને મોહ થાય છે
ત્યારે દેહ ટકતો નથી એ રોગી સુકો ખાસે છે, દુખળો થતો જાય, શરીરનું માંસ
અને લોહી સુકાય અને પરે પુકે ત્યારે અસાધ્ય જાણ્યો આ પાંચે ઉધરસને
લોકો ખાલી ઉધરસ, મળકા પુટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ
ત્રણજ પ્રકારની માને છે તે ઉપર—(૧) ખમખમના જીડવા રૂ ગા બાર,
સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦૫ લઈ, પાણી રોર ૦૫ માં ઉકાળા સવાર-
સાંજ ખાતા રહેવાથી ખાલી (સુકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને
ગાયનું ઘી, માખણુ, બદામનું તેલ એવું એવું ચીકણું અવરવું,
બદામનું તેલ છાલી ઉપર ચોળવું. જેહીમખના શીરાના ચીપડી જેવા
કકડા કરીને મ્હોઝામઃ ચુમાડવા. (૨) જેહીમખનો શીરા તોલો ૨, આવળી

ઉપચાર.—(૧) આકડાના ફલમાના રવાઈડા લઈ, તેના સમભાગ ચિરપૂડ (મરીની બુકી) નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને ફેંજ એકેક ગોળી આપવી, એટલે કાસ ત્યાસ (દમ) દૂર થાય છે (૨) અરકુસીનો રૂસ મધમા આપવા (૩) લવગાદિ વટિકા આપવી (૪) મરીઆલ્દિની ગોળી આપવી (૫) સુંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોચને કુટી તેમા બમણા ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મ્હોડામા રાખવી, એટલે કામ તથા ત્યાસ દૂર થાય છે (૬)

મંદુક યુદ્ધ ૨ તોલા, કડીયા યુદ્ધ ૨ તોલા, ઘઉંના નિશારનો ૧ તોલો, કાળા મરી ૦૧ તોલો, કમર ૦૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલા એ સર્વને કીણાં ખાડી કુચડે ચાખી પાણી સાથે ધુટી ગોળીઓ વાળવી. એમાથી સવારથી સાજ સુધીમા ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મ્હોડામા રખાવી યુગવા દેવી કે જેથી એનો ગમ ગળામા ઉતરે, અને કદ પડતી ઉધરસ મટે એ ખાસીવાળાએ હલકો ખોગક ખાવો. દૂધ, દહી, લી, માખણ અને તુવેરની દાળ એથી એવી ચીન ખાવા નહિ આપતા લીની જગ્યાએ બદામનું તેલ આપવું એ તેલ છાતીએ પણ ચોળવું ઘણું કરીને ખાવાને તો સાબુઓખાની ખીરજ આપવી. (૩) લોહીના ગળકા-વાળી ઉધરસ ઉધર—સાખરસીગાનો ૨ દાવડે ઉતારેલો બૂકો રાત તોલા અને પાણી ૦૧૧ શેર લઈ ઉકાળતા ૦૧ શેર રહે એટલે તેમા સાકર તોલા ૫ અને યુદ્ધ તોલા રાત નાખી તે પીગળે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેને કાચના શીશામા ભરી રાખવું તેમાથી જાદા ભાગે દરેક વખતે દિવસમા ત્રણવાર પાત્ર અથવા મોટા યુદ્ધ પાકા શેર ૧ લઈ તેના રસમા સાકર શેર ૦૧ નાખી ઉકાળવું અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમા ભરી લેવું તેમાથી દરરોજ ૨ તોલાના આશરે સવાર-સાજ ચટાડવું યુદ્ધ ન મળે તો યુદ્ધના પાદડાને ગમ અને સાકર મેળવી હમેશા પાત્ર એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો સ્ત્રીનું દૂધ અથવા મધેડીનું દૂધ પાત્ર ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢયા વગરની જાશ (ઘોળવું), જવની કાજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવું આ રોગીને લખવા વાચવા કે મેહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. ખાસી વગર હાકણ હોય તો યુદ્ધનો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો હાકણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા એવા પાણીમા ઓળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, લીમા તળેલ લીમજ, સાજખાર અને સચળને લાલ સાયોડીના મૂળના રસની લાવના આખી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શળ અને તાવ સહિત ઉધરસ ગમ્ય છે (૬) આકડાના રવાઈડા શેર ૨ ને માટીના વાસણમા નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહેર સુધી વીગી આવે બાળી રાખ કરવી, તેમાથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૭) આકડાના દૂધમા સીંધાલુણના વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ રાત પલાળી ગળી ફરીથી તેટલુજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભરમ કરવી. એ પછી પાન સાથે વાલ ૧ ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) રાતી કટકડી ત્રણપારા યુવ-રમા નાખી ભટ્ટી કરી ગમ કરવી અને તે પાન સાથે ૧ રતી આપવાથી ખાસી

બહેડાની જાલ મહેડામા રાખી તેનું પાણી ગળી જવું (૭) હરડે અને બહેડા-
નું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) બકરીના મૂત્રમા બહેડાના દળની ગોળીઓ કરવી
અને મધમા ગોળી આપવી, એટલે કામ તથા શ્યામ નય છે (૯) આદુનો
રસ મધમા નાખી આપવો, તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે (૧૦)
રીગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો
(૧૧) ડોરલીનો કાઢો લીડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો (૧૨)
ગરમાળાના મૂળનું ધૂંતપાન કરાવવું (૧૩) બોરડીના પાદડા વાટી, સિંધવ
અને ઘી નાખી તરીપર શેકી આપવા. (૧૪) કાળા ધતૂરાના પંચાગ સુધવા

અને દમ મટે (૯) અરેડાના બીજ, અજમો, બોરિગણી અને સુકું સમાન
લાગે લઈ હાડલામા નાખી કપટમાટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તેમાર થયે તેલા
ના ફકાડવું (૧૦) જવખાર, લીડીપીપર અને મરી સમાનલાગે લઈ બુના ગોળમા
બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી (૧૧) આકડાના રવાછડા શેર ૧, મીઠું શેર
૦.૧, લવંગ તેલા ૪, મરી તેલા ૪ લઈ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામા શેકવા. તેને
લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું એની ફાકી કરી તેલા ના પ્રમાણે આપવી. (૧૨)
આકડાના થડની માટીમા આકડાનું દૂધ નાખી ચણોડી જેવડી ગોળી વાળી ખાય
તો ખાસી નય (૧૩) લવંગ, કાળા મરી, લીડીપીપર, નયકળ અને સુકું લઈ
ખાડી તેમાથી નિત્ય જળ સાથે ના તેલો ફાકવું તથા લીંબડાના પાદડા તેલા
ના ખાવા (૧૪) સમડીમૂત્ર તેલો ૧ લઈ કુલડીમા ફેંકી દેવું પછી રતી ૧
નાગરવેલના પાન અથવા મધ સાથે આપવું (૧૫) પાકું અને કાચું દાડિમ
તેલા ૨, કાળા મરી તેલો ૧, સિંધવ તેલો ના વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ
કરી તે મહેડામા રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે (૧૬) પારે તેલો ૧,
આમલસાર ગધક તેલો ૧, વજનાગ તેલા ૨, મરી તેલા ૬, સુકું તેલા ૫,
લીડીપીપર તેલા ૨, પુલાવેલ ટકણખાગ તેલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલના પાનના
રસમા ચણા જેવડી ગોળી બાંધી સુખમા રાખવી, એથી બૂખ ઉધરે અને ઉધરસ
નય. (મરી અને વજનાગ તથા પારે અને ગધક એ બધે ઘીને ભૂંદી વાટી
સર્વ એકત્ર કરવું) (૧૭) બીજેરાની ગોળી:—તબ, સુકું, લીડીપીપર,
મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડીંગ, ચીત્રોજાલ, હીંગ, બીડલવણ,
સિંધવ, સચળ, છરે, શહાછરે, બોડી અજમો, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાગ,
પુષ્કરમૂળ, ભારમ, કાકડાશીંગ, અજમો, ટકણખાગ, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન
લઈ લીંબુના શેર ૧ રમમા અને બીજેરા નંગ ૧ ના રમમા ખરલ કરી ચણીબોર
પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો નય
અને બૂખ લાગે. (૧૮) ઠાલી ઉધરસ ઉપર:—ખગખમ, વરીઆળા, બદમનાં
મીંજ અને કમળકાકડીના મીંજ એ દરેક અડધા તેલા પ્રમાણે, તરચુઆનો
ગર્લ તેલો ૦.૧, દુધીના ફળનું દૂધ તેલો ના અને સાકર તેલો ૧ લઈ બારીક
વાટી તેમાથી પાણી કઢાડી લઈ માળવું અને એ પાણી આપવું. ઘી તેલો ના
લઈ ગરમ કરી તેમા નાખી પીવાથી ઉલટી થઈ મરી જશે.

(૧૫) ધમાચાના મૂળ સુવત્રા (૧૬) રીગણી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૧૭) બહેડા બે લાગ અને લીડીપીપર એક લાગ, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૧૮) લીડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુદ અને બહેડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ

વિગ્રેપ ઉપચાર જુઓ વર્નાં મા — અયેડા-૨૨, અજમો-૬, અતિવિષ-૪, અન્નુન સાજડ-૬, અરકુસી-૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, આકેડા-૨, ૨૫, આકુ-૬, ૧૬, ૧૬, ૩૨, ઇગોગીયા-૬, ઇન્દ્રવરણા-૨, ૧૫ ઉટકટારી-૬, ઉભી (ભા) રીગણી-૧ એલચી-૬, કાયકળ-૨, કુવાર-૩, ૪, ખરમાણી-૨, ખાખરો-૧૮, ખેર-૧૦, ગરમાળો-૭, ગળો-૮, ૨૪, ગગેટી-૭ ચણોડી-૧૬, જવ-૭ જેડીમધ-૧૦, ૧૩, તરટી-૧, યુવર-ચોધારો-૧૧, ૧૩ દાતી-૨, ધમાસો-૧, ધતુરો-૨, પારમ પીપળો-૪, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમળ-૧, કુદોનો-૬, પાકળી (લીગોત્રી)-૪, બહેડા-૨, ૪, ૫, ૮, બીલામો-૮, ભોય આમળી-૫, બારિગણી-૧ ૬, મરી-૪, ૮, મરેડી-૧, મર્ચાન્વલ-૩, મીઠળ-૬, મોથ-૧૦, મોહડીધોટ-૧, રાસ્ના-૧, લવગ-૪ ૭, ૮, ૧૦ લીડીપીપર-૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો-૧, વજ (ઘોડવજ)-૧૦, શરપુખા-૫, સિળીદ-૧ સણ-૧, અમુદ્રણ-૮, અમેરવો-૧૪, ૧૫ ૧૬, માટોડી-૧૬, સાજડ-૬, ૬૨૩-૨૨, હળદર-૧, ૬, ૧૫, હેળ-૪ ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે — ૬૨૩-૩૮ કંડવિકાર માટે: — અગથીઓ-૫, અયેડા-૧૦, અજમો-૬, અરકુસો-૩, મળણી-૭ ક્ષત કાસ માટે — આમલી-૬, એખરો-૨ દ્રાક્ષ-૬, પીપળો-૬. કંડ જાડો થઈ છાતી ધેરાય તે — અરકુસી-૧૧, અરીકા-૦, પળશી-૭. કંડ પાતળો કરવા માટે — ચિત્રા-૨, શિકેકાષ-૨ ઉષ્ણતાથી કંડ સુકાયો હોય તે — જેડીમધ-૧૦ ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે — વળીઆળી-૦. શરદીની ઉધરસ માટે — તાગરવેલ-૬ કંડવાત માટે — મીઠળ-૪

જુઓ ગોવૈં-કંડરોગ માટે — ગોમૂત-૧ જુઓ પ્રાં ઓં-ઉધરસ માટે વીર બહોટી-૦, મૂત્રવર્ગ-૧ જુઓ અનુલૂત ઓષધ: — ઔષધિકિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની રીપમા ન-૧૦

પૃથ્થ: — જોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વગણુ, મૂળા, લસણુ, ગીલોડા અને ગરમ પાણી અપૃથ્થ — દાહકારક પદાર્થ, ૩૬ દુધી, વણુ ખાવુ, જડ, શીતળ, ખાટા અને એવા અન્નપાન

૧૧ ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર.)

કારણ — વ્યાયામ, તીક્ષ્ણોષધ, રૂક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મધપાન, નિરતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સચાર કરનાગ પદ્યાર્થિકાનુ ખાસ અને મન્ય, જન્યા ઉપર જમવુ અને કાચા પદાર્થ દલાદિના મેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ શાય છે આ રોમ આ પ્રકારનો છે *

* માથળ અને પેડની સધિમા તથા પેડુ અને દર્દનામા દણી પીડા થાય

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણેએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષખરતીમા દ્રાવ પાત્રી ન્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કચ્વાનું અને છે.

ઉપચાર—(૧) ગોખરૂ, ગરમાળા, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળા અને થાંડે થાંડે વારવાર મૂત્ર ઉતરે તે વાચુનો. ૨ પાણુ, લાલ અને ઘણુ ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને ઉતરે તે પિત્તનો. ૩ પેડુ અને લિંગ એ ખન્ને ભારે થાય અને ત્યા સોળે હોય, મૂત્રમા શીણુ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે કફનો. ૪ ત્રણેના મિત્ર ત્રિહુનો દેખાય તે સંલિપાતનો. ૫ મૂત્રને લઈ ચાલનારી નસોમા કોષપણુ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મુત્રકૃચ્છના જેવા સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. ૬ ઝાડા રોકવાથી વાયુ કુપિત થઇને પેડુ અને પેટમા આક્રોશ કરે છે અને ત્યા પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. ૭ પેડુમા ઝળા ચાલી નીચે સહિત મહા કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે તે વીર્ય રોકવાનો. (કારણુ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઇ જાય છે.) ૮ પથરી અને શર્કરા એ ખન્ને અડમા રહે છે, તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ થાય છે એ પથરી પિત્તે કરીને પોતી, વાયુથી સુકી, કષ્ટથી રહિત પથરીનું રૂપ થઇ નીકળી મૂત્રને રોકે છે ન્યારે ઉન વાથી હલપમા પીડા થાય, શરીર કપે, કુખમા થળા ચાલે, મદામિ અને મૂર્ચ્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય. **ઉપચાર**—(૧) ઉપરાંતુ દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા મટે. (૨) જીનું ખાતર, ઘાણી પોલવાના બળદના માર્ગની રેત, જીની ઈંટ, આગરીયુ મીઠુ, વછેરા (ધોડા) ની લાદ, એ સર્વ જાશમા ઘોળીને પેડુ ઉપર બાંધવું. (૩) લવારની કોડમાની ધમણુની ડુક પાસેની રાખ પાણીમા પલાળી પેડુ ઉપર નાંચી થર કરેના. (૪) આમલીના રસ અને સાકર પાત્રી (૫) એલચી, પાપાણુબેદ, કપૂર, શિલાજીત, લીડીપીપર, સાકી ચોખા એકેક કરી ઉકાળીને પાવુ એનાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે, બધ છુટે. (૬) હરડા, બહેડા, આમળા, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાજે લઈ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમા આપવું. (૭) ઈસબધ, લી અને ખાડ બેળી ખાવાથી શીયાળાની મોસમમા ઉધમા પેસાખ થવાનું દરદ મટે. અને ગરમીના દિવસોમા થતું હોય તો એક પૈસાભાર ઘાણુ ખાડી તેમા ખાડ પૈસા ૪ ભાર બેળવી ફાંકે તો આરામ થાય. (૮) એલચી, અરડુસી, પાપાણુબેદ, ઘોળા એરડાની જડ, શિલાજીત, આમલસારા ગધક અને જવ-ખાર એકેક પૈસાભાર લઈ ઝીણુ ખાડી દરરોજ સવારે એક પૈસાભાર ખાય તો વાયુથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ જાય. (૯) હરડે મોટી, ગધક, પાપાણુબેદ, શિલાજીત અને કાકડીના બીજ એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી લુગડે મળી તેમા મધ પૈસા ૧ ભાર બેળવી ત્રણ હપતા પીવાથી પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ જાય. ઘઉં તમા બીજ હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૧૦) એલચી, અરડુસી પાપાણુબેદ, ઘોળા એરડાની જડ, ચીનીકમાલા અને ગોખરૂ એ સર્વ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ પાણી શેર ૪ મા ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે મળી તેમાં સાકર અને શિલાજીત નાખી હલતા ચાર સુધી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ જાય.

પાપાણુભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો, એટલે મૂત્રકૃમ્મ અને કલિત પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાપાણુભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂં, કાકડીના ખીયા, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવરામણ સાથે પાવુ, એટલે જો મૂત્રકૃમ્મી આસન્નપ્રયુ (મરવાની આણીપર) હશે તોપણ તે બચશે (૩) દ્રાક્ષ અને ખીંગાકર એકત્ર કરી તે દહીંના મઝ સાથે (દહીંની તર) માથે પાવી (૪) દૂધ ઉપ્પી કરી ગોળ નાખી પાવુ, એટલે મૂત્રકૃમ્મ, શર્કરા અને વાતરાગને દૂર કરશે (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામા મેળવી પાવુ, તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃમ્મ અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) ચતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃમ્મનો નાશ કરે છે (૭) પાચ માસા જવખાર સાકરમા આપવા (૮) ગોખરૂંના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો (૯) આમળાનો કાઢો કરી તેમા ગોળ નાખી આપવો તે રક્ત, દાહ તથા શ્વળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃમ્મનો પણ નાશ કરશે (૧૦) આમળાના રસમાં એલચીદાણા ખાવા (૧૧) લાખડીના મિયા છાશ સાથે આપવા (૧૨) ખજૂર, આમળા, લીડીપીપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેડીમધ, પાપાણુભેદ, ચદન, ચીમડાના મિયા અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેડીમધના કાઢો સાથે પાવુ, તે અગ, લિંગ, ગુદા, વક્ષણ, શુક્ર એ કેકાણુનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને શ્વળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃધ્ય છે (૧૩) ત્રિફળા, વાયવરણા, કકેળા (ચણકમોખા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવુ. (૧૪) શિલાજીત, પાપાણુભેદ, લીડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમા પાવુ (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમા આપવો (૧૬) મૂળીઆ સુદા ગોખરૂંના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી મૂત્રકૃમ્મ અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે (૧૭) ઉદરની લીડીઆ વાટી તેનો ખસ્તિ ઉપર કિચિત ઉષ્ણ લેપ કરવો (૧૮) ગામના દૂધમા કડાની જાલ વાટી પાવી, તે ભયકર મૂત્રકૃમ્મનો નાશ કરશે (૧૯) કોટે સાવરી (શેમળા)ની જાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તો ૦ મા —અળસી-૪, ૬, આમળા-૧૭, ઇન્ડ-જવ-૧૦, ઉટકટારી-૨, ઉબરો-૧૨, એલચી-૮, કકેડી-૨, કાંકડી-૮, ૧૦, કાસ-૧, કાડીગોખરૂં-૬, કાસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીંગડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરૂં મોઝા-૩, ૧૧, ચણકમોખા-૭, ચણકી-૧૧, ચિત્રુ-૧, જેડીમધ-૧૮, હુગળી-૧૮, તરણ્ય-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮, ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળીએરી-૧૭, પાપાણુભેદ-૧, પાટલા-૩, પિહી-૧, ખેરડી-૪, ભોપકોળ-૧૪, ભોરિંગણી-૧૩, રોકડીયા-૧, લાખડી-૩, હુણીની ભાજી-૧, વાયવરણા-૬, વાળો-૫, શિમળો-૨, શેલડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯, સાવતીન-૨, સુખડ-૩, હીમ-૧૮. કર્કે મૂત્રકૃમ્મ માટે —એલચી-૧૩ પથરીથી થએલ મૂત્રકૃમ્મ માટે —પાપાણુભેદ-૫ ત્રિદોષજ મૂત્રકૃમ્મ માટે —ચતાવરી-૧૫. દાહયુક્ત મૂત્રકૃમ્મ માટે —તલ-૧, ચનતુલસી-૩, ૫ જુઓ ગો વ૦ દૂધ-૧૦

જુઓ અનુબૂત ઔષધિ-ઔષધિક્રિયાના કવાય પ્રયોગની રીપણીમા નં. ૫.

પૃથ્વ્ય—સ્નાન, શીતળ, ઉપટણ, જૂનો રાતો ભાત, ઊંચ, દૂધ, દહીં મગની દાળ, માકર, જાનુ કોળું, પડોળા, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળિયેર, તાદળજીર, શીતળ એવા અન્ન અને પાન અપૃથ્વ્ય—મધ, શ્રમ, મૈથુન, હાથી—થોડા ઉપર એમણુ, વિષમાસન, વિરૂદ્ધાસન, તાણુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ પેડ (તેલ પોરી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ખાટા પદાર્થ

૧૨-ઉલટી (વમન.)

કારણ—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અગ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, બય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિત્રિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન ક્રિયા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે x

ઉપચાર—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળા, એ એકેક તોલો લઈ તેમા ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ઝોળી તે ગાળી પાવું (૩) સિંધવ લીમા આપવો (૪) મધપુડાનું મીઠું મધમા પાવું (૫) કાકાલીના મૂળ અને હોંગ એકત્ર કરી આપવા (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૭) વાવડીચ, ત્રિફળાં અને સુક, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) પીપળાના ગ્રાડ ઉપરના છોડા અગારામા

x વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણુગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાંચ પ્રકાર ઉલટીના છે તેમા વાયુથી હોય તો—જાતી અને પસવાડમા પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓઠવાનો અવાજ ધણે (ઉચો) હોય, ઉલટીમા શીણુ હોય, રંગ બળેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઉલટી થાય ૧ પિત્તથી હોય તો—મૂર્છા, તૃષ્ણા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવા અને આંખોમા ગરમી રહે, આંખે અધારા તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલુ અને લાલ રંગનું એકે. ૨ કફથી હોય તો—તદ્રા તથા મુખ ગળાયડુ થાય, કફ એકે, ઉધ આવે, ભોજનમા અરૂચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીક્ષ્ણી, ગળા, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રામાય રહે ૩ સન્નિપાતની ઉલટીમા ગળા, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ એ સર્વે હમેશા વધારે રહે છે, અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે ૪ ચીત્રી ચડવાથી ઉતકલેદ થઈ ઓઠવાં મંડી જાય છે

ઉપચાર—ત્રિફળા, વાવડીચ અને સુક સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીલુનાં પાદડા ઉકાળી પાવાં અથવા ખીજડની જાલ અને પીપળાનો કવાચ કરી ખાવો. જો નાભિ ખાસેની ચામડી નળારાની આદેક ચરમરતી હોય તો નાભિમા વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોભાન તોલો ના પાણીમાં વાટી તે પાણી ગ્રામીને પાવું.

ખાળી પાણીમા હમકરી, તે પાણી ગાળી પાવુ, એટલે વાતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે (૯) બીલીની ઊલ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે ત્રિદોષજનિત વાતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૧૧) સુકાયેલા લીમડાની ગંબોડી મધમા આપવી (૧૨) મસર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પકિયા દાડમના દાણાનુ પાણી કરી તેમા તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો, એટલે ત્રિદોષજન્ય વાતિ (ઉલટી) તુરતજ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર—ભુઓ વનોં માં—અરકુસી-૨૪ આદુ-૩૮, આમળા ૮, ૧૦, ઉપરસાલ-૫, એલચી-૧૪, કકુ-૩, કજુ-૧૧, કેળ-૨૪, કોલિજન-૬, ઘાસપિત્તપાપડા-૪, ચમેલી-૫, જાયફળ-૫, જાણુ-૧૨, જીરું-૧૨, જેડીમધ-૫, ધમાસો-૭, ઘોળી પિલુડી-૪, નાળાયેરી-૯, પટોલ (કકુ)-૬, પદ્મકઠ-૧, પિત્તપાપડા-૫, પીપળો-૩, બીજેરું-૯, બીલી-૧૬, ખોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠુ લીલુ (મેસબી)-૧, મીઠળ-૯, મોચ-૯, રતાદળી-૧, લીડીપીપર-૭, ૨૧, કડવા લીમડા-૩૪, શખાવળી-૨, સોપારી-૧, હરેર-૧૪, ૩૮ રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી ઉપર—આબો-૧૬, જેડીમધ-૨૧ પિત્ત થઇ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર—તજ-૨ ત્રિદોષ જનિત ઉલટી ઉપર—ગળા-૧૯, તુલસી-૨૧, દાડિમ-૧૬, બીલી-૨૨, મસર-૧

ભુઓ પ્રાં આં મા—ખોરના પીછા-૧.

પૃથ્થ—ચાખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળા, સાકર, કેકુ, દાડમ, નાળીએર, લીલુ, અપૃથ્થ—ઉખ્ણ પદાર્થ, નંદ, મીઠા ગોલા, ડાગર, વ્યાયામ, દુધ અન્નપાન

૧૩—ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાઘ, હ્રોમ, કુઠ (કાઠ), વાતરક્ત, બ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરૂચિ, એ રોગોમાથી એકાદો રોગ કાઠ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર—(૧) કફ પાડવાને—લીડી-પીપર, મીઠળ અને સિધવનુ ચૂર્ણ કાકરવરણુમા પાણીમા પાવુ (૨) પિત્ત પડવાને માટે—પટોળા, અરકુસી અને કડવા લીમડાના પાનનુ ચૂર્ણ કરી કાઠ પાણીમા નાખી પાવુ (૩) કફ—વામુની પીડા હોય તો—મીઠળમા મગજનુ ચૂર્ણ દૂધમા નાખી પાવુ (૪) અમળુર્ણ ઉપર—કાકરવરણુ પાણીમા સિધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઇ અમળુર્ણ દૂર થાય છે (૫) જેડીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઈનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અમળુર્ણ અને કફ મટે છે (૬) તોલો દાઢ તોલો રાઈનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા મેળવી પાવુ. (૭) પા તોલાથી અર્ધો તોલા પર્યંત આકડાના મૂળીઆંતી છાલનુ ચૂર્ણ* ગરમ

*આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી અને પાચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે, પરંતુ એ જેઠ માસમા કહાડી રાખેલુ જોષએ હડકાયા કૃતચન્દ્ર પણુ એજ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો ખતાવે છે

પાણીમા આપવું એથી કરી થોડા રેચ પસુ થાય છે. એક વર્ષની અદગના આળકને રાા થી ૪ ચલોડીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીના કિવા અરસુડીના પાદડાનો રમ આપવો. (૯) યુગ કિવા અરધા યુગ પ્રમાણે મોરયુયુ કુલાવી તે ગમ પાણીમા લઇ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) ઉલટી બંધ થવાને—હલકા રેચ આપવા કિવા મકાઇના ઝલુમલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધો પૈસાભાર પાણીમા આપવી અથવા પી પળાના છોડીઆ બાળી પાણીમા ઝામી તે પાણી પાડું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—બીએર-૧૦, લીડીપીપર-૧૫. ઉલટી બંધ થવા માટે—મોગલી એડો-૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ગ્રંથિકા પ્રયોગની રીપમા નં ૩

૧૪-કમળો.

કારણ અને લક્ષણ—અતિ પિત્તકાગક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવા પીળા થાય છે. મળ અને મૂત્ર ગતવર્ણુ અને પીતવર્ણુ થાય છે, અને દાહ, અભિમાલ, દુર્બળપણુ, અરોચક ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) એરડાના પાદડાનો અથવા કુબોનો રસ ૪ તોલા કાટી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી આપવો (૨) ઘઉં લઈ તેમા લોખંડી કઠ્છી અગ્નિમા લાલ કરી દાખવી અને તેનો જે રસ આવે તે આપોમા આજવો. (૩) ગાયના દૂધમા સુકડું ચૂર્ણ નાખી આપવું (૪) નરમાના છડવાનો રસ નાકમા નાખવો (૫) દેવડાગના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમા સુધવું, એટલે નાકમાંથી પીળા આવ થઈ બે પહેરે x કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ ૧

x જ્યારે કમળો બહુા ક્વિનનો જુનો થાય ત્યારે તેને કુંભકમળો કહે છે વળી જે પાડુરોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય, તથા બળ ઉત્સાહ જના રહે, અને તદ્દા, મદાસિ, સક્ષમજ્વર, દાહ, તરસ, અરુચિ, બ્રમ એ મર્વ થઇ આવે અને ઓસગ પ્યારો લાગે નહિ, અગતા પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળાના ભેદ છે કમળો એ પાડુરોગનો ભેદ હોવાનું અમૃતમાગરમા બતાવે છે

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડા, બહેડા, ચામડા, એનું મમાન લાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉન્મગ જેટલા વાલના વજને આપવું ખોરાક ઘઉંની રોટલી અને મધ તથા મમાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવા, તેમજ એકાતરે રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ ત્રોલો ગા અને મીઠું તોલા ગા ની ફાફી ઉના પાણી સાથે ફાવવી. (ઝાડો સાફ ન આવે તોજ) આ અમાનો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મોથ, ખેર, લીડીપીપર, ચીતરો, પદ્મચૂરો, સુક અને વાઈચીંગ સમાન લઈ સૂઘળા વસાણાથી બમણા હાહારની કોડની ૧૦૦ અન્ન સેનો જુનો કાટોડો તેમા નાખી બારીક ખાડી દરોજ સંચરે આવું. (૩) તાલ

આખાભાર નાકમા સુધવુ. (૭) સવારમા રાત્રી ગેલરી ખાતી (૮) કડવા લીમ્બાની અતરબલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને કિમિત મુકની છાત્રી નાખી આપવો. (૯) એરડાના મૂળ મધમા ઘસી ચટાડવા. (૧૦) ધોળી કુગળી અને ગોળ એકમ વાટી તેમા થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળાનો મમ મધમા આપવો.

નિરોધ ઉપચાર ભુજો વનોંભા-અષ્ટા-૧૫, અરકુમી-૨, આકરો-૩, આમળા-૩૯, ઇન્દ્રવ-૬, કાળીજીરી-૩, કુકરપાડાનો વલો-૨, કુંભો-૬, કુવાર-૧૩, ફળ-૯, કોડી-૨, ઇલું-૨, ગળો-૪, ગોરખમુડી-૧, કુગળી-૨૪, યુવેર ત્રાધારો-૪, ઘરૂહળદર-૧, પાંડરવો-૧, ખીલી-૨૬, જામરો-૫, ભોમ આમળી-૪ મેઘ-૭, રીસામણી-૧, રેવચી-૫, લીબડા (કડવો)-૧૧, ૩૧, વિષ્ણુક્રતા-૫, રિગીદ-૨, શેલડી-૧, શાવડ-૨, સમુદ્રફળ-૫, સારોડી-૮, સામવલ્લી-૧ હળદર-૨૦, હેદ-૫

ભુજો અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ક્વાચ પ્રયોગની રીપમા ન ૮ અને અર્જન પ્રયાગની રીપમા ન ૬

પથ્ય.—જવ, પદ્મ, ચોખા, મગ, મસર તુવેર, પગવળ અને તાદળબે. અપથ્ય.—લાલપાલો દિગ, પેડ (તેલપોળી), પાન, તીખુ, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન

૧૫-કરમિયા (કૃમિરોગ).

કારણ.—આમિહ પચ્ચુ ન હોય તે બીજી ખાતુ રોજ મધુગમ્સ ખાતુ, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુઃખાદિક પીવા મિથાન્ન અને ગોળ, સાકર હવાદિ બહુ કરવા વ્યાયામ ન કરવા, એ કૃમિરોગના સાધારણ કારણા જાણવા * ગળના ના શેર રસમા તેલલીજ માકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટ (૪) ગેર, કટકડી, હળદર અને આમળા ટડા પાણીમા ઘસી અર્જન કરવુ (૫) ત્રિફળા, અરકુમી, કગિયાતુ, લીમ્બાની સળીયો, કડુ અને ગળાનો ઉકાળો આપવો (૬) ચણાની દાળ ખારી તેમા તેની બગબર ગોળ નાખી વાટી તે પગણ ત્રણ દિવસ ખાતુ તરસ લાગે તો તેજ પુગણતુ ઝોનામણ કહારી મૂકેલુ હાય તે પીવુ બીજી કાર્ષ ખાતુ નહિ. (૭) જે કુકરવાલાને ટોકાડ જેવા ફળ થાય છે તેને ઝીણુ વાટી છીકણી જેવા કરી બકરીના માખણમા ભેળવી નાકથી બે આવે-સુધાડે તો કમળો નિશ્ચય મટે

પૂર્વાચાર્યોએ બાલ અને આબ્યતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ (જવાત) ની ૨૧ જાતો વર્ણન કરેલી છે, તેમા ભુ અને લીખ એ બહારના કૃમિ કહેલા તે આબ્યતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમિયા) માથી ઉત્પન્ન થાય છે કૃમિ ઉત્પન્ન થએલ હેદ્યાદ, અત્રાદ ઉદરવિષ્ટ, ચુરવ મહાગુદ, સુગંધ અને દર્ભ કૃમિ એ માત છે. રક્ત (લોહી) મા ઉત્પન્ન થએલ માતર સીરસ, લોભાવધ્વસ રોમદોષ, ઉદુ- અને કશાદ એ છે છે વિજામા થએલા મેકરૂક લેલીહ, મહુન, સૌસુરાદ અને કોકરૂદ એ પાય છે કૃમિ રક્તમા થએલ સ્નાયુરૂ નામનો એક છે એ કૃમિ થએલા કૃમિ આમારાય અને હૃદય મદેસની અદર રહે છે એ ઘણા મોટા થતા ચારે બાજુ ફરે છે એમાના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદના અળ-

લક્ષણુ:—તાવ, નિરતેજપણુ, શળ, હૃદયની પીડા, ઓઝારી, બ્રમ, અગદૃષ, અતિસાર ઇલાદિ લક્ષણો બાણુવા.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમે સવારે ૬૩ પાણીમા લેવાથી કૃમિગેગ દૂર થાય છે એજ કિરમાણી અજમાનુ જે સત્ત્વ કહાડવામા આવે છે, તેને હજેલ બાષામા “ સંતોનાષન ” કહે છે (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકી મગની દાળ જેટલો લીમા આપવો કિવા પિત્તપાપડો ફૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી માળી લઈ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાખી આપવુ (૩) વાવડીગને કાઢો ગોળ નાખી આપવો (૪) સુકં, વાવડીગ અને લિલામાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૫) કૌચપરના કાટા મધમા નાખી આપવા ધણુજ નાના બાળકને એ આપવુ

શીયા જેવા અને કેટલાક અનાજના અકુરો જેવા, તે કેટલાક ઝીણા, લાખા અને ટુકા પણુ હોય છે તેમનો રગ રાતો અને ઘોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમા ભેચેની, મોઢામા શીક, અપચો, અજપર અભાવો, ફેર, ઓઝારી, તરસ, પેટનુ ધ્રુલવુ, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે લોહીમા થએલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરા (નસો) ઓમા ગહે છે તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જેવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યત્રની જરૂર પડે છે. કાઠ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીના દગ્ધો એજ જતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે વિષ્ટામા થનાર કૃમિ વિષ્ટામાથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓઝારકમાથી વિષ્ટાની દુર્ગંધ ફેલાય છે એ કહે બાડ, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લઙ્ગ અને રંગે લીલા પીળા, કાળા કે ઘોળા હોય છે આ જતુઓ પેટમા આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચુકે, પેટે આફરો, શરીર સુકાવુ, અગ લુણુ પરી પીળા રંગનુ ચવુ, રવાટા ઉભા થવા, મદ જઠરામિ અને મળદાગમા ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

યુનાની હકીમો કહે છે કે:—પેટમાના કરમ જેઓ કુપીના બી જેવા હોય છે, તેની જગા પેટમાના મળાશયમા છે બીજા અજાણીઆના જેવા હોય છે, તેની જગા પેટના પકવાશયમા હોય છે ત્રીજા જાતના જે ધણુજ ઝીણા હોય છે તેની જગા પિતાશયમા હોય છે એ ત્રણે જાતના જતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવુ (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણો ખાડી દહીમા મેળવીને ખાવો, પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી ગરે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઈ વળજો. (૨) દાડમના ધણુ જુના ઝાડની છાલ ટાક ૪ પાણી ગેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લુગડે ગળી, તે પાણી દરોજ સવારે પીએ તો માદામા કરમ હોય તે મરી જાય. (૩) ચણુના બી તોલો ૧ ગોમૂતમા માસ ૪ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા પ્યાજની પરહેલ રાખવી. (૪) કરમાણી અજમે તથા ખાખરાના ખિયા સમાન લઈ ઝીણા ખાંડી ધણુ દિવસ સુધી ખાય તો બાતબાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫) મુઘરશીમને બૂકેા માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય

નહિ (૬) કુદીનાનો રમ અને ડમરનો રમ એકત્ર કરી આપવો (૭) બીજેરાની જાલનો કાઠો આપવો (૮) અનનસ ખાતુ, એટલે કૃમિતુ પાણી થશે. (૯) કાચ-કીના પાદડાના રમમા આપાદળદર ધરી પારી (૧૦) કાચકી અને હીંગ શેકી તેમા મીઠું નાખી ઘીમા ખગલ કરી પીવું (૧૧) વડની વડવાખેચોના કુમળા અકર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો (૧૨) એગદમ ખાવા આપવું, કિવા ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાવવણીની જાલ ૧ તોલો અને ખડીમાકર ૩ તોલો, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલો સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિવા ત્રણ ગુળ સુધી આપવું. (૧૪) ઉદરકનીના પાદડાનો રમ ચાગળુ ભરી પાવો કિવા તેનાજ નુકા પાદડાનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું (૧૫) કપૂર અર્ધો ગતિ અને થોડું કેમર ગતિ આપના, એટલે સવારમા દુધ પડે છે (૧૬) ધરજવનું ચૂર્ણ શેકી હીંગ નાખી આપવું (૧૭) એવ ચણકીલાર ફટકી મધમા આપવી (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાંડરવાની અને બકામ લીમડાની અતગજાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમા અથવા દૂધમા આપવું (૧૯) વાવવણીની જાલ, એગદમ, કિરમાણી અજમો, સુદ, વાવડીંગ અને મચળનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમા આપવું (૨૧) નાગરમોચ, વાવડીંગ, લીડીપીપર, ઉદરકની, અગનુમળ, દાડમની જાલ અને બીલાનું ચૂર્ણ મધમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભાડ—આંદાલ-૨, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અગ-જુનસાજ-૧૦, અળી-૭, આદુ-૫૩, આપાદળદર-૪, આખો-૨, ધરજવ-૧, ઉદરકની-૪, ઉદરકની રસ-૧, ઉદરકની ચ-૧, એગદમ-૧, કચ્છરો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કામાળુ-૧૨, કાળીજરી-૬, કાચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડા-માગી-૬, કેસર-૧૧, કોલકદ-૧, કૌચ-૧, ખરેશી ગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગળો-૧૦, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગજત્ર-૧, પટોલકદુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૧ પોપૈયો-૪, કાગળો-૪, કુદિતો-૩, બાકળી (હિંગોત્રી)-૩, બીબેડ-૧, બીલી-૪, ભરગી-૧૧, લિલામો-૧ ૪, મગનો-૭ મેદાશીંગ-૨, શીમડો (કડવો) -૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીંગ-૧, શિંગેડી-૧૦, મતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, માપારી-૭ પિત્ત કંદે સખંધી જતુ એટલે રમ હોય તે તે માટે—લીમડા (કડવો)-૩૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઓંપાધિત્રિયાના ચરણપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૬. ચુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૨

પથ્ય—ચોખા, બઉ, લી, પુવર, મગ કુમળા વેગણ, કાડું અપથ્ય—ગોળ સાકર, દૂધ, કેળા, ખોર, કાળું અને તેલ.

૧૬-કાનના રોગ.

કારણ—કંડી, જળમા કીડા કરી રાત ખલેજતા દુખાવું, શસ્ત્રાદિકાનો મિથ્યા યોગ અને બીજા હોષ કાપાવનાર હેતુ એ રોગોનો કાપ થઇ, કહ્મશિગમાં

પ્રવેશ કરી, તેમા શ્વળ ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્ણુરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમા આદિક નાખવા તે બોળનના પહેલા નાખવા, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવા
કર્ણુરોગ (કાનનો દુખાવો, કાનનું કઢાવું-કઢવું) ઉપર.— (૧) આદુનો રસ, અષ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું, તે થોડું ગરમ થતાજ કાનમા નાખવું (૨) લસણ, આદુ, શેકેટો, વાયવર્ણ, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમા નાખવો. (૩) આકડના પાકેલા પાદડાને લી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમા નાખવો. (૪) દિડાના મૂળનો કઢક કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવું, તે કાનમા નાખવો એટલે ત્રિદોષ-જનિત કર્ણુશ્વળનો નાશ થાય છે (૫) લીમ, સિંધવ અને સુંકેના કઢકમા તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમા નાખવું (૬) અરસાણીની કાખળીને અગારામા નાખી રસ કાઢી તે કાનમા નાખવો (૭) લીલુના રસમા કિવા હોકામાના પાણીમા કોડીની ભરમ નાખી તે કાનમા નાખવી (૮) ભાગરાનો રસ, કુવાડીઆના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાઢાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર ગરમ કરીને કાનમા નાખવો. (૯) સમુદ્રદીલ્લીની વજ્રગાળ બૂકી કાનમા નાખી તે ઉપર લીલુના રસનું દીપુ પાડવું

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે.—૧ કર્ણુશ્વળ, ૨ કર્ણુનાદ, ૩ આધિર્ષ, ૪ દ્વેષ (વાસ ફાટવા જેવા કાનમા ધડાકા થવા), ૫ કર્ણુઆવ, ૬ કર્ણુકંડુ (કાનમા અળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણુગુચ્ચ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાથી મળ લણા ઝરે તે), ૮ કર્ણુપ્રતિનાદ (કર્ણુગુચ્ચ પાતળો પડવાથી તે નાકમા આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણુ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણુપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણુ (પાકેલા કાનમાથી પડ અને પાણી વહે તે), ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થએલા અર્થ એટલે મસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સ્ત્રોળ (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેહ અને નસોના કર્ણુર્ણુદ (અર્ણુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે) ઉપચાર.— (૧) પાકું યુવરનું પાન ઘોડાવળ સાથે ધસી દીપુ પાડીએ તો વહેતો કાન મટે (૨) મરી, ચામડાનું જીનું વાધર, લીમડાની દીશીઓ તેલમા ઉકાળી કાનમા દીપુ પાડવાથી દુખતો કાન મટે (૩) પાડીના મૂતમા સિંધવ ધસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળા પાદડાને ઊનું કરી નીચોવેલું પાણી), અગસવનું તેલ ગરમ કરી સેવાતું કાનમા નાખવાથી બહેરાપણું મટે. (૫) કાનમા બગાડ ગંધ હોય તો.—યુવાડીયાના પાદડાનો રસ કાનમા નાખવાથી જલ્દી બગાડ નીકળી પડે. દરદ શાત થાય. (૬) બહેરાપણુના ઉપાય —આકડાનાં પીળા પાદડાને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નીચેની કહાડેલો રસ કાનમા નાખવાથી કાનની દાક ઉઘટે અને બહેરાપણું જાય (૭) કાનમાં અસ્તકા નાખે તેના ઉપર.—સુવા તોલા ૦૮ અને બકરીની લીડીઓ નંમ ૪ લખ આળકના મૂતમા ઉકાળી તેનો જનમા ધૂમાડા આપવાથી કાનના અસ્તકા મટે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા —અરણ-૧, આકડા-૧૪, ૨૦, આમલી-૧૭, આમો-૨૦, ખગસાણી-૧, અબેલી-૪, ખીજોર-૧૧, માંઢીઆવળ-૨, વહિ-૧, સમેરવા-૭, સરસવ-૪

કર્ણસૌવ (કાનમાંથી પડે વહે છે તેના) ઉપનઃ—(૧) સિદ્ધર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું, એટલે સર્વ જાતના કર્ણરાગનો નાશ થાય છે (૩) સુક, સિંધવ, દેવદાર, હાંમ અને ઘોડાવજના કાઢામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું, એટલે તજીઆ તથા જાવ બધે થાય છે (૪) દક્ષિણાર કુલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) કુલાવલી ફલકડીની પીચકારી મારેલી અથવા ભૂંડી કરી કાનમાં નાખવી (૭) રાજથી ત્રમાણુ તેલ બધે એકત્ર કઢવી પછી માળી તે કાનમાં નાખવું (૮) કળી તુળસીના રસ અને ભાગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાખવો (૯) શેકડાના ચકાએલા ફલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ શુદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૧૦) આકડાના ફલનો અને જુદાજુદાવળીનો રસ કાનમાં નાખવો (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું (૧૨) બાવળીઆની જાલના કાઢાએ તથા ત્રિકુળાના કાઢાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવા. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવું (૧૪) ખીજોરાના રસમાં સાજીઆર નાખી તે કાનમાં નાખવો, એટલે સજીઆ અને જાવ ફૂટ થાય છે (૧૫) મસુદરીજીનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું તે જાવ, વજી અને મણકાનો નાશ કરે છે (૧૬) ગોમૂત મદોષનું કરી તેણે ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે ઝાન ધોવો (૧૭) રસાજન સ્ત્રીના દૂધમાં ધસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું (૧૮) જાંબના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાખવું (૧૯) ડમરનો રસ કાનમાં નાખવો (૨૦) વડ, આમો, જાણુ અને મહુડાના કુમળા પાદડાના કટકમાં, તલનું તેલ ચોગણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૨૧) ઘોડાવજ મસુદરીજીનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા —હડજવ-૯, ઉદરકની-૩, કિજળી-૪, હાંહળદર-૭, હાંરો-૧૬, બાવળ-૧૭, ખીજોર-૧૫, ભીલામે-૧૩, મરેલો-૫, રાજ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરીયુ-૩, વજ-૬, સરગવો-૪

જુઓ ગોવેં મા —ગોમૂત-૭ જુઓ પ્રાં ઓં મા —કસ્તુરી-૧, મધ-૧, મસુદરીજી-૩ કર્ણસૌવ, પ્રાણુ અને ચિટકા ઉપનઃ—મસુદરીજી-૩ જુઓ અનુજાત આંધધ —આંધધિકિમાના ચૂર્ણત્રયોગની રીપમાં ન-૬

કુમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિવા બગઈ ઇંડુ મૂકે છે તે ઉપર) — (૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું (૨) રિંમણીના ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નંગોડ, શેકડો અથવા વજગારીના કાઢા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું (૫) ફાગણાના મળ ગોમૂતમાં ધસી કાનમાં નાખવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા.—કલગારી-૮, બોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગઠ, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કાસુદરાનો અથવા સેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ગીલોડીના પાદડાનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલુ તેલ કિંવા મધ કિંવા એરડતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને ખાખરાના મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી તે તુરત બગઠનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળા ભાગરો, સુકં, મરી અને લીડીપીપરને એકત્ર કરી વઘાયા બાધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી, તેથી કાનખજુરો, દૂમિ, પાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં —અધારી-૨, એરડા-૩૬, કાનકોડી-૬, કાસુદરા-૬, ખાખરો-૧૬, ઘોલી (ગિલોડી)-૧, નાગલાદુધેલી-૨, પીલુડી-૪, મરડાશીગ-૨ જુઓ આં મા.—મધ-૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેવા) માં જવાથી નોખત, મુદગ, શખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાક્ષળવામાં આવે છે તેને) મારો:—(૧) કાગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અધેડીના ક્ષારનું પાણી અને કદક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હીંગ, તુવરફળ અને સુકં સરસીયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિયનો નાશ કરશે. (૪) હિંગવાદિ તેલ:—હિંગ, નાગરસોધ, દેવદાર, વરીયાળી, મૂળાની રાખ, બોળપત્ર, ચવક્ષાર, સિંધવ, સચળ, સોરા, સરગવા, સુકં, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, બીજોડ, ફળનો રસ અને મધુસુકત, (લીમડાનો રસ ૧૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીડીપીપર ૪ તોલા નાખી ચીના વાસણમાં બધ કરી, ડાગરની લરેલી કોડીમાં દાખી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું તેને મધુસુકત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણ, ભાભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના ચાખનો નાશ કરે છે આ ચરક અને સુશ્રુત એને માન્ય છે. (૫) કપાસના જીડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા —અધારી-૪, અધેડો-૫, મરવો-૫, રાત્ના-૧, સરસવ-૪, હીંગ-૧૬.

બહુરૂપણા (સ બાધિય) ઉપર:—ગોમૂતમાં બૂંધા વાડી તેમાં ખાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) બૃહત્પચમળની સાડીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૩ વિટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુગ્રેષ્ઠ કાનમાં નાખવું. (૩) કાજી, બીજોરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાલનો રસ અને કેળના કાલનો રસ એમાં, અથવા સુકં, ધાણા અને હિંગના કદકમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નંગોડ, બાધના પાદડાં, આકડો, બાંગરો, વસણ, કેળ, કપાસ, મરવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ

નાખી તમા વજનાગ નાખવા તથા પચન કરવું તે કાનમા નાખવાથી આધિર્થ, ઋષુનાદ, કૃમિ, મચ્છુકા અને પડતો નાશ થાય છે (૫) સુક, સિધવ, લીડીપર, નાખરગોથ, હીગ, ધાડાવજ અને લમણુના કલ્કમા તલવું તેલ નાખી તેમા આક-ડાનો અને ખાખગનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું, તે કર્ણુગંગ અને બહેરાપણુનેદ પશ્ચુ નાશ કરે છે વિરોધ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અધારી-૪, ખીલી-૬, મરવા-૫, મગસવ-૪, હીગ-૬ કર્ણુપાક એટલે કાનના પ્રણુ, કાન પાકવા અને કાનમા ફાડલા થાય તેના માટે—ઉદગની-૩, કાનફાડી-૧, ખેર-૧૧, તુલસી-૧૬, ભારગી-૬, વાંદા-૧, સુરપીણુ-૧ શરદીથી કાનમા વાક પડવા માટે.—લમણુ-૧૨, વજનાગ-૩, હીગ-૧૬ ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટે—હિદરકની-૨ કાનમા અપતિદાહ થાય તે માટે—કુવાર-૧૨

જુઓ ગોત્રેંમા—કાનમા અનિશ્ચય બળતરા થતી હોય તો—માખણુ-૫ કાનમા ફાહુ થાય તો—માખણુ-૧ જુઓ પ્રાંં આંંમા—કાનમા સમ્પુકા વગેરે ઉપર—સમુદ્રીણુ ૨ જુઓ અનુભૂત પ્રયોગ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની રીપમા ન ૨૩

કર્ણુ મૂળ *—સન્નિપાત જ્વરમા કાનના મૂળને જો સોજો આવે છે તેને ‘કર્ણુ મૂળ

*આ કર્ણુ મૂળનું મધળું વર્ણુન મ પહેજએ સન્નિપાતના વર્ણુન નીચે રીપણુ-મા આપેલ છે એમા તેમણે “સન્નિપાતજ્વરસ્વાન્તે કર્ણમૂલે સુધારણ.” શોથ-સંજાયતે તેન કશિદેવ પ્રમુચ્યતે”આ શ્લોકનો અર્થ કવવામા શૂલ કરી છે. કારણ અહીં કર્ણમૂલે નો અર્થ કર્ણુ મૂળ થતો નથી, પણ “કાનના મૂળ આગળ” એવા થાય છે માટે કર્ણુ ક સન્નિપાતમા કાનના મૂળ પાસે (કર્ણુ મૂળના ઠેકાણે) જો સોજો થાય છે તેને કર્ણુ મૂળ કહેવાતું નથી, પરંતુ તેને કર્ણુકવા તરીકે લેકેા. આગળ છે આવો દરદી અમે અમાગી ઉમ્મરમા એકજ વખત જોયો છે ઘણી મુસીબતે તે બચી ગયો છે, પરંતુ હજી તે સોજની નિશાની તેને આપાદ છે આમ છે ત્યારે ખરૂં કર્ણુ મૂળ કયુ એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોક્કસ રીતે કહીએ છીએ કે કેટલાક ગુમડા ધ્યાન બેઠે એવા ભયકર થાય છે કે તે પાકી ફુટી પડે વચાજ કર છે અને તેની આજુબાજુની ચામડીને આધિ જાય છે તેની કારણ બાજુની ફારે સફેદ રંગનો સુકાઈ ગયેલા પડે જેવો પોપડો દેખાય છે, તેમા શદા અને લિંગદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક (પાણુવીની જગ્યાએ) થનાર ગુમ-ડાને ભગદર, બન્ને ખલા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને ઉભી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને પાકું, હૈયા વચે થનાર ગુમડાને હૈયા હોળી, રતન ઉપર થનાર ગુમ-ડાને મનાડી, કાખમા થનાર ગુમડાને બગલ ખલાડી અને માથાના વચોવચ ભાગમા થનાર ગુમડાને જુડણુ કહે છે તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર ખરૂં ગુમડાને કર્ણુ મૂળ કહે છે ત્યારે હવે આ શીમાનું પહેજએ આપેલ પીછાણુ એ કર્ણુ મૂળની નથી, પણ કર્ણુકવાની છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેમા આપેલા ઉપચાર કર્ણુકવાના છે કે કર્ણુ મૂળના છે એ ચોક્કસ વિચાર કરવા જેવું છે અને એ બેમાના એકે દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો.

કહે છે. આ સોળે આઠ્ઠા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કડિન છે. આવો મોળે તાવ આવવા પહેલા કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પશુ આવે છે. આવો સોળે તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય મળ્યો, એવો માધવ-નિર્ધનકારનો મત છે તેના ઉપર ઉપચાર—(૧) વછનાગ લીણુના રસમાં ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૨) ધતૂરાના બિયા, રાઇ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇંગોરિયા, હળદર, સિંધાલુણુ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપગઉપરી કરવો (૪) સરગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોળે ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલમીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયકળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૬) દાતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, યુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, લીલામાના બિયામાંનું મગજ અને હીરાકસી એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતા રહેવું (૮) જળો લાવી વારવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું (૯) વજ્રમુષ્ટી એટલે વગડાઉં સુન્ધના કાદા ઘસી ચોપડવા (૧૦) રાતોરાહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇન્દ્રવરણા, નાની કારેલી, ભાગમૂળ, મોરચુથુ, હરતાલ, શિરસા, મનસીલ, નવ-માર, ગધક, હીંગકમ્બી, કોષ્ઠ, કકુ, પરવળ, રાતી રીસામણી, કાચકી, યુગળ અને જવખારનો લેપ કરવો, તેવી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કળામીરનું મૂળ ઘસી લેપ કરવા વિશેષ ઉપચાર જુઓ વતી—ઇંગો-રિયા-૬, ઉપરો-૨૩, કાળીવલ-૧, કિન્નણી-૩, રાઈ-૫, વજ્રાઉં સુરજી-૩, વછનાગ-૧

પૃથ્થ—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવા, વતાક અને કારેલા અપૃથ્થ—માથા ઉપરનું આન, વ્યાયામ, કંકારક અને જડ એવા પદાર્થ

નથી માત્ર જુના ત્રથિમાથી મળી આવતા કર્ણમૂળના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ ખરૂં જોતા એ બધા દરદો જીવલેણ છે

(૧) ગુમડાના પડેલા રોદામાં કાળા ગધેડાનો કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની બતીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી, એથી તે છેક સકડાઇ જશે પછી ગડમાળાના ત્રણમા આપેલા ઉપચારમાથી કિતમ મલમની પટ્ટી માગવી અથવા સિંધુરીના કાળા મલમની પટ્ટી મારવી. (૨) થોડાવજ, ઉપલેટ અને હિંગ પાણીમાં વાટી ઊંચી કરી ભરવાથી કર્ણકેવ નય.

એક હકીમ કહે છે કે “કર્ણમૂળ નામના ગુમડા ઉપરજળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું જે બહાની આવી ઘણાજ આગુર થાય તો ઘી પીવા આપવું. ગરના, સુંક, બીજોરાનું મૂળ, દારૂહળદર અને કુવારીઆનો લેપ કરવો. ઉપર પોટીસ બાધી પકવવું અને તેના સુરાખમાં જુના લીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નાખતા જવી, એટલે પડ તમામ નીકળી જઇ માસ ભરાય છે. એજ નહિ કરવાથી અદર પાકી નીચે છાતીમાં કિતરે છે અથવા કાનમાંથી વહેવા લાગે છે.”

૧૭-કોગળીયું અથવા વિપૂચિકા

કારણ—વિપૂચિકા એ એક અજીજી તોજ પ્રકાર છે જે અજીજીની અદર શરીર સુધ્યો બોકાયા જેની વાચની પીડા થાય છે, ને રોગને વિપૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતા નથી જે અજાની છે અને જેની ઇદ્રિયા સ્વાધિન નથી નથા જે ખાવાનો લાલસુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવસ્ય થાય છે એ રોગ થવાનું મૂળ કારણ અજીજી છે મામાહારી લોકોને ખાવા-પીવામાં નિયમિતપણે ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમ-બુના કાળમાં જેને ‘કોલેરા’ કહે છે* તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં

* કોગળીયાનેજ મરાઠીમાં મોગમી, મોડશી આદિ નામેથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી મુખ્યેય વૈદ્યકમાં જણાવેલું છે, પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હોસ્પિટલના મે. આર્સી. મર્જન સાહબ મોરેશ્વરભાઈનું એના મતમાં એમ કથન છે કે—“મોડશી અને કોલેરા બન્ને દરદે જુદા છે. કોલેરામાં ઝાડા મંદેદ રગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડા બચવા પામે છે, પણ મોરમી કે મોડશીનાં દરદીને ઝાડા ત્યાપાણી જેવા અને ઘણા ભાગે પીળા રગનો હોય છે, અને એ દરદથી બહુ થાડાજ પ્રાણમુક્ત થાય છે બન્ને દરદીની ઉત્પત્તિ તો અજીજીથીજ છે વળી એક મથમાં લખેલ છે કે—સૂરનો અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડા, ઉત્તરી, મ્હોંડું, દાંત, હોંડ અને નખ કાળા થવા, અનિદ્રા એ રીતે લક્ષણ થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં ‘પાનિરમ’ કહે છે તેના ઉપર—(૧) લસણ, સચળ, જીરૂ, સિંધવ, ત્રિકટુ અને હીંગ એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ચણીભોગ જેવડી ગોળાઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળા આપવી, એથી અજીજી, મોરમી અને અગ્નિમાલ એ રોગ પણ મટે છે (૨) મુક લીંબુ મ્હોંડામાં રાખે તો ફાયદો થાય છે બંને એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરંત ગાયકળ ટાક ૧ અવરોધે અને સુખડ ધસીને પેટ ઉપર ચોપડે, તેથી આરામ થાય (આ ઉપાય કોલેરાના દરદીને પ્રાણનાશક છે) (૩) પડ્કચૂરો ટાંઢા પાણી માથે ખાવો (૪) મુક ટાક ૧ અને સચળ ટાક ૧ ખાડી ખારીક કરી લીંબુની ચીરી ઉપર ભભરાવી, પછી તેને દેવતા ઉપર મુકી ગરમ કરી ચુમાડવું (૫) મોરમી સાથે શુદ્ધ અથવા ચૂક આવતી હોય તો કાલમ તોલો ૦૧, મુક તોલો ૦૧ અને મરી તોલો ૦૧ ખાડી ખારીક કરી તેમાં અરીણ એ ઘઉં ભાગ નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો છુટડો પાવો આમ મોડશીના ઉપાય લખ્યા પછી તે મથમાં મરમી (કોલેરા) માટે નખર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડશી અને કોગળીયાનું જુદાપણું બતાવ્યું છે અમને ખાતરી થઈ છે કે ગાયકળ, ગવત્રી અને અરીણ આદિ ઝાડાને શેકનાર એજો કોલેરાના દરદીની ઘાતક છે કોલેરાને હિંદીમાં દૈવ અને મરાઠીમાં પટકી, તરળ કે મહામારી કહે છે કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ વિકારોમાંથી કમાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિજીવ્ય એવા ત્રણ પ્રકારનાં

સમૂળગ્રા ન હતો. શીતળાના રોગની પેઠે કોલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હર્નિય લોક મરણ પામે છે જે ઠેકાણે અતિશય ઘાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યૂરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કાગણું અસ્વચ્છતા છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની ખાતિ છે અસ્વચ્છતાજ ન્યારે એ રોગનું કારણ છે ત્યારે ભગી વગેરે જે લોક હમેશા અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાજ્જામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ઘણું જ લુલુ અને શુદ્ધ છે માત્ર એટલું ખરું કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયક થતા એના જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું ખીલકુલ કારણ નથી.

લક્ષણ.—મૂર્છા, ઝાડો, ઉલટી, શોષ, શળ, ફેર ચડવા, પગમાં ગોટલા ચડવા, ખગાસા, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કપારી છુટવી, હૃદયમાં દુખ થવું અને મસ્તકથળ, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ.**—જેના દાંત, એક, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉઝા ગયા હોય, સ્વર પણુ ધ્રુણો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો વિષ્ણુચિકિત્સા ઉપદ્રવ.—નિદ્રાનાશ, અણુગમો, કપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર.—(૧) લીણ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષ્ણુચિકિત્સા ઉપદ્રવ થતો નથી (૨) કેસર લીણના રસમાં પાવું (૩) લસણ, જીરું, મિધવ, સંચળ, સુઠ, મરી, લીડીપીપર અને હાંગલુ ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં કાલવી ખાવું (૪) અથેડાના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવો. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) જાશમાં સાતુનું (જવનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે જાશ પીવા આપવી. (૭) ખીલી અને સુઠનો કાઢો કિવા ખીલી, સુઠ અને કાર્યકળનો કાઢો આપવો, એટલે એકાદી (ઉલટી) વિષ્ણુ-

અજીર્ણ થાય છે (૧) આઆજીર્ણથી શરીરમાં જડતા આવે છે ખાંધેલા અનાજનું પાણી પાછું મેહોડામાં આવે છે. ગાલ અને આખ ઉપર સોળો આવે છે અને જેનું અન્ન ખાધું હોય તેવા અવિદ્યમ્બ ઓડકાર આવે છે (૨) વિદ્યમ્બાજીર્ણમાં બ્રમણ તથા તરસ લાગે છે, મૂત્રમાં આવે છે, પિત્તને લીધે ઘણી જાતના આપ-ઓપાદિક દુઃખો થાય છે, અને ખાડી વરાળો જેવા ઓડકારો આવે છે તથા પરમેવો અને જહર તથા જાનીમાં ખતળરા થાય છે (૩) વિષ્ણુખંડાજીર્ણમાં પેટ ચઢે છે અને શળ ઉપડે છે. વાહુની વણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે શરીર જકડી લીધા જેવું થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ અને છે વળી તેને આમવાયુની કળતરની પેઠે માથામાં ફેરફાર નરતર મારવું હોય તેવું દુઃખ થાય છે આ ત્રણે અજીર્ણમાથી કાગળીશું પ્રક્ટે છે એમ આર્ચ વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

ચિકાનો નાશ થાય છે (૮) લવગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવગ, એલ્લી અને નવકળ એ એવાં તોલાં, અપ્પીચુ ૧ માસો, એ બધી જાણસોનુ ચૂર્ણ કરી ૧ ગરમ પાણીમા એવાં તોલાં પાવુ, એટલે દાઝણુ કાલેગ, યજ્ઞ, અતિમાર અને વાતિ (ઉલટી)નો નાશ થાય છે (૯) વિષ્ણિકા અતિ વધી હોય તો જાશ કિવા દહી મમલાગ પાણી નાખી પાવુ (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠાડ પાણીમા પાવો (૧૧) તૃપા કિવા રોપ ઉપર લવગ કિવા નવકળ અથવા નાગરમોચનુ પાણી તપારી કંકુ પાટીને પાવુ (૧૨) લીમડાના રસમા જુની આમલી મેળવી પાવો (૧૩) આદુનાં રસ એ તોલાં અને ઘાળી કુખળી (ગદા)નો રસ એ તોલાં મિશ્ર કરી થોડુ લી નાખી પાવા પછી વારવાર એ તોલાં કાદા (કુખળી)નો રસ પાવા જવુ (૧૪) ૨ માસા નવત્રી દૂધમા વાટી પાવી (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને કિતામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ઘાળી કુખળીના રસમા મેળવી ગાળી ૧ રસ ૨ તોલાં પાવા, એટલે ઉલટી અને ઝાડા તત્કાળ બધ થશે અને સર્વિષ જવુ પછુ મરી જશે (૧૬) હીંગ, પિંડલવણુ, યોડવજ, સુક, અજમો અને બાળાહરીતકીનુ ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાક જાશમા નાખી તે પાની તે મચ્છાં, યજ્ઞ, મૂળઆધિ, અમિમાઘ, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગલી એરડાના મૂળાઆ જાશમા ઘસી, હીંગ અને મિંધવ નાખી પાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વની૦ મા —એરડા-૧૪, આમલી-૧, આખો-૧ ૨૭, ઇગારિયા-૮, ઉપરો-૨૧, કચ્છરો-૫, કપાસ-૨, ત્રયકળ-૭ મરેલી-૬, કિંજળી-૨, કેસર-૫, કોલિંગન-૫, ખસખસ કા (અપ્પીચુ) ૧, ૪, ૬, ૭, મરવલ-૧, ચણા-૬, જવ-૫, જયકળ-૬, ૮, ૧૦, જેડીમધ-૧૦, રીકામલી-૩, કુખળી-૫, નાદરખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૪, પ્રુદિનો-૬ બીલી-૨૧, ૨૬, ૨૯, ખોરસલી-૫, ભાગરા-૬, ભોયકાળુ-૬, મરચી-૨, મરી-૭, મોગલી એરડા-૨, મોરમ કાદો-૧, લવગ-૬, ૯, લીંબુડી-૪, વડુદો-૨ સાખન-૩, સોનારવેલ-૧, દરડે-૪૦, હીંગ-૧૪, હેળુ-૩ કાલેરામાં હાથે પગે ગોળા ચઢે તે માટે.—જયકળ-૧૧ કાલેરામા ચતી તરસ અને બકારી માટે.—લવગ-૯ કાલેરા કંદિ ન થવા માટે—અરકુમે-૫, કુખળી-૬, લીંબુડી-૨ જુઓ ગોવૈંન્મા —દહી—૧ જુઓ પ્રાં ૦ આંન્મા—ઘોડાની લીદ—૩

પદ્યાપદ્ય:—અલ્પર્જમા બતાવ્યા પ્રમાણે

૧૮—કોઠ.*

કારણુ અને સપ્રાપ્તિ—વિરૂદ્ધ પદ્યોનુ સેવન મલમલાદિ વેગોનુ મધા-જનુ, અતિ આસેવન મધ, માસ તથા ફુટ પાણી, એનુ અતિ સેવન, દહીં, મીઠુ,

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉકુબર, ૩ મડળ, ૪ ત્રણ જુલ્હ, ૫ પુડરીક, ૬ સિંધ (વિષ્ણુતિ) અને ૭ કાકણુ, એ સાત મહાકુષ્ઠ, અને ૧ કુષ્ઠ, ૨ ગજઅર્ધ ૩ અર્ધદલ ૪ વિચરિકા, ૫ પામા, ૬ દડુ, ૭ વિરેટાક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિકા,

ખાદુ, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉધ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, ચામડી, રક્ત, માસ અને પાણી એઓને દ્રવિત કરી કુદરોગને ઉત્પન્ન કરે છે દાદર, ખસ, ખરજવા, ઇત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાજ એક છે હમણાના કાળમા દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમા કુદરોગનો પ્રચલ્લ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે

ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી વારવાર લોહી કાઢવું (૨) ખેરની અતરછાલ, ત્રિકળા, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પરવળ (પડોળા) ગળો, અને અરકુસીના પાદડાનો કાઢો કરી આપવો, એટલે સર્વ કુવ (કોઠ) દૂર થાય છે (૩) આમળા અને ખેરની અતરછાલનો કાઢો કરી, તેમા ખાવચીતુ ચૂર્ણ ૦ માસા મેળવી પાવાથી ઘોળો કોઠ દૂર થાય છે (૪) ખેરના પચામ (મૂળ) પાદડા, ફૂલ, છાલ, ફળ) નો કાઢો કરી રાખવો તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવાથી સર્વ કોઠ દૂર થાય છે (૫) શુદ્ધ ગધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આખાહળદર, સિદુર, મોરચુધુ, કુવાડીઆના ખીયા, ખાવચો, જીરૂ અને કકુજીરૂ, એ તેર ઔષધનુ બારિક ચૂર્ણ કરી તેમા લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુન્ટવું. પછી ચોપડવું, એટલે દદુ, પામા, કફ, ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે (૬) ઘોળી ગોઠ-ચૂર્ણના મળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો, તેથી સ્વેત કોઠ દૂર થાય છે (૭) પીળી જાઈ, હીરાકશી, વાવડીજ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો, એટલે સ્વેત કોઠ દૂર થઈ સુખ થશે (૮) કાંઠાલી, કુવાડીઆના ખિયા,

૧૦ અલસ અને ૧૧ સતાર, એ અચાર મધ્યમ કાઢો મળી અદાર પ્રકારના કાઢો કલા છે આ સિવાય ચિત્રી અને કીલાસ નામના બીજા બે કાઢોનુ વર્ણન પણ મળી આવે છે એજ ચિત્રીને આપણે ઘોળો કાઢ અને કીલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવુ તેના લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઠની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ કપાળ કોઠવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠંડાણે ઠંડાણે પુટેલી ડીપડીની માફક ફટેલી, લુખી તથા કઠોર અને સુકી હોય અને તેમા પીડા બહુી થાય છે ૨ ઉદુખર કોઠમા ચામડીમા બળતરા અને લાલાશ બહુી હોય છે. કોઠની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે ૩ મંડળ કોઠમા ચામડી ઘોળી તથા લાલ, રિયર, ઉચી ચીકણી અને હવાએલી રલા કરે છે ૪ ચક્ષુ જીર્ણ કોઠ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત હરણુની જલ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો આને લોહીમા રહેલ કાળી દાદર માને છે એ પોતાની જગ્યાએથી આબુઆબુમા નહિ પ્રસરતા ઠંડકેશણે નવા ચક્ષમા ઉપડે છે, એટલેજ દાદર અને તેના વચ્ચે અતર છે.) ૫ પુડરીક કુષ્ઠ લગાર ઘોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાઈકે ઉભો હોય છે. ૬ સિંધુ કોઠ બહુધા અતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વહુરવાથી શિતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે લોકો તેને વિવ્રુતિ અથવા કરોળીઆના નામથી ઓળખે છે કાંકણ કોઠ તીવ્ર વેદનાયુક્ત, વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે

કોઠ અને લીંડીપીપર, એ બોલકાના મુત્રમાં વાટી લેખ કરવો, એટલે ઘોળા કોઠ
 ૬૦ થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઠ, ડિવા વાવડીગ, હળદર,
 દારૂબળદર, ધાળા સરમવ, સુક, મરી, લીંડીપીપર, મૂળાના મિયા, કવાડીઆના

ચણોડી જેવા હોય છ એ સાત મહાકુટ, મનાય છે ૮ જેનું સ્થાન મોઢું અને
 માછલીના લીંડા સગળે હોય તે એક કુટ ૯ હારીની ચામડી જેવી જેની
 ચામડી હોય તે ગજવ્યમ્. ૧૦ ચળા સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છુટે, ફોડલા
 કુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ. ૧૧ વનુર
 છુટે એવી કાળા રંગના ગરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચ્ચિકા. (એને લોઢા
 ખરજીયું કહે છે) ૧૨ ઝીણી અને લણી ફોડલીઓ હોય તેમાથી રસી ઝર
 અને વધુર છુટે તે પામા (એને ખસ કહે છે) ૧૩ હાથ પગ વગેરે ફાટી
 વેદના થાય તે વેપાદિક (એને વ્યાકુ કહે છે) ૧૪ વિસ્ફોટકનું વર્ણન આ
 મુત્રમાં જુદું છે ૧૫ ઉપરેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમા સુકા વળના સ્થાન માફક કાળો,
 કઠોર, ખરખમડા અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિલ. ૧૭ લણી ખજવાળ
 આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસ. ૧૮ લાલ રંગનો ચળયુક્ત
 ખજતરાવાળો અને જખમો હોય તેને સતાવું કોઠ કહે છે કચ્છુ કુટ નામે
 એક પામાનો ભેદ છે, તેનાથી ખસના કરતા મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય
 છે તેને લોઢા ઉંટી ખસ કહે છે.

સંશ્લિષ્ટ ઉપચારો:—(૧) પહેલા કાચા એરડીમા તેલનો રેચ આપી પછી
 તલના તેલમા ગધક ચોપડવો, અથવા રેવચીનો શીરો ૪ માસ, તજ ૨૦
 થઈ બાર, સુંક માસો ૧, શકિતરી એળીઓ માસો ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંડી-
 પીપર ૧ માસો અને નહાવાનો માણ ૮ માસો, એ રીતે પહેલી છ ચીજો ખાડી
 લુગડથી ચાળી સાણ સાથે ખરલ કરવી તેની ચણા ચણા જેવડી ગાળીઓ વાળી
 સુકાયા પછી તેમાથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી સાત દિવસ રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ
 પાણી સાથે આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી અથવા કાચા દીવેલોના જુલાય
 આપ્યા પછી સાદરા તોલો ૧૫, સાકર તોલો ૧૫ અને ઉનાખ દાણા ૭ ઉકાળી
 તેનો કાંચો દરરોજ પાવો અને બોલારસી ગ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કલાર્ધ સફેતો તોલો
 ૧, આમલસારો મધક તોલો ૧, પાપડીયો કચો તોલો ૧ અને પારો તોલો ૧ લેવું
 તેમાથી પારા વગરની ચીજો ઝીણી ખાડી ચાળવી અને પારાને માખણમા
 એકરસ થઇ જાય ત્યાં સુધી માખણ તોલા ૫ મા છુટયા પછી એ વાટેલી ચીજો
 મોઢે મોઢે નાખતાં જવું અને છુટતા જવું. એમ નૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખૂબ
 ચોળી સવારે ઉપા અથવા ૬૩ પાણીથી નહાવું દિવસે ચોપડવું ફાવે તો તડકે
 ખેસી ચોપડવું પરજેળ વાપરું, મરચું કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ. અથવા
 ગધક, સચળ અને આવચાનો મજમ લી મધ્યે ચોપડવો અથવા મનસીલ ૩
 તોલા લઈ વાટી લીંડા કકડવી દાહ પાણીમા નાખી કઠી લઈ તે ચોપડવાથી
 ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય. અથવા ગધક—૧, સચળ—૧, આવચો—૩, લીંડી-

મિત્રા, એ સમલાગ લક્ષ ચૂર્ણ કરવું, અને કુદ, કરોળિયા, કિટિલકુદ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમા અથવા બોકડાના મૂત્રમા લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરચુથુ, ગામ્વમા વાટી લેપ કરવો તે કિટિલ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોદનો નાશ કરે છે (૧૧) ધતૂરાના મિત્રા અને સિંધવનો પાણીમા કઢક કરી, સરસવના તેલમા પચન કરી, તે તેલ વૈદાહિક કાઠ એટલે જેના યોગે

પીપર—૧, મોરચુથુ—૧, મનસીલ—૧૧, બોદારસી ગ—૧ અને સિંદુર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને મીણુના ઊના કરેલા મલમમા મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કાષ્ટ બાવચો અને મનસીલ અડધો અડધો તોલો એછા પણુ લે છે) અથવા આમલસાદો ગ ધક, મરી અને આબાહળાદર સમાન ભાગેવાટી ચોપડવું અથવા ગધક અને માળવી બાવચો, અગર ગધક, મોરચુથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમા ચોપડવાથી ખસ મટે છે, તેમજ લુખસ પણુ મટે છે કુવાડીઆના બીજને ત્રીણ વાટી કપડાથી ચાળી તેની થેટીના દૂધમા ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસનો દાહ વિનાનો અક્સીર ઉપાય છે (૨) કાદર ઉપર પહેલો ઉપાય—ક્ષતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેટે ચાળીને પછી ગુલાબ-કળીના પાદડામા મીઠું નાખી ઘુટીને તેનો રસ કઢાડી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો—રાષ્ટના જાલા કાઢી દહીમા ઘુટી પાતણુ કરી ચોપડવું. ત્રીજો—દિવસમા બે ત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ધસી ઉપર આમલસાદો ગ ધક ત્રીણ વાટી લભરાવવો. ચોથો—દરાળને સવાર સાંજ વિશાંતી સામુદી ધોઈ લુગડે લુછી નાખી ઉપર ચુનાવું પાણી ચોપડવું પાંચમો—વાથી થુક અથવા જીલ ઉપરનો મેલ અથવા બાળરીના લીલા પાદડાનો રસ અથવા ભુથરી (કુતેલા) ના પાદડાનો રસ દાદરને વલૂરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠો—એળીઓ દહીમા મેળવી ચોપડવો. સાતમો—પાણીમા મોરચુથુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવું. આઠમો—વજનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરચુથુ દહીમા ધસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો નવમો—સો વાગ ધોએલા લીમા રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવું. દશમો—આબાનો શુદ્ધ તાળેજ ચોપડવો. અગારમો—ફુલાકેલો ખડીયોખાર, ગ ધક, લોખાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠું લીણુના રસમા ચોપડવું. બારમો—કાળી રીંઘણી (શાકની) ના પાદડાના ગા શેર રસમા ફેડવાનો દારૂ ઘુટી કાળી દાદર ઉપર ચોપડવું. “ અશ્રીમ બીજ, કુવાડ કે નવસાગર અર, ખેર, નીચુ રસમે ધોલક, કરો દાદસો બેર ” (૩) કોઠ ઉપર પહેલો ઉપાય—ઉમરડાના ઝાડની જાયડે સુકવેલી જાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઈ ત્રીણી ખાટી તેની કાકી હમેશા ૬ પૈસાભાર ફાંકવાથી અઢારે જાતના કાઠ અને ગજલ-કાઠ પણુ જાય છે પરહેજી અવસ્ય પાળવી નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઈ, મીઠું, હલવો, માકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોણુ તથા મગ ખાવા. બીજો—સરસીયુ તેલ શેર ૧ અને મોરચુથુ શેર ૧ ઉકાળી ગાદું કરી ખરલ કરી કોટ ઉપર ચોપડવું ત્રીજો—હરજુની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલ યત્રે ચુવો કાઢી દરેક કાઠ રમડી તે ઉપર ચોપડવાથી ધોળો કાઠ જાય. ચોથો—

દાથ, પગ, કાઠી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવુ (૧૨) કુવાડીઆના બિયા, આમળા, ગળ અને થોરીઆનુ દૂધ, એ કાજીમા વાટી તેનો દંદુ નામનાકાઠ ઉપર લેપ કરવો (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીડીપીપર, વજનાગ, વાવડીગ, હળદર ચિત્રક, મગી, હરડે, સુઠ, નાગગમેય, સમુદ્રીજી, બાવચો, કુટકડી, ગળમાળો અને કુવાડી-આના બિયા, એ પદાર્થો મમલાગ લઈ તેનો લીમડાના ગસમા ખગલ કરવો તેનો લેપ કરવાથી દંદુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂત, ભગદર અને મડળકુષ્ટ, એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકિસગ સરસવના તેલમા ખરલ કરી શરીરે ચોળવુ, એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૫) કરજના બિયા, કોષ્ઠ અને કુવાડીઆના બિયા ગોમૂતમા વાટી લેપ કરવો તે કુષ્ટ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૧૬) ઘોળી કરેણીનો રસ, વાવડીગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમા નાખી કઢી તે શરીરે ચોપડવુ (૧૭) ત્રિફળો, વાવડીગ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા ચાટવુ, એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવજી અને ભગદરનો નાશ થાય છે (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજી સરસવના તેલમા ખરલ કરી પછી ભાગરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૯) ઘોળી કણેરના મૂળ, કોઠ અને કરજની છાલ, દારૂહળદર અને જામના પાદડાનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કેપિલો, જેડીમધ, કુટકડી, રાજ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તેલમા લઈ, તેનો મીઠામા ત્રણત્રીસ કુઠ ઉપર લેપ કરવો (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરી તેમા વાસણુ રાખી ખેરનુ મૂળીયુ છુદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો ગમ ઝમે છે. તેમા આમળાનો રસ અને મધ નાખી ચોપવો તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પથુ છે (૨૨) લીમડાના ૧૦૦ પાદડા, લીબોળીઓ, આમળા, વાવડીગ અને બાવચીનો કઠક પ્રાશન કરવો (૨૩) મોગુથુના પાણીમા સાત વખત માલકાકણીનુ તેલ પચન કરવુ તે શરીરે ચોપડવાથી ઘોળો કોઢ જાય છે (૨૪) વજૂતૈલઃ—સાતવીજી, કરજ, આકડા, જામ, કરેણ, થુરીઓ તથા સર-સડાના ઝાડના મૂળીઆ, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીના મૂળીઆ, કરજના બિયા, હરડે, બહેડા, આમળા, સુઠ મરી, લીડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીગ અને કુવાડીઆનો ગોમૂતમા કચ્ક કરી તેમા તેલ સિદ્ધ કરવુ એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવજી તથા દુષ્ટવજીનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કાસુદરો—૭ કોશિબ—૨, ખેર—૨, ૧૩, ગરણી—૧, ગરમાળો—૧, નાગરવેલ—૪, મજા—૬, લીમડો (કડવો)—૨૩, ઝઢ. રક્તકુષ્ટ માટે—મદાર—૨ સિંધુકુષ્ટ માટે—સહદેવી—૭ મહાકુષ્ટ માટે—કડવી કવડ—૪ મહાકોઢ માટે—ચિત્રક—૧૧

(કુષ્ઠરુચી ચૂર્ણ) લીમડાના પાન, આવળના પાન, મીઠીઆવળ, હળદર, દારૂ-હળદર, જીરૂ, ધાવડી, લીબોળી, હરડા, બહેડા આમળા, એ અચાર ઝીંબે મમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાંઢા પાણીમા કાકવાથી અઢાર કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત જાય અને ઝઢી (આલી ચઢે તે) રોગ મટે

અરજ, ખસ, દાદર કત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગધક, કાંચો, મોરચુથુ, પાપાણુબેદ અને મુરદારશીંગ એ સમભાગ, અને એથી યોગજી ઘી લઈ તાપ્પાના વાસણુમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ એટલે ખરજવા, ખસ, દાદર, વિરેકાટક, નાયટા (ચાદા) અને ખસ દૂર થાય છે (૨) આમલસારો ગધક અને મરી, એનાથી યોગજી ઘી લઈ તાપ્પાના વાસણુમા ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણુ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી ફેટલીકવાર તડકામા ખેસવુ (૩) નાળિયેરની કાચલીવુ તેલ પાડી લેપ કરવો, એટલે ખરજવુ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૪) ચદનતેલ, લીજુનો રસ તથા કપૂરનો ખગલ કરી તે ચોપડવુ (૫) આમલસારો ગધક, કપૂર, ટકણુખાર અને કિચિત મીજુને કોપરેલમા ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવુ, એટલે ખમ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૬) મુરદારશીંગ અને ડુલાવેલી ફેટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૭) શતધૌત ઘીમા રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવુ, એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડા, નાયટા અને ચળનો નાશ થાય છે (૮) પારો અને ગધકની કળલી માખણુમા ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કંકોલ, ગેરે, કોક, મોરચુથુ, જીરૂ અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો, મનશીલ, ગધક અને પારો એ છ છ તોલા, તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાપ્પાના વાસણુમા નાખી ખરલ કરવા એનો ત્રણુ દિવસ લેપ કરેવા એટલે તીવ્ર ગળદર્શુ—અથવા પણુ દૂર થશે (૧૦) ચણોડી, ચિત્રક, શખઅરમ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, ચુરીઓ, સિંધવ, કુવાર, નાગરઓથ, આકડાવુ દૂધ, ધુવાસ, પારો, બાવચો, કુવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમા બુટી લેપ કરવો, એટલે કફ અને દાદરનો નાશ થાય છે (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુવાડીઆના મિયા, અજવલો અને કાજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણુ લેપોએ, બદમ્બલ એવા દરદ અને કફનો નાશ થાય છે કુટ રોગ ઉપર લગાવેલા અથવા ચોપડેલા આપધો બીજે દિવસે અરિકા લગાવી સાફ ધોઈ નાખવા, અને પછી તેના ઉપર આપધો ચોપડવા (૧૨) ગધક, ટકણુખાર, માચફળ (માચા) અને કપૂરને મેદાના દૂધમા ખરલ કરી ચોપડવા (૧૩) આવળના અથવા કુવાડીઆના મિયા, લસણુ અને કડવા લીમડાના પાદકાને તેલમા શેકવા બળી ગય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવા +

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦ મા —અરજ માટે:—આપ્પા હળદર-૧, ઇન્દ્રવ-૨૨, કેતકી-૧, કૌશિય-૩, ખમખસ ક (અશીણુ) -૧૦, મળકર્ણી-૪, ચિત્રક-૧૩, નાગચપો-૩ પીણુ-૬, મરી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મોરવેલ-૧, વાપુઆ-૧ ખસ માટે:—અરકુરી-૬, આમળા-૫, આપ્પાહળદર-૧, ઉડણુ-૩, કડવી કવલ-૨, કણ્ઠી-૨, કરમદી-૨, કૌશિય-૨, અરશીંગી-૩, અરસાણી-૫, ગરમાળો-૧, ૫, ગુમળ-૮, ચિત્રક-૧, ૭, ચિત્રો-૭, તુવેર-૨, ધવરો-૧૩, ધોળાયપો-૭, નાગચપો-૩,

+ આ સિવાય તળમગરમી (વૈષાદિક) આદિ ઉપર ફેટલાક ઉપચાર મળે પદેજીએ સુદ રોગમા આપ્પા છે માટે તે ત્યા જોવા

નાળીચેરી-૧૦, ૧૧, નિબારા-૧, પાપજો-૫, પીજો ધતૂર-૮, બાવરી-૧, ૨, માલકાકણી-૩, મુગવેલ-૧, ૨, મેઢાશીંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩, ૧૨, ૧૫, શિરદાડી-૫, સુખડ-૩, સોપારી-૮ દાદર માટે—અંધાડી-૫, એરડો-૬, કસુદરા-૧, ૭, ડીકામાલી-૨, કુવાડીયો-૩, ખાખરા-૨, ખાળકાલ-તી-૩, મળકણી-૩, ગરમાળો-૧, ગવાર-૧, યુગળ-૮, ચળેલી-૨, જનનવલ-૨, તુલસી-૮, ૧૪, યુવર-ત્રણ ધારીયા-૬, નાગદમની-૩, નાળીએરી-૧૦, પારિજાતક-૭, પાંચેયો-૧, પુદિના-૫, ભોળ (હીરાભાળ)-૧, ભીલામો-૨૨, ભોયમગ-૧, મીઠોઆવળ-૩, લમણુ-૧૬, વછનાગ-૫, વાપુઆ-૧ શરદીથી શરીરને ખરજ આવે તે માટે—હદરકની ગ ૪.

જુઓ ગોવૈંં મા ખરજ (ચેળ) જવા માટે—છાણુ-૪ જુઓ પ્રાં ઓં મા દાદર માટે—હરિણુગ-૪ સડેલા કુંક (કાઠ) માટે—અરિયવર્ગ-૪ ખરજ (ચેળ) જવા માટે ગોરોચન-૪, સમુદ્રફીણુ-૪, હરિણુગ-૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—દાદર માટે આયુર્વિક્રિયાના મલમપ્રયાગની રીપમા નં ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૨૭, ૩૪ ખસ માટે—નં ૩૦—૩૬

ખરજવા ઉપર ઉપચાર—(આ રોગ હાય અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઈ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે એમા અતિશય દાહ અને ખરજ દાય છે એને મહારાષ્ટ ભાષામા “છસય” કહે ૧ (૧) ઘેટાની લીડીઓનુ પાતાળમત્રવડ તેલ પાડી ચોપડવુ (૨) મારયુયુ અને કળી યુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ઘોષ નાખવા (૪) ભિલામો અને ગળ તેલમા કઢવી તે તેલ ચોપડવુ (૫) શતઘોત ધૂનમા મારયુયુ, મુરદારશીંગ અને કપીલો, એ થોડુ થોડુ નાખી તાપાની કચરોટમા તાપાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવુ (૬) શતઘોત લીમા ગ્લકપૂર ખરલ કરી ચોપડવુ, એટલે ખરજવુ, ખસ, દાદર, ચાદી, ખોડા, ફેલ્લા, હંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે (૭) ગાજર પીસી ડ્રિચિત મીઠુ નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાધવુ એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવુ (૮) કુવાડીઆના બિયા ૩ ભાગ, બાવરો ૨ ભાગ અને ગાજરના બિયા ૧ ભાગ લઈ જોમૂત્રમા આઠ દિવસ પલાળી રાખવા પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે આ ઔષધમા ઉપરા ઉપરી જોમૂત્ર નાખી સુકાવા ન હોવાથી વર્ષભર દરે છે (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાજને સમભાગે ભૂના લીમા ઘસી ચોપડવાં (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, કુલાવેલુ મોર-યુયુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધા ઔષધોથી દુધ્પદ આકડાનુ દૂધ અને દૂધવાં મગજુ માખણુ ઈ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૧૧) વેગણુ શેકી લેપ કરવો

* સમહીત ઉપચાર—(૧) બેસના શીંગડાની સપુટમા ખાખ કરી આડડાના પીળા પાદડાની રાખમા મેળવી લુગડથી ચાળી ગાયના લીમા મલમ કરી ચોપડવો (૨) મનુષ્યના હાડકા તથા જેળાના કાટાની સપુટથી કરેલી ખાખ અને જગડાના કોલમાનો લીમા મલમ કરી ચોપડવો (૩) જેળાના કાટાની ખાખ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાં મા—અધાડી-૫, અરણ-૬, કપૂર-૩, કસ ગારી-૧૦, કાળીજીરી-૮, કુવાડીયો-૧, જ, ખજૂરી-૩, ખાખરી-૭, ખીજડો-૧ ગાજર-૧, ગોરીનો ફણો-૨, જાનવેલ-૧, ધરો-૩, પારિજાતક-૨, પેડકુળી-૧ બીલામો-૨૧, સ્તાઈળી-૮, વડ-૧૪, શરપુ જો-૩, સિવજી-૧, સુત્રિજી-૧

જુઓ ગો વૈં મા—સન્નિપાત વિસર્પ (અરજવા) માટે—ધી-૧૭.

જુઓ પ્રાં ઓં મા—સન્નિપાત વિસર્પ (અરજવા) માટે—મૃતવર્ગ-૨ અરજવા માટે—ગધેડાની લીંદ-૨

પદ્ધતિ:—જવ, ધઉ, ચોખા, લી, મગ, તુવેર, મસૂર, પરવળ (પડાળા) લસણ, આકવત, ગલકા, કડવા પદાર્થ. અપદ્ધતિ:—પરસેવો કહાડવો, મૈથુન શેલડો, ગોળ, દહી, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ

૧૯—કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટીયું.

ગંડમાલાની સપ્રાપ્તિ:—નાના જોર જેવડી, મોટા જોર જેવડી અ. આખળા જેવડી મઠિા, કાખ, બાહુમળ, બોચી અને ગળુ એવા ઠેકાણે, કફ થી મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને ગંડમાલા (કંઠમાળ) કહે છે, તે ગંડમાલા બણી ગાંડાએ યુક્ત હોઈ, ધણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જાય છે એવું જાણીતું પ્રવૃક્ત ગંડમાલાની મઠિા કેટલીક પાકી કુટી વહે છે, અને નહિ જેવી થઈ ફર નીજ ઉપજ થાય છે અને તેના સખધ ધણો હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે

ગલગડની સપ્રાપ્તિ:—બોચી, ગળુ અને હડપચી, એનાં સંધિના ઠેકાણે વૃષજી જેવી ત્રીશ્વર સોજી થવા લાગે છે, અને તે સોજી નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે તે ગલગંડ વાયુ અને કફ, ગળાને ઠેકાણે કુ થવાથી થાય છે

ઉપચાર:—(૧) આકડાના દૂધમા હીરાકસી ધસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમા વજનાગ ધસી લેપ કરવો (૩) ડડવી પાકેલી તુખડીમા પાણી નાખી રાખ કરડાના કોલસા અને થોડું મારથુથુ સોવાગ ધોએલા ગાયના ઘીમા મેળ ચોપડવુ (૪) કાચકાની અદરની મીંજો, પુલાવેલું મોરથુથુ અને આમલસા ગધડને લીજુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવુ એમ ચાગ પાચ દિવસ ચોપડયા પછી ઉપર હીરાદખજી અને ચામડાની ખાખ ચોપડવુ (૫) ગામડી ગાડાના પૈડામા મળી, થોડાનો બાજેલો નખ અને એરડીઉ તેલ મેળવી ચોપડવુ (૬) ડામ ચોપડી ઉપર પાટો બાધી એ પાટો પદર દિવસ સુધી છાડવો નહિ, તેમ દરદ પછી પાણીથી પલાળવુ નહિ. (૭) પારા ગંધકની મમાન લાગે કરેલી કાજર તોલા ૨, મોરથુથુ તોલા ૧, સાનાગેરૂ તોલા ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોએ ઘીમા મલમ કરી ચોપડવો કાઈ કાઈ એમા રસકપૂર તોલો ૦૧, મનસીલ તોલ ૦૧, શખજીરૂ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦૧, લોદર તોલો ૦૧ અને વાસકપૂર તોલ ૧ વધારે મેળવે છે

પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પીવું (૪) ચિત્રક, લિનામે, હીરાકસી અને ચીરના મૂળ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. (૫) કચનારના ઝાડની ઊલનો કાઢી કરી તેમા સુંકવું ચૂણુ નાખી આપવો. (૬) વાયવણીની ઊલનો કાઢી કરી તેમા મધ નાખી આપવો. (૭) એરડમૂળ અને આખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા ધમી લેપ કરવો એનાથી ગલગડ પછુ દૂર થાય છે (૮) કડવી તુબકીનો રસ તમા સરસિયુ એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી રસ બળી નમ એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું. (૯) શરપુખાના મૂળ અને હળદર માયના દૂધમા ધસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની ઊલ અને ઈંદિવરણુના મૂળની ઊલ સમભાગ એકત્ર કુટી તે ભૂકી હોઠામા પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, મિધવ, મધુદ્રવ્ય અને આખરાના બિયા એ સવને લીમડાના રસમા ખરલ કરી આપડવા (૧૨) મૂળાના બિયા, સરસવ, મરગવાના બિયા, સજુના બિયા, જડ અને અળસી, એ ખાટી જાશમા વાટી આપડવા, એટલે ગડમાલા અને ગલગડનો નાશ થાય છે (૧૩) ભોયમ પાના મૂળ, કોચલાના બિયા અને વજનાગ, કડા પાણીમા ધસી લેપ કરવા આ લેપથી ખેસ લાગે છે, એથી કરી ગડમાલા, ગલગડ કિવા કોષ પછુ ગાડ તુરત ખેસ છે કુટેલી ગાંઠી ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચદન, દરેર, લાખ, ઘોડાવજન અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે (૧૫) ગરમાખાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી સુધવા તમા તેનો લેપ પછુ કરવો (૧૬) કળથી અને મગીનો કાંઠો આપવો *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા -આકડા-૧૫, ઇન્દિવરણુ-૧૪, લિપરો-૨૪, એગ ડા-૨૪, કડવી દુધી (તુબકી)-૪, જ્યૂઝી-૩, કપાસ-૪, ઝૂરભેડી-૬, કલગારી-૨, કળથી-૨, કચનાર-૧, ૪ કુકપાડાનો વેલો-૪, ગરમાખો-૬, ગોગખમુડી-૨, ચણોડી-૨૧, જ્યાપોનો-૧ પીતુ-૬, પલ્લદડી-૨, ભારગી-૪, બીલામે-૭, ભુયશિરડ-૩, મુળા-૧૦, મીમામણી-૧, વજનાગ-૧, વાય વરણો-૩, ૧૪, વાંકેરી-૩, વિષ્ણુડા-૨, શરપુખો-૪ મરગવો-૭, સદેવી-૫ અપચી માટે -જપામ-૪, કલગારી-૨, કુવાગ-૨ દેવદગ-૩, રીસામણી-૧, વાયવણો-૨, મરસવ-૨

કઠમાળા માટે જુઓ અનુજૂત આપધ - ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની રીપમા ન ૨૧

ગલગડ ઉપર ઉપચાર:- ૧) હળદાલ ગોમૂતમા ધસી લેપ કરવો (૨) ચુનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સૂજ પછુ દૂર થાય છે (૩) ધતૂરાના પાદડા વાટી તેમા ચુનો મેગતી તે ઉપર માધવો

ગોળા ગરમીનું મૂળ, ત્રુમડાનું (ઇન્દિવરણુનું) મૂળ, ઘોડાવજન, દેવદગ અને સરસવનું મૂળ એ ગોમૂતમા ધસી લેપ કરવો (૨) મગ શેર ના આકડાના દૂધમા ત્રિવ ૭ લીંબવી જાયામા સુકવી કડદમા શેકી વીમા મલમ કરી લગાડવાથી કઠમાળા અને હૈયાહોળી આદિ રોગે નય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉપરો-૬, કડવી દુધી (તુપડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, છયાપોતો-૧, જેડીમધ-૧૭, ધતૂરો-૧, દ, પારિજાતક-૩, પાણકુભા-૧, મૂળા-૧૦, રીમામણી-૧ વછનાગ-૧, વાયવરણી-૩, શિરદોડી-૧, સોપારી-૬ કફ ગલગંડ ઉપર—દેવદાર-૨ વાતગલગંડ માટે—જળાબવો-૨, સમરવો-૫.

જુઓ પ્રાંઓંમા—સાપોટીયા માટે—સાબરસીંગ-૧ અપચી માટે સાબરસીંગ—૭.

પથ્ય:—જુની રાત્રી ડાગર, જવ, મગ, પડોળા, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખા અને અમિદીપક પદાર્થ અપથ્ય:—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ ચાય છે તે, મિઝાન્ત, ખાટા, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦—ગળતી (શોષરોગ.)

કારણ અને લક્ષણ—ક્ષયતોજ બેદ શોષરોગ છે (૧) અતિ ભીસેવનથી (૨) શરીર પ્રજ્વ કિવા આગતુક પ્રજ્વથી, (૩) રસ્તે ઘણું ચાલવાના અમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પડ્યાથી, (૫) શરીર જળ્નીશ્રૂત થવાથી, (૬) અને કોષ પજ્વ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થએલો, આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જણાવેા રસાદિ ધાતુનું ગોપણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે

ઉપચાર.—(૧) જેડીમધ, આમળા, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો (૨) ડાગરની ધાણીનો કાઢો આપવો (૩) વાવડીંગ આમળા અને જેડીમધનો કાઢો આપવો (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો (૫) કોષ્ટ, જેડીમધ, નીલકમળ અને વડની કુખોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતા જવું. એટલે તૃપા શાત થશે (૬) આમલકાદિ ગુટિકા.—આમળા, કમળ, કોષ્ટ, ડાગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈ ઝોની કુખોનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મ્હોડામા રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોડામા અગ્ની રહે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—આણુ-૩, ડાગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્ત પાપડો-૪, બીજે-૧૮

પથ્યાપથ્ય:—ક્ષયરોગમા કસા પ્રમાણે.

૨૧—ગાંઠ (ગંધિરોગ) અને અર્બુદ રોગ.

ગંધિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ એ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉચો અને ગાંઠ જેવા સોળે ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને ગંધિ કહે છે

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:—ગરીગના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ લોહી અને માસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મદપીડાયુક્ત, મોટા અદરથી ઉડે

ગએલા, લાખા કાળે વધનારો અને પાકનાર એવો મામનો ગોળા થઈ ઉઠે છે, તેને અર્જુન કહે છે.

ઉપચાર—(૧) ત્રણ (ચુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે ગોળવા (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શબ્યુણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) દળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચ દન, ધવામ, ગોળ અને મનથીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો (૪) કૈક અને તમાલપત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવા અને ઉપર વડના પાદડા બાધવા, એટલે સાત દિવસમાં અર્જુનનો નાશ થાય છે (૫) સગવવાના બિયા, મૂળાના બિયા, સગસવ, તુળસી અને હરજવતે ભેંસની ઝાશમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાં મા—અકાલ-૧૬, ચણાડી-૭, ધતૂરો-૬, મયાળ-૧

જુઓ પ્રાં ઓં મા—માખરશીંગ—૭ જુઓ અનુભૂત આપધ—ઓષ-ધિક્કિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં ન ૩૫

પદ્યાપદ્ય—શુભરોગ પ્રમાણે.

૨૨—ગાંડીયો વા (અંગનું અકડાઈ જવું.)

કારણ—ખારા, ખાટા, તીખા, ખાટવાળા, ગ્નિગ્રહ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉષ્ણગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું એવન તથા મત્સ્યાદિકાનું મામ અને ઓળ, મૂળા, કળથી, વાલ આદિ ઠંડા ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, ગેલડીનો રમ, દહી, કાણ, ઝાશ, મલ, વિરહ અને અધ્યશન ઈત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, ગત્ર જગણ્ય, એ કાગળોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુંમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને ગ્રધલ (જડા) તથા સુખી એવા માણુમનુ વાતરકત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ—હાથી, અથ તથા ઉટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અને લક્ષણ કરનાર એવા માણુમનુ આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે પછી દુટ વાયુમાં મળે છે આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે એટલા માટે એને વાતરકત કહે છે.

પૂર્વદ્રષ્ટિ—ઘણો પરસેવો આવે છે કિવા મનુષ્યો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, રૂપરેખાનું—અત્રાનપણ, ક્ષતની અદઃ ઘણાજ સણકા, આળસ, અગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર મળ્યા જેવું થવું, દીચણ, કહેાણી, કલા, કમર, ખાંધ, હાથ

* શરીરે દાહ, ભારેપણ, પીડા, તોડ, ચળ, ચકામા, દગરા ઉપર ફેડલા, નાળો, એ વાતરકતનું લક્ષણ છે વિશેષ કરી એ રોગ પડે થાય છે વાતરકતનો નાગર્થ એવો છે કે વાયુથી ઘેરાયેલુ લોહી તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાત-કફ પિત્તકફ ત્રિમેષ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે

પગ ઇત્યાદિની મધિમા શળા, અગનુ રકુરેણુ, મણુકા, શરીરે બરેરાપણુ, કડૂ, મધિમધ્યે શળા, વારવાર દાહ થઇ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, વણુ બદલાય છે અને અગ્નિ ઉપર મડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરકતના પૂર્વરૂપો બાણવા અસાધ્ય લક્ષણુ—દીચણુ પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, અમ્લ થએલો, સાવ થનાર અને બલ, માસ કે ક્ષપાદિ ઉપવદ્રવથી યુક્ત જે વાતરકત તે અસાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થએલો વાતરકત કષ્ટસાધ્ય અને ક્ષાત કે ચીરા પડ્યા વગરનો સાધ્ય બાણુવો.

ઉપચાર—(૧) ગળેના કાઠામા શુદ્ધ કરેલુ શિલાજીત નાખી તે કાઠો પાવો (૨) મંજીષ્ઠાદિ કાઠો—મજ્જા, કડો, ગળે, નાગરમોચ, વજ, સુક, હળદર, દારૂહળદર, અરકુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇન્દ્રવરણા, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવા પડેળા, ઉપલેટ, કડૂ, ભાર ગમળા, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇન્દ્રજવ, ભાગરો, લીડીપીપર, મેદી, પહાડ-મૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિકુળા, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણુ, ગરમાળો, કાળુ નમોતર, બાવચો, ચદન, વાયવણુ, કરજ અને સાગ, એ સર્વ મમલાગ ઔષધોનો કાઠો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અદાર પ્રકારના કાઠ, વાતરકત (સુનખરિરિ), વિસર્પ, ત્રિકાષિ અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે (૩) લઘુ મંજીષ્ઠાદિ કાઠો—મજ્જા, ત્રિકુળા, કડૂ, વજ, દારૂહળદર, ગળે અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઠો વાતરકત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમડળનો નાશક છે (૪) અરકુસી, ગળે અને કડુનો

રા ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે “નજલો” શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમા આપ્યો છે તેમજ નજલાનુ વર્ણન કરતા એક ગ્રંથકાર લખે છે કે, “એ રોગ ઘણાખરો પુરૂષનેજ થાય છે તે ઘણું કરીને ગરમીમાથી થાય છે એનું જોર જીવાની કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા વધારે હોય છે તેની નિશાની એ છે જે એ રોગ પગના અગ્રકાંઠાથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા બુટણુ સંજે છે અને તેમા બહુ દરદ કરે છે તે ઘણી મુકત થયાથી હાથના પોચામા તથા આંગળામા દાખલ થઈ સાધાઓ ગદી જાય છે. પછી તે સાધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાથી પડેના ઠેકાણે સફેદ ચુના જેવો મુકો મવાદ નીકળે છે માટે એ રોગવાળાને જીવાળ્ય આવે એવું ઔષધ આપવું બીજું—મહુડા શેગ ૧ અને સાજીપાર તોલા ૨ એ બન્નેને બારીક કરી તેમા માખણુ નાખી મલમ જેવું કરવું. પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો એથી આ રોગ મટે છે એ આગરવાળાને મધકની ખાણુવાળા ગરમ પાણીમા નવરાવેથી તથા ખેસારવાથી ઘણો શુણુ થાય છે એ ખાણુનું પાણી સુરત જીલ્લામા વામદા તથા નવસારીની હદમા ઉનાઈની જ્યાં જગા લરાય છે ત્યાંના તુડમા તથા વજરાબાઈમા તથા મલબાર કોસ્તામા છે સુજરાતમા ડાકોર અને ગોધગ વચ્ચે ‘દુવા’ નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઇલ દૂર એ જાતના કુડ છે, તથા કપડવજ તાલુકાના એક ગામમા પણ છે. કદાપિ ત્યાં જવાને ન બને તો તેમાનું પાણી ઘેર મગાવી ગરમ કરી નવરાવે તોપણુ શુણુ થાય છે.”

કાઠો આપવો (૫) ગળાના કાઠામાં એરડનેલ નાખી તે આપવો (૬) સુરવારા હરડેયુ ચૂર્ણ ગાળના મેળની આપવું (૭) મીણુ, મજક અને રાળના તેલવડે કિવા રાતા મેળના નલવડે અખચ કરવા, એટલે વાતરકતની પીડા દૂર થશે (૮) એરડમળ, ચરકુરી અને ગળાનો કાઠો આપવો (૯) ખરનો કાઠો બે વાગ આપવો ઉપર ઘી સાત ખાવા તથા નિર્વાત સ્થળે એ પચ્ચ કરવી, એટલે કુદાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે (૧૦) શુદ્ધ ડગલો કલગારીનો કદ, મુન, મરી, લીડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસ આપવું, એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પદ્મોષ, પગ કૂટે છે તે, માથાનું દુખ, અસાધ્ય વાતરકત અને કોદનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખમુડી અને કકનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) ડગલો લીમડાના પાદડાનો અગમ કિવા તેના પાદડા ગાયના દૂધમાં વાડી રમ કાઢવો અને તે પાવા (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરડનેલ નાખી તે આપવાથી વાતરકત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે (૧૪) મેગલી એરડાના મિયાનું તેલ, રાગગ્રસ્ત એની સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાચ વાર આપડતા જવું (૧૫) ધેળી ચુલ્યાશીનો ૮૬ ૧ તોલો ગાયના તાળ દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો એ અપૌષ્ઠ હમેશા ડ મહિના આપવું (૧૬) અમૃતાધૂત—ગળા લાવી થોડી કુટી તેમાં તેનાથી ચારગાળું પાણી નાખી ચાથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઠો કરી તેમાં કાઠાના ચતુર્થાગ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાગ ગળાનો ડલક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ ગઈ ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું તેણે કરી વાતરકત અને કાઠ જળદી દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા—આમળા—૬, ઉખરો—૧, એરડો—૧૪, કપરબેરી—૫, કાસાળ—૨, ઢાલીજન—૩, ખજૂરી—૧૨, ખટખટી—૩, બળો—૧૫ નગોડ—૨, પાંડરવો—૨, મજક—૬, મરી—૧, માકડી—૧, મેગલીએરડો—૧૦, રાળ—૫, હરડે—૧ જુઓ પ્રાં ઓં મા—ત્રૃત વર્ગ—૨

પૃથ્થ—રાતા ચાખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવેર, મડ, બકરી, મેદી, બેસ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કાકાલી, નેતરના અકુર, લાખડી, ચાકવત, કારેલા, નાદળજો, પરવળ (પડોળા), આમળા, આદુ, સુગંધ, મગગવો, સાકર, કાફૂ, જુવું કોણું, માખણ, તાણું ઘી, કડવા પદાર્થ અપૃથ્થ—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉઘાંગ, મૈયુત, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમજ માસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેકડી, મળા, મલ્લ, માસ, પાન, કાજી, તલ, તીખા, ઉપ્પુ, પુરા, ચીકટા, મીઠું અને ભોટના પદાર્થ

૨૩-ગોથું (વાઈ.)

સ્વરૂપ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આગે આગળ અંધારા આવી રચ્ચિતરૂપે જાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે હૃદયને કપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે એનો કોઈ કાદ દશ

દિવસે, જદિ પદર દિવસે, કિવા મહિના એ મહિનાએ દોપસયય ચર્ધને થાય છે *
 ઉપચાર—(૧) યુરીઆના પાદડાને આકડાના દૂધના ૨૧ મુઠા આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું
 અને તે છીકણી પ્રમાણે સુધવું, એટલે નાકમાના કીડા ખરી પડી રોગી મારો
 થશે (૨) દેવડાગરનો રસ અને યુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાકણી, ખુરાસાની અળમો, અક્કલગરો, નયકળ, લવગ, એલચીદોડ, અળમો,
 વાવડીગ અને નામકેસર, એ સમલાગે લાઇ ભાગરાના રસમા ભેર જેવડી ગોળી
 કરી તે દરરોજ એક ગોળો પાણી સાથે આપવી, એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ
 ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથીઆના પાદડાના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી
 નાખી તેનું નસ્ય આપવું (૫) વાઝડોડીના મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી
 તેનું નસ્ય આપવું (૬) જેડીમધ, લીગ, થોડાવળ, તગર, શરસડો અને લસણ,
 આ પદાર્થો મરીના દૂધમા અથવા મત્રમા ઘસી અળન કરવું (૭) થોડાવળનું
 ગ્રંથ તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) નગોડના રસમા અખોડ ઘસી તેનું નસ્ય કિવા
 અળન કરવું (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાડી તેનો શરીરે લેપ કરવો (૧૦) ધોળી
 ડુગળીનો રસ નાકે સુધવા અને અળન કરવું (૧૧) વગડાઉ ઊણુની
 રાખ આકડાના દૂધમા ભીજવી, સુકાયા પછી તપકીર પ્રમાણે સુધવી (૧૨)
 ચારીડા લીંબુના રસમા ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૩) ગધકની ધૂણી નાકમા
 લની (૧૪) હાથીનું મૂત્ર ખન્ને નાકના છિદ્રોમા નાખવું, એટલે માથામાના
 કીડા દૂર ગરી પડી રોગી સારો થાય છે (૧૫) થોડાવળ, ગળો, સુક, મરી,
 લીડીપીપર, મહુડાનો ગુદર, રૂદાક્ષિ, સિધવ રીગણીના કળ, સમુદ્કળ અને લસણ

જોતું ચાર પ્રકારનું છે તે પૈકી ૧ કપારો થાય, દાન કકડાવે, મોઢે શીશુ
 આવ, થાસ થાય, કાળ પીળું દેખે તે વાયુની; ૨ મોઢે પીળા શીશુ આવે,
 શરીરની આમડી, મોઢું, આખો, પીળા પડી નય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય,
 તમ્મ લાગે, શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; ૩ મુખમા સફેદ શીશુ આવે, શરીરની
 આમડી, આખ, મુખ ઘોળા પડી નય, થડ લાગે, રોમાય થાસ અને સર્વત્ર
 ઘોળું જણાય તે કફની; અને ૪ ત્રણે દોપના લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની
 ત્રણે જણવી વળી વાયુનું જોતું ૧૨ દિવસે, પિત્તનું ૧૫ દિવસે, કફનું એક મહિને અને
 સન્નિપાતનું વારંવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે ઉપચાર—ભાદરવા
 માસમા જીલના છોડવા ઉપર દિવસે ઉગતી વખતે જે થુકના જેવું નામેણું
 દેખાય છે તેને ખાવેલો કહે છે તેમા મરી શેર વા એક મહિના સુધી પક્ષાળી
 રાખી જાયે સુકવી દિવસ ૨ સુધી (૧૬ પહોર) વાડી ભૂકી કરી તેમાથી વાલ
 ૨ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગેયું અને દમનું દરદ નય.
 (૨) જવાનું યુવર કાચીને તેમા કાચળીમા નાખેલા મરી અથવા લવગ તોલા ૫
 નાખી તેનાજ કકડાથી બંધ કરી છ માસ રાખી મૂકવું, પછી તે કહાડી લાઇ
 દંદીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવરાવવાથી જોતું નય. આ લવંજનો
 ખળદના નાકમા ધૂમાડો આપવાથી ખળદની કમોડી (શીમડુ સડીને વળી જઈ
 ભોગી જવું) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમા નાખવો.

એ મર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુધવુ, એટલે અપરમાર વાયુ, કફ, મસ્તકથળ, ખડખડ, માંદ, સન્નિપાત અને પીનમ (નાકના છોડ) દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા.—અદ્વલગરો—૬, અપરોડ—૨, અગ્નિઓ—૬, અરિહા—૧૦, આટડા—૭, ઉદરકની ક—૧, ઉદરકની મ—૬, કકોડી—૧૦, કેવડાનુ ઝાડ—૨, જેડીમધ—૧૨, કુંગળી—૨૩, તલ—૬, બીજોર—૩, મહુડા—૧ માથ—૮, ૧૦, રાયજી—૧, લસજી—૧૧, લીડીપીપર—૩, ૧૮, વજ—૨, શણુપુખી, ૧, શતાવરી—૬, શખાવળી—૧, લીંગ—૩ **પિત્તાપરમાર માટે**—કારિવણા—૩ ચિત્તજીમ અપરમાર માટે — કારિવણા—૬, કામાળ—૬ **ભમરી આવે તેના માટે**—કારિવણા—૧, લામપિત્તાપડો—૧, વાવડીંગ—૪

જુઓ ગોવ૦ મા— ઘી—૬ જુઓ પ્રાં ઓંમા—મૂત વર્ગ—૨

પથ્ય—મગ, ધઉ, ઘી, દૂધ, પડોળા, જીનુ કહોળુ, ચાકવત, દાડમ, સગંગા, ટાક્ષ, આમળા, ચોખા, અપથ્ય —ગરમ પદાર્થ, વિરહાત્ત, અતિમૈથુન મહેનત ભાજપાલો, ડીડારા, ગરમ અને જડ પદાર્થો

૨૪—ગોળો (ગુદમ.)

કાંદણ અને સંપ્રાપ્તિ—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક રોગ કુપિત થઇ પેટમા મથિડપ પાચ પ્રકારના ગુદમ ઉત્પન્ન કરે છે તે ગોડો ગોટલા જેવી હોઈ ચળ અથવા અચળ અને ગોળ હોય છે અને કદિ મોટી અને ટ્ફિ નાની હોય છે આ રોગને ગુદમ કહે છે

પૂર્વરૂપ—પણા ઝોડકાં, મલખદત્તા, અન્ન ઉપર અડચિ, આતરડા રડકડ વાગે તથા દુન્યે છે, પેટ ચડે છે અને અમિમાષ, એ ગુદમ રોગનુ પૂર્વરૂપ જાણવુ x

ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર અને જવપારનુ ચૂર્ણ આદુના રમ અને મધમા આપવુ, એટલે ગુદમ અને આસકામ દૂર થાય છે (૨) ચિરકળ, મિધવ, સચળ જ બિડોણ, અજમોદ, એરડમૂળ, જવપાર, બાળહરડે, શેકેલી લીંગ અને વાવડીંગ, એ દસ ઔષધો સમભાગ લેવા અને નસોતર ૩ લાગ, બધાનુ ચૂર્ણ કરી તે ગરમ

x ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે પરંતુ કોઇ કોઇ પુરૂષને પણ એ દરદ જાવામા આવે છે એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ ચર્ષ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઇ પેડુ સુધી ગોળાના આહારે એક ગાડ ઉત્પન્ન કરે છે તે વાત, પિત્ત, કફ, મન્નિપાત અને રક્ત (લોહીનો) એમ પાચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેદો તથા હળદર એકંદુ કરીને તેની રાતલી ૪ માસ સુધી ખાવી. અનુસૂત ઉપાય —સચળ, મીઠુ, સિધવપ્પાર, કાળા-મરી અને કાળીજરી સમાનભાગે લઇ ઝીણા વાટી લીજી નગ ગા ઉપર ખૂબ જલરાવી આગળાથી દાબી તેને ગરમ કરવુ. એ દવા ગરમ થઇ લીજીના ગમમા નસપસ થયા પછી દરદીને ચૂસાડવુ આમ બન્ને કલાકે કરવાથી હિદરનો વાગોળો મત્વર જેસી જાય છે આ અનુભવસિદ્ધ છે.

પાણીમા આપવું, એટલે ગુરમ, શળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે (૩) હીગાઇક ચૂર્ણ આપવું (૪) નસુદીના પાદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવા (૫) આસુદરાના પાદડાના રસમા મરીની બુકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપા નાખી ૩ દિવસ આપવું (૬) સરગવાના પાદડાનો રસ પા ગેર, તેમા બે તોલા બડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતશુદ્ધિ દૂર થાય છે (૭) ગીગણી મૂળીઆ સહિત ચુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા રોજ ૧૦ મામા સુધી દિવસમા બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું, એટલે પેટમા કોઈ પણ આગરની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાકમ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમા આપવાથી પ્રસૂતકાને ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે (૯) દશમૂળના કાઢામા જવખાગ અને સિંધવ નાખી આપવો, એટલે ગુરમ, શળ, હરોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે (૧૦) શરડુખાનો ક્ષાર અને હરડનું ચૂર્ણ એ બન્ને ચાગ ચાગ માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વના૦ મા—આદુ-૩૧, એરડો-૪૦, કઠ-૨, ખોરેતી-૭, ગુગળ-૧૮, સુકો-૧, તુવરફળ-૧, નાકંઈકણી-૩, પીલુ-૧, ખીલી-૨, ખીવલો-૪, મરી-૧૩, મિરન્ગી-૪, લવગ-૧૦, લીડીપીપર-૧૪, ર૭, વસુ-૨, ૭, શરડુખો-૭, શિક્કિકાઈ-૧, મમેરવો-૧, સાંટોડી-૭, ૧૭, માલીન-૩, હરડે-૪૪.

રક્તશુદ્ધિના લક્ષણ:—જી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભ-પાત થવાથી કિવા યકૃતકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વધુ તેના ગર્ભાશયને ટેકાણે લોહીને જમાવી શળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા શુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે આ શુદ્ધિ ઘણા દિવસ પિડીશ્રુત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવા દુખણા કરે છે, શળયુક્ત હોય છે, ગર્ભના લક્ષણો, જેમકે આર્તવપ્રતિબંધ, સ્તનની ડીટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇન્દ્રિયથી યુક્ત હોય છે એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી

રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—(૧) દત્તીમૂળ, હીગ, જવખાર, કઠવી તુખડીના બિયા, લીડીપીપર અને ગોળને યુગીઆના દ્વધમા ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરી એટલે રક્તશુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને ગએલો અટકાવ પણ આવે છે (૨) ખાખરાના ક્ષારવડ વૃત મિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું (૩) શતાવરી, કરગની જાલ, મરફળદર, ભારગમળ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને લી, એમા મુક, મરી, લીડીપીપર અને ભારગમળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે રક્તશુદ્ધિ અને નજીર્તવનો નાશ થાય છે (૫) ભારગમળ, લીડીપીપર, કરગની જાલ, પીપળીમૂળ અને દેવ-દારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું (૬) મુડી અને વસલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમા મેળવી રક્તશુદ્ધિ ઉપર રેચ માટે આપવું (૭) અરીકાના પાણીમા કઠવી ઈંદ્રવરણીના મૂળીઆ ઘસી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦ મા—રક્તગુદમ માટે—અરિકા-૧૨,
આક્રો-૨૮, ઈન્દ્રવન્જી-૧૭, તલ-૧૦ ચાતુદમ માટે—અળવી-૪,
આગેત્રી-૧, ઈન્દ્રવ-૨૨ કાચકી-૫, તળ-૫, પીપર-૧, મોરવેલ-૩,
ગનનજેત-૧, લીડીપીપર-૧, મગગેલ-૫, લીંગ-૧ પિત્તગુદમ માટે—નમો-
તર-૬, ગણકા-૨, દર-૧૧ કંદુગુદમ માટે—અગમો-૭ ત્રિદોષગુદમ
માટે—અગમી-૬, ગોગમ્બુટી-૭ વાયવગ્લો-૨

પૃથ્થ—જુના એખા, દૂધ, કળવી દાડમ, આમળા, લીંછુ, છારા, લસણ,
કુમળો મુળો, ચાવત, શગવેલ, હિંગ અને ગરમ અને અપૃથ્થ—અડદ, જવ,
મીંઠા ફળ, વેગળ, ઢહોળુ, મૂળા, દિલ્લધાન્ય (કંદાર), જડ અને અને તેલ-
વાળા પદાર્થ

૨૫—ચાંદી-ગરમી-ટાંકી (ઉપદંશ.)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ત્રણા પુરુષોથી મગ છે એવી સ્ત્રીઓનો મગ
ચવાથી મેંધુન પડી શિશુ ન ધોવાથી, ગર્ભવલા, મુલાવરી અને રોગી એવી સ્ત્રી-
ઓનો મગ કરવાથી અથવા શિશુ જગાએ લાય, નખ અને દાંત એનો કંદાર
અર્ધ ચવાથી આ ગગ થાય છે *

લક્ષણો.—ઈદ્રિય ઉપર અને અદરની બાજુએ ચાદી પડવી અને મણીને
દડા સજવા, બન્ને બાજુના જઘાના મૂળામાના નળની મુખ નીચેની ગાડ સૂજ
મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પડવશાએ આવી કુટયા
પછી મર્વ શરીરમા લોહીનું ફુગધિયુક્ત થઈ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા

* યદ્યપિ આ ગગને લેખિ “ ગરમી ના નામથીજ ઓળખે છે, પરંતુ
તના ઉપર દડા ઉપચાર કરવાથી હાથ પગના સાધા ઝલાઈ જઈ રોગી વાયુની
મખત ખીમારી ભોગવ છે માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા એ રોગ-
વાળાને મત્રેચ પશુ અવસ્થ આપવા

વાતોપદશથી ત્રણા રગની ફેડલીઓ થઈ પાંડા થાય છે તે ફેડલીઓ કુટે
છે અને તેનું સ્ફુગણ થાય છે પિત્તોપદશથી પાંડા રગની ફેડલીઓ થઈ બળત્રા
બળી તેમાથી પાણી ઝરે છે કફોપદશથી મંદેદ રગની મોટી ફેડલીઓ ઉડી
વધુર છુટે છે, મોળ આવે છે અને જાડુ પર વહે છે સ્ખિપતોપદશથી ઘણા
પ્રકારની વેદના થાય છે અને પર જરૂર છે રક્તોપદશથી ફેડલીઓ માસના જેવી
લાલ રગની થાય છે એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે

ચાદી અને ટાંકી એ બન્નેને ઘણા ખગ વૈદ્યો એકજ માને છે પણ તે
બુદ્ધાજ છે જે સામી શીશુના મણીછત્ર પર ટકાએલી રહે છે, તેમા ચાદા થઈ
ન સૂજ જાય છે તેને સોળાજ કહેવાય છે મણીછત્ર પર થએલા ચાદા તેજ ચાદી
નામથી ઓળખાય, અને તે મણિછત્રના ચાદાથી ન્યારે ઈન્દ્રિયમા આરપાર ઝીણા
માન પડી જાય તેજ ટાંકી કહેવાય આ ત્રણે દરદ દરદીને એક ખીજથી વધારે
મતાવાગ છે

તે યોગે બધા શરીરમાનુ લોહી દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અડ તથા મુખ ઉપર નાચતા જેવી ચાદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર બાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુ ખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મુત્રસ કાચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા અને તણુખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારા પરિણામ.—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનુ શુક્ર અને શોષિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી શોષણ થાય છે, સતતતેનો અભાવ થાય છે શક્તિ ક્ષીણ થવા પછી અર્થાત શરીર ધોળું નિરતેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમા તાવનો મચાર થાય છે તેમજ ઉષ્નરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્વ હાડકામાનુ તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ ન બેસી જાય અથવા પુટી તમાનો દમ નીકળી જઈ તેના ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમા મરી બધું અગ, વપણુ, ઇદ્રિએ ચાદી પડી, તે પુલવા લાગી તેમાથી દુર્ગંધીયુક્ત પડે અને પાચનો નાશ થાય છે તે યોગે શરીરમાનુ સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે પેટમા કીડા સચાય થાય છે, નવરોહાસ થાય છે, પગે સોળે આવે છે અને તેવાજ પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશની સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.—ફિરંગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ફિરંગી લોક આ દેશમા આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો હોય તેનો અતિ મહત્વાસ કરનારા જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે તેના પ્રકાર—**આહારફિરંગ.**—અદરના અગ્ર ઉપર ફેડ અને તેને ઠંડાણે વેદના મદ, તે ફેલાવા પુટવાથી વળુ જેવા જણાય છે એ સુખસાધ્ય છે **અવ્યતર ફિરંગ.**—એમા શરીરની અંદર સધીને ઠંડાણે ફેલાવા થઈ પુટી વળુ થાય છે અને તે ઘણાં દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ઘણી થાય છે આ રોગ કટસાધ્ય જાણુવો એ બન્નેના લક્ષણો જે યુક્ત હોય છે તે બાલાબ્યતર જાણુવા ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ—દૃશપાણુ, બદક્ષ્ય, અગ્નિ-માઘ, દુર્ધર વળુ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાકું થવું એ ઉપદ્રવો જાણુવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર.—પહેલા રેથ આપવા (૧) બરધારા, બીલામા

* (૧) ઇદ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપીલા સરસીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો, અથવા મેદી સરસીયા તેલમા મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે અથવા ચામાસામા મનાડીના ટોપ જેને કારસીમા સમારગો અને સિંધીમા ખુબો કહે છે તે ટોપ લીધો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇને સુકાયા પછી કાળો થયેલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો જુકો લીધા જખમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય (૨) ચાદીના ગમે તેવા મોટા ધારા પડ્યા હોય અને મોટા ફેડલા અથવા હોય તે ઉપર લીમણ હરડે તોલા ૮, રસકપુર તોલા ૪, દાડમના સુકાં ૫ થ તોલા ૧, યોદારસીમ, જાયફળ, એલચી, ધાણા, લવંગ અને મરી એ સર્વ એકેક તોલા ૧ થ

નમ ૩, સુંક, બાલહરડે, આસજધ અને ગોખરનુ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો જાશમા નાખવુ, અને તેમા ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવુ (૨) કાચકીનાં પાદડાને રમ કાઢી તેમા ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૩) ૨ તી ચણેડીના પાદડાના રસમા જીરાની ભૂટી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ઘઉં અને તુવેરની દાળ અગુણી. (૪) કડવા લીખડાના પાદડા અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવા પથ્ય ઉપર મુળ્ય (૫) અધેડાના ગ્રાડ મૂળ સુધા ઉપાડી લાવી પછી તેના મૂળ કાપી નાખવા, અને રહેલા છોડને રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા જીરાની ભૂટી પૈસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો પથ્ય ઉપર મુળ્ય ઉતાર—ગરુડ (ગમુડી) અથવા ખોરના

ખાડી કીણી કરી ૧૦૦ લીંછુના રસમા ખગલ કરવુ લીંછુને રમ ખગલ કરતા મુકાય ત્યારે સોપારી સોપારી જેવડી મોટી ગોળાઓ વાળી તેમાથી એકેક ગોળી સવાર સાજા ખાય તો આરામ થાય એ ઉપર મીઠુ ખાવુ નહિ, મોળુ ખવુ ખીતે—મોદરશીંગ તોલો ૧, દડમની જાવ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, પહેલી બે વસ્તુઓને ખાડી કીણી કરી તેની ગોળા ૮, ગોળમા વાળી પછી એકેક ગોળી મવાર સાજા ખાય અને ઉપર ઘી શેર ૦ ગાયવુ ખાય તો દિવસ ૧૪મા આરામ થાય છે ત્રીજે—હીમજી હરડે ૨ તોલા, પુલાવેલ મોરથુયુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઈ ખાડી લીણુ ૧૦૦ના રસમા ખરલ કરી ચણીમેર જેવડી ગોળાઓ વાળી, તેમાથી ગોળા ૧ ટાલ પાણી સાથે ગળાવવી બીજા દિવસ બે ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ ન્યા સુધી એ દવાથી ઉલટી ન થાય ત્યા સુધી એકેક ગોળી વધારતા જતી જેટલી ગોળીથી ઉલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દર ૧૪ની માત્રા સમજવી. ચએલ ઉલટી બધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવગવવા. એથી ટાકીને આઝર તથા શરીરમા ગમે તેવા ફોડલા કે નારે હોય તે મટે જો ઉલટી થાય, તો ઉલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા ટાકીના દરદમા મ્હોડુ આવ તો ઘણો ફાયદો થાય દરદને જડમાથી કઢાડે ચોથો—લવગ તોલો ૧, યોદાર તોલો ૧, ખરેડીના પાદડા તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વને પાતાળ યતવડે ચર્ક કઢાડી ચોપડવો એ ઇન્દ્રિયની તથા શરીરની ચાદીને આરામ કરે છે પાચનોઃ—રસકપૂર તોલો ૧, લવગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજોમા તે લો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલના યાત ૨૫ એલચી તોલો ૧, એ સર્વને ખરલમા વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગેળી ૧ ખવરાવવી એથી હાથ, પગ, જીભ, મ્હોડુ વગેરે અગોમા ગરમી ન નીકળે. જ્ઞો પ્રકાર—રૂમી મસ્તકી તોલા ૨૦ અને આવળના સુકા ફૂલ તોલો ૦૦ વાટીને ચાળી ચાદી ઉપર ભજરાવવુ. સાતમે પ્રકાર—ઝીડને ખાળી ભજરાવે તો મટે. માણસના હાડકાની રાખ ટાક ૫ અને ખેરને ટાક ૫ વાટી કાગળથી ચોપડે તો શાંતિ થાય. આઠમો પ્રકાર—રાળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કાઠી, મોરથુયુ, હીરા દખણ, એ સર્વે ભાગે લાખે ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો. નવમો પ્રકાર—મોરથુયુ અને જુની હંદને વટી ચ દી ઉપર ભજરાવવી.

પાદડાનો રસ આપવો, એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિઝડીના પાદડા એક મુઠી વાટી તેમા થોડું જીરૂ અને ઘાણુ નાખી ૭ દિવસ આપવા (૭) શિવલીગીના વલાનો રસ ગાયના દૂધમા ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમા જીરૂ અને સાકર નાખી આપવા (૮) કડવા પરવળ, કડવા લીમડો, હરડે, આમળા અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિવા ખેર અને અસાણુનો કાઢો ત્રિકુળા સહિત કિવા ગુગળ સાથે પાવો, એટલે સર્વપ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે (૯) આખાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમા નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવા. તે ઉપદશ-નશુને હિતકારક થાય છે (૧૦) બર્ધના કુમળા પાદડાનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું બી બે તોલા અને કિચિત્ રાજ નાખી તે સવારે સેવન કરવું, એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને લીની પથ્થ કરવી. (૧૧) આકડાના અને ૧૨ગણીના મૂળની છાલ, હિંગળાક, હરતાલ અથવા બિલામો, એકત્ર કુટી ચક્રમમા નાખી હોડામા પીવા આપવી, એટલે મોઢું આવશે પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળાખાની છાલ છત્તાદિનો કાઢો કરી તેને લુગડાથી ગળી પાવો.

શરીરમાં બમ્બેલી ગરમી નીકળી જવા માટે.—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલા, કંકાલ ૦૧ તોલા અને ખડીસાકર ૧ તોલા, એનો અષ્ટમાશ કાઢો આપવા (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વોકરીનું ભોયુ ગાયના દૂધમા ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાદીઓ મારી રીતે સારા થઈ શરીરમાનું લોહી શુદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીત્રણુ છત્તાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય આયુષ છે જે રોગીના શરીરપર ચાદીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ આયુષ ઠંડા પાણીમા ઘસી ઉપર ચોપડવું (૩) ઉબરાના મૂળ સાધારણ જઘા જેવડા મોટા હોય, તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળા કરવા તે મૂળ નીચે એક વાસણુ ગાળી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું એ પ્રમાણે સાળે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમા તે વાસણુમા ઉબરાનો દ્રવ દરસે, તે વચ્ચાળ કરી બાટલીમા ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઈ, તેમા જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧૧ તોલા પર્યંત નાખી સર્થ ઉદય થયા પછી સવારે અને સર્યાસ્ત થયા પહેલા બે ઘડી દિવસ હોય તે વળા સાળે, એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયુ આપવાથી સારો ગુણુ આવે છે રોગી સ્વસ્થ અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ આયુષ આપવું એ આયુષથી તણુખીયો પ્રમેહ પણ જાય છે પથ્થ—ફૂંટા ઘઉંની રોટલી, લી અને સાકર (૪) ઘોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ઘોવા અને કુંડવા એટલે તેમાથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પારોર પર્યંત લઈ તેમા આસુદરાની અતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણુ સરખું કરવું પછી જીરૂ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો.

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર.—(૧) કરેણુના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો, એટલે ઉપદશ સખથી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધતુરાનું અથવા મોગલી એરડનું દૂધ (૨૨) ચાદી ઉપર

ચોપડવુ, એટલે ચાદી જલદી લગઈ આવે છે (૨) નિઠાના કાઠાએ અથવા ભાગરાના રમે વજુ ધોવુ (૪) મોચરસ, ચીકણી મોપારીની રાખ, મોરડીની જાલવુ ચૂર્ણ, શખજર, એ આયર્ષા ઝીણા વારી તેનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાપવુ (૫) ઘોળા કાથો અને ચીકણી મોપારીની ગાખનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવુ (૬) રસકપૂર, ઘોળા કાથો, મુરદારીગ, શખજર, માયકળ (માયા) અને મોપારીના કાલસા, એ આયર્ષા ઝીણા કરી લીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મોહળનુ મીણુ, સિંદૂર અને મોડીઅધાડીનો રમ એકેક તોલો લઈ, આડ તોલા લીમા કઢવી, જાડુ થયા પછી ઉતારવુ એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વજુ, નાડીવજુ (હાડવજુ) મારા થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરચુયુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) શખજર લીજુના ગસમા વારી ચોપડવુ અને જોખરની બુકીની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગળાક, આકકાના અને રીંગણીના મૂળની જાલ, એની ધૂણી આપની અથવા ધૂન્નપાન કરાવવુ, એટલે સર્વ વજુ, ઉપદશવજુ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો ૦ મા — ઉપદશ માટે — અથોડા-૧૮, અળાઇ-૩, આવળ-૫, આબો-૧૪, ઉબરો-૧૩, કરેણા-૨, કરિન્દા-૩, કાચકી-૩, ખર-૧, ચણેડી-૧૦, ૧૮, ચમેલી-૭, ચોપચીની-૧, ઝિઝર-૨, હાડમ-૧૫, નાહળ-૩, પીપળા-૧, બાવળ-૧૮, ભારેરા-૧, મદાર-૨, રતનજોત-૯, રોમકળ-૨, લીમડ (કડવો)-૩૯, વાકરી-૧ ઉપદશ વ્યવિષયે સ્વાંશ પકડાવુ તે માટે — વાસનવલ-૮ ગરમી માટે — અજમે-૫

* આ પ્રયોગમા કોઈ કોઈ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકોળા વાપરવાનુ કહે છે જે પ્રયોગમા હિંગળાક રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, તે પ્રયોગોથી મ્હોકુ આની મ્હોડેથી અત્યંત લાભ પડે છે, રોગી ભારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાભ પડે છે તેમ તેમ તેના શરીરમાથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે એથી એમા ધમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત અચારો બતાવતા નથી કેમકે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે માટે ગુજ્જી રૂપર અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગળાક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાદળજથી થાય છે કોઈ પણ રસાયણ પ્રયોગથી મ્હોકુ આવેલુ હોય તો આબો, જાણુ, મોરડીના મૂળ, બાવળ, આમલી, ગુદી અને લીમડો, એ સાતની જાલના ઉકાળાના ટાગળા કરાવવા એ સાતમાથી લીમડો અડધ ભાગે અને બાકી મમાન ભાગે લેવા એકલી મોરડીમૂળની જાલના ટાગળાથી પણ શાંતિ થાય છે

x શરીરની અંદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ ગ્રથમા મૂલા-નાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદશ (ચાદી) જ મહણુ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપયોગને વનો ૦ માથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે માટે સુદ બધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા

ઉપરમાલ-૩, કાકડી-૭, કાનરવેલ-૧, કાગિવણા-૪, કાઠાળી-૪, ખીજડો-૭, ગોખડ મોટા-૧૧, ડમરો-૨, હુગળી-૧૧, ઘોળા મરવો-૧, લીમડો (કડવો)-૬, વાકરી-૩, શિમળો-૪ આગતુક ગરમી માટે-ગોમેટો-૧, ચણકમોળા-૪, મરવ-૬, સાગ-૪, સુખડ-૭, સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટે-અરલુ-૭, આમો-૧૮, કમળ-૨, ટ્રિયાતુ-૧, કાડવેલ-૧, કેવડાનું ઝાડ-૫ ગરમીના ચેકો શરીરે ચાદા થાય તે માટે-અરલુ-૮, અરિકા-૭, કડવી કવડ-૧, કપૂર-૬, કાટી ગોખડ-૪, ખપાટ-૨, ગલકી-૪, ગોગખ આમલી-૫, પીળા ઘુતુરો-૩, મુગવેલ-૨, મોગલી એંગડો-૫, ૬, મોરવેલ-૧, લમણુ-૧૬, શરસડો-૬, સોના-ગવેલ-૨, હરડો-૧૮ કનિય લાલ થાય કે ઉપર ચાદીઓ થાય તે માટે-આમળા-૩૪, તરબુચ-૪

બુઝો અનુલુપ ઔષધ—ઔષધિક્રિયાની શુદ્ધિ પ્રયાગની ટીપણીમા ન ૬ ગ્સાયનની ટીપણીમા ન ૧, મલમની ટીપણીમા ન ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬

બદ્—ગરમી બદ્દ યદ્દ શિશ્નની ઉપગની અંધિમા લાખી ગાંઠો આવે છે તેને બદ્દ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટ અને બહુ કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃખ થાય છે બદ્ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સાગી ગાંઠ બધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાના પાદક, થોડું પાણી વાટી નેમા હળદર અને લી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાધવું (૨) સુનો, દમડીપા-પાણુબેદ અને ભીલામો એકત્ર બાળી તેની પટ્ટી લગાવવી (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકડાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાધવી. (૪) ચિત્રાના મૂળ લીણુના રસમા ઘસી ચોપડવા (૫) ખૂપમુગળ, બોળ, વઢનાગ અને ચણેકીની દાગ પાણીમા ઘસી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વગનાર છે (૬) ચીડણુના ઝાડના લાલવણુના ડુમળા પાદક લાવી ચર્મ પ્રમાણે ખારીડ વાટી તેના જોળા કરી બદ્દપર લગાવી, તે જોળા ઉપર વારવાર કડું પાણી નાખતા ગઢેવું એ ઔષધથી કટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરંત પાડી મેલ થાય છે અને તે ઉપર નરમાય આવે છે (૭) ગાંઠ કઠણુ હોય તો તેને કાથો અને દેવચીનો શિરો, આકડાના દૂધસા ઘસી દિવસમા બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ બેસે છે (૮) ત્રિધાત્રી ચોરીઆના ઝાડના મળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી, એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણુ આવે છે (૯) માણુ, સુનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે

પથ્થ:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની દણુકી, લી, કારેલા, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુગ પદાર્થ, મધ, તલતુ તેલ અપથ્થ:—દિવસે નિદ્રા, મુત્રરોધ, જડ અન, મૈથુન, ગોળ, મહેતત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ

૨૬-ચિત્તશ્રમ (ઉન્માદરોગ.)

કારણ—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરક્ત ભાવન, બળવાન પુરુષાદિથી મનની કચ્વી, વજેર કારણોથી અપ સત્વશુદ્ધી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો ભાગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નાહી ત્યા સુધી જઈ ન્યારે પિત્તનો વિજ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ* એટલે ચિત્તશ્રમ કહે છે.

* ૧ જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત મહત્ત કરી શકતો નથી, ચીકણ છે, શરીરે અડધો નમ ફરે છે, ધડીમા ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, ચીતળ ખાયામા એસવુ ગમે છે, દડા પદામની ઇચ્છા કરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળાશ પડે છે તે પિત્તોન્માદ. ૨ ઉપવાસાદિક ગરુણોથી વધી ગએલો વાંધ, મનને ચિત્તાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કારણ વિના હમવુ, પ્રસંગ વિના નાચવુ, ગીત ગાવુ હસવુ અને બ્રામણ કરવુ, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા અને રડવુ વગેરે વિચિત્ર દાવભાવ પ્રગટે છે રોગીનુ શરીર ખરબચડ, પાનળુ, તાબાના રંગ જેવુ થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ. ૩ જેનાથી રોગી વધારે ખોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્ત્રીસંગ અને એકાત ગમે છે, ઉધ ઘણો અને ઉલટી થાય છે, મ્હોડેથી લાળ પડ, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને છલ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સંદેહ હોય તે કરોન્માદ મમજવા ૪ તણેના મિત્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે, એ કેવળ અમાધ્ય છે ૫ ભય કિવા પ્રિય વસ્તુના વિચારથી થયેલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે એમા દરેક દિવિજા પ્રમાણે બદલે છે, વખતપર મનની શુભ વાત કહી દે છે અક્ષલ ઉલટાઈ જાય છે, ગાય છે, હમે છે અને છેક મૂર્ખ અને છે આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચર્ચ બતાવ્યા છે માધવનિદાનમા જે રોગીની આખો બહુજ લાલ-ધટલાલ બને છે બળ, દુઝિયો અને શરીરની કાતિ નાશ પામે છે, અત્યંત ગરમ જેવા બને છે, મુખ કાળુ પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠો વિષોન્માદ અને સાતમો હોનોન્માદ બતાવ્યો છે તેમજ બૂતોન્માદના પણ પદ્મ ભેદો બતાવ્યા છે ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇસારો આપ્યો છે

ઉપચાર—(જૈન ગ્રંથમાથી) (૧) રાસ્ના ટાક-૨ આલી ટાક-૨, કરીમાતુ ટાક-૨, ચવક ટાક-૨, માલકાગણી ટાક-૨, લીડીપીપર ટાક-૨, સુદે ટાક-૨, પીપળામૂળ ટાક-૨, અજમા ટાક-૨ લઈ પડીકા ૭ વાળી એકેક પડીકે પાણી શેર ૧ મા ઉકાળી નવટાક પાણી ગંધથી ઉતારી ગાળીન પાવુ (૨) આલીધૂત-આલીનો ૨૬ શેર પાંચ અને ઘી શેર ૫ ગાયનુ, એ એને એકત્ર કરી બટી કે બાવટાના ધાનની કોડીમા દિવસ ૭ દાખી ગાયનુ પછી ચુસા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઈ એકલુ ઘી ગંધે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ પડી તેમા દેવદાર ટાક-૨ લવંગ ટાક-૨ ગાયકજળ ટાક-૨,

લક્ષણ—કારણ નહિ હતા હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લગ્નગ ઝાડની, છુદ્ધિ વિપર્યય થવો, રાવું, ઉઘનો નાશ, એકતિ જન કષ્ટ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ખમ, એ લક્ષણો હોય છે અસાધ્ય લક્ષણ—જે રોગી મ્હોકુ ઉપર કિવા નીચે રોગી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે એને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર.—(૧) ગોથા (વાધ) ઉપરના ઔષધો આપવા (૨) નવ-માગ અને ચુનો એકત કરી દાળડીમા ભરી તે સુધવાને આપવું. (૩) ઘોળી કુગળીના રસનું અન્ન કરવું (૪) સુક, મરી, લીડીપીપર, લીમ, સિંધવ, ઘોડાવળ, કકુ, સરસવ, કરજળી, ઘોળા શિરસ, એ મમભાગ લઈ ગોમૂતમાં બાટી ગોળી કરી તેનું અન્ન કરવું, એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત વાયુ) અને ગોથુ (વાધ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાધી રાખવો. સર્પ છત્યાદિ ભય કર જતાવગે દેખાડી ખીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમા બેમાડવો અથવા જળીનપર સુવાડવો ગરમ પાણી તેના શરીરપર ફેંકવું, કિવા લોહાદિક તપાવી ઝામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) ખાલી, કાળુ, ઘોડાવળ અને શખાવળીનો અગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમા મધ અને ફાણનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધતૂરાના પાદડાનો રસ અથવા મિયા ૪ અથવા ૫ લીમા આપવા (૮) ધમાસાનો અથવા આળહરડોનો કાઢો ઘીમા નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા અગથીઓ—૩, કારિવણા—૬, કુગળી—૨, તુનેર—૫, ધતૂરા—૧૦, પટોલકકુ—૬, બીન્નેર—૧૫, ૨૦, ખાલી—૧, મહુડો—૧, મોચ—૬, વળ—૪, શખાવળી—૧ જુઓ ગો વૈં મા—લી ૯

પૃથ્થ.—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોળ્યુ દૂધ ઘી, જીનું ટાણું, પરવળ, ચાકવત, તાદળળે, નાળિયેર, ક્રૌંડુ અને ક્રૌંડુસ અપૃથ્થ —ગરમ ભોજન, મલ (દારૂ), વિનકાશન, નિદ્રા, ક્રુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલા અને ભાજ પાલો.

૨૭—જુનો ઝાડો (સંગ્રહણી.)

કારણ—અતિસાર બધ થવા છતા અગ્નિ મદ હોય છે તેમા વિરૂદ્ધકાર થાય તો તેથી કરી આમાશ થઈ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે તેને સ મહણી કહે છે અતિસાર સિવાય પશુ ગ્રિચ્યા આહારાદિકે લાગ ગ ટાક—૨, કાકડાશીંગ ટાક—૨, ચવક ટાક—૨, ખુરાસાનીવળ ટાક—૨, કાળી-પાટ ટાક—૨, મોચ ટાક—૨, હરડે ટાક—૨, બહેડા ટાક—૨, આમળા ટાક—૨, પીપ-ળીમૂળ ટાક—૨, ચતાવરી ટાક—૨, અક્કલગરો ટાક—૨, કોકાલ ટાક—૨, સુક ટાક—૨, લીડીપીપર ટાક—૨, મરી ટાક—૨, ચીત્રાછાલ ટાક—૨ અને વરધારો ટાક—૨ લઈ ઝીણુ ખાડી કરક કરીને નાખવા પછી તે ઘી રોજ ખાવું. (૩) અને તો કહીએ છીએ કે “ માલવાળા થવું હોય તો માલકાંમણી ખાઓ.”

કરી સમ્રહણી થાય છે જે સમ્રહણી પ્રતિ દિવસ આમનો સમ્રહ કરી વારવાર શબ્દયુક્ત જ્ઞાનત યથ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સમ્રહણી. x

લક્ષણુ:—આમ પડ છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મગડો હોય છે, અને વાધુ-વડે કરી ક્ષણ ક્ષણે બધ પડે છે પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા ભાગે છે તે કાચા આમજ પડે છે અથવા તે આમનો પાક યથ પડ છે

xઅતિસાર થઈ મટી ગયા પછી ન્યારે રોગી ખાવા પીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ બિગાડ પામી સમ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને સમ્રહણી કે સમ્રહણી કહે છે એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માડી બળનો ક્ષય થાય છે પછી જે આધુ હોય તેનો આમ (કચો ઝાડો) થઈને તે ગુણ વાટે પડે છે વખતે પકવ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કહણ કે પાતળો હોય છે ઝાડો થતાં મરડો થાય છે

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાચ પ્રકારનો છે વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સમ્રહણી રોગમાં તે તે દોષના લક્ષણો જોવામાં આવે છે (હવે પછીના 'ઝાડ'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જોવા) તે ઉપરથી કયા પ્રકારનો સમ્રહણી રોગ છે તે મનનથી છ ત્રિદોષ સમ્રહણીમાં ત્રણે દોષના લક્ષણુ મિશ્ર હોય છે આમ સમ્રહણીમાં આતરડા બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જાડો, ચિકણો, ઘોળો, શબ્દ સહિત, ક્રેડમાં વેદના સહિત અને થોડાં મરડાં સહિત આમવાળો થાય દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ મેલમ પડે.

સતેલા રોગીના પાસ માં શળા અને જળપટ્ટીયત જેવો શબ્દ થાય તેને સંદીયત્ર નામે અસાધ્ય સમ્રહણી રોગ કહે છે

યુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનો છે એકને આખી અને બીજાને આતસી કહે છે જો આખી હોય તો તરમ થોડી હોય. કદિ ઝાડો થાય અને કદિ બધ થાય. એના ઉપર રાજ પૈસા ૬ ભાર, છુરાની ખાડ પૈસા ૩ ભાર, ખાવચો પૈસા ૨ ભાર, સુઠ પૈસા ૩ ભાર અને કતાનના બીજ પૈસા ૩ ભાર લઈ ઝીણું ખાડી બબ્બે પૈસાભાર સવાર-સાજ ફકિ તો આખી સમ્રહણીનો રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાગ પીએ તો ઠીક છે (૩) ખમખસની પોરત (જીડવા) હથેળી ભરીને ફકિ તો ફાયદો થાય (૪) આ રોગમાં અશીણુ ગુણકારક છે જો આતસી હોય તો —તેનું દિલ પાણી વારતે તરફ દિલ તથા છાતીમાં બળતરા થાય પાણીના જેવો રાત દિવસ ઝાડો થયા કરે એ રોગને આપેલિ ફાયદો ન કરે.

ચાદી તોલો ૧ અને પરવાળા તોલો ૧ લઈ ચાદીના કટકવેધી પત્રા કરી, એ બન્નેને ગોલીવાડના પાદડાના છુદામાં લપેટી કુલડીમાં કપડાંમાટી કરી ગજપુટ આપી ભરમ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુરાગ્રહી સમ્રહણી પણ નાશ પામે છે સમ્રહણી ઉપર કેટલાક લોકો ઘોડાચોળી અથવા અથગોળી નામની ગોરખનાચળી ગોળીઓ આપે છે

પૂર્વરૂપ—તરસ, આળસ, શક્તિશીલતા, એ લક્ષણો થાય છે જઠરાગ્નિ મદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે કરપત્ત્વા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નેનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જઠરપણું ઈત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) સુંકના કલ્કમાં થી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું તે વાયુનું અનુલોભન કરે છે અને સગ્રહણી, પાકુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જવરનો નાશ કરે છે. (૨) સગ્રહણીની શાતિને અર્થે સુંકનું ચૂર્ણ નાખી જાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કરી કરવું અને જાશ વધાગતા જવું, એટલે સુંકી કે જાશજન અન્ન સિવાય આહાર ચર્ધ શકે એથુન અને કેંદ્ર એ વર્જવા. (૩) હીંગ, જીરૂ અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી જાશ આપવી, તે સગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંકનું ચૂર્ણ અને ગ્રોળ નાખી આપવું અને જાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવા. (૫) અજમે, પીપળીમૂળ, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંક, ધાવડીના ફૂલ, આમલી, લીડીપીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર છ ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું, એટલે સગ્રહણી, પિત્તસગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને કીમા મીઠું નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિવટી—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, એ ચાર ચાર તોલા, લીડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા, સુંક બાર તોલા, ચાતુર્ગત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગ્રોળ, એમા બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સગ્રહણી, ઉલ્હટી, ઉધરસ, દમ, જવર, અર્શિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મસળી જાશમાં ક્રિયા ગોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે જાશ તથા ભાત આપવા. (૯) શખભરમ અને સિંધવ સમભાગ હર્ષ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું, એટલે મોટા સગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કકામન ગુટી આપવી. (૧૧) સાટોડીના મૂળીઆ, મરી, ચરપંખા, સુંક, ચિત્રાના મૂળીઆ, બાળહરડે, કરજની જાલ અને કાચા બીલાનો કાઠો કરી પાવો, એટલે દુગ્ધજનમ, ગુલ્મ અને સગ્રહણી, એ બધાનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગમેથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ, કકાની જાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાઠો પાવો, એટલે સગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અમિમાષ્ણનો નાશ થાય છે. (૧૩) તાલીસાદિ ચૂર્ણ—તાલીસ-પત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટું, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આબાહળદર, બીલા, અજમેદ, ક્યોરા, ચાતુર્ગત, લવંગ, ધાવડીના ફૂલ, અતિવિષ, નામકેળ, અજમે, પહાડમૂળ, એસરસ, કોકમ, પચલવણ (કાચલવણ, બીડલેણ, સિંધાલણ, સચળ અને મીઠું), જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીંગ, અમ્લવેનસ, આમલી, ત્રિકળા, પિત્તપાપડો, જટામસી,

આવળ, વાળો, એલચી, ખાહી, જવ સા, ભોમઆવળી અને કાષ્ઠ, એ સમભાગ તથા એ બધાની બરેબર હરડે અને તે સુદા બધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી સંપ્રહણી, કાષ્ઠ, ઉવરસ, દમ, અરૂચિ, પ્લીહા, દુગ્ધમસા (હરસ)-દુગ્ધા મસા, ઝાડા, તાવ, વાયુ, રથલતા, પ્રમેહ, ગાંધુ, પાક, ગાળો, ઉદરરોગ, કંઠ્ય વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આંરે, વિપ્રચિકા, અગ્નિમાંલ અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, યુક્તિ, રમ્ભિ, ધારણ અને વાચાને આપનાર છે (૧૪) મસરના કાદામાં બીલાવું મગજ બારીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, સંપ્રહણી, પાક અને કમળાનો પણ નાશ કરે છે (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો ત્રદો, સોળે તથા આમસંપ્રહણીનો નાશ કરે છે (૧૬) ભક્ષાતકસાર.—લિલામો, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, ત્રિધાતુલુ, મચળ, મીઠું અને ધુવાસ, એ આઠ તોલા ભષ્પ જાણના દેવતામાં બાળવું તેનો દ્વાર ઘીમાં વ્યથવા ભોજનમાં આપવો, એટલે હ્રદ્રોગ, પાકરોગ, સંપ્રહણી, ગુદમ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલા અને સુંઠનું ચૂર્ણ જાસ સાથે આપવું, એટલે તે ઘણી દૃઢ સંપ્રહણીનો નાશ કરશે (૧૮) સચળ, ચિત્રા અને મરીનું ચૂર્ણ જાસ સાથે મેવન કરવું એટલે મંદહણી, ઉદર, ગુદમ, દુગ્ધામસ, અગ્નિમાદ્ય અને બરેબરનો નાશ થાય છે (૧૯) કપિથાપ્તક ચૂર્ણ—કોડું ૮ ભાગ, માકર ૮ ભાગ તથા માડમની જાલ, આમલીની જાલ કુમળા બીલા, ધાવડીના ફલ, અજમોદ અને ત્રીડીપીપર એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂ, ધાણા, પીપળીમળ, વાળો, સચળ, અજમોદ, તળ, એલચી, તમાલપત્ર નાગકેસર, ચિત્રા, નુહ એ તેજ ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું એ ચૂર્ણ કંકરોગ, અતિ-માર, ક્ષય ગુદમ અને મંદહણીનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—અતિવિપ-૫, ૧૦ અરુકસા-૩, આકુ-૮, આળો-૨૨ ઇન્ડુવ-૧૬, ખસખસ ક (અરીણુ)-૨, ગાળો-૬, ચણક-ભોખા-૫, એન્કાયલા-૯, દાડમ-૬, પાક (કાળીપાક)-૧૨ પીલુ-૧, બીવલો-૧, મરી-૧૩, સુમળી-૫, મોથ-૬ રાળ-૧ લવગ-૧૦, સમે-ગે-૧૫, સાલમ-૩ આમ સંપ્રહણી માટે—બીલી-૭ જુઓ ગો વૈં માં ૬૫-૨૧, જાસ ૨, ૬, ૭, પ્રાં વૈં માં જાસ વર્ગ-૧

જુઓ અનુકૂલ ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના કવાચપ્રયોગની રીપમા ન ૬.

પથ્ય—જૂના સાકી ચોખા, મસર, તુવેર અને મગની દાળ, નિરોધ માખણ કાઠી લીધેલી જાસ દૂધ માખણ, કઢી, તલનું તેલ, મધ, કણસ, દાડમ, કેળકૂલ, જૂના કેળા, કોડું, નળુ, ઘોળ કાળુ (ફુધી), તુરા પદાર્થ અપથ્ય—અજી, વટા-ખા, અડદ, જવ, ચોળા, મચળ, ચાકવત કાળુ, સરગંધા, કંદ, નાગરવેલના પાન, મેલડી, ભાર, કેરી, કાકડી, મોપાટી જોળ, નાળીયેર ભાજપાલો, ખાર, દાણ, ખાડું, મીઠું, જડાન

૨૮-ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો.*

કારણ—પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવું, જડ પ્રદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્તિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા, વિરુદ્ધા-શન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન ભોજન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મધ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રદૂષિતને ગમે નહિ એવા

* વાત, પિત્ત, કફ, મનિપાત, શોક અને આમ, એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે. લયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧-ઝાડો કાર્ષક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં શીથ્લ મળેલું હોય તથા લુપ્તો અને થોડો થોડો વારવાર આમ સહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેટમાં પીડા થાય તે વાચુનો. ૨-ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિ સંયુક્ત પાતળો થાય તથા યુદ્ધ પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો. ૩-ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર ભારે રહે, ભોજનમાં અરૂચિ હોય તે કફનો. ૪-લુડના માસ સરખા ઝાડો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તદ્દા રહે, તરસ, મુખશોષ, બ્રમ, મોહ થાય તે ત્રિદોષનો. જો એવા લક્ષણ સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫-પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને મદ કરે છે તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જળને રૂપિરને બગાડે છે, અન લોહી ઝાડા સાથે મળીને અથવા ન મળીને યુદ્ધદારાએ અણેકી જેવો નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણવા, અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. એવીજ રીતે કાષ્ઠપણ પ્રકારના લાયથી થાય તેને લયાતિસાર જાણવો. ૬-આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અણર્થ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તે કાડામાના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણે દોષોને તથા ઝાડાને બગાડે છે એમાં ઝાડો થળ સંયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે, અનેક રંગનો હોય છે વળી એક પાનમાં ઝાડો ડરાવી નેવાથી ઝાડા જળમાં તરે અને આમ પણીમાં ખૂડે અથવા દુર્ગંધ સંયુક્ત સફેદ ચીકણાપર હોય તે પણ એનાજ લક્ષણ છે. ૭-અતિસાર એ પિત્તાતિસારનો બેદ છે આમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહીને બગાડે છે જેથી ઝાડો રૂપિર સાથે ઉતરે છે.

મરડો—અતિસારનો બેદ મરડો છે કુપથના કળનારા પુરવને વાલુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાષ્ટને થોડો અથવા ઘણા ઝાડો ઉતરે તેને મરડો કહે છે એને કાષ્ઠ આકારી પણ કહે છે. એ મરડો વાચુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઉતરે તે વાચુનો, દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો અને લોહી સંયુક્ત ઝાડો હોય તે લોહીનો મરડો કહે છે.

ઝાડા ઉપર ઉપચાર—અમતુ જરૂર અને દહીં પાવા (૨) લીંદીપર નાલો ૧૦, પીપળામૂળ તોલો ૧૦, જવની તોલો ૧, જમ્બૂ તોલો ૧, લવંગ

પદાર્થનું લક્ષણ કરતું, મળામૂલનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કાપ ધન્યાદિ કારણોએ આતંસાર ઉત્પન્ન થાય છે લક્ષણો—હૃદય, નાભ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી, હાયપગનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મનનો અવરોધ થવા, પેટનું ડુલવું, અન્ન સાર પાચન ન થવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં હાહી પડે છે તેને મનાનિમાર કહે છે ઉપદ્રવ.—ઉલટી, મન્થાં, ઉચકી, સાળે, શળા, દમ, ઉધરસ અને અન્નદોષ એ ઉપદ્રવ સપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે આમાતિસાર ઉપર.—કોષ પશુ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચોક્કસી કરી, અમ પાકા થયા હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (૧) બાળહરે અને લીંટીપીપરનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં અપવું, કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરડતેલ અથવા લી ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) સુંકું ચૂણું કરી તેમાં લગારેડ લી નાખી ગોળો કરવા અને તેને એરડાના પાટા વીટાળી ઉપર છાણુમાટીએ લીપી અગારામાં બાંધવું માટી બળવા લાગે તલે બહાર કાઢી અદરનું ઔષધ કાઢી લેવું, અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસ પર્યંત આપવું, એટલે અમાતિસાર બંધ થઇ જરારિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૩) સુંકું, ગોળ અન લીની ગોળીક કરી આપવી, તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જરારિ પ્રદીપ્ત થાય છે (૪) કુમળા ચીમડામાં સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરડાના પાટામાં વીટાળી બુલેટમાં શેકી તે ખાવા, તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે (૫) સુંકું, વરીઆળા અને ખસખસ અથવા સુંકું અને વરીઆળા લીમાં શેકી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી (૬) પાણી અને સુંકાના કાઠો આપવો. (૭) સુંકું, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરભોષ, ઇન્દ્રજવ અને ચિ કનુ ચૂણું તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અપીણ તોલો ૦૫, સર્વને વાટી ઝીણા કરી કળાયો કહાડી નાખેલી ખારેકમાં ભરી ઘઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી, દેવતાના ભાંડામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કહાડી લેવી અને તેને ખૂબ લસોડને પછી ચણી જેવડી ઝીણાઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર બંધ. (૩) નળ અને અમનું છુરે દહીમાં ખાવું (૪) બાવળાંબો ગુદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણા વાટીને ખાવા. (૫) બોડી અજબો, મોચગસ સુંકું, ધાવડીના ફૂલ એ સર્વ મમાનભાએ લખ ઝીણા વાટી ગાયના ઘોળવામાં ટાક રા ના અદાજે આપવું ઉપર દહી અને લાપસી જમાડવી (૬) કેડી, અખલેડી, ઉશીર (વજો) અને માકરની ફાકી આપવી (૭) સુંકું, હળદર, લીંટીપીપર, દારૂહળદર, કરજ બીજ અને બીજેરાની જડ સમાન ભાએ લઈ વાટી કાળના પાણી સથે મરી જેવડી ગોળાઓ કરવી એ ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં આપવાથી ઝાડો મટે વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ધોડાની ચુક પર એજ ગોળો ૨૧ ઉષ્ણ-દ્રવ્યો આપવી

* આને અવેળી કહે છે.

કરી તે ચોમણા પાણીમા અપવુ (૮) બાળહરકે, અતિવિષ, સિધવ, સચળ, ધોડાવળ અને હોમનુ ચૂણુ ગરમ પાણીમા આપવુ (૯) સુરજને સૂકવી ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીમા તળી આપવુ (૧૦) જાયફળ, સુક, રાળ, માયદળ (માયા) અને ખજૂર, એ દરક છ છ મામા લઈ ચૂણુ કરવુ, અને તે ચૂર્ણના વળન જેટલી તેમા વમઝઉ છાણુ ની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણુમા દરક વખત દોઠ મામા પ્રમાણુ એ વખત આપવ.થી છાણુતિસાર, આમાતિસાર અને રજા દૂર થાય છે (૧૧) લસણની કળીમા અડદના દાણા જેટલુ અરીણુ ભરવુ અને અગારા ઉપર શેકી ખાવી, એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:— (૧) જાણુ, ફેરી અને આમલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણુ ૪ તોલા અને થોડા આકડાના કુમળા પાદડા એકત્ર વટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો (૩) બીલુ જરા ભાગી બાકુ આ તેના ગરમા ગોળ કાલી વાટી ગરમ પાણીમા સરખત કરી પાવુ (૪) કુમળી બારિક ચીરી આગ પાચ વખત ઘેષ નાખવી અને તે ગડાદાર એકપ્પા દહી સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણુમા તલની બૂકી મિશ્ર કરી ઉપરના પાદડા ઉપગની ૫ ફેડ અને સાર નાખી આપવુ (૬) કઠાની છાલ, અતિવિષ, બેલકાચરી, વાળા અને નાગરમેથનો કાઢો આપવો (૭) દાડમની છાલ અને કાચા ખીલાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૮) ચોખાના ધોવરામણુમા ચોકણુ ચદન ઘસી તેમા મધ અને સાદર નાખી આપવુ, એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે (૯) કાચા ખીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટથળ, આમથળા દૂર થાય છે (૧૦) આખાની ગોટલી જાસમા અથવા ચોખાના ધોવરામણુમા ઘસી આપવી. (૧૧) શનાવરીનો રસ નાકર નાખી આપવો સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર.— (૧) અરીણુ અને કેનર સમભાગ ખરન કરી અર્ધા ગુળ (ચણોડી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી (૨) લીણુ કાપી અદર રાષ ભરી ગરમ કરી આપવુ. (૩) કાદાના રસમા અરીણુ મેળવી આપવુ (૪) નિષ્કટક ગોટા બાવળીઆના પાદડાનો અથવા જાલનો રસ કિંવા અરહુની જાલનો રસ અથવા કઠાની જાલનો રસ, એમાંનો કોષ પણુ અગરસ લેવાથી સર્વ અતિમાર દૂર થાય છે (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુક અને ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ ગાયના દહીમા આપવુ, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળા કળોવળો, નાગરમેથ, ધાણુ, મજુક, કાચા ખીલા, ધાવડીના ફૂલ, લોધર અને સુકનો કાઢો આપવો (૭) કુમળા ખીલા અને આખાની ગોટલીનો કાઢો અથવા ખીલાનો ગર અને ગોટલીમાનુ મજળ, સાકર અને મધ નાખી આપવુ. (૮) આખાની અતરજાલ અથવા ગોટલી દહીમા વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે (૯) જાયફળ, અરીણુ અને ખારેક, સમભાગ લઈ નાગરમેથના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાક જાસમા આપવી. (૧૦) અકા-

લના મૂળની જાલ આખાના ધોવગમણમા ધસી મધ નાખી આપવી, એટલે દુધર અનિમારનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) વડની વડવાછેચો ચોખાના ધોવગમણમા વાટવી અને તેમા ગરમ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમા નાખી આપવી (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમા વાટી આપવા. (૧૪) અફીણુ ગેડી ખાવુ. (૧૫) કાયકેળ મધમા ધસી આપવુ (૧૬) મેળ તોલા કડાની જાલ ચોખાના ધોવગમણમા વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાણીના પાદમાં વીટાળી તેને સતગથી બાંધી ઉપર ઘઉંના કોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો પછી તે ગોળાની ઉપર જાણા મૂકી દેવતા મળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવા પછી ગોળો બહાર કાઢી પાદમાં અને માટી દૂર કરી પીલી, રમ કાઢી તે કડા થમા પછી તે મધ મેળવી પાવે. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે (૧૭) અગ્નિની જાલનો પુટપાકવડે રમ કાઢી તેમા મધ અને મોચરસનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રમ કાઢી મધ નાખી આપવો (૧૯) જીર, લાગ, બીલીનો ગરમ અને અરીણુ, એ મમલાજેલછ દહીંના નિતયા પાણીમા ખરલ કરી વાલ બરોખર ગોળા વાળી મધમા આપવી (૨૦) આદ્ર્-કુટબવલેઃ—કડાના મૂળીઆની જાલ તાજ એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમા લાવી તેમા પાણી એક દ્રોણુ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમા નાખી ચોથો દિરસો પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી વાળળ, ધોવડીના ફૂલ, કુમળા બીલા, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ એ માત્ર ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાદામા નાખી લલાવી લે ૪ થાય એવુ ઘટ્ટ કરવુ પછી આ અવલેહ પાણીમા અથવા બકરીના દૂધમા આપવો તેથી કરી વેદના-યુક્ત અને નીલપિતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણુ જે અતિસારમા હોય છે, તે અને ધોગ-રૂપ એવા મપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે, તથા સ્ત્રીઓને મપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (અદર) થાય છે તે, અને મપૂર્ણ મૂળ-આધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીત અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે

વિશા ઉપચાર ભુઓ વનો ૧૦ મા —અકોલ-૧, ૧૦, અજમોદ-૩, અરલુ-૨, આદુ-૧૧, આમલી-૧૦, આમો-૧૧, ૧૩, ઇન્દ્રજવ-૨, ૧૬, ૧૯, એખરો-૧, કરબળ-૩ કળથી-૩, કાકડાશી ગ-૩, કાયકેળ-૮, ગરિદા-૪, કોરોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અફીણુ)-૪, ૬, ૧૬, આખરો-૧૭, ગાળો-૪, ૬, ગેરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જાયકેળ-૯, ૧૪, જાણુ-૮, કુગળી-૧૭ દીપમાળ (ગલગોદા)-૧, ધામણુ-૧, પાદ (કાળી પાડ)-૪, કુદિનો-૬, આવળ-૪, ૯, બીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો-૧, ૨, બોરસળી-૧, મગ-૨, મીઠીઆવળ-૭, મેદાલકડી-૮, રાળ-૩, રોચકેળ-૩, વડ-૧૧, વડમુદો-૧, વેલતુર-૧, શિમળો-૧૪, શેમટ-૧, મમેરવો-૧૫, આમાતિસાર માટે—અરકુસો-૩, આદુ-૩૭, અમો-૧, ઉખરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અફીણુ)-૧, ૨, ૨૦, જાયકેળ-૯, પાદ (કાળી પાડ)-૧૧, લીડીપીપર-૮, વજ-૧૦, વરીઆળી-૧, હરડે-૪૦ જવરોનિસાર માટે — એલ-મીજર-૩, ૮ પકવતિસાર માટે — ખસખસ ક (અફીણુ)-૧૪ ચિતાતિ-

સાર માટે—અતિવિષ-૩ રક્તાતિસાર માટે—અરજુનમા-૧૭-૧૧, અરજુ-૪, અળ-૫, આમળા-૩૫, આમો-૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ઉમરો-૧૦, ઓથમીજી-૩, કેન્ક-૧, કારિદા ૫, ખસખમ ક (અશીષુ)-૨, ૨૦, ચારોળી-૧, જાજુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી ૫, દાડમ-૧૪, પાદ (કાળીપાડ) ૭, પીપળા-૧૬, ફળુસ-૫, ખીલી-૧૦, બોરડી-૩, ૮, મદાર-૨, મેથી-૪, મેદી-૫, રતનજોત-૭, વળ-૧૦, ચિતા-૫, સારફળ-૩, ૪, મુખડ-૩ શૂળયુક્ત અતિસાર માટે—તળ-૬, મોચ-૧૨ મરડા માટે—અળશી-૮, ગુલાબ-૬, મરડાશીંગ-૩ જીર્ણાતિસાર માટે—ઓથમીજી-૧૩, શિમળા-૧૩ જુઓ ગો વૈંમા—જાસ ૨ રક્તાતિસાર માટે—માખણુ-૮ જુઓ પ્રાં ઓં મા—રક્તાતિસાર માટે—માખણુવર્ગ ૩, સાખરશીંગ ૩ આમાશ માટે—સાખરશીંગ ૩ જુઓ અનુભૂત ઔષધો—ઔષધિક્રિયાના ચુટકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૩, તથા ચૂર્ણ પ્રકરણની ટીપમા ન ૧, ૨, ૨૦

પથ્ય—ઉલટી, લાલજી, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર, ઘી, મધ, દહી, તેલ, ફષ, જાશ, માખણ, કેળાફલ, જાણ, આદુ, કોડી, બોર, દાપન, અને લઘુ એવા અન્ન અને પેય પદાર્થ અપથ્ય—મૈથુન, મલમૂલાવગેષ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલકેરી, દૂધી, ગોળ, લાજપાલો, રાતી દૂધી, જડ અને સિન્ધુ ભોજન, બ્યાયામ, પાન, કાન્ડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ

૨૯—ઝેર (વિષ.)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે સ્થાવર, જંગમ તથા દ્રવિવિષ. મૂળાદિક વિષ તે સ્થાવર; સર્પાદિક વિષ તે જંગમ, તથા વિષનારાક ઔષધિઓના હુતવીર્ય થએલા વિષ કિન્ના ગમ્મી વગેરે શોષાઈ ગએલા, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કરી છે અને જૂના થએલા એવા સ્થાવર-જંગમ આત્મક વિષ તે દ્રવિવિષ જાણવા વિષાદ એટલે બેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સચા છે. સ્થાવરવિષ—મૂળ, પાદડા, ફળ, ફલ, જાલ, નાગ, ગુદર, ધાતુ અને કદ એવી રીતે ૧૦ પ્રકારના સ્થાવર વિષ છે જંગમ વિષ—દણિ, નિશાસ, દત, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ત્રિમટા, પાદવુ, ગુદ, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવા સોળ પ્રકારના જંગમ વિષ છે દ્રવિવિષ—દેશ, કાળ, અજ અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દ્રવિત થએલ વિષ શરીરમાંથી દુષ્ટ કરે છે, તેને દ્રવિવિષ કહે છે એ બે પ્રકારનું છે એક કૃત્રિમ અને બીજું ગરસંજ્ઞક સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગરસંજ્ઞક વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ—વાતયુક્ત અને ધૂવાસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે, તથા મ્હોડા વાટે દીજીની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણો-વાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું સ્થાવરવિષનાં સામાન્ય લક્ષણ—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેઠ્ઠી, દાંત બધાર્થ જવા, ગળુ અકાર્ણજનુ, મ્હોડામાંથી શીજીને! આવ, ઉલટી, અર્ચિ, શ્વાસ, મૂર્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. કંદવિષનાં લક્ષણો—

ઉચ્ચવીર્ય એવા કદવિષ નેર પ્રદારના છે એ સર્વ દશગુણુ જાણવા જે સ્થાવર, જંગમ તથા દુનિમ વિષ દશલક્ષણુએ યુક્ત હોય છે તે તત્કાળી મરણુ પામે છે જંગમ વિષનાં લક્ષણુઃ—જંગમ વિષના યોગવી રોલા આવવા મૂર્છા, ઝાનિ, દાહ, અનત્રો અપાક, રોમાય ઉભા થવા, મોઢે તથા અતિમાર, એ લક્ષણુ થાય છે. વિષના દશ લક્ષણુઃ—રક્ત, ઉષ્ણ, શીત, નદ્રમ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિપદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણુ જાણવા મૂળાદિ વિષના લક્ષણુઃ—મૂળોના વિષવડે હાથે પગે રેપાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડપડે છે અને મોહ પામે છે પાદડાંના વિષવડે બગાસા, કપ, શ્વાસ, મોહ, છત્યાદિ વિકારો થાય છે ફળના વિષવડે મ્હેલુ સૂઝી જાય છે, દાહ, અનદ્રેપ, એ લક્ષણુ થાય છે પુષ્પના વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડતુ, શ્વાસ, એ લક્ષણુ થાય છે છાલ, નારે, ગુંદ, એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મ્હેડામા ફૂડીધી, અગને ખડખડાપણુ, માલુ દુ ખતુ, મ્હેડામાથી કફસાવ, એ લક્ષણુ થાય છે ક્ષીર વિષથી મ્હેડામા શીણુ આવે છે, રેચ લાગે છે અને છલ જડ થાય છે ચાતુના વિષથી ઉરની અંદર દુ ખે છે, મૂર્છા આવે છે, તથા તાળવાનો દાહ થાય છે દૂધિવિષના લક્ષણુઃ—દૂધિવિષ એ અદ્યપવીર્ય છે એ તત્કાળ મારક થતુ નથી દૂધિવિષવડે પીડિત થએલા માણુએને ઝડો થાય છે. તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોહામાથી વાસ આવે છે, મુખમા સ્વાદ રહેતો નથી, તરમ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અધારી આવે છે, બાન્યા-તુટયા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે, ગાડના જેવા લક્ષણુ કરે છે દૂધિવિષવાળા માણુએને કોઈ પ્રકારનુ ચન પડતુ નથી દૂધિવિષનાં બીજા લક્ષણુઃ—દૂધિવિષવડે રોલા, બગાસા, જડપણુ, અંગે શિથિલતા અને રોમાય ઉભા થવા, અંગ મરડાઇ જતુ, એવુ પ્રથમ થઇ, જન્મા પછી હર્ષ વધવા, અન્ન પાચન ન થતુ, વ્યરિય, અંગ ઉપર નાના પ્રકારના ટીમણુ ઉઠવા, માસક્ષય, હાથે પગે સોળે, મૂર્છા, ઉલટી, ઝાંડા, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે અને વળી એકાદ વિષથી દાહ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોદ, વિસર્પ મોટા ફાલ્સા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત ડિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આરા પ્રમાણુ ચાલે એટલા માટે બાઈડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવ, વિટાળ (લાળ), શરીર ઉપરનો ઠંડકોક્ષાણીનો મળ અન્નમા મમળી તે અન્ન ખાવા આપે છે, તેથી ઉલ્ક મતુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળા સફેદ અને ફેશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મદ થાય છે, તાવ આવે છે મમ સ્થાને પોડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોળ આવે છે, ઉદરરોગ, મહણીરોગ, રાજ્યક્ષમા, પાકુ, ગુન્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિના તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિના લક્ષણુ થાય છે

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર—સિધ્ધ અને મરી મમલાગ તથા એ ખાનેના બરાબર હીમોળીઓ લાવી વાટી મધ અને લી સાથે ખાવી એટલે સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે *

* સર્વાજન ગુટિકા—સૂક, લીંડીપીપર, મરી, ફટકડી, મોરચુધુ, હીંગ અને

વિશેષ ઉપચારો જુઓ વર્તીઆ—અ કાલ-૧, અરુસો-૮, અરિકા-૧, આકડો-૧૦, ઇન્ડ્રવ-૬, કડવા તુરીઆ-૬, કડવી મલકી-૧, કડવી દુધી (તુખડી) -૨, નાગદમની-૧, પીળો ધતૂરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વિજુડા-૨, શરસડો -૩, ૫, શિરદોડિ-૭, સાપસન-૨ પેટમાં વિષ ગયું હોય તે માટે—કેળ-૧ વિષારની પરીક્ષા—કરમદી-૧ વિષાર માટે—ક કાડી-૬, પટેલકેડુ-૧૦ અંગ ઉપર વિષ પડી નીકળવા માટે—વિષભોગરી-૨ વિષના ફાદલા માટે— જળાપોતો-૧ દ્વિવિધ માટે—જળાપોતો-૩ વિષ ઉપર વમન માટે— રાખ-૧ જુઓ પ્રાંઓઆ—વિષખાધા દૂર થવા માટે—મોરપીછા-૪

(ક) સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સોમલનું વિષ.

લક્ષણો—સોમલ પટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થવાના લક્ષણો જણાય છે, આંનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માટે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જીભાગ થવા લાગે છે અને અનિશ્ચય તરસ લાગે છે પેસાળ બરાબર નહિ થતા બે ત્રણ ટીપા પડે છે આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર નીચે થઈ જાય છે આખો લાલ થએલી હોય છે અને જીભ ધાળી થઈ જાય છે

ઉપચાર—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય ચોજ્યા એક અથવા બે તોલા રાઈની બૂકી અને થોડું મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપર ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિવા દહી પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નખાવવું (૨) ઉટીયું જીરું (ઇશબગોળ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં બેદાણા, દહી અને મુલાખજળા મિશ્ર કરી પાવું, એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે (૩) સરગવાની જીભનો રસ ૪ પેસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવો (૪) કાચાનું પાણી કરી વારવાર પાતા જવું (૫) તાદળજીનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાના પાદડાનો રસ પાવો (૭) નવટાક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું (૮) ટોરને સોમલનું વિષ ચડયું હોય તો— દોરચણોડી (આસોદ)ના મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં શિકકાઇના બે ચાર મિયાનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો (૧૦) કાચો ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ — ઉપરો-૪, આશમીજીર-૧, કેળ-૫,

લસણ સમાન લાગે લઈ લીંછુના ગસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી એ ગોળી લીંછુના રસમાં અંજન કરવાથી પરડ, સાપ, કૂતરે અને શિયાળ આદિકના ડચન તથા અપ્રીજનું ઝેર ઉતરે.

કાચ—૬, ખર—૪, મરી—૧૦, લીમડો (કાંવા) —૨૧, સરગવો—૧૩ જુઓ
ગો વૈંભા—દૂધ-૩ ગ્રાં આંભા—કુકડાની વીંદ-૩

(૨) તાંબાનો કટા.

લક્ષણો.—જે તાંબાના વાસણુને કટાઈ નથી હોતી તે વાસણુમા અન્ન
રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે, અને તે અનાજ ખાધાથી જીલ સુકી અને કઠ્ઠરી
થઈ જાય છે, પેટમા ઘણુજ દુખે છે, લોહીનો જાડો થાય છે અને ઉલટી થાય
છે એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય ચોજવો. x

(૩) જગાલનુ વિષ.

જગાલ એ લીલા રંગની બૂટી છે એમા સોમલ હોવાથી તે પેટમા ગર્ષ
હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે જગાલના વિષ ઉપર—સોમલ-
નાજ ઉપચાર કરવા

ચિરાય ઉપચાર જુઓ વનોં મા—દ્રાક્ષ—૩

(૪) હડતાલ અને મનશીળનુ વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિષનાં લક્ષણ સોમ-
લના વિષ પ્રમાણે થાય છે હડતાલ, મનશીળ અને જગાલના
વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨)
છરૂ અને સાઠર ૭ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કાળાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો,
રાજહસ, પીળી જીંદ, કરીઆતુ, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો (૫) મર્પા-
ક્ષીનો (નોળવેવને) રસ સાકરમા આપવો (૬) ઘાળી ગરણુના પાદડાનો રસ પીવા
આપવો (૭) અળસીના બીયા અને મગવાના બીયાને ઉકળી મધ નાખી પાવા,
એટલે ઉલટી થાય છે ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆખ ખાવા
આપવા (૮) નવટાક દૂધમા ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કરીયાતુ-૬, ગરણુ-૫, છરૂ-૬,
દ્રાક્ષ-૩, ધમ સો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૬, રાજહસ-૨ જુઓ ગોવૈંભા—દૂધ-૪

+ કોઈ શખ્સે તાંબાના વાસણુમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા
પિત્તજના વાસણુમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જગાલ કે જે તાંબા-
માંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામા આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામા બળતરા
બળે, પેટમા વાદ થાય, તાવ આવે અને ઉષ્ણ આવે છે એવુ થામ કે તરતજ
તે મશુમને ગળામા આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાર્ષને ઉલટી
કરોવા. અથવા ગરમ પાણી, બદામનુ તેલ, માખણુ, ગાયનુ ઘી, એ સર્વ એકઠું
કરી વરવર પાવુ અને ઉલટી કરાવના જવુ ઉલટી થયા પછી ખાવજનો સફેદ
ગુદર તોલા ૩ લઈ ઝીણા ખાડી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી કલાકમા દસ
ખાટ વાર પાવુ (૨) અળસીના બીજની ચઢા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી
(૩) ગાયનુ ઘી, માખણુ કે દૂધ છૂટથી આપવુ. જે માણસના ખાધામા પારો
કે કરતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબામા ઝેરમા કહેલા ઉપચારો કરવા.

(૫) રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલતા જેવાજ વિકારો થાય છે વધારામાં જુલાળ માત્ર થાય છે અને આગનીની જલને ખાદ્યપાનનો સ્વાદ જણાય છે *

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયાનું અથવા આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું (૨) લી પુષ્કળ પાવું

વિરોધ ઉપચારે જુઓ વનોંઆ—રોહીસ (ધાસ)—૨. જુઓ એવૈંઆ—લી-૬

(૬) કાચની બૂકી.

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી બૂકી પેટમાં જ્વાળાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે કાચના કકડાઓને ધણીજ તીક્ષ્ણ હાર હોય છે, તે પેટમાંના આતરડામાં વાગવાથી તેને ઈન્ન થાય છે, ઉલટી, જુલાળ, પેટ ચડીને ફુપવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી

* પારો, હિંગણાક અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે કેટલાક દરરો ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોઢું લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળવાટે બહાર કાઢવામાં આવે છે એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે ખરો, પરંતુ કેટલીક વખતે એવા ઔષધો ઉત્તર વૈદ્યના હાથથી લેવામાં આવતા જ્યારે પારો અથવા પારાને કાંઈ પણ અસ શરીરમાં રહેી જાય છે ત્યારે દરદી ઘણી સખ્ત પીડા ભોગવે છે, અને રીયાઈ રીયાઈ મરણ પામે છે આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે એ પારો બહાર કહાડવા માટે લોહાડાવાળા શાહુ પોપટ ઉજમરડી પોતાની પાસેના ગોરજના હાથના લખેલા એક ગ્રથ ઉપરથી અનુભવ માથે બતાવે છે કે, “એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાળ આપવો પછી પેશાબના રેય માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, મોનાગેરૂ અન દગડી પાપણુબેદના જુલાળ ચાર દિવસ આપવા જળભાગરાનો ગસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૦ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રતિ અનુમાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામાં તળીએ પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઉત્તર કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પશુ ન જાય નેમ વધારે ગરમ પશુ ન થઇ જાય તેટલી આય કડાયા નીચે રાખવી દરદીને પેશાબ થાય તોપશુ તે પાણીમાં થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવા અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર માદા હોય તો ખોરડીના મૂળની જલ વાટી જળભાગરાના રસમાં મેળવી ચોપડી. ખોરાક હલકા બટીના તાદળના જેવો એક ટક આપવો, અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારું.”

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાવામાં આવે છે ત્યારે દરદીને કાઠામાં અંગ્રાસ નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને શરણ પશુ થાય છે.

નખાવવુ (૨) એરડાના મૂળ પાવા. (૩) નવમાર અથવા ગોપીચન્દ્ર ધસી પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોં મા—એરડા-૩૨ જુઓ ગોવેં મા—
દૂધ-૬, દહીં-૨ પ્રાંઓંમા-ગધેડાની લીંદ-૩

(૭) વછનાગનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) ગાયતુ દૂધ, ઘી, માખણ અને ગેદાણાનો લુઆળ (ગેદાણા ઉઠાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવડાવવી. (૨) કપૂર પાણીમા નાખી તે પાણી પાવુ. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવુ (૪) ઉંઘરાની છાલનો રસ દૂધમા નાખી ગરમ કરી પાવો (૫) પિંઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુકા તાદળજળના રસમાં ગાયતુ દૂધ નાખી તે પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—ઉંઘરા-૩, કપૂર-૪, જળુ-૬, તાદળજળ-૮, પિંઠવણ-૨, દહીં-૨૨ જુઓ ગોવેંમા-દૂધ-૩

(૮) સુરદાડશિંગ (ખેદારશિંગ)નું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી (૨) જીલાળના ઓષધ આપવા. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયતુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ. (૫) દાદમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—દાદમ-૧૦, મૂળા-૨ જુઓ ગોવેંમા દૂધ-૩.

(૯) સિંદુરનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમા ધસી પાવી (૨) લીંછુનો રસ સાકર નાખી પાવો (૩) ચણેલીના પાદડા ૭ દિવસ ચાવી ખાવા. (૪) ગજુ બેસી ગયુ હોય તો માફક આવે તેણે પાનમા સવાર સાળ બિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અક્કલગરો-૩, ચણેલી-૧૪, બીલામો-૨૦

(૧૦) મોરથુથુનું વિષ.

ઉપચાર—(૧) ઈડ લીંછુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ઘાણીનો મડ (ચૌદ-ગજ પાણી નાખી બાપી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની ગાંધ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવુ (૪) કાથાનુ પાણી કરી પાવુ. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમા મેળવી પાવી (૬) દૂધમા સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમા—ઈડલીંછુ-૧ જુઓ ગોવેંમા-દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોડનું વિષ.

ઉપચાર:—અર્ધો ગર આમલીને ચાર શેર પાણીમા કઢવી, તેના ૭ દિવસ ડાગળા કરાવવા.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમા—આમલી-૧૪

(૧૨) પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉટવેદો ઓષધમા નાખી આપે છે, તે અગ ઉપર પુટી નીકળી તેમાથી કેટલાકના હાથ પગ રહી નષ્ટ છે, શરીર પર ચાદીઓ પડે છે, સોળાં અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમા કેકાણે કેકાણે અગકાદ દેખાય છે, કાળા ચામા થાય છે, વગેરે ઘણાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમા નાખી તે પીવુ (૨) નાગરવેલના પાનના

રસમા એક માસે ગંધક નાખી તે પાવે (૩) ગળજીની રસમા ગંધક નાખી આપવે. (૪) નાગરવેલ, ભાગરો અને તુળમીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું દિવસ ૩ (૫) વામના પાદડાનો રસ સાકર નાખી પાવે (૬) કારેલીના મૂળ પાણીમા વાટી પ્રાસન કરવા. (૭) અગથીયાના પાદડાનો રસ, ભાગરાનો રસ અને સુરોખાર એ જાશમા વાટી તે જાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે (૮) કાસદાના પાદડાનો રસ કાઠી પાવે. (૯) ગળજીની મૂળનો રસ પાંચ, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીની બાજુ કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોંમા—પારો શરીરમાં કુટી નીકળ્યો હોય તે માટે—કારેલી-૪, નાગરવેલ-૪, ભાગરો-૭ પારો ઉપર ઉતાર—કાસુદરો-૪, ગળજીની-૧ પારો શરીરમાં રહે તે માટે—વાસ-૨ રસાયનો માટે—કુવાગ-૮, કાઠી-૭, તાદળજો-૧૫ અશુદ્ધ અજીક ભરત્ર ખાધાથી થનાર વિકાર માટે—આમળા-૭

(૧૩) ગંધકનું વિષ.

ઉપચાર—દૂધમા લી નાખી પાવું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોવેંમા-દૂધ-૭

(૧૪) અરીણનું વિષ.

લક્ષણ—અરીણ ઘણું ખાધામા આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઇ જાય છે, શ્વામેરૂપે ઘણેજ માવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે, આંખમાની કાકી મધુચિત થઇ ધણીજ ઝીણી સુઇની અણી જેવી પારીક થાય છે, હાક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી, એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

* કોઇ કોઇ વખતે અરીણ ખાઇને તેના પર તરતજ તલનું તેલ પીધેલું હોય છે અથવા તલના તેલમાજ અરીણ ચોળી પીધેલું હોય છે એથી અરીણના કોરની ધણી સખત અસર થાય છે અરીણ ૮ માસના વળને ખાધામા આવ્યું હોય તો ખડું ઝેર થયે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ બેચાઇ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે પગે ઝાઝી અને ગોટલા થયે, આખોમા કુવા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ, એવી અનેક ચેષ્ટા બેલામા આવે છે **ઉપચાર—**(૧) સુવા, મૂળાના પીંજ, મીઠું અને મધ દરેક બબે તોલા લાઇ તેમા પાણી શેર ૦૮ નાખી ઉકાળતા અડધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઇને પાવું. એથી કલાપિ ઉઘટી ન થાય તો કુકડનું પીણું ગળામા ફેરવી ઉઘટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પચ ઉના પાણીથી લુટણ સુધી ઝારવા અથવા કિનના લુમડા પગે લપેટવા. (૨) મધ અને પાણી ઉગાળી તેમા સારી લીઝ અસો ૧ પારીક વાટેલી નાખી પાચ તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપચાર—ખાધેલા અરીણના વળનથી જમણું કોરડાનું મૂળ ખાટી રૂકડાનું. એનાથી ઝેર બીલકુલ ખાધા નહિ કરતા અરીણ હજમ થઇ જાય છે (૪) ગોલીવાકાની

ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસી-આનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાનું (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાનું (૪) માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો (૫) નરમાના પાદડાનો રસ પાવો (૬) અરીડાનું પાણી કરી પાનું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા — કપાસ-૧૧, કિન્નણી-૧, ખસખસ (ક) અરીસુ-૨૧ (તેમાં જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલુણી-૧ પિતુડી-૩, પીપળા-૮, માલકાગણી-૧, લીમડો (કડવા)-૨૨, હીંગ-૫

(૧૫) નેપાળાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) એલતીના દાણા દહીમાં વાટી આપવા (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહી એકત્ર કરી આપવું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા —એલતી-૩ કાચમીર-૧૧

(૧૬) ભાંગ અને ગાંભાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) દહી કિવા હાથ અને ભાત ખાવો (૨) જમમૂળ ખાવો (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી (૪) ગામનું દહી સુકવું ચૂર્ણ નાખી આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા મા—ભાંગ માટે—આદુ-૩૩, આમલી-૪૦, જમમૂળ-૨, ડાઘર-૫, તુવેર-૧, લાખડી-૨ ગાંભા માટે—લાખડી-૨

(૧૭) કરેણનું વિષ.

લક્ષણ:—કરેણના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે કરેણના વિષથી કાંલેરાના આંતર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) માખણની પગથ આપવી (૨) દૂધમાં અથવા દહીમાં સાકર નાખી તે પાનું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ ગોવૈંંભા—દૂધ-૨, દહી -૪, માખણ-૭

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઉપચાર—કાળી પાનવેલીના ડીટાનો રસ પાશેઃ ૩ દિવસ પાવો

પાદડાનો રસ શીર ૦૧ પાવો (૫) ખાખરાના મૂળની છાલનો રસ પાવો (૬) હાશમાં ચોખ્ખા વાટીને પાવો

અરીસુના વસતીએ અરીસુનું વ્યવન છોડી દેવું હોય તો—અરીસુ તોલા ૪, શેધેલા વછનાગ તોલો ૦૧૧, જમમૂળ, જવત્રી, લીડીપીપર, ગાળે, કેશર અને અકકલકરો એ છ ચીજો દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારીક વાટીને નાગવેલના ૫૦ પાનના રસમાં પહોર એક સુધી મૂળ ખરલ કરીને ઘોળા જેવડી ઘોળાએ બનાવવી પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમાં અને તે પછી ન મળે તો પછી મધમાં ઘોળાએ બાધવી. અથવા તો શેધેલો વછનાગ, સખીયો સામલ, દિમ્બોલક અને લીડીપીપર સઘાન ભાગે લઈ વાટી આકડના દૂધમાં રાઈ જેવડી ઘોળી બનાવવી દરરોજ એકેક ઘોળી શીરા માથે ખવરાવવી.

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનૌં મા—નાગરવેલ-૩, ખાવળી-૬ જુઓ પ્રાં
ઓં મા—મધ-૧૧

(૧૯) ધતૂરાનું વિષ.

લક્ષણ—ધતૂરાના પાદડા કિવા બિયા પેટમાં જવાથી ગળામાં કોરડ પડે
છે, આખોમાની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે,
દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે એ લક્ષણો થાય છે x

ઉપચાર—(૧) મસુદ્રફળ ગોમુત્રમાં ધસી આપવું (૨) દહીં, ભાત અને
પોડાવજ ખાવા આપવા (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાવું (૪) તલનું તેલ અને
ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવું (૬)
લાલ એરડાના મૂળ પાણીમાં વાટી ખાવા. (૭) ઘી પાવું (૮) રીઝળીનો રસ
તોલા કાઠી આપવો (૯) કપાસના બિયા અને ફૂલનો કાઠો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા—એરડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચુકો-૪,
તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, ધતૂરો-૪, વજ-૫, વતાકડી-૫, મસુદ્રફળ-૯ જુઓ ગોવૌં મા—
દૂધ-૨, ઘી-૬

(૨૦) મધ (દાડ) ની કેફ.

ઉપચાર—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવા (૨) માથાપર કંક પાણી રેડવું.
(૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો (૪) કોઠાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને
દહીં, એ સમભાગ લઈ તેમાં ધાણાની બૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું.
(૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કાકમ, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું.
(૬) કાકડી ખાવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં મા—કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, બીજોર-૧૬,
માદ-૨, વડ-૧ જુઓ ગોવૌં મા—ઘી-૭

(૨૧) મેણા—કોદાનું વિષ.

x ધતૂરાના વિષ ઉપર કપાસીપાની મીઠાનો લિકાળો આપવો

* જે જાદુ અથવા હાસડો વાળ્યા પછી હિગી નીકળી તેજા ઉપર કાસુ યા
પાકું કણસલ બેઠું ન હોય (નિઘલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની છેલ્લી કાસીની
(મરાળો નીકળનાર) ગાંઠમાં એક દેરી જીવડો હોય છે એ લીલું ધાન મોહવણ
થઈને થોડું અથવા ઘણું ન્યારે દોર ખાય છે ત્યારે તેને મેણા ચડે છે એનાથી
દોરને આફરો થઈ થોડીવારમાં પ્રાણુ જાય છે લીલા એરડાના પાદડા, એરડાની
માળો, સૂકા એરડાના પોપડાની કાતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ
આવે છે આ દોર થોડાને થતા નથી. કારણ મેણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી
એટલી ભાગ થોડું કદિ ખાતું જ નથી.

ન્યારે દોરને મેણા ચડ ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ માવસેતી રાખવી કે તેને
ભુલેચુકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીર
પર પુષ્કળ પાણી રેડવું ન્યારે ટાંગ પેશાબ અને ઝાડા વાગવાર કરે ત્યારે જાણુ
ક હવે તેને જલદી આરામ થશે એ બે વાના ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમાં
મગજનું આવો મેણા ધણી ઓળેમાં ગહેલો કહેવાય છે

ઉપચાર—(૧) કાળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) ૬૬ દૂધ પાવુ.
 (૩) પારિજાતના પાદડાનો રસ કાઢી ટોરોને પાછ દેવા.
 વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આગીઓ-૧, પારિજાતક-૧ જુઓ
 ગોવૈંમા-૬૪-૫.

(૨૨) સોપારી હાગે તે.

ઉપચાર—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમા નાખી ખાવી (૨)
 ૬૬ પાણી પીવુ. (૩) નખલાવુ ચૂર્ણ ચાવવા આપવુ

(૨૩) ઘુરીઆનુ વિષ.

ઉપચાર—૬૬ પાણીમા સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીના પાદડા
 વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમલી ૧૫

(૨૪) કૌચનુ (કુહીલીનુ) વિષ.

ઉપચાર—લી, માકર અને મધ એકત્ર કરી પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કૌચ ૨

(૨૫) લીલામા ઉપર.

ઉપચાર—(૧) સરસવ, તાદળજો અને માખણનો લેપ કરવો (૨)
 દારૂદળદર, સરસવ, નાગરમોષ અને માખણનો લેપ કરવો (૩) માખણ, નલ
 અને દૂધનો લેપ કરવો (૪) બકરીનું દૂધ અથવા યોપડેલ યોપડવુ (૫)
 ટાયનીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ધસી ચોપડવી (૭) દૂધની મલાઈ અને
 સાકર ચોપડવી (૮) તલ વાટી તેમા કાળી માટી નાખી, ફેલો ઉઠેલી જગ્યાએ
 લેપ કરવો (૯) જેડીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦)
 અરજુન સાજડની છલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અરજુન સાજડ-૧, કાસુદરા-૮,
 કાચબીર-૧, મરમાળો-૧૦, ગોમેટા-૩, નાળાએરી-૬, બહેડા-૮, ભીલાનો-૩ જુઓ
 ગોવૈં મા—માખણ-૬

(૨૬) ચણેાઈનુ વિષ

ઉપચાર—તાદળજોનો રસ માકર નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા—તાદળજો-૬

(૨૭) આકડાનુ વિષ.

ઉપચાર—આમલીના પાન વાટી લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આકડા-૪, આમલી-૧૮

(૨૮) ખરસાણીનુ વિષ.

ઉપચાર—(૧) પાનીમા મધ નાખી પાવુ (૨) માખણ ખાવું
 અને લેપ કરવો (૩) દહી કિવા ખાટી છાશ પાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ખરસાણી-૩ જુઓ ગોવૈં મા—
 માખણ-૬ માં આં-મા મધ-૧૦

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—આવળના યુદ્ધ નવટાક પાણી કરી પાવુ, પછી પાશેર દૂધ પાવુ અને મીઠા તેલના કાચળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોઝામા ફાટ્યા અને ચાદાઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા—આવળ-૧૨

(સ્વ) એરી ડંખ (જંગમ વિધ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સાપનુ એર-સર્પવિધ.

સર્પની જાતિ અને તેના લક્ષણો—ભોગી, મંડળ, રાજીલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે દ્રવ્ય તર એટલે જન્મેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળ કિવા ઘોણસમાં ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી નાગિણીની અદર ઘોણસાથી ઉત્પન્ન થએલા સર્પ એ પ્રમાણે બીજી મિત્ર જાતિ કદપવી, તે દ્વ-પ્રકૃતિના સર્પ ભોગીનાજ એટલે ને સર્પને ફેણ ન હોઈ રહે કાળો હોય છે તે રાજીલ એટલે ને ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે ચક્ર, નાંગર, છત્ર, રવસ્તિક, અમુકશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને દર્વીકર (નામ) કહે છે સર્પોમા અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ વિષારી હોતા નથી. વિષારી સર્પને ઉપ-ગના જડખાની અદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાઢ હોય છે એ દાઢ હમેશા બધે ચએલી રહે છે અને તે દાતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે દાતની પાછળની બાજુએ તાજવામા એક કાચળો હોય છે. તે કાચળોનું મુખ દાતની માથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દશ કરે છે ત્યારે એ દાત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસપર દબાવે છે તેની અણીનાજ દાઢવડે ચામડીમા ઝખમ થાય છે તથા વિષની કાચ-ળીમાંના પાતળા પદાર્થ દાતમાંના છિદ્રની વાટે જખમમા પડે છે, તેથી માણસના શરીરમા વિષ પ્રવેશ કરે છે ભોગી, રાજીલ, ઈંડો સર્પોએ કરેલા દંશના લક્ષણો—દૃષ્ટ્યુ સર્પો કરેલા દશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે મંડળનો દશ પીળો અને મોજાયુક્ત હોય છે અને સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા રાજીલ સર્પનો દશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે. તેનો સોજો સજ્જકાસહિત હોય છે અને તે દશથી જાડુ લોહી નીકળે છે, તથા સર્વ પ્રકારના કંદેના વિકારો થાય છે કુરસા (બારેલા સાપ) એ સર્પ વેત દોઢ વેત લાળો હોઈ અમુકા જેટલો જાડા હોય છે. એનો રમ કાળો જાણુદી રંગનો હોય છે એ બારેલા સર્પના દશના વિકારો રાજીલના દશ પ્રમાણેજ થાય છે કાડરોને (કાડીયુ) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવજ હોય છે એના દશવડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે ઘોણસ કરીને ચિત્રા જેવો સર્પ થાય છે, તે લીલા

ગંગના હોય છે એમા આગીઓ ઘોણુસ અને કુસડો ઘોણુસ એવી બે જાત છે આગીઓ ઘોણુસના દશવી અવગિ અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે શરીરપર મોટી મોટી ઝાકા થઈ આવે છે, મનસ્થાને ધણેજ ભાવને આવે છે અને વાગવાર ટીપુ ટીપુ પેસામ થાય છે કુમડાઘોણુસના વિપથી પ્રથમ દશસ્થાને ખજજ ઉત્પન્ન થાય છે અને આગ પહોરમા તે જગ્યા ખજજવા જોવી થઇ, દિવસે દિવસે તે ફેલાવુ જઈ અગ પણ ફૂલી જાય છે મણીઆર કરીને સપ થાય છે, તે એક વેતથી બે વેત પર્વત લાખો અને હાથના અચ્છા જેવડો હોય છે તેનો રંગ લીલો જાણી હોય છે મણીઆર સપમા ત્રણ ચાર જાત છે એક જાતનો મણીઆર છે તે રાત્ર શરીરપર થઇને જાય અથવા તની જાયા શરીર ઉપર પડી હોય તેો સુર્યોદય થવાની સધિમા મનુષ્ય નિદ્રા મ લગ પડે છે બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે તેણુ અગ ચાટવાથી કિંવા ધઈ પણુ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામા આવે, અથવા તે લાળ શરીરના કાઈ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે એ વિષના યોગે ઉઘ આવે છે, પરંતુ તેની જાયા બાધક થતી નથી ત્રીજી જાતના મણીઆર સર્પનો દશ દિવસે થાય તેો રાત્ર થયા પહેલા અને રાત્ર થાય તેો સુર્યોદય થયા પહેલા માણુસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદશ આગબવાની શુક્ત — ખાવાનું એક પાન દશ ઉપર દાખી ગમ્પુ, એટલે વિષાર દશ હશે તેો પાન ઉપર દશ જેટલોજ અને અગ્નિએ શેકવાથી પડલા ચાકા પ્રમાણે ડાઘ પડશે અને એજ પાન દશ ઉપર ચોળવાથી દશ ઝાળો થશે વિષાર દશ નહિ હોય તેો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ સર્પદશ થએલા માણુસને મર્યા, મીંડુ અને કડવા લીમડાના પાદડા ખાવા આપવાથી તે માણુસ એ પદાર્થોના સ્વાદ ગિલકુલ જાણુતો નથી તેને એ પદાર્થો ધણુ મીઠા લાગે છે એ ઉપરથી પણ સર્પદશ થયો છે કે નહિ એ મમજાય છે વળી કાળી માટી દશ થએલા માણુસને ખાવા આપવી તે માટી જો તીખી લાગે તેો સર્પદશ અને મીઠી લાગે તેો ઉદરનુ વિષ જાણુતુ કરમહીના મુળીઆ પાણીમા ઘસી થોડા પાંદ જોવા જો દશ વિષારી હશે તેો વમન (ઉલટી) થશે નહિ સર્પદશ થએલા માણુસને ઔષધ આપી ઉતર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામા આવે તેથી સ્વાદ મમજાય છે, એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણુ થયો કે નહિ તે અવસ્થા જોતુ સર્પ કરે કે તુરંતજ પહેલા ઉપાય એ કરવો કે, તત્ક્ષણુ સર્પ જેટલો ચડયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આગળને છેડે ઉપરની બાજુએ એક દોરડી અથવા કપડુ લઇ જોડવી તાણી બાધવુ, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલુ રક્ત (લોહી) ત્યાજુ ત્યાજુ ગહે છે આખા શરીરમા આપી જતુ નથી જખમને જગ છેદી તેમાતુ લોહી ઝાડી નાખવુ, એટલે માણુ-મન વિષ ચઢવાની બહુ ભીતિ મટેતી નથી લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા આગળવડે મેડી નાખવી એટલે ત્યા લાગેલુ વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો — પી પળાની નીચે, ગદ્ગડા નજીક, દેવળમા, ખાગમા, જુના પહાગમા વગેરે નીચે નુઝાએલા ઝાડ નીચે, મશાનમા, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ

અને સધ્યાકાળે, ચૈત્રકામા (ચાર રસ્તા ન્યા મળે છે ત્યાં), હરણી નક્ષત્રમા તથા મર્મસ્થાનમા સર્પદશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય નળુવો આપો, મૃત, મૂળ, કૃતિકા, હરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્તા, એ નક્ષત્રો, પચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુદશી, એ નિશિ મધ્યાહન, મોજ, સવર, મધ્યગત્રિ, એ વખતે નથા મર્મસ્થાનમા દશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે અજીર્ણ, પિત્ત, સ્વર્ના સતાપવડ પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, દૃશ થએલો, ત્રણ રોગી, મેહી, કાઠવાળો, રક્ત, નિર્બળ, તથા સગભા-ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મૃત્યુ પામે છે જેના આખા અગમ ત્રિષ પ્રસરી ગયું હેમ તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઉપર કંડુ પાણી નાખવા છતાં રામાય ઉભા થતા નથી, તે રોગી માધ્ય નથી એમ નળુવું જેતું મુખ વાકુ થઈ ગય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર લાગ વાકો થઈ ગય છે, ગળુ લાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને જે જગ્યાએ લાલ તથા કાળાં મોળો આવે છે, હાલતુ ચાલતુ નથી, એવા લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસ ! મુખવાટે જાડી લાગ વહે છે, અને નાક, મ્હોડું અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય, અને જેઓને દશરથાને ચાર દાન લાગેલા હોય તે માણસ અસાધ્ય નળુવો અત્યંત ક્રોધાત થએલો અને જર, અતિમાર્ગ પ્રત્યાર્પિ ઉપદ્રવોવડે વ્યામ, બોલવાની શક્તિ નથી જેને એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાકો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ નથા ગેલો ઉછળતો નથી એવા નિ.ર.ના, કિવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત એવા વિષરોગી મળુમ અસાધ્ય નળુવો

સર્પદ ઉપર ઉપચાર. x— (૧) વાઝણી ડોકોડીના મૂળ પાણીમા ધસી

x સાપ અનેક જાતના હોય છે તેમા કેટલાક વિષરહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા ઝેરી હોય છે કે જેનો ડશ થયા પછી માત્ર અર્ધા કલાકમાજ મૃત્યુ જાય છે માટે જેમ અને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લવા મેંદએ આ બાબતના અમને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે

ઉપચાર—(૧) ડશ થનાજ ડશની ઉપગની બાજુએ બે આગળને છેડે દોરી એવી તણીને બાંધવી કે તે માસમા ખુચી જાય (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક મળુમે એ સુડીથી તત્કાળજ આગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળ્યા આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અગારથી ડશ થએલા બાજને સારી પેડે બાળી નાખવો (૪) ને જગ્યાનું માસ કાપી કઢાડી લોહી વહેવું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય (૫) કેટલાક માણસો ડશને ચૂસીને ચુકી નાખે છે ખગ, પરતુ એમ કરના વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ એજ કે ચૂસેલું ઝેર મ્હોડામા વધારે થઈ જવાથી ચુંકની સાથે પેટમા પશુ જતું રહેવા સભવ છે (૬) સાપરસીંબેના ત્રણ તોલા જુકા લઈ તેને પાણીમા ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું, અથવા તો પાણીમા ધસી ગરમ

પાવા તથા લેપ કરવો, એટલે સર્પ, ઉદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિના વિષનો નાશ થાય છે (૨) નાદળળના મૂળીઆ ચોખાના ઘોવરામણુમા વાટી પાવા (૩) ઘી, મધ, માખણુ, લીડીપીપર, આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવા. (૪) શિરસ (મરસડો) ટૂંકના ફૂલના ગમમા મરીને માત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અળન કરવું (૫) કોળના ફળ, ચુક, મરી, લીડીપીપર, બીલીના મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુબકના (નિરુક્તાના) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અળન કરવું (૬) કલગારીનો કદ પાણીમા વાટી નચ કરવું (૭) આકડાના મૂળીઆ પાણીમા ધસી પ્રાશનાર્થ આપવા. (૮) પાણીમા ટકણુખાર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવા (૯) ફટકડીનો ગાળડો આખામા ફેરવવા અને પાણી કરી પાત્રુ (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાત્રુ અને અળન પણુ કરવું (૧૧)

કરી પાત્રુ (૭) બીજેરાના બીજ તોલો ૧ ખોખરા કરી ખળખળતા પાણીમા ભીંજવી ૬ક થયે ત આળી લુગડ ગળી પાત્રુ બીજેરાના બી તમમ જનાવરોના ઝેર ઉપર ધણુ ફાયદો કર્તા છે (૮) લસણુને છુદી ગાયના ઘીમા મેળવી ૩ખ ઉપર બાંધવું (૯) આમલમારો ગધક નાના બાળકના મૂત્રમા મેળવી ૩ખ ઉપર આપવો તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ઘોડાવળ, આકડાની જડ તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન વળને લઈ વાશી પાણીમા વસીને પાત્રુ અને ઉપર ગાયનું પુબળા દૂધ પાત્રુ અથવા મરી પૈસા ૫ લાર જીણુ ખારી ગાયના ઘી શેર ૧ મા પાત્રુ અથવા ખાડ અને ઘી પેટપુર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ધમીને મળામા રેડે તો વછનાગના ઝેરથીજ સાપનું ઝેર ઉતરે પણુ કડતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ઇલાજ ફાયદો નહિ કરે એમા કાળા સિવાય બીજે વછનાગ ગુણુ નથી કરતો આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ “વિષસ્ય વિષમૌવચમ” કહેલું હોવું જોઈએ (૧૨) મરી ગમેલા તાજ સાપના મોઢામા સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાણુ આમલી, આખા, ખોરડી તથા પીપરના ઝાડના બધે શેર છોડા લઈ ને વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીના છોડા તે ઉપર ભરી માટલાને કપડા સારી કરી ભરમ કરવી ૬ક થયેથી કમરપુર પાણીમા લઈ જઈ બે જણુએ મામસામા પકડી રાખેલા લુગડામા તે ભરમને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાની રાખ પાણીમા ધોવાઈ જઈ જે કણુઓ લુગડામા રહી જાય તેને મોની પાસે ગળાવી ઢાળકી પડાવી રાખવી. આ ઢાળકી ગરમ કરી પાણીમા છાંટી, (છમકારી, ઘોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમા લખ્યું છે. (૧૩) લીંમડાના બે તોલા પાદડામા આકડાના જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે (૧૪) કંકોડી સારી અથવા કંકોડીની જડ ટાક ૧૫૫ પાણીમા પાવાથી સાપનું ઝેર જાય (૧૫) હીંગ ટાક ૫ ખવગવચાથી સાપનું ઝેર વધુ ચડી શકતું નથી (૧૬) ઘોડાવળની ધૂણી ધરમા આપવાથી સર્પ ધરમા ન રહે (૧૭) કડવી તુબકીના લીલા પાદડા ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

પારેવા (કણ્ઠતર) ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શીઝ, ઘેરની પીછીનું ચાદણ, જવ, ધાણ, તુસ કપાસનું જડુ અને શિળામાળાનો ધૂપ ધરમા કરવો તેથી કરી સર્પ અને ઉદર ધરમાથી જતા રહે છે (૧૨) ધોળી ચણાડીના મૂળીઆ પાણીમા ધસી પાવા (૧૩) માપમદીના મૂળીઆ ધસી પાવા (૧૪) નાગદમણીના મૂળીઆ ધસી પાવા. (૧૫) ધોળા કરેણના મૂળીઆ પાણીમા તરી શક્તિ પ્રમણ પાવા. (૧૬) દેવડાગરના ફળ પાણીમા વાટી પાવા. (૧૭) નાગવેલીના મૂળીઆ ખાવાના પાનમા ઘાલી ૨-૩ ખીડા કરી ખાવા આપવા (૧૮) કડવી ઇન્દ્રવરણીના મૂળીઆ પાનમા ઘાલી ખાવા. (૧૯) ગળા પાણીમા વાટી પાવી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે અથવા ગળાના ગ્રંથ અગર મૂળીઆ અર્પવિષથી મુક્તિ થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવા એટલે વિષ ઉતરે છે દોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવા. (૨૦) ત્રનાણના રમમા સમુ ફળ ધસી અજન કરવું (૨૧) ધોળા ચ પાની અને ખીલીની જાલ એવજ કુટી તેનો રમ પાવો (૨૨) એગડાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા થોડુ પાણી નાખી પાવે. (૨૩) દવણના (ડમરાના) મૂળનો રસ પાવો (૨૪) કડવા લીમડાના પાદડા કડવા ન લાગે ત્યા સુધી ખવરાવવા ઘેરની અસર દરી ત્યા સુધી મીઠા લાગશે.

જુઓ અનુભવત ઔષધ — ઔષધિક્રિયાના કવાથ પ્રયોગમા ન ૨

વિશેષ ઉપચાર — જુઓ વર્તીઆ — અનત-૨, અ કડો-૨૧, ઇન્દ્રવરણ-૧, ઉતકટારી-૪, ઉદરકની ક-૨, ઉપરસાલ-૮, એરડો-૨૨, કપાસ-૩, કપરમેદી-૧, કરમદી-૪, કરેણ-૧, જ, કલગારી-૯, કોકોડી ૫, કાચફળ-૧, કામકી (પેદારી)-૧, કુકરપાડનો વેલો-૧, આખરો-૨૦, ગળજીલી-૩ ગળા-૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તખાકુ-૬, તાદળજી-૧, તુવેગ-૯, ધ તુરો-૩, ધોળા ચ પો-૩, ૬, નાગફણી-૧, નાગરવલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવલ-૧, પારિભતક-૬, ખીલી-૩, લારગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાકણી-૭, મોટીઆલળ-૭, નાદ-૧, લીમડો (કડવા) -૪, વિખમોગરી-૧, વિછુડા-૨, ચરસડા-૧, સમુદ્રફળ-૧, મગગવો-૨, સાગ-૨, સાપસન-૧, સોનાગવલ-૧, હુરા-૧

કુરસાના *વિષ ઉપર ઉપચાર:— (૧) વાસનવેલના મૂળીઆ ધસી પાવા (૨) રાતા કલાની જાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાખી આપવે. ઉતાર-કાળી તુળસીનો રસ (૩) ધાવડીના મૂળ પાણીમા ધસી પાવા અને ઇન્દ્રવરણના મૂળ તરી દશ તથા અગ ઉપર ચોપડવા (૪) ફાગળાના અથવા ઘોટવેલીના મૂળ ધસી ૩ તોલા પર્યંત પાવા. (૫) ફાગળના વેલાના મૂળ ધસી પાવા. (૬) ખરસાણીની જુઓ પાનમા વીંટળા અમારામા ખાશી કઢવી, તેનો રસ બે પળાઓ પર્યંત પીવા

* કુરસા નામનો નાગ મણા નાનો હોય છે એ નાગ પછીની પેઠે ઉડીને ગ્સે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે, અને પછો તરતજ તે ફૂટી જાય છે. જ્યો ધણી વખતે તો દરદીને શુ કરડ્યું તેની પછુ ખખર પડતી નથી. કુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી

આપવો અને થોડા તાળવા ઉપર અને દશ મ્થાને ચોળવા (૭) કાળા કડાના મૂળીઆ ઘસી પાવા (૮) તોળવલનો ગમ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા કુરશાના વિષથી મૂલાવરોધ થાય તો—આખરાના ફૂલ ખાસી ફૂટી નીચે બાંધવા વિષ ઉડળી ગત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અકુરો લાવી તેને આરિક વાટી પાણીમા મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી પાવા આપવી સારું આવે તો ધતુરાના પાદડાનો ગસ કાઢી ગરમ કરી એનાજ મૂળીઆ ગોમૂતમા ઘસી ઉપર આપડવા ડોક ઉપર ભાર લાગે તો—કાળા કડાના મળીઆ ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો પેટ દુખતું હોય તો—તેજ મળા પાવા ટાપ લાગે તો—આમળાની છાલ પાવા માટે આપવી પેટમાં વિષનો ગોળો ધાય તો—અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી અગ ઉપર વિષ ફુટે તો—કડી કારેલીના પાદડા ગરમ કરી અગે પાટો બાંધવા અથવા તેનોજ ગમ અગે ચોળવો

કાઠીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) અરીકાનું પાણી કરી વાગવા પાવું. (૨) એ ત્રણ ગુળ મોઘયુ પુલારી દહીમા આપવું

ચિત્રા (ધોણુસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) ધોણુસીના ગમમા ઘણુ-મરીના મૂળીઆ, અરીકા અને કડવા કારેલા વાટી, ગોમૂત નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો (૨) કડાના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડી થોડી વારે પાવા (૩) ઘણુસરીના મૂળ અને સુક ઘસી પાવી, અને ગાઠો વગેરે ચક્ર આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો (૪) ભારગમૂળ પાણીમા ઘસી પાવા. (૫) દોરેને ધોણુસીનો ગસ ગેર-ભાર પાવો

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર.—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો મરતક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાળુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધા શેર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂવાનો (ધગેનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો (૩) સર્પ-દશ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કુરશાના વિષ માટે—અગથીઆ-૪, અળવી-૧, ધન્નજવ-૪, કાળીવેલ-૧, ખગમાણી-૮, ઘણુમરી-૧, ગેલી (ગિલોડી)-૩, પાટલા-૨, ફાળો-૧, ભમરડીનો પેલો-૨, સાગ-૭ આગમ્યા ઘણુસના વિષ માટે—અખાડો-૨, તાદળજો-૫ ધોણુસ એટલે ધોવડા કે મડળી માટે—વણુ-મરી-૧, ધોણુસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૬, ભારગી-૨, દુગ-૨ કુરશા કિંવા ઘણુસના વિષથી આવેલ સોળ માટે—ઉક્ષી-૪ મણીઆરીના વિષ માટે—કાળુ-૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસ પીપળા-૭ આગિમણીઆરીના વિષ માટે—કેકોડી-૩ સર્પનું વિષ કંદિ ન ચઢવા માટે—ઝીમડો (કડવો)-૧૮ કાડરા એટલે કાઠીયાના વિષ માટે—કુકરકદ-૧

જુઓ પ્રાંં ઓં મા—અરિચ-૧૨, ગાફુળ-૨, મૂતવર્ગ-૩, મોગના પીછા-૨

(૨) કૃતરાનુ ઝેર-ધાનવિષ.

હડકાયલાના લક્ષણો.—કૃતરાના કદાપિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમા ગ્હી જાનતો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે તે યોગથી મ્હોડામાંથી લાગ પડ છે, તે આધજો અને બહેરો થઇ અહીં તહીં દોડે છે, તેના પગ, ખાધ, ડોકુ વગેરે તુતા થઇ જાય છે અને ડાક નીચી નમી પડે છે.

દંશના લક્ષણો.—હડકાયુ કૃતર કરડે એટલે મ્હોડાનો ચહેરો બદલાઇ જાય છે તેમાંથી કાળુ લોહી વહે છે તે યોગવડે છાતીમા અને મસ્તકમા ફુપ્પ થાય છે, તાવ આવે છે, અગ ધૂન્ને છે, તરસ લાગે છે, મૂત્રમાં આવે છે, બુદ્ધિભ્રમ, સતાપ, ત્રાસ, કામ, આખોમા પીળાશ, મત્રમા ક્રીડા, ઉન્માદ, કૃતરાના જેવુ ભસવુ અને બીજા માણુસને કરડવા જવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોખ્ખાના પ્રારભમા તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને અસાધ્ય પણુ થાય છે આ પ્રકારનુ કૃતરાનુ વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ મર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી પાણીના શબ્દ, અર્પણ અને અવલોચનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદકમા “ જલસંત્રાસ ” એવુ નામ આપેલુ છે એ રોગ અસાધ્ય જાણુવો ઉપર કહેલા લક્ષણો ઉપરથી, દ્રશ્ય-પ્રહાર કરનાર શિયાળ, અચ્ચગ, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાન, બિલાડી, ઇત્યાદિકાના દશના લક્ષણો જાણુવા.

સચિર અને નિર્વિષ દશના લક્ષણો.—કડૂ (ખરબ), ચટકા થવા રગ બદલાવા, જવગ, બમ, દાહ, રતાશ, સજુકા, મોળ, ગુમડા પાકવા, માઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડુ ફાટવુ, ફેફલા, કણ્ઠિકા, હીમણા એ લક્ષણો સવિષ દશના જાણુવા એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તેા નિર્વિષ છે એમ જાણુવુ હડકાયલુ કૃતર જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણુસને કરડે તેા તેને પણ તે દશ ઉપાધિ કરે છે

અસાધ્ય લક્ષણો.—જે પ્રાણીનો દશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી યેજા કરે છે, બરાડ પાડે છે આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનુ પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણુવુ.

ઉપચાર.—(૧) ત્રણ ઉબરાના મૂળ અને ધતૂરના ફળ ચોખ્ખાના ચોવરામણુમા વાટી આપવા. (૨) ઝેરકાચલાના મિયા લીમા શેકી, તે દૂધમા ઘસી મેવન કરવા. ઝેરકાચલાના મિયા ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવા (૩) અધે-

ઉપચાર.—(૧) કકોડાનુ મૂળ ઘસીને પવુ (૨) પેનોલીની જડ જમીન-માંથી કલાડી કાપી ઝીણુ કકડા કરી હાથમા સુકવી ખાડી ઝીણુ લોટ કરીને કિના પાણીમા નાખી પાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે (૩) કડવી તુબડીનો ગરલ ટાક પ, મરી ટાક પ, હીગળા ટાક પ, નેપાળાના મીજ ટાક રા, ટકણુ-આર ટાક રા એ મર્વની ગોળ ટાક ૧૬મા, ટાક ત્રણ પ્રમાણે ગોળા વાળવી. તે ગોળા હડકાયા કૃતરા કરડયા પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર ઉત્તુ પાણી પાવુ. આડા ઉલટી થઇ વિષ નીકળી જશે.

ડાના મળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવા, અને દશ ઉપર કુવરતુ લાણુ અને સિવવ ખાધતો, એટલે ત્રણ દિવસમા ફતગના વિપતો નાશ થાય છે (૪) ગર-માળીના પાનના રસમા કનુરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી (૫) દેવખાવળી અથવા ગરમાળીના નાળા મળ ૬ ડા પાણીમા એક તોલાથી ચાગ તોલા પર્યંત ઘસી, તેમા થોડું થોડું પાણી નાખી સવાર માંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું (૬) ફતરૂં કુડ ૩ તુગજ કુડલી જગો અગ્નિવંટ માળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકમાન થશે નહિ (૭) શતાવરીના મળનો રસ અને ગાયત્રી ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવું (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દધનો દશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખાળ, ગેળ, આકડાનું કષ, એ સમસાગ લઈ એકત્ર કરી પાવું (૧૦) કુકરપાડાની હગારનો લેપ કરવો (૧૧) બકામ લીમડીના મળનો રસ કાદી ને રસ પાવો (૧૨) જુનો ગોળ કડી દુધી, હોડાનું પાણી અને ઝીઝડીના મિયા એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવા (૧૩) કડવા તુરીયાની અદર કોક-ગ્યલું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું વિપનું જંગ જેમ જેમ કરી ચતુ જથે તેમ તેમ એ આપધથી ઉલટી થતી જશે (૧૪) પાકેલા વગડાઉ કેળાના મિયા વાટી પાણીમા મેળવી પાવા અને દશ ઉપર પણુ લેપ કરવો (૧૫) અકાલમળનો કાદો ઘી નાખી પાવો (૧૬) ઘોડાની લીદ જે અને મરી અઢી તોલા પ્રાશે પાણીમા મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાગ પૈસાભાર ત્રણ દિવસ સુધી આપવો (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીનો કાદો ઘી નાખી આપવો.

નિશાષ ઉપચાર જુઓ વર્તોં મા —અકાલ-૧૫, અધેડો-૩, આકડો-૮, ધગોગ્રિયા-૭, કાળો હિમરડો-૧, ગળજી-૫, ઝિઝડ-૩ ઝેરકાયલા-૨, તલ-૮, પીલુ-૦, બકામલીમડી-૧, ભોરિગણી-૧૫, મરચી-૪, લગણુ-૬, વગડાઉ મરચી-૧૬, વસુ-૮, શતાવરી-૫ સાટોડી-૨૦ હોડકાયા ફતરાના વિષ માટે —કડવા તુરીયા-૨ કેળ-૦ દેવખાવળીયા-૧ જુઓ પ્રાં અંબાંમા — અગ્નિવર્ગ-૫, કુકડા-ની વીદ-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણુ) વિષ.

લક્ષણો:—લૂતાએ દશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જંગ, દાહ અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટા ગયા અને મોટા મૃદુ, રોતો, લીલો, નીલ અને ચચળ એવો સોજો આવે છે. દ્વિવિધ દંડાલક્ષણો:—દશનો મધ્ય ભાગ કાળો, રોતો, બળેલા જગો, ઉપર ઉપસેલો, વારવાર પાકનારો અને પડ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અગ ઉપર લીમડા અને તાવ આપ છે. પ્રાણુહર લક્ષણો:—સર્પના મળમત્રમાંથી કિવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કાઢી જાય છે તેમાંથી દ્વિવિધવાળા કોડા થાય છે, તે પ્રાણુનાશનું કારણ છે તેનો દશ સજો છે અને તે ધોળો કાળો, રોતો અને પીળો થાય છે તે ઉપર પડ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે દાહ થઈ ઉચકી (દડકી) થાય છે અને કપાળે શળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂવળદર, મજ્જા, પતંગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમાં વાટી દશ ઉપર લેપ કરવો તે તત્કાળ લૂત્તાવિષનો નાશ કરે છે (૨) ત્રણી અને ઘોળી ગરણી, ચુદી, કાળીપાટ, રાતી અને સ્વેત સાટોડી, કેઠ અને મરમડાના ઝાડના બિયાને વાટી લેપ કરવો (૩) ત્રણી તુળસીના પાદડાના રસમાં ઘોળી ચણેલી અને ઘોળી ગરણીના મૂળ ધસીને પાવો

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌં મા —આગીઓ-૩, વતાકડી-૩

(૪) ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો તેના દશમાથી લોહી વહે છે તે ઘોળુ હોય છે, અને શરીર ઉપર ગચીઆ થાય છે તથા તાવ, અગ્નિ અને અગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે પ્રાણહર લક્ષણ.—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અગ જેવા સોળાં આવે છે, રંગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપાણુ, જ્વર, માથાને જડવ અને મુખમાથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવા લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દશ જાણવા

ઉપચાર:—(૧) ધુવાસ, મજ્જા, હળદર અને સિધવ એ જથ્થોસો વાટી લેપ કરવો (૨) ઘોળી ગલકીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૩) સાપની કાચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્થ પાળવી (૪) ચિત્રકના મૂળી-આનુ ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું અને શેષવડે કાઢીને (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું, એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુવાસ એ તોલા, એ જૂના લીમા ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું (૬) પારા, ગંધક, કપૂર, ધુવાસ અને શરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આક્રાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે (૭) સુકું, મરી, લીડીપીપર, કડવા લીમડાની લીમોળી-ઓ અને સિધવનું ચૂર્ણ ત્રણ મસા સાકર અને મધમાં આપવું (૮) ઉંદર-નીના પાદડાનો અગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો અને અગે પશુ-નીના પાદડાનો અગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવો (૯) અંબડાના ડુમળા તોરાઓના રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો, અથવા અંબેડાના બિયા મધમાં ખાવો આપવો (૧૦) હેલીના અકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને લી એ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવો (૧૧) ભાગમૂળ પાણીમાં ધસી પાશેર પય ત પાવો અને શરીરે ચોળવો તે ચઢે તો તાણુ ગાયત્ર દૂધ પાવું (૧૨) કડવા તુરીયાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખાર કોપડે મૂળાના રસમાં ધસી લેપ કરવો (૧૪) તુળસીના રસમાં અશીષ ખરલ કરી શરીરે તથા દશ ઉપર ચોળવું

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનૌં મા —અબેડો-૨, આમલી-૮, ઉંદરકી-૧, ગ-૭, કણ્ઠી-૧, કેડી-૫, ચિત્રક-૪, નાગકેસરી-૨, નાળીએરી-૮, નોળવેલ-૧, લારગી-૩, મજ્જા-૨, ગંધ કોળ-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. ખડક ઉપરના કોળ એટલે ધુસ માટે —અળ-૨ કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે—

ઝેરકાચલા-૬. જુઓ-પ્રાન્તોન્મા-અન્ધિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, મર્ષની કાયળી-૫
ધાપલા ઉંદર અગ ઉપર પડી ગાઠો થાય છે તે માટે:-ગવેડાની લીદ-૧
(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર-મરી, સુક અને મચળને પાનના રસમા વાટી લેપ કરવો માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી, એ સવના દશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાનો ગોમત્રમા લેપ કરવો સર્વ દીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર-ઘોડાવજ, મરી, સુક, લીડીપીપર, લીગ, તાવડીગ, સિધવ, ગળપીપળી, કાળાપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોના કાઠો કરી પાવો મક્ષિકા-પિટકા (માખીના દંશની ફાડકી) ઉપર ઉપચાર:-મરીકા, લઘુરાળીનું ઝાડ, ગળજીની, હમપદી, હળદર, દારૂહળદર અને ગેરોનો લેપ માખીના દંશ સખધી પિટકાનો નાશ કરે છે ભમરવિષ ઉપર ઉપચાર:-(૧) સુક, કણ્ઠતરની વિંછા, હરતાલ અને સિધવને બીબેગના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) બેસનું માખણ ચોપડવું (૩) થુરીઓ અને લીડીપીપર વાટી લેપ કરવો ત્રિષ ઉપર વમન-કડવી ગલકીનો કાઠો, મધ અને લી નાખી પાવો, અથવા કડવી દુધીના મૂળ કિવા પાન પાણીમા વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે ઝેર ઉપર કાપ:-શગડાના મૂળ, જાલ, પાદકા, ફૂલ અને બીજ એ પચાગ લઈ ગોમત્રમા વાટી લેપ કરવો તે અત્યંત વિપનાશક છે પરિષેક:-સપૂર્ણ જાતિના વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા માટે તે મર્વ પ્રકારોના વિષ ઉપર કડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિપની અદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને પ્રાપાવે છે, માટ પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી પાણી અગપર રેડવું

વિ. ૫ ઉપચાર જુઓ વનાન્મા-મધમાખીના વિષ માટે-કાળી-જરી-૧, તખાકુ-૩ માખીના ઝેર માટે-હરડે-૪૬ ભમરીના દંશ માટે-કુગળા-૧૪, થુવર-૬, પાનઅન્મો-૨, હરડે-૪૬

(૬) નખ-દત-વિષ.

નખ-દત-વિષ ઉપર ઉપચાર-કડવો લીમંડો, ખીજડી અને વડની વડાછાઓના કલકા ગરમ પાણી નાખી તેના દશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાનના વિષનો સપૂર્ણ નાશ થશે.

વિ. ૫ ઉપચાર-જુઓ વનાન્મા-ઈદ્રવરણા-૧૧, ખીજડા-૨

(૭) સરડા (કાકી ડા. કાચાંડા) નું વિષ.

લક્ષણ-કાચીડા કરડ્યો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો હોય છે, અને તે રોગીને બ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર-(૧) આકડાના મૂળ કડા પાણીમા વાટી પાવા નાળીએરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમા ધરી તેમા કાકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો

વિ. ૫ ઉપચાર-જુઓ વનાન્મા-નાળીએરી-૭.

(૮) વીછીનુ વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષા, મૂત્ર અને મળ, ઉત્કરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) વીછી, કાળો વીછણ ઇત્યાદિ જેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે

લક્ષણ:—વીછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલાં અસિ અડકાડવા પ્રમાણે આગ થાય છે, પછી તે પીડા બિર્ધ ગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે પછી દશ-સ્થાન પાસે આરી ચઢે છે

અસાધ્ય લક્ષણ—હૃદય, ગ્રહેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીછી કરડવાથી તથા માસ ગળી જઈ અત્યંત વદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે

ઉપચાર*—(૧) કપાસના પાન અને ગાંધ વાટી તેનો, કિવા વજનાગનો લેપ કરવા (૨) ઘોળી વસુ કિવા કપાસના મૂળ રવિવારે કઢાડવા એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીછીનુ વિષ ઉતરી જાય છે (૩) નેપાળે પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે (૫) મોરચુથુ દહીંમાં ધસી ચોપડવું અને શેકવું (૬) ચોડા અરીકા ગોળમાં ખાવા અથવા અરિકાનુ ધૂત્રપાન કરવું (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાદળગળેના રસ સાકર નાખી પાવો (૯) ખરમાણીના રસ ચોપડવો (૧૦) કડવા લીમડાના પાન ચાવી ખાઈ જવા ન દેતા, દશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફુંકે મારની, અથવા કડવા લીમડાના પાનનું ધૂત્રપાન કરાવવું (૧૧) હળદરની બૂકી અને મોગખીજની ટીલડી ચલમમાં નાખી પાવો તે ઘૂણી ગળી જતી અને દશ-સ્થાને પણ ઘૂણી દેવી (૧૨) આમલીનો કચુડ. જેડી ઉપલી છાશ કાઢી નાખવી અને દશના ઠેકાણે તે ભેગથી દબાવવો (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની બૂકી નાખી તે પાણી આખામાં નાખવું (૧૪) ઘોળા શિમળાના મળ પાણીમાં પલાળી રાખી વીછી ચઢવા માગ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આગળના અતરપર પકડી, તે વીછી ચઢેલા ઠેકાણા પર્યંત વાર વાર ફેરવતા જવું એટલે વીછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરંતજ નીચે ઉતરે છે, અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અતરે એ મૂળ પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તે મૂળીયુ ધસી દશ ઉપર ચોપડવું (૧૫) ધ તુરના પાદડા હાથમાં મગળી દશ ઉપર તેનો રસ ચાપડવો. (૧૬) અરેડાના મૂળીયા ચાવી ખાવા અને દશ ઉપર તેનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગ ૦ મા —અરેડા-૧, અરકુશી-૧૪, અરિકા-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉબગે-૨૦, એરડો-૧૬, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કચેણા-૧, કઠોડી-૭, કાનંદાડી-૪, કાટાસરીયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરમાણી-૧, જાણુ-૩, કુગળી-૮, તખાડ-૭, તાદળગળે-૭, તુલસી-૬, ૧૭,

* (૧) દશ ઉપર માખણ મસળવું (૨) લનાણુ મસળવું (૩) ઘોળા આકડા-નું જડ વીછી ડગડે તેજ વખતે ખન્ને કાનમાં ખોસવી

ધતુરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પડિરવો-૩, પીળો ધતુરો-૧, મોરડી-૧૦, મરવો-૪, મોઝલી ઝેરડો-૩, ગતાળુ-૧, રાતુકોળુ-૨, લીમડો (કાંવા)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વદો-૮, વિહુડા-૨, શિકેકાઈ-૩, શિમળો-૩, શિરદોડી-૪, સાટોડી-૧૧ સર્યફલ-૪, હળદર-૧૮, હસરાજ-૧ લીંઝ-૧૨, ફુરા-૩ જુઓ પ્રાં ઓં મા —મધ-૩

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાય ઉભા રહે છે, શિક્ષા પડી નળ છે, ઘણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડ્યા જેવું જણાય છે

ઉપચાર:—(૧) કપાસનું લાકડું ધસી લેપ કરવા અથવા કપાસના પાદડા, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવા (૨) વગડાઉ ફુરાનો રસ ચોપડવો

(૧૦) દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી નળ છે, તે સ્થળે પીળો સોળો આવે છે, સણુકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—ચરસડના ઝાડના બિયા યુરીઆના દ્વધમા વાટી લેપ કરવા.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —ચરસડો-૨

(૧૧) માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલુ કરડવાથી દાહ, મોળે અને શળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરૂના કબ્કમા લી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવા.

(૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —નેતર-૧ જુઓ પ્રાં ઓં મા— મોરપીછા-૩

(૧૨) ઝરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, મોળે આવે છે, મોઝો મોઝાયા જેવું થાય છે, પગ-સેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફેડકીઓ થાય છે

ઉપચાર:—કઠારીનાનકાદા પાણીમા ધસી પાવા

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —કપાસ-૭, કકોડી-૧, ધણસરી-૪

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ.

લક્ષણ:—કાનખજુરો કરડવાથી દશની જગ્યાએ પગસેવો આવે છે, શળ થાય છે અને આગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો કિવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીંગનો લેપ કરવો (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી (૩) ઘણું ખજુર તેલમા ધસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનોં મા —કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, શેરડી-૮

(૧૪) મશક (કાંસ) નું વિષ.

દ્રુલક્ષણા:—સોજે આવે છે, ૩૬ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે કુગરોપર વિષારી ડસ હોય છે, તે ડાનના દશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે સવિષ મક્ષિકા દર્શના લક્ષણા—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ દીમણ થાય છે અને તે લાગલુ વધવા માટે છે તથા તે જ્યોત્તે આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્ચ્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખી-મા સ્થાવિક નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોમા—ચાંદ્ર ૩ જવા માટે—ગાગવતી-૨, ગોરખમુડી-૫ માંકણુ અથવા માંકડ નાશ થવા માટે—તલ-૧૬, ભમરડીના વેલો-૧, મરચી-૩ કૃત્રિમ વિષ માટે—તાદળને ૧૬ કોદહા એટલે રીયાળના જેર માટે—ખાજકાલતી-૧, નાગરવેલ-૫. જુઓ મરવા માટે—કાળીવેલ-૩, રીખર-૧ તખાકુ-૮, નસોતર-૧ મીદળ-૭, સીતાફળ-૧ વાઘ કરડ્યો હોય તે માટે—અરજી-૩, આવળ-૪, કુવાર-૭, પાણકાદ-૩, વાધારી-૩ તખાકુ લાગી હોય તે માટે—કુગળી-૧૦ માટીગર ઇના વિષ માટે—જુઓ પ્રાં ઓમા-ગધેડાની લીદ-૩.

(૧૫) વિષેપસંહાર.

ચતુષ્પાદાદિકાનાં સાધારણ વિપલક્ષણા:—વ્યાધાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોતુ અને દાંતોતુ વિષ સજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણા:—જે પુરપના વાતાદિ દોષ નિર્મળ મયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ અરોગ્યાવસ્થામા જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપગ ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની ક્રાંતિ, ઇદ્રિયો મન, ઇદ્રિયોના વ્યાપાર મારો થાય છે, તે શરીરતુ વિષ ઉતરી ગયું છે એમ મનજવતું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—રિગણા શાકના, કળથી, ચુકા, આમળા, શાકભાજી, તાદળને, કાલશાક, લસણ, દાડમ, મિઠવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે અપથ્ય:—માટી ચોખ્ખા, કોદરા, ઓણા, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કાષ્ઠ દિવસ ભોજનમા આપવા નહિ, વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાતુ, કોષ, કુષા, ભય, આયાસ, શ્રેયુત, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલાએ છાડવા.

૩૦—તરસ (તૃષારોગ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, મલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા કોષિપવમાદિકે કરી વાયુમહાવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાકુ-સ્થાન પ્રતિ જઇ તૃષારને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણા:—મનુષ્યને ધણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીતા છતાં પણ તરસ છીપતી નથી અને પુનઃ ઇચ્છા થાય છે, તેને તૃષાર કહે છે.*

* ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત (વાગવહ્વી) ની, ૫ ક્ષય

ઉપચાર:—(૧) આમળા, કમળા, કાળ, ચાખ્ખાની પાણી અને વડની કુમળી વડવાઈએની કુખાનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ મેળવી ગોળાંઆ કરી મ્હેડામા રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવુ એ બન્ને દર થાય છે (૨) દોષખંડ:—પૂવ દિવસે જમાવેલુ સુદર ચક્રનાચાળુ દહી ૨ મેર, ઘોળી શુષ્ક ખડી-આકર ૧ ફેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા ચુક ૨ તોલા એલ્કાદીઘણુ ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ આરિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી મુમ્મિત એવા પાત્રમા છાલુવા, એને શ્રીખંડ કહે છે એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે (૩) ત્રાનુ, રુપુ, લોદુ, તપાવી પાણીમા ઘોળી તે પાણી પીવા આપવુ (૪) પાણીમા આકર કિંવા મધ નાખી આપવુ (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધના કાઠો કરી આપવો (૬) ચોખ્ખાનુ ધોવરામણુ મધ નાખી આપવુ (૭) હંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેગભગ પાવુ ઉકરી થશે, પછી તૃષા અને દાહ શમશે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૯) નાના પ્રકારના ચરખતો પાવા (૧૦) જવ શેરી લોટ કરી હંડુ પાણીમા— ઘણુ પાતળુ નાંભ અને ઘણુ જનકુ નહિ એવી રીતે તે-મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુએ વર્નાંમા—અતિરિપ-૬, કૌયમી-૫, ૧૮, જવ-૧, જેડીમધ-૨, ડાગર-૧૬, દ્રાક્ષ-૫, પાઠ (કાળીપાડા-૧૦, ગતાદળી-૧૦, શેલરી-૧૦ ગરમીથી તરસ લાગે તો તે માટે—આથમીજી-૨ જુએ ગ્રેવેંમા-દહી-૮, ૬ ઘી-૧૪ જુએ પ્રાંતૌમા-મધ-૬

પૃથ્થ—કાદગ પાન, પાણીનો લોટ, શેરલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, શાક, ઘોર આમલી, માળુ, મયાળ, ક કોડા, આમળા, જમલી લીજુ, કરમદા, બીજેર, ગામનુ દૂધ કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચદનનુ પાણી અપૃથ્થ. —પરસેવા કાઠવા અજન, તથાબગ પત્રપાન આયામ, નમ્બ, ગરમી લેની, દતકાજ, જડાજ, આન્ત લવણ, તુરા અતિ નીતજુ પદાર્થ નિકડુ

૩૧-તાવ અથવા જવર.

કારણ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિદ્યાર્થી દુષ્ટ ચચેલા વાતાદિ દોષ આમાસયનો આશ્રય કરી કાષ્ટાગ્નિને બહાર કાઢી ગ્નધાતુને મળી જવર (નાપ) ઉત્પન્ન કરે છે એ જવરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા છે

જવરનુ પૂર્વરૂપ:—અગામા, અમનુ દુખવુ, ચિત્તવુ અવ્યવસ્થિતપણુ, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરેચિ, શરીર ઉપર દોષાચ ઉભા રહેવા આખા આગળ અધાગ, હાથ પગ હંડા ચિત્તને આનદ ન હોવા શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયામા વારવાર ઇચ્છા તથા વાગવાગ રૂપ અન્ન ન પચવુ બળ, શરીર અને કાંતની તમ ધાતુનો ક્ષય થયા ની ૬ આમની (આમ નામે ચીકણુ પદાર્થ વધવાની) અને ૭ બોજનની (ચીકણુ, ખાર, ખાટુ, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી) એમ તરસ સાર પ્રકારની છે તેમા ઉપર ઉશીર વાળો જેડીમધ, વડવાઈ વડેણુ મૂળ એવા ત્રણ ત્રણજ કાથો નાખી પીવાથી તરસ મટ છે

હાનિ તથા વાયુતુ પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસા વધારે આવે છે. પિત્તુ પ્રાધાન્ય હોય તો આખામા લણી દાહ થાય છે કંઈતુ પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરૂચિ હોય છે. ત્રિદોષોનો કોપ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે ત્રિદોષનો કોપ થવાથી મર્વ લક્ષણો થાય છે

વાત જ્વર લક્ષણો—શરીરને કપ, કઠ, હોઠ શુષ્ક થવા, મલાવરોધ, ઊંઘ ન આવવી, માથુ, પેટ, કમર, આખો અને અંગ દુખવા, ઉષ ન આવવી, તાવ કોષ વખત લણી અને કોષ વખત થોડો થવો, અરૂચિ, બગાસા આવવા, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, બ્રમ, મોહ અને શળ થવું, શરીર ઉપર સેમાય ઉભા થવા, આખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉષ્મ, દાત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીર પીતલવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા, અલપ નિદ્રા, મ્હોડુ ડાવું, ઉલટી, ચક્રી, બડબડવું, અતિમાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર, કઠ, હોઠ, શુષ્ક અને નાક ઉપર ફોલ્લા, કેદ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર પ્રચ્છ, મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતલવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમા થાય છે **કર્કશજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉષ્મ (બકારી), મ્હોડુ મીઠું, સળેકમ, અરૂચિ, ઉષરસ, આળસ, તૃષિ, અમ ઠંડું, મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણ, સ્વરભંગ, ઉચકી, મળ જડ, નાકમાંથી ખાણી વહેવું, માથુ દુખવું, ઉષ લણી આવવી, શરીરપર ગેમાય, ધાપ, ડોડીપર દુખ અને ચહેરાપર શીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે **વાતકૃષિ-તજ્વરનાં લક્ષણો**—તરસ, મૂર્ચ્છા, બ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશળ, ગળું અને મુખનો શોષ, રોમાય, અરૂચિ, અકસ્માત અધારગમા પડવા જેવું લાસવું, સાધને ઠેકણે વેદના તથા બગાસા, એ લક્ષણો થાય છે **વાતકર્કશજ્વરનાં લક્ષણો**—શરીરે બીને કપડે વિદાન્યા જેવું લાસવું, માધામા ફાટ, ઉષ તથા આવવી, શરીર જડ, માથાપર બાર, સળેકમ, ઉષરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવા, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે **કર્કશિતજ્વરનાં લક્ષણો**—મ્હોડુ કડવું અને ચીકણું, ઉષ, મોહ, ઉષરસ, અરૂચિ, તરસ, વારવાર દાહ થવો અને વારવાર ઠંડી આવવી એ લક્ષણો થાય છે **વિષમજ્વર (ટાટીઓ તાવ) નાં કારણ અને લક્ષણો**—તાવ તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ, રસરક્તાદિ ધાતુમાની કોષધાતુ સામે જઈ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પહેલાથી પશુ વિષમજ્વર થાય છે એમા તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી કાષ્ટ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોષ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યા**. સતત, (હમેશનો) સતત, (આકરો,) અન્યેતુ, (એક દિવસે ન આવ્યો હોય તેના બીજા દિવસે આવનાર, એકાતરીયો.) ત્રીયક, (દ્વાદશિકે બે દિવસ નહિ આવી ત્રીજા દિવસે આવનાર, તરીયો.) તથા ચાતુર્થિક (ત્રણ દિવસ નહિ આવતા ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીએ.) એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે **મધુરો જ્વરનાં લક્ષણો**—જ્વર, દાહ, મોહ, બ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ મ્હોડુપરક્રાંતક (રતાશ), તાગવું અને જીભા શોષ,

દાહ ઉપર ધોળી રેખાઓ જેવા પળીઆ આવવા, આખો ઉપર ઉંધ, દાંત અને હોઠ સ્થામવર્ણુ અને તાવ આઆથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆ આવવા માડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમા પળીઆ પૂરા થાય છે મધુગનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમા રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોડુ અને નાક, એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણુ થાય છે. આગતુકજ્વર—શરભ, માડીનુ ઢેપુ, મુક્રી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી આર-વાથી કિવા સ્નેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટસુલટ મત્રોએ લોખન્ડની સુગંધીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિવા કામાદિક અને જૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદિ ઉમ ઔષધીના વાસથી, અથવા આહાર, ડર, જલ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગતુક જ્વર ઉપન્ન થાય છે, તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવેલા વિષજન્ય આગતુક જ્વર—સ્થાવર, જગમ વિષ બધાજ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમા મ્હોડુ સ્થામવર્ણુ થાય છે, તથા ઘેન, અતિમાર, અન્નદેષ, તરમ, સોષા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મુઝાં, એ લક્ષણો થાય છે કામજ્વર—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિતભય, ઉધ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમા પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સૂકાતું જાય છે બચ, શાકં તથા કોષથી થએલા તાવ—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમા બડબડ પછી હોય છે શોકથી થએલા તાવમા પજુ બડબડ હોય છે કોષથી થએલા તાવમા કપારે કુટે છે. જૂતા ભય જ જ્વર (જૂતજ્વર, જૂતાવેશ જ્વર)—જૂતાબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત ઉદ્દિમ થાય છે હસપુ, રડપુ તથા કપવુ વગેરે લક્ષણો થાય છે દુર્બલજનિત જ્વર—પ્રવાસમા અનેક ઠેકાણાના પાણી પીવામા આવે છે, તે પ્રતિને સખાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે સસે વાતુગત જ્વરેનાં નામ—ગમગત, રક્તગત માસગત, મેદોગત, અરિથગત, મળજગત અને શુક્રગત જ્વર રસગત જ્વર—ગડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઉલટીથી પડે એવું જણાવુ, આંનિ, ઉલટી, અન્નદેષ તથા દેન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે રક્તગત જ્વર—રક્તના એડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી બય બડબડ, શરીરપર માઠ, કિવા ફેલ્લા અને તૂપા, એ લક્ષણો થાય છે માંસગત જ્વર—પેટનું સૂકાવુ, તરમ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અતદાહ, હાથ પગ તૂટવા અને આંનિ એ લક્ષણો થાય છે મેદોગત જ્વર—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મુઝાં, બડબડ, ઉલટી, શરીરે દુર્ગંધ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંનિ અને વેદના મહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે અરિથગત જ્વર—હાડકા તૂટવા જેવા, ચુથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, બાય પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે મળજગત જ્વર—અધારમા રેખાઓ પ્રમાણે ભાસવુ, ઉચકી, ઉપરસ, ઠડી આવવી, ઉલટી, અતદાહ, મહાશ્વાસ અને મમ ન્હા (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે શુક્રગત જ્વર—રસાદિ વાતુગત જ્વરો પેંડી ગુરુથાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે એ જ્વરમા શિક્ષને તાટપણું હોય છે, શુક્રને સાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રક્તાર્ધ પદાર્થોના પજુ થોડો થોડો આવ થાય છે.

પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર.—વર્ષા ઋતુ, શરદઋતુ અને વસંત ઋતુ, એમાં વાતા-
દિકાએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર, એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર,
શરતકાળે પિત્તજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર, એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય
છે તે વૈકૃત જ્વર જેમકે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરતકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે
વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુઃસાધ્ય છે જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ ગુણ્ય હોય છે
પ્રમેહમાં દૂષ્યો ગુણ્ય (જેથી વિકાર થાય છે તે સમ) હોય તથા રક્ત ગુહ્ય
જૂના હોય, એ સુખસાધ્યના લક્ષણ છે જ્વરના (જુનો તાવ, મહીયા
તાવ, હાડજ્વર, હાડ કચ્ચર તાવ) કારણ અને લક્ષણ.—પૂર્વે મોટા તાવ આવ-
વાથી તે તાવના ત્રણ અશ ઔષધીઓથી ગમેલા અને એક અશ તેમજ
શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા
કરવાથી, તેનું પરિણામ પાકુ અને ક્ષય, એ થાય છે એ જ્વરના જ્વરમાં
ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અને પાચન
થતું નથી, બળાળ ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો
રહે છે અને સુખમાં પાણી છુટે છે, એ લક્ષણો થાય છે અજ્વરના—
પૂર્વ દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સિન્ધુ ધાન્ય, શાક, ફળ, કદ,
એના અતિ લક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુજ અતિ ભોજન કરવાથી,
જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજ્વરના જ્વર ઉત્પન્ન થાય
છે આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા તથા
પેટ દુર્ગંધ છે, અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય
છે ઉલટાટા તાવ.—તાવ જતો રહ્યા પછી અપચ્ચથી પુનઃ જ્વર આવી ત્રાસ
આપવા લાગે છે તે જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે—શ્વાસ, મૂર્ચ્ઝા અરુચિ,
તૃપ્તિ, ઉલટી, અતિસાર, મલખલ્લતા, હેડકી, ઉષરસ, શરીરને દાહ, એ દશ જ્વ-
રના ઉપદ્રવ છે ચિકિત્સા કરવા માટે આમ, પચ્યમાન તથા નિરામ જ્વરનાં
લક્ષણો.—લાળનો સ્પાવ, ઉલટી થાય એવું જણાયું, છાતીમાં જડતા જણાય,
અરુચિ, ઉષ, આળસ, અને પાચન ન થતું, મ્હોડું શીઘ્ર, શરીરે જડપણ, જૂન
ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઈ જતું, શરીરમાં તાવ
પુષ્કળ હોવો; એ અપકવ જ્વરનાં લક્ષણો જાણવા. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું
નાહિ અપકવ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે જાનક કિવા શમન
ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું પકવજ્વર કિવા નિરામ જ્વ-
રનાં લક્ષણો.—જૂન લાગવી, શરીરે દૃશ્ય થવું, મદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ
થવી અને અને કિસાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરના લક્ષણો છે સ્પ્રધ્ય
જ્વર —બળવાન પુરુષને દોષ અરૂપ હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે
છે તે સાધ્ય જાણવો અસ્પ્રધ્ય જ્વર.—જે જ્વર ધણાજ પ્રબળ કારણોએ
અમેલો અને જેમાં લક્ષણો ધણા હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાત કરનારો થાય છે, સ્થા
જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાજ એકાદી યક્ષ્મગદિ ઇદિમની શક્તિ નહિ (એટલે આધેનો
અહરો) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષને જ્વર

અસાધ્ય છે. ધાતુમા રહેલી, અદર વંગવાળો અને ધણી દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના ચેંગે વાળોમા બગ પડ છે, તે પશુ અસાધ્ય બાણ્યો. અંતઃકાંઠા, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાદ જેવું દેખાવું, આસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભીર તરસ બાણ્યો. જેનો તાવ મળથી વિષમ થયેલો છે તે, જેનો તાવ ધણી દિવસનો છે તે, તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરૂષનો ગંભીર તરસ મુલ્યુષ્ઠ હોય છે જે તરસમા એસાવધ ચર્મ મોઢ પામે છે તથા જે સર્વદા પાચરણપર પડી રહ છે, એટલે જેનાથી ઉઠાવું નથી, બહારથી દાઢ વાય અને અદરથી દાઢ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે જેના શરીરપર રોમાચ ઉભા રહે છે, આખો લાલ થાય છે, હૃદયમા એકાદી ગાઢ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોડાથીજ આસ કઠાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે હેડકી, આસ, તૃષા, અંધી વ્યાધિત થયેલો, મોઢ પામેલો, આખો અહી તહી ફરવનારો, નિતર આસે પિડનારો, એવા માણસને તરસ મારે છે દરિયોની શક્તિ નાશ થયેલા કિવા શરીરક્રાંતિ નિસ્તેજ થયેલો તથા છદિયો નષ્ટ થયેલો, કૃશ અને અલદ્વેષથી ધણેજ પીડાયેલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થયેલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને વૈદ્યોએ છાડવો. જે રવન્તમા પ્રેતો સાથે મલ પીએ છે, કિવા જેને ફેતરા ખચી લે છે, તેને બચકર તાવ આવી મારે છે જેને પૂર્વે પશુ માટો તરસ આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બલમાસથી નષ્ટ થાય છે, તે પ્રત મમાન બાણ્યો. જેને અપરાધેજ તરસ આવી કદ તથા ઉધરસ લ્હણી હોય છે અને બળ તથા માસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો બાણ્યો અકસ્માત તરસના દાઢ, તૃષા, મુચ્છા તથા બલક્ષય, માધા દીલા પડવા, એ લક્ષણો આસ-તરસના થાય મળરમે જેના મ્હોડાપરથી ધણી પરસેવો નીકળે છે અને તરસે આસ હોય છે તેનું બચવું લાગ્યેજ થાય છે જેના કપાળપર ઠંડાગ્રાદ જેવો પરસેવો આવે છે દાઢ ધણી લાગે છે, શરીર લીજેલું રહે છે તથા ગળાપરનો પરસેવો ઊંચેથી નીચે આવેલો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે જેને બિભ્ભ એવો પરસેવો મા-તરફ મર્વોગે આવે છે તથા શરીર ઠંડુ થાય છે ત્યારે તત્ક્ષણે તે રોગીનું મરણ થશે એમ બાણ્યુ જવરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ.— દાઢ, પરસેવો, દમ તરસ, બમ, કપારો, મળ પાતળો થવો, મેશુદ્ધિ, મુચ્છ, શરીરે અત્યંત દુર્મધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે એ ઉપર કોઈ એવી શકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય બ્યાધિ કેમ જશે / તથા દોષક્ષય થયો તો એવા દાઢાદિ લક્ષણો કેમ કરશે / તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઈ એકનો એવો અભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતા પશુ વિનાશકને પોતાની શક્તિ દાખવવી ઉદા-દગ્ધ-દીવામાનું તેજ બળી જવા લાગે એટલે તેની જોત પહેલા કરતા ચાર / અ વખત મોટી ચર્મ પછી તે એસવાય છે આ વાત સર્વના જોવામા છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલા ધાતુનો દોષ થયા પછી લોભ ચદ દાઢાદિક લક્ષણો થાય છે એમ બાણ્યુ જવરમુક્તિ લક્ષણો—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગળાને ખજવાળ, ખખપાક એટલે મ્હોડું આવવું (જેને બરો મૂતરથી કહીએ

છીએ તે), છિંકા આવવી તથા અન્ન ઉપર વાચ્છના થવી, એ લક્ષણો મયા એટલે તાવ જવા માડયો એમ સમજવું તાવ આવતાજ પ્રથમ શુ કરવું?—તાવવાળાએ પહેલા લાઘ્ય કરવી અને બૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું, પરંતુ વાતજવરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તપિત, ઉચ્છવાસી એવા માણસોએ લાઘ્ય કરવી નહિ. મગ, મનૂર, ચણા, કળથી, મઠ એ પાચક બાન્ધોનો યુગ કિવા મઝ (કાઠો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિવા ધઉનું થુલું (કસાર) આપવું તાવપર પાચન:—સુક, દેવદાગ, ધાણા, રીઝણી તથા ઝેરલી એ પાચક ઔષધનો કાઠો કરી જવર આપ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો, એટલે આમજવરનું પાચન (અપકવ જવર હોય તે પકવ) થાય છે.

વાતજવર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળા, મુઠ અને પીપળીમળાનો કાઠો નિકાઠો તૈયાર કરી તેમા મધ નાખી તાવના આતમા દિવસથા ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું, એટલે જવનું પચન થાય છે (૨) ધમાસો, મુઠ, નાગરમોથ અને મળાનો કાઠો આપવો (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળી-મૂળનું ચૂર્ણ ગોળામા આપવું કિવા કાકાલીના મૂળીઆ હાથે માખવા.

*તાવ ઉપર અમ સમઠ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહી આપીએ છીએ. (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખત લીમડાની લીલી મળાઓની છેલી ગાંઠો નંગ ૨૧, તીખા ન ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમેા પણીમા વાટી ગરમ કરી ચાટણા જેવો થએથી ચટાડવું આ ઉપાય અજમવેલા છે (૨) એકાતરીમા તાવવાળાને ગળી તુલસીના પાઠડા નંગ ૨૦ ની ગોળામા ગોળા કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપ્તે નહિ આવે આ પશુ અનુષ્ઠત ઉપાય છે (૩) લૈરવી ગોળી:—દૂધમા શોધેલા વજનાય તથા મરીને ઝીણા વાટી કુવરના રસમા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમા આવથી તાવ જાય અને આફુના રસમા ખાય તો વાયુ જાય. (૪) કરિયાતાના મુઠા પાઠડા તોલો ૦ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે લુગડથી ગળીને ખાવું (૫) જીનું લી અને જીની હીમ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરચુથું તોલો ૨, બોયદુધેલીના રસ શેર ૦૦ કુલડીમા નાખી નીચે અગ્નિ કરવો તે પાણી અળી ગયા પછી મોરચુથું પાકો થશે. તેને ડબીમા ભરી લેવો. પછી તેને જરૂર તોલો ૦ અને સાકર તોલો અર્ધા સાથે રાંજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦ લઈ આકડાના દૂધમા પલાળી ઊંચડે સકરી કુલડીમા કપડાજથું કરી ૫૦ છાણાથી પુકી દઈ તે આખ નાગરવેલના પાનમા ઘોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, આદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીઠીઆવળ તથા કળીયાતુ એક તોલો લઈ ઉઘાળી શેર ૦ રહે એટલે ખાવું એમ બે દિવસ સવાર સાંજ ખાવું. પછી કળી-યાતુ તથા ધાણાનો કવચ સાકર નાખી પાવાથી બૂખ પશુ લાગશે. (૯) રામચણુ દૂધ:—અકડાની ટીશીઓ ૭, લાગ તોલો ૦૦, લીમડાની ટીશી ૭, અરીસું લુણું તોલો ૦૦, મરી તોલો ૦૦ સર્વેને વાટી ચણી મોર જેવડી ગોળીએ કરવી. નિંદ્રા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમા.—૬-૬૦૫-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦
 પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયકા, ૬૦૦૫, પહાડમૂળ, કકુ તથા
 નાગરમોથના કાઢે દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચન.થે ત્રણ દિવસ આપવા (૨)
 પિત્તપાપડો વાળા, રક્તચદન, ધાણા તથા સુંતેા અથવા એકલા પિત્તપાપડાનેા
 કાઢે આપવા (૩) ઉપરના બીજાનુ અવધુ પાણી સાકર નાખી અપવુ.

૧ ગોળી ખાવથી એકાતરા તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નાહ. (૧૦) ધતુરના બીજ
 તથા મરી સરખા વજને લાઇ મરી જેવડી ગોળીઓ બાધી દિવસ ૩ આપવાથી
 ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકંઠના કૂસના રવાઈડા ટાક ૭ ની ગોળમા ગોળીઓ
 કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) જ્વરાર્દિ રસ.—પારે
 ટાક ૩ અને આમલસાર ગધક ટાક ૨ ની કાળજી કરી તેમા હરતાળ ટાક ૩,
 લીડીપીપર ટાક ૩ નાખી તેને પાચ પહોર સુધી ખરલ જ્યાં પછી તેની પડીકા-
 ઓ કરી કરીતાતની જડ, ભાગ ૪ તથા હરડેને પાણીમા ઘસી તેની સાથે આપવાથી
 જ્વર અને પાચ જાતના પાકુ જાય દૂધ નહિ ખાવુ (૧૩) કાકજા વાડી લુગડે
 ચાળી તાવની વખતે અવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સખીઓ મોમલ ચોખામા
 લાલી અમિ ઉપર ચણવી પહોર બે સુધી બાફવો. એ ઓપધ ચોખા ૨ ભાર ખવ-
 રાવવી, ઉપર શીરો અને દૂધ અવરાવવુ તે સર્વજ્વર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના
 જુના તાવ માટે —કકુ, કરિયાતુ, પીપળામૂળ, હરદર, એ દરેક ત્રણ તણુ ટાક,
 મીઠીઆવળ ૧ ટાક, હેમજીહરડે ટાક ૫, આબાદળદર મેર ૦૧, મચળ ટાક ૩
 આવળની ડાલ ટાક ૩, કાકય નગ ૪, કીકામાળી ટાક ૩, એ મવેને વાડી તેમાથી
 મતી વખતે ટાક ૧ ની ફાકી કરી એ ઉપર ૬ કુ પાણી ખાવુ એથી પાચન થઇને
 એક વખત ઝાડો ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે ઉનુ પાણી પાવાથી થોડો રચ
 લાગીને ભાર નીકળી જશે અને તાવ જશે તથા નળખધ વાવુ, પાણી વિકાર,
 પિત્તપાકુ, શીહો અને બરોળ પશુ મટે (૧૬) તાવ ગયા પછી મદામિ તથા
 નળખાઇને મટે કળીયાતાની પાહડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો
 ૧ લાઇ ઉકાળીને એ પાણી ગળીને મવાર સાળ પીએ તો શકિત આવે અને જૂખ લાગે
 તાવવાળાએ કોઠ પશુ જાતનો શરખત પીવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો
 દલકો આપવો. (૧૭) મનસીલ તોલો ૧, આમલસાર ગધક તોલો ૧ અને કળીચુનો
 તોલો ૧ એ ત્રણને બારીક કરી એક કુસડીમા નાખી મ્હોકુ બધ કરી કપડમરી
 કરી ડાણા ૫૦ ની ભડીમા વચ્ચે મૂકી પકવવુ ભડી ૬ડી પડયા પછી કુસડી
 ખોલી તેમાની ખાખ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી તેમાથી ચોખા ૨ ભાર બરડી
 સાથે અગર માકરના શીરામા આપવી તે દરેક જાતના તાવ જાય. જે તે માણસ
 કોવતવાળો હોય તે એ દવા જીભ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલો ૨ થી ૩ સુધી ટાકો
 પાણીમા ઓગાળી સરખત કરી તે સરખતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી. જેથી
 જનદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કોવત પ્રમાણે લેવી.
 આ ઓપધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવુ નહિ એના ઉપર તેલ, મરચા,
 કોગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—ઉપરસાલ-૭, ઉપર-૧૧, કમળ-૭, કાચમીર-૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૭, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮, રતાદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરીઆળી-૪, સિવજી-૩

જુઓ અનુજીત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરજીપ્રયોગની રીતમા ન ૩

કંદજ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમોથ, સુક, ધમાસો તથા અરકુ-મીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉષ્નરસ, સ્વાસ તથા થળનો નાશ કરે છે (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંક, હારગમળ અને અરકુસીના પાદડાનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુક, મરી, લીડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવું તે ઉષ્નરસ, સ્વાસ, ઉલટી, અરચિ, શરદી, વાયુ અને કંદજ્વરનો નાશ કરે છે

નિશ્ચે ઉપચાર જુઓ વનૌંમા.—અવેડો-૨૩, અરકુસી-૧૩, ૨૧, મોષ-૧૧, રતાદળી-૧૦

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગજો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતુ તથા સુંકનો કાઢો આપવો (૨) મનુકા (ધરામ) કરીઆતુ, ગજો, અરકુસી તથા પટકચોરાનો કાઢો આપવો

વિરાધ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા.—ડાલ-૩, ધાવડી-૫

વાતકંદજ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) રીગણી, સુક, ગજો અને અરકુ-મળનો કાઢો આપવો. (૨) રીગણી, અજમે અને ગજોનો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કંદ, વાતજ્વર, સ્વાસ, થળ, સ્નેહકમ તથા ઉષ્નરસનો નાશ થાય છે પરંતુ અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેડી, તેનો ભેટ શરીરે લગાડવા, એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—મળા-૧૨, લીડીપીપર-૨૨.

કંદપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) રીગણી, ગજો, સુક, કરીઆતુ, પુષ્કરમળ અથવા કોવનો કાઢો આપવો તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે (૨) અરકુસીના પાદડાને ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો, એટલે કંદ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉષ્નરમ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અરકુસી-૨, કડુ-૪, મરેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) મીઠીઆવળ, બાળહરડે, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરનો કાઢો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થે આપવો. (૨) કુવેરના કાઠા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે કાકરવરણા પાણીમા આપવા, એટલે ઉલટી થઈ ક્ષ્વાશનું શોષન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે (૩) નિબાદિ ચૂર્ણ—કડવા લીમડાના પાદડાં ૪ તોલા; સુક, મરી અને લીડીપીપર ૧૨ તોલા, જવજ્વાર તથા સાહજાર એ આઠ તોલા અને અજમે ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું તે એકાદિક (આંતરીયો), દ્વેયાદિક (તરીયો), ત્ર્યાદિક, ચાતુર્થિક, (એથીઆ)

અને સતતજ્વરવાળાને આપવો (૪) અમરીત્યાના પાદડાનો રસ કાઢી નાંકમા નાખવો, એટલે વ્યાતુર્થિકજ્વર અને આદાથીથી ૨૨ થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાધવા. (૬) ઘોળા કરેણુના મૂળીઆ રવિવારે બાને બાધવા. (૭) ઘોળા મદાર, ઘોળી ગરણી અને સહદેવીના મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ઘોળા અપાની કળીઓ ડીટા સુકા નાખી ત્રણ પાનખીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલા એક એક ધડીના અવકાશે પાનનુ બીડુ ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમા અગર લીમા આપવી. (૧૦) ત્રીકણુમૂળ અને સુકો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડ અને ઈદ્રજવનુ ચૂર્ણુ જોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઈદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિકળા, નાગરગોથ, ધરાખ, જેઠીમધ, ગળો અને અરકુસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો એટલે નવજ્વરાદિ સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં—અરકુમો-૩, કચુરો-૧, કુંડ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કરમદી-૫, કરેણુ-૩, કાસકી (પેટારી)-૫, કુમો-૧, કુવાન-૧, કંક્ષરીય પો-૩, ક્રાચમીર-૬, ખરમાણી-૭ ખુરામાની અજમો-૧, ગરણી-૬, ગળો-૧, તાદળમે-૪, તુલસી-૩, ૧૬, ત્રાયમાણુ-૧, કુધેલી-૩, ધતૂરો-૧૫, નાગચ પો-૧, નામલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પથકાઠ-૨, ટૂટીનો-૧, ખીલી-૧૭, બ્રહ્મદી-૧, મરી-૫, મદાર-૧, ભસણુ-૧૭, લીમડો (કંકનો)-૧૦, ૮૧, ૪૨, લીડીપીપર-૩૪, વજ-૧૩ વાલોર-૪, વાલો-૬, સરગવો-૨૦, મહદેવી-૧. વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જમ થાય તો તે માટે—વાયવરણુ-૭.

અકુરા (મથરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગર-મોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા ગળીદ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) લડના પાકા પાદડા અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) કુદિનો રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અગરસ કાઢી તેમા ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ દિવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર કોન્સા આવે છે, તેના પ્રતીકારર્થે મોતીનો દાર ગળામા નાખવા. આ ઉપચાર અમેએ અહી કલ્હો પરતુ મોતીને બહલે છીપો પચુ મળવાની હમણા આરામાર છે, એટલી પરલોકીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સપતિ ભૂટી અને ધોઈ લીધી. (૫) અજમોદનુ ચૂર્ણુ કરી મધમા આપવું. (૬) અરકુસી, દાક્ષ અને હરડેના કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મચરજ્વરને દુખાવ છે. (૭) જમ્બી ગેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, રાનતુળસી, પિત્ત પાપડો અને સુકો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—અજમોદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુંડ-પાડનો વેલો-૫, ગળો-૧૧, ગર-૧૧, તુલસી-૨, કુદિનો-૨, મોથ-૧, રતાદળા-૧, રેલ-૧, વડ-૬, સેલડી-૨.

છર્ણુ જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) કુંડ, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્ત-

પાપડા અને મળેતો કાઢે સતત મેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે (૨) કાયકળ, નાગરમોચ, કકુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ અગર કોણુ ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અગ્નિ, વાયુ, શળ, ઉલ્લી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું (૪) મધમાં લીડીપીપર આપવી એટલે મેદ, આસ, ઉધરસ, જ્વર, પાકુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે (૫) સાકર, લી, સુક, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ આયુધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવા. એથી સપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શકિત આવે છે. (૬) મળેતુ મત્વ, લી સાકર સાથે કિચા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાતુ ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુધપાન એ અમૃત મમાન છે ગાયના દૂધમાં લીડીપીપર ૫-૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૧૧ દિવસ આપવું (૯) એલચીદાણુ, ખીલા, પુનર્નવા (૧૦) દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ રોષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું, એટલે તે મર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની જુકી અને મધ નાખી આપવા (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને નુંડના કાદામાં લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું એટલે આસ, શળ, કાસ, અગ્નિમાઘ, જીર્ણ જ્વર અને તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂરણપ્રયોગની રીતમાં નં ૧૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોન્માદ—અજમોદ—૮, અરબુનસાજ—૩, અરબી—૫, આદુ—૧૭, ધન્વન્વ—૮, ૧૬, એલચી—૧૨, કચૂરો—૧, કરીઆતુ—૧, ખજૂરી—૬, ગળો—૧૪, ૨૪, ચમેલી—૬, જીર—૩, ૭ ૧૧, પતુગ—૧, ખીલી—૨૮, ભોથઆમ—૧૧—૨, ૪, ૫, ભોરિગણી—૧૨, લોધગ—૪ વામનવંશ—૩, વાકેરી—૩, સમેરવો—૧૪ જુઓ ગ્રંથ વૈદ્ય મા—દ્વિષ ૬

ભાગવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) તુળસીના આઠ પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની જુકી નાખી તે રસ નાકમાં સુષાડવે. (૨) મધક અને આમળાનું ચૂર્ણ લીંઝા આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોન્માદ—ખપાટ—૩, ખિલખિલા—૧, ગાંગ—૮, ઘોળા પીલુડી—૮, શિરદોડી—૧૩, સર્પકુલ—૧

વિષજન્ય આગાતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર.—પિત્તશામક અને વિષ ઉપ-
ગ્રા ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર.—સુરવરૂપ, શૃમારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામ-
વંદ રસમેલ્લી અને શૃમારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણી સ્ત્રીઓનું આલિંગન,
અભાષણ, રપણાદિ કરવાથી કામજ્વર શાત થાય છે. નિર્મળ રસળો, કમળો,
સુગંધિ ફલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જઘકિંડા, સુદર બાગમાં ફરવું, સુરવરૂપ સ્ત્રી-
ઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત યુરવે સ્ત્રીસંગ
કરવો નહિ. દુર્બલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર.—(૧) કડવા પંડોળ, નાચ-
રમોચ, જળો, અરકુસી, સુક, ઘાણા, કંગીયાતુ અને કેકુનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

(૨) સુક અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું (૩) ખાળહરડ, કડવા લીમડાના પાન, લીડીપીપર, મિઠવ અને ચિત્ર-કનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આદુ-૫૦ હળદર-૧૬

સમયાતુગત જવર ઉપર ઉપચાર.—ગળાનું અન્ન, આમળા, જીરું, લીંદી-પીપર, ચિત્રકમળ, ડાંચળીજ તથા હરડેનું ચૂણુ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળામાં ગોળાઓ કરી તે ખાવના દ્રવ્યમાં આપવી.

અટલું જવર ઉપર ઉપચાર—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો (૨) નાગરમોથ તથા સુકનો કાઢો આપવો. (૩) કડીઆતુ, ગળો, સુક, મોથ તથા લીંદીપીપર-૧ કાઢો આપવો (૪) આમળાદ હરડે, ટ્યારા તથા મચળનું ચૂણુ આપવું (૫) આમળા, ચિત્રક, ખાળહરડ લીડી પીપર તથા સિંધવનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જવર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો બેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, રૂઢ દર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અન્ન પાચન થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—ભારિગણી-૧૧

ઉલ્હેલા (ઉથલા ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગી બલિહી હોય તો લાંબણ કવવી કડું નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળાનો કાઢો આપવો (૨) કડું પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ખાળહરડ અને ગરમાળાની ગીંગામાંના મગજનો કાઢો આપવો (૩) કડું, લાળો અને નાગરમોથનો કાઢો દિવસ આપવો.

સર્વ જવર ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળો, પીપળીમૂળ, લીડીપીપર, હરડ, લવંગ કડવા લીમડાની છાલ, પેતચદન, સુક, કડું અને કરીઆતાનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) આમળા, ચિત્રક, ખાળહરડ અને લીડીપીપરનો કાઢો આપવા અથવા એ ચાર જથ્થામાં મિઠવ નાખી તેનું ચૂણુ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે સર્વ જવર દૂર થાય છે (૩) સુદર્શન ચૂણુ આપવું (૪) પટોલ, સુક અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫) કરીઆતુ સુક અને રીકામલીનો કાઢો અગ્રીવારે કરી રાખવો, અને ગેળ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો—એટલે માધારણ પ્રકારના સર્વ આગતુક જવર અને જીર્ણજવર દૂર થાય છે (૬) ગાંગચન, મરી, રાસ્ના કાઢ અને લીડીપીપરનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાંસો, લાળો, નાગરમોથ, સુક અને કડુંનું ચૂણુ ગરમ પાણીમાં આપવું—એટલે તે સર્વ જવરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે (૮) ભારમૂળ, કાક-કમળીગી ચવક તાલિસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુક ૨૦ તોલા અને લીડીપીપર, ચાતુર્જાત, લાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા, એ મન ચૂણો એકત્ર કરવા એ ભારમાદિ ચૂણુ આઠ પ્રકારના જવર, ઉલ્હેલા, આસ, મોળો ઉલ્હેર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

વિરોધ ઉપચાર જ્યોત્સના વનૌંભાઃ—અતિવિષ-૫, અરહુસી-૨૨ ૨૪, આ-
ગીયા-૨, આમળા-૨, ઈન્દ્રજ ૨૨, ઉદરકંતી ગ-૨, એલચી-૧૨, એલચીજી-
૧, કરિયાતુ-૨, કાળીજી-૧૧, કાચકી-૭, ૧૨, અળી-૧, ગળા-૧૮, કાસપિત-
પાપડો-૩, જીર-૧૦, ડીકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલકદુ-૩, ૪, પાટલા-૪, કુદિનો
-૧, ભારિગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસર-૨, મોથ-૬, લવગ-૧૦, લીડીપીપર-૨૩,
વાવડીગ-૩, વાંસી-૫, ૭, શતાવરી-૬, શિળી-૬-૩, સતાપા-૭, સમેરવા-૧૫,
મહદેવી-૬, સાટોડી-૬, સાતીન-૩, સોમવલ્લી ૨, દાહજવર માટે—અંકાલ-૧૩,
વડ-૭ ચોથીયા તાવ માટે—અગથીઓ-૧, અધેડો-૧૧, ૨૪, કુમો-૫, ખપાદ-
૪, ગળા-૨૩, ગાળો-૭, ચાધારી-૧, ધતુરો-૧૫, ખીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬
સરમડો-૮, સાટોડી-૧૫, લીગ-૮ આગતુકંજવર માટે—કપાસ-૨૦, તુલસી-૧૮,
સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩ રાત્રિના એટલે લેસોડીયા તાવ માટે—કકરપાડાનો
વલો-૭ અષ્ટગુણ મઠ જવર માટે—ડાગર-૨ શિતજવર માટે—અરણી-૨,
આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કાનફોડી-૩, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળજીની-૪,
જીર-૬, ઝેરકાચવા-૭, ૬, ધોળાચપો-૫, ૮, પટોલકદુ-૪, પાદ (કાળીપાડ)-૩,
પીળા ધતુરો-૨, કુદિનો-૧, રાતના-૬, શતાવરી-૩, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩,
દર-૩૬ ઉષ્ણ એટલે ઉના જવર માટે—આળો-૧૦, લીમડો (કડવા)-૧૦
હાડીયા એટલે હાડજવર કે હાડકસર માટે—કુવાર-૮ ધાતુગત જવર
માટે—લીડીપીપર-૩૫ તાવની ઘણા પરસેવો થાય એટલે સેદીયા માટે—
અગર-૪, આળો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ક (અરીજી)-૧૨, ચણા-૩, તાગ-
કેમર-૬, મીઠીઆવળ-૪. તાવ ઉપર પાચન માટે—કાથમીર-૭. તાવમાં શોષ
પડે તે માટે—આમળા-૧૫. તાવમાં અરોચક માટે—આમળા-૧૬ તાવમાં
માથાના દુખાવા માટે—આશેત્રી-૬, ચણોડી-૧૨ તાવથી અતિશય બળ-
તરા થાય તે માટે—એરડો-૪૧, તાવથી શરીર ઉપર કંકુ એટલે ખરજ
આવે તે માટે—કપાસ-૮. પરસેવો આવવા માટે—વડ-૮, મહદેવી-૪, સુગંધી
(લીલી) ચ્હા-૧, ૪ હઠક ઉપર તાવનું ઉઠતું એટલે બરો મતરે તે માટે
જીર-૧ શરદી માટે—અગથીઓ-૧, અળખોદ-૮, મોરવેલ-૩, રાધ-૪,
લવગ-૧, સુગંધી (લીલી) ચ્હા-૩ શરદ ગરમી માટે—ડાગર-૩, મેદી-૪.
ભ્રુખ લાગે તે માટે—ઈન્દ્રજ-૧૦, કાચકળ-૩, ખડગુચુ-૧, ગાળો-૧,
કુગળી-૨, મેથી-૬ ભ્રુખ ન લાગવા માટે—કાથમીર ૧૬, કુગળી-૬.
પરસેવો લાવવાને માટે—હરડો-૩૫ ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ રક્ત
અઠ ઠડી આવવા માટે—લીમડો (કડવા)-૩૫.

જ્યોત્સના અનુજાત ઔષધોઃ—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા તાવ
ઉતરી ગયા પછીની નખખાદ ઉપર—ન. ૮ તાવ ઉપર ચરજ પ્રયોગની
ટીપમા ન. ૪. ગરિકા પ્રયોગની ટીપમા ન. ૮-૬-૧૩. ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા ન.
૪-૧૧. ચોરીયા તાવ ઉપર—ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમા ન. ૩. મલમ પ્રયોગની
ટીપમા ન. ૩૧. ચોથીયા તાવ ઉપર—ચરજ પ્રયોગની ટીપમા ન. ૧૭. તાલીયા
તાવ ઉપર—ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન. ૨

પથ્ય:—તાદળનો, ચાકવત, કુમળા મળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરજી, ગળે, કાલશાક, માઠ, ગળજીબી, ચુકા, વેગણ, કચુકશાક, તુરીઆ, પડોળા, ક કોડા એક વર્ષના જૂના ચોખા અપથ્ય:—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાણ, બાજીપાલો, પાદડા, કાલીમડુ કણસ, નવુ ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પાષ્ટિક પદાર્થ છેડવા, તેમજ મહેનત, સ્ત્રીમગ, સ્નાન, ક્રિડા ઇત્યાદિ બવરચુકત શરીરે શક્તિ આપ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાતબદર અથવા મુંઝારો.*

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આક્રંત બોજન, મધ, નડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માસલક્ષણુ શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચખાધા, અતિ સ્ત્રીમગ, એ કારણે ધણુ કરીને ચેત, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, બાદપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે સન્નિપાત જવર એટલે ત્રિદોષ જવર આ કવળ મૃત્યુજ છે * સન્નિપાતને જે વધ મટાડે છે, તેને મૃત્યુજ્ય એટલે સાક્ષાત પરમેશ્વરજ

પ્રકણુક સન્નિપાતમાં કાનના મળ પાસે જે સોજ આવે છે તેને કણ્ઠમૂળ તરીકે આની શ્રીમાન પટેલએ અહીં દીપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે વાત કણ્ઠમૂળ તરીકે કાનના રોગોમાં આ વ્યવસ્થામાં નાખેલી છે, માટે ત્યાં જોવું.

સન્નિપાતની પર જતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે એમ અમૃત સાગરમાં લખ્યું છે યદ્યપિ મન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિતાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે તેનો ઇલાજ એ છે કે—(૧) દંકણુખાર દાક ૨, મરી દાક ૨, લીડીપીપર દાક ૩, અક્કલકરો દાક ૨, પારાધી ખમણે મધક લઈ વાટેલી કળ્લલી દાક ૬, ચીનાની જાલ દાક ૧, સુક દાક ૨, અને મીનીકપામ દાક ૨, એ સર્વને ખાડી લુગડે ગાળી બાગરાના રસમાં પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણેડી જેવડી ગાળીએ કરી છાયામાં સૂકવી લેવી. એ ગાળી મન્નિપાતના ન બચ એવા દરદીને ગાળી ૧ ખવરાવી જોવી. જો ગળામાં તે ગાળી જીતરે તો આગમ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીડીપીપર દાક ૧, કાળા મરી દાક ૧, નાગરવેલના પાદડા નજ ૪, એ સર્વે કુલિનાના રસ સાથે ધુડી લુગડે ગળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવી ગાળી નાખી સાજ સવાર પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાપુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦ થી ૦૦ સુધી લુગડે ગાળી થોડે થોડે પાષ્ટ હેવું, અથવા ગધેડીના લીડા નજ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલા ૧, સચળ તોલા ૧, એ સર્વને છકાળી લુગડે ગળી તેમાં લીંગ નાખી પાવું. (૪) કદાધિક્ય હોય તો કદના ઉપાયો પણ ચોનવા.

કેટલાક સન્નિપાતમાં આખોનો રંગ લાલ કે પીળા હોય છે. લાલ આખવામાં લાએજ બચે છે સન્નિપાતના દરદીને માટે ધી સોમસ કરતા પણ વધારે ઝેરી છે.

* સન્નિપાતસ્થ કાલસ્ય કશ્ચિન્નેવો ન વિચિતે ॥

ચિકિત્સકો અયેદ્યસ્તં તસ્યોક્તોઽસ્તિ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧ ॥

સમજવો જોઈએ તેનો રોગી ઉપકારાર્થે સર્વજ્ઞ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કઈ નિમિત્તે પ્રકુપ્ત થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર, એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકાપ છે એકના ઉપશમાનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ.—લક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં ઠંડ, ઢાંડ, સધિ અને મસ્તક એ ઠંડાણે થળ, આખોમા પાણી આવવું અને તે ડોવાયલા, લાલ અને આખ ફાટેલી હોય છે કાનમાં શબ્દ થાય છે અને થળ થાય છે, ગળામાં ડાગરનું ફેતરે ભરાઈ રહે તેમ દુખે, ડોલા, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિ, શ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાદ્ય જેવી ખરખરી, અત્યંત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉષ્ણ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે ચોડા થાય છે ગાંત્રી અત્યંત કુશ થતા જાય છે, નિરંતર ગળુ ધુરધુર વાગે છે, મધમાખ આવવા સરખી મધ આવે છે, કાળા અને રાતા ચક્રદળા ઉટે છે અને વાચા નેત્રાડી થાય છે, કાન, નાક, મોઢાંડુ, એ ઠંડાણે ફેલાય થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, વાત પિત્ત, અને કફનો પાક કળે કરી થાય છે એ સન્નિપાત જ્વરના લક્ષણો જાણવા. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વજુ વેલા છે

સન્નિપાતનાં નામો.—સધિક, અતક, રૂઝાહ ચિત્તાવભ્રમ, શીતાગ, તદ્રિક, કંઠકુખ્જ, કર્ણુક, જુએત્ર, રક્તછીવી, પ્રલાપક, જર્ણુક અને અલિન્યાસ.

તેમની દિનઅર્થાંક.—સધિકને-૭, અતકને-૧૦, રૂઝાહને-૨૦, ચિત્તાવભ્રમને-૨૪, શિતાગને-૧૫, તદ્રિકને-૨૫, કંઠકુખ્જને-૧૩, કર્ણુકને-૬૦, (તજુ મહિના) જુએત્રને-૮૦, રક્તછીવીને-૧૦, પ્રલાપકને-૧૪, જર્ણુકને-૧૬ અને અલિન્યાસને-૧૬ દિવસ. આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે, પરંતુ રોગી તાલણે મરે છે

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.—સધિક, તદ્રિક, કર્ણુક, કંઠકુખ્જ, જર્ણુક, ચિત્તાવભ્રમ, એ છ સાધ્ય, બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે સન્નિપાતોના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ. **સધિક**—જેના પૂર્વરૂપમાં થળ, શોષ, વાયુની લક્ષી વેદના, ગ્લેન્ગ્રેન્ડ્રેક, સંતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે, તેને સધિક સન્નિપાત જાણવો. **અતક**—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે, સન્નિપાત વેતમાથી છુટેલા એવો આ અતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂઝાહ.**—બડબડ, સંતાપ, લણો મોહ, મદત્વ, અનાવાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપત્તી, એ ઠંડાણે વેદના, નિરંતર તૃષ્ણ લાગવી, શ્વાસ, ક્રસ તથા ઉચ્છ્વસી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવા આ રૂઝાહ કષ્ટસાધ્ય છે આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તાવિભ્રમ**—કેઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવા શ્રમ, ધરત્રે ખવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણ, આખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું

તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે આ સન્નિપાતને કાષ્ઠ અસાધ્ય કહે છે.

શીતાગ્ર:—શરીર બગ્ગ જેવું ઠંડું, કપ, શ્વાસ, હેડકી, સપ્તર્ણ અગ દીલુ થવું, સ્વર એસી જવા, અબ્યતરે ઉગ્ર સતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગ્રાત કહેવો, એ પ્રાણનો તુરંત નાશ કરે છે ત્રીદ્રક—ત્રીદ્રક સન્નિપાતમા ઉષ ધણી હોય છે શળ, જ્વર, ક્ષ, તરમ, એથી રોગી ધણો પીડિત થાય છે, જીભ સ્વામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કષ્ટ શળ, ગળામા જડત્વ તથા રાત દિવસ ઉષ, એ લક્ષણો થાય છે આ રોગ અસાધ્ય છે કંઠકુખજ—કપાળ દુખવું, ગળુ દુખવું, દાહ, એસાવધપણું, કપ, જ્વર, રક્તવાત મબધી પીડા, હડપચી જખડવી, સતાપ, બડબડ તથા મૂંઝાં, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુખજ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે કર્ણક:—બડબડ, બહેરાપણું, ગળુ પકડવું, શરીરમા દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળાવી, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ કેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે એ કષ્ટસાધ્ય છે જીર્ણનેત્ર—તાવ, બલહસ્ય, રચ્ચતિનાશ, વકદદિ, એસાવધપણું, બડબડ, શ્રમ, કપ તથા સોળો, એ લક્ષણો જીર્ણનેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગી જલદી મરે છે રક્તધીવી:—રક્તની ઉલટી, જ્વર ઉલટી, તથા, મૂંઝાં, શળ અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચકના ક્રમણ જેવું લમવું, તલખી, શ્વાસ, સતાનાશ, જીભ કાળી કિવા લાલ હોય છે અને તેનાપગ મડલો ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તધીવી જાણવો. એ પ્રાણનો નાશક છે પ્રલાપક:—કપ, બડબડ, સતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રોઠ વાનો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, જીર્ણ નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત-રોગી યમસદને જાય છે જીર્ણક:—ઉધરસ, દમ, સતાપ તથા વિદ્યુળ, કઠિન, અને કાટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીર્ણ, બહેરાપણું મુશાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીર્ણક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે અભિન્ન્યાસ:—ત્રિદોષના કારે મ્હેડાપર મળકાટ મારવી, નિદ્રા, વિકળપણું, નિષેજ પડવું, મોટા પ્રમાણે એકદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકાનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્ન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગ કેવળ ભયકર મૃત્યુવશ્ય છે હારિદ્રક:—દેહ, નખ, નેત્ર, કાથ, પગ, એ ફળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુકે તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો આ જ્વરરૂપી કાળજી છે એ વેલોને સાધ્ય મોતજ નથી. આ “ હારિદ્રક ” ત્ર્યોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામા આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તતકાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ તથા બાર કે એકત્રીસ દિવસ થઇ જાય એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત ગમી જાય છે

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિવા ૧૪ તથા ૯ કિવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિવા ૨૨ દિવસ પર્વત એ ત્રિદોષની મર્યાદા

ગજુલી એ પછી જવર નાચ છે કિવા મૃત્યુ આવે છે ૭-૮ કિવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક મન્નિપાતની અનુક્રમે ગજુલી પિત્ત, કફ તથા વાયુની શ્રદ્ધાએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે

ધાતુપાકના લક્ષણા:—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવુ થયુ, મૂત્ર તથા ગ્રાહનો અવજલ, શરીરને જડપણુ, અન્નદોષ અરવસ્થપણુ તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગીની શ્રદ્ધા તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ મહિત મૂલાદિકાને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે મળપાકના લક્ષણુ—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો. ઉદ્રિ-યોની નિર્બળતા એ મળપાકના લક્ષણો ગજુલા ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે આ વિષયમા બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ સાત થવાથી સન્નિપાત જવર અમાધ્ય થાય છે તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદોષ થઈ, સર્વના લક્ષણો થોડા થોડા થવાથી સન્નિપાત જવર કટસાધ્ય થાય છે

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર—(૧) રાસ્ના, સુકં, ગળો, કાટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, વડુ, કચોરા, અરકુસી, એરડમળ અને દશ-મળનો કાઢો, સંધિક મન્નિપાત, મન્માન્તભ, અત્રશ્રદ્ધા, સર્વ પ્રકારના જવર, ફાઇલી, કમ્બ અને સંધિનુ ગળ તથા મર્વાગમાના સંજુકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુકંનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો, એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે (૩) થોડાવજ, બમાસો, ગળો, ભારગમળ, કાટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુકં, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વમધ, એરડમળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, બ્લાનિ, ચક્રી અને પક્ષધાત મટે છે (૪) ગળો, એરડમળ, સુકં, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી મર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે (૫) નગોડ, ગુમળ, રાઈ, કડવા લીમડાના પાદડા અને રાળનો પૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—હરડે-૩૩

અતક સન્નિપાત ઉપર—(૧) નાચણીનો લોટ લમાણીના રસમા મેળવી, તે ભાખરી તેલમા કિવા ઘીમા અથવા એરડતેત્રમા ગેદી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર આપવી. (૨) હરડે, અરકુસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઇનો કાઢો આપવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—હરડે-૩૭

ગ્રન્દાહ સન્નિપાત ઉપર—(૧) નાગરમોથ, ગ્ગતચદન, સુકં, વાળો, કાળાવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો કંડો થમા પછી આપવો (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનુ મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો, (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિકળા, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવુ તુરીયુ, દશમળ અને કરીઆતાનો કાઢો

મકલ વાતવ્યાધિ અને રૂઢાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે (૪) કૃષ્ણાગર, કંપર, સાલુષ (કુદરતુ ગ્રાહ), નખલા, તથર, વાળા, ચદન અને ગળનો ધૂપ આપવો. (૧૫) મોરડીના પાદડા હાંપી મા મેળવી શરીર લેપ કરવો અથવા કંપર, ચદન અને લીમડાના પાદડાને ઝાશમા વાટી તેનો લેપ કરવો, એટલે દાહ શમે છે (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન લાવે નહિ અને તૃપાર્ત એવા યોગીને ધાણીનો લોટ, માકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રૂઢાહ શમે છે મૈયુન વર્ત્ત (૮) હરડુંનું ચૂર્ણ લી અથવા મધમા આપવું, એટલે દાહ, નવર, ઘસ, રક્તપિત્ત, રિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીયો યુ'ગર) ઉપર:—(૧) મકુડાની ઝાલ, નખલા, મેમળાની ઝાલ, લીડીપીપર, અરલુન સાળડની ઝાલ, હરડે, મોરમાસી, અગર અને રત્નાચદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળા, ગળા, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો અને કડવા પડોળાનો કાઢો આપવો (૩) આહી, દ્રાક્ષ, કડવા પડોળા, વાળા, હરડ, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કડુ અને શખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શખાવરી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને આહીનો કાઢો આપવો (૫) લીડીપીપર, મરી, સિંધવ, ચોડાવળ, કરન્તનાખીયા, હળદર, આમળા, હરડે, બહેડા, રાઈ, સુક અને હીંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી એનું આપોમા અન્ન કરવાથી ચેતન આપે છે, અને ચિત્તભ્રમ, ગોથુ, ઉન્માદ, ભૂતખાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે (૬) અગથીમાના પાદડાનો રસ, ગોળ, સુક અને લીડીપીપર નાખી આપવો (૭) મોર-માસી, જેહીમધ, ચદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગર, પીળા (સુગંધ) વાળા અને એલચીદાણુનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ મન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાર્તિકપ્રદ છે **શીતાગ્ર સન્નિપાત ઉપર:—**(૧) આકડાના મૂળ, છર, ત્રિકટુ, ભારમૂળ, રિગણી, કાકડાશીંગો અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો યોમૂત્રમા મિક્ષ કરી આપવો અગર પાણીમા સિક્ષ કરી ગોમૂત્રમા નાખી આપવો. (૨) બીજોડ, કરીઆતુ, પીપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અન્નમોદ અને સુકનો કાઢો આપવો. (૩) કંઠડીના કાદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીડીપીપર, ચોડાવળ, કાપકળ, શ્યાહરડ, કરીઆતુ, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાગ્ર માત્ર મન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારમૂળ, ગળા, નાગરમોથ, રિગણી, હરડ, પુષ્કરમૂળ અને સુકનો કાઢો આપવો (૨) ગળા, કડવા પડોળા, અન્ન-ડસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો (૩) લીડીપીપર, મનશીળ અને હડાલનું ચૂર્ણ નાખી આપવો

કંઠકુળ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, દ્રષ્ટિગવ, કડુ, ત્રિકળા, દારૂહળદર અને હળદરનો કાદા આપવો (૨) લીડીપીપર અને અધેડાનો ગસ, કિંવા ત્રિકટુ

અને કડવી દુધીના બીયા પાણીમા ધસી તેવું નસ્ય આપવું (૩) કરીઆતુ, કડુ લીડીપીપર, ધ્રુવ, રીગણી, ક્યોરા, બહેડા, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયકળ, નાગ-ગ્રોમથ, અતિવિષ આમળા, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી અરકુસી અને મુંકેનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —અધેડો-૨૧

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ગન્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીગણી, ભારગમૂળ, ઘોડાવળ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો (૨) દશમળ, કડુ, લીડીપીપર, મરી, ત્રિકૂળા, મુંક અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમા મરી, લીડીપીપર અને સિધવ ધસી તેવું નસ્ય આપવું.

ભુમનેત્ર સન્નિપાત ઉપર.—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવા પંડોળા, કડુ, હળદર કડવો લીમડો અને ત્રિકૂળાનો કાઢો આપવો (૨) લીડીપીપર, કડવા પંડોળા, નાગરમોથ, કડુ, રીગણી કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો પિત્તજ્વર અને ઉષ્મ સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે (૩) કરીઆતુ, લીડીપીપર, ઘોડાવળ, મરી, લસણ અને ગાંધુ ચૂર્ણ મધમા આપવું તથા સિધવ અને લીડીપીપરનું અજળ કરવું.

સ્કતષ્ઠોલી સન્નિપાત ઉપર.—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરકુસી અને મુગંધ શેહિસ ઘાસનો કાઢો માકર તાપી આપવો તથા ત્રિકૂળાના કાઠાનું નસ્ય આપવું (૨) નાગરમોથ, પચ્છાક, પિત્તપાપડો, ચંદન, ગંધ, શતાવરી, જોડીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને રક્તચંદન (રતાહળી) નો કાઢો આપવો (૩) દૂધાના રસનું, કાઠા (કુગળી) ના રસનું કિવા દાઝમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —ચણકમોઆ-૩

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, મુંક, પિત્તપાપડ, રક્તચંદન, ધાવડીની જાલ અને અરકુસીનો કાઢો આપવો (૨) તગર, આમગંધ, કુલાની જાલ, શાખાવળી, દેવદાર, આહી, જટામાસી, નાગરમોથ, ગરમાળી, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા —તગરગ ઠોડા-૧

જ્વરક સન્નિપાત ઉપર.—(૧) ઘોડાવળ, રીગણી, ધમાસો, ગન્ના, ગળો, મુંક, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ, આહી, ભારગમૂળ, કરીઆતુ, અરકુસી અને જ્યોગનો કાઢો આપવો (૨) રીગણી, મુંક, પુષ્કરમૂળ, કડુ, ગન્ના, ગળો, ભારગમૂળ, કાકડાશીંગી, ક્યોરા, ધમાસો, અરકુસી, નાગરમોથ, આહી, ઘોડાવળ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડા, હરડે, કડવા પંડોળા, હળદર, દારૂહળદર, મુંક, રીગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરકુસીનો કાઢો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર.—(૧) રીગણી, ડારલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરુ, મુંક, મરી, લીડીપીપર, કાકડાશીંગી અને વાવડીનો કાઢો કરી, તે કાઠાને

ચોક્ષા લીમાં શેડી તેની રાખડી કરતી અને તે ગરમ ગરમ પાત્રી, એટલે શ્વાસ, ઉષ્મરસ, હેડકી, અભિન્યાસ મન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે (૨) કડવા જલ્દાન, ત્રિકુળા, કડુ અને ગરમાળાના મળજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રચક અને સર્વ જવગ્નાશક છે (૩) રીગણ્ડી ધમાસો, ક્યોરા, કાકડાશીંગી અને પુકરમૂળનો કાઢો આપવો, એટલે કફ, પેટનું દુષ્ણુ અને અભિન્યાસ મન્નિપાત દૂર થાય છે (૪) કાકડાશીંગી, ભારગમળ, હરડે, છરડે, લીડીપીપર, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોષ, ધમાસો, કાયફળ, સુક, નાગરમોચ, ધાણા, કડુ, ઇન્દ્રજવ, પહાડમળ, રેણુકખીજ, ગજખીપળી, અધેડો, પીપળીમળ, ચિત્રક, કડુ ઇન્દ્રવરણ, ગરમાળાતુ મળજ, ડડના લીમડા, ક્યોરા, આવ્યાના બિયા, વાવડીગ, હળદર, દારૂહળદર, અળમો અને કિરમાણી અળમાનો કાઢો કરી, તેમા ફીગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ગ્રોકા ખાવા), મોહ, કષ્ઠમળ, હેડકી શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) મન્નિપાત ઉપર પહલા કહનાશક ઓષધ આપવા, પછી પિત્ત શમાવવા દેવદાર, કાયફળ, ત્રિકુળા, રતાદળી, ફાલસા, કડુ, પચકાજ અને વાળાનો કાઢો આપવો તે ત્રિદોષ, દાહ અને તપાને શમાવે છે અને દાર્બકાળ નાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે (૨) મધ, લી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સાગી મૃદુ થાય છે (૩) સિધવ અને ત્રિકદુતી આદાના રસમા ગોળીઓ કરી મ્હેડામા ગખતી એટલે ગળામા દખાએલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણુ આવે છે અને જ્વર, મૂચા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હેડામાથી પાણી છુટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે (૪) કાયફળ, પુકરમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકદુ, ધમાસો અને અળમોદતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું, જેથી દારૂણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને કંઠરોગ મટે છે (૫) સમુદ્રકળ પાણીમા ધસી અજન કરવું (૬) ધાણીનો લોટ સિધવ નાખી આપવા તે જો નિર્વિષ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ દાંડ છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કાંઈ દિવસ આપવો નહિ તેમજ કડુ પાણી પણ આપવું નહિ (૭) કળીયાતુ, કડુ, કોષ, અળમો, ઇન્દ્રજવ અને ક્યોરાતુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સધિના ફેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે ક્ષેપી થએલો કકાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) ધમાસો, ગોખડ અને રીગણીના કાદામા સિદ્ધ કરેલો આદાર આપવો તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે ત્રિદોષિ રોગીને તે હિતકારક છે (૯) ચરસડાની જાલ, લીડીપીપર, મરી અને સિધવને ગોમૂત્રમા ધસી અજન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડા-વજનું કસણના રસમા અજન કરવું (૧૦) કાયફળ, નાગરમોચ, ઘોડાવજ, પહાડમળ, પુકરમૂળ, છરડે, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીંગી, લીડીપીપર, કરીઆતુ, નાગરમળ, ઇન્દ્રજવ, કડુ, ક્યોરા, રોહીસધાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમા ફીગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો, એટલે કષ્ઠમૂળ, ગરમ અને મળામળથી

સોળો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, હેડકી, હનુમહ, ગલગડ, ગડમાલા, કફથી ચએલો
 ન્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, મહેરાપણુ, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ,
 મન્નિપાત, અભિન્નાસ તથા સજ્ઞાનાશ મટે છે (૧૧) ક્યોરા, પુષ્કરમૂળ, રીગણી,
 કાકડારી ગી, ધમાસો, ઇદ્રજવ, કડવા પડોળા અને કડુનો કાઠો આપવો તે સન્નિપાત
 જ્વર દમ, ઉષ્મરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, સુખસોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો
 નાશ કરે છે (૧૨) ભારમૂળ, કરીઆતુ, કડવો લીમડો નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ,
 ત્રિકટુ, અરકુસી, કડવા ઇદ્રવરણુ, રાસ્ના, ધમાસો, કડવા પડોળા, દેવદાર, પહાડમૂળ,
 કુચલા, ખાલી, દાહજદર, બળા, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણુ, રીગણી,
 ડોરલી, ઇદ્રજવ, ત્રિક્ષણ અને ક્યોરાનો કાઠો કરવો એનું નામ અત્રિશો કાઠો
 એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શ્વેત, ઉષ્મરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉસ્તભ,
 અત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અ.ચિ અને મધિગ્રહને, સિંહ જેમ હાથીઓની પકિતનો
 નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુઠ,
 નાગરમોથ, કડુ, ઇદ્રજવ, ધાણુ અને ગજપીપળીનો કાઠો કરી આપવો આ અષ્ટા-
 દશાગ કાઠો, ઘેન (ઝોકાં ખાવા), બડબડ, ઉષ્મરસ, અરચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે
 યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે આ કાઠો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે
 (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીડીપીપળી કિવા એકલા દશમૂળ અને બળોનો
 કાઠો આપવો, એટલે દમ, ઉષ્મરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે (૧૫) સુઠ
 દેવદાર, ક્યોરા, પિત્તપાષણ, રીગણી, કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસોનો
 કાઠો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો, એટલે તે સન્નિપાત, જ્વર-
 જ્વર અને ઉષ્મરસનો નાશ કરે છે (૧૬) આકડાના મળ, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર,
 રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, મરગવો, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુઠ,
 અતિવિષ તથા જાગરનો કાઠો આપવો આ અકાંદિ કાઠો ત્રિવેળા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત,
 વાયુએ દાત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાથી ઠંડાઈ, શ્વાસ, ઉષ્મરસ અને
 મૂત્રારોગનો નાશ કરે છે (૧૭) દેવદાર, સુઠ, કરીઆતુ, ધાણુ, કડુ, ઇદ્રજવ,
 ગજપીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ, એ ચઢાર ઔષધોનો કાઠો આપવો આ
 દેવદારાંદિ કાઠો અત્યંત કડિન મૃત્યુ જેવો, સન્નિપાત જ્વર, ઉષ્મરસ, હૃદયશ્વેત,
 પાર્શ્વપીડ, દમ, હેડકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે (૧૮) પીપળીમૂળ, ઇદ્રજવ,
 ગુગળ, વાવડી, ભારમૂળ, ભાગરો ચિત્રક, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે,
 રીગણી, ડોરલી, અજમો, નગોડ, કરીઆતુ, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઠો
 બધા સન્નિપાત, શુદ્ધિભય, પરસેવો, શૈત્ય, (શીતળતા, ઠંડી) બડબડ, પેટ ચડવું,
 વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌં માં—અરકુસી-૧૮, કચુરો-૧, જેદીમધ-૧૪
 મહુડો-૧, મિરજોળી-૩, મોથ-૬, ૧૪, મમુદ્રકળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬
 સન્નિપાત જ્વરમાં જુએ કાતરો થાય છે તે માટે—દ્રાક્ષ-૭ સન્નિપાત જ્વ-
 રમાં મૂર્ચ્છા એટલે તન્દ્રા થાય છે તે માટે—આદુ-૪૬, સરસડો-૭

જુઓ ગોવૈંમાં—શરીરમાના ગ્રીણુ તાવ ઉપર—માપણુ-૩. જુઓ આં

આંત્ર-આતુર્થિક બવર મટે—કાતણીનું ઘર-૫ બવરમા શેષ પડે તો—કસ્તુરી-૪ મધુરા ઉપર—ગધિડાની લીદ ૪, બેસનું ઝણુ-૨ સન્નિપાત બવરમાં તંદ્રા (મસ્ક) થાય તો— કસ્તુરી-૩ શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર— કસ્તુરી-૫ વિપમ બવરાદિ ઉપર—સર્પની કાચળી-૬

૩૨-દમ (શ્વાસ રોગ.)

કારણ— જે કારણે કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાના કહેલા છે તેજ કારણે આમ રોગના પશુ બાણવા

પૂર્વરૂપ—હૃદયને પીડા, શળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, ન્હાકું, હડપ્પી તથા ગરદન, એ દેકાણે મોયો ભોકાયા જેવી પીડા, આ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ બાણવું *

સંભાષિ.— જે વખતે વાયુ કંકયુક્ત થઇ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર ત્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ બેદાએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે x

* કાણુ કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય આ ત્રણે એક બીજાની નજીકનાં વરંદા હોઇ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી વધારે બળવાન છે એમના ઉપરના ઉપચારો પશુ મળે ભાગે મળતાજ છે, તેપણુ એમા આક્રમ્મ જીલ્લપણુ છે

ઉધરસના દરદમા શ્વાસ ચઢવાનો બનાવ ક્વચિત્તજ નજરે પડે છે, પરતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપજ ઉધરમ છે ઉધરસ જીની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે ઉધરસ જીની થવા પછી તે પોતાનાજ સ્વરૂપમા ઉત્તરોત્તર વધારે કરી ફેફસાને મઠાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે ક્ષયરોગથી ફેફસામા જખમ પેદા થઇ તેથી ખાસી વધારે થાય છે ખાસીની સાથે કફ અને પર ખસાર નીકળે છે જીવ ગભગાય છે નાડી ધબ્બી જાડી અને સખ્ત ફૂટે છે યુક્તી જગ્યોએ લોહી અને પર ખસાર આવે છે એ રોગ ચતા વેતજ ગમેડીનું દૂધ આપવું જોઇએ કેમકે રોમ જીનો થયા પછી મટવા સુરંકલ થઈ પડે છે લોકો એનું વધારેમા વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું માને છે, પણુ એવા કસો મળ નથી. આ રોગ ચતા વેત સોનાની ખાખ અથવા વરખ મધમા આપવાથી લઘુકાને આગમ થાય છે કપૂરના રસથી પણુ કાયદો થાય છે

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાથી બોલતા ચાલતા હાફણુ શરૂ થઇ દમ ચઢે છે એનો જેમ જેમ વધારે ચતો જાય છે તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતુ જાય છે ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઇ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ટી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભગમણુ થઈ આવે છે છતા ક્ષયના નોગી કરતા કાણુ વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે

૧ દમના પાંચ પ્રકાર—(૧) ક્ષુદ્રશ્વાસ—એમા ઉપર બતાવેલી પ્રિતિ મળે એમા દમી ખુશીથી હરી કરી શકે છે એમા બીજા પ્રકારના

ઉપચાર:— (૧) શૂન્યાદિચૂર્ણ.—કાકડશીંગ, સુક, મરી, લીડીપીપર, નિકળા, રીમળી, લારમળ, પોખરમળ, જટામાસ્ત્રી, મિધવ, મચળ, ખીટલાણ, કચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાતું, એટલે તે હેડકી, શામ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અગ્નિના નાશ કરે છે (૨) સુક ૬ ભાગ, લીડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ ખરોખર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાધ, ઉધરસ,

શ્વાસો નેવી એની પીડા સતી નથી તેમ તે ઇંદ્રિયોને પણ કાઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે (૨) છિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જોટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વામ લે છે અને મંદ છે અથવા ૬ અથવા પામી શ્વાસોશ્વાસ લેતો મૃત્યુ નથી, હૃદયની પીડાથી મળરામ છે, પેટ ચડે છે પરમેવાના રેલા ચાલે છે, મછાં આવે છે, ટગર ટગર જેવું આખો ૨. ગદ્ગદ જેવે છે મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લુપ્ત, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાધા-ઓ છુટી જઈ શિથિલ થાય છે આવો છિન્ન શ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગયેથીજ રોગમુક્ત થાય છે (૩) ઊર્ધ્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી તેનું મુખ અને શ્વાસોશ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કષ્ટથી લેવાય છે, કાપાય-માન વાયુથી તે રિખાય છે, નેત્ર ઉચ્ચાચઢારી ચચળ દૃષ્ટિથી તે અહી તહી જોયા કરે છે, મન્ડાં અને વેદનાથી તે મભરાયલો ગદ્ગદ છે, મોઢું સૂકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે (૪) મહાશ્વાસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે ૬ અથવા પામી તેનો શ્વાસ કષ્ટથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે, ખીજવાયલા કે વગર આકલા સાંઠની માફક તે રોગી ગત દિવસ શ્વાસથી રીખાય છે, તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે, મોઢું અને આખ શ્વાસ મારે છે, મળમૂત્ર કબજ થાય છે, તે પરાણે જોલે તોપણ શબ્દ રપટ સંભળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) તમક શ્વાસ કષ્ટમાધ્ય છે જે સમયે વાયુ, ડાક અને મસ્તકને જકડી લઈ કષ્ટને બેચી ઉપર જોતસો-સુધી પહોંચે છે, ત્યારે તે કષ્ટ ૩ ધવાથી મળેખમ અને ગળામાં 'ધરધર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ધણી તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતા ખાતા પણ રોગી વારવાર એભાન થાય છે, અને ત્રામ પામે છે, ગળામાં ચેળ છૂટે છે અને ગળકે પરાણે કહાડી શકે છે હત્યાદિ બહુણે થાય છે.

ઉપચાર:— (૧) એળીઆ મધ સાથે ખાવો (૨) સડી વખતે બાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર પાણી પીધા વિના સૂઈ ગઈ (૩) મોચ, ખેર, મરી, લીડીપીપર, વાવડી મ, ચીત્રાજલ અને સુક સમાન ભાગે ખાડી દરરાજ એકેક પૈસાભાર ફાંકવાથી શ્વાસ, પાકુરોગ, કમળો, શળ અને વાયુગેળો મટે. (૪) સાંડર, વશોલોચન, લીડીપીપર, એલચી અને તજ એ ચતુર્કમે એક એકથી અઢ-ધા પ્રમાણમાં એકદર ૩૧ તોલા લઈ ઝીણું ખાડતું તેને શીતોપશાદિ ચૂર્ણ કહે

અર્ચક, શ્વાસ, કદરોગ અને હઠોગનો નાશ થાય છે (૩) કાવચના બિયાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું (૪) ભારગમળ અને સૂકવું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું, એટલે કંઈન શ્વાસનો પશુ નાશ થાય છે (૫) વાવડી ગાદિ ચૂર્ણ—વાવડી, તળ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને નુક ૧૬ તોલા, એ સર્વના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલા આપવું તે શ્વામ, કાસ, નળર, બરોળ અને પાદુરોગનો નાશ કરે છે, (૬) બહેડા મ્હોડામા રાખવા એટલે ઉધરમ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે (૭) અરકુસીનો રસ અને ગાયનુ માખણ એકત્ર કરવી તેમા ત્રિકુળાનુ ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું (૮)

છે એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા દરરોજ સાજ સવાર બપોે માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરમ, દમ, અસિમદ, અર્ચ, વાળળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથ પગની બળતરા વગેરે ગતો મટે છે (૫) લીંડીપીપર, ધાળા મરી, હરડેળ, જીરું, મધવ, મચળ, જવખાગ અને ચીત્રો એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ પાટી ઝીણુ કરી દરરોજ કંઈ તે શ્વાસ મટે (૬) કારેલાનો રસ શેર ૦ મા સિધવ પેમા ૦૦ ભાર નાખી દરરોજ પીએ તે શ્વામ અને ઉધરસ મટે (૭) ગળા મરી શેર ૦ આકડાના દૂધમા સુકવીને ખાવા (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના ઘસ તોલા દહી મા થોડું મીઠળ નાખી પાવાથી ઉલટી થઇ કાચળી નીકળે. ઉનારમા સાકર અથવા કાથો પાવો (૯) ગતી કટકડી ત્રણ ધારા શુવરમા નાખી ભટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તેમાથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમા આપવી એજ ખાખ માખણમા આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમા આપવાથી મદદારી આવે છે (૧૦) કુકડવલાના કંકોડા જેવા ફળ થાય છે તે ફળની બુકીની એકડાના પાણી સાથે ફાટી લેવાથી ઉલટી થઇ દમની કાચળી કહાડી નાખે (૧૧) ભાદગવાના ખડવલામા શેર ૦૦ પલાળી ૧ માસ રાખી મહેલા મરોને કાયામા સુકવી દિવસ એ સુધી ખગલ કરી બુકી કરવી તે બુકી વાલ ૧ ફકાવે તે દમ અને ગોથુ મટે (૧૨) થડમાથી ડાપી આણેલી ભોગિંગણી, અજમે શેર ૦ અને મચળ શેર ૦ હાડલામા નાખી કપડમટી કરી ગળપુટમા ભરમ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦૦, બીજા દિવસે તોલો ૦૦૦, ત્રિજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ નય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામા ટકણુખાગ તોલા ૫ તથા ધવુરના બીજ તોલો ૧ ભરી, કપડમટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી (૧૪) હરડે, સુક, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારગ અને સિધવ, એ આઠ ચીજોને સમાન ભાગે લઈ મધમા અવલેહ કરી અથવા કાઠો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે (૧૫) શારાનકોશ વિધિ—સુક લીંડીપીપર, કુસાવેલ ટકણુખાગ, વજનાગ, એ બધામે ટાક લઈ ઝીણા વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમા લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે (૧૬) ઈટાનો છટવા પાકતા ઉપર ધૂમાડની સાથે કુટી નીક નેલો ધોળા રમનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી નિસ ૮ મા દમ અને ઉધરસ નય

ગીગણી, ૭૩ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણેશ્વા નાશ થાય છે (૯) આદુનો સ્વગ્મ મધ નાખી પ્રાશન કરવે, એટલે શ્વાસ, કાસ, મળક્રમ અને કફ એ રોગો દૂર થાય છે (૧૦) બહેડાનુ દળ ખટ્ટરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ હરડે, નાગરમોથ, કાકપ્રશીય અને ધમાસાનો લેહ મધ અને લી નાખી કરવે તે ખાવાથી ધણે લય કર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે (૧૨) દશમૂળનો કાઠો કરી તેમાં એરડાના મૂળનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશ્વ નાશ પામે છે (૧૩) ગોળ અને સગમવનુ તેલ ખાવું (૧૪) કાકપ્રશીય, સુક, લીડીપીપર, નાગરમોથ, એરડા-મળ કચોડ અને મરીનુ ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળે, અરડસી અને પચમૂળનો કાઠો કરી કાઠામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ધોરડપ શ્વાસ તથા દિવમમાં નાશ પામે છે (૧૫) સુક અને ભારગમૂળનો કાઠો પાવે (૧૬) કાળાના મૂળનુ ચૂર્ણ કાકવગણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર રાસના, સુક અને ગોળનુ ચૂર્ણ સરમવના તેલમાં ચાટવાથી પ્રાણનાશકારક એવે શ્વાસ, ઉધરસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળે અને સુકના કાઠામાં લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વાસ, અસ્મિમાઘ, ૭૩૯૧ અને તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળથી, અરડસી, સુક, ગીગણી અને પુલ્કરમૂળનો કાઠો પ્રાશન કરવે. (૨૦) અરડસી, હળદર, લીડીપીપર, ગળે, ભારગમૂળ, નાગરમોથ, સુક અને રીંગણીનો કાઠો મરીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવે. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીડીપીપર અને સુકનું ચૂર્ણ ખીજેરાના ગમમાં આપવું (૨૨) વાસાચવલેહ:—અરડસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાશ કાઠો કરી, તેમાં હરડેનુ ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુન પચન કરવું જાડુ થાય એટલે ઉતારી ૧૬ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વચલેચન ૮ તોલા, લીડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી એ તોલા દરરોજ લેતા જવું, એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેક્રમ, હ્રોગ, કશતા, વિદ્રધિ, ઉરચ્છત અને લેહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે (૨૩) લવગાદિ વટી:—લવગ, મરી અને ત્રિક્ષણાનુ ચૂર્ણ મમભાગ અને એ ત્રણેના મમાન ખેગસાર એકત્ર કરી ખાવળીઆની જાલના કાઠામાં ગોળી કરવી x તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે (૨૪) ત્રિક્ષણા અને પુલાવેલા તેલીઆ ટકણુખારનુ (ખડીઆખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઈ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના ગમમાં છુટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) એ વાલ યુરીઆનુ દૂધ લઈ ગોળમાં ખવડવું, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકપના ફલમાંની કળાઓ લઈ તેના સમભાગ મરીની બૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની

x લેલિખરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવગ, મરી, બહેડાની જાલ લઈ, એ ત્રણેની ખરાખર ખેગસાર નાખી ખાવળીની જાલના ઉકાળામાં ખાંધવા કહેલ છે.

ગોળીઓ કચ્ચી અને તે ગોળી આપવી, એટલે શ્વાસ કામ, હર થાય છે (૨૭) કાદ, મિધવ, નાગમોથ, ધમામો, છર, શલભર, જવખાર, માછખાર, ચિત્રાના મળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાથી બમણો બૂતો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કામ, અગ્નિમાધ, દમરો, પાન, ગુરમ, દેડકી, રાજ્યમ્મા, જવર, હરમ, બરોળ, ગર્ધવાત અને આના-લવાયુનો નાશ થાય છે (૨૮) સુદ, આળહરડે, નાગમોથ, એ ચોપધો કુટી તેમા બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મ્હોડામા ગમવી, તેથી શ્વાસ, કામ એ રોગો ન થાય છે (૨૯) અરડુસીનો કાદો, માકન અને મધ નાખી પાવડ (૩૦) રંગાની અદરનો કેમરચુકા ભાગ કાઢી, તેમા મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ ગળી મકવુ અને મવારે મદામિ ઉપર શેકી તે ખાવુ, એટલે શ્વાસ, કાસ હર થાય છે (૩૦) બે પૈમાભાર ગરમ પાણીમા ચોકચુ ઘી, મધ, સાકર અને શેડા સિધવ નાખી પાવુ એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે અને શ્વાસ, કામ એ રોગો હર થાય છે (૩૧) ધમામો, કાગો ધતુરો, તમાકુ અને અજમો, એ મમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ માધાગચુ કુટી હોડામા નાખી પાવુ અને ધૂણી મળી જવી આ યોગવડ ત્વગિ ગુણુ આવે છે (૩૨) પારોન દ્વંધમા છ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલાજ ઘોળી ગળ્લીના મળ વમી ને પાવા એક ઉલટી કિવા રચ થઇ શ્વાસ ત્વગિ છુટી થાય છે (૩૫) અરડુ-સીનો નમ જ તોલા કાઢી તેમા અધડાના મળની રાખ ૪ માના અને મધ બે તોલા એકત્ર ધુટી ચાટચુ કરી ગળી તે દિવસમા ૨-૩ વાર આપવુ (૩૬) આકડાના ફલ, અધેડાના અને ગળ્લીના મળ, એની ત્રિધારી યુરીઓ અગાગસા ગેદી તનો રમ કાઢી, તે ગમના ૧૪ પુટ આપી ભરમ કરવી, અને નિત્ય ત્રણ મામા મધમા બહેડા ધરી તેમાથી બે ગુળન પ્રમાણે આપવુ (૩૭) આકડાના કુમળા તોગા અને ફલ એકત્ર વાટી ગોળમા સારો પાક કરવો નિત્ય મવાર સોપારી જેટલો આ પાક મતત સેવન કરવો (૩૮) લીડીપીપર ૬૪ પહોળ ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર નુઓ વનોં મા — અતિવિધ-૪, અજર-૩, અરડુસી-૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આઠડો-૨, ૨૫, ૩૫, આઠુ-૮, ૧૬, આમળા-૮, એગડો-૨૧, કાયકળ-૪, કાસુદરો-૨ કેળ-૩, કાયમીર-૬, કોચ-૮, ગરમાળા-૧, ગગેટી-૩, ગાળે-૫, ગોરખ આમલી-૧, જવ-૭, ડીમ-૩, યુવેર-૧૩, યુવેન (ત્રણધારિયા) ૫, પારસપીપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમળ-૧, બહેડા-૨ ભારગી-૧, ભોરિંગળી-૧૪, ગરુના-૬, લીડીપીપર-૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫, મમે-ગવો-૧, ૧૪, ૧૬, સરસવ-૧, સુરપીણુ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪ નુઓ પ્રાં આં મા — પેદુ બઝાર-૧, બીરબહોટી-૩, સાબરમી ગ-૭

નુઓ અનુબૂત ઓષધ — ઓષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાન ૧, ૧૦

પૃથ્થ — નુના સાદી ચોખ્ખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પડાળા, વતાક, લમણુ તાદગળો, કુરીયા, ગરમ પાણી અપચ્ચ — લોહી કલાડવુ, બકરીનું દૂધ, ઘી, કદ ગાંધ, રૂક્ષ અને જડ અનુપાન.

૩૩—નાકના રોગો.

કારણ—વૈદિકા, વાયુ, અતિ લાપણ્ય અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણ્ય, નિર્વાતિક અને ઉચા એવા ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદવ્તુ પ્રાસન, જલક્રિયા, ઉસરી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાનપ્રધાન રોગોનો કાપ થઈ, તે નામારોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે *

નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે ૧ પિનસ, ૨ પૂતીનાસ, ૩ પુષ્પરક્તા, ૪ સ્વપ્તુ, (વારવાર છીકાનું આવવું તે), ૫ બ્રશ્પતુ, (છીકા નહિ આવવી), ૬ દીપ, (નાકનું બળવું), ૭ પ્રતિનાહ, ૮ નાસાસ્રાવ, ૯ નાસાગોષ, ૧૦ નાસાપાક, ૧૧-૧૫ વાત પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજન, એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિસ્થાપ એ પદર પૈકી ન ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૦ માંમા બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે ૮, ૫ અને ૬નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૮ નાસાસ્રાવમા નાકમાંથી કદાચ અને પીળા અથવા ધોળા પાતળા સ્રાવ વહે છે ૭ પ્રતિનાહમા કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂધે છે નાકના સ્વરની ગતિ સરળ ગહેતી નથી ૧૧-૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિસ્થાપને સજેખમ કહે છે તે મળમત્ત-દિક્તી ગતિ ગેકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલબોલ કરી માથાકુટ કરવાથી ગુસ્સે થવાથી, ઝડપના ફેગફારથી, માથું દુખવાથી, જગરણ્ય કરવાથી, દિવસે ઉઘવાથી નવા (કાચા) પાણીથી, ટાઢ લાગવાથી, ઝાકળથી ધત્તાદિ કારણોથી મગ્તકમા ઘટ રીતે સચ્ચ થઇ ગહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માટે છે ઢવ બાકી રહેલા ૧૬ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્ધુદ, ચાર પ્રકારના સોળા, ચાર પ્રકારના અશ અને ચાર પ્રકારના ગ્તપિત, નાકમા પશુ થાય છે તેનું નિદાન તે તે રોગ પ્રમાણે જાણવું વળી કાર્ધ કાંઈના મતથી પિનસના રોગને નાકનું છેડ કહે છે

ઉપચાર—(૧) કીદર, અપ્રીણ, મજ્જ અને કરોળીયાના પડ, એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઇ ઝીણી ખાડી તેની દીવેટ કરી નાકમા ગામે તો કાર્ધ પશુ પ્રકારથી નામકારી છુટી હોય તે બધ થાય. (૨) નાક બધાય તો ગધે-ડાના પેશાબમા કલોજ મેળવી હમેશા નાકમા મકતુ બદામનો રમ અથવા પુષ્પનો પેશાબ નાકમા મૂકવાથી પશુ ફાયદો થાય છે (૩) સજેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે જો જાડે અને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલું જાણવું એના ઉપ ખસખસના જીડવાં પૈસા ૨ ભાર, સુક પૈસા ૧ ભાર અને ધાવડીના ફલ ૧ પૈસા ભાર, ત્રણેને પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી છત્રો ભાગ ગહેથી ઉતારી અળા લઇ સૂતી વખતે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઇ મ્હોડામા રાખે તો શરદીથી થયેલ મળેખમ મટે અથવા સરસીઈ તેલ અથવા કલોજ જીર કેટલાક દિવસ સુધવું વળી મળેખમ ઉપર ફેંક ગરમ કરી તેમા સાઝ સાથે મરીનો બૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવું, અથવા રોકલા અણુ

પૂતિનાસ:—ગળુ અને તાળવુ એમા દુષ્ટ અથવા દોષમા વાયુ મિશ્રિત થઇ નાક અને ન્હોડુ, એ માગે દુર્ગંધયુક્ત નેષ્ઠા પદાર નીકળે એ તેને પૂતિનાસ કહે છે નાસાપાક—નાસિકામિત પિત દુષ્ટ થઇ નાકમા ત્રણ (ચમકુ) ઉપલ કહે છે તથા નાક અદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે પૂયરક્ત—મન્તકમઃ વાનાદિગંધ પોતપોતાના ઝરણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠંડાઈ કાશાદિગેના અભિષ્રાત થવાથી નાકમાથી પરમે યુક્ત રક્ત વહે છે, તેને પૂયરક્ત કહે છે પીનસ.—કરવાતના કોપે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવુ થઇ ફરી કરી નિતરે છે વળી બધ થાય છે સુગંધ દુર્ગંધનું ગાન રહેતું નથી, મુમાડા જેવા અમોઘાઈમ નીડળે છે અને મળેબમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે નાસાપરિદોષ—નાકનું દાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કળે નીચે ઉપર ધ્યાસ નાખ છે તેને નામાપરિદોષ કહે છે

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાઠ પણ પીનમ થવાથી દહીમા મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી લક્ષણ કરવુ, એટલે દુર્નિવાર પીનમનો નાશ થાય છે. પદ્ધતિ:—ધીયુક્ત ધઉતુ અન્ન (૨) મરીની ભૂકી અને ધઉતુ અન્ન ખાઈ ઉધતી વેળાએ ૬૩ પાણી પીતુ, એટલે પીનમ દૂર થાય છે (૩) કેસર ઘીમા ખરસ કરી નચ કરવુ, એટલે પીનમ અને આદારીશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે (૪) જુની છીકણી સુધરી (૫) પાઠાદિતેલ—પદાડમૂળ (કાળી-પાક), હળદર, દારૂ હળદર મોરવલ લીડીપીપર, બાઈના પાદડા, દાતીના મૂળ એ માત આંધા સમભગ લઈ તેના કંક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઈ તેમા ને, કંકનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યા સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવુ ને તેલ નાકે સુધવુ, તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે (૬) બયફળ, પુ'કમૂળ, કાકડાશીંગી, સુક, મરી લીડીપીપર ધમામો અને વરીઆળીનો કાઠો કિવા ચૂર્ણ, આદુના રસમા આપવુ એટલે પીનસ, સ્વરભગ તમકધ્યાસ, હલીમક, મન્નિપાત, કંક, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે (૭) એગડ તેલ વાગવાર નાકે સુધવુ **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) વ્યાધીતેલ.—ત્રિણી, દતીમૂળ, વજ, મરગવાની જાલ, તુળસીના પાદડા ગન્ના, મુક, મરી લીડીપીપર અને સિધવ મમભાગ લઈ કંક કરી પાકારિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુધવુ (૨) શિમુતેલ:—સરગવાની જાલ, રીચણી તળ, બળખીજ, સુક, મરી, લીડીપીપર અને નતી વખતે ખવરાવી ઉપર પાણી ન પાવુ (૪) મીઠળ તથા મધ સુધવાથી મુરદાલ લોહી નીકળી નાકનું નામુર મટે (૫) અગડસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાથી વહેતુ લોહી મટે (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અથવા નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાથી પડતું લોહી અટકે (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ત્રીણી વાટી લીઝુના રસમા મલમ કરી ચોપડવાથી નાસર મટે છે

બીલીના પાદડાના રસમા તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમા કાકડો પલાળી સળગાવે, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયુ સમજવુ) નાકે સુધવુ નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાળ, અરજુન સાજડ, ઉપરો અને કડાની ઝાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ઘોંવા અને એના કાઢા અને કલકમા ઘૂલ સિદ્ધ કરી નાકે સુધવુ પૂરકતા ઉપર ઉપચાર:—ભાગરો, લવંગ, જેડીમધ, કોષ્ટ અને સુકના કઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા સિદ્ધાંત રોગો પણ મટશે નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ નાકમાથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડા પાણીમા કપવુ પલાળી તાળવાપર તે મુકવુ (૨) દાડમના ફૂલનો અથવા આખાની ગોટલીનો, ડુગળીનો કે ઘરોનો રસ, એમાનો એક રસ નાકમા નાખવો (૪) ઘીમા આમળા રોકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫) ડુભાગના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમા કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો સળેકમ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉઘતી વેળાએ નાળ શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ. (૨) આમળા, સુંઠ, મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ (૩) અરીજુ ધસી નાક પર લેપ કરવો (૪) સુંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉઘતી વેળાએ આપવો (૫) વાકાડી (ખરજોર) ડિવા નાકે—છી કણીના પાદડા સુધાડવા (૬) નવનાર અને ચુનો હાથ પર ચોળી સુધવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકશળ ફર ચાય છે (૭) કડવા તુરીઆની જુકી સુધાડવી (૮) આકડાના દૂધમા રોપ પલાળી તે સુકવી નાકે સુધવી, એટલે છીંકા આવી માથુ હલકુ ચાય છે (૯) નવપકળ દૂધમા ધસી કિચિત ઉખ્યુ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લીલી રહા, આદુ અને તજને કદવી તેનો રહા પાવો (૧૨) ઘી, તેલ એણે ચુકા જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો તે સળેકમ, ઉધરમ અને હેડકીનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનુ કિવા વજનમાનુ ચૂર્ણ કરી ને કપડામા બાધી સુધવુ (૧૪) ઝેરકચોણ, ભોયઆમળા, સુંઠ, મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમા આપવુ તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીક, હલ્દય તથા બન્નિત, એ ઠેકાણેના ચણનો પણ નાશ કરે છે (૧૫) અરજીના પાદડાનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનુ તેલ અને સિધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિઆય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો આ પગમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—નાસારોગ માટે—અડદ-૮, આદુ-૨૧, માયકળ (માયા)-૧ નાસાર્દ માટે—અથેડો-૨૫ સળેકમ માટે—અજનો-૩, આદુ-૧૬, ૨૨, ખસખસ ક (અરીજુ) ૮, ચણા-૪, નવપકળ-૪, ડુગળી-૨૫, મરી-૧૧, વજ-૧, શિરદોડી-૮, સમેરવો-૧૪, સુગંધી (લીલી) રહા-૩, ૫, હળદર-૬ નાકના મજુ માટે—ચણુપુષ્પી-૩ છીંકા લોપવા માટે—શિરદોડી-૮ નાકમાથી લોહી પડે છે તે માટે—આમળા-૧૬, ૨૬, આગ્રો-૬, કપાસ-૧૩, ગલતુરો-૧, ગદુ-૬, ચિત્રક-૧૦, ડુગળી-૪, ઘરો-૧, ભેવાળ-૨. અરજીના

લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ-૭ પીનસ એટલે નાકના છોડ માટે—એરડા-૨૭, કેમર-૩, તપાત્ર-૪, પાઠ(ઝાળીપાટ)-૨ કુહિનો-૪, મરવો-૬ શણુપુષ્પી-૩ જીઓ-ગોવંન્મા-સળેખમ માટે—દૂધ-૧૮ નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર—ઘી-૨, પ્રાન્ઝોન્મા-પીનસ માટે—અરિયવર્ગ-૨ જીઓ અનુજીત આપધ—ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની રીપમા નાસુર માટે ન ૨૨

૩૪—નામરદાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો.

વાજકરણ અને ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરપોતે ઓઝા વિષે તથા ઓઝાને પુરૂષ વિષે હર્ષ આપે છે તે વાજકરણ ઔષધો ગણવા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.—(૧)ધોળા બોયકોળા (ક્ષીર્ગવધારી) તુ ચૂર્ણ કરી તે લી અને માકરમા ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાતું, એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટી થાય છે (૨) તાલીમખાનુ અને કાયલીજનુ ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલું) દૂધ પાતું (૩) મોચગસનુ ચૂર્ણ અધા તોલો, સાકર અને માપનુ દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું (૪)

* સુષુતાદિક વર્ણન કરેલા આરકેય (મુખ્યોની), મૌગધીક (નાસ્તયોની), કુલિક, ઇર્ષ્યક અને મહાપદ એ પાંચ પ્રકારના પદ્ધત તરફ દ્રષ્ટિ ન કરીએ તો પુરપોતે ધાતુ સમ્પત્તિ ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામા આવે છે ૧ ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમા, પેશાબમા કે લુગ્નમા ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જનું તેના માટે ધાતુપુષ્ટી દવાઓ આપવી જોઈએ. ૨ પુરપોતે સ્ત્રીમ ગની ઇચ્છા થાય પરંતુ સિદ્ધિમા જાત્રિત ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીચ જુદેજ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે આના માટે પુરપત્તવ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ ૮ કામક્રિયા થઇ શકે, પરંતુ સ્ત્રીને રજા દાવણ થયા પહેલા પુરપત્તુ વીર્ય અખલિત થઇ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ સાત થાય નહિ, તેમ મતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરૂષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ, માટે તેમ ન થવાથી સતાનપ્રાપ્તિમા પશુ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્ત્રીનું ઉપચારેની જરૂર બતાવી શીમાન પહેલએ નામરદાઈ ઉપગના ઉપચારો ત્રણ બાગમા વહેચી નાખ્યા છે

ઉપચાર:—(૧) અક્ષકરો, મોચગસ, કાળી મુમળી, ધોળી મુમળી, જગલી બહુલ્લી, ઇન્દ્રજવ, મીઠા ગોખરૂ, ગળેલુ સત્તવ, મુગ વડશુદ્ધ, ગોધેલા કૌચ, હિતજણ, બળભીજ, એખરો, ચણકબોળા અને ખાવચી એ મર્વે વસાણા બરાબર વજનને લઇ ઝીણા ખાડી તે વસાણાથી બમણી ખાડ ભેળી, એ ઓસડ દશેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નખળાઇ જાય અને મરદાઇ ત્રણી આવે. (૨) મુસળીકદની મીઠા તથા કાળા તલ બરાબર વજનને લઇ ખારીક ખાડી ભેળમા બખ્ખે ટાકની ઝેળીઓ કરી એકેક ઝેળી સવાર સાથ ખાઇ, ઉપર માપનુ દૂધ શેર ૧૦ પીએ તો મરદાઇ આવે.

આયના તપાવેલા દૂધમા ગાયનુ ઘી અને સાકર નાખી તે પાવુ આના જેવે પૃથ્થ, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટીકારક ત્રયોગ બીજે નથી. (૫) મોચરસના ઝાડના તાળ મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમા રાતે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી

(૩) સુક ટાક ૧, શેહેરી લોખાન ટાક ૧ તથા સાકર ટાક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મરદાષ આવે અને કમ્બુ દુખતી તથા પગ તોડ બધ થાય.

(૪) લવગ ટાક ૫, લીડીપીપ ટાક ૫, અક્ષલકરો ટાક ૫ અને હિપલેટ ટાક ૫ લઇ, જો વીર્ય બળતુ હોય તો તેમા ભાગ ટાક ૫ બેળા ખાડી ખારીક કરી મધ શેર ૦૧ મા મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મરદાષ આવે. (૫) નવ-ફળ ટાક ૨, જવત્રી ટાક ૨, લવગ ટાક ૨૧, મસ્તકી ટાક ૧૧, કેસર ટાક ૧૧, સુક કોપરું ટાક ૨૪, તજ ટાક ૨૧ લઇ ખાડી ખારીક કરી મધ શેર ૧૧ અને માકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમા તે નાખી એકરસ કરી તેમાથી મવાર માજ દરરોજ ટાક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કોવત વધે. (૬) રાતી ફટકડી ત્રણ-ધાગ ચુવરમા નાખી ભટ્ટી કરી ખાખ કરવી એ ખાખ વડના દૂધમા ખાય તો મરદાષ આવે. (૭) ધાવડીના ફૂલ તોલો ૧, સુક તોલો એક તથા ખસખસ તોલો ૧ લઇ પાણી શેર ૬ મા ઉકાળી શેર ૧ રહે ઉતારી, સ્ત્રીસગ પૂર્વે એક પહેાગ પહેલા એક તોલો પીવાથી તાકાત બણી આવે. (૮) ધોળા તલનુ તેલ શેર ૨૧, ચોકળુ મધ શેર ૨૧, છોરી ખારેક શેર ૨૧, કેસર તોલો ૦૧, જવત્રી તોલો ૦૧, જમ્બૂળ તોલો ૦૧, એ ચીજોને ઘીવાળા રીંદા માટીના વાસણમા ભરી ઢાકણુ ઢાકી ધર્મના લોટથી મીણકપડ કરી રાધવાના સુલામા માધારણુ ઉડુ ખોદી જમીનમા દાટવુ તે ઉપર ગખ તસુ ૫ રાખવી ઉપર દેવતા કરી ગધણુ રાધતા જપુ આમ દરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી પહાર કઢાડી દરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવુ એ માસ સ્ત્રીસગ ન કરવો. અને આથી કહે છે (૯) ભાગ તોલો ૧, જવત્રી તોલો ૧ તથા ધતૂરાના મૂળ વાલ ૪ ની નુવંગની દાળ જેવડી ગોળીઆ કરવી તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦૧ પીવુ આથી ધડી ૪ મા કામદેવ ભાગે (૧૦) ગોખરું તોલો ૨૧, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ધોળી સુસળી તોલા ૨, જેહીમધ તોલા ૨, ખરેડીના બીજ તોલા ૨, ગજેટીની બલ તોલા ૨ અને વિદારી કદ તોલા ૨ એ સર્વતુ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાજો દૂધમા ઉકાળી પાવુ (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગોખરું તોલો ૧, કૌમ્બીજ તોલા ૨, તાલીમખાના તોલા ૨, સર્વતુ ચૂર્ણ કરી તેમા સાકર શેર ૦૧ નાખવી એમાથી યોગ્ય માત્રાથી માથના દૂધ સાથે પાવુ (૧૨) ધતૂરાના બીજ ટાક ૧, મરી ટાક ૧, મસ્તકી ટાક ૧, ભાગ ટાક ૧, સર્વતુ ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ માજ સવાર ખાવી. ખટાસ ખાવી નહિ (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો:—સમુદ્રરીણને વાટી ઘી બુના અરધા ફાડીયામા ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી દાન ૩ ચુસાકડુ, અથવા દૂધેલી તોલો ૦૧ લઇ સાકર તોલા ૦૧ માથે આપવી અમતુ છઠ્ઠ તોલો ૦૧ દરોજ ખાવાથી ધાતુ બધ થાય અથવા લાયકુદ્ધની તોલો ૦૧ દરરોજ ખાવાથી ધાતુબધ થાય (૧૪) ધતૂરાના બીજ શેર

તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ વીર્યશાલિ
બધ થાય છે (૬) સાલમગ્રિથી, ઘોળીમુસળી, કાળીમુમળી, ગોખર, નાલીમખાનુ.
બળબીજ અથવા બળદાણાના પાદડા અને ખાગેકના મગજનુ ૬ મામા
ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાગેર દ્વધમા પાવુ, એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ
સ્વમાવસ્થામા થતો વીર્યશાલિ બધ થાય છે (૭) હિટકટારીના મૂળની ઓલ ચુકવી
ખાડી ગખવી રાત્રે ભેગલી બેદાણા ૧ તોલો અને માકર બે તોલા મળી પાગેર
પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કટક વજથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમા તે ઓલનુ
૬ મામા ચૂર્ણ નાખી પાવુ, એટલે વીર્યવૃદ્ધી અને પુષ્ટતા થઈ ઘણા
ત્રિવસોનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને મૂત્ર માથે ધાતુ જતી હશે તો તે બધ મળે

૧, તેલ શેર ૦૧ મા ભીંજવી પાતાળમત્રે તેલ કહાડી ઘરીગે મર્દન કરવાથી
નામદ્વંધ મટે. (૧૫) ધતુરાના પાકા જીડવા ૭, ગાય મેહતી વખતે વામણુમા
મૂકી ઉપર ગાય દોહવી પછી તે જીડવા સહિત દ્વધ જિનુ કરી રીત પ્રમાણે
મેળવી દહી કરવુ તે દહી વલોવી લી કરી તે લીના પગે લેપ કરવાથી સ્તભન
થાય. (૧૬) ખેરી યુદ પૈસા ૧૫ ભાર, મેદાલકડી ૩ પૈસા ભાર, રાતી ચુરાની
(બમાળી) ખાડ પૈસા ૧૫ ભાર, એનો લીમા અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે
(૧૭) આસાદ, ગોખર, બનેને મુમળી, સમુદ્રશોક, ખાખગનો યુદ, એખરો અને માલકા-
મણી સમાન ભાગે લઈ બમણી ચીનાઈ ખાડ સાથે વાસી પાણીમા કાકવી અથવા દ્વધમા
લેવુ એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે (૧૮) મરદાઈનો ઉપાય—અક્ષતગરો ટાક
૨, આસંધ ટાક ૦૧, શેધેલો વજનાગ ટાક ૨ લઈ ઝીણુ વાડી કાળા ધતુરાના
ડોઝ (જીડવા)મા ભરી ગાય અથવા બકરીના દ્વધમા નાખી દિવસ ૭ ગખી ડોઝ
મનેત ખૂબ વાટવુ પછી સિમનુ ફૂલ બચાવીને ડાડી ઉપર લેપ કરવાથી ક્રિદ્ર્ય દદ
થાય, ભાગી નસો સધાય, મએલ પુરુષાર્થ પુન પ્રાપ્ત થાય અને વીર્ય
સ્તભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન મથમાથી મળી આવ્યો છે એ
હાથરસથી મએલ નખાઈને માટે હોયો જોઇએ) (૧૯) શીમળાના ફૂલ અને માટોડીની
જડ માખના દ્વધમા લસી આપવાથી નપુસકપણુ ન્ય (૨૦) એખરાના ખીજ
ટાક ૩, હળદર ટાક ૧, પારો ટાક ૩, એ આડ ભાગ એખરાના પાદડાના ગસથી
૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી, ગોળી મ્હોડામાજ રાખવાથી સ્તભન થાય છે
(૨૧) ધતુરાના ખીજ શેર ૦૧ તથા ઘોળી કનેરની જડ શેર ૦૧ લઈ છાયામા
ચુકવી તેનુ પાતાળ મત્રવડે તેલ કહાડવુ તે તેલ રતિ ૧ અથવા ૨ ખવગવી
ઉપર પાન મીઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તભન થાય. (૨૨) મરદાઈ માટે—જીની
કોવચનુ મૂળ લાવી દરેજોજ તોલો ૧ પાણીમા પલાળી ગખીને તેમા સાકર તોલા
૨ નાખી પાવુ આમ દિવસ ૭ કરવુ અને દિવસ ૧૪ ખાડુ ખાડે ખાવુ નહિ.
આથી કામ ઘણો વ્યાપે (૧૩) પુષ્ટી—મજી પૈસા ૧ ભાર, બરખીજ પૈસા ૧
ભાર, એખરો પૈસા ૧ ભાર, સાકર પૈસા ૩ ભાર, લઈ ઝીણુ ખાડી તેમાથી ટાક
૨ ની કાકી લઈને ઉપર ગાયનુ સેડકહુ દ્વધ શેર ૦૧ પીવાથી ધાતુ જતી અટકે
તથા પ્રમેહ મટે (૨૪) નપુસકપણુનો ઉપાય—ચિતક શેર ૧, આસંધ શેર

(૮) અમળા અને ગોખરુ ૩ મામા ચૂર્ણ, ગળાનુ સત્વ ૧ માસા, એ ૨ તોલા થી અને ૨ તોના માકરમા મેળવી આપવુ, એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટી થશે અને ઘોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે (૯) મરદ મુસળી, સાલમીચી, કૌચ-ખીજ, ગોખરુ, શતાવરી અને આમળાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા, ગાયનુ પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા લીમા પાવુ (૧૦) અડદનો ટાઢો કરી તેમા ગાયનુ દૂધ અને ગાયનુ થી તથા સાકર નાખી પાવો (૧૧) શતાવરી, બળદ છુ, કૌચખીજ, તાલીમખાનુ, ગોખરુ, તલ અને અડદનુ ચૂર્ણ ઉકળેલા ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પાવુ. (૧૨) જીરીમધનુ ચૂર્ણ મધ અને થી નાખી આપવુ ઉપર દૂધ પાવુ (૧૩) ભોય કાળાના ચૂર્ણને તેના અગરમની માત ભાવનાએ આપી તે ચૂર્ણ થી અને મધમા આપવુ (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરુ અને કૌચખીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો (૧૫) ઉટકટારીના મળની જાલનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી પકવ કરી તેમા સાકર નાખી પાવુ, એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે (૧૬) તાલીમખાનુ, મુમળી, ગોખરુ અને માકર એ ગાયના દૂધમા આપવુ (૧૭) ગોધમીજરુ ૨ ભાગ એલચીદાણા ૧ ભાગ અને માકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી મવારે ખાવા આપવુ, કિવા એની ફાડી મારી ઉપર ગાયનુ થોડુ દૂધ પાવુ (૧૮) માલકાકણી, માકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી, પછી ૪ માસા તે જુકી લઈ, ચાર માસા એગળીખીમા વાડી મવારે દાતણુ કર્મો પછી ખાવુ પ્રકૃતિનુ પ્રમાણુ જોઈ વજન અધિક વધારવુ એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાની ગરમી જઈ આંખોનુ તેજ વધે છે (૧૯) બદમ ૧ભાગ, એરડખીજ ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાડી, તેમા ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનુ ચોકખુ થી નાખી તે માઝ એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમા રાખી સવારે લાવવુ રોજ સવારે ૪ મામા કિવા ૬ માસા ખાવુ એથી મગજ-માની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે (૨૦) જવનૌ લોટ, ચોકખુ થી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ઘોળા મરી એક તોલા તથા એલચીદાણાની જુકી ૨ તોલા, એ બધા ઐાવધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે જ્વાહરના વાસણમા તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમા જુકી મવારે લેવુ રોજ સવારે ૪ કિવા ૫ તોલા ખાવા આપવુ ઉપર ગાયના દૂધનો એક છુટડો

૧, લઠુ જડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, જડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વેને દળી ખાટો કરી થી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ મા મેળવી લાકુ શેર ૦ ના ડી દરેરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૫) તલ શેર ૪ તથા ખનુર શેર ૪ ને ખાડી થેપલા-વડા કરી લીમા તળી તે ટાક ૯, દૂધ શેર ૧ મા ચોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સબળ થાય. (૨૬) વડની કુપર ટાક ૨ ચીનાઈ ખાડમા ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે (૨૭) જાયફળ પૈસા ૨ ભાર, મોચરસ પૈસા ૩ ભાર અને જીનો ગોળ પૈસા ૬ ભારની ગોળી ૨૧ કરી, દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીડીપીપર ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીના ખીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહેર સતત ખરલ કરી ચોખ માત્રા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

પાવો (૨૧) આસોદપાક, કુખાકપાક, ગોખરપાક, સાલમચીરીપાક અને ભેખેકા-
ગાખાક ખાવા આપવા (૨૨) કુખાળીના રમ અને મધ એકત્ર કરી મેવન કરવું.
(૨૩) ઘી અને મધમા આસોદનું ચૂણુ ખવગાવવું (૨૪) ચણેકીના મળ મધમા
આદી સાકરમા ખાવા આપવા (૨૫) આમળાના રમ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું
ઘી અને મધ વિષમ ભાજે એકત્ર કરી પાવું (૨૬) ઘોળી માવરી (મોચમના
અંદ) ના નાના છોડવાને કદ ચુકવી ખારિક બકરી કરવી તથા દરરોજ સવારે
અર્ધો તોભો બુકી ઘીમા ગાયના દૂધમા મીઠવી તેમા સાકર, બેદાણા અને બદામ
નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબધી રોગ
શમી નહ મમજ તર થાય છે અને રમરણશક્તિ વધે છે (૨૭) ઘોળી
ગુલબાશીના કાઠા ગાયના તાજા દૂધમા ઘંતી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી
મુસળીનું ચૂણુ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું (૨૯) આસોદ અને વરધાગનું
ચૂણુ દરરોજ અર્ધો તોભો, ગાયના અર્ધા ગેર ખમા વી અને સાકર સાથે
આપવું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે (૩૦) મધુપ્રતી અતરછાલનું
ચૂણુ સાજ સવાર દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમા
આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ચરમ દૂધ, ઘી અને માકર માથે પાવું એથી કરી
કામોત્થાનિ ધણીજ મરસ થાય છે (૩૧) મંદેદ મુમળી, મળાનું મત્ત, કૌચ-
ખીજ, ગોખર, ઘોળી સાવરીનો કદ, મૂળ કિવા હાલ, સાકર અને અમળા, આ
આવધાનું ચૂણુ સમભાગ કરી, તેમાની અર્ધા તોભા પંચત ગાયના કાદોખજુ કિવા
તપાવેલા દૂધમા ઘી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ કામોદીપન થાય
૧૬ અને પંકજ પશુ દર થાય છે આ ચૂણુ ખાવાથી કુમરમા ઉત્તમ પ્રકારનું
બળ આવે છે (૩૩) અમળાના ચૂણુને આમળાના રસના ૨૧ પુટો દઇ
છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂણુ માકરમા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ
થઇ કામોત્તેજન થાય છે (૩૪) બળદાણાનું આઠ મૂળ સુકા લાવી ઘોઘ પાણી
નાખી કચરી રસ કાઢવા, તે વરખગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશેર
પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો, એટલે વીર્યપતન બધ થાય છે (૩૫) ગોખર,
વરીઆળા અને સાકરનો કાઠો કરી બે વખત આપવા એટલે ૭ દિવસમા વીર્ય-
પતન બધ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા — ધાતુપુષ્ટિ માટે — અમાળીઆ-૬,
આમળા-૪૦ એપરો-૩, એલચી-૩, આથમીજીર-૬ કોહી-૪, કૌચ-૫,
ખજૂરી-૭, અણુ-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, ખાવળ-૫, ખીલી-૮, ૨૪, બેદેકળ-૧,
બીડા (શાક)-૧, ભોપકોળુ-૧૩, મધુકો-૩, મુસળી-૧, ૨, વડ-૬, શિમળો-૫,
શિંગ્રસિયો-૧ પુષ્પતા એટલે પુષ્પાઠ માટે — અડદ-૭ અજીર-૨, ઉતકટારી-૫
એપરો-૧, કુવાડીયા-૫, ખટખટી-૧ ખમખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખર જોડા-૪,
ગામેટા-૪, તરખુચ-૧, બળ (બાળો)-૧ ખાવળ-૧૬, ખીવલો-૮, ભોપકોળુ-૭,
મમળા ૧ મંદાલકડી-૧, મતનજોત-૬, રાતુ કોળુ-૮, શતાવરી-૮,
માલમ-૨૪ હગ્ગસુરી-૨. ધાતુ જતી હોય તેના માટે — અડદ-૬, આદુ-૫૨,

આંગેત્રી-૫, કપામ-૧૨ કમળ-૨, ક કાડી-૨, કેસર-૧૦, ચલખાશી-૩, ગોમેટા-૨, ચણાકી-૩, ખીલી-૧૮, શિમળા-૬, શેલડી-૪, ૭ પેશાખમાં ધાતુ જાય તેના માટે-ખીજડા-૬, શિમળા-૧૫, માલમ-૧ ધાતુફલ્ય માટે:-આસધ-૧૧, દાક્ષ-૮, લીડીપી ૫૨-૩૫, હરણસુરી-૧ ધાતુ સ્થળની કડકી માટે-કાડીગોખર-૫, દુવાર ૮, ખીજડા-૪, વોળી પીલુડી-૬, સાગ-૪ ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે-માગ ૫ વીર્ય વૃદ્ધિ માટે-આદુ-૨૭, આમળા-૨૧, આમધ-૧, ૧૦, ઉટકટારી-૨, ચણાકી-૩, જોડીમધ-૬, દુગળી-૧૩, ૨૨, ચતાવરી-૮, ધાતુચિકાર માટે-આસધ-૬, ત્રાડીગોખર-૫, કાડોળી-૩, કેળ-૧૭, ચલખા-૭, પાડરવા-૨, પિસા-૧, બળ (ગોળ)-૨, ખીવલો-૧, ખોરસળી-૪, ગતનજોત ૮, ૬, ૧૧, રાન બીડા-૨, માલમ-૧, હરણસુરી-૨ સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુ ચિકારો માટે-ફદરબી-૧ મગજ તર થઈ ધાતુપ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે-અદામ-૩, ૭, ૮ બળ અને પ્રુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે-ભોયકાળુ-૧ વીર્યજ્વાલ એટલે પતન માટે ઉદરકની ન - કાટામરીયા-૨, તલ-૧૧

જુઓ ગો વૈં મા-ધાતુપ્રુષ્ટી માટે-ફુધી ૮, ૧૨ વીર્યજ્વાલ અને ધાતુસ્રીજના ઉપર-ફુધ-૩ બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે-ફુધ ૮

જુઓ પ્રાંઝાંઝાં મા-પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો-કસ્તુરી-૭, ગાદળ-૩ પ્રુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે-કસ્તુરી-૮ ધાતુવૃદ્ધિ માટે-સાખરસીંગ-૬

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો - (૧) ઘોળી કુમળીના રસમાં અજમે પાતળી તે દરંગજ લી ૧ તોલો અને માકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવા, એટલે પુરુષત્વ આવશે (૨) આખરાના મૂળ ચીરી રીંદા માટલામાં નાખી ઉપર અગ્નિ સળગાવવા એટલે માટલામાં અર્ક પડશે. તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમાં મગફળીનું ૭૫૫ લાલી ખાવા આપવું, એટલે અકળ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાગ અમગ (૩) ઢાળા ધતૂરાના મૂળ અશેર, માલકાગણીના ગિયા અશેર, અલ્લડીના મૂળ અશેર, એમનું પાતાળય ત્રવડ તેલ મરી, માંસો કે અર્ધો માંસો પાનમાં ૫-૧૪ અમર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું (૪) પથરાએલા મોટા પાદડાની દાંડીની છાલ ૧ માંસો અને વડનું ફૂંધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જવત્રી વગેરે મૂકી માજ મવાર આપવું, એટલે માત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેડીના મળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાણેર ફુધમાં પાવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં -શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા માટે-ઉદરકની ક ૧૦, ખાખરો-૬, દુગળી-૨૦, દારૂડી-૨, ધતૂરો-૧૮, ગનબીડી-૧ શક્તિ આવવા માટે-અમખસ-૫, નાગલી-૧, બીડા (ચાક)-૧ શરીર બળવાન થવા માટે-શિમળા-૬ શરીરની ક્રાન્તિ સારી થવા માટે-આમળા-૨૫, ૨૮ કંદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે-વસુ-૩, માટોડી-૧૦, દગડે-૪ જરૂર એટલે વૃદ્ધપણ ન આવવા

મટે —આમણા ૧૨, ૨૭, આમધ-૩, વસુ-૩ મર્વ રોગ દૂર થવા માટે —
આમધ-૬, શાણુ-૧

રેતુભન ઔષધિઃ— (૧) લવંગ, જવત્રી, તળ, અરીણુ, અક્કલકરો અને સમુદગોના વિયા, એ મર્વ ચૂણો ખગખગ લઇ તે અધા જેટલી માકરની બૂકી નાખી મધમા ખગલ કરવો નથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તેમાંથી માળના ચાગ વાગના એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુટકામાં ગળવી, નથા એક કલાક પછી ગાયનું ધાગેણુ દૂધ પીવું તથા મૈથુન પહેલા કસુખીના તેલમાં આકડાના મળનું ચૂર્ણ ખગલ કરી, તેનો પગતળિઆમાં લેપ કરવો, એટલે વીચ-નું પનન થતું નથી ઉતાર લીધું ચૂસવું (૨) કનૂરી, કેમ્બ, જવકળ લવંગ, અરીણુ, ભાગ, મુક અને એલચીદાણાની વચ્ચમાં બૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ મવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોણુ દૂધ પાવું (૩) કૌચખીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, ગગેડી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ નાળ દૂધમાં ગવ પ્રાશન કરવું (૪) જવકળ, ખુગસાની અજમે, અજમેદ અને અરીણુ મમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ મમાન તણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અધા અધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાજે ખાવા આપવી ઉતાવ લીધુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા —આસધ-૧૦, ખનખસ ક્ક અરીણુ-૧૩
જુઓ અનુજલ ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમાં ન
૧૨-૧૫ મહમ પ્રયોગની ટીપમાં ૩૨ જુહતપાકના પાંચ પ્રયોગની ટીપમાં ન-૪

૩૫-પથરી (અશ્મરી).

કારણ—વાત, પિત્ત, કફ અને યોથી શુક્રકી પથરીના રોગ થાય તે તોપણ તે ધણુ કઠી ક્ષત્રિત હોય છે એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણુ દગણુ કરે છે *

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાગ પ્રકારની પથરી છે જેની જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે એ એ પણ પથરીનાજ એક છે

ઉપચાર.—હરડા, ખહેડા, પાષાણુમેદ, ગરમાળો, ધમાસો, ધાણુ, ગોખરૂ અને કાકડીના ખી સમાનભાગે લઈ જરા ખોખરા કરી, પાણીમાં ઉકાળા એ પાણી હમેશા સવારે પીએ તો પથરીનો બૂકો થઇ ગરી જાય અને આરામ થાય એ ઉપર મળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૨) ટકણુખાર ઝીણું કરી ટાઢા પાણી માથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઇ જાય આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઇ, લી એવી બારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તીલસરાની રાખ તેલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) ખીજેરાનું મળ વાડી બૂકા કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય (૫) તેલીયો દેવદાર, સચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ મર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ અસ્તિમાનુ શુક્રયુક્ત કિવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અસ્મરી થાય છે જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકડું થાય છે, તેમ અસ્તીમા શુક્રાદિક એકડું થઇ ગયો અધાય છે

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અસ્મરી અનેક દોષાગ્રિત છે અસ્તિ કુસવી, અસ્તિની આસ-પામ અલત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્ર-કૃન્દ્ર, જ્વર તથા અરુચિ, એ અસ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે

સામાન્ય લક્ષણો:—નાભિ, શિવણ તથા અન્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ થતા થાય છે અસ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે અસ્મરી મૂત્રમાર્ગશક્તિ પેલી તરફ જાય એટલે સુતગવાને ઇજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે અસ્મરીના યોગે અસ્તિમા ક્ષત થવાથી રક્ત-મિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂત્રગતા જોગ કરે તો ઘણા કલેશ અને પીડા થાય છે ત્રિદોષજ અસ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે શુક્રાસ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કડાની જાલ દહીંમા ઘસી આપવી (૨) ધાળો એરંડો, બેડી ભોપરીગણ્ણી, ઉબી ભોપરીમણ્ણી, ગોખર અને કાળી ગેલડીના મૂળ દહીંમા વાટી પાવો (૩) શિલાજીત મધમા આપવું (૪) ગોખરના કાદામા જવખાર નાખી આપવો (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્ર-રોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે (૬) આદુ, જવખાર, દરંડ, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવો, એટલે મૂત્રાસ્મરી પૂટી જાય છે (૭) તલ, અરંડો, કારેલી, જવતી સળીઓ, ખાખરાનું લાવડું, એ સર્વ સમભાગ લઇ માટલામા નાખી પુટ દઇ બાળવા, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે માત્ર દિવસ પાવાથી અસ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેઢીના દૂધમા નાખી માત્ર દિવસ પાવું (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શંકરાનો નાશ થાય છે (૧૦) તલના ફૂલનો ફાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું, અથવા મિધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવું. (૧૧) ચિલકાના મૂળ ૬૫ પાણીમા વાટી પાવો તે ઔષધ ત્રણ દિવસમા અસ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરહોડી કહે છે, એના મૂળ ગાયના દૂધમા વાટી મવારે ત્રણ દિવસ પાવો, એટલે દાહ્યુક્ત તીજ અસ્મરીનો નાશ થાય છે (૧૩) શનાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અસ્મરીનો ત્રણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવ-જૂની જાલ, સુક, ગોખર, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી કંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો તે મૂત્રાસ્મરી, શંકરા, મૂત્રકૃન્દ્ર અને મત્રાઘાતનો નાશ કરે છે (૧૫) વાયવજૂની જાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) મરગવાના મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અસ્મરીનો નાશ કરનાર છે, અથવા ગંડોડાના મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમા વાટી પાવો. દૂધ ભાત પાવો (૧૭) તુષોદઃ (જવની કાંજ) મા હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું (૧૮) મેઢીનું દૂધ મધમા મેળવી પાવું.

(૧૬) નસોતર અને ઉદ્દગવ એ બન્નેનું ચૂણુ દૂધમા કિવા ચોખ્ખાના ધોવરામણમા આપવું (૨૦) કળવીના કાઢો ૮ તોલા, તરપખાનું ચૂણું અને સિંધવ એ માસા નાખી આપવા (૨૧) કોળાનો રમ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું

ત્રિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વતીં મા—અક્કલકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦, ઉદ્દગવ-૩, ૪૦, ઉદરકની જ-૩, ઉચરો-૧૧, ઝડરી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કામ-૧, કાઠી ગોખર-૭, ગોખર ખાડા-૧૦, ચિલાકુ-૧, તલ-૧૫, ૨૨, તુરીઆ-૩, ડાઘ-૧૮, ધમાખા-૬, નસોતર-૨, પાપાણુભેદ-૪, પાદ (કાળીપાડ) -૬, પિત્તપાપડા-૬, ખીર્નફ-૨૧, મુસળી-૭, મળા-૩, મોરશિખા-૧, લાખડી-૧, વાયવરળા-૬, ૧૦, શતાવરી-૫, શિંગોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, માગ-૧, હળદર-૧૪. **શુક્રારમરી માટે:**—તલ-૫, પાપાણુભેદ-૩, મળા-૧૧ **મૂત્ર રાકીરા માટે:**—અધેરા-૨૯, વાયરળા-૬

જુઓ ગો વૈં મા-રાકીરા માટે-દુધ-૧૦ પ્રાંઝ ઓં મા—પથરી માટે— કમુતરની હગાર—.

પથ્ય:—જવ, કળવી, જુનાં ચોખ્ખા, જુનું કોણું, આદુ, વાસનો કાઢો

અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ણુભારક જડ એવા અન્નપાન તથા વિરેહાન્ન.

૩૬—પરમિયો અથવા પ્રમેહ.

કારણ—ગ્રંથકેકાણે નિશ્વસ્ય એસવું નિદ્રા, દષિભક્ષણ, ગ્રામમાના અને પાણીમાના અનુપ માસના રમ અને દૂધ નવું અમ, નવોદકનું સેવન, ગોળા નગેના પદાર્થ અને કદકાન્ક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ બન્યું

સામાન્ય લક્ષણ.—મન ધાતુ હોઈ ડાળાવલા જેવું હોય છે મત્ર વણુ-ભરે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ *કદપેલા છે વ્યવહારમા પેસાળની વખતે જે પ્રમેહમા અતિશય આગ થાય છે તેને તાપુખીયો (મં તિડક) પ્રમેહ કહે છે પેસાળના વખતે આમ થતી નથી તેને ઠંડા (મં હિં' શીત) પ્રમેહ કહે છે પેસાળના આરમે તત્તુ કિવા ગોળી પડે ઝ અને તે સળીથી ઉચકીએ તો હાથ ન હાથ લખાઈને તાગ થાય છે, તેને તતુમેહ, તારમેહ કિવા લાલામેહ કહે છે જે પ્રમેહમા ઘાત પડે છે તેને ત્રાતુપ્રમેહ કહે છે જેમા પડે પડે છે તેને પુપ્રમેહ કહે છે કઈક તુરો અને મધુર એવા જે પ્રમેહ પેસાળ સાથે પડે છે તેને મધુમેહ કહે છે મધુમેહી પુરુષ જે કદાણે પેસાળ કરે છે તે કેકાણે ઘાત

* મત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીશ ભેદ કર્યા છે તેમા ૧ કદક, ૨ કદક ૨ સાન્દ ૪ સુગ ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક, ૭ સિકતા, ૮ શિત, ૯ શનૈ, ૧૦ લાસા એ દશ પ્રમેહો કદવી થાય છે અને તે માધ્ય છે ૧૧ લાગ, ૧૨ નાન ૧૩ કોળો, ૧૪ તારિડ ૧૫ મજ્જા, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છે પ્રમેહો કુપસાધ્ય છે અને ૧૭ રમા ૧૮ મન્જન, ૧૯ મૌર તથા ૨૦ હસ્તી, ૨૧ વા- માણથી થનારા અમાય પ્રમેહો છે તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઝોળાખવા-

જમે છે આહીઆ પ્રમેહ રોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે પ્રમેહનો રોગ પુરોષોનેજ થાય છે સ્ત્રીઓને પ્રતિમામે ગ્ન પ્રગતિ થાય છે તેથી કરી શરીર સખથી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે એટલે ઓઓને પ્રમેહ થતો નથી.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોળી ગાકણી (ગરળી) ના મળ દડા પાણીમા ધસી આપવા (૨) ગાયના ચોકખા દૂધમા બીલામો ધર્મી પાવો (૩) આમળાના ઝાડના છાલનો રમ બ તોલા પર્વત કાઢી તેમા કિચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો (૪) ઉપરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમા કિચિત્ જીરનું ચૂર્ણ અને ખડીમાકર ૧ તોલા નાખી તે બ વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંભા—કમળ—૩, ખેર—૬, ગરળી—૪ ગોખર ખોડા—૫, ચિત્રક—૧૨, તલ—૧૭, ૧૮ દુદરલી—૨, બીલામો ૧૬

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાણુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પચત ખાવી,

અપચો, અરિચ, બકારી, ઉવ, ખાસી, મળેકમ ઇત્યાદિ કફના, પેડુ અને લિંગમા તોડ, અડકોશમા ફાટ, નાવ, દાદ, તરસ, મૂરછા, ભાગો ઝાડો ઇત્યાદિ પિત્તના તથા ઉદાવર્ત, કપ, હૃદય, ગળા, નિદ્રાનાથ, શોષ, ખાસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે

આવેયના મત પ્રમાણે ૧ પુય, ૨ તક, ૩ પિટ્ટકા, ૪ શકરો, ૫ છૂત અને ૬ અતિમૂત એમ છ પ્રમેહો બીજા પશુ છે તે મેળવતા કુલ ૨૬ બેદ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેશાબ ઘણા થતો હોય તો કરળા તલ પૈમા ૬ ભાગ સવાગના પહોરમા હમેશા ખાય તો હમેશા પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય (૨) મારેલુ લોદુ નથા સુક ખરાબર વળતે લઇ ખાડી ઝીણુ કરી તેથી જમણી તેમા સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણા ફાટી તે પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય ૬ થોભતો ન હોય તે મટે (૩) સુવા શેર ૧, મેદો શેર ૧૦, ગુદ શેર ૧૦, ગાંધી ખાડ શેર ૧૦ અને લી રોર ૧૦, એ સર્વે વસાણા ખાડીને એના લાકુ બનાવવા. તેમાથી સવાર માજ એક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટે, ધાતુ વધે (૪) સવાગનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૧૦, ખાડી ઝીણુ કરી ગાયના લી સાથે સવાગ-સાજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય (૫) પાકી છટ ઘણી જુની હોય તેને ખાડી ઝીણુ કરી સવારે દાઢા પાણી માથે ફાટી તે પરમે મટે (૬) સરવાળા નામનું ધામ જને ઉપદ્રવ કહે છે અને છોકરા જને ફૂતરા કહે છે તે લુગડા ઉપર ચાટાડવાથી ચોટી નીચ છે, તે જડ સુકા ઉમેડી લાવીને ઝાયામા સૂકવી ખાડી તેની ખરાબર ખાડ ભેળવી સવાર સાંજ એકક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે (૭) ઘોળા ગુદર શેર ૧, શીંગોડા શેર ૧, જીરા ખાડ શેર ૧૦, મેદો શેર ૧૦, એ બધા વસાણા એકકા કરી એક કચના વાસણમા ભરી તેમાં લી શેર ૧૦ તથા તેટલુ દૂધ ભેળવીને તેમાથી પૈસા ૫ ભાર દરરોજ સવારે કેટલાકકફેતા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે અને મરદાઈ વધે (૮) કેવડાની

કિંચ પાકા નીચુ અથવા નીચુડાની બૂટી ખાવી (૨) કડાના મૂળ ઉપરની ઊલ,
અસાણાની ઊસ, નાગગ્રોથ અને ત્રિકુળાનો ઢાઢો કરી આપવો

વિશય ઉપચાર ગુચ્છા વનાઠમા — અગ્ર-૪, નીચુ-૬, દુદ્ધગ્લી-૨

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર — ત્રિકુળા, વાસના પાદડા, નાગગ્રોથ અને પહાડ-
મળનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે તે તુરંત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩)
આફનો રસ, ખડીમાર નાખી બે વખત આપના નીચુ (૪) વામના સુકાયેલા
પાદડાનો ઢાઢો બે વખત આપવો

જડનો રસ ગર ૦૮ મા માકર પૈમા ૫ ભાગ નાખી પીએ તો આરામ થાય
(૮) આમળાનો ઉકાળો બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો (૯) ગળાનો રસ
મધ નાખી આપવો (૧૦) શુદ્ધાગ્રી ખારેકા દૂધમા ખારી તેમાથી ઢીંગાએ એચી
કલાડી તેની જગાએ લેવાપાન અને ભેમાનુચળ સમાન ભાગ લઇ વાટીને
ભરવો તે દરકે જુની જુની ખાનકે ઉપર લઉના લોટની ડણકે ચઢાવી અગાન
ઉપર નાટી, પછી તે ખાનકા અદરના ઔષધ મહિત કલાડી લઇ વાટીને ચણા
જેવડી ગોળાએ કરી દરરોજ એકે આપવી અગાગમા શેકના તે ખાગેકમાથી ગુગ-
ળના ઘમાડા બહાર નીકળવો નરિ જોષ્ઠએ, એટલે કે અગારાની ભરસાગમા ભારી
ગમ્પીને મેકલુ (૧૧) ગળાનું મત્તવ તોલો ૦૮ પિત્તપાપડા તોલો ૧, આમળા તોલો
૧, બહેડા નાંચો ૧, લગડા તોલો ૧, ધન વાલ ૨ લઇ પાણી શેર ૧૫ મા
ઉકાળી પાંચ તોલા ગરેથી તેમા તોલો ૧ મધ નાખી પાતુ (૧૨) ડામરીના પાદડા
તથા ચણકોઆ વાગી પાણીમા પાવા (૧૩) દાડમ અને નીચુના પાદડાનો
મગ્ગત કલાડી પાવો (૧૪) વડનું દૂધ પતામા ૮ ભરી દિવસ ૭ આપવુ (૧૫)
ફટકરી તોલો ૧, દલાયતી તોલો ૧, માકર તોલા ૨ ના પડીકા ૩ કરી આપવા
(૧૬) શખાવળી, માકર ધાણા અથવા વગીયાળી ત્રણે વાટી ગરે હવામા ગમ્પી
સવાને થુડીને પાતુ (૧૭) મુરોખાર ટાક ૧ એલચી ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧
પાપાણુભદ ટાક ૧ ગોળ ટાક ૪ મા ગોળી વાળી ચોખાના પાવરામણમા આપવી
(૧૮) એખરા પૈસા ૧ ભાર બળથીજ પૈમા ૧ ભાર, પાપાણુભદ પૈસા ૧ ભાર,
તવખીર પૈમા ૧ ભાર માકર પૈમા ૪ ભારની બકરીના દૂધમા ફાકી લેવી (૧૯)
ગાયના દૂધ તોલા ૧૦ મા અધાં લીંબુનો રસ નાખી પાવાથી તણખીયો પરમીયો
મટે (૨૦) કુવારની જડ નીડી હોય તે જેવતામા ગેફી ભેને ઊલી નાખી
તેના ગરજના જેટલી માકર નાખી દરરોજ ટાક ૨૫ લેવાથી પ્રમેહ જાય (૨૧)
વજનાજ ટાક ૧, ધતુરાના ખીજ ટાક ૧, ખુગસાની અજમે ટાક ૧, ભાગ ટાક
૧ ચણકોઆ ટાક ૧ જયકળ ટાક ૧, ચણકા ટાક ૧, મુસળા ટાક ૧ લઈ
પેસ્તન પાણીથી ગોળા વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એકે આપવી (૨૨) હર-
દેળા ટાક ૨ આમળા ટાક ૨, બહેડા ટાક ૨, વાટી શેલરીના રસમા ૭ પુટ
આપી તડકે મુકવવા તે ચૂર્ણ ટાક ૨, સાકર ટાક ૨ મા મધ નાખી ચટાકતુ-
ઉપર દૂધ શેર ૦૮૫ પાતુ આથી પ્રમેહ જાય, ચીર્ય વધે (૨૩) હરડા, બહેડા,
આમળા લોહચૂર્ણ, શિલાજીત, મોટી હરડે, સર્વેનું ચૂર્ણ મધમા અવલેહ કરી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંભા—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળા-૨૧, કાલિન્દન-૭, ખસખમ ક (અરીણ) -૫, ભોયકાળુ-૬, મેથી-૩, વાસ-૬

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર—(૧) ગળોતો અગરસ મધમા આપવો. (૨) ત્રિકુળા દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરભોયનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) આમળાના ફૂલનો કાઢો માઢર નાખી આપવો. (૪) વડના અકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેડીમધ, સુક અને ગોખરનો કાઢો મધમા આપવા તે દુન્તર પ્રમેહનો પશુ નાશ કરશે. (૬) ભોયઆવળી તજ, એલચી-દાણા, તમાલપત્ર ચણકભોળા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાડી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પશુ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીના બિયા એકક્ર તોલો જાશમા વાડી પાવા. (૮) ખડામ લીમીની લીમોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાડી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) માવળના અથવા ખીજરીના કુમળા પાદડા અને થોડું જીરૂ આરિક વાડી ગાયના ચેકમા દૂધમા મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખરીમાકર નાખી સવાર માજ આપવા. (૧૦) ચણકભોળા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચદનના તેલના ચાર ટીપા નાખી તે આપવો. (૧૧) વશલોચન ૧ તોલો અને એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકભોળા ૧ તોલો, ઘાળા કાથો ૧ તોલો અને માયકળ ૧ તોલો લગ તે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમા સુખડતું તેજ નાખી નાની ભોગ જેવડી ગોળીઓ કઠ્ઠી પછી તે ગોળી સવાર સાજ ૪ તોલો દહા પાણીમા મેળવી તેમા ખરીસાકર અથો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઓપધથી પ્રદર પશુ નય છે. (૧૨) ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખરીમાકર ૩ ભાગ, એ સધળું મધમા આપવું, એટલે સાત ત્રિવસમા દુન્તર પ્રમેહનો પશુ નાશ થાય છે. (૧૩) નવરાક ઘઉં રાત્ર પાણીમા ભીજવી ગખી મવારે વાડી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પાણીમા ૧ તોલો ખરીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ નિધિના ઠેકાણે થાય છે તુષ્ટા, શ્વાસ, માસનો સંક્રાંચ, પ્રમેહ, હેડકી મદ, વિસર્પ, મમસરોધ (મર્મચાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર.—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) આવડો વાડી લેપ

ત્રિવસ ૭ ખવરાવવું અલુલું ખવરાવવું (૨૪) સુમળી ટાં ૪, ચણકીનું મૂળ ટાં ૪ વાડી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાસ્ના ટાં ૫ લીડીપીપર ટાં ૧ અને માકર ટાં ૭ બેળા વાડી દિવસ ત્રણ ખવરાવવાથી માન્દ્ર પ્રમેહ જાય. કેસુડા પલાળી પાણીમા બગાળી સાકર નાખી પાછએ તો પ્રમેહ પીડા જાય. (૨૬) ધતૂરાના ખીજ, બગ, માગેલ પારો, હિમજાક, આમ-લસાર ગધક પાનના રમમા ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૭) સાકર અને જવખાર ગાયની જાશમા ફડાવવાથી ઉનવા (મૂતકૃચ્છ) જાય. (૨૮) કસુંબો ગાયના દૂધમા સાકર માથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૯) કમરનો રસ તોલો ૧૫, માકર તોલો ૧૫ નાખી પીવાથી રગતીયો (રક્ત) પ્રમેહ મટે. (૩૦) દહાનના ખીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પીવાથી રક્ત પ્રમેહ તથા તજખીયો પ્રમેહ જાય.

ક્રમાં (૩) તથા ઉપરની ચિકિત્સા કરવી

જુઓ અત્યુત્તમ ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા નં ૨
કવાથ પ્રયોગની ટીપમા નં ૧૩

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વર્તાં માં—સર્વ પ્રમેહ માટે—અકાલ-૧
અરુપ-૫, અળખી-૬, આમળા-૧૧, ૪૨, આશેત્રી-૨ ઉટકટાંગી-૨, ઉખે-૮
એખન-૪, એથમીશ-૩, કાકડ-૩, કાંડાળી-૨, ૪, કુવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૧
કળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગદ-૭, ગળો-૮, ગોખરૂં જોડા-૨, ૧
ચણકમોખા-૨, ૮, ચણોડી-૯, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬ પાપાણ
બદ-૨, પિત્તા-૧, પીત્તો ધતૂરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, આવળ-૧૬
બિહી-૧, બેયઆમળા-૩, બેયકાળુ-૪, મેદી-૧, મૈદાલકડી-૨, રતનજેત-૨
રાતબીડા-૨, લવચ-૩૦, લીમડા (કડવા)-૧૪, ૧૯, વડ-૨, વામ-૮, શતાવરી-૧
નારુપા-૧, શિરોહી-૨, શિમ્બ-૧, જોગળી-૨, સુખડ-૬, હરડ-૧૯, ૩૪ ૮૦
હરજીતુરી-૨, હામા-૩ કડા એટલે શીત પ્રમેહ માટે—આમલી-૨, કમળ-
પાટલા-૮, પાટ (કળાપાટ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજેત-૮, વામ-૫, શિમ્બ
૧૨ તલ કે લાલા પ્રમેહ માટે—કાટી ગોખરૂં-૫, ચણોડી-૭, દુદરલી-
મરી-૨, વગડાકી તુરિયુ-૧ વાતુ પ્રમેહ માટે—કાયફળ-૫ પુચ્કપ્રમેહ માટે—
કપરી મધુરી-૧, સુખડ-૫ વસામેહ માટે—અરણી-૭, કુવાડીયા-૮, શિમ્બ
૨ રક્તમેહ માટે—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭ વિષમેહ માટે—દળદ
-૧૨, રત્નમેહ માટે—હરડ-૨૦ સાન્દ્રમેહ માટે—માત્રીન-૩ નીલમે
માટે—પીપળો-૨૧ દક્ષુ અને સિક્તામેહ માટે—લીમડા (કડવા)-૨
સુરામહ માટે—શિમ્બો-૧૧ હરીદ્રામેહ માટે—ગરમાળો-૬ ઉષ્ણમેહ માટે—
ગોખરૂં-૫, મેદી-૨ ઉદકમેહ માટે—નિર્મળી-૬, પાગ્નિતક-૮, રતનજેત-૧૮
મજ્જામેહ માટે—મજ્જા-૪ તરતના પ્રમેહ માટે—આમો-૮.

જુઓ પ્રાં આં મા—ઉદરની લીડીઓ-૩ તણખીયા પરમા માટે—
બેસતુ જાણુ-૩

પથ્ય—ચોખા, જવ, મામો, મડ, વહિ, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાનું
મળ, મરચવા, પડોળા, લસણ અપથ્ય—મૂત્રવેગનો અવરોધ મૂત્રપાન, દિવ
ઉષ્ણ, મેથુન, વાદ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, જાશ, ગળપણ, દુધી, કોળુ, શેલડી, ગાદ
અને ખારા પદાર્થ

૩૭-પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—અતિ મેથુન, અત્યમ્બ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળ
પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મલપાન, મૃતિકાલક્ષણુ, દિવસે ઉષ્ણુ, અત્યત્ત તીખ
પદાર્થ, દધ, અડદ, મિટાન, તલ, માછલાનું અતિ લક્ષણુ, એ પદાર્થો મેવ
કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ શરીરની ત્વચા પાડુવર્ણુ થાય છે એ
રોગોને પાડુરુ-કહે છે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃતિકાલક્ષણુન્ય
એમ પાંચ પ્રકારનો પાડુરોગ થાય છે

પૂર્વરૂપ—આમડી ફાટવી, મહેનિ શીકાયા, શરીર ગળવુ, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ મોઝ, મગમૂતનુ પીળાપણુ, અનનુ પાચન ન થવુ, એ લક્ષણો પાકુરોગ યવાના પહેલા માણસને થાય છે

વાતપાંડુ—આમડી, મૂત્ર, આખો ઇત્યાદિને રક્ષતા, કાળાપાણુ, કપ, સોય બોક્વા જેવી પીડા, પેટનુ પુલવુ, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે **પિત્તપાંડુ**—મૂત્ર, વિગટા અને આખો પીળા થાય છે, દાહ, તૃષ્ણા અને જવરે પીડીત હોય છે મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે **કફપાંડુ**—નુખમાથી કફનો સ્વાદ, માંત્રે, ડોહા, આળસ, શરીર ભાર, ત્વચા, આખો અને મ્હોડે નેત્રત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે **સન્નિપાત પાંડુ**—ઉપર કહેલા ત્રણ લક્ષણોએ સુકત હોય છે **મૃત્તિકા-ભક્ષણજન્ય પાકુ**—માટી ખાવાની જેને દેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાને દોષ કુપિત થાય છે માટી તુગ ગમીતી હોય તો વાણુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કાપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે તે માટી પેટમા ગયા પછી ગ્માદિક ધાતુને રક્ષ કરે છે અને ગૈરુચ ગુણુ પ્રમળ થયો એટલે જે અન ખાત્રામા આવે તે કલ થઈ જાય છે તે માટી કાષ્ઠાદિકાના અગ્નિએ પચન થયા મિવાય નમ વહન કરનાર માર્ગમા જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે, તેથી કરી ઇન્ડિયોનુ બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણુગતિ નાટ થાય છે શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઝોજ એટલે સર્વ ધાતુનો માર (હૃદયમા હોય છે તે) એને ક્ષીણુ કરી પાકુરોગ ઉત્પત્ત થાય છે તેમા બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે વિશેષ લક્ષણુ—નેત્ર, ગાલ ભ્રુકટિ, પગ, નાલિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કાકામા ટૂમિ અને રક્ત કફ મિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે આ પ્રકારને કાર્ધ “ટૂમિપાકુ” પણ કહે છે **અસાધ્ય લક્ષણુ**—ધણુ દિવસનો પાકુરોગ ઘણો કાળ યવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે મોજો આવેલા હોઈ જે રોગી મર્વ પદાર્થ પીળા જીએ છે તે, જે માણુમનો બધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડ તે, જે પુરૂષ દીન એટલે દુખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને ઉલટી, મૂત્રાં અને તૃષ્ણાની પીડા પામે છે તે, રક્તક્ષય થકી જે પાકુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાત, નખ, આખો પીળા થયેલા છે તે, જે પાકુરવર્ણના પદાર્થમસહ જીએ છે તે, અને હાથ, પગ, ઠોડ એ ઠેકાણે મોજ, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉલટો સાધ્ય જીણુવો મધ્ય દેહને મોજ, હાથ, પગ, ઠોડ એ શુષ્ક થયેલા, ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે મોજ, મૃતપ્રાય થયેલા તેમજ અતિમાર અને નાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો પાકુરોગમાં કમજો થાય છે—જે પાકુરોગી અત્યંત પીળા દ્રવ્યો સેવન કરે છે તેના પિત્ત રક્તમાસને બાળી દુષ્ટ કરી કમજાડેપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે તેની આખો અત્યંત પીળો થાય છે. ઇન્ડિયોની શક્તિ નાટ થાય છે ત્વચા, નખ, મુખ એ અત્યંત પીળા થાય છે મૂત્ર, પુરીષ લાલ અને પીળા થાય છે. તે પુરૂષ યોમાસામાના દેહક જેવો પીળો થાય છે દાહ, અન્ન ન પચવુ, દુર્બલતા, અગચ્છાનિ અને અનન્દરૂપે તે રોગી પીડીત થાય છે. જેમા પિત્તલ આવાં એ

કમળા એક ડોટાયય તથા બીજી ડોટાયા-(રક્તાદિ ધાતુ)-મિત હોય છે તથા ગળયત્તમા નવત્ર હોય છે તેમ જ નવત્ર હોય છે એનીજ બીજી અવસ્થા કુલકમળો — ગાળાન જડ વચ્ચેના જે કુલકમળો તે કુલકમાધ્ય થાય છે કુલક એટલે ધાતુ, તદ્વત જ કમળા તે કુલકમળો પાંડુરોગમા હલીમક રોગ થાય છે. — જ વખતે પાડુનાગનો ત્રણુ લીલા નીન કિવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્તમાનો નાશ, ઉધ, અસિમાધ કીણા તાવ, શ્વીભાગની ઇચ્છાનો અભાવ અગ મગ્ગાધ આવણુ, શ્વે, તુષ્ટા અનદોષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્ત થતા રોગિને હલીમક રોગ થયા છે એમ જણવું

ઉપચાર — (૧) લોહાના વામણુમા તપાની ગાંધેલુ દૂધ માત દિવસ પાવુ અને પથ્ય પાળી, એટલે પાડુનાગ ક્ષય અને મગ્ગાધી રોગ ફર થાય છે (૨) દશમળ અને નુકતો કાઢો આપવા, એટલે ક્ષયુક્ત પાડુ, ત્વર, અતિનાર, મોળ, મગ્ગાધી, ઉધરસ અગ્નિ ટકરાગ અને હરોગનો નાશ થાય છે (૩) ત્રિફળા ગળો, અગ્નિસી, કડુ, કરીઆતુ અને ડડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવા એટલે પાડુનાગ અને કમળો નાશ થાય છે (૪) નાટીરી, ડડવા લીમડો, કડવા પાળા, સુક કડુ, ગળો દારૂદગર અને હરોનો કાઢો-મવાગના મોળ, ઉદર, પાડ, સ્થૂલતા મુખમા હમેશા ગદ્ગદા આવવા અને ડગ્ગાગનો નાશ કરે છે (૫) અરુચી ગળા, ડડવા લીમડો, કરીઆતુ અને ડડનો કાઢો મધ અને લી નાખી આપના, એટલે કમળો પાડુ રક્તપિત્ત, હલીમક અને ટદ્દાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે (૬) શિલાહત, મધ, વાવડીગ, હરડ અને માડગુ સમભાગ ચૂણ કરી મધમા આપવુ એટલે પદર દિવસમા દેહ બળવાન થાય છે (૭) ચિત્રચૂર્ણને આમળાના કાલાની ત્રણુ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમા ગર લેવુ (૮) દેવદાગના પચાગુ ચૂણુ દૂધમા કિવા પાણીમા ૪ મામા લેતા જવુ એટલે એક મહિનાની અંદર પાડુરોગનો નાશ થો (૭) હરડે ગોનુત્રમા ૨૧ દિવસ લીજની રાખી અને તેમાથી એકેક લક્ષણુ કરવી (૧૦) મૂળ મહિત કામાળુ લાખ તેનુ ચૂર્ણ કરી તે આપવુ (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેડીમધ, લીડીપીપર અને નમાતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી, પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) હરડનુ ચૂણુ મધ અને ઘીમા આપવુ (૧૩) ગોખડોનો કાઢો મધ અને માકર નાખી પાવા (૧૪) ગળોનુ મત્વ મધ અને ઘીમા આપવુ (૧૫) હોગાટક ચૂર્ણ ચાગણુ ઘીમા પ્રથમ ત્રાસમા ભોજનની અંદર આપવુ, એટલે અસિ વધે છે (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધ માડરમા આપવી (૧૭) સુક, મરી, લીડીપીપર, ચિત્રકમળ અને ખાગહરડનુ ચૂર્ણ કરી તેમા બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માનાની ગોળાઓ કરી અને તે પાણીમા આપવી, એટલે પાડુરોગ અને હસનો નાશ થાય છે (૧૮) વાકીરિનુ ભોધુ ઠંડા પાણીમા અગર દૂધમા મના દરક બે વખત પ્રમાણે મતલ ત્રણુ મહિના આપવુ, એટલે પાડુરોગ, જીર્ણુ-કર્મ નાડીમણુ ભગદર, ગડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

ભુઓ અનુભૂત ઓપધ — ઓપધિક્રિયાના શુટિકા પ્રયોગની રીપમાન ૨૬
વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનાંભા — આમલી-૩, ઇન્દ્રજવ-૧૬, ઉક્ષી-૩,
 ઝાનાળુ-૭, કુકર પાડનો લેલો-૮, ગોખરૂ બોડા-૧, ચિત્રક-૯, પિસા-૨, લામરો-
 ૧૩, ભોમ આમળી-૪ ૫ મીટીઆવળ-૬, લીંડીપીપર-૩૫, વોકેરી-૩, આવડ-૩
 મમેગ્ગે-૧૫, સાટોડી-૧૯, હરડે-૮ મુત્તિકાજન્ય પાકુરોગ માટે — કેસર-૬
 ભુઓ ગો વૈંભા — દૂધ-૨૧, ગોમત ૬ પ્રાં ઓં મા — મૂત્રવર્ગ-૧

પથ્ય:—ભુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ, પરવળ,
 ભુના કેળા, ભુના કેળા, ગજો, કાળી શેલડી, તાદળળે, પુનર્નવા, વતારક, કુમળી,
 લમણુ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડા, આમળા, અણ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાજી,
 માખણુ, હળપર, તુગ પદાર્થ અને કેસર અપથ્ય — રક્તસ્રાવ, ધૂંસ્રપાન, ઉલટી,
 મળમૂત્રાદિકાના વેગતુ ધારણુ, પગ્સેવા, મૈથુન, શીંગા અને પાનની લાજી, હિંગ,
 અડફ પેડ, તામ્રુલ સગ્સવ મઘ, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાન, જડ અને વિદાહી અન્ન

૩૮—બળતરા (દાહ રોગ.)

કારણુ અને લક્ષણુ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક* પદાર્થોનું
 ભક્ષણુ, મમાલિધાત, મહા શત્વાદિકાનો પ્રહાર, એ કારણુવડે આ રોગ થાય છે
 શરીર શુષ્ક અને તપ થવુ, નેત્ર આગ્રકા કિવા પીતવર્ણુ એ દાહરોગતા
 લક્ષણો બાણુવા

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪
 તોલા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમા ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી
 પારી (૨) સો વખત ધોએલુ લી શરીરે ચોપડવુ (૩) અરિકાનુ શીજી કિવા
 ડડવા લીમડાના પાદડા વાટી તેનુ શીજી શરીરે ચોળવુ (૪) ચદનાદિ ચૂર્ણુ
 દૂધમા આપવુ એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉત્તવા દૂર થાય છે (૫) ડાગરની ધાણી
 અને ખડીસાડગ્નો કાઢે કરી તે વારવાર આપતા જવુ (૬) ખજૂરનુ
 મગમત કરી આપવુ (૭) ગજોનુ મત્વ જરૂર અને ખડીસાકરમા આપવુ
 ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પશુ એ આપવુ (૮) ચોખાના
 ધાવરામણુમા રક્તચ દન (ગ્રાહણી) ધસી તેમા થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવુ.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનાંભા — અગર-૨, આબો-૧૧, ઉબરો-૨૬,
 કમળ-૪, કચનાર-૩, કેળ-૧૩, કેકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮, ૯, ખજૂરી-૧૦,
 ખાટીલુ છી-૪, જવ-૧, ડાગર-૧૭, તરણુચ-૨, પલકાપટ-૧, પાંડ (કાળીપાડ)

* અગ્નિવડે દાહવાથી, સર્મના તાપમા ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કર-
 વાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અતદાહ (શરીર અદરની બળતરા) અને બાહ-
 દાહ (બહાર અગ્ન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેના
 ૧ રક્તપિત્તદાહ, ૨ રક્તદાહ, ૩ પિત્તદાહ, ૪ તૃષ્ણાદાહ, ૫ રક્તપૂર્ણિદરદાહ,
 ૬ ધાતુક્ષયદાહ, ૭ મર્મદાહતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમના લક્ષણો નામ ઉપ-
 રથીજ સમજાય તેવા છે

-૪, કાલસા-૨, બીજોફ-૫, ખહેડા-૩, મગ-૨, મગવો-૨, મેચ-૬, ૧૪, રતાદિયા-૧, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, સીતાફળ-૩, સિવજી-૭, સુખડ-૧
રકતજન્યદાહ માટે-વાસ ૩

જુઓ ગો વૈંઆ-હાથ-૧, શ્રી-૧૫ હાથ પગમાં થતા દાહ માટે-શ્રી-૪ તાવ વર્ગે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો:-શ્રી-૫

જુઓ પ્રાં આં માં-ત્રત વર્ગ-૨. હાથ પગમાં થતી દાહ માટે-શ્રુતવર્ગ-૧

પૃથ્થ:-ચોખા, મગ, મગર, ચણા જવ, માકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, ફાળુ, દાડમ, પડોળા, મીઠા રત્ન. અપૃથ્થ-રત્ને ચાલવુ, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, હાથ, પાન, લીંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૩૯-ખાલ રોગ.

કારણ:-માતાનું જડાન્નાદિ બક્ષણ, વિશમ.શન અને દોષકાગક અન્નલક્ષણને બીધે દહમા પ્રકાપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ માતાપિતાના ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યયિત હોય, બાળકોનો અનિવચિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉઘાડવુ, ઘણીજ વખત પાણી પાવુ, ગરમીમા બહાર લઇ જવુ, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉનાચ રાખવાથી વિવૃત થએલા એવા પેચ પાના, વગેરે કારણોએ ખાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનાગ, દૂધ અને અન્ન ખાનારા અને કેવળ અન્ન ખાનારા, એવા ત્રણ પ્રકારના બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દતોદ્ભવ એ સર્વ ખાલરોગોનું કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જવર, વિડ્મદ (ઝાડો, હમામણુ), ફરાત, ઉલટી, ડપાળ દુખવુ, અભિષ્પદ, ગાય અને વિસપ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:-બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જલ્સતી પીડા સમજવી તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દેનાર તે ઠેકાણે તેને કઈ પથ્થુ દુખ છે એવું સમજવું આખો મીચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે એવું સમજવું મલાવગેષ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમા ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના મળામા પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત બધ થવું, ડચકણા તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્ટીમા તથા ગુલ રથાને પીડા થાય છે એમ સમજવું વૈલોએ તેની સોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દારો) હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા માથા વારંવાર જોવા બાળકને એવધ આપવાનું પ્રમાણ:-બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડી મના ફળ જેટલું અથવા ગુળના પ્રમાણમા ઓધ આપવું, તેમજ બાળક મોટું થવું જય નેમ વધારતા જવું એકેક મામે વધારતા જવું કુંકુલું

(બાળપુત્રપત્ર)—આ રોગ દ્વિષના દોષે કરી થાય છે તે યોગે બાળકની આખો દુખે છે અને પીઝ્યા લાગે છે તે આખોતે ખૂબ લાગે એટલે બાળક કંપાળ, નાકે તથા આખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરનીમા જોવાતુ નથી કે આખો ઉધડતી નથી. પારિશિષ્ટિક (પનિભવ, પારોગડ મં અવધણ, આખેતર)—ગર્ભિણી માતાનુ દ્વિષ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાઘ, ઉલટી, ઝાપડ, અગ્નિ તથા જમ થાય છે, તે રોગુ થાય છે અને તેનુ પેટ મોટુ થઈ તગતગતુ દેખાયછે. આ રોગને પારિ-ગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવા તાલુકંક (તાળવુ પડવુ, ગળુ પડવુ, મં ટાળુ, તાન)—તાળવના માસમા કરે કુપિત થઈ તાલુકંક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડા પડે છે અને તાળવુ નીચે લખડે છે માળકે ચાન લેતુ નથી, મહા કળે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તુષા લાગે છે, આખા, ગળુ અને મ્હોકુ દુખે છે, મળુ ચોકખુ રહેતુ નથી તથા જે દ્વિષ પીએ તે આકા કાંદે છે મહાપક્ષ વિસર્પ (રતવા-મં ધાવરે, રકતબાહિ, મોતેરકત)—બાળકના મળાને કિવા બસતીને ધાવરે થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતુ નથી તે ધાવરે રાતા કમ-ળના પાદડા પ્રમાણે લાલ હોય છે આ મહાપક્ષ રોગ ત્રિદોષજ છે એ આખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદા પર્યંત જાય છે. સસણી (વરાંધ, ગંધડી, છુડી મં સુશી, ઉડતે)—નાના બાળકની પ્રકૃતિ ક્ષુદ્રપાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાય ક્ષુદ્રપાનના રોગ થાય છે ક્ષુદ્રારક પદાર્થ મેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે પેટમા કંઈતુ જાળુ થઈ તે વાનુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતુ ચડતુ કાળજીએ આપી આગળ કડાવરોધ થાય છ પેટ એકસરખુ ઉડતુ હોય છે એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિજી એવા પ્રાણુધાતક બીજો રોગ નથી આકડી (આચકી, તાણુ)—માનાએ ઉજી અને વાતુક પદાર્થો મેવન કરવાથી તેનુ દ્વિષ દાંષત થાય છે ન બાળકે પ્રાગન કરવાથી તેના મેદ તમ થઈ પ્રાણુવાહક તત્તુ (મજ્જાતત્તુ) મુખ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાદિવચ્ચ થયથ થઈ આખો સુકાઈ જાય છે, હાથ પગને વારવાર આચક આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર ન થાયછે આકડી એ મોટા ભય કર અને પ્રાણુનાશક રોગ છે આ રોગમા અપરમારના નવ લક્ષણો થાય છે આ રોગવાળા છોકરા નભાવવા હારે કઠિન હોય છે જે બાળકના મજ્જાકમા ઉજીતા ઘણી હોય છે તેને પ્રાય આકડીનો રોગ થાય છે હારે — આ રોગ દ્વિષની મલાઈ કિવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનુ સેવન થવાથી પેટમા મલાઈ જેવો કિવા દેહક જેવો આગર થઈ આતરડામા ચિકટાઈ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર ને ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી ચડી ને વધેના જાય છે પછી તેના આકાર ડાબા જેવો બને છે તેને નીચે કિવા બાણુએ અથવા ઉપર હિંદ હોય છે, તે તેનુ મુખ તેમા જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે માધ્ય, બાણુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ જ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે કવલુ (બરોળ)—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમા ડાબી બાણુએથી ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે ઉર્ધ્વલિંગા—જેમા પેટ ફલે છે અને દમ,

માને એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમા ઉત્પત્તિકા થાય છે

બાળજીવન ઉપર ઉપચાર—(૧) ત્રિકુળા, લોધગ, માટોરી, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોરીગણી એ વાટી કઢવી તે કઢકનો મુખોખ્ખુ લેપ કરવો (૨) જસનના ફૂલ આખામા આજવા (૩) કુરદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ધસી તે જુદી વસ્ત્રમાળ કરી ખુપરાપગ નાખવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—હીગ-૮

પારિવાર્લિક ઉપર ઉપચાર—(૧) લીડીપીપર મધમા નાખી ચાટવા આપવી, બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું (૨) સુરવારી હરડે અને તળ હડા પાણીમા ધમી આપવી (૩) અનમો, બોડીઅજમો, જરૂ, સહાજરૂ અને સુકનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૪) પ્રવાળ બરમ ચુલકદમા અથવા મધ અને લીમા આપવી (૫) મરી પાણીમા ઉગાળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી આપવું

વિશેષ ઉપચાર વનૌંમા—પાટ (કાળીપાડ)-૭, લીડીપીપર-૨૪, હરડે-૩૧ પ્રાં આંં મા-દ્વ-૪

તાળજી (ગળી) યડે છે તે ઉપર ઉપચાર—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કઢક કરી મધ નાખી તે માતાના દ્ધમા પાવું (૨) માખરશીંગ ગાયના દ્ધમા કિવા લીમાં ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, અને ગાયના દ્ધમા સાખરશીંગ ધસી પાવું (૩) વજ અને જાયફળ દ્ધમા અગર લીમા ધસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા માખરશીંગ ધસી પાવું (૪) વામનવેલ અગર પડળીના વેલાના પાદડા ખારીક વાટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી (૫) કડવા અને આખાહળદગનું ચૂર્ણ માખજીમા મેળવી તેની પીડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એગડાના પાદડા ૩ દિવસ બાંધવા (૬) કસીવણાના પાદડાનો અથવા કુગળીનો ગમ કાઢી તેમા જીરાની બૂદી અને ખડીસાકર નાખી તે પાત્રો (૭) કુગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને માગ્રે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું (૮) જવખાર અને મધ આગળીપર લઇ તાળવા ઉપર ચોળવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—એરડો-૭, કદખ-૧, કારિવણુ-૮, કુગળી-૨૬, પાટલા-૧૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૬, હરડે-૧૩, હળ-૨૨-૧૭ પ્રાં આંંમા—સાખરશીંગ-૪

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર—(૧) ગતી કંગુના ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમજાગ વજ લઇ રાત્રે હડા પાણીમા લીજવી ગમી, તે વાસજી આકળમા ઉઘાડુ રાખવું સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ધોળા ચણોડીના પાદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ચુલાખનું ચૂળ પાણીમા ધસી લેપ કરવો (૪) માગના પાદડા અને કામજાના કકડાની રાખ કરી તેલમા ખરલ કરી આપડવી (૫) ગોપીચદન ધસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—કરેજી-૫, કાળીવેલ-૧, ચુલખાશી-૧, મારીનો કણો-૧, ચણોડી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીઠળ-૬, માગ-૪, હુગા-૬.

સસણી* (વરાધ, ગરધણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડા અને જોમધ, એ ઉપચારમાં ધમી તેમાં લગાર મિધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવુ (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરડતેલ ચાપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ ગેકવુ (૩) આળ જોળીમાં ચણાની દાળ કરતા પણુ કમી પાપડખાગ અથવા માછખાગ નાખી તેમાં થોડુ માતાનુ દૂધ નાખી પાછ દેવુ તેથી ઉલટી થશે (૪) જોગચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રમમાં આપવી. (૫) પાન સાથે કાળી છરી અને હળદર નાખી રમ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રમ કાઢી તેમાં હળદર નાખી તે રમ પાવો (૭) આવળીના બિયા નાગરવેલના પાનના રમમાં, દૂધમાં અગર પાણીમાં ધમી પાછ દેવા. (૮) મતાપાના પાનનો રમ મધ નાખી આપવો (૯) ગોમૂત એક એ વખત ગાળી દળદર નાખી પાછ દવુ (૧૦) ડીકામાંથી, દેવચીનો શિરો અને એળીયો ગરમ પાણીમાં વાટી કુટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો

ભુઓ ગો વૈભા —ગોમૂત-૪, પ્રાન્થા-૦ મા —ખીર બહોટી ૩, મમલાનુ લોખી-૧

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોભા —એગ્રા-૧.૭, કાળીછરી-૪, કેમરીચપો-૨, ડીકામાંથી ૬, યુવેગ-૮ નાગરેસર-૪, નાગદમની-૫, ખાકુળી (હીંગાત્રી)-૧, મતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦

આકડી* (આયકી, તાણુ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી કુળળી

આ દગદ મહુધા બાળકને પેટમાં લાગ ગહેવાથી થાય છે, એથી કાળજી પાન દબદમો લરાઇ રહેલો લાયથી તપાસતા જણાઇ આવે છે, તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની ટપછીયત ગહે છે માટે એમાં ખનની સાવચેતીથી તાકાદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિકળાનો ઉકાળો પણ આપાવે છે

x કેટલીક જગ્યાએ જે અતિમારનો બેદ મગડો છે તેને પણ આકડી કહે છે કે જેમાં દગદી ફગાગ જતા મહાન કંઈ બોગવવા છતા ઝાડો ઉતરતો નથી પરંતુ આ જગ્યાએ આકડી થઈતો એ અર્થ થતો નથી. ત્યાં મરડાને આકડી બોલવાનો ગિવાજ છે એની જગ્યાએ આ દગદને આયકી કહે છે આ દરદથી માગડ બચવુ ઘણુ મુશ્કેલ હોય છે એ દગદ શરૂ થયા અગાઉ કાંઈ બાળકને ઉલટી થતી માલમ પડે છે આ ઉલટી બધ કુચી નહિ જંત્રએ, કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બધ કુગતાની માથેજ આ દગદ દેખાઈ આવે છે, અને પછી નિરૂપાય થવાનો વખત આવે છે માટે આ ઉલટી થતાજ બાળકને ઉપરાઉપરી પાટીઓ ટકણુખાગ કુલાતી વાલ વાલનાં મુસારે અથવા થોડા માત્રાથી માતાના ધાવણુમાં અગર પાણીમાં આપના રહેવુ એથી ઉલટીમાં ચીકણા તાના નીકળી જશે અને આ આયકીનુ દરદ યઈ આવવાની ધાન્ટી રહેશે નહિ.

આયકીવાળા બાળકને “ માળત્રી ગોખડ પ અને મુકી આમલી (આમલીના ફળ) પાણીમાં એકઠાં વાટી લુગડાની ગાળી બેનોલા પાણી પાવુ ” આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે

લગારક ચીઠી નાડમા ધરી ગખરી અને સુધાડવી (૪) ગુલાબજળી તાળવા મિવાય સર્વ મગત, નાડ આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવુ. (૫) સુગંધી ૮૦: ૬૫ પાણીમા ધરી હવાને, જીલ નીચ અને લગારક જીભને પછી ચોપડવુ એટલાથી ઉપરામ ન થાય તો હરડે, આમળા તથા ખડી-નાકડ ધરી અગત ૨૦, તથા કુંગળીનો ઉપાય આપને આપને ચાલુ ગાખવો વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કુંગળી-૧, મગડાશીંગ-૧, હરડે-૬

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ટકુવ દાવન બેમના મૂત્રમા બાકી તે મૂત્ર નુદા ખગલ કરી, પછી તે વાલભાર લઈ એક ચણાડીભાર પાપડીઓખાર અથવા મચળની બૂકી સાથે મધમા આપવા (૨) ગોમત્રમા માકર તથા મીઠુ મમલાગ નાખી તે પાવુ (૩) એરીઓ અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કચુતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટુ વતાક કલાદના વામણમા બારી તેનો ગોમત્રમા ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમા પાવુ (૬) બેકી ભોરીગણી અને ઉભી ભોરીગણીના કાઠામા તોલાભાર પાપડખાર ખગલ કરી બેએક આગળી ચટાડવુ (૭) કડવી પડોળીના મૂળ મધડીના દ્રવમા ધરી મધ્ય રાત્ર પાવા (૮) જગલી ગેલડીનો રસ થોડા દ્રવમા પાવા (૯) સૂર્યકમળના ફૂલનો રસ દલા ડીપા શક્તિઅનુમાર દ્રવમા આપવા (૧૦) ખારેતીની જાલ, પાણીમીઠુ અને નાળાએગની કાચલી ગોમત્રમા ધરી દરેગજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખારેતીની જાલ, ચિત્રકના મૂળ અને અધેગના મૂળ ગોમત્રમા ધરી આપવા ૪૫ થએ ઉતાર દહી અને ભાત

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—હન્ડાગણા-૮, ૧૩, કારેલી-૬ કાચડી-૧૧, કુવાર-૧૪ ખારેતી-૮, ૮, ડીકામાલી-૫, બોળ (લીંગબોળ)-૦, ભાગર-૦, બીલામો-૦૫, ભોરીગણી-૮, વતાકડી-૪, મગગંભ-૧૦, સૂર્યફૂલ-૩, હેદ-૩

જુઓ પ્રાંઓંભા—અગ્નિચર્ગ-૬, કચુતરની હગાર-૪, ખીંગળહોટી-૧, ૨ કવલુ (અંરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપગના ઉપચાર કરવા

ઉત્કલિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી ગત કટાવતુ અને કાઠી સુક, નાગરમોચ, ચણકબોખા તથા અતિવિપતુ ચૂર્ણ માતાને પાવુ એટલે દર્મરોષવુ નિવારણ થાય છે (૨) પેટ ગેકવુ અને ખીલીના મૂળ, નાગરમોચ, પહાડમૂળ, ત્રિકળા, બેકી ભોરીગણી તથા ઉભી ભોરીગણીનો કાઠો ગોળ નાખી પાઈ દેવા

દત્તોદ્વલવ (દાત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાત આવવાની વખતે ખાવડીના ફૂલ, લીડીપીપર અને આમળાના ગમમા મધ નાખી દાતના માસવાળા ભાગને ચોળવુ એટલે બાળકને દતપીડા થતી નથી (૨) દાતની પીડા થણી થઈ હોય તો ઘોળી નંબાડના પૂર્વ બાજુના મૂળ લાવી ગળામા બાધવા એટલ દાત સબધી ઉપદ્રવ ટુગડ એટલે એક અડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કેળ-૧૪, ધાવડી-

ખાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પચના' દડવો લીમડો, ધાણા,

ગળા અને રક્તચદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે (૨) જેડીમધ, વસલોચન, ધાણી અને રમાજનનો લેહ બાળકને આપવો, તે સર્વજ્વરનો નાશ કરે છે (૩) નાગરમેથ, પિત્તપાપડો વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૪) હાડમેથ, હરડે, કડવો લીમડો, ડડવા પડોળા અને જેડીમધના મ દોષણ કાઢો આપવો તે બાળકના નિ શેષ જ્વરનો નાશ કરે છે (૫) દરામળનો કાઢો કરી તેમા લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવું, તે મોહ, થેન તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે (૬) નાગરમેથ, રક્તચદન, અરડુમી, નુક, જેડીમધ અને ગળાનો કાઢો પિત્ત, તૃષ્ણ, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે (૭) અરડુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કળિયાતાનો કાઢો આપવો તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે (૮) લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાધનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા—અતિવિષ-૧, ૨, એરોદસ-૨, કાકાશીગી-૧, લીડીપીપ-૨૦ જીર્ણજ્વર માટે—માયકળ (માયા)-૬

બાળકના અતિસાર (કાઠો, હુગામણ) ઉપર ઉપચાર—(૧) લીડીપીપ મજાક, કાકાશીગી અને નાગરમેથનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિમારનો નાશ થાય છે (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપરની જાલ છાશમા વાટી લીગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો, એટલે સમહણી અને અતિમારનો નાશ થાય છે (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આખાની ગોટલીનુ સમલાગ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી અને અતિમારનો નાશ કરે છે (૬) લીડીપીપ, રમાજન અને આખાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે ઉલટી તથા અતિમારનો નાશ કરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલ ખીલા, ધાણુ, લોધગ, ઇન્દ્રજવ અને વાળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધગ, લીડીપીપ અને વાળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૯) વાવડીગ, અજમોદ અને લીડીપીપના તાદુળનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આમાતિમાર ઉપર આપવુ (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ, એટલે રક્તાતિમાર, ઉધરમ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે *

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોન્મા—અતિવિષ-૮, આમળા-૩૭, ઇન્દ્રજવ-૧૦ કપાસ-૧૭, કાગિવણુ-૭, કોલિજન-૮, તુલસી-૭, દાડમ-૨, માયકળ

* જ જેડીની જડ, ખારકનો કળીયો અને અનિવિષ અથવા સુક સમાન ભાજે વગી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય.

લવગ નગ ૭ અને ગેકેલા મોટા ચણાના ફાતરા ટાક ૨ ને ત્રીણા વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચુલામા બાળી પછી પાણીમા ઉકળાવી. તે પાણીમા પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ એકતુ હોય તો સંત થાય.

(માયા)-૨, રાજ-૨, લીડીપીપર-૨૦, વાળો-૨ સુગ્રીવ-૨ શરદીની
હાથમણ માટે—અય્ય-૩ રક્તાતિસાર એટલે લાહીવા માટે—આમરી-
૨, રાજ-૨, વાળો-૩ આમરિતસાર માટે—અતિવિષ-૭

આગકોને આપવાના સૂત્ર મેલે:—(૧) મોનામુખીનો (મેડીઆવ-
ગનો) કાઠો ગાળ નાખી શકત પ્રમાણે આપવા (૨) મુરવારી હરડે ગરમ
પાણીમાં ધની પાતી (૩) રેવચીનો ચિંગે ચણાનેબાગ અથવા બે ચણાડીલા
મધમાં અથવા ગાળમાં આપવા (૪) ગુલાબ ફળો, માગદર અને મોના-
મુખીનો કાઠો આપવા (૫) એક અને ઉદગની લીડીઓનું ચૂર્ણ લીજુના
અથવા ખરલ ફરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો

આગકોના ઝાડા અને પેશાબ બંન્ન ઉપર—ઉદગની લીડીઓ-૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—એકા-૧ નવચી-૪ હરડે-૧૭

જુઓ પ્રાં આં મા—ઉદગની લીડીઓ-૮

આગકોની સંઘટણી ઉપર ઉપચાર—(૧) અજમો, હર, મર્ગ
લીડીપીપર ઇંદ્રવ અને સુંતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૨) લીડીપીપર,
બાગ તથા સુંતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) લીડીપીપર, સું, ખીલા,
નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને લીમા આપવું (૪) સું અને
ખીલાનું ચૂર્ણ ગાળમાં આપવું અથવા ત્રિદોષ નિવરણીનો નાશ થાય છે
(૫) નાગરમોથ, અતિવિષ ખીલા અને હંદ્રવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—દાડમ-૧ મીલી-૨૦, માયકળ
(માયા)-૩ લગણ-૧૦ આમ સંઘટણી માટે—આદુ-૨૫ ફણમ-
૨૬ ત સંઘટણી માટે—આમલી-૧૬ આથમી-૭-૫ ૧૧-૧૦ નાગરમ-૨,
માયકળ (માયા)-૨

આગકોના કાસ, કાસ ઉપર ઉપચાર—(૧) ધાણા અને ખડી
માઠર નાખાના ધાવગમણમાં આપવું (૨) ધમાના, લીડીપીપર, દાસ અને
હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) લીડીપીપર, ધમાના, દાસ, કાકડાશીંગી
અને કુવાડીયાનું ચૂર્ણ મધ અને લીમા આપવું એ નામ, કાસ અને જવરનો
નાશ કરે છે (૪) કાકડાશીંગી નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં
આપવું ત ઉધરસ જવર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે (૫) વશલોચનનું
ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે તે કામ,
કાસ, જવર, ઉલટી અને સતિકારોઅનો નાશ કરે છે (૭) ધાણી અરકુસીના
પાદડા ચાક્યા કપડામાં નીટાળી આગમાં ગરમ કાઠેમાં અને તેમાં મધ
લીડીપીપર અને તેલીઆ ટકણખારની પુલાવેલી બટ્ટી નાખી ચાટણુ આપવું
(૮) અરકુસી, સું, ગીગણી અને ગળાનો કાઠો મધ, નાખી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં—ઉધરસ માટે—અતિવિષ-૧, એરો-
ન્મ-૧, કાકડાશીંગી-૧, ૨ કાટામરીઓ-૧ કાથમી-૧૭ ગોડાળ-૨, દક્ષણી
ગુગીઓ-૧, દાડમ-૧, મોરમલી-૭, રાજહસ-૧ લીડીપીપર-૨૦ વાવડી-૫,

વાળો-૩, વામ-૭, શિરદોડી-૩, મતાપા-૫, ૮, સુરપીણુ-૩ મ્વાસ એટલે દમ માટે—અતિવિષ-૧ કોથમીર-૧૭, વાવડીચ-૫, વાળો-૩, વામ-૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર.—(૧) સોનાચેરુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) લીડીપીપર અને રેણુકમીચના કાઢામા હીંગ અને મધ નાખી આપવું (૩) કંકુ ચૂર્ણ મધમા આપવું, તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે **ઉલટી ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હરડેતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) પીપળાની ઝાલની રાખ પાણીમા નાખી તે પાવી (૩) આખાની ગોટલી, ઘાણી અને સિંધવતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું દૂધ પી ઉલટી કરનારા માળકને પીપર, પીપળામૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુઠ, એ પચકોલતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૪) મહાગુગ (બીજેરા)ના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા (૫) બાળ આમો, જેડી-મધ અને લીડીપીપર મધમા ઘસી ચાટણુ આપવું

વિશેષ ઉપચાર બુઓ વનોંમા—અજવલો-૨, અતિવિષ-૧, ૨, કાકડા-શીંગી-૧, તુલસી-૬, ૭, બીજેર-૪, રાનતુલસી-૨, લીડીપીપર-૧૦, વાળો-૩

તૃષા (તગસ) ઉપર ઉપચાર.—લીડીપીપર, જેડીમધ અને આખાના પાદડાતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેડીમધનો કાઢો આપવો આનાહ વાયુ (આકેરો) ઉપર ઉપચાર.—(૧) મિધવ, સુઠ, એતચી અને ભાગમળતુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવું, તે આનાહ અને વાતચળનો નાશ કરે છે રડતા બાળકને માટે—ત્રિફળા અને લીડીપીપરતુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું બાળકની ફીણના ઉપર ઉપચાર.—(૧) ભોયગાળુ, ઘઉં અને જવતુ ચૂર્ણ ઝરી તેમા ઘી નાખી આપવું અને પછીથી લાગણુજ દૂધ માકરે અને મધ નાખી આપવું (૨) ઉબર ફળી (ઉબરા)તુ ચૂર્ણ ઉપકંટ અને વજતુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા કિવા કોકોલી, શખાવળી તથા ઉબરાતુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું, અથવા અકંપુળી (સરજમુખી) ને ઉબરાતુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું કે ઉબરાતુ ચૂર્ણ કાયફળ અને ઘોળી ધરાતુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું એ ચાર પ્રાસ્ય બાળકનો દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **રેસાળ ઉપર ઉપચાર.**—નારરેસાચ, કોળાના બીયા, દેવદાર અને ઈંદ્રજવના પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૨) સારોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો (૩) કુટીને સોજો આવ્યો હોય તેા માટીનું ઢેપુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર.**—(૧) હળદર, લોધર, ગઢુલા અને જેડી-મધના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડતુ અને એતુજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું (૨) અકરીની લીડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષતુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવું **ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર.**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી બાળકાને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમા રસાજન હિતકારક છે (૨) શખ, જેડીમધ અને રસાજનતુ ચૂર્ણ

ઉપર ચોપડવું ક્ષત, ફેદલા ઈત્યાદિકો ઉપર ઉપચાર:—કડવા પડેલા, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની જાલ અને હળદરનો કાદો આપવા એટલે ક્ષત, ફેદલા અને નવર શાત થાય છે (૧) પીપળાની જાલ, રક્તચંદન (રતાદળી) અથવા કેવચીનું લાકડું પાણીમાં વસી લેપ કરવા ખસ ઉપર ઉપચાર:— (૧) કૃમામ, હળદર, ઉપલેટ, ગઈ અને ઈન્ડિય એ જાગમા વાટી લેપ કરવા તે કુશળીયા, ખસ અથવા ખરજ અને કાદનો નાશ કરે છે (૨) ગુધક અને કપૂર કાપરંદ્રમાં ખરજ કરી લેપ કરવા (૩) રેચ આપવા. મુખપાક ઉપર ઉપચાર:—(૧) વનઝીના પાદડા, દૂધ, પ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાના કાદાએ ગલફાંગ ભરવા (૨) પીપળાની જાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તપખીંગ લગાડી ખરજવા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ખીજડીના પાદડા માથના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના નમમાં વાટી લેપ કરવો (૩) કપીલો અગર સાનાગેર દહીંમાં વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચંદન ઘસી નાપડવું આથા ઉપર ફેદલીઓ થક આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેર રક્તચંદન (રતાદળી) અને ગુલેઅરમાનીનો કડા પાણીમાં અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો એનાવી ખજજવું પણ જાય છે અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ચંદન ધાણા અને વાળાનો ગુલામજળમાં લેપ કરવો (૨) આમળા ધાણા વાળા અને નાગમ્ભાયનો લેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ ડા પાણીમાં મેળવી ચાપડવા અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવું પેટદુખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાલી ભરી લીંબુ ફાડ અંધારાપર નાખી ખદખદાવી પછી કાદી લઈ ચુમાડી એટલે પીડ બુધ થાય ૫ જળગ્નિ પ્રદીપ થાય ૬ અને કાંદો શુદ્ધ થાય છે બાળકને કાંગળા.—પાનમાં ચમચાભર અંજમાં અર્ધા મુઠી લરીઆળી, થોડી દરડે અને થોડા નચળ નાખી પાન સારી પડ ચાવી સર્વ જણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે નમ દર્શણમાં કહાડી બે ત્રણ ચાગળા પાવો આ કાગળા આકે દશ દિવસે આપવાનો રમ રાખવો એટલે ક્ષવાતજન્ય વજેર વિદાગ થઈ શકતા નથી. મૂતકુંઝૂ (ઉતવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના દૂધમાં ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવા. (૨) એંગડેલમાં કિવા ગોમત્રમાં દૂધ નાખી તેમાં ગળા નાખી તે પાત્ર એટલે મૂતરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે મૂત્રનિમલ્લ ઉપર ઉપચાર:—લીંડીપીપર, સુડ, મરી, એલચીલાણા અને નિધવનું નળું કરી તેના સાકરના પાકમાં લોટ કરી આપવા ગડમાલ (કદમાળ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) વજનાગનો ગોમત્રમાં લેપ કરવો (૨) વગાડિ પામના નળ ચોખામાં મેળવી તેના લોટ કરી ફેદલી કરી ખાવી. અપરમાર (ગોપુ) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરસ વૃક્ષ

અને કર્જનાં મિયા ધસી આખોમા આજવા એટલે ઉન્માદ, અપરમાગ અને અપતત્રકનો નાશ થાય છે (૨) કોળાના ગમમા જેડીમધનુ ચૂર્ણ નાખી તે સાન દિવમ પ્રાશન કરવુ (૩) ગાયતુ ઘી, દૂધ, દહી અને ઊણુના ગસમા ઘી મિદ્ધ કરી આપવુ, એટલે અપરમાગ, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક નવરનો પણ નાશ થાય છે મૂર્ચ્છા (ખેશુદિ) ઉપર ઉપચાર—(૧) બીલાનો ગર પદ્મકાળ, વાળો ચદન અને નાગકિસરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) દ્રાક્ષ અને આમળા બારીને વાટવા તથા મધમા આપવા એટલે સ પૂર્ણ દોષથી ધએલી નવગુકત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયતુ ઘી નાખી પાવો દાહ ઉપર ઉપચાર—(૧) પદ્મકાળ, ચદન અને વાળાતુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૨) કપર, ચદન, વાળો અને કાયકળતુ ચૂર્ણ શરીર લગાવી પછી પદ્મક (પાદકા) ના બીજાના ઉપર ઉધવુ રીતળા ઉપર ઉપચાર—(૧) ગધેરીતુ દૂધ પાતુ કિવા તુળસીના પાદકાતુ લક્ષણ કગવવુ (૨) રક્તચદન, અરકુસી, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠડા કરી આપવો (૩) ડડવા લીમડાની ઊલનો દિમ કરી આપના, તેથી અતર્દાદક નવર, જીર્ણનવર, શીતળાના મોગે શરીરમા ભરેલી ડડકી (ગરમી) દૂર થાય છે બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર— માટીના મદલે સોનાગેર ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે બાળ ધુટી— મુરવારી હરટ, બહેડા, અનિવિધ, નાગરમોથ, ઇન્ડ્રવેનો એક દાણો, વાવડીમના ત્રણ દાણો, અકકલકના, જેડીમધ, એ ઔષધો અર્ધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાગ, એ મર્વ લઈ અધકચરા કુટી પાણીમા ઉપલી જણુએ ધસી તેમા થોડા મિધવ અને મધ નાખી તે ચામળા-ભર પાઈ દેવુ એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાતુ થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવુ બાળક છ મહિનાતુ થયા પછી ઘુટકા એ બઠી ચામળા પર્થત વધારવો નાના બાળકને ખારેક ધસી પાવી નહિ કારણ કે તેથી પેટમા જળુ બધાય છે અને કોઠામા ગરમી થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉટાટીયા માટે—ઉટકટારી-૧, કોલિજન-૧, ગીમામણી-૫, હેળુ-૨ બાળકને કાઠા આવે છે તે માટે—કાળાજરી-૧૦ આમ માટે—કોથમીર-૧૪, ખમખમ-૨, બીલી-૧, લખણુ-૧૦, અજીર્ણ માટે—કોથમીર-૧૪ પેટપીડ એટલે પેટમા દુખાવા માટે—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, મમુદ્રણ-૩ કૃમિ એટલે કરંમિયા માટે—આશા-૧, એરડા-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરા-૧૬, કુગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસન-૪, મુગપીણુ-૩ શક્તિવર્ધક એટલે શક્તિ આવવા માટે—આસા-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧,૩ અશકત, દુખળા અને અનાજ નહિ પચતા બાળક માટે—ભોપકાળુ-૧૨ સળેખમ માટે—ઠાડાસરીઓ-૧, ખમખસ ક (અરીણુ)-૧૫, મુરપીણુ-૩ શરદી માટે—અમથીઓ-૮, ખસખસ ક (અરીણુ)-૧૫, ભાંગરા

૧૩, સતાપ-૨, ૪ કર્કવિકાર માટે—અરકુસી-૯, કુળો-૪, યુવેર ત્રણધારીઓ-૪, નાગદમની-૫, રાનમોચને-૮, મનુદ્રધ-૧ કર્કવિકારે વાયનામન માટે—રાનમોચને-૨, ૧૦-૧૨ મારશી માટે—આવળ-૩, ઇન્દ્રવ-૧૩, કુમળી-૭, છાતીના દગ્ધ માટે—ગલકો-૧ વાગ માટે—આબાહળદ-૫, ગરમણો-૪, મજ્જ-૨, વાયવરણા-૧૧ ચિદ્રિષ્ટિ એટલ ગળુએ થાય છે તે માટે—દક્ષણી પુરીઓ-૨ ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદી વિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો બોગક—ખજૂરી-૧૪ કૂંધ રોગ માટે—યુવર ત્રણધારીઓ-૨. મુખારકી માટે—કાગેળી-૧, ૫૦-૫, કુધેલી-૨ આંખ દુખવા આવી હોય તે માટે—મથમી-૧૫ શીતળા અને ઓરી માટે—ઉખરા-૧૪, કાઠીગાખર-૫, આખરો-૧૨, ગુલમી-૧૫, ઘસ-૧૩, પીપળા-૬ કુટીચુ આવે તે માટે—ઉલ્લી—મગ માફ થવા માટે—કાકામારી-૮ નાના બાળકને માથામા ગરમીથી ફેડલીઆ થાય છે તે માટે—કડવી જવ-૩ પેટ ચડે તે માટે—કારતી ૫ બાળક જલદી થવા માટે—કુમળી-૧૫ બાળકને જન્મથી ખાંઠ દિવસ અદર ગતી ફેડલીઆ થાય છે તે માટે—ગલછણુ (ગલછડી)-૧. ગરમીથી થતી ગાઠો માટે—કાગિવણુ-૫ બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે—કારિવણુ-૨ પેટમાં લોહીની ગાઠ બને છે તે માટે—કાચડી-૯ તાવળી-૫, મનુદ્રધ— નવા બાળકનું ગળુ કર્કથી બંધાઈ જાય તે માટે—યુવર-સાધના-૧૦ રક્તમળ વ્યાધી માટે—નાગમગ-૧ બાળકની બાબરી વાચા શુદ્ધ થવા માટે—પીપળા-૨ મેહાક આવે ચાંદીઆ પડે છે તે માટે—પીપળા-૧૦ ચામડીના રોગ માટે—જેરીમધ-૯ બાળકના મરીરે ફેડલીઆ થાય છે તે માટે—પીપળા-૨૦, રતાહળી-૭, રેવચી-૩. બાળકને લાળ પડે તે માટે—માવાફળ (માવા)-૮ વાઘાટી-૪ બાળક નિરોગી થવા માટે—વાવડીગ-૨ બાળકની ખગલ ઉઠે તે માટે—મતાપા-૨ બાળકને અર્થ થાય તે માટે—સુખડ-૪

જુઓ ગો વૈંઆ—છાકસઓની છાતીમાં કર્કને ગઠો બાળે તે માટે—ઘી ૧૨ જુઓ પ્રાં ઓંઆ—ઉલદી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગ માટે—ગોરોચન-૧ બાળકને શીતળા હલકા આવવા માટે—ગોરોચન-કર્ક, ઉખરસ, થાસ, અશક્તતા વિગેરે બાળરોગ માટે—કૂંધ-૨

જુઓ અનુભવત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચર્ચ પ્રયોગની રીપમા ન ૧૬ અને ગૃતિકા પ્રયોગની રીપમા ન ૧૮-૧૯

૪૦-ખેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ).

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ.—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષ મય થએલા, વિરૂદ્ધ આહાર મન કરનાગ એવા પુરુષે મળમુત્તાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિજ્ઞાતથી અથવા બે પુરુષનાં સંતવગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના પહારના અને અદરના મનોવદ સોતમોઆ ત્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે—

એટલે મતા વહન કરનાર નાડી વાતાહિકાએ આજ્ઞા થવાથી, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનાર એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન, નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે આ રીતેને મોહ કિવા મૂર્છા કહે છે—મૂર્છામાં પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે .

પૂર્વરૂપ—હૃદયમાં પીડા બગાડા બ્લાનિ, ક્રાંતિ એ થાય છે મૂર્છા, ભ્રમ, નદ્રા અને નિદ્રા. એના લેહ—મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે ગ્નેયુષ્ણ પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ વાયુ અને કંકુથી નદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે મૂર્છાદિ કરતા સંન્યાસ જુએ છે તે રોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્છાદિ પોતે પોતાની મેળે ગાત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાત થતા નથી સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે તેને માગે ભોક્ષી, કવચ લગાડી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે

ઉપચાર—(૧) શરીરપર પાણી છાટવું, આન કરવું, ગ્તો તથા ગ્તોનો દારૂ અને દડો લેપ એવું ધારણ, વિજળાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાદડા, એ ઉપચારોએ મૂર્છા દૂર થાય છે (૨) ધમાસાનો ઢાળ લી નાખી આપવો એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે (૩) પચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો અને જે જવરનાણક ક્યાય ન પશુ દોષ જોઈ આપવા (૪) ગીગણી, ગળો, પીપળામૂળ, સુદ અને વાયવરણુનો કાઢો આપવો (૫) કળી દ્રાક્ષ, માકર, દાડમની છાલ, લાલગુ તથા ગતા, લીલા અને ધોળા કમળનો કાઢો આપવો (૬) બોરના ડીલામાંનું મગજ, લીડીપીપર, વાળા અને નાગકેસર પાણીમાં વાડી પાવા અથવા મધમાં લીડીપીપર ખાવી (૭) ગરૂ મધમાં ત્રિકૂળા આપવા અને સવારે આદુ ગોળ એકત્ર કરી ત્રિકૂળાનું ચૂર્ણ આપવું (૮) નાળીએરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું એટલે હૃદયમાંનો વક્ર, તૃષ્ણા, મૂર્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અગ્ન કરવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમાં—અગ્રીદા-૧૧, આદુ-૩, આમળા-૩૨, ઉદરકની-૪ કોચ-૭ તુવર-૫, દ્રાક્ષ-૬, ધમાસો-૫, બીલામો-૨૭ લવંગ-૨, લીડીપીપર-૨૫ હરડે-૧૦, હળદર-૧૩

પૃથ્થઃ—રેચન, ઉલટી, લાઘણ, મૃદુ, કંઠવા રમ, ધાણીનો મડ, જૂના જવ,

* વાત, પિત્ત, કંક, મનિષાત, રૂધિર, વિષ અને દારૂની એમ માત પ્રકારની મૂર્છા છે મૂર્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સુદ, પુષ્કરમૂળ, પીપળામૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીડીપીપર અને મધ નાખી આપવો (૨) ધમાસાનો ઉકાળો લી નાખી આપવો (૩) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી એક શીયામાં ભરી-નેનું મ્હોડું બધ કરી રાખવું જરૂર પડેથી તે શીયાનું મ્હોડું ઉઘાડી તેની વાસ સુધાડવી. (૪) વજનાગ પૈસા ૨ ભાર, લીડીપીપર પૈસા ૧૦ ભાર, સોનાગરૂ પૈસા ૧૦ ભાર લાઇ, વાડી રતિ ૧ થી ૧૦ ની માત્રા આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્છા જાય.

રાત્રી કામર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાદર બુનું માથું, પડોળા, દાહમ, નાળાએર અને નાદાળાને અપચ્ચ. — નાણુલ, ભાણપાના દાન વનવા, ગરમી લેવી, વિરૂદ્ધ અણુલ, પ્રાશન, મૈયુત, તીખા પદાર્થ મગમરનો રોધ અને હાન

૪૧—ભગંદર રોગ.

કારણ—મગ આધિનું પર્ણશુભ, ગરમી ભરેલી હતા તેના ઉપશમાય અતિ દુઃખદ આપધા મંવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને અતિ ભગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ગુદાથી એ આગળ ઉપર, વ્રણભૂથી એ આગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફાટલી ઉત્પન્ન થઈ ફૂટી, ગુદા, અસ્તિ અને ભગનું વિદાગણુ દરે છે તેને ભગંદર કહે છે કમરના કપાલાન્ધરે રાત્રીની લાગે આગ થાય કે ૨, ૪, ૬, મજુકા લાગે એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યાં થાય છે x

ઉપચાર—(૧) મોનાની સળી તપાવી છિદ્ર માંડુ ટગવું પડા અગ્નિનજી ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) ખેર હરડે બહેડા અને આમગાનો ગ્રહ એ મનુ થી અને વાવડીગનું ચૂર્ણ નાખી આપવા (૩) ચિત્ત આદા,

x ભગંદર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે, તેમાં ૧ શત્રુઆત્મિ એ વાયુથી થાય છે એમાં થએલી ફાટલીનો નાકાલક ઉપાય ન કરવાથી તે પાડીને પીડા કરી છિદ્ર પડતા તેમાંથી પડે માથે મગમર અને નામ પણ નીકળે છે ૨ ઉદ્દમ્બાવ એ પિત્તથી થાય છે તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ મળે આગળ ફેરતી આમડીમાં લાલ ફાટલી થઈ તન્મળ પાકી જાય છે, તેમાંથી ગરમ પડે વહ છે અને તે ઉઠતી ગરદનની માફક ઉચી હોય છે ૩ પરિશ્રાવી એ કફથી થાય છે તેમાં વેળ ચણી, પડે જાક, પીડા થોડી અને ફાટલી ધાળી હોય છે અને તે હમેશા વજા કરે છે ૪ શત્રુકાવર્ત એ મત્તિપાતળી થાય છે, તેમાં વજા પ્રકારની પીડા, ઘણા પ્રકારના ગગ હોય, વજા કે અને એ ફાટલી કાળી પ્રાક્ષ જેવી હોય છે અને એનો આકાર શખની નાલ જેવો હોય છે ૫ ઉન્માર્ગિ ભગંદર એ શત્રુઆદિની આદથી થાય છે એ એવી હોય છે

ઉપાય—(૧) લોહી કાઢાવવું (૨) માનાના ગાડા વાળાથી કામ આપી છિદ્ર કરી તેમાં દારૂદળદરની દીવેટ થોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમાં બોળા તે એ છિદ્રમાં નાખવી. (૪) બાળેલા માણુમના ફાટકા શેર ના જીણા વાગી તુગડે ચાળી ઉપરના ગાડાના મૂળમાંથી કઢાડેલા ગમમાં નાખી મલમ કરી રૂના પેલ મૂકી પાટો બાંધવો. (૫) તલનું તેલ ટાંક ૬ કડાધમાં કડાની નીચે ઉતારી તેમાં આપરીયા ટક ૫ અને મીણુ ટક ૧૪ નાખી કરવા દઈ એ મલમ જગ હલાવી ચોપડે તો ધારા, ચાદી અને ભગંદર નાય. (૫) ભનુદના ફૂલ, વડના પાદડા, મગા, સુક અને મિધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાન, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેના પાદડા ૭ પુષ્પાકયોગે આમનીને લાવી વાડી, તે થેપલી ભગંદરે બાધે

નમોતર, પહાડનું આવચી, કરેણુ, યુવેર, ધોડાવજ, કલગારી, હરતાળી, માછખાર અને માલકાગણી એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું, એને રૂપદંત તેલ કહે છે તે ભગદર ઉપર ચોપડવું એ ગોધન, રોપણુ અને ત્રણુન છે (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ મિધવ, ચિત્રક, શરપુખો મજક અને ગુમા મિધ કરેલું તેલ ભગદરનાનક છે એને નિશાદિ તેલ કહે છે (૫) કરવીન તેલ—વાળી કરેણુના મૂળ, હળદર, દાતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, બીજગનો ગમ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગદર ઉપર ચોપડવું (૬) ઉપલેટ નમોતર, તલ દાતીમૂળ, લીડીપીપર, મિધવ, મધ, હળદર, હરડ, બહેડા, આમળા અને મોગયુયુનો લેપ કરવો (૭) વોળો અજવતા, ઇંટ સુ. ગળો અને માટીડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાતી, ઘી તથા મિધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તલ, હરડ, લોધર કડવા લીમડાના પાંદડા, હળદર, વજ ઉપલેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો, તે ભગદર, નાડીતણુ, ઉપદશનણુ અને દુદનણુનો ગોધક અને રોપણુ છે (૧૦) પાણકણુમા (પાનગાજરીકિ) ઉપગની કુમો રક્તમા ભરવી, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે (૧૧) મોગલી એગડાના તેલમા ૩ બીજવી નણુ ઉપર લગાડવું.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનાંમા—૮૫૨-૩-૩, મેર-૩, દારહળદર-૫, નગોડ-૬, મોગલી એગડા-૧૦, ગમખાણુ-૧, હરડ-૨૬, ૪૪ પ્રાં ઔંમા,—અગ્નિ વર્ગ—૧, ૨-૧૦.

પૃથ્ઠ—ચાખા, મગ, પડાળા, સનગવાં મર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ અપૃથ્ઠ—ચાચામ મૈથુન, વાહન ઉપર મેમનુ, ગડાન એક વર્ષ સુધી વર્ત્ય કરવું

૪૨—ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી ત્રિપમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે બૂખ વળી લાગે છે એટલે વાગવાગ અન્ન ભક્ષણુ કરે છે અને તે પચન થાય છે, પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર દૂષ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવા.

તો જેમ શેપલી ચુકાય તેમ ભગદર પણ ચુકાતુ જાય (૭) જુવાર તોલા ૫, સિંદર તોલા ૮ એકવ કુલડીમા નાખી કપડાણુ કરી ભસ્મ કરી, એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર એગડા પાંદડુ ખાધવાથી ભગદર જાય.

ત્રિપમાગ્નિમા પેટ ભંગુજ માત્રમ પડે કે તીક્ષ્ણાગ્નિમા બૂખ ધણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય કે મદાગ્નિમા ખોરાક ઉપર અગ્નિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી ખાધેલુ દળમ થઈ જાય છે પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી ચોપણુ મળતુ નથી.

ભરમક ગેગના કાગળુ—ગાગે, દીગ ગઈ, ગવડ દત્તાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને નાત્રભરમનું અતિ મેવન, અને ઠાકમામ તથા માનગમામના ભક્ષણથી પિત્ત અને કુપિત થાય છે તેણે ડગી તીલણાંનિ થાય છે તે કેટલુક પણુ ભક્ષણ કરના છતા તેનું પચન ન થતા ભન્ન થઈ દરગેજ પ્રતીક્ષ હોય છે, તેજ ભરમક ગેગના તે વાત પિત્ત અને કફ એ બન્ને ડગી વૃદ્ધ, અતિ ગ્રંથ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉપચાર—(૧) ભેમનું દહી, દૂધ અને ઘીનું મેવન કરવું (૨) વાગવાગ ખીંગ ખાવી (૩) કાણુ અથવા ગાણુ નમોતર નાખી ઉકળેતું દૂધ ન્યનાથ આપવું (૪) બોગના કીલાના અદરનું મગજ પાણીમા વાડી પાવું (૫) જીના દૂધમા ઉખરાની જાલ વાડી પાવી (૬) ઘોળા આખા, ઘોળા કમળ અને મડીના દૂધની ખીંગ કરી ઘી નાખી ૧૦ દિવસ ખાવી (૭) ત્રિકળા નાગરભોથ, વાવડીગ, લીડીપીપર માકર અને ધાળા અધેડના બિયાએ કહેલા જલ આપવા (૮) અયેડાના મિયા છડીને સ્વચ્છ કરી તની દૂધમા ખીંગ કરી ખાવી (૯) ૮૮ દિવસ પર્યંત મથાગ ૨૮ તોલા પાણી ટ્રેયા ધીમા ખાવા એટલ તે અગ્નિની અપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભન્નક ગેગનો નાશ કર છે (૧૦) ભોયકોળાનો રમ દૂધ અને ઘી નાખી આપવા (૧૧) કેળનું પાણી પાવું (૧૨) ઉખગના મળીઆનું પાણી પાવું, એથી કરી રક્તવિદાર અગમના નભેલી જગમી અને કડકી, એ વિકાર પણુ દૂર થશે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ લનાંમા—આમલી-૧૦, ઉપના-૧૭ એગ ૨-૧૦ ડાળ ૧૦ ડાગ-૬, નમોતર-૮, બોગડી- ભોયકોળા ૫

પર્યાય—અજીણ પ્રમાણે.

૪૩-ભારે શરીર (મેદરોગ.)

કારણ—કેદારક પદાર્થ, મધુર અન્ન મધુર રમ ન્નેહઅન્ન એટલે વૃનપકવ, ખીચડી વગેરેનું મેવન કરવાથી મેદ વધે છે

લક્ષણ—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ ને અગ્નિ વગેરે તેણુ પોષણ થતુ નથી તથા મેદ વધવાથી માથુસ મવ કાર્યને વિષે અસક્ત થાય છે તૃષ્ણા અદ્ય પાસ મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ નિદ્રા વખતે જીણુ યારવુ શરીરને વિષે ગ્લાનિ, ડીઝ, દુર્ગંધી પરમેવો થોડા પ્રમાણુમા આયામ અપ મેલુન દત્તાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદગની પ્રાય વૃદ્ધિ થાય છે વાલુ અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલુ અન્ન જલદીથી પચી જઈ ખીજન આહારની નજી કરે છે કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટા ઘોર વિકાર થઈ પ્રમેહ પિટકા નવર ભગદર એમાથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનું શરીર બાળ છે

ઉપચાર—(૧) ત્રિકળાના કદામા ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવે (૨) મસરે કડુ અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લઈ મધ નાખી પાવું, અથવા

ગરમ પાણી કંકુ કરી મધ તાપ્તી પાત્રુ, એટલે શરીર ઠંડા થાય છે (૩) ચવક છરે, સુંઠ મરી, લીડીપીપર, લીંગ, મચળ અને ચિત્રાનુ ચૂર્ણ મધમાં ખાતુ તે મેદનાશય અને અમિદીપક છે

વિશેષ ઉપચાર જુએા વનોંભા—ખીલી-૨૩, ભાગરો-૧૧ સમેરવો-૬, માગ-૬, સાદોડી-૧૬, હરક-૨૫ પ્રાં આં મા—મધ-૪

પથ્થ—ચિતા, શ્રમ જગરણુ, મૈથુન, વ્યાયામ, મોખા, જવ, ચણા, મચ્છર, કળથી, મગ તુવેર, તીખુ છાશ, તેલ, ભાજપાલો અપથ્થ—લઈ, શેલરી, અડદ, દિવસે ઉધવુ મુગવી પદાર્થ, મધુરામ, વમન

૪૪—માથાના રોગ.

કારણુ—ખણી, તાપ તુપાગ, જળક્રિડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જગરણુ, ઉચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયવો, વાયુનો નિગ્રહ, રડતુ, અતિ જળ ક્રિવા મધનુ પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવુ કંદલુ, એકી નજરે ચણી વાર સૂધી અવલોકન કરવુ, દુષ્ટ ગધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાટો પાડી ભાષણ કરવુ, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે વાત, પિત્ત અને કફ કરી નર્મનપાતવડે રક્તવડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે સૂચીવર્ત અનતવાત, અર્ધાવભેદક, શખક, એમ ૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકજળ) થાય છે

કૃમિજરોગ—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથા-માનુ મગજ દીડા ખાય છે એવુ જણાય છે નાકમાંથી પર, લોહી અને દીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે આ મોટો ભયકર રોગ છે સૂચીવર્ત—સૂચીવર્ત માથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરભ થઈ જેમ જેમ સૂચી ચડે છે તેમ તેમ તે જળ, આખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માટે છે, તથા સૂચી નમ્યા પછી આછુ થવા મારી, સૂચી આથમ્યા પછી સમજાય બધ થાય છે ગીત કિવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માથુસને સુખ થાય છે એ વિધારને સૂચીવર્ત કહે છે અનતવાત—ત્રણે દિવ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આખો અને ભમરોને દેડાણે રહી અત્યત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કપ થાય છે, હનવડી પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે આ ત્રિદોષ-જન્ય મસ્તકરોગને નંદવાયુ એમ પણ કહે છે અર્ધાવભેદક (આદારીશી, આદારીશી)—રક્ત, અતિ ભક્ષણ, અપચન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પતન, દવ મૈથુન-વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત અમેલો કેવળ વાયુ કિવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધુ મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આખ, કાન, ડોળા, કપાળ મર્વ એક બાલુભણીના પકડી કુહાડીવતે ધા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને અર્ધાવભેદક (આદારીશી) કહે છે, આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાલુની આખ જાય છે, કિવા કાન પણ બહેરો થાય છે શખક—દુષ્ટ અમેલો પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આખો ઉપર ભયકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ઘણાજ સજીકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ

ધણે ગતો થાય છે, તે વિષયે પ્રમાણે વધી ગળા નુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે આ રાખક રોગવડે તથા દિવસમા પ્રાણુ નાશ થાય છે

વાતજ શિરોરોગ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) શરૂ, એરડાના મૂળ અને સુક એ

* માથાના રોગો માટે સંગૃહીત ઉપચાર:—(૧) થોડાવજ, મરી, લીડી રીપર અને સુક પાણીમા ધસી લુગરે ગાળી નાકમા સુધ તો આદાશીશી મટે અને વાધુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટ (૨) સુક મામા રાા અને કસર મામા રાા કીણા વાટી માયના દાા થેમાબાર ઘીમા મેળવી નાકમા સુધવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે (૩) જો વાધી માયુ દુખતુ હોય તો એરડાની જડ જાયે સુકવી પાણીમા ધસી કપાળે અને પગના તળીયે ચોપડવુ ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતુ હોય તો સુખડ પાણીમા ધસીને અગર ગાળના બિયા પાણીમા વાટીને કપાળે ચોપડવા મરી ધસીને ચોપડવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા ચીચાજાલ ધસીને ચોપડવી (૪) નગોડના પાદડા અને ચોડખી હીગ ચણા બે ભાગ વાટી પોટલી કરી નાકમા ટીપા પાડે તો આદાશીશી જાય (૫) અરીડાની જાલ, થોળા મરી, કળીયુનો, સુક તથા નવસાર કીણા વાટી છીન્દલી કરી સુધવાથી ઝામર વાયુ જાય. (૬) જગખડા તામનુ વામ થાય છે તેના રમ કલાડી નાકમા ટીપા પાડવાથી જીવડા નીકળી ઝામર વાયુ મટે (૭) નાળીએરના ગોળામા ખાડલી મુઠ જરી આદામા લપેટી અગિમા પકવી ખાડી ગોળ ઘી ભેળવી ખવરાવવાથી ઝામર વાયુ જાય (૮) ધાણા, જીરૂ અને માઠર સમાન ભાગે વાટી વાસી પાણીમા ફાડી આપવાથી પિત્તથી માયુ દુખતુ મટ (૯) લીડી રીપર, મરી, લોધર, માકર અને મનશીલ પાણીમા વાટી નામ આપવાથી આદાશીશી જાય (૧૦) ગોળના પાણીમા સુક ધસીને નાકમા તેના ટીપા - પાડવાથી આદાશીશી મટે (૧૧) ઉષ લાવવાનો ઉપાય:—જગની પોટલી ખાદીના મજબુત લુગડમા બાધી રોગીને મધ લેવરાવવાથી ઉષ આવે અથવા કસતુરી ઘોડાની લાદમા આખે આખે તો નિદ્રા આવે અથવા શેકલી ભાગ વાલ રાા, લીડી રીપર ટાક ૧ અને ગોળ ટાક ૧ લઈ તેની ૩ ગોળાઓ કરી ગોળા ૧ ખવરાવવાથી ઉષ આવે. (૧૨) માથાના વાળ કાળા કરવાનો કલપ:—ગેલડીને ૨૬ ગેર ૧૦, મોડી ૨૦૨ ૨૫, કાળો ભાગરો ટાક ૧૫, કમળની જડ ટાક ૨૨ દાડમની જડ ટાક ૨૭ અ મર્વ એયુ કુડી લોહાના વાસણમા નાખી ઢાકીને પૃથ્વીમા માસ ૧ દાડી રાખવુ પછી બહાર કાઢાડી માથે ચોપડી મ્હોડામા ચોખા ગખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય છે જો એમ ન થાય તો જૂમિમા ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દાડી રાખવુ. એમ જ્યારે મ્હોડામાના ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય ત્યારે કલપ પકા થયો નથુવો એ એકવાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી ૭ મામનો અને બે વાર ચોપડવાથી ૫૬ ૧૫નો કલપ થાય છે અથવા બહેડા ગેર ૦૧ પાણીમા દિવસ ત્રણ ચીનાઈ માગીના વાસણમા પલાળી રાખવા પછી હીમજી હરડે ગેર ૦૧ તલના તેલ તોલા ૫ મા તળી દિવસ ૩ સુધી રાખમા રાખી પછી કોરો કરવી પછી તેને હીરાડસી મામા - મોગયુથુ માસા ૩ તથા સિધવ મામા ૩ નાખી લોહાની તાવડીમા

છાશમા વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો (૨) સુચકુલ્લા કૃલ્લનો લેપ કરવો (૩) સુંઠ અથવા તજ ધમી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને યુનો શીશીમા નાખી તે શીશી સુધવા આપની પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:— (૧) માકર, દૂધ અને પાણી મન્તક ઉપર સિયન કરવું અથવા ડા પાણીની ધડી મન્તકી (૨) ગાયનું ઘી ચોળવું અથવા શતધોત ઘીનો લેપ કરવો (૩) ચંદન, વાળો, કમળા, જેડીમધ, ચિકેલુમળ, ધુરીઆના મૂળ, એ જખુસોને દૂધસા વાટી લેપ કરવો કંફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:— (૧) ચંદનનો લેપ કરવા (૨) ગેલુકમ્પીજ, તગર, શિલાજીત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણામર, દેવદાર જટામાસી અને એરડના મળનો મહોષ્ણ લેપ કરવો (૩) સુંઠ, કોક, કૃવાડીઆના મળ દેવદાર અને ભેસાચુમળને ગ્રામરમા વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો સ્ત્રિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:— (૧) મિદળ, તિલવણીના બિયા, નાકછિકણીના પાદડા એ સમલાગ, વડના બિયા અને જાલતુ ચૂર્ણ અર્ધો લામ લઈ તેનું આરિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુવવાને આપવું, એટલે તત્કાળ મન્તકજળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સૂન્નિપાતનો નાશ થાય છે રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:— (૧) શતધોત ઘૂત માથા પર ચોળવું (૨) સુંઠના ટકમા દૂધ નાખી તેનું નર્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મન્તકજળનો નાશ કરે છે (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો (૪) ઉચરાના પાકેલા ફળ લઈ ઘીમા સાકર નાખી તે સાથે પચાવવા, તેમા એતચી અને મરી નાખી ભણ્યુને માટે આપવા એટલે ગતક્રાવની શાંતિ થાય છે (૫) રીગણીના ફળનો રસ કાઢી તેના મરતક ઉપર

ખરેડાના પાણીથી વાટવી આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે (૧૦) દંદામોરશી નામનું દરદ વાયુથી માથામા થાય છે, તેથી માણસોની સ્મરણશક્તિ ઓછી થાય છે તથા ગફલત થાય છે તે ઉપર —મોથ ટાક ૩૩ બાલજડ (છરીલો) ટાક ૩૩ સુંઠ ટાક ૩૩, એ ટાક ૧૦, એ સર્વનો ભૂંકો કરી મધ શેર ૫ મા મેળવી માટીના ઘીવાળા રીઢા વાસણમા ઘાલી, દિવસ ૪૦ સુધી જવની કારીમા અને તે ન હોય તો વોડાની લાદ જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે તે વાસણ દાટવું ૪૦ દિવસ પુગ થયે ત્યાંથી તે વાસણ ક્કાડી લઈ દરદીને ડાવન પ્રમાણે તેમાથી દરદોજ સવારે માસ ૪ સુધી ખવરાવવું, એનાથી માદદસ્ત ધણી વધે છે (૧૪) એકથારથી માણસને ઉઘમા એવું માલમ પડ કે માર માથે લાગે એજો પડયો છે, તેના દમ બધાય (સુગળાય), મ્હોડ બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ દમ બધ થાય તો જીવ નીકળી ન્યથ એના રોગીને બાસલીક રમ મકાંવ. એ રગ નાની બામળી પ્રમાણે હોય છે ત્યારપછી તેને મીઠા ટાક ૧ મધ માથ આપે તેથી જાતી ઉપરનો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલમમ માટે નસોતર ટાક ૬ આપે પછી હફતા બે સુધી મસ્તકી ટક ૧ આપ તો આચારનો વાજ મંદ. જેને આચાર હમેશા થતો હોય તેણે તેલ અડદ, લસણ, બાજરી તથા બાકળા (રાંધેલુ આખું કઠોર) ખાવા નહિ.

લેપ કરવો, તે મસ્તકશળનો નાશ કરે છે કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—
 (૧) સુંઠ, મરી, લીડીપીપર, કરજની છાલ અને મગવાની છાલ એ સર્વેને
 બકરીના મૂત્રમા વાટી તેનું નસ્ય આપવું (૨) વાવડીય, માછીબાગ, દત્તીમળ
 અને લીમને મોત્રમા વાટી તે કકડમા મરમવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું
 નસ્ય કરવું (૩) કાટાસરીઆના પાદડાનો ગમ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમા
 પાડવા. (૪) રીગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાથી ધૂમાડી કઢાડી અને એ
 ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનું ચૂર્ણ નાદિ સુરવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે.
 (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મરી વાટી તે રસ નાકમા નાખવો
 સુર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને
 તેલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો. આ આપેલ ત્રણ દિવસમા સુર્યાવર્ત રોગને
 સાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું બદાણું અને નચ્ચ કરાવવું અને તેનોજ
 ગમ આપવો (૩) દસમળનો કાટો કરી તેમા ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું
 નસ્ય કરવું તે આદાશીશી, સુર્યાવર્ત અને મસ્તકશળનો નાશ કરે છે (૪)
 ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોટ, વજ, લીડીપીપર અને જેડીમધને કાળમા વાટી તેમા
 ઘી અને તેલ નાખી તેનો સુર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર લેપ કરવો (૫)
 બામળના ગમમા મમલાગ બકરીનું દૂધ નાખી મચના ફિરજોમા તપાવવું અને
 તેનું નસ્ય કરવું (૬) મરસડાના ઝાડના મળ કિવા ફળોની અથવા જવ અને
 લીડીપીપરની પોટલી મુઘવાને આપવી. (૭) ચણાંત્રીનું મળ તમા તેનું નસ્ય
 આપવું, એટલે સુર્યાવર્ત, રતાધળો નેત્રમા પડગ આવે છે તે અને મસ્તકશળ એ
 રોગો દૂર થાય છે અને તત્કાલ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર—સુર્યાવર્તનાશક
 વિધિ કરવી (૧) મધ, દહી ઉપરની તર, વમગ ઘી, પૂરી વજોરે વાતપિત્ત-
 નાશક આહાર આપવો (૩) અને તના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી
 કાઢી ઠંડા પાણીમા ચઢન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તક લેપ કરવો, અને તાળવા
 ઉપર ચોળતા રહેવું તથા મળનો એક કકડો વાળે આપી ગમવો અને શક્તિ
 પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મળીયું ઘસી પાવું (૪) કાળા કામાળુના કાદા પીચી
 તેની પોટલી તવીપગ મરમ કરી તેનો મસ્તક જેટ કરવો પછી કોટલીક વારે તેજ
 પોટલીમાના કાદા મરમ કરી તેનો મસ્તક પાંદો માધવા (૫) અરીસા ક્ષાલમા
 ચોળી તેના શીજનું અજન કરવું વાચુ ઉતરી ગયા પછી આખોમા માખણ
 આજવું આ અજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે (૬) બકરીના
 તાદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો એ ભાત વિષમજવર અને વિષ ચડેલા
 માણસને પણ હિતકર છે આદાશીશી ઉપર ઉપચાર—(૧) બકરીના
 દૂધમા અથવા પાણીમા સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશળનો નાશ
 કરે છે (૨) સરમવાના પાદડાના ગમમા મરી ખગલ કરી તેનો લેપ કરવો
 (૩) લીડીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમા કિવા ઘીમા પાચન કરવું અને
 નસ્ય આપવું અથવા પાણીમા ઘસી નચ્ચ આપવું (૪) કોટ, એરડમળ
 અને કુવાડીઆના મળ કાળમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અમથીઆના

પાદ્મડાનો કિંવા ફલનો ગમ, જે ભાગનુ કપાળ દુખતુ હોય તેના બીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ એ રીપા વધારે નાખી પછી બીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી ચાતુર્થિક જવરનો પણ નાશ થાય છે (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખસડ કરી તેનુ નન્ય આપવુ, તે તત્ક્ષણ આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી તથા જટામાત્રીના કંકમા ઘી નાખી પચન કરતુ તેનુ નન્ય આપવાની માથેજ આદાશીશીનો નાશ થાય છે (૮) મહેવાનુ હોય તેણે બીજામાનુ તેજ આરિક મળી ઉપર લઈ, જે બાલુનુ કપાળ દુખતુ હોય તેની બીજા બાલુના ડોળાની પામે ન્મા રાતી જગ્યે હોય છે તે જગ્યે ઉપર તે ચોપડવુ આ યોગવડ દુ સહ આદાશીશી પણ ફર થાય છે (૯) તુવેરના પાદ્મ અને ધરેનો રમ એકત્ર કરી તેનુ નન્ય આપવુ, તે તુગ્ગ આદાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડીગ અને કાળા તલ સમભાગે ક્રમ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નન્ય આપવુ (૧૧) મરી અને ચોખા સમભાગના રમમા વાટી તેનો લેપ કરતાં (૧૨) ગણ્ણીના ફળ કિંવા મળ પાણીમા વાટી તેનુ નન્ય કરતુ કિંવા મળ કાને ખાધવા (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએગનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિંવા કંકુ પાણી પાવુ અથવા ઘીનુ નન્ય આપવુ (૧૪) ખરીમાકર અને મીઠળ ગાયના દૂધમા ધસી અર્ધ ઉગ્યા પહેલા તેનુ નન્ય આપવુ (૧૫) ડગળના બિયા ધમી તેમા ગોળ નાખી તેનુ નન્ય આપવુ (૧૬) ગરના, નુઠ વાવડીગ, મળ, ચિફળા, દશમળ અને હરડેનો કાદો આપવો તે વાતરોગ, આદાશીશી, આદચવાયુ, અર્ધિતવાયુ, ખજવાયુ, નેત્રરોગ, મન્ટકગળા નવર અને અપગમાનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની મૂકી નાકિ સુવરી, એટલે રોગમાદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી ફર થાય છે (૧૮) નગોડના રસમા મરી ધમી તેનુ નન્ય આપવુ (૨૦) આમળાનુ ચૂર્ણ ઘી અને માદર માથે ખાવા આપવુ (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમા ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) મવાર માજ ગાયનુ ચોકળુ તાલુ દૂધ નાકમા નાખવુ, એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી ફર થાય છે (૨૪) મસુદ્દળ બકરીના મૂત્રમા ધમી તેનુ નન્ય આપવુ (૨૫) નાક છીકણીનુ ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાલુના નસકારામા સુધી પછી બીજા નસકારામા સુધવુ (૨૬) ચરીકા ઘીમા ધસી નન્ય કરવુ (૨૭) દૂધમા બદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા — અગથીઓ-૨, આકડા-૬, આદુ-૨૬, આસંધ-૧૮, કડવા તુરીયા-૪, કણ્ણી-૮, કુખો-૮, કેસર-૪, ગણ્ણી-૩, ૬, ગાવાતી-૪, ચણ્ણી-૧, કાગ-૧૦ તમાકુ-૫, તલ-૭, નાદળઓ-૧૧, તુવેર-૬, તેપાળો-૩, કુદિનો-૮, ભાગરો-૨, બીજાઓ-૬, મરી-૧૪, મીઠા-૫, મુચ-કા-૨, મોચ-૧, લમણ-૪, લીડીપીપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્દળ-૬, મમેરેવો-૮, મોવારી-૫, હીંગ-૧૫, હેંદ-૬ ભુઓ ઘો વેંમા — દૂધ-૧, ઘી-૧

શાષ્ટક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બનેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણ પાણી નાખી ઘી ગ્રેષ રહે તે પર્યંત

તે સર્વેનું પચન કરવું અને પંડી તે ધીનું નન્ય આપવું એટલે શખડ મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શરી નાશ પામે છે (૧) કદુ પાળી મગજનું ચિચતા જવું (૨) મસ્તકનું, મજક કડવા લીમડા અને પચકાડના લેપ કરવો (૩) ચીકણા, નીલાકમળ, ધરો કાળા તેલ અને માટાકીના લેપ કરવા તે શખડ, અનતવાન અને મવ પ્રકારના મન્તકગણનો નાશ કરે છે (૪) રંગ અને મગગયાના બિયા તમાલપત્ર મગગા અને તળવું નસ્ય આપવું, તે મવ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૫) ગોળ આકૃતો રમ, લીડીપીપર અને સિધવ પાણીમા ધમી તેનું નન્ય આપવું એટલે ભુજસ્ત-ભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ દૂર થાય છે. (૬) માટર તથા કેસર ધીમા તળી તેનું નસ્ય આપવું, તેથી વાયુ અને રક્તથી ભરના આખ કાન રોગો એ દેકાણાનું જળ અર્ધમસ્તક જળ અને મુશાવત એ ગંગા દૂર થાય છે (૭) દેવદાર, તગર પ્રાણીના અને મુઠ એ કાચમા વારી તમા તેલ નાખી લેપ કરવા, એટલે મન્તકગણનો નાશ થાય છે (૮) શરવખો અને નવનાર એકત્ર ખરસ કરી નુધવા માટે આપવા, એટલે મન્તકની વાયુ મનથી પીડાનો નાશ થાય છે (૯) મુઠ, મરી, લીડીપીપર, પુષ્કરમુળ દળદર, ગાન્ના દ્વદાર અને વળનો કાઠો નાકવડે પ્રાશન કરવો, તે મન્તકગણનો નાશ કરે છે અને મુઠના કલકમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું તે નાના પ્રકારના દોષવડે થયેલી મન્તકપીડાનો નાશ કરે છે (૧૦) એન્ડમળ તળ રતાવરી, જીવતી ગાન્ના સિધવ ભાગરે વાસડીગ જેડીમધ સુદ કાળા તેલનું તેલ અને ધકરીનું દૂધ એ મવળ એકત્ર કરી તેમા ભાગના રસ નાખી પચન કરવું આ મિદ્ધ ચર્મલા તેલના છડીયા નાકમા નાખવા તે મધા પ્રકારના મન્તકવિકાર દૂર કરે ગરી ગચ્છેલા કેશ અને ખાલનાગ દાતને ધડ કરે તથા ગડડના જેવી દષ્ટિ કરી બાન્ડોમા અધિક બળ આપશે (૧૧) ત્રિકુળા કળીઆનું દળદર કડવા લીમડા અને ગંગાનો કાઠો ગોળ નાખી પાવો તે બ્રહ્મકૃતિ આખ અને કાન એ દેકાણાનું જળ આદાશીરસી, સુચાં-વર્ત શખડ દત્તશળી રતાધેળા પડર અને નેત્ર પીડાના નાશ કરે (૧૨) કડવા લીમડાના પાદડાના રમમા મરી નાખી નન્ય આપવું તેથી મન્તકગળા અને અપરમારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પછુ પડે છે બચળ શિરોરોગ (મસ્તકમાના મેદુ શુષ્ક યદ્ બચકર મન્તકગળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર — (૧) ગોળ ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું (૨) દૂધમા બદામ વાડી ખીર કરી ચોડાનું ઘી અને માકર નાખી ખાવી તથા માથાપર મદામનું તેલ ચોપડતા જવું

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા — મસ્તક રોગ માટે — અધેડો-૧૩, વડી-૫ ઉદગતી ક-૧ મ-૫ એગડો-૩૪, કન્થા-૧ કશ-૭, ચણેડી-૧૫ પદામ-૬ માટી-૬ મસ્તક વાયુ માટે — આડડો-૫ ચણા-૨ મસ્તક શુળા ૭ દેન મન્તક મનથી પીડા માથાનું દુખવું એના માટે — અગથીઓ-૧, અળઓ-

—, અનત-૪, આમળા-૩૦, ઉદરકની ક-૩, ઉપરસાલ-૯, કં-૧, કપાસ-૧૮, કાચકળ-૯, ખાટીભૂણી-૨, ગરણી-૩, ચુકો-૫, જમકળ-૧, તગર-૧, બદામ-૬, બોરસળી-૯, ભોપકાળુ-૮, મરી-૬, મર્યાદવલ-૨, વજ-૧, સમેરવો-૧૪, સંગવત-૨૨, ૨૪, હરડે-૩૬ માથું ચડેલુ ઉતરવા માટે—આકડો-૭, કોલીજન-૨, મળૂરી-૪, ખસખસ ક (અરીજી)-૯, ગુગળ-૧, નાકછીકણી-૧ પિત્તપાપડો-૩ ભુતાકશીશી-૧ રૌત્યથી મસ્તક ચડયું હોય તે માટે—પપનસ-૨ શરદીથી માથું દુખતું હોય તો તે માટે—તજ-૩ ઉપજુતાથી કપાળ દુખે તે માટે—કેવડાનુ ઝાડ-૩, કુચળી-૩ માથે વાડુ ચડયું હોય તો તે માટે—નાદરૂખ-૨ વાતજ મસ્તકશૂળ માટે—કોઠી-૧૧, સુચક-૬-૧ મસ્તકના તાપ માટે—પિત્તપાપડો-૫, રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટે—શરદોઠી-૧૨, માથામા દાડરૂ રોગ થાય તે માટે—આબો-૨૧ મગજમાંથી ગરમી ફરે થવા માટે—ઉદરકની-૧ માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકાર મનન થક મગજ સુચરવા માટે—દાણ-૧૪ મગજ સાફ થવા માટે—ઉદરકની ક-૪ મગજ શાત થવા માટે—કપાસ-૧૮ મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે માટે—ઉબરો-૨૫ આગતુક મસ્તકશૂળ માટે—ભારગી-૬ સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટે—ભાગરો-૨, વજ-૩, સરસડો-૧૦ શેલડી-૬ જુઓ ગો વૈંભા—રક્તજ પિત્તજ શિરોરોગ માટે—દૂધ-૧૯, શી-૧૧ માથાના દુખાવા ઉપર—દૂધ-૨૫, સૂર્યાવર્ત માટે—દહી-૫ જુઓ પ્રાંઓંભા—માથાના દુખાવા માટે—સાવરસિંગ-૨ શીરો અમાનુ માટે—દૂતવર્ગ-૧ કેરા આવવા માટે—હસ્તિવર્ગ-૧ જુઓ અનુભૂત આયુષ—ઝોષધિક્ષિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની રીપમા ન ૧૪ ૩૨ મલમ પ્રયોગની રીપમા ન-૮

પથ્ય—લી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલા, કેરી, દાડમ તુવર, ઘઉં, મગ અપથ્ય—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુદ્ધ પાણી, વિરેકાન, દિવસે નિદ્રા

૪૫—મૂત્રબંધ (મૂત્રાઘાત).

કારણ—મત્રપુત્રીધાતિના વેગાના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી નાનડુંલિકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે મૂત્રકૃન્ધુ અને મત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલેજા ૬, મૂત્રકૃન્ધુને ઠંડાણે કલેશ અધિક હોય છે અને મત્રાઘાતને ઠંડાણે નિષ્પ્રધ હોઇ કલેશ અલ્પ હોય છે *

ઉપચાર—મૂત્રકૃન્ધુ, મૂત્રાશ્મરી એ ઉપર જે ઔષધો કહેલા છે, તે દેરા

નત્ર ત્રીય ઝાડા વગેરે ચેકવાથી કાપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષથી તે પ્રકારનો મત્રાઘાત રોગ થાય છે ૧ મળદાગનો કુપિત થયેલો વાડુ વેદનાયુક્ત થઈ મૂત્રને ગેડી રચભાવિક ગતિમા વિરૂદ્ધ બની વુસતો ફરે છે, તેથી મત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણુમા નાખે, તેને વાનકુ ડલા કહે છે ૨ શિશ્નના

અને કાળ જોઇ સવ મત્રાધાન ઉપર ચેળવા (૧) સુક, મગી, લીડીપીપ, ત્રિકુળા, એ મમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુણ નહ તેની ગોખરના કાદામા ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતા કોઇ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી એ પ્રમેહ વાતરોગ, વાતરક્ત, મત્રાતન, નવરોગ અને પ્રદરનો

છિદ્ર અને મળાદારને કુલાવી તેના માર્ગને નાકી કરણ, ઉચ્ચી અને સચળા ગાઠ કરે છે, તેથી મત્ર રોકાઇ તીવ્ર વેદના કરે છે તેને અપ્પીલા કહે છે ૩ મત્રની હાજત થયા છતાં મત્ર નહિ કરવાથી પેકુનો વાયુ પેકુતુ ન્હોતું બંધ કરી મત્રને રોકે છે, તેને વાતખનિ કહે છે ૪ મત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલહી ન થતા ત્રીરે ધીર થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે. ૫ મત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઇ પેકુત થાવાં છે અને નાભિની નીચે આર્માન ઉત્પન્ન કરી તેમા વેદના કરે છે, તેને મૂત્રજઠર કહે છે ૬ મત્ર મળાદારમા આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પગણે ગતિ આપવા જતા વાયુથી શિશ્નુ છિદ્ર ફાટી જઈ ધી-વીર થોડુ થોડુ રક્તમિશ્રિત મત્ર ઉતરે છે અને તેની માથે તણખા લાગે તેને મૂત્રાન્સંગ કહે છે ૭ રક્ત શરારવાળા પુરુષના શરીરમાંના અપાનવાયુ મત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે ૮ પેકુતી વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રમધિ કહે છે ૯ મત્રની પહેલા અને મત્રની પછી અડાયા હાણુની ગમખા પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશુક કહે છે ૧૦ હાજતના જેવું અથવા લોહી સંદિત બહુકદ મત્ર ઉતરે તેને ઉચ્ચવાત કહે છે ૧૧ મત્ર અત્યંત ડબ્બ પીણ કે લાલ, વાણુ બધું બદ, ગરમ, ગોર, રાખ જેવું સુતાની ગમ જેવું થોડું ઉતર અને શરીર વચાઈ બંધ તેને મૂત્રસાઠ કહે છે ૧૨ જે મત્ર મળ-મહિત ઉતરે અને જેના મત્રમા મળ જેવી વાસ આવે બહુ કષ્ટ મત્ર ઉતરે તેને વિઘ્નવિધાત કહે છે ૧૩ પડુમા થએલી ગોળ ગાંઠ મોટી થઇ દાલે નહિ પીડા કરે ગળ સાલ, ગર્ભ માકક રહે-રહે હાથથી તેને દામે તો મત્રનું સુખ ઉત-પીડા બહુ થાય તો ધાર છુટ, તેને અસ્તિકુ રૂળ કહે છે

સમુદીત ઉપચાર— (૧) ઇન્દ્રવજ્રાની જડ પેમા ૧ ભાગ આપે તો તણુ કલાકમા મત્ર અને ઝાડો અને છુટે (૨) ગુદાના મિયા, ગોખર, કપાસ અને કાકડીના મિયા મળી તોલા ૨ લાઇ ખોખગ કરી પાણી ગ્રેર મધ્યે ઉકાળી ગર ૧ રહે ત્યારે તેમા આકરની આસણી નાખીને પાંચ તો પહેાગ ૧ પછી મત્ર કુટે નાભિની નીચે ગાંઠ બધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે (-) કનુર ઇન્દ્રિ ના છેદમા મૂકે તો લગી ૧ મા મત્ર છુટે વળી એજ પ્રમાણુ સુરોખાગ પણ મૂકાય છે (૪) કળથી ઉકાળી પાંચ તો આરામ થાય (૫) માકક ગ્રેગ ૦૧ અને કેળનો રસ ગ્રેર ૦૧ મેળવી પાંચ તો મત્ર છુટે (૬) મત્રબંધમા પથરી ઉપર નરેલા ઉપચાર કરવા (૭) લવારની કાદમાથી બમણની પુક લાગે તે કેડાણુની ગમ લઇ પાણીમા મેળવી પેકુ ઉપર જાડો લેપ કરવો (૮) શીંગડીયા (શુડી-યાના વેલા) ની ગોટલી પાવી (૯) પેકુ ઉપર નવીની ગેવાળ બાધવી

નાશ કરે છે (૨) તપાવી કંકુ ચએલુ દૂધ, જટામાસી, ચદન, ચોખાનુ ધોવ-
ગમલુ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે
(૩) ધમાસો કિવા ચરડુસીનો કાદો આપવો (૪) ફશમળનો કાદો શિલા-
જીત અને સાકર નાખી આપવો (૫) ગોખરનો કાદો શિલાજીત અને યુગળ
નાખી આપવો (૬) વાયવગ્રજા, ગોખર અને સુડનો કાદો ગોળ અને જવખાગ
નાખી આપવો, એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશ્લેષ્મનો નાશ કરે છે
(૭) તાડના મૂળ ચોખાના ધોવરામલુમા વાટી તેમા માકર નાખી આપવો
(૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમા લીળવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી
પાવુ (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી પાવુ (૧૦)
કાકડીના બિયા સિધવ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) કાળા
વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળા, વાળો, ઘોળી મુમળી, એલચીદાણુ, રેણુક-
થીજ, દાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર ચદન, રક્તચદન, ત્રિકટુ
પીપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખર, કાકડીથીંગી મળ, કંકોળ અને ડાગરની
ધાણી સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવુ અને એક ભાગ ચૂણુ, બે ભાગ લી અને સાકર
એ પ્રમાણે પાવુ, અથવા ખડીમાકર અને મધની સાથે મનારે સેવન કરવાથી ને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અમ્બજર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃમ્હ, રક્તસ્ત્રાવ વગેરે એ સી પ્રકારના
વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાપાણુભેદ, લીંટી-
પીપર, શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામલુમા આપવુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અકાલ-૧૪ ચરડુસી-૨૩, આકડા
-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેમર-૯, કેળ-૧૬, કાથથીંગ
-૧૦, ખાખરા-૧૫, ગોખર ખોડા-૫, ગોડાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨,
નાળિય-૧, નેવારી-૧, શાગળો-૩, બિહી-૧, ભોરિમણી-૪, મરી-૧૨, મળા-૧૮,
ગનગુલસી-૬, લાખરી-૧, વાયવરણો-૬, વાસ-૧, સાંતાફળ-૨, માગ-૧, સિવલ
-૪, સોપારી-૩ મળામૂત્રવડે આખરી ચએલોને માટે—સરગવો-૬ મળ-
મૂત્ર અથવા થયા હોય તે માટે—૫૩-૧૫ મૂત્ર શુદ્ધિ માટે—ગળજીભી-૭
પાલ-૨ લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે—અળશી-૬

પથ્ય—રાત્રી ડાગર, જાશ, દૂધ, દહી, જુનું દાણુ પડાળા, ચીલડા,
ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ, અપથ્ય—વિરૂદ્ધ અન્ન, માગે ચાલવો, રૂક્ષ, વિદાહી,
વિષ્ટભી એવા પદાર્થ, મેથુન, મૂત્રાદિકોના વેગ ધાગણુ કરવા વાસના અકુર, વમન

(૧૦) ગુદી, આવળ અને ગખોરડીના પાદડા રાત્રે પાણીમા નાખી ઝકળમા રાખી, સવારે
વાટી આળીને તે પાણી પાવુ (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦૧ અને જવખાર તોલો
૦૧ ગોમૂત્રમા વાટી પાવો. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ કાકડા
(૧૩) સુરોખાર તાદળજના રમમાં પાવો. (૧૪) સાબરજીણુ આળકના પેશા-
મમા વાટી નાલિમા ભરવુ (૧૫) આળકના પેશાખમા ખરડીની લીટી પલાળી
ગરમ કરી પેકુ ઉપર આધવુ

૪૬-મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાવાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધોઃ—(૧) સુરોપ્પાર, ચણકોષ્પા, એલમીદાણુ અને નવચી એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ મામા ચૂર્ણ, પાણેર દૂધ અને પાણેર પાણી એકત્ર કરી તેમા આપવું (૨) સોનામુખી (મીઠીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાનગ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમા સાકર ૧ તોલા નાખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે (૩) ગાયત્રી દૂધ ઉકળતુ રાખી તેમા કીમેળીઆ પીલવી અને તેમા સાકર નાખી ૮ ફેરા ગાળી, તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલવી કરી પાવું (૪) એક શેર દૂધમા એક ગેર પાણી મિશ્ર કરી તેમા ૨ મામા મુરોપ્પાર અને ૬ મામા મોનાગેર નાખી તે હલાવી ઉભા ગદ્દી પેટભર પીવું અને ફરતા ગહેતુ એટલે મૂત્રરેચ થાય છે (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલા-ઇના વાસણમા સારે ગરમ થાય એટલે તેમા ફટકડીની બુકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઈ તેમા એલમીદાણુની બુકી અને ખાડ નાખી તે ૬૬ થયા પછી પ્રાસન કરવું (૬) ખાખ્ખરાના સુકાએલા ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પચત લઈ તે ઘાઈ તેમા પાણી નાખી ઉપર ઢાકણ દઈ મદામિ ઉપર વગાળી થાય ત્યા સુધી બાફવા પછી તે પીલી તેનું પાણી પાનગ સુધી લઈ તેમા ૨ મામા મુરોપ્પાર નાખી તે પાવું અને બાકી ગેલા પાણીમા તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર માધવા (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા ગરમ દડા પાણીમા પલાળી રાખી મવાગ ને મસળી, તેનું પાણી ગાળી પાવું અને તે પાણીમા થોડી જીરાની બુકી નાખી શકિત પ્રમાણે એક ગેર પચત નારાન કરવું, એટલે મૂત્રરેચ શરીરમાની ગરમી નીકળી જાય છે એથી કાઇને રૂચ પણ થાય છે

નિશેધ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ—કાકડી-૯ ખાખ-૧૫, ડાગર-૪, દ્રાક્ષ-૮ રેવચી-૨

પથ્થ-ગોખા, દૂધ, ઘી તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં અપથ્થ-ગોળ નીખા ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ

૪૭-મોઢાના રોગ (મુખરોગ).

કારણ-જળચર પ્રાણીનું માસ, દૂધ, દહી, આદિ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી રૂપિત થએલા કફરિક દોષ મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ દાંત ન ધસવા, પનપાન એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે

મુખરોગની સ ખ્યા—દત્તરોગ-૮ આખ-૧૫, દત્તમૂળરોગ-૧૫,

૧ શખજરે જર અને મુરોપ્પાર દૂધમા નાખી પાણી મેળવી પાવું (૨) મોનાગેર તોલા ૦૧ મુરોપ્પાર તોલા ૧ હલાયચી તોલા ૦૧ મજીક તોલા ૦૧ અને પાણી ગેર ૪ નાખી એકત્ર કરી પાવું

તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫ કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) સુક અને ઘોળા મરસડાના કિવા ત્રિક-
ળાના કાઢાએ ગલફેરા ભરવા, એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માસ ભરેછ.

× ૧ દાંતમા કાળા છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કૃમિદંત.
દાંતની નસોમા પીડા થાય તે દાંતન. ૩ દાંડુ, ઉતુ, ખાડુ, પવન વગેરે
સહન ન થાય તે દંતલુપ્ત ૪ ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને ખેડાળ કરે
તે કરોલ ૫ દાંતનો મેલ કાઢ્યુ થઈ જાય છે તે દંતશર્કરા ૬ દાંત કાળા
પડી જાય તે શ્યામદંત ૭ મોઢા વાયુ અને દાંત ભાગી જાય તે ભંગનક
૮ દંતશર્કરા વધીને જાક્ષને નડે તે કપાલિકા એ દાંતના આઠ રોગો છે
પાત-૧, પિત્ત-૨ કફ-૩, મન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, મામનો-૬, મેદનો-૭ અને
ચાટ લાગવાનો એમ આઠ આપ્ટ (હોઠ) ના રોગો છે

૧ કાળજીવિના અકરમાત પારામાથી દુગધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ
કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામા ત્રણો સોળ થાય ત દંતપુટપુટ ૩ પારાને
માળે થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સોષિર ૪ પારામા દાંત
લાક્ષવા લાગે અને તાળવુ ખેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસોષિર ૫ પારા-
માથી પર મહિત લોહી નીકળી દાંત દાલે તે દંતવેષ્ટ ૬ પારા વિખરઈ ગયા
છતાં લોહી ન નિકળે તે પરિદર ૭ પારામા બળતગ થઈ દાંત લાક્ષવા લાગે
ઓષધ ધમતા લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ ૮ ચાટ લાગવા ૯
વસાવાથી માળે ચડી દાંત દાલી પીડા કરે તે વેદર્ષ ૯ પારામા ખીન્ન કરતા
એકદંત વધારે વધે તે અદલીવર્જન ૧૦ નીચેની નદના અતમા સોળે હોય,
લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ આ દશ મિવાય પારાની નસોમા વાયુ
પિત્ત, કફ, મન્નિપાતથી અને ચાટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો
થાય છે, તે મળી પદર પાગના રોગો છે વળી દાંતના પારામાથી પરમહિત લોહી
નીકળે, ઘણા સોળે હોય અને તેમા દાહ તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય
છે દાંતના મળનેજ દાંતના ' પારા ' કહે છે

પાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અધામ ૪, ઉપજીવ ૫, એમ પાંચ જીભના રોગો છે
ગલસુડી ૧, ગુડકસરી ૨, દુવ ૩, કચ્છપ ૪, તાલુઅર્જુદ ૫, માસગત્રાત ૬,
તાપુટપુટ ૭ તાલુશોષ ૮ અને તાલુપાક ૯, એ નવ તાળવાના રોગો છે

વાતવિદ્રધિ ૧, પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ ૩, ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪, ગત્તવિદ્રધિ ૫,
ક્રમાલુક ૬, અધિજીવ ૭, વલય ૮, ગલાસ ૯, એકદંત અને વદ ૧૦, શતકી
૧૧, ગિલાસુ ૧૨, ગલ્લવિદ્રધિ ૧૩, ગલોષ ૧૪, સ્વગ્ન ૧૫, માસતાન ૧૬,
વિદારી ૧૭ એ ગળાના રોગો છે.

૧ મુખમા સર્વત્ર ફેડાલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો, ૨ લાલ કે પીળા
ફેડાલા થાય, દાહ હોય તે પિત્તનો ૩, પીડા વિના પણ ચેળયુક્ત ઘોળા ફેડાલા

હાડી નાખે છે અને અવાળુ પાક છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠી-મધ અને લાખનુ ચૂણુ ટરી તેમા મધ નાખી તેનો કાગળો કરવો, એટલે દાંત-માથી લોહી અને પડ વાટે છે તે બધ થઈ હાલનારા દાંત ધક યાય છે ।

દાંત તે કફનો, એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે, તેનેજ સુખપાક ક ક વળી જે હોઠમા તથા પાગમા લોહીના પ્રાપ્તી અથવા ત્રિપ્રાપ્તી થએલા કે દાંત, તે સન્નિપાતનો અમાપ્ય સુખપાક રોગ કહેવાય છે

સચ્ચીત ઉપચાર — (૧) દાંતની જગમા કીડા થયા દાંત તો હિંગત ગાગડા ગરમ કરી દાંત નીચ રાખે તો કીડા મરી જાય (૨) ફટકડીનો ઝીણા બ્રશ કરી તેમા થોડું મીઠું નાખી, પછી એક રૂતુ પુમક પાણીમા પલાળી તે ઉપર બહારની તે દાંત ઉપર મંકવી દુખતી દાંત મટ (૩) સુખપાક ઉપર કરવરી, વાનકપુર, નિસામનો (૪) ઉત્તેજના બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાડી ખાત્રીક કરી મ્હોઝામા બહારવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સગેકા ન્મન ગુલામના ઢાગળા કગવવા, અથવા હીમજ મ્હોઝામા રાખવી અથવા જુદે ખાડી તના પાણીમા ગતાદળી વમી તેમા એલચીનો જુકા અને ઝુલાવેલી ફટકડી નાખી ઢાગળા કગવવા અથવા બાવળ તથા જાણુડીની અતરછાલનો ઉકાળો ની નમા ઝુલાવેલી ફટકડી નાખી કાગળા કરાવવા, અથવા ચાખાના એસામણમા રાટલી ફટકડી નાખી ઢાગળા કરાવવા (૪) મોઢું ગધાતુ હોય તો કરવરી, અગર નાત લવગ એ ત્રણને ખાગક ખાડી કટલાક દિવસ મુધી દાંત ઉપર ધમવુ (૫) ગળામા કાકરી થાય ત ખેરી રીતે કે ગળામા યુક ન ઉતરે એ રોગ પિત્ત, વાતવિદાર કે રાણુલી થાય છે ગળામા ધણુ દુખ તો એ રોગ લોહીવિકારથી વાણુવા તેના ઉપર — મેઉ લાચની કેકાલ રગનુ લોહી કઢાવવુ વાયુની કે પિત્તની હોય તો નોઢામાથી શીણ નીકળે અને દુખે નહિ, ત્યાં અજીર ઉકાળી તનુ પાણી એક અંવાડીયા મુધી રાત દહાડા પીએ તો મટે પાણીને બદલે પણ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયરો થાય (૬) બલગમ ગધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવુ (૭) રાતી અરકુસી તોલો ૧, મધ શેર ૦૮ નાખી એકઠું કરી ગના પાચે તો મોઢામાથી લોહી પડતુ હોય તે મટે. (૮) આકડાનુ દૂધ ગેર ૦૮ ટુલરીમા ભરી મીણકપડ કરી છાણા શેર ૫ મા ભટ્ટી ટરી ખાખ કરી એ ખાખ દાંત વસવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજાણુત થાય અથવા માયા અને ફટકડી વસી (૯) ખડીયાખાર ઝુલાવી મધમા મટાડવાથી મપપાક મટ (૧૦) ફટકડો તોલો ૧ કાળા મરી તોલો ૧, સોપારી કાળી તોલા ૧ ની જરમતુ ચૂણુ ફાંત ધમવુ અથવા દલાખચી ટાક ૧, કાથો ટાક ૧, ઝુલા-લી ફટકડી ટાક ૧ હીંગામી ટાક ૧ સવાગમા દાંતે ધસવાથી દાંત દુખતા મટે. (૧) મોરગુયુ કુલાતી ત્યાં મદદ થાય ત્યારે તેમા સોનાગેર નાખી મોઢામા ગળે તો મોઢાના આદા મટે (૧૨) દંતમજન — માયા ૯ લાગ, લોહચૂર ૧૦ ભાગ, ગકમ ૧ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ સોનાગેર ૨ ભાગ, હીમજ ૨ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ અરમો ૧ ભાગ મોરગુયુ કુલાવેલો ૨ ભાગ સર્વને લઈ ઝીણા વાટી દાંત ધમ-

ઢાટામરીયા-(વજ્રહતી) નો રસઃ અને મધ દાંતે ધસતુ, એટલે રક્તવિકાર બધ થાય છે (૪) તુવેગની દાળ, લિલામો અને કાટાસરીયાના મળીઆને માટલામા નાખી ગમ્પ કરી દાંતે લગાડતા ગહેવાથી દત્તરોગ દૂર થાય છે (૫) લોહચૂર, એલમીદાણુ, હિગકમી અને માયફળનુ ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ધસતુ એથી કરી સર્વ દત્તરોગ ગમે છે (૬) મોગલી એગડાના તાળ દાંતણે દાંત ધસવા અને તેનો રસ દાંતે ચાપડવા (૭) છરૂ મીઠુ દગ્ગ અને ગેમળાના કાટાના ચૂર્ણવડે દાંત ધસવા, એટલે દત્તમળના ક્ષતો યોગ પડે છે ને, મણકા રક્તસ્ત્રાવ દાંત હાલવા અને મોળનો નાશ થાય છે (૮) લીડીપીપર સિધવ અને છરાનુ ચૂણુ દત્તમળને વધતુ (૯) ફટકડીની ભટ્ટી મધ અને ઘીમા કાલવી ચાપડવી એટલે રક્ત બધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે (૧૦) વનઘની પાદડા મીઠળ ગોખર વહેકર, મછડ લોધર ખગની છાલ અને જીમ્બેનો કાડો કરી તેમા તેલ નાખી પચન કરવુ અને તે લગાવતુ તે દત્તનાડીનો નાશ કરે છે (૧૧) ગળા પાણીમા વાડી તેમા આકડાનુ દૂધ નાખી કઢવવી તેણે કરો દાંત ધસવા એટલે હાલનારા દાંત ઘટ થાય છે (૧૨) વનઘની પાદડા સારોડી ગળખીપળી કાટાસરીયા અને માડાવજ મુઃ અજમો દરદ અને તલનુ ચૂર્ણ મોદામા રાખવાથી દુગ્ધ, દાંતના મળજા, દાંત હાલવા નણુ નાળે કડ્ડુ અને દૂમિનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—ઉપરમાલ-૬ કાલફળ-૧૧, કોલિ-૧૧-૧૦, તુવગ-૮ મોગમળી-૮ મોગલી એગડા-૧૧ લીડીપીપર-૨૯ લોધર-૨, મોટાડી-૧૦

દત્તકૃમિ ઉપર ઉપચાર—(૧) કપૂર અથવા ગંદેલી હીગ દાઢની નીચે નાખી (૨) કાટાસરીયાના પાદડા અથવા મળીઆ ચાવવા (૩) અક્કલકરો દાદમા રાખવો, એટલે દત્તરોગ બધ થાય છે (૪) સુક ૧ લાગ અને ધુલાવેલી ફટકડી ૨ લાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચાપડવી, એટલે દત્તરોગ તુરત મર થઈ જાય છે (૫) મીગલીના સૂકાયલા ફળ અગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાકણ મૂકી નળી વડે મ્હોડામા ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય ૬ કાનમા પણુ આ ધૂણી આપવાથી કણુકૃમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, ખોડી અવાડી અને ડડવી તુમડી એ દરેકના મળીઆનુ ચૂર્ણ કરી દાંતમા રાખતુ, એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે (૭) ધોળી ઉપરસાલના પાદડા વાડી ગોળી કરી દાંતમા ગમ્પવી એટલે કૃમિ પડી દાંત ઘટ થાય છે (૮) હિગકમી, હીગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમા વાડી ગોળી કરી દાંતમા રાખવી એટલે કૃમિજ દત્તરોગનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—ધન્વરણુ-૨, ઉજ્જની ક-૪, કડવા તુરીયા-૩ કપૂર-૯, કાટાસરીઓ-૮, પાપાણુબેદ-૬, મોગમળી-૩, હીમ-૨૧

વાળી દાંત મજબુત થાય (૧૦) પડણુલી ઉપર—એલમી નાવરી, સિધવ, નાયફળ, ધુવામ, એ સમાન લાગે લઈ પાણીમા ગોળી કરી મોદામા રાખતુ

* અહીં મઃ કારાટાનો અર્થ અગળી કરેલી એ ખોટો છે, એનો ખરો અથ તે કાટાસરીયોજ થાય છે કે જેને વજ્રહતી પણ કહે છે.

દાન ભળવાન થવા માટે ઉપચાર.—(૧) બુદ્ધી (જોગમલી) ની અતગ્રજાલ ગજ આવડી, એટલે દાન ઘટ થાય છે (૨) બદ્ધમના હોડીઆ બાળી તેણે દાન ધસવા (૩) નાગગમેધ, હરડે, સુદ, મગી, લીડીપીપર, વાવ ડીગ અને કડવા લીમડાના પાદડા, એ યોનુત્રમા વાટી ગોળી કરી જાયમા સુકની ને ગંને મ્હોડામા ગાળી ઉત્તવુ, એટલે દાન વજગુલ્ય ઘટ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —દંતશૂળ માટે —અધેડા-૪ આદુ-૪૮, કપૂર-૮, કગડા-૧, ખારેતી-૮, નાકછીકણી-૪ દુખતા દાંત હોય તે માટે —અક્રમકરો-૧, ચુદી-૧, લવગ-૫ દાનનાં પેઠા દુખતાં હોય તે માટે —મોગલી એંગડા-૬ દાન કઠણ એટલે મજબુત થવા માટે —નુવેર-૪, અદામ-૫, યોગ-મગી-૨ દાન હાલતા હોય તે માટે —ખારેતી-૮, માયફળ (માયા)-૫ દાનમાથી લોહી આવે તે માટે —કાલસરીઓ-૭ દુખતી દાંત હોય તે માટે —કાલસરીઓ-૪ નુગળ-૩, દુગળી-૩૩, બોળ (લોગબોળ)-૫, ડીગ-૨

જુઓ અનુભૂત આપધ-આપધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયાગની ટીપમા ન-૭

કઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) જવખાંડ, તેજબળ, પડાડળ ગસાળન, દારૂળદર અને લીડીપીપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળી કરી મ્હોડામા ગાળી (૨) દારૂળદર, તજ, કડવા લીમડો, ગસાળન અને ધંડગ-વનો કાઠો આપવા કિવા દરીતકરીનો કાઠો મધ નાખી આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —કેવડાનુ ઝાડ-૨ પાટ (કાળીપાટ)-૧ ફણસ-૮, શણુપુત્રી-૨, મમેંગ્વો-૧૫

જુઓ અનુભૂત આપધ —આપધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયાગની ટીપમા ન-૭
કઠસર્પ—ગળામા કઠ કરી ઉચી લાખી એવી ગાલ ઉપવ્ર થાય છે, તેવી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે અન્નપાણી જતુ નથી, ખોલવાને ભાર કહિન પડે છે અને કદનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાનક ગિચતિ થાય છે એને વૈદકશાસ્ત્રમા “ વલય-ક કરોગ ” અને મં ૦ વાટસર્પ એવા નામ આપેલા છે એ ઉપર ઉપચાર—(૧) વગડાઉ બોરડીની પાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી (૨) વાસનવલીના મળ વાટી પાવા (૩) મહુડાના ફળમાના ખિયા પાણીમા ઘમી પાવા (૪) બહેડાના ઝાડની અતગ્રજાલ પાણીમા વાટી ને પાણી પાતુ (૫) ધ-દવરજી, શિસમના લાકડાનો વહેર કિવા કડવુ તુરીયુ હોડામા નાખી પીટ (૬) કરોળીઆનુ ઘર અને મલીયાગડનુ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવુ (૭) કેવડાના કણસમાનુ ફૂલ ચલમમા નાખી પીવુ (૮) તોગણીના પાદડા ચોળી મ્હોડામા ભરી રાખવા અને ચાવીને થોડા ગમ ગળામા જવા દેવા, એટલે કઠ પડી જતુ મોકળુ થાય છે (૯) ખુળખુળાનુ ફળ ચલમમા નાખી પીવુ (૧૦) ખુળખુળા, સગસડાની શીંગાની જાલ અને પગપાદ (ધાણાના ઝાડ જેવુ ઝાડ થાય છે) એ ચલમમા નાખી પીવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીઆ —ગળામાં અને જીભ પાસે સુદ આનુ હોય તે માટે —અહર-૪ પડજીલ એટલ મળામાના સોળ માટે —આમલી-૪ કામાળુ-૬, લીલામો-૮, ૧૫. ગળરોથ માટે —જોગમલી-૬, વિષજી-

કાન્તા-૧. પિત્તથી ગળામાં બળનરા થાય તે માટે—રાધ-૭ કંઠે ચિકાર માટે—પરિપાક-૩ કંઠસ્પર્ષ માટે—આકડો-૭૬ કડવા તુરીયા-૭, ગૌલણ-૧, તોગણ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩ નળ-૩, પત્રિપાક-૩, બહેડા-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧ ગળામાં દુખે તે માટે—ખીલી-૬ જુઓ પ્રાન્થા-૦ મા—કાતણીનું ઘર-૬

મુખપાક (મ્હોડામાં ચાદોઆ પડ તે) ઉપર ઉપચાર.—(૧) પચવદ્ધલો અથવા માવળીના ઝાલ કિવા ત્રિકળાના ઝાલના કોગળા કરવા (૨) પુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) નાઈના પાદડા રોજ ચાવવા (૪) ચણુકોઆ અને ખડીમાકર દાદની નીચે ગાખી રસ ગળી જવો (૫) પુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણીના બકરી મ્હોડામાં નાખી લાજ ગળવી (૬) અકકલદગની બૂકી મ્હોડામાં જાલવતે ફેંચવી (૭) લોળી ચણોડીના પાદડા ચાવવા (૮) અરડુસીના રસમાં મધ નાખી તેમાં ઉપરમાળના મૂળ ધસી તેનો મ્હોડામાં લેપ કરવો (૯) શખજીર માખણમાં ઢાલવી તેનો મ્હોડામાં લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવરના પાદડા ચારી લાજ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ધરજવનું ત્રણ દિવસ ચર્ચણ કરવું, એટલે મુખપાક તથા દુગધની ગાતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા (૧૨) ખેરની જાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં આટમાન કાઢે કરી ગાળીને આપના તેમાં નળચૂંક, કપૂર, ચિકકડી માપાગી તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નારંગમગ, કન્ટૂરી, એ એકક તોલે લઈ ચણી કરી તે કાઠામાં મળવવું, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોડામાં રાખવાથી મરી મુખપાક ગેગ, જિત્તવાગેગ, ઓષ્ઠગેગ, દંતગેગ, ગલગેગ અને તાતુરોગનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—મુખરોગ માટે—અરડુસી-૨૦, અળખ-૨, એલચી-૧૦ કદમ-૨, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણુકોઆ-૧, નળુ-૭, જીર-૮, દાડમ-૧૩, ખાવળ-૧૪ વડ-૧૨, મહેરી-૨ મુખપાક માટે—અરડુસી-૬ અરતુ-૧૨, કાગિદા-૨, કાળીખજૂરી-૨, કાટાસીઓ-૫, ચમેલી-૮, તલ-૫ તુવર-૭, ખાવળ-૧ ખીલી-૨, ખીલી-૧૨, બોરડા-૬, લાગરો-૧૨ મુખવિકાર માટે—તોરણ-૧, વરીઆળી-૨ લાલાલાવ એટલે લાજ પડવા માટે—માચકૂળ (માયા)-૮ મુખમાહુઈ માટે—અકકલદગ-૭, ચણુકોઆ-૬ મ્હોડાપરની કાળારા ફર થવા માટે—આકડા-૧૬ મ્હોડા ફાટ્યું હોય ત માટે—ફણસ-૧ મુખ દુગધ ફર થવા માટે—કાલિજન-૬ મ્હોડામાં ચાદો પડે છે તે માટે—જેરીમધ-૭, પીવુ-૪ ગરમીથી મ્હોડામાં ફેડા-લીઓ થાય તે માટે—ચણુકી-૬, તવખીરવલ-૧ મુખ સંખથી કંફવાત રોગ ફર થવા માટે—ખીજેડ-૧૮ હોડમાં ચીરા પડે તે માટે—અગડો-૩૬, કાકમ-૫ જલ શુદ્ધ થવા માટે—અકકલકરો-૨, ૭ જલે કાતરા પડે તે માટે—કચકી-૧૦, કેળ-૮, ચમેલી-૧, મગગો-૧૦ જલ ઉપર યુખાર

એટલે છારી આવે તે માટે—કચ્છે—૨ તાવના થોડે જીલ બળતી હોય
તો તે માટે—કાળી ખળ્લી—૧ જીલ. ગણુ, તાળવાનો શાષ શાંત થઈ
મોડાડામાં રચિ આવવા માટે—દાક્ષ-૧૧ જીલ કાળી થાય છે તે માટે—
બાલામાં-૧૪ જીલ નીચેનો ભાગ મુળથી હોય તો તે માટે—મરેડી-૨
ગરમીથી જીલ ઉપર કાઠા આવ્યા હોય તો તે માટે—ઉચ્છે-૧૫
તાળવાના રોજ-કાઠા પડે છે ન માટે—ધમામે-૨

જુઓ પ્રાં ૨૦ ઓં મા —મુખમેગ માટે—મધ-૫

પ્રત્ય—પાખા, જવ, મગ કળથી, કાગલા, પડેણા, કુમળા મળા, પાન
તીખા અને કડવા રમ અપ્રત્ય—ખાટુ દહી, દૂધ ગોળા અડદ, કેસાજ નડિ-
નાત્ર, જડ અને પાંદિત્ર અન્ન દિવમે નિદા

૪૮--રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત).

કારણ અને સ્વરૂપ —તાપ અગ્નિનો રોક પરિશ્રમ શોડ, મુસાફરી કરવી
મૈત્રુન ઇન્ધાદિકાના અતિ મેરને કરી તેમજ તીવ્રજી, ઉષ્ણ, ખાગ તથા ખાટા, એ
પદાર્થોના અતિ સવને કરી પિત્તભાલ થઈ રક્તને કાપાવે છે પછી મુખવાટ અને
ગદાવાટે રક્ત પડતા લાગે છે એને રક્તપિત્ત* કહે છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ—અન્ન પચત ન થયું, ઉલટી તૃપા ખાસ, ઉષ્મ
બલદાનિ પાકુરતા, બાજન દગા છતાં પશુ દાદ બ્રમ, માથાનું દુખવું,
અગ્નિનાગ ઇન્ધાદિ ઉપદ્રવ થાય છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાંધ્ય ગુદા વાટે
નિસારા પડે છે તે કુષ્ઠસાંધ્ય, મુખવાટ અને ગુદાવાટે ગન્ને દંડાલેથી પડે છે
તે અસાંધ્ય બળુના

ઉપચાર—(૧) અરકુમીના રમ અને મધ મમભાગ કરી આપવા (૨)
બકરીના દૂધમાં મધ અને માકર નાખી તે દૂધ આપવું (૩) અરકુસી મનુકા
દાક્ષ અને બાગાતરીતરીનો કાટો આપવા (૪) ગાયના દૂધમાં પાચગાળ પાણી
કદવનું પાણી બળી નાચ એટલે ન દૂધ પીવું (૫) આમળાનો અથવા હરીત-
રીનો મુગળ્લો આપવો (૬) આમળાનું ચૂણુ માકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું
અથવા આમળા ઘીમાં મેટી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરને મકરી (૭) જેડી-
મધ ધાણા ગતાદળી, અરકુમી અને વાળાનો કાટો મધ અને માકર નાખી

* રગતપિત્તનું દર્દ ઘણુંજ ખગળ છે એનાથી હાય પગ ફાટી લોહી
નીકળે છે તપ કાળા થઈ ખરી પડે છે અને ઘાઘ ઘાઘ માણુમના શરીર ઉપર
ગીઆ જેવડા ચકરડાની માફક ચાદા પડે છે તેના ઉપર — ૧) સાપની કાચળી
માસા ૨ ખળૂર સાથે ખાય તો જલદી આગમ થાય. (૨) રગતપિત્તના ચાદા
તથા પગની પાટલી નીચે તળીયામાં નામર પડે છે તેના ઉપર—હળદર માસા
૧૦ પાગે માસા ૫ ગાયનું ઘી માસા ૨૦, એ મંવેને ચાં પહોર મુધી સારી
પેડે ખરત કરી પછી વિલાયતી ટેમને ચોપડી ચાદા તથા નામર ઉપર મૂકી, ઉપર
કાળા મનમની પગી મૂકવી

આપવો, એટલે શોષ, દાહ, ગતપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) શખજીર, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું (૯) દૂધની મલાઇ આપવી (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઠો માકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉચ્ચરાના પાકેલા ફળ ગોળમાં કિવા મધમાં ખાવા આપવા

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોંમાં—અડદ-૩, અરજુન સાજ-૭, અરજુ-મી-૧, ર, ૩, ૧૦ ૧૬, ૨૨, આમળા-૩૩, ઉબગે-૨, કેસર-૧, કાથમીર-૧૩, ગરમાળા-૮, જવ-૧, તુવર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાળીએરી-૧૭, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પીપળો-૨૪, પીળો ધતૂરો-૮ ખીવલો-૧, ગયણ-૨, લીડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વાકેરી-૬ મિવણુ-૫ ગોવૈંમાં—દુધ-૧૬ પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયું હોય તો:—ધી-૩ પ્રવાહીકે અને રક્તપિત્તાદિક માટે—દૂધ ૨૦ ગ્રાં ઓં માં:—રક્તપિત્ત માટે—મધ-૮

પર્ય—જૂના સાડી ચાખા કાદગ, રાઈ, દેવડાગ, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર મગ, તુરા પદાર્થ દૂધ, ધી ફણુસ, કેળુ તાદળગ્ને, પડોળા, જીવુ કાળુ, દુધી કાળીગડુ, શેલડી તથા સાકર અપથ્ય—ન્યાયામ, સુસાફરી કરવી, નાપ વેડવો મલમત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બકારો, ધૂત્રપાન, મનુન, કળથી ગોળ તલ અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાજુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરહાગત કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠુ

૪૯—રતવા (વિસર્પ).

કારણ—ખાર, ખાડુ, કડવું, ઉજ્યુ અને લીલા શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ જ્વરાથી વાતાદિદોષ ક્રુપિત થઈ માત પ્રકારના * વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે માટે તેને વિસર્પ કહે છે, અને મરાડીમાં ધાવેરે કહે છે

અગ્નિવિસર્પ—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ—જ્વર, ઉલટી, મન્દા, અતિસાર નૃપા વેન, હાડ કુટવા, અગ્નિમાઘ, અધારા, બ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે એનાથી આખું શરીર અગારા મળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે ઠેકાણે યલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાનો રંગ થઇ ત્વરિત મોજો આવે છે, અગ્નિથી દગ્રાયા પ્રમાણે ઉપર કોહલા થાય છે તેની સીંચ જનિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અન્યત્ર મળવાન થાય છે એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સત્તા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શાસ વધાએ છે અને ઉચ્ચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે એવા અસ્વચ્છ-પણાના કારણથી, પચારી ઉપર સુવાથી કિવા બેસી ગહેવાથી પણ સુખ થઈ નથી હાલચાલ ટરવાથી કલેશ થાય છે, મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગી-ઓરોગ) કહે છે.

* વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત.

અધિવિસર્પ:—સ્વકાગ્રણે કાપેલા કફવડે વાયુનો શેષ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાગી દુઠ્ઠ કરી લાખી, નાની, ગાળ, મોટી, સતી, ગંડાની માળા કરે છે તે ગંડામાં મણકા ધણા થાય છે, ધણેા કડક તાવ આવે છે, શ્વામ, ઉધરસ, અતિમાગ, મ્હોડામાં સુકાપણુ ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, આતિ, વર્ષુ અદલાવો, મૂચ્છા, અગ ભાગી જવું અસિમાધ એ લક્ષણો થાય છે આ રોગને અધિવિસર્પ નામ કહે છે આ નામ કફ-વાયુના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે

ક્ષતજવિસર્પ:—આલ્સ કારણાએ ક્ષત (ચાદી) થઈ નેત્રી વાડુ કુપિત થઈ, તે ગત સહિત પિત્તને વણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપન જારના દાણા જેવી ફાટલીઓ થાય છે, સોળે આવે છે, તાવ આવે છે મણકા થાય છે તથા દાદ થાય છે તેનું લોહી કાળું હોય છે

ઉપચાર:—૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપગ વાગવાનું શતધોત વૃત્તનો લેપ કરવો (૨) મરસડાના ફૂલ અથવા છાલ ડિવા મળ જેડીમધ, તગર, ચદન, એલત્વી, જટામાસી, હળદર, દારૂલળદર, ધાટ તથા વાળો એ દવા આપ-ધોનો કફક કરી તેમાં લી નાખી તેનો લેપ કરવા તે વિમર્ષ કાઢ વણુ તથા નાળતો નાશ કરે છે (૩) જટામાસી, રાઇ, લાધગ, જેડામધ ગેલકમીજ, મોગવલ, લીલા કમળ અને મરસડાના ફૂલનો લેપ કરવો તે અધિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે (૪) વડ ઉબરો, પીપળો, પીપળી અને વેતસ (તેતગ) એ પામની છાલનો કચ્ક કરી તેમાં શતધોત લી નાખી તેપ કરવો તે દાદયુક્ત વિમર્ષનો નાશ કરે છે (૫) વડની વડવાઇયો, ચણેાકી, કેળનો ડાડો એનો શતધોત વૃત્તયુક્ત લેપ કરવો એટલે તે અધિવિસર્પનો નાશ કરે છે (૬) મરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂણુ શતધોત લીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો, એટલે કદંબ વિમર્ષનો નાશ કરે છે (૭) કરજ અને માતવિજની ગ્રહ વળગારી યુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રા ભાગરો, હળદર અને વજનાગનો કચ્ક તથા ગોમૂત્રમાં લી સિદ્ધ કરવું તે લી નિરફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે (૮) પટોલ, અગુરો, કરિયાણુ, કડવા લીમડો કડુ, હરડ, બહેડા આમળા અને ચદનનો કાઠો ગુમળ નાખી આપવો તે મપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉમ વિમર્ષ, ઉલટી, દાદ, જ્વર, મોળે, ખગજ, ચિરફોટક, આતિ તથા તરમનો નાશ કરે છે (૯) ધમામો, પિત્તપાપડો, ગળા અને નુકને ગરે પલાળી ગળી વાડી કલક કરી આપવો તે તુજ્યા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે (૧૦) મેરડા કડની દુધી, કડવા લીમડો, કુચારીઆના બિયા, માવચો અને અકોલના બિયા એ મમલાગ લઈ પાતાળ ચત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું, તેથી વિમર્ષાદિતો નાશ થાય છે (૧૧) ચણેાકીના પાદડાના રમનો લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મો—એગડો-૬, કિજળી-૫, વજનાગ-૫, મરસડો-૫ મોપાગી-૬, હરડો-૩૮ કદંબ વિસર્પ માટે—મરસડો-૬

પથ્ય—ધઉ સાડી ચોખા, મગ, મસર, ચણુ, તુવેગ, કાગેલા, પટોલ, દાલ.

અપચ્ચ:—જડાત જડપાત, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, નીંબુ, મલ.

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

જીર્ણજ્વર વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, લગદર, હરસરોગ, પાડુરોગ, ઉદરોગ, હૃદ્રોગ પ્રમેહ, ગુદમ, ઉલ્હટી, ખરોળ, વિપૂચિકા, કોઠ, ઉપદશ, કૃમિ, વાતરોગ, યજ્ઞ, મુત્રાધાત એટલામાથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રોગ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું અશકત, નાનું વ્યાળક અને ગર્ભિણીને રચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કોઠો ચૂકું છે તેને ત્રિજાના કાઠામા કિવા સુડના કાઠામા ૧ તોલો એરડતેલ આપવું કિવા વ્યાળહરી નકી અને સોનામુખી (મેદીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો જોળ નાખી ગરમ પાણીમા આપવું (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ મમલાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીડી પીપરનું ચૂર્ણ મેળતી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દત્તીમુળનું ચૂર્ણ પણ આપવું (૪) રેચનીનો શીશ શક્તિ પ્રમાણ ૧ માસા સુધી સાકરમા આપવો (૫) જેનો કોઠો કંઠાર છે તેને દાડીના મગનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યત ગરમ પાણીમા સાકર નાખી આપવું (૬) સર્વ સાધારણ કેચકો—ગરમાળાનું મગજ પાણીમા કાઢી શક્તિ પ્રમાણ તે પાણી પાવું (૭) સુરવારી હરો, બહેડા અને આમળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું અથવા એનો કાઠો આપવો એટલે રેચ થાય છે (૮) સુખેથી કાઠો થવા માટે અભયાદિક મોદક.—દરીતકી, મરી, સુઠ, વાવ-

જસગૃહીત ઉપચારા—અડધા મણુ ગોમતમા લીડીપીપર તોલા ૫ નાખી કપઃમટો કરી સુલા ઉપર નકી મૂત્ર બળી જતા સુધી તેને ઉકાળવું, પછી યુવરના લીલા ડાડાને ઢાચી તેની અદર એરકાચલા તોલો ૧, ખુરામાની અજમે તોલો ૧, સિધવ તોલો ૧, એ ત્રણે ભરી મીઠું કપડ કરી ભરસાળમા શેકવું ન શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમા ઉપરની ગોમતવાળી પીપર નાખી આદાના રસથી સાપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી દિવસમા ત્રણ આપવી ધી, સાકર, મેટલી વગર ખીજી ખાવું નહિ આથી ઉદરના રોગ મટે પુકનો પદ છુટે (૨) માલગીને આટો યુવરના દૂધમા અથવા આકાના દૂધમા અથવા ખરસાણીના દૂધમા પલાળી તેનો ઠંડો (બડી થેપલી) કરી પકવવો, તેને વાટી પાણીમા પાસાથી જીકાવ લાગે (૩) મીદીઆવળ ટાક ૮, હરદળ ટાક ૯, કરીયાનું ટાક ૮ જગમાળો ટાક ૮, ધરાખ કાળી ટાક ૧૦, લીડીપીપર ટાક ૫, મોચ ટાક ૫, ટુંક ટાક ૫ પિત્તપાપડા ટાક ૫, વાવડીજ ટાક ૨, સિધવ ટાક ૨, કારમાણી અજમે ટાક ૨ ને વાટી પડીકા કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મળશુદ્ધિ થઇને સવ ગેય જાય.

રેચ ૫૫ થવા માટે કાથો પાણીમા આપવો એ મનોપગિ છે

દીગ, આમળા, લીડીપર, પીપળીમળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોચ એ દશ ઔષધો સમભાગ, દાતીના મળ ત્રણ ભાગ, નમોતગ આડ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ૧૦ માસા વગળની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવાર ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું ન્હા સુધી ઝાડા થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું તેથી કરી વિષમ-જ્વર, આંત્રમાલ, પાડુરોગ, ઉધરસ, ભગદર, કાઠ, ગુદમ, અર્શ (હરમ), ગલમડ, બમ, ઉદર, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાગવદ્મા, નેત્રરાગ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, મુતકૃન્દ્ર, અશ્મરીરોગ અને પાર્શ્વ, પીડ, કમ્બર અને ઉદર એ ઠેકાણું જે પીત્ર થાય છે તે મર્વ રોગ દૂર થાય છે આ અપ્પલયા મોદક નિરતર સેવન કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ ગમાયનરૂપ છે એમ જાણવું

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વનોંમા —અખરોડ-૨, અર્ધ (આખુંવા)-૨, અસા-ળાચો-૨, આમળા-૨૩, આલુ-૨, એરડો-૮, તાંસી-૫-૧, ખજૂરી-૧, ૧૭, ગરબી-૨, ગુલાબ-૧, વજ્રસરી-૨, દારૂડી-૧, દાતી-૧ ધોળાચપા-૪, નસોતગ-૩, પીળાષત્રી-૧, આવળ-૧૫, બીજોર-૧૦, મીટીઆવળ-૧, રાયઆમળી-૧, રેવચી-૧, સર્પફલ-૫, હન્ડે-૨૧, ૩૦, હુગ-૫ મુખ એડલે સ્ફૂમ કેચ માટે —ગરમાળો-૧૧

જુઓ અનુભૂત આયુષ —ઔષધિક્રિયાના ચૂજ પ્રયોગની ટીપમા ન ૯, ૩૦ ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા ન ૩, ૨૦, ૫૫ ગુ ૭ અને રસાયન પ્રયોગની ટીપમા ન ૩

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:— ૧) બડીનાટ પાણીમા ઓગાળી પાત્રી (૨) કડે પાણીએ નહાવું (૩) આખાના મોવરામણમા મધ મેળની દહાકડી ઉસડી કરાવવી (૪) આખાની હાલ ગાયના દડીમા વાટી નાલિ ઉપર લેપ કરવો (૫) ગકરીનું દૂધ પાવું (૬) દાડમ વજેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું (૭) લી અને ભાત કિયા દહી અને ભાત ખાવો

વિશેષ ઉપચારે જુઓ વનોંમા —મોગલી એરડો-૧, લીમડો (કડવા) -૩૫, શેલડી-૧૫

૫૧-વધરાવળ* (અતરગળ).

કારણ —વાયુને ક્રુપિત કરનાગ એવા જે આહાર તેજી ડી શીતોદકમા ઢૂળકડી મારીને રનાન કરવું તેથી કરી મત્તાદિકનો પ્રાપ્ત થએના વેગ અટકાવ્યાથી,

* વાત, પિત્ત, કફ, સંજિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આતરગળી એમ માન પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે એક અચકાર લખે છે —“ અતરગળની ચાર ભતિ છે (૧) કોઈને આતરકુ ગોળીમા ઉતરે છે (૨) કોઈને પવન ગોળીમા ઉતરે છે (૩) કોઈને રમ એટલે નકારો મવાદ ગોળીમા ઉતરે છે (૪) કોઈને પાણી ગોળીમા ઉતરે છે એ ચારમાથી કોઈ પણ દરદ થવાથી પેટની

શરીરપર ઘણા ભાર લેવો, ઘણા માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવધડ જમાની સિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે સગી જવાથી અને બળવતની માથે અન્યુદ્ધ કરવાથી, અતિ ખીસમ છત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી માંડ ન હોઈ હવા ખરાબ અને નમળી હોય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રા-
દુર્ભાવ ઘણો થાય છે

અમરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનુ શર પડવાથી ખહાર નીકળે છે એટલે અડ દરશીજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે જે પડદો ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી પડદો થોડો ફાટ્યો હોય તો લોહનો ફલકો બનાવી તે રોદાનુ શરપર રાખવો અથવા લોહાનુ જતર રાખવું, તેથી અડ મોટા થતા બધ પડ છે જે જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અડમાં દુઃખ વાળ થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ —

(૧) હાથના અંગુલીની નીચે એક જાડી મોટી ગગ છે તે રગ ઉપર લોહાનો ડામ દે તો અડરુદ્ધિ મટે, પરંતુ ડામી બાબુનો અડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો તેથી ફાયદો થાય. (કોઈ કોઈ આજ પ્રમાણે પગની અદગની બાબુએ પગના ડાંડામાં એડીથી ઉચા દુચા (વેઢા) થી ચાર આગળ ઉપર સોંચાવડે આટો ડામ પાછું દે છે) (૨) કીદર તો ગા તથા ખાડ તા ૧ હમેશા ગાયના દૂધ માથે ખામ તો કાચડો થાય (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને જ્વાના મીઠા પાણી શેર ૮ મા ઉકાળી તેનું શેર ૧ ગ્હે ત્યાર લુગડે ગાળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આડ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અતરગળ મટે, જુનો અતરગળ ન મટે

આતરુક ગોળીમાં ઉતરે ત્યાં ગોળા કહણુ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પત્થર ગોળી સાથે ટાંગેલો છે એ રોગવાળો પોતે ચતો સર્પ જઈ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાખી આતરુકને પાછું ઉપર ચડાવે તો ચઢી જાય છે ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે કદાપિ એ ગીતે ધીમે દાખ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેડું ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં એમવું, અને સુવા ખાંડી વાટી તેના લેપ ગોળી ઉપર માધવા કે જેથી ગોળી નગમ થાય પછી ધીમેથી ગોળીને દાખ્યેથી આતરુક ચઢી જાય છે ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી માગવી કે ફરી ઉતરી ન શકે

મગ્તકી, હીંગદખણુ, રીકિાનગી, એળીઓ અને હીંગમોળ એ મગ્તકા વળને લઈ ખારીક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર ગ્હે એવકુ ડુગડુ લઈને, તે ઉપર મગ્તકની પેડ તે ફવા ચાપડી, પછી અડ ઉપરના વાળ કહાડી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લગોટ વાળીને. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સર્પ રહેવું હાલવું ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું ઘાટો કહાડીને બોલવું નહિ તેમ ઉધરસ પશુ

સમ્રાસિ—વાયુ ઇંદ્ર કાગણે દુષિત યજ્ઞ મોળે, ગળા એને ઉત્પન્ન કરેલો જતા અધાભાગી ધર્મ અડમધિના દાન વૃષણ સુધી જઈ વૃષણવાહિની શિરાને દુષિત કરી, ત્રણભુઆની ગોળાઓ અને કાશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે નાગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે અત્રવૃદ્ધિ (આતરગાદ) વગેરે આ ગેગ-નાજ નામ છે ઉપચાર—(૧) પગના અગુડાને ચપટ બેને એવી વીંટીઓ ખાતી નાંદ બન્ને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો બે તરફ જતર બાંધેલું નાખવું અને જીસમ કંપે નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીગપાક નથુ ખાવાને આપવા સફેદ જીરું તોલા ૫ લઈને શેલડીના ગસમા ૮ પહોળ પલાળી રાખી જાણ સૂકવી ખાતી આરિંક કરવું, પછી ઝીણી ખાંડેલી મુક તોલા ૨૫ તેમાં મેળવી મધની ચામણીમા નાખી પાક કરી ગાંધવા તેમાંથી તોલા ૧૫ સવાર સાજા ખવરાવવો હમેશા ખાટા ઝોડકાગ આવતા મેય અને પેટ દુખ્યા કરવું હોય તેને એ જીગપાક પણ મુજકારી છે

પવન ગોળીમા ઉતર્યા હોય તો તે ગોળી દાખવાથી તરત પાછો ઉપર ચઢી જાય છે ચટની વેળા કડકડ બોલે છે એ આનંદવાળાએ મળ્યું કચ્છો (લગાટ) બીડી રાખવા અને ઉપર જે જે પરહેજ્યા કરવા કહી છે તે મધળી આ આનંદવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમાં કહેલો જીગપાક પણ ખાવો જોઈએ

જેને ગસ એટલે નહારે મવાદ ગોળીમા ઉતર્યો હોય તેની ગોળી કાણ ચાય અને ગોળીની ચામપામ એક મામના લોચા જેનું વાગેવું રહે તે રોજ નજ વધતું જાય તેણે પણ મળ્યું કચ્છો બીડી ગમ્પીને ઉપર કલા પ્રમાણ પછી વાતની આવધાની ગાંધવી જુલાય લઈ માંડાને માફ ગાંધવા (૧) ઈંદ્રવજ્રાની જડ અથવા રેવચીની ખટાખટો જુલાય રાત સુતી વળાએ ગરમ પાણી માથે લેવો (૨) શિકારમને તમારુના પાદડા ઉપર ચોપડી જગ ગરમ કરી તે પાદડા ગોળી ઉપર મરી કચ્છો બીડવો

પાણી ગોળીમા ભગાય છે તેમાં ગોળી દાખવાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મત્ર થોડી થોડીવાને આપ્યા કરે છે આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઈએ એના ઉપર મેય, જવનો આટા તથા ગાયનું જાણ એ ત્રણે મેળવી અડ ઉપર ચોપડવું અડમાં પાણી ઘણું ભણું હોય અને અડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાગ દાકતર પામ અડ ચીંગવી પાણી કલાવવું જોઈએ પછી આતમની અથવા ઘસમી દવા પીયકારી ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પીયકારી મારી દવાનો ઝમ મૂકવો ન મડ તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછું અડમાં ભગાય વિના રહે નહિ

એક હાથની લખેલી ચોપડીમા લખ્યું છે કે—“ (૧) કાઠ્યુના મીજ વાલ ઇન્જ વાલ ૩, કડું નોલો ૧૫ એને દુધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ રહેથી ઉતારી ગાળી લઈને પીવું એમ બે ત્રણ અઢવાડીયા કરવાથી વધરાવળ નથ (૨) ગતી અમેડીનું મળ લાવી વિધિપૂર્વક ૬૩ બાંધવાથી વધરાવળ જાય (૩) ઘઉંનો લોટ પકવી અદરનો મગલ ગાડગના દૂધમાં ચાળી ઉનું કરી લેખ ૮ નથી વધરાવળ જાય

પહેરવી (૨) ત્રણ ઉપર એરડતેલ નિત્ય આપડવુ (૩) એરડતેલમા બાળહર-
ડેનુ ચૂણુ આપવુ (૪) દૂધ અને એરડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી
આપવુ (૫) નાદહગદગનુ ચૂણુ ગોમત્રમા દોઢ બે માસા આપવુ (૬) રાસ્ના
ગળા ચિંટણુ, જેડીમધ, ગોખર અને એરડમળના કાઢામા એરડતેલ નાખી
આપવુ. (૭) ત્રણ ઇન્દ્રવરણુ (ખારી કોડીખી) ના મૂળનુ ચૂણુ કરી એરડતેલમા ખરત
ડરી આપડવુ અને તે ચૂણુ ગાયના દૂધમા આપવુ, એટલે ત્રણ દિવસમા રોગી
માગે થાય છે (૮) થોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વારી લેપ કરવો (૯) તખાડના
પાદડા એટલા કેવા શિલારસ આપડી બાધવા ઘણી ખરજ થાય તો છોડી
નાખવા (૧૦) ઉડણીના ઝાડની અતરછાલ પારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાધી
નતન ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણુ જાણાય છે પછી નક્કી ગુણુ આપતા
સુતી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો (૧૧) ઉચી છીકણી અને કળીને નેવા
ચૂનો એકત્ર ડરી અગર ગોમત્રમા લેપ કરવો અને મહેવાય તેટલો શેક કરવો
એટલે ઉલટી યદ ગિરામાથી પાણી પડે પછી ઉડણીની અતરછાલનુ ચૂણુ
લગાવી નતન ત્રણ દિવસ પાટો બાધવો (૧૨) બીલામો અને હળદરનો ગાડીયા
એકત્ર વસી તેનો લેપ કરવો અને જાણીના દેવતાએ શેકવુ (૧૩) વેગણીના
મળા વસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિકળા (હરડ, બહેડા, આમળા) દૂધમા આપવા
(૧૫) નાદહગદગના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમા તેડણુજ થી
નાખવુ અને અન્નિપન મખી મર્વ રસ બાળી થી ગેષ ગખવુ એ પ્રમાણે ૨૧
પુટા આપી ની તંચાડ હરવુ આ થી દિવસમા ચાર પાચ વખત યોળી છરવવુ
અને જૂની ડેડ, ગળા પત્થર અગર નળાયુ તપાવી કપડામા વીટાળી મહેવાય
નેટલા નેડ હરવો આ ઉપાયથી ક્રિમાનુ દુખ તગત બધ થાય છે (૧૬)
બાળાળીના નાદડા વારી ગરમ કરી બાધવા (૧૭) ગાયના ઘીમા સિધવ નાખી
ત્રણપર વાગવા લેપ કરવો (૧૮) બીલામાના ઝાડના પાદડા થોડાડ ચુટી તેમ
વારી હળદર નાખી ગરમ ડરી ત્રણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા —અરણી-૪, આમો-૨૪, ઇન્દ્રવરણુ-૬,
ઉડણુ-૫ એરડો-૧૦, જણી-૩, કાનકોડી-૭ ખપાટ-૬, ચિત્રેના-૫, તખાડુ-૦,
નાદહગદ-૪, નળી-૨, નાદહખ-૩, પીચુ-૬, ભાગ ગી-૪, બીલામો-૨૬, રાસ્ના-૨,
ડીનામણી-૦, વજ-૬, વતાડડી-૬, વાંઘાડી-૧, શરપુખો-૬, હરડ-૨૦, ૪૧
કૃષ્ણાના મોળ માટે —હરડે-૨૮ કૃષ્ણવાયુ માટે —આદ-૧૦ પ્રાં ૦ ઓં
મા. —માખરમીગ-૭

પાંચ —આખા, વહિ, મગ, વટાણા, થી, દૂધ, પરવળ, લમણુ, શેકડા
અપરથ —દહી, ચરડ ખગળ અત્ર, ઘણુ જમવુ, ઉપવામ જડ અત્ર, વેગના
અવનાથ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

પર-વાયુના રોગ.

કારણુ —ક્રસ, શીત, અહ્ય પ્રમાણુ તથા લવુ એવા અત્ર લક્ષણુ કરવાથી,
અત્ર મૈથુનવી અત્યત જગગણુ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કંક,

પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા ગુણનો સ્વાદ કરવાથી, એકદો ખાડા વગેરે ફલ ગ માગી જોળવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યત્ત માગક્રમ કરવાથી, અત્યત્ત આયાસ કરવાથી, અત્યત્ત વિરૂદ્ધ ચળા કરવાથી, ગમ ગુણાદિ પ્રાપ્તિનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, ગોઠ વગેરે કાગળોથી, દુશ્વલ આવવાથી, મનમરાદિકોનો અભિધાન થવાથી, હાથી, છિટ, થોડા ઇત્યાદિ સીધાવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો ખળવાન વાયુ નકામો સ્રોતમાંના ભરાઇ મવાગમાં ડિવા એકાગ્ર આપનાર નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અગ્રપદ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે તે જ્વગદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે એટલે જોવાદિ બંદે કરી મારા દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ ગણીનું અપાત એટલે વાયુના અચલત્વથી જ્વલ, મંદ્રાય, કપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ ગોપણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે મૂર્ધ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અત્પરવે કરી સ્થિતિ નિર્જોષ નિર્વૃત્તિ થતી નથી નાના પ્રકારના વ્યાધિ કહે છે એનું કહ્યું તે વ્યાધિ—મધિનો મંદ્રાય તથા જ્વલ, અગ્નિનો તથા મધિનો ભગ એટલે હાડકુ ભાસ્યા જેની પીડા, શેમાય, અમખદ્ધ લાપણ, હાય, પગ તથા મન્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાલતી ચાલતી ગળી જતી, ખજત્ત, પાગળાપાય, કુખડાપણ, અગ મોર્ન, નિદ્રાનાશ, ગલધારણ ન થવો શુક્ર તથા ગર (જીનું આતવ) નો નાશ, કપ, અગનો મોર્ન, મસ્તક, નામિક, આખો, જનુ તથા ગરહન એ અદર જવા જનુ કિના વાડ થઈ જનુ મેદવતપીડા, મોયો બોક્કયા પ્રમાણે પીડા, મળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના બેદવડ વિશિષ્ટ ગેગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમકે કક આશ્વત્થિ થાય એટલે મન્યાસ્તલ કરનારો થાય છે પડવાશયમાં હોય એટલે આત્મજનનાદિ કરે છે વાયુ ગેગ ૮૦ પ્રકારનો છે તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે

૧. **આક્ષેપક**—વાયુ કાપ કરી આખા શરીરમાં પ્રમરી હાવી પર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વાગવા શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે

૨. **હૃન્નસ્તલ**—વાયુ કાપ કરી હૃન્નરી (હારી) નો જ્વલ કરે છે અને મ્હોડું ફરવી પકડી રાખે છે અથવા મ્હોડું વાકા જેવું કરે છે તે

૩. **ઉરસ્તલ**—વાયુ, ઝડ તથા મેદમા મળી પગની હુડીઓમાં પ્રમરી, નુડીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે તેથી કરી હુડીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું મામર્થ રહેતું નથી તે

૪. **શિરોમહ**—જે વાયુ ગુણાત્રિન થઈ, મન્તકને પકડનાર જે રેખાઓ તેને નિન્નેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે આ વાયુ અમાધ્ય છે

૫. **પ્રાશ્ચિયામ**—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ઘનુખ્ય જેવો વાળી રે છે તે

૬. અવ્યતરાયામઃ—જે વાયુ ઉપ પામેથી માણુમને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે

૭. પાન્નશૂળ.—જે વાયુ કાષ્ઠને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામા શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૮ કટિમલ્લ.—જે વાયુ કમ્ભરનો સ્તભ કરે છે તે

૯. દંડાપતાનક.—જે વાયુ દંડની માદક ગાંઠોનો સ્તભ કરે છે તે

૧૦. ખલ્લી.—જે વાયુ પગ, પેટ, પેદુ, કુલા, ઘુડીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શળ ઉત્પન્ન કરે છે તે. ખલ્લી એટલે ખાલી

૧૧ જિર્ણસ્તભ.—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તભ કરે છે તેથી કરી આળ પાણી મોટા કપ્પે કરી ગળામા ઉતરે છે અને બ્રાહ્મણ નથી તે.

૧૨ અદિત.—જે માણુસ ઉચા પદાર્થોને હસ્તાદિ કરી પકડી લે છે, નથા કઠિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરે છે, ઘણું હમે છે, અગ ઉપર ઘણો ભાગ ઉચકે છે અને વિષમ થયન કરે છે એટલે ઉધમા માણુસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાકુ, ચુકુ, નીચું રહી જાય, ઇત્યાદિ કાગળે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઝોણ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સધિમા મ્હોકું વાકુ કેમ્પી નાખે છે, તેથી કરી ગળું પશુ વાકુ થાય છે, મસ્તક કપે છે, મ્હોડામાથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, લગ્મરો અને આંખો વાકી થાય છે તે

૧૩ પક્ષધાત.—વાયુ અથા અગમા જઈ શિરા (ગેવા) અને સ્નાયુ શાષણ કરી, સધિના બધેનો શિથિલ કરતો અર્ધ અગ ચેતનગતિત કરે છે તે. તેને અર્ધગવાયુ પણ કહે છે

૧૪. કોષ્ટુરીષ.—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ ફલાઓમા પ્રસરી, સોળે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરી તે સોળથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે નથા એની અદર વદના ઘણી થાય છે તે

૧૫. મન્યાસ્તભ.—જે વાયુ ક્ષાન્નિત થઈ ગળું સ્તભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહી તહી ફેરવાતું નથી તે

૧૬. પચુ વાયુ.—વાયુ કમ્ભરમા પ્રસરી ઘુડીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણુમના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે

૧૭. કલાયખજ.—જે વાયુવડે માણુસ ચાલતી વેળાએ શરીરે ડપે છે તથા ચાલતા ચાલતા પગ વાકા ચુકા કરી ચાલે છે તે

૧૮ તુની.—જે વાયુવડે પકવાશય અને મૃત્રાશયને ઠેકાણે બળતગ ઉત્પન્ન થઈ ગુદ અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતગ ઉત્પન્ન થાય છે તે

૧૯ પ્રતિતુની.—જે વાયુના ચેત્રે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પકવાશય અને મૃત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૨૦. ખજ.—જે વાયુ પચુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણુસનો પગ લૂલા કરે છે તે.

- ૨૧ પાદભૂષ—વાયુ કક્ષાવિતે કરી પગમાં ઝડપી કરે છે તે
- ૨૨ વૃત્તસી—વાયુ પીઠ, કમ્બર, ધુટીઆ, ફલા, પટ અને યગને ન્યાયાએ અનુક્રમે પ્રવળ કરી, આ આનમાંથી આ આનમાં એમ વાર વાર થોડા થોડા ફરતો છતાં નતભ ગળા અને કલેશ કરે છે તે
- ૨૩ વિશ્વાચી—જે વાયુ હાથને ડેકાણે હાથેલી પામની જે આગળી તે ઉપગની માટી શિંગ મુઠી પ્રવણ કરી, બાહુ પથ ત તે શિરામાં બ્યાપી વાયુના ક્રમના ક્ષય એટલે હાથ ઉઘા થનો નથી વગેરે કરે છે તે
- ૨૪ અપબાહુક—જે વાયુ બાહુમાં જઈ બાહુસબધી નમોનુ આકર્ષણ કરી માહુને નતભ કરે એટલે બાહુને જોગથી પકડી રાખે છે તે
- ૨૫ અપતાનક—જે વાયુ હૃદયમાં જઈ દહિનો નતભ કરી નાન નહ છે એને હૃદયમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા ન વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ આવધ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુન માણસ મોહ પામે છે તે
- ૨૬ મણુપામ—જે વાયુ અભિષાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા મણુમાં પ્રવર્તી તેથી પીડા કરે છે તે
- ૨૭ ચાતક ઠક—માણુનનો પગ ચાલતા ચાલતા ઉઘા નીચા અથવા વાંકા ચૂક પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ધુટીમાં જઈ વેદના કરે છે તે
- ૨૮ અપતત્રક—જે વાયુ ગર્ધગતિ થઈ હૃદય, મનક, સખ તથા ગાનાને પીડિત કરી, જનુપની પેડે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દહિ નતભ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણુમ કપોત પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે
- ૨૯ અગભેદ—જે વાયુ મધ અગને પીડા કરે છે તે
- ૩૦ અગરોપ—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે
- ૩૧ મિણુમિણુ—જે સંયુવડ માણુમ નાકમાં (ચુગણ) ખેલે છે તે
- ૩૨ કલેતા—જે વાયુવડ કરી હૃદયમાં શબ્દ મ્પટ નીકળેનો નથી તે
- ૩૩ અઘીલિકા—જે વાયુએ કરી ધુટીના નીચલા ભાગમાં પાષાણુ જેવી નીચા ઉઘા, ગોળ અને મચાર કરનાર અથવા ચિયર અને ઘન એવી ગાડ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મત્ર તથા વાયુનો નિર્ગમ કરે છે અને સ્થળોએ વેદના મ્પટ હોય છે તે
- ૩૪ પ્રત્યઘીલા—તે અઘીલિકા વાનુની ગાડ વાકી તિરક્કસ લાખી હોઈ નમો વદના ચણી હોય છે અને મળ મત્ર અને વાયુનો નિરોધ પણ થાય છે તે
- ૩૫ વામનત્વ—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમાં મળી ગલને વિકૃતિ કરે છે તેથી માગ નાનુ ઉત્પન્ન થાય છે તે
- ૩૬ કુખજત્વ—શિરામત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીડને અથવા છાતીએ વાયુ આવે છે તે
- ૩૭ અગપીડ—જે વાયુએ કરી મવાગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે

૩૮. અગ્નિશીલ્પિ—જે વાયુ મર્વાગે શળ હિત્વન્ન કરે છે તે.
૩૯. સંકેત—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો મંકાય થાય છે એટલે શિગદિ
શુષ્ક થાય છે તે
૪૦. સ્તંભ—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તંભ થાય છે તે
૪૧. રૂક્ષ—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે
૪૨. અગ્નિશીલ્પિ—જે વાયુથી અગ્નિ મળી શકે છે તે
૪૩. અગ્નિશીલ્પિ—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાઢે એવો
ચેતન ગ્રહિત થાય છે તે.
૪૪. વિદ્યુત્—જે વાયુએ કરી મળ નાશ થતા નથી તે
૪૫. અગ્નિશીલ્પિ—પ્રવાસયમા વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડા કરે છે તે
૪૬. મૂર્કત્વ—જે વાયુએ કરી કંઈમાથી શબ્દાક્ષર મળેજ નીકળતો નથી
(મુગો) તે
૪૭. અગ્નિશીલ્પિ—જે વાયુ કુષ્ટ થઈ તે વિકાસથી અગાસા આપે છે ન.
૪૮. અત્યુદ્ગાર—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી આડકાર ધણા
આપે છે તે
૪૯. આત્મજ્ઞાન—જે વાયુ પ્રવાસયમા રહી આત્મજ્ઞાન જાણ શકે
કરે છે તે
૫૦. વાતપ્રવૃત્તિ—જે વાયુ ગુહ્યમાગે વળાજ નીકળે છે તે
૫૧. સ્ફુરણ—જે વાયુથી અગ્નિ ફેરવે છે ન
૫૨. શિશીપૂરણ—જે વાયુ શિશીગત થઈ નમોને ટુલાવે છે તે
૫૩. કંપ—જે વાયુ આપા શરીરને કંપાવે છે તે.
૫૪. કાર્ય—જે વાયુ આપા શરીરને કૃશ કરે છે તે
૫૫. સ્તાવતા—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ દાગો થાય છે તે
૫૬. પ્રલાપ—જે વાયુના યોગે ડગી માણુમ અમળ્યું ભાષણ કરે છે ન
૫૭. ક્ષિપ્ર મૂર્તતા—જે વાયુથી માણુમને પેમાળ થઈને અને વાગવા
થાય છે તે
૫૮. નિદાનાશ—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉઘ આપતી નથી તે
૫૯. સ્વેદનાશ—જે વાયુથી શરીરને પગેવા આવતો નથી તે
૬૦. દુર્બલિત્વ—જે વાયુના યોગે માણુમ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન
થાય છે તે
૬૧. અલક્ષ્ય—જે વાયુના યોગે માણુમ વળાજ શક્તિહીન થાય છે ન
૬૨. શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઈ ધાતુને ઘણીજ પાતળી
કરી નાખે છે તે
૬૩. શુક્રકાર્ય—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને દિશિત લીધુ કરે છે તે.
૬૪. શુક્રનાશ—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ લીધુ કરે છે તે.
૬૫. અનવસ્થિતિ—જે વાયુના યોગે ચિત્ત અસ્થિ રહેતુ નથી તે.

- ૬૬ કાંઠિન્યઃ—જે વાયુથી શરીર કંઠિન થાય છે તે.
 ૬૭ વિરસાસ્ત્યતા—જે વાયુના યોગથી મુખમાનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.
 ૬૮. કયાયવકત્રતા—જે વાયુથી બ્હોડુ તુરં થાય છે તે.
 ૬૯ આધ્માન.—જે વાયુ પટવાશયમા ગ્રહી ધમણુના જેવું પેટ કુલાવી
 મડગડા શબ્દ કરી પીડા દે છે તે.
 ૭૦ પ્રત્યાધ્માન.—જે વાયુ આમાશયમા જઈ કકરો મળી પેટ કુલાવી
 પીડા કરે છે તે.
 ૭૧. શીતાતા.—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે તે (શીતાગ)
 ૭૨ રોમહર્ષી.—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અદર રોમાય કરે છે તે.
 ૭૩ લીરૂત્વ.—જે વાયુના યોગે ભય હિપન્ન થાય છે તે.
 ૭૪ લેદયાયુ.—જે વાયુના યોગે માંસ લોઢાવા જેવી પીડા થાય છે તે.
 ૭૫ કફુ.—જે વાયુ શરીર અગ્નિ હિત્વન્ન કરે છે તે.
 ૭૬ રસાક્ષતા.—જે વાયુથી ગ્રાહિ પદાર્થોના સ્વાદ સમજવામા આવતો
 નથી તે.
 ૭૭ શબ્દાક્ષતા—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.
 ૭૮. પ્રમુષ્ઠિ—જે વાયુથી સામરીપર સ્પર્શ કરવા છતાં મમજનુ
 નથી તે.
 ૭૯ ગાગાગત્વ.—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું
 નથી તે.
 ૮૦ દષ્ટિક્ષય—જે વાયુના યોગે દષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.
 સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—હ્યુસ્તુભ, અર્દિત, આદેષક, પક્ષાઘાત,
 અપનાનક એ વાતવ્યાધિ તથા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા
 કદિ સાધ્ય થતાં પણ નથીજ પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો
 યોગેસો દોષ ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય બાણુવા એટલે ચિકિત્સા કરવી.
 અસાધ્ય લક્ષણુ.—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અદર વિસર્પ, દાહ, રાગ,
 નચ્છી, અડચિ, અગ્નિમાદ્ય એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ
 થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય બાણુવા જે વાતરોગોમા મોળે સામરીને સ્પર્શ ન
 મમજનય, નાના પ્રકરની પીડા, ગરીબની વક્તા, ૭૫, પેટ ચડતું એ લક્ષણો થાય
 ને, તે અસાધ્ય બાણુવા.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર.—(૧) પીળો કાટામગેઓ, દેવદાર અને
 ન તો કાંદો એરડેલ નાખી આવેલા એટલે વાયુથી શરીર અકર્ષક ગમેલું

સંધિવાયુ ઉપર—એને માધિયો વા, સગ વા તથા ગરીયો વા પણ
 કાઠે છે તે માણુમના શરીરના માધાઓમા થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઈ
 કાળને સાધાઓમા મોળે પણ હોય છે તેમજ કોઈને ગાંઠો પણ ઘાલે છે એ
 રોગ પે જાતનો થાય છે એકમા તાવ આવે છે અને ગત દિવસ કુખાવો થાય
 ને એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ અસર કરી શકે છે બીજી જાતનો સંધિ-

હોને તે સાડ ચઇ નોઇએ તેવી રીતે ચાલશે (૨) મહારાસ્ત્રનાદિ કાઠો.—રાસ્ત્રના, એરડમળ, ગજો, વજ, પાળો કાટાસરીઓ, ચવક કરિયાતુ, નાગગમેય, ભારગમળ, અજમે, રાતો ધમાનો, કિરમાણી અજમે, પહાડમળ, દેવદાર, વાવડીગ, કાકડા-

વાયુ તાવ વગરનો હોય છે એમા દહાડે દરદ થોડુ થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે અને તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ થવુ કઠિન છે તાવવાળા સધિવા ઉપર ઉપચાર—(૧) જે લાલ સોજો હોય તે તે દન્ડીની ક્રમ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવુ એથી આગમ થાય છે (૨) જે વ્યાધિ વાથી હોય તે લીડીપીપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧ એ મને ખાય અને દેવદારનુ તેલ ચોળે તે આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સધિવાનો ઢલાજ —શકિતરી એળામે તોલો ૧ અને ગેવચીની ખટારી તોલા ૨ એકઠા કરી ખાડી ઝીણા કરી રાત્ર સુતી વેળા અથવા મવાને તોલો ૧૦ ગરમ પાણી માથે ફાંકવુ અથવા તેની ગોળીઓ વાળાને એટલાજ પ્રમાણમા ગળની, એથી હલકા જીવાળ લાગશે એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમા છાતી નુધી ખેમાડવા ગધકની ખાણુના પાણીમા એટલે કુદગની ઊના પાણીના કુડમા ખેસી નહાય તે ઘણો ફાયદો થાય.

ધતૂનાના બિયાનુ ચૂર્ણુ કરી પાશેર ગુગળમા આખા દિવમ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળની એ ગોળી દિવમ ૧૪ અથવા ૨૧ મા સધિવાને મટાડે છે.

વનુર્વા ઉપર —કાળી તુળમી, કુમળી, આદુ તથા લસણનો રસ બેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આપવા અને બાકી ગહેલો રસ અગે ચાળવો ધનુવા બે જાતનો થાય છે તે બન્નેનુ ગ્ધાન મગજમા હોય છે એક માદા અને બીજો નર છે જે માદા છે તે ખુરક છે એ દરદથી આદમીનુ શરીર કમાનતી પેટે પેચશ ખાય છે, તમામ રંગો ખેચાય છે અને કમ્બર, પીડ તથા ગધ છૂટે છે એને કોઈ ધનકવા પણ ડહે છે.

લકવો —જેને લોકા પક્ષાઘાત કે અર્ધાગ વાયુ અથવા વાયુ ફરી ગયુ એમ પણ કહે છે તેના લક્ષણુ એ છે કે —એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અધુ અગ મહી જાય છે અને લુલુ થઇ જાય છે કોઇનુ બેહોડુ પણ બધ થઇ જાય છે ને બોલાતુ નથી, અને કોઇને એકલુ ડાચુજ ફરી જાય છે એકલુ ડાચુ ફરવાના રોગને લકવો કહે છે એ લકવો અને અર્ધાગ બે પ્રકારનો થાય છે એક તો હવામા ખુલ્લુ સુવા અથવા બેકાથી અને નકારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ રોગવાળાનો ઝાંટો કમળ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાગ મગજમાથી રમવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ મન્ને જાતના રોગના ઉપાય એકજ રીતના છે તે —રેવચીનો શરો માસા ૪, નવનો જુકો માસા ૪, શકિતરી એળામે મામા ૪ અને વિલાયતી સાણ માસા ૮ એ સર્વેને ખાડી કપડાણુ કરી તેમાથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી. પછી દરરોજ ૦ થી ૭ નુધી ગત્રે સુતી વેળા ગળાવવી. કદાપિ એટલાથી ઝાંટો સાફ ન આવે.

દીપ્તિ, મુક, ચીકણમળ, મોગ્ગલ, કડ, મજા, કાળુ અને ધોળુ અનિવિધ, ક્યોરા, ત્રિકણ, લીડીપીપર, જવખા, ગજાચ દન (રતાદળી), ગરમાગાની શીંગોનું મગજ, કામકળ, કડાના મૂળની છાલ, ગતી માટોડી અને દશમળ, એ નવ મમ-
નો વધારે ગજાવલી, તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયરો થાય છે. વળી નીચલા આયુર્વેદ શરીર ઉપર નાપડવા ગાંધ છાલા કહાડલી તોલા ગા, નહનું તેલ તોલા ૧૦ અને દરબેનદાઇન તેલ તોલા ૨૫ એ ત્રણેને મેળવી જે હાય કે પગ રહી ગયા હોય તે ઉપર દિવસમા એ ત્રણવાર ખૂબ જોરથી મમળવું કેટલાક કહે છે કે એ નામ થતાની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત નહનું તેલ પાતા ગરુતુ જોઇએ જેથી બીજા ફવાની જરૂર પડતી નથી.

કેપવા ઉપર—પીપગાની વડવાઇ વાલ ૪, રાખનો ડીઝ ૧૫ ૧ ફિવ-
મમા એ રખત પાતુ

કેડ દુખે તે ઉપર—ખજૂર ટાક ૬ અને લી ટાક ૨ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાનો વાતુ જાય (૨) હાડકાળી કે જેની ફળીઓ લવગના જેવી થાય છે તે ફરંગી દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે. એ જગના નીચની ખીંગ ગાયના દૂધમા ગંધીને લી અને ખાડ નાખી આપના પ્રથમ દડ ૬ ના પ્રમાણથી આપી પછી થોડ થોડે ચઢતા ફરંગી જે ૦૧ નુની આપવી તો કેડનું દુખ દશે.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર—પારો ટાક ૩ અને આમલસારો ગંધક ટાક ૧ ની ડાળળી, વજનાગ ટાક ૩ અને મરી ટાક ૬ ની ડાળળી અક્કલકરો ટાક ૧, દકખખાગ ટાક ૫, મુક ટાક ૬, ધતુરાના બિયા ટાક ૩, લીડીપીપર ટાક ૧૦ જાયકળી ટાક ૩ અને લવગ ટાક ૩ લઇ ૨૪ પહોર નુની આમના ગમ્મતી આમના આપના જઇ અક્કલ કરવું પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળની એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, આમ કંક, સુન્તી, મદામ્નિ, વાતુક્ષય અટારે પ્રમે-
અને નિબળના એ રાગોનો નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગાળી—આમલસારો ગંધક ટાક ૧ અને પારો ટાક ૧ ની ડાળળી, વજનાગ ટાક ૧ અને મરી ટાક ૧ ની ડાળળી, ગયવાળી લવગ ટાક ૧, લીડીપીપર ટાક ૧, કુલાવેલો દકખખાગ ટાક ૧ જવત્રી ટાક ૧, અક્કલકરો ટાક ૧ એ મવને ઝીણા વાટી નાગવેલના પાનના ગમ્મતા તથા આમના ગમ્મતા ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળની તે નાગવેલના કાથા ચુના સહિત એ પાનમા ગોળી ૨ નકી ચવરાવવી એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, અધિવા ચિત્તશ્રમ અને મુત્રારોગ જાય નુધા લાગે તાતુ પુષ્ટ થઇ નિર્બળતા જાય.

સર્વ વાયુ ઉપર—(૧) લીડીપીપર, અન્મોદ, શરૂ, શહાજીઝ મિધવ વાવડીગ આગરીસુ મીઠું, મચળ, જવખાગ ચિત્રકજાલ, ગજાપીપર, પીપગીમળ અન્મો, મુક અને હીંગ સમાનભાગે લઇ શીશુના ગમ્મતા વાટી ગોળી પેમા ૧૧ બારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી (૨) નુક ટાક ૬, હીંગ

ભાગ લઈ તેના અણમાશ કાઢે કરવો આ કાઢે સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, ધાસ, કાસ, પરસેવો રોત્થ, અતિતંદ્રા, શૂળા, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગાની અદર સજીકા, કષવાત, ખડલીવાત, વિધાચી, સ્લીપા,

ટાક ૪, સચળ ટાક ૧, ખુગામી વજ ટાક ૬ અને કવગ ટાક ૦૧ નુ ચૂણ કરી યોગ માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર જાય મગ્ડો અધ થાય.

વાતવિધ્ય સકં તેલ —કટાળો થુવેર ધતૂરો, આકડો, કરેણુ, કડવો લીમડો, મગમવ, ઢાળો ભાગરો, એરડો, અરણી, ઝીગણી, ભોરીગણી, ખાખરો, મરેશી, કારેલી નંગોડ, ઘોડાવજ એ ઔષધોના લીલા પાદડા લાવી દરેકનો ૨૫ એક્રેક જેર ઝડાડવો તથા લોદર, માલકાગણી, આમોદ એ ઔષધોના બુદો બુદો કરલો કાઢો એક્રેક જેર લેવો એ અધાની અગામર ગાડરનુ દૂધ અને થોડો ટુવાગનો ટુકાવ તથા તલીયુ તેલ જેર ૬ લેવુ લીલા મગમવ ન મળે તો સગમવનુ તેલ જેર ૧ લેવુ એ મવળુ એકત્ર કરીને કઢાઈમા નાખી તેલ મિક્ર કરવુ એ તેલ તૈયાર થએ જતા ખુગામી ગાળી લઈ તેમા ડપર તથા ડતૂરી નાખવી આ તેલ ૮૦૬ જાતના વાતા દખાવા ઉપર શરીર ચોળવુ તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો એ તેલ જાનમા નાખનાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દખતો હોય તો પશુ રામમાણુ જેવી અમર કરે છે

નખતેલ (ટરપેન્ડાઇન), દેવદારનુ તેલ, એરડીયુ, અળશીનુ તેલ, મરમીયુ અને મીઠું તેલ, એ મધળી જાતના તેલથી વાયુ મટ છે કેગેમીન તેલમા વાટેલી ગાંઠ મેળવી નગીર મારી પેડે ચોળી તડકા મરવાથી પશુ આપાદ અમર થાય છે પરંતુ ડનુખીનુ (કાખરીનુ) તેલ કડુ દોવાથી તે મમળે તો શરદી પેદા કરે છે

ખુગળપાટ —પ્રથમ જીલ્લી ખારેશ જેર ૦૧ લઈ નંત્ર પાણીમા પલાળી ગખીને મથારે તે ખાગેડોને ભાગ્યા વગર ઝીણી માણુમી કે ચીપીવાવડ તેમાથી કળીયા બેચી કઢાડવા પછી તેમાથી મારી જોઈને ૭ ખાગેડ લઈ તેમા સમાય તેટલો શુદ્ધ ખુગળ ભરી તેને ખીજ ખાગેડના કડાની અધ બેમતી કળી બેમારી તેના દરેકના ઉપર વઢિતો લોટ બુદો બુદો ચડાવના ત્યાર પછી એકજ ખાખરી બેમનુ દૂધ જેર ૫ થી ૮ મુધી હોય તેટલુ લઈ કટાઈમા નાખી ચુલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લાટ ચડાવેલી ૭ ખાગેડ એક પછી એક એમ છુટી છુટી એકી વખતે નાખવી ત્યાર પછી તે ખાગેડ દાઢ નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે દલાવતા રહીને માવા કરી નાખવા. માવા કરના ને ખાગેડ છુટીને તેમાના ગુમળતો કમ દ્રવ્યને લાગે તો દૂધ મગડી જશે અને એ ખવુ નંગમુ જશે, માટે તેમ નહિ થવા માખતની ખામ ટાળજી ગખવી તે માવા તૈયાર થયા પછી ખેરીયુદ જેર ૧ (પશુ સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આવળીઆનો યુદર લેવો), નુક જેર ૦૧, પીપળીમળ તેલ ૨૫, લીડીપીપર તેલ ૨૫, જાયફળ નગ ૧, તીખા તેલ ૨૫, તજ તેલ ૨૫, જવત્રી તેલ ૦૧, અક્કલકરો તેલ ૦૧, ઘોળીમુમળી તેલ ૫, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળીમુમળી લેવી) પખ્યા અલસ તેલ ૫, ચોખ્ખાની જેર ૦૧, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આ એ ચીજો ન નાખવી)

આમવાત, સ પૂર્ણ સુવાગેગ, સુમિવાત, શુભવાસ્તભ, અપતાનક, દુખાવો, ક્લીષવાત, આશ્લેષક કુખજવાત, માળો, આરોપ, અપતન, અર્ધિત, ખુડવાત (વાતકટક), હનુમહ, ગૃત્તરી પાદગૂળ અને વાતશ્લેષ આધિતો નાશ કરે છે (૮) બીજો પ્રકાર — ગન્ના ૨ ભાગ, ધમાના ૧ ભાગ, ખગદાણ, એરડમળ, દેવદાર, ઝ્યોર, વજ, અગ્નિ, નુક, હરીતકી, ચવક, નાગન્માથ, માટાડી, ગળો, વધારા, સુત્ર, ગોખર આમગધ, અતિવિપ, ગરમાળો, ચનાવરી, લીડીપીપર, ઠાઠામરીયા, ધાણા, રીંગળી અને ઉભારીગણી એ સમભાગ નાખી અજમાશ કાઢે કરી અદર સુકું ચૂથ કિંવા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા વાગગળ ગુણ, અજમાદ કિંવા એરડેલ નાખી આપવા એટલે સર્વા ગવાત, કુખજવાત, પક્ષાઘાત, અપખાલુક, ગૃત્તરી, આમવાત, શ્લીષક, અપતાનક, અત્રવૃદ્ધિ, આશ્માન, જલાવાત, જનુવાત, અર્ધિત શુક્રદોષ, મેહવાત વધ્યાના યોનિગેગ, એટલા ગેગનો આ ઠાઠા નાશ કરે છે આ કાઢો ગર્ભવારક છે (૪) મોટી ચીકણુના મળ અને સુકો કાઢો લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા જથી શીતવાત. કપવાત અને દાહનો એ દિવસમા નાશ થાય છે (૫) પચમળનો અથવા દશમળનો કાઢો મન્યાસ્તભ વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આમગધ, ચિકણ, મોટી ચિકણ, લઘુ ચિકણ, બોર લઘુ બોર, ગન્ના એ ચોળનો કાઢો પાંચ તે વાતનાશક છે (૭) ભાત્રામાના દુકક દોઢ તોલા અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો ચતુર્થાંશ ગેગ ગ્રહે એટલે ઉતાગી તેમા સાકર અધા તોલા, લી ૨ તોલા અને ગાયનુ દ્વિ ૪ તોલા નાખી પાવુ એટલે સર્વ વાયુનો નાશ થાય છે એ કાઢનું સમીદાવાનન એનું નામ છે (૮) કઠ્ઠી છદ્મગળી અથવા કવડળીના મળ લીડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવા એટલે સચિવાત નામે વાયુનો નાશ થાય છે (૯) દશમળનો કાઢો પ્રાશન કરવા અથવા એનુજ નન્ય કરવુ એટલે ચતુર્વાતનો નાશ થાય છે. (૧૦) એરડમળ બીલીના મળ રીંગળી, ઉભી રીંગળી મચળ મરી, સુક લીડીપીપર હીગ બીળેગના મળ અને મિધવનો કાઢો આપવા એટલે ચતુર્વાતનો તાણનો નાશ થાય છે (૧૧) અડદ કોવચના મળ, એરડમળ અને લઘુ ચીકણુનળ એ સર્વનો કાઢો હીગ અને મિધવ એકેક મામો નાખી આપવા, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે (૧૨) અડદ ચિકણુમળ કોવચના મળ લઘુરોહિસ નામ, ગન્ના આમગધ અને એરડનો કાઢો હીગ અને મિધવ નાખી મવારે આપવા લાધ નોલા રા એ સવળી ચીળે ખાડી માવા અને ખારકને જુદી જુદી નાખી તેમા ભેળવી તેમા સાકર ગેગ ૨ ખાડવી નાખવી પછી ગોગ ગેગ ૨ અને લી ગેગ ૩ મેળવી તેમા તે નાખીને લાકુ રોગ ન થી ના સુધીના વળને ખાડી દરરોજ એકેક ખાવા પરહેણ ખાચ તેનાથી યમજા ત્રિમ સુધી ખાકુ ખાડ તેલ મગસુ તથા ગચગડા આવે તેવી ચીળે તળવી ગ મ વનુ વિચાગીને ખાડી આ પાક શિયાળામા ઉપયોગી છે એ વાયુના તમામ દરે નાશુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે

તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તભ, કુર્કુનાદ અને અદિતવાયુનો ૭ દિવસમા નાશ કરે છે (૧૩) ગળતુ ચૂણુ કરી તેનું નલિકાચત્રવડે તેલ કઠાડવું અને અગ્ને મર્દન કરવું એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે (૧૪) કડવા ધોળા ફોળાના મિયા વાટી તેનો કિવા કડવા લીમડાના બિયાના તેલનો લેપ કરવા એટલે પક્ષવાયુનો નાશ થાય છે (૧૫) સુકતુ ચૂણુ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમા ગેકવું પછી લમણુ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમા નાખવું અને અગ્નિમળ નિષ્ઠ તે આપવું એટલે પક્ષાઘાત, હનુસ્તભ, કટિલગ, બાહુપીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે (૧૬) અડદનો ભોટ કિવા વડા માખણુ સાથે ખાઈ દરનળનો કાઢો પીવા (૧૭) લસણુનો કલક તલતુ તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળા, કડવા લીમડાની લીંબાળીઓ, અરકુસી અને કડવા પડોળાનો ઝાઢા ફરી તેમા ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો. એ ત્રણે અદિતવાયુનો નાશ કરે છે (૧૯) ચાગ તોલા કિવા બે તોલા લસણુના રમમા હીંગ, છર, મિથવ, સચળ અને ત્રિકટુ એ દરેક એકેક માસા લઈ ચૂણુ કરી રાખવું પછી યથાશક્તિ લક્ષણુ કરવું એનું અનુપાન એગડમળનો કાઢો ઉપરનું આપવું પ્રાત કાળે દરોજ એક મહિનો મવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અદિત, અપાતત્રક, એકાંગવાત, સર્વોગ વાત, ઉરસ્તભ, ગુદ્રસી, શૂળ, ક્રૂરોગ, કુમ્ભિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ અને પેટની અદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) હનુમ્બહ, હનુમ્બલ અને માન (ગળુ) નો સ્તભ તથા અદિતવાયુ એ ઉપર દરમળ અને લીડીપીપરનો કાઢો આપવો, કિવા પીપળાના રમમા લીડી-પીપર નાખી તે રમ આપવો (૨૧) લસણુ ફોલી તેની કળાઓ તલના તેલમા વાટી સિધવ નાખી તે લસણુ ખાવું, એટલે હનુસ્તભ દૂર થાય છે (૨૨) એગડતેલ ગોમુત્રમા નાખી એક મહિના પર્યંત મેવન કરવું, એટલે તે ગુદ્રસી અને ઉરસ્તભનો નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિવા ઘીમા આદુ અને વગડાહિ લીંબુનો રમ પાવો કિવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવો, એટલે ધુટણુ, પીડ અને હાડ એ ફેકાણાનું રળળ, ગુદમ, ઉદાવર્ન અને ગુદમી વાયુનો નાશ થશે (૨૪) એગડીઓ છોલી ફરી તેની દ્રવમા લાપસી ખાટી સેવન કરવાથી કુમ્બરનું શૂળ અને ગુદ્રસીનો નાશ થશે (૨૫) બકામલીમડીના મળનો અથવા જાલનો કચ્ક કરી આપવો, એટલે ગુદ્રસીનો નાશ થશે. (૨૬) અરકુસી, દત્તીમળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરડીયુ મિશ્ર કરી પાવો, એટલે જેનું ચાલતુ બધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય એનો ગુદ્રસી વાયુનો ગંગી શીત્ર ગમન કરનારા થશે. (૨૭) મદામિ ઉપર કરેલો તળી નિર્ગુડીના પાદ-ડાનો કાઢો પાવો એટલે ગુદ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આમગધ અને ખડીસા-કગ્નુ ચૂણુ ઘીમા આપવું, એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે (૨૯) ગળા અને ત્રિફળાના કાઢામા ગુગળ નાખી તે પાવો, અથવા ૪ તોલા દ્રવમા ૧ તોલો એગ-ડતેલ અથવા વન્ધાગનું ચૂણુ સેવન કરવું, એટલે કોષ્ટશિર્ષનો નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ તેલ ઘી, કિવા માડી ચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણુ ચડવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ લક્ષણુ કરવાથી વાયુથી થએલો વ્યાધિ, વિષમ-

જપર, શૂળ, ગુદમ, અગ્નિમાંધ, પ્લીહા અને હૃદય, પાન્થુ તથા મસ્તકની
 અદરતુ શૂળ અને શુક્રદાપનો નાશ થાય છે (૩૧) સુદ, એરડમળ દેવદાગ,
 કાટાસરીયો અને ગળાનો કાઠો પીવાથી અસ્થિગત અને સંધિગત વાયુનો નાશ
 થાય છે (૩૨) અમાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી તથા મુવા વગીઆળી,
 ગોડબી, બદામ, ગુદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા ગોળ અને ઘી એ દરેક
 ૩૨ તોલા લઈ એના બળમે તોલાના લાડુ કરવા તેમાંથી મવાને એક બક્ષણુ દરેક
 ને કઠિવાયુનો નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તબ્ધ તથા ધાતુની
 રક્તિ દરે છે (૩૩) પીપળીમળ દૂધમાં વાટી તેમાં અગ્નિમાંધો ગમ નાખી
 આપવા, એટલે ગિધવાત (ધણુ ઝોડકાગ આપવા) નાશ પામે છે
 (૩૪) લાતુરાસ્નાદિ કાઠો—રાતના, એરડમળ, દેવદાગ, વજ્ર મુદ્ર ધમાના,
 દરેક, અતિવિષ, નાગગમ્ભ, શતાવરી અને અગ્નિમાંધો કાઠો પ્રાણનાર્થ આપવા
 એટલે ઉવરસ, આમવાત, પ્લેબવાત, સંધિવાત અને મજ્જા, અસ્થિ
 અને સ્નાયુનો વાયુ તથા સર્વોગ વાયુ એ નક્કી નાશ પામે છે (૩૫)
 આલાદિ ચૂર્ણ—માવળના પિયા, રાન્ના, ગળો, શતાવરી, મહારાતાવરી, મુદ્ર,
 રીઆળી, આમગધ, ગેરળી વગધાગ, અજમો અને અજમોદ એ સર્વ મમ-
 ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મૂપ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીના કુચા
 એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાતુ એટલે અગ્નિ, સ્નાયુ, મજ્જા
 અને કુમ્ભર એ દેહાણુનો વાયુ, ગુદસી, મન્યાસ્તભ, હંતુમ્બ અને કોપ-
 ગત ગેગનો નાશ થયો એ ચૂર્ણ સર્વવ્યાપિનાશ છે (૩૬) અજમોદાદિ
 ચૂર્ણ આપવું (૩૭) અજમોદાદિ ગાળી—અજમો લીડીપીપર, વરીઆળી,
 નાગગમ્ભ મગી અને મિધવ એ દરેક એકેક ભાગ, દરેક ૫ ભાગ, સુદ ૧૦
 ભાગ, વગધાગ ૧૦ ભાગ અને ભાગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના
 ચૂળા લઈ ગોળના પાટમાં ગાળીઓ બનાવવી તે ગરમ પાણીમાં ખાતી, એટલે
 સંધિવાત, આમવાત, સપૂર્ણવાત, આદ્યવાત, હંતુમ્બ, ગિરોવાત,
 અપતાનકવાત અને જીકટી, આખ, કાન, નાક અને શુભનો સ્તભ,
 પગવાત, સવાગવાત એકાગવાત, અદિત, પાદહર્ષ અને પદાઘાતનો
 નાશ થાય છે (૩૮) મરીતુ ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળમીના ગમને લીડુ મુગાંક કહે
 , એ સપૂર્ણ વાતગેગનો નાશ કરે છે (૩૯) લસણપાક—લસણની કળીઓ
 કાઠી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૦૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં ને લસણ
 માદક તેના મારો પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા માકર, મુદ્ર,
 મગી લીડીપીપર ચક્ર, ચિત્રકમળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાકપત્ર નાગકેસર,
 પીપળીમળ, વાવડીગ દાડહળદર, ગેરળી, વગધાગ પુરંદરમળ અજમો, લવગ,
 દેવદાગ, માટોડી, ગોખર કડવો લીમડો, રાન્ના, મુવા રાતાવરી, રંચાડ આસ-
 નપ અને કોચના બીજ એ દરેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂળો લઈ તેમાં નાખી
 તપાગ કરગ આ લસણપાકે અગ્નિ અને બળ બેધ મેવન કરવા એટલે સપૂર્ણ
 વાતગના, શૂળ, અપરમાર, ઉરક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, ખરોગ, ગળો,
 અરુદિ, કૃમિ, મગમ વ, આનાહવાત, સોજ, અગ્નિમાંધ, બલ્લધ્ય,

હેડકી, દમ, ઉવરસ, અપતત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુખ્જવાયુ, હનુમહ, શિરોમહ, વિશ્વાચી, ખજી, ચંદ્રસી, પંચુ, સધિવાત, અધિરપણુ અને સંપૂર્ણ શૂળ એ સર્વે ગંગોત્રી આ લસણપાક અતિ ત્વગથી નાશ કરે છે વળી આ લસણ-પાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનાં સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર નિર્ચી ડીના પાદડાની થેપલી બાધવી (૪૧) ઈન્દ્રવ, ચિત્રા અને સુકુચૂર્ણ લીમા આપવું તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે (૪૨) દશમૂળના ગઢામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું, એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલકાગણી ચન્દન (વગડાહિ મેથી), કલૌણ છદ્, અબ્જો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યત્રમા તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું એટલે સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિના નાશ થાય છે (૪૪) નારાયણ તેલ—શતાવરીના મૂળનો રસ તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરણુ, દેવદાર શિલાજીત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થએલા તેલને નારાયણ તેલ કહે છે એ અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યગાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોગ્યવાથી બાલુજ ક્ષિતકાન્ઠ અને ગુણાવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર ગરમી ક્રીણી ભૂકી લગાવી પાટો બાધવાથી ચમક થયો, અંગ પકડાતું જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે (૪૬) વાયવરણાના પાદડા બાગિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર રૂળના પાદડા બાધવા એટલે લીંચણુ, સાંધા વગેરે અકડાઈ ગએલ હોય તે છુટે છે અને ચમક તથા બળાતર પણુ બંધ થાય છે (૪૭) વિશેષ વપ અને ગુણ એકત્ર ગાટી પાણીમા કાલરી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અમાળીઓ ચોટાડવા, એટલે તેના લેપવડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને માંજે એ ગંગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળીઆની અને નરગવાની ઝાડ બાગિક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઈ ગયો હોય તે જગોએ તેની થેપલી બાધવી એમ એ ત્રણવાગ પાટો બાધવાથી ગુણ આવે છે (૪૯) માપતૈલ.—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમા બાધવા ચતુષ્થાગ ગેપ રહે એટલે તેમા તલનું તેલ ૬૮ તોલા અને જીવનીય ગણુના આઠ અંગેપો (ઝરદિ, વ્રદિ, મેદ, મહામેદ, કોંકાલી, લીરકોકાલી, વગડાહિ મગ, વગડાહિ અડદ), વરીઆળી, સિધવ, રાસ્ના, કોવચના બિયા, જેઠીમધ, બળદાણા, નુંઃ મગી, લીડીપીપર અને ગોખર એ પ્રત્યેક ચીજને તોલા તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તેવડે તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ પક્ષાઘાત અર્દિતવાયુ, કુખ્જ-શૂળ, બાધિર્ચ (બહેરાપણુ), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકપ, શિરકપ, બાહુકોપ, અપબાહુક અને કલાયબળ એ ગંગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું બસ્તિકર્મ એ વિષયમા પણ યોગ્ય એ માપતૈલ લિધ્વજનુગત રોગ નાશ કરવામા ઐદ છે (૫૦) લઘુમાપતૈલ.—અડદ, સિધવ,

ચિકિત્સામૂળ, દશમૂળ, લીંગ, વજ્ર, શતાવરી, અને સુક એ પદાર્થો લઈ તેલ મિદ્ધ કરવું તે મત વાતનાશક છે (૫૧) કલ્યાણકાવલેહુ—હળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીડીપીપર, સુક, જીર, અજમોદ, જેડીમધ અને ઘીના લેહુ (ચાટણ) એક દિવસ મેનત કરવાથી તે બહેરાપણ, તોતડાપણ અને યોગપણના નાશ કરી મોખત જેવાં ગભીર અથવા કોકિલ જેવાં મજબૂત શબ્દ કરે છે (૫૨) આદુનો રમ ૧ ભાગ, સરગવાનો રમ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેગ, પાણી ૪ શેર એ મર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેગ નાખી કઢવવું પાણી બળી જઈ તેલ મેષ રહે એટલે માળી નાખવું એ તેલ વાયુના દગ્દ ઉપર ઘણું જ ગુણકારક છે (૫૩) પીપળીમૂળ, ચિત્રક, લીડીપીપર, સુક, ગન્ના અને મિધા-ગુણનો કઠક કરી અર્ધના કાઢામાં તેનું તેલ મિદ્ધ કરી શરીરને યોગ્યવું, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—વાયુ, સવાગવાયુ અને વાતવિગ્નર માટે:—અજમોદ-૪, ૭, અરજુન સાજ-૧૨, અરકુમો-૬, આંડો-૨૭ ૨૯, ૫૧, આમધ-૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવ-૨૨, ૩૬-૪, કામાળ-૧૧, કાળીજરી-૭, કાટામ-રીઓ-૯, કાઠાળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુરી-૩, ચણોડી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, તુળસી-૪ ૧૦, નારી (કીડામારી)-૧, નાળીએરી-૧૦, પીલુ-૨, કુદિનો-૩, માકળી (હિંગોત્રી)-૨, માકરી-૨, માલકાગણી-૩, મોગલ-૩, રાઇ-૧, ગન્ના-૦ ૪ ૫, લસણ-૭, ૧૭, લીડીપીપર-૧, ૩૧, વગણક અજમો-૧, વાયવરજો-૧, ૧૨, મમુદગોક-૧, સરગવો-૧૬, મવા-૧, ૯૨૬-૪૪, લાડસા-ખળ-૨ આક્રીષક, સપ્તધાતુગત વાયુ માટે—ગન્ના-૪ હનુસ્તલ એટલે જાડ રહી ગયું હોય તે તથા હનુમ્બલ માટે—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, પીપળો-૨૩ ઉરુમ્બલ અને ઉરુસ્તલ માટે—આક્રી-૨, આમધ-૧૬, એરડો-૦, કણ્ઠી-૧૦, દેવદાર-૧ નાળીએરી-૧૪, લીમડા (કડવો)-૩૮ પૃષ્ઠ, ઉરુ, ત્રિક એટલે બરડો, કડીમાના વાયુ માટે—આદુ-૩૧, ચુકો-૧ બદલી એટલે બાડી, મોહરી માટે—કણ્ઠી-૪, કપૂર-૭, ગજકણી-૩, ચણોડી-૧૦, ચુકો-૧, ધરી-૪ જલ્દવાસ્તલ, બુદ્ધિઆય, મૂકવ એ માટે—ભીલામો-૧૬ અર્ધિત વાયુ માટે—રાન્ના-૧ લમણ-૧૧ પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્વાંગ વાયુ માટે—અરણી-૯, આદુ-૩૫ ખમખમ-૮, ધતૂરો-૧૪, ભીલામો-૨૯, ગાઇ-૯, રાન્ના-૧, રેણુકા-૨, મમેગવો-૧૨, માજક-૫ મન્યાસ્તલ માટે—રાન્ના-૧ પગ વળે છે તે માટે—કરખળ-૨ ગુડધી એટલે ઢીચ-જુના સાજ માટે—આક્રી-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી શુગ્રીઓ-૩, નાગલો-૪, ગેતડી-૧૬ વુટણ રહી જવા માટે—આક્રી-૧૧, બુચશરક-૨ ગ્રંધસી વાયુ માટે—અમાળીયો-૪, આદુ-૩૧, એરડો-૧૬, ૨૦, ચુકો-૧, બકામલીમડી-૨, ૯૨૬-૪૧ અપતત્રક વાયુ માટે—મહુડો-૧ ધનુર્વાત એટલે તાણુ આવે છે તે માટે—અરકુમો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, ભાગરો-૪, મમેગવો ૧૩. સધિ વાયુ માટે—અરણી-૯, ઇન્દ્રવરણા-૮, એરડો-૧૧, કામાળ-૩, ગોર-

ખમ્મી-૬, યુવે ત્રણધારીયો-૧, નગોડ-૨ પીલુ-૫, બામ-૧, બીલામો-૨૬, માકડી-૩, વજનાગ-૧, વામનવલ-૮, શાવડ-૧, સારફળ-૨, હાડમધી-૩ વાયુથી અગર શરદીથી સલુકા આવે તે માટે—આકડા-૧ યુગળ-૪, ફાગળો-૬, બીલામો-૧૮ વાયુથી હાથ પગે કળતર થાય તે માટે—પરિવાડ ૧, મેથી-૧ કટિશૂળ એટલે કેડના ફાટવા માટે—અમાળીયો-૪, એરડો-૩૮, મગગો-૧૫ ગરીર વાંકું થાય તે માટે—ઉદગની ક-૧, ગ-૬ પેટમાંના વાયુ માટે—એરડો-૧૫, ખમખમ-૪ વાયુએ અતિશય જોરે મારું હોય તે માટે—કુઓ-૩ દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ માટે—કપર-૧૨, કાનફાડી-૫, ખમખસ-૩ પગના સાધા પકડાડ ગયા હોય તે માટે—ખાખરો-૧૦ વાયુના યોગે અંગ બહેરૂ થયું હોય તે માટે—ધોળા ચપો-૧ કળતર થાય તે માટે—તુવરફળ-૨ અગમાં કળ લાગે તે માટે—મિગળો-૧ તિડક એટલે દુખ માટે—અળવી-૩ કપવા માટે—વિમાતુ-૪ વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટે—કળથી-૧, મરી-૧૬ વાયુ-અદ્ધ શરીર હોય તે માટે—અગથીઓ-૭

ભુઓ પ્રાંઆંઆ—અર્વાંગ, અર્જિત, પક્ષઘાત અને બીજા વાયુ માટે—ખીગ્મહાડી-૫ સંધિવાયુ માટે—વાઘની ચગ્મી-૧ વાયુથી અંગ સલુગા નાખે તે માટે—ખાખસીંગ-૧

ભુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂલુ પ્રયોગની રીપમા નળ-અધ વાયુ ઉપર ન ૧૮ ક્વાચપ્રયોગની રીપમા મન્યવાયુ ઉપર ન ૧ મધીવા ઉપર ન ૬

પૃથ્થ—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા ગમ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વધના નૂના મારી ચોખા, કળથીનું કટણુ, પડાળા, મગગો, લમણુ, દાડમ, ફેગી, સિંગધ અને ઉજી એવા ભક્ત્ય પદાર્થ અપૃથ્થ—ચિના, જાગરણુ, મળમત્રનો અવ-રોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બરી કાદરા, સામો, ગજળુ, કાગ, ચોળા, મગ, જાણુ, મોપાગી, વાલ તાડફળ, કાગેલા, કડુ ધાન્ય, પત્રશાક, ઉખગ, કડુ પાણી, વિઝ્ઝાન્ન, ક્ષાર, ગુક મામ, ગ્ગતસાવ, ગુરા, કડવા અને નીખા ગમ મૈયુત, વાહનપર ફરવું

૫૩-વાઈ.

ભુઓ ગાથું ૫૬ ૧૪

૫૪-વાળો.*

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ—જેમા ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા દૃપડા વગેરે વોવાતા ગમ છે, એવા જે નાના

* ન્યારે શરીરમાંની વાળો નીકળવાનો હોય છે ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનું મુચળું હોય તે કેકાણે નાની ગાડ દેખાય છે, પછી એ ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીરે શીળસ થઇ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝ્યા હોય એવા દેખાવની નાની ફાડલી થાય છે એ પુટ્યા પછી નેમાથી વાળો નીકળે છે એ મપૂજું

તળાવ અથવા વહેણાનું અને ચરનીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના વાળે મોઢા ઉત્પન્ન થાય છે, તે કુદે છે અને તેમાંથી મૂત્ર જેવા લાળો અને વાળો ડ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે તે પેલા ક્ષતથી દળવે દળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધાર કાપ પામે છે પુનઃ આનાનું ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી માનવી માતિ થાય છે આ માનને આયુઃ (વાળો) કહે છે વાળો દાઢના દિવા પળના ધક્કાએ દુખા- માથી કિવા તૂટવાથી અન બમડે છે કિવા વાડ કં છે વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા ટ્રાઇ કોઇના અમ ઉપર પિત્ત જેની લાલ કોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમાં ઘણી આગ થાય છે એને શીળાસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે

સ્નાયુકંતુ રૂપઃ—વાતાવિન્દ વાળો લાળો અને રક્ત લાય છે તેમાં મણુકા આવે છે પિત્ત કરી લીલો અને પીતલવર્ણ હોય દાઢયુક્ત હોય છે કક કરી બડો, મોઢા, વડ એવાં હોય છે દિરોય ઉત્પન્ન થાય છે તે બે કોષોના લક્ષણોએ પૂર્ણ હોય છે લોહીથી થાય છે તે આગ્રકતવળુ હોય છે તેમાં દાઢ વણુ થાય છે તથા ત્રિરોપચક્રી થાય છે તે ત્રણે કોષોના લક્ષણોએ પૂર્ણ હોય છે વાળો ઉત્પન્ન થાય ઉત્પન્નના ઉપચાર કરવા

નીકળી જાય તો ના નિક પરતુ જા તે મપૂણ નીકળી ગયા પહેલાજ તુરી જાય ન તો તે અદ્યથી પીડા વધારી ખીલા (ગોંડા) ઉત્પન્ન કર છે જે લાખી મુદત નથી રૂઝાતા નથી એ ખીલાની ખીમારીથી કેટલાકના મરણ મોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મત્યુવશ પણ થાય છે માટ વાળાના દરદમાં જેમ અને તેમ તાત્કાલિન ઉપાય લેવા જોઈએ

ઉપાય—૧) શીગમ દબા દે તેજ વખતે દર્દને ઘી જે ૦ મા મરી તોલા ૮ નાખી પાદ દત્ત ૫૫ એકાદારી સુવાડી ગખવા એવી વખતે ઉત્તરી થઇ દવા નીકળી જગ તો નેની અડચણ નહિ પણ તેને આખા શરીર પરમેવા વળગે એટલ તમામ વાળો બળી જઈ આખી ઉમ્મરમાં તેને કરીથી એ દરદ થશે નહિ (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલાજ ઉપાય મરવાપરી છે અથવા તે વાળાને તાખાના પતંગ ઉપર ગળી વીંછીતો ડખ લગાડવા એટલે વાળો પુરતજ નીકળી જશે (૩) ખીલીપત્ર ૧૦ ધતુરાનું પાદુ ૦૧ અને ફટકડી ૭ આનીભાર લઈ એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રિવમ સુત્રી ગાયના હડીમાં આપવું (૪) શંકાતરી એળીઆ ધાણાની ભાજના રસમાં અથવા ગળીના પાદડાના રસમાં વમી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફાડલા ઉપર ચોપડવો અથવા ગુલાબનુ તેલ તે જગોએ મનગી તે પછી હમખગોળના મિયા મરદામાં કે ગુલાબમાં ધમી ચોપડવા અથવા ઇસ- મગોળના ખીજ દ્રવમાં કે ગુલાબમાં મેળીને ચોપડવા (૫) શંકાતરી એળીઆ ગળીના પાદડાના પાણીમાં ઘોળીને પાય તો વાળાનો ગેય જરૂરથી જાય અને કરીયો થાય નહિ પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે ત્રિવમ શંકાતરી એળીઆ માં ૨ વર્ષ રાત્રે ગળીના પાદડાના રસમાં ભીજવી રહેવા તે મરવે ઘોળી

ઉપચાર:—(૧) વાતજ વાળા ઉપર:—દક્ષિણી ચોરના મળ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) પિત્તજ વાળા ઉપર:—૧૩, ઉજવે, પીપળા, નાદરૂખ અને વામની ઝાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૩) કફજ વાળા ઉપર:—
 ક્યતારની ઝાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૪) કૂંદજ (જે દિદોપથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) વાળા ઉપર:—પૂવે કહેલામાથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) રક્તજ વાળા ઉપર:—૧૩ અને આમલીની ઝાલનો લેપ કરવો (૬) કોટ, હીંગ, સુકં તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયાં વાટી, સિધ્ધ કાજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાફનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગત વાળા ઇત્યાદિક સાત થાય છે (૮) ખાવળીના બિયાં ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને બીડલાણુ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાણુ (વાસનવેલી) ના મૂળ પાણીમા વાટી પાવલ (૧૧) છાશમા કિવા તેલમા આસગંધનો કિવા ઘોળા ગરુણીના કિવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવા (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઉભી રિગણીના મળ પુરૂષના મૂત્રમા કિવા પીપળાના પાદડામા વાટી ગરમ કરી તેનો પાંદા બાધવો (૧૪) ગળાના રસમા ટકણુખાર પાવલ (૧૫) શણુના બિયાં અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમા તળી ગોળ સાદ નણુ દિવસ આવો. (૧૬) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા, તેમા માયનુ ધી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો (૧૭) હીંગ અને ટકણુખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માના લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ મવાર માજ આપવુ, એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પશુ નાશ થશે. (૧૮) અતિવિષ, નાગરએય, હીડીપીપર, લારગમળ અને ખંદડાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૧૯) પારેવાની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પશુ નાશ કરે છે (૨૦) વતારક શેકી હઠીમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨૧) ધતૂરાના પાદડાનો રસ ૨ તોલા અને ધી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ કેદ આવશે, તેનો બીજો

ગાળો પાક દેવો વળી એજ રીતે બીજો દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજો દિવસે તોલો ૧૦ એળાઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા પાંવા, એથી આરામ થાય છે (૬) હરેડે પાક:—મોટી હરેડેનુ દળ, ખહેડાની ઝાલ અને આમળાની ઝાલ, સુકં, લુગળીયા નસોતર એ સર્વેને ખરાખર વળને લઈ ખાડી ત્રીણે લુગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીગમા મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ ના પ્રમાણથી મવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જખતે કદિ થશે નહિ. (૭) હમેશા હીંગ ખાનારને વાળો નીકળતોજ નથી. (૮) કુકડવેલાના ડોચ વાટી ઝીણા કરી પીંડી બાધવી, (૯) કારેલી વાટીને બાધવી. (૧૦) ઇંગીરાની જડ ખાટી છાશમા વાટી પડી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

દિવસે ઉતાર દહી ભાત આપવો (૨૨) આકડાના અથવા ખરમાણીના કૂચનો લેપ કરવા (૨૩) ધતૂરાના પાદડા રાખવાના પાનમાં આપવા (૨૪) પાપડીઆ ખાગનું ચૂર્ણ - મામા નવટાક દહી મા નાખી દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન વગર, રાત્રે ભોજન કરવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું (૨૫) એક નાળીયોર કાઢી તેના છિદ્રમાં નવસારની બુકી ૫ મામાથી ૬ મામા સુધી બગ્ગી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. બીજે દિવસે મવાગે તેમાં બધું પાણી પાવું અને ટોપડ ખાવા આપવું સાજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવું નવાસન પછી શરીરે હાથ ચોપડી ગરમ પાણીથી ઝાન કરવું પછી દહી ભાત ખાવો, એટલે અગાધાના સર્વ વાળા મરી નશ છે (૨૬) વાળાના શેઠા ઉપર- કલગારીનો કાચે ધમી તેના ત્રીણા ટપકા કરવા, એટલે કોલા કુટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળીવટે ઉપલા આપવું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કુકડાની દગાર, કમ્પુતગની દગાર અને હીંગ એ ત્રણે મમભાગ લઇ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો આપવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કુરોળીઆનું વર અથવા મર્ચની કાચળી એક, બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકચોલાના ખિયા અથવા તેની સાથે મામલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) મરગવાની જાલ દહી આધવી (૩૧) ગણુના ખિયા વાટી ગરમ કરી મહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર આધવી (૩૨) માખણ (સર્વ ક્ષાર) અને કાદાની કળીઆ ત્રીમા તળી વાળા ઉપર આધવી (૩૩) ત્રીગણીના મળ અને હીંગને વાટી તેની પેડી કરી ત્રણ દિવસ આધવી (૩૪) વાળો કુટપા પછી અરીઠા અને વાળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમાં ધસી તેના લેપ કરવા અગર નાગરવેલના ચાર પાચ પાનને નાપડી તે પાન એક ઉપર એક એની ગીતે વાળા ઉપર મૂકી માધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ, એટલે વાળો મરી નશ છે (૩૫) જસણ, ચિત્રક અને ગાંધને પાણીમાં વાટી તેની પેડી કરી વાળા ઉપર આધવી (૩૬) નવસારની બુકી અથવા નોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી (૩૭) ૬ યુજ્જ હીંગ અન્નિપર એકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી (૩૮) ૩ માસા કુલાવલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાંના મય વાળા બળી નશ છે અને પુનઃ જન્મલગ વાળો ચવાની ધાત્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તૂટે એટલે તે ઉપર નમેશાના તાળ પાદડા વાટી આધવા, એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વનાં મા - અડદ-૫, અરડુઓ-૪, અગ્રિકા-૬, આકડા-૨૬, આસધ-૧૬, ઇગિગિયા-૧, ઉભીરીગણી-૪ કપર-૧૩, કલગારી-૧, ખમખમ ક (અકીણુ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહુ-૫ ઝેરકચોલા-૮, તલ-૨૩, ધતૂરો-૫, ડ, નાગદમની-૨, નાળીયોરી-૫, નીપાણી-૮, પાણુકાદા-૨, પાવળ-૩, લમગડીનો વેલા-૩, લમણુ-૧૬, લીમડો ૧ કડવા ૧-૩૭, લીડીપીપર-૩૮ વતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સણુ-૨, ગંગવો-૮, દળદગ-૨૨, હાડમધી-૨, હીંગ-૧૭, હેદ-૭ વાયુથી ઉત્પન્ન

અગ્નેશ વાળા માટે—દક્ષણી યુરીયા-૬ કુક્યી અગ્નેશ વાળા માટે—કચ-
નાર-૨ રક્તજ વાળા માટે—૧૩-૧૬ રાત્રીરમાં વાળા મર્યાદિત તે માટે—
ઝેરકોચલા-૩

જુઓ પ્રાં ઓં મા—કન્નૂરી-૨, કણ્વતરની હગાર-૨, કાતણીનુ ઘર-૧,
ગાકુળી-૧

૫૫—વિદ્રધિ રોગ* (ગડાં ગુમડાં).

કારણો અને લક્ષણો—પોતપોતાના દોષે કરી વાનાદિ દોષ કુપિત થઇ
સ્વચ્ચ, રક્ત, માસ અને મેદને કુપિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકા સુધી જઈ,
છળને હળવે મોટા ઘોર અને જેના મૂળ ધણુ ઉડા અને ઉત્પત્તિ કાળથીજ પીડા-
મુકત અને ગોળ અથવા લાખા એવા અચિમય શોથ (મોળ) ઉત્પત્ત કરે છે તે
રોગને વિદ્રધિ કહે છે

ઉપચાર—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, પીપગ તથા બંદ એ ૫૫ વક-
લની જાલ સરગવાના સમા વાટી લેપ કરવો (૨) હીંગકમી, સિધવ, શિલા-
નિત અને હીમના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરજુના કાઢે અદરથી અપકવ અને
મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે (૩) નેન, મોટોડી અને વાયવ-
રજુના મૂળનો કાઢે આપવો (૪) ધમાસાના મળ ચોખાના ધાવરામણમા
વગી મધ નાખી તે પાવા (૫) હરડે, સિધવ અને ધાવણીના ફલનુ ચૂર્ણ
મધ અને લીમાં આપવુ (૬) સરગવાનો ગુદગ, હીંગ અને સિધવનુ ચૂર્ણ
મેવન કરના જપ્તુ (૭) સરગવાનુ મૂળ પાણીમા રમી તેમા મધ નાખી તે
આપવુ અને તેજ રસમા વજનાગનુ ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો, એટલે અત્તવિદ્ર-
ધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટે—અળસી, જાદિ, મગ, જવ,
શણ એમાથી એકનો થોટ ખાદી તેની પોટીસ ખાધરી એટલે લણુ માત્રમા
અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે (૯) ચિકણના પાદડા વાટી ઉપગ્ર ખાધવા એટલે
વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે. (૧૦) મેરથુથુ અને ટકણુખાગ વસી લેપ કરવા એટલે
પાકો અગ્નેયો સાળે ફુટશે. (૧૧) પુગળવલીના પાદડા વાટી ઉપગ્ર ખાધવા
એટલે પાકો અગ્નેયો સાળે લણુચાગમા ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વન૦ મા—ઝેરડા-૫, કાળો ઉમગડા-૪, ખપાટ-
૧, દિડા-૧, ધાવડી-૧, નસાતર-૫, લસણુ-૨, વાયવરજુ-૪ અત્તવિદ્રધિ
માટે—મરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩

* વાત, પિત્ત, કફ, સનિષાત, અભિધાત, રક્તજ અને અનવિદ્રધિ એમ
વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે વિદ્રધિ ધણુ કરીને મળદાર, ઇન્દ્રિયનુ મુખ, નાભિ, કુંબ,
આડસંધિ, કુક્ષિપિડ, તક્ષી (બરોળનુ સ્થાન), કલેજી, હૃદય, પિપામા સ્થાન,
એ જગ્યા ઉપર થાય છે મુકી જેટલો લાગે ત્યા સુધી તે ગુદમા જેવો લાગે છે,
પણુ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ નાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુદમા
પ્રકારમા થાય છે અને વિદ્રધિ માસ તથા લોહીમા થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે
છે પણુ ગુદમા પાકતો નથી.

જ્યોત્સો પ્રાં આં મા — મીચુ-૩ ચુમડું ફાટવા માટે — હરિશ્ચન્દ્ર-૨
પૃથ્વી — સામો, નાખા ટળથી, લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ,
પડાળા, નખારી કડુ કંચુ પાણી અપૃથ્વી — સુકાએટ શાક, ગોળ, દહીં,
ખીચડી ખાટું, ધાણી, વાળુ ખાટું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬—વિસ્ફોટક રોગ* (ફોક્ષા).

કારણ—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (ગરમ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રક્ષ અને
હાર એવા રસ સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન ઉતુ, કષુદોષ
અટલે દીતોષ્ણાતિગ્રામ અને કષુવિપયાંય (કષુતુ બદલાતુ) ઇત્યાદિ કારણોએ
વાતાદિશ કૃપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માસ તથા અરિથ એમને
નુપિન કરી ભયકર વિસ્ફોટક (ફોક્ષા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ થયા પહેલા
નંગવગર તાવ આવે છે સ્વપ્નપાનજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક મેકડો અતુભવી
આપધા કરે તો પણ સાધ્ય થતા નથી.

સ્વરૂપ.—રક્તપિત્તથી થએલા એવા અગ્નિએ જાએલા જેવા ફોક્ષાઓ
શરીરપર નાઇ કોઇ દેહાણુ દિવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે, અને તે
કાચળથી તાવ આવે છે અને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર.—૧) કરીઆતુ કડવા લોમરો, જેઠીમધ નાગરમોચ, પિત્ત-

રજેને પ્રથમ ચાહી અથવા પગમોથ થયો હોય અને તેની અમર શરીરમા
ગદી ગદા હોય અગળ્યો આમડ થર ગચ્ચુ ન હોય, તેથી તમામ શરીરતુ લોહી
મગરી જાયથી આ વિસ્ફોટકનો આગર થાય છે.

ઉપાય.—(૧) અન્નપર તોલા ૪ લાઇ આંક પહેર સુધી ખરલ કરેવાં;
પછી ગાયતુ થી ૧૦૮ નાગ ઘોષ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર
નાપડુ તેથી તમામ રોગ બન્ને જાતના મરી જશે પણ એ ઓસડ ચોપડયા
પછી માત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ. (૨) મન-
સીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેલ, મરચા તથા હરેક
ગરમ યાજ આવાની મનાઇ કરવી. (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો.
અરડીહી વીમા આપવું કરીઆટ કડુ જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડુસી,
નાથ ત્રિદશા અને કડાની જાલના ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર,
તાદગળે નાગસની જાલ અને જાદના પાદડા એ ઓસડો વાડી લેપ કરેવા
। ૫ । ગચ્ચુ ખા અને બોડી અવેડી મમાન ભાગે લઇ વાડીને પીવાથી વિસ્ફોટક
નથ. । ૬ । આકડાની જડની જાલ, બોરડીની જડની જાલ, લીમડાની અતર-
જાલ નાગની જાલ અને હિંગળો ટાક વા લઇ ગળીએલ લુગડામા મૂકી
લોકામા નાતુ તેથી ન્હોડુ આવી વિન્ફોટક નથ. ઉતાર બોરડીના મૂળના કોગળા
ગવવ ન્હોડુ લેવરાવવાથી બચુઓ ખડુ દુખી થઇ માર્યા પણ નથ છે, માટે
ખડુ અગળાની પામેજ લેવગવવું અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકે ના ઉપાયજ
લેવગવવું.

પાપડો, પટોલ, અરકુસી, વાળો, ત્રિકુળા અને ઈંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્થ પાળવી, એટલે ક ફળ, ત્રિદોષજ અને રક્તજ એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે (૨) ગળો, અરકુસી, પટોળ, નાગરમોથ, માતવીજી, ખેરની જાલ, કાઢાગર, નેતરની ટીશીઓ કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો વિસર્પ, કોદ, વિસ્ફોટક, ટૂંક, મસુગિકા અને પિત્તજવરનો નાશ કરે છે (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતુ, અરકુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની જાલ અને નાગર-મોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જવર-નાશનાર્થે આપવો (૪) ધરો, વજ, ઉબરો, જીભુઓ, અરજીનસાજડ, સાતવીજી અને પીપળાનો કાઢો જાળી, તેમજ સિદ્ધ કરેલું બી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને જોથનો નાશ કરે છે (૫) કડવા લીમડાની જાલ, ખેરની અતરજાલ, ગળો અને ઈંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરી-આતુ, અરકુસી, ડુટકી, પટોલ, ત્રિકુળા, ચદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો વિસર્પ, દાહ, જવર, સોજો, કફ, વિસ્ફોટક, જ્વાતિ, તગસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે (૭) ચદન, નાગકેસર, સરસડાની જાલ, જાઈના પાદડા એને તાદળ-જના રસમા વાટી લેખ કરવો, તે દાહનો નાશ કરે છે (૮) બોગડીના અને બાવળીઆના કુમળા પાદડા પાણીમા વાટી જીરૂ અને માકર નાખી ખવરાવવા એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોં મા—કિન્નણી-૫ શરમડો-૫ જીઓ અનુભૂત ઔષધ—આષ્ણિકિકાના ચૂર્ણપ્રયોગની રીપમા ન ૧૨, ૧૩ ૩૧.

પથ્થ:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામા સુક નાખી તે, લાખડી, નેતગના અકુર, તાદળજો, પરળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાજી, કારેલા, કડવા લીમડાના પાદડા, બીલીના પાદડા તથા કડવા એવા મૂળુ જોજન કરાવતુ અપથ્થ—તલ, અડદ, કળથી, મીડુ, ખાટા, તીખા દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉજી પદાર્થ

૫૭-ત્રણુરોગ (જખમ અને ગુમડાં).

કારણ:—ત્રણુ એ પ્રકારના છે. શરીરજ અને આગતુક પહેલો રોગ શરીર-દોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ધા લાગવાથી થાય છે વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ એઓને દુષિત કરી ત્રણુને ઉત્પન્ન કરે છે નાડીત્રણુ.—જે માણસ પાકેલુ ગુમડુ અપકવ છે એમ ધારી ફોડતો નથી, કિવા પુષ્કળ પડે થયેલા ત્રણુની ઉપેક્ષા કરે છે તેનુ તે પડ (પાચ-લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણુ કરી માર્ન પાડે છે અને અદર જાણુ વર કરે છે તથા તે પડ નાડી જેવુ વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીત્રણુ (હાડત્રણુ) અથવા નાચુર કહે છે

ઉપચાર:—ગુમડાને પહેલા વિભાષન (પાકવુ) ક્રિયા કરવી, પછી

* સંતુહીત ઉપચાર—મીજી, રાળ, કપીલો, બોદાર, હીરાદખણુ,

અવરેચના (રક્ત કાઢવું), ઉપનાસ (ચેપલી બાધવી), પાઠન (ફોડવું), ડોલન, ડોપણ (ભરાવવું) અને સાતમે ઉપાય વિકૃતિનો નાશ કરવો, એવા માત્ર અનુક્રમે ઉપચાર કરવા વિગ્રહાપન:—અભ્યગ કરી તે જગા કપડું તપાવી તેણે ઝંડવી અને અગ્રહાવડે તેણે ચોપડી ચોળતા જતુ. રક્તાવરેચન:—જ્યારે વણને ઘણાજ નાળે તથા સણુકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું પ્રથમ ગળને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે મબધી વિકાર સાત થાય છે એટલા માટે મધુર્ણ ક્રિયા કરતા રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે ઉપનાસ:—અળશી, જવ, ઘઉં, શણુ એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ દિવા ચી નાખી બદબદાથી, તેની ચેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાધવી, એટલે નાળે નાશ પામે છે પાઠન (ફોડવું)—વણના મુખમાં પડે થાય અથવા ગાણુના કંઠમાં પડે ધમ્મેયુ માત્રમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસંગ લાગે કે તે સુમકું

આમળા બિંદુ માયા, એ સર્વના રીતસર મલમ બનાવી વણ ઉપર ચોપડવા (૨) મનથી તેણે ત્રણ ૪ મીણુ તોલા ૫, કપીલા તોલા ૧ એંગળ તોલો ૧, સિંદુર ૮: ૨, સુરોખાર ૮: ૧, મુદ્દારશી ૧ ૮: ૨ લઘુપિત્તજના વામણમાં મધુરી આચ પત્તી રીણીને વણ ઉપર ચોપડવું (૩) કીરાકશી, ચુનો સાણખાર, સિંદુર, ૬: ૬ સુરોખાર, રોફલા મોગયુયુ, મરી એ બધાને સમાન ભાગે લઘુ વારી તેલ શેર ૧ અને મીણુ તોલા ૧ ના મલમમાં મળવી વણ ઉપર ચોપડવું (૪) હરડા, બહેડા આમળા, ધાણુ અને મુખડ એ પાંચ ચીજોને મારીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠાવાના પાણીમાં બીજાની ગાંધી તે પાણી સુમકા થયા હોય તેને પીવાના પાણીને બદલ પાવા કરવાથી ગુણુ થાય છે પછી જ માસ મુધી તેલ, મગ્યા વહી તથા નાં પછુ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

અમિદન્ય વ્રણ ઉપર:—કાષ્ઠ માણુમ દેવતાવી, ગરમ પાણીથી કે વી, તેલ અથવા મીઠા દરેક ગરમ વસ્તુ થરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણુસને તણુ અથવા અપગનુ તેલ ચોપડવું કટલાક જાશ કે દહી ચોપડવે પરંતુ એ નાજાલિક ૧૩૬ આપી પાછળથી દાઝેલ જગાએ ફોલ્લા ઉત્પત્ત કરે (૧) કળીચુના પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતયું પાણી કઢાવી નાખી, વળા ફરીથી ખીજી રેરી પલાળવો એ રીતે માતવાગ તે ચુનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ધોએલો ચુનો કઢાવી સુકરી લુગડાવડે આળીને નેમાથી થોડા ચુનો લઈ તજના કે કાપગના તેલમાં અથવા અળશીના તેલમાં કે ગાવના ધોએલા ધીમાં મેળવી નગમ મલમ બેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કુકડાના પીછાવડે ચોપડવો, અથવા જુના કેના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગાએ બાધવો. તજલી જગાએ પડે થાય તો કડા પાણીથી સાફ બોઈ ઝીણા લુગડાથી ઉપરનું પાણી બેચી લેવું પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો એ મલમમાં સારી ઉચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અમર કરે છે (૪) જુની સુજની દોરી આળી ને તજના તેલમાં અમર ધોએલા ધીમાં મેળવી ચોપડવું

ફોડવુ (૧) કરજ, ચિત્રક અને દાતીના મળીઆનો કિવા પારેવાની હજારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો સોળે કુટે છે (૨) જવખાર, સાજખાર, ટકણખાર, ઇલાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો, એટલે ગુમડુ ફાટે છે (૩) પીસોળાના મળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મળા, સરમવાના મિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે (૫) દત્તીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની ઊલ, થોરનુ દૂધ, આકડાનુ દૂધ, ગોળ, લિલામાનુ ચૂર્ણ, હિરાકસ્તી અને મિધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમા ધસી સોળના મ્હોડાપર એક મિદુ મૂકવુ એટલે ધણુ કડિન સોળને પકવીને ફોડે છે (૭) જવ અગર ઘઉંના લાટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવા, કિવા હળદરની રાખ અને ચુનો અથવા બકરીની લીડીઆની રાખનો ક્ષાર અને વડાગર મીઠુ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવા તે ગુમડુ ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વધારે વનોંમા—આસધ-૧૩, દારૂડી-૩, નાગલા દંવેલી-૩ પાણકાદા-૨, પુગળવેલ-૧, માડ-૧, ગળગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્ર-પ્રાક-૨ ભુઓ પ્રાં બોં મા—કણુતરની હગાર-૧, કુંકડાની વીડ-૧

શોધન—(૧) તલ, સિધવ, જેડીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા ધુટી તેવડ લેપ કરવો તે વ્રણનુ શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કંક, મીઠુ, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, લી, જેડીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવા લીમડો અને ભોગડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલકનો મધમાં લેપ કરવો અથવા લીમડાના પાદડા, તલ, દત્તીમૂળ, નસોતર, સિધવ તથા મધનો લેપ કરવો (૪) હરડ, નસોતર, દત્તી, કલગારી, મધ, સિધવ, કારેલીના પાદડા, ધતૂળના પાદડા, આવળના પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક પૃથક લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રણનુ પથુ ચોક્ષ્ય કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાદડા અને મધનો લેપ વ્રણશોધન કરે છે કિવા એકલા ઉપગસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, લી, મધ, દારૂહળદર અને જેડીમધનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમા—કાયકળ-૧૦.

રોપણ—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, કદળ, પીપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કડના કાઠાવડે વ્રણ ઘોવુ એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ આવે છે (૨) સાત-વીણની ઊલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો તે કુટ વ્રણશામક છે (૩) શરપુઆના મળનુ ચૂર્ણ મધમા ચોપડવુ તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે (૪) પચવદનુ ચૂર્ણ, છીપનો ચુનો, ધાવણીના ફૂલ અને લોધરનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૫) તલના કલકનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેડીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના કાઠાવડે અથવા આસુદરાના કાઠાવડે વ્રણ ઘોવુ, એટલે જલદી ભરાઇ આવે છે

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર—(૧) કરજ, કડવો

લીમડો તથા નજીડનો રમ નજીડના ટૂંમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ ચાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાના પાદડા, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને મિધવનો ઘ્રપ ગુમડાને આપવા એટલે તે ટૂંમિ, ગલ્લસવજી તથા કડ્ડોનો નાશ કરે છે (૪) ફાંચાના પાદડાનો રમ વજી ઉપર ઢાળવો અને તેનાજ પાદડાની ઘેપલી કરી વજી ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વજી ધોવું (૬) કડ્ડો લીમડો, ગર-આળો, નાઈ, આકડા, માતવીજી, ધોળી કરેજી તથા ગોમતવડે વજી ધોવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તીમાં.—કજુલી-૬, કમ્બી-૩, કુવાર-૧૦, પાગમપીપળો-૧, ફાંગળો-૨, મગ્ગો-૮, લમણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, લીંગ-૧૦

અમિદમ્બ વજી ઉપર ઉપચાર.—(૧) શિરગાળા (દૂધીયા પાપાણ) મેટી બારિક ચાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) ડાંગરના કુચકાની ગખ લીમા ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૪) કુવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાત થાય છે (૫) તેલમાં ચતુષાશ ચુનાનું નિત્ય પાણી નાખી દલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીંજવડે વજી ઉપર ચોપડવું (૬) શમળક માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૭) ધાવડીના ફૂલનું ચણ જવામાંના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અમિદમ્બ વજી, વિમપ કીટવજી મચીકા, જૂતાનજી, ઘણા દિવસનું ફુટ નાડીવજી, એ જલદી માગ થાય છે (૮) કડ્ડા પાંજાનો કાટો તથા કલકમાં મરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું તે અમિદમ્બ નજીડ સજીકા, સ્વાવ, દાદ તથા ફાંડને દલાવી નાશ કરે છે (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું (૧૦) શિમળાનું કે ચાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો (૧૧) ત્રિકુળા અને ગશમની ગખ તેલમાં ચોપડવી (૧૨) મીજી, જીડીમધ, લોધગ, ગળ મોગવલ અદન અને મજડના કલકમાં ઘૂત મિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૧૩) પીપળાની સુકાએલી જાલનું ચૂણુ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું (૧૪) શ આળો તેની ગખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૧૫) રાગ બારિક વજીગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીંજવડે ૩ વડે ચોપડવું (૧૬) ચુદીની જાલ ત્રિકુળા અને દાડલગદરના કાકામાં ગોરાચન નાખી તેણે કરી આખો ધોની પટ્ટી આપોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું, એટલે આખો બળતી દશે તે તથા નીવકુળ અને આકડાના ફૂંધવડે આખ બગરેલી હોમ તો માગી થાય છે (૧૭) રમકપૂર તથા ઘોળો કાથો એકક ભાગ અને અધો ભાગ મિદુર, એ વજી જજી-માનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી આગલ ઘી લદા તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કામાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઓષધ નાખી કામાની વાડકીવડ મારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવો. એ મલ-મથી આગનુક નજી, ઉપદશવજી, ડણુ સખધી વજી અને ખગળા એ ગેગ વજી આગ થાય છે

* આમડીના દરો ઉપર બીજાં ઓષધોની માથે અથવા તો એકલુજ ઘી વાપરવાનું કોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા સિવાય વાપરવું નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અળશી-૩, ઉક્ષી-૫, કાપફળ-૬, કુંવાર-૬, જવ-૮, દાંડી-૨, ડાંગ-૮, તલ-૩, તાદળળ-૧૩, ચુવેર-૧, પટોલ કડુ-૨, પીપ્પળા-૧૧, પોકળા-૧, ભાગરા-૧૦, મગ્ગો-૧૨, રતાદળી-૪, રાળ-૪, ૬, શિમળા-૭, તેલથી દાંડેલ માટે—મગ્ગો-૧૧

જુઓ પ્રાચ્યોંમા—વૃત વર્ગ—૧, મધ—૬

આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેડીમધનુ ચૂર્ણ અને ઘીનો ક્રિયિત ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર ક્રિયિત પિત્ત-કારક, રક્તગોષ્ઠક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને લી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવા. (૨) હિન્ત, સિન્ન તથા વિદ્, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું તથા ગોળી વારવાર જેમ કુખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા (૩) જાત્યાદિ તેલ:—ગાંધ, વડવા લીમડો, કડવા પડોળા અને કર્જુના પાદડા, મીણુ, જેડીમધ, ઉપસેટ, હળદર, દાંડેલળદર, કડુ, મજી, પચ્છકાંઠ, લોધ, હરકં, નીલકમળ, ગોર-ચુથુ, ઉપરમાળ તથા કર્જુના ખિયા સમભાગ લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ વિપવ્રણ, મપૂર્ણ રક્ષિત, ખમ, કડુ, વિમર્ષ, કૃમિનો દશ, શલ્મપ્રહાર, દુગ્ધ વિદ્ધ એવા ક્ષેતો, તથા નખદતથી થએલા ક્ષેતો, માસનુ વર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઈ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ધરોના રમમા ઢિવા અરજુના રમમા ઢિવા દાંડેલળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું તે વ્રણ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે (૫) મોગલી એરડાના ખિયાના તેલમાં ૩ બીંજની, તે વ્રણ ઉપર એમાગના જવુ એણે કરી મર્વ પ્રકારના વ્રણ ભરાઈ આવે છે (૬) ગળ, મીણુ, તલનુ તેલ એ મમભાગ લઈ તેમાં થોડું સિદ્ધુર નાખી મર્વના એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) દારનુ શીંગડુ ભાંગી ગયું હોય તે ઉપર:—તેલ, સિદ્ધુર, માણુમના વાળ, એ મર્વ એકત્ર કચરી બાંધવા અથવા થોળા ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિદ્ધુર નાખી શીંગડાને તેમાં ઘોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું (૮) વિછુડા કરીને એક નાની વનગપતિ છે તે વાડી ચોપડવી ઢિવા તેનુ ચૂર્ણ ચોપડવું એટલે અખમ તુગત મોગ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અરજુ-૩, કપૂરભેડી-૨, ગંગાવતી-૧, જેડીમધ-૩, દાંડેલળદર-૩, ધમામો-૮, ધરો-૬, પાદ (કાળીપાદ)-૧૪, બીલામો-૩૦, લીમડો (કડવા)-૪૩, વડ-૩, વિછુડા-૧, માજડ-૧

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાંધ, આકડો, મગ્ગાળો, કર્જુ, દત્તી-મળ, મિધવ, મચગ, જવખાંડ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમાં ચાલવી, અથવા થોળુ દૂધ અને મિધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ધાલવી તેથી નાડીવ્રણ સાફ થાય છે. (૨) મૂળ અને પાંદડાં ચુકા નંગોડનુ ઝાડ કૂટી તેનો ગ્ઝ કાઢી તેના બરોળ તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૩) મગ્ગાળા, હળદર અને ગોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને લી નાખી તેમાં સૂતગની દીવેટ બીંજની તે વ્રણમાં લાલવી.

(૮) યુગળ, ત્રિકુળા, સુઃ, મરી, લીડીપીપર એ સમભાગ વાડી એના લેપ કરવો. ન કુટ નાડીવણુનો નથા ભગદનો નાશ કરે છે (૫) શલ્યજ નાડીવણુ ઉપર:—તલ મજ, મધ નથા લીનો વાગવા લેપ કરવો. (૬) ગમાળન, કાઝ-કળાદર, કળાદર, મજ, કડવા લીમડાના પાદડા, નેમાતર, માલદાગધી અને દત્તી-નગાના ચૂણુનો લેપ કરવો. ભગદર ઉપર પાણુ આ ઉપાય યોગ્ય (૭) ત્રિકુળા, વાવડીગ અને લીડીપીપરનું ચૂણુ મધ માથે ચાટવું એટલે નાડીવણુ ભગદર પાદ, કૃમિ અને પ્રમેદનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા:—ગવાર-૨, પુવં-૨, પુવં-૬, ગય-આમળી-૨, હરે-૪૪

જુઓ પ્રાંઓંભા—અગ્નિવર્ગ ૧, ૪, વૃતવર્ગ-૨, વાધની ચગળી-૧

સર્વ પ્રકારના વણુ ઉપર ઉપચાર—(૧) પારદાદિ મલહર ઘૂત—

પારા અને ગવકની કાળળી, એ કાળળી બગાળ મુઠ્ઠાડશીંગ અને એ બધાના બગાળર કપીલો, કિચિત મોગયુયુ (કુલાવેલુ), એ સવ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં આગાણુ જુનું લી નાખી ખનલ કરવા, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચાપડવું એટલે મપૂણુ વણુ અને નાડીવણુનો નાશ થાય છે જે વણુ સેકડો આંખધાએ શાત થતા નથી તે એના યોગવડ અદ્ય કાળમા સારા થાય છે (૨) પારા, ગવકની કાળળી, ત્રિકુર, ગળ, કપિલો મુરદાડશીંગ, મોગયુયુ અને કાથો એ મવનું એકત્ર ચૂણુ કરી તેમાં આગાણુ લી નાખી તેનો ખગલ કરવા અને તે રૂની ગડી ઉપર ચાપડી તે વણુ ઉપર લગાવવી એટલે મપૂણુ વણુનો નાશ થાય છે (૩) ચિવળ, પાક સાવ અને ગધે હુલ અને મોદુ અને મણકા નથા સાળએ વ્યાસ જ વણુ તે નાશ થવા માટે ત્રિકુળાના કાદામા ૩ માસા શુદ્ધ યુગળ નાખી આપતા જવું, અથવા ત્રિકુળાના ચૂણુ મમાન યુગળ લઈ તેની ઝોળાએ ઢરી તેમાંથી ઝોડેક આપવી, એટલે તે મલખકતાનો નાશ કરે છે અને વણુને શુદ્ધ કરી દબવી નાખ છે (૪) જાત્યાદિ ઘૂત—જાતના પાદડા, કડવાં પડોળાના પાદડા અથવા કળ, કડવા લીમડાના પાદડા, કડુ દાડળાદર, ઉપરસાળ, મજા કાળોવાળો, સિધવ, મોગયુયુ જેડીમધ અને કળના પિયાના કાદામા લી નાખી મિક કરવું અને તેમાં ૩ બીજવી તેનો લેપ કરવા એટલે તે ઝીણા નહોડાનું મર્મ ઉપરનું વહેનાડ અદર લગ કરનાડ તથા પીંચ કરનાડ હરેકાઇ નાળને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવ છે એ વૃત સિદ્ધ કરતી વળાએ તેમાં મીણુ નાખવું એવો પાણુ પાડ છે (૫) સ્વર્જિકાદિ ઘૂત—માજખાગ, જવખાર, કપિલા ટેલુકળીજ, ટકણખાગ, ઘોળો કાથો, મોગયુયુ એ મવનું ચૂણુ એકત્ર કરી માપના ધીમા એક પહોર સુધી ખરલ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ ઘૂત સપૂણુ વણુનો નાશ કરે છે, વણુને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ, કડનો નાશ કરી ચામડી-નો રજ માંગે કરે છે (૬) સિદ્ધરનો કાળો મલમ—સિદ્ધ ૧૨ તોલા, મીણુ ૧૧ તોલા અને તેલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણુ અને તેલ એક વામણમાં નાખી દેવતા સળાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું અગ્નિ મદ સળાવવો.

મીઠુ ઝોગાળા પછી તેમા એકુ થોડુ સિદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જુનું એટલે સિદુર કણ થવા માડે છે તથા ચાર ઉભરા આગળ પછી આગળવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પછી ત્રણ ઉપર લગાવવી. (૭) તીપાનીવા વેશના પાદડા બાબી તેની રાખ કરી ધીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી (૮) કાગ (બોડી આધારી) ના પાદડા બાબી તેની રાખ કરી ધીમા ખરલ કરી તે ચોપડવી (૯) ગુચડાને ધીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુદગની જાલનુ ચુર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીઠુ ૧ તોલો, સિદુર ૧ તોલો, કાગનો રમ ૪ તોલા અને ધી ૪ તોલા લઇ પકવ કરી જાડુ આ પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પછી લગાવવી, એટલે ઉપદશત્રણ, નાડીનણ (હાડનણ) અને સર્વ પ્રકારના ત્રણ જલદીથી સારા થાય છે (૧૧) સિદુર ૬ તોલા, એક ૧ તોલો, મુદદાડશીંગ ૧ તોલો, મોરથુયુ ૦૫ તોલો અને મીઠુ ૧ તોલો લેવા. પ્રથમ તલનુ તેલ ૬ તોલા લઇ તેમા મીઠુ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી, પાનણ થાય એટલે તેમા સિદુર નાખવું અને મદાગિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા ચીકડુ થાય એટલે બાકીના ઔષધો અદર નાખવા એ મલમની પછી લગાવવાથી ત્રણ, મધોવણ, નાડીવણ, ગડુ, ખાડુક, બદ એ સર્વ સારા થાય છે (૧૨) વાંકરીની મોટી દૂધમા ધસી તે પીવું પથ્ય અલુણી કરવી એટલે નાડીનણ, ભગદર, મૂળગાધિ, જીર્ણવર, પાકુ, ક્ષય, મડમાળ, ક્ષત્પદિ રોચ દર થાય છે (૧૩) કડવા લીમડાના પાંદડા, ઘોડવજ, હીંગ, ધી, મીઠુ અને સિંધવની ઘૂણી આપવી, એટલે કૃમિ, કડુ અને ત્રણનો નાશ થાય છે (૧૪) મનશીળ, ગુચળ, મગમ, દેવદાગ, પુષ્કરમળ, કલગારી, રાળ અને ધીની ઘણી આપવી, એટલે અર્જ, ભગદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત ત્રણનો નાશ થાય છે (૧૫) વડની જાલ, પીપર, અબાડ, મેનગ અથવા જળજળવે, બોરડીની જાલ, નાદરૂખ, જેડીમખ, આરોળી, ગતો લોખર, ઉબરો પીપળાની જાલ, મહુડાની જાલ, પારસપી પેગ, સાળી (પુપેગ) અરલુ, નાના જાણુ મોટા જાણુ, કેરી, બાલહરડે, ક્રૂબની જાલ, આસુદગ લિલાગે એ ૨૦ ઔષધોમાથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાદો કરી પાવાથી મળના અવજલ કરનાર વાયુ દૂર થઈ ત્રણરોગ અને અસ્થિભંગ દૂર થાય છે, અને ચોનિદોષ, દાહ, મેદરોગ તથા વિષદોષનો પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમા—અકાલ-૫, અધારી-૧, ઇસેસ-૧, ઉપરસાલ-૪, ઉક્ષી-૨, કપર બેડી-૪, કલગારી-૩, કાકડ-૧, કોશિય-૨, ખપાટ-૧, ગલકી-૪, ગોરખ આમલી-૫, ગોરખમુડી-૪, (ગોરીનો ફોલો) ગોરી-૧, વાપાન-૨, ચલેલી-૩, હુગળી-૨૧, તિપાની-૧, તોરણ-૬, તગોડ-૬, પુગ-ળવેલ-૨, મીટળ-૬, મોગલી એરડો-૧૦, રાનતુક્સી-૪, રામખાણુ-૧, લીમડો (કડવો)-૧, રહ, ૪૩, લેડી-૧, વાંકરી-૧, ૨, ૩, વિષુડ-૧, શરપુખા-૬, શરસડો-૫, સણુ-૨, સરગંવા-૨૩, હરડે-૧૮. ત્રણ બેસી જવા માટે—હાથા ૨ ત્રણ રૂઝવા માટે—બળ (બાળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, શરસડો-૬. ત્રણ હરોઇ આવવા માટે—અલેડો-૩૦, અરજુનસાજ-૨, કપાસ-૬, ધુવ-૧,

માલીન-૪, હાથા-૧, જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે-ગુલ્મી-૨૦
 ગુમડાં વગેરે માટે ઘેરી જવા માટે-ધોળા ચપો-૨ નવીન પ્રણી
 ગાંઠ માટે-સસજી-૨. પ્રજા ધોવા માટે કાઠો-પોટલ ડુંડુ-૧ જખમ
 રૂઝવા માટે-ગંગેરી-૨, હામારી-૧, મખમલી-૩, મરડાશીંગ-૪ ગમખાણુ-૧
 ગરદનના ભાગ ઉપર થએલ પ્રજા માટે-ઘોરેતી-૫. માર પડવાથી
 બાજાએલ લોહી માટે-રગતચેલીડો-૫, ગુમડું કઠણ હોય તે તે પાકવા
 માટે-અળશી-૨, નાગચપો-૫, અળ (ખાળ)-૪, ચતાવગી-૨૧ મરનક માલેના
 પ્રજા માટે-વામવરણો-૧૩

જુઓ ગો વૈંમાં-૧-જાણની રાખ-૨ જુઓ પ્રાંઓમાં-૧-વૃનવર્ગ-૨
 દુષ્ટ પ્રજા માટે-અસ્થિવર્ગ-૧૦. જખમ ઉપર-માળગર્મીંગ-૧

પૃથ્થ-જુના ચોખા, જવ, ધી, મસૂર, પુવેર પડોળા ઝાંઘા, વઢિ,
 તાદળળે, ચીલ, મિધવ મીઠા, કડવા, પુરા એવા પદાર્થો અને નપાવી ડુંડુ ડંગુ
 પાણી, અપૃથ્થ-નાવુ ધાન્ય, તલ, વડાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ડુંડુ પાણી,
 દૂધ, શેલડી, ગોળ, બાજપાલો, તીખા, ખાટા, ખાગ, દડા પદાર્થ મધુન, અંમ
 દિવસે નિદ્રા, તાંજુલ

૫૮-શીળસ* (પિત્તનું ઉપડવું).

કારણ અને લક્ષણ:-શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કદ અને વાયુ દુષ્ટ
 યદ્ય પિત્તને મળી અબ્યતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બદા-ચામડીમા મધ-
 માખીના દશથી જેવુ ઢી માલુ થાય છે, તેવા ઢીમણા થાય છે તેમાથી અગળ
 પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર:-(૧) સિંધવ ધીમા વાટી ચોપડવા (૨) ત્રિકળાનુ ૧ મામા
 ચૂર્ણ એક તોલા મધમા આપવુ (૩)મરોની જુકી ઘીમા મેળવી શર્ગે ચોળવી.
 (૪) નમોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમા ગાયનુ ધી એક તોલા નાખી ત્રણ
 દિવસ પાવુ. (૫) કાકીના પાદડા આરિક વાટી તેનો લેપ કરવા અને કાકીના
 પાદડાનો રસ દૂધમા પાવો. (૬) સિંધવની સુકા ફળ બારી તે વાટી તેનો કલ્ક
 દૂધમા આપવો અને પૃથ્થ પાળવી. (૭) ગોળ, હળદર, કડવા લીમંડા અને ધમાસો
 એ દરેકનો કાઠો શીતપિત્ત ઉપર આપવો તે પ્રાણુત મરડણુ ડુંડુ છે (૮) ગોળ
 તથા અગ્રમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવુ (૯) કુવાડીઆના મળતુ ચૂર્ણ
 ધીમા પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૧૦) ગુળસીનો રસ શર્ગે ચોળવો (૧૧) ડડવા લીમ-
 ડાના પાદડા વાટી ધી સાથે કિવા આમળા માથે ખાવા, તેથી વિગ્રહટ, ક્રોધ,
 ક્ષત, શીતપિત્ત, કડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગલકીના પાદડાનો રસ

* કરેળાઆની જળ પેટમા જવાથી પણ શીળમ થાય છે એ આધિ મટે
 છે અને પાછો યદ્ય આવે છે. થોડો દેશી ચુનો થોડીવાર મુઠી પસાળી ગખી
 તેના ઉપરથી પાણીની આજ ઉતારી લઇ તે આજ તોલા ૫ ચુમારે દરેકજ
 પાવાથી આ દરેક મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

ધીમા નાખી તેના લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા એટલે કદ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમા દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા.—શીતપિત્ત માટે—અજ્ઞા-૨, અગ્નિ-૮, આમળા-૨૪, કુવાડીઓ-૧૧, કોકમ-૩, ખાડીલુણી-૩, ગળા-૨૦, ચારોળી-૨ તુલની-૧૩, ધમાસો-૭, મરી-૩, રાયઆમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭, સાગ-૮, સિવજી-૬, પિત્ત માટે—અધેડો-૬, અરજુનસાજ-૪, ૬, અળવી-૫, આમલી-૨૨, ૨૩, આમળા-૩, ૧૪, એરડો-૩૩, કાટાસરીઓ-૩, કેળ-૧૬, કોકમ-૪, ગળા-૭, ગામેડો-૫, જાજી-૪, તવખીરજી-૨, દાડમ-૧૨, પિત્તપાપડો-૨, પિલુડી-૨, બીજેર-૫, લીમડો (કડવો)-૨૪, શતાવરી-૨. પિત્તવિકાર માટે—આદુ-૩૬, ૪૧ આમળા-૩૮, કારેલી-૧, કાસાળુ-૬, ખેર-૧૨, ગળા-૭, જાજી-૧૦, કુળી-૩૨, ઝાક-૧૬, પાટલા-૭, કાલસા-૩, બીજેર-૧૬, ૨૦, વાસનવલ-૫. જ્વમયુક્ત પિત્ત માટે—આદુ-૪૨, ૪૩, કાડી ગાખર-૧ પિત્ત પાડવા માટે—કચુડી-૫, કાળી ખજૂરી-૨, મીઠળ-૨, લીમડો (કડવો)-૫, પિત્તશમન ચવા માટે પ્રાદી-૧, નતનજેત-૨, લીંબુડી-૬, પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોડલા માટે—કાકી-૬, તલ-૧૦ પિત્તથી શરીર ફીણ થાય તે માટે—હરડે-૫. જુઓ ગોવંંમા—પિત્તવિકાર માટે.—દૂધ-૧૩

પચ્ચ.—ગોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કદ, પિત્તહારક પદાર્થ અપચ્ચ.—રનાન, ગરમી (તાપ), ખાદુ તથા જડાજ.

× પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનોંધનીના પ્રકરણમાથી ઉપચારો મળી આવે છે પરંતુ પિત્તના તે તે વિકારો વિષેની માહિતિ આ ગ્રંથમા નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે —

મહાત્મિ ચન્દ્રકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે —૧ જુવાનીમા ઘોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આંખો પીળી રહે ૫ મૂત્ર પીળુ ઉતરે, ૬ ઝાડો પીળા રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળુ રહે, ૯ અધાગ આવ્યા કરે, ૧૦ દાંત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળુ દેખ્યા કરે, ૧૨ ઉઘ થોડા આવે, ૧૩ મોઢુ સુકાય, ૧૪ મુખમા દુર્ગંધ આવે, ૧૫ મુખ તીખુ રહે ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢુ ખાદુ રહે, ૧૮ ઝોડકારમા ધૂમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ જાય, ૨૧ કોષ ધણો આવે, ૨૨ દાહ રહે ૨૩ અતિસાર ગલા કરે ૨૪ ગરમી ઝમે નહિ અને શીતળતા ઝમે, ૨૫ કોઇ પણ વસ્તુની ટમિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમા અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન ક્યા પછી ખળતરા થાય, ૨૮ જૂખ ધણી લાગે, ૨૯ નસકારી આદિક ધુટે, ૩૦ ઝાડો પાતળા હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ કિનવા હોય ૩૪ વીર્યની અપતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ઘણો આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડકળતર થાય, ૪૦ ફોડલા ફોડલીઓ ધણી આવે.

૫૯-શીતળા અને ગોવરૂ*.

કારણ:—તીખુ, ખાટુ, ખાડ, ઠંડુ અને ઉપાદિ ગરમેલુ અન્ન અને વિષાદિ-કાએ દુષ્ટ થએલુ અન્ન સેવન કષ્ટથી વાતાદિ રોગ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (ભોદા)મા મળી, શરીરને ઠંડાણે મસર જેવી અને વ્યઘ્ર જેવી કોડકોએ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસરિકા દિવા શીતળા કહે છે એ રોગમા તાવ, ઠંડ, અગ દુટ્ટુ, બ્રમ, આમલીના ઠંડાણે સોળે, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ આવરૂ એટલે એવી પશુ આવે છે એવરૂ એ રૂક્ત બાળકનેજ આવે છે શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગમા સ્વચ્છતા વધારે ગમવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડા, કડુ, નાગરોથ અને અરુતીનો કાઠો આપવા, એટલે અપકવ શીતળા દૂરી તો પાકા ચણ તેનું શોધન થાય છે (૨) મોરડીના પાંદડાનો રસ બેસના દૂધમા આપવા (૩) ગોરોથન બેસતું વી અથવા બેસના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું અથવા ગર્ધડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા માગ નિકળે છે (૪) ગળ, લીંગ અને લસણની ધણી આપવી એટલે ક્ષતમા કીડા પડના નથી (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે તે નીકળી જવા માટે ગ્રહ-કદ આપવો, ગોમરૂનું ચૂર્ણ વી સાકરમા આપવું, ગાયના ચોડખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું, ગાયના માખણમા જીરાની બુકી અને ખડી-માકર નાખી તે આપવું (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોષમગના પાન ઉપરનું પાણી આપવું (૭) શીતળામાના ફેલા ફુડી દાહ થાય છે તેના ઉપર જાણીની રાખ વટાણા અને ગતા ગાયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે સુકાય છે (૮) કડવા પડોળા, ગળા, નાગરોથ અરુતી, ધમાસો, કમીઆતુ, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડનો કાઠો આપવા આ કાઠો આમમસરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે તેમજ દાહ, જવગ, વિસર્પ, વળુ અને પિત્તવળુ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાત કરવા માટે અમ્મના જેવું ખીજું ઉત્તમ આયુષ નથી. (૯) આખોમા શીતળા આવવાથી કાસડાના મિયા અને જેડી-મધના કાઠાએ આખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાંદડાના કાઠાથી શીતળાના વળુ ધોવા. (૧૧) વડ, ઉબરો, પીપળી, પીપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહે-નાર શીતળા ઉપર નાખવું કિવા જાણીની રાખ અથવા જાણાતું ચૂર્ણ નાખવું

* શીતળાના ફેલા મસરની દાળ જેવડા થાય છે કોઇ કોઇને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના છોકરાથી માડી ૮૦ વરસના કેમ્પાને પણ આખી ઉમ્મરમા એકાદ સમય થાય છેજ તેને માતા પણ કહે છે. માતાનો મેદ જોરી અને અજળ્ય છે ઝોગીના પાણી અળાઇ જેવા પણ સફેદ ગમ્મા હોય તે અજળ્ય પણ તેનેજ મળતા પણ કાઇક તફાવતવાળા હોય છે. આ બે દરેક અનુપા ૧૦ વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાજ થાય છે

(૧૨) ચાકવત (ચીઢ) નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યું હોય તો — મોગલી એરડાના ગમમાં ધોળી ચણાકી વસી અજન કરવું (૧૪) આમલીના કનુડાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ મમલાગે ંડા પાણીમાં, ડિવા અરકુમીનો ગમ અને જેડીમધ અથવા ચબેલીનો રસ અને જેડીમધ, એમાંનું એક ઓપધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાજ આરંભે તથા કિવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું, એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોષ દિવસ આવનાર નથી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમાં — શીતળા માટે. — કારિવણુ-૧૦, દોઝા-૧, આલી-૩ શતાવરી-૨૨ શીતળા એટલે માતા હુલકા આવવા માટે. — હિબ્રે-૧૮, કેળ-૧૫, તાગજી-૪, નામલી-૭ એરડી-૭, વંદિ-૨, સુમીચુ-૨ શીતળા કંદિ થયું ન થવા માટે. — શિમળો-૧૭ શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે. — કોથમી-૨ શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે. — અરડી-૧૫, આમલી -૮ શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે. — લગણુ-૩ શીતળાથી આખામાં ફૂલ પડ્યું હોય તે માટે. — ચણાકી-૨ શીતળા અને ગોવર પેટમાં ન જવા માટે. — ફૂગ-૨ શીતળા અને ગોવરથી શરીર ઉપર કાઠા ન ઉઠે તે માટે. — આપાહળદર-૩ શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુખ નીકળી જવા માટે. — પગિપાક-૨

જુઓ એ વેંંમાં — શીતળા કુટી નીકળેલા રોહલા માટે. — જાણની રાખ-૧ શીતળાના તાવ માટે. — દૂધ-૧૪, માખણુ-૪

જુઓ પ્રાં ઓંમાં — શીતળા થોડા આવવા માટે. — વાધની ચગમી-૨ મીનળાથી આખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર. — ગધિડાનો દાત-૧

પથ્ય. — ચોખ્ખા, મણા મગ, મચુર, જવ, પંડાળા, કોરેલા, મરગવો, દાઝમ, વાનુવંક અન્નપાન, ગેલરી અને વી. અપથ્ય. — ગરમ, તીખુ, ખાટું, અમ, હવા.

૬૦-શૂળરોગ.

કારણ. — હિંદમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુશ્ઠિ, પીઠ, પાસળી, નુડી અને પેટની જગાએ શળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર. — પૃથક્ દેરોવડે તથા, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દૈર્ઘવડે તથા મળી સાંક પ્રકારના શળ થાય છે આ બધા શળની અદર તથા કરી વાયુ પ્રવળ હોય છે શળના પરિણામશૂળ અને અક્ષદવશૂળ એવા બીજા તથા એક છે x

x લોકિકમાં શળ એ પ્રકારના મનાય છે, હુક અને ચુક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગાએ મોથો થોડા જવા પીડા થાય છે, તેને શળ અથવા હુક કહે છે, અને જ્યારે પેટના ભાગમાં એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે. એ ચૂકનેજ આ ગ્રંથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે.

શૂળના રોગમાં ઘણે ભાગે ઝાડો કપ્પળ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો

શૂળના ઉપદ્રવ—વેદના, તૃપા, મૂચા, મલખદના, કંક વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર—(૧) દશમૂળના કાઠામાં એરડોલ, હીંગ અને સચળ નાખી પાંચ, એટલે પેટનું ચડવું અને ગળાનો નાશ થાય છે (૨) નુઃ અને એરડ-મૂળના કાઠામાં હીંગ અને સચળ નાખી પાંચ, એટલે નરડાળ ગળાનો નાશ થાય છે (૩) સચળ, ગરમાળો બીડલોણ, સિધવ અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુરમ અને ગળાનો નાશ થાય છે (૪) એરડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, અળસી, હરડે અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું એટલે શળ અને ગુદમનો નાશ થાય છે. (૫) પચલવણ (બીડલોણ, કાય-લવણ, સિધાળણ, સચળ અને મીઠું) સમભાગ લઈ આદાના રસમાં પદર દિવસ પચન કરવું પછી તેની ચણા જવડી ઝાળી કરી તે વાનગળ ઉપર આપવી (૬) હીંગ તેલ અને સિધવને ગોમુત્રમાં પચન કરી તેના કુટ્ટી ઉપર લેપ કરવો. તે વદનાયુક્ત શળનો નાશ કર છે (૭) રીંગણી, ગોખર, એરડમૂળ, કુશ, કાસ અને ગેરડીના મૂળનો કાઠો પાંચ. (૮) ત્રિકૂળા અને ગરમાળાના મળજનો કાઠો માકર અને મધ નાખી પાંચ, તેથી કરી દાહ, પિત્તગળ અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાંચ તે વ્રજળ, હંડોળ, વાતશળ અને ગુદમનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયદળ પોષ્પમૂળ કાંકડશીંગ, નાગરભોષ સુંઠ, મરી, લીડીપીપર અને કચોડનું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિવા

ડરાવવા શળ ન્યારે વાડુ અને કફના સ્તરથી થાય છે ન્યારે તેની માથે ઉધગમ પજી ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરમને શાન પાડવી

સચ્છીન ઉપચાર—(૧) સુંઠ તોલો ૦૧ મચળ તોલા ૦૧ સિધવ તોલા ૨ મગી તોલો ૦૧ અને લીડીપીપર તોલો ૦૧ લઈ ખાડી એના એ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ધુનિનાનો રસ પાવો, એથી શળ મટે છે (૨) ચુકઉપર—હીરાહીંગ દાક ૧, મુઠ દાક ૪ ખોડી અજમો દાક ૨ અને સચળ દાક ૨ ખાડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી અથવા પીપળીમૂળ, ઇન્ડોવ, કાળીભૂંગી, મરી અને ઘોડાવજ એ સર્વે એકેક પૈમાલાગ લઈ ખાડી ફાકી કરી તે મધ સાથે ચટાડવું અથવા સુંઠ, મચળ, હીંગ અને અજમો મમાન ભાગે લઈ ખાડી ગોળમાં ઝાળી કરી ખાવી અથવા કળથીના ઉકાળામાં સુંઠ, હીંગ અને વડાગર મીઠું એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પાવો (૩) એરડાના પાદડાનો રસ વાલ ૩, જવ-ખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧ મેળવી આપવો (૪) હરણનું શીમડુ બાળી ગાયના દૂધમાં પાવાથી મંદાગણ જાય (૫) બીજોગનો રસ દાક ૪ અને સિધવ દાક ૨ પાવાથી છાતીનું શળ જાય. (૬) સુંઠ સિધવ અને હીંગ વાડી પાણી માથે આપવું અથવા ગળાનો રસ દાક ૪ મગી દાક ૧ ને બૂકે નાખી પાવાથી છાતીનું શળ જાય. (૭) પાણીમાં પક્ષાળી ગમવાથી નરમ ચએસો એક ખારેક લઈ તેમાંથી તેને લાગ્યા તોડ્યા વિના અદરનું બીજ (ખખી) કઢાડી નાખી, તેમાં સાબરસીંગ ઉપરથી ચપુવડે ઉતારેલી ઝીણી છોલ ભરી ભીનું કપડું વીટી અમિની બોલરમાં શેકી દરદીએ તે ખારેક ખાવી.

મધમા આપવુ, એટલે જાગ, વાયુ, ઉલટી કામ થાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક પીપળીમળા, એંગુમળા સુક અને ધાણાના કાંદા, લીંગ સિધવ અને બીડલાણુ નાખી આપવો (૧૨) ગદા અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ મર્વ રોગનુ નાશક છે (૧૩) અજમો, સિધવ, હન્ડ અને મુન્ડુ ચૂણુ આપવુ ને મદાસિ અને રળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમા આપવો (૧૫) એલચી હીંગ, જવખાર અને સિધવનો કાંટો એંગુતેલ નાખી આપવો તે કન્નર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીત્ત, કુક્ષિ મસ્તક અને કર્ણુ એ કેકાણુના જળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) મુકના કાંદામા એંગુતેલ, હીંગ અને સચળ નાખી પાવો. (૧૭) મહેડા ૧ લાગ સુક ૧ લાગ અને કાયકાનો મગજ ૩ લાગ એનુ ચૂર્ણુ એંગુતેલમા ઘુટી આપવુ, એટલે નવ પ્રકારના રળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણુ ચૂર્ણુ આપવુ (૧૯) ક્ષાર ચોંગ ખાખરાના મળ, આસુદરાની ગલ ધાવડીની જાલ, અઘેડા કેળનો ડોડો, તલ, હરણુદોડી, ધતુરો, હળદર, દાહજાનો વેલો અરુચી અને સુગણુ એકત્ર કરી માટલામા ધાલી જમીનમા ખાટા ખોદી તેમા જાણા નદી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમા મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાથ આપવુ એટલે હરસ આનાહવાયુ, મલગધ, ગુન્ન, કફ મ મધી ગંગ કમળો, વિરધિ હૃદયગળ, પાકુ, મમ્મહણી, માન્ન, જળ, મળેકમ, અમિમાઘ, ઉદરગંગ પીનમ, પેલીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિકનો નાશ થાય છે જડ પચ્ચ જેવુ ભલણુ કયુ હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભગ્ન કરી નાખ છે (૨૦) નુ માછખાર અને હીંગનુ ચૂર્ણુ ગરમ પાણીમા આપવુ તે લણમા મપૂર્ણુ જાળો નાશ કરે છે (૨૧) મચળ, હીંગ અને મુન્ડુ ચૂર્ણુ મમલાગ કરી ગરમ પાણીમા આપવુ તે કફ, વાતથી હૃદય કુખ, પીડ અને રેટમા થયેલુ જળ તથા વિપ્રચિત્તો નાશ કરે છે મળગધ ઉપર જવના કાંદામા આપવુ. (૨૨) ચિત્રકાદિ વટી—ચિત્રમળ, મીંડુ, પહાડમળ, સુક, મરી, લીડીપીપર, કાયકવણુ, સિધવ બીડલાણુ, સચળ, જુડ, ધાણા જટામાસી, પીપળીમળા અને અજમો સમલાગ લઈ તેનુ સુદમ ચૂણુ કરવુ તે એકત્ર કરી તેને લીડીના રસમા ખગ્ન કરી ગોળી કરવી તે હૃદયગળ, પાશ્વગળ આમળળ અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ મવનો તુરત નાગ કરે છે (૨૩) સુક, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમા કરી પાવો એટલે પચિણામળળ અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨૪) ઇંદ્રગંજીના મળ પાણીમા ધમી તેમા સુક, મરી અને લીડી-પીપરનુ ચૂર્ણુ નાખી પાવુ. એ અત્યત દુઃખદ રળનો નાશ કરે છે (૨૫) એંગુમળ, ચિત્રો નાનો શખ માટોડી અને ગોખડ એ સમલાગ લઈ પુટમાં ખાળી તેની ભન્ન કરી પાણી માથે પાવી (૨૬) પાણી ભરેલુ નાળીએર લઇ તેના મુખપર ત્રણુ ઘાડી તેમા મીંડુ ભરી બહાર માટી આપડી સુકવી જાણુના દેવતામા બાળવુ પછી બારિક ચૂણુ કરી લીડીપીપરના ચૂર્ણુ સાથે તે ચૂર્ણુ શક્તિ પ્રમાણે ખાવુ એટલે પચિણામળળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી

ઉપનન યજ્ઞેષા ગળતો નાશ થાય છે (૨૭) કુદ શપ્તની ભગ્ન ગરમ પાણીમા આપવી તે નુગ્ન પક્તિગળતો નાશ કરે છે (૨૮) નીલીઆવળના મળ ગરમ પાણીમા પાવા (૨૯) નીલગ અને કકુ પાણીમા સારી કિચિત ગરમ કરી ફટી ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એકલી કાક્ય તથાન ગળતો નાશ કરે છે નો પછી તેમા સિધવ, લમણુ અને લીંગનુ ચૂણુ મળવાથી તે ગળતો નાશ કરે એમા શુ મશય (૩૧) અડના વડા મિધવચુક્ત મદુ, તપવત એવા લી સાથે ખાવા, એટલે અભવગળતો નાશ થાય છે (૩૨) લોડીની લાદ પાલી તેનો રમ કદાદી તેમા લીંગ નાખી તે રમ પાવો કિવા કળથીના કાદામા લીંગ, મુદ અને બીડાણુનુ ચૂણુ નાખી આપવુ એટલે મહાન ગળતો નાશ થાય છે (૩૩) મામો, પેદગ અને કાગના તાદળાની ખીંગ કરી ખાવી તે અભવગળ ઉપર દિતદારક છે (૩૪) પછિના લોડના ગાળ અથવા માદનો શીંગ ફેધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવા એટલે અભવગળતો નાશ થાય (૩૫) વિષલ-કાનાના મળનો કક માકરે, મધ અને લી નાખી પાવા એટલે ગિણીમથળ દુગ થાય છે (૩૬) નખલગમ અથવા આમલીની છાલની ભગ્ન ગરમ પાણી સાથે પાવી (૩૭) બીલી, એગડો અને ચિત્રકના મળ મુક, લીંગ, ગિધવ એ સવનુ ચૂણુ આપવાથી તકાળ ગળતો નાશ કરે છે

જુઓ અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિનિયાના ગુટિકાપ્રયોગના ડીપમા ન ૧૧ મહમપ્રયાગની ડીપમા ન ૭

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—શૂળ એટલે (કુક મા.—અજમોદ-૫, આદુ-૧, ૭૧ પા આમલી-૭, આંગૂત્રી-૧, કળાનિયા-૧ હૃદયગુણ-૭, એગડો ૧ એકલી-૧૧ કોડી ૭૩-૧, કળથી-૬, કુમા-૭ ગુગળ-૧૮, એગડાચ ૭, તુવગ્ધ-૧ દાક્ષ-૧૦, નાગલા દુવતી- નાળીએર-૧૬, મીંગે-૮ ૧ લાયઆમળી-૫, મીરીઆવળ ૬ લમણુ-૧૮ નાતાવરી-૨, ૪ સમુદ્રકળ ૨, મમેગ્વો-૧, ૧૭, ૨૦ માત્રીન-૭, લન્ડ-૨૪ પેટપીડ એટલે પેટમા દુખાવો કે પેટના શૂળ માટ—અપેડા-૧૬, અજમો-૧ અજમોદ-૨, અજવક્ષા-૧ ઉપગમાલ-૧૦, કપુરવન-૧ કળિયાનુ-૩ કાલિકા-૪ કાળીખજૂરી-૪, કાયકી-૧, કીડામારી-૩, ખરશીંગી-૧, ચણુ-૬ ચુંદા-૧, એગડાચ-૬, ૧૦, શીકામાળ-૧ નાળીએરી-૧૦ પાટવા-૪ કુદિતો-૭, અકગી ૧૧ જોત્રી-૪, ૫, માત્રીન-૬ મરચી-૧, મરચા-૧૦ મદાનીંગ-૧ મોગલી એગડા-૭ મારમહો-૧, રાદ-૩ વામનવંદ-૪, સુગધી લીલીઆ-૭, લિવગ-૧ લીંગ- ૧ આગતુક પેટશૂળ માટે—મીલળ-૧ ઉદગપાણીથી અએલ શૂળ માટે—આદુ-૧૬ વાતાશૂળ માટે—આદુ-૨૬ ૬-૬૪-૧૪ ગળા-૨૧, મદાગ- પિત્તશૂળ માટે—આમળા-૩૧, શતાવરી-૪ આમશૂળ માટે—લીડીપીપ-૧૦ પરિણામ શૂળ માટ—આદુ-૨૪, હન્ડગવ-૧૧ ૭૩-૫, લીડીપીપ-૩૦ વિષલકાન્તા-૨, લીંગ-૨૦ અનનદ્રવશૂળ માટે—કાગ-૧, કોદગ-૧, મામો-૧ હૃદયશૂળ મા.—ગળા-૨૧ વાળા-૬ શતાવરી-૪ મમેગ્વો-૨ કુકિશૂળ માટ—એગડો-૨,

સત્તાવરી-૪, પાર્થશૃણુ માટે—મમેરવો-૧૬ પૃષ્ઠિ અને કટિશૃણુ માટે—
આમધ-૨૦ મમેરવો-૨

ભુજો પ્રાં ઓં મા—શૃણુ માટે—ગોડાની લીદ-૧ વાતશૃણુ માટે—
માખરસીગ-૫ કટિશૃણુ, સંધીશૃણુ અને હૃદયશૃણુ માટે—હગિણુશૃણુ-૧

પથ્ય.—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ પટોળ, સગંગા, કારેલા,
મીઠું, સુવા, લમણુ, કળથી, ફેરી. અપથ્ય:—વિરૂદ્ધ અન્નપાન જાગરણુ, વિપ-
માશન, રેસ, કડવા, તુગ, ઠંડા, ગરૂ એવા પદાર્થોનું મેવન, ઉઘાગ મૈયુન, મધ,
દિલ્લ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા છત્યાદિ) તીખા પદાર્થ ગોઠ અને ક્રોધ

૬૧—સોજો.

કારણ.—વમન, વિરચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ ગેગ તથા ઉપવામથી નશ
અને દુખ ગ થએલા માણુમને ખાદા, ખાગ, તીખા ઉંજુ તથા જડ એવા પદાર્-
થોનું મેવન દહી અપકવ અન્ન સત્તિકા, ભાજી મમુદ્રમાના મન્દ્ર વિપર-
દ્વિપિત થએલા અન્નનું મેવન, મૂળનાધિ, અન્યાયામ, શોધન કરવા ચોન્ય દોષો
થાય તો પણુ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મ-ધાનને દોષોએ કહેલો ઉપ-
વાત, આમ ગર્જપતનાદિ ખગળ પ્રચુતિ, વમનાદિ પચ દર્મનો મિથ્યાયોગ એ
મર્મ ડોષો મોઝના કારણો છે ~

વાત પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ કફપિત્ત મન્તિપાન, વાગવાનો અને
ઝગનો એમ માળે નવ પ્રકારનો ગણાય છે

સંગ્રહીત ઉપચાર.—(૧) એગડાની જડ, હન્ડજન મુદ્, લીડીપીપર,
માલખાગ, જવખાગ, હળદર, દેવદાર એ મમાન લાગે લેવું એ મવનો ત્રીજો
ભાગ મહૂર અથવા લવાગની કાદનો કાટોડા લગ ખાડી તુગડે ચાળી તેની કાકા
મવારે ટાક ૧ ની લેવી, તો અનેક જાતના મોજા, પિડરાગ તથા દમ એ મંદ
એ ઔષધ એક મામ મુધી લાગટ ફાડતું ખટાર્, બાદીની ગગી દરે એની
ત્રીજ, તમામ મીઠાઇ, મદ તથા મીઠી ચીજની પરજ ગખવી (૨) એગડીયુ
મોજા ઉપર મમળે તો વાયુનો માળે જાય પણુ ગમીનો હોય તો વધારે થાય
(૩) તરો વાસ, સિધવ અને હળદર એ મર્વેને વમી માન ઉપર ચાપડે તો
આગમ થાય (૪) મોજા લાલ ગગનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવું
માજામા ખગતગ થતી હોય તો જળો મૂકાની લોહી ઝમી ગરાવવું અને નીચલા
મલમ ચોપડવો મહુડા ગેગ ના, હળદર પૈમા ૨ ભાગ, માલખાગ પૈમા ૨ ભાગ,
નીમડ પૈમા ૧ ભાગ, એ મર્વેને મીઠા તેલમા લુટી મલમ કરેતો અને તે દરદ
ઉપર ચોપડવો અથવા મોજવાળા લાગ ઉપર તેની પડી માગની, નંધી લોહી-
વિકાગનું દરદ મટી જરો લાગટ ૧૦-૧૫ દિવસ મુવી એ ઉપાય ગ્રવાધી જલદી
આગમ થાય. પણુ લોહીવિકાગનું દરદ ન હોય તો લોહી ઝડાવવું નહિ. જો
ઝડાવે તો નુકસાન થાય મોજા ઉપર ડવાગનો ગમ મમળે તો માળે કિતરે,
(૫) એગડાનું મળ દિમજ, સિધવ અને તુસડાનું મળ મમાન લાગે તોલો ના લાઈ
પાણી માથે ફકાડવાથી હાથ પગનો મોજો કિતરે પાન્ય-ચણાનો ગેટલો, મેકેલા ચણા

લેક્ષણ.—અને જરૂરપણ, ચિત્ર ન્વચ ન હોતુ, માનં, દાહ શિશુ પાનિક મરી, નેમચ ઉભ થવા તથા અગ્નિ ગમ બદલવા એ માનના સામાન્ય લક્ષણ છે.

ઉપચાર.—(૧) માટાડી, દાહગદગર, હળદર, સુ-, બાળહરે, ગળો, ચિત્રો, બાગમગ અને દેવદાગનો કાઠો મચાવેનાં મોળે દૂર કરે છે (૨) વળનાગ સુક અને માગેડીત મળેને ગોમૂતમા વાટી લેપ કરેવા (૩) ગલડીના પાદડાને ગમ ગોમૂતમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવા (૪) ગાયકી આકરો અને એરડાના પાદડાને વાર્ગ ગમમ કરી માળ ઉપર લેપ કરેવા, એટલે ત્રણ દિવસમા મોળ ઉતરે (૫) આદુનો રસ દિવા સુદના કાઠો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાના કાઠા શિલાગિત નાખી પાવા, એટલે ત્રિદોષનું મોળનો નાશ થતો (૬) અચળા અને ગાંધ એકત્ર વાટી લેપ કરેવા (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો સુ-, નાગમોષ, જડ ગીગળી, કાળીપાટ હળદર, લીડીપીપ ગળપીપળી અને જટા-માનીનું ચૂણ મદોષણ પાણીમા મેળવી આપવું આ મેવાતમ ઉપાય છે (૮) ગાગ લીડીપીપ અને ગુ'નું ચૂણ સોળે, આમાજણુ, અને યુગનું નાગડ તથા મનિગોષ્ટિ (૯) ત્રિફળાના કાઠા બેસનું ઘી નાખી પાવા એટલે મોળે પ્રમ- નાડીવળ અને ભગદગનો નાશ થાય છે (૧૦) અરુકુમી ભાયગીગણી તથા ગળાના કાઠા મર નાખી આપડા એટલે દુર્ધર મોળે વામ, કામ તાવ અને ઉલ્કડી-ના નાશ થાય (૧૧) માટાડી ચિત્રો નગોડ, યુગા એરડાના પાદડા અને કાટામરીએ પાણીમા નાખી ઉકાળવું અને તેના વરાળની વાફ આપવી (૧૨) માનના કડકા તપાસી તે ઉપર ગોમૂત અને કારેતુ તથા આમાજણદરની ભૂખી નાખી તેની ધળી માનને આપવી

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનોંભા—અપાલ-૧૧ અગથીઆ-૧, અગ-પ્રી-૪ અગળી-૧ ૬ આકડા-૬ ૨૭ ૩૦ આદુ-૩૦ આવળી-૨ આશે-૧-૬ આન-૧-૧૦ ઉગડની કા- , ઉખળ-૮ કડરી ગલકી-૨, કાગિવણુ-૬, ગમુદરે કાના ઉખરે-૫ ગાયકી-૨, કાટાસરીઆ-૧૦ કીડામાગી-૭, કુઓ-૭ કાળા, ખમખસ-૧, ગલકી-૨, યુવર-૧૦ યુનર ત્રણ ધારીઆ-૨ ધતરે - નગોડ-૫ પાટ (કાળીપાડા)-૨ આવળી-૨, ખાલી-૨૨ ભાગે-૮, બીલામે ૧૦ ગદ ૧૦ લીડીપીપ ૧, વગડાઉ માટોડી-૧ વળનાગ-૪ વસુ-૧ વાદો ૪ ગમમટો-૫ મમેરવા-૧૫ ૨૦ માટાડી-૫ ૧૬ ૧૬, ૨૧ હરે-૪૦ ચાચુથી ગરીન મુજે તે માટ—અપાલ-૭ વાચુથી આવેલ મોળ માટે—અખગડ-૨ ગુડમી-૨ દાહ ચુકેત રોગ માટ—લીમડે (કડવા)-૮ સવાગ માળ માટ—ઉદકની કા—

જુઓ પ્રાંઓંભા—લીંગમહોડી-૭ માખમીગ-૧

પાચ—ગચ ઉખોદને ગેક બુના ચોખા કળવી જવ મગ કારેલા તમજ પાવડ પડવળ દૂધ કડવા તીખા અસિ પ્રતીમ કહે એવા પદાર્થ ઉત્તુ પાડી અપચ—તવુ અનન, મુકાયવુ શાક ગોળ, આટો દહી ખીચડી, ખાટા ના તથા દાહ પદાર્થ મૈયુન.

૬૨—સ્ત્રીઓના રોગ.

(૧) પ્રદર (ધુપણી, વધુ, હોડીવા, રકતસ્રાવ).

કારણ—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મધ, અપચયન નિરૂદ્ધાહાર, અલગ ગલ પાન, અતિ મૈથુન, ઘણા ચાલતુ અતિશયક ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાગ મેચવાથી ગર્ભાદિકના પ્રદાનવરે, દિવસે સુષ્ક ગહેવાથી એ મર્વ કાગણોથી કદ પિન, વાયુ અને મન્નિપાત એ ચાર બેદાએ પ્રદરરોગ (પેશાનમાં ધાતુનું જનુ) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અગ મગ્ગક જાય છે અને હાથ પગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ ડમી થાય છે ચકરી આવ છે મૂચળ આવ છે, તૃષા લાગે છે દાહ થાય છે રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અનઅગ વોગું મંતલ થાય છે આખ છાતી વળે છે અને વાતજરોગ આવપકાદિ તાગ, કડજ પ્રદર—ખાટા વદ, પગોટાવાળો દિવિત ધોળો ચોખાના વાવગમણુ જેવા સ્રાવ થાય છે એને સ્વેતપ્રદર કહે છે પિત્તજ પ્રદર—દિવિત પીળો, નીલ કાળો ગતો અને કાદા જેવા પ્રદર વહે છે, તેમાં દાહ, ચચરવુ યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે વાતજ પ્રદર—ડફ, રાતો, રીણવાળો, થોડા થોડા માંસ ધોઅંકા પાણી જેવા પ્રદર વહે છે અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે ત્રિદોષજ પ્રદર—જે પ્રદર મધ ત્રી દોષના અન મન્નના ગર જેવા અને દુગ્ધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ નાળુંવા એ અસાધ્ય છે લોકો આ ગરના વેતપ્રદર અને રકત પ્રદર એવા એ પ્રકાર માને છે.

સ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) ઢાળા ઉગરના ફળોનો અ ઢાંચી મધમાં પાન એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે (૨) ખાંડા અધાડીના મળનો અ, લોધર અને મધ નાખી આપવા (૩) અરુણીના પાંદડાનો દિવા ગળોનો અ મધમાં આપવા (૪) રગતનાડીના મળનો દંદ મધમાં આપવા (૫) કપામના મળ ચોખાના ધોવગમણુમાં એ વખત વર્ની પાવા અથવા ફળ કે નળ આપવા (૬) આમળાનો અ દિવા ચણુ મધમાં આપવું (૭) દરોજ મવારે અને ગર ઉધવાની વખતે ગાયના ૧૪ તાલા દૂધમાં ૧૨ તોલા પાણી અને ૪ માના સુક નાખી કદવી, પાણી માળી કદત દૂધ ગેપ નાખવું અને તેમાં ખડીમાડર નાખી તે પાવું (૮) ખડીમાડર અને ડગળું ચણુ ચોખાના ધોવગમણુમાં આપવું (૯) ઢાડીના ગિયામાનું મગજ ૧ તોલા અને વાળા ડમળની ડળીઓ ૧ તોલા બારિક વાટી તેમાં જીર અને ખડીમાડર નાખી તે માન દિવસ આપવું (૧૦) અરુનો લોટ, જેડીમંદનું ચણું, ભોયંધાળાનું ચણું મધ, માદર અને ગાયનું દૂધ એ એકત કરી આપવા (૧૧) આમળાના ની પાણીમાં વાટી તેમાં માડર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું (૧૨) નાગકિસુર હાથમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને હાથ ભાત આવે.

* ગોરખ આમલી નગ ૧ આખી લાઇ તેના ગલનો આટા તથા સાકર ગો ૦૧ અને કાગડી એલચી પૈસા ૨ લાગ એકત કરી દિવસ ૧૪ પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર જાય આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાં છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—અવાડી-૭, અઓલી-૧ અરૂસી-૮, આદુ-૨૬ આમળા-૧ ૪૧ કાકડી-૬, રંગતેલીડો-૩ કુંદ પ્રદર માટે—
કાગો ઉમરગા-૦

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર—(૧) અરોકની ઊલનો કાઢો દૂધ અને પાણી મેળવી ઘાનરોપ કરી ૬ ડા થયા પછી પાવા તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે (૨) નાદુ—થાન ઉપરની વાવાડીના ઉત્તર દિશાભણીના મળ ઉત્તર ભાગપદ નરાયણ દાગી લેવા અને તે કન્ઝરે બાધવા (૩) કેવડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામ-ભામા ધમી માકર નાખી આપવા (૪) તવખીર, ગળ અને ગેરુનુ ચૂણુ ધીમા આપવું (૫) નાગકેમરની ભૂખા ધીમા પલાળી ગમ્મી સોપારી જવરી ગોળી કરી એ રાખત આપવી (૬) બાવળની શીંગા, બાળકરી, મોચરમના કાડની ઊલ અને ગુનાના બિયાળ ચૂણુ એ એકત્ર કરી દૂધમા આપવું (૭) ઉદરની લીડીઓ ખવાયસ નેત્ર દૂધમા મેળવી ૪-૩ દિવસ આપવી (૮) ખરી ગુદ ગરે પાણીમા બીજની નાખી મવારે માકર નાખી આપવા, એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે (૯) જાતી હંટનુ ચૂણુ ૧ મામા, માયફળ ૩ મામા અને ગાયનુ ઘી એ નોડો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું (૧૦) ખપાટના પાકડાનો એ ૨ તોલા નાડી તેમા નાગકેમરનુ ચૂણુ ૧ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું (૧૧) કેસર, એનચી, નેયફળ વસોલાયન, નાગકેમર અને શખજીડ એ મર્વનુ મમલાગ ચૂણુ કરી તે ૧ મામા ચૂણુ ૧ મામા મધ, ૬ મામા ગાયનુ ઘી અને ૩ મામા શાન્તમા નવન દરેનુ એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તવારી એ મેગો દર થાય તે આ ઔષધ બ વખત બારે ઉપર ગાયનુ તપાવલુ દૂધ સાકર નાખી પાવું (૧૨) પાન ૬૫ એક અંધા તોલા ધીમા દરરોજ મવાર માળ ખાવું એ ખાવાની યાદને ટાડ પડ નો તુલજ કળાની અદર મધ નાખી લેવું એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુચિકાન ન થાય છે માખડડના (પડવાસના) કળા તલના તેલમા ૨ મામા આપવા એટલે મવ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આસોપાલવ-૧, એલચી-૫, કાજો ઉમરગા-૦ કેડાનુ કાડ-૧ તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬ નાની અરુણી-૧. માનગ-૧૧ કડના લીમરો-૦ જુઓ પ્રાંઓંભા-મીણુ-૪

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એક ડ-તરનો એ આપવા અને દરરોજ સુષ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમા પાક અને થોડી સુન્દી બકડી નાખી તે પાવું (૨) કાલના મૂળ ચોખાના તાવગમણમા વાડી તણુ દિવસ પાવા (૩) ત્રિકુળા સુક, દારૂહળદર અને લોધ-નોનો કાન મધ અને લોધગનુ ચૂણુ નાખી આપવા તે ત્રિવેપન પ્રદરનો નાશ કરે (૪) ઉપગના ફળનુ ચૂણુ કરી, તેમા સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા (૫) દારૂહળદર, રસાજન, અરુમી, નામરમેથ, કરીઆતુ, મનગચરી (સુકા બીજા) અને લિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવા (૬) બે મઆમગોના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા તણુ દિવસ પાવા, એટલે તે દુસ્તાપ્ય

પ્રદગ્ની થાનિ હરે છે (૭) ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો ૨૫ સાન્ના પાવો (૮) ત્રિકૂળા દેવદાર વજ્ર, અરકુરી, ધરો, પીઠવણ અને બગીચાનાં ટાટો મધ નાખી પાવો (૯) કાટાસરીઆના મૂળ મહુડાની ગલ, ધોળુ અને બેડીમધ વાટી આખાના ધોવગમણુમા પાવુ (૧૦) કાડી અને વાસના પાઢા વાટી તે કાક મધ નાખી આપવો (૧૧) તાદળળના નળીઆ અથવા અગોકની છાલ આખાના ધોવગમણુમા વાટી તેમા મધ અને ૨૫ગળન નાખી તે આપવુ (૧૨) ઉદરની લીડીઓ, ધાવડીના ફૂલ અને દીગબોળ મમલાગ લઈ ચૂણુ કરી તે એક તોલો આપવુ, એટલે સાન દિવસમા મર્વ પ્રકાના પ્રદગ્ને નાગ થશે (૧૩) ગેરલુડીના પાઢાનુ ચૂણુ થીમા આપવુ- એટલે ગળાયુક્ત પ્રદગ્ન દૂર થશે (૧૪) દારૂહળદર, બિલામો લાગળુ તલના ફલ અને ૨૫ગળના ટાટો આપવો (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનુ ચૂણુ ૨૫મા આપવુ (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામા ૩ મામા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવુ (૧૭) ખારેકો લાગી થીમા નળી તેમા ગોપીચદનની બુટ્ટી નાખી તે આપવી (૧૮) જનસુદીના ફૂલની કળીઓ, સવાર સાજ ચાર પાચ લઈ ૬ મામા ખડીનાકન્મા આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૧૯) આસોદનુ ચૂણુ ગાયના દંધમા નાન્ નાખી બે વખત આપવુ એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર દૂર થઈ નકિત આવે છે (૨૦) જનસુદીના મૂળ ગાયના દંધમા લમી સાકર નાખી સવાર માજ બે વખત આપવા, એટલે પ્રદર, વાતુવિકાર, રકતાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે (૨૧) ગુલાબના તાગ ફૂલ મવાર સાજ ૫ લઈ માકર માથે ખાઈ ઉપર ગાયનુ દંધ પીવુ એટલે પ્રદર, વાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર પિત્ત અને રકતાર્શ એ દૂર થઈ ઝાઝો માક્ર થાય છે (૨૨) બુદબના (ખોરમલીના) ઝાડના તાગ ફૂલ એક તોલો લઈ તેમા ત્રણ ચાર ગદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવા અને તે ઉપર ૨૫ પાણી ૧ તોલો પાવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૩) મવાર માજ સાલમમિશ્રી, મદદ મુમળી અને પન્નળીમિશ્રી (પન્નળી માલમ) નુ મમલાગ ચૂણુ ૩ મામા લઈ દંધમા માકર નાખી આપવુ, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે (૨૪) ધોળી જનસુદીના મૂળ, કમળકદ ધોળી ગેમળનો કદ અથવા છાલ, એની ૭ મામા વજ્રગાળ બટી નિત્ય મવાર માજ ગાયના દંધમા સાકર નાખી આપવી, એટલે પ્રદર અને વાતુવિકારનો નાશ થાય છે (૨૫) કુલડીમા ૪ લાગ ગોપીચદન અને ૧ લાગ ફટકડી નાખી તેની લગ્મ કરવી તે ચણ્ણીભાગ જેટલી આખાના ધોવરામણુમા મધ અગર નાકર નાખી આપવી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોન્મા—અજવલા-૩, આસવન્દ, આસોપા-લવ-૨, આબો-૪, ૨૫, કપામ-૧, કાડીગામ-૫ કાડીળી-૪, કાસકી-૪, કેસરી-ચપો-૧ કેળ-૧૧ ૧૭, ૨૩, કોડી-૩, ખજૂરી-૧૬, ગુલાબ-૭, ગોમખામલી-૩ મોડીના ફૂલો-૮, જીર-૪, કાલ-૧, તાદળળ-૨, તોરણુ-૨, દારૂહળદર-૨,

ધાવડી-૪, ઘાળી પીપુડી-૨, નાગકેમર ૭, પીપળા-૫, મિહો-૧, બીવડો-૧, ઓરડાળી-૪ બોળ (દીંગાળ)-૭ બોયઆમળી-૧ મુમળી-૪, નનંગોત-૬ ૬ ૧૧, લીમડા (ડડવા)-૩૦, લોધર-૧, વડી (મોગિઆ)-૧ નગમડો-૪ શિમળી-૧, નાગફળ-૩, માલમ-૧ મુખડ-૬ પિપ્પા પ્રદર માટે—અરકુચી-૭ નેટીમધ-૧ નાનાવડી-૭ વાતપ્રદર માટે—ગો-૧, વાતપિપ્પા પ્રદર માટે—દાઢ/ગદર-૮, ગાયબ—શૂળાયુક્ત પ્રદર માટે—ગેમળી-૧ જુઓ પ્રાં ૦ આં ૦ મા—ઉદરની લીડીઆ—

પૃથ્થ—જુના આખા જવ મગ મચર, અણા તુવર, ફધ ઘી તાદળને પડાળા ફધી નકુ પાણી અપૃથ્થ—વ્યાયામ મુમાફરી કરી તડદા મેયુત, કળવી, ગેમળા ગાળ, તલ, અડદ દંધી, ક્ષાર પદાર્થ તાણુલ કોળી દિલ્લ), પાન્ય, ખાદા પદાર્થ મીડુ

(૨) સોમરોગ (જળા પ્રદર).

કારણ—આત્મે મેયુતતા અતિ પ્રમગ ગોઠ ક્રમ અનિચર ડિવા વિદ્યોપ દરી મપણુ શરીરમાન ઉદર તાલ પાની, તે સત્રમાગ મુધી નરી સત્ર-કાર જેવે છે એવે પ્રદર જેવાજ આ એક પ્રકારનો રોગ ૧

લક્ષણ—અને નિરૂક્તિ—૧ વખતે તેના વગન ધાનજી ન થનાથી ટાંઠ પણ મુખ જાગાનુ નથી અને તેનુ મનન નિશ્ચય થય છે મોટુ અને તાળવુ સુકાય છે નૂના, બડબડ તથા શરીરની આમડીને અતિ દક્ષતા આવે છે અને બોઝન ૬ પ્રાશનોય પદાર્થોએ કરી તેના નુષિ થતા નથી ઉદરો શરીરનુ ધાનજી કરે છે, એટલ તે ઉદરને પણ એમ મના આપેલી છે, તે સોમરોગ ક્ષય થાય ૧ એટલા માટે એ આધિને સોમરોગ કહે ૧ મુદાનિસાર—તે ઉદરપ નોમરોગ તલ થાય છે તથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે ૭ ત સોમરોગ જે વખતે વદતા યુક્ત સ્ત્રવ છે તથા સોમવક્ષણા થઈ ઘણા દિવસ સ્ત્રવ છે અને તે દાણ જવો વારવાર મૂત્રમાગ સ્ત્રવ છે ત્યારે તેને મુદાનિમાર કહે છે આ રોગ બળનાશક ૭ ૭ સોમ લક્ષણ—વળાગર ૧૧-૭, ૭૩, ૭૪ તથા વદનાથી રહિત, ગોળા એવા અનિસ્ત્રવ થાય છે, તેમા તે સ્ત્રી અતિ દુમળ થાય છે

ઉપચાર—(૧) કાળી મુમળી ખાગી જેલીમર તથા બોયકોળાનુ ચૂણુ મધ અને માકરમા આપવુ (૨) કુવાડીઆના મળા બોખાના નોવરામણુમા વાડી મવાને પ્રાગત કરવા (૩) પાંખા દગા અને આમળાનો અમ એકત્ર કરી તેમા માકર તાપ્પી તે આપવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કુવાડીઓ—૧ નાગકેમર-૭

અઠાધ. —પેલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરકે સહિતામા બે વાર ગરવવા થાય છે અને ગરવવા થયા પછી આ આ નિવસ પથત નિવસ આવ થતો રહે છે તે કાળજીથી લીજુના નાનિ, દાય પગનો દાદ એ વિડારો થાય છે

શુદ્ધાતવનાં લક્ષણો.—જે આતવ (અટકાવ) પગેટાવાજો નથી હોતો,

જેની અદર દાદ, શ્રી છત્વાદિ હોતા નથી, જે મહિનામાં પાચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે તથા વધારે તેમ વધુ થોડા પણ નહિ મધ્યમ સ્તરે છે, ન ગુદ એમ મનજવું તથા જે સસદાના લોહી જેવા કિંવા અળતા જેવા લાલ હોય છે અને તેમાં વજ્ર પક્ષાળી ઘાઠ નાખવાથી ઘણ રહેતો નથી તે આતવ ગુદ નમજવો

ઉપચાર—(૧) કાડવેલ અગારમાં શેડી ન તોલા પચત રસ કાઢી તેમાં તદુબ્ધ થી ગોપીચદનની જુદી ૧ તોલા અને માકરની જુદી ૧ તોલા નાખી તે પાચ (૨) નખજર અને પાપાણુમેદનુ ચુર્ણ દ્વયમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કાડવેલ—૨

(૩) ચોનિરોગ.*

ચોનિરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ગમ્તા, આમોદ અગરની એ ચીને નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું (૨) ગજો, ત્રિફળા અને દત્તીમૂળના દાઢા

પ્રકારે પ્રથોમાં ચોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે તે આ પ્રમાણે—
૧. અગરના થતા ઘણા કષ્ટથી શીજી મહિન લોહી છાડે તે ઉદાવર્ત ચોનિ
૨. અગરના ન થાય તે વજ્રા અથવા વાઝણી ચોનિ ૩ ચોનિમાં દમેશ પીચ
૪. ન વિરુદ્ધતા ચોનિ. ૫ ચોનિ દાઢા હોય અને ચોનિમાં ગળા ચાલે ન
ચાતલા ૫ ચોનિમાં અળતગ રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે લોહિતશ્લેષા
૬ ચોનિ દાઢ્યા કરે અને કુપિત રહે તે દુ પ્રજવિની ૭ ચોનિમાંથી પવનયુક્ત
જાલીની માથે નીચે નીકળે તે વામિની ૮ ગળ રહે અને નીકળી જાય તે
પુત્રક્રી. ૯ જે ચોનિમાં મળતગ વળી રહે, પાટી જાય તથા શરીરમાં નાવ
રે તે પિત્તલા ૧૦ જેને પુરપના મગથી-મૈયુનથી મનોપ ન થાય તે અત્યાન દા
૧૧ જે ચોનિ ડહુલના આકારે હોય અને તમાથી કહે, લોહી નીકળે ન
કુણચોનિ ૧૨ જે ચોનિમાં વીચ ન રહે એટલે પુરપના પડેલા દ્રવિત થાય તે
અતિચરણા ૧૩ અને પુરપની પડી દ્રવિત થાય તે ચરણા ચોનિ કાઢવાય
૩ ચોનિમાં આ દોષ મતાનપ્રાપ્તિમાં આવક છે જે જ્ઞાતા જ્ઞાન અન્યત્ર નાના
દોષ તે અરનનીચોનિ ૧૫ જે ચોનિ ખડિત હોય અને મૈયુન કરતા ડાઘકે નીચે
કરડી આવે તે ખડિતા. ૧૬ જે ચોનિનું જિહ્વા નમ્મ હોય તે
અરની ૧૭ જે ચોનિનું મુખ ભાડુ હોય તે મહાવિરુદ્ધા ૧૮ અને માય
મજુ કીકુ જિહ્વા હોય તે મુચિવક્રત્રા. ૧૯. વાનસા, પિત્તલા, લોમશા વગેરેના
દોષના કાપતા મવ લક્ષણ થાય તેને સ્વસ્તિપાતિકા ચોનિ. ૨૦ અને જે જ્ઞાતિ
ઓષધ પ્રાપ્ત થતા ૬ મૈયુન નમયમાં વળી પીચ થાય તેને પરિરુદ્ધતા ચોનિ
ટહેલ છે એ પ્રમાણે જોખાને મિથ્યા આહારવિહાર કરીને વાયુ, પિત્ત, કફ કુદ
થઈ જોખાની ચોનિમાં નીશ પ્રકારના રોગો ઉપજાય છે

ઋતુપ્રાપ્તિ આદે—(૧) મરસવ ફૂલ અને સરસવ દાણા જાવેલ તેલમાં લક્ષ્મી
પાવાથી ઝડવું આવે. (૨) કાળું તેલ પાણીમાં ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઝડવું આવે
આ એ પ્રથોમ જૈનપ્રથોમાંથી મળ્યા છે

૧૮ યોનિને શેક કરવા (૩) તમર, ગિમ્બી, ડ્રાપ્સ, મિથવ, દ્વદાર એ પદાર્થોના કાદામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં ૩ બાજબી યાનિમાં ધાગણુ કરવું (૪) ૨ લાઇ ઘીમાં આળી તે ઉપર ચરનનું પાણી મીઠા યાનિમાં ધાગણુ કરવું (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીની બટ્ટીની પાટથી ૧૮ શેક કરવા (૬) નુક, મરી અને લીડીપીપરનું ચૂણ મધમાં ચાટવા આપવું (૭) બીલીના પાદશ અથવા કાચરી, કેનાજીજી, અરકુમી, નુક, મરી, લીડીપીપર પીપળીનળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું (૮) સુની બટ્ટી એક તેલમાં દાલવી અથવા નુક અને એકનળ પાણીમાં જૂની લેપ કરવા (૯) મિઠાનુણ, અગીણ, હીંગ-બાળ અને આપાહળદર એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગાળી કરી તે યોનિમાં નાખી (૧૦) કકરી ઇન્ડવર્ણના નળ મેદીના ઘીમાં કિવા દૂધમાં વની અદર લેપ કરવા (૧૧) કાળા જીરવાના એ ત્રણ પાદશ બારિક વાટી મિથવ અને ઘી નાખી પાટલી કરી તે યાનિમાં રાખી એટલે મવ પ્રદરનું શળ બધ થઈ જાય છે (૧૨) બીડલોણ માવવા, અરકુમીના મળ, લીડીપીપર, વજ, મરી પીપળા-નળ અને મુદના કકર કરી કાઠવણુ પાણીમાં આપવા (૧૩) કલગાગી અત્રેડા કિવા હન્ડવર્ણના નળ યાનિમાં ધાગણુ કરવા એટલે યોનિનળ અને પુષ્પાવ-નવનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાવમાં—આદુ-૪, ઇન્ડવર્ણ-૧૨, એક ટા-૨૮ કલગાગી-૭ ધતુના-૧૧ લીમટો (કકરો)-૧૫ મમેરો-૬

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) ૧૩ પીપળા, ઉપરે પીપળી, વાન, પાગમર્પીયો મદડો અમાય નાનખ દરબ અર્જુનક્ષ અને એકડીની જાલ, નાનખ, ચાગળી, નાનો અને ધાળો લેખર પુષ્પડ અરુ, નાના જાણુ, મોટા જાણુ કરી, બાગલન અને અમાણુ એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાદો કરી આપવા એટલે યોનિરોગ, ત્રણ અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને વિપદાષ દૂર થાય છે (૨) શિવણ ત્રિકુળા દ્રાક્ષ કાસદરે આપાહળદર દાદર, મળા, કાદામરીયાના મળ, શતાવરી માટોડી ફાલમાં, એ ઔષધો તેલો નાનો લઈ એ બધાથી માળગણુ પાણી નાખવું અષ્ટમાશ પાણી બાટી ગરે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું તે નિય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ મરખી સર્વરોગ દૂર થાય છે તથા ગર્ભ ગહે છે (૩) લીડીપીપર મરી, શતા-૧૧ અરક દ્રાક્ષ અને મિથવની આગળી જેની જાડો દીવેટ કરી યાનિમાં ગાખી (૪) ગળા ત્રિકુળા અને દત્તીનળનો કાદો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી, એટલે કકરી નિ થાય છે (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર**—મગના ફૂલ કાચો હરે જાયફળ પાટડન તથા માપાગીનું વસ્ત્રગાળ ચૂણ કરી યોનિમાં ગાખવું એટલે તે ધરૂ અર્ધ માથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાનો રમ સાકર નાખી આપવા એટલે નિદાહ તાત થશે **નટાતવ**—કોઈ ગરબ ખતે આ રોગને લીધે તરૂણ અવ-ચમાં તેમજ પાકી ઉંમરે પણ ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય જણતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે **રોગદર્શન ઉપાય**—(૧)

ગળા તલના કાઠામા ગોળ નાખી કંઠા કરી પાવો (૨) તલ, વડગુદા અને વરી-
આળાનો કાઠો કંઠા કરી ગોળ નાખી પાવો (૩) ઘોળા ધરોના રસમા દાડમની
મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમા આપવો (૪) કડવી દુધીના
મિયા, દત્તીખીજ લીડીપીપર, ગોળ, મીઠળ, ઘર કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે
કિંવ ચવક્ષા અને ગુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી તેમા દિવેટ તૈયાર કરી તે ચોનિમા
ગરણુ કરતા, એટલે ગળતે ઉત્પન્ન કરે છે (૫) કાજુ, તેલ, અડદ, દહીંમા
પાખી નાખ્યા મિયાય કરેલી જાસ અને દહીંનું સેવન કરવું તથા માલકામણીના
પાઠગા વાટી તે તથા ગદ, ચોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમા ત્રણ દિવસ
આપવું (૬) પીપળાની અને આમલીની જાલ પાણીમા ઘસી તે પાતી. (૭) કડવી
દ્રવચણીના મળ ચોનિમા રાખવા અથવા કડવી દ્રવચણીના ફળ માખણમા ખાવા
(૮) તલના કાઠામા સુક, મરી, લીડીપીપર, લીંગ અને ભારગમળનું ત્રણ માસા
ચૂણુ નાખી તે આપવો એટલે અટકાય આવશે અને રક્તશુદ્ધિ પશુ દૂર થશે
(૯) ભારગમળ, સુક મરી અને લીડીપીપરનો કાઠો ગોળ નાખી આપવો (૧૦)
ગચણના મિયામાનું મગજ કાઢી તેની પાટલી યાનિમા રાખવી (૧૧) ગાજરના
મિયા પાણીમા વાટી પાચ સાત દિવસ આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નાંમા—યોનિદાહ માટે—આમળા-૨૦, ફટ-
કડી-૪ ૮ પુ'પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—અવટા-૧૬ ધન્વરણા-૫,
કલગારી-૮ ખારેલી-૬, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦, ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલ-
કામણી-૪ નાંદપુષ્પ એટલે અટકાય ગોચ વખતે અથવા ખરાબર થતા ન હોય
તે માટે—અપાન-૧૮, નાંદલીકણી-૨ પુ'પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે
આતંવિદાહ થવા માટે—ખાખરા-૫, બોળ (હીરાંબોળા)-૬, મજા-૫, રાયણુ-
શ્રીઆની કંઠે કનવા થાય તે માટે—નાશ્વદમની-૪

જુઓ અનુભૂત આપધ—ઔષધિક્રિયાના ત્રાયપ્રયોગમા ન ૧૦
મલમપ્રયોગમા ન ૨૦, ૨૮

(૪) યોનિકદ (અગ યોનિથી બહાર આવતું)

દિવસે ઉદવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમા નખ
ફાનવડ ક્ષત થવાથી વાતાદિદોષ ક્રુપિત થઈ પડે અને રક્તાના રંગ જેવા રંગનો,
અગુદા જેવડો ગોળ એવો માસનો ગાળો યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિ-
કદ કહે છે

ઉપચાર—૧) ગેર, આખાની ગોટલીની અદગ્નું મગજ, હળદર,
મુરમા અને માયાનું ચૂર્ણ મધમા કાલથી યોનિમા ધાગણુ કરવું તથા ત્રિફળાના
કાઠામા મધ નાખી મેવન કરવું (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દત્તીચળના કાઠામા
લીડીપીપર મરી, અડદ, ચતાવરી, કાજુ અને મિધવ વાટી તેની દીવેટ આપણી
જેવડી કરી યોનિમા ગપવી એટલે તે યોનિમાનું દર્દ કાઢી યોનિ સ્વચ્છ કરશે.
(૩) નાદગાંબી અને પીળા લોધરને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ
કરવો. (૪) પિત્તપાપટો કુટી ત્રણકમા મેળવી, લાથેળી જેવડી પુરી કરી તે

ગોળા ઉપર આપવી (૫) કહવા લીમડાના બિયા તેલમાં તળી તેમાંજ ખગ્ગ કરવા, તથા તેમાં થોડી માંચુથાની ફણાવેલી બટી નાખી તે મધ્યમ કદ ઉપર આપવું, એટલે કદ ગરી પડે છે આ આપધ મળ્યાયાધિના મમાં ઉપર પણ આપવું, એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ખાખા-૧૬, તાંદુર-૧, ગોમા-મળી- શિગરૂનીયા-૨ મહરૂની-૨

(૫) ગર્ભિણીરોગ.

ગર્ભવારણ થએલી સ્ત્રીના લક્ષણો.—ગર્ભ ધાગણ થવાની માથેજ સ્ત્રીને તુષ્ટિ અને આનંદ જણાય છે પૂરીપર ૬૦ પાણી ૨૩વુ તે તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ મનજવું નહીં ગહેતે તેના બગે જડપાક આવે છે, મૂત્ર કિરણી જતા ત્રાસ આવે છે, આગમ આવે છે મુખમાં મોળાશ જુદ છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચત મનુ નથી હાલ્ય ધડકવા લાગે છે, જ્ઞાતિ અને અગ ઉપર પ્રવદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના ગર્ભ ઉપર મરકાઈ આવવા માટે છે અને તેના ગતનો અગ લાગ કાળાશ પડેનો જાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પાતાનો ખારાક સાત્વિક ગણના ધણી મહેનત કરી નહિ તમ વજન ખસી નહતું પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણ કામ કરવું, એટલે પ્રતિ મધ્ય વધારે પાડા થય નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થયા પછી પુરૂષસહવાસ અને પ્રવાસ કરે નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર—(૧) તામળા અને દાસનું ચણુ બીસાકર માથે આવવું (૨) ગાયના દૂધમાં બીસાકર નાખી તેમાં ગાયનું મત્તુ અથવા પ્રવાસ આલરી જવું ઉપર—(૧) ચદન, ઉપરમાળ, લોધર અને દાસનો ગદો સાકર નાખી ગર્ભિણીના નાન ઉપર આપવા (૨) દુધી, ઉપરમાળ તાંદુરના વાળો અને નાગ-મોચનો ગદો ઠંડા કરી પાન (૩) મધુકાની છાલ ચદન વાળો ઉપરમાળ, જેડીમધ અને પચકાઈનો કાદો મધ નાખી આપવા પિત્તજવર ઉપર—દાસ પચકાઈ, માળા, માલવણ, ચદન, જેડીમધ દુધી, ઉપરમાળ અને આમળાનો ગદો કરી પાન વિષમ જવર ઉપર—મુક બટીના દૂધમાં વાડી પાની જવગાનિસાર ઉપર—મજા જેડીમધ અને લોધરનું ચણુ માકરતા પાંડમાં નાખી આપવું એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાસિત તથા રક્તાતિમારનો નાશ થાય છે સાવારણુ અતિસાર ઉપર—(૧) આખાની ગોટલી શેડી ખાવા આપવી (૨) પાળખીલા જમકળ અને મરગરી અને પાણીમાં ચમી આપવા (૩) ઘાવડીના , ન, મેચરસ અને હિંદજવ એ મર મમલાગ લઈ ચણુ કરી તે મામા નાળીમાં આપવું (૪) પાંડલા ઉપર મધમાં આપવા અથવા પાંડલા જળુ આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આમો-૨, ઉમંગ-૧૬, જાણુ-૫, ઘાવડી- બીલી-૧૬, ૨૦, મજા-૧

સમહણી ઉપર:—આલો અને જલજ્વાળાની હાલના કાદામાં ડાઘરની વાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું **ધાસકાસ ઉપર:**—(૧) પિંડવણ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, ગળાપિત્ત, કમળો, સોજા અને જવગેનો નાશ થાય છે (૨) ભારગમળ, સુઃ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—પિંડવણ—૧, ભાગી—૮

ઉલટી ઉપર:—(૧) ધાણાનો કંક અથવા કાચમીરનો રસ ચોખાના ધાવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો (૨) ખીલાની અદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડાના (આવળના) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાડી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—આવળ—૧, કાચમીર—૧૨, ખીલી—૧૪, ૧૯

ચાચુ ઉપર:—ખીલા કુવાડીઓ કિંવા પાદાડમળ તથા મુઠ નાખી કાઢો કરી તે કડો થયા પછી આપવા **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચદન, જેડીમધ, વાળો નાગકેમર, તલ મેદાશિંગી, મજુ, આકડાના મળ અને સાટોડીનો લેપ માળનો નાશ કરે છે તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે (૨) શહાજીર ધોળુ જીર અને કડુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના માળનો નાશ કરે છે (૩) આમોદના તાજા મળ ગોમૂતમાં અગર પાણીમાં નમી ગમ કરા લેપ કરવો (૪) ધોળી સાટોડીના (વસુના) મળીઆ ઘસી લેપ કરા, અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થવા માટે:**—અજમોદ, મુઠ, લીડીપીપર અને જીરાનું મમલાગ ચૂચુ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાલ, કામ (કાલ), એરડો અને ગોખડના મળ લઈ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાજ નાખી આપવો (૨) ગોખડ જેડીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાડી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૩) કચરા, શિંગોડા પચકાળ નીલકમળ, વગડાઉ મજ અને જેડીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—કેસર—૧૭, ગોખડ બોડ—૯

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર—(૧) કુભરના ઘગ્ની માટી, મોગરના પાદડા, લાળળુ, ધાવડીના ફૂલ, એડ, ગમાજન અને રાળ, એમાથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂચુ કરી મધમાં આપવું (૨) વાળો, અતિવિધ, નાગરમોય, મોયગમ અને હિંજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં મા—ઉપરસાલ—૧, કાટીગોખડ—૨, કેસર—૧૨, ખીજડા—૩, મહુલા—૧, તલ—૧૪. તાદળળો—૬, મોયરો—૭, શિંગોડા—૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂતખદ્ધ રોગ) વાચુ ઉપર—વજ અને

લક્ષણ નાખી દ્વિ તપાવવું તેમા દ્વીગ અને મચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તી ૦ મા — વજ-૭

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર— (૧) માળી (ચોખ્ખા), ગેલરી ઝામ, કાસ અને શરૂનું એ તૃણ—પચમગનો દંડ નાખી દ્વિ કટવવું અને તે પ્રાશન કરવું એટલે મત્રમધ, તૃણ, દાદ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨) ખાખરાના ફલ બાફી પેદુપર બાધવા (૩) મુગેખાગ પાણીમા વાટી ફટીપર લેપ કરવા ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર— (૧) વાળો, કમળ, ગ્તાહળી અને ક્ષીરવ્રક્ષપચક (૨૩ ઉચરે પીપળો, પીપળી, જાણી) ની જલ એ ઓપવા પાણીમા કુટી રી નાખી તેમા ફટકરી પલાળી યાનિમા રાખવી અને કુટી ઉપર પશુ લેપ કરવા (૨) શાન્તેશ્વર ઘૂન શરીરે યોગવું (૩) ખરીમાકર મત્ર નીલ દમગ ગવુ દમગ અને નામકેસરનો કાઢો કરી તેમા ધી અને મધ નાખી આપવા (૮) શીંગોડા અને કચગની દ્વિમા લાપગી કરી ખવરાવવી (૫) ગાડલા, કમળકદ અને કમળા ઉચરને દ્વિમા બાફી તે દ્વિ પાવું (૬) તાદળીગળના મળ ચોખ્ખાના ધાવરામણમા વાટી આપવા (૭) નાકર, નલ, જવ અથવા પચકાળનું એક તોડા ચૂર્ણ મધમા આપવું (૮) ઘણા નાગરમેષ કાળો વાળો, ધાળો વાળો, લાળગુ, ગળો, નાવડીગ પિત્તપાપડા અને ધમાગનો કાઢો કરી તે ' ડા થમા પછી પાવા એટલે રક્તસ્રાવ અને અનિસાર દૂર થાય છે (૯) કણતગની દગાર નાગરવડીના રમમા વ્યથવા ચોખ્ખાના ધાવરામણમા નાખી પાની (૧૦) નીલ કમળ, ગતા દમગ, દંડાંગ મુમુદ (પોયણી), નત કમળ, મહુડાના ફલ એ ઉપલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવા એટલે રક્તસ્રાવ, દાદ, તૃણ હંદોગ રક્તપિત મચળ ઉલટી અને અકચિતો નાશ થાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રી રક્તવસ્ત્રા થાય તો —આમગાના ખીજ ચોખ્ખાના ધાવરામણમા વાટી તે ધાવરામણ પાગેર મુધી પાવું ગર્ભિણીના રતને ક્ષત અને દાદ થાય તે ઉપર—(૧) કુવેગના મૂળ, લગાદ માયકળ અને ફટકરીને પાણીમા ધરી ગરમ કરી લેપ કરવા (૨) ફટકરીના પાણીવટે સ્તનની ટીટડીઓ ધારી અને કંગળીઆનું પડ ધરી લેપ કરવા એટલે દાદગમન થાય છે ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ—આમાદના મૂળનો કાઢો કરી આપવા એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ ખાળક સુદૃઢ જન્મે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તી ૦ મા—ગર્ભિણીના સોજા ઉપર—કાળીચરી
-૫. સગલાંને પહેલે મહિને ઉલટી અને ચક્રર આવે તે માટે—અગશી
-૬ ગર્ભિણીના વિષમજવર માટે—આદ-૧૪ ગર્ભિણીના તાવ અને દમગા માટે—પિંચણ-૧ ગર્ભિણીને વાચુના ઉપડવ ન થવા અને પ્રમતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે—એગે-૪ ગર્ભિણીનો જકરણિ પ્રતીમ થવા માટે—અજમોદ-૧ ગર્ભિણીને અપૂરા માંમે રવંદશને

થાય તે માટે—ગ્રાહી (ગિરોડી)—૨ ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ—આસધ—૨
ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે—ભુઓ ગો વૈંભા—ધી—૮ આંઔંભા—નૃતવર્ગ—૨

(૬) ગર્ભચલન.

સ્ત્રીના પદમા ગર્ભચલન પામે છે, તે યોગે દરી તેની કંમર પીક, પેદુ દુખવા લાગે છે, પેદમા દુખે છે અને નેથી દરી વ્યથા ન રી તે માદી પડ છે તથા ડાઘ વખતે મેરુદ્ધ થઈ પડ છે ગર્ભચલનનો આવા પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શકિત કરના તણુ કામ કરવાથી કિંવા ગભાશયમા ઉંચાના પ્રયત્ન થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્ત્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર—પ્રથમ માસમા ગર્ભિણી ચલન થાય તો—(૧) દાઢ, જેડીમધ, ચદન અને રતાળી ગાયના દૂધમા વાટી તેમા ઘી નાખી તે પ્રાશનાથ આપવું, એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે (૨) નીલકમળ, વાળો શિંગોડા અને કંચરાને કાઢ પાણીમા વાટી દૂધમા મેળવી પ્રાશનાથ આપવું એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને ગળતી શાન્તિ થાય છે **બીજા મહિનામાં.**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળા તનુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમા પાવું શુગ થતું હોય તો તાગ, કમળ, બીલ અને કેપૂરને યકરીના દૂધમા વાટી દૂધમા કાઢવી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે.**—નાગકેસર વાટી દૂધમા મેળવી માકર નાખી પ્રાશનાથ આપવું, અને શુગ હોય તો પદ્મજાદ, ચદન, વાળો અને કમળની ડાડીને કાઢ પાણીમા વાટી દૂધમા કાઢવી પ્રાશનાથ આપવું એટલે ગભ પડતો નથી અને ગળતી શાન્તિ થાય છે **ચોથા માસ માટે.**—ચલન, તૃપા, શુગ, દાઢ તથા ત્યગ થવાથી ટેળના કાઢા, લીલાકમળ અને વાળો વાટી દૂધમા પ્રાશનાથ આપવા પાચમા માસ માટે.—દાઢમના પાદડા તથા ચદન વાટી તેમા દૂધ અને દાઢી નાખી પ્રાશનાથ આપવું, અને નીલકમળ, કમળીમાનુ કેસર, બોરડીના પાદડા, નાગકેસર તથા પદ્મકા'ને પાણીમા વાટી દૂધમા પીવા માટે આપવું એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શુગની શાન્તિ થાય છે **છઠ્ઠા માસ માટે.**—ગેર, ગાયના જાણાની ગમ્પ, લીડીપીપર અને ગોપીચદનનો દાઢો દરી કાઢ થવા પછી તેમા દૂધ, માકર અને ચદન નાખી આપવો **સાતમા માસ માટે.**—વાળો, ગેરુડ, નાગકેસર, લાલજીકદ, નાગકેસર અને પદ્મકા'નો દાઢો સાકર નાખી પાવા આઠમા માસ માટે.—નાકર અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું નવમા માસમા.—પ્રસૂતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંભા—વાલી—૨

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.*

ચોથા માસ મુધી ગભ પાતળા હોય છે, એટલે વલન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે તે પછી પાચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પવત કલિન થઈ દેહકેપ થવા માંડ છે તે પડે તો તેને ગભપાત કહે છે સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે

* ઉત્કલરીની જડ સ્ત્રીની કેડે પાંધે તો ઊંઝ ખસ નહિ, એમ એક હસ્ત-લિખિત પુસ્તકમા લખી છેવટે તેમા લખ્યું છે કે આ અનુભૂત છે.

ગર્ભસ્થાવ અને પાતના દક્ષણે—ભય અભિવાત, વિપમાશન ઉચેથી નીચે પડતું અતિશય ચંદ્ર ઉત્તર હતું તથા દરેકો અભ્યાનદ જણાવવા, તીક્ષ્ણ અને ઉચ્છુ પદાર્થોનું નવન ભાર ઉચ્છવા અતિશય શ્રમ કરવા તીવ્ર મેચન ત્યાગિ ગરબાએ સ્થાવ અથવા પાત થાય છે ગર્ભસ્થાવ થવા લાગે એટલે દાદા પાંચ (પાન) અને પીઆ ગળી પ્રદર, આનાદ (આદર) તથા મૃત્યુનંદ એ ઉપદ્રવો થાય છે ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકાષ્ટ મુદ્ધિ કરવા તથા દુ.ખ વિસાંને પડવા માટે ઉપચાર—૧ । જેથી ભારીગળી ઉભી રીગળી, સાલવાળ પીંચવણ તથા ગાખડનો કાદો કઠી તેમજ આફલી પેળ થી નાખ્યા મિવાય આપવી (૨) તથા મારી તેનું કદણુ પીવા આપવું પહેલા માસમા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—જેડીમધ, માચના બિયા, રાનાવરી અને દેવદાર એ આપવો દરેક તેલો તાલા વજ્ર કડા પાણીમા વાટી / તેલા દ્વમા નાખી પ્રાશન કરવા બીજા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—આમદરાની છાલ ઢાળા તલ નાખવંદી (ચિત્ત ઉપર મગગે ન મળે તો મજક લેવી) અને ગતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે નવન હતું ત્રીજા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—ગળા રાનાવરી ગળી અને ઉપરમાળનું ઉપર પ્રમાણે મેવન હતું ચોથા માસમા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—૧મામા ઉપરમાળ ગળાના રમળનું ફીટુ અને જેડીમધનું ઉપર પ્રમાણે નવન હતું પાંચમા માસમા ગર્ભ પડતો હોય તો—ભારીગળી ઉભો ગળી સાલણુ તીગરલાની (વડ ઉભંગે પીપળો પીપરી, જનબુઓ) છાલ દરદાર ૧૩ અને તળનો કાદા અથવા ચૂણુ ત્રનયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દુધ પા ૧ કુટ્ટા મહિનામા—પિંચણુ, બગદાણુ મગવા ગોખડ અને શિવણુને ૨૦૧ અથવા ચૂણુ રૂપમા આપવું સાતમા મહિનામા—લીગોડા રમળતનું દાક્ષ કરવો અને જેડીમધના ચૂણની દૂધ અને માદર નાખી લાપના કરી આપવી અષ્ટમા મહિનામા—મપના મળ બીલા ઉભી રીગળીના મગ પટાલ મેન ડીના મળ અને રીગળુનો નાદો કરી તેમા દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળા તે દૂધ પાતુ નવમા મહિનામા—જેડીમધ, ધમાના રાનાવરી અને ઉપરમાળનો દાદો દૂધ નાખી દુધ ગેપ રાખી પાંચ દશમા મહિનામા—નુકંતો ગતાવરીનો અથવા નુકંતો રીમધ અને દેવદારનો દુધગેપ કાદો કરી પાવો અગીઆરમા મહિનામા—ગચણુની ૧૩ ના વકમળ લાગળીના કાદા અને આવળકરી (આમગા) ને દૂધમા વાટી પાવા જેટલ અગીઆરમા માસમા ગળની શાતિ થાય છે બારમા મહિનામા—લોળા નાચનાના આમોદ ગતાવરી અને દમળના તળુને વાટી બારમા માસમા રજની રાતિને માટે આપવું એટલે ગર્ભ પુર થાય છે અને તીવ્ર ગળા ગાત થાય છે ગર્ભપાત ઉપર—૧ । લાગળી વાવડીના ફૂલ નીલકમળ, જેડીમધ અને લોધરનો દાદો નાખે પાણીમા બેમી પીવો એટલે બલપાતનું નિવારણ થાય છે (૨) કુલા-

૨૪થી માર્ગમાસ તલ પ્રસુતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછો નવન ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ ચોથા આગળ

ગ્ના દ્વારની નિપણ માટી મક્કરીના દૂધમા મેળવી મધ નાખી આપવી. કિંવા
વોળી મરણીના મળ દૂધમા વાટી પાવા (૩) સાકર, કમળના તતુ તથા તલ,
એ સમભાગ લઈ વાટી મધમા ભક્ષણાર્થ આપવા. (૪) અતિવળાના મૂળ કુમા-
ગિરિએ કતિલા નૃત્તમા વીટી કમ્બે બાધવા. (૫) કરતુરી ૧ ગુળ, જળવત્રી ૩
ગુળ, જળમુદ્ગ ૨ ગુળ અને પીપળાના બીજ ૬ ગુળ પ્રમાણે લઈ ગોળી
કરી દર મહિને એક આપતા જવી એ પ્રમાણે માત મહિના કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુએ વનૌંમા—ગર્ભસ્થાવની ખેડ માટે—તલ-૧૨
ગર્ભપાત થતો રત લન કરવા માટે—જવ-૨, તાદળજો-૩ ગર્ભપાત થવા
ઉપર ઉપચાર—કામકી (પેટારી)-૨, ગરણી-૧૦, મમેગ્ગે-૧૦ બીજ મહિ-
નામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો—આગેત્રી-૭

(૮) ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વંશક ગ્રંથમા ગર્ભજ રોગ આડ પ્રકારના કહેલા છે તેમના
નામો—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઠગર્ભ, વિષ્ટલ, મૂઠગર્ભ, જંદાચુકાચ
તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક—ગર્ભણીએ અન્યત્ર વિદ્યાવી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ
વળા થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવા થાય છે અને તેને
લાલચાલ માત્ર હોય છે એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે આ એક સજ્જનો (છોડનો)
બદ છે નાગોદર—સયાગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સપ જેવા
થાય છે તેને નાગોદર કહે છે મક્કલ—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવા
હોય છે મૂઠગર્ભ—કુતિત ગતિ જેવા વાયુ ગર્ભને આકા કરે છે અને યોનિ
તથા પેટમા ગળા ઉપનન કરે છે તથા મત્રાવગ્ધ કરે છે વિષ્ટલ (છોડ)—
ગર્ભણીએ અકાલે બોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત
થઈ ગર્ભને ચુક કરે છે, તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બધ પડવા
માટે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે મૂઠગર્ભ, ગર્ભ
જરવો, અસાધ્ય મૂઠગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભણીના લક્ષણો—જેની
ગર્ભનનો મો વૃદ્ધતા જેવા થઈ ગર્ભન બરોબર રહેતી નથી અને અગ દીલુ થઈ
જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખા ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પ-
ન્ન થાય છે તે ગર્ભણી અને ગભ એક મામમા મો છે એમ જાણવું પેટમા
ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો—ગર્ભની દાલચાલ બધ પડ છે, પ્રત્યવેદના
બધ થાય છે અગ કાળુ અગર લીલુ થાય છે તથા આસાસ્ત્રીય માથે દુર્ગંધ
આવ છે અને અદર બાળક મરી જઈ ફલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે માતાનાં
માનસિક અને આગતુક દુખના કારણોએ કિંવા બાધિએ કુખમા ગભ મરે
છે ગર્ભણીના બીજ અસાધ્ય લક્ષણો—વાયુના યોગે યોનિનો સ કાચ
થવા, કુખમા ગર્ભ અડકી રહેવા મક્કલચળ, આક્ષપક, કાસ-આસાદિ ઉપદ્રવ
તથા મૂઠગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભણી અચની નથી. યોનિસંવરણ બાધિ-
વાતગ્રસ્ત આનપાન, મૈયુન અને જગગજીન અતિ મેવન કરનારી મર્ધિણીના
યોનિમાર્ગમા વાયુ કાપે છે તથા યોનિદાગને બધ કરે છે માર્ગ બધ થવા પડી

ગોનિગત વાયુ ગભાશય-હાર રોધ છે અને ગભાશયને પીડા કરે છે તથી ગભનું મોઢું, નાક, બધ યદ્ય ત્રાસિત્ત્વમ બધ થઇ ગભ નારા પામે છે આ કાળ જેવા વાયુ માનનાં છે એ ઉપર ચિકિત્સાના આગલ કરવા નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) મર્પની કાચગી કિંવા તમર અથવા માથાના કશની ધૂલ્લી વાનિતે આપવી. (૨) દલગારીના મળ સ્તરમા બાધી તે હાથે પગે બાધવા (૩) સયવત્લી, આકટા કિંવા કડવા દલાવનના મળ ધાગણુ કરવા (૪) લીંડીપીપર અને વજા પાણીમા વાટી તેમા એરડેલે નાખી, તેના કુટી ઉપર લેપ કરવો, એટલે અનેક પ્રમાણે વડ ત્રણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખથી પ્રસવ થાય છે (૫) બીજરાના મળ અને જેડીમધનુ ત્રણુ ઘીમા નાખી પાવુ અથવા બીજરાના મળ કમરે બાધવા (૬) ગેલડીની ઉત્તર બાલુના મળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાલુના મળ તથ તે સ્ત્રીના ગર્ભને જેટલા સાખા મુતવડ બાધી કમરે બાધવા (૮) ધોળો અવડા અથવા કડવા લીમડા કિંવા બીડીઅડાડીના મળ કમરે બાધવા (૯) ઉટકટાગીના મળ એટલે બાધવા પ્રત્યવ થવાની સાથે હોડી નાખવા (૧૦) કળના ઝાંઝાના ડાનગ તાલિ નીચ બાધવા (૧૧) ગાયનુ દૂધ પાકે પાગે (રીમ નાવા) લઈ તેમા ગાયનુ ગ્રાણ એક તોલાથી એ તોલા પયત મેળવવુ અને વજગાગ કરી તે આપવુ એટલે વનિન ખુટકા થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા:—અગરુમી-૪ ઉટકટાગી-૩ એરડો-૫ દલગારી-૧ કળ-૪ ધોળા પીપુટી-૧ બીજરા-૨ વજા-૮ જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે:—અરડો-૧૦, આરડો-૧૦ આગેત્રી-૧, વજા-૧૦, કાસુદના-૫ મળ-૨ બીજરા-૧૦, મીટળ-૧ લીમડો (કડવા)-૨૦ મર ગવા-૧૧ સયદુલ-૨ જુઓ પ્રાં આંભા—સુખ પ્રનિન માટે-કેજ-૧ શીત્ર પ્રસૂતિ માટે-મર્પની કાચગી-૨

છોડ વતારવા માટે (૧) ધાણા, નાગરોધ વાળા વાળાનુ ગળા, વાયડોગ પિતપાપડો અને ધમામાનો કાદો આપવા (૨) વરધાન અને ધોળા નસુદીના દૂધ ગાયના દૂધમા વાટી તેમા ખડી માદા નાખી તે મવા પાવા (૩) આમળાના પિયા, આપાહળદર અને કોરીના પાદડા ગાયના ઘીમા વાટી માત તિસ આપવા (૪) શિંગોડા અને કચગની લાપશી દૂધમા કરી આવી (૫) ગુલા, કમળકદ અને ઉપરાના ધૂણા કળ દૂધમા મારી તે દૂધ પાવુ

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—લાલી (ગિનાડી)-૪ પિતપાપડો-૭ ૫ પારા-૨

મુકગર્ભ ઉપર:—(૧) કાલમાના મળનો અથવા માલતળીના મળનો લેપ નાખિ, બરિત અને ભગને દેકાણુ કરવો એટલે ગભ માંગે થાય છે (૨) માંગના વજા આરોદ, મજાદ, નીલી (ગમી) અને બોગડીના મળનો ચતુર્થાશ કાદો તેનો ગોળ નાખી પાવો

૧ આમાદ દોડ ૧૮, સુક દોડ ૧૮ ગોખડ દોડ ૧૮ અને ખાડ જોગ ૧ તથ નમાથી દરેગજ દોડ ૫ ઘીમા લવાયી છોડ વધે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ફાલસા-૧, મમેંગવો-૪, શિંગોડા-૧.
જૂતગર્ભ બહાર પડવા માટે—(૧) દોઢ પાંજે પાણીમા પાચ તોલા
 ગાયત્રી છાણ મેળવી ગાળી તે પાત્રુ (૨) રાઈ અને હીંગતુ ૩ મામા ચૂણ
 કાજમા નાખી આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ફાલસા-૧, રાઈ-૮ ગા વૈંભા—છાણ-૧
ગર્ભપાતકારક આપધો—(૧) ગાજરના બિયા, કલગારી, નજોડ, ચિત્રાના
 મૂળ દેવડામરના ફળ, કડવચીનો ૩૬ હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ એ ગર્ભ-
 પાતકારક આપધો છે (૨) ગાજરના બિયા, કાળા તલ અને કલોજ ૭૬ ગોળમા
 ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે પ્રસૂતા સ્ત્રીની આર પડતી ન હોય તો—
 (૧) આંગ નહિ પડવાથી થળ, પેટનુ ચડનુ અને અમિમાઘ, એ ઉપદ્રવ આપ
 છે આંગ પડવાને માટે આગળીએ કેશ વીટાળી તે વડ તેનો કક અને તથા
 મર્પની કાચળી કડવી દુધી નાગરમોથ તથા મગમડનુ ચૂણ રાહના તેલમા
 ભિજવી તેની ધૂણી યોનિને આપની (૨) કલગારીના કદનો ઘટક કરી તે હાથપળને
 ધમવો તથા લેપ કરવો એટલે આંગ પડે છે યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે—
 કડવી દુધીના અથવા ઘોળા કાળાના પાદકા અને લાધર એ મમભાગ લઈ બાગિક
 વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે—વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—
 બીન્ડો-૬ લાણો-૨

યોનિ ઘટ્ટ અને સકૃચિત થવા માટે—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉખરાના
 ફળ વાટી તલના તેલમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો (૨) માયફળનુ ચૂણ
 અને ટુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી મારિક વજ્રમા પોટલી બાધી અદર નાખવી
 (૩) માયા અને કપૂર મધમા ખગલ કરી અદર લેપ કરવો (૪) નાર્લીમખાનાના
 કાદામા તેનુજ ચૂણ નાખી અદર લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—એખરો-૫, કડવી દુધી (તુખડી)-૬,
 માયફળ (માયા)-૪

નિલોભિ કરણ ઉપચાર—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ, રાગ ૨ ભાગ તથા
 ચુનો ૪ ભાગ એમા પાણી નાખી ઢિચિત્ત ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) હરતાળ
 ૧ ભાગ, ચખચૂણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભરમ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી
 મેળવવું (૩) ગુલબાશીના કાદા પાણીમા વસી તેનો લેપ કરવા, એટલે કેશ ગરી પડે છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—ગુલબાશી-૫ અને ત એટલે નંદ
 વાણુ માટે—અનત-૧, અગિડા-૬, કામાળુ-૧૦

મક્કલશૂળ—માનક દુની ઉપર પડ્યા પછી, યોનિને ઝગડી, અદર વાયુ
 પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનુ મગ્સણ કરવું નહિ તો યોનિગત વાયુ કાપી
 સાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને કદવ, મગ્નત નથા બન્નીમા થળ
 ઉપન કરે છે તેને મક્કલશૂળ કહે છે **મક્કલશૂળ ઉપર**—(૧) જવખારનુ
 ચૂણ કરી તે કોકગવણું પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવું (૨) પિપ્પલાદિગણુ—

લીડીપીપર, પીપળીમળ, મરી, ગળપીપર, સુક, ચિત્રો, ચવક ટેલુકબીજ, તજ, અજમોદ, નરસંગ, હીંગ, ભાગમળ, કાળીપાટ, ઇન્ડ્રવ, જીર, બક્ષમલીમડી, મારેલ, અતિવિષ, કુટરી (કંડ) અને વાવડીંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કંક, વાસુ ગુરમ, યજ્ઞ અને વ્યગનો નાશ કરે છે આ ગણુ દીપન પાચન એવો છે એનો કાંદો દરી તેમા મીઠુ નાખી પ્રાણન કવચથી મક્કલશ્ચા, ચુદ્ધ અને કકવાતનો નાશ થાય છે. (૨) સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકિમ્બ અને વાજાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળ માથે ખાવા આપવું (૪) હીંગ ગેડી ઘીમા કાલની ખાતી ચુવાવડીને પથ્થઃ—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ પુકત એવા આહારવિહાર કરવા તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને હઠા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપ-વ્યદાગ આહારએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિવા અસાધ્ય આપિ થાય છે એટલા માટે પત્ન્ય અવન્ય કરવી

ગર્ભધારણ ઉપાયઃ—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કયા પહેલા મરીમતાના બાળન આધિ કાઠી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવલિંગીના ફળ સાથે દિવસ ભક્ષણ કરવા નાગદમરનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું ગર્ભધારણ કરનારો ઉપચારઃ—(૧) એગડાના તથા બીજોરાના બિયા વાટી ઘી માથે પ્રાણનાથ આપવા (૨) લદમણુમળ (ધોળી રીગણીના મળ) ગળામા બાધવા તથા તે રામા અગર દૂધમા ધમી નાક પાવા એટલે અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર ઉપન્ન થાય છે અથવા લદમણુના મળ પુત્ર્ય નક્ષત્રમા કાઠી, તે કુમારિકાના નાચર દૂધમા વટારી ઋતુરનાતા સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવા (૩) તજનું તથા દૂધ કાઠડી, દાંડી ઘી એ પદાર્થ એકત્ર કરી હાથવડ મમળી એમ લીડીપીપરન ચૂણ નાખી પ્રાણનાથ આપવું (૪) એક આખા બીજોરાના ગળા મિયા દૂધમા વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવા એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસોદનો કાઠા નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમા ઘી નાખી તે ઋતુરનાતા સ્ત્રીને પ્રાણનાથ આપવું (૬) કાટામરીઆના મળ, ધાવડીના

સસગૃહીત ઉપાય—૧૬ (ઉપલેટ) મૂળ ટાક ૧ વગધારા ટાક ૨, નાગદમર ટાક ૨, જીર ટાક ૧, તમાલપત્ર ટાક ૨ એવચી ટાક ૨, એ ઔષધ ભેગા કરી તેમા શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીડા ૭ કરવા પડી એક પડીડા માખણમા લાઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીંગે કરી જમના (૨) પતંગરાની ૧૦ રાત્રિમા રાખે અથવા મોઢામા ફેરવી સાક કરેલી સાકર ગળે તો મતાન થાય (૩) કાઠીનું મૂળ, વગધારા, નાગકિમ્બ, તમાલપત્ર માડર અને એલચી એ મનને વાટી ભુકા કરી ઘા તોલા ૨ સાથે ચટાડવું તેથી મતાન થાય (૪) પારસ પીપળાના બીજ એગડાના મીજ મકદ માકર પટેલ, સુખડ એ નસગની ગાળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી મતાન થાય (૫) ધોળા આક-ગી મૂળ દૂધમા ધમી પાવું (૬) એખરાના બીજનો લેપ લિંગે કરી મભોગ ૨૦ તો મતાન થાય (૭) ભાગ ૧ ભાગ તથા માયા ૪ ભાગ ઝીણા વાટી તમાચી વાટી ભુકી રોનિમા નાખી મભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ ગટે

ફલ, વડની વડવાઇઓ તથા નીલકમળ, એ વારી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવું. (૭) પાગમ પીપળા અને જંગલ ચૂર્ણ ખાઇ પવ્ય કરી એટલે પુત્રાત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) ઝોચના મૂળ તથા કોનતો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા શિવલિંગીના બિયાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની ગાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમા, રીંગણી, લીડીપીપર અને નાગકિસરનું ચૂર્ણ ગાખના ધીમા આપવું (૧૧) કેળુ ૧ કપૂર ૧ તોલો અને વચલોચન (વામકપૂર) ૧ તોલો, એ ઓપધો કેળના પાદડામા ચીટાળી આગલે દિવસે માઁને તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી ગાખવા બીજે દિવસે માઁને કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કચવી ચાથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પવત ગેજ એકેડ ખાવી તથા મનોગ કરવા એટલે ગર્ભ ગરુડે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વતી૦ મા—આમધ—૮, કાટાસરીઓ—૬, કાચ—૪, આખરો—, નાગકિસર—૫, બીજોર—૧૪, શીદીઆવળ—૫, રતનગ્ગન—૭, વડ—૬, વાદો—૩

ગર્ભધારણને માટે ઓપધોપચાર કરનારને અગત્યની સચના — જાહેરે ઇષ ઓપધ કહેતાજ શર્ષ સુત્ર માણસ પામ શાધ કરગ્યા સિવાય તે કદિ પશુ નેવું નહિ. ગરુણુ કે કોઇ એકાદ દુષ્ટ હેતુએ ડિવા અનાનમા અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણુ ધ્યાનમા ન લાવતા તત્તજ ઓપધ ખનાવે છે અને તેથી કરી કોઇ વખતે જનનું નુકસાન થાય છે એટલા માટે તીન્ધુ, બેદડ, ઉચ્છુ દિવા પોષિક જના પશુ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિરોધ દૂષિત થએલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઓપધો લવા નહિ. નીચેના ઓપધો ગર્ભનિવારક છે એવી નાધ ઉ (૧) લીડીપીપર, વાવરીગ તથા ટકળખારનું મમલાગ ચૂર્ણ મધમા ઝડતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાનન કરશે તેને કદિ પશુ ગલધાગણુ થશે નહિ (૨) જ ગજન્વલા સ્ત્રી વસુદીના ફલ કાજમા વારી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જુગા ગાળ ખાશે તેને ગલધાગણુ થશે નહિ (૩) જે સ્ત્રી મિધવતો દુકડા નેલમા આગી ચોનિમા ધાગણુ કરી, પછી પુત્રપત્ની સાથે ગમશે તો તેને કદિ પશુ ગલધારણુ થશે નહિ (૪) તાદગળના મૂળ ચોખાના લોગમણુમા ઝડતુસ્તાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસમા પ્રાશન કરશે તો તે વાજણી થશે આવા ઓપધો ચોન્ન ખખરદારી ગખી ઉપયોગમા લેવા.

(૯) સુતિકા રોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ—અગ મરડાઇ જવું જ્વર કપારી, તૃપ્ત, અગે જડપણુ, મોજો, જળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સુતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું સુવાવરીને મમલમા વિનાના ઉપચારએ ડિવા ત્રાપજન્ન અગપાન મવન કરવાથી અથવા વિષપ્રાશન, અજણુ બોજનાદિક કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે—જ્વર, રેચ (ઝાડા), સોજો, જળ, પેટનું ચડવું તથા અચક્ષતા અને કષ્વાનજન્ન રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તડા, અન્નદય તથા મ્હેડામા પાણી

જ્યુટલુ ઇત્યાદિ વિકાસ, અસહ્યતા અને અસિમાલ હોવાના કારણેને લીધે કલ્પસાધ્ય થાય છે તે સવનવરાદિ રોગને સ્વતિકા રોગ કહે છે એ પછી એકાદો રોગ પ્રવાન થઈ આજીના ઉપદ્રવરૂપે દોષ છે સ્વતિકારોગ એટલે તો તે અગિયાર માસમા રોગને માં છે

સ્વતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) વાતનાશક ક્રિયા કરવી પાટો આપવા (૨) દમનળનો ઝાડો લી નાખી પાવો (૩) અમૃતાદિ કાઢો—ગળા, મુઠ, ઝાગટા, ચાદવેલ (નારી) ઉન્કટારી, પચમળ અને નાગરમોથનો ઘાટી કરી તે ૬ ડા થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) દેવદાવાદિ કાઢો—દેવદાર, વજ, કોષ, લીડીપીપર, મુર, કાચફળ, નાગરમોથ, કરીઆતુ કડુ, ધાણુ, દરુ, ગજલીપર રીંગળી ગોખર, ધમાનો, મોરિંગણી, અતિવિય, ગળો, બીલી અને ગદાછગનો ઝાડો કરી તેમા મિધવ અને હીંગ નાખી મુવાવડીને પાવો એટલે ગળ કામ, નવર આમ, મૂળા, કપ મરનડીડા, બડબડ, તૂપા, તદા, અતિમાર, ઉકટી એટલા ઉપદ્રવાએ પુક્ત આ ત્રિદોષાત્મક અને સ્વતિકા રોગનો નાશ થશે (૫) ઝાગટા, કળથી, પુકરમળ દેવદાર તથા નેતરનો કાંદો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવા એટલે સ્વતિકાના ગળ અને નવરનો નાશ થાય છે (૬) પચમળનો કાંદો કરી તેમા લોખડ તપારી છમકારી તે કાઢી પાવો (૭) અતિવિયનુ અણુ મધમા આપવું (૮) આકડના મળ, ધમાસો, દેવદાર કરીઆતુ, ગરના નગોડના પાદડા વજ નાની અગણીના મળ, મરગવાતી ગજ, લીડીપીપર પીપળીમળ, જીરુ ચવર, મુર, અતિવિય અને ભાગરનો કાઢો પાવો તથી કરી મન્નિપાન ધનુવાતાદિ વાતરોગ દાતખીલી (દાત ખીડાકે વડા) અમમાનુ ગેત્ય પાસ, કાસ મુવારોગ એ રોગો દૂર થાય છે (૯) **આદ આપવાના**—જુના લીમડાની અતરછાલ કાઢી લાવવી તેના બારિક દુઢા કરી તે પાણીના માટલામા નાખવા અને ઉપર ઢાકણુ બેમાડવું એવું ત્રણ માટલા પાખી આપણુ આવ ત્યા સુધી ગરમ કરવું પછી જે જીને મુવારોગ થએલો તેને એક માટલા ઉપર મવારી, પ્રથમ એક માટલુ લાવી તેના મરતક નીચે ગળવું તેમાથી વગળ કમલી થયા પછી બીજું માટલુ લાવી તે માથા નીચ મુકવું અને પ્રથમનું માટલુ કમર નીચે મુકવું પછી ચલા ઉપરનું ત્રીજું માટલુ મરતક નીચે મુકવું માથા તળેનું પ્રથમ કમર નીચે અને કમર નીચનું વગ નીચે મુકવું આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાદ આપવો એટલે શરીર મ થી પરનવાના રૂપે સવ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે (૧૦) દમનળ ની તેમા પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવા. પછી બીજે દિવસે નાનિકાય ત્રુ એનો એક કાંદો હમેશા બે વખત બે તોલા પપત સેવન કરવો. (૧૧) **પચજીરુ પાક**—જીરુ, ગદાજીરુ વડીઆળી, સુવા, અજમો અજમ ની સાગુ મેથી મુઠ લીડીપીપર પીપળીમળ ચિત્રા હપુળા (ગેરણી), પાણુ મૂળ ઉપલેટ અને અરનુ એ દરેક ચાર તોલા ગાળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તેલ અને લી ૧ તોલાનો પાક મિદ્ધ કરવો તે મુવારોગ, ચોનિરોગ,

નવર, ક્ષય, ઉષ્ન, દમ પાકુરોગ કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે (૧૨) **સૌભાગ્ય મુઠ**—મુઠ ૩૩ તોલા, લી ૮૦ તોલા દુધ ૨૫૬ તોલા માકર ૨૦૦ તોલા ચતાવરી ૭૩ મુ., મરી, લીડીપીપર તજ એલચી તમાલપત્ર અજમો, વગીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરોધ, એ પ્રત્યક્તુ ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ મનજનુ ન લીના વામણમા લગી ગખવો અને પછી તે આમિ અને બળ નાઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક મુવાવડીને આપવાથી બળ વધુ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે, તથા તે વયસ્થપક, ઉષ્ઠ મદાગિન મટાડનાર અને આમવાત મક્કલગા તથા સ્વાગગનો નાશ કરે છે (૧૩) **મહા-મરેનાદિ કાઢો**—રાન્ના, એઝમૂળ, ગળા વજ પીળા કોરડો ચવક, કૌમ્બીજ, નાગરોધ ભાગમૂળ અજમો, કિંગમાણી અજમો, પહાડમળ દેવદાર વાવડીગ ટાડકરીંગી સુક બળદાણાના મૂળ, મોગવલ, કડ મજી કાળુ અને ધાળુ અતિ-વિષ, ક્યારા ત્રિફળા લીડીપીપર, જલ્પમાર, ગ્તાદળા, ગરમાળા, માયા, કડ, સાટોડી અને દશમળ એ મર્વ મમલાગ લઈ એનો કાઢો કરી પાવો એટલે સતિકા ગગ ૮૦ પ્રજગના વાવુ, ચામ, ઝાસ, પગમેવો, શૈલ્ય અતિતદા, ચળી, ગલરાગ, મરા અગમા થતા સણુડા, ડપ, શ્લીપદ, આમવાત નપુમકવ અને મોળનો નાન થાય ૮ (૧૪) કોગટાના કાઢો લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા ધાનટાના મૂળ આવી ખાવા

વિગેય ઉપચાર જુઓ વનોંમા—સુવાવડીના કાઢો—તીપાણી-૧ મુવારોગ માટ—અતિવિષ-૯ અરડૂમા-૧, કચ્છરો-૧, કાચડી-૧, કાટાસરીઆ-૧ કેરડી-૧, માકડી-૧, લીમણ (કડવા)-૧૬, સમેરવો-૩ પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકરૂણ માટે—અનત-૩, ભાગી-૧૦ મુવાવડીના રક્તસ્રાવ-માટે—તલ-૧૪ તાદળને-૬ પ્રસૂતાના ચક્કર એટલે ફેર અને શૂળ માટ—૧૧-૧૧

જુઓ પ્રાં ઓંમા—કાતણીનુ ઘર-૮

જુઓ અનુશૂત આપધ—મૂહપાકસમ્રહના પાકપ્રયોગની ડીપમા ન ૧

(૧૦) સ્તનરોગ.

કારણ—ગાતાદિ દુષ્ટ દાપ ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દુધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ડેન્ડાણાના માસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ—ક્રૂ વાન, પિત્ત, મન્નિપાત અને આત્મક એવા પાચ પ્રકારના રોગ ઉપન્ન કરે છે તે પાચેના લક્ષણો રક્તવિરધિ મિથાય કરી બાહ્ય વિરક્તિના સરખાં હોય છે એટલે સ્તનના ઉપર મોળે ઉપન્ન કરે છે, તે વેદના, ઘસ, ખરજ દત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે, તથા વિરધિ સરખી વદના શ્દ પાકી પુટે છે. અથવા હલકો મોળે હોય તે ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેની બન્ય છે

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર—સ્તનને મોળે વગેરે આવવાથી વિરધિ ઉપ-

ક ઇન્ડવચ્છાનુ નગ પાણીમા ક્ષતી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે

૨ની ચિકિત્સા કરવી (૧) જલો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાંચે બાંધવો (૨) કવચી અથવા કડી ૧૬૧૧ની મળ ધમી લેપ કરવા (૩) નરમાના છોડના મળ તથા ફૂંતીયુ મળ (ફૂંતી) કાઢમા વાટી લેપ કરવો (૪) ફળ-દન તથા લોધરના કંઠનો લેપ કરવો (૫) કડી ૬૬૧૧ની મળ, કુવારના મળ અને ફળદર એ ધમી ગરમ કરી લેપ કરવો (૬) મનુકોશના પાદકા ગરમ કરી બાંધવા (૭) વાઝાળી કોકોરીના મળ ગરમ પાણીમાં ઝરી લેપ કરવા (૮) પીપળાની છાલ ગેરી પાણીમાં નાખી અને તેમાં લોખંડનો દુટ્ટો ચાગવો નવાઈ હમગરના તથા તે પાણી ગાળી મવાર અને માગે પીવા આપવું (૯) અરડમળ, બીનગના મળ, ગોખર, મીંગણી, માનગીચણી અથવા ઉભી મીંગણી, લકડા પાંખાણબદ અને બીલીના મળ, આ માન ઓપધાના મળનો કાટો કરી ગરવીયુ અને ગેરવી દીગ, મિધવ અને નવપાગનુ ચાણુ નાખી તે પાવા એટલે નતનગમ તથા કમર બાંધ શિમ, ઠાની એ કાણુ જે વાયુ મળવી પીણ થાય છે તે દુર થાય છે

વિગ્રહ ઉપચાર જુએ વનામ — ગોગીયા-૭ હન્દરણા-૨, કપાસ-૨, કોકોરી-૨, લાળીવલ-૧ કુતાર-૨ ચિત્રા-૬ પીપળા-૧૪, મીટળ-૮, મીટી-આવળ-૧૦ માથ-૨ વાંકરી-૭ દાગદર-૫.

સ્તન્ય (દૂધના) ગેાગ-૨૭ અને દુધ એવા પ્રકારના અન્તોએ દુધ થઈ માનુ અથવા ઉપમાનાનુ દૂધ મરકક આવતુ ન હોવાથી માગરને નાના પ્રકારના ગેાગ થાય છે વાતાઙ્કિએ દૂધિત દૂધના લક્ષણો — જે દૂધ તુડ નાન પાણી ઉપર તરતા હોય છે તે વાતદ્વિત ગળણુ જે તીખુ ખાટુ તથા માર નાન જેના ઉપર પીળી ગાઓ દખાય છે તે પિત્તદ્વિત મમજવુ જે દૂધ ચંદ અને પરવાદનાળુ લાઈ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ અને છે તે કુદ્દવિત ગળણુ અને દાપના લક્ષણો જેમાં દખાય તે અને દાપથી દ્વિત ગળણુ તથા જેમાં તણ દાપના લક્ષણો લાય છે તે ત્રિદાપદુદ્દ ગળણુ ગુદ્દ દૂધના લક્ષણો — જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી ગય અને ધોળુ તથા મધુર હોઈ બરેલી તથા હોળ તે ગુદ્દ દૂધ મમજવુ દુગ્ધરોચક કાટો — ૫-૧૩મળ, મોગવલ, મીંગણાતુ દ્વદાર, સુન્, હંદરણ, ઉપલમરી તગર તથા ટુનો કાટો આપવો તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે ઉપલા કાદામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી નનમમાં દૂધ વધારે આવે છે સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે — (૧) બેાયકાળા (વિદારી કદ અથવા દારિવિદારી કદ) તે ગમ દૂધમાં માડર નાખી પાવા (૨) શતાવરીના મળ દૂધમાં વાટી પાવા (૩) મરોબ્ધુ દૂધમાં લીંદી-પીપર નાખી તે દૂધ પાવુ (૪) નરમો તથા ગેલડી અથવા પિત્તપાપકાના મળ કાઢમા વાટી પાવા (૫) આમોદ, બેાયકાળુ અને જેડીમધનો કાટો કરી તેમાં ગાપનુ ઘી નાખી પાવા (૬) ગળોના મળનો કાટો દૂધ નાખી તણુ દિવસ પાન (૭) દૂધમાં અમાળીઆની ખીગ કરવી તેમાં થોડુ ઘી અને સાડગની મળી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ચાંદ દિવા ૭૧ દિવસ પર્થત

ખાવા આપવી (૮) મેથીની અથવા અળીની ભાજી ખાવી (૯) સુધ્ધ
રહેતી વેળાએ રાત્રીમાં અર્ધી મુડી સુવા ખાવાનો મહાવરો ગમ્મવો અને મવારે
પણ ખાવા એટલે દૂધ નિવિંકાર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—અખગડ-૪, અળી-૧, આમધ-
૧૨, કપામ-૫, ગળો-૧૦, નાની અગણી-૨, ભોયકોળ-૩ ૧૧ મેથી-૫, શ્રીડી-
પીપર- , શતાવરી-૧ રતનમાં દૂધ કફદાપથી દૂધિત થયું હોય તે માટે —
જેડીમધ-૧૬ શ્રીઆના દુધવિકાર માટે—દાજલસ-

રતનવર્ધન.—(૧) શિવણીનો રમ અને કલ્કમાં તળવું તેલ સિદ્ધ કરવું
તે તેલ ક્યા પેલ ઉપર મીચી તે પેલ રતન ઉપર બાંધવું એટલે બેસી ગએલા
રતન ઉપર તગી આવે છે તથા કાથીના ગરબળા જેવા ઉચાળમાં જણાય છે
(૨) નાળયલાના મૂળ પાણીમાં વાટી રતનને ચોળવા, એટલે રતન કઠિન, પુષ્ટ
અને ઉચા થાય છે (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને માકર
માથે પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે શ્રીઆના રતન એક મહિનામાં ષટ્ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ પ્રાંઆંભા—ખીરબહોડી-૮

પૃથ્વ—રક્તપિત્ત ઉપર જે પૃથ્વ કિવા અપવ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર
પણ ગખની વાનગ્યાધિ ઉપર જે પૃથ્વ કહેલી છે તે અને મારીઆખા, ઘઉં, મગ,
ચાં ઘી, દૂધ, મધ, માકર, ફણુન, ડળા, આમળા, શાક, આમ્લ (ખાટા)
નીકા શીતળ એવા પદાર્થો જેવગી, ચદન, કપર, પ્રિય એવા અન્યથાન અપદ્ય—
ગેડ, ઉલરી, વાસી અન્ન, વિપમાશન, અનિર્મયુત, ક્ષાર પદાર્થ, આયાન, ભાર
ઉચકનો, તીખા ખાટા, કડવા, તુગ અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા
દાગળ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગલ જડ, ખુષો થાય છે પિત્તજ પદાર્થો
ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળ રહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય
છે તથા કકકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગલ ખેનકુટ્ટી અને પાડુગાળી થાય છે

૬૩—સ્વરભેદ.

કારણ—અનિશય ખાગ પદાર્થ ખાવા, મોટા વચ્ચે ગાયન કરવું,
મિઠૂ ખાવા, કપર ખાવું, કઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝગ ખાવું,
ઠંસાતિ કાગળોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે ઉપચાર—(૧) ગાયના દૂધમાં
આમળાનું ચૂર્ણ આપવું (૨) જમ્બા ઉપર ઘીમાં મગી નાખી પીવા આપવું
(૩) શીડીપીપર, પીપળીમળ, મરી અને સુકું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું (૪)
ત્રિકળા, ત્રિકટુ અને જવખાનું ચૂર્ણ આપવું (૫) કલિજન અથવા પુષ્કરમૂળ
કિવા બોગડીનું મળ મ્હોડામાં ગખી રમ ગળે ઉતરવા દેવા (૬) ખોરડીના
પાદક ગેડી વાટી નેમાં ભિંધાનું નાખી આપવા (૭) જેડીમધ, આમળા અને

* કેટલીક શ્રીઆ અને દામઓ એમ માને છે કે સુવાવડમાં મેથી દૂધને
સૂકવી નાખે છે

માકરનો કાઠો આપવા (૮) ગાયના ગરમ દૂધમા માકર અને મરીની ભુટી નાખી તે પાવુ -

વિગ્રહ ઉપચાર જુઓ વનાભા—આમળા— આમળા—૨૬, ડાગિવણા—૧૦ કૌલિજન—૮, જેરીમધ—૨૦, નાગકેમર—૮, પુષ્કરમળ—૨, બોગડી—૨, ભાગના—૧૮, મરી—૧૭ દળાદર—૧૧ ગજાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાંદ્ર વવા માટે—ચણાડી—૫, ઘાળી પિલુડી—૩

૬૪—સંમહણી.

જુઓ—જુનો કાઠો—૫૪ ૧૦૫

૬૫—હરસ-મસા.

કારણ — જનાદિ દાપ ન્વયા, મામ તથા મેદના અને તે કંઠાણાના રક્તને ફેપિત કરી, ગુદાચાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માનના અડુ ઉત્પન્ન કરે છે તે અડુને અશ (મૂળઆધિ) કહે છે અર્થના બે લેદ છે એક મહજ એટલે ન્દની માથે ઉત્પન્ન થનાર બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આદાન વિહાનાદિ કરી વાતાદિકે રુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તમજ શુષ્ક અને આદ એવા પશુ બે પ્રકાર છે ગુદાકાંતની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અશ તે શુષ્ક અને લાળ મૂળઆધિ કહે છે બીજા ગુદાકાંતની અદની બાજુએ થનારા અથવા લોરી દપદાવનાર હરસ તે આદ એને લોકા ફજણ મમ અથવા ' રક્તમગ્ન્યાધિ ' કહે છે ફજતા મમ ગુદાકાંતની અદની બાજુએ હસ દોડ ૫૨ ઉપર હોવાથી રેખાતા નથી પરંતુ શાયતી વખતે થયોગે તે રહિ રહિ બહાર પડ છે ત્યારે માત્ર દહિએ પડ છે રક્તસ્રાવ રહિત અગ ગુદાની બહારની બાજુએ હોદ તે જાડા અને કઠિન હોય છે તે લગારેક આમળાસ જેવાજ હોય છે પ્રતે ૩૫—માને અસિમાધ અન્ન ન પચવુ, નાનુ ફુખતુ, અપપુરીપવ મચ્છણી પાડુરાગની પીડા, ઉદરોગની આશકા, નનાશ બલહાનિ, પેટમા ગડબડ શબ્દ ઓડકાર એ પ્રવચના લક્ષણો જાણવા. x ઉપચાર.—(૧) ગજાવતીનો ગમ ૧ તોલો અને ૫ એક તોલો એકત કરી

* જાવરી લીડીપીપર, સાજળી બીજો એલચી મધ, લવગ અને અક્કલ- ૨૦ સમાન લાગે ચૂણુ કરી તે ચૂણુ મધમા ચાટવાથી ન્વગ ઉષ્ઠ (૨) મિધવ, ૨ બાવરી ભામી, લીગડો દળદર મરી અને લીડીપીપર બગમગ વળને લદે ૫ ડી મધ સાથે મેટલાક દહાડા ચટાડે તે આગમ થાય (૦) એક હિદી કવિ ૮ ગયો ૮ કે " હર કૌલિજન લાજચી ગાઈ પીપર પાન ખટ મિલાઈ ગોળી ૮ કદ કૌલિજ સમાન "

x આખાપગદર અને ફટકડીની ચેપલી કરી માધવાથી મસા ખરી પડે ૧ ૦ ફેડાની મૂળની છાલ તોલ ૫ દોઢ નેગ પાણીમા ઉકાળી તે પાચ તોલા ૨ ૮ તાન ગળેને દિસ ૨ પાવુ (૩) કુડવલાના પચાગનો ધુમાડો આપવા.

આપવો. (૨) મુળાનો કદ પીસી તેનુ પાણી ૨ તોલા કાટણુ અને તેમા ગાયનુ ઘી ૧ તોલા નાખી આપવુ. (૩) ગરુખુખાના મળ દહીમા આપવો. (૪) હરડે, મુક અને ચિત્રમ્ના કાઢામા તજ અને જવખારનુ ચૂર્ણુ આપવુ. (૫) હરડે મરી, વાવડીગ, અજમો ચિત્રક અને સુડનો કાઢો આપવો. (૬) અરણુ, ચિત્રક-મળ, ઇન્દ્રજીવ હરજ સિધવ અને સુડનુ ચૂર્ણુ સાત દિવસ પથત પ્રાસન કરે વાથી યુદ્ધમાના અર્થ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાઠડા બારિક વાડી ચાખા મગની વાટેથી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગામના ઘીમા ગેડી તે ૨૧ દિવસ ખાવુ એટલે મર્વ અર્થ ગરી પડે છે મીઠુ ખાણુ નહિ સિધવ થોડા ખાવો. (૮) ખાણહરડે, તેસ અને લિલામાના ચૂર્ણુમા દુપટ ગોળ નાખી ગોળાઓ કરી તે અનુપાન બોધ આપવી, એટલે મુળવ્યાધિ, જવર, કુટ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે ગેરો દુર થાય છે. (૯) મલાવળટલ થયો હોય તો અજમો અને ખીડખાચુકત જાશ પીવાથી યુદ્ધમાનો રોગ દુર થાય છે તે કદિ ઉત્પન્ન થતા નથી. જાશ પીવાથી વાહિનીમાનુ લોહી શુદ્ધ થઈ ગમ, બસ, પુષ્ટિ અને વણુ માર્ગ શ્રમ છે અને આનંદ પણ થાય છે તથા વાત, કફના સેકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુગણુ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુડ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ વધ તેનુ ચૂર્ણુ કરી તેના સમાન ગોળ લઈ ગોળાઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણુના કદને માટીના લેપ કરી પુટપાટ રીતે આંધિમા ગેડી તેમા નલનુ તેલ અને મિધવ નાખી ખાવુ. (૧૨) મિધવ ઇન્દ્રજીવ હરજ અને કડવા લીમડાની જાલ એ આપધો વાડી આપવો. (૧૩) વરધાગે, બીલામો અને મુક, એ ત્રણુ ઔષધો મમાન લઈ તેનુ ચૂર્ણુ કરી તેમા તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળાઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીડીપીપરનુ ચૂર્ણુ જાશમા આપવુ.

(૪) લીંબોગીના મીઠુ તથા એળાંગો લઈ પાણીમા ચણોડી જેવડી ગોળા કરી આપવાથી લોહી બધ થયે એ ગોળા રમવતીના પાણી માથે વાળવી. (૫) ભોગિ-ગળીના પાંડા જાયામા સુકવી નુકામા બેળવી ચલમમા પાત્રથી મસા મટે. (૬) ઇન્દ્રજીવ, માલકાગણી તથા કળીકડી વાડી દરગેજ ફાટી કરવાથી યુદ્ધમાના દુજ્ઞતા મમ મટે. (૭) માણુનના લાડકા ૧ તોલા, ગોધેયો મોગધુધુ ૧ તોલા અને દલચીકના ૦૫ તોલા લઈ ૫ તોલા ઘીએલા ઘીમા મલમ કરી મસા ઉપર ચોપ-ડવાથી મના બરી પડે આ અનુચિત છે. (૮) હરડે ઉપર ઉભી કાગરીના પાંદડાને ખાડી તેમા થોડુ પાણી નાખી ખૂબ ખાડી તેમાથી કપડે ગાળી કઢાડેલા ગમ તોલા ૫ મા માકકમગ માકગ, પતાસા અથવા ખાડ એ ત્રણુમાંથી એક વસ્તુ નાખી ખાવો. (૯) હરમ ઉપર બે વરસનો બુનો કપાસ વાડમા ઉમેલો હોય તેના મુળને પાણી માથે પચર ઉપર ધમી તૈયાર કરેલો રસ માકકસગ પાવો. (૧૦) લીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરડીયા તેલમા તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાડી ચૂર્ણુ કરી દરરોજ અથા તોલા પ્રમાણે ફાટવી. આ દવા રચક હોવાથી તે ઉદર સબધીના બીજા લણુા દરેને કડાવે છે, ઉદરમા બીમી રહેલા સુકા મળને પીમળાવી કાડા વાટે બહાર કઢાડે છે અને હરડાનો નિસ દેહે નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં — અખરોડ-૧, ૫, અરુણ-૧૧, આકડા-૧૨, આદ-૨૦, આખો-૧૭, ઉડણ-૬, ઉબરો-૨૦ કડવા તુર્ગીયા-૫, કેનડ-૧, કેપાસ-૧૬, કંજી-૪, કાગિસ-૨, કુંકરપાડોનો વેલો-૩, ૬, કાંમ-૭, ૮, ખજૂરી-૨, મળી-૨, મગાવતી-૩, માર્ગ-૨, ગોરખમુરી-૬, ચિત્રક-૧૫, ૧૬, કુળગી-૨૧, ૨૪, દક્ષીણી યુગ્મી-૪, દિડા-૩, દુધી-૧, દુધેલી-૧, નાગચ પા-૨, પીપુ-૧, પીળા ઘનૂર-૨, પાંપણો-૨, કુમ-૪, ખીલી-૨૬, બીલામો-૨, ભાંચકાણુ-૨, મરી-૧૩, મગા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રીમામણી-૬, લીમડો (કડવા)-૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬, લીટીપીપર-૩૦, વગડાઉ સુરણ-૨, વડ-૧૪, વિદ્યુત-૨ વિવિધકાના-૨, શરપુખો-૧, સુરણ-૧, ૩, હળદર-૩, ૭ જુઓ ગો વૈંમાં — માખણ-૬ ડાશ-૩, ૫ જુઓ પ્રાં ઓં મા — યાગજોડી-૮, હરિણનુગ-૦

જુઓ અનુભૂત આંધ — યોગ્યશિક્ષાના ચૂનપ્રયોગની રીપમા ન ૫, ૧૧, ૨૨ ૨૩, ૨૪, ૨૫ ગુદિકાપ્રયાગની રીપમા ન ૧૧ ગ્લાયનપ્રયોગની રીપમા ન ૨. મક્કમપ્રયાગની રીપમા ન ૫, ૬ પાકતી રીપમા ન ૦

રક્તારી (કુચ્છામસ) ઉપર ઉપચાર — (૧) અપેક્ષાના મિયાનો ૦૦ કરી તે મોખાના ધાવરામણમા પાંચ (૨) તલ ગટ્ટી માખણમા મેળવી ખાવા (૩) નાગરમર વાટી માખણ અને ખડીમાકરમા મેળવી આપવું (૪) એકેક્રી મખ-મક્કીના મુખા ૪૦ ફૂલ લાસી ફૂલના નીચની લીલી રંગ વાટી નાખી વાકીને ગમ હળવા આ ગમ એક તોલા અને તેમા નેટલુજ ગાયતુ ઘી નાખી થોડું ગરમ કરવા અને પ્રમાણુ ગણુ ત્રિવમ લીધા પછી મન પ્રકારનો રક્તસાવ બધ થાય છે (૫) વિવિધકાના પાદકા વાટી તની વરી નુદા ઉપર બાધવી (૬) તાણુ માખણ ખાવું (૭) હમખગેળા (ઓથમી છુડ) ગરમ પાણીમા લીજવી નાખી સવારે લાથે ચોળા ન ગાળી લઈ તેમા ખડીમાકર નાખી પાવું સર્વ પ્રકારના રક્ત-સાવ, નવર અને દાહ એવી નખી જાય છે (૮) ઘી તાલા ૪ લઈ નેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવું (૯) ગાયનુ માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીમાકર ૨ તોલા, એકત્ર કરવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્તોમાં — અખરોડ-૧૨, આમવી-૧, આખો-૪, એલચી-૫ ઓથમી છુડ-૩, કે કાડી-૬ ગરેલી-૭, ગુવાન-૭, તલ-૧૦ મખ-મવી-૨, માલકાગણી-૫, રતનજોત-૬, સાદારી-૧ ગુદામા હુરસના મસા નુજ ત્રાસ આપતા હોય તે માટે — અખરોડ-૫ જુઓ પ્રાં ઓં મા — માખણ-૨

લેપ અને વૂણી — (૧) કડવા લીમડના મિયા તેલમા તળી તેમાજ ખરલ દવા અને તેમા થોડી મોરચુથાની જૂકી નાખી તે મક્કમ વ્યક્તે ચોપડવું, તેવી પગતગ થશે (૨) સિધવ અને દેવડાગરના (ખડીના) મિયા ગજીમા વાટી લેપ દવા (૩) શખજીર, કલાકંમેકેનો, સોનાગેઠ, કટકડીની લાલી, મરડાશીંગ, મીણુ અને હળદર, એ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવું (૪) મુરાખાર અને રમકપરનો માખણમા લેપ કરવા (૫) મોરચુથુ લાવી લીજુના રસમા ઘસી તેમા માખણ મેળવી

તેનો લેપ કરવો (૧) બિલામાના તોડાનો લેપ કરવા (૭) સરગવાના મળના ગમમા નામલ ધમા તેનો લેપ કરવો (૮) તુવેરના અને કારળના રસમા હરતાલ ધરી લેપ કરવો (૯) મનુષ્યકથ મર્પની કાચળી, વાવડીંગ, આકડાના મળ, ખીજ-ડીના પાદડા, જુના શીંગડાને ઉગેલા અકુર અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનુ ચૂણુ, શિંગમ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી (૧૧) ખારેકના બિયા ત્રાણા કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવા તુરીયાના બિયા અને આમલીની જાલની ધૂણી આપવી (૧૩) સ્વેત કરેણુ અને જટામાસીનો લેપ કરવો (૧૪) વાનરની વિશા અજમાના ફૂલ અને કળાચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી, એથી અર્ધ ગરી પડે છે (૧૫) પોપૈયાના કાચા ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચાપડવાવી મસા ગરી પડે છે

પચ્ચ—સાડી ચાખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડા, કોળુ, પગળ, કારેલા, સુગજુ, રાઇ, જાય, લી, કુમળો મળા અને કુમળા વેગજુ અપચ્ચ.—ચણા મક, મસુર, પાવટા, ચાળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક જડ પદાર્થ સામે, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના—જેને બિલામા ઉપડતો હોય તેણે બીલામાના ઉપાય કરવા નહિ બીજાઓએ કરવા

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ).

મગ્રાસિ—જે રાગ સોળવાળો હોઇ હાડમધિના ટેકાણે પીડા કરી કમે કરી માણુમના પગોમા ઉતર છે, તે રોગને “શ્લીપદ” કહે છે કાઇ (મં) વારણ પણુ કહે છે જે દેશમા સવ કાળ વણુ પાણી એકડું થઈ રહે છે ને દેશમા અને જે દેશમા બધી ઋતુઓમા કડીજ હોય છે તે દેશમા વણુ કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર—(૧) લોહી કલાવવું (૨) ધતુરો, એરડમળ, નગોડ, માટાડી, સર-ગંગા અને મગસવનો લેપ વણુ વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણુ નાશ કરશે (૩) વધારાનું ચૂણુ, કાજુ કિંવા ગોમત સાથે લેવાથી મોટા કણુસાધ્ય શ્લીપદ વધ ઉપરનો હશે તો પણુ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાના મળનો અગરમ અને વાળા મગમવનું તેલ બન્ને મમાન લઈ પાવા (૫) ધોળા એરડાના તેલવડે હરંદ તળી ગોમત સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે (૬) નાગની જાલનો કાટા કરી ગોમત નાખી આપવા એટલે શ્લીપદ અને મેદારોગ દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનાંભા—આદરો-૧૭ જુઓપોતો-૨, વધારા-૧ માગ-૬, હરંદ-૧૨ હળદર—

પચ્ચ—ચાખા જવ, કળથી, લમણુ પડાળા, મગવો, કારેલા, કડવા, તીખા અને અગ્રિદીપન કરનાર પદાર્થ અપચ્ચ.—તિપાત્ર, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને વૃક્ષકંક પદાર્થ

૬૭-હેડકી* (ઉચકી).

કારણ:—૭૩ અને મલખદ કરનારા પદાર્થોને સેવન, ૬૬ પાણી પીવું, ૬૭ પાણીની નાન ૭૩ ૬૬ અલ ખાવું, ધમાડી અને ધૂળ નાંખા જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોગના પીછાની ભગ્ન મધમાં કાલની વાગવાર ચટાડવા, એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે (૨) નેદીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩) નેપાડના મિયા અને લીડીપીપરના ઝાંઝામાં ગરમી હીગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું (૪) અલીતનું ગરમ આપવું (૫) ખીજીરાના ગરમ મધ અને સચળ નાખી આપવું (૬) ધમામાના ઝાંઝામાં મધ નાખી આપવું (૭) માનાના વગ્ન માખણમાં આપવા (૮) નાગરમોથના મિયા લઈ તે આમણા પાણીમાં ભિજવી ગરમવા અને મુઠું ચાપ એટલે વન્ધવી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાચન કરવું (૯) આમણા, લીડીપીપર અને નુડનો કાઠો માફર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે (૧૦) કારીનો કિવા આમણાનો અગરમ, મધ અને લીડીપીપર મદિત લેવાથી તે દેડગી અને આમને નિવારણ કરે છે (૧૧) ધૂણી વગરના અગારા ઉપર હીગ અને અડદન ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાચન કરી (૧૨) હટેનું દૂધ અથવા ગેલડીનો ગમ પાવા (૧૩) ઉધગમ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના મધ ઉપચાર વાન, ઉધગમ ઉચકી તથા આમ ઉપર યાજવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અડદ-૧ અમાળીઆ-૫, કદુ-૩, કાનુદો-૨, કેળ-૫, ક્રાડી-૮, નવદળ-૫, નરીમધ-૪, ધમાસો-૪ ઘરો-૨ નાળીએરી-૮, પાટવા-૧, પીપળો-૩, ૧૫, પુકરમળ-૧, ખીજીર ૭ ભારગ-૮, મળા-૧, માથ-૩, ગતાદળો-૧, રોલુકા-૧, લીડીપીપર-૩, ગેલડી-૫ ૧૨, સગવો-૩, સુખડ-૮, હરડ-૨ હીગ-૪ જુઓ ગો વનોંમા—દૂધ-૧૨ લી-૧૬ પ્રાં વનોંમા—પીઝાની લીદ-૨, મોગના પીછા-૧

૧ ૧ હેડકી કાણ ખાવાથી થએલી તે અન્નગ્ન ૨ એ ત્રણ હેડકી માથે આવે છે તે ચમસા, ૩ ધીમે ધીમે આવે છે તે ક્ષુદ્રિકા. ૪ નાભિમાંથી ઉપજતી યોર અવાજવાળી હોય તે ગલીર, અને ૫ આખા ગરીને કપાવે તે મહતી, એમ પાચ પ્રકારની છે.

ઉપાય—(૧) અજમાની સુખડી (માત્ર) કરીને ખવગાવવી એ હેડકીને નવર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે (૨) બકરીના દૂધમાં સૂક નાખી પક્તી તે મનને ખાવું (૩) લવગ ટાક ૧, અક્કલગરો ટાક ૧ લીડીપીપર ટાક ૧, સુ-ટાક ૧ મિધવ ટાક ૧, લઈ કુવારના ગર્ભ માથે ખગલ કરવું તેની વડગોર નેડી ગાળીએ કરી આપવી (૪) મગવાનું મળ ગાયની છાશમાં ઘસી હીગ નાખી પાવાથી હેડકી મટે.

ભુઓ અનુબ્રત આપધ — આપધિષ્ઠિયાના કવાયપ્રયોગની રીપમા ન ૧૦
મલમપ્રયોગની રીપમા ન ૧

પથ્ય:—તઉ, કગથી, ચોખ્ખા, જવ હસણ પગવળ અને મળા અપથ્ય —
વાસ, અડદ, ઘેરીનું દૂધ, પેદ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુગ, ડડવા પદાર્થોના અતિમેવને કરીને
શ્રમ, અભિધાત, અપ્પશન, મેથુન, મળમત્તાદિ વેગોન ધાગણ, ચિતા છત્તાદિ
કાગણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે

સપ્રાપ્તિ—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ મમ ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને
કેડાણુ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે

ઉપચાર — (૧) નમોતર, કચોગ, બળદાણા, ગરના, સુદ, હરદ અને
પુઃકમ્બળનો ઢાંઢો ડિવા ચૂર્ણ ગોમુત્ર સાથે પાત્ર (૨) વાવડી ગ અને
ઉપલેટનુ ચૂર્ણ વાવડીગના ઢાંઢામાં આપવું એથી હૃદયમાના અમાધ્ય તૂટી
પણ પડગ (૩) ગાયનું દૂધ ૬૬ તોલા લઈ મદાન્નિ મળગાવી અપુ બગા
જવ ત્યા સુધી ઉકાળવું અને ૬૬ થયા પછી માકર, મધ ઘી એ મળ્યે
તેના અને લી રીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલા નાખી પાત્ર તેથી કરી મવ પ્રગટના
રોગથી થએલો હૃદ્રોગ, જવર ઉષ્ણ અને લયનો નાશ થાય છે (૪) દના-
મળનો કાંઠો જવખાર અને મિષવ નાખી પાત્ર તેથી કરી હૃદ્રોગ ગુરમ ગગ
ધ્યાન અને ગમનો નાશ થાય છે (૫) એન્ડળ ૮ તોલા આઠગણ પાણીમાં
કેડી, તે કાંઠો જવખાર સાથે પાત્ર એટલે હૃદય કુલિ અને કમ્બરના કેડાણુનું
ગળા દૂર થાય છે (૬) સુડનો ગરમ કાંઠો પ્રારાત્ર ડગે તે અમિરત
ડે અને દમ, ઉષરસ, વાપુ, જળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૭) મહાદેવી
અથવા તુપકરી (ગગેરી)ના મળ ગાયના દૂધમાં પચન કરવા, અને તે દૂધ પાત્ર
તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉષ્ણમનો નાશ કરે છે (૮) શિમળાની જાલ દૂધમાં
મારી એક મહિનો આપવાથી તે ગમાયત ઉત્તર બળકાગક અને વાતનારાક છે
એજ એક વપ પચત લાગલાગટ મેવન કરનાર મો ૧૫ પચત કાંઈ પણ રોગનો
ભોગ થતો નથી (૯) પુઃકમ્બળનું ચૂર્ણ મધમાં આટાથી હૃદ્રોગ દમ, ઉષ-
ગમ અને ઉચકા (હૃડકી)નો જલદારથી નાશ થાય છે (૧૦) લી, મધ કે ગોગનું
પાણી એમાંથી એક માથે અબુ નરસની ગલનું ચૂર્ણ જે પીને તે હૃદ્રોગ,
જીર્ણન્વર અને રક્તપિત્તને છતી ચિન્હથી થગે (૧૧) કંકુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ
ગરમ પાણીમાં પાત્ર તે જીર્ણન્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨)
હરદે વજ, ગરના લી રીપીપર, મુઃ નાગરમોથ અને પોષમગળનું ચૂર્ણ આપવું
(૧૩) ઘઉં અને અરજુન માગડનું ચૂર્ણ બડગીના દૂધમાં ગાયનું લી નાખી
માકવું અને મધ તથા માઠર માથે આપવું એટલે ગળ, હૃદ્રોગ અને લય એ
રોગો દૂર થાય છે

વિશેષ ઉપચાર ભુઓ વનોંમ — અગ્નુન સાગડ-૪, ૫, ૭, ૮,

૧૮, આદુ-૧૯ એર ૮-૩૮, ગંગેરી-૩, જેડીમધ-૧૯ નાળાએરી-૧૮ પુષ્કર-
મળ-૧, કાલના-૩ બીભેર-૧૩ ભોમળી-૧, લીડીપીપર-૨, -૮ વાવડીગ
-૬, તિમળો-૧ નમગવો-૧, ૧૫ ઉરમાં સચય થયેલુ રક્ત શુદ્ધ થવા
માટે- પીપળો-૮ ઉરોધાત એટલે કાતી દુખે તે માટે-દાડમ-૮, ભોડી
-૮ કાતીમા દુખલુ હોય કે લોહી બગડેલુ હોય તે માટે-ગતરોહિણી
-૧ જુગેમા ગાયંભા-૬૫-૧૫ પ્રાંઓંભા-૬૬-૧૫-૧

પૃથ્વિ-ધણુજ જુના રાતા એઆ, પડાળા, કેળા જુનું કોળ કડી, દાડમ
ગરમાળા જુના ગોળ લસણુ ધણા મધ પાન વગેરે અપૃથ્વિ-ગૃપા
ઉલટી, મત્ર, વાયુ ઉધરમ અને આડકાર, વમ પામ મળ અને દંતના વેગનું
ધારણુ, મેડીનું દુધ તુરો ખારો ગમ અને રક્તમોહ

૬૯-ક્ષયરોગ.

કારણુ-અતિ મૈત્રુન અતિ માગ ચાલવો અતિ વ્રમ કરવા ત્રણ ગોઠ
જ્યગ વિષમશન (અક્ષણે થાડું કિવા ઘણું ખાવું) મળમત્રાદિ વેગોનો અવ-
ગાધ એથી કરી કદ વાત પિત કુપિત થઈ તે આદિ ધાતુને શુદ્ધ કરી ક્ષયને
ઉત્પન્ન કરે છે તે ત્રિદાપમા કરનું આધિક્ય હોય છે

અમામિ-ક્રમવાન વાતાદિ દ્રોણોએ ગમવાહિની શિગઓ ડધાઈ ગયાવી,
અથા ગસ એક દેકાળે સુકાય છે પછી અનુક્રમે ગસ રક્ત, મામ, દાંત્યાદિ મત્ર-
ધાતુ ક્ષીણ થાય છે આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો અતિ મૈત્રુન કરનાર પુરપત્ન
નીય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કાપ થાય છે તથા તત્ત્વમીપૃથ્વિ મળગદિ સર્વ
ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે તે કારણથી માણુમ નાંક થાય છે આ રોગને
" રાજયદ્વમા " પણ કહે છે

પૂર્વરૂપ-પામ અગજ્જાનિ, તાનુરોપ, કદનો સ્થાવ ઉલટી, અમિમાલ,
સજેકમ, ઉધરમ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે
રોગીની આખાને ધોળાનાપણુ કાઢને મામ લક્ષણની દૃષ્ટા બી મહાવર્તમાન
કીડાની દૃષ્ટા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

લક્ષણુ-ખલા અને પડખાને દેકાળે દુખ હાથે પગે આગ, સવાગે
જવર, એ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણુ-ઉધરમ અતિમાર, પાર્શ્વશળ,
અગભદ્ર અક્રિય જવર એ છે લક્ષણુ જેમા છે તે અસાધ્ય જાણવા રક્તસ્થાવ,
ઉધરમ, જવર, એ ત્રણજ લક્ષણુ જેમા છે અને જેના બળ અને માસનો
ક્ષય થયેલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવા જે રોગીના નેત્ર ગુહલવણુ, અન્નદેપ
કરનાર ગ્રંથિયાસી અને કણ્ઠવડ ઘણુ નતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રાગ મારે
છે ક્ષય ઉપત્ર થએલા રોગીનું એક હજાર દિવમની અદર મૃત્યુ થાય છે
સાધ્ય લક્ષણુ-જે રોગીને તાવ ન હોતા પચાવાન હોય, ચિકિત્સા સહન
કરનાર વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ દુઃખ ન હોય એવા
રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્રયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવા (૨) માખણ, સાકર અને મધમા એક ચણીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે (૩) સીતોપહાદિ ચૂર્ણ આપવું (૪) લવગાદિ ચૂર્ણ આપવું (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું (૬) એલાદિ ચૂર્ણ—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેડીમધ માકર લીડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ—કાળી દ્રાક્ષ, ડામરની ડાણકી, સાકર જેડીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વશલાચન, વાળા, આમળા, નાગર-મોચ, ચદન, તગર, ચણકમોખા જ્યેષ્ઠ તજ તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લીડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગ અને સવેના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ મવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ મર્યાદા ઉલટી અને વ્યક્રિયને શમાવે છે તથા શરીરને કાર્તવાન કરે છે, અને પાકુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરચિ, રોગપદ્ધમા રક્તમેહ યોનિદોષ, રક્તાર્શ અત્રવદિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણોમા અતિ ઉત્તમ છે (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમા બારી તેમા ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) કપૂરોદિ ચૂર્ણ—ભીમનેની કપૂર, તજ, ચણકમોખા જ્યેષ્ઠ તજ અને જવત્રી, એ સમભાગ અને લવગ ૧ ભાગ, જટામાસી ૨ ભાગ મરી ૩ ભાગ, લીડીપીપર ૮ ભાગ અને સુક ૫ ભાગ એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું તે હિતાવહ છે દાહ, ક્ષય, કાસ, વેવખ્ય પીનસ દમ, ઉલટી અને કફરોગ ઉપર અનુપાનમા આપવું (૧૦) લીડીપીપર, દ્રાક્ષ સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવા (૧૧) મધ આમોહ, લીડી-પીપર અને સાકરનો લેહ આપવા (૧૨) અરુઝીના પાદડા, અશ્વગંધ સુગંધ-જાના મૂળ અને માંદાડીનો કાઠો આપવા (૧૩) અરજુન માજડની છાલ નુ-અળદાણાના ઝાડના મૂળ આમળા અને એરડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું તે ક્ષય અને કામનો નાશ કરે છે (૧૪) આસોદ, ગળો, શનાવરી દશમળ, બળદાણા, ગંગેટી પુષ્કરમૂળ અને અનિમલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે ગુદાદિક આપવું (૧૫) તાલીમાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) માકર, મધ તથા માખણ આપવું કિવા દૂધ મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે (૧૭) પત્રીની સાકર, લીડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેડીમધ, કાગદી એલચી લવગ તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમા આપવું, એટલે તે જમ, દાહ, મનકળ તથા ક્ષયગતો નાશ કરે છે (૧૮) પુટપાકટૃતિએ અરુઝીના પાદડાનો ગ્રસ ડહાડી તે મધમા આપવો એટલે રક્તપિત્ત, શ્વામ અને લય ફગ થાય છે (૧૯) કાળાના ગંગેનો ગ્રસ લઈ તેમા બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે (૨૦) દસમૂળ, બળદાણા,

*સંગ્રહીત ઉપચાર.—(૧) ક્ષય અથવા દમવાળાને દહીં જેગ ૦૧ મા થોડું મીઠળ નાખી પાય તો ઉલટી થઈ ડાચળી નીકળે વાગણુ—સાકર

ગાના, પાખરમળ, દેવદાન અને નાગરમેધનો કાંઠો પાવો, એટલે કુલિ, ખાધ અને કાંઠાના કેકાણાનું મળ, ઉપસન, ઉપગમ તથા શ્વાસ શાન થાય છે (૨૧) મળદાણા, બેપકાળ શિવજી કંઈએવની અને માટોડીને વાડી દૂધ તથા મધ સાથે પાવુ, એટલે ઉર ક્ષત ક્ષમનો નાશ કરશે (૨૨) એકાદિ ચુટિયા આપવી (૨૩) ઉર ક્ષતક્ષથી માણુમને દૂધ અને મધમા ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી તે પછી ગયા પછી માક નાખી દૂધ પાવુ (૨૪) કાવધી ઉલટી થાય તે ઉપર— લાખનુ માક ખારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવુ (૨૫) ઇક્ષ્વાદિ મોઢક—ચણેડીના મળ, શેલડીનો રસ મધ અને વશોભયન એ દરેક ૧૪ તોલા સાકર ૧૦૦ તોલા તથા કોચબીજ, મરી, તજ, તમાકપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમા નાખી ગ્વીએ મચન કરી, તેના ચાગ તોલાના મોઢક કરી ભરી ગખવા તેમાથી બે વળા અથવા એક વખત તે મોઢક અગ્નિમળ ભંદ્ર આપવા એ ઉપર પથ્થ મારી રીતે પાળવી, વિરતિય ગરેબુ અને ક્ષત્તર્ય પાળવુ એટલે તે મોઢક મગ્ગણી અને એકદશ પ્રકાગના ક્ષપનો નાશ કરે છે એ ત્રદ વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીય ચમેલાને વાળકરણ કે અને વાગળીને પુત્ર આપે છે તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય અને ભારથી શ્રમિત ચમેલા પુત્રાના મળને વધારે છે અને હરોગ, પ્લીહા, મગ્ગણી, મૃતકૃત્ત, અપ-નત્રક અપરમાગ, વિપ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે આ ગમાયન છે (૨૬) દ્રાક્ષ, માકર, મધ અને લીડીપીપર ડિવા આસોદ, માકર, મધ, ઘી અને લીડીપીપર એકત્ર કરી ન આપવુ એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે (૨૭) મુચળીનુ ચૂર્ણ લીમા તમાનુ તથા તેમા કોચબીજ, ગોખર અને સત્તાવગીનું મમલાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવુ, અને એ મધા જેટલી માગની જૂકી અને બકરીનુ ઘી નાખી મવા તોલા પ્રમા-ણના લાક કરી ગખવા નિમ્ન મવારે એક લાકુ ખાવા આપવા અને ઉપર પાચ તોલા મંડીનુ દૂધ માકર નાખી પાવુ (૨૮) અગસ્ત્ય હરીતકી—જન એક આદક (૨૫૦ તોલા) પ્રમાણના વજને લઈ ખાડી તેમા પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી ગરે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાથી જન કલાડી નાખી ગખવુ પછી દશમળના ઔષધો ૧૦ થઈને ૮૦ તોલા, ચિત્રા, પીપળીમૂળ અરેણ, કયાગ, કોચબીજ, શખપુષ્પ, ભાગલાલ, ગળપીપર, અળદાણુ અને પુષ્ક-મળ એ દશ ઔષધો આક આક તોલા પ્રમાણે લઈ થોડા થોડા ખાડી તેમા પાણી પાચ આદક (૧૦૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી ગરે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જનના કાઠામા મેળવી, તેમા મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી ઘી અને તનનુ નન મત્રીમ મત્રીમ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઠામા નાખી કાયકા થાય ત્યા સુધી પાક કરી, કંકુ ચયા પછી લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ અને મધ એ મેળ મેળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમા મેળવવુ આ અવલોકમાથી ગળીએ દરોજ ૭ હરડા લોલ માંચ ખાવા તેથી કરી ક્ષય, ક્રમ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી (હૃડકી), નુળ-યાધિ, અરોચક, પીનમ અને સગ્ગણી એ રોગો દૂર થાય છે. સર્ગી કોચબીઆ પડ તે જની ગરે છે કેરા ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે,

તથા બળ અને જાતિ આવે છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી અર્ધ પ્રકા-
રના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અંગરેજી અર્થે કહેલા છે

વિશેષ ઉપચાર લુઓ વર્તીમા—અગ્નિસાગર-૧ અરુતી-૧૦, ૧૭,
ધન્વન્તરી-૨૨, કાચી-૧, જ્ય-૭, યુવે-ઓષાદો-૧૩, પીપ્પળા-૧૮ બીજો-૧૩,
લીલીપીપર-૨૩, ૨૪ વાક્રી-૩ કંકણ માટે—અરુતી-૧ ઉરુક્ષા કષ્ઠ માટે—
જેડીમ્બ-૧૧, ડુગળી-૨૦, પીપ્પળા-૬ રક્તકષ્ઠ માટે—ઓગી-૬ લુઓ એવેં
મા.—દૂધ-૨૧, માખણ-૧ લુઓ માં માં મા—મૂત્રવગ-૧, સાખરસીમ-૭,
પૃથ્વી—લઉ, મગ, ચણા, બી, માખણ, દૂધ, ઘી, દળા, ફણસ, કેરી, આમળા,
નાળિયેર, મગગે, તાજા દાણ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભયગ, ઉત્તમ, સુદર
અને મનોરમ્ય એવા સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માલાધારણ, ગાવુ, કથા અને
પુગણનું શ્રવણ, મદુ અને રીત પવન, નાચ, ચાદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન
અને સુવણ, મોતી નથા ગળના વ્યસકારનું ધારણ. અપૃથ્વી—વિરચન, મળમૂ-
ચાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વદન, અજન, જંગરણ, માદસકર્મ, રક્ષપાન, રેલાન,
વિપચાશન, પાન કાલીગડ, લસણ, દીગ, ખાટા, નીખા, તુગ અને કડવા
અમ બાકાપાલો, દાગ, વિઠ્ઠાશન, અપચન, મોલા કે રીડાગ, કકોડા, દાહકાગક
પદાર્થ, ગાત્રી અને વત સાટાડી

૭૦—શુદ્રરોગ—ફોહા, ફોહીઓ વગેરે.

શરદ નાંધર અથવા શુદ્રરોગ માં પ્રગટો કહેલો છે તે પૈકી જરૂર જણાઇ
નરવાનુષ્ઠાન અહીં વર્ણન કરેલું છે **અવદ્યમીક** (રાકડો)—ગળ, ખાધ, હાથ, પગ
અને સાધાને કેકાણે ત્રણે દોષાથી ગરકા (મં વાઝળ) જેની ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય

× સંચુદ્ધાંત ઉપચાર—(૧) લોહાના વાસણમાં લીલુના રસથી હિમજ
વમી ચોપડવાથી દાઢારસી તથા ચાદી મટે (૨) મહુડા રોગ બા, હળદર પૈમા
૨ બાર, મીઠું પૈમા ૧ બાર, ત્રણેનો તલીયા તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી
લોહીવિકાર મટે (૩) ચીણીયો કપર ટાં ૧, ટુલાવેલો ટંબુખાગ ટાં ૧, સાપારી
૧, એ ત્રણેને લીલુના રસમાં બસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી કરોળીયા મટે (૪) મીણુ
તોલો ૧, ગળ તોલો બા, કાચો તોલો બા, મરી તોલો બા, સિદ્ધુ તોલો બા,
ખગમ તોલો બા, મોગયુયુ તોલો બા લઈ ઘી રોગ ૧ મા મલમ કરી ચોપડવાથી
નળગમ્બી જાય (૫) ગળ, કાચો અને મરી એકેક તોલો, મિદુર તોલો બા,
મીણુ તોલો ૨ અને ઘી તોલો ૧૦ મા મલમ કરી ચોપડવાથી નળગમ્બી જાય
(૬) ટુક, કનિયાનુ, ધન્વન્તરી, ત્રિકળા, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસલ, મળો,
સુક, લીલીપીપર, મરી અને કાળી જીરૂ ઉગ્રાણી પાવાથી લોહીવિકાર મટે (૭)
તુમક લઈ બે કાડો કરી, ગલ કલાડી, વગર મીઠું તે પર ભજરાવી તેને
ગરમ ઝી, દરેક ઉપર મુકી ઉપર તેનીજ છાલ મુકી પાટો બાંધવો ત્રીજા દિવસે
છોડવો તો કીડીયા નગડ જાય. (૮) આમલમાગ ગધક ટાં ૧, મોરચુથુ ટાં ૧,
લોષર ટાં ૧, લીલુના રસમાં ખગલ કરી ચોપડવાથી કરોળીયા જાય (૯) મલમ—
પાગે મામા ૫ અને આમલમાગ ગધક મામા ૫ અને ગધક ઉડીયો મામા ૫ લઈ

છે તેના ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી આવ થાય છે, થોડા કુટ છે અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઇ વિસપ પ્રમાણે પ્રમરે છે કંદા (કાષ્ઠમાળરી, બાળલાઇ) — બાલુ, કાષ્ઠ, ખાંધ અને ખરડાની જગ્યાએ પિત્તકોપથી થએલી, કાળા ફાક્લાએ વ્યાપ્ત અને વદનાયુક્ત અથિ થાય છે અગ્નિરોહિણી (રસોળી) — કાષ્ઠની આબુબાબુએ માસ ફાડનારા જે ગુમડા થાય છે તેના યોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે, અને તે અંગારા જેવા લાલ થાય છે, તેમાં વાયુ અધિક હોય તો માત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને ક્ષાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે નાગી મરે છે એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસ્થાય છે પાદદાહી (તળગરમી, વ્યાકિ ફાટવા) :—જે માણસ સ્વભાવત ધાતુ દૂર છે, તેના પગો કુટી વાયુના પાગે અન્યત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને દાથે પગે દાહ થાય છે તેને પાદદાહી અને મર્યામાં જળવાત કહે છે એ દાથને પણ થાય છે આસાર. — કહોવાણુનો કચંગ પગની આગળીઓમાં ભગવાથી તે આગળીઓની તચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે બળતરા થાય છે, ચામડી સજ્જ જાય છે અને બળતરા થઈ સણુકા આવે છે અને આસાર કહે છે દારૂબુઝ — કદવાયુના પાગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઇ એળ આવે છે, ચગ્ગ થાય છે અને ઝીણી ફાડકાઓ થઇ પાકે છે તેને દારૂબુઝ કિવા દારૂબુઝ કહે છે ન્ય ગ (વાગ) — પ્રમ તથા કોષવંરે કોપેલો વાયુ પિત્ત માથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પન્ન કરે છે તે દુખતુ નથી અને પાતળુ તથા ન્યામરણુ હોય છે તેને ન્ય ગ કિવા વાગ કહે છે ગુદમ્બશ (આમળ છુતુ મં બાગેડ) — રૂક્ષ તથા અગત પુરોની ગુદા તથાવાથી કિવા અતિમારના પાગથી બહાર આવે છે તેને ગુદમ્બશ કહે છે સુકરંદ્ર — દાહયુક્ત, કારો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વદનાયુક્ત, કદયુક્ત અને ગવર કરનાર એવા માનવ કિવા નણુ થાય છે તેને મરંદ્ર (કુકરંદ) કહે છે

વહમીક (રાહડા) ઉપર ઉપચાર — મનશીળ, લિલામો, કાગદી એલગી. અગત ચદન અને જાદના પાદડાનો કંક ડરી તેમાં કડવા લીમડાની લીઓળી-આળ તેલ પચન કરતુ તે બહુજ છિદ્રોના અનેક ત્રણયુક્ત વહમીકનો નાશ કરે છે વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નોભા — માગ ૬

નતી કાળળી કુચી પડી મરી મામા પ કપાલો મામા પ, રાળ મામા પ, કાથો મામા પ, ધૂલાવેલો મોરપુયુ મામા પ, મેદી મામા પ, માલકાગણી મામા પ, મીણુ પેમા બાર, ગાયનુ ઘી પેમા ૩ બાર લઈ પ્રથમ ઘી તપાવી તેમાં મીણુ નાખી, પડી ખામની સર્વ ઘીને ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ થતા ઉલગ એ આવેથી ઉતાગી પડી આગળથી ચાદા ઉપર આપડવાથી નાસુર ચાદા, ઝીડીયા નગરૂ (પગની એડીની નાચ ઝીડીના દર જેવુ થાય છે તે દન્દ) પાડુ વગેરે જાય (૧૦) શરીર ઉપરના નાગાયા માટે — કારવાડીઓ નામની વલ થાય છે જેના પાદડા લીબડા જેવાં પણ નાના હોય છે તેને મીલેડા જેવા ત્રણ ખુણુવાળા પોપટામાં કાળા ગગના ૧૭ ત્રણ દાણા થાય છે તે દાણાની માળા કરી દોગમાં પડેલી ગળામાં પહેરની

કક્ષા (કાખમાજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિવા વજનાગનો વાગવાર લેપ કરવો (૨) ગુમકુ ફાટવાને માટે પુમળવેલીના પાદ્ય વાડી અથવા રાષ્ટ્ર અને કાચ એકત્ર વાડી પાટે આધવા. (૩) ધોળી કલગારીનો કદ ધસી ચાપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—કલગારી-૧, કોચ-૬, ગુમળ-૧, બીલામો-૫, ગદ-૧૧, લસણ-૨, વજનાગ-૭, વડ-૩

કાળપુળી(પાદ્ય)ઉપર:—(૧)કુવાડીઆના પાદ્ય વાડી માત દિવમ બાધવા (૨) ઇન્દ્રવજ્રી અને કડવી (લવુ) ઇન્દ્રવજ્રીના મૂળ ૨૫ પાણીમા ધસી વારવાગ લેપ કરવો (૩)વગડાઉ મરગવાના મૂળ,તાનવડીના(પાતાળ તુમડીના)મૂળ,દિડીના મૂળ અને વજગારીના કાદાને પાણીમા એકત્ર ધસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ધસી લેપ કરવો (૪) ઝાડ ઉપરના કામાળુના કાદા પાણીમા ધસી પાદ્ય ઉપર લેપ કરવો પથ્ય અલણી. (૫) ગરમાળાના મૂળ છાશમા ધસી પાદ્ય ઉપર લેપ કરવો અને નિવતીના મૂળ દૂધમા ધસી પાવા. (૬) માતવર્ષી ધાવડીના મૂળની જૂંભિમાની ગાડ ગાયના નાળ દૂધમા ધસી પાવી અને નેના ઉપર લેપ કરવો (૭) પુવજીવ (જ્યાપોતા) ઝાડની અંતરજાલ પાણીમા ધસી ચાપડની એટલે કાળપુળી (પાકુ) વિપના કાચા ગડમાળ, ગલગડ અને કાખમાજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિપજી-કાના તથા પેટાડી એ બન્ને કાજમા વાડી લેપ કરવો એટલે તે કાળપુળી, સવ પ્રકારની મોઢા અને ગુમડાનો નાશ કરશે આ આપક કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ આપક છે

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોં માં:—ઇન્દ્રવજ્રી-૧૮, કલગારી-૩, કામાળુ-૧, કુવાડીઓ-૨, અપાટ-૧, ગરમાળો-૩, ચિત્રો-૩, જ્યાપોતા-૧, વાલોળ-૨ વાંકિરી-૫, વિપજીકાના-૪

કાળપુળી જેવું જ ખીજ પ્રકારનું મોટું ભયકર ગુમકુ થાય છે તેના પેદામા ચાલતા નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે. **ભળપુળી**—જે ગુમડાથી અમિથી દાઝવા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે **ચાળપુળી**:—જે ગુમડાથી ચાળખી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા બાય છે અને ફેટલાએક ઉપચારો જ્યાં જતા તે માતાનો કમ ન હોડતા, ઉપરને ઉપર છિદ્રો પાડતું જાય છે તે **કપુળી**:—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેની કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે **પાકું**.—આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીડ ઉપર જે દેકાણું દરિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે **ઉપચાર**:—(૧) કડવા લીમડાના પાદ્ય પાણીમા વાડી ગુમડા ઉપર વાગવાગ બાધતા રહેવું, એટલે દાહ શાન થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા (૩) વાંકિરીની જડ કડા પાણીમા ધસી પાવી અને ગુમડા ઉપર લેપ કરવા, કિવા વાંકિરીના પાદ્ય પાણી નાખ્યા સિવાય વાડી ઉપર બાધવા. (૪) ત્રિધારી કાડવલનો રસ કાઢી તેમા વાંકિરીની જડ અને રાખજીઠ ધસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વાગવાર લેપ કરવો.

માંડપુળી (બદ) એટલે માથળ ઉપર ભયકર કોડલી થાય છે તે ઉપર:—

(૧) મર્યાદવૈલીનો કદ અથવા ફળ વાડી ચોપડવું (૨) કાલજી શેકી તેમાં મીઠું નાખી તે માધવું (૩) મખમલીના પાદડા અને દુધીના પાદડા મીઠું નાખી વાડી માધવા પચ્ચ અનુષ્ઠી

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આડો-૨૪, ઉભરો-૭, ડલગારી-૩, કાકરી-૨, કોચ-૯ ખપાટ-૧, ખમખમ કું (અમીચી)-૧૭, ગલકરી-૪ ગલુ-૧ ગુલગુલુ-૨, ચિત્રક- તુરીઆ-૧, થુવેગ ત્રણધારીઓ-૭, દિડા-૨, નગાઆ-૧, પીપળો-૧૬, બાવળા-૭, બીલામો-૬, ૧૨, મખમલી-૪, મર્યાદવૈલ-૧, લીમડો (કડવો)-૩૯, વળામ-૬, વાવળા-૧, તિલુડા-૨, સણુ-૨ અદ પાકવા માટે—અળાસી-૨, કાળો ઉમરડા-૪, કુગળી-૨૮, શિમળો-૧૦, હેળુ-૧ અદ કુટવા માટે—કાજુ-૪, કામાળુ-૪, કુવાડીઓ-૯, ઝાડ ગેવાલ-૧, મિગ્લેળી-૧ અદ રૂચાવા માટે—પીપળો-૧૨, મોગલી એગ ડા-૮, વાકેરી-૪

અળવાત (તન્નગરમી, હાથ પગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશા મર્દન કરવું એટલે દાહ ગાત થશે (૨) આમળાનો રમ કહારી તેમાં માપવું ઘી નાખી પકવ કરી તે એવન કરવું એટલે પિત્ત અને તન્નગરમીનો નાશ થશે (૩) એનના (અરજીન સાજડના) અકુર, બોગડીના પાદડા અને આમળાને વાડી તેના રસ હાથમાં અને પગતળાએ મર્દન કરવા (૪) લીલા પોપૈયા લાલ પીસી, તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામાં વીડી તે પાણીથી ભરેલા ઢાકણ દીધેલા વામણમાં મૂકી, મદામિવડે બાક દહ તે પીસેલા અકાએવા પોપૈયા હાથતળાઆમાં અને પમનળાઆમાં બાધવા આ પ્રમાણે ચાર પાચ વખત કરવું એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે (૫) મીઠળ, મિધવ, ગુગળ, ગેરુ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો (૬) મધ, મીણુ, મિધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા ગેરુને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો (૭) મોટા માયકળ, મગમોડા, કડવો લીમડો, મોચરસ રાત્ર કાળુ, કાકરી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું એટલે તન્નગરમીના ત્વરિત નાશ થાય છે (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાના પાદડા અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—નાગલાદુધેલી-૮, પોપૈયા-૫ બીડી-૨ માગડ-૨

આંસાર ઉપર:—(૧) ડાગરના તુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ઘૂણી કરવી. (૨) કરજના મિયા, હળદર હિરાક્સી, પથકાઠ મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે (૩) ધોળા કાથાની અથવા શખજરાની બૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) રક્ષ પડવળીના પાદડાનો રસ ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—કાજુ-૧, ગેરખમુડી-૮, ડાગર-૧, મગરો-૧૨ બીલામો-૨૩, વિખરી-૧

દાઝક ઉપર:—(૧) દૂધમાં ખમખસ વાડી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીમણીના

રસમા કિવા જાસુદીના દ્વંદ્વના રસમા સમભાગ તેજ નાખી પચન કરી તે તેજનો લેપ કરવો. (૩) આખાની ખેટલીનું અથવા હરદનું ચૂર્ણ સમભાગ દ્વંદ્વમા વાડી તેનો લેપ કરવો. (૪) ભૂંગારાજ તૈલ.—ભાગરતો રસ લોહકાટ, ત્રિકુળા અને ઉપર-નાળના કલકમા તેજ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે—પક્ષિતરોગ, કફ અને ધરતુમનો નાશ થાય છે. (૫) ભાગરતો રસ અને ચણોડીના કલકમા તેજ મિદ્ધ કરતુ તે કફ, દારૂણક, કંઈ અને મલ્લક આપિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અમખસ-૬, ૯

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઈઓ અને મસરનો કિવા મધમા મજક નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) અગ્નુન સાજડની જાલ, મજક, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવગણના કાઢાથી ન્હોડું વાતુ એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થને. (૪) જામફળનો લેપ કરવો. (૫) મસુરા દ્વંદ્વમા અને તેમા થી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો એટલે ન્હોડું કમલપત્ર જેવું થાય છે તાડપુષ્પ-પિટકા એટલે મર્મરેશાનના ગુમડા (ખીંક) ઉપર:—(૧) ખીંકોના મળ, થી, મનશીળ અને ગાયના જાણુના અને લેપ કરવો તે મર્મરો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે, અને તાડપુષ્પિટકા વાગ તથા લાળાપણુનો નાશ કરે છે. (૨) જામફળ, ચદન અને મરી એકત્ર વાડી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોખર, ધાણા અને તુજનો કિવા ગોગચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અર્જુનચક્ષી જાલ દ્વંદ્વમા વાડી લેપ કરવો. (૫) મજક મધમા વાડી લેપ કરવો. (૬) મોચરમના ઝાડના (શિમળાના) ઝાડા દ્વંદ્વમા વાડી તેનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—અગ્નુનસાજડ-૧૪, ઇંગેરીયા-૨, જામફળ-૩, તલ-૨, રતાદળી-૩, લોખર-૨.

ગુદજશ (આમળ) ઉપર:—(૧) કમલિનીના કુંમળા પાદડા શકરાયુકત બક્ષણ કરવો. (૨) ચુંકો, જોડ, દહી કેરી સુદ તથા દ્વાગ, એમા થી સિદ્ધ કરતુ અને લેપ કરવો. એટલે ગુદજશનો નાશ થશે. (૩) કાકમ, ચિત્રા, ચુંકો, બીલા, પહાડમળ અને જવખાગને જાશમા વાડી પ્રાશન કરવા. (૪) ગાયનુ જાણુ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંમા—કમળ-૧, ચુંકો-૨, મુમક ૬-૮ મહરેવી-૨.

સુકરદંડ ઉપર:—(૧) ભાગરતો મૂળ અને હળાદરના કલકનો લેપ કરવો. (૨) રાતા કમળના મૂળનો કલક ગાયના થીમા પ્રાશન કરવો તે નિયમવડ સુકરદંડ પૃથ્વી થોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણુ નાશ કરે છે. (૩) હળાદર અને ભાગરતો

* (૧) ખેરી ગુદર અને મગનુ પીડુ થી નાખી અપવાદથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઈ સફેદો અને માયા ત્રીણા વાડી આમળ સાથે ભારાવી લુગડાના કુચાથી અથવા જુના આમળથી હળવે હળવે દાખી આમળને ખેમાડવી આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનું જીવન દરદ પણુ થશે.

નળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિમર્ષ અને મુકરદ્દનો નાશ થાય છે. ૭ દ્રુમુમ્ એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે (ઉંદરી ટાલ) ઉપર ઉપચાર—(૧) ત્રિગણીનો અગ્નિ દિવા ચણીડાના મૂળ અથવા ફળનો દિવા બિલામાંના ગમનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાન મેઝી તેની ભૂડી, બકરીનું દૂધ અને ગમાળન એકત્ર ખગલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડાળીના પાદડાનો ગમ ચાળના (૮) ગોખડ, તલના ફલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો મમાન ઘર્ષ મનક લેપ કરવો (૫) નાઈ, કરજ વાયવગણા અને કરેલુના ગમમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચાપડવું (૬) રાત્રી નાજુદીના ફલ અથવા પાદડા ચાળવા. (૭) મોટા કમળ, જેડામધ, લીડીપીપર, ચંદન અને નાના ડમળ એકત્ર ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાનો ગમ ૨૦ ભાગ કરવી તેલ મિદ્ધ કરી ચાપડવું એટલે મર્વ પ્રકારના મનક રોગ અને વાગ વગેરે ફગ થશે તાદળબદ્ધ શાઠ બદાણુ કરવું (૮) નેપાળી પાણીમાં ધસી ચાપડવા (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચાપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ. વનોંભા—ગોખડ મોડા-૮, ચણાગી-૪, ૨૦, તાદ-ગળ-૧૦ પટોલ કટુ-૫ બોગડી-૧, બીલામો-૨૮ બોગિગણી-૧, રતનવૈન-૫, નુડ-૧.

નખોરીઆ (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપર બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને પડે ઉપચાર—(૧) છિપનો ચુનો અને મિદ્ધ માખણમાં ખગલ કરી તેની પદો લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે મથાઓમ કાપી નળાકા ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવલુનીના કુમળા સાત પાદડા ઘર્ષ આગળીએ માધવા. (૪) નખની બાજુએ ટકણુખાડવું ચૂણુ ભગવું એટલે ત્વચિત નુણુ આવે છે. (૫) કદાએલા નીચુની ઝુમદી નખ ઉપર બાધવી. (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીકુ નાખી વાટી ઘીમાં મેકી તેનો પાટો માધવા. (૭) રેવચીનો શીંગ ધસી ચાપડવા એટલે મોળ ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—લીમડા (કડવા)-૪૦

અક્રપિકા એટલે આડા ઉપર—જૂની પેડ અને કુકડાની હગારને ગોમુરમાં ખગલ કરી લેપ કરવો એટલે ખાડા ત્વચિત જશે. (૨) લીજુનો ગમ ઉપર ચાળવો અને રાજાના મુત્રમાં અથવા કીદના રસમાં મિધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવા લીમડા, કરો અને જાણુઆના ઝાડની ઝાલ વાટી, ગોમુર અને મિધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હગર, દારૂહળદર, કચિયાનું ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાદામાં દિવા કકમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) બિલામો તેલમાં ધસી ચાપડવો. (૬) બોડી અપેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખગલ કરી ચાપડવી. (૭) મેદી વાટી તેનો એક આગળ જાડો લેપ કરી ચાગ પહોર પડી તે ઘાષ તે ઉપર તલના તેલમાં નાગીએરના ઝોડાની રાખ મેળવી તે

×કપીલો પૈસા ૧ ભાર, મિધવ પૈસા ૧ ભાર, માણુ પૈસા ૧ ભાર ઘર્ષ ઝીણા વાટી પૈસા ૪ ભાર ઊના કરેલા લીંબા નાખી પહોર ૧ સુધી ખૂંચ ઘુટી મલમ કરી માથા ઉપર ચાપડવાથી મોટો દાદર વગેરે માથાના દરદ જાય.

ચોપડવી. (૮) ગખજી, ચિકણી સોપારી અને ઘોળા કાથાનુ ચણ માખણમા ખગલ કરી ચોપડવુ (૯) મજકણીના કિવા ગરમાળાના પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા. (૧૦) ગેર અને કાળી તુળમીના પાદડા એકત્ર વાટી ચોળવા (૧૧) કળીચુનો અને હરનાલ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) તલના પાદડાની રાખ તલના તેલમા ખગલ કરી ચોપડવી અને એજ ગખ ચુકી ખગલ ઉપર લીણુના ગમમા ચોપડવી (૧૩) લીણુ અને મગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવા (૧૪) ગોળને તવા ઉપર આળી તેની રાખ માખણમા ખગલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોગથુનુ પાણીમા ટાલવી તેમા તેલ કટવી તે ચોપડવુ

વિશેષ ઉપચાર જીઓ વનોગમા—૧-દ્રવ્ય-૫, ઉડણુ-૪, કં-૩, કડવી કવ-૨, કણ્ઠી-૬, કાળીવેલ-૧, પીપર-૨, બીલામો-૨, બીડી-૨, મરચો-૩, મુગવેલ-૨, મેદાશીગ-૩, મેદી-૭, મગવા-૧૬

પક્ષિતગેગ (અકાળે કેશ ઘોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર—

૧) લોહચૂણુ, ભાંગે નિકળા અને કાળી માટીને ગેલડીના ગમમા વાટી એક મહિનો લેપ કરવા એટલે કેશ કાળા થાય છે (૨) આમળા ૮ તોલા, બહેડા ૪ તોલા, હગડા ૮ તોલા, આખાની ગોટલીમાનુ મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂણુ ૧ તોલા એકત્ર વાટી તે કંક લોહપાત્રમા મૂકવા અને નાત્ર તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના મિયાનુ તેલ કઢાવી તે વાળને ચોપડવુ, નવ્ય આપવુ તથા દૂધ અને ભાન જમવો, એટલે એક મહિનામા બધા કેશ કાળા થાય છે (૪) શિવણીના મળ કાટામગીઆના ફલ, કેનડીના મળ, લોહચૂણુ, ભાંગેરા, એને નિકળાના કાદામા તેલ નાખી પચન કરવુ તે એક મહિનો જમીનમા પૂરી ગખવુ પછી લેપ કરવા, એટલે ઘોળા ચએલા કેશ કાળા બમર જેવા થશે. અહિપૂતન એટલે બાળકની મુદા પોકે છે તે ઉપર ઉપચાર—૧) પહેલા માતાના દૂધનુ ગોધન કરવુ, પછી ખગ અને નિકળાના કાદાવરે ત્રણ ઘાવુ (૨) શખ, મુગેા અને જેડીમધના લેપ કરવો (૩) કવ પડાળાના પાદડા, નિકળા અને ગમાજનના કંકમા ત્રાન સિંક કરી તે પ્રાચનાર્થ આપવુ, એટલે કષ્ટમાધ્ય રોગ પણુ રૂગ થાય છે હાયકરા (એડીના મોળ) ઉપર—લેમનુ લાણુ ઉનુ કરી માધતા જાવુ હાથના પાસાને સોળે આવે છે તે ઉપર—(૧) અરણીના પાદડામા મીઠુ નાખી વાટી પાટા બાંધવો (૨) કુવેગના પાદડાને દળદગ નાખી ગમ કરી બાંધવા (૩) આદાના દૂધમા કણુક મેળવી પોટીસ બાંધવી (૪) કેગડાયલાના મિયા વમી ચોપડવા કુલાઓ ઉપર મોટા સોળે આવે છે તે ઉપર—(૧) ફણી યુગીઆના પાદડા અંગારામા મેકી તે ઉપર દળદર નાખી ગમ ગમ બાંધવા. (૨) અગળીના પાદડા તથા મોમકને યુદ્ધમા ખગલ કરી લેપ કરવો, એટલે હાથનો સોળે પણુ જમ છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) અકકડનુ દૂધ ચોપડવુ. (૫) માટી કકડીની જાડી જાલ એ ત્રણ દિવસ

*અહીં મુડલીના અથ કુલાઓ કયો છે પણુ મનસખ મમદમા એનો અર્થ હુ ટણુ બતાવ્યો છે

પાંચવી (૬) બેસના ઝાણુમા નાચણી (નાચણી) અને કળથીનો લોટ મેળવ
બોલે રોટલો કરી ગેફી ગરમ કરી બાંધવા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આકડા—૧૬, ડાહડી—૨, દણ્ણી થુરીએ
—૩, નાચણી—૪, ગલડી—૧૬

શ્રાવણ—આ રોગમા નાળનું પ્રાધાન્ય છે નાના બાળકને પાણી આપવા
શાય છે. પ્રથમ દાઢે અને પછે મોળે આવી મ્હોડા પથત જાય છે દિવા સુગે
પ્રથમ સાળે આવી હાથ પગ પવન જાય છે એવા એના બે પ્રકાર છે આ રોગમા
આખા શરીરે મોળે આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે રોગીના સોજમા બળ
તરા હોઈ ગળકા પડે છે, તે રોગી અમાધ્ય બાણુવા. બાળકને આ રોગ થવાય
તેમથી તે બાળક કદિન છે ઉપચાર—(૧) આસોદરો, ગળાવની, કાગેર
અને ભાગરના પાદડાનો રમ એકત્ર કાઢી તેમા મગીની ભૂટી અને લી નાખી તે
૦ દિવસ પાવા, કિવા આનાદરો, કાગેલી અને ભાગરના રમમા રાફડા ઉપરના
કાના મૂળ વસી પાવા. આપધ લાગે તો ઉતાર લી અને ભાત (૨) ઘોળા વસુનો
ઢાંઢો સાત દિવસ આપવો, કિવા વસુના મૂળનો લેપ કરવો (૩) ગલડીન
પાદડાનો રમ ૨ તોલા લીમા પાવા અને પાદડા મોળા ઉપર વારી ચોપડવા (૪)
ગોરાડુનો કદ કચરી મળખત કપડામા ઢાલી વેરથી પીલવુ તેનો જે રમ આવે
તેમા ઘોળા ગરણીના મૂળ વસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો આ યોગથી માત્ર
ઉતરી જાય છે (૫) રાફડા ઉપરના કાના મૂળ ગરમ પાણીમા વસી દરેજ બે
વખત પાવા (૬) રોગીની કમ્મરે ઘોળી ગરણીનો વેલો બાંધવો (૭) ખોરેતીની
ગલ્લો રમ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા ૦ દિવસ આપવો (૮) ગેરકેચલાના
માડ ઉપરની શીંગોની ડાળ કલાડી કળથીમા નાખી કાઢો ડગી પાવા (૯) પાડ
ળીના મૂળ ગાયની હાશના નિતયા પાણીમા ધરી બે વખત આપવા પથ્ય—કળ
થીનું કદબુ અને મીઠા વગરનો ભાત એજ વેલ કમ્મરે બાંધવી (૧૦) કળા
ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રમમા શરાની ભૂટી નાખી તે આપવો અને કુડી
ઉપર ચોપડવો (૧૧) નગોડના પાદડાનો રમ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમા લીડીપીપ
ગની ભૂટી અને પૈસાભાર અથ નાખી તે પાવા (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગાયના
દૂધમા અથવા ગાયના મૂત્રમા આપવું (૧૩) માટી, ડડવા લીમડાની હાલ
કડવા પડોળા, સુક, કડ, દારૂળદર મળો અને બાળકરડોનો ઢાંઢો આપવો, એટલે
મવાગસજ, ઉદર પાડ, રજૂલતા અને કદનો નાશ થાય છે

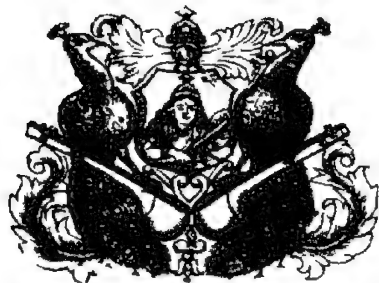
વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનોંભા—આકડા—૩૩, આગેરી—૪ ૮, હંદજવ
—૧૮, કરમદી—૬ કાનકોડી—૮, કાળો ઉમરડો—૨, ખોરેતી—૧ ગરણી—૮, ગલડી—
— ગોરાડ—૧ ગેરકેચલા—૫, ઘાંડે—૧૭, નાગલાદુધીલી—૫ નારી (કોડમારી)—
— પાટલા—૫, પિલુડી—૧, રજુસ—૨, સાટેડી—૫, હેદ—૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં કીડીવા
નગરો માટે ન ૧૮ મુમડા માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં ન ૨૬ મલમપ્રયોગની
ટીપમાં ન ૧ ૪ ૨૫, ૨૬, ૩૩, ૩૬ વાસી વિકસથી રાત્રીર ઉપરનાં આંદાં
માટે—શુદ્ધિપ્રયોગની ટીપમાં ન ૭

પરસ્પરજી ઉપચારઃ—જુઓ વનોંમા—ત્વચા (આમડી) ના રોગો માટે—અકોલ—અગર-૧, આમધ-૭ મળજીબી-૬, ગુલાબ-૮, ૯, ૧૧, મીઠીઆવળ-૧૧ શરીરની દુર્ગંધી જવા માટે—ખીલી-૨૫ વલ્મીકી માટે—અગર-૩. નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ) માટે—વાયવરજી-૪ ફેરોળીયા માટે—અવેડો-૧૭ મજી-૩, મળા-૯ તાપમાં ફેરી આવવાથી પડે બળતરા થાય તે માટે—અરિકા-૮, મેદી-૧ કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ માટે—અળઈ-૧ આકડો-૨૪, કોચ-૬, ચિતક-૨, મયાદવેલ-૧ બળપુળી માટે—પુળવેલ-૨ બાલતોડા (રૂંતોડીયું) ગુર્મકે ન થવા માટે રતનગેત-૧૨ કીટીલા માટે—કાસુદરો-૭, અળજ માટે—અળ-૧ આથ ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે માટે—દીપમાળ (ગલગોરા)-૧ ગલધથી માટે—આસધ-૧ ગાંઠ કે ફેલડાના દાહ માટે—હવરજી-૧૦. ફેલડા માટે—મગેરી-૧, નાગચપા-૩, પેડુળી-૧ ફેલડા ફુટવા માટે—અળવી-૮, માજ-૪ કુટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે—મીઠકે-૧, યુગ-૩ વિશ્વચિકિ (ચૂંકાં, આડાં) માટે—અવાડી-૫ મળવલી-૧ ગરમાળો-૧, ૨ અખેલી-૨, લીમડા (ડડે) -૩૬, મોપારી—અગિએ દાઝ્યા જેવા ફેલડા થાય તે માટે—ગતાળી-૨. શરીરમાં ગરમીના આબર મરવાથી કાખમાં કે બાંધના ખાંચામાં ચાટીએ પડે તે માટે—તુરીયા-૨ રક્તશુદ્ધિ માટે—મળજીબી-૬, ગુલાબી-૮, વાતવરી-૧૧ ૧૨, ૧૮ શરીરમાંથી લોહી ઘણુ ગયુ હોય તો તે માટે—કેસર-૩ શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે માટે—અગર-૭ નિદ્રા આવવા માટે—અવાડી-૬, વતાકરી-૭, ચેતનાપ્રાપ્તિ માટે—ખજૂરી-૧૧ મુસળ રોગ માટે—કેતરી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ઘાપાન-૧ ઉંવ ન આવતી હોય તો તે માટે—અળલી-૧, એરડા-૨૩, ગાળો-૬, અયકળ-૨, દલ્લછી યુરીએ-૫, ઘોળા પીણી-૮, લીડીપીપર-૪, સહરવી-૮ નિદ્રા ન આવવા માટે—યુવેર-૧ વાતજીમ માટે—આકુ-૪૪, તુવરકળ-૪, વાયવરજી-૬ કુટીના લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે—આખો-૬ શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે—ગુલાબી-૮, યુવેર-૫, ઉકાણું (અકુટ ગુમડા) માટે—ઉચ્ચ-૨, કાકરી-૮, હેરેમચલા-૮, બીલામો-૧૧, લસણ—શરીરમાં ઘએલી ગરમી માટે—ઉપરમાલ-૧, એરડા-૬, કાટીઓખર-૩ મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ માટે—એલચી-૧, ખપાટ-૫. સીણ (ધાક) ઉતારવા માટે—કચરો-૪, નાડાળી-૫ ખેર-૮, બીચલો-૪ અજીઆની ગરમીથી બાળકના અગની આમડી જાય તે માટે—કરબળ-૧ અગમાં ગરમી થક લોહી રહેતુ નથી તે માટે—કુવાડીએ-૫ અગમાં બદલેલી ગરમી માટે—કુવાર-૧૮, કેળ-૨૫. ઉષ્ણપિત માટે—હાડમ-૪ અગમાં બદલેલી ગરમી માટે—અગર-૧૮ મળમૂત્રવડે આબરની માટે—આલી-જડવ (જડપણા) માટે—બીડી-૧ ઉષ્ણતાના લીધે અએલી ગાંઠ માટે—મેદી-૩. કોઈ પણ રોગ કરી ન થવા માટે—લીમડા (ડડે) -૩૩. સરસી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે—વિખમેગરી-૩. પરસ્પરમાં ખડા ખાંચ

જાય તે માટે—દગદગ—૧ અન્ન (સજ્જા) ઉઠે તે માટે—નાળીએરી—૬
 જુઓ ગોર્યંભા—મહેનત અને થાડ માટે—દૃષ્ટ-૨૪ દાએલા શરીર
 ઉપર—ધી-૧૦ શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર—ધી-૧૦ તજ્જ-
 ગરમી માટે—ધી-૧૮ ગુદભંશ (આમળ) માટે—જાણુ—૭ પરસેવો નહિ
 થવા માટે—જાણુ—

જુઓ પ્રાંચ્યંભા—કરોળીયા શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા રોડલા
 માટે—ઉદગની લીડીઓ—૫. ચામળીલ (મસ) થયા હોય તો—ચોડાનો
 વાળ—૧, મર્પની કાચળી—૪ નવેલા (નખ ઉપડવા) માટે—જેમનું જાણુ—૨,
 મીણુ—૧ તજ્જગરમી (પગ ફાટવા) માટે—મીણુ—૭ અગ ઉપર પિત્ત ઉઠે
 તે માટે—મર્પની કાચળી—૧ અન્ન માટે—મર્પની કાચળી—૭ ઘણા દિવસની
 નિદ્રાનાશ માટે—કુતૂરી—૬

ગોવૈદ્યક.

ગાવઃ કામદુષા મતાઃ

સુર વાચક આપ જાણો છે કે સૃષ્ટિમા ગોચર અને અગોચર બે વસ્તુ છે, અને તેમા (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે, તેજ ગુણો ગોમાના (ગાય) ધારણુ કરે છે જેવા સૃષ્ટિનો વિષય માયાવપથથી અસત્ય અને બીજા વેશથી મત્ય લાગે છે, તેવાજ વાણી એ ભાવથી અમત્ય-કુત્સિત અને પ્રાચીન આચરન સંગોધિત વિષયોથી આધારભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવ છે જેમ આકાશ ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દેખાય છે, પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી શાય છે તેનીજ ગીતે મધુર્ણ સદ્ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રમાણે ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણુ કલ્યાણુ, લાભ વ્યવહાર અને આપણા દરેક રૂપોના ડાગણુકપ મન્તકમનો મેદુ વિક્ષિપ્ત થશે

દૂધ જેવા પોષ્ટિક અને અત્યંત ગુણુવાળો એવા બીજો પદાર્થ નથી દૂધ એ સૂત્યુતોકનું અમૃત છે મર્વ દૂધમા પોતાની માનુ દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનુ દૂધ ખુટુટુ, ત્યાથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજુ કોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી માણુમને માગડવી ન જુદુપણુ સુધી હમેરા ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે માણુમની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવા બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમા મળનાર નથી. ગોમાસ-ભક્ષક લોક આ દેશમા આવ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ધણોજ સહાર થઈ રહ્યા ક તેથી તેનો વધારો ઝોછો થયા અને ન્યા ત્યા ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમા બળ અને શક્તિ કમી થયા અને તેથી મારહિન્દ ગીતે હનનીર્ષપાત્ર પ્રાપ્ત થયું તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણુ, તે હરપર મળવાનું માધન કમી થવાથી જમીનની અદર ધાન્ય થોડું અને લગ્ગકા કમનું ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું, નેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઈ આયુ-વયનું માન પણ કમી થયું. પહેલાના વખતમા ધન ધાન્ય અને દૂધ-બીની વિશેષતા હોવાથી, અહીના લોકોને બીજા દેશમાના લોકો આગળ જવાનો પ્રયત્નકોષ દિવસ આવેલા નહિ પરંતુ હમણાના ડાળીમા તે મવ ચાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાને જવાની (માગવાની) હીન ગિથિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ' આ દેશમા હમણા જે હીન ગિથિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણુ ગાયનો હમેશ થઈ ગયેલો સહાર એજ છે એટલા માટે ખગ દશહિતચિતકાએ ગાયનો સહાર કમી

આમ એવા કામમા નિત્ય કાયા, વજન, મને કઠ્ઠી ખટવું, એટલે આ દેશનો ઉદય-
ગ્રાણ આવશે. ને દાહ કે એવીજ મિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કંદિ
પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી અરુ (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી
આપણા મળ વિષય તરફ વળીએ)

ગાયત્રી વૃષ.—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર અને પથ્ય, ત્રાતિકારક
ભૂદિ, પ્રચા મંથા રૂઢ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીચ અને શુક્રને વધાગનાર, વચ્ચાપક હૃદય
રમાયન, યુર, પુરુષપ્રદ, મીઠું, અને વાત પિત્ત, વિષ, વાતરૂપ, દાહ, રક્તાપિત્ત,
આતિસાર, ઉદાવર્ત, બ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનાઅથા, જ્વરજન્ય હરોગ, પિપાસા,
ઉદર, અપરમાર, મૂત્રકૃચ્છ, ગુદમ, અર્ચ, અવર્ધિકા, પાકુ, ના અમ્લપિત્ત, ક્ષય-
રોગ, અતિશ્રમ, વિષમામ્નિ મર્કાપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો
નાશ કરે છે કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયત્રી દૂધ વિગેરે કરી વાતનાશક છે
પીળી ગાયત્રી દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે વેત (રાણી) ગાયત્રી દૂધ વિગેરે
કરી રૂઢ કરનાર છે મરી ગએલા વાજરૂપની અને બાળક વાજરૂપની માનું દૂધ
તરફ તપ (વાન પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે નાખડી ગાયત્રી દૂધ બહુ,
બળ વધાગનાર, તપણુ, રૂઢવર્ધક અને તરફે દાપનો નાશ કરનાર છે
બાળ, ખાણ ખાનારી ગાયત્રી દૂધ કફ કરનાર છે અને વડ્ય, શ્રામ,
પરાણ છત્વાદિ ખાનારી ગાયત્રી દૂધ સર્વ રોગો ઉપર દિતકર છે જીવાન
ગાયત્રી દૂધ મધુર, રમાયન અને ત્રિરોપનાશક છે વરડી ગાયત્રી દૂધ દુષ્પળ
છે અને ગાભાણી ગાયત્રી તરફ મરિના ઉપરાતનું દૂધ, પિત્તતરક ખાગશ
પડતું મધુર અને શોષ કરનાર છે પહેલીવાર વીચાએલી ગાયત્રી દૂધ નિમાર (માગ
વિનાન) અને ગુણુલીન છે નવી વીચાએલી ગાયત્રી દૂધ તુષ્ટ, દાહકરૂક રક્તોપ-
કારક અને પિત્તવાળું છે વિચાએ ઘણા દિવસ થઈ ગએલા હોય એવી ગાયત્રી દૂધ
મધુર દાહકરૂક અને ખાટું છે ધારાબ્ધુ—તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય ધાતુ વધાગનાર,
નિદ્રાકારક, ત્રાતિકર પથ્ય, સ્વાદવાળું, અમ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અમ્નત જેવું અને
સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે ઠંડું દૂધ (કાલ્યાને એક પહેર થએલ) ત્રિરોપકારક છે
તપાવી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે
અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, હોષકર અપાયક અને મલન-
ભક છે મવારમા ગાયત્રી દૂધ માકર નાખી પીએ તો તે દિતકરૂક છે દૂધની મલાઈ
(તર) શીતળ સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણુ, રૂચિકર રૂઢવર્ધક અને
ધાતુવર્ધક છે અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તોગેનનો નાશ કરે છે.
ગાયત્રી દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગ—(૧) આદારીશી ઉપર—ગાયત્રી દૂધનો
માનો ખાવા અથવા ગાયત્રી દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમા માકર નાખી
ખાવા આપવી (૨) ધતૂરા અથવા કંચેણના વિષ ઉપર—ખાગર દૂધમાં
માકર મેઢ તોડો નાખી પાવું (૩) સોમલ, મોરશુધુ, વજનાગ, સુદારશી ગ
ત્યાદિના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યા સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં માકર નાખી
ને પાવું (૪) મનશીળના વિષ ઉપર—દૂધમાં મધ નાખી તરફ દિવસ પાવું.

(૫) કોઈકના વિષ ઉપર:—કંડુ દૂધ પાતુ. (૬) કાચની બુટી અને ની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર—દૂધ પાતુ. (૭) ગાંધુના વિષ ઉપર—દૂધમાં લી નાખી પાતુ. (૮) પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું લી અને માકર નાખી પાતુ. આના જેવો પથ્ય તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ મીઠો નથી. (૯) છાતી ઉપર:—દૂધમાં ગાયનું લી, સુ-ખારેક અને કાળીદાસ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાતુ. (૧૦) મૂત્રક્રમણ અને શકરો ઉપર:—દૂધમાં ગોળ અથવા લી સાકર નાખી તે કાઠક ગરમ કરી પાતુ અથવા ગરમ કરેલું દૂધ લી સહિત બરોમર માકર નાખી પાતુ. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર:—ગાયના દૂધમાં રૂતુ પેલ કરી, ઉપર ફટકીની બુટી નાખી આંખો ઉપર બાંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયનું દૂધ, લી અને મધ એ એકંદુ ઝી પાતુ. (૧૩) પિત્ત વિકાર ઉપર:—માત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુક ઉકાળી માવો કરી માકર નાખી, ગોળી કરી તે ૬૦ ગત્ર ચૂલી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પીતું નહિ એ પ્રમાણે ધણુ દિવસ એ આંખ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી કોઈકના સરી-મા આવતા તાવ ઉપર—તુરતનું તેહેલું દૂધ અને લી એકંદુ ઝી તેમાં ખરી માકર નાખી પાતુ. (૧૫) છાતી અથવા દૂધ રોગ ઉપર:—દૂધમાં ભીલા-માનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ કીપા સુધી નાખીને પાતુ. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—દૂધમાં પાચણાણુ પાણી નાખી તે સારી પેટે ઉકાળવું અને પાણી બળી બચાવેલું દૂધ પાતુ. (૧૭) હોડકું છાંયું હોય તે ઉપર:—મવારમાં પાણી ગાયનું દૂધ નાકર નાખી તપાવવું તેમાં લી અને કાચની બુટી નાખી કંડુ થયા પછી પાતુ એટલું અસ્થિભંગ નાશ થશે. બીજો પ્રકાર:—લાખ, ઘઉં અને અભુતનસાદીની શાકનું ચૂર્ણ દૂધમાં લી નાખી તે છુટા પડેલા માથા અથવા બાએલા દાડકા ઉપર દાડ નવાવા આપવું. (૧૮) સળેકમ ઉપર—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખરી-માકર અને મગીની બુટી નાખી પાતુ. (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—ઝતી ગદી થેપલી ઝી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર ગાખી તે ઉપર પાટા બાંધી ગાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડના રહેલું આ પ્રમાણે સવારથી માઝ સુધી ગળી માજે માથું ઘોંઘી નાખી માખણ ચાળવું એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ રૂતુ. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્ત ઉપર:—અધું પાણી અને અધું દૂધ એકંદુ ઝી, દૂધ એકલું ગ્રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું તે પેટની અદર પાતુ ગ્રહેલો હોય ત્યાં રૂતુ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, નરસ વગેરે રોગો ઉપર પાતુ જેવું અમન તેવું જ એ દૂધ છે એ નવ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપચારમાં લેવું. (૨૧) પાકું રોગ, ક્ષય અને સમજણી ઉપર:—લાઠાના વામણમાં લેવું. (૨૨) હોડકી ઉપર:—ઉકાળેલું દૂધ પાતુ. (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાસુ ઉપર:—દૂધ પાણી એકંદુ ઝી પાતુ. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા ધારી ગએલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાતુ, એટલે થાક જી પુશિયારી આવે

છે થાટી ગયલા માટે આ અગ્નિનીમ આંધ્ર છે (૧૫) માથુ દુખતું હોય તેપર ગાયના દૂધમા સુ- વર્મી માથા ઉપર તેના લપ કરવા અને ઉપર કે કમવાવતુ

માથતું દહીં—સ્વાદુ, મળ વધાવનાર, રચિકારક, તેજસ્વી, શોષિત પૌષ્ટિક, મીઠું, માદક, ઠંડુ અને વાતાશનું નાશક છે. દહીં મદ, સ્વાદ, સ્વાદન્ધ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. મદ દહીં એ ગળક, સ્વાદ દૂધ જેવું, મૃત ઉપજ કરનાર, માગક, દારુક અને ત્રિદોષકારક છે. સ્વાદુ દહીં ગળક, મીઠું, કાંચ, પાક કયાં પછી મધુર, અભિષેકકારક, મેદ, વાયુ, કફનો નાશ કરનાર લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને યથાવનાર છે. સ્વાદુરસ દહીં ગળક, મીઠું, કિચિત ખાટું અને તુરં છે બીજા ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે ખાટું દહીં.—લોહી, પિત્ત, કફને યથાવનાર અને શોભાતું છે અતિ ખાટું દહીં દીપન, ગળામા દારુ કરનાર, યુગર ઉપર કેવા ઊભા કરનાર રક્તપિત કરનાર અને દાંતને ખરાવનાર છે તપાવેલા દૂધનું દહીં—શીતળી, લઘુ, વિષ્ણુભક્ષક વાતલ, માદક દીપન, મધુર રચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે તપાવી મલાઠ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં કંડુ-લઘુ, વિષ્ણુભક્ષક, વાતલ માદક, દીપન, મધુર, રચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે સાકરમિશ્રિત દહીં—ખાવાથી પિત્ત, દારુ, તૃષ્ણા અને રક્તોત્પન્ન નાશ થાય છે આશ્મિશ્રિત દહીં—તર્પણ ધાતુવધક ગુરં અને વાનો નાશ કરનાર છે.

દહીંનું નીચાવેલ પાણી—મળ વધાવનાર તુરં, પિત્તકારક, માગક ગરમ રચિકર, ખાટું, લઘુ સોત શોષક અને પ્લીહાદર, તૃષ્ણા ક્ષાશ, વાયુ, વિષ્ણુ પાંડુરાગ, ગળા અને શ્વાસનું નાશક છે. દહીં ઉપરની તોર (તર) માગક, ગુરં અને રક્તપિત કરે અને વીચનું વધાવનાર અને જંદરાશિ મદ કરનાર વાતનાશક ગ્રામી છે બીજા ગુણ દહીં જેવા છે ઉપચાર—૧) કોગળીયા ઉપર.

ગાયનું દહીં અથવા જારા મરખે જામે પાણી નાખી પાવું એટલે અતિ વધી ગએલા કાગળીયાથી જીવનું રક્ષણ થશે (૨) કાચની ભૂટી અનાજ સાથે ખાવામા આવી હોય તે ઉપર—ગાયનું દહીં પાવું (૩) તૃષ્ણા રોગ ઉપર—જૂની ઇંટ સ્વચ્છ વાઈ અસિમા નાખી લાલચોગ થાય ત્યાં સુધી તપાવી ગાયના દહીંમા નાખવી અને તે થોડું થોડું દહીં પાવું (૪) કરેણના વિષ ઉપર—ગાયના દહીંમા માકર નાખી પાવું સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર—સૂરોદય થયા પહેલા દહીં અને ભાત દિવસ જમવા આપના (૫) તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર—ગાયનું મધુર દહીં ૧૦૮ લાગ, માકર ૧ લાગ, થી ૫ લાગ મધ ૨ લાગ મરંના બંકા ૨ ભાગ સુન્ની ભૂટી ૨ લાગ એલચીદાણુ ૨ ભાગ એ એકર ગ્રહની કલાદના વાસણુમા ગળી તેમાથી થોડું થોડું પાવું બીજા પ્રકાર—પ્રથમ દહીં વજનમા માળા પડી નેમા સાડર આદિ સર્વ મચાસા નાખી માળા ગળવું એને શ્રીખડ ૩ ટક છે તે તૃષ્ણા દારુ અને પિત્તશામક હોઈ મળું છે.

ગાયનું માલખ—શીતળી ધાતુવધક તેજેવધક, કાંચ, કાનિ વધાવનાર, માદક, ગરમ માગક અને દહીંને માટે જરૂર રચિકર મધુર સુખકારક આખનું તેજ વધાવનાર.

નાગ મુલિકાગ્રંથ અન્ને વાત, પિત્ત, કફ અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્ધિતવાયુ, મવાગમવા, થાક અન્ને ઉધગ્મના નાશ કરે છે ૦૬ માખણુ—મગ વધારનાર, વીર્યદાન ગુન, કફર, મેદાવર્ધક, આખાને હિતકર ધાતુ વધારનાર, અગ્નિય, અનલિપ્પદિ એ ત્રણ દિવસનું હોય તો ખાત, તીખુ, ખાટુ અને વાનિ, અર્શ, કાદ, એ દોષ મિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સન રોગનો નાશ કરનાર છે ઉપયોગ—(૧) ક્ષય નદી શક્તિ આવવા માટે—ગાયનુ માખણુ, ખરીસાકર, મધ અને સોનાના વગર એકઠું કરી ખાવા કરી આપવું (૨) આખાએ દાહ થતો હોય તે ઉપર—ગાયનુ માખણુ આખા ઉપર આપવું (૩) શરીરમાના ઝીણા તાવ ઉપર—ગાયનુ માખણુ અને ખરીસાકર ખાવા આપવા (૪) શીતળા અથવા શીતળીના યોગથી થએલા છાકરાના ઝીણા તાવ ઉપર—ગાયનુ માખણુ અને ખરીસાકર એકઠું કરી તેમા જુગની બકી નાખી, નાની મોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશા મવાગમા આપવી (૫) કાનમા અતિશય બળતરા થતી હોય તો—ગાયનુ માખણુ થોડું ગરમ કરી કાનમા નાખવું (૬) ખરસાણી લીલામાં ઈત્યાદિ ઉડ્યા હોય અથવા આપમા પડ્યા હોય તો ગાયનુ માખણુ આપડનું ખરસાણી બલથી કઢિ ખાવામા આવવાથી શરીરમા દાહ થાય તો ગાયનુ માખણુ પુરુષ ખાવા આપવું (૭) કરેણના વિપ ઉપર—ગાયનુ માખણુ થોડું કરી આપવું (૮) રક્તાતિસાર ઉપર—ગાયના દંધનું માખણુ લાદી તેમા મધ અને ખરીસાકર નાખી પાવું (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ગાયનુ માખણુ અને તલ ખાવા આપવા એટલે માત્રને મજાણતી આત્રી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થય

ગાયત્રી છાશ—જ રાત્રિ પ્રદીપ દગ્ધાન, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાનક છે નાચાંબુ છાશ—વાત આત્રી ખાટી, તુર્કી, કનુ ગરમ, પાટ વખત મનુ નીખી નુખી અગ્નિય મગ્ગ્રાફ, તુતિકર હલ્લ, વિડાની, અપ્પ, ગરીરને દૂશ કરના અને ડમળા મેહ મેદ, અર્શ, પાડ નેત્રાણી મલસ્તલ, અતિસાર અર્શિ બગાડ ઉદર પીડા નુ મ આત્રી કફ ઘાટ દુષિ પગમવા ધીનુ અજીણ, રાત્રી, ત્રિદોષ ત્રિરમત્વર અને યજ્ઞના નાન કરે છે છાશ મધુર પાકી છે એટલે પિત્તનો ટાપ કરતી નથી નુખી ગરમ (જાણુ) અને તુર્કી છે એટલે કર્કનો નાન કરે છે ખાટી અને મનુ કરે માટે વાનો નાન કરે છે મધુર (મીઠી) કાન કરે કરનાર અને રાતપિત્તનાશ છે ખાટી છાશ રક્તપિત્ત અને કૃમિના નાન કરે છે ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાન હોય તો વાનો નાન કરે છે મીઠી (મધુર) છાશ માટર માંચ પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે મીઠું અને નુક, મરી લીડીપીપની સાથે મેળવી પાવાથી નુક અને કર્કનાશ છે પેટમા વાયુ હોય તે ઉપર લીડીપીપ અને મીઠું નાખી આપવી પિત્ત ધમેલાન માટર અને મરી માંચ આપવી કંક્રોટર ઉપર—ત્રિકટુ, સુવા, જર અને મિધવ નાખી આપવી ત્રિકટુ, મીઠું (મિધવ), જવખાગ વગેરે નાખી તે છાશ સત્તિપાત ઉપર આપવી ક્ષય દોષરૂપ, મરડા બ્રમ દાહ, નુપા અને રક્તપિત્ત ઉપર જાત આપવી

નદિ મીઠા મહિત ઠાસ ઉવ અને અગ મરુ ડરનાર અને જડ છે માખણુ કહાડી લીધેલી ઠાસ લધુ (હલતી) અને પથ્થર છે ઘોળણુ (પાણી નાખી દહાવેલુ દહી-મકાં) ઉખ્યુ અને ત્રિરોપનાશક છે (૧) દાહ (અજાતજ) ઉપર.—ગાયત્રી ઠાસથી કપડું લીંબવી તે વસ્ત્રથી ગેળીને નપના કરતા ગરેલુ, એટલે દાહનો નાશ થતો (૨) મમ્બલ્લી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ગાયત્રી ઠાસ પાનાં તથા રાત્રીમાંનુ લાટી શુદ્ધ ઘણું મ, બળ, પુષ્ટિ અને વણુ (૨ગ) સરમ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના નકરો ગેળીનો નાશ થાય છે (૩) મલાવણ (બહ્મકાણ) થાય તો.—અજમે અને બિરલોણુ નાખી ગાયત્રી ઠાસ પાવી (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ચિત્રાત્રી ઠાસ વાટી તેના ગમને એક સામણુમાં નાખેલા અને તેમાં ગાયત્રી મહી અથવા ઠાસ નાખી પાવુ (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—મુ. મરી, લીડીપીપર અને બીરલોણુ નાખી ગાયત્રી ઠાસ પાવી (૬) સમ્બલ્લી ઉપર.—ગાયત્રી ઠાસમાં એક તોડો લોળી મુમ્બી વાટી પારી અને પાંચ ઝાન તથા આતત્રી ગાયત્રી (૭) બીજો પ્રકાર.—ગાયત્રી ઠાસમાં મુક અને લીડીપીપરની બગી નાખી પારી મમ્બલ્લી ગેળીને માટ ઠાસ દીપત, ત્રાલક અને લગુ છે (૮) મગકની ખાંધા પડી ઠાસ પારી એટલે નડને નદિ તેમજ નેથી થનાર અથળાન માટ પણ ઠાસ કાયદા કરનાર છે

ગાયત્રી ઘી—૨મ વખતે અને પાંચ વખતે ન્વાદ નીત ગુડ, જડગણિને પ્રત્યક્ષાત્ક રિત્રધ સુગંધિ, રમાયત, રૂપ્ય, નેપ્ય, કાતિકારક કપ્ય અને મેધા, નાનપ નેજ તથા બળને આપનાવાળુ તથા સ્થાપક, શુદ્ધિપ્રદ, ગુરુત, ન્યય, હલ, માન્યને દિત કરનાર અને પાન વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એમને જડ અને અસિદ્ધ રાત્રી રાત્રસન પાત, પિત કફ, ક્રમ વિપ અને ત્રિપાનો નાશ કરે છે એ નિર્માનના દિતકારક અને આમત્વરવાળાને વિષ મમાન છે **માખણુવાળુ ઘી**—તૃતીયનારક કપ્ય સાળમને દિતકારક બોળનમાં ન્વાદનારુ નેત્ર, પાડુ અને મથા ઉપર પ્રબળ છે ત્રાવગ અગ્નિમાલ માલ, કહ્મ કાયરોગ આમ વ્યાધિ કપરાગ મદાત્મક બહ્મકાણ અને તાવમાં થાડુજ આપણુ **ગુનુ ઘી**—તીરણુ મારક ખાડુ, લગુ, તીણુ ઉંજીરીય રગ કરનાર છેદક, નખત, માલ-પાનાતી રાક્ષિતે પધારનાર, અગ્નિપદ નાડમગોષ્ઠ વણુ મુવાવનાર (માધનાર) અને ગમ પાનિરોગ મરતક રોગ નેત્રરાગ કણુગેગ સોજે, અપન્માર મદ નમ્બા ન્યય, પાગ ઉષરમ, મમ્બલ્લી, મૂળવ્યાધિ મગેકમ કાંઠ, ઉન્માદ દુમિ, ત્રાવ અત્રમ્બી અને ત્રિરોપનો નાશ કર છે એ પાનિરમ અને તપ્ય વિષયમાં પ્રયોજ્ય છે આ ઘી દશવત્ર સુધીનુ બુનુ મમ્બલ્લી તથા વપ ઉપગત બુનુ થયેલુ ન મો (૧) મર વા સુધીનુ કૈસલ નામનુ જણુવુ અગ્નિઆગે વપ ઉપગુ તે મહાનુત્ર ગણુ! એ એમ બુનુ દશે તેમ ગુણુમાં વધારે દગે એમ જણુવુ મત્રાત્રાનુ લુન (૨) મો ત્રા ઘોએકુ ઘી (૩) દાહ, મોદ અને ન્યયનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ દુષ્ટ નેવા માખણુ દહી ઘી ઇત્યાદિ ગાયત્રી ઘણુ ઉત્તમ છે અને પદરોના ઘણાજ નિષ છે **ઉપયોગ**—૧) આદારીશી ઉપર.—ગાયત્રી

ચોક્કણુ ઘી મવાર માજ નાઠમા નાખવુ એટલે માત દિવમમા આદાશીશી તદ્દન
હર યદ જ્યે. (૨) નાકમાથી હોહી પડે છે તેના ઉપર—ગાયનુ ચોક્કણુ
ઘી નાકમા નાખવુ (૩) પિત મનકે ચડી ગયાં હોય તો ગાયનુ ચોક્કણુ ઘી
માથે ચોળવુ એટલે ચડેનુ માયુ તન્દાળ ફિતરી જ્યે (૪) હાથ પગમા દાહ
(મળતરા) થતો હોય તો—ગાયનુ ચોક્કણુ ઘી ચાળવુ (૫) તાવ
વગેરે કાગ્લુથી શરીરે અતિશય બળતરા અતી હોય ત્યારે—ગાયનુ મો
વાગ અથવા હળગ વાર ધોયેલુ ઘી શરીર ચોળવુ (૬) વંતરાના અથવા
રસકપૂરના વિષ ઉપર—ગાયનુ ઘી પુલ્લગ પાવુ (૭) દોર ઉતારવાને
માટે— ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને માદગ ૨ તોલા એકપ કરી પાવા (૮)
ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર—ગાયનુ શતધાંત ઘી શરીરે ચાળવુ (૯)
ચોથીઆ તાવ, ઉન્માદ અને અપરમાર ઉપર—ગાયનુ ઘી, દહી દૂધ અને
ગજુનો રમ્મ, એમા ઘી મિદ્ધ કરી પાવુ (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર—
ગાયનુ ધોયેલુ ઘી ચાળવુ (૧૧) માથાના દરદ ઉપર—ગાયનુ દૂધ અને
ઘી એકઠુ કરી અજન કરવુ, એટલે આખમા ગતો રમ દેખાય ને રોગ જતા
નહે (૧૨) કોકરાઓની છાતીમા કફનો ગાઠો બચાવ ગયા હોય તે
ઉપર—ગાયનુ ઘી છાતી ઉપર ચોળી માઝ મર્દન કરવુ (૧૩) શરીરમા
જરમી ઘયાથી લાગી ખગબ ચર્મ શરીર ઉપર તાપમા જેવા ગળા ચાહા થઇ
પડી તે કાળા થઈ, તેની ગાઠો બની શરીર ઉપર ધૂટી નીકળે છે તે ઉપર—પહેલા જ્યો
નૂતની લોખી વ્હાવવુ પછી પિત્તળની કથનાટમા ગાયનુ ઘી તોલા ૧૦ અથવા અધુ
ગાયનુ અને અધુ મકરીનુ લઇ, તેમા પાણી નાખી લાયથી બળ શીજુડુ અને
પાણી કારી બીજુ પાણી નાખવુ એ પ્રમાણે સો વાગ પાણીથી ધોત તેમા
ગુલાવલી કટમીની બટી અટી તોલા નાખી, છુટીને તે મિચળુ માટીના વાનજુમા
બટી ગખવુ એ નિત્ય મતી રખને ચાહા થયેલી મર જગાએ આગ્યાથી
નના ગયેલી શરીરમાની ગરમી ઝોડી થઈ, કેટલાક દિવનોમા રાત્રીમાથી બળતરા
મટી જઈ લોહી ગુદ્ધ ચાય છે અને આ દુષ્ટ ગર નહિ જેવા ચાય કે (૧૪)
તંબુરોના ઉપર—ગાયનુ ઘી અને દૂધ એકઠુ કરી પાવુ (૧૫) દાહ
(બળતરા) રોગ ઉપર—ગાયનુ મો અથવા હળગ વાગ ધોયેલુ ઘી શરીરે
ચાળવુ (૧૬) હેડકી ઉપર—ગાયનુ ટેલવણુ ઘી પાવુ (૧૭) સ્તનપાત
વિસર્પ ઉપર—ગાયના શતધાંત ઘીનો વારવાગ લેપ કરા (૧૮) તન્તગરમી
ઉપર—ગાયના ઘીમા ઝીપની જન્મ નાખી તેનો ખગ્લ કરી લેપ કરવા

ગોમૂત્ર—ગુરુ, કડવુ, તીષ્ણ, લઘુ, ગરમ, તીવ્ર, પાચન, અસિ-
દીપન મેદક, પિત્તલ, મેધાકાગર, દિગ્ધિત મધુર, માગર, લેખન બુદ્ધિપ્રદ અને
રૂઢ, વાયુ, કંથ, ગુદ્મ, ઉદર, પાકુ કિલ્લામ (મલત), કષ્ટ ગળા અસ કંઈ દમ,

• ચાદ ગખવુ કે ગુમકા આદિ ચામડીની ઉપરના દરદો માટે ચોપડવાને
ધોયા વગરનુ ઘી ઝેર મમાન છે માટે તે કદિ ચોપડવુ નહિ, તેમજ ધોયેલુ ઘી
ખાવામા ઝેરનુ જ કામ કરવુ હોવાથી તે જલે ચુકે ખાવુ નહિ.

આમ મમ, જવડ, આનાદ વાયુ, ઉધરમ, મલમ્તલ, સોળ, મુખમગ, નેત્રરોગ, ત્વચ્ચાન્નગ, સ્ત્રીઆના અનિમાગ અને મૂત્રરોધ એ મર્વનો નાશ કરે છે મર્વ મૂત્રા- મા આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે (૧) કંક ગેગ ઉપર.—એકલુ ગોમૂત્ર પાવુ (૨) એવ થવા માટે ગો—મૂત્ર જોટલી વાગ કપડામાં ગાળી પાવામાં આને નેટલા એ થાય છે (૩) ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર.—ગોમૂત્રમાં માકર અને ની, મમઆગ ઝીણુ વાડી નાખી તે પાવુ અથવા ગોમૂત્રમાં મિધવ અને રાઇની બુખા નાખી તે આપવુ (૪) વરોધ ઉપર.—ગોમૂત્ર એક એ વખત ગાળી તેમાં દગદગ નાખી પાવુ (૫) ઉદરરોગ અને છોકરાના પેટમાંના ડબ્બા (ભાર) ઉપર —ગાયનુ મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળીએગની કાચલી ૧ પનાભાગ અને ખગવતીના (ખાંડેતીના) સુકા પાદડા એક પૈમાલાગ ઘસી પાવા. એવી પેટમાંના સ્વ રોગો બુદ્ધ પડી મલકાવે તેનો નિકાલ થાય છે છોકરાઓને આ આપવું અદમાગ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવુ () પાકરોગ ઉપર.—દમેશા મવારમાં શક્તિ અનુમાગ ગાયનુ મૂત્ર વજ્રમાથી ગાળી ગેગના કમા નાની નગ પ્રમાણ ૨૧ અથવા ૪૦ દિવસ મવન કરવુ (૧૫) કંકુ- સ્વાચ ઉપર.—ગોમૂત્ર થોડુ ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો

ગાયનું છાણ—દુગ્ધનાશક, ગોધક સાન્ક, ગોપક બીજવધક, પોપક નમવાન, દાનિકર અને લેપને માટે ગિનગ્ધલ મળ વજોર કદાડનાગ છે (૧) મરેલ ગર્ભ ખાદ્યાર પાડવા હોય તેને—ગાયના ડાણનો રમ માન તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવા (૨) ગુદ્ધક (આમળ) ઉપર—ગાયનુ ડાણ ઉનુ કરી તનાવી નક કરવો (૩) પગરોગ નહિ થવા માટે—ગાયનુ સુકાએનુ ડાણ એ (૪) બુનુ વામણુ એ મનો બદા કરી શરીર આપડવો (૪) ખરજ (ચિમ) થવા માટે—ડાણ રોગી આળી ઉના પાણીથી ન્નાન કરવુ

છાણનો રાસ—ગોપક નળુગપણુ કન્વાવાળી, નચક દુગ્ધનાશક વાન્ધ- વધક, દુમિ-કીટલ ગોપક અને ગીનનિવાન્ક છે (૧) શીતળા કુદી નીકળેલા કોદલા ઉપર—ગાયને કપડાથી આળી તે ભરવી આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યને કરી રેષક છે (૨) સાવારણ મણુ ઉપર—લીમાં ગાય ભેળવી આપડવી (૩) વાન્ધ ગખમાં ભરી રાખવાથી બુડ, કીચ્ચા વગેરે પડના નથી

પ્રાણિજ ઔષધી.

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तदेषकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧-અસ્થિ (હાડકાં).

(૧) નાદીપ્રજ્ઞ અને ભગદર ઉપર—તરસના હાડકા પાણીમા ઘસી પાવા અને લેપ કરવો (૨) પીનસરોગ ઉપર—તગમનુ હાડકુ પાણીમા ઘસી નાકમા નાખવુ (૩) જલોદર ઉપર—માણસની (કપાળ) ખાપરી પાણીમા ઘસી પાત્રી એટલે મોળો જલદી ઉતરે છે (૪) હાડપ્રજ્ઞ અને સડેલા કુદ (કોઠ) ઉપર—માણસના હાડકા બારીક વારી વચગાળ કરી તે ચાદી-ઓપર ચોપડનુ એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે (૫) હાડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર—કૂતરાનો અથવા વાઘનો સુજોદાન અને કપાળની ખોપરીનુ હાડકુ પાણીમા ઘસી આપવુ (૬) કોરના ગળામા હાડકુ અટક્યુ હોય તો—તગમના નાકનુ હાડકુ પાણીમા ઘસી તે પાણી પાવુ (૭) ભગદર ઉપર—ત્રિકળાના ગઢામા મિલાડીનુ હાડકુ ઘસી લેપ કરના (૮) નાસુર ઉપર—ખવચ્યા મિલાડીનુ હાડકુ, કાચબાની ખોપરી અને તગમનુ હાડકુ ઘસી ચોપડનુ (૯) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર—કાચબાના કપાળનુ હાડકુ ઘસી પાવુ (૧૦) ભગદર અને દુષ્ટ પ્રજ્ઞ ઉપર—મિલાડાના અને કૂતરાના હાડકાની ભરમ કરી ઘીમા ખરેલ કરી લેપ કરવા (૧૧) ઉદરના વિષ ઉપર—ખવચ્યા મિલાડીનુ હાડકુ ઘસી ચોપડનુ (૧૨) સર્પના વિષ ઉપર—ગડડ-પલીનો પગ પાણીમા ઘસી આપવો

૨-ઉદરની લીંડીઓ.

(૧) બાળકની ઈંદ્રિ અને આડા બેઠ થયો હોય તો—ઉદરની લીંડી પાણીમા કાલવી કુટી અને પેડુ ઉપર લેપ કરવા (૨) ખદર ઉપર—ઉદરની લીંડીઓ ચોખાના વોવરામણમા વાટી આપરી (૩) પ્રમેહ ઉપર—ઉદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમા આપરી (૪) નાના બાળકને રેથ થવા માટે—ઉદરની લીંડીઓ અને એરડાનુ ચૂર્ણ લીંડીના રસમા ખગલ કરી તેનો ઘણ ઉપર અને કુટી ઉપર લેપ કરવા (૫) કરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી રાહીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉદરના વિષ ઉપર—ઉદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩-કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હગ્ગની તથા જવાદી બિલાડાની કુટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાની કસ્તૂરી કહે છે એ મગકસ્તૂરી કળતા હલ્દી ગણાય છે. મુવાસિક તથા થોડી ઉત્પત્તિ થવાથી નાખી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુધવાથી નાડમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી—અમુખ્ય નીખી, કઠ્ઠી, સુમધી, જિંજી, શુક્રમદ, યદે વૃષ્ય, ક્ષાર અને ગ્લાયન છે. તે ડિલા-નકુદ, મુખરોગ, કદે દર્દ, અલક્ષ્મી મળ, વાયુ, તૃષ્ણા, ઉલ્સરી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પત્તિ થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાન્તીરમાં થનારી કપિત્થ વર્ણની તે કનિઠ ગણી શકાય. કસ્તૂરી—વાદુ વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક કઠ્ઠી, હેદક, તીક્ષ્ણ અને બળિતશુદ્ધિ કરનારી છે, તથા બળિનંગ વદે, તૃષ્ણા, મુખરોગ લાક્ષણિક ઉલ્સરી વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. આ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાદી કસ્તૂરી—અમુખ્ય, ઉષ્ણ સુખાવલ સુગંધી, ત્રિન્ધ, વાયુ ઉપર પ્રસરન, પુષ્ટિકર અને શુક્રદિકારક છે. તથા વદે, કિટિલ-કુટ પરમવા, દુર્ગંધ વિષ, વગેરે અને કુટનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કાન વાદુ છે તે ઉપર—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીટાળી કાનમાં ગાખવી. (૨) વાળો ઉપર—૧ ગુણથી ૨ ગુણ સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરના અટલે વવેલા વાળો દળે તો તે પછી માગે થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તડા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર—કસ્તૂરી અને મરી, એ થોડાની લાળમાં ઘેલી મધ નાખી આપવા. (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાગ સન્નિપાત ઉપર—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ શુદ્ધિ—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવણ ૨ તોલા મરી, ક્ષીટીપીપર બાદડા અને કાલીજન એ અધો તોલો તથા દાડમની છાશ ૧ તોલા એ સવ દ્રાઘના પાણીમાં ખગલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ન્દોદ્રમાં ગાખવાથી કદે દુર થાય છે એનાં સેવનથી આમનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષવ કમી થયું હોય તો—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાગ કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુણ પયત ચૂર્ણ મધ માઝર અને ઘી માથે સેવન કરવું. અર્થી શરીરમાં પ્રકૃતિપક્ષ આવી કન્ધનું દુષ્પત્ર વગેરે આગળ પછી દુર થાય. " પુષ્કળ અમીઝ લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) લઘુ દિવસનો નિદ્રા-નાશ કર થના માટે—એના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અગ્ન કરવું.

૪-કમ્પૂતરની હગ્ગાર.

(૧) પાકેલું ગુમકુ કુટવા માટે—કમ્પૂતરની હગ્ગાર લાવી લેપ કરવો.

૨ પાંચેનું અને કમ્પૂતર એ એકજ નતિના છે. મળવ્ય એમાંથી ગમે તેની વિ. ૧ લા.

(૨) વાળા ઉપર—૨ થી ૩ મામા સુધી કબૂતરની હથાગ મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૩) પથરી ઉપર—કબૂતરની હથાગ અને કાંકરીના બિયા ચોખ્ખાના ઘોવરામણમા વાટી આપવા, એટલે પથરી ઝરી પડશે (૪) ભાર ઉપર—કબૂતરની હથાગ મધમા આપવી

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) વાળા ઉપર—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી શકિત અનુસાર પાનમા અથવા ગોળમા ખાવા આપવું સાજપર્યંત કદાચ ખાતું નહિ સાગે જમતું પચ્ય—અણુણી તણુ દિવસ (૨) આગાતુક જખમો ઉપર—કાંતણીનું ઘર લગાવવું (૩) દોરોને કાંઠ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર—કાંતણીનું ઘર રોટલીમા આપવું એટલે ચાગ પાય દિવસમા કીડા નાશ થઈ જખમ લરાઈ આવે છે (૪) બાળ તરોગ (ચુવારોગ) ઉપર—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી તેને ગોળમા કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી. પચ્ય પાળવી. (૫) ચાતુર્થિક જવર ઉપર—કાંતણીનું ઘર ગોળમા મેળવી આપવું (૬) કંઠસર્પ ઉપર—કાંતણીનું ઘર અને અગર્ય દન, એ મમભાગ લઈ બારિક કરી ચલમમા નાખી પાતું.

૬—કુકડીની વિષા (હગાર).

(૧) પાકેલું ગુમડ કૂટવા માટે—કુકડીની અથવા કબૂતરની વિષાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) હડકાયા મૂતરોના વિષ ઉપર—કુકડીની વિષાનો લેપ કરવો (૩) સોમલના વિષ ઉપર—કુકડીની હગાર પાણીમા મેળવી પાતી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ નિકળી પડશે

૭—કેશ.

(૧) અગ્નિદંત્રપ્રણુ ઉપર—કેશ બાળી તેલમા ખરલ કરી મલમ કરી ચોપડવું. (૨) સુખપ્રસૂતિને માટે—જનને દિવને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ (સંભૂનાગ, ગુ. અળસીઆ).

ચોમાસામા એની ઉત્પતિ થાય છે એનો રંગ તાપ્પા પ્રમાણે લાલ હોઈ એ વેતભગ લાપ્પા હોય છે. એના રંગમા તાણુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે પારાની ખાખ કરવાના ગરજી વિષમમા એનું સત્વ કહેલું છે એના સત્વથી જરા, આંધિ દૂર થાય છે. એ સ્વણીદિ ખનીજ બેદથી ચાર પ્રકારનું છે તેમાનું સુવર્ણ—ખાણમાનું દુર્લભ છે. ભૂનાગ સત્વ—ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોંકર, મચ્છ, પેડ અને ટંકજીઆર એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમા ઘાલી દેવતાપર કુલડું, એટલે તાપ્પા જેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સપૂર્ણ કુટ, તણુ અને સ્થાવર

જનમ વિપતો નાશ કરે છે એનો પાગમા યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમા સ્થિર થાય છે એના મત્વની રૂચિવારે વીટી કરી તે પાણીમા બોળા તે પાણી પીવાને આપવું એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે દુખી થતી નુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે તેમજ પાણીમા વીટી ધાર્ધ, આગળ લખેલા મત્રે ને પાણી મત્રી આપવાથી માટું ગળ, ત્રિપેપતી પીડા, બન્યાધા અને ગ્રહયાધાનો નાશ થાય છે નથા જી જલદી પ્રમના થાય છે ગુમગને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટ નેત્રમા નાખવાથી દિન થાય છે, એવું ભાષુકીએ કહેલું છે મત્ર — “ રામવત્સોમસેનાની મુદ્રિતેતિ તથાક્ષરમ્ । હિમાલયોક્તે પાર્થે મ્વર્કર્ણશ્ચ મરુદુમ્ । તત્ર શૂલ મમુપ્પન્ન સત્રૈવ વિલયં ગતમ્ ॥ ” એ વીટી નેલમા નાખી તે કંદલુ, પટ્ટી ને તત જ્યા ગળા દિવા પીડા થતી હાય ત્યા ચોપડવું એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર—ગાઠળા સુઠરી ગાળી દગેજા મુમારે એક વાલ નાગ ગોળમા ગોળી કરી તે આપવી એ પ્રમાણે ત્રણુ દિવસ પત્ત લઈ પચ્ચ આનુભી કરી એટલે ગરીરમાના સર્વ વાળા બળી જાય છે (૨) સપ્તના વિષ ઉપર—ગાઠળા અને તળા મરી એ પાણીમા વાટી આપવા એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) પુરુષત્વ આપવા માટે—મગેગ ગાઠળા લાસી છાતમા ધાધ પટ્ટી ને ગળા નસિકાચ ન અઠવા આ પાનના બીડામા મિદુ માત્ર ચોપડી નિયમ ખાવા આપવા

૯-ગધેડાની લીંદ.

(૧) ઘોળા ઉપર અગા ઉપર પરી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર—
 ૧) રાત્ર કાઢી તે ઉપર ગરગની લીંદ ૮ દિવસ બાધવી (૨) અરજવા ઉપર—ગધેડાની લીંદનો પાનાળય તવડ અર્ધ કાઢી ત અરજવા ઉપર ચોપડવો
 ૩) કાચ, માટી અને ગર જાયાફિકોના વિષ ઉપર—ગધેડાની લીંદનું પાનની પાત્ર (૪) મહુરા ઉપર—ગધેડાની લીંદ પાણીમા મેળવી તે પાણી લેવા આપવું

૧૦-ગધેડાનો દાંત.

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાની આખમા કુલુ પડયું હોય તો—
 ગરગનો દાંત ધમી અગળ કરવું

૧૧-ગોરોચન.

ગામના અથવા બળદના પિત્તાશયમા એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાગડો ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગોરોચન કહે છે ગોરોચન—અતિ શીત, રૂચિકર મગ-
 દાનવિખિત ગ્રંથોમા એજ પ્રમાણે એજ દગ ઉપર ખીલાડીનું હાડકું અથવા
 માનુષી ગીગડું ઘસી આગળવાનું લખેલ છે
 ૨ એ પિત્તાશયમા નાળાએજ જેવડા એક ગોળામા પીળા રંગના પાણી માથે
 ૩ નાની મોટી દગ ખાગ મારો મળી આવે છે.

લઘાયક, વશકર, કાલિકારક, ક્રમ્ય, કડવુ અને પિશાચખાધા, ગ્રહપીડા, વિપદોપ, કુષ્ટ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભજાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૧) ઉલટી, વરાધ (આરામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર—ગોરાચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવા (૨) મધુરો ઉપર—મધુરો થએલા માણુબને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા બેસના દૂધમાં અડદ જેટલુ ગોરાચન મેળવી આપવુ આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતા બહાર પડે છે (૩) બાળકોને ગીતળા હલકા આવવા માટે—ગોરાચન ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવુ એટલે ગીતળા અગર ઉપર તત્કાળ ઉડે છે (૪) ખરજ ઉપર—ગોરાચન અને ચદન ઘસી લેપ કરવા

૧૨—ઘૃતવર્ગ.

નવ ઘીમાં ગાયનુ ઘી બદ છે ઔષધોમાં મર્વ તાજા ઘીની યોજના કરવી ઘીના મવનથી માણુમના અગમ ધાતુની ત્રિદિ શર્ધ શક્તિ વધે છે* અને મગજ શાત ગહે છે ઘીના મેવનથી શરીરમાંની અગતતા અને ગરમી દૂર થાય છે અને લોહી શુદ્ધ થાય તે અનિશ્ચ શારીરિક બ્રમ કરનારાઓને ઘીનુ મવન તેા અત્યત લાભદાયક છે દમણના વખતમાં દુર્દેવથી દૂધ વીની અછત થવાથી ચરખી જેવા નિપેક્ષ પદાર્થની લોમાં ભેળમેળ થયા લાગી છે' એ ભેળમળનુ ઘી મવન દરવાથી અનેક વિકાર થવાનો મજબ છે એટલા માટે મવએ અવશ્ય આવશેની ગાયની શ્રી મળમે વિન્તાગ 'ગૌદેવક' ભાગમાં કહેલા છે તે જુઓ બકરીનુ ઘી.—અખ્ય, દીપત મળવધક, ક્રમ્ય, પાક વખતે તીખુ અને કામ, જ્વામ, કષ્, કફ, અર્શ, અને ગળપદમાંનો નાશ કરનાર છે મેંદીનુ ઘી—તિખદ તથા ગમ્મ છે અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને ગોપનુ નાશક છે એ સનુ ઘી—મૌખ્યદ, વર્ણકારક, હલ કાલિકર રમ્ય, દફક, મીટુ, મીનજ, વિજ્ઞકારક, બવપ્રદ ધૈર્ય આપનાર તથા ગુરૂ છે અને અર્શ, મગ્ગણી, વાત, રક્તપિત્ત, બ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે હાથણીનુ ઘી.—કડવુ, લવુ, તુરૂ તથા અમિદીપક છે અને કુષ્ટ, કૃમિનુ નાશક તથા મજ અને મૂત્રનુ રત્નક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિપ તથા રક્ત-વિકારનુ નાશક છે ઘાડીનુ ઘી.—કિચિત મધુર, અમિદીપક, તુરૂ, તીખુ, મજ-મૂત્રરોધક, કિચિત વાતક, ઉષ્ણ, પાકકણે લવુ તથા તુરૂ છે અને કફ તથા મૂર્ચ્છાનુ નાશક છે ઉશીનુ ઘી.—અમિદીપક, ખાક, પાક વખતે તીખુ અને વિપ, અર્શ, કૃમિ, મોળે, વાયુ, કફ, કાદ, ગુન્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, અપગ્મર અને બડબડનો નાશ કરે છે ગધેડીનુ ઘી.—મગકર, જુદિપ્રદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અમિ-

* અમને ખાસ અનુભવથી જણાયુ છે કે ધાતુના દરદીએ સીમગ કયા પછી જ્વાસ સાત પડયા પહેલા પાચ તોલા ગાયનુ તાજુ ઘી પી જુ, એથી ધાતુની શક્તિ અને પુષ્ટિ થાય છે સાજા મનુષ્યે કસગત કયા પછી એ પ્રમાણે લી લેનુ, એ દૂધ પીવાની પરાખર અત્યત ફાયદાકારક છે

પર, ઉચ્ચવીર્ય, પાક કાળે લવુ, તુર અને આનિવરક છે. એ મૂતંગપ અને દેનો નાશ કર છે સ્ત્રીધૂન. —રચિત્ર, નેત્ર, પાક વખતે લવુ તથા અમિદીપક અને વાત પિત, કદ તથા વિપતો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અમિ-
ન્ધ પ્રભુ, હાથ પગનો દાહ. શિંગેજમલ અને આખોમાની બળતર-
પર:—ગાયત્રી રી ચાપતુ (૨) ગર્ભિણીના વ્રજાવ, દાહયુક્ત વાતરક, નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:—ગાયત્રી સત્ત્વોત અથવા મહાસત્ત્વોત
1 ચાપતુ એથી કરી તાવથી થએલા દાહ પણ શાત થાય છે વી જુગ હોય
1 વાયુ ઉત્તમ. (૩) પ્રભુ તથા નાડી પ્રભુ ઉપર:—જુના લીના લેપ કરવેલ
૪) આખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો સ્ત્રીવૃત આગતુ

૧૩-ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ (૧) રુણ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ પાણીમા મેળવી, તે પાણી
1થી લદ તેમા થોડી ગેકલી દીંગતુ ચૂર્ણ નાખી તે પાતુ એટલે દહિન ૧૫ પણ
ગિત શમગે બીજો પ્રકાર:—ઘોડાની લીંદનો અર્ધ કાઠી આપવો (૧) ઉચ્ચકી
પર:—ઘોડાની ગુકાએલી લીંદની પ્રણી આપવી એટલે દહિન એવી ઉચ્ચકીને
1શ થયે (૨) કાગળીઆ ઉપર:—ઘોડાની લીં: જાશના પાણીમા મેળવી વજ્ર-
1ળ કરી અજમે ૭ માસ પવત નાખી પુન વજ્રગાળ કરી જમકરી પાતુ

૧૪-ઘોડાનો વાળ.

ઉપયોગ:—(૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:—ઘોડાના વાળથી
ને આપવા એટલે ખરી પડે છે

૧૫-છાશ.

આ મધ્યે ગોવૈષ્ઠક ભાગમા માહિતી છેજ તે સિવાયનો આખોનો ભાગ
1ડી લખતા છે એ સની છાશ:—કદન સાદ ગોટકાગક તથા ચુર છે અને
1મ અતિમાર પ્લીહા અર્ધ મઠહણી પાડુરોગ, વિપમનવર અને મૂતરાગની
1રાક છે બકરીની છાશ:—લવુ તેમજ સિન્ધ છે અને દાહ, ચુલ્મ, અર્ધ,
1111 મોળે, સઘહણી અને પાડુરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) સ્ત્રી-
ખી ઉપર:—ગાયની જાશમા મુ: અને લીડીપીપગતુ ચૂર્ણ નાખી આપતુ

૧૬-દહીં.

ગાયના દહીં મધ્યે વિચાર ગોવૈષ્ઠક ભાગમા છે, બીજા માહિતી અહી
1પાય છે એ સનુ દહીં:—ગુકાપિત-પ્રમાદન, ૧૫ સિન્ધ, મધુર, ગોષ્ઠક,
1દાન- ૫, અભિપદિ, બલકર તથા શુક્રકરક છે અને પિત, વાત તથા શમનુ
1શક ૮ બકરીનુ દહીં —દોપન, પાચન, લવુ, રચિકર, ગરમ તથા આહક છે

અને નેત્રરોગ ક્ષય, અર્શ, કાશ્મ, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. હાથણીનું ફલી—તુર, કાતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીષ્ણ, લઘુ, ઉષ્ણ બળપ્રદ તથા નિર્વર્ધક છે અને પરિણામશળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઘોડીનું ફલી—મધુર, તુર, કિચિત્ વાતકર, રૂચિકર, આખેને હિતાવહ તથા દીપન છે, અને કફ મૂર્ચા, નેત્રરોગ, કોઠ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. ગવેડીનું ફલી—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટુ, રૂચિકર અને વાતનાશક છે. ઉટડીનું ફલી—તીષ્ણ, ખાર, મેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટુ છે અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શ્વાળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. સીનું ફલી—બળકર, તપશ્ચ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટુ, આખેને હિતકારક, તુર, પાકાણે લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે, અને પરિણામશળ, મદસ્તભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રરોગનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવા બીજો પદાર્થ નથી. મધી જાતના ફેવોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કાષ્ઠ પશુ પ્રકારનો અમ્લચ્છુ નથી એ જાળકથી જુદા સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આખળના વખતમાં દૂધણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો, તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નિરાપી અને યશસ્વીર હતા. લાલ્લા વખતમાં દૂધણી ગાયોની દિનપરદિન અછત થતી જાય છે. દુધકાળને લીધે ટોરૂની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનાર ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે, અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ આજા ઝસવાળું હોય છે. જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ પ્રાપ્તિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સર્વગાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે જે દૂધ સળધી લખવામાં આવ્યું છે, તે નિવામ બીજા માર્ગોની આ ગ્રચના એવંચક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. 'સે'નું દૂધ—મધુર, પૌષ્ટિક, મિત્ત્ર, બળકર, શુર તથા વૃષ્ણ છે, અને શુક, ત્રિદોષ, કફ, આળસ તથા રૂચિને ડગનાર અને પિત્ત, દાહ, અમ તથા જડરાશિનું નાશક અને મદામિને અપચ્છ છે. એ નીત્રામિવાળા પુરોને તપાની પાવાથી બળ, તુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. બકરીનું દૂધ—તુર મધુર, આહર, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર ક્ષય, ઉષ્ણ, ગર્ભાપત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. મેદીનું દૂધ—મધુર, ગરમ, મિત્ત્ર, કેસ્ય, પુષ્ટિકર, શુર, વાતનાશક, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. હાથણીનું દૂધ—મધુર, અમિને મદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ણ, અશ્લુષ્ણ, નિર્વર્ધક મેદોવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુર, બળકર, કફકર, તુષ્ટિકર અને પિત્તનાશક છે. ઘોડીનું દૂધ—ખાર, અમિદીપક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાતિકર, હેઠરવર્ધક, લઘુ, બળકર, ખાટુ તથા સારક છે. અને સપિવાત, ત્રિદોષ, ઉદરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે. ગવેડીનું દૂધ—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટુ, હીન, શુદ્ધિમાલકારક, વૃષ્ણ, રૂચિપ્રદ તથા ખાર છે, અને કક, વાયુ, બળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે.

ઉટ્ટીનું દૂધ—મધુ, બળદર, રૂઝ, ગાંધક, કિચિત ખાંડ, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ દેહ અને નાભી, હૃદ, કુદ, આનાહવાયુ પ્રમેદ, નળવાત, દુર્મ, ગુસ્સ, કામ, અશ, હિર તથા ગળતો નાશ કરે છે માનુષ્ય દુગ્ધ—મધુર શીતળ, ક્ષુદ્ર, ચક્ષુષ્ય, ગુરુ, પચકર, દીપન, પાચક, ક્ષાતુવર્ધક, ક્ષિત્તર, શુભ અને મેહન છે એ રક્તપિત ઉપર નમ્ય માટે અને નેત્રગ ઉપર આખામા નાખવા માટે ઉત્તમ આયુ છે, અને નેત્રગ અભિવાત, શત તથા પિત્તો નાશ કરે છે ઉપચોગ:—(૧) ઉદરરોગ ઉપર—ઉટ્ટીનું દૂધ પાવુ (૨) કંઠ, ઉધરમ, શ્વાસ અને અમકતા વગેરે આળોગેલા ઉપર—ગવેડીનું દૂધ પાવુ (૩) વીર્યશ્વાત, ક્ષાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર—દૂધ ગન્ધ કરી તેમા બીડીમરડા નાખી તે આપવુ (૪) નાના આળકાને પાહુડા લાગે છે તે ઉપર—તરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવુ

૧૮-પેદુખાન્નર.

પેદુખાન્નર—મરડીના પેટમા એક જાતનો નાગડા ઉત્પન્ન થાય તેને “ પેદુખાન્નર ” કહે છે. પેદુખાન્નર—ધાતુવચક છે અને મધુર મેદ તિપ, કંઠ પિત્તગ, નેત્રગ, મેદાગ તથા વાતગળતો નાશ કરે છે એ ઉત્તરી નમ, વી, આદુનો નમ કિંતુ યથોક્ત અનુપાનમા અથવા લીડીપીપર, નયક્ષણ ન મધમા બહાણ કરવાથી વગર માખન તન્હુ પુનઃ જેના થન શ્વાસ ઉપર—૧ ગુલ ૧૦ માનર મધ અને લીડીપીપરમા આપવા

૧૯-બીરબહોટી (ગોકળગાય).

મગ નક્ષત્રમા મતા રગના ત્રીણા ક્રીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને ઉટ્ટ આવામા બીરબહોટી કહે છે આમામા આ ક્રીડાઓની હારાની હારે લાગેલી હાય છે પેદુ વગેરે લાકા એ ક્રીડાને એકા કરી વેમે છે ઉપચોગ:—(૧) બારે ઉપર.—કળી તુળમીના પાહડાનો અગરમ ૪ માસા અને મધ ૮ માસા ખડન કરી તેમા બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક બસી ચાટણુ તૈયાર કરી, એ મધ ચાટણુ પ્રથમારભે એકદમ ચટાડવુ એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવુ પરંતુ જેમ જેમ નેત્રુ નેત્રુ કરી થતુ જાય તેમ તેમ ઓપવતુ પ્રમાણે બે કરી કરતા જતુ એનાથી ત્રણુ દિવસમા ગુણુ સમગ્રય છે (૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ઉખમા (ભાર) અને નાના આળકાના પેટમાના સર્વ રોગા ઉપર—કળી તુળમીના પાહડાનો રસ અને લાગરનો અગરમ ૧ ના ૫૫ ત લઈ, તેમા બે ૫૫ ત બીરબહોટી ધમી તથા અર્ધી રતિ ગોરાચન

જેમ મરડીના પેટમાથી ‘પેદુખાન્નર’ અને ગાયના પિતાશ્વમાથી ‘ગોશ્વ-ખન’ નિર્ગમ થે તેમ ઉટ્ટના ઉટ્ટમાથી “ હરજત હાઉ ” મળી આવે છે એને નામે ઉપર વાપરવાનુ યુનાની પ્રચારો ખતાવે છે

ઘસી મધ નાખી આપવું બાળકને અર્ધી ખીરખહોટી આપવી (૩) દમ, ઉધરસ અને વરાંધ ઉપર—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી (૪) મૂળઆંત્રિ ઉપર—ખીરખહોટી અને ઘોળા કાચાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવા (૫) અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્ધિત અને બીજા વાયુ ઉપર—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી (૬) પેટશૂળ ઉપર—જમફળ અને ખીરખહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું (૭) સ્નાન ઉપર—ખીરખહોટી મીઠામાં મેળવી લેપ કરવા (૮) બેસી ગએલા સ્નાન કર્મિ અર્ધ ઉપર આવવા માટે—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી ન્નન ઉપર લેપ કરવા

૨૦—ભેંસનું છાણ.

ઉપયોગ—(૧) નવેલો નખ ઉખડ્યો હોય તે—ભેંસનું તાણુ છાણ ગરમ કરી બાંધવું (૨) મધુરા ઉપર—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી દીચણુપર્થત અને જઘાપર્થત પગે ચાળી ઘોષ્ટ નાખવું (૩) તણુખીયા પ્રમદ ઉપર—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં માકર નાખી તે પાવું ગાયના છાણ સમઘી ગોવૈષ્ઠકમાં જુઓ

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ—ચીન, લઘુ, સ્વાદુ, ઝલ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવલ અમિદીપક, તણુગોષ્ઠક, નાડીની શુદ્ધિ કરનાર, મદમ, ગેપણુ મદ, પર્ણકારક, મેષાકર, વિશદ વૃષ્ણ, ઝચિતારક, આનદકારક અને તુર છે તથા સહેજ વાન કર કોદ, અશ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, ઝલ, મેલ, કૃમિ, મદ, આનિ, તૃષ્ણા, ઉઘટી, અનિસાર, દાહ, કાતમય મેલ, લય હેડકી, ત્રિદોષ, આઆનવાયુ, વિષ તથા મહામધનો નાશ કરે છે સર્વ જાતિનું મધ—તણુરાપણુ, ગોષ્ઠક અને અમ્બિને માધનાર છે મધ તપાવવાથી કિંવા ઉંચુ કાળમાં ઉંચુ પદાર્થોમાં લસણુ જગતથી વિષ જેવું દુખ કરે છે આપધોમાં જુનું મધ આપવું જેમ નમ જુનું થતુ જાય તેમ તેમ તે ગુણુકારી છે ઘી અને મધ મળે ભાગે લેવા નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે ગે ગાયના ઘી જેવું, ઝચિતર, નુગધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું ઉપયોગ—(૧) કાન વહે છે તેને માટે—ઝાડાએ ઝીણી માખાનું મધ બેસ છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું (૨) કાનમાં બગાડ વગેરે ગદ હોય તે ઉપર—જાનમાં મધ નાખવું. (૩) વીંછીનાં વિષ ઉપર—દશ ઉપર મધ આપવું (૪) મેદોગાં ઉપર—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઈ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું (૫) જુખ-ગેગા ઉપર—મધનો ગરૂષ (મ્હોડામાં મધ લઈ તે કેટલીકવાર રાખી કામળો કરી નાખવો) ધારણુ કરવો એટલે મ્હોડામાંના તણુ, ચાદી તથા દાહ, તૃષ્ણ વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આપે છે અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા (૬) અમિદગ્ન ત્રણ ઉપર—ચોખ્ખા મહાધુ મધ

પીઝાએ આપવું (૭) કાનખણીને કાનમાં ગથો હોય તો.—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું (૮) રક્તપિત્ત ઉપર.—મધ અને સાકર એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) તુષ્ટા રોગ ઉપર—પાણીમાં નાટર અથવા મધ નાખી તે પાવું ૬૬ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે રોગહર પાવું, ઉલ્લરી થશે એટલે તુષ્ટા અને દાહ શમશે. (૧૦) બરસાણીના વિષ ઉપર.—પાણીમાં મધ નાખી પાવું (૧૧) ઝેરકચાલાના વિષ ઉપર.—મધ, ઘી અને માકન ખાવા આપવા

૨૨—માખણ.

બેસનું માખણ.—તુર, વાતુલ, ગર, કફર, મેહાવધ, આખોને હિતકર, ધાતુવધક, જાંબ, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા આહર છે અને યમ તથા પિત્તનું નાશક છે એજ તાણું હોય તો ધાતુવધક બાળ તથા મહત્તે દિતકારક અને બળકર છે બકરીનું માખણ.—મધુર, તુર, લઘુ આખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે અને ક્ષય, ઉષ્મ, ગુદમ, પ્રમેદ, ગળા, નેત્રરોગ, ત્વર, પાદરોગ અને અત કોહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર—માખણ કિચિત્ત ફેવના ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું (૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર.—માખણ અને તેલ ખાવા આપના અથવા માખણ નાગકેસર અને ખડીમાંકર ખાવા આપવા (૩) રક્તપિત્તસાર ઉપર—માખણ મધ અને ખડીમાંકર ખાવા આપવા

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે આપ્યોમાં એ મધ મૂત્રના અભાવ આપવું. ગોમૂત્રમાં ૨૪ ગુણુ ઘણા ઉત્તમ છે ક્ષુદ્રકા તેલો અને ઘી મિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે નરયને માટે ઉટનું મૂત્ર આપવું પ્રાણનાથ ગાયનું પ્રશન્ત અને ગંધડા ધોણ, બકરા, બેમાંનું મૂત્ર તેલમાં ઉઠાળી લેપ કરવાથી દુઃ, કફ અને વિમર્ષનો નાશ કરે છે બેસનું મૂત્ર.—તુર, કંટુ, ખાર, પિત્તકર ઉષ્ણ તથા તીષ્ણ છે અને ગળા, અર્શ ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષૂચિ, માળો આનાદ, પાદરોગ, ગુદમ તથા કફનો નાશ કરે છે બકરીનું મૂત્ર—તીષ્ણ, લઘુ ઉષ્ણ, કંટુ, રક્ષ, સ્વાદુ, તુર તીક્ષ્ણ પથ્થકર તથા વાતુલ છે, અને દમ, ઉષ્મ, મોળો, કમળો, ઉદર, પાડ, કફ, ગુદમ, પ્લીહા, નાડીનણુ, વિષ અને મ્હામળનો નાશ કરે છે હાથણીનું મૂત્ર—ખાર, કંટુ, મેહ, પિત્તલ, તુર તીક્ષ્ણ, સારક, તીષ્ણ તથા વિહારણુ છે અને શળા, હેડી, દમ, વાડ, કિલા-મન-ક કંટુ મનકુષ્ઠ, રૂમિ, અશ, વિષ ગુદમ અને કફનો નાશ કરે છે ઘોડીનું મૂત્ર—ઉષ્ણીય, ખાર, તીષ્ણ, રક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે અને કુષ્ઠ, ઉન્માદ, રૂમિ મોહ કરે વાયુ દુઃ, ગળા, વિષ, કિલાસકુષ્ઠ અને મોહનો નાશ કરે છે. ગંધડાનું મૂત્ર—અમિદીપક કંટુ, ખાર, તીષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે અને કફ, વાયુ મનકુષ્ઠી રૂમિ ભૂતઆધા કપ ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. ઉટનું મૂત્ર—તીષ્ણ કંટુ, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખાર, તીક્ષ્ણ તથા બળકર

છે અને કોઠ, અર્થ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિના નાશ કરે છે. નરમૂત્રઃ—ત્રેયક, ખાર, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવુ તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, ત્રણ, ભૂતબાધા, ત્વદોષ, વાયુ, મોહ, કંદ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) કંદ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—લુના લોહ-કાંટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલમામા તપાવી, ગોમૂત્રમા ૧૦૦ વાગ ભાજવી, પછી તેનો ખગલ કરી નેમાથી ૧ વાલ ચૂણ મધ અને લીડી પીપરમા આપવું એ ચૂણને “ મહૂર કહે છે (૨) અપરમાર ઉપરઃ—માકડાના રક્તમા ચિયક બીજવી સુકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમા બીજવી તેનું ત્રણ દિવસ નત્ય આપવું એટલે ફેફસે દુર થાય છે (૩) વિષારી સર્પના કંદશ ઉપરઃ—માણુમનુ મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણુ.

મીણુઃ—પિચ્છલ (ચિત્તુ), સ્વાદુ, તીણુ, મ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિમધાનકાન્ક તથા નણુને ક્ષિતકર છે, અને વાયુ, કોઠ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) નવેલા ઉપર—તપાવેલા મીણુની લુગટી નખપર એમાડવી અને પાંચે બાજવો, તેથી ચાર પાંચ દિવસમા ચૂણ આવે છે (૨) પગ ફાટે છે તે ઉપરઃ—તપાવેલુ મીણુ ચોપડવું (૩) યુમ્મડા ઉપરઃ—ઘીમા મીણુ તપાવી તે ચોપડવું (૪) રક્તપ્રદર ઉપરઃ—મીણુમા ઘીટનું ચૂણ ખગલ કરી ચોપડવું

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગઃ—(૧) હેડકી અને ઉલટી ઉપરઃ—મોગના પીછાની રાખ અને લીડી-પીપર એ મધમા આપવા (૨) સર્પદંશ ઉપરઃ—મોગના પીછા તપાવું માથે ચત્રમમા નાખી પાવા એટલે વિષ ઉતરશે (૩) માછલાના વિષ ઉપરઃ—મોગના પીછાની ધૂણી આપવી (૪) વિષખાવા દુર થવા માટેઃ—જે પ્રમાણે ગાદળમાથી નાત્રમત્વ તીડો છે તેજ ક્રિયાથી મયગપિચ્છમાથી તાત્રસત્વ નીકળે છે એ નાત્રમત્વની કીટી ડગી તે પાણીમા ઢોળી તે પાણી આપવું, એટલે વિષમાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગઃ—(૧) હાડમણુ ઉપરઃ—એ ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર ક્રમાવરી (૨) શીતળા થોડા આવવા માટેઃ—વાઘનો સળા દાત પાણીમા ધ્રુવી એક વખત આપવો (૩) સચિવાયુ ઉપરઃ—વાઘની ચરબી રાત્રે ઉલટી બેળાએ શરીરે મોળવી

૨૭—સમુદ્રકીણુ.

મમુદ્રીણુ એ એક જાતના માછલાના પેટમાનુ હાડપિચ્છ છે એ સંકેદ રંગનુ હાઈ એ ઉપર કીણુ કીણુ છિદ્રે હોય છે એ બસરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્ર-

કૃષ્ણ—ચિકિત્સા, વૃક્ષ, વનુ, ચતુષ્પ, શીતળા, પટલાદિ દોષનાશક, સારકે તથા વિષના છે અને દબ્બળા, ક્ષે, ક્ષેનામ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ સમુદ્રીણુ અગભગ ન છે અટલા માટ તેનું ગોષ્ઠન કરવું શોષન.—સમુદ્રીણુ લીલુના રસમા ખગ્ન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપચોગ.—(૧) રેનાવેળો અને અહિર ઉપર—અમુદ્રીણુ અને ખડીસાકરની બૃદી મવાન માજ આખોમા નાખવી એટલે આતિ, નાથળો, રનાથ, ગળ, કદૂ વગેરે વિદાર ત્વરિત દૂર થાય છે કાનમાના સમુદ્રી વગેરે ઉપર—અમુદ્રીણુની વસ્ત્રગળ બૃદી કાનમા નાખવી તથા તે ઉપર લીલુનો રસ નાખવા (૨) કૃષ્ણાવ, પ્રહુ અને ચિકિટા ઉપર.—અમુદ્રીણુનું ચૂર્ણ કાનમા નાખવું (૪) કદૂ ઉપર.—સમુદ્રીણુ વાડી ચોપડવું

૨૮—સર્પની કાચળી.

જને કણુ છે એવા મર્પની કાચળી ગુણુમરી છે મર્પની કાચળી પુત્તકમા ગમ્પચાવી તને ઉપદ્ર લાગતી નથી ઉપચોગ—(૧) અગ ઉપર પિત્ત છે તે ઉપર—મર્પની કાચળી ખાળી નસના નેશમા ખરલ કરી ચોપડી (૨) શીત પ્રસૂતિ થવા માટે—સર્પની કાચળી માળી તેની વર્ણુ આપવી (૩) બદ ઉપર—સર્પની કાચળી અને અશીણુની વડી કરી ઉપર બાંધવી અથવા સર્પની કાચળી આગિક કરી ગોળમા તણ દિવમ લસણ કરવી (૪) ચામખીલ (મસ) ઉપર—મર્પની કાચળી પાણીમા ખગ્ન કરી લપ કરવા (૫) ઉદરના ત્રિષ ઉપર—મર્પની કાચળીની ઘળી તણ દિવમ આપવી (૬) ત્રિષન જ્યરોદિકા ઉપર—મર્પની કાચળી, સિન્ધુ નાગ અને કડવા લીમજાના પાદડા એનું મમ બાગ ચૂણ કરી તના વપ આપના એ નાશન અને ડાંડિની એમનો પ્રતિબદ્ધ કરી (૧) મર્પનો નાગ કરે

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપચોગ—(૧) મુસી (વરુ) ઉપર—મસલાના લોહીમા કપડું બિન્દા ગળા અને તે કપડું દ્વિમ મમળી તે દ્વિ મુસી થએલા બાળકને પાવું

૩૦—સાખરશિંગ.

ઉપચોગ—(૧) મોત, જખમ લાપોટીયુ અને વાયુએ અગમા નાજના આવે તે ઉપર—માખરગિંગ વમી લપ કરવા (૨) માથું ખાતું હોય તે ઉપર—દ્વિમ. સાખરગિંગ વમી લપ કરવા (૩) રક્તાતિસાર અને આમાશ ઉપર—માખરશિંગ લીમા રમી આપવું (૪) બાળકને ગળું પડે તે ઉપર—માખરગિંગ ગાયના દ્વિમા કિવા લીમા ઘની તાળના ઉપર (૫) કોવા અને તે ઉપર મોળા એગડાના પાદડા લગાવવા તેમજ ગાયના (૬) મર્પ નાગ વગેરે પાડ (૭) વાતુશુદ્ધિ ઉપર—માખરશિંગની અધે મર્પ નાગ રક્ત લીમા આપના (૮) વાતુશુદ્ધિ ઉપર—સાખરશિંગની (૯) મર્પ નાગ પાડ (૧૦) વાતુશુદ્ધિ થક વાતુશુદ્ધિની કડકી નીકળી જાય છે.

(૭) ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શ્વેત, અપચી અને અડધુડિ ઉપર—૧ વાલ સાબરશિંગની લગ્ન મધમા આપવી (૮) સાબરશિંગની લગ્ન કરવાની કૃતિ—નીતાકળીના પાદડા ખારિક ચઢન પ્રમાણે વાડી તેનો લાળો ગોળા કરી તેમા સાબરશિંગનો કકડા મધ્ય લાગે રાખવો તથા તેને વચડાઉં જાણના પુટ આપવા એટલે તેની લગ્ન થશે એજ રીતે કપાસમા સાબરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી લગ્ન થશે.

૩૧—હરિણશુંગ.

ઉપયોગ—(૧) હંદ્રોગ, કટિમહ, સંધિરૂળ અને હંદ્રશૂળ ઉપર—હરિણના શિશુકળા કકડા કરી કાઢીઆમા નાખી, જાણુનો અંસિ કરી લગ્ન કરવી તે લગ્ન અર્થો માસો ખાચના લીમા આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ—(૧) કેશ આવવા માટે.—હાથીદાંતનો જેર દારૂળદરના ગમમા ખગલ કરી લાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) યુમક કુટવા માટે—હાથીદાંત ઘસી યુમકાના મ્હોડાપર એક બિદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—હાથીદાંતની ટૂંછી આપવી. (૪) ખરજ, ગળકચ્છ વગેરે ઉપર—હાથીદાંતનો જેર બાળી તે ગમનો લીમા ખગલ કરી લેપ કરવો. (૫) દત્ત-વર્તી—હાથીદાંત કુકરના દાંત, ઉટના દાંત, બળદના દાંત, ભોકડાના દાંત, ગંધડાના દાંત, રાખ, મોલી અને મચુદરીજીવુ ચૂણુ કરી પાણીમા ખરલ કરી મળી જવડી લાળી ગોળા કરવી એ પાણીમા ઘમી આખમા અજન કરવું, એટલે આખમાનું ફૂલ ધણુજ જલદી ફૂ થાય છે આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ધણુજ ઉત્તમ છે.

આમરશિંગને પ્રથમ આકડાના દૂધમા, પછી કુવગના રસમા, પછી અર-ણીમા ખારીજળના ગમમા, અરીજીમા, ગાયના જાણુના રસમા અને ખોરડીના પાદડાના રસમા, એમ ૭ સુદમ પુટ આપી છેવટે આકડો યુવગના દૂધમા ગળપુટ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાબરશિંગ-લગ્ન થાય છે આ લગ્ન કદથી ચમેલ દન્ક ઉદર રોગને નિકદન કરે છે એટલુજ નહિ પણ એ તાવનો પણ કદો શત્રુ છે.

સાબરશિંગના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સપુટમા નાખી કપડમાટી કરીને અથવા સાબરશિંગ ઉપર દારૂડીના બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમા નાખી કપડમાટી કરી અડધા મણુ જાણુમા ભરી (ગળ-પુટ) કરે તે મરે એમ હન્તલિખિત પુસ્તકોમાથી મળી આવે છે. વળી લખ-નોના એક ચુનીલાલ (ઉર્ફ કવિજી) નામના વૈજના એક સામીતનું કહેવું છે કે—તેઓ સાબરશિંગના ઝીણા મોઝ જેવડા કકડા કરી માદી રીતે બાળી તે રાખને તેના બરોબર ખાચના લકીમા ખૂબ છુટી થેપલીઓ કરી મોટા જાણુ ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા.

રસવૈદ્ય.

૧-અષ્ટક.

વાગો, ગનો, પીળો અને ઠાળો, એમ ચાર પ્રકારના અષ્ટક છે આપવામાં
 ળો અને ઠાળો વપરાય છે ઠાળો અષ્ટક ગુણોએ ત્રણ છે શૌધન—(૧)

ઠાળો અષ્ટક:—અમિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિકાળો ઉઠાળો, ત્રણ અને
 ગાયના મૂત્રમાં માતવાર યોગવા એટલે શુદ્ધ થશે (૨) અષ્ટક દેવતા ઉપર
 તપાવી ભોરડીના કાદામાં યોગવો અને હાથથી મમળવો તથા ઉપરનું પાણી
 નદી નાખી મુકા કરી આપવા તે ધાન્યાષ્ટક કરતા મારો થશે. ધાન્યાષ્ટક કરે-
 ળાની રીત:—અષ્ટકને તેના યાંચા ભાગ ડાગરમાં મેળવી કામળામાં ખાંડી ત્રણ
 દિવસ પાણીમાં પલાળી ગમવા અને હાથથી પુષ્કળ મમળવો, પછી પાણીમાં
 પડ્યા હોય તે અષ્ટક યુક્તિથી મહાર કઢાડી મુકવી આપવો અષ્ટક:—તુરો
 મધુર દાઢા, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે અને ક્ષય, ત્રિદોષ ગુમઝ
 પ્રમેહ, માદ, મરોળ, ઉદર, ગાંઠ વિષ અને દુષ્મિતો નાશ કરે છે મારણુ—

૧) ધાન્યાષ્ટક ૧ ભાગ અને ટકણુખાત ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી
 અવનવા થવામાં લાવી તીત્રાસિએ પચત કરવું પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ
 આપવો, એટલે ભગ્ન નિશક થશે એ ભગ્ન ચલ્લાન શીતળ છે તેથી મત્રા ગનો
 ઉપર ચોળવી (૨) ધાન્યાષ્ટક કામુદગના ગમમાં મમળી પુટ આપવો એ
 પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલ તેની ભગ્ન થશે (૩) ધાન્યાષ્ટક લઈ આલ-
 ળાના દૂધ (ગમ) મા એક પહેાડ મુધી ખરલ કરી ગોળ ચકાકર વડી કરી
 તેની આમપામ આકાંતા પાન વીટાળી મારીના કોડીઆના મપુટમાં ઘાલી
 વગડાઉ છાણાનો ગળપુટ અમિ કરવા આ પ્રમાણે આલળાના દૂધમાં એકક
 દિવસ ખરલ કરી માત ગળપુટો કરવા પછી વડની વડવાઈઓનો ઉઠાળો
 કરી તમા અષ્ટક એકક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગળપુટો કરવા, એટલે અષ્ટકની
 નન્મ મારી થશે. એ ભગ્નથી મર્વ ગમ દૂર થાય ક અધ્ય મૃત્યુ કે
 વધ છે વોળા વાગના કાળા વાળ થાય છે અને જેવુ જેવુ અનુપાત આપે
 ના તેનો ગુણુ થાય છે (૪) ધાન્યાષ્ટક અને નાગમલા, ભદ્રમેધ
 ળા એ અથવા વડવાઈઓનો ગમ હળદરનું પાણી મળકતો કાકો,
 નવા આંધોની અનુક્રમે લાવતા આપવી અને પ્રત્યેક લાવતાને સારા પુટ
 એટલે એ બે ત્રણ ભગ્ન થશે શતપુટી અને મહસપુટી- અષ્ટક કરવો હોય તો

અનન્દ નન્મ શતપુટી અને મહસપુટી વગેરે થાય છે પપુ કહેલું છે કે
 વસાદિમ્નુસાનાત સ્યાન્પુટોર્વં વ્યાધિનાશને । શતાદિસ્તુ સહસ્રાંતં. પુટો
 કેવા રમાયંત ॥ ૭ ॥ અર્થાત ગેગ નાશ કરવાને દશથી મો સુધીના પુટો

કુંવારના રસમાં ખગલ કરી પુટ આપવા, એટલે ગજદાર ભગ્ન થશે. મૃત ને અમૃતીકરણુ:—અમ્બકભગ્નના ખરાખર ગાયનું ઘી મેળવી લોકાના વાસણમાં પચન કરાવવું. ઘી પચી જાય એટલે તે ભગ્ન અથા ક્રમેમાં યોગ્ય. જે અમ્બક ભગ્ન નિષ્ક્રમ અને કાળજી જેવી ખારિક થાય તે મૃત જાણી. તેજ જે સમય

આપવા જોઇએ અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે) વળી એમાં પણ હળારપુટમાં તે રમની લાવના માત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યો કહે છે, પરંતુ શતપુટીમાં મર્દન અવશ્ય કરવું દશપુટી અમ્બક ભરમ:—નામગ્નેયના રસમાં અગર તાદળજળના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે વીસપુટી અમ્બક ભરમ:—વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો ગમ, અરકુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીયા) ઘોળી કનેર, લાલ માટીડી અને વડનું દૂધ, એ પ્રત્યેક વનરપતિઓમાં પુટ આપી અગ્નિ આપવા આમ ૨૦ પુટ આપવાથી મિદુરના સમાન લાલ ગંગી થાય છે એકતાળીશ પુટી ભરમ:—ધાન્યા-મત્રને ૩ દિવસ મોથના કાઢમાં મર્દન કરવો પછી સાટીડીનો રસ, કાસુદરાનો ગમ, નાગગ્નેલના પાંદડાનો રસ અને સુરોખાગ એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી યુવરના દૂધમાં, ગોખડના કાઢમાં, કાંવરના રસમાં, કદલીકદ (કેળકાદા) ના રસમાં, એખગના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહીં, માખણ મધ, ઘોળી (ચીનાઇ) માગર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવા. પ્રથમ ૧ દિવસ ઓપધીમાં બુટી ગત્ર આચ આપે, વળી સવારે કહાડી કરી તેમાં બુટી ગત્ર આચ આપે, એ પ્રમાણે દરેક પુટો અપાય છે) એ પ્રમાણે એ સર્વ ઓપવીઓના પુટ આપવાથી અમ્બકની દિવ્ય ભરમ થાય છે. એ સર્વ રોગનો નાશ જગારી છે સર્વ પ્રયોગોમાં નાખવા યોગ્ય છે વળી ઓપવીના મરને હગણુ જગારી મૃત્યુને જીતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ જગાર, આયુષ્યને વધાવનાર છે વળી એને ખાવાથી સતાનની વૃદ્ધિ થાય છે સહસ્રપુટી અમ્બક ભરમ:—ધાન્યામ્બકમાં દગનાલ, આમળાતિ રસ અને ખડીઓખાર મેળવી બુટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે આ પ્રમાણે ૧૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિદ્ધના સમાન લાલ ભરમ થાય છે આ ભરમ ક્ષયાદિક સર્વે રોગનો નાશ કરે છે શતપુટી અમ્બક ભરમ:—વડ, યુવેર અને આકડાનું દૂધ, કુંવાર પાંદડો ગમ, નાગરમોથ, મનુષ્યનું નત્ર વડવઈનો રસ અને ખડીનું લોહી, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યામ્બકને છુટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી ચોખગજ મણિના જેવી ભરમ થાય છે. સહસ્રપુટી અમ્બક ભરમ:—વજ્રમ્બકને ખગલમાં નાખી વાટી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (જાટવી) પછી લોકાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં એ અમ્બક નાખી તે મદ્યમિથી પચાવે. પછી ધાનથી અઘો અમ્બક લઈ બનને કામળીના છુગડાની કોથળીમાં નાખી બીજવે. પછી ધાનથી એક મોટી કચરોટમાં એ અમ્બકને નાખીને કોથળીને ખૂણ મસળે. એ પહેાગ પછીથી કચળા અમ્બક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અમ્બકને કહાડી લે, ત્યારે ધાન્યામ્બક શુદ્ધ

દાખલા અને ચકાસી વડી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે
 ૪ અગ્રિક સત્વપાત્રન —અગ્રિકની બુદ્ધી એક દિવસ કાળમાં અને એક દિવસ
 મુજબના રસમાં ગાખતી. પછી કેળના કાદાના રસની ભાવના આપતી અને એથી
 ભાગ દેકણખાર મુદ્ર મન્યમાં મેળતી, ભમના જાણુમાં મૂકીઆ દરી મુકતી વાસ-
 ખમાં નાખી ખૂબ અમિ કરવા, એટલે અગ્રિકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ જોળા કરી
 મિત્ર પચાડા (ઘી, મધ, ગુગળ, યુગ્મ, દેકણખાર) મેળતી કુલડીમાં વાલી
 અમિ કરવા, એટલે તરી કામાં જેવી થયી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે
 અને મર્વ લોહ કરના ગુણોથી અધિક છે અગ્રિકસત્વગુણુ—શીત, ત્રિદોષનાશક.
 રસાયન, પુરુષપણુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વચ-આપક છે આ અગ્રિકસત્વ જેવા બીજા
 આપધ, બ્રમડળમાં નથી. અગ્રિક દ્રાવણુ—અગ્રિક દ્રાવણુ લાગ્યોદય વિના
 નાઈ દિવસ સિદ્ધ થતુ નથી, એમ સાચમાં કહેલુ છે કાષ્ઠ દેકાણે લાગ્યાએ
 મિદ્ધ થયુ હશે પશુ જણાયુ નથી. (૧) ધાન્યાગ્રિક લાઇ અગ્રીઆના પાદડાના
 રસમાં મદન કરવા પછી સુરણુની અદર ઘાલી માટીનો લપ કરી
 ગાંડ (જાનવરોના વાડા) મા લાથલર ઉકુ એક મહિના સુધી પુરી રાખતુ પછી
 કાદાડાથી પાગા જેવુ પાતળુ થશે. અગ્રિકલરમ અનુપાત્ર —(૧) અગ્રિકનમ ૧
 થાય છે પછી એને અગ્રલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ યુવર, એ ત્રણેનું
 કવ ૮ કુવાર પાત્રો રમ, ૫ એગડાના મળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ ૮ ગળો,
 ૯ ભાગ, ૧૦ ગાખડ ૧૧ ગિમળી, ૧૨ માલવણુ, ૧૩ પિકવણુ, ૧૪ લોળા
 મનસ, ૧૫ અગ્રમજરી (અથેડા), ૧૬ વડવડ, ૧૭ અકરોનુ લાઈ ૧૮ મોગડી
 ૧૯ અગ્રમ્મી ૨૦ અિદ, ૨૧ ડીઅર ૨૨ દરડ, ૨૩ પડાળાના રસ, ૨૪ ગોમૂત
 ૨૫ આમળા ૨૬ અથેડા ૨૭ જલકુલી ૨૮ તાલિમપત્ર ૨૯ મુમ્મી ૩૦
 અગ્રકુલી ૩૧ આમળા ૩૨ અગ્રીયાનો રસ ૩૩ ભાગરા ૩૪ કેળાનો રસ
 ૩૫ માટીના ૩૬ ધતૂના ૩૭ લોષર, ૩૮ દેવદાર ૩૯ તુતસી, ૪૦ અન્ને ધરા
 ૪૧ કાસુદરી, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી ૪૫ શાખાવળી,
 ૪૬ તાલછડ ૪૭ નાગરવેલના પાદડાનો રસ ૪૮ સુક ૪૯ લાલી, ૫૦ તુસડા
 ૫૧ ભારગ, ૫૨ તુકવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ પલા-
 રાનો રસ, ૫૭ કડવા તુરીયા ૫૮ ઉદરકાની ૫૯ જવામાં ૬૦ મરચાકી, ૬૧
 દનાઈ જુદ ૬૨ તૈલપર્ણી ૬૩ ઘી ૬૪ દૂધ ૬૫ મધ, (કોઈ કોઈ એમાં
 પચાગુળનો રસ કુટકે જોળ ખરીઓખાર માલતી, સાલવણુ, નાગવલા અતિ-
 મન્દા મદાવલા, રાતાવરી કૌમ્બી જડનો રસ ગાજર, ગજર, કુગળી, લસણુ,
 ઉટડા અમરનલ દિલમોચિદ્ર જુદ પાતાળ ગરૂડી, જટામસી દહી, ખાડ,
 નટલી માળે વધારે લવાતુ બતાવે છે) એ ચોસક દવાઓના રસમાંથી એકકમાં
 ૧૦૦ થુડી નયના તાપે સુડી રાત્રે અગ્રલ લાણુમાં કુકવી. એ પ્રમાણે દર-
 મા ૫૬ માળ વખત કુડનાથી સહસ્રથુડી અગ્રિક લરમ થાય છે

કાળા ગંગા અગ્રિક લગભને મફદ ગંગા કરવી હોય તો જણુની અતર
 ૧૦૦માં તેને ખૂબ થુડી સપુટમાં કપડમટી કરી મળપુટ આપવો

ગુળથી ૪ ગુળ સુધી મધ અને લીડીપીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોદ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષનક્ષય, સમહણી પાકુરોગ બ્રમ, કમળો, ગુદમ વગેરે રોગ ફર થાય છે (૨) વાવડીય, સુક, મરી અને લીડીપીપરના ચૂર્ણમા વાલભાગ આપવી, એટલે ક્ષય, પાકુ, સમહણી, શળ, આમ, કોદ, શ્વાસ પ્રમેહ, કામ મદાગ્નિ અને ઉદરસખથી વ્યથા એ રોગો ફર થાય છે, શુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૩) વીમ પ્રકારના પ્રમેહને સાડ મધ, લીડીપીપર અને શીલાજીતમા આપવી (૪) ક્ષય રોગમા મોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભસ્મ સાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તને માટે હરદ ગાળ અથવા એલચીદાણા અને સાકરની સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાકુ, મળવ્યાધિ એમા ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચાતુર્ગત, માકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મુત્રદુષ્ટ, એમા એલચીદાણા, ગાખડ, બોયઆમલી ખડીમાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમા ગળેલા મત્વ અને ખડીમાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણવરગને માટે મધ અને લીડીપીપરમા આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને માટે ત્રિકળાના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૨) શુમકાને માટે મેરવેલના સત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમા આપવી (૧૩) મળવૃદ્ધિને માટે ગાયનુ દૂધ અને બોયકોળામા આપવી (૧૪) મળવ્યાધિને માટે બીલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સુક, પુષ્કરમળ, આરગમળ અને આમગધના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૬) કફરાગને માટે ત્રયકળ લીડીપીપર અને મધમા આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રતીમ થવા માટે તથા મૂત્રાધાત, મુત્રદુષ્ટ અને મૂત્રખડામા મર્વ ક્ષારો સાથે આપવી (૧૮) ધાતુસ્તભનને માટે લાગમા આપવી (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે લવગ તથા મધમા આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના લી સાથે માકરમા આપવી ખાડીના રોગોના માટે કહેવા અનુપાનો મુળ્ય આપવી.*

૨-અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના માગડ થાય છે, એ પૃથ્વીમાં કાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમા તરતુ અથવા સમુદ્ર કિનારા ઉપર ધણે ઠેકાણે મળે છે એ વિગતે જી બાલટિક સમુદ્ર, પર્શીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ઘોળું અને તે ઉપર ટપકા હોય તે ગાળ અરગળ જેવું પીળા રંગનું હોય છે પીળું અંબર મલ છે કાળું સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે.

* અશુદ્ધ (ગાંધા વગર), અસિદ્ધ (ચન્દ્રિકા રહેલા કાચા), અવજની ભસ્મ મનુષ્યના શરીરમા અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે કોદ, ક્ષય, પાકુરોગ, એમ્બે, હૃદય અને પસવાડામા પીડા અને ભારે સતાપ આપનાર છે અમકન્દા વિકારની શાંતિ તથા દિવસ આમળા પાણીમા વાટી પીવાથી ક્ષય છે એમ કહેલું છે.

ખર અખર મોડુ વેચાય છે એટલે ફટલાક લોક બનાવવી પણ કરે છે જે અરુ અખર છે તેના એ ગાયક લઈ એક ઉપર એક ધસવાથી, તે ગરમ થતાજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોકચ્યુબક જેવું આકર્ષણ કરે છે હાત નીચે ચાલવાથી થોડો અવાજ થાય છે પણ પીંગળનું નહીં, માત્ર નરમ થાય છે અને તેમા થોડી સ્પીકશ આવે છે અખરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધી મારી આવે છે અખર સુગંધી પદાર્થ મા નખાય છે અખર —લાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર લાભોત્તેજક, દ્રવિયાને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમા લગ્ન ઉત્પન્ન કરનાર, અસિવર્ધક, પ્રાણમાની શરદી અને ગરમીની ધમ્મા દૂર કરનાર જવાન તથા ધરડાને દિતકારક છે ઉપચારક:—(૧) કૃષ્ણાચુ ઉપર —૧ ચણેલીભાર અખર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કૃષ્ણાચુ દૂર થાય છે, તેમજ તેથી ક્રાંતામાનો અને સાધામાનો ગેગ પણ દૂર થાય છે (૨) સ્થાવર જગત વિષ ઉપર —અખર પાણીની સાથે આપવું (૩) વિદ્યુત્તિકા (કાલેરા) ઉપર:—અખરની ધૂણી આપવી તથા અખર અને સ્ત્રી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી (૪) ક્ષીણતા ઉપર:—અખરનું ઘી માકરમા મેવન કરવું એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે

૩-કપીલો.

કપીલો એ રંગ નાત્રવળ હોઈ ઇંટના બદા જેવો હોય છે એ સુરત પાને ઉત્પન્ન થાય છે કપીલો —રેચક, તિબ્દ અને ઉષ્ણ છે વચુ કદ ઉષ્ણસ જતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપચારક:—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુદમ ઉપર —મધમા કપીલો ખગસ કરી આપવા એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુદમ નિવર્ત થાય છે (૨) કૃમિ ઉપર:—કપીલાચુ અર્ધો તોલો ગોળ મધે ખાવા આપવું એટલે મપણ કૃમિનો નાશ થશે

૪-કલઈ (કથીર).

શાંધન —કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમા રેડની ખા પ્રમાણે ત્રણ વખત રડવું એટલે શુદ્ધ થઈ કલઈ શરીર પર ઉડી આવે છે માટે નાવચેતી ગમતી. મારણુ:—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલઈ કઢાઈમા ધાલી ચૂલા ઉપર રડા અને નીચે દેવતા કરવા કલઈ પાતળી થયા પછી તેમા ચાથો ભાગ અવેગિન ચૂલ નાખી આપાના લાકડાથી ત્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યા સુધી છુટતું ચૂર્ણ વગર મર થોડું થોડું નાખતા જતુ ત્યા સુધી કલઈની ભસ્મ થાય ત્યા નીચે અરડીનું ચૂર્ણ નાખતા જતુ પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું માં લાકડા કરી લાલ થાય ત્યા સુધી નીચે તીત્રામિ કરવો અને હાડુ થયા પછી (૧) ૧૩ (૧) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાહત, અધેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના છુનું નું ચૂલ એ પ્રત્યેક કલઈને મારવાના પદાર્થ છે એટલે એમાના એકથીજ

ઉપરની રીત પ્રમાણે કલર્ષ કલ્પના નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકત્ર ચોડે ચોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલ્પ ભસ્મ થશે પછી પૂર્વોક્ત કલ્પ ભસ્મ લઈ ગુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુષ્પાશ અથવા અષ્ટમાશ તેમા મેળવી, લીલુના અથવા કુવારના ગ્રમમા પહેર ખે પહેર ખરલ કરી તેનો ગ્રાણે બાધવા તે કોડી-આખા સપુટમા પીપળાની છાલમા ગાખી ઉપર ગળપુટ ફેવતા કરવા આ પ્રમાણે માત વખત પુરો આ નવા એટલે મર્વોત્તમ ખડી જેવી બગલસ્મ થશે એ સવ કાર્ય કરે છે એવી વૈદિનુ જીવન થશે. ખીજા પુરોને તાલક દેવી નહિ. કુવારના તાગ રમમા છુટવી અને વારવાર પુટ આપવા (૩) કલર્ષ ગુદ્ધ કરી તેના સારાં પાતળા પતંગ કરવા અને ઔષધી સહિત તે ૩૦ તોલા પતંગ વત્ર ઉપર રાખવા. તે ઔષધી-ખડીની લીડીઓ ૪ ગેર અને હળદર ૪ ગેર એ બધાનુ એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વામાચ્છમા ચોડા ચૂર્ણનો ચર કરી તે ઉપર કલ્પના પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી કપડામારી કરી ગળપુટ આપવો. માઠ ૬ કુ થયા પછી કાઠી લઈ વાલ અથવા અર્ધો વાલ દેહનુ બળા બેઠ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાતોમાં આપવાથી મપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે (૪) કલર્ષ રીકગના વાસણમા ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી છુટવી એટલે ભસ્મ થશે (૫) હળદરનુ ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમા ઘાલી તે ઉપર કલ્પના પતરા મૂકી ઉપર બાટીનુ ચૂર્ણ નાખી કપડામારી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલ્પની ભસ્મ થશે તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચાથે લાગે સુરોખાર મેળવી પ્રાડીઆના સપુટમા ઘાલી એક ઘટિકા મઠ અગ્નિ કરવો અને ૬ કુ થયા પછી ઘોળા ચખ અથવા કુદ પુષ્પ જેની ભસ્મ લેવી અને સવ રોગ ઉપર અનુપાનમા આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી, તે ઉપર કલ્પના પતરા ઝીણુ કરજા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવુ અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવા, વળી ચૂર્ણ નાખવુ આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગળપુટ કરવા.

૭ થયા પછી ચુકિતઓ કાઠી લેવી. તે જેવી ભાતની ઘાણી થાય છે એ પ્રમાણે લાઈ મોળવાથી બારિડ થશે અને મર્વ કાપ કરશે આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને આવીન વેવેએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) ગુદ્ધ કલ્પના દમરો ભાગ પાગે લઈ તેમા ખરલ ઠી આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો અને ડોકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીલાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી છુટવુ એટલે ભસ્મ થશે (૮) હરતાલ ખાખરાના પાદડામા ખરલ કરી તેનો કલ્પના પતંગને લેપ કરવો અને ગળપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે (૯) કલ્પના પાતળા પતરા કરી તે દૂધમા અથવા ભાગમા ચર ઉપર ચર દબને જાણીના પુટ આપવા, એટલે ભસ્મ થશે. ૭ બાજ

* રસ ગ્રથોમા લખ્યુ છે કે અશુદ્ધ કલાઈ અથવા સીસાવી આલેપક, કંપવાત, કિલ્લાસ કુષ્ઠ, ગુદ્ધ (ગોળા), ઠાક, યળ, વાત, શોષ, પાંક, પ્રમેહ તથા લર્ષદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. સ્કતવિકારના સર્વ રોગ, કષ્ઠ,

(કસઠ) ભરતમના ગુણ—ગુદ્ધ તૈયાર કરેલી બગલાસ બળકર, દીપન, પાચન, ત્રિયક, સુદિપ્ત, શીતળ, કાનિકારક, જ્યોત્સનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને લ્પ તથા મપણુ પ્રમેદનો નાશ કરે છે બગ લક્ષણુ ડગનાર પુરુષોનો રૂપનામા પણુ ગુદ્ધક્ષય થનાર ગવી એ નિત્ય ૧ અંગર ૨ ગુળ આપવી. બગના અનુપાનો—(૧) મુખગધ માટ કપૂર માથે. (૨) પુષ્ટિને માટે ગાયકર્ણમા અથવા દૂધમા. (૩) પ્રમેદને માટે તુળસીના પાદડા અથવા મધ અને ખરીમાકરમા. (૪) પાદુરોગને માટે લીમા (૫) ગુદ્ધ રોગ માટે કુલાવેલા દક્ષણાખરમા. (૬) દકતપિત અને ગ્રન્થ શ્વામને માટે હળદરમા. (૭) મળવૃદ્ધિને માટે મધમા. (૮) પિત્તને માટે આકરમા. (૯) વીર્યવ્રત જનને માટે નાગરવેલના પાનમા અથવા ભાગમા અંગર કરૂરીમા. (૧૦) અસ્તિમાથને માટે લીડીપીપરમા. (૧૧) દુગધિને માટે ચપાના ફુલના રસમા. (૧૨) દાહ થયે હોય તો લીધુના રસમા. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપણુના રોગને માટે ખગ્ની ગલના ઉત્તળામા. (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા માથે અથવા માપારીમા. (૧૫) અસ્થિગત રૂપને માટે માપણુમા. (૧૬) વાયુને માટે લસણુમા. (૧૭) કોદને માટે સમુદ્રફળમા અથવા નંગાડના રસમા. (૧૮) ષઢ્વ નાશ થવાને માટે અથેડીના મૂળમા. (૧૯) નિગરુદ્ધિને માટે લવગ અને સમુદ્રફળ અંગર નાગરવેલીના રસમા વગ્ની ઉપર લપ કરવા. (૨૦) માદનીના માટે ગોગચન અને લવગમા તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરડાના મળ વગ્ની નેમા બગ તાપ્તી લેપ કરવા. (૨૨) મરાળ રોગને માટે દક્ષણાખરમા. (૨૩) વાયુને માટે અજીર્ણ અથવા આમળમા. (૨૪) જ્વારોગને માટે ગદગીના દૂધમા. (૨૫) અંગ ઉપર કાંધામા અથવા ગંધડીના દૂધમા. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અથેડીમા. (૨૭) ધાતુવિદ્ધિ ઉપર ગાયકર્ણ ગવગ્ની અને લવગમા. (૨૮) કમ્બગ્ની વ્યથાને માટે ગાયકર્ણ અને અજીર્ણમા. (૨૯) નાડીવળુને માટે નાગરવેલી માથે. (૩૦) પેટમા પીડ આરતી હોય તો દરેક માથે. (૩૧) વાનગુદ્ધને માટે હાશ માથે. (૩૨) ફેફડ (ગોનુ) આવ છે તેમા લસણના તેલમા નમ્બ કરવું. (૩૩) શ્વામને માટે જાયકર્ણ, લવગ અને મધમા. (૩૪) શરીર મળવાન થવા માટે તુળગીના રસમા.

૫—કાયલવણુ (બંગડીઆર).

કાયલવણુ કચની ભરીમા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ધોળો હોય છે કાયલવણુ—પિત્તકારક કિચિત્ ખાંડ, ઝલ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા માકર છે અને જળ, ગુરુ, વધ વાયુ તથા પિત્તનુ નાશક છે ઉપયોગ—અજીર્ણ ઉપર—કાયલવણુનો મામો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું.

૫૨ નાવ, પ્રમેદ, પથરી વિદ્રધિ અને અડધકિ છત્માદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ મદામિ, પાદુરોગ અને નિર્જળપણુ પ્રકટ કરે છે એના દોષની શાન્તિ માટે કાકરીશીંગ માકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

૬-કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં "નૈટ્રેટ ઓફ સીલ્વર" અને " (યુવર કાર્સિક) " કહે છે એ રૂપામાથી બનાવાય છે કાડીખારની પેનમીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ગ્રંથ પડે છે અને ફેલ્ડો ઉડે છે ઉપયોગ.— (૧) આખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપુ પીછીવતી આખમાં નાખવું (૨) ગરમીનાં ચક્રાંચ્છો (ચાકાં) ઉપર—ચાહો થનાજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચક્રા પ્રસંગતા નથી અને તે ઉપરનું વિષ બગી ગય છે (૩) શરીરમાંનો સોજો, અવાળું અને મસ (ચામખીસ) ઉપર—કાડીખાર ચોપડવો (૪) એક વર્ષની અંદર આખમાંનાં કુસ ઉપર—તળનક્ષતનું અથવા હસ્તનક્ષતનું પાણી લઈ ખાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગુજ કાડીખાર નાખી તેને મળ્યૂત ખાંડી ગમવું ૧૦-૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આખમાં નાખવું નાખતી વેળાએ હલાવવું જાહેર છે

૭-કાંતીલોદું (કાંત લોહ).

કાંતીલોદું એ લોહનુ પદ્મમાંથી થાય છે એમાં ભાગ્ય અને ચુપક એવા પ્રકાર છે કાંતીલોદું મળવું કઠિન છે એ મર્ચ લોહમાં મેલ છે કાંતીલોદું—કાંતીલોદાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપક નાખવાથી પ્રમરવું નથી અને પાણીને લીગળે વાસ આવે છે, અને લીછુને ગસ કાંતીલોદાના વાસણમાં નાખવાથી કડવા થાય છે તથા વાનણમાં દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી, ઉચું વધે છે કાંતીલોદાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી અલ બળે છે તેને કાંતીલોદું કહે છે. મારણ—કાંતીલોદાનું મારણ પોલાદના માગણ પ્રમાણે કરવું એની બરમ પોલાદની બરમ કરના મોગણી વધારે શુદ્ધવાળી છે.

૮-કાંસ.

કાંસ એ મિશ્ર ધાતુ છે આઠ ભાગ તાણ અને બે ભાગ કલક, એમ બે ધાતુ ગમ કરી એકત કરવાથી કાંસ થાય છે તેના બોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસ એ પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક. તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે અને તૈલક કઠું કરે છે. પહેલું મેગચાતિ માટે આપવું ધોળું ચક્ર્યકીત, ચક્રલ, ચબ્દ થનાર, સિન્ધ, નિર્મળ, ધનાગી અને સરળ એવું કાંસ ઉત્તમ ગણવું. શોધના— (૧) કાંસના પતરા કરી તપાવી તે તેલ, ચાખુ મગ, કાંચ અને કળથીનાં બદામાં તણ તણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાંસનાં પાતળા પતરા કરી ગામત્રમાં પહેરેલાં બાકવા કિવા અન્નદાનમાં (ખાદ્ય પદા-

થામા) બાકવા એટલે કાસુ ગુદ્ધ થાય છે. મારણુ.—કાસુ અને પીતળનુ મારણુ નાખા જેવુજ કરતુ નાખા. પીતળ અને ડાંસાના મારણુ વિષે.—(૧) સમાન ભાગ ગંધક લઇ તે આકકા, વડ, ગાયનુ દૂધ અને નંગેડના રસમા ભુદુ ભુદુ મદન કરી પતંગને લેપ કરી ભુદુ ભુદુ એ ગજપુટ દેવા એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) કાસુ કિવા પીતળના સમભાગ ગંધક લઈ આકકાના દૂધમા ખરસ કરવા અને માગ શુદ્ધ કરેલા પતંગ લઇ તેને તે ગંધકવડ લેપ કરવા અને સુકવી 'કાડીઆમા ઘાલી કપડામાડી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એ પુટે કાસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે કાસ્યજ્ઞસ્થના ગુણુ—તે તુર્ગી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સોગંધ, ૦૩, નેત્રને હિતાવહ તથા રૂક્ષ છે અને કંક તથા પિત્તની નાશક છે.

૯-કોડી.

કાડી અગ્ની સમુદ્રમા અને લખદીપ અને માલદીપ એ એટા પાસે જડે છે ધાળી રાત્રી અને પીળી એરી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે તેમા પીળી તીવ્રજી તથા સફુપ્પ છે ગાની હડી અને ચુમડાને હિતકારક છે અને જે ઉપર ધોળા ઘણા બિદુ અને રેશા હોય છે તે બાળ્યવહનાશક અને નાના પ્રકારના કૌતકાને ઉપયોગી છે જ જે પીળી પીઠ ઉપર માંવાળી તે રસયોગને દેડાણે આપવી તે વજને દાંડ તોલો હોય તે હિતમ તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણે તોલો કનિક જાણવી. પ્રાધના મતમા જે પીળી કોડી પીઠ ઉપર માંવાળી, લાખી વજને છે માસા હાય તે હિતમ આગ માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિક જાણવી કોડી—તિખટ ઉષ્ણ વૃષ્ય, અમિદીપક, કડુ તથા શીત છે અને કર્ણુ-ગ્ધા, નજી નેત્રગાગ, સપ્રહણી ગુદ્ધ, ગળ, પરિણામશળ, કાય, વાયુ તથા કદનેતો નાશ કરે છે શૈલવન—કોડી કાઠમા પચન કરવાથી ગુદ્ધ થાય છે અથવા એક મત્રિ જાશમા અથવા લીંબુના રસમા પલાળી ગમે એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણુ—(૧) કોડી કાલમાના દેવતામા મારી કુલે ત્યા સુધી નખાવી હડી થાય એટલે બ્યારિક ખગ્લ કરી ઔષધ અર્થે યોગ્યવી (૨) કોડી ખાડી વસ્ત્રગાળ બુકરી કરી અને તે એક કાચ ક મારીના વામણમા ભરી, મવ બુકરી પલાળી એક આગળ ઉપર ગહે એટલે લીંબુના રસ રેડવો અને તડકામા મકવુ એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુના રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા આઠમે દિવસે તેનો એ પહોર સુધી ખરત કરી સુકવી ગ્રામ્યુ અને ઉપયોગમા લેવુ એ બે ગુળથી એક માસા સુધી આપવી એ મર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પગવ આપવી (૩) કોડી દેવતામા માલ થયા પછી લીંબુ અથવા ડુવારના રસમા ચુનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી પછી તેને મુડની ખરસ કરી ગાળવી. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહેતો (૫૩ નીકળતુ) હોય તે ઉપર:—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમા અથવા હુકાના પાણીમા

કાસુ પીતળ આદિ મિત્ર ધાતુઓમા હોયો તે તે ધાતુઓના મિત્ર હોય ન મારે તેઓની શાન્તિ પાણુ એજ નુજ્ય મિત્ર યોગ્યવી જોઇએ

કાનમાં પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભગ્ન કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) અપરમાર ઉપર:—કાદાની ચીરી (હુગળીની કાડ) ઉપર કોડીની ભગ્ન નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વાગવાગ સુધવી. (૩) ક્ષય ઉપર:—કોડીની ભગ્ન ૨ ગુલ્મભાગ સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) ધાતુવિકાર ઉપર:—કોડીની ભગ્ન લી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) રાગ ઉપર:—કોડીની ભગ્ન ઊના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) ધાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર:—કોડીની ભગ્ન લી અને નાકરમાં આપવી. (૭) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:—કોડીની ભગ્ન લી અથવા ગાયત્રી દૂધ અને માદગમાં આપવી. (૮) દાદર, કંઠુ ખસ અને ચઢા ઉપર:—તલતુ તેલ નવટાક કોડી ભગ્ન ૧ તોલો અને ગેરે મધો તોલો એકત્ર ખગલ કરી એક કંઠુ x

૧૦—ખડી.

ખડી ચોળી અને મલિન, એ બેદવડ બે પ્રકારની છે તેમાં મલિન ખડી ઝલિત હોય છે તથા ગોંગ ખડી મુદ્દુ પાપાણુ જેવી વળી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે ખડી—દાદ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે અને હંડી, મધુર લેપન તથા બાળકોને હિતાવહ છે પાપાણુ ખડી:—વણુ પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિકામાં શુષ્કકરક તથા ભક્ષણુ હવાથી માટી જગી સામે છે

૧૧—ખાપરીયું.

ખાપરીયું ઝસનમાંથી થાય છે એનો રંગ ગતો હોય છે શૈશ્વન—ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમાં લોડાની મૂત્રમાં કિવા ગોમૂત્રમાં, હોલાયને સાત દિવસ પચન વ્રાવવું એટલે યુક થઈ. ખાપરીયું—સપૂર્ણ મેદનાશક છે તથા કફ, પિત્ત નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે અને લોહું તથા પારાને રંગે છે લેકુ-માલિની વસંત—ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમાં ખગલ કરવો પછી તેને લીંબુના ઝસની ભાવના તેમાંનું માખણ ન દેખાય ત્યાં સુધી આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર અતિસાર, રક્તપિત્તસાર, લોહીથી થયેલા વિકાર મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર અર્થે મધથી ભોંડી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને મર્મ રોગનો નાશ કરે છે અગ્નિના ફલમાં ગલિદળિને આપવાથી મપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એની પચ્ચ દૂધ અને ભાત.

x ફેટલાક કોડીને હવામાં (ખુલ્લી) ખાળે છે, પગતુ ખાવાના ચાટ્ટે લો તે કાચી રહે છે, માટે તે ગોધીને સપુટમાં ખાળવી વળી આકાશના દૂધમાં તે સર્વોપરિ થાય છે

૧૨-ગેડ.

ગેડને ' માનકાવ અથવા સોનાગેડું ' પણ કહે છે. શૌચન-ગેડ માથના દંધમા ખસવાથી શુદ્ધ થાય છે કિવા કિચિત્ત ઘી નાખી ગેડવાથી શુદ્ધ થાય છે એટલે-રૂકાપિત, રૂકાવિકાર, કક ઉચકી તથા ત્રિપ્તમજ્જનો નાશ કરે છે અને ચક્રાવ્ય તથા અદ્ય છે ઉપયોગ- (૧) ઉચકી ઉપર-ગેડનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૨) આળક માટી ખાય છે તેને માટે-આળકને ગેડ ખાવા આપવા એટલે વધતું પેટ ઊતરી જઈ આળક મશકત થાય છે.

૧૩-ગોપીચંદન.

ગોપીચંદનને માટી માટી " પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ ઐગૃષ્ઠ ના (કર્મીઆવાડ)મા થાય છે * એ ગેડ ગળતી માટી '૧' ગોપીચંદનનો ૨૦ વાળા હોય છે ગોપીચંદન-દાહ, કાન, રૂકાવિકાર પિત્ત કર અને પ્રસ્થનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ કટકરી જેવા છે ઉપયોગ- (૧) હીરાકસીના ત્રિપ ઉપર અને અન્યમા કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર-ગોપીચંદન ઘમી પાવું. (૨) ગરમીની આરીઆ ઉપર-ગોપીચંદન ઘમી આપડવું. (૩) આળકોના માથા ઉપર પડે આવે છે તે ઉપર-ગોપીચંદન ઘમી લેપ કરવા. (૪) પ્રસ્થ ઉપર-ગોપીચંદન ૧ તોળા અને કટકરી ત્રણ માના એક વખત કરી કપડામાટી કરી મજાપુટ આપવા પછી તે એક ગુજાચલાની બાજુ પ્રમાણે સાકરમા આપવું. (૫) ખજજવા અને રતવા ઉપર-ગોપીચંદન ની લગાડવું. (૬) મુખગળા ઉપર-ગોપીચંદન દંધમા ઘમી આપડવું.

૧૪-ગંધક.

ગંધક-ગાળા, પાળા, ધાળો તથા કાળા એમ ચાર પ્રકારના છે તેમા ગાળા સ્વર્ણ કિયામા પાળા ગ્રામ્ય વિષે ઉત્તમ ધાળો લેપમા કિવા જોડ મારવા માટે આપવા તથા કાળા ગંધક દુર્લભ છે તે જગ અને મરુતો નાશ કરે છે ઔષ્ધમા આમલમાગ ગંધક લેવા શૌચન-દંધના વામાલુપ કપડુ માધી તે ઉપર ગંધક પાચકી ગંધકને ના અડે એવા વામાલુને કાકી તે ઉપર અભિ કરવો, એટલે ગંધક પાતળો થઈ દંધમા પડશે તે શુદ્ધ જાણવા. (૨) લોહાની કઠકમા ઘી નાખી અભિ ઉપર પાતળું કરવું પછી તેના મમાન ગંધક ત્રીણા કરી તેમા નાખવા ગંધક પાતળો થયા પછી વજ્ર ઉપર ગાળવો તે એરી રીતે કે વજ્રમાનો.

* કામીઆવાડમાના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે. ગોપીચંદન ના નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલું હોવાનું મિલ્ક છે. ગોપી તળાવ આમલના ફાશ ઝકધમા પ્રમિલ્ક છે વળી ચિત્રકટ અને પ્રવામરાજના લેહા પણ ગંગાજના આગમાથી સારી માટી માટીની કકરીઆ વીણી કકારી તેને ગોપીચંદન કહે છે.

અથો ગંધક દૂધમા પડે. તે કડો ચમા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે
તણ વખત જુદા જુદા દૂધમા ગોધવો એટલે લક્ષણ કરવાને તથા યોગમા
યોગવાને શુદ્ધ થાય છે ગંધક.—રસાયન, મધુગ તથા પાકમોળે કડવો છે. અને
ઉષ્ણ, અમિદીપન પાચક આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો
દોષ તેજુ સત્વ પારદગંધક છે, અને કફ, કૃષ્ણ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો
નાશ કરે છે ગંધકનાં અનુપાનો—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમા સેવન કરવાથી
કંકવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોદનો નાશ થાય છે, તથા
કામશક્તિ કરી નેત્રગેગને દૂર કરે છે આ ત્રિકળા, લી અને ભાગરાના રસમાં
આપવાથી નેત્ર સાગ થાય છે રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ચાર માસા
ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી રાત્રી અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને
૭ મહિના લેવાથી મધુશ્મ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિબ્બ દહિ થાય છે અને
આયુષ્ય વધે છે ગંધક—કેળામા ત્વચ્છાપનાશક છે, ચિત્રકમા યળદાયક છે ક્ષયકાસ
ઉપર અરકુસીના ગ્રહમા મદામિ ઉપર તથા સપૂર્ણ બીર્ધ વિકારો ઉપર ત્રિકળાના
કાદામા આપવા ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર—ગંધક કાદળામા અથવા કેળામા
ખાવા આપવા એટલે સર્વ ખસ બહાગ પડે છે વળી શાજે બેસતુ જાણુ સરીરે
ચાપડો રનાન કરાવતુ બીજો પ્રકાર—(૨) શુદ્ધ ગંધક લીમા અથવા જાશમા
આપવો (૩) રક્તાવિકાર ઉપર—શુદ્ધ ગંધક દૂધમા આપવો (૪) કરોળીયા
ગેના ઉપર—ગંધક અને જવખાર સરસીયામા મેળવી લેપ કરવા. (૫) અપક્રમાર
ઉપર—ગંધકની ઘૂણી નાકમા આપવી. (૬) કંઠુ અને ગળકણ્ઠુ (દાદર) ઉપર—
ગંધક, ટકણખાગ કપૂર, મામકળ (માયા) અને મધપુડાનુ મીણુ, એ સર્વ મપરેલમા
ખગલ કરી તેનો લેપ કરવા. (૭) જૂના જવર ઉપર—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાનુ
ચૂર્ણ ૧૦ મામા આપવુ અથવા ગંધક અને ત્રિકંકુનુ ચૂર્ણ લીમા આપવુ (૮)
પ્રમેહ અને પિત્તકા ઉપર—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ
પાવુ (૯) કૃષ્ણ, ખરજ અને ખસ ઉપર—ગંધક ગમ્માળાના મૂળના રસમા
ધુરી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંધક રસાયન—૪ તોલા ગંધક અને ૨
તોલા પારાની કળલી કરી કવારના રમમા એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડીમા
નાખી સધિલેપ કરી અગ્નિની આય કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવુ, છે
એક મહિનો મધ અને લીમા લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્ર્યનો નાશ કરે છે
(૧૧) બીજો પ્રકાર—ગંધક અને મરી મમલામ અને ત્રિકળા છ લાગ લાઇ
ગમ્માળાના મૂળના રસમા મર્દન કરવો અને તે આપવો, એટલે સપૂર્ણ રોગ નાશ
કરે છે ગંધક ખાનારે ખારે, ખાટુ, લાજી, દિદલવાન્ય (કોળા), સીગમન
અને થોડા વજેર ઉપર આનોહણુ કિવા પગે ચાલવાનુ વર્જવુ

૧૫—ચુનો.

ચુનો મુખ્યત્વે ક્ષી એ પ્રકારનો છે એક ખડીનો ચુનો અને બીજો
છીપનો ચુનો. તેને લહીમા પડવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. ઉપયોગ—

(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર.—ચુનાનું નિત્ય પાણી નાના ચમચાલાર દ્વંદ્વમાં આપવું (૨) ઘણું અને બધું બેસાડવા માટે તથા કુર્ચુમ્બળ અને લાપિદ-ટીયા ઉપર.—કળાચુનો, ગોળ અને ધુવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ ફિવા ૩ ચારાડવું (૩) આંખો દુખતી હોય તો:—મસ્તક અને આંખોપર ઉપર કહેલ લેપ કરવો (૪) અણ્ણુ ઉપર:—ચુનાની વાલ જેટલી ઝાળા ખાવા આપવી (૫) કુમળા ઉપર.—કળાનો ભીજવેલો ચુનો ચણા જેટલો ચાન્ તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવા પચ્ચ દહીં ભાત. (૬) ભિલાંખા ઉઠે છે તેને માટે:—નવા ચુનો અને દહીં એટલે કરી ચાપડવું (૭) અણ્ણુ ઉપર:—કળાનો ભીજવેલો ચુનો ૧ તોલા લઈ તેમાં બે તોલા પર્થત ઉચા નપખીંગ કાલવી. ઘટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેનું તૈયાર કરવું અને વધેલા અડને તેનો લેપ કરી મધ અસિનો મહેવાય તેટલો ગેક આપના રહેવું એટલે ફેટલીક વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઈ ઉઠતી થાય છે અને માથામાંનું પાણી ઉલટીએજ પડે છે એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ જગવાથી ગુણુ આવે છે જેને તબાકુ લાગવાથી ધણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાઢો (ડુગળી) સુધાડવો તથા ખાવા આપવો (૮) અમ્મિદગ્ધ ઘણું ઉપર:—તલના તલમાં કળાના ચુના ઉપરનું નિત્ય પાણી ૭ આંગ મિશ્ર કરી મુઝારે ૧ ઘડી મુખી મળીથી હલાવના મહેવું એટલે જડા મલમ થશે તે મોગના પીછાનું વણા લલકો લાથથી બે ત્રણ વખત આપડવું, એથી કરી દાહ શમન થઈ તથાની કંકાણે કનિપણુ આન છે અને જલદી ગુણુ આવે છે (૯) ડોગળીઆની બળ પેટમાં જગવાથી થયેલ શીઘ્રસ ઉપર:—ચુનાની આછ ૫ તોલા પીવી (૧૦) ચામડી ઉપરના મસા ઉપર—મમાને ચામડીના લાગમાથી ઘોડાના માલવડે મજબૂત આંધી ગળવા એટલે પાંચ નાન દિવસમાં તે નિજ વ થાય છે તેને કાપી નાખી તેના ઉપર મુઝા કળાચુનાનો મુઝા ભલરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે

૧૬-છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે જીપો પડતી તેનો ચુનો ઝગે છે જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને 'જીપલી' કહે છે એ જીપલી પછી સમુદ્રમાં થાય છે છીપ:—તીખી, સ્નિગ્ધ દીપન પાચક, રુચિર તથા બળપ્રદ છે અને આખોનો હિતાવહ તથા ગુલ્મ, વિપદોષ અને જળની નાશક છે શુદ્ધિ અને મારણુ—રાખ પ્રમાણે ઉપયોગ — (૧) અજગલિકા એટલે નાના બાળકોના શરીરપર આરિક મગ જેવી ફેલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર—જીપ અને ફેટકરી ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિસર્પ, વિસ્ફેટક અને પ્લીપટ ઉપર—છીપા રા: તોલાભાર બાળા ચુનો કરી કપાસના રસમાં બદલ કરી લેપ કરવો (૩) નવેલો (આમળા અને નાખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર.—છીપનો ચુનો અને સિંદૂ માખણમાં ખગલ કરી તેની પછી

મેસાડની (૪) ઉદરના વિષ ઉપર:—સમુદ્રકીપ પક્ષવી યુતો કરવો અને તે યુતો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સાધા-ઓને અને વિષ જે સ્થળે કુટેલુ હોય તે સ્થળે માળતા રહેલુ (૫) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:—સમુદ્રકીપા છાણના દેવતામાં નાખી પક્ષવવી એટલે યુતો થાય છે તે યુતો, સિંધવ અને જવખાર ખાવના દહીંમાં આપવા અથવા શક્તિ પ્રમાણે યુતો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવના નવા નાગ પંચાગ ખાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાનળી પત્તીઓ હોય છે, એનો ગગ ઘોળો હોય છે જવખાર:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અમિદીપક, મુદ્ધમ તથા લઘુ છે અને વાયુ, કફ, શળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કફરોગ, આમશળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃમ્મ, ગુદમ, આસ, અર્શ, આનાહવાત કફરોગ, આમ, પાકુ અને મમ્મહણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) યુવાવડીને મક્કલ રોગ થાય છે તેને માટે:—જવખાર ગાયના લીંમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) મૂત્રકૃમ્મ, અશ્મરી અને વીર્ય ધરે છે તે ઉપર:—જશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) ખાળકને ગળુ (તાળવુ) ધરે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવત્ રોગ ઉપર:—જવખાર અને સોડર એકત્ર કરી આપવો. (૫) ગુદમ ઉપર:—જવખાર ૮ માંમાં અને ગોળ ૩ માંમાંની ગોળી આપવી. (૬) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર:—જવખાર પાંચ માંમાં લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો, અથવા એક માંસો જવખાર, કાળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવો. (૭) દમ અને ઉત્તરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કફિરોગ, કૂટ્યરોગ, કુક્ષિરોગ, અને પ્રરિતરોગ ઉપર:—જવખાર, લીંમ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી એરડતેલમાં નાખી આપવો. (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર દોઢ માંમાં ચોખાના વાવ-ગમણમાં આપવો.

૧૮—જસત.

શેત્રવન:—જસત પાનળુ કરી દૂધમાં ઉકાળવું એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. જસતભરમ:—જસત કલેડમાં નાખી રસ કરવો અને લીંમડાના શાકડાવડે કુટવું નીચે તીનાગિ લગાડવો એટલે ભરમ થાય છે *

*જમનના કકડા કરી એક માટીના ખાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી વમણથી કુંકા જવુ અને ઉપરથી કુંવારખાંના મળથી હલાવતા જવું, એટલે જસતની ભરમ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પશુ બરાબર ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિહાર કલ્પના જેવા છે, અને તેની શાતિ હિમજવુ ચૂર્ણ માકર સાથે, તથા દિવસ ખાવાથી થાય છે જસત પાટી કુદડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું, ગાળ્યા પછી

તે કાંઈ તેને વિસધી, કુવાર, ત્રિકાળ અને ભાગને એ પ્રત્યક્ષી બચીસ પત્રીસ કાલ-
નાઓ આપવી તથા પ્રત્યક્ષ ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા પડી તેને ઉપર કહેલી
આવધાનને એક પુટ આપવા તથા એક પચાત્તર પુટ આપવા કહી થવા પડી કાંઈ
ખરલ કરી વાચનુમા કરી ગામનુ અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુણ
આપવુ જનતાની ભગ્ન ગામના બુના લીમા આપવાથી આખાને દિવાલ છે
તાંબુસ આપવાથી પ્રમેદનાસક અગ્નિ (જ્યોતી) મા આપવાથી અગ્નિ વધારે છે
તથા નજ, તમાલપત્ર અને એકલીમા આપવાથી ત્રિદોષનાસક છે જસતનાં ફૂલો—
જસત કાકામા નાખી ભાખડી કાકીથી છુટવુ એટલે તેની ભગ્ન થાય છે તેને
જસતના ફૂલ કહે છે, જસત ભરમ—ગુરી કાંઈ તથા શીતળ છે અને વે
પિત્ત, પ્રમેદ તથા આંત્રો નાશ કરે છે તથા આખાને દિવાલ છે. ઉપચોગ—
(૧) આંખે ઉપર કાંઈ આવે છે તેને ચારે—જસતના ફૂલ અને પડીસાકને
માથે ખરલ કરી તે બુકી રાત્ર ઉઘાડી વેળાએ આખમા આજીવી કિવા ૬ ભાગ
ફટકડી અને તેના બાથે દિગ્મા જસતના ફૂલનો નારો ખરલ કરી તે બુકી ૨ ગુણ
અથ તેમા ૧૧ થયલા પાછળી નાખી દિવસમા બે વખત પીણવડે આખમા નાખવુ
એટલે આંખથી આખા, ગળા, પિયા અને ભાલોની સાથે થાય છે (૨) ખુપર
(ખીસ), કાંઈ. આંખથી આખા વચરે નેત્રરોગ ઉપર—જસતના ફૂલ સાકર
કાંથ તથા ફટકડી એ સમભાગ અને આદમાસ માગયુયુતો ખગલ કરી દિવસ અને
રાત્ર આખમા આજીવુ

૧૯—પાટીઓ ટંકણુખાર.

૧૮સાક તળાવામા આ ક્ષાગ પાણી મુકાઈ ગયા પડી એકદો થયેલા મળે છે
એને 'વાહાગી' ખજૂ કરે છે શોભન—ટંકણુખાર ગામના જાણમા નાખી પડી
ધાત નાખવા એટલે ગુદ થાય છે કિવા ટંકણુખાર પલાવવા એટલે ગુદ થાય
છે ટંકણુખાર—અમિકા—માના રૂપાને ગુદ કરનાર માગક તથા વિપોષ
તમા દસમે ભાગ મનદોષ નાખી કુવાળા પાકાના રમતો પુટ આપવા પડી
કાળા ભાગના ૭ પુટ આપવાથી ભરમ થાય છે તે ગુદ રાત્રી થાય છે તે
જનકળ સાથે ગોળી રાત્ર ૮ પ્રમાણે આપવી તેના બુખુ—ગોળી એક સવાર અને
એક માંજ આપવી તો ચીપગદિ થાય મળવાન થાય મહાકામી થાય બોઝી થાય
તમા આમ દર, દરસ રોગ જન્ય ૧૮ પ્રકારના પ્રમેદ દાદ જવર અને ઉદરોગ
જન્ય ચીપરત જન થાય, નેમજ મરનકરોગ, વાતપિત્ત અગ્નિપાત રોમાય પ્રત્ય-
ક્ષ ૧૧ મરોગ, સમકાણી, પાવંમળા પિત્તસ કટિંગેય ખાગકના સવ રોગ
તેમજ જસત કહી કમજો દિગ્મરોગ, ગોકોદર કણુગેય નેત્રરોગ (અજન ૨૦
તથા) આદિ નવ રોગો જન્ય તેજ જસત કાળજી તરફી ભાંગાના દુષ્કા આજે
૧ ને ગાગ જન્ય તથા ગુકમા આજે તો બુખલવાન જન્ય આખ ઉવડી ત
૧૫ તો ઉવડે અને ચન્દ્રમાસમાન જ્યોત થાય એમ એક દન્તવિખિત પુત્રકમા

વાયુ અને કદનો નાસ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) કર્ણરૂઢ ઉપર.—ટકણુખાર ફૂલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) પાપણી ઝડેલી હોય તો.—ટકણુખાર લીધુ-
ના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો (૩) માત જતી હોય તે
ઉપર.—ફૂલાવેલો ટકણુખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ
રાજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું (૪) બહુ મૂત્ર ઉપર.—ફૂલા-
વેલો ટકણુખાર નવટાક પાણીમાં નાખી આપવો (૫) કાલેરા અને ઉલટી
ઉપર.—ફૂલાવેલો ટકણુખાર નાખી આપવો. (૬) ચાતુર્યાદિ સર્વ
વિષમજ્જરો ઉપર.—ફૂલાવેલો ટકણુખાર એ યુગ્મ પાનમાં આપવો, એટલે
તેના રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જવર તરફના નીકળી જાય છે.
(૭) છાત્રને ખર પડે કિંવા પેદુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે.—ફૂલાવેલો
ટકણુખાર મધમાં કાલવી લગાવવો (૮) નખ સખચી-માંસ કોરવામાંથી
તે દુખતું હોય તે અને નવેલો ઉપર.—નાખની બાજુએ ટકણુખારનું ચૂર્ણ
પાણીમાં ચોપડવું (૯) સ્તંભલ, વલ્લભાગ, દુત્રિમ વિષા અને સપના
વિષ ઉપર.—ધીમાં ફૂલાવેલ ટકણુખારની બૂટી ૨ માસા નાખી આપવી. ગર્ભ
વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટકણુખાર ધીમાં નાખી આપવો.
(૧૦) કુટીમાં ફાટલી થઈ આવી હોય તો.—ટકણુખાર અને મેરચુલાને
ફૂલાવી મધમાં ખરલ ડરી કેલ્લી ઉપર ચોપડવું (૧૧) વાળા ઉપર.—
મળાના ગસમાં ફૂલાવેલો ટકણુખાર નાખી પાવો અથવા લીઝ અને ટકણુખાર એ
પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે રાતદિવસ સાજ સવાર આપવું
(૧૨) ત્વન્દ્રોષ ઉપર.—ટકણુખાર અને મધક ઘસી ચોપડવા. (૧૩) મેલેડ
આવ્યું હોય તો.—ફૂલાવેલો ટકણુખાર પાણીમાં નાખી ફાગળા કરવા (૧૪)
ધાળી માખ કરડે તો.—ટકણુખાર બેસના માખણમાં કઢવી ચોપડવા

૨૦-તેલીઓ(ખડીઓ)ટકણુખાર(ફૂલાવેલો)

ઉપયોગ.—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર.—ટકણુખાર ૧ માસો, આદુનો
ગમ અને ખડીસાકરમાં આપવો. (૨) ઉલટી ઉપર.—ટકણુખાર દૂધમાં કિંવા
મધમાં આપવો (૩) પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર.—ખડીસાકર
૩ માસા અને ટકણુખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી,
પછી તેમાં લીધુનો ગસ નાખી તે પ્રાચન કવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું

*ખડીઓખાર બહુધા સોની લોકો સોનું અને રૂપ આગવા વગેરેના કામમાં
લે છે ઔષધિ તરીકે પણ એ વપરાય છે પાટીઆ ટકણુખારના પ્રતિનિધિ
તરીકે એને ફૂલાવીને લેવાય છે, કાગળ એ ફટકડીની બનાવટનો હોવાથી વખતે
તેમાં ફટકડીની ફાટ કણી કાઢી ઘણી વખતે મળી આવે છે પાટીઓ ટકણુખાર
ફૂલાવી આચ્છાવાળા બાળકોને આગ્રહી જણાઈ આવ્યા પહેલા ઉલટીની સજ્જ-
આતમાં લાવણુ માથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણુ માથ
છે ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા વિના ઉલટી માથે કે આચ્છાના મૂળરૂપ લેકમની

૨૧-તાંબુ.

શોષન — ઉલ્લી, જાનિ, ગ્લાનિ, દાહ, ઘાણ, કંડ, ગેય અને વીર્યનાશ, એ નાબૂદના આ દોષ છે એટલા માટે એનું શોષન કરવું જોઈએ શોષન — (૧) એનું આમલી અને મીઠું નાખી તેમાં નાખાના પતરા અમિ ઉપર પહોર પર્થત શીજવવા, એટલે નાબુ માફ શુદ્ધ થાય છે (૨) તેલ જાશ, ગોમત અને કુલિચના દાદમાં શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાત પુરુષોએ વિશેષ શોષન કરેલું છે તે એવી રીતે કે યુરીઓ, આકાંડનુ દૂધ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરસ કરી તે કંકરડે તાંબાના પતરાને લેપ કરવો તથા અમિ ઉપર નખાવી નમોડના રસમાં ત્રણવાર ઘૂણડવું એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે આરંભ:— (૧) નાના નાના અને ને ધણા પાનગા એવા તાંબાના પતરા કરી તેમને લીંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્થત દલકો દલકો અમિ કરી પચવના પછી તે પતરા નદી તેના ચતુર્થાશ પાગ લઈ, બન્ને ખસમાં નાખી લીંબુના રસમાં એક પ્રહર પર્થત ખરસ કરી, તે પતરા ખસમાંથી કાઢી, તેથી દુપટ ગંધ લઈ તે ગંધ શીંબુના રસમાં ધુવી, તો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવા પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અથવા માટોડી, એમાંથી એક વતરપર્થત લઈ વારી તે ગોળાની આમપામ એક આગળ જોડા લેપ કરી, માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું ફાટીય કંધુ મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના મ્હોડા પવન નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મળવી તેની માટલાના મ્હોડાને મૂકા કરી તે માટીનું ચૂસા ઉપર નખા કમ કરી દલકા મધ્યમ માટા એ પ્રમાણે ચાર પહોર અમિ કરી કંડા થવા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સૂરજીના રસમાં એક દિવસ પર્થત ખરસ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અધો ગંધક લઈ લીંબા વારી, તેનો તે ગોળાને લેપ કરી મારીના એ ફાટીઆ લાવી, તે એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર ખીંચુ ઉંધુ ઢાકી કપડામાંથી કરી વગડાઉં જાણીને ગળપુટ આપવો કંડુ થવા પછી તે શગવડપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રભરમ કાઢી લેવી આ ભરમ ધણે સાદા ગુણુ આપનારી છે એનાથી ઉલ્લી જાનિ, ગ્લાનિ અને મુઝા એ કાંઈ દિવસ પણ થના નથી. (૨) પાગ બા બામ અને ગંધક ૭ બામ લઈ કમીના રસમાં ખરસ કરી તાંબાના શુદ્ધ કરવા પતરા ૧ બામ લઈ તેને લેપ કરવા તથા ગળપુટ આપવો એટલે ચીકણી જળ કલાદી નાખી આચકીનો અસ પણ ઉદયમાં ગટેવા દેનો નથી. આ પ્રાગ અમં અને અભમારી ખાત્રી કરેલો છે.

આગળ કારણોથી ન્યારે ન્યારે સ્ત્રીર ઉપરની આમડી એકએક ચીરાઈ તેમાંથી જાડી નીકળતું હોય છે ત્યારે ખડીઆપાગને પૂલાના વગર ઝીણો વારી નના ઉપર ભભરાવી દેવાથી મેકના જતું ન્યારે જોડી ને આગ ઉપર ટપકી નાનું ન્યારું કરી એજ ખડીઆપાગની બુકો ભભરાવી ઉપર મેક ચાતુ રાખવો. ન્યાર જોડાને મધ થના સુધી મેક કરવાથી એ જલદી રૂચાઈ જાય છે, તેમજ મારીને ૧૨ થનાની ખીસજલ ધાસી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તામ્બાનો ચૂરો લઈ સમાન ભાગ પારામા, જખી-રસ્મમાં મર્દન કરેલો, પછી બન્નેના સમભાગ મધકમાં ખરલ કરેલો તથા એક ગળપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) પારા ૧ ભાગ, મધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦૧ ભાગ અને મનરીણ અષ્ટમાશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક ડબ્બી કરવી, તે ડબ્બીએ તાત્રપત્ર ૧ ભાગ લઈ તેનો તે ડબ્બીના પર્યાએ લેપ કરવો તથા તેને વાતુકાયત્રમાં ચાગ પહોર પચન કરવું, ૬૬ થયા પછી કાઢી લેવું. આ તાત્ર દરરોજ બે વાલ, જો જો રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશળ, ઉદરશળ, પાકુ, જ્વર, શુદ્ધ, ક્ષીણ, ક્ષય, મદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સમઘણીનો નાશ કરે છે એને સોમનાથી તાત્ર કહે છે. તાત્રભસ્મપરીક્ષા:—તાત્ર રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ મહજ થાય છે, અને પાણીમાં યોગ હોય તો ચક્રવર્તિ દેખાય છે તાત્રભસ્મ કહી મા નાખવા છતાં રમ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું તાત્ર ચુલ્ક:—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તાત્ર કોદ, 'ક્ષીણ, જ્વર, વાયુ, વદ, શ્વાસ, કાસ, મૂત્રાંશ, શળ, કૃમિ, ઉલ્લી, પાકુ, મેદ, અતિસાર મૂળવ્યાધિ, શુદ્ધ, ક્ષય, બ્રમ, મરતલવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે અશુદ્ધ તાત્ર:—સપૂર્ણ પાતુનો શાષ, નાના પ્રકારના રોમ, ડાંતિનાશ અને કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, ઉલ્લી, વેચ, સતાપ અને અનેક વ્યાધિને મહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે *

ત્રિવિધ તાત્રચુલ્ક:—મોરચુલ્ક કડવા કઠજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેના ચતુર્થાંશ ટકણખાર લઈ કુલડીમાં ઘાલી જુગળાથી ફેંકવું કિવા માથુસના ડાળા કેસ મેળવી ફેંકવું એટલે રક્ત જેવું લાલ તાલુ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગાહલ (અળસીયા) નું મત્ત પછુ નીટળે છે મોરચુલ્ક કિવા તાલુ એના મત્તની રવિવારે વીટી કરવી તથા તે પાણીમાં ભોળી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુખી થતી મહિણીને પછુ જલદી જટકા થાય છે તેમજ હાથ ધોઈ હાથનો રનેહ (મેલ) રામવત્સોમસે-નાની મુદ્રિતેતિતથાક્ષરમ્ હિમાલયોત્તરેપાશ્વે સ્વકર્ણે સ્વકુમ્ભ: ॥ તત્ર-શ્વલં સમન્પજં તત્રૈવ ચિલ્ચંગનમ્ ॥ એ મત્રવડે મત્રવાથી બેઠું થળ, ત્રિલો-પની પીડ, ભૂતબાધા અને મહાબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સહ પ્રસૂત થાય છે, ત્રણને ભરી કાઢે છે અને તેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે માતૃક્રિએ કહેલું છે.

મયુરપિચ્છાદિથી તાત્રોદ્ધતિ:—મોરના પિછા લઈ બકરીના ઘીમાં શેકવાં

* અશુદ્ધ અથવા અપકવ તાત્ર ભસ્મ ખાવાથી ઉલ્લી, વેચ, સતાપ, બ્રમ, મૂત્રાંશ, પ્રમેહ વ્યાધિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તત્રાતરમાં અને ગ્વાર્ણવમાં ઢાલું છે કે વિષ એ વિષ નથી, પરંતુ તાત્ર એજ વિષ છે, કારણ કે વિષમાં એકજ દોષ છે, પરંતુ તાંબામાં બ્રમ, ઉલ્લી, વેચ, પરસેવો, મોળ, મૂત્રાંશ, દાહ અને અગ્નિ, એ આઠ દોષ ગ્રહેલા છે તાત્રભસ્મના દોષની શાન્તિ મુનિત્રીકિ (પાણીમાં પોતાની મેળે ઉગનારી એક જાતની ડાંગર છે) તે અથવા ધાણા સાકરચુકા પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી થાય છે.

તથા ગોળ, યુગળ, માણ્ડુ, ઉન, ટક્કુઆર, સાજઆર મધ, ચણેડી, લીંડીપી-
પર, લાખ અને લી એકન નેળવી અધમૂળા વત્રમા ધાલી કુકુ એટલે મનુર-
પિચ્છ અને અગ્નીપાનુ તાત્રધાય છે તેમજ નાનો અગ્નીયુ લઈ ગોમયમા પિક
ઢરી કુણીમા ધાલી ડહવાથી તાજુ ઉત્પન્ન થાય છે બુનાગ અને મધૂરપિચ્છનાં-
સત્ત્વોનો ગુણુ—ગીત મપણું માદ, તણુ તથા રસાવર, જગમ વિપતો નાશ
કરે છે અને પાશને પાગ કરવાથી તે અગ્નિમા સ્થિર રહે છે તાઝાલરઅર્ધાં
અનુપાનો—એક ચણેડીભાર નિત્ય આપવી (૧) શાસ કાસને માટે મધ
અને લીંડીપીપરમા (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમા (૩) વિષમળવર ઉપર મરી
અને તુળસીના રસમા (૪) વાનયુક્ત ઉપર લીંડીમા (૫) ઉદરરોગ ઉપર
ગુમળમા માત દિવમ આપવી (૬) સ્વદુષ્ટ ઉપર હળદર અને મધમા (૭)
પથરી ઉપર જગપાનમા (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવમનુ ચૂણુ નાખી
નુગળુના રસમા (૯) મગદળી અને વાતપ્રમેદ ઉપર ગળાનુ સત્ત્વ અગ્નિ,
માકર અને મધમા (૧૦) પુટા માટે મધ, સાકર અને લીમા આપવી
એ ઉપર પથ્ય—માટા અને તેલકટ પદાર્થો વચ્ચે કરવા

૨૨—દગડી પાપાણુભેદ.

આ એક પથળી વાત છે એ જાળને તમાગાથી ચિત્તાય છે એમા ધાળો
અને ગાતા એવી બ વાત છે પાપાણુભેદ.—લિમ, ન્વાદ તથા ઉચ્છુ છે અને
રમેદ મૂનગધ અગ્નિમરી જળ, પિત્ત તથા સ્વતો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
' ૧ ' પ્રદર અને પ્રમાદ ઉપર.—૩ મામા પાપાણુભેદનુ ચૂણુ મધમા આપવુ
' ૨ ' ગરમીએ મિદ્રા મૂન્યુ હોય તો—પાપાણુભેદ મનગાગ અને થોડુ
ભારયુત પાણીમા વસી લેપ કરવા (૩) કમરદુખાં અન્થિજાગ, ઉત્તરસ,
સજા અને ચાતુષ્ટિ ઉપર—પાપાણુભેદ આયના દૂધમા આપવા (૪) બદ
ઉપર—ચિલામો અને પાપાણુભેદનો લેપ કરવા (૫) પ્રદર ઉપર—પાપા-
ણુભેદ અને મપણુના ચૂણુ લી—નાકરમા આપવુ

૨૩—ધૂવાસ.

ચેતા ઉપર રમાડથી જે રાગ એક, થાય છે તેને વવામ કહે છે
ઉપયોગ—' ૧ ' લાપેટાચુ. માએ કંત્યાદિ ઉપર—ધૂવાસ ગોળ અને
નાનો ખગલ કરી તપ કરવા (૨) આંખો આવે છે તેને માટે—ધૂવાસ,
' ૩ ' નાનું ચૂનાની લમણા ઉપર એ પટ્ટી લગાવવી (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—
રામ નદીમા અથવા લીમા ખગલ કરી મમાને લેપ કરવા અને તેના ઉપર
ગોળાઉ પત્રાનો મદ કરવો

૨૪—નવસાગર (નવસાર).

નવસારગની સાગમા ગણુના છે એ આણુસની વિઠાથી અને મત્રથી તેજાર
થાય . તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ નેપાર થાય છે એ ધાળો અને મદદ હોઈ

રેષામય છે. એ વાટે ખારો હોય છે નવસાગર:—અતિ હિમ, લીક્ષુ. સારક અને નેત્રાને હિનાવક છે તથા ગુચ્છ, ઉદર, વિષ્ણુ, મળ, શોષ, માસાદ્યર્થ અને ત્રિલેપનો નાશ કરે છે ઉપચોગ:—(૧) મૂર્ચ્છા, મસ્તકમૂળ, સંગેકમ, ઉન્માદ અને વીહીના વિષ ઉપર:—નવમાગર અને કળીયુનો એક શીશીમા ભરી તેનું મ્હોકુ બધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોકુ ઉઘાડી સુધાડવી એટલે ઉપશ્વા હોય નાશ થયે. (૨) હિરાકરેલીના વિષ ઉપર અને કાચની લૂકરી અન્નમા બદ હોય તો તે ઉપર:—નવસાગર ભરી પાવો. (૩) વાળા ઉપર:—નવસાગરની ભૂખા કરી તે અર્ધા દાઢ ધીમાં નાખી પાવી (૪) અપરમાર ઉપર:—નવમાગર લીંબુના રસમાં ખગ્ધ કરી તેનું નસ્ય આપવું (૫) ચક્રત અને ખરોળ ઉપર:—માસો અગર બે માસા નવમાગર, ૪ નોશ્વા દડા પાણીમા એમાળી તે પાણી પાવું એટલે એ રોગ ત્વગિત દૂર થાય છે (૬) રૂળ ઉપર:—નવસાગર ગોળમા આપવો. (૭) કાચ. માટી ગરૂ ક્રિયાદિકાનો વિષ ઉપર:—નવસાગરનું બલ્લુ કરવું.

૨૫—પરવાળાં.

સમુદ્રમા રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉઠીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાના વેલા પણ કહે છે પરવાળાનો રંગ લાલ હોય છે જે પાકલા ત્રિલોક જેવા લાલ, એળ, લાંબા, સરળ, નિન્ન્ય અને અગ્રણુ, મોટાં એવા પરવાળા હોય છે તે સારા જે રંગે પિત્તળ જેવા, ચોથા, આરિક, મચ્છિદ્ર, રૂક્ષ, કાળા, નાના તથા ઘોળા હોય છે તે ખરાબ, તે લેવા નહિ. પ્રવાલ—મધુર, ખાટાં, તીર્થપ્રદ, કાતિકર, લઘુ, અમિદીપક, ડચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેન્ન, ધાતુ-વર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે, અને વાયુ, ઉષ્ણ, કફ, પિત્ત, પાકુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા જૂતો-માદનો નાશ કરે છે પ્રવાલનું શોધન—(૧) અશ્વિ, મોતી અને પરવાળા, એ જ્યતીના (અરણીના) ગસમા દોલાયત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પરવાળા લીંબુના ગસમા ૧ પહોર લીજની રાખવા અથવા (૩) દૂધમા ૧ પહોર દોલાયત્રવડે પચન કરવા અથવા (૪) ત્રિફળાના કાંદામા વાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાલનું આરણ્ય—(૧) કુંવાર, તાળળખે અને સ્ત્રીના દૂધમા પરવાળા તપાવી ભોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સર્વકાંત-અશ્વિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાનું આરિક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમા ઘુટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને શુભાખજની સાત ભાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાની જન્મ થાય છે. (૩) પરવાળાના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાકાના સાત અને શુભાખજની સાત એ પ્રમાણે સર્વપુટો આપવાથી જન્મ થાય છે. (૪) પર-

વાળાના સૂર્યને નૃલાયગળાના ૨૭ પુરો આપવા એટલે ભરમ થાય છે * એને લેવાનું પ્રમાણ ન ગુણ છે પ્રવાલ ભરમનાં અનુપાનો (૧) છાંદુભવર, કાસ, ઘાસ, હેડી તથા કાણના વાયુ વગેરે રંગોમા મધ અને હરડેમા આપવી (૨) તાવ ઉપર—કચિયાનુ, કડ અને હરડેમા આપવી (૩) પિત્ત ઉપર—ફૂથ અને સાકરમા આપવી (૪) ધાતુકાય ઉપર—પાકલા રંગમા (૫) ફૂગાયા ઉપર—પાનમા (૬) તણખીયા પ્રમેહ ઉપર—આખાના ધાવગમજ અને સાકરમા અથવા ત્રિફળા અને મધમા (૭) ધાતુ-પુષ્ટિને માટે બી સાકરમા (૮) પ્રદર ઉપર—ગાયના ધારોખ્યુ દૂધમા (૯) વાયુ ઉપર—ગુણસીના રસ તથા મધ અને સાકરમા (૧૦) પિત્તકાસ ઉપર—આદુને રસ અને સાકરમા (૧૧) રતાંધળા ઉપર—ઉદરની બીડીઓ ગુણમીના રમમા ધરી તેમા ભરમ નાખી અજન કરવુ (૧૨) અસ્થિ-ભંગ અને સંવિભંગ ઉપર પ્રવાલ ભરમ મધમા આપવી (૧૩) પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર—આમળાના મુગખ્યામા લી અને માટી નાખી તેમા આપવી (૧૪) ઉરેશ્વનકાય ઉપર—ધી અને મધમા (૧૫) કંદ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—આખાના વાવગમજમા (૧૬) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર—તાદળ-ગળા રમમા (૧૭) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર—ગાયના દૂધમા માકર નાખી તેમા આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર—વસલાચન અને સાકરમા (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇદ્રિયની બગતરા ઉપર—આખાના ધોવગમજમા મધ અને માકર નાખી આપવી (૨૦) આંખોમાની ગરમી અને શરીર ઉપરની મુકી ખસ ઉપર—ધી અને સાકરમા અથવા ધારોખ્યુ દૂધમા સાકર નાખી આપવી (૨૧) મસ્તકરૂણ ઉપર—અદામની ખીંગમા આપવી ખીર કરવાના પ્રકારે. —અદામ દસ યાર લાઇ ને ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપ-ના ફાનના કાંટી વાટવા અને પાંચે ગાયનુ દૂધ લઇ તેમા બે તોલા સાકર નાખવી અને તેમા વાલભગ પ્રવાલભરમ નાખી આપવી એટલે મસ્તકથળ પિત્તવિકાર અને નેનમળધી ગમ ફર થઇ આંખાને ડાહ આવ છે તથા શક્તિ રધ છે (૨૨) પિત્તોદ્ભવ પાક ઉપર—પ્રવાલભરમ લી સાકરમા આપવી. પથ્થ. —અપૂર્ણ પિત્તકરક પદાથ વગર

૨૬-પાણીશોક

એ એક પાચનની અત છે એનો વર્ણ ધોળો હોય છે એનાથી જીભને પાણી વાગે છે વ્રજમાં પાણી આવતું હોય તે પાણીશોક લખાડે.

૨૭-પાપડીઓ ખારો (સંચોરો)

પ્રાપડખાંની ઉત્પત્તિ સિધ્ધ અને ક્ષેષ દેસમા થાય છે એનો રંગ ધોળો લાય છે પાપડખાર—એ ગુણમા જવખાર જેવા છે ઉપચોગ—(૧)

૦ પગવાળા ૪ તોલા લાઇ અકકડના દૂધમા ૧૦ સર્પપટ આપી ફારી કુલ-રીમા કપડમટી કરી અથવા અણધી ચક્રપુટમા અગ્નિ આવવાથી ભરમ થાય છે. એમ એક કોઇ મધમા લખ્યુ છે

પાળા ઉપર:—પાપડખારનું ચુર્ણ ત્રણ માસા નવટાક હઠીમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમા ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે બોળન કરવું નહિ, રાત્રે બોળન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—ગોળમા ચણીની દાળ કરતાં પચ્ચ કમી પાપડખાર નાખી તેમા લગભગે અગ દૂધ નાખી પાવું તેથી ઉલટી થશે આ ઔષધ એ ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપર:**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેચણ, એને કલકના વાસણમા ખાસી તેનો ગોઝવમા ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમા પાવું (૪) **પેટદુખી-પીડ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર ધસી લેપ કરવો, એથી કરી નવીન મચેલા વિકાર જગદી દૂર થાય છે (૬) **ગુડધી ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર કરી સાપારી જેટલી ચાગ ગોળાઓ કરી, તે ગુડધીની ચાર આંગો ઉપર ખાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપુ ટીપુ નાખવું. તે પછી તે કાઢી એરડના પાદડને એંગડેલ ચોપડી ખાધવું

૨૮—પારો.

પારો ખાણુમાથી નીકળે છે પાગમા કંચાઇ, સીસું, મલ, અમિ, ચાચલ્ય અને વિષ, એ અસલ દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે તેમા બહાઇ, અગ ઉપર ગડાં (ગુમડા) એ મીમાનો, કાઠ કચળો, રજ મલનો, દાહ અમિનો, નાશ અને વિષ એ ચાચલ્યનો તથા મરણુ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે પારામા એ અસલ દોષ છે એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ, તેમજ પારમા ઔષધિક સમ કચુક (કાચળા) છે શોધન:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ મરકાર કહેલા છે તે:—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન —અનેક જાતના ધાન્યો લઇ છડી ફાટારા કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા ચતા પર્યંત રાખવો તથા ખાટા મચેલા પદાર્થમા નાદળજો, મુડી, વિષ્ણુકાતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુગસલેલ (સર્પાક્ષી), મહાખલા, સતાવરી, ત્રિકુળા, મરણી, હસપાટી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પચાગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યાન્ધમાં નાખવું એ ધાન્યાન્ધ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને દેહણે યોજવું અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાણુ યોજવી. **પારદ સ્વેદન:**—સુંક, મરી, લીંડીપીપર, રાઇ, મીઠું, હળદર, ત્રિકુળા, આદુ, બળદાણુ, મેમેટી, તાદળજો, સાટોડી, મરકારીય, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થો પારાના પાડચાચ કિવા યથાલાભ લઇ ધાન્યાન્ધમાં ચટવા તથા કલકડે વજન ઉપર આજળભર બાડા લેપ કરવો. પછી તેમા પારો બાંધી ધાન્યાન્ધમાં દોલાવડ કરી એક દિવસ આક્રવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:**—લાલ ટંદુ ચૂર્ણ, હળદર, પૂવાસ, કમળાની રાખ અને લીંબુના રસમા પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વચ્ચેમાં બાંધી કાણવો પોષ વાંખવો. **મૂર્છન:**—

પાગના મળતા કુવા નામ છે. ૬ તથા ત્રિકોણા દાહ નામ છે છે ચિત્રકર્તા મુખ વિષ નાથ છે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પાગ એટલા સ્વભાવ માત્ર માત્ર વખત મળતો નથી એટલે સ્વભાવ પાગ ગત્યદોષ છે કચુક નિર્મોકઃ— કુવા ચિત્રક, ગતી ચુક, ડીંગળા અને ત્રિદળાનો દાહ ની, તેમા ત્રણ દિવસ પાગ મળતો કરતા એટલે મધ્યસ્થથી મુકા થાય છે ઉચ્ચાપનઃ—પાશે લીંબુના નમ્રા નાખી મળીમા નાખી નુટત તથા મુઠાયા પડી રમડયત્રમા ગર્ભ પાતન કરુ ડીંદ પાતન —ત્રણ ભાગ પાગ અને એક ભાગ ગરુડુ ચુલુ, એ કિચિત લીંબુના રમમા નાખી મળેલા થાય ન્યા નુટી નુટવુ તથા રમડયત્રમા ચાર પહેલ મધ્યમામિ આપણ અને મુક્તિએ ઉપગતા વામણને લાગેલા પાશે કાઢી લેવા અર્થપાતન —પાશે ત્રિકોણા ચિત્ર મગગેના નીરુ અને ગા એ મર્વ એટલે કરી ખજલ કરવા પાગ તમા મળી ગયા પડી અગત્રના એ પાંચ વા ઉપગતા પાત્રને તપ કરતા નીચના વામણમા પાણી નાખવુ તથા મધિ લેપ કરી જમીનમા પુરવુ અને ઉપર અમિ નેતા એટલે પાડા નીચના પાણીવાળા વામણમા એટલે થાય છે નિયંત્રપાતન —એ નાગદતા (વર્ગસ્થા) જેની માટલી લઈ, એકમા પાગ અને એકમા પાણી નાખી અતઃપત્ર ની જડી દવા તથા મધિલેપ કરી, પાગ જેમા નાખેલા છે એ માટલાને ચૂના ઉપર આટુ મુક્તિએ ગળી તે નીચ અમિ કરવા એટલે પાગ પાણીમા પ્રવેશ કરે છે આપણ —પ્રવાક પ્રકારએ ગ્રાહિત પાગ વડે થાય ને તેની નમિત રધારવા માટે અર્જપત્ર, મિધવ તથા પાણીમા પચત કરતા નિયમન —નારી મગમવેત (મપાણી), આમલી વાઢણી કેટલી, ભાગના ગામનાથ અને રતુગના નમમા દિવા કાટમા એક દિવસ મદ્યામિ ઉપર પચત નવારી નિયમવડે નિધ થાય છે સદીપન.—દિગકમી અને પચ લવણ લઈ તે ઉપર રાત્રવા લીંબુના નમ નાખવા પડી મિધવના ગામડાને ઢાગી તેમા સિધવ યુક્ત પાશે નાખી તે ઉપર પ્રવાક મિધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર આ આગળ મારી નાખડવા પડી ગા મરી મગગવા અને કડવા મગગવાના મિધા તથા દંડણખાગને એકત્ર નાગી કાઢમા મળતી તે કાઢમા દેવાયત્રવડે ત્રણ દિવસ પચત કરવા એટલે તે પાગના જગજલ મગગમા દીપત થાય ને અનુવાસન —દીપત કરવા પાશે મળતાન મિત્રા પથળના પાત્રમા લીંબુના રમમા નાખી એક દિવસ મગગમા ગળેલા મુખોત્પાતનઃ—(૧) વગડાઉ મુડીઆમા ત્રણ દિવસ પાગ નાખી ગામવા, એટલે તેના મુખ થાય છે તે મધિક સુવર્ણ અને અમકમવને લણુમા ભણણુ કરે છે (૨) આનંદ યાદ ધરૂના, કળાસારી દરેણુ, ચણેલી અને ચીણુ એ સાત ઉપ-રિવામાથી એકકને લખને પાગમા સાત દિવસ ખજલ કરી તેમા પડી બીજા સાથે ૧ દિવસ ખરલ કરી ધોવા એવી રીતે જુદા જુદા અધારમા માથે ધોવા તેથી ની પાગને પક્ષગ્રસ્ત થાય છે એટલે તે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ પડી ત્રણદિ પાગનો પ્રાપ્ત કરે છે (૩) બીરુબોળી (ગાકગમાય) લાવી તેમા લીંબુનો મ અને મિધવ મેળવી પાગનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવા એટલે પાગને મુખ પડે ને બીરુજી —પાગની સક્તિ વધવા માટે મધકાદિ પદાર્થ પાગમા પચાવવા

એ ક્રિયાને જરણ કહે છે પડુગુણ-ગધક-ગરજી મિવાય આ પારો ગમહરજી
 રવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મેદા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવણ
 અને ગધકજરણ સિવાય અમ્લકસત્ત્વ જરણ કરવું નહિ. પાગ સમાન ભાગ ગધક
 જરણ કરવાથી, ગુણએ વૃદ્ધ કરતા મોગણો વધાર થાય છે ડિગુણ ગધક
 જરણવડે સપૂણ ગળડનો નાશ કરે છે ચતુર્ગુણ ગધક જરણવડે વલીપાલિત
 (વાલ ધોળા થઈ જવાનો) નાશ કરે છે પચ્ચગુણ ગધક જરણથી ક્ષય નાશ કરે છે
 પડુગુણ ગધક જરણે સપૂણ નેગહારક થાય છે પારા પડુગુણગધક જરણ કરતા,
 અમ્લકસત્ત્વ મમભાગ જણ કરવાથી સતગુણ અધિક થાય છે તથા ગ્વણ મુક્તિક
 ક્ષમાપરી (આપરીયુ) ઇત્યાદિકાએ જણ કરવાથી ગુણમ્લ થાય છે, અને
 સુવણ જણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરકાંદિ જણ
 પાગનો ગુણ વ્યવ શિવજ જણ છે સિદ્ધરાદિ જરણુઃ—પારો તથા પારાથી
 જગણો ગધક, એ જાને એકજ ખગલ કરી વાલુકાયત્રમા રીશીમા નાખી હળવ
 હળવ પચન કરી જેમ ગધક ગળી જાય એવી રીતે વાગવા પડુગુણગધક જરણ
 કરવા, એટલે સિદ્ધરાદિક જેવા પાગ થાય છે પડુગુણ ગધક જરણુઃ—મારીના
 ટુકામા પાણી નાખી તેમા કોરીયુ મૂકવું તથા આપા ટુકા હિપ્ત ઢાકણ મૂકવા
 માટે તે ટુકાને મેખલા બંધાએ, તે મેખલાનો (કટિયધની) મધ્યભાગ લીધી કોરી-
 આમા પારો નાખી તે હિપ્ત ગધક નાખવા હિપ્ત ઢાકણ દઈ ચાગ વગાડી ઊણુનો
 અમિ કરના. (આ ચત્રને ઇચ્છપ ચત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુન પુન પડુગુણ ગધક
 જરણ થાય એટલે પારો તીવ્રજી અમિ જેવા થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે
 વડવાનજ ખીડ—શખતુ ચૂર્ણ આકાંડના દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમા
 ગખતુ, તેમજ લીલુના રસમા ત્રણ દિવસ ગરમીમા રાખતુ અને એક દિવસ
 ધવાસમા (ચૂલા હિપરના ધૂમાડમા) નાખી ગરમીમા રાખતુ, તથા સમગ્ર જ્વન
 બકરીનું મૂત્ર એની ચાગ પહોર ભાવના આપવી તેમજ અતિજલ્પાક્રિત નેપાણે
 અને સરગવાના મળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટકગુપાર અને ચણાકીની
 એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સગગવાના મળના રસમા એક દિવસ ભાવના
 આપવી. પછી સપૂણ સમભાગ લઈ લીલુના રસમા ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમા
 ગળી મૂકવું, એનું નામ વૈધાનર ખીડ વૈધાનર ખીડમા ત્રણ અથ્થે પારો
 ઘુટવાથી સુવણુદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમા ગ્રાસ કરે છે જમીનપર આડા ખાદી તેમા
 બકરીની લીડીઓ નાખી અમિ કરી તે હિપર ખલ મૂકી અદઃ ઓંકથ નાખી
 ખરલ કરે છે, તેને તમખથ કહે છે હિ ગળોકમાથી પારો કાઢવાની ક્રિયા—
 લીલુના રસમા હિ ગળોક એક પહોળ ખરલ કરી ડમકયત્રમા નાખી નીચે ચાગ

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમા ગધકનું જરણ આ પ્રમાણે લખ્યું છે—આમ-
 કસાર ગધક પેસા ૩ જાર ખરલ કરી ભાગરાના રસથી ૭, ચણાના ખરથી ૭
 અને આકાંડના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી લીલુના રસથી અને ટુકાના
 રસથી જુદું જુદું ખરલ કરી લીમા ખૂળ શેકવું, નિષ્ક્રમ કરી ઉતારીને ૨ થી
 ૪ રતિ દરરોજ પાનમા ખાવાથી ૮૪ વાસુ જાય, મતાવરથા જાય, મુત્રકૃન્ન જાય.

પહોર અમિ દગેનાં એટલે પારા ઉપર જઈ ચોટિ છે, તે શુદ્ધ બળુના તેને સપૂર્ણ થમમા ગોળવાં પારદખંધન.—(૧) પારા, કેળના કાદનો રંગ, આકેડા, ચોર, બકામલીયરી નુસ્સાદ, નાગરોથ, ગોમત, સ્ત્રીનુ દુધ, મન્માદ્ધી અને કાકમા-ચીના (પીત્તીના) દુધમા અને રસમા છુટવાથી પુન ઉત્તો નથી ખેચરી શુદ્ધી:—અખુ દાઢ (પેસાકાર) શુદ્ધ પારા લઈ કાળા ધતુરાના પિયાના ૮ લોલા લેલમા માત દિવસ ખરલ કરવા કે ન્વા સુધી તેનું જલોત્રરૂપ થશે. પછી અડદના લોટમા તેની રીંપટ કરી માઠી સુતળીએ પાંધી તડકામા સુકવવી, અને (ગવજુના મતે) નગમીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉનારી રીંતળ જમાએ મૂકવી 'ડી થમા પછી તે કાદી લેવી તે દુધ ભરેલા વાસણમા નાખી ન્વાડે સપૂર્ણ દુધ સુમાઈ શુદ્ધિ રહે ત્યારે તે લઈ વાગેળા પશુના મુખમા ધાસવી એથી તેના અંગેન આગ થત ન શકે છે અને આ શુદ્ધિ જે મુખમા ગાખશે તેને કામ આકૃષ્ટ કરશે, તેના દેહ ઉપર ક્ષિતિ રહેવાની નહિ. જો એ શુદ્ધિ પેટમા ઉતરશે તો તે મન્મા તે ગોળા મોઢામા એક પહોર રાખવાથી મા યોગન જવાની શક્તિ આવે છે અને મા સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે એ વીર્યન્તભન કરનારી છે આ ગોળા મોઢામા એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા મુખ અને દાંતને ઉપડવ કરનાર રોગ અને જીહવા, તાલુ કારોગ, ઉપજીહવા, અધિ-જીહવા, લરોગ અને પીનમ ઇત્યાદિકાનો નાશ કરે છે અન્ય શુદ્ધિ:—પારા ધતુરાના તેલમા માત દિવસ મદન કરવા એટલે વિષ નાશ થાય છે પછી અઢ ૧૭૫ ભાગ લઈ ધતુરાના તલમા ખરલ કરી તેના કુલરી કરવી, તેમા પારા નાખી ન્વાડે અઢ કરવું પછી સાત કપડમાડી કરી તે ગોળા સુકવવો. પુન અંતક-૧૨૩ માત વખત વીટાળી ઉપરથી ડાબે લીપી તે ગોળાની પૂળ કરવી તથા અખુ દાઢ ખાડ કરી તેમા જાણુ નાખી તેમા એજો મૂકી પુટ આપવો કરે થમા પછી કાલે તથા તેમાની કૌતુક દેખાડનારી શુદ્ધિ લેવી તે રોમીના મોઢામા ગાખવા આપવાથી ગોઠ નાશ થાય છે તથા મુખ થાય છે. ન્વા સુધી ન્વાડમા શુદ્ધિ છે ત્યા સુધી વીર્યપાત થતો નથી. અન્ય પારદ ખંધન:—પારા પાંધવા વિષે ઔરધીનુ વીચ અચિત્ય છે એટલે કિયા, મત અને વિધાન એણે મળીજ પારા પાંધાય છે તે હુપ સાખી સુલમ, મતા, જક્ષ તથા પ્રમગ એવા છ પ્રકારના છે કાકમેરુષગ્ર મથમા પારદખંધન ૧૪ વસ્તી કહેલી છે તે આ પ્રમાણે—૧ જે વસ્તી ધોળા અને રાતા કોઠોની મળા એ પ્રકારની છે જેને શુકલપક્ષમા પદર પાદડા આવે છે અને દૃષ્ટપક્ષમા ન મરી પડ છે તેને સોમવસ્ત્રી કહે છે તે પ્રભિમાને દિવસ પારા પાંધવા માટે ૧૦૦૦ રમામન માટે લેવી ૨ જલપક્ષિની જેવી વનમા થનારી રક્ષકપક્ષિની.

જેનું અગ મડોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા ન ગમજરી હોત જેને પાદડા મોડા હોય છે તે અજગરી. ૪ જે વેલ ધણુસ જેવી રમજરી હોત અલ્પ પાદડાની હોય તેને ઘણુસ કાક (ઘોનશી) કહે છે ન પારા પાંધન કરનારી છે ૫. જેનો આકાર ડુકરના જેવો હોય છે અને

પારાને બાધે છે તે ત્રિજલ્પ. ૬ ઈશ્વરી કિવા શિર્વાલગીના રગ લાલ છે અને એ લોકામા પ્રસિદ્ધ છે * ૭ ભૂતકેશીનાં પાદડા લીમડા જેવા હોય છે ૮ જેના મૂળ કાળા હોઈ જેને ચીકે ધણી હોય તે કૃષ્ણવર્ણી, તે પાગને બંધન કરે છે ૯ જેના નીચની જમીન હમેશા ભીજાયેલી રહે છે તેને રૂદંતી અને સ્વવંતી (લાણી) કહે છે ૧૦ જેના પાદડા ચોર જેવા હોઈ ચીકવાળા હોય છે અને જે વાનરાને પ્રિય હોઈ ક્યારે ક્યારે પગથર નીચે હોય છે, તેને સર્વરા કહે છે ૧૧ જેના કદ ઉપર કેસ હોઈ વેલાને પાદડા આવે છે, તેને તારાહી કિવા કુકરકંઠ કહે છે ૧૨ જેને ચીક હોઈ વેલા હોય છે અને જેનાં પાદડા અચત્ય (પીપળા) જેવા હોય છે તેને અચત્યપત્રી કહે છે. ૧૩ જે ખાટી હોઈ ધણી પથરાતી નથી તેને અમ્લપત્રી કહે છે. ૧૪ જેના પાદડાને ગંધ હોઈ ચીક આવે છે તેને ચકારનાસા કહે છે. ૧૫ જે વેલા હોઈ પાદડા અંગેકવૃક્ષ (આંખાપાલવ) જેવા હોય છે અને ચીકવાળા હોય છે તેને અશોકનાની કહે છે ૧૬ જેના પાદડા ઉડણુ જેવા હોઈ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુષ્પગપત્રિકા. ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સર્પીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પામે બહુલ સર્પ ગહે છે, તેને નાગિની કહે છે ૧૮ છનાકાર સર્પીક અને જેના મૂળને એકેજ કદ હોય છે, એવી જે વલ તેને ક્ષેત્રી કહે છે તે પાંચે બાધવા વિષે મહા પ્રયોગ છે ૧૯ જેનો રસ પીળો, જે ધણી ઉચી ન હોઈ યુદ્ધમ ભતતી અને જેના પાદડા તાદૃશી જેવા, હોય છે, તેને સવીર કહે છે. તેના મૂળ, રસ ફળ એણે કરી પારાને ક્ષણમા બંધન કરે છે -૦ જેનાં પાદડા વાળક જેવા હોઈ રસ પીળો અને જે પ્રામળ હોય છે, તે દેવીલતા. એના પાદડા પારદબંધન કરવા મહાઉપવિ છે. ૨૧ જેના પાદડા ચોરના જેવા હોઈ રસવાળા હોય છે, તેને વજૂવલ્લી કહે છે. ૨૨. ગતો અને ઝળો એવા બે ભતતો ચિત્રો છે તેમાનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે, એ દ્રુષમા તાપ્ત્યા હોય તો તે દ્રુષ કૃષ્ણવર્ણ કરે છે એ બે ભતતો ચિત્રક પાંચે બાધવાના વિષયમા સમર્થ છે. ૨૩ જે કુશર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફૂલ કાળા રંગનાં હોઈ શોભતા નથી હોતા અને તે ઉપર ચોડા ફળ પણુ આવે છે, તે કાળપાશુર્વ. ૨૪. જેના પાદડા ખાખરા જેવા હોઈ કાદમાથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશ-તિલકા. ૨૫. જે લીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે તે નીલોત્પલ્લી. ૨૬ જેના પાદડા લીલા હોઈ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કદ કુમ્ભારી કદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે. ૨૭. જેના પાદડા કળથી જેવા અને ફૂલ ઘોળા તથા કદને યુદ્ધ આવે છે, તે સિહિકા. ૨૮. જે વેલીને ચાર પાદડા હોય

* શિર્વાલગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાદડા એરકડી માફક ખાખાવાળા હોય છે એને ઘોર જેવડા ફળો આવે છે એના ઉપર ઘોળા રંગના રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે એ ફળમાનાં ખીજની બન્ને બાજુએ મહાદેવની લિંગસહિત જલાધારી જેવા આકાર હોય છે. એ ખીજ કણુજ ઉભીકરક છે.

ક અને જેનો મુદ નેદયુક્ત હોય છે તથા જેનો ૩૬ આત્મે હાવીકાત જેનો હોય છે અને જન્યુતીના જેવા ફલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના વાદ્યમાથી દ્વિ આવે છે તથા જેના પાદડા માથના કાન જેવા હોય છે ન ગાદ્યગી. ૨૯ જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને ગતા ટપકા હોય છે અને જેના પાદડા હીસા હોઈ ન્હ ગતો નીત્ય છે, તેને અદિરપત્ની એમ કહે છે ૩૦ જે તુલાના મુળ ગત્ર ચળકે છે અને તેથી ઢગી પર્વત સજા નવા નવા જમાય છે તે તુલુ પાદ્યપક છે ૩૧ જે પથરાએલી વેલ હોઈ સાલ હોય તેને રક્તવદ્દી કહે છે ૩૨ જેના ૩૬ન મુદ આવે છે તે અક્ષરકી. એ સાદ્યપન દગવાને એટ છે ૩૩ જેને પાદડા ન હોઈ મલ જેવા વામ આવે તે મધુનુપ્પા. ૩૪ જેનો ૬૬ સમપદદ જેવા અને સમવાળો, તે પદાકરી. ૩૫ જે સમ સદિત હોઈ કાટ પીળા તથા ફલ પણ પીળા તે હેમકરી. ૩૬ જે સાલ પણ હોઈ પાદડા આમલીના પાદડા જેવા તે વિજયા. ૩૭ જે ધોળી અને પથરાએલી તથા સમ સદિત અને આદકી, નુવર મા પાદડા જેવા જેના પાદડા હોય છે તે અજયા. ૩૮ પાદડા જેના ત્રિહાણુતી હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વલ છે અને જેનો સમ નીમા અને ૩૬વા હોય છે, તે જયા. ૩૯ જેને ચંદન જરી સુમધ આવી પાદડા માળના ગળાના રમ જેવા હોય છે નત નક્કી કહે છે ૪૦ જે સમાગી હોઈ જેના સમ કટલા અને મીડા જેવી મધ- સાગી તથા ફલ આરક્ત હોય છે, તે ૪૧ એ ત્રિહાલમા રદન ઢગી મુખમા ગામરા ૪૨ જે પણ સમસદિત હોય છે તથા જેના પાદડા મગવાના પાદડા જેવા હોય છે ન કીટમારી (કીડમાર). ૪૨ પણ ઉપર ચદનારી સમવાળી હોઈ વાળી દુધી જેની હોય છે તે તુમિકા. ૪૩ જે સમવાળી હોઈ બુમિગલ જેના હોય છે તેને કટુતુબી કહે છે ૪૪ મયુરશિખા, એ પારાને બધન કન- નારી, ૪૫ જેના મુળા જેવા પાદડા અને ૩૬ પીળી હોઈ રમ સાલ નીકળે છે અને ફલ પીળા હોય છે તે હેમકતા ૪૬ જેના પાદડા ધોળા એરડા જેવા હોય છે અને ફલ નુમટી, તુમિકા, જેવા હોય છે તે અસુરી. ૪૭ જે પણ હોઈ પાદડા આતવીબુના પાદડા જેના હોય છે તે સમપર્ણી. ૪૮ જેના પાદડા તલવાર જેવા હોઈ જે સમયુક્ત હોય તે ગામારી. ૪૯ પીત્તલીર, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બધન કહે છે ૫૦ જે વેલ ત્રિંગ હોય છે તે વ્યાપપાદસતા. ૫૧ જે કાથમી જેની હોઈ ત્રિદળ હોય છે અને ફલ પીળા આવે છે તે કુતુર્વહી ૫૨ જે કાચી ન કસરનારી, મહાવીયવાન રિય આવધી છે તેને ત્રિશાળી કહે છે ૫૩ જે વેસા હોઈ, જેને પાદડા ત્રણ ત્રણ તથા સાલ હોય છે તે ત્રિદ કી. ૫૪ જે સમ આપનારી હોઈ જેને ફલ પીળા આવે છે તથા આકાર શીંગા જેવા તે શુઆ અજુરી ૫૫ જે સમવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાટા આવે છે તથા જેના મુળમા કદ હોય છે, તે વજરનાભવહી. ૫૬ જે અજે ધોળી

* મહિરાના સબજમા પણ લોકો આતેલ પીજણુ બનાવે છે. શુ તે આજ વનસ્પતિ હશે કે મીઠુ ?

હોષ પાદડા લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે, તેને મહાવૃદ્ધી કહે છે. ૫૭ જેના પાદડા અને ફૂલ કરેલુના જેવા તથા કદ લાલ હોય છે, તે રક્તક દ્રવ્યની. ૫૮ જેનો રસ પેળ જેવો હોય કદિ મરતલ ઉપર પીળો હોય છે અને જેનો રસ ધણે અને લાલ હોય છે અને પાદડા બિલી જેવા હોય છે, તે બિલ્વદલા. ૫૯ જે બિલ્વદલ જેની હોષ પાદડા ધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે. ૬૦ જે વેલ હોય રમવાળી હોય છે અને જેના પાદડા રાત્રે સતેજ દેખાય છે: તે બિલ્વતકી. ૬૧ જેનો ગમ અને ડાળા ગોરાચન જેવી હોય છે તેને ગામેચના કહે છે. ૬૨ જે નાની હોષ કાદ અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કંદશ્વિકા કહે છે. ૬૩ જે નાની હોષ જેના પાદડા ડીટા સિવાય ત્રિકટા હોય છે તે વિશદયા. ૬૪ જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદક્ષીરા. આ ચોમ્હ ઔષધિ જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે તે યુલ દિવસે યુલ નક્ષત્ર ઉપર બલિ-પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષત્રને રક્ષાબધન આપી અવોરાત્ર કિવા શક્તિબીજ અથવા અધોર મત્રનો જપ કરી કાદી લેવી મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે મમળતુ ધણુ કડિન છે તે પાદડા ધક વનપ્રપતિ તત્ત્વવેત્તા પામેજ હોય છે. પારદહમરેખ, રસસિંદૂર:—પારો દ્વીપીના ગમમા એક દિવસ સગમેા પુટવા પછી પીલુડીના રસમા છુટવા એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પાંગે ૧૦ ટાક મધ ૧૦ ટાક તથા નવસાગર રાધા દાક, એ પ્રમાણે લઈ કળલી કરી કાચની કુપીમા ધાલી કપડામારી કરતી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું પછી વાલુકાયત્રમા આઠ પહોળ પાંગને પચન કરવા એ પ્રમાણે સાક્ષાત તગ્ધુ ત્ર્ય જેલુ અરેણ્યવણુ, પ્રવાળ જેવા ગગનુ, સપૂર્ણ કાર્યકારી, માણુસાને અલ્પત ફૂલેલ એવું સિંદૂર તેવું તે પ યુગ્મ મરીમા આપવું એટલે અગ્નિને પ્રદીપકરે છે તથા કામને પ્રદીપ કરે છે એ મયોગવક જ્વરાદ સર્વ રાગનો નાશ કરે છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોગ્યતામા આવે તેનો આ રમગજ નાશ કરે છે. ૫૮ યુલુ ગાધક-શુદ્ધ સિંદૂર—દિગ્ધાકમાનો પાંગે ૧ ભાગ તથા ગધક ૬ ભાગ લઈ કળલી કરવી તથા કુવેરના રસમા મર્દન કરતી સુકાયા પછી કાચની શીશીમા ભરી તેને વાલુકાયત્રમા મુકી માત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો, ૬૬ થયા પછી એ કાદી લેવું આ રસસિંદૂર ૧ વાક મધમા આપવું, એટલે ન્તભન, દંડક્રિદિ, રીર્થ બળ, તેજ, પુરુષ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલ્લ લાથી પ્રમાણે જોર આપે છે, તથા પદ્મવ, વધ્યત્વ તથા સન્ધ્યામ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે એને ભક્ષણુ ડગ્નાર એક દિવસમા ૧૦૦ ઓઝો સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે એ પાચમેા હમેા બ્યાધિનેા નાશ કરે છે આ ૫૮ યુલુ ગાધક-શુદ્ધ સિંદૂર વિશ્વામિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે રસસિંદૂર:—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ મધ ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધા તોલા, એની કળલી કરી લીલુના રસમા ખરલ કરતી તથા કાચની શીશીમા નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડામારી કરતી. સુકાયા પછી તે હિંમલિત આઠડ પૂરી રાખતી તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલ્લ ઉપર રાખી આઠ પહોળ અગ્નિ કરવા કંકુ

માદલામા ભરવો તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે ઉપર બીજી માદલું ઉપર મૂકી સધિલેપ કરવા અને તે ઉપર જલપટ ધરવો, તથા તેની નીચે દીપાગ્નિ કરવો, એટલે ઉપરના વાસણમા ભરમ જમશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો ઝલેકમા નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકાશના પાદાંત્રા ગસતો વારવાર ચુંવા આપવો, એટલે ત્રણ પહોરમા ભગ્ન થશે. (૧૧) પારો ચિલકાના રસમા ખરલ કરી, ગિર્ધ પાતન કરવું એટલે તેની ભરમ થાય છે. (૧૨) પારામા કંટકડી, સિધવ, અલેધના મૂળ, એ પદાર્થ કમરુદિએ લઈ, ચતુર્થાશ કાઠ નાખી ઘુટવો, એટલે બદ્ધ થાય છે પછી કમરુદિમા ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમા કપૂરના જેવી ભરમ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી એ વાજકરણ યોગેમા સપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એવું નિરતાર સેવન કરવું. આ નિદ્ર-સુખગમ, એના કરતા બીજી રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વજનાગ ચતુર્થાશ અને મધક અષ્ટમાશ લઈ એકત્ર કરી લીજુના રસમા ખરલ કરવો સુકાયા પછી ચોરના રમમા ત્રણ પુટ આપવા, પછી આકાશના પુરો બમા સુધી બદ્ધ થાય ત્યાં સુધી આપવા, તથા થાળીમા મીઠું ભરી તેમા તે પાગનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોડાપર્યંત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉધી દાઢી સધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો ૬ કુ થયા પછી ત્રણ જેવી ઘોળી, ઉપરની થાળીમા ચેટિકી ભગ્ન કાઢી લેવી. એ યોગવાલિ છે મર્વ રોગે ઉપર આપવી (૧૪) લોહના વામણમા પારો અને અર્ચો મધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો તથા તે ઉપર વાગવાર ચોર અને આઠાંત્રા દૂધ નાખના જવુ તથા ખગના લાકડાવડે ઘુટના જવુ એટલે ભગ્ન થાય છે તે એક ગુળભાગ રોગોક્ત અનુપાનોમા આપવી. એ ભરમ ગસાયન હોઈ જાતિ પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે (૧૫) અઢાશુદ્ધ રસ— પારો, મધક અને સિધવ, એ સમાન ભાગે લઈ નાગવેલના પાનનાં અમા ખરલ કરી ગોળો કરવા અને તેને નાગવેલની પાદાંત્રા વેળન કરવું, અર્થે ગિર્ધપાતન યત્રમા મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમા પારો લઈ, ત્રણ ગુળ પાનના બીડામા એક મહિનો સેવન કરવા, એટલે મોપદબ લક્ષનો નાશ થાય છે એની પચ્ચ મુગાક પ્રમાણે કરવી (૧૬) મધક, ધુવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુવેગના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે જાળી ભગ્ન થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) મધક અને પારો ચમલાગ લઈ કુકરક-દના રસમા મર્દન કરી પુટ આપવા એટલે પારાની પીતલજી ભગ્ન થાય છે તે વલીપલીતનો (અકાળે ઘોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કચ્છ ૨ ભાગ, ડીખમા નાખી લીમડાના મોટાએ વારવાગ ઘુટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભગ્ન થાય છે. તે રોગે ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી. પારેકભરમનાં અનુપાનો—શક્તિ પ્રમાણે એ ભગ્ન ૧ ગુળથી ૪ ગુળ પર્વત આપવી. (૧) પિત્ત ઉપર—આમળાનું ચૂર્ણ અને સાકરમા (૨) વાયુ ઉપર—લીંદીપીપરમા (૩) કંફ ઉપર—આમળાના રસમા

(૬) તાવ ઉપર—લીમડાના રસમા (૫) રક્તવિકાર ઉપર—મધમા (૬) કૃમિ-
 ન્દાવા, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર—તાદળીળના રસમા આપવી (૭) કાસ,
 શ્વાસ અને રૂઝા ઉપર—લીંદીપીપર, તુલ, મરી અને ભારગમળના ચૂર્ણ તથા
 મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપર—દળદળ અને સાકરમા (૯) કમળો, પાંડુરોમ
 અને અમિમાંથ ઉપર—ત્રિદંડ, નિકળા અને અપુસીમા (૧૦) મૂત્રકૃમ્મ ઉપર—
 ગિલાછન, એલચી અને માકરમા (૧૧) વાતુકૃમ્મ ઉપર—સવગ, કેમર, મનવત્રી,
 દિવળોક, અક્કલડરો લીંદીપીપર અને ભાગમા (૧૨) સર્વજનવરો ઉપર—સિંધવ,
 મરત હરીયાનું અને દરેડાનું ચૂર્ણમા (૧૩) ડેચ થવા માટે—સિંધવ, ગિદ્દા,
 સરગ, ફસર અને દિગળાના ચૂર્ણમા (૧૪) વાતુકૃમ્મ ઉપર—તાલુલમા કિચ
 નાવકાળામા (૧૫) ઉલટી નાશનાર્થ—ભાગ અને અળમામા (૧૬) ઉદરરોગ
 ઉપર—મિંધવ, દળદળ ભાગ અને અળમાના ચૂર્ણ સાથે (૧૭) કૃમિ ઉપર—
 ચાન વાસ આખનાના બિયા અને ગમળા ગોળમા (૧૮) સર્વ અતિસારો
 ઉપર—મરીબુ સવગ દિગળોક અને ભાગમા (૧૯) અમિમાંથ ઉપર—
 મિંધવ અને અળમામા (૨૦) પુછનાને માટે ગળાના મનવા આપવી પદ્ધતિ—
 પાગ ભક્ષણ કરનાર પાન અને જી રજવા (૨૧) પાગ ભક્ષણ કરવાથી માણસ
 નમાથ થાય તે અને જીમગ સ્વતંત્રી થવવા વિષ મશય ઉત્પન્ન થાય છે એટલા
 માત્ર જી નાથે જાપાણ માત્ર કરવું પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ પાગે ભક્ષણ કરનારે
 જાન ભક્ષણ નિંદા, ગરજણુ માત્ર ચાલવા કોપ અશ, દુખ અને કોઈ પણ
 રથથી છુટા, એ મન અતિશય કરતું નહિ પાગે ભક્ષણ કરનારે—મિંધવ,
 વીંડાણા, જડ આ નાદળાળન રગણુ, પડાળા, સાળીના પદાય, વઢિ જૂની
 વગેરે ભાત, ગાયન દૂધ લીંદી નદીનું ધાગ વામણમા ભરી ગમેલું તથા
 ૧ કામ અને ચાદરજામ નામન સાળી મગન દાગ અબ્બય સુગંધ માળા,
 શય નમયજાતિ તૈલ મનદ ઉતર ડા પાળીન મિચન અને તરમ ભાગવાથી
 નાન નાખી નાપીએનું પાગ નિંદા મગની દાગ ગલ દાસ તથા ખજૂરનું
 પાગની પીડ એટલ નિત થાય ૫ પાગે ભક્ષણ કરનારને વર્ચ—પાણુ, કાકડી
 નના નળીગડા વડગર દળા ગળા અગમીન તેલ તલ, અડદ મસૂર,
 ગમાન કડવા ખાટા તીખા પદાય મીઠા પિત્તદાગ પદાય પીળા પદાય
 ૧ મા- નાળીએ ફેરીમા ન્યખાગ ન મગવેલા ભાગમેવન, રઈ અને
 ૧ ન પદાય એ વર્ચવ પારદાદિ લેપ—(૧) ખસ ઉપર—પારો, ગંધક અને
 ૧ નના પિયાને તેલમા ખસ કરી ચોખવા (૨) મરવ પ્રણા ઉપર પારદાદિ
 મસમ—પા ૧ મરે ગંધકની ક્ષત્રી ભાગ મુદાડશીગ ૧ ભાગ અને કપીલા
 ૧ નને મિચિત્ર કેલુ મોરનુથુ એ એવડ કરી તેમા એ પદ જૂનું લીંદીપી
 ૧ ન ના પવ ઉપર નાખ વળુ ઉપર એમાડુ એટલે અદના નખમ
 ૧ ન છે અને મ પળુ પ્રજેવના નાશ કર છે (૨) પારદાદિ લેપ—પારો,
 ૧ નના ગિ ગળોક અને મનગળા એ દરેક એવડ તોલો અને મુદાડશીગ
 ૧ એ મધે તોલો એની મારી કરી તે તુલસીના રસમા

ખગ્ધ કરવી, અને તેની યોજા કરી તે ગરમી ઉપર મામના લીમા ધસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર ત્રણને ભરી લાવે છે અશુદ્ધ પાણી ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:—(૧) કારેલીના મૂળ ધસી પ્રાસન કરાવવા (૨) શુદ્ધ કરેલા ગધઢ પાનના બીડમા એવન કરાવવા. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, ઝીણી તળ અને નાગકેસર, એમના સમાન સ્વક લઘ તેઓને બે પહોર નવ માત્રાએ મદન કરી, ૬ ડા પાણીવડે રનન કરવા આપવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કઢવાથી પાગના દોષ શાત થાય છે (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંચરાનો રસ, તુળમીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ એકે મદન કરાવવું તથા ૬ ડા પાણીએ ન્તાન કરાવવું એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અમથીઓ, ભાંચરાનો રસ અને મોરો, એ જશમા નાખી તે જાણ પાવાથી પારાવડે ધમેલો અતદાંત નાશ પામે છે, તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે રસાયન શરીરમાં જીર્ણ હોય તેના ઉપાય:—શરપુઓ, રેવડાગરી પરળ (જાડ)ના બિયા અને પીડુડી, એમથી એકનો ઝાડો પીવા :

૨૯—પીતળ.

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે એ તાણુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનું છે, ગળગીતી અને બીજું કાળતુડી. પીતળ તપાતી કાજમા બોળવું એટલે રાત્રી થાય છે તેને રાજગીતી માના પીતળ કહે છે તથા કાળુ થાય છે તેને કાળતુડી કહ છે એ ક્રિ પચ્ચ આંધ માટે લેવું નહિ. શેાવન—(૧) પીતળનો પતંગ કરી તપાવવા તથા તેલ, જાંચ, કાજ, મોમત્ર અને કળથીના દાહમા ત્રણ ત્રણ વાર જુકાડવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) પીતળના પાતળા પતંગ કરી તપાતી નિર્જીનીના રમમા બાળદગડેનું ચૂણ નાખી તેમા અથવા ખાટા ડવમા બાકવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—પીતળ અને કાસાનું મારણ નાના જેવું કરવું (૧) પીતળના પતંગ પાતળા અને શુદ્ધ લઘ તેના સમાન ગધઢ આકડાના દૂધમા ખગ્ધ કરી, તે પતંગને લેપ કરવા તથા કોડીઆમા રાત્રી ગળપુટ આપવા એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભસ્મ થાય છે પીતળ ભસ્મના ગુણ:—પીતળની ભસ્મ સપૂણું મેલ, વાયુ, અર્શ, સમ્રહણી, કઢ, પાડુનોગ આમ ઉધગસ ઝમણા અને શળનો નાશ કરે છે

૩૦—પોલાદ (ગળવેલ).

લોખડના કરતા પોલાદ સોગળ વધાર ગુણુગરી છે. લોખડમા લણા દોષ છે માટે તે આપનક્રિયામા લેવું નહિ. શેાવન—એમક નોલા ત્રિકળા લઈ આડગણ પાણી નાખી અપ્રમાણ કાઢો કરવો, તથા લીમ તોલા લોહાના પતરા લઈ તપાતી સાતવાર તે કાઢમા બોળા કાઢવા એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—સપૂણું

સરાના દાવતી શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીને ઉપાય લાગ્યેજ હશે. ચોપડવામા મૂળાનો રસ, આવામા મૂળાના પાદકા અને આપધ તરીકે પચ્ચ મૂળાનાં પાદકાને મુકવી તેનું ચૂણું આપવું

લોકને પાઠ (પાઠાની) કરવાના યોગ્યતા વડે આરણ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ, વનસ્પતિ ધર્માદિકોએ મધ્યમ તથા મધ્યકાદિ ક્યારેય કનિઠ માનેયુ છે (૧) શુદ્ધ પાસ ૧ જામ, મધ્યક ૪ જામ અને લોકચુર્ણ ૩ જામ, એવડ કરી એ પહેર કુવારના રસમાં ખરેખ કરેલો, પછી તેને ગોળો કરી એરડાના પાદડામાં ગોળો તીલવા તથા સુતશિવે પાંચી નાખના ડબ્બામાં મુકી ઉપર ઘાનકુ સગાની મૃતિ-ઘસડ સમિલેષ કરી મુકવી, તે ડાંગરના દમલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવા નાથ દિવસ કાઠી ખરેખ કરી કપડા ઉપર આળી લેવુ આ વસ્ત્ર ઉપર ગોળો લોક, જળ ઉપર દસ જેમ લેવે છે. આ લોકભસ્મને સોમશુભલોકભસ્મ કહે છે.

(૨) પોશાદનુ ચુર્ણ, પાસ અને મધ્યક, એ પદાર્થો કુવારના રસમાં ખરેખ કરવા અને કામાના વાસણમાં તાપમાં મુકવા, એટલે પોશાદની ભસ્મ થશે (૨) પોશાદનુ ચુર્ણ ચણેલીના પાદડામાં નાખી તે ઉપર જાણના પાદડાનો રસ નાખવા અને મગનીમાં રાખવુ, આ પ્રમાણે માત દિવસ કરવુ એટલે ભસ્મ મને છે (૪) નાડમના પાદડાનો રસ કાઠી તેમાં લોકાનુ ચુર્ણ નાખી મગનીમાં (તાપમાં) માત દિવસ નાખવુ નનાવ રસ નવા નાખવા આમાં દિવસ તજ રસમાં ખરેખ કરી એ ગળપુટા આપવા આ પ્રમાણે દરે એટલે તે લોકભસ્મ નુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય કે એ ભસ્મ મધુલુ રોગમાં ચોડતી (૫) ગાયના દંડીમાં તાસાદનુ ચુર્ણ નાખી તે દંડી મુકાઈ જાય ત્યાં નુની તમજ ગળી પડી પાદ ન ચુર્ણ કાઠી જવુ, તથા તેને નિકાનામાં કાઠામાં ખરેખ કરી મગપુટ આપવા આ પ્રમાણ ૩ મગપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવા નરમ થશે કલોદ-ભસ્મનાં નુદ્ધ. — લોકભસ્મ ને કાજળી જવુ અને પાદડ્યુકત એવુ જ લોકાનુ ના ન ત કાજળી કનાગના દેદમાં પછુ નાગ થરાતો નદિ તથા મધ્યુ રાગ કાના આપને લોકભસ્મ — જનુરિકાર, પાકુના નયુ, લોણના, પિત્તચારિ, મુકાના મગનાથિ નસદાણી, કંઠ માળ, પ્રત્ય નુરમ, મગેળ, વિષ આમ-રાત, કંઠ વજિપસિતરોગ, રાતરકત જગ, મગલુ કુમળો હાય અને પાકુરોગથી પાકુર થયેતો દેલો વળુ, એમનો નારા કં ડે એ મળાદ, નીપ્રમુગને વિષે પિત કરનાર, સુખકારક, રમાયત મનુદર દણિ આ કાળિને મારી કરનારી એવી લોકભસ્મનાં મનુપાના — લોકભસ્મ ૧ અથરા એ નુદ્ધ નિય મેવન

ક્રમેક દર્પતિપિત મધ્યમાં લખ ન ૬ નુદ્ધ ગળવલને અતગૃથી ધમી નના કરી રીકગમાં નાખી અસિ આપવા પછી ભાગગના પાદડાનો રસ, આક-ના પાદડાનો રસ, યોગના દુધનો રસ એરડાના પાદડાનો રસ, લીલુનો રસ અને, ચાપાડાનો રસ એ છે વગુના લુદા લુદા પુટ આપવા ઉપર બળે તે કાઠી નાખવુ નિદ્રવળુ થાય ત્યાર નુદ્ધ થાય તેની અપેક્ષા, વવગ અને અને આદના રસથી અમવા એખગના રમથી જાગી ૪ રતિ પ્રમાણની વાગવી તેના મુજબ — અળ, કાતિ અને નીચ ગ્રહિ થાય કમ ખસ, લોખ (કંઈ) કાગેમ અને પ્રમેક, કટિવાયુ, સતિવાયુ, વાતવ્રમ, પિત્ત અને અમીમાં પ્રકારના ના મેટ કુધા ઉપર અને નીચગત્ત થાય

કરેવી (૧) રૂઘા ઉપર—હીમ તથા લીમા આપવી. (૨) છત્તુલ્લવર ઉપર—
મધ અને લીડીપીપગમા (૩) વાયુ ઉપર—લસણ અને લીમા. (૪)
શ્વાસ ઉપર—નુક, મરી, લીડીપીપગ અને મધમા (૫) ઠંડાઉ ઉપર—મરી
અને ખાવાના પાનમા (૬) પ્રમેહ ઉપર—ત્રિકાળા અને ખડીસાકગમા. (૭)
ત્રિદોષ ઉપર—આદાનો ગમ અને મધમા (૮) વાતજ્વર ઉપર—લીમા.
(૯) પિત્તજ્વર ઉપર—મધમા (૧૦) કફપિત્ત ઉપર—આદાનો રસમા.
(૧૧) એન્ડી પ્રકારના વાયુ ઉપર—તમેડાના ગમમા (૧૨) વાત ઉપર—
નુકમા (૧૩) પિત્ત ઉપર—આકગમા (૧૪) કંર ઉપર—મધ અને લીડી-
પીપગમા (૧૫) સંધિરોગ ઉપર—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમા. (૧૬)
પ્રમેહ અને વલ્લખિત ઉપર—ત્રિકાળામા (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર—
ખડીસાક અને ચાતુરતમા (૧૮) અગ્નિવૃદ્ધિ ઉપર—સાણી અને ગામના
ફેમા (૧૯) પાકરોગ ઉપર—મટાડીના ગમમા (૨૦) વીસ પ્રમેહ
ઉપર—લળદર, લીડીપીપગ અને મધમા (૨૧) મૂત્રકૃન્દ્ર ઉપર—ચિસાછતમા.
(૨૨) પચકાસ ઉપર—અગ્નિ, લીડીપીપગ, દાસ અને મધમા (૨૩)
અગ્નિમાધ ઉપર—તાલુચમા (૨૪) મર્ચ રોગ ઉપર—ત્રિકાળા અને
મધમા (૨૫) યથોક્ત નુલુ ઉપર—બાળદર અને સાકરમા આપવી
આ લોહભરમના ગુણુ વધારે નુ કહેવા / પગુ જે નત રૂપાના ગુણુ તે આ
જાતભરમમા છે જ્યાં કાલભરમ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભરમ આપવી યથ્યાપયથ્ય—
નળી, તલનુ નેલ અડદ, ગરુ, મધ ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, છવશાક, ફળથી,
કરેલા, નાયામ તથા તીખા પદાર્થ એ વગવા અશુદ્ધ લોહદોષ—અશુદ્ધ
લોહ પદાર્થ, કુદ મરુત, હરોગ, ગળ, અમ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લામ
જનાર, છવલારી, મદકર, રેલને રિપ અશુદ્ધપાણુ, મગનકને અશક્તપાણુ અને
હરુથને રિપે દારણુ વધારે જીવન કરે છે. પાગ મિવાય દિવા અમ્મક સિવાય
લાલનુ શરીરમા એકવ થયું નથી, જિવા લોહનુ હેલને વિષે બધન થયુ નથી.
માટે લોહને પારે અને અમ્મકના નગ્ગર રૂપા જે વૈદ પાગ મિવાય લોહની
ભરમ કરે છે, તે લોહભરમથી રોગીના ઉદરમા દીટ જીવન થાય છે, એમા
મથય નથી. લોહજ્વરપ્રચિકિત્સા—શરીરમા લોહભરમથી વિકાર થયો હોય તો,
અગ્નિવિધાના ગમમા વાવડીંગ વાડી અગ્નિવિધાના ગમમાજ લણુ છવવા અને
તડકામા ઘણીવાર ગહેતુ, એટલે લોહભરમના રોગને પાતળા કરે છે અમ્મકભરમ,
વાવડીંગના ચૂણુમા અથવા વાવડીંગના ગમમા લેવાથી, લોહભરમના અજીર્ણથી
થએલા શળીનો વગ્નિ નાશ થાય છે જો લોહભરમથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનુ
મગ્ન રેય માટે આપવું, એટલે કૃમિ નાશ થયે. ગેય વધારે થવા લાગે તો કૃષ
પાવુ તથા ઓષધ છોડવું લોહભરમપરીક્ષા—મપુર્ણ લોહભરમ લઈ મિત્ર-
પચકમા કુદાવવી તથા નિરૂથ અને વારિત એવી થાય ત્યારે તે કદી લેવી. મધ,
લી, મૃતલોહ અને રૂપ, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કપડામાં નાખી ઉકાળવાથી—રૂપ
જેટલુ નાખ્યુ હોય તેટલુજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું; નહિ હો

પુત્ર મારણ્ય કરતુ. લોકદાવણ્ય:—(૧) લીંબુના રસમા દિ મળેલ નાખી લોક તપાવી તેમા ઝમેળાવતુ આ પ્રમાણે રૂવાથી લોકનુ દાવણ્ય થાય છે (૨) દેવદાસીના રાખ પૂરવના મતમા ૨૧ વાર માગરી તથા તેના ક્ષાત્ર કાદી કાતિલોદુ તપાવી તે ઉપર તે ખાગ નાખવાથી લોકને પાતળુ કરે છે (૩) દેવદાસીના રમતી મધકને ૧૦ આનખમા આપવી. તે મધક, લોક તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોક ચાર જેવુ પાતળુ થાય છે (૪) તીખા લોકાનો દપ લઈ આમળાના રસમા માત દિવસ બીજાની ગખી તડકામા રાખવો તેમજ લીંગવદાના રમવડે બાજવી સાત દિવસ તાપમા રાખવુ પછી કુલડીમા ચાલી દેવતામા તે કુલડી ગોડવી માગવાથી, વચ્ચુ દિવસ પાસ જેવુ પાતળુ રહે છે. (૫) એક ટાક લોકનુ ચૂર્ણ ફણુસના દ્રવમા અને શ્રાત દિવસ તાપમા રાખવુ પછી ખાટા પદાર્થોમા મદન કરવુ અને કુલડીમા ચાલી રમ કરવો એટલ લખવાળેય પાતળુ દ્રવરૂપ રહે છે એમા સશય નથી. સમંધાનુભરમપરીક્ષા—અ પૂર્ણ મૃત ભરમને મિત્રપચ્ચમા તપાસી બ્યારે ધાતુ ઉત્પલ થાય નહિ તથા પાણીપર તં નો તે એવન કરી મિત્ર-પચ્ચક - ગોળા, ગુળા ચણાંદી, લી, મધ અને ટકણુખાગ, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપ છે નિરૂપ્તથાન:—તૈયાર થએલી ભરમ અને મધક સમાન લઈ રૂવેનના રમમા એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમા નાખી કપડમાડી કરી ગળપુટ આપવો એ પ્રમાણે સર્વ લોકનુ નિરૂપ્તથાન કરવુ અપકરવ વાતુમારણ્ય:—ત્રોડાના નખ ઘસિદાત, ભેમના થીંગડાનુ મૂળા બડી અને મમલાના નખ મેઢાનુ રીંગડુ, મધ લી, ગાગ મણાડી ટકણુખાગ, તેલ અને મીઠુ એ સવ પદાર્થ મમલાન એકત્ર ખરવ કરી તમા સર લોકમારણ્ય કરવુ ભરમવર્ણ:—સુવા ભરમનો તથા પીતળ ભરમનો વર્ણ કૃત્તવના કે ના રંગ જેવા અથવા પીળે કાદીના રંગ જેવા તાપાની ભરમનો વખ માનના રંગ જેવા નીલવર્ણ, ડપાની અને કલકતી ભરમા મદ્દ મીમાની નમ્મ કાચા મરના વણુની અને તીખા લોકની ભરમ કાળજી નેના કાળી ચદ એટલે ગુદુ ચદ એમ મમગરવુ એણે કરી વાતિ જ્ઞાનિ થતી નથી એ મમજને જ દે છે તેના ખરેખર કાષ્ઠથી પશુ થવાનુ નથી. ભરમસેવનપ્રમાણ્યુ—માનુ રૂપ અને તાણુ ૧ ચણીનીભાગ તથા તીખુ લોક કવર્ મીનુ અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપતી એ ભરમ માથે લીડીપીપર અને મધ શરદ અને ઝીમ મકતુમા થોવતુ

૩૧-ફટકડી.

ફટકડી એ નાનું નાના અગવમાની નસિકા છે એ વન્નાદિધાને લગાવવાથી લાસ ધાર પા ને એ પાદઅધક છે આપધોમા એને પુલ્કવી લેવી ફટકડી—તીખા દરારી પુડી, ઉપ્પા ખારી લખન ખાટી આદકે આખ્યાને હિનાવહ પન્દરપદ: નમ કે ૫ નજનાત. તથા રાનિસકેચનકારડ છે અને વિષુચિકા, લો ૧ ના, ને ગોચ રિંગરુડ પિત ઉલકડી, વિગરપ તથા લાવનો નાચ કરે છે ઉપચાર:— ૧ મુખંગના ઉપર:—પુલ્કાલી ફટકડી પાણીમા નાખી તેજ

કાનગા કરવા. (૨) કાનમાંથી પડે વહે છે તેને માટે:—કુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા કુલાવેલી ફટકડીનું વચગાળા ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) સર્પના વિષ ઉપર:—ફટકડીનો ગાગડો આખમા ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમા વાટી આપવી. (૪) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—ફટકડી કુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) બીજી રીત:—કુલાવેલી ફટકડી પાણીમા ઓગાળી તેમા કાંચો નાખી પિચકારી મારવી. (૬) અગ્નિદગ્ધ વસ્તુ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:—ફટકડીનો ગાગડો ઘીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોળ નમા ચડતો હોય લા રસ પાડવા એટલે ત્વગિ વેગ થશે છે. (૮) ગર્ભિણીના સ્તનની ડીકડીએ દાહ થતો હોય તો:—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીકડીએ ધોવી. (૯) ચેનિદાહ ઉપર:—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૧૦) આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડીની વચગાળા ભૂકી, મવા તોલો પાણીમા નાખી, તે સવાર સાળ પીછાવડે આખમા આળવી. (૧૧) દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાહ દુખતી હોય તેના ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ધીમા ટાલની દાનના મળમા ફિવસમા બે તજીવાગ લગાવવી. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણીકીલાગ લઈ રા તોલા ત્રણગાના કાઠાના પાણીમા ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) વાળા ઉપર:—નાળીએગના અર્ધગોળ પાણીમાં કુલાવેલી ફટકડી ૧ માસે નાખી આપવી અથવા કુલાવેલી ફટકડી ગળામા આપવી. (૧૪) કંદુ, કૃમિ, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી મળમા આપવી. (૧૫) અડીણ ઉપર:—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. (૧૬) પ્રમેહ ઉપર:—કુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનુ માન જોઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમા ખરીઆકર નાખી આપવી, એથી ઉલટી થશે.

૩૨—બીડલુણુ.

બીડલુણુ:—લવુ, ઉખુ, રૂચિડ, અમિદીપક, વાતાનુલોમન, રૂક્ષ તથા અવાથી છે, અને શળા, વાયુ, મેહ, ગુદમ, અલ્પર્ષ, મસાવરુભક, અનાહ વાયુ, હરોગ ગડના, કફ અને દદનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અલ્પર્ષ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:—બીડલુણુ લીધુના રસમા આપવું. (૨) વાળા ઉપર:—ચુનો અને બીડલુણુ પાણીમા વાટી લેપ કરવા.

૩૩—મનશીલ.

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે એનો ગંગ ચતો હોય છે. મનશીલ:—મુક, વર્ણકારક, સારક, ઉખુ, લેખન, તીખુ, કડવુ અને સિનચ છે, તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, જાતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ મનશીલ:—અળનાસક, મળખધન, મુત્રદોષ, શર્કરા અને મુત્રફલ્કરો ઉત્પન્ન કરે છે. શુદ્ધ:

૧) મનશીલ કળાદેના જાદામાં દેશમાં તરે પચન કરવાથી નુક ધાય છે.
 ૨) મનશીલને અગ્નીઆના પાકાનાં મત આવના અપવી અથવા આદાના
 ન્મની માત ભારના આપની એટલ નુક ધાય છે * ઉપચોગ — ૧) ખસ,
 દાદમ, ચાલ અપાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર—મનશીલ, હીરાકની અને મોર-
 નુક જાનવમાં વાડી લપ કરવા ૧) મનિપાત ઉપર અગ્ન —મનશીલ
 અને ઘાણવરને લસણના રમમાં અથવા મનશીલને વોડાની લાગમાં વસી
 અગ્ન કરતુ એટલે અધાન દૂર થાય છે ૧) કુવરસ ઉપર—મનશીલ,
 મરી જટામાસી, નામગ્રેય અને દિમણખેટ એ ઔષધમાં ગોળ મિશ્ર કરી
 તેને અલમમાં નાખી તેની ગુમાયુ ધુમાડી પારી એટલે દોષજ ૬૦૦૮ મનિ-
 પાનજ અને મહા ઔષધવાદ મારી નહિ થનાર ઉત્તમ આ ઔષધના વપ્રપાનવડ
 શાત ધાય છે ખીલે પ્રકારે—મોરડીના પાકડાને મનશીલ વસી વોપડતુ અને તે
 પાકડાને ચલમમાં અથવા દોડામાં નાખી પાવા એટલે મત નામ લમ દૂર થાય છે

૩૪-મીંકું.

મીંકું એ અમુદના પાલીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અપણા હમેરાના ભોજનમાં
 આવનાર આ એક પદાર્થ છે મીંકું સિવાય માણુને કણુવાર પણુ આવે નહિ.
 મીંકું ન મળે તે અશક્તિ ધાય મીંકું મર પદાર્થમાં નવા આવે છે મીંકું —
 અગ્રિય હલ્લ, અમિદીપક વાગને વોગા રંગનાં બેદર, અવિદાહક, કદર, પાક-
 લળ મધુર તીખુ કડતુ, તરે કિચિત્ ઉષ્ણ પિત્તજ બાગર ત્રિપ્લ, ગળનાશક
 વાનનાશક અને સ્વાદ છે ઉપચોગ—૧) ઉલટી થઈ કડ અને પિત્ત પડવા

* એટ હસ્તલિખિત પ્રથમાં મનશીલનુ માગણુ વગેર આ પ્રમાણે છે—
 મનશીલ તેના બા અથવા ૧ લાકને તેને ૭ વખત ગોમુતમાં ગોધતુ પછી તેને
 ભાગનેના ન્મના પુટ ૭ આદાના ન્મના ૭ હાશના ૭ અને કુવારના ૭, આદ-
 રના દૂધના ૭ ત્રિકાળના રમ અથવા ઉકાળાના ૭ હાના ૭ વનકુડાના
 ન્મના ૭ અને મળના રમના ૭ પુટ આપવા પછી તેને વાટવુ બહુજ રાતુ ધાય
 એ પછી એમાં લવગ, જાવફળ જાવત્રી મેળવીને સવને ખગલ કરીને નાગર-
 વલના પાનના નસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરી અને સવાર સાજ
 એકક ખવગવવી તેના ગુણુ—રાતો ગોઠ વર્ષ ધાય બળવત ધાય તેજસ્વી
 ધાય મહાકામી ધાય પુટ ધાય નેત્ર તેજસ્વી ધાય, બળવીય દિન
 દિન ગ્રહ પામે સ્ત્રીમગમાં બહુ સ્ત્રમ્ય હુધી નુમિ ન થાય, નસ ધાસ
 નિખ ગતા શીતાગ ઉદગ્રેગ રીયા ગોળા ગળી ચિત્તમ, કદ અગ્નિ રક્ષા
 વેળા કોઠ બહેગવગ નાકરોગ પીનસ, પચી ગ્રહપિત્ત, સચિરામ, નિદ્રા કણી
 આવવી શીતળતા કંકરોપ, અકરના ઉદગ્રના સ્ત્રવ વિકાર, વાત, પિત્ત, કદ અને
 રશિગના વિકાર જળ, કસા કપ્પ ધાય ગ્તામળાપણુ જળ, બાળક મોઢો ધાય,
 મહા વંતકો ધાય બખ નણી સાગે, ઘોળા વાગ નળા ધાય.

માટે—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું ઉતાર લી અને ભાત.(૨) બરેલો અને કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું (૩) અવાણી સૂજ્યા હોય તો—મીઠાના ગાળાવડે સળેલા અવાણી ફોડી પછી ડુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી (૪) રોપાચરી લાગી હોય તો—૬૩ પાણીમાં મીઠાનો ગાળા મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) વિષમબળવરે ઉપર—ઉના પાણીમાં મીઠું ઉઘાળી આપવું (૬) વાળા ઉપર—તથા તોલા મીઠું આંટામાં નાખી તેની એક થેપલી ફોડી તે માળવે ખાવી અને આખી રાત જાગવું, એટલે વાળો બળી જાય છે

૩૫—મુરદારશીંગ.

મુરદારશીંગ હિમાલય પર્વતના અંદર પાસેના ટેકરાઓમાં, આશુના પહાડમાં અને યુગરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી જડ, ચિઠ્ઠી, તે શ્રેષ્ઠ તથા સ્વાદ, પિત્ત, લઘુ, જેમાત્રુ સત્ત્વ નીકળી જાય છે તે રેણુકા. મુરદારશીંગ વગની ઉપધાતુ છે મુરદારશીંગ—આગ, ઉષ્ણ કડવી, કાંતિકર, બેદક, ત્રણગોપણ અને ઉલટી, મળ મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે અને કફ, વાયુ, તથા, શ્વેદ, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આનાહ, મોત્યકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે રોગધન—મુરદારશીંગને સુકના કાઠણી તથા જાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ગરમીની આદીમાં ઉપર—મુરદારશીંગ અર્ધો તોલા અને રાજ ૨ તોલા, એનો શીમાં મધમ કરી લેપ કરવો; એટલે તથા જલદી લાગશે આવ છે, અથવા એવું અતિશય આરિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર—મુરદારશીંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) પ્રમેહ અને ઉપકંશ ઉપર—શુદ્ધ મુરદારશીંગ અર્ધો શામો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પળમમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકની કંટી સુલ આવી હોય તો—મુલતાની માટીને કકડો અથવા તપવી લાલ કરી જ્યાર કાઠણે અને તે ઉપર ગાળવું ફળ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળ વડે કંટીને શેક આવે. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરો ગાસો રોગદર્શન થાય તે ઉપર—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપાઈથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી જીરવી ભૂકી નાખી આપવી. (૩) કેસી અને ઉપર—મુલતાની માટી ૬લીમાં બલવા ઓપનામાં તેમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭-મોતી.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શબ્દ, દાઢી, કુકર, સર્પ, વાસ, દેડકા અને ટાંચનામાથી થાય છે એવું કહ્યું છે જે મોતી દિકા, વ્યય, છીપને લાગેલા, આરક્તવર્ણ, અન્ધાશ્વતઃ ચિન્હિત, રક્ષ, છીપર એવા હોય છે, તે યુદ્ધિમતે ધારણ કરવા નહિ; ને ટાંચકર છે તથા જે નક્ષત્ર જેવા ગોળ, ત્રિગ્ગ્વ યુગ, નિમળ અને જડ દેખ છે તે મોતી મહામુદ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે મોતી:—અપુર, વ્યય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનાર અને નેત્રરોગ, વિષ પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાઘ તથા દાહનો નાશ કરે છે શોધન.—મણિ, માતી અને પરવાળા એ જ્યતીના (અગ્નિની) રસમા દેહાયત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવા એટલે શુદ્ધ થાય છે બીજી પ્રકાર:—મોતી અન્ધવગ મા, ટાંચ લીધુના રસ, મોચન તથા દૂધમા શોધવા મારણ:—(૧)કુવાર નાહળને અને બીના દૂધમા મોતી તપાવી ડુખાડવા એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત નવન કરવું એટલે જગમ થાય છે. (૨) આક્ષિકનાર મારણ પ્રમાણ:—મોતી અને પરવાળાનું મારણ કરવું. એ અર્થયુજ પ્રમાણે આપવું અનુષાનો.—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:—દૂધ અને ખડીસાકરમા (૨) ઉરક્ષતકાય અને નેત્રરોગ ઉપર:—શી અને મધમા આપવા.

૩૮-મોતીની છીપ.

દિકુત્તાનની દક્ષિણમા મિલકદીપ પાસેના મમુદમા અને દેશની અખાનમા મોતીની છીપા ધણી મળે છે એ છીપો પાણીમા યુગનાર લોક મમુદમા ડુમકી મારી બહાર કાઢે છે એ છીપોમાથી મોતી નીકળે છે મોતીની છીપ:—હાવી, સિન્ધ, રૂમ, મધુર અને દીપન છે તથા શ્વાસ હરોમ અને મળનો નાશ કરે છે શુદ્ધિ:—મોતીની છીપ જાસમા એક ગરિ પલાળી ગખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—મોતીની છીપ દેહસાના દેવતામા ચારી કુલાવી કડી થયા પછી ખગલ કરી રાખવી. મોતીની જગમના અણાવ આ જગમ આપવી એના ગુણ પછુ ને પ્રમાણેજ, પછુ તેનાથી યોગ્ય છે

૩૯-મોરથુથુ.

મોરથુથુ તાબાથી ઉત્પન્ન થાય છે એની વિષમા મળુના છે શોધન:—(૧) મોરથુથાના સમજામ નિલાઝની વિજા લઈ તેમા મધ અને દહણખાર નાખી ખગલ કરી તેને કુલ્હીમા નાખી કપડામારી કરી દહણકો પુટ આપેલા એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમા નાખી તેલવડે સિંચન કરવું, તથા તે યોગ્યના મૂત્રમા દેહાયત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે * મારણ:—જેષક, દહણખાર તથા ચુકનો રસ એકત્ર કરી તેમા

* મોરથુથુને તેના બેદલાજ દૂધમા દિવસ ૫ પલાળી રાખી લેહાની કડાકામાં થીમા ખાળવું, અને થીને હેડાવવાથી એની જગમ થાય છે.

મોરચુથુ ખરલ કરી ઉધી કુલડીમા ધાણી બે કિવા તથુ નાના પુરો આપવા, એટલે
જરમ થાય છે. મોરચુથાનુ સત્વઃ—મોરચુથુ અને ટકજીખારને લીંબુના રસમાં
ખરલ કરી ઉધી કુલડીમા નાખી લુગળીવડે સળગાવવુ, એટલે તાત્રરૂપ સત્વ
ઉત્પન્ન થાય છે. મોરચુથુ—નીચુ, ખાડ, વિપદ, લયુ, લેખન, રેચક અને
ચક્ષુષ્ય છે. તથા કફ, વૃષ્મિ અને વિષનો નાશ કરે છે ઉપચોગઃ—(૧) વિદ્રાવ, યુમડાં
કત્થાદિ પકવવા માટેઃ—મોરચુથુ અને સાથુ ઘસી લેપ કરવો. (૨) વિઝીના
વિષ ઉપરઃ—મોરચુથુ કહીમા ઘસી ચોપડવુ (૩) આંખમાંનાં પિત્ત
ઉપરઃ—આખમાં મોરચુથુની સળી ફેરવવી. (૪) વમન થવા માટે—મોરચુથુ
ફૂલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવુ અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવુ.
(૫) અમ્લપિત્તને માટેઃ—મોરચુથુ કુસાવી ચોખાભાર મધમાં આપવુ. (૬)
ખરજવા ઉપરઃ—મોરચુથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરચુથુ અને કળાયુનો
એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરચુથુ વધારે ઉંડે તો પોચો ડાંચો પાણીમા ઘસી ઉપર
તેપ કરવો (૭) કાડરાના વિષ ઉપર—મોરચુથુ બે કિવા તથુ ગુળ પર્ણત,
લોખાળી તવી ઉપર માધારજી શેકી દહોમા કાલની આપવુ, એટલે ઉલટી મધ
કાડરાના વિષથી છાનીમા બાઝેલો કફનો મટો પડ છે વિશેષ ઉલટી કિવા રમ થવા
લાગે તો ઉતાગ કાયાની બૂકો પાણીમા મેળવી તે પાણી થોડુ થોડુ પાવુ (૮)
ગરમીની ચાદીઓ માટેઃ—ચાદીઓ થનાજ તે ઉપર મોરચુથુ અને ગોપીચંદન
બમી ચોપડવા (૯) અડીજીના વિષ ઉપરઃ—કુસાવેલુ મોરચુથુ અને કુસાવેલો
ટકજીખાડ એ બન્ને ધીમા આપવા.

૪૦—રસકપૂર.*

શુદ્ધિઃ—પારો, ફટકડી અને હીરાકમી એ સમભાગ તથા વીસાસ નવસાગર
ખલમાં નાખી ખરલ કરેલો અને કુવારના રમની ભાવના આપવી. પછી ડમર-
ચત્રમાં કમ પ્રમાણે મોટા આગ્નિ સળગાવી પચવ કરવુ, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે.
ખનરમાંનાં અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર
માવતુ બી નાખી પચવ કરવુ, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવુ એ એક કિવા બે ગુણ

* રસકપૂર ઉંડે ત્યારે એ ભયંકર દસા કળાકે છે, માટે એ હવા દેખા-
દેખીથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કાઢ, મધિવાન અને કષાદિક રોગ
થાય છે. તેમજ પ્રવળા દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિઃ—જેસના
છાણુનુ પાણી સાકર સાથે આપવુ અથવા ધાણુને પાણી સાથે વાડી સાકર નાખી
પાવ તો રસકપૂરનાં વિદ્રાવથી મુક્ત થાય છે

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની ઝાડી કાપી નાખેલા ઉપલાં ફૂલ
તેની ઉપરના પોચા ભોગ સહિત લેવા. પછી તેને કાળી બકરીના દૂધમાં ૮૪
પહોર સુધી ખગલ કરી, ડમરચત્રમાં નાખી મોરડીના મદ અને મધ્ય અગ્નિથી
૪ પહોર સુધી પકવવુ. ડમરચત્ર ઉપર માટીની પાળ બાંધી માઠી પાણી ચપાવું;
એટલે ઉપરની હાડલીમા રસકપૂરની જરમ ચોટશે. એને રસકપૂરનાં ફૂલ કહે છે.

નવા ગામમાં આપણે અનુપાત ચાલુ આપવાથી એવ ગગ દૂર થાય છે બધું—દૂધ, તાલ અને ન મૂલ શુદ્ધ રહેકે. —એ દિગોપાનના હાથને મિલ જેટલું ન મળે તેમને એવવા અર્થ પ્રમાણે નવા મ મળે પ્રણુના સેટ હોઈ ક્રમશઃ પાતિ ના મુલ્ય ને નીતિ એમ નામ અને તેને કમનાર તથા મ પૂર્ણ રોગોને રાજી કરાવે છે ઉપચાર.—૧. બરજવા, વિસર્પ, ચાલ, ખસ, ઇત્યાદિ પ્રા ઉપચાર નામના ઘીમાં મ કરી ખરલ કરી આપણુ (૨) અમિદુધ પ્રણુ, ગરમીની ચાદી, માનના કાખમાં બરજવા મળે તેમાં ઉપચાર—અકાર અને દાથા એક બે મ મિદુ અને લાગ અને મર્વાથી ચોખ્ખુ ગાયણુ ઘી નાખા કામની ચાલિ કામની ચાદીવડ એ પહેલ ખરલ કરી, તે મનમના ૧૧ વાળ પાળાએ ઘાત ને આપણુ (૩) બરજવા અને ગરમીની ચાદીમાં ઉપચાર—અકાર માંગની એકાના દૂધમાં ખરલ કરી આપણુ (૪) મૂળીઆવિતે માટ—અકાર નામના એમાં ખરલ કરી આપણુ અને ભોગીના અનાગવ નામુ ૧૫. ઉપચાર ઉપચાર—ગુદ રસકપર કમર માકર વડન વડગ અને ગવડી એ અમલાગ સત ખરલ કરી મળ જેવડી ગોળીમાં મરી એ મવા માગ અને વખત મત દિવન આપણી એટલે ઉપચારવિકર કર થાય છે

૪૧-૩૫.

ગાધિન.—૧. નીનુ ને ગાધવા પાના કટલેથી પતંગ કરવા અને ન આમલી એ ન પ્રાણના એમાં જુદા જુદા ગોપવા એટલે ઉત્તમ પ્રકારના ગુદ થાય છે. ૧. રૂપાના પાતંગ પતંગ કરી ન અર્થમાં તપાની અગથીઆના એમાં ખાગવા એ પ્રમાણે તણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે અરણુ—(૧) રૂપાના રૂપા પાતંગ પતંગ કરી તેના મમભાગ પાગે અને ગધક એ ખનનતા મમભાગ હળતાક એ એવ એક કરી મુવાના એમાં ખરલ કરવા, તથા તે કકવડ લાગ કરવા અને નાડીઆના મ પુટમાં મૂકી તેને જાણના ફેવતાને ગરમુટ આપવા એ પ્રમાણે એ પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભરમ થાય છે (૨) અભામલિક તથા દિગોલેકનુ ચુલ કરી તે નીચ ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાના પતંગ નકવા તથા ગરમુટ આપવા એ પ્રમાણે એ વળુ ગરમુટો આપવા એટલે ભરમ થાય છે (૩) રૂપાના પતંગ ગરમ કરી દુધીના એમાં સાતવાર જુદા-ડા પછી દુધીની તુગદીમાં મૂકી ૪ જાણના અર્થ કરવા આ પ્રસાણે સત-વા મરુતુ દુધીના એમાં તેના ખરલ કરી ૨ જાણ પુટો આપવા એટલે ભરમ થાય છે (૪) ૧ તોલા રૂપાના પતંગ, કાદ ન એક જાણ ઉપર મૂકવા અને ન પતંગના નીચે ઉપર ૬ તોલા અગરો નાખવા પછી બીજુ જાણ ઉપર મનાડી તનુ નહા જાણવડ ખધ કરી લેવું અને તે જાણ સુકાયા પછી તેને અર્થ આપવા એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા એટલે રૂપાની ભરમ ઉત્તમ થશે. ૬. હાસાકમના એમાં તપાવીને ગાળેલી ચાદી તોલા ૧ કારવી એમ સત-

રૂપુ—તુર, મીઠું અમિટીપક, વીચકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધાનાઃ પુષ્ટિકર તથા મગકર છે અને પાદ તથા ક્ષયનુ નાશક ક્રાંતિકારક અને રુદ્ધોને તરુણ કરનાર, મગળસ્યક પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ દેહ, અગ્નિ તથા ખળને આપના છે રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનોઃ—એ ૧ ગુળભાગ આપવુ (૧) દાહ થતો હોય તો—સાકરમા આપવુ (૨) વાત અને પિત્ત ઉપર—ત્રિફળામા (૩) પ્રમેહ ઉપર—તજ તમાલપત્ર અને એલચીમા (૪) પિત્તવિનાશમા—આમગાના મુરખ્યામા આપવુ (૫) ગતાવરીમા લીધાથી બળ, વીર્ય વવરે અને જીપ્પ સાગી લાગશે. (૬) એલચીદાણા, સાકર અને લીમા આપવાથી ઉન્માદ, શિરોગેગ, પ્રમેહ, જવર, પિત્ત, ગરમીના સર્વ રોગો યથા પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી).

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ઘોળુ દેખાય છે એમા ફેટલાક ગુણ રૂપાના તથા છે એ રૂપાના અભાવે લેવુ એ કમોટી ઉપર વસવાથી સ્વપરે રૂપા જેવુ તાજ છે જડ, નિન્ધ અને ઘોળુ રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવુ રૌપ્યમાક્ષિક—મા જેવુ, મોના જેવુ અને તેજસ્વી, એ શોષવાથી અતિ ગુણ આપનાર તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજા, પાડુ, અપ-માગ અને અશ્મરીના નાશ કરે છે સુચરુ માક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા રૌપ્યત અને મારપુઃ—માક્ષિકનુ ચૂર્ણ કરી કકોડી, મેદારીની અને જખીરી લીધુ એ ત્રણેના અમા એકદિવસ ખગલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે એનુ માગણુ ગેર પ્રમાણે જાણવુ

વાગ શોષીને પછી લાડસાકળને વાટી કુલ્હીમા નાખી વચ્ચે ચાદીનુ પતર મૂકી માણકપડ કરી જાણુ મણુ વા ની બાદી આપવાથી જન્મ થાય છે, એમ હન્ત-શિખિત પ્રશ્નોમા છે અથવા શોષેલી ચાદીનુ પતર તોલા ૧ લાક તેના ઉપર નેપાળાના બીજ રો ૦ (દસ તોલા) વાટી આપડીને જોળ લુખડી કરી સપુ-ટમા જળપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે, તેમજ લાડમના રસમા મણુ જન્મ થાય છે.

મથ સહિત નાકળે ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે

૪ શોષેલી ચાદીના એક તોલા બાર પતરાની અતઃપ્રવરે લમી ઝીણો ગો કરી તેને દાડમના બીજના રસમા ૧૬ પદોર મુખી મારી રીતે ખગલ કરી, બપોરે ચાદીની કચ્છા નજરે ન આવે અને એકરમ દેખાય ત્યારે તેને શર-વસપુટમા કપડમાટી કરી, જમલી (અડમા) જાણુમા ગળપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એવી માત્ર ૧ રીત મ્હાપણુ મારે આપવી, પહેલુ બાર માસ મુખી મથ અને ફેરી અથવા તેમથી બનેલા કોઈ પણ પદાર્થ બીજકુલ ખાવા નહિ આ પ્રયોગ એક માણસે અમારા ઉપર કરી બતાવેલો અનુભૂત છે

૪૩-લુણારખાર.

“લુણાર” એટલે મીઠાનું પ્રાપ્તિ એક નગર છે. ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લુણારખાર—અર્થે ઉત્પન્ન થતી તથા પિત્તકર છે અને વાત, શ્વેત અને અન્ય ગોળાના નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કારોડો).

૧૪ કીટ થોડા મધ્યમ, ૧૪૦, નિમ્ન હોય તે મુઠ લોહનો જે કાચા જેવો જાય, ૧૪૦ અને જેને ઊંડ નથી તે તીખા લોહનો તથા જે પીળો ૧૪૦ જે ઉપર ચામડી જેવા છિદ્રો ન હોય અને જે કોડવાથી કાઠક ડપા જેવો દેખાય છે તે કાળી લોહનો કીટ બાજુનાં લોહકીટથી મુઠ થાય છે. અસ્થિ, ૧૪૦, નિમ્ન ૧૪ માં વધુ ઉપર થએલા ધબ્બા દિવસ ખુલ્લા રી કાચા પડવ હોય તે ૧૪૦ના કાટ લેવા માં વધુ ઉપર થએલા કીટ ઉત્તમ એવી વધતો મધ્યમ માં વધતો કનિષ્ઠ તથા એ કરતા કમી વધતો તે વિષ જેના બાજુનાં મુઠ કંપાનાં પ્રકાર—અહોડના કાચાના કાલમા કરી તેમા ઘુના લોહનો કીટ નાખી બગળા ૧૪ કીટ લાલ થયા પછી તે કીટ ગોળમાં કાચાનાં આ પ્રમાણ માત્રાનું તપાવી ગોળમાં કાચાનાં પછી તે કીટનું માલિક ચુલુ રી ગોળમાં ખરલ કરી નરાત્રમ પુટમાં ચાલી અથવા ચુલુનાથી ગમળા ત્રિદાનાં કારો રી માટલામાં નાખી તેમા ચુલુ નાખી સારી રીતે દાખી માટલાનાં નોડાપર ડપડ મારી કરી વગડાઉ છાખાનાં ગળપુટ અર્થે રંગે ૨૫ થયા પછી તે માટનું ગળા કાઢી તેમાંથી તે કીટનો ગુદ મુઠ થાય છે તે કારો જેવા બીજાં પ્રકારે ગુદ કરેલા લોહકીટને ત્રિદાનાં કાલાનાં પુટા ૨૧ ગોળમાં પુટા ૨૧, કુવાનાં ૧૧નાં પુટા ૨૧ અને પચાસતનાં પુટા ૧૧ કુલ ૮૪ કુટાં આપવાથી મુઠ સવાઈટ થાય છે. મુઠ—તુમે તથા શીતળ છે અને પાહુ, નાળે, લલીમક, કમળો અને કુલકમળોનાં નાશ કરે છે ઉપચાર—(૧) કમળો અને પાહુરોગ ઉપર.—ચાંચ ગુળથી ગુળ સુધી મુઠ ગોળમાં કિવા મધ અને શીડીપરમા આપવો. (૨) લોહ ઉપર—મુઠ સાંદાડીનાં ત્રદામા આપવો. (૩) સમલુણી ઉપર—મુઠ લાલમાં મરીની જૂકી નાખી તેમા આપવો. (૪) શકિત આપવા માટે.—મુઠ લી અને સાકરમા આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર—મુઠ મધ અને વાંદીચની જૂકીમા આપવો. (૬) લુણીયર ઉપર—મુઠ મધ અને શીડીપરમા આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર—મુઠ લાલમા આપવો.

૧૪૦નાં કાલા લોહ વારવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોહનો ૧૪૦ નાશ છે તેને લોહકીટ અથવા કારોડો કહે છે. કચ્છ નાપુકામાં એક પુગતનીય ઉત્તમ થએલ મામનું ખડેર છે ત્યાંથી આ ધબ્બા ઘુના ગળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નગર મામમાં પણ આવે લોહકીટ અથવા મુઠ મળે છે એમ મામનું છે.

શુભ ઉપર—મહા એમત્રમા શિશુની તેમા ત્રિફળાનુ મૂલ્ય નાખી, તે મધ અને ત્રીમા આપવા.

૪૫—લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે લોહચુંબક લોહાનુ આકર્ષણ કરે છે એમા કાલીલાદા પાષાણનો ચુંબક અને આમક એવા બે ભેદ છે લોહચુંબક—લેખન શીતળ તથા લોહાને આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિષ, જરા, ડહા, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂઝાનો નાશ કરે છે શોધન—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમા પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પાસની ક્રિયામા ઉપયોગી થાય છે ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર—લોહચુંબકનો ગામડા ચોખાના વાવરામણમા ધમી ત્રણ માસા આપવા એટલે પથરી ગળી જાય છે

૪૬—શિરગોળ.

શિરગોળ એ સદૃશ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે મળકનારો પાષાણ છે જમીનમા શિરગોળના થર ને થર થાય છે શિરગોળ કુરી તેની (કસાટી) રંગોળી કરે છે. શિરગોળ—ત્રિવિદુષ્ય તથા રૂચિકર છે, અને હરોગ, જવર શાળ ઉપરસ, આખાન અને પિત્તના નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) અમિદન્ય મૂળ ઉપર—શિરગોળ પકાવી આનિક કરવા પછી તેમા તેલ નાખી ખરલ કરી તે આપડવુ. (૨) પ્રદર ઉપર—શિરગોળ પકાવી ચોખાના વાવરામણમા આપવા. (૩) ઉલટી તથા દાહ ઉપર—નાળીઅરનુ પાણી અને પતાસામા શિરગોળ પકાવી આપવા. (૪) પેટમા ગૂળા આવતુ હોય તે ઉપર—શિરગોળ પાણીમા ધમી આપવો

૪૭—શિલાજિત.

શી'મ ઝડતુમા પવન ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે તે તાપવડ ઘણી તપી એ અરી એટલે થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે શિલાજિત એ પ્રકારનુ છે એક પવનોપન્ન તથા ખીજુ ખારી જમીમા માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે શિલાજિત મૌવર્ણ રાજત, તાત્ર તથા આયમ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનુ છે તે પીત અને સ્વત છત્યાદિ ભેદવડે ઝાળખવુ મૌવર્ણ શિલાજિત જસુદીના ધુલ જેવુ લાલ હોય છે તે મધુર, કડવુ, શીતળ તથા પાક વખતે તીખુ હોય છે રોષ્ય શિલાજિત ઘાળુ, કંકુ, તીખુ તથા પાક વખતે મીઠુ હોય છે તાત્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંક જેવુ, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે, તથા લોહ શિલાજિત રંગે મગધજીની પાખ જેવુ, કડવુ, ખારું, પાકવખતે તીખુ અને કંકુ જાય છે, તે શ્વે છે સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, ગૌષ્ય શિલાજિત ક્ષર અને પિત્ત ઉપર તાત્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવુ શોધન—શિલાજિતમા અનેક તમેદના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવુ શોધન—(૧) લોહશિલાજિત લાવી બદારનો મળ જતા માટે કેવળ પાણીએ ધોવુ (૨) લોહપાત્રમા કડવે લીમડો, ગળો અને લીની આવના આપવી.

(૩) શિક્ષાગિત માયના દ્વયમા, ત્રિકાળના બ્રહ્મમા અને ભાગરાના ગ્રમમા જુદું જુદું અષ્ટક દિવસ ખગલ કરી મનનીમા ગાખી ધારે કરવું એટલે ગુરુ થાય છે જે શિક્ષાગિત દેવના ઉપર નાખવાથી વૃણી આવતી નથી, પાકકાળે લિગાદાર થાય છે, મળીવડ પાખીમા નાખવાથી તત્તુ જેવું, તળીઆ પવત ગળતુ રહે છે અને ગોમૂતના જવા મધ આવે છે, તે ગાંધ્ય જાણવું એ અનુપાનયનવ મયે ગેમ ઉપર આપવું શિક્ષાગિત—તીખુ, કકતુ, ઉજ્જુ, પાકકાળે તીખુ, રમાયન, શ્રદ્ધે એવું છે. તથા કપ પ્રમેદ, અસ્મરી, શર્કરા મનકૃચ્છ ક્ષય, પામ, વાણ અથ, પાકરાગ, અપરમાગ, ઉ-આદ, આર્ભ, કાદ, ઉદગ અને કૃમિને નાશ કરે છે મોરક શિક્ષાગિત—વતવણું કિવા અગ્નિવર્ણ હોય છે તે મૂત્રગમ વિષે દિતકાગકે છે ધાણુ શિક્ષાગિત—મનકૃચ્છ, અસ્મરી પ્રમેદ કમળો અને રાદરાગનો નાશ કરે છે એવરના પાખીમા મેળવે એટલે ગુરુ થાય છે ઉપધાન—(૧) મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાવગેધ, પ્રમેદ અને ક્ષય ઉપર—શિક્ષાગિત એવરની અત લીડીપાપગમા એક મામા ભક્ષણ કરાવવું (૨) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર—શિક્ષાગિત એ-અપાપભાગ ચાર તોવા ડા પાખીમા આગાળી તેમા નેટલુજ ગાયન દૃષ અને માઠગ નાખી આપવું અથવા શિક્ષાગિત, વાડગાપાણુનદ તીડીપાપગ અ. એવરનાજાણુ અર્થ પાખી માથે અથવા આ માતા વોવરામાથુ માથે હિરા ગેમ માથે ખાવા આપવું એટલે તે મનકૃચ્છી આમનનનનન (મોત યાચીઆ) દગે નાખવું મયગે (૩) કુબ્ધકમળો ઉપર—શિક્ષાગિત ગાનમા પા. ૮) મૂત્રાદાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર—ગા. શિક્ષાગિત, નાઠગ રોઠગ મેટર કરી ખાવા આપવું (૫) અસ્મરી (પથરી) અને અસ્મરીવુત મુનકૃચ્છ ઉપર—શિક્ષાગિત મધમા આપવું (૬) પ્રમેદ અને પ્રદગ ઉપર—શિક્ષાગિત મધમા અથવા રા માકગમા આપવું

૪૮-શંખ.

શખની ઉત્પત્તિ મમુદમા થાય છે નદીમા અથવા મમુદમા ઉત્પત્તિ થનાર જે આરિક શખ તેને તરંગશખ અથવા શખલા કહે છે શંખ દક્ષિણાવન અને સમાન ભેદવડે એ પ્રકારના છે દક્ષિણાવન શખ પુણ્યરોગ મળે છે તે જેને રગ હાય ત્યાં સ્ત્રીની વામ કરે છે તે ત્રિપેશામક, ગુરુ અને નવનિવિમાનો એ નિધિ છે તથા મદ અને અસદ્દેશની પીડા ક્ષય, ત્રિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા મટે મધ્ય છે. જે ધોળા ચક્રકાત જેવા શખ તે ઉત્તમ જાણવા અગર શખ ગુણુકારી અને નથી. શુદ્ધ કરી લેવાયકી ગુણુ કરે છે શંખ—પારિક મળકર તીખા, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ષ છે તથા શ્યા નુ મ મહાશ્વરી રેય, આપાનુ ફૂલ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે શુદ્ધ શંખ—ગાન ગાન દીપત અને પામન છે તથા નેત્રરોગ કાલ્પા અને લીનજવગેરે નાશ ગોવન—શખ આમ્લવર્ગ અને કાળમા દોષાયત્રવડે પચન કરવાથી ન થાય તે અથવા હાસમા એક રાત્રિ પલાળી ગમવો, એટલે ગુરુ થાય મુદ્ગશખનુ નોવન શખ પ્રમાણે કરવું, અને મારણુ છીપ પ્રમાણે

કરવું આરણ્યક—શખના કકડ કેલસાના દેવતામાં લાલ ધાતુ તથા સૂકી તપાવી લીધુના રમમાં ક્રમોળવા તથા યાગિક ખગલ કરી શખવા. ઉપયોગ— (૧) શૂળ ઉપર—ધી અધો તોડો અને એક ચણેડીભાગ ગેકેલી હોય ત્યાં એ ગુળ શખલરમ આપવી (૨) અણ્ણ ઉપર—શખલરમ લીધુના રસમાં આકર નાખી તેમાં આપવી (૩) ઉધરસ ઉપર—એક ગુળભાર શખલરમ પાનમાં આપવી. (૪) આભાનિસાર ઉપર—તપાવવાનું ચૂર્ણ અધો માસો, ધી અધો તોડો, એમાં એ ગુળભાર શખલરમ આપવી (૫) અહીરા ઉપર—શખ મધમાં ધસી અગળ કરવું (૬) ત્રિદોષ શૂળ ઉપર—શખલરમ, મિધવ, હીંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૭) પરિણામરૂણ ઉપર—શખની ભરમ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) રોહિણી ઉપર—મારા પાકેલા લીધુના રમમાં શખલરમ ૬-૧૦ માસો નાખી તે પાચી એટલે તથા બે નેત્રી વલ્લી 'વીહાનો પછુ બર નાશ થશે (૯) સન્નિપાત સંમહ-હુ ઉપર—શખલરમ અને સિધવ ત્રણ ભાગ પાન મધમાં આપવું એટલે કંઈત મંદલપીનો પછુ નાશ થશે

૪૯—શખજડ.

શખજડ એ એક પત્થરની જાત હોય એના રંગ યોગે હાલ છે એ અતિ-શય મૃદુ હાય છે ઉપયોગ—(૧) ક્ષિત-કામ અને રક્તપિત્ત ઉપર—શખજડની મૂકી ઘી અને માદમાં આપવી (૨) ઉપર શાદિ સર્વ પ્રજા ઉપર—ગરમી-વડ અગ ઉપર લાલ અને પ્રમગ્નાગ ચાદા ધાતુ ૬ તે ઉપર શખજડ ઘી કે માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવું (૩) તાપાળ પ્રજા ઉપર—શખજડ અને પાપાણુબેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવું (૪) ગુલ્ફ, જખમ, ભાગદર અને બદ ઉપર મહત્ત—શખજડ ૨ તોલા, ગેડ ૧ તોલા, રાજ ૧ તોલા, મુદાગશીય ૧ તોલા મીચુ ૩ તોલા અને જી ૫ તોલા લાઇ પહેલા મીચુ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં માદાના આપધો નાખી તથા પાણીથી ઘાઈ નાખી, તેના પર પડી ખેસાડવી (૫) બોડા ઉપર—શખજડ, ચીકણી માપારી અને ધાળા ત્રણની બધી માખણમાં ખગલ કરી ચોપડવી (૬) કર્ણસ્થાપ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર—શખજડ તથા ધાળા ત્રણની વજાળા બટ્ટી કરી માખણની પગદમાં નાખી તે ઘનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપર—શખજડનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલરી મેદામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શખજડ અને એરનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) આસાર ઉપર—ધાળા કાચાની અથવા શખજડની મૂકી વારંવાર

* એક મહત્તમાં શખના નાના કકડ કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુવારપા-કાનો ગર્લ, ગરજિલિ, મધ, અપ્રીયુનો હસુબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાદડાના મુક્ષ અમિથી ભુદાભુદ માન પુટ આપી, આંધ્રો ધુવગના દૂધમાં મળ-પુટ આપી શખલરમ કરતાં હતા.

પ્રમતી. ૧૬ અટકાવ થયો પડે તો હોય તે ઉપર—જાળક અને પાષા-
બુલદનુ ચૂણુ કૃષ્ણમા આપવું

૫૦—સાલખાર.

એ પદનપમા ઉપરન આપ છે. એના ૨૪ કાળાશય હોય છે સાલખાર—
નીખા, ઉચ્ચ તથા તીક્ષ્ણ છે, અને ગુદમ, જળ, વાયુ કંઈ પ્રતિ આશ્માન-
વાયુ તથા પેદમાના વાયુનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેદમાના
વરત્ત વગેરે રોગ ઉપર—સાલખારનું ચૂણુ મેળમા આપવું (૨) પેદમાના વાયુ
અને રૂબા ઉપર—સાલખાર, સચળ અને મધ એકત કરી તેમા હીંગ નાખી
તે આપવું (૩) શુભક કુટવાને—સાલખાર અને જવખારનું એક ત્રિફળુ મ-
ગના મેહાગર નકવું એટલે ગુમક કુટશે (૪) પેદમાના ઉપર—સાલખાર એક મસો
(૫) પાશુપત આપવા (૫) અલ્પ ઉપર—સાલખાર અને મચળ આપવા.

૫૧—સીસું.

માધન — ૧. સીસું અમિ ઉપર પાતળી (૨મ) કરી હિરવાળા માટલામા
આવડાનું કૃષ્ણ નાખી તેમા નાખવું આ પ્રમાણ ત્રણ વખત મીમાનો ૨મ કરી
આવડાના કૃષ્ણ નાખવા એટલે ગુદ થાય છે એ તપાતી આકાશના કૃષ્ણમા નાખતા
સીસું અમ ઉપર ઉઠી આવવાની વાતી હોય છે માટ માવચેતી ગમતી (૨)
વાદાના રામજીમ સીસું પાતળી કરી ત્રિકાળના કાદામા દિવા કુવાગના રમમા
અથવા હાથીના નખમા માનવાર ગાળવું એટલે ગુદ થાય છે આરણ્ય—(૧)
નીમામા ગુદ મનશીલ મેળવી મનજલ કાદામા નાખી નીચે દેવતા કરવા અને
આ થાડ પાત રક્ષાના જવા તથા અગ્નિમાના દાડવડ વુટવું એટલે ભરમ થય-
આને ૨ માર્ગ ભરમ થાય ત્યા નુતી મારી રીતે દેવતા કરવા કર જેથી કરી મવ
મીમાનો ભરમ થવાની નીનું તથા અગ્નિમાની કાત એક નવાએ કરી મીમાના પતન
કરવા તથા ન કલકામા નાખી પાતળા કરી અગ્નિમાના વાડવડ વુટવું બધા મીસાની
ભરમ થાય એટલે મેહવ જમાનો પુત્ર કાલ અમિ જેવું તપાવવું પછી કલકામા-
મ કરી અલ્પ વ મનશીલ મેળવી અગ્નિમાના રમમા અગ્ન કરી ગળપુટ આપવાં
૧ પ્રમાણ માત પગ આપવા એટલે નીમાની મિટ્ટ જેવી ભરમ થાય છે (૩)
તાનું અને મનશીલનું ચૂણુ અગ્નિમાના રમમા અગ્ન કરી ગળપુટ આપવાં આ
પ્રમાણ ત્રણ પગ આપવાથીજ મીમાની ભરમ મારી થાય છે (૪) સીસું કપાદમા
વા મનું પાતળા કરી રક્ષાના મોટારડ આપો ત્રિમ નિરતન શુદ્ધતા ગ્હેવું, એટલે
૧ મન થાય ૨ એ નિચ ૨ અથવા ૩ ગુજ પ્રમાણ આપવી (૫) સીસાના
મમા નાખવું ન નીચને કાદામા નાખી નીચે નીત્રામિ કરવા અને મીમા ઉપર
પાતળા થોડા પાતળા નાખી જોડાની મગીવડ વુટવું બધા મુરોખારનું ચૂણુ થઈ ગયા
ના કાદામા જ મ કાળા રાત્રી ગાળવી (૬) પાશુ પદન મીસું કપાદમા નાખી
નીમા ૨૪ મેહ કાદામા નાખવું ગળ નાખતા જવું એ પ્રમાણે ૨ મણુ ગર્ભ
(૧) પાતળા નાખી અમિ કરવા એટલે મીમાની ભરમ ભિન્ન થશે કલક, જસા

અને સીસાની ભરમ.—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કથકમા નાખી રમ કરી તેને માયના વીંચા હમકારનું પછી માટીના પાત્રમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમા ત્રણ અંધાળ પોસ્ત (ખસખસના છડવા) નું ચૂર્ણ કરી તે વારવાર નાખતા જવું પાંચની ભરમ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાદા ઢંઢીમા ખરસ કરી તેની ચેપલી કળવી અને તે કલેકમા મૂકી તીલાસિ કરવો તેને સારો વસતી રમ આવે એટલે નીચ ઉતારી લેવી. તે ભરમ ધાતુક્ષ્મ ઉપર ૧ યુગભાર આપવી. ***નાગભરમના યુષ્ઠ.**—સીસાની ભરમ સો હાથીનું બળ આવે છે, વ્યાધિનાશ કર છે તથા જીંદગી વધારે છે, અને ક્ષય, વાયુ, યુક્ત, પાક, કંઠિ, કફ, શળ, પ્રમેહ, ઉષરસ, મગ્ગલ્લી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંવનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે નાગભરમનાં અનુધાનો.—(૧) કફ, વાયુ અને જઝાદર ઉપર.—અગ્નિમા, લીડીપર અને મખમા. (૨) ઉપદંશ ઉપર.—શીતળચિનિ અને એલચીમા (૩) ધાતુક્ષ્મતા ઉપર.—માખણ અને ખડીસાકરમા (૪) પ્રદર ઉપર.—વસંતોચન છડ, એલચી અને ખડીસાકરમા ખાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુધાન ચોથ આપવી.

પર—સુરમો.

સુરમો પેન તથા કૃષ્ણ (કાળા) એ બેદવડે બે પ્રકારનો છે એમા કાળો તે વતાજન તથા પેન તે સોડીરાજન, તે શ્રેષ્ઠ છે સુરમો.—મુકું, મીઠો, ચલુને દિનાવડ, તુરો, લેખન, સિન્ધ, માહી તથા શીત છે, અને પિત્ત, કફ, ઉત્તરી, વિપ હેડી, ક્ષય તથા ગતવિકાગનો નાશ કરે છે શુદ્ધિ.—ત્રિકળાના કાદામા દિવા ભાગના રમમા પચન કરવો, એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જખીર (છડ) લીલુના રમમા ખચ્છ કરી એક દિવસ તાપમા રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે એ લીંગડની, ટંચુખાન, ખાડી, શખ ફટકડી અને મુરદાગ-સીંગની ગુદિ કરવી. સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સોડીરાજન ચૂર્ણ.—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિકળાના કાદાનું પ્રેક્ષણ કરી સુરમો કડો કરવો. આ પ્રમાણે માતવાર સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાદાનો હમકો મારી કડો કરવો એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સોના દૂધના સાતવાર હમકો મારવા, પછી એજ પ્રમાણે વાર-વાર ગોમૂતના હમકો મારવા, ત્યાર પછી ફરીથી પાચવાર સોના દૂધના હમકો મારી,

* એક હન્તલિખિત ગ્રંથમા લખ્ય છે કે “ગીસુ કીકરીમા ગાળી મદ મદ અગ્નિ આપવા, કુવાગના રમથી મદન કરવો, ઉપર હળદર ભભરાવવી અને તે પછી ખાતાળ ગરૂડીનો રમ, રતનગેતનો રસ, ગોરખમુડીનો રમ, આમળાની રમ એ પાચના જુદા જુદા પુટ આપવા, અને રોનો વર્ણ થાય ત્યારે રતિ ૩ પ્રમાણે બેસના દૂધમા ગોળી ખાધવી એકેક ગોળી માજ સવાર આપવાથી ચાવન-વાળો, ખગવાન, ભોગી વીંચ, કેપ કાંતિ પ્રકટ થઈ રાજરોગ, ગર્ધવાત, અધિવાત, પ્રસતવાત, કંટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહવર, હસ્તરોગ, કૂક, અડો, મગ્ગલ્લી અને મગ્ગલ્લી રોગ નાશ છે અને ધણે કામી થાય.

પછી તેનું કાસાના અગ્રમમાં કાસાના યુજ્ઞાર્થી બુટી બારિક ચૂર્ણ કરી આપમાં અગ્રન કરવું તે અગ્રન આપમાં ઘણું હિતકારક છે તેથી મવ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે બીજી પ્રકારે—સુગ્રાને ત્રિદશાના કાદાની અથવા કૃષ્ણા પાણીની ૨૭ દિવસ ૧૭ બાપનામાં આપવી તેનું અગ્રન કરવું એટલે તે નેત્રાને ઘણું હિતાવદ્ થાય ૬

૫૩—સુરેખાર.

જે માટીમાં યુજ્ઞ (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણું હોય છે એવી માટીમાંથી નુનખાર (સોરા) તૈયાર કરે છે મરેના કામમાં સુરેખારનો ઘણો ખપ થાય છે શુદ્ધિ—કાળાશયો સુરેખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવા અને તે તેમજ રણીકવાર નુધી ગાખવા, એટલે તેના ગામક્ર થાય છે તે કાદી લેવા સુરેખાર—તીનજી, અર્ધતિજી, રસક, તીખા ડગો, અમિદાપક, સદમ, ખાંગ, કવુ, દાદ, મોવક, માદક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે અને પ્લીહા મુત્રક્રમ્હ નેત્રગંઘ, વાન-ગ્ગ, રાજકમળો, દમ, નામપાક પિટક, મોહાનુ કુખનુ, વગ અને આપ્માનનો નાશ કર છે ઉપયોગ—(૧) મૂત્રક્રમ્હ ઉપર—મળાના પાદધના ગમમાં નુન ખાર નાખી આપવા (૨) મૂત્ર છુટે છે તે ઉપર—લીંછુ કાપી તે ઉપર સુરેખાર નાખી તે પર ઉપર ચોળવું અથવા સુગ્રાગ ગરમ પાણીમાં આપવા (૩) શરીર માંની ગરમી ઉપર—સુગ્રાગ જાણમાં આપવા (૪) ચાળા ઉપર—ત્રણ માંમાં નુનખાર જાગમાં નાખી ૩ દિવસ પાવા (૫) દમ ઉપર—૧૦ તોલા નુનખાર લા ન ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવા પડી તેમ નુનનગી અગ્રન અમલાવારી નગમ એ ત્રણ મિનિટ પર્વત ગાળી બહાર કાઢી ગમમાં મુકવા એ મગળની મીઠી કરી પારી એટલે દમ વરસી નાશ પાને ૮ મૂત્ર ચોડ થવું હોય તે—નુગખાર પાણીમાં મેળવી પાવા

૫૪—સુવર્ણ માક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે સુવર્ણ માક્ષિક ગંધમાક્ષિક અને દાન્યમાક્ષિક નુન-મેમાક્ષિક એ નાખી નદીમાં થાય છે એનો ગ મુવર્ણ જેવો હાય છે એ કિચિત નુચ્છુ ના ગુણોથી મમાન છે એટલા માટે સુવર્ણના અખાંવ સુવર્ણ માક્ષિક આપે તોપી નરેના તીનપગનું સુવર્ણ માક્ષિક પચવર્ણ હોય છે અને ગે દાન્યકુમ્હ (દતોર) મામાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે સુવર્ણ માક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કાણુરહિત, ૮૦ નધા હાય ઉપર પચવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણ માક્ષિક સુવર્ણવર્ણ ૧૩ ગિનગ્ય કિચિત નીલવર્ણ કરાડી ઉપર મોના જેવો કમ જણાવનાર, તે ઉત્તમ

એક માટલીમાં વાનુકાયત લગમ કરેલો ટકણખાન માગી રીતે ચોપડી માં નુનખાન ગે ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર દાડી મગજન કપડામાં રી ચૂવા ઉપર નની નીચે મદાસ કરવો અને તે માટલી ઉચી ઉપડી ન આવે મા- તે ઉપર ઘણા ભાગ (પચગનો) મૂકવો એટલે તેની માગી લગમ થશે આ એક રમત દુકોનો અખાંવ છે

મળ્યુ. સુવર્ણમાસિક—સ્વાદુ, કડવું, રૂષ્ય, રસામન અને ચક્ષુષ્ય છે. તથા શિગર્વર્તી, કઠંગેય, પાકુ, મેહ, વિપ, ઉદર, મૂળાન્વાધિ, સોજો, વિપ, કડુ, સ્થમ અને ત્રિકાળના નાશ કરે છે શેષાન્ન.—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાસિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કપાઈમાં મકી, તેમાં લીંબુનો તથા મહાજીરનો (ખીજીરાનો) રસ નાખી પચન કરવું અને લેખાળી કડાઈ અથવા તવેતાવડે બુટવું વાસણ ગણુ દેખાવા લાગે એટલે ગુદ થયું સમજવું. (૨) એરડાનું તેલ—ખીજીરાના રસમાં ટિચા કેળના, દાદાના પાણીમાં સુવર્ણમાસિક બે ઘટિકા પચન કરવું, અથવા નપાલી ત્રિકાળના કાદામાં બોળવું એટલે ગુદ થાય છે. મારેખુ—(૧) સુવર્ણમાસિકનું ચૂર્ણ, કળથીનો કાચો, જાસ અને જકરીનું મૂત્ર, એ મર્વ લોઢાની કપાઈમાં નાખી લેખાળી કડાઈવડે દલાવી બુટવું એટલે ભગ્ન થાય છે (૨) સુવર્ણમાસિકનું ચૂર્ણ કરી ટ્લેકમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વાર વાર નાખી નોદાની કડાઈવડે બે પહોર મુધી બુટવું લાસ દેખાવા લાગે એટલે ભગ્ન તૈયાર થઈ એમ મનાવું સુવર્ણમાસિકને ત્રિકાળ, ત્રિકટુ, મૂત્ર અને લી, એ અનુપાતો રાગવા ઉપચાર—(૧) આખોમા ઘાળાં કુણા પડે છે તે ઉપર—સુવર્ણમાસિક મધમાં કિવા દૂધમાં લગી અંગન કરવું (૨) પાંકુરોગ, કમળો, વાન પિત્ત અને હૃદયીમક ઉપર—વાસ સુવર્ણમાસિક ભગ્ન મધ અને લીંદી-પિપ્પમાં આપવી (૩) શ્રીધુના ન્યમોવરસા, છર્જાજવર, મરેતકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃન્ધ્ર ઉપર—૧ વાસ સુવર્ણમાસિક ભગ્ન માખણ અને ખડીમાકરમાં અથવા મધ અને ખડીમાકરમાં આપવી

૫૫—સોનું.

શેષાન્ન.—(૧) ઉત્તમ માનાના પતંગ કરી અમિમાં નપાલી તલનું તેલ, ગ્રાસ, કાજી જાનત્ર, કળથીનો કાદો અને ત્રિકાળનો કાદો એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાગ બોળવા એટલે ગુદ થાય છે એ રીતે રૂપ, નાજુ આદિ સમ ચાતુની ગુદિ કરવી. (૨) માનુ અમિ ઉપર પાતળું કરી કાચનારના રસમાં ત્રણ વાર રડવું એટલે ગુદ થાય છે મારેખુ—(૧) સુવર્ણધાતુના પતંગ કરી તે પતરાના ભારેભાર પાગે અને ગંધકની કળલી લઈ, તે પતંગના મધ્યોમય મૂત્રી વાહુકાયત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પચન દોષામિ આપવા, એટલે સુવર્ણાદિક સુવર્ણ ધાતુની ભગ્ન થાય છે (૨) પાગે અને ગંધક સમાન ભાગ લઈ કાચનારની જાલના રસમાં ખગલ કરી બાગિક કળલી કરી, તે કળલીના મમભાગ સોનાના પતંગને કળલીના લેપ કરવો. પછી કાચનારની જાલ વાટી, તેના કલક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાના પતંગ મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી દાકી માથો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કાડીયામાં મૂકી બીજી કુલડીયું તે ઉપર દાકી, કપડામાં કરી સુકવી, વગરકે જાણ્યા મેરો તેજ અગ્નિ કરવો એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિયું આપવાથી સોનાની ભગ્ન સારી થાય છે. કરી જીવતી થતી નથી. એ ભગ્ન તમામ રોગો ઉપર યોગ્ય. આજ પ્રકારે કલશરી,

જાણુ અને મનશીલતા પણ માનની લગ્ન થાય છે (૩) મનશીલ અને સિદ્ધર નામલાગ લઈ પારિક ચૂલુ કરી આકાંક્ષા દ્વંધમા ખરલ કરી ગરમીમા સુકવલુ, એ પ્રમાણે સાત પુટો ને ચૂર્ણને દદ, પછી માનાનો ગમ કરી તેના સમલાગ ચૂર્ણ તેમા નાખી, મેળવી, નહિ જેનુ થાય ત્યા સુધી બુગળીવઃ અતિશય દુકી, ફરી તે રમમા ચૂર્ણ નાખી ફરી દુકતુ આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની લગ્ન થાય છે સુવર્ણભરમના ગુણુઃ—સુવર્ણ ભન્ન કાનિકાગ્ન, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ નવન, પદ્મવ અને સવ રોગોનો નાશ કરે છે નિત્ય સુવર્ણભરમનુ ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમન્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ લગ કરે છે સોનાના વર્કઃ—સપર્ણ વિષ, શળા અને અમ્લપિત્તાના નાશક અને કદબને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે તથા ક્ષય, ત્રણુ, અગ્નિમાઘ, ફેડકી, આનાહવાયુ અને ચંદ્રશા કફનો નાશ કરે છે અને સર્વદા નેત્રને પ્રિય તથા કાંઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન થોજી લેવાથી સપર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે સુવર્ણભરમના અનુપાનઃ—(૧) એક કે એ ચણોડી ભાર સુવર્ણ ભન્ન ત્રિકટુ અને ઘીમા લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાઘ, શ્વાસ, કામ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે ધાતુને વધારે છે તેમજ તે બળકર, પાકુનાશક અને પચ્ચકારક છે તથા સર્પવિષ મપ્રણુ વિષો તથા મગ્રહણીનો નાશ કરે છે એ દ્વંધમા લેવાથી બળ આપ છે સાદાડીમા આખોને ક્ષતિકારક, ઘીમા આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે વજર માથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેમગમા લેવાથી કાનિકાગ્ન દ્વંધમા આપવાથી ક્ષમનાશક, નિદિગી માથે આપવાથી વિપનાશક, અને નુદ, મરી તથા લવગમા આપવાથી ત્રિરોપ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે પૃથ્વીપૃથ્વી—દ્વંધ તથા માકરમા યુક્ત ગિન્નય અને સ્ત્રીજળા એવા અજ વલીપલિત નારા થવા માટ સુવર્ણ ખાનાર પૃથ્વી ગાજવી વળી જેના નામનો આઘાસક કે હાથ એવા અનાજ, શાક અને માસ એ માનની ભન્ન માના નજવા

૫૬—સોમલ.

નામલ એ પ્રકારનો છે ધોળા અને પીળા તેમા ધોળા રાખ જેવા હોય, તેને રાખીએ નામલ પણ કહે છે પીળા દાહમના વજ જેવા હોય છે ધોળા નામલ ત્રિભ હોય છે તથા પીળા પરંતમાથી થાય છે પીળા મામલ ધણે મેથો હોય અનિ વિચારી છે મામલ પ્રાણુધાતક છે એટલા માટ અપરાનીના હાથમા દિ પણ આપવા નહિ x સોમલઃ—પાદન ધન ગિન્નય દોષધ, લોહભેદક

* અપનવ અને અશુદ્ધ મોનુ બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ધણુ ખાને ઉપન ય, છે અને અનુ પણ કરે છે એના વિકાગતી શાનિને માટે ત્રણ દિવસ નરી દરદમા માદર ખાવી

x નામ ને તાદયગતના રમમા રોક્ષાયત્ર શોધી વગલુ ચીરી તેમા ને નાખી ૫૫ કરી ૩૫૬મારી કરી ભરી કરવાથી ભન્ન થાય છે તે થોડા અનુપાનથી રતિ વા થી વા સુધી આપવી

વીર્યકરક નથા કાતિવધક છે અને ત્રિદોષ તથા મર્વ આધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે મમ ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસાવ, મૂતિ, અનેક વદના બહુ આધિ તથા તૃષ્ણાને કરે છે. **શોષકનઃ—**(૧) તાદગ્નમના રસમા દોષાયત્રવડ મદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરેલા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાંઈમા અથવા દક્ષુખારમા કિવા માયના દ્વંધમા સોમલ દોષાયત્રવડે એ બટિકા પર્યંત પચન કરેલા એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્વપાત્ન—**અને સોમલ આમ્લવચ, ક્ષારવચ, ગોમૂત, ગેરૂ અને નીમલમા એકત્ર કરી અગ્નિની આગ દેવી એટલે તેનું મત્વ પડ છે. **મારણ—**(૧) ચદનબટવાના રસમાં એકલ ૩ દિવસ લીંગની રાખી, ચદનબટવાની યુગદામા મૂકી પાચ કપડામાંથી પકે કરી, તેને વાલુકાયત્રમા મૂકી ઘોડું બધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આગ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખ્ખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, દુધીના રસમા ૧ દિવસ પલાળી રાખી, દુધીની તુગદીમા મૂકી વાલુકાયત્રમા સિદ્ધ કરેલા. સોમલની ભસ્મ નિર્મૂલ થશે તેજ આપણમા ચોખ્ખી એ વાત, ક્ષે શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી ઉપચોગ—(૧) મુગવ્યઘિ ઉપર—સોમલ ઘીમા ઘસી લેપ કરેલા અને ચોડા શેક આપેલા. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર—સોમલ પાણીમા ઘસી લેપ કરેલા. (૩) ચાંદી, દાદર અને આમડીની કાગાસ ઉપર—સુખડ વસી તેમા સોમલ ઘસી ચોપડેલા.

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાથી મળે છે એનો રંગ રાતો હોય છે. **સંચળઃ—**ચેચક, ખારો, નીખો, લઘુ, અપિનલ, બેદક, રૂચિર, અમિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, મુદ્ધમ, મિનઘ, મુગધી, ઉદમાગ્ન્યુદિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસનભક છે, અને જગ્ન, ગેર્ધવાન, શુદ્ધ, આમ, શળ, આનાદ અને અરોચકનો નાશ કરે છે. **ઉપચોગ—**(૧) અલ્પકુ ઉપર—સંચળ આડુ અને લીંછુના રસમા આપેલા. (૨) શૂળ ઉપર—સંચળ ઘીમા આપવા. (૩) મલશુદ્ધિ ઉપર—સંચળ અજમામા આપવા અથવા અજમો મુદ્ધમા આપવા.

૫૮—સાંખરલુણ.

એ માખર નામના મરોવગના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંખરલુણઃ—**દીપન, ઉષ્ણ, કાટશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિચિત્ત ખાદુ, અલિપ્પિદિ, પાકકાળે તીષ્ણ,

સોમલ અને શંખજડે બને તેખાવમા એકજ સરખા હોય છે. તેની પીછણ એ છે કે સોમલની બુકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પ્રીતિ અથ પડે છે અને શંખજડેનો પડતો નથી.

ચાદ રાખવું કે સોમલનો જૂથા આખને લાગવાથી માણસ નેત્રાંધ થાય છે.

નીચું, પિત્તકાંડ બેઠક, વ્યવાયિ, ક્ષુનાશક તથા મુદ્ગ છે અને અર્ચ, કૃદ્ધ, આનાદવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નારા કંડ છે ઉપયોગ—ગુહમ. વાત, અરેળ, અશ્વત્થ અને મૂળ ઉપર—નાયનગુણ અને ગોગને ગન્ધ પાળીમા આપતુ

૫૯—સિંદૂર.

સિંદૂર એ મીઠાની ઉપધાનુ છે વિશાલ અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયા કરવાના મોટા મોટા કારખાના છે સિંદૂરનો પ્રયાગ ખાવાના આપધામાં ક્યાય પણ કહેલા નથી એ બેધાનિ કામમાં વાળતુ દિમાક્ષ્યાદિ પર્વત ઉપર નાના પાપાણીમાં રહેત ન પાગે મુક્કાં લાલ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરના પ્રણીજ લિન્ન જાતનુ છે સિંદૂર—નીખ કડવુ ભક્ષમધાનકાર, વજ્રગાંધુ તથા ઉષ્ણ છે અને કંદુ વિપ વિમય ત્રુદ, ત્વચ્ચેપ તથા ત્રણનો નારા કંડ છે ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક બેઠક, પારદમધ, ગંગા અમિ જેવુ લાલને આગ્રહ કરનાર અને આર્માને દિનાવલ છે ઉપયોગ—
 (૧) કાનમાંથી પડે વહે છે તે ઉપર—સિંદૂર મધમાં મેગરી દનમાં નાખતુ (૨) આંખની ઉપર—સિંદૂર આપડવુ (૩) ગુમકુ. જખમ. બાનકર. બદ અને ઉપદશ ઉપર મલમ. સિંદૂર ૭ તોલા મુદ્ગાગીગ ૧ તોલા મોગ્યુધ ૧ તોલા મીઠુ ૧ તોલા અને તલનુ તેલ તોલા અમથી તલનુ તલ અને મીઠુ કદરી તેમાં બીજા મવ પદાર્થો નાખી તાર આગે ત્ય નુધી અમિ ઉપર રાખતુ. પછી તેની પગી કઝાડરી. (૮) સિંદૂરનો કાળો મલમ.—સિંદૂર ૧૦ તાલા મીઠુ ૧૦ તોલા અને મીઠુ તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીઠુ અને તલ એ એક વામણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મુકતુ મીઠુ આગળે એટલે તેમાં થોડુ થોડુ સિંદૂર નાખી તેને ચપડી મળીવડે દલાવવા માડતુ એટલે કટવીકવાન તેમાંનુ સિંદૂર કાળ થાય છે પછી તે મિશ્રણને ઉલ્લેરે આવવા માટે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉલ્લેર આવ્યા પછી મળીવડે તેના બે ત્રણ ગીપા પાણીમાં નાખવા તથા તેની બે અઞ્જળાઓની ચામગીર ગોળા ગોળા અને છે કે નહિ તે જાતુ ન થાય તો તે મિશ્રણ ગાળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ છુટના રહેતુ દેવનાની આશ માત્ર મદ કરવી આ મલમની પગી આપવાથી ત્રણ જલદી

x આળીસને જ્યારે દાત આવતા હોય ત્યાં દાનીયુ ગળુ પડી તેનાથી માળક ગ્રાહના દરદમાં એજા થાય છે ત્યાં તેને માપની જાણમાં થોડુ સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થવાના લક્ષ્ય દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે એટલું નહિ પણ લીલુની ચાર ઉભી ચીંગીમાં જુદી ન પડી જાય તેવી (અથા-જાની) રીતે કરી તેપર થોડુ સિંદૂર લાગારી દેવતા ઉપર મોકલને જ્યારે તે સીંગદ જગમ ત્યારે તેનો રસ નીચાવી કાઢે થોડા પાવાથી આળકનો તે થુ પાતુ મહે તેવડ મોટા ચાણસનો પણ મળાપ્રવાહ પ્રમાણે વહેતો જાય એક દમ બધ થાય છે

ભારાઈ આવે છે (૫) ઢોરનુ રીંમડુ લાગી ગયુ હોય તેા—તેમ, સિંદૂર અને માછીમના કેસ એકત્ર કરી ખાધવા, કિવા ચોરનો રસ ૧ ઢોર, તેમા ૮ નેલા સિંદૂર નાખી શીમડાને તેમા ભાળવુ અને ઉપર કપડુ લપેટવુ.

૬૦—સિંધાલુણ.

સિંધાલુણુ ખાણુમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો વર્ણુ ઘણોજ શુભ હોય છે. એ મર્વ ક્ષારોમા એવ છે જ્યાં મીઠું વર્ણુ કરવુ એવી પથ્થ હોય ત્યાં સિંધા-લુણુ થોડુ ખાવા આપવુ એ પથ્થકર છે સિંધવઃ—કૃમિકર, કૃષ્ણ, ચક્ષુષ્ય, અમિદીપક, શુદ્ધ ત્ર્યાદુ લણુ તથા સિન્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સદૃશ, હલ્લ વિદોષનાશક, પ્રજ્વલેષ, મલસ્તલ તથા હરોગનો નાશ કરે છે ઉપચોગઃ—(૧) શીત પિત્ત ઉપરઃ—સિંધવ લીમા અથવા તલના તેલમા ઘસી ચોપડવુ, અને કેટલીકવાર ગરમ પાણીવડે આન કરવુ (૨) કષ્ઠશૂળ ઉપરઃ—અક-ગીના મૂતમા સિંધવ નાખી કાકરવણુ કરી કાનમા નાખવુ (૩) કષ્ઠશૂળ ઉપર—વેદીના મૂતમા સિંધવ ઘસી કાનમા નાખવો. (૪) ઉલ્લી ઉપરઃ—સિંધવ લીમા ખગલ કરી આપવો (૫) ઉરસ્તલ ઉપર—ગોમૂતમા સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) અંડકુદિ ઉપર—ગાયના લીમા સિંધવનુ ચુર્ણુ સાત દિવસ આપવુ (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સિંધવ અને દેવડાગરના બિયા કાજીમા વાટી મસાને લેપ કરવા, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) ફૂતરાના વિષ ઉપર—કુવારના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ ખાવો.

૬૧—હરતાલ.

હરતાલની ગણના ઉપગ્રસમા છે ફટકડી અને અબકમાંથી હરતાલ થાય છે હરતાલ આંક પ્રકારની છે એ સર્વેમા ગોદતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી, આ વ્યસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકીલ, અબક જેવાં પતરા છુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ, એ રસાયન વિષે ઉત્તમ સુષુકારક છે. જે પિડ જેવી હલકી અને જેમા સત્ત થોડુ હોય છે તે પિડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના યુગ્મનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કરોગ, જરા અને મરુતનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ હરતાલ—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અગ્નિ સ કાચ, એ વિકારો કરે છે * શોધન—હરતાલના બારિક કક્કા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી હોલામંત્રમાં બાલી કાજીમા એક પહોર પવેત શીજવવી, તેમજ કાળાના રસમા એક પહોર, તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિફળાના કાદામા એક પહોર શીજવવી, એટલે શુદ્ધ થાય.

* જુરા કોહળાનો રસ અમવા કાઢી નાઈ (નાકુલી) ને રસ અમવા કાઢી અને સાકરનુ સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

૭ હરતાલ ભરમ:—૧) મુદ્દ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીપળા રસમા ખરલ કરવી, તથા ગોળા કરી પીપળાની રાખવડે અથા ભરેલા માટલામાં તે ગોળા મૂકી, પછી ન્હોડા મરત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાકણ જેમાડી કપડામાડી કરી હજાર બાણીનો પુટ આપવા, એટલે ચાગ પછેરમા ભન્મ થાય છે એ ભન્મ તપેલા લોભ ઉપર નાખવા છતા મૂખી નીંટળની નથી અને શુભવસ્તુ થાય છે (૨) એક ભાગ મુદ્દ હરતાલ અને બે ભાગ પવાન લઈ, માટલામાં આમલીની કિવા પીપળાની નાખાડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અથા તૂવામ બગેલા તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુન તૂવામ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખાડી કડ પવન ભરી, મુખ ઉપર ઢાકણ મૂકી, નપડમાડી કરી ચણા ઉપર મૂવુ અને ચાગ પહોળ આમિ કરવા એટલે હરતાલની ભન્મ મુદ્દ અને નિર્ભ્રમ થાય છે જે હરતાલની ભન્મ આમિ ઉપર નિર્ભ્રમ રહે છે, ૮ ભરમ મારી થઇ એમ મમગવુ તે પુમાડા મહિત નજીય તા તે કાલી મળવડા (૩) હરતાલ ૨ ભાગ પાગ ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ મવ આપવા એકન કરી, ઘાળી માટાડીના રસમા ખરલ કરવા મુકાયા પછી તેની ચપલી કરી ચરાવમ પુટમા ઘાલી મહિલેપ કરવા અને ગજપુટ આપવા, એટલે મુદ્દર ભન્મ થાય છે એ આખા જંટલી આપવી (૪) મુદ્દ હરતાલ દુવાળ, નાદગ અને દહીમા ત્રણ તણવાગ મૂકી ગોળા કરી મુદ્દવવી પછી માટલામાં ૭ આગળ મીઠુ ભરી તે ઉપર હરતાલ લોખડની દામડીમા ભરી, ખત્રીસ પહોળ (ચાગ દિવસ તે ચાગ રાત્રિ) જમાનતડે આમિ કરવા એટલે ચૂના જેવી ભન્મ થાય છે એ ચોખાભાગ માકરમા આપવાથી રાગરક્ત અને નરગનો નાશ કર ૭ હરતાલસત્વપાનન—૧) હરતાલ તથા લાખ રાખ, નલ મગગવાની છાલ, ટકણુખાગ મીઠુ અને ગોળા એ પદાર્થો હરતાલ નિમે ભાગ લઈ તેમા હરતાલ ખરલ કરી માનગ્રડ કુમડીનુ ન્હોડુ મધ કરવુ તથા પાનળમત્રવડે પુટ દેવા એટલે મત્ર નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટકણુખાગ, બેમનુ ઘી મધ અને કળથીના કાકાની બાપના આપી તે દાઢીમા ભરી, તે ઉપર મચ્છર ઢાકણ જેમાડી સંધિ-વપ કરવા અને છિદ્રને નળી જેમાડવી તથા ચાગ પહોળ આમિ કરવો નળીમાથી ધાળી મૂમાડી જવા ભાગે એટલે આમિ બધ કરવો પછી ઉપગની ઘાળી કાઢી મત્ર તુ (૩) તેપાળાના ઓંચા અને એગડમા હરતાલ ખરલ કરી શીશીમા ભરી, અને વાતરકા તમા મૂકી મિદ્ધ કરી શીશીના કદગિત મત્ર લેવુ હરતાલસત્વ દુ સા-પ વાતરકા ઉપર એક ચોખાભાગ આપવુ તથા પથ્થને માટે ચણા અને લી યોગ્યુ એટલે ચાદ દિવસમા શેગવર્જિત થયે હરતાલભરમના અનુપાનો:—અર્ધી ચણા-ભાગ હરતાલભન્મ ૭ વાલ ખડીમાકરમા લેવાથી એશી પ્રકાગના વાયુ, કફ, પિત્ત, મુ પ્રમેદ અને અશનો નાશ કરે છે હરતાલભન્મ એક ચણાભાગ મળેના કાકામા તથાથી ઉપગમુકા વાતરકા અને ૧૮ કણોના નાશ કરે છે હરતાલભરમ વજનમ અને હરમા અપગમાગ ઉપર, આમાહબહરમા રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્ધગમા બેલાદર ઉપર દવાદાહી (કુડવેસ) ના રસમા ભગદર ઉપર અને ફિર ચોપદશ, વિસર્પ, મડળ, ક, ખમ, મેલ્લા, વાતરકા સબધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને પ્રણુ ઉપર

અનુપાન પદ્ધતિ આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાકુ રોગને માટે ખડીમાઠગમા આપવી. વાયુ, શ્લેષ્મ અને બાળત (સૂચા) રોગ ઉપર આદાના રમમા આપવી સન્નિપાત, અધિગ્રાહ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમા આપવી. નિર્જળ માણસને અધિક્ષમા ક્ષય ઉપર પાનમા, વીર્ષવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન માથે, ગ્રેધ્વશ્વામ ઉપર હરડે સાથે, નુગ્નાર્ધ (નિર્જળતાને) ને માટે નગોડ માથે, દુર્ગંધી ઉપર ચપાના ફૂલમા અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે વાયુ ઉપર આદાના રમમા, પ્રમેદ ઉપર તુળસીના રમમા, જલ્દાદર ઉપર ખકરીના મૂત્રમા, શૈલ્ય ઉપર દેશ્વર અને જલવત્રીમા, અમિમાઢ ઉપર મધ અને લીડીપીપગમા, સ્તલનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની માથે અષ્ટાદશ વૃક્ષો ઉપર નિગૂડી માથે અને કામજલ્દિ ઉપર માયના ફૂલ સાથે આપવી. પદ્ધતિ:—ત્રી, ભાત અથવા ગાયનું દૂધ ઉપયોગ:— (૧) પીછીના વિષ ઉપર—હરતાલ અને નવમાગ પાણીમા વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળા કરી ને ધસી આપડવી એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) કુર્ષકીટ દૂર થવા માટે—હરતાલ ગોમત્રમા લસી લેપ કરવો. (૩) ગાંડમાઠા અને ગડગડ ઉપર—હરતાલ ગોમત્રમા લસી લેપ કરવો. (૪) નિર્દોષકરણ—હરતાલ ૧ ભાગ, શખ્ત્યુર્ણ ૫ ભાગ અને આપ્પગની ભરમ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) ખોડા ઉપર—હરતાલ અને કળીચુતો પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર—થૂરીઆના અને કળ્બના રમમા હરતાલ લસી લેપ કરવો, એટલે માન્યુકત વાતાશયો નાશ થાય છે.

૬૨—હિરાકસી.

હિરાકસીની ઉપગમમા ગણુના છે હિરાકસી વાયુક અને પુ'પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે હિરાકસીના રંગ લગભગે ધોળો અને નીલ (કાળુ, ગળીવરણ) હોય છે જે કિચિત્ પીળો ગમી હિરાકસી હોય છે તેને પુ'પવાલુક કહે છે. હિરાકસી—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુગી, ખાટી તથા તેજાતે ક્રિતાવદ્ છે, અને વિષ, વાયુ, ક્ષ, વજ્ઞ, વેતકોદ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંઠ, મત્સ્ય, નથા અરમરીનો નાશ કરે છે શોધન—હિરાકસી એકવાગ ભાગગના રમમા પચન કરી એટલે શુદ્ધ થાય છે આરણ્ય—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવા એટલે ભરમ થાય છે ઉપયોગ:—(૧) ગાંડમાઠા ઉપર—હિરાકસી અને લિલ્લાઓ અથવા હિરાકસી આદાના દૂધમા લસી લેપ કરવો. (૨) વૃષણકૃમ્મ (વૃષણને અવ-વાળવાથી ફાલ્લાઓ થાય છે તે) અને અહિપતન (બાળકોની યુદ્ધ ન ધોવાથી તેમા કંઠ ઉત્પન્ન થઈ ફાલ્લાઓ થાય છે તે) ઉપર—હિરાકસી, ગોરોઅન, મોરચુયુ, હરતાલ અને રસાજનનો લીંબુના રમમા ખગલ કરી લેપ કરવો. (૩) ખાંડ, ક્ષય, ગુદમ, અરોળ, શૂળ અને સપ્તર્ષુ નેત્રરોગ ઉપર—હિરાકસીની ભરમ, ત્રિકળા અને મરી એકત્ર કરી તે ના તોલો લી અને મધમા એક મહિનો આપવું.

૬૩-હિંગળોક.

હિંગળોકની ઉપનિઃ—અગ્રહ પાંગે ૧ ભાગ અને મધ્ય ૪ ભાગને લોકના વાસજીમાં કદવી એટલે કરી તેના કદડા ટીંગાં જાયની ગાંગીમાં ભરી તેને એક આગળ કપટમાંથીને લપ -ગી કાપામાં નકવી, વાપુકામગ્રમાં એક દિવસ અમિ આપતા પછી પાચ દિવસ મુખી કમગ્રહિએ અમિ કરી માનમે દિવસે કાઢી તથા તે હિંગળોક ઘણા ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે જાણનું — (૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મદીના કૃષ્ણના આત પુગ તથા લીંગના અમ્ના આત પુટા એવા ચાદ પુટા આપતા એટલે હિંગળોક ગુરુ થાય છે (૨) હિંગળોક આદાના ગ્રસમાં આત-સાર મોટા મુકાના અમ્ના માનવાન એવી રીતે ભાવનાઓ આપી નુકવલુ એટલે નિર્દોષ થાય છે આગળ (૩) એક સાસ કગ્નાલની ભૂગ ડાડીઆમાં નાખી ન ઉપર એક તોલા હિંગળોકનો કાકરો મળી મે તોલા આપાનો ગ્રસ નાખવા તથા તની આનપાન - મામાં લવગ પાચગવ પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મગમિનડ તથા વટિકા પચન કરવું પછી ઉનારી વાડી ગબલુ, તે પાનમાં એક ગગન ભાગ આપવું આ જનમ પુષ્ટિકારક છે એ પાકુ રણ ક્ષેત્ર તથા મર્વરોગ ઉપર આપી (૪) હિંગળોકના ચણા નંવડા કદડા કરી ચક્રકાતના અથવા લાખડના વાસજીમાં નાખી મળવાવવા તે ગગમ થાય એટલે તેમાં મેદીના દરવડે દશ વાગ આકડના કૃષ્ણદ દશ વાગ દીપવગ વડ દશ વાગ, કપિલાવડે પાચ વાગ અને કુષ્ઠવર્ગ વડ ૧૦ વાગ એવી રીતે વાસજીમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈથાગ થાય છે આ શતાદે હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે એ અનુપાનવડ સવ ગમે ઉપર આપી હિંગળોક—કડવું, તુર અને તીખુ છે, તથા નેત્રચાચ, કંઠ પિત કિસામ કોદ નવર કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કર છે ઉપચાર— (૧) ઉપદશ ઉપર—આકડના મૂળની જાલ અને હિંગળોકની ધૂળી તિજન આપી એટલે ચારી તથા નાજ ત્વગિ દૂર થાય છે. (૨) કાજુ ઉપર—દમ્બદ અને હિંગળોકની ધૂળી આપી.

ઔષધીક્રિયા

રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંગન,
તૈલ, દૂત, ક્ષાર, મહામનો વિધિ. ગુણ તથા ઉપયોગ કત્યાદિ.

અલ્પસ્વાપિ મહાર્થત્વં પ્રભૂતસ્વાલ્પકર્મભામ્ ॥

કુર્યાત્સંયોગવિશ્લેષાન્ કાલસંસ્કારચુક્રિભિઃ ॥ ૧ ॥

૧-રસાયન.

(૧) રસોપયોગી વિષયો.

૧ અગ્નિના પ્રકાર-રસાયનોને માટે ધૂઆમિ દીપ્તિમિ, મહામિ, મધ્યમામિ, ખગમિ અને જગમિ એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે જે લાકડા અગ્નિ આપવામા વાપરવા, તે ઝાડીમા સારા મુકાયલા મુડીમા આવી શકે તેવા જગડા અને ખેર આદિકના ટોચ તેને કાઢીમાન એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જગડા વગેરેમા યોગ્યતાવાળા ના છે જ્યાળા નદિ નીકળના જે અગ્નિમાથી માત્ર ધૂમાડાજ નીકળે તેને ધૂઆમિ કહે છે મુડીમા આવી શકે તેટલા જગડા લાકડાની આક્રમા ભાગની ચીરીને સળગારી જે અગ્નિ કરે તે દીપ્તિમિ; અને ચોથા ભાગની ચીરીવડે જે અગ્નિ કરે તેને મહામિ જાણવે એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે મળાવાને કરેલા અગ્નિને મધ્યમામિ અને એવી પાચ ચીરીઓ સાથે સળગવા મુકીને કરેલો અગ્નિ તે ખગમિ છે, એ મર્વ કમમા યોગ્ય છે વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા નવી ચોતરફ જવાળાઓ પ્રસરે તેને જગમિ જાણવે

૨. પુટ આપવાના પ્રકાર:-૧. લાળો, પહોળો અને ઉંચો બળબે હાથ ખાડા ખોદી તેમા અડધા અડધા જાણુ ભરી તેના ઉપર કપડામાડી કરેલ સરાવ અથવા મુસ જોડની, ઉપર જાણુ ભરી પુટ આપે તે મહાપુટ. ૨ હોઠ હાથ લાળો, પહોળો અને ઉંચો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે અગ્રપુટ અથવા માહીષપુટ. ૩ એક હાથ જેટલો લાળો, પહોળો અને ઉંચો ખાડો ખોદી તેમા પુટ આપે તે વરાહપુટ. ૪ એક વેત લાળો, પહોળો અને ઉંચો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે કુકુટપુટ. ૫ વેતભર ખાડામા માત્ર સાત અથવા આઠ જાણુ મુકી પુટ આપે તે કૌશીકપુટ. ૬ જમિ ઉપર જાણુનો અડધો ચૂરો (અવર) નાખી તેના ઉપર સરાવ કત્યાદિ રાખી, ઉપર ખાડીના ઊપર નાખી હાડીને ઉપર અગ્નિ

આપે તે માંદરેપુર. આ પુટમાં ખાડાનું અને ચુવરનું પ્રમાણ નથી, માટે સડું અથવા ટર્નિન ડ્રમ હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડધા બજામાં પુટ આપવા ૭ માટીની ગાગર લઇ તેને હાથની આગળી આવે તેવા ૮૦ થી ૫૦ કાણા પાડી નામ અડધા કાલમાં ભરી તેના ઉપર ૨૫૩માટી કચેલુ રાગર અથવા મુઝ રાખી તેના ઉપર બીજા કાલમાં નાખી માટીના અથવા ઈંટોના પુલા ઉપર ગોઠવી મળવાયવું અને એ અમિ ત્રીજા દિવસે ૧૦ ગયા પછી માટેનું આપવા કાઢી વતુ, તેને કુબપુટ કહ્યું છે.

ચત્રો.

૧ ઉમરૂથ ત્ર.—(૧) નીચેનું માટવું નાનું અને ઉપરનું એનાવી ખમાનું નાનું એના બે માટલા ભારી તેની અદર અને બહાર ખરીતો અથવા ગોપીય-નનો માના લય કરી મુકવી નાખવા પછી નાના માટલામાં લીધુના રમમાં મજલ કચેલ દિવજોક નાખી તેના ઉપર માટી માટલી ઉધી વાગવી, અને બન્ને માટલીઆના મોઢાના માધાને યુનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની ટાણડ બે ભાગ લઇ પાણીથી એકત કાલની ને વડે માકમીથી બધ કરવા અથવા ગોપીય દનથી કપડામાં ૮૦ થી એના ઉમરૂથ ત્ર કહે છે આ વત ચુલા ઉપર ગોળીને નીચે ચાર પ્રદ-અમિ આપવા અને ઉપરના માટલાના તળીયાપર બીજવલા મુગડાની ચાર કે નાળ પટ કાલી ઘડી મુકી તે મુકાઈ ન જાય તેટલા માટ વખતો વખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જણુ મુકાવા દવું નહિ એટલ સિંજોકમાંથી પાગ ઉઠી ઉપરના મટાના તળીયાને જલ ચાટે છે તેને મુકિતથી કાઢી લેવા આજ પ્રમાણે નાના વત કરીને કપડના ફલ પાડવા, પરંતુ નીચે ચુલામાં બળતણના મજલ થીમા બીજવલા કાકડો મળવાયવા એટલે ફલ માગે પડે.

૨ કિર્ધનલિકાથ ત્ર.—એક તપેલામાં આપણે નાખી તેના બ્હોડા પર વચ્ચે વચ્ચેવાવય અથવા જેવડા હિરવાળુ મળખૂત એસારી તે હિરમા નળી એસારી તે તપલુ ચુતા ઉપર મુકી નીચે તાપ કરવા અને તે નળીને બીજો છેડા વામણ તરફના છેડા કરતા નીચે રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે બુલ્લા મુખવાળુ એક બીજી વામણ મુકવું, નળી વાટે તે વાસણમાં અડ પડે છે તે અર્ક ઉપર તેલ નડી આન છે, તેને અતારે કહે છે.

૩ વાહુકાથ ત્ર.—ગોળ આતસી (અમિ મહન ડું તેની) શીશી લારી નાપીય દનની માટીથી સાત કપડમાંડી કરવી પછી પહેળા બ્હોડાનું માટીનું હાડલુ લઇ તેની નીચે હિર પાડવું, અને જે સાધન કરવાનું હોય તેની કાળજી તે આતની તાલીમાં નાખી તે શીશી તે હાડલામાં હિર ઉપર મીવી ઉભી પડવી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા લઉના ભોદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ના વતી પછી મીના પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારા નહિ) તેની શીશીના ના નુની ચાતરફ ભરવી અને તે હાડલુ ચુલા ઉપર ચલાવીને જેવો અમિ કહેલો ફાય તેના તેની નીચે કરવો શીશીમાં કાળજી સુકીજ ભરી, લીલી અથવા નાનાગી નહિ ભરી.

૪ ભૂધર યત્ર.—સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેતની ચાં ખુણે સરખી એવી નાખી ખાડી કરી, તેમા ઔષધ નાખેલો સરખો અથવા મુસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આગળ માટી અગર રેત તેના ઉપર પાથરી ખાડીના ભાગમા બાણા નાખી અગ્નિ આપે તે ભૂધર યત્ર.

૫ ઢાલા યત્ર.—ઔષધીને મિત્ર પારો લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની હુગડાથી પાટથી બાંધવી, અને એક મળખૂત સળી લઈ તેને માટલાના મ્હોડા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચેવચ્ચ ઢોગ બાંધી તેને બીજા છેડે તે પાટથી એટલે ઉડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાના પદાર્થમા તે પાટથી ખૂંટી રહે. પછી તે માટલ ચુલા ઉપર ચઢાવી કથુ હોય તે રીતે અગ્નિ આપવો, એને ઢાલા અથવા રેવેદન યત્ર કહે છે.

૬. ગર્હા યત્ર.—અર્ક કહાડવાનો હોય તો એક વાસણમા પ્રથમ ઈંદ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાટકી ગોઠવવી, અને આબુખાણુ વાસણમા તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણુના મ્હોડા ઉપર પાણીના લડિયાળ જેવી બીજા વાડકી ચત્તી ટાકી, માટી લગાડીને માથે બંધ કરવો તે પછી તે ચત્તી વાડકીમા પાણી નાખી યત્ર ચુલા ઉપર નક્કી નીચે અગ્નિ કરવા પછી ઉપરની વાડકીમાનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલટી નાખતા જઈને બીજી કડ પાણી તેને બદલે ભરી નક્કા મહેતુ એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળીએ વરાળના જેવા બિંદુ જમીને યત્રની નીચેની વાડકીમા તે અર્ક અથવા તેલ રૂપે ટપકશે.

૭ પાનાળ યત્ર.—એક હાથ લાખો, પહેલો અને છેડો ખાડો ખાડો તે ખાડામા એક વામણુ ગોઠવવું અને એક બીજા વામણુમા જોઈએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર છિદ્ર પાડવું ફોડીયું મળખૂત બેમાડી માંધા કપડામાટીયા બંધ કરવો, અને ફોડીયાનું છિદ્ર ગોળથી બંધ કરવું પછી સુકાયા પછી તે વામણુને નીચેના હાડલા ઉપર ઉપુ વાળી અને વાસણો વચ્ચેની મધી ચુના તથા હાટવડે મળખૂત બંધ કરવી. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહેલે તરફા ઉચા સુધી તે અને વાસણોની આસપાસ માટી ભરરી અને મટકા અને ઉપલા વામણુની પા પગ અગ્નિ કરવો, એટલે તેમાના ઔષધોનું તેલ નીકળી ફોડીયામાના છિદ્ર વાટે નીચેના વાસણુમા આવી પડશે આ યત્રને પાનાળ યત્ર કહે છે (આનાથી ધુપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે.)

૮. તેજયત્ર (લબક).—એક તપેલુ હિત્ત મળાનું લઈ તેમા અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી તેમા કલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મ્હોડા ઉપર બે નળીઓનું લબક મૂકી પછી તેના સાધા લાટ તથા ચુનાથી મળખૂત બંધ કરવા. પછી ચુલા ઉપર મૂકી હેંડ વીંચા તાપ લગાડવો. ઉપરના લબકમાંથી ઉત્તુ થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજી ટાકું પાણી નાખતા જતું નીચેની માટલીના નીચે મોટા મ્હોડાનો ટીકો ચાખી તેમા અર્ક પડે તે લેવો. આ યત્રને લબક પથુ કહે છે કાંઈ એને નલિકા યત્ર અને સરપાસ પથુ કહે છે.

(૨) રસ.*

૧ યોગ બહરસ.—પાન, ગધક, ગજોનું મત્વ એ મમાન ભાગે અને રાતોભોગ (હીંગમોળ) ત્રણ ભાગ લઈ મીમળાના રમમા અગર કાઢામાં ખસડ કરી ગોળીઆ વાળતી પ્રમાણુ અને અનુપાન.—ચાવી આઠ રતિ, માખણ અને સાકરમાં ગુણુ:—નબદ ઉપયોગ—નાદ, બાલ્ય જનને દિયમા અને ગુદામાંથી થનાર રક્તમાવ, એના મવનથી માગ થાય છે રક્તપિત્ત, ઘેળો આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણુદાયક છે તેમજ પ્રમેદ અને મુતકૃન્ધ એના ઉપર પણ ચાતરે પૃથ્થ—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આદાર મિષ્ટ અને થોડા લેવા

૨ અહોબરકુશરસ:—પારો, ગધક, વઠનાગ એ એકેક ભાગ અને ધતુરના બીજ ૨ ભાગ તથા મુઠ મરી વીટીપીપર એ દરેક બળે ભાગ લઈ નાદુજ માગિઠ થાય ત્યાં મુઠથી ખટલ કરતા જઈ આદ અને લીમુના રસના પુદ આપવા અને ગોળીઆ બાંધતી શાગધરમાં એમાં દાડીના મૂળ નાખવાનું કહેલું છે તે પ્રમાણે કરવાથી આ રમાયનમારક થાય છે પ્રમાણુ અને અનુપાન—એકથી દોઢ રતિ મુઠથી આદાનો રમ અને મધ માથે ગુણુ:—વરમ અને

* એક મિત્ર તરફના અનુમૂલ ઉપચાર—

શાખદ્રાવ રસ—આકાશનું મૂળ ઘોળનું નળ ખરમા થાગનું મૂળ આમળીના કાણ માખરાની ઝાત કાળો ન્થબ, તલના કાંડ અધારી માથ મરી અને ગખનો એ અચ્ચાર ચીંગતની ખાખમાથી પૃથક પૃથક તૈયાર કરેલા ખાગ પચસવણુ મિત્ર ૧૧ નળ મચળ બીડલવાનું વડાજ મીઠું અને વસીયુ એટલે નદી ૬ મમુડનું મીઠું પાંચ ક્લાં અટલ માલખાર જવખાર નવમાર ખરીયાખાર અને પાટી: દડાનું માન અને પાન એ મધમા મમાન ભાગે લઈ પ્રથમ પાગમાં તળાવી ત્રણગળો ગવડ મદન કરી નાજળી તૈયાર કરી પછી તેમાં માકીની ચીંગત મળી વાડી નાખી મરના મમાન કટકડી સુગખાર, હીંગાકમી અને તરમાર નાખી, લીમુના રમમા ખમ મદન કરી તેને એક પાડવાના તલિકા ચત્રમાં નાખી, નુતે વડારી ચાન પહેાગ મુઠી આપ આપથી એનાથી તેના ધસેલા અને શાખદ્રાવ રસ કરે છે એ રમમા નોય નાખવાથી તે તેમાં ગળી કનય છે એવા એ અમ્બુન રમ પાણીની માથે એક બથવા એ વાસ આપવાથી તે ગુદમ ૧ ગાળો ૧, ૮૦૨ મનગ યદન અને ઉદગત અતકનિકારોને જલ્દીથી આરામ કર છે સ્વચ્ચના—આ રમ પાતી વખતે આખા મોમાં અને રિણે કરીને દાનોને સારી પેઠે મધ ચાપડી એ રમ દાનોને ન અપડક એવી રીતે નામનવલના પાનની બુગળી મોમાં ગખી તેના ચાંદે પાવુ કાગણુ, એ રમ દાનોને અડવાથી દાન પણ ખરી પડે છે

બુડાખ.—પાગે તોલા ૦૧ અને મધક તોલા ૧૧ ખૂમ વાડી કાજળી થએ ૧૦ મરી તોલા ૧૧, દકણુખાર તોલા ૦૧, નુઃ તોલા ૦૧૧, ગોધેલા નેપાળો તોલા ૧ નાખી ખમ વાડી માવળતી બલના ઉકાળામાં ધુડી તેની ચણા નેવડી ગોળીઆ નાં તો એ ગોળી મચારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાવુ વારણુ:—સાકરનું પનું પાવુ અથવા ચડા પાણીથી નાવુ અથવા મોખા મગની ખીચડી લી નાખી ખાવી

દીપક ઉપયોગઃ—તાદ વચ્ચે સિવાય આવનારા કાંઈ પણ જગ્યાએ નેમજ સતત રહ્યા કરતા જગ્યા તથા મહાનિગ્ન થતા જગ્યાએ આનો ઉપયોગ હિતમ છે અપવાદ, પેટમાં દુખવું, પેટમાં વાયુ વધવા, એવા વિકારો જે જગ્યાની માથે થતા હોય તે જગ્યાએ આ વિશેષ ઉપયોગી છે જુના સધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો સર્વે નાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે એટલે એ મહત્વ કવ્યા યોગ્ય છે અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રમ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામાં આપવાથી આપ્તોના ડાળા મોટા દેખાય છે સ્વિસમાં સાજા સવાર જેવું વખત આ રસ આપવો. બપોરને મમથે એકાદ ૩ ડા ઓપધની યાજના કરવી. જુદી જુદી જાતના જગ્યાને માટે કહેલા કાદા માથે ને ને જગ્યામાં આ રમ આપાય છે પૃથ્થઃ—

૩ બીજા પ્રકારનો મહાજગ્યાકુશ રસ —પાંચ, વધક, તામ્ર અને સુવણ માલિક લગમ, શુદ્ધ કરેલા તેપાળા કડુ, દરડે, નમોતર, ગુદ કરેલા જેરકાચલા એ સર્વેને મમાન ભાગે લઈ થુવગના દૂધમાં ખગલ કરી ગતિ પ્રમાણે જોળાઓ કરવી. (થુવેરના દૂધમાં ખગલ કરવાથી તીવ રચક થાય છે તેથી અશક્ત મનુ- 'યથી મહત્ત થઈ શકે નહિ, માટે એને ભાગરા, આદુ અને તુલસીના રસમાં ખગલ કરવાથી આ આયતનો ગુણ ધર્મ જોડો નહિ થતા કામ પણ સાકે થાય છે) પ્રમાણ અને અનુપાત —એક ગતિ હિના પાણી માત્ર. (એક ગતિથી વધારે ન આપવું) ગુણુ—માગડ ઉષ્ણ, વાતદર અને જ્વરજ ઉપયોગ —આતરીયા (આતર આવનાર) ટાદીઆ તાવ ઉપર અને જાનિંદ માગશરમાં આતનાગ તાવ ઉપર આનો હિતમ ઉપયોગ છે નાના બાળકા અને અશક્ત મનુષ્યને આપવા નહિ. આના પ્રભાવથી રિપમજગ્યા ધનાર તીવ લાયકા કરી થાય છે અને મગજ ચટ્ટ અને પેશાબમાં જનાગ કાગ કરી થઈ ચટ્ટની વિદ્વતિ દમી થાય ૪ પૃથ્થ—દૂધ અને કાણ

૪ ત્રીજા પ્રકારનો મહાજગ્યાકુશ રસ.—પારા ૧ ગવકર, દંકણપાર ૨, મનશીલ ૩ હતાલ ૧, વજનાગ ૨, જેરકાચલા ૧, માલિકલ-અ ૨, સુદ ૩, મરી ૩, લીડીપીપર ૩ અને દરડા, મેહડા તથા આમળા બમે તોલા કાકચનો મગજ (જેકલનો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધતુરાના બીજ ૨ તોલા, જેડીમધ ૨ તોલા, ડુ'જરમળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઠ પ્રથમ પારાગ ધકની હિતમ કાળળી કરવી પછી તેમાં હરતાળ ખલવી. હિતમ ખગલ ત્યા પછી તેમાં મનશીલ અને દંકણ-પાર નાખી તે પછી બીજા ઓપધવાં ચૂર્ણ મેળવવું અને ને પછી અગથીઆના પાદડાનો રસ, ધતુરાના પાદડાનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુદ આપવા. પ્રમાણ અને અનુપાતઃ—૧ ગતિ આદુના રસ અને મધમાં ગુણુ—દીપત અને જ્વરજ ઉપયોગઃ—ટાદીમાં તાવ ઉપર એનો ધણોજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલા દરડે અથવા મીડીઆવળ જેવું એકાદ હલકું મારક ઓપધ આપવું કર્કજવર, સત્તિપાત એના ઉપર પણ આ રસામન આપ-વાથી કાંઈક શુભ છે એજવાળી જમીનમાં રહેવાથી તથા ખસામ હવાપાણીથી

આવનારા ત્રીજા તાવમા પશુ એ આપણુ આવણુથી દીવાળી સુધીમા આવતો (મેસેરીયા) જવર આનાથી નક્કી જમ છે પથ્ય:—જવર માટે કશુ હોય તે પ. જુનુ જય રસ:—નું. મરી, લીટીપીપર, દરડા, બહેડા, આમળા, પારો, મવક, ટકણ વછનાગ, જેડીમય, ફળ, કાકયના મેકલા ફળના મીજ, નેપાળના નીંદ, એ મવ આપવા સમાન ભાજે લઈ ભાગરાના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગાળીએ આવતી

૬. જુનુ જય રસ બીજો.—પારો ૧, મધક ૧, ધતુરાના બીજ ૩, સુંક ૨, મરી ૨, લીટીપીપર ૨, દરડા ૧, બહેડા ૧, આમળા ૧, વછનાગ ૧, નેપાળ ૨, રેવચીના શીરો ૨, મેકલ કાકયના મીજ ૧, ટકણપાર ૧ અને જેડીમય ૧ નાભો એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાગરાના રસમા ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગાળી એ આવતી પ્રમાણુ અને અનુપાન:—એકથી બે રતિ ઉના પાણી સાથે યુક્ત:—મારક ઉપધોળા—અર્થે પ્રકારના જવરમા અને વિશેષ કરીને વાતજવરમા આપણુ તાનુ જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પેલેગ અને તીકણુ જવરમા એ અપાય છે. અન્ન પદાર્થ તજ્યા

૭ પ્રમેહરસાયન—કઢઈ મીસુ, અબક, લોદુ કાતલોહ પારો તાણુ, પાલાઈ દિગળો મધક, ટકણપાર, આપરીયો એ દરેક વસ્તુ સમાન ભાજે લેવી, (એવાની મદલી ધાતુઓની તો ભન્નભોજ લેવી) અને તેને લીધુના રસની ભાવના આપવી પછી તગી કરી રાગવનપુટમા નાખી અમિતો પુટ આપવા પછી તે ૬૦ મયે દારી લઈ ખરલ કરી તેમા કપૂર કેમર તજ તમાલપત્ર એલચીદાણુ, નાનકમર સુ. તપકાગ અને જવત્રી એ મવને ઉપલા આપધોળા સમાન ભાજે લઈ ન કડા લીખડાની અતરછવના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરવુ પછી તેની ગાળીએ કરી ખામા સુકવતી પ્રમાણુ અને અનુપાન ૧ થી ૧૦ રતિ માપણુ અ. માત્ર માધે ગુણુ—પાષ્ટિક

૮ આનંદ હેરવ રસ—શુદ્ધ દિગળો શુદ્ધ વછનાગ ત્રિકળા, ટકણપાર અન્ન શુદ્ધ દરડા મધક સમાન ભાજે લઈ જલીરી લીધુના રસમા બે પહેગ સુધી ખરલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગાળીએ કરી એ ગાળીએ ચોખ અનુપાન નાથ ઉપગમ, ૬મ ઝાટો (અનિસાર), સગ્રહણી સન્નિપાત નૂગી (જોતુ), નાનગ પરમીયા અછણુ અમિમાલ ઉપર આપવી તેમજ જવચતિમાર ઉપર નાખના એસામણમા આપતા

૯ સમીગજકેસરી (વાતાર) રસ—અરીણુ, જેરકાયલા અને મરી ના સમાન લઈ આદુના રસમા રતિ પ્રમાણે ગાળીએ કરી તે એકલી અથવા નન્ન પાણીથી આપવી અને ઉપ નાગવલના પાનની બીડી ખાવી, એટલે કુચકા-પા. પાગગાપણુ ગેસરી આમવાણુ થળ કશુકતવાણુ અપળાકુકવાણુ, ગોષકપવાણુ, નનકવાણુ કટથળ કાલેગ અરિય, મગી અને મગ્રહણી રોમ દર અથ છે

૧૦ ખુલ્લુ ઈન્ધાબેદી રસ—શુદ્ધ પારો શુદ્ધ મધક, ટકણપાર, મરી, ૧-૧૨ સમાન ભાજ ૧૩ અને નસોતર એ બંને ભાગ, અને શુદ્ધ કચેલા નેપાળો નન્ન માન નન્ન ચૂણુ કરી વિધિ પ્રમાણે બે પહેગ સુધી ખરલ કરી તેને અકકયના

મોઢામાં આપન જાણના અગ્નિ ઉપર મદ આપ આપવી. પછી તેને (લીલુના રસમાં) ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ૬૫ પાણી સાથે આપવાથી લુલાળ થાય છે એના ઉપર દહીં ભાત પથ્થ કરાવવું. એનાથી ઝાડા થઈ આમલેષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કદ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ઉતુ પાણી પાવાથી એનો રોગ બંધ થાય છે.

૧૧. લોડનાથ રસ—શુદ્ધ અને જુલુક્ષિત (મધક બારણું કહેશે) એવા પારો એ ભાગ, શુદ્ધ મધક ૨ ભાગ લાઇ એ બન્નેને એક બજાએ ખરલ કરી કબજા કરી પારાથી ચારગણી ફાડી લઈ તેમા તે કબજા કરાવી. ત્યાર પછી ટકામ્માર ૧ ભાગ લઈ ચાખના દ્રવ્યમા ખરલ કરી તે ફાડીના મોઢા તેવડે બંધ કરવા. ત્યાર પછી જાખના કકડા આડ ભાગ વળને લઈ આડીનાં એ સરાવ (ચપણા) લઈ તેમા ચાખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેમા ઉપર તે ફાડીઓ ઝોડવી, તેની ઉપર ચાખના બાદી રહેલા અડધા કકડા પાથરી લઈ તેના ઉપર બીજુ સરાવ ઉતુ વાળી, સરાવની ઉપર કપડમટી કરી એક લાચ ઉડા ખાડો કરી બજલી જણા (અધ્યાયા) નો જળપુટ અગ્નિ આપવા. પછી ૬ કલાક થયે બહાર કઢી સવ આપવ એક વાદી રાખવું, એને લોડનાથ રસ કહે છે. એ રમ સક્તિ પ્રમાણે પાંચથી ૨૬ મરીના ચુર્ણ સાથે ૨ થી ૬ રતિની માત્રામા વાલુના રોગ ઉપર ચીમા. પિત્તના રોગ ઉપર માખણમા અને કફના રોગ ઉપર મધમા આપવા. ક્ષય, અજીર્ણ, ઝાડો, સમ્રહણી, ઉપરસ, મદાગ્નિ, કૃષ્ણતા (દુગ્ધબા-પણ), આસ અને ગોળા ઉપર પચ્ચ આ લોડનાથ રસ પ્રચરત છે.

૧૨. ઉદયભારત્કર રસ—પારો ૧ અને મધક એ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૩ ભાગ હવતાળ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૩ ભાગ વજનામ ૨ ભાગ તેમા મેળવી નગેડ આકુ, ભાગરો અને નાની અરણીના ગસમા માત્ર સાન દિવમ ખરલ કરી તેને તડકે સુકવવી. ત્યાર પછી તે એક ચણીની પ્રમાણે લઈ આકુના ગમ અને સુડ, મરી, લીડીપીપર એમા સેવન કરાવવું એટલે પાકુ રોગ, કમળો, ક્ષય, આસ, ઉપરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શળા ગોળા પ્રમેહ, બરોળ, જળાદર, સમ્રહણી, ફોડ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે પથ્થ—સાફી ચોખા દહીંમા આપવા તેમજ જાણ ભાત પચ્ચ સેવન કરાવવું આ ઉદયભારત્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. લીલુવાત વિવેચ સન રસ—પારો અને મધક એક ભાગ અને વજનામ ૧૬ ભાગ લઈ તેને ચિત્રકતા ગસમા ખરલ કરી વાલુમા વળને ગોળાઓ કરવી. એ રૂગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪. કંદકંઠાર રસ—શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો, શુદ્ધ વજનામ ૦૧ તોલો, શુદ્ધ મધક ૦૧ તોલો, લોહભસ્મ ૦૧૧૧ તોલો, ધતુરાનાં બીજ ૧ તોલો, પુલાવેલો ટકામ્માર ૦૧૧૧ તોલો તથા જવનાં, અક્કલકરો, સુડ અને કલાઈની આપ એકેકે લેલો લઈ આકુના ગસમા ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળા કરી તે મધ, આકુનો રસ અથવા તુલસીના રસમા આપવી. એટલે જ કદાપિ ગળા સુધી કદ આસી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫ જીવનનારો નસ—પારા, ગરબ એકેક લાગે અને એ લાગે સુવર્ણ-
માળિયાં. નાનાચુપીના ગાગરાને દરડા તથા કદામી ઉ દિવસ અને એરડીયામા ૧
દિવસ અગલ કરી તેને દરડાનું ચૂલુ અને એરડીયા માથે વાલ પ્રમાણે સેવન
ગાગર અથવા નવજાના રમમા આપ એટલે અકાર્થિકનો નાન થાય

૧૬ બાનકર નસ—સુ, મરી, લીડીપર, મિધા તુલુ, મચળ ખીડલવણ,
મગરીખાન, નાડ, દકળખાર, માછખાર એ મર મમાનલાગે લાઇ એ મરના અગમર
નપાળા વડ તેને કલીમગના તથાની અને ખીડેનના રમતી ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ
આપવી અને ખૂબ મદન કરી કાચ સુકવવું આ નેમાર મથેના રમ નામરવેલના
પાનમા અકાર્થી ગતિ આપવાથી ખીડોદર (ખરાણ) ગોળા વિષમ, ગળા આકરો,
રગમ દત્તમગ કણગળા, ખમ, ફાદર એનો નાશ થાય છે અગલ દરવાદી મપ-
દશની પીણ ફર થાય છે

૧૭ મચીરપણા રસ—અરુણમ ગરબ, વાળામ, રિતકુ પાન, દકળ
ખાર એ મર મમાનલાગે તેને ભાગજીના રમમા નાન ભાવનાઓ આપવી આ
રમ આદના રમમા અગર રિતકુના ચૂલુમા એક સવ આપવાથી માટા રાધુનો પણ
જાગમા નાશ કરે છે અને તનુ નમ્પ (નાડમા સુવતુ) આપવાથી મેથુદિ મટે છે

૧૮ અર્ધા કુકાર રસ—ગુદ પાન ૧ ભાગ ગુદ ગરબ ૨ ભાગ તાહજમ
અને અમરખરમ ભાગ, ખીલી ચિત્રક, રિતકુ દરડા, નેપાળા એ દરેક એકેક
ભાગ દકળખાર, વરખાન અને મિધાતુલુ એ પાચ લાગે મર અદર કરી ૨
ભાગ નામરમ પાચન કરી પછી વુવગનુ ફર ૨ તાસા નાખી ફરીથી પાચન
કરી તતી મથે મામાની ગાગા કરી આપવી આ દરમના રમમા ઉદન દરવા મા
દશી મમાન છે

૧૯ અગ્નિમુન રસ—નાડીની જમ ૧ ભાગ રાખજમ ૨ ભાગ,
ગરબ અને પાગની કાળાળી ૧ ભાગ મરીનુ ચૂલુ ૩ ભાગ એ મરવુ એકર
કરી લીધુના રમમા અગલ કરી આ રમ લી નાડ માથે આપવાથી મદાસિ
અને દમગાપણાનો નાશ કરે છે લીડીપરનુ ચૂલુ અને લીમ. મરુદખી ઉપર
આપવું ગોપ, તાર, અર્ધચ ગળા ગોળા પાડ ઉદરગેગ અર મરુદખી એ
ગળા ઉપર જાણમા આપવું આ પ્રમેથનો પણ નાશ કરે છે

૨૦ આદિત્ય રસ—હિમ્મો રજનાગ, ગરબ, રિતકુ, ત્રિકા, ગયકળ,
નવન મગરીખાર મિધાતુલુ મીડ મીડનરણુ અને મચળ, એ મરવ એકર
કરી તેને લીધુના રમતી માત ભાવનાઓ આપી અથ ગતિ પ્રમાણે ગોળાઓ
ગતી આ આદિત્ય રમ અરુણનો નાશક હોઇ જે પાચ ને પચાવનાર અને અગિ
પ્રદીમ કરનાર છે

૨૧. કુમિકુદર રસ—કપર ૮ ભાગ કદાજલ, ત્રાયમાણુ, અળખોદ,
વાડીમ હિમ્મો રજાગ નાગમર આખજાના મીજ, એ એર ભાગ લઇ તેને
મોગરાના ઉદરકાના અને જાહાના રમતી એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી
નામકુપર રમ મિદ થાય છે એની વાલ વાલની ગોળા કરી નાગરેમરમા આપવી,
અટલે મર પ્રકાના મિત્રા નાજ થાય

૨૨ સુવર્ણ માલિની વસત રસ—માત્ર ૧ ભાગ મોતી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ અને આપરીએ ૮ ભાગ સ્ત્રા પ્રથમ માખણમાં ખગલ કરી પછી કીચુના ગમમાં માખણની ચિકાસા જતા નુધી ખગલ કરવું આ ગમ બે રતિ મધ અને કીડીપીપરમાં આપવાથી મરં રોગનો નાશ કરે છે

૨૩. લઘુ માલિની વસત રસ.—ગુરુ કરલો કલપાપરીયા ૨ ભાગ અને વાળા મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખગલ કરવું ત્યાંપછી તેમાં જ્યાં સુધી લીની ચિકાસા ન કરે ત્યાં સુધી લીચુના ગમમાં લુટવું, એટલે આ લઘુ માલિની વસત ગમ મિઠું થાય છે આ રસ તાવ ઉપર બે ત્રણ પ્રમાણે મધ અને લીડીપીપરમાં આપવો જીજીવર, ધાતુમત જવર, અતિમાર, રક્તાનિસાર, લોહીવિકાર મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ મખધી લોહી, ત્રિષમન્વર નેત્રનાગ એનો નાશ કરે છે આ ગમ જ્યની (નાની ખપાટ)ના ફૂલોમાં ગભિગ્ધીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગભ નુ ઉત્તમ પાલન કરે છે નાના બાળકોના મરં રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો યથું અને ક્ષાત

૨૪ શૂલકુહાર રસ—૮ કણુપાર, પારો ગધક ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, હરતાલ વજનાગ નાત્રબન્ધ અને મેપાળો એ મેવે એકત્ર કરી ભાગરેના ગમમાં ખગલ કરી તેની તાવ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તમાથી ૧ ગોળી મરીમાં અથવા આદુના ગમમાં આપવી આ ગમ જ્યાનો નાશ કરવામાં ક્ષમતા યોગ્ય છે

૨૫ શ્વામકુહાર રસ—પારો ગધક વજનાગ, ૮ કણુપાર અને મનશીલ એ દરેક એકે નોલા, મરી ૮ નોલા, ત્રિકટુ ૬ નોલા, એ મેવે ખગલ કરી કાચની રાંતીમાં ભરી નાખવું આ રસ રતિ પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરમ, મદામિ અને રાત ડક મમ રી નગાનો નાગ કરે છે મજિપાત, મૂચ્છા, ગોત્ર અને અતિ મોઢ પામેલા ગેળીને આ ગમ સુધાડના આ ત્રાસકુહાર મપૂજ્ય આમરોગનો નાશ કરે છે

૨૬ સુવર્ણખર રેફલ—ગુરુ પારો, સુવર્ણબન્ધ, ૮ કણુપાર, વજનાગ, સુક, મરી, કીડીપીપર, ધતુરાના બીજ, ગધક, તામ્રબન્ધ, નળ, તમાલપત્ર, એલબી, નાગકેમ્બ, શખબન્ધ, બીલોનો મગજ, કચૂરા, આ મેવે મમાન ભાગે લઘુ તેને ભાગરેના રસમાં ૧ દિવસ ખગલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને લીમાં આપવી. એનાથી અત્સપિત્ત, ઉલટી, નળ, પાચ પ્રક્રમના ગોળા, મચ્છલગ્ની, ત્રિદોષ, ક્ષાડા, આમ, મદામિ, હેડકી ઉદાવતરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મ ડલ (૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે

૨૭ અત્યાપલકેયક રસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અત્રકબન્ધ ૧ ભાગ, મધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહબન્ધ ૪ ભાગ, શખબન્ધ ૮ ભાગ, અગ્રવા જાણુની ગચ્ચ ૧૬ ભાગ અને વજનાગ ૧ ભાગ લઘુ આદુના ગમમાં ખગલ કરવું, અને બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરી તે આદુના ગમમાં આપવી, એટલે સુવાવડીનો તાવ, વાતરોગ, દાનખીલી એનો નાશ થાય છે વાતરોગ, કફરોગ, હગ્મ એના ઉપર ગુચળ, ગળા અને ત્રિકુળામાં આપવો. આદુના ગમમાં આપવાથી ઉષ

મનિપાત નાશ થાય છે સવાંતિસાગ અને સમદણ્ડી ઉપર ગેયમ અનુપાન થોડાંને આપવા અને પથ્ય પળાવવું, એટલે તેનો નાશ થાય છે આ પ્રતાપદ્ધતિ નામનો રમ મુલાવડીના ગેયનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે

૨૮. મુદમકુદર રસ—સીસાની ભરમ, કલ્હની ભરમ, અબકભરમ, લોહભરમ, એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તાત્રભરમ લઈ તેને જબીરી લીલુના રમમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. એ ગોળાઓ મધ, આદાને રસ અને જવખાર તથા સાણખારમાં આપવાથી અણજી, અગ્નિપિત્ત, હૃદયગ્રાહ, પડખાનું થળા, પેટમાંની કુખારવા (પેટજીવ) અને સર્વ પ્રકારના ગુદ્મરોગોનો નાશ કરે છે.

૨૯. મૃત્યુજ્ય રસ—વજનાગ, મરી, લીડીપીપર, ગંધક, ટકણખાર એ મવ સમાન ભાગે લઈ, એ ભાગ શુદ્ધ હિંગોલ લેવા અને આદુના રસમાં સર્વને ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળાઓ કરવી. અણજીબર ઉપર આ ગોળા જબીરી લીલુના રસમાં આપવી સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળા આપવી આ ગોળાના સેવનથી અનુરૂપી તાવ દૂર થાય છે એથી એ રમનુ અત્યુજ્ય રસ નામ છે.

૩૦. શીતભજ રસ—પારો, હિંગો, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને અ ત્રણના બરાબર નેપાળો લઈ સવને દત્તીમૂળના કાદામાં ખરસ કરી વાલ લાલની ગોળાઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી એટલે મહાધોગ નવ પ્રકારના તાવનો પથ્ય નાશ થાય છે આકર, દહી, ભાત એનું પથ્ય આપવું કડું પાણી પાવું મગનું આંઆમજી અને મેરડીનો રસ પાવા આ શીતભજ રસ મર્વ તાવનો નાશ કરે છે

૩૧. નાનરેમાધન —પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧૦ ભાગ, એરેકાચલા ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને એ મવ આયુર્ધાની બરાબર વજનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાદાની અન આદુના રસની આવમાં આપી ચણેલી પ્રમાણે ગોળાઓ કરી પાનખીડીમાં આપવી એટલે સર્વવાન, કદ ઉષરસ, આદ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મદામિ સમદણ્ડી, ગોળા અને થળાનો નાશ થાય છે

૩૨. મેહકુદર રસ—કલ્હની ભરમ લોહભરમ, અબકભરમ, ગળાનું મવ અને રસકુદર એ સમભાગે લઈ, તેને કુવારના રમમાં ખરસ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળાઓ વાળવી અને મધ અને સાકરમાં સવન કરાવવી. આ સવાર ગાળ ૧૦ દિવસ આપવી એટલે પ્રમેહ ધાતુલ્પ, રક્તપ્રદોષ સ્વપ્નાય, અણજીબર અને પાદુરાગ વગર ગેયનો નાશ થાય છે

૩૩. સિદ્ધામૃત રસ—ફટકડી ૧ ભાગ અને સોનાચેર ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ૧ ૧ મામા જટણ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાત કાળે મેવન કરાવવું અને ખાટા નનસાળા એ પદાર્થ વગર કરાવતા એટલે શિરોભમજી, મગ્નકલ્હા, અગ્નિપિત્ત અને મવ પ્રકારના પિત્તથી ચેપલા ગેયો દૂર થાય છે

૩૪. કાસકુદર રસ—હિંગો, મરી, ગંધક ત્રિકુટુ, ટકણખાર, એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રમમાં ખરસ કરી અણજી રતિની ગોળાઓ કરવી. એ

આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારૂ સન્નિપાત અને સિંચે શેખનો નાશ કરે છે.

૩૫. અમૃતચંદ્રી રસ—હિત્રજો, વજનાગ, લીડીપીપર, મરી, ટકબુ-ખાર અને જાવડી સમાન ભાજે લઈ સર્વને જળીરી લીધુના રસમાં ખરસ કરી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળી આદુના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપ-વાથી દારૂ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે વળી મદામિ અજીર્ણ આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, આમ, મર્વાગવાત, જીર્ણવર, ક્ષય છત્યાદિ મર્વ આધિનો નાશ કરે છે આ ઉના પાણીના અનુપાનથી આપવી

૩૬ અન્નિકુમાર રસ—ટકબુખાર, પારો, ગધક સખલરમ એ સમાન ભાજ, વજનાગ ૩ ભાજ અને મરી ૮ ભાજ લઈ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાજ-રાના રસમાં ખરસ કરી ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, આસરોગ, મદામિ, કફરોગ પ્લીહોદગ (બરોળ), ઉધરસ અને ગળા એ દૂર થાય છે

૩૭. કંઈકેતુ રસ—ટકબુખાર, લીડીપીપર અને શુદ્ધ વજનાગ એ સમાન ભાજે લઈ તેને આદુના રમી ૩ ભાવના આપી, ચણેલી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એટલે પીનમ, આસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, મલમલ, દત્તરોગ, જીરુ રોગ, નેત્રરોગ છત્યાદિ નાશ પામે છે

૩૮. વાતગમ્મસિદ્ધ રસ—પારો, ગધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમેષ, વજ-નાગ અને ત્રિક્ષ્ણા એ મમભાજ લઈ ભાગરાના રસમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી, એટલે અદાર પ્રકારના કોદ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે

૩૯. કુષ્ઠકુંઠર રસ—પારદ ભરમ ૧ ભાજ, ગધક ૧ ભાજ, લોહભરમ, તામ્રભરમ, રુમળ, ત્રિક્ષ્ણા, બ્રહ્મ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાગિત એ દરેક ૧૬ ભાજ કરજના ખીજ ૬૪ ભાજ અને અન્નકભરમ ૪ ભાજ લઈ ચૂર્ણ કરી તે મધ અને લીમા મેળવીને માટીના ગીદા વામણમાં ભરી રાખવું એ નિત્ય અડધો ગોળો ખવરાવે એટલે ગળાદોષ અને સર્વે કોષનો નાશ થાય છે

૪૦. કૃષ્ણક રસ—મૃત અથવા નૃત્તિર્જન પારો દવાસના દૂલના રસમાં એક દિવસ ખરસ કરી કોડીમા ભરવો. પછી ટકબુખારને દૂધમાં ખરસ કરી તે વડે કોડીતુ મ્હોકુ ગધે કરવું પછી તેને અધમૂળા યત્રમાં રાખી ગજપુટ આપવો. ૬૬ થયે બહાર કઢાડી, પારાથી બમણા મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી, એ રસ એક રતિ લીની સાથે આપવાથી રક્તાપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉપરાંત પાકા ફળ, ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવા.

૪૧. શુદ્ધ આદિ લોહ.—ગળાનું મત્ત, ત્રિક્ષ્ણા, ત્રિકટુ એ સર્વનું ચૂર્ણ સમાન ભાજે અને એ સર્વની બરાબર લોહભરમ નાખવી. આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ રોગ દૂર થાય છે.

૪૨. હૃતપરમા રસ.—ગધક, પારો અને ટકબુખાર એ એક ભાજ, વજ-

નામ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જલીરી લીધુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં ચાપવાથી થળા અગ્નિ, ગ્રેણી, કાલેશ, અગ્નિમાલ, અજીર્ણ સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મલકથાળ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩. પ્રવાપમાર્ગ રસ—વજનામ ૧ ભાગ, હિંગળા ૨ ભાગ, નેપાળો ૨ ભાગ અને ટકણખાર ૪ ભાગ લઈ કુવારના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને પાન્ય અનુપાન માથે આપવી એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. માર્તકાદય રસ—હિંગળા ૨ ભાગ, નેપાળો ૧૫ ભાગ, ટકણખાર ૧ ભાગ, વજનામ ૧૦ ભાગ લઈ મર્વેને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણ ગોળીઓ કરી એનું નામ માર્તકાદય કહેવાય છે. તાવ, આસરોગ, ઉદર-રાગ, આધ્માન, પાન, અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન ચાકી એ રસ આપવા પાન્ય છે. પૃથ્વી—જાન જાન આ ગમ સુક, મરી, લીડીપીપર આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી ઘટણુ જ્વર, મદાગ્નિ ગ્રેણી, કફ વાયુ, શ્લેષ્મ, શોષાદર, પાનગ્રા, રવગ્રાદ વજી કુદ હગમ હત્યાદિ મર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૫. નારાય રસ—શુદ્ધ પારો, ગધક નેપાળો, ત્રિકુળા અને ત્રિકુટને એકત્ર ખરલ કરી મધ માથે ચાટી તે ઉપર ઉત્તુ પાણી પીવાથી શુદ્ધ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૬. જથ રસ—પારો ગધક, હિંગળા અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪ ભાગ લઈ દત્તીમૂળના કાદમાં ખરલ કરી એટ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળી મગને માદગમાં આપી ઉપર કદ પાણી પીવાથી શીતત્વ ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭. પ્રવાલ પંચામૃત—પગવાળા ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ શખ ૧ ભાગ લીપ ૧ ભાગ અને કોરી ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકાશનું દ્રવ નાખી માટલામાં ગળી માટલ બધ કરી તેને સાધાગણુ પુટ આપવાથી જગમ થાય છે એ જનન નિલ ૧ વાલ જેવન કાવવી અને પૃથ્વી પાણને એટલે આકેરો, ગ્રેણી, તાવ બરોળ ઉષ્ણ રાસ, મદાગ્નિ કફ વાતગગ, અજીર્ણ, ઉદવર્ત-ગગ, હરોડ મગ્ગણી ગ્રાગ્ર પ્રમેહ મૂત્રગગ, મત્ર, મૂત્ર અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮. કાસકેમરી રસ—મરી નાગરમોથ કાદ વોધવગ અને વજનામ એ મગમાં ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું મવન કરવાથી ઉષ્ણ રાગ કફરોગ, મનિકાગમ અને મગ્ગણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. સૂર્યવર્ત રસ—પારો ૧ ભાગ અને ગધક ૧૦ ભાગ લઈ બનેને કુવારપાનના રસમાં ૧ પહેર ખરલ કરી એ બનેના વજન જેટલા શુદ્ધ તાંબાનાં કકેલી પત્રા ઉપર તેનો લેપ કરી મરીયતમાં તેને ૪ પહેર અગ્નિ આપવાથી અગ્નિ સિદ્ધ થાય છે એ ૩ રતિ પ્રમાણે ગધક મરી અને લીંમાં આપવાથી કફ અને આસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. સુદમહુકર રસ બીજી—પારો, ગધક, દક્ષુખાર, મિઠુના, મિઠુ, કર-
તાલ, વજ્રાક્ષય, તામરમર અને તેમણે એ સર્વ સમ્યાજી ભાજે લઈ વાસણના રસ-
મા ખરણ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આકુના રંગમાં આપવી,
એટલે સર્વ પ્રકારના મુલમનો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચન્દ્રકલા રસ—શુદ્ધ પારો, તામરમર અને અમ્બકભરમ એ દરેક
તેલે તેલો અને ગધક ૨ તેલો લઈ પ્રાણી કરવી, પછી તેને નામકમોથનો
ઢાંઢો, દાઢમને રસ, કેવડાના મૂળનો ઢાંઢો, સફરેલીનો ઢાંઢો કુવારપાંડનો રસ, ચિત્ર-
પાપડનો ઢાંઢો, મળનો ઢાંઢો, કાળી મુસળીનો ઢાંઢો શલાવરીનો ઢાંઢો, એન્થોલી
વારાફરી ભાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કડુ, મળેલું સત્ત, પિત્તાષ્ઠપત્ર, વાળો,
લીંડીપીપ્પ, સુખડ અને કૃપલમરીનું સમાન ભાજે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી
પ્રાણી ઢાંઢો ભાવના આપી જાયે સુકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે યોગ્ય
અનુપાત સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મનકંટક રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો
નાશ થાય છે.

૫૨. ચમનામુલ રસ—ગધક, કમળ કાકડી, જેડીમધ, શિલાગિત, રૂઝક,
દક્ષુખાગી બટ્ટી, સાબરશીંગની ભરમ, એને બીલીના મૂળના ઢાંઢામાં એક પહેર
સુધી ખરણ કરી તેની વાજ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મદ્યનિ અને
મેદોરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩. વડવાળી ફેટ—શુદ્ધ કરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની
ભરમ ૧ ભાગ શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને ચરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના
રસમાં ખરણ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તે લીંબુ સાથે બાજુ કરવાથી
દાંડેરા, સર્વ પ્રકારના શળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ગાળો, સમહણી, પાસ, ઉપરસ,
વાયુ, મદ્યનિ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪. હેમગર્ભા પેટલી રસ—પાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ એનું
લઈ અને તે છુટીને પછી તેમાં પાર ભાગ ગધક મેળવી મળળી કરવી. પછી તેમાં
ગોળી ૧૬ ભાગ, રાખ ૨૪ ભાગ, અને દક્ષુખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલા
લીંબુના રસમાં ખરણ કરી ગોળી કરવા. પછી તે ગોળીને ચરાવસપુટમાં નાખી
કપડાંથી કરી ગળપુટમાં બાજુથી ભરી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કાઢી
તેમાંથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીન ૨૬ કણનું ચૂર્ણ અને માવના લીં
સાથે આપવું તથા લોઢામાં રસ પ્રમાણે પથ્થર ખાવવું તેનાથી ઉપરસ, કમ, વાત,
કર, સમહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫. બીજી પ્રકારના હેમગર્ભા પેટલી રસ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ,
ગધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામરમર ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુવારપાંડના
રસમાં સાલ કિલસ ખરણ કરી ગોળી કરવો. પછી તેને મળજીલ વજામાં બાજીરો
તેના ઉપર નીચે થોડાક ગધક નાખી તેના પર ફરીથી પારો પેટલી વજામાં
આપવી ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાન ભાજે ગધક લઈ મરીન વજામાં નાખી
તેમાં તે પેટલી મૂકી તે મારીનું મુખ મરીન કાઢીમાંથી ગંધ કરીને સાંધવો.

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, નાત્રભરત્ર ત્રણ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને માનુ અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરણ કરી કાળળી કરવી. પછી તેને સાત દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધનુ-રાના રસમાં ખરણ કરી ગોળા કરવા. પછી વસ્ત્રની અદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળા ગળી મળ્યા પછી ગંધકથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વામણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી ગળી, નિર્વાત્ર ગળ્યા ઉપર વત્તર ખાડો ખોદી તેમાં ને પોટલીવાળુ વામણ ગળી તેના ઉપર એક અગુડાપુર માટી ચડાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અમિ કરવા એટલે હેમગર્ભ પોટલી રસ મિલ થશે. આ રસ અનુપાન પરત્વે મવ રોગ ઉપર આપવા

૫૭. ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—પાન અને ગંધક મન-ભાગે લઈ કાળળી કરી પારાની મમાન ભાગે માનુ લઈ તેમાં મેળવી તેને બારિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને, તે પોટલીને કાપડમાં ગળી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી નીચે મદામિ કરવા આમઆની રંગ થયા પછી દ્યાર્ધ નીચે ઉતારવી આ હેમગર્ભ રસ આમ અને ઉધરમનો નાશક હોઈ અનુપાન પરત્વે મવ નાગનો નાશ કરે છે

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ ટ્રેલો પારો ચાર તાલા, શુદ્ધ માનુ ૧ તોલા અને ગંધક ૧ માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારિક ખરણ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાની કાપડમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખ-મુદા કરી તેને બહાર ચત્રમાં પુટ આપવો ત્યાં પછી ૨૨ી ગયેથી બહાર કઢાડી ચૂક કરી તને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના મમાન ગંધક લઈ ઉતારી વસ્ત્રમાં મુદા કરી આમગ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ હેમગર્ભ રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને લીલુના રસમાં ખરણ કરી ગોળા કરવા અને વસ્ત્રમાં દિગ્ગિત્ર ગંધક નાખીને તે ગોળા તેમાં રાખી પુન તેપર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ-વાર કરી પછી લોઢાના વામણમાં મમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ફેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટી કરી એક વેત ખાડો ખોદી તેમાં ને વાસણને રાખી તે ઉપર એક અગુડાપુર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અમિ કરવા એટલે હેમ-ગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ.—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ,

શુદ્ધ સોનુ ૧ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો લઈ તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી વજ્રથી બાંધવું, અને પારાની જરાબર ગંધક લઈ તે ઉપર નાખવો. પછી તેપર ફરીથી વજ્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસપુટમાં નાખી સોંધા બંધ કરવા. પછી તે સપુટને બૂધર યત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો, અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કઢાડી નાખી અદગના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મળખૂત વજ્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી બૂધર યત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુત્રે આપવાથી પણ હેમગર્ભ રસ મિદ્ર થાય છે.

૬૧. આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાહ ૦૧ ભાગ, રૂપ ૦૧ ભાગ, સોનુ ૦૧ ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગંધક લઈને સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કઢાઈમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કઢાડી ઉપરનું વજ્ર કઢાડી નાખી તેમાંનો હેમગર્ભ રસ આપવો આ રમ અનુપાત પરવે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨. નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—પારો ૬ તોલા, તામ્ર-ભરમ ૩ તોલા, ગંધક ૪૫ તોલા, મોતી ૫ મામા, ગોગેચન ૨૧ તોલા, સોનુ ૩ તોલા, પ્રવાહ ભરમ ૩ તોલા અને કુવગપાણના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી જ્યાંમાં સુકની રશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં શીજવવું. પછી તેમાં કનૂરી ચાગ માસા ભેળવવી, એટલે હેમગર્ભ રસ મિદ્ર થાય છે.

૬૩. દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ—શુદ્ધ દિગ્બોજ ૧ તોલા, મોનુ ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો મામા લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો માથના દૂધમાં ખરલ કરી વજ્રમાં પોટલી બાંધી બૂધર યત્રમાં ઢુકુંકુંપુટ આપવો. વળી પણ તેને વજ્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો, એટલે આ ગતા રમનો હેમગર્ભ રસ મિદ્ર થાય છે આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો એક દોષ, દિલ્લેષ, ત્રિલેપના ઉપર આદુના રસ અગર ગંધકમાં એને આપવો.

૨-ચૂર્ણો.*

૧. અજમાદાદિ ચૂર્ણ—અજમાદ, વાવડીચ, સિંધવ દેવદાર, ચિત્રકમળ, વરિયાળા, લીડીપીપર અને મરી એકેક તોલા, બાળદગડે ૫ તોલા. વગધારે ૧૦

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો—

૧. અતિસાર ઉપર—શુદ્ધ તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં માકો તોલો ૧ તથા અડીણ બે આની લાગ નાખી ઝીણુ વાટી તેની મગખા વજ્રને ત્રણ પડીકીઓ કરવી. તેમાંની દરરોજ એકેક પડીકી લઈ કાઢવી.

૨. અતિસાર ઉપર બીજી ફાકી—આવળીચો શુદ્ધ, ખસખસ અને આર સરખા ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા ૨ ના અંલજ સવારે આપવું.

૩. પિત્તજ્વર ઉપર—દિમ્બ તોલો ૦૧ અને અમરીસુ મીઠું તોલો ૦૧ લઈ ઝીણુ વાટી તેની રાત્રે સુવી વખતે ગરમ પાણીથી ઠાડી કઢવી. એનાથી સહેજ રસ લાગશે. રસ બાળવા જરૂર નહીં પડે.

તેના અને સુક ૧૦ તોલા. એ સર્વનું ચૂણ કરી છિન્નકાંઠામાં ખાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, યજ્ઞસી વાયુ અને કેક, પીક રાક્ષ, પેક એ દેવણે યજ્ઞ થાય છે તે વળી વાયુ, પ્રતિ વળી, વિંવાચી વાયુ અને કંકે વાયુએ વિદ્યાર ભમેરે તમામ વાયુઓમાં દુર કરે છે.

૬. ત્ર્યંબ ઉપર:—રાખણરાની બૂદી દ્વંચા આપવાથી દાદોઓ તાવ વળય અને કહીને કપડામાં બાંધી ગાંધી તેમાં પાણી નીતરી ગયા પછી તેમાં ખાવાથી ઉંઘા તાવ વળય.

૭. હરેસ ઉપર:—કણુતરની પીક અને આવળના કૂલની જરદી(પાદરી)સમાન બાજે સર્પ તેનું ચૂણ બનાવી ગુલકદમાં એક માસે ખાવું.

૮. વૈદ્યના કાન ઉપર:—ટકણુપારને ત્રીજા વારી કાનમાં બલરાવી તેના ઉપર લીધુના રંગના ઓંચા પાડવાથી પર બધ યર્ષ પીડા મટી જશે.

૯. દાનવજન.—અદમના હોતરાની ગાંધ, વળુના પાદડાની રાખ, દુધે-વાંતે જાવામાં સુકાંતે ત્રીણી પાડવી. તે, આપા નગ ૩, હરડે મોટી નગ ૦૧, ત્ર્યંબાર તોલો ૦૧, એ કચ્છે ચીજો ત્રીણી ખાડી કપડાથી ચાળી દાંતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવા મટ.

૧૦. હાલિતા દાંત ઉપર.—ફટકડી અને માયા સમાન ભાજે ખાડી કપડાવડે ચાની દાંતે ધમવાથી હાલતા દાંત મજબૂત થાય.

૧૧. મરચીના હરડીને આપવાનો રેચ.—મીઠીઆવળ તોલા ૩ તાવડામાં પાડી શેકવી, વરીમાળી તોલા ૨૫ થીમા તળેલી, હિમજ તોલા ૨૫, એલ્બી તોલા ૧, એ ચીન લી તોલા ૧ મા તળીને તેમાં ખાડ તોલા ૫ નાખી ખાડીને બૂકા કર્યા એ ફાફી ફરેરાજ તોલા ૦૧ પ્રમાણે લેવી.

૧૨. કાલી ઉપરસ ઉપર.—મરી, હીમજ, અળમો, તળ, સુક, સુવા, લીટીપીપર પાવની જડ એ આઠ ચીજો દરેક એકેક તોલો, મોટી હરડે નગ ૧ અને માકર તોલા ૫ એકત્ર વારી તેની ફાફી તોલા ૦૧ ના આસરે કરવી.

૧૩. છર્ણુજર (ખપલી) ઉપર.—કુક, કરીમાલુ, ઇન્દ્રજવ, કાળીજરી, મળા અને સચળા સરખા વળને સર્ષ ત્રીણ ખાડી કપડાજીવ કરવું એ ચૂણુ દરેરાજ નાના ૦૧ ફાફી પરેજ પાવવી.

૧૪. ચિત્રેફાલક ઉપર.—મીઠીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા તોલા ૩, વડ તોલા ૩ બહેડા તોલા ૨, આમળા તોલા ૨, મજા તોલા ૧, કાળા મરી તોલા ૧ મફેદ નમ્બતર તોલા ૫, સિધવ તોલા ૨, એ નમ વરતુઓને ત્રીણી ખાડી તેમાંથી દરેરાજ માજ મવાર ઉંઘા પાણી સાથે ૭ આંખી બાર ફાફી. (રેચક છે).

૧૫. ચિત્રેફાલક ઉપર (ખીજો).—મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ અને સુક, વરી-આળો, મિષાચુણુ અને મજા એ દરેક તોલા ૨૫ પ્રમાણે લઈ ત્રીણ ખાડી તોલા ૧ ના વળનથી સાંજ સવાર ફાફી કરવી. (રેચક છે).

૧૬. ઝમરે વાયુ ઉપર.—આવળના હોડા બાળી તેની રાખને ચક્રકચક્રા દ્વંચો પુટ આપી જાવામાં સુકવી ત્રીણ કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપખીરની માફક ચૂણુ.

૨. અન્નવગરહિ ચૂર્ણ:—આસાદ ૪૦ તોલા સુદ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, આતુર્જાત (નજ, તમાલપત્ર, એલતી, નાગકેસર) ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા ભાગમૂળ ૧ તોલા, તાલીસપત્ર ૧ તોલા, કનૈરા ૧ તોલા, અજમે ૧ તોલા માયા ૧ તોલા જટામાત્રી ૧ તોલા મણ્ડુકોળા ૧ તોલા

૧૫. રોમનાશક ચૂર્ણ:—કળીચૂનામા તેના એથે ભાગ હરતાલ નાખી કપડ બાંધુ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પાણી માથે મેળવી વાગ ઉપર ચાપડી થોડી વાર પછી ઘોષ નાખવાથી વાળ ખરી પડે.

૧૬ બાળકની ખાંસી તથા બકારી ઉપર:—ભોરિગણીના ફલ નજ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ મધ માથે ચટાડવું.

૧૭ ચોથીયા ત્યાવ ઉપર:—હિમના ચૂર્ણ તેા લુના થી સાથે ન્યાત્ર લેવે.

૧૮ નળખંધ વાયુ ઉપર:—અજમે તોલા ૬ સમજ તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૧, સુક તોલા ૧, લવીગ તોલા ૨ તજ તોલા ૨ બોડી અજમે તોલા ૧ તથા મોથ તોલા ૨૫ લદ્દ ઝીણા વારી તેમાંથી તોલા ૦૧ પ્રચાણે દરરોજ સાજ સવાર ફાડી કાઢે, તે ઉદર વાયુ અને નળખંધ વાયુ મરે.

૧૯ કૃમિ (કરમિષ્ટ) ઉપર—ગાડાવજ, અજમે લાવડિય, પિત્તપાપડા, કચુરો, હિમ અને નસોતર સગખા ભાગે વારી ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી માથે ફાડી લેવાથી કરમ નીકળી પડે અને દરદ મરે.

૨૦ અતિસાર ઉપર:—બોડી અજમે, મોચરસ, સુક અને ધાવડીના ફલ સગખા ભાગે લદ્દ ખાડી ચૂર્ણ કરી ગાયત્રી જાણમા પીએ તેા બંધી પાતેમા જાડે અતો હોય તેા પાણુ બધ આય.

૨૧ હરસ અને લોહી ઝરતા હરસ (દુર્લભમલ) ઉપર:—મરી તોલા ૧૦, સવા તોલા ૨૦, હીરાદખણુ તોલા ૧ અને ધાવડીના ફલ તોલા ૧ નુ, ચૂર્ણ કરી દરરોજ એક તોલા પ્રચાણે મધમા ચટાડવું.

૨૨ હરસ ઉપર:—મધકના ફલ અથવા શેષલેા મધક, મીઠીઆવળ અને મરીનુ ચૂર્ણ તોલા ૨ થી ૪ સુધી મધમા ચાટવું, અથવા એરડીયાં તેલમાં તળેલી હિમજનુ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દન્ત સાફ આવશે અને હરસના હરકની પીડા થશે નહિ.

૨૩ દુર્લભ મરસા ઉપર:—નાગકેસરનુ ચૂર્ણ તોલા ૦૧ એક તોલા આખચૂર્ણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવું.

૨૪ દુર્લભ અસ્થા ઉપર (બલિષ્ઠ) :—મરી ૧ ભાગ, સુક ૨ ભાગ, શિયાનુ મૂળ ૪ ભાગ, સુકેન્દ્ર સુરમ્ ૮ ભાગ, લાવડીય ૪ ભાગ, વરકાચે ૬ ભાગ, ત્રિકૃષ્ણ (હરદા, બહેદા અને આમળા) ૪ ભાગ અને લીંડીપીપર ૪ ભાગ લઈ, ખાડી કપડબાંધુ ચૂર્ણ બનાવી તેમા ૨૦ ભાગ મેળવી, તેમાંથી દરરોજ સવારમા એક તોલા ખાવાથી હજ, સોળા અને બરેલના ઝેરની કામતે થાય.

૨૫ દુર્લભ અસ્થા ઉપર (ત્રીબ્ધ) :—અમલી ૨૦ કળી મરે પાણી કાઢી હોય છે તે દરરોજ સવારે એક વાલ પાણીમાં ધાળીને ખાવી; અને લે પીમા.

ભોષ ૧ તોલો, ચરના ૧ તોલો, કકુ ૧ તોલો, અળા ૧ તોલો અને કાઠ ૧ તોલો
લઈ ચૂર્ણ કરવું આ બધા ચૂર્ણના એટલી સાકર નાખી તે દરેજન એક તોલો
મવારે આપવું. ક્ષય ઉપર લી અને માકરમા આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમા,

પક્ષી તણુ દવાકે ખાવું અને અડવો વાલ પાણીમા ધરી મના ઉપર લેપ કરી
મીઠાની પાટલીથી ગેકતુ એટલે દરસ કરમાઈ જશે.

૨૬ જાલોદર ઉપર—ગાંઠ તોલો ૧ ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને માથના
જાખુ (ગોમત)મા પાવું.

૨૭. પ્રમેહ ઉપર—છામચી તોલો ૧ યુદ્ધ કરીને તેમા સાકર તોલો ૪
અને કટકડી તોલો ૨ નાખી ઝીણુ વાટી સમાન વજનને તણુ પડીકા કરવા દરેજન
એક પડીકુ બઢીના એક ગેર દૂધમા પાવું. પરેજ સખત પાળતી માત્ર ધઉ, મગ
અને દૂધ એ તણુજ વરતુઓ ખાતી અત્ર અને દૂધ એ બે માથે કદિ ખાવા નહિ,
નહિ તો ન મમળાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે.

૨૮ સારણુ ગાંઠ ઉપર—આપાહળદર, માછખાર, મેદાલકડી અને હળદર-
નખર એ ચાર એકેક તોલો. લઈ ઝીણી ખાટી ઇન્દ્રવાદણી (તુમકા)મા ફળને
ડગળા કાપી તેમા ભરી તેને ડગળા બેઝાડી તડકે સુકવવું તે મુકાઈ ગયા પછી
ખાગિઠ ખાટી તેની વાલ ૨ ના અદાજે મવાર માજ દાકી લેવાથી પેટમા ચળી
દાય તે માખુ માં મટે.

૨૯. ગુમડાંનાં આદા ઉપર—કાથો અને ગળા સરખા ભાગે લઈ વાટીને
આદા ઉપર ભભરાવે તે દિવસ - મા મટે.

૩૦ અભયથથ રેઘા—ગોમત ગેર ૧, મોટી દરડેનુ દળ તોલો ૧૧, તેપાળા
તોલો ૧૧, એન્ડાનુ મળ તોલો ૧૧ મધક તોલો ૧૧, એળીઓ તોલો ૧૧,
યુવરનુ દૂધ તોલો ૧૧, મગી તોલો ૧૧ અને મુક તોલો ૧૧, લઈ ઝીણુ વાટી
મધમા ખરસ કરવું એ દાથ પગના નખો ઉપર ચોપડવાથી રેઘ લાગશે અને
માક ઘોછ નાખવાથી બધ થશે.

૩૧ ચિરદેહક ઉપર—દરડા, બહેડા, આમળા, ઘોળુ નમોતર, સિંધવ, એ
નખે તોલો, મગી અને મજ્જા એ એકેક તોલો, મીઠીઆવળ દસ તોલો અને
દિ મજ - તોલો લઈ ઝીણા ખાટી કપડાણુ કરી દરેજન મવારે ૩ ૦—૨ આની
ખાર અને માજે ૧ તોલો પ્રમાણે ફાકી કરવી.

૩૨ ઝામરવાની દવા—ખાટી તુખડીના મુકા ફળનો ગલ તોલો ૨૫, આજ-
વાયુ મીર તોલો ૧ અને દિગ તોલો ૦૫ લઈ ઝીણુ વાટી કપડાણુ કરી રાખવું
આ ચૂર્ણ ઝીણીની માફક નાકે મુકાડવાથી ઝામરવાનુ દરદ મટે.

૩૩. વાન વિદ્યસન ચૂર્ણ—લવીંગ ૧, પીપળીમળ ૨, લીડીપીપર ૬,
નીલાગુણુ ૬ મચળી ૧૨ અને અજમા ભાગ ૧૬ પ્રમાણે સર્વ વગુઓ લઈ
સાંધી ખાટી કપડાથી આળી ૬-૬વગુ (તુમકા)મા રસના ૨૧ પુટ આપવા એ
ચૂર્ણ દરેજન ૦૧ તોલોના પ્રમાણુ મુજબ આપવાથી ઉદરગેગ, ક્ષય, આનાહ,
(આરોગ), બરોળ આદિ ગેગ દૂર થાય છે.

શિરોભ્રમણ અને પિત્તત્યાધિ ઉપર ગ્રાહ્યમા આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ લીધું અમ્બેલો છે તેના મળની રૂઢિ કરે છે. અને ગેદ, ઉદર, અદામિ અને કુલ્લિસખનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે

૩. અકલકરદિ ચૂર્ણ:—અકલકરો, સિંધવ, ચિત્રા, આમળા, મરી, લીડીપીપર, અજમેા અને દરડે એકેક ભાગ અને સુક ૨ ભાગ, એવું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અમ્બવા ગોળી કરવી એ મદામિ, અરૂચિ, ઉષરસ, તલરોગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફસે, ઉન્નાદ અને સનિપાત ઉપર દિતકારક છે

૪. આમલકકથાદિ ચૂર્ણ:—આમળા, ચિત્રા, બાળહરડે, લીડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરેવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, અથાદિકનો બેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, કષ્ઠ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અતનુ પચન થાય છે

૫. એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, જટામાતી, લવંગ, સુક, લીડીપીપર, નાગરમેધ, ચલ્ન, વાણા, આરેક, તમાલપત્ર, જેડીમંથ, કાળો વાળો, ઘોળો વાળો અને દાડમની ડાલ, એ મમભાગ લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાણેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવું, એટલે ઉચ્છ્રી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રક્રમ્હ અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે

૬. અંદનાદિ ચૂર્ણ:—અમર ૧ ભાગ, તમર ૧ ભાગ, વશલોચન ૧ ભાગ, ઘાળુ ચલ્ન ૧ ભાગ, વોળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ અમર ૧ માસા પાણેર દૂધમા પાવું, એટલે દાહ, પિત્ત અને કિનવા એ રોગો દૂર થાય છે

૭. ચાપચીની ચૂર્ણ:—ચાપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીડીપીપર, પીપળામૂળ, મરી, લવંગ, અકલકરો, ખુરાસાની અજમેા, સુક, વાવઝોગ અને તજ, એ દરેક તોલા તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવું એટલે પ્રમેહ, તથુ, કાંઠ, ઉપદશ, કીણુલા અને ગરમીના દરદાથી સાધા પદ્ધત્ય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૮. તાલિસપત્ર ચૂર્ણ:—તાલિસપત્ર ૧ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુક ૩ તોલા લીડીપીપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦૫ તોલા, તજ ૦૫ તોલા અને આડ કરે તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે તથુ માસા આપવું, એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉષરસ, આસ, નવર, ઉલ્લી, અતિસાર, ગ્રાપ, પેટ ચડવું, પથરી, પાકુ અને મગ્ગલ્પી, બરેલ, એ રોગો દૂર થાય છે

૯. ત્રિફળા ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા અને આમળા, એ તથુ ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળા કહે છે એ ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, ભયમનવર, કઠ, પિત્ત અને કુલ રોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આ ત્રિફળા રસાયની છે. લી અને મધમા ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેવરોગ દૂર થાય છે.

૧૦ ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ:—હરડા, બહેડા, આમળા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમા ચાટવા આપવું, તેથી કરી મળનો બેદ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે આસ, કાંસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૨. ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—દરદા બહેડા, અમમળા, તજ, જેડીમધ અને મહુ-
ડાના ફલ મમળાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ નાના મેવ ૧ તોલા અને થી ૧૫ તોલામા સાંજે
આપવું. એટલે નર પ્રકારના નેત્રગત ગળા ઉપગના લાગના મેવ રોગ, વલીપણન
ગત દુગ્ધ, અગદ, પ્રમેદ કૃદ દલીમક અને કિલ્લાસકૃદ, એ રોગો ફર થઈ
નથી દટિ આ ૧ છે, નર કાળા થાય છે

૧૩ દ્વિત્રિમાશક ચૂર્ણ:—દ્વિત્રિમાસી જાલ ૮ તોલા, માકર ૮ તોલા લીડી-
પીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, લાણુ, જીરુ અને મુક એકેક તોલા વસંતોચન
નાસા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેમર દોઢ દોઢ મામા પ્રમેદો લઈ
ચૂર્ણ કરવ એ ચૂર્ણ ખાવાથી અનિમાર, ક્ષેપ, કૃદ, અગદહણી, કંકરોગ, અગિ-
માલ, મજેકમ અને કાસરોમ ફર થાય છે

૧૩ બીજું દ્વિત્રિમાશક ચૂર્ણ:—દ્વિત્રિમાસી દાણા ૨૦ તોલા, તજ, તમાલપત્ર
અને એલચી એ ત્રણ મળાને ૪ તોલા મુક, મરી અને લીડીપીપર મળાને ૫ તોલા
પીપળીમૂળ ૧ તોલા વસંતોચન અને વાળા એક એક તોલા અને માકર ૩૦ તોલા
એ મરનું નમ્બાગ ચૂર્ણ કરવુ એના મેવનથી આંખાનિમાર, ઉષ્મ અગદહણી
પદખીનુ ગળા લેરોગ, અગ્નિ, ગોળા નીમદણી અને મલાસિનો નાશ થાય છે

૧૪ ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી ટાલ, ખાંદેક અને લીડીપીપરનું એક તોલા
ચૂર્ણ મેવ ૧ તોલા અને થી દોઢ તોલામા આપવું એટલે તજ, ઉષ્મ અને
નાગનેતા નાશ થાય છે

૧૫ બીજું ત્રિકાષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી ટાલ, જેડીમધ, આખાની ધાગી,
ધાણુ કમળ, રાતાતરી ખાંદ, વસંતોચન, વાળા, આમળા, મળાનું મેવ
નાગમેલ, ધાણુ ચાન તજ, ટાટ, કપરવીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ
નાગકેમર દાણા અને ગોખરનું ચૂર્ણ કરી, મમલાગ માકર નાખી તે ત્રણ મામા
આપવું એટલે ક્ષેપ રોગ, દાદ અને પિત ફર થાય છે

૧૬ ચાન્દ્રાદિ ચૂર્ણ:—લીડીપીપર ધાણુ, જીરુ અજમો, મચળ, વાળા
તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેમર મુક મરી ચિત્ર અને પીપળીમૂળ
એકેક ભાગ દાડમની જાલ, લીડીપીપર, ધાવરીના ફલ, અજમોદ, આમલી અને
મળા મીસા ૩ ભાગ માકર ૬ ભાગ અને કોશાને જાલ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ
કરી તે ૬ મામા આપવું એટલે અગ્નિ ગુદમ, ક્ષેપ, મજેકમ, અતિમાર હરસ,
અનિમાલ, મમદહણી, કંકરોગ, આમ અને કાસ, એ રોગો ફર થાય છે

૧૭. નાનાયતુ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમળ, ત્રિકળા, મુક, મરી, લીડીપીપર, જીરુ,
ગરબી તજ અજમોદ પીપળીમૂળ વરીઆળા, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચોરા,
રાણા સાવડીય કાણુ જીરુ, એક, ચોખરમૂળ, સાજીખાત જવખાત, સિંધવ,
ગંગકુ મીઠું મચળ, બીડાણુ મમુદનું મીઠું અને કાંદ, એ ૨૭ આપધા એકેક
ભાગ, પહેલા આપધના બે ભાગ કંઠથી હૃદયસ્થાના ફળ ત્રણ ભાગ, નમોતર ત્રણ
મામ દાનીના બૂા ચાંદ ભાગ, પીળા ધુરીઆના મૂળ અમ્બા પાન ૧ ને ૫ મળે
૧૧ તના અનાવ ધુરીઆ લેવા. એ બધા આપધા કચરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે

ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહદ્રવ્યકે કરી જેનો કોઠો સિન્ધુ ધર્મલેખ છે, તેને રેચ ચવા ઝોટે અપવતુ, તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે હ્રોમ, પાકુ, ચાસ કાસ, બમ્બ અને અનિમાલના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યાજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમા આપવું ગુલ્મ રોગ ઉપર ખોરડીના કાઠામા આપવું ગુલ્મની અદર કાતગ પડે છે તેને આમલીની જાલના કાઠામા આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉટડીના દૂધમા અથવા માયતી જાસમા આપવું. વાતરોગીને ઘીમા આપવું મૃગઆપિ ઉપર દાડમના રમમા આપવું આ ચૂર્ણ ઘીમા લેવાથી રક્ષાવર તથા જગમ વિષ દૂર થાય છે આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના કુલ્લ રોગો દૂર થાય છે

૧૮. પાચક ચૂર્ણ:—એલ્લીશણ, ત્રિફળો, પીપ્પલીમળ, ત્રિકટુ, મિત્રક, ગેકલી હીંગ, છંદ, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, મચળ, બિડ લોણ, બગડીખાર અને વરાચકુ મીઠું સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લોણના રમની ખાવના આપી તે ૮ માસા આપવું, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોડામા ફિચ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઉતરી જાય છે

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીડીપીપર ૨ ભાગ, છંદ ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુક ૨ ભાગ, નયકળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીકુના રસમા કઢાઈમા ગરમ કરી રાખી મૂકવું એ નજી મામા આપવું એટલે અગ્નિ પાચન થઈ મ્હોડામા સ્વાદ આવે છે

૨૦. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીડીપીપર અનિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડા-ગોગતુ ચૂર્ણ મધમા આપવું, તેથી કરી બાળકોના જ્વરાતિસાર, શ્વાસ કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે

૨૧. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ:—તુરંવારી ૬૨૭ બે ભાગ સાનામુખી એ ભાગ, નચી એ ભાગ સિંધવ ૨ ભાગ, મનળ ૧૧ ભાગ મરી ૧૧ ભાગ અને સુક ૧૧ ભાગ, એવું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમા આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ બીજી:—સાનામુખી (મોડીઆવળ), બાળકરે, લીડીપીપર અથવા વગીઆળી એકેક ભાગ, સિંધવ અથવા સચળ અથવા ભાગ લઈ તે મર્ચવું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ મામા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમા પાવું.

૨૩. મહાધાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સચળ બીડલોણ, સમુદ્રતુ મીઠું અને બગડીખાર એકેક ભાગ, પીપ્પલીમળ, ત્રિફળ, તજ લીડીપીપર, આમલીની જાલ અને છંદ બધાએ ભાગ, અમ્બવતમ (ન મળે તો સુકે અથવા ચણાના ઘોર) સુક, મોટા એલ્લીશણ, ચણીખાર, અજમોદ અને નાગર મોથ ત્રણે ત્રણ ભાગ, અને બીજા ઝીંકવોતિ મેથા ભાગ દાડમના ફળ લેવા પછી બધા ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઈ મેળવવી આ ચૂર્ણનું સેવન ત્રવાથી મ્હોડામા સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ લક્ષણ હિતકરક અને કાસ, અતિસાર, હ્રોમ, કંકરોગ, ઉદરોગ, મુખરોગ, મોડાશ (કોગળિય), પેટ ચડવું, હ્રોમ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, ખોચ પ્રકારની કિલ્ડી આ અસ્ય રોગ દૂર કરે છે

૨૬. સુવર્ણીઆવ યુક્તિ:—અગ્રભોદ જો લાગ, દાડમની બલ કં યુક્તિ,
નુંદ ૧ ભાગ, આમલીની બલ ૨ ભાગ, અમ્બેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં મેર ૨
ભાગ, લીડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સયળ ૧ ભાગ,
ધાણ ૧ ભાગ, છંદ ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસ
આપવું એટલે પાક, હલોમ, સમહણી, જવર, ઉલરી, શાપ, અતિમાર, ખરોળ,
મલખ (ખડકાશ) અરોચક, શળ, મદામિ, મૂળઆધિ, જીભના રોગ અને
કારોગ દર થાય છે

૨૭. લવગાદિ યુક્તિ:—નાગરભોષ, ઉદજવ, કુણા બીલા, લોષર,
માચરન અને પાવડીના કુણું ચૂર્ણ કરી તે અરણા ગોળ નાખી આપવું, તેથી
અનિસાર દર થાય છે

૨૮. લવગાદિ યુક્તિ:—લવગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગ-
રમર જયકળ, વાળો, સુંદ, ચહાછંદ, કૃષ્ણમર, વસોચન, જટામાસી, નીલ-
મગ, લીડીપીપર, વાળો, ધાણ ચંદન, તજ અને ચણકમોળા સમભાગ લઈ
ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધાં સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું એ ચૂર્ણ ખાવાથી
અગ્નિ પ્રદોષ થાય છે, ન્હોડામા સ્વાદ આવે છે શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષમા
પ્રવેશ થાય છે, વાત પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે શક્તિ આવે છે,
હલોમ કફરોગ, આમ હેડકી સળેકમ ક્ષય, તમકાસ, અતિસાર, ઉરમા ક્ષય-
નમ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને મગહણી રોગ દૂર થાય છે

૨૯. યીજી લવગાદિ યુક્તિ:—૮ માસા લવગ, એલચી અને જયકળ
એ અધો તોલા અને અરીજી ૧ મામા તે મર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ
પાણીમા અર્ધાં માસા આપવું એટલે દારૂજી મોડશી (કોમળીયુ), શળ, અતિ-
માર નમને ઉલરીનો નાશ કરે છે

૩૦. યીજી લવગાદિ યુક્તિ:—લવગ, ચણકમોળા, વાળો, મુખડ, તજર,
નીલકમળ, એલચી કૃષ્ણમર તજ નાગરસર, લીડીપીપર, સુંદ, જટામાસી, નાગર
મોષ યુદ્ધ કપૂર જયકળ અને વસોચન, એ દરેક સમાનભાગે લઈ અને ખડી-
માટ ૮ ભાગ લઈ મર્વેનું ચૂર્ણ કરવું આ લવગાદિ ચૂર્ણ રૂચિકરક, અગ્નિ-
રોપક, ગુમિકરક, બળદાયક ગ્રંથ અને ત્રિદોષનાશક હોઈ જાતીના રોગ, તમકાસ,
ગુલ્મ ઉષ્મ હેડકી, અરુચિ ક્ષયરોગ, પીનમ સમહણી, અતિસાર, લવદર,
અમુલ પ્રમેહ અને ગોળનો નાશ કરે છે

૩૧. ચોથુ લવગાદિ યુક્તિ:—લવગ, લીડીપીપર અને જયકળ દરેક
૫૫૦ તોલા મરી ૨ તોલા સુંદ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર
૫૫૦ ચૂર્ણ કરી આપવાથી ઉષરસ તાવ પ્રમેહ અરુચિ, વાત, મદામિ, સમહણી
૫૫૦ માંગો નાશ કરે છે

૩૨. પાચમુ લવગાદિ યુક્તિ:—લવગ, ચણકમોળા, લીડીપીપર, સુંદ,
૫૫૦ એલચી, નાગરભોષ ૧૫૦લાયન વાળો, કૃષ્ણમર, નાગરસર, ત્રિકળા, જય-
કળ ૫૫૦ જટામાસી ચનાવડી ગોખડ, આસધ, ગળેલુ સાવ અને

સર એ સમ્માન ભાગે લઈ ચૂકી કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧. વૈધાનર ચૂર્ણ:—સિધવ ૧ ભાગ, પીપળીમળ ૨ ભાગ, લીડી-પીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુક ૬ ભાગ અને બાળહરી-તકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું એ લેવાથી અછર્ણનો નાશ થઈ અમિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨. વૈધાનર ચૂર્ણ:—સિધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમેર ૨ ભાગ, સુક ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એવું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ કરી, જ્યેષ્ઠ અશ્વત્થા ઉના પાણીમાં આપવું, એટલે આમવાત, ગુદ્ધા, હરોગ, દ્રવિયમાંના રોગ, બરોગ, શૂળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શુક્રાદિક ચૂર્ણ:—કાકાશીય અતિવિપ અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું, એટલે તાવ, ઉષ્નસ, એ રોગો દૂર થાય છે. અમવા એકવું અતિવિપ મધમાં આપવું, તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલ્કાદી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. શુક્રાદિક ચૂર્ણ:—સુક ૬, અતિવિપ, શેફલી લીઝ, મોષ ઉદભવ, ચિત્રક, એ ૭ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ગ્રામણ ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી આમાતિમારનો નાશ થાય છે.

૩૫. બીલું શુક્રાદિક ચૂર્ણ:—સુક ૬ ભાગ લીડીપીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ ખાવાના પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોખર સાકર નાખી આપવું એટલે હરસ, આમિમાષ, ઉષરસ, આમિ નાસ કંકરોગ અને હરોગનો નાશ કરે છે.

૩૬. સામુદ્રાદિક ચૂર્ણ:—મીઠું, સચળ, સિધવ, જવખાર, અજમેર, અજમેર, હરડે, લીડીપીપર, સુક લીઝ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ બોળન મગધે પ્રથમ પાચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું, એટલે અછર્ણવાત, ગુદવાત, ગુદ્ધવાત, વાતપ્રમેહ, વિદમવાત, વિષ્ણિકા, કમળો, પાક, પામ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭. સીલોચલદિક ચૂર્ણ:—સાકર ૧૦ ભાગ, વશલોચન ૮ ભાગ, લીડી-પીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત ૬ માસા મધ અને ૧ લોહા લીઝા ખાવા આપવું એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથે પગે દાહ થાય છે તે, અમિ-માષ, હલ શન્ય પડે છે તે, કુલિશ્ચા, અરોચક, જ્વર, છર્ણુજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ અને પિત્તવિકાર તથા ઉષ્ણ (મરમી વિકારથી થયેલા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર ખીજા વિકારો) એ પણ રોગો જઈ સર્વરોગ નાશ થાય છે.

૩૮. લઘુચુદર્શન ચૂર્ણ:—ગળાતુ સત્ર, લીડીપીપર, બહેકા, સુરવારી હરડે, ધીળું ચદન, કડે, કડવા લીમડાની અંતરબલ, સુક અને દેવદાર, એ એકેક ભાગ, કરીઆતું ૪૫ ભાગ, એ સવનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસામાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ નાશ છે.

૬૯. હીંગાદિ ચૂર્ણ:—સુક, મરી, લીંટીપીપર, સિંધવ, અજમો, છરે, શ્યામલક અને સમળ એ મુશમાઝ લઈ તેના આઠગો દિરસો લીઝ સહ અષ્ટા-એનુ ચૂર્ણ કરી બાકમાં અથવા બોળન સમયે પ્રથમ લી અને ભાતમાં આપતુ, એટલે ગુરમ, આમ, અમિત્રાણ અને મોડલી (કોગળીયુ) નાસ થાય છે

૭૦. હીંગાદિ ચૂર્ણ:—ગેકલી લીઝ, પદ્મમૂળ, બાળદરેડે, ધાણુ, જલ્દમની બાલ, ચિત્રક, કચારા, અજમાદ, સુક, મરી, લીંટીપીપર, શેત્રુળી, અન્ધવેલસ, વગદાઈ નુજલી, આમલીની બાલ, છરે, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચંદક, બાલખાર, જલ-ખાર, સિંધવ, સમળ, બીડલોણ, બમ્બીખાર, વગ્ગમડ મીઠું અને મયુદનુ મીઠું, એનુ ચૂર્ણ ૩-૪ માસા બોળનના પહેલા અથવા બોળનના મધ્યમાં આપતુ અથવા બાકમાં કિવા ગરમ પાણીમાં આપતુ, એટલે ગુરમ, હરોગ, અત્રીશ નામ પિટમાં છિપત થાય છે તે, હલ્દી, ઈન્દ્રિય અને કુક્ષિ એ કંકાણાનુ ગળી, ગુદાશળી, ચોનિગળી, કિનવા, મલપક, પાક, અરિચી, હંકડી, પકૃત, બંગળા, આસ, કામ, કારોગ દરમ અને મગદલી વગેરે ગળી દર થાય છે

૭૧. મરીઆદિ ચૂર્ણ:—મરી, ચિત્રા અને સયળાનુ ચૂર્ણ કરી તે નિમ બાકમાં પાતુ એટલે મગદલી, ઉદરોગ, મદામિ, ગુરમ અને હરમ વગેરે રોગો ન થાય છે

૭૨. કલ્યાણુ ચૂર્ણ:—સુક, મરી, લીંટીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, બીડલોણ, સિંધવ, મરી, લીંટીપીપર વાવડીઝ કરજ, અજમો, ધાણુ અને છરાનુ ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાતુ એટલે વાન, કફ, અપરમાઝ, ઉન્માદ, હરસ, મગદલી અને અમિત્રાણનો નાશ થાય છે

૭૩. નારાયણુ ચૂર્ણ:—લીંટીપીપર ૧ તોલા, નમોનર ૪ તોલા અને સાકર ૪ તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી મધ માથે ૧ તોલા પાતુ. એ આદમાન, બધેકાસ, ઉદર કફ, પિત અને ગળનો નાશ કરે છે

૭૪. સમરસદર ચૂર્ણ:—એલચીનાણુ ૧ ભાગ તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૨ ભાગ, નામકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંટીપીપર ૬ ભાગ અને સુક ૭ ભાગ તથા માકર ૨૮ ભાગ સહ ચૂર્ણ કરી આપતુ, એટલે દરમ, અમિત્રાણ, જોળા અરિચી, આસ, કારોગ અને હલ્દીના રોગનો નાશ થાય છે

૭૫. અન્ધાદિ ચૂર્ણ:—ધોળી મુખડ વાળો કોટ, નાગરોમથ, આમળા, પીપળામળા, નીલકમળ, જીરમધ, મયુદના ફલ, કાળી દાસ, ખારેક, એનુ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ માકર સાથે સવારે કંઝા પાણી માથે પીવરાવવાથી રક્તપિત આસ પિતરોગ, જોળા, અગદાલ, માથાની અદગનો દાદ, માથાનુ ભમતુ, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે

૭૬. એલચાદિ ચૂર્ણ:—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુક ૪ ભાગ લીંટીપીપર ૫ ભાગ અને નામકેસર ૬ ભાગ સહ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના તેટલી માકર મેળવવી. એના સેવનથી હરોગ, દરમ, મગદલી, જોળા, રક્તપિત, નામમાઝ કારોગ, અરિચી અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૩. એલાદિ ચૂર્ણ ધીમુઃ—એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બેરાના હળીયાનો ગર્ભ, ચોખ્ખો આટો, ગદુલો, નાગરભાષ, મદન અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીયાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી ચક્રોક્ષ હિલ્લી દૂર થાય છે.

૪૮. લવણુ લ્પારકર ચૂર્ણ:—મીઠું ૮ તોલા સત્રંગ ૫ તોલા, ખીડસવણ, મિધાલુલુ, ઘાણુ લીડીપીપર, પીપળીમળ, ચિત્રક, સહાશક. નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અગ્નિવેતસ એ બધાંએ તોલા મરી, છૂંદ, સુક એ એકેક તોલો, દાડમની ખલ ૪ તોલા, તળ અધા તોલો, એલચીદાણા અધો તોલો એ મૂવને ખાડી વરજમાળ કરવું એને લવણુ લ્પારકર ચૂર્ણ કહે છે દહીના ચાર તોલા ધોળવા સાથે અથવા જાસ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતરોગથી થએલ જોલા, વામ, બરોળ, ઉદરોગ, ક્ષય, હરસ, સમદહીની, કુષ, વિગ્રહ, ભયદર, શેષ્ઠ, શ્વા, શ્વાસ, ઉષ્નરસ, આશ્લેષ, હરોગ અને મદાગિતો નાશ થાય છે એ અત્યંત દીપન અને પાચન છે.

૪૯. કપિત્થાશક ચૂર્ણ:—કાંડનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડી સાકર ૧૧ તોલો, બેડીઅજમેદ, લીડીપીપર, બીસાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડમના ઘાણુ અને કાકમ એ પાણી પાણી તોલો, સત્રંગ, અજમે, પીપળીમળ, વાળો, મરી, છૂંદ, ઘાણુ, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુક એ દરેક ૫૫ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું એના સેવનથી ગરોળ, ગ્રાહ, ક્ષય, જોલા અને સમદહીનો નાશ થાય છે.

૫૦. નારાયણચૂર્ણ:—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસાનગ ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલા ૬ માસા મધમા આટવાથી બંધકાશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૧. સારસ્વત ચૂર્ણ —કાષ, આસાદ, સિંધાલુલુ, અજમે, છૂંદ, થલાશક, ત્રિકટુ, પહાડમળ, શખાવળી, લેહાવળ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને બાહીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બહાએ કહેલું છે. તે મધ અને લીમા સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨. ન્યઓવાદિ ચૂર્ણ —વડ, ઉબરા, પિપળો એ દરેકની જાલ, અગ્નુ, મગમાળો, આસંધ, આંબાની ગોટલી, કાંડનો ગર્ભ, બાજુના હળીમા, ચારાળી, ઘોળો એને (સાળડ), ધાવડી, જેડીમધ, લેધરની જાલ, વાયવળી, લીમડાની જાલ, કડવા પડવળ, મેદાશીંગીની જાલ, દાનીના મળ, ચિત્રક, પહાડમળ, કળ્બની જાલ, ત્રિકુળા, છન્દ્રજવ અને લીશામા, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ગીલું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમા સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિકુળાનો કાઠો પીવો, એટલે મૂત્રોષ્ણી શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ અને પ્રમેહપિત્તકાને નાશ થાય છે.

૫૩. સાખરૂંડ ચૂર્ણ —ભાગ, સાકર, પડવામ અને છૂંદ એનું ચૂર્ણ દહીમા નાખી આપવું, એટલે આમાતિસાર અને ગ્લાતિસર એ તુરંત દૂર થાય છે.

૫૪. મુસલ્લાદિ ચૂર્ણ —કાળી મુસળી, તાલીમપાના અને ગોખર એ અનુક્રમે ૧-૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અધાં તોલાથી ૧ તોલા સુધી વરમ દ્વિમા સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાંછકરણુ (સ્ત્રીસંભાગની રક્તિ) થાય છે.

૫૫. એકાદશી ચુલ્લું.—ગોખર, તાલીજાખાના, કવચખીજ, નામળાસા, બગખીજ, એ સવનુ ચુલ્લું કરી રાત્રિનર્ત વખતે એકમ દૂધના સાકર નાખી ૧ તોલા ચુલ્લું તેની સાથે લેવાથી વાજકરણ થાય છે.

૫૬. દત્તરેકક ચુલ્લું.—દુધાવલુ મોરયુધુ અર્ધો લાગ, દુધાવેલો ટેંકણખાર ૧ લાગ, દુધાવેલી ફટકડી ૩ લાગ, આક ૮ લાગ, કચો ૨ લાગ, માચા ૨ લાગ, કાંઈ ૧ લાગ અને કિષેવ ૮ લાગ, આ સમગ્રાનુ ચુલ્લું કરી તેવડે નિત્ય સંકારે માન લગવાથી દાંત મજબૂત થઈ દત્તશ્યામ, દાંતમાંથી લોહીનુ પડવું પેદાનુ સકલુ હાવાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭. વમનકારક ચુલ્લું.—લીડીપીપર, સિંધાલુણુ અને મીઠળ એનુ ચુલ્લું કરીને તે ૩ માથા ચુલ્લુ ઉપરે પહોંચ્યા મનુષ્યોને પાણીમા આપવાથી ઉલટી થઈ કફદાષ, અજીણુ કલ્યાદિના નાશ થાય છે.

૫૮. વરાહનાશક ચુલ્લું.—પાપડીઆ ખારો અને થોડી લીડીપીપર એનું ચુલ્લુ ૧ રતિ લઈને ગોળમા ગોળી કરી આપવી, એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઈ શકે પણ.

૩-ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી.*

૧. ગુટિકા ગુટિકા.—સુક, બાળહરીતકી અને નાગમોચના ચુલ્લુ મા ફાપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આ ગોળી મ્હોડામા ગળવાથી સર્વ પ્રકારના રાગ અને આમ રોગ દૂર થાય છે.

* એક મિત્ર આપેલ અનુભૂત પ્રયાગ—

૧ દમ (સાસ રોગ) ઉપર.—ખરમાળી યુવેગનુ જ્વલુ લાકડુ લીલુ લાતન તને ફાચી તેમા લીંચ નમ ૫ લગી, તેજ લાકડાનો લુચ એમાડી, કપડા-માડી કરીને નિષત્ર અગ્રામા લાગી ગળવુ સીજલ મથા પછી બહાર કઢાડી તેમાના બચીત કઢાડી લઈ તેની સાથે જવખાર તોલા ૨૫ અને હળદર તોલા ૧૫૫ નાખી ઝાલુ વાટી મીઠી જળ (પીલુ) ના ગમમા જગલી બોર જેવડી ગોળીઓ તૈયારી એમાની એકેક ગોળી રોજ સવાર સાજ આપવાથી દમ રાત પડ.

૨ એક તથા ઉલટી કુચવાળી ગોળીઓ.—મોરયુધુ દુધાવેલો, શેધેલો પાળા મિષત્ર અને મમળ એ સવ જલુસો સમાન લાગે લઈ ક્રીણી વાટી આલના નમા ચણેડી જેવડી ગોળીઓ બાધવી એ સાકર સાથે આપવાથી ઉલટી તથા અ સા શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથુ દુખવુ મટે હિતાર ખાચડી અને લી.

૩ ત્રિદોષ ઉપર.—હળદર તથા ફટકડી ગોળમા ગોળી કરીને આપવાથી ૧૫ અને કાળજના ચુક મટે, વળી ફેફડે પ્રુલુ હોય તો કુવાગના રસમા આપવાથી મટે.

૪. અતિસાર ઉપર.—હિમ વાલ ૬ અને અશીણુ વાલ ૨ લાકડી ખુર્ચી તની ખાગક નમ ૮ માથી ડળીયા કઢાડી નાખી તેમા ભરવુ તેના ઉપર ઘઉંની

૨. મરીઆદ વરિક—મરી ૧ લાચ, લીડીપીપર ૧ લાચ, જગપાર ૦.૫ લાચ અને હરકમી જાલ ૨ લાચ એવું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ લાચ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માત્રાની ગોળાઓ કરવી. તે ગોળા મ્હોડામાં સખાવી; એટલે બધા દરદીઓ કસ રોગ દૂર થાય છે.

કમ્પ્યુટર યલ્પી દેવતાના નિર્ગૂણ અગારા ઉપર પકવવી. પાકી રહે ત્યારે થોડ કદાડી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીલુ વાટી તેની જગમી ઝીલુ બોગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળાઓ દરરોજ સવાર માઝ એકેક આપવી.

૫. ઉપદેશ ઉપર—મોરધુયુ તોલો ૧ લઈ ઠીકીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ ચોકસો. તે જ્યારે ચોનાનો મળ ૨૪ બદલી મંદેક થાય ત્યારે તેને આગસ પહાણની ખરસમાં નાખી ઝીલુ વાટી, તેમાં લીલુનો ૨૪ નાખીને ખૂબ ઘુટવુ તે ૨૪ એ મોરધુયુ પી નખ એટલે તેમાં બીજા લીલુ નીચેથી વળી ઘુટવુ એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લીલુનો ૨૪ તેમાં નીચેથી જતા પુરપુરા ૧૦૦ લીલુનો ૨૪ પચન કરાવી નાખવો પછી તેની મરી જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીલુનો ૨૪ પાતા વધારે દિવસો લાગે તેની દરકવ નહિ, પરંતુ તેને આસાઈ જવા માટે નડે કદિ ચકવુ નહિ. એ તૈયાર થયેલી ગોળાઓ થોડા આવથી આપવાથી ઉપદેશ (આદી) અને વિરોધક આદિ રોગો નાશ પડે. આથી પછી રોટલી, લી, દૂધ અને માકર મિલાય કશુ ખાવુ નહિ, વળી એનસથી ઉસડી થાય તો તે રોકવા માટે મેકલા ચણા ફાતરા કદાડી નાખેલા અવશ્યવા એવી માત્રાનું પ્રમાણ બાકીનાની રીત—દમીએ પહેલા દિવસે એક ગોળા મળી જતી બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ, એમ જમાં સુધી તેને ઉસડી ન થાય ત્યા સુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જતી. જ્યારે ઉસડી થાય તે દિવસે એકેલી ગોળાઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક કોઈ ગોળા તે દરદીના માટે દરરોજ આપવાની માત્રા છે એમ સમજવુ થયેલી ઉસડી રોકવાને મેકલા ચણા આપવાનું બુલવુ નહિ.

૬ વારી વિકારથી સારીર ઉપરનાં આઠ ઉપર—ઉડવરૂપી (નસા) નજ ૨, અંબગ તોલા ૩, ગીડીઆવળ તોલા ૪, એળાઓ તોલા ૪, નસેતર તોલા ૩, હરકમી જાલ તોલા ૩, બહેડાની જાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો મર્ચ તોલા ૩, ચુલાખના પુલ તોલા ૩, કાચો ચુદ તોલા ૩, ચુમળ તોલા ૩, મધ તોલા ૩ અને ચામડુ લી તોલા ૩, એ તેરે ચીમે એકત્ર વાટી તેની જગમી બોગ જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એ ગોળાઓ દરરોજ સવારે ૨ અને સાંજે ૨ ગળી જતી.

૭. તાવ ઉપર—કળા મરી, એળાઓ અને લીમડાની લીંચોળી માહેતુ મગજ, એ ત્રણે મગમા વજને લઈ કુવારના રસમાં ઘુટી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. દિવસમાં ત્રણ વખત બને ચોળી આપવાથી તાવ નશ.

૮. તાવ સાથે બહારી, પેટપીડ અને અનાજ ન લાગવુ હોય તેના ઉપર—હરકમ તોલા ૩ અને દિય તોલા ૦.૫ (એક બાલુએથી સેકી) લઈ ઝીલુ વાટી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળવી. એમાંથી દરરોજ સવાર અને ગોળાઓ આપવી.

૩. આમસકયાદિ ગુટિકા—આમળા, કમળ, કોદ, ચોખ્ખાની ધાણી અને પાણી કુશળ વાચાલ્યેની ફળાનુ ચૂક મધમા મેળવી એળીએ કરી મેહડામા ગામવાથી ધણી તૃપા સાગ. તેના અને મેહડા મુક નદે છે તેના નાગ થાય છે.

૪. દમ (ધોસ) ગળા ઉપર—ખાદીના જડા કેપડાને આકડના દૂધના માત વખત પુટ આપી વખત વખત હાથમા નુકવતા જતુ તે મુકયા પછી ખાળી ખાખ કરતા એની મધની માથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

૫. હરસ ઉપર—લળદર, બહેડાલી હાલ અને આમળા એ તથે મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુના ૧ ભાગ, સાબરમળીની ભગ્મ ૧ ભાગ, અજમે ૩ ભાગ, ગુમ્મ ૪ ભાગ એ મેવને ખગલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દર-ગળ ૧ થી ૨ ખાલી.

૬. પરમાત્મુદ વાતુપુષ્ટિકર્તા—તથુ ખારકાને પાળીમા પલાળી તેમાની તાટી કઢાડી નાખી તેમ ચીમેડના મીજ તોલા ૧, તુલસીના બીજ તોલા ૧, ગુલ ગુમ્મ તોલા ૧ કેમક એ આનીભાર અને વડાનુ દૂધ તોલા ૩૦ એકત્ર કરેલુ ખરી, ૫૫ડમાડી કરી પ્રમાણ વિનાના અગારામા પકરી, પછી એ મર્વને કીણુ વાડી તની ૨૨ ગોળીઓ કરવી તેમાથી દરરાજ બપો ગોળીઓ ખાઈ ઉપર નાદર નાખી ગરમ કરેલુ ગાયનુ દૂધ પીલુ કલા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ, મન્ય આમલી વગેરે ખાતુ નરિ માકર દૂધ થી ધડની રોટલી અવસ્ય ખાવા.

૭. વાત વિ વર્મિની ગુટિકા—તપદળ અને કેમક સમાનભાગે લઈ ત્રસડા (૧૦૦૨૨૫) ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણુ ગોળી વાળવી એ ગોળી દરરાજ એકક ખાવાથી ઉદરનાગ આનાદ (આદર) થળ મળીબધ આદિ રિમાન દુઃ થાય છે તાવની આબરોથી થએલ પાણીના જમારનો એ ગોળી નાવર નાના કર છે.

૮. અતિસાર ઉપર—નુદ ભાગ ૪ તલ ભાગ ૨, કેમક ભાગ ૦૧, માલીના ગમ ભાગ ૨ અને અમતુ છકે ભાગ ૨ લઈ સવને કીણુ વાડી તેની માથે દાડમના દસ વાગી તોલા ૦૧ પ્રમાણુ ગોળી વાળી અતિમારવાળાને તાપવાથી આગમ થશે.

૯. અતિસાર ઉપર—અરડસીના હાલ મોચ, ધારડીના ફલ, બીલીનો નબ, પાળી લોધ ૧૦૦૦૦૦, મોચરસ, અતિવિષ્ણુ કળી, નેત્રવાળો, કાળીપાટ નથા આખાની ગોટલી સગખા ભાગે લઈ કીણુ વાડી મધમા ગોળીઓ કરવી એ તાની માતેમાખાના એમામણુમા આપવાથી કેક તથા પિત્તવાયુ અને તેમના દોષવાથી અમેલા પણા દિવસનો લુનો અતિસાર, મરડો અને સમ્રલણીનો નાશ થાય છે.

૧૦. બાળકની ઉલટી (આકે છે તે) ઉપર—કેમર અને ભોદિ-ગનીના ફલ સમાન વજન લઈ વાડીને મધમા ગોળી કરી આપવી.

૧૧. માગકને વરસ (ખારામી) થાય છે તેના ઉપર—હિમ નખ-દગા વિમડાનો લુના અને એળીઓ એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણા જેવડી નાગીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની અદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને એ બેના પાળી માથે આપવી.

૪. મુદ્ધાનુક્રમ વાદિકા—મુ.નુ ચુર્ણ કરી તેમા ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી, એટલે આમ ફર ચાલ છે અહમ્મ હમ્મ હોય તો ગોળ અને લીડીપીપરનુ ચુર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવુ ગોળ અને છોર એકત્ર કરી ખાવાથી ઉતવા ફર ચાલ છે ગોળ અને માંદહરં એકત્ર કરી લેવાથી હરમ ફર ચાલ છે

૧૭ રેચની ગોળીઓ:—કાકડીઓ મધક તોલો ૧૦ અને પારો તોલો ૧૦ એમા વાટી કાઠળી કરી તેમા નેપાણો તોલો ૧ અને બાલામા નગ ૪ ત્રીણા વાટી એકત્ર કરી મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ માણસની ઉમ્મર અને બળામળ બેઠ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી આપવી રેચ લાગરે રેચ વાળવાને માટે એમા મગની ખીચડી થી નાખીને ખવરાવવી એથી ન વળે તો માંદરનુ પાણી કરીને પાવુ

૧૮ પેટથી: તથા ચુકનો ઉપાય:—એન્કાચલા તોલો ૧ લઇ તેને એડીઆ નેલમા તળવા તે તથા મરી તોલો ૧ અને મિથવ તોલો ૧ ત્રીણા વાટી નાચરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચુક મોઝથી અને અપમે મટે અને જૂપ લાગે વળી એજ ગોળી ચિત્રાજાલ અને કરીયાનાની સમાન ભાગે કરેલી ફાકી તોલો ૦૮ સાથે આપવાથી ગુમરોમ (ગોળો) અને ગોળાની ચુક મટે એ ગોળી ઉપર ખાટુ, ખાટું, દીઝ, બદાશ અને નલ વગેરે ખાણુ નહિ ચરમી થવા પછી કીના શીરા ખવરાવવા એ એમાડ દિવસ ૧૧ આપવુ

૧૯ કૃમિ (કર્મિયા) ઉપર:—નસોતર તોલો ૧૦, આમળા તોલો ૨૦ અને વાવડીંગ તોલો ૮ લઈ ત્રીણા ખાટી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાણુ અને લીડીપીપરની ફાકી પાણી સાથે લવગવવી.

૨૦ અનિસાર ઉપર:—રેમર, કપર, અર્ધીણુ, રાળ અને હિમળો મમાન ભાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ઘુટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી જાડા મટે અમતાહર અને માકર સાથે આપવાથી નક્ષત્રિમાર (લોહિવાનો જાડા) મટે વળી એજ પ્રમાણુ એ ગોળી આમલીની કળી ઉપરની જાડ સાથે આપવાથી અથવા બીલીના મલ સાથે, અથવા ગીજ-ડાના મળ તથા સાર્દર સાથે અથવા આચળના મળ તથા એરડીનાં મળ સાથે ર્ચનીને આપવાથી જાડા મટે

૨૧ મુઝરો ઉપર:—ગોળો નસોતર, મીઠીઅલળ, ચુક, હિમજ, મચળ, ગોળીઓ જેવચીનો ગોળ અને એલચી સમાનભાગે લઈ ત્રીણા વાટી, મધમાં વચકાઈ મોઢા બાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી ૧ કીચના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી મળ છુટે રેચ લાગે ત્યારે મુડની ફાકી ભરાવવી; એટલે મુઝરો કે જેને સિંધોપ અથવા સમિચાત કહે છે તે મટે તથા હલુત્વર બળ. જેને રેચ ન લાગે અને પેટ લલ્લ સફેદ થઈ ગયુ હોય તેને માટે કાચળા ધુવરના ઘાડવાને ચીરીને તેમા સચળ લઈ કપડામાંથી ફરી નિર્મૂખ અંધારામા નાખી રાખવુ. તે બધાઈ રહે ત્યારે ઘુટી તેમા રસ કઢાવી તેમાં એરડીઈ નેલ તોલો ૧૦ નાખી તેમા ગોળી ૧ આપવાથી રેચ લાગે અને મુઝે મુઝાથે મટે

૫ **હવે ગાદિ પરિકા**—ત્રવગ, બહેડાની હાલ અને મરી એ મમાન, અને એ ત્રણના મમાન પરમાર દિવા ધાળા તથા નાખી આવળની અનુક્રમણા કાઢાયા ગાળીયા ત્રણ મામા વજનની કરી હમેશા ત્રણ ગાળીયા બહેડામા રાખતી. એટલે ઉવરમ અર્થિત ત્રણથી તારા પામે છે

૬ **કુદિદાદે ગુદિકદા**—વગાગ, ભિલામે અને મુ મમાન લઈ ચૂલુ કરી તેમા ત્રમણ ગાળી નાખી ગાળીયા કરી આપતી, એટલે ૬ પ્રકારના હરસ ૬ થાય છે

૭ **સમુલ પરિકા**—ત્રમણ, ત્રમણ, જીરે, સિધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ ત્રણના મમાન પરમાર કરી બોળના હાળીયા જેવડી ગોળી કરી આપતી, એટલે અણલુ અને મોળી (ધાગીયુ) ત્રણ ૬ થાય છે

૮ **કડાપાકની ગાળીયા**—કડા (અનુજવના કાડા) ના મૂળ ઘોષ તે ઉવરની ગ્રસ કાઢી તે નાગિર વાગી પાળીમા કાલવી તે પાળી ગાળી લેવું આ પ્રમાણ એ કિમા ઘણીવાર કરવી એટલે હાલનો ઘણાખરો અથા પાળીમા મગ ૬ પડી તે પાળી કડાના વામણમા નાખી બનુ થાય ત્યા સુધી ઉવરગત અને નીચ ઉનાગી તેમા મુ મરી, લીડીપીપર ત્રણકણ, માયકણ, જાવત્રી ત્રણ, વાવડીગ, મન્ડાગીય આગવીશા, બહેડાનું દગ અને નાગદમગનું ચૂલુ પ્રમાણમગ નાખી કાલવી તેના વાવ વાલની ગાળીયા કરી મતલબી અને અનિમાર ઉપર આ ગોળી હાળની પગામ કિમિત લીગનું ચૂલુ નાખી તેમા અથવા મીઠા અથવા મામા સુના કાઢામા કિમા ઘીમા આપવી પાકુ અને ઉવરતર ઉપર મધમા થયા ગામત્રમા આપતી તાના ત્રણકરે ત્રણ આ આપધ ત્રણ ત્રણવાર ૬

૯ **રજ**—કરમાળી અગમા તાના વા નેપાળો તોલા ૮ નનાતર તોલા ૮ ૨૨ ટા. ૮, ત્રણગરી ૧ અર્થ ત્રણનાસ ત્રણ પ્રથમા નાગી લખ્યુ છે ત્યા અત્રતા થયો હવે એમ માની અમે તેને બોગરી માની ૬ એવ બોગરીનેજ નાગિયળી કહ્યાય તે અર્થે ત્રણગરી લખતા ત્રણગરી લખ્યાનું હોય તે પાલુ ત્રણગરી લખુ નથી) તોલા ૮૮ ત્રણભાગના મમા દિવસ ૮ અગસ કરવું અને ત્રણ પડી તની મગ જેવડી ગાળીયા કરી એ ઉના પાળી માથે આપવાથી ત્રણ લાગ આપા મગની ખીચડી અને લી અવગત્રથી અર્થ થાય

૧૦ **પાક ટેંગ ઉપર**—આપાલગદર, દાઝલગદર, હાદર, ત્રમણ, સિધવ, ત્રણખાન, જાવત્રી, મગડીખાન, એ આઠ ચીજોને આડી ફટકડી નાખી કુવાગ તાના મમા જગસી મારા બોગ જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળીથી પિત્તપાકુ ત્રણ પાળીયા ૧ કમળો ૨ કમા મરીંગ પીચ પડી ત્રણ છે તે ૧ ત્રણ સગીર શીકુ ત્રણ ૧ મગ અને ત્રણગરી ત્રણ

૧૧ **વાનજમ ઉપર સમ્પન્ન ગુણામ**—મીઠીઆવગ, મનસીંગ, બહેડાની ૧ ફટકેમોથ, એ ત્રણ એક તોલા પ્રમાણે, ઘોડાવજ ૧ તોલા, મરી, લીડી-પીપર અને હરદગ પાચ પાચ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ ચીજો ત્રણી વાટીને ૧ મીના દુધમા ચૂલુ જેવડી ગાળીયા વાળવી એ ગોળી માથે ત્રણ એકેક આપવાથી વાનજમ અર્થ

૯. અતિસારદિ વટી:—અવકળ, ખારેક અને અરીજી મસલાને લઈ એની નાનગવસના રમમા વાલ વાલની ગોળાઓ કરી છાશમા ખાવા આપવી એટલે ટાંજી અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦. એલ્લાદિ વટી:—સુક, મરી, લીડીપીપર, ચિત્રકના મૂળ, તાલીમપત્ર, આમલી, અમ્લવેનન, ચવક અને છંડ એ મસલાને, અને એલચી, તજ તમા-લપત્ર એ ચતુષાશ એનુ ચૂણ કરી તેની બૂના ગોળામા ગોળાઓ કરી આપવી. ૧ સળેકમ સ્વરભગ, શ્યામ કામ અને અરુચિનો નાશ કરે છે.

૧૧. અમ્લમોહદિ વટી:—અમ્લમોહ, લીડીપીપર, વાવડીમ, વરીઆળી, નાનગમોથ મરી અને સિધ્ધ એ એકક ભાગ, દરક ૫ ભાગ, સુ ૧૦ ભાગ, ૧૬ છંડ ૧૦ ભાગ અને ભારમનુજી, ભાગ આ પ્રમાણ બધાનુ ચૂણ કરવું, અને ચૂણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમા ઓગ્ના કળીઆ જેવડી ગોળાઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમા આપવી, એટલે મવ પ્રકારના રાગ દૂર થાય છે.

૧૨. દાડમપાકની ગોળીઓ:—જવત્રી ૩ માના, ખમખસ ૧ તાલો, એલચીદાણા ૩ માના, વર્ગઆળી ૧ તોલો અરીજી ૧ વાલ, જવત્રી અને સુક એક ભાગ લીડીપીપર અધા માસો એનુ ચૂણ દાડમની અદર ભરી, ઉપર એકાના નાન પાકડા ની દાળી અગારમા પકવી, તે દાડમમાના આપધો સુકા વાટવુ તથા તેની ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી તે ગોળા માગવના અતિસાર ઉપર છાશમા અથવા આખાના ધોવારામણમા રોજ એકવાર અથવા મોજ સવાર આપવી.

૧૩. કાનાયન વટી:—હરે ૨૦ તોલા અને છંડ, પીપમીસળ, ચવક, ચિત્રક, સુક મરી, લીડીપીપર એ દરેક ચાગ ચાગ તોલા અને જવખાર ૮ તોલા, મિઠામો ૨૦ તોલા, નુરજી ૪ તોલા અને બધા ચૂણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એક તોલાની ગોળાઓ કરવી અને મરા એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી તથા પીવા આપવી, એટલે તે અમિતીપન કરે છે અને મગદળી તથા પાડુગેગનો નાશ કરે છે આ ગોળી કાકયન કપિએ પોતાના શિ'રોને મગકર્મ ૬ કારકર્મ પિત્રાય હરમ અને મુદગેગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલ્લાદિ મુદિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર નાન, દાસ અને લીડી-પીપર એ દરેક બપમે તોલા નાકર, જેડીમથ, ખારેક દાસ એ દરેક ચાર ચાન તોલા લઈ તેમા મથ નાખી ખગલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળાઓ કરવી. તેમાથી દરોજ એક ખાવી, એટલે ઉગ્નસૂચ, જવર, કામ, શ્યામ, હેડકી, વમિ, બમ, મજા, મદ, તૃણ, ગ્રાષ પાશ્વળગ અરોચક, 'સીદા, આદ્યવાત, રક્તપિત્ત, નર અને લપનો નાશ થશે એવીજ આ એલ્લાદિ મુદિકા કૃત્ય અને નુસિહાર છે.

૧૫. દ્રાક્ષદિ મુદિકા:—અળી દ્રાક્ષ ૧૦ તોલા, માતામુખી ૪ તોલા, મુર-વાગી દરેક ૪ તોલા, સાકર ૮ તોલા, જવત્રી ૧ માસા અને કેસર ૩ માસા. એનુ ચૂણ કરી ૭ માસા જેટલી ગોળાઓ આપવી. એવી મગશુદ્ધિ અને મધાશિત વાયુ, અપાચિત, પિત્તમયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે, આ ગોળી રેચક છે.

૧૬. અક્ષતકરોદિ મુદિકા:—અક્ષતકરો, મિધાનુજી, ચિત્રક, અમ્લમોહ, મરી,

લીડીપીપર, હરે અને અંગના એ સમાન ભાગે અને મુઠ્ઠા બે ભાગ લઈ સર્વેનું ચૂકું કરી બ્રહ્મચર્ય (અથવા પ્રયત્ન) રમમા ગોળીઆ કરવી એ ગોળીઆના નવનથી મહાત્મિ, અર્ચિ ઉત્તમ, પીનમ, આગ ગળાના રોગ, મળેખમ મૂત્રી ઉન્માદ અને અભિપાતનો નાશ થાય છે

૧૭. અંદનાદિ ગુટિકા—વશોદાયન એવચીદાણા, ચણકમોષા, એ મમાન ભાગે કા ચૂકું કરી ન ચૂકું પવણે તેટલું તેમા નુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઆ કરી ૩ વખત એક એક ગોળી ખરીમાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી આનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મત્રદુગ્ધ) કે ઉત્તવા) નો તુરંત નાશ થાય છે આ ગોળીઆ શીતળ છે

૧૮ અંદનાદિ ગુટિકા બીજી—લઘુનો મેદો અને માગ્ર મમાન લઘુ તેમજ કુન્ડુ અદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાટી ગોળા કરવા પડી તેમાથી વાલ વાલની ગોળીઆ કરી ચાગ અથવા ૫ ૭ ગોળીઆ દિવસમા ત્રણ વખત ભૂખ કરીને આપવાથી ઉપ-કરેલા રોગોમા પહેલા દિવસથીજ કાયદો દેખાવા માડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમા મરી જાય છે

૧૯ કર્કેનાશક ગુટિકા—૮ કણુખાગ કુલાવેલો, જવખાગ લીડીપીપર હરે ૧૬ળ, એનું ચૂકું કરી તેમા મમળા ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મ્હોડામા ગ મરી ગમ ગળવાથી કયા તદલ કરેના નાશ થાય છે તેમજ એના મેવનથી હેડકી, વામ, ઉષ્મ, મળ અને આપમાન રોગનો નાશ થાય છે

૨૦. દુર્ગામ કુશ-ગુટિકા—મરી લીડીપીપર ૫૬, મિધાલુણુ ૭૨, નુ રાડાવજ દોઢ, વાવડીગ હરે ચિત્રક અગ્રમોદ એ સવ મમાન લઘુ મન આપ-ધારી બમણો ગોળ નાખી નાગી ૧ નાલાની કરી ઉના પાણી સાથે આપવી અટલ મન પ્રકરના દરમના નાશ થાય છે

૨૧ જિગ્ગાદિ વટી—ગેકથી લીઝ ૧ ભાગ, વોડાવજ ૪ ભાગ, વાવડીગ ૪ ભાગ મિધાલુણુ ૪ ભાગ, ૭૨ ૫ ભાગ મુઠ્ઠા ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ લીડીપીપર ૪ ભાગ કોટ ૬ ભાગ હરેદળ ૧૦ ભાગ ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અગ્રમો ૧૨ ભાગ અને મવ આપધારી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઆ કરવી. એના નવનથી અનેક પ્રકરના વાતરોગ દરસ ગોળો અને પ્રમેહ એ રોગ નાશ થાય છે

૨૨. રસકેવરવટી.—કણખાપરી મિધાલુણુ મોગધુધુની ભુકી, ૮ કણુખાગ, ન મરી લીડીપીપર એમને લીભુના રમમા ખરલ કરી ગોળી છાપ મુકાવી વાપવી એ મધમા ઘસી આપમા આજવી એટલે મવ નેત્રગમ નાશ થાય છે તેમજ રાત્ર વડમ (નેત્રાંજન-આજની) કુલા માગનું વધવું તિમિર, અદિર પડળ નેત્રવાયુ, કચામિદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે

૨૩. અશ્વકેનાદિ ગુટિકા—અરીણુ અકલકરે લવણ કેમર જવની, જવદળ ભાગ દિ મેદો એ સમાન ભાગે લઈ આદના રસમા વાલ વાલની ગોળીઆ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વીપજીદિ મધ રત્નભન થાય છે જળ ગ્રામ થાય છે અને સ્પ, કોટ્ર ઉષ્મરસ દન્નાદિ રોગો નાશ થાય છે.

૨૬. શાખવતી.—આમલીના આગ્રહ ૪ તોલા, પરચવણ (મિધાસુષુ મચળ, જમીયાન બાંધવણ અને મીઠું) ૪ તોલા એને લીલીના રસમા વાટી તે રસમા ચાર તોલા શખને ગરમ કરી તેમા તે બાળી જતા સુધી વારવાર કમ-કારેએ પછી હીંગ નુઃ મરી લીડીપીપર એ દરેક એકેક તોલા અને પારે ગધદ વજનાગ એ ત્રણ પા પા તોલા લઈ સર્વને લીલીના રસમા ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી એના મવનથી ક્ષયગેગ, સમહણી, ઝાંઝા અજીર્ણ, મદામિ, શળ, પિચ્છામળા ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૫. સજ્વની ગુટિકા.—વાવડીગ સુઃ લીડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, બહે-જ, ચોડાવજ ગળે બીધામા અને વજનાગ એ ૧૦ સમાન ભાગે લઈ ગોમુરમા ખરલ કરી, ચણેલીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમા આપવી. અજીર્ણમા એક ગોળી કાલેગ ઉપર એ ગોળી, મરંદશ ઉપર ત્રણ અને નભિપાન ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી મનુષ્યને મજ્જન કરે છે, એથી એને સજ્વની ગુટિકા કહે છે.

૨૬. જાનિકેલાનિ ગુટિકા.—મયદળ, મિધાસુષુ, દિગળે, ટાડીની ભરમ, નુઃ અરીજુ પતંગના પી લીડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઈ લીલીના રસમા અથવા પતંગના કાઠાની અથવા ભાગના કાઠાની ભાવના આપી રતિ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી કાગળીયા ઉપર ૧ પેનાભાર હાસ શેફેલી દીંગની અથવા જેવડી ટાકરી અને નિધાસુષુ એક માસે એક કરી તેમા એ ગોળી એક આપવી એટલે નરકાળ ઝાડા ઉભરી ગધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનની પીડીમા આપવાથી વીરજિદિ થાય છે.

૨૭. અશ્વિગોળી ગુટિકા.—ગુદ પારે, ગધદ, ટકચુઆર, વજનાગ, સુઃ મરી, લીડીપીપર હરડા મહેડા, આમળા, હરતાલ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ મવના મમાન ગાધેલો તેપાળે નાખી ભામરાના રસની તેને ૨૧ ભાવના આપી ચણેલી જેવડી ગોળીઓ વાળની. એ ગોળી આદુના રસમા અથવા ઉના પાણી સાથે અથવા યથાયાગ અનુપાન સાથે આપવાથી વાતચળ, ઉપરસ, શ્વાસ, ક્ષયગેગ, વગેરે ઉર રોગનો નાશ કરે છે x

મેટા ઝાડોની અતગજલ અને નાના ઝાડોના જળને બાળી તે રાખ પાણીમા પલાળી રાખી તે પછી દરવા દઈ ઉપર નેનુ પાણી નીતરી લઈ તે પાનની ઉચ્છવણથી વનપનિના આગ નીકળે છે.

x એને ' ચોડાચોળી ' પણ કહે છે એના ઉપર ફટલાક મધેમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે ૧ મઝહણી ઉપર ૧ ગોળી માવના દહીના લોળવા સાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી ગરાબર એકેક ગોળી હાસની સાથે આપવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. ૨ જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમા કુખરુ હોય તેને એક ગોળી ઘેની સાથે આપવી. ૩. સાંપના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પીડીને છેદી ચોડ લાંબી કલાકી તે ગોળીને પાણીમા ધસી તે જગ્યાએ ચોપડવી. ૪ કુખિયાળને આદુના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા

૨૮. ઉપદેશ કુદર ગુટી:—કુદર સંસ્કૃતિ મુદરશાંતિ અને કૌટ એ એકેક નોલો અને મોરમુયુ અર્થે નોલો લઇ તેને આદુના ગમમાં ખરસ કરી રતિ પ્રમાણુ ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદુના ગમમાં આપવી અને મીઠી ક ખાટી ચીજ, માસ, ફળ, કાદળ એ ચીજો ખાવી નહિ એટલે ઉપદેશનો નાશ થાય છે

આપવી. ૫ વિષ્ણીના વિપચાળાને સુદના પાણીમાં એક ગોળી ધની ૭૫ ઉપર આપડવી. ૬ એકા શરીગમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાના ગમમાં એક ગોળી ધસી તેની આખમાં આળની ૭ દરગજ પ્રાન દળે એકેક ગોળી ખાય તપુ શરીર નિરોધી રહે, પરતુ ઉપરથી બી ફળ લાભુ ખાવુ ૮. એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરાજ ખાય તો વિપચાનકિા ઘણીજ વધે. ૯ જેની આખો બહુજ રાત્રી થઇ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં વસી આખમાં આપડવાથી રત્નાશ બની ગહે છે ૧૦ કુદડાના ઇંડાની મંત્રીને પાણીમાં મેળવી તેમાં એક ગોળી ધસી શિષ્ટે લેખ કરી સ્ત્રીમગ કુદવાથી સ્ત્રી વશ થાય ૧૧. ઉપદેશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આગમ થઇ જાય. ૧૨ તપુ માથુ દુખતુ હોય તેણે એક ગોળી તલીયા તેવમાં મળવી ચોપડવી ૧૩. જલધર નામવાળાને નવ મામા જલદીની સાથે એક ગોળી આપવી ૧૪ એકેક નાના સ્ત્રીનાક માકરની સાથે આળીમ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના નવ રોગ જાય. ૧૫ અછાલુવાજો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય ૧૬ મધની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બધેજ પાકુજ થાય ૧૭ જેનુ માથુ ભમતુ હોય અને ચક્ર આવતા હોય તેણે એક નોલો ઘોડાવજની સાથે રમીને એક ગોળી ખાવી ૧૮ મોઢાની દુર્મધી ઉપર નવ માસા ખમખમની સાથે એક ગોળી ખાવી ૧૯ નાસુર ઉપર મિસાડીના દાડકા સાથે વમીને આપડના ૩૦ ઉદરી-ઉપન ચોડીક ચણાડીની સાથે ગાળાને વમી ચોપડવાથી વાળ ઉગી આવે છે. ૨૧ માથના ફળ સાથે ખાય તો અછાલુથી આવતા નાવ જાય. ૨૨ આ નાગી સ્ત્રી રજવસા થયા પછીથી સ્ત્રી પુરુષ બન્ને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ ૨૩. દહી અને ઘડમના દાણા સાથે ખાય તો મત્રદણી જાય ૨૪. તપુ પેટ ખબર જેનુ કંઠુ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ધસી પેટ ઉપર નાપડવી જેથી પેટની પીડા અને કંઠુસોને દૂર કરે છે ૨૫ આદુના ગમ સાથે નાય તો મર્વ જાતના વાતરોગ જાય. ૨૬ વિહીના ૭૫ ઉપર આ ગોળી સાથે ધસી ચોપડવી. ૨૭ અળમીના ચૂણુ સાથે ખાય તો ઉનો નાવ ૨૮. છરા અને સાકર સાથે ખાય તો છાણુ નવ (જુનો નાવ) જાય. ૨૯. મરીમાં ધસી સુષવાથી મૂગી અને નાકના શેરનો આ ગોળી નાશ કરે છે. ૩૦ સીજડાના બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો નવરોગ જાય, પેશાબ છુટે ૩૧ અક્ષતકા સાથે ખાય તો ઇન્દ્રિયની પથરી ગાળે-કઢાડે. ૩૨. પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો જૂખ ઉધરે ૩૩. ખસખમના ગમ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતરોગ જાય. ૩૪ ચોચરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય

૧૬. જવરકેસરિ ગુટી.—શુદ્ધ કરેલો પારો, વજનાય, સુક, મરી, લીંડી-
પીપર, મધક, ત્રિફળા, નેપાળો એ સર્વ સમાન ભજ્ય લઈ ભાગરાના રસમાં
ખરસ કરીને રતિના પ્રમાણથી ગોળાઓ ફગવી. પરંતુ એ ગોળા બાળકોને સર્વ-
વળા અક્ષર જેવડી આપવી નાળીએરના પાણી સાથે એ ગોળા સર્વ જવરને
તો લાહી નીકળતુ બધ થાય. ૩૫. સુક અને સીના ફ્રે સાથે ધસી આ ગોળી
કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. ૩૬. તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરીયે
તાવ જાય. ૩૭. ભાગરાના ઝમ્ની સાથે ખાય તો શરીરની સુરતી જાય. ૩૮.
નગેરાના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. ૩૯. લીંડીપીપર અને મઘા સાથે આ
ગોળીનો લેપ કરે તો સગિપાત જાય. ૪૦. જુના ગોળ સાથે ખાય તો મુખ-
ફગ થ જાય. ૪૧. આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વ જાતની ખરતી
જાય. ૪૨. આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વસ્ત્ર દિવસ ખાય તો નિશચી
થાય. ૪૩. મધ સાથે ખાય તો બળ લક્ષુ થાય. ૪૪. મધની સાથે ઈંદિય ઉપર
લેપ કરે તો સ્ત્રી મનુજ પ્યાર કરે. ૪૫. ખારેકના રંગામાં સાથે આ ગોળી ખાય
તો વાઝળીને ગલ રહે. ૪૬. લીંડીપીપર અને હીઝ સાથે આ ગોળી ખાય તો
ફગમનો નાશ કરે. ૪૭. જાસની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા
જાય. ૪૮. સુકના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હરનકિયા (હાથના પ્રયોગથી
વીચ કાઢવાથી થયેલ નાનગઈ) નો રોગ જાય. ૪૯. જાવડી સાથે ખાય તો
વાઝળીને પુત્ર થાય. ૫૦. ઉટકંદારીની સાથે ખાય તો પેટમાંના કાક તુરત ચાત
કરે. ૫૧. ઘોળી ચલુડી સાથે ધસીને આખમાં આજે તો આખના રોગો જાય.
પર લીમકાના ફક્તી સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનુ ઝેર ઉતરે. ૫૩. લીંડી-
પીપરના પાદડા સાથે ખાય તો તાવ જાય. ૫૪. લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અવ-
લેહ જાય. ૫૫. સમળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. ૫૬. ભાગરાના
રસ સાથે ખાય તો મહિનપાત જાય. ૫૭. છરા સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ
કરે. ૫૮. મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. ૫૯. અમલીના રસ સાથે
ખાય તો પિત્તજનક જાય. ૬૦. તુલસી અને હાડમનાં હાણાના રસ સાથે ખાય
તો યજા જાય. ૬૧. તુલસીના રસમાં ધસીને આજે તો રતાધીનપણું જાય.
૬૨. ઘોળી ચલુડીમાં ધસી આખમાં આજે તો પુત્ર જાય. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ ગોળીની બનાવટ પશુ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા પ્રકારે બનાવેલી
જણાય છે. ઉક્ત ગોળીમાં ૧૧ ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો
લેવાનું કાયદો છે, ત્યાં બીજા પ્રકારે નેપાળો ફરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું
કાયદો છે. વધુમાં નાખવાનું જણાવું નથી. એક પ્રકારે પારો, મધક, હરતાલ,
વેલ્લવજ, સુક, મરી, લીંડીપીપર, કકુ, હગડેની જાસ, ટકળુપાર, વજનાય, જીરું,
ગોમય, નેપાળો, હીઝ અને ગોમય આ પદ્ધતિ ચીજો સમાન લેવાનું કાયદો છે.
બીજા બીજા પ્રકારે પારો, સુક, નેપાળો, હરકા, બહેડાં, આમળા, નગેરા, કકુ,
વજનાય, હરતાલ, હગડ, મરી, ટકળુપાર, ગરીબુ, લવજ, જાવડી, જાવડી,
મધુપીપર, વાલડીઝ આ ગોળીમાં ચીજો ભાગરાના રસમાં ૭ દિવસ સુધી

નાચ કરે છે. નાળાએરનું પાણી દરરોજ ત્રણ તોલા પીવું સારૂ સાથે એ લેવાથી પિત્તજનને નાચ કરે છે મરીની માથે લેવાથી સ્તનિપાતનજરૂર કરે છે લીડીપીપર અને છરા માથે દાહજવગની નાચક છે વળી આ જવગેરેમરિ ગોળા વિષમજનવર, ખૂતજવર, બરોળ, અમિમાલ, અજીર્ણ, સોળો, જગમહિન અજીર્ણ, ગોળા, અદાર પ્રકરના કોઈ અને પિત્તરોગને નાચ કરનારી છે

૩૦ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચ્છ (નરકચ્છે ૧, ઘોઘવજ, નાગરમોલ, દરિયાનું, દેવદાર, દખદર, અતિવિષની કળી, દાહજનદર, પી પગમૂળ, ચિત્રક, ધાણુ, દરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, ચાવડીય, ગળપીપર સુક, મગી, લીડીપીપર, સુવર્ણ-માસિક ભરમ, રૂપામૂખી ભરમ, જવખાર, સાંછખાગ, ત્રિધાતુજી, મયળ અને પીક-સવજી, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસના વજને લેવા અને નસોતર, દંતીમૂળ, નમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વશલોચન એ ૭ આયધા એકેક તોલા લઈ એ મૂવેનું ચૂર્ણ કરવું, અને લોહભરમ ૨ તોલા, બડીસાગ ૮ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા અને મુગળ ૮ તોલા લઈ એ તમામ ઔષધોને ત્રિકોના કાદામાં ખગલ કરી ગોળાઓ કરવી. આ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગને નાચ કરે છે

૩૧. વસ્ત્રનાગ ગુટી:—કસાર્ધની ભરમ ૩ ભાગ મરી ૫ ભાગ અને વજનામ ૧૦ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રોગ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી, એટલે વાતરોગ અને કરો નાચ થાય છે

૩૨. કુચલા ગુટી:—કેટ કોચલાતિ ગર પાણીમાં પલાળી ગાખી સવારે તેને ગોળી તેના ઉપરથી ઊતરી કઢાડી નાખી તેને લીંમાં તળી નાખવા. જળવા દેવા નહિ પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું પછી સુ: ૧ તોલા મરી ૧ તોલા, ચાણા ૧ તોલા, ધાવડીના ફલ ૨ તોલા સિધાતુજી ૧ તોલા, અતિવિષની કળી ૧ તોલા આમળા ૧ તોલા એ મૂવેને એકત્ર કરી ખાડી ચૂર્ણ કરી કેરકોચલાના ચૂર્ણમાં મેળવવું પછી સર્વથી ત્રણ ત્રણ ખાડી ખાડી માકર કૈટ આસણી કરી તેમાં ને ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જગલી બોર જેવડી કરી તે દરરોજ મળ માવાગ સેવન કરવી, એથી અમિમાલ, તાવ મઝદણી, અતિસાર, મળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજવરોરિ વટી:—હરતાલ અને ચુકા મમલાગ લઈ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મઝ જેવડી આરિક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી માકરના ૧ ક ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી એટલે શીતજવર દૂર થાય.

૩૪. લક્ષ્મીતક વટી:—અળખો ૨, પુરાસાની અળખો ૨, કિરમાણી

ખગલ કરવાનું કહે છે વળી એક ચોપાઈ અમાગ સાજળવામાં આવેલ છે કે - રમ વિષ ગરુક અંત હરતાલ ત્રિકટુ ત્રિકલા ચૌર જમાલ બુગરાજ રમ વાધિ ગોળી કહે ગોરખ યદ ધોડા ગોળી " આ પ્રમાણે બનાવટ, વસ્તુઓનું માપ અને અનુપાતો અનેક પાકાતરવાળા વાચનામાં આવે છે કેટલાક લોકોને વાપરતા ન હોય છીએ પણ પોતાની માગ ચિત્તિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પાતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતની આતર પોતાના અજમાવેલ અખનશ પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા નેહએ.

અગ્રભા ૨, બેડીઅગ્રભા ૨, શેડિલા કાકમના બેળા ૮ તોલા, બીલામાં ૧૦ તોલા, તથા એ બધા આપણાની બચાવર અમવા બચાવર જુનો ગોળા સહ સર્વ આવેશી ખાડી ગોળીઓ નાના બેર જેવડી કરવી. ખેલેરામા ૧ ગોળી આફના રસમા આપવી, એટલે જાડા અને ઉલટી બટકો. કૃમિરોગમાં વાવડીમના કાદામા આપવી. ઉપદ્રવ (માદી) વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી મળ્યાની ઉપર પાન આપવી ચુનો લવચ બાવડળવાળી પાનખીડી ખવરાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદ્રવ મટે છે ૧૫૫ પાળવા જરૂર નથી. ૧૫૬ સ્ત્રીસ ૧ મહિનો વર્ધ કરવો.

૩૫. પુરંદર વડી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ કળલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિકળા ૩ ભાગ લઈ સર્વને બકરીના કૃમિમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમા આપવી. તેના ઉપર ૬૬ પાણી પીવું એના સેવનથી ઉપદ્રવ અને શ્વાસનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે. એ નિયમ સેવન કરવાથી ૨૬ પુર ૧૫૬ જુવાનની પેઠે, સ્ત્રી-સંભોગમા મમર્થ થાય છે.

૩૬. શ્રુતિબાધિકા વડી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભરમ, કાષાકળી ભરમ, નાત્રભરમ, કાસાકળી ભરમ, શુદ્ધ હગ્તાલ, મોરયુધુ, શખભરમ, કોડીની ભરમ, ત્રિકટુ, ત્રિકળા, ચવક, વાવડી, વરખાસ, કચ્છરો, પીપળીચળ, પહાકમળ, ગેરણી, ઘોડાવળ, એલચી, દેવચ્છા, ચીકુ, સિંધાલુજી, સચળ, ખીડાવળ, બમડીખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરેન્દ્રના કાદામા ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ માસાની કરી તે પાણીમા આપવી. એટલે અસાધ્ય અડરકિ (વધરાવળ) નો પણ નાશ થશે.

૩૭. નાગાજીની ચુરિકા:—પારો, વળગાય, ગંધક, સ્ત્રીસાની ભરમ એ મગાન લઈ અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આફના રસમા ખરલ કરતું પછી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને ભેતે આપવી, એટલે શ્વાસરોગ, વિષમબવર, કફ, અજીર્ણ-દોષ, મન્નિપાત, શૂળ, આશ્માન (આફરો) અને અરોગ્યકનો નાશ થાય છે.

૪-કવાથ. *

૧. મજ્જાદિ ચતુષ્પદિ કવાથ:—૧ મજ્જા, ૨ હરદ, ૩ બહેમ, ૪ આમળા, ૫ ગરુલો, ૬ મગા, ૭ આફરી, ૮ ઘોડાવળ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ લાંબરો, ૧૧ સુક, ૧૨ મરી, ૧૩ લીડીપીપ, ૧૪ ક્રિયાતુ, ૧૫ અતિશિખરી કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાગાનો મગજ, ૧૮ ગાયમાલુ, ૧૯ ખેરસર, ૨૦ અરજીમૂળ, ૨૧ મોડી ચખાવળી, ૨૨ કળી ઉપલમરી, ૨૩ ઘોળી ઉપલમરી, ૨૪ મોડી શિવજી (કાચકળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડા, ૨૭ આફળી (કિચુછી), ૨૮ હન્ડળ, ૨૯ વાધારી (ગેવિદી) ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલના મૂળ, ૩૧

* એક મિત્રે આપેલા અનુજ્ઞા પ્રયોગો:—

૧. મૂળ્ય વાસુ ઉપર:—પીપળીમૂળ તોલા ૨, ઇન્ડળ તોલા ૨, દેવદરુ તોલા ૨, ગુમળ તોલા ૪, વાવડી તોલા ૨, બાગી તોલા ૨, કળામિત્રો

૮૦૧ લીલવનીના મળ, ૨૦ ધાવરી (લઘુ), ૩૦ એરડમળ, ૩૪ ડચા લીમડાની
 ૪૫ ચિત્રકમળ, ૨ શાતાવરી, ૨૭ ભાગમળ, ૩૮ ભોયઆમળા, ૮૬
 ૮૦૨ રજુના મળ, ૪૦ પીંડીના મળ, ૧૧ બીયામો, ૮૦ ધાવરીના મળ ૪૦ પહા-
 ડમળ ૧૧ પાટળી મળ, ૪૫ માલકામળી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દત્તીમળ, ૪૮
 પમાનમળ ૧૬ મુખ ૫૦ રતાદળી, ૫૧ ગોરખમુરી (કલાગ), ૫૨ વાવડિમ,
 ૫ આડાના મળ, ૫૪ એરડમળ, ૫૫ કુન્જના મળ અને પાદડા, ૫૬ ધાવરીના મળ
 અને પાદડા, ૫૭ ગિંગળી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભડમોથ, ૬૦ દેવદાગ ૬૧ પીળો
 તાળા ૬૨ વતોપત્ર, ૬૩ કડવા પડવળ, ૬૪ વાલોળના મળ, એનો અષ્ટમાસ
 ગળા કરી મવન કગવંચો તો રક્તપિત્ત, ૬૮ પ્રક્ષરના કાદ અને વાતગુણનો નાશ કરે છે

તાલા ૨ મુઃ લીડીપીપર અને કાળા મરી એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, ચિત્રા-
 કાલ તાલા ૨, કાયકળ તોલા ૨ પાકમળ (પાગમ એરડાનું મળ) તોલા ૨
 ભોરીગળી અને ભીડીગળીના મળ તોલા ૮, બોરી અજમો તોલા ૨, ભૂતકિશી
 તાલા ૨ કનિયાનું તાલા ૨, પ્રોડવજ તોલા ૨, ચામુડ તોલા ૨ કાળીપાટ તોલા
 ૨ એ પ્રમાણે મંત્ર આમળા લખ તેને અષ્ટદશ પાડી તેના ભાગ પાડી એરડ
 ભાગના ઉકાળો કરી પાવાથી વાલુથી થએલ ન્યારપણું મરી શરીરમા રૂનિ આવે

૨ અડીબુના એર ઉપર.—સુવા મુળાના બીજ આમરીયુ મીઠું અને
 મધ એ અને બંને તોલા પ્રમાણ લઈ પાણી શેર ૧૦ મા ઉકાળના પાણી શેર ૧૦
 મા ત્યાં ઉતારી ૮૬ થએ પૂમ મમળી તુગડાથી ગાળીને પાવુ એથી ઉસરી થઈ
 ૨૦ નીંદગી જશે કદાપિ ઉસરી ન થાય તો કુડડાનું પીતુ ગળામા નાખવુ એટલ
 આની કલાડના તેના દાથ પગ ઉપર કામળા નાખવા

૩ ચોરીઆ તાવ ઉપર—ગળા દાડ ૪૦ ભોગિગળી દાડ ૪ અને મુઃ
 દાડ ૨ ત્રણ પાણી શેર ૨ મા ઉકાળના તોલા ૫ માકી ગહે ત્યાર કપડાથી ગાળી લઈ
 તમા લીડીપીપર નગ ૨ વાટલી નાખીને પાવાથી ને તાવ ધરીમા શરીર ઉપ-
 રમાય અને ધરીમા શરીર અદર છુપાઈ જાય એવો ચોરીઆ તાવ જાય

૪ તાવ ઉપર—કનિયાનું તોલા ૧૦ દેવદાગ તોલો ૧૦, ભોગિગળી તોલો
 ૧૦ મુ તોલો ૧૦, ધાણુ તોલો ૧૦ લીડી પીપર તોલો ૧૦, મોથ તોલા ૧૦
 દગમળ તાલા ૨ અને ઉતરડો તોલા ૧૦ લઈ ઉકાળો કરી દિવમ ૭ સુધી પાવો

૫ ઉતવા અને મૂતકૃત્ત ઉપર—લળાદગ ગોખ, ગરમાળાનો ગર્લ પાપા-
 નન અને ધમાના મમાન ભાગે લઈ તોલા પાંચ પાચના પરીકા કરી ગળવા તે
 નાં એરડ પરીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી દિવમ ૩ પાવો

૬ સંત્રિયા (સાંત્રિયા વા) ઉપર—ઉમમો તોલા ૧૦ અને પાદામ
 પાદામ ૩ તાલા ૧૦ આની ભાગ લઈ દરેકના બુદા બુદા મગખા ભાગે દશ
 ૧ રીડા કરી તે દોડમાથી દરશેજ એરડ મળીને એ પરીકા પાણી શેર ૧૦
 મધ નાખી ઉકાળો પાણી શેર ૧૦ ગહે ત્યાં ઉતારી કપડાથી ગાળી મવાને પાવુ
 ૧૦ મરિયા નાથ પગે પાળારી

૭ કમળા તથા જળાદર ઉપર.—૧૦૩૦ મહેડા, આમળા અગ્રમી,

૨. રાસનાદિ ચતુર્થાદિ કવાથ.—૧ ગત્તા ૨ દેવદાર, ૩ કન્દિવરજામળ ૪ ચવક, ૫ પીપરીમળ, ૬ ચિત્રકમળ, ૭ ભારગમળ ૮ હળદરના ગાદીયા, ૯ મુન્ડ, ૧૦ પુષ્કરમળ ૧૧ મુગધી અજવલો, ૧૨ હરડદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ઠ, ૧૫ ખાલી ૧૬ મોડાવજ ૧૭ ગોખર, ૧૮ અરૂંસી, ૧૯ ઘોળા એરડાના મળ ૨૦ ખરેદીમળ, ૨૧ લદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ રોવતી, ૨૪ પહાડમળ, ૨૫ ગળા ૨૬ રેણુકમળ, ૨૭ માંટાડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમળ (શાલવણ પીકવણ ગાખર, રિગણી ઉભીરીગણી બીલી, એરડ અરડ શિવણ, પહાડ એના મળ), ૩૮ વરધારો ૩૯ ગેરણી ૪૦ ગેરખમુડી ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આમુધ, ૪૪ રગતરોડીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ઘોળી ઉપલસરી, ૪૭ મુગળ, ૪૮ કરિયાતુ ૪૯ લીડીપીપર, ૫૦ વાળા, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રિગણી, નેપાળી કરિયાતુ, લીમડાની અતર છાલ, કડુ અને ગળા એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા ઉઠાળી લુગડાથી ગાળી લઈને તેમા આખુ મધ તોલ ૨ નાખીને પાવાથી કમળો તથા જલધર રોગ નય

૮. તાવ ઉતરી ગયા પછીની નખખાઈ ઉપર — કરિયાત્તાની પાદડી માલર અને ઘાણુ એકેક તોલો લઈ ઉઠાળીને તે પાણી સવાર સાજ પાવાથી તાવ ગયા પછીની નખખાઈ મરી ટાવત આવે, બ્રમ ઉલટ પણ એ માણુમને ગોળનુ પાણી પીવા આપવુ નહિ

૯. સગ્રહણી અને મરડાના ઝાડા ઉપર — હાલાઈ ગોળ તોના ૩, મગડશીંગ તોલો ૦૧, ઘોળા મરી તોલો ૦૧ ચીમેડ તોલો ૧ અને હિમજ તોલો ૧ એ મવ પાણી ગેર ૧૧ મા ઉઠાળીને પાય તા મરડા, સગ્રહણી અને આતમાર નય

૧૦ વાયુની હેડકી ઉપર — ઝાકચના ઝડા કરી પાણીમા ઉઠાળી ગાળીને પાવુ

૧૧ તાવ ઉપર — કડુ, કરિયાતુ અને ઇન્દ્રજવનો ઉઠાળો કરી ખાટલીમા લરી રાખવો તેમાથી દરદીને આપની વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમા વધારે વાલ ૧ મુધી નવમાગ નાખીને પાવુ

૧૨ સ્ત્રીઆના મૂત્રખંચ ઉપર — ઝાના મૂળ, કાસના મૂળ, દાલડાના મૂળ નમાન ભાગે લઈ તેમા હિંગ અને મચળ પા પા તોલો નાખી પાણી ગેર પાચ-મા ઉઠાળતા તેનુ ગેર ૦૧ ગ્હે ત્યારે તેમા બઢીનુ દૂધ ગેર ૧ નાખીને પાવુ

૧૩ પ્રમેહ ઉપર — ખરેદીના મળ ગેર ૧ લઈ પાચગણુ પાણીમા ઉઠાળતા તે પાણી તોલા ૫ ગ્હે ત્યારે તેમાથી તોલા ૧ લઈ બકરીના એક રોર દૂધમા નાખી પાવુ પચેછ પાળવી

૧૪. પાણી વિચરે માટે — બેડ ગેર ૧ મરી તોલા ૨, સવા ગેર ૧ નુ: તોલા ૪ આમા હળદર તોલા ૮ દારહળદર તોલા ૪, યુવરના પાદડા નંગ ૪, એ મવળી ચીને પાણી ગેર ત્રણમા નાખી ઉઠાળતા રોગ ૦૧ ગ્હે ઉતારી લઈ કપડાથી ગાળી તેમા મધ નાખી આપવાથી પાણીવિકાર (પરેશનુ પાણી લાગવાથી ચએલ વિજગ) મટે પરેડ પાળવી

૫૩ રોહિણીમાસ, ૫૪ ઠંડુ, ૫૫ ગરમાળાનો મહા, ૫૬ દુહાની જાલ, ૫૭ કોરાદા, ૫૮ નવાડના મૂળ, ૫૯ વાવડીય, ૬૦ તુવડ્ડળ, ૬૧ શનાવડી, ૬૨ ધાણુ, ૬૩ પરાળ અને ૬૪ ઇન્દ્રવ એનો અટમાશ કાઢો કરીને ત એડેલ અને સિધા-તુણુ નાખી નિત્ય મવાન મલન કરે તો અધકાશ વાયુ, અપનાતક વાયુ, હનુમ્બહ, કપવાત, અદિતવાયુ, દીપ્ત્યુનો વાયુ, વિશ્વાચી, હરિમ્બહ, મરડાનો વાયુ, તુમ્બી, પ્રતીતુની, લગડપણુ, કુળવાન (કુમડપણુ), લાડગતવાયુ, મધિવાત એ સવ પ્રતાપના વાતરોગ, મોળાનો રોગ, ગળા, બધકાશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩. શુક્રધર્મિ અતુષ્ઠિ કવાથ.—૧ કાઠકાશીગી, ૨ હીંગ, ૩ કનિયાતુ, ૪ લળદર, ૫ કોષ્ઠ, ૬ રોષ્ઠકમ્બીજ, ૭ કંદ, ૮ રાત્રના, ૯ એગડમળ, ૧૦ લસણુ, ૧૧ દાન્ડળીદર, ૧૨ ગરમાળાનો મહા ૧૩ ગાંધ, ૧૪ ત્રાયમણુ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમળ, ૧૭ માલકાગળી, ૧૮ ઉપલમગી, ૧૯ ગંગા, ૨૦ દાનીતુ મળ, ૨૧ ચિત્રફળ, ૨૨ વાવડીય, ૨૩ એલમી, ૨૪ તજ ૨૫ પડાળ, ૨૬ યુગળ, ૨૭ અરકુસી, ૨૮ ઇન્દ્રવ, ૨૯ કડાના મળ, ૩૦ આમળા, ૩૧ ચીત્રણુમળ, ૩૨ ગતાવરી ૩૩ મરી, ૩૪ લાલ્લી, ૩૫ ભારગમળ, ૩૬ ગજવીપર, ૩૭ મુદ્, ૩૮ હરદળ, ૩૯ અરકુસી, ૪૦ મોગવલ, ૪૧ કાળા નમાતર, ૪૨ પીપળીમળ, ૪૩ લીડીપર ૪૪ નાગરમોચ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ મવા, ૪૮ અગર ૪૯ મુખડ, ૫૦ ઇન્દ્રવરણુ, ૫૧ ચરક, ૫૨ ધોળી ગમળી, ૫૩ તોડાવળ ૫૪ કાષ્ઠળ, ૫૫ વી ૫૬ દશમળ, એનો કાઢો કરીને આપવા, એટલે આક પ્રકા-નના તાવ સનિપાતનર, તાતરોગ મરોગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪ અરમરીનાશક કવાથ.—વાયવરણુ (વરણુ) ની જાલનો કાઢો ગાળ નાખી પાવા એટલે પથરી અને વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫-યોગ.

૧ વર્ષમાન પિપ્પલી પ્રયોગ.—પીપળી મળ્યા મળરોજ તણુ, પાચ, માન અથવા દસ દિવસ સુધી સારતા જઈને તેજ કમથી દરોગ પાછી વટાડતા કરતુ એ પીપળને દરોગ દ્વધમા ઉઠાળીને હંડુ થયે તેમાજ વાટી મધ નાખી અ મર્મ પાવુ ઉપર દ્વધભાતનુ ભોજન કરતુ એટલે આમ ઉધગમ, જીર્ણવગ ઉગગા હરમ વાતરક્ત, (અસિમાધ અઠર્ણુ, અચ્ચિ હરોગ, પાકુરોગ અને અત ક્રમ) એનો નાશ થાય છે.

૨ અરમરીનાશક યોગ.—વાયવરણુ (વરણુ) ની જાલનો કાઢો ગોળાખી પાનાથી પથરી અને વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૩ કૃત્ત્વહારક યોગ.—ખડીમાદર અને જવખાગ મમાન લઈ મેવન કર-લી નરકેન્નો નાશ થાય છે.

૪ કનકમ્બીજ યોગ.—૧ તોતો નિમળીના ખીજ ગ્રાશમા વાટી મધ નાખી ૫૦ એટલે પ્રમેદનો નીત્ર નાશ થાય છે.

૫ આકુલધર્મિ યોગ.—અકોલની તુલસી કળાએ અથવા મળાની જાલ,

પીમ્ત્ર, આમળા, હળદર, એનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે વીમ પ્રકારના પ્રમદનો નાશ થયે.

૬ રક્તીપદનાશક યોગ.—સુદ નાખી પાચન કરેલુ દૂધ અને દુધાન્ન મેવન કરવાથી રક્તીપદ (હાથીપગાનો રોગ), અર્ધુદ અને અશ્વિ (ગાંડ)નો નાશ એનો નાશ થાય છે. બીજો પ્રકાર—કાસદરાના મળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવા, એટલે દાડેલુ સ્તીપદ (હાથીપગાનો) રોગ નાશ થશે.

૭ અજીર્ણ અને કોલેરાને આદે.—સુદ, કુદના મૂળ એરી નાખીએર ક્વંત મકાયરી એ મર્વને ગળની બે તોલા આછામાં ૦૧ તોલો ઘસી તેને તપાવલી કીકરીવી ઝામી, તેમાં વાલભગ હિંગ અને વાલ એડ સિંધાલુણુ નાખી તે પાવાથી કાગળીયુ, અજીર્ણ અને વૃમિવિકાર નાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮ વિસર્પ કુદનાશક યોગ.—એગડ, કડવી તુબડી, કડવા લીમડા તથા પુત્રાડીયો, બાવચી, અકોલ એ મર્વના બીજ સમાન ભાગે લઇ પાનાળ ચત્રથી તલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોદ, ફેડલા, ખગ્ગર છત્તાદિનો નાશ થાય છે.

૯ મૂત્રાઘાતકર યોગ.—ગાંડડીના બીજ, ત્રિકાળુનુ ચૂર્ણ અને સિંધાલુણુ એ ઉના પાણીમાં પાવાથી મત્ર છુટશે.

૬-લેપ.

૧ ઉપદંશશામક લેપ.—શુદ્ધ ગધક, એલચી, મરી, લવંગ, અને શુદ્ધ પાગે નાગરવેલના પાનના ગમમાં ઘી માથે ખરલ કરી તેનો સરીરે લેપ કરવા અને નાગરવેલના પાનમાં તે માળ સવાર મેવન કરાવે, દૂધ ભાતનું પચ્ચ કરાવ એટલે મર્વ ઉપદંશનો નાશ થઇ વિગ્રેહકનો પણ નાશ થાય છે.

૨ કુરંડનાશક લેપ.—આગમળ ચોખાના ધોવરામણમાં સુખડની ખેડે માગીક ઘસીને ગડમાળા (ટડમાળા) અને અતર્ગળ ઉપર લેપ કરવા એટલે તેનો નાશ થાય છે તેમજ વાઝણી કંકોડીનું મળ ઘમી લેપ કરવા, એટલે અતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩ કણ્ઠશુભા ઉપર લેપ.—વજનાગ, ફેરફેલ્યાલા, સુદ, ત્રયફળ અને કાળી-જીરી એ મર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવા, એટલે કણ મળનો નાશ થાય છે.

૪ કુરંડનાશક લેપ.—હિગકસી અને સિંધાલુણુને એરડીયા તલમાં મેળવી તેનો અડ ઉપર લેપ કરી વચ્ચથી બાધવુ તો તેથી અઘટ્ટિ નાશ થાય.

૫ અશ્વ્યુદનાશક લેપ.—સાજખાગ, મળાનો આગ અને મ ખલગમ એનો લેપ કરવા, એટલે ધત્રી (ગાંડ) અને અર્ધુદ રોગનો નાશ થાય છે.

૭-અર્ક.

૧. સિલામાનો અર્ક.—સિલામાનો અડ પાનાળ ચત્રથી કાઢવા પછી તેમાં ગળ નાખી પચવી ગોળીઓ કરવી આ ગોળી મર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી તેમજ ઉપદંશવાત, શ્વળ, દૂષિત જ્વર, રક્તવેપ અને કાંટરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨. કુચલાનો અર્ક.—જો કુચલા એક માત્ર લિલ્લી માખવા અને ખાડવા પડે. પાતાળ ચત્રથી અંક કલાડવા અને નાગચલની પાન ખીડીમા વાયુ, પક્ષ- માત્ર નિર્વાહિ ઉપર આપના

૩. પુષ્પાધર્ક.—ગેવતી (હાલો વનાતો) મુલાખ અને મુલાખ, મધુમાધવી મુલદાવરી, જામ્બી, જુદી પાળો ચપો, બટુળ, હદબ, એના ફેલાવર કેતકીના પાનના પાથરીને તેનો મુક મપ્રદાય પ્રમાણે અંક કાઢવા આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. આનું મનન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુમક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ મવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે

૮-આસવ.

૧. કુમારી આસવ.—કુમાર પાકાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, બાજ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૮ તોલા લઈ તેના કાંદો કરવા તે ચતુષ્પાન રહ એટલે ગાળી લવા અને તેમા મધ ૨૫ તોલા અને ચાવડીના ફૂલ ૧૮ તોલા નાખી ઘીના ઝીંગ વામળામા નાખી તેમા તલચરમ, લવંગ ચણુકમોળા, આમચીની જટામંત્રી (માવછડ) ચવડ ચિત્રક નવની કાકડાશીંગી બહેડા પુષ્કરમુળ એ દરેક આપધીનો ૬૪ક ચાગ ચાગ તોલા અને નાત્રભન્મ તથા જાતભન્મ એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોટું મધ કરી ૫ રીમા અથવા ધાન્યની નાદીમા ૧૦ દિવસ દારી રાખી તેમાથી કાઢવા પડી તે આસવ નામીનું બધા અને અમ્મિ જેદને આપવાથી પાચ પ્રકારના વામ ઉષ્ણરસ, આના વ ક્ષય ૮ પ્રકારના ઉષ્ણરસ ૮ પ્રકારના હરમ એનો નાગ કરે છે આ સાત સાધિ અપન્માન અને બીજા નોગા ઉપર પણ પાજના એના મેવનથી નામિ પ્રદાપ્ત થઈ શકે ૮ પ્રકારનો ગુરુમ નષ્ટ પુષ્પ એ નાગ ૧૫ દિવસમા નાગ થાય ૫ આ કુમારી આસવ મુલપતિએ કહેલ છે

૨. જ ખીરાસવ —પાનલા લીલુ ૧૦૦ નો રસ નાદી તેમા હીંગ ૧૦ તોલા મિથાનુલુ ૮ તોલા મીડતવલુ ૮ તોલા ત્રિફલુ ૮ તોલા મચળ ૧૬ તોલા ગરુ ૮ તોલા અને અમ્મો ૮ તોલા નાખી તે મધ મિશ્રણ માટીના ઝીંગ માનણમા નાખી તે વામણુ લોડામા ૧૬ દિવસ દારી રાખવું ત્યાંપછી બદલ દવાડી આ રસ મગામગ જે ૮ તોલા મુધી મેવન કરાવવા લી ચક્ર (પેરમાતી ગાક), બનાગ ગોળા વિરધિ અરીસિલ જાતનુરુમ કારો, જીળ, પાખાનુ મળ, હાગ નાલિંગવા બધકોળ આદરો વાતરોગ અને હકરોગનો રાગ થાય છે એનાથી લાકડું પાગ બળી જાય છે

૯-અંજન

૧ નયનામૃત —પાન અને મીનુ મમાન ભાગે રાંધે અમ્મિ ઉપર ગરમ કરી જાનો ઉપર નાખવું ત્યારપછી તેનાથી બમણો મુક મુકમા અને પાગનો

અવગત પ્રમાણે —

૨ કમળા ઉપર —નોનાગેર આમગા અને (જાગ) ગીણા વારી કાસાની ૫. ૧ મ ખમ મુકી રસખમા આપવાથી કમળો મરે

સૌથો ભાગ ભીમનતી કપર નાખી સર્વ ખગલ કરવું એવું અજ્ઞન કરવાથી નિમિર (અધકાર), પડગ, કાચમિદ, મુકે (કુલુ) અમ અહિરા વગેરે મરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે

૨ નેત્રરોગા ઉપર અજ્ઞન.—મિદૂર ૦૧ તોલો, કપર ૦૧ તોલો, કુલાવેલા મોગયુતુતી ભુકી ૧ માના ઘોળા કાથો ૦૧ તોલો મુરદાશીગ ૦૧ તોલો એ ઔષધો માખના માખણમા ખગલ કરી ભીલામાની ગેવતીના ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવા અને તાખાના વામણમા ખગલ કરી તેને વીમ પચીસ વેળા પાણીથી ઘોષ પછી રૂપીમા ભરી રાખવું આ નિત્ય ગરે કાળજી પ્રમાણે આખમા અજ્ઞન કરવાથી ખુપરી ગતાશ, ખગળ, ઝગવું આદિ મધ નેત્રરોગ દૂર થશે

૩ પ્રચેતન ગુટિકા.—અજ્ઞન) ત્રિદટ્ટ, ત્રિકુળા, હીગ, સિધવ કંક, થોડાવળ, કાગળના મીર, ગિરમ, એવું ચૂર્ણ કરી તને અડગના મગમા ખગલ કરી ગોળીઓ કરી છાયામા મુકવરી એવું અજ્ઞન કરવાથી અપરમાર (મુગી) ઉન્માદ, અભિભ્રમ મન્છા, જૂતનેપ, એકાતરીયો તાવ વિષમન્વર અને તિમિર (અધાગ), કાચ મિદ, ગાધગાપાચુ શિરોગગ અને મનિપાતનો નાશ થાય છે

૧૦-તેલ

૧ કોશાનકયાદિતેલ.—કડવા તુગિયાનો ૨૫ ૮ ગેર, તલનું તેલ ૧ ગેર અને કડવી તુખડીના ખીજ તથા મુકે બન્ને મળીને ૦૧ ગેર લઈ કંકે કરીને મદાગ્રિથી તેલ મિદ કરવું એનો વેપ કરવાથી મહેલ માન જીવડા પડી ગએલા ઉપદેશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગદર રોગનો નાશ થાય

આ તેલમા મીણ મિદૂર, કપીલો, મોદાશીગ એ વસ્તુઓ મેળવી મધમ કરવાથી ધણજ ગુણદાયક થાય છે

૨ કાસીસાદિ તેલ.—લિગડમી, મિધવ, લીટીપીપર, મુકે કાષ્ટ, કલગારી (દૂધીયો વડનાગ), મનગીલ, મરી, વાવડીગ દત્તીમળ, ચિત્રદમળ,

૨ આખમા ફુલ પડે તે ઉપર.—ઘોળા મરી પાણીમા ઘસી આખમા આજવા ઉપર આખા મગની ખીચડી બાધવી

૩ આખો ગાતી થયે થોડુ દેખાતું હોય તે ઉપર.—આકડાનું પીળું પાન દેવતા ઉપર તપારી મમળીને તેનો ૨૫ ટલાડી, તેમા મુકેની કાકરી ઘસી ટીપા ૩ થી ૪ નાકમા પાડવાથી આખમાની ગતાન મદ

૪ જસતના ફુલ પાડવાની રીત.—જસતના ઝીણા પતંગ કરીને તેને લાઠાની કડાઈમા નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે બળતુ કરવું અને આકડાના લીલા લાકડાથી હલાવતા જવું એટલે તે પતંગ ગળી જશે પછી તમા લીમડાના પાટડા નાખવા, તેથી ફૂલ પડશે તેને ઝીણા વાદવા એનેજ લોકો ઘોળી કાંસાંજણી (કામાજન) કહે છે એ ઘોળી કામાજળી પાણી માથે મેળવી શીશીમા રાખવી એના ટીપા દરેજ આખમા નાખવાથી આખનો દુખાવા, આખના ખીલ, વગેરે મટી જશે

૫ આખની દવા.—ગસવતી અને હજાદર એકેક તોલો લઈ ઝીણા વાટી ઝીમડાના ૨૫મા ગોળી બાધવી એ ગોળી પાણીમા વસી આખમા આજવું.

હળનાળા, પીંચા ધતુરના નૂળ એ સમાન ભાગે લઈ તેનાથી ચાર ગણુ તલનુ ત્રણ હા તેમા આડડાનુ દૂધ નાખી અને મધ આપવા વાટેલા નાખી તેલથી વાગ માડ ગોમત નાખી એકત્ર રાચન કરાવવુ, અને તેલ મિદ્ધ આય એટલે તે હળના મમા ઉપર આપડવાથી શાગ પ્રમાણ મમાને પાળી નાખે છે, અને મુઠા ઉપર હા વિજન કરતુ નથી.

૩ ગરુડિનુ તૈલ — ૬૪ તોલા એરડાનુ તેલ વહ તેમા ૧૬ તોલા ગરુડમા, ત્રિફળા અને આદુ એ ત્રણ વાડીને નાખી તેલ પકવવુ એ તેલ પ્રાપ્ત થાય પીતુ અને દૈન ભાત ખાવો, એટલે અડગદિનો નાશ થયે.

૪ અમ્બુદાદિનાશક તૈલ — વાઝણી કકોરીનો ૩૬ પહાડમળ ગિમણી, ૧૮, પંડાળ, અકોલમળ મલકીનો પાંસે હરતાલ ગંધક, સિંધાલુણુ, મજુ, અનરુગ (એમ્બીર), હળદર, હીંગ, મચળ, મોડાવજ અને શિરસ એ મમ-ભાગ વર્ષ પાણીમા વારી કક કરી કૃત્તી ચાગમળ તેલ અને તેલથી ચાગમળ દૂધ સર્પિતવ એકત્ર કરી અસિ ઉપર પચાવી તેલ મિદ્ધ કરવુ એનો લેપ કરવાથી ૧૮ મજુ અમ્બુદ ગડમાલા અને ગભીર ત્રણનો નાશ થાય છે.

૫ મહાપટખિદુ તૈલ — એલચી તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણુ નાગરમેથ, કુળ્મીન ગન્ના તગર, ગરમાણાનો ગલ, હળદર, એરડમળ નખડ, મળો, મરડાશીંગ ધમામો, મોડાવજ, લિલામ, કમળ, ચિત્રક, મુક, મરી નીરીપોપર મળો પીપળીમળ મજુક, પીળુ અદન ત્રિફળા, પહાડમળ પગમાવ, દાંસ વાવડીંગ જેડીમધ, કસુખી, અજુવગ (જવક, કંકણક, મેદા મામદા, કાદાલી, હીંગકોલી, કાદિ અને ત્રિદિ) એ મર્વ મમાનભાગે લઈ ૮૮ ના અને તેનાથી ચાગમળ તેલ તેલથી ચાગમળ બકરીનુ દૂધ અને નખા ભાગ ભાગગતો એ નાખી મદામિથી પચાવતા તેલ મિદ્ધ આય એટલે એ તત્ત્વ નરય આપવાથી તેમજ અમ્બુદ કરાવવાથી રતાધણાપણુ, તિમિર (અધ્ધાગ આવવાના) નાગ, કાચખિદુ (મોનીયો) પડળ કુલા, માયુ દુખતુ, ભાગળ ભમર (ભમરાટાનુ) મળ અને નાક તથા મુખનુ શ્લેષ એ રોગોનો નાશ થાય છે તેમજ પીળ પણુ શિરોરોગનો નાશ થઈ દૈન ગીધ જેવી થાય છે.

૬ લાક્ષાદિ તૈલ — લાખનો ઉકાળો કરી તેમા સમાન ભાગે તલનુ તેલ નાખી તેનથી ચાગમળ દહીની તર અને આસદ, દાડહળદર દેવદાર, રાણ કોટ, નખડ, માનવ ૩૬ ગન્ના સવા અને જેડીમધ એ સમભાગે નાખી સવનો ૮૮ કરી ૮ કક તેક્ષના નાચા ભાગ જેટલો નાખી તેલ મિદ્ધ કરવુ એ શરીરે રાગડવાથી મર્વ પ્રકાગના તાવ હાય ઉમાદ આમ અપરમાગ વાતરોગ, ક્ષય અને ૧૧૧ તથા બનતી પીડાનો નાશ થાય છે આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પશુ ના ૧ છે.

૧૧-ધૂત, ક્ષાર, મલમ.

૧ સારસ્વતધૂત (આહોધૂત) — મૂળ મહિત આજુલી આહીને

મલમ પાટા, પદી ત્યાદિના અનુભત પ્રયાગો —

૧ ભગદર દેવાહોળી ત્યાદિ ઉપર — તત્ત્વના તેલ શેર ૧ મા

પાણીથી ઘોષ ખાડી હમડામા નાખી ૨૨ કહાડવો આ ૨૨ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમા લી ૬૪ તોલા નાખવુ અને તેને ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમા હળદર, વાઘના પાદડા, કોલ નમોતર અને હરડ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીડી-પીપર, વાવડીગ, નિંધાનુજી, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલા લઈ પાણીમા

ખરેડીના પાદડા શેર ૧ તથા લીમડાના પાદડા શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાદડા ઝાડી નાખવા ત્યારપછી તેમા મિઠૂર તોલો ૦ નાખવુ ત્યાર પછી રાજી તોલો ૦ નાખવી ત્યાર પછી મીજી તોલા ૫ નાખી કઝઈ નીચે ઊતારી, તેમા બગમ ડૂબૂ તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટી મારવાથી દેવાહોળી પાકુ, બગદર વગેરે ભયરર મુમડા મેં

૨ પિત્ત (ગરમી) ની હેડકી ઉપર— માથા ઉપર પાણીથી પલાળજી તુગડુ રાખવુ સુકાઈ જાય તો કરીથી પલાળતા રહેવુ

૩ પેટમાના બગાડ ઉપર.—કુવારના પત્તાના બગડા કકડાને ચપટ ચીરા કરી તેમા આખા હળદર, મેદાલ્લડી અને સાજીખાર ખૂબ વાટી ઝીણા કરેલા નાખી ઉપર ભીનુ કપડુ વીટી નિર્ધન અગારામા દાટી પકવવુ પાકી રહેથી ને બન્ને ભાગ જુદા પાડી, મહંવાય તેવુ બાધવાથી પેટમાનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય

૪ નાડીઝણ (ભરનીંગળ) ઉપર.—ગંધક તોલો ૦ અને ખારો તોલો ૦ ભેગા વાટી એકત્ર થએ તેમા મનશીલ તોલો ૦ અને માયા નગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના માખણ તોલા ૨ ને ૧૨૧ વાગ ઘોષ તેમા મેજવી ચોપડવુ, અથવા પટી ઉપર ચોપડી તે પટી મારવી

૫ હરસ ઉપર— પ્રથમ આગી ભાગ તોલા ૫ લાવી ગુદ્દ કરી પાણીથી ઘોષ મુકીને તેને જરા લીંમા શેડવી તેમાંથી બેઠએ તેટલી લઈ પાણી માથે વાટી લુગદી કરી ત્યારપછી એક ડુગળીનો ગાડીએ લઈ અડધો અડધથી ચીરી બે ફાંડો કરી, તેમા પેલી લુગદી રહે તેટલો વચ્ચેથી ગર્ભ કહાડી નાખી વચ્ચે લુગદી રાખી બન્ને ફાંડા પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર ડપડમટી કરી અગારામા બાફવી તે બાફઈ ગયા પછી બહાર કહાડી મેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાગ સહિત ફાંડામા ભાગની અદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ આ દિવસ સુધી બાધી ઉપર મજબૂત લગોટ ગંખતા જવા, એથી હરસ દુખ આપગે નહિ. અથવા ગળજીભીને વાટી લુગદી કરી બાધવાથી આગમ થશે

૬ હરસ ઉપર લેપ — હળદર પાડાવેલાનુ મૂળ આકડાનુ પાન અને મરગવાનુ મૂળ એ ચારે સમાન ભાગે લઈ કાળના પાણીમા વાટી લેપ કરવાથી હરમને ફામદો થાય

૭ શૂળ ઉપર —સાબરમીગ, દિગ, અરીજી અને ચણોડી પાણીમા ઘમી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી ઝળચી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટી ચોપડવી

૮ માથામાંની જુએ જવા માટે—પારને નાગવેલના પાનમા લુંટી ડપડા ઉપર ચોપડી માથે બાધવાથી જુએ નક્ક પામે છે.

૯ ઉપદશ (આંદોનો)ઉપાય—માણુમના માથાની તુવલીની સપુટમા લાટી

સારી ગણના કરી તમા નાખી મદામિથી પડવી થી મિદ્ધ કરવું એવું એવન કરવાથી વાંચા નુદ્ધ થાય ૭ ૧૨ દિવસ એવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે ઝાલિ થાય ૧ ૭ દિવસ એવન કરવાથી ગધવ પ્રમાણે સુદર સ્વર (૬૬) થાય છે એક મહિના એવન કરવાથી તે મપણુ શાન્તિમાં પ્રવીણ થાય ૭ (અથવાત્ત -મગ્ન-) કરીને ખાખ કરવી તે ખાખ, ખાળેલી કાળી માપારી તથા ખાળેલો ઘોળો ગ્રંથો મમાન ભાગ લઈ વાડીના મૂલમાં મલમ કરી ચોપડવું

૧૦ ઉપદેશ (ચાદી)નો પ્રીતિ ઉપાય.—કાથો ભાગ ૪, મરડાશીંગ ભાગ ૧, બાદાશીંગ ભાગ ૧ પાગ ભાગ ૨, ગધક ભાગ ૨, મીણુ ભાગ ૪ માગ્યુયુ ભાગ ૨ ગળ ભાગ ૪ મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, હરતાલ ભાગ ૪ ગાયનુ થી તાલા ૧૦ લઈ પ્રથમ ગધક પારાની ઝળંગી કરી, એક પછી એક મીનતે આમંદો તમા નાખતા જવું અને ખૂબ વાદતા જવું ત્યાં પછી ગાયના થીને ૧૦/ વખત યાદ તેમા મેળવી મલમ તૈયાર કરવું પ્રથમ ચાદી ઉપર રાખી ચુક ચોપડીને એ મલમ ચોપડવો આ મલમ શરીરના કાઈ પણ ભાગ ઉપરના આંત્રો અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે

૧૧ ઉપદેશ ઉપર પ્રીતિ ઉપાય.—ગુગળ, મિદ્ધ અને રમાજન એ તમા ૧૮ દંદ તોલો લઈ ઝીણું વાદી, દમ તોલો મગ્ગીયા તેવમા નાખી દલાવીને મનમ કરવું એ મલમ ચાદીને મટાડે છે

૧૨ કાળી દાદર ઉપર.—ગધક ગુગળ અને માડન મમાન ભાગે લઈ પાળી માથે ઝીણું વાદી દાદર ઉપર ચોપડવું

૧૩ દાદર ઉપર.—એકડના મીજ એળાઓ અને માજખાગ લીધુના વનમા ઝાંણા વાદી ચોપડવાથી ગતી અને કાળી ખન્ને જાતની દાદર મટે

૧૪ ઉપદેશ (ચાદી) ઉપર.—કપીલો મગ્ગીયા તેલમા મેળવી ચોપડવો

૧૫ ઉપદેશ ઉપર (પ્રીતિ).—મેદી સગ્ગીયા તેલમા મેળવી ચોપડવી

૧૬ ઉપદેશ ઉપર (પ્રીતિ).—કુંગ જેને મિલાડીના દાપ કાઢે છે તે ચોપ વાદી મટે

૧૭ ટાકીનો ઉપાય.—ગળ તોલો ૧, મધુદ્રેણુ તોલો ૨ અને થી તોલો ૨ કવડીમા નાખી કપડમટ્ટી કરી તેની ગળપુટ ભડીમા ખાખ કરી તે ચોપડવું

૧૮ કીડીયા નગગ (રાંદડા) તથા ગડગુ મડનો મલમ.—સિદ્ધ, મનકર ગુગળ લોમાન, હોગળો એ પાચ મીને એકેક તોલો લઈ ખાદી તેના રંગને જેટલુ ગાયનુ થી ખગલમા નાખી દલાવ ૮—૧૦ સુધી ખૂબ હુડી મલમ નું અને તેની પરી મારની

૧૯ દાદર ઉપર.—ઉપનેટ વાવડીંગ, કુવાડીયાના ખીજ, મીધાણુ અને મ-મર એ પાચ મીને ખટાશમા ખગલ કરી ચોપડવી

૨૦ ત્રીચીને ચોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર.—કાથો, મીઠીઆવળ ને દીનાખણુ મરખા ભાગે પાળીમા વાદી ચોપડવી

૨૧ કદમ્બાળા ઉપર.—ભીલામો, ચિત્રાજલ, વજ્જતીના મૂળ અને લુનો ના ૧ કુન્દગા દૂધ માથે ખૂબ વાદી કદમ્બાળા ઉપર લેપ કરવો.

શક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રમળ થાય છે) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઠ, હરસ, ગુસ્મ (ગોળા), પ્રમેહ અને ઉધરમ દૂર થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે બીજીવીય પુરુષને નિર્ધ પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અસિની વૃદ્ધિ થાય છે

૨ વજ્રકાર.—મીઠું, મિઠાણુ, અગડીખાગ, જવખાગ મચળ, ટકણખાગ અને માણખાગ એ સમાન ભાગે લઈ ચણી ડરી તેને યુવરના અને આક્રમના ક્ષેપના

૨૨ નામુ ઉપર—મેદીના પાદડા વાટીને ચોપડવા

૨૩ અલેંગપણાનો ઉપાય—ઘનસા ઉટતુ મૂલ રેડવું

૨૪ સ્ત્રીઓના ગરમી (ચાદી) ઉપર—હીંગાદખણુ, બોદારમીચ, માળેલો મોરયુયુ અને પીળા ટ્રાડી નંગ ૧ ની ખાખ લઈ કીણા ચાદી એ વખત પાએલા ગાયના ઘીમા મળવી મલમ કરી ચોપડવું

૨૫ ગડગુમડા ઉપર—તેલ ગેર મેમા મીણુ શેર ગા નાખી ગરમ ડરી કુનારુ પડી તેમા યુક્તાવેલો મોરયુયુ બાળેલુ મિઠર, બેરંગ અને લોખાન એ ચાંદે એકેડ તોનો લઈ કીણા વાટી તેમા મેળવરા એ નાદે રજાતા ચાદા ઇત્યાદિ ઉપર ગમમાણુ ઉપાય છે

૨૬ ગરમી (ચાદી) ઉપર—પારો અને મોનાગેડ એકેક તોલો લઈ મેમા ખમ વાટી એટલવ ડરીને માડ વખત ધોએલા ગાયના એક તોલા ઘીમા નાખી મલમ કરવું એ ઉપરશ ઉપર ચોપડવાથી ચાદી મટી જશે

૨૭ દાદર ઉપર—પગમરપર, ફેટકડી, ગધક અને કાથો સમાન ભાગે લઈ નીજના સમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળા દાદર પણુ મટી જાય છે તે પછી ગતીનું ના ડાંડવુંજ થુ

૨૮ સ્ત્રીઓને થોનિ ઉપર અળ થાય તે ઉપર—મીઠીખાખ તોલા ૬, એલેસી તોલા ૧ વગીયાળી તોલા ગા, ખાડ તોલા ૫ અને ઘીમા તળેલી હિમજ ગાલા ગા વાટીને ચોપડવું

૨૯ ગ્રણુ ઉપર મલમ.—તલના તેલ તોલા ૧ મા બેરંગે તોલો ૧ અને મીણુ તોલો ૧ નાખી ઉતુ ડરી મલમ કરવું તે દવા દર્ નેની પડી ગુમડા ઉપર ચોડી તો રજા આવે.

૩૦ ખરુ ઉપર—માટી ગાયના ઘી તોલા ૧૦ મા કીણું વાટલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચુલા ઉપર મૂકી નીચે કાંડાની જુની ડાખળીઓનું બળતુ કરવું ત્યારે તે ડકડીને એકરમ થઈ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરલા મોટા ઘાળમા નાખી ડવું ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર નરતુ મલમ કાચથી ઉતારી લઈ એ મલમ દરોજ શરીરે મદન કરવું

૩૧ ચોરીયા તાવ ઉપર—મોચાડા અને ભમરીના દરની માટી ધસીને નાલિ ઉપર લેપન કરવું, એટલે ધડી ધડીમા છુપી જતો ચોરીયા તાવ જાય.

૩૨ મગદાને માટે પટી—લવંગ, તજ, મૂળાના ખીજ તથા નાખવલના પાન એ મવે સમાન ભાગે કીણા વાટીને પટી ચકરીએ તો પુરુષાતન આવે પટી ચડાવવાની રીત—ઉપર લખેલી દવાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર ફલ સિવાયના ભાગ પર

ત્રણ મર્ચપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકાંક્ષા પાનમાં રાખી, માટલામાં વાલી નવા ઉપર ચાર પાટા સુધી અગ્નિ આપવો કંઈ થયે તેનું ચૂલું કરીને તેને નિકળા ત્રિદત્ત અગ્નિમાં જીવંત ચિત્ત એના ચૂલું માથે અગ્નિમાં બેઠે પાણીમાં નવનું કાવડું એટલે ગાળા, શણ, અગ્નિ, માળે મર્ચ પ્રકારના ઉદગમન મદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને ગંગા એનો નામ આપે છે આ ઔષધ વાતાધિ યમા ઉના પાણીમાં આપવું પિતાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું ક્ષાધિક્યમાં નાનક માથે આપવું અને ત્રિદોષમાં કાંઈ માથે આપવું આ વજ્રહાર ક્ષત્ર-દા કરેલ છે

૩ પ્રભુનારક મલમ—પાંચ અને ગંધક મમાન ભાગે લઈ બનેલી ગંગાનું મગદાગ્નિમાં અને મેવેની બગાવર કપિલો લઈ તેમાં થોડી મોગયુનું નાખી નાખી એકત્ર વાગી તેમાં ચાં ગાળુ જીવું થી નાખી તાપાના વામણમાં મગ કરી મલમ કરવા આ મલમ ક્ષા પેલ ઉપર આપડી ત્રણ ઉપર બાધવો એટલે દરદર પાળ કેઝાગે તેમજ નાદીત્રણ અને મર્ચ પ્રકારના ત્રણ મારા થશે

નાપડી તેના ઉપર રુદ્ધ વોળું કપડું નીટવું તેના ઉપર નાગવલનું પાકું પાન નીચી ફરી તના ઉપર ધાગું કપડું નીટવું અને તેના ઉપર મોઢે નીટવા એને પગે અડાવી કહેવાય છે

૩૩ ગુમડા ઉપર—કાગસીની વલ્લના પાદડા વાડીને તેની જુગદી ગુમડા પા પા વગેરે ઉપર બાધવી

૩૪ કાળી અને લાલ દાદર ઉપર—મવાના વખત પાણીથી વાંએલા ઘીમાં થોડા વોળા સોમલ મેળવી ચોપડવું પણ ચાં મખવું કે આ દવા એકી છે માટે તે દવાવાળા હાથ મોઝે અડવા નહિ જાહે દરદવાળી જગ્યાએ ખણાદ જવાયું હોય તોપણ હાથ ઘોઈ માફ કરી નાખવા

૩૫ પ્લેગની ગાંઠ, અર્ધુદ રોગ અને બીજા ગાંઠના દરદ ઉપર—ગંધમધના ગાંઠના પાદડાને પાણી માથે કુલડીમાં બારી ને પાદડા ગાંઠ ઉપર વાગીને અગર વાટવા વગર બાધવા એથી થએલ દરદ પાડશે તેમજ તેનાવીજ કુટીને તે પાળુ લાવશે

૩૬ ગુમડા અને ખસના ગુમડા ઉપર—૫૦ વરમની જીવું કરીને ત્રીણી ખાડી કપડાં ત્રણ કરી તેમાં તલોચું તેલ તથા મોગયુ તોલો ગા નાખી દેવતા ઉપર પૂજા કર્યા પછી ગુમડા અને ખસવી થએલ દાદાઓ ઉપર ચોપડવું

૩૭ જીલ અટકી જવાથી થએલ બોખડાપણા ઉપર—ખડીઓખાગ દરદખાગ માજખાગ બગડીખાગ મચળખાગ જવખાગ, મુરોખાગ, નવમાર તપડીઓખાગ, એ નવ ખાગ મમાન ભાગે લઈ ખરમાડીના જાડા લાકડાને ઉભું ગાખી પિમા નવડ પછું ઉચું મારી તેમાં ભરી તેજ લાકડાનું કુચ મારી ઉદગમના તત્તરમાં દિવસ ૧૫ થાડી રાખી મુત્ર વીતે બહાર કાઢી તે લાકડું દવા મહિત પાળી નાખવું એ તૈયાર થએલ ખાગ લાલ ૧ થી ૨ ની માત્રાવી દરદર આપવો અને પાનાવાનો મલાવરો મખવો તો જીલ ખૂલશે

बृहत्पाकसंग्रह.

पाક કરવાની રીત.—પાક એ પ્રકારના થાય છે એક પાતળો અને બીજો ઘન (જડા) પાતળા પાકને સરકતમા અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હાય તો તેને પાક કહે છે પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો મેવન કરતા કટાણો આવતો નથી રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમા શક્તિ લાવવી એ એ મોટા ગુણો પાકમા રહેલા છે પાકમા નાખવાની કાઠો-પંથી જેટલી હોય તેટલીતુ જુદું ચૂર્ણ કરવું, તેમજ સુગંધી ઔષધોતુ ચૂર્ણ પણ જુદું કરવું દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીન્તા, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોતુ ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી એ પદાર્થો થોડા ખાડીને પાકમા નાખવા પાકમા પ્રથમ કાઠોપંથી નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા સર્વના પછી કિચિત કેસર ઘીમા વાડી નાખવું ત્યા અશીજી નાખવાનું કહેલું હોય ત્યા દૂધમા ગરમ કરી નાખવું લાગ નાખવાની હોય તો તે મારી પેઠે ઘોષ શેકીને નાખવી પાકમા ભરમા નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ઘૂમચા (ચાળી) મા પહેળો કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવા અને કડો થયા પછી તે સારા ઉતમ વાસણ (ગરણી) વગેરેમા ભરવો વર્ષાઋતુમા પાક વણા કરવો નહિ વર્ષાઋતુમા કરેલો પાક અને અવલેહ સર્વના તડકામા વારે વારે મક્તા ગહેતુ તેથી તેમા કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામા પાકતુ સેવન કરવાથી ઘણેજ કારણે છે પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવરચ પીવું અને મધુર ગમ્મતુ ભોજન કરવું પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે

ખાડતો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત.—અશર પાકમા દોઢ ગ્રેગ પાણી કલક કરેલા વામણમા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મક્કી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું જાટતા જવું, એથી મેક્ક ઉપર આવશે તે કાઠી નાખવો, એટલે પાક વ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાતુ એક ટીપુ જમીન ઉપર ખાડવું તે ટીપુ ન પ્રસરતા તેમનું તેમજ રહે તો પાક મારા થયો છે એમ મમજવું પાકમા ખાડ નાખવી તે ચૂર્ણ—ઔષધોનો વિચાર કરી તેમા આપ પ્રમાણે મર્વ ચૂણેથી બમણી ત્રમણી અથવા ચોખણી જેટલી બદામી હોય તેટલી નાખવી પાકમા સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક.*

અધ્યાય ૪ પાક.—આસપ ૪૦ તોલા, સુક ૨૦ તોલા, લીંડીફર ૧૦

અનુબ્રુત પ્રયોગો —

૧. સીંચોના સુવારોગ ઉપર.—બકરીના દૂધ ગ્રે ૨૫ તો માલો કરી

નાલા અને મગી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર નાલા, બેસતુ દૂધ ૮૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયતુ ઘી ૧૦૦ તોલા અને માદર ૧૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલા દૂધ તપાવી, તેમા ઉપર કાંદલી જાણ્યાનુ ચૂણુ નાખી પચન કરવુ અને તે દૂધમા નાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ ન પચન કરવુ જનુ થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકંઠમનુ ચૂણુ નાખી વાખાના જેવુ દાણાદાર ચર્ધ ઘી છુટુ પડવા લાગ્યા પછી ઉનાચી તેમા પીપળીમૂળ, છંડ, ગળા, લવગ, તગર, જાયફળી, વાળો, લાંગોવાળો, ચદન, પીલા, ઝમળ, ધાણુ, ધાવરીના ફૂલ, વસંતોચન, આમળા, ગંધો, કપર, માટાડી, આમગધ ચિત્રા અને શતાવરી, એ એકત્રીસ જાણુમનુ અર્ધો અર્ધો તોલા ચણુ નાખી એટલ કરી ૬૫ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વામણુમા ભરી ગખવુ આ પાકને આમનપાક કહ છે તેમાથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવુ એટલે ઉષ્મ, દમ, અજીણ, વાતરુમા, પીત્ત, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, મોળ, ઝળ, વાતાશ પાકુરોગ, ઝમળા, નગ્નજી, ગુમરોગ અને વાતરુજનિત રોગનો નાશ થાય છે આ પાક મન-ત્રિવર્ણાને અને ખાળડને હિતકારક, બલ્ય અને પાણિક છે, તથા સ્ત્રીઓને પુટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતુ હોય તો જેટલુ દૂધ કમી આવતુ હોય તટલા દૂધમા મેળવી લક્ષણુ કરવુ એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણુ, અતપત્તિ-શ્યાન, પિત્તકરક, તથા કામ અગ્નિને વધારનાર તથા મપૂર્ણ વ્યાધિના નાશ કરનારા આ મંત્રાત્મ પાક છે

૨ અધિગૃધપાક બીજો.—આસવ ૨૨ તોલા, ગાયતુ દૂધ ૭ શેર તજ,

તેમા નુઃ જર ૦૧ તથા એલકળીયુ લસણુ ગેર ૦૧ ખાડીને મેળવવુ તથા દાલાઈ બોળ શર ૦૧ મળવવા આ પાક દરરોજ કાઠો ચાડા ખાવા આપવાથી શ્રીઓનો સુવાસ મધ્યવીથી અગ્નિ સુવાસ જાય.

૨ અડીયા લાકુ વાતુપુષ્ટિ માટે.—માલમ, નગોડ, મુગલાઈદાણુ વાળી મુમળી શતાવરી જગલી બુદ્ધળી ખમખમ, એખરો ગોખર એ દશ ચીજ ૧૦૬ પાય પાય તોલા પ્રમાણે, જાયફળ પુગીદાણુ, જવતરી એ ત્રણુ એન્ડ વાજા અક્કલકરો ૨ તોલા, આગળી ૧૦ તોલા, મગી ૨૦ તોલા, પિસ્તા ૫ તોલા, ગોડીપાપર ૨૦ તોલા, તજ ૨૦ તોલા, કમર ૦૧ તોલા, આસોદ ૨૦ તોલા, મદામતા મીજ ૧૦ તોલા લઈ ઝીણા ખાડી ૪ શેર સાડરની આમણીમા નાખી તેમા અડના લોટને ઘીમા તળીને તે તથા ઘી શેર ૩ ઉપચવી નાખી લાડુ કરવા

૩ હરસ ઉપર—તથા ચાક્રો યુગળ તોલા ૫ લઈ એક શેર પાણીમા પીગણી પુગણી ગાળી તેમા માકર તોલા ૧૫ નાખી ઉગ્રાળી આસણી જેવુ કરીને તેમા હિમજ તોલા ૨ અને મોટી હરડે તોલા ૩ ઝીણા વાટેલા નાખી પાક બનાવવા તેમાથી તોલા ૦૧ મધ માથે ખાવાથી કાઠો માક્ર આવશે. અર્ધ મટાડવા માટે આ હિતમ ઉપાય છે

એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેમર એ પ્રત્યેક એકેકે તોલા બન્યકણ, કેસર, વશલોચન, મોચરસ જટામાસી, ચદન, સીમમની છાલ, જવત્રી, લીડીપીપર, પીપળીમળ, લવગ ચણકબોખા મરડારીગી, અખોડનુ મગજ, ભિલામા, શીગોડા, ગોખર, ગમસિદ્ધ અબ્રકલસ્મ, સીમાની ભસ્મ, ક્ષલ્મની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મદ અગ્નિથી પકવી ચાસલા કરી રાખવા તે પાક તાકિત પ્રમાણે ખાવા આપવો એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણવર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્ત-રોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અત-વજ્જુને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

૩ અશ્વિગંધપાક ત્રીજો.—૬૪ તોલા આસધનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમા પચન કરવુ પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી નાખવુ પછી ૧૯૨ તોલા આકરનો પાટ કરી તેમા આસધનુ ચૂર્ણ નાખવુ તેમજ તલનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી-દાણા, ગેરણી, વગીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમળ, જીરૂ, સુક, ગોખર, બળદાણા, અજમો, પીપળીમળ લોહભસ્મ, સીમાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિમળા જોઇ આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ રૂમ્બર, પીઠ અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ, અસ્થિભ્રમ, સાંજે, દાંડ્યુ મધિવાત, અડરુદ્ધિ, હરોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે

૪ અશ્વિગંધપાક ચોથો.—આમધ ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર તમાલપત્ર, બન્યકણ, જવત્રી, નવીન દ્રમ, વશલોચન, જટામાસી, મોચરસ, ચદન કળો અગર, ચિત્રક લીડીપીપર, પીપળીમળ, લવગ, અખરાના બીયા, અખાડ, શિગોડા, ગોખર શતાવરી, સુક, મરી અને રૂમીમસ્તકી એ એકેકે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવુ પછી ગાયનુ ૪ ઘેર દૂધ લઇ તેનો માવો કરી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાટ કરી તેમા તે નાખ્યા પછી ઘુટી ઘીથી ચોપડી તાસકમા નાખી સગ્ધુ કરી ચકતા કરવા એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સવન કરવો, એટલે પુષ્ટિ થઇ અનેક રોગનો નાશ થાય છે

૫ અહિકેન પાક—૪ તોલા અશ્વિજી લઇ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમા ખાકવુ પછી તેમા સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેમર, સુક, મરી લીડીપીપર લવગ, જવત્રી, જમકણ, ચણકબોખા, અક્કલ-ડગ, ઘોળીમુમળી, કાળીમુમળી, તાલમખાનુ (અખરાના બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાના મળ એ પ્રત્યેક એવો અંધા તોલા ૬૫ થયા પછી નાખવુ દરરોજ બે

૪ વાત જલોદર (જેમા તરસ ઘણી લાગે છે અને પેટ મોટુ થાય છે તે રોગ) ઉપર.—લમણની શુદ્ધ કટેલી ડળીઓ સમાન વજને મંધમા આથવી પછી બે દિવન રહેવા દઇ એ આથો જલોદરના રોગીને આપવો

વાસ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાકુરોગ, હલીમક, ઉચ-
રમ દમ, ક્ષમ, અમિમાસ અને મગહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની ત્રિષ
શાય છે તેમા ઉત્તમ પ્રકારે પાતુપૃષ્ઠિ થાય છે

૬ બીજા પ્રકારનો અહિરન પાક—અક્ષકરો, કેમર, લવગ, નયકળ
અને હિગજોક એ તોલો તોલો લેતુ પછી અરીણુ ૩ તોલા લઈ તે ચાગ શેર
ફધમા પચન કરતુ પછી એ મવથી ચાગણી સાકર લઈ મર્વ પદાર્થ એકત્ર
કરી, બે અથવા ચાગ વાલની ગોળી ઢરી, તે રાત્ર મુખમા ધાગણુ કરવા આપવી
એટલે ના નીચો ભાગવવા જેટલુ મામર્થ આવે છે એ ગોળીનુ નિત્ય મવન
કરવાથી શરીર દૃઢ થઇ ક્ષયાત્તિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલુ બળ
પ્રાપ્ત થઈ અનેક નીચો ભાગવવાનુ મામર્થ પ્રાપ્ત થાય છે

૭. ત્રીજા પ્રકારનો અહિરન પાક—ગુદ કરેલુ અરીણુ ૧૬ તોલા,
ફધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૪ તોલા એકત્ર કરી મદાસિ ઉપર પચન કરતુ
હકુ થયા પછી તેમા માકર ૪ તોલા નાખવી તેમજ નયકળ, જાવત્રી, કેમર,
લવગ, આમળા, મધુદગોકના બિયા, બીમનેની કપૂર, ધાણુ ચદન, સુક, મરી,
લીડીપીપર, ગુદ કરેલા ધતુરના બીયા, તગર, કાળી મુમળી, ગુદ કરેલો હિગ-
જોક, ચવક, કાચકામાનુ મગજ ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, જીરૂ, શઢાજીરૂ, અજમો,
બળદાણુ, ગોખરુ અને ગુદ તોલો તોલો, લાગ ૧૬ તોલા ટલઈની લગમ
તાપ્તાની ભરમ, લોહભરમ, રમ્મિદ્ધર તથા અક્ષકલ્પમ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા
નાખવી પછી સુગંધ આવવા માટે કરૂરી અને અગર તેમા નાખી, અવલેખ
તૈયાર થયા પછી તે મારા વાગણુમા ભરવો આ પાક રોગ ગત્રે ખાવા
આપના, તે ઉપર બેમનુ ફધ પાતુ આ પાકનુ સેવન કરવાથી વાગણી સ્ત્રીઓને
ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુમન્ને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે વળી આ પાકનુ
સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ ગ્રેત્ય, અપન્માર, ઉરક્ષતરોગ, એસી પ્રકારના વાયુ-
રોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ પાચ પ્રકારનો પાકુરોગ, ભગદર, ઉચકી, મોત્તે,
પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે

૮ આઠમો પાક—પાકેલી અને મીરી ફરીઓના રસ ૨૦૪૮ તોલા, માકર ૨૫૬
તોલા ઘી ૧૨૮ તોલા, સુક ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી
૫૧૨ તોલા એ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, માટીના વાસણુમા મદાસિવડે પચન
કરેલુ, અને લાકડાના ચાદવાવડે વાગવાર હલાવવુ બહુ થયા પછી તેમા ધાણુ,
જીરૂ, તમાલપત્ર ચિત્રો, નાગરોથ તજ, કડૌજી જીરૂ, પીપળીમૂળ, નાગકેસર,
એલચીદાણુ, લવગ અને નયકળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ લેતુ ચૂણુ ઢરી તેમા
નાખવુ પછી તે વાસણુ નીચે ઉતારી હકુ થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ
નાખી તેમાથી નિત્ય સવારમા ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે
પ્રમાણે આપવો આ પાકના મેવનથી માણુમ બળવાન લપચુકત પુષ્ટ અને
નિરોગી થાય ૭ તેમજ એના મેવનથી મગહણી, ક્ષમ, આમ, અગચિ, આસ્થપિત,
પિત્ત રક્તાપિત્ત અને પાકુરોગનો નાશ થાય છે

૯. બીજા પ્રકારનો આઝપાક—મારી પાકલી ફરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, માકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુક ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વામણુમા નાખી કાઢાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમા પીપળીમળ, નાગગ-
મોથ, ચવક ધાણુ, છૂરૂ, શાહછૂરૂ, એલચીદાણુ, નાગકેસર, તજ અને તાલીમ-
પત્ર એ ઓપધાનું ૧૬ તોલા ચૂણું નાખવું પાક તૈયાર થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક માગ વાસણુમા ભરી રાખવા દરેજા જમ્યા પહેલા
આ પાક ૪ તોલા આપવા, એટલે અરુચિ, ઉગ્ર શ્વામ, ઉષ્ણ, ક્ષય, પીનસ
(મળેદમ) પથરી યત્ત, અન્નપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભગ, સર્વ પ્રકારનો
મગ્ન્યાધિનો રોગ પાણુગ કમળો, હૃદયોગ, મગ્નકશ્મળી, આનાહ (મલમદ્ધ અને
નૂતનમદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ
પુરુષ તરૂણ જેવો થાય છે મૃનમર્લ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમા હોય
તેને અને વાઝળી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે
આ આપધ દરેજા મેવન કરવાથી મેવન કરનાર પુરુષ માતૃતિના જેવો પગકમી
થાય કે આ ખડાઝપાક પ્રલેવનાએ ભાગવ મહાપિતે ડહોલો હતો આ પાક
નીચેવધક બુદ્ધિવધક અયુ નવધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો, તથા
ગ્રહ યજ્ઞ પિશાચ અને અપમારની હરકત દૂર કરનાર છે

૧૦ ત્રીજા પ્રકારનો આઝપાક—૨૫૬ તોલા મારી પાકલી ફરીનો
રસ, ૯૬ તોલા માકર, ૬૪ તોલા ઘી ૪ તોલા સુક, ૧ તોલા મરી, ૨ તોલા
લીડીપીપર ૧ તોલા પીપળીમળ ૫ તોલા નાગગમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા
ધાણુ ૨ તોલા છૂરૂ, ૨ તોલા એલચીદાણુ, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ
અને ૨ તોલા તાલીમપત્ર એ આપધો વજ્રમાગ કરી ફરીના રમતો માવો કરી
તેમા તે ઓપધ મેળવી, ત્યાર પછી માકરના પાકમા નાખી ચોમલા પાડી, તે ૪
તોલા પાક દરેજા ભોજનના મધ્યમા ખાતો આ પકવાઝપાકથી અરોચક, શ્વામ,
ક્રમ, ક્ષય, પીનમ (મળેદમ), ખરોજ અને યત્ત ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે

૧૧ ચાર્દકપાક—માગિ કરેલા આદાના કડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ,
એ સમભાગ લઈ લોખડની કડાઈમા અથવા માટીના વામણુમા મદાગ્રિ ઉપર
પચત કરવું ચોટી જાય એવું જાણ થયા પછી નીચે ઉનાગી સુક, છૂરૂ, મરી,
નાગકેસર, જાવ ત્રી, એલચીદાણુ, તજ, તમાલપત્ર, લીડીપીપર, ધાણુ, શાહછૂરૂ,
પીપળીમળ અને વાવડીગનું ચૂણું ઉપરના મવ ઓપધો કરતા ચોથા ભાગનું નાખવું.
પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણુમા ભરી રાખવો આ પાક શીતકાળમા રોજ
મખે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉષ્ણ, ક્રમ, સ્વરભગ, અરુચિ, કર્ણ-
રોગ, નામિદારોગ મુખરોગ, ક્ષય, ઉગ્ર ભગ, હૃદયોગ, મગ્નકશ્મળી, રાગી, ગુદમ
અને ગોપનો નાશ કરે છે

૧૨. બીજા પ્રકારનો ચાર્દકપાક—ગોળ ૫ તોલા, આદાનો રસ

૧૨૮ તોલા અને ધી ૮૦ તોલા એ એક કુટી પચન કરવું પડી તેમ ચાનુજીત લવચ અને ત્રિકટુ ત્રણ એક તોલા ચૂણું નાખી, પાટ તૈયાર કરી તે અગ્નિમળા બેઠા અવારના મેવન કરવા એટલે અગ્નિ પ્રદીપ થઈ વાતરેગ થાય ઉપર અગ્નિ નૈત્ય, ક્ષય ગેગ અને પીનમ રોગનો નાશ કરે છે

૧૩ ત્રીજા પ્રકારનો આદ્રકપાક — અજમે, લોહભન્ન નાગરમેઘ પાણી તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને છઠ્ઠ એ ઔષધો બધાં નોલા લઈ ચૂણું કરવું તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ તોલા આદુના કંડા એક કુટી તેનો ત્રણ કરી તેમા ઉપલા ઔષધોનું ચૂણું નાખવું આ અવલેહ — અણદમ, નોળે ગળા ઉપરમ, મળવ્યાધિ, ક્ષય ગુન્ન અને તાવ ઉપર યાજ્ઞવા

૧૪ એર ડપાક — એરડાના છાલેલા ગોળા લઈ તે આદુગણા દૂધમા પચન કરવા પછી સુકવી બાગિક વાડી ધીમા મદામિ ઉપર પચન કરવું તથા તેમા નુર, મરી લીડીપીપર લવચ એલચી, તજ, તમાલપત્ર નાગકમર આનંદ વરીઆળી ગન્ના, પદ્મધા, રેણુબીજ, સતાવરી, લોહભન્ન, માંડીરી હરે વાળા, જાવત્રી જાયફળ તથા અબ્રહમન્ન એ મધળા મમલાને લઈ ચૂણું કરી તે તથા પાલકાના દૂધનો માવો તેમા નાખી માકરના પાટમા મેળીરી નેચા કરવા આ વાનાગિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ કરવા એટલે એ શી પ્રકારનો વાનગેગ, ચાળીમ પ્રકારનો પિત્તરોગ આદ્ર પ્રકારનો ઉદરોગ, વીમ પ્રકારનો મેદા પ્રકારનો નાડીનજી અદા પ્રકારનો કાંદ માત પ્રકારનો ક્ષય, પાચ પ્રકારનો પાકરોગ પાચ પ્રકારનો થામ ચાર પ્રકારની અમ્લાળી, ઉદરોગ, ગલકા અને અનેક નકાના વાલુના નાશ કરે છે આ પાકને ગલકપાક સમાપન કરું તે આ પાક સવ રોગનો નાશક છે

૧૫ બીજા પ્રકારનો એર ડપાક — ૧૪ તોલા એરડાના ગોળા ૧૦૦ ૮ તોલા દૂધમા મદામિ ઉપર પચન કરવા પડી તેમા ૮ તોલા ધી ૧૦૮ તોલા ખડીમાકર ત્રિકટુ તજ એલચીદાણા, તમાલપત્ર નાગકમર, પી પળમળ ચિત્રા, ચરક વરીઆળી સુવા, કચેરા, બીડુ, અજમે અજનાદ, હર શાહાહર દારૂદાદર હળદર, આમધ બળદાણા, કાળાપાટ, ગેરુલી, વાવરીગ પુકન્ના મળ ગાખ નર ત્રિકટુ, દેવદાર કાળો અને ઘોલો વગેરના, એળીયા અને શનાવરી, એ દેવકું તોલા તોલા ચૂણું કરી તેમા નાખી એક કુટી પુન પકવ કરવું આ પાક માત આધિ ગળ મેળો ઉદરોગ આનાહવાયુ, અતિવાત ગુન્ન આમવાત રિયાત ઉરનાલ અને હનુન્તભનો નાન કરનાર છે

૧૬ ત્રીજા પ્રકારનો એર ડપાક — ૧૪ તોલા એરડા લઈ તેમાના ગોળા ગાડી તેમાની અતિજા કાઢી નાખી દાળને વાટવી ત્યારપછી ૨૫૬ તોલા દૂધમા નાખી અરડાત માવો કરવા પડી તે ધીમા તળેલા સાંદર ૧૦૦ તોલા લઈ તેને પાક કરી તેમા નુર, મરી લીડીપીપર તજ તમાલપત્ર, નાગકમર એલચી પીપરીમળ ગવડ ત્રિકટુ ગળોતુ સંચ કચેરા અજમે, બોડી અજમે હળદર

દારૂજીવર, આસલ, બળખીજ, પહાડમળ, શેરભૂમી, વાવડીગ, ગોખરે, ડુડાના મૂળની જાલ, દેવદાર, વગેરે અને બોયકોહળ એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું પછી પાક તૈયાર કરી ત્રાસમા નાખવો તેના અપતરા પાડી વાસણમાં ભરવા રોજ એક અપતર ખાવું તેથી વાતવ્યાધિ, શળ, સોજો, અડધાંદિ, ઉદગંગ, આક્રોશ, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષવાત, પાગળાપણ, અર્ધિતાદિ વાતરોગ, પથરી, હરમ એ રોગ મારા થાય છે અને બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૬ કૌચપાક—કૌચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૨૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા એ સઘળું એકઠું કરી મદાસિ ઉપર પચવડવું દલાવવાની કડછીને ચાટ એવું જાડું થયા પછી તેમાં જળદ્રવ્ય, ત્રિકલ (નુક, મરી, લીડીપીપર), ત્રિગધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવગ, અક્કલકરો, જવડી, તાલીમખાનું, કેસર, સાંટોડી, બળદાણા નાગબળ, કાળી મુમળી, અરીજી, પારાની ભગ્ન, લોહભગ્ન તથા અબ્રકભરમ એ પ્રત્યેક બળે તોલા અને મદન અગર કવરૂરી તથા બીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક મિશ્ર કરવો એમથી રોજ બળે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો, એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, મર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે કાસ યોગજી વધે છે અને લીજી યએલા પુરવને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કાસ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૮ કૌચપાક બીજો—૧૨૮ તોલા કૌચના બીયા લઈ, તે ગરમ પાણીમાં ચાગ પહોંચી જીવડી રાખવા પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની જાલ ઢાંકી નાખી નિર્મળ કરવા પછી છાંયે નુકનીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાશ દૂધ ગેય રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મદાસિ ઉપર પચવડવું પછી તેમાં અગર, જવડી જળદ્રવ્ય, નુક, લવગ, અક્કલકરો, જડ, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકનર, બીમસેની કપૂર, ચણકબોખા, સમુદ્રગોદ્રના બીયા, બીલામા, કેસર, શુદ્ધ કલ્પે હિંગોલક, દૂધમાં ગોધન કરેલો વજનાગ કાચકા, પુરામાની અજમો, ગણુકબોખા અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બળે તોલા, નાગભરમ (સીસાની ભરમ) ૫ તોલા, કલામની ભગ્ન ૨ તોલા, કાળી મુમળી ૪ તોલા, લોહભરમ ૪ તોલા, કાચકા ૪ તોલા, અરીજી ૪ તોલા અને સાકર ૧૦૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી પાક તૈયાર થઈ ૮ ડોઝ થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વામણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિબળા જંદ મેવન કરવો આ પાક ઉપર દાસ, કેળા, ચારેળી, નાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ આ પાકનું સેવન કરવાથી કાસિદ ત્રીઝો પાક મદન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશાં લુધ્ધ થઈ રહે છે, છદ્ધિ વધે છે પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે તેમજ શ્વાસ, પાડુગેગ, ક્ષય, ઉલ્કર, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના

વાયુરાગને નાશ થઈ મામત્ત્ય પ્રાપ્ત થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નજીવીર્ય અને પળવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિદાર દ્રુ થઈતે પુરુષા પુરુષી થાય છે

૧૯ કાચપાક ત્રીજો.—૧૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આમઘ, ૧૬ તોલા ઘાળા એનની બાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ જણસો લઈ પચન કરવી ૬૬ થયા પછી તેમા ૧૬૨ તોલા માકર નાખવી અને આતુર્જાત, ષટકટુ, જાવત્રી, કાચકામાનું મગજ જાયફળ, લવંગ, ભીમમેતી કપૂર, તગર, કાળી મુમળી, સુવા, અક્કલકરા, ધાણુ, જીરૂ, હળદર, જટામામી ત્રિકળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમે એ ચાર ચાર તોલા, વશલોચન લોહ ભગ્ન, અશ્વકલરમ, કલર્ષની ભગ્ન એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રસમિ દ્રુ નામ્રભગ્ન અને અશીષુ એ ચાર ચાર તોલા અને ભાગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવા આ અપનહ રોજ ચાર ચાર તોલા મેવન કરાવવા, તેથી કરી રાત્ર પ્રકારના પ્રમેહ, આમ, ઉષ્ણમ, પાકુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરસ્તભ હેડકી મોળે, કટિશળ, ગળા પડાગ, મદાસિ, ક્ષય, પીનમ અને પ્રવળના રોગોના જલદીથી નાશ થઈવીર્યવૃદ્ધિ થાય ૭ આ આત્મચુમાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે

૨૦ કૌચપાક ચોથો.—કાચના બીજ માહેના ઝોળા ૧૨૮ તોલા ગાયનુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગર, જાવત્રી નુડ, લવંગ, અક્કલકરા, જીરૂ, લીડીપીપર, તજ નમાલપત્ર, એલચી કેમર, ચણકમેળા, મમુ-દ્રોણકના બિયા, બીલામા ગુરુમાની અજમે, ગુદ્ધ વગનાગ, તાલીમખાના, સુસળી અજમેહ, અશીષુ અને હરડ ૬૦૦ બળમે તોલા તથા જાયફળ ધાય તોલા અને કપૂર ૨ માસા લવુ મધ ૧૬ તોલા અને માકર સવ આયર્ષોથી ખમળી લેની પાક કરવાની રીત.—કાચના બીજ ઉના પાણીથી ધોઈ લૂછી નુડવી ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી માવો કરવા પછી અર્ધો ભાગ ગાયનુ ઘી તેમા નાખી શેટ્રા દાણા પાડના પછી તેમા આયર્ષીનુ ચૂર્ણ નાખી કાલવતુ માટગની ચાસણી કરની વખતે તેમા કેમરનુ પાણી અને બાકીનુ ઘી નાખી છુટવુ તાર થવા માટે એટલે તેમા ઉપલુ સર્વ ભેળવી નાચકમા નાખી દરવા દઈને ચોસલા પાડવા અને અંકેડ ચામલુ રોજ ખાવુ એનો ગુણુ—ગ્રામ, મેધા ધાતુ, ક્રાંતિ અર્ધને બળની વૃદ્ધિ કરે છે વળી આમ, પાકુ ગગ જાયફળમા કામ, હેડકી, મોળે મેદ વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, બુલાપણુ અને બહુમત્રરોગને દૂર કરે છે

૨૧ કસેરૂપાક—કસેરૂ ૧ તોલા, ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવુ પછી ૧૨૮ તોલા માકર લઈ તેના પાક કરવા અને તેમા તે કસેરૂ અને ૧૬ માસા ગુદગનુ ચૂર્ણ નાખવુ તમજ કાચપાણુમેહ, સુડ મરી લીડીપીપર લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજક, રાત્રીના દૂધ માયા બીલાની અદગનુ મગજ અને મોચગમ, એ પ્રત્યેક બળમે તેમા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાકુ બાધી મેવન કરવા તેના નવનવી આંચોના પ્રવર અને રાત્રગાગને નાશ થાય છે

૨૨ કામમુદ્રપાક—શતાવરી ત્રણીમુસળી, જોખદ, તજ લવંગ,

ખાન્દે, એલચીદાણા, લીડીપીપર આમળા, ડમળ, ધોળુ ચદન કોચળીજ, તમાલપત્ર નાગરમોચ, મુદ, તાલીમખાનુ લોળી મોપારી અને ધાણા એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા મોપારી ૮ તોલા, માઝ ૮૦ તોલા, કગરૂરી અને બીમમેતી ૪૫૨ છ છ મામા અને ભાગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો ગીન પ્રમાણે પાક કરવો આ કામ- મુદ્દપાક પ્રમેહ તથા નાવનો નાશ કરી ગમાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩ કામેશ્વરપાક—ઉત્તમ રીતે માગણુ કરેલી અબ્રહ્મજન્મ, કાયકળ, કોષ્ટ, આમળ ગળોનુ મત્ત, મેથી, મોચરસ ધોળુ બોયકોળુ, ગાળીમુસળી, ગોખર, તાલીમખાનુ, જળનો ૬૬, શનાવરી, અબ્જોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેડીમખ, નાગમલા, ડચોગ કગરૂરી, જાયફળ, કેસર, ભારગમળ, કાકડાસીંગી, ત્રિકટુ, જીરુ, શલજીરુ, ચિત્રાના મળ, ચાતુગ્ધત, મોડોડી, દાલ, ગળપીપર, અર- હુમી, કોચળીજ અને ત્રિકળા, એ ઔષધો મમલાગે લેવા અથવા ઔષધોના ચતુ- ર્થાંગ (કાઠના મતમા કિતીયાશ) માઝ લેવી લી એ અથવા ઔષધોના ચતુર્થાશ જેટલુ લેવુ પડી અર્થાં તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી ગખવી. ગોળી આથા પછી માઝ નાખેલુ દૂધ પાવુ તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થક ન્તભન થયે ત્રાણ પુરુષોને પુટના પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે આ પાકના મેવનથી મરં રોગ નિર્મળ થઈ જાય છે ઉષરમ, દમ, મોટો અતિ- માર અગ્નિમાઘ, હરસ, મગ્ધલ્હી, પ્રમેહ, વદ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે એના મેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે, અને ડર પુરુષોને ઉત્તમ વાણ્ઠી પ્રાપ્ત થાય છે આ પાકના મેવનથી મરં શુભો પ્રાપ્ત થયે વધારે ચુ કહેલુ ' આ પાક કેવળ અમનજ છે આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પયત મેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગ દૂર થાય છે સર્વ લોકોને હિત કરનાર એવા આ પાક શ્રી વૈદનાથ વૈદે કહેલો છે.

૨૪ લલુકામેશ્વરપાક.—ત્રિકળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, નવત્રી, નજ, લવગ, એલચીદાણા અને અબ્રહ્મજન્મ એ મરં ઔષધો મમલાગે લેવા એ ચૂલુના અથવા અર્ધ ભાગ લેવી પછી મરંથી મમણી માઝ લઈ, મધ અને લી નાખી પાક કરી એકેડ તોલાના લાડુ આથવા આ લાડુ પ્રાત કાળે ભક્ષણ કરાવવા, અને મધ્યાહ્ને જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવુ, એટલે કામશક્તિ થઈ ધાનુનુ ન્તભન થાય છે, તથા શ્વામ, ઉષરમ, ક્ષમ, પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે આ ઔષધ ગોઠવનાથે નિમાણુ કરેલુ છે.

૨૫ મુદ્દેપાક:—૧૪ કાયકા રાત્રે પાણીમા પલાળી ગખી, સવારમા કોડી તેની અડદની મીજ વાટવી પછી તે મીજથી યોગાણુ દૂધ લઈ તેમા લી નાખી મદાસિ ઉપર પયન કરવુ તે ઉડળી ગદી ૬૬ થવા પછી તેમા મધ નાખવુ તેમજ નજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમન, મુદ, મરી, લીડીપીપર, જાયફળ, જાયફળ, વાવડીંગ, વગીઆળી, જીરુ, નાગરમોચ, ચીકણુના મળ, હળદર, લોહભ્રમ, તાન્નસ્રમ અને બગભ્રમ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી પાક તૈયાર થયા પછી ગજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો, એટલે અપૂર્ણ

પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાલ, બળહ્રાસ, પ્રમેહ, મૂત્રક્રમ્હ, અનુમરી, ગુર્મ, પાકુરોગ, પીનસ, સપ્તફણી, અતિમાર અને અકૃચિતા નાં કર છે આ મધુ પક્વ-કુમેરપાક ખવાથી કામગ્રહિ, ધાતુરહિ, ક્રાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે

૨૬. કુંદપાક:—૩૨ તોલા ઘોળી કુગળી, ૯ તોલા મંવ, ૧ તોલા તજ, ૧ તોલા જળકળ, ૦૧ તોલા લવગ, ૦૧ તોલા કેસર, ૦૧ તોલા જવત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪૧ તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવે કરેલા, અને તેને ધી તોલા ૧૬ મા ગેકવા પછી સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાલણી કરી તેમાં તે માંવા નાખી છુટી તામકમા ધી ચાપડી તેમાં નાખી કરવા દઇને ચકતા પાડવા એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા મેવન કરવાથી નપુસકને પશુ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માડીને જવત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માંવા કરવામા ન નાખતા પાક તૈયાર થમા પછીજ તે સર્વ મેગવથી જોઇએ

૨૭ કુમારીપાક—કુમારી (કુવાર) ના ૮૬ ૮૦ તોલા અને ગાયનુ દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યા સુધી ઉકાળી, પછી તેને જામામા સુકરી ચૂર્ણ કરવું પછી લીડીપીપર, મરી અને સુક એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, જળકળ, જવત્રી લવગ, ગોખક, કાકડીના બી ચાતુર્જાત અને ચિત્રા એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનુ સદમ ચૂર્ણ કરી તેના બેશ મસળવું પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનુ ધી ૪૦ તોલા, બેસનુ દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વામણમા ભરી મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા સર્વ પ્રકારના ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પટે શેકવું જ્યા સુધી ધી દેખાતુ રહે ત્યા સુધી પચન કરી, પછી તેમા લોહ-ભસ્મ, માનુ તથા સિંદૂર એ પ્રત્યેક એકેક તોલા નાખી, એકેક તોલાની ગોળીઓ કરી તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણનવર, ક્ષય, ઉષ્મરમ દમ, સતાપ, શયી, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનુ વધ્યત્વ તથા પુર-ષોનુ પદત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે આ કુમારીપાક અતિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે

૨૮ કુમારીપાક બીજો:—આસઠ તોલા કુવારપાકના ગલ ૧૨૮ તોલા સાકર ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનુ ધી, એલચી, લવગ, ચિનીગોદ, સુક, મનુદ્રશોષના બી જળકળ, વશલોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલદરો ખારેડ, બદામ, અજીરો અને ખુગસાની અજીરો એકેક તોલા અને કરતૂરી ૦૧ તોલા લઈ એનો પાક કરી ચામલા પાડવા એના સેવનથી અમ્ભપિત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે

૨૯ ખજૂરપાક—ખારેકા ૪૮ તોલા, ગુદર ૩૨ તોલા સાકર ૨૮ તોલા, સુક ૪ તોલા લીડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૨ તોલા તજ, તમાલપત્ર તમા અલચી એ પ્રત્યેક તોલા તોલા અથક ૧ તોલા ચિત્રક ૧ તોલા અને શેરણી બધાં તોલા એ સર્વ બોધધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો.

આ પાક બળતરતી કરનારો હોય ક્ષય, કાંસ, કપવાત, હેઠકી, આસ, ઉંધરસ, પ્રમેહ અને પ્રકરનો નાશ કરે છે, તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે, તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ અને ક્રમવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦. બીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક.—ખારેક ૧૨૮ તોલા લઇ ખાડીઆ ઉપર ખારીક વાટવી, પછી લોખંડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેક પચાવ કરવી. દૂધ બળા બચ એટલે ખારેકથી બચણી સાકર નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવચ, નવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, બવત્રી, જીરૂ, શહાજીરૂ, બહેડા, સુક, ચિત્રક, લીડીપીપર, ધાણા, બમ્બેફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કરતૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને લી ૩૨ તોલા નાખવા. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો પાડુરોગ, કોઠ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧. ત્રીજા પ્રકારનો ખજૂરપાક.—ખારેક બશેર, ગાયત્રી દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયત્રી લી ૩૨ તોલા અને એ મર્વેના બરોબર સાકર લેવી. જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીગ, ચાતુર્જાત, કેમર, રસસિંદૂર, કલ્પની ભરમ, તાખાની ભરમ, બીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અન્નકભરમ, વાળો, લોહભરમ, ગળોતુ સવ અને શિલાજીત એ દરેક આંધણ ચાર ચાર તોલા લઈ એ મર્વે સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, ગ્નપિત્ત, અતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મદામિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨. ખજૂર પૂરણપાક.—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાના કળીયા કાઢી નાખવા અને તેમાં તાલીમખાના દૂધમાં વાટીને ભરીને તેની ઉપર સુતર બાંધી લેવું ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેક મદામિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણના મ્હોડા ઉપર લુગડુ બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અરીસુ બાગીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજુ લુગડુ બાંધી તેના ઉપર દાઢણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીમળીને તે અરીસુ દૂધમાં ઉતરી જશે. દૂધનો માવો થયા પછી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા બચકળ, બવત્રી, લવચ, જોખર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, મસુદશીખના બી, પુરાસાની અન્નમે, અન્નમે, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકમોળા, ડોચપીળ, અક્કલકરે, ખસખસ, લોખર, ત્રિજળા, ભાયકોહળુ, બદામ, આસલ અને ઘોળી ચણકી એ આંધણ નાખી કરવા દઇ તેના ચોસલા પાડવા. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસાવ, શિંદુ-સાવ, નડુમકપાક, અદ્યપાક ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રચરત છે.

૩૩. કૂખાંડપાક.—કાળાની છાલ અને અદરનો તંતુમય મર્વ કઠાડી નાખી ચીગેઓ કરીને અમિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોવડા લુગડાપર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, બચકળ, બવત્રી, એલચી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કાકળાની અરીસાના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કાકળાની ગરમી અને ધાતુરચાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. ગોખરૂપાક—ગોખરૂપ ગુર્જુ ૬૪ તોલા લઈ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહલગ્નમ, જવફળ, ત્રિફળા સમુદ્રગોષ્ઠ, લીડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જવત્રી, હળદર, આમળા, કાચકાંતો મગજ અને અદ્રીશુ એ પ્રત્યેક તોલા તોલા અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાગ લેવી; તથા ગાયનુ ધી ૧૨૮ તોલા અને મર્વ ઔષધોના બરાબર માત્ર લઈ તેના પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવા આ પ્રાક ગજ મવારમાં ૧ તોલા બદાણુ કરવો, એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫. બીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂ અથવા છાયામાં સુકાવેલ કાઠી ગોખરૂ ૬૪ તોલા, બોપકોળુ ૪ તોલા, કાળી મુસળી રાતાવરી, બદામની મીજ, બેદાણુ, ચારોળી પન્તા, આસધ, કેસર, બળબીજ, અભુન વૃક્ષની છલ, કાળી પ્રક્ષ, કમળકાંઠીની મીજ, લીડીપીપર, તજ, એલચી પગળી સાલમ, ચાપચીની એખરાના બીજ, ઘોળી મુસળી, ગળોનુ મત્વ પીપળીમળ અખોર, વવંગ, ચણકુબોભા, રૂમીમગતકી, શીંગોળા, તવખીંગ, બીલામાં, ખસખમ વસલી-ચન, ટોપર, અસાળીચો જવફળ અને જવત્રી એ ૮૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા ભીમસની કપૂર ૪ માસા અને કન્તૂરી ૧ માસો ગાયનુ દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે મર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂપ ગુર્જુ નાખી માવો કરીને નીમ શેકવો. અમળા ગુર્જુથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી કરવી કેમગનુ પાણી કરી તે ચામણી કરવામાં નાખવું ત્યાર પછી ઉપલી ઔષધોઓ અને ગુમધી દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેના ચાસલા પાડવા આ પાક દરરોજ બેથી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું એનાથી ધાતુઆવ પ્રમેહ, શરીરમાંની કંડકી, મૂત્ર દુષ્ટ, મૂત્રાધાત, કટિશળ એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬. ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—ગોખરૂ ૬૪ તોલા ગુર્જુ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી જવત્રી, લવંગ લોહલગ્નમ, મરી, ભીમ-મની કપૂર, અકલકરો, સમુદ્રગોષ્ઠના બીયા, કરંજના બી, અભુન વૃક્ષની છલનુ ગુર્જુ, હળદર, આમળા લીડીપીપર, કેસર, તજ તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, નાગ દમર, અદ્રીશુ, પદકચુરો, કાચબીજ અને કાચકાં એ સર્વ ઔષધો તોલા તોલા લેવા, સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાગે લેવી. પછી ગાયનુ ધી ૬૪ તોલા લઈ એ સર્વ ઔષધો તેની અદર નાખી મદ અમિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પ્રાક નિમ્ન સવારે સેવન કરવો, એટલે નળઆધિ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીયસ્તલન થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭ ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક—૪૦૦ તોલા ગોખરૂના પચાણ લઈ, તથા મોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૧૦૦ તોલા માદર નાખી પચન કરવી. જાડુ થવા પછી તેમાં સુક, લીડી-પીપર નાગદંતર તજ, એલચીદાણુ, જવત્રી, અભુનવૃક્ષની છલ અને કંકડીના બી

એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીરપતન, મનકુન્દ્ર, મત્રાલાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. ચાપચીની પાક:—ચાપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળીમળ, લીડીપીપર, મરી, સુક, તજ, અક્કલકરો અને લવગ એ પ્રત્યેક એક એક તોલા, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરાબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલા પાંચ સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ ચાપચીની ચૂર્ણની આઠક રાખવી. એટલે ઉપદંશ (ગંભી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગદર, ધાતુક્ષયથી થયેલી હિંચરમ, સળેકમ, ક્ષય તથા સપૂર્ણ વાતરોગને નાશ કરી પ્રુષ્ઠિ આપે છે.

૩૯. જાતિકું પાક:—(જન્યકું પાક) જન્યકું, લવગ, સતાવરી, જોખર, વરીઆળી, લીલામા, અળખો, વાવડીગ, ગવત્રી, પીપળીમળ, ત્રિજો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિકુંજા એ ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પચામૃત રસ ૧ તોલા અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું આ પાક બળ આપનાર હોષ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કમ્બર અને ગરકમ્બા ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્હિતવાયુ, અપખાદુક, ખળવાયુ, પાડુરોગ, અપતન્નક અને અપતાનક વાયુ તથા વલીપલિતનો નાશ કરે છે આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે સિદ્ધ જેમ હાયાના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સળધી રોગ તથા રક્તસળધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦. બીજ પ્રકારનો જાતિકું પાક:—૫૦૦ જન્યકું લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવો. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, લી ૮૦૦ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા તથા બીમસેની કપૂર, ચણકમોળા, લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલ્લી-દાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલા આપવો, એટલે ખાસ, હિંચરસ, સમહણી, પ્રમેહ, મળઆધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧. છોરાપાક:—૬૪ તોલા છોર ૨૫૬ તોલા દૂધમાં ખાધી તેનો માવો કરી લીમા શેકવો. ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કઢીને તેમાં એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલ્લી, નાયકેસર, લીડીપીપર, સુક, છોર, નાયરમોચ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વશલોચન અને તવખીર એ સર્વ બને તોલા ખાડીને મેળવવાં. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, છૂર્ણજ્વર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે અને શક્તિ આવે છે.

૪૨. કાકીપાક:—દાણ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલ્લી, તમાલપત્ર, નાયકેસર, ત્રિકુંજો, કવચી, લેહકલમ, અક્કલકલમ, કેસર, ગવત્રી, જન્યકું, મુખક, ચાંદીની ભરમ, ધાણા તથા મદવ એ પ્રત્યેકનું બળે તોલા ચૂર્ણ નાખી સાકર પાક કરવો. આ પાક સવારે એ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સિન્ધ, શુકર, પ્રમેહ, કાકી,

પિત્તરોગનાશક અને મુજાલાત, વિમધ, મુત્રક્રન્ધ, રક્તપીડ, હૃદય તથા હાથ પગના તળીઆના દાહનો નાશ કરે છે એ પ્રશ્નિઓને મૌખ્યદાયક છે

૪૩. બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક—૬૪ તોલા ગળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ધોઈને જાણે મુકવરી પછી તે આઠ ગણા દૂધમાં પચરી તેમાં પિત્તપાપંડ, ચોર-વેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળા, આળદરડ અને ભાઈકાહળાનું વચ્ચગાળ ચણુ પ્રત્યેક તોલા તોલા નાખી તે સર્વના બગાબગ સાકર નાખી આ પાક લીની માથે અથવા માખણની માથે લક્ષણ કરવો, એટલે પિત્ત, મગ્ગહણી, પાકુરોગ, કમળો, અતિનૃબ્ધિ, બ્રમ, મન્દા, તૃષા, હેડકી તમકાશ્મ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે

૪૪. ધાત્રીપાક—પાકેલા આમળા લઈ ને મોયથી કાચવા પછી આદાના પાન માથે પાણીમાં નાખી વાકવા તેમાંથી કાઢી પુત દૂધમાં બાકવા પછી પાણીમાં બાકી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂનું થએલું મધ કાઢી નાખી બીજા તવા મધમાં નાખવા, અને તેમાં ખાડ, આમળા, ગળપીપર, એલચી, વશલોચન, લોહભસ્મ અને વગમગમ (કલકની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જ્ઞેષ્ઠ સવારે ૧ તોલા બગ માટે તથા ક્ષય રોગ ઉપર ખાવા આપવા તેના ઉપર મધુર અને પચ્ચ પદાર્થો ખાવા આપવા, એટલે પ્રમેહ, મુત્રક્રન્ધ કોષ્ટ, પિત્તપ્રેષાપ, પિત્તજન્ય સ્વરોગ અને રક્તવિઘ્નનો નાશ થાય છે આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાજકરણ કરે છે

૪૫ નારિકેલખંડ પાક—ખોપડ ગીણું ખમણેલું ૧૬ તોલાલઈ તે ૪ તોલા લીમાં મારી પેડે ગેરી, તેમાં મમભાગ ખાડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએગનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા લીડીપીપર, નામગમેથ, વશલોચન, જીરૂ, શહાજીરૂ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલા નાખી દડો થવા પછી ખાવા આપવો એટલે તે અમ્લપિત્ત અર્ચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શળ અને ઉલટીનો નાશ કરી પ્રાનુવૃદ્ધિ કરે છે

૪૬ બીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડ પાક.—૧૬ તોલા ખોપડ પાટીઆ ઉપર વાટવું પછી તે ચાર તોલા લીમાં શેકી નાખવું પછી ૧૬ તોલા સાકર ક્ષાર તેના નાળીએરના પાણીમાં જડો પાક કરવો નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઈ પાક કરવા પછી તેમાં ધાણા, પીપળીચળ અને ચાતુર્જાત એ દરક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવા એ પાકમાંથી રોગ ૪ તોલા અથવા એ તોલા પાક લક્ષણ કરવા આપવો, એટલે પુરુવાર્થ, નિદ્રા, જળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે

૪૭ ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડ પાક—લીણ ખોપડ ૬૪ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વામણમાં મૂકી તેમાં લેવું (નાળીએરનું) પાણી રેકવું પછી ગાયનું ઉત્તમ લી ડર તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મદ અમ્લિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી કુટના જઈ પાક કરવો તે

કઠ્ઠીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમા જનકજન, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સક, છર, વાવડીય, વગીઆળી અને જવત્રી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુબચામો પહેળો કરવો. કંઠા થયા પછી તેના ચોસલા પાડી તેને કપૂર, લોખાન વગેરે સુગંધીના સૂપ દીધેલા ઉત્તમ ધીના નિવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક હૃદયને હિતકર, વિદુલિ, શીતલ, તુમિકાગક, ગુર, સ્નિગ્ધ વીર્યવર્ધક, અસ્તિ-શોધક, અમિવર્ધક તથા મધુર, ગ્લપિત, વિષદોષ, વાનગ્ન ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની ક્રાંતિ ઉત્તમ કરનાર, અને કફ (ખસ), હૃદય, કારોગ, મૂળઆધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદોષો નાશ કરે છે આ પાક અતિ મૈથુનથી લીધે થએલા પુરુષમા મૈથુન વિપયની પુન પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ રિતકારક છે આ પાક રમાયન અને જગાઆધિનાશક હોઈ અમતના જેવો ગુણકારક છે

૪૮ ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—હીનુ ખાપર ૬૪ તોલા લઈ તેને પાડીઆ ઉપર આરિક વાટવું અને કાહળાની અદરના ખીયા કાઢી નાખી કકઠ કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું પછી ૩૨ તોલા માયનું ઘી લઈ તેમા તે બન્ને શેકી નાખવા પછી તેમા માયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું. માઝ ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મદામિ ઉપર તેને સારી પેટે પચન કરવું. પછી ૬૬ થયા પછી તેમા આરિક એલચીદાણા, ધાણા, આમળા, પિત્તપાપડા, નાગરમેચ, વાળો, કાળોવાળો, ચદન, કાળીકાફ, શિંગોડા, જ્યેર (કસેર) અને તજ દરેક બળે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાનણુમા ભરી રાખવો. આ પાક અમિબળ નેષ મવારમા ચાર તોલા પર્યંત મેવન કરવા આપંગ, તેથી કરી અમ્લપિત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાકરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામથળોનો નિશ્ચય નાશ થાય છે આ નારિકેલખંડપાક અધિનીકુમારે નિર્માણ કરેલા છે અને તે ક્રાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિષ્કારક અને બળ આપનાર છે

૪૯. પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—ગૃહ કરેલા જીરુના ખીયા, કાળીસુસળી, પુરાસાની અજમો, તાલિમખાતું અને કાચખીજનું જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમા વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સ્થૂત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામા સુકવવું પછી નાળીએગની અદરનું કોપર તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને ખત્રીસમણા દૂધમા બાફવા બકાયા પછી તેને ઘીમા શેકી નાખવા પછી આતુર્જાત, લવચ, જાવત્રી અને જનકજન એ બળે તોલા અને સાકરે ૬૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અસકતતા તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરજીવા જેવા સક્રિય થાય છે

૫૦. છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક.—૧૨૮ તોલા નાળીએગની અદરનું આપર, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને માયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ

મન એવજ કરી પચન કર્યુ. પછી સાકર ૨૫; તોલા લેવી, તેમજ જવત્રી, જવકળ, લવગ, શિંગોડા, કોચબીજ, ગાઈ, તમાલપત્ર, ધાણુ, કર્કટરી, નાગખલા, નાગમી જાલ, ઘોળ બાયકાદળ, અર્જુનવૃક્ષ, ગોખર, પટ્ટચૂરો, જટામાસી, આસધ, ચાતુર્જાત, રાતાવરી ત્રિહટ, નાગરમોથ, ભીમમેની કર, ત્રિફળા, સુવા, ડાહ્ય અને કામ એ આપધોતુ ચર્ચુ બ્રહ તેને મીમળાની જાલના રસની ભાવનાએ આપની પછી મંવનો પાઠ તથા કરી, તે ધીના વાનલ્યુમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ ૨ તોલા મેવન કરવા, એટલે તેજ, અમિત્રિકિ, વીર્ય, મળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક પાષા ઉપર મથેચ્છ દૂધ પાવુ

૫૧ પચ્છરુકપાક:—જર, કલાજીજર, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણુ, મેથી, સુક, લીડીપીપર, પીપળીમળ, ચિત્રક, રોગણી, ભાયકાદળાનુ ચુર્ણ, કાજ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૦ તોલા અને લી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો તે પાક સુવાવડીના આધિ ઉપર પ્રગટ છે તથા સુવાગોળ યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉષ્મ, દમ, પાકુરોગ, ક્રમ્બ તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે

૫૨ બીજા પ્રકારનો પચ્છરુકપાક—જર, ગેલ્ફી, ધાણુ, વરીઆળી, આર, અજમો, રાહ બાવળ, કસ્ટુરી, લીડીપીપર, પીપળીમળ, અજમોદ, સુવા અને ચિનાના મૂળ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા ધાણુ ૧; તોલા કચરો (કેસર), તચન, કાજ, કાજ અજમો, એ ચાર ચાર તોલા ગોળ ૪૦૦ તોલા, લી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ તેનો મદ અમિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવા આ પચ્છરુક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને વજોળ પ્રશન્ન છે આ પાક ગર્ભ-પ્રદ લાઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ વાતરોગ, ઉષ્મ, દમ, હલીમક, પાકુરોગ દુર્ગંધી તથા નવકુન્ડનો નાશ કરે છે આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના મન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપમલા થાય છે આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ નવાથી અલ્લક્ષી-મળવર્જિત થાય છે

૫૩. પડવાસપાક—૮ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને લી ૧૨૮ તોલા એ ત્રણે એકા કરી મદ અમિ ઉપર પચન કરવા કિચિત્ જાડુ થયા પછી તેમા ૬૮ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાડ નાખવી જાડો થયા પછી તે પાકને ધીના વાસણુમા ભરી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવગ, લીડીપીપર માટાડી, દુધી, કોચબીજ અને ગોખર એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મહા અને આસધ એ બેમ તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ચુદ ૨ તોલા, નગોડના પાદા કિવા મૂળ ચાર તોલા, નાગખલા, કલકની ભસ્મ, અક્કલભસ્મ, લોહ-ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા ગળોતુ મત્વ અને તવખીર એ બેમ તોલા અને વોળ વોળ ચદન, જટામામી, ભીમમેની કર, વશલોચન, વાયકળ, જવત્રી, કેસર અને ગ્ઝાયદન (રતાદળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખતુ આ પાકના મેવનથી દમ, ઉષ્મ, પાકુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદાપ, પાચ પ્રકારનો પ્રદ અને ખડુ સુવાગોળો નાશ થાય છે, સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય ૬ બાળકોના અગતી તથિ થાય છે અને પુરુષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાપાણ્ણભેદપાક.—પાપાણ્ણભેદ ૬૪ તોલા લઈ વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૫૨ તોલા લીમા નાખી મદામિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતા હલાવતા બડો કળેવા પછી એલચી લવચ, લીડીપીપર, જેડીમધ ગળા હરેરે, રેણુકપીળ ગોખરે, અરકુસી, શરપુષ્પ, સાટાડી જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સપ્તાગુલ કમળ, કલાઈની ભન્ન, લોહભસ્મ, અન્નકભન્ન કપર, પિત્તપાપડો, પટકચૂરે તમાલપત્ર, નાગકેસર, નજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બમે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ બાકુ થયા પછી તે સર્વ તેમા નાખી, નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમા તે પાક ભરી ગાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે મવારે સેવન કરવો અને નીલ્મણ પદાર્થ તૈલ વગેરે વર્ત્ય કરવું, એટલે પાત્ર પ્રકારની અસ્મરી, મૃતકૃમ્મ, મૃત્તાલાત, પ્રમેહ મધુમેહ, અધોગત, યાસ્તગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે નીન અસ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે જે ઔષધ ધરદેવે બનાવ્યું અને અવનને કહ્યું તે આજ ઔષધ છે.

૫૫. પિપ્પલીપાક.—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટવી અને પછી તે લીડીપીપર મદામિ ઉપર ૨૫૬ તોલા લીમા મેકવી પછી ૨૫૬ તોલા ખાક લઈ તેનો પાક કરી તેમા તે લીડીપીપર નાખવી પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાગ તોલા નાખવું અને તેની ચેપલીઓ કરવી આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક જીર્ણીજ્વર અને ક્ષયથી થીણુ થયેલા પુરુષને પુષ્ટિગ્રક હોઈ, ઉલટી, તૃષા, અગ્નિ, શ્વાસ, ગોષ, જીર્ણશોષ, કમળો, હર્ષોગ, પાકુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સ્તોકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અગની વૃદ્ધાવસ્થા બદલે તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬. બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક.—૬૪ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ચોગણુ દૂધમાં પચન કરવું પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા લીમા મેકવા પછી ૨૫૬ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા લીડીપીપરનો ગોળો અને એલચી, તજ નાગકેસર, લવચ જટામાસી, સુદ, મરી, લીડીપીપર, નાગર-મોચ, ચદન, તમર, ત્રિકટુ, જાવવી, કેસર, જેડીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, બડો થયા પછી નીચે ઉતારવા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા નાખી, તે પાક અમિષળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્ધવર્ધક, પુષ્ટિકર, ઝચિકર, મેત્રોને હિતાવહ, અમિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજકૃષ્ણ કરનારો હોઈ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હર્ષોગનો નાશ કરે છે.

૫૭. ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક.—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનું ચૂર્ણ દૂધમા પાચન કરી ૫૫૨ તોલા લીમા શેકવું, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમા મેળવી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, નાગકેસર, લવચ, જાવત્રી, તમાલ-પત્ર, જાલદી, સફેદ મુસળી, કાળીમુસળી, કેસર અને વશોલાચન એ પ્રત્યેક અબ્બો

તોલા નાખી, પાક બહુજ જાડા થયા પછી નીચે ઉતારી, કડો કરી લીધી નીચ-
લા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ મવાગમાં અગ્નિપ્રજા જોષ સેવન
કરવા આપવા. આ પાક પદ્મ, ત્રણ, લીલુત્વ તથા દુખાવતો નાશ કરે છે
અને સ્ત્રીમગ કરનારને, જઢને તથા જેનો મગ બદલાયેલો છે એવા પુરુષોને
હિતાવલ છે.

૫૮ ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક—૬૪ તોલા લીડીપીપર લઈ તે દૂધમાં
વાટી અને ૧૨૮ તોલા ધી લઈ તેમાં મદામિથી શેકવી પછી ૧૦૨૪ તોલા
માદગની ચામણી કરી તેમાં ને નાખવી, અને તજ, તમાલપત્ર એલચી, નાગકેમળ
અનુ ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવું અને તેના ચોસલા પાડવા, આ પાક ધાતુવધ-
મગકારક, હૃદયને હિતાવલ અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ લાય, પાક, આમ,
ઉપરમ, વાતરકન, ઉલ્લી, તૃષા, અરૂચિ, ગોષ, જીરુંનાગ, જીરુંજવર કમળો,
ચિનાપ, હરોગ, પ્રદર, મળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ એક વધ
આપવાથી વલીપક્ષિત રોગ જઈ મનુષ્યને નરણુ કરે છે.

૫૯. પીંડુપાક—૨૦૪૮ તોલા પીંડના લીલા ફળોનાં ગમ લઈ તે વજ-
નાળ કરી વામણમાં નાખી જાડા થાય ત્યા સુધી અવગ્રાવવો, પછી તેમાં ગોળ
૧૦૮ તોલા, ધી ૬૪ તોલા અને ચાતુળ ત લવગ, મુક, મરી, લીડીપીપર, જાવત્રી
તથા જયફળાનુ ચૂર્ણ એકેક તોલા નાખી, મદામિ ઉપર તયા કરવો આ પાક
ગજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ મુઠી ખાવા આપના અને જીરુંજા, ખાટા,
ખાંડ તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એથી વાતરોગ, મૂળઆધિ, શ્વાસ, ઉધગમ,
પિત્તવિઙગ, અગ્નિમાઘ, કફરોગ, રક્તવિઙગ, પીનમ, ગોષ, દાદ, મર્વ પ્રકારના
ઉગંગ તથા વિદ્રધિ રોગોનાં પણ નાશ થાય છે આ પીંડુપાક માણુઓને મુખ-
દાયા હોઈ સર્વ રોગનાશક છે.

૬૦ પૂગપાક—નાગકેમળ, નાગરમેષ, નુઃ ચદન મરી લીડીપીપર,
આમળા, ચારાળી, તાલીમખાનુ, મીઆમળી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરું,
ગલાજીરું, શીંગોડા, વજાલેચન, જાવત્રી, લવગ ધાણા અને વરીયાળી એ પ્રત્યેક
એકેક તોલા તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં ખાટવું
પછી ગાયનુ ધી ૩૨ તોલા, માકર ૨૦૦ તોલા, આમળા ૧૨ તોલા અને ગના-
વરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મદામિ ઉપર કરી શિજવવું પછી નિચ-
લા વાસણમાં એ પાક ભરવો અને શકિત પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો આ પાક
પ્રમેહ જીરુંજવર, અગ્નિપિત્ત, રક્તસ્થાવ મળઆધિ તથા અગ્નિમાઘનો નાશ
કરનાર હોઈ પુષ્ટિ, વીચ, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા અગ્નિનો રક્તોપ
કરનાર છે.

૬૧ બીજા પ્રકારનો પૂગપાક—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ
કાનરોને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી તે નરમ થયા પછી મુકરી વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ
કરુ પછી સોપારીથી આડગાળુ દૂધ લઈ તેમાં તેને ઉઢાળી ગામનુ દૂધ ૩૨
તથા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે મધાનો પાક કરવા. પાક સારો સિદ્ધ

ચલા પછી નીચે ઉતારી તેમા એલચીદાણા, નાગખલા, બળદાણા, લીડીપીપર, ગળકળ, શિવલિંગી, ગવત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુક, વાળા, કાળાવાળા, નાગરમેય, ત્રિકળા, વશલોચન, શતાવરી, કાચબીજ, કાળી દાણ, તાલીમખાનુ, ગોખર, ઉભી બોરીગણીના મૂળ, ખારેક ખીરલી, ઘાણા, જેડીમધ, શીંગોડા, છર, કલોછછર, અગર, જાલામરી વરીઆળી, મેથી, ભોયકોહળ, કાળીમુસળી, આસધ, કમ્બુશ (કમ્બ), નાગકેસર, મરી, ચારાળી, સીમળાના બી, ગળપીપર, કમળાણ, ચદન, રતાદળી અને લવગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી નાખવુ તેમજ પાગની ભસ્મ, કલકળની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, કમ્બુરી અને લીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમા નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાકુ બાધી તે બલાબલ જોઈ સેવન કરવા જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાનુ સેવન કરે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરુષ જાણુ આ પાકના મેવનથી જીવાન જેવા થઈ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા સુંદર કાંતિમાન થઈ આને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨. બદામ પાક — મદામ ૩૨ તોલા માંવા ૧૬ તોલા બેદાણા ૦૧ તોલા, લવગ ૦૧ તોલા, ગળકળ ૦૧ તોલા, વશલોચન ૦૧ તોલા, કમળકાકડી ૦૧ તોલા, એલચી ૧ તોલા, તજ ૧ તોલા, તમાલપત્ર ૧ તોલા, નાગકેસર ૧ તોલા, સાકર ૧૬૦ તોલા, લી ૧૬ તોલા, એનો વિષિ પ્રમાણ પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે વાતરોગ દૂર થાય છે તાવમાર્ચી ઉકેલા માણુમને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણુ ઉપયોગી છે.

૬૩. ભોયકોહળાનો પાક — ઘોળુ ભોયકોહળુ સુકવી ખાડીને તેનુ ચૂર્ણ લીમા તળવુ અને ઘોળા મુસળીનુ પાચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉતળી, માંવા કરી તે માંવા લીમા શેકવા પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચાતારી ચાસણી કરી તેમા માંવા સહિત ભોયકોહળાનો ભુકા મિશ્ર કરી ખૂબ લુટીને મરખુ મિશ્રણ થયા પછી તેમા લવગ, એલચી, ગળકળ, ગવત્રી, સુક, મરી લીડીપીપર, નાગકેસર, કેમર, વશલોચન અને તજ એ સમાન ઔષધીનુ ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી શેકછર એક તોલા અને પીપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકના ચોમલા પાડવા એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવાર માજ મેવન સ્વાધી ક્ષમરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪. બીજા પ્રકારના ભોયકોહળાનો પાક. — ભોયકોહળાના કકડા કરી કાંજમા પલાળી ગળવા, પછી પાણીથી ઘોષ ૬૪ તોલા દૂધમા ઉતળી પછી લીમા તળવા પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમા ૪ તોલા લીડીપીપર, ૨ તોલા સુક, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા છર, ૨ તોલા આમળા, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલા એલચી, ૧ તોલા તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડા, ૨ તોલા કમ્બુશ, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુમળી, ૧ તોલા લવગ એમનુ ચૂર્ણ કરી પાકમા નાખી ચોસલાં પાકવા. તે પાક લીમા ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરમ, કમળા, તમકાસ, બ્રમ,

ઉલટી, તૃષા, પાકુરોગ, કાતક્ષય, અપરમાર, સિરોરોગ, ચોનિશળ, ચોનિવટે રક્ત-પ્રવાહ (પ્રદર) અને અસિમાલ એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫ મહાકામેશ્વર પાક:—ઉપરના “ગતિવસ્ત્રલ પૂરપાક” માં પુરામાની અન્નમો, શુદ્ધ કેલા ધતુરના બી, અક્રલકરો, મયુક્રગોષ, માયા, ખમખસ અને તળતુ ચૂર્ણ મેળવતુ, અને મર્વ ચૂર્ણના અષ્ટ ભાગે ભાગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક:—ધાણ ચદન, તળ, તમાલપત્ર, અલ્પચીદાણા, નાગકેસર, લીડીપીપર, મુક, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડા, કમળ, ચાગળી, ખોગ, આમળા, કમળકાકડી, વશલોચન, દ્રાક્ષ, જીર, ધાણા, લવગ, નવત્રી, શુદ્ધ લોહભરમ, શુદ્ધ કરેલો હિમળોક બળમે તોલા, લીલા નાળીએળતુ કાપક તથા મોપાગી ૩૨ તોલા અને માલતુ દ્વિ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરતુ પછી આમળા તથા શતાવરી મેળ સેળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે નવ ચૂર્ણ લીમા શેકી નાખતુ કલછની ભસ્મ ૨ તોલા અને પાડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેના પાક કરી તેમા ઉપલી મર્વ બળુસો નાખી, પાક મિદ્ધ કરી તે મવારે મયન કરેલો આ પાકના મેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડતુ, ગળ, ક્ષીણત્વ, દન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કણુરોગ, નેત્રરોગ, કંઠશની અદરનો રોગ, બળ (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અસિમાલ અને હંદરાગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭. ભદ્રલાતક પાક:—૧૨૮ તોલા બીજામા લઈ તેના કકડા કરી તે ૧૦૮૮ તોલા દ્વિમા પચન કરવા સાગ પાકા થયા પછી દ્વિમાથી બહાર કાઢી ૧૧૫૫ પછી તેમા ૨૫૦ તોલા લી અને ૬૪ તોલા માદર નાખવી હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, મહુક, ધાણા જીર, ચાતુબ્જત, વાળા, જેડીમધ, પદ્મકાદ, કેમળ, લવગ, જાપદળ, બોમકાલળુ, કમળ, વશલોચન, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ભીમ-નની કપૂર અને ખેરસાર એ મેવેતુ મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવુ. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવા એટલે રક્તપિત્ત કાઢ, લાઇ, ખમ, માળી ફેડકીઓની ખસ, વાતરકત, રક્તસ્રાવી વાતરકત, ગરીરમા સેજ મળુદા થતા હોય તે, બહેરાપણુ, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ છે.

૬૮ મૃદુન્મુસળીપાક:—૬૪ તોલા કાળીમુમળીતુ ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આઠ ગળા દ્વિમા પચન કરવુ બોષ, ત્રિબળ, ગેરલ્લી, વરીઆળી, શતાવરી, જીર, અન્નમો ચિત્રો, ગળપીપર, અન્નમોદ, પીપળીમૂળ, આમળા, પટકચૂરો, ગોખર, વાળા, આમધ, હરડ, સમુદ્રશેફના બી, લવગ, જાપદળ, જાવત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાતુ, બળદાણા પેદારીના (કાગમીના) બીયા, જતાવણી, કોચબીજ, જેડીમધ, મોચગમ શિંગોડા કમળકાકડી, વશલોચન, વાળા, ચણકમોથા, અક્રલ-ન અને ચદન એ પ્રત્યેક ચાગ ચાગ તોલા લેતુ મારા ચોકખા તથા ૩૨ તોલા ના અમિદર અન્નકભરમ અને લોહભરમ એ પ્રત્યેક બળે તોલા લેતુ પછી નવ ઔષધોથી ખમણી માકર લઈ તેનો પાક કરી તેમા ઉપરના મર્વે ઔષધો

નાખી, પાક તૈયાર કરી અગ્ને તોલા વજનના લાડુ બાધવા. પછી શુભ દિવસ બેઠ ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ આશન કરવું, તેથી કરી અગ્નિમાઘ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉષ્મરસ, મણુરોમ, ક્ષય, કમળો, પાકુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દષ્ટિમાઘ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફ-રોગ, પદ્મવ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરક્ષત, રક્તદોષ, મજ્જાદુઃ, મૂત્રાધાત, પથરી, પ્રમેહ, મલમ્હરોગ, કુશત્વ, દુર્મળત્વ, ગભિરૂપીના રોગ અને વાનગતનો નાશ થાય છે તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપક્ષિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અગ્નિની કુમારે આ પાક નિમાણુ કરેલા છે શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં હિતમ બીજો કોઈ પાક નથી.

૬૯. મુસળીપાક — ૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ ક્ષધ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમા પચન કરવું પછી છી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુદર ૧૬ તોલા, કોપર ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા, જયફળ, લવગ, કેસર, ત્રિકુળા, જટામાસી, કોચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાળી, નાગકેસર, સુકં, મરી, લીડીપીપર, જવત્રી અને કળનો કદ એ પ્રત્યેક તોલા તોલા લઈ સર્વેનો પાક કરી બળ્મે તોલા વજનના લાડુ બાધી તે ખાવા આપવા, તેથી કરી ધાતુ-ક્ષીણતા, અચક્તતા, અગ્નિમાઘ, ઉષ્મરસ, કમ, અરૂચિ, પાકુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપક્ષિત રોગો દૂર થઈ, ક્ષીણુ મજ્જાલા ગાંઠ પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાનિ થાય છે આ મુસળીપાકના સેવનથી વાગરૂપી બીજો પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦ બીજા પ્રકારનો મુસળીપાક. — ૩૨ તોલા મુસળીકદલુ ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા માકર અને સુકં, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમે, જવત્રી, બોડી અજમે, પીપળીમૂળ, આમળા, પટ્કચૂરો, ગોખરૂ, ધાણુ, આમળ, બાળહરે, મેથ, સમુ-દ્રોણકના બી, લવગ, જોડીમધ, મેથરસ, શિંગોડા, કમળજકંડી, તવખીર, ચણક-બોખા, અક્કલકેરો, વાળો અને ચદન એ ૩૨ બીજા દરેક તોલા તોલા, ૨૬ તોલા ફાતરા કહાડેલા તલ અને સવથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. એનાથી મદાગ્નિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વામ, તજ, કમળો, પાકુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. ત્રેથીપાક: — મેથી અને સુકં એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનું વજનગણ ચૂણુ કરી, ૧૧૨ તોલા દૂધમા ૩૨ તોલા લી નાખી તેમા તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડુ થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો તેમા ૨૫૬ તોલા ખાડ નાખી ફરીથી મદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું પાક મારો થયા પછી નીચે હિતારંગ. પછી મરી, લીડી-પીપર, સુકં, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમે, જીરૂ, ધાણુ, જ્વોજીજીરૂ, વરીઆળી, જયફળ, પટ્કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરંગ એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને

મરી ૬ તોલાનુ ચૂણુ તેમા નાખી હલાવી રાખી મરુતુ આ પાકને મેથીપાક કહે છે આ પાક ચાગ તોલા કિવા શક્તિ પ્રમાણે મવારે ભક્ષણ કરવે આ પાક આમરાત, અન્ય વાતરંગ, વિષમન્તર, પાડુરોગ, કમ્બો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિતરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કૃપણી (પ્રદર) અને સ્તિકારોગ એ મર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમા મરાય નહિ આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને રીય શક્તિ કરનાર છે

૭૨. બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમા ૬૪ તોલા મેથીનુ ચૂણુ નાખી મહાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ મધના જેવુ બન્યુ થયા પછી તેમા સાકર ૧૬૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવુ તેનો માંગ પાક થયા પછી તેમા ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પચકાળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવુ અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો, તરી કરી આમવાત મર પ્રજન્ના વાતરોગ, ન્તર, વિષમન્તર પાડુરોગ, કમ્બો, ઉન્માદ, અપરમાર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરારોગ, નેત્રરોગ, તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩ લવગપાક:—૬૪ તોલા લવગ લઈ તે ૮૦૬૮ તોલા ગાયના દૂધમા મહાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યા સુધી શીજવુ પછી નીચે ઉતારી તેમા સાકર ૬૮ તોલા અને ગાયફળ ચણકમ્બોળા લીડીપીપર, નુક, મરી, ત્રિકળા, હળદર, દાડ-લાદર, એલવી, નગર, રમર, જવત્રી, આસધ પુષ્કરમળ, પીપળીમળ, બળદાણા, અરિણ, લવગ, અતિવિષ, ગોખર બીમસેની કપુર ખુરામાની અગ્નમે, ચવક અને નાગકસર એ દરેક તોલા તોલો તથા પારદભસ્મ (પાગલી ભસ્મ), તાબાની ભસ્મ એ દરેક ચાગ ચાગ મામા નાખી, આ પાક બમે તોલા સેવન કરવો તથા ન કેપ ગાયનુ દૂધ પ્રારાન કરવુ એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નીર્યસ્તભન થાય છે તેમજ પાચ પ્રકારની ઉષ્મરમ શ્વામ, ગુહમ, પાડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મનદુઃખ, વાતરોગ, અમ્લપિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મન્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ લક્ષ્મણએ નિમાણ કરેલા અને સર્વે પાપમા મોડ છે આ પાકનો સેવનથી શૈલ તત્કાળ દૂર થાય છે

૭૪ બીજા પ્રકારનો લવગપાક—લવગ ૮૦ તોલા ગાયનુ દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૮૨ તોલા અને ખાડ ૬૪ તોલા લઈ મહાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવુ પછી તેમા નીલકમળ ૪ તોલા એલવીદાણા અને ચદન બમે તોલા, રસકપૂર (નુક), અગર અને તગર એ તોલા તોલા નાખવુ તેમજ પચામૃત (સુક, જાળીમુમગી ગળોનુ મરવ શનાવરી અને ગોખર) એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરી રોગથી અતિ નજર દહ થયેલો હોય એવા પુરુષ આ પાકનુ સેવન નાર્થી ક્ષય, મહાજ્વાર પાચ પ્રકારની ઉષ્મરમ, વલીપક્ષિત અને અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે

૭૫ લશુનપાક—૬૪ તોલા લશુણ ગ્રંથ કરવા માટે મરે જાશમા ૧૧૧૧૧ રાખી, સવારે એમથી કાઠી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમા બાકવુ પછી તેનુ

થયા પછી તેમા ઘી ૩૨ તોલા, ગરના શતાવરી, અરુડસી, ગળો, પટકચૂરો સુક, દેવદાર વરધારા, અજમો ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિક્ષણા, લીડીપીપર અને વાવડીગ એ પ્રત્યેકનુ તોલો તોલા ચૂર્ણ નાખી, કંકુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો પછી તેમાથી ખાડની સાથે થોડો ખાવા આપવો, તે પાક આદયવાત, હનુમ્બ આસપક, ભસવાત, કટિવાત ઉરસ્તભ હ્રોગ, સવાગવાત મધિભગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પચ્ચકારક લસણપાક વણુ કરે છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે

૭૬ બીજા પ્રકારનો લશુનપાક.—લસણ સારૂ છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૪૮ તોલા દૂધમા ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવવુ તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવુ થાય એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાડ તથા સુક, મરી, બીડીપીપર તજ એકઠી તમાલપત્ર, નાગકેમર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાના મૂળ વાવડીગ, હળદર, દારૂદળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવગ દેવદાર સાટોડી, ગોખર, ડડવા લીમડો, રારના, સુવા, શતાવરી, પટકચૂરો, આમધ અને કૌયબીજ એ પ્રત્યેકનુ એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવા આ લશુનપાક અગ્નિભગ જાઈ સેવન કરવા એ મ પૂર્ણ વાતરંગ, ગળા અપરમાર ઉરહત, શુદ્ધ, ઉદરગમ ઉલટી, પીડા, અડચ્છિક, કૃમિ, મલખદ્ધતા, આનાદવાત, નાળે, અગ્નિમાઘ, બળહવ, હેડકી, દમ, ઉધરસ અપત્રક્રવાત, ધનુવાત, અતનવામ, પક્ષાઘાત અપનાનવાયુ, અર્દિનવાયુ, આસેપકવાત, કુખ્જવાત, હનુમ્બ શિશરોગ, વિચારી ગમરી, ખલ્લીવાત, પચવાત, સધિવાત, બહેગપાક અને મ પૂર્ણ પ્રકારના ગળાનો અતિ જલદી નાશ કરે છે આ લસણપાક વાતરંગાધિરૂપ લાંબીનો મિહની પેટે નાગ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાન કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે આ પાક એટ વધ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે

૭૭ સાલમખાડ—૩૨ તોલા પમખી સાલમ ૩૨ તોલા પિન્તા, ૧૦ તોલા મદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૬ તોલા વાળીમુમળી, ૧ તોલા ગોખર ૨ તોલા આસધ ૨ તોલા લાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌયબીજ, ૧ તોલો કેમર, ૨ તોલા રૂમીમન્તકી, ૧ તોલો ગ્વચ્છળ, ૧ તોલા જવત્રી, ૧ તોલા લવગ ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકખોયા, ૧ તોલા વશલોઅન, ૧ તોલા મેદાણા, ૬ તોલા ચાનાઈ ૧ તોલો અખોડ એનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો ઉપર ૧ તોલા દૂધ પાવુ આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને તીવ્ર શક્તિ કરે છે

૭૮. વિજયપાક—ભાગ મારી રીતે ઘાઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમા નાખી કટવી, ગંડુ થયા પછી નાંચે ઉતારી તેમા ખાડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવગ, વ્યાપ, અક્કલકળે, ગ્વચ્છળ, જવત્રી, આસધ માટાડી, દુધી, કૌયબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનુ ચાન ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવુ અને મારી પેટે કઢવી એ મર્વેનો અવલંહ જેવો ગંડા પાક થયા પછી સાગ વામણમા ભરી રાખવો પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે

મવન કરવો આ પાકના મેવનથી ઘાતુ પુષ્ટ થઇ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુનંતર પ્રમેહ, મર્ચ પ્રકરનો અતિમાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓના પ્રફર અને યોનિશ્લષ ઈત્યાદિ મય રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તભન થાય છે કાષ્ઠજ્યોએ ચવ-કની જ્યોએ બળદાણા લવાનો ગિવાજ છે

૭૯ વિદારીપાક — ૪ તોલા ધાળા બોયકાહળા (છુદવાથી જેમાથી મદ્દ દૂધી નીકળે છે તે) નુ ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમા પચન કરવુ મધના જેવુ લાલ થયા પછી તેમા જવત્રી જમ્બૂળ, લીડી-પીપર, એલચીદાણા, મુદ, ધાણા ૭૩ અગર, કેસર, વાવડીમ, સ્ફગોદા, ગોખરે શતાવરી, બળદાણા અને ચણેલીના મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવા અને ઠંડુ થયા પછી તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખવી આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને ન ઉપર જુના ચોખ્ખો ભાત કરીને ખાવા આપવો, તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સ્ત્રીઓને પ્રફર, મુત્તરૂ, પ્રમેહ અને બહુમતના રોગો દૂર થાય છે

૮૦ શતાવરીપાક — શતાવરીના મૂળનો કાક કરી લેવો અને કાકથી ચોગણુ દૂધ દૂધના મમભાગ ગાયનુ લી અને કાકના મમભાગ માકર લઈ લી ગેપ રહે ત્યા મુધી પચન કરવુ પાક તૈયાર થયા પછી નજ તે બે તોલા પ્રમાણુ મયન કરવો એટલે વ્રતપિત અમ્લપિત, ક્ષય અને શ્વામનો નાશ થાય છે

૮૧ માલપાક — દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અર્જુનત્રણની છાલનુ ચૂર્ણ ૧૨ તોલા એ બે એકત્ર કરી મદામિ ઉપર પકવ કરવુ પછી તેમા ૬૪ તોલા ગોળ, નજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, લવગ, જમ્બૂળ નાગરોથ, વશલોચન ધાણા, મુદ, ભરી, લીડી રીપર આમધ, હરુએ અને લોહહત્તમ મિશ્ર કરી સેવન કરવુ એટલે હૃદય ક્ષય, ગ્રાપ વાતરોગ, શિક્ષા, વ્રતરોષ, વીમ નગરનો પ્રમેહ, રોગાનિપાક ઇત્યાદિ ૧૫ નગનો નાશ થશે

૮૨. મુડીપાક — મુદ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણુ દૂધ લઈ મર્ચનો મદામિ ઉપર પાક કરી તે પાક ધટ થયા પછી મેવન કરવો એટલે મન્તકજળ અર્દિતરોગ, સ્વપાવર્ત, હનુકપ, મન્યાસ્તભ ગલગ્રહ વાતરોગ અને દ્વાદિક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે

૮૩ બીજ પ્રકારનો મુડીપાક — ૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુદ લઈ, ચૂણ કરી ચોગણુ ગાયના અથવા બકરીના દૂધમા કઢવી તેનો ગોળો કરવો પછી ચાતુર્નત લવગ કેમર લીડીપીપર, અમ્લવેતમ, જરૂ અને શહાજીરાનુ ચાર ચાર તોલા ચૂણ નાખવુ આ પાક શક્તિ પ્રમાણુ સેવન કરવા આપના એટલે શુભ અનિ માન શળા, કૃમિ, નપુમકવ અને અતિસારનો નાશ થાય છે

૮૪ ત્રીજા પ્રકારનો મુડીપાક — ૩૨ તોલા સુદનુ ચૂણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમા પચન કરી ગોળા કરવો પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમા તે મુદનો ગોળો અને લવગ તથા ચાતુર્નત બન્ને તોલા નાખવુ આ પાકના મેવનથી મસ્તકરોગ પીનમ અને મગ્ગહીનો નાશ થાય છે

૮૫ શેવતીપાક:—ધોળી શેવતી (ગુલાબ) ના ફૂલ એક હળાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા ગેકવા. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્નત ૧૬ તોલા, ગળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોતુ સત્વ, તવખીર ધોળુ જીરે, સીસાની અને કલાઈની ભરમ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઈ, સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર બીમ્બેની કપર તેમા મેળવીને વાસણમા ભરી રાખવા. પછી તેમાથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક મેવન કરવા. પથ્થ પાળવી એના સેવનથી જીર્ણ-જ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઠ, નેત્રરોગ અને મુખ-રોગનો નાશ થાય છે (આજ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પશુ ઉપર પ્રમાણે થાય છે)

૮૬ બીજા પ્રકારનો શેવતીપાક—કાટે શેવતી (શેવતી ગુલાબ) ના ફૂલ ૧૦૦૦ લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમા તળવા ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોતુ સત્વ ૨ તોલા એ મર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવા, અને તે એક તોલા સવારે આપવો આ શેવતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉષ્મરસ, અગ્નિમાઘ, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુઠ, અર્શ, દુ સાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે

૮૭ બાલીપાક અથવા શ્રીફળપાક.—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને લી ૬૪ તોલામા તે પકવ કરવું પછી તેમા સુક, મરી લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલા અને મર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવા એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વજ્ઞોષ અને પોનિરોગ દૂર થાય છે તુટિ અને કૃષ્ટિ યર્ધ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે આ પાક સેવન કરનારે દુર્ગધપાન અવરમ કરેતું તથા મધુર આહાર સેવન કરવો

૮૮ સુરણપાક—ઈશ્વરણીના મૂળ અથવા ફળ, નાગરમેાથ, સુક, દત્તીમૂળ, હરડે, નસોતર, પટ્કચૂરા, વાવડીંગ, ગોખર, ચિત્રક અને માલકાગણી એ દરેક બબ્બે તોલા લેવું સુરણ ૩૨ તોલા, વગધારા ૧૬ તોલા અને લિલામા ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા મર્વનો ચતુર્વેશ કાઢો કરવો પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે ગઢામા નાખી પુન પકવ કરવો સાગે પાકો થયા પછી ચિત્રાના મૂળ, નસોતર, દત્તીમૂળ તથા માલકાગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને બોપ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા સૂર્ય નાખવું પછી નીચે ઉતારી કંટુ થયા પછી તેમા મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું આ પાકને 'બાહુ શાલયુક પાક' કહે છે આ પાકના સેવનથી મર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, ઉદરોગ, આમવાત, મળેડમ, મગ્ગણી, ક્ષય, પીનમરમ, હલીમક, પાકુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ પાક રમાયન (જરા વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરણપાક.—નસોતર, માલકાગણી, દત્તીમૂળ,

નાખે ચિત્રાના નળા, પટકચૂરે દેવવરણીના નળા, સુક, નાગરમેય અને હરેક એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા લિલામાં ૨૨ તોલા, વરધાને ૨૦ તોલા અને મુગળુ ૧૮ તોલા લઈ તે સર્વનો ૮૦૯ તોલા પાણીમાં ચતુષ્પાશ કાઢી કરી, તેમાં ૫૧૦ તોલા ગોળ નાખવા અને કંકણીને ચોટે ત્યાંસુધી તે પાટ કરવા પછી નીચે કિતારી તમા નમાતર, માલકાગણી મુગળુ અને ચિત્રકમળા એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તળ, મરી તથા નાગરમેય એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું આ પાકના મેવનથી અજીર્ણ, લીજીત્વ, પાચ પ્રકારનો ગુલ્મ પ્રમેહ, પાનુરોગ, હલીમક અને મેવ પ્રકારના ઉદરોગો નાશ પામે છે આ રમાયન છુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનાર છે અને નળાવાધિ રોગનું નાશ કરનાર છે આ પાકને 'બાહુ શાલચુક' પણ કહે છે

૯૦ મહાભક્ષક પાક —કડવા લીમડા, ઘાળી ઉપવસરી, જાનુદી, ડું ત્રાયમાણુ હરેક, બહેડા આમળા નાગરમેય, પિત્તપાપક માવચી, ધમામે વજ અરમાર, ચદન, કાળીપાટ, સુક પટકચૂર નાગરમેય અરુન્ધા, કરીયાનુ ઇંકજવ, ડાળી ઉપલમરી, કડવા ઇંકવગણા મોનવેલ, વાવરીગ અતિવિચ ચિત્રક મળા, કામાળુ ગળા અને નાગરમેય એ એકેક લાગ અને પેટોલપત્ર હળદર દારૂબાદર લીડીપીપર ગરમાળાની શીંગાનું મગજ, માતીણુ નગમડાની બાલ ચાખ્ખાડી, મજા, કલગારી ગરના માટાડી, દત્તીમુળા, બીલાની અતરગાલ લાગના તથા કાટામરીઓ એ પ્રત્યેક બળ્લમ લાગ લઈ તેનો ૧૦૦૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટ માશ કાઢી કરી કિતારી લેવા પછી ૧૦૦૦ બીલામાં ફાટી ૧૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુષ્પાશ કાઢી કરી આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોના કાઢો એકત્ર કરવા અને પુનઃ અસિ ઉપર મરી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેના લેહ મિશ્ર કરવા તેમાં હળદર ભવામાના બી નાખવા પછી તેમાં સુક, મરી લીડીપીપર હરેક, બહેડા આમળા, નાગરમેય વાવરીગ ચિત્રકમળા ચદન મિથવ કાષ્ઠ અને અજમે એ પ્રત્યેક ૮ તોલા તળ તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગરમેય એ ચાર ચાર તોલા નાખી લીના વામણમાં ભરી તેમાં ગુદ્ધ ગધકનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું આ લક્ષાતક અવલક પ્રાણીઓના ફિતને માટ ધ્રામહાદિવજીએ રચેલા છે આ અવલેહ ગળોના કાઢાની માથે મેવન કરવાથી ઘાળો નદ કિરમગાળ જલેજીર્ણા પુકડીક ચર્મરૂળ વિરકાટક, રક્તમડગ કાપાલિક ખમ રિપાદિકા વાતરકત ઉદાવત પાકુરોગ ઉલરી રૂમિ છ પ્રકારના અરા શ્વાસ ઉધગ્ન તથા લગદરનો નાશ કરે છે આ પાક મેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વાત્ત્ય કરવા એટલે ગમે તેવા કુષ્ઠે હશે તેનો પણ નાશ કરશે જેન લિલામાં સદે નહિ તેઓએ આ પાટ ખાવા નહિ

૯૧. સોલાગ્ય સુડીપાક. —સુક ૩૨ તોલા લી ૮૦ તોલા, ગાંધુ ૬૫ ૨૫૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુક મરી લીડીપીપર, તળ એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહ વિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને મુડી રમાયન કિવા માલોગ્યનુ- કહે છે આ રમાયન આમવાતને નાશ કરી કાઢીને મારી કં- છે તથા ઘાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વત્રીપક્ષિન અને વધ્ધવનો નાશ કરે છે

૬૨ બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ ડીપાક.—ધી ૧૪ તોલા ફે ૧૦૨૪ તોલા અને આગર ૨૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લઈ અદર સુકતુ ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો તેમા ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, રાવડીગ ૪ તોલા, છડ ૪ તોલા અને નુડ મરી લીડીપીપર, નાગરમોથ તમાલપત્ર, નાગરિમગ તથા બારીડ એકથી એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ ચાગ ચાગ તોલા નાખવું અને પચન કરવું આ પાકને નાગરખંડ કાઢે છે આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ મળેલાના છે આ પાક તૃષા, ઉલ્કરી નાવ દાદ ગોપ ઉધગમ પીટા રૂમિ અને મદાસિતો નાશ કરે છે

૬૩ ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ ડીપાક —નુડ ૨૨ તોલા, ધી ૮૦ તોલા, ફે ૫૧૨ તોલા, મોકર ૨૦૦ તોલા તથા રાનાવરી, છડ, નુડ મરી લીડીપીપર, તજ, એકથી તમાલપત્ર, અજમા વરીઆળી નવા, ચાદ ચિત્રડ અને નાગર મોથ એ પ્રત્યેકનુ ચાગ ચાગ તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું લેહના જેવું ચાચ એટલે મિદ્ધ થયુ જાણવું તેને ઘીના ચામણુમા ભરી ગખવા અને અસિન તથા બળ ખેઈ મેવન કરવા આપના સુવાવડીએ તેા વિશેષે દગીને મેવન કરવા એના મેવનથી બળ વળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપચિનનો નાશ થાય છે આ પાક રચ ચાપડ, હાથ અને અસિને પ્રદીપ કરનાર છે અને આમવાન, મક્રદશગ તથા મુગરગતો નાશ કરનાર છે

૬૪ ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ ડીપાક —નુડનુ ચૂર્ણ ૬૪ તોલા વધ ને ૧૦૨૪ તોલા બકરીના કિડાએલા દ્વેષમા નાખી તે ફે ગોળો થાય ત્યારથી કિડાળવું પડી ૧૦૦ તોલા આગરનો પાક કરી તેમા ત નુકતો ગોળો અને ચાનુજાન, નાગરમોથ, વશલોચન, મરી, ધાણા, છડ, નાનાછડ, વરીઆળી, અક્રવટગે નુડ, લાગ, રાનાવરી, ડાળી મુસળી, તુ, મરી, લીડીપીપર કૌચ મીજ ૧૬૮૬ (નુડ, મરી, પીપળીમળ ચિત્રડ અને ચવડ) જ્યકળ, વાવરી, ગિગોડા, વગધારો, નમોતર, કમગરકડી, ત્રિફળા, ખત્રાવય વાળો, આમધ, ધાણુ ચદન અગર અજગધ, ચણુદમાળા, વગડાઉ તુલસીનાખી, ડાળી દાસ, અખોડ, કમળ અજમોદ બદામ, કોપડ, ભીમચેની કપર, અક્રકલમ, તાદમમ, નવની લગમ, તાત્રલગમ રાંધાણત અને મુવળુમાસિકલમ એ પ્રત્યેક એક એક તોલા નાખી પાક તયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કાઢે છે આ પાક મચા માજ શક્તિ પ્રમાણે મચન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને ત્રણ ગિતાવડ છે એના મેવન ઉપર પથ્થાપચ્ચની વિશેષ મલાળ ગખવાની જરૂર નથી એના મનથી ક્ષય, પાકરોગ, ઉત્તરમ દમ મદાસિ, મઅલ્ખી રકનચુમ, પ્રદર, નામરોગ, કુખક્ષય (ફે ન આવવું તે), મત્રદુષ્ક કમળો ગલરોગ, પિત્તરોગ વાનરોગ અને મતિકરોગનો નાશ થાય છે આ સૌભાગ્ય સુ ડીપાક અત્તિનીકુમાર નિમાણુ કરવો છે અને તેનુ મેવન કરનારને ઉત્તમ મુણુગરી છે સ્ત્રીઓને એના મવનર્ય પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે

૬૫. પાચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુ ડીપાક—૧૬૨ તોલા નુકતુ ચૂર્ણ લઇ ને ૧૬૨ તોલા ઘીમા ગેડી નાખવું પડી તાપ્પાની અથવા સોદાની કાકામા એમણુ ફે

અને મમલાગ માલ નાખી તેમા પચન કરી પછી તેમા બનયણ ત્રિફળા, જીરૂ, ચણાજીરૂ, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીડીપીપર, નાગરમોથ, વાળા, દાલ, મોય ધાણુ, ચન્ન અને ખારક એ પ્રત્યેક બખેયે તેલા, લીલા નાળીએગની અદરનુ ધાપર ૨૦ તાલા ઘસાજત ૮ તોલા, લોહજરમ ૮ તોલા, સુદ ૧૬ તોલા, ચોરાળી ૧૧ તાલા અને નસોતર ૨૨ તોલા એ પ્રમાણે નાખવુ મર્વ ઔષધોનો અદ પિ થયા પછી તેમા નુગ ની પદાથ કેમર વગેરે નાખવા આ સુડીપાક મહાદેવજીય પાવનીજી પ્રત્યે ઢહેલા તો તથા તેજ પાક નાગદે બ્રહ્માના મુખથી નોજાયા હોતો આ પાઠના નવનવી બળ, કાંતિ, સાભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ શાસ્ત્રી, મોક્ષ અને સુકુમારના પ્રાપ્ત થઈ શાનિશિચિલતા ફર થાય છે સ્તન બદ થાય અને ૧૦ પ્રકારના વાનગણ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૮૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૧ પ્રકારના તવર, ૧૧ પ્રકારના મત્રરોગ તેમજ નાભારોગ, નેત્રરોગ, કબ્જરોગ, મખગણ મન્તરગણ અન્તીગણ યાનિગણ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે

૬૬ હરીતકી પાક—૧૨૬૬૮ તોલા, પાણી ૨૦૮૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા બન્ય ૬૬ તોલા અને પીપળીમૂળ ચિત્રાના મૂળ, ભારગમૂળ, શખાવળી, મળદાણા કચાગ, સુદ અરેડી, નાગરમોથ, પુકરમૂળ અને ગળ્પીપર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તાલાનો અદમાશ કાઢી કરી તેમા ૧૨૬ તાલી નાખવી પછી તેમા ગોળ ૧૬૨ તોલા ગાયનુ ઘી ૨૦ તોલા અને બનયણ કેમર, ચાતુર્જત આમળા, અજમા અરેડા જાનરી, તાજલમ લોહજરમ સુદ, મરી તથા લીડીપીપર એ પ્રત્યેક બખેયે તેલા ચણુ નાખવુ તથા પાકનિહ કરવા આ પાક જીર્ણવરનો નાન કન ઇ અને તન્ત્રગી પુષ્ટિ, પુષ્ટિ તથા મળ આપે છે તથા રસકોપ, સમ્ર-હણી કીંગવાનુ અતિમાર મળઆધિ દમ ઉધગમ અને વાનગત ઉપર લિપકારી છે

૬૭ બીજા પ્રકારના હરીતકી પાક—દશમૂળ, ગળ્પીપર ડેઅબીજ, ભારગમૂળ પટકચુરા પુકરમૂળ સુદ, પહાડમળ ગળો, પીપળીમૂળ શખાવળી, ગસ્તા, ચિત્રકમળ, અધેડી મળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બખેયે પલ (૮ તોલા), બન્ય ૨૫૬ તોલા અને માટી હરેડ ૧૦૦ લખ સર્વનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા કાઢો કરી, તેમાની હરેડ જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવા પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા, ગલ ૩૨ તોલા ઘી ૨૨ તોલા તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરેડ અદર નાખી લેન મિદ્ર કરેલો કંડો થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી રોજ એ હરેડ અવલેલ સાથે ખાવા આપવી, એટલે ક્ષય મગહણી, સોળો, અગ્રિમાથ નવરમદ પાકરોગ ઉધરમ, મન્તકરોગ હરોગ, હેડકી અને વિપમલવરનો ના અને બુદ્ધિ બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે આ હરીતકી પાક ઉપલા ૧૫ ફર કરવામા ત્રેલ છે

૬૮ આદર્ક પાક—આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનુ ઘી ૪ તોલા ગાયનુ ફૂંચ ૨૫ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળીમૂળ, મરી, લીડી-પીપર, સુ ચિત્રા ચાવરીગ નાગરમોથ, નાગકેમર, તવ, એલચી, તમાલપત્ર એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું અને તે પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ મવારે સેવન કરવો, એટલે શીતપિત્ત, ઉદ્દ, કોદ અને ઉત્કોદનો નાશ થાય છે એ ઉપર લીમડો અને આમળાનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધલાતરી પથ્થ પાળવી, એટલે નવ દિવસમા ઉપરના મર્વ રોગ દૂર થાય છે

૯૮. વાસાખ ૩.—અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ્યા પાણીમા કઢવી, ચતુર્થાશ શેષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમા આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું, એટલે રક્તપિત્ત, ઉષરસ, આસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુદમ, તૂપા, હૃદ્રોમ અને પીનસનો નાશ થાય છે (કોષક જગ્યાએ વશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે)

૧૦૦ બીજા પ્રકારનો વાસાખ ૩ —અરડુસી, બોરી ગણી, હરડે, આમળા અને હથળા જિઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમા આઠ ગાંડુ પાણી લઈ ચતુર્થાશ કાઢી કરી રાખવો પછી તેમા સમભાગ ગોળ નાખવા, તેમજ સુક, મરી, લીડી-પીપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમે, શિંગોડા, બીલાની અદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુદર, શતાવરી, જાયફળ, માયા, ચણકબોયા, અકતકરી, ઢાળુ નમેતર, અજગધ, જાયત્રી, ફટકડી, ગુદા અને ગહુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમા નાખવા પછી લી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉષરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે

૧૦૧. ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખ ૩ —અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને લી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો આ અવલેહ બાળકોને દિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉષરસ, દમ અને ઉરજ્જત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨ ચોથા પ્રકારનો વાસાખ ૩ —અરડુસીના પાદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણ્યા પાણીમા કઢવી ચતુર્થાશ શેષ રહ્યા પછી તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો, એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉષરસ, દમ તથા ક્ષયનો નિરોધ કરી નાશ થાય છે

૧૦૩. પાંચમી ૩ —સુક ૩૨ તોલા, લી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળા કરવો પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો, અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમા મેળવવું, પછી થકિત પ્રમાણે તે ખાવા આપવું તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુકૃષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને તૃદાવસ્થા દૂર કરનાર છે

૧૦૪ બીજા પ્રકારનો મુંડીપ ૩—સુક ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૬૬ તોલા, માકર ૨૦૦ તોલા અને સુક, મરી, લીડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેમ્બ, પીપળીમળ, વૃષ્ણામર, જવત્રી જવફળ પટકચૂરો, પાપાણુ-બદ, તામ્રભરમ ક્ષાણની ભરમ, સુવર્ણસાક્ષિક ભરમ, મરુ લોહ અને કાત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મદાસિ ઉપર એનો લેલ નારી રીતે મિદ્ધ કરવા આ વદ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે તે વલીપત્રિત નથા આમવાતને નાશ કરે છે અને ઉત્તમ ઝાતિ બનાવે છે

૧૦૫. હરિદ્રાખ ૩—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા ખાક ૨૦૦ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિખત, વાવડીગ, નમોતર, ત્રિક્ષણા, નાગકેમ્બ અને નાગરભોષ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમા નાખી પચવતું, પછી માકર નાખવી, અને પછીથી બાકીના ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમા બગી ગળવા તથા માત દિવસ પછી તે ખાવા આપવા એટલે ખમ વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાતિ નુર્જના જેવી થાય છે

૧૦૬ બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખ ૩—હળદર ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી ૨૪ તોલા, ખાક ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, બોષ, ત્રિખત નમોતર, નાગરભોષ, છર, વાવડીગ, દેવદાર અને જેડીમધ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા ને તેનો રીત પ્રમાણ રાગીને ચાટી એવા જાડો પાક કરી તે ઉતારી ગળવા આ પાક અસિખળ નેઈ આપવા જેથી કાઠ ખરજ વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો નૂળબાધિ, રક્તપિત્ત અનપિત્ત પાકુરાગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે

૧૦૭ કામસદીપત મોહક—ગુદ પારો, ગધક અન્નકભરમ જવખાર ગિચા, મિષિવ મચળા, ખીડલાણુ, બગડીખાર, મીઠા પટકચૂરો અજમે, અજમાફ વાવડીગ તમાલપત્ર ગુદ વજનાગ, છર, તજ, તાલીમપત્ર એલચી, નાગકેમ્બ અને લવચ એ પ્રત્યેક એક તોલા જવફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણુ જેડીમધ અને કચૂરો (કસર) એ ચાર ચાર તોલા બેયગાહણુ ૨૦ તોલા, દત્તી-મળ લીડીપીપર, બળદાણુ કૌચબીજ, ગોખર, બીન્નેડ અને ઇંદ્રજવ એ તોલા તોલા માકર સર્વ ચૂર્ણના મમાન અને તેટલુજ મધ લઈ એકેક તોલાના લાડુ નવા આમોહકને કામામિતદીપત-મોહક કહે છે એના નેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઈ, મસૂસ ઓઝો ભોગવવાનું આમર્યા આવે છે શિયલતા થતી નથી વાનરોગ પિત્તરોગ કરુરોમ અસિમાષ, કમળો ભગદર, પાકુરોમ, પ્રમેહ, અતિસાર દૂમિ દોદોમ, સમ્રહણી ઉષરસ તાવ, જ્વાન ક્ષય કષ મળેકમ, શ્લેષ્મી, આમવાત, વગેરે મવ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ ધાય છે એ ઉપર પચ્ચ નાળની આ મોહક બળકારક, વલીપત્રિત રોગનો નાશ અને રસાયન છે આ પાક નળદેવ કહેલો છે

૧૦૮. ગુરૂચી મોહક—(મળોના લાડુ) વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, નાક આમળા, કાળી સુમળી એલચીદાણુ, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ કેસર, નાગકેસર, અજમાફ ભીમબેની કપૂર, ચદન, ગતાદળી, સુક, મરી, લીડીપીપર, જેડીમધ,

આસપ, શતાવરી, ગોખર, તાલીમખાનુ, જયફળ, ચણકમોખા મઠોડા રસસિદ્ધ, અબ્રકલરમ, કલમની હરમ તથા નાહલરમ એ મર્વ આપવા સમજાગે લેવા અને ગળાનુ મત્વ બે ભાગ લેવું પછી માકર ધી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ) બાંધી તે મવારે સેવન કરવા, તેથી ડરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા રક્તપ્રદર, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ, વાતકુડલિડા પ્રમેહ અને સામગ્રા એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯ મહનવર્ધક મોદક—ગોખર, તાલીમખાનુ આમધ શતાવરી ડાળી મુમળી, કોચબીજ જેડીમધ નેચી (ગગરી) અને બળદાણાનુ ચૂર્ણ કરી દૂધમા નાખી તેનો માવા કરવા અને તેને ગાયના ધીમા ગેડા પછી તેમા ખાડ નાખી લાડુ બાંધવા ચણથી આડંગાણુ દૂધ લવું બી ચણના મમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાડ નાખવી આ પાક મલામલ નેત્ર આપવા એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦ મહનવર્ધક મોદક બીજ પ્રકારના—ગોખર, તાલીમખાનુ, આસપ, શતાવરી, ડાળી મુમળી હાચના બીજ, જેડીમધ નાગમલા, બળબીજ એનુ ચૂર્ણ કરી તે દૂધમા નાખી તેનો માંવા કરવા તે ગાયના ધીમા શેડવા પછી તેમા સાકર નાખી લાડવા બાંધવા ચણથી આડંગાણુ દૂધ અને બી ચણની બગાખર નાખવું સવથી બમણી નાકર નાખવી મલામલ નેત્ર એનુ મવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧ મેથી મોદક—ત્રિકટુ ત્રિકળા મોથ, છંડ, શહાછંડ, ઘાણા હાયફળ, પુષ્કમળ, ડાકડાશીંગી, અજમો મિધવ, મચળા, તમાલપત્ર, નાગકસન, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જયફળ, જવડી, લવંગ, મોન્માસી, બીમસેની કપર અને ઘોળુ ચદન આ ઔષધોનુ ચણુ કરવું, અને તે ચણતા મમાન મેથીનુ ચૂર્ણ (ધીમા શેકરી) લેવું પછી બધા આપલોથી બમણા જૂના ગોળ લઈ તેને બેળવી તેના લાડુ બાંધી અગ્નિપાળ વ્રોધ ખાવા આપવા એના મવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત યર્ધ મેદરાગ, શ્વામ ન્વગલગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલા.

૧૧૨ સુરણ મોદક—ચિત્રકમળ ૪ તોલા, મુરળુ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા, બીલામા, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિકળા, હાંડીપીપર અને તાલીસપત્ર, એ દરેક તોલા તોલા, વગધાગે ૮ તોલા, ડાળી મુમળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આડ આક માસા, એ મવને એકત્ર કરીને તેમા તે મર્વથી બમણા ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા આ નિય ૧ તોલા ખાવાથી રોગનો નાશ થાય છે અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩. ચિત્રક ગુડ—ચિત્રક અને દશમળોતો ૮૦૦ તોલા ત્રોલે અને ગળાનો રસ ૨૫૬ તોલા, દગડા ૨૫, તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ચાક ચતા સુધી કઢી, તેમા બીજા દિવસે ૮૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો, આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અશ્વિનવૃદ્ધિ માટે કહેલ છે. એ બધણુ કરી તેના ઉપર જો ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધગમ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળા, હિદરરાગ,

અર્થ સર્વે કાઢ અને અગતિના નાશ કરે છે તેમજ મળેખમનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૧૧૪ માપાદિ માત્રક (અડદીયા લાડ)—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૦૦ તોલા દૂધમા શીજવેલા, અને માકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવા ત્યાગપગ નયદશા, કાકય, તરત જવત્રી, શુદ્ધ હિંગો, લોહ-ભસ્મ, જેડીમધ, નાગદેનર લોડીપીપર, લવંગ એ અમે તોલા લઈ તેનુ ચૂર્ણ એમા નાખી લાડ વાળના તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આખોતે નજ આવે છે, તેમજ મધ પ્રકારના પ્રમેહરોગ પાચ પ્રકારની ઉષ્મ, ક્ષમરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે

૧૧૫ માપાદિ માત્રક બીજ પ્રકારના—અડદની દાળનુ ચૂર્ણ, જવનુ ચૂર્ણ, ઘઉંનુ ચૂર્ણ અને આખાનુ ચૂર્ણ મમલાગ લઈ તેનાથી અમ્બુ ઘી તેમા નાખી મારી રીતે શેકવુ પડી એ સવ આપધાના વજન જેટલી સાકર લઈ તેની ચામણી તૈયાર કરીને તેમા એ શેકેલુ ચૂર્ણ તથા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડ ૧ તોલા વજનના કરવા આ લાડ ગરે એક ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ અને ખાટા, ખાગ પદાર્થો નર્મ કરવા આ પ્રમાણ કરવાથી ખાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ત્વષી બીઆ બોગવે નાપણ બળ તીજુ થતુ નથી

૨-અવલેહ અથવા ચાટણ.

અવલેહ કરવાની રીત—આપધાના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવીને માકરના પાનના જેવો લવ પાક કરે તે તેને રસ-ક્રિય કરે છે તે રસક્રિયનો પર્યાય નામ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે તે અવલેહ નવન કરવાનુ પ્રમાણ ૪ તોલા જાણુ તેમા સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણા અને પાણી, દૂધ, મત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા અથવા અવલેહ કરવામા મત્ર નથળે નિયમ જાણુવો અવલેહનો પાક સારે થયો છે કે નહિ તે જાણુવાની પરીક્ષા—પાક મારો અને એટલે લેહના તાર થાય છે પાણીમા ટીપુ નાખવાથી ખૂડે છે તે અવલેહ આમળીઆ વચ્ચે દાખવાથી કમિ અને ચીકણા જણાય છે અને તે પાડનો ગધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે એ પાક તૈયાર થયાના લક્ષણો જાણુવા તે અવલેહના અનુપાતો મ, શેકડીના રસ અરદૂમીનો રસ અને પચનળના કાઠાનુ દૂધ ઇત્યાદિ છે તે ગગતાગમ્ય બેઈ યાજવા

૧ અગસ્તિ હરિતકચલેહ—મોટી હરદ ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશ-મળી ૮૦ તોલા, ચિત્રા પીપળીમળ, અવેડી, પટ્ટચૂરો કૌચ્છીજ, શખાવળી, આંગમળ ગજપીપળી મળદાણાના ઝાડના મળ અને પુકરમળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલા ૨૫૦ તોલા પાણીમા ત્યાસુધી પાક થાય ત્યાસુધી બાકુ. પછી ગાળી નહ કાઢામા તે ખાટવી હરદ ૧૦૦ નાખવી તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૩૦૦ તોલા નાખી પચવી, જનુ ચણા પછી નીચે ઉતારી, તેમા

મધ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે એમાના પાઠ સાથે ખાવા આપવી એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેઠકી, મૂળવ્યાધિ અરૂચિ, પીનસ (સળેકમ), સત્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે એના રોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે મર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગત્ય સ્થિતિએ કહેલો છે ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાધને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનુ મેવન કરવુ આ પાક ખાધા પછી દુધ કિવા મધ અને લી એ મેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રગત્તી પુણ્તા પ્રાપ્ત થાય છે

૨ બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ.—દશમૂળ, કૌયમીજ, શખાવળી પટ્કચૂરો બળદાણુના મૂળ, ગળપીપર, અથેડી પીપળામૂળ, ચિત્રાના મૂળ, ભારગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા નાખી, જવ બફાઈ જાય ત્યા સુધી ઉતારી તે ગાળી લેવુ પછી તેમા ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, લી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવુ અને અવલેહ મિક્ક કરી તે ૩૬ થયા પછી તેમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ પછી તેમાથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળતી વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ પાચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેઠકી, વિપમનવગ, મત્રહણી મૂળવ્યાધિ હ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે આ અવલેહ અગત્ય સ્થિતિએ કહેલો છે

૩ ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ.—શખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરૂણી, અરવુ, હિલી ભાંગીગણી, માલવણુ, પીંડવણુ, ગોખરુ, શિવણુ અને પડવણુ), પુષ્કરમૂળ પટ્કચૂરો ધમાસો, રોચના મળ, બળદાણુના ઝાડના મૂળ, અથેડી, ગળપીપર, ગળા, મુઠ પદાડમૂળ, ચિત્રાના મૂળ, પીપળામૂળ (ગંઠાડા), ભારગમૂળ અને ગન્ના એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમા જવ બફાય ત્યા સુધી કાઢી કરી, પછી તે ગાળી લઈ તેમા તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો, તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા, તેલ અને લી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો પછી તે નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખવુ એનુ સેવન કરવાથી ઉધરસ મળવ્યાધિ, મત્રહણી, ક્ષય, જવ વૃદ્ધિ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિનો રોગ દૂર થાય છે

૪ અમૃત લઘ્વીતકાવલેહ.—જે લિલામા પાણી ઉપર તરતા ન હોય એવા ૧૨૮ તોલા લિલામા લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા નાખવા અને તેમા તેટલીજ ગળા નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાખી, ગળી, તેમા સુક, ગળા, બાવળી, અરૂણી, કડવો લીમડો હરડે, આમળા, હળદર, રાતુ નસોતર, મજીંડ, મરી, સુક, લીડીપીપર, અજમે, મિથુન, નાગરમેશ, તળ, એલત્તી, નામકસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂના બીયા, પટ્કચૂરો

ખને ગાદળી એ મવેનુ ખમે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવુ જનુ થાય ત્યા સુધી
 ૧ અસિ ઉપર મદ્યમિથી આફતુ ખદ્યા પછી ઉતારી મારીના નવા વાસણમા
 ૧૫ વાલવુ આ અમૃતભદ્રાતક પાણીમા એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવા
 ૨નાથી ભિલામા મહન થઈ જઈ તમ ન હોય તેને આ આપવ આપવુ નહિ આ
 મવલેલ મવિકાર વાતરકતનો નાગ દરે છે, અને મપણુ પ્રદાનના ટાક, અર્શ, વિમપ
 મડળ, ખમ, મપણુ વાતવિદગ તથા લોલીથી ઉત્પન્ન થએલા વિદગનો નારા ડર
 કે પથ્થ —વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અસિ, ખટાન માખ, દધી, અમિગ
 ૧વાખયગ અને માર્ગગમન આ વર્ત્ય કરવુ

૫ ખીજા પ્રકારનો અમૃતભદ્રાતકવલેલુ. —પવનના રાગથી ડાઠ ઉપરથી
 ૧૨વા ભિલામા ૨૫૬ તોલા લારી છંટનો બજા કરી તેમા ખૂબ મમળવા પડી
 ૧૧ન પવનમા સુકવવા નુકાયા પછી તેના કકકા કરી તેનાથી આગળ પાણીમા ઉઠા-
 ૧૧રા ચતુર્થાંશ પાણી ગેપ ગળ્યા પછી ગાળી લઈ, તેમા મમભાગ દૂધ નાખી પુન
 ૧૨ચન કરવુ પછી તેમા માનર ૧૦૮ તોલા નાખી નુ, મરી, કીડીપીપર,
 ૧૨૮, મહેડા, આમળા, બીમમની કપર જટામામી વશચચન, નેમાનર, ખેરમાલ
 ૧૩ળાનુ મન, ચંદન, અક્કલડરા, વીડીપીપર (ખીજ વખત નેરી), ચણકમાયા લવગ
 ૧૪ળી મુમળી, કાળી મુમળી, મેચનમ, અજમે, અનમોદ તગર, લીડીપીપર ૧૦
 ૧૫ખન લેરી), ભાઈકાળુ જન્યકાળુ નાગરમેથ જનરત્રી કાચકા ૧૦૮ અગર મમુદ
 ૧૬ફેના ખીયા મેદા અને મહામેદા (અના અભાવગનારડી નથી) નાખતમ પાગની
 ૧૭મ, કલકત્રી ભનમ અજકલનમ અને કમર એ તોલા તોના નાખી પાક નેવાર
 ૧૮ના આ પાક તૈયા કરે નાન દિવસ થયા પછી દરનગર મવાનમા સક્તિ પ્રમાણે
 ૧૯વન કરવા આ પાકમા અનુપાનતી જરૂર નથી ખુનીથી ચરચછ આહારવિહાર
 ૨૦ને મૈયુન પણ કરવુ એના સવનથી ગરીકની કાતિ મવણુ જેની થાય છે ઉત્તમ
 ૨૧કુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુન્ય રીયવાન થાય છે દરિયા અગવાન થઈ નિરોગી થાય છે દાન
 ૨૨ન મારી સ્થિતિમા આવે છે ઘોળા થએલા પ્રશ કાળા થાય છે ગરીરે પટેલી
 ૨૩ચનીઆ દર થાય છે નાક જાન અને અગુલી આદિ ઈંદ્રિયા પુન સુદર થાય
 ૨૪ આદિઆમા કોડ પડલી હોય એવા કુષ્ટ રાગી જેવુ નુકાએનુ મક્ષ પાણી રેડવાથી
 ૨૫ન તાજુ થાય છે તેની રીત પુન સુસ્વરૂપ થાય છે મૂલનપતિના જેવા કુદ્ધિ-
 ૨૬વાન ચર્મ તેને વિસ્મૃતિ ઈંદિ પ્રાપ્ત થતી નથી કપના પ્રમાણુ પ્રમાણુ આયુષ્યવાળા
 ૨૭ તેને નામ રીય પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મો વપ સુધી નુખેથી જીવે છે

૬ કદર્પ લૂપ્પણાવલેલુ —ઘોળી કુળની લઈ તેને આમળાની પેડે સુષ્યાવડ
 ૧વા કરી કાઢક આફ આપી લુગડથી લુછી તેને મધ નામેદા વામણુમા નાખી
 ૨થોડુ આપી તે વામણુને અસિ ચિનાના ચુલા ઉપર ચાગ મહિના ગળી મૂડવુ
 ૩પછી તેમાની એકક કુગળી ખાતા નરી પથ્થ —મીઠુ લોઝન ચૌદ દિવસ ખાવાથી
 ૪નો મદ્ધિ ચર્મ શરીર પુષ્ટ થાય છે

૭ અરૂસીના અવલેલુ. —અરૂસીના પાદજને ૨૫૩મારીમા વીડી અસિની
 ૧ આડમા મેટી પછી હાથમા મમળી ૨મ કાદવો તેમા માકર નાખી મધ

જેવા પાક કરવો પછી તેમા થોડુ બહેડાનુ ચૂર્ણુ અને હળદરનુ ચૂર્ણુ નાખવુ આ ચાટણથી ખાન કામ ક્ષય અને રક્તાપિત્તના નાશ થાય છે

૯. આર્દ્રકાવલેહુ —આર્દ્રક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને લી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી આગ્રિ ઉપર પથન કરવા પછી ચાતુર્નલ ૪ તોલા બ્યોષ (સુડ, મરી, લીડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિફળા ૩ તોલા તથા જવમ, બહેડા, ભારગમળ અરડૂસી, કરીયાનુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસધ, જવત્રી જવકળ, અગર, ખેન્માલ તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમા નાખી અવલેહુ મિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો. એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મદાસિ, ઉદરગેગ, હંડગ, રક્તદોષ તથા અગ્રીયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણુ અને જડગમ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે

૯ આર્દ્રકાવલેહુ બીજો પ્રકાર —૧૬ તોલા આદુ છોલી, સુધારી પછી થાડા ધીમા શેરડા નાખવુ પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમા આદાના કટકા નાખી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેમર લવંગ, નાની હરડે, ભારગમળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની ખાલ દેવદાર, આસધ, જવકળ, જવત્રી અગર દ્રાક્ષ એ બધે તોલા નાખી માટીના રીલા વાસણમા ભરી ગમવુ એના સેવનથી કામ, ખાન ક્ષય મદાસિ અને હંડગ એની શાન્તિ થાય છે

૧૦ કસલુરિનકયવલેહુ —દશમળ ૮૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણ પાણી લઈ તેમા દશમળ નાખી, પાણી યોથો ભાગ ગેષ રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવુ પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહુ કરવા તથા ત્રિફલ, ત્રિજ્ઞાન અને જવખાર એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એક જગ્યોએ કાલવવુ આ અવલેહુ મોર્ગે, આમવાયુ ગુલમ, મેહ, દુરાત્વ, શ્વાસ અમ્લપિત ઉધરમ અકચિ ગરીગનો વિદૂન વર્ણુ, તાવ ધાતુરોગ નત્રગ, મળઆધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે

૧૧ આમલકયવલેહુ. —આમળા મત્રમા પીલી તેના રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તાલા લઈ મદાસિ ઉપર પથન કરવા પછી તેમા લીડીપીપર ૬૪ તોલા, જેલી-મત્ર ૮ તોલા સુનાવલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા આદુ ૮ તોલા વશલોચન ૮ તોલા અને માકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડુ થયા પછી નીચ ઉતાગુ પછી તેમા ૧૨૮ તોલા મધ નાખવુ આ અવલેહુ રોગ આગ તોલા ભક્ષણુ કરાવવા, એટલે હલી-મક, કમળો અને પાંડુગનો નાશ થાય છે

૧૨ કટકાર્થવલેહુ. —ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુન્ મરી, લીડીપીપર, નાગ-ઓથ, ધમાસા, પટચૂરન પુષ્કરમૂળ, હરડે નંગાડ, વળ, ભારગમૂળ, ગળો, ગરના અને કાકડાશીંગા એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી બેરીગણી વાટી તેના કટક ૮૦૦ તોલા લઈ તેમા પાણી ૪૦૫૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૮ તોલા તથા લી ૩૨ તોલા નાખી કઢની જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી, ૦૫ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, લીડીપીપર ૧૬ તોલા અને વશલોચન ૧૬ તોલા નાખવુ આ અવલેહુ સવન કરવાથી ઉધરસ, હંડગ, શ્વામ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે

૧૩. ખીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભોરીગણી લઈ તેના ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા ચતુર્થાશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો પછી તેમા ગળો અવક, ચિત્રક, નાગરમેથ, કાકડાશીગી, ત્રિકટુ (સુદ, મરી, લીડીપીપર), પમસો, બારગમળ, ગરના અને પટકચૂરા, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, માકર ૮૦ તોલા નેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી એ મધળુ પકવ કરવુ પછી નીચુ ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા અને લીડી-પીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમા તે અવલેહ ગળી રોજ ખાવા આપવો એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) અને આસનો નાશ થાય છે

૧૪ ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—ભોરીગણીના પચાગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને દરડે નગ ૧૦૦ લાઇ એ મર્વનો ચતુર્થાશ કાઢો કરવો પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ૬૬ થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમા ત્રિકટુ તથા ત્રિકુળા બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન, એગમાલ, બારગમળ, કાકડાશીગી, યાયફળ, પુષ્કમળ તથા અરુસી એ પ્રત્યેક બમે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ મિદ્ધ કરવો એના મવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો કફ તેમજ ક્ષન અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ આમ, ઉર ક્ષનરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉચ્ચ કાયરોનો દૂર થાય છે આ રસાયન ભુજી ક્ષયિએ રહેલુ છે

૧૫. કલ્યાણકાવલેહ:—પદ્મામળ ધાણુ અજમે ૭૩ ગેન્ગુ, અવક ચિત્રાના મળ સિંધવ, દરડે અજમેદ વાવડીગ, લીડીપીપર પીપળીમળ, સુદ મરી લીડીપીપર, ત્રિકુળા, એલચીદાણુ અને તજ તોલો તોલો લેવા, નેલ ૩૨ તોલા નમોન ૮ તોલા, આમળાનો રમ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા વઈ એ અધાનો જાડા થાય ત્યા સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક મવારમા સેવન કરવા ગ્રંથી ઉદરોગનો નાશ થાય છે

૧૬ ખીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ—લીલા આમળાનો રમ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનુ નેલ ૬૪ તોલા, પચવણ (મિધવ મચળ, ખીડલોણુ વડાગર મીઠું સમુદ્રનુ મીઠું), અજમે, અજમેદ ગેન્ગુ ૭૩, ત્રિકુળા, પટકટુ (સુદ, મરી, લીડીપીપર, અવક, ચિત્રક, પીપળીમળ), પદ્મામળ, ધાણુ, લીડીપીપર, વાવડીમ એ ઔષધો તોલો તોલો નધ તેનો લેહ કરવો પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણુનુ ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ મવન કરવો તેના સેવનથી તણુ, કાઠનો રોગ, શુક્રાતવદોષ ઉદર, મેદ મથલ્લી, પાનુરાગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૧૭ કુટખવલેહ:—કાકાજાલ ૪૦૦ તોલા લઇ અષકચૂરી કરી તેમા પાણી ૧૦૦૪ તોલા નાખી એથો ભાગ અવગેષ રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી યુગાથી ગળી તેમા ૧૨ તેના ગોળ નાખી ફરીથી જાડુ થતા સુધી પાક કરી તેમા રમ-નતી મોચરમ મુક મરી, લીડીપીપર દરડા, બહેડા, આમળા, રીસામણી, ચિત્રક ડાળીપાટ નાના (કુમળા) ખીલાનો ગલ ઇન્દ્રજવ વજ, લીલામા,

અતિવિષ, વાવડીગ, વાળા એ અઘાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા અને લી ૧૦ તોલા નાખી કંકડ ચથેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા જાશમાં અથવા દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને માંડ પથ્ય પાળવું, એથી બધી ગ્નનના હરસ જલદી દૂર થાય છે અને ભગદગદિ દુષ્ટ રોગ, અતિમાર અંગેચક, મમ્બહણી, પાકુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો અમ્બપિત્ત, માંત્રો દુષ્કળાપણ અને પ્રવાહિકારોગ જે અતિસા-
ગ્નો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે

૧૮ કુંભાડકાવલેહ.—સાંઘ ૧૨૮ તોલા આમળાનો રસ ૨૫૧ તોલા અને કાળાના કકડા ખાંડી તેના રસ ૨૦૦ તોલા, લી ૧૨૮ તોલા, અંજેલા કાળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અગ્રુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પચન કરી નકુ થયા પછી હડ, આમળા, ભાગમળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલા તોલા અને તાલીસપત્ર, સુઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા લીડીપીપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવા પછી આ પાંડ અગ્નિમળ બાંધ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ નાવ, હેડડી, રક્તપિત્ત, દહીંમદ, હરોગ, અમ્બપિત્ત અને મળકમળો નાશ કરે છે

૧૯ બીજા પ્રકારનો કુંભાડકાવલેહ.—જીનું અને મોટું કાળું લઈ તેની જાલ તથા બી કાઠી નાખી તેના કકડા કરવા તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું ૬૦ થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પોલીને પાણી કાઢી નાખવું તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કાળાના કૃયા સુડી ૧૨૮ તોલા લીંમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાંઘ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવા તે પાક લેલ જેવો થાય એટલે તેમાં લીડીપીપર, સુઠ અને ૭૩ એ પ્રત્યેક આ-આડ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર એલચી મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બધે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કાંના મનમાં મધ કરતા વધારે, કાઠના મનમાં મધથી અર્ધી એ પ્રમાણ નાખવી) અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને ડપુર એકક તોલા નાખી પછી તે પાંડ લીંના વાનણમાં બરી રાખવો આ કુંભાડક—ગાયન અગ્નિમળ બાંધ આપવું તે પાકે રક્તપિત્ત, ક્ષત-
ક્ષાય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃના અને તાવ ઉપર આપવા આ પાંડ વૃષ્ય અને નારણ્યકારક, બળી, વજુને આપનાર, ઉગ્ર ક્ષતનું મધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારા કરનારો છે આ પાંડ અર્ચનીકુમારે ગોધી કાઢેલા છે

૨૦ ત્રીજા પ્રકારનો કુંભાડકાવલેહ.—જૂના અને મોટા કાળાને ઊલી તેની અદરથી બી અને જાલ કાઠી નાખી એના વણાજ બીણા કકડા કરવા તે ૮૦૦ ૪-૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મદ અગ્નિવડ દલાવી દલાવી બાંધવા બાંડ થવા લાગે એટલે સાંઘ ૨૦૦ તોલા, ગાયન લી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા કાપર ૧૬ તોલા, ચારાળી ૮ તોલા અને ગોખડ ૪ તોલા એ

નાચ એકમ કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમા મુઘા ૧ તોલા અને જીરૂ, અજમો, ગોખર, તાલિમખાતુ, હરદ, કાચકાનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા અને ધાણુ, લીડીપીપર, નાગમોથ, આસધ, શતાવરી, કાળી મમળી, નાગખવા, વાળો, તમાલપત્ર, પટકચુરા વ્યક્ષણ, લવંગ ખારિક અને માટી એવચી, શિંગોડા તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, અને ચદન, ના, આમળા તથા નાગમગ એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા એ મેવનું ચૂણુ કરી તે નાચ ઉતાવા પછી નાખવા આ કૃમા-કાવલેલ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે લક્ષણુ કરવાના કિવા અગ્નિબળ નેઈ વધારે એમના ખાવા આપવા આ પાકના નવનવી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત અરુચિ, અમિમાઘ, દાહ, તૃષ્ણા પ્રદ, રક્તારા પિત્તથી થતી ઉલટી પાકુરોગ વગેરે ઉપદશ, વિસ્પ, છુણુત્વર અને વિષમત્વરનો નાશ કરે છ આ અવ-લ-અવ્યત વૃષ્ય, પૌષ્ટિ અને બળ વધારનાર છે તેમજ એના મવનથી પદ્મવ-ર-ચર્મ મામધ્ય આવડ ૬ આ અવલ-માટીના ધારા વામણમા ભરી રાખવા

૨૧ ચોથા પ્રકારનો કૃમાડકાવલેલ — ગળાનો વ્યગ્મ ૧૦૦ તોલા ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાનું ચૂણુ ૨૦ તોલા એ મવ મદાસિ ઉપન પચન કરી ગાળો થાય એટલે તેમા માદર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવા પછી એ પાકમાંથી ગળ જે તોલા લક્ષણુ કરવા આ ખડ-કૃમાડકાવલેલ અમ્લમથી લક્ષણુ કરવાથી રક્તપિત્ત અમ્લપિત્ત દાહ તૃષ્ણા તથા કમળાનો નાશ કરે છે

૨૨ પાંચમા પ્રકારનો કૃમાડકાવલેલ — પાંદડુ કાઢળુ છોલી ગર્ભનું પાણી તુગડામા ચાળીને કઠાડવુ પછી મુઝરી ઘીમા શેકવુ લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમા બદામ તળીને નાખી—દૂધનો માવા કરીને નાખવા અને વ્યક્ષણ નાચરી, લવંગ, એલચી રંગલાચન, તજ, તમાલપત્ર નાગકેમર કમળકાંટી એ ત્રીણા વારીને નાખવા અને લલાવી એકર કરવા પછી મેવ આપવાથી બમણી માદર વધ કાઢળાના પાણીમા પાક કરવો તેમા ફેસર નાખવુ ચાખવા કરી મેવ આપવા નાખી એકમ કરી ગાખી મકનુ એ નિત્ય બળમે તાના ખાવાથી અમ્લપિત્ત દાહ, બ્રમ ગોવ ક્ષાણુતા અમિમાઘ એ રોગો દૂર થાય છે

૨૩ છઠ્ઠા પ્રકારનો કૃમાડકાવલેલ — તૂતા કાઢળાના ગર ૨૦૦ તોલા ૧ ત ૧૦૮ તોલા ગાયના દૂધમા લાલ થાય ત્યા મુઝરી શેકવુ પછી ૫૧૨ તોલા અનનાનો કાંટો લઈ તેમા ૪૦૦ તોલા માદર નાખી પાક કરવો અને તેમા તે નાખ તથા આમળા, નાગમોથ લારગમળ તજ તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીડીપીપર ૧૦ તોલાનું ચૂણુ કરી તેમા નાખી ૧૧૧૯ મિલ કરવા આ અવલેલ મેવનું કરવાથી ઉષરમ, દમ તાવ હેડકી રક્ત-પિત્ત રનીમક હરોગ અમ્લપિત્ત અને પીતમનો નાશ થાય છે

૨૪ સાતમા પ્રકારનો કૃમાડકાવલેલ — જીવુ અને મોટું કાઢળુ છોલી તજ ગિક કકડા કરવા તે ગજમા અને પાણીવડે ધોવા પછી ૧૨૮ તોલા

દ્રવ્ય લઈ તેમા ને બાફવા પછી તેને ઘીમા ગેકવા માગ લાલ થયા પછી તેને ઉનારી, ૪૦૦ તોલા માકળેના પાક કરી તેમા તે કાલજાના કકડા તથા લીડીપા-
પર સુક અને મરી આડ આડ તોલા તથા જીરું, શહાજીરું, આમળા, તજ,
એલચીદાણા, તમાલપત્ર શિગોડા પટકચૂરા, પીપળીમળ, ચવડ, ચિત્રક, ચારોળી
કાળીમુમળી, લવંગ અને કલછની ભસ્મ એ બધે તોલા નાખી સારી પેઠે ધુડી
ને પાક અવલેહ મરેખા કરેવા પછી તેમા ઘી નાખી તે પાક બલાબલ બેઈ
મન કરવા એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર ઉધરસ, કામિષ્ટુ, તમકથાસ બ્રમ, ઉલટી,
તુપા આમ, પાડુનામ, ક્ષતકાય, અપરમાર, શિરોરાગ, ચોનિશળ, રક્તપ્રદર અને
અગ્નિમાધ રોગોને દૂર કરે છે વૃદ્ધ પુરુષ તરૂણના જેવા થાય છે વાઝણી સ્ત્રીઓને
પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે તપુમંત્રને પુરુષત્વ આવે છે, આ દૂધમાડકાવલેહ સર્વ રોગોનો
નાશ કરનાર છે

૨૫ આઠમા પ્રકારનો દૂધમાડકાવલેહ—કાલજી ચીરી તેના કકડા કરી
૪૦૦ તોલા જેટલા લઈ પાણીમા બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચાવી નાખવા પછી
૧૦૮ તોલા ઘીમા તે કુચાને ગેકવા બાફ સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી
તમા તે ગેકવા કાલજાને નાખવું અને તે સાથે સુક મરી, લીડીપીપર, ગર-
માળા, જીરું, ચિત્રા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકમ્બ, ત્રિકળા, બલાત્રય
(બળદક્ષ જીતેલી, અતિબળા), ગતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસાતર, દત્તીમળ
ગળ્પીપર, તાલીમખાનું તલ, દ્રાક્ષ, ગોખર, નાગરમોથ, ચવડ આમલ, કાળો-
વર્ગા, ચારોળી કાચબીજ, પટકચૂરા જેડીમંથ, વશલોચન, લીડીપીપર,
પીપળીમળ કમળાસ લવંગ, રીમળાની છાલ અથવા ગુદર ભાગ, ચણકમોલા
બાયફળ, બાવરી બાયકોહળું મિધવ, કાળીમુમળી અને શિગોડા એ સર્વ ઔષધી
નોલો નોલો તથા અબ્રહ્મ-૪ તોલા નાખી પાક મિદ્ધ કરવા ઉત્તમ પ્રકારની
કાલજીદિ કરી આ પાક મેવન કરેવા આ પાક ધાતુવર્ધક અસિવર્ધક અને
પુષ્ટિવર્ધક છે તથા લયરોગ, રક્તપિત્ત પાદુરોગ શ્વાસ પિત્ત તથા પ્રમેહ એ
રોગોનો નાશ કરે છે એના મનથી અનિશ્ચય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ
પાકનું મેવન કરનાર માણુમ મોટા બુદ્ધિમાન થાય છે

૨૬ નવમા પ્રકારનો દૂધમાડકાવલેહ—ઉપર પ્રમાણે ઘીમા ગેકવા
નુવીની ઉપલેજ વળેને ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા માકળેના પાક કરી તેમા
મવ ૬૪ તોલા ત્રિટક ધાણા જીરું તથા ચતુર્ભુત પ્રત્યક ૮-૮ તોલા નાખી
લેહ કરેવા એના મેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે

૨૭ દશમા પ્રકારનો દૂધમાડકાવલેહ—દૂધમાડકાવલેહની પડજ મુગજી
નરૂ તેનો અવલેહ મિદ્ધ કરી તેનું મેવન કરવું એટલે મળવ્યાધિ મૂદવાત અને
અસિમાધનો નાશ થાય છે

૨૮. અગ્નીચારમા દૂધમાડકાવલેહ—જીવું કાલજી લઈ તમાના બી
દાદી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ, ૧૨૮ તોલા ઘીમા
નટવા પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા સુક, મરી, લીડીપીપર જીરું, એલચીદાણા,
ત્રિકળા ચિત્રા પીપળીમળ ચવડ ગળ્પીપર શિગોડા, કચરા (કમેર) કાળો-

મુમળી અને નાગરભાથ એ દરેક આપઘો ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તે મત્ર એકત્ર પચન કરવું હતું. થયા પછી તેમાં ૭૦ તોલા મધ નાખવું આ પાકના મેવનથી કંઈ, પિત્ત વાયુ તથા અગ્નિમાઘ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્ત શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે. તોડના જેવી મેયુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય ક્ષીણગતા યોગે જે કુષ્ઠો લીણ-વીય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરમ દમ, તાવ, હેઠકી, ઉલટી અને અગ્નિનો નાશ થાય છે. આ ગુરુ આડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે ગોધેલેહ છે.

૨૯ બારંમા કૂંભાડકાવલેહ:—૮ મા પ્રકારમા કહેલા તજન પ્રમાણે પ્રાદગુ ખાશી પછી ૪૦૦ તોલા માકર લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ૧ કોડળાના કકડા તથા લીડીપીપર ૮ તોલા, મુદ ૮ તોલા, જીરૂ ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણુ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા નાખવા પછી તે પાક નીચે ઉતારી દોડા થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, મારી પંઠ છુટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી ગાખવા એ પાકના મેવનથી ઉધરમ, હેઠકી, તાવ દમ રક્તપિત્ત અને ક્ષતલ્પ એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમાં પડેલી ચાદીઓ ઝગઈ જાય છે, અને જુદી સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહ્વાદ આપનાર રમાયન અશ્વિનીકુમારે નિમાણુ કરેલું છે.

૩૦ તેરંમા કૂંભાડકાવલેહ:—જુનુ અને મોટું કોદળુ લઈ ખાશી તેના આગિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં માફવા અર્થે પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી દોડા થયા પછી ૧ કકડા વજ્રમા આધી તેમાંથી પાણી નીચેની નાખવું તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને પ્રાદગાના દુધા સુકવી ૧૨૮ તોલા લીમા ગેકરી ચાલ થયા પછી કોદળાના ઉડા-ગાના પાણીમાં નાખી, તેમાં માકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો તે પાક લેલ જેવા થાય એટલે તેમાં લીડીપીપર, મુદ, જીરૂ અને રાહાજીરૂ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પાણા, તમાલપત્ર એલચી મરી અને તજનું ચૂર્ણ બધે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું આ અવલેહ ગોળ ચાર તોલા આપઘો એટલે રક્તપિત્ત પિત્તજ્વર તથા માલ પ્રદર, કૃમીના, ઉલટી નવરોદ, ક્ષોભ ઉધરમ, દમ તથા ક્ષય વગેરે મર્વ રોગોનો નાશ કરે છે આ પાક વ્રજ્ય (નિર્વવર્ધક), બૃહલ્લુ (ધાતુવર્ધક) અને બજરર્ધક છે.

૩૧ ચૌદમે કૂંભાડકાવલેહ:—કોદળુ છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા ની તે પાણીમાં પવાગવા પછી વજ્રમા નાખી કોરા કરવા એ કોગ થએલા કૃષ્ણાત્રેયે ૧૨૮ તોલા લીમા મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી ગેકરી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા માકરનો પાક કરી તેમાં તે ગેકેલા કુચા નાખવા તથા લીડી-પીપર ચાદુ એ આઠ આઠ તોલા નાખવા તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણુ, તમાલપત્ર મરી ધાણા એ બધે તોલા નાખવા પછી પાક ઘટ ઘાથ એટલે નીચ ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું (તેમાં કોદળા મેવનમાં મધના કરના પવા ખાડ અને ખાણી અધી પ્રાક્ષ નાખની એમ છે) પ્રાક્ષ ૧૨ તોલા લવણ

૮ તોલા તથા ૬૫૭ ૧૧૧ તોલા નાખવું અસિખળ બેઈ આ પાક સેવન કરેવા એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉષ્મરમ, દમ, ઉલટી તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે આ પાક ગ્રધ્ય, તાડપ્પકારક, બળકર અને વણકર છે આ પાક અશ્નિ-કુમારે ગાધેલા છે

૩૨ પદરમે કૂંખાડકાવલેહ — શાહળ ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમા શેકવા પછી માકરનો પાક કરી તેમા તે કકડા નથા મરી, લીડીપીપર સુદ, ૭૩, તળ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરેવા આ પાક બળકરને અને વૃદ્ધને ક્ષિતકારક છે આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિશ્ચોષગતી થએલી ક્ષીણતા, ત્રણુરોગ તૃષા, ઉષ્મરમ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે

૩૩ સાંળામે કૂંખાડકાવલેહ — સાડ પકિલ કાહળુ લઈ તેની ઉપરની છાવ અને અદરના બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમા બાકવા, પછી પાણી ત્રીસોત્રી નાખી કુચાને ૬૪ તોલા ઘીમા શેકી નાખવા પછી ૪૦૦ તોલા માકર લઈ કાઢી રાખેલા કાહળાના પાણીમા તેનો પાક કરી તેમા શેકેલા કઢડા, નુદ, મરી, લીડીપીપર, તળ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા ધાણા, ૭૩ અને નાગરનગ એ આઠ આઠ નાલા નાખવું પાક કડા થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા મધ નાખવું આ પાકના મેવનથી ઉષ્મરમ, શ્વાસ, ઉરક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું માફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, રક્તિ આવે છે અને શરીરની કાન્તિ મારી થાય છે એ પ્રમાણેનું સુરણપાક કરેવા તે (સુરણપાક) મદવાસુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અશ્નિમાદ અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે

૩૪ કેસરકાવલેહ — ત્રિવટ, ચાતુર્ભૂત, ત્રિફળા, લવગ, કૃષ્ણાગર, ઘાળુ ચદન, તાલીમખાનું, અકલંગ, ગયકળ, કોચબીજ મોચરસ, બળદાણા, આમઘ, ગોખર, ગળી મુચળી, વાવડીગ, મસુરોદીના બી, શુદ્ધ કરેલા કાચલા, ગાંધના ફૂલ અને ચણકખોળા એ આપધે મમલાગ લેવા કમર ૧૦ ભાગ, કનૂરી ૧૬ ભાગ અને માકર ૪ ભાગ નાખવી બગલરમ (કલાઈની ભન્મ), પારાની ભન્મ, અબ્રહ્મરમ, લોહભન્મ, તાપાની ભન્મ અને કાનભન્મ એ ભન્મો એકેક ભાગ નાખવી મોનાના વકના પાન ૨૦૦ અને ઉપાના વર્ડના પાન ૧૦૦ નાખવા ભાગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી પછી એ મર્વેનો લોહના જેવો પાક કરેવા આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલા આપવા તેથી ડગી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ મર્વ રોગોનો નાશ થાય છે મર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુષ્પ્રાપ્ય વાતરકં, અગ્નિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે આ પાકના મેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તકણુ જેવો થઈ અરોગ્યપ્રાપ્તિ પામે છે અને બળ નથા કાતિની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ મવ પ્રકારના વાતરોગ, દુષ્પ્રાપ્ય વાતરકં, અગ્નિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ કરે છે

૩૫ બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ — ૩૨ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખડની કડાઈમા મદ અશ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમા લી ૧૨ તોલા અને માકર

૯૦ તોલા નાખવી પછી નીચે ઉતારી ૬૬ થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર એવચ્છાદણા, નામદેવર, લવંગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જવત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ ગતાવરી, આસધ, ગોખર, શેરણી, કચોરા, અમ્બલેતસ, સુદ, ધાણા, વગરઉ નુળાનીના બી, વશલોચન, શિગોડા, નાગરમેથ, મેયારસ, વરધારા, દેવદાર, સજી, અજમે, કૃષ્ણાગર, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધાં અર્ધાં તોલા ચૂણુ નાખવું તેમજ અબ્રકલગમ, તાત્રલગમ, સીમાની ભરમ, કલ્કની ભરમ, લોહભરમ અને દુધમા રોધન કરેલા વછનામ એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધાં અર્ધાં તોલા નાખવા આ કેમરાવલેહ દુખલાને બળ આપનાર, ધાતુપ્રદીકર, રક્તિ-વધક તથા કાંતિવર્ધક છે વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થએલું છે, અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે એના સેવનથી વાન કુદ્યથી ચનાર ગેગોનો જલદીથી નાશ થાય છે

૩૬. ખ ડકાઘવલેહ — શતાવરી બળદાણાના જલના મળ, ગળો, મુડી (જ્યાર), ત્રિકુળા, તજ, પુકમૂળ, ભાગ્યમળ, અરડસી, બોરિગણી, ઉભી ભોગિગણી અને ખેરના મળ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ એનો કાઠો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં નવચૂર્ણમાસિકલગમ નુવલગમ, તથા લોહલગમ એ ત્રણ ભરમે મળીને ૪૮ તોલા, સાકર ૧૧ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખડની કઢામમાં પાક કરવો તે પાક ગોળા જેવો થાય એટલે તેમાં વશલોચન, વાવડી, લીડીપીપર, સુદ, જડ રાહાજડ કાકરીના બી, ત્રિકુળા, ધાણા, મરી, લીડી-પીપર અને નાગમન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાનમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું પછી જિનધ લોખડની વામણમાં આ પાક ભરી ગામડાં આના એ પાંડમાંથી એક તોલા પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા ગઢાત ભોજન કરાવવું એટલે રક્તપિત રક્તપ્રવાહ, રક્ત-જળ, રક્તાતિસાર, રક્તમહ, ભગદર, મૂળવ્યાધિ, એજો અસ્થિપિત, ક્ષય, કુષ્ઠ, ગંભ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, ગ્રીતપિત, ઉલટી ટ્રમિ પાકુરોગ, લીલા, ઉદર, આનાહ અને મુત્રચ્છ આ પાક એ સર્વ રોગોનો નાશ કર છે તથા ચમુષ્ય, પૌષ્ટિક, માગ્ય, પ્રીતિકર આગે-અપ્રદ અને પુત્રાત્પત્તિકારક હોઈ કામ અગ્નિ અને બળને વારનાર છે આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી બાતરી, ચાકરતની ભાજ સુકા મળા, પડોળા, વતાહ પટેલી ટ્રેરી, ખજુર, મીઠાંશમ નાખવું, કાકરી કાતીચેડ, કારેનું, કંકર એ પદાર્થ જળાશ્મનાના જતુના માસે -વા મવ પદાર્થો ખડકાઘવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરુષે વિશેષે કરી વર્ચ્ય કરવા

૩૭ અ્યવન પ્રારથાવલેહ — કાટડાસીગી, ભોયઆમલી ત્રિકુળા, બળ-નાના મળ ગળા ભોયકાંદળું પદ્મચૂર્ણ હજીવેલ દશમળ ચદન, નાગરમેથ નાંતકમળ, એલચાંદળું અરડસી કાળી દ્રાક્ષ અષ્ટવર્ગ (ન મળે તેા પ્રતિનિધિ તેા) અને પાખરમળ એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવું પછી આમળા ના ૫૦૦ લાઇ ઉપલા મવ ઔષધો અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી આથો ભાગ પાળી બળતા ગ્રેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે અમ-ખાના બી કાકરી નાંચીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઇ તેમાં શેકી

નાખતુ. પછી માળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમા તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો જડા થાય ત્યા સુધી પાક કરવા તે પાક દડા થયા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન ૬૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપયોગમા લેવો એના મેવનથી શોષ, ક્ષીણુત્વ, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ઉલ્લી અને ઉષ્મનો નાશ થાય છે, અને વિપયાશક્તિ થાય છે.

૩૮. બીજો અવન પ્રારથાવલેહ.—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલડમળ, માલવણુ, પીડવણુ, લીડીપીપર, કાકડાશીગી, મેદા, ભોયઆમલી, એલચીદાણા, હરણુદોડી, કૃષ્ણાગડ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચદન પટ્કચૂરો, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ઢાંગ, ગજો ધોળુ કોહળુ, અરુડી અને પીપળીમૂળ, એ આવધો ચાર ચાર તોલા, આમળા નમ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમા ઉપરના મધ ઔષધ તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેતુ તદનન્તર આમળામાના ડાળિયા કાઢી નાખી તે આમળા, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમા શેકી નાખવા પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવા પછી તેમા મધ ૨૪ તોલા, વશલોચન ૧૬ તોલા, લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા એ પદાર્થો નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાતવામ કરી ગ્રહેતુ અને પર્ય ભોજન કરવુ આ અવલેહ અવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી તેમજ એથી ઉષ્મ, કમ, તાવ, શોષ, હ્રોગ, વાતગ્રજ, ગત્તપિત મરુરોગ, વીર્યહોષ અને વ્યગ્રમેદ દૂર થાય છે બળકે, વૃદ્ધ, ઉર ક્ષતક્ષયી અને કૃશને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા, મૃતિ, ક્રાંતિ, આગેમ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે શરીરરચ વાયુની ગતિ મધાયોગ્ય ગ્રહે છે સ્ત્રીભોગ વિષે ઇચ્છા થાય છે ઇન્દ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જાગરિત પ્રતીત થાય છે.

૩૯. ત્રીજો અવન પ્રારથાવલેહ.—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણુદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેડીમધ, બળદાણા, કાકડાશીગી, ભોયઆમલી, લોધર, લીડીપીપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, પટ્કચૂરો, ગજો, ભોયકોહળુ, અરુડી, સાટોડી અને ચદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમા નાખવા, તથા આમળા નમ ૫૦૦ તે પાણીમા નાખી ઉકાળો કરવા તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમે ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેતુ પછી તે આમળાના ડાળિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમા શેકવા. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુનઃ પચન કરવુ. તેમા ૨૪ તોલા મધ નાખવ વશલોચન ૧૬ તોલા લીડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે અને ઉષ્મ, શ્વાસ, ઉન્નત બ, તાવ, ક્ષય, ઉલ્લી, હ્રોગ, મરુરોગ તથા ગુક્રોષનો નાશ કરે છે.

૪૦. ચિત્રકાવલેહ.—ચિત્રાના મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારગમૂળ, પટ્કચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૮૬૨ તોલા પાણીમા નાખી, ચોથો ભાગ પાણી

૧૧ રહે તેમ ઉકાળો કરવા પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવા લીંડીપીપર, ૧ તોલા, વશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૮ તોલા એ મર્વ પદાર્થોને આરિક વાડી પાકમાં નાખી મારી પક ધુટી લેહ મિદ્ધ કરવા આ અવલેહ ગજ ૪ તોલા નેવન કરવા, એટલે 'ત્રીક્ષા (ગાદ-મગળ)' ગુરુ મળ્યાધિ ક્ષયરોગ જેવ્ય અને અન્નપિત્તો નાશ થાય છે આ ચિત્રકાવલેહ ભાગ્દાજ અધિએ રહેલા છે

૪૧ જતીપન્થવલેહ—(જવત્રી અવલેહ)—જવત્રી ૧૪ તોલા લઈ અર્ણુ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા માકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશયી ચોટી નળ ત્યાં મુકી પચન કરવું ત્યાં પછી ૧૬ તોલા જવત્રી બર્ષ તેનો કચ્ક કરી (વાડી) ને તેમાં નાખવી તેમજ સુદ, મરી લીંડીપીપર પીપળીમળ, ચિત્રા, ચવક, તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેમર, લવગ કમી-મગનકી, તજર મેચગમ ઘોળી મુમળી, ડાળી મુસળી કોચબીજ, મમુદ્રગાદના બી, કાળા વરુના બી અચીણુ કલકની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અમ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગાખર કૃષ્ણગર, કેમર, ભીમમતી કપૂર, ચણકમોખા વાળો ઘોળુ ચદન, કોચ-લીજ ખુગમાતી અળમો અને કાચકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેમાં નાખવા પછી અવલેહ મિદ્ધ થયા પછી માગ વામણુમાં ભરી ગખવો આ અવ-લેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણુ કરવા તેથી કરી બળ તથા રીય પ્રાપ્ત થઈ પુર્ય બીઆને આલ્દા આપનાર થાય છે બુદ્ધિ ક્રાંતિ તથા મ્મતિ કિતમ થઈ પુર્ય ઘોડાના જોવા વેગવાન થાય છે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ તેને માં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું નામથ્ય આવે છે તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ ચામ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ત્વ, અગ્નિમાદ્ર અને અર્ચય વગેરે મર્વ રોગોનો નાશ થાય છે આ જતીપ-વલેહ પ્રાણાચાય નિમાણુ કરેલા છે તેમજ તે આત્રયાદિદાને માન્ય છે

૪૨ જરકાવલેહ—જર ૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા ઘી ૧૪ તોલા અને લોધર ૧ તોલા લઈ મર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું અવલેહના જેવું બહુ થયા પછી તેમાં માકર ૧૨૮ તોલા ચાતુર્ભૂત, લીંડીપીપર સુદ જર, વાળો, દાડમતી ગલ રમાજન ધાણા હળદર, પડવામ, વશલોચન અને તવક્ષીર એ પ્રત્યેક ૧૬ તોલા નાખવા આ જરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત મુખરોગ પ્રમેહ, મૂતકૃન્ધ, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય દાહ પીનન તથા મળઆધિનો નાશ કરે છે, અને પ્રિટિ, બળ આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે

૪૩ બીજે જરકાવલેહ—૧૬ તોલા જર લઈ તેનાથી ચોગણા બક-ગના દૂધમાં મદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું પછી તેમાં મધ, માકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અળમોદ અતિવિષ, વાવડીગ, હીગ, મિધવ, કાચકાનો મગજ, ઈરંગવ, નાગરમોચ હળદર, ચિત્રાના મળ, લીંડીપીપર નળદળ, લવગ, પચકા' વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અમ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી આ જરકાવલેહ મગજ, રક્તપિત, પ્રમેહ, અન્નપિત, ક્ષયરોગ, જીર્ણ-જ્વર, પ્રદર, આમાનિમાર અને મોળનો નાશ કરે છે

૪૪ ત્રિક્ષાવલેહ—ત્રિક્ષા ૩ ભાગ, ત્રિકુટ ૨ ભાગ, ચિત્રાના મળ

૨ ભાગ, વાવડીગ ૨ ભાગ, શિલાજીન ૫ ભાગ તથા ડાવાનાં લગ્નમ, હરતાલભગ્નમ
સુવર્ણમાલિકલગ્નમ અને લોહલગ્નમ એકઠા ભાગ અને સાકર ૮ ભાગ લઈ તેનો
પાક કરી તેમાં ઉપવાસવં ચૂર્ણ અને મધનાખી ને પાકલોહપાત્રમાં ભરી રાખવો આ
પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવા અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું
ઝળાલી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વગ્ય કરવા આ અવલેહનાં મેવનથી પાકુરોગ,
વિપન્નજ્વર, ક્ષય, કાંઠ, અજીર્ણ પ્રમેહ આમ, સોનને, અકચિ, અપરમાર, કમળો
અને મૂળઆધિનો નાશ થાય છે

૪૫ દાઝિઆવલેહ — દાઝમનો રમ ૧૪ તોલા લઈ તેને ચારગણા પાણીમાં
ઉઝાળી ચોથો ભાગ ગ્રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં આકર ૧૪ તોલા અને સુક, પીપળીમૂળ,
લીડીપીપર ધાણા અજમો જાવત્રી મરી, જીરૂ વશલોચન, ભાગ, લીમડાના
નાઈડા, મજીરુ ડુડાની છાલ શિમળાની છાલ, અગ્નુ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને
નવગ એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૧૪ તોલા નાખી લેહ
તૈયાર કરવા આ જ્વરાનિમારનો નાશકતા છે

૪૬ દ્રાક્ષાવલેહ — ડાળી દ્રાક્ષ દૂધમાં વાડી ઘીમાં તળવી પછી સાકરના
પાકમાં નાખી તેમાં જાવડા, જાવત્રી, લવગ, એલચી, વશલોચન, તજ, તમાલ-
પત્ર નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું આ નિત્ય એ તોલા
આપવાથી અમ્લપિત રક્તપિત, ક્ષય, પાકુ, કમળા અને અશક્તિ એ રોગો દૂર થાય છે

૪૭ અરૂચિપ્પલ્યવલેહ — લીડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, લી ૧૪
તોલા, માકર ૧૪ તોલા શતાવરી ૨૨ તોલા, આમળાનો રમ ૧૪ તોલા અને
દૂધ ૨૫૬ તોલા એ સર્વનો પાક કરી જગ પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી
તમાલપત્ર, જીરૂ જીરૂ, ધાણા, નાગરોમય, આમળા તથા વશલોચન એ પ્રત્યેકનું
તાલા તોલા ચૂર્ણ અને શહાજીરૂ સુક નાગકેસર, જાવડા, મરી તથા ભીમસેની
૮૫૨ એ સર્વ અધો અધો તોલા નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી આ પાક
ઘીથી નીવડેલા વામણમાં ભરી ગાખવો તેમાંથી મવાર બહાબસ જોષ આવા
આપવા તે પાક અમ્લપિત, મળમધ, અકચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શ્વેદ અને હૃદયોગનો
નાશ કરે છે આ રમાયન હૃદયને હિતાવહ છે

૪૮ બીએ અરૂચિપ્પલ્યવલેહ — લીડીપીપર ૧૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા
અને ઘી ૩૦ તોલા એ ત્રણ પદાર્થો એકઠા કરી કઢાઈમાં ઉઝાળી જાવ
પછી તેમાં લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુક, મરી, પીપળીમૂળ,
ચોળ ચદન, જેડીમધ, વાળો તથા જાવત્રી એ પદાર્થો તોલા તોલા તથા મધ
૨૦ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો આ પાકનાં મેવનથી અગ્નિમાઘ અને કૃશત્વ
વગેરેનો નાશ થાય છે આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, પ્રજ્ઞ તથા તરુણને વીર્યવર્ધક
છે તેમજ વિષુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવા હોઈ ઉષરસ, દમ,
પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાકુરોગ, ખમ, પ્લીહા, જીજીવર, વાતરોગ, કંઠ-
રોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે

૪૯ ત્રીજો અરૂચિપ્પલ્યવલેહ — લીડીપીપર ૧૬ તોલા, લી ૨૪ તોલા,
ખાડ ૧૪ તોલા, શતાવરી ૨૨ તોલા, આમળાનો રમ ૧૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા

એ સમય ઉઠાળવું જનું થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોચ, ધાણા, સુક, જટામાસી, જીરૂ, શહાજીરૂ, હરડે અને આમળા એ પ્રત્યેક બાર માર તોલા, મરી અને ખેંગાર એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ મિદ્ધ કરવો આ પાક રોજ ત્રિકાળા અને મધમા યથાશક્તિ મવન કરવો, એટલે થળા, અગ્નિ, હૃદય, ઉલટી અને અસ્થિપિત્તનો નાશ થાય છે આ ખડપિપ્પલ્યવલેહ અસિદ્ધિપદ અને હિતાવહ છે

૫૦ પિપ્પલ્યાઘવલેહ — ૪ તોલા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મદામિ ઉપર પચન કરવું, પછી તેમા ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધના જેવું જનું કરવું પછી તેમા સાકર ૧૬૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જનું થયા પછી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોચ, પચકાલ, મરી, તગર, જાયફળ, જવત્રી, લવંગ, કાયકા, અક્કલકરો, મસુરોદાંતના બી, અગર, જીરૂ, શાન્તી, સુવા, વરીઆળી, પટ્કચુરો, ધાણા, વાવડીંગ, તાત્રજનમ, સુવર્ણમાદિક ભસ્મ, અમ્બકભસ્મ, વગભસ્મ (કલઈની ભસ્મ) લોહભસ્મ, વશલોચન તથા લીમંતેની-કપૂર એ પ્રત્યેક બળ્યે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું, પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમા ભરી રાખવા આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય ૭ શુક્રદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજકરણ થાય છે વર્ષાપલિત એટલે કશ ધોળા થવાથી મુકત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુકત થઈ મોટા બળવાન થાય છે સર્ગીની કાંતિ ઉત્તમ થઈ, બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક યથાશક્તિ મવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે તેમજ ૧૮ પ્રકારનો ના, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ અસાધ્ય રોગ, ગુદમ, ક્ષય, ઉષ્મ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વામ, જીર્ણજ્વર, મત્તક્રમ્બ, અગ્નિ, પ્રદર, પાનુરોગ વાત, પિત્ત, વાતગત આઠ પ્રકારના ઉદર રોગ, મેદારોગ, અપરમાર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણુમોને અમૃતપુષ્ય છે

૫૧. આંબે પિપ્પલ્યાઘવલેહ — લીડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ મધમા ઘી નાખી તેમા લીડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢરી જનું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવું પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગરમોચ એ ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલા નાખવા આ અવલેહ રોજ એ તોલા લક્ષણ કરવા આપવો એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કાઠ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉષ્મ, શ્વાસ, પાનુરોગ નપુસકત્ય, અગ્નિ અને મદામિનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ બીઆ ભોગવવા જેટલું મામર્થ આવે છે આ ૪૪ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલું છે

૫૨ ભક્ષીતકાવલેહ — માગ પાંડલા અને ફેડેલા નિલામા ૧૦૨૪ તોલા ૧૦ નેતો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમા ત્રીઠાથી યોગાળું દૂધ અને યોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ઉઠાળી તેમા નાકર ૬૪ તોલા નાખી ધુટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ ગળવો પછી અશ્વિન

જોઈ તેનું સેવન કરવું આ પાકના મેવનથી સપૂર્ણ યુદ્ધરોગનો નાશ થાય છે, ઘાળા વાળ કાળા થાય છે, દષ્ટિ ગરબના જેવી તીવ્ર થાય છે, ક્રાંતિ ચક્રના જેવી, રંગ વોડાના જેવા, ઉત્તમ બળ મોરના જેવો શબ્દ અમિ જેવી દોષિ તથા શ્રીઓને પ્રિય, નિરાગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન કરે છે આ પાક મેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બધી નથી આ પાક ખાવાથી અપૂણ્ય ગેરોનો નાશ કરે છે મર્વ પ્રકારના રમાયન મધ્યે આ પાક રાજધિગજ છે

૫૩ ભારગી હરીતકથવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારગમળ, ૪૦૦ તોલા દશ-નમ્ર અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઈ તે બધાથી ચોગણ પાણીમાં ચતુશાશ કાઢે કરી, તે માગ નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવા પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મદાત્રિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવા તે ઠંડી થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ (તજ તમાલપત્ર તથા એલચી) એક તોલા અને જવખાગ એ તોલા એ પ્રમાણે નાખવું પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવા એટલે દારૂણ થાસ અને પાય પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે

૫૪ બીજા ભારગી હરીતકથવલેહ:—ભારગમળ અને પચમળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાશ કાઢે કરવા પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરી પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જીરો ગોળ નાખવા જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી કંકુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિકણા ૨૦ તોલા, સુડ, મરી, લીડીપીપર, એલચી, તજ, નાગકેનર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાખવા એના મેવનથી દમ, ઉધરમ, ગોષ, હેડકી, એકાન્તીઆ તાવ અને તીવ્ર પીનમ (મળકમ)નો નાશ થાય છે આ રમાયન અત્વિનીક્રમા ઇંદ્રને કહેલું છે

૫૫. લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ:—જવચી, લવગ, એલચી, અંકાલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નંમોતર સુડ, રાતાવરી કેમર, ચન્ન ખુગસાની અજમે, ક્યરો (કમેર), શિગોડા, તજ, મોગમાંમી અને કાઠુરી એ પ્રત્યેક તોલા તોલા લઈ એ મર્વેનું ચણ કરી તેમાં તૃતીયાશ મુગધી અત્તર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાગ નાખવી એ મામા લવુ તૈલ (૧) નાખવું પછી માકર, ગુલામના ફૂલ અને ગુલામનું પાણી નાખી અવલેહ મિદ્ધ કરેલો આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અસિદ્ધિપદ છે.

૫૬. વ્યાધીહરીતકી અવલેહ:—માગિગળીના પચાગ ૪૦૦ તોલા પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ મર્વેનો ચતુર્થાશ કાઢે કરવા પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ ઢંદી, નીચે ઉતારી કંકુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું આ અવલેહ અસિમળ જોઈ નવન કરવા, એટલે વાત, પિત્ત, ક્ષ્, કિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરમ, લપ, કામ, પીનમ, આમ, ઉગ્ધન અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે આ રમાયન ભૂયુ ઋષિએ કહેલું છે

૫૭. મુહ્યવલેહ:—સુડ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, લી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫ તોલા અને જમકણી, લવગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેનર, સુડ, મરી, લીડીપીપર અને ચિત્રો એ તોલા તોલા લઈ માટીના વાસણમાં

મદામિ ઉપ- લેહ મિદ્દ દરેવો તે પાઠ કાઢા થયા પછી તેમા મધ ૩૨ તોલા નાખવુ આ પાઠ બાળક અને દહને પણ આપવા આ પાકે રીયવધક, વાઙ-
દ્રણ, સુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સર્થ જેમ અવકાશના નાશ ૩૨
૪ તેમ ને પ્રમેહનો નાશ ૩૨ છે

૫૮ સ્લેખાનકથવલેહ—પાંચલા ગુદામાના ખીયા ઢાંઢી નાખી તેને તડકામા નુકરી તેમુ ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લવુ તેટલીજ માતર લેવી તેમજ તાલીમખાનુ, ગાખર ડાળીમુનળી, ગતાવરી કાચખીજ વામધ, લોળા બાયદાલજાનુ ચૂર્ણ, ત્રિકટુ ત્રિભુગધ, બાયદળ, લવગ, ફસંગ જાત્રી મમુદ-
ગાદના ખી અને ખુરામાની અજમે તોલા તોલા અને કરનૂરી ૨ માત્ર લેવી પછી મર્ચનો પાક કરી તે પાઠ મધ અને ઘીની માથે મવાર અને માજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરણ આપવા તેના ઉપર ખાંડ દૂધ અને ઘી મહિન લેવો તેયવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામા વલ્ય કરવા પાન ખાવા આપવુ કંકુ પાણી પાવુ આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકન મેવન કરવાથી રીયવધિ થાય છે, પદત્વ દુર થાય છે બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય ૫, ૬ મદ માણન જીવાન જેવા થાય છે તેમજ પ્રમેહ રક્તાપિત્ત ક્ષય ઝણત્વ અરુચિ અને ઉલટીના નારા થાય છે

૫૯ પુનર્નિવાવલેહ—પુનર્નવા (સાંટોડી) ગળો અને દશમજ એ મધ મળી ૩૨ તોલા લઈ ૫૧૨ તોલા પાણીમા ઉકાળી તેના ચતુર્થાંશ કાઢે કરવા પછી તેમા આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવુ પછી તમા મુ- મગી લીડીપીપર તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યક ૧ તોલા લઈ ચણુ કરી નાખવુ પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, કંકુ થયા પછી તમા મધ ૧૬ તોલા નાખવુ આ પાકના મેવનથી માગ્ન ગળ ઉધ-
રમ રમ અને અરુચિનો નાશ થઈ બળ કાંતિ અને અમિની ત્રિધ થાય છે

૩—મુરખ્યા.

૧. ખીજરાનો મુરખ્યા—મારગનો પાક કરી તેમા કેમર વગેરે મસાલો નાખી તમા ખીજેઝ ચીરી તેની ચીરીઓ નાખી એટલે મુરખ્યા થાય પિત્ત ઉપર આ મુરખ્યા ધણે પ્રશસ્ત છે ખીસિ (મુગલી બેલાણાના કબો)નો પણ આગર પ્રમાણ મુરખ્યા થાય છે એ પણ પિત્ત ઉપર વણે ઉપયોગી છે

૨ અદનના લાકડાનો મુરખ્યા—અદનના લાકડાના મારીઝ ઢકડા કરી ન અજમાન બગરીખાગ અને અજમાશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી ખાંડવાથી મારી રાંતે અકાઈ મદુ થાય છે પછી ખાંડની ચામણી કરી તેમા નાખવી આ પ્રમાણે જલડી મદામ આદુ વગેરે ન અકાતા પદાર્થો પણ આ ખાગવડ અકાઈ ગય છે માફતી વળાંચ પાણી બળી જવા દેવુ નહિ અને ત્રિગેષ નાખવા જરૂર ૫. તે ખાં મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવુ

૩ લીખુના મુરખ્યા.—કામદી (ઝીણી છાલવાળા) લીખુ ૧૦૦, દૂધ ચાં તેર અને પાણી એક શેગ એ પ્રમાણે લઈ પહેલા લીખુ છાલી પાણી અને ૫૫ એકવડ કરી તેમા અથા લીખુ એ દિવસ સુધી નાખી રાખવા પછી જરૂર

સુત્રી પુન તેની છાદ ગઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીધુંએ ત્રણ શેર ખાડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાડની મારી આસણી કરી, તેમા લીધુને છિદ્રો પાડીને નાખવા. આ પાક ૦ ડા થયા પછી મારી બરણીમા ભરી ઉપર કપડાથી ન્હોંડુ બાંધી ત્રણ મહિના પર્યાંત બધ કરી ગાખી, પછી લીધુ ભણણુ કરવા આ મુગખ્ખો પિત્ત ઉપર મારી પેટે લિતકાગડ છે

૪ આમળાંનો મુરખખો.—એક શેર સારા મોટા આમળા લઈ તેને નાયત્રી ટાચી દાખી ગાખવા તેની અદગ્નુ પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટક-ડીના પાણીમા મધ્યમ રીતે બાંધી ચાર ગેર ખાડનો પાક કરી, મેલ કાઢી તે પાક મિદ્ધ થાય એટલ તેમા આમળા નાખવા અને કાઈકે શિખવવા, તથા પચન થયા પછી બીજી ચાગ ગેર ખાડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમા આમળા નાખવા અને ડસર અર્ધો તોલા નાખવું, એટલે મુરખખો થયા આ મુરખખો પિત્તશામન અને પૌષ્ટિક છે

૫. કેરીનો મુરખખો.—કેરીમા મારી બેરેપો લીલી લઈ તેને છેલ્લી નાખી દાખી રાખવી, પાણી નીકળી જાય એટલે કિચિત્ બાકી અને પછો આમળાની પેન્જ મુગખખો કરવા

૬ ગુલકંદ—ઉચ્ચી જાતના ગુલાબના ફૂલ લઈ તેની પાખડીઓ ચુટી લેવી ફૂલથી બમણી માકર લઈ મગખીમા પાખડીના અને સાકરના ઉપરા ઉપરી ચર કરવા અને તેનું ન્હોંડુ બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમા રાખી મકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રચરત છે

૭. મધુપકવ હરીતકી (હરડેનો મુરખખો) —સારી પાચી ૮૨૬ નીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમરમા પચન કરવી પછી કાજી, દૂધ અને બજા એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમા જુદા જુદા પચન કરવા પછી અદરના કીસા કાઢી નાખવા પછી મુઠ મરી, પીપર, અજમે, છિદ્રજવ, નાગરમેથ, વાળો, દાડમની ડાલ, અન્લવતસ, ધાવડીના ફૂલ, જીરું, શાદાજીરું, પીપર, જટામાત્રી, મોચરમ, બીલાનું મગજ, મચળ, મિધાનુજી, પાપાણુબેદ, જાણુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિપ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું કોકાનું મગજ મદૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી, અને તમામ ચૂણીથી અર્ધી માકર લેવી પછી એ સર્વ ચૂણું અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમા ભરી નૂતરથી માફ વજન કરવું પછી એક વાસણુમા ઘામ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીને ઘટકાવ કરી તેમા તે હરડે ઘાલી મદામ ઉપર એક પહોર સુત્રી શીખવવી. પછી નીચે ઉનારી કડુ થયા પછી તે હરડે મધમા રાખી મૂકવી. એના સેવનથી મગજભૂષી, પ્રમેહ, વાસ, પાકુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે, ધાતુશ્દ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે

૮ બીજા પ્રકારની મધુપકવ હરીતકી:—દશમૂળ, લીડીપીપર, ચિત્રો, કૌંચબીજ, બહેડા, ઝંચકી, મરી, પીપળીમળ, રકનરાહીડો દનીમળ, ડાહ્ય, જીરું, દળદર, દાહ્લજાદર, આમળા, વાવડી, અપેડી, કાકડાશીંગી, દેવદાર, મટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગાની અદરનું મગજ, ગોખર, વરધાગ, ઝંચકાનું મગજ,

પુષ્કરમૂળ અને પુરાસાની અળખો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું પછી રપદ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા સારી શીજવવી. પછી તે ગુરુપદેશ પ્રમાણે મધમા ૫ દિવસ ગખવી. પુન બહાર કાઢી બીજા પાચ દિવસ મધમા રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમા ગખવી પછી બહાર કાઢી કોરી કરી, લીના વામણુમા મધ નાખી તેમા નાખવી પછી તેમા નજ, તમાલપત્ર, એલચી, નામકેસર અને લી ડીપીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું આ યોગ માણુમોના દિતને મોઢે પંચતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના બક્ષણુથી મવ પ્રકાળના ગેગોનો નાશ થાય છે શ્વામ, ઉષરસ, ક્ષય, ઉલ્હટી, મૂરઝા, બ્રમ, મદ, તૃષા અરેચિ, અગ્નિમાઘ, ચતૂત, બનેગળ, પથરી, અડવ્રદિ, વિષમળવર, મૂતકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાંડણુ વાતરક્ત, વાતરાગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, ક્ષેપિત્ત, વિચરિકા, કાઠ, મૂળવ્યાધિ, અપરમાર, પાંડુરોગ અને કમળો વગરે રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રીજા પ્રકાનની મધુષકવ હરીતકી.—ગાપના ડાણુનો રસ નહીં તેમા ૧૦૦ હરડે દોલાયત્રથી સારી નરમ થતા સુધી શીજવવી પછી તે કઢાડી તેને સ્નાયથી ઝીણા ઝીણા છિદ્રો પાડવા ત્યારપછી એક ઘીના રીઠા વાસણુમા ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમા તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરા ઉપર મધ નાખતા રહેવું ન્યા સુધી તે મધનું પાણી ન થતા જેમનું તેમ રહે, ત્યા સુધી વારવાર તેમા મધ નાખવું એ પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ ન્યમ ત્યાર પછી તેમા સૂક, મરી, લી ડીપીપર, લવંગ અને વશલોચન એ દરેક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું આ મધુષકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે દરરોજ પ્રાત કાળે એક એક ખાની, એટલે દુદવાત, મગ્ગહણી, આમાશ, દુદરક્ત જીર્ણવર, મળેખમ, નણ, વિસ્કોટક (ફેાડ), વાતશળ અને શ્વાયુક્ત સમ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪-સરખત.

૧. ગુલાખી સરખત.—ગુલાખળળ અથવા ગુલાખની કળીઓનો નલિજાં ચત્રથી અર્ધ કાઢી લઈ, તેમા માકર નાખી જડો પાડ કરવો આ સરખત સુવાસિક દોષી શરીરમા ઉતરેલી ગગ્ગીનો નાશ કરે છે તે ઠંડુ છે તથા ઉનાળાના દિવસોમા મવન કરવા જેવું છે.

૨. આમલીનું સરખત.—આમલી સારી સ્વચ્છ બસેર લઈ એક પથ્થરના વામણુમા ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર બીજવી ગખવી, અને હાથવડે પૂખ મસળી, પાણીને અને તેનો એકરમ કરીને પાણી માંડીના વાસણુમા માળી લવું પછી તે પાણીને ક્ષણવાળા વાસણુમા નાખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉઠાળી તેમા ખાડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બગણીમા ભરી રાખવું આ સરખત બેથી પાચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું પિત્તપ્રક્રિતિના માણુસને સાજે થતી લેગાએ આપવાથી શાય સાફ થશે. આ સરખતમા બીજો એક એવા ગુણ છે કે ઉનાળામા સવારે એવું સેવન કરવાથી લખ લાગવાની ધમ્તી રહેતી નથી જેને હમેશા બધેકાશનો સસપ રહેતો હોય, તેને આ સરખત ધણ ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમેશા સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કેહાનું સરખત:—આમલીના મરખતની પેઠેજ આ સરખત પણ ખનાવવું આ મરખત સરીરમા ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે

૫—સિરકા.

૧ આહુનો સિરકે:—આહુનો રસ ૯ તોલા કહાડી તેમા તેટલુંજ પાણી નાખવું પછી ૩૨ તોલા માકરનો પાક કરી તેમા કેસર, એલચી, જમ્બૂળ, જવત્રી અને કવગ તોલા તોલા નાખી ભરી ગાખવા. આ સિરકા ખાસ ઉષ્ણ, અમિષાક અને ઇન્દ્રિય ધત્વાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે

૨ દાડમનો સિરકે:—૨૦ દાડમ સારા પકિલા અને રસદાર લઈ તેનો ૨૦ કાદી કલકવાળા વામણમા ઉકાળવો, અને અદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવું જાડું થાય એટલે તેમા અંધા તોલા કેસર અને એક તોલા એલચીનો ભૂગ નાખી શીશીમા ભરી ગાખવો આ સિરકા પિત્ત અને ઉષ્ણ ઉપર વલ્લુ પ્રશસ્ત છે લીલુનો મિશ્ર પણ આ પ્રમાણેજ કરવા

૩ નાળીયેરનો સિરકે:—૫૦ કુમળા નાળીયેરનું પાણી લઈ કપાઈમા નાખવું અને મધમામિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમા કેસર અંધા તોલા અને કવગનું ચૂર્ણ એક તોલા નાખી નીચ ઉતારી લેવું આ સિરકા સારી રીતે રક્તવ્રદિ કરનાર છે અને બીજા આંધાના અનુપાનો સાથે મેવન કરવાથી ઉપયોગી થઈ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે

૬—ચાકુતી.

બાગ અંધા જેનું કપાડમા બાધી તેને સારી પેઠે ઘોઈ તેની પોટલી બાધી ચાગજેર દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોધી માખણ કાઢી ની ખનાવવું, પછી તે ઘીમા બદામ અંધા જેનું પીન્તા અંધા ગેર, માંવા અંધા જેનું, દાણ અંધા શેર તથા ચાગળી અંધા જેનું વગેરે મેળની ત્રણ ગેર ખાડનો પાક કરી તેમા નાખવા તેમજ જવકળ, જવત્રી, એલચી મસુદગોહના બી અગ્રીણ, કેસર, સ્ત્રીમત્તકી, ચણાઓળા અક્કલકેરા, સુદ મગી, લીડીપર અને પીપળીમૂળ એ સર્વ એકેક તોલા તથા માલમ, મેફમુસળી, કાળી મુનળી, આમત, ગતાવરી, ગંચબીજ, ગોખડ અને નાલીમખાનું, એ બધે તોલા એ મધ આપનાવું ચૂણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાગના વીની અદર નાખવું પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી ખરણી ભરી ગાખવી આ ચાકુતી અવલેહ જેની ખનાવવી એના સવનથી તીર્થન્તભન તથા વીય વૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અંગે માદક રાજિ વિશેષ છે એના ઉપર અંધા જેનું દૂધ પીવું જેને દકની ટેવ નથી તેણે એનું મેવન કરવું નહિ કરવું તો ઘણું શ્રેય ઉત્તમ લીધું ભાત અને છાશ

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન

૧-શિરોવ્યથા.

ધાડાનુ માથુ સજે છે અને તે નીચે માથુ ધાલે છે ત્યારે તેને અશ્વ
ચએલી છે એમ જાણવું ઉપચાર.—મોરડીની છાલ, પીપળાની 'જાલ, અમીસની
છાલ અને એરડાના મૂળ એ સર્વ જજીમો સમભાગ લઈ, પાણીમા વાટી ધાડાના
મન્તક ઉપર લેપ કરવો ફરવું, તડકા અને બીજી ફરક ત્રામદાયક ક્રિયાથી તેને
દૂર રાખવા

૨-મુખરોગ.

મોઠાકુ સજે છે, લાળ પડે છે, ધામ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાના
લક્ષણ છે મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર.—જવખાર, મગ-
મવ રાફ, નુવા, હળદર તથા મિધવ એ બધી જજીમો સમભાગ લઈ આમલીના
કચુકાની ખળમા ખગલ કરી લેપ કરી કપડાંથી બાંધવું

૩-નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર — (૧) ડાવળીના મૂળ દૂધમા ધસી નાકમા મૂકવા (૨) શરદી
થક નાક અને મોઠાડામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર મુઘતો
હોય તો —દરડે, કાળીજરી, હળદર, મુઠં, મરી, લીડીપાપર અને ગોળ એ
બધી જજીમો એકત્ર ખાટી અજમાશે એકથી એ તોલા પગ્ગ મવાન માગ ખ
વાર એમ ૭ દિવસ મુઘી ખવરાવવું

૪-નેત્રરોગ.

ઉપચાર — (૧) ફુલ અથવા પડળ હોય તો—એ ત્રણ દિવસના
ખાળાની રિષ્ટા આળવી (૨) માછલાનું અને ખરીતું પિત્ત મવમા ખગલ
કરી માત દિવસ અગ્ન કરવું (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે
તું અને મજે તે ઉપર—મિધવ, મચળ, કચલવણ એ મવ જજીમો
સમભાગ લઈ કાંટામા ખગલ કરી અગ્ન કરવું (૪) આંખો લીલી રાતી
થક હોય તો—ગોળ કપર, પારો અને ગોરોચન એ મવ જજીમો સમભાગ
મધમા ખગલ કરી અગ્ન કરવું (૫) આંખો રવચ્છ થવા મરે—સાઈ-
ખાર પાણા મામો, આગાદળદર દોઢ માના, બેમા ગુગળ (મુદ ૧) પા મામો
અમના ગીગડાની રાખ પા મામો અને માણમતી ખાપરીની રાખ પા મામો

એ મર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજન પછી (વાત, ગળા મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે (૬) લીડીપીપર, સુક અને પારો એ જળુનો મમલાગ લઈ મધમાં ખરલ કરી અજન કરવું

૫-જવર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમે પા મામે, લસણ પા મામે હિંગ પા મામે તથા નગોડના પાદડા પોણા માસા, એ મર્વનું ચૂર્ણ મવાર માજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેર ડગેલા અમાગ તુક જવર ઉપર—ભાગરાના નવ પાદડા અને કડવા લીમડાના મુઝાએલા નવ પાદડા લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાટો પાકી ગદે એટલે તે ૩ દિવસ પાવે લઘન (ફાણા ખાતો ન હોયતે) જવર ઉપર—ગનગની, લવંગ, કંકાલ અને જેડીમધ એ જળુનો મમલાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, એટ તોડો ચૂણુ મધમાં ખવરાવવું સતાપ (મુખમાં દુગધ, મનને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ એ લક્ષણોએ યુક્ત) જવર ઉપર—કેળના મૂળ, કવચના પાદડા, ઉમગની છાલ, આમળા, ઘાણા અને ભોયકાદણ એ મર્વ નમાન સાગ લઈ તેનું ચૂણુ કરી ૧ તોડો મધમાં ખવરાવવું મન્મથ (મત્રમાં ધાતુનું જવુ, મત્ર પાણુ થવું અને પીચાટી મધ થતી એવા) જવર ઉપર—(૧) શીમળાની ગંખ અને ગળનો લોટ પાચ શેર દૂધમાં પાશી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું એથી ૬ પ્રકારનો તાવ જશે (૨) ગળો, ઘાણા, કરીઆતુ, સુક અને ખારેડ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસા એ પ્રમાણે ચૂણુ કરી મધમાં આપવું (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે આમળાના મૂળની છાલ તથા લમાણુ એ મર્વ મમલાગ જળુનાનું એક તોડો ચૂણુ ઘીમાં ખવરાવવું

૬-ઉદરસંબંધી રોગ.

કુલાનો ભાગ ગળવા, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, વગણે ગાય જવુ ઉપગઉપડી ન્યામ કાઢવા, આગમ અને સુઝાના જવુ એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું મદાસિ ઉપર—હરડ, ચિત્રા, ઉભી ભારીગણીના મૂળ, હરડ ૧જ, ભોયલીમડા, ભોય આવળ, રીગણીના મૂળ, મિધવ, મચળ, વાવડીંગ, દળાદર, નગોડ, અજમે, મુર, પીપળીમળ, લીડીપીપર, કરીઆતુ અને ભાગરા એ સર્વ જળુનો મમલાગ લઈ

તાવ ક્યા પ્રકારનો છે એ ઓળખવું મહુ કહિન છે તાવુ નપતુ, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઠંડા ન હોતી ઇત્યાદિ પ્રકારમાં કરી જાનતી પ્રમાણુ-ચલન વગનાદિ વ્યવહારા ઉપરથી-જેઠા તાવની આધારણ અજમાયશ આધવામાં આપવું તે ખાત્રી ગખવા કાયડ નહિ દેવ જેના આવા આ માહિતી આપેલી ૬ તે જેખી પુનઃતમા વિશેષ માહિતી ન દાવાવી અને તેના અમને અનુભવ ન હોવાથી આના ડગતા વધારે વિનંતાથી મનજ આપવામાં આવી નથી

ગાળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું મહેડામાંથી પીણું પાણી વહેવું હોય અને પગસવા આવતો હોય તે ઉપર—આસઘ પા તોલો અને લીડીપીપર પા તોલો ગાયના ઢૂધમાં ખવરાવવા વર્તુશૂળ—ધાન, વાયલ થવા જેવું, કુખ મરડની એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪૫ મામા, ચોર અજમે ૩ મામા, હીંગ ૧૫ મામા અને બીનંગની છાલ ૨ મામા એ બધા ઓપધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવા અમિચિમ્બશૂળ (મદ ચરવુ, બ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેતી એ લક્ષણો થાય તે) ઉપર ઉપચાર—ઘીમાં તત્તુ તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી તેમાં ગોળ, હળદર, સુડ અને હરે એ જણુઓ મમલાગ લઈ તેનું ૮ નાલા ચૂર્ણ નાખી આપવું શરીર ઉંચું નીચું કરવું, પગનો મકોચ કરવો નથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો—રીંગ પોણા તોલો લસણ ૩ તોલો, મિવ ૧૫ તોલો અને ગોળ ૧૫ તોલો એ મવ ઓપધો મેળવી ખાટા દહીમાં ખવરાવવા કૃમિશૂળ—વજ નવ મામા અને પિત્તપાપડા ૪૫ મામા મેળવી ખવરાવવા દાડલુશૂળ—જાય ઉપર પડવું, દંદવું અને અચિત જણુતુ એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ મામા, પાપાલુમેદ ૪૫ મામા અને દત્તીમળ ૮ મામા એ આપધો ગાળમાં વાટી આપવા અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર—મિધવ કાચલવળ મચળ ગધબીડ, મીકું મરી, અજમે, લીડીપીપર, હરે, ખહેડા આમળા, પીળા પડાળા, કોણ, વજ, આવળોતો ચુદ ભાગ ગી, હોનુ, હિગળાની જાલ પિત્તપાપડો, ઇન્જવ કાટશાળીના ખીયા, આમેદ, રીંગણીન મળ નગોડ અને ખુગસાની અજમે એ બધા ઓપધો મમલાગ લઈ તેનું ચણુ બ નાલા ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું પેટ ચડવું—વખનોવખત ગરીગ જમીન ઉપર નાખવું તમ થવું એ લક્ષણો થતા હોય તો—અરેડાના અને કાગના મળ અને ખાખગના બી એ ઓપધો પ્રત્યેક ૪૫ મામા અને હીંગ ૫ મામા લઈ સવેસરાના પાદડાના રમમાં ખવરાવવું ખડસશૂળ—પેટ ચડવું, શલતુ અને મળમૂત્રનો પ્રતિમધ થવો એ લક્ષણો હોય તો—રીમળાની છાલ અને દત્તીમળ ત્રાઢ તોલો તલના તેલમાં ધસી આપવા ઉદકશૂળ ઉપર—(પાખી પીવા પછી જે છે અને દરાપગ થાય છે તે) સુડ, લીડીપીપર અને રજ એ ઓપધો પ્રત્યેક ૪૫ મામા ગળપીપર અને મિધવ પ્રત્યેક ૩ મામા ના ભાગ ૧૫ મામા એ મવ ઓપધો ઘીમાં ખગલ કરી ખવરાવવા દાન ચ્યડવા, જમીન ચાટવી, ડરડવું, એ લક્ષણો હોય તો—ત્રિકુદ ૬ મામા, રારડીંગ ૬ મામા અને અજમે ૧ મામા એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું લાદની સાથે કીડા પડ છે તે ઉપર—હિગળાની જાલ તણ મામા અને પિત્તપાપડો ૬ મામા એ ગોળમાં ખવરાવવું સમલણી ઉપર—લાદ પાતળી થવી અને ઉપર ઉપરી હગવું, નાના ખોલા, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીના ફૂલ એ જણુઓ મમલાગ ન ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીમાં ૭ દિવસ આપવું (૨) હરે, આગમળાની છાલ, ના અને ૮૩ એ સર્વ જણુઓ મમલાગ લઈ ૧૫ તોલો ચૂર્ણ દહીમાં ૩

દિવસ ખવગાવવું (૩) હરડે, આગળની છાત્ર અને મેથી એ સમભાગ લઈ
ફલીમા ૧૧ તોલો ચૂર્ણ ખવગાવવું ઉપવાસ—ઘેડાની આખોમાથી પાણી
વહેવું પગ અને ગળુ સૂજવું, દાંત ચોટી જવા ખાવાનું છોડવું, ઇલાદિ લક્ષણો
હોય તો—સગવાના મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીના અને નંગડાના પાદડા એ
મર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરેલા અને અરણીના પાદડા ૧ તોલો જુના
ગોળામા ત્રણ દિવસ ખવરાવવા

૭—અગ્નિમાંદ.

ઉપચાર—ઘેડા દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીગણીના મૂળ,
ઉભાભોગીગણીના મૂળ, લીમડાના પાદડા, હરડે, સુદ, કરીઆતુ, વાવરીંગ અજ-
મોદ, નગોડ, અરણીના પાદડા એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માંસા અને અજમો
ગોણા માંસા, એ મર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળામા ૭ દિવસ ખવરાવવું

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગ ચકાવલી થઈ હોય તો—ગીપ અને કોડી ખાળી તેની
ગખ મમભાગ મધમા ખરલ કરી ચાપડની પગે ગાઠ થાય છે તે ઉપર—અર્ધી
ગા-ગાળી તેમાનું પડે કહાડવું, પછી જવખાગ અને માજખાર સમભાગ લઈ
આમલીની ખેળમા લેપ કરવો અને મિધવ, લમણુ, સુદ અને વાવરીંગ એ
પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માંસા અને અજમો ૧ માંસા, એમનું ચૂર્ણ કરી જુના
ગોળા માથે પાવું

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા).

નુ-૧, ઉભી બોરીગણી, એગડાના મળની છાત્ર, સગવાનો ડાલ, રીગણી, મરી,
ઉમગની ડાલ અને વજ એ મર્વ મમભાગ ઔષધો લઈ ૧૧ તોલો ચૂર્ણ ઘીમા
આપવું અને અંડાલના પાદડા ઉડાળી અંડ ઉપર તેનો રોડ કરવો તેમજ ઉપનું ચૂર્ણ
ઘીમા ખગ્ગ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું

૧૦—મૂત્રરોગ.

મત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દાક્ષ અને ડાડરીના ખીયાનું ખાગિક ચૂર્ણ
કરી મધમા ઇંદિય ઉપર લેપ કરવો મૂત્રશય—ભોય ઉપર પગ ઠોકવા, દક્ષિ
ઉપર ન્હોડું લાવવું એ લક્ષણો હોય તો—ત્રી રીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧
તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળામા આપવું મૂત્રસાથે ત્રીર્થ જતું હોય તો—નાગરવે
લાનો કદ, કેળનો કદ, ભોયકોળ અને છીંટલી ૧૧ માંસા મેળવી તે ચૂર્ણ
દંધમા આપવું.

૧૧-ત્રાણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવાં મોંઝા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર — પ્રથમ ફમ ખાલી લોહી કાઢવું પછી ઢંઢવા લીમડાની મળાઓ એકત્ર આવી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તે વડ શેઠવું અને લીમડાના પાદડા, નવસાર, મિધવ એ મમલાગ લઈ લીમડાના રમમા ખગલ કરી લેપ કરવો અને ઉપર ડપડું આડી ગખવું માંસ સડકું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર — પોદમુર અને હરડે તેલમા ખગલ કરી લેપ કરવા અને તે ઉપર એડાના પાદડા આધી ઇટથી ગેઠ કરવો તેમજ લસણ, નગોડ અને મિધવ દરેક માડા-ચાર મામા અને અજમો ૧ મામો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૧૦ દિવસ ખવગવવું બાકક, જખમ અને વાળા ઉપર — મડગીની લીડીઓ, મિધવ, અને મીઠાનું મમલાગ ચણ કરી, પાણીમા ટિવા મધમા લેપ કરવો શરીર ઉપર ગાંઠા થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો — ધવામ અને લજ એ મમ-લાગ લઈ મધમા ખગલ કરી લેપ કરવા અને મિધવ, વાવડીગ, હરડે અને બમણ એ આપેલા ત્રણ ત્રણ મામા અને અજમો ૧ મામો એ રીત ચાળુ કરી ઘીમા ખવગવવું બસ ઉપર — કણુડ અને મીઠું પાણીમા પલાળી તના ગટવા કરી તે આળવા અને તલમા ખગલ કરી ચોપડવો કુટી નુજે છે તે ઉપર — પ્રથમ કાથપળની તના દમાવડી એમ કહેતું છે એનો નુ ઉપ-વાગ લગે તે મમળતું નવી પરતુ આ નીચેનો ઉપચાર મારો જળાય કે — નુજ, મરી લીડીપીપર, અગમવ અને લગદર એ ઔષધો મમલાગ લઈ આમવીના ચીચાડાની મળમા લેપ કરવો અને ઉપર ડપડું આધવું તથા નુક ૧૦ મામા એવચી ૧૦૦ મામા, લવંગ ૧૦ મામા, કાથમી ૨૦ મામા, મહેડા ૨૦ મામા અને આમળા ૧૦ મામાનું એકત્ર ચણ કરી પીમા દિવસ ૭ આપવું આમની બારા ચાય તો — શિવાળ અને શી એક એક તોપો તેમની પાવું

૧૨-અભિબાધા.

ઉપચાર.—તેલનો જુનો થડ કાઢીને તના કડા કરી તેનું પાનાળયત્રવડ તેન કાડી ચોપડવું

૧૩-વિષબાધા.

ઉપચાર — નુક હિંગોક મામલખાર અને વોળા ડાથો એ ઔષધો મમલાગ લઈ આપતા રમમા ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવગવડી એવું કહેતું ૧ ૧૦ મામાના પહેલા એ ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવા નોંધએ તોજ કદાપિ આદને નુજ ૧૦ મામા જણાય છે આ ઔષધનો વણ વિચાર કરી અને કોઈને અનુભવ ૧૦ મામા ઉપર ગ કરવો એવો અમારો મત છે

૧૪-તોફાની ઘોડા માટે.

ઉપચાર-મનને ઝાનમાં (નુદ્ધ કરેલા) પારો નાખવો. ઘોડામાં ૩ ઘાલતુ અને પગના બદ પગ, પિશાબ (૧) ઉપર અને ઢગરાના માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા શેઠ દરેકો જેઠ આવી ગાખવો (૨) આતવનુ (ત્રીના અગ્રમ્ય કાળના ઝકતનુ) ચીથડ અને જુનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તેલો એકત્ર ખાડી. દિવસ આપતુ ગરમ પાણી પાવુ (૩) જુઓ વતોપીની યુષ્ણદર્શમાં ખેરના વણુ નમા ના જનો ઉપરોળ

૧૫-ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણુ, યુગળ, બેાચ લીમડો, દાળીચરી, કાખ, મિટ્ટ, મગી અને ગોળ એ નમકાગ લઈ ઘી અને તેલમાં ખરત કરી ચારે ખગીઓ ઉપર વેપ કરવા, અને નાખડ ગરમ કરી કિચિત શેકવુ

પશુચિકિત્સાની પુરવણી-૧

વનાયંત્રી યુષ્ણદર્શ મા નીચ આપેલી વનસ્પતિઓના વણુ નમા તે તે તજગ જેઠા)
(૧) ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે—(વનાયંત્રી વેગણી) . (૨)
વાડાને પીડ પડે તો તે માટે—અમીટી (પાપરી ગળ) . માત્ર ૧ (૩) વાડાને
ગરદી થઈ હોય તે માટે—ખત્રી ૫

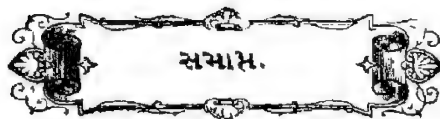
પુરવણી-૨

(૧) દોરને સપેદશ થાય તે માટે—અગિડા ૧૦ (૨) દોરને કોળ પણુ પ્રકારનુ વિષ ચડયુ હોય તે માટે—આમલ ૧૫ ઉભીલા) ડીગાળી ૨ જળામ્લ મવા ૧, જર કાચલાનુ ઝાડ ૧ (૩) દોરને તાયડાના મર્ષનુ વિષ લાગે છે તે માટે—જલુમગી ૧ ગોણી ૧ (૪) દોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર—શિંગેર ૨ (૫) દોરના ખાધામાં માંસલ આવ્યા હોય તો તે માટે—કેળ ૧૮, નાદાળે ૧૦, પાણુકાદા ૧ , દોરના મુન્સલ ડેગ માટે—ગોળખ આમલી ૪, કાપાન ૧ (૭) દોરના કંદ રોગ માટે—અન્ડરનુ ઝાડ ૧૫, સુચક ૨ (૮) દોરને સર્પક્રમ થાય તે માટે—ઉત (વોમાના) ૨ (૯) દોરને ગેળ્યા (નાદ પાડવાનો) રોગ થાય છે તે માટે—કુગળી (કાદા) ૩૦ (૧૦) દોરના લાગ માટે—કાત્રુ ૨ (૧૧) દોરના કુલુ-રોગ માટે—ઝાંઝોડી ૨ (૧૨) દોરના રોગ માટે—ચદત મટન ૧ (૧૩) દોરના મૂત્રાવરોગ માટે—કેળ ૨૦ (૧૪) દોરનુ અગ બહાર આવે (આશ કહાટે) છે તે માટે—લલગાગી ૫ (૧૫) દોર કે વાછરડાને કરમ પડ્યા હોય તો તે માટે—કુવાડીયા ૧૦ (૧૬) દોરને હારીક લાગે તે માટે—જમકળ ૪, મોગડી

અંગ્રી ૮ (૧૭) દોરને જખમ (કાત) માટે—ફાગણ ૫, માટી ૪ (૧૮) દોરને
ખાધ પડે છે તે માટે—વગડાઉ તુગીયુ ૨ (૧૯) દોરના પગને ફાળ લાગી
હોય તો તે માટે—વગડાઉ અગવી ૧ (૨૦) દોરોની આખોને ભુર આવે
છે તે કુલ પડે છે તે માટે—બુમાસિન્ડ ૧ (૨૧) દોરનું રીંગડા હાડકું
વગરે જાયુ હોય તો તે માટે—બુવર-ચાપારો (ચાગ) ૨ (૨૨) દોરને કૂંધ
વચવા માટે—બીટી ૫ (૨૩) દોરોને ખાણમા કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે
તે માટે—ખાપારી ૨ (૨૪) દોરોના કાતમાં કીડા પડે છે તે માટે—કપર ૨
ગામારી ૧, જનવલ ૩, ડીકામાળી ૪ તપાડુ ૧, પીપળો ૨૨, બહેડા ૭
વગડાઉ મોડીટી ૨ લીંગ ૨, હેલ ૨ (૨૬) બગદની ખાંધ સુજે છે તે માટે—
જિઝટ ૮ (૨૭) બગદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે—ગાને
(ખાગ) ૨, મગવા ૧૧ (૨૮) બગદને કાંઈ દુખ થયું હોય તો—આમધ ૨૧
(૨૯) બગદનો પગ મુજબો હોય તો—આમલી ૧૨ (૩૦) પાડાને વેચ થાય
છે તે માટે—પાટીયા ૧ (૩૧) પાડાના વાળમા બુઆ પડી હોય તો તે
માટે—નિખાગ ૨ (૩૨) ભેસના ઝાર (ઝાર, મેલી) પડવા માટે—મગમ
વીમટી ૪ (૩૩) ત્રવુવાન જેવો દોરને ભુરકી કિવા થનકી રોગ થાય છે
તે માટે—અગિય ૧૩ (૩૪) નાના વાછરડાને કાદલા થાય તે માટે—
કગ (મતાડીના ૧૫) ૧ (૩૫) નાના વાછરડાને કૂના થોગે પેદમાં રોગ
(કારોગ) થાય છે તે માટે—ગાળીટગી (કડીજીરી) ૬ દોરવી ૪ માગડા (એન)
૨ (૩૬) નાના વાછરડાને ઠડી અને કૂમિ માટે—કાચગી

(નીચલી માગનો માટ પ્રાગિજ ઓપીમા જુઓ)

દોરના ગળામા હાડકાં વળે તો—અચિયગ— દોરોને કાંઠ વાગી
જખમ થત કીડા પડે તો—ગનબીનું ૧૨—

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	बी.बी.	अशुद्ध	शुद्ध
५३	२६	शुद्धि	शुद्धि नीचे
६०	२०	कामन	कामन
६३	१	आहा	आहा
६३	८	पेटमाथी	पेटमा
६३	६	दरद	दरद-पराण
६७	२२	केट-	केट-
६८	११	अवेश	अवेश
७८	१६	परिवर्जयेत्	परिवर्जयेत्
१११	८	नेथी-इना	नेथी इना
१११	२७	उपशालना	उपशालना
११२	४	अने	अ
११२	८	(महाऽप)	(महाऽप) अने अने अने अने
१२०	५	(आरोमिष अ-रीकम्)	(आरोमिष अ-रीकम्)
१३२	८६	पुथने	पुथने
१३४	८५	अत्राना	अत्राना
१४१	१६	दरद	दरद
१४३	११	आने दटलीमाना	आने दटलीमाना
१४५	८	“आत्रादि वाग”	“आत्रादि वाग”
१४६	६	दौण	दौण
१५५	१३	शरीर	शरीर
१७७	६	शरीर	शरीर
१८१	३४	अमनामा	अमनामा पत्राणी नरीक
१८३	१४	छे	छे
१८७	१६	पाणीमा	पाणीमा
२००	७	कडु	कडु
२००	२७	तोला	तोला पाणी
२०३	२८	चिकट	चिकट
२०७	१८	आमाभायी	आमाभायी
२१५	२२	कडु	कडु
२४८	३	त्रय	त्रय
२५२	२५	तथा	तथा

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
- ૨	૬	એકત્ર	એકત્ર
-	૧	આગલાઈ	આગલાઈ
- ૧૫	૧૧	દિવમે	દિવમે થોડો થોડો વધારી
- ૧૭	૦૧	ધાવડે સાડ	રતવાને આરામ
- ૨૦	૧૬	અ ગજગતી	અ ગજગતી
	૦	ધામા	ધીમા
૦૪	૦	ડનડગના	ઇન્ડવગ્જુના
૦૫	૦૪	વળવ	હળવે
૧૭	૩૨	જાલ	છાણુ
૧૦	છેલ્લી	એજલમ આપે	જીએ આપેલ
૧૦	છેલ્લી	પાસે નારી	મારી પામના
- ૧૫	૩૪	ગુદાકર	ગુદાકર,
૧૧	છેલ્લી	ગિડિકણિકા	ગિડિકણિકા
૧૫	૯	સાકડ	સાકર
૧૬	૨૦	ઘોળીફણી	ઘોળીફળી
૪૬	૦૦	દીટડાની	દીટડાને
૧૫	૦૫	યુક્તિ	આ યુક્તિ
	૨૬	લુમ ઉઢરી	લુમ (ઉઢરી),
૮૦	૨૫	પણુ તે કામમા	કામમા પણુ તેને
૧૧	૧૬	આવળકડી	આમળા
૧૧	૧--	વવડાના	વાલોળના
૧૦૦	૨૪	આકવતના	ટાકાની ભાળના
૦૧	૦૫	ફલદૂપદેશ	ફલદૂપદેશ
૨-	૨	ઝાડા	ઝાડા
૧૦૫	૧૦	કરડીનું	કસુ બીલુ
૧૧૬	૧૫	એક	(એક
૧૧૭	૨૩	માટી	મોટી
૪	૧૧	તણેના	તણેના સમાન
	૧૮	વળના	વળના
૪/૫	૦૦	કાટાવાળી	કાટાવિનાની
૧૬૬	૦૦	ખણુના	શણુના
૬૬	૩૧	૧૫૦	૨૫૩
૧૦૦	૧૬	થએલો બધ	બધ થએલો
૫૧૦	૪	શિલડી	શેલડી (શેરડી)
૫૧૩	૧૦	કાકમ	કાકમ (રસી)
૫૧૪	૨૬	તે સવારે તે	સવારે તે

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૬	૨૮	અને છે	અને છે
૫૨૬	૨૩	ચૂન	ચૂનો
૫૫૧	૧૨	ઉત્પાત	ઉત્પત્તિ
૫૪૪	૭	મુત્તાવાન	મુત્તાવાત
૫૫૧	૯	દિવગની	દિવગની
૫૫૬	૨૭	પીપળી	પીપળ
૫૮૧	૧૨	પેટણાના	પેટમાના
૫૬૦	૦૫	અ	એ
૫૬૬	૧૭	હોઈ	વળી હોય
૫૭૭	૧૪	નરમ પડ	નરમ ન પડે
૫૭૮	૦૦	ન	ન
૫૮૦	૧૨	ન ૧૪	ન ૧૨
૫૮૦	૦૦	તેલની	તત્તની
૫૮૦	૦૨	પાણ	પાણી
૫૯૦	૨૬	કાકરવગણામા	કાકરવગણા
૫૯૧	૨	અરમુટીના	અરકુસીના
૫૯૧	૧૦	ન	ન
૫૯૨	૧૨	ન ૮	ન ૭
૫૯૮	૩૦	ન ૨૨	ન ૧૬
૫૯૬	૩૫	કાગળાનું	કાગળાનું
૬૦૧	૨૫	કાર્યકળનો	કાર્યકળનો
૬૦૬	૧	વની	વનૌં
૬૧૧	૫	મમગેવા	મમેગેવા
૬૧૫	૦૮	દિવમે	દિવમ
૬૨૦	૩૦	ઝીડને	ઝીડડને
૬૦૦	૧૨	ન ૬ આયનની	ન ૫
૬૦૦	૧	ટીપમા ન ૧	આંમ
૬૦૦	૦૬	આંમ	આંમ
૬૫૦	૧૦	તાપમા ઝેરમા	તામાના ઝેર માટે
૬૫૪	૧૬	કુટખાડની	કુટડાની
૬૫૫	૧૪	કાકરીનાનકાદા	કાકરીના કાદા
૬૫૫	૧૪	માટીગેડ	માટી, ગેડ
૬૫૫	છેલ્લી	વાગવર્થી	વાગવાની
૬૫૦	છેલ્લી	આવવુ	આવવુ
૬૬૨	૯	જવરાદિ	જવગાં
૬૬૭	૩૪	ન ૮ ૬, ૧૦	ન ૭, ૮,

પૃષ્ઠ	લીટી	અગ્રજ	શુદ્ધ
૬૬૭	૩૭	ન ૧૭ તાઠીઆ તાવ ન ૧૭	
		ઉપર મુદિકાપ્રયોગની	
		ટીપમા ન -	
૬૮	૨૫	(થ)	(૨)
૬૬૯	૧૧	ચણીવારે	મણીવારે અને
૧૭૩	૫૬	ગરમાળી	ગરમાળી
૧૮૦	૫૪	ન ૧, ૧૦,	ન ૧, ૯
૬૮૫	હેલી	ભોયબહુળી	ભોયબહુળી
૬૮૬	૫૦	અરબીજ	બળબીજ
૧૯૦	૧૮	૧૭, ૧૫	ન ૧૧
૬૯૦	૫૧	ઝાયામા	છાયામા
૬૯૮	૫૦	પેનન	પોસ્તના
૬૯૪	હેલી	ચૂણું	ચૂણું કરી
૬૯૧	૨૪	આં	આં
૬૯૬	૫૫	રોગાને	રોગને
૬૯૬	૧	ન ૨૬	ન ૨૦
૬૯૬	૫	વના	વનો
૧૦૦	૨૦	કડવા	કડવા કારેલા
૧૦૧	હેલી	ગારીનો કણો	ગોરીનો ફણો
૧૦૧૭	૫૨	કોકોલી	કોકોલી
૧૭૧૦	૫૦	ન ૧૮, ૧૯	ન ૧૫, ૧૬,
૧૭૨૦	૫૬	પડગ	પડગ
૧૭૨૬	૨૧	ગગનુ	ગગનુ
૧૭૨૬	૨૯	મટાડવાથી	ચટાડવાથી
૧૭૨૭	૧૧	વહેકર	મહેકળ
૧૭૩૪	૧૬	ન ૩, ૨૦ ૨૫, ૨૭	ન ૨, ૧૭, ૨૨ ૨૪
૧૭૪૪	૨૧	ન ૩	ન ૨
૧૭૭૭	૪	ચિકણા	બળ (બોળ)
૧૭૪૪	૧	ચિકણામૂળ	મળ (બોળ) ના મળ
૧૭૮૬	૬	વધારા	વગધારા
૧૭૮૬	૧૩	મોટી ચીકણાના	અરેટીના
૧૭૮૬	૫૬	લધુચિકણ	બળ (બોળ)
૧૭૪૫	૫૮	ચિકણમૂળ	બળ(બોળ) ના મૂળ
૧૭૫૦	૧	ચિકણમૂળ	બળ (બોળ) ના મળ
૧૭૫૫	૧૪	ચિકણના	બળ (બોળ) ના
૧૫૭	૧૨	કેટકી	કેટકી

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૬૦	૨૮	નિવકુગ	ચુવેર
૭૬૪	છેલ્લી	લીધેલા છે	{ લીધેલા છે કેટલાક વૈષ્ણો આના દરદીને રેચ આપે છે, પણ એથી ઊલટી ખરાખી થાય છે
૭૬૫	૧૫	કાડી	કાડી
૭૬૭	૨૮	સાંઠ	આંઠ
૭૭૦	૧૭	ન ૨૧	ન ૧૮
૭૭૬	૧૬	બુઓ	{ બુઓ રમવૈષ્ણમા-કેટકડી-૮ કા અને
૭૭૬	૧૬-૧૭	{ આમળા-૨૦ કેટકડી કા ૮	આમળા-૨૦
૭૮૫	૪	ગુળો,	ગુળભાર,
૭૮૨	૧૦	લકડા	લકડી
૭૮૩	૭	હાજલ સ	ગાજલ સ
૭૮૬	૧૨	ન ૧૧	ન ૧૦
૭૮૬	૧૦	ન ૨	ન ૧
૮૦૨	૪	એકાદિ	એલાદિ
૮૦૭	૪	એટલે	એટલે
૮૦૭	૩૪	સાથે	માથે
૮૦૮	૦	ઉઠરી	ઉઠરી,
૮૦૮	૨૬	લોપ	લેપ
૮૧૦	છેલ્લી	ન ૭	ન ૬
૮૧૮	૨૭	ઝુવાવનાગ	રઝાવનાગ
૮૧૬	નીચેથી ૪	કિલાશ (ગલત),	કિલાશ (ગલત)-
પૃષ્ઠ ૮૧૬ નીચની ટીપ પૃષ્ઠ ૮૧૮ નીચે નોંધએ			
૮૨૪	૮	મરુદુમ	મરુદ્રમ.
૮૪૭	૧૬	પાસ	પાય
૮૫૧	૨૬	સમત્વજ્ઞ	સમુત્વજ્ઞ
૮૫૪	૩૨	સિ ધવ	સિ ધ
૮૫૮	૨૭	શાખી	શાખી,
૮૬૩	૧૦	એકત્ર	એકત્ર
૮૭૩	૫	વિદ્રાધ	ચિદ્રવિ
૮૮૧	૩૨	યાવન	ચાવન
૮૮૩	૬	એર ડોલે-	એર ડોલેમા
૮૮૮	૩૫	કુડવેલ	કુકડવેલ
૮૯૪	૧૭	ખરસા થોર	ખગસાડી થોર

પ્રક્ર	લીટી	અમરુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૬૮	૨	આમલીના	આમલીના
૮૬૫	૨૧	લીવ	લીવ
૮૬૮	૧૭	આતી	આળી
૮૬૯	૭૯લી	આખી	આળી
૮૭૦	૧૧	૩ વા-૨	દશ
૮૭૧	૭૯લી	બરારા, કપર,	બરારા કપર
૮૭૨	૫૫	ક્ષમંગ	ક્ષમરંગ
૮૭૩	૫૫	કુલુ	કુલુ
૮૭૪	૫૨	તોતા વા ૨ આની	દશ આની
૮૭૫	૫૫	જેવડ, પણ ઉચુ	જેવડ પહોળા, પણ ઉડ,
૮૭૬	૩	કાચખીજ	કાચખીજ
૮૭૭	૨૭	નાશ છે	નાશ થાય છે
૮૭૮	૫૫	દે અને	છે તેમજ
૮૭૯	૫	ઉર્દ કાઠ	ઉર્દ કાઠ
૮૮૦	૮	અવનર્થ	એ વર્થ
૮૮૧	૧૬	(લીટીપી પર ત્રીજ)	લીટીપીપર (ત્રીજ
૮૮૨	૨૫	પ્રમાણે નાખી)	પ્રમાણે છે) નાખી
૮૮૩	૫૬	કડી	કસુળી
૮૮૪	૨૦	પ્રમળ,	પ્રમળ

પ્રક્ર ફકર નીચેની ટીપણી પછી નીચે મુજબ વધારવું.

કુરમા નગેની ઝોળખાણુ આપના એક મગડી પ્રથમા લખ્યું છે કે -

કુરમા—આ પ્રાણી સુમારે એક વેતથી લાખો નથી હોતો મોટામા મોટો પાચના અગુડા જેવો તે જાડા હાથ છે ૨૦ છેડ કળો હોઇ તેના શરીર ઉપર ૫-૬ વર્ણના ડાંબ હોય છે તેના નડક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ઝૂકાટો મા- જે લાકનો વચાર કરતા અવાજ થાય તેવા તેનો અવાજ થાય છે એના દાન ખમરાથી ને ખાડા પડે છે તે મારીડ મોથો ચોખ્ખા પ્રમાણે હોઈ તેમથી લોહી નાવા લાગે છે અને તે કંકાણે માને આવે છે મરતકે ભારે થાય છે તેલનો દિના બેવામા આન અથવા કાળા વન્ન પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું જોર તર વખત મધારે ઘર્ષ દરેક વાળના છિદ્રોમાંથી લોહિ વહેવા લાગે છે આમ થાય ત્યાં જો ઉમળ્યુ એમ કહેવાય છે એમા એ મુખ્ય જાતો છે એક વણસા પુરસા અને બીજી રાતેના કુરમા વળી તે દરેકમા પણ પેટા ભેદ છે તે તો જુદા વાનુ નમા વિશેષ ફરક ન હોવાથી એમે તે મૂકી દીધા છે

ધણસા કુરસા—રંગે કાળાશપર, મોટું મોટું અને વેત જેટલો લાખો દાનને પગના અગુડા જેટલો જાડા તથા અગ ઉપર ધણા મોટા ચાંદા ચાંદા-વગેરે હોય છે એનો દશ ચતાજ ઔષધોપચાર થાય તો મનુષ્ય દખાઇ જવાની બીડા-હોની નથી

વાતેરો ફુરસા—એ વાણુ કરીને નાની આગળી જેવો જાડો અને લખાઇમાં ફાદ હાથ સુધી હોય છે તેના શરીર પર ઘોળા ચાડા અને વણું કાળો હોય છે એનું જે જરા વધારે હોય છે આ પ્રાણી કુચરાળ પ્રદેશમાં અને કોકણુ પ્રાંતમાં વણુ હોય છે એનું જે ૬-૭ દિવસ અને કદિ કદિ વધુ પણ રહે છે

મહિયારી—આ જનાવગની ત્રણુ જાતિ સાલગવામાં આવે છે લખાઇ સુમારે એ અઢી હાથ હોઇ જાડાઈ બારીક નેતરની મોટી જેટલી, વણું કાળાશ પડતો અને પીડ ઉપર ચાડા હોય છે ત્રણુ પૈકીની એક જાત તો એવી જેરી હોય છે તે એ રાત નગીર ઉપર થઇને ગયેલ હોય અથવા તેની જાયા પણ રાત્રી ઉપર પડી હોય તો ન્યૂંદાય થવા પહેલાં જ મનુષ્ય મરે છે એ જાતને કાળી મહિયાર કહે છે હવે બીજી જાત એણે જે શરીર ચાટ્યુ હોય અગર એના લાળ પડેલો પદાથ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ કે જે શરીરને લાગે તો તેથી પણ જે ચઢીને પેન આવે છે એની જાયા વજોરનો બાંધ નથી ત્રીજી જાત એનો દશ દિવસ થવાથી રાત્રિ પડતા પહેલાં અને ગંધ થવાથી દિવસ ઉગતા પહેલાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે

ઘણુસ કે ઘોણુસ—આ જનાવરમાં ઘણાજ પ્રકાર હાથ છે એનું જે પ્રાણુવાંતક નથી પણ વણુ દિવસ સુધી રહેનાર છે આ ફાદ હાથ સુધી લાંબો હોઇ વચ્ચેથી જાડો હોય છે રંગે જુરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ઘોળા ચાડા ચાડાવાળો હોય છે એનો દરા ચતાજ અગિનથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે, શરીર ઉપર ગાંડો થાય છે ખસામે બળતરા થાય છે, મોતે આવે છે અને પેશાબ ટીપે ટીપે ઉતરે છે ડ્યારે ક્યારેક તો એક મહિના સુધી એના જંગની અસર રહે કે એ અમર મટના નુધી આપધ ચાલુ ગાંધુ જોઇએ કુપથ્ય ડરવાથી ગરમી (ઉપદશ) પ્રમાણે વિચાર થાય છે આગિએ ઘોણુસ-જગ ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કડવાથી બળતરા થાય છે કાખરો ઘોણુસ—ઉપર પ્રમાણે વિચાર થાય છે કુવ્યાં ઘોણુસ—જાડો હોય છે જેરી પ્રાણીઓમાં એવો જાડો બીજો પ્રાણી નથી એમ કહીએ તો ચાલે એના શરીર ઉપર ચાડા હોય છે ગંગ તપખીરી, જડણુ મોટું, ગમે તે જગ્યાએ ડરડનાર, ઉડીને મનંદ પણ કરડનાર અને એકાદ માણુમથી તો માગેવા પણ ભારે પડ એવો છે તેના ઉપર મોટા મોટા પથર નાખીએ અગર મોટા મોટા લાકડા ઘોચીએ તો પણ એને કાંઈ ઇજા થતી નથી એની એની ચામડી મજબુત હોય છે રાયઘોણુસ—ઉપર પ્રમાણે પગતુ પુછેથી ઝીણો હોય પં આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી કંક વંધ છે અને તે કંક ગળા સુધી આવે છે ફુસડયા ઘોણુસ—આ કરડે ત્યારે દશ-ચાન પાતેનું શરીર મરી જાય એજ તેની પરીક્ષા છે

કાંડર—કાંડર એ મપ પ્રમાણે લાંબો અને જાડો હોય છે, પરંતુ તે ફણા ચડાવતો નથી એના દશવી જે ખાડા પડે છે તે ત્યારે સર્પના દશ પ્રમાણે હોય છે ત્યારે દશ થયા પછી એક ઘડીમાં તે ભરાઈ આવે છે તેના જેરથી આખા શરીરમાં લોહીનો ઝંક થાય છે તે કંક ગળા સુધી આવ્યા પહેલાં આપણુ જોઇએ, કેમકે ગળુ ભગ્ય ત્યા સુધી માણુસ ગુદીમાં હોય છે આ માણુસનું એક બીજના ખાવામાં આવે તો તેને પણ દશ થયા પ્રમાણે જેર ચડે છે

મર્પ પ્રમાણે તે મોટા વખત દેવ ગણે છે. જે રાત્રે કંટકો હોય તો દિવસ ઉઝા પહેલાં અને દિવસે કંટકો હોય તો મુશાગત પહેલાં મનુષ્ય મરણ પામે છે આથી ઉપચાર નાખડતોમ કરવા જોઈએ.

નાનેટી—આ પ્રાણીના અગતો રંગ રતાશ પડતો હોઈ પીઠ ઉપર કાળા ચાડા હોય છે અને તે સુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે.

નાનેટા—નાનેટા એ એક મર્પના આકારનું લાલુ ટેરી પ્રાણી છે જે પ્રમાણે ચાલુક હોય છે તે પ્રમાણેજ આ મોડા આગળ કાઈક જાંઠો અને છેવટે બહુજ પાતળો તથા સુમારે અઢીઠ હાથ મુધી લાંબો—હાથની આગળી જેટલો જડો અને ડાળાગ પડતો રંગતો હોય છે આ ઝાડ ઉપર જવામા ઘણા ચપગ હોઈ કેટલીક ઉચાઈ મુધી ઉડીને જાય છે કોકણુ પ્રાતમા તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમા તે ક્વચિતજ હોય છે તાળવાની જગાએ દશ કરવામા આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે.

અધેલા—આ પ્રાણી એક વામ જેટલો લાંબો અને હાથના કાડા જેટલા અથવા તેથી પણ જડો હોય છે આ કોઈને કંટકો નથી, પરંતુ મધર ઉધર ગખડ છે માલિતગાર ન હોય તેજ એનાથી ડગ છે એને ઝોળખવાનું માધન એવું કે આ વારવાર જીભથી પાતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમા ધીમા હોઈ મર્પના પ્રમાણે નગવાળો નથી એના અગ ઉપર બગડી પ્રમાણે બળે આગળના અતરે લીટા હોય છે આ જનાવગની પેડે કાષ્ટ પણ પ્રાણી હોઈ ચાટતો નથી આજ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને માગવાનું કારણ નથી ન મનુષ્ય તરફ ખીલકુલ જતો નથી.

અજગર—જમીનની ઉપર મર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમા આના જેટલો મોટો અને સુસ્ત પ્રાણી કોઈજ નથી આ અનિશય મોટો અને ક્વચિતજ કંટકો હોય છે આ દશ કરતો નથી. કાંચુ કે એને માતજ નથી ત્યારે મનુષ્ય અગર કાઈ એના મોડામા આવી પડે ત્યારેજ કામ ઢયો છે કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તો પણ તેને તે આખોજ ગળે છે અને પછી તે કાષ્ટ એક ઝાંઠને વીટાઈ જોર કરે છે એટલે ખાધેલો મનુષ્ય પેટમા ગળવા માંડે છે, એવું આ પ્રાણી ભયકર છે એક મનુષ્યને ગળતા એને ચાર ઘડી સુધી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એકવાર એના મોડામા આવ્યા પછી છુટી શકવા અશક્ય છે એના ઉપર ઉપાય એકજ છે તે એ કે એ ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજો પગ પહોળો કરી છોટા રાખવા એટલે તેને એકજ પગ ગળવા મળે, અને આપણું જોર ન કાન તો બીજા મનુષ્યોએ શસ્ત્રવતી એને બને પાણુથી ઉભો ચીંગો એટલે મનુષ્ય ખચી જશે આ બીજી કાઈપણ પ્રકારની દખ્ખ કરતો નથી. જેથી તેનાથી બીરાનું કારણ નથી તેના રંગતખીરી તથા ડાળાશ પડતો હોય છે. શરીર ઉપર ક્વચિત ટીપકો હોય છે એવું તેલ કહાડે છે તે લાડકાના દુખતા ભાગપર અથવા બીજે ક્યાંક દુખતુ હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે.

છગાળી—એને મનુષ્યમા ઉચ્ચિટીગ કહે છે એ ત્રિછીની એક જાત છે, પરંતુ અનિશય મોટો હોઈ તેના રંગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે ઘણું કરીને તે રંગમા પચ્ચ નીચેથી મળી આવે છે.

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, ૬ ત્રણ દરવાજાની બહાર નદી તરફ જતા મિશન સ્ટેશનની પાછળ અને મેશન કોર્ટની માણુમા

,, સર્વ જાણીતા લુકસેલરો

મુબ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, ૬ કાલ્યાણેવી રોડ, ભાગવાડીને નાથ હાથી બિલ્ડીંગમા ત્રીજે માથે સવારે ૧૦ વાગતાં મુધીજ

,, એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, ૬ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ તથા અન્ય લુકસેલરો

ભાવનગર-મુ અબદુલકુતુબ આદમજી	વડોદરા-મુ મોહનલાલ મનસુખરામ
રાજકોટ-મુ બહેચર મેઘજી પરાખનર	મુરત-મુ કમલદાસ નારણદાસ વગેરે.
ડાકોટ-મુ જોકાલાલ મનનુખરામ	ભરૂચ-મુ દેશાઈ અધર્ષ કંતોપોર
નડીઆદ-મુ નીલાલ બોધામાધ	

આ ગ્રંથના અર્થ તથા મૂલ્યની ગણના.

૫૮૫૦) ફોર્મ ૧૨૬ નો અર્થ (મળ પ્રત ૩૦૦૦ તથા બિગાડ, બેટ, બટ અને ફ-આનાની મળી વધારાની પ્રત ૮૦૦ બદલ) દરેક ફોર્મ દીઠ ૩ ૪૫) પ્રમાણે તેની ભિત્ર કે કાગળના ૩ ૨૦) તથા છપાઈ વગાઈ, પ્રક્ર અને બીજી વ્યવસ્થાના મળીને રૂ ૨૮)

૧૬૫૦) પૂઠા તેની ઉપરના કવર તથા પેકીંગ મળીને રૂ ૨૦ પ્રમાણે

(૭૮૦૦)

પુસ્તકોની કિંમતનું ચાલતું આવકુ ધોરણે રૂપીઆમા દમ આના છપાઈ બધાને તેયાર થતા મુધીના અર્થના તથા છ આના તે પછીની વેચાણુ વ્યવસ્થા વગેરે નવ વર્ષાવડી અર્થના એ મુજબનું હોઈને તે ધોરણુ મુજબ ઉપલી રકમ તથા ત્રણ હજાર પ્રતને હિસાબે દરેક પ્રતનું નવ ચાર રા મા એકાદ આનો એકાદ આવ છે પગનું મેળને આતર પુગચાગ રૂપીઆ રાખનામા આવ્યું છે તુરતમા (૧૬૭૮ ની દિવાળી સુધીમા) લેનાર માટે અચ એકો ગણીને અમદાવાદના કાર્યાલયમા તેના રૂ ૩૩ અને મુબઈના કાર્યાલયમા રૂ ૩૩૩ લેવાશે

મુબઈના કાર્યાલયનો અર્થ હવેથી મુબઈ પગ્ગ ગણીને ૧૬૭૮ ની શરૂઆતથી ત્યાં પણ આ પુસ્તક બતાગામના ધોરણે રૂ ૩૩ માસાચારવીજ મળશે

લોકસેવાયે આવાજ ધોરણે સ્વર્ણ મૂલ્યથી નીકળેલા તથા
નીકળનારા વિવિધ વિષયના બીજા અતિ ઉત્તમ અને

ખાસ ઉપયોગી મોઝા ગ્રંથો.

નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે.

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં.	૧૪૦૦	૬)
આદિ અને સલાપર્વ-મહાભારતનું.	૬૦૦	૨૫૫
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ રજે. ભાગ ૬થી ૮.	૫૦૦	૨)
શ્રી ભગવતી ભાગવત. થોડીજ પ્રત છે.	૮૫૦	૨૫૫
આર્યભિષક-આ ગ્રંથ પોતેજ.	૧૦૦૦	૪)

નીચલા ગ્રંથો કપાય છે ૧૯૭૮ના શીયાળામા મળશે

શ્રી દાસબોધ.	૨૫૫
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.	૩)
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ પહેલો-ભાગ ૧થી ૫	૨૫૫

નીચલા ગ્રંથો ન ૧૯૭૮ અને ૮૦ મા કપાડે

શાંતિપર્વ-મહાભારતનું.	૫)
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-બેઉ ભાગ.	૫)
કાઉન્ટ ટોલ્સટોય-મોટું ચરિત્ર.	૪)
નેપોલીયન બોનાપાર્ટ-મોટું ચરિત્ર.	૪)
સ્વામી વિવેકાનંદ-તહિ મળતા ભાગોનો સંગ્રહ.	૫)
ટુકી વાત આ-તહિ મળતા ભાગોનો સંગ્રહ.	૩)
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ-બે ભાગમાં.	૧૨)
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.	૫)
ભારતના પુરુષરત્ન { વીર પુરુષો, મન પુરુષો નીચ પુરુષો, અરુણર દુગાદમ, પુરુષોને કલ્યાણ	૫)

મુચના-પચોતી ગ્રંથોટ થયાજ કમ્પી હોવાથી પ્રથમ તાજું મુદ્રિત
માન વાપર ચાલેજ મગાવતુ નીકળનારા ગ્રંથોનું મૂલ્ય આશ્ચર્ય લખ્યું છે
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ. ૨

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પુરાં પાકનારી આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૪૦૦૦ સ્થાયી આહક ધરાવતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં ઉત્તમ પુસ્તકો

માત્ર રૂ ૩૩ માં. પાકાં પૃકાં રૂ ૪૫ માં. માફ.

૧—વર્ષમા દોડ પછુ વખતે આહક થવા છતાં વર્ષની શરૂઆતથી જ જ્ઞાનમય
નેવકા પુસ્તકો પછુ શરૂ થઈ અપાય છે તથા નિધી પો બુદ્ધ લેવા છે

૨—કેટલાક આ માળાને માસિકપત્ર ધારી નહીં મહિને મળિને પુસ્તક મળવાનું
મગ્ન છે પછુ તેનું ન હોતા વર્ષ દિવસમા ધરને ૧૫૦૦ પૃષ્ઠના ૪ ગણથી પાત્ર
પુસ્તક નીકળે છે તે તૈયાર થતા ચાલે તેમ તેમ મોકલાય છે

૩—આ માળા ઉપરાંતના બીજા નીટગના નાના મોટા ગ્રંથોના ખર્ચ આ
'વિવિધ ગ્રંથમાળા' મા અપામને તરતમા મગાવનારને તે ખામ રૂકાથને મળે છે

૪—આ માળાના પુસ્તકો સવડ હોય ના મુખી દોડા મળે તો આપાય
છે કાલ એ પૈકી જે પુસ્તકો જે નબ મળે છે તેને માટે આ પૈકીનું પાત્ર પુરેમ

ચાલુ-૧૯૭૮ નાં પુસ્તકો—સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર,
સ્વર્ગની જી દગી, મહાત્મા ગાંધીસાહી અને તેમના ઉપદેશ કુચુમ છેલ્લું
પુસ્તક વર્ષ પુરૂ થયે નીકળશે

આગલાં વર્ષોનાં પુસ્તકોના સેટ.

(નીચલા સેટો થોડાથોડા હોષ હજી તેજ મૂલ્યે અપાય છે)

સ. ૧૯૭૧ નાં પાત્ર પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨)

સ્વામી વિવેકાનંદના સહુપદેશ ભાગ પહેલો, તથા બીજો, માચુ
નર્મ, અખાની વાણી, દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૩ જે

સ. ૧૯૭૫ નાં ચાર પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨)

શ્રીગમદ્ગુણ કથામૃત ભાગ ૨ જે, મુખ્યધક નીતિકથા, આગળ—
ધસો, દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૫ જે

સ. ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તકો—પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ ૨૫

સ્વામી વિવેકાનંદના સહુપદેશ ભાગ ૨ તથા ૭, ભાગના સુદાઓ,
દુકી સામાજીક વાર્તાઓ ભાગ ૬ જે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય. | અમદાવાદ અને
મુબઈ-૨

આ સંસ્થામાં મળતાં બીજાં પુસ્તકો.

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો.

	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
આગળ વસે—આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપનાર	૫૮૪	૧ ૦ ૦
ભાવના સુધારા—વાતાનુ ભાવ્ય પોતે બદલાનારા માણસો	૭૨૦	૧ ૮ ૦
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ } આમા નામ પ્રમાણે તથા વિચારોના ચમત્કાર }	વિષયા છે ૫૫૦	૧ ૩ ૦
પ્રભુમય જીવન—કેવળ વિચારોની માદી રીતે સમજીત	૨૧૬	૦ ૮ ૦
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મહાત્મા ગાંધીજી કૃત	૧૨૮	૦ ૬ ૦
પઠીયારનાં પુસ્તક—સાચુ નવગ ૦ ૧૫-૦ ગવર્ણના રત્નો ૧-૦-૦ પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ ૧-૦-૦		

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો

ભગવદ્ગીતાઓ તથા ગીતાપ ચરતનના ગુદકા—ટીકા માથે તથા માત્ર મૂળ મળ

દ્રશ્યે જાતના મળશે નીચળ માટે મુશ્વિપત્ર મળાવે

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ—૬ટા ભાગ ૫, ૬, ૭, કુલ પૃષ્ઠ ૮૦૦	૧ ૬ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદનું અવિનંતર ઉત્તમ જીવનચરિત્ર	૭૮૪ ૦ ૦ ૦
શ્રી ગમપ્રભુ કથામૃત-અથ નવ	૪૧૬ ૦ ૧૪ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૧ ભો	૫૬૦ ૦ ૭ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૨ ભો	૪૬૦ ૦ ૧૦ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૬-૭ ભો	૪૫૦ ૧ ૦ ૦
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ—ભાગ ૮ ભો	૫૮૮ ૧ ૮ ૦

આવશ્યક અસરકારક વાર્તાઓના

કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૧ ભો ૨૩ માસાગિક વાતો	૫૨૪ ૦ ૮ ૦
કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૫ મા ૨૮ માસાગિક વાતો	૫૦૪ ૦ ૧૦ ૦
કુકી વાર્તાઓ—ભાગ ૬ મા ૨૭ માસાગિક વાતો	૫૬૦ ૦ ૧૨ ૦
જીવનચરિત્રો—મહાન સિકંદર ૦-૧૦-૦ થિયોડર પાગકર ૦-૧-૦ શહેનશાહ ૦-૧-૦	

ઉપદેશપ્રદ પદ-ભજન વગેરેના

અખાની વાણી—મહાત્મા કવિની પ્રમાદી	૫૨૪ ૦ ૮ ૦
મનહર પદ—આધ્યાત્મિક ભજનો	૧૮૦ ૦ ૫ ૦
વેરાન્ય આત્મ કાવ્ય—પ્રેમાનંદ શિષ્ય ગનેશ્વર કૃત	૧૧૦ ૦ ૪ ૦
કાટાલાલ પદોષાવિની	૧૨૮ ૦ ૪ ૦

બાળકો માટે બાસ ઉપયોગી

સંગુણી બાળકો—૭૦ ઉમદા માત્રા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮ ૦ ૫ ૦
બાળ સદુપદેશ—વાતાઓ ઉપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૦ ૦ ૪ ૦
બાળકોની ઘણી-ગમિત વાતચિત ૩૫ ૨૧ પાક	૬૦ ૦ ૪ ૦
નુબોધક નીતિકથા-૧૫-૦ બોધદાયક નાની વાતો	૨૧૬ ૦ ૬ ૦

સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ અને
સુબાઈ નં. ૨

